XI BEYNƏLXALQ
TÜRK DÜNYASI ARAŞDIRMALARI SİMPOZİUMU

11-13 İyun 2024 Bakı

TYPKI ƏLEMI
TÜRK DÜNYASI
TYPK ДYЙHƏCY
TURK DUNYOSİ

TÜDAS 2024

CİLD I

www.utudas.org

XI BEYNƏLXALQ TÜRK DÜNYASI ARAŞDIRMALARI SİMPOZİUMU

(11-13 İYUN 2024, BAKI)

MƏRUZƏLƏR KİTABI

CİLD I

Bakı
Bakı Avrasiya Universiteti - Oktyabr 2024

REDAKTORLAR
G. Tuğlacı, K. Akman, M. N. Ertem

XI Beynəlxalq Türk Dünyası Araşdırmaları Simpoziumu
XI. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu
XI Халықаралық Түркі әлемі зерттеулері симпозиумы

XI Beynəlxalq Türk Dünyası Araşdırmaları Simpoziumunun məruzələr kitabı Cild I - Bakı: Bakı Avrasiya Universiteti, 2024. – 866 səhifə. Azərbaycan, Türkiyə, Qazaxıstan.

Türk Dünyasının dili, ədəbiyyatı, tarixi, incəsənət tarixi, maarifi, beynəlxalq münasibətləri və siyasəti, maddi və mənəvi dəyərləri, iqtisadi məsələləri kimi humanitar elmlərin hər bir sahəsi ilə bağlı elmi tədqiqatlarda ortaq bir iş aparmaq məqsədilə təşkil edilən XI Beynəlxalq Türk Dünyası Araşdırmaları Simpoziumu Niğde Ömer Halisdemir Universiteti, Qazax Dövlət Qızlar Pedaqoji Universiteti və Bakı Avrasiya Universitetinin əməkdaşlığı ilə 2024-cu ilin 11-13 iyununda Bakı Avrasiya Universitetinin ev sahibliyi ilə Bakıda keçirilmişdir. Simpoziuma 98-i Azərbaycandan olmaqla 5 fərqli ölkədən ümumilikdə 255 məruzə qəbul edilmiş və təqdim olunmuşdur.

Xəzər Universiteti Nəşriyyatı
Bakı AZ1096, Məhsəti küç. 41

Oktyabr - 2024

ISBN : **978-9952-39-262-3** (Cild I)

MƏRUZƏLƏR KİTABI

CİLD I

XI. ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI SEMPOZYUMU
(11-13 Haziran 2024 Bakü)

XI. BEYNƏLXALQ TÜRK DÜNYASI ARAŞDIRMALARI SİMPOZİUMU
(11-13 İyun 2024 Bakı)

XI. ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТҮРКІ ӘЛЕМІ ЗЕРТТЕУЛЕРІ СИМПОЗИУМЫ
(11-13 Маусым 2024 Баку)

REDAKTORLAR

Gülşah TUĞLACI
Kevser AKMAN
Merve Nur ERTEM

2024 BAKI

CİLD I

DİL – ƏDƏBİYYAT

Türk Dialektləri və Ədəbiyyatları – Müqayisəli Araşdırmalar

Türk və Dünya Ədəbiyyatlarının Əlaqəsi və Qarşılıqlı Təsiri

XI. Beynəlxalq Türk Dünyası Araşdırmaları Simpoziumunda Təqdim Olunan Məruzələrin Ölkələr Üzrə Paylanması

Ölkələr	**Təqdim Olunan Məruzələrin Sayı**
Azərbaycan	98
Türkiyə	90
Qazaxıstan	49
Qırğızıstan	10
Özbəkistan	8

FƏXRİ SƏDRLƏR

Prof. Dr. Hasan USLU (Niğde Ömer Halisdemir Universitetinin Rektoru)
Prof. Dr. Nazim HÜSEYNLİ (Bakı Avrasiya Universitetinin Rektoru)
Dr. Gülmira KANAY (Qazax Qızlar Pedaqoji Milli Universitetinin Rektoru)

TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

Niğde Ömər Halisdəmir Universiteti

Prof. Dr. Hikmet KORAŞ (Təşkilat Komitəsinin Sədri)
Prof. Dr. Bekir ÇINAR (Təhsil Fakültəsinin Dekanı)
Prof. Dr. Fatih YÜCEL (İqtisadiyyat Kafedrası)
Prof. Dr. Nevzat TOPAL (Tarix Kafedrası)
Prof. Dr. Timur VURAL (Türk Musiqisi Dövlət Konservatoriyası Kafedrası)
Doç. Dr. Bayram POLAT (Türkçe ve Sosial Elmlər Təhsili Kafedrası)
Doç. Dr. Meder SALIEV (Müasir Türk Ləhcələri və Ədəbiyyatı Kafedrası)
Dr. Öğr. Üyesi Adem YELOĞLU (Müasir Türk Ləhcələri və Ədəbiyyatı Kafedrası)
Dr. Öğr. Üyesi Turgay DÜĞEN (Avrasiya Araşdırmaları Kafedrası)
Dr. Öğr. Üyesi Perizat YERTAYEVA (Müasir Türk Ləhcələri və Ədəbiyyatı Kafedrası)

Qazax Qızlar Pedaqoji Milli Universiteti

Dr. Zakir CUMAKULOV (prorektor)
Camal AŞİRBEKOVA (Sosial Humanitar Elmlər və İncəsənət İnstitutunun direktoru)
Moldir ABDRAYMOVA (Elm şöbəsinin müdiri)
Aydana NURTAZA (Elmi idarəetmə və inkişaf şöbəsinin eksperti)
Nurgül KALİYEVA (Xarici dillər kafedrası)

Bakı Avrasiya Universiteti

Prof.Dr. Gülzar İBRAHİMOVA (Elmi İşlər üzrə Rektor Köməkçisi)
Dos. Dr. Nigar HÜSEYNOVA (Tədris İşləri üzrə Rektor Köməkçisi)
Dos. Dr. Səyavuş QASIMOV (Beynəlxalq Əlaqələr üzrə Rektor Köməkçisi)
Günhan HÜSEYNLİ (Ümumi İşlər üzrə Rektor Köməkçisi)
Şəfahət ƏLİYEV (Rektor Köməkçisi)
Dos.Dr. Zəminə RÜSTƏMBƏYLİ (Nəzəri Dilçilik və Türk Dilləri Kafedrasının Müdiri)
Dos. Nərgiz HƏSƏNOVA (Rektorun Müşaviri-İcra Aparatının Rəhbəri)
Dos. Dr. Mütəllim RƏHİMOV (Regionşünaslıq və İqtisadiyyat Fakültəsinin Dekanı)
Dos.Dr. Salman SÜLEYMANOV (Filologiya Fakültəsinin Dekanı)

ELMİ HEYƏT

Prof. Dr. Ədalət TAHİRZADƏ
(Bakı Avrasiya Universiteti)
Prof. Dr. Adem ÖGER
(Nevşehir Hacı Bektaş Vəli Universiteti)
Prof. Dr. Ahmet BURAN
(Fırat Universiteti)
Prof. Dr. Ahmet ŞAHBAZ
(Necmettin Erbakan Universiteti)
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL
(Mimar Sinan Universiteti)
Prof. Dr. Ali ASKER
(Karabük Universiteti)
Prof. Dr. Ali Osman GÜNDOĞAN
(Muğla Universiteti)
Prof. Dr. Akgül JUBANDIKOVA
(Qazax Qızlar Pedaqoji Milli Universiteti)
Prof. Dr. Alimcan İNAYET
(Ege Universiteti)
Prof. Dr. Aliya İSAYEVA
(Qazax Qızlar Pedaqoji Milli Universiteti)
Prof. Dr. Amanjol KALIŞ
(El Farabi Qazax Milli Universiteti)
Prof. Dr. Ayabek BAYNİYAZOV
(Ardahan Universiteti)
Prof. Dr. Ayman ZEYNULLİNA
(Toraygırov Universiteti)
Prof. Dr. Aynur KÖŞEKOVA
(Qazax Qızlar Pedaqoji Milli Universiteti)
Prof. Dr. Balkiya KASIM
(Abay Qazax Milli Universiteti)
Prof. Dr. Birol AKGÜN
(Ankara Yıldırım Beyazıt Universiteti)
Prof. Dr. Bolat SAYLAN
(El Farabi Qazax Milli Universiteti)
Prof. Dr. Bülent KARA
(Niğde Ömer Halisdemir Universiteti)
Prof. Dr. Chong-Jin OH
(Hankuk Universiteti)
Prof. Dr. Cıldız İSMAİLOVA
(Karabük Universiteti)
Prof. Dr. Darhan KIDIRALİ
(Beynəlxalq Türk Akademiyasının Başçısı)
Prof. Dr. Efkan UZUN
(Niğde Ömer Halisdemir Universiteti)

Prof. Dr. Elena OGANOVA
(Moskva Dövlət Universiteti)
Prof. Dr. Elvan YALÇINKAYA
(Erciyes Universiteti)
Prof. Dr. E. Hüseyin ÇETENAK
(Niğde Ömer Halisdemir Üniversiteti)
Prof. Dr. Erdoğan ALTINKAYNAK
(Ardahan Universiteti)
Prof. Dr. Faruk ÇOLAK
(Niğde Ömer Halisdemir Universiteti)
Prof. Dr. Fatma AÇIK
(Gazi Universiteti)
Prof. Dr. Faxreddin VEYSELLİ
(Azerbaycan Diller Universiteti)
Prof. Dr. Feyzan GÖHER
(Niğde Ömer Halisdemir Universiteti)
Prof. Dr. Gaziza ŞOYBEKOVA
(Qazax Kızlar Pedaqoji Milli Universiteti)
Prof. Dr. Gülmira ABDİRASİLOVA
(Qazax Qızlar Pedaqoji Milli Universiteti)
Prof. Dr. Gülnaz SALGARAYEVA
(Qazax Qızlar Pedaqoji Milli Universiteti)
Prof. Dr. Gülzar İBRAHİMOVA
(Bakı Avrasiya Universiteti)
Prof. Dr. Halit ÇAL
(Ankara Hacı Bayram Veli Universiteti)
Prof. Dr. Haluk ALKAN
(İstanbul Universiteti)
Prof. Dr. Hamdi DOĞAN
(Niğde Ömer Halisdemir Universiteti)
Prof. Dr. Hasan KULİYEV
(Bakı Avrasiya Universiteti)
Prof. Dr. Hatice İÇEL
(Niğde Ömer Halisdemir Universiteti)
Prof. Dr. Hayati BEŞİRLİ
(Qırğızıstan Türkiyə Manas Universiteti)
Prof. Dr. Hüseyin AĞIR
(Kahramanmaraş Sütçü İmam Universiteti)
Prof. Dr. Irıskül ŞAKAMAN
(Pavlodar Pedagoji Universiteti)
Prof. Dr. İbrahim MARAŞ
(Ankara Universiteti)
Prof. Dr. İdris Nebi UYSAL
(Karamanoğlu Mehmetbey Universiteti)
Prof. Dr. İkram QASIMOV
(Slavyan Universiteti)
Prof. Dr. İrfan MORİNA
(Priştina Universiteti)
Prof. Dr. Jarqınbike SÜLEYMANOVA
(Qazax Qızlar Pedaqoji Milli Universiteti)
Prof. Dr. Kamran ƏLİYEV
(AMEA Folklor İnstitutu)
Prof. Dr. Kerim TÜRKMEN
(Erciyes Universiteti)
Prof. Dr. Kutluk Kağan SÜMER
(İstanbul Universiteti)
Prof. Dr. Mahmud ALLAHMANLI
(Bakı Avrasiya Universiteti)
Prof. Mayıl ƏSGƏROV
(Bakı Avrasiya Universiteti)
Prof. Dr. Mehmet EKİZ
(Niğde Ömer Halisdemir Universiteti)
Prof. Dr. Mehmet Bülent ULUDAĞ
(İzmir Katip Çelebi Universiteti)
Prof. Dr. Mereke ATABAYEVA
(Qazax Qızlar Pedaqoji Milli Universiteti)
Prof. Dr. Möldir ORAZALİYEVA
(Qazax Qızlar Pedaqoji Milli Universiteti)
Prof. Dr. Murat ÇEMREK
(Necmettin Erbakan Universiteti)
Prof. Dr. Mustafa TALAS
(Niğde Ömer Halisdemir Universiteti)
Prof. Dr. Mustafa ÜNAL
(Erciyes Universiteti)
Prof. Dr. Mutlu Başaran ÖZTÜRK
(Niğde Ömer Halisdemir Universiteti)
Prof. Dr. Nagima İLYASOVA
(Abay Qazax Pedaqoji Milli Universiteti)
Prof. Dr. Nevzat ŞİMŞEK
(Dokuz Eylül Universiteti)
Prof. Dr. Qara MƏŞƏDİYEV
(AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu)
Prof. Dr. Okyay UÇAN
(Niğde Ömer Halisdemir Universiteti)
Prof. Dr. Onur KÖKSAL
(Niğde Ömer Halisdemir Universiteti)
Prof. Dr. Ramilya YARULLİNA YILDIRIM
(İnönü Universiteti)
Prof. Dr. Recep ÇİÇEK
(Niğde Ömer Halisdemir Üniversiteti)
Prof. Dr. Rita SULTANGALİYEVA
(Ötemisov Qərbi Qazaxıstan Dövlət Universiteti)
Prof. Dr. Rövşən CAVADOV
(Bakı Dövlət Universiteti)
Prof. Dr. Rüfət HÜSEYNZADƏ
(Bakı Avrasiya Universiteti)
Prof. Dr. Sami KILIÇ
(Fırat Universiteti)
Prof. Dr. Selçuk DUMAN
(Giresun Universiteti)
Prof. Dr. Selen DOĞAN
(Niğde Ömer Halisdemir Universiteti)
Prof. Dr. Serkan Ercan BAĞÇECİ
(Niğde Ömer Halisdemir Universiteti)
Prof. Seyfeddin RZASOY
(Bakü Avrasya Üniversitesi)
Prof. Dr. Svetlana SMAGULOVA
(El Farabi Qazax Milli Universiteti)
Prof. Dr. Şaban NAZLIOĞLU
(Pamukkale Üniversiteti)
Prof. Dr. Şara MAJİTAYEVA
(Böketov Karagandı Dövlət Universiteti)
Prof. Dr. Tayfur BAYAT
(İnönü Universiteti)
Prof. Dr. Tınıştık ERMEKOVA
(Qazax Qızlar Pedaqoji Milli Universiteti)
Prof. Dr. Timur VURAL
(Niğde Ömer Halisdemir Universiteti)
Prof. Dr. Tsendin BATTULIK
(Monqolustan Dövlət Universiteti)
Prof. Dr. Tursınay BAYNAZAROVA
(Qazax Kızlar Pedaqoji Milli Universiteti)
Prof. Dr. Türkan BAYER ALTIN
(Niğde Ömer Halisdemir Universiteti)
Prof. Dr. Yadulla HƏSƏNLİ
(Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti)
Prof. Dr. Yıldıray ÖZBEK
(Akdeniz Universiteti)
Prof. Dr. Yücel CAN
(Niğde Ömer Halisdemir Universiteti)
Prof. Dr. Ziya AVŞAR
(Niğde Ömer Halisdemir Universiteti)

Dos. Dr. Ahmet BÜYÜKAKKAŞ
(Niğde Ömer Halisdemir Üniversiteti)
Dos. Dr. Ainur NOGAYEVA
(Erzincan Binali Yıldırım Universiteti)
Dos. Dr. Aynur NOGAYEVA
(Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi)
Dos. Dr. Anar SOMUNCUOĞLU
(Hacettepe Universiteti)
Dos. Dr. Aygül AYTPENBETOVA
(Jubanov Aktöbe Dövlət Universiteti)
Dos. Dr. Ayşegül TÜRK
(Ankara Hacı Bayram Vəli Universiteti)
Dos. Dr. Bekir Necati ALTIN
(Niğde Ömer Halisdemir Universiteti)
Dos. Dr. Çiğdem ŞAHİN
(Niğde Ömer Halisdemir Universiteti)
Dos. Dr. Çulpan ÇETİN
(Kafkas Universiteti)
Dos. Dr. Gülnar MAMAYEVA
(Gumilev Avrasiya Milli Universiteti)
Dos. Dr. Eda BOZKURT
(Atatürk Universiteti)
Dos. Dr. Elmira MƏMMƏDOVA –KEKEÇ
(Bakı Avrasiya Universiteti)
Dos. Dr. Ergin JABLE
(Priştina Universiteti)
Dos. Dr. F. Özlem ALPER
(Niğde Ömer Halisdemir Universiteti)
Dos. Dr. Fərəh CƏLİL
(Bakı Avrasiya Universiteti)
Dos. Dr. Hakan YALAP
(Niğde Ömer Halisdemir Universiteti)
Dos. Dr. Hünkar GÜLER
(Niğde Ömer Halisdemir Universiteti)
Doç. Dr. İbrahim ERDOĞDU
(Niğde Ömer Halisdemir Universiteti)
Dos. Dr. İbrahim KAPLAN
(İzmir Katip Çelebi Universiteti)
Dos. Dr. İbrahim ÖZTÜRK
(Niğde Ömer Halisdemir Universiteti)
Dos. Dr. İryna M. DRYGA
(A.Krımskı Şərqşünaslıq Araşdırma İnstitutu, UMİA)
Dos. Dr. Kerem GÖKTEN
(Niğde Ömer Halisdemir Universiteti)
Doç. Dr. Liubovi CHIMPOESH
(Moldova İlimler Akademisi)
Dos. Dr. Lokman ZOR
(Niğde Ömer Halisdemir Universiteti)
Dos. Dr. Marija DHİNDJİC
(Serbiya Elmlər və Sənət Akademiyası)
Doç. Dr. Muhtar MİROV
(Baişev Universiteti)
Dos. Dr. Murtəza HƏSƏNOĞLU
(Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında DİA)
Dos. Dr. Mutəlllim RƏHİMOV
(Bakı Avrasiya Universiteti)
Dos. Dr. Nazilə ABDULLAZADƏ
(Bakı Avrasiya Universiteti)
Dos. Dr.Nigar HÜSEYNOVA
(Bakı Avrasiya Universiteti)
Dos. Dr. Ramis KARABULUT
(Niğde Ömer Halisdemir Universiteti)
Dos. Dr. Səadət ŞIXIYEVA
(Bakı Avrasiya Universiteti)
Dos. Dr. Səyavuş QASIMOV
(Bakı Avrasiya Universiteti)
Doç. Dr. Saylau KOJAGULOV
(Jansugurov Jetisu Universiteti)
Dos. Dr. Sercan DEMİRGÜNEŞ
(Niğde Ömer Halisdemir Universiteti)
Dos. Dr. Serhat ERKMEN
(Jandarma və Sahil Mühafizəsi Akademiyası)
Dos. Dr. Sevda RZAYEVA
(Bakı Avrasiya Universiteti)
Dos. Dr. Seyfeddin ALTAYLI
(Bakı Avrasiya Universiteti)
Dos. Dr. Shurubu KAYHAN
(İstanbul Kültür Universiteti)
Dos. Dr. Sibel YILDIZ KISACIK
(Niğde Ömer Halisdemir Universiteti)
Dos. Dr. Vakur SÜMER
(Hoca Ahmet Yesevi Türk-Qazax Universiteti)
Dos. Dr. Yasin QARAMƏMMƏDLİ
(Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti)
Dos.Dr. Zəminə RÜSTƏMBƏYLİ
(Bakı Avrasiya Universiteti)

Dr. Öğr. Üyəsi Atilla JORMA
(Beynəlxalq Vizyon Universiteti)
Dr. Öğr. Üyəsi Bağdagül MUSA
(İordaniya Universiteti)
Dr. Öğr. Üyəsi Elsev BRİNA LOPAR
(Ukshin Hoti Prizren Universiteti)
Dr. Öğr. Üyəsi Erdinç DEMİRAY
(Niğde Ömer Halisdemir Universiteti)
Dr. Öğr. Üyəsi Fatma ERTÜRK
(Niğde Ömer Halisdemir Universiteti)
Dr. Öğr. Üyesi Haktan BİRSEL
(İzmir Katip Çelebi Universiteti)
Dr. Öğr. Üyəsi Nuran MALTA-MUHAXHERİ
(Priştine Universiteti)
Dr. Öğr. Üyəsi Songül OMUR
(Niğde Ömer Halisdemir Üniversiteti)
Dr. Öğr. Üyəsi Suk Kyeong KANG
(Niğde Ömer Halisdemir Universiteti)
Dr. Ablet SEMET
(Göttingen Georg-August Universiteti)
Dr. Aknur JİDEBEKKIZI
(El Farabi Qazax Milli Universiteti)
Dr. Akşay JALALOVA
(Qazax Kızlar Pedaqoji Milli Universiteti)
Dr. Aygerim ESPENOVA
(Jürgenov Qazax Milli Sanat Akademisi)
Dr. Damejan SADIKOVA
(Qazax Kızlar Pedaqoji Milli Universiteti)
Bijomart QAPALBEK
(Qazax Dili İnkişafı İnstitutu)
Dr. İlhamə ŞIXIYEVA
(Bakı Avrasiya Universiteti)

İÇİNDEKİLER

Kurullar		I
Səidə YUSİFOVA	Türkologiyada Evfemizmlər Linqvistik Tədqiqat Obyekti Kimi *Fro Euphemisms as an Object of Linguistic Research in Turkology*	1-8
Funda TOPRAK	Seyyid Nesîmî Ve Ali Şir Nevāyî'de "Gevher/Cevher" Düşüncesi *He Idea of "Gevher/Jewel" in Seyyid Nesîmî and Ali Şir Nevāyî*	9-18
Бактыгүл ИСМАИЛОВА	Чыңгыз Айтматовдун Чыгармаларынын Өзөктүү Негизи *From Azerbaijan Karabakh to Konya Karabakh: Holiness in the Context of Public Diplomacy*	19-24
Ziya BƏHMƏNLİ	Terminoloji Sözlüklərin Tərkib Elementləri və Tərtib Prinsipləri *Composition Elements And Composition Principles of Terminology Dictionaries*	25-28
Süleyman Kaan YALÇIN Ercan ALKAYA	Azerbaycan Türkçesi Ağızlarındaki Mikrotoponimlerin Eski Türkçedeki İzleri *Traces of Microtoponyms in Azerbaijanı Dialects of Old Turkic*	29-36
Günel BAYRAMOVA	İngilis Dilində Hüquqi Terminlərin Sinonimliyi və Onların Azərbaycan Dilinə Tərcümə Yolları *Synonymity of Legal Terms in the English Language and Ways of Their Translation into the Azerbaijani Language*	37-44
Ravza KAYGUSUZ	Hatâyî Dîvâninda Bir Uslûp Özelliği Olarak Soru Cümleleri ve Yapilari *As a Stylish Feature in Hatâyî Divan Questional Sentences and Structures*	45-58
Gulgaky DJUNUSHALIEVA	Ünlü Bir Dilbilimcinin Ayik Bir Eğitim Yolu *From Azerbaijan Karabakh to Konya Karabakh: Holiness in the Context of Public Diplomacy*	59-62
İsmayıl SADIQOV	Üç və Daha Çox Faktorlu Oxunabilirlik Düsturlarının Qurulması *Construction of Readability Formulas With Three and More Factors*	63-66
Serdar ACAR	Anadil Öten Yerde Hikâyesinin İletişim Stratejileri Açısından İncelenmesi *Analyzing the Story "Anadil Öten Yerde" in Terms of Communication Strategies*	67-78
Hacer ÖZKUL Nevin METE	Nâilî'nin "Giderüz" Redifli Gazelinin Düşünce Alanı Merkezli Metin Çözümleme Yöntemi'ne [Dam] Göre Şerhi *Nâilî's "Gideruz" Redif's Commentary Throught Field Centered Text Analysis Method*	79-88
Айгерим КАППАСОВА Алмагуль АДИЛОВА	Газет Тіліндегі Түркі Тілдеріне Ортақ Фольклорлық Прецедентті Есімдер *Folklore Precedent Names Common for Turkic Languages in Newspaper Language*	89-98
Pərvin VERDİYEVA	Türkdilli Ölkələrdə İxrac Səbətinin Məhdud Müxtəlifliyinin İM İndeksi Əsasinda Təhlili *Analysis of the Diversity of Export Basket in Turkish – Speaking Countries Based on EC Index*	99-106
Nazzora BEKOVA Hikmet KORAŞ	Alisher Navoiy Qasidalari: Adabiy Ta'sir va Novatorlik *From Azerbaijan Karabakh to Konya Karabakh: Holiness in the Context of Public Diplomacy*	109-114
Xatirə HÜSEYNOVA	Azərbaycan və İngilis Dillərində Toponimlərin Morfoloji-Semantik Xüsusiyyətlərinin Müqayisəli Təhlili *Comparative Analysis of Morphological and Semantic Features of Toponyms in the Azerbaijani and English Languages*	115-122
Enver KAPAĞAN Hacı Veli BİŞKİN Zehra KORKMAZ Sebiye TANGAÇ	Hayvanlar İle İlgili İnaniş ve Ritüeller: Karabük Örneği *From Azerbaijan Karabakh to Konya Karabakh: Holiness in the Context of Public Diplomacy*	123-130
Сәуле ТӘЖІБАЕВА Шолпан ЖАРҚЫНБЕКОВА	Қазақстан Түркі Әлемінің Моделі: Тілдерінің Тағдыры Құжаттандыру Мәселелері *Kazakhstan as the Model of the Turkic World: Language Fate and Language Documentation*	131-144
Mesut SÖNMEZ	Türkiye Türkçesinde Yabanci Kökenli Sözcüklerin Yazımı Sorunu *From Azerbaijan Karabakh to Konya Karabakh: Holiness in the Context of Public Diplomacy*	145-148
Turanə ZEYNALOVA	Zoonim və Zoonim Komponentli Fitonimlərin Nominasiyasında Metaforikləşmə *Metaphorification in the Nomination of Zoonym and Phytonyms With Zoonym Components*	149-156
Sevda RZAYEVA	Temporal İsimlərin Semantikasına Dair (Azərbaycan, İngilis, Rus Dilləri Materialları Əsasında) *On the Semantics of Temporal Nouns (Based on the Materials of Azerbaijan, English, Russian Languages)*	157-162
Gulsaira ZHOLDOSHBEKOVNA	Жусуп Баласагындын "Куттуу Билим" Поэмасынын Изилдениши *Study of Zhusup Balasagyn's Poem "Kuttuu Bilim"*	163-166
Gülendam KİRAZCI	Bakî'nin Kasidelerinde Memduhlarin Değerlendiriliş Biçimleri	167-178

	The Ways of Assessment of Memduh in Baki's Odes	
Nərgiz İSMAYILOVA	Qida Adları Nümunələrindən İstifadə Edərək Alman Frazeoloji Vahidlərin Azərbaycan Dilində İşlənmə Yolları	179-186
	Ways of Processing German Phraseological Units in the Azerbaijani Language Using Examples of Food Names	
Жамила БОКОЕВА	Т. Касымбековдун Тарыхый Романындагы Аялздардын Образы	187-192
	The Image of a Woman in T. Kasymbekov's Historical Novels	
Ayşe ŞENER	Kırgız Şair Mendi Mamazairova'nın Vatan Temalı Şiirleri Üzerine Bir Değerlendirme	193-204
	A Review on the Patriotic Themed Poems of Kyrgyz Poet Mendi Mamazairova	
Barchin SHUKUROVA	Yangi O'Zbek Nasrida Kinoyaning Badiiy Talqini	205-212
	From Azerbaijan Karabakh to Konya Karabakh: Holiness in the Context of Public Diplomacy	
Afaq YUSİFLİ	Müşfiq Yaradıcılığında Ənənə və Novatorluq Haqqında	213-220
	Tradition and Innovation in Mushfig's Work	
Həcər HÜSEYNOVA	Arxaik Türk Dili Elementləri Qarabaq Şivələrində	221-226
	From Azerbaijan Karabakh to Konya Karabakh: Holiness in the Context of Public Diplomacy	
Tamerlan ŞAHBAZLI	Sözüm Yoxdur: J.L. Ostinin "Performativ Fel və Konstativlər" Kontekstində Dilçiliyə Töhfələri	227-234
	Beyond Words J.L. Austin's Contributions to Linguistics in the Context of "Performative and Constatives"	
Yeganə HÜSEYNOVA	Millilikdən Ümumbəşəri Səviyyəyə Yüksələn Poetik Təfəkkür	235-240
	Poetik Thinking Rising From the National to the Universal Level	
П.С. ЭСТЕБЕСОВА	Кыргыз Жана Түрк Тилиндеги Айымдардын Сулуулугун Туюндурган Фразеологизмдер	241-244
	Idioms Expressing Beauty in Kyrgyz and Turkish Languages	
Raisa Mircalalovna ƏLİZADƏ	İngilis Dilində Emosional Münasibət Bildirən Feillərin Azərbaycan Türkcəsində Nümunələrlə Qarşılığı	245-250
	Translation of the Verbs of Emotional Attitudes of the English Language to the Azerbaijani Language Within the Samples	
Erdoğan UYGUR	Cafer Cabbarlı'nın Hikâyelerinde Kadının Bilinçlenme Süreci ve Eğitimin Rolü	251-258
	Women's Awareness Process and the Role of Education in Jafar Jabarlı's Stories	
Nurdan BESLİ	Eski Uygurca Budist Anlatılarda Yaygın Motif Ve Semboller Üzerine	259-272
	A Study on Common Motif and Symbols in Old Uyghur Buddhist Story	
Назгуль ТУРДУБАЕВА	Жусуп Баласагындын "Кутадгу Билиг" Чыгармасы Жана Түрк Дүйнөсү	273-280
	Jusup Balasagyn's Work "Kutadgu Bilig" and the Turkish World	
Çağlayan YILMAZ	Türkçenin Sadeleşme Sürecinde Mehmet Akif Ersoy'un Yeri	281-288
	Mehmet Akif Ersoy's Position in the Simplification Processes of Turkish	
Hülya AYDIN	Türkiye Türkçesi Ve Azerbaycan Türkçesindeki Atasözlerinde "Ev" Kavraminin İncelenmesi	289-300
	Examining The Word of "Home" in Turkish and Azerbaijani Proverbs	
Aytən ABBASOVA	Yavuz Bahadiroğlunun "Krim Qan Ağlayir" Romaninda Tarixi Gerçəkliklərin Milli İdeallar Kontekstində Təcəssümü	301-308
	The Embodiment of Historical Realities in the Context of National Ideals in the Novel "Crimea is Bleeding" by Yavuz Bahadıroglu	
Айгерим ТАШЕКОВА	Бекмұрат Уахатовтың Фольклорлық Зерттеулеріндегі Түркі Халықтарының Ауыз Әдебиеті Ерекшеліктері	309-318
	Features of the Oral Literature of the Turkish People in the Folklore Studies of Bekmurat Uakhatov	
Ziya AVŞAR Habibe FURAT	Ali Şîr Nevâyî'nin Nesîmü'l- Huld'ü *Nasim-ul Huld of Ali Sir Nevai*	319-330
Ezgi Oya MALKOÇ	Özbek Türkçesindeki "İnsan ve Onun Uzuvlari İle İlgili Bilmecelerin" Kültürdilbilimi Açisindan İncelenmesi	331-336
	An Investigation of "Riddles about Human and His Parts" in Uzbek Turkish from the Perspective of Cultorlinguistics	
Gülşən KÖÇƏRLI	Antroponimik Mənşəli Onomastik Frazeoloji Vahidlərin Semantikası: Mifonimlərlə Bağlı Yaranan Onomastik Frazeoloji Vahidlər	337-342
	Semantics of Onomastic Phraseological Units of Anthroponymous Origin: Onomastic Phraseological Units Related to Mythonym	
Туркана АХМЕДОВА Айгерим ТАШЕКОВА Айман ЗЕЙНУЛИНА	Әзірбайжан-Қазақ Фольклорлық Мәдениеті *Azerbaijan - Kazakh Folklore Culture*	343-350
Reyyan ÖZKILIÇ	Dedem Korkut'un Duasindatürk Devlet Algisi Üzerine Bir İnceleme	351-356
	A Study on Turkish State Perception in Dedem Korkut's Prayer	
Гулхаё ГАНИЕВА Бибіжан БЕГМАНОВА	Р.Отарбаевтың "Бас" Романындағы Махамбеттің Бейнесі *The Image of Makhambet in the Novel "Head" by R. Otarbayev*	357-364

Günel QARAYEVA	Qarabağ Toponimləri və Onların Xarici Dillərə Tərcüməsi *Garabagh Toponyms and Their Translation into Foreign Languages*	365-372
Ömer KIRMIZI	20. Yüzyıl Âşık Şiirinde Türkistan'a Ait Göstergeler *Indicators Belonging to Turkestan in Minstrel Poetry of Twentieth Century*	373-382
Mayrambek OROZOBAYEV	Kırgızcadaki Geleneksel Oyun Adlarının Oluşumunda En Çok Başvurulmuş Yöntemler *Most Used Methods in the Formatıon of Tradıtıonal Game Names in Kyrgyz*	383-390
Nərgiz İSGƏNDƏROVA	İngilis və Azərbaycan Dillərində İşlənən İctimai-Siyasi Terminlərin Kütləvi İnformasiyanin Zənginləşdirilməsində Rolu *The Role of Socio-political Terms For The Enrichment of The Media In Azerbaijani and English Languages*	391-398
İmanyar QULİYEV	"Codex Cumanicus"Un Qipçaq Lüğətinin Azərbaycan Dialektlərində İzləri *Traces of the Kipchak Vocabulary of "Codex Cumancus" in Azerbaijani Dialects*	399-404
Шаттыгүл ЕРХОЖИНА	Стилистиканың Ауызша Сөйлеу Ерекшеліктеріне Анализ *Analysis of Oral Speech Features of Stylistics*	405-408
Hikmet KORAŞ	Akrabalık Terimlerinin Etnik İsimlendirmelere Yansıması Ve Kullanımları Üzerine *On the Reflection of Kinship Terms on Ethnic Nomenclature and Their Use*	409-418
Merve Nur ERTEM	Kırgız Türkçesi Ve Türkiye Türkçesinin İkincil Uzunluklar Açısından Karşılaştırılması *Comparison of Kyrgyz Turkish and Turkey Turkish in Terms of Secondary Long Vowels*	419-422
Mukhabbat KURBANOVA Dilobar SULAYMANOVA	Qo'Shma Gaplarda Iyerarxiya: Transformatsiyalashgan Nominativ Birliklarda Markaz va Qurshov Munosabati *Hierarchy in Compound Sentences: Center and Subordinate Relationship in Transformed Nominative Units*	423-430
Gülcahan NAĞIYEVA	Azərbaycan Və İngilis Dillərində Etnoqrafik Frazeologizmlər *Ethnographic Phraseologisms In Azerbaijani And English Languages*	431-442
Elmira MEMMEDOVA KEKEÇ	Çevre, Savaş ve Edebiyat Bağlamında Kıbrıs Rum Şiirlerinin Çözümlenmesi *In the Context of Environment, War and Literature Analysis of Greek Cypriot Poetry*	443-450
Ali SELÇUK Shokhrukh TUYCHİBAEV	Azerbaycan Karabağ'dan Konya Karabağ'a: Kamu Diplomasisi Bağlamında Soydaşlık *Believe and Practices About Death in Uzbek Turks in the Example of Tashkent*	451-458
Tərlan QULİYEV	İran Filoloji Tarixində İlk Türkoloji Qeyd *The First Turkological Note in the History of Iranian Philology*	459-464
Tugba GÖNEL SÖNMEZ	Uygur Türklerinin Millî Kimlik İnşasında Nesebname Geleneği *Nesebname" Tradition in the National Identity Building of Uyghur Turks*	465-474
Seyfettin ALTAYLI	Həsənoğlunun "Kitabı-Sirətün-Nəbi" Əsərindəki Miqdad Haşiyə Hekayəsinin Lord Raqlanın "Ənənəvi Qəhrəman Formulası"na Görə Tədqiqi *From Azerbaijan Karabakh to Konya Karabakh: Holiness in the Context of Public Diplomacy*	475-484
Мадина ЕРГАЛИЕВА	Роза Мұқановаңың «Мәңгілік Бала Бейнесі». Идеядан Ішкі Қақтығыстарға Дейін *"Eternal Child Image" By Roza Mukanova. From Idea To Internal Conflicts*	485-490
Gültəkin ƏLIYEVA	Rəşad Məcid Şeirlərində Vətənin Mənəvi Tarixi, Vətəndaşlıq Duyğuları *From Azerbaijan Karabakh to Konya Karabakh: Holiness in the Context of Public Diplomacy*	491-494
Nurgül MOLDALİEVA	"Manas" Destanında Geçen Bazı Cerrahi Araç-Gereç Adları *Names of Some Surgical Tools Mentioned in the Epic "Manas"*	495-500
Təhminə İSMAYILOVA	Azərbaycan Dili Mətnlərinin Təşkili Mexanizmi *Organization Mechanism of Azerbaijan Language Texts*	501-510
Аяулым ЕРЛАНОВА	Мәшһүр Жүсіп Поэтикасы Және Түркі Халықтарымен Әдеби Байланыс Мәселелері *The Poetics of Mashkhur Zhussip and the Problems of Literary Relations with the Turkic Peoples*	511-520
Natella QULIYEVA Zarina SAYLIYEVA	Alisher Navoiy Ijodida Movarounnahr , Xuroson Va Hirot Madhi *The Praise of Movarounnahr Khuroson and Hirat In The Literatury Career Of Alisher Navoi*	521-524
Darya BESCHASTNOVA	Bazı Zarf-Fiil Eklerinin Türkmen Türkçesi-Türkiye Türkçesi Karşılaştırılması (A. Aşırov'un "Kakamdan Galan Miras" Eseri Örneği) *Comparative Analys of Some Gerunds in Turkmen Turkish and Türkiye Turkish (A. Aşırov's "Kakamdan Galan Miras")*	525-532
Akartürk KARAHAN	Gaspirali İsmail Bey'in Alem-i Sibyan Dergisinde Parentez İçinde Gösterilen Lehçelerarasi Eş Değer Sözcükler *Interdialectal Equivalent Words Shown in Parentheses in Gaspirali Ismail Bey's Alem-i Sibyan Magazine*	533-546

Taleh DADAŞOV	Türk Və Dünya Ədəbiyyatlarının Əlaqəsi Və Qarşılıqlı Təsiri *Relationship and Influence of Turkish and World Literature*	547-552
Səadət ŞIXIYEVA	Hürufilik Mətnlərində İrfani Haşiyələr: Mövlananı Xatırlatmalar və İqtibaslar *Mystical Revisions in Hurufi Texts: Mentions and Quotes Dedicated to Mevlana*	553-564
Salih TURAN	Mikail Müşfik'in Şiirlerinde Milli Şuur ve Bağımsızlık Arzusu* *National Conscıousness and the Desire For Independence ın the Poems of Mikail Müşfik*	565-574
Leyla MƏLIKOVA	Azərbaycanda Ekolinqvistika Və Tərcümə Problemləri *Ecolinguistic and Translation Problems in Azerbaijan*	575-584
Əfsanə NAĞIYEVA	Azerbaycan Karabağ'dan Konya Karabağ'a: Kamu Diplomasisi Bağlaminda Soydaşlik *Polish immigrant literature: Cheslav Milosh*	585-592
Қарлығаш АБИЫР	М.Мақатаевтың «Райымбек! Райымбек!» Поэмасындағы Көркем Образ Және Күрескерлік Идея *Image of art and resistance in the M. Makataev's "Raiymbek! Raymbek!" Poem*	593-596
Malika MUSSUROVA	Kazak Türkçesinde İlk Sözlüklerin Ortaya Çıkması *The Emergence of the First DictionariesiIn Kazakh Language*	597-602
Leyla MİRZƏYEVA	Azərbaycan Və İngilis Dillərində Somatik Frazeologizmlər *Somatic Phraseologism in Azerbaıjan and English Languages*	603-616
Oynisa XOJIYEVA	O'zbek – Turk Maqollarining Klassifikatsiyasi *From Azerbaijan Karabakh to Konya Karabakh: Holiness in the Context of Public Diplomacy*	617-626
Süleyman DOĞANAY	Anne Hasretinin Vatan Sevgisine Yöneldiği Bir Kişilik: Arif Nihat Asya *A Personality In Which Maternal Longing Turns Into Patriotic Love: Arif Nihat Asya*	627-634
Fəridə AĞAKIŞIYEVA	Rus Ədəbiyyatinin Dünya Ədəbiyyatina (Türk Ədəbiyyatina) Təsiri *The Influence of Russian Literature on World Literature (Turkish Literature)*	635-640
Ляззат АМИРОВА Әмина БИДАЙБЕК	Қазақ Фантастикалық Прозасындағы Мифопоэтиткалық Сарындар *Mythopoeticist Motifs in Kazakh Fantastic Prose*	635-646
Nəsrəddin MUSAYEV	Əbdülbaqi Gölpınarlının Yaradıcılığında Bəktaşilik Mövzusu: Tarixi, Mahiyyəti, Spesifik Xüsusiyyətləri *Theme of Bektashısm in the Work of Abdulbagı Golpınarlı: Hıstory, Nature and Specific Characteristics*	647-654
Meder SALİEV	İlk Kırgız Yazılı Metinlerinden Günümüze Kırgız Türkçesinde Edatlar *Prepositions in Kyrgyz Turkish from the First Kyrgyz Written Texts to the Day*	655-660
İbrahim YILDIRIM	Kültürün Metinler Yoluyla Aktarımı Bağlamında İlköğretim Türkçe Ders Kitaplarında Geleneksel Çocuk Oyunlarının Yeri *Transfer Through Cultural Texts: The Place of Traditional Children's Games in Primary School Turkish Books*	661-672
Г.Т. ШУКЕНАЙ	Түркі Тілдеріндегі «Ашу» Ұғымының Семантикасы *Semantics of the Concept of "Opening" in Turkish Languages*	673-680
Lalə ƏLİQULİYEVA	Türk Dilləri və Ərəb Dili Arasında Leksik-Semantik Mübadilə *Lexico-Semantic Exchange between Turkic Languages and Arabic Language*	681-688
Merhaba KUÇKAROVA	Pederküş ve Toy Dramları Örneğinde Özbek Cedid Dramaturjisi ve Tiyatrosu *About Modern Uzbek Dramaturgy and Theater for Example, The Dramas "Padarkush" and "Toy"*	689-692
Zəminə RÜSTƏMBƏYLİ	XIV Əsr Türkdilli Yazılı Abidəmiz "Siyərün-Nəbi" Əsərində Antonim Leksik Vahidləri *Antonym Units in the Manuscript Monument in the Turkic Language of the 14th Century in the Work of 'Siyürün-Nabi*	693-696
Г.С. ҚҰРМАНБАЙ Ж. МАҢҒЫШЕВА	Мағжан Жұмабаев Жырлаған Ұлы Дала Тұлғалары Исторические Лицы В Творчестве Магжана Жумабаева *Civil Concepts of Magzhan and Individuals Magzhan Praized in His Songs*	697-704
Erdoğan ALTINKAYNAK	Aşık İsrafil Örneğinde Aşık Tarzı Hikâye Tasnifinin Günümüzdeki Durumu *Current Situation of Minstrel Style Story-Telling Classification and the Example of Aşhik İsrafil*	705-720
Esmira SƏFƏROVA RƏHMAN	Şəffaflıq İllüziyası *The İllusion of Transparency*	721-726
Roza BAKBERGENOVA Moldagalı BAKITGÜL	Devlet Dili Milli Maneviyetin Çekirdeğidir *Devlet Language ıs the Core of National Morality*	727-732
Günel ŞIXALİYEVA	Mehdi Hüseynin "Nizami" Dramında Tarixiliyin Bədii Əksi *Artistic Reflection of Historicity in Mehdi Huseyn's Play "Nizami"*	733-738
Parassat RAKYMBERLI	Kazakistan İçin Latin Alfabesine Geçmek Niye Bu Kadar Zor? *Why Is It So Dıfficult for Kazakhstan to Switch to the Latin Alphabet?*	739-748
Rufat HUSEYNZADE	Türk Dünyasının Büyük Şairi Hüseyin Cavidin Pedaqoji İdeyaları *Pedagogy Ideas of Hüseyin Cavid, the Great Poet of the Turkish World*	749-758
Fazilat	Nazar Eshonqul Asarlarıda Detalning O'rnı	759-764

MUHAMMADIYEVA	*The Role of Detail in The Works of Nazar Eshonqul*	
Nərgiz YUSİFXANOVA	Dilin Kommunikativ-Funksional Dinamikası Və Omonimləşmə Həddi *Communicative-Functional Dynamics of The Language and The Limit of Homonymization*	765-768
Gulshat SHAIKENOVA	Beksultan Nurjekeulı'nın Romanlarında Kadın *The Women in Beksultan Nurjekeuli's Novels*	769-774
Kanat ASHIRKULOV	Kazak Türkçesinde At Unsurlu Deyimler *Idioms With Horse Elements in Kazakh Turkish*	775-780
Aytən QURBANOVA	Atalar Sözü Ümumtürk Ədəbiyyatının Bir Hissəsidir *The State Language Is The Source of National Spirituality*	781-788
Faruk ÇOLAK	Köpek Ata Mitiyle Bağlantılı İki Masal *Two Tales Connected with the Myth of the Dog*	789-796
Fərrux MƏMMƏDOV	Çingiz Aytmatovun Ədəbi Qəhrəmanları Literary Heroes of Genghis Aitmatov	797-802
Муҳаббат КУРБАНОВА М. ИСМОИЛОВА	Ўзбек Тилида Қарашлилик/Тегишлилик Маъносининг Морфологик Усулда Ифодаланиши *Morphological Expression of the Meaning of Belongingness /Relevance in The Uzbek Language*	803-808
Erdoğan ALTINKAYNAK	Azerbaycan Destanı: Karabağ Hikayesi *Azerbaijan Epic: the Story of Karabakh*	809-820
Halil ADIYAMAN	Arif Nihat Asya'nın Şiirlerinde Göç ve Mekân *Migration and Space in Arif Nihat Asya's Poems*	821-828
Sevinc TALIBOVA	Müstəqillik İllərində Azərbaycan Dilinin Lüğət Tərkibinin İnkişafına Təsir Edən İqtisadi Amillər *Economic Factors Affecting the Development of the Vocabulary of the Azerbaijan Language During the Years of Independence*	829-832
Erdinç DEMİRAY	A. Zeki Velidî Togan'a Göre Sovyetlerde Dil Politikası *Language Policy in the Soviets According to A. Zeki Velidî Togan*	833-840
Perizat YERTAYEVA Meruyet AMANGAZİYEVA	Kazak Türklerinde Biylik Müessesinin Sözlü Halk Kültüründeki Yansımaları *Reflections of the Biylik Institution in the Oral Folk Culture of Kazakh Turks*	841-844
Dilrabo ABDAZİMOVA	O'zbek Tilida Yuklamalar (O'tgan Kunlar Romanı Asosida) *Predicates in Uzbek Language (Based on the Novel of the "Otkan Kunlar")*	845-848
Saida KURBANOVA	Günümüz Özbek Destancılığının Gelişmesinde Şükrülla'nın Yeri *The Role of Shukrullo's Creation in the Development of Modern Uzbek Poetry*	849-852
Ziya AĞAYEV	Logistika Sisteminə Sistemli Yanaşma və Onun Təkmilləşdirilməsi *The Main Methodological Issues of the Activity of Logistics Systems*	853-858
Nafisa JO'RAYEVA	Buxoro Shahri Guzarlari Shakllanishida Diniy Inshootlarning Topografik O'rni *The Topographic Place of Religious Buildings on the Formation of Guzars in Bukhara City*	859-866

TÜRKOLOGİYADA EVFEMİZMLƏR LİNQVİSTİK TƏDQİQAT OBYEKTİ KİMİ

Səidə YUSİFOVA*

Xülasə: Məqalədə qeyd olunur ki, türkologiyada evfemizmlərin tarixi türk dilinin özü qədər zəngin və rəngarəngdir. Evfemizmlər sərt və ya senzuradan kənar hesab edilən sözlər və ya ifadələr olaraq türk mədəniyətində mühüm rol oynamışdır. Evfemizmlər ictimai normalara riayət etmək və dilə incəlik qatmaq üçün ədəbiyyatda və gündəlik həyatda geniş istifadə edilmişdir. Evfemizmlərin tədqiqi türk tarixinin müxtəlif zaman dövrlərinin sosial-mədəni aspektləri haqqında dəyərli fikirlər verir. Əlbəttə ki zaman keçdikcə, ictimai norma və dəyərlər inkişaf etdikcə, dilin dinamik xarakterini əks etdirən müxtəlif evfemizmlər də formalaşmışdır. Bu gün evfemizmlərin tədqiqi türk dilçiliyinin ayrılmaz bir hissəsi olmaqda davam edir, çünki bəzən dildə evfemizmlərdən istifadə köklü ənənələri və cəmiyyətin inkişafını ifadə edir. Gündəlik ünsiyyətdə işlədilməsindən tutmuş müasir türk ədəbiyyatında geniş yayılmasına qədər türkologiyada evfemizmlərin tarixi türk cəmiyyətinin zəngin dil irsinə və inkişaf edən sosial-mədəni dinamikasına sübut kimi xidmət edir.Türkologiyanın da uzun bir zmanı əhatə edən zəngin tarixi var. Keçmiş Sovet İttifaqının tərkibində olan respublikalarda türk dilləri milyonlarla insan tərəfindən danışılır. Belə ki Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Türkmənistan, Özbəkistan və digər ərazilərdə yaşayan əhalinin ana dili türk dili hesab edilir.

Açar Sözlər : *Ənənə, Senzura, Evfemizm, Xarakter.*

Fro Euphemisms as an Object of Linguistic Research in Turkology

Abstract: The article mentions that the history of euphemisms in Turkology is as rich and colorful as the Turkish language itself. Euphemisms have played an important role in Turkish culture as words or phrases considered harsh or uncensored. Euphemisms are widely used in literature and everyday life to adhere to social norms and add sophistication to language. The study of euphemisms provides valuable insights into the socio-cultural aspects of different periods of Turkish history. Of course, over time, as social norms and values develop, various euphemisms reflecting the dynamic nature of the language have been formed. Today, the study of euphemisms continues to be an integral part of Turkish linguistics, as sometimes the use of euphemisms in a language expresses the development of the society. The history of euphemisms in Turkology, from their use in everyday communication to their widespread use in Turkish literature, serves as evidence of the rich linguistic heritage and developing socio-cultural dynamics of Turkish society. Turkology has a rich history spanning a long time. Turkish languages are spoken by millions of people in the republics of the former Soviet Union. Thus, Turkish is considered the mother tongue of the population living in Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Turkmenistan, Uzbekistan, and other territories.

Key Words: *Tradition, Censorship, Euphemism, Character.*

Giriş

Yunan sözü olan *ευφημισμός* 'euphemismus' *eu* "yaxşı", *pheme* "nitq" və ədəbi "gözəl sözlərlə danışmaq" deməkdir. Fransız dilində *euphemizm*, alman dilində *erhüllung/euphemismus*, ingilis dilində euphemism adlanan terminlərin ifadə etdiyi anlayış müəyyən bir şey haqqında xoş şəkildə danışmaq, bir mğvzunu yaxşıya bağlamaq, xeyirli sözlər söyləmək mənasını verir. Türk dilində evfemizm anlayışı gözəl ad, ədəb, zadəganlıq, gözəlləşdirmə, kimi mənalar verir. Bəzi tədqiqatlara görə evfemizm anlayışı təkcə "yaxşı adlandırma" deyil, "pis adlandırma"nı da əhatə etməlidir. Evfemizmlərdə işlədilən sözlərin mənası həmişə gözəl olmaya bilər. Bu məqsədlə qərb dilçiliyində disfemizm terminindən də istifadə edilir.Türk dililərində evfemizm anlayışı ilə əlaqəli geniş miqyaslı araşdırmalar olduğu üçün burada bu məsələdən qısaca bəhs ediləcək və struktur təhlili aparılacaqdır. Istər gündəlik ünsiyyətdə, istərsə mediada, istərsə də bədii ədəbiyyatda nəzakət qaydalarına riayət edilməsi, senzuranın gözlənilməsi evfemizmlərin yaranmasına olan tələbatı artırır. Nəzakət və mədəniyyət çərçivəsində əxlaqi, etik normaları nəzərə alaraq dildə səslənən kobud, çirkin və ayıb hesab edilən söyüş, qarğış kimi sözlərin əvəzinə daha nəzakətli və əxlaqi normalar çərçivəsində deyilməsinə heç bir maneə olmayan gözəl sözlərə hər bir dildə hər zaman geniş tələbat olmuşdur və hal hazırda da o ehtiyac vardır.

* Bakı Avrasiya Universiteti, Xarici dil və ədəbiyyat kafedrası, Bakı, Azərbaycan, saidayusifova5@gmail.com
ORCID 0009-0009-7384-0215
DOI :10.30546/100981.2024.011

Əsas məna baxımından oxşar olaraq, evfemizmlər hər bir cəmiyyətdə istifadə olunur. Öz dəyərini əks etdirmək üçün mədəniyyətlət fərqli olduqları və müxtəlif cəmiyyətlər müxtəlif anlayışlara özünəməxsus həssaslıqları ilə fərqləndiyi üçün bu sözlərin yaranma və formalaşma yolları da mədəniyyətlər arası fərqlərdən asılı olur. Türk dilərlində evfemizmlərlə bağlı araşdırmalar daha çox onun izah etdiyi məfhumun özü, onun adlandırılması, lüğət və semantika baxımından tədqiqi formasındadır. Bu araşdırmaların məqsədi türk dilində evfemizmlərdə işlənən söz və ifadələrin struktur sxemini yaratmaqdır.

Türk dilçiliyində evfemizmlər örtməcə sözlər adlandırılır. Bundan başqa bu sözlər "güzel adlandırma", "hüsnü tabir", "güzelleme", "mümtaziyet", "değinmece", "ad aktarımları", "örtmeceli değinmece", "edeb-i kelâm" kimi də adlandırılmışdır. Mənası söylənməsi təqdirə layiq hesab edilməyən, qorxu yaradan, cəmiyyət tərəfindən istifadəsi məqbul hesab edilməyən, incidici və kobud sayılan varlıqlar və anlayışları əks etdirən sözlərin qarşısını ala biləcək sözlərə "gözəl adlandırma" və ya evfemizm deyilir. Elə mövzular var ki, onların adı birbaşa çəkildikdə qorxu, natamamlıq pis hisslər yaradır və buna görə də haqqında danışmaq məqbul sayılmır.

1. Türk Dillərində Evfemizmlərə Dair Araşdırmalar Barədə Bir Neçə Söz

Türk dillərində evfemizmlərlə bağlı araşdırmalar daha çox məfhumun izahı, onun hansı sözlə ifadə edilməsi, lüğətdəki mənası və semantika baxımından tədqiqi şəklində aparılır. Əslində bəzi araşdırmaları nəzərə almasaq, bütün dillərdə olduğu kimi burada da bu sözlərin əmələ gəlməsini və quruluşunu araşdıran müfəssəl bir araşdırma yoxdur. Türkiyə türkcəsi və türk ləhcələrində evfemizmə dair əsas araşdırmaları nəzərdən keçirərkən diqqət çəkən əsas tədqiqatçılar və yazılar bunlardır:
Saadet Çağatay, "Türk halklarında Tabu ve Örtmece (euphemism) Sözler ve "Türklerde Batıl İnançlar Arasında Tabu"; Turgut Akpınar,"Dünyada ve Türklerde Ağza Alınması Yasak (Tabu) Kelimeler"; Gülsüm Killi, "Hakas Türkçesinde Tabu Sözler ve Örtmece"; Işıl (İnce) Özyıldırım,"Türkçede Örtmece Sözcükler Üzerine"; Figen Güner Dilek, "Altay Türkçesinde Ölüm Kavramını Anlatan Sözler ve Söz Kalıpları"; Ahmet Güngör, "Tabu - Örtmece (Euphemism) Sözler Üzerine"; Hayriye Bilginer, "Batı dillerinde ve Türkçede Güzel Adlandırmalar"; Arzu Oyarkılıçgil Ateş, "Dilde Tabu ve Örtmecenin Yeri Üzerine"; Kerim Demirci, "Örtmece (Euphemism) Kavramı Üzerine"; Ahat Üstüner, "Örtmece Sözlerle İlgili Terimler" ve "Örtmecelere Bağlı Alıntılar"; Seyfullah Türkmen,"Türkçedeki Örtmece Sözler"; Aysel Güneş, "Mizah Dergilerinde ve İnternette Küfürlü Sözlerin Yazımları"; Aylin Koç "Hastalık İsimlerinde Örtmece"; Ferhat Karabulut ve Gulmira Ospanova, "Örtmece Sözlerin Mantığı: Kazak Türkçesi ile Türkiye Türkçesinde Karşılaştırmalı Model Analizi"; Arzu Çiftoğlu Çabuk "Örtmece Kavramı ve Hayvan Adlarından Örtmece Oluşumu"; Adem Aydemir "Divanü Lûgati't-Türk'te Örtmece Sözcükler Üzerine".

Yuxarıda adı çəkilən yazılara nəzər salanda görürük ki, araşdırmaların nəticəsinə görə örtməcə adlanan və evfemizm hesab edilən sözlərin yaranması üçün tabu əsas şərtdir. Türk dilində "Müqəddəs sayılan bəzi insanlara, heyvanlara və əşyalara toxunmağı və ya istifadə etməyi qadağan edən, bu qadağaya əhəmiyyət verm ədikdə zərər gələ biləcək dini inanc; "Qadağan edilmiş və qorunan obyekt, söz, davranış" (Türkiyə Sözlük 2005: 1549) kimi təyin olunan tabu, polyakca *ta* "işarələmək, işarələmək" və *pu* "fövqəladə, təəccüblü, diqqətəlayiq" sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. (Güngör 2006: 70). Demək olar ki, bütün mədəniyyətlərdə insanlar arasında münasibətləri, xəstəliklər, ölüm, qorxu, inanclar, bəzi bədən üzvləri və bunlara aid sözlər tabu kimi qəbul edilir. Nə qədər çox anlayış varsa, o məfhumun ifadəsi üçün dildə bir o qədər çox söz yaranır. Bu hadisəni dildə evfemizmlərin yaranmasında da görmək mümkündür. Məsələn, "tualet" sözünün adı çəkiləndə bəzi məqamlarda insanlarda ikrah hissini aradan qaldırmaq üçün türk ləhcələrində *aptesthane, piyada yolu, gül bağı, kademhane kəfəni, külqabı, ehtiyac yeri, lavabo, oturacaq, çöl, yüz nömrə* kimi söz və ifadələr işlənir.

Tabuların yaratdığı ehtiyac nəticəsində yaranan evfemizmlər dildə bəzən daimi, bəzən də müvəqqəti olur. Ümumiyyətlə, dini düşüncəyə əsaslanan və ya dini inancın bir hissəsi olan insanlar və əşyalarla bağlı tabular daimidir. Bundan başqa, bu, insanın davranışından, xarakterindən və elementlərindən asılıdır. Leksikologiyanın bir tədqiqat sahəsi kimi isə onlar dildə müvəqqəti yer ala bilər. Ölüm, xəstəlik, ədəbsizlik, bədənin orqanları və ya onların fəaliyyəti, yəni cəmiyyətdə biabırçı sayılan şeylər; əvvəllər tabu edilmiş, lakin sonradan tabudan çıxarılan bitki, heyvan və əşyalarla bağlı evfemik söz və ifadələr də müvəqqəti evfemizmlərin əhatə dairəsindədir.Tabuları bir neçə növə bölmək olar. Onlardan biri heyvan adları ilə əlaqəlitabulardır, çünki, ürk dilli xalqlar arasında bəzi heyvanların adı tabu sayılır. Onların adını çəkmək bəzi məqamlarda doğru sayılmır. Bu hərəkət uğursuzluğa, fəlakətə və ölümə səbəb olduğu düşünülür. Bu səbəbdən də onların adları birbaşa deyilmir. Məsələn, Türkiyə türkcəsində əslən "börü" adı verilən heyvanın bəzi türk ləhcələrində *qurd və ya dik qulaq* kimi adlandırılması da bu çərçivədədir. Prof. Dr. Ceyhun Vedat Uygur "Karakalpak türkçəsində tabu və örtməcələr" adlı məqaləsində göstərir ki, türklər içərisində qaraqalpaqlar arasında bu hal daha geniş yayılmışdır. "Börü"nün başqa bir adı *kök cəl*dir ki bu da "erkək canavar" deməkdir. Qurd əvəzinə bəzən *kaskır* sözü də işlənir. İlan sözünün də başqa sözlərlə əvəz edilməsi bu cür inanclardan irəli gəlir. İlan növünü *bizaşbas* adlandırmaq da ilan tabusu ilə əlaqəli olmalıdır. *İyt tiy*- (Birinin gözünə nəsə olamsı, xəstələnmək, gözündən su axması) ifadəsi də "it" tabusu ilə bağlıdır.Gülensoy Tuncer 1999-cu ildə "Türk kişi adlarının dil ve tarih acısından önemi" kitabında türk dillərində insanlarla bağlı meydana çıxan tabulardan söhbət açmışdı. Məsələn, xan, sultan, bəy kimi xalqı idarə edən şəxslər; böyük müdriklər, müqəddəslər, yeni doğulmuş uşaqlar, xəstələr, ölülər insan tabuunu meydana gətirən ünsürlər ola bilər. (GÜLENSOY, Tuncer , "Türk kişi Adlarının Dil ve Tarih Acısından Önemi", Türk Dili, S. 565, 1999).

Tabular ümumiyyətlə qorxu, arzuolunmaz hadisələr və bəzi şeylərin utanc verici qəbul edilməsi kimi psixoloji səbəblərdən yaranır. Cəmiyyətlərdə tanrı və ya ilahi varlıq kimi qəbul edilən güclərlə bağlı qorxuya əsaslanan hörmət inkişaf etmişdir. Bu səbəbdən bu güclü varlıqların adları və ya əlaqəli olduğu düşünülən əşyalar digər dillər kimi türk dilləri arasında da tabu hesab edilir. Allahın adı hər yerdə və hər zaman açıq şəkildə deyilməyə bilər. Bunun əvəzinə isə allah sözünü ifadə edən digər sözlər işlədilir. Məsələn, ayaqyolu, hamam və s. kimi yerlər əslində allah sözünün deyilməsi üçün uyğun olmayan yer hesab edilir. O cür yerlərdə "allah" sözü deyilmir, onun əvəzinə "adına qurban olduğum" kimi ifadələrə üstünlük verilir.

Cin sözünün əvəzinə üç hərfli kimi ifadələr işlədilir. Qaraqalpaq türkləri *əzrayıl* əvəzinə *jan alqış* "vacib mələk" ifadəsini işlədirlər, qadınlara yanaşan, xüsusilə qadınları təqib etdiyinə inanılan və Türkiyə türkləri tərəfindən *albastı* adlandırılan şeytan kimi olan varlığa *albaslı* kimi istinad edirlər. İnsanlara və heyvanlara xəstəlik gətirdiyinə inanılan *Bədik* adlı mifik varlıq da qadağan olunmuş varlıqlardan biridir (https://www.kulturportali.gov.tr) Xəstə adamlara şəfa məqsədlə oxunan şerlərin bir növü də buna görə bədik adlanır və bundan türkəçarə ilə məşğul olan təbiblər və ya falçılar istifadə edirlər. Göstəriln bu sözlər adları çəkiləndə insanların başına nəsə gələcəyindən ehtiyat edilən ifadələrdir və buna görə də o sözlər "örtülür". Başqa sözlə desək, həmin sözlər öz mənşəyini tabu və tabu qorxusundan götürən evfemizmlərdir. Qadınlar həm türk cəmiyyətində qorunması lazım olan dəyərli varlıqlardır. Bu səbəbdən onların şəxsi adları və şəxsi əşyaları bir növ tabuya çevrilib. Bunun ən bariz göstəricisi Anadolunun bəzi yerlərində və digər türk toplumlarında qadının adını söyləməkdən çəkinmələridir. Qaraqalpaqlar arasında qadın ilə bağlı aşağıdakı nümunələrə rast gəldik: *bası baylawlı*- başı bağlı (evli qadın), *başı boş* -hələ həyat yoldaşı olmayan, bağlanmamış, subay qız , *jeñgey*- yaşlı qadın, *jesir*-əri ölmüş qadın, dul qadın, *jetim-jesir*- ata-anasız uşaq və ya əri ölmüş qadın, dul yetim, *näsiybeniñ köteriliwi*- kişi ilə qadının ayrılması, *nasar*- qadınlar və qızlar, *zayip*- evli qadın. Eyni vəziyyət qadınlar öz ərinin və ya

digər ailə böyüklərinin (qayınata və s.) adını demədikdə baş verir: *ağa*- qadınların ərinə müraciət tərzi, *kişi*- qadının həyat yoldaşı, əri.

Türk dilli xalqlar içərisində qazax, qırğız , qaraqalpaq və bəzi başqa xalqlarda xalq ədəbiyyatının esittirüw adlanan bir növü vardır ki, bu da mərhumun yaxınlarına ölüm hadisəsi haqqında məlumat vermək üçün xüsusi olaraq yaradılmış mətnlərdir. Qədim türk xalqlarının tarixində çoxlu müharibələr, incikliklər olub. Bu dövrlər bəzilərinin atalarından, bəzilərinin isə analarından ayrıldığı dövrlərdir. Onların əksəriyyəti xalq qəhrəmanları idi və onların ölümünü elan etmək çox çətin hadisə idi. Buna görə insanlara ölüm hadisəsini elan etmək üçün camaat arasında hörmətli bəylər, xoş sözlü insanlar, şairlər seçilirdi. Onlar baş verən hadisəni dərhal deyil, səbirlə və ağılla, dolayısı ilə bildirib qeyd edərdilər. Məsələn, Çingiz xanın övladı Çuçi xan öləndə qıpçaq şairi Kotan belə demişdi:

Teñiz bastan bılğandı, deniz baştan bulandı,
Kim tıñğızar he hanım! Kim durultur he hanım!
Terek tüpten jığıldı, ağaç dipten yıkıldı,
Kim turğızar he hanım! Kim kaldırır he hanım!

(Pak olan dəniz bulandı, kim sakitləşdirə bilər xanı? Ağac dibdən yıxıldı, kim qaldıra bilər xanı?)

Xana birdən-birə "Övladın öldü" sözünü demək mümkün olmadığından, bu hərəkət o dövrün adamlarının düşünüb ortaya atdığı müdrik fikir idi. Ona görə də esittirüwler evfemizmlər mənası verən mətnlər idi. (K. Mambetov, Karakalpaklardıñ Etnografiyalık Tariyhı, Nökis "Karakalpakstan", 1995, s.158).

2.Türk Dillərində Evfemizmlərin Yaranma Üsulları

Dilçilər ümumiyyətlə tabular və evfemizmlər haqqında fikirləri üç əsas qrupa ayırırlar: 1.İbtidai inanc və düşüncələrin təsiri altında yaranmış evfemizmlər. Bu cür evfemizmlərlə tabu arasında sıx əlaqə var. Bunlardan bəziləri cəmiyyətin mədəni inkişafı çərçivəsində aradan qaldırılıb.
2. Evfemizmlər dil hadisəsi kimi passiv leksik təbəqəni hesab edilir.
3. Evfemizmlər ünsiyyət zamanı dildə istifadə edilməli olan bir üslub, ifadə formasıdır. Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, evfemizmlər ilk növbədə leksikologiyanın əhatə dairəsinə daxil edilsə də, həm də üslubiyyat sahəsinə də daxil olmuşdur. Evfemizmlərin əmələ gəlmə yolları mədəniyyətlər arası fərq baxımından müxtəlif olsa da, bu mövzuda müxtəlif ölkələrdə aparılan araşdırmalarda ortaq cəhətlər var. Arzu Çiftoğlu Çabuk türk dillərində evfemizm kimi işlənən söz və ifadələrin tədqiq edərək göstərir ki, dildə evfemizmlərin yaranmasının struktur sxemi meydana gəlir. Həmin sxeme əsasasən türk dillərində evfemizm hesab edilən sözlərin tədqiqatı əsasən aşağıdakı kimi bölünə bilər:

1."quruluşuna görə",
2."mənasına görə",
3."alınma sözlər".

Bundan əlavə bu əsas başlıqlar daxilində yarımbaşlıqlar da vardır. Aparılan tədqiqatlarla tanış olduqda türkologiyada evfemizmlərin quruluşu haqqında təxminən belə bir bölgünün olduğu nəticəsinə gəlmək olar:

1)Quruluşuna görə mürəkkəb evfemizmlər, məsələn, *adıyaman* (ayı, donuz, yara şəkli), *alabacak* (əxlaqsız, ara vuran, uğursuz adam), *başıbozuk* (dul qadın və ya dul kişi), *beyni delik* (ağılsız), *gidergelmez* (ölüm), *incitmebeni* (xərçəng xəstəliyi), *kızılyel* (albümin xəstəliyi), *kuruyel* (revmatizm), *sarıayaklı* (uğursuz), *sözebesi* (boşboğaz), *varyemez* (pinti) , *yüznumara* (tualet) və s.

2) Quruluşuna görə düzəltmə olan feildən və isimdən yaranma evfemizmlər də türk dillərində kifayət qədər var, məsələn, *akarca*(ilan), *alıcı* (əzrayıl*), uçurgan(* oğru), *ugrak* (cin toxunmuş), *engelli* (şikəst) , *eserli*(sərxoş), *evraksız* (əxlaqsız), *ökcesiz* (qorxaq) və s.

3) Quruluşuna görə evfemizmlər arasında akronimlərə də rast gəlmək olur. Məsələn,

insanlarda immun sisteminin çöküşünə səbəb olan yoluxucu xəstəlik adı olan AİDS və onun əvəzinə ADİDAS akronimimin, xroniki obstruktiv agciyər xəstəliyi əvəzinə KOAH işlənməsi buna misal ola bilər.

4) Quruluşuna görə söz birləşməsi şəklində olan evfemizmlər, məsələn, *adı batası, adını ellər alsın* (adının çəkilməsi istənilməyən pis bir şey) , *gözü çıkasıca* (şeytan) və s. Mənasına görə türk dillərində evfemizmlərin yaranmasının bir çox növü vardır. Məsələn, olduğundan böyük və ya olduğundan daha kiçik göstərmək yolu ilə, təşbeh (bənzətmə) yolu ilə : *qaraqurt* (hörümçəyə bənzər həşarat), rəng adları istifadə etməklə : *ağ köz* (saf), *boz bala* (evlənmək yaşı çatmış gənc), *qızıl gegirdek* (ciddi mübahisə), bədən üzvləri bildirən sözlər vasitəsilə, məsələn gözlə əlaqəli : k*özbayla* (aldatmaq), *köz jar* (balalamaq), *köz alart* (gözünü bərəltmək), *köz boyawşılıq* (göz boyama, aldatma), *köz jum* (ölmək), qulaq sözü ilə əlaqəli: *ger qulaq*: (qulağı ağır eşidən), qaraqulaq (yırtıcı vəhşi heyvan), dil ilə əlaqəli *: til baylan* (danışmamaq, dili bağlanmaq) *tilli* (gözəl danışan, natiq) və s.

Türk dillərində evfemizmləri tədqiq edən İşıl Özyıldırımın təsnifatına görə evfemizmlər tabu ilə sıx əlaqəli sözlərdir və onları aşağıdakı qruplara bölmək olar:

1) qorxu bildirən mövzular

2) insanlar üçün həssas mövzular

3) ayıb hesab edilən mövzular

İ. Özyıldırm belə hesab edir ki, türk dillərində evfemizmlərin ən çox yayılmış növü din ilə əlaqəli mövzularda özünü göstərir . İnsanlar tarixin lap qədim dövrlərindən başlayaraq özlərindən daha güclü qeyri adi bir qüvvənin varlığına inanmışlar. Müəllif belə hesab edri ki, insanlar arasında dinə olan güclü inam qorxu üzərində bərqərara olmuşdur. Bu qorxular tanrıya, peyğəmbərə, mistik varlıqlara, cin və bu kimi mövzularla və ya digər batil inanclarla sıx əlaqəlidir. Bu səbəbdən də qeyri adi fövqəladə güc və inanclardan irəli gələn qorxuları ifadə edən tabu ifadələr dinlə əlaqəli evfemizmlər qrupunda yer alır və tabu hesab edilən və qorxu yaradan bu mövzular insanlarda həmin mövzuları daha gözəl sözlərlə ifadə etmək istəyi yaradır. Nəticədə evfemizm və ya digər oxşar terminlər meydana çıxır.

Aydın olduğu kimi evfemizmlər müasir türk dillərində geniş şəkildə tədqiq edilməsi lazım gələn linqvistik problemdir. Evfemizmlər türkologiyada tam şəkildə öyrənilmiş mövzularından hesab edilməsə də, qeyd etmək lazımdır ki, bununla bağlı çox ciddi işlər görülüb. Aksan Doğan, Demirçi Kerim, Arslan-Erol Hülya, kimi dilçilər bu mövzuda olan araşdırmaları diqqət çəkir.

Müasir türk dilçiliyində Seyfullah Türkmənin də evfemizmlərlə bağlı tədqiqatları diqqət çəkir. O, türk dillərində olan evfemizmləri leksik semantik mənalarına görə tədqiq edtmişdir. Onun daha çox türk dilində ölümlə bağlı göstərdiyi evfemizmlər diqqəti çəkir. Belə ki o, leksik-semantik mənasına görə ölüm hadisəsi ilə əlaqəli olan efvemizmlər arasında ölüm anlayışının özünü ifadə edən, uzun ömür arzusu bildirən, ölmüş insanın xatirəsinin əziz olduğunu bildirmək üçün istifadə edilən evfemizmlər arasında bölgü aparmışdır. Məsələn, “ vaxtı tamam olmaq”, “ ruhunu təslim etmək”, “ əcəl şərbəti içmək”, “ əbədiyyətə qovuşmaq”, “ son nəfəsini vermək”, “allah gecindən versin”, “torpağı bol olsun”, “yaşı bənzəməsin”, “ torpağı ağır gəlməsin”, “ allah daha betər acı yaşatmasın”, “ dünyaya əbədi vida etmək”, “ ömrü vəfa etmədi”, “ üstünüzə sağlıq”, “ üstümə iyilik sağlıq”, “ daşa deyim” və s. kimi evfemizmlər və evfemistik ifadələr buna misal ola bilər.

Nəticə

Demək olar ki, bütün mədəniyyətlərdə tabu hesab edilən və bu səbəbdən də adı çəkilməyən, qorxu yaradan və ya çəkindirən fikirlər vardır ki bu da öz növbəsində onların ifadə etdiyi varlıqlar, hadisələr və ya obyektlərin xüsusiyyətlərinə görədir. Adı çəkilməyən və üstüörtülü sözlər ilə ifadə olunan bu məfhumların ən başında əsasən cinsiyyət münasibətləri, xəstəliklər, ölüm, qorxular, dinlə bağlı elementlər, heyvanlar və bəzi bədən orqanları dayanır. İnsan cəmiyyətinin dəyərlərinə uyğun olaraq, evfemizmlər mənsub olduqları dillərin

lüğətində öz əksini tapır. Bir cəmiyyət üçün "uyğun olmayan, kobud və ya münasib olmayan" hesab edilən bir anlayış başqa bir cəmiyyətdə yaşayan fərdləri heç də narahat etməyə bilər. Bu səbəbdən də, evfemizmlərin əmələ gəlmə üsulları mədəniyyətdən mədəniyyətə fərqlidir; Bu sözlərin əmələ gəlməsində bir dildə səs hadisələri ön planda olduğu halda, digər dildə semantik dəyişikliklər daha həlledici ola bilər. Bu məqalədə türk dillərində evfemizmlər meydana gələrkən daha çox hansı üsullardan istifadə edildiyini nümunələr əsasında göstərməyə çalışdıq. Araşdırmalar əsasında məlum olur ki, türk dillərində evfemizmlər formadan çox mənaya görə yaranır, onların mənası hadisələr arasında münasibət transferindən daha çox asılı ola bilir. Evfemizmlər, tabular və difenizmlər mənsub olduğu xalqın milli mənəvi dəyərləri, inancları, adət və ənənələri ilə birbaşa bağlıdır. Belə ki, insanlarda müəyyən vaxtda qorxu və qəm qüssəyə, təşvişə səbəb olan ölüm halları və xəstəliklər; narazılıq və narahatlıq yaradan əməllər və onların nəticələri; ayıb sayılan və utanma hissi yaradan hər cür sözlərdən istifadə olunmadığı hallarda evfemizmlərdən tez-tez istifadə edilir. Türk dilləri arasında ən çox yayılmış evfemizmlər ölüm, qadın və cinsi mövzularla bağlıdır. Ümumiyyətlə eyni mədəniyyət və adət ənənlərdən, dini inanclardan qidalanan əksər türk xalqlarının dilində istifadə olunan tabu və evfemizmlər bir çox mənada bir-birinə bənzəyir. Bir türkdilli ölkədə insanlar arasında istifadə olunan evfemizmlərə digər türkdilli ölkədə də rast gəlmək mümkündür. Ünsiyyət zamanı nitqi daha etik etmək ehtiyacından irəli gələn tabu və evfemizmlər dilin mühüm leksik-üslub qatıdır.Bunlar öz mənşəyini mədəniyyət və dildən götürən etnolinqvistik materiallardır.

Kamu diplomasisi, devletlerin ve uluslararası aktörlerin, halklar arasındaki ilişkileri güçlendirmek, algıları yönlendirmek ve uluslararası politikalarını desteklemek için kullandıkları bir araçtır (Özkan: 24-26). Bu diplomasi türü, geleneksel diplomasiyi tamamlayıcı bir rol oynar ve genellikle kültürel, eğitimsel ve insani etkileşimlere dayanır. Bu bakımdan kamu diplomasisinin soydaşlık üzerinden potansiyel gücü, kültürel alışveriş ve etkileşimlerin güçlendirilmesinde yatar. Bir ülkenin sanat, müzik, edebiyat ve diğer kültürel unsurları, uluslararası toplumla olan ilişkilerini derinleştirmek için etkili birer araçtır. Bu tür etkileşimler, halklar arasında karşılıklı anlayışı artırmada soydaşlık kolaylaştırıcı bir unsurdur ve olumlu algıları pekiştirir. İkinci olarak, kamu diplomasisinin potansiyel gücü, eğitim ve akademik değişimlerin teşvik edilmesinde yatar. Üniversiteler arası öğrenci ve öğretim üyesi değişim programları, bilgi ve fikir alışverişini teşvik eder, uluslararası ilişkilerde köprüler kurar ve gelecekteki liderler arasında ilişkilerin güçlenmesine katkıda bulunur ki soydaşlık ile teşvik edilmesi etkileşimde yine sağlamlaştırıcı bir niteliktir. Bir diğer unsur, kamu diplomasisinin soydaşlıkla bağlı potansiyel gücü, insani yardım ve kalkınma projeleri aracılığıyla uluslararası alanda pozitif bir etki yaratmada yatar. Örneğin bir ülkenin diğerine yardım eli uzatması, o ülkenin insani duyarlılığını ve küresel sorumluluk anlayışını vurgulaması bakımından soydaşlarla dayanışmanın teşvik edilmesi süreçleri hızlandırma anlamına gelir (Salihi, 2020: 316-317). Bu tür girişimler, uluslararası toplumda itibarın artmasına ve ülkeler arasında daha sağlam ilişkilerin oluşmasına katkıda bulunur.

Elbette kamu diplomasisinin potansiyel gücü, dijital iletişim ve sosyal medya kullanımıyla artırılabilir. Günümüzde, sosyal medya platformları ve diğer dijital iletişim araçları, halklar arasında doğrudan iletişim kurma ve bilgi paylaşımını kolaylaştırır. Bu platformlar, hükümetlerin ve uluslararası aktörlerin hızlı ve etkili bir şekilde geniş kitlelere ulaşmasını sağlar, böylece kamu diplomasisinin etkisini artırır. Soydaşlık bağı ile bağlı olanların medya üzerinden takip ve destekleri de gönüllü bir hizmet ve destek olarak açığa çıkmaktadır. Böylece kamu diplomasisinin soydaşlıkla edinilen potansiyel gücü, ikili ve çok taraflı ilişkilerin yönetilmesindeki beceri ve esnekliği olumlu manada pekiştirmektedir. Özdeş kültürler ve politikalar arasında köprüler kurulması ve çeşitli aktörlerle işbirliği yapılması, farklı kültürlerle de gereklidir. Bu bağlamda, kamu diplomasisi, müzakere, uzlaşma ve ortak çıkarlar etrafında ittifak kurma yeteneği ile karakterize edildiği noktada soydaşların buldukları

coğraflarda dayanışması önemlidir (Köksoy, 2019: 49-51). Nitekim kamu diplomasisinin uygulamaları, uzun vadeli stratejik vizyon ve sürdürülebilirlik ilkesine dayanır. İyi planlanmış ve sürekli olarak uygulanan kamu diplomasisi çabaları, uluslararası ilişkilerde uzun vadeli hedeflere ulaşmada daha etkili olabilir. Bu nedenle, kamu diplomasisinin başarısı, stratejik düşünme ve uzun vadeli hedefler belirleme yeteneğine bağlıdır (Köksoy, 2021: 631-684).

ƏDƏBİYYAT

Akpınar, Turgut (1985). "Dünyada ve Türklerde Ağza Alınması Yasak (Tabu) Kelimeler". Folklor ve Etnografya Araştırmaları. İstanbul: Anadolu Sanat Yayınları, s.13-27

Arslan, Erol Hülya (2002). Tabu (Taboo) ve Kelimelerin Anlam Alanlarına Etkisi. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 2002 II, Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları, s.35-56.

Demirci, Kerim (2008). "Örtmece (Euphemism) Kavramı Üzerine", Millî Folklor, Sayı: 77, 21-35, Ankara.

Sağol Yüksekkaya, Gülden (2009). "Türklerde Ölümün Algılanışı 'Ölmek' Karşılığı Kullanılan Kelimelerden Hareketle", Uçmağa Varmak Kitabı. İstanbul: Kitabevi Yayınları. s. 3-41.

Özyıldırım, Işıl İ. (1996). "Türkçe'de Örtmece Sözcükler Üzerine bir Araştırma". Dil Dergisi, 5

Güner Dilek, F. (2007). "Altay Türkçesinde Ölüm Kavramını Anlatan Sözler ve Söz Kalıpları". Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi, 42.

Akpınar, T. (1989). "Dünyada ve Türklerde Ağza Alınması Yasak (Tabu) Kelimeler". Folklor ve Etnografya Araştırmaları. İstanbul: Anadolu Sanat Yayınları, Erenler Matbaası.

Mambetov K. (1995), Karakalpaklardıñ Etnografiyalık Tariyhı, Nökis "Karakalpakstan" Killi, Gülsüm (2006). "Hakas Türkçesinde Tabu Sözler ve Örtmece". Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, Sayı 3/3. Sayfa 50-65.

Linfoot-Ham, Kerry (2005). "The Linguistics of Euphemism: Adiacronic Study of Euphemism Formation" Journal of Language adn Linguistics. Vol. 4. No. 2. P. 227-263

https://www.kulturportali.gov.tr/mrepo/eKitap/eb-KarakalpakKulturundeTabuVeOrtmeceler/files/assets/common/downloads/publication.pdf?uni=f76afa3a4050529dfae506c6d3cb0fac

https://www.kulturportali.gov.tr/mrepo/eKitap/eb-KarakalpakKulturundeTabuVeOrtmeceler/files/assets/common/downloads/publication.pdf?uni=f76afa3a4050529dfae506c6d3cb0fac

SEYYİD NESÎMÎ VE ALİ ŞİR NEVĀYÎ'DE "GEVHER/CEVHER" DÜŞÜNCESİ

Funda TOPRAK *

Özet: Farsça'dan alıntı muʿarreb bir sözcük olarak Arapça'da bulunan "gevher/cevher" sözcüğünün anlamı "bir şeyin özü"dür. Klasik şiirimizde "değerli taş" anlamıyla akik, laʿl, yakut, inci, zümrüt vb. taşlar için kullanılan bu sözcük, sevgilinin vuslatı ve aşığın gönlünü de ifade eder. Tasavvuf düşüncesinde ise Allah'ın ilk vücut verdiği ve herşeyin ondan çıktığı ana kaynaktır. Bu düşünceyi İbn Arabī'de de bulmak mümkündür. Türk şiirinin iki büyük ustası 14. yüzyılın Azerbaycan sahası temsilcisi Seyyid Nesīmī ve Çağatay şiirinin 15. asırdaki zirve ismi Ali Şir Nevâyī, bu mazmunu şiirlerinde değişik biçimlerde ve kendine özgü üsluplarla kullanmışlardır. Edebiyatımızda hurufîliğin sembol isimlerinden ve bu yolda öldürülen Nesīmī şiirlerinde "gevher/cevher" kavramlarını yaradanın insanda tecellisi, aşk denizi gibi tasavvuffî bir bağlamda kullanmayı tercih ederken, Ali Şir Nevâyī bu anlamlarının yanında göz yaşı, gök cisimleri, asıl amaç gibi çok farklı biçimlerde de bu sözcükleri sanatına taşımıştır. Bu çalışmada iki büyük ustanın klasik şiirin yaygın bir mazmununu cevher/gevher sözcüklerini şiirlerinde kullandığı biçimler örneklendirilmeye çalışılacaktır. Bu mazmunun iki şairde çıktığı farklı yolculuklar gösterilerek bir sözcük etrafında şekillenen iki dünya ortaya konulacaktır.

Anahtar Sözcükler: *Seyyid Nesīmī, Ali Şir Nevâyī, Gevher/Cevher Mazmunı*

He Idea of "Gevher/Jewel" in Seyyid Nesîmî and Ali Şir Nevāyî

Abstract: The word "gevher/jewel", which appears in Arabic as an Arabic word derived from Persian, means "the essence of something". In classical poetry, this word, which is used for stones such as agate, laʿl, ruby, pearl, emerald, etc. in the sense of "precious stone", also refers to the lover's vuslat and the heart of the lover. In Sufi thought, on the other hand, it is the main source from which God first embodied and from which all things emanate. This idea can also be found in Ibn 'Arabī. Two great masters of Turkish poetry, Seyyid Nesīmī, the representative of the Azerbaijani field of the 14th century, and Ali Şir Nevâyī, the peak of Chagatai poetry in the 15th century, used this mazm in their poems in different forms and in their own unique styles. While Nesīmī, who was one of the symbols of Hurufism in our literature and was killed in this way, preferred to use the concepts of "gevher/jewel" in a mystical context such as the manifestation of the Creator in man and the sea of love, Ali Şir Nevâyī carried these words to his art in many different forms such as tears, celestial bodies, and the original purpose. In this study, we will try to exemplify the ways in which the two great masters use a common mazm of classical poetry in their poems. By showing the different journeys of this mazm in two poets, two worlds shaped around a word will be revealed.

Key Words: *Seyyid Nesīmī, Ali Şir Nevâyī, Gevher/Jewel Mazmun.*

Giriş

1369 Yılında Şirvan'da doğan, 1417 yılında Halep'te ölen ünlü şair Seyyid Nesīmî ve ondan sonra dünyaya gelmesine rağmen eserlerinde ondan bahseden Ali Şir Nevâyî, Türk şiirinin en önemli temsilcilerinden ikisidir. Seyyid Nesīmī tasavvufta Allah'ın insan vücudunda tecelli ettiğine inanılan Hurûfilik anlayışının kurucusu Fazlullah Esterabadî'nin talebesi ve damadı olmuş onun öldürülmesinin ardından bu akımın halifesi durumuna gelmiştir. 1417 yılında Halep'te İslama karşı düşünceleri olduğu gerekçesiyle Mısır Kölemen Sultanının emriyle öldürülmüştür. Onun Türkçe ve Farsça divanlarının yanı sıra Arapça da şiirler yazdığı bilinmektedir.

"Nesîmî ilâhî sıfatlara sahip olan insanın kutsallığının, saygınlığının ve özgürlüğünün korunması gerektiğini söylemiş, inandıklarını ve gerçekleştirmek istediklerini Hurûfîlik'te bulmuştur. Ona göre insan varlık güzelliğinin aynasıdır. Onu korumak, ona saygı göstermek bu güzelliğin korunması demektir. Çünkü Tanrı insan yüzünde görülür. Nesīmī'ye göre insan ceset ve ruhtan ibaret olmasına rağmen aslında daha yüce bir varlıktır. Kalenderîler tarafından takdis edilen şairin bazı şiirleri bu zümrelerin âyinlerinde okunmuştur. Nesîmî'nin seyyid olması ve Alevî-Bektaşîler'in yedi büyük şairinden biri kabul edilmesi kendisine çeşitli

* Prof. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üni. İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Türk Dili ve Ede. Böl., fundatoprak@aybu.edu.tr

DOI :10.30546/100981.2024.013

yerlerde mezar izâfe edilmesine yol açmıştır. Ayrıca Nesîmî bu çevrelerde şehid ve mazlum bir velî olarak çok büyük kabul görmüş, hakkında çeşitli menkıbeler oluşmuştur" A. AZMİ BİLGİN, "NESÎMÎ", TDV İslâm Ansiklopedisi, https://islamansiklopedisi.org.tr/nesimi#1 (18.03.2024).

Hurûfîliğin temeli, eski çağlardan gelen ve harflerle sayıların kutsallığını kabul edip bunlara çeşitli sembolik anlamlar yükleyen anlayışa dayanır.İslâm dünyasında harflerin bazı gizli özelliklere sahip olduğu düşüncesi hayli eskidir. Meselâ II. (VIII.) yüzyılda aşırı Şiîler'den Mugīre b. Saîd el-İclî Allah'ı harflere benzetmişti. Daha sonra Hurûfî anlayış ve yorumlar, başta bazı mutasavvıflar olmak üzere çeşitli İslâmî gruplar arasında ilgi görmüş, özellikle İbnü'l-Arabî'nin katkılarıyla bu ilgi daha da artmış, İbn Haldûn ve Kâtib Çelebi gibi âlimler bile bu anlayışın etkisine kapılmışlardır. Fakat İslâm dünyasında bâtınî düşüncelerin ışığında Hurûfîliği bir sistem şekline sokan ve bir fırka halinde yayan kişi Fazlullah-ı Hurûfî olmuştur. Hurûfîliği kurarken Bâtınîler'in te'vil usullerini başarılı bir şekilde kullanan Fazlullah rüya yoluyla gerçeği bulduğunu, bazı sırların kendisine bu yolla bildirildiğini ileri sürerek Arapça'daki yirmi sekiz harf ve bunlara ilâveten Farsça'daki dört harf ile sayılar arasında çeşitli ilişkiler kurmak suretiyle Hurûfîlik sistemini yerleştirmiştir."HÜSAMETTİN AKSU, "HURÛFÎLİK", TDV İslâm Ansiklopedisi, https://islamansiklopedisi.org.tr/hurufilik (18.03.2024).

Timurlular Türkçesinin önemli temsilcilerinden ve Türk şiir ve sanatının en güçlü kalemlerinden Ali Şir Nevayi ise 1441'de Herat'ta dünyaya gelmiş 1501 yılında ise aynı yerde vefat etmiştir. Nevâyî hem eserlerindeki Türkçeye olan sevgisi ve hakimiyeti hem de eser ve tür çeşitliliği ile Türk edebiyatının bayrağını taşıyan öncülerinin başında gelir.

Ali Şir Nevâyî'nin Nesayimü'l Muhabbe min Şemâyimü'l Fütüvve adlı tezkiresinde Seyyid Nesimî hakkında şu bilgilere yer verdiği görülmektedir: "Irak ve Anadolu tarafındaki ülkelerdendir. Anadolu ve Türkmen Türkçesiyle şiirler söylemiştir. Onun şiirinde maarif ve hakikatler oldukça fazla toplanmıştır. Adı zikredilen ülkelerde onun şiiri gibi şiir neredeyse yoktur. Onu taklid edenler onun mezhebinde eksiklikle suçladılar ve bu yüzden onu şehit ettiler. Şehit olurken bu şiiri söylemiştir:

Kıbledür yüzüñ nigārā kaşlaruñ mihrāblar
Sūretüñ Mushaf velī hāl u hattuñ iʿrāblar

İşte bu şiirin mahlas beyti de onların bu iddialarının kanıtıdır.

Ay Nesīmī çün müyesser boldı ikbāl u visāl
Koy tiriñni soysa soysun bu pelīd kassāblar (Eraslan 1996:437)"

Türk şiirini bu iki önemli bayrağı mazmunları işleyişleri açısından benzerlik gösterirler, bu çalışmada onların "gevher" mazmununu işleyiş biçimleri incelenmeye çalışılacak bu ortak mazmun üzerinden şiirlerindeki benzerlik ve farklılıklara dikkat çekilecektir. Arapça bir sözcük olan "cevher" Farsça "gevher" sözcüğünden muarrebtir. Oradan da bizim dilimize geçmiştir. Ancak Türkçede hem Arapça "cevher" hem de Farsça "gevher" birlikte kullanılmışlardır. Gevher ya da güher biçimi daha çok değerli taş anlamında benzetmelerde kullanılırken "cevher" sözcüğü tasavvufî bir anlamla "öz, asıl kaynak" şeklinde yerleşmiştir. Ahmet Talat Onay cevher sözcüğünün "1. Peygamber efendimizin ravzalarındaki tozlara, 2. Elmas, inci, zümrüt, yakut gibi kıymetli taşlara 3. kabiliyet ve istidad manalarına 4. Asıl, maye anlamına 5. Eski Horasan ve Şam mamülü kılıçlardaki siyah ve beyaz dalgalı benekler manasına 6. Noktalı harfler manasına" geldiğini söylemektedir. (Onay 2000:140)

Nesīmī gevherin değerli taş olarak düşünülmesini eleştirir, ona göre dünyadaki değerli taşlar, bulduğuna inandığı Allah'ın yani eşsiz incinin yanında değersizdir. Bu düşüncesini aşağıdaki mısralarında dile getirir.

Ey inciyi medh eyleyen yâkûtunu cevher bilen
Ben bulduğum dür-dâneyi bin bahr ü kâna vermezem (SND:270/7)

"ey inciyi övüp yakutu cevher bilen ben bulduğum eşsiz inciyi binlerce deniz ve maden için vermem"

Gevher/cevher sözcüğü iki büyük şairin mısralarında aşağıdaki anlamlarıyla kullanılmıştır.

I. Yaradılışın kaynağı, özü, aslı olarak "Gevher"

"Aristo felsefesinde cevher terimi hem bir mantık kategorisidir hem de metafizik bir kavramdır. Onun tanımına göre hakiki, ilk ve en belirgin anlamıyla cevher "ne bir konunun yüklemi olan ne de bir konuda bulunan şey"dir. Meselâ bir insan veya at ferdî bir cevherdir. Cevherler bu şekilde müşahhas ve ferdî varlıklar için kullanıldığında "ilk cevherler" adını alır. Aristo felsefesinde cevher kelimesinin taşıdığı bu anlamlar İslâm düşüncesinde de çoğunlukla farklı ifade ve üslûplarla tekrar edilmiştir. Meselâ son dönemlere ait önemli bir terminolojik sözlüğün yazarı olan Tehânevî cevheri, "kadîm olsun hâdis olsun kendi başına (kāim binefsihî) bulunabilen varlık" şeklinde tanımlamaktadır. Seyyid Şerîf el-Cürcânî'ye göre cevher önce maddeden mücerret olan ve olmayan şeklinde iki ana gruba ayrılır. "Madde ve sûretin terkip edilmiş hali" demek olan cisim ile bu terkibi oluşturan madde ve sûret mücerret olmayan cevherler sınıfındandır. Maddeden mücerret olan cevherler ise akıl ve nefistir. Bir başka tasnife göre de basit ve mürekkep olarak ayrılan cevherlerden akıl ve nefisler "basît ruhanî", unsurlar da "basît cismanî" grubunda zikredilir. Cinsler ve türler gibi hariçte varlığı olmayan küllîler, unsurlardan meydana gelmiş varlıklarla birlikte mürekkep cevherleri oluşturur. Gazzâlî tarafından cisim, madde, sûret, nefis ve akıl şeklinde beşe ayrılan cevher türleri İslâm felsefe geleneğindeki ortak şemayı oluşturmaktadır. Fârâbî'nin eserlerinde ise Tanrı'ya açıkça cevher denmektedir. Fârâbî'ye göre Allah cevheri ve zâtıyla ezelî olandır ve ezelî oluşunda başka bir varlığa muhtaç değildir. O'nun cevheri varlığının devamı ve bekâsı için yeterlidir. O'nun cevherinde bölünme yoktur. Kendine mahsus bir cevheri olması bakımından da tektir. Ayrıca Allah cevheri itibariyle bilfiil akıldır. O öyle bir cevherdir ki bütün varlık O'ndan taşar ve belli varlık mertebelerine göre bir nizam oluşturur. Bu nizam, âlemdeki birlik ve bütünlük fikrinin kaynağıdır. Allah'tan taşan semavî akıllar da gayri cismanî cevherler sınıfına girer Fârâbî, sudûr teorisinde yer alan bu aşkın cevher anlayışının yanı sıra Aristo'nun "ilk cevherler" ve "ikinci cevherler" (el-cevâhirü'l-ûlâ, el-cevâhirü's-sevânî) tabirlerini de Aristo'daki anlamıyla kullanmaktadır. Fârâbî fertleri hakiki cevher olarak tanımlamasına karşılık, "gayri cismanî cevherler" olan semavî akılları, madde ve sûretten meydana gelmiş olan ve dolayısıyla noksanlıklar ihtiva eden ilk cevherlerden daha çok cevher ismine lâyık görür. İbn Sînâ felsefesinde cevher varlık ve dolayısıyla mantık kategorilerinin başta gelenidir. Filozofa göre varlık, başka bir şeyde (mevzûda) bulunan ve bir şeyde bulunmayan şeklinde ikiye ayrılır. İkinci durumdaki varlık, bir konuda (mevzû) bulunmamasından ötürü cevher adını alırken birinci durumdaki, bu cevherin "taşıdığı" varlık olarak araz adını alır" KUTLUER, İ. (1998). "CEVHER", TDV İslâm Ansiklopedisi, https://islamansiklopedisi.org.tr/cevher (03.03.2024).

Tasavvufta "cevher" sözcüğünün özel bir anlamı bulunmaktadır. Ethem Cebecioğlu bu anlamlar hakkında şu bilgileri vermektedir: "Heyula, suret, cisim, nefis, akıl olmak üzere beşe ayrılır. Çünkü cevher ya mücerrettir ya da mücerret değildir. Mücerret olan, bedene ya tedbir ve tasarrufla bağlıdır veya bağlı değildir. Bağlı olan akıl, bağlı olmayan nefistir. Mücerret olmayan da, ya mürekkeb (bileşik halde) dir veya değildir. Mürekkeb (bileşik) olan cisimdir. Mürekkeb (bileşik) olmayan, ya hal'dir, ya da mahaldir. Hal olan suret, mahal olan ise heyûla'dır. Cevhere ait hakikate, tasavvuf tabirince "nefes-i Rahmanî" denir. Küllî heyula ile

ondan taayyün ederek (belirerek) mevcudat (varlıklar)'dan bir mevcûd (varlık) şekline girişine de "İlâhî kelimeler" (kelimat-ı ilâhiyye) denir. Kehf suresinin son ayetindeki "kelimâtü Rabbî" ifadesi ile anlatılmak istenen işte bu "kelimât-ilâhiyye"dir. Cevher, ruhanî ve cismanî basitlik şeklinde ikiye ayrıldığı gibi, dış âlemde olmayıp da, akılda (zihnî planda) mürekkeb (bileşik) olana, yahut hem akılda, hem de dış alemde mürekkeb olana ayrılır ve bunları da içine alır: Basit ruhanî akıllar ve mücerred (soyut) nefisler gibi. Dış âlem (hâriç)'de olmayıp, akılda mürekkep (bileşik) olan, cins ve fiilden mürekkeb olan cevheri mâhiyetler gibi, hem akılda, hem de dışta mürekkeb olarak bulunan müvelledât-ı selâse gibi" (Cebecioğlu 2009:46)

"Muhyiddin Arabî, varlık konusunda ayrıntılara girerek izahatlar yapar. Onun temel fikri, "mutlak varlık"ın ilâhî hakikat olduğu ve bunun da bir cevher mahiyetinde varlık gösterdiğidir. Ahadiyyet ve vahdaniyyet esasına göre tek olan bu cevher, tezahür ve tecelli ettiğinde varlık ve var olma, zâtî durumdan ârızî duruma geçer. Bu aşamada da ilk tezahür ve tecelli "Nur-ı Muhammedi"dir ve bundan sonra insan yaratılmış; melekler ve diğer varlıklar bundan sonra yaratılmıştır." (Açıkgöz 2021:75)

Yunus Emre de Muhyiddin Arabī'nin "gevher" kavramını şiirine taşımıştır. Onun

"*Hak bir gevher yaratdı kendünün kudretinden*

Nazar kıldı gevhere eridi kudretinden" mısralarıyla başlayan gazeli ahadiyyet düşüncesinin somut örneğidir. Varlıklar yaratılmadan önce asıl varlığın özü olarak yaratılan gevher bizzat Allah'ın kendi kudretinin sonucudur. Seyyid Nesīmī ise aşağıdaki mısralarında tam da bu görüşü özetlemektedir.

Ol gizli gencin sırrıyım kim zâhir oldu gevherim
Ol gevherim kim gün kimi âlemde meşhûr olmuşum
Çün ben Nesîmî gevherim gencim size fâş eylerim
Ben bu deli dîvâneyi gör kim ne ma'mûr olmuşum (SND:248/10-11)

"Ben o hazinenin sırrı iken gevherim ile ortaya çıktım ve güneş gibi alemde tanınıp bilindim, ben Nesimi sizlere bu hazinenin gevherinin sırrını açtığımdan beri delilik ve divanelikle tamamlanmışım"

Burada *kenz-i mahfi* terimine telmih vardır. Hadis kaynaklarında "Bilinmeyen gizli bir hazine idim, bilinmek istedim, bilineyim diye halkı (kâinat) yarattım" (Aclûnî, II, 132) ifadesinden alınmıştır. Allah'ın zatı pek çok varlığı yaratmasına rağmen eksilmeyen, yok olmayan bir hazineye benzetilmiştir. Nesīmī de yukarıda ifade ettiği gibi o gizli hazinenin ortaya çıkış biçimini "gevher" olarak görür.

Aşağıdaki örnek alınan şiirlerde hem Nesīmī hem de Ali Şir Nevâyî, "gevher" sözcüğünü yaratılışın ana maddesi olarak görmektedirler. Nesīmī ise insan yüzünde Allah'ın ayetlerinden örnek verdiği son örnekte bu ayetleri onun gevher olmasının delili olarak değerlendirir.

Ay niçük kim dürni mahfî asraban ʿummân ara
Gevher-i ʿışkını pinhân asragan insân ara
Çunki insânnı bu gevher birle iylep behre-mend
Ser-firâz iylep melâtik haylı içre cân ara (FK:3/1-2)

"Ayın incisini denizlerde saklaması gibi aşkının gevherini de insanın içinde gizlemiştir. Çünkü insanı bu gevher ile donatıp melekler ordusunda ruhuyla öne çıkarmıştır"

Ol zamân kim lutf ile bir gevhere kıldın nazar
Zâhir ol gevherden oldu cümle eşyâ bî-adet (SND:36/5)

"lütfun ile bir gevhere baktığında, o gevherden bütün kainat sınırsız şekilde ortaya çıktı"

İnsân bu hüsn ü lutf ile gevher değil midir
Yüzündür kul hüve'r-rahmân saçındır alleme'l-Kur'ân (SND:143/4)

"İnsan bu güzellik ve lutf ile gevher değil midir, yüzün "derki Rahman olan Allah'tır, saçın "Kur'an'ı öğretendir"

Yâ Rab ol pâkîze cevher kim beşerdir sûreti
*Hansı âlemden gelir adı neden insân olur (*SND:95/6)

"Ya Rab, o temiz cevher insan görünümündedir, hangi alemden gelmiştir ve niçin adı "insan" olarak konulmuştur"

Anda kim a'yân u sâbit gevher-i lâ-şey idi
Fazl idi kim kıldı Haktan feyz-ı envâr-ı nazar (SND:61/3)

"Haktan gelen nurlu bakış bir faziletti, nesnesiz sabit bir gevher onda ortaya çıktı"

Yukarıda ele alınan beyitte "fazl" sözcüğü ile Seyyid Nesīmī hocası Fazlullah Esterabadī'yi anlatmış, onda Allah'ın nazarının tecelli ettiğini yaratılışın gevherinin onun varlığında ortaya çıktığını söylemiştir.

Ey boncuğu dür-dâne sanan gevherini bil
Ta kim bilesin lü'lü'-i şeh-vâr kimin var (SND:107/8)

"Ey boncuğu eşsiz inci sanan, şahın incisinin kimde olduğunu bilmek istersen (asıl) gevherini tanı"

Gevher sözcük anlamı olarak "değerli taş" demektir. İnsanların bu dünyada kıymet verdikleri değerli taşlar madenlerden çıkarılır. Aşağıdaki iki beyitte Seyyid Nesīmī, dünyadaki gevherler ile "tek ve gerçek olan gevheri" ve bu gevherin çıkarıldığı madeni insanlara sorarak hatırlatır. Yaradılışın gevheri yine aslına rücû edecek yaratıcısına kavuşacaktır.

Ma'densiz altun olmaz u kânsız degil güher
Ey gevher-i yegâne rucu'un ne kânedir (SND:130/9)

"Güher (gevher) ve altın madensiz olmaz, ey tek olan gevher (ey insan) senin geri dönüşün (hangi yönedir) hangi madenedir?"

Ey taşa vü türâba diyen kıymetî güher
Aceb şol cânların cânı ne kânın gevherindendir (SND:137/8)

"Ey taşa toprağa değerli taş (gevher) diyen acaba o canların canı hangi madenin gevherinden yaratılmıştır?"

Cânga köksüm çâkidin cânânnı mihmân iyledim
Gevherî taptım anı köñlümde pinhân iyledim (BV:423/1)

"Ruhum içine göğsümün parçalanmış yerlerinde sevgiliyi misafir ettim, gevheri bulup onun gönlümde sakladım

İçiñde sırr-ı hakikatni yaşuray dir iseñ
Ulustın ol güher-i bī-bāhānı pinhân tut (NŞ:82/6)

"İçinde hakikatin sırrını (yaradılışın sırrını) gizlemek istersen o değer biçilemeyen cevheri insanlardan gizli tut (söyleme)"

II. Aşkın kaynağı olarak "Gevher" ve çıkarıldığı deniz

Yaradılışın asıl gayesini anlamak isteyen mutasavvıflar yaradanı "aşk" ile arama ve bulma yolculuğunu kendileri için maksad olarak öne çıkarırlar. Aşkı benzettikleri deniz, dağ, çöl, geçilmeyen vadi gibi dünyaya ait unsurlar arasında gevher/cevher de önemli bir yer tutar. Onlara göre "Aşk Ummandır Gevher de Onun Özü". Aşağıdaki beyitte Seyyid Nesīmī bu anlayışı dile getirirken aşk denizine dalmayanları insan olarak görmediğini de söyler. Yine Nesīmī, deniz metaforunda Hazret-i Muhammed'i aşk denizinde belirtirken Hazret-i Ali'yi ise o denizin en kıymetli gevheri olarak düşünmektedir.

Nesîmî gevheridir bahr-ı aşkın
Bu bahra dalmayan dîv ü perîdir (SND:113/10)

"Nesīmī aşk denizinin gevheridir, bu denize dalmayan dev ya da peridir"

Gözün aç gör kim ey tâlib Alîdir her kân-ı server
Muhammed aşk ile deryâ Alîdir kıymeti gevher (SND:68/1)

"Ey (bu yola) talip olan, en önemli maden Ali'dir, Muhammed aşk ile bir denizse o denizin değerli gevheri Ali'dir"

Aşkında mahv oldu cihân hüsnünde hayrân oldu cân
Ey küntü kenzin gevheri aşkın aceb deryâ imiş (SND:200/1)
"Senin aşkında cihan mahvoldu, güzelliğinden şaşırdı can, ey "gizli hazinenin" gevheri senin aşkın nasıl bir denizmiş?"
'Aceb imestür eger taptı gevher-i maḳṣūd
Birev ki boldı fenā eşki baḥride ġavvāṣ (BB:290/4)
"Birisi gözyaşının denizinde dalgıç olup yok olduğunda maksat gevherini bulmasına şaşılmaz"
Köñülni gevher-i ʿışkıñ ki rûşen iyledi gerdûn
Meger bu öyni dürr-i şeb-çerag birle yarutmış (BV:250/2)
*"*Sanki bu evi gecenin inci kandili ile parlatmış*,* dönen dünyanın gönlünü senin aşkının gevheri aydınlattı"
Bolmayın gark-i fenâ istemegil gevher-i vasl
Dür tapılmas kişi tâ bahrda bolmas gavvâs (BV:271/1)
"Yokluğa batmadan kavuşma cevherinin arama çünkü insan denize dalmayınca inci bulamaz"

Cevher-i 'ışḳıñ yaşurġaç örtedim köñlümge dāġ
Eyle kim ḳoygay nişān il naḳdini pinhān ḳılıp (BB:66/6)
"İnsanların parayla koyacakları nişanı gizleyip aşkının cevherini saklayıncaya kadar gönlümde yarayı yaktım"

III. Değerli kıymetli söz olarak "Gevher"

Allah, Kur'ân-ı Kerîm Rûm Sûresi 22. ayette insanların dillerinin ve renklerinin farklı farklı olmasının onun kanıtları olarak buyurur, yine Rahman Sûresi 1-4. ayetlerde ise insana beyanı öğrettiği ifade edilir. Burada ve birçok farklı ayette ifade edilen insana konuşma öğretilmesi onu yaratılanların içinde en yüksek mertebeye çıkarmış, insan, ilahî hitaba muhatap kabul edilmiştir. Edebî metinlerde de insanın onu diğer canlılardan ayıran bu temel özelliğine binaen konuşma da değerli kıymetli taşa yani "gevher" e benzetilmiştir.

Aşağıda örnek olarak alınan beyitlerde hem Seyyid Nesîmî hem de Ali Şir Nevâyî sözü bir gevher benzetmişlerdir. Sözün ağızdan çıkmasını "*gevher efşan/gevher feşanya da gevher-bâr*" yani gevherin saçılması ve gevher taşıma düşüncesi ile anlatmışlardır.
Hadîs-i gevher-efşānıñ hidâyettir nihāyetsiz
Ukûlü ehl-i irfânın anuñ şerhinde heyrāndır (SND:57/5)
"Gevher saçan sözlerin sonsuz hidayettir, irfan sahiplerinin aklı onu açıklamada şaşkınlığa düşmüşlerdir"
Sadef agzıñ dişiñ inci lebiñ la'l
Sözüñ gevher velî dür-dāne hāliñ (SND:223/2)
"Ağzın bir sedef, dişin inci ve dudağın laʿldir, sözün gevher ancak (yanağındaki) benin eşsiz incidir"
Başta gevher gūyınıñ fikridin artar derd-i ser
Kim ki kiçti başıdın gūy urdı bu meydān ara (BB:14/6)
"Bu meydanda (aşk meydanında) başından vazgeçip gûy (çevgan) oynayanın başında gevher gibi sözlerinin derdi artar"
Nutkûñ utandırır meliki şol zamânda kim
Lâ'lin hadîse başlar u gevher-feşân olur (SND:97/6)
"Laʿl dudağın konuşmaya başlayıp gevherler saçtığında senin konuşman o zaman bir sultanı bile utandırır*"*

Seyyid Nesīmī aşağıdaki beyitlerinde ise sözü tek ve eşsiz bir gevhere benzetir, ona göre sevgilinin sözleri gevherle doludur ayrıca sevgilinin boyunun gevherli söz olması da orijinal bir benzetme olarak dikkati çeker.

Şîrîn hadîsin her sözü bin gevher-i yek-dânedir
Envârına şem'-ı ruhun ay ile gün pervanedir (SND:168/1)

"Tatlı konuşmanın her bir sözü bin tane eşsiz gevherdir, yanağının mumunun nurlarına ise güneş ile ay pervanedir"

Kaddiñ ol nahli ki barı gevher-i elfâz irür
Allah Allah ni kad-i raʿnâ vü gevher-bâr lafz (BV:285/2)

"Boyunun fidanının tamamı sözler gevheridir, Allah Allah bu nasıl güzel bir boy ve gevherli sözdür"

IV. Gözyaşı "Gevher"dir

Ali Şir Nevâyī'de Seyyid Nesīmī'den farklı olarak aşıkların gözünden akan göz yaşlarını da gevhere teşbih eder. Ona göre aşıklık bir cefa denizidir, bu deniz ise aşıkların gözyaşları ile oluşmuştur. Ayrılıktan aşıkların döktükleri gözyaşları zaten saçılırsa o ay yüzlü güzel için saçılmalıdır.

'Uşşāḳ közidin dür ü gevher aḳızurġa

Bir baḥr-ı cefā kān-ı melāḥat yitiliptür (BB:171/2)

"Aşıkların gözünden inci ve gevher akıtmaya bir saadet madeni ve cefa denizi oluşmuştur"

Tā firāḳ öyige kirdim veh ki eşkimdin idi

erçi yüz gevher ayaġımġa nisār itti firāḳ (BB:330/2)

"Gerçi ayrılık yüz cevheri ayağıma saçsa da ayrılık evine girince yazık ki gözümden saçılan gözyaşımdı"

Yıglama ey köz kim ol ay bolgusıdur mîhmân

Ger saçarsin yüz güher ol gevher-i yektâga saç (BV:97/3)

"Ey göz ağlama, çünkü o ay (gibi güzel sevgili) misafir gelecektir eğer saçarsan yüz gevher o eşsiz gevhere saç"

V.Gök Cisimleri Gevherdir

Gökyüzü ve yıldızlar tarih boyunca insanların merakını celbetttikleri için sanat ve edebiyatta da pek çok benzetmeye konu olmuşlardır. Parlaklığı ve bilinmezliği ile gök yüzüne bakan sanatçılar yıldızları ve gezegenleri "gevher"e teşbih etmişlerdir. Sanat anlayışları farklı olan Ali Şir Nevâyī ve Seyyid Nesīmī bu açıdan farklılık gösterirler Nesīmī'de gevherle ilgili gök cisimlerine benzetmeye rastlanmamıştır.

Töküp fīrūze-gūn kök mātemiñġa gevher-i encüm

Sini fīrūze vü gevher ḫayāli eyleben meftūn (BB:467/8)

"Yıldızların cevherini firuze renkli göğün matemi için döküp, seni firuze ve gevher hayali ile tutkun eylemiş"

Jāle-i āfet kibi ol ay bahār-ı hüsnide

*Çerh encüm cevheridin yagdurur başımga taş (*BV:272/2)

"O ay, güzelliğin baharında çiğ afeti gibi başıma feleğin yıldızlarının cevherinden taş yağdırır"

Mātem eşki dürri çün tofraġıñga saçılġusı

Gevher-i encüm felekdin başıñga saçıldı tut (BB:78/6)

"Matem gözyaşlarının incisi senin toprağına saçıldığında onları feleğin yıldızlarının cevheri başına saçılmış say"

Firūze tügme birle nigrım boynıda kiş

Ay tün ki çerh cevheridin zinet iylemiş (FK:265/1)

"Güzelimin boynunda firuze renkli düğmeli samur kürkünü ay ve gecenin cevheriyle süslemiş"

VI.Asıl Amaç/Hedef "Gevher"dir

Tasavvuf yoluna giren sâlik için bu yolda asıl maksat yaratıcının memnuniyetini kazanmak ve kulluktur. Hakikī imana ulaşmak için ilahī emirleri aşkla uygulamak kalbinde Allah'tan başka bir aşka yer vermemektir. Maksada ulaşmak için gayret ve çaba gerekir. Allah aşığının tüm varlığını feda etmesi demek "can cevheri"ni de beraberinde vermesidir. Ali Şir Nevâyī aşağıdaki beyitlerde asıl maksadı "gevher" mazmunu ile verir.
Gevher-i maḳṣūd çün vā-beste-i tevfīḳ irür
Dise bolmas kim munıñ sa'yi anıñ ihmāli bar (BB:166/6)

"Maksadın gevheri başarıya bağlı olduğundan bunun çabası onun ihmali var demek doğru olmaz"
İy köñül körseñ leb ü kaddin kirek şükrânega
Ceher-i cânıñ bile nakd-i revân kılsan fidâ (BV:33/3)
"Ey gönül o dudak ve boyu gördüğünde şükrü için can cevherinin ve tüm varlığını feda etmen gerekir"

VII.Nazm (Şiir) Cevherdir

Ali Şir Nevâyī için değerli şiirler birer cevher gibi kıymetlidir. O sebeple sık sık "nazm cevheri" ifadelerini şiirine taşır. Sözcüklerin belirli bir düzende sıralanması dizilmiş incilere ya da mücevherlere benzetilmiş değerine atfen de genel olarak "cevher" mazmunu ile ifade edilmiştir.
Yār mevzûn kadi vasfıda Nevāyī yañlıg
Nazm cevherlerini kılgusı manzûm köñül (BV:378/7)
"Yarin ölçülü boyunun özelliğini anlatırken Nevayi gibi, nazm cevherlerini gönül gibi düzenlemiştir"

Aşağıda örnek alınan beyitte Nevâyī, arkadaşı, dostu, hamisi, Hüseyin Baykara'ya seslenir. Onun kendi şiir gevherinin değerini bildiği için sözüne gözünden akıttığı incileri kurban etmek istemektedir.
İy Nevâyī Şâh-ı Gâzî gevher-i nazmıñ bilür
Kim fidâ her lafzıga közdin dür-i meknûn iter (FK:162/7)
"Ey Nevâyī, Gazi Şah (Hüseyin Baykara) senin şiirinin gevherini (değerini) bildiği için onun her sözüne gözden dizilmiş inciler feda eder"

VIII.İman Cevherdir

Hakikatin sırrını taşıyan ve yaratılmışların en kıymetlisi olan insan, Allah'a olan sevgisini ancak kalbinde taşır, "gönül" Rabbin evidir, onun imanı da ancak gönülde taşınır. Nevâyī bu düşünceden yola çıkarak insanın imanını da bir cevhere benzetir. Son nefesini verdiği anda iman cevherini gönlünde bırakmasını Rabbine samimi bir dille yalvarır.

Nakd-i cân çıkkanda imân gevherin köñlümge sal
İylegil cândın cüdâ līk itme īmāndın cüdâ (BV:5/3)

"Değerli can çıktığında iman gevherini gönlüme bırak, (canımı aldığında iman gevherim benimle kalsın) beni candan ırak tutsan da imandan uzak tutma"

IX.Hayat Cevherdir

Yaratılışın cevherini taşıyan insanın değeri de Nevâyī'de "cevher" benzetmesiyle ele alınır. Sevgilinin yansımasını taşıyan kadehteki şarap onun hayat cevheridir. Burada tecelli düşüncesine gönderimde bulunur.

Sākiyā nakd-i ḥayātım cevheridür cām ara
Kim irür cām içre mey ᶜaksiñ mey-i gül-fām (FK: 22/1)
"Ey saki, kadehin içindeki gül renkli şarabın aksi senin yansıman olduğu için hayatımın cevheridir"
Bahā bu bī-nevādın ger kabûl iyler iseñ bardur
Birige cevher-i cânım birige nakd-i islâmım (BV:420/8)
"Eğer bu aşıktan aşkının pahası olarak kabul edersen birine can cevherim, birine dinimin değeri vardır"

Edebiyata tasavvuf aracılığı ile giren yaratılışın ana maddesininin özünün "cevher/gevher" mazmunu ile verilmesi iki büyük şairin mısralarında farklı anlamlarıyla da kullanılmıştır. Hem Ali Şir Nevây hem de Seyyid Nesīmī bu mazmunu "yaratılışın ana kaynağı", "değerli söz" ve "gevher çıkarılan aşk denizi" gibi ortak benzetmelerle işlemişlerdir. Ancak Ali Şir Nevâyī Seyyid Nesīmī'den farklı olarak "gevher/cevher" mazmununu çok değişik anlamlarıyla da kullanmıştır. Ona göre cevher, hayattır, insan değerli bir varlık olduğu için gönlünde taşıdığı "iman" da cevherdir. Nakşıbendliği kendisine yol olarak seçen Nevâyī için Allah'a kulluğun bilincinde olan insan için asıl amacı da bir cevherdir. Yine Nevâyī kendi şiirinin değerini anlatabilmek için bu benzetmeden yararlanmıştır.

KAYNAKÇA

Açıkgöz, N, (2021). Yûnus Emre'nin Şiirlerinde Yaratılış Fikri, *DEUİFD Türk Kültürünü Mayalayanlar Özel Sayısı* /ss. 73-88.

Aksu, H, (1998). "HURÛFÎLİK", TDV İslâm Ansiklopedisi, https://islamansiklopedisi.org.tr/hurufilik (18.03.2024).

Ayan, N, (2002). Nesīmī, Hayatı Edebī Kişiliği, Eserleri ve Türkçe Divanının Tenkitli Metni I-II, Türk Dil Kurumu yay. 567/1, Ankara.

Bilgin, A. (1998). "NESÎMÎ", TDV İslâm Ansiklopedisi, https://islamansiklopedisi.org.tr/nesimi#1 (18.03.2024).

Cebecioğlu, E. (2009). Tasavvuf Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, Ağaç Kitabevi Yay.

Eraslan, K. (1996). Ali Şīr Nevâyī Nesāyimü'l Muhabbe min Şemâyimi'l Fütüvve -I-Metin, TDK Yay.

Karaörs,. M. (2016). *Alį Şįr Nevāyį Nevādirü'ş-Şebāb*, 2.Baskı. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kaya, Ö. (1996). Ali Şir Nevâyī Fevayidü'l Kiber (İnceleme-Metin), Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kutluer, İ, "Cevher", *TDV İslâm Ansiklopedisi, https://islamansiklopedisi.org.tr/cevher* (03.03.2024).
Onay, A.T, (2000). Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı, Akçağ Yay.
Pala, İ. (1990). Ansiklopedik Dīvân Şiiri Sözlüğü, C.I-II, Akçağ Yay.
Tekin, G. A. (1994). Ali Şir Nevāyî Ferhād ü Şîrîn, Türk Dil Kurumu Yayınları
Toprak, F. (2021). Tasavvufî ve Edebî Yönleriyle Ali Şîr Nevāyî, Akçağ Yay. Ankara.
Türkay, K.(2002). Ali Şir Nevāyī Bedāyiʿu'l- Vasat, Üçünçi Divan, Türk Dil Kurumu Yay.
Türk, V.-Eşankul, J. (2023). Bedâyiü'l Bidâye (İnceleme-Tenkitli Metin-Tıpkı Basım), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay.214, Ankara.
Usluer, F. (2019). Divan Şairleri ve Hurufîlik, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi 23, 1 (2019) 80-104.*

ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНЫН ӨЗӨКТҮҮ НЕГИЗИ

Бактыгүл ИСМАИЛОВА*

Özet: Aynı soydan gelen veya aynı etnik kökene sahip grupların arasındaki diplomatik ilişkilerin günümüz dünyasında etkisi giderek artmaktadır. Bir ülkenin, diğer ülkelerdeki soydaşlarıyla güçlü bağlar kurma, dayanışma ve etkileşimde bulunma amacını taşıyan soydaşlığa dayanan bir kamu diplomasisi yaygın hale gelmiştir. Ülkelerin soydaşların bulundukları yerlerde güç kazanmaları, o bölgede etkisini ve nüfuzunu artıracağı için soydaşlarının siyasi örgütlenmeleri, can güvenlikleri ve kültürel haklarına önem vermelerine sebep olmaktadır.

Bu çalışma, Azerbaycan Karabağ ve Konya Karabağ arasındaki soydaşlık bağlarını kamu diplomasisi perspektifinden ele alarak, bu ilişkilerin politikadaki stratejik önemi üzerinde durmaktadır.

Bu bağlamda ilk olarak, kamu diplomasisinin gelişimi ele alınıp, Türkiye'deki durumunu incelenmektedir. İkinci olarak, Azerbaycan Karabağ ve Konya Karabağ'ın tarihsel ve kültürel bağları incelenerek, birbirleriyle dayanışma potansiyeli vurgulanmaktadır. Tarihi deneyimlerin ve kültürel etkileşimlerin soydaşlık ilişkilerini nasıl şekillendirdiği ortaya konulmaktadır. Daha sonra, kamu diplomasisinin rolü üzerinde durularak, bu alandaki stratejik adımları yani medya, kültürel etkinlikler ve eğitim gibi araçların soydaşlık ilişkileriyle olan katkıları vurgulanarak, olası etkileşim modelleri analiz edilmektedir.

Sonuç bölümünde ise, soydaşlık ilişkilerinin gelecekteki potansiyelini artırmak için öneriler sunulmaktadır. Kamu diplomasisi stratejilerinin daha etkin kullanımını içeren bu öneriler, Azerbaycan ile Konya Karabağ arasındaki soydaşlık bağlarını özellikle de bir Karabağlı olarak örnek niteliğinde ele alıp, dayanışma, güven ve işbirliği sağlamadaki potansiyeli bakımından küresel düzeydeki etkileşimlerin nasıl yönlendirilebileceği üzerine öneriler içermektedir.

Anahtar Kelimeler: *Uluslararası ilişkiler, Kamu diplomasisi, Akrabalık, Soydaşlık*

From Azerbaijan Karabakh to Konya Karabakh: Holiness in the Context of Public Diplomacy

Abstract: The influence of diplomatic relations between groups of the same ancestry or the same ethnic origin is increasing in today's world. A public diplomacy based on kinship, which aims to establish strong ties, solidarity and interaction between a country and its kinsmen in other countries, has become widespread. A country's compatriots gaining power in the places where they live will increase the country's influence and influence in the region, causing them to attach importance to the political organization, life security and cultural rights of their compatriots.

This study examines the kinship ties between Azerbaijan-Karabakh and Konya-Karabakh from the perspective of public diplomacy and focuses on the strategic importance of these relations in politics.

In this context, firstly, the development of public diplomacy is discussed and its situation in Turkey is examined. Secondly, the historical and cultural ties of Azerbaijan-Karabakh and Konya-Karabakh are examined and the potential for solidarity with each other is emphasized. It is revealed how historical experiences and cultural interactions shape kinship relations. Then, focusing on the role of public diplomacy, strategic steps in this field, namely the contributions of tools such as media, cultural events and education to kinship relations, are analyzed and possible interaction models are analyzed.

In the conclusion, suggestions are presented to increase the future potential of kinship relations. These suggestions, which include a more effective use of public diplomacy strategies, consider the kinship ties between Azerbaijan and Konya-Karabakh as an example, especially as a person from Konya Karabakh, and include suggestions on how interactions at the global level can be directed in terms of their potential in providing solidarity, trust and cooperation.

Key Words: *International relations, Public diplomacy, Kinship, Descendancy.*

Кіріспе

Нукура, нарктуу көркөм чыгарма кайсы доордо, кайсы мезгилде жаңычылдыгына карабастан, өзүнүн асыл баалуулугун эч качан коротпойт, тескерисинче, коомдо күн санап көркөмдүк күчү, баа-баркы өсүп турат.

Андай көркөм туундулардын өзөгүндө адамзатты ойго салып, ой жүгүртүүгө, изденүүгө азык таштап, адеп-ахлактын бийиктигине үндөп келген түбөлүк идеялар жашайт жана адам пендесинин личносттук өмүрүнүн мазмунун, маңызын жана философиясын ачып берүүгө аракеттер жасалат.

Ошондой көркөм табылгалардын катарына залкар жазуучубуз, сыймыгыбыз Ч.Айтматовдун чыгармалары да кирет. Бүгүн мектепте адабият сабагын окутуу да бир

* Б.Сыдыков атындагы Кыргыз-Өзбек, Эл аралык университети, bismailova60@gmail.com
DOI :10.30546/100981.2024.015

топ татаал болуп калды. Анткени жашообузда нравалык көз караштар, баалуулуктар, аларга карата чен-өлчөмдөр өзгөрдү. Коомдук система башкача нукта өнүгүүдө. Ч.Т.Айтматовдун чыгармаларынын көпчүлүгү социалисттик коомдо жаралды. Ошондуктан көпчүлүк чыгармаларында тоталитардык системанын кээ бир нормаларына, түшүнүктөрүнө каршы чыккан учурлар кездешет.

Учурда адамдар ортосунда чыңалып турган моралдык-психикалык абалды жеңилдетүү, коомубуздагы таш боордукту, бири-бирине карата болгон мерездикти, кыянатчылыкты азайтып, жаштарыбызды руханий көөдөнү бошуктан, пессимизмден арылтуу милдети турат. Ч.Айтматовдун бардык чыгармаларында «Канткенде Адам уулу Адам болот?» деген суроо башкы лейтмотив катарында берилет.

Ч.Айтматовдун чыгармалары аркылуу адам пендесинин бирин-бири өлтүрүүсү, өз энесин тааныбай калууга жетүүсү, өзүн-өзү өлтүрүүсү, кала берсе адам болуп төрөлүүдөн түйүлдүк мезгилинде баш тартуусу сыяктуу ой сезимге келбеген апаат коркунучтардан жалпы адамзатты сактап калууга карата алдын-ала жандалбастайт, коңгуроо чалып эскертет. Бардык чыгармаларында жаратылыш көрүнүштөрүн, жаныбарлардын турмушун сүрөттөө аркылуу Адам пендесин да жандуу жаратылыштын ажырагыс бир бөлүгү экендигин көрсөтөт.

Ч.Айтматовдун чыгармаларын адабий чечмелөөгө алууда көркөм чыгармалардагы учкул сөздөргө маанилүү сөз айкаштарына, монолог, диалогдорго, жаратылыш көрүнүштөрүнө, адам портреттерин сүрөттөөлөргө, сөздүн күчүнө, салмагына, лирикалык чегинүүлөргө кыскасы, бардык адабий каражаттарга көңүл бөлүү, маани берүү керек. Анткени Ч.Айтматовдун чыгармаларын окутуу, түшүндүрүү бир топ адабий даярдыкты талап кылат.

Автордун жетишкендиги катары элдик оозеки чыгарманы чыгармачылык менен пайдалануу дегенге толук негиз бар. Муну белгилүү айтматовтаануучу Л.Үкүбаева: “Ч.Айтматовдун чыгармачылыгында “Манас” эпосу башында турган кыргыз элинин бай эпикалык традициясы, аларды жаратып, биздин күнгө чейин төкпөй-чачпай, кемитпей-келтейтпей жеткирген дархан таланттары бөтөнчө орунда... Эгерде Ч.Айтматов аалам менен космоско жеткен ой чабытын “Манас” эпосу менен чектеп койсо, анда кыргыз элинин кылымдардан берки түзүлгөн руханий автопортретинин маанилүү деталы кемип, образы ордунан чыкпай калышы турган иш болчу” [6] – деп таамай белгилеп өткөнү баарыбызды ынандырат.

Ч.Айтматовдун сөзү менен айтканда, «Көптөгөн жомокторду, элдик легендаларды, мифтерди эң сонун билген адамдар бар, алар окуялардын майда-чүйдөсүнөн бери эскерип айта алышат, бирок жазууга мына ушулар менен чектелүү жетишсиз. Ага учурдун талабына ылайык даярдык - азыркы деңгээлдеги билим жана дүйнөлүк маданияттын бүгүнкү күнкү бүткүл тажрыйбасы зарыл. Бул ага таяныч болот. Ушуга таянбай туруп жазуучу жергиликтүү проблемаларды тиешелүү деңгээлде көтөрүп чыга албайт». Атактуу жазуучубуз өзү да элдик оозеки чыгармачылыктын алтын казынасына кайрылуусун, иштеп чыгуунун эң сонун үлгүлөрүн көрсөтө алды. Ал кыргыз элинин карт тарыхына, этнографиясына азыркы күндүн талабы менен көз чаптырып, муундан-муунга нечен кылымдар бою берилип келаткан рухий маданиятына таянат. Жөн гана чыгармаларында тизмектей бербестен, каармандын ой жүгүртүүсүнөн тереңдетип, өткөн менен бүгүнкүнү тыгыз байланыштырат. Ч.Айтматовдун чыгармачылыгында элдик кенч - ага өзгөчө бир керемет касиет берген зор күч, элдик дух, улуттук колорит.

«Фольклорго атайылап деле кайрылууну максат кылбайм, качан гана чыгарма аны өзү табигый түрдө сураганда пайдаланат», - деген жазуучунун сөзү - жогорудагы өзү айткандай, ички даярдыгынын айкындыгы, рухий дүйнөсүнүн кеңдиги. Мисалы, «Саманчынын жолу», «Жамийла», «Гүлсарат», «Кылым карытар бир күн», «Ак кеме»,

«Деңиз бойлой жорткон Ала-Дөбөт» ж.б. чыгармаларында, деги эле, дээрлик бардык чыгармасында колдонулган элдик материалдар ар бири өзүнчө дүйнө. Алар улам жаңы чыгарма болгон сайын улам башкача нукка өтүп, көрктөнүп турат. «Ак кеме» повестинде «Бугу-Эне» жөнүндөгү калкыбыздын байыркы легендасын чыгармага ажырагыстай кылып сиңирип жиберген. Эгерде повесттен ошол легенданы алып сала турган болсок, композициялык бүтүндүгү жоголот, чыгарма болуудан калат. Бул чыгармада көп катмардуу проблема бар. Атап айтсак, экологияны, башкача айтканда, жаратылыштагы жан-жаныбарларды, токой жана башка байлыктарын коргоо, жакшылыкка-жамандык, адамды тапкан жана баккан жаратылыш-энеге зөөкүрлүк кылбоо, рухий башатты жоготпоо жана башка түбөлүктүү маселелер.

Ушул окуялардын чордонунда «Бугу Эне» жомогу турат. Кыргыз эли тукум курут болуп кетер убагында ушул мээримдүү Бугу сактап калган тура. А Орозкул сыяктуу зөөкүрлөр анын этин жеп гана тим болбостон, мүйүзүн мүрзө үстүнө белги катары кылып кордоп жатышат. Чыгармадагы каармандарды бала сыпаттайт. Орозкул Баланын жан дүйнөсүнүн призмасы аркылуу сыпатталат. Чыгармадагы конфликт Момундун жеңилиши, баланын адилетсиздик менен акыр-аягына чейин күрөшүп, курман болушу, наристе сезими булганбай таза бойдон кетиши менен аяктады. Ал мыкаачылыкты, зөөкүрчүлүктү жектеди. Таятасы Момундун «жомогу» балага ушунча таасир этти. Өз өмүрүн кыюуга чейин алып барды. Эгерде бул легенданы билбеген болсо, ал деле Орозкул сыяктуу зөөкүр болмоктур. Бала жеңилген жок, анын жан дүйнөсү, таза, наристе бойдон калды. Баланын жолу - алыс жол. «Миф жана легендалар бул элдин акыл-эси, жомоктун фантастикалык формада болсо да, анын философиясы жана тарыхы. Акырында бул элибиздин кийинки муундарга калтырган осуяты… Мени айрыкча таң калтырган нерсе «Бугу-Эне» жөнүндөгү байыркы жомоктор коюлган проблемалардын бүгүнкү күндө да өзүнүн нравалык маанисин жоготпой тургандыгы»,- дейт Ч.Айтматов оозеки чыгармачылыкка берген бир баасында [1].

Мына легенданын таасири, мүйүздүү эне анчейин кыргыз тоолорундагы реалдуу гана эмес, ал ата-бабалардан келаткан эзелки мурас, символ, ыйык эненин элеси. Ага кол көтөрүү энеге кол көтөрүү менен барабар. Ошондуктан тоодогу реалдуу бугуну атуу, мүйүзүн жара чабуу - бала үчүн кадимкидей эле байыркы Мүйүздүү Энеге кол салуудай эле.

Ч.Айтматов: «Ажайып искусство образдарында, башкача айтканда, байыркы мифтерде, аңыз – аңгемелерде (легендаларда), классикада сакталып калган рухий таржымалы менен тарыхын унутуп калган адам акыл – эс жагынан эч качан жарыбайт, андай адам азыркы ашкан татаал турмушту аңдаганга алсыздык кылат», [2] - дейт. Айтор, архаикалык коллективдүү түшүнүктөрдүн, элдик этика менен эстетикадагы нускалуу салттардын кайталангыс бөтөнчөлүктөрүн жана жаамы адамзаттын жашоо турмушундагы маани – маңызын айгинелөө аракети жаңы жазмалуу адабияттар өкүлдөрүнүн чыгармачылыгына өзгөчө мүнөздүү.

Адамзат азыр башынан кечирип жаткан ашкан татаал турмуш жана дүйнөлүк маданий өнүгүүнүн бүгүнкү бийиктиги аларга өз элдеринин жашоо – тиричилиги менен аң – сезиминдеги мифологиялык архаиканын семантикасына сергек сарасап салып, аны терең философиялык – моралдык жалпылоолор үчүн пайдаланууга мүмкүндүк берүүдө. Бул тенденция Ч.Айтматовдун чыгармачылыгында алгач ирет анын «Саманчынын жолу» повестинен ачык көрүндү. Аталган чыгарма Адам – Эне менен Жер – Эненин бири – бирине арман – сырларын айтышуусу түрүндө жазылгандыгы баарыбызга белгилүү. «Айдоого үрөн себилбесе, менин эң чоң жаратым ошол эмеспи, Толгонай. Согуштун айынан канча эгин эгилбей, канча адамдын өмүрү түпкүрүнөн кыскарды. Менин барып турган душманым – согуш баштагандар, анткени алар эгин сеппейт. « - Туура айтасың, - согуш менен эгинчилик бири – бирине карама –

каршы нерселер эмеспи. Согушкан эгин айдабайт, демек, ал баардык адамдардын насибине кол салат, демек, ал баардык адамдардын душманы». Жан бүткөндүн баарына жашоо берип, тирүүлүк бешиги болгон касиеттүү Жер – Эне менен адамга өмүр тартуулап, турмуш көчүн улаган асылзаада Адам – Эне экөө тең ушинтип каргашалуу согушка каршы чыгышат, аны баштагандарды айыпташат. Адабиятчылар менен сынчылар адилет белгилеп жүрүшкөндөй, повесттин негизги философиялык пафосу мына ушунда. М.Борбугулов жазуучу Жер – Эненин образын түзгөндө жалаң гана реалисттик адабият тажрыйбасын арка тутпастан, а тууралуу элдик эзелки түшүнүккө да таянганына, анын тамыры кыргыздардын мифологиялык жана эпикалык чыгармачылыгында экендигине назар салат. Кыргыз эпосунун каармандары адатта «Төшү түктүү жер урсун, төбөсү ачык көк урсун!» деп карганышаарын эскерет. Этнограф Т.Баялиеванын кыргыздар Жер – Сууга сыйынышканда ага «Айланайын кудай, айланайын жер, айланайын суу! Саат - сабырындай сакта! Оору – сыркооңдон сакта! Мал – жан аман болсун! Оомийн! деп – бата тилешкен деген маалыматын келтирет” [4].

М.Борбугуловдун эгерде гректер жерди «Жайык төштүү» элестетишсе, кыргыздарды ал «Төшү түктүү» делинээрин, башкача айтканда, экөөндө тең жер үстү адам баласынын төшүнө окшоштурулаарын тастыктаган пикиринде кадыресе жүйөө бар. Айкөл жердин архаикалык аң – сезимден алынган ажайып (фантастикалуу) образы менен асмандын бир четинен экинчи четине керилип жаткан Саманчынын жолу жөнүндөгү агрардык мифти кайра аңдап чыккан Ч.Айтматов аларды жардамы аркасында Улуу Ата Мекен согушу учурундагы кыргыз айылынын кыйын абалын, асыресе аялзатынын ашкан зор кайрат – чыдамын айтып бүткүс арман күүнүн, татаал тагдырын чагылткан конкреттүү - тарыхый баянды жаамы адам баласынын түпкү табиятына жана жашоо – тиричиликтин маани – маңызына ой жүгүрткөн чабыттуу философиялык – символикалык жалпылоо деңгээлине алып чыгат. Мифологиялык – символикалык бул эки образ повесттеги баяндалган окуялардын мезгилдик – мейкиндик алкагын ааламдык жана жалпы адамзаттык масштабга чейин кеңейтет, алардын маани – маңызына түбөлүктүүлүк касиетин берет; бул эки образ башкы каармандардын өмүр жолунун эң бир жылдыздуу сааттарында да, сай – сөөктү сыздатып, каңырык түтөткөн кыйын учурларында да жаман менен жакшыны, кайгы менен кубанычты тең бөлүшүп, алар менен бирге.

Ч.Айтматовдун чыгармачылыгындагы архаика менен азыркынын, тарыхый конкретика менен философиялык символиканын, реалдуулук менен шарттуулуктун, убактылуу менен түбөлүктүүнүн, адам менен жаратылыштын ажыралгыс биримдигине жана өтмө катар байланыштуулугуна ыклас койгон ушул көркөм багыт анын кийинки повесттеринде барган сайын күч алып, улам жаңы кырларын көрсөтүп жүрүп отурат. Буга анын «Гүлсарат» повести ачык далил. Танабай менен Гүлсарынын өмүр таржымалдарын жана татаал тагдырларын коюу чыгарманын архитектоникалык негизин түзөт. Албетте, Танабай менен Гүлсарынын кош бирдиктүү (двуединный) образы жаңыча көркөм аң – сезимдин туундусу. Арийне, булардын образын жаратууда Ч.Айтматовдун эстетикалык эсинде дүйнөлүк адабияттын не бир үлкөн үлгүлөрүнө аралаш ат менен адамдын эриш – аркак мамилесине байланыштуу эзелки замандарда жаралып эмгиче уланып келаткан уңгулуу элес – түшүнүктөр системасы да тургандыгы айныгыс акыйкат. Ааламдагы бардык кубулуштар менен стихияларды ар кандай айбанаттар менен кудайлардын персонификациясы катары кабылдаган байыркы адамдардын символикалык – образдуу түшүнүгүндө ат айрыкча орунда турган архаикалык аң – сезим атты асман менен, асыресе күн менен көбүрөөк ассоциацияланган, анткени, күн ага «асман аттары» («небесные кони») чегилген алтын араба сыяктуу элестеген. Маселен, гректер күн кудайы Аполлондун арабасын канаттуу

аттар сүйрөп жүрүшөт деп ойлошкон. «Авеста» менен «Ригведанын» гимндеринде жана башка индиевропа калктарынын мифтеринде да күндүн акбоз аттар асманда аркыратып тартып баратышкан жалгыз дөңгөлөктүү араба экендиги айтылып, арабанын дөңгөлөгү – күнгө, ал эми аттардын сапырылган жал – куйруктары чачыраган күн нурларына окшоштурулат. Льеви – Брю айткан, мифологиялык ой жүгүртүүгө мүнөздүү партиципация жана инкарнация (керемет кубулуу) законуна ылайык күндүн ажырагыс атрибуту болгон ат кудайга же мунун тескерисинче, кудай атка айланып кубула берет. Ошон үчүн күндүн инди мифологиясындагы айбанаттык, башкача айтканда зооморфтук символу болгон акбоз асман аты Учайхшравас «Рамаянада» күн кудайы Сурьянын атына айланса, «Авестада» ирандыктардын күн кудайы Митра – акбоз ат деп айтылат. Ошон үчүн инди – иран жана индиевропа поэзиясында күн менен аттын образы ширелишип, «күлүк атчан күн» («быстроконное солнце») деген сөз айкалышы туруктуу формага айланып калган. Эзелки адамдар атты адам менен асманды байланыштырып турган өзгөчө күч өндүү түшүнүшкөн.

Азыркы илим элдердин эзелки тарыхына, турмуш-тиричилигине, мифтерине изилдөө салып отуруп, өндүрүш куралдары менен коомдук мамилелерди, аң-сезим формалары менен ой жүгүртүү деңгээлдеринин бирдейлиги а кезде дүйнө кубулуштары тууралуу бири-биринен анча айырмаланбаган окшош элес-түшүнүктөрдү жана көз караштарды жаратканын айгине кылды. Муну айтып калганыбызды жөнү- ат менен адамга байланыштуу жогорудагыдай элес – түшүнүктөр кыргыз элине да мүнөздүү. Кыргыздын элдик аң-сезиминин спецификасына байкоо жүргүзгөн Г.Д.Гачев: “Элдин түшүнүгүндө, ат ааламга үстүңкү бөлүгүнө таандык (“Ат - адамдын кубаты, ат - адамдын канаты”). Калган жаныбарлардын баарысы жерге ыкташып, жерге боор тартышат. Ат гана ар дайым бет алдына жана ай- ааламга көз тигет, жал- куйругун канат кылып, жердин тартуу күчүн жеңип өтүп, көккө көтөрүлөт. Аны менен бирге асмандап адам да учат. Ат алып- учуп бараткан адамдын көөдөнү- көктө, көкүрөгү- асманда, өрөпкүгөн көңүлү- өйдөдө, андай кезде адам жердеги опаасыз дүйнөнүн баардык түйшүк- тирилигин унутат. Элдик ырларда ат ар дайым ай, күн, асман, жылдыздар менен чогуу жана катарлаш… Ал адамдын атрибуту жана ат аркылуу адам асман менен танапташат, - дейт да, бул пикирин кыргыз фольклорунан алынган мисалдар менен бекемдейт” [5]. Кыргыздардын атка мамилесиндеги ушул бөтөнчөлүктү Г.Д.Гачев туура баамдаган. Айбанаттардын арасынан атты кыргыз артыкча көрөөрүнө көңүл буруп, ал «Ошондуктан ат кыргыз үчүн абстрактуу түшүнүктөр жаатында да, жана ошондой эле адамдардын жан – дүйнөсүн аныктап билүүдө да табылгыс тараза сыяктуу» - [5] деп белгилейт.

К. Асаналиевдин Гүлсарыны Танабайдын жаны деп аташы [3] алдагы пикирдин акыйкат экенин ырастагансыйт. Муну М.Борбугулов да колдойт: “Жаныбар – “имеюший душу”. Атты биздин Кыргызстанда ушинтип айтышат. Байкадыңарбы, Танабай адамдарды жылдыздай жылтылдаган Гүлсарыга кылган мамилелерине карап баалайт. Жана эч качан жаңылбайт. Адамдагы мээримдүүлүк менен мыкаачылык, ак көңүлдүк менен арампөштүк, айкөлдүк менен өзүмчүлдүк каарманга ат аркылуу ачылат. Иши кылып Ч.Айтматов «Гүлсаратта» улуттук уңгулуу традицияны кылдат кабылдап, чыгармачылык электен өткөрүп, андан ары улантканы кай жагынан карасаң да калетсиз.

Т.Сыдыкбековдун «Тоо арасында» романында да адам менен аттын айкалышкан таржымалы баяндалган. Бирок бул сырткы гана түспөлдөштүк. А чындыгында Ыманбай менен Айсарала жана алардын өз ара мамилеси мында таптакыр башкача идеялык – эстетикалык планда сүрөттөлгөн.

Жыйынтыктар:

1. Ч.Айтматовдун чыгармалары белгилүү болгондой миң кырлуу, бир сырлуу тереңдиги менен айырмалуу. Анын чыгармаларында негизги идеяны ачып берүү үчүн элдик оозеки чыгармалардын кандайдыр бир үзүмү абдан тыкан жана терең сиңирилип, бүгүнкү күндүн опол тоодой көйгөйүнө жооп болуп, туура чечимди кабыл алууга, туура тыянак чыгарууга жол көрсөтүп, чыгармаларынын философиялык маанисин тереңдетет;

2. Жазуучунун чыгармаларындагы эң эле майда көрүнгөн сюжет окурманга ынанымдуулук түс берип, мезгил жана мейкиндик идеялары жарала берери шексиз. Мына ошондуктан Ч.Айтматовдун чыгармалары аны дүйнө сүрөткери катары таанытты деген жыйынтыкка келесиң.

Пайдаланылган адабияттар

1. **Айтматов, Ч**. Кирпичное мироздание или энергия лифт [Текст]/Ч.Айтматов. - “Литературная газета”, -Москва: 1978. 29-март.
2. **Айтматов,Ч.** В соавторстве с землею и водою... [Текст]/Ч.Айтматов.-Фрунзе: 1978, -381 б.
3. **Асаналиев, К**. Открытие человека современности. [Текст]/К.Асаналиев.–Фрунзе: 1968, -136 б.
4. **Борбугулов, М**. Единство национального и интернационального. [Текст]/М.Борбугулов. -Москва: 1979. -86 б.
5. **Гачев, Г.** О национальных картинах мира.– Народы Азии и Африки». [Текст]/Г.Д.Гачев. –Москва:1967, -84-85 б.
6. **Үкүбаева, Л.** Чыңгыз Айтматов жана кыргыз адабияты. [Текст]/Л.Үкүбаева.– Бишкек: 2012, -117 б.

TERMİNOLOJİ SÖZLÜKLƏRİN TƏRKİB ELEMENTLƏRİ VƏ TƏRTİB PRİNSİPLƏRİ

Ziya BƏHMƏNLİ *

Xülasə: Bu məqalə terminoloji lüğətlərdə əksər vaxtlarda rast gəlinən terminlərin hansı prinsiplərlə seçilməsi məsələsindən bəhs olunur. Terminoqrafiyada terminlərin seçilməsi müxtəlif üsul və vasitələrlə aparılır. Belə ki, istənilən sahə üzrə terminoloji lüğətlər tərtib olunarkən əsas diqqət mərkəzində saxlanılan məsələlərdən biri də sözlük və sözlüyün tərtibidir. Dil matrerialının düzgün və dəqiq seçilməsi və daha geniş yayılmış sahələr üzrə sözlüklərin olması elmi-texniki mətnləri oxumaq, anlamaq və yiyələnməyin əsas şərtidir. Xüsusi funksiyaya məxsus mətnlərin anlaşılmasında terminoloji leksikasının böyük əhəmiyyəti vardır. Buna görə də müxtəlif sahələri əhatə edən lüğətlərin hazırlanmasında nəyin seçim vahidi kimi seçilməsi, seçim qaydalarının müəyyən edilməsi və texnikasının təyin edilməsi kimi məsələlər həll edilməlidir. Terminoqrafiyanın sözlükləri elə terminlərdən təşkil olunur, terminlər yalnız elm və müxtəlif texniki sahələrə aid olan xüsusi leksik vahidlər yox, insanların fiziki və zehni fəaliyyəti, əməyi ilə əlaqəli olan termin funksiyalı sözlərin məcmusu nəzərdə tutulur. Terminoloji lüğətlərə sözlüklər seçilərkən nəşr olunduğu sahə üzrə işləklik və aktuallıq kəsb edən terminlərə üstünlük verilməlidir. Beləliklə, terminoqrafiyada sözlüklərin düzgün və dəqiq seçilməsi onun birbaşa keyfiyyətinə təsir edir.

Anahtar Kelimeler: *Uluslararası İlişkiler, Kamu Diplomasisi, Akrabalık, Soydaşlık*

Composition Elements And Composition Principles of Terminology Dictionaries

Abstract: This article talks about the principles of choosing the terms that are often found in terminological dictionaries. the selection of terms in terminography is done by various methods and means. Thus, one of the issues that is kept in the main focus when compiling terminological dictionaries for any field is the compilation of a dictionary. The correct and accurate selection of language materials and the availability of dictionaries for more widespread areas are the main conditions for reading, understanding and mastering scientific and technical texts. The terminological lexicon has a special importance in the understanding of texts belonging to a special function. Therefore, in the preparation of dictionaries covering various fields, issues such as choosing what to choose as a selection unit, determining the selection rules, and setting the technique should be resolved. Terminography dictionaries are composed of such terms, terms are not only special lexical units related to science and various technical fields, but a set of functional words related to the physical and mental activity and labor of people. When choosing dictionaries for terminological dictionaries, preference should be given to terms that are functional and relevant in the field of publication. Thus, the correct and accurate selection of dictionaries in terminography directly affects its quality.

Key Words: *Terminology, Dictionary, Term, Glossary, Science.*

Giriş

Terminologiya məfhumu yalnız elm və texnikanın müxtəlif sahələrində işlənən xüsusi funksiya daşıyan sözlər deyil, həm də insanın zehni və fiziki fəaliyyəti, əməyi ilə bağlı olan termin hüququna malik sözlərdir. Aydındır ki, dilin həm keyfiyyət, həm də kəmiyyətcə dəyişməsi və zənginləşməsi prosesi daha çox terminoloji leksika sahəsində mümkün olur. Terminoqrafiyada sözlüklər tərtib olunarkən aid olunduğu sahə ilə bağlı mütəxəssislərin eləcə də elm və texnikanın müxtəlif problemləri ilə maraqlanan insanların istifadəsinə asanlıqla xidmət etməlidir. Sözlüklər tərtib olunan sahələr üzrə daha çox aktuallıq kəsb edən və əsasən fəal işlənənlərə üstünlük verilməlidir. Rast gəldiyimiz əksər terminoqrafik mənbələrdə sözlüklərə oxşar təriflər verilir. Ümumilikdə götürsək sözlük sözlərin müəyyən olunmuş qayda, əlifba sırası ilə düzülüşüdür.

1. Terminoqrafiyada sözlük məsələsi və onların seçilmə prinsipləri

Lüğətlərin tərtib prinsipləri müəyyən olunarkən sözlük və onların hansı prinsip üzrə seçilib sistemləşdirilməsi əsas məsələlərdən hesab olunur. Sözlüklərin lüğətə uyğun seçilməsi, təkcə terminoloji lüğətlərin deyil, digər lüğətlərin də əsas vəzifələrindəndir. Terminoqrafiya lüğətlərin tərtib olunan elm sahəsinə uyğun olması, demək olar ki, həmin nəşrin keyfiyyətinə və aktuallığına təsir edən əsas əlamətlərdəndir. Terminoloji lüğətlərdə sözlüklərin hazırlanmasında əsasən iki prinsiplərdən istifadə olunur:

* Bakı Avrasiya Universiteti, Nəzəri dilçilik və türk dilləri kafedrasının müəllimi, ziya_behmenli@mail.ru
DOI :10.30546/100981.2024.017

"1) Müəyyən sahə ilə bağlı əvvəllər nəşr edilmiş terminoloji lüğətlərin sözlüyünün yenidən tənqidi surətdə nəzərdən keçirilməsi, yeni terminlərin əlavə edilərək təkmilləşdirilməsi;

2) Orjinal mətnlərin, dərsliklərin, elmin ayrı-ayrı sahələrinə dair yazılmış elmi əsərlərdən lazımi terminlərin seçilib sistemə salınması. (Sadıqova, 2023:76)

Qeyd olunan hər iki prinsiplərin terminoloji lüğətlər tərtib olunarkən nəzərə alınması əhəmiyyətlidir. Çünki, hər hansı bir sahə ilə bağlı yazılacaq yeni lüğət özünəqədərki lüğətlərlə müqayisə olunmalı həmin lüğətdə olan çatışmamazlıqlar çıxdaş edilməli, yeni əlavə olunacaq terminlər sistemləşməli, qeyd olunan sahə ilə bağlı lazımi mətnlər nəzərdən keçirilməlidir.

Terminoloji lüğətlərin sözlüyü tərtib olunduğu zaman əsas diqqətdə olunan məsələlərdən biri də tərtib olunacaq sahə ilə bağlı həmin sahənin mütəxəssislərinin, eləcə də elm və texnikanın müxtəlif problemləri ilə maraqlanan oxucular tərəfindən rahat istifadə edə bilməsi üçün nəzərdə tutulmalıdır. Sözlüklərin lüğətə uyğun seçilməsi, yalnız terminoloji lüğətlərin deyil, demək olar ki əksər lüğətlərin əsas vəzifələrindəndir. Lüğətlərdə sözlüklərin tərtib olunan elm sahəsinə uyğun olması, həmin sahədə işlənən əsas terminləri əhatə etməsi elə onun birbaşa keyfiyyətinə təsir edən əsas xüsusiyyətlərdəndir. Lüğətdə sözlük ən aparıcı elementdir. Demək olar ki, əksər lüğətlərin hazırlanması ilə bağlı olan elmi ədəbiyyatda sözlüklərə standart tərif verilir. Sözlüklər sözlərin aşkar olunmuş qayda, əlifba sırası ilə düzülüşüdür. Bütün məqamlarda lüğətlərdə sözlüklər yalnız əlifba sırası ilə deyil, yuva üsulu ilə də verilir. Bu üsulun bir sıra çatışmayan cəhətləri vardır. Demək olar ki, lüğətin məzmunu birbaşa olaraq sözlüklə bağlıdır. H.Həsənov sözlük termininin dilçilikdə əsas iki mənada işlədildiyini qeyd etmişdir." 1. Lüğət istilahının sinonimi, sözlərin əlifba sırası ilə düzülərək izah edilməsi; 2. Lüğətə daxil edilən söz və ifadələrin siyahısı mənasında" (Həsənov, 1999: 160).

Alimin qeyd etdiyindən bu qənaətə gəlmək olar ki, lüğətdə sözlüklər daha çox əlifba sırası ilə düzülür, ancaq bütün lüğətlərdə terminlər haqqında şərh verilmir. Nümunə kimi tərcümə terminləri lüğətlərini göstərə bilərik. Bu tipdə tərtib olunmuş lüğətlərdə verilən terminlər əsasən bir dildə işlənən terminlərin digər dillərdə ekvivalenti əks olunur. Yəni söz və ifadələrin tərcümə olunacaq dillərdə necə adlanmasına xidmət edir. H.Həsənova görə sözlüyün tərtibində iki cəhəti nəzərə almaq lazımdır.

"1. Sözlərin seçilmə prinsipini yaratmaq;

2. Seçilən sözün tələbatın profilinə uyğunluğunu təmin etmək" (Həsənov, 1974:70).

Lüğətdə bəlkə də ən mübahisəli məsələlərdən biri də sözlüklərin seçilməsidir. Lüğətə hər termin daxil edilə bilməz. Bu sahəyə aid ədəbiyyatlarda lüğətə hansı terminlərin daxil edilməsi haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Belə ki, terminoloji lüğətlərin tərtibində sözlük məsələsi digər lüğət növləri ilə müqayisədə asan həll olunur. S. Sadıqovaya görə terminoloji lüğətlərin sözlüyünün hazırlanmasında iki prinsipin aparıcı olduğunu qeyd edir:

"1) Müəyyən sahə ilə bağlı əvvəllər nəşr edilmiş terminoloji lüğətlərin sözlüyünün yenidən tənqidi sürətdə nəzərdən keçirilməsi, yeni terminlərin əlavə edilərək təkmilləşdirilməsi;

2) Orjinal mətnlərin, dərsliklərin, elmin ayrı-ayrı sahələrinə dair yazılmış elmi əsərlərdən lazımi terminlərin seçilib sistemə salınması. (Sadıqova, 2023:76)

Sözlük seçiləndə müəyyən prinsiplər vardır ki, lüğət tərtib olunarkən onlara əməl olunmalıdır. H.Həsənov həmin prinsipləri aşağıdakı şəkildə təsnif etmişdir:

"1. Əsas sözün varlığının çoxluğu;

2. Onun kommunikativ və məzmun dəyəri;

3. Onun başqa sözlərlə leksik-sintaktik əlaqəsinin müxtəlifliyi yəni birləşmə potensialı;

4. Əsas sözün söz yaratma imkanı aktivliyi və məhsuldarlığı;

5. Dil materiallarının metodik-didaktik zəruriliyi" (Həsənov, 1999: 162)

Sözlüklər özləri də tərtib cəhətdən müxtəlif üsullara ayrılır. Bu üsullar yuva və əlifba üsuludur. “Yuva” üsulu ilə tərtib olunan lüğətlərdə əsasən eyni kökdən düzələn sözlər-eyni növdən olan bir-birinə qohum olan sözlər bir lüğət məqaləsində cəmlənir. “Bir kökə aid olan mürəkkəb sözlər də bir yerdə verilir. Hər bir lüğət məqaləsinin başlığı kök sözdən ibarət olur”(Həsənov, 2005: 393). “Yuva” üsulu ilə sözlərin yerləşdirilməsinin ilk dəfə V.İ.Dal tərəfindən irəli sürülmüşdür. O, sözlərin “sözyaratma” üsulu ilə düzülüşünü qəbul etməmiş, özü yeni qayda tərtib etmiş və bu tərtib etmiş qaydanı “yuva” adlandırmışdır.

Zaman keçdikcə lüğətlərin tərtib prinsipi təkmilləşmişdir. Hal-hazırki dövrdə lüğətlərin sözlüyü daha çox əlifba üsulu ilə hazırlanır. Bu üsul ən əlverişli üsuldur. Əlifba üsulu ilə tərtib olunmuş lüğətlərdə adından göründüyü kimi sözlüklər əlifba sırası ilə sıralanır. Ancaq, bu üsulda eyni kökdən olan sözlərin semantik və sözyaradıcılığı əlaqəsi nəzərə çarpmır. Bəzi alimlər bu üsulu qüsurlu hesab edirlər. Məsələn, V.İ.Dal bu üsulun əlehinədir. O öz lüğətinin "Напутное слово” hissəsində yazır: “Sözlərin əlifba üsulu ilə düzülüşü son dərəcə ağır və qurudur. Ən yaxın və oxşar ifadələr bir-birindən çox uzaq düşür. Orada və burada təklikdə itib batır. Sözlərdə hər cür canlı əlaqə qırılır və yox olur. Burada izahetmə bir neçə dəfə təkrar olunmalıdır. Belə lüğətləri oxumağa taqət qalmır. Onuncu sözdə şüur kütləşir, baş gicəllənir, çünki bizim şüurumuz hərtərəfli şüurlu əlaqə, tədricilik, ardıcıllıq tələb edir” (Həsənov, 2005: 395)

Dilin keyfiyyət və kəmiyyətcə dəyişməsi daha çox terminoloji leksika sahəsində özünü göstərir. Çünki elm və texnika sürətlə inkişaf etdiyi bir dönəmdə yeni texnikaların yaranması nəticəsində yeni terminoloji anlayışlar da formalaşır. Terminoloji lüğətlərdə mövcud olan sözlüklər hər tərəfli əhatəli və tam olmalıdır. Yəni hər hansı bir elm sahəsini əhatə edən termin və anlayışla yanaşı həmin terminin digər variantları verilmirsə, lüğət sözlüklərinin əhatə olunması baxımından məhdud lüğət hesab olunur. Məsələn, lüğətdə “vəzn” termini verilirsə vəznin hansı növləri olduğu vurğulanmalı və izahı göstərilməlidir. Digər bir nümunə kimi botanikaya aid terminoloji lüğətlərdə bir çox ağac, müxtəlif növ bitki adlarını tapmaq mümkün olmadığı kimi zoologiyaya aid terminoloji lüğətlərdə bir sıra ən adi heyvan, quş, balıq və bu kimi adları da tapmaq mümkün olmur. Terminoloji lüğətlərdə sözlüyün seçilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bu hal həmin lüğətin əsas keyfiyyət göstəricisidir.

“Terminoloji lüğətlər üçün bir-birindən fərqlənən üç növ sözlüyün yaradılması məqsədəuyğunudur.

1. Ali və orta məktəblərin tədris proqramları həcmində terminoloji lüğətlər üçün sözlük;
2. Ayrı-ayrı elm sahələri ilə bağlı terminoloji lüğətlər üçün sözlük;
3. Elmin ümumi sahələrinə aid terminoloji lüğətlər üçün sözlük. (Sadıqova, 2023:80)

Sözlük seçilməsinin ən əsas cəhətlərdən biri lüğətə hansı terminlərin daxil edilməsidir. Belə ki, hər hansı sahə üzrə lüğət tərtib olunmazdan əvvəl ilk öncə lüğətə hansı terminlər daxil edilməlidir. Terminlər daha çox elm sahəsində işlənən və aktual olmalıdır. Yəni ancaq həmin sahədə daha çox işlənən terminlər əks olunmalıdır. Müasir dövrümüzdə bir çox elm sahələrini əhatə edən yüzlərlə lüğətlər nəşr olunmuş və olunmaqdadır. Amma həmin lüğətləri nəzərdən keçirdikdə bəzilərində qeyd etdiyimiz qüsurlara rast gəlmək mümkündür. Bu qeyd olunan qüsurlara yol verilməməsi üçün bir neçə qaydalar vardır ki, onlara əməl olunmalıdır. Həmin qayalardan bir neçəsini nəzərdən keçirək:

Ana dilində sözlük toplanarkən cəmiyyətdə mövcud olan, terminlərin çoxluq təşkil etdiyi sahələr kütləvi informasiya vasitələri, elmi ədəbiyyatda, monoqrafiyada, dəyişilməz qalan terminoloji vahidlərə üstünlük verilməlidir;

Elmi ədəbiyyatda tam terminoloji mahiyyət daşımayan sözləri lüğətə daxil etmək düzgün deyildir;

Lüğətlərdə üstünlük törəmə terminlərə deyil, əsas terminlərə verilməlidir.

Nəticə

Beləliklə, qeyd etdiklərimizdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, zaman ötdükcə elmdə yeni yeni söz və anlayışlar formalaşdıqca, əlbəttə ki, bu yeniliklər özü də terminoloji lüğətçiliyimizə də öz müsbət təsirini göstərir. Biz məqalə boyunca terminoqrafiyada terminlərin seçilmə prinsipləri və tərkib elementləri haqqında bəzi məqamlara aydınlıq gətirməyə çalışdıq. Xüsusilə vurğuladıq ki, terminoloji lüğətlərdə düzgün sözlük seçiminə əməl olunması həmin lüğətin uğurlu olmasının əsas şərtlərindəndir. Müasir zamanımızda elmdə olduqca sürətli inkişaf elmin əksər sahələrində yeni anlayışların formalaşması ilə nəticələnmişdir. Elə buna görə də terminoqrafiyada düzgün termin seçilməsi əsas məsələlərdəndir.

KAYNAKÇA

Sadıqova S. (2023) Azərbaycan terminoqrafiyasının konseptual əsasları. Bakı.
Həsənov H. (1999) Azərbaycan lüğətçiliyinin nəzəri əsasları. Bakı.
Həsənov H.(1974) Lüğətlər necə yaranır. Bakı.
Həsənov H.(2005) Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı.

AZERBAYCAN TÜRKÇESİ AĞIZLARINDAKİ MİKROTOPONİMLERİN ESKİ TÜRKÇEDEKİ İZLERİ*

Süleyman Kaan YALÇIN**
Ercan ALKAYA***

Özet: Yer adlarının (toponimlerin) bir alt kolu durumundaki mikrotoponimler, bir milletin sosyal, kültürel, tarihî ve edebî anlayışı içerisinde şekillenen ve o milletin dili içerisinde en eski devirlerden itibaren bulunan çekirdek sözcüklerdendir. Mikrotoponimler, literatürde mevki adları, mikro coğrafi adlar, silikyeradları vb. gibi adlandırmalarla da yer almaktadır.

Bu çalışmada Azerbaycan Türkçesi ağızlarında yer alan mikrotoponimlerin söz varlığı açısından taşıdığı Eski Türkçe izlerin ortaya çıkarılması hedeflenmektedir. Bu amaçla "Azerbaycan Dialektoloji Lüğeti", "Karabağ Ağızları", "Nahçıvan Ağzı", "Neftçala Rayon Şivesi", "Azerbaycan Dilinin Tebriz Dialekti" ve "Azerbaycan Dilinin Nuha Dialekti" eserleri taranarak elde edilen ve özel bir adlandırmaya dayalı olmayan cins yer ve mekân adlarındaki Eski Türkçe eşleşmeler ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Adbilim, Mikrotoponim, Azerbaycan Türkçesi Ağızları*

Traces of Microtoponyms in Azerbaijanı Dialects of Old Turkic

Abstract: Microtoponyms, which are a sub-branch of place names (toponyms), are among the core words shaped within the social, cultural, historical and literary understanding of a nation and found in the language of that nation since the earliest times. Microtoponyms are also included in the literature with names such as locality names, micro-geographical names, silicon place names, etc.

In this study, it is aimed to reveal the Old Turkish traces of microtoponyms in Azerbaijani Turkish dialects in terms of vocabulary. For this purpose, "Azerbaijan Dialectology List", "Karabakh Dialects", "Nakhchivan Dialect", "Neftchala Rayon Dialect", "Tabriz Dialect of Azerbaijan Language" and "Nuha Dialect of Azerbaijan Language" works will be scanned and Old Turkish matches in genus place and place names that are not based on a special name will be tried to be revealed.

Key Words: *Nomology, Microtoponymy, Dialects of Azerbaijan Turkish.*

Giriş

Dil yaşanılan coğrafyanın sosyal, kültürel ve fiziki özellikleriyle şekillenen ve binlerce yıl bünyesinde şekillendirdiği unsurları gelecek kuşaklara aktaran önemli bir kaynaktır. Bu yönüyle hem kültürü biçimlendiren hem de kültürle biçimlenen olguların başında gelen dil, aynı zamanda bir milletin kendi kimliğini ve bakış açısını ortaya koyan kimlik sözcüklerin de sahibidir. Kimlik sözcükler bir milletin kendine mahsus sosyal, kültürel, tarihî ve edebî anlayışı içerisinde şekillenen, o milletin dili içerisinde en eski devirlerden itibaren bulunan ve milletin özünü yansıtan çekirdek sözcüklerdir. Bu kimlik sözcüklerden biri de Türk milletinin tarihî, edebî, sosyal ve kültürel imbiğinden süzülerek gelen mikrotoponimlerdir. Mikrotoponimler, literatürde mevki adları, mikro coğrafi adlar, silikyeradları vb. gibi adlandırmalarla da yer almaktadır.

Yer adlarının (toponimlerin) bir alt kolu durumundaki mikrotoponimler, bir bölgenin, bir yerleşimin yalnızca sakinleri tarafından bilinen; fakat diğer yerleşimlerin sakinlerince bilinmeyen ve bu sebeple haritalarda yer bulmayan nesilden nesile, kulaktan kulağa aktarılarak yaşayagelen dağ, tepe, mera, ekinlik, mevki, sel yarıkları, höyük, kuyu, küçük akarsu kıvrımları, kışlaklar, pınarlar, bağ evleri gibi yeradcıl nesnelerin adlarını araştıran yeradbilim kolu şeklinde tanımlanmıştır (Şahin, 2019: 82).

Mikrotoponimler yalnızca halk hafızasında yer aldığından ve ancak derlenerek tespit edilebilen adlandırmalar olduğundan yeradbilim için oldukça önem taşımaktadır.

Mikrotoponimler geçmişe ışık tutması ve toplumların kültürel yapısını ortaya koyması açısından üzerinde çokça çalışılmaya başlanan alanlardan biri haline gelmiştir. Bu alanla ilgili

* Bu bildiri **ADEP. 23.06 YÖK Araştırma Destekleme Projesi** kapsamında desteklenmiştir.

** Doç. Dr., Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / El-mek: skyalcin23@gmail.com

*** Prof. Dr., Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / El-mek: ealkaya16@gmail.com

DOI :10.30546/100981.2024.019

olarak en dikkat çekici özelliklerden biri de mikrotoponim adlandırmalarındaki Eski Türkçe izlerdir.

Toplumların yerleşme ve kültür tarihinin aydınlatılmasında yer ve coğrafya adlandırmaları önemli kaynak malzemelerdir (Kök, 2004: 2036). Bu yönüyle toplumun tarihsel, kültürel ve sosyal izlerinin takip edilebildiği en önemli alanlardan birini oluşturan mikrotoponim adlarındaki Eski Türkçe izlerin tespit edilmesi, geçmişle kurulacak dil, tarih ve kültür ilişkileri açısından ayrı bir ehemmiyet taşımaktadır.

Bu çalışmada Azerbaycan Türkçesi ağızlarında yer alan mikrotoponimlerin söz varlığı açısından taşıdığı Eski Türkçe izlerin ortaya çıkarılması hedeflenmektedir. Bu amaçla "Azerbaycan Dialektoloji Lüğeti", "Karabağ Ağızları", "Nahçıvan Ağzı", "Neftçala Rayon Şivesi", "Azerbaycan Dilinin Tebriz Dialekti", "Azerbaycan Dilinin Nuha Dialekti" eserleri taranarak elde edilen ve özel bir adlandırmaya dayalı olmayan cins yer ve mekân adlarındaki Eski Türkçe eşleşmeler ortaya konulmaya çalışılacaktır. Çalışma bu yönüyle özelde Azerbaycan Türkçesindeki yer adları bilimine genelde de Türk ad bilimine katkı sağlamayı amaçlamaktadır.

1. Azerbaycan Türkçesi Ağızlarında Görülen Yer/Mekân Adlarındaki Eski Türkçe İzler

1. ADL. (I, 3); (Ağdaş, Göyçay, Kürdemir, Mingeçevir): **ağanax** "camışların yattığı çamur, bataklık yer"; **ağlaḫ/ağnag**[1] (NA: 200) "gölcük, çukur, oyuk"; **ağnağ** (NRŞ: 70) "camışların yazın girdiği bataklık"; **avar**[2] (NRŞ: 83) "çöl bayır"; **ağnal** (ADND: 234) "camışların yattığı gölet" .

DLT. 543-544**: aglak** "boş, ıssız, çorak"; **agla-; aglat-** "boş kalmak, boşaltmak, uzaklaştırmak"; **agna-** "hayvanlar debelenerek kaşınmak"; "**EDPT**. 87; **DTS**. 22: **ağna-"**hayvanlar toprakta yatıp yuvarlanmak".

2. ağıl ADL. (I. 4); (Balakan, Bilesuvar, Cebrayıl, Eli Bayramlı, Şeki, Zengilan); (NRŞ. 67; NA. 199; ADND: 234) "üstü açık hayvan barınağı".

UY. 93: **agıl** "ağıl".

3. aḫır (NA: 222; ADND: 235; ADTD: 203) "ahır, hayvan damı".

DLT. 547; **KB.** 14: **akur** "ahır".

4. **alacıg/alacıh** (KA: 8) "çubuklarla yapılan, üstü keçe ile örtülen çadır"; **ADL.** (I, 8); (Derbend, Xaçmaz): **ala** "üstünde tovuqlar oturmaq üçün düzeldilen yer".

DLT. 547: **alaçu; EDPT.** 129: **ala:çu, DTS.** 33, **TDES.** 7: **alaçık:** "çadır"; **CC**. 418: **alaçuk** "kulübe, baraka".

5. alan (KA: 8; NA: 201) "meydan, saha"

DLT. 547: **alañ** "düz, düzlük"; **alañ yazı**: "düz ova."; **EDPT.** 147, **DTS.** 33, **ESTY.** 1:134: **alan** "alan, düzlük yer".

[1] Bu sözcükle ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Aysu Ata, (2001). "Derleme Sözlüğü'nde Eski Türkçe Bir Kelime: aġlak". Türkoloji Dergisi. C.14. S.1. Ankara. s. 21-27.

[2] Bu sözcük Farsça avare sözcüğü ile ilişkili görülmüştür. Fakat Günay Karaağaç'ın Türkçenin Verintiler Sözlüğü adlı eserinde avare sözcüğü Türkçeden Farsçaya, Ermeniceye, Rusçaya ve Yunancaya geçmiş olan sözcükler içerisinde gösterilmiştir. Buna göre bu sözcük ağar > avar biçiminden gelişmiş ve DLT.'de geçen aglak "boş, ıssız, çorak" sözcüğünün kavram alanı ile de ilişki olmalıdır. Ayrıca Karaağaç (2008: 53) da sözcüğün Türkçede avar ve ogur biçimleriyle de yer aldığını belirtmiştir.

6. arg/arḫ (KA: 15-16; NA: 214) "kanal, su yolu, ark".
DLT. 555: **arık** "ırmak, ark"; **EDPT**. 214, **DTS.** 52, **ESTY.** 1:187, **TDES**. 17: **ark** "ark".

7. ADL. (I, 37); (Şeki): **batıḫ (I)** "çökek"; **baddağ** (KA: 24) "bataklık"; **batıl** (ADND: 236) "çukur yer" .
DLT. 578; **KB.** 65: **batıg** "nehir vb. yerlerin derin yeri, bataklık, çukur".

8. ADL. (I, 43); (Qazax): **belen (II)** "pusqu yeri".
DLT. 582: **beliñ** "korku, ürkme, korku düşme".

9. ADL. (I, 60); (Laçın): **bozağan**[3] "taşlık, işlenmemiş, sert toprak, ekilmemiş tarla".
TS. 638: **bor/por** "sürülmemiş, otsuz, pek toprak"; **TDBUÜ.** 177: **bōr** "tebeşir, sarı toprak".

10. ADL. (I, 61); (Qazax): **böeḫ** "axar suyun qarşısı kesilerek emele getirilen gölmeçe".
TS. 663: **böğet, büğet** "su bendi, akar çayda suyun biriktiği çukur yer".

12. bulağ/bulaḫ (KA: 58-59; NA: 269) "ark, kanal".
ETG. 270. **bulak** "bulak, ark, kaynak".

13. cü/cüy (NRŞ: 118) "evlekler arasına açılmış küçük su kanalları, küçük ark".
ETG. 272: **çus** "bir göl veya nehir adı", **DLT.** 629: **çur çur** "sağma sırasında sütün kaba dökülürken çıkardığı ses, herhangi bir sıvının dökülürken çıkardığı ses"; **DLT.** 845: **şar şur** "yağmurun şiddetli ve gürültülü yağarken çıkardığı ses, sıvıların gürültülü sesi".

14. ADL. (I, 90); (Berde): **çalıḫ** "otu biçilmemiş yer, kiçik sahe"; **çala I** (NRŞ. 119) "ağaç ekilmemiş yer, çukur"; **çala II** (NRŞ. 119) "su ve kamış olan sazlık yer".

DLT. 613: **çalaŋ yir** "çorak, içinde bitki bulunmayan, yanmış gibi siyah yer".

15. **çapal I** (NRŞ: 120) "ocak"; **çapal II** (NRŞ: 120) "pamuk ıslatmak için kazılan çukur."
DLT: 615: **çap-** "saf çamurla sıvamak, suda yüzmek".

16. çığır (KA: 63) "yol".
DLT. 621: **çıgır** "dar ve küçük yol"; **EDPT.** 409, **DTS.** 136 **çaġır** "çığır".

17. **ADL.** (I, 109); (Balaken): **çorçor** "deyirman suyunun kenara axıdılması üçün düzeldilen yer"; **şırım** (NRŞ: 255) "ark"
[krş. **ADL.** (II, 519); (Mingeçevir): **şar-şar** "şelale"; **ADL.** (II, 540); (Bolnisi): **şurnay** "şelale"; **ADL.** (II, 529); (Ağdere): **şırnov "**kiçik şelale"; **ADL.** (II, 529); (Ağdere, Şemkir): **şırran "**şelale"; **ADL.** (II, 529); (Füzuli, Şuşa): **şirran "**şelale"; **ADL.** (II, 536); (Şemkir): **şornaḫ "**şelale"].

[3] "Boz" sözcüğü için Tietze ve Eren boz/bor biçiminde madde başı vermiş ve z'leşme (zetacism) ile boz biçimine geçtiği konusunda Sevortyan ile aynı fikirde olduklarını belirtmişlerdir. Ayrıntılı bilgi için bk. Nesrin Bayraktar, "Boz ve Kır Renk Adlarının Kavram, Anlam ve Biçim Boyutu Üzerine", **İnternational Journal of Central Asian Studies,** 2009, V. 13. s. 101-121.

DLT. 629: **çur çur** "sağma sırasında sütün kaba dökülürken çıkardığı ses, herhangi bir sıvının dökülürken çıkardığı ses"; **DLT.** 845: **şar şur** "yağmurun şiddetli ve gürültülü yağarken çıkardığı ses, sıvıların gürültülü sesi".

18. ADL. (I, 119); (Bakı, Kürdemir, Oğuz): **dalda (I)** "gizli, mexfi yer"; **ADL.** (I, 119); (Bankı, Füzuli, Göyçay,Kürdemir, Qax, Mingeçevir): **dalda (II), daldalığ** "külek, yağış, gün tutmayan yer"; **ADL.** (I, 119); (Balaken): **dalda (III)** "eyvan"; **dalba** (NA: 297).
TS. 983-1248: **dalda/dulda** "gölge, saye".

19. tam **(ADTD: 214)** "küçük ev"; **dam** (KA: 79; NA: 297) "etrafı açık üstü kapalı yer, ev, bina, yapı, çatı"; **damı, dam-daş** (NRŞ. 132) "hayvan barınağı"; **dam** (ADND: 242) "hayvan barınağı"; **dam** (NRŞ: 132) "hapishane".
DLT. 850: **tam** "duvar, sur"; **CC**. 563: **tam** "dam".

20. deşiğ (NA: 314) "derin ve dar çukur".
DLT. 872: **teşük** "küçük yarık, çatlak"; **KB.** 439: **teşi** "çukur".

21. **ADL.** (I, 146); (Ağdam): **dişğarı** "bayır, çöl"
ETG. 297: **taşkaru** "dışarı".

22. ADL. (I, 153); (Borçalı, Gedebey, Qazax): **dȫr** "2. toyda gelinin oturması üçün yer. 3.evin arxa terefi".
DLT. 896: **tȫr** "evin baş kısmı, itibarlı yeri".

23. ekeney/ekenecey (NRŞ: 149) "ekin ekilecek yer, ekim yeri"
DLT. 635: **ekin** "ekin ekilen yer"; **ekim** "bir defada ekilebilecek yer".

24. eyme (NRŞ: 156) "dam"
DLT: 634: **egme** "evin kemeri"

25. gara yer (NRŞ: 196) "kabir, mezar",
DLT. 685: **kara orun** "kabir, karanlık yer".

26. garaguzey (NRŞ: 196) "güneş düşmeyen yer"; **güzey** (ADND: 240) "güneş düşmeyen yer"
DLT. 753: **kuz** "dağ vb.'nin gölgeli tarafı"; **KB.** 298: **kuz** "kuzey".

27. ADL. (I, 314); (Basarkeçer, Daşkesen, Gedebey, Hamamlı, Qarakilse, Qazax): **gaş** "dağın tepenin hündür yeri".
KB. 226: **kaş** "ön, yamaç, tepe".

28. gobı (NRŞ: 208) "sel yeri, çukur"; **ADL.** (I, 291); (Balaken, Qax, Zaqatala): **kuvul** "mağara"; **kovuk** (KA: 286) "kovuk"; **govu** (ADND: 240) "suyun açtığı derin çukur, dere"; **koğuş** (KA: 286; NRŞ: 207; (ADND: 240) "ağaç kovuğu, in".
DLT. 732: **kowı**[4] "içi boş"; **kovuk** "içi boş olan şey".

[4] **DLT.** 732: **kowı** "içi boş"; **kovuk** "içi boş olan şey" şeklinde geçen sözcüğün yine **DLT.** 677: **kak** "çukurdaki su birikintisi" olarak geçen sözcükten **kak > kağ > kow > kov** biçiminde geliştiği düşünülmelidir. Bu kapsamda çalışmada ayrı maddeler altında verilmiş olan 29. ve 38. numaradaki sözcükler birlikte de düşünülebilir.

29. gopara (NRŞ: 209) “toprak sahasını işaretlemek maksadıyla oluşturulan toprak tepecik”

DLT. 728: **kop-** “kaldırmak, yükseltmek”.

30. ġoruġ (KA. 157) “devlet tarafından korunan ekili yer, saha”.

DLT. 730: **korug** “koruluk”.

31. goşa (NRŞ: 209) “deniz sahilinde bir yer”

ETYA. 106: **koşulgak** (< **ETG.** 282: **koş** “çift”; **DLT.** 731: **koşa** “çifter çifter”) “iki nehrin koşulduğu, birbirine kavuştuğu yer”[5]

32. göglig/gögliy (NRŞ: 163) “çimenli yer, çimenlik”.

DLT. 734: **kök** “yeşillik alan”.

33. gölme (KA: 162) “su birikintisi”.

DLT. 736: **kölüñ-kölüñ** “su birikintisi, küçük göl”.

34. ġuy (KA. 160) “kuyu”.

ETG. 284: **kuduġ** “kuyu”.

35. günnüy I (NRŞ: 61) “balkon”; **günnüy III.** “güneş düşen yer”.

OY. 161. **kün** “güneş, gün”.

36. hin (NRŞ: 171) “tavuk kümesi”

DLT. 665: **in** “aslan, tilki ve diğer yırtıcı hayvanların barınağı”

37. ADL. (I, 265); (Cebrayıl, Meğri, Zengilan): **kağ** “qışda qoyun ve quzuların saxlandığı üstörtülü boş yer”; **ADL.** (I, 265); (Şerur): **kağa** “mağara”; **gehel** (NRŞ: 200) “yaz ve bahar aylarında hayvanlar için düzeltilen alan, boş yer”.

DLT. 677: **kak** “çukurdaki su birikintisi”.

38. ADL. (I, 284); (Çemberek, Şerur): **kom** “qoyun-quzu salınan yer”.

[krş. **ADL.** (I, 293); (Astara, Lenkeran, Masallı): **küm (I)** “evin üstü”; **ADL.** (I, 293); (Celilabad): **küm (II)** “barama qurdu beslemek üçün qarğıdan hörülmüş üstüörtülü yer”; **küm** (ADTD: 211) “koyunlar için ayrılmış yer”, **küme** (KA: 219) “yer”]; **küme** (NRŞ: 190) “küçük ev, kulübe”.

DLT. 727: **kon-** “konmak, yerleşmek, yurt edinmek”; **TSKBS**. 432: **kom** “Orta Türkçede ağıl, ahır”.

39. kölgenecey (NRŞ: 188) “gölgelik yer”

ETG. 283: **kölige** “gölge”.

40. ADL. (I, 298); (Ağcabedi, Ağdam, Bakı, Basarkeçer, Berde, Bilesuvar, Cebrayıl, Celilabad, İmişli, Kürdemir, Qarakilse, Laçın, Meğri, Ordubad, Saatlı, Salyan, Şemkir, Tovuz, Zengilan, Zerdab): **küz** “quzu saxlanılan üstüörtülü yer”; **ADL.** (I, 298); (Oğuz):

[5] Aydın, “Eski Tür Yer Adları” adlı eserinde konuyla ilgili çeşitli görüşlere yer vermekle birlikte Koşulgak sözcüğünü, türü ve yeri tam olarak belirlenemeyen yer adlarından biri olarak belirtmiştir. Aydın’ın belirttiği görüşlerden biri de Tekin’e aittir. Tekin, “Koşulgak” yer adı için “iki nehrin koşulduğu, birbirine kavuştuğu yer” yorumunu yapmıştır (**ETYA:** 107). Neftçala ağzında görülen goşa sözcüğü de su kenarında bir yere verilen isim olması nedeniyle iki nehrin birleştiği yer olarak düşünülebilir.

küzmek (II) “körpe quzu ve ya buzov üçün tövlede düzeldilmiş xüsusi yer”; **ADL.** (I, 298); (Eli Bayramlı, Gedebey, Qazax); **küzü** “quzu saxlanılan yer”.

ETG. 286: **küzet-** “muhafaza etmek, gözetmek”; **küzet** “nöbet zamanı, bekçi, karakol”.

41. omrığ (NRŞ: 227) “derin çukur, dipsiz kuyu, denizde en derin yer”.
DLT. 777: **oprı** “çukur, vadi”; **KB.** 345: **oprı** “çukur, dere, vadi”.

42. ADL. (II, 436); (Celilabad): **öri** “xüsusi otlaq, tek-tek adamların öz heyvanını otardığı yer”; **ADL.** (II, 436); (Qazax): **örend** “mal-qaranın gündelik otladığı yer, sahe”; **örüş** (NRŞ: 231) “otlak yeri”.
DLT. 789: **ör-** “hayvanlar merraya sürülüp çıkmak, geceleyin otlamak”; **DLT.** 778; **KB.** 346: **orun** “yer, mekân”; **KB.** 364: **örüg** “konak yeri, menzil”.

43. öv/öy[6] (KA. 272) “ev”; **öy** (NRŞ: 231) “ev”.
DLT. 650: **ew** (< **ETG.** 163: **eb/ew)** “ev, çadır”.

44. öyüş (KA: 273) “otlak yeri (sulak yer)”.
YY. 215: **ügüz “**ırmak”; **OY.** 183: **ügüz** “ırmak, nehir”; **T**. 157: **ügüz** “ırmak”; **DLT.** 785: **ögüz** “ırmak, nehir”; **KB.** 356: **ögüz** “ırmak”; **CC**. 537: **öküz** (II) “ırmak”.

45. ADL. (II, 462); (Şemkir): **pükürem** “otluq (yer)”.
YY. 198: **bük** “orman”; **TS.** 738: **bük** “sık çalılık, fundalık”; **DLT**. 606: **bük** “sık ağaçlık, çalılık”; **UY.** 212: **bükegük**[7] “yeri tam olarak belirlenemeyen yer adlarından biri”.

46. ADL. (II, 476); (Bakı): **saya** “suda dayaz yer”.
YY. 210: **say** “çakıl taşı”; **DLT.** 811: **sāy** “taşlık yer”; **KB.** 384: **say** “çakıl”.

47. ADL. (II, 477); (Şeki): **seki** “balkon”.
DLT. 813: **sekü** “seki”.

48. tağ/taḫ (KA. 318,321) “dağ”.
ETG. 296: **taġ** “dağ”.

49. tak’ganağ[8] (NRŞ: 260) “kuru yer”
EUTS. 220: **tak** “angarya, boş”; **DLT.** 631: **dag** “yok, değil”.

50. tay yeri (NRŞ: 261) “terekeme çölündeki uzak yerler”
DLT. 862: **tatır yer** “kıraç yer”.

51. tünnüḫ (KA: 332) “kalabalık yer (misafirin toplandığı yer)”.

[6] Bugün Azerbaycan Türkçesi ağızlarında rastlanan bu sözcüğe çağdaş Türk lehçelerinde de rastlanmaktadır: **KTLS.** 228-229: Kaz., Kırg., Özb. **üy**; Bşk. Tat., Türkm., Y. Uyg. **öy** “ev”.

[7] Aydın (2018: 121), bu sözcüğün bük “sık ağaçlık, orman” sözcüğüne +AgU kolektif ekinin getirilmesiyle oluştuğunu belirtmiştir.

[8] Bu sözcük “tak” sözcüğünden pekiştirilerek yapılmıştır. Eski metinlerde “boş, değil, yok” anlamlarıyla kullanılan sözcük aynı zamanda birçok çağdaş Türk lehçesinde de “boş, çorak, otsuz yer” anlamında da kullanılmıştır. Örneğin Alt. tak cer “çıplak, otsuz yer”; Çuv. tak/takah “boş yere, boşuna”. Ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Özeren, “Tamtakır Pekiştirmesi Üzerine”, **TEKE Dergisi**, 2017, S. 6/3. s. 1353-1359.

DLT. 909: **tüne-** "bir gece gecelemek"; **tünek** "Barsgan lehçesinde hapishane".

52. türme (KA. 332) "cezaevi".
DLT. 902: **turug~turıg** "sığınak, dağlardaki korunaklı yer"; **KB.** 469: **turuġ** "yer".

53. tüz (NA. 625) "düz, düz yer".
ETG. 303: **tüz** "düz".

54. ADL. (II, 603); (Goranboy): **üy (I); ADL.** (I, 263); (Qarakilse): **iv (II)** "arx".
KB. 507: **üyük** "sulak yer, bataklık"; **DLT.** 794: **öyük** "bataklık kumu"; **öyük-** "ayak kuma gömülmek, batmak".

55. yaban (KA. 356; NA. 648) "yaban, ıssız yer"
DLT. 939: **yabañ** "bataklık, kumluk alan".

56. yal (KA. 357) "tepe, yokuş".
DLT. 945; **yalım kaya** "sarp, yalçın dağ"; **KB.** 517: **yalım** "sarp, dik yer".

57. yasdama (KA. 360) "su kenarı, piknik alanı".
DLT. 957: **yasul** "yayvan".

58. ADL. (II, 625); (Kelbecer): **yasdı** "çökek yer".
DLT. 955: **yarsgag** "dağ vb. yerdeki kaygan yer".

59. yazı (ADTD: 209) "çöl"
ETG. 310: **yazı** "ova, düzlük".

60. ADL. (II, 630); (Daşkesen): **yelken** "yeltutan tepelik"; **yel** (ADTD: 209) "yazlık, serin yer".
DLT. 965: **yelin** "bol rüzgâr esen yer".

61. yuvat (ADTD: 210) "ölü yıkanan yer"
DLT. 984: **yu-** "yıkamak".

Sonuç

Azerbaycan Türkçesi ağızlarında yer alan mikrotoponimlerin söz varlığı açısından taşıdığı Eski Türkçe izlerin ortaya çıkarılmasının hedeflendiği bu çalışmada; mikrotoponimlerle ilgili olarak "Azerbaycan Dialektoloji Lüğeti", "Karabağ Ağızları", "Nahçıvan Ağzı", "Neftçala Rayon Şivesi", "Azerbaycan Dilinin Tebriz Dialekti", "Azerbaycan Dilinin Nuha Dialekti" eserleri taranmış olup toplamda Eski Türkçe ile fonetik, morfolojik ve semantik anlamda eşleştirilebilen 61 madde başı sözcük tespit edilmiştir. Daha kapsamlı bir Azerbaycan diyalektoloji araştırması yapıldığında bu sayının çok daha fazla olacağı şüphesizdir.

KAYNAKÇA

Arat, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig III*. (Haz. Kemal Eraslan, Osman Fikri Sertkaya, Nuri Yüce), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, İstanbul. (KB).

Argunşah, M. ve Güner, G. (2015). *Codex Cumanicus*. Kesit Yayınları, İstanbul. (CC).

Ata, A. (2001). Derleme Sözlüğü'nde Eski Türkçe Bir Kelime: ağlak. *Türkoloji Dergisi,* C.14, S.1, Ankara, s. 21-27.

Aydın, E. (2015). *Yenisey Yazıtları.* Kömen Yayınları, Konya. (YY).
Aydın, E. (2016). *Eski Türk Yer Adları.* Bilge-Kültür-Sanat Yayınları, İstanbul. (ETYA).
Aydın, E. (2018). *Uygur Yazıtları.* Bilge-Kültür-Sanat Yayınları, İstanbul. (UY).
Aydın, E. (2019). *Tonyukuk,* Kronik Yayınları. İstanbul. (T).
Azerbaycan Dialektoloji Lüğeti I. (2010). Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara. (ADL-I).
Azerbaycan Dialektoloji Lüğeti II. (2003). Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara. (ADL-II).
Bayraktar, N. (2009). Boz ve Kır Renk Adlarının Kavram, Anlam ve Biçim Boyutu Üzerine. *İnternational Journal of Central Asian Studies,* V. 13, s. 101-121.
Caferoğlu, A. (1993). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Enderun Kitabevi Yayınları, İstanbul. (EUTS).
Clauson, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary Of Pre Thirteenth-Century Turkish.* Oxford University Press, London. (EDPT).
Ercilasun, A. B. ve Akkoyunlu, Z. (2018). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânu Lugâti't-Türk (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin).* Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara. (DLT).
Eren, H. (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Ankara. (TDES).
Gabain, A. V. (2003). *Eski Türkçenin Grameri.* (Çev: Mehmet Akalın), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara. (ETG).
Gemberova, Güdsiyye. (2020). Azerbaycan Dilinin Neftçala Rayon Şivesi. Bakü, AMEA-İ. Nesimi Dilcilik Enstitüsü Yayınları. (NRŞ).
Gülensoy, T. (2018). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü.* Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul. (TSKBS).
Gülensoy Tuncer, Amanoğlu, Ebulfez Kuluyev ve Küçüker, Paki. (2009). *Nahçıvan Ağzı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. (NA).
İslamov, M. (1968). *Azerbaycan Dilinin Nuha Dialekti*. Bakü. (ADND).
Karaağaç, G. (2008). *Türkçenin Verintiler Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü. (1991). T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara. (KTLS).
Kök. A. (2004). Türkçe İlk Kur'an Çevirilerinde Özel Adlar. *V. Türk Dili Kurultayı Bildirileri II (20-26 Eylül 2004).* Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
Memmedli, M. (2008). *Azerbaycan Dilinin Tebriz Dialekti*. Bakü. (ADTD).
Nadalyaev, V. M., Nasilov, D. M., Tenişev, E. R., ŞÇerbak, A. M. (1969). *Drevnetyurskiy Slovar.* Leningrad. (DTS).
Özeren, M. (2017). Tamtakır Pekiştirmesi Üzerine. *TEKE Dergisi*, S. 6/3, s. 1353-1359.
Sevortyan, E. V. (1978). *Etimologiçeskiy Slovar Tyurskix Yazıkov.* İzdatelstvo Nauka, Moskva, (ESTY).
Şahin, İ. (2019). *Adbilim.* Pegem Akademi, Ankara.
Tarama Sözlüğü. (2019). Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara. (TS).
Tekin, T. (1995). *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler.* Simurg Yayınları, İstanbul. (TDBUÜ).
Tekin, T. (2008). *Orhun Yazıtları.* Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara. (OY).

İNGİLİS DİLİNDƏ HÜQUQİ TERMİNLƏRİN SİNONİMLİYİ VƏ ONLARIN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏ YOLLARI

Günel BAYRAMOVA*

Xülasə: Bu məqalədə hüquqi dildə tərcüməsi ən çox çətinlik yaradan problemlərdən biri kimi sinonim seçimi təhlil olunur, sinonimlərin növləri və hüquqi mətnlərdən götürülmüş bir çox nümunələr üzərində onların Azərbaycan dilində ekvivalentinin tapılması və tərcümə edilməsi yolları göstərilir. Məlumdur ki, dil xüsusi tarix və mədəniyyətin məhsuludur. Bu baxımdan müxtəlif sistemli dillər arasında tərcümə edərkən, tək dilin qanunauyğunluqlarına bələd olmaq deyil, həm də sahə üzrə müvafiq biliklərə malik olmaq zəruri şərtlərdən biridir. Hüquq mədəniyyətin ifadəsidir və hüquqi dillə ifadə olunur. Üslubuna görə hüquqi dil xüsusi ixtisaslaşmış dildir. İngilis və Azərbaycan dillərinin müxtəlif dil ailələrinə aid olması və iki ölkənin hüquq sistemləri arasında fərqlərin mövcudluğu hüquqi sənədlərin tərcüməsi zamanı çətinlik yaradan məqamlardan biridir.

Məqalədə həmçinin hüquqi terminologiyada leksik sinonimlik, mütləq və nisbi sinonimlər araşdırılır və təhlil olunur, dublet və triplet hüquqi terminlərinin Azərbaycan dilinə tərcümə yolları izah edilir.

Anahtar Kelimeler: *Uluslararası ilişkiler, Kamu diplomasisi, Akrabalık, Soydaşlık.*

Synonymity of Legal Terms in the English Language and Ways of Their Translation into the Azerbaijani Language

Abstract: This article analyzes the choice of synonyms as one of the most difficult issues of translation, and shows the types of synonyms and the ways of their translation and of finding their equivalence in the Azerbaijani language based on some examples taken from legal texts. At it is known, language is the product of a specific history and culture. In this regard, it is necessary, while translating between languages of different systems, not just to have a good command of the language, but to have skills in the relevant field. Law is the expression of culture and is given in legal language. For its style, legal language is a specialized language. The English and Azerbaijani languages belong to different language families, and there are differences between the legal systems of the two countries, which makes it difficult to translate legal documents. The article also examines and analyzes lexical synonymy, absolute and partial synonyms in legal terminology, and explains the ways of translating doublet and triplet legal terms into Azerbaijani.

Key Words: *Term, Law, Translation, Synonym.*

Giriş

Hüquqi tərcümə zamanı sahə üzrə müvafiq biliklərə malik olmadan orijinaldan seçilməyən tərcümə işi yaratmaq mümkün deyil. Hüquqi mətnlərin ingilis dilindən digər dillərə tərcüməsində üzləşilən ən əsas problemlərdən biri terminlərin sinonimliyidir. Sinonimlik sözlər arasında semantik və paradiqmatik əlaqələrin bir növüdür və məna eyniliyi və yaxınlığı kimi başa düşülür. Dilçilikdə sinonimlik dilin zənginliyini göstərən müsbət hadisə sayılsa da, terminologiyada mənfi hal hesab olunur. Terminoloji sinonimlərin seçilməsi və tərcüməsi bəzən çətinlik törədə bilər.

Məlum məsələdir ki, ingilis dilində sinonimlərin zəngin olması və söz seçimi bu dili öyrənənlər üçün əsas problemlərdən biridir. Sinonimlərin mənasının yanlış anlaşılması nitqin dəqiqliyinə xələl gətirə bilər. Bu səbəbdən, nitqin dəqiqliyinə və səhihliyinə nail olmaq üçün söz seçiminə diqqət etmək, sinonimləri ehtiyatla seçmək lazımdır.

Sinonim seçimi və ya verilmiş sinonimlərə hədəf dildə ekvivalentin tapılmaması hüquqi sahədə də xüsusi çətinlik yaradan məqamlardan biridir. Buna səbəb müxtəlif hüquqi mədəniyyətlər və hüquqi sistemlərdə olan fərqliliklər, eləcə də müxtəlif dil ailələri arasındakı sistematik fərqlərdir.

1. Hüquqi Terminlərin Sinonimliyi

Hüquqi mətnlərin dili uzun müddət araşdırılmışdır. Hüquqi tərcümə sənədlərin dili ilə bağlı olduğundan, tərcümənin ən çətin növlərindən biri sayılır. Hüquqi terminləri adi sözlərdən fərqləndirən ən əsas xüsusiyyət odur ki, xüsusi hüquqi anlayışların hər biri bir adla ifadə olunur. Bu baxımdan hüquqi dili riyazi dil də adlandırmaq olar. Bəzi mütəxəssislər hüquqi terminologiyada sinonimliyi qəbul etmirlər, çünki bir anlayış birdən çox sözlə ifadə

* Bakı Avrasiya Universiteti; gunel.eliyeva599@mail.ru
DOI :10.30546/100981.2024.021

olunduqda, terminin terminoloji təbiətinə zidd vəziyyət yaranmış olur. Hüquqi terminologiya tərcüməsi xüsusi dəqiqlik və təcrübə tələb edən bir sahədir. Hüquqi mətnlərin dili yerli hüquqi sistemlə əlaqəli texniki dil hesab olunur.

2. Hüquqi Terminlərin İngilis Dilindən Azərbaycan Dilinə Tərcüməsi Zamanı Sinonim Seçimi və Onların Tərcümə Yolları

İngilisdilli hüquqi mətnlərdə istifadə olunan sinonim terminlər tərcümə üçün nə qədər çətinlik törətsə də, məxəz mətnlərdə aşağıdakı stilistik funksiyalar daşıyır:

1. *Qüvvətləndirmə:* Bu zaman mətndə mənanın gücləndirilməsi məqsədilə eyni anlayış müxtəlif sözlərlə ifadə olunur (Горюнов, 2023: 487). Bunun üçün məxfi məlumatların açıqlanmaması haqqında sənəddən götürülən nümunəyə baxaq: *"The client agrees to hold the confidential information in strict confidence and not to disclose, reveal or make known the confidential information to any person or entity" – "Müştəri məxfi məlumatları gizli saxlamağa və onları üçüncü tərəflərə açıqlamamağa dair razılıq verir"*. Mətndən göründüyü kimi, *"disclose", "reveal"* və *"make known"* əslində eyni mənanı ifadə edən sinonim fellər olsa da, eyni mətn daxilində həmcins üzv kimi ifadəliliyi daha da qüvvətləndirmək və məxfi məlumatların məxfiliyinin qorunub saxlanılmasına dair qoyulan öhdəliyin və qadağanın ciddiyyətini qabartmaq və ya ön plana çıxarmaq məqsədi daşıyır. Bu feillərin hər üçü Azərbaycan dilində eyni məna kəsb etdiyindən, geniş semantik məna daşıyan ümumi termin kimi *"açıqlamaq"* feili ilə ifadə olunur. *"Warrant and guarantee"* sözlərinin hər ikisi müştəri və ya sifarişçi qarşısında verilən vəd və ya zəmanət deməkdir. Azərbaycan dilinə tam ekvivalentlik yolu ilə "zəmanət" kimi tərcümə olunsa da, *"guarantee"* daha çox şifahi, *"warrant"* isə yazılı formada olur və tərəflər üçün icbari xarakter daşıyır.

Başqa bir misal: *Seller further warrants to Buyer that Seller will fully defend, protect, indemnify and hold harmless the Buyer…*Verilən nümunədə də *"defend"* və *"protect"* sözləri əslində eyni mənada istifadə olunsa da, hüquqi sənəddə alıcının müdafiə edilməsinin zəruriliyini ön plana çıxarmaq məqsədilə iki dəfə təkrarlanır və Azərbaycan dilinə sadəcə bir sözlə, tam ekvivalentlik yolu ilə "qorumaq" və ya "müdafiə etmək" kimi tərcümə edilir. Göründüyü kimi Azərbaycan dilində də eyni anlayış bir neçə sinonimlə ifadə oluna bilər. Ən uyğun sinonimin seçilməsi həm tərcüməçinin söz ehtiyatı, tərcümə ustalığı, həm də sahə üzrə biliklərindən, eyni zamanda kontekstin tələbindən asılıdır.

2. *Əlavəetmə:* Sinonimlər əlavə məlumatların göstərilməsi və ya anlayışın aydınlaşdırılması məqsədilə də istifadə oluna bilər (Горюнов, 2023: 487). Məsələn, yaşayış yerinin icarəsi haqqında aşağıdakı nümunəyə baxaq: *"The landlord leases to the tenant the premises, hereinafter referred to as "The property" or the "Leased premises" – "İcarəyə verən icarədara mülkü (bundan sonra "Əmlak" və ya "İcarəyə verilən əmlak") icarəyə verir.* Göründüyü kimi, müqavilə obyektinin aydınlaşdırılması və ya dəqiqləşdirilməsi məqsədilə, əslində eyni anlayışı ifadə edən *"premises, property və leased property"* sinonimlərindən istifadə olunur. Tərcümə zamanı təkrara yol verməmək üçün eyni kökdən gələn və eyni məna ifadə edən *"mülk"* və *"əmlak"* sözlərindən istifadə olunsa da, mötərizədə müqavilənin əsas mətnində çaşqınlıq yaratmamaq məqsədilə ancaq *"Əmlak"* və ya *"İcarəyə verilən əmlak"* sözlərinin istifadə olunacağı qeyd olunur. Bu kimi hallarda hətta sinonimlər eyni məna kəsb etsələr də, sənədin müxtəlif hissələrində, eyni sözün müxtəlif sinonimlərlə ifadəsi yolverilməzdir. Mətnin əvvəlində necə qeyd edilirsə, sona kimi eyni cür yazılmalıdır.
3. *Variativlik:* Sinonimlər hüquqi mətnlərdə eyni anlayışların müxtəlif sözlərlə dəyişdirilməsi yolu ilə semantik variativlik yaratmaq məqsədilə də istifadə edilə bilər (Горюнов, 2023: 487). Buna misal olaraq, xidmət göstərilməsi haqqında

müqavilədən belə bir nümunəyə baxaq: *"The service provider agrees to provide the client with the following services", "The service provider shall perform the services in a professional manner" – "Xidmət təchizatçısı sifarişçiyə aşağıdakı xidmətləri təqdim etməyə razılıq verir", "Xidmət təchizatçısı xidmətləri peşəkar qaydada yerinə yetirməlidir.* Verilən nümunədə *provide* və *perform* sözləri mənaca müxtəlif olan sinonimlər hesab edilsə də, bu iki cümlədə əslində eyni mənada, *"xidmətlərin icra edilməsi"* mənasında işlənir.

3. İngilisdilli Hüquqi Mətnlərdə Mütləq və Nisbi Sinonimlər və Onların Azərbaycan Dilində Ekvivalentinin Verilməsi

Termin sinonimlər mütləq və nisbi olmaqla iki yerə ayrılır. Mütləq sinonimlərin özlərinin də *variantlar* və *dubletlər* olmaqla, iki növü vardır. Tam və ya mütləq sinonimlər dedikdə, eyni leksik mənaya malik olan, semantik və stilistik baxımdan fərqlənməyən və emosionallıq və ifadəlilik əlaqəsinə malik olmayan leksik-frazeoloji vahidlər nəzərdə tutulur. Bu sözlər ingilis dilində ifadə etdikləri çalarlara görə cüzi şəkildə bir-birindən fərqlənsələr də, Azərbaycan dilinə tərcümə olunarkən eyni sözlə ifadə olunur. Məsələn, *individual-person* hər ikisi *şəxs* və ya kontekstə uyğun olaraq, *fiziki şəxs* kimi tərcümə olunur. Mütləq sinonim cütlərinə həmçinin *mercy killing – euthanasia (evtanaziya), seizure – forfeiture (müsadirə), deceit – false representation (hiylə/aldatma), individual – person (şəxs/fiziki şəxs), to prohibit — to forbid (qadağan etmək), to own – to possess (sahib olmaq)* kimi terminləri də misal göstərmək olar.

Sinonimlər məna, funksiya, üslub və sair amillərdən asılı olaraq müxtəlif ekvivalentlik dərəcəsinə malikdir. Ekvivalentliyinə görə sinonimləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Tam ekvivalentlik: Bu cür sinonimlər məna, funksiya və üslub baxımından, heç bir məna itkisi olmadan uyğun gəlirlər. Məsələn, əmlakın alqı-satqısı haqqında müqavilədən belə bir nümunəyə baxaq: *"The seller warrants that he is the lawful owner of the property and that the property is free from any liens, encumbrances or claims" – Satıcı əmlakın qanuni sahibidir və əmlak bütün növ yüklülükdən azaddır".* Bu cümlədə *liens, encumbrances* və *claims* sözləri tam ekvivalentlər hesab olunur, çünki verilən ifadələr Azərbaycan dilinə *"Yüklülük"* kimi tərcümə olunur. Yüklülük dedikdə, buraya məxəz dildə sinonim cütləri kimi işlədilən ifadələrin hər üçü, yəni girov, iddialar, ipoteka və s. daxil edilir. Bundan əlavə, *"Terms and conditions", "null and void"* dublet terminləri də tam ekvivalentlərə misal göstərmək olar. Belə ki, "Terms and conditions" – "Şərtlər", "null and void" – "Etibarsız" kimi tam ekvivalentlik yolu ilə tərcümə olunur.
2. Qismən ekvivalentlik: Bu qəbildən olan sinonimlər məna, funksiya və ya üslub baxımından qismən üst-üstə düşən sinonimlərdir. Belə sinonimlər adətən Azərbaycan dilinə müxtəlif sözlərlə tərcümə olunur. Məsələn, konsaltinq xidmətlərinin təmin edilməsi haqqında müqavilədən nümunəyə baxaq: *"The consultant shall provide the client with advice, guidance and assistance…" – "Konsultant sifarişişçini məsləhət, tövsiyə və yardımla təmin etməlidir...".* Nümunədən də göründüyü kimi, *advice, guidance* və *assistance* sözləri qismən sinonimlər sayılır və Azərbaycan dilinə müxtəlif sözlərlə tərcümə edilə bilir.
3. Natamam ekvivalentlik: Bu cür sinonimlər əslində məna, funksiya, üslub baxımından uyğun gəlməsələr də, mənanı təhrif etmədən bir-birlərini əvəz edə bilirlər. Belə hallarda tərcümə zamanı müxtəlif transformasiya formalarından istifadə olunur (leksik, qrammatik, leksik-qrammatik) və hər səhifədə və ya mətnin sonunda müvafiq qeyd əlavə olunur. Xidmətlərin təmin edilməsi haqqında müqavilədən aşağıdakı nümunəyə baxaq: *"The company shall indemnify and hold harmless the customer against all damages arising out of the breach of this contract" – Şirkət sifarişçiyə bu kontraktın pozulması nəticəsində dəyən bütün zərərlərə görə təzminat ödəməli və onu*

bütün öhdəliklərdən azad etməlidir. Göründüyü kimi *"indemnify"* və *"hold harmless"* ayrılıqda müxtəlif hüquqi məna kəsb etdiklərindən, natamam ekvivalentlər hesab olunurlar. *"Indemnify"* dedikdə, bir tərəfin digər tərəfin zərərlərini qarşılamaq öhdəliyi, *"hold harmless"* dedikdə isə, bir tərəfin digər tərəf qarşısında müəyyən hadisə ilə bağlı iddia qaldırmamaq öhdəliyi başa düşülür. *"Indemnify and hold harmless"* sinonim cütü ingilis dilində dublet termin hesab edilir. Buna bənzər başqa bir nümunəyə baxaq: *"Seller further warrants to Buyer that Seller will fully defend, protect, indemnify and hold harmless the Buyer and Buyer's lawful successors and assigns from any adverse claim thereto* (Marta Chroma, 2011: 44). Bu nümunədə də *indemnify and hold harmless* sözləri Azərbaycan dilinə yuxarıda göstərilən qaydada tərcümə olunur.

İngilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə edərkən, hüquqi mətnlərin tərcüməsində ən çox çətinlik yaradan məqamlardan biri nisbi sinonimlərdir. Çünki onları tam olaraq işlənmə yerinə görə bir-birləri ilə əvəz etmək mümkün deyil. Bəzən heç bir qarşılıq tapılmadıqda, hədəf dildə belə terminlər eyni sözlə əvəz olunur, ya hər səhifədə, ya da əlavə qeydlə mətnin sonunda izahı göstərilir. Məsələn ***lawyer*** sözü *vəkil* və ya *hüquqşünas*a verilən ümumi ad olsa da, sinonim kimi istifadə olunan *barrister* İngiltərədə vəkillərə verilən ən yüksək dərəcəni ifadə edir. Eləcə də *solicitor* Böyük Britaniyada qraflıqlarda ali məhkəmə işlərində ixtisaslaşan vəkilləri, *attorney* isə anqlo-akson ölkələrində digər şəxslərin adından çıxış edən nümayəndə, aşağı kateqoriya vəkillər hesab edilir. Azərbaycan dilində vəkilləri ifadə edən və ya onları dərəcələndirən başqa söz olmadığından, bu sözlərin hamısı *vəkil* kimi tərcümə olunsa da, işlənmə yerinə uyğun izahlı tərcümədən də istifadə oluna bilər.

Tərcümənin digər növlərində (məsələn, bədii, ictimai-siyasi) tərcüməçi təkrara yol verməmək və ya qulağa yorucu gəlməməsi üçün mətndə müxtəlif yerlərdə rast gəldiyi eyni sözü ona yaxın və ya eyni məna ifadə edən başqa sözlərlə əvəz etməyə çalışır. Ancaq bu hal hüquqi mətnlərin tərcüməsində məqbul sayılmır. Məsələn, **agreement** sözü əgər mətnin əvvəlində **müqavilə** kimi tərcümə edilibsə, mətnin sonuna qədər neçə dəfə təkrarlanmasından və bu sözün **razılaşma, anlaşma, kontrakt** kimi sinonimlərinin olmasından asılı olmadan **müqavilə** kimi yazılmalıdır.

İndi isə mənaca yaxın olsa da, işlənmə yerinə görə fərqlənən nisbi sinonim cütlərinə baxaq:

Prison – jail (həbsxana)

Bu sözlərin hər ikisi Azərbaycan dilinə "həbsxana" kimi tərcümə olunsa da, "jail" daha çox qısa müddətli, "prison" isə uzunmüddətli həbs üçün nəzərdə tutulan yer mənasında istifadə olunur.

Enquiry – inquiry (sorğu-araşdırma)

"Enquiry" sorğu, "*inquiry"* isə rəsmi araşdırma deməkdir. "En" sözönü fransız, "in" sözönü isə Latın dilindən gəlir. *"Enquiry"* həqiqət, bilik və ya məlumatlar üzrə sorğu, "inquiry" isə daha çox nəyinsə araşdırılması mənasında işlənir. Birinci söz daha çox Britaniya ingiliscəsində, ikincisi isə Amerikan ingiliscəsində istifadə olunur. Mənaları arasında aydın fərq olmasına baxmayaraq, bu sözlər qarşılıqlı şəkildə istifadə olunur (Лебедева, 2019: s.401).

Agreement – contract (razılaşma-kontrakt)

Bu sözlərin hər iki Azərbaycan dilinə razılaşma və ya müqavilə kimi tərcümə olunsa da, əslində *"Contract"* dedikdə, iki və ya daha çox şəxs və ya müəssisə arasında hər hansı öhdəliyin yerinə yetirilməsi (və ya yetirilməməsi) ilə bağlı tərəflər arasında bağlanan hüquqi cəhətdən icbari razılaşma başa düşülür. Bununla belə, hər hüquqi razılaşma hər zaman *"contract"* hesab edilmir. Yalnız şərtləri yerinə yetirildiyi təqdirdə, istənilən razılaşma hüquqi qüvvəyə minir və *"contract"* hesab edilir. *"Contract"* yazılı olmaya da bilər; belə ki, bir çox

hallarda bütün şərtləri yerinə yetirilən şifahi razılaşma da qanuni və hüquqi cəhətdən icbari *"contract"* hesab edilə bilər. *"Agreement"* daha geniş anlayışdır və tərəflər arasında onların bir-biri qarşısında hüquq və məsuliyyətləri ilə bağlı olan istənilən razılaşma və ya anlaşma başa düşülür. Razılaşma (*agreement*) bəzən tərəflər arasında şərəf və ya söz üzərində qurulmuş razılıq mənasında da işlənə bilər və adətən fikirlərin konkret məqamda uzlaşması deməkdir. Razılaşma (*agreement*) biznes, kommersiya və ya məişət məsələləri ilə bağlı ola bilər. Razılaşma qanunla icra edildiyi halda müqavilə hesab edilir. Tərəflər razılaşmaya gəldiyi halda, müqavilənin şərtlərini özləri müəyyən edir; spesifik müqavilələrdə isə müqavilə şərtləri qanunla yerinə yetirilir. Bu sözlər Azərbaycan dilinə qismən ekvivalentlik yolu ilə tərcümə olunur. *"Contract"* sözü *"kontrakt"* kimi də tərcümə oluna bilər. Müqavilə başlıqlarında *"Contract agreement"* kimi yazıldıqda, bu, *"kontrakt razılaşması"* kimi tərcümə olunur. Belə olduqda da, *"contract"* razılaşmadan daha böyük və hüquqi baxımdan daha rəsmi anlayış olduğundan, üstünlük yenə də "contract" sözünə verilir.

Plaintiff – claimant (iddiaçı)

Əslində bu sözlər qarşılıqlı şəkildə bir-birini əvəz edə bilir. İngiltərə və Uelsdə 1998-ci ildən etibarən "plaintiff" sözü "claimant" sözü ilə əvəz edilsə də, bu gün "plaintiff" sözü İrlandiya, Şimali İrlandiya və digər ümumi hüquq yurisdiksiyalarında istifadə olunur. Şotlandiyada isə bu sözü "pursuer" əvəz edir. Göründüyü kimi, hüquqi terminlərin sinonimliyi areal xarakter də daşıya bilər. Bununla belə, hər üç söz Azərbaycan dilinə iddiaçı və ya zərərçəkmiş tərəf kimi tərcümə oluna bilər.

Defendant – accused (cavabdeh/təqsirləndirilən şəxs)

Hər iki söz cinayət törətməkdə təqsirləndirilən şəxs mənasını verir. *"Accused"* sözü əyalət məhkəməsi və ali məhkəmədə, *"defendant"* sözü isə yerli məhkəmədə istifadə olunur. Şotlandiyada *"defendant"* sözündən istifadə olunmur.

Annex – appendix (əlavə/qoşma)

"Annex" və *"Appendix"* sözlərinin hər ikisi sənədə edilən əlavə və ya qoşma mənasında işlənir. "Appendix" adlanan qoşmada adətən əsas sənəddə əksini tapmayan məlumatlar qeyd olunur və orijinal nüsxə və ya fayla istinad edilir. "Annex" adlı əlavə isə əlavə məlumatların toplandığı ayrıca bir sənəddir. Ümumilikdə, hər ikisi əsas sənədə edilən əlavələrdir. Əsas nüsxə olmadan qoşma təqdim edilə bilməz. Qoşmanın məqsədi əsas nüsxənin daha yaxşı başa düşülməsi üçün əlavə məlumatlar, cədvəl və ya şəkillər, eləcə də nümunələr verməkdir. O, əsas mətnə əlavə edilməsə də, orijinal nüsxə üçün vacib əhəmiyyət kəsb edir. Qoşmalar adətən müəlliflər tərəfindən yazıldığı halda, əlavələr kənar biri tərəfindən də yazıla bilər (Лебедева, 2019: s.401).

Breach – violation (qanun pozuntusu)

Bu sözlərin hər ikisi də yaxın məna ifadə etsə də, kontekst daxilində bu sözləri bir-biri ilə əvəz etmək tövsiyə edilmir. Məsələn, müqavilənin pozulması dedikdə, *"violation of contract"* əvəzinə *"breach of contract"* işlətmək daha düzgündür. "*Breach"* dedikdə, icbari müqavilədə verilən və razılaşdırılan şərtlərin yerinə yetirilməməsi nəzərdə tutulur. *"Violation"* sözü də "qanun pozuntusu" kimi tərcümə olunsa da, daha çox cərimələr və ciddi cəzalar üçün istifadə olunur. *"Violation"* daha çox qaydalara qarşı çıxılması və qeyri-qanuni davranış mənasında işlənir. Bununla belə, hər ikisi Azərbaycan dilinə tam ekvivalentlik yolu ilə *"pozuntu"* və ya *"qanun pozuntusu"* kimi tərcümə olunur.

To rescind – to repudiate – to terminate (ləğv etmək; xitam vermək)

"Repudiate" dedikdə, daha çox nəyinsə doğruluğu və ya etibarlılığını inkar etmək, *"rescind"* dedikdə, ləğv etmək və ya etibarsız elan etmək nəzərdə tutulur. Göründüyü kimi sözlərin mənaları arasında incə incə fərqlər var. Bu baxımdan bu sözlər kontekst daxilində bir-birini əvəz edə bilirlər. Pozuntu edən tərəf müqaviləni ləğv edə bilər, ancaq ona xitam verilməsi yalnız digər tərəf ləğvetmə halını qəbul etdiyi təqdirdə baş verir. Beləliklə, *"termination"* xitamvermə mənasında işlənir və göstərilən iki sözdən işlənmə yerinə görə

fərqlənir. *"Rescind"* həmçinin tərəflərin indi və gələcəkdə bütün öhdəliklərdən azad edilməsi deməkdir. Xitamvermə ləğvetmədən fərqli olaraq razılaşmanı tanıyır və tərəfləri öz məsuliyyətlərindən azad etmir. Beləliklə, bu sözlər Azərbaycan dilinə natamam ekvivalentlik yolu ilə tərcümə olunur (Лебедева, 2019: s.402).

Intentional – willful (məqsədli, qəsdli)

Bu sözlər mətn daxilində bir-birini əvəz edə bildiyindən, mütləq sinonimlər hesab edilir və Azərbaycan dilinə tam ekvivalentlik yolu ilə tərcümə olunur. Bununla belə, *"willful"* daha çox mənfi mənada işlənir.

To accuse – to charge (günahlandırmaq)

"Accuse" sözündən istifadə edərkən, kimisə nəyisə etməkdə günalhdırırsınız. Məsələn, kimisə tənbəllik və ya dürüst olmamaqda günahlandıra bilərsiniz. Kimsə qanuna zidd bir hərəkət etdikdə, onlar cinayətdə günahlandırılır və məhkəmə qarşısında çıxarılır. *"Charge"* sözü isə daha çox günahlandırma üçün sübut olduğu halda istifadə olunur. Kiçik xətalar üçün günahlandırarkən, *"charge"* sözündən istifadə edilmir (Лебедева, 2019: s.403)..

Bu siyahını daha da artırmaq, onlarla əlavə sinonim cütlərini buraya əlavə etmək olar.

4. Dubletlər və triplətlər və onların Azərbaycan dilinə tərcümə yolları

Dublet və triplet terminlər ingilis dilində daha çox hüquqi mətnlərdə istifadə olunan və *"and"* bağlayıcısı ilə bağlanan standart ifadələrdir. Orta əsrlərdə hüquqşünaslar Latın, fransız və ingilis dillərindən qarışıq istifadə edirdilər. Müxtəlif dillərdə söz cütlərindən istifadə hüquqi dilin terminologiyasında bir sıra dubletlərin yaranmasına gətirib çıxardı. Dublet terminlərin yaranma mənşəyi ilə bağlı başqa bir ehtimala əsasən, əvvəllər vəkillərə tərtib etdikləri sənəddə işlənən söz sayına uyğun ödəniş etdiklərindən, bu, eyni və ya yaxın mənalı sözlər cütündən istifadə hallarını artırdı və dublet və triplet terminlərin yaranmasına gətirib çıxardı. Bunlara misal olaraq, *fit and proper (uyğun), null and void (etibarsız), terms and conditions (şərtlər), controversy or claim (iddia), agree and covenant (razılaşmaq), cease and desist (dayandırmaq)* və digər sözləri göstərmək olar.

Triplet terminlərə misal olaraq, *cancel, annul and set aside (ləğv etmək), convey, transfer and set over (ötürmək), give, devise and bequeath (ötürmək, miras qoymaq), null, void and of no effect (etibarsız), tamper with, damage, or destroy (zərər vermək), ordered, adjudged and decreed (qərar verilmiş, sərəncam verilmiş), rest, residue and remainder (qalan), right, title and interest (hüquq), to all intents, constructions and purposes (bütün məqsədlər üçün; bütün məqsədlərlə),* Göründüyü kimi bu qəbildən olan sözlərin hər ikisi və ya üçü mütləq sinonim sayıldığı üçün Azərbaycan dilinə bir çox hallarda sadəcə bir sözlə, yəni tam ekvivalentlik yolu ilə tərcümə edilə bilər.

Bəzi dublet terminlər sözönü vasitəsilə düzəlir. Bu qəbildən olan terminlərə misal olaraq, *by and between", by and with"* sözlərini göstərmək olar. Məlumdur ki, burada sözönlərinin birlikdə işləndiyi sözlər köməkçi nitq hissələridir. Sözönü seçimi məxəz və hədəf dillərində fərqli olduğundan, belə ifadələr işləndiyi kontekstə bağlayıcının hər iki tərəfində verilən sözlərdən birini seçməklə tərcümə olunur. Məsələn, *This agreement is made and entered into by and between the following parties…* cümləsində istifadə olunan *by and between* sözönülü dubleti "tərəfindən və arasında" kimi, yəni qismən ekvivalentlik yolu ilə tərcümə etsək, bu, Azərbaycan hüquqi dilinin qanunlarına uyğun gəlməz. Bu hal ingilis dili üçün xarakterikdir. İngilis dilində hazırlanan müqavilələrin əksəriyyəti göstərilən şəkildə başlayır. Ona görə də verilən cümlədə işlənən *by and between* dubleti tam ekvivalentlik yolu ilə ya "tərəfindən", ya da "arasında" kimi, yəni sözönülərindən birini seçməklə tərcümə olunur (Marta Chroma, 2011: 44). O zaman cümlənin tərcüməsi belə olacaq: *Bu müqavilə aşağıdakı tərəflər arasında bağlanmışdır.*

Beləliklə, hədəf dilin qanunauyğunluqları tərcümə zamanı gözlənilməlidir.

Nəticə:

Əvvəllər dilçilər hüquqi mətnlərin tərcüməsi zamanı sözbəsöz tərcüməni əsas götürürdü. Zaman keçdikdə, hərfi tərcümənin düzgün yol olmadığı qənaətinə gəlindi və hərfi tərcümənin yalnız yaxın və ya eyni qanunauyğunluqlara malik dillər arasında aparılmasına qərar verildi.

Beləliklə, hüquqi tərcümə tərcümənin ən çox dəqiqlik tələb edən sahələrindən biridir. İngilis dilində termin sinonimlər çox olduğundan, onların Azərbaycan dilində dəqiq qarşılığının verilməsi tərcüməçidən ustalıq tələb edir. Hüquqi mətnlərdə işlənən terminlərin sinonimliyi adi sinonimlərdən fərqlənir. Adi mətnlərdə sinonimlər bir-birini əvəz edə bildiyi halda, hüquqi mətnlərdə yaxın mənalı sinonimlər bir-birini əvəz etməyə də bilər. Çünki hər bir söz konkret bir anlayışı ifadə etməlidir. Əks halda bu, həm sahə üzrə mütəxəssislər, həm də tərcüməçilər üçün çaşqınlıq yarada bilər. İngilis dilində hüquqi mətnlərdə işlənən termin sinonimlər Azərbaycan dilinə tam, qismən və ya natamam ekvivalentlik yolu, Azərbaycan dilinin hüquqi dili və dilin ümumi qanunauyğunluqlarına əməl etməklə tərcümə olunur.

ƏDƏBİYYAT

Abbasov Abbas, Bayramova Aytən (2008), *Short English-Azeri Law Dictionary* (İngiliscə-Azərbaycanca qısa hüquq terminləri lüğəti), Bakı: Çinar-Çap, 2008

Amy Hackney Blackwell (2008), The Essential Law Dictionary, Sphinx Publishing, 2008, ISBN 978-1-57248-780-2

Браун Джиллиан Д., Райс Салли. Пр/офессиональный английский в использовании. Закон. —Издательство Кембриджского университета, 2007.

Лебедева, М. В. Синонимия терминов права (на материале юридических терминов английского языка) / М. В. Лебедева. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2019. — № 19 (257). — С. 398-404. — (data обращения: 07.04.2024)

Денисова, А. А. Семантика терминов общей теории права: дис.... канд. филол. наук. / А. А. Денисова. — М., 1992. — 177 с.

Jiri Kucera, The Use of Synonyms in American Legal Texts: bachelor’s diploma thesis, Masaryk University, 2011 s.8-13

Г.Х.Шамсеева, К проблеме синонимии терминов права (на материале юридических терминов английского и татарского языков), Вестник Челябинского Государственный Университет 2012, No.21 (275), s.137-142

Горюнов, Н. С. Терминология в юридическом английском языке: синонимы и сложности их перевода / Н. С. Горюнов, Ю. В. Кокора. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2023. — № 51 (498). — С. 487-488. — (дата обращения: 07.04.2024).

Marta Chroma, Synonymy and Polysemy in Legal Terminology and Their Applications to Bilingual and Bijural Translation, Charles University Law School, Research in Language, 2011, vol.9.1., s.39-48, DOI:10.2478/v10015-011-0004-2

Ondrej Klabal, Synonyms as a challenge in legal translation training, Palacky University Olomouc, Czech Republic, 2022, vol.27, No.4, s.69-74, DOI: 10.15290/bsp.2022.27.04.05

HATÂYÎ DÎVÂNINDA BİR USLÛP ÖZELLİĞİ OLARAK SORU CÜMLELERİ VE YAPILARI

Ravza KAYGUSUZ [*]

Özet: Safevi Devleti'nin kurucusu olan Şah İsmail (1487-1524) aynı zamanda önemli ve büyük bir İran hükümdarıdır. Safevi Tarikatı'nın lideri olarak da bilinmektedir. Şah İsmail, Şii İslam'ı resmi devlet mezhebi olarak benimsemiştir ve bu Safevi Devleti'nin kuruluşundan sonra İran'ın kültürel ve dini yapısını etkilemiştir. Onun hükümdar olduğu dönemde, Safevi Devleti sanat, edebiyat ve mimari açılardan da önemli gelişmeler yaşamıştır. Şah İsmail devlet adamlığının yanında iyi bir şairdir. Onun şiirleri, dini ve siyasi görüşlerini, aşkı ve doğayı içeren birtakım temalara odaklanmaktadır. Özellikle, Alevi-Bektaşi geleneğinin etkisi altında kalem aldığı şiirlerde, mistik ve tasavvufi öğeler yer almaktadır. Şiirlerinde kendisini genellikle "Kızılbaş" olarak anar ve bu ifadeyi kendisini ve takipçilerini ifade etmek için kullanmıştır. Aynı zamanda şiirlerinde Allah'a olan bağlılığını ve Şii inancını vurgulamaktadır. Şiirlerinde divan edebiyatı geleneğindeki nazım biçimlerini kullanmıştır ve genellikle gazel ve rubai türlerinde yazılmıştır. Onun şiirleri İran edebiyatının önemli bir parçası olarak kabul edilir ve Farsça edebiyatında önemli bir yere sahiptir. Hatâyi'nin şiirlerinde soru cümleleri ve yapıları bir üslup özelliği olarak değerlendirilmelidir. Soru cümlelerinin, soru ekiyle, soru kelimeleriyle ve soru unsuru kullanılmadan kurulmuş üç tür şekli tespit edilmiştir. Soru cümleleri, anlam açısından kesin cevap bekleyen ve cevap beklemeyen soru cümleleri şeklinde ikiye ayrılmıştır. Cevap beklenmeyen soru cümlelerinde istek, rica, pekiştirme, hatırlatma, vurgu yapma gibi birçok anlam görülmektedir. Çalışmada Hatâyî Divanı taranarak tespit edilen soru cümleleri, yapı ve işlev açısından değerlendirilmiştir. Sonuç olarak Hatâyî'nin, soru yapısını bir üslup özelliği olarak sıkça kullandığını, soru yapılarının hem şekil hem de anlam olarak neredeyse tüm şekillerinin eserinde tespit edildiği görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Şah İsmail, Hatâyî, Şiirde Soru Yapıları, Soru Sözcükleri, Soru Cümlesinin İşlevleri.*

As a Stylish Feature in Hatâyî Divan Questional Sentences and Structures

Abstract: Shah Ismail (1487-1524), the founder of the Safavid State, was also an important and great Iranian ruler. He is also known as the leader of the Safavid Order. Shah Ismail adopted Shiite Islam as the official state sect, and this influenced the cultural and religious structure of Iran after the establishment of the Safavid State. During his reign, the Safavid Empire experienced significant developments in terms of art, literature and architecture. Shah Ismail is a good poet as well as a statesman. His poems focus on a number of themes including religious and political views, love and nature. Especially, the poems he wrote under the influence of the Alevi-Bektashi tradition contain mystical and mystical elements. In his poems, he often referred to himself as "Kızılbaş" and used this expression to describe himself and his followers. At the same time, he emphasizes his devotion to Allah and his Shiite belief in his poems. He used verse forms in the tradition of divan literature in his poems and they were generally written in ghazal and rubai types. His poems are considered an important part of Iranian literature and have an important place in Persian literature. Question sentences and structures in Hatayi's poems should be considered as a stylistic feature. Three types of interrogative sentences have been identified: with interrogative suffixes, with interrogative words, and without interrogative elements. Interrogative sentences are divided into two in terms of meaning: interrogative sentences that expect a definite answer and those that do not expect an answer. Question sentences where no answer is expected have many meanings such as request, request, reinforcement, reminder, emphasis. In the study, the interrogative sentences identified by scanning the Hatayî Divan were evaluated in terms of structure and function. As a result, it can be seen that Hatayî frequently used the question structure as a stylistic feature, and almost all forms of question structures, both in form and meaning, were detected in his work.

Key Words: *Shah Ismail, Hatâyî, Question Structures in Poetry, Question Words, Functions of Question Sentences.*

Giriş

Şah İsmail, Haydar ve Halime Begüm'ün üç oğlundan bir tanesidir. Çocukluğu birtakım zorluklar içerisinde geçmiştir. Kendisi bir yaşında iken babasının Şirvanşahlılar ile mücadelesinde Akkoyunlular tarafından öldürülmesinden sonra annesi ve kardeşleri ile birlikte yaklaşık dört yıl İstahr Kalesi'nde hapsedilmiştir. Safevilerin desteğini almak isteyen Akkoyunlu hükümdarı Rüstem Bey tarafından kardeşleri ile beraber Tebriz'e getirilip Sultan Ali'nin vefatından sonra ise Safeviler tarafından şeyh seçilmiş, daha sonra da Erdebil'e götürülmüştür. Bu sırada Akkoyunluların takibi üzerine önce Reşt'e sonra ise Lahican'a

[*] Doktora Öğrencisi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, e posta: ravzakaygusuz06@icloud.com
DOI :10.30546/100981.2024.023

gelmiştir. Kadı Şemseddin Lahici'den Arapça, Farsça, Kur'ân-ı Kerîm, tefsir, İsnaaşeriyye Şiası usulünü ve Kızılbaş resilerinden ise savaş yöntem ve tekniklerini öğrenmiştir. Akkoyunlu Rüstem Bey vefat ettikten sonra İran karışmış ve İsmail Anadolu'ya geçmiştir. İsmail 1502'de Akkoyunlu Elvend Bey'in ordusunu yenilgiye uğratarak Tebriz'de tahta çıktıktan hemen sonra Şiileştirme politikasına yönelmiştir. Savaşarak Safevi Devleti'nin sınırlarını hızlı şekilde genişletmiştir (Yılmaz, 2001: 39-42; Gündüz, 2010: 253-255).

Şah İsmail devlet başkanlığının yanı sıra iyi bir sanatçıdır. XVI. yüzyılın en önemli Türk şairlerindendir. "Hataî/Hatayî" mahlasını kullanmıştır. Hatayî kelimesi Tebriz'de bir yer adı yahut Türk dilli bir kabilenin adı olarak bilinmektedir. Kelimenin "hata, günah, yanlış" gibi anlamlarda olduğu ve tasavvufta da tevazuu simgelediğinden dolayı kullanıldığı ifade edilmiştir (Yılmaz, 2001: 27). Bu mahlası Şah İsmail vefat ettikten sonra onun şiirlerini örnek alan Alevi-Bektaşi şairler kullanmıştır. Dolayısıyla hangi şiirlerin Şah İsmail'e ait olduğu bu duruma karışıklık getirmiştir (Yılmaz, 2001: 256).

Hatâyî Divanı'nda yer alan şiirler genellikle âşıkâne ve dinî-tasavvûfi mahiyettedir. Divanındaki şiirler içerisinde en geniş yerde gazelleri yer almaktadır. Bu 345 gazelin yaklaşık 80 tanesi dinî-tasavvufî ifadelerle yüklüdür. Şair dinî-tasavvufî gazellerinde "Allah, Hz. Muhammed, tevhîd inancı, insan-ı kâmil, vahdet-i vücud" düşüncesi içinde "gönül, âşık, sıdk, tevâzu, ahiret, cennet ve cehennem" gibi kavramları işlemiş aynı zamanda Hz. Ali, ehl-i beyt ve 12 imama olan bağlılığına da değinmiştir (Yılmaz, 2010: 60).

Şah İsmail, özellikle âşıkâne tarzda söylediği gazellerinde Çağatay ve Osmanlı edebiyatının önde gelen şairleri ile alışveriş içinde olmuştur. Diğer yandan Azeri sahasının Seyyid Nesîmî ile hız kazanan ve sözlü gelenekten de beslenip bir araya getiren şiir dilini devralmıştır. Hatâyî'yi etkileyen şairlerin başında Nesîmî gelmektedir. Nesîmî'nin trajik şekilde gerçekleşen ölümüne atıfta bulunarak kendisini aşkta sadakatin simgesi olan Nesîmî ve Hallâc-ı Mansûr'la özdeşleştirmiştir (Macit, 2017: 39).

Şah İsmail'in şiirleri söyleyiş, redif ve kafiye kullanımındaki tercihler açısından Fuzûlî'nin gazelleriyle de benzerlikler gösterir. Bu, muhit ortaklığından kaynaklanan doğal bir durumdur. Çünkü Fuzûlî çocukluk ve gençlik yıllarında Akkoyunlu, 1508-1534 yıları arasında da Safevi tebasıdır. Fuzûlî'nin yaşadığı bölge 1508 yılında Şah İsmail'in eline geçince Fuzûlî, Safevilerin Bağdat valisi İbrahim Han Musullu'ya iki tane kaside ve bir tane terci-bend sunarak himayesine girer. Fuzuli, Beng ü Bâde adlı alegorik mesnevisini Şah İsmail'e sunmuştur. Münazara şeklinde yazılan bu mesnevide Fuzûlî'nin, Osmanlı padişahı II. Bayezid ve Şah İsmail arasındaki mücadeleyi "afyon" ve "şarap"la sembolize ettiği söylenmiştir (Olgun, 1936: 3-13, 51-55; Yıldırım, 2004: 139-146).

Bu çalışma, Şah İsmail'in şiirlerinde görülen ve onun üslubunun bir parçası olarak düşünülen soru yapıları üzerinedir. Çalışma, dil çalışması olduğu için şiirler edebi sanatlar açısından değerlendirmeye tabi tutulmamıştır.

Berke Vardar, soru cümlesini "Konuşucunun dinleyiciye bir şey sormak için kullandığı özel ögelerin yanı sıra kendine özgü titremlemeyle belirlenen tümce türü" şeklinde tanımlamıştır (1998, 187).

Leyla Karahan da soru cümlelerini 1. Soru ekiyle kurulan soru cümleleri, 2. Soru kelimeleriyle kurulan soru cümleleri, 3. Vurgu ile kurulan soru cümleleri olmak üzere üç başlıkta incelemiştir. Soru eki ile kurulan cümlelerin genel olarak onay ya da ret cümleleri olduğunu, cümlenin bağlamına göre de olumsuzluk bildirdiğini ifade etmiştir. Soru kelimeleri ile yapılan sorularda amacın yüklemden bilgi almak olduğunu söyler. Aynı zamanda cümledeki soru ifadelerinin, cümleye beklenmezlik, küçümseme, çaresizlik, sitem, şikâyet, rica gibi anlamlar kattığını bu anlamların da cümlenin bağlamından çıkarılacağını ifade eder. Vurgu yolu ile yapılan soru cümlelerin de genellikle konuşma cümlelerinde görüldüğünü yazılı metinlerde bu tür cümlelerin sadece bağlamdan anlaşılabileceğini açıklar (2015: 107-110).

Soru cümleleri soru eki, soru edatları ve soru zarflarıyla kurulanlar ve anlamca pekiştirme görevi ile bulunanlar olarak başlıklara ayrılmıştır. Aynı zamanda soru eklerinin, soru anlamı taşımayıp cümleye olumsuzluk anlamı katan ve dikkat çekme amaçlı kullanılan cümle yapıları da Hatâyî şiirlerinde tespit edilmiştir.

1. Ne İle Kurulan Soru Cümleleri

Hem "soru sıfatı" hem "soru zamiri" hem de "soru zarfı" şeklinde bulunmaktadır. Hatâyî Divanında bu türlerin hepsi tespit edilmiştir.

Soru Sıfatı Olarak:

"*Ne* sıfatı, nesnenin ne olduğunu, durumunu soran ve hangi anlatımı taşıyan bir soru sıfatıdır" (Korkmaz, 2017: 382).

Yā Rab ol gözler **ne bāġuñ** nergis-i şehlāsıdur

Kim ġamından cism ü cānum nā-tüvān olmış durur (HD: 287, 43/2).

"Ya Rab o gözler hangi bağın nergisidir ki (o gözün sahibinin) gamından bedenim ve ruhum güçsüzleşmiştir"

Ne burcuñ kevkebisen sen eyā mihr-i cihān tā kim

Cemālüñ āfitābından aña 'ālem münevverdür (HD: 318, 80/4).

"Ey cihanın güneşi olan sevgili, sen hangi burcun yıldızısın ki yüzünün güzelliğinden bütün dünya aydınlanmıştır"

Ne gülşendür yüzüñ kim çevresinde

Hezārān 'andelīb ü bülbüli var (HD: 362, 143/3).

"Yüzün hangi gül bahçesidir, çevresinde binlerce bülbül var"

Soru Zamiri Olarak:

Ne soru zamiri, "İnsan dışında kalan canlı ve cansız varlıklarla nitelik için kullanılan soru zamiridir" (Korkmaz, 2017: 421). "Ne soru zamirinin kendisinden sonra gelen bazı kelimelerle geçici veya kalıcı olarak birleşmiş türleri de vardır: Ne eylesin > neylesin?, ne edeyim > nideyim?, ne olur > nolur? gibi. Bunlar çoklukla konuşmada ve manzum metinlerde vezin gereği ortaya çıkan geçici birleşmelerdir. Ancak Türkiye Türkçesinde zamir, sıfat ve zarf olarak kullanılan ne ara > nere?, ne asıl>nasıl?, ne için>niçin?, ne teg>nite? "nasıl?" gibi şekiller geçici değil kalıcı kaynaşma ile oluşmuş şekillerdir. Ne zamiri bazı çekim ekleriyle genişletilirken bir ünlü daralmasına da uğramıştır: ne+çe> nece>nice?, ne+ye>niye? gibi. Ne soru zamiri *i-* ek fiili ve *-dir* bildirme ekiyle çekime girerek cümlede yüklem işlevi görebilir (Korkmaz, 2017: 423).

Soru Zarfı Olarak:

Soru zarfları, fiildeki oluş ve kılışı çeşitli yönlerden soru yoluyla belirleyen zarflardır: Nasıl, ne, ne denli, ne biçim, neden, nerede, nereden, ne kadar, nice, niçin gibi (Korkmaz, 2017: 482).

1.1. Ne + Bildirme Eki (+dUr) Yapısında Kurulanlar, NEDÜR "nedir"

Soru zamiri olan ne, bildirme ekiyle çekime girip cümle içerisinde yüklem görevi görmektedir.

Şem'-i ḥüsnün çevresinde cān u dil pervānedür

Yanmayan ol şem‘e ḳarşu bī-ḫaber pervā **nedür** (HD: 360, 139/1).

“(Ey sevgili) Güzelliğinin mumu çevresinde can ve gönül pervanedir. Yanmayan o muma karşı habersiz korku nedir?

Ey göñül her ma‘nisiz cāhili yār itmek **nedür**

Ma‘nisiz cāhil sözine i‘tibār itmek nedür (HD: 367, 148/1).

“Ey gönül her manasız cahili sevgili olarak kabul etmek nedir? Manasız cahilin sözüne itibar etmek nedir?”

Di senden ayru ḥāli **nedür** ḫaste ‘āşıḳuñ

Doġrar firāḳ yüregini pāre pāre di (HD: 569, 437/2).

“Senden ayrı hasta aşığın hali nedir söyle, ayrılık yüreğini parça parça doğrar”

1.1.1. Ni + Çe ~ Nişe (Eşitlik Eki) Yapısında Kurulanlar, NİÇE – NİŞE “nasıl, ne şekilde”

Niçe ve nişe şekilli olmak üzere iki türüne rastlanmıştır. Ne soru zamirinin çekim eki olan eşitlik ekini alarak uğradığı ünlü daralmasını da göstermektedir. Cümlede soru zarfı göreviyle kullanılmıştır.

Uyḫuda gözlerüm **nice** görsün cemālüñi

‘Işḳuñda çünki gelmedi bir z̲erre ḫ̆āb aña (HD: 267, 12/4).

“Gözlerim uykuda güzel yüzünü nasıl görsün? Çünkü aşkından dolayı bir parça uyku (bile) gelmedi gözüme”

Aşağıdaki beyitlerde ise şiirin yorumuna göre soru zarfı veya soru sıfatı olarak değerlendirmek mümkündür.

Hem senüñ ta‘rīfüñ itdi hem ‘Alīnüñ ol İlāh

Nişe kim sen Muṣṭafā ol Murtażādur yā Nebī (HD: 235, 2/8).

“Allah hem senin hem de Hz. Ali’nin tarifini yaptı. Ey peygamber nasıl sen Mustafa (isen) o da Murtazadır”

Munca kim āh u fiġān eyledi bir gün ṣanemā

Sormaduñ ḫaste Ḫaṭāyī **nice** ḥālüñ bu gice (HD: 521, 368/6).

“(Ey sevgili) Bir gün bu kadar çok feryat eyledi. Hatayî hasta halin nasıl bu gece (diye) sormadın”

1.1. Ni + Çük Yapısında Kurulanlar, NİÇÜK “nasıl”

Bu soru zarfı ne + çe + ök “niçük” şeklinde oluşmaktadır.

Āhu tek ‘āşıḳlaruñ göñlin **niçük** ṣayd itmesün
Ol ḳadar kirpük oḫı kim çeşm-i ḫūn-ḫ̆ārındadur (HD: 333, 101/3).

“Ceylan gibi güzel sevgili, aşıkların gönlünü nasıl avlamasın? O kadar kirpik oku kana susamış gözlerindedir”

Men **niçük** hecrüñde vaṣluñ le̲z̲zetinden kām alam
Vaṣluñ ilen hecrinüñ işi muṣāf olmış durur (HD: 336, 105/5).

"Ben senden ayrıyken (sana) kavuşma lezzetine nasıl erişeyim? Kavuşmak ile ayrılığın işi cenk olmuştur"

Bilmenem **niçük** ola āḫir ser-encāmum menüm
Ḳısmetüm ḫālıḳ yazupdur yoḫsa güm-rāh olmışam (HD: 428, 239/3).
"Benim akıbetim nasıl olacak, bilmem. Kısmetimi Allah yazmıştır yoksa yolumu kaybetmişim"

1.1.1. Nİ + Çük + Bildirme Eki (+dUr) Yapısında Kurulanlar, NİÇÜKDÜR "Nasıldır"

Ne + çe + ök + bildirme eki (+dUr) ile oluşup cümleye "nasıl, nasıldır" anlamı vermektedir.

Dirīġā bu demde diri olsa Zāl
Göreydi **niçükdür** ġanīmlıġda ḥāl (HD: 581, 2/35).
"Yazık bu zamanda Zal yaşasaydı çobanlığında durumunun nasıl olduğunu görecekti"

1.2. Ni + için Yapısında Kurulanlar, NİÇÜN "niçin, neden"

Türkçenin eski ve yaygın soru zarflarından olan "niçün", cümledeki bir olaya sebep ve neden anlamı yüklemek için kullanılır.

Niçün severdi ḫaste-dil ey bī-vefā seni
Bu çoḫ belā ki hecrüñ ider kem durur maña (HD: 265, 9/4).
"Ey vefasız (sevgili), (bu) hasta gönül neden severdi seni? Bu (o kadar) çok bela ki ayrılık eder, kötülüktür bana"
Sordılar menden ki **niçün** bī-dil olduñ men didüm
Ol sebebden bī-dil oldum dil-ber ü dil-dār mest (HD: 280, 31/2).
"Benden sordular neden âşık oldun diye ben de gönül çeken ve gönül bağlayan sevgili yüzünden âşık oldum dedim"

Yüz gösterüben 'āleme **niçün** açarsın vechüñi
Dil-ber yüzi fitne degül sen ey gül-i ḥamrā nedür (HD: 345, 116/4).
"Ey kırmızı gül (sevgili) niçin yüzünü açıp gösterirsin dünyaya? Sevgilinin yüzü karışıklığa (fitneye) sebep olmak değil de nedir?

1.2.1. Ne + İçün + Bildirme Eki (+dUr) Yapısında Kurulanlar, NİÇÜNDÜR "niçindir, nedendir"

Niçin soru zarfı +dUr bildirme eki ile birleşerek cümleye "neden, nedendir, niçindir" anlamı katmaktadır.

Cennetü'l-me'vā imiş çün ey Ḫaṭāyī kūy-ı dost
Daḫı **niçündür** ta'allül fedḫulūhā ḫālidīn (HD: 479: 314/6).
"Ey Hatâyî niçin (beklersin) ebedi kalmak üzere buraya (cennete) girin. Çünkü dostun semti sığınılacak cennetmiş"

1.3. Ne + Çıkma Hali Eki (+dAn) Yapısında Kurulanlar, NEDEN "neden"

Neden soru zarfı, bir olayın, durumun yahut eylemin sebebini sormak için kullanılmaktadır. Bu soru, zarfı cümleye sebep-sonuç ilişkisi ekler ve olayın gerekçesini anlamaya yönelik bir soru tipi ortaya koymaktadır.

La‘lüñüzden cām-ı mey her kimseye virmek **neden**
Leblerüñ şerbetini bīmāra göndermek gerek (HD: 395, 191/2).
“(Ey sevgili) dudaklarınızın değdiği şarap kadehini herhangi birine neden verirsin? Dudaklarının şerbetini (ilacını) hastalara (âşıklara) göndermek gerekir”

Cemālüñ gülşeni’çün merġ-zāram
Neden kim ḥasretüñden murġ-ı zāram (HD: 432, 245/1).
“Hasretinden inleyen bir kuş olduğum için güzelliğinin bahçesinin çimenliğiyim”

Çün ki ol māhuñ cemālin istemezdüñ görmeği
Her gice çeşmüm **neden** kevkeb kimi bīdārsın (HD: 469, 301/3).
“(Ey) gözlerim! O ay yüzlü sevgilinin güzel yüzünü görmek istemezdin, neden her gece yıldız gibi (parlak) uyanıksın?”

1.3.1. Ne + Çıkma Hal Eki (+dAn) + Bildirme Eki (+dUr) Yapısında Kurulanlar, NEDENDÜR “Nedendir, nedendir”

Neden soru zarfı +dUr bildirme eki ile birleşerek cümleye “neden, nedendir,” anlamı katmaktadır.

Ey perī çün kim ṭabīb-i derd-i ‘ışḳ olmış lebüñ
Bes **nedendür** sen hemīşe gözleri bīmārsın (HD: 469, 301/4).
“Ey peri (gibi olan sevgili) dudakların ki aşk derdinin doktoru olmuş kafidir, gözlerin daima neden hastadır?”

1.4. Ne + Yardımcı Fiillerle Kurulanlar

1.4.1. Ne + İt- Yapısında Kurulanlar, Ne etti? “ne etdi?”

Gönlümi ‘ışḳun **ne itdi** kim ḫalāṣ olmaz müdām
‘Āleme andan ki emr-i nūn u kāf olmış durur (HD: 336, 105/2).
“Aşkın gönlümü ne etti ki (ne hale getirdi ki) (gönlüm) daima (ondan) kurtulmaz, o yüzden aleme ol der ve olmuştur”

1.4.2. Ne + Et- + E Yapısında Kurulanlar, NİDEM/NİDERSİN “ne yapayım?, Ne yapacaksın?”

Et- fiili ve ne soru zamirinin kalıplaşarak oluşmasıyla gelecek zaman istek kipinin 1. Tekil şahıs hali “nidem” ve 2. Tekil şahıs hali “nidersin” şeklinde soru tiplerine Hatâyî şiirlerinde rastlanmaktadır.

Nāṣıḥ aydur dün maña terk eyle anuñ ‘ışḳını
Veh **nidem** kim ol menüm hem-rāz-ı esrārum degül (HD: 410, 211/3).
“Dün öğüt veren (kişi) bana onun aşkını terk et (diye) söyler, Vah! Ne yapayım ki o benim gizli dostum değil”

Dilberün gitdi Ḫaṭāyī sen **nidersin** dünyeyi
Çünki cān gitdi bu ten yā Rab niye ḳaldı maña (HD: 262, 4/5).
“Ey Hatâyî, sevgilin gitti sen ne yaparsın dünyayı? Çünkü can (ruh) gitti Ya Rab bu ten bana niye kaldı?”

1.4.3. Ne + Eyle- Yapısında Olanlar, Neyleyem, N’eyleyim, Neyler, Neylerem/N’eylerem, Neylesün/N’eylesin “ne yapayım, ne yapar, ne yaparım, ne yapsın?”

Hatâyî şiirlerinde sıklıkla rastlanan bu kullanım, soru zamirinin eyle- fiili ile ortaya çıkan kalıplaşma örneklerindendir.

Gice gündüz men anuñ hecrinde yanmaġdur işüm
Neyleyem kim ol mehüñ menden yaña pervāsı yoḫ (HD: 282, 35/2).
"Benim işim gece ve gündüz onun ayrılığında yanmaktır, ne yapayım ki o ay (yüzlünün) benden yana (beni kaybetmek gibi) korkusu yok"

Derd-i 'ışḳuñdan senüñ ger istesem ki dūr olam
Neylesün bu ḫaste göñlüm derd ilen hem-ḫānedür (HD: 317, 79/5).
"Aşkının derdinden istesem ki uzak olayım, ne yapsın bu hasta gönlüm dert ile arkadaştır"

Baḫmanam gül yüzine ḥüsnüñ var iken ey perī
Neylerem nergisni men ol çeşm-i bīmāruñ gerek (HD: 390, 184/2).
"Ey peri (gibi sevgili) güzelliğin var iken gül yüzüne bakmam, Neylerim gözünü ben, bana hasta bakışlı gözün gerek"

1.4.4. Ne + Ol- +A Yapısında Olanlar, NOLA "Ne olur?"

Soru zamirinin en sık kalıplaşma şekillerinden olan *nola* şekli genellikle müstakil bir redif olarak da yer almaktadır. Ol- fiili ile oluşan bu yapı, –A (geniş/gelecek) zaman ekini de kalıplaşarak üzerinde taşımıştır.

Ey ḫūblaruñ güzīdesi rūşen yüzüñ kimi
N'ola eger sefīd ola baḫt-ı siyāhumuz (HD: 381, 170/2).
"Ey güzellerin (en) seçkini, (bizim) kara bahtımızda (senin) parlak yüzün gibi beyaz olsa ne olur?"

Men **n'ola** kevkeb kimi her şeb ġamuñda olmayam
Çün cemālüñ gökde māh-ı āsumānumdur menüm (HD: 437, 250/4).
"Yüzün gökte ay ve gökyüzüm olduğu için ben yıldız gibi her gece gamında olmasam ne olur?"

Çoḫ zamāndur ben de müştāḳam cemālüñ şem'ine
N'ola görsem yā Rab ol şem'-i cemālüñ bir daḫı (HD: 568, 436/2).
"Uzun zamandır ben de (sevgilinin) yüzünün ışığını (görmeye) istekliyim, Ya Rab (sevgilinin) yüzünün aydınlığını bir kez daha görsem ne olur?

1.4.4.1. Ne + Ol- + A + Ek Fiil (y)(-dI) Yapısında Olanlar, N'OLAYDI "Ne Olurdu?"

Ne + Ol- + A soru zarfı +dI ek fiil eki ile birleşerek cümleye "nolurdu" anlamı katmaktadır.

Cevr-i hicrān çekdügümden ḳalmayupdur ṭāḳatum
Yā naṣīb itseñ **n'olaydı** ṣabr u ārāmı maña (HD: 273, 21/3).
"Ayrılık eziyeti çektiğim için dayanacak gücüm kalmamıştır, Ya Rab bana sabır ve huzuru nasip etsen ne olurdu?"

N'olaydı olaydı bir ulu savaş
Çıḫaydum ġanīm ile men başa baş (HD: 581, 2/40).
"Büyük bir savaş olsaydı da ben rakibimle başa baş (meydana) çıksaydım ne olurdu?"

1.4.5. Ne + Ol- +Ası + Bildirme Eki (+dUr) Yapısında Olanlar, N'olasıdur "Ne olur", "Ne Olacaktır"

Bir yañadan ṭa'n-ı düşmen bir yañadan cevr-i yār
Bilmezem **n'olasıdur** āḫir ser-encāmum menüm (HD: 453, 277/1).
"Bir yandan düşman kınaması bir yandan yar eziyeti, benim son akıbetim bilmem ne olacaktır?"

Ḫaṭāyī derdine dermān bulınmaz
Ya Rab ḥāli **n'olasıdur** meded hey (HD: 559, 422/8).
"Hatâyî derdine derman bulunmaz, Meded ya Rab hali ne olacaktır?"

1.4.6. Ne + Ol- +ur (Geniş zaman eki) Yapısında Olanlar, NE OLUR "ne olur?"

Munca kim cevr ü cefā çekdüm maña yār olmadı
Ol ṣanemsiz bilmenem **n'olur** ser-encāmum menüm (HD: 431, 243/4).
"Bunca eziyet ve cefa çektim bana yar olmadı, bilmem benim o (sevgilisiz) sonum ne olur?"

2. Soru Anlamı Taşımayıp Olumsuzluk Anlamı Taşıyan Ne Yapısındaki Cümleler

Ne soru zamirinin anlam kayması, kalıplaşma ve deyimleşmeye uğramış türleri de mevcuttur. Bunlar kullanılış özelliklerine göre artık soru zamiri olmaktan çıkarak "şaşma, olumsuzluk, pişmanlık vb. bildiren anlam ve işlevler yüklenmişlerdir (Korkmaz, 2017: 423).

Ne Ḫızr anı görüpdür **ne Mesīḥā'**
Acāyib ḥalḳı vardur Zü'l-celālüñ (HD: 406, 206/2).
"Zül celalin (Allah'ın) değişik halkı vardır, onu ne Hızır ne de Mesih görmüştür"

Ey dirīġā gitdi gelmez ol gül-endāmum menüm
Ne ḳarārum var **ne ṣabrum** u **ne ārāmum** menüm (HD: 453, 277/1).
"Eyvah gitti gelmez gül fidanı gibi güzel ve ince endamlı, ne kararım, ne sabrım ne de huzurum var benim"

Ey meni ḥayrān iden der-ḫˇāb gördüm men seni
Ne perī ne ādemī mehtāb gördüm men seni (HD: 542, 399/1).
"Ey beni (kendisine) hayran eden (sevgili), uykumda (rüyamda) gördüm seni, ne peri ne insan, ay ışığı (gibi) gördüm ben seni"

3. -mI Soru Ekiyle Kurulanlar

"Fiilin soru şekli, bir oluş ve kılışın bir şahıs tarafından yapılıp yapılmadığını anlamak ve öğrenmek amacına dayanan ve gramerimizde soru kategorisini oluşturan ektir. -mI/-mU soru eki, fiil kök ve gövdesini değil, fiil kök ve gövdesini şahıslara bağlayan kipleri şekillendirdiği için, fiilin bir çekim şekli durumundadır" (Korkmaz, 2017: 521). Hatâyî divanında da bu soru ekinin daima düz ünlülü şekilleri görülmektedir.

3.1. Ol- Fiiliyle Birleşen -mI Soru Eki Yapısında Olanlar (ola mı? "olur mu olabilir mi"?)

Ḫāliṣ oldum tā ki men ḳan yaş aḫıtdum dideden
Yumayınca ḳan ilen **olur mı** merdüm yüzi pāk (HD: 394, 189/4).

"Sonunda tertemiz oldum ben kanlı yaş akıttım gözümden. (Yoksa) insan yüzünü kan ile yıkamayınca temiz olur mu?"

Dünyede ʻāşıḳ olan giydi melāmet donını
Her yeten ʻāşıḳ **olur mı** derd aña kār olmasa (HD: 526, 374/3).
"Dünyada âşık olan melamet elbisesini giydi (dünya nimetlerinden vazgeçti), Dert ona tesir etmediyse (fayda vermediyse) her olgunlaşana âşık denir mi?"

Degme bir cāhil nigāruñ cevrini çekmek neden
Yâ ne her nā-kes ile ḳavl ü ḳarār itmek **m'olur** (HD: 366, 147/3).
"Rastgele cahil bir güzelin eziyetini çekmek neden? Her aşağılık kimse ile anlaşmak mı gerekir?

3.2. mI Soru Eki ve +dIr Bildirme Eki İle Birleşen Yapılar

Ẕerre midür bilmezem yāḫūd dehānı dil-berüñ
Ṣunʻ ilen bir mū **mıdur** yāḫūd miyān itmiş durur (HD: 326, 91/3).
"Sevgilinin ağzı yok denecek kadar küçük müdür yahut sanat meydana gelmiş bir tüy müdür bilmem, ortalanmış durur"

Göz **midür** yā çeşm-i āhū yoḫsa nergis mestidür
Yüz midür ol yoḫsa māh-ı āsumānumdur menüm (HD: 425, 234/6).
"(Ey sevgili), ceylan gibi gözlerin göz müdür yoksa mest eden nergis midir?, Yüzün müdür o yoksa gökteki ayımdır?"

Göñlüm ḫayāli ḳaddüñe düşse ʻaceb **midür**
ʻUşşāḳı ehl-i dil üzebilmez ḫayālden (HD: 485, 324/2).
"(Ey sevgili), gönlüm boyunun hayaline dalsa (bu) şaşılacak (şey) midir?, Gönül dostu, âşıklar (sevgilinin) hayalini (düşününce) üzülmez"

3.3. Degül mi (Değil mi) Edatıyla Kurulan Soru Cümleleri Yapısında Olanlar

Bu cümlelerde soru sorma amacından çok pekiştirme maksadıyla karşısındakine onaylatma isteği hakimdir.

Ġamuñdan gözlerüm ʻummān **degül mi**
Viṣālüñ cān içinde cān degül mi (HD: 550, 410/1).
"Gözlerim gamından okyanus (gibi) değil mi, ayrılığın can içinde can değil mi?"

Ciḫāna ʻışḳ ilen ʻuryān gelenler
Gidende hem yine ʻuryān **degül mi** (HD: 551, 410/5).
"Dünyaya aşk ile çıplak gelenler, giderken de yine çıplak değil mi?"

Meni ḥayrān iden ol ḫūr-zāduñ
Boyı ṭūbā lebi kevs̱er **degül mi** (HD: 551, 411/3).
"(Ey sevgili) beni sana hayran eden o güneş gibi (bedenin) varlığın, tûbâ gibi uzun boyun ve kevser gibi (tatlı) dudakların değil mi?"

4. Ḳanda/Ḫanda (Nerede) Soru Zamiriyle Kurulan Cümleler

Ḳanda ve Ḫanda "nerede" olmak üzere iki şekilli halleri Hatâyî divanında bulunmaktadır. Bu cümlelerde soru anlamı yoktur.

Bu Ḫaṭāyī ḫastenüñ sensin murād u maḳṣadı
Ḫanda baḫsam görünen dīdār sensin yā ‘Alī (HD: 252, 14/11).
“Bu hasta Hatâyî’nin arzusu ve amacı sensin, Yâ Ali nerede baksam gördüğüm yüz senin yüzün”

Ḳanda kim Leylī olursa anda bir Mecnūn gerek
Ḳanda kim ḳallāş olursa çoḫ durur ḳalmaşlar (HD: 308, 68/5).
“Nerede Leyla olursa orada bir Mecnun gerek, Nerede kalleş olursa orada kalleşler çoktur”

Ġaflet ehli ḳaldı Ḥaḳdan şöyle bil kim bī-naṣīb
Ḫanda dīdārı görür ol bunda bīdār olmasa (HD: 526, 374/2).
“Şöyle bil ki gaflet ehli Allah’tan (onun tecellisinden) nasipsiz kaldı (nasibini alamadı). O bunda uyanık olmasa nerede cenabı hakkın tecellisini görür”

4.1. Ḫanda + dIr (Nerededir) Soru Zamiriyle Kurulan Soru Cümleleri

Bir perī ḥayrānıyam bilmen mekānı **ḫandadur**
Kimse bilmez dünyede nām u nişānı ḫandadur (HD: 316, 78/19).
“Bir peri (gibi güzelin) hayranıyım, bilmiyorum yeri yurdu neredir? Dünyada kimse onun izinin nerede olduğunu bilmez”

Tā viṣālüñden cüdā düşdüm ḥayātum ḳalmadı
Dünye vü ‘uḳbāda sensiz zindegāni **ḫandadur** (HD: 317, 78/6).
“Dünya ve ahirette kavuşmadan ayrı düştüm, hayatım kalmadı; sensiz canlılık (hayat) neredir?”

4.2. Ḫandan (Nereden) Soru Zamiriyle Kurulan Soru Cümleleri

Olmasaydı ḫātemi üstinde ism-i a‘ẓamuñ
Ḫandan alurdı bu ta‘ẓīmi Süleymān yā ‘Alī (HD: 257, 18/11).
“Yâ Ali, yüzüğünün üstünde Allah’ın ismi olmasaydı Hz. Süleyman nereden alırdı bu saygı ve hürmeti?

4.3. Ḫandasın (Neredesin) Soru Zamiriyle Kurulan Soru Cümleleri

‘Āşıḳ iseñ gel berü kim cān-ı cānān mendedür
Zāhidā pes **ḫandasın** kim nūr-ı īmān mendedür (HD: 298, 57/1).
“Âşık isen gel beri ki sevgilinin gönlü bendedir. Ey zâhid neredesin? Kabul et ki iman ruhu bendedir”

5. Ḫanı/Ḫani (Hani, Nerede) Soru Zamiriyle Kurulan Soru Cümleleri

Eski Türkçedeki kangı şeklinden gelişen bu zamir, iki ya da daha fazla kişi veya nesne arasındaki belirsizlik ve tereddüdü soru yolu ile giderme yöntemine dayanan bir zamirdir. “Hani, ne oldu?, nerede?, nerede kaldı? Anlamlarına bir soru yöneltmek için kullanılır (Korkmaz, 2017: 424-425).

Şaṭranc-ı dehr içindeki at oynadan **ḫani**
Taḳdīr-i beydaḳı anı bir demde ḳıldı māt (HD: 279, 30/5).
“Dünyanın satrancında (oyununda) at oynatanlar hani neredeler? Piyonun (askerin) kıymeti onu bir anda mat etti (yendi)”
Zāhid aydur ey Ḫaṭāyī raḫt u destāruñ **ḫani**
Ḳoymışam mey çün girev mey-ḫāneler küncindedür (HD: 342, 112/7).

"Zahid der ey Hatâyî sarığın ve bineğin nerede? Meyhane köşesine girip şarap koyayım"

Levḥaşa'llāh **ḫanı** ol günler neşāṭ u 'ıyş ile
Yār ile bir niçe müddetler çıḫardum erba'īn (HD: 485, 325,4).
"O sevinç ile yaşama (dolu) günler hani?,Sevgili ile nasıl zamanlar çıkardım kış günü Allah felaketlerden korusun"

6. Ḫaçan (Ne zaman) Soru Zarfıyla Kurulan Soru Cümleleri

Bugün Türkiye Türkçesinde kullanılmayan ve eski bir soru zarfı olan "kaçan", fiilin oluş ya da kılınışın ne zaman gerçekleştiğini öğrenmek için kullanılmıştır (Toprak, 2016: 336).

Şirvān ḫalāyıḳı ḫamu Tebrīze daşına
Mülk-i 'Acem sorar ki ḳıyāmet **ḫaçan** ḳopar (HD: 353, 126/2).
"Şirvan halkının hepsi Tebriz'e taşınsa, İran ülkesinde yaşayanlar sorar ki kıyamet ne zaman kopar?"

Yāruñ Ḫaṭāyī kūyına cān vir be-ṣıdḳ-ı dil
Yāram diyen saña **ḫaçan** aġyāra yār olur (HD: 360, 138/5).
"Ey Hatâyî gönlünün temizliğiyle sevgilinin semtini canlandır, sana yârim diyen nasıl başkasına yâr olur?"

Vaḳt-i ecel gelürse melek cān içün maña
Yüzüñi görmedin aña cānum **ḫaçan** virem (HD: 426, 235/3).
Ecel vakti melek can (almak) için bana gelirse, yüzünü görmeden ona canımı nasıl vereyim?"

7. Kim Soru Zamiriyle Kurulanlar

Soru zamirleri, canlı ve cansız varlıkları soru yoluyla temsil eden zamirlerdir: kim, kimin, kime vb. (Korkmaz, 2017: 419). Hatâyî şiirlerinde görülen bu zamir fiillerden önce anlamı pekiştirmek amacıyla kullanılmaktadır.

Kim ḳalur rūz-ı ḳıyāmet hevl-i maḥşerde susız
Anda sensin sāḳi-i ebrār u kevs̱er yā 'Alî (HD: 246, 11/8).
"Kıyamet günü mahşer gününün dehşetinde kim susuz kalır, Ya Ali orada kevser dağıtıcısı sensin"

7.1. Kim + Bildirme Eki İle Kurulanlar, Kimdir "kimdir?"

Kim soru zamirinin bildirme eki +dIr ile çekime girme şekli olan kimdür soru zamiri cümlede yüklem görevini almaktadır.

Didiler kim bu cihānın nūrı **kimdür** kim ola
Mīr Ḥasandur şāh Ḥüseynüñ ālı oldı yadigâr (HD: 312, 73/3).
"Bu cihanın nuru kimdir kim ola dediler, Mir Hasandır, Şah Hüseyin'in ailesinden yadigâr olarak kaldı"

Men didüm kim çeşm ü ġamzen siḥri dutdı 'ālemi
Anlaruñ ser-fitnesi **kimdür** didi ḳaşumdur ol (HD: 408, 209/3).

"(Ey sevgili) Gözünün ve gamzenin (süzgün bakışının) sihri dünyayı ele geçirdi. Onların baş fitne çıkaranı kimdir dedi, o kaşımdır dedim"

Sorsa Ḫaṭāyī **kimdür** işigümde ol perī
Bir bī-nevā-yı ḫaste-dil ü nā-tüvān direm (HD: 427, 236/5).
"(Ey) Hatâyî, o peri (gibi güzel sevgili) eşiğimdeki kimdir diye sorarsa, güçsüz, nasipsiz, gönlü yaralı birisi derim"

8. Soru Anlamı Taşımayan Dikkat Çekme Amaçlı Sorular

Soru cümleleri cevap isteyen ve cevap istemeyen yapılar olarak temel bir ayırıma tabi tutulmaktadır. Cevap istemeyen soru yapılarının, bir üslûp özelliği olarak sonradan oluşmuş yapılar olduğu ve bu temel ayrımdan sonra hem yapı hem de işlev bakımından çok çeşitli soru cümlelerinin varlığından bahsedilmektedir (Türk, 2013: 2). Hatâyî de bazen soru sormak için değil cevabını bildiği bir soruyu dikkat çekmek maksadıyla da kullanmaktadır.

Elinde bâde-i gül-reng içer ġâzîlerüŋ şâhı
Ne ḥâcet nuḳl içün şekker sözüŋ ḳand-ı mükerrerdür (HD: 248, 12/3).
"Gazilerin şahı elinde gül renkli şarap içer, çerez için şekere ne gerek var (senin) sözlerin şeker gibidir"

Mescide varmaḳ **ne ḥācet** didüm ey zāhid saña
Rūy ilen zülfi anuñ küfr ile īmāndur maña (HD: 264, 7/2).
"Ey zâhid sana mescide gitmeyene ne gerek var dedim. Sevgilinin (onun) yüzü ile saçı küfür ile imandır bana"

9. Soru-Cevap Şeklinde Kurulan Beyitler

Hatâyî şiirlerinde tespit edilen bu söyleyiş biçimi, soru cevap tekniğinin aynı beyit içerisinde kullanılmasıyla dikkat çekmektedir. Bu yapıları klasik edebiyatımızda mürâca' gazel olarak adlandırılmaktadır. Arapça bir kelime olan mürâca' lügatlerde "sözü döndürerek söylemek" ve "sorulu cevaplı karşılıklı konuşma biçiminde yazılmış şiir" olarak tanımlanmaktadır. Klasik Türk şiirinde karşılıklı söyleşme şeklinde yazılan şiirlere "müraca'a şiir" denilmektedir. Mürâca' şiir ile aynı anlama gelecek biçimde olan muhavereli şiir, müşâare ve münâzara terimleri de kullanılmıştır. Halk şiirinde aynı tarzda yazılan bu tarz şiirlere de "dedim-dedi"li şiir ifadesi kullanılmaktadır (Alıcı, 2002: 1).

Dün **didi** hem-dem maña kimdür senüñ göñlün alan
Men **didüm** bilmez misin ol gözleri ḫūn-ḫˇārdur (HD: 337, 106/3).
"Dün dostum bana "Senin gönlünü alan kimdir? dedi, Ben de ona bilmiyor musun o gözleri kan dökücü, zalim sevgilidir dedim"

Didi ol meh gün nedür **didüm** cemālüñdür senüñ
Ay daḫı şol ṭal'at-ı ferḫunde-fālüñdür senüñ (HD: 400, 198/1).
"Dedi o ay vakti nedir, dedim yüzünün güzelliğidir senin. Ay bile senin şu talihli yüzündür"

Sonuç ve Değerlendirme

Yukarıdaki örneklerden de ifade edildiği gibi Hatâyî'nin, Türkçenin neredeyse bütün soru kalıplarını şiirlerinde kullandığı görülmektedir. Şiirlerinde kullandığı bu soru yapıları sayesinde soru cümleleri dinleyicinin veya okuyucunun dikkatini çekmektedir, aynı zamanda konuşmanın ve metnin derinliği artmaktadır. Hatâyî, soru kalıplarını bazen redif olarak

kullanmış bazen de soruyu cevap beklemeden pekiştirme unsuru olarak cümleye yerleştirmiştir. Bazı cümlelerinde ise sorunun cevabını bildiği halde bu soru yapıları sayesinde cümleye yapıca olumlu anlamca olumsuzluk katmıştır. Halk şiirinde yer alan dedim-dedi kalıbıyla yer alan soru-cevap şeklindeki yapıyı, yani müraca'a gazel türünü de şiirlerine eklemiştir. Hatâyî'nin soru kalıpları ile kurduğu şiirleri, onun üslubunu ve Türkçeye ne kadar hâkim olduğunu göstermesi açısından önem taşımaktadır.

KAYNAKÇA

Alıcı, Lütfi (2002), "Klasik Türk Edebiyatında Mürâca'a Şiirler", *İlmi Araştırmalar Dergisi 14,* s.21-26.

Gündüz, Tufan (2010), *"Şah İsmail", TDV İslâm Ansiklopedisi,* C. 38, İstanbul, TDV Yayınları.

Karahan, Leyla (2005), *Türkçede Söz Dizimi* (9. Baskı), Ankara, Akçağ Yayınları.

Korkmaz, Zeynep (2017), *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi,* Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

Macit, Muhsin (2017), *Hatâyî Dîvânı* (İnceleme-Tenkitli Metin-Tıpkıbasım), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.

Olgun, Tahir (1936), *Fuzûlî'ye Dair,* İstanbul, Selamet Basımevi.

Toprak, Funda (2016), "Kadı Burhaneddin'in Şiirlerinde Bir Üslûp Olarak Soru Cümleleri ve Yapıları", *Uluslararası Dil Akademi Dergisi,* Cilt: 4/4 s. 326-339.

Türk, Vahit (2013), "Türkçede Soru Kavramı ve Kadı Burhaneddin Divanı'nda mI ile Kurulan Soru Yapıları", *"Türk Dünyası Araştırmaları",* S.206.

Vardar, Berke (1998), *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü* (İkinci Basım), İstanbul, ABC Kitabevi.

Yıldırım, Ali (2004), "Fuzûlî'nin Beng ü Bâde Mesnevisi ve Bâde Sembolü", Fırat Üniversitesi *Sosyal Bilimler Dergisi* XIV, 2: 139-146.

Yılmaz, Adile (2001), Şah İsmail Hatâî Divânı'nda Dinî-Tasavvûfî Unsurlar, (Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış DR Tezi), Ankara.

Yılmaz Anıl, Adile (2010), "Şah İsmail-Edebiyat", *TDV İslâm Ansiklopedisi,* C. 38, İstanbul, TDV Yayınları.

ÜNLÜ BİR DİLBİLİMCİNİN AYIK BİR EĞİTİM YOLU

Gulgaky DJUNUSHALIEVA*

Özet: Bu mesajımızda ünlü dilbilimci, seçkin bilim adamı, SSCB Türkologlar Komitesi üyesi, Türkiye Dilbilim Derneği, Çin İki Dilbilimciler Derneği Oruzbaeva Bubuyna'nın hayatı ve faaliyetlerinden bahsedeceğiz. Eğer yaşasaydı bu yıl 100 yaşında olacaktı. Bilimsel çalışmaları Kırgızcanın grameri, sözlükbilimi ve sözlükbilimi, Kırgız dilinin tarihi, Kırgız terminolojisi, diller arası iletişim, eski Türk anıtları, iki dillilik sorunları, genel dilbilim ve Türkoloji sorunları üzerine yoğunlaşmıştır. Kırgızların ilk kadın dilbilimci-bilim adamı olan Bubuyna Oruzbaeva, 1952 yılında Moskova'da bilim alanında Kırgız kızları ve Kırgızlar arasında doktora derecesini alan ve 1964 yılında Dilbilim Enstitüsü'nden Bilim Doktoru derecesini savunan ilk kişi oldu. Kazak Bilimler Akademisi. 1974 yılında Kırgız SSC Bilimler Akademisi'nin muhabir üyesi, 1980'de Ulusal Bilimler Akademisi'nin asil akademisyeni oldu, 1993 yılında III. derece "MANAS" nişanı ile ödüllendirildi. Bütün hayatını ana diline adamış akademisyenin Türkoloji bilimine katkısı paha biçilemezdir. B. Omurzakovna, 200'den fazla bilimsel eserin ve 21'den fazla monografinin yazarıdır. Kırgız dilinin devlet statüsüne katkıda bulunan kanunun yazarlarından biridir. Bubuyna Oruzbaeva'nın mesleğine ilişkin derin bilgisi ve bilgi birikimi her zaman Kırgız dilinin tarihsel gelişimine temel oluşturacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Akademisyen, Dilbilimci, Bilim Adamı, Bilim İnsanı, Dilbilimci.*

From Azerbaijan Karabakh to Konya Karabakh: Holiness in the Context of Public Diplomacy

Abstract: In this message, we are going to talk about the life and activities of Oruzbaeva Bubuyna, a famous linguist, an outstanding scientist, a member of the Committee of Turkologists of the USSR, Turkish Linguistic Society, Chinese Association of Bilinguists. If he were alive, he would be 100 years old this year. His scientific works are devoted to Kyrgyz grammar, lexicology and lexicography, history of the Kyrgyz language, Kyrgyz terminology, interlanguage communication, ancient Turkish monuments, issues of bilingualism, problems of general linguistics and Turkology. Bubuyna Oruzbaeva, the first Kyrgyz female linguist-scientist, was the first among Kyrgyz girls and Kyrgyz in the field of science in 1952 to receive a PhD in Moscow, and in 1964 to defend the degree of Doctor of Science from the Institute of Linguistics of the Kazakh Academy of Sciences. In 1974, he was a corresponding member of the Academy of Sciences of the Kyrgyz SSR, in 1980 he was a full academician of the National Academy of Sciences, in 1993 he was awarded the "MANAS" order of the III degree. The academician devoted his whole life to the native language, his contribution to the science of Turkology is invaluable. B. Omurzakovna is the author of more than 200 scientific works, more than 21 monographs. He is one of the authors of the law that contributed to the state status of the Kyrgyz language. Bubuyna Oruzbaeva's deep knowledge and well-versed knowledge of her profession will always serve as a basis for the historical development of the Kyrgyz language.

Key Words: *Academician, Linguist, Scientist, Linguist.*

Кіріспе

Бүбүйна Орузбаева Кыргызстандын Ысык-Көл областында 1924-жылы 20-декабрда жарык дүйнөгө келген. Атасы Өмүрзак совет бийлигине чейин Сахно деген оруска малай болуп жүрүп, орус тилин чала сабат болсо да өздөштүрүп алганы керекке жараптыр. Ошол кезде күн сайын бийлик оошуп, бир күнү эсерлер ээлеп, кайра большевиктер алмашып, акыры большевиктер бийликке келгенде анча-мынча орусча билген кыргыздар биринчи болуп кызматка алынган экен. Өмүрзактын эч билими жок болсо да орус тилин билгендиги аркылуу жана уюштургуч жөндөмү менен Каракол кантону боюнча орун басар болуп иштеген. 1923-жылы Күрмөнтүнүн көл жагында биринчи айыл чарба мектеби ачылуусуна зор салым кошот. Ал техникумда көптөгөн кыргыздын агартуучулры Догдуров, Мукай Элебаев, Жусуп Турусбеков, Курмангалы Каракеев ж.б. билим алышат. Б. Өмүрзаковна “Атам балдарын Караколго алып келип, үйүнүн бет маңдайындагы Нариман атындагы уйгур-өзбек мектепке мени биринчи класска жаздырып коёт. Ошентип мен 1-классты уйгурча бүттүм. Кийинки жылы кызым сарт болуп бараткан турбайбы деп, кайра айылга алып барып, инисиникине таштайт. Ал жерде тың кыз экенсиң, китепти жакшы окуган, эсепти жакшы чыгарган деп, Караколдогу педагогикалык училищага берет. Анын директору Абдрахман Бекжанов

* Kırgız Cumhuriyeti Ulusal Bilimler Akademisi, Cengiz Aytmatov adında Dil ve Edebiyat Enstitüsü, Filolog, baş araştırma görevlisi, Kırgız Cumhuriyeti, Bişkek şehri, E-posta: g.dj.1972@mail.ru

DOI :10.30546/100981.2024.025

деген киши, атамдын революциялык досторунун бири, талдысуулук. Ошол кишиге барып, кызымды окутуп бербейсиңби, тыңыраак десе, 3-классты эле бүтүп келсем, мени 6-класска отургузуп коюшуп жатпайбы. Мен анда математикадагы 4 амалды окуп үйрөнө да элек болчумун. Алар болсо алгебраны өтүшөт экен. Эч нерсени түшүнбөй делдейип, эки көзүмдү тостойтуп карап турсам, мугалимим: “Бар эшикке чыгып ойноп келчи”, – деп чыгарып жиберчү. Алгебрадан гана кыйналганым болбосо, башка гуманитардык сабактардан тим эле сайрап, эч кимди алдыма чыгарбайт элем. Окуп жүргөндө Кудайдан тилеп да ооруй албай койбодумбу. Балдар сасык тумоолоп 3-4 күн, ал тургай бир жумалап сабакка келбей калышчу. Аларды карап, мен да оорусам сабакка келбей калбайт белем дечүмүн. Анткен себебим, класста мени эч ким теңине алчу эмес. Эч ким мени кошчу эмес, кичинекей деп. Бирок, чындап эле алардан кичүү болчумун. Анүстүнө бою-башым да пас болуп, азыр ойлосом баласынтышчу окшойт. Отурсам партадан боюм көрүнчү эмес. Ошентип, мектепте өзүм теңдүүлөр менен окубай, курбудос күткөн жокмун [1]”, - дейт.

Чынында эле, эженин атасынын эмгеги зор. Ал киши өзү чала сабат болгондуктан балдарынын илимдүү болушун каалап, аракет жасайт. Үй тапшырмаларынын аткарылышын текшерип, артына көтөрүп же араба менен жеткирип, тамактангандан кийин кайра окуусун окутчу экен. Атасы бат-баттан Караколдогу шаардык китепканага өзү жетелеп алып барып, Костюшкин аттуу орус киши менен тааныштырып: “Бул менин кызым. Ушуга китеп окуганды үйрөтүңүз”, - деген экен. Ал киши болочок академикке кичинекей китептен чоң, көлөмдүү китептерге чейин окутуп, китептерге кандай мамиле кылуу зарылдыгын, китепти качан алып, кайра качан тапшыруу керектигин үйрөттү. Анткени, билинбегени менен ошонун баары тартип болгон. Ошондон тартып, өмүрүнүн аягына чейин академиктин жандүйнөсүн ырахаттандырган «ыйык китеп” болгон.

Академиктин байсалдуу билим жолу

Бүбүйна эжебиз 11 жашынан баштап педагогикалык окуу жайда окуп, билим жагынан өз курбуларынан кыйла эрте жетилип, өзү курдууларга сабак берчү экен. Ал учурда пединститутта окуган студенттер айылдардан келгендиктен, орусча билишпейт. Болочок илимпоздун лекция окуусу ушул жерден башталат. 1-2-курста Скоблева менен Бирюковдун сабактарын кыргызчалайт. Алар киши 30 мүнөт лекциясын окуйт, эжеге 15 мүнөт калтырат, аны кыргызчалап түшүндүрүп берет. Академик Батмановдун “Тил илимине киришүү” деген теоретикалык курсу боюнча орус группасындагы лекциясына кирет, эртеси күнү кыргыздарга келип кыргызча өтө. Зияш Бектенов стипендиясына кошуп саатына бир сомдон төлөйт. Кыскасы жарым ставкада айлык алып, стипендиясын кошуп 11 жашынан баштап өзүн-өзү каржылап, материалдык жагынан олжолуу студентка болгон. Атасы кызынын айлык алып жатканын келгендин баарына мактанып айтчу экен. Ошентип 15тен 16га караганда педучилищаны бүтүп, институтка кирип, 1945-жылы пединститутту аяктайт. Ушул жылы Кыргыз ССР ИАнын тил-адабият, тарых институтуна аспирантурага кирип, 1951-жылы аяктайт.

Атактуу лингвисттин илимий ишмердүүлүгүнүн талыкпас этабы

К. К. Юдахин аспирантурада окуп жүргөн билимдүү кызды келечегин көрө билип, акыркы курста окуп жүгөнүндө илимий жетекчиликке алат. К, К, Юдахинден таалим-тарбия алып, илимдин татаал жолуна түшөт. Ал тууралуу “Менин илимпоздук кесибиме негиз түзүп, жол ачып берип, көзү өткөнчө илимий иштеримдин тагдыры жөнүндө кадимки аталык кам көргөн адам – улуу түрколог, академик К, К, Юдахин” деп эскерет” [2, 19]. Бүбүйна Өмүрзаковнага устаты колунан келишинче жардамын аябай, билбегенин билгизип, чыныгы изилдөөчүлүк жолго салган камкор жетекчи катары илимий ишмердүүлүгүндө чоң роль ойногон. 1952-жылы Москвадан “Кыргыз тилиндеги этиштин өткөн чак тагы формасы” деген темада кандидаттыкты коргойт. Окумуштуу илимге арналган өмүрүндө: Н,К, Дмитриев, Н,А, Баскаков, У. Д. Поливанов, А. Н.

Кононов, А. М. Щербак, Э, Р, Тенишев, Э. Севортян, С, Е, Малов, К. К. Юдахин, Б, М, Юнусалиев, Х. Карасаев, С. Кудайбергенов, Э. Абдулдаев, А. Жапаров, М. Ширалиев, А. Кайдаров, А. Гулямов ж.б. атактуу түркологдор менен үзөнгүлөш иштеп, тил илимине зор салым кошуп, жасаган эмгектери улам жаңы бийиктиктерди багынта берди. 1964-жылы казак илимдер академиясынын Тил илими институтунда “Азыркы кыргыз тилиндеги сөздөрдүн жасалышы” деген темада докторлук диссертацияны ийгиликтүү коргойт. 1967-жылы профессор илимий наамын алат. 1974-жылы Кыргыз ССР Илимдер академиясынын корреспондент мүчөсү, 1980-жылы Кыргыз ССР Илимдер академиясынын академиги даражасын алат.

Академиктин кайталангыс эмгектери коомдун күзгүсү

Анын терең билимдүүлүгү, ишке карата жоопкерчиликтүү мамилесинин натыйжасы: 20дан ашык илимий монографиянын, 200дөн ашык илимий макалалардын автору, 130га жакын терминологиялык сөздүктөргө жетекчилик кылган. 1976-1980-жылдары “Кыргыз совет энциклопедиясынын” 6 томдук улуттук-универсал энциклопедия жарык көргөн. Д. Андашев “Олуттуу эмгекти жаратууда, энциклопедиянын сөздүктөрүн түзүүдө жана энциклопедиялык стилди калыптандырууда окумуштуу-тилчи катары эле салым кошпостон, 150гө жакын кызматкерлердин башын бириктирип, 12 редакция, 8 бөлүмдү жетектеп, уюштуруучулук жөндөмдүүлүгүн көрсөткөндүктөн улам, көпкө тыным алып калган энциклопедиянын бардык томдору басылып, элге, окурмандарга өз убагында (1976-1980-жылдары) жеткирилген” [3, 16].

1989-жылы 23-сентябрда Кыргыз ССРнин Жогорку Советинин кезексиз онунучу сессиясында кыргыз тилине “мамлекеттик тил” статусу мыйзам түрүндө бекемделген. Эне тилди коргоо, аны өнүктүрүү, турмушка ашыруу, колдонуу жана сактап калуу боюнча Мамлекеттик тил мыйзамынын текстин Б. Орузбаева, С. Мусаев жазып даярдашып, кийинки келечекке таберик кылып сактап коюшту.

Бүбүйна Өмүрзаковнанын жетекчилиги астында көптөгөн илимдин докторлоруна жана кандидаттарына жетекчилик кылган. К. Токтоналиев “Эже кыргыз тил илими боюнча кадр даярдоого да өзгөчө көңүл бурган. Ал 15 илимдин кандидатын, 8 илимдин докторун даярдап чыгарган” [4, 4]. Ошону менен катар 50дөн ашык илимий диссертациялардын оппонети болгон.

Академик Б. Ө. Орузбаева эл аралык, дүйңөлүк, түркологиялык конгресс, симпозиум, курултайларга активдүү катышып, көптөгөн чет өлкөлүк окумуштууларга маанилүү эмгектери менен таанылган көрүнүктүү илимпоз. С. Ж, Мусаев “Эже илимий ишмердигине коомдук ишмердигин айкалыштыра жүргөн адам. Фрунзе шаардык кеңешинин 2 –чакырылышында депутат болгон, Эл аралык илимий көптөгөн коомдордун, ассоциациялардынмүчөсү болгон, эл аралык көптөгөн ПИАК сыяктуу, Түрк дил куруму, Советтик тюркология сыяктуу форумдарда, конгресс, симпозиумдарда кыргыз тилчилеринин ичинен такай доклад жасап жүргөн биринчи тилчи болгон” [5. 5].

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз аялдарынан чыккан алгачкы академик Бүбүйна Орузбаева өрнөктүү өмүрүнүн баарын кыргыз элине. эне тилине арнады. Ал өзүнүн узак жана сергек жашоосунун сырын эң эле жөнөкөй түшүндүргөн, бул – тандап алган кесибиңдин жан дүйнөңө жагышында деп. Ооба, Бүбүйна Орузбаева кесибин чындап сүйгөн, кыргыздын патриот кызы. Академиктин кайталангыс эмгектери коомдун күзгүсү катары тарых барактарында алтын тамгалар эстеликке калды. Анын улутмандык сезиминин аркасында эли-журту тарабынан урмат-сый көрсөтүлүп “Эне тилдин энеси” деген аты түбөлүктүү сакталат!

KAYNAKÇA

1. «Кыргыз туусу» («Кыргыз гезиттер айылы»), 12.02.2010-ж.

2. Академик Б. Ө. Орузбаевага 95 жыл. Бишкек, 2020. 19-бет.
3. Андашев Д. Бүбүйна Орузбаева окумуштуу жана энциклопедист // Жыйнакта. Академик Б. Ө. Орузбаевага 95 жыл. Бишкек, 2020. 16-б.
4. Академик Б. Ө. Орузбаева жана филология маселелери. Бишкек. 2016.302-б.
5. Академик Бүбүйна Орузбаева жана кыргыз терминология маселелери. энциклопедист // Жыйнакта. Академик Б. Ө. Орузбаевага 95 жыл. Бишкек, 2020. 384-б.

ÜÇ VƏ DAHA ÇOX FAKTORLU OXUNABİLİRLİK DÜSTURLARININ QURULMASI

İsmayıl SADIQOV *

Annotasiya: Məqalədə mətnlərin mürəkkəblik dərəcəsini qiymətləndirmək üçün mövcud oxunabilirlik düsturları, onlarda istifadə olunan parametrlər (faktorlar) əsasında çoxparametrli oxunabilirlik düsturlarının yaradılması metodikası verilir. Bu məqsədlə çoxdəyişənli reqressiya modelinin qurulması, reqressorların və reqressiya əmsallarının müəyyənləşdirilməsi yolu təsvir olunur. Mövcud oxunabilirlik düsturlarının təklif olunan çoxparametrli oxunabilirlik düsturunun xüsusi halları olduğu nümunələrlə göstərilir.

Açar sözlər: *Mətnin Mürəkkəbliyi, Oxunabilirlik Düsturları, Çoxdəyişənli Xətti Reqressiya Modeli, Qiymətləndirmə Şkalası, Çoxparametrli Oxunabilirlik Düsturları*.

Construction of Readability Formulas With Three and More Factors

Abstract: The article provides a methodology for creating multiparameter readability formulas based on existing readability formulas, parameters (factors) used in them to assess the degree of complexity of texts. For this purpose, the construction of a multivariable regression model, the way of determining regressors and regression coefficients is described. It is shown by examples that existing readability formulas are special cases of the proposed multiparameter readability formula.

Key Words: *Text Complexity, Readability Formulas, Multiple Linear Regression Model, Rating Scale, Multiparameter Readability Formulas.*

Giriş

Mətnin mürəkkəblik səviyyəsini, onun qavranılma dərəcəsini göstərmək üçün "*oxunabilirlik*" (ingiliscə: "*readability*") terminindən istifadə olunur. Oxunabilirliyin qiymətləndirilməsi üçün bir çox riyazi modellər qurulmuşdur ki, onların da əksəriyyəti riyazi düsturlar şəklindədir. İngilis dilindəki mətnlər üçün yüzlərlə *oxunabilirlik düsturu* işlənib hazırlansa da, onların yalnız çox az qismi populyarlıq qazana bilmişdir [1].

Azərbaycan dilindəki mətnlər üçün ilk oxunabilirlik düsturları ingilis dilindəki mətnlər üçün hazırlanmış iki məşhur düsturun modifikasiya edilməsi nəticəsində alınmışdır. Bunlar Fleşin oxuma asanlığı və Fleş-Kinkeydin təhsil səviyyəsi düsturlarıdır [2].

Problemin Qoyuluşu

Məlumdur ki, oxunabilirlik düsturlarının mütləq əksəriyyətində 1-2 parametrdən istifadə olunur. Hər parametr mətnin oxunabilirliyini (mürəkkəbliyini) bir yöndən qiymətləndirir. Buna görə də eyni bir mətn üçün hətta etibarlı hesab edilən müxtəlif oxunabilirlik düsturları fərqli nəticələr verə bilir. Təbii sual yaranır: düsturlardakı parametrlərin sayını artırmaqla daha hərtərəfli, daha "dəqiq" qiymətləndirmələrə nail olmaq mümkün deyilmi? Əlbəttə, mümkündür. Onda ikinci sual yaranır: bəs nə üçün belə çoxparametrli oxunabilirlik düsturları yaranmır?

Məsələ ondadır ki, "oxunabilirlik düsturları bumu" ötən əsrin ortalarında başlamış və 1980-ci illərədək davam etmişdir. [1] Bu düsturların tətbiqi alqoritmlərindən də aydın olur ki, onlar "əllə" hesablama üçün nəzərdə tutulub. Belə ki, hesablamaların asanlaşdırılması və hesablama müddətinin çox olmaması üçün bir çox düsturların alqoritmlərində qiymətləndirilən mətndən 100 sözdən ibarət fraqmentin götürülməsi qeyd olunub. Ancaq günümüzdə fərdi kompüterlərin geniş istifadə olunduğu və mətnlərin analizi üçün zəruri proqram təminatının yaradılması problem olmadığından çoxparametrli oxunabilirlik düsturlarının yaradılmasına üçün ciddi maneə olmadığını düşünürük. Bunun üçün, sadəcə, iki məsələni həll etmək lazımdır: 1) yaradılacaq çoxparametrli oxunabilirlik düsturlarına mətnlərin mürəkkəbliyinə (oxunabilirliyinə) təsir edən hansı faktorlar daxil edilməlidir, 2) düsturlara daxil edilən parametrlərin əmsalları necə müəyyən edilməlidir?

Problemin Həlli Metodikası

Qoyulan problemin həll üçün belə bir metodika təklif edilir:

1) Ən geniş istifadə olunan oxunabilirlik düsturlarını götürmək;
2) Həmin düsturların hər birində istifadə olunan parametrləri (faktorları) qeyd etmək;
3) Hər bir parametrin istifadə tezliyini, yəni neçə oxunabilirlik düsturunda istifadə edildiyini müəyyənləşdirmək və istifadə tezliyi daha yüksək olan bir neçə (məsələn, 4-5) parametri seçmək və bu parametrlər əsasında reqressiya tənliyi qurmaq;

* Ögr. Gör. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi, AMYO, Adalet Bölümü, ayumutlu@erbakan.edu.tr, ORCİD: 0000-0001-9500-5338

DOI :10.30546/100981.2024.026

4) Qiymətləndirmə şkalasını müəyyənləşdirmək;
5) Reqressiya tənliyindən alınan qiymətlərin şkalaya düşməsi üçün parametrlərin əmsallarını müəyyənləşdirmək.

1) 1920-ci ildən 1980-ci ilədək ingilis dilindəki mətnlər üçün 200-dən artıq oxunabilirlik düsturu işlənib hazırlanmışdır. Təbii ki, bu düsturların hamısı populyarlıq qazana bilməmişdir, ancaq bəzi düsturlar bu gün də geniş istifadə olunur: [3]

- Fleş'in oxuma asanlığı düsturu (Flesch Reading Ease Formula);
- Fleş-Kinkeyd'in təhsil səviyyəsi düsturu (Flesch-Kincaid Grade Level Formula);
- Fray'ın oxunabilirlik düsturu (Fry Readability Formula);
- Qanninq'in dumanlıq indeksi (Gunning Fog Index);
- Deyl-Çell'in oxunabilirlik düsturu (Dale-Chall Readability Formula);
- SMOG oxunabilirlik düsturu (SMOG Readability Formula);
- Speş'in oxunabilirlik düsturu (Spache Readability Formula);
- Pauers-Samner-Körl oxunabilirlik düsturu (Powers-Sumner-Kearl Readability Formula);
- FORCAST oxunabilirlik düsturu (FORCAST Readability Formula);
- Avtomatlaşdırılmış oxunabilirlik indeksi (Automated Readability Index).

Mövcud oxunabilirlik düsturlarının əksəriyyətinin əsasında xətti reqressiya modeli dayanır və bu modelin dəyişənləri kimi mətnin statistik parametrləri çıxış edir:

$$f(x,b) = b_0 + \sum_{i=1}^{k} b_i\, x_i$$

burada b_i – reqressiya əmsalları; x_i – reqressorlar (modelin mürəkkəblik faktorları); k – modelin faktorlarının sayıdır.

Oxunabilirlik düsturlarında, adətən, leksika və sintaksis ilə əlaqəli 1–2 parametrdən istifadə edilmişdir. Əsas tətbiq sahələri tədris mətnlərin qiymətləndirilməsi olan bu düsturlarda reqressiya əmsalları elə seçilmişdir ki, alınan nəticələr təklif olunan mətni başa düşməsi üçün oxucunun hansı təhsil səviyyəsinə malik olmasını və ya hansı yaşda olmasını göstərsin.

2) Göstərilən 10 oxunabilirlik düsturunun hər birində hansı faktorlardan istifadə oldunduğunu cədvəl şəklində göstərək (cədvəl 1).

Cədvəl 1. Oxunabilirlik düsturlarında istifadə olunan parametrlər

№	Oxunabilirlik düsturu	İstifadə olunan parametrlər
1	Fleş'in oxuma asanlığı düsturu	*ASL*, *ASW*
2	Fleş-Kinkeyd'in təhsil səviyyəsi düsturu	*ASL*, *ASW*
3	Fray'ın oxunabilirlik düsturu	*ASL*, *ASW*
4	Qanninq'in dumanlıq indeksi	*ASL*, *NHW*
5	Deyl-Çell'in oxunabilirlik düsturu	*ASL*, *PDW*
6	SMOG oxunabilirlik düsturu	*NST*, *NHW*
7	Speş'in oxunabilirlik düsturu	*ASL*, *PDW*
8	Pauers-Samner-Körl oxunabilirlik düsturu	*ASL*, *NSL*
9	FORCAST oxunabilirlik düsturu	*NSW*
10	Avtomatlaşdırılmış oxunabilirlik indeksi	*ASL*, *AWL*

Burada:
ASL – average sentence length – orta cümlə uzunluğu (sözlərlə),
ASW – average number of syllables per word – orta söz uzunluğu (hecalarla),
AWL – average word length in symbols – orta söz uzunluğu (simvollarla),
NHW – hard words (number of words of more than two syllables) – çətin sözlərin sayı (3 və daha çox hecalı sözlərin sayı),
NST – number of sentences – cümlələrin sayı,

NSL – number of syllables – hecaların sayı,

NSW – number of single-syllable words in a 150-word sample – 150 sözdən ibarət mətndə birhecalı sözlərin sayı,

PDW – percentage of difficult words (words not on the Dale-Chall word list) – çətin sözlərin faizi (Deyl-Çell siyahısında olmayan sözlər).

3) Bu parametrlər arasından ən çox istifadə olunan 4 parametri seçdirək. Cədvəldən göründüyü kimi, adıçəkilən 10 ən populyar düsturun demək olar ki, hamısında orta cümlə uzunluğu (*ASL*) parametri iştirak edir. Qalan parametrlər isə bunladır: orta söz uzunluğu (*ASW*), çətin sözlərin faizi (*PDW*), çoxhecalı sözlərin sayı (*NHW*). Bu parametrləri əsas götürsək, yuxarıdakı reqressiya modeli belə olacaq:

$$f(x, b) = b_0 + b_1 \times ASL + b_2 \times ASW + b_3 \times PDW + b_4 \times NHW$$

Yuxarıda adları çəkilən oxunabilirlik düsturlarının, demək olar ki, hamısına bu düsturun xüsusi halları kimi baxmaq olar. Məsələn, $b_0 = 206.835$, $b_1 = –1.015$, $b_2 = –84.6$, $b_3 = b_4 = b_5 = 0$ olduqda ingilis dilindəki mətnlər üçün Fleş'in oxuma asanlığı düsturu alınır:

$$RE = 206.835 – 1.015 \times ASL – 84.6 \times ASW.$$

Yeri gəlmişkən, Azərbaycan dilindəki mətnlər üçün modifikasiya olunmuş bu düsturda müvafiq əmsallar $b_0 = 206.835$, $b_1 = –1.318$, $b_2 = –44.3$ kimi [4], rus dilindəki mətnlər üçün isə $b_0 = 206.836$, $b_1 = –1.3$, $b_2 = –60.1$ kimi [5] olacaqdır.

Reqressiya əmsallarının $b_0 = –15.59$, $b_1 = 0.39$, $b_2 = 11.8$, $b_3 = b_4 = b_5 = 0$ qiymətlərində Fleş-Kinkeyd'in təhsil səviyyəsi düsturu (ingilis dilindəki mətnlər üçün)

$$GL = 0.39 \times ASL + 11.8 \times ASW – 15.59;$$

$b_0 = 3.6365$ (əgər x_3 qiyməti 5%-dən yüksək olarsa, əks halda $b_0 = 0$), $b_1 = 0.496$, $b_3 = 0.1579$, $b_2 = b_4 = b_5 = 0$ qiymətlərində isə Deyl-Çell'in oxunabilirlik düsturu:

$$Adjusted\ Score = \begin{cases} 0.1579 \times PDW + 0.496 \times ASL + 3.6365, & PDW > 5 \\ 0.1579 \times PDW + 0.496 \times ASL, & PDW \leq 5 \end{cases}$$

alınır.

4) Bundan sonra qiymətləndirmə şkalasını müəyyənləşdirmək və reqressiya modeindən alınan qiymətlərin şkalaya düşməsi üçün parametrlərin əmsallarını müəyyənləşdirmək qalır. Qiymətləndirmə şkalası olaraq R.Fleşin 1949-cu ildə təklif etdiyi şkalanı götürmək olar (cədvəl 2). Həmin bölgüyə görə, 0–30 aralığında qiymət alan mətnlər "çox çətin", 30–50 aralığında – "çətin", 50–60 aralığında – "nisbətən çətin", 60–70 aralığında – "standart", 70–80 aralığında – "nisbətən asan", 80–90 aralığında – "asan", 90–100 aralığında qiymət alan mətnlər isə "nisbətən asan" hesab olunur. [6]

Cədvəl 2. Fleşin oxuma asanlığı qiymətləri

Oxuma asanlığının qiyməti	Təsviri	Uyğun olduğu təhsil səviyyəsi
0–30	Çox çətin	Kollec məzunu
30–50	Çətin	13–16-cı siniflər
50–60	Nisbətən çətin	10–12-ci siniflər

60–70	Standart	8 və 9-cu sinif
70–80	Nisbətən asan	7-ci sinif
80–90	Asan	6-cı sinif
90–100	Çox asan	5-ci sinif

5) Parametrlərin əmsallarını müəyyənləşdirmək üçün isə belə bir medodikadan istifadə olunmasını məqsədəuyğun hesab edirik: seçilmiş oxunabilirlik düsturları üçün orada istifadə olunan parametrlərin mümkün olan müxtəlif qiymətlərində mətnin mürəkkəblik dərəcəsinin qiymətlərini hesablamaq lazımdır. Məsələn, Fleşin oxuma asanlığı düsturunda orta cümlə uzunluğu və orta söz uzunluğu parametrlərinin mümkün olan müxtəlif qiymətləri üçün uyğun oxuma asanlığının qiymətləri aşağıdakı cədvəldə verilmişdir (cədvəl 3).

Cədvəl 3. Fleş düsturunda oxuma asanlığı əmsalının orta cümlə uzunluğu və orta söz uzunluğundan asılılığı

Orta söz uzunluğu (*ASW*)	**Orta cümlə uzunluğu (*ASL*)**							
	5	**6**	**7**	**8**	**9**	**10**	**11**	**12**
1.2	100	99	98	97	96	95	94	93
1.3	92	91	90	89	88	87	86	85
1.4	83	82	81	80	79	78	77	76
1.5	75	74	73	72	71	70	69	68
1.6	66	65	64	63	62	61	60	59
1.7	58	57	56	55	54	53	52	51
1.8	49	48	47	46	45	44	43	42
1.9	41	40	39	38	37	36	35	34
2.0	33	32	31	30	29	27	26	25
2.1	24	23	22	21	20	19	18	17

Analoji cədvəlləri başqa oxunabilirlik düsturları üçün də hazırlayıb, sonra *ASL, ASW, PDW, NHW* parametrlərinin hamısının iştirak etdiyi müxtəlif hallarda oxuma asanlığının ekspert qiymətləndirilməsini aparmaq lazımdır. Bu qiymətləndirmənin nəticəsi olaraq oxuma asanlığının göstərilən 4 parametrdən asılılıq funksiyasını (trend cizgisini) müəyyənləşdirmək olar.

Nəticə

Azerbaycan ve Türkiye, ortak tarihî ve kültürel mirasa sahip bölgelerin korunması ve tanıtımı için işbirliğinde de soydaşlarının desteklerini alabilir. Bu sayede soydaşların ortak geçmişlerine daha fazla vurgu yapılabilir. Azerbaycan ve Türkiye arasındaki sivil toplum kuruluşları, ortak projeler yürüterek sosyal, kültürel ve ekonomik alanda işbirliği yapabilirler. Bu projeler, halklar arasında doğrudan etkileşimi artırabilir ve soydaşlık bağlarını güçlendirebilir.

KAYNAKÇA

1. DuBay W.H. The Classic Readability Studies // Costa Mesa, California: Impact Information, 2006.
2. Sadıqov İ.C. Azərbaycan dili mətnlərinin mürəkkəbliyinin qiymətləndirilməsi üçün modifikasiya olunmuş Fleş düsturu // "İnformasiya texnologiyaları problemləri" jurnalı, 2018, №1, s.46–58.
3. DuBay W.H. The Principles of Readability. Costa Mesa, California: Impact Information, 2004.
4. Sadigov I.J. Mathematical and information models for evaluating readability of texts in Azerbaijani language. “El-Cezeri Journal of Science and Engineering”, V.5 – N.3, 2018, pp. 888–903.
5. Оборнева И.В. Автоматизированная оценка сложности учебных текстов на основе статистических параметров. Дис. канд. пед. наук, Москва: 2006.

Алгулиев Р.М., Садыгов И.Дж. Оценивание удобочитаемости учебников на азербайджанском языке // "ScienceRise", 2018, №11(52), s.50–57

ANADİL ÖTEN YERDE HİKÂYESİNİN İLETİŞİM STRATEJİLERİ AÇISINDAN İNCELENMESİ

Serdar ACAR *

Özet: Muğanna mahlasıyla bilinen ve Edebî kariyerine şiir yazarak başlayan İsa Hüseynov (Muğanna), öykü ve roman türlerinde verdiği eserlerde içten ve lirik bir üsluba sahip olmasıyla dikkat çekmektedir. 1960'larda Azerbaycan edebiyatının dönüşümüne önemli katkılarda bulunmuştur. Sosyalizm realizm kalıplarını aşarak köy hayatı, ahlaki ve manevi değerler gibi temalara değinmiştir. Eserlerinde insan psikolojisine odaklanması, döneminde nadir görülen bir özelliktir. Toplumun gerçeklerini ve tarihini yansıtarak okurlarına Azerbaycan insanının iç dünyasını ve yaşadıkları zorlukları aktarmıştır. Edebî kariyerinin ilk döneminde gerçekçi ve psikolojik özelliklerdeki eserler; ikinci dönemdeyse mistik ve felsefi düşüncelerin etkisi altındaki eserler vermiştir. Özellikle "İdeal" romanı, Azerbaycan edebiyatının önemli yapıtları arasındadır. Çalışmada, İsa Hüseynov (Muğanna)'un "Anadil Öten Yerde" adlı hikâyesi iletişim stratejileri açısından incelenmektedir [1]. Hikâyenin karakterleri, mekânları ve diyaloglarının detaylı bir analizi sunulurken karakterler arasındaki iletişim stratejileri ve bu stratejilerin toplumsal statüler üzerindeki etkisi incelenmektedir. Çalışma, hikâyenin siyasi ve toplumsal bağlamını gözler önüne sererken anlatı kahramanlarının ve aralarındaki ilişkilerin dönemin rejimi tarafından nasıl şekillendirildiğine odaklanmaktadır. Bu analiz, edebî eserin metniyle birlikte dönemin sosyo-politik atmosferini anlamamıza katkı sağlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: *İsa Hüseynov (Muğanna), Anadil Öten Yerde, Söylembilim, İletişim stratejileri*

Analyzing the Story "Anadil Öten Yerde" in Terms of Communication Strategies

Abstract: İsa Hüseynov (Muğanna), known by the pseudonym Muğanna and who started his literary career by writing poetry, is notable for his sincere and lyrical style in his works in the genres of short stories and novels. He made significant contributions to the transformation of Azerbaijani literature in the 1960s. He transcended the molds of socialist realism and touched upon themes such as village life, moral and spiritual values. His focus on human psychology in his works is a rare feature of his period. By reflecting the realities and history of the society, he conveyed to his readers the inner world of the Azerbaijani people and the difficulties they experienced. In the first period of his literary career, he wrote realistic and psychological works; in the second period, he wrote works under the influence of mystical and philosophical thoughts. Especially his novel "Ideal" is among the important works of Azerbaijani literature. In this study, İsa Hüseynov (Muğanna)'s story "Ana Dil Öten Yerde" is analyzed in terms of communication strategies. A detailed analysis of the story's characters, settings and dialogues is presented, while the communication strategies between the characters and the impact of these strategies on social status are analyzed. The study reveals the political and social context of the story, focusing on how the narrative protagonists and their relationships were shaped by the regime of the time. This analysis, together with the text of the literary work, contributes to our understanding of the socio-political atmosphere of the period.

Key Words: *İsa Hüseynov (Muğanna), Anadil Öten Yerde, Linguistic Discourse, Communication Strategies.*

Giriş

Dilbilim, özgün metotlar kullanarak dilin genel olarak incelenmesini ve özellikle doğal dillerin yapılarını, işleyişlerini ve zaman içindeki değişimlerini inceleyen bir insan bilimidir (Vardar, 1980: 59).

XX. yüzyılda önemli bir çalışma ortamına kavuşan dilbilimi, dilin çeşitli sahalarında çalışmalar yapmış ve yeni dil bilgisel kurallar ortaya çıkarmıştır (Balcı- Aşkın, 2006: 191). Dilbilimin çalışma ortamı bulduğu alanlardan birisi de metindilbilimdir. Geniş bir çalışma alanına sahip olan metindilbilim / söylembilim terimi farklı disiplinlerde çalışan bilim insanları tarafından farklı şekilde yorumlanan bir terimdir ve dil psikolojisi, dil felsefesi, bilgisayarlı dilbilim gibi çalışmaları tanımlamak için kullanılmaktadır (Brown ve Yule, 1988: VIII).

Metindilbilim veya söylembilim çalışmaları, metinlerin yapılarını hem metin içi hem de metin dışı bağlamları dikkate alarak inceleyen bir alandır. Bu çalışmalar, 1960'lı yılların

* Öğr. Gör., Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yabancı Diller Yüksekokulu Dil Hazırlık Bölümü Türkiye Türkçesi Hazırlık Koordinatörlüğü, serdar.acar@manas.edu.kg, ORCID: 0000-0002-9513-6562

[1] Bu çalışma Prof. Dr. Sedat Adıgüzel danışmanlığında 2019 yılında tamamladığım "İsa Hüseynov (Muğanna)'un Hikâyeleri Üzerine Bir İnceleme" adlı yüksek lisans tezinden üretilmiştir. Acar, S. (2019). İsa Hüseynov (Muğanna)'un Hikâyeleri Üzerine Bir İnceleme. (Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erzurum.

DOI :10.30546/100981.2024.028

başlarında başlamış ve dilbilimin en önemli konularından biri hâline gelmiştir (Toklu, 2007: 125; Karataş, 2008: 35). Metindilbilim başlangıçta sadece metin ağırlıklı, yani yazılı metinleri esas alarak çalışılan bir alanken daha sonraları hem yazılı hem de sözlü kaynakları içine alan çok yönlü bir alan hâline gelmiştir (Kerimoğlu, 2014: 237). Artık söylem terimi, yazınsal yapıtlardan politik sloganlara kadar çok çeşitli alanlarda karşımıza çıkmaktadır (Kıran ve Eziler-Kıran, 2018: 384).

Farklı kaynaklarda belirtildiğine göre, dilbilimsel açıdan söylem çözümlemesi terimi, Zellig S. Harris[2] tarafından ilk kez ortaya atılmıştır. Benzer şekilde, metindilbilim terimi ise Eugenio Coseriu[3] tarafından kullanılmıştır (Aksan M., Aksan Y., 1991: 91).

Söylem çözümlemesi terimi ise Michael Stubbs tarafından eser ismi olarak kullanılmakta ve bu eserde terim şu şekilde tanımlanmaktadır:

"Kabaca söylemek gerekirse cümleden veya yan cümleden daha çok dilin örgütlenmesini incelemek ve bu nedenle konuşma dili veya yazılı metinler gibi daha büyük dilsel birimleri incelemek için girişimleri ifade eder" (Stubbs, 1983: 1).

Metin dilbiliminde, betimsel ve eleştirel bakış açılarıyla, bir metnin kendisini çevreleyen toplumsal yapılarla ilişkilerini ya da dışındaki etkileşimleri inceler. Bu bağlamda, "dil edimleri" ve "metinsel tutarlılık" gibi iki önemli kavram öne çıkar. Bir konuşucunun alıcıya yönelik ürettiği dil edimleri, bu kişilerin toplumsal olarak üstlendikleri rollerle, toplumdaki konumlarıyla, güç ve çıkar ilişkileriyle doğrudan ilişkilidir. Metinsel tutarlılık ise konuşucunun ürettiği metinde, alıcıyı eylemlere ve sonuçlara yöneltmeyi arzu ettiği durumun metinsel düzeyde somutlaşmasıdır (Kıran ve Eziler-Kıran, 2018: 385).

İclal Ergenç ve Leyla Subaşı Uzun'un aktarımına göre, dilin niteliklerinin belirlenmesinde, onun kullanımına öncelik verilmesi gerektiğini vurgulayan ve kullanımda belirginleşen farklı dilsel işlevlerden söz eden Michael Halliday, bu işlevleri üç ana başlık altında ele alır[4]:

1. Düşünsel işlev (ideational function): Söylemde bulunan ifadelerin mantıksal ve anlamsal ilişkilerini inceler.

2. Bireylerarası işlev (interpersonal function): Konuşmacının duygusal durumu, iletişim bağlamında amaçları, söylemin oluşum nedeni ve iletişimsel hedefleri gibi unsurları kapsar.

3. Metinsel işlev (textual function): Düşünsel ve bireylerarası işlevleri içeren metinsel işlev, söylemin yapısını oluşturan unsurları inceler (Ergenç ve Şubaşı-Uzun, 1998: 121-122).

Söylem türlerini ele aldığımızda ise *diyalog* ve *monolog* olmak üzere iki şekilde karşımıza çıkmaktadır (Çakır, 2014: 48). Sözcüklerle ve çeşitli değerlendirici vurgularla kendi anlamına ve anlatımına doğru ilerleyen bir ortamda, ortamdaki ögelerin bazılarıyla uyum bazılarıyla da uyumsuzluğa giren sözcük, "bu diyalojikleşmiş süreçte kendi biçimsel profilini ve tınısını şekillendirir" (Bahtin, 2017: 52). Bu süreç içerisinde konuşucular anlamsal düzeyde analiz edilebilecek sözcük, ifade, cümlecik ve cümleler ile kendilerini ve kendi gerçeklerini ifade etmek için farklı stratejilere başvururlar (Arkoaç, 2016: 9).

Genel bir söylem stratejileri teorisi, konuşma katılımının sürdürülmesi durumunda paylaşılması gereken dilsel ve sosyo-kültürel bilgiyi belirterek başlamalı ve daha sonra, yorumlamanın kültürel, alt kültür ve durumsal özgüllüğünü oluşturan konuşma çıkarımının doğasıyla ilgili olan şeyle başa çıkmaya devam etmelidir.

Söylem stratejileri teorisi rica stratejileri, ret stratejileri ve nezaket stratejileri olmak üzere üç başlık altında ele alınmaktadır.

1. Rica Stratejileri

[2] *bk*. (1952). "Discourse Analysis: A Sample Text". *Language*, 28(4). 474-494.

[3] *bk*. (1955). "Determinación y Entorno Dos problemas de una lingüistica del hablar". *Romanistisches Jahrbuch*, 7(1), 29–54.

[4] Bk. Halliday, M. (1973). *Explorations in the Functions of Languages*. Londra, 48-49.

Sezdirmeye dayalı rica stratejileri, konuşucunun, doğrudan söylemenin sakıncalı olduğunu düşündüğü ifadeyi sezdirmeye dayalı olarak rica etmeyi ve ifadeleri yumuşatarak kullanmayı tercih ettiği bir durumdur. Konuşucunun cinsiyeti, mensup olduğu toplumun sosyo-kültürel yapısının yanı sıra dinleyici ile olan statüsü bu duruma sebep olan başlıca etkenlerdir (Aslan, 2005:118). Sema Aslan "*Türkiye Türkçesinde Sezdirmeye Dayalı Rica Stratejileri*" adlı makalesinde rica stratejilerini "betimleme, yakınma, soru yoluyla, örnek gösterme, alternatif oluşturma, koşullu tümceler, zorunluluk bildirimi" alt başlıkları hâlinde ele almıştır.

2. Ret Stratejileri

İletişim ortamında dilin hangi işlevinden yararlanıldığını belirleyen, cümlelerde kullanılan eylemlerdir. Rica etmek, emretmek edimi için bir eylemden nasıl yararlanılıyorsa söylenen durumu onaylamamak gibi ret edimi içinde belli eylemlerden faydalanılır (Rahimi, 2012: 138).

Rahimi, Wilkins'in eylem köklerini dilsel işlevlerine göre "rica etmek ve bilgi vermek", "düşünme sürecini açıklamak", "görüş bildirmek", "yargıda bulunmak", "insan davranışlarını değiştiren eylemler", "kişisel düşünceleri açıklamak", "toplumsal etkileşimde bulunmak" gibi yedi başlık altında sınıflandırdığını belirtmiştir. Adı geçen çalışmada Wilkins'in ret stratejilerini "görüş bildirmek" kategorisinde; tatmin olmak, emin olmak, gönülsüz olmak, dışlamak, reddetmek, tartışmak, karşı çıkmak ve ima etmek gibi eylemlerle gerçekleştiğini ifade etmiştir (Rahimi, 2012: 138-139).

3. Nezaket Stratejileri

Her toplum kendi sosyo-kültürel özelliklerine, örf-adet gibi değer yargılarına göre nazik olan ya da olmayan davranış biçimleri ve nezaket kuralları geliştirmiştir. Toplumdan topluma değişiklik gösteren bu davranış biçimleri toplumun en küçük yapı birimi olan aileden başlayıp en geniş örgütlenmelerde görülmekte ve bu açıdan iletişimde büyük bir önem taşımaktadır. Aynı zamanda bu davranış biçimleri ve nezaket kuralları toplumsal değişimlerle beraber zamana göre farklılıklar da göstermiştir (Dereli, 2008: 24).

Navaey ve Baksiç, Robin Lakoff'un nezaket kuramı stratejileri üzerine ilk çalışanlardan biri olduğuna işaret ederek onun "toplumların karşılıklı etkileşimini kolaylaştırmak, her insan ilişkisine özgü potansiyel çatışmaları ve sürtüşmeleri azaltmak amacıyla nezaket kurallarını geliştirdiklerini" ifade ettiğini söylemektedir (Navaey ve Baksiç, 2018: 5). Adı geçen çalışmada nezaket stratejileri "olumlu nezaket stratejileri", "olumsuz nezaket stratejileri", "dolaysız nezaket stratejileri", "dolaylı nezaket stratejileri" olmak üzere dört gruba ayrılmaktadır (Navaey ve Baksiç, 2018: 1). Saygı gösterme, iltifat, iyi dilekler iletişimde nezaket stratejilerinin belirlenmesinde önemli durumlardır.

Çalışmada, "İletişim Stratejileri Açısından İsa Hüseynov'un (Muğanna) *Anadil Öten Yerde* Adlı Hikâyesinin Söylem Çözümlemesi" sezdirmeye dayalı rica, ret ve nezaket stratejileri bakımından ele alınmıştır.

4. Hikâyenin İletişim Stratejileri Bakımından İncelenmesi

4.1. Anlatıbilim

1969 yılının sonlarına doğru ortaya çıktığı iddia edilen anlatıbilim, edebiyat, film ve tiyatro öyküsünün tüm örneklerini kapsamakta, ayrıca yapısalcı anlatıbilim ve sözbilimsel anlatıbilim olmak üzere iki farklı yöntemle incelenmektedir (Hawthorn, 2014: 291-292). Anlatıbilimle ilgili Henry James, Wayne Booth, Mikhail Baktin, Gerard Genette gibi alanının önde gelen isimleri tarafından hem önemli sorular gündeme getirilmiş hem de kendine özgü terminolojiler ortaya konulmuştur (Çıraklı, 2015: 23).

Anlatıbilimsel çözümlemelerde, anlatının yapısal unsurlarına (bakış açısı ve anlatım teknikleri, kişi, zaman, mekân, olay örgüsü gibi) yönelik incelemeler, eserin dünya görüşünü belirlemede önemli rol oynar. Bu tür çalışmalar, bir eserin anlatma biçimi ve içeriği üzerine derinlemesine inceleme olanağı sağlar.

4.1.1. Anadil Öten Yerde Hikâyesinin Bakış Açısı ve Anlatım Teknikleri[5]

Edebî metinlerde yazar tarafından belirlenen bakış açısı, anlatının temelini oluşturan önemli bir unsurdur. Bakış açısı, genel olarak bir metinde olayların nasıl anlatıldığını ve bu anlatımın hangi perspektiften gerçekleştiğini belirler. Temelde, olayların mekân, zaman ve karakterler gibi unsurlarının hangi gözle görüldüğü, nasıl algılandığı ve kime aktarıldığı gibi soruları yanıtlar (Aktaş, 2015: 71,72). Bakış açısı, sadece bir anlatım yöntemi olmakla kalmaz, aynı zamanda anlatının kaderini belirler ve anlatıcı ile anlatılan arasındaki dengeyi sağlar. Dil ve üslubun şekillenmesinde de büyük öneme sahiptir. (Tekin, 2014: 55).

Edebî bir metni analiz ederken anlatıcının bakış açısını anlamak, o metnin değer sistemini ve içerdiği karmaşık davranışları anlamamıza büyük ölçüde yardımcı olur. Hatta, eserin değerine ilişkin vereceğimiz hüküm bile metinde belirlenen bakış açısını ne kadar iyi kavradığımıza dayanır (C. Booth, 2004: 81).

Aktaş, her yazarın ifade etmek istediği düşünceye veya eserine vermek istediği biçime bağlı olarak, anlatıcı veya anlatıcılar oluşturması gerektiğini belirtir. Yazarın gerçek dünyada var olduğunu, ancak anlatıcının kurmaca dünyaya ait olduğunu vurgular. (Aktaş, 2015: 72).

"Anadil Öten Yerde" hikâyesinde kullanılan bakış açısı, tanrısal veya hakim bakış açısıdır. Bu bakış açısında anlatıcı, olayların ve karakterlerin her detayına vakıf olan bir üst güç gibi hareket eder. Yazar-anlatıcı olarak adlandırılan bu anlatıcı her şeyi gören, bilen ve duyan bir konumunda olup anlatı kahramanlarının geçmişine ve önceki yaşantılarına ilişkin bilgilere de vakıftır. "*Hüseynov'un cepheye gittiği günden şimdiye kadar tam altı yıl geçiyordu. O, bu zaman zarfında Taganrog'dan başlamış, Berlin'e kadar uzun savaş yolu geçmişti. 1945 yılının yazında kendi vatanına Tarım İdaresi'nin müdürlüğü vazifesine tayin edilmişti. Hüseynov, Büyük Vatan Muharabesi[6]'nde kahramanlıkla savaştığı gibi emek cephesinde de var gücüyle çalışacağına söz verip işe başlamıştı"* (Muğanna, 2009:309-310).

Hikâyenin kahramanlarının iç dünyalarını anlamakla kalmayan anlatıcı, aynı zamanda anlatı kahramanlarının zihinlerinden geçenleri de okur. "*İsmayıl'ı korkutan işin zorluğu değildi. O düşünüyordu ki "tohum ekilir, su vaktinde gelmez, çürüyüp elden çıkar, mesuliyette onun cephe yoldaşının boynuna kalır" Onu korkutan tarafta burası idi*" (Muğanna, 2009:313). Tanrısal bakış açısının yazara oldukça geniş imkânlar tanıması sebebiyle anlatıcının bilgisi yalnızca hikâye kahramanları ve onların iç dünyası ile sınırlı değildir, aynı zamanda anlatıcı anlatı dünyasının zaman ve mekân ile ilgili her detayını da bilir. "*Kürün suyu Garayazı ormanının derinliklerinde ekilmiş fideliklerin arasından kıvrılarak akıyor, bu bostandan süzülüp diğerine geçiyor. Yıllardan beri suvarılmaya muhtaç kalmış toprağın parçalanmış bağrı yeniden birleşiyor. Toprağa yeniden can geliyor.*" (Muğanna, 2009:318-319).

Yazar, anlatımını zenginleştirmek ve derinlik kazandırmak için çeşitli anlatım tekniklerine başvurur. Bu teknikler arasında hükümden genelleme yapmaya; durumu açıklamak yerine sergilemeye; sadece hikâye etmekten daha dramatik bir sunum yapmaya; açık bir ifadeden ziyade imâ yoluyla anlatmaya; soyut fikirleri ifade etmekten çok somut imgelerle canlandırmaya kadar birçok anlatım tekniği bulunmaktadır (Friedman, 2004: 109).

Anadil Öten Yerde hikâyesinde sıkça başvurulan anlatım tekniklerinin başında tasvir tekniği gelmektedir. "*Bir şeyi veya bir kimseyi ayrıntıları ile anlatma; göz önünde canlandırma; betimleme*" (Çağbayır, 2007: 4626) olarak tanımlanan tasvirin edebî metinlerde bir teknik olarak kullanılma amaçlarından birisi, kurmaca dünyadaki olayları okuyucunun zihninde canlı ve gerçekçi bir şekilde görselleştirmektir.

Çalışmaya konu olan metinde yoğun olarak fiziki tasvir kullanılmıştır ve hikâyede zaman, mekân, tabiat ve insan uyumu söz konusudur. "*Sahilden bir kilometre aralıklı, Gazah'la*

[5] Hikâyenin tahlili hakkında detaylı bilgi için bk. Acar, S. (2019). İsa Hüseynov (Muğanna)'un Hikâyeleri Üzerine Bir İnceleme. (Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erzurum.

[6] II. Dünya Savaşı.

Tiflis arasında uzanan kara yolunun etrafında yerleşmiş Şıhlı köyü görünüyordu. Yılan gibi kıvrılarak sahil boyu uzanan kara yolunun yüzeyi yenice çıkmış olan nisan güneşinin ilk ışıkları altında gümüş gibi parlıyordu" (Muğanna, 2009:310)

Hikâyede anlatıcı, vaka zamanı dışındaki tüm zaman dilimlerini geriye dönüş tekniğini kullanarak aktarır. Hikâyede bu teknik, "Yapıcı geriye dönüş" tekniği olarak görülmektedir. Anlatıda bir olayı ya da kahramanı okuyucuya tanıtmak ve okuru bilgilendirmek amacıyla yapıcı geriye dönüş tekniğine başvurulur (Tekin, 2014: 256). *"-Ben her zaman bu yerleri gördüğümde buradan geçip cepheye gittiğim günü hatırlıyorum. O zaman da böyle bir nisan sabahı idi. Etraf sessiz, Kür coşkun, ben de yalnız. Kendi kendime düşünürdüm ki bir daha bu yerleri görür müyüm? Şimdi ise işte, o zaman geçtiğim yolu bir daha geçiyorum…*" (Muğanna, 2009:309).

Bir hikâye veya romanın hacim itibariyle kısa olması dolayısıyla yazarın, herhangi bir olayı ya da anlatı kahramanını detaylı anlatma imkânı yoktur. Kahramanları karakteristik yönleriyle ele almak ve seçici olmak zorundadır (Tekin, 2014:249). Bu sebeple hikâyede anlatıcı okuru bilgilendirmek adına, karakterlerin geçmişleri, kişilik özellikleri, duygusal durumları gibi detayları, özetleme tekniği ile aktarır.

"İsmayıl, Hüseynov'un cephe yoldaşıdır. Hüseynov 'Keloğlan' lakabını da ona cephe de vermişti. Hüseynov'un başkan olduğu birimde İsmayıl topçu kumandanı idi. Onlar 1942 yılının 9 Mayıs'ına kadar geçtikleri savaş yollarında omuz omuza vuruşmuş, düşmanı kendi mağarasında bozguna uğrattıktan sonra vatana geri dönmüşlerdi. Hüseynov Orman Ürünleri İdaresi müdürlüğüne tayin edildikten sonra İsmayıl'ı kendi yanına alıp idarenin gençlerden ibaret işçi ekibinin ekipbaşılığına getirmişti. İsmayıl, kendi müdürünün verdiği her vazifeyi bir asker gibi dinliyor, görevin icrası için var gücüyle çalışıyordu. Bu defa da o, Hüseynov'un verdiği görevi vaktinde hayata geçirdiği için çocuk gibi seviniyordu" (Muğanna, 2009:310).

Anadil Öten Yerde hikâyesinde iç çözümleme yönteminin çok az da olsa kullanıldığı görülmektedir. İç çözümleme tekniği anlatı karakterlerinin psikolojisinin, onların zihninden neler geçirdiklerinin okura aktarılması durumudur (Tekin, 2014: 284). "İsmayıl'ı korkutan şey işin zorluğu değildi. O düşünüyordu ki "Tohum serpilir, su vaktinde gelmez, çürüyüp elden çıkar, mesuliyette onun cephe yoldaşının boynuna kalır" (Muğanna, 2009:309). Örnekten anlaşılacağı gibi anlatıcı İsmayıl'ın zihnini okur ve neler hissettiğini okura dolaysız bir şekilde yansıtır.

Edebî metinlerde anlatıcı, anlatıya doğal bir hava katmak, kurmaca dünyasını zenginleştirmek için ve okurla daha samimi bir bağ kurmak adına kahramanların karşılıklı konuşması esasına dayanan diyalog tekniğine başvurur. Kahramanların diyalogları, onların kişilikleri, duyguları, düşünceleri ve amaçları hakkında da ipuçları verir.

"Sarı başını kaldırıp Semed Dayı'nın manalı gözlerine baktı, daha da kızardı.

– Sarı, gerçekten de on metreden fazla kazamaz mısın?

– Kazarım.

– Eee niye öyle söyledin?

– …" (Muğanna, 2009:317).

Hikâye de tespit edilen bir diğer teknik "montaj tekniği"dir. Montaj tekniği, bir yazarın, genel kültür bağlamında anlamlı bir değere sahip olan anonim, özgün hatta *ilahî nitelikli* bir metin, söz veya yazının, eserin kurgusuna uygun olarak *kalıp hâliyle* belirli bir amaçla kullanmasını ifade eder" (Tekin, 2016: 264, 265). Köy hayatının ve köy sosyo-kültürünün işlendiği hikâyede "*Kür'ün balası da Kür olar* (Kür'ün çocuğu da Kür olur)" (Muğanna, 2009:313), "*Gocalıb elden düşmek (kocayıp elden ayaktan düşmek)*" (Muğanna, 2009:316) gibi deyim ve atasözleri kurgunun akışını bozmadan bu teknikten de faydalanılarak kullanılmıştır.

4.1.2. Hikâyenin Olay Örgüsü

Anadil Öten Yerde hikâyesinde, olay örgüsü Hüseynov'u Gemi Gaya'nın zirvesinde bekleyen İsmayıl'ın, şoförüyle birlikte Garayazı Ormanı'na gelen Hüseynov'u görmesiyle

başlar. Hüseynov, İsmayıl'la buluşmak için kayıkla Gemi Gayası'na doğru ilerlediği sırada, şoförü Nureddin'e II. Dünya Savaşı'na katıldığı 1941 yılında aynı yerlerden geçtiğini ve o zaman ki duygularını paylaşır.

Hüseynov, Gemi Gaya'ya vardığında şoförü Nureddin'i Pravda kolhozuna gönderir ve orada bekleyen mühendis Niyazi'yi işin başlayacağı yere getirmesi için görevlendirir. Ardından İsmayıl'la kanalın açılması için buluşur.

Her şeyi gören ve bilen anlatıcı, kahraman İsmayıl'ın Hüseynov ile uzun yıllar cephede askerlik arkadaşı olduğunu, savaştan sonra Hüseynov'un Tarım İdaresine müdür olarak atanmasıyla İsmayıl'a komsomol gençlerden sorumlu ekipbaşı olarak görev verdiğini aktarır.

İsmayıl, Hüseynov'un talimatı üzerine 27 nisanda Şıhlı köyüne gider ve Şıhlı kolhozundan kanalın çekilmesine yardım talep eder. Kolhoz başkanıyla kolhozun aksakalı Semed Dayı'dan, 20 kişilik bir ekibin 2 gün boyunca yardım edeceğine dair söz alır.

Hüseynov ise İsmayıl'ın gençlerden oluşan 60 kişilik ekibini iki gruba ayırır ve iş bölümü yapar. 25 kişiyi fidanlık dikimi, 35 kişiyi ise kanal açma işiyle görevlendirir.

Hüseynov, kanalın açılmasına başlamadan önce İsmayıl ve Semed Dayı'ya planlarını açıklar. Ormanın içinde kanalın sulayacağı alana fide tohumları serperek fidanlık yetiştirmek isteyen Hüseynov'un amacı, boş alanı değerlendirip yaklaşık elli bin fide yetiştirmek ve aynı zamanda cumhuriyetin belirlediği beş yıllık fidanlık ekim planını dört yılda gerçekleştirmektir. Bu amaçla ekibi ikiye ayırır: Kanal açma işinin 1 Mayıs'a kadar tamamlanması gerekmektedir. Aksi hâlde, tohum serpilen alanın sulanamaması nedeniyle tohumlar çürüyebilir.

Kanal açma işinin başlangıç noktası olan Sahundur sahilinde, Muğannı ve Şıhlı kolhozcuları bir araya gelir. Ağstfa Orman Ürünleri İdaresinin mühendisi Niyazi de Sahundur sahilindeki iş hakkında bilgi vermek üzere oraya varır. Hüseynov'un talebi üzerine Niyazi, yapılacak işi detaylı bir şekilde açıklar. İki günlük kısa süre içinde işin tamamlanması için herkes işe koyulur ve yoğun bir çaba içinde çalışır. İkinci gün, Pravda kolhozcuları da Muğannı ve Şıhlı kolhozcularına yardıma gelirler. Bu sayede kanalın uzatılması ve Pravda kolhozunun pamuk tarlalarının sulanması hedeflenir. Üçüncü günün sonunda kanal tamamlanır ve çekilir.

Muğannı, Şıhlı ve Pravda kolhozcularının yoğun çabaları sonucunda kısa bir sürede kanal açılarak tarlalar sulanmaya başlar. Bu önemli gün, 1 Mayıs İşçi Bayramı kutlamaları ile birleşir. Hikâye, Hüseynov'un yaptığı konuşma ile sona erer: "*Yoldaşlar, bugün ülkemizin bütün vatandaşları 1 Mayıs Bayramı'nı büyük başarılarla karşılıyorlar. Bizde onların arasındayız. Şimdi bizim karşımızda daha büyük ve şerefli bir vazife duruyor. O da gelecekte ekin tarlalarımızı ve arazilerimizi rüzgârdan korumak için orman şeritleri döşemekten ibarettir*" (Muğanna, 2009:322).

Hikâyenin giriş bölümünde, Hüseynov'un Garayazı Ormanı'nda İsmayıl'la buluşması anlatılır. Gelişme bölümünde ise üç ayrı kolhozun kolhozcularının birlik ve beraberlik içinde yoğun bir tempoyla kanalın açılması için çalışmaları anlatılır. Bu çalışmanın sonucunda belirlenen zamanda kanalın kazılarak ekin alanlarının sulanmaya başlanması ise sonuç bölümünü oluşturur.

4.1.3. Anlatı Zamanı

Edebî metinlerde zaman, içyapı unsurlarından biridir ve her metin bir olay belirli bir zaman diliminde gerçekleşir. Bu zamana vaka zamanı denir. Vaka zamanında gerçekleşen hadiseler, yazar tarafından öğrenilir ve duyulur. Bu durum belli bir sürede ise kaleme alır. Bu sürece ise anlatma zamanı denir (Tekin, 2014: 131).

Anadil Öten Yerde hikâyesinin vaka zamanı, dört günlük bir zaman dilimini kapsar. Hikâyenin başlangıcı, "*Nisan'ın 29'unda sabah saat dokuza yakın kamp yolunda iki atlı göründü*" (Muğanna, 2009:320) ifadesiyle belirtilir. Bu cümleden hareketle, vaka zamanının başlangıç günü 28 Nisan olarak belirlenebilir. Hikâyenin vaka zamanının sona erdiği gün ise "1 Mayıs sabahı başlarken, kampın küçük evleri üstünde kızıl bayraklar dalgalanmakta idi" (Muğanna, 2009:322) cümlesinden anlaşılacağı üzere 1 Mayıs sabahıdır.

Metinde zamanın sembolik olarak kullanıldığı da görülmektedir. Zaman mefhumunun sembolik bir şekilde kullanılması, yazara kısa fakat etkileyici bir dönemi vurgulama imkânı sunar. Uzun ve zorlu bir geceyi aydınlığın izlemesi, karanlığın ve zorlukların geride kaldığını, yeni bir başlangıcın habercisi olduğunu gösterir. Yazar, sabahın aydınlığıyla, umudu, iyiliği ve mutluluğu sembolik bir anlam katarak aktarır.

Anadil Öten Yerde hikâyesinde, vaka zamanının sona erdiği gün olan 1 Mayıs sabahı, özellikle seçilmiştir. Çünkü 1 Mayıs, işçi ve emekçi sınıfının dayanışma günü olarak her yıl Mayıs ayının birinde kutlanır (Marx; Engels, 2012:21). Yazar, bu sembolik günü sabahla ilişkilendirerek yeni bir başlangıcın ve umudun simgesi olarak sunar. Güneşin doğuşu ve günün aydınlanması, kötü günlerin geride kaldığını ve aydınlık bir geleceğe adım atıldığını vurgular.

Yazar, vaka zamanının yılını net bir tarih vererek belirtmese de "*Hüseynov'un cepheye düştüğü günden şimdiye kadar tam altı yıl geçiyordu*" (Muğanna, 2009:309) cümlesinden yola çıkarak 1947 yılının kastedildiği anlaşılır (Muğanna, 2009:309). Hüseynov'un 1941 yılında savaşa katıldığını göz önünde bulundurarak vaka zamanının 1947 yılına denk geldiği anlaşılmaktadır.

4.1.4. Karakterler (Şahıs Kadrosu)

Anadil Öten Yerde hikâyesinin şahıs kadrosu, Hüseynov, İsmayıl, Niyazi, Nureddin, Semed Dayı ve Sarı gibi müspet kahramanlardan oluşmaktadır. Bu karakterlerin tamamı, rejimin belirlediği ideolojiyi temsil eden komünist tiplerdir. Çalışkan, azimli ve görevlerinin bilincinde olan bu kişiler, rejimin belirlediği idealleri benimseyen ve gerektiğinde görevlerini yerine getirmek için fazladan çaba harcayan bireylerdir.

Hikâyenin karakterleri tipik köy yaşantısının izlerini taşırken fiziksel olarak kuvvetli ve dayanıklı özelliklere sahiptirler. Ancak, bu karakterlerin olumsuz yanlarına ve iç dünyalarına dair herhangi bir iz bulunmamaktadır. Aksine, hepsi ekip olarak uyum içinde çalışır ve birbirleriyle iyi geçinirler.

Karakterlerin psikolojik durumlarını ifade eden tasvirler hikâyede oldukça azdır. Yazar, genellikle karakterleri fiziksel özellikleriyle tanıtır ve onların davranışları üzerinden kişiliklerini yansıtır. Şahıs kadrosunda en belirgin kişi ise hikâyenin ana kahramanı Hüseynov'dur.

4.1.5. Konuşma Ortamlarının Belirlenmesi (Mekân)

İncelenen hikâyede, konuşma ortamlarının seçildiği tüm mekânlar açık ve tabiatın ön planda olduğu yerlerdir. Hikâyede tasvir edilen mekânlar gerçek ve bilindik olmakla birlikte hayali mekânlar kullanılmamıştır. Bu mekânlar genellikle doğal ve açık alanlar olarak betimlenir, bu da doğanın hikâyenin atmosferinde önemli bir rol oynadığını gösterir.

Gemi Gayası: Gemi Gayası Azerbaycan'ın Kazah bölgesinde I. Şıhlı köyünde bulunan bir tepedir. Geçmişi 6-8 yüzyıla dayanan bu tepe, bir taraftan Garayazı ormanı, diğer taraftan ise Kür Çayı'yla çevrilidir. Zirvesi 50 metredir. Rivayete göre Gemi Gayası'nın bulunduğu yerde gemiler demirlendiği için "Gemi Gayası" adıyla anılmaktadır. Hikâye de konuşma ortamının başladığı ilk yer Gemi Gayası'dır.

"*Gemi kayasının zirvesinde durup Kür'ün sağ sahilindeki geniş arazileri seyreden İsmayıl, sol sahilden yükselen ani sesi işitip döndü. Sahilin yüz metre ilerisinde bir "Gaz" arabası durmuştu (...)*

– Yoldaş Hüseynov, araba sahilde mi kalacak?

– Sen arabayla Pravda kolhozuna döneceksin…" (Muğanna, 2009:308).

Garayazı Ormanı: Yazar, Garayazı Ormanı'nın konumunu ve yapısal özelliklerini genel hatlarıyla okuyucuya aktarır. Kolhozcular, Kür'ün sol sahiline geçtikten sonra Garayazı Ormanı'nın derinliklerine doğru ilerlemektedirler. Bu orman, güneyden Kür Çayı, kuzeyden ise demiryolu ile çevrilidir. Yazar, ormanın bazı bölgelerinin yoğun, bazı bölgelerinin ise seyrek olduğunu belirtir. Seyrek sahalar ve tarlalar, çevredeki kolhozcuların kullanımına sunulmuştur. Hikâyede, ormanın en güzel ve tabiatça en hoş bölümünün Şıhlı köyünün ekin

sahaları olduğu (Muğanna, 2009:311) vurgulanmaktadır. Yazar, kolhozcuların Garayazı Ormanı'nın derinliklerine doğru ilerlerken Hüseynov ve Semed Dayı arasında geçen bir konuşmaya da yer verir.

– Semed Dayı, inanıyor musun, kanalı bir mayısa kadar çekip bitirebilecek miyiz? (...)

– Oğlum, duyduğuma göre iş çoktur fakat gücümüz de vardır. Ümit ediyorum ki biterebiliriz... (Muğanna, 2009:311).

Sahundur: Anlatıdan Kür'ün bir kolu olduğu anlaşılan Sahundur'u yazar, ayrılı olarak tasvir eder. "*Sahundur, Kür'ün bir koludur. Bu kısa, lakin gür çay Garayazı Ormanı'nın batısında Kür'den ayrılıyor, ormanın derinliklerine doğru akıyor. Tahminen 4-5 kilometre aktıktan sonra yeniden kıvrılıp Kür'e dökülüyor. Sahundur, başlangıçtan 2 kilometre aşağıda, etrafı sık ormanlık olan bir yerde 20 metre kadar genişliyor, suyu oldukça hızlı akıyor. Bahar döneminde diğer sahile geçmek isteyen atlılar bu çay hakkında eski zamanlarda söylenmiş "Kür'ün balası da Kür olur" sözlerini ister istemez hatırlıyorlar.*" Anlatıda kolhozcuların çalıştıkları yerlerden biri olan Sahundur sahilinde Semed Dayı kolhozculara seslenir:

– Çocuklar, niye duruyorsunuz? Yukarı gelin, Sahurdur'un başına, diyerek eliyle sol tarafı gösterdi (Muğanna, 2009:313).

Verilen örneklerden de anlaşılacağı üzere yazarın anlatıda belirlediği konuşma alanları açık mekânlar olmakla birlikte rejimin temsil yerleri olan üretim yeri ya da üretime açılmak istenen yerlerdir.

4.1.6. Diyalog Çözümlemeleri

Bahtin, sözcüğün bir diyalogda, diyaloğun içinde canlı bir yanıt olarak doğduğunu, sözcüğün yabancı bir sözcükle girdiği diyalojik etkileşimle şekillendiğini (Bahtin, 2017: 55) ifade eder. Toplumsal ilişkilerin zeminini oluşturan ise insanların birbirleriyle olan diyalogudur. Sosyal hayattaki bu etkileşim yazınsal eserlerde de temel zemin oluşturmuş, diyalog bir teknik olarak anlatı dünyasını zenginleştirmek, anlatıya doğal bir hava katmak için yazarlar tarafından sıkça tercih edilmiştir. Diyalog çözümlemeleri de araştırmacılara, insanların birbirleriyle olan ilişkilerinin belirlenmesi, kişilerin kimliğinin açığa çıkarılması gibi birçok imkânlar sunmuştur.

"Sarı başını kaldırıp Semed Dayı'nın manalı gözlerine baktı, daha da kızardı.

– Sarı, gerçekten de on metreden fazla kazamaz mısın?

– Kazarım.

– Peki niye öyle söyledin?

– ...

– Komsomol musun?

– Evet.

– Önceki sözünü tasdik ediyor musun?

– Bir günde on beş metre kazıyacağıma söz veriyorum" (Muğanna, 2009:317). Semed Dayı ve Sarı arasında geçen diyalogda "**soru yoluyla sezdirme stratejisiyle**" Semed Dayı, Sarı'dan vaat ettiğinden daha fazlasını beklediğini ima etmektedir. Aynı zamanda Semed Dayı'nın Sarı'yı bir an önce eyleme geçirme durumu da söz konusudur. Bunu fark eden Sarı'nın hırsla kürekle toprağı kazdığı metinde görülmektedir.

Hikâyenin başkahramanı Hüseynov, Tarım İdaresi'nin müdürüdür. Hüseynov'un sosyal ve siyasi statüsü onun kurmuş olduğu cümleleri şekillendirmektedir. Hüseynov hikâyenin geneli itibariyle bir amir olarak emir cümleleri kurar. Bunu sezdirme yoluyla doğrudan emir kipleriyle ifade eder.

– Yoldaş Hüseynov, araba sahilde mi kalacak?

Askerî kıyafetli olan Hüseynov Kür'ün coşkun yüzüne baka baka cevap verdi:

– Sen arabayla "Pravda" kolhozuna döneceksin...

O, her ne ise ilave bir söz demek istedi, fakat nedense sustu bir müddet düşündü, yeniden ilave etti:

– Muğanlı köyünden Sahundur'un vadisine giden yolu biliyor musun?

– Evet.

– Öyleyse arabanı doğrudan köye sürersin. Niyazi kolhoz idaresinde seni bekliyor. Onu da alıp çalışmaya gidersin.

Nureddin sağ elini şakağına götürüp:

– Baş üstüne, diyerek cevap verdi ve uzaklaşmak isterken Hüseynov gülümseyerek onun kolundan tuttu (Muğanna, 2009:308).

Örnekte görüldüğü üzere Hüseynov şoförü Nureddin'e karşı emir cümleleri kullanır. Burada rica stratejilerinden **zorunluluk bildirimi** kullanıldığı görülür. Şoför Nureddin'in ise "Yoldaş Hüseynov" ve "Baş üstüne" ifadeleri müdürü Hüseynov'a olan saygısının göstergesidir. Bu ifadeler **nezaket stratejisinin** birer örneğidir.

Hikâyede sosyo-politik statü ağırlıklı olarak hissedilir. Hikâyede statü olarak herkesten üstün olan Hüseynov'un bir tek Semed Dayı'ya karşı ifadeleri daha yumuşaktır.

– Semed Dayı, inanıyor musun, kanalı bir mayısa kadar çekip bitirebilecek miyiz? (...)

– Oğlum, duyduğuma göre iş çok fakat gücümüz de var. Ümit ediyorum ki bitirebiliriz

O bir müddet ara verdikten sonra:

– Diğer kolhozcularla da konuşsan mı, diye sordu.

– Herhâlde onlardan da yardım alsan fena olmaz (Muğanna, 2009:311- 312). Örnekteki konuşma da rica stratejilerinden **betimleme bildirimi** ile dolaylı olarak bu işin bitirileceği sezdirilir. Aynı zamanda diyalogda işin bitirilmesi gerektiği **zorunluluğu** da görülmektedir. Semed Dayı'nın "*Diğer kolhozcularla da konuşsan mı, diye sordu. – Herhâlde onlardan da yardım alsan fena olmaz"* sözleri sezdirmeye rica stratejilerinden **soru yoluyla bildirme**ye de bir örnek teşkil eder. Semed Dayı Hüseynov'un statüsünden dolayı ona doğrudan diğer kolhozcularla konuşması gerektiğini ifade etmez. Soru yoluyla konuşması gerektiğini sezdirerek ifade eder. Semed Dayı'nın Hüseynov'a "Oğlum" diye hitap etmesi bir sevgi ve sahiplenme duygusunun göstergesidir. Burada Hüseynov'a karşı statüsünün dışında sevgiden kaynaklı bir saygının da var olduğu görülmektedir.

Bu sevgiye dayalı saygı göstergesi Hüseynov ile İsmayıl arasında geçen diyalogda da görülmektedir.

"– Evet, Keloğlan, durumun nasıl? Çek bakayım müdürünle yarışabilecek misin?

– Yoldaş Hüseynov, ben böyle yerlerde büyümüş, pişmişim. Siz benimle yarışamazsınız, diye cevap verdi.

– Çek bakayım, çek! Yazık ki, idari izler bana engel oluyor, yoksa gece gündüz seninle birlikte çalışıp, yarışırdım" (Muğanna, 2009:315).

İsmayıl konum itibariyle Hüseynov'dan düşük rütbelidir. Fakat aralarında uzun yıllara dayanan bir dostluk vardır. Bu dostluk itibariyle Hüseynov İsmayıl'a "Keloğlan" lakabını takmıştır. Her ne kadar amir konumunda olsa da Hüseynov'un İsmayıl'a lakap takması müdür-işçi ilişkisi bakımından etik kabul edilemez. Fakat İsmayıl ile Hüseynov arasındaki sevgi ve saygı ilişkisi bu durum için asla sorun teşkil etmez, aksine iletişimlerini güçlendirir. Alıntılanan örnekte **nezaket** stratejisi örneğinin dışında **koşullu tümce bildirimi** de vardır. Hüseynov, İsmayıl'a sezdirme yoluyla işlerinin yoğun olmaması durumunda kendisiyle yarışacağını ifade etmektedir.

"*Semed Dayı kürkünün yakasını açа açа sordu:*

– Demek senin dediklerinden şu çıkıyor ki daha kanalı çekmemişken onun sulayacağı alanda tohumu serpmek istiyorsunuz. Doğru mu?

– Doğrudur.

– Doğru da, ben de diyorum ki peki bizim orman idaresinin müdürü ne için soruyor, kanalı mayısın birine kadar çekip bitirebilecek miyiz? (Muğanna, 2009:312).

Yukarıdaki örnekte sezdirmeye dayalı rica stratejilerinden **yakınma bildirimi** ile **ret stratejilerinden itiraz bildirimi**nin kullanıldığı görülmektedir. Fakat genel itibariyle hikâyede bu durum az görülmektedir.

Sonuç ve Değerlendirme

İletişim stratejileri bakımından ele alınan *Anadil Öten Yerde* adlı hikâyede konuşmacıların toplumsal statülerinin (müdür-memur ilişkisi, emir cümlelerinin yoğunluğu) diyalogların oluşumunda temel oluşturduğu gözlenmiştir. Toplumsal statü ile birlikte, anlatı kahramanlarının sosyo-kültürel yaşantılarının da (Sarı'nın Semed Dayı ile mahcup ve utangaç bir tavırla konuşması vb.) diyaloglara yansıması bir diğer husustur. Hikâyenin geneli esas alındığı vakit, anlatı da (dönemin baskıcı rejiminin yaratmış olduğu) suni bir sosyalizm dilinin hâkim olduğu görülür. İdeolojik bir görev yüklenen hikâyede geçen bütün diyaloglarda ifadeler, rejimin belirlemiş olduğu ekin planını zamanında gerçekleştirme amacı etrafında şekillenir. Söylemlerdeki slogan tarzındaki ifadeler dönemin sosyo-politik yansımalarıdır. Eserin vaka zamanı göz önüne alındığında, yaşanılan dönemin rejiminin ve rejimin belirlemiş olduğu edebi anlayışın (sosyalizm- realizmi) yazarın kahramanları seçiminde ve kahramanların birbirleriyle olan ilişkisinde önemli bir etken olduğu daha iyi anlaşılır. Sonuç olarak hikâye de geçen konuşmaları, toplumsal statünün, sosyo-kültürel ve sosyo-politik yaşantının şekillendirdiği söylenebilir.

KAYNAKÇA

Acar, S. (2019). İsa Hüseynov (Muğanna)'un Hikâyeleri Üzerine Bir İnceleme. (Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erzurum.

Aksan, M., Aksan, Y. (1991), "Metin Kavramı ve Tanımları", Dilbilim Araştırmaları 1991, S. 2, s. 90-104.

Aktaş, Ş., (2015), Anlatma Esasına Bağlı Edebi Metinlerin Tahlili -Teori ve Uygulama-, Ankara, Kurgan Edebiyat Yayınevi.

Altaylı, S. (1994), Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü I-II Cilt, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi.

Arkoaç, A. S. (2016), Söylem Araştırmaları, İstanbul, Hipernik Yayınları.

Aslan, S. (2005), "Türkiye Türkçesinde Sezdirmeye Dayalı Rica Stratejileri", Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, 2 (1), s. 114-126.

Bahtin, M. (2017), Karnavaldan Romana Edebiyat Teorisinden Dil Felsefesine Seçme Yazılar, (Çev. Cem Soydemir), İstanbul, Ayrıntı Yayınları.

Balcı-Aşkın, H. (2006). "Metindilbilim Açısından Bir Çözümleme", Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C.1, S.21, s. 191-204.

Booth, W.C. (2004), "Bakış Açısı", (Haz. Philip Stevick), (Çev. Sevim Kantarcıoğlu), *Roman Sanatı*, (s. 81-82), Ankara, Akçağ Yayınları.

Brown, G., Yule, G. (1988), Discourse Analysis, Cambridge, Cambridge University Press.

Çağbayır, Y. (2007), Orhun Yazıtlarından Günümüze Türkiye Türkçesinin Söz Varlığı Ötüken Türkçe Sözlük, İstanbul, Ötüken Neşriyat.

Çakır, A. (2014), Söylem Analizi Ne Demek İstiyorsun?, Konya, Palet Yayınları.

Çıraklı, M. Z. (2015), Anlatıbilim-Kuramsal Okumalar, Ankara, Hece Yayınları.

Dereli, S. (2008), "Sözlü İletişimde Nezaket Stratejileri", Türkbilig, S.15, s. 24-52.

Ergenç, İ., Subaşı-Uzun, L. (1998), "Bir Söylem Ögesi Olarak Ezgi", Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi, C. 38, S.1-2, s. 121-155.

Friedman, N. (2004), "Romanda Bakış Açısı: Eleştiri Kavramının Gelişmesi", (Haz. Philip Stevick), (Çev. Sevim Kantarcıoğlu), Roman Sanatı, (s. 100-125), Ankara, Akçağ Yayınları.

Halliday, M. (1973), Explorations in the Functions of Languages, Londra.

Karataş, Y. (2008), Metin İncelemesinde Söylembilim Yöntemi "Binbir Gece Masalları Üzerinde Bir Uygulama", (Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Arapça Öğretmenliği Bilim Dalı Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara.

Kerimoğlu, C. (2014), Genel Dilbilime Giriş, Ankara, Pegem Yayınları.

Kıran, Z., Eziler-Kıran, A. (2018), Dilbilime Giriş, Ankara, Seçkin Yayınevi.

Marx, K., Engels, F. (2012), Komünist Parti Manifestosu, (Çev. Tolga Eraslan), İstanbul, Sis Yayıncılık.

Muğanna, İ. (2009), Seçilmiş Eserleri Altı Cildde 2, Bakı, Avrasiya Press.

Navaey, A.A., Baksic S. (2018), "Türkçe ve Farsçada Nezaket Stratejileri: İltifatlar, İyi Dilekler ve Saygı Gösterme", Turkish Studies, C. 13, S. 5, s. 1-16.

Rahimi, M. (2012), "İran Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesi Konuşurlarının Ret Stratejileri Üzerine Karşılaştırmalı Bir Deneme", Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, S. 9, s. 133-146.

Stubbs, M. (1983), Discourse Analysis: The Sociolinguistic Analysis of Natural Language, Chicago, The University of Chicago Press.

Tekin, M. (2014), Roman Sanatı I - Romanın Unsurları, Ankara, Ötüken Neşriyat.

Toklu, M. O. (2007), Dilbilime Giriş, Ankara, Akçağ Yayınları.

Vardar, B. (1980), Dilbilim ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

NÂİLÎ'NİN "GİDERÜZ" REDİFLİ GAZELİNİN DÜŞÜNCE ALANI MERKEZLİ METİN ÇÖZÜMLEME YÖNTEMİ'NE [DAM] GÖRE ŞERHİ*

Hacer ÖZKUL**
Nevin METE***

Özet: Nâilî'nin gazelleri üzerine akademik anlamda geçmişten bugüne kadar çeşitli şerhler yapılmaktadır. Bu şerhler geleneksel şerh yöntemlerinden modern yöntemlere doğru bir yol izlemektedir. Her biri ayrı bir yaklaşımla yapılan bu şerhler, Nâilî'nin imaj dünyasına ulaşmada farklı bakış açıları sunmaktadır. Bu bağlamda klasik metinleri çözümlemede yeni ve pratik bir yöntem olan Düşünce Alanı Merkezli Metin Çözümleme Yöntemi (DAM), Nâilî'nin şiir dünyasının katmanlarına ulaşmada ve farklı perspektifler sunmada etkili ve dikkat çekici olacaktır. Bu amaçla Nâilî'nin "giderüz" redifli gazeli DAM metin çözümleme yönteminden hareketle şerh edilmeye çalışılacaktır.
Anahtar Kelimeler: *Nâilî, Gazel, Şerh, DAM.*

Nâilî's "Gideruz" Redif's Commentary Throught Field Centered Text Analysıs Method

Abstract: Various commentaries are made on the ghazals of Naili from the past to the present in an academic sense. These commentaries follow a path from traditional commentary methods to modern methods. These commentaries, each of which is made with a separate approach, offer different perspectives on reaching the image world of Naili. In this context, the Field-of-Thought Centered Text Analysis Method (DAM), which is a new and practical method for analyzing classical texts, will be effective and remarkable in reaching the layers of Naili's poetry world and providing different perspectives. For this purpose, the "giderüz" ghazal of Naili will be tried to be interpreted based on the DAM text analysis method.
Key Words: *Naili, Ghazal, Commentary, DAM.*

Giriş

Divan şiirine ait metinleri açıklamak için geçmişten günümüze çeşitli şerh yöntemleri geliştirilmiştir. Bu alanda geliştirilen her şerh yönteminin tek gayesi metnin iletisini en doğru şekliyle çözümleyebilmek ve gizli anlam katmanlarını ortaya çıkarabilmektir. Bunlar içerisinde en bilineni klasik şerh yöntemidir. Bu yöntemin de kalıplaşmış bazı kuralları vardır. Bu kurallara göre metnin öncelikle çevri-yazısı yapılır. Arkasından vezni gösterilir ve ardından düzyazıya aktarılır. Daha sonra açıklamasına geçilir ve içerdiği sanatlar üzerinde durulur. Klasik bir yöntem olan bu şerh yönteminin yanında yeni geliştirilen modern yöntemler de mevcuttur. Kimi zaman klasik şerh yöntemleri tercih edilmekle birlikte kimi zaman da bu modern şerh yöntemleri tercih edilmektedir. Bazı çalışmalarda metni daha iyi çözümleyebilmek ve anlamak adına her ikisi de kullanılmaktadır. Bu bakımdan hem geleneksel yöntemi kullanması hem de metnin anlam katmanlarını çözümlemede yeni bir bakış açısı getirmesiyle Düşünce Alanı Merkezli Metin Çözümleme Yöntemi (DAM) klasik şiiri anlama ve yorumlamada önemli bir yöntemdir. Bu yönüyle geleneksel şerh yöntemine benzemekle birlikte metni bir bütün olarak ele alması ve anlamlar hiyerarşisine yönelmesiyle ondan ayrılmaktadır.

DAM'ın anlamlar hiyerarşisinin en üst kademesinde metnin asıl iletisini, mana temelini oluşturan Temel Düşünce Alanı (TDA) bulunmaktadır. Avşar, temel düşünce alanlarını metnin oluşumunu borçlu olduğu alanlar olarak gösterir ve metnin asıl iletisi olan TDA için kurulduğunu ileri sürer ve TDA'yı müellifin şahsî tarafını ve özgün yönünü gösteren bir alan olarak niteler (Avşar, 2009: 12). Bir metinde temel düşünce alanının anlaşılması için ikinci kademe olarak Yardımcı Düşünce Alanı (YDA)na ihtiyaç vardır. En üst kademe olan temel

* Bu çalışma Niğde Ömer Halisdemir BAP birimi SBT2024/ 18- YEDEP kapsamında desteklenmiştir.
** Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Niğde, Türkiye. hozkul@ohu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-1668-5257
*** Dr. Öğr. Üyesi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Niğde, Türkiye, ngumus@ohu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-5467-8376
DOI :10.30546/100981.2024.029

düşünce alanına ulaşabilmek için bunun alt basamakları olan yardımcı düşünce basamaklarından çıkmak gerekir. Çünkü bizi tepe noktaya götürecek olan bu alt anlam katmanlarıdır. Temel ve yardımcı düşünce alanları tek bir kavram veya kelimeden oluşabileceği gibi birden fazlan kavram veya kelimenin belirli kurallar dâhilinde birleşerek Bileşik Düşünce Alanlarını (BDA) meydana getirmesiyle de oluşabilir (Avşar, 2009: 14). Bileşik düşünce alanları çözümlenirken kavramlar birbirinden ayrılarak ayrı ayrı ele alınır ve diğer düşünce alanları çerçevesinde bir sonuca bağlanır. Hiyerarşi katmanının en alt katmanını ise Düşünce Birimleri (DB) oluşturur. Düşünce birimleri de bir araya gelerek bileşik, yardımcı ve temel düşünce alanlarını meydana getirir.

Edebi metinlerde yer alan düşünce alanları birden fazla olup iç içe geçmiş şekilde olabilir. Dolayısıyla söz konusu metinlerde birden fazla anlam katmanı ortaya çıkabilir. Klasik şiirin doğası gereği kullanılan sembolik dil ve sanatlar buna imkân sağlamakla birlikte az sözle çok şey anlatma istediği de buna zemin hazırlar. Bu sebeple bu tarz metinlere Düşünce Alanı Yoğun Dokulu Metinler (YDM) adı verilir. Fakat bunun aksine temel ve yardımcı düşünce alanları birbirine uzak olursa Düşünce Alanı Seyrek Dokulu Metinler (SDM) ortaya çıkar. Bu tür metinlerde çok sözle az şey anlatmak amaçlanır. Destan, mesnevi, hikâye ve roman çok sözle az şeyin anlatıldığı seyrek dokulu metinlere örnektir (Avşar, 2009: 15). Bir metin ister seyrek dokulu ister yoğun dokulu olsun bir değerlendirmeye ihtiyaç duyar. Edebi metinde yer alan düşünce alanlarının önce ayrı ayrı sonra birbiriyle ilişkileri bağlamında değerlendirilmesi sonucu oluşturulan ve yorum sırasını gösteren taslağa Değerlendirme Dizgesi (DD) adı verilir. Yöntemin bu kısmı şerhin bir nevi şema haline getirilmiş halidir. Bu dizge sayesinde yorumcu belli bir sıra gözetmekte ve yorumlarını bu şema üzerinden metne dayandırarak belli sınırlar çerçevesinde yorumlamaktadır. Değerlendirme dizgesi sayesinde çizilen bu sınırlara Yorumlama Alanı (YA) denir. Yorumlama alanı ne kadar iyi belirlenirse yapılan yorum o kadar isabetli olur. Yorumlama alanı ne kadar iyi belirlenirse yapılan yorum o kadar isabetli olur. Yorumlama alanının sınırları iyi belirlenmezse yorumcu, yorum alanının dışına çıkar. Dolayısıyla, bu tür yorumlar, metinle bağını koparır ve ölçülebilirliğini kaybeder (Avşar, 2009: 15). Yorumcunun düştüğü bu hataya Yorum Sapması (YS) adı verilir. Bu sebeple yorum sapmasına düşmemek için kelimelerin taşıdıkları manaların zamanla farklı manalara bürünmesinden ötürü kelimelerin zamanla yüklendikleri anlamları bilmek gerekir. Edebi metinlerde genellikle bileşik halde bulunan kelimelerin, ortaya çıkışlarından bu yana kazandıkları anlam araştırma işine Kelime Bilgisi denir (Avşar, 2009: 16).

Düşünce Alanı Merkezli Metin Çözümleme Yöntemi hakkında verilen bu bilgiden hareketle Nâilî'nin "giderüz" redifli gazeli incelenerek söz konusu gazelde yer alan anlam katmanları bulunmaya ve şerh edilmeye çalışılacaktır.

GAZEL

. - . - / . . - - / . - . - / . . -

Mefâilün / Feilâtün / Mefâilün / Feilün (Fa'lün)

Hevâ-yı ʿışka uyup kûy-ı yâra dek giderüz

Nesîm-i subha refîküz bahâra dek giderüz[1]

Aşkın havasına uyarak sevgilinin mahallesine kadar gideriz. Sabah rüzgârına arkadaşız, bahara kadar gideriz.

Değerlendirme Dizgesi

TDA: Aşk **DB:** *Hevâ* (istek)*, 'ışk, kûy-ı yâr, refîk*

BDA: a) İlâhî Aşk (Tasavvuf) b) Beşeri Aşk **BDB:** hevâ-yı 'ışk

YDA: Mevsim **DB:** Hevâ (rüzgâr), nesîm-i subh, bahâr

YDA: Sevgili **DB:** kûy-ı yâr

[1] İnceleme konusu gazel, Süleymaniye Kütüphanesi Bağdadlı Vehbi Koleksiyonu 1755 numaralı yazma nüshadan alınmıştır.

Beyitte geçen *hevâ, 'ışk, kûy-ı yâr*, *refîk* düşünce birimleri beytin temel düşünce alanı olan 'aşk'a ait kavramlardır. "Arapça aslı ışk olup sözlükte "şiddetli ve aşırı sevgi; bir kimsenin kendisini tamamen sevdiğine vermesi, sevgilisinden başka güzel görmeyecek kadar ona düşkün olması" (Uludağ, 1991:1) anlamlarına gelir. "Lugat kitaplarında aşk kelimesinin sözlük anlamının, aynı kökten olup "sarmaşık" anlamına gelen aşeka ile yakından ilgili olduğu belirtilir. Buna göre sarmaşığın kuşattığı ağacın suyunu emmesi, onu soldurup zayıflatması ve bazan kurutması gibi aşırı sevgi de sevenin sevdiğinden başkasıyla ilgisini kestiği, onu sarartıp soldurduğu için bu duyguya aşk denilmiştir" (Uludağ, 1991:1). Şair, gazelin ilk mısraına "heves, arzu, istek, aşk" anlamlarının yanı sıra "rüzgâr" anlamına da gelen *hevâ* yardımcı düşünce birimini kullanarak başlar. Âşık bu rüzgâra kendisini teslim etmiş, esintisiyle sevgilinin bulunduğu semte kadar gidebilen bir âşık olarak kendini tarif etmiştir. Bu âşk isteği onu sarmaşık gibi sarmış, soldurmuş adeta yok denecek şekilde inceltmiştir; tıpkı bir yaprak misali aşk rüzgârı nereye sürüklerse oraya savrulabilecek vaziyete gelmiştir. Dolayısıyla kendisini aşk esintilerine bırakan âşık, bütün güzellikleri içinde barındıran mekâna; yani sevgilinin mahallesine doğru yola çıkmak istemektedir. "Giderüz" redifiyle de bu yolculuğu başlatmakta ve şiir boyunca bu yolculuk sürecini devam ettirmektedir.

Tasavvufi açıdan düşünüldüğünde ise bu beyitteki aşk ilâhî aşk'a yani "hakiki aşka" tekabül eder. Bu sebeple beytin bileşik düşünce birimi olan *hevâ-yı 'ışk* beşeri aşk düşünce alanından gelmekle birlikte tasavvuf düşünce alanı olan ilâhî aşkı da içine alır. Mecazî aşkta âşık, nasıl ki aşk arzusundan yemeden içmeden kesilir, zayıflar ve gözüne uyku girmezse; hakiki aşkta da Allah'a ulaşma yolunda olan salikin, yeme, içme ve uyuma gibi bedenî endişelerden kurtulması gerekir. Hakiki aşka ulaşmada dünyaya ait olan bu cismâniyetden, ağırlıktan kurtulmadan bu yolculuğa çıkılmaz. Dolayısıyla aşkın havasına uymak yani aşkın gerekliliklerini yerine getirmek, salikin kendi benliğinden, nefsinden kurtulmasını gerektirir. Sûfîlerin nefisleriyle mücadele ederek dünyevî arzulara yüz çevirmelerinin sebebi de budur. Ancak bu şekilde salik kendi benliğinden sıyrılarak kesret âleminden vahdet âlemine doğru bir yolculuğa çıkabilir.

Hevâ (rüzgâr), *nesîm-i subh* ve *bahâr* yardımcı düşünceleri birimleri ise temel düşünce alanı *hevâ-yı 'ışk'a* hizmet etmektedir. *Nesîm-i subh* yani bâd-ı sabâ sabah esen latif ve hafif bir bahar rüzgârıdır. Divan şiirinde bâd-ı sabâ'nın en önemli özelliği haberci ve müjdeci oluşudur. Sabâ sevgilinin diyarından, mahallesinden kokusunu ve haberini âşığa getirmesiyle, "zaman zaman da âşığın selamını ve saman çöpü gibi zayıflamış bedenini sevgiliye götürmesi" (Öztoprak ve diğerleri, 2020: 544) durumuyla şiirlerde ele alınır. Burada beşeri yönden âşığı sevgiliye götüren, baharı müjdeleyen sabâ aynı zamanda tasavvufi düşünce alanından bakıldığında bir başka müjdeyi ve müjdeciyi çağrıştırmaktadır. "Arkadaşlığına güvenilen kişi" anlamında da (Çağrıcı, 2008: 1) kullanılan refîk kelimesi bu müjdeciyi çağrıştırmaktadır. Şöyle ki gece ve gündüzün eşit olduğu gün bahar ayı içerisindedir. "Bu münasebetle bahar adl ve itidal ile vasıflandırılmıştır. Ayrıca dünyaya ve âhirete aynı değeri veren, insanlar arasında eşitliği emreden, özellikle rahmet dini olan Müslümanlığın da sembolüdür" (Kurnaz, 1991: 1). Baharın gelmesiyle birçok varlığın yeniden hayat bulması gibi eşitlik ve adaleti öngören İslam'ın gelmesiyle de şirk ve günah bataklığına batan birçok insanın kalbi hidayet nuruyla yeniden yeşermiştir. Bahar mevsiminin dünyaya huzur ve neşe getirmesi gibi İslam dini de insanlığa müjde olarak gelmiş ve huzuru tesis etmiştir. Bu sebeple sabah rüzgârının bahar mevsiminin geleceğini müjdelemesi gibi Hz. Muhammed de İslam'ın müjdecisidir. Onun sevgiliden getirdiği haberler, insanlığa manevi hayat bahşetmiştir.

Pelâs-pâre-i rindî be-dûş kâse be-kef
Zekât-ı mey virilür bir diyâra dek giderüz
Sırtımızda eski püskü yırtık rintlik elbisesi, elimizde kâse ile şarabın zekâtının verildiği bir diyara kadar gideriz.

Değerlendirme Dizgesi
TDA: Tasavvuf (Rind) **DB:** *Pelâs-pâre-i rindî*
BDA: a) İlâhi aşk (tasavvuf) b)Mecazî Aşk **BDB:** *Pelâs-pâre-i rindî, Zekât-ı mey*
YDA: Meyhane **DB:** *kâse, mey*
YDA: Din (İslamiyet) **DB:** *Zekât*
YDA: Uzuv **DB:** dûş, kef

Nâilî ilk beyitte çıkmak istediği yolculuğa bu beyitle birlikte çıkmaya hazırlanır. Bu yolculuk artık mecazî aşktan öteye hakiki aşka doğru yapılan bir yolculuktur. Bu sebeple beytin temel düşünce alanı tasavvuf, düşünce birimi ise *rint*lik üzerine kurulu olup yapılan yolculuk tasavvufî bir yolculuktur. Bu yolculuğa çıkmanın bazı esasları vardır; ancak bu esaslar tam olarak yerine getirildiğinde son durağa, vahdete ulaşılmış olacaktır. Şair ilk beyitte bu esaslardan biri olan benlikten kurtuluşu rüzgâra teslim olmakla üstü kapalı bir şekilde anlatırken; bu beyitte *pelâs-pâre-i rindî* düşünce birimiyle açıklığa kavuşturur. Sözlükte "palâs (pelâs) aba, çul, eski kilim, keçe anlamına gelir. (…) Bu benzetmede dervişlerin palâs giymelerine de işaret vardır" (Pala, 2004: 368). Nâilî bu beyitte sırtında parça parça olmuş çuluyla diyar diyar dolaşan bir derviş kılığına bürünür. O lüks yaşamdan, dünya metaından uzak bir rinddir. "Onun asıl gayesi Allah rızasıdır. Toplumsal kurallara, dış görünüşe, giyim-kuşama önem vermez" (Öztoprak ve diğerleri, 2020:544). Bu nedenle dervişlerin fakirane ve gösterişten uzak hayatlarını kendisine örnek alır. Ona göre ilâhî aşka, vahdete ulaşmanın tek yolu kendi benliğini yok saymaktır.

Yolculuğa çıkmanın özünde, kendi izâfîliğini yok saymak, bütün varlığı terk etmek vardır. Kalenderîlerin önemli erkânlarından birisi de seyahat etmektir ki bu eylemin özünde de aynı düşünce yatar. Yeme içme endişesi taşımadan, evlerini barklarını terk edip sürekli belde belde sefer eden dervişlerin yapıp durdukları da aslında, insanın iç dünyasına yapması gereken yolculuğun pratikteki görünümü gibidir (Özkan, 2009: 1760).

Pelâs-pâre-i rindî düşünce birimi aynı zamanda beytin bileşik düşünce birimini oluştur. "Divan şiirinde âşık gam palâs'ını elbise diye giymiştir" (Pala, 2004: 368). Dolayısıyla pare pare olmuş rintlik elbisesi âşığın omuzlarında taşıdığı gam yükü olarak da okunabilir. Sevgiliye ulaşmada çekilen cevr ü cefâlar bir nevi bu elbiseyi simgeler. Âşık sevgilinin ona yüz vermeyeceğini bildiği halde gam yükünü omuzlanarak bu zorlu yolculuğa çıkar. Bir diğer bileşik düşünce birimi olan *zekât-ı mey* de bu beyitteki mecazî aşkı destekler niteliktedir. Şair, şarabın zekâtının verildiği bir diyara kadar gitme emelindedir. Dinen haram olan şarabın zekâtının verilmesi gibi bir durum söz konusu olamaz. Dolayısıyla böyle bir diyar mümkün olamayacağından bu durum şu şekilde yorumlanabilir: Âşık sevgilinin ona yüz vermeyeceğini, bunun mümkün olmayacağını bile bile sonu ve yeri belli olmayan bu yolculuğa çıkmaktadır. Ayrıca bu durum şairin hayat felsefesiyle ilgilidir. "Hayatında hiç içki içmeyen şairlerin dahî çok zaman meyhâneden, içkiden, sâkîden bahsetmeleri çok zaman rindâne bir hayat yaşadıklarını empoze etmek istemelerindendir" (Pala, 2004: 377).

Zekât-ı mey bileşik düşünce birimi aynı zamanda tasavvuf bileşik düşünce alanından gelmektedir. Bu bağlamda düşünüldüğünde *zekât-ı mey*in sembolik bir anlamı vardır. Klasik şiirde şarabın ilâhî aşkı temsil ettiği göz önünde bulundurulduğunda, gidilmek istenen bu diyarın gönlü sembolize eden meyhane, şarabın zekâtını kâseyle elden ele (be-kef) verenin de mürşid-i kâmili simgeleyen pir-i mugan olduğu ortaya çıkar. Beyte bu şekilde bakıldığında şairin yaptığı yolculuğunun seyri de daha iyi anlaşılacaktır. Kendi gönlüne seyahat eden Nâilî, kendisine ilâhi aşkı sunup vahdete ulaştıracak bir rehber yani mürşid-i kâmil arayışı içerisindedir. "Kişinin mal varlığının zekâtı olduğu gibi manevi varlığı olan ilminin de zekâtı olmalıdır. Mutasavvıfların derinleştikleri ilmin Allah'ı tanıma mertebelerinde ilerleme olduğu göz önünde bulundurulduğunda, onların bu değerli varlıklarının zekâtı bile Nâilî'yi mesrur etmeye yetecektir" (Sağlam, 2020: 159).

Virüp tezelzül-i Mansûr'ı sâk-ı ʿarşa temâm

Hudâ Hudâ diyerek pây-ı dâra dek giderüz

Mansûr'un sarsıntısını arşın direğine ulaştırıp Allah Allah diyerek darağacına kadar gideriz.

Değerlendirme Dizgesi

TDA: Tasavvuf (Mutasavvıf) **DB:** *Mansûr*, *Hudâ Hûda* nidâsı

BDA: Tasavvuf (fenâfi'llâh) **BDB:** sâk-ı 'arş, pây-ı dâr

YDA: Tasavvuf Tarihi **DB:** tezelzül-i Mansûr, dâr

İlk beyitte yolcuğa çıkmak isteyen Nâilî, ikinci beyitte bu yolculuğun esaslarını yerine getirmeye başlar ve nihayet bu beyitte kendine rehber edindiği Mansûr'un kimliğine bürünerek vahdete yani fenâfi'llâh'a ulaşma yolunda ilâhî bir yol çizer. Bu sebeple beytin temel düşünce alanı tasavvuf olup düşünce birimi bir mutasavvıf olan *Mansûr*'dur. Hallâc-ı Mansûr (ö. 922), genç yaşta tasavvufa giren, memleket memleket dolaşarak İslam'ı yaymaya çalışan ünlü bir sûfîdir. Zühd ve takvada çok ileridir. "Tasavvuf yolunda ilerleyince fenâfi'llâh'a ulaştı ve "Ene'l Hakk (Ben Hakkım)" dedi. Bağdat'ın meşhur sîmaları ve seçkinleri arasında dostları olduğu gibi muhâlifleri de vardı. Bu sözün bâtınî mânâsını değil de zâhirî mânâsını ele alanlar onu münkir kabul ettiler" (Pala, 2004: 185). Görüşleri şeriata aykırı bulunan Mansûr, hapse atılır. Sekiz yıl boyunca hapiste kalır. Serbest bırakıldığında fikirlerini eskisi gibi anlatmaya devam eder. Ona muhalif olan kişilerin kışkırtmalarıyla darağacına gönderilen Mansûr'un yolda giderken minarede ezan okuyan bir müezzin görerek ona yalancı diye bağırdığı rivayet edilir. Müezzine minareden inmesini söyleyen Mansûr, onun yürekten "Allahuekber" demediğini şayet deseydi minarenin onun ayağı altında eriyeceğini söyler. Hemen bir kayanın üzerine çıkarak "Allahuekber" der. Bunun üzerine kaya ayaklarının altında erir (İpekten, 2006:43).

Söz konusu beyitte yardımcı düşünce alanı tasavvuf tarihine ait olan Hallâc-ı Mansûr'un "Allahuekber" nidasıyla kayayı paramparça etmesi hadisesine ve darağacına götürülmesi hadisesine telmih vardır. Nâilî, bu vakalara telmihte bulunarak kayayı parçalayacak kadar güçlü bir ihlas ve samimiyetle ancak kişinin kendi benliğinden kurtulabileceğini bir sûfî üzerinden göstermiş olur. Bütün eşyayı Hakk'ın isim ve sıfatlarının yansıması olarak gören Mansûr'un "Ene'l Hakk" sözünün "Ben yokum, sadece Allah var" demesi onun fenâfillâh'a ulaştığını ve kendi benliğinden kurtulduğunu gösterir. Nâilî'nin beyti "giderüz" redifiyle tamamlaması da bu açıdan tesadüfî değildir. Nâilî, kendisinin de Mansûr'un takip ettiği yoldan gittiğini ya da gitmek istediğini dile getirir. Bunu yaparken de tıpkı Mansûr gibi ölüme "Allah Allah!" diyerek gideceğini söyler.

Beytin bileşik düşünce birimleri olan *sâk-ı 'arş* ve *pây-ı dâr* terkipleri ise fenâfillaha ulaşmanın sembolik birer göstergeleri olarak okunabilir. Sözlükte "çadır, çardak, taht" anlamlarına gelen arştan "(…) itibaren Allah ilminin başlaması ve Levh-i Mahfûz'un Arş'ta bulunduğuna inanılması dolayısıyla mecazen Allah'ın takdirinin geldiği yer olarak bilinir. Allah'ın kudret ve ululuğu bu kattan evrene yayılır" (Pala, 2004: 27). Sâk ise Arapça baldır ve sap anlamlarına gelir. Bu beyitte ise Mansûr'un darağacına giderken yaşattığı zelzelenin aynını arşın direğine ulaştıracak kadar yüksek bir imana sahip olma arzusu gerektirdiğini ifade eder. Nâilî, göklere ulaşmak için alçakta, ayaklar altında (*pây-ı dâr*) bulunan hayatı hiçe saymak gerektiğini; asıl hayatın yüksekte bulunan arş gibi yücelikte olabileceğini ifade eder. Bu sebeple arşın göklerin en üst makamına yani fenâya giden yol, darağacının ayağından (*pây-i dâr*) yani kendi varlığından, benliğinden kurtulmaktan ve korkusuzca ölüme, vahdete gitmekten geçeceğini söyler.

İderse kand-i lebün hâtır-ı mezâka hutûr

Diyâr-ı Mısr'a degül Kandehâr'a dek giderüz

Senin dudağının lezzeti hatıra gelirse, Mısır diyarına değil Kandehar'a kadar bile gideriz.

Değerlendirme Dizgesi

TDA: Tasavvuf (Fenâfillah) **DB:** leb

BDA: a) Tasavvuf b) Uzuv **BDB:** *kand-i leb*
YDA: Ülke ve Şehir **DB:** Mısır, Kandehâr
YDA: Şeker ve Tat **DB:** kand, Kandehâr, mezâk

Bu beytin temel düşünce alanı tasavvuf olup anlamın fenâfi'llâhı temsil eden *leb* düşünce birimi üzerinde yoğunlaştığı görülüyor. Dudak anlamına gelen *leb* "Görünüşündeki güzellik, renk, darlık, yuvarlaklık, kenarındaki ben, ayva tüyleriyle çevrili oluşu, konuşma, söz, ağız oluşturucu vs. yönleriyle divan şiirinin vazgeçemediği bir güzellik ögesidir. (…) Görünmeyecek kadar küçüktür, bir noktadır, hatta hiç görünmeyebilir, hayâldir" (Pala, 2004: 285). Nokta kadar hatta yok oluşu sebebiyle dudak, tasavvufta yokluğu simgeleyen bir kelimedir. Söz söylediği vakit var olduğu anlaşılır. Bu yönüyle bileşik düşünce birimi olan *kand-i leb* terkibinden dudağın ilâhî feyizlerin ve manevi lezzetlerin kaynağı olduğu söylenebilir. Bu sebeple dudak şekerdir. Oradan çıkan sözler de tatlı ve lezzetlidir. Ayrıca söz ağızdan çıkmakla birlikte yoktan var etmenin mümkün olduğunu da ortaya koyar. Allah da kâinatı yoktan var etmiştir. Allah'ın bütün eşyayı yoktan var etmesi yarattıkları vasıtasıyla bir çeşit konuşmadır. Bunun bilincinde olan Nâilî yolculuk boyunca ifade etmeye çalıştığı benliği yok etme gayesini yokluğu simgeleyen *leb* üzerinden anlatır. Eğer onun gönlüne o yokluk, fenâ olma zevki yer ederse, artık hiçbir şey ve hiçbir kimse ona mani olamaz. Başka bir deyişle manevi bir yola girmiş bulunan şair, sevgilinin dudağından çıkacak güzel bir söz için neresi olursa olsun gitmeye ve asıl varlığı bulmaya hazırdır. Bu bağlamda gidilecek mekân olarak güzel şeker kamışlarının yetiştiği yer olan Mısır'ın ve şeker (kand) kelimesiyle arasında ilgi kurulan Kandehar'ın seçilmesi de beyitteki lezzet lafzıyla uyumludur.

Ayrıca bu beyit salikin kâmil mürşidin sözlerinden istifade etmesi, onun anlattıklarından feyiz alması bağlamında da düşünülebilir. Allah'ı bulma yolunda ilerleyen salikin gönlünü aydınlatan, manevi lezzetlere gark eden mürşid-i kâmili arama yolculuğu olarak da okunabilir. Her beyitte farklı bir kişiliğe bürünen şair bu beyitte de salik rolüne bürünmüştür. Şair, kâmil bir mürşitten ders alarak manevi mertebelere yükselebilmek için dünyanın neresi olursa olsun gitmeye hazırdır. Eğer ki sevgilinin (mürşidin) dudağının lezzeti Nâilî'nin hatırına gelirse, onun gidemeyeceği yer aşamayacağı yolculuk yoktur. Dudaklarından tatlı feyizler döken mürşid neredeyse Nâilî de onun yolundadır. Dolayısıyla bu beyit yoklukta varlık bulma, ilahi sırları anlama, kâmil mürşidin feyziyle manevi mertebelerde yükselme gibi iç içe geçmiş mana tabakalarıyla örülmüştür

Tarîk-ı fâkada hem-kefş olup Senâʾî'ye
Cenâb-ı Külhanî-i Lâyhâr'a dek giderüz
Fakirlik yolunda, Senâî ile aynı ayakkabıyı giyip Külhanî-i Lâyhâr hazretlerine kadar gideriz.

Değerlendirme Dizgesi
TDA: Tasavvuf (fakr) **DB:** *Tarîk-ı fâk*
BDA: a) Tasavvuf (Tarikat) b) Eşya (ayakkabı) **DB:** hem-keşf
YDA: Tarihi Şahsiyetler **DB:** *Senâ'î*, *Külhanî-i Lâyhâr*

Tarîk-ı fâk düşünce birimi diğer beyitlerde olduğu gibi tasavvuf düşünce alanına ait bir terkiptir. Bu kavramın çıkış noktası aslında önceki beyitlerde ele alınan dünya metaından vazgeçme ve kurtulma arzusudur. Şair bu yolculukta fakr (fakirlik) yolunu seçerek ona yük olan dünya nimetlerinden kurtulmayı istemektedir. Fakr "insanın zorunlu ihtiyaçlarını karşılayacak imkânlardan yoksun olması veya kendisini her zaman Allah'a muhtaç bilmesi anlamında tasavvuf terimi" (Uludağ, 1995:1)dir. Kısaca "tasavvufa göre fakr, mevhum varlığı yok etmek ondan sıyrılmaktır. Böylece fenâ fillâh'a mazhar olunur. (…) Tasavvufa göre bu yoksulluk maddî değil, manevîdir. Yani varlıktan geçmek ve kendini Allah'ta yok etmektir" (Pala, 2004: 146). Hakikat yolunda ilerleyen bir müridin kendisinin hiçbir şeyin sahibi olmadığını, her şeyin hakiki sahibinin Allah olduğunu kavrayabilmesi için fakirlik yolunu tercih etmesi gerekir. Salik ancak bu şekilde Allah'a muhtaç olduğunu hiçbir zaman unutmaz.

Bu bağlamda, beytin manasını daha iyi anlamak için, Senâî ile Külhanîi Lâyhâr'ın kim olduklarını bilmek gerekir.

Beyitte Hakîm Senâî (ö.1131) ve Külhanî-i Lâyhâr arasındaki hadiseye telmih yapılmıştır. Gazne'de dünyaya gelen Hakîm Senâî, soylu bir aileye mensup olup iyi bir eğitim görmüştür. Devrin ünlü şairlerinden olan Senâî, şiirlerinde dünyevi konulara yer verip padişahlara kasideler yazar. Külhanî-i Lâyhâr'la tanıştıktan sonra bu tarz şiirler yazmayı bırakıp tasavvufa yönelir. Büyük bir mutasavvıf olan Külhanî-i Lâyhâr, külhanda yaşar ve üzüm tortusu yiyerek yaşamını sürdürür. Bu büyük zatın etkisiyle dünyadan büsbütün soğuyan Senâî, yalın ayak dolaşmaya başlar. Onun bu hâline üzülen yakınları ısrarla ona bir çift ayakkabı giydirirler. Ayakkabının, Allah'a ulaşma yolunda kendisine engel olduğunu düşünen Senâî, ertesi gün ayakkabıları çıkararak yakınlarına iade eder (İpekten, 2004: 93-94). Nâilî aslında bu beyitte fakirlik yolunda giden kişileri kendisine örnek almıştır. Şair, beyitte hakikate ulaşma yolundaki müridi alıkoyacak her türlü dünya yükünden uzak durması gerektiğini Senâî'nin ayakkabı hadisesini çağrıştıracak kavramlar kullanarak göstermiş olur: "fakirlik yolu", "ayakkabı" ve "gideriz". Aynı zamanda *hem-kefş* bileşik düşünce birimiyle Senâ'î'yle aynı ayakkabıyı giydiğini söyler. Dolayısıyla beytin bileşik düşünce birimi olan *hem-kefş* iki farklı bileşik düşünce alanından gelmektedir. Hem-kefş olmak "pabucu bir olmak, aynı ayakkabıyı giymek, ayaktaş olmak, aynı yolda olmak demektir."[2] Bu sebeple tasavvufi manada ilişkilendirildiğinde şair, Senâî ile aynı ayakkabıyı giyerek onun gittiği yolu takip ettiğini ifade etmek istemiştir. Senâî ile aynı kararı vermeden yani bir dünya eşyası olan ayakkabıdan kurtulmadan böyle bir yolculuğa çıkılamayacağını da işaret eder. Senâî ile aynı yolda olduğunu belirten Nâilî meşakkatli ve sınavlarla dolu bu yolculukta Külhanî-i Lâyhâr'ın ulaştığı mertebeye kadar gitme arzusundadır.

Felek girerse kef-i Nâ'ilî'ye dâmânun
Senünle mahkeme-i Girdgâr'a dek giderüz
Ey felek, eğer eteğin Nâilî'nin eline geçerse seninle ilahi mahkemeye dek gideriz.
Değerlendirme Dizgesi
TDA: Kozmik Âlem **DB:** *felek*
BDA: a) Kozmik alem b) Dini inanış (kader) **DB:** felek
YDA: Tasavvuf **DB:** mahkeme-i Girdgâr
YDA: Kıyafet **DB***: dâmân*
YDA: Şair **DB:** Nâilî
YDA: Uzuv **DB:** kef

Gazelin son beyti olan bu mısralarda Nâilî, vahdete doğru giden yolculuğunun yönünü *mahkeme-i Girdgâr* (Allah'ın mahkemesi)'a giderek değiştirir. Önceki beyitlerde yolculuğun esaslarını yerine getirmeye çalışan bir mutasavvıfken ve tam vahdete yaklaşmak üzereyken bir anda bu beyitle durumundan yakınmaya başlar. Müşteki olarak ilahi mahkemeye doğru gitmek ve burada felekle hesaplaşmak istemektedir. Artık beytin düşünce alanı tasavvuftan çıkıp temel düşünce alanı kozmik âlem olan felek düşünce birimi üzerine kuruludur. Burada şikâyet konusu ve sebebi olan felek eski astronomiye göre dokuzuncu katta bulunan Atlas feleğidir. "Atlas feleği yirmi dört saatte bir devrini tamamlar. Bu devr (dönüş), doğudan batıya olup, diğer felekleri de döndürür. (…) Atlas feleği dönerken diğerlerini de kendi istikametinde dönmeye zorlar. Bu dönüş büyük bir özellik taşır. Kendi istikameti dışında dönüşe zorlanan sekiz felek, insanların tâlihleri, refâh ve mutlulukları üzerinde şikâyet etmenin nedeni budur" (Pala, 2004: 149). Ayrıca felek, halk arasında dönek ve hileci bir kadın olarak da algılanmıştır. Talihten şikâyet ederken kullanılan "kahpe felek", "zalim felek" gibi ifadeler onun bu niteliklerini ortaya koyar. Nâilî de dünya nimetlerinden el etek çekmesine, büyük mutasavvıfları örnek alarak maneviyatını güçlendirmeye çalışmasına rağmen vahdete ulaşmada muvaffak olamaz ve bunun

[2] Onan, N. Halil (1946). İzahlı Divan Şiiri Antolojisi. MEB

sebebi olarak feleği sorumlu gösterir. O da feleği bir nevi dönek ve hileci bir kadın olarak görür. Onun dönen eteğini ele geçirip ondan hesap sormak ister. Aslında onun hesabı kendi nefsiyle olan mücadelesidir. O her ne kadar fenâfi'llâh mertebesine ulaşmayı isteyen bir mürşid-i kâmil olmak istese de çıktığı bu manevi yolculukta nefsine yenik düşmüş başarılı olamamıştır. Fakat o bu yolculuk boyunca hep hakiki aşka kavuşmayı istemiş ve bunu "giderüz" redifiyle sürekli dile getirmiştir.

Beytin temel düşünce alanı kozmik âlem olan feleğin beytin bileşik düşünce alanı olan dini inanışla da ilişkisi vardır. Şöyle ki çoğunluğu iyi bir İslami altyapıya sahip olan klasik şairler, hayır ve şerrin Allah'tan olduğunu biliyorlardı. Kaza ve kadere itiraz etmek inandıkları değerlere ters düşmesinden ötürü yaşadıkları zorluklardan feleği sorumlu tutarak ruhsal bunalımlardan bir nebze de olsa kurtulmaya çalışıyorlardı. Maneviyata inanan, Allah'a kavuşma mücadelesi veren fakat muvaffak olamayan Nâilî de manevi sahadaki başarısızlığından feleği sorumlu tutar. "Nâilî gazellerinde iyi bir mutasavvıf olamadığını göstermiştir. "Hemen her beytinde dünya bağlarından kurtulmak, Tanrı'ya kavuşmak istediğini dile getirir fakat bunda başarılı olamaz… Böylece tasavvufi şiirlerinin hemen hepsinde dünya bağlılığı, istekleri, ihtirasları ile bunlardan kurtulma çabaları, bu arada geçirdiği ruh mücadeleleri ve sonunda yenilgisi, başarısızlığından doğan ıstırabı dile getirmiştir"(İpekten, 2004: 48, 82).

Sonuç ve Değerlendirme

Bu çalışmada, Nâilî'nin "giderüz" redifli gazeli düşünce alanı merkezli metin çözümleme yöntemine göre açıklanmaya çalışılmıştır. Bu gazelde yer alan beyitlerin temel düşünce alanları şu şekildedir: 1. beyit: aşk; 2. beyit: tasavvuf; 3. beyit: tasavvuf; 4. beyit: tasavvuf; 5. beyit: kozmik âlem. Buna göre tespit edilen temel düşünce alanları sayesinde beyitlerin gerçek iletisini anlamak daha kolay hale gelmiştir. Bu beyitlerde belirlenen temel düşünce alanlarından hareketle gazelin tasavvuf düşünce alanı üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Nâilî'nin bu gazelindeki üslup özellikleri göz önünde bulundurulduğunda onun mutasavvıf yönünün etkisinin olduğu görülür. Manevi yolculuk üzerine kurulan gazelin genelinde Nâilî, ilahi aşkın sırlarına vasıl olma, fenafillaha ulaşma ve yolculuk esnasındaki esaslara vakıf olma arzularını dile getirir. İlk beş beyitte bu arzuya ulaşmak için kişiyi hakikate götürecek farklı yollar sunar. Son beyitte ise hakikate ulaşmada başarısız olduğunu dile getirir.

Klasik şiiri anlamada yeni bir yöntem olan DAM, divan şiiri metinlerinin zaman ötesi bir nitelik taşıdığını ve bu metinlerin iletisinin çağdaş insanla temas edeceğini ileri sürmektedir. Her ne kadar diğer şerh yöntemleri de aynı kavramları ele alıp benzer sonuçlara ulaşsa da DAM yönteminin kavramların birbiriyle olan ilişkisini açıklamada izlediği yol daha pratik ve daha öğreticidir. DAM yönteminde metinde ilk olarak belirlenen temel düşünce alanları tenasüp ilişkisi çerçevesinde anahtar kavramlarla ilişkilendirilerek bu kavramların diğer alt kavramlarla ilişkisiyle birden fazla ağa ulaşılır. Bu şekilde kelime ve terkiplerin birbiriyle ilişkileri ve bu ilişkilerin arkasındaki asıl iletiler bu ağlar üzerinden daha net bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Bu sebeple divan şiirine yeni bir bakış açısıyla bakma fırsatı veren bu yöntem bize Nâilî'nin manevi anlamda çıktığı yolculukta bize sunduğu yollar ve durakların manalarını anlamada büyük olanak sağlamıştır.

KAYNAKÇA

Çağrıcı, Mustafa "Rıfk", Tdv İslâm Ansiklopedisi, Https://İslamansiklopedisi.Org.Tr/ Rifk (23.04.2022).

Doğaner, Suna (2004). "Mısır", TDV İslam Ansiklopedisi, C 29, s. 584-586, Ankara.

İpekten, Haluk (2004). *Nâilî Hayatı Sanatı Eserleri*. Ankara: Akçağ Yayınları.

İpekten, Haluk (2006). *Şeyh Gâlib Hayatı Sanatı Eserleri*. Ankara: Akçağ Yayınları 2006.

Kurnaz, Cemal. "Bahar", Tdv İslâm Ansiklopedisi, Https://İslamansiklopedisi.Org.Tr/Bahar--Edebiyat (23.04.2022).

Onan, N. Halil (1946). *İzahlı Divan Şiiri Antolojisi*. Meb.
Özcan, Azmi (2001). "Kandehar", TDV İslam Ansiklopedisi, C 24, s. 293-294, İstanbul.
Özkan, Ömer (2009). Tasavvufî Mesnevîlerde Sıklıkla İşlenen Bir Motif: Sefer / Seyahat. Turkish Studies 4/3.
Öztoprak, N. Ve diğerleri (2020). *Üniversiteler İçin Eski Türk Edebiyatı Metin Şerhi (17.- 19. Yüzyıllar)*. İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık.
Pala, İskender (2004). *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*.İstanbul: Kapı Yayınları.
Sağlam, Ayşe (2020). Nâilî'nin "Giderüz" Redifli Gazelinin Yolculuk Bağlamında Tahlili. *Batman Akademi Dergisi*, C. 4, S. 1, 12-20.
Savi, Saime İnal (2009). "Senâî", TDV İslam Ansiklopedisi, C 36, s. 502-503, İstanbul.
Şentürk, Ahmet Atilla (1999). *Osmanlı Şiiri Antolojisi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
Uludağ, Süleyman "Aşk", Tdv İslâm Ansiklopedisi, Https://İslamansiklopedisi.Org.Tr/Ask#1 (23.04.2022).
Uludağ, Süleyman "Fakr", Tdv İslâm Ansiklopedisi, Https://İslamansiklopedisi.Org.Tr/Fakr (26.04.2022).
Uludağ, Süleyman (1997). "Hallâc-ı Mansûr", TDV İslam Ansiklopedisi, C 15, s. 377-381, İstanbul.

ГАЗЕТ ТІЛІНДЕГІ ТҮРКІ ТІЛДЕРІНЕ ОРТАҚ ФОЛЬКЛОРЛЫҚ ПРЕЦЕДЕНТТІ ЕСІМДЕР

Айгерим КАППАСОВА[*]
Алмагуль АДИЛОВА [**]

Түйіндеме: Мақалада қазақ тілінде жарық көретін газет беттерінде кездесетін прецедентті есімдердің қолданысы қарастырылады. Прецедентті құбылыстардың символы саналатын прецедентті есімдер біздің зерттеуіміздің басты нысаны болып отыр. Соның ішінде түркі тілдеріне ортақ фольклорлық прецедентті есімдердің БАҚ-тағы көрінісін анықтау - біздің мақаламыздың басты мақсаты. Зерттеу мақаламыздың жаңалығы ретінде қазіргі қазақ тілді басылым беттеріндегі мақала тақырыпаттарында кездесетін түркі тілдеріне ортақ фольклорлық прецеденттік есімдер қаралды, жинастырылды. Және фольклорлық прецеденттік есімдердің дереккөздері көрсетіліп, сипаттамалары берілді. Қазақ тіл білімінде алғаш рет ұлттық символға айналып, ұлт бейнесін сипаттайтын фольклорлық прецедентті есімдердің бұқаралық ақпарат құралдарындағы көрінісі айқындалды. Ғалым В. Красныхтың сызбасы бойынша жинастырылған фолклорлық прецедентті есімдердің дифференциялық сипаттары ашылды. Мақалада көркем мәтінді лингвомәдени талдау, интерпретация, контекстік талдау, жинақтау, салыстыру әдістерінің ұстанымдары басшылыққа алынды. Мақаланың теориялық базасы ретінде В. Красных, Д.Б. Гудков, И.В. Захаренко, Т. Жанұзақов, І. Кеңесбаев сынды ғалымдардың еңбектері қаралды. Прецедентті феномендер арқылы ұлттық-мәдени ерекшеліктерді көрсету үшін, бұл құбылыстардың семантикалық мазмұнын ашу үшін сипаттамалық әдіс қолданылды.

Anahtar Kelimeler: *Прецедентті Феномен, Фольклорлық Прецедентті Есім, Фольклор, Газет Тілі, Түркі Мәдениетіне Ортақ Туынды.*

Folklore Precedent Names Common for Turkic Languages in Newspaper Language

Abstract: The article examines the use of precedent names found on the pages of newspapers published in the Kazakh language. Precedent names, which are symbols of precedent phenomena, are the main object of our research. Among them, the main purpose of our article is to determine the expression in the media of folk precedent names common to Turkic languages. The novelty of our research article is the consideration of the use of folklore precedent names found in the titles of articles on the pages of modern Kazakh-language publications. Based on the characteristics of folklore precedent names, their activities are reflected in the newspaper text, pragmatic potential. For the first time in Kazakh linguistics, it became a national symbol and the reflection in the media of folklore precedent names characterizing the image of the nation was determined. The differential characteristics of folklore precedent names have been identified, according to the schedule of V. Krasnykh. The article was guided by the principles of methods of linguistic and cultural analysis, interpretation, contextual analysis, generalization, comparison of artistic text. To reflect national-cultural features through precedent phenomena, a descriptive method was used to reveal the semantic content of these phenomena.

Key Words: *Precedent Phenomenon, Folklore Precedent Name, Folklore, Newspaper Language, Common Work Of Turkic Culture.*

Кіріспе

«Прецеденттілік» термині қазақ тіл білімінде көңіл бөлініп зерттеліп жатқан мәселенің бірі. Ю.Н. Карауловтан бастау алған бұл ұғымды В.В. Красных, Д.Б. Гудков, И.В. Захаренко когнитивті лингвистиканың бір құбылысы ретінде, кей ғалымдар психолингвистикалық талдаудың нысаны ретінде (Ю.Н. Караулов, Ю.А. Сорокин), ал ғалымдардың біршама тобы прецеденттілікті лингвомәдениеттанудың құндылығы деп қарастырады (Е.М. Верещагин, В.Г. Костоморов, Н.Д. Бурвикова, Ю.Е. Прохоров, З.К. Ахметжанова, Г.Б. Мадиева, Е.А. Журавлева, Н.А. Таирова). Прецедентті құбылыстар құрылымдық-семантикалық жағынан прецедентті атаулар, прецедентті мәтіндер, прецедентті жағдайлар, прецедентті айтылымдар деп төрт топқа жіктеледі. Бұл әлеуметтік-прецедентті, ұлттық-прецедентті және универсалды-прецедентті деп бөлінген прецедентті феномендер бүкіл қоғамға белгілі болатын, өзекті болып табылатын, сондай-ақ уақыт өткен сайын жаңарып отыратын құбылыс.

[*] PhD докторант, Е.А, Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің PhD докторанты, aigerim.kappas@gmail.com
[**] Ф.ғ.д., проф., Е.А, Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, adilova2010@mail.ru
DOI :10.30546/100981.2024.030

Прецедентті құбылыстардың көркем шығармаларда, әсіресе қазіргі қазақ әдебиетіндегі көрінісін көптеген отандық ғалымдар зерттеп жүр (Адилова А.С., Мадиева Г.Б., Иманбердиева С.Қ., Абдыханова Б.А.). Ал публицистикалық стильдегі прецедентті құбылыстар мәселесі әлі талай зерттеуді қажет етеді. Бұл прецедентті феномендер мерзімді баспасөз беттеріндегі тақырыптарда, газет мәтіндері құрамында кеңінен қолданылады. Және олар шығарма бойына ұлттық ақпарды, ұлттың мәдениетін, негізгі құндылығын, ұлттық сананы жинақтап береді.

Прецедентті құбылыстардың символы саналатын прецедентті есімдер біздің зерттеуіміздің басты нысаны болып табылады. Соның ішінде БАҚ-тағы фольклорлық прецедентті есімдердің қолданысы алғашқы зерттеулердің бірі болмақ. Прецедентті есімдер – мәтінде қолданылатын көпшілікке кеңінен танымал жалқы есімдер. Оларды белгілі бір оқиғаларға негізделген мәдени белгі, символ десек те болады. Орыс ғалымы В. Красных прецедентті есімдердің құрылымы дифференциалды сипатты құрайтын өзектен (ядро) және периферия қабатынан тұрады деп көрсетеді. Дифференциалдылық деген прецедентті есім денотатын барлығынан ерекшелеп тұратын негізгі сипат. Ол белгілі бір адамның не заттың мінез-құлқы, адами қасиеттері немесе сыртқы келбеті, пішіні тәрізді белгілерді (жиынтығын) қамтитынын (мысалы, Алпамыс – батыр, Қыз Жібек – hас сұлу) көрсетеді, сонымен қатар прецедентті есім прецедентті жағдай арқылы да өзектенетінін атап айтады. Ал прецедентті есімнің төлсипаттары (атрибуттары) ретінде ғалым денотатқа тән жекелеген ерекшелікті, киімі сынды қосымша белгілерді алады (мәселен, Сталиннің мүштігі, Асан Қайғының Желмаясы). Бұлардан басқа, біздіңше, жекелеген прецедентті есім денотаты ұстаған аспап та есімнің периферия қабатына кіріп, белгілі бір тұлғаны немесе жағдайды таныта алады. Әр прецедентті есімді қабылдаудың инварианты дифференциалды белгілерге сүйенсе, оның перифериясы көпке мәлім атрибуттарымен қатар, әр адамның немесе халықтың жеке (индивидуалды) танымын қамтып, қабылдау вариантына негіз болады (Толағайдың ғұмыры қысқа).

Сол сияқты В. Красных прецедентті есім жалқы есім ретінде не прецедентті есім ретінде қызмет атқаруы мүмкін деген ой айтады. Және прецедентті есім болуы үшін 1) Прецедентті есімді дәл осылай көпшіліктің қабылдауы керек; 2) прецедентті мәтін, прецедентті жағдайдың символы ретінде қызмет атқаруы қажет деген негізгі екі жағдайды ұсынады (Красных, 2003: 199).

«Прецедентные имена в массовой коммуникации» атты көлемді монография жазған зерттеуші Е. Нахимова прецедентті есімдердің типологиясын жасады. Ғалым прецедентті онимдерді былайша жіктейді:

1) Көркем шығарманы білдіретін прецедентті есімдер;

2) Уақытты көрсету арқылы маңызды жағдайды беретін прецедентті есімдер;

3) Болған орынды белгілей отырып жағдайды көрсететін прецедентті есімдер;

4) Компания, зауыт, банк сияқты бизнес объектілерді көрсететін прецедентті есімдер;

5) Үлкен атақ, даңққа ие болған географиялық орындарды білдіретін прецедентті есімдер;

6) Келесі мемлекеттің тарихи өмірін еске түсіретін елдің прецедентті есімі;

7) Үлкен кемелердің прецедентті есімі (Нахимова, 2007: 73).

Қазақстандағы ономастика мәселесін жан-жақты қарастырған Г. Мадиева «Имя собственное в контексте познания» атты зерттеу еңбегінде қазақ тіл білімінде прецедентті есімдердің арнайы зерттелмегенін алға тартады. Ғалым прецедентті есімдерді адамзаттың когнитивтік кеңістігін құрайтын универсалды (Гамлет, Наполеон, Гитлер) және ұлттық когнитивтік негіздегі нағыз ұлттық (Қарабай, Плюшкин) деп бөледі (Мадиева, 2019: 89).

Зерттеуші С. Иманбердиева «Құтты білік», «Диуани Хикмет», «Мұхаббат-наме», «Ақиқат сыйы» сияқты орта ғасыр ескерткіштерінің ономастикалық жүйесін, олардағы онимдердің құрылымын, онимдерді зерттеудің функционалды-прагматикалық бағытын талдайды. Сонымен қатар осы түркі жазба ескерткіштеріндегі онимдердің қазіргі қазақ тіліндегі қолданысын, ерекшелігін зерттейді, «Жаратушы» концептісінің лингвоконцептологиялық көрінісіне ерекше тоқталады (Иманбердиева, 2010: 290).

Ғалым Ф.М. Әшімханова болса қазақ тіліндегі антропонимдердің лингвомәдени жүйесін, этномәдени сипатын және әлеуметтік мәнін зерттеді. Сондай-ақ ғалым еңбегінде лақап есімдер, прецедентті антропонимдер, сакральді (киелі) антропонимдер, араб-парсы тілінен енген антропонимдер, қазақ эпосындағы кісі есімдері сияқты мәселелер қарастырылады (Әшімханова, 2007).

XX ғасырда қазақ лингвистикасында прецедентті есім термині қолданылмаса да, жалқы есім ретінде бір қырынан қарастырылған болатын. Оған дәлел Т. Жанұзақов, І. Кеңесбаев, Т. Қоңыров сынды ғалымдардың еңбектері.Т. Жанұзақов ономастиканың зерттелуін, соның ішінде қазақ ономастикасының зерттелуіне аналитикалық шолу жасаған қазақ ғалымы. Тіл біліміндегі жалпы есімдердің жалқыға, жалқы есімдердің жалпыға ауысу заңдылықтарын жан-жақты қарастырды. Алаңғасар, әпенді Қожанасыр, бір-біріне ынтық Қыз Жібек пен Төлеген, Қозы мен Баянды, фольклорлық шығармалардағы батырлардың сәйгүліктері Тайбурыл, Шалқұйрық, Байшұбарларды айтып өтеді. Сан есімнен жасалатын Бірлік, Екібай (түрік тілінде Экилбай), Үштөбе, Жетісу, Тоғызбай сынды жалқы есімдерге тоқталып кетеді. Ғалым сол сияқты араб, иран, моңғол, орыс тілдерінен жасалған онимдерді де қарастырған болатын (Жанұзақов, 2006].

Қазақ тіл білімінде прецедентті есімдер, соның ішінде фольклорлық прецедентті есімдер тақырыбында алғаш рет Б.А. Абдыхановаңың диссертациялық зерттеу жұмысы жазылды. Автор фольклорлық прецедентті есімдерді көркем шығарма негізінде қарастырды. Диссертациялық жұмыста фольклорлық прецедентті мәтіндер қазақ тіл білімінде алғаш рет зерттеу нысанына айналды және мәтінаралық байланыстар прецедентті зерттеудің бастапқы шарты ретінде қарастырылды, прецеденттік мәтін фольклормен және қазіргі мәтінмен тығыз байланыста зерттелді. Ізденуші қазіргі көркем шығармалардағы фольклорлық мәтіндердің прецеденттік мәтін түрінде берілу жолдарын айқындап, олардың рөлі сипаттаған.

Прецедентті мәтінді «ілкі мәтін» деп берген Ж. Жакупов, Б. Абдыхановалар олардың көркем шығармада берілуін мынадай тәсілдермен берілетінін көрсетеді: 1) фольклорлық прецедентті трансформациялап енгізу; 2) фольклорлық прецедентті тақырыпат түрінде жұмсау; 3) фольклорлық прецедентті көптік мағынада жұмсап жағымсыз эмоция тудыру; 4) жалқыдан жалпыға өткен фольклорлық ілкі антропонимдер; 5) сұраулы сөйлем арқылы түзілген прецедентті мәтіндер; 6) теңеу арқылы берілген прецедентті есімдер; 7) экспрессивті-бағалауыштық метафора арқылы берілген прецедентті есімдер; 8) контекстуалдық антонимдерді пайдалану тәсілі (Абдыханова, 2018).

Фольклорлық прецедентті есімдер біз қарастырған бұқаралық ақпарат құралдарында тақырыпат ретінде, трансформацияға ұшырау, жалқыдан жалпыға өту және сұраулы сөйлем арқылы жұмсалған. Әр қолданылған әдістің өзіндік ерекшелігі бар. Бірінің ақпараттық сипаты ерекше болса, екіншісі оқырман назарын бірден аударушы тілдік құрал болады. Енді бірі оқырманға әсер ету, ой салуды мақсат етсе, енді бірі кейіпкер сипатын тереңірек ашуды көздейді. Сол себепті де журналист фольклорлық прецедентті есімдерді өз мақаласын өзекті етіп, ақпаратты оқырманға дұрыс, әсерлі жеткізу үшін қолданып отырады.

Прецедентті мәтіндерге ежелгі аңыздар, миф әңгімелер, халық әндерін жатқызсақ, сол фольклордағы кейіпкерлер атауы прецедентті есім болмақ.

Фольклорлық прецедентті есімдер – әлемнің ұлттық-тілдік бейнесін құраушылар. Фольклор арқылы, фольклорлық прецедентті есімдер арқылы әр халықтың болмысы, құндылығы көрінеді.

Жалпы журналистер фольклорлық прецедентті мәтіндерді нақты мақсатпен қолданады, сондықтан олар журнал, газет мәтін тақырыптарында, теледидар бағдарламаларында, тіпті жарнама әлемінде көптеп көрініс табуда. Кейінгі кезде баспасөз беттеріндегі интертекстуалдылық деңгейі жоғары десек болады, себебі журналистер өз шығармасына назар аударту мақсатында, оқырман көңілін аулау үшін, экспрессивті-эмоционалды бояу беру мақсатында осы әдісті жиі қолданады. Фольклор жанрының негізгі түрі мақал-мәтелдерді, фольклор кейіпкерлерін келтіре отырып көтерген мәселесін өзекті, әсерлі, салмақты ете түседі.

Әлемдік ғылыми айналымда қазақ, өзбек, қарақалпақ тіліндегі варианттарын біріктіретін қоңырат нұсқасы, сондай-ақ оғыз, қыпшақ, алтай нұсқалары бар деп есептелетін «Алпамыс батыр» эпостық жыры – түркі халықтарына ортақ туынды. Түрік әдебиетінде бұл дастанға арнлаған HALİLOV Penah, ERGUN Metin, Doğan KAYA сынды ғалымдардың зерттеу еңбектері бар. Бұл жыр өзбек тілінде «Алпамыш-батыр», башқұрт тілінде «Алпамыш пен Барсын хылду», татар тілінде «Алпамша», алтайлықтарда «Алып Манаш» деп аталады. Осыған байланысты ғалымдар Алпамыс сөзінің этимологиясын Алып Манаш, Бамсы, Алпамыш тіркестеріне байланысты іздейді. Зерттеушілер Р.С. Амренова мен И.С. Каирбекова «Қазақ халқының мәдени кеңістігі» деген лингвомәдениеттанымдық сөздігінде прецедентті мәтін, прецедентті сөйленіс (айтылым) және прецедентті есімдерді жинақтап берген. Алпамыс фольклорлық прецедентті есімін қарастырғанда тарихшы, академик Ә. Марғұланның еңбегіне былайша тоқталады: «Алпамысты оғыз эпосының бізге жеткен нұсқасы дей келе, Әбілғазының айтуынша, Мамаш (Бамыш, Бамыс, Бамсы, Алып Мамыш, Алпамыс) оғыздың бір бегі, оның әйелі Баршы сұлу («Алпамыс» жырындағы Гүлбаршын) – оғыздарға аты шыққан даңқты жеті қыздың бірі», – деп жазады. Әрине, бұл пікір әлі де тарихи-этимологиялық тұрғыдан тереңірек зерттеуді қажет етеді. Оны Қалмыш (Рашид ад дин шежіресінен), Тоғурмыш, Қармыш, Өгдүлміш, Оғдұрмыш («Құтты білік») және Алпамыш деп, бір сөз тудырушы модель жүйесінде қарауға болады. Ал лингвомәдени аспектіде қарастырып, оны алып Мамыш деген этноантропоним ретінде анықтауға болады» (Амренова, 2010: 13).

«Алпамыс батыр» жыры жайлы, соның ішінде басты кейіпкер Алпамыс туралы қазақ газет беттерінде жарияланған мақалалар өте көп. «Алпамыс батырды ардақтай алдық па?» деген мақалада журналист Б. Оңғарбаев батырлықтың, ерліктің символы саналған Алпамыс есімін XXI ғасырда қаншалықты ұлықтап жатырмыз деген сауалға жауап іздейді. Болашақ ұрпақ санасында рухани азық ретінде ер есімін қалдыру мақсатында еліміздің қалаларында орнатылып жатқан ескерткіштер жайлы, батырдың аты берілген мектеп жайлы айтып өтеді.

Сол сияқты https://oinet.kz сайтында елімізде кенже қалған салалардың бірі анимация мәселесі көтерілген «Қазақтың әрбір ұлы Алпамысқа, қызы Қыз Жібекке ұқсаса деймін» атты мақала жарық көрді. Мұнда отандық телеарналарда шетелдік «Человек Паук», «Шрек», «Черепаха Ниндзя» деген мультфильмдерінен гөрі мектеп оқушыларының патриоттық сезімін оятатын, ұлтжандылыққа тәрбиелейтін «Алпамыс батыр», «Қыз Жібек», «Мұңлық-Зарлық», «Қанатты барыс туралы аңыз» сынды өз туындыларымызды көрсету туралы ұсыныс жасалып, «Қазақтың әрбір ұлы Алпамысқа, әрбір қызы Қыз Жібекке қызығып, тәрбиеленсе деймін» (Ниязбаев, 2009) деген жақсы ой айтылады.

Фольклорлық прецедентті есімдер жоғары образдылығымен жалпыұлттық символдарға айналады. Мұндай фольклорлық прецедентті есімдер жалпы ұлтқа танымал

болады, ұлттық мәдениеттің негізгі сипатын береді. Алпамыс батыр прецедентті есімі осыған дәлел болып тұр.

Халық ауыз әдебиеті арқылы ұлттық мәдениетте, қалың көпшілік санасында батырлықтың, ерліктің символы ретінде орныққан Ер Төстік, Алпамыс батырлар сияқты Толағай деген аңыз кейіпкері де бар. Аңыздың сюжеті бойынша, Толағай батыр елін жұттан аман сақтап қалу үшін үлкен тауды көтеріп, ауылына алып келіп, өзі мерт болады. Содан бері таудың аты Толағай деп аталады. Баспасөз бетінен біз тапқан мақала да «Тау көтерген Толағай» деп аталады. Батыс Қазақстанда шыққан «DANAqaz» журналы жайлы бас редакторы «Иә, өзінің мүмкіндігінен әлденеше есе ауыр рухани жүкті арқалауды өзіне парыз санаған «DANAqaz» тарихи-танымдық басылымының аяқ алысы, бейнелеп айтсақ, халық аңызындағы «Тау көтерген Толағайды» көз алдыңа әкеледі... Небәрі бес жыл ішінде халықтың сүйікті журналына айналып үлгірген бірегей басылымға Толағайдың қамшының сабындай қысқа ғұмырын емес, халқының бақытты болашағы жолында ел сенімін ақтаған күш-қайратқа толы өнегелі өмір жолын берсін!» (Жақсығалиев, 2017) деген тілек айтады. Журнал басшылығы «DANAqaz» туындысын фольклор кейіпкері Толағай есімімен, сол аңыз сюжетімен байланыстыра білген.

«Қазақ әдебиеті» газетіне Қуат Қиықбайдың «Толағайдан шыққан Толағай» мақаласы жарық көрді. Мұнда журналист ақын Айбек Сапышев шығармашылығына тоқталады. Сөз соңында журналист былай дейді: «Өзінің кіндік қаны тамған Толағайдың баурайын, таудың өзін жырға қосып, тау тұлғалы өлеңнің Толағайына айналды» (Қиықбай, 2023). Мақала тақырыбын не себепті «Толағайдан шыққан Толағай» деп қойғаны соңғы сөйлемнен анық көрініп тұр.

Н.Әубәкірдің dalanews.kz сайтына шыққан «Толағай» мақаласының тақырыбы өте ұтымды қойылған. Себебі, бұл мақала еліміздің саңлақ спортшысы, көк туымызды көкте желбіреткен олимпиада чемпионы, мақтанышымыз Илья Ильинге арналған. Ауыр атлетикадан ел намысын қорғаған чемпионымыз туралы мақаланың «Толағай» қойылуы да орынды деп ойлаймыз. Журналист мақаласын «Миллиондаған қазақстандықтарды бір сәтте қуанышқа бөлеп, кеудемізге шаттық сезімін құйған «Толағайымызды» біз ешқашан сыртқа теппейміз. Біз үшін Илья чемпиондардың чемпионы болып қала береді» деп аяқтайды.

Толағай прецедентті есімімен байланысты шыққан тағы бір мақала «Толағай» тұрпатты тұлға» деп аталады. Мұнда журналист Б.Сапарбаев, М. Жәкішев, Б. Әмреев сынды іскер азаматтардың еңбектерін саралап, оларды Толағай сөзімен бағалаған.

Толағай есімімен танылған мақалаларды талдай келе, фольклорлық прецедентті есімінің құрылымы былайша көрсеттік:

I Дифференциалды белгілері:

1) алып күш иесі;

2) батыр;

3) ел қорғаны;

II Төлсипаттар:

Ә. Тәжібаев «Толағай» ертегісі;

III Прецедентті есім жайлы жеке түсінік:

Қазақ дүниетанымы бойынша түркі халықтарына ортақ фольклорлық кейіпкер, халқы үшін жанын пида еткен ер.

Халық ауыз әдебиеті өкілдерінің жоғарыда қарастырған барлығы – батырлар. Асқан күштерімен, батылдықтарымен халқына қызмет еткен тұлғалар және осы батырлардың сипаты бір-біріне ұқсас деуге болады. Осы деректер негізінде аталған фольклорлық прецедентті есімдер құрылымы төмендегіше болады:

I Дифференциалды белгілері:

1) батыр;
2) қаһарман;
3) батыл, ержүрек;
II Төлсипаттар:
аңғал; «Қорқыт ата» кітабындағы «Бәмсі – Байрақ» жыры;
III Прецедентті есім жайлы жеке түсінік:
Қазақ дүниетанымы бойынша түркі халықтарына ортақ фольклорлық кейіпкер, батырлықтың символы.

Шығыс халықтары фольклорында көп кездесетін кейіпкердің бірі – Атымтай Жомарт. Жомарттығымен, қайырымдылығымен ел есімінде қалған бұл образ тарихта болған адам. Бұл туралы А. Қасымның «Атымтай жомарт кім болған?» танымдық мақаласы бар. Түп нұсқада «Хәтим Тай», қазақша Атымтай жомарт 6 ғасырда өмір сүрген араб ақыны. Бұл есім тіпті Мұхаммед пайғамбарымыздың (с.а.у.) кей хадистерінде кездеседі екен. Қазақ фольклорында жомарттықтың үлгісі ретінде танылған Атымтай жомарт өмір сүрген дәуірінде бай және батыр да болған. Атымтай Жомарт туралы қазақ фольклорындағы шығармалар жанрлық және сюжеттік жағынан 3 бөлінеді: 1) Атымтай Жомарт туралы, оның өмірі, не себепті жомарт адам болғаны жайлы шағын хикаяттар, 2) өте бай Атымтай Жомартты суреттейтін қиял-ғажайып ертегілері және 3) тақыр кедей, ішерге асы жоқ Атымтай Жомарт туралы тұрмыс-салт ертегілері. Орыс зерттеушісі В. Красныхтың сызбасы бойынша Атымтай жомарт есімін былайша көрсетуге болады.

Атымтай жомарт фольклорлық прецедентті есімінің құрылымы:
I Дифференциалды белгілері:
1) жағымды кейіпкер;
2) жомарт
3) қайырымды
II Төлсипаттар:
бай; шайыр; батыр, Ы.Алтынсарин әңгімесі.
III Прецедентті есім жайлы жеке түсінік:
Қазақ дүниетанымы бойынша түркі халықтарына ортақ фольклорлық кейіпкер, жомарттықтың символы; энантиосемиялық сипатта қолданылады. Яғни Атымтай Жомарт есімін журналистер қазіргі таңда керісінше қарама-қарсы кекесін мағынада қолданып жүр. Оған төмендегі талданған мақалалар дәлел бола алады.

Қазақтілді бұқаралық ақпарат құралдарында Атымтай жомарт прецедентті есімімен байланыстырылған мақалалар көп ұшырасады. Соның бірі Ж. Мәуленұлының меценат Махмұт Ыбырайханұлы Нәлібаевқа арналған «Бүгінгі заманның Атымтай жомарты» атты мақаласы. Еліміздің мұнай-газ саласын дамытқан, Алаш арыстары шығарған «Қазақ» газетінің жандануына үлес қосқан ұлт жанашырына журналист осындай атақты «беруді» жөн көреді.

Қазақ фольклорында жомарттық, қайырымдылық, мейірімділіктің символы Атымтай жомарт фольклорлық прецедентті есіміне қарама-қарсы ұғымдағы сараңдықтың символы Шығайбай фольклорлық прецедентті есімі бар. Көне түрік тілінде «шығай» сөзі кедей деген мағынаны береді. Қазақ тіл білімінде этнолингвистика саласын кеңінен зерттеген ғалым Ә. Қайдар бұл сөздің этимологиясына былайша тоқталады: «Шығай - чығай сөзі қазақ тілінде екі формада сақталған: біреу – жалқы есім құрамындағы шығай – Шығайбай (яғни Кедейбай, Шық бермес Шығайбай - «дым татырмайтын кедей, жұтаған бай») болады да, екіншісі – шыған: ол қазақ тіліндегі шығаннан шыққан кедей деген фразеологизм құрамында ғана кездеседі. Сонда ол – «кедейден шыққан кедей» немесе «кедейдің кедейі» деген мағынаны білдіреді. Ал шығай мен шыған – төркіндес, бір сөздің екі түрлі этимологиялық нұсқасы екенін «Көне түркі

сөздігінен» анық көруге болады» (Қайдар, 1996: 116). Мұнда й-н дыбыстарының айырмашылығын көреміз, бұл көне түркі тілдеріне тән сөз аяғындағы дыбыстардың фонетикалық сәйкестігі. Халық ауыз әдебиетінде «Алдаркөсе мен Шықбермес Шығайбай» аңызы негізінде танылған бұл образды тілімізде тек жағымсыз мәнде ғана қолданамыз. Мысалы, «Мемлекет басшысы Съезде "шықбермес шығайбайларды" сын садағына алды» мақаласында Президентіміз Қ. Тоқаевтың «Қазақстан халқына» қорына еліміздегі қалталы азаматтардың ешқандай ақша аудармағанын сынға алғаны туралы айтылады. Немесе «Жері жоқ, малы көп «Шығайбайлар» көбейді» деген мақалада жер дауы, малдың, жайылымның мәселесі сөз болады. Қ. Зарыққанқызының «Парламенттегі «Шығайбай» депутаттардың қылығы халықтың қабырғасына батып жүр» атты мақаласы да халықтың жағдайын сезінбейтін, елдің проблемасына немқұрайлы қарайтын депутаттарымызға арналған.

Жалпы адамзат үшін сараңдық өте жағымсыз қасиет. Қай кезеңде болсын, ғұламалар бұл жайлы өз шығармаларында айтып отырған. Өзбек ойшылы Әлішер Науаи: «Сараң – пайғамбардың жиені болса да, пейішке бармайды» десе, «Дивани лұғат ат түріктің» авторы Махмұд Қашқари мұндайларды «Өзі жемей мал жиып сараң болады, содан күні қараң болады» – деп келемеждеген. Түркістандық Ахмет Йгүнеки: «Сараң – малдың құлы», « «Берместің қолы бермеске бекем келер» – деп сараңдық адам баласын адамгершілікке емес, көрсоқырлыққа, жақсылыққа емес жамандыққа, қанағатшылыққа емес, ашкөздікке апаратынын айтқан» (Қалдарханұлы, 2021). Ал қазақ халқы болса бұл ұғымды Шықбермес Шығайбай есімімен топшылайды. Бұл прецедентті есім ұлтымыздың поэзия, проза, публицистика жанрларында прецедентті жағдайдың символы ретінде жиі кездеседі.

Шығайбай фольклорлық прецедентті есімінің құрылымы:

I Дифференциалды белгілері:

1) жағымсыз кейіпкер

2) сараң

3) дүниеқоңыз

II Төлсипаттар:

бай; «Алдар Көсе мен Шығайбай» ертегісі.

III Прецедентті есім жайлы жеке түсінік:

Қазақ дүниетанымындағы жалқыдан жалпыға айналған фольклорлық кейіпкер, сараңдықтың символы.

Келесі бір фольклорлық прецедентті есім, аңыз кейіпкері – Асан қайғы. 14 ғасырда өмір сүрген жырау қазақ фольклорының басты кейіпкері, прецедентті есім. Аңыз желісі бойынша елдің қамын ойлаған Асан қайғы Желмаясына мініп алып, жанға, малға жайлы Жерұйықты іздейді. Еліміздің барлық аймағын шарлап, әр жерге сипаттама береді. Д. Жанатаевтың «Асан қайғының Жерұйықты іздеу себебі неде?» деген мақаласында Асан Қайғының болмысы жан-жақты ашылған. Ш. Уәлиханов, Г. Потанин зерттеулеріне тоқталып, «Ел айрылған», «Асан қайғы», «Желмаяның жүрісі», «Зар» сынды күйлері жайлы айтып өтеді. Мақала соңы «Ол – ұлттық тұлға. Ол өз халқына бақыт тіледі,оның болашағын ойлап қайғыға батты.Сол себептен Асан Қайғы атанып тарих беттерінде есімі қалды.

Тереңдей үңілгенде Асан Қайғы бабамыз, бүгінгі қазақ мемлекеттігінің дипломатиялық мектебін қалыптастырды» (Жанатаев, 2020) деген ойлармен аяқталады.

Ғалым Р. С. Амренова мен И. С. Каирбекова Асан қайғының фольклорлық прецедентті есім болуына себеп мынадай белгілерін көрсетеді: «1. Асан қайғы – қазақ халқының аңыздарында адам үшін күрескен, аты аңызға айналған негізгі кейіпкердің бірі; 2. Кең тараған ерлер антропонимі; 3. Халықтың қамын ойлаушы, дала философы, саяхатшы; 4. Стереотиптік бейне; 5. Адамды сипаттау үшін қолданылуы мүмкін»

(Амренова, 2014: 15). Әр белгіге жеке-жеке тоқтала отырып, қазіргі кезде Асан қайғы есімінің уайымшыл адамды сипаттау үшін қолданылатынын айтады.

Ал біз жасаған Асан Сәбитұлы фольклорлық прецедентті есімінің құрылымы төмендегідей:

I Дифференциалды белгілері:

1) жырау

2) би, философ

3) күйші

II Төлсипаттар:

Асан Қайғы, бақсы, «Көшпелілер философы».

III Прецедентті есім жайлы жеке түсінік:

Қазақ дүниетанымы бойынша түркі халқына ортақ фольклорлық кейіпкер, Жерұйықты іздеген образ.

Асан Қайғы бабамыз нағыз Жерұйықты іздесе, түрік әлемінің салты мен дәстүрін, сенімін бүгінгіге жеткізген Қорқыт ата мәңгілік өмірді іздеді. Қорқыт ата аңыз кейіпкері болғанмен, кей ғалымдар фольклорлық прецедентті есім ретінде қарастырмайды. Ал Р. С. Амренова мен И. С. Каирбекова сынды зерттеушілер «Қорқыт ата – өте көне образ; IX-X ғасырда Сыр бойында ғұмыр кешкен ойшыл; «Кітаби Қорқыт» жырларын тудырған үлкен эпос айтушысы; күй мен жырдың алыбы; ел аузында таралған аңыздарда мәңгі жасайтын өмір, ажалдан қашып құтылу жолын ідеуші; YIII-X ғасырларда номадтық-патриархалдық өмір өзгеріп, ислам діні келген кезде екеуін сынап, еркіндікті жақтаған, ислам дінінің орнына шамандық сенімді тұтатқан; Қорқыттың әдеби-музыкалық мұрасы тек қазақ халқының ғана емес, бүкіл түркі тектес халықтарға ортақ асыл қазына («Кітаби дәдем Қорқыт»); Қорқыт ата есімі «Қайда барсаң Қорқыттың көрі» деген тұрақты сөз тіркесінде шешуі табылмаған жағдайды сипаттау үшін қолданылады» (Амренова, 2014: 26). деп фольклорлық прецедентті есім ретінде қарауға болады деген сипаттамаларды тізіп береді. Біз де Қорқыт ата фольклорлық прецедентті есімінің құрылымын былайша жасадық:

I Дифференциалды белгілері:

1) Қобыздың атасы

2) күйші

3) жырау

II Төлсипаттар:

Абыз, бақсы, философ, Қорқыт атаның 12 дастаны, «Қайда барсаң да – Қорқыттың көрі».

III Прецедентті есім жайлы жеке түсінік:

Қазақ дүниетанымы бойынша түркі халқына ортақ фольклорлық кейіпкер, мәңгілік өмірді іздеген образ.

Көне түркі тілінде «horхұт» «жоғарыдан келген құт» деген мағынаны береді. Ал қазақ халық ауыз әдебиетінде Қорқыт деп аталып кеткен. Мәңгілік өмірді іздеген бұл образ туралы көптеген аңыз, ертегілер бар. Соның негізінде «Қайда барсаң да – Қорқыттың көрі» деген прецедентті мәтін пайда болған. Жырау, абыз, бақсы, қобыздың атасы Қорқыт есімі, «Қайда барсаң да – Қорқыттың көрі» прецедентті мәтіні газет тілінде өте жиі ұшырасады. Б. Саймағанбетовтің «Қорқыт ата – Түркінің құты» атты мақаласында Қорқыт атаны зерттеген Ш. Уәлиханов, Ә. Марғұлан, Ә. Қоңыратбаев сынды ғалымдары жайлы, Абыздың музыкалық мұрасы, бізге жеткен «Қорқыт күйі», «Қорқыт зары», «Ұшардың ұлуы», «Аққу», «Желмая» күйлері туралы тарихи тұрғыдан айтып өтеді. Жазылған мақаланың мақсаты аңыз кейпінде жеткен Қорқыт есімінің тарихилығын дәлелдеу болды. Ал «Қайда барсаң да Қорқыттың... PR-ы» атты мақалада әлеуметтік желілерде істеген жақсылығын, киген киімін, ішкен тамағын

жариялап, жарнамалап жасаған жасанды істер, яғни пиар мәселесі сөз болады. Маркетингтік қадам, пост арқылы жазылған жарнама жайлы айтып өткен журналист сөзін әсерлі, ойын өзекті жеткізу үшін «Киер киіміңіз де, ішер асыңыз да – бәрі де жарнама. Қайда барсаңыз да Қорқыттың көрі емес, PR-ы екен» (Құлтай, 2014) деген прецедентті мәтінді сәл өзгертіп қолданады. Трансформацияға түскен бұл прецедентті айтылымды тақырып еткен мақалалар газет беттерінде көптеп кездесіп отырады. Мысалы, «Қайда барсаң да ... қыстырылған легионерлер» (еліміздегі футболдың мүшкіл халін суреттейтін), «Қайда барсаң да саясат», «Қайда барсаң да серілер» мақалалары.

Қорытынды

Сонымен, прецедентті құбылыстар көркем шығармада, газет мәтіндерінде цитата, реминисценция, эпитет, аллюзия сияқты интертекстуалды құралдар арқылы көрініс тауып отырады. Біз қарастырып отырған фольклорлық прецедентті есімдер баспасөз беттерінде көбінесе тақырып құрамында кездеседі. Мысалы, АлпамысТолағай батыр, Асан Қайғы, Қорқыт ата, Атымтай жомарт, Шығайбай фольклорлық прецедентті есімдері журналистер тарапынан көп қолданылған. Мақалада осы фольклорлық прецедентті есімдердің дифференциалдық белгілері негізінде олардың функционалдық-прагматикалық қызметі сипатталды.

Байқағанымыздай, фольклорлық прецедентті есім әлемнің ұлттық бейнесін беретін бірлік. Бұл бейне арқылы ұлттың сан ғасыр бойына сақталған құндылығы көрінеді. Прецедентті есімдер көркем шығармадан бөлек баспасөз беттерінде белсенді түрде қолданылады, журналист өзінің шығармашылығында оқырманға әсер етуді көздей отырып, прецедентті атауларды кеңінен пайдаланып, ойының ұшқырлығын, тапқырлығын және жаңашылдығын, сөзқолданыс әлеуетін көрсете алады.

Қазіргі баспасөз бетінде адамның бейнесін ашу үшін жалқы есімдердің қолданысы ауыспалы мағынада жұмсалады. Бұл арқылы автор жазып отырған адамның іс-әрекетін, бейнесін, жеке қасиеттерін көрсете отырып, өзінің сол адам жайлы көзқарасын, бағасын береді.

Жалпы, о баста көркем мәтінге қатысты қарастырылған прецедентті құбылыстар, оның ішінде прецедентті есімдер шығармашылық стильдің бірі – публицистикалық стильде жиі қолданылатыны байқалып отыр. Бұл кез келген ұлт тілінің, фольклорының өміршеңдігінің көрінісі, тілдік тұлғаның лингвомәдени құзіретінің көрсеткіші екенінің дәлелі деуге болады.

KAYNAKÇA

Абдыханова Б. (2018), Фольклорлық шығармалардың прецедентті мәтін ретіндегі лингвомәдени қызметі (XXI ғ. көркем шығармалары негізінде): философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайнд. диссертация. Л. Н. Гумилев атын. Евразия ұлттық ун-ті... – Астана: - 147 б.

Амренова Р.С., Каирбекова И.С. (2014), Қазақ халқының мәдени кеңістігі: лингвомәдениеттанымдық сөздік, Көкшетау.

Әшімханова Ф.М. (2007), Қазақ тіліндегі антропонимдердің лингвомәдени жүйесі: фил. ғыл. канд... диссертациясы, Алматы.

Жанұзақ Т. (2006), Қазақ ономастикасы. Алматы.

Жирмунский В.М (1974), .Сказание об Алпамыше и богатырская сказка // *Тюркский героический эпос*: избранные труды. Л.

Жақсығалиев Ж. (2017), «Тау көтерген Толағай»: https://danaqaz.kz/barlyk-nomirler/2017/9-10-38/item/613-web-sajtyn-kyshejtejik

Жанатаев Д. (2010), «Асан қайғының Жерұйықты іздеу себебі неде?»: https://adyrna.kz/post/36583

Иманбердиева С. (2010), Тарихи ономастикалық кеңістік (X-XI\/ ғғ. Түркі жазба ескерткіштері негізінде), Алматы.

Красных В. (2003), Свой» среди «чужих»: миф или реальность?, Москва.
Корганбеков, Б., & Габидуллина, Ф. (2023). О генезисе эпоса «Алпамыс батыр». *Turkic Studies Journal*, *5*(1), 145–161. https://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-1-145-161
Қиықбай Қ. (2023), «Толағайдан шыққан Толағай»: https://qazaqadebieti.kz/35784/tola-ajdan-shy-an-tola-aj
Қайдар Ә. (1996), Қазақ тілінің өзекті мәселелері. Актуальные вопросы казахского языка, Алматы.
Қалдарханұлы Н. (2021), «Сараң – пайғамбардың жиені болса да, пейішке бармайды»: http://mazhab.kz/kk/maqalalar/qulshylyq/saran-paigambardyn-jieni-bolsa-da-peiishke-barmaidy-8937/
Құлтай А. (2014), «Қайда барсаң да Қорқыттың... PR-ы»: https://massaget.kz/blogs/9882/
Мадиева Г.Б. (2019), Имя собственное в контексте познания: монография, Алматы.
Нахимова Е. А. (2007), Прецедентные имена в массовой коммуникации»: монография, Екатеринбург.
Ниязбаев К. (2009), «Қазақтың әрбір ұлы Алпамысқа, қызы Қыз Жібекке ұқсаса деймін»: https://oinet.kz/A_basqada/suqbat/2019-03-05/1441.html
Райхл К (2008), Тюркский эпос. Традиции, формы, поэтическая структура, Москва.

TÜRKDİLLİ ÖLKƏLƏRDƏ İXRAC SƏBƏTİNİN MƏHDUD MÜXTƏLİFLİYİNİN İM İNDEKSİ ƏSASINDA TƏHLİLİ

Pərvin VERDİYEVA*

Xülasə: Müasir dünyamızda iqtisadi inkişaf eyni çeşiddə əmtəə və xidmətlərin artan kəmiyyətlə istehsalı ilə deyil, davamlı təkmilləşmə prosesi əsasında daha mürəkkəb və keyfiyyətli məhsul istehsalı ilə xarakterizə olunan prosesə çevrilmişdir. Bazarların mürəkkəblik dərəcəsi artdıqca, iqtisadi təfəkkür paradiqmasının da dəyişdirilməsinə ehtiyac yaranır. Ölkənin ixrac səbətinin quruluşu və müxtəlifliyi iqtisadi inkişaf səviyyəsini əks etdirən mühüm göstəricilərdən hesab olunur. Harvard universitetinin professorları D.Rodrik, J.Hvanq və R.Hausman tərəfindən 2005 - ci ildən etibarən ölkələrin iqtisadi inkişaf səviyyəsini, ixrac səbətinin mürəkkəbliyi əsasında ölçə bilən "İqtisadi Mürəkkəblik İndeksi (İMİ)" irəli sürülmüşdür. İMİ ölkənin rəqabət qabiliyyəti və ixrac imkanlarının keyfiyyətini ölçməyə yönəlmiş müasir yanaşma kimi davamlı və dayanıqlı iqtisadi inkişaf üçün ixracın şaxələndirilməsini və innovasiyaları təşviq edən siyasətlərin həyata keçirilməsini dəstəkləyir. Bu məqalədə eyni dili və mədəni tarixi paylaşan Türkdilli ölkələrin iqtisadi inkişaf və qlobal bazarlarda qarşılıqlı əlaqələrinin qiymətləndirilməsi məqsədilə ixrac səbətinin müxtəlifliyi araşdırılmışdır. Bu məqsədlə hər bir ölkənin ixrac səbətinin şaxələnmə dərəcəsini əks etdirən İM indeksindən istifadə edilmişdir. Ötən illər üzrə Türkdilli ölkələrin İM indeksinin təhlili əsasında müəyyən olunmuşdur ki, ixrac səbətində bilik və bacarıqlara əsaslanan məhsul və xidmətlərin üstünlük təşkil etdiyi ölkələr, daha dar və daha az çeşiddə məhsullar ixrac edən ölkələrə nisbətən daha rəqabətli və dayanıqlı hesab olunur.

Açar Sözlər: *Türkdilli Ölkələr, İMİ, İxrac Səbəti, Məhdud Müxtəliflik, İqtisadi İnkişaf.*

Analysis of the Diversity of Export Basket in Turkish – Speaking Countries Based on EC Index

Abstract: In our modern world, economic development has become a process characterized not by the production of the same variety of goods and services in increasing quantities, but by the production of more complex and quality products based on the process of continuous improvement. As the degree of complexity of markets increases, there is a need to change the paradigm of economic thinking. The structure and diversity of the country's export basket is considered one of the important indicators reflecting the level of economic development. Harvard University professors D. Rodrik, J. Hwang and R. Hausman have proposed "Economic Complexity Index (ECI)" since 2005, which can measure the level of economic development of countries based on the complexity of the export basket. IMI supports the implementation of policies that promote export diversification and innovation for sustainable and sustainable economic development as a modern approach aimed at measuring the country's competitiveness and the quality of export opportunities. In this article, the diversity of the export basket of the Turkic-speaking countries that share the same language and cultural history was examined in order to evaluate their economic development and mutual relations in the global markets. For this purpose, the IM index, which reflects the degree of diversification of each country's export basket, was used. Based on the analysis of the IP index of Turkic-speaking countries for the past years, it was determined that the countries whose export basket is dominated by products and services based on knowledge and skills are considered more competitive and stable than the countries that export a narrower and smaller variety of products.

Key Words: *Turkic-Speaking Countries, IMI, Export Basket, Limited Diversity, Economic Development*

Giriş

Ölkənin iqtisadi inkişafına təsir göstərən əsas faktorlardan biri ixrac səbəti və onun müxtəlifliyidir. İxrac rəqabəti təşviq etməklə, ölkədə innovativ əmtəə və xidmətlərin istehsalını stimullaşdırır, həmçinin daxili tələbatın ödənilməsinə və ölkənin dünya bazarına çıxış imkanlarının əldə olunmasına imkan yaradır. İxrac və iqtisadi inkişaf arasında əlaqə bir çox iqtisadçıların tədqiqat obyekti olmuşdur. "Müqayisəli üstünlük" nəzəriyyəsinin müəllifi olan David Rikardo ölkələrin hansı məhsul istehsalında müqayisəli üstünlüyə malikdilərsə, o istiqamətdə ixtisaslaşmasının və bu məhsulların digər ölkələrlə ticarətinin tərəfdarı idi. Bela Balassa isə uzun illər apardığı tədqiqatlar nəticəsində ixrac səbətinin diversifikasiya dərəcəsi ilə iqtisadi artım arasında pozitiv əlaqənin olduğunu müəyyənləşdirmişdir. B.Balassa hər ölkənin ixrac səbətindəki məhsulların müxtəlifliyi əsasında "Balassa indeksi" hesablamışdır. Hesablamanın nəticəsinə görə yüksək indeksə malik, yəni ixrac səbətinin müxtəlifliyi yüksək olan ölkələr xarici iqtisadi təhdidlərə qarşı daha dayanıqlı və yüksək iqtisadi inkişafa malik olan ölkələrdir. Aşağı indeksli ölkələrə isə məhdud məhsul istehsalında ixtisaslaşan, xarici iqtisadi

* Bakı Avrasiya Universiteti, "İqtisadiyyat" kafedrasının dosenti. e-mail: v.pervin@yahoo.com
DOI :10.30546/100981.2024.032

təhdidlərə daha həssas olan və qeyri sabit artım dinamikasına malik ölkələr aid olmuşdur (Balassa, 1978: 189).

2005-ci ildən sonra Harvard universitetinin professorları D.Rodrik, J.Hvanq və R.Hausman özlərindən öncə aparılan tədqiqatlara, xüsusilə də B.Balassa nəzəriyyəsinə əsaslanmaqla ixrac səbətinin müxtəlifliyi ilə iqtisadi artım arasındakı əlaqəni müəyyənləşdirmək üçün fərqli metodologiya təklif etdilər. Onların yanaşmasına görə əsas olan ixracın kəmiyyəti deyil, keyfiyyəti və müxtəlifliyidir. "İqtisadi Mürəkkəblik" nəzəriyyəsinə görə ixrac səbətində yüksək çeşiddə, fərqli məhsullar üstünlük təşkil edən ölkələr beynəlxalq bazarlarda rəqabət üstünlüyünə malik olmaqla, davamlı iqtisadi artıma nail olurlar. Müəlliflər ixrac səbətindəki məhsulların müxtəlifliyi və eyni məhsulu ixrac edən ölkələrin sayı əsasında İqtisadi Mürəkkəblik İndeksini (İMİ) hesablamaqla, yeni metodologiya təklif etdilər (Hausman and others, 2007).

1. Dünya ölkələrinin İMİ sıralamasının təhlili

"İqtisadi Mürəkkəblik" nəzəriyyəsinə görə ölkədə həyata keçirilən iqtisadi siyasətin əsasını yalnız ixracın deyil, hətta ondan da önəmli olan ixrac səbətinin mürəkkəbliyinin təşviqi olmalıdır. Ölkə daxilində həyata keçirilən iqtisadi diversifikasiya siyasəti, ixrac səbətinin diversifikasiyası ilə paralel aparılsa nəticə daha effektiv olar. Müəlliflər, həmçinin onu qeyd edir ki, ölkədə ticari münasibətlər liberallaşdırılmalı və xarici ticarətdəki maneələr aradan qaldırılmalıdır (Hausman and others, 2007). Ölkədə mürəkkəb məhsul istehsalı üçün maliyyə imkanlarının elm, təhsil və innovasiyaya, infrastruktur quruculuğuna yönəldilməsi müsbət nəticələr verə bilər.

Ölkələr	İMİ	Yerləşmə sırası
Yaponiya	2.26	1
İsveçrə	2.14	2
Cənubi Koreya	2.04	3
Almaniya	1.94	4
Sinqapur	1.83	5
Çexiya	1.75	6
Amerika	1.40	10
Rusiya	0.19	53

Cədvəl 1. 2021 –ci ildə dünya ölkələrinin İMİ reytinqi (www.atlas.cid.harvard.edu)

Cədvəl 1. məlumatlarına əsasən ilk sıralarda qərarlaşan ölkələr beynəlxalq ticarətdə əhəmiyyətli mövqeyə malik olan və dünya bazarına rəqabətqabiliyyətli, keyfiyyətli, çoxçeşidli və müxtəlif əmtəə və xidmətlər ixrac edən ölkələrdir. Yüksək ixrac mürəkkəbliyinə malik ölkələrin əsas ortaq cəhətlərinə aşağıdakıları aid edə bilərik:

- Onların əsas ortaq cəhəti inkişaf etmiş sənaye bazalarının olmasıdır. Belə bazanın olması mürəkkəb istehsal təcrübələri ilə yüksək əlavə dəyərə malik əmtəə və xidmətlərin istehsalına və ixracına imkan yaradır.
- İnkişaf etmiş infrastruktur bazalarının olması və davamlı olaraq infrastrukturun yenilənməsinə investisiya yatırılması istehsal imkanlarını genişləndirməklə səmərəli logistika və ticari əlaqələrin inkişafı və qlobal bazarlara çıxış imkanlarının artırılmasına imkan yaradır.
- Əlverişli biznes və investisiya mühitinin olması innovasiya və sahibkarlığı stimullaşdırmaqla, yeni texnologiya və bilik əsaslı məhsulların istehsalına təkan verir.
- Yüksək texniki təcrübə və xüsusi biliklərə sahib ixtisaslı kadrlarının olmasıdır. Bu cür kadr potensialı innovasiyaları idarə etmək və qabaqcıl texnologiyalarda yenilik etməklə istehsal olunan əmtəə və xidmətlərin iqtisadi mürəkkəbliyini artıra bilirlər.

Artıq uzun illərdir ki, Yaponiya İMİ sıralamasında ilk yerdə qərarlaşır. 2022-ci ildə ixracın həcmi 747 milyard dollara bərabər olan Yaponiyanın ixrac səbətində elektronika və robot texnikası, avtomobil texnologiyası, yüksək dəqiqlikli maşınlar, inteqrasiya edilmiş sxem

və s. kimi yüksək mürəkkəbliyə malik texnoloji məhsullar üstünlük təşkil edir (www.atlas.cid.harvard.edu). Qabaqcıl texnoloji imkanlara və innovasiya yönümlü iqtisadiyyata malik Yaponiya avtomobil sənayesi, yüksək texnologiyalı sənaye məhsulları, robot texnikası istehsalında dünya lideri hesab olunur. Qlobal bazarlarda rəqabət üstünlüyünə malik Yapon məhsulları öz keyfiyyəti, etibarlılığı və dəqiq mühəndisliyi seçilir. Bununla yanaşı, Yaponiyanın iqtisadi uğurunun arxasında yüksək inkişaf etmiş insan kapitalı, qabaqcıl istehsal imkanları və güclü ixrac potensialı dayanır. Bunların əsasında yüksək mürəkkəbliyə malik texnoloji məhsulların üstünlük təşkil etdiyi ixrac səbətinin yaranması Yaponiyanın qlobal dəyər zəncirinin əsas hissəsinə çevrilməsinə səbəb olmuşdur.

İMİ göstəricilərinə görə 5-ci sırada yerləşən Sinqapurun ixracyönümlü sənayeləşmə strategiyası iqtisadi inkişafının əsas hərəkətverici gücü olmuşdur (bax: cədvəl 1). İnnovasiyaya əsaslanan biznes subyektlərinə dövlət tərəfindən davamlı olaraq dəstəkləyici tədbirlərin həyata keçirilməsi, azad ticarət sazişləri şəbəkəsi ilə liberal ticarət rejiminin qorunması, yüksək bilik və bacarıqlara malik kadr potensialının olması Sinqapurun iqtisadi mürəkkəbliyini artıran faktorlardan hesab olunur. İxrac səbətində inteqrasiya edilmiş sxemlər, elektrik maşın və avadanlıqları, neft məhsulları, qaz turbinləri və s. kimi məhsulların üstünlük təşkil etdiyi Sinqapurun 2022-ci ildə ixracının həcmi 2021-ci ilə nisbətən 11.5 % artaraq, 870.81 milyard dollara bərabər olmuşdur (www.oec.world/en). Sinqapurun İMİ reytinqində ilk sıralarda olması onun əlverişli coğrafi mövqeyi, ixracyönümlü iqtisadiyyatı, güclü infrastruktur bazasının, əlverişli biznes və investisiya mühiti və rəqabət şəraitinin və ən əsası yüksək ixtisaslı kadr potensialının olması ilə birbaşa əlaqəlidir.

2.Türkdilli ölkələrdə İMİ sıralamasının təhlili

Türkdilli ölkələr yalnız dil, tarix, mədəniyyət və ənənələr baxımından deyil, həmçinin də iqtisadi xarakterlərinə görə də bir-biri ilə bağlı ölkələrdir. Bu ölkələr arasında geniş iqtisadi və ticari əlaqələr mövcuddur. 2018-ci ildə "Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurası" tərəfindən "Ticarət və investisiyanın təşviqi" sazişinin imzalanması Türkdilli ölkələr arasında ticarət əlaqələrinin genişlənməsinə və əlverişli biznes-investisiya mühitinin yaradılmasına, sosial-iqtisadi yüksəlişə və mədəni inkişafa əhəmiyyətli dərəcədə təsirli oldu.

Ölkələr	İMİ	Yerləşmə sırası
Azərbaycan	-1.03	115
Türkiyə	0.61	40
Qazaxıstan	-0.47	88
Türkmənistan	-0.82	103
Qırğızıstan	-0.11	65
Özbəkistan	-0.17	72

Cədvəl 2. 2021 – ci ildə Türkdilli ölkələrin İMİ reytinqi (www.atlas.cid.harvard.edu)

Azərbaycan zəngin təbii resurs potensialına malik ölkələrdən hesab olunur. Bu potensialın mövcudluğu ölkəmizin iqtisadı inkişafında həlledici rol oynamışdır. Neft – qaz sektoru Azərbaycan iqtisadiyyatının əsas inkişaf dayağı hesab olunur. Müvəfəqiyyətli neft strategiyası iqtisadi və ticari münasibətlərin inkşafına təkan verməklə, ölkənin qlobal bazarın əsas neft – qaz ixracatçısı ölkəsinə çevrilməsinə səbəb oldu. 2022 – ci ildə Azərbaycanın ümumi ixracı 38.1 milyard dollara, idxalı isə 14.5 milyard dollara bərabər olmaqla, 23.6 milyard dollara bərabər mübət saldo yaranmışdır (www.oec.world/en).

	2018	2020	2021	2022
Mineral məhsullar	92	87.6	88.7	92.8
Kimya sənaye məhsulları	0.4	0.6	1.1	1.0
Diri heyvanlar və heyvan mənşəli məhsullar	0.1	0.1	0.1	0.1
Bitki mənşəli məhsullar	3.0	4.5	3.0	1.8
Hazır ərzaq məhsulları, alkoqollu və ya alkoqolsuz içkilər, sirkə, tütün	0.4	0.7	0.4	0.4
Mirvari, qiymətli və ya azqiymətli daşlar, qiymətli metallar və onlardan hazırlanan məmulatlar, bijuteriya, sikkələr	0.8	1.4	0.9	0.5
Plastmaslar və onlardan hazırlanan məmulatlar, kauçuk, rezin, onlardan hazırlanan məmulatlar	0.6	1.2	2.0	1.0
Maşınlar, mexanizmlər, elektrotexniki avadanlıqlar, onların hissələri	0.3	0.5	0.3	0.3
Az qiymətli metallar və onlardan hazırlanan məmulatlar	1.3	1.5	1.7	1.1

Cədvəl 3. Azərbaycanda ixracın əmtəə strukturu, ixracda xüsusi çəkisi, faizlə (Azərbaycanın xarici ticarəti, 2023: 71-76).

Cədvəl 3. məlumatlarının təhlili göstərir ki, ötən illər ərzində ixrac strukturunda mineral məhsullar ən yüksək xüsusi çəkiyə malik olmuşdur. Belə ki, 2018 - ci ildə mineral məhsullar ümumi ixracın 92 % - ni, 2020 - ci ildə 87.6 % - ni, 2021 - ci ildə 88.7 % - ni, 2020 - ci ildə isə 92.8 % - ni təşkil etmişdir. Bu onu göstərir ki, ixrac səbətində mineral məhsullar, xammal və materiallar, kənd təsərrüfatı məhsulları üstünlük təşkil etməklə, diversifikasiya səviyyəsi aşağı olmuşdur. İM indeksi sıralamasında ölkəmizin 115 – ci sırada yerləşməsi də, iqtisadi mürəkkəbliyin aşağı həddə olduğunu təsdiq edir. Son 15 ildə Azərbaycanın ixrac səbətinə, adambaşına 560 dollar gəlir gətirən 5 yeni ixrac məhsulu əlavə olunmuşdur. Bu məhsullara peyk telekomunikasiya xidməti, polipropilen, sement, yod, pambıq mahlıcı aiddir (www.atlas.cid.harvard.edu).

Son illərdə ölkədə qeyri-neft sektorunun inkişafı istiqamətində aparılan məqsədyönlü siyasət və strategiyaların nəticəsi olaraq bir çox qeyri – neft sahələrində iqtisadi aktivlik müşahidə olunur. Bu aktivlik ixracın strukturunda da özünü göstərir. 2023 – cü ildə qeyri – neft məhsullarının ixracı ötən ilə nisbətən 9.8 % artaraq 3.3 milyard dollara bərabər olmuşdur. Bu məhsullara elektrik enerjisi, qızıl, pomidor, xurma, pambıq mahlıcı, meşə fındığı, alma, şaftalı, həmçinin metil spirti, polimerləşmədə ilkin formalı maddələr, karbamid, ilkin formalı polipropilen, ilkin formalı propilen sopolimerləri, polietilen kimi kimya sənayesi məhsullarını aid edə bilərik (İxrac İcmalı, 2024: 4, 12, 13). 2012 – ci ildən etibarən "Sumqayıt Kimya Sənaye Parkı"nın fəaliyyətə başlaması kimya sənayesinin inkişafına təkan vermişdir. Sənaye parkında "Azertexnolayn" MMC, "SOCAR Polymer" MMC, "AzerFloat" QSC, "SOCAR Karbamid Zavodu" "Bakı Tekstil Fabriki" MMC və s. kimi rezidentlərin fəaliyyət göstərməsi həm daxili tələbatın ödənilməsi, həm də ixrac imkanlarımızın genişləndirilməsində əhəmiyyətli dərəcədə təsirli olmuşdur.

Son illərdə Azərbaycanda ənənəvi ixrac məhsullarından asılılığı azaltmaq və ixrac imkanlarını genişləndirmək məqsədilə davamlı tədbirlər həyata keçrilmişdir. Qeyri-neft istehsalına xarici sərmayələrin cəlbi və qeyri-neft ixracının stimullaşdırılması məqsədilə Azərbaycanda İxracın və İnvestisiyaların Təşviqi Fondu (AZPROMO) yaradılmış, "Made in Azerbaijan" milli brendinin dünya ölkələrinə tanıdılması məqsədilə "Ticarət evləri" fəaliyyətə başlamış, ticari əlaqələrin genişləndirilməsi məqsədilə ixrac prosedurları sadələşdirilmişdir. Beynəlxalq keyfiyyət standartları və qaydalarına uyğun yüksək əlavə dəyərə malik milli məhsul istehsalının stimullaşdırılması, bu məhsulların ixrac coğrafiyasının genişləndirilməsi və qlobal bazarlara çıxış imkanlarının artırılması məqsədilə alternativ bazarların elektron xəritəsinin hazırlanması, ixracyönümlü sənayelərin dəstəklənməsi ilə ölkəmizin iqtisadi mürəkkəbliyinin artırılması, ənənəvi ixrac məhsullarından asılılığın aradan qaldırılması və xarici şoklara qarşı

həssaslığın azaldılmasına nail olmaq mümkündür (Verdiyeva, 2021: 36).

Cədvəl 2. məlumatlarına əsasən Türkdilli ölkələr arasında ən yüksək göstəriciyə malik ölkə Türkiyədir. İM indeksinə əsasən Türkiyənin ixrac səbəti orta mürəkkəbliyə malikdir. 2022-ci ildə ixracın həcmi 262 milyard dollar olan Türkiyənin ixrac səbətində nəqliyyat vasitələri və hissələri, qızıl və zərgərlik əşyaları, teksil sənayesi məhsulları, emal edilmiş neft məhsulları, məişət əşyaları və s. kimi orta mürəkkəbliyə malik məhsullar üstünlük təşkil etmişdir. Son 15 ildə Türkiyənin ixrac səbətinə 25 yeni məhsul əlavə olunmuşdur. 2021-ci ilin məlumatlarına əsasən bu yeni məhsulların hər biri adambaşına 46 dollara bərabər əlavə gəlir gətirmişdir (www.atlas.cid.harvard.edu). Türkiyənin, həmçinin dünya bazarına nəqliyyat və turizm sahəsi üzrə xidmət ixracı onun iqtisadi mürəkkəbliyinə və qlobal ticarətdə dayanıqlığına təsir göstərən əsas faktorlardan hesab olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, son illərdə Türkiyə hökuməti tərəfindən prioritet hesab edilən bir çox sahələrin, xüsusən də aerokosmik və avtomobil sənayesi, elektronika və tibbi cihazlar istehsalı sahələrinin, həmçinin biotexnologiya, nanotexnologiya və bərpa olunan enerji kimi sahələrin inkişafını dəstəkləmək məqsədilə startap layihələrinin və sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafına sərmayələr yatırılmışdır. Bu isə perspektivdə ixrac səbətinin diversifikasiyasında əhəmiyyətli dərəcədə təsirli olacaqdır.

Azərbaycan ilə Türkiyə arasında yüksək iqtisadi və ticari əməkdaşlıq mövcuddur. Azərbaycanın ən böyük ikinci ticarət tərəfdaşı Türkiyədir. 31 may 2020 – ci il tarixində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Türkiyə Respublikası Hökuməti arasında Preferensial Ticarət Sazişi", iki ölkə arasında ticari münasibətləri daha da stimullaşdırmışdır. Sazişə əsasən müəyyən mal qrupları üzrə tariflərin azaldılması, həmçinin bəzi tariflərin aradan qaldırılması ticarət münasibətlərinin bundan sonra daha da genişlənməsinə səbəb olacaqdır (www.e-qanun.az/framework/45319).

Türkiyənin Avropa, Asiya və Yaxın Şərq arasında yerləşən əlverişli coğrafi mövqeyi, onun tranzit mərkəzi kimi mühüm ticarət tərəfdaşına çevrilməsinə səbəb olmuşdur. Malik olduğu coğrafi üstünlük müxtəlif ixrac istiqamətlərinə çıxışı asanlaşdırmaqla, ixrac səbətini şaxələndirmək və ticari əlaqələrini genişləndirməyə imkan yaradır. Son illərdə Türkiyədə volatil valyuta, yüksək inflyasiya və büdcə kəsrinin mövcudluğu ölkə iqtisadiyyatında müəyyən çətinliklər yaratmışdır. Həmçinin Türkiyənin İMİ əsasında ixrac səbətinin təhlili göstərir ki, yüksək iqtisadi potensiala malik olmasına baxmayaraq, ölkədə iqtisadi mürəkkəbliyin yüksəldilməsində bir çox problemlər mövcuddur. Bu problemlərin aradan qaldırılması və ixracın diversifikasiyası üçün dövlət tərəfindən davamlı olaraq ixrac və innovasiya yönümlü investisiyanın təşviqi istiqamətində siyasət və institusional islahatların həyata keçirilməsi olduqca vacibdir.

İMİ indeksi üzrə 88 - ci sırada olan Qazaxıstan aşağı mürəkkəbliyə malikdir (bax: cədvəl 2). Lakin son 10 ilin reytinq göstəricilərini təhlil etdikdə məlum olur ki, Qazaxıstan İMİ sıralamasında 21 pillə irəliləmişdir. İxrac səbətində neft və neft məhsulları, təbii qaz, metallar, xüsusən də qızıl, dəmir və mis, kimyəvi maddələr və kənd təsərrüfatı məhsullarının üstünlük təşkil etdiyi Qazaxıstanda 2022 – ci ildə ixracın həcmi 98.7 milyard dollara bərabər olmuşdur. Son 15 ildə Qazaxıstan ixrac səbətinə 23 yeni məhsul əlavə etmişdir. Bu yeni məhsullara kətan toxumu, günəbaxan toxumu, paxlalılar, dəmir çubuqlar, dəmir və ya polad borular, dəmir yolu lokomotivlərinin hissələri və s. kimi kənd təsərrüfatı məhsulları, xammal və materiallar aiddir (www.atlas.cid.harvard.edu). Göründüyü kimi, Qazaxıstanın ixrac səbəti resurs yönümlüdür və yüksək texnoloji məhsullar məhdud xarakter daşıyır. Qazaxıstan iqtisadiyyatı enerji sektorundan daha çox asılıdır və ixracın strukturunda neft və neft məhsulları yüksək xüsusi çəkiyə malikdir. Qazaxıstanın ixrac səbətində ənənəvi olaraq mineral məhsullar üstünlük təşkil etsə də, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi ilə beynəlxalq ticarətin əsas tərəfdaşına çevrilməsi baxımından yüksək iqtisadi potensiala malikdir. Qeyri - neft sektoruna sərmayə yatırmaqla Qazaxıstan özünün iqtisadi potensialını tam açaraq, davamlı və dayanıqlı inkişafa nail ola bilər.

Son illərdə dövlət tərəfindən qeyri-resurs sahələrinin inkişafı və neft-qaz sektorundan asılılığın aradan qaldırılması məqsədilə davamlı tədbirlər həyata keçirilir. Ölkədə yüksək texnoloji məhsul istehsalının stimullaşdırılması məqsədilə yeni texnopark və innovasiya mərkəzləri yaradılır, həmçinin rəqəmsal infrastrukturun maliyyələşməsi davamlı olaraq dəstəklənir. Qazaxıstan iqtisadiyyatında resurs yönümlü artımdan resursqoruyucu və şaxələndirilmiş iqtisadiyyata keçidin sürətləndirilməsi məqsədilə bir çox sektorlar davamlı islahatların aparılması olduqca vacibdir.

İMİ sıralamasında Türkmənistan 103 – cü sırada qərarlaşmışdır (bax: cədvəl 2). 2022-ci ildə ölkədə ixracın həcmi 12.5 milyard dollara bərabər olmuşdur. İxrac strukturunun təhlili onu göstərir ki, ixrac səbətinin 69.3 % - ni neft - qaz məhsulları, 10.3 % -ni emal edilmiş neft yağları, 3.93 %-ni azot gübrələri və s. təşkil edir. Bu onu göstərir ki, ölkə ixracında mineral məhsullar üstünlük təşkil edir. Türkmənistan son 15 ildə ixrac səbətinə azot gübrələri, kükürd, pomidor, şüşə məmulatları, süni lif tullantıları və s. kimi məhdud sayda yeni məhsullar əlavə etmişdir (www.atlas.cid.harvard.edu).

Ötən illər ərzində Türkmənistanda iqtisadi artım bir istiqamətli olmaqla, neft – qaz sektoru hesabına baş vermişdir. Bir növ əmtəə qrupundan yüksək asılılığın olması, dünya bazarında neft və qaz məhsullarının qiymətinin dəyişməsi ilə ölkə iqtisadiyyatı üçün böyük risklər yarada bilir. Mərkəzi Asiyada əlverişli coğrafi mövqeyə sahib ölkə kimi Türkmənistan, ticarət, nəqliyyat və ümumilikdə iqtisadi əməkdaşlıq baxımından geniş imkanlara malikdir. Regional inteqrasiyanın gücləndirilməsi ölkənin yeni ixrac bazarlarına çıxış imkanlarını artıra bilər. Ölkənin dayanıqlı iqtisadi inkişafı üçün qeyri – neft – qaz sektorunun inkişafı vacibdir. İnnovasiya və sahibkarlığı təşviqinə yönəlmiş davamlı tədbirlərin həyata keçirilməsi və regional əməkdaşlığın gücləndirilməsi Türkmənistanın iqtisadi mürəkkəbliyinin artırılmasında əhəmiyyətli dərəcədə təsirli olar.

2021 – ci ilin məlumatlarına əsasən Qırğızıstan İMİ sıralamasında ən mürəkkəb 65-ci ölkədir . Son 10 ilin götəricilərinə əsasən ölkənin mürəkkəblik dərəcəsi 4 pillə artmışdır. 2022-ci ildə Qırğızıstanda ixracın həcmi 2.5 milyard dollar, idxal isə 21.3 milyard dollara bərabər olmaqla, ticarət kəsri yaranmışdır. Qırğızıstan iqtisadiyyatı resursyönümlüdür. Ölkənin əsas ixrac məhsulu olan qızıl, ixrac səbətinin 40 % - ini təşkil edir. Ümumilikdə, ölkənin ixrac səbəti qiymətli metallar, minerallar, kənd təsərrüfatı məhsulları və s. ibarət olmaqla məhdud müxtəlifliyə malikdir. İxrac səbətinin struktur təhlili onu göstərir ki, Qırğızıstan 2006-cı ildən etibarən 30 yeni məhsul ixracına başlamışdır. İxrac səbətinə çox sayda yeni məhsul əlavə olunsa da, bu məhsullar adambaşına 13 dollara bərabər aşağı gəlir gətirmişdir. Müqayisə üçün deyək ki, eyni ildə Cənubi Koreya ixrac səbətinə adambaşına 680 dollar gəlir gətirən 19 yeni məhsul əlavə etmişdir (www.atlas.cid.harvard.edu). Qırğızıstanın ixrac diversifikasiyasının aşağı gəlir gətirməsi istehsal həcminin və satış bazarlarında məhsulların rəqabət qabiliyyətinin aşağı olması, yeni bazarlara çıxışın məhdud olması kimi faktorlarla bağlı ola bilər. Bu baxımdan deyə bilərik ki, Qırğızıstan iqtisadiyyatının inkişaf strategiyası yalnız ixrac diversifikasiyasını deyil, həmçinin istehsal və ixrac həcminin genişləndirilməsini əhatə etməlidir. Qırğızıstanın qlobal bazarlara rəqabətqabiliyyətli məhsullarla çıxması üçün ixrac strategiyaları hazırlamaqla məqsədyönlü ixrac təşviqi kampaniyalarının həyata keçirilməsi vacibdir. Ölkənin İpək Yolu üzərində yerləşməsi iqtisadi mürəkkəbliyin artırılmasına geniş imkanlar yaradır. Belə ki, region ölkələri ilə ticarət inteqrasiyasının genişləndirilməsi Qırğızıstan məhsullarının alternativ bazarlara çıxışı artırmaqla iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və rəqabət qabiliyyətininin yüksəldilməsinə səbəb ola bilər.

Özbəkistan iqtisadiyyatı son illərdə müsbət istiqamətdə dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Bu dəyişikliyin əsasında ixracın artımı dayanır. 2022 – ci ildə Özbəkistanda ixracın həcmi 16.9 milyard dollara, idxal isə 29.9 milyarda bərabər olmaqla ticarət defisiti yaranmışdır. Lakin 2023 – cü ilin statistik göstəricilərinə əsasən ixracın həcmi 23.8 % - ə artaraq 24.4 milyard dollara bərabər olmuşdur. Bu yüksək artım qızıl və tekstil məhsulları ixracı hesabına baş vermişdir .

Cədvəl 2. məlumatlarına əsasən Özbəkistan İMİ sıralamasında ən mürəkkəb 72-ci ölkədir. 2023-cü ildə ölkənin ixrac səbətinin 33.5% - ni qızıl, 3.9 %-ni mineral məhsullar, 16.6 % -ni sənaye (xüsusilə, tekstil sənayesi) məhsulları, 5.3 % -ni maşınqayırma və nəqliyyat vasitələri və s. təşkil etmişdir. Son 15 ildə ixrac səbətinə, adambaşına 24 dollar gəlir gətirən 50 adda yeni məhsul əlavə edilmişdir (www.stat.uz). İxrac səbətində şaxələnmə baş versə də, aşağı gəlir səviyyəsi məhsulların rəqabətqabiliyyətinin zəif olması əks etdirir. Özbəkistan qızıl, pambıq, kənd təsərrüfatı, mineral məhsullar kimi ənənəvi istehsal məhsullarından daha mürəkkəb, rəqabətqabliyyətli, yüksək əlavə dəyərə malik məhsul istehsalına keçməklə ixrac səbətini şaxələndirə bilər. Mərkəzi Asiya Regional İqtisadi Əməkdaşlıq proqramı və Avrasiya İqtisadi İttifaqı kimi təşəbbüslərdən istifadə etməklə Özbəkistan regional iqtisadi əlaqələrini gücləndirə və ixrac bazarını genişləndirə bilər.

NƏTİCƏ

Aparılan tədqiqatın əsas nəticəsi ondan ibarətdir ki, mürəkkəb ixrac səbəti yalnız ixracı stimullaşdırmır, həmçinin innovativ mal və xidmətlərin istehsalına təkan verməklə, ölkənin qlobal dəyər zəncirinin mühüm hissəsinə çevrilməsinə imkan yaradır. İMİ sıralamasına əsasən ixrac səbəti çoxşaxəli olan ölkələr, qlobal bazarlarda daha rəqabətli və dayanıqlı olurlar. Təhlil materialları onu göstərir ki, ötən illər ərzində Türkdilli ölkələr aşağı İMİ göstəricisi və məhdud iqtisadi mürəkkəbliyə malik olmuşlar. Bu ölkələrdə ixrac səbətinin diversifikasiyası və iqtisadi mürəkkəblik səviyyəsinin artırılması üçün aşağdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi təklif olunur:

- İqtisadi inkişaf təşəbbüsləri ixrac səbətinin diversifikasiyası strategiyası ilə birlikdə aparılmaqla, ixracın kəmiyyət deyil, keyfiyyət artımına üstünlük verilməsi;
- Rəqəmsal transformasiyanı qəbul etməklə qabaqcıl texnologiyalara sərmaye qoyuluşunun stimullaşdırılması;
- İnvestisiya və sahibkarlığın inkişafını dəstəkləyən əlverişli rəqabət və biznes mühitinin yaradılması üçün sənədləşmə və lisenziyalaşdırma prosedurlarının sadələşdirilməsi;
- Regional və qlobal inteqrasiyanın gücləndirilməsi və ticarət maneələrinin aradan qaldırılması məqsədilə nəqliyyat, logistika və kommunikasiya infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi;
- Türkdilli ölkələr arasında ticarət sazişlər və birgə müəssisələr vasitəsilə regional investisiya və əməkdaşlığın gücləndirilməsi;
- Ənənəvi bazarlardan asılılığın və iqtisadi dalğalanmalarla bağlı risklərin azaldılması məqsədilə alternativ bazarların elektron xəritəsinin hazırlanması;
- Yüksək iqtisadi dəyərə malik məhsul ixracatçılarının stimullaşdırılması və fəaliyyətinin dəstəklənməsi məqsədilə müvafiq agentliklərin yaradılması və s.

İxracın diversifikasiyası və iqtisadi mürəkkəbliyin artırılması ilə Türkdilli ölkələr qlobal çağırışlara cavab verə və dayanıqlı iqtisadi inkişafa nail ola bilərlər.

ƏDƏBİYYAT

"Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Türkiyə Respublikası Hökuməti arasında Preferensial Ticarət Sazişinin
təsdiq edilməsi" haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2020 – ci il 31 may Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir. www.e-qanun.az/framework/45319

Azərbaycanın xarici ticarəti (2023) // Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Statistik məcmuə.
– Bakı: Rəsmi nəşr, – 211 s.

Balassa, Bela (1978), Exports and economic growth. Futher evidence // – USA: Journal of Development
Economnics, – p. 181-189.
Foreign trade turnover of the Republic of Uzbekistan, (2023) // Statistics Agency Under the President of the
Republic of Uzbekistan, – 29 s. www.stat.uz/en/official-statistics/merchandise-trade
Hausmann, Ricardo (2007), "What you Export Matters" // R.Hausmann, J.Hwang, D.Rodrik. – Journal of
Economic Growth. Vol.12, No.1., – p. 1–25.
İxrac İcmalı (2024, yanvar) // Azərbaycan Respublikası İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya
Mərkəzi. – 26 s.
Verdiyeva, Pərvin (2021), Azərbaycanın ixrac səbətinin İqtisadi Mürəkkəblik İndeksi əsasında təhlili // – Bakı:
Statistika xəbərləri. №3, Cild 3. – s.34-40.
www.oec.world/en
www.atlas.cid.harvard.edu

ALISHER NAVOIY QASIDALARI: ADABIY TA’SIR VA NOVATORLIK

Nazzora BEKOVA*
Hikmet KORAŞ**

Annotatsiya: Sharq mumtoz adabiyotida Olloh va olam aloqadorligi, bog‘liqligi talqiniga bag‘ishlangan Yusuf Xos Hojibning «Qutadg‘u bilig», Nosiruddin Rabg‘uziyning «Qissasi Rabg‘uziy», Nosir Xusravning «Ro‘shnoinoma» dostoni, Xusrav Dehlaviyning «Olam ul-ilm» va Abdurahmon Jomiyning «Jilo ur-ruh« kabi qasidalarida mavzular uzviy ketma-ketlikda (yil fasllari, to‘rt unsur, to‘qqiz falak, o‘n ikki burj) tasvirlanadi. Bu esa mavzular silsilasi xuddi shu tizimda yaratilgan «Ruh ul-quds»ning boy adabiy manbalar zaminida yuzaga kelganidan dalolat beradi. Mazkr maqola ayni shu masala tadqiqiga bag‘ishlangan.

Kalit So‘zlar: *Sharq mumtoz adabiyoti, Qissasi Rabg‘uziy, Ro‘shnoinoma, Xusrav Dehlavi, Nosir Xusrav.*

From Azerbaijan Karabakh to Konya Karabakh: Holiness in the Context of Public Diplomacy

Abstract: Yusuf Khos Hajib's "Kutadgu Bilig", Nasiruddin Rabguzi's "Kissasi Rabguzi", Nasir Khusrav's "Roshnoinoma", Khusrav Dehlavi's "Olam ul -ilm" and Abdurrahman Jami's odes such as "Jila ur-ruh" describe the themes in an organic sequence (seasons, four elements, nine constellations, twelve constellations). This indicates that the series of topics was created on the basis of rich literary sources of "Ruh ul-Quds" created in the same system. This article is dedicated to the study of this issue.

Key Words: *Eastern classical literature, Qissasi Rabguzi, Roshnoinoma, Khusrav Dehlavi, Nasir Khusrav.*

DOI :10.30546/100981.2024.034

Sharq mumtoz adabiyotida Alloh va olam aloqadorligi, bog‘liqligi talqiniga bag‘ishlangan juda kep asarlarda yuqorida sanab etilgan mavzular uzviy ketma-ketlikda (yil fasllari, tert unsur, 9 falak, 12 burj) tasvirlanadi. Bu “Ruh ul-quds”ning boy ilohiy va adabiy sarchashmalar zaminida yuzaga kelganidan dalolat beradi.

Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” masnaviysi, Nosir Xusravning “Reshnoinoma” dostoni, Amir Xusrav Dehlaviyning “Olam ul-ilm” va Abdurahmon Jomiyning “Jilo ur-ruh” kabi qasidalari fikrimizning yorqin dalilidir. Bu asarlarda har bir narsada Ollohning qudrati namoyon belishi, U yaratgan mulki borliq mavjudotlarida zanjir halqalari kabi bir-biriga uzviy bog‘lanib, turfa jihatlardan o’zaro aloqadorlikda amal qilishi hodisasiga alohida urg‘u beriladi. Bu aloqadorlikning asosiy negizi barcha narsalar Inson va uning ruhi Mutlaq tomon taraqqiy etib borishi uchun yaratilganligi haqidagi ilohiy-irfoniy qarashlarga borib taqaladi.

Jumladan, “Avesto”da osmon jismlariga alohida ahamiyat berilgan hamda ularga ilohiy qudratning me’jizasi sifatida qaralgan.

Qadimgi ajdodlarimizning nujumiy tasavvurlari ta’siri “Ruh ul-quds” dagi en ikki burjning birma-bir tasvirida ham yaqqol kezga tashlanadi:

Ba burji digar Aqrab ba xunbish ovardy,
Chu kaxdume, ki kunad xona dar qadim bino.
Farozi burxi digar soxti kamonxona,
Ki charx tiri balo afkanad seyi dunyo [46. 21-23].

Boshqa bir burjda Aqrabni harakatga keltirding, Chayondayki, qadimiy uslubda eziga xona bino qilsin. Boshqa bir burjni baland Kamonxona qilib yasadingki, charx undan dunyoning turli taraflariga balo tig‘ini yog‘diradi, deya ulug‘ shoir Ollohning qudratini ta’rif va tavsif etadi.

Mazkur baytlarda burjlarning nomi bilan ularning xalq tasavvuridagi xosiyatlari va erdagi voqealar bilan aloqadorligi hisobga olinib, chiroyli tashbehlar hosil qilingan.

Olloh - olam aloqadorligi, bog‘liqligining ixcham tasvirini «Qisasi Rabg‘uziy»da eqiymiz [49.12]. Mumtoz adabiyotda juda ko‘p e’tirof etilgan mazkur fikrlarni Nosiriddin Rabg‘uziy muxtasar bayon qilgan. Bunda YAratuvchining cheksiz aql-zakovat sohibi ekanligi va buyuk yaratuvchanlik xususiyati yaqqol ko‘zga tashlanadi.

* Professori, f.f.d (DSc), Buxoro Davlat Universiteti
** Prof. Dr., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, hikmetkoras@ohu.edu.tr

Islomiy qarashlar va Olloh-olam munosabatlarini ruhiy-vajdiy tafakkur qilish jarayonida tug‘ilgan mushohadalarga tayanib, ba’zi dostonlarda olamning tuzilishiga doir maxsus boblar ajratilgan. Jumladan, etti sayyora va en ikki burjga maxsus bob bag‘ishlagan Yusuf Xos Hojib «Qutadg‘u bilig» dostonida en ikki burjni etti sayyoradan ajratib kersatadi hamda ularning ayrimlari juft-juft, ayrimlari esa toq ekanligini qayd etib, ularning uchtasi – bahorgi, uchtasi yozgi, uchtasi – kuzgi va nihoyat uchtasi – qishki yulduzlar deb e’tirof etadi. Dunyo tert unsurdan tashkil topgani singari bularning ham uchtasi olov, uchtasi – suv, uchtasi – shamol va uchtasi – tuproq ekanligi haqida badiiy mushohada yuritadi.

Amir Xusrav Dehlaviyning «Olam ul-ilm» qasidasida ham xuddi shunday tasvir usuli ustuvor:

Zehra tab’am dar vabol az peshi in aqrabvashon,

Z-on chu aqrab xeshtanro xud qafoe mezanam [45. 829].

«Sittai zaruriya» tarkibidagi birinchi qasidaning «Qasidai «Ruh ul-quds»i dar tavhidi Bori taolo» deb nomlanishining ham muhim asoslari bor. Ilohiy-islomiy qarashlarga muvofiq, Allohning yakkayu yagona YAratuvchi ekanligini madh etish uchun asarlarning dastlabki kirish qismlari «Olloh taolo tavhidi»ga bag‘ishlangan.

Jumladan, Nizomiy Ganjaviy «Xamsa»sining maxsus bir kirish qismi «Dar tavhidi Bori» («Bori taolo tavhidi haqida») deb nomlanadi va yuqorida ta’kidlaganimizdek, jamiki narsa va hodisalarning muayyan bir uyg‘unlikda doimiy harakatda ekanligi yagona buyuk Ruhning me’jizaviy qudrati hosilasi sifatida talqin etiladi:

CHu gul sad pora kun xudro dar in bog‘,

Ki natvon tandurust omad bad-in bog‘ [48.26].

«Ruh ul-quds» qasidasida ham gul timsollari tasviriga keng erin beriladi. Ulug‘ shoir rayhon, sunbul, nargis, lola, yosmin kabi gul timsollari orqali suluk ahlining ko‘nglida porlagan ilohiy nur va uning turli go‘zal shakllarda jilva qilishiga ishora qiladi.

Alisher Navoiy «Nasoyim ul-muhabbat»da Nosir Xusrav haqida ma’lumot berganda faqat «Ro’shnoinoma» asarini tilga oladi[47, 78]. Adibning 592 baytdan iborat bu masnaviysi Olloh-olam aloqadorligi, bog‘liqligi talqiniga bag‘ishlangan belib, unda diniy, falsafiy, ma’rifiy, ijtimoiy-axloqiy qarashlar yuksak shoirona nazokat bilan kuylanadi. Kuzatishlar asosida shunga guvoh beldikki, mazkur masnaviyning g‘oyalar va mavzular olami mundarijasi Alisher Navoiyning «Sittai zaruriya» qasidalar turkumiga juda exshaydi.

“Sittai zaruriya” “Reshnoinoma”ga “Alloh-olam aloqadorligiga doir jamiki narsa-hodisalarni uzviy ketma-ketlikda tasvirlash nuqtai nazaridan yaqin turadi. Ammo Navoiyning maqsadi bu masalalarni faqat yoritishgina emas, balki Alloh-olam aloqadorligini ta’minlovchi Haq qudrati yashiringan ilohiy tizimlar chegarasini va ularning bir-biriga bog‘liqligini aniq, ravshan ifodalashdir. Qasidalar kepincha daqiq ma’nolarni, ishoralarni nozik anglovchi kishilar saviyasiga moslab, yuksak did bilan yaratilgan. “Sittai zaruriya” turkumi ham ana shunday yuksak badiiy asardir. CHunki shoir “Sittai zaruriya” – “Olti zarurat” orqali bir necha oltilik tizimiga ishora qiladi.

“Sittai zaruriya” tarkibidagi birinchi qasidaning, ya’ni umumiy oltilik tizimining birlamchi asosini Ruh tashkil etadi. SHuning uchun asar ”Ruh ul-quds” deb nomlangan. Mutlaq Ruh va undan ajralgan ruhning yana Unga qaytish (uruj) asoslari ifodalangan. Ruh quvvasidagi 6 jihat, asos Fariduddin Attorning “Ilohiynoma”sidagi “Ruhga murojaat qilib degani” qismida birma-bir izohlanadi: “Ruh-ajoyib bir qushsan, na erdasan, na osmonda, balki Tangri taolo huzuridasan. Sening asosingda oltita belgi bor, ammo ularning har biri bir jahon-alohida bir olam. Har biri-bir sohibqiron, bir qudrat.

1. Biri Nafs belib, uning joyi sezgi a’zolaridir.
2. Biri Nafsi ammora belib, ziddiyatlar, nifoq shundan.
3. Biri Aqldir, aql muvofiqlikni, mantiqni boshqaradi.
4. Biri Ilmdir, ma’lumot, bilim teplash bilan band.

5. Biri Faqrdir, fano-yeqlik istar hamisha.
6. Biri Tavhiddir, YAgona zot istar va Unga intilar doim” [1.12].

“Olti zarurat” tarkibidagi birinchi qasidaning “Ruh ul-quds” deb nomlanishining asosiy manbai ham shudir. “Ruh ul-quds” qasidasi – “Hayrat ul-abror” dostoni singari dasturiy–muqaddimaviy asar. YUqorida sanab etilgan ruhning olti quvvasi haqida “Sittai zaruriya” turkumidagi qasidalarning har birida qayta-qayta (yangicha tasvir usulida) izohlanadi. Chunki Alisher Navoiy Olloh-Olam aloqadorligining barcha sabablarini ruhning ana shu olti jihatiga tegishli deb biladi. Bu oltilik tizimi tarkibiy qismlari ez navbatida yana bir necha oltilik tizimiga belinadi, ya’ni Inson va Koinot, Inson va Mavjudot, Inson va Ilohning ezaro bog‘liqligi olam olti ilohiy kun mahsuli (“Ruh ul-quds”da bu xususda ma’lumot beriladi), olti “nodir jihati koinot va faqr ruknlari (“Aynul - hayot” va «Tuhfat ul-afkor» qasidasida bunga keproq urg‘u beriladi), olti iymon arkoni tarkibiy qismlari (“Qut ul-qulub”da arkoni iymon shartlari keng izohlanadi), jism qafasida ruhning sog‘lom taraqqiy etishining olti tibbiy asosi (“Minhoj un-najot”da bu masalaga doir asosli ishoralar bor), namoz faroizidagi olti xorij va doxil farzlar (“Nasim ul-xuld” va “Qut ul-qulub»da bu masalalar tasviriga kengroq ahamiyat berilgan) bir-biriga bog‘liq ravishda bir ilohiy mohiyatga borib taqaladi va shu tariqa oltilik tizimi – “Sittai zaruriya” shakllanadi. Bu oltiliklarning barchasi umumiy bir ilohiy maqsadga – odam jismi qafasidagi ruhni Mutlaq Ruh tomon taraqqiy etib borishini ta’minlovchi uzluksiz tadrijiy jarayonga xizmat qiladi. Erni kelganda ta’kidlash joizki, jismda ruhning sog‘lom taraqqiy etishining olti tibbiy asosiga doir qator asarlar yaratilgan. SHarq tabobatida olti zarur narsa (sittai zaruriya) degan istiloh bor. Bu haqda Ibn Sino, undan oldin va keyin etgan olim-tabiblar ham yozishgan. Ana shunday tabiblardan biri XV asrda Xurosonda yashab etgan Yusufiy Heraviydir. U «Risolai sittai zaruriya» asarida olti tibbiy asos haqida fikr yuritadi. Olti tibbiy zaruratga doir qarashlar «Hakimlar hikoyati», «Tabobat xazinasi durdonalaridan» kabi risolalarda ham keng izohlangan.

Alisher Navoiy ezigacha etgan betakror tafakkur egalarining har biri ijodidagi eng ilg‘or xulosalarni teran anglab etdi va alohida-alohida xulosalarni yashash tajribasi orqali ijodiy ravishda bir o‘zanga birlashtirdi. SHuning uchun bu turkumni «Sittai zaruriya» deb nomladi. Chunki Haqqa etishning asosi sog‘lom Ruhdir, ulug‘ shoir esa turkumdagi har bir qasidada ruhiy-ma’naviy poklanish tasviriga alohida ahamiyat beradi. Iso kabi Ruhga aylanish shoir lirik qahramonining ezgu orzusidir. «Xazoyin ul-maoniy»da boshqa ilohiy nomlarga nisbatan Iso Masihning behad kep tilga olinishining asosiy sababi ham shunda.

«Sittai zaruriya»ni yozishdan maqsad Ruhning qudratini madh etish edi. Mazkur turkum tarkibidagi har bir qasidada faqru fano ulug‘lanadi. Bu yuksak maqomga etgan kishiga esa Haqdan ezga hech qanday zarurat qolmaydi. Ulug‘shoirning bu xususdagi umumiy xulosasini «Favoyid ul-kibar»ning 506-g‘azalida ham ko‘rishimiz mumkin.

Fanoiy mahz etar «Sittai zaruriya»,
Nedinki yeqqa zarurat emas bu nav’ oltov.

Ulug‘ Navoiy oltilik tizimi asosidagi aloqadorlik qonuniyatini «Sittai zaruriya» qasidalar turkumi g‘oyalari bag‘riga singdirgan. Qasidalar alohida-alohida olinganda mustaqil asar sifatida yuksak badiiy qimmat kasb etadi. Chunki turkum tarkibidagi olti qasidadan terttasi – «Tuhfat ul-afkor» Amir Xusrav Dehlaviyning «Daryoi abror» qasidasiga, «Qut ul-qulub» Anvariy qasidasiga, «Minhojun najot» Xoqoniy va Anvariy qasidalariga, «Nasimul ul-xuld» esa Xoqoniy qasidasiga javob, tatabbu’ tarzida yozilgan. Alisher Navoiy bu mashhur qasidalarning mavzui va shaklini saqlagan holda, ularni mazmunan rivojlantirib, yangi g‘oyalar, fikrlar, adabiy san’atlar orqali to‘ldirgan, yangi ruhdagi qasidalarni vujudga keltirib, o‘z san’ati va mahoratini namoyish etgan.

Yuqorida bildirilgan mulohazalar quyidagi xulosalarga kelish imkonini beradi:

1. Hamdlar mazmuni faqat Ollohni madh etishga bag‘ishlangan bo‘lsa-da, maqsadiga va etakchilik qilayotgan g‘oyaga ko‘ra farqlanadi. Mazkur jihatning o‘zi hamd yo‘nalishidagi

asarlarni shar'iy-targ'ibiy, ma'rifiy-targ'ibiy, ma'rifiy-badiiy, badiiy-ma'rifiy kabi turlarga bo'lib o'rganish asosini beradi.

2. Har bir asarni hamd bilan boshlash Navoiygacha ham mavjud edi. Ammo SHarq mumtoz adabiyotining biror bir namoyandasi ijodida bu an'ana yaxlit shaklda (farddan dostongacha) namoyon bo'lgan emas.

Alisher Navoiy SHarq devonchiligi ravnaqini mavzu-ma'no nuqtai nazardan muayyan bir tizimga soldi va har bir asarini Olloh hamdi bilan boshladi.

3. Ulug' shoir ilohiy-irfoniy, ijtimoiy-falsafiy qarashlari ifodalangan hamd g'azallari va «Ruh ul-quds» qasidasini bevosita ilohiy-islomiy sarchashmalardan bahra olgan asar sifatida e'tirof etish mumkin. Ana shu nuqtai nazardan hamd g'azallar va «Ruh ul-quds» qasidasining badiiy tasvir uslubi bir-biriga juda yaqindir.

4. SHarq mumtoz adabiyotida Olloh va olam aloqadorligi, bog'liqligi talqiniga bag'ishlangan YUsuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig», Nosiruddin Rabg'uziyning «Qissasi Rabg'uziy», Nosir Xusravning «Ro'shnoyinoma» dostoni, Xusrav Dehlaviyning «Olam ul-ilm» va Abdurahmon Jomiyning «Jilo ur-ruh« kabi qasidalarida mavzular uzviy ketma-ketlikda (yil fasllari, to'rt unsur, to'qqiz falak, o'n ikki burj) tasvirlanadi. Bu esa mavzular silsilasi xuddi shu tizimda yaratilgan «Ruh ul-quds»ning boy adabiy manbalar zaminida yuzaga kelganidan dalolat beradi.

5. Alisher Navoiy oltilik tizimi asosidagi aloqadorlik qonuniyatini «Sittai zaruriya» («Olti zarurat») qasidalar turkumi bag'riga singdirgan va Haqqa etishning asosi sog'lom Ruh bo'lgani uchun turkum tarkibidagi birinchi dasturiy-muqaddimaviy qasidani «Ruh ul-quds» deb atagan.

Turkum tarkibidagi qasidalar oltilik tizimi asosida birlashib, yaxlit sistemani tashkil etadi, alohida olinganda esa yuksak badiiy qimmatga ega har bir qasida mustaqil badiiy asar talablariga javob beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Attor Fariduddin Ilohiynoma.-Toshkent:YOzuvchi, 1994. –B.12
2. Bekova N. J., Muxtorova D. I. "AYN UL-HAYOT" QASIDASI, NASHRLARDAGI TAFOVUTLAR //Educational Research in Universal Sciences. – 2023. – T. 2. – №. 5. – S. 737-745.
3. Bekova N. THE ANALYSIS OF MUKHTARA GAZALS OF NAVOI //SENTR NAUCHNЫX PUBLIKATSIY (buxdu. uz). – 2022. – T. 14. – №. 14.
4. Bekova N. THE IMAGE OF A FLOWER IN SITTAI ZARURIYA //SENTR NAUCHNЫX PUBLIKATSIY (buxdu. uz). – 2022. – T. 14. – №. 14.
5. Bekzoda N., Rakhmatova M. IN ALISHER NAVOI'S ODES, THE INTERPRETATION OF THE CONNECTION OF THE SEASONS WITH THE NINE STARS AND CONSTELLATIONS //European Journal of Interdisciplinary Research and Development. – 2023. – T. 15. – S. 400-404.
6. Bekova N. Alisher Navoiy adabiy tadqiqida faxriy hirotiy" radoyif ul-ash'or" asarining o'rni //Alisher Navo'i and 21 st century. – 2024. – T. 1. – №. 1.
7. Bekova N., Sayliyeva M. The interpretation of praise in the east literature //Nauchnaya diskussiya: voprosы filologii, iskusstvovedeniya i kulturologii. – 2015. – №. 12. – S. 147-151.
8. Jurayevna B. N. Potential of language and artistic art //POLISH SCIENCE JOURNAL. – 2019. – S. 63.
9. Jurayevna B. N., Rakhmiddinovna S. M. THE IMAGE OF A FLOWER IN SITTAI ZARURIYA //SCIENTIFIC REPORTS OF BUKHARA STATE UNIVERSITY NAUCHNЫY VESTNIK BUXARSKOGO GOSUDARSTVENNOGO UNIVERSITETA. – S. 179.

10. Jurayevna B. N., Kiyomiddinovna C. M. LIFE AND LITERARY HERITAGE OF ABDURAHMON TAMKIN BUKHARI //SCIENTIFIC REPORTS OF BUKHARA STATE UNIVERSITY. – S. 159.
11. Jurayevna B. N. A WORTHY RESPONSE TO HAFIZ'S GHAZAL //SCIENTIFIC REPORTS OF BUKHARA STATE UNIVERSITY. – S. 227.
12. Jurayevna B. N. A WORTHY RESPONSE TO HAFIZ'S GHAZAL //SCIENTIFIC REPORTS OF BUKHARA STATE UNIVERSITY. – S. 227.
13. Jurayevna B. N. Navoiy gulshani //SCIENTIFIC REPORTS OF BUKHARA STATE UNIVERSITY. – S. 147.
14. Nazora J. B. Potential of language and artistic art //POLISH SCIENCE JOURNAL (2019). – 2019. – T. 63.
15. Jorayevna B. N., Nigora K. Autonomous Ghazals Of Alisher Navoi //JournalNX. – T. 7. – №. 02. – S. 1-2.
16. Jurayevna B. N., Nuriddinovna X. N. Alisher Navoi's Interpretation Of Asmai Husna In Bilingual Poetry //Journal of Positive School Psychology. – 2022. – S. 216-222.
17. Bekova N. THE ANALYSIS OF MUKHTARA GAZALS OF NAVOI //SENTR NAUCHNЫIX PUBLIKATSIY (buxdu. uz). – 2022. – T. 14. – №. 14.
18. Bekova N. THE IMAGE OF A FLOWER IN SITTAI ZARURIYA //SENTR NAUCHNЫIX PUBLIKATSIY (buxdu. uz). – 2022. – T. 14. – №. 14. Bekova N. THE IMAGE OF A FLOWER IN SITTAI ZARURIYA //SENTR NAUCHNЫIX PUBLIKATSIY (buxdu. uz). – 2022. – T. 14. – №. 14.
19. Bekzoda N., Rakhmatova M. IN ALISHER NAVOI'S ODES, THE INTERPRETATION OF THE CONNECTION OF THE SEASONS WITH THE NINE STARS AND CONSTELLATIONS //European Journal of Interdisciplinary Research and Development. – 2023. – T. 15. – S. 400-404.
20. Nuriddinovna X. N. UNIQUE TONES OF NAVOI-FANI'S POETRY //European International Journal of Multidisciplinary Research and Management Studies. – 2022. – T. 2. – №. 12. – S. 89-93.
21. Bekova N. NAVOIY-FONIYNING TURKIY VA FORSIY G ‘AZALLARIDA BADIIY MAHORAT MASALASI //Academic research in educational sciences. – 2023. – T. 4. – №. Conference Proceedings 1. – S. 114-121.
22. Bekova N. J. “G ‘AROYIB US-SIG ‘AR” DEVONI TARKIBIDAGI BIR G ‘AZAL TAHLILI: Nazora Jo ‘rayevna Bekova Buxoro davlat universiteti o ‘zbek tili va adabiyoti kafedrasi dotsenti Zarina Raxmiddinovna Sayliyeva Buxoro davlat universiteti o ‘zbek tili va adabiyoti kafedrasi o ‘qituvchisi Feruza Sohib qizi Saidova Adabiy manbashunoslik va matnshunoslik mutaxassisligi 2-bosqich magistranti //Nauchno-prakticheskaya konferensiya. – 2021.
23. Bekova N. NAVOIYNING “NAVODIR USH-SHABOB” DEVONI NASHRLARIDAGI TARJE’BANDLARNING MATNIY TAFOVUTLARI VA ULARNING G ‘OYAVIYBADIIY TAHLILI: Nazora Bekova, BuxDU dotsenti Shahlo Halimova, BuxDU Matnshunoslik va adabiy manbashunoslik ixtisosligi magistri //Nauchno-prakticheskaya konferensiya. – 2021.
24. KİTABI D. R. İ. H. A. A. İLİM VE MARİFET NURLARI : dis. – Karabük Üniversitesi.
25. Bekova N. NAVOIY-FONIYNING TURKIY VA FORSIY G ‘AZALLARIDA BADIIY MAHORAT MASALASI //Academic research in educational sciences. – 2023. – T. 4. – №. Conference Proceedings 1. – S. 114-121.
26. Bekova N. J., Saylieva Z. R. " Devoni Foni": izdaniya i issledovaniya //Filologiya i lingvistika v sovremennom obщestve. – 2014. – S. 20-22.
27. Bekova N. Alisher Navoiy adabiy tadqiqida faxriy hirotiy" radoyif ul-ash'or" asarining o'rni //Alisher Navo'i and 21 st century. – 2024. – T. 1. – №. 1.

28. Bekova N. NAVOIYNING “NAVODIR USH-SHABOB” DEVONI NASHRLARIDAGI TARJE’BANDLARNING MATNIY TAFOVUTLARI VA ULARNING G ‘OYAVIYBADIIY TAHLILI: Nazora Bekova, BuxDU dotsenti Shahlo Halimova, BuxDU Matnshunoslik va adabiy manbashunoslik ixtisosligi magistri //Nauchno-prakticheskaya konferensiya. – 2021.
29. Bekova N. J. “G ‘AROYIB US-SIG ‘AR” DEVONI TARKIBIDAGI BIR G ‘AZAL TAHLILI: Nazora Jo ‘rayevna Bekova Buxoro davlat universiteti o ‘zbek tili va adabiyoti kafedrasi dotsenti Zarina Raxmiddinovna Sayliyeva Buxoro davlat universiteti o ‘zbek tili va adabiyoti kafedrasi o ‘qituvchisi Feruza Sohib qizi Saidova Adabiy manbashunoslik va matnshunoslik mutaxassisligi 2-bosqich magistranti //Nauchno-prakticheskaya konferensiya. – 2021.
30. Nazora J. B. Potential of language and artistic art //POLISH SCIENCE JOURNAL (2019). – 2019. – T. 63.
31. Bekova N. Alisher Navoiy she’riyatida xamd poetikasi //Toshkent: Fan. – 2006. – T. 148.
32. Jurayevna B. N., Nuriddinovna X. N. Alisher Navoi's Interpretation Of Asmai Husna In Bilingual Poetry //Journal of Positive School Psychology. – 2022. – S. 216-222.
33. Jurayevna B. N. Potential of language and artistic art //POLISH SCIENCE JOURNAL. – 2019. – S. 63.
34. Bekova N. THE ANALYSIS OF MUKHTARA GAZALS OF NAVOI //SENTR NAUCHNЫX PUBLIKATSIY (buxdu. uz). – 2022. – T. 14. – №. 14.
35. Jurayevna B. N., Kiyomiddinovna C. M. LIFE AND LITERARY HERITAGE OF ABDURAHMON TAMKIN BUKHARI //SCIENTIFIC REPORTS OF BUKHARA STATE UNIVERSITY. – S. 159.
36. Jurayevna B. N. Navoiy gulshani //SCIENTIFIC REPORTS OF BUKHARA STATE UNIVERSITY. – S. 147.
37. Juraevna B. N., Khudoyorova N. Mukhtara-an example of discovery and invention (on the example of Foni's poems) //European Journal of Molecular and Clinical Medicine. – 2021. – T. 8. – №. 1. – S. 1463-1469.
38. Jurayevna B. N. A WORTHY RESPONSE TO HAFIZ'S GHAZAL //SCIENTIFIC REPORTS OF BUKHARA STATE UNIVERSITY. – S. 227.
39. Jorayevna B. N., Nigora K. Autonomous Ghazals Of Alisher Navoi //JournalNX. – T. 7. – №. 02. – S. 1-2.
40. Jurayevna B. N., Rakhmiddinovna S. M. THE IMAGE OF A FLOWER IN SITTAI ZARURIYA //SCIENTIFIC REPORTS OF BUKHARA STATE UNIVERSITY NAUCHNЫY VESTNIK BUXARSKOGO GOSUDARSTVENNOGO UNIVERSITETA. – S. 179.
41. Bekova N. Til imkoniyati va badiiy san’at //Buxoro davlat universiteti ilmiy axboroti”.– Buxoro. – 2014. – T. 3. – S. 81-88.
42. Bekzoda N., Rakhmatova M. IN ALISHER NAVOI'S ODES, THE INTERPRETATION OF THE CONNECTION OF THE SEASONS WITH THE NINE STARS AND CONSTELLATIONS //European Journal of Interdisciplinary Research and Development. – 2023. – T. 15. – S. 400-404.
43. Bekova N. J., Muxtorova D. I. “AYN UL-HAYOT” QASIDASI, NASHRLARDAGI TAFOVUTLAR //Educational Research in Universal Sciences. – 2023. – T. 2. – №. 5. – S. 737-745.
44. Bekova N. THE IMAGE OF A FLOWER IN SITTAI ZARURIYA //SENTR NAUCHNЫX PUBLIKATSIY (buxdu. uz). – 2022. – T. 14. – №. 14.

45. Dehlavi Amir Xusrav. Osori muntaxab. Dar chahor xild. Jildi chahorum. -Dushanbe: Irfon, 1975. –B.829
46. Navoiy Alisher. Ruhul-ruds. So‘zboshi, nasriy bayon, izoh va lug‘at bilan nashrga tayyorlovchilar R.Vohidov, N.Bekova. -Toshkent: O‘zbekiston, 2002. –B. 21-23.
47. Navoiy Alisher. Mukammal asarlar to’plami. 20 tomlik. 17-tom. -Toshkent: Fan, 2001
48. Nizomii Ganjavi. Kulliyot. Dar panj jild. Jildi I. -Dushanbe: Irfon, 1983. –B. 26
49. Rabg’uziy Nosiruddin Burhonuddin. Risasi Rabg’uziy. Birinchi kitob. -Toshkent: YOzuchi, 1990. –B.12

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ TOPONİMLƏRİN MORFOLOJİ-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

Xatirə HÜSEYNOVA *

Xülasə: Toponimlər bu və ya digər xalqın, tayfanın adından və həmin xalqın dillərindəki sözlərdən ibarət olduğuna görə tarix, coğrafiya, dilçilik, etnoqrafiya, arxeologiya kimi elmlərlə sıx bağlıdır. Məqalədə qeyd olunur ki, Azərbaycan və İngilis dillərində hazırkı coğrafi adların yaranmasına tarixin müxtəlif dövrlərində müxtəlif dillərin təsiri olub, belə ki, Azərbaycanın toponimləri qədim türk sözləri, dialektizmlər Azərbaycan dilinə məxsus ümumişlək xarakterli leksik vahidlər, eləcə də başqa dillərdən (ərəb, fars, urartu) keçib, Azərbaycan dilində sabitləşən və toponim yaradıcılığında iştirak edən sözlər əsasında formalaşmışdır. İngilis toponimlərində isə latın, fransız, kelt, skandinaviya mənşəli adlara rast gəlinir. Keltlər, romalılar, anqlosakslar, vikinqlər İngilis mədəniyyətini və dilini zənginləşdirməklə yanaşı, Britaniya toponimlərinə də əsaslı təsir göstərmişlər. Azərbaycan və İngilis coğrafi adlarının quruluşu üzərində müşahidələr göstərir ki, toponimlər mənşə etibarı ilə müxtəlifdir. Bu sözləri də yaranma növünə görə sadə, düzəltmə və mürəkkəb kimi növlərə bölürlər. Məqalədə qeyd olunur ki, dildə və mədəniyyətdə gedən dəyişikliklər nəticəsində coğrafi adların mənaları və quruluşları dəyişikliklərə məruz qalmış və ya tamamilə yox olmuşdur. Tədqiqat göstərir ki, həm Azərbaycan, həm də ingilis dilinin toponimik leksikası çox zəngin və rəngarəngdir; Azərbaycan və İngilis toponimlərinin funksional – üslubi imkanları genişdir.
Açar sözlər: *toponimlər, morfoloji xüsusiyyət, etnoqrafiya, semantik*

Comparative Analysis of Morphological and Semantic Features of Toponyms in the Azerbaijani and English Languages

Abstract: Toponyms are closely related to disciplines such as history, geography, linguistics, ethnography, and archaeology, as they typically consist of names associated with nations, tribes, and words in the language of the respective group. The article highlights that the formation of contemporary geographical names in Azerbaijani and English languages has been influenced by various languages across different historical periods. In the case of Azerbaijan, toponyms are derived from ancient Turkish words, general lexical units from Azerbaijani language, as well as borrowings from other languages such as Arabic, Persian, and Urartian. These toponyms have evolved based on words that have become established in the Azerbaijani language and have contributed to the creation of geographical names. English toponyms encompass Latin, French, Celtic, and Scandinavian elements, reflecting the influences of Celts, Romans, Anglo-Saxons, and Vikings on English culture and language, which have significantly impacted British toponyms. A comparative analysis of Azerbaijani and English toponyms reveals differences in their origins, with these words categorized into simple, compound, and compound types based on their formation. The toponymic lexicon of both Azerbaijani and English languages is diverse and vibrant, offering a wide range of functional and stylistic possibilities for toponyms in both languages.
Key Words: *toponyms, morphological features, ethnography, semantic.*

Giriş

Müasir dünyanı coğrafi adlar olmadan təsəvvür etmək çətindir. Hər bir coğrafi ad (toponim) özündə müxtəlif məlumatlar daşıyır: tarixi, coğrafi, siyasi və s. Belə ki, coğrafi adlar - tarixi hadisələrin şahidi, sübutu, nə vaxt baş verməsi haqda məlumatlar verir. Toponimika-nisbətən yeni dilçilik sahəsi olsa da, qədim qəbilə, tayfa və xalqların tarixi, etnogenezi, dil daşıyıcıları haqqında çox qiymətli materiallar verir. Köçəri tayfaların miqrasiya yolları, qohum və qohum olmayan etnosların əlaqə tipləri və münasibətləri barədə aydın olan məlumatlar bu elmin tədqiqi nəticəsində meydana çıxır. Bu planda hər bir toponim- onu yaradanların mədəniyyət abidəsi sayılmalıdır. Xüsusi olaraq toponimiyanı bir növ insan tarixinin kodu kimi təsəvvür etmək olar. Burada ənənələr, dil formaları və dilin özü qalır, dünyanı anlamaq səviyyəsi əslini tapır və xalqın həyatına ən mühüm hadisələr hopur.

Dilimizdəki digər leksik vahidlərdən fərqli olaraq toponimlər ictimai-siyasi mahiyyətlidir. Hər hansı yazılı mənbənin, tarixi abidənin verə bilmədiyi məlumatı onomastik vahidlərin vasitəsilə müəyyən edə bilirik. Coğrafi adların mühümlüyü onun kiçik (mikrotoponim) və ya böyüklüyündən (makrotoponim) asılı deyildir. Əsas məsələ bu və ya digər coğrafi adın zaman və məkan daxilində iqtisadi və ictimai-siyasi proseslərdə yerinin və rolunun müəyyən edilməsidir. T.Əhmədov yazır: "Coğrafi adlar hər hansı bir ərazidə tarixən

* Bakı Avrasiya Universiteti, Tərcümə kafedrası, khatira.huseynova1982@gmail.com
DOI :10.30546/100981.2024.036

mövcud olmuş və hazırda mövcud olan xalqların tarixi keçmişini, mədəniyyətini, iqtisadiyyatını, ictimai və sosial vəziyyətini, adət və ənənəsini, eləcə də dillərinin aradan çıxmış, arxaikləşmiş müəyyən xüsusiyyətlərini əks etdirən abidələr kimi yaşamaqdadır" (1984:22).

Qədim zamanlardan indiyəcən eyni bir ərazidə bir sıra xalqların məskunlaşdığı faktı təbii ki, həmin xalqların yaşayış yerlərini öz dillərində adlandırmalarını zərurətləndirir. Azərbaycan, İngiltərə və Amerika məskunlaşma baxımından həmişə diqqət mərkəzində olan coğrafi məkan hesab olunmuş və buraya köç edən müxtəlif tayfalar bu ərazilərdən müvəqqəti yaşayış yeri kimi istifadə etmiş, təbii olaraq, yaşayış yerlərini öz dillərinə məxsus sözlər vasitəsilə adlandırmışlar. Bəzən ölkəyə hücumlar zamanı işğalçı ölkələr yerli toponimlərə təsirlər etmişlər. Qeyd etmək olar ki, toponimlərin morfoloji və semantik xüsusiyyətləri linqvistik və ekstra-linvistik faktorlarla bağlılığından asılıdır. Ekstralinqvistik amillər toponimlərin mənşəcə müxtəlifliyinə gətirib çıxarmışdır və onların strukturunun təhlil edilməsi burada yaşayan xalqların tarixi, mədəniyyəti və dilləri barəsində kifayət qədər məlumat verir, eləcə də Azərbaycan və İngilis dillərinin onomastik leksikasının bir sıra qanunauyğunluqlarının aşkar edilməsinə imkan verir. Toponimlər ilk növbədə dil qanunları və normalarına tabe olduğundan müəyyən ərazidə yaşayan əhalinin dil xüsusiyyətlərini aşkar edilməsində onların rolu əvəzedilməzdir.

Müasir dilçilkdə toponimlərin 2 növdə təsnifatı mövcuddur:

1.coğrafi obyektlərin adı kimi 2. quruluşuna görə

Birinci növ təsnifata görə toponimlər aşağıdakı kimi təsnif olunur: hidronimlər, oronimlər, oykonimlər, urbanonimlər, makrotoponimlər, mikrotoponimlər. İkinci növ təsnifata görə toponmlər *sadə, düzəltmə, mürəkkəb və tərkibi* olur.

Toponimlər eyni zamanda özünə məxsus xüsusiyyətlər daşıyan coğrafi adlardır. Leksik bir vahid kimi "dil işarələrinin assimetriyası" prinsipinə uyğun olaraq toponimik obyektlər eyni toponim və onun ekvivalenti ilə ifadə oluna bilər və ya əksinə eyni bir toponim bir neçə məna verə bilər.

I. Azərbaycan dilində toponimlərin morfoloji-semantik xüsusiyyətləri

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində diqqəti cəlb edən laylardan birini toponimlər təşkil edir. Azərbaycan toponimləri müxtəlif tərkibli sözlərdən yaranmışdır. Azərbaycan toponimiyasının əsas fondunu Azərbaycan (türk) mənşəli adlar təşkil edir. Azərbaycanda qədimdən başlayaraq, hun, bolqar, suvar, peçeneq, xəzər, qıpçaq, oğuz-səlcuq və monqol qaydalarının, habelə İber-Qafqaz, İran, ərəb və s. xalq adları ilə bağlı toponim layları aşkara çıxarılmışdır.

Toponimlərin linqvistik və ekstar-linqvistik təhlili göstərir ki, tarixin müxtəlif dövrlərində coğrafi obyektlərin adlandırılmasında fərqli faktorlar olmuşdur. Belə ki, yaşayış məskənləri və başqa yer adları müəyyən dövrdə ancaq hər hansı bir şəxsin soyadı ilə adlandırılmışdır. Başqa bir dövrdə bu adlandırma tayfa və qəbilələrin adı əsasında formalaşmışdır. Beləliklə, yer adları şəxs, tayfa, qəbilə, heyvan, bitki, səma cisimləri, su obyektlərinin və s. adını daşımaqla meydana çıxmışdır. Azərbaycan toponimləri əmələ gəldiyi üsullardan asılı olaraq aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: *antroponimlər, etnotoponimlər, hidrotoponimlər, zootoponimlər, fitotopinimlər.* ***Antrotoponimlər***- şəxs adı, soyad, ləqəb, titul əsasında meydana çıxan yer adlarıdır. Buna misal olaraq "Cəlilabad" toponimini göstərə bilərik. Bu ad Azərbaycanın cənubunda yerləşən rayonuna verilmişdir. Həmin toponim şəxs adı olan "Cəlil " və "abad " termininin birləşməsindən əmələ gəlmışdir. ***Etnotoponimlər-*** tayfa,qəbilə adları əsasında yaranmış toponimlədir.Azərbaycan toponimik sisteminin ən mürəkkəb və qaranlıq sahəsi etnotoponimlərdir. Xalqımızın qədim tarixi ilə bağlı olan bu toponimlərin mənşəyi barədə hələlik çox az söz deyilmişdir. İndiyədək Azərbaycan etnotoponimlərinin tam mənzərəsini əks etdirən nə xüsusi elmi əsər, monoqrafiya, nə də lüğət hazırlanmışdır. Muğan,

Muğanlı, Sıxlı, Corat, Alpout, Quşçu, Boyat,Təklə və s. ***Hidrotoponimlər***- hidroterminlər əsasında yaranır. Məsələn, Bolsulu (Beyləqan), Qaşqaçay (Qax), Qoşabulaq (Gədəbəy), Qusarçay (Qusar), İlisu (Qax), Çaylı (Qazax, Şamaxı, Xanlar, Şəmkir), Sulutəpə (Bakı, Cəlilabad) və s. ***Zootoponimlər***- heyvan, quş, balıq, həşərat və s.canlıların əsasında düzələn toponimlərdir. Tarixən xalqımızın iqtisadi həyatının bir hissəsini heyvandarlıq təşkil etmişdir. Bununla əlaqədar olaraq bir sıra yaşayış məskənləri, yer adları əmələ gəlmişdir. Məsələn, Qazbölük (Balakən), Atbulaq (Salyan), İnəkboğan (Gədəbəy), Qoçdərə (Tovuz), Soxulcan (Yardımlı), Ördəkli (Zəngilan) və s. ***Fitotoponimlər*** - bitki adları əsasında düzələn coğrafi adlardı .Azərbaycan dilinə məxsus toponimlərin bir qrupunu fitotoponimlər təşkil edir. Məsələn, Almalıq (Kəlbəcər), Almalıtala (Tovuz), Çovdar (Daşkəsən, Kəlbəcər), Pambıqkənd (Salyan), Laləzər (Şamaxı), Meşəli (Xaçmaz) və s. Fitotoponimlərdə mövcud olan -lı(-li,-lu,-lü) şəkilçisi bir növ çoxluq təşkil edir. Məsələn, Çinarlı, Badamlı, Almalı, Armudlu və s.

Azərbaycan dilçiliyində aparılan tədqiqatlara əsasən toponimlərin yaranma yollarını aşağıdakı kimi təsnif etmək olar :

1) Etnonimlərdən yaranmış Azərbaycan toponimləri (etnotoponimlər); Toponimlərin adını götürdüyü Azərbaycan ərazisində yaşayan etnoslara, Albaniyada yaşayan müxtəlif tayfaları – kaspi, sak, hunqarqar, kəngər tipli tayfaları misal göstərə bilərik. Alpout kəndi (Bərdə rayonu), Hunan düzü (Tovuz rayonu), Satır təpə (Masallı rayonu).

2) İnsanlar həmçinin yaşadıqları yerə ad verərkn həmin ərazi üçün xarakterik olan təbiət hadisələrini də əsas götürmüşlər: Çovğunqaya (Lerik rayonu), İldırımlı yoxuş (Kəlbəcər rayonu), Yelli təpə (Ağsu rayonu)

3) Bir sıra coğrafi adların yaranmasında cəhət adları xüsusi rol oynamışdır: Quzeykənd, Güney Qışlaq, Aşağı Qışlaq, Qərbi Azərbaycan

4) Ətraf aləmdəki hadisə və əşyalarla bənzərlik əsasında yaranmışdır: Kotanqaya (Laçın rayonu), Çomçədərəsi (Ağsu rayonu), Yorğandərəsi (Xocavənd rayonu), Haçadağ (Naxçıvan M.R)

5) Batil inanclar, inamlar və rəvayət hesab olunan hadisələrə əsaslanan coğrafi yer adları: Cinli Zeynallı kəndi (Goranboy rayonu), Cinlik kəndi (Ağdam rayonu), Cinli təpə (Qazax rayonu)

6) Rənglər əsasında formalaşan toponimlərin sayı kifayət qədər çoxdur: Bozdağ (Lerik rayonu), Sarıqaya kəndi (Zərdab rayonu), Qaragüney kəndi (Kəlbəcər, İmişli, Sabirabad rayonları)

7) Bir sıra toponimlərin yaranmasında saylardan istifadə edilir. Belə coğrafi obyektlərə Yalqıztəpə (Ağdam rayonu), Dördçinar kəndi (Füzuli rayonu), Yeddibulaq 9dərəsi (Göyçay rayonu), Qırxıncı kilometr köçəbəsi (lerik rayonu), Qırxqız dağı (Əsgəran rayonu)

8) Bir qrup obyektin kəmiyyətcə çoxluğu həmin yerin öz adını bu obyektdən götürməsinə gətirib çıxarmışdır. Seyidlər çökəyi (Kürdəmir rayonu), Cəlair dağı (Cəlilabad rayonu)

9) Şəxs adlarından törəmiş toponimlər: Gülməmməd dərəsi (Masallı rayonu), Əmir kəndi (Gədəbəy rayonu), Cəmil düzənliyi (Astara rayonu)

10) Memorial (xatirə) xarakterli toponimlər: Azərbaycan coğrafi adlar sırasında tarixi şəxsiyyətlər, görkəmli yazıçı, şair, ictimai–siyasi xadimlərin adını daşıyan yer adları memuar–xatirə toponimlər adlanır. Məsələn, klassik ədəbiyyatın görkəmli nümayəndələri N.Gəncəvi, M.Füzuli, İ.Nəsimi, M.Ə.Sabir, C.Cabbarlı və başqalarının adını daşıyan Nizami kəndi (Goranboy, Şəmkir), Füzuli (rayon), Nəsimikənd (Saatlı), Fətəlikənd (Cəlilabad) və s. toponimləri bu qəbildəndir.

Toponimlərinin morfoloji xüsusiyyətləri araşdırıldığı zaman məlum olub ki, bir çox toponimlər müxtəlif linqvistik elementlərdən, o cümlədən sözlərdən, prefikslərdən, şəkilçilərdən və başqa morfemlərdən əmələ gəlir. Bu elementlər çox vaxt yerin tarixi inkişafını, eləcə də mədəni və dil təsirlərini əks etdirir. Azərbaycan toponimləri quruluşuna gorə *sadə,*

düzəltmə və mürəkkəb kimi təsnif olunur. ***Sadə*** toponimlərdə sözün tərkibində heç bir leksik-qrammatik şəkilçiləri müşahidə olunmur. Azərbaycan dilində sadə toponimlərə Bakı, Şamaxı, Şəmkir, Lənkəran və s. misal göstərmək olar. Azərbaycan toponimiyasında ***düzəltmə*** yer adları əsasən –lı^4 , –çı ^{4} , –lıq^4 , –lar^2 , –maz^2 , –laq, –cik^4 , –xana, –gah, –caq, –stan, –i, –ma^2 şəkilçiləri ilə düzəlir. –lı^4 şəkilçisi ilə düzələn yer adları: Çaxmaqlı (Xaçmaz), Günəşli (Xaçmazda kənd, Bakıda qəsəbə), Talışlı (Lənkəran), Xınalıq (Quba) və s. Mürəkkəb toponimlər isim, sifət və I və ya II növ təyini söz birləşməsindən ibarət olur. Məsələn, Qurbantəpə (Cəbrayıl), Hökməli (Abşeron), Evoğlu (Ağdam) və s. Azərbaycanın makrotoponimlər sistemində mürəkkəb söz quruluşlu bir sözdən ibarət toponimlərə Göyçay, Qaraməryəm, Bozdağ, Ağarəhimoba, Kürkəndi, Dayıkənd, Qarabaqqal, Qarabağlar, Qarayazı, Qaraxıdır, Qızılağac, Cırqurd, Yanardağ, Beşqardaş, Yekəxana, Yeniarx, Yenikənd, Kürdşaban və s. toponimləri göstərmək olar.

Azərbaycanın toponimləri ölkənin zəngin tarixini, müxtəlif mədəni təsirlərini və coğrafi xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirən linqvistik stok rolunu oynayır. Fars və türk köklərindən tutmuş rus irslərinə qədər bu coğrafi adlar Azərbaycanı sivilizasiyaların kəsişmə nöqtəsi kimi dinamik kimliyini əks etdirərək keçmişi və bu günü haqqında ətraflı məlumatlar çatdırır. Azərbaycan öz toponimik irsini qorumaqla öz dil müxtəlifliyinə və mədəni irsinə hörmətlə yanaşır, bu tarixi adların gələcək nəsillər üçün məna və əhəmiyyət kəsb etməyə davam etməsini təmin edir.

II. İngilis dilində toponimlərin morfoloji-semantik xüsusiyyətləri

İngilis dili uzun illər german tayfalarının - anqlosaksların, keltlərin, skandinaviyalıların, normandların təsirinə məruz qalmışdır. Bunun üçün də İngilis toponimləri müasir formada hansısa mənada germanları xatırladır. Bunlar hidronim və oronimlərdə daha cox öz əksini tapmışdır. Kelt mənşəli toponimlər Şotlandiyada, İrlandiyada; Skandinaviya mənşəli adlar Yorkşir və Lankaşirdə tez-tez təsadüf olunur.

İngilis toponimlərinin təsirini nəzərdən keçirərkən müxtəlif dillərin bu və ya başqa dilin yer adlarının yaranmasında daha uzunmüddətli saxlanması və iz qoyması problemi ortaya çıxır. Diaxronik və sinxronik tətqiqat araşdırmaları yalnız köməkçi vasitə kimi istifadə oluna bilər. Ölkənin müasir toponimik xəritəsində yer adlarının formalaşması, müasir rayonlaşma və onların tarixi inkişafı əks olunmuşdur.

İngilis coğrafi adlarının yaranmasında tarixin müxtəlif dövrlərində müxtəlif dillərin təsiri olub:

Kelt toponimik layı. Şimali Şotlandiyada kelt mənşəli toponimlər çoxluq təşkil edir. Məsələn: **loch** (göl mənasını verir), **aber** – çay mənsəbi (Aberystwyth, Aberdyfi, Aberdeen, Aberuthven); **coombe** – alçaq dərə,vadi (Woolacombe, Doccombe); **glen** – ensiz vadi (Rutherglen, Glenarm, Corby Glen); **lan, lhan, llan** – kilsə (Lanteglos, Lhanbryde, Lanercost, Llanbedr Pont Steffan, Llanybydder, Llanwenog, Llannwnen); **keth, cheth** – meşə (Penketh, Culcheth). Romalıların İngilis torpaqlarında məskunlaşmasından sonra suffikslər dəyişmişdir. Məsələn: **caster/chester** latın mənşəli castra (düşərgə), **pons** (körpü), Uelsdə bu elemen «pont» kimi işlənir. Məsələn: Pontypridd, Pontypridd, Pontheugh. İngiltərədə bəzi toponimlər «street»elementini daşıyır. Bu element latın mənşəli **strata** (yol) sözündəndir. Məsələn: Chester-le-Street, Spittal-in-the-Street, Streatham.

Kelt mənşəli toponimlər Böyük Britaniya ərazisində britlərin və anqlosaksların məskunlaşması ilə əlaqədardır. Məs: **-wal-** elementi keltlərin məskunlaşdığı ərazilərdə olan coğrafi adlarda rast gəlinir. (Walter,Walcott,Walden,Walbrook), **-pen-** kelt komponenti "yamac" mənası ifadə edir və Pencoyd, Penketh, Penge kimi coğrafi adlarda öz əksini tapır. **-tre-** kelt mənşəli toponimdir. Bu toponim Karnoulda (Tredrustan,Tregavethan), Derbişir və Lankaşirdə (Trelleck,Trehill) təsadüf olunur. Burada -tre- "kənd" mənasını verir. **-lan-** "kilsə" mənasını verir və Landulf, Lanreath kimi coğrafi adlarda rast gəlinir.

Latın elementləri. Britaniya toponimlərinin latın elementləri orta əsrlərdə meydana çıxmış və müəyyən affikslərdən ibarət olmuşdur.***"Magna " və "Parva"*** elementləri "great" və "little" sözlərilə bir işlənib.Məsələn:Chew Magna,Wington Magna,Wigston Parva və s. Latın mənşəli elementlər ***–colonia-,-coln-*** hərbi məntəqə mənasını ifadə edir (Lincoln);***-porta-port-*** darvaza deməkdir(Stockport***);-foss-fos-*** kanal mənasını verir (River Foss,Fangfoss);***-cum-*** "ilə" şəkilçisini əvəz edir (*Salcott-cum-Virley, Cockshutt-cum-Petton).*

Roma dövründə latın elementləri ilə yaranan coğrafi adlar aşağıdakılardır:

London- Londinium
Manchesther- Mamucion
Lincoln- Lindum coloma

Anqlosaks elementləri. E.-ın 449-cu ilində Anqlo-sakslar və Cutlar Britaniya adalarına hücum edərək həmin ərazilərdə məskunlaşmşlar. Anqlo-sakslar öz yeni ölkələrini ***England*** və dillərini ***Englisc*** (müasir dilçilərin Qədim İngilis Dili-Anqlo-Saks dili adlandırdıqları dil) kimi adlandırmışdılar. Belə ki, müsair İngilis dili birbaşa bu Qədim İngilis dilinin üzərində inkişaf etmişdir.

Norfolk və Suffolk qraflıqlarının əraisində yerləşən coğrafi obyektlərin adlarının əksəriyyəti anqlosaksların həmin dövrdə verdiyi toponimlərlə adlanmışdır. Onların istifadə etdiyi qədim İngilis sözləri çoxluq təşkil edirdi.Anqlo-Saks mənşəli elementlər aşağıdakılardır:

bourne, burn – kiçik çay (*Ashbourne, Blackburn, Bournemouth, Eastbourne*); ***don, den, dun*** – təpə (*Abingdon, Bredon, Willesden*); ***ham*** – ferma (*Rotherham, Newham, Nottingham*); ***lea, ley, leigh*** (от *leah*) – ağac və kolluqdan təmizlənmiş torpaq sahəsi (*Barnsley, Hadleigh, Leigh*); ***tun, ton*** – çəpərlənmiş sahə,ferma (*Tunstead, Brighton, Coniston*); ***well*** - quyu (*Elmswell, Bakewell*); ***weald, wold*** – meşəliklə örtülmüş hündür sahə,təpəlik (Wealdstone, Stow-on-the-Wold, Southwold).

Skandinaviya elementləri. İngilis toponimlərinin yaranmasına təsir edən elementlərdən biri də Vikinqlərin danışdığı Qədim Skandinaviya dilidir.Ən geniş yayılmış skandinaviya elementləri aşağıdakılardır: ***bost*** – ferma (*Leurbost*); ***dale om dalr*** – yol,cığır (*Rochdale, Saxondale, Airedale*); ***firth*** – ensiz dəniz körfəzi,buxta (*Burrafirth, Firth of Forth*); ***gill, ghyll*** – ensiz yarğan (*Gillamoor, Garrigill, Dungeon Ghyll)*; ***thwaite, twatt*** – yaşayış məqsədi üçünməhv edilmiş meşə, torpaq sahəsi (*Huthwaite, Twatt*); ***lundr, lund*** – meşə ağaclıq (*Lundwood*).***-by-*** elementi Skandinaviyalıların güclü təsiri olduğu yerlərdə rast gəlinir. Məs: Derby, Welby, Moorby, Blackfordby. Burada ***-by-*** "kənd" mənasını ifadə edir.

-thorp—(torpaqsahəsi) Simonsthorp, Ringsthorp ; **-toft-** (malikanə) Lougtoft, Fishtoft, Mortify; **-holm-(**ada,adacıq) Bromholm, Oxenholme

Fransız elementləri. -mont- fransız mənşəli komponent "dağ" mənasını ifadə edir.Məs: Eamont,Grostmont **-ville-(**malikanə) əsasən Coalville, Bronville coğrafi adlarda rast gəlinir.

Quruluşuna görə İngilis toponimləri aşağıdakı kimi təsnif olunur: *Sadə toponimlər. Mürəkkəb toponimlər. Tərkibi toponimlər*

Toponimlər morfoloji strukturuna görə 4 qrupa bölünür:

1.Sadə 2. Düzəltmə 3. Mürəkkəb 4. Tərkibi

1. Sadə tərkibli toponimlər sayca digərlərindən çoxdur.Yalnız onların tarixi mənşəyini öyrənmək çox çətindir.Belə ki, çox sadə toponimlər yalnız bir kökdən ibarət olur. Məsələn: ***Barrow, Down, Stall ,Moor*** və s. İngilis dilində də sadə quruluşlu toponimlərə rast gəlmək mümkündür. Aşağıdakı nümunələrə diqqət yetirək: ***Alaska*** – Alakshak sözünün aleutko variantı, "böyük Yerkürələri" və ya "yarımada" deməkdir.

Connecticut – Hindi Quinnehtukqut-undan olub – "böyük coşqun çayda". Florida – 1513-cü il Pasxa günündə ispanca belə adlandırılmışdır. Tərcümədə "Çiçək Pasxası" bildirir.

2. Daha çox yayılmış toponimlər düzəltmə toponimlərdir. Onlar kök və suffiksdən ibarət olur.Məsələn: ***Birmingham, Kingston, Stanton*** və s.

3. Mürəkkəb toponimlər iki və daha artıq kökdən ibarət olur. İngilis dilində mürəkkəb yer adları iki sözün birləşməsi vasitəsilə yaranır. Onlara əsasən *new, abbey, abbots, market, burton, great, west, back, upon, axe, exe, usk, esk, east, hill, green, bridge, north, royal* sözlərinin iştirakı ilə yaranan toponimləri misal göstərmək olar: *New Birmingham, New Radnor, New York, New London, New Oxford, Abbey Gate, Abbey Dore, Abbey Town, Abbots Bromley, Abbots Langley, Abbots Ribton, Abbots Salford, Abbots Ann, Abbots Worthy, Market Rasen, Market Deeping* və s.

4. Tərkibi toponimlər iki və daha artıq söz birləşməsindən ibarət olur. Məsələn: ***Cold Harbour, Standing Stone, Black Notley*** və s.

Morfoloji yolla düzələn toponimlər düzəltmə quruluşlu olub, müxtəlif leksik şəkilçilər artırılmaqla yaranmışdır. Toponim yaradıcılığında istifadə olunmuş bir qrup sözlərdə şəkilçilər yalnız sözün apelyativliyini aktivləşdirir, ikinci komponentin düşümünü sürətləndirir və düzəltmə sözlə ifadə olunmuş əsas komponentin tezliklə müstəqil şəkildə toponim kimi sabitləşməsini təmin edir. Ədəbi dildə məhsuldar olan bəzi şəkilçilər morfoloji leksikanın yaranmasında fəal iştirak edir.

Semantik cəhətdən mürəkkəb coğrafi adlar arasında məskunlaşma yerini xarakter və formasını, tipik əlamətlərini ifadə edən toponimlər var:

-gham- "ev,qəsəbə" mənasını ifadə edir. məs: Bermingham, Rockingham.

-ton- "ev,qəsəbə" mənasını ifadə edir. məs: Burmington, Haughton, Boston

Bəzən hər iki element –**gham-** və **-ton-** eyni coğrafi adda rast gəlinir. məs: Northghamton

-ber(busy) elementi daha cox ölkənin şəhərlərinin adlarında təsadüf olunur."Möhkəmlənmə" mənasını ifadə edir. Məs: Limber, Middlesbury

- stock- elementi "yeni kənd" mənasını ifadə edir. Məs: Woodstock

-chester- "düşərgə" mənasını ifadə edir. Məs:Manchester

-clough-"dərə,vadi" mənasını ifadə edir. Məs:Cowclough

- was- "nəm, rütubətli"mənasını ifadə edir. Məs: Alrewas

Anqlosaks mənşəli- **cot-** "saray" mənasını ifadə edir. Məs: Wood cot,Willcot.

Qeyd etmək lazımdır ki,müəyyən komponentlər *Great* və *Little* öz yerini Magna (böyük) və Parva (kiçik) sözlərinə verir. Məs: Ashby Magna/ Ashby Parva

Məs:Cambridge, Stockbridge, Sheffield,Woodstock.

Yeni toponimlər ***Newtown, Newport, Newcastle*** Şotlandiya, İrlandiya və Uelsdə rast gəlinir.

Nəticə

Sübut olunmuşdur ki, tədqiqatçılar üçün toponimik materiallar xalqın tarixi, dili, etnogenezi, coğrafiyası və s. problemlərin həllində tutarlı dəlil, inandırıcı fakt rolunu oynadığı üçün, tədqiqata geniş cəlb olunmuş və bu baxımdan toponimlər onların müstəqil tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Bir elm sahəsi kimi toponimika coğrafi obyektləri, onların yaranma yollarını, meydana gəlmə səbəblərini, mənşəyini müəyyənləşdirməyə xidmət edir. Həm Azərbaycan, həm də İngilis toponimlər bu və ya digər xalqın, tayfanın adından və həmin xalqın dillərindəki sözlərdən, coğrafi obyektlərin ünvanlarından ibarət olduğuna görə tarix, coğrafiya, dilçilik, etnoqrafiya, arxeologiya kimi elmlərlə sıx bağlıdır.

Aparılan araşdırmalardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycan və Böyük Britaniya ərazisindəki toponimlərin rəngarəngliyi və fərqliliyi bu ölkələrə çox sayda edilən hücumlarla əlaqəlidir. Keltlər, romalılar, anqlosakslar, vikinqlər İngilis mədəniyyətini və dilini zənginləşdirməklə yanaşı, Britaniya toponimlərinə də əsaslı təsir göstərmişlər. Azərbaycanın toponimləri ölkənin mürəkkəb tarixi irsinə və dil müxtəlifliyinə sübutdur. Əsrlər boyu Azərbaycan müxtəlif sivilizasiyaların, o cümlədən fars, ərəb, türk və rus dillərinin təsirinə məruz qalmış və hər biri regionun toponimik landşaftında öz izini qoymuşdur.

Toponimlərin yaranma mənbələrini dəqiqliklə gözdən keçirən zaman belə bir nəticəyə gəldik ki, Azərbaycan və İngilis toponimləri antrotoponim, etnotopinim, zootoponim, hidrotoponim və fitotoponim kimi qruplaşdırmaq olar. Morfoloji xüsusiyyətlərini araşdıran zaman belə qənaətə gəlmək olar ki, toponimlər 4 qrupa bölünür: Sadə, Düzəltmə, Mürəkkəb, Tərkibi.Kamu diplomasisinin bir alt uygulama alanı olan soydaşlık temelinde kültür diplomasisi faaliyetleri, özenle ve amacı doğrultusunda gerçekleştirildiğinde ülkelerin stratejik iletişim yönetiminde etkili bir araçtır. Nitekim soydaşlık mevcut bir kapasitedir ve bunu kullanmakta ülkelerin ne kadar mahir olacakları dış politikadaki başarılarının bir kriteri olabilmektedir.

KAYNAKÇA

Adilov, Məmməd və Paşayev, Aydın (2005), "Azərbaycan onomastikası" (İzahlı terminoloji lüğət). Bakı, Nurlan, s.200-240.

Cəfərov, Səlim (1960), "Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı". Bakı, ADU nəşriyyatı, s. 100-120

Əhmədov, Tofiq (1991), "Azərbaycan toponimikasının əsasları". Bakı, s. 97-100

Əhmədov, Tofiq (1984) " El-obamızın adları". Bakı: Gənclik, s.22

"İngilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümədə xüsusi adların verilmə üsulları" *Bakı Slavyan Universiteti II Beynəlxalq elmi konfransın materialları II hissə* (4 – 7 may, 2011), Bakı, s.356–360

Qurbanov, Afat (1988) , "Azərbaycan dilinin onomalogiyası". Bakı, s. 200-258

Percy, Reany (1960), "The Origin of English Place names", London, s.97-120

Creswell, John (1993),"The Guinness Book of British Place Names", Cambridge, 1993.

Mawer, Allen. (1929), "Problems of place-names study" . Cambridge Press.

Margaret, Richards and Gelling, Richards. (1968) ,"The Names of Towns and Cities in Britain", London, 1986.

Cameron, Kenneth (1961), "English Place – Names" . London: B.T.Batsford, s. 38-45.

Никонов, Владимир (1965), "Введение в топонимику", М.: Наука, s,200-280

Перкас Сименовна. (1980), «Парадигматические и синтагматические аспекты лингвостилистического потенциала топонимов в современном английском языке.» Автореферат диссертации. Москва. s.125

HAYVANLAR İLE İLGİLİ İNANIŞ VE RİTÜELLER: KARABÜK ÖRNEĞİ

Enver KAPAĞAN [*]
Hacı Veli BİŞKİN [**]
Zehra KORKMAZ [***]
Sebiye TANGAÇ [****]

Özet: Tabiat, içinde barındırdığı tüm varlıklarla insan hayatını şekillendiren önemli bir unsurdur. Özellikle tabiatın bir parçası olan hayvanların insanlığın varoluşundan beri büyük önem arz ettiği muhakkaktır. Türk kültür ve tarihi açısından da yaklaşıldığında geçmişten bugüne tabiat ve tabiattaki canlıların büyük bir yer tuttuğu bilinmektedir. Bunun en büyük kanıtları Türklerin kurt ile özdeşleşmiş olması, her boyun flamasının bir hayvan ile temsil edilmesi, destan, atasözleri, efsaneler ve halk hikayeleri gibi önemli anlatım türlerinde insanlarla birlikte baş karakter olacak düzeyde hayvan figürlerinin yer alması gibi birçok hususiyet sayılabilir. Bunlara bağlı olarak Türkler, sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel hayatlarında büyük yeri olan hayvanlarla ilgili olarak da çeşitli inanış ve ritüeller geliştirmişlerdir. Kimi hayvanlardan korkulmuş, kimi hayvanların koruyucu gücü olduğuna inanılmıştır. Bu inanışlar masallardan efsanelere, menkıbelerden halk hikâyelerine pek çok edebi türde kendine yer bulmakla birlikte halk hekimliğinden halk takvimine folklorun pek çok unsurunda da inanış ve uygulama olarak yer almıştır. Bu çalışmada gerek Anadolu'da gerekse Anadolu dışındaki Türk topluluklarının hayatında oldukça önemli yer tutan hayvanlarla ilgili inanış ve uygulamaların Karabük toplumundaki yansımaları ele alınarak Karabük'teki inanış ve uygulamalar; geçiş dönemleri olan ölüm ve doğum ile ilgili inanış ve uygulamalar, olağanüstü varlıklar, bereket/bereketsizlik, uğur/uğursuzluk, halk hekimliği, halk meteorolojisi ve takvimi, nazarla ilgili inanış ve uygulamalarla ilgili başlıkları altında ele alınıp incelenmiştir.
Araştırma bulguları, Orta Asya'dan başlamak üzere çeşitli Türk topluluklarının üretip geliştirdikleri hayvanlarla ilgili inanış ve uygulamaların günümüz Anadolu coğrafyasında ve Karabük toplumunda devam ettiğini göstermektedir.
Anahtar Kelimeler: *Halk İnanışları, Hayvan, Hayvanlarla İlgili İnanışlar, Karabük*

From Azerbaijan Karabakh to Konya Karabakh: Holiness in the Context of Public Diplomacy

Abstract: Nature, with all its entities, plays a crucial role in shaping human life. It is undeniable that animals, as integral parts of nature, have been of great significance since the inception of humanity. Particularly from the perspective of Turkish culture and history, it is well-known that nature and the beings within have always occupied a significant place from the past to the present. The most compelling evidence of this includes the association of Turks with the wolf, the representation of each tribe by an animal in their banners, and the inclusion of animal figures as main characters alongside humans in significant narrative forms such as epics, proverbs, legends, and folk tales, among many other characteristics. Consequently, Turks have developed various beliefs and rituals related to animals, which occupy a significant place in their socio-economic and socio-cultural lives. Some animals were feared, while others were believed to possess protective powers. These beliefs have found their way into various literary genres from fairy tales to legends, and from sagas to folk stories, as well as in many elements of folklore including folk medicine and folk calendars as beliefs and practices. This study examines the reflections of beliefs and practices related to animals, which hold a considerable importance in the lives of Turkic communities both in Anatolia and beyond, in the society of Karabük. The beliefs and practices in Karabük are analyzed under topics related to transition periods such as death and birth, supernatural beings, fertility/infertility, luck/ill luck, folk medicine, folk meteorology and calendar, and beliefs and practices related to the evil eye.
The findings of the research demonstrate that the beliefs and practices related to animals, developed and perpetuated by various Turkic communities starting from Central Asia, continue in the present geography of Anatolia and the society of Karabük.
Key Words: *Folk Beliefs, Animal, Beliefs Related to Animals, Karabük*

[*] Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Eğitim Fakultesi, enver.kapagan@ibu.edu.tr, enverkapan@hotmail.com
[**] Aksaray Hizmetiçi Eğitim Enstitüsü Müdürlüğü, bişkin1@hotmail.com
[***] Uzman Öğrt. MEB Karabük Bilim ve Sanat Merkezi, zehrakork@gmail.com
[****] Uzman Öğrt. MEB Karabük Bilim ve Sanat Merkezi, tangacsebiye@gmail.com
DOI :10.30546/100981.2024.038

Giriş

İnsan hayatının her safhası birtakım inanış, uygulamalar ve anlatılarla örülüdür. Bu inanışlar ve inanışlar resmi din öğretisinin dışında kalan halk arasında gelişen ve devam eden, halkın yaşantısına dayanan inanışlardır (Boratav, 2013).

İnsan, doğayı pek çok varlıkla birlikte paylaşmanın yanı sıra hayvanlarla da paylaşmaktadır. Hatta hayvanlarla aynı zamanda hayatını da paylaşmakta, hayvanlardan hayatının pek çok aşamasında faydalanmaktadır. Türklerin hayatında da önemli yeri olan hayvanların sözlü kültüre ve inanışlara da yansımaları olmuş, hayvanlarla ilgili masaldan efsaneye anlatılar ve bir takım inanışlar gelişmiş; geyik, kurt, kaplumbağa, yılan, kedi, köpek gibi hayvanlar ve bazı kuşlar gerek anlatılarda gerekse inanışlarda kendine yer bulmuştur (Arık, 2021). Türk kültüründe özellikle turna ve tavuk olarak isimlendirilen kuşlar İslamiyet öncesinden itibaren folklorik pek çok üründe kendini muhafaza etmiştir. Tavuk bereket, turna ise sadakat özelliği ile sanat eserlerinde ve çeşitli anlatılarda kendine yer bulmuştur (Gerek, 2015).

İnsan, hayatının her safhasını etkileyen sağlık ve hastalık konularında da geçmişte daha fazla olmak üzere doğadan yararlanmış halk hekimliği de denilen geleneksel tedavi uygulamaları içinde doğanın önemli bir parçası olan hayvanlardan da pek çok konuda istifade edilmiş, hayvanlar ve onların türevleri, tedavi yöntemlerinde ve doğal ilaçlarda sıkça kullanılmıştır. (arık) halk hekimliği ile ilgili eserler incelendiğinde de bazı hastalıkların hayvanların isimleriyle anıldığı görülmektedir. Bu hastalıklardan bazıları köstebek, yılancık, gelincik gibi hastalıklardır (Kasapoğlu, 2022). Ayrıca İslamiyet öncesinde hastaları iyileştirmek için hastaların etrafında bir hayvan dolaştırılır ve böylece hastaya musallat olan ruh bu hayvana nakledilmektedir. Bu işleme göçürme ve çevirme ismi verilmiştir (İnan, 1952). Yine İslamiyet öncesinde şamanlar kara, deniz ve havada yaşayan hayvanların kemiklerini bir araya getirerek onlardan yardım dilerlerdi zira hastalıkların, iyilik ve kötülüklerin kutsal hayvanlardan geldiğine inanılmaktaydı (Ögel, 2010).

Göz değmesi de denilen nazar da halk arasında pek çok rahatsızlığın sebebi olarak görülmektedir. Nazar, bir kişinin kıskançlık, öfke veya zarar verme niyetiyle başka bir kişiye veya eşyalara bakması olarak kabul edilir. Bu inanç, göz değmesinin insanlara veya hayvanlara zarar verebileceği, onların sağlık, mutluluk veya refahlarını etkileyebileceği düşüncesiyle ilgilidir. Anadolu'da bazı yerlerde kiler, ambar, ahır, giriş kapısı üstü gibi yerlere asılan geyik boynuzu, koçboynuzu ya da at veya koç kafatası ve nal gibi nesnelerin göz değmesini uzaklaştırdığına veya kötü enerjileri emdiğine inanılan koruyucu semboller olarak kabul edilir (Kalafat, 2010).

Bazı halk inanışlarına göre, belirli hayvan davranışları veya gözlemler, gelecek hava durumu hakkında ipuçları sağlayabilmiş böylece hayvanların davranış ve tutumları halk meteorolojisinde kendine yer bulmuştur (Sinmez, 2017).

Doğum, evlilik, ölüm gibi geçiş dönemleri de halk inanışları açısından özel öneme sahiptir. Türklerde çocuk sahibi olmaya ve çocuğu sağlıklı büyütmeye de azami önem atfedilmiş gerek doğum öncesi hamilelik dönemi gerekse doğum sonrası ve çocukluk dönemlere ilişkin çeşitli inanış ve ritüeller ortaya çıkmıştır. Bu inanış ve ritüellerin de doğa ile ve doğanın bir parçası olan hayvanlarla da ilişkili olduğu görülmektedir (Kapağan, 2019).

Bazı hadiseler de köyden, mahalleden ya da bir evden cenaze çıkacağına yorulur. Evin üzerinden karganın üç kere bağırarak geçmesi, köpeğin bir evin yanında ya da yakınında uluması, baykuşun sürekli aynı evin çatısında ötmesi bu yöndeki inanışlardır (Akman, 2009).

Batı Karadeniz Bölgesinde yer alan Karabük ili de zengin kültürel bir mirasın ve zengin bir tabiat örtüsünün üzerine konumlanmış bir şehirdir. Şehir, geleneksel değerlerini korurken, sanayi ve göç gibi modern etkilerle de şekillenmiştir. Ancak bu değişime rağmen, hayvanlarla ilgili inanış ve uygulamaların hala canlılığını koruduğu gözlemlenmektedir. Karabük'te hayvanlarla ilişkilendirilen inanç ve uygulamalar, birçok farklı alanda kendini

göstermektedir. Özellikle doğum, ölüm, uğur, bereket ve nazar gibi hayatın önemli geçişlerinde bu inanışlar etkili olmaktadır. Hamilelik döneminde yılan görmenin çocuğa hastalık getireceğine dair inançlar, köpek ulumasının ölüm habercisi olarak yorumlanması gibi örnekler, bu inançların günlük yaşamı nasıl etkilediğini göstermektedir (Kapağan, 2019).

Doğanın bir parçası olarak insanlar, binlerce yıldır hayvanlarla iç içe yaşamış ve onlarla olan ilişkilerini derinleştirmiştir. Karabük, bu doğal etkileşimin örneklerini taşımakla kalmamış, aynı zamanda hayvanlarla ilişkilendirilen inanış ve uygulamalarıyla da bu mirası korumuştur. Geleneksel olarak nesilden nesile aktarılan bu inançlar, hayvanlarla olan ilişkilerin sadece maddi boyutunu değil, aynı zamanda manevi ve sembolik boyutunu da yansıtmaktadır. Karabük'ün hayvanlarla ilgili inanış ve uygulamaları, sadece geleneksel bir kültürel mirasın parçası olmanın ötesine geçmektedir. Bu inançlar, insanların yaşamlarını yönlendiren ve şekillendiren temel unsurlardan biridir. Ayrıca, halk hekimliği ve meteoroloji gibi alanlarda da hayvanlarla ilişkilendirilen inanışlar ve uygulamalar mevcuttur, bu da gösteriyor ki Karabük halkı, doğa ve doğadaki varlıklarla olan ilişkilerini derinlemesine kavramış ve bu ilişkileri kültürel bir mirasa dönüştürmüştür.
Bu çalışmada yürütülen saha araştırmasıyla Karabük'ün hayvanlarla ilgili inanış ve uygulamalarının derinliklerine inilecek ve şehrin kültürel mirasını daha yakından tanıyacak ve değerlendirilecektir.

Karabük'te Hayvanlar İle İlgili İnanış ve Uygulamalar

Karabük merkez ve ilçelerinde yapılan saha çalışmasında Karabük'te hayvanların gerek bireysel gerekse toplumsal yaşamında büyük ölçüde önemli olduğu ve Karabük halkının hayvanlarla ilgili inanış ve uygulamalar geliştirdiği tespit edilmiştir. Bu inanış ve uygulamalardan bazıları Anadolu coğrafyası ve Anadolu dışındaki Türk coğrafyasındaki inanış ve uygulamalarla benzerlik göstermektedir.

Karabük'te hayvanlar ile ilgili inanış ve uygulamalar geçiş dönemleri olan ölüm ve doğum ile ilgili inanış ve uygulamalar, olağanüstü varlıklar, bereket/bereketsizlik, uğur/uğursuzluk, halk hekimliği, tabiat hadiseleri ve halk meteorolojisi, nazarla ilgili inanış ve uygulamalar, dinsel, büyüsel inanış ve uygulamalar olarak tespit edilmiş ve bu başlıklar altında ele alınıp incelenmiştir.

Doğum ve Hamilelik Dönemi ile İlgili İnanış ve Uygulamalar

Hamile bir kadının yılan görmesi iyi sayılmaz. Gördüğünde banyo yapması gerekir. Banyo yapmazsa çocuk yılancık hastalığına yakalanır. Yılancık hastalığında deri yılan gibi şekil alır ve şişer (KK-2). Hamileyken yılan görülürse duş alınması gerekir (KK-6). Hamile iken tavuk görüp dokunursan çocuk doğduğunda vücudunun herhangi bir yerinde doğum lekesi oluştuğuna inanılır (KK-9). Hamile iken veya aşerme döneminde tavşan görülürse çocuğun tavşan dişli olacağına inanılır (KK-9). Hamile iken yılan görünce omuzlarından üç kere toprak atılması veya duş alınması gerektiğine inanılır. Hamile veya emzirme döneminde iken yılan görülürse atletinin bir kısmının yırtılacağına inanılır (KK-9). Aşererken tavşan görürse bebeğin dudağı yarık olur (KK-8). Anne karnındaki bebeğin cinsiyetimi belirlemek için de bazı uygulamalar mevcuttur. Yapılan uygulamalardan birine göre tavuk kesilir ve boyun kısmı tavana atılır. Eğer tavuğun boynu tavana yapışıp kalırsa erkek, yere düşerse kız olacağına inanılır (Deniz, 2023).

Uğur Uğursuzluk ile İlgili İnanış ve Uygulamalar

Kara kedi görmek uğursuzluktur. Renginden dolayı işlerin rast gitmeyeceğine inanılır (KK-2). Arabanın önünden tilki geçerse uğursuzluk olarak görülür. Kara kedi görmenin de uğursuzluk getireceğine inanılır (KK-9). Yolda geçerken havada uçan bir kuşun üstümüze büyük abdest yapması talihin açılacağı anlamına gelir (KK-9). Tavşan beslenen evde kavga çok olur. İşi rast gitmeyen kişi kuru köpek kafası ile banyo yaparsa işleri düzelir (KK-6). Kaplumbağanın kabuğunu ahır kapısının üzerine astığımızda hayvanların başına kötü bir durum gelmez (KK-7). Tavşan görmek veya tavşanın araba önünden geçmesi uğursuzluğa yorulur.

Kurt gören kişinin hayırlı haberler alacağına inanılır. Manda düşmana benzetildiğinden manda görmek uğursuzluğa işarettir. Yılan görmek uğursuzluğa yorulur, yılan ısırması ise düşmanın vereceği zarara işarettir. Köpek görmek ve köpek ısırması da düşmana ve düşmanın vereceği zarara yorulur (KK-9)

Bereket Bereketsizlikle İlgili İnanış ve Uygulamalar

Karıncaların evde bulunması bereket sayılır (KK-2). Kuş beslenen evde bereket olmaz. Güvercin gibi kafeste kuş beslenmesi uygun görülmez (KK-6).

Nazar ile İlgili İnanış ve Uygulamalar

Geyik kafası ve boynuzu evin dış cephesinin tam ortasına asılır. Nazardan koruduğuna inanılır. Avlanma kültüründen gelmektedir (KK-1). Safranbolu'da nazar değmemesi için kurt dişi küçük bir çatal iğne ile herhangi bir çamaşıra takılarak nazardan korunması istenen kişinin üstünde taşınır. Nazar değmemesi için bahçeye at kafası ya da kaplumbağa kabuğu asılır. Türklerde kaplumbağa nazara karşı faydalanılan bir hayvandır. Afyon'da çocuğa nazar değmemesi için çocuğun takkesine kaplumbağa kabuğu takılmaktadır. Eskişehir'de ise nazardan korunmak için kıyafete kaplumbağa yumurtası kabuğu takılır (Acıpayamlı, 1962). Eskiden dağlarında geyikler yaşayan Safranbolu'da evlerin dış kısımlarına çatıya yakın bir yere geyik boynuzu asılırmış. Eve bakan kişi ilk olarak o geyik boynuzlarını görür ve kötü bir gözle baktıysa gözünün zehrini bu boynuzlar alır böylece ev o fesat kıskanç kişinin nazarından korunmuş olur (KK-10). (bkz. Ek 1, Ek 2) Nazar için evlere geyik boynuzu takılması Karabük'ün Yenice ilçesinde de görülmektedir (KK-1).

Ölüm ile İlgili İnanış ve Uygulamalar

Baykuş öterse o evden ya da mahalleden cenaze çıktığına inanılır (KK-6). Baykuş hangi evin çatısında öterse o evden cenaze çıktığına inanılır (KK-2). Karabük'te Köpek uluması, evin damına baykuş konması ölüm habercisi olarak yorumlanır. Hasta insan rüyasında soğan, mezarlıkta kuş ve ışıkların yandığını görürse öleceğine yorulur (KK-10).

Halk Hekimliği ile İlgili İnanış ve Uygulamalar

Karabük'te halk hekimliği ile ilgili hayvanlara yönelik inanış ve uygulamalara bakıldığında bazı hayvanlar öne çıkmaktadır. Bu hayvanlardan biri yılandır. Halk arasında nazardan olan, vücutta kızarıklık, şişlik, döküntü ile kendini gösteren ağrılı bir hastalık olarak tanımlanan yılancık hastalığı için Karabük'te yılancık ocağına gidilmektedir. Bu ocakta hastaya gelincik taşı ve yılancık taşı denilen taşlar yapıştırılır. Ocaklının ifadesine göre yılancık hastası ise yılancık olan yere yılancık taşı yapışır. Gelincik hastası ise hastalıklı yere gelincik taşı yapışır. Her iki taş da yapışmaz ise hastalık farklı bir hastalıktır ve şifası bu ocaktan değildir.

Ocaklının anlattığına göre yılancık ya da gelincik teşhisi konulan hasta ocakta yıkanmalıdır. Yıkanmazsa hastalık iyileşmemektedir. Yıkama işlemi sıcak su ile olur. Yıkanırken kullanılan suyun koyulduğu leğenin içine hastalığına göre yılancık ya da gelincik taşı, bıçak, odun külü ve köpek kafatası koyulur. Köpek kafatasının nazarı önleyeceğine inanılmaktadır.

İlkbahar ve sonbahar aylarında yılanlar uyanık olduğu için bu hastalığın arttığına inanılmaktadır. (Korkmaz, 2019). Ayrıca çocuk emziren kadın tarlada, bahçede bir yılan görürse derhal eve gelerek banyo yapmak zorundadır. Banyo yapmazsa çocukta yılancık hastalığının çıkacağına inanırlar. Yılancık hastalığı yetişkinlerde de olur. Hastalıkta deri yılan gibi şekil alır ve şişer. Bu hastalıktan dolayı yürümede zorluk yaşanır hatta bir müddet sonra tamamen yürünmez olunur. Bunun için yılancık ocağına gidilir, orada gusledilir ve oradaki halk hekimi tarafından hastaya okunur (KK-2). Bu sebeplerle hastalık yılancık hastalığı olarak isimlendirilmiştir (Korkmaz, 2019).

Karabük'te hayvanlarla ilişkilendirilen bir başka ocak ise köstebek ocağıdır. Bu ocak, Karabük'te Safranbolu'nun Karıt köyündedir. Hastalıkta vücutta çıbanlar çıkmaktadır ve bu çıbanlar vücudun farklı farklı yerlerinden patlak verdiği için köstebek ismiyle anılmıştır. Hastalıkta ocak olan evden alınan kül ile yıkanılmaktadır (Korkmaz, 2019).

Kurbağa görünce kurbağanın siğil attığına inanılır. Siğilin geçmesi için özel ocakları olur. Ocaktan çamur alıp okuyarak siğil olan yere sürülür. Bir miktar demir para toprağa gömülür gittiğimiz yerden çam dalı alarak arkamıza bakmadan oradan ayrılırız (KK-3).

Tabiat Hadiseleri ve Halk Meteorolojisi ile İlgili İnanış ve Uygulamalar

Sarı öküz boynuzunu salladığında deprem olur (KK-5). Ev kapısının köşesinden karınca çıkarsa yağmur yağar (KK-8). Mart aylarında kuşların ötüşmesi ile baharın gelişinin müjdelendiğine inanılır (KK-9)

Diğer İnanış ve Uygulamalar

Gök gürlediğinde kişi beline taş bağlarsa hayatında bir daha yılan görmez (KK-3). Akşam namazı at kuyruğunu sallayana kadar çabuk geçer namazın zamanında kılınması için söylenmiştir. Leyleği havada gördüğünde o yıl çok gezileceğine yorulur. Leylek yerde görülürse gezilmez (KK-5). Yenice'de Beddam günü bağ- bahçe işi yapılmaz. 'Toprak yarılır' diye bahçeye kazma vurulmaz. Dağdan, peşi sıra eve yılan gelir inancıyla odun getirilmez (KK-4).

Eski evlerden her evin bir yılanı olduğuna ve o yılanın o evi koruduğuna inanılır. Hane halkına zarar vermeyen bu yılan o evin eşiğinde ya da evin altındaki toprakta bulunur. Hane halkına zarar vermez. Hane halkı da ona zarar vermez (KK-10).

Mezarın başucuna kuşların su içmesi için bir kap konur. Kuşlar su içtikçe ölünün ruhunun ferahlayacağına inanılır (KK-10).

Kesilen saçlar çöpe ya da sokağa atılmaz. Sokağa atılan saçları kuşlar toplar ve o saçlardan yuva yaparsa saç sahibi baş ağrısından kurtulamaz (KK-10).

Ezan okunurken köpek ulursa melek görmüştür. Sabah ezanında horoz öterse melek görür (KK-8)

Eşikten karınca çıkarsa zengin olunacağına yorulur (KK-8).

İyi huylu bir ineğin kuyruğundan kıl koparıp ahıra asıldığında diğer hayvanların da huyunun iyi olacağına inanılır. Pencereye kuş çarpması bir haber alınacağına işarettir (KK-7).

Kedilerin ölüleri yediği düşüncesi olduğundan ölünün yanında kedi bulundurmaz. Kara kedi gece yanından geçerse "Bismillah" denir. Yoksa üç harflilerin kara kedi kılığına girdiği inanılır (KK-1).

Dinsel, Büyüsel İnanış ve Uygulamalar

Kurt Ağzı Bağlama

Otlaması için dağa, kıra salınan hayvanlar kaybolur ve köye dönmezlerse cami hocası ya da duaları bilen bir kişi tarafından dağdaki kurtların kaybolmuş hayvanlara ilişmemesi için dua okunarak kurtların ağızları bağlanır. Bu işlem yapılırken bir ipe düğüm atılır. Okuma ve ipe düğüm atma esnasında hayvanların olması muhtemel yerlerin isimleri de sayılır. Hayvanlar döndüğünde ya da dönmeseler bile bir gün geçtiğinde ipteki düğümler yine dua okunarak tek tek çözülerek kurtların ağzı da açılır. Açılmazsa bu sefer kurtlar yemek yemeyecek ve açlıktan öleceklerdir. Bu işleme kurt ağzı bağlama denir (KK-8). Kurt ağzı bağlama uygulamasına Karabük'ün farklı köylerinde rastlanmaktadır. Aynı zamanda bu uygulama ile Anadolu ve Anadolu dışındaki Türk coğrafyasında da karşılaşılmaktadır. Çanakkale yöresinde kurtların ağzının bağlanılması için Kureyş Suresi tersinden okunmaktadır. Azerbaycan'da kurt ağzı bıçakla bağlanır. Kurt ağzı Türk dünyasının birçok yerinde keza bıçakla bağlanır. Karaçay Türklerinde de kurt ağzı bağlamak vardır. Bunun için bıçak kınından çıkarılır ters çevrilir, bıçak ve kını ilgili dua okunarak birbirine bağlanır. Hayvanlar otlaktan sağ salim dönünce, kurtlar açlıktan ölmesin diye ilgili dua okunarak bıçak ve kını açılır. Buna kurdun ağzının açılması denir (Kalafat, 2006).

Sonuç ve Değerlendirme

Netice olarak insan, doğadan ve doğadaki diğer canlılardan bağımsız yaşayabilecek bir varlık değildir. Çeşitli inançlar ve görüşler geliştirirken kendi dışındaki canlıları da bazen esasa katmak ve ona göre şekil alarak hareket etmek durumunda kalmaktadır. Bunun en önemli göstergelerinden birisi de geçmişi bin yıllara dayanan hayvanlar ile ilgili inanış ve ritüellerde görmek mümkündür.

KAYNAKÇA

Acıpayamlı, O. (1962). Anadolu'da Nazarla İlgili Bazı Âdet ve İnanmalar. *Ankara Üniversitesi Dil Ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, c: 20 s.1-2:1-40.

Akman, E. (2009). Kastamonu'da Ölümle İlgili Adet ve İnançlar. *Folklor/Edebiyat*, 191-196.

Arık, D. (2021). Anadolu ve Çuvaş Türklerinde Kurtla İlgili İnanış ve Uygulamalar. *İdil Ural Araştırmaları Dergisi*, c:3 sy:2:111-133.

Boratav, P. N. (2013). *100 Soruda Türk Folkloru.* Ankara: BilgeSu.

Deniz, T. &. (2023). Kültürel Miras Kapsamında Safranbolu'da Geleneksel Doğum Adetleri. *Safran Kültür ve Turizm Araştırmaları Dergisi*, c:6 sy:1: 18-34.

Gerek, Z. (2015). Eski Türk İnançlarının Erzurum Tavuk ve Turna Barındaki İzleri. *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, s.32:99112.

İNAN, A. (1952). Müslüman Türklerde Şamanizm Kalıntıları. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* , S.4:19-30.

Kalafat, Y. (2006). Türk Halklarında Kurt Ağzı Bağlama İnancı. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c.1:s.20:273-280.

Kapağan, E. (2019). Geçmişten Bugüne Safranbolu'da Batıl İnançlar (Hamile Kadınlar, Gelinler ve Çocuklar Örneğinde). *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, s.14:1-11.

Kasapoğlu, S. (2022). Dün ve Bugün Geleneksel Tıpta Fasd (damardan kan alma), Çizme ve Sarı Su Çıkarma Tedavisi. *Yüksek Lisans Tezi*. İstanbul: T.C. İstanbul Medipol Üniversitesi Geleneksel ve Tamamlayıcı Tıp Anabilim Dalı.

Korkmaz, Z. (2019). Geleneksel Tedavi Yöntemlerinin Toplumsal Yansımaları: Karabük Örneği. *Yüksek Lisans Tezi* . Karabük Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Spsyoloji Ana Bilim Dalı.

Ögel, B. (2010). *Türk Mitolojisi I.* Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Özen, R. &. (2014). Kayseri Folklorunda Hayvanlar İle İlgili İnanışlar Üzerine Bir Değerlendirme. *Erciyes Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, c:11 sy:1:23-28.

Sinmez, Ç. Ç. (2017). İç Anadolu Bölgesindeki Hayvanlarla İlgili . *Bilig*, sy.81:205-232.

Kaynak Kişiler

KK-1. Abdulkadir Berber, Karabük Yenice, 1987, Yüksek Lisans Mezunu
KK-2. Elif Erdoğan, Karabük 1989, Ortaokul Mezunu
KK-3. Fatma Erdoğan, Karabük 1968 İlkokul Mezunu
KK-4. Hatice Kahveci, Karabük Yenice 1979, Lisans Mezunu
KK-5. Hüseyin Demirel, Karabük 1957, İlkokul Mezunu
KK-6. Makbule Demirtaş, Karabük Eflani, 1981, İlkokul Mezunu
KK-7. Nergis Gülay, Lisans Mezunu
KK-8. Nezahat İnal, Karabük Güneşli Köyü 1961, İlkokul Mezunu
KK-9. Sıdıka Kuş, Karabük Bağcığaz Köyü 1946, Eğitimi Yok
KK-10. Şahide Korkmaz, Karabük 1954, İlkokul Mezunu

EKLER

EK 1

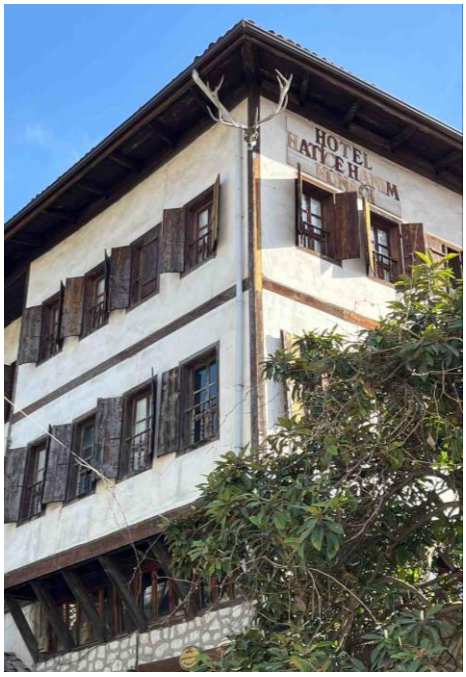

EK 2

ҚАЗАҚСТАН ТҮРКІ ӘЛЕМІНІҢ МОДЕЛІ: ТІЛДЕРІНІҢ ТАҒДЫРЫ. ҚҰЖАТТАНДЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Сәуле ТӘЖІБАЕВА[*]
Шолпан ЖАРҚЫНБЕКОВА[**]

Özet: Қазақстан полиэтникалық және поликонфессионалдық мемлекет. Түркі әлемінің моделін бейнелейтін халқымыздың үштен бірін 25 түркі тілдерінде сөйлейтін түркі этностар құрайды. Қазақстанда ең саны көп диаспора түрік дисапорасы. Олар өздерін түрік ахыска, түрік хемшилли, түрік лаз, түрік терекеме деп атайды. Қазақстандағы түрік тілінің субэтникалық диалектілерінің ерекшеліктері зерттелмеген, жоғалып бара жатқан түрік тілі нұсқалары мәтіндерінің құжаттық қоры жасалмаған. Өздерінің отаны Грузияға оралуларына мүмкіндігі болмаған ахыска, хемшилли, лаз, терекеме түріктері көптеген елдерде шашыраңқы өмір сүріп жатыр. Субэтникалық топтардың тіл нұсқаларының мүлдем жоғалуы мүмкін немесе олардың ревитализациясын жасау үшін амалдарды қолға алу қажет. Оған қоса, Қазақстандағы түрік тілдері жазбаша болмағандықтан жағдайды күрделендіре түсуде. Осыған байланысты, түрік тілінің әртүрлі нұсқаларын зерттеу, құжатқа көшіру, ғылыми тұрғыдан жан-жақты сараптау және сипаттау қажет.

Зерттеудің тағы бір маңызды міндеті – Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін елге оралған және қазіргі үкімет шекарасынан тыс қалған этникалық қазақтардың тарихын, мәдениетін және тілін зерттеу. Этникалық қазақтардың тілі мен мәдениеті Қазақстанда Кеңес өкіметі орнағанға дейін болған күйінде әлі күнге дейін сақталған. Халық жадында сақталған тілдің, дәстүрлі мәдениеттің, маңызды тарихи оқиғалардың барлық ерекшеліктері ұрпақ алмасуының салдарынан жойылып барады. Қытайдағы этникалық қазақтардың жаңа ұрпағы өздері тұратын елдің мәдениетіне сіңісіп, ана тілін жоғалтуда. Этникалық қазақтардың аға буынында сақталған тарихи мұра, тіл мен мәдениет зерттеушілер тарапынан жазылып, құжатталуы қажет.

Түйін сөздер: *Қазақстан, түркі әлемі, түркі тілдері, тілдерді құжаттау, репатриантар, Қытай Қазақтары.*

Kazakhstan as the Model of the Turkic World: Language Fate and Language Documentation

Abstract: Republic of Kazakhstan is a multiethnic and multi-religious state. Turkic speaking community is one of the largest in Kazakhstan. Twenty-five ethnicities present a unique model of the Turkic world in Kazakhstan. The most numerous Turkic diaspora is Turkish, represented by Akhiska, Hemshilli, Laz Turks, Terekeme. Language variants of sub-ethnic groups are endangered or have already come to the point where there is a need for their revitalization. Documentation of linguistic peculiarities of different dialects of Turkish Diaspora in Kazakhstan is one of the important tasks.

Another important research task is the study of the history, culture, and language of the ethnic Kazakhs who remained outside the modern border of the government and were repatriated after the independence of Kazakhstan. The language and culture of the Kazakh repatriates is still preserved in the way it existed before the establishment of the Soviet era in Kazakhstan. All the peculiarities of the language, traditional culture, important historical events, which are kept in the memory of the people, are disappearing because of the generation shift. A new generation of ethnic Kazakhs in China loses their native language, assimilating into cultures of the country they live. The historical heritage, language, and culture retained by the older generation of repatriates need to be recorded and documented by researchers.

Key Words: *Kazakhstan, Turkic world, Turkic languages, language documentation, ethnicity, repatriates, Kazakhs in China*

Кіріспе

Қазіргі таңдағы Қазақстан көп ұлтты, көп тілді, көп конфессиялы мемлекет ретінде қалыптасып орныққан. Елімізде 130-дан астам түрлі этнос өкілдері тұрады. Соның ішіндегі түркі тілдер тобына жататын топтар 45 десек, Қазақстанда қазақтардан басқа 25 түркі тілдерінде сөйлейтін өкілдері бар Олар: өзбек, ұйғыр, әзірбайжан, татар, башқұрт, чуваш, қырғыз, қарақалпақ, түркімен, ноғай, құмық, қарашай, балкар, гагауз, алтай, хакас, якут, долган, тыва, түрік, қырым-татарлары, шор, қарайым, қырымшақ, тофаларлар және т.б.

Мақалада келесі мәселелерді талдаймыз:

- Қазақстан түркі әлемінің моделі.

[*] Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, tazhibaeva_szh@enu.kz

[**] Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, zharkyn.sh.k@gmail.com

DOI :10.30546/100981.2024.040

- Тіл құжаттау мәселесі.
- Қытайдан келген қазақ қандастардың тіл ерекшеліктері.

Қазақстан түркі әлемінің моделі

Қазақстан қазіргі кезде түркі семьясының ішінде әр түрлі классификациялық топтарға жататын (қыпшақ, қарлұқ, оғыз, саян-алтай) түркі тілдерінің өзара ықпалдасқан және өзара кіріккен (ішінара жекелеген араласу) процесі жүріп жатқан өте сирек аймақ болып табылады. Осы тілдердің аналогы қазіргі кездегі түркі тілдері мен олардың топтарының қалыптасуына негіз болған. Қазақстанда сондай-ақ ең көне екі тіл (чуваш және якут) бар, сонымен қатар жойылу алдында тұрған *қарайым, қырымшақ, шор* тілдері де кездеседі. Қазақстан соңғы жылдары объективті түрде және Ресей Федерациясының құрамындағы түркі ұлттық автономияларының бірқатар титулды этностарының еліктейтін қызығушылық объектісіне айналды. Бұл этникалық және тілдік туыстық, сондай-ақ табысты экономикалық және әлеуметтік даму жағдайына байланысты болып отыр.

Қазақстанның түркі тілдік ландшафтының әлеуметтік лингвистикалық жағдайын зерттеу жеке қызығушылық тудырады. Қазақстан аумағындағы түркі тілдерін генетикалық, ареалдық және конфессиялық белгілері бойынша жүйелеу жүргізілген емес. Қазақстандағы экзогендік және эндогендік түркі тілдерінің (олардың кейбіреулері өздерінің негізгі тілдік ортасынан алшақта дамуда) қазіргі кездегі жағдайы зерттеу нысанына айналған емес. ҚР шашыраңқы өмір сүретін түркі этностарының тілдік құрылысы және осы тілдердің дамуына ықпал жасайтын әлеуметтік-лингвистикалық факторларды сараптау ғалымдар тарпынан қызығушылық тудырады. Осы тұста баса айта кететін бір жайт, бір тіл басымдық алып тұрғанда туыстас түркі тілдері мен әдебиетінің өзара қарым-қатынасын зерттеу келешегі бар жеке тақырып болып табылады.

Осы мәселе Қазақстан жағдайында ықшам жинақталған тілдер мен әдебиеттер төңірегінде болуы тиіс. Олар:

- өзбектер (Оңтүстік Қазақстан облысы (ОҚО),
- ұйғырлар (Алматы обл. және Алматы қ.),
- қазан татарлары (Семейде көп шоғырланған),
- ахыска түріктері (ОҚО, Жамбыл, Алматы обл.),
- тувалықтар (Алматы обл.Ұйғыр ауданы).

Қазақстандағы түркологияның ғылыми пән ретінде дамуына теориялық және практикалық тұрғыда үлкен үлес қосады. Осы жерде елдің үкіметі Қазақстандағы барлық этникалық топтардың, оның ішінде түркілердің де шынайы азаматтық тең құқықтылығына жету саясатын жүргізіп отырғанын атап көрсету қажет. Осындай іс-шаралар қатарына ең алдымен мыналарды жатқызуға болады:

- 1995ж. Қазақстан халқы Ассамблеясының (АНК), этномәдени ұйымдарды біріктіруші және олардың жұмысын үйлестіруші сирек институттың құрылуы. Осылайша, этникалық саналы (ethnically aware) азаматтар тобының бір-бірімен және мемлекетпен қарым-қатынасы қамтамасыз етілді;

- этникалық мәдениетке қолдау көрсету, олардың ана тілінде орта білім алуына жағдай жасау: ҚР тұратын этностар ішінде қазіргі кезде өзбектер мен ұйғырлар осы мүмкіншілікке ие болған;

- 1939-1944 жылдары Қазақстанға жер аударылған этностар өкілдеріне компенсация төлеу;

- ҚХА тарапынан саны аз этнос өкілдеріне ЖОО түскенде квота беруді енгізу.

Ортаазиялық аймақтағы ұйғырлардың рухани мәдениетін зерттеуде Қазақстанды рухани құндылықтардың алдыңғы посты деп бекерге атамайды, мысалы этникалық

отанынан тысқары ұйғырларды. «Қазақ тілі мен әдебиеті», «Орыс тілі мен әдебиеті» мамандықтарында білім алатын студенттер түркі тілі мен түркі халықтарының әдебиетін оқиды. Мемлекет тарапынан өткізіліп отырған саясатттан басқа, Қазақстандағы этностарды әлеуметтік сатыда көтеру (оның ішінде түркілерді де) процесінде осы этностардың елдің нарықтық экономикасына қатысуы да бизнес-салада бәсекелестіктің дамуына ықпал жасайды.

Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін еліміз: шикізаттық қосымша экономика статусы, тоталитарлық жүйе тұсындағы қазақтардан басқа этностарға тілдік және мәдени жақтан келген айтарлықтай зиянның кесірінен этносаралық тұрақсыздықтың болу қаупі, сондай-ақ тоқырау кезінде посткеңестік мемлекеттердің барлығына тән болған әлеуметтік саладағы жағымсыз жағдайлар секілді қолайсыз стартық жағдайларға ие болды.

Қазақстанда орныққан этностар менталитетінің ерекшелігі ойластырылған мемлекеттік саясатпен біріккенде, гетерогендік қоғамда дау-дамайсыз өзіндік мәдениетті қалыптастыруға мүмкіндік берді. Оның нәтижесі тәуелсіз Қазақстандағы мәдени-тілдік әртүрлілік қоғамның ыдырауы мен қатпарлануына емес, керісінше, оның рухани баюына және ойдағыдай дамуына алып келді.

Тәуелсіздік жылдарында Қазақстанда ұлтаралық және конфессия аралық толенранттылықтың қазақстандық моделі қалыптасты. Осыған байланысты, мемлекеттік мәртебе алған қазақ тілінің беделі де көтерілді. Оның қолдану аясы кеңейіп, қоғамдағы беделі де белең алуда. Осы фактор қазақ тілі мен осы күні саны 25-ке жеткен басқа да түркі тілдерінің қарым-қатынасы процесін объективті түрде ынталандыруды белсендіріп отыр.

Жоғарыда айтылған фактілер негізінде бүгінде еліміздің барлық аймақтарында өзге ұлт өкілдері өзіндік ерекшелігін, салт-дәстүрін және мәдениетін, әдебиеті мен тілін сақтай отырып, Қазақтандағы қазақтармен бейбіт өмір сүріп отыр. Еліміздегі барлық іс-шараларда және ұлттық мерекелерде кез келген өзге ұлт өкілдері өздерінің мәдени, ұлттық дәстүрлерін көрсетіп, халыққа паш етеді. Осы тұрғыдан келгенде, Оңтүстік Қазақстан облысындағы халықтың ұлттық құрамы 130-дан асып жығылады. Олардың ішіндегі түркі тілдес халықтарға келсек, олар 20-дан аса құрамда. Осы 20-дан аса түркі тілдес халықтардың ішінде Оңтүстік Қазақстан халқының басым бөлігін құрайтын өзбек халқы облыс тұрғындарының үштен бір бөлігі болып табылады. Өзбек халқының Қазақстанға қоныстануының өзіндік тарихи алғышарттары, даулы-дамайлы, әлі де терең зерттеуді қажет ететін тұстары бар. Қазіргі кезде өзбек этносының өкілдері Оңтүстік Қазақстан облысының Түркістан, Сайрам, Сарыағаш, Төле би, Қазығұрт, Мерке аудандары мен Шымкент, Түркістан, Тараз, Кентау қалаларында көп шоғырланған.

Соңғы жылдары Қазақстанға және Қазақстанның басқа да елді мекендеріне еңбек миграциясының кең таралуымен бірге, өзбектер Қазақстанның – Астана және Алматы қалаларында, сондай-ақ Алматы, Қарағанды, Маңғыстау, Қызылорда облыстарында да көптеп кездеседі. Осы жерде айта кететін жайт, қазақстандық өзбек этносының басым көпшілігі баяғысынша ата-бабаларының кәсібін сақтап, ауыл шаруашылығы және мал шаруашылығымен айналысады, сондай-ақ қазіргі кезде басқа кәсіппен айналысатындар да кездеседі. Атап айтқанда, мемлекеттік қызмет, халыққа қызмет көрсету, ресторан, асхана, дәмхана саласы, мұғалімдер және т.б.

Қазақстанның тәуелсіздік алуы еліміздегі этнодемографиялық жағдайдың күрт өзгеруіне алып келді. Тәуелсіздік кезеңінен бастап Қазақстаннан Ресейге және Еуропа елдеріне көші-қон процесі жүруі Қазақстан халқының жалпы санын 9,1% төмендетті. Соған байланысты Тәуелсіздік жылдары Қазақстан халқының басым көпшілігінің саны күрт төмендеді. Осы ретте тек қана өзбектер мен ұйғырлар ғана өз халқының санын сақтап қалды.

Оның үстіне өзбектер мен ұйғырлар өз санын табиғи өсім арқылы ұлғайтты, ал қалған халықтар мигирация есебінен өз халқының санын көбейтті. Қазақстанның кең-байтақ жерінде халықтардың тарала өмір сүруі өзара жеке қатынастардың дамуын ынталандырды, ал басқа мәдениет пен конфессия аралық қатынастар жаңа мәдениетаралық және этникааралық қатынастар механизмін қалыптастырды.

Қазақстанда қазіргі уақыттағы түркі халықтарының, оның арасында түркі диаспорасының субэтникалық топтарының тілі, мәдениеті мен тарихының синхрондық сараптамасы осы кезге дейін жүйелі түрде жасалмаған. Қазақстандағы түрік диаспорасының этномәдени, этносаяси үрдістері туралы бірқатар зерттеулер бар. Мысалы, түркі халықтарының этномәдениеті А. Тоқтабайдың монографиясында зерттелген (2006). Қазақстандық зерттеушілердің диссертациялық еңбектерінде түркітілдес халықтардағы этносаяси үрдістердің зерттелу тарихы, Қазақстандағы түрік диаспорасының этномәдени дамуы сарапталған. Американдық ғалым Дейва Бхавнаның (Dave, Bhavna) монографиясында Қазақстанның этникалық ерекшеліктері зерттелген (Bhavna, 2007).

Жүргізілген әлеуметтік сауалдар нәтижесінде, Қазақстандағы түріктердің өздерін түрік ахыска, түрік хемшилли, түрік лаз, түрік терекеме деп таныстыратындықтары анықталды.Бұл субэтникалық топтар тек біздің елемезде өмір сүруде. Қазақстандағы түріктердің тілдері мен мәдениеттері туралы арнайы зерттеулер бұрын-соңды жүргізілмеген, сонымен қатар, түрік тілінің субэтникалық диалектілерінің ерекшеліктері зерттелмеген, жоғалып бара жатқан түрік тілі нұсқалары мәтіндерінің құжаттық қоры жасалмаған. Өздерінің отаны Грузияға оралуларына мүмкіндігі болмаған ахыска, хемшилли, лаз, терекеме түріктері көптеген елдерде шашыраңқы өмір сүріп жатыр, олардың ішіндегі ең саны көп диаспора Қазақстанда өмір сүруде. Субэтникалық топтардың тіл нұсқаларының мүлдем жоғалуы мүмкін немесе олардың ревитализациясын жасау амалдарын қолға алудың қажеттелігі туып отыр. Оған қоса, Қазақстандағы түрік тілдері жазбаша нұсқасы болмағандықтан, жағдай күрделене түсуде. Осыған байланысты, түрік тілінің түрлі нұсқаларын зерттеу, құжатқа көшіру, ғылыми тұрғыдан жан-жақты сараптау және сипаттау қажеттілігі, сонымен қатар Қазақстандағы түрік диаспорасының әртүрлі диалектілерінің тілдік ерекшеліктерін құжатқа көшіру түркітанудағы өзекті мәселелердің бірі болып табылады.

Түркі әлемінің өзіндік ерекшелігін қазақ ғалымдары Батыс және посткеңестік ғылыми қауымдастықтармен тығыз байланыса отырып әртүрлі лингвистикалық, мәдени-тарихи бағыттарда жан-жақты зерттейді.

Тіл құжаттау мәселесі

Қазіргі кездегі лингвистердің алдында тұрған ең басты мәселелердің бірі – бұрын-соңды зерттелмеген, жоғалып бара жатқан немесе жоғалу қаупі төніп тұрған тілдерді зерттеу және сипаттау болып табылады. Жоғалып бара жатқан немесе жоғалу қаупі төніп тұрған (endangered languages) тілдерді құжаттау – қазіргі кездегі лингвистикадағы жаңа бағыт болып отыр.

Жоғалып бара жатқан тілдерді зерттеуге түрлі гранттар арқылы қолдау көрсетіледі. Олардың бірі «Жоғалып бара жатқан тілдерді құжаттау» Бағдарламасы (ELDP). Бағдарламаның мақсаты – жоғалып бара жатқан тілдерді далалық зерттеулерді әсіресе тілдік құжаттау саласында қолдау; лингвистикалық және басқа да қоғамдық ғылымдар, сондай-ақ тілдік қауымдастықтардың қолдануы үшін тілдік қорды жасау және сақтау банкін құруға ықпал ету. Жоғалып бара жатқан тілдерді құжаттау Бағдарламалары Германияда, АҚШ, Ұлыбританияда бар. Олар – Фольксваген Қоры, Лизбет Раузинг Қоры, АҚШ (The Endangered Language Fund/ ELF) және Ұлыбританиядағы (Foundation for Endangered Languages/ FEL) жоғалып бара жатқан тілдерді құжаттау Қоры. Жоғалып бара жатқан тілдерді құжаттау жобаларына

Швейцария (Schweizerische Gesellschaft für bedrohte Sprachen) және Германия (Deutsche Gesellschaft für bedrohte Sprachen DGfS) Жоғалып бара жатқан тілдер Ұйымдары қолдау көрсетеді.

Жоғалып бара жатқан тілдерді құжаттау мәселелері жоо ғылымы тарапынан да зерттеледі. Й.В.Гёте атындағы Майнадағы Франкфурт университетінде Кавказ, Сібір және оңтүстік-шығыс Азия халықтарының жоғалып бара жатқан тілдеріне зерттеу жүргізілді. Сібір түркологтары тілдік құжаттауды алғаш бастағандар болып табылады. Жоғалып бара жатқан Сібірдің тұрғылықты халықтарының, сондай-ақ түрік халықтарының тілдерін құжаттау қазіргі кездегі сібір түркологиясының ең басты мәселелерінің біріне айналып отыр, себебі ондаған Сібірдің тұрғылықты халықтарының тілдері жоғалу алдында тұр. Сібір түркологтарының ең алғаш қатысқан Бағдарламасы 1990-1992 жылдары шор тілінің баспа машинкасымен жазылған қорын жасау болды. Новокузнецк мемлекеттік педагогикалық институтының түркологтары А.В.Есипова, И.А.Невская және бағдарламалаушы Д.Ю.Иванов мәтіндік және сөздік қор мәліметтерінің бағдарламалық ортасын құрып, автоматтандырылған морфологиялық талдау бағдарламасын жасады (Невская, 2005).

Шор тілін құжаттау Ресей қолданбалы зерттеу Қоры (РҚЗҚ) және Неміс ғылыми-зерттеу қоғамы қаржыландырған «ШОРИКА» халықаралық жобасының аясында неміс және ресейлік ғалымдар тарапынан жалғасын тауып, шор тілін сақтау мақсатында шор тіліндегі текстердің (әдеби және ауызша үлгілері) электронды нұсқасы сақталып, оның тілдік сипаты жасалды (1999-2002ж.ж.). Оған сондай-ақ баспадан шыққан, бірақ табылуы қиын дереккөздер (мысалы, он тоғызыншы ғасырдағы миссионерлік әдебиет) және қайта жаңғырып жатқан заманауи шор әдебиетінің үлгілері енді. Бұл дереккөздер текстердің шор-орыс-ағылшын тіліндегі глоссарий базасы ретінде қолданылды. Текстерді талдау жасау барысында жасалған глоссарий 4300 тілдік бірлікті құрады. Ол шор тілінде бар сөздіктердің ең үлкені болып табылады және үш тілді сөздік ретінде баламасы жоқ. Бұл база Шубокс (Shoebox) бағдарламасы арқылы жасалған. Жоба тек қана ғылыми емес, сондай-ақ шорлықтардың жазуының жаңғыруы және ұлттық білімімен байланысты қолданбалы бағытта да болды. Осы жобаға қатысушылар жасаған шор текстерінің электронды корпусы, дайын морфологиялық талдау, ондағы орыс және ағылшын терминологиясы, шор-орыс-ағылшын сөздігі және т.б. білім берудің әр түрлі саласындағы ресейлік және шетелдік зерттеушілер тарапынан білім беру, ғылыми жұмыстармен қатар, оқу құралдарын және оқулықтар, теориялық курстарды жасауда, типологиялық және салыстырмалы-тарихи зерттеулерді жүргізуде пайдаланылады. Барлық материалдар Франкфурт университеті серверінің ШОРИКА (http://shoriya.ngpi.rdtc.ru) сайтында орналастырылған.

Сібір халықтарының тілін құжаттау жұмыстары Сібірдің басқа аймақтарында да жүргізілуде. Қазір түркологтар Алтай тіліне қатты қызығушылық білдіріп отыр, себебі Алтайдың түрік тілді халықтарының сөйлейтін лингвистикалық нұсқалары алтай әдеби тілінің диалектілері емес, жеке тіл ретінде танылып отырған кезеңде, оларды құжаттау мәселесі алдыңғы орынға шықты. Олар ұзақ уақыт зерттеушілердің назарынан тыс қалды және барлығы жоғалу алдында тұр. Осы Алтай тілінің бірі чалкан тілін алғаш рет құжаттау жұмысы Франкфурт университетінде неміс ғалымдарының бір тобын басқарған М.Эрдалдың басшылығымен, халықаралық жоба аясында іске асты. Жобаға Неміс ғылыми-зерттеу қоғамы мен РҚЗҚ қолдау көрсетті. Ресейлік серіктес ретінде жобаға РҒА СБ Филология институты қатысып, зерттеу тобын А.Н.Озонова басқарып, И.А.Невская үйлестіруші болды. Жоба шор тілінің зерттеуілері бойынша жүргіліді, бірақ лингвистикалық мәліметтер базасы Toolbox бағдарламасы бойынша жүргізілді. Жобаға чалкан тілінде сөйлейтін өкілдер көптеп тартылды, олар зерттеушілерге жылдар бойы жинаған чалкан тіліндегі текстерді берді. Жобаға қатысушылар чалкандықтар тұратын

жерлерге экспедициялар ұйымдастырды, құнды -аудио-бейне материалдар жинады. Жобаның нәтижесі ретінде чалкан тілі туралы ондаған мақалалар жарияланып, екі ғылыми жинақ, балаларға арналған кітаптар басылымнан шықты.

Қазақстанда жоғалып бара жатқан тілдерді құжаттау бойынша арнайы қорлар жоқ, дегенмен, ҚР БжҒМ «Ғылыми зерттеулерді гранттық қаржыландыру» бағдарламасы жоғалып бара жатқан тілдерді құжаттауға қолдау көрсетеді, мысалы, «Қазақстанның түрік әлемі: тілдер нұсқалары, мәдени архетиптер, түрік диаспорасын сәйкестендіру» жобасы ҚР БжҒМ қолданбалы зерттеулер Бағдарламасы тарапынан қолданды. Жобаның мақсаты – еліміздің оңтүстік аймақтары: Жамбыл, Оңтүстік Қазақстан және Алматы облыстарында тұратын жоғалып бара жатқан түрік тілін тұтынушылар тілдерін құжаттау. Түрік тілдерінің барлық нұсқалары (ахысқа, хемшилл, терекеме, лаз) негізгі тілдерінен ажыраған болатын. Жетпіс жыл бойы (КСРО тарағанға дейін) олар Түрік республикасында қолданылатын түрік тілімен араласқан жоқ. Ал түрік тілінің өзі Кемалдық реформадан кейін біраз өзгерістерге ұшырағаны белгілі. Сондықтан Қазақстандағы түрік тілінің әлі де болса жазылып алынбаған нұсқаларын жинау, топтастыру және оларды сипаттаудың лингвистикалық маңызы зор. Жағдай тілді қолданушы ескі көздердің өмірден озуымен, ал жаңа ұрпақ тілінің Қазақстанда тұратын басқа да халықтар тілдерімен ықпалдасуының салдарынан өзгеруімен де қиындап отыр. Қазақстанда тұратын түрік халқы тілдерін құжаттау қазіргі кездегі түркологияның өзекті мәселесі болумен қатар лингвистерге нақты, жаңа және ешбір жерде жарияланбаған тілдік материалды игеруге мүмкіндік береді.

«Фольксваген» қорының (Германия) гранттық қаржыландыруымен 2014 жылдан бері Берлин Еркін университеті (Германия), Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ және М.Х.Дулати атындағы ТарМУ базасында «Пост-кеңестік Қазақстандағы түрік халықтарының тілі мен мәдениетінің арақатынасы» тақырыбындағы халықаралық жоба бойынша жұмыс атқарылуда. Жобаның мақсаты – түрік тілдеріне әлеуметтік-лингвистикалық зерттеу жүргізу, Қазақстандва тұрып жатқан жоғалып бара жатқан қарайым, қырымшақ, шор тілдерін құжаттау болып табылады. Сонымен қатар қазақстандық ғалымдар осы жоба аясыгда неміс түркологиялық мектебі қолданып жатқан тілдерді құжаттаудың инновациялық халықаралық стандарттарын да игеруге мүмкіндік алады.

Тілдік құжаттау қазіргі кездегі лингвистиканың жеке саласы, оның өз зерттеу әдістері, ережелері бар, ол сипаттамалы және нормативті емес. Оның міндетіне грамматиканы, сөздікті немесе тілодің стандарттық нормаларын жасау енеді.

Тілді құжаттаудың негізгі мақсаты – тілді әр түрлі қалыпты жағдайларда қолданудың көпмақсатты қайта таныстырылатын мысалдар корпусын жасау, яғни әр түрлі әлеуметтік және мәдени контекстерде коммуникативтік жағдайларды жазып алу. Ары қарай барлық мәліметтер түсіндіріледі, мағынасы ашылады және түсініктеме беріледі. Тілдік құжаттаудың негізгі ұстанымдарына мыналар жатады:

- әр түрлі лигвистикалық сипаттау базасы ретінде жоғары сапалы лингвистикалық мәтіндердің кең түрін жасау;
- тілдік мәтіннің басқа дереккөздері жоғалып кетсе де нақты тілді жаңғыртудың негізін құру;
- тілді сақтау және оқытуға негіз болатын мәтінді жасау.

Тілдік құжаттау келесі компоненттерді қамтуы тиіс:

- әр түрлі стильдегі және әр түрлі контекстегі оны қолданудағы ауызша тілдің жазбалары (бейне немесе аудио) метатілге аударылған аннотациясымен және транскрипция;

- әр түрлі стильдегі және әр түрлі контекстегі жазбаша тілдің жазбалары, метатілге аударылған аннотация; маңызы бар әлеуметтік және мәдени ақпараттар; екі тілді сөздік; сөздік-тезаурус;

- оқу-әдістемелік материалдар; грамматикалық очерктер.

Тілді құжаттаудың сапалы шығуына ықпал ететін бірқатар параметрлер бар: *мысалдардың қайта таныстырылуы* (құжаттауға жиналған материал әр түрлі болуы қажет; әр түрлі диалектілер мен жаргондар; ауызша, жазбаша сөз, электронды хаттар; әр түрлі тілдік жанрлар (ертегілер, әндер, діни салт-дәстүрлер, жұмбақтар, сипаттаулар, бал ашу, оқу жағдайлары, нұсқаулықтар, диалогтар және т.б. қамтылуы керек). Құжатталатын материал диалогтық және монологтық сөйлеу, ресми және ресми емес сөйлеу жағдайында және т.б. болуы керек); *жасы мен әлеуметтік жағдайы* (интервью алынатын респонденттер әр түрлі жаста және әр түрлі әлеуметтік топтан болуы қажет (егде адамдар және жастар, ерлер мен әйелдер, әр түрлі диалектіде сөйлейтіндер, білім деңгейі әр түрлі және т.б. болуы керек); *мәліметтер көлемі* (жиналған материалдың көлемі ауқымды және статистикалық жақтан нақты болуы қажет); *сабақтастық* (құжаттау сабақтас болуы үшін құжаттауға көп адам қатысуы қажет. Ең алдымен ол тілі құжатталып жатқан топтың өкілі болуы керек. Олар материалды құжаттаудың арнайы оқуын меңгеруі керек және қажетті техникалық құралы болуы қажет. Тілді құжаттаудың бұл түрі сол тілдің өкілі болып табылмайтын лингвистер немесе жекелеген тұлғалардың жасаған дәстүрлі зерттеулеріне қарама-қарсы жасалатын құжаттау); *жүйелілік* (құжат «анық» болуы қажет: мәліметтерді оларды 500 жылдан кейін де пайдалана беруге болатындай етіп өңдеу және индексация жасау қажет. Барлық мәліметтер кең түрде қолданылатын метатілге аударылуы керек, транскрип құжатталатын тілдің фонетикасы мен фонологиясына сүйенуі керке; синтакситік бірліктер құрылымы ажыратылып көрсетілуі керек); *материалды архивтеу* (құжат оларды жеңіл және қажет жағдайда ақпаратты сақтаудың жаңа түріне тез көшіруге болатындай етіп сақталуы қажет, себебі өзіміз білетіндей олар әрбір 5-10 жыл сайын жаңаланып отырады; жиналған лингвистикалық материал туралы толық және түбегейлі метамәлімет берілуі тиіс*); этикалық нормалардың сақталуы* (құжат ғылыми зерттеулер жүргізу этикасына сәйкес жасалуы қажет: зерттеушілер интеллектуалдық жекеменшіктік құқын сақтауы және құрметтеуі керек, олар лингвистикалық мәліәметтер беретін топтардың өкілдерімен жұмыс жасауы қажет, осы халықтың дәстүрлерін құрметтеп, олардың талап-тілектеріне сай жұмыс жүргізуі қажет).

Тілдік материал метамәліметке сәйкес іздеуге және ары қарай талдауға қолжетімді болуы керек. Метамәліметтер келесі ақпараттарды қамтиды: архив сұрататын метамәліметтер, жазба үстіндегі жағдай, қолжетімділік құқы, этикалық нормалар. Архив сұрататын метамәліметтерге келесі жағдайлар жазылады: жазба кезіндегі жағдай (бетпе-бет, жалғыз, адамдар тобы, үйде, далада, көпшілік ішінде т.б.); зерттелуші мен зерттеушінің аты-жөні, интервью алынып жатқан метатіл, күні, айы, жері, жазба жазу жағдайы, жазбаның сапасы.

Сұхбат алатын зерттеуші этикалық нормаларды сақтауы қажет:

- информантты жобаның мақсатымен таныстыруы;
- информанттың тілегі бойынша оның аты-жөні жасырылуы мүмкін екенін;
- информант жазбаның кімге арналатынын шешетінін, қажет болған жағдайда кімге арналатынын (тек жобаға қатысушы ғалымдарға, осы мәселе қызықтыратын әлемдік ғалымдарға, көпшілікке) да айта алатынан ескертуі керек.

Қазақстандық түркологтардың назары қазіргі кезде еліміздің тілдік ландшафтынан ғана емес, тарихи аренасынан да жоғалып бара жатқан тілдерде болып отыр. Одан басқа, түрік тілдерінің әр түрлі нұсқалары да бар екенін жоғарыда айтып

кеттік. Олардың барлығы дерлік жоғалу алдында тұр, сондықтан оларды қайта жаңғырту шаралары жасалуы қажет. Оның үстіне олардың жағдайын сол тілдердің хатқа түскен нұсқасының болмауы да қиындатып отыр. Оның үстіне осы байырғы этностардың ұлттық өзіндік танымының көтерілуі, келешек ұрпақ үшін өз тілі мен мәдениетін сақтауға деген талпынысы осы тілдерді құжаттауға деген әлеуметтік тапсырыстың бар екенін білдіреді және осы тілдік құжаттау тек қана ғылыми емес, сонымен қатар әлеуметтік мәнге ие болатынын дәлелдейді.

Аудио және бейне материалдар құжатталады, сосын ауызша жазбаның әрқайсысы жеке-жеке транскрицияланады. Жазбалардың мағынасын түсіндіру – зерттеудің ең бір еңбекті көп қажет ететін міндеті.

Тілдік мәліметтерді жүйелеу, әр файлға метамәліметтер жасау үшін Arbil бағдарламасы қолданылады, ол төмендегідей мүмкіндіктерге ие:

- архивте сақталған бірліктерді көру;
- метамәліметтерді импорттау және экспорттау, оларды редакциялау;
- метамәліметтер арқылы жаңа корпустар мен қосымша корпустар жасау;
- түрлі қолданушылар үшін файлдардың қолжетімдігін басқару және қажет жағдайларда мәліметтерді жасыру.

Қазіргі таңдағы тіл білімін зерттеуші лингвист ғалмдардың алдында тұрған ең басты мәселелердің бірі бұрын-соңды зерттелмеген, жоғалып бара жатқан немесе жоғалу қаупі төніп тұрған тілдерді зерттеу және сипаттау болып табылады. Жоғалып бара жатқан немесе жоғалу қаупі төніп тұрған (endangered languages) тілдерді құжаттау – қазіргі кездегі лингвистикадағы жаңа бағыт болып отыр.

Атап айтқанда, мәтіндер корпусын жасау, жоғалып бара жатқан тілдерді құжаттау түркітанумен қатар Қазақстан лингвистика үшін болашағы зор бағыт болып табылады. Сонымен қатар шетелде тұратын этникалық қазақтардын да тіл ерекшілігін, тарих пен мәдениетті зерттеу өзекті мәселе. Осы арада Қазақстан Республикасы Ғылым және Жоғары Білім министрлігі Ғылым комитетінің қолдауымен орындалып жатқан проект (грант № AP19676809) Моңғолия мен Қытайдан келген этникалық қазақтардың ҚР-на интеграциялану тетіктерін әлеуметтік-мәдени және лингвоэкологиялық мониторинг арқылы зерттеу. Зерттеуде қазақтың тілін, мәдениетін және рухани бірлігін сақтау дәрежесін анықтайтын тілдік, әлеуметтік-мәдени және білім беру аспектілері қарастырылады.

Қытайдан келген қазақ қандастардың тіл ерекшеліктері

Этникалық қазақтар Қазақстаннан тыс жерлерде әлемнің 40 елінде, соның ішінде Ресейде, Өзбекстанда, Ауғанстанда, Моңғолияда, Түркияда, Алманияда, Қытайда тұрады. Қазақстаннан тыс жерде этникалық қазақтардың ең көп құрамы (1,514,800) Қытайда қоныстанған.

Қазақстан мемлекеті тәуелсіздік алғаннан кейін ата-бабалары объективті және субъективті факторлардың әсерінен өткен ғасырдың бірінші жартысында Қазақстаннан кетуге мәжбүр болған этникалық қазақтар өздерінің тарихи Отанына орала бастады. Тәуелсіздік алған 30 жыл ішінде алыс-жақын шет елдерден мыңдаған этникалық қазақтар тарихи Отанына қайтып оралды. Қазақстанға қоныс аударған қандастардың ішінде саны жағынан ең көбі – Қытай мен Моңғолиядан келген этникалық қазақтар. Атамекенге қоныс аударған халықтың ана тілі нормасын жетік меңгергендігі Қазақстанда кеңес өкіметі жылдарында жойыла жаздаған қазақ тілінің, ұлттық болмысының, мәдениетінің, әдет-ғұрпы мен салт-дәстүр функцияларының қайта жануына ықпал етті. Сонымен қатар түрлі мәселелермен бетпе-бет келген отандастар әлеуметтік-мәдени және лингвистикалық қиындықтарды бастан кешірді. Осыған байланысты, қандастарымыздың әртүрлі нұсқаларын зерттеу, құжатқа көшіру, ғылыми

тұрғыдан жан-жақты сараптау және сипаттау қажет және маңызды мақсаттың бірі болып табылады.

«Мәңгілік ел» ұлттық идеясының жаһандану әлемінде көптеген жылдар бойы жоғалған қазақ халқының рухани бірлігін қалпына келтіру, тілін сақтау, ұлттық бірегейлік пен қазақ мәдениетін нығайту тұрғысынан терең адамгершілік міндетке ие. Оған елдің ұлттық және экономикалық қауіпсіздігінің басымдықтарының бірі болып табылатын Қазақстан Республикасындағы көші-қон саясаты ықпал етеді. Қазақстан бірінші кезекте басқа мемлекеттерде тұратын этникалық қазақтардың көшіп келу саясатын таңдады. Қазіргі кездегі қандастардың ата-бабалары Кеңес өкіметі кезеңінде белең алған қазақ халқын кемсітушілікпен, ауқатты қазақтардың әлеуметтік топтарының жойылуымен, қолайсыз тұрмыстық нормаларды зорлық-зомбылық арқылы енгізулеріне келіспегендіктен елден кетуге мәжбүр болды.

Қазақтардың қазіргі кездегі шекара аясындағы Отанына қайтып оралуы ортақ тарихты жасауға, ұлттық бірегейлік пен қазақ мәдениетінің сақталуына, қазақ тілін жаңғыртуға және қызмет аясын кеңейтуге ықпал етеді. Қазақ тілі өзінің диалектілік айырмашылықтарының болмауымен ерекшеленеді (*Аманжолов, 2001; Сарыбаев*, 2010). Қазақтар әлемнің кез-келген жерінде өмір сүрсе де, олар қазақ тілінің ауызша нұсқасын түсінеді. Дегенмен, әріптік жүйедегі айырмашылықтардан бір-бірінің жазбаша нұсқасын түсінбейді. Кириллицаны Қазақстан, сондай-ақ Ресей мен Моңғолия этникалық қазақтары, Қытай, Ауғанстан, Иранда тұратын қазақтар араб жазуын (төте жазу), латын әрпін Түркия мен Еуропа елдерінің этникалық қазақтары қолданады. Белгілі бір халықтың түрлі жазбаша жүйелерін пайдалануы, *біріншіден,* XIX және XX ғасырдың басындағы жазба мұрадан үзіліп қалуына, *екіншіден,* Қазақстандағы алфавиттық жүйелердің реформалары қазақ жазбаша тілін түсінбеуге алып келді. Қазіргі заманғы ғылыми және көркем әдебиеттің үлкен бөлігі, тарихи құжаттар елден кетіп қалған қазақтар үшін де, Қазақстанның қазақтарына да қолжетімді болмай қалды. Осылайша, жазу қазақ тілін біріктіретін қызметінен айырылып, Қазақстаннан тыс жерлерде өмір сүретіндер үшін де қазақ тілінің рөлін әлсіретті.

Этникалық қазақтармен байланысты мәселелерді зерттеу түрлі бағыттар бойынша жүргізіледі. Атап айтқанда, Ресейде тұратын қазақтардың тілін зерттеу проблемаларымен, Ресей ғылым академиясының Сібір бөлімінің филология Институтының (Ресей) ғалымдары белсенді түрде айналысып отыр, олар Алтай Республикасының Қос ағаш ауданы қазақтарының тілдік ерекшеліктерін зерттеді (*Октябрьская,* 1997). Қазақ тілінің лексикасы мен Оңтүстік Сібір түркілері (Саян-Алтай) тілдерінің салыстырмалы талдауын жасаумен Е.В.Тюнтешева айналысуда (2006).

Қытайдағы қазақ қоғамының тарихы Н.Мұқаметханұлының монографиясында зерттелген (2000). 1860-1960 жылдар аралығындағы Қазақстан мен Қытай арасындағы көші-қон мәселелері Г.М.Мендикулованың еңбектерінде көтерілген (2008). 1940 жылдардағы Шыңжаң қазақтарының ұлт-азаттық күресін Т.З.Қайыркен зерттеген (2008). Қазақстандағы оралмандар мәселелері А.Динер еңбектерінде қарастырылған (*Diener, 2005*). ҚХР қолданылатын қазақ тілінің модалділік категориясы ҚХР азаматшасы, этникалық қазақ Айнұр Әбіштің жұмыстарында зерттелген (2016).

Этникалық және тілдік сәйкестіктің әлеуметтік-лингвистикалық проблемалары бірқатар қазақстандық зерттеушілердің еңбектірінде зерттелген (*Сулейменова, 2006*). Қазақстандағы репатрианттардың тілдік және этникалық сәйкестендіру процесі Ш.К.Жаркынбекова (*2011*), А.Е. Агманова (*2015*) еңбектерінде қарастырылған. Қазақстанның этностық ерекшеліктеріне американдық ғалым Дейв Бхавна) монографиясы арналған (*Dave, Bhavna 2007*). Қытайдан келген этникалық қазақ қандастардың тарихы, тілі мен мәдени ерекшеліктеріне кешенді зерттеу жүргізілмеген.

Қытай қазақтарының тарихы аса маңызды тарихи құжаттарға негізделе отырып алғаш рет зерттеліп отыр, ол жалпы қазақ тарихындағы тарихи фактілерді қайта зерделеуге, нақтылауға ықпал ететін болады. Қытайдағы этникалық қазақтардың тарихын зерттеудің ерекше ғылыми маңызы бар, өйткені бұл мәселе "Мәңгілік ел" ұлттық идеясында көрініс тапқан қазақ халқының ортақ тарихын жасаудағы «ақтаңдақтарды» толтыруға, қазақ халқының бір этникалық кеңістікте бірлесуіне, тіл мен мәдениеттің нығаюына ықпал етеді.

Қандастардың тілдік ерекшеліктерін зерттеу өзекті және екі жақты қызығушылық тудырады (*Tazhibaeva, Saule, Nevskaya Irina, 2016*). *Бір жағынан* қазіргі кездегі Қазақстанда жоғалған және қандастардың тілінде ғана сақталған қазақ тілінің грамматикалық және лексикалық түрлерінің архаикалық формаларын зерттеу, *екінші жағынан* Қытайда да және ҚР-да да мәдени ассимиляциялау үдерісі мен ұрпақтардың жаңаруына байланысты жойылу қаупі төніп тұрған ортақ құндылықтарды сақтау үшін оларды жазып алу және құжаттау тұрғысынан да қызығушылық тудырады. Этникалық қазақтардың шоғырланып тұруы Қытайдағы қазақ тілінің қызметінің нығаюына ықпал етті. ҚХР этникалық қазақтары Іле-Қазақ автономиялық облысында, Синьцзян-Ұйғыр автономиялық облысында, Хайси-Моңғол-Тибет автономиялық аймағында тығыз шоғырланған, бұл оларға дәстүрлі өмір сүру салтын, қазақ тілінің архаикалық формаларын және дәстүрлі мәдениетті сақтап қалуға мүмкіндік берді. Алайда, қазіргі кезде жағдай өзгеріп отыр.

ҚХР этникалық қазақтардың тілі Қазақстандағы тілдік реформаға және 1938 жылы кириллицаға өтуге дейінгі қалпын сақтап қалған. Қытайдан келген қандастардың тілдік ерекшелігін құжаттау маңызды міндеттерінің бірі.

ҚР азаматтығын алған, Қытайдан келген қандастар қазіргі кездегі қазақстандық ортаға белсенді түрде кірігіп отыр. Олардың тіліндегі Қазақстан тұрғындарына тән емес архаикалық грамматикалық, фонетикалық формалар, ерекше лексика, жоғалып бара жатыр. Осыған байланысты тез арада қандастарымыздың тілін зерттеу, құжаттау, жан-жақты зерделеу, ғылыми сипаттама беру қажет. Тілдік құжаттау тек қана ғылыми емес, сондай-ақ үлкен әлеуметтік мәнге ие. Лингвистикалық құжаттау метадеректерді қамти отырып ағылшын және қытай тілдерінде морфологиялық оқу құралымен бірге электронды мәтіндер корпусын құрастыруға мүмкіндік береді.

Қытайдан келген қазақтар орналасқан мекен жайы Алматы қаласы мен Алматы облысы, Астана мен Ақмола облысы, Шығыс Қазақстан облысы. Зерттеудің жеке перспективалық тақырыбы қандастардың әлеуметтік-лингвистикалық жағдайын зерттеу болып табылады. Қытайдағы этникалық қазақтардың жаңа ұрпағы көптілді. 90-шы жылдардың соңында туылған және ҚХР-дың ірі мегаполистерінде тұратын қазақ жастарының лингвистикалық жағдайы аға буынның лингвистикалық жағдайынан түбегейлі айырмашылығы бар.

Қытайда қазақтар тұратын аймақтарда әлеуметтік-лингвистикалық жағдай өзгеріп жатыр. Қытайда қазақ тілі аз ұлттар тіліне жатады. Қытайдың азшылық тілдерінің бірі болғанына қарамастан, ҚХР-дағы қазақ тілі соңғы кезге дейін доминант тіл болды. ҚХР-дың кейбір өңірлерінде қазақ тілі басқа аз ұлттардың лингво-франко тілі болып табылады. Тілдік жағдай әр өңірлерде бірдей емес. Іле-Қазақ автономиялық облысында ресми билік органдар тарапынан тең құқықта қазақ және қытай тілдері қолданылады. Мемлекеттік рәміздер, ресми мөр, көше атаулары, топонимика, жол белгілері екі тілде де жазылады. Сот отырысы қазақ тілінде жүргізіледі. Қазақ тілі - білім беру, медиа, радио және теледидар тіліне айналған. ҚХР-да қазақ тілінің жағдайы қазіргі кездегі әлеуметтік-экономикалық және демографиялық үдерістерге байланысты әлсіреп бара жатыр. Қазақ тілінде білім беретін мектептер саны жылдан-жылға азаюда. Этникалық қазақтардың балалары қытай тілінде білім беретін мектептерде оқуға мәжбүр

болып отыр. Яғни, этникалық қазақтардың тілдік қызметтері тарылып, әлсірей бастады. Қазақ тілі доминант тілден отбасы аясында қолданылатын тұрмыстық тілге айналып бара жатыр.

Қытайдан келген қандастар қазақтардың тіліндегі архаикалық формалар, салт-дәстүрлер және ата-бабалар тарихы оны білетін аға буын өкілдерінің дүниеден озуына байланысты жағдай одан әрі күрделене түсуде. Қытайдан келіп отырған қазіргі қандастардың жаңа буыны қазақ-қытай-ұйғыр тілдерін қолданатын полилингвтер болып отыр. Олардың ауызекі сөйлеу тілінде қытай және ұйғыр тілінің интерференциясы қатты байқалады. Болып жатқан жаһандану үдерісі, бұқаралық ақпарат құралдары арқылы қытай тілінің әсер етуі, қытай тілінде білім беру ҚХР-де өмір сүріп жатқан этникалық қазақтардың бірегей тілі мен мәдени ерекшеліктерінің бұзылуына ықпал етуде. Қазақстанға көшіп келген қандастар әлі де мәдениетаралық қарым-қатынас құралы ретіндегі орыс тілінің маңызды рөлге ие болып отырған елдің солтүстік және шығыс өңіріндегі жаңа тілдік ортаға тап болады.

Қытайдан келген қандастарың фонетикалық ерекшеліктері

Қытайдағы қолданыстағы қазақ тілінде 9 дауысты дыбыс бар: **а, ә, о, ө, е, ұ, ү, ы, і.** Осы дауысты дыбыстардың қай-қайсысы да әдеби қазақ тіліндегі қолдану дағдысынан өзгешеленіп, сөздерде бірінің орнына бірі жұмсалып, өзара алмасып келеді. Дауысты дыбыстарға қатысты алмасулар:

1. жуан, жіңішке дауыстылардың өзара алмасуы,
2. ашық, қысаң дауыстылардың өзара алмасуы,
3. еріндік, езулік дауыстыларының өзара алмасуы –

деп үш топқа жіктеліп сипатталды. Жасалу орнына қарай жуан дауыстылар жіңішке дауыстылармен, ал жіңішке дауыстылар жуан дауыстылармен алмасады. Жасалу жолына қарай ашық дауыстылар қысаң дауыстылармен немесе керісінше ауысып отырады. Ерін қатысына қарай бөлінетін дауыстылар — ерін мен езу дыбыстары да белгілі бір мөлшерде бірінің орнына бірі қолданылып келетін жағдайлары кездеседі. Бұлардан тыс дауыстылардың сөз ішінде түсірілуі және қосылуы сияқты ерекшеліктер де ұшырасады.

Сондықтан жобаның аясында жүргізіліп жатқан ғылыми зерттеулеріміздің нәтижесі бойынша сөйленімнің фонетикалық ерекшеліктерінің әдеби қазақ тілімен салыстырғандағы айырмасы анықталды.

Дауысты ***а*** мен ***ә*** дыбыстарының бірінің орнына бірі қолданылуы сөйленімдерде кең тараған. Бұндай ***а-ә*** алмасудың салдарынан жуан айтылатын біраз сөздер жергілікті халықтың тілінде жіңішке түрде дыбысталады.

(1) Ауылдан алыс сол жылдар» осы *кітәп* туралы айтайын...

“*A*wїłdan ałїs soł žїłdar” osї *kịtäp* twrałї aitaiїn…

[Қалбан Ынтаққанұлы Астана 28112023]

(2)...оқу бітіргеннен кейін *жәңеғы...*

...oḳw bịtịrgennen keyịn *žäŋeүї* ...

[Ұлан, мектепте математика пәнінің мұғалімі, Астана Қоянды 29102023]

(3) Осы көксөздіктің тариқын *жәңе* Тұрсынқан ағам айтты.

Osї köksözdịktịŋ tariḳїn žäŋe Tụrsïnḳan aүam ayttї.

[Қалбан Ынтаққанұлы Астана 28112023]

(4)... келінге келін болады екенсің *бәяғі*, зыр жүгіріп...

… keliŋge keliṇ boladї ekensiŋ *bäyaүị*, zїr žụ̈gịrịp…

[Өбила Күлістанқызы, Астана 08022024]

Мысалдардан *а/ә* дыбыстардың алмасуының Қытай қазақтарының сөйленімінде жиі ауысқаның көруге болады. Осындай дыбыстық құбылыс қазақ жерінің оңтүстігінде де байқалады.

Қытайдан келген қандастармен жүргізілген сұхбаттан ауызекі тілде сөздің алдына *«і; ы; у; ұ»* дыбыстарының қосылуы байқалады.

(5) Оралманның оқушылардың алдыңғы *ілегі* болдық.

Oralmannïŋ oķwšïłardïŋ ałdïŋγï *įlegį* bołdïķ.

[Ұлан, мектепте математика пәнінің мұғалімі, Астана Қоянды 29102023]

(6)... сол кісі айтбақтай, *ырас* келінге келін болады екенсің...

…soł kịsị aytbaķtay, *įras* keliŋge keliņ boładï ekensiŋ…

[Өбила Күлістанқызы, Астана 08022024]

Дауыссыз дыбыстардың қолдану ерекшелігі

Қандастардан алынған сұхбаттарды талдау барысында *ш* дыбысының орнына *ч* дыбысын жиі қолданатындығы байқалды. Бұны төменде берілген мысалдардан көруге болады.

(7)...бұрышта кішкене майшамын қойыб ап *чырағын*...

...bụrïšta kịškene mayšamïn ķoyïb ap *čïrayïn*…

[Ержан Ақылбекұлы Уақыты: 16:14 Астана 28112023]

(8)…көзде көзілдірік қағазды *чимайлайт* та отырад.

…közde közịldịrịk ķaγazdï *čimayłayt* ta otïrad.

[Ержан Ақылбекұлы Уақыты: 16:14 Астана 28112023

Дауыссыз *т* дыбысы қазақ әдеби тіліндегідей сөздің басында кездеседі (тариқ, ...), алайда кей сөздерде *«т»* дыбысы *«д»*-ға алмасып отырады. Мысалы: *түзу-дүзу, тұз-дұз, түзету-дүзету* т.б.

(9)...жақсылып дұздап, дұзы сіңген соң дүзу ағашқа қатарластырып іліп қоятын.

...žaķsïłap *dụzdap*, *dụzï* sịngen soŋ *dụ̈zw* aγšķa ķatarłastïrïp įlip ķoyatïn.

[Нүриләш Әбзалқанқызы Астана 18022024]

Қытайдан келеген қандастардың сөйленіміндегі дыбыстарында қытай тілінің ықпалы болса да, кейбір қытайдан енген сөздерді қазақ тілінің үндесу заңына сәйкес қолданады. Әдеби қазақ тілінде дыбыстық, лексикалық басқа өзгерістер кириллицаға ыңғайлап, қазақ тілінде жоқ кірме дыбыстар пайда болды. Мысалы: *министрлік, вагон, самовар* деп қолданысқа еніп кетті. Кезінде басқа тілден енген сөздер қазақтың дыбыс жүйесіне сәйкестеніп қазақ тілін байытатын, мысалы, *самаурын, уагон.* Қазіргі қазақ тілінде орыс тілінен немесе басқа тілден келген сөздерді сол бойынша айтамыз және жазамыз. Сұхбаттарды талдау нәтижесі көрсеткендей Қазақстанға келген аға буын Қытайда жоғары оқу орындарында қытай тілінде білім алса да қазақ тілінің фонетикалық, дыбыстық айтылымын, интонациясын, екпінін таза сақтаған және олар сол бай сөздік қорды пайдаланады.

Қорытынды

Қазақстандағы түркі этностарын (оның ішінде түріктерді) зерттеу тақырыбы ең алдымен Түркі тілдес мемлекеттердің ынтымақтастық кеңесі үрдістерінің аясында жаңа өзектілікке ие болды. Түрік тілінің субэтникалық диалектілерімен бірге ерекшеліктерінің анықталуы, жойылып жатқан түрік тілі нұсқаларының мәтіндік қорының құжатқа көшірілуі және мәдени архетиптерінің зерттелуі алғаш рет жасалуда. Субэтникалық топтардың тілдерінің нұсқалары жоғалу қауіпінде немесе олардың ревитализациясын жасау үшін соңғы мерзім келген. Оған қоса, Қазақстандағы түрік тілдерінің жазбаша болмауы жағдайды күрделендіреді. Осыған байланысты, түрік тілінің әртүрлі нұсқаларын зерттеу, құжатқа көшіру, ғылыми тұрғыдан жан-жақты сараптау және сипаттау қажет. Жаһандану үрдістері, спутник теледидары арқасында қазіргі түрік тілінің әсері, бұқаралық ақпарат құралдары қазақстандық түріктердің әртүрлі субэтникалық топтарының өзіндік мәдениеті мен тілінің өзгеріске ұшырауына себеп болуда. Түріктердің ұлттық сана сезімінің жоғарлауы, өз тілі мен мәдениетін сақтауға ұмтылыстары, бұл тілдердің құжатқа көшірілуі әлеуметтік сұранысқа ие

болғандығын көрсетеді. Құжатқа көшірілудың тек қана ғылыми емес, сонымен қатар үлкен әлеуметтік маңызы да бар.

XXI ғасырда қазақ азаматтығын қалыптастырудың – қазақ этносының – қазақстандықтар мен шетелдегі қазақ диаспорасының рухани бірлігін қалпына келтіруде шешімін табуды қажет ететін мәселелерді зерттеу жаңа мәнге ие болып жатыр.

Қытайдың этникалық қазақтары Қазақстанда кеңестік билік орнағанға дейінгі қазақ халқының тілі мен мәдениетін сақтап қалған. Тілдің барлық ерекшеліктері, дәстүрлі мәдениеті, халықтың есінде сақталған маңызды тарихи оқиғалары ұрпақтардың алмасуына байланысты жойылып бара жатыр. Қандастардың жас ұрпағы өздерінің ана тілін жоғалтып, қытай мен ұйғырлардың мәдениетіне ассимиляцияланып барады. Қытайдағы аға буынның сақтап отырған тілі, мәдениеті және қазақ халқының тарихы зерттеушілер тарапынан шұғыл түрде жазып алуды және құжаттауды қажет етеді. Қытай қазақтарының тарихы мен рухани байлығын зерттеуді Қазақстанда, қандастардың тіл ерекшеліктерін зерттеу мен құжаттау арқылы жүргізуге болады.

Сілтеме. Ғылыми жұмыстың зерттеу нәтижелері Қазақстан Республикасы Ғылым және Жоғары Білім министрлігі Ғылым комитетінің қолдауымен орындалды (грант № AP19676809).

Acknowledgements. This research is funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant №. AP19676809)

ӘДЕБИЕТТЕР

Abish, Aynur & Csato, Eva (2012), Recent developments in Kazakh as spoken in the People's Republic of China. Lars Johanson (ed.) *Turkic Languages* (Vol.15), s. 275–290.

Abish, Aynur & Csato, Eva (2015), Language attitudes and linguistic habits of young Kazakhs in Xinjiang. Raihan Muhamedowa (ed.). *Turcologica* (Vol.102), Harrassowitz Verlag, s. 159-175.

Tazhibayeva, Saule & Nevskaya, Irina & Mutali, Aliya & Kadyskyza Aigul (2016), Kazakh language as spoken in China: problems and research perspectives. *Еуразия университетінің Хабаршысы*. Филология сериясы, №3 (124), 59-68 бб.

Bhavna Dave (2007), Kazakhstan: Ethnicity, Language and Power (London, Routledge).

Diener, Alexander. "Kazakhstan's Kin State Diaspora: Settlement Planning and the Oralman Dilemma". *Europe-Asia Studies*, Vol. 57, No 2, s. 327-348.

Агманова А.А. (2015), Вопросы культурно-языковой адаптации репатриантов казахов // Теоретична і дидактична філологія. Серія «Філологія». Випуск 21, 68. *МОВОЗНАВСТВО*, с. 68-78.

Аманжолов С. (2001). Вопросы диалектологии и истории Казахского языка. (Ред. А. Аманжолов). Алматы: Санат, 607 с.

Жаркынбекова Ш.К., Бокаев Б.Н. (2011), Процессы языковой и этнической идентификации репатриантов Казахстана. Астана, 2011, 203 с.

Зәкенұлы Т. (Қайыркен) (2008), Ұмытылған Республика (Шығыс Түркістан қазақтарының ұлт-азаттық қозғалысы. 1940-1949 жж.*). Қазақ ұлт-азаттық қозғалысы сериясы*. 12-том. Астана, 1-186 бб.

Есипова А.В. Проблема исчезновения языков и народов в современном мире. URL: http://vestnik.kuzspa.ru/articles/212/

Коновалов А.В. (1998), О факторах формирования этнической группы (на примере казахов южного Алтая). *Методологические аспекты археологических и этнографических исследований в Западной Сибири.* Томск, с.156-158.

Коновалов А.В. (1978), Этно-культурные контакты кош-агачских казахов и теленгитов // Этногенез и этническая история тюркоязычных народов Сибири и сопредельных территорий. Омск, с.125-128;

Мендикулова Г.М. (2008). История миграций между Казахстаном и Китаем в 1860-1960-е гг. Алматы: “Сага”, 232 с.

Мұқаметханұлы Н. (2000), Қытай қазақтарының қоғамдық тарихы (1860-1920 жж.) – Алматы. 2000. -336.

Невская И.А. (2005), Компьютерные базы лингвистических данных как основа для сохранения и возрождения коренных тюркских языков Сибири. Образование и устойчивое развитие коренных народов Сибири. Новосибирск, с. 90-99.

Октябрьская И.В. (1997), Казахи Алтая. История и современность. *Этнографическое обозрение,* № 6, с. 92-102.

Сарыбаев Ш. (2010), Диалекты казахского языка. *Диалекты тюркских языков.* Москва:Восточная литература, с. 177-204.

Сванберг И. (2005), Казахи Китая. Казахские беженцы в Турции. Алматы: Санат, 455 с.

Сулейменова Э.Д. (2010), Tempora mutantur, et nos mutamur in illis: этническая и языковая идентичность. *Динамика языковой ситуации в Казахстане.* Алматы, С. 122-164;

Сулейменова Э.Д. (2010), Кризис этнической и языковой идентичности. *Динамика языковой ситуациив Казахстане*. Алматы, с. 165-180.

Сулейменова Э.Д., Шаймерденова Н.Ж., Насилов Д.М. и др. (2015), Тюркские языки и этносы: языковые и этнодемографические процессы. Алматы «Қазақ университеті», 380 с.

Сыроежкин К. Л. (1994), Казахи в КНР: очерки социально-экономического и культурного развития. - Алматы: Институт развития Казахстана, 118 с.

Тоқтабай А. (2006),Түркі халықтарының этномәдениеті. Алматы: «Толағай», 328 б.

Тюнтешева Е.В. (2006), Человек и его мир в зеркале фразеологии (на материале тюркских языков Сибири, казахского и киргизского. Новосибирск, 224 с.

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE YABANCI KÖKENLİ SÖZCÜKLERİN YAZIMI SORUNU

Mesut SÖNMEZ*

Özet: Bu çalışmada Türkiye Türkçesinde ünlü ile söylendiği halde yazıda ünlüsü yazılmayan yabancı sözcükler sorunu üzerinde durulmuştur. Yazı dili konuşma dilinin bir zemine işaretlenmiş biçimidir ve konuşma dili ile uyumlu olmalıdır. Türkçe, kendi ses kurallarına uygun olmayan yabancı sözcükleri gerekli durumlarda ünlü ekleme yöntemiyle kendi yapısına uygun hale getirmektedir. Doğu dillerinden, giren sözcüklerin birçoğu Türkçe söyleyiş kurallarına uygun hale getirilerek telaffuz edilmekte ve telaffuz edildiği gibi yazılmaktadır. Batı dillerinden giren, söylenişinde ünlü olduğu halde ünlüsü yazılmayan birçok sözcük vardır. Türk Dil Kurumu gerekli çalışmaları yürüterek bu durumdaki sözcüklerin doğru yazımını sağlamalıdır. Örneğin; *elektrik, film, fren, grup, klavye, plan, spor, tren* gibi sözcükler telaffuz edildikleri gibi *elektirik, filim, firen, gurup, kılavye, pilan, sipor, tiren* biçiminde yazılmalıdır.
Anahtar kelimeler: *Türkiye Türkçesi, Yazım, İmla, Yabancı Sözcük, Yazı Dili.*

From Azerbaijan Karabakh to Konya Karabakh: Holiness in the Context of Public Diplomacy

Abstract: In this study, the problem of foreign words that are said with a vowel in Turkish but whose vowels are not written in the text is focused on. Written language is a form of spoken language marked on a basis and must be compatible with spoken language. Turkish adapts foreign words that do not comply with its own sound rules to its own structure by adding vowels. Many of the words from Eastern languages are pronounced in accordance with Turkish pronunciation rules and written as they are pronounced. There are many words from Western languages entered Turkish that have vowels but whose vowels are not written. Turkish Language Association should carry out the necessary studies to ensure the correct spelling of the words in this situation. For example; Words such as *elektrik, film, fren, grup, klavye, plan, spor, tren* should be written as they are pronounced, in the form of *elektirik, filim, firen, gurup, kılavye, pilan, sipor, tiren.*
Key Words: *Türkiye Turkish, Spelling, Orthography, Foreign Words, Written Language.*

Giriş

Dil, iki taraf arasında iletişimi sağlayan sistemdir. Dilin temelinde ses vardır. Sesli iletişimin sağlanması için yakın zamana kadar iletiyi gönderen ve iletiyi alan tarafların birbirlerini duyacak mesafede olmaları gerekmekteydi. Gelişen teknoloji ile sesi kaydetme imkânının oluşmasıyla kaydedilen sesin farklı mekân veya farklı zamandaki alıcıya ulaştırılması da mümkün olmaya başladı. Bu teknoloji yokken ses ile oluşturulan iletinin yalnızca aynı mekândaki alıcıya ulaşma imkânı vardı. İletiyi gönderen kişi ile iletiyi alması gereken kişinin aynı mekân veya aynı zamanda olmaması nedeniyle iletiyi kaydederek farklı mekân veya zamandaki alıcıya ulaştırma ihtiyacı sonucu iletiyi oluşturan seslerin herhangi bir zemine işaretlenmesi sisteminin zamanla geliştirilmesiyle yazı oluşturulmuştur. Yani yazı, seslerin herhangi bir zemine işaretlenerek iletinin farklı mekan veya farklı zamandaki alıcıya ulaştırılmasını sağlayan bir araçtır. Geçmişte binlerce kilometre uzaklıktaki alıcıya ulaştırılmak istenen ileti, bir zemin üzerine işaretlenerek o alıcıya ulaştırılmıştır. Veya iletinin oluşturulduğu tarihte var olmayan alıcıya, gelecek zaman içinde o iletiyi alması gerektiği düşünülen kişilere bu ileti yazı aracılığıyla ulaştırılmıştır. Binlerce yıl önce yazılan metinlerin iletisi günümüze ulaşmaktadır.

Yazı dili konuşma dilinin bir zemine işaretlenmiş biçimidir, yazı dilinin temeli konuşma dilidir, yazı dili konuşma dili ile uyumlu olmalıdır. Konuşma dili zaman içerisinde değişip gelişebilmektedir. Bu değişmeler o dilin bozulmasına neden olmayan, gelişmesini sağlayan değişimler ise yazı diline de yansımalı, aynı değişimler orada da olmalıdır.

Türkiye Türkçesi için 1928 yılında Latin alfabesi temelli bir alfabe oluşturulmuş ve Arap harfi kullanımı bırakılarak bu Latin temelli yeni alfabeye geçilmiştir. Bu değişimden sonra yazım kuralları için yeni kılavuzlar yayımlanmaya başlanmıştır. 1928, 1941, 1948, 1956, 1957, 1960, 1962, 1965, 1966, 1967, 1969, 1970, 1970, 1973, 1975, 1977, 1980, 1981, 1985, 1988,

* Arş, Gör., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, ORCID: 0000-0002-4048-5757, mesutsn33@gmail.com, mstsnmz38@gmail.com.
DOI :10.30546/100981.2024.042

1993, 1996, 2000, 2005, 2008, 2009, 2012, 2018, 2021 yıllarında olmak üzere 29 kez, ilki *İmlâ Lûgati*, sonraki altısı *İmlâ Kılavuzu*, daha sonraki üçü *Yeni İmlâ Kılavuzu*, sonraki ikisi *Yeni Yazım (İmlâ) Kılavuzu*, sonraki beşi *Yeni Yazım Kılavuzu*, daha sonraki beşi *İmlâ Kılavuzu*, en sonki altısı *Yazım Kılavuzu* adı ile yayımlanmıştır (Balyemez, 2023). Bu kılavuzlarda, Türkiye Türkçesinin yazımında zaman içinde oluşan değişim ve gelişimler nedeniyle, sözcük ekleme, çıkarma veya sözcüklerin yazımlarında düzetmeler yapma gibi değişiklikler yapılmıştır (Sancak vd., 2009; Yastı ve Direkci, 2010).

Süreç içinde yapılan değişikliklere rağmen yazım kılavuzumuzda hala çeşitli tutarsızlıklar vardır. Nisbet i'sinin bazı sözlerde î ile bazılarında i ile yazılması, bazı yabancı sözcüklerde sözcük içindeki kimi ünlülerin söylenmiyor olmasına rağmen veya söyleyişte farklı ünlü kullanılıyor olmasına rağmen yazıda farklı yazılması (resmî, ciddi, orijinal (söyleyişte orjinal), doküman (söyleyişte döküman)) gibi gözden geçirilmesi gereken çeşitli konular olmakla birlikte bu çalışmada ünlü ile söylendiği halde yazıda ünlüsü yazılmayan yabancı sözcükler sorunu üzerinde durulmuştur.[1]

1. Ünlü ile Söylendiği Halde Ünlüsü Yazılmayan Sözcükler

Türkçede kelime ve hece başında çift ünsüz bulunmaz. Türkçede kullanılan ve başında veya içindeki hecelerin başında çift ünsüz taşıyan her kelime yabancıdır. Türkçe kelime ve hece başında yalnızca bir ünsüz bulunabilir. Türkçede kelime ve hece sonunda her türlü çift ünsüz bulunmaz, yalnızca şu ünsüzler kelime veya hece sonunda bulunabilir: lç, lk, lķ, lp, lt, nç, nk, nķ, nt, rç, rk, rķ, rp, rs, rt, st, şt (Ergin, 2001: 67).

Türkçe, bu kurallara uygun olmayan yabancı sözcükleri ünlü ekleme yöntemiyle kendi yapısına uygun hale getirmektedir. Örneğin; Arapça *ḥukm* şeklinde olan sözcüğü, sözcük sonundaki iki ünlü arasına ses uyumuna göre getirdiği ünlü ile kurala uygun biçime dönüştürmüş, *hüküm* olarak söylenip *hüküm* olarak yazılır hale getirmiştir (Türkçe Sözlük, 2011: 1119). Bu şekilde olan sözcüklere başka örnekler vermek gerekirse *cürüm, fikir, nefis, nutuk, şükür, zikir* gibi sözcükler örnek verilebilir (Türkçe Sözlük, 2011). Doğu dillerinden, giren sözcüklerin birçoğu Türkçe söyleyiş kurallarına uygun hale getirilerek telaffuz edilmekte ve telaffuz edildiği gibi yazılmaktadır. Batı dillerinden giren, söylenişinde ünlü olduğu halde ünlüsü yazılmayan birçok sözcük vardır. Örneğin; *klavye* sözünün söylenişnde 7 ses vardır fakat 6 harf ile yazılmaktadır. Türkiye Türkçesi alfabesi her sese bir harf kuralına bağlı hazırlanmıştır, alfabemizde iki sesi karşılayan harf de yoktur. Yukarıda verilen kural gereği ilk hecede *ı* ünlüsüyle birlikte *kılavye* olarak telaffuz edilen bu sözcük ve bunun gibi diğer sözcükler yazıda da telaffuz edildiği gibi yazılmalıdır.

Türkçenin genel kurallarından biri de kelime ve hece sonunda bazı istisnalar dışında *b, c, d, g, ğ* seslerinin bulunmamasıdır (Ergin, 2001: 62). Bu genel kurala bağlı olarak bu sesle biten birçok yabancı kökenli sözcüğün sonundaki ses değiştirilerek telaffuz edilmekte ve bu telaffuza uygun olarak yazılmaktadır. Örneğin; Arapçadan Türkçeye girmiş olan *kitāb* sözünün sonundaki *b* sesi bu kural gereği *p* ile telaffuz edilip yine *p* ile yazılmaktadır (Türkçe Sözlük, 2011: 1450). Farsçadan Türkçeye girmiş olan *derd* sözcüğünün sonundaki *d* sesi *t* olarak telaffuz edilip *t* ile yazılmakta, *reng* sözünün sonundaki *g*, *k* olarak telaffuz edilip *k* olarak yazılmaktadır, yukarıda bahsedilen söz veya hece sonunda yan yana bulunabilecek seslerden *rt, nk* seslerine uygun olduğu için araya ünlü ekleme gereksinimi de duyulmamaktadır (Türkçe Sözlük, 2011: 639). Türkçenin bu kuralları doğu dillerinden giren sözcükler için işletilirken batı dillerinden giren sözcükler için "Türkçede kelime ve hece başında çift ünsüz bulunmaz" kuralı tam olarak işletilmemektedir.

Doğu dillerinden giren sözcüklerde Türkçenin ses kurallarına uygun söyleyiş ve yazım görülürken batı kökenli sözcüklerin söyleyişinde ünlünün yer alıp yazıda gösterilmemesi önemli ve mantıklı bir izahı olmayan sorundur. Türkiye Türkçesi yazı dilinin temelini 13.

[1] Bu konuya değinilen çalışmalardan biri de "Yabancı Kökenli Kelimelerin Yazımı Sorunu ve Bazı İmla Önerileri" adlı çalışmadır (Salman, 2015).

yüzyıla kadar götürmek mümkündür. Yüzyıllardır yazılan bir dilin yazı dili kendine has ses ve yazım kurallarını koruyabilmeli, söyleyiş ve yazı sistemi uyumlu olmalıdır. Doğu dillerinden giren sözcüklerde Türkçenin ses kurallarına uygun hale getirme oranı yüksekken batı dillerinden giren sözcüklerin telaffuzu ile yazımı arasında tutarsızlık olmasının nedenlerinden birinin 19. yüzyıldan başlayan batıya ait her kültür unsurunun öz kültür unsurlarımızdan daha değerli, daha yüksek görülmesi eğilimi olabilir. Yüzyıllardır yazı dili olarak kullanılan Türkiye Türkçesinin bünyesine alınan yabancı sözcüklerin kendi ses sistemine uygun hale getirilmesi ve Türkçe sözcüklerde olduğu gibi *nasıl telaffuz ediliyorsa öyle yazılmalıdır* kuralının işletilmesi sağlanmalıdır. Yukarıda da bahsedildiği gibi ünlü veya ünsüzlerle ilgili genel kuralların doğu dillerinden giren sözcüklere uygulanırken batı dillerinden giren sözcüklere uygulanmamasının hiçbir bilimsel nedeni yoktur.

Günlük hayatta daha sık kullanıldığı düşünülen bazı sözcüklerden örnek vermek gerekirse; *elektrik, film, fren, grafik, gram, grup, klavye, klima, kral, kravat, kredi, krem, kriz, plan, problem, profil, program, psikoloji, spiker, spor, staj, star, stres, trafik, tren* sözcüklerinin telaffuz edildikleri gibi *elektirik, filim, firen, gırafik, gıram, gurup, kılavye, kılima, kıral, kıravat, kıredi, kırem, kıriz, pilan, pıroblem, pırofil, pırogram, pisikoloji, sipiker, sipor, sıtaj, sıtar, sitres, tırafik, tiren* biçiminde yazılmalarının Türkiye Türkçesi yazı diline hiçbir zararı olmadığı gibi, hangi dilden olduğuna bakılmaksızın yabancı sözcükleri kendi kurallarına uygun hale getirmiş olması açısından faydası olacaktır.

Sonuç ve Değerlendirme

Bazı yabancı kökenli sözcüklerin ünlü ile telaffuz edildiği halde ünlüsünün yazıda gösterilmemesi Türkiye Türkçesi yazı dilinin sorunlarından biridir. Bu sorunun çözüme kavuşturulması, Türkçenin ses kurallarının, hangi dilden girmiş olduğuna bakılmaksızın bütün yabancı kökenli sözcükler için işletilmesi, söyleyiş ile yazım arasında uyumun sağlanması Türkiye Türkçesinin egemenliğinin korunması açısından önemlidir.

Görevi, "Türkçenin yazılı ve sözlü kaynakları üzerine bilime dayalı araştırmalar yapmak; Türkçenin bilim, sanat, edebiyat, felsefe ve öğretim dili olarak gelişmesini ve her alanda doğru kullanılmasını sağlamak (tdk.gov.tr) olan Türk Dil Kurumu tarafından bu sorun ele alınarak çözüm için şöyle bir yol izlenebilir: Öncelikle güncel Türkçe Sözlükte yer alan, ünlü ile telaffuz edildiği halde yazıda ünlüsü yazılmayan sözcüklerin tespit edilmesi, ardından yazılmayan ünlünün hangi ünlü olduğunun doğru tespit edilmesi için eğitim durumu ve yaşı farklılık gösteren çeşitli gruplardan sesli anket yoluyla telaffuz biçimlerinin toplanması, toplanan bu sesli anketlerin deşifre edilmesi ile ağırlıklı olarak hangi ünlü ile talaffuz ediliğinin tespiti ve yazıda o ünlü ile yazılması gerektiğinin kararlaştırılıp sözlük ve yazım kılavuzunda gerekli değişikliklerin yapılması. Örneğin; *spor* sözcüğünü kimileri *sıpor*, kimileri ise *sipor* olarak telaffuz etmektedir. Herkesin aynı ünlü ile telaffuz etmediği, *spor* sözcüğü gibi farklı söyleyişleri bulunan sözlerin çoğunlukla hangi ünlü ile söylendiğinin tespiti için her çeşit eğitim seviyesi ve yaş grubuna sahip çok sayıda kişiye sesli anket yapılması önemlidir. Bu yöntemle hangi söyleyişin daha yaygın olduğu tespit edilebilir.

Böyle bir yol izlenerek yazı dilinde gerekli değişikliklerin yapılması, Türkiye Türkçesi yazı dili için kazanım olacaktır. Türkiye Türkçesi konuşma ve yazı dili hiçbir başka dilin egemenliği altında olmamalı, kendi kurallarını konuşma ve yazı dilinde korumalıdır. Bir ulusun varlığı kültürünün yaşamasına bağlıdır, kültürün yaşaması ise dilin yaşamasına bağlıdır. Dil kültürün kalbidir, dil ölürse kültür ölür, kültür ölürse milletlik ölür. Tarihte dilini korumadığı için diğer uluslar içerisinde kaybolan ulusların örneği çoktur. Türk ulusunun varlığının devamı için Türk dilinin korunarak yaşatılması şarttır.

KAYNAKÇA

Balyemez, Sedat (2023), "Türkiye Cumhuriyeti'nin 100 Yılına Sığmış Yazım Kılavuzları", *Türk Dili,* Ekim 2023 Yıl: 72 Sayı: 862, s. 149-160.

https://tdk.gov.tr/tdk/kurumsal/gorev-ve-hedef/ (Erişim tarihi: 07.04.2024).

Salman, Ramazan (2015), Yabancı Kökenli Kelimelerin Yazımı Sorunu ve Bazı İmla Önerileri, *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 5, S. 10, Güz, s. 73-77.

Sancak, Şenol, Alver, Mehmet, Durukan, Erhan (2023), "Türk Dil Kurumunun İmlâ/Yazım Kılavuzlarındaki Değişikliler Üzerine Bir İnceleme"*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 2009, 13 (1), s. 117-13.

Yastı, Mehmet, Direkci, Bekir (2010), "Yazım Kılavuzu'nda Tespit Edilen Tutarsızlıklar Üzerine Artzamanlı Bir İnceleme", *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic,* Volume 5/1 Winter 2010, s. 1420-1458.

ZOONİM VƏ ZOONİM KOMPONENTLİ FİTONİMLƏRİN NOMİNASİYASINDA METAFORİKLƏŞMƏ

Turanə ZEYNALOVA *

Xülasə: Məqalədə dilin lüğət tərkibində seçilən söz qruplarından biri olan zoonimik leksikanın, həmçinin zoonim komponentli fitonimlərin adlandırılmasından bəhs edilmişdir. Dilin lüğət tərkibindəki sözlərin nominasiyasını öyrənmək mühüm linqvistik mahiyyət daşıdığından zoonimik leksikanın, fitonimlərin adlandırma prinsiplərini araşdırmaq xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Tematik söz qruplarının əksəriyyətində ikinci dərəcəli nominasiya hesabına yaranmış leksik vahidlər üstünlük təşkil edir. Metaforikləşmə, bənzətmə hesabına yaranmış leksik vahidlər də ikinci dərəcəli nominasiya hesabına yaranmış və motivləşmiş sözlər hesab edilir. Məfhumların oxşarlıq, bənzətmə yolu ilə adlandırılması prosesinə dünyanın bütün dillərində rast gəlinir və adlandırılmadakı paralellik, oxşarlıq dil daşıyıcılarının təfəkküründəki ümumiliyi, bənzərliyi ilə bağlıdır. Bununla yanaşı, müxtəlif dillərdə metaforikləşmə hesabına yaranmış adlandırmada fərqliliklər də özünü göstərir ki, buna səbəb xalqın düşüncə tərzinin, obrazlı təfəkküründən fərqliliyindən, rəngarəngliyindən irəli gəlir. Dünyanın müxtəlif dillərində dilin nominativ ehtiyacı, onun zənginləşməsi, əsasən, ikinci dərəcəli nominasiya hesabına baş verir və motivləşmə hesabına yaranmış belə dil vahidləri heyvan, bitki, yemək, paltar və s. leksik-semantik söz qruplarına aid olan leksikada daha çox müşahidə edilir.

Açar Sözlər: *Nominasiya, Metaforik, Zoonim, Fitonim, Bənzətmə.*

Metaphorification in the Nomination of Zoonym and Phytonyms With Zoonym Components

Abstract: The article deals with the calling of the zoonymic lexicon, which is one of the selected word groups in the vocabulary of the language, as well as the zoonymic component phytonyms. As studying the nomination of the words in the language vocabulary has an important linguistic essence, studying the calling principles of the zoonymic lexicon and phytonyms is particular importance. Most of the thematic word groups are dominated by lexical units formed due to secondary nomination. Lexical units created due to metaphorization and similar are also considered to be motivated words to secondary nomination. The process of calling concepts through similarity and analogy is found in all languages of the world, and the parallelism and similarity in calling is related to the commonality and similarity in the thinking of the language speakers. At the same time, there are also differences in the names created due to metaphorization in different languages, which is due to the diversity and diversity of the people's way of thinking, figurative thinking. In various languages of the world, the nominative need of the language, its enrichment, mainly occurs due to secondary nomination, and such language units created due to motivation are animals, plants, food, clothes, etc. is observed more often in the lexicon belonging to lexical-semantic word groups.

Key Words: *Zoonym, Nomination, Metaphorical, Phytonym, Analogy.*

Giriş

Hər bir dildə baş verən nominasiya hadisəsi əslində dilin işarəvi xarakteri ilə birbaşa bağlıdır. Hər hansı bir faktın işarələnməsi, eyni zamanda həmin fakt haqqında təsəvvürün dəqiqləşməsi nominasiya prosesinin mahiyyəti ilə əlaqəlidir. Terminin izahı dilçilik lüğətində belə göstərilmişdir: "Nominasiya, adlandırma −1) Sözün müəyyən (konkret) danışıq şəraitində və ya mətndə təzahür edib işlənilməsi xüsusiyyəti; 2) Sözün müəyyən referent ilə əlaqələndirilməsi, advermə prosesi; 3) Sözün adlandırma funksiyasıdır" (Veysəlli, 2006: 504). Dilçilikdə nominasiya termini müxtəlif mənalarda işlənir.

Q.V.Kolşanskiy dildə nominasiyanın rolunu bu şəkildə xarakterizə edir: "Nominasiya anlayışı predikativliklə ayrılmaz şəkildə əlaqəlidir, çünki yalnız predikativ vahidlər dilin nominativ funksiyasını tam şəkildə həyata keçirir və nitqin hər hansı komponentinin nominativ mənasının qurulması yalnız predikasiya vasitəsilə mümkündür" (Kolşanskiy, 1977: 144). Məlumdur ki, nominasiya prosesi leksik vahidlərlə də həyata keçir. Leksik vahidlər müxtəlif sözyaratma üsullarından, vasitələrindən istifadə etməklə lüğət tərkibini zənginləşdirir.

* Bakı Avrasiya Universiteti, Nəzəri dilçilik ve Türk dilləri bölümü
turanezeynalova8585@gmail.com
ORCİD: 0009-0009-7827-9674
DOI :10.30546/100981.2024.044

Dilçilikdə adlar və onların mahiyyətini öyrənən elm sahəsi onomasiologiya adlanır. "Onun əsas vəzifəsi reallığın ayrı-ayrı elementlərinin adlandırılması vasitələrini və rollarını öyrənmək, bütün hadisələri təyin etməkdən ibarətdir" (Kubryakova, 1977: 37). Nominasiya prosesində gerçəklik vahidinin adlandırılmasında hansı əlamətlərin əsas götürülməsi, nominasiya prosesinin hansı dil vahidlərinin köməyilə həyata keçirilməsi vacib şərtdir. Nominasiyanın inkişaf yolları, onun yaranma qanunauyğunluqları, prinsipləri, formaları müxtəlif sistemli dillərdə oxşardır.

S.Sadıqova nominasiyanı yalnız adlandırma prosesi deyil, bununla yanaşı, dərketmə və kommunikasiya prosesi kimi qiymətləndirir. Müəllifin fikrincə, "Hər bir nominasiyanın optimal üsulunun seçilməsi obyektiv və subyektiv məqamlar, xarici və daxili dil amilləri tərəfindən müəyyənləşdirilən mürəkkəb prosesdir. Bu prosesdə insan şüurunda yaranan yeni anlayışlar sistemi və onun mühüm xüsusiyyətləri insanın daşıyıcısı olduğu konkret dil tərəfindən müəyyən edilir" (Sadıqova, 2022: 50).

İ.Temiroğlu dilin adlandırma funksiyasında məntiqi-linqvistik amillərin rolundan bəhs etdiyi məqalədə yazır: "İlkin (müstəqim) leksik nominasiyanın qnoseoloji aspekti həmişə işarəetmə vasitələrinin gerçəkliyə üz tutmasından başlanır və gerçəklik faktları dil sisteminin faktlarına çevrilərək insanların düşüncə aləminin ixtiyarına verilir, müxtəlif semantik kateqoriyalar dildə danışanların ictimai təcrübələrini əks etdirir. Beləliklə, maddi gerçəklik ideallaşdırılaraq qazanılmış təcrübi biliklərin nəticələri dil vasitələrinin köməyi ilə maddiləşir, ifadə olunur" (Temiroğlu, 2021: 102). Qeyd edək ki, tarixən qədim yunan filosofları da adlandırma zamanı əşya ilə onun adı arasındakı əlaqələrdən bəhs edərkən ona müxtəlif cəhətdən yanaşmışlar. Daha sonra müəllif Yunan filosoflarının işarəyaratma prosesində nəzəri baxımdan mühüm dəyər daşıyan fikirlərin üç cəhətdən diqqətə çarpdırıldığını qeyd edir: 1) insanın dili və dərketmənin (idrakın) qarşılıqlı münasibəti, 2) işarələnən (göstərilən) predmetlə ad arasındakı əlaqənin səciyyəsi, 3) etnosun (dil daşıyıcılarının) hər bir üzvündə adlandırılan şeylər barədə invariant təsəvvürün varlığı. Bu cəhətlərin fərqli yöndən interpretasiyası antik dövr filosoflarından gələn təmayülün ardıcıllarını bir-birinə zidd olan iki qrup – nominalistlər və realistlər ətrafında toplayır. (Temiroğlu, 2021: 102). Göründüyü kimi, nominasiya prosesində ad və onun adlandırdığı obyekt arasındakı münasibətlər hər zaman müzakirə mövzusu olmuşdur.

M.Əsgərov gerçəklik vahidinə adın verilməsinin linqvopsixoloji köklərini araşdırmış, sözün yaranma mexanizmini müəyyənləşdirmişdir. Sözün yaranması və dərk olunmasından danışarkən dil struktur vahidlərinin bütün formalarını, yəni leksik, qrammatik və leksik-qrammatik formalarını nəzərə almağın lazımlığını qeyd edən müəllif yazır: "Söz və ya forma yalnız dərk olunmuş gerçəklik elementi ilə bağlı yarana bilər. Əgər gerçəklik elementi əvvəlcədən dərk olunmamışdırsa, ya da adının verilməsi ilə eyni vaxtda dərk edilmirsə, onunla bağlı söz yarana bilməz, eləcə də, yaddaşda olmayan və ya yaddaşdan silinmiş gerçəklik elementi ilə bağlı olan söz dildə qala bilməz" (Əsgərov, 2015: 96).

İ.Məmmədov predmet və hadisələrin adlandırılmasının xarakterik əlamətlərinə görə digər predmet və hadisələrdən fərqləndiyini qeyd edərək yazır: "Adlandırma, bir qayda olaraq, predmetdə mövcud olan və ani nəzərə çarpan əlamətə – forma, rəng, funksiya, ölçü, nə iləsə oxşarlıq, eləcə də digər daxili və xarici xassələr əsasında aparılır. Bu mülahizə daxili forması şəffaf olan, motivləşmiş sözlərə şamil oluna bilər. Lüğət tərkibində böyük bir qisim sözlərin leksik mənası, real gerçəkliyin hadisələrinə verilən ad tamamilə şərti xarakter daşıyır. Bir çox sadə sözlərin əsasında dayanan əlamət müasir dövrdə hiss olunmayacaq dərəcədə dumanlıdır və dərk olunmur, lakin bu onların dildə mənalı vahid kimi funksional imkanlarına qətiyyən mane olmur" (Məmmədov, 2006: 221). Müəllifin də qeyd etdiyi kimi, dilin müasir səviyyəsində sadə söz köklərində adlandırmanı müəyyən etmək çətindir. Dilimizdə işlənən *at, quş, dəvə, tülkü* və s. kimi zoonimik vahidlərin bu şəkildə adlandırılmasının səbəbini izah etmək çətindir, yaxud da mümkün deyil. Dildə bəzi sözlər motivləşdiyindən onların

yaranması şərtlərini çox asanlıqla dərk etmək olur ki, bu da özünü daha çox mürəkkəb və düzəltmə sözlərdə göstərir. Lakin bununla belə, dildəki sözlərin əksəriyyətinin yaranma səbəbini etimoloji araşdırmalar aparmaqla da müəyyənləşdirmək mümkün olmur.

1.Zoonimlərin Nominasiya Prinsipləri

Sözlərin nominasiyasını öyrənmək mühüm linqvistik mahiyyət daşıdığından zoonimik leksikanın da adlandırma prinsiplərini araşdırmaq xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Dilin lüğət tərkibində özünəməxsusuluğu ilə seçilən leksik-semantik söz qruplarından biri də zoonimik leksikadır. Digər leksik vahidlərdə olduğu kimi, zoonimik vahidlərin yaranması zamanı da əsaslandırılmamış (birinci) və əsaslandırılmış (ikinci) nominasiyadan istifadə edilir. Birinci dərəcəli nominasiya nəticəsində yaranmış adlar motivləşməmiş, ikinci dərəcəli nominasiya nəticəsində yarananlar isə motivləşmiş adlar hesab edilir. Motivləşməmiş adlandırmada səs tərkibi ilə sözün mənası arasında olan əlaqə assosiativ əlaqə vasitəsilə bağlanmasa da, motivləşmiş adlandırmada mənanın sözyaratma modeli və sözyaratma mənası aşkarda olur. İkinci dərəcəli nominasiya zamanı əşyanın adlandırılmasında insan təfəkküründə müxtəlif məfhumlar arasındakı asssosiativ əlaqənin olması xarakterikdir. İkinci dərəcəli nominasiyaya o sözlər aid edilir ki, onların mənalarında adların əsasında duran motiv özünü aşkar şəkildə göstərir və burada iki elementin – həm əsaslananın, həm də əsaslandırılanın mövcudluğunu görürük. Birinci dərəcəli nominasiya isə dil daşıyıcıları tərəfindən ilkin obrazlar kimi anlaşılır və bunlar dilin lüğət tərkibinin ilkin mərhələsində yaranmış leksik vahidlərdir. Sonrakı mərhələdə dilin inkişafı, onun lüğət tərkibinin zənginləşməsi morfoloji və sintaktik yolla yaranmış sözlərin, motivləşmiş sözlərin, semantik mənanın dəyişilməsi ilə yaranan sözlərin, frazeoloji vahidlərin, alınmaların hesabına baş verir.

Motivləşməmiş sözlərin izahını etimoloji və tarixi analiz yolu ilə müəyyənləşdirmək olar. İkinci dərəcəli nominasiyanın nəticələri sözün morfoloji tərkibinə, strukturuna və mənasına görə anlaşılır. İkinci dərəcəli nominasiyanın yaranması üsulları dil vasitələrindən asılı olaraq fərqlənir, yeni adların yaradılması zamanı "ad – reallıq" münasibətlərinin xarakterindən istifadə olunur. Motivləşmiş mənada sözün əsasını təşkil edən nominasiya öz istiqamətini, əlamətini özündə qoruyub hifz edir. Göründüyü kimi, ikinci nominasiya həm leksik şəkilçilər, həm də sintaktik yolla düzəlmiş leksik vahidlər üçün xarakterikdir. *Ağacdələn, ördəkburun, ipəkqurdu* kimi zoonimlərin strukturu onu göstərir ki, belə adların əksəriyyəti dilin inkişafının sonrakı mərhələlərində yaranıb formalaşmış və əksəriyyəti sintaktik yolla yaranmış leksik vahidlərdir. Lakin əsaslandırılmamış zoonimlər dilin inkişafının daha qədim vaxtlarında yarandığından formaca və strukturca sadə sözlər şəklinə düşmüşdür. Bu leksik vahidlər (*dəvə, at, eşşək, quş, kəpənək, qurd, böcək* və s.) də daha çox ümumi növ adı bildirən sözlər kimi formalaşaraq özləri də hər hansı bir növü təşkil edən heyvanların adlandırılmasına xidmət edir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, əksər heyvan adları dilin inkişafının ilkin dövrlərində yarandığından müasir dövrdə sadə formalı dil vahidi kimi sabitləşmişdir. Tədqiqatçılar bu sözlərin etimologiyasını araşdırarkən, əslində, onların tarixən quruluş baxımdan düzəltmə (*pişik, toyuq, daylaq, mişovul*), yaxud da mürəkkəb (*qurbağa*, *sığırçın*) olduğunu qeyd edirlər.

Zoonimlərin adlandırılması prinsiplərini müəyyənləşdirərkən onların həm ümumi, həm də xüsusi prinsiplərə əsaslandığı da aydın görünür. "Adlandırmada prinsiplərin ümumiliyi ona əsaslanır ki, bəzi hallarda müxtəlifsistemli dillərdə adlarda assosiativlik kəsişir və bərabər səviyyəli adlar yaranır və bu zaman həmin adlar təkcə obyekti təsvir etmir, eyni zamanda qiymətləndirici funksiya daşıyır" (Zeynalova, 2017: 75). Dünya dillərinin əksəriyyətində zoonimlərin nominasiyası prosesində heyvanların təbii-bioloji xüsusiyyətləri – forması, rəngi, qidalanma mənbəyi, xarici görünüşü, təsərrüfatdakı rolu və s. kimi əlamətləri informativ göstərici rolunda çıxış edir. İnsanların nominativ şüuru və görmə obrazı müxtəlif sistemli dillərdə zoonimlərin nominasiyası prinsiplərində oxşarlığa və ümumiliyə gətirib çıxarır. Lakin, bununla bərabər, hər bir xalqın dil daşıyıcılarının mədəni həyatı, adət-ənənələri,

dünyagörüşü, psixologiyası, obrazlı təfəkkürü, dini inancları, mifoloji düşüncə tərzi və s. göstəricilər hətta qohum dillərdə də anlayışların adlandırılmasında müxtəlifliyə, özünəməxsusluğa səbəb olur.

Azərbaycan dilindəki bəzi zoonimlərin nominasiya prinsiplərini müəyyən etmək üçün aşağıdakı amillərin rolunu qeyd etmək mümkündür: səs təqlidi əsasında adlandırılma (öy-öy, qur-qur, zığ-zığ, hop-hop, pıspısa, mığmığa və s.); heyvanların bədən üzvlərinin fərqləndirici əlamətləri əsasında adlandırılması (kəkilli ördək, ağbaş kərkəs, bığlı balina, qulaqlı bayquş və s.); heyvanların bir-birinə bənzədilməsi əsasında adlandırılma (ilanbalığı, dəvəquşu və s.); heyvanların bədən ölçüsünə görə adlandırılması (böyük ağ köpəkbalığı, kiçik ağdiş, nəhəng gürzə və s.); heyvanların tüklərinin və dərisinin rənginə görə adlandırması (qonur ayı, qırmızı anqut, sarı bülbül və s.); yaşadığı mühitə görə adlandırılma (dənizayğırı, dənizpişiyi, meşəarısı, meşəxoruzu, dağkeçisi və s.); qidalanma mənbəyinə görə adlandırılma (dovşancıl, balıqudan, qarışqayeyən, balıqçın və s.); heyvanların onomastik motivlər əsasında adlandırılması (Qafqaz sığını, Xəzər pələngi, hind xoruzu və s.); həyat tərzi və fəaliyyətinə görə adlandırılma; fəaliyyət vaxtına görə adlandırılma (gecəgəzən, mayböcəyi, gecəkəpənəyi və s.); heyvanlara mifik və dini adların verilməsi (cənnət balığı, cəhənnəm vampiri); qiymətləndirilmə əsasında adlandırılma (ərincək, gəlincik və s.) və s. Bu təbii-bioloji əlamətlər, digər informativ göstəricilər zoonimlərin adlandırılmasında əsas amil kimi çıxış edib həmin sözlərin etimologiyasının, struktur semantikasının açılmasına, həmin adların motivləşməsini izah etməyə imkan verir.

Dilin leksik-semantik sistemində mövcud olan ayrı-ayrı tematik söz qruplarının hər birində oxşarlıq, bənzərlik prinsipi əsasında adlandırılmış leksik vahidlər mövcuddur. Məfhumların oxşarlıq, bənzətmə yolu ilə adlandırılması prosesinə dünyanın bütün dillərində rast gəlinir. Metaforikləşmə yolu ilə yaranmış vahidlər, eləcə də zoonimlər, dilin semantik inkişaf qanunlarının nəticəsidir. Təfəkkürün xüsusi abstraksiya mexanizmi kimi metafor əşyalar, predmetlər arasında olan oxşarlıq, bənzəyiş nəticəsində onların adlarının bir-birinə köçürülməsinə və yeni adların yaranmasına səbəb ola bilir. Bu şəkildə adlandırma universal səciyyə daşıyaraq bütün dillərdə özünü göstərir, dil daşıyıcılarının dini dünyagörüşünə, mifoloji təfəkkürünə, yaşadığı şəraitə, coğrafiyaya, təbiətə, təsərrüfat fəaliyyətinə və digər hadisələrə uyğun olur. Bu universallığın nəticəsi isə dilin strukturunda, lüğət tərkibində, ümumilikdə onun inkişafında özünü göstərir.

S.Abdullayev dildəki məcaz çoxluqlarının adlandırmada, sözdüzəltmədəki boşluqları, çatışmazlıqları aradan qaldırdığını göstərərək yazır: "Əgər insan lap əvvəldən predmet və hadisələri tam dəqiq və birmənalı şəkildə əks etdirə bilsəydi, ümumiyyətlə, mümkün olmayan belə bir şey mümkün olsaydı, hər cür qeyri-müstəqim adlandırmalara, o cümlədən məcazlara da heç bir ehtiyac qalmazdı. Əgər "qurdağız", "dovşandodaq" əvəzinə birbaşa müstəqim nominalımız olsaydı, yəqin ki, belə bəduğur, lakin kifayət qədər obrazlı-əyani sözlərin yaranmasına da ehtiyac olmazdı. İlkin obrazlı adlandırma örnəkləri olan "bağayarpağı", "dəvədabanı", "kəklikotu" kimi adlandırmalarda qavrayış – qiymətləndirmə motivasiyası artıq köhnəlmiş, bitmiş hala gəlmişdir, sözün ilkin ekspressiyası geri çəkilmiş solmuş, sönmüş vəziyyətdir" (Abdullayev, 2013: 526). Bu cür nominasiyaların yaranmasına səbəb predmetlər arasındakı bənzərliklə yanaşı, həmin məfhumu adlandırmaq üçün "birbaşa nominativ işarətmə resursu"nun olmamasıdır.

D.S.Setarovun fikrincə, "naməlumun xalqın həyatında mühüm rolu olan məluma oxşarlığı vasitəsilə ad qoyulması psixoloji və dilçilik universalisidir" (Setarov, 1992: 27). Bu semantik prinsip əsasında yaranmış adlandırmaya müxtəlif dillərdə rast gəlinməsinə səbəb kimi toplumların şüurundakı oxşarlıq, yəni məfhuma eyni aspektdən yanaşaraq adlandırılması əsas götürülə bilər. Ancaq bu leksik vahidlərin kalka edilərək işlədilməsi də düşündürücü ola bilər. Bəzi məqamlarda isə fərqli dillərdə eyni anlayışları bildirən adlar müxtəlif struktur formada olur və fərqli bənzətmə vasitəsilə yaranır. Eyni məfhumun fərqli dillərdə ayrı-ayrı

yönlərdən qavranılması hər bir xalqın etnokulturoloji dəyərləri, etnik xüsusiyyətləri, obrazlı təfəkkürünün, "dünyanı öz dilinin pəncərəsindən görməyin" (Aksan, 2003) nəticəsidir. Dilimizdəki *dəvəquşu, danadişi, danaburun, ördəkburun, ərsindimdik, dərziquşu, soltantoyuq, meşə ustası, meşə cərrahı, dənizgünəşi, vampir yarasa, baltadimdik, kit baş və ya kral hacıleylək* və s. kimi heyvan və quş adları metaforikləşmə yolu ilə yaranmış adlar hesab edilə bilər.

Dil daşıyıcıları bəzən heyvanarı xarici görünüşünə, cəlbediciliyinə gözəlliyinə görə qiymətləndirərək ona müxtəlif adlar verirlər. "Bizi əhatə edən bu və ya digər obyektin adı, bir qayda olaraq, onun əlamətlərindən birinə əsaslanaraq, ifadə edilən predmetə insanın münasibəti ilə, onun insan həyatındakı roluna uyğun təyin edilir. Bir sözlə, söz adlandırma funksiyası yerinə yetirərək gizli (implitiv) və ya açıq-aydın (eksplissiv) ifadə edilən qiymətləri özündə saxlayır" (Setarov, 1992: 27). Bir sözlə, canlıları bəzən müsbət (*gəlincik, qəşəng böcək, mərmər pişik*), bəzən də mənfi (*donqarlar, qarınqulu* (Sibir porsuğu), *pərttəgöz*) mənada qiymətləndirərək onu adlandırırlar. *Gəlincik* adlanan heyvan növü nominatorlar tərəfindən xarici görünüşünün gözəlliyinə görə adlandırılır.

Nominasiya zamanı insan yeni, yəni naməlum olan konsepti adlandırmaq üçün çoxdan dərk edilmiş konseptlərə müraciət edir. Bəzən nominasiya zamanı müvafiq olaraq müxtəlif heyvanlar bir-birinə bənzədilərək adlandırılır. Dilimizdə komponentləri müxtəlif heyvan adlarından ibarət olan bir sıra zoonimlərə rast gəlirik. Məsələn, *ilanbalığı, qarışqa panda, mavi tutuquşu balığı, dəvəquşu, aslan balığı* və s. kimi nümunələri göstərmək olar. Göründüyü kimi, ikinci dərəcəli nominasiya zamanı insan təfəkkürünün assosiativ xarakteri həlledici rol oynamış, canlının adlandırılması zamanı müxtəlif heyvanlar bir-birinə bənzədilərək adlandırılmışdır.

Metaforik şəkildə adlandırmada maraq doğuran sözlərdən biri də *qırxayaqdır*. Bu həşəratın adlandırılmasında əsas gözə çarpan əlamət onun ayaqlarının sayının çox olmasıdır. Bu ad latınca "yüz ayaq" mənasını bildirən *centipeda*, rusca *сороконожка* (qırxayaq) sözü ilə ifadə olunur. *Centipeda* sözü əksər Avropa dillərində eyni formada, müəyyən səs fərqi ilə işlənir. Əslində isə bu canlının ayaqlarının sayı adlarda öz əksini tapdığı kimi nə qırx, nə də ki yüzdür. Buradakı rəqəmlər məcaziləşərək onun ayağının sayının çox olduğunu göstərir.

Nominatorların dini dünyagörüşü, metaforik düşüncə tərzi ilə bağlı yaranmış adlandırma da diqqəti cəlb edir. Heyvan və quşlara mifik, dini adların verilməsinə nümunə olaraq *müqəddəs ibis, cənnət balığı, cəhənnəm vampiri, cəhənnəm kərtənkələsi* və s. zoonimik adları göstərmək olar. Metaforik şəkildə adlanan zoonimlərdən biri də *peyğəmbər dəvəsi*, yaxud da *dəvədəlləyi* (mantid) adı ilə tanınan həşəratdır. Həşəratın adı bir çox dillərdə*"dua edən mantis"* (playing mantis) şəklində işlənir. Xristianlıqla bağlı yaranmış sözün belə adlanması həşəratın xarici görünüşü ilə bağlıdır. Belə ki, dəvədəlləyi (peyğəmbər dəvəsi) ön ayaqları oynaq hissədən qıvırdıqda dua edirmiş kimi görünür və bu faktor nominatorlar tərəfindən onun belə adlandırılmasına səbəb olmuşdur.

Nümunələrdən də göründüyü kimi, zoonimik leksikanın adlandırılmasında mürəkkəb söz formasında olan zoonimik leksikanın böyük bir hissəsi ikinci növ təyini söz birləşməsi modelində olur. Bu formatlı leksik vahidlərin bir qismi metaforik mənada olur və xüsusilə də zoonim və fitonimlərin adlandırılmasında bu hadisəni müşahidə edirik. Fitonimlərin nominasiyası zamanı zoonimik leksikadan istifadə dünyanın əksər dillərində özünü göstərir. Xüsusilə heyvanın bədən üzvlərinin müəyyən hissələrinə bənzədilərək adlandırılma üstünlük təşkil edir.

2.Fitonimlərin Nominasiyasında Metaforikləşmə

Müxtəlif dillərdə anlayışların adlandırılmasındakı paralellik, oxşarlıq fitonimlərin nominasiyasında da özünü göstərir. Oxşar prinsiplər əsasında adlandırma özünü, əsasən, zoonim komponentli fitonimlərdə sıx göstərir. Bu semantik prinsip əsasında yaranmış fitonimlər (bitkinin adlandırılmasında heyvan və quş adlarından istifadə) ayrı-ayrı dillərdə

müşahidə edilir və bu tipli adlar həm də terminoloji xarakterli olur. Fitonimlərin adlandırılmasında zoonimik leksikadan istifadə insanların həyatında heyvandarlığın tarixi köklərinin əkinçilikdən daha əvvələ gedib çıxması, ilk olaraq heyvanlara adın verilməsi ilə bağlıdır.

A.Doğan fitonimlərdə ad oxşarlığının səbəbini belə izah edir: "Əsasən tərcümə ədəbiyyatlarında söz köçürülməsinin meydana gətirdiyi anlayışlar bir çox dildəki bitki adlandırmalarında paralellikləri ortaya çıxarır. Bu paralellik seyrək də olsa, bəzi xüsusiyyətlərinə görə bir bitkinin eyni qaydada adlandırılması nəticəsində ortaya çıxdığı kimi, daha çox bu adların bir dildən başqasına çevrilmiş olmasından da irəli gəlir" (Aksan, 2003). Müəllifin də dediyi kimi, bu sözlər, əsasən, kalka üsulu ilə başqa dillərdən hərfi tərcümə yolu ilə yaranmışdır. Zoonimlərin, fitonimlərin bu şəkildə adlandırılması hər bir xalqın, dil daşıyıcısının cəmiyyətdə bu məfhum haqqında olan təsəvvürləri, dünyəvi reallıqları dərk etməsi ilə əlaqədardır.

Təbiətdəki ayrı-ayrı bitkilərin adlandırılması zamanı bu cür bənzətmələrdən dünyanın əksər dillərində istifadə olunmuşdur ki, bu da insanların gündəlik müşahidələri əsasında meydana çıxır. "Bitkilərin adlandırılmasında hər dildə, xüsusən onların formalarını ətrafdakı, təbiətdəki obyektlərə bənzədilməklə ad verilirdiyi görünməkdədir" deyən A.Doğan türkcə *aslanağzı* adlanan heyvan adının ingiliscə *lion′mouth*, almanca *Löıuemmaul* qarşılıqlarının da eyni anlamda və eyni formada işləndiyini yazır (Aksan, 2003). Müəllifin verdiyi belə nümunələrə kifayət qədər rast gəlmək mümkündür.

Struktur və semantik cəhətdən eyni formada olan belə nümunələrin sayını asanlıqla artırmaq olar və bunların əksəriyyətinin başqa dillərdən kalka edilərək alınması və yaxud da dilin öz imkanları hesabına yaranması mümkündür. Belə adlar xalqların təfəkkür tərzindəki ümumiliyi, oxşarlığı göstərən dəyərli dil faktlarıdır. Bu cəhətdən maraq doğuran adlardan biri də Azərbaycan ədəbi dilində *unutmaməni* (myosotis), həmçinin *siçanqulağı* adlanan bitkidir. Söz yunanca "müos otis", fransızca "oreille de souris", farsca "merzengûş", ərəbcə "âzânul-fâr" şəklində işlənir ki, bu sözlər həmin dillərdə eyni (siçanqulağı) anlamdadır.

Zoonim komponentli fitonimlər mürəkkəb struktura malikdir və böyük əksəriyyəti heyvanın hər hansısa bir bədən üzvünə bənzədilərək adlandırılmışdır. Məsələn, *atqulağı, itbaşı, qatırquyruğu, qurdpəncəsi, xoruzquyruğu, eşşəkqulağı, dəvəqulağı, qoyunqulağı, köpəkdili, keçibuynuzu, ayıpəncəsi, dəvədabanı, pişikpəncəsi, xoruzpipiyi, quşdili, dəvəgözü, qarğagözü, qoyungözü, sığırgözü, xoruzgözü, qarğadili, danaayağı (kəcəb), inəkəmcəyi, keçiqulağı, canavarpəncəsi, donuzquyruq, pişikburnu, quzugöbəyi, qarğagözü, qarğaayağı, dəvəqarnı, öküzgözü, ilandili, köpəkdiliotu, maldili, öküzdili, pişikdili, quzudili* və s. Lakin, bununla bərabər, dillər arasında bu tipli mürəkkəb sözlərdə fərqliliklər daha çox özünü göstərir ki, bu da adlandırmada hər xalqın düşüncə tərzinin, obrazlı təfəkkürünün fərqliliyindən, rəngarəngliyindən irəli gəlir. Bu adlandırma zamanı, əsasən, bitkinin yarpağının, çiçəyinin, meyvəsinin, yaxud bütövlükdə özünün heyvanın hər hansı bir əzasına bənzədilməsi göz önündədir.

Zoonimlər bəzən ümumi ad bildirən bitki adları ilə birləşərək yeni bir leksik vahid, yəni fitonim yaradır. Məsələn, *ayısoğanı, danalobya, qarğasoğanı, canavargilası, kəklikotu, qurdkolu, dəvəotu, keçimoruğu, kirpiotu, ceyranotu, maralyoncası, keçisöyüdü, qazsoğanı, qırğıotu, itpaxlası, ityemişi, inəknoxudu, ilansoğanı, sərçəotu, dovşankələmi, göyərçinotu, maralfındığı, pişiknanəsi, itüzümü, pişikyarpızı, bülbülotu* və s. Nümunələrdən göründüyü kimi, bu fitonimlərdə komponentlərdən ikincisi ot, gül, bitki, kol kimi ümumi adlarla, yaxud da soğan, kələm, fındıq, moruq və s. kimi bitki növləri ilə ifadə edilir. Qeyd edək ki, fitonimlərin bu strukturda adlandırılması da müxtəlif dillərdə üstünlük təşkil edir və belə adlandırılmaya səbəb həmin heyvanın qidalanma mənbəyi olmasından da irəli gəlir. Bu səbəbdən də belə nominasiyada metaforikləşmə, əsasən, sözün birinci komponentinə uyğun olur.

Zoonim komponentli fitonimlərin bir qismində birinci komponent isim (heyvan adı), ikincisi feili sifətlə ifadə olunur. Məsələn: *çaqqalboğan, danaqıran, dəvəçökürdən, itöldürən, inəkboğan, ayıboğan, qurdboğan, quzuqıran* və s. Qeyd edək ki, bu kimi sözlər məcazi məna əsasında yaranmışdır. *Çaqqalboğan* adı bu baxımdan maraq doğurur. Bu leksik vahidin mənasına nəzər salsaq, onun yalnız bir bitkiyə yox, ümumiyyətlə, bütün kal, bərk, yetişməmiş boğucu meyvələrə deyildiyini görərik (ADİL, 2006: 438). *Danaqıran*, *quzuqıran*, *inəkboğan* və s. kimi bitkilərin belə adlanmasına səbəb həmin bitkiləri yeyən heyvanların zəhərlənib ölməsi ilə bağlıdır.

Maraq doğuran məqamlardan biri də budur ki, yaxın olan dillərdə eyni fonetik tərkibdə, eyni quruluşda olan fitonimlər fərqli mənalarda işlənir. Azərbaycan və türk dillərində fitonimləri qarşılıqlı şəkildə tədqiq edən Ramilə Tahirova hər iki dildəki bitki adlarını tədqiqata cəlb etmiş, onların struktur, semantik xüsusiyyətlərini göstərmişdir. Tədqiqat işindən yazılışı eyni, mənaları isə fərqli olan sözlərə aid bəzi nümunələrə nəzər salaq: *ayıqulağı* (arctostaphylos), *ayıkulağı* (primula auricula); *bülbülotu* (phalaris), *bülbülotu* (sisymbrium officinale); *danaqıran* (merendera), *danakıran*(helleborus orientalis); *dovşanqulağı* (bupleurum aureum), *tavşankulağı* (cyclamen); *itquyruğu* (cynosurus), *itkuyruğu* (phleum); *qarğaotu* (actaea), karga otu (lysimachia vulgaris); *qurbağaotu* (sparganium), *kurbağa otu* (alkanna orientalis); *sığırdili* (ajuga), *sığırdili* (anchusa officinalis); *siçanotu* (myagrum) *sıçanotu*, *fare kulağı* (anagallis arvensis); *quşyemişi* (ornithogalum) kuş yemişi, alıç (crataegus) və s. (Tahirova, 2022: 56-59). Qeyd edək ki, nümunələrdəki bitki adlarının tam qarşılığını göstərmək üçün sözlərin latınca adlandırılması da verilmişdir. Lakin bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, bəzən belə adlar eyni dildə bir neçə bitkinin adını ifadə edir. Fərqliliklərin yaranmasının səbəbi eyni bitkiyə müxtəlif adların verilməsidir. Bu amil bir tərəfdən dilin zənginləşməsinə təsir göstərsə də, digər tərəfdən bitkiləri fərqləndirməkdə çətinlik yaradır. Bəzən isə bunun əksinə olaraq, eyni adın müxtəlif bitkiləri adlandırdığını görürük. Məsələn, *dəvəgözü* (aclıq otu) (İbadlı, Zərgərli, 2009: 50), *dəvədabanı* (ögey ana) (İbadlı, Zərgərli, 2009: 50), *donuzpaxlası* (batbat, bəngotu) (İbadlı, Zərgərli, 2009: 24), *canavargiləsi* (dəfnə) (İbadlı, Zərgərli, 2009: 32), *güləvər* (öküzöldürən – latınca *centaurea* (lüğəvi mənası öküz öldürməkdir) (İbadlı, Zərgərli, 2009: 68), *itburnu* (dərgi, hımərsin) (İbadlı, Zərgərli, 2009: 81), *itxiyarı* (dəli xiyar, atılan) (İbadlı, Zərgərli, 2009: 82), *itotu* (güləsovu) (İbadlı, Zərgərli, 2009: 82), *keçiqulağı* (sığırquyruğu) (İbadlı, Zərgərli, 2009: 87), *keçiyemliyi* (təkəsaqqal) (İbadlı, Zərgərli, 2009: 87), *qoyunqulağı* (quzuqulağı) (İbadlı, Zərgərli, 2009: 105), *qurdağzı* (şirağzı) (İbadlı, Zərgərli, 2009: 107), *quşəppəyi* (çoban çantası), (İbadlı, Zərgərli, 2009: 107) şəklində də işlənir. Fitonimlərdəki belə müxtəlif adlandırmanın sayı dilimizdə kifayət qədərdir və qeyd etidiyimiz kimi, xüsusən də dialektlər bu fərqlərin yaranmasına səbəb olur.

Nəticə

Verilən nümunələrə əsasən demək olar ki, zoonimik leksikanın nominasiya prosesi mürəkkəb təbiətli psixoloji-linqvistik hadisə olub, daha çox canlıların təbii-bioloji əlamətləri, həmçinin hər xalqın dünyagörüşü, mifoloji təfəkkürü, adət-ənənələri, yaşam tərzi, təsərrüfatı, coğrafiyası, qida mənbəyi və s. kimi xüsusiyyətlərlə bilavasitə bağlı olaraq yaranmışdır. Əksər dillərdə isə zooloji leksikanın nominasiyası zamanı canlıların təbii-bioloji xüsusiyyətləri əsas informativ göstərici rolunda çıxış edir ki, bu kimi faktorlar da zooloji leksikanın etimologiyasını, onun motivləşməsini izah etməyə imkan yaradır. Bununla bərabər, zoonimik leksikanın, həmçinin zoonim komponentli fitonimlərin adlandırılmasında bənzərlik, metaforikləşmə kimi göstəricilər də fəal iştirak edir. Müxtəlif dillərdəki oxşar adlandırmanın mövcudluğu məntiqi kateqoriyaların eyniliyi, insan təfəkküründün ümumiliyi, bənzərliyi ilə bağlıdır. Lakin hər bir xalqın dilində başqa mədəniyyətlərdə olmayan özünəməxsus anlayışlar və buna uyğun adlandırmalar mövcuddur.

ƏDƏBİYYAT

Abdullayev, S. (2013), “Qeyri-səlis dilçilik təcrübəsi”, Bakı, Victory, 593 s.
Aksan, D. (2003), “Türkcenin gücü”, Ankara, Bilgi Yayınevi
https://turuz.com/book/title/turkcenin-gucu
Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti (ADİL) (2006), I c., Bakı, Şərq-Qərb, 744 s.
Əsgərov, M. (2015), “Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi”, Bakı, Elm və təhsil, 192 s.
İbadlı, O., Zərgərli, A. (2009), “Bitki adları haqqında nə bilirsiniz?”, Bakı, Oğuz eli, 208 s.
Məmmədov, İ. (2006), “Azərbaycan dilinin semantikası”, Bakı, Xəzər, 372 s.
Sadıqova, S. (2022), “Terminoloji sistemdə nominasiya prosesinin aspektləri”, Bakı, Dilçilik araşdırmaları, № 1, s. 48-59.
Takhirova, R. (2022), “Azerbaycan türkçesi ve Türkiye türkçesinde bitki adlarının karşılaştırılması”, Yüksek lisans tezi, Bursa, 149 s.
Temiroğlu, İ. (2021), “Dilin adlandırma (nominasiya) funksiyasında məntiqi-linqvistik amillər” http://www.anl.az/down/meqale/bdu_dil_edebiyyat/
Veysəlli, F. (2006), “Dilçilik ensiklopediyası”, 2 cilddə, I cild, Bakı, Mütərcim, 514 s.
Yasemin, Y. (2020), “Türkçe bitki adlarının anlam bilimi açısından incelenmesi”, Doktora tezi. Sakarya Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 1114.
Zeynalova, T. (2017), “Osobennosti obrazovaniya zoonimov v azerbaydjanskom yazıke”, Kiyev, Vısnik Filoloqiya, tom 20, №1, s. 74-79.
Kolşanskiy, Q.V. (1977) Linqvo-qneseoloqiçeskiy osnovı yazıkovoy nominaçiy. Yazıkovaya nominaçiya (obşiy voprosa). Moskva, Nauka, s. 99-146.
Kubryakova, E.S. (1977). Linqvistiçeskiy aspekt nominaçiy. Yazıkovaya nominaçiya (obşiy voprosa). Moskva, Nauka.
Setarov, D.S. (1992). İmenovaniy jivotnıx. Prinçipı i tipı motivaçiy v slavyanskix i tyurkskix yazıkax. Avtoref.diss.kand.filol.nauk. Moskva, 48 s.
Ebzeeva, F.P. (2013). Karaçaevo-balkarskaya zoonimya. Avtoref.diss.kand.filol.nauk. Nalçik, 42 s.

TEMPORAL İSİMLƏRİN SEMANTİKASINA DAİR (AZƏRBAYCAN, İNGİLİS, RUS DİLLƏRİ MATERİALLARI ƏSASINDA)

Sevda RZAYEVA*

Xülasə: Aynı soydan gelen veya aynı etnik kökene sahip grupların arasındaki diplomatik ilişkilerin günümüz Zamanın axışı, dilin əsas quruluş maddələrindən biridir və vaxt anlayışını ifadə etmək üçün istifadə olunan sözlər, dilin zamanla necə əlaqələndirildiyini göstərir. Kəsişən zamanları ifadə edən sözlər (məsələn, "əvvəl", "keçən həftə"), hazırkı vəziyyəti ifadə edən sözlər ("indi", "hal-hazırda") və gələcəyi göstərən sözlər ("sonra", "sabah") temporal leksikaın əsas hissələridir. Dilçiliyə baxış açısından, bu leksika bir dilin vaxtı necə təsvir etdiyini və ifadə etdiyini anlamaq üçün incələnir. Temporal leksikaın istifadəsi, kommunikasiyada vaxtın mənasını aydınlaşdırır və dilin zamanla əlaqələndirilməsini təmin edir. Beləliklə, vaxtla bağlı sözlərin effektiv istifadəsi, dilin mənasını dərinləşdirən və kommunikasiyanı zənginləşdirən vacib bir elementdir.

Məqalədə zaman anlayışını ifadə edən leksik vahidlər Azərbaycan, rus və ingilis dillərinin materialları əsasında araşdırılmış, onların semantik strukturu öyrənilmiş, semantik cəhətdən təsnifatı verilmişdir.

Açar Sözlər: *Temporal, Leksika, Zaman, İsim, Mədəniyyət.*

On the Semantics of Temporal Nouns (Based on the Materials of Azerbaijan, English, Russian Languages)

Abstract: The flow of time is one of the basic building blocks of language, and the words used to express the concept of time show how language relates to time. Words that express transitive tenses (for example, "before", "last week"), words that express the present situation ("now", "right now") and words that indicate the future ("later", "tomorrow") are the main temporal lexicon are parts. From a linguistic perspective, this lexicon is refined to understand how a language describes and expresses time. The use of temporal vocabulary clarifies the meaning of time in communication and ensures that language is connected with time. Thus, the effective use of time-related words is an important element that deepens the meaning of language and enriches communication.

Key Words: *Temporal, Vocabulary, Time, Noun, Culture.*

Giriş

Dilin bu və ya digər kateqoriyası ilə bağlı istər sinxron, istərsə də diaxron aspektdə saysız-hesabsız tədqiqatlar mövcud olsa da, həmin kateqoriyaların bu və ya digər problemini tarixi müqayisəli və tipoloji təhlilə cəlb etmək zəruriyyəti hələ də qalmaqdadır. Belə kateqoriyalardan biri də həm fəlsəfi, həm psixoloji, həm də dilçilik baxımından xüsusi maraq doğuran və tədqiqinə bu gün də ehtiyac duyulan zaman kateqoriyasıdır.

Zaman kateqoriyası ziddiyyəti və çoxşaxəliliyi ilə uzun illər elmin diqqət mərkəzində qalmışdır ki, bu da fəlsəfə, psixologiya və dilçilik sahələrində aparılan çoxsaylı araşdırmalarla təsdiqlənir. Zaman insan varlığının universal kateqoriyasıdır. O, həm fərdi, həm də müxtəlif linqvokulturoloji icmalar üçün eksistensional əhəmiyyət kəsb edir. Bu səbəbdən zaman kateqoriyası, onun mahiyyəti, zamanın dildə ifadə üsulları və vasitələri ilə bağlı məsələlər zaman-zaman müxtəlif elm sahələrini təmsil edən tədqiqatçıların, o cümlədən dilçilərin diqqətini cəlb etmişdir (1).

Zaman anlayışı insanların zamanı dərk edib, idarə etməsi ilə əlaqəlidir. Hər bir mədəniyyətdə, icmada fərqli ola bilər. Zaman bəzən bir resurs, bəzən isə bir məhdudiyyət kimi başa düşülüb, təsvir oluna bilər. Zaman məkanla yanaşı, hadisənin əsas mövcudluq formalarından biridi. Fəlsəfi nöqteyi-nəzərindən zaman obyektiv olaraq mövcud olan reallıq kimi öz uzanmasında dönməzdir. Hadisənin mövcudluq forması kimi zaman obyektiv olaraq davamlı, universal, birölçülü, sonsuz, bircinsli, nizamlıdır. zaman anları müəyyən xətti ardıcıllıqla bir-birinin ardınca gedir. “Kosmos”, “ölçü”, “səbəb”, “zaman” kimi anlayışlarla yanaşı, insan şüurunun müəyyənedici kateqoriyalarına aiddir. Zaman kateqoriyası filosofların ən maraqlı və dərin müzakirə etdiyi mövzulardan biridir. Platona görə, zaman mövcudluq dünyasının dəyişənliyindən fərqli bir realitetdir. Aristotelə görə, zaman bir obyektin hərəkəti ilə əlaqəlidir. Ona görə, bir şeyin bir yerə getməsi ilə ölçülür. Dekarta görə, zaman “cogito, ergo sum” – “mən düşünürəm, deməli varam” düşüncəsinə görə əsaslnırdı. Ona görə, zamanın mahiyyəti, insan zehnindəki düşüncələrin axını ilə əlaqəlidir. Bu və digər filosofların

* Baku Eurasıan Unıversıty, Baku, Azerbaıjan, ORCID: 0000-0002-5398-8863
DOI :10.30546/100981.2024.046

fikirləri, zamanın təbiyyəti barədə mürəkkəb və müxtəlif yanaşmaları əks etdirir. Zaman kateqoriyasının linqvistik tədqiqatı prosesində çox zaman ona sırf fəlsəfi tərəfdən, ən yaxşı halda yalnız semantik cəhətdən yanaşılmış və yanaşılır. (5)

Müasir dilçilikdə zamanın konseptuallaşdırılması probleminə marağ müxtəlif mədəniyyət nümayəndələrinin şüurunda nəzərə alınan kateqoriyanın insani dəyərlər sistemindəki mühüm rolu ilə əlaqədardır. "Zaman" anlayışını təmsil etməyin yollarını araşdırmaq milli mədəniyyətlər və dillər prizmasından onun spesifik, mədəni müəyyən edilmiş və universal xüsusiyyətləri arasında əlaqəni müəyyən etməyə imkan verir. Zaman həyatın tempi və ritminin əsas göstəricisidir. Zamanın bu və ya digərində dəyəri başqa bir mədəniyyət insanların ünsiyyətinin xarakterini, həyat tərzini müəyyən edir.

Hər bir tədqiqat işinə verilən mühüm tələblərdən biri də əvvəllər əldə edilmiş nəticələrə bələd olmaq və onlardan səmərəli istifadə etməkdir. Bu baxımdan temporal leksikanın öyrənilməsinin müasir vəziyyətinə diqqət yetirilməsi müəyyən əhəmiyyət kəsb edir. Buna görə də temporal leksikanın araşdırıldığı tədqiqatlara nəzər salmaq lazım gəlir.

1. Temporal leksikanın tədqiqinə dair

Müxtəlif dövrlərdə, xüsusən də XX yüzilliyin ikinci yarısından başlayaraq bir çox dilçilər müxtəlif dillərdə temporal mənalı sözləri tədqiqata cəlb etmişlər. Temporal leksikanın sistemli şəkildə öyrənildiyi rus və ingilis dillərini bu cəhətdən xüsusi qeyd etmək lazımdır. Temporal leksika həmin dillərin, eləcə də başqa dillərin materialları əsasında və ya müqayisəli şəkildə həm sinxron, həm də diaxron planda öyrənilmişdir.Bu və ya digər səpkidə aparılan tədqiqat işlərində əsasən ayrılıqda götürülmüş bir dilin materialları tədqiq ya iki, yaxud daha çox dilin müqayisəli, tipoloji təhlili verilir. Bu tədqiqatlar biri-birindən araşdırılan materialın həcminə görə də seçilir. Onlarda tədqiqat spektri ayrıca temporal leksemin, kök-sözün təhlilindən tutmuş, leksik-semantik və leksik-qrammatik sistemə qədər genişlənir. Bu sahədə aparılmış bir sıra işlərdə zaman kateqoriyasının ekstralinqvistik və linqvistik reallıqları, zaman anlayışları və onların dildə ifadəsinin nisbəti kimi məsələlər təhlil olunur, zamana tarixi, kulturoloji hadisə olaraq yanaşılır. Belə tədqiqatlar artıq dar linqvistik çərçivədən çıxır, fəlsəfə, rologiya, psixologiya və dilçilik kimi elm sahələrinin qovşağında baş verən hadisələri araşdırır. (7, s.11-13)

V.V.Morkovkinin rus dilində zaman mənalı leksikanın ideoqrafik təsvirinə həsr olunmuş tədqiqat aparmışdı. xüsusi seçilir. Müəllif sözlərin əlifba sırası ilə deyil, məna yaxınlığına görə yerləşdirildiyi ideoqrafik lüğətlərin yaradılması üçün temporal leksikanı zaman mənalarının aşkarlanması məqsədilə araşdırır. Rus dilinin izahlı lüğətlərindən toplanmış və tərkibində zaman («время») sözünün və onun ideoqrafik sinonimlərinin olduğu leksik vahidlərin lüğət definisiyalarının təhlili əsasında konkret leksik-semantik söz qruplarına xas olan əsas zaman mənalarını aşkarlayan müəllif həmin mənaları semantik cəhətdən eynicinsli qruplara bölür. Müəllif bu bölgü əsasında təqdim olunan zaman mənalarının siyahısında ümumi mənaların ardıcıl parçalanması (xırdalanması) nəticəsində xüsusi mənaları üzə çıxarır. Tədqiqatda leksik zaman sahəsi nisbi və qeyri-nisbi zaman olmaqla ikişaxəli semantik ağac şəklində təsəvvür edilir. Burada hər bir qrupa daxil edilmiş zaman anlayışlı sözlər 23 əlamət üzrə təsnif edilir. (7, s.11-13)

T.A.Lisitsina tərəfindən verilmişdir. Tədqiqatçı qeyd edilən temporal leksikanın semantik təsnifatı üçün nitq momenti ilə əlaqənin (nisbətin) olub-olmadığı əlamətini götürür. Bu əlamətə əsasən bütün temporal leksika iki böyük leksiksemantik qrupu bölünür: 1) nisbi zaman mənalı leksika; 2) qeyri-nisbi zaman mənalı leksika. Birinci qrup üçün əsas əlamət nitq momenti ilə əlaqənin olması, ikinci qrup üçün əsas əlamət nitq momenti ilə əlaqənin olmamasıdır. Hər bir qrup mikroqruplara ayrılır və onların ümumi və fərqli cəhətləri aşkarlanır. Dəqiq müəyyənləşdirilmiş semantik meyarlara əsaslanan və bütün temporal leksikanı əhatə edərək təqdim edən bu təsnifatı rus dilinin temporal leksikasının təsnif edilməsində uğurlu addım saymaq olar1 . Temporal leksikanın təhlilində A.X.Askarovanın

tətbiq etdiyi yanaşma tərzi də maraq doğurur. İngilis, rus və alman dillərinin materialları üzrə leksik-semantik zaman makrosahəsindəki semantik prosesləri izləyən tədqiqatçı zamanın obyektiv obyektiv rəngarəngliyinin əks olunmasında müxtəlif səviyyəli mücərrədləşmə prinsipindən çıxış edərək birlikdə leksik-semantik zaman makrosahəsini əmələ gətirən beş müstəqil heterogen leksik-semantik sahə (LSS) fərqləndirir: LSS I «təbii şəraitin hissi qavranılan konkret sikllər» (təbiət zamanı); LSS II «insanın həyat vəziyyətinin sikllər» (insan zamanı); LSS III «zamanın konkret ölçülməsi» (sosial zaman); LSS IV «ümumi".

Müasir Azərbaycan dilçiliyində temporal leksikanı ingilis və Azərbyacn dillərinin materialları üzrə tədqiq edən alim İlham Tahirov olmuşdur.

Zaman kateqoriyasının ismi formanın tərkibində olaraq nəzərdən keçirilməsi həm insan varlığının bu universal kateqoriyasının, həm də bilik nəzəriyyəsinin linqvo-fəlsəfi, linqvo-mədəni dərk edilməsi üçün mühüm və zəngin material təmin edir. Əksər tədqiqatlarda bir nitq hissəsinin temperal leksemləri təhlilə cəlb olunur: zaman mənalı isimlər (A.P.Klimenko, İ.V.Volyanskaya, L.V.Qarskaya, N.V.İvaşina, A.Y.Antomonov, Q.A.Qorbatenko)

Azərbaycan və ingilis dillərində isimlərin temporal/zaman semantikasının müqayisəli təhlili ilk dəfə olaraq öyrənilir. Hal-hazırki məqalədə azərbaycan və ingilis dillərində zaman ölçü vahidləri sisteminin əsasını təşkil edən azərbaycan və ingilis etnik qruplarının fikirlərinin formalaşması prosesesini əks etdirən bir sıra ən ümumi temporal isimləri təhlil etməyə cəhd edir.

2. Temporal ismi qruplar

Müqayisə olunan dillərdə ismi qruplarda görünən aşağıdakı 10 isim yarımqrupları ayırd edə bilərik:

1. Zaman vahidlərinin və onların hissələrinin adları: saniyə/second, dəqiqə/minute, saat/hour, əsr (yüzil)/centure, gün/day, gecə/night, həftə/üeek, ay/month, il/year

Ən kiçik zaman vahidərinin tədqiqi - azərbaycan və ingilis lüğətlərinə görə bir tərəfdən bu sözlərin mənalarının hər hansı bir zaman dövrü ilə oxşarlığını göstərir. Digər tərəfdən isə, bu leksemlərin ingilis dilindəki mənası insanlar tərəfindən insan varlığının müəyyən müstəqil kateqoriyası kimi qəbul edilən "yaşanmış zaman" anlayışı ilə bağlıdır. Məsələn I'll back in a minute\ birazdan gəlirəm, bir dəqiqəyə qayıdıram (gəlirəm).

"Day və gün" simlərinin semantikasını müqayisə etmək lazımdır ki, "günəşin doğuşu və gün batışı arasındakı işıq vaxtının mənası ingilis və azərbaycan dillərinin bütün lüğətlərində eynidir. Rusca-Azərbaycanca lüğətdə "gün" sözünün ikinci mənası tarix, hadisə kimi verilir. "Bizim küçədə bayram olacaq"/ и на нашей улице будет праздник. İngilis lüğətlərində "gün" sözünə - həyat, yaşam, varlıq mənasında rast gəlinmir. Amma Azərbaycan və rus dillərində gün sözü müxtəlif kontekstlərdə işlənir. Məsələn: yaman gün , qara gün/ на черный день, yaxşı gün/достаток. (5)

İngilis dilində night "gecə"adlı qaranlıq, tutqun, ümidsiz bir şey olan bir insanla əlaqələndirilir, yəni söz Azərbaycan dilində bu sözün tərifində müşahidə olunmayan mənfi emosional yük daşıyır. Hər iki dilin lüğətlərində gecə sözünün mənaları "qaranlıq dövrü" kimi üst -üstə düşür. Gecə/ axşam (təntənəli) kimi də müəyyən edilir, məsələn, ədəbiyyat gecəsi- ingilis dilində bu mənada olmayan " ədəbi axşam/ literary soiree". Azərbaycan dilində gecə həm müsbət, həm də mənfi xarakter daşıya bilər.

2.Müəyyən zaman dövrlərinin adları. Bu qrupa müvəqqəti mənası olan iki alt sinif daxildir.

a) minillik// millennium "minillik" beş illik// five years"üç illik", yeddi günlük // seven day. Hər iki dildə olan bu sözlər Azərbaycan dilində -lıq/lük affikisi ilə, ingilis dilində 's iləəmələ gəlir və müvəqqəti məna daşıyan rəqəm və isimdən ibarətdir. Rus dilində bu tip isimlər zaman vahidlərinin adlarının hər birində düzəlmir və ya fərqli düzəlir. Saniyyə, saat,

gün, həftə, əsr, mövsüm sözləri belə mürəkkəb sözlər təşkil etmir. Müvəqqəti mənalı mürəkkəb sözlər Azərbaycan və ingilis dilində ümumiyyətlə əmələ gəlmir. Beləliklə əsr və yüzil, həftə və yeddigün, on gün və on günlük sinonim sözləri müxtəlif söz siniflərinə daxildir;

b) fiziki vaxtı ölçən (sayan) cihazların adları; təqvim/календарь//calendar, saat/ clock/часы

3. Qeyri-müəyyən zaman adları: məqam/moment/момент, an\ instant/мгновение, dövr/period/период, era/era/ эпоха . yuxarıda qeyd olunan sözlər zaman/vaxt sözünün sinonimləridir. Burada çox qısa müddətli bir anı, bir an, anlıq ifadə edən eyni məna daşıdığı üçün bir -birinə əvəz bilən sözləri vurğulayırıq.

Azərbaycan dili lüğətlərindəki «an» instant/moment sözlərinin təriflərinin təhlili göstərilir ki, onlar göstərici kimi mənaca yaxındılar və hadisənin konkret vaxtını göstərmədən kontekstdə işlənə bilərlər. Bu sözlər ümumi qəbul edilmiş zaman ölçü vahidlərinə aid deyil, bir növ şərti zaman təyindir: One moment she looked very yang (Caldwell, 99) /"Bir anlıq çox gənc görünürdü.

4. Günün hissələrinin adları. Bu sözlər sinifinə iki alt sinif daxildir.

a) gün hissələrinin adları" səhər/morning, gün// day" ветер, axşam /evening, gecə/ night

İngilis dilində rus dilində olan сутки/sutka sözünün ekvivalenti yoxdur. Azərbaycan dilinədə bu söz rus dilində alınma söz kimi keçib. Rus dilində "gecə"və "gündüz" bir-birlərinə əksdirlər.

Azərbaycan dilinidə gün 4 yerə bölünür:ertə (səhər) (günün doğuşdan saat 10/11-ə qədər) , gün (saat 10-11 dən günün batışınadək), axşam (gün batışından saat 22/23-dək) və gecə (saat 22/23-dən gün doğuşuna qədər). Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, ingilis dilində"midday" və "midnight"- gecə yarısı sözləri tez-tez istifadə olunur.

Qeyd edək ki, müqayisə edilən dillərdə günorta //noon "günorta saat 12:00-da baş verir. İngilis dilində səhər Azərbaycan dilindən daha çox vaxtı əhatə edir və günortaya (12:00) a qədər aktiv vaxt kimi təmsil olunur.

İngilislər günortadan əvvəl və sonra vaxtı dəqiiq müəyyənəşdirirlər, ona görə də axşamdan əvvəlki vaxtı göstərmək istədikdə günorta deyirlər.

Günorta ____ afternoon (gün yarısından sonra) sözünü rus dilində bir sözlə ifadə etmək olmaz.

Görünür ki, ingilis dilində axşam və gecə Azərbaycan dilindən daha tez başlayır, bu da hərfi qavrayış səviyyəsində müəyyən bir həyat ritmini təyin edir.

Qərb anlayışında günün dövrlərə bölünməsi "obyektiv" vaxtdan, saat oxunuşlarından asılıdır və gün əsasən gecə yarısı və günortaya kimi qurulur. Eyni zamanda, günorta saatı böyük əhəmiyyət kəsb edi, çünki günün ən vacib hissəsini gün yarısı təşkil edir- işləmək üçün nəzərdə tutulan zaman olaraq sayılır. Təsadüfi deyil ki, Qərb dillərində günortadan sonra baş verən iş gününün ikinci yarısını və günorta ilə əlaqəli nahar fasiləsini təyin etmək üçün xüsusi bir söz var- afternoon.(4)

Azərbaycan dilindən gün müsəlmanlar üçün səciyyəvi olan namaz vaxtına uyğun olaraq daha 5 vaxta bölünür. Bu vaxtlar"sübh namazının vaxtı" (sübh və gün doğumu arasındakı vaxtı əhatə edir),"zöhr (nahar namazı (təxminən saat 12 dən 14 ə qədər olan vaxtı əhatə edir), "ikinci namazı (gün batmazdan əvvəlki vaxt), "məğrib namazı"(axşam namazının vaxtı), "yassin/işa namazı" (gecə vaxtı)

Qərb dillərində və Azərbaycan dilində günün vaxtının konseptuallaşdırılmasındakı fərqlər etiket düsturlarının istifadəsində də özünü göstəsrir.

Son zamanlar "sabahınız xeyir" Azərbaycan dilində standart salam kimi istifadə olunmağa başlayıb. "Sabahınız xeyir" sözü dilimizdə günün ilk yarısından, ingilis dilində isə gün yarısından əvvəl işlənir. İngilis dilində günortadan sonra istifadə olunan salamlama

“Good afternoon”- dur. “Good day” deyil. Qərb ənənəsi dəqiq vaxtı təyin edən əsas günortadır. İngilis dilində olan salamlama düsturlarının “Good afternoon” və “Good evening” Azərbaycan dilində Günortanız xeyir, ya sadəcə salam və Axşamınız xeyir kimi işlədilir.

Vidalaşma formaları kimi “Gününüz yaxşı olsun”-“ Have a good day “

Have a good day ifadəsinin ingilis dilində qarşılığı var. “Gecəniz xeyrə” vidalaşma kimi Azərbaycan dilində istifadə olunur, axşam olsa belə artıq başlamış gecəni nəzərdə tutaraq istiifadə olunur.

5. Fəsillərin adları: qış/winter, yaz/ spring, yay/summer, payız/autumn

İnsan həyatı mərhələlərinin metaforik müqayisəsi Azərbaycan və ingilis dillərində aşağıdakı mənzərəni yaradır. Yaz – insan həyatının uşaqlıq, gənclik dövrünü təcənnüm edir, yeni həyatın başlanqıcıdır. Yaz- hissərin oyanma vaxtıdır. Yay – həyatın ortasıdır, yetişmiş dövrüdür. Payız isə qocalıq dövrüdür. Qış – həyatın mövcud olmaması. İnsanın zamanı anlaması həmişə antropomorfik bir məzmun daşıyırdı. Zaman və həyat anlayışları bir-birilə bağlıdır.

6. Həftə günlərinin adları: Bazarertəsi/Monday, Cümə axşamı/ Thursday, Şənbə/ Satursday

7. Ay adları: Yanvar/January, Mart/March, May/May

8. Müəyyən bir məqama münasibətdə məqamların adı – qədim dövr/antiguity, keçmiş zaman/past, gələcək zaman/future, indiki zaman/present. Bu cür isimlər Azərbaycan dilində zaman sözü ilə, ingilis dilində isə artik vasitəsilə əmələ gəlir.

9.Proses və hərəkətləri adlandıran isimlər:

a) zaman dövrlərinin və proseslərin mərhələlərinin adları - əvvəli/beginning, axırı/end

b) proseslərin, hərəkətlərin adı: çiçəklənmə/blossom, tikinti, inşası/ building.

belirleme yeteneğine bağlıdır (Köksoy, 2021: 631-684).

Nəticə

Beləliklə, bu məqalədə müzakirə olunan zaman mənasını daşıyan sözlər müxtəlif xalqların zaman vahidlərinin qavranılmasındakı fərqləri göstərir. Yəni linqvistik məlumatlar dünya qavrayışının mədəni əhəmiyyətli aspektlərini başa düşmək üçün açar rolunu oynaya bilər.

Ədəbiyyat

1. Axundov A.A. Felin gələcək zamanı.//Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi. I buraxılış. Bakı, 1960
2. Axundov A.A. Felin zaman kateqoriyaları. Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş avtoreferatı.(NDA).Bakı,1958,25 s.
3. American Heritage electronic dictionary. Houghton Mifflin Company, 1992.
4. Barxudarov S. Q. Dvenadtsat nazvaniy i dvenadsat veshey, Russkiy yazık zarubejom, 1964, N4, s.82.
5. Mokienko B.M., Zagadki russkoy frazeologii, Visshaya shkola, Mokva, 1990 .
6. Panchenko A., Obraz starosti v russkoy kulture/ Otechestvenniye zapiski, 2007.
7. Tahirov, İ., Temporal leksika (ingilis və Azərbyacn dillərinin materialları üzrə), 2008.

ЖУСУП БАЛАСАГЫНДЫН “КУТТУУ БИЛИМ” ПОЭМАСЫНЫН ИЗИЛДЕНИШИ

Gulsaira ZHOLDOSHBEKOVNA*

Аннотация: Жусуп Баласагындын “Куттуу билим” поэмасын изилдөөгө Кыргызстандын окумуштуулары зор салым кошкон: Т. Сыдыкбеков, К. Артыкбаев, С. Эралиев, Б. Жамгырчиев, А. Нарынбаев, Н. Токтомаматов, Н. Жаманкулов ж. б. Көптөгөн чет элдик окумуштуулар, алардын арасында француз окумуштуусу А.П. Жобер, түрк окумуштуулары Р.Р. Арат, А. Дилачар жана башка окумуштуулар да өз салымдарын кошкон. “Куттуу билим” поэмасын изилдөө тарыхындагы маанилүү этап академик В.В. Радловго тиешелүү. “Куттуу билим” дастанын басып чыгарууга көп күч жумшаган жана ага илимий изилдөөлөрдү да арнаган. Жусуп Баласагындын чыгармачылыгын изилдөө, анын чыгармачылыгынын жаралуу доору орустун көрүнүктүү чыгыш таануучулары В.В. Бартольд, С.Э. Малов жана белгилүү советтик тарыхчылар, адабият таануучулар А.Н. Кононов, С.Н. Иванов, М.С. Фомиковго да тиешелүү болгон.

Түйүндүү Сөздөр: *Поэма, Тарых, Адабият, Изилдөө*

Study of Zhusup Balasagyn's Poem “Kuttuu Bilim”

Abstract: Scientists of Kyrgyzstan have made a significant contribution to the study of the poem of Zhusup Balasagyn «Kuttuu bilim»: Sydykbekov, K. Artykbaev, S. Eraliev, B. Zhamgyrchiev, Narynbaev A., Toktomamatov N., Zhamankulov N. Many foreign scientists, among whom were the French scientist A.P. Jaubert, Turkish scientists R.R. Arat, A. Dilachar and others. An important stage in the history of the study of the poem «Kuttu Bilim» is associated with the name of Academician V.V. Radlov, who undertook a lot for its publication, and also devoted scientific research to it. The study of the work of Zhusup Balasagyn, the era of the creation of his work was successfully carried out by the outstanding Russian orientalists V.V. Bartold, S.E. Malov and famous Soviet historians and literary critics A.N. Kononov, S.N. Ivanov, M.S. Fomikov and others.

Key Words: *Poem, History, Literature, Research.*

Кіріспе

Махмуд Кашкари түрк тилин кенен изилдеп, бул узакка жашай турган тилди ошол мезгилдеги түрк бабаларынын кимиси канчалык нак сүйлөөрүн иликтеп келип: уйгур, татар, йябаку, кай, басмыл башкур, булгар, субар ж. б. түркчө да сүйлөшөөрүн, өздөрүнчө да сөзү, диалектиси бар экендигин белгилейт.Ал эми өзүнүн «Түрк сөздөрү жыйнагында» накта түрк тилинде сүйлөгөн: кыргыз, кыпчак, огуз, тукси, йагма, чигил, йарук каблалары экендигин жазган.

Аталган калктардын бул мезгилде кыргыздан башкалары өздүк атын жоюп коюшту. Алар не азыркы казак, өзбек, кыргыз, түркмөн, түрк сыяктуу түрк калктарына сиңди. Айрымдары тарыхый ааламат кесепетинен кыргын табышты. Ошентсе да, бул кездери аталбай калган калктардын кийинки муундарга калтырышкан рухий мурастары азыркы учурда жашап жатат. Неге дегенде, жадаса таштан курулган мунара кыйраса кыйрайт, насили сез жараткан мунара — ошол көркөм, касиеттүү түрүндө сакталып, жалпы, калайыкка сиңип, доор сүрө берет!Эмесе акылман акын Жусуп Баласагын, чоң тилчи окумуштуу Махмуд Кашкари, деле Орхон-Энесай, Талас жазмалары сыятуу бабалардан калган мурастарга деле азыркы мезгилде аттары аталбай калган кабдалардын ортоктош экендигин айта кеткенибиз абзел.Эгерде чыгаан тилчи — окумуштуу Махмуд Кашкари өзү айткандай, Урумдан чин аралыгындагы түрк каблаларын кеңири зерикпей аралап, бардык ана калктарынын уруу-урууларына чейин үрп-адатын, нарк-салтын,ырым жөрөлгөсүн, тилин кеңири изилдеп, кылдат баамдап, өзү айткандай, ошол түрк тилинин чыгаан билгиси, ар бир сөздүн жибек учугуна чейин так билген «найзачанынан» экендигине карабастан, ар бир кеп-сөздөгү көмүскө, тунгуюк туюнмаларын ачып, соңкуларга маданий мурас болсун деген ак тилекте «Девонун сөздүгүн» жараткан болсо, даанышман акын Жусуп Баласагын «Кут билимин» окуганында түрк тилинин көркүнө нак тунаарсың деп окурманды ынандырсак болот.

* К.Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университети, кыргыз филологиясы факультети, кыргыз адабияты кафедрасынын улук окутуучусу.

DOI :10.30546/100981.2024.048

«Куттуу билим» Эл аралык илим тармагында биринчи жолу франциялык чыгыш таануучу Амадей Жобердин 1823-жылы “Азия” журналына жарыяланган Вена нускасы боюнча «Куттуу билимдин» үлгүлөрүн жарыялашы жана ал боюнча көлөмдүү кабары аркылуу белгилүү болду. Амадей Жобертен кийин Венгрия, Россия жана Советтер Союзу, Түркия, Америка, Кыргызстан сыяктуу элдердин илимпоздору «Куттуу билимди» которуу, бастыруу жана тааныштырууда көптөгөн кызматтарды иштешти. Булардын ичинде В.В.Радлов баштаган Россия жана Советтер Союзунун аалымдары, Рашид Рахмиди Арат баштаган Түркия аалымдарынын көрсөткөн тырышчаактыгы өзгөчө мактоого татыктуу.

1890-жылдан 2008-жылга чейин 100 жылдан ашык убакыт ичинде Россия жана Советтер Союзунун курамындагы өлкөлөр «Куттуу билим» дастаны тууралуу изилдөө иштерин токтотпой келди. «Куттуу билим» дастанын изилдөө менен таанылган В.В.Радлов, В.В.Бартольд, С.Е.Малов, Э.Р.Тенишев, А.Н.Кононов, А.А.Валитова, Э.Н.Нажип, И.В.Стеблева, В.У.Махнуров, К.Каримов, К.Артыкбаев, З.Эралиев, А.Нарынбаев өңдүү окумуштуулардын тобу түзүлдү. Булардан бөлөк дагы Мухаммад Нуриза, Масуди, Мурат Хамраев, Хожо Ахмет, Сайду Вакасов, Салих Муталипов, Самут Моллаев сыяктуу окумуштуулар «Куттуу билим» боюнча энциклопедияларга, колдонмолорго, китептерге көптөгөн макалалар жазышты, жарыялашты. В.В.Радлов 1890-1910-жылга чейин, 22 жыл ичинде, «Куттуу билим» дастанынын Вена нускасы жана анын кошумчасы, Каир нускасы, славян жазуудагы нускасы жана немис тилиндеги толук котормосун басмадан чыгарды. В.В.Радлов «Куттуу билим» дастанын которуу, басмадан чыгаруу жана терең изилдөөгө салымын кошуп, илимде маанилүү бир тарыхый баскычты жараткан. А.А. Валитова «Куттуу билим» таанууда биринчилерден болуп тарых таануу багытына жол ачты. Кыргызстандын гуманитардык илиминде алгачкылардан болуп, Жусуп Баласагын бабабыз жашаган доор, анын кереметтүү дастаны, «Куттуу билим» тууралуу өзүнүн алгачкы салмактуу пикирин билдирген окумуштуу академик А.Алтымышбаев болгон, - дейт кыргыз окумуштуусу З.Эралиев . З.Эралиевдин пикири боюнча академик А.Алтымышбаев өзүнүн “Очерк истории развития общественно-политической и философской мысли в дореволюционной Киргизии” (Фрунзе, Илим, 1985) деген эмгегинде “Жусуп Баласагындын көз карашы”, айрым анын байкоолору тууралуу туура эмес жазылган эмгектерди сындап, айрым илимий жактан туура эмес бүтүмдөргө бөгөт койгон” . 1985-жылы Азиз Нарынбаев, А.Касымовдор да “Бабаларыбыздан калган мурас «Куттуу билимдин» жаңы басылмасы” деген макаласын жарыялашты. Кылымга келгенде, кыргыз аалымдарынын бул жөнүндөгү изилдөөлөрүндө чоң илгерилөө болду. Алсак, З.Эралиевдин «Жусуп Баласагын» (Б.2000), Н.Турдубаеванын «Жусуп Баласагын жана анын «Кутадгу билиг» дастаны» (Б.2006), А.Садыковдун «Кутадгу билиг» - «Куттуу билим» - рухий дөөлөт» (Б.2007), А.Абдыразаковдун «Жусуп Баласагын жана анын «Кутадгу билиг» дастаны»(Б.2009)ж.б эмгектери жарыяланып, аларда «Куттуу билим» чыгармасы жөнүндө кеңири сөз кылынган.

«Куттуу билим» кандай чыгарма деген маселе жөнүндө ар кайсы элдердин окумуштуулары изилдөөлөрүнүн натыйжасында өз көз караштарын айтышкан, ал тургай алардын көз караштары айрым учурларда карама-каршы да болгон. Мисалы, Түркия аалымдарынын ичинен «Куттуу билим» чыгармасын изилдөөдө атагы чыккан Рашид Арат өзү которгон «Куттуу билим» чыгармасынын 1-томунун кириш сөзүндө мындай деп жазды:“«Куттуу билим» окуяларды баяндаган тарыхый чыгарма эмес, же район, шаарларды сүрөттөй турган географиялык чыгарма эмес, ошондой эле дин адамдардын аракеттерин чогулта турган атайы жыйнак дагы эмес, белгилүү бир философтун көз караштарын негиз кылган философиялык чыгарма, же болбосо

белгилүү акылман сөздөрү аркылуу кишиге насыят кыла турган чыгарма да эмес. Жусуп Хас Хажип башкалардын айткандарындай, бийликтегилерге кошомат кылуу үчүн болбогон окшотуулар аркылуу курулай насыкат кыла тургандардан эмес, балким кишилик турмуштун маанисин анализ кыла турган кишилердин коом жана мамлекеттеги милдетин көрсөтүп бере турган, кең маанидеги философиялык чыгарманы жазып чыккан философ жана аалым, «Куттуу билим» дастаны сюжетинен баштап, адаттан тышкары өзгөчө бир чыгарма" . Түркиялык профессор Махсуди «Куттуу билим» түркий тилинде сүйлөшө турган ар улут элинин "көп кылымдардан бери карай ахлак жана мыйзамдык көз караштарынын жыйынтыгы", "Мамлекет аппараты, саясий мыйзам, коомдук ахлак туурасындагы изденүү" деп караган . Германиянын окумуштуусу Отту Ольберт «Куттуу билим» араб философу Ибн Сина жана байыркы грек философу Аристотель идеясынын таасири менен жазылган философиялык чыгарма" деп караган. Түркия аалымы Копрулу бул көз карашка кошулган. Ал "«Куттуу билимдин» идеясына Ибн Синанын таасири өтө терең болгон" деген. Бирок Россия жана Советтер Союзунун айрым аалымдары, мисалы В.В.Радлов, В.В.Бартольд, Б.Тухлиев өңдүүлөр болсо «Куттуу билим» адабий чыгарма деп карашкан. Биздин пикирибизде «Куттуу билим» адам турмушунун, жашоосунун ар кандай жагдайларын көркөм чагылдырган терең философиялуу адабий чыгарма. Адеп-ахлактык, саясий-закондук ж.б. маселелерди андагы төрт каармандын иш аракети, жашоо нормалары аркылуу сүрөттөөгө жетишкен. Ошондуктан "Куттуу Билимди" адабий мурас катары окуп-үйрөнүү туура болот деген пикирдебиз.

Колдонулган адабияттар

1. Абдыразаков А. Жусуп Баласагын. // Кут билим, №47.1993.15-декаборь.
2. Артыкбаев К. Орто кылымдагы адабий эстеликтерибизди уйронуу маселесине карата. Китепте: Артыкбаев К. Тандалмалар.-Фрунзе, 1984.
3. Артыкбаев К. В.В.Радловдун "Кутадгу билигке" акыркы созу жонундо. Китепте: Жусуп Баласагын тууралуу баян. – Бишкек, 2004.
4. Артыкбаев К. Дагы бир жолу орто кылымдагы адабий мурасыбыз жонундо. Китепте: Акыйкат сабагы. – Бишкек, 1991.
5. Сыдыкбеков Т. Кут белгиси – билик. "Кут алчу билимге" жазылган баш соз. Китепте: Жусуп Баласагын "Куттуу билим" – Москва, 1993.

BAKÎ'NİN KASİDELERİNDE MEMDUHLARIN DEĞERLENDİRİLİŞ BİÇİMLERİ

Gülendam KİRAZCI[1]

Özet: Divanı 27'si kaside, 10'u musammat, 619'u gazel, 63'ü de kıta ve 833 beyitten oluşmuştur. Baki'nin konumuz olan 27 kasidesinin 17 tanesi padişahlara (Kanuni'ye 4, II. Selim'e 1, III. Murat'a 3, III. Mehmet'e 9) diğerleride devrin büyüklerine (Sadrazam Semiz Ali Paşa'ya 2, Kubat Paşa'ya 1, Ebussuud Efendi'ye 1, Baba Efendi (Filibeli Mahmut Efendi)'ye 2, Kadızade Şemseddin Ahmet Efendi'ye 1, Ahizade Karamanli Mehmet Efendi'ye 1, Ebussuud Efendi'nin oğlu Sam kadısı Mehmet Çelebi'ye 1, Feridun Bey'e 1) sunulmuştur. Bakî kendi döneminin sultanlarını ve diğer devlet büyüklerini överken onların karakteristik özelliklerinin yanında savaşçılık, yiğitlik, liderlik, cömertlik gibi meziyetlerinin üzerinde durmuştur. Bu çalışmamızda Bakî Divan'ındaki kasidelerde yer alan dört hükümdar değerlendirilmiş ve sırasıyla incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Bakî, Divan, Kaside, Medh, Memduh*

The Ways Of Assessment Of Memduh In Baki's Odes

Abstract: His divan consists of 27 odes, 10 musammats, 619 ghazals, 63 stanzas and 833 couplets. 17 of Baki's 27 odes, which are our subject, are for sultans (4 for Suleiman the Magnificent, 1 for Selim II, 3 for Murat III, 9 for Memet III) and the others are for the greats of the period (2 for Grand Vizier Semiz Ali Pasha, 1 for Kubat 1 to Pasha, 1 to Ebussuud Efendi, 2 to Baba Efendi (Filibeli Mahmut Efendi), 1 to Kadızade Şemseddin Ahmet Efendi, 1 to Ahizade Karamanli Mehmet Efendi, 1 to Sam judge Mehmet Çelebi, son of Ebussuud Efendi. , presented to Feridun Bey 1). While praising the sultans and other statesmen of his time, Baki emphasized their characteristics such as warriorship, bravery, leadership and generosity, as well as their characteristics. In this study, four rulers in the odes in Baki's Divan were evaluated and examined respectively.

Key Words: *Baki, The Divan, Ode, Medh, The Memduh*

Giriş

Edebiyatımızda Osmanlı şiirinin en büyük isimlerinden biri olan Bakî'nin en önemli eseri Divanı'dır. Onun adının günümüze kadar yaşamasında bu eserin etkisi büyüktür. Şair bu divanı, Kanuni Sultan Süleyman'ın isteğiyle tertip etmiştir. Şairin bu divanına daha sonra yazdığı yeni şiirleride ilâve edilerek farklı nüshalar tertip edilmiştir.

Memduh sözlükte "övülmüş, övülecek" anlamlarına gelmektedir. Baki'de Divanı'nda memduh olarak padişah, vezir, şehzade gibi toplumun üst sosyal tabakasını oluşturan önemli kişilere yer verir. Şair, kasidelerindeki memduhları padişah, sadrazam veyahut vezir gibi devleti yöneten kimseleri daha çok adalet, liderlik, cömertlik, savaşçılık gibi kişilik özellikleri ile ele alır. Yargı mensubu olan kadı ve kazasker adil oluşları, ilmiyeye mensup şeyhülislam ve müderris ise ilmi derecelerindeki başarılarıyla işlenirler.

Memduhlar:

1) **Kanuni Sultan Süleyman** (Osmanlı padişahı (1494-1566)

Yavuz Sultan Selim'in oğludur. 1494'te Trabzon'da dünyaya gelmiştir. Kanuni, Osmanlı İmparatorluğu'nun 10. Osmanlı padişahı ve 89. İslam halifesidir. Batı'da Muhteşem Süleyman, Doğu'da Kanûnî Sultan Süleyman olarak da bilinmektedir. 1520'de babasının vefatı üzerine tahta geçmiştir. 1566'daki ölümüne kadar, yaklaşık 46 yıl boyunca padişahlık yapan ve 13 kez sefere çıkan I. Süleyman, saltanatının toplam 10 yıl 1 ayını seferlerde geçirmiştir. Zigetvar seferi sırasında vefat etmiştir. İlim adamları ve sanatçılara büyük değer veren Kanuni'nin döneminde Dîvân edebiyatının önemli isimleri olan Bâki, Zâti, Hayâli, Fuzûlî gibi şairler yetişmiştir.[1]

[1] Yüksek Lisans öğrencisi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi,Sosyal Bilimler Enstitüsü, glndm.k23@gmail.com

[1] İsen, Prof. Dr. Mustafa - Bilkan, Y. Doç. Dr. A. Fuat. Sultan Şairleri, Ankara: Akçağ Yayınları, 1997, sayfa 268.

DOI :10.30546/100981.2024.050

Resim 1: Kanuni Sultan Süleyman'ı at üstünde tasvir eden yağlı boya tablo (özel koleksiyon – Harborough)

Bâki'nin kasidelerinde en önemli memduh Kanuni Sultan Süleyman'dır. Kanûnî döneminde "Sultânü'ş-şuarâ" unvanı layık görülmüştür. Sultan, şairleri desteklemiş ve onların hakettikleri değere ulaşmalarını amaçlamıştır. Kanuni'nin memduh olarak işlendiği kasidelerde şair bu cihangir padişahın adalet, cömertlik, cihangirlik ve savaşçı özelliklerine değinmiştir. Baki'nin Kanuni hakkındaki düşüncelerini şu başlıklar altında verebiliriz:

1.1 Dirlik ve düzen sağlayan cihan hükümdarı:

Kim bu nizâmı virmedi âlem sarâyına
İllâ ki yümn-i devlet-i Şâh-ı cihân-sitân[2]

(K.1-12/3)

''Dünyayı fetheden sutlanın, devletinin kutluluğundan başka şu alem sarayına, böyle bir nizamı hiç kimse vermedi.''

Görüldüğü üzere şair, Kanuni'nin sadece Osmanlı ülkesinde değil bu dünyaya nizam veren bir sultan olarak nitelemekte, onun davasınında nizamı âlem davası olduğunu vurgu yapmaktadır. Bu beyitte nizam fikri ile kutluluk(yümn) ibarelerinin bir araya gelmesi Türk cihan hâkimiyeti anlayışındaki geleneksel hükümdar ve kut ikilisine nazara vermektedir. Buradan anlaşılır ki şairin gözünde bütün âleme kut veren hükümdarlar nadirdir ve Kanuni bu nadirlerden birisidir.

1.2 Liderliği, soyluluğu ve yüceliği:

Bâlâ-nişîn-i mesned-i şâhân-ı tâc-dâr
Vâlâ-nişân-ı ma'reke-i arsa-i Keyân

(K.1-13/3)

"Taç sahibi padişahlar makamının en yükseğinde oturanı, büyük hükümdarlar arsasının savaş alanının en rütbelisi''…

Şairin bu beyitte memduha dair getirdiği övgü Kanuni Sultan Süleyman'ın kendi zamanındaki kudretine bakıldığında abartıdan uzak bir nitelemedir. Şahlar şahı olmanın ve cümle cihana hükmetmenin en temel gereği hükümdarlıkta ve savaşçılıkta en üstte olmaktır. Bu kudretin nişanesi ise bütün hükümdarlardan daha asil olan bir soya sahip olmaktır.

1.3 Adaletli, yiğit ve kahraman olması:

Cemşîd-i 'ayş ü ' işret ü Dârâ-yı dâr u gîr
Kisrî-i 'adl ü re'fet ü İskender-i zamân

(K.1-14/3)

"Yiyip içme meclisinde Cemşid ve savaş meydanında Dârâ' dır. Adalet ve merhamette Kisrâ (Nüşirevan) ve kudrette de zamanın İskender'idir."

[2] Tanık beyitlerde nitelenen durum için aynı nitelemeyi yapan beyitler arasından maksada en uygun olanlar seçilmiş diğer beyitler üzerinde durulmamıştır.

‘Adluñ katında cevr ü sitem dâd-ı Keykubâd
Hışmuñ yanında lutf u kerem kahr-ı Kahramân

(K.1-21/4)

“Senin adaletine göre Keykubat’ın adaleti zulümdür. Senin hışmına nispetle Kahraman’nın gazabı lütuf ve keremdir.”

Yukarıdaki beyitlerde şair memduhunu savaş ve muharebe meydanlarındaki başarılarından dolayı Dârâ’ya, adaletini adaletin sembolü olan Kisrâ’ya, eğlence meclisindeki yiyip içmedeki debdebesini Cemşid’e, cihangirliğini ise İskender’e benzetmiştir. Şair, ilk beyitte Kanuni’nin bu yönlerini o değerleri temsil eden tarihi ve mitolojik şahsiyetlere atıf yaparak vurgulamıştır. İkinci beyitte ise memduha ait nitelikler atıf yapılan tarihi ve mitolojik şahsiyetlerin niteliklerinden üstün tutularak memduhun değeri bu kıyas üzerinden vurgulanmıştır. Şair, adaletiyle bilinen Keykubat’ın adalet anlayışının Kanuni’ye göre zulüm mesabesinde kalacağını söylemiş ve onun adaletine hiçbir cihan hükümdarının adaletine erişemeyeceğine vurgu yapmıştır. Şairin adaleti böyle olmakla birlikte gazabı da kimsenin yanına yaklaşmayacağı bir gazaptır. Yiğitlik ve gazabıyla meşhur olan kahramanın öfkesi Kanuni’nin öfkesinin yanında lütuf gibi kalmaktadır.

1.4 İyi ve cömert olması:

Sâhib-vücûd-ı memleket-i lutf u cûd o kim
Mebzûl hân-ı lutfına mahsûl -i bahr u kân

(K.1-18/4)

“O öyle bir padişahtır ki lütuf ve cömertlik ülkesindeki cümle varlığın sahibidir. Lütuf sofrasında ise her türlü kara ve deniz ürünleri bolca bulunmaktadır.”

Baki yukarıdaki beyitte hükümdarın cömertliğine ve lütuf ve ihsan sahibi olmasına vurgu yapar. Sultan her türlü nimete erişen birisi olarak bunları tebaasına yediren, içiren, ikram sahibi gönlü geniş birisidir. Aslında bu meziyetler hükümdardan ziyade hükümdarlığın meziyetleridir. Şair sultanının bu meziyetlere sahip oluşunu övünçle ifade eder.

1.5 Yiğitlik ve cengaverliği:

Lerzende görse havfuñ ile teb tutar sanur
Bağlar şihâb gerden-i gerdûna rîsmân

(K.1-22/4)

“(Düşmanların) senin titreyişini görseler korkudan sıtma tutar da kayan yıldızlar feleğin boynuna ip bağlarlar.

Tîguñ âdem diyârına rûşen tarîkdur
Adâ-yı dîni turma kılıçdan geçür hemân

(K.1-23/4)

“Senin kılıcın yokluk diyarına ışık tutan bir yoldur. Durma, din düşmanlarını hemen kılıçtan geçir.

1.6 Şairliği:

Kanuni Sultan Süleyman hükümdarlığının yanında Muhibbi mahlasıyla şiirler yazan bir şairdir . Ve oldukça hacimli bir divanı vardır. Şair memduhunu hükümdarlık vasıfları yanında şair nitelikleriylede değerlendirir. Kanuni’nin temiz şiirinin doldurduğu divan yaprakları cennet bahçelerine benzer. Onun elindeki kalemde mürekkep yerine Kevser suyu katar.

Hat-ı nazm-ı pâki çemenzâr-ı cennet
Elinde kalem çeşme-i âb-ı Kevser

(K.3-16/10)

’‘Onun elindeki kalem Kevser suyuna benzer. Ondan çıkan yazı ise bir cennet bahçesidir.’’

Baki, Kanuni'nin şiirlerini aynı zamanda ince ve şeker yüklü yani latif şiirler olarak niteler. Onun gazellerindeki mana ve hayaller dilber dudağı gibi tatlı ve renklidir.

Nice nâzükdür ol şi ’r-i şeker-bâr
Leb-i dil-ber gibi şîrîn ü rengîn
(K.4-13/12)

‘’Şekerler saçan şiirin ne kadar da naziktir, tıpkı sevgilinin dudakları gibi renkli ve şirindir.’’

2) II.Selim (Osmanlı padişahı (1524-1574)

II. Selim, Sarı Selim veya Sarhoş Selim olarak da bilinen 11. Osmanlı padişahı ve 90. İslâm halifesidir. Kânûnî Sultan Süleyman ve Hürrem Sultan'ın oğludur. Babasının ölümü üzerine, 1566 yılında 42 yaşında tahta geçti. Padişah olur olmaz ilk seferini Batı'ya yaptı. Ülke sınırlarını Orta Avrupa'ya kadar genişletti. Kıbrıs, Tunus, Yemen, ve Fas'ı aldı. [3]

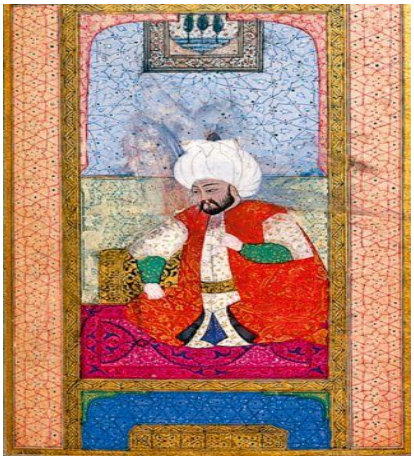

Resim 2: Âşık Çelebi Tezkiresi'nde II. Selim'i tasvir eden minyatür
(Millet Ktp., Ali Emîrî Efendi, Tarih, nr. 772, vr. 36b)

Baki, Kanuni'nin ölümünden sonra yerine geçen oğlu II. Selim'e kasideler sunmuştur. II.Selim'in tahta geçişi ile ilgili bir cülusiyesi vardır. Şairin memduhunun II. Selim olduğu kasidelerinde, II.Selim ile ilgili şu nitelemeler vardır :

Baki, yeni memduhunu güneşin mutluluk burcundan altın tacıyla doğmasına benzetir. Kanuni'nin haşmetli devlet güneşi batmış ve yerine devletin evam prensibine bağlı olarak II.Selim mutluluk burcundan yeni bir güneş gibi doğmuştur. Ve o da babası gibi ülkesinin doğusundan batısına yani her bucağına adalet ve kerem ışığı ulaştırmıştır. Cenab-ı hak nurların ışığı ile cihanı yeniden aydınlatmış, II.Selim'in tahta geçişiyle yerin göğün mutluluğu devam etmiştir. Çünkü âleme nizam veren sultanlar sayesinde yer ve gök dinginliğini muhafaza etmektedir.

2.1 Mutluluk kaynağı olması:

Togup gün gibi zerrîn tâc ile burc-ı sa‘âdetden
Yitişdi şarkdan garba ziyâ-yı ‘adl u ihsânı
(K.5-2/12)

’‘Mutluluk burcundan güneş gibi doğup altın tacıyla doğudan batıya adalet ve ihsanıyla yetişti.’’

Beşâretler zemîne âsmânuñ gözleri aydın
Cihânı rûşen itdi pertev-i envâr-ı Yezdânî

[3] İsen, Prof. Dr. Mustafa - Bilkan, Y. Doç. Dr. A. Fuat. Sultan Şairleri, Ankara: Akçağ Yayınları, 1997, sayfa 270.

(K.5-3/13)

’ ‘Gökyüzüne müjdeler olsun, gözleri aydın. Allah’ın nurları cihanı aydınlattı. ’’

2.2 Padişahlıktaki üstünlüğü ve benzersizliği:

Baki, memduhunu kavmini koruyup gözetmek için uykusundan feragat eden birisi olarak över. Gökyüzünde yıldızlar uyuyabilir ama dünyayı koruyup gözeten sultana uyku haramdır.

Biraz uyhu yüzin görsün felekde dîde-i encüm
Ki çeşm-i baht-ı bî-dârı yiter dehrüñ nigehbânı

(K.5-6/13)

’‘Gökyüzünü aydınlatan yıldızlar gökte biraz uyuyabilir. Gözcü olarak dünyayı koruyan, gözleyen o sultanın uykusuz gözleri yeterlidir.’

Şair memduhunu deniz gibi geniş gönüllü, adalette isim yapmış bir cihan sultanı olarak görür. Onun sultanlık alameti olan taç ve tahtı ışıltı ve şaşasıyla başını göğe çekmiş bir biçimde durur. Bu yönüyle ona benzeyen ve ondan üstün olan başka bir hükümdar yoktur.

Hudâvend-i cihân sultân-ı âdil şâh-ı deryâ-dil
Ser-efrâz u serîr-efrûz-ı tâc u taht-ı sultânî

(K.5-7/13)

’‘Sultan ikinci selim deniz gibi geniş gönüllü , adalete malik bir cihan . Onun sultanlık taç ve tahtı şaşalı ve âlemde en yüce makamdadır.’’

2.3 Dini koruması ve gözetmesi:

Sultan II.Selim şeref itibarıyla felekler kadar yüce birisidir. Devlet ve din ona sığınarak ayakta durmaktadır. Onun bütün mücadelesi devlet dininin ayakta durmasıdır. Çünkü bu misyonu babası Sultan Süleyman’dan almış yüce soylu bir hükümdardır.

Penâh-ı dîn ü devlet pâdişâh-ı âsmân-rif ’at
Cenâb-ı Şeh Selîm ibni Süleymân Hân-ı ‘ Osmânî

(K.5-8/13)

’‘Din ve devlet korunağı ve gökler kadar yüce şerefe sahip Süleyman Han’ın oğlu Selim Han.’’

2.4 Adaletli olması:

Kafâdâr oldılar şîr ü peleng âhûya sahrâda
İderler şol kadar şimdi ri’ âyet hakk-ı cîrânı

(K.5-22/14)

’‘Padişahın yüce adaleti sayesinde kimse kimseye kötülük yapmaz. Hatta çölde aslan ile kaplan komşuluk haklarına dikkat eden iki iyi komşu gibi yaşadıkları söylenir.’’

2.5 Savaşçılığı:

Sultanların mülklerinde nizamı sağlayıp adaleti tesis etmeleri için cengâver olmaları bir gerekliliktir. Cengâverlik olmadan mülkü elde tutmak mümkün değildir. Bu sebepten Baki, memduhlarının cengâverliklerine özel bir önem verir. İdeal bir hükümdarın cengâverliğinden bahsediyor gibi olsa da şair, Osmanlı’nın en kudretli döneminde yaşadığı için bu fikirlerinin realiteyle uyuştuğu da gözlemlenir.

Sultanın gücü, elinde demiri büken Hz. Davud’un gücü gibidir. O bu güç sayesinde bu itibarla onun bu kılıcı, ufukları güç ve kudret ışığıyla aydınlatırsa şaşılmaz.

Elinde Hazret-i Dâvûduñ âhendür ki mûm oldı
Ziyâ-bahş olsa âfâka n’ola şemşîr-i bürrânı

(K.5-10/13)

''Hz. Davud'un elindeki demirdir ve mum oldu. Keskin kılıç Gökyüzüne ışıklar saçsa ne olur.''

Su gibi nâr-ı kahrından erir bir demde Rûyîn-ten
Tokınsa şu 'le-i şemşîri nerm eyler Nerîmânı
(K.5-11/13)

''Sultanın gücünden namlı hükümdar olan Ruyin-ten dokunduğunda su gibi erir. Ve onun kılıcının cenkte çıkardığı kıvılcımlar Neriman gibi bir kahramanı yumuşatır..''

İner Seyf âyeti gibi ser-i a 'dâya şemşîri
Hadîs-i tîg-i pulâdın nice şerh ide Kirmânî
(K.5-12/13)

''Onun kılıcı düşmanın başına Seyf ayeti gibi iner. Onun çelik kılıcının sözlerini Kirmani bile şerh edemez. ''

Alevlerdür duhân içre görinür tîgler gûyâ
Ne dem gerd-i siyâhı rezmgâhı kılsa zulmânî
(K.5-13/13)

''Onun cenk meydanında ordusunun kılıçları duman içindeki alevler gibi görünür . O karanlıkları kara toz ve dumanlar içinde savaş meydanı yapsa bu alevler orayı gündüz gibi aydınlatır. ''

İderler reh-nümâlıklar 'adem mülkine a 'dâya
Guzâtuñ ellerinde nîzeler şem '-i şebistânî
(K.5-14/13)

''Onun gazilerin ellerindeki mızraklar gece mumu gibi kılavuzluk yaparak düşmanı yokluk ülkesine gönderirler .''

2.6 Yardımseverliği ve cömertliği:

Baki hükümdarlığın temel ilkelerinden birisi olan cömertlik ve yardımseverlik ilkesine vurgu yapar. Hükümdar mülk ve devlet atının mahir binicisidir. Bu itibarla onun himmet atı her an yardım amacıyla hazır olmalıdır.

Hudâvendâ sen ol çâpük-süvâr-ı mülk ü devletsin
Ki rahş-ı himmetüñ evvel kademde aldı meydânı
(K.5-16/13)

''Ey padişah sen devletin ve ülkenin yöneticisisin. Yardım atın meydanda yerini aldı.''

Kef-i cûduñ keremler kim kılupdur ehl-i 'irfâna
Ol ihsanı gül ü nesrîne kılmaz ebr-i nîsânî
(K.5-19/13)

''Sultanın cömertlik eli irfan ehline yardım etmekte o kadar cömerttir ki onun bunlara yaptığını nisan yağmuru güllere yapmaz. ''

Cömertlik konusunda deniz senin cömertlik denizinin yanında haddini bilir. Senin kereminin dalgalarının köpüğü cömertlik vakti okyanusun dalgalanmasının önüne geçer.

Sehâ resminde haddinden tecâvüz eylemez deryâ
Kef-i cûduñ taşırgatmaz kerem vaktinde 'ummânı
(K.5-20/14)

''Cömertlikte deniz haddini aşarak seninle boy ölçüşemez. Cömert elin yardım etmeye gelince okyanustan bile fazla dağıtır.''

3) Sultan Murad Han (Osmanlı padişahı (1546-1595)

1546 yılında doğdu. II. Selim'in oğludur. III. Murad, 12. Osmanlı padişahı ve 91. İslam halifesidir. Saltanatı sırasında Osmanlı İmparatorluğu en geniş sınırlara ulaşmasına rağmen, devletteki yozlaşma yine saltanatı sırasında başlamıştır. Saltanatı boyunca sefere gitmemiştir. III. Murad, Osmanlı padişahlarının en bilginlerinden sayılıp, şiir ve hatla uğraşmıştır. Şiirlerinde ''Murâdî'' mahlasını kullanmıştır.[4]

Resim 3: III. Murad'ı tasvir eden bir resim
(Galleria degli Uffizi – Floransa)

Baki'nin II.Selim'den sonra tahta geçen III.Murad'ın memduh olduğu kasidelerinde de aynı ilkelerini küçük farklarla işlendiği görülür. Sonuçta hükümdardan beklenen şeyler bu nitelikleridir. Önemli olan bu hükümdarın bu niteliklerin içini doldurup doldurmadığıdır. Yaşadığı dönem itibari ile kudretli bir cihan devletinde yaşayan Baki, memduhlarının bu niteliklerinin içini hakkıyla doldurduğuna kânidir.

3.1 Padişahlıktaki üstünlüğü ve benzersizliği:

Sultan Murad kâinatın baht ve talih kıblesi bir zattır. Çünkü o bir cihan hükümdarıdır. Bu itibarla onun hükümdarlık dergahının kabeye benzeyen kapısına şahlarda gelir dervişlerde gelir.

Hân Murâd ol kâ'inâtuñ kıble-i ikbâli kim
Ka 'be-i dergâhına şâhân u dervîşân gelür
(K.6-10/15)

''III.Murat o kainatın talih kıblesidir ki onun kapısına şah ve dervişler kabeye gelir gibi ziyarette bulunurlar.''

O mutluluk madeninin incisi, devlet ve talihin nişanıdır. Onun kudreti diğerlerine kıyasla öyle üstündür ki diğer hükümdarların başlarındaki taç onun atının ayakları altından kalkan tozdan başka bir şey değildir.

Nişân-ı baht u devlet gevher-i kân-ı sa' âdetdür
Gubâr-ı na 'l-i esbi tâc-ı fark-ı husrevân üzre
(K.8-9/19)

''Padişahın devletin ve talihin şerefi, mutluluk ocağının madeni, atının nalındaki tozların bile diğer hükümdarların başındaki taçların üzerindedir.''

3.2 Kahramanlığı, savaşçılığı ve fethediciliği:

Hükümdarlık ile cengâverlik olmazsa olmaz bir irtibat halindedir. Cengâverliği göze almayan bir hükümdar tahtında kalıcı olamaz.

[4]İsen, Prof. Dr. Mustafa - Bilkan, Y. Doç. Dr. A. Fuat. Sultan Şairleri, Ankara: Akçağ Yayınları, 1997.

III. Murad'ın savaş meydanında kullandığı gürz devletinin gücünü temsil etmekte ve sultan düşmanlarının üzerine Neriman ve Sâm gibi topuzla saldırmaktadır.

Zûr-ı dest-i devleti gürz-i girân-ı satveti
Düşmen üzre hamle-i Sâm u Nerîmân eyledi
(K.7-19/17)

''Padişah düşmanları kahreden ezici gücü ile düşmanlarına Sam ve Neriman gibi saldırdı.''

Sultanın kılıcının kıvılcımı Azerbaycan mülkü üzerine düştüğünden beri kötü huylu düşmanının harmanına zamane ateş vurur.

Zamâne âteş urdı hırmen-i a 'dâ-yı bed-kîşe
Düşelden şu 'le-i şemşîri Azerbâycân üzre
(K.8-12/19)

''Padişah zamanında kötü niyetli düşmanları Azerbaycan'da kılıçla bozguna uğrattı.''

3.3 Adaletli ve güvenilir olması:

Hükümdarın cengâverlik kadar önemli bir meziyeti de adaletli olmasıdır. Çünkü adalet mülkün temeli, kudret ise çatısıdır.

Sultan Murad'da ataları gibi adil bir hükümdardır. Onun adalet rüzgârı âlem bahçesini adaletin lütuf ve ihsanlarıyla doldurmuştur. Dolayısıyla bahçede açan adalet gülleri gül bahçesini kıskandırır olmuştur.

Şâh-ı ' âdil Hân Murâd ol kim nesîm-i 'adl ile
Lutfı bâg-ı ' âlemi reşk-i gülistân eyledi
(K.7-17/17)

''Adil hükümdar Sultan Murat Han'ın adalet rüzgarı ile dünyanın gül bahçeleri gibi güzel koktu.''

Sultanın adaleti kendi döneminde alemi gül gibi güldürmüştür. Onun adalet üzere hüküm süren devleti Nisan ayı havası gibi mutedildir. Ve daima bir denge üzerinde devam eder.

Âlemi gül gibi handân itdi devr-i devleti
'Ahd-i 'adli i 'tidâl-i mâh-ı nîsan eyledi
(K.7-18/17)

''Padişahın yönetimi sırasında dünya gül gibi gülümsedi. Adaletiyle de nisan ayındaki gibi dengeli ve huzur verici bir ortam sağladı.''

3.4 Misafirperverliği ve yardımseverliği:

Hükümdar nimetin sahibi değil emanetçisidir. Nimetler tebaaya verilmek üzere elde edilir. Önemli olan almak değil vermektir. Baki memduhunun bu idrake sahip bir hükümdar olduğundan hareketle onun alem halkını doyurmak için ortaya çıkardığı sofrasının minnetsizce yenip içilen bir sofra olduğunu vurgular. Öyle ki bu sofraya misafir olarak hükümdarlarda gelir şehzadelerde gelir. Hep beraber yenilip içilen bir cömertlik sofrasıdır bu.

Âleme çekdi simât-ı ni 'met-i bî-minnetin
Şâhlar şeh-zâdeler dergâhına mihmân gelür
(K.6-12/16)

''Padişahın minnetsiz sofrasının nimetlerinden şah ve şehzadeler faydalandılar.''

4) Sultan III. Mehmed Han (Osmanlı padişahı (1566 – 1603)

III. Mehmed, divan edebiyatındaki mahlasıyla Adnî, 1566 yılında doğdu. 13. Osmanlı padişahı ve 92. İslam halifesidir. III. Murad'ın oğludur. Sancağa giden son, I. Süleyman'dan 30 yıl sonra sefere çıkan ilk padişahtır. Eğri Fatihi unvanı verilmiştir. Döneminde gerçekleşmiş olan Haçova Savaşı, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa topraklarında kazandığı son büyük zaferidir. Sancak düzenini kaldırmış ve Celali İsyanları'nı 1595-1603 yılları arasında kanlı şekilde bastırmıştır.[5]

Resim 4: İtalyan ressam Cristofano dell'Altissimo tarafından 16. yüzyılda yapılmış portresi.

Baki'nin kasidesinde önemli memduhlar arasında III. Mehmet'e yer vermesinin en büyük sebebi, şairin şeyhülislamlık makamına gelmek isteyip de gelememesidir. Baki, padişaha devamlı ve diğer padişahlara sunduğu kasidelerden daha fazla kaside sunarak istediği makama ulaşmak istemiştir. Sultan Murat Han döneminde şeyhülislamlık makamına kadar gelen şair, bu makamı elde edemeden emekli olmuştur. Bu olay şairde büyük üzüntülere yol açtığı sırada Sultan Murat Han vefat etmiş ve yerine III.Mehmet geçmiştir. Bunun üzerine şairde yeniden bir umut ışığı doğmuştur. İstediği makama ulaşmak için padişaha, onun tahta geçmesiyle cihanın kış mevsiminde bahara dönüştüğünü belirten bir kaside sunmuştur. Tarihi kaynaklardan anlaşılacağı üzere Baki, memduhunu değerlendirirken daha çok gerçeğe yer vermiştir.

Minnet Cenâb-ı Hakka dem-â-dem hezâr-bâr
Fasl-ı şitâda bâg-ı cihân buldı nev-bahâr

(K.1-9/19)

''Cenab-ı Hakk'a daima binlerce şükürler olsun, kış vaktinde dünya bağı ilkbaharı buldu.''

4.1 Halka güven vermesi, cömertliği ve üstünlüğü:

Baki**,** padişahların övgüsünde devletin devamlılığına vurgu yapar. Güneş nasıl ki ufuktan yeniden doğarsa onun devletinin çadırında sultanlar daima güneş gibi kavimlerinin saadetleri için doğar. Onların çadırdan baş uzatışında halk için yeni ümit ve fırsatlar vardır.

Gün gibi tâc-ı devlet-i şâhî tulû' idüp
Kevn ü mekâna virdi ziyâ âfitâbvâr

(K.9-2/20)

''Şahın devlet tacı, güneş gibi doğup âleme güneş gibi ışık saçar.''

Cömertlik ve bağış tüm hükümdarların özellikle Osmanlı hükümdarlarının genel karakteridir. Onlar güneşin altın ışıklarını bütün âleme cömertçe saçması gibi nimetlerini bütün

[5] İsen, Prof. Dr. Mustafa - Bilkan, Y. Doç. Dr. A. Fuat. Sultan Şairleri, Ankara: Akçağ Yayınları, 1997.

tebaası üzerine hiç kimseyi hiç kimseden ayırt etmeden güneş gibi saçarlar. Sultan III. Mehmet ’de bu geleneği devam ettiren cömert hükümdarlardan biridir

Hürşîd gibi pertev-i cûd u sehâ ile
Rûy-ı zemîne saçdı zer-i kâmilü’l- ’ayâr
(K.9-3/20)

’‘Güneşin altın rengi ışıklarını cömertçe ve esirgemeden yeryüzüne saçması gibi, o da yeryüzüne tam ayar, saf altınlar saçar.’’

Deryâ-yı keffi mevc-i ‘atâ urdı şöyle kim
Yek-bâr sîm-i nâb ile zeyn oldı her kenâr
(K.9-5/19)

’‘Onun elinin denizi öyle bir bağış dalgası vurmuştur ki, tek seferde, yani tek bir dalga vuruşuyla kıyıların tamamı saf altınla süslenmiştir.’’

Şair beşinci beyitinde ise, memduhun ne kadar çok cömert olduğunu ele almış ve elini denize benzeterek cömertliğine vurgu yapılmış, padişahın verdiği bağış ve bahşişlerle herkesi mutlu etmesiyle değerlendirmiştir.

Ol âsitânı kıble-i ikbâl u baht olan
Sultân Mehemmed a ’zam-ı şâhân-ı tâc-dâr
(K.9-8/20)

’‘O, eşiği baht ve ikbal kıblesi olan Sultan Mehmed hükümdarların en yücesidir.’’

Şair, ’‘O, eşiği baht ve ikbal kıblesi olan Sultan Mehmet hükümdarların en yücesidir. ’’ diyerek padişahlıktaki üstünlüğünü övmüş ve onu, teşhis yaparak mutluluk ve talih kaynağı olarak değerlendirmiştir.

Ve yine kasidenin ’‘Der-şikâyet ez-rûzgâr-ı gaddâr ’’bölümünde yer alan on ikinci beyitte de III. Mehmet’in padişahlıktaki üstünlüğü övülmüştür:

Âsitânı hâkine muhtâç mutlak hâs u ‘âm
Yaluñuz kullar degül tahtında sultânlar bile
(K.10-12/22)

’‘Eşinin toprağına yüksek zümre ve alt tabaka muhakkak muhtaçtır. Yalnız kullar değil tahtlarındaki sultanlar bile muhtaçtır.’’

4.2 Kahramanlığı:

Hükümdarların kuvvet ve kudreti iki hükümdar ile ölçülür. Bunlardan birisi Dara diğeri de İskender’dir. Sultan III.Mehmet’in kuvvet ve kudreti, bu ikisini elleri bağlı huzuruna getirecek bir güç ve kuvvettir.

Cânına minnet bilür Dârâyı derbân eylese
Hak bu kim Dârâ degül yanınca İskender bile
(K.10-13/22)

"Eğer Dara’yı elinden bağlayıp esir etse o bunu canına minnet bilerek sevinçle karşılar, hatta yanında İskender’i bile esir etse o da buna sevinir."

III. Mehmet ordusu ile sefere çıkan savaşçı hükümdarlardandır. Onun savaşta gösterdiği yiğitlik Hz Ali’ye teşbih edilmiştir.

‘Adûyı dil-figâr itdi pelengâsâ şikâr itdi
Muhassal âşikâr itdi neberd-i Şîr-i Yezdânı
(K.14-12/26)

"Düşmanlarını kaplan gibi avladı ve Allah’ın aslanı Hz. Ali gibi savaşlarda kendini gösterdi."

Sonuç ve Değerlendirme

Osmanlı şiirinin gelişmesinde büyük katkısı olan ve 16.yüzyıla ismini büyük bir ustalıkla yazdıran "Sultanu'ş-Şuâra" unvanıyla anılan Baki, yaşamı boyunca Kanunî Sultan Süleyman, II. Selim, III. Murat ve III. Mehmed gibi önemli Osmanlı padişahlarının devrine şahitlik etmiştir. Şair şahitlik ettiği bu dönemi gerçeklikleriyle şiirine yansıtmış ve olayları değerlendirirken devrin büyüklerine karşı gelişen ve değişen duygu ve düşüncelerini memduhlar üzerinden bizlere aktarmaya çalışmıştır. Baki, kasidesinde yer verdiği olayları ve olayların kahramanı olan padişahları kasidenin bütün imkânlarını zorlayarak şiirlerinde işlemiştir. Baki, memduhları kişilik özellikleri ile değerlendirirken kimi zaman fiziki özelliklerine de değinmiştir. Şair, yaşadığı dönemin dört hükümdarını hükümdarlıktaki üstünlükleriyle, adaletli oluşlarıyla, cömertlik ve yaradılış güzellikleriyle, din ve devleti koruyup gözetmeleriyle, ilim ve fazilet sahibi oluşlarıyla, kahramanlıklarıyla vs. gibi özellikleriyle övmüştür. Tarihi kaynaklara Baki'nin yaşamı açısından bakılacak olursa şair, dönemin hükümdarlarını methederken hem onları edebiyat sahasında yaşatmayı hem de elde etmek istediği makama ulaşmayı amaçladığı görülür. Amaçlardan birisi memduhların iyilik ve ihsanlık kazanmak ise diğeride kendi şiir ve şairliğini yüceltmektir.

KAYNAKÇA

1)Ağarı, Şerife (2018), Bir Övgü Unsuru Olarak Şehnâme Kahramanlarının Klasik Türk Şiirindeki Dönüşümü: Bâkî-Nedîm Karşılaştırması, (233-250), Karabük.

2)Avcı, İsmail, Divan Şiirinde İskender-i Zülkarneyn, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt: 7 Sayı: 29, Balıkesir.

3)Bugan, Funda (2015), "Bakî'nin Kanûnî Sultan Süleyman'a Yazdığı Kaside Üzerine İnceleme", Kültürlerarası İletişim Öğrenci Sempozyumu, (15-16 Ekim), s. 237-255, Gümüşhane, TÜRKİYE.

4)Gün, Mesut (2002), Baki ve Nefi Divanlarında Övgü(Yüksek Lisans Tezi), Adana.

5)İpekten, Haluk ,(1998): Baki Hayatı Sanatı Eserleri, Ankara, Akçağ Yayınları.

6)İsen, Prof. Dr. Mustafa – Bilkan 1997, Y. Doç. Dr. A. Fuat. Sultan Şairleri, Ankara: Akçağ Yayınları.

7)Kaçar, Mücahit (2015), Bakî'nin Dilinden Kanûnî'nin Son Seferi: Fezâil-İ Cihâd'da Yer Alan Sigetvâr-Nâme, (27-46), Amasya.

8)Kandemir, Fatma (2008), Bâkî ve Nedîm'in Gazellerinde Sevgilideki Güzellik Unsurları(Yüksek Lisans Tezi), Edirne, Ocak.

9)Kaplan, Hasan(2017), Baki'nin Ses Dünyası, Dün Bugün Yarın Yayınları, İstanbul.

10)Karataş, Turan (2009), Poetika Düşünüşün Klasik Şiirde Dile Getirilişi: Baki Divanı Örneği, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi Sayı 39, Erzurum.

11)Kaya, Eren Fazile, Bâkî'nin Hayatını Kasidelerindeki Hasbıhâl Beyitlerinden Okuma Denemesi.

12)Küçük, Sabahattin (1994), Baki Divanı, TDK. Yayınları, Ankara.

13)Kütükoğlu, Bekir, İslam Ansiklopedisi, III.MURAD.

14)Levend, Agâh Sırrı (1984), Türk Edebiyatı Tarihi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

15)Orhan, Yusuf (2016) , Bâkî Dîvânı'nda Kültür Unsurları(Yüksek Lisans Tezi), Adıyaman, Ocak.

16)Öntürk, Tolga (2015), Baki Divanı'nda Efsanevi ve Mitolojik Kahramanlar, s.93, Van.

17)Özer, Fatih (2017), 16. Yüzyıl Türk Edebiyatı'nda Manzum Cülûsiyyeler, Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi, C:1, S:1,(1-14).

18)Pekyürek, H. Emre (2007), Bâkî Dîvânı'nda Maddî Kültür (Yüksek Lisans Tezi), Tokat.

19)Soyyiğit, İsmail (2006), Baki'nin Kasidelerinde Edebi Tasvirler (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul.

20)Şahin, Esma (2011) , Baki Divanına Göre 16. Yy Osmanlı Toplum Hayatı (Doktora Tezi), İstanbul.

21)Tosun, Osman (2010), XVI. Yüzyıl Siyasi Hayatının Klasik Türk Şiirine Etkileri (Yüksek Lisans Tezi), Kütahya.
22)Tuğluk, İbrahim Halil (2010), Divan Şiiri'nde Manzum Tebrik-Nâmeler, A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED] 42, ERZURUM, (41-68).
23)Yazar, İlyas – Uslu, Esra (2015), Divan Şairinin Padişah Algısı, Ankara.
24)Yazar, İlyas – Uslu, Esra (2018), Türk Dünyasında "Memduh" Bağlamında Savaş ve Epik Kişilik Özellikleri, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi,(229-254).

QİDA ADLARI NÜMUNƏLƏRİNDƏN İSTİFADƏ EDƏRƏK ALMAN FRAZEOLOJİ VAHİDLƏRİN AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ İŞLƏNMƏ YOLLARI

Nərgiz İSMAYILOVA*

Xülasə: Dil Frazeoloji ifadələr istənilən dilin tərkib hissəsidir. Onlar dildə uzun əsrlər və tarixi hadisələr zamanı toplanmış qiymətli dil xüsusiyyətlərini təmsil edir. Xarici dildə danışanlarla uğurlu ünsiyyət yalnız geniş lüğət bazası və qrammatik biliklər deyil, həm də frazeoloji ifadələrdən, ümumi ifadələrdən və deyimlərdən istifadə etmək bacarığını tələb edir. Bu, xarici dili daha yaxşı başa düşməyə və başqa mədəniyyətin nümayəndələri ilə səmərəli ünsiyyət qurmağa imkan verir.

Mövzunun aktuallığı Almaniyanın tarixi və mədəniyyətinin öyrənilməsində frazeoloji vahidlərin böyük potensialında, habelə alman xalqının nümayəndələrinin mentalitetini anlamaq üçün əhəmiyyətindədir. Bu işin məqsədi "qida" komponentli alman frazeoloji vahidlərini öyrənməkdir. Alman dilini dərindən öyrənmək istəyən hər kəs üçün faydalı ola bilər.

Məqalədə gündəlik işlənən qida rasionunda istifadə etdiyimiz ərzaq məhsullarının adı ilə bağlı frazeoloji birləşmələr və onların Azərbaycan dilində işlənmə imkanlarından və ekvivalentliliyindən bəhs edilmişdir.

Anahtar Kelimeler: *Uluslararası ilişkiler, Kamu diplomasisi, Akrabalık, Soydaşlık.*

Ways of Processing German Phraseological Units in the Azerbaijani Language Using Examples of Food Names

Abstract: Phraseological expressions are a part of any language. They represent valuable linguistic features accumulated in the language over many centuries and historical events. Successful communication with speakers of a foreign language requires not only extensive vocabulary and grammar knowledge, but also the ability to use phraseological expressions, common expressions and idioms. This allows you to better understand a foreign language and communicate effectively with representatives of another culture.

The relevance of the topic lies in the great potential of phraseological units in the study of German history and culture, as well as in their importance for understanding the mentality of representatives of the German people. The purpose of this study is to study German phraseological units with the "food" component. It can be useful for anyone who wants to learn German in depth.

In the article, phraseological combinations related to the names of food products that we use in our daily food ration and their possibilities and equivalence in the Azerbaijani language are discussed.

Key Words: *phraseological units, food products, classification of phraseological units, ways of translation*

Giriş

Dil qəribə bir fenomendir - xüsusən də onu aid olduğu cəmiyyətdən kənarda düşünəndə. Çünki sözləri nadir hallarda hərfi mənada qəbul etmək olar; onlar nadir hallarda öz tərif olunmuş mənalarını daşıyırlar – xüsusən də deyimlər dünyasını nəzərdən keçirdikdə bu daha aydın görünür. Hər bir ifadənin və hər uzadılmış cümlənin dərinliyində saysız-hesabsız kontekstlər, müqayisələr və metaforalar var ki, bunlar da həmin mədəniyyətdən kənar adama mütləq tanış olmaya bilər. Lakin bu o demək deyil ki, dillər əbədi olaraq sirr qalmalıdır. Bir-biri ilə sosial, siyasi, iqtisadi, mədəni əlaqədə olan dövlətlər cəmiyyətlər daima bir -birilərinin dillərini araşdırır və öyrənməyə çalışırlar.

Frazeoloji vahidlər hansılardır? Frazeologizmlər (alm. Redewendungen) müəyyən bir dil üçün xarakterik olan və mənası onları təşkil edən ayrı-ayrı sözlərin mənası ilə müəyyən edilməyən ifadələrdir.

Frazeoloji vahidlərin sistem şəklində müqayisəli tədqiqi frazeologiyanın ümumi nəzəriyyəsinin işlənməsi, müxtəlifsistemli dillərdə frazeoloji vahidlərin oxşar və fərqli cəhətlərinin aşkar edilməsi üçün əhəmiyyətlidir.

Frazeoloji vahidlərin əsas kateqorial əlamətlərindən biri də məcazlaşmadır. Frazeologizmlər məhz məcazlaşma əsasında təşəkkül tapır. Məlumdur ki, sözün semantik zənginliyinin əsası məcaziliklə bağlıdır. Bu, qanunauyğun bir prosesdir. Məsələn, goldenes Herz, harte Nuß; yaxud, yağlı tikə, duzlu söz. Frazeoloji vahidlərin ən əsas əlamətlərindən biri də idiomatiklikdir. Bu, bütün dilçilər tərəfindən qəbul edilmiş ənənəvi əlamətdir. İdiomatikliyin müəyyənedici xüsusiyyəti kimi bəziləri komponentlərdən birinin məcazlaşmasını, bəziləri isə birləşmənin semantik bütövlüyünü, sözə ekvivalentliyini əsas götürür. Görünür, idiomatiklik

* Bakı Avrasiya Universiteti; nergiz.ismayilova.91@mail.ru
DOI :10.30546/100981.2024.051

frazeoloji vahidlərin əsas aparıcı xüsusiyyəti, onların mövcudluğunu şərtləndirən həlledici amil olduğundan "frazeologizmlər" ifadəsi ilə "idiomlar" ifadəsi dilçilikdə çox zaman yanaşı götürülür və onlar bəzən sinonim sözlər kimi çıxış edirlər.

Frazeoloji vahidlərdən hər gün istifadə edirik, onlar, dilimizi, fikrimizi daha anlaşıqlı və rəngarəng edir. Onlar nitqimizi zənginləşdirir, ona özünəməxsus xarakter verir. Frazeologizmlər bədii ədəbiyyatda personajın və ya müəllifin özünün dilini xarakterizə etmək üçün də istifadə olunur. Frazeoloji vahidlərin ən nəzərə çarpan rolu, yalnız ona xas olan müəyyən bir xarakterin nitq tərzi, növü haqqında danışdıqları zamandır. Bəzi nümunələrə baxaq:

Flüssiges Brot (scherz.) (Maye çörək (zarafat) - danışıq dilində zarafatla: (adətən) mayaotundan, səmənidən və sudan dəmlənən spirtli içki.

z. B.: Ich habe keinen Hunger, ich bleibe beim flüssigen Brot. (Mən ac deyiləm, maye çörəkdən yapışacağam.)

Butter am Kopf haben (ugs.)**(**Pis vicdan sahibi olmaq)

z. B.: es können doch nicht alle Belastungszeugen… Butter auf dem Kopf haben. Man kann sie doch nicht alle erpressen.[1](Bütün şahidlərin başına yağ ola bilməz. Onların hamısını şantaj edə bilməzsən)

Das Ei des Kolumbus (Kolumbun yumurtası) *eine überraschend einfache Lösung*[2]*(inanılmaz sadə həll)* Bu, Kristofer Kolumbla əlaqəli tarixi keçmişə və ya hekayəyə istinad edir. [1] DUDEN Band 11, 2002, S. 182

z. B.: Das Ei des Kolumbus war es, die Tischbeine zu vertauschen. Dann paßten sie und der Tisch wackelte nicht mehr. (Kolumbun ideyası masanın ayaqlarını dəyişdirmək idi. Sonra oturdular və masa yırğalanmağı dayandırdı.)

Aus/von Fleisch und Blut (Ət və qandan)həqiqi insan; fiziki olaraq mövcud olan insan; güclü və zəif tərəfləri olan bir insan; hissləri olan insan

məs. B.: Romanında ətdən-qandan insanlar yaradıb.

Jmdm. Honig um den Mund/ ums Maul/ um den Bart/ um die Backe schmieren (Kiminsə. ağız ətrafına/saqqal ətrafına/yanağın ətrafına bal sürtmək) Bu frazeologizm mənfi mənada işlənir.

məs. : Saqqalıma istədiyin qədər bal çəkə bilərsən, bu dəfə imtina edə bilmərəm.

Wie Milch und Blut (sein/ aussehen) (çox sağlam, təzə bir görünüşə sahib olmaq)

məs. B.: Həyat yoldaşı həmişə süd və qan kimi görünürdü

Dil vahidləri heç zaman sabit qalmır və cüzi də olsa dəyişir. Frazeoloji vahidlərin də tərkibi inkişaf tarixi boyunca dəyişilmişdir. Dəyişilmə prosesi frazeoloji vahidi təşkil edən komponentlərdən birində baş verir. Təbiidir ki, ümumilikdə dildə gedən proseslər frazeoloji sistemə də təsir etməlidir. Baş verən leksik-qrammatik, struktur-semantik dəyişmələr dil vahidi kimi frazeologizmlərdə öz əksini tapir. Bu proses zamanı baş verən dəyişikliklər bunlardır:

-frazeologizmlərin komponentlərindən birinin öz sinonimi ilə əvəz edilməsi;

-frazeologizmin tərkibində ixtisar;

-frazeologizmdə köməkçi komponentin meydana gəlməsi;

-frazeologizmin tərkibinə yeni sözün əlavə edilməsi [2]

Tədqiqatçılar alman dilində frazeoloji vahidlərin mənşəyinin bir neçə mənbəyini müəyyən edirlər:

1. İncildən gələn frazeoloji vahidləri - Das Land, wo Milch und Honig fließen - (hərfi tərcümə: süd və balın axdığı torpaq). Vəd edilmiş torpaq. Bu ifadə Əhdi-Ətiqdə Allahın israillilərə "süd və bal axan" bir ölkə vəd etdiyideyilir.

[1] DUDEN Band 11, 2002, S. 149

– Zur Salzsäure erstarren – (hərfi tərcümə: duz sütunu kimi donmaq). Sodom və Homorra (indiki Ölü dənizdə iki bibliya şəhəri) məhv edilməzdən əvvəl iki mələk Lutu (İbrahimin qardaşı oğlu) və ailəsini şəhərdən çıxarmaq istədi. Amma onlara dönüb şəhərə baxmağa icazə vermədilər. Lakin Lutun arvadı bu göstərişə əməl etmədi, geriyə baxdı və dərhal cəza olaraq duz sütununa çevrildi. İndi bu ifadə qorxudan, dəhşətdən və ya təəccübdən daşlaşmaq mənasında istifadə olunur.

2.Kənd təsərrüfatı frazeoloji vahidləri – Die dümmsten Bauern haben die dicksten Kartoffeln – (hərfi tərcümə: Ən axmaq kəndlilər ən böyük kartofa sahibdirlər). Bu o deməkdir ki, kimsə heç bir səy göstərmədən və nahaq yerə əla nəticə əldə edir.

– Geh dorthin, wo der Pfeffer wächst – (hərfi tərcümə: Bibər böyüyən yerə gedin). Bu ifadə əvvəllər insanlar üçün ağlasığmaz dərəcədə uzaq olan bibərin mənşəyi Hindistanı nəzərdə tuturdu. Görmək istəmədikləri insanlar haqqında belə deyirlər.

3. "Sənətkarlıq və ticarət" frazeoloji vahidləri – Öl ins Feuer gießen – (hərfi tərcümə: odun üstünə yağ tökmək). Frazeoloji vahid qədim Roma dövründən məlumdur: "oleum addere camino". Mənası: bir şeyi daha da pisləşdirmək, vəziyyəti çətinləşdirmək və ya mübahisəni şiddətləndirmək. – Ales in Butter – (hərfi tərcümə: Hər şey yağdadır). Kərə yağı ucuz yağdan fərqli olaraq daha sağlamdır. Buna görə də 19-cu əsrdə aşpazlardan yeməklərini nədən hazırladıqlarını soruşduqda "hər şey yağdadır" deyə cavab verə bilərdi.

4. Nağıllardan frazeologizmlər - Den Braten riechen - (hərfi tərcümə: qoxu qızardılmış), yəni təhlükə hiss olunur. Frazeoloji vahidin mənbəyi bir kəndlinin bir heyvanı ziyarətə dəvət etdiyi bir nağıldır. Kəndlinin evinə yaxınlaşan heyvan qızardılmış bir şeyin ("qohumu") iyi gəldi və tez qaçdı.

5. Siyasi frazeoloji vahidlər - Salamitaktik - (hərfi tərcümə: salam taktikası). Bu, böyük məqsədin kiçik, aralıq məqsədlər ardıcıllığı ilə əvəz edildiyi bir strategiyadır; istədiyiniz nəticə kiçik addımlarla əldə edilir. Salamı da yeməzdən əvvəl tikə-tikə doğrayırıq. Bu konsepsiya və əlaqəli strategiya ilk dəfə 1947-ci ildə macar siyasətçisi, Macarıstan Müstəqillik Partiyasının lideri Zoltan Pfayfer tərəfindən istifadə edilmişdir. O, müxtəlif hiylələrlə siyasi rəqiblərindən addım-addım yan keçməyə və ya onları öz tərəfinə çəkməyə nail olub.

6. Alınma frazeoloji vahidlər - Creme de la Creme - (hərfi tərcümə: qaymaq kremi), cəmiyyətin qaymağı, ən yaxşıların ən yaxşısı, ən mühüm və nəcib nümayəndələri, xüsusən də yuxarı təbəqələr. Bu frazeoloji vahid fransız dilindən götürülmüşdür. – Nicht alle Eier in einen Korb legen – (hərfi tərcümə: Bütün yumurtalarınızı bir səbətə qoymayın). Bu o deməkdir ki, risk bərabər paylanmalıdır, hər şeyi bir anda riskə atmamalısınız.

Alman dilində frazeoloji vahidlərin təsnifatının bir neçə növü mövcuddur. Rus dilçisi *V.V.Vinoqradovun* alman frazeoloji vahidlərini struktur meyarlara görə təsnifetmişdir. Bu təsnifat rus və xarici dilçilikdə ənənəvi struktur-semantik kimi tanınır, burada alman dilinin frazeoloji vahidləri aşağıdakı qruplara bölünür:

1. **Qoşa sözlər (Wortpaare)** Bunlar iki sözdən ibarət sabit söz birləşmələridir. Alman dilində qoşa sözlər ümumi və frazeoloji birləşmələr kimi xarakterikdir. Üstəlik, frazeoloji birləşməyə daxil olan hər iki söz eyni nitq hissəsinə aiddir. Buna misal olaraq aşağıdakı frazeoloji vahidləri göstərmək olar:

–Zuckerbrot und Peitsche - (hərfi tərcümə: şəkər çörəyi və qamçı), "kök və çubuq". Bədnam "kök və çubuq" deyimi yalnız 19-cu əsrdən bəri istifadə olunur. Zuckerbrot şirin xəmirlərin köhnə adıdır. Cazibədar xəmirlər uşaqları özlərini yaxşı aparmağa həvəsləndirirdi, qamçı isə lazım gəldikdə lazımi qüvvə verirdi. Beləliklə, yerkökü və çubuqlar mükafatları və sərt cəzaları təmsil edir. Yəni "köklə və çubuqla idarə edən" çox vaxt yumşaqlıq və sərtlik arasında başa düşülür.

-Weder Fisch, noch Fleisch sein - "Nə balıq, nə ət" deyimi ilk dəfə olaraq Erasmus Rotterdamlının əsərlərində rast gəlinib, onun çoxsaylı yazılarından birində yer alır. Ancaq bu ifadənin onun tərəfindən icad edildiyi deyilmir, çox güman ki, səfərlərinin birində onu

haradansa götürüb. Amma məna indiki kimi o vaxt da eyni idi: məsələn, qərarın necə olmasından aslı olmayaraq, nəticə dəyişmir. Yeri gəlmişkən, bu ifadə təkcə alman dilində deyil, bir çox digər Avropa dillərində də var.

– Sekt oder Selters! — (hərfi tərcümə: Şampan və ya seltzer!) Bu ifadə "hamısı və ya heç nə" deməkdir. "Seltzer" məşhur mineral suyun adıdır. Başqa sözlə, udmaq və ya məğlub olmaq ehtimalı 50/50-dir. Uğurlu bir hadisədən sonra adətən şampan stəkanları qaldırırlar, məğlubiyyətdən sonra isə mineral su içirlər . Qazlı şərab parlaq həyatı, bolluğu və məstedici hissləri təmsil edir. Seltzer mineral suyun təmsilçisidir. Yəni uğur şampanla qeyd olunur, məğlubiyyət selts suyu ilə yuyulur.

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Mehriban Samət qızı Əlizadə öz dissertasiya işinin 6-cı fəslində Azərbaycan dilində "qoşa sözləri" frazeoloji vahid kimi təhlil edir . Bu tipli qoşa sözlərdə komponentlər öz ilkin mənaları ilə üzvi bağlılığını itirir, dilin leksik sistemində yeni keyfiyyət daşıyıcısına çevrilir. Çünki frazeoloji vahidin müəyyənləşdirici xüsusiyyətlərini (məcazilik, sabitlik, dildə hazır vəziyyətdə olma və s.) onlarda da aydın görmək mümkündür". Məsələn: Səhərdən-axşamacan qalırdılar bekar, başlayırdılar bundan ona deməyə, ondan buna: kim kimə aşiq olub, filankəsin Bakıda oxuyan qızı kiminlə alışıb-verişib. (İ.Əfəndiyev)

2. İdiomlar (İdiom) Onlar alman frazeologiyasında sabit birləşmələrin ən böyük qrupunu təşkil edir və dəyişməzliyi, obrazlılığı və təkrar şərhi ilə xarakterizə olunur. Çox vaxt idiomlar yalnız məcazi mənada məna qazanır. Motivasiyalı deyimlər və motivsiz deyimlər kimi alt qruplar var. Motivasiyalı idiomlar, mənasını komponentlərinin mənalarından çıxara bilənlərdir:

–Eine Extrawurst bekommen - (hərfi tərcümə: əlavə kolbasa alın). Bu ifadə kiməsə başqalarından daha yaxşı münasibət göstərdikdə istifadə olunur. Orta əsrlərdə kolbasa yoxsullar üçün incəlik olduğundan, əlavə kolbasa almaq xüsusi lütfü simvolizə edirdi.

– Tomaten auf den Augen haben - (hərfi tərcümə: gözünüzün qabağında pomidor olsun). 1920-ci ildə ifadə ilk olaraq nəzərdə tutulurdu: göz almasının qızartı və şişmiş göz qapaqları səbəbindən yuxulu görünmək mənasına gəlir. Bu ifadə zaman keçdikcə mənası dəyişərək, "kimsə və ya nəyisə görməmək, diqqətsiz olmaq" mənasını verməyə başladı. Bənzər mənası olan Azərbaycan frazeoloji vahidi "Gözlərini aç!", yəni, həqiqəti gör mənasını ifadə edir.

– Ich koche vor Wut – (hərfi tərcümə:əsəbdən bişirirəm). Mətbəxdə olduqca isti ola bilər, amma mətbəxdən kənarda insanların çoxu soyuqqanlır. Buna baxmayaraq, qəzəb hər birimizdən üstün ola bilər. Alman dilində "qəzəbdən bişirmək" ifadəsi qaynar sobada bişən və ya qaynayan qazanla müqayisə olunur.

3. Qanadlı sözlər/aforizmlər (Geflügelte Worte / Aforizmlər) Bu alman dilində aforizmləri, ifadələri, sitatları, yazıçıların, elm adamlarının ifadələrini və s. daxil olan sabit ifadələr növüdür. Bir çox bibliya və mifoloji ifadələr də istifadə olunur.

– Die verbotene Frucht – (hərfi tərcümə: qadağan olunmuş meyvə). Qadağan Meyvə Eden bağında yetişən meyvələrə verilən addır. Allah Adəmlə Həvvaya onu yeməməyi əmr etdi. Bibliya hekayəsində Adəm və Həvva yaxşı və şər haqqında bilik ağacının meyvəsini yedilər və Eden bağından qovuldular. Məcazi mənada bu, arzu olunan, girişi qadağa ilə məhdudlaşdırılan bir şey deməkdir.

– Der Zankapfel – (hərfi tərcümə: ixtilaf alma). Yunan mifologiyasında qızıl alma üç tanrıça Hera, Afina və Afrodita arasında mübahisəyə və bununla da Troya müharibəsinin başlanmasına səbəb olur. Buna görə də, "nifaq alma" ifadəsi genişmiqyaslı, gözlənilməz və çox vaxt dağıdıcı nəticələrə səbəb ola biləcək hər hansı əhəmiyyətsiz şeyin və ya hadisənin məcazi təyinatına çevrilmişdir.

4. Atalar sözləri (Sprichwörter) Ümumiləşdirilmiş formada insanların və hadisələrin xüsusiyyətlərini ifadə edir, onları qiymətləndirir və ya hərəkət tərzini təyin edir. Atalar sözləri şifahi xalq yaradıcılığı ilə yaranır və ya müəyyən ədəbi mənbələrdən götürülərək bu mənbələrlə

əlaqəsini itirir. İstənilən halda, onlar insanların sosial təcrübəsindən əldə etdikləri təcrübəni ümumiləşdirirlər.

–Mit Speck fängt man Mäuse - (hərfi tərcümə: Siçanları donuz yağı ilə tuturlar). Atalar sözü bizə öyrədir ki, hər kəs cazibədar təklif/doğru yemlə qalib gələ bilər. Fridrix Şillerin "Soyğunçular" dramında, Karl İmmermann isə "Münxauzen" romanında bu atalar sözündən ilk istifadə edənlərdən biri olduğu güman edilir.

–Der Apfel fällt nicht weit vom Stamm - (hərfi tərcümə: Alma gövdəndən çox da uzaqda düşür). Alma heç vaxt ağacdan uzaq düşmür. Mənası olan bir atalar sözü: uşaqlar valideynlərinin xarakter xüsusiyyətlərini və davranış nümunələrini təkrarlayırlar. Bu atalar sözü alman dilində yalnız 18-ci əsrin sonlarında ortaya çıxıb. Azərbaycan dilində buna oxşar olaraq "Ot kökü üstündə bitər"ifadəsini göstərmək olar.

– Viele Köche verderben den Brei – (hərfi tərcümə: Bir çox aşpazlar sıyığı korlayır). Çox insanın iştirak etdiyi bir işdən yaxşı heç nə gələ bilməz. Atalar sözü hər hansı bir layihədə iştirak edən hər kəsin onu necə həyata keçirəcəyi ilə bağlı öz ideyasına sahib olması fikrinə əsaslanır. Nəticədə mübahisələr, ziddiyyətlər, kimin daha bacarıqlı olması ilə bağlı çəkişmələr səbəbindən layihə uğursuzluğa düçar olur. Bu fikrin çox geniş yayılmasını digər dillərdəki oxşar atalar sözləri də sübut edir: ingiliscə: Too many cooks spoil the bulb / Too many cooks spoil the bulyon, rus dilində ekvivalenti: "У семи нянек - дитя без присмотра".Yeddi dayənin gözü olmayan uşağı var. Azərbaycan dilində isə bu atalar sözü müsbət mənada rast gəlinir: "Çoxluğa daş atılmaz"

Alman dilində frazeoloji vahidlərdə obrazlılığın tərcüməsinin 4 yolla mümkün olduğunu göstərmək olar.

1. Sözbəsöz tərcümə, yaxud kalkalaşma (die wortgenaue Übersetzung). Bu yol, əsasən qanadlı sözlərin tərcüməsi zamanı istifadə olunur. Məsələn O Zeiten! O Sitten! - Ah o günlər, o çağlar!

2. Dəqiq ekvivalentin verilməsi ilə həyata keçirilən tərcümə (die äquivalent-genaue Übersetzung). Bu yol frazeoloji vahidlərdə obrazlılığın tərcüməsinin ən yaxşı üsulu hesab olunur. Bu halda mənbə dildəki frazeoloji vahidin obyekt dildə həm struktur, həm də semantik cəhətdən fərqlənməyən ən uyğun ekvivalenti verilir. Məsələn, j-m die Augen öffnen - gözünü açmaq. Kopfschmerzen haben - başağrısı olmaq və s. Belə halda frazeoloji vahidin mənbə dilin özünəməxsus, yaxud başqa dildən kalkalaşma nəticəsində gəlməsi əhəmiyyət daşımır.

3. Uyğun ekvivalentin verilməsi ilə həyata keçirilən tərcümə (die aquivalent-ungenaue Übersetzung). Məsələn, j-m stehen die Haare zu Berge - tükləri biz-biz durmaq; başının tükləri ayağa durmaq.

- "Liebe geht durch den Magen" – "ürəyə gedən yol mədədən keçir".

4. Təsvir yolu ilə tərcümə (die Übersetzung durch freie Umschreibung). Frazeoloji vahidin yuxarıdakı yollarla tərcüməsi mümkün olmadıqda, bu yoldan istifadə olunur. Belə tərcümə zamanı ifadənin mənbə dildəki özünəməxsusluğu, emosionallığı itir. Nicht alle Eier in einen Korb legen – (hərfi tərcümə: Bütün yumurtalarınızı bir səbətə qoymayın). Bu o deməkdir ki, risk bərabər paylanmalıdır, hər şeyi bir anda riskə atmamalısınız. Bu frazeoloji vahid ingilis dilində məşhur "Bütün yumurtalarınızı bir səbətə qoymayın" ifadəsinin tərcüməsidir. İlk dəfə 1605-ci ildə Migel Servantes tərəfindən istifadə edilmişdir: "Ağıllı adam bütün yumurtalarını bir səbətə qoymaz". Ana dilimixdə isə bu ifqadənini ekvivalenti kimi "İki qoçun başı bir qazanda qaynamaz" ifadəsini göstərmək olar.

Alman dilində qida adları ilə bağlı nümunələri nəzərdən keçirdikdə daha çox "süd məhsulları" ilə bağlı ifadələrin daha çox olduğunun şahidi oluruq. Bunun səbəbi aydındır: bu gün süd yalnız sağlam qidalanmada deyil, həm də atalar sözləri və xalq müdrikliyinin xəzinəsindədir. Südün hələ əvvəlki dövrlərdə də insanların həyatında mühüm rol oynadığı bu məhsulun əhəmiyyətinin sübutur. Aşağıdakı ifadələrdə də bunu görmək mümkündür:

- Eine **Milch**mädchenrechnung aufmachen - (hərfi tərcümə: qaratoyuq sayın), yəni səhv hesablamaq, məntiqsiz mübahisə etmək. İfadə 17-ci əsrdə fransız yazıçısı Jan de La Fontenin " səhər tezdən bazara gedib süd satan gənc ferma qulluqçusu haqqında nağılında yaranıb:

"O, uzun yolda xəyallar qurmağa və gəlirlə nə edə biləcəyini xəyal etməyə başladı ki, nələri ödəyə bilərdi: O, toyuq yetişdirmək və sonra yumurta satmaq istəyirdi, əldə etdiyi gəlirlə bir gün bir donuz, daha sonra hətta bir inək almaq üçün istifadə edəcəkdi. Əslində tamamilə məntiqli bir plan, hə? ... büdrədi və bütün süd yerə düşdü. Bu, onun planının sonu idi."

O vaxtdan bəri kiminsə inandırıcı olmayan xəyalı eşidiləndə, deyilir: "Bu, südçü hesabıdır."

(bei) jemandem wird (gleich) die **Milch** sauer - (hərfi tərcümə: kiminsə südü (dərhal) turş olur)- kiminsə əhvalı pisləşməyi deməkdi.

das Land, wo **Milch** und Honig fließen - (hərfi tərcümə: süd və balın axdığı torpaq) – cənnətin təsviri mənasını verir.

wie **Milch** und Blut aussehen – (hərfi tərcümə:süd və qan kimi görünmək) – bir şəxsin cavan, təravətli görünməsi mənasında işlədilir.

Eynilə Azərbaycan dilində də südlə bağlı çoxsaylı frazeoloji ifadələrə rast gəlirik:

Süd igidə halaldır.
Süd ilə girən sümüklə çıxar.
Süd verən inəyi kəsməzlər.
Süddən ağzı yanan qatığı üfləyə-üfləyə içər.
Südlə gələn sümüklə çıxar.
Südlü inək ol, vur dolu sərnici dağıt.
Südlü qoyun sürüsündən ayrılmaz.

Sonuç ve Değerlendirme

Alman dilində qida məhsullarının adlarını ehtiva edən çoxlu frazeoloji vahidlər mövcuddur. Yeməklə bağlı bu cür müxtəlif dil ifadələri, məncə, adi almanların gündəlik həyatında yemək prosesinin, yemək bişirmə və yemək rituallarının böyük əhəmiyyətindən xəbər verir. Frazeoloji vahidlərin mənşəyini və semantikasını təhlil etməklə insanların tarixindən, mədəniyyətindən və məişətindən çoxlu maraqlı faktlar aşkar etmək olar. Bəzi frazeoloji vahidlər rus dilində sinonim uyğunluqlara malikdir, digərləri isə alman dilinə xasdır.

Bir sözlə deyimlər, həqiqətən xarici dil öyrənmə və öyrətmənin çox çətin bir sahəsini təşkil edir, çünki tərifinə görə deyimlər ümumi mənasını tərkib hissələrinin mənasından müəyyənləşdirmək mümkün olmayan şərti ifadələrdir.

Məqalədə qida sahəsində frazeologizmlər nəzərdən keçirildi. Təzadlı frazeologiyaya, xüsusən də alman və Azərbaycan dillərində frazeologizmlərin və onların istifadəsinin müqayisəsinə diqqət yetirildi.

ƏDƏBİYYAT

Aslanova U. Privativ frazeologiyanın üslubi xüsusiyyətləri. Loqos. Bakı. Elm. 1997. 160 səh.

2. Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları, Bakı, "Maarif", 1978.

Alman və Azərbaycan dillərində frazeoloji çoxmənalılıq və frazeoloji variantlıq / Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 87-ci ildönümünə həsr olunmuş I Beynəlxalq elmi konfrans. Bakı: BSU, 2010, s. 24-29

BURGER, Harald. Phraseologie: Eine Einführung am Beispiel des Deutschen. 4. Berlin: Erich Schmidt Verlag, 2010. 239 S. ISBN 978-3-503-12204-2.

Frazeoloji vahidlərin ekspressiv-üslubi xüsusiyyətlərinə görə tipləri // Elm və cəmiyyət. Bakı: BSU, 2005, № 2, s. 48-51

Brockhaus, Zitate und Redewendungen. Band 27. 20., überarbeitete und aktualisierte Auflage. Leipzig/Mannheim, 1999 RUHƏNGİZ RAİQ QIZI ABDULLAYEVA

MÜASİR ALMAN VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ KOMPARATİV FRAZEOLOJİ BİRLƏŞMƏLƏRİN STRUKTUR-SEMANTİK TƏHLİLİ 5714.01 – Müqayisəli-tarixi və müqayisəli-tipoloji dilçilik.Avtoreferat
https://cyberleninka.ru/article/n/ispolzovanie-frazeologizmov-v-ustnoy-i-pismennoy-rechi-na-materiale-hudozhestvennyh-proizvedeniy
https://www.de/geolino/redewendungen/4483-rtkl-redewendung-milchmaedchenrechnung
https://www.dw.com/de/13-deutsche-redewendungen-%C3%BCber-das-essen-und-kochen/

Т. КАСЫМБЕКОВДУН ТАРЫХЫЙ РОМАНЫНДАГЫ АЯЛЗДАРДЫН ОБРАЗЫ

Жамила БОКОЕВА *

Аннотация: Кыргыз аялдарынын коомдогу орду, кадыр-баркы жана милдети “ Манас” эпо су баш болго элдик оозеки чыгармачылыктын бардык түрлөрүндө мыкты сүрөттөлүп келген. Кылымдан кылымга өтүп келген улуттук каада-салт, нарк- насилдеribиз коом өзгөргөн сайын өзгөрүүгө дуушар болуп, “жетимиш жылда—жер жаңы, элүү жылда —эл жаңы” дегендей унутта калып бара жаткандай. Биздин өтмүшүбүздөгү күнүмдүк жашоо тарзын көркөм чыгармалар, өзгөчө тарыхый көркөм чыгармалардан окуп билүү зарылдыгы бар. Аларды бир гана окуп тим болбостон, анализге алып, андагы көркөм образдарды кийинки муунга талдап берүү бүгүнкү күндөгү адабиятчылардын милдети. Бүгүнкү күндө коомдо аялзатынын кордолушу, аларга карата зордук-зомбулук же болбосо тескерисинче кыргыз кыздарынын коомго жат, ыплас иштери кайдан чыкты, кайдан келди деген суроо жаралбай койбойт. Ар бир коом өзүнүн өтмүшүнүн жакшы жактарын улантып кетүүгө милдеттүү. Дал ушундай максат менен 75 жылдык кыргыз турмушун чагылдырган Т. Касымбековдун “Сынган кылыч” романындагы аялдардын орду, баркы- баасы жана милдеттерин, бүгүнкү күндө жаштарга үлгү боло тургандай мыкты сапаттарын ачып берүү макалабыздын негизги максаты болду. Макалада романда кездешкен бардык айым каармандар тизмектелип, ар биринин образдарына кыскача токтолдук.

Түйүндүү Сөздөр: *Т. Касымбеков, “Сынган Кылыч”, Аялдар Образы, Каада-Салт.*

The Image of a Woman in T. Kasymbekov’s Historical Novels

Abstract: The position, dignity and duty of Kyrgyz women in society have been well described in all types of folk art, including the epic "Manas". Our national traditions and values, passed down from century to century, are subject to changes as society changes, and it seems that they are being forgotten, as it is said, "in seventy years, the land is new, in fifty years, the people are new." There is a need to learn about the daily life of our past in works of art, especially historical works of art. It is the task of today's writers not only to read them, but also to analyze them and analyze their artistic images for the next generation. In today's society, the question of where the abuse of women, violence against them, or vice versa, the immoral and dirty deeds of Kyrgyz girls came from, does not arise. Every society is obliged to continue the good aspects of its past. The main goal of our article was to reveal the place, value and duties of women in Kasymbekov's novel "Broken Sword", and their excellent qualities that can serve as an example for young people today. In the article, all the female characters in the novel are listed, and we briefly touched on the images of each of them.

Key Words: *T. Kasymbekov, "Broken Sword", Women's Image, Traditions.*

Кіріспе

Адабиятта аялдардын образы кылымдан кылымга өтүп кийинки муундун көз карашына, билимине, ошондой эле автордун оюна, идеясына жараша өзгөрүп турат. Кыргыз адабиятын аялдын образысыз элестетүү мүмкүн эмес. Чыгарманын башкы каарманы болбосо да, ал окуяга кандайдыр бир өзгөчө мүнөз алып келет. Анын сулуулугу, сүйкүмдүүлүгү, бай руханий дүйнөсү искусство адамдарын дайыма шыктандырып турат. Акын-жазуучулар тарабынан жаралган татынакай аял образдары азыр да окурмандардын жүрөгүн козгоп келет. «Манас» эпосу башында турган («Эр Төштүк», «Кожожаш», «Эр Табылды», «Курманбек», «Жаныш-Байыш», «Жаңыл Мырза» жана башка) эпостордон баштап бүгүнкү күнгө чейин жазылып келе жаткан адабиятыбыздын мыкты үлгүлөрү буга мисал. Ал эми тарыхый романдардагы аялдардын образы аркылуу кыргыз элинин күнүмдүк жашоосундагы аялдардын ордун, алардын дүйнө таанымын, алар жасаган иш-аракеттер аркылуу элдик каада-салттарыбызды, кол өнөрчүктү, улуттук тамак-ашыбыздын жасалышы, маанисин окуп үйрөнүүгө мүмкүн. Ошондуктан ар бир доордо жаралган көркөм адабияттын ар бир образына, анын ичинен аялдардын образына өзгөчө талдоо зарылдыгы бар.

“ Сынган кылыч ” к ы р г ы з эл ж а зу у ч у су, К ы р г ы з Республикасынын Баатыры Касымбеков Төлөгөндүн тарыхый романы. Романда, Орусия империясынын

* кандидат филологических наук, старший преподаватель кафедры «Иностранных языков» Кыргызско Турецкого университета «Манас», г. Бишкек, тел.: + 996-705 158265, e- mail: camila.bokoyeva@manas.edu.kg

DOI :10.30546/100981.2024.052

Түркстанды учурдагы Орто Азияны басып алышындагы айрым жергиликтүү башкаруучулардын ойногон ролун, калктын көтөрүлүшүн усталык менен талдап берет. Бул роман кыргыз элинин улуттук тарыхындагы өзүнчө бир доор - Кокон хандыгы мезгилиндеги элдин коомдук абалын көркөм сүрөттөгөн тарыхый роман. Чыгармада айрым коомдук өнүгүүнүн терең катмарларына жасалган тарыхый экскурстарды эске албаганда да, Алим хан такка олтурган 1801-жылдан Исках-Болот хан даргага асылган 1876-жылга чейинки 75 жыл ичиндеги элдин башынан өткөн окуялар чагылдырылган [1]. Жалпысынан романда эркек каармандар басымдуулук кылат. Бирок жогоруда айтылгандай романдын негизги максаты кыргыз элинин 75 жылдык тарыхындагы башынан өткөргөн саясий турмушун чагылдыруу болгондуктан, башкаруучулук иштери Курманжан датканы эске албаганда эркектерге таандык, эркек каармандардын басымдуулугу да ушуга байланыштуу. Кыргыз элинин жашоо турмушунда ар дайым “Ата—аска-зоо, эне—боорундагы булак” —деген принцип бекем сакталып келген. Эркек киши аска-зоо сымал коргоочу, башкаруучу, туу катары каралган. “”Эр жигит—эл четинде, жоо бетинде”, “Журт тиреги — эр жигит” ж.б.у.с. макаллакаптарыбызды далил катары айтууга болот. Ал эми аялзаты ар дайым өмүрдүн булагы, үйдүн куту, береке, ырыскы, жылуулук, сулуулук, тазалык, аруулук, акылман, айкөл, гумандуу, кечиримдүү ж.б.у.с. түшүнүктөр менен ассоциацияланып келген. Булардын бардыгы дүйнөгө кеңири таанылган «Манас» эпосунан баштап, Айтматовдун дээрлик бардык чыгармаларында аялдардын образы менен гана ачылып турган. [2, 252-б].

Кыз баланын төрөлүшүнөн баштап, анын бой жетип турмуш куруп, үй-бүлөгө, жубайына карата мамилеси, элине карата камкордугун романда кездешкен каармандардын образдары аркылуу көрүүгө болот. Алсак, кыз баланын төрөлүшүнө байланыштуу эпизод календер менен Исхактын кара алачыктын жанынан өтүп бара жатып кокусунан кабылып калган улгайган зайыптан 2 күндөн бери толгоосу кармап, бечара кедейдин аялынын төрөй албай жатканын угат. Календер таягын карматып, өзү сыртта кудайдан аялдын аман-эсен бошонуп алуусун тиленип, аңгыча ичкериде ыңаалаган ымыркайдын үнү жана эшикке кырк жылкы деп сүйүнчүлөп чыккан зайыпка чөнтөгүнүн түбүнөн тапкан бир мири күмүш теңгесин берет *Кара алачыкка кириште. Календер оң капшытка отурду. Исхак этегине тизе бүктү. Кана, эми, айланайындар, атын бирдеме деп коёлу, —деди туугузган зайып. —Ыя, аты Адаш болсунбу? Эптеп көп ичинде адашып эсен жүрсүн... Календер башын чайкады: Баланын атын тилек менен, умут менен коюу лазим. Ойго келгендей коё беришке болбойт. Жакшы коюш керек баланын атын. Көп ичинде эптеп эле күн көрүп, адашып эле жүрбөсүн. Көп ичинен өз жолун таап жүрсүн, өз ордун, өз сыйын таап отурсун, бактылуу болсун. Мен ушундай тилек кылдым, кызым. Чүрпөңдүн аты Бакбүбү болсун! Оозуңузга май, атаке, айтканыңыз келсин, — деди жаңы көздүн энеси* [3, 365-б.]. Романда календер жер кыдырып жүргөн диний кадырлуу адам. Анын айткандары жана кылгандары эң туура жана талашсыз. Календердин образы аркылуу кыз бала же уул бала деп бөлбөстөн “*баланын атын*” деп бирдей караганын жана кыз баланын да көп ичинен өз ордун таап, бактылуу жашасын деген тилегин көрөбүз. Бул тилек жалгыз календердин эмес, календердин образы аркылуу жалпы кыргыз элинин календердей акылман адамдардын образын берет. Бакбүбүнүн окусынан кийин жашы боюнча 15 жаштагы секелек кыз деп берилген Сарыбайдын кызы Кундуздун образына токтолууга болот. Кундуз Сарыбай менен Сүйүмкандын жалгыз кызы. Сүйүмкан Сарыбайга кайрылганда ар дайым Кундуздун атасы деп кайрылат. Сарыбай бүркүтүнө көзүн чукутуп алгандан кийин, анын көзүнө сарсанаа болуп жүргөн зайыбына ... *Менин алым бул болсо, сен шөмтүрөп, көзүңдүн жашын тыялбай жүрсөң, жалгыз кыздын күнү эмне болот. Күйпүл болуп, жүдөп, басынып кетпейби? Ошону кара. Менин көзүм да ошол, жүзүм да ошол кыз, [3, 365-б.]*—деп берген эпизоддон эле Кундуздун ал үйдөгү кадыр-баркын билүүгө болот.

Андан тышкары 15 жаштагы Кундуздун кыздар менен эшикте ойноп жүргөн учурлары романда бир канча жолу кезигет. Андан соң Кундуз балакатка жетип, суйкайган сулуу кыз болду деп баса белгиленет, анткени Домбунун кунун кууп келген Насирдин бектин 4-аялы болуп кеткен эпизод абдан кеңири сүрөттөлөт. Кундузду алганы келген Насирдин бектин жигиттерин да автор зөөкүрлөр деп берет. Андай аталганын себеби да Кундуздун каалоосу жок, зордоп алып кетип бара жаткандыгы болду. Болбосо романда кыздарды турмушка узатуу салты, кыздардын макулдугу романда абдан позитивдүү маанайда берилген. Зордоп алган Насирин хандын 4-аялы Кундуз деле ханына болгон мамилеси Насирдиндин доорунун бүтүп, хандык шарапатынын акыркы күнүндө автор тарабынан атайын Кундуз айымдын талак сураганы жана анын баласынын теги башка, атасы башка деп айттыртарын [4,175-б.] жана анын себеби да баласынын өмүрүнө кооптуу болбосу үчүн жасарын айтат. Бирок чындап келгенде балким Кыргыз айым ыгы келген күнү жети атасынын хан экенин айтармын деп билдирер эле. Жогоруда берилген фразаларга караганда Кундуз айым анын атасы Насирдин-хан болгондугун каалабагандыгын билдирет. Демек, зордоп алган жарынын эч качан күйүмдүү жана ишенимдүү болбой тургандыгы кундуз айымдын образы аркылуу берилген. Романда кыргыз кыздарынын, айымдарынын образдары өтө кылдат жана абройлуу, позитивдүү берилгендигин байкадык. Мисалы, чыгармада токол катары алынган жалгыз эле Кундуз эмес экендигин эске сала турган Карача таркандын кызы Солойко тууралуу сөз кылуу абзел. Бирок Солойкону зордоп эмес өз каалоосу менен Көлдөйдүн байбичеси (кызга күйөө болчу адамдын) Толу бийке ордодон алып келет. Ал эпизоддо Солойконун өз каалоосу менен келгени төмөнкүчө сүрөттөлөт: *А бир күлтүйгөн кара кыз эч көңүл бурбагандай, санына кыжырлана жанып ийик ийрип, кыйгач отурганы бойдон отура бериптир дейт. Толу бикенин көзү чарпыганын байкапбы, не тилин түшүнө калганбы, ал кара кыз отурганынан жазылбай: «Сулуу десеңиз, алдыңызда турат, тизилген байкуштардан алыңыз, а тектүү десеңиз мени алыңыз...», дейт. Ырас, сулууну көрүп ал, тектүүнү сурап ал! «Ие, кимдин кызысың?!...» деп сураган экен Толу бике. «Мен, — дейт тиги дымактуу, — Карача таркандын кызымын!» «Э, болду, сиңдим турбайбы, мен ушу кызды алдым...» деп, аты Солойко экен, колунан жетелеп чыгып кетиптир Толу бике»* [4, 168-б.]. Келиндин үй-бүлөдөгү ордун мыкты сүрөттөгөн эпизод катары Темирдин келинчеги Теңирбердинин келинин айтууга болот. Кыргыздарда үй-бүлө деген абдан ыйык катары сезилип, бүлөнүн бузулушу көбүнесе жамандык менен гана байланыштуу болгон. Темирдин кара ашын бергенден кийин салт боюнча Айзааданы Жамгыр (кыздын атасы) алып кетиши керек эле, же болбосо келинге ника кыя турган ылайыктуу киши болсо гана алып калышкан. Жогорудагы эпизоддо Теңирберди уулум Темирден айрылсам да, келинимен айрылбайм деп, алып калуунун жол-жобосун ойлонот. Эпизод да курч драмалуу сүрөттөлөт. Акыры Темирдин иниси ошол жылы он экиге чыгып балакатка толо турган Болотуна ника кыйдырам деп чыгат.

Ошол учурда катуу талаш жаралат, Бекназар баатыр салт деп эле жаштардын тагдырын бузбоого чакырып, акыры Айзааданын пикирин укмай болушат. : “...— *Арбакты сыйлайм. Артында калган атасын, энесин капа кылуу мага кыйын. Атам чын көңүлү менен мага уруксат кылса кылсын. Кылбаса буларды боздотуп, туруп кете бере алмбы?!. Теңирберди:— О, айланайын, каралдым!.. — деп бакырып жиберди. Жамгыр күлботодой кубарып кетти.— Бирок, атам мени кичине балага ника кыям дебесин. Кичине бала Темирдин бир тууганы болсо, менин да бир тууганым болбойбу? Бир тууганымдай, атүгүл баламдай көргөн боорума ника кыям дегенди койсун! Мен кетпейин. Чачымды желкеме түйүп, тебетей кийип, Темиринин ордуна Темир болуп калайын. Катуу жумушун капшырып, жумшагын жууруй кармап, ак кызматын кылайын. Кичине бала өсөр, керилип жигиттик дооруна жетер. Өзүнө ойлош, өзүнө бойлош колукту табышып,тоюн тойлошуп, ага болуп жүрөйүн, агасынын ордун*

жоктотпоюн. Ошондо атамдын көңүлү жибир...Кишилер Айзааданын кебине таң болушту. Теңирберди да, Жамгыр да үңкүйүп отуруп калды.— Айтарым ушул. Атам мунумду эп көрбөсө, анда атама мен таарынам, мен капа болом. Турам да кете берем... Алдымда кызыл камчы турмактан өлүм өзү туура тосуп жатсын, мен ошого тике карап кете берем. Өлүм бактуунун багын алат, шордуунун шорун алат...” [3,189-б.]. Берилген эпизоддон Айзааданын пикири аркылуу келиндердин үй-бүлөдөгү орду, мааниси мыкты сүрөттөлүп берилген. Албетте кыргыз турмушунда бардык эле учурларда аялзатынын сөзү сөз болуп турган, билгенин кылган дегенден алыс болуу керек. Кыргыздарда каада-салт бардык учурларда биринчи болгон, ал эми каада-салтыбыз да ушундай турмуштук кырдаалдардын негизинде кашкөй адамдарыбыздын чечими менен адатка айланып, салт болуп кеткен да. Айтайын дегеним ошол эле Айзаада Темирге да салты-наркы менен чыкпай качып келип, Темирден жесир калгандан кийин уруулаш кайын иниси Эшим менен айылынан качып Султанмаамыт менен Ак Эркеге жолугуп, алар буларды бала кылып асырап, элге той берип журт кылып алат. Кызыгы Султанмаамыт да учурунда Ак Эркени казактан алып качкан экен (албетте Ак Эркенин каалоосу менен бирге качып чыгышат. Себеби, казактарга жуучу жиберсе да Ак Эркени бербесин, калынды көп сурары болгон). Бирок бата менен эл көгөрөт, жамгыр менен жер көгөрөт дейт эмеспи, балким ата-эненин ыраазычылыгы менен болбогондугу, ата-энеси, эли-журтунун батасын албагандын акыры жакшы болбойт дегендей автор ишаарат кылганбы, билбейм, айтор эки окуя тең бирдей: Султанмаамыт менен Ак Эрке кырк жыл күтүп балалуу болбой, Эшим менен Айзааданын бактысы да көпкө узабай, Айзаада кайрадан кара кийип экинчи жолу жесир калат. Дал ушуга шайкеш башка бирөөгө кудалап койгон кызга көзү түшкөн Көлдөй бийдин Жибекти алгандагы окуя жогоруда айтылгандарды жообун берип тургансыйт. Анткени, бирөөнүн кудалаган кызына көз артуунун акыры же өлүм менен же Көлдөй бийдин сунушундай: «*Кыз тоюн токтотпойбузбу?» дейт экен Көлдөй бий. «И? Неге?» дешпейби?! «Кызыңарга көңүлүм түшүп калды...» дейт. «О-о, көркө кимдин көзү түшпөсүн?! Көз түшсө эле тойду токтото бермекпи?!» деп калышпайбы?! «Күйөө тарапка калыңын кайтаралы — үч эсе, кыз тарапка калың берели — үч эсе. Буга кошумча ар бир тарапка үчтөн төөгө жүктөлгөн өлүү дүйнө, буга кошумча эки орточуга жасалгалуу эки жорго!» дептир Көлдөй бий. Кимди азгырбайт ушунча мал, ушунча мүлк?! «Ыя, сүйлөшүп көрөлүчү...» дешпейби, түшкө жакын эле той токтойт*.” [4, 314-б.] аяктачу экен. Эч кимдин ичин оорутпай, эки тарапты бирдей ыраазы кылып, алтургай ала турган кыздын да көңүлүнө карап “*Кыз не демекчи?! Котостун мамалагындай түркөйдөн иренжип отурса өзү — ичи жымырайт*! [3, 423-б.]” үйлөнгөн экен. Ал эми романда эркелеп жашаган Бекназар баатырдын “эркe катыны” же “эркек катыны” атаккан Каныштын образы кыргыз айымдарынын эркин, эркектен кем калбаган, ошол эле учурда эринин сүйүктүү жары катары сыпатталат. Кыргыз айымдарга тиешелүү болгон дасторкондун берекесин Каракаш айымдын образынан көрүүгө болот: “*Каракаш айымдын дасторкону адаттан тыш толо болду. Түркүн боёлгон кант,жайдын күнү дүйүм мөмө, бышкан керчөө, муздаган казы, жал, ысык куйрук-боор, кыпкызыл кашкары токоч, түрдүү ширин даам жайнап жатты. Кол чаначта мейиз кошуп ачыткан кымыз, кытай чыныда сары шербет, койкойгон күмүш көөкөрдө кымыздан бөлгөн чагырмак мелтиреп тунуп турду*” [3, 265-б.]. Андан тышкары Каракаштын уз айым экенин чагылдырган эпизод—Бекназар баатырга жабылган ак быязы камзол: “*Чын эле камзол кунда жок камзол экен. Ак тайлактын жүнүнөн таза кылдап, бордоп, эришин, аркагын оң-тетири талдыра өзүнөн үлбүрөгөн чийин, түр чыгарып согулган. Тигишин ак жибек менен кежиген. Тик жака, жакасынан ылдый так белине дейре кыдырата түймө. Кулкишинин көзүнөн от чыгып кетти. — Агаңдын жыйган дүйнөсүнөн эмес, —деди Каракаш айым, — бу тырмагымдан чыккан буюм, жаман да болсо жакшыдай көрүп, жыртып кой, кайним*” [3, 455-б.].

Каракаш айым бир гана аялдык сапаты эмес, адилеттүүлүк, калыс, акылмандык сапаты менен да Толу бикеден кем калышпаган образ. Чыгармада Абил бийдин зайыбы Каракаш айымдын образы чыныгы кыргыз айымдарга тиешелүү болгон бардык мыкты сапатты камыган төрт тарабы төп келишкен жана мыкты иштелген образдардын бири. Андан соң Курманжан датка энебиздин образына кайрыла турган болсок, романда Курманжан датка айым кайраттуу, сабырдуу, акылман, көрөгөч, каадалуу кыргыз айымдарынын образын ачып берген. Романда Курманжан датканын образы өзүнчө талдоо, өзүнчө анализге татый турган тарыхый каарман. Жогоруда берилген романдагы образдарды талдоо менен кыргыз элинин жашоо турмушунда айымдардын ордун, баркы-баасын, алардын эркектерден кем калышпаган акылмандыгын, баатырдыгын ачып берүү болду. Себеби, бүгүнкү күндүн орчундуу маселесине айланып жаткан кыз баланы кордоо, кыздарга карата зомбулуктун күч алгандыгы, өзгөчө кыздардын ой-боюна койбо ала качууну салтынын кыргыз турмушунда мурда-кийин кездешпеген көрүнүш экендигин, мыкты тарыхый романдын негизинде ачыр берүүгө далалат жасадык. Аялдардын образын ачып берүү үчүн романдын баштан-аяк сыдырып, андагы орчундуу аялзатынын образынын бирөөсүн да калтырбай анализге алууга аракет кылдык.

Адабияттар

1. Сынган кылыч, URL: https://ky.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D1%8B%D0%BD%D0%B3%D0%B0%D0%BD_%D0%BA%D1%8B%D0%BB%D1%8B%D1%87 (кайрылуу датасы: 20.08.2023).
2. Бокоева Ж. Т., Ногойбаева К.А. Жазуучу Топчугүл Шайдуллаеванын айрым аңгемелеринде аялдар образынын чагылдырылышы / Ж.Т. Бокоева, К.А. Ногойбаева // БМУ Жарчысы. 504 № 2 (64) 251-259. DOI: 10.35254/bhu
3. Касымбеков Т. Сынган кылыч: Тарыхый роман / Т. Касымбеков. Б.: Кыргызстан, 1998. 712 б.
4. Касымбеков Т. 8 томдон турганчыгармалардын жыйнагы. III том. Сынган кылыч. Эрегиш. Экинчи китеп / Т. Касымбеков. Б.: Бийиктик, 2012.388-б.

KIRGIZ ŞAİR MENDİ MAMAZAİROVA'NIN VATAN TEMALI ŞİİRLERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Ayşe ŞENER [*]

Özet: Kırgız şair Mendi Mamazairova, Sovyet döneminden günümüze kadar verdiği eserlerle Kırgız edebiyatının güçlü kalemlerinden biridir. "Kırgız El Akını" ünvanına sahip Mamazairova, küçük yaşlardan itibaren edebiyat ve şiirle ilgilenmiştir. Eğitim hayatı ve yeteneği yazarın kalemini besleyen unsurların başında gelmekle beraber eşi ünlü yazar Colon Mamıtov'un bu sürece etkisi de mühimdir. Hikâye, şiir ve tiyatro türlerinde eser veren Mamazairova özellikle şiir türünde eserleri ile öne çıkmıştır. 1975'te yayımlamaya başladığı ilk hikâyelerinden itibaren Kırgız toplumunun kültürel, siyasi ve sosyal hadiselerini eserlerinde konu edinen Mamazairova'nın yazarlık anlayışında Kırgız toplumunun özgürlüğüne duyduğu bağlılık ve vatan sevgisi büyük rol oynamaktadır. Bu amaçla yazdığı ve Kırgız kültürü, tarihi ve sosyal yaşantısını önceliediği eserleri çalışmanın ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Çalışmada yazarın 2009 yılında Bişkek'te yayımlanan *Tur Uluu Curt* adlı şiir kitabında yer alan vatan temalı şiirleri irdelenmiştir. Şair, bu kitapta yer alan şiirlerinde vatan kavramını bir bütün olarak değerlendirmiş, vatanın bağımsızlığını koruma ve vatan için mücadele, tarihte yaşanan savaşlar ve kayıplar için üzüntü, kazanılan zaferler çerçevesinde vatan sevgisini ifade eden şiirler kaleme almıştır.

Anahtar Kelimeler: *Kırgız Edebiyatı, Kırgız Şiiri, Mendi Mamazairova, Vatan.*

A Review on the Patriotic Themed Poems of Kyrgyz Poet Mendi Mamazairova

Abstract: Mendi Mamazairova, a prominent figure in Kyrgyz literature, has produced a body of work spanning from the Soviet era to the contemporary period. Mamazairova, who has the title of "Kyrgyz El Akhin", has been interested in literature and poetry from an early age. Her educational background and talent are among the primary factors that nourished her pen, alongside the significant influence of her renowned spouse, the writer Colon Mamıtov. Across various literary genres, including stories, poems, and theatre, Mamazairova has particularly distinguished herself in poetry. Mamazairova's commitment to the freedom of the Kyrgyz society and her love of homeland play a major role in her understanding of authorship, which has been the subject of the cultural, political and social events of the Kyrgyz society since her first stories began to be published in 1975. Her literary perspective is deeply rooted in her commitment to the freedom of Kyrgyz society and her fervent patriotism. This study focuses on Mamazairova's collection of patriotic poems from her poetry book titled *Tur Uluu Curt,* published in Bishkek in 2009. In this collection, Mamazairova explores the notion of homeland comprehensively, addressing themes such as safeguarding national independence, the struggle for the homeland, lamentation for historical wars and losses, and the celebration of patriotism through victorious moments.

Key Words: *Kyrgyz Literature, Kyrgyz Poetry, Mendi Mamazairova, Homeland.*

Giriş

Mendi Mamazairova, 1943 yılında Kara-Suu'nun Konur Caz köyünde doğmuştur. 1965'te Kırgız Devlet Üniversitesi'nde Filoloji Fakültesi'nden mezun olan Mamazairova ilerleyen yıllarda öğretmenlik, habercilik olmak üzere çeşitli görevlerde bulunmuştur. Edebî hayatına ise 1975 yılında çıkardığı hikâyelerinden oluşan *Nöşör* (Yağmur) adlı kitabı ile giriş yapan Mamazairova, 1979'ta *Salamatsıñbı, Kün!* (Merhaba Güneş/Gün) adlı şiir kitabı, 1980'de *Caydın eñ, ışık (carık) künü* (Yazın En Aydınlık Günü) adlı hikâye kitabı, 1985 *Ak Kanattuu Çabalekey* (Ak Kanatlı Kırlangıç) adlı povest ve hikâyeleri, 1988'de roman, povest ve hikâyelerinden oluşan Turumtay (Bozdoğan) adlı kitabı, 2000'de *Kaygıdan turguzdum saga bir estelik* (Üzüntüden Sana Bir Heykel Yaptırdım) adlı şiir kitabı, 2004'te *Turumtay* (Bozdoğan) roman ve hikâye, 2007'de *Eneler Ünü* (Annelerin Sesi), 2007'de *Cañgak Gülü* (Ceviz Çiçeği) povestler, *Taarıngan şaar* (Küsen Şehir) adlı şiir ve poeamaları, 1987'de *Naristege Arnalgan Hrizantema* (Bebeğe Armağan/İthaf Edilen Kasımpatı), 1992'de *Appak ayal aydan kız* (bakustun ak köynögü) (Tertemiz Kadın Ay Gibi Kız-Bakuş'un Ak Elbisesi) trajedisi, 1993'te *Kımguut tüşkön bir keçte* (Karanlık Bir Akşam) draması (Aamatov, vd. 2008: 384-385) gibi şiir, hikâye, tiyatro olmak üzere çeşitli türlerde eserler vermiştir.[1]

[*] Dr. Öğr. Üyesi, Kırklareli Üniversitesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, senerayse13@hotmail.com. ORCID: 0000-0002-1157-4187, Kırklareli/Türkiye.

[1] A. Egemberdiyeva yazarın başlangıçta nesir türü ile daha yakından ilgilendiğini ancak sonrasında şiire ciddi olarak yöneldiğini ifade eder. Ona göre bu yönelimin yazarın eşi ünlü şair Colon Mamıtov ile ilgisi bulunmaktadır (2012: 232).

DOI :10.30546/100981.2024.053

Çalışmanın örneklemini oluşturan ve yazarın 2009 yılında yayımladığı *Tur Uluu Curt* şiir kitabı ise 'yazarın geçmiş ve günümüzdeki toplumsal, ekonomik ve kültürel meseleleri ele aldığı eseridir' (Osmonova, 2023: 175). Tarihi süreçte kendiliğini var etme mücadelesi veren Kırgız toplumunun özgürlük ve vatan sevgisi Mamazairova'nın da temel meselesi olmuştur. Ayrıca eserde yazarın Kırgızların tarihî geçmişini ele aldığı şiirleri yer alır. Yazar, bu şiirlerin yanı sıra Kırgız ve Kazak toplumunun sanat dünyasının önde gelen şahsiyetlerinden Cengiz Aytmatov, Colon Mamıtov, Süyünbay Eraliyev, Cunay Mavlyanov, Süymönkul Çokmorov ve Muhtar Şahanov gibi kişilere ithaf şiirlerine de yer vermiştir.[2] Çalışmada ise şairin *Tur Uluu Curt* kitabındaki[3] vatan temalı şiirleri incelenmiştir. Çalışma, nitel araştırma yöntemlerinden içerik analizi yöntemi ile oluşturulmuştur.

1. Mendi Mamazairova'nın Şiirlerinde "Vatan"

Vatan kavramı, Türkçe Sözlük'te "yurt" ile karşılanmaktadır. Yurt ise "Bir halkın hâkim olduğu üzerinde yaşadığı, kültürünü oluşturduğu toprak parçası; memleket" şeklinde tanımlanmaktadır (URL-1). Kırgız Türkçesinde ise vatan kavramı "meken" ve "curt", "ata curt" "ata meken" gibi kelimelerle karşılanır. "Curt" kelimesi Kırgızca-Türkçe Sözlük'te "Göçüp gidilmiş, terk edilmiş yer, oba, yurt; Yurt vatan, ülke, memleket; oba, halk, ahali" şeklinde tanımlanmıştır (URL-2). Kelime konargöçer yaşam tarzıyla ilgili olarak yaşanılan yeri ifade etmek adına kullanılmasının ardından sonraki dönemde "halk, millet ve memleket" anlam alanlarını da kazanmıştır. Nitekim söz konusu ifade günümüzde 'Kırgızistan'ı ve Kırgızların oturduğu yerleri ifade etmek üzere' kullanılmaktadır (Özünlü, 2014: 174). Ata curt aynı zamanda baba evini de ifade etmektedir.[4]

Kırgız yazar Mendi Mamazairova, şiirlerinde vatan kavramı ile ilişkili olarak "Uluu Curt", "Ata Curt", "Meken" ve "Ata Meken" gibi kavram alanlarını kullanmaktadır. Kavramların şiirlerdeki anlamı sözlük anlamı ile benzerdir. Yazarın "Uluu Curt" ile halkı; "Ata Curt" ile ise Kırgızların yaşadığı toprakları kastettiği anlaşılmaktadır. Zikredilen ifadeler Kırgız kültür ve zihniyetinin yansımasını vermektedir. Anadolu'da "Ana" olarak nitelenen vatan, Kırgız kültüründe ve Mamazairova'nın şiirinde "Ata" ile nitelenmektedir. Bu hususta Anadolu Türklerinin ata topraklarından ayrılarak Anadolu'ya gitmeleri ve bu sebeple ilk yerleşim yerinden kopuş ve dolayısıyla Anadolu'da (Anadan) türeme ve mesken tutma etkilidir. Ata topraklarını mesken tutan Kırgızlar ise vatan için "Ata" kavramını kullanmaktadır. Bu hususta Kırgızlardaki ataerkil aile yapısının[5] etkisi olduğu düşünülebilir. Koruyucu ruh anlamında da kullandıkları (Dıykanbayeva, 2016: 46) ata kavramı ile vatanın nitelenmesi ayrıca önem arz eder. Ata ruhuna duyulan saygı ile vatana duyulan saygının bütünleştiği görülmektedir. Nitekim ata yurt ve vatan kavramları insanoğlunun kutsal yaşam kaynağını ifade etmektedir (Cumaliyev'den naklen Özünlü, 2014: 173). Bu anlamlar ışığında çalışmada yazarın vatan temasını ele alış biçimi belirlenen başlıklar halinde irdelenmiştir.

1.1. Vatan Sevgisi

Mendi Mamazairova vatanı eşsiz uçsuz bucaksız bir yer olarak betimlemiştir. Vatana dair sevgisini tabiat unsurları ve vatan toprakları üzerinden veren şair, "Biz" şiirinin son dörtlüğünde:

Ata Curttay tuugan cerdey,	Ana Vatanım gibi memleketim gibi,
Eç cakta cok üyübüz.	Hiçbir yerde yok evimiz.
Biz ketsek da cer üstündö,	Biz bu dünyadan gitsek dahi,
Kala berer süyüübüz...	Kalıverir sevgimiz

[2] A. Egemberdiyeva bu şiirlerin Kırgızlar için önem arz eden kişilere değil, yazarın ferdî yaşantısı için anlamlı kişilere yazılmış olmasının kitapta yer alan şiirlerin gücüne zarar verdiğini ifade etmektedir (2012: 233).

[3] Çalışmada yazarın şiirlerinden verilen alıntılarda yalnızca sayfa numaraları belirtilmiş olup tüm alıntılarda şu baskı esas alınmıştır: Mamazairova, M. (2010). *Tur Uluu Curt*. Bişkek: Turar.

[4] Bk. (Dıykanbayeva, 2013: 142).

[5] Bk. Polat, 2005: 152).

(s.117).

mısraları ile yeryüzünde vatan sevgisinin sonsuzluğunu vurgulamaktadır. Şiirde vatan sevgisini tabiat unsurları ile özdeşleştiren Mamazairova, güzün göç eden turna kuşları ve ilkbaharda açan laleler ile yaşam arasında metaforik bir bağ kurmuştur. Ancak insan, tabiatın bu sonsuz resminin içerisinde yer almamaktadır. Ancak vatana dair duyulan sevgi, yaşam döngüsü gibi devamlılık göstermektedir. İnsan ise ölümlüdür ve kaderinde olanı yaşar. Bu yönüyle şairin vatanı yaratılanların en üstün değeri olarak gördüğü anlaşılmaktadır.

"Tuulgan Cerdin Keçteri" (Memleketin Akşamları) şiirinde de vatan ve tabiat unsurları arasındaki benzerlikten yola çıkan şair, vatan ve gelincik çiçeği arasında bir bağ kurar:

Karegimde kalgan sen, Gözbebeğimde kalan sen,
Kızgaldaktuu kızıl Mekenim Gelincikli kızıl Vatanım.
(s.135).

diyerek vatanın doğa güzelliğine dikkat çeker. Nitekim vatan, uğruna feda edilen canların kanı ile boyanmıştır. Şiirde vatan ve kızıl kavramları arasında metonomik bağ kuran şair, gelinciğin kırmızı rengi ile vatan arasında bir bütünlük ortaya koyar. Gelincik bir bahar çiçeğidir. Kırmızı ve narindir. Gelinciğin renginin kızıllığı vatan topraklarında bağımsızlık uğruna dökülen kanlar, feda edilen canlarla ilişkilendirilmektedir. Gelincik çiçeğinin koparıldıktan sonra solan bir çiçek oluşu bakımından da vatanla benzer mahiyeti dikkat çekmektedir. Nitekim kazanılan zaferler veya bağımsızlığın devamlılığı önemlidir. Vatanın unsurlarına dair herhangi bir tahribat vatanın bağımsızlığını tehdit etmektedir. Dolayısıyla gelinciği korumak ile vatanın bağımsızlığını korumak arasında anlamsal bir bağ öne çıkar. Bağımsız bir vatan tıpkı gelincik çiçeği gibi herkesin hayran olacağı bir görünüme sahiptir. Bir bakıma bu güzellik, vatana karşı konulamaz bir sevgi atfeder. Bu fikri "Eneler Ünü" (Annelerin Sesi) şiirinde işleyen şair, Ata Yurt'u sevmemenin mümkün olmadığını vurgular:

Ey, baldar ay! Ey, çocuklar ay!
Eñ birinçi köküröktü öyügön, İlk olarak yüreği acıtan
Adam barbı, Ata Curtun süybögön? İnsan var mı, Ata Yurdunu sevmeyen?
(s.201).

Bir toplumda vatanını sevmeyen bireylerin olması millî ve manevî değerlere zarar verir. Bu husus ayrıca toplumsal bütünlüğü de tehdit eder. Şair "ey çocuklar ay" diye seslenerek vatanını sevmeyen, çeşitli arzular/hırslar uğruna vatanını satan, vatanını bölen, millî ruhu yok sayan/yok eden kişileri diğer bir ifadeyle mankurtları eleştirmekte ve aynı zamanda toplumsal bir mesaj vermektedir. Şiirinin bütünü değerlendirildiğinde şiirdeki ilk mısralara dikkat çekmek gerekir. Şiir, şairin "erkek değilim, erkeği doğuran anneyim, halkım için evlat yetiştiriyorum" (s.195) sözleri ile başlar. Bu bağlamda şiirde başlangıçtan sonuna değin bir annenin çocuğuna nasihatlerinin sıralandığı görülür. Nitekim bu anne, toplumsal farkındalığı, millî bilinci yüksek bir annedir. Dolayısıyla kendi gibi bir evlat yetiştirmek ister. Anne, kadın ve toprak benzerliği bakımından değerlendirildiğinde şiirdeki üst akıl olarak işlenen annenin vatan kavramı ile de benzer bir anlamı taşıdığını ifade etmek gerekir. Çünkü vatan "sihirli bir dönüşüm ve yeniden doğuş yeri" (Jung, 2003: 22) olarak anne ile özdeşleştirilmektedir. Jung'un ifadesi ile anne arketipi annelik ile ilgilidir ve besleme, büyütme, taşıma, bereket ve besin sağlama gibi özellikleri söz konusudur. Bu yönüyle toprak ve anne arketipi arasında da bağ öne çıkmaktadır. Bir bakıma vatan, anneye benzetilmektedir. Şiire ad olan "annelerin sesi" ifadesi anne ile vatan bütünselliğiyle halkı uyandırmaya yönelik bir anlam taşır. Tıpkı insanın "anılarının ötesinde, fiziksel olarak" içine kaydedilen doğduğu evi (Bachelard, 2014: 45) gibi vatan da kişinin kimliğinin kazındığı bir alandır. Bu kimlik alanı şair için bütücül bir çerçevede alımlanmaktadır. Bu bakımdan Kırgızistan'ı kuzey ve güney olarak aynı önemde ifade eder. Vatanın herhangi bir toprağının bir başkasına üstün veya daha önemsiz olmadığının altını çizer:

Sezimiñe kaydan keldi bölünüş, Hislerine nereden geldi bölünme,
Cürögüñö kaydan keldi buzuk iş, Yüreğine nereden geldi bozuk iş,

Eki közüm-Tündük menen Tüştügüm,
Bir közümdü olup alıp,
Bir karegim soolutuş?
(s.203).

İki gözüm, Kuzey ile Güneyim,
Bir gözümü oyup alıp,
Bir göz bebeğimi solduran.

Kırgızistan'ın her bölgesini aynı önemde gördüğünü ifade eden Mamazairova verilen bu mısralarda geçmişte yaşanan olumsuz durumları okura anımsatır. O, vatan kavramını hem tarihî hem de coğrafî çerçevede işlemiştir. Bu yönüyle şiiri toplumsal belleğin bir aktarıcısı olarak gördüğünü de ifade etmek mümkündür.

1.2. Vatan Tasviri

Mendi Mamazairova, vatan temalı şiirlerinde Kırgızların tarihî görünümlerini ele alırken bir yandan da coğrafî güzelliklerini de betimlemektedir. Kırgızların Yenisey'den itibaren yaşadığı pek çok toprağı ele alan şair, şiirlerde yaşam mekânı olarak Ala-Too, Altay, Yenisey, Soñ Köl, Arstanbap, Sarı-Çelek, Sarı-Özön, Oş, Bişkek gibi kent, yerleşim yerleri ve bölgelerden bahsetmektedir. Şair, vatan kavramını adı geçen mekânlar üzerinden işlemiştir.

a. Ala-Too

Mamazairova'nın şiirinde Ala-Too, Kırgız ruhunu sembolize eder ve vatan kavramı ile özdeşleşir. Türk ve dünya mitolojilerinde dağlar kutsal kabul edilmiş ve de dünyanın kozmik merkezi olarak görülmüştür. Dağ, evrenin yaratıcısının yaşam mekânıdır (Eliade, 2002: 26). Türk kültüründe ise Tanrı'ya yakın mekânlar olarak düşünülen dağlar; Gök Tanrı ile ilişkilendirilmiştir (Kalafat, 1990: 33). Ayrıca dağlar Tanrı dışında diğer kutsal şahsiyetler, cinler, periler, devler gibi varlıkların da uğrak alanı oluşu ile tarih boyu insanların dikkatini çekmiştir (Tanyu, 1973, 75-77). Bu bakımdan hem koruyucu hem de cezalandırıcı özelliği ile öne çıkmaktadırlar (Polat, 2020: 156). Kırgızlarda da benzer öneme sahip olan dağlar ve buna bağlı inanışlar toplumda yer almaktadır. Buna dayalı olarak şiirde Kırgız kimliğinin yansıması olarak Ala-Too imgesi işlenir. Vatan temli şiirlerin birçoğunda Ala-Too imgesi Kırgız'ın kaderi anlamını taşımaktadır. Şair, Ala-Too'nun Kırgız'ın vatanı olduğuna ve Kırgızların onu korumak adına gösterdiği çabaya dikkat çeker. "Tur Uluu Curt" şiirinde Ala-Too'yu korumamanın gelecek için bir ziyan olacağını ifade etmektedir:

Ala-Toomdun başında akak möñgü,
Aktualduu masele boldun bügün.
Seni saktap kalbasak atañ görü,
Kargışına kalaarbız keleçektin.
(s.10).

Ala Dağımın başında ap ak kar,
Güncel bir problem oldu bugün.
Seni korumazsak lanet olsun.
Bedduasına uğrarız geleceğin.

Mamazairova'nın şiirlerinde Ala-Too, heybetiyle, tarihi geçmişiyle Kırgız toplumunun dış olumsuz etkenlere karşı bir kalkan gibidir. "Kim saktayt" (Kim Koruyacak) şiirinde:

Aram oy menen kelgendi,
Kar boroon menen karşı alıp.
Kırgızdın cerin alkaktap,
Ala-Toom turat kaytarıp!
(s.162).

Kötü niyetle yaklaşanı,
Kar fırtına ile karşılayıp
Kırgız toprağını kucaklayan
Ala-Dağım var koruyan.

mısraları ile dağın koruyucu özelliği imlenir. Dağın koruyucu özelliği ile vatan arasındaki ilişki diğer yandan anne kavramını da öne çıkarır. Ülkü Eliuz, anne ve toprak kavramları ile vatan kavramının içsel bir bağdaşım ve etkileşim içerisinde olduğunu, bireysel çözülmeyi engellediği ve böylelikle millî bütünleşmeyi sağladığını belirtir (2010: 64). Mamazairova'da vatanın sonsuzluğuna dair vurgu anne temi üzerinden de işlenmiştir:

..Keñ Ala-Toom... Kırgızga Ene-Atasıñ,
Kalka bolup tübölük kelatasıñ.
Cer cüzündö rasmiy mamleketim,
Ulutumdun taanıtkan tek, atasın.
(s.5).

Büyük Ala-Dağım...Kırgıza anne-babasın
Hep destek oluyorsun ömür boyu.
Yeryüzünde resmî memleketim,
Milletimi tanıtan tek atasın

Yukarıda "Tur Uluu Curt" şiirinden verilen dörtlükte şair Ala-Too ile vatan kavramını bütünleştirmektedir. Şair bu dörtlükte Ala Too ile anne ve baba arasında bir ilişki söz konusudur. Eliuz'un ifade ettiği gibi vatan anne ile ortak bir bilinçdışı özdeşleşme içerisindedir (2010: 64). Dolayısıyla şair sonsuzluğun ve vatan birliğinin vuku bulduğu Ala-Too imgesini anne ve baba kavramları ile anlamlandırır. Aynı zamanda Ala-Too bir kimlik ögesi olarak da kullanılmaktadır. Son mısrada milleti tanıtan tek unsur olarak nitelenen Ala-Too sıradan bir dağ değildir. Mamazairova'nın şiirinde Ala-Too, duyguların da gösterim alanıdır. Kırgız halkının kederi, üzüntüsü, mutluluğu Ala-Too'da yansıma bulur. Eliuz (2010: 66), vatanın kimliğini içinde yaşayan bireylere bağlı olduğunu ifade etmektedir. "Kutsanan bu mekâna bireyden yansıyan izdüşüm, kendi olmaya hazırlayan bütün gücü de birlikte taşır. Birey, yaşadığı her duyguyu, her düşünceyi, her yönelişi bu kutsi mekâna aktarır, yansıtır." Dolayısıyla Ala-Too; Kırgızları kuşatan, sarıp sarmalayan hem bireyin hem de toplumun ifade aracıdır. Mamazairova, eşi ünlü Kırgız şairi Colon Mamıtov'a ithafen yazdığı ve onun ölüm tarihi olan "7 Mart 1988-Cıl" (7 Mart 1988) adlı şiirinde:

Ala-Too başı kaygıdan appak,	Ala Dağ'ın başı dertten apak
Alıstan ıylayt ak başın çappak	Uzaktan ağlıyor ak başını kapatmadan

(s. 52).

mısraları ile Ala-Too'nun karını, acısının bir yansıması olarak tasvir etmektedir. Dolayısıyla Ala-Too'yu, halkın ruhsal bir sığınağı ve ifade alanı olarak değerlendirmek mümkündür. Ala-Too'nun karı ise Kırgızların millî baş giysisi ak kalpak ile ilişkilidir. Ak kalpak Kırgızların kutsal ve millî baş giysisidir. Yukarı asılır, baştan atılmaz (Dıykanbayeva, 2016: 16). Dolayısıyla dağın tepesindeki karlar en yüksekte bulunması ve Ala-Too'nun tepesinde oluşu ile önemlidir. Bu kutsal mekân, Kırgızların bir sığınağıdır. Bir bakıma bu sığınak güzel günlerin habercisidir:

Ala-toomdon köründü ümüttüü nur,	Ala dağımdan göründü umut dolu nur,
Tur, uluu curt!	Ayağa kalk, yüce vatan!
Kötörül, karaylabay!...	Yüksel, boyun eğmeden!...

(s.20).

Yukarıda verilen alıntıda bir bakıma Ala-Too'nun heybeti, varlığı Kırgızların gelecek güzel günlerinin de tezahürüdür. Şair, bu güzel günlere gelene kadar Kırgızların yaşadığı tarihi mücadeleleri de işlemiştir. Ala-Too üzerinden Kırgızların tarihi serüvenini dikkatlere sunduğu "Uluu Ruh" (Yüce Ruh) şiirinde:

Ala-Tooñ	Ala Dağın
Tamırdagı kanda cürüp	Damardaki kanda yürüyüp
Birigip kuralgansıñ Yenesayda	Çoğalarak birleştin (bir araya geldin) Yenisey'de

(s.168).

mısraları ile Kırgızların Yenisey'i vatan tuttuğunu ifade eder. Aynı şiirde tarihte ataların bugüne kadar koruyarak çeşitli mücadelerle savunduğu vatanı korumak adına Kırgız'a Kırgız'ı hatırlatmayı hedefler:

Kırgızım!	Kırgızım!
Keçee sen, şamal-kanat ulut eleñ,	Dün sen, rüzgâr kanatlı millettin,
At menen düynö kezgen bulut eleñ.	At ile dünyayı gezen buluttun.
Ala-Too turagıñdın bir taşı üçün,	Ala-Dağ evinin/yurdunun bir taşı için,
Namıska tike turgan burut eleñ	Namusunu koruyan Kırgızdın.

Aynı şiirin devamından alıntılan bu ifadelerde Kırgızların tarih sahnesindeki serüvenini, varoluş mücadelesini betimlemiştir. Kırgız'a Ala-Too ile, atı ile nasıl var olduğunu ve kendiliğini korumak için ne denli uğraşlar verdiğini hatırlatır. Bu mısralar yazarın kimlik şuurunu ortaya koyar niteliktedir.

b. Altay, Yenisey

Mendi Mamazairova, "Tur Uluu Curt" şiirinde Kırgızların tarihi geçmişini, yerleşim mekânlarını konu alır. Onun şiirlerinde vatan kavramı yalnızca yaşadığı yer ile sınırlı değildir. Mamazairova vatan kavramını geçmişten günümüze bütüncül bir biçimde değerlendirmektedir. Bu bağlamda Altay ve Yenisey'i Kırgızların vatanı olarak betimlemiştir. Nitekim "Yenisey, Kırgızların tarih sahnesine ilk kez çıktıkları yerdir." (Kıldıroğlu, 2006: 134; Kıldıroğlu 2022: 49). Barthold, Kırgızların Tiyan-Şan'a Yenisey, Altay ve Doğu Türkistan'dan göçüp geldiğini ifade etmektedir (2002). Kırgızlar tarihte Güney Sibirya, Yenisey, Tiyan-Şan ve Pamir-Alay dağlarında yaşamışlardır (Abramzon, 1999). Bundan hareketle Mamazairova Kırgızların tarihi geçmişini bugünle birleştirir ve vatan kavramına geniş bir pencereden yaklaşır:

Altay menen Yenesay, Meken bolup,	Altay ile Yenisey vatan olup,
Alakçılar başkardı kösöm bolup	Yalancılar yönetti lider olup
Oşondo da muñbagan uluu curtum,	O zamanlar da dağılmayan vatanım,
Ketilseñ da, kebelbey bekem bolup.	Koparılmaya çalışılsa da, kopmayan sımsıkı olup. (s.7).

Yukarıda verilen dörtlükte şair tarihte yaşananları dile getirmiş ve vatanın dağılmaz ve parçalanamaz bütünlüğünü öne çıkarmıştır. "Uluu Ruh" (Yüce Ruh) şiirinde Kırgızların Yenisey'den geldiğini ifade etmektedir:

Yenesaydan ölböy kelgen,	Yenisey'den ölmeden gelen,
Kırgızım... Uñgu...Ruhuñ közdön tayıp	Kırgızım...Köküm...Ruhun gözden vazgeçip
Kemüüdö...	Azalmakta... (s.170).

Yenisey'den gelen Kırgızlar, Manas atanın ruhu ile bütünleşmiş ve Ala-Too'da mekân tutmuştur. Şiirin devamında bu tarihi süreçleri ise şu şekilde ifade eder:

Birigip el bolgonsuñ Yenesayda.	Birleşip halk oldun Yenisey'de
Namısı kaytıp kelip Manasıñdın,	Namusunu koruyarak Manasının
Kürküröp akkın emi,	Coşman/ hakkın şimdi,
Ak möñgü, Ala-Tooñdoy Iyık cayda!	Ak kar, Ala Dağında, kutsal mekanında! (s.172).

Ala-Too'nun üzerinde kutsal mekândaki ak karlar, Kırgızın refahını huzurunu sembolize etmektedir. Şair, bu şiirinde de vatanın bütünlüğünü ve huzurunu betimlemektedir.

c. Önemli şehirler ve kültürel mekânlar

Mendi Mamazairova *Tur Uluu Curt* şiirinde Kırgızların Kırgızların Ala-Too, Talas, Isık Göl, Bişkek, Oş gibi yerleşim merkezlerine yerleşmesini bir yazgı olarak değerlendirir. Bu mekânları vatanın en güzel yerleri olarak nitelendirir:

Tabiygat da cadırap, belgi berdi,	Tabiat gülümseyerek işaret verdi,
Tagdır kılıp, Ala-Too, Talas cerdi.	Kader, Ala-Too'yu Talas'ı mekân kılıp
Kırgız ordo ornodu, kayra baştan,	Kırgız hanlığı kuruldu yeni baştan.
Asabası biyikten celbiredi!	Bayrağı/sancağı yüksekte dalgalandı!
...	
Karegimdey möltüröp Isık-Kölüm,	Göz bebeğim gibi parıldayan Isık Gölüm,
Karkıram aa, koykoygon suluu cerim.	Turnam güzel yurdum.
Sarı-Çelek, Soñ Kölüm, Arstan babam,	Sarı-Çelek, Soñ Gölüm, Arstan Babım,
Sarı-Özönüm, Oş pirim, alp Bişkegim (s.7).	Sarı-Özönüm, Oş pirim, yiğit Bişkeğim.

Şair, yukarıda alıntılan dörtlüklerde "güzel, yiğit" gibi nitelemelerle sıralanan yerleşim mekânlarının kendisi için önemini ifade eder. Nitekim Kırgızların atalarının türlü mücadelelerle edindiği bu mekânlar halk için yalnızca bir yaşam alanı değil, aynı zamanda bir varlık göstergesidir. Dolayısıyla şairin bu mısralarda "bayrağın dalgalanmasına" ilişkin vurgusu dikkat çekicidir. Kırgızların tarihte yaşadıklarına rağmen Kırgız hanlığının kurulması ve sonrasında adı geçen yerlere yerleşme süreçlerini özetleyen şair, buralarda tarihi zaferle

özgürce yaşamanın önemini dikkatlere sunar. Ayrıca Isık Göl, Sarı Çelek, Soñ Göl gibi yerler günümüzde yalnızca bir yaşam alanı değil, aynı zamanda hem Kırgızların hem de dünyanın çeşitli ülkelerinden gelen turistlerin uğrak mekânı olarak Kırgızistan'ın tabiat güzellikleri arasındadır. Bu bakımdan da hem ekonomik hem de turistik olarak Kırgızistan'a katkı sağlayan yerler olmaları ile önem arz etmektedirler.

"Eneler Ünü" (Annelerin Sesi), şiirinde ise vatanın insanı hayran bırakan güzelliğini tasvir eder. Isık Göl, Ala-Too, Sarı Çelek, Ak-Say, Arpa ve Oş yerleşim alanlarını vatanın güzel mekânları olarak sıralar:

Eh, Mekenim, Isık-Kölsüñ çalkıgan,	Ah, Vatanım, Isık Gölsün coşan,
Kışın cayın ak kemesi kalkıgan.	Kışın yazın ak gemisin yüzen.
Ala-Toomsuñ ak kalpagıñ başıñda,	Ala-Dağımsın ak kalpağın başında,
Sarı Çelek, Ak-Say, Arpa kaykıgan.	Sarı Çelek, Ak Say, Arpa, uçan.
Caynap catkan Oşumsuñ sen, bilgende.	Mutlu Oşumsun sen, biliyorsun.
Sırttan kelgen ar bir adam suktanat.	Dışarıdan gelen her adam sana imrenir.

(s. 202).

Yukarıda alıntılanan mısralarda görüldüğü üzere şair, vatanı Isık Göl'ün üzerindeki beyaz bir gemiye benzetir. Bu mısra ile bağımsız vatan nitelemesi yapması Aytmatov'un *Ak Keme* (Beyaz Gemi) eserini de akıllara getirmektedir. Isık Göl'ün kıyısında beklenen beyaz gemi ve bu mısralarda Isık Göl üzerinde özgürce duran beyaz gemi arasında bir bağ kurulabilir. *Ak Keme* (Beyaz Gemi) povestinde baba ve çocuk arasındaki iletişimin burada halk ve vatan üzerinden verilmesi dikkat çekicidir. Çocuğun babasına özlemi, babasına karşı tüm hislerinin ifade alanı olan Isık Göl burada vatanın önemli bir parçası olarak işlenir. Şairin mısralarında geçmişten beri özlemi kurulan vatan; bir göle, bir gemiye benzetilerek sonsuz, refah ve bağımsız bir unsur olarak ele alınmıştır. Ak kalpağı ile heybetli duran Ala-Too da şairin diğer şiirlerinde öne çıkan bir vatanı imgeleyen unsurların başında gelmektedir. Adı geçen diğer kültürel mekânların şiirde kullanılması ise kültürel belleğe katkı sağlamakta, unutmayı engellemektedir.

Şair aynı zamanda köyünü de şiirlerinde işlemiştir. Köyünü de vatan ve memleket kavramları ile ifade eden Mamazairova, "Tuulgan Cerdin Keçteri" (Memleketin Akşamları) şiirinde "Ayılım dayım aman bol/ Köyüm daima iyi ol" (s.134) diyerek köy-vatan birliğine de dikkat çeker.

1.3. Vatan için Mücadele

Şair, vatan için canlarını feda eden atalarına ithafen de şiirler yazmıştır. Ata yurdunu koruyan, onun için mücadele eden kişilere duyduğu saygıyı önemi dikkatlere sunmuştur:

Tagdır ordom, kapkaluu Ata Curtum,	Kader sarayım, kapılı Ata Yurdum,
Seni korgop can bergen uluu uñgum,	Seni koruyup can veren yüce köküm,
Kayda kaldı, söögüñ Kırgız Atam,	Nerde kaldı kemiklerin Kırgız Atam,
Karegindey korgogon ıyık tuusun.	Göz bebeğin gibi koruduğun kutsal bayrağın (s.6)

Yukarıda "Tur Uluu Curt" şiirinden verilen alıntıda görüldüğü üzere Ata Curt ifadesi ile şair Kırgız atalarının canlarını feda ederek kazandığı toprakları kastetmektedir. Bireyin vatan için verdiği mücadele ötekileşmeyi, yalnızlaşmayı engellemiş, millî kimliğin korunmasını sağlamıştır. Ancak bu verilen mücadele gelecek kuşaklara bir ders olmalıdır. Nitekim zorlu yollardan geçerek kazanılan bu zafer değeri fark edilmediği takdirde kaybolur. Bu sebeple bu mısralarda yazarın kaygısını okumak mümkündür. "Asankaygı" şiirinde bu kaygısını işlemiştir:

Kün astınan buyrugan Ata Curttu,	Güneş altından nasip eden ata yurdu
Korgop kaluu közüñdün karegindey,	Korumalısın göz bebeğin gibi
Saga bötön-curt bolup bere koybos,	Sana yabancı yurt oluvermez
Saktap kaluu kırgızday ulutuñdu.	Saklamalısın Kırgız gibi milletini

(s.167).

Şaire göre Tanrı'nın insana sunduğu önemli bir nimet olarak görülen vatanı koruyup kollamak halkın görevidir. Bu sorumluluğu işlediği "Kim Saktayt?" (Kim Koruyacak) şiirinde şöyle seslenir:

Eneden tuulup er öskön,	Anneden doğan er/yiğit/kahraman yetişen
Erender saktayt elimdi.	Erler/Yiğitler korur halkımı
Bel baylap tuunu kötörgön,	Birlikte bayrağı kaldıran
Berender satpayt cerimdi.	Yiğitler/kahramanlar satmaz yerimi

(s.161).

Yukarıda verilen şiirde anneden doğduklarından itibaren vatanın birer kahramanı olarak yetişen delikanlılar hayat boyu halkı koruyup kollayan, bayrağı dalgalandıran ve vatanın bütünlüğünü saklayan kişiler olarak betimlenmiştir. Yazarın halkına verdiği önem vatan sevgisi ile eşdeğerdir. Ona göre vatanı korumak ancak halkın özverisi ile mümkün olabilir.

1.4. Vatanın Bağımsızlığı

Şair Mendi Mamazairova, tarih ve vatan şuuru ile kaleme aldığı şiirlerde özellikle bağımsızlığın korunmasına yönelik kaygısını ve arzusunu dile getirmektedir. Bu noktada halkın sorumluluğuna işaret eden şair "Tur, Uluu Curt" şiirinde:

Tur, uluu curt!	Ayağa kalk, yüce vatan!
Kötörül, karaylabay!...	Yüksel, boyun eğmeden!...

(s.20).

sıkça tekrarladığı bu mısralar ile zikredilen kaygısını ve arzusunu açıkça gözler önüne sermektedir. Bu tekrarlar Mamazairova'nın şairlik anlayışını ortaya koymaktadır. Nitekim şair, Kırgız toplumunun ilerlemesini, tarihî geçmişinden ders alınmasını ve bugünkü bağımsızlığını sürdürmeye devam etmesini dilemektedir. Bu görüşünü ifade ettiği birçok şiiri bulunur. Bu şiirlerden bazılarında ülkenin refahını tehdit eden kişileri açık bir dille eleştirir. Söz gelimi "Çarçadık" (Yorulduk) başlıklı şiirinde ülkenin birliğini bağımsızlığını bozan kişiler eleştirisinin odağındadır:

Erler ölöt mekenim dep, can sayıp	Delikanlılar ölüyor vatanım diyerek canını feda edip
Ene-cerin ötö süygön üçünbü?	Ana vatanını çok sevdiği için mi?
Siler emne?	Sizler neden
Eldi buzup, azgırıp,	Halkı bozup, azdırıp,
Kuytulukka çıgardınar küçüñdü?	İkiyüzlülüğe harcanınız gücünüzü?

(s.37).

Aynı şiirin devamında vatanın güzelliğini ve bağımsızlığın yarattığı refahı öven şair vatanın bu hâline şükr etmek gerektiğini salık verir:

Carıkçılık şirindigi uşunda:	Dünyanın tatlılığı şunda:
Meken, eliñ carkıp tursun tuşuñda.	Vatan, halkın parıldasın karşında.
Asmanında atır cıttuu ceriñdin,	Gökyüzünde güzel kokulu yurdunun,
Torgoy sayrap, bürküt uçsun tañında.	Toygar ötüp, kartal uçsun tanında.
Ata Meken caynap tursun canıñda! (s.37)	Ata vatan nur saçıyor yanında
...	...
Şükür deyli	Şükür diyelim,
Azattıgın koluñda.	Bağımsızlığın elinde

(s.38).

Şair için vatanın refahı mutluluk demektir. Bu vatanın şanlı tarihinden gurur duyan şair, vatanın bütünlüğünün bozulmasıyla iç huzurunun da bozulacağını ifade eder:

Sancırgaluu saamayıñdan Ata Curt,	Şanlı şakaklarından Ata Yurt,

Bilem sensiz, Biliyorum sensiz,
Taalayım az ekenin Mutluluğumun az olacağını
(s.196).

Vatanın uğradığı en ufak bir zarar dahi şairi kaygılandırmaktadır. Dolayısıyla tarihte çeşitli savaşlarla, zorluklarla mücadele eden Kırgız halkının bugün edindiği bağımsızlık şaire göre kesinlikle kaybedilmemeli ve bu kaygıyla önem gösterilerek korunmalıdır. Bağımsızlığın yok olması demek, şair için mutsuzluk demektir. Yaşamın aynı huzur ve arzuyla devamlılığı vatanın bağımsızlığına bağlıdır. Dolayısıyla şairin vatan şuurunun ne denli güçlü olduğu verilen örneklerde açıkça görülmektedir.

1.5. Vatana Karşı Sorumluluk

Mendi Mamazairova, vatan sevgisini ve millî şuuru işlediği çoğu şiirinde yeni nesile bu bilinci aşılama amacı gütmektedir. Şiirlerinde vatana karşı sorumluluk sahibi olmak, tarihî şuuru bir miras gibi taşımak görevini genç nesle vermektedir. "Kırgızdın Kolomtosu Öçpösün Dep" (Kırgızın Ocağı Sönmesin Diye) şiirinin son mısrasında:

Em bolsun caş muunga uluttuk ruh Deva olsun genç nesile millî ruh
(s.150).

sözleri ifade edilen savı somutlamaktadır. Şair için vatan yalnızca korunması gereken bir toprak parçası değildir. Vatan, geçmişten beri ataların yeni nesillere bıraktığı bir ruh, bir mirastır. Bu sebeple vatanın her unsuru muhafaza edilmeli ve sürdürülmelidir. Şair bu misyonu genç nesle yüklemektedir. Nitekim şair çalışmada irdelenen kitabında günümüzde Kırgız'ın değerlerini, birlik beraberliğini yitirmesinden endişe ettiğini ifade eder. Bu sebeple gençlere hitaben birçok vatan temalı şiiri bulunur. "Kırgızımdın Cigitterine" (Kırgız Yiğitlerine) başlıklı şiirinde gençlere vatani sorumluluklarını hatırlatır:

Agıp tursa tamıra kızıl kanıñ, Akıp dursa damarda kızıl kanın,
Aksaganıñ turmuştan, Kıynalganıñ, Uzaklaşman hayattan, zorlanman,
Eç kep emes! Ata Curt aman tursa. Hiç dedikodu değil! Ata yurt esen olsa,
Aman tursa el başılar, cakşılarıñ, İyi olsa ülkenin yöneticileri, iyi insanları,
Erte oylonsoñ, koyo turup ceke kamıñ, Yarın uyandığında, bırakıp sadece gamın,
El mildetin moynuña artınganıñ! Halk görevini üstlenip
(s.48).

Kuşkusuz şairin şiirinde de belirttiği bu görev yalnızca gençlerin değil, yönetimin ve tüm halkındır. Ancak özellikle gençlere vatana karşı sorumluluklarını yerine getirmelerine dair salık verir. "Caş Adam Kereksiñ Ölköñö" (Genç Adam Ülkene Lazımsın) şiirinde bilimle eğitimle yetişecek, gelişecek gençlerin ülke için faydalı olacağını, halkın, vatanın geleceğini kuracağını ifade eder:

Caş adam, kereksiñ ölköñö, Genç adam, gereksin ülkene,
Tuya bil, oşonu sen azır. Farkında ol sen bunun.
Cıyılgan küç, bilim denene, Biriken gücü, bilimi bedenine,
Eliñdin bagına sarıp kıl. Halkının geleceğine harca
(s.45).

Aynı şiirde genç nesli zorluğa karşı mücadeleye ve dayanıklılığa davet eder. Onun da ifadesiyle Kırgız topraklarının ve Kırgız halkının geleceği bu neslin ellerindedir:

Kıyındıkta ceñilbe, cıgılba, Zorluklara yenilme, yıkılma,
Ölköñdün tagdırı koluñda. Ülkenin kaderi senin elinde.
Bagıttı buruuga tüz colgo, Yönünü doğru yola çevirmeye
Akıñ bar bıkşıba, calında! Hakkın var tütme, alevlen!
(s.45).

Nitekim yukarıda verilen mısralarda öne çıkan "Ölköñdün tagdırı koluñda/ Ülkenin kaderi senin elinde" ifadesi bugün Kırgız marşının en anlamlı ifadelerindendir:

Algalay ber, Kırgız el, Yükselmeye devam et, Kırgız yurdu.

Azattıgın colunda	Özgürlük yolunda.
Örkündöy ber ösö ber,	Gelişmeye, büyümeye devam et.
Öz tagdırın kolunda.	Kendi kaderin kendi elinde

(Sagınbayeva, 2022).

18 Mayıs 1992'de kabul edilen Kırgız millî marşı ve şairin mısraları arasında anlamsal bir derinlik söz konusudur. Şair Mamazairova halkı heyecanlandıran, harekete geçiren, kahramanlığa ve millî bir sorumluluğa davet eden bir şiir ortaya koymuştur. Nitekim Kırgız millî marşında da halkın vatansever ve özverili olması fikri öne çıkar. Mamazairova'nın genç kuşağa seslenişi de benzer mahiyettedir. Kırgız millî marşının salık verdiği gibi gelecek nesiller Kırgız halkının umududur ve tarihî mirası üstlenmeli, onu korumalıdır. Bu anlamda Mamazairova'nın şiiri yeni nesle tarihini hatırlatma amacı taşımaktadır. Şair, "Uluu Ruh" (Yüce Ruh) şiirinde zikredilen amaçla Kırgızın tarih boyu vatan tuttuğu mekânları, verdiği mücadeleyi ele alır. Aynı zamanda bu tarihi geçmişi bugünün nesline sunar ve onlara Kırgız'ı hatırlatmak ister:

Düynölük çıgaan uuldar arasında,	Dünyaya nam salan gençler arasında,
Emne üçün bizdin erler anda sanda?	Neden bizim yiğitler az sayıda?

(s.169).

Yukarıda verilen mısralarında esasen kendi tarihini, geçmişini, vatanını korkusuzca, kahramanca sahiplenecek ve koruyacak yeni kuşağın azlığından yakınmaktadır. Bu mısralar şairin vatan temalı şiirlerini neden yazdığının iyi bir cevabı niteliğindedir. Kuşaktan kuşağa aktarılıp gelen bu tarihî ve coğrafi miras, bilinçli, özverili, kahraman neslin azlığı ile tehdit altındadır. Dolayısıyla şair bu kaygıyla şiirini kaleme almıştır.

Sonuç ve Değerlendirme

Mendi Mamazairova *Tur Uluu Curt* kitabında yer alan şiirlerinde tarihi süreçte Kırgızların yaşadığı bağımsızlık mücadelesini, yöneticilerin olumsuz yönetim anlayışlarını, tarihî geçmişini dile getirmiştir. Bu şiirler incelendiğinde Mendi Mamazairova'nın vatan kavramı üzerine düşüncelerinin birkaç kaynaktan beslendiği görülmüştür:

a. Yazarın doğduğu yer,

b. Kırgızların geçmişten günümüze yurt edindiği tüm mekânlar,

c. Günümüz Kırgızistan sınırları.

Bu bağlamda Mamazairova'nın şiirlerinde vatan, doğrudan adı zikredilerek konu edildiği gibi Kırgızların yaşadığı mekânların ayrıca ele alınmasıyla da işlenmiş bir temdir. Vatan sınırlarını ifade etmek adına "Ala-Too", "Isık-Köl", "Narın", "Sarı-Çelek" gibi sembolik ve kültürel mekânları ele alan Mamazairova; bu mekânların toplum için anlamını, tabiatın güzelliğini ve bu topraklarda yaşayan halkı betimlemektedir. Yenisey'den Bişkek'e kadar Kırgızların vatan tuttuğu tüm mekânları ele alan şairin, vatan temi üzerine yazdığı şiirlerde vatan kavramını vatanın bağımsızlığını koruma ve vatan için mücadele, tarihte yaşanan savaşlar ve kayıplar için üzüntü, kazanılan zaferler, vatan sevgisi, vatan tasviri gibi çeşitli hususlar çerçevesinde ele aldığı görülmektedir. Şair zikredilen hususları öne çıkardığı şiirlerini kaleme alırken bu şiirler aracılığıyla Kırgız tarihini, Kırgız halkını, Kırgızların vatanını bir miras olarak gelecek kuşaklara aktarmakta ve bu mirası kendi canı gibi korumak görevini genç nesle yüklemektedir. Dolayısıyla şairin şiiri önemli ölçüde pragmatist bir yön taşımaktadır.

KAYNAKÇA

Abramzon, S. M. (1999). Kırgız cana Kırgızstan Tarıhı Boyunça Tandalma Emgekter. Bişkek: Kırgızstan Soros Fondu.

Aamatov, M. A.- Abdıldabek kızı, Canıl-Asılbekova, A.I.- Gurkina, L.İ.-Dautov, K.D.-Çekirov, A.Ç. (2008). *Kırgız Respublikasının Cazuuçuları*. 1.Cilt. Bişkek: Kırgız Respublikasının Mamlekettik Patent Kızmatı.

Bachelard, G. (2014). Mekânın Poetikası. (Çev. Alp Tümertekin). İstanbul: İthaki Yayınları.

Barthold, S. M. (2002). Kırgızdardın cana Kırgızstandın Tarıhıy Bulaktarı. (Çev. Murat Kocobekov, Taalay Abdiyev). Bişkek. Ktmu.

Dıykanbayeva, M. (2013). Kırgız Türklerinde Evlilik ve Buna Bağlı İnanışlar. Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi. S.49. 131-144.

Dıykanbayeva, M. (2016). Kırgızlarda Atalar Kültü. Konya: Kömen Yayınları.

Egemberdiyeva, A. (2012). Kırgız Ayaldar Poeziyası. Bişkek: Ayat.

Eliade, M. (2002). Babil Simyası ve Kozmolojisi. İstanbul: Kabalcı Yayınları.

Kalafat, Y. (1990), Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının izleri. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

Kıldıroğlu, M. (2006). IX-XVI. Asırlarda Yenisey-İrtiş Bölgesinde Kırgız-Kıpçak İlişkileri. Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi. S. 30. 133-166.

Kıldıroğlu, M. (2022). Kırgızlar ve Kıpçaklar. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Mamazairova, M. (2010). Tur, Uluu Curt. Bişkek: Turar Basması.

Polat, K. (2005). Beşikten Mezara Kırgız Türkleri. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları.

Polat, İ. (2020). Türk Kültüründe Dağ Kültü ve Dağ Kültüne Bağlı Varlıklar. Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

Sagınbayeva, B. (2022). "Türk İstiklâl Marşı ile Kırgız İstiklâl Marşı'nın Karşılaştırmalı Analizi". Tasam. Erişim Tarihi: 25.03.2024, Erişim linki: https://tasam.org/tr-TR/Icerik/70124/turk_istiklal_marsi_ile_kirgiz_istik-

Tanyu, H. (1973), Dinler Tarihi Araştırmaları, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.

Osmonova, C. R. (2023). Mendi Mamazairovanın "Tur, Uluu Curt" Poemasında Adam, Koom, Mezgil Maselesi. C.3. Nauka Obrazovaniye Tehnika. 173-179.

Özünlü, E. E. (2014). Osmanlı ve Kırgız Konargöçerlerinde Yurt. Bilig. S.71. 169-178.

Jung, C.G. (2003). Dört Arketip. (Çev.Zehra Aksu Yılmazer). İstanbul: Metis Yayınları.

URL-1: https://sozluk.gov.tr Erişim Tarihi: 14.03.2024

URL-2: http://sozduk.manas.edu.kg/index.php 14.03.2024

YANGI O‘ZBEK NASRIDA KINOYANING BADIIY TALQINI

Barchin SHUKUROVA *

Annotatsiya: Mazkur maqolada badiiy tahlilning eng muhim unsurlaridan kinoyaning badiiy asardagi o‘rni va ahamiyati yoritildi. Obekt sifatida Luqmon Bo‘rixonning “Begimqul katta” va “Cho‘ldan kelgan tashvish” hikoyalari, “Quyosh hali botmagan” qissasi va “Jaziramadagi odamlar” romani olindi. “Begimqul katta” hikoyasi qahramoni Begimqul Xurramovich sho‘ro davrida Kattaning soyasida kattaga aylangan, muallimlikni tashlab, agitator bo‘lgan zamonasoz odam obrazidir. Aslida, o‘zbek nasrida zamonasoz odamlar obrazi juda ko‘p yaratilgan. Masalan, E.A’zam, A.A’zam, Sh.Bo‘tayev nasrida Begimqul Xurramovichga o‘xshagan zamonasoz odamlar obrazi mahorat bilan yaratilgan. Biz ushbu tadqiqotda yuqoridagi adiblardan farqli ravishda muallifning o‘ziga xos luqmonona kinoyaviy badiiy uslubni o‘zida namoyon etganini yoritdek. Adib nasrida kinoya bora-bora etik va estetik idealni ifodalash uchun muhim badiiy vositaga aylandi “Cho‘ldan kelgan tashvish” hikoyasida Luqmon Bo‘rixonning kinoyaviy estetik idealini ko‘rsatib berishga harakat qildik. Luqmon Bo‘rixon “Quyosh hali botmagan” qissada voqelik va insonning ruhiy tovlanishlarini tanqidiy, tahliliy taftish qilish uchun kinoya va uning vositalaridan unumli foydalanganligi o‘rganildi. “Jaziramadagi odamlar” romanida kinoya va uni namoyon etuvchi badiiy vositalar aks etishi, alalxusus luqmonona kinoya katta etik va estetik idealga evrilishi tahlil qilindi.

Kalit so‘zlar: *Luqmon Bo‘rihon, kinoya, obraz, ideal*

From Azerbaijan Karabakh to Konya Karabakh: Holiness in the Context of Public Diplomacy

Abstract: In this article, the role and significance of irony in fiction from the most important elements of artistic analysis was highlighted. As an object, the stories “Begimqul big” and “anxiety from the desert” by Luqman Boukhon, the story “The Sun has not yet set” and the novel “people in the Heat” were taken. The hero of the story” Begimqul senior " Begimqul Khurramovich is the image of a modern man who, in the days of Shiro, became an adult in the Shadow of an adult, abandoned teaching and became an agitator. In fact, in Uzbek prose, the image of modern people is created a lot. For Example, E.Aazam, A.Azam, Sh.Bo the image of modern people like Begimkul Khurramovich was skillfully created in the prose of tayev. We find in this study that, in contrast to the above etibs, it is as if illuminating that the author has manifested himself in a kind of logically ironic artistic style. In the prose of Adib, sarcasm became an important artistic tool for expressing the ethical and aesthetic ideal of Bora-bora in the story “concern from the desert”, we tried to show the ironic aesthetic ideal of the Luqmon Bourkhon. In the story “The Sun has not yet set”, Luqman Borihon studied the fact that he used irony and its means most efficiently to critically, analytically interpret reality and human mental extortion. The novel "people in the heat" analyzed the reflection of irony and the artistic means that manifest it, the evolution of alalhusus luqmonona irony into a great ethical and aesthetic ideal.

Key Words: *International relations, Public diplomacy, Kinship, Descendancy.*

Kirish

So‘nggi yillarda dunyo adabiyotshunosligida kinoya va uning badiiy vositalari olimlar tomonidan jiddiy o‘rganilmoqda. [Pivayev, 1982: 59; Kononenko, 1982; 114. Boryev, 1997: 187]. Kinoyaviy badiiy modusda ijod qilish, ayniqsa, XX asr dunyo adabiyotida asosiy uslubga aylandi. Ijodkorlar insoniyat va jamiyat hayotini kinoyaviy nigoh bilan kuzatib, ana shunday asarlar yozishga jazm etishdi. Jumladan, rus yozuvchisi M.Bulgakovning “Usta va Margarita”, “Ityurak”, yahudiy yozuvchisi Sevela Efraimning “Samolyotni to‘xtating, tushib qolaman” kabi asarlarida kinoya, istehzo, kesatiq, ramz, ko‘povozlilik, magik realizm, fantasmagariya unsurlaridan mahorat bilan foydalanilgan. O‘zbek adabiyotshunosligida ham kinoya va uning ko‘rinishlari, badiiy xususiyatlari yosh tadqiqotchilar tomonidan dissertatsiya ishlarida tadqiq etildi. [Sheraliyeva, 2016: 224; Shofiev, 2019: 172; Qo‘chqorova, 2020: 248] O‘zbek adabiyotida Murod Muhammad Do‘st, Erkin A’zam, Ahmad A’zam, Shoyim Bo‘tayev, Luqmon Bo‘rixon nasrida kinoyaning o‘ziga xos ko‘rinishlari uchraydi. Biz ushbu faslda Luqmon Bo‘rixon hamda Qo‘chqor Norqobil asarlaridagi kinoyaviy estetik idealni qidiramiz.

* O‘zR FA O‘zbek tili, adabiyoti va folklori instituti katta ilmiy xodimi, PhD, E-mail:barchinsamadovna@gmail.com
DOI :10.30546/100981.2024.054

1. Asosiy qism

Luqmon Bo‘rixonning “Begimqul katta” hikoyasida ham kinoya, istehzo, hajv unsurlari bilan sho‘ro davrining ajabtovur shaxslar obrazi mahorat bilan ochilgan. [Mahmudov, 2017: 30-32] Mazkur hikoya haqida Y.Mahmudov shunday yozadi: “Badiiy obraz yaratishda Luqmon Bo‘rixon uslubini zamonaviy o‘zbek adabiyotida yangicha yondashuv deya atash mumkin. Adib hikoyadek kichik janrda obrazlarni xarakter darajasiga ko‘tara oladi.

Yozuvchining “Begimqul katta” hikoyasi bosh qahramoni Begimqul Xurramovich ana shunday takomilga yetgan obrazlardan”. [Mahmudov, 2017: 38-39] Haqiqatan ham, Begimqul Xurramovich sho‘ro davrida Kattaning soyasida kattaga aylangan, muallimlikni tashlab, agitator bo‘lgan zamonasoz odam obrazidir. Aslida, o‘zbek nasrida zamonasoz odamlar obrazi juda ko‘p yaratilgan. Masalan, E.A’zam, A.A’zam, Sh.Bo‘tayev nasrida Begimqul Xurramovichga o‘xshagan zamonasoz odamlar obrazi mahorat bilan yaratilgan.

Mazkur hikoya 1986-yilda yozilgan. Hikoya yaratilganiga o‘ttiz olti yil bo‘libdi. Asar mutolaasidan so‘ng yozuvchi o‘tgan asrning 80-yillarida katta ijtimoiy illat, kishi tabiatiga xos rahbarparastlik, ikkiyuzlamachilikni kinoyaviy ohang bilan fosh etadi. O‘zini “kichkina odam” deb hisoblovchi Begimqul Xurramovich o‘qituvchilik kasbini tashlab, raisning o‘ng qo‘liga aylanadi. Rais bovaning gapiradigan siyosiy nutqlarini yozib beradi. Har kuni mototsikliga minib, kolxozchilarning siyosiy ongini oshirish uchun nutq irod qiladi. Begimqulni kinoya bilan kolxozchilar ismiga “katta” so‘zini qo‘shib aytishadi. Aslida, sarlavhaga chiqarilgan “Begimqul katta” nomidanoq kinoyaning hidi kelib turibdi. Hikoyaning boshidan oxirigacha qahramonning laqablari o‘zgarib, yozuvchining qahramon va davrga nisbatan kinoyaviy pozitsiyasi namoyon bo‘lgan. Jumladan, qahramonning ismi “Begimqul malim”, “Begimqul katta”, “Begimqul agitator”, “o‘rtoq To‘qliyep”, “Begim Xurramovich” tarzida besh xil nomlanadi. Bu nomlarning barchasida yozuvchining kinoyaviy estetik ideali bo‘rtib turibdi. Adib hikoyada Begimqul agitatorning sovet kolxozchisiga o‘qiyotgan nutqi orqali o‘sha davrda yashagan, shu tipdagi idealogik siyosiy tashviqotchilar, ya’ni agitatorlarning asl qiyofasini ochib bergan. Masalan, qahramon nutqidan parcha keltiramiz: “Da-da, olamda gap ko‘p, o‘rtoqlar, – deb gap boshladi savol takrorlangach, – Amerika enag‘ar Yevropaga raketa o‘rnatyapti, olamda sovsem slojniy obstanovka. Gazetalarni muntazam o‘qib boringlar. O‘ylaymanki, hammangizning uylaringizda televizor bor. Qarab borish kerak har mahal. Sovet kolxozchisi degani hamma narsadan xabardor bo‘lishi kerak-da. Yaqinda rayon aktivining yig‘ilishi bo‘lib o‘tdi. Kolxozdan rais bova i men vakil bo‘lib bordik. Unda rais bova so‘z olib, sizlarni rosa maqtadi. “Bizning kolxozchilar... Tois, bir minut, – Begimqul yon daftarchasini chiqarib, “rais bova”ning so‘zlarini kavlay boshladi. – Xo‘-o‘-o‘sh, vot mana: “Bizning kolxozchilar ham ijtimoiy mehnat qiladi, ham o‘zlarining siyosiy, moddiy va ma’naviy bilimlarini oshirib, dalalarda javlon uradi”, dedilar. Ana gap-u mana gap:

Begimqul agitator kolxozchilarga g‘olibona nazar tashladi.

Hamma boshini quyi solganini ko‘rib, istehzoli iljaydi:

– Da-da, tushunmaysizlar. Quloq solinglar, bu yerda rais bova siz azamatlarni maqtayapti, sizlarni boshqa kolxozchilardan ustun qo‘yyapti. Sizlar esa... noshukurlik qilib ishdan bo‘yin tovlayapsizlar!” [Bo‘rixon, 2012: 100-101]

Begimqul kattaning yuqoridagi nutqida ruscha so‘zlar aralash holda ishlatilar ekan, bu bilan yozuvchi sho‘ro davri rahbar xodimlarining xarakterini ko‘rsatadi. U har bir so‘zida rais bovaning so‘zlarini ta’kidlab, undan iqtiboslar keltiradi. Go‘yo shu bilan nutqini ulug‘vor qilib ko‘rsatadi. Sovet kolxozchilarini “mehnat fronti”da javlon urishga chaqiradi. Hikoyada Begimqul kattaning “pat-pat”lab yuradigan mototsikli rais tomonidan o‘ziga mos “xo‘tik” deyilar ekan, asardagi achchiq kinoya yanada ortadi. Begimqul davr va zamonning nag‘malariga o‘ynagan, xohlagan paytda qiyofasini o‘zgartiruvchi niqobli shaxs hamdir. Kinoyaviy asarda qahramonning qavatma-qavat niqoblari turli xil vaziyat va voqealar fonida ochib tashlanadi. Luqmon Bo‘rixon mazkur asarda niqoblangan shaxs fojiasini katta mahorat

bilan yoritib bergan. Begimqul mehnatkash qora xalq oldida o‘zining ulardan siyosiy ongi balandligini isbotlashga urinadi. Masalan: “ ... birinchidan, meni Begimqulboy deb atamang, sovet jamiyatida “qul”, “boy” degan tabaqalanish yo‘q va bo‘lishi ham mumkin emas. Bu siyosiy xato, o‘rtoq kolxozchi, siyosiy xato. Birorta tekshiruvchi kelsa, odamni sharmanda qilasiz-ku bunaqada. Sizdagi bu mafkuraviy savodsizlik uchun meni sudga berishadi-ku, meni! Begim deng. Begim Xurramovich desangiz ham asakangiz ketmaydi. Xudoga shukur, el nazaridagi odammiz” [Bo‘rixon, 2012: 100-101].

Yangi o‘zbek nasrining yana bir iste’dodli yozuvchisi Luqmon Bo‘rixonning hikoya, qissa va romanlarida ham milliy Qashqadaryo xarakteri yorqin tasvirlanadi. Muallifning “Quyosh hali botmagan” qissalar va hikoyalar to‘plamiga adabiyotshunos Qozoqboy Yo‘ldoshev “Badiiy kamolot yo‘li” nomli so‘zboshi yozgan. Unda olim muallif portretini shunday chizadi: “... bo‘yi o‘rtadan pastroq, ammo xuddi kurashchi polvonlar kabi yelkador, taroqqa bo‘y bermas sochlari tikraygan, turqi-tarovatidan sahroning bolasi ekani shundoqqina bilinib turgan qoracha yigitni Alisher menga tanishtirdi: yozuvchi Luqmon Bo‘rixon! Yozuvchimizning tabiat zeb berishga unchalik ham hafsala qilmagan dag‘algina yuzidagi katta-katta, xayolchan ko‘zlari kishi e’tiborini o‘ziga tortadi” [Bo‘rixon, 2015: 3]. Olim yozuvchini “sahro”ning odami ekanligiga urg‘u beradi.

Darhaqiqat, Luqmon Bo‘rixon ijodida cho‘lquvarlar, cho‘l odamlari qalamga olinadiki, kitobxon kulib-kulib o‘qiydigan adabiy qahramonlar, ularning qashqadaryocha milliy xarakteri va o‘ziga xos nutqi e’tiborni tortmay qolmaydi. Luqmon Bo‘rixon allaqachon shaharlik, biroq u o‘z asarlari qahramonlarini hali-hanuz xalqona tilda gapirtiradi. Uning qahramonlari nutqida “gapning tagiga gap qo‘yib gapiradigan” nimkosali qashqadaryocha kinoya, shumlik, qitmirlik bor bo‘y-basti bilan aks etadi.

Yozuvchi o‘zining munofiq qahramonlarini ruhiy kechinmalar girdobiga tashlar ekan, ularni o‘z-o‘ziga ko‘zgu tutadi. Luqmon Bo‘rixonning kinoyasi bilan yaratilgan janob Do‘lanov obrazi kitobxonda Olim emas, Odam bo‘lish muhim ekanligini bot-bot uqtiradi. “Darhaqiqat, bu dunyoda yozuvchining zimmasida odamlarga ko‘ngilxushlik baxsh etishdan boshqa biror vazifasi bo‘lsa, bu vazifa shundan iboratki, u xarakter yaratib, odamlarni o‘ylash va his qilishga majbur qilishdir” [Golsuorsi, 2010: 95], degan edi ingliz adibi Jon Golsuorsi. Yozuvchi Luqmon Bo‘rixon “Janob Do‘lanov” (muallif idealiga zid qahramon – B.Sh) orqali uning qiyofasida yashayotgan qancha-qancha odamlarni o‘z hayotlari haqida o‘ylashga majbur qiladigan chin ma’nodagi xarakter yaratdi.

“Cho‘ldan kelgan tashvish” hikoyasida janob Do‘lanov va “agronom-shoir” Ulash o‘rtasidagi telefon suhbati, undan so‘ng katta olim Do‘lanov ruhiyatida ro‘y bergan kechinmalar asosiy mavzu qilib olingan. “Janob Do‘lanov” tirik murdaning naqd o‘zi. Hikoyada qalamga olingan qahramonlar, aslida, o‘ta hayotiy. Ular Luqmon Bo‘rixon shaxsan o‘zi ko‘p bora kuzatgan, jiddiy o‘rgangan odamlarning tabiiy tasviri. Luqmon Bo‘rixon badiiy mahoratining siri ham shunda, aslida. Adib yaratgan qahramonlar hayotda mavjud siz-u biz bilgan zamondosh kishilar. Luqmon Bo‘rixonning jaydari, xalqchil, shum, qitmir tabiatli qahramonlari Qashqadaryo odamlarining o‘ziga xos milliy xarakterini namoyon etadi. Luqmon Bo‘rixon “Cho‘ldan kelgan tashvish” hikoyasi qahramonining yana bir qirrasiga urg‘u berish orqali Do‘lanovning insonlarni o‘zicha toifaga ajratishini quyidagicha ochiqlaydi: “Samad o‘zini muborakbod etgani kelgan, yuqori idoralardan birining mas’ul xodimi sanalmish do‘stini izzat-ikrom bilan kuzatib qo‘yib, iziga qaytadi” [Bo‘rixon, 2015: 288]. Biroq hamqishlog‘i, jaydari yigit Ulashni telefonda bo‘lsa ham, uyga keling, deyishga tili aylanmaydi. Muallif Do‘lanovning ichki ruhiy kechinmalarini tasvirlash orqali o‘zbek xalqining mehmondo‘stlik fazilatiga teskari ravishda “Boy – boyga boqar, soy – soyga oqar” maqolini o‘ziga hayotiy a’mol qilib olgan, milliy zamindan uzilgan qahramonning munofiq qiyofasini yoritadi. Hikoyada yaqqol ideal darajasidagi qahramon ko‘rinmaydi.

Luqmon Bo‘rixon o‘zbek nasriga “sahroyi odamlar” obrazini olib kirdi. Chunki yozuvchining o‘zi shu sahroyi odamlarning ichida tug‘ilib voyaga yetgan. “Cho‘ldan kelgan tashvish” hikoyasi qahramoni “janob Do‘lanov” ruhshunos olim, “O‘z ma’ruzalari bilan ahli Ovro‘pa”ni lol qilgan katta olim. Hatto davlat mukofotlariga da’vogar olim bo‘lsa-da, o‘z millati tutumlaridan orlanishi, ozor chekishini ko‘rsatish orqali palagidan uzilgan shaxs fojiasini badiiy adabiyotda muhrlaydi. Gap shundaki, insonning asl yuzi munosabatlar to‘qnashganda ochiladi. Insonlar esa ana shunday lahzalarda toblanadi. Insonning o‘zligiga intilishi uni ulug‘lasa, aksincha, o‘zligidan yiroqlashishi uni ruhiy azoblarga giriftor qiladi.

Do‘lanov o‘zining kundalik halovatini buzishni xohlamaydi. Shirinaxonni xafa qilishni istamaganidek, hamqishlog‘ini ham ranjitmaslik yo‘llarini xayolan qidiradi. Bu tuban fe’lli odamlar o‘zligidan orlansalar-da, elning oldi bo‘lishni do‘ndirishini ochiqlaydi. Samad Ulashdan qutuldim deb, har qancha harakat qilmasin, suhbat so‘nggidagi “qahramon” so‘zining antonimini topishga bo‘lgan intilish unga tinchlik bermaydi. Qiziqish ustunlik qilib, Ulashning telefon qilishini ichidan kutgan bo‘lsa-da, telefon qilganida, xotini Shirinaga telefonni ko‘tarib, o‘zini obro‘li qilib ko‘rsatish uchun “silliq”qina bahona ham to‘qib beradi. Biroq Ulash qayta qo‘ng‘iroq qilmaydi.

Hikoya qahramoni “janob Do‘lanov” yuzidagi niqobni tushirib yubormaslikka qancha uringani sari uning tabiiy fitratidan asorat ham qolmagani bo‘y ko‘rsataveradi. Shahar Samadning insoniy qiyofasi, o‘zligi, o‘zagini yuvib yuborgan. “Cho‘ldan kelgan tashvish”, aslida, ramziy ishora. Qishloqdoshi Ulashning qo‘ng‘irog‘i uning ichini-yu tashini ostun-ustun qilib tashlaydi. Muallif tashvish, aslida, “janob Do‘lanov”ning o‘zida, ruhiyatida ekanligiga ramziy ishora beradi. “Qahramon-qo‘rqoq”, “qahramon-qochoq” kabi antonimni topish tashvishiga tushib qolgan katta olim kasalxonadan shifokor telefon qilganda ham o‘zini tiyolmay “surbetlarcha” javobni bilishga harakat qiladi.

“Cho‘ldan kelgan tashvish” hikoyasida Luqmon Bo‘rixonning kinoyaviy estetik ideali bo‘y ko‘rsatadi. Ya’ni yozuvchi “Janob Do‘lanov” salbiy qiyofasida akslangan “milliy zaminidan uzilgan” va “xudbinlashgan, munofiqlashgan” qahramoni orqali “milliy tolerantlik” va “samimiylik”, “odamiylik” kabi ideallarni asosiy estetik ideal sifatida namoyon qiladi. Luqmon Bo‘rixon asarda “qahramon” so‘zining antonimini izlab qiynalgan ruhshunos olim janob Do‘lanovning ruhiy iztiroblarini berish orqali nim tabassum va kinoyaviy kulgi bilan “qahramon-nomard”, “qahramon-qochoq”, “qahramon-bo‘shang” kabi umuman antonimik munosabatga kirishmaydigan so‘zlar orqali kinoyaviy sahna yaratadi. Hikoya yakunida adibning Ulash agronom shoirning “qahramon-mehribon” so‘zlarini katta kashfiyot sifatida berishi kinoyaviy estetik idealni yanada yorqinlashtirishga asos bo‘lgan. Vaholanki, “qahramon-mehribon” so‘zlari antonim juftlik emas. Yozuvchi hikoyada kinoyaviy uslubga xos so‘z o‘yini qilish orqali asarda o‘zining kinoyaviy estetik idealini yarata olgan. Ya’ni adib har ikki asar qahramoni – ruhshunos olim Do‘lanov va Ulash agronom-shoirning saviyasi pastligini ochib beradi. Bu beixtiyor A.Qahhorning hajviy hikoyalaridan birida “Saltikov kattami? Shedrin kattami?” mazmuni kechgan bahsni esga soladi.

Luqmon Bo‘rixon badiiy uslubida kinoyaning o‘ziga xos ko‘rinishi aks etgan. Muallifning qay bir asarini olmang, unda kinoya va uning badiiy vositalari mahorat bilan qo‘llangan. Xususan, yozuvchining “Jaziramadagi odamlar”, “Imom Moturidiy” romanlarida ham luqmonona kinoya ko‘zga tashlanadi. Biz mazkur o‘rinda yozuvchining “Quyosh hali botmagan” qissasida namoyon bo‘lgan kinoya va kinoyaviy munosabatga e’tibor qaratamiz. Qissa voqealari Norsoat tilidan hikoya qilinadi. Shuning uchun asarda Norsoatning Tanzilaga, Davronga kinoyaviy munosabati uning ichki monologida aks etgan. Qissada namoyon bo‘lgan kinoya shaklini qahramonning jamiyatga kinoyaviy munosabati deb baholashimiz mumkin. Norsoat hayotida sodir bo‘layotgan voqealar, keskin munosabatlar, do‘sti bilan raqibga aylanish jarayonida o‘z-o‘zi bilan suhbatlashadi va har bir voqeaga faol munosabat bildirib, kinoyaviy pozitsiyani egallaydi. Masalan, Davron Tanziladan o‘ttizta xat olganini eshitgach,

uning ichidan kinoya va istehzoga boy quyidagi gaplar quyilib keladi: “Tanzila chindan ham hali paxta yig‘im-terimidan qaytmagan ekan. Viloyat pedagog kadrlar tayyorlov texnikumi talabasi! Qanaqa pedagog... behayo, masxaraboz u! Soyga yetaklab borib, sug‘ormay qaytaradigan ayyor alvasti! Tamom, bu qiz endi menga begona, ko‘rmayin ham, kuymayin ham...” [Bo‘rixon, 2015: 137].

Yoki, mag‘lub deb e’lon qilingan Davronning holati Norsoat nigohi bilan kinoyaviy kulgili fonda tasvirlanadi: “O‘rtanib o‘rmalayotgan polvon lampa chiroqlar yog‘dusi ostida hanuz tiz cho‘kkan ko‘yi haykalday qotib qoldi. Uning shu turishi kitoblardagi antik davr yunon-rum qahramonlari tasvirini eslatib yuborardi” [Bo‘rixon, 2015: 162].

Ayni paytda Norsoat o‘ziga o‘zi kinoyaviy pozitsiyada turadi. U Davronni g‘irromlik qilib yenggani uchun o‘zini iflos balchiqqa tushib qolgan odamday his qiladi: “Men o‘sha tanish muyulishda, o‘sha qayrag‘och yonida Tanzilani kutib turishni o‘ylagan edim. Ammo ich-ichimdagi allanedir bunga monelik qilardi. Go‘yo isqirt, iflos bir balchiqqa botib qolganman-u, bu ahvolda Tanzilaga ko‘rinishni istamadim. Qalbim, ong-shuurim bo‘m-bo‘sh bir tarzda uyga kirib bordim” [Bo‘rixon, 2015: 163].

Ko‘rinadiki, Luqmon Bo‘rixon qissada voqelik va insonning ruhiy tovlanishlarini tanqidiy, tahliliy taftish qilish uchun kinoya va uning vositalaridan unumli foydalangan. Xulosa shuki, yozuvchi o‘zining bir qator asarlarida kinoyaviy munosabatni (muallif kinoyasi va qahramon kinoyasi) estetik idealga aylantirgan.

Shu o‘rinda Luqmon Bo‘rixonning “Jaziramadagi odamlar” romanida ifodalangan kinoyaviy estetik idealni tahlil etamiz. Adabiyotshunos Q.Yo‘ldoshev “Roman boshdan-oyoq kinoyaga yo‘g‘rilgan, ifodada piching yetakchilik qiladi” [Bo‘rixon, 2005: 323], deganida haq edi. Asarda ovloq cho‘l qo‘ynida yashayotgan cho‘lquvarlarning hayotiy va ruhiy kechinmalari kinoyaviy ohang bilan yoritiladi. Yozuvchi romanga javobi noma’lum Toshbibi chechaning she’riy topishmog‘ini epigraf sifatida keltiradi: “Bir otim bor ajabgina, dumlari bor gajakkina. Hali kelsa ko‘rasiz, kula-kula o‘lasiz” [Bo‘rixon, 2005: 3]. Ushbu topishmoqda aytilganidek, kitobxon roman voqealarini goh kulib, goh iztirob chekib o‘qiydi. Asarning bosh qahramoni Lolaxon shahardan cho‘lga kelin bo‘lib tushadi. Lolaxonning achchiq qismati, ya’ni yosh beva qolishi kitobxonni achintiradi. Ammo yozuvchi yosh beva qolgan Lola obraziga kinoyaviy modusdan yondashib, undan antipod sifatida qari beva obrazini yaratadi. Yosh kelinchakning turmush o‘rtog‘i O‘roq urushga ketib, o‘ligi temir tobutda keladi. Qishloqning kichik agronom shoiri Ulash aka O‘roqjon va Lolaxonning sevgi qissasi haqida doston yozadi. Yozuvchi sevgi va sadoqat timsollari bo‘lishi kerak bo‘lgan bu juftlikning hayoti va uni ideallashtirishga urinayotgan jamiyat haqida kinoyaviy ohang bilan yozadi: “Bu yirik asarim, – deya uzundan uzoq tushuntirishga tushib ketardi u, gurungiga quloq soluvchi biror kimsa topilib qolsa, – O‘roqjon haqida, Lolaxon haqida. Dostonimda yuksak insoniy tuyg‘ular, vatanparvarlik, jasorat, sevgi-sadoqat tarannum etiladi”.

Biroq sevgi-sadoqat tarannum etilgan doston agronom-shoirning hali taraddudi bitmay turib, el og‘zida allaqachon to‘qib-bichib tashlangan edi o‘sha kezlar.

O‘sha kezlar barcha goh mahzun, goh mamnun pichirlab, hayrat-u hayajon bilan Lolaxon haqida, endigina yigirma uch bahorni qarshilayotgan, agronom-shoir ta’riflaganidek, qahramon jangchining buyuk bevasi haqida so‘zlar edi.

Emishki, o‘sha temir tobut keltirilgan mash’um kun shaharlik kelin hushsiz yiqilib, naq bir hafta o‘ziga kelmagan emish. Shu-shu odamovi, hurkak, yig‘loqi emish. Shu-shu jin chalgandek o‘z-o‘zi bilan gaplashib yurar ekan.

“Siz yo‘qsiz, – dermish u hardamxayol-hardamxayol, – lekin pok ruhingiz hamisha yonimda, jonimda. Muqaddas sevgimizni hech kimga xo‘rlatmayman, tinch uxlang, azizim!”

Emishki, olis shahardan azadorlikka kelgan qudag‘ay ham qizining holi zabunini ko‘rib, yig‘labdi.

“Bolaginam, – degan emish qudag‘ay motamsaro Lolaxonni bir chekkaga tortib, – o‘lgan o‘lib ketdi. Sen o‘zingni o‘yla, hol-ahvolingga qara! Qani ilgarigi husning? Kampirga o‘xshab qopsan-ku, bolam!”

Lolaxon ilkis onasiga yuzlanib, ko‘zlaridan duv-duv yosh oqizib, qichqirib yuborgan emish:

“Tinch qo‘yinglar meni-i-i!!!”

Bu bo‘zlovni azador xonadonda g‘amgin ivirsib yurgan hamma eshitibdi. Keyinchalik ba’zi birovlarning qasamga tayanib, guvohlik berishicha, Lolaxon kelinning ana shu qayg‘uli qichqirig‘i uch kun butun qishloq uzra jaranglab turgan emish…” [Bo‘rixon, 2005: 161-162]. Romandan maqsadli ravishda biroz uzun parcha oldik. Avvalo, yozuvchi “Qahramon jangchining buyuk bevasi” obrazini yaratishga urinayotgan jamiyat ustidan kinoya bilan kuladi. Shuning uchun ham badiiy matn kinoya, piching, istehzoli jumlalar asosiga qurilgan. Yuqoridagi parcha ham she’rdek o‘qiladi. Har bir xatboshidan so‘ng boshlangan yangi jumla oldingi jumladagi urg‘u berilgan so‘z bilan boshlanadi. Jumladan, birinchi xatboshi “sevgi-sadoqat tarannum etiladi” jumlasi bilan tugasa, keyingi xatboshi “Biroq sevgi-sadoqat tarannum etilgan doston...” deb boshlanadi. Yoki ikkinchi xatboshining oxirgi so‘zi “... o‘sha kezlar” bilan tugallansa, keyingi uchinchi xatboshi “O‘sha kezlar...” deb boshlanadi. Xullas, L.Bo‘rixon badiiy matn strukturasini boshdan-oyoq kinoyaviy ohangga burkab, har bir jumla va har bir xatboshini jiddiy o‘ylab yozgan. Adib uslubiga xos soddalik va ravonlik o‘quvchiga zavq bag‘ishlaydi. 41-sovxoz odamlari istaganidek, endi yigirma uch yoshni qarshilagan yosh beva Lolaxon ular istaganidek “vafo va sadoqat” timsoliga aylanmaydi. Lola “aqli sog‘lom kelinchak” bo‘lib, o‘zining shaxsiy hayotini qaytadan qurish uchun ketadi.

L.Bo‘rixonning “Jaziramadagi odamlar” romanini “2005-yilning eng yaxshi romani” deya baholagan adabiyotshunos S.Sodiq yozuvchining ushbu romani bilan Abdulla Oripovning “Ayol” she’ri orasidagi ziddiyatlarga o‘z munosabatini shunday bildiradi: “Chindan ham, Luqmon Bo‘rixon romanda she’rdan parchalar keltirib, ayol sadoqati masalasini boshqacha talqin qilishga uringandek ko‘rinadi. Romannavis shoir bilan mazkur muammo yuzasidan munozaraga kirishib, ayol sadoqati turli vaziyatlarda har xil namoyon bo‘lishi mumkinligiga ishontirishga intilgan. Uning talqinidan anglashilishicha, ko‘pchilik yoki butun jamoatchilik haddan tashqari tazyiq o‘tkazganda, ayolning sevganiga munosabati sadoqat timsolidan ko‘ra kutilmagan salbiy oqibatlar bilan ham xotimalanishi mumkin. Yozuvchi talqiniga ko‘ra, sadoqat sun’iy ravishda yaratilmasdan, ayol irodasining tabiiy mahsuli bo‘lgandagina katta ibrat va tarbiya qudrati kasb etadi. Faqat u o‘z g‘oyasiga san’atkorlik iste’dodi va roman vositalari orqali ishontirishga muvaffaq bo‘lgan. O‘z navbatida, romandagi yechim “Ayol” she’ridagi hayotbaxsh g‘oyaviy falsafaga mutlaqo soya solmaydi. She’rda ham go‘yo romandagiga zid tuyuluvchi g‘oya o‘zgacha ta’sirchan vositalar yordamida inson ruhiga zilzila soladigan badiiy haqiqat darajasiga ko‘tarilgan” [Sodiqov, 2008: 7]. Ko‘rinadiki, olim roman zamirida davr hayotidagi hayotiy haqiqat vositasida qalamga olingan badiiy niyat, ilgari surilgan g‘oya, muayyan qarama-qarshilik, ziddiyat yotishini to‘g‘ri izohlaydi. Bizningcha, romanda muallif o‘z hayot yo‘lida duch kelgan jamiyatdagi ziddiyatli holatni badiiy yo‘l bilan yechishga uringan.

Adabiyotshunos Q.Yo‘ldoshev Lola fojiasiga shunday munosabat bildiradi: “Roman qahramoni Lolaxon – go‘zalligi va muloyimligini hisobga olmaganda, oddiygina ayol. Uning jismi va ruhida ham o‘zgalardagi singari xohish-istaklar bor. Lekin shaxsiy hayotning atay ijtimoiy maqomga ega qilinganligi, insonlar orasidagi munosabatlarning sun’iy va mantiqqa muvofiq emasligi, beva qolgan yoshgina ayolning tabiiy ehtiyojlari hisobga olinmay, barchaning ko‘z o‘ngida sevgi va sadoqat timsoliga aylantirilgani uni halokatga olib boradi” [Yo‘ldoshev, 2005: 324]. Yana bir adabiyotshunos M.Qo‘chqorova yosh beva Lola qismatini shunday tahlil qiladi: “Sho‘ro hukumatining siyosiy o‘yinlaridan yana biri – “soxta qahramon yaratish” yosh, go‘zal Lolaning ham chekiga tushadi. 41-sovxozliklar yosh bevadan vafodor

ayol timsolini yasashga harakat qilishadi. Yozuvchi yosh beva obraziga urush yillarida beva bo‘lib, qarib-qartaygan kampir obrazini qarshi qo‘yadi. Lola bu kampir timsolida o‘zining kelajagini xuddi ko‘rgandek bo‘ladi va undan qo‘rqib ketadi. Luqmon Bo‘rixon yosh va qari bevalar timsolida sho‘ro hukumatining “SOXTA QAHRAMON” yaratish siyosati ustidan kinoya qiladi” [Qo‘chqorova, 2017: 71].

Xulosa

Luqmon Bo‘rixon o‘z nasrida kinoyaning o‘ziga xos badiiy uslubini yaratgan kuchli ijodkordir. Adibning “Begimqul katta”, “Cho‘ldan kelgan tashvish” hikoyalari, “Quyosh hali botmagan” qissasi va “Jaziramadagi odamlar”, romanlarida kinoya va uni namoyon etuvchi badiiy vositalar aks etadi, alalxusus luqmonona kinoya katta etik va estetik idealga evrilgan.

Luqmon Bo‘rixonning “Jaziramadagi odamlar” romani adbiy tanqidchilar orasida bahs-munozaralarga sabab bo‘ldi va ijobiy baholandi. Yozuvchi shu romangacha yaratgan hikoya va qissalaridagi kinoyaviy badiiy uslubni yanada mukammallashtirib, “Jaziramadagi odamlar”da kinoyaning o‘tkir formasi sarkazm darajasiga chiqdi. Mazkur roman yangi o‘zbek nasrida kinoyaviy badiiy uslubda ijod qilgan M.M. Do‘st, E.A’zam, Sh.Bo‘tayev singari adiblardan farqli ravishda o‘ziga xos luqmonona kinoyaviy badiiy uslubni o‘zida namoyon etdi. Adib nasrida kinoya bora-bora etik va estetik idealni ifodalash uchun muhim badiiy vositaga aylandi. Roman kinoya va uning badiiy vositalari, shuningdek, yozuvchining sho‘ro davri voqealari va odamlariga o‘ziga xos sarkazm bilan ifodalanishi jihatidan hali ko‘plab tadqiqotlarga manba bo‘ladi.

KAYNAKÇA

1. Vasiliy, Pivoev (1982) Ironiya estetik kategoriya sifatida. // / Filosofskiy nauki. – № 4 – c. 59; Elina, Kononenko (1982) Ironiyaning estetik diapazoni // estetik madaniyat va san'at muammosi. – c.114; Yuriy, Borev (1997) Estetika: 2 jildda - Smolensk,1-jild. S.187.
2. Mashxura, Sheraliyeva (2016), Hozirgi o'zbek nasridagi kinoya. Toshkent: Akademnashr, s. 224; Obitjon, Shofyev (2019) Erkin Azam nasri badiiyati: kinoya va obraz. Toshkent: Qagnus Media, 2019. – s. 172; Marhabo, Qo‘chqorova (2020) Hozirgi o'zbek nasrida badiiy shartlilik. Toshkent: Fan, s. 248.
3. Yigitali, Mahmudov (2017), Hikoya badiiyati: Luqman Bo‘rixon hikoyalari misolida. Toshkent: Turon zamin ziyo, s.
4. Luqmon, Bo‘rixon (2012), Begimqul katta / Tun qa’ridagi shu’la. Toshkent: Sharq, s. 100-101.
5. Luqman, Bo‘rixon (2015), Qozoqboy Yo‘ldoshyev. Badiiy kamolot yo‘li / Quyosh hali botmagan: qissalar va hikoyalar. Toshkent: "O'zbekiston", – c. 3.
6. Jon Galsuorsi (2010), Adabiyotda xarakter yaratish / Jahon adiblari adabiyot haqida. - Toshkent: Ma'naviyat, – c. 95.
7. Luqman, Bo‘rixon (2005)Jaziramadagi odamlar. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, – c. 336
8. Sodiq S. (2008) Toma-toma ko‘l bo‘lur (2005 yil romanlari) / Sodiqov S. Roman va tanqid. – Toshkent: Fan, – s. 24.
9. Luqman, Bo‘rixon Jaziramadagi odamlar / Yo‘ldoshev Q. Kinoyaga yo‘g‘rilgan umid. – Toshkent: Fan, – s. 324.
10. Marhabo, Qo‘chqarova. (2017) “Jaziramadagi odamlar”romani badiiyatiga chizgilar // “O‘zbek tili va adabiyoti” jurnali, – №5, s. 71.

MÜŞFİQ YARADICILIĞINDA ƏNƏNƏ VƏ NOVATORLUQ HAQQINDA

Afaq YUSİFLİ *

Xülasə: "Müşfiq cəsarətli, uzaqgörən, klassik ədəbiyyata və şifahi xalq ədəbiyyatına münasibətdə ən doğru mövqe tutan**,** ənənənin rolunu çox düzgün başa düşən, novatorluğu layiqincə qiymətləndirən vətəndaş şairlərimizdən biri olmuşdur" Bu sətirlər görkəmli ədəbiyyatşünas G.Hüseynoğlunun "M.Müşfiqin yaradıcılıq yolu" kitabından götürülmüşdür. M. Müşfiq poeziyasının az öyrənilən, layiqincə diqqət cəlb etməyən, ancaq öyrənilməyə, aydınlaşdırılmağa ehtiyacı olan cəhətlərindən biri klassik irsi ilə əlaqəsi, ona münasibətidir. Əkrəm Cəfər, N. Rəfibəyli, Məsud Əlioğlu Müşfiq yaradıcılığında klassik irslə bağlılığın müəyyən cəhətlərini qeyd etsələr də, G.Hüseynoğlu şairin ədəbi-estetik görüşlərindən danışarkən onun klassik irs, xüsusilə də Füzuli yaradıcılığı bağlılığını xüsusi vurğulamışdır. Müşfiq poeziyası formaca yeni tipli, yeni üslublu bir aləmdir. O, klassik ədəbi janrlara müraciət etmir, müraciət etməyi sevmir, ancaq istədiyi vaxt bu formalardan bəhrələnə bilir. Mikayıl Müşfiq yeni Azərbaycan ədəbiyyatında özünəməxsus yeri, mövqeyi olan sənətkarlardan biridir. Onun faciəli şəxsi həyatındakı ağrı-acılar poeziyasındakı qanadlı nikbin ruhu kölgələyə bilmir və bunu etməkdə acizdir. Onun acı taleyi də, əyilməz ruhu da, ilham dolu səsi də yaddaşlarda dərin izlər buraxmışdır.

Açar sözlər: *klassik irs, Füzuli, ənənə, novatorluq, estetik görüşlər.*

Tradition and Innovation in Mushfig's Work

Abstract: "Mushfig was one of our citizen poets who was brave, far-sighted, took the most correct position in relation to classical literature and oral folk literature, understood the role of tradition very correctly and appreciated innovation worthily". These words were taken from the book "M.Mushfig's creative way" by the outstanding literary critic G.Huseynoglu. One of the aspects of M.Mushfig's poetry that has not been studied until now, which does not attract well-deserved attention, but needs to be studied and clarified is its connection with the classical heritage, its attitude to it. Though Akram Jafarli, N.Rafibayli, Masud Alioghlu mentioned the definite aspects of the connection of the classical heritage in Mushfig's activity, speaking about the poet's literary and aesthetic views, G.Huseynoglu mentioned his commitment to the classical heritage, especially Fuzuli's activity. Mushfig's poetry is a world of a new type and a new style. He does not address classical literary genres, he does not like to apply, but he can benefit from these forms at any time. Mikayil Mushfig is one of the artists who has a special place and position in the new Azerbaijani literature. The pains and sufferings of his tragic personal life cannot and overshadow the winged optimistic spirit in his poetry. His bitter fate, indomitable spirit and inspiring voice have left deep traces in our memories.

Key Words: *classical heritage, Fuzuli, tradition, innovation, aesthetic meetings*

Giriş

M. Müşfiq yeni, müasir sənətkardır. Sənətə yeni baxışı olan bir şairdir. Ancaq öz poeziyasında əvvəlki dövrlərin böyük sənətindən, o cümlədən, hər kəsdən çox Füzuli irsindən təsirlənmiş, onu sevmiş, qiymətləndirmiş, xatırlamış, ancaq ondan heç nə götürməmiş, ona bənzər olmağa çalışmamışdır. Yeni, müasir fikirli, müasir üslublu, sadə dilli, hissli, duyğulu bir sənətkar kimi özünü təsdiq etmişdir. On ildən bir qədər artıq bədii yaradıcılıqla məşğul olan bu orijinal sənətkarın irsində də, fikir və düşüncələrində də başqa məqamlarla yanaşı, Füzuli də vardır. Bununla bərabər M. Müşfiq irsinin tədqiqatçısı yazır: "Müşfiq poeziyası rəngarəng poetik formaları, tutarlı zəngin bədii təsvir vasitələri və s. cəhətincə elə fərqlənir ki, bunlarda onun şeirində tamamilə başqalarından fərqlənmək, seçilmək, özünəməxsusluq, orijinallıq, müşfiqanəlik gətirir" (Hüseynoğlu,1983: 8).

1. Müşfiq Yaradıcılığında Füzuli Poeziyasına Müraciətin Fərqli Çalarları

Füzuli vurğunu görkəmli ziyalılarımızdan Əkrəm Cəfərlə dostluğu, məktublaşması, ədəbi yaradıcılıq məsələləri ilə bağlı mübahisələrə girişməsi və digər məqamlar onda da Füzuli sevgisi oyada bilməzdimi? Düzdür, onun Ə. Cəfərə yazdığı məktubda Füzuli adı çəkilmir, Faruq Nafiz və başqa türk şairlərindən, şeirində yeni dil və üslubdan söhbət açılır. Ancaq düşünmək olar ki, bu, ancaq konkret bir mövzudan, mətləbdən gələn bir məqamdır. Hətta belə düşünmək daha doğru olar ki, M. Müşfiqi Ə. Cəfərlə yaxınlaşdıran əsas səbəblərdən biri onların hər ikisinin sonsuz Füzuli sevgisi ilə bağlıdır. Şairin "Ulduzlar" şeirində belə bir yer var:

Şirin söhbətlərdən uzaq da olsaq,

* Gəncə Dövlət Univeriteti, Azərbaycan və dünya ədəbiyyatı kafedrasının dosenti,e-mail: yusifli.afaq@mail.ru
DOI :10.30546/100981.2024.055

Uzun illər boyu ayrı da qalsaq,
Eyni duyğularla vurur qəlbimiz. (Müşfiq,2004:168).

Sonet janrında yazılan bu şeirdə söhbətin mövzusu, mətləbi ayrıdır. Ancaq buradıkı bu işarə diqqəti cəlb edir. Tam əminliklə demək olar ki, Ə. Cəfərlə M. Müşfiqin qəlbi Füzuliyə məhəbbətdə, sevgidə eyni duyğularla vurmuşdur. Məhz bunun nəticəsidir ki, ömrünü M. Müşfiq yaradıcılığının öyrənilməsi və təbliğinə həsr edən S. Hüseynoğlu şairin

Füzuli yüksəldi
Əsrin fövqünə,
Sığmadı dühası
Bağdadın üfqünə

misralarını nümunə gətirərək yazır: "Bu misralar torpağımızın, mədəniyyətimizin, dilimizin inkişafında, tanınmasında müəyyən izləri, payları olan dahi sənətkarlarımız Füzuli, Sabir kimi şəxsiyyətləri qabarıq şəkildə nəzərimizdə canlandırır, onları bir az da sevdirir" " (Hüseynoğlu,1999:10).

Şairin qısamüddətli yaradıcılığında biz onun Füzuli sevgisinin rəngarəng nümunələri ilə qarşılaşırıq. Söhbət onda deyil ki, Müşfiq Füzuli davamçısı olub, qəzəl, qəsidə yazıb, ona bənzətmə şəklində əsərlər meydana gətirib. Söhbət ondan gedir ki, Müşfiq həmişə Füzulini xatırlayır, ya onunla razılaşır, ya mübahisə edir, ya da bütöv bir dövrün ən böyük təmsilçisi qismində onu xatırlayır.

"Bəyaz çöllər" şeirində bu fikrin parlaq bir nümunəsini görürük. Bəlkə də kiçik bir poema adlandırıla bilən bu şeirdə Araz üstündə qurulan bir bənddən, pambıq tarlalarının suvarılmasından, ilanlar yatağı olan çılpaq çöllərdə pambıq tarlaları salınmasından söhbət açılır. Şeir beşbəndlik bir girişlə-proloqla başlayır. Çoxdan bəri şeir yazmayan, ürəyi ilk bahar selləri kimi atlana-atlana qaynamayan şair könlünü şeirlə oyatmaq fikrinə düşür:

Çoxdandır bir şeir yazmamışam mən,
Çoxdandır bir nəğmə tutdurmamışam.
Çoxdandır ayrılıb şeir aləmindən
Xəyal dənizinə baş vurmamışam.
Fikrim qasırğalı dəryalar kimi,
İstənilən qədər dalğalanmamış,
Könlüm uzaq gedən xülyalar kimi
İncə buludlarla çulğalanmamış. " (Hüseynoğlu,1988: 88).

1931-ci ildə yazılan bu şeirdə yeni dövr, onun quruculuq işləri, acı keçmişlə bu günün müqayisəsi əsasdır. Keçmişə acıma, bu günü tərənnüm, onun üstünlüyünü ilhamla qələmə almaq şeirdə əsas məqsəddir. Şeirin "Qədim karvan" adlı hissəsində bir parçaya diqqət edək:

Dərili qanğuru yavrusudur ay,
İştə yol ucundan çıxdı bir alay.
Poslası ulduzlar olan bir karvan,
İçdiyi sarı su, yediyi yavan.
Sarvanlar uyğulu, dəvələr yorğun.
Nədir bu heçliklə bu gülünc oyun?!
Torpaq yaraları ayaqlarında,
Yazın istisində, qışın qarında,
Saqlı üzlərində düşkünlük qəmi,
Ürəklərində bir xəzan axşamı,
Qarşılarındakı dənizlər sərab,
Ümidlər şikəstə, əməllər xarab,
Rahatlıq bilmədən yürür bu karvan. " (Hüseynoğlu,1974:90).

Bu parçanı nümunə gətirməkdə məqsədimiz odur ki, M. Müşfiqin bu şeirin epiqrafında nə üçün Füzuliyə üz tutduğunu, ondan nümunə gətirdiyini aydınlaşdıraq. M. Müşfiq epiqrafda Füzulinin aşağıdakı beytini nümunə gətirmişdir:

Əgər su damənin tutdum, rəvan döndərdi üz məndən,
Və gər güzgudən umdum sidq, əksi-müddəa gördüm. (Füzuli,I, 1958:125)

Füzuli insanların etibarsızlığını, biganəliyini, imdad istəyənin, haray çəkənin səsini eşitmədiyini, üz döndərib getdiyini, güzgü kimi saf, doğruçu bir predmetdə də, doğruluq yox, istənilən arzunun əksini, şəklini gördüyünü söyləyir. Füzuli mübaliğəli obrazlarla mühitin, dövrün eybəcərliyinin mönumetnal bir tablosunu yaradır. Buradan da göründüyü kimi, Füzulini gözəl bilən, onun hər misrasına, beytinə, onlardakı fikrə, düşüncəyə, baxışa dərindən bələd olan şair öz dövrünün hadisələri zirvəsindən baxaraq, coşğun bir hayqırışla "Xayır!" deyir. Füzuli şeirinə eyni ölçü və qafiyə, eyni obrazlı dillə belə cavab verir:

Xayır, məndən sular dönməz, təbiət pəncəm altında,
Baxıb ayineyi-qəlbimdə əksi-aşina gördüm. (Hüseynoğlu,1974:88).

M. Müşfiq bu fikirdədir ki, sular ondan üz döndərmir, onun dövrünün insanları təbiəti cilovlayır, onu özünə tabe edir. Araz üzərində bənd quraraq susuz çöllərə su verir, həyat gətirir. Füzuli hətta güzgüdə doğruluq görmürsə, M. Müşfiq qəlbinin güzgüsündə dostun surətini görür, etibar, sədaqət, doğruluq olduğunu bəyan edir. Çünki hələ 1931-ci ildir, 37-ci il, onun faciələri, hətta Füzuli sənətini dəhşətə, heyrətə salacaq alçaqlıqları hələ qabaqdadır. Mikayıl Müşfiqin Füzuliyə etirazının nə dərəcədə doğru olub-olmadığını bir kənara qoyaq. "Bəyaz çöllər" şeirinin əvvəlində Füzulidən gətirilən beyt, ona cavab olaraq Müşfiqin yazdığı iki misra onun Füzuli irsinə dərindən bələdliyinin, onu həm bildiyinin, həm də anladığının inkarolunmaz təsdiqidir.

2. Müşfiq Yaradıcılığında Füzuli Xatırlamaları

M. Müşfiq Füzulini bütün zənginliyi ilə bilən, sevən, duyan bir sənətkar olmuşdur. Bu, şəksiz həqiqətdir. Bu həqiqəti onun şeirlərindəki azsaylı xatırlamaları da təsdiq edir. Ancaq qəribə suallar da meydana çıxır. Şairin "Tar" şeirini yada salaq. Bu əsər klassik şeirə, keçmiş milli ruha olan məhəbbətin ifadəsidir. G.Hüseynoğlunun yazdığı kimi "Cəsarət və uzaqgörənlik. Yenilikçiliyin və novatorluğun qartal qanadları. "Tar" şeirinin vaxtında yaranmasının, gecikməməsinin əsas səbəbkarlarıdır".[5.73] Belə bir şeirdə Füzuli yada düşmür, "Baharın, Seyyidin qəzəli" xatırlanır, Nədim və Vaqif yada salınır, maraqlı təhlil aparılır:

Həvəsdən doymayan acgözlü şairlər,
Nədimlər, Vaqiflər,
Gözəllik sirrinə vaqiflər,
Həp səni dinləmiş,
Oxumuş, inləmiş
İndi də bizimçün oxu, tar!
Səni kimi unutar? (Müşfiq,2004:122).

Xatırlanan sənətkarların klassik irsdəki mövqeyi, onların yaradıcılığını dərindən bilməsi məlum həqiqətdir. Eyni zamanda Müşfiqin Bahar Şirvanı, Seyyid Əzim Şirvani kimi sənətkarları qəzəllə bağlı xatırlayıb Füzulini yad etməməsi Füzuli məqamının Müşfiq üçün daha uca olmasının təsdiqidir. M. Müşfiq Füzulini Bahar, Seyyid, Nədim, Vaqif kimi şairlərdən, əlbəttə, daha dərindən bilir və sevirdi.

"Şairin ölümü" şeirindəki bir məqam bu baxımdan maraqlıdır. Bu şeir C. Cabbarlının ölümü münasibətilə yazılmışdır. Burada Füzuli orta əsrlər şeirimizin C. Cabbarlı sənətinə layiq yeganə bir nümayəndəsi olaraq xatırlanır. Burada Bahar, Seyyid, Nədim, Vaqif və digərləri haqqında danışılmır.

Yüksəl, yüksəl, mənim şöhrətli ölkəm!
Şeirdən, şairdən dövlətli ölkəm!
Sənin qırılmayan qanadların var,

Tarixdə layəmut büsatların var.
Böyük Füzuliyə ruh verən ellər
İşini vaxtında bitirəcəkdir,
Hər zaman Cəfəri yetirəcəkdir! (Müşfiq,1970:49).

S.Vurğun "Azərbaycan" şerində bu böyük poeziya keçmişini "Nizamilər, Füzulilər" deyə xatırlayırsa, M.Müşfiq ancaq Füzulinin adını çəkməklə kifayətlənir, onu keçmiş mədəni irsimizin ən layiqli yeganə nümayəndəsi kimi xatırlayır.

"Azadlıq dastanı" poemasında da Füzuli yada düşür. Azadlıq döyüşlərinə qoşulan Leyla adlı misirli bir qız xatırlanır, onun qəhrəmanlığı yeni dövrün səciyyəvi əlaməti kimi nümunə gətirilir:

Vüsala irməyən ey dünkü Leyla,
Oyan, cəbhədədir bugünkü Leyla!
Bizə xəbər verir Leyla səhərdən,
Qaldırsın Füzuli başını yerdən,
Yazsın bu Leylanı həvəslə tutub
Şimşəklərdən qələm, sellərdən üslub. (Müşfiq,1983:258).

Burada Füzuli Leylası ilə inqilabçı misirli Leyla qarşılaşdırılır, müasir Leylanın cəbhələrə qoşulması Müşfiq tərəfindən alqışlanır. Füzulinin qəhrəmanı olan Leylanın mütiliyi rədd olunur. Müşfiq bir sənətkar kimi döyüşkənliyi, mübarizliyi sevir və tərənnüm edir. O, belə düşünür ki, Məhəmməd Füzuli də bu günün mübariz, döyüşkən qadınlarını görsəydi, onlardan yazar, onların mübarizliyini, qəhrəmanlığını tərənnüm edərdi.

3.Müşfiqin Füzuli Obrazlarına Münasibətdə Bolşevik İdeologiyasının Təsiri

Müşfiq Füzulini sevir, onun yaradıcılığını orta əsrlərin ən böyük təcəssümü, bəlkə də poeziya sənəti adına ən böyük və əlçatmaz bir zirvə sayır. Ancaq Füzulinin təsvir etdiyi həyat və yaratdığı surətlərdən danışanda öz dövrü, xüsusən də sovet gerçəkliyini Füzuli dövrünün həyatına, müasirlərini isə Füzuli qəhrəmanlarına qarşı qoyur. Burada, görünür ki, XX əsrin 20-30-cu illərinin bolşevik təbliğatı öz ifadəsini tapmışdır. M. Müşfiqin özünün bir az sonra həbs olunaraq məhv edilməsi bütün bu inamın əsassız olduğunu təsdiq edir. 37-ci il hadisələri Müşfiq dövrünün Füzuli dövrünə nisbətən daha qeyri-insani və təhlükəli olduğunu aşkara çıxartdı. Ancaq buna baxmayaraq, Müşfiq haqqında yazılan əsərlərdə həmin dövrə, hadisələrə, müqayisələrə Müşfiqin baxışlarından o yana gedilmir. Məsələn, G. Hüseynoğlunun yazdıqlarını nəzərdən keçirək: "Leylalardan bəhs edərək dahi Füzulini yada salır, onun "Leyli və Məcnun"" əsərindəki zəif iradəli Leyli ilə bugünkü igid ərəb qızlarını müqayisə edir, Füzulini bugünkü Leylaların şücaətini təsvir etməyə çağırır" (Hüseynoğlu,1974:54). Unutmaq olmaz ki, Müşfiq dövründə ərəb qızlarının inqilaba qoşulması hadisəsinin başlanğıcı elə Nizami, Füzuli əsərlərindəki Leyli surətlərinin təsvirində qoyulmuşdu. Onların hərəkətləri öz dövrünə görə qeyri-adi bir inqilab, bir oyanış hadisəsi idi. Əlbəttə, Füzuli XX əsrin 20-30-cu illərində yaşasa idi, onun qadın qəhrəmanları başqa cür verilərdi. Bəlkə, doğrudan da, Füzuli indi ayrı şəkildə mübarizə aparan Leylilərdən danışardı. İndiki halda isə Müşfiqin Füzuli qəhrəmanına bu cür yanaşması, eləcə də son dövrlərin araşdırmalarında bu hadisəyə yanaşma tərzi ilə razılaşmaq doğru olmazdı. Müşfiq ərəb ölkələrindəki oyanmanı tərənnüm edərkən nə qədər haqlıdırsa, Füzulini öz dövrünün qadınlarını deyil, yeni dövrün inqilabçı, mübariz qadınlarını təsvir etməyə çağıranda bir o qədər haqsız görünür.

S. Vurğunun “Böyük Oktyabr revolyusiyasının XX ildönümünə hazırlıq haqqında məruzə”sində qoyulan məsələlər, məsləhətlər, tövsiyələr dövrün ədəbiyyatdan nə istədiyini daha aydın nəzərə çatdırır. Yoldaş Mikayıl Müşfiq canlı insan temasından yazmaq istəyir. Əvvəl o, ziyalılar haqqında yazmaq istəyirdi, mən buna razı olmadım.

Odur ki, elə qərara gəlmişik ki, Müşfiq gedib bir neçə ay kolxozda oturub kolxoza dair bir şey yazsın. . . ”(Vurğun, 1972: 71) Əslində bu S. Vurğunun istəkləri yox, amirlik dövrünün

tələbləri, göstərişləri idi. Belə bir halda ənənəyə, o cümlədən Füzuliyə münasibətin hansı səviyyədə olduğunu anlamaq o qədər də çətin deyildir.

Qeyd etmək lazımdır ki, M. Müşfiq dövrünün ruhunu, ideya prinsiplərini tərənnüm edən şairdir. Şeirdə sadəliyi, aydınlığı əsas götürən şair kimi Müşfiq Füzuli şeirləri tipli əsərlər yazmır. Ancaq onun bir çox əsərlərində Füzuli şeirləri, Füzuli fikirləri ilə yaxınlıq aşkar görünməkdədir. Məsələn, M. Müşfiqin "Yenə o bağ olaydı" şeiri ilə Füzulinin "Tutuşdu qəm oduna şad gördüyün könlüm" şeiri arasında nə qədər ruh, məna yaxınlığı var. Müşfiq Füzulidən heç nə götürmür, ona bənzəməyə çalışmır, ancaq bu şeirlərin arasında necə də güclü bir ruh yaxınlığı olduğunu görmək çətin deyildir. G. Hüseynoğlunun da qeyd etdiyi kimi " Ahəngindəki səmimilik, təmkinli ehtiras, xəfif kədər xalları bu şeirə özgə bir məlahət verir"[5.42]

"Duyğu yarpaqları" şeirində də Füzuli poeziyasının fikir dünyası ilə xeyli yaxınlıqlar vardır. Aşağıdakı məşhur parçaya diqqət edək:

İstər bəstəkar ol, istər nəqqaş ol,
Şair ol, rəssam ol, heykəltəraş ol.
Yaratdığın şeyi sevərək yarat,
Hamıdan yüksək ol, hamıdan baş ol! (Müşfiq,2004:101).

Bu parçadakı fikir bütünlüklə Füzuli şeiri üçün səciyyəvi olan xüsusiyyətdir. Sübut üçün Füzulinin azərbaycanca "Divan"ının ilk qəzəlini xatırlamaq kifayətdir.

Qədənarəl eşqülil-üşşaqi min hacəl hüda
Saliki-rahi-həqiqət eşqə eylər iqtida.
Eşqdir ol nəşəyi-kamil kim ondandır müdam,
Meydə təşviri-hərarət, neydə təsiri-səda…
Vadiyi-vəhdət həqiqətdə məqami-eşqdir
Kim, müşəxxəs olmaz ol vadidə sultandan gəda. (Füzuli,II,1958:51).

Füzulidə də, Müşfiqdə də sənətdən, insandan tələb olunan eşqdir, sevgidir, ancaq sənətkarların hər birində bu mətləb onların özlərinə məxsus tərzdə ifadə və həll olunur. Əsas cəhət isə onların hər ikisinin eşqə münasibətidir. Yəni həm Füzulidə, həm də Müşfiqdə eşq hər şeydən öncə humanizm anlayışı, insanın mənəvi dünyasının gözəlliyi aspektində dəyərlənidrilir.

Müşfiq yaradıcılığının Füzuli ilə, onun poeziyası ilə bağlılığını Məsud Əlioğlu bir az da dəqiqləşdirərək belə ifadə edir: "Öz ruhu etibarilə klassik Azərbaycan poeziyası, xüsusilə Füzuli poeziyası Müşfiqə çox yaxındır. M.Müşfiqin Füzuli poeziyasının məzmun və xüsusiyyətlərinə dərin marağı onunla izah olunur ki, sovet şairi öz böyük sələfi kimi, böyük ictimai idealları əks etdirməyə çalışır. O, fikrin Füzuli şerinə xas olan yığcam və poetik cəhətdən dəqiq ifadəsinə ayrıca diqqət yetirir. Bu baxımdan Füzuli yaradıcılığı onun üçün poeziya məktəbi idi. Füzuli poeziyası üçün səciyyəvi olan dərin lirizm, insanın mənəvi aləminə hərtərəfli diqqət yetirmək M.Müşfiq poeziyasında hərtərəfli inkişaf etdirilmişdir" (Əlioğlu.1979:188). Müəllif onu da doğru qeyd edir ki, Müşfiqin şeir və poemalarında Füzuli yaradıcılığına məxsus fəlsəfi məzmun və forma əlvanlığı yeni tərzdə, yeni formada meydana çıxır. O heç yerdə, heç nəyi Füzulidən eyniylə götürmür. Onun üçün Füzuli irsi həqiqətən bir yaradıcılıq məktəbidir.

Burada bir qənaəti mütləq söyləmək lazımdır: Müşfiq Füzulini nə qədər sevsə də, onun sənəti qarşısında nə qədər böyük hörmətlə baş əysə də, o özünəqədərki Azərbaycan ədəbiyyatından başqa, türk, fars şeirindən bəhrələnmiş, onları bilmiş, öyrənmiş, bəyəndiyini qəbul etmiş, bəyəndiyini rədd etmişdir. Onun Ömər Xəyyam rübailərini, "Şahnamə"dən müəyyən parçaları tərcümə etməsini, Bahar Şirvani, Seyyid Əzim, Nədim, Vaqif xatırlamalarını, Əkrəm Cəfərə yazdığı məktubda Faruq Hafizdən, Nəcib Fazildən, "Sərvəti-Fünun"dan danışmasını, Sabir, Ü.Hacıbəyov, C.Cabbarlı və başqaları haqqında şeirlərini, H.Cavidlə dostluğunu və s. xatırlasaq, M.Müşfiqin poeziya məktəbinin çox böyük olduğunu

demək lazıım gəlir. Əlbəttə, bu yöndə Füzuli müstəsna yer tutur. Yuxarıda diqqət yetirdiyimiz faktlar da həqiqəti təsdiq edir.

Müşfiq poeziyası formaca yeni tipli, yeni üslublu bir aləmdir. O, klassik ədəbi janrlara müraciət etmir, müraciət etməyi sevmir, ancaq istədiyi vaxt bu formalardan bəhrələnə bilir. Əli Hüseynzadə maraqlı bir faktı qeyd edir. Bir dəfə necə olursa, Əli Hüseynzadə ondan bir qəzəl yazmağı xahiş edir. Müşfiq ona bildirir ki, rədif və qafiyəsini söylə, həmin rədif və qafiyə ilə yazım. Bu vaxt qarşılarında türk şairi Nədimin "Divan"ı var imiş. Açırlar, "səni" rədifli bir qəzəl çıxır. Müşfiq elə oradaca 20-25 dəqiqə ərzində aşağıdakı qəzəli yazır.

Mehribanım, bağı-eşqin, ey müəttər süsəni
Qoyma öpüm gizlicə hər bülbüli-bədxu səni.
Mən sənin bir rəhmdil səyyadınam, gəl qoynuma,
Gəl öpsün, gəl oxşayım, ey nazənin ahu, səni
Sızlayan mən, ah edən mən, bilməzəm, əmma neçin.
Həp sıxar ağusuna gah o səni, gah bu səni.
Çərxi dövranın muəlla iltifatındanmı bu,
Cami-ömrüm, görmədim heç biz zaman məmlu səni.
Sevgi səhrasında sərgərdan gəzən bir təşnəyəm,
Sevgilim, içsəm nolur şəhdi-zülali-busəni?
Müşfiqa, iqlimi-sevdadan ziyanın yox, fəqət
Tiri-müjgan ilə yıxdı bir kəman əbru səni. (Hüseynoğlu,1999:42).

Bu qəzəl göstərir ki, Müşfiq istəsəydi, yüzlərlə, bəlkə minlərlə qəzəl yaza bilərdi. Bu qəzəldə bir yandan Nədim, o biri yandan Füzuli ruhu görünməkdədir. Buradakı yüngül sevgi hisslərinin ifadəsi Nədimi xatırladır. Qəzəl onun şerinə bənzətmə kimi yazıldığından, şairin özünün dediyi kimi Nədim şeirlərini əzbər bilən Müşfiq məzmunda da Nədimi xatırlatmağa çalışır. Ancaq "Çərx dövranın müəlla iltifatındanmı bu, cami-ömrüm, görmədim heç bir zaman məmlu səni" beytində Füzuli qəzəllərində gördüyümüz içdən gələn, gerçəyi ifadə edən bir kədərin olduğunu görürük.

Müşfiqin şair qəlbində həmişə bir Füzuli ruhu, Füzuli dünyası yaşayır. Onun "Qaya" poemasında, "Yenə o bağ olaydı", "Oxu, tar" və başqa əsərlərində bu ruhun aydın ifadəsini görürük. M. Müşfiqin yaşayıb-yaratdığı dövrdə hakim olan sosialist realizmi metodunun "tələbi həyatı öyrənmək, dərk etmək, inkişaf yollarına bələd olmaq, tipik şəraitdə mövcud olan tipik hadisəni tapmaq, onu doğru və düzgün olaraq bədii şəkildə bizə təqdim etməkdən ibarət idi" Əlbəttə, həyatı bu "doğru və düzgün təqdim" etmək altında nələr düşünüldüyünü təsəvvür etmək indi o qədər də çətin deyildir. M. Müşfiq də dövrünün bir çox sənətkarları kimi, doğrudan da, bu tələblərə, həyatı doğru əks etdirməyə xüsusi diqqət yetirirdi. M. Müşfiq irsinin tədqiqatçısı G.Hüseynoğlu şairin bu yöndə göstərdiyi operativliyi nəzərdə tutaraq yazır: "Həmin ildəcə Mikayıl Müşfiq M. K. Ələkbərlinin sözləri ilə səsləşən məramnamə səciyyəli şeirlərinin birini belə başlamışdır:

Sən varlığın eynisən, buna sözmü var?
Ürəyisən, beynisən, buna sözmü var?
Gecələr ay sənindir, kainat kimi gündüzlər günəş!
Hər şey gözəlləşəndə, bu həyat kimi sən də gözəlləş! (Hüseynoğlu,1999:5).

Nəticə

Təbiidir ki, M. Müşfiq bir sənətkar kimi, sosialist realizminin həyatı doğru və düzgün əks etdirmək tələbini həmişə, hər yerdə dövrün gözlədiyi şəkildə yerinə yetirə bilmirdi. Ona görə də "Oxu, tar" kimi şeirlər meydana gəlirdi. M. Müşfiqin bütün səylərinə baxmayaraq, ruhundakı, şeirlərindəki zamanla uyuşa bilməyən həqiqətpərəstlik, həm də Füzuli poeziyasının üsyankar ruhundan gələn keyfiyyətlər onu qarşısıalınmaz bir əminliklə 37-ci il faciəsinə doğru aparırdı. Əlbəttə ki, "Şairi ürəklərdə yaşadan, zəngin ədəbi irsini xalqa sevdirən, şeirlərini oxucuların dilinin əzbəri edən poeziyasının xəlqiliyi, vətənpərvərliyi, müasirliyi, humanizmidir, orijinallığı və novatorluğudur.

Novatorluğu bu poeziyanın həm məzmununda, həm də sənətkarlıq xüsusiyyətlərində görmək olar”. (Hüseynoğlu,1974:101)

ƏDƏBİYYAT

1. Əlioğlu Məsud. Məhəbbət və qəhrəmanlıq.Bakı, Yazıçı, 1979
2. Füzuli Məhəmməd. Əsərləri. I cild, Bakı, Azərbaycan EA Nəşriyyatı, 1958
3. Füzuli Məhəmməd. Əsərləri. II cild, Bakı, Azərbaycan EA Nəşriyyatı, 1958
4. Hüseynoğlu Gülhüseyn. Mikayıl Müşfiq. Fotoalbom. Bakı, İşıq, 1999.
5. Hüseynoğlu Gülhüseyn. Mikayıl Müşfiqin poeziyasında həyat həqiqəti və romantika. Mikayıl Müşfiq. Həyat sevgisi. Bakı, Yazıçı, 1988.
6. Hüseynoğlu Gülhüseyn. Mikayıl Müşfiqin yaradıcılıq yolu. Bakı, ADU Nəşriyyatı,1974
7. Hüseynoğlu Gülhüseyn. Səmimi insan, vətəndaş şair – Mikayıl Müşfiq. Seçilmiş əsərləri, Bakı, Maarif, 1983.
8. Müşfiq Mikayıl. Seçilmiş əsərləri, Bakı, Maarif, 1983
9. Müşfiq Mikayıl. Seçilmiş əsərləri, Bakı, Şərq-Qərb, 2004.
10. Müşfiq Mikayıl. Əsərləri, üç cilddə, II cild, Bakı, Azərnəşr, 1970
11. Vurğun Səməd.Əsərləri, Altı cilddə,VI cild, Bakı, Elm,1972

ARXAİK TÜRK DİLİ ELEMENTLƏRİ QARABAQ ŞİVƏLƏRİNDƏ

Həcər HÜSEYNOVA *

Xülasə: Dilimizin formalaşmasında, əsasən, oğuz dil elementləri dayansa da, qismən qıpçaq, səlcuq, uyğur elementlərinə də rast gəlinir. Çünki oğuz dil elementləri bu dillərin sırasında aborigenliyini qoruyub saxlasa da, digər türkdilli tayfaların bəzi dil elementləri onun tərkibində qalmış və dilimizin müxtəlif dialektlərində arxaik vahidlər kimi indi də işlənməkdədir. Azərbaycan dilində qədim şumer, akkad, xett dili əlamətlərinə rast gəlinir ki, həmin cəhətlər dilimizin üç-dörd min illər öncə formalaşdığına bir işarədir. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinin V-VIII əsrə aid yazılı mənbələrlə müqayisəsindən belə bir qənaətə gəlmək olur ki, həmin yazılı mətnlərin dilindəki sözlərin böyük bir hissəsi danışıq dilində və şivələrdə işlənməkdədir. Onların bir çoxunda isə areallıq da müşahidə edilir. Dialektoloji tədqiqatların bir qismində arxaik leksik vahidlərin dialekt və şivələrdə tədqiqi, müqayisəsi də areal dialekt vahidlərinin müəyyənləşdirilməsi istiqamətində olduqca əhəmiyyətlidir. Buna görə də dialektlərdə qorunub saxlanılan arxaik ünsürlər həm qədim yazılı mətnlərdə, həm klassik ədəbi nümunələrdə, həm də dialektlərdə paralel şəkildə öyrənilməlidir. Qarabağ dialekt və şivələrində bir çox leksik-semantik, leksik-tematik qruplar var ki, biz onların areallığı ilə qarşılaşırıq. Onlar bəzən cüzi məna dəyişikliyi ilə, cüzi fonetik dəyişmələrlə, bəzən də heç bir dəyişiklik olmadan digər dialekt və şivələrdə də işlənməkdədir. Qarabağ şivələrində işlənən areal dil vahidlərinə aşağıdakıları nümunə göstərə bilərik: ***Ağıl*** – mal, qoyun saxlanan yerdir. Eyni fonetik tərkibdə və eyni semantikada Zəngilan (Bala, malları sal ağıla) və Şirvan (Ağıl çox möhkəm tikilmişdi) şivələrində işlədilir. Həmin söz "Kitabi-Dədə Qorqud"da (Ağılın qapısını bərkitdi) Kaşğari M. Divani luğat-it-türk. Dörd cildə/Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: Ramiz Əskər, Bakı, «Ozan», II c., 2006, 400 s., Mahmud Qaşqarlıda; Qədim türk lüğətində, qədim türk yazılı abidələrində, V.Radlovun lüğətində də eyni fonetik tərkibdə və eyni mənada qeyd edilmişdir. ***Aş*** – sözü Qərb qrup dialekt və şivələrində *aş* şəklində yemək mənasında işlədilmişdir. Lakin dilin tarixi inkişafı zamanı sözün semantikasında daralma baş vermiş, aş sözü yalnız bir Azərbaycan xörəyinin (plov) adı kimi sabitləşmişdir. Demək olar ki, dilimizin bir çox dialektlərində eyni mənanı qoruyub saxlayır. Türk dillərinin qohumluğu və dil münasibətlərinin tədqiqi üçün Qarabağ şivələrinin öyrənilməsi aktualdır.

Anahtar Kelimeler: *şivə, tarix, dil, müqayisə, türkçülük*

From Azerbaijan Karabakh to Konya Karabakh: Holiness in the Context of Public Diplomacy

Abstract: Although the formation of our language mainly includes Oghuz language elements, Kipchak, Seljuk, and Uighur elements are also found. Because, although the Oghuz language elements have preserved their aboriginality among these languages, some language elements of other Turkic-speaking tribes have remained within it and are still being used as archaic units in various dialects of our language. The signs of ancient Sumerian, Akkadian, and Hittite languages are found in the Azerbaijani language, which is a sign that our language was formed three or four thousand years ago. By comparing the dialects and dialects of the Azerbaijani language with the written sources of the V-VIII centuries, it can be concluded that a large part of the words in the language of those written texts are used in colloquial language and dialects. In many of them, regionalism is also observed. As a part of dialectological studies, the study and comparison of archaic lexical units in dialects and dialects is also very important in the direction of determining areal dialect units. Therefore, archaic elements preserved in dialects should be studied in parallel both in ancient written texts, classical literary examples, and dialects. There are many lexical-semantic, lexical-thematic groups in the Karabakh dialects and dialects that we encounter with their area. Sometimes they are used in other dialects and dialects with slight changes in meaning, slight phonetic changes, and sometimes without any changes. We can show the following examples of areal language units used in Karabakh dialects: The mind is a place where cattle and sheep are kept. The same phonetic composition and the same semantics are used in Zangilan (Bala, put the goods on the mind) and Shirvan (The mind was built very firmly) dialects. That word in "Kitabi-Dade Gorgud" (He fastened the door of the mind) Kashgari M. Divani luğat-it-türk. In four volumes/Translated and prepared for publication by: Ramiz Asker, Baku, "Ozan", II c., 2006, 400 p., in Mahmud Gashgarli; It is mentioned in the ancient Turkish dictionary, ancient Turkish written monuments, V. Radlov's dictionary in the same phonetic composition and with the same meaning. The word ash is used in the Western group dialects and dialects to mean food in the form of ash. However, during the historical development of the language, the semantics of the word narrowed, and the word ash became fixed as the name of only one Azerbaijani dish (plov). It can be said that it preserves the same meaning in many dialects of our language. The study of Karabakh dialects is relevant for the study of the kinship of Turkic languages and language relations.

Key Words: *dialect, history, language, comparison, Turkishness*

* Filologiya elmləri doktoru, professor, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, filologiya fakültəsi, hacerhuseynova@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-3223-427X

DOI :10.30546/100981.2024.057

Giriş

Dilimizin formalaşmasında, əsasən, oğuz dil elementləri dayansa da, qismən qıpçaq, səlcuq, uyğur elementlərinə də rast gəlinir. Çünki oğuz dil elementləri bu dillərin sırasında aborigenliyini qoruyub saxlasa da, digər türkdilli tayfaların bəzi dil elementləri onun tərkibində qalmış və dilimizin müxtəlif dialektlərində arxaik vahidlər kimi indi də işlənməkdədir. Azərbaycan dilində qədim şumer, akkad, xett dili əlamətlərinə rast gəlinir ki, həmin cəhətlər dilimizin üç-dörd min illər öncə formalaşdığına bir işarədir. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinin V-VIII əsrə aid yazılı mənbələrlə müqayisəsindən belə bir qənaətə gəlmək olur ki, həmin yazılı mətnlərin dilindəki sözlərin böyük bir hissəsi danışıq dilində və şivələrdə işlənməkdədir. Onların bir çoxunda isə areallıq da müşahidə edilir.

Dialektoloji tədqiqatların bir qismində arxaik leksik vahidlərin dialekt və şivələrdə tədqiqi, müqayisəsi də areal dialekt vahidlərinin müəyyənləşdirilməsi istiqamətində olduqca əhəmiyyətlidir. Buna görə də dialektlərdə qorunub saxlanılan arxaik ünsürlər həm qədim yazılı mətnlərdə, həm klassik ədəbi nümunələrdə, həm də dialektlərdə paralel şəkildə öyrənilməlidir.

Qarabağ dialekt və şivələrində bir çox leksik-semantik, leksik-tematik qruplar var ki, biz onların areallığı ilə qarşılaşırıq. Onlar bəzən cüzi məna dəyişikliyi ilə, cüzi fonetik dəyişmələrlə, bəzən də heç bir dəyişiklik olmadan digər dialekt və şivələrdə də işlənməkdədir.

Qarabağ şivələrində işlənən areal dil vahidlərinə aşağıdakıları nümunə göstərə bilərik:

Ağıl – mal, qoyun saxlanan yerdir. Eyni fonetik tərkibdə və eyni semantikada Zəngilan (Bala, malları sal ağıla) və Şirvan (Ağıl çox möhkəm tikilmişdi) şivələrində işlədilir. (5. s.14).

Həmin söz "Kitabi-Dədə Qorqud"da (Ağılın qapısını bərkitdi). Kaşğari M. Divani luğat-it-türk. Dörd cildə/Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: Ramiz Əskər, Bakı, «Ozan», II c., 2006, 400 s., Mahmud Qaşqarlıda; Qədim türk lüğətində, qədim türk yazılı abidələrində, V.Radlovun lüğətində də eyni fonetik tərkibdə və eyni mənada qeyd edilmişdir (6. s.471).

Qarabağ dialekt və şivələrində ***al*** **–** **s**özü həm omonim, həm də arxaizm səciyyəsi daşımaqla yanaşı, həm də müxtəlif dialektlərdə, şivələrdə arealları mövcuddur. Bakı, Bərdə, Qazax, Tovuz şivəlrində "yalan, hiylə" mənasında hal-hazırda yenə işlənməkdədir. Ağdam şivəsində "al dil", Gədəbəy şivəsində "alağız" (ikiüzlü), Şamaxı şivəsində "alağızzıx" (xəbərçilik), mənalarında işlədilir [1. s. 10]. Bu söz Orxon – Yenisey abidələrində, "Kitabi-Dədə Qorqud"da, "Oğuznamələr"in dilində və klassik ədəbiyyatda intensiv şəkildə işlənmişdir.

Eyni zamanda, müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlənən *aldatmaq* sözü "hiylə, yalan" mənası ilə semantik cəhətdən bağlı olan "al" sözü əsasında formalaşmışdır.

Aş – sözü Qərb qrup dialekt və şivələrində *aş* şəklində yemək mənasında işlədilmişdir. Lakin dilin tarixi inkişafı zamanı sözün semantikasında daralma baş vermiş, aş sözü yalnız bir Azərbaycan xörəyinin (plov) adı kimi sabitləşmişdir. Demək olar ki, dilimizin bir çox dialektlərində eyni mənanı qoruyub saxlayır:

aş: isim.

1. Xörək, yemək, bişmiş. Aşın sıyıqlığı dənin azlığındandır. (Ata. sözü). Bəzi yerlərdə təsadüf olunur aşa, ətə. (M.Ə.Sabir); 2. Plov. Südlü aş. Çığırtmalı aş. Lobyalı aş. Qiyməli aş; 3. Un, düyü, yarma və s.-dən bişirilən sıyıq xörək; horra.

Aş bişirmək (məcazi mənada) məs. – tələ qurmaq. Bütün bu hallar bu gün [Məşədi Kazım Ağanın] mənim üçün bir "aş bişirdiyini" göstərirdi. M.S.Ordubadi.

Az (acıq) aşın duzu deyil – çox hiyləgər, bic, araqarışdı- ran adam haqqında. Arvad azacıq aşın duzu deyil (Ə.Əbülhəsən). Əli aşından da olmaq, Vəli aşından da – əli hər şeydən çıxmaq, avara qalmaq. Harada aş, orada baş – heç bir zəhmət çəkmədən, hazıra gəlib çıxan adam haqqında (1. s.149).

F.Cəlilovun fikrincə, "şumer mifologiyasında buğda tanrısının adı "Aş" olmuşdur ki, bu da sözün müasir mənası ilə üst-üstə düşür. F.Cəlilov dilimizdəki "xaşıl//xəşil, xaş; Balakən şivəsindəki bozbaş – sözlərinin eyni mənşəli olması qənaətində olmuşdur.

"Kitabi-Dədə Qorqud": Səgrək-Gəlməz isəm Ayğur atım boğazlayub, aşun vergil (5. s.112); folklorda: "Azacıq aşım, ağrımaz başım" atalar sözünün tərkibində və s.

Bu söz qərb qrupu şivələrində dovğa sözünün sinonimi olan ayranaşı, qatığaşı, əriştəaşı yemək adlarında da rastlanır (informator. Gəncə: Z.Talıbova.70 yaş).

Qərb dialekt və şivələrində ***bağır*** – sözü bəzən qara ciyər, bəzən sinə mənasında işlənmişdir. Qazax, Gəncə şivələrində (Bağrım çatdadı; Qoyunun bağrınnan kavaf yidix′) və klassik ədəbiyyatda işlənmişdir:

Bəlgə//belgü – qız evinə oğlan evindən göndərilən kiçik nişan. Sözün geniş arealları müşahidə edilmişdir. Daha çox Qərb dialekt və şivələrində (Qazax, Gəncə, Bərdə, Yevlax, Kəlbəcər, Şuşa və s.) bir şeyi unutmamaq üçün qoyulan nişanə mənasında işlənməkdədir. Ağdam şivəsində də eyni mənada işlənir: "bu yerə bəlgə qoymaq lazımdır" (1.s.50).

Bu sözün bəlləmək//bəlli etmək feilindən törəməsi ehtimalı vardır. Sözün müxtəlif mənaları ifadə etməsindən bəhs edən S.Behbudov onun on üç mənasını qeyd etmişdir (2. s.24).

Nişan qoymaq mənasında bəlgə sözü M.Kaşqarlıda, "Qədim türk sözləri lüğətində", Orxon-Yenisey yazılarında da işlənmişdir. Sözün Əbu Həyyanın "Lüğət"ində qeyd olunan "üzə çıxmaq, aşkar olmaq, bəlli etmək" mənası müasir türk ədəbi dilində indi də işlədilməkdədir.

Dışarı – sözü "dış" sözündən və qədim yönlük hal formasını bildirən arı//qarı morfemindən ibarətdir. Azərbaycan dilində arxaikləşsə də, Türkiyə türkcəsində bu gün də öz işləkliyini qoruyub saxlayır. Dilimizin Qərb qrup dialekt və şivələrində aktiv işlənir. Ağdam şivəsində *dışğarı* fonetik variantında işlənən sözün "dışqarı" (Borçalı), tişarı (Şuşa) və s. variantlarda arealları da mövcuddur. "KDQ" da sözün taş variantı işlənmişdir: "*İç oğuzla Taş oğuzasi olub Beyrək öldügi boy"bəyan edər.*

Müasir dilimiz üçün arxaikləşmiş ***ənik*** – sözü canavarın, itin balası mənasında bir çox şivələrdə işlənir. Sözün arealları Qazax, Bərdə, Meğri, Zəngilan, Tovuz, Çənbərək şivələrində daha çox itin balası mənasında işlədilir. Məsələn; Uşaqları qoyma əniynən oynasın (Zəngilan).

"Oğuznamə"lərdə ənik sözü "qurd balası" (4.s..227), "Kitabi-Dədə Qorqud"da "aslan balası" (8. s.106), Əbu Həyyanın "Lüğəti"ndə isə, ümumiyyətlə, "yırtıcı heyvanın balası" (3. s.22) mənalarında işlənmişdir.

"Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti"ndə Ağdam, Göyçay, Naxçıvan, Şamaxı şivələrində ***ərdəm*** sözünün qüvvət, hünər, güc, cəsarət mənalarında işləndiyi qeyd olunur: Bu oğlana şişlik olsun ərdəmlidir (8. s.38) "Kitabi-Dədə Qorqud" mətnlərində də eyni mənada ərən, ərdəm sözlərindən istifadə edilmişdir:

1) Qanı dediyim bəy ***ərənlər***?

Dünya mənim deyənlər. (8. s.38).

Ərdəm sözünün ər (ərən-cəmdə) sözündən yarandığı aydın şəkildə görünməkdədir. Göründüyü kimi, bu sözün də semantik sferasında daralma baş vermiş və müasir mərhələdə "***ər***" sözü yalnız həyat yoldaşı mənasında qorunub saxlanmışdır.

Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğətində ərdəm sözünün dilimizin müxtəlif şivələrində yaxın mənaları qeydə alınmışdır: Ərdəm:

1) İmişli, Naxçıvan şivələrində "hünər, bacarıq" mənasında. Nümunə: Ərdəmi gəlmək – hünəri çatmaq mənasında. İş ərdəm isser (İmişli). (9).

2) Qax şivəsində boy-buxun mənasında: Nümunə: Habı boyu batmış ərdəminnən utanmır heş (Qax). (9).

Zəngilan şivəsində "quzu saxlanan yer" mənasında işlənən ***güz*** sözü "güzdəg" (payız yeri); "güzəm" (payızda qırxılan qoyun yunu) şəklində Sabirabad, Bakı, Şirvan, Quba, Biləsuvar, Naxçıvan şivələrində də işlənməkdədir. Qazax şivəsində payızlıq otlaq yeri ***küzdəx'*** adlanır. (1. s.191).

Göründüyü kimi, geniş arelda işlənən ***"güz"*** sözü yalnız payız fəslinin adını deyil, həmin fəsillə bağlı digər mənaları da ifadə etmişdir. Yalnız dilimizin dialektlərində deyil, sözün areallarına bir çox türk dillərində: qumıq, qaraqalpaq, balkar, qaraim, qazax, noqay, uyğur, tatar və s. rast gəlinir. "Tofa dialektində bu sözün *küş* varıantı işlənməkdədir. A.Şerbak sözün praforması kimi küş sözünü əsas götürür. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında sözün "güzin"-payızda formasına da rast gəlinir. Məsələn, bir yazın, bir güzin buğdayla buğrayı savaşdırarlardı".(7. s.54).

Qarağı//karağı sözü kor, pis görən mənasında bəzən "qarav" qəlibində bir çox dialektlərdə, Qarabağ dialektinin Yevlax şivəsində (Qarav adamlar gecə pis görürlər) işlədilir. Areallarına Şəmkir, Bərdə, Zəngilan şivələrində də rast gəlinir.

Dava-dalaş, mübahisə mənalı "qovğa" sözü Qarabağ dialekti üçün xarakterikdir. Sözün qovmaq feilindən yaranması ehtimal edilir. Klassik ədəbiyyatda işlək olmuşdur:

Mənim köprüm yanında bu qovğa nədir? (10. S.79).

Qarabağ şivələri üçün xarakterik olan ***"qurumsu"*** (qanı kəsmək üçün istifadə edilən parça yanığı, kül) sözünün arealına Qazax şivəsində də rast gəlinir. Həmin söz hazırda xalq təbabətində geniş istifadə olunur. Demək, arxaikləşmiş leksik vahidin dildə yenidən fəallaşması prosesi getmişdir. Məsələn; Qurumsı qanı tez kəsər. (1. s.317).

"Kitabi-Dədə Qorqud" abidəsində də "qurumsu" sözü eyni fonetik tərkibdə işlənmişdir. Məsələn; O, "dəxi kəpənəgindən qurumsu edib yarasına basdı". (10. s.158).

Bu cümlədə işlədilən "qurumsu" sözündə qurum komponenti – yaraya basmaq üçün yandırılan əski parçasından alınan kül mənasını ifadə etmişdir, -su şəkilçisinin isə bənzətmə əlaməti kimi işlədilməsi ehtimal edilir. Aparılan müqayisədən də göründüyü kimi, həm abidənin dilində, həm də Qərb qrup dialekt və şivələrimizdə "*qurumsu*" sözü eyni mənanı ifadə etmişdir.

Müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün arxaikləşmiş, "təqsir, günah" mənalı ***"suç"*** sözü Cəbrayıl, Gədəbəy, Tovuz, Zaqatala şivələrində də işlənir. "Kitabi-Dədə Qorqud"da, "Dastani-Əhməd Hərami"də rast gəlinmişdir. Ümumiyyətlə, bədii ədəbiyyatda poetizm kimi *suç* sözünə tez-tez rast gəlirik: *Bu suçdan özgə kim, verübən canu tən sana* (11. s.544).

Qarabağ dialektinin Bərdə, Ağdam şivəsində sırğa mənasında işlənən ***"tana"*** sözünün arealları Gəncə, Gədəbəy, Goranboy, Tovuz, Qazax şivələrində də mövcuddur (1./s.480).

Məsələn; Balajanın qulağınnan tanası tüşüf, itif (Gəncə).

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının dilində keyik, soy, sağış (məhşər), yazı, damu, tanıq, bəbək, irmək, sayrımaq (oxumaq), işırmaq və s. sözlərə rast gəlirik və bu sözlərin çağdaş dilimizdə, daha doğrusu, dilimizin dialektlərində işləkliyini bu günə qədər davam etdirir.

ƏDƏBİYYAT

Azerbaycan Karabağ ve Konya Karabağ arasındaki kamu diplomasisi uygulamaları şunları içerebilir; Azerbaycan ve Türkiye, kültürel etkileşimi artırmak için çeşitli kültürel değişim programları zaten düzenlemektedir. Bunlara ek olarak Konya Karabağ örnekleminde yapılabileceklere baktığımızda öncelikle Karabağı anlatan tarih ve edebiyat etkinlikleri, el sanat ve zanaatları sergileri, folklor festivalleri ve tarihi bağlara dair film gösterimleri gibi etkinlikler düzenlenerek soydaşlar arasındaki kültürel bağlar güçlendirilebilir. Yeni nesillerin bağlarını unutmaması anlamında ortak kültürel etkinlikler düzenleyerek soydaşlık bağlarını güçlendirebilirler. Azerbaycan ve Türkiye, üniversiteler arası öğrenci ve öğretim üyesi değişim programları düzenleyerek eğitim alanında işbirliği yapmaktadır. Bu programlar, gençler arasında dostluk ve anlayışın artmasına katkıda bulunurken, akademik bilgi ve deneyim paylaşımını teşvik ediyor. Azerbaycan Türkçesi ve Türkçe öğrenimi için ortak dil ve eğitim programları oluşturulabilir. (T. C. Yüksek Öğretim Kurumu, 2023). Bu programlar, dil ve kültürel alışverişi teşvik ederek soydaşların birbirlerini daha iyi anlamasını sağlayacağı Konya Karabağlı öğrenci ve akademisyenlerin bu programlarda yer almaları sağlanabilir.

KAYNAKÇA

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti (A-Z), Bakı:"Şərq-Qərb", 2007. 568s.//s.19.
2. Behbudov S. Azərbaycan dilinin Zəngilan şivəsi. Fil elm.nam dis.407 səh. Bakı:1966.//s.24).
3. Əbu Həyyan Əl-Əndəlusi. Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak. Bakı: Azərnəşr. 1992. 115 səh.//s.22)
4.Əlizadə S. Oğuznamə. Bakı:Yazıçı. 1987.227 səh.//s.144)
5.Kitabi-Dədə Qorqud. (əsl və sadələşdirilmiş mətnlər) Bakı, "Öndər nəşriyyatı", 2004, 376 s.
6. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Т.1-4, СП6. 1893. Ч1, 968 с. С.471).
7.Yunusova Ş. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində arxaizmlər. Nam.dis., Sumqayıt, 2005, 154 səh.//s.54).
8. Zeynalov F. S.Əlizadə. "Kitabi-Dədə Qorqud". Bakı:Yazıçı. 1988. 265 səh.//s.106)
9. https://obastan.com/az/dict/dialect/word/561725%C6%8FRD%C6%8F).)
10. http://anl.az/el/latin_qrafikasi/axe/kd-q.pd//s.79).
11. XIII-XVI əsrlər /Azərbaycan şeri: 20 cilddə. III c. Bakı: Elm.1983. 544səh.//s.544).

SÖZÜM YOXDUR: J.L. OSTİNİN "PERFORMATİV FEL VƏ KONSTATİVLƏR " KONTEKSTİNDƏ DİLÇİLİYƏ TÖHFƏLƏRİ

Tamerlan ŞAHBAZLI *

Xülasə: A Linqvistik fəlsəfə sahəsində görkəmli şəxsiyyətlərdən biri hesab edilən J.L.Ostin danışıq aktları ilə bağlı apardığı qabaqcıl tədqiqatları ilə dil haqqında anlayışımızı dəyişdirdi. Məqalə Ostinin dilçiliyə miras qoyduğu əhəmiyyətli töhfələri araşdırır, performativ və konstativ ifadələr arasındakı fərq qabardılmaqla, danışıq aktı konsepsiyası onun hərəkətə olan ekvivalentliyini və müasir Ostin nəzəriyyələrinin qalıcı təsirinə diqqət yetirir. J.L.Ostinin bu sahədə elmi tədqiqatları bizim üçün dil və onun funksiyaları haqqında olan anlayışımıza insan faktoru nəzərə alınmaqla təməl dəyişikliklər edərək yeni forma verdi. Performativ və konstativ ifadələri araşdıraraq Ostin dünyanı təsvir etmək, həm də onun daxilində baş verən dil hadisələrinə münasibət bildirmək qabiliyyətini işıqlandırdı. Bu fərq müasir dil və dilçilik fəlsəfəsinin təməl daşı olan danışıq aktı nəzəriyyəsinin inkişafı üçün zəmin yaratdı. Ostinin təməl nəzəriyyələrini, onların genezisini, təkamülünü və sonrakı nəsillərə təsirini araşdırırıq.Ostinin ideyalarının ilkin əhatə dairəsindən kənarda belə tətbiqini, onların hüquq nəzəriyyəsi, rəqəmsal rabitə və süni intellekt kimi müxtəlif sahələrdə tətbiqi müşahidə edilir. Bundan əlavə, biz Ostinin tətqiqatlarının müasir dilçilikdə hələdə davam edən aktuallığını və gələcəkdə tədqiqat obyektinə çevriləcək mövzuların yüksək potensialını qiymətləndiririk. Ostinin bizə gəlib çatan linqvistik irsinin parlaq tərəflərini işıqlandırdığımız kimi, tənqidi yanaşma tələb edən məqamları belə qiymətləndirməkdə, onun dil haqqında linqvistik təcrübələri təsəvvürümüzün genişləndirilməsində əsas rolunu və sosial reallığın nizamında dilin performativ gücünü vurğulayırıq.

Açar sözlər: *Performativ ifadələr,Konstativ ifadələr,Danışıq aktı nəzəriyyəsi,Dil fəlsəfəsi,Linqvistik nəzəriyyə,Praqmatika,Semiotika*

Beyond Words J.L. Austin's Contributions to Linguistics in the Context of "Performative and Constatives"

Abstract: J.L. Austin, a distinguished figure in the field of linguistic philosophy, transformed our comprehension of language with his pioneering research on speech actions. This article examines Austin's significant contributions to performative and constative linguistics, specifically focusing on the differentiation between performative and constative statements, the concept of speech acts as actions, and the lasting impact of Austin's theories in modern linguistics. The scholarly work of Austin has profoundly reshaped our understanding of language and its functions within human interaction. Through his exploration of performative and constative utterances, Austin illuminated the dual capacity of language to both describe the world and enact actions within it. This distinction laid the groundwork for the development of speech act theory, a cornerstone of modern linguistics and philosophy. We delve into Austin's foundational insights, examining their genesis, evolution, and enduring influence on subsequent generations of scholars. We trace the expansion of Austin's ideas beyond their original scope, exploring their application in diverse fields such as legal theory, digital communication, and artificial intelligence. Furthermore, we assess the ongoing relevance of Austin's work in contemporary linguistics and its potential to inform future research directions. This paper aims to both celebrate and critically appraise Austin's legacy, highlighting his seminal role in broadening our conception of linguistic practices and the performative power of language in constructing social reality.

Key Words: *Performative Utterances,Constative Utterances,Speech Act Theory,Philosophy of Language,Linguistic Theory,Pragmatics,Semiotics*

Giriş

Dil insanlara fikir, niyyət və duyğularını sözlər vasitəsilə ifadə etməyə imkan verən ünsiyyət aləti kimi qəbul olunur. (Levinson, 1983).[3] Bununla belə, dilin əhəmiyyəti onun əsas təsviri rolundan kənara çıxır. J.L. Ostin, filosof və dilçi olaraq, söyləmin performativ aspektini vurğulamaqla dilə dair ənənəvi perspektivləri şübhə altına aldı (Austin, 1962)[1] Ostinin danışıq aktları üzrə innovativ tədqiqatı, sosial münasibətlərin və reallığın yaradılmasında dilin təsirli funksiyası haqqında anlayışı təmin edərək, perofrmativ və konstativ ifadələr arasında fərq yaradan transformativ çərçivə hazırladı (Searle, 1969).[2] Bu məqalə J. L. Ostinin performativ və konstativ dilçilik sahələrindəki töhfələrini araşdırır. Bu, sadəcə sözlərdən kənara çıxan dil haqqında daha dərin bilik əldə etmək üçün onun nəzəriyyələrinin nəticələrini təhlil etmir. Beyond Words J.L. Austin's contributions to linguistics in the context of "Performative and

* Xarici dil və Ədəbiyyat kafedrasının müəllimi, justimaginative@gmail.com
DOI :10.30546/100981.2024.059

Constatives" adlı başlığın kontekstini və məqsədini nəzərə alaraq, elmi müzakirəni gücləndirmək üçün istinadları dəqiq şəkildə inteqrasiya etmək vacibdir. Məqalədə sözügedən mənbələrə istinad müvafiq qaydalara uyğun bir şəkildə sonda təkrarən ədəbiyyat siyahısında sistemli verilməklə qeyd olunub. Linqvistik və fəlsəfi araşdırmaların hələdə həllini tapmamış və ya həll olunması qeyri mümkün görünən bir dövrdə Con Lenqşou Ostin kimi dilin mahiyyəti və funksiyasını dərindən yenidən qiymətləndirilməyi bacaran heç olmayıb deməsək belə çox az dilçi linqvistlərdən biri olub. Ostin dilin insanlarla qarşılıqlı əlaqədə necə fəaliyyət göstərdiyini diqqətlə araşdıraraq, o vaxtdan bu sahənin əsasını təşkil edən dixotomiyanı təqdim etdi ki buda performativ və konstativ ifadələr arasında idi. [1]. Bu fərq yalnız dil haqqında hökm sürən fərziyyələrə meydan oxumaqla yanaşı, həm də dil, dil hadisələri və sosial reallıq arasındakı mürəkkəb qarşılıqlı əlaqəni ortaya qoydu.

Ostinin ölümündən sonra onun mühazirələrinə istinadən «How to Do Things with Words» (1962) əsərinin ərsəyə gəlməsi, müzakirə edilməsi danışıq aktı kimi tanınan nəzəriyyənin əsasını qoydu [1]. Bu nəzəriyyə təsdiq edir ki, dilin təkcə təsviri deyil, həm də ifadələrin özləri vasitəsilədə dünyada dəyişikliyə gətirib çıxaracaq nəaliyyətlərə xidmət edə bilər. Ostin mühazirələrində qeyd etdiyi kimi, performativ ifadələr yalnız təsvir edən və ya hesabat verən deyil, həm də hərəkət edən ifadələrdir: vəd və ya mərc onun ifadə etdiyi şeyi həyata keçirir. Performativ söyləmlərin əksinə, dünyəvi vəziyyətlərin təsvirini verən zaman konstativ söyləmləri həqiqət və ya yalan kontekstinde qiymətləndirə bilərik.

Ostinin fikirlərinin nəticələri dilçiliyin hüdudlarını aşaraq fəlsəfə, hüquqşünaslıq, süni intellekt və s. kimi fənlərə təsir göstərərək əks-səda verdi [2] [9] [11]. Onun dilin performativ funksiyasının tədqiqi sosial normaların və reallıqların nizamlanmış təbiətini başa düşmək, sorğu-sual etmək və nəhayət, bu marşrut üzrə düzgün naviqasiya etmək üçün bir yol xəritəsini təmin etmişdir.

«Sözüm yoxdur: Ostinin performativ və konstativ ifadələr kontekstində dilçiliyə töhfələri" əsərinin məqsədi Ostinin təsirinin geniş miqyasını araşdırmaq və müzakirə etmək, onun ideyalarının ilk başlanğıcından indiki vəziyyətinə və potensial gələcək tətbiq sahələrinə qədər trayektoriyasını izləməkdir. Bu məqalə Ostinin işinin çoxşaxəli irsini işıqlandırmağa çalışır, onun davamlı aktuallığını və dil və ünsiyyətin mürəkkəb dinamikasına aydınlıq gətirməklə onun əhəmiyyətini təsdiq edir.

Iı. Danışıq Aktları Nəzəriyyəsi

Bütün həyatı boyu ancaq bir əsər üzərində işləyən L.Vitqenştayn dilçilik və dil üçün ən vacib olanı demək (saying) və göstərmək (showing) arasındakı fərqlilikləri önə çəkə bilmişdi. Demə və göstərmə arasındakı mənalı propozisiyalar dillə deyil, simvollar və şəkil təqdimatları və s. ilə ifadə olunur.

L.Vitqenştayn yazır ki, zəruri və kafi hesab edilən şərtlərdə öz tərifləri, yaxud anlamları ilə izah oluna bilən sözlər mövcuddur. Məsələn, o, "oyun" ingilis dilində "game" (oyun) sözünün araşdırır. O yazır ki, bu söz: 'tic-tac-toe"; "board games"; "Olympic games"; "poker" və s. kimi mənalarda işlədilə bilər. Bu sözlər birmənalı induktiv tərifə izah edilə bilməz. Amma onlar bəzi hallarda üst-üstə düşər, bəzi hallarda isə yox.

J.L.-Ostinin linqvistik fəlsəfəsi dildən istifadə etməklə həyata keçirilən fəaliyyət kimi qiymətləndirilmiş olan danışıq aktları anlayışıdır (Austin, 1962).[1] Ostinin "How to Things with Words" adlı mühazirələri dilin öyrənilməsi üçün innovativ mexanizm təqdim etdi. O, təkcə ifadələrin mənasını deyil, həm də onların icraedici təsirini vurğulayırdı (Searle, 1969).[2] Ostinə görə, ifadələr təkcə bəyanat kimi deyil, həm də dünyada əsaslı dəyişikliklərə gətirib çıxara biləcək hərəkətlər (addımlar) kimi qiymətləndirilərək hərəkəti göstərmək qabiliyyətinə malikdir.

Iıı. Performativ Söyləmlər

Performativ söyləmlər danışıq aktları zamanı istifadə olunan səslənən və eşidilən ifadələrdir ki, onlar yalnız vəziyyəti təsvir etmir, həm də danışıq aktı hesabına hər hansısa bir hərəkəti həyata keçirirlər (Bach & Harnish, 1979).[5] Austin (1962) hərəkət və daha çoxunu yerinə yetirmək qabiliyyətinə malik olan performativ fellər adlanan fellər kateqoriyasını işləyib hazırlamışdır. «söz vermək», «üzr istəmək», «əmr etmək» və «bəyan etmək» kimi performativ fellər (Bach & Harnish, 1979) nümunə kimi xidmət edir. Kimsə bu cür felləri cümləyə daxil etdikdə, onlar sadəcə bir hərəkəti təsvir etmirlər; danışıq hadisəsinin özündə fəal iştirak edirlər.

Performativ danışıq aktları rituallar, mərasimlər və məhkəmə prosesləri kimi geniş sosial qarşılıqlı əlaqədə tələb edən görüşlərdə böyük əhəmiyyət kəsb edir (Searle, 1969).[2] Məsələn, hakim məhkəmə zalında hökm çıxaran zaman bəyanat təkcə qərarı ifadə etmir, həm də onu icra edir, beləliklə də onu rəsmi və hüquqi cəhətdən məcburi hesab edir (Austin, 1962).[1] Eynilə, adi müzakirələrdə "Mən orada olacağıma söz verirəm" və ya "Narahatlığa görə üzr istəyirəm" kimi performativ sözlər öhdəliklər yaratmaq və sosial əlaqələri düzəltmək qabiliyyətinə malikdir (Searle, 1969).[2]

İstinadları performativ ifadələrlə bağlı müzakirəyə tam şəkildə daxil etmək və akademik konvensiyalara uyğunlaşdırmaq üçün mən müvafiq hallarda cümlələrin sonunda istinad nömrələrini ehtiva edən yenidən işlənmiş izahat siyahısı verəcəyəm. Bundan sonra, daha çox aydınlıq olsun deyə sitatları qeyd üçün istinad siyahısını təfərrüatlı təqdim edəcəm.

Performativ ifadələr dilçilikdə, xüsusən də danışıq aktı nəzəriyyəsində əsas məvhum hesab olunur, bu sahə J.L.Austin [1] tərəfindən əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etdirilmiş və daha sonra Con Searle [2] tərəfindən genişləndirilmişdir. Dünyanı təsvir edən və həqiqət dəyərinə görə qiymətləndirilən konstativ söyləmlərdən fərqli olaraq, performativ söyləmlər sadəcə olaraq danışıq aktı vasitəsilə hərəkəti həyata keçirir [1].

Performativ ifadələrin əsas xüsusiyyətləri:

1.*Hərəkət yönümlü*: Onlar söyləmin özü vasitəsilə bir hərəkət (məsələn, üzr istəmək və ya söz vermək) həyata keçirirlər [1].

2. *Birinci şəxs indiki zaman məlum növdə*: Onlar adətən danışanın hərəkətini dərhal vurğulamaq üçün sözügedən qrammatik hal çərçivəsində işlədilir [1].

3.*Kontekstdən asılıdır*: Effektivlik və məna kontekstdən, o cümlədən natiqin səlahiyyətindən və şəraitdən asılıdır [1].

4.*Doğru və ya Yanlış Deyil*: Onlar doğru və ya yalan kimi təsnif edilə bilməz, lakin konkret şərtlərin yerinə yetirilib-yetirilməməsinə əsasən uğurlu (xoşbəxt) və ya uğursuz (qeyri-müəyyən) kimi təsnif edilə bilər [1].

Danışıq aktlarının uğurlu olması şərtləri:

Ostin kontekstin uyğunluğunu, düzgün icrası, danışanın niyyəti və səmimiliyi daxil olmaqla, performativ söyləmin uğurlu icrası üçün ilkin şərtlər kimi "uğurlu" performativ kimi müəyyən edir [1].

Performativ ifadələrə nümunələr:

Marriages: «I now pronounce you husband and wife.»

Evliliklər: «İndi sizi ər-arvad elan edirəm.»

Promises: «I swear to tell the truth.»

Vədlər: «Həqiqəti deyəcəyimə and içirəm.»

Bets: «I bet you five dollars it will rain tomorrow.»

Mərclər: «Beş dollara mərcə girərəm ki, sabah yağış yağacaq.»

Orders: «I hereby order the closure of the facility.»

Əmr: "Mən burada səlahiyyət sahibi olaraq obyektin bağlanılmasını əmr edirəm".

Konsepsiyanın genişləndirilməsi:

Con Searle danışıq aktlarının kateqoriyalarını və sadəcə performativ ifadələrdən kənar başa düşməyi asanlaşdıran şərtləri təqdim edərək nəzəriyyəni daha da inkişaf etdirdi [2]. Bu inkişaf danışıq aktlarının dünyada necə bir dəyişikliyə səbəb ola biləcəyini və fəlsəfə, hüquq nəzəriyyəsi və sosial elmlər daxil olmaqla müxtəlif sahələrdə təsirli olduğunu vurğulayır [2].

Iv. Konstativ Söyləmlər

Performativ danışıq aktlarından fərqli olaraq, konstativ danışıq aktları dünya haqqında faktiki məlumatları təsvir etmək və ya bəyan etmək məqsədi daşıyan ifadələrdir (Grice, 1975).[4] Bu ifadələr adətən onların doğruluğuna görə qiymətləndirilir - əgər onlar reallığı dəqiq təsvir edirsə (Grice, 1975)[4] Konstativ ifadələr «Səma mavidir» və ya «John hündürdür» (Grice, 1975) kimi təsdiqlərlə nümunə olunur[4] Konstativ danışıq aktları işin icrası ilə bağlı olan performativ danışıq aktlarından fərqli olaraq əşyaları ifadə etmək aktına diqqət yetirir.

Konstativ danışıq aktları ünsiyyətdə mühüm əhəmiyyət kəsb edir, çünki onlar fərdlərə informasiya çatdırmağa, inancları ifadə etməyə və dünya haqqında bəyanatlar verməyə imkan verir (Qrice, 1975)[4] Buna baxmayaraq, konstativ söyləmlərin effektivliyi məlumatın dəqiqliyi, natiqə olan etibarlılıq və ünsiyyət şəraiti kimi bir çox elementdən asılıdır (Searle, 1969).[2] Bundan əlavə, konstatativ iddialar təfsirə, anlaşılmazlığa və mübahisəyə meyillidir ki, bu da dilin mənasının və anlaşılmasının mürəkkəb təbiəti olduğunu bir daha vurğulayır. (Qrice, 1975) [4]

Danışıq aktı nəzəriyyəsi konseptində konstatativ ifadələr, performativ ifadələrlə ziddiyyət təşkil edir, bu təzad ilk dəfə J.L. Ostinin «How to Do Things with Words» adlı əsərində işıqlandırılmışdır. Performativ ifadələr danışıq aktı ilə bir başa bağlı hərəkəti yerinə yetirirsə, konstatativ ifadələr dünyanı təsvir etməyi məqsəd qoyur və onların doğruluğu və ya yalnışlığı qavramında qiymətləndirilə bilər. [1].

Konstativ söyləmlərin əsas xüsusiyyətləri:

1.*Təsviri Təbiət*: Konstativ ifadələr, ilk növbədə, dünyadakı vəziyyətləri, hal və ya keyfiyyətləri təsvir etməklə əlaqədardır. Onlar məlumatı dəqiq çatdırmaq cəhdini təmsil edirlər.

2.*Həqiqət-Dəyər*: Konstativ ifadələrin fərqləndirici xüsusiyyətlərindən biri onların həqiqət və ya yalan üçün qiymətləndirilə bilməsidir. Bu qiymətləndirmə deyimin təsvir etdiyi vəziyyətin reallığa uyğun olub-olmamasından asılıdır.

3.*Kontekstdən asılı olmamaq*: Konstativ söyləmin təfsiri kontekstdən təsirlənə bilsə də, onun həqiqət dəyəri onun ifadə kontekstindən və ya danışanın səlahiyyətindən deyil, təsvir etdiyi obyektiv vəziyyətlə müəyyən edilir.

Konstativ ifadələrin nümunələri:

«The cat is on the mat.»
«Pişik döşəkdədir.»
«Paris is the capital of France.»
«Paris Fransanın paytaxtıdır.»
«It is raining outside.»
«Çöldə yağış yağır.»

Fəlsəfi nəticələr:

Konstativ və performativ ifadələr arasındakı fərq Ostini dilin mürəkkəbliklərini daha da araşdırmağa vadar etdi və nəticədə onu bu ikili təsnifatı şübhə altına aldı. O, konstativlər və performativlər arasındakı sərhədin əvvəlcə düşünüldüyü kimi aydın olmadığını başa düşdü, əvəzində hər iki ölçüsü əhatə edən danışıq aktlarına daha detallı bir baxış təklif etdi. [1].

Con Searle sonralar Ostinin işini genişləndirərək, söyləmdə danışanın öz sözləri ilə hansı hərəkəti yerinə yetirdiyini (məsələn, təsdiqləmək, sorğu-sual etmək, əmr vermək) ifadə edən söyləmlərdə illokutiv gücünün rolunu vurğulayır. Bu perspektiv vurğulayırdı ki, hətta konstativ söyləmlərin də performativ aspektləri ola bilər, çünki nəyisə təsdiqləmək özü bir növ hərəkətdir [2].

V. Ostinin Müasir Dilçiliyə Təsiri

J.L. Ostinin danışıq aktları nəzəriyyəsi dilçilik sahəsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmiş, alimlərin dili anlaması və tədqiqini formalaşdırmışdır (Searle, 1969)[2] Onun çərçivəsi danışıq aktı nəzəriyyəsinin və əlaqəli sahələrin inkişafında həlledici rol oynamışdır.

Pragmatika, semantika və sosiolinqvistika, dilin müxtəlif kontekstlərdə necə istifadə olunduğunu öyrənmək nəzəriyyənin əsasını təqdim edən tədqiqat sahələridir. (Levinson, 1983)3. Müasir dilçilər müxtəlif kommunikativ kontekstlərdə dilin performans və konstativ aspektlərini araşdıraraq Ostinin müşahidələrini genişləndirmişlər.

Ostinin fikirləri fəlsəfə, psixologiya və ünsiyyət tədqiqatları kimi fənlərarası fənlərə də əhəmiyyətli təsir göstərmişdir (Searle, 1969).[2] Levinson (1983) dilin praktiki ölçülərini vurğulamışdır ki, bu da dilin sosial mübadilələrdə, danışıqlarda və inandırıcı ünsiyyətdə necə fəaliyyət göstərdiyini daha dərindən dərk etməklə nəticələnmişdir. Əlavə olaraq, Ostinin söyləmlərin illokutiv gücə verdiyi vurğu mənanın qurulmasında məqsədyönlülük, kontekst və konvensiyanın əhəmiyyəti ilə bağlı araşdırmaları stimullaşdırmışdır (Bach & Harnish, 1979).[5]

VI. Tənqid və məhdudiyyətlər

Baxmayaraq ki, J.L. Ostinin danışıq aktları nəzəriyyəsi dövrünün və dövrümüzün bir çox alimlərinin rəğbətini qazanaraq tanındı, O, Searle (1969) kimi alimlərin tənqidi baxışlarından azad deyildi.[2] Bir neçə dilçi alim Austin nəzəriyyəsinin Qeyri-Qərb (Asiya Dilləri: Çin dili (Mandarin), Yapon dili, Hindi, Urdu, Bengal dili, Tamil, Koreya dili, Afrika Dilləri: Svahili, Hausa, Amhar, Zulu, Somali, Yaxın Şərq Dilləri: Ərəb dili, Fars dili, İbrani dili, Türk dili və s.) dilləri və mədəni vəziyyətlər üçün uyğunluğu ilə bağlı qeyd-şərtlərini bildirdi (Bach & Harnish, 1979).[5] Tənqidçilər, bir neçə ifadənin həm performativ, həm də konstativ funksiyaların xüsusiyyətlərinə malik olduğunu iddia edərək, performativ-konstativ fərqin yetərliliyi ilə bağlı narahatlıqlarını məsələ kimi qaldırdılar (Bach & Harnish, 1979).[5] Bundan əlavə, Ostinin eksplisit performativliyə olan xüsusi diqqəti, dil oyunlarının implicit yollarlada yerinə yetirə biləcəyini nəzərə almadığı üçün tənqid edilmişdir. (Levinson, 1983).[3]

VII. Ostinin nəzəriyyələrinə münasibət və onların dərindən tədqiqi

Müasir dilçilik alimləri J.L. Ostinin fundamental ideyalarını daha da inkişaf etdirir və dilin, danışıq aktı və mənanın dinamik əlaqəsini anlamaq üçün yenilikçi yanaşmaları araşdırırlar. Baxış bucağının genişləndirilməsini tələb edən sahələrindən biri hibrid danışıq aktlarının tədqiqinə aiddir ki, bu da tək söyləm içərisində həm performativ, həm də konstativ xüsusiyyətləri əhatə etməsi ilə bağlıdır. (Bach & Harnish, 1979).[5] Tədqiqatçılar həmçinin Ostinin paradigmasından istifadə edərək, xüsusilə onlayn qarşılıqlı təsirlərdə və sosial media müzakirələrində Danışıq aktlarının necə ifadə olunduğunu araşdırırlar. (Crystal, 2001)[6]

J.L. Ostinin danışıq aktı nəzəriyyəsi kimi qabaqcıl düşüncələri dilçilik, fəlsəfə, hüquq nəzəriyyəsi və kompüter elmləri daxil olmaqla müxtəlif sahələrə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir. Ostinin təməl töhfələrindən sonra alimlər onun fikirlərini əsas tutaraq onları davam etdirdilər, bu da dil istifadəsini, ünsiyyəti və dil fəlsəfəsini anlamaqda bir sıra kritik inkişaflara səbəb oldu. Ostinin nəzəriyyələrinə münasibət və onların dərindən tədqiqinə aşağıda qeyd olunanları nümunə çəkə bilərik :

Con Searle, Ostinin ən nüfuzlu varislərindən biri olaraq, danışıq aktlarını beş növə bölməklə danışıq aktı nəzəriyyəsini sanki növbəti mərhələyə qaldırdı: təsdiqləyici, yönləndirici, öhdəlik verici, ifadəli və bəyan edici. Searle-nin əsəri bu aktların uğurlu icrası üçün lazım olan şərtləri təfərrüatlandırdı və söyləmlərin arxasındakı natiqin niyyətini vurğulayaraq, illokutiv güc anlayışını təqdim etdi [2]. Bu yanaşma linqvistik qarşılıqlı əlaqənin mürəkkəbliklərini təhlil etmək üçün dahada strukturlaşdırılmış çərçivə təmin etdi.

Praqmatika və linqvistik kontekst

Ostinin lokutiv, illokutiv və perlokutiv aktlar arasındakı fərqi mənanın şərhində kontekstin rolunu öyrənən praqmatika sahəsinin əsasını qoydu. Bu sahədəki alimlər qavramı

təkcə linqvistik məzmunla deyil, həm də ünsiyyətin baş verdiyi situasiya, natiqlər arasındakı əlaqə və nəzərdə tutulan perlokasiya effektləri ilə necə formalaşdığını araşdırırlar [3]. Bu öz növbəsində sözlər, kontekst və təfsir arasında dinamik qarşılıqlı əlaqəni vurğulamaqla dilin öyrənilməsini zənginləşdirmişdir.

Dil fəlsəfəsi

Ostinin əsəri dilin fəlsəfəsinə, xüsusən də həqiqətin təbiəti, mənası və dilin performativ tərəfləri haqqında müzakirələrdə də təsir göstərmişdir. Filosoflar dilin sosial reallığını sadəcə təsvir etməkdənsə, onu necə qurduğunu nəzərə alaraq, həqiqət və reallıq nəzəriyyələri üçün performativ ifadələrin təsirlərini araşdırmışlar [9]. Bu, dilin hüquqi, etik və sosial normları formalaşdırma gücü ilə bağlı müzakirələrə səbəb olmuşdur.

Hüquq nəzəriyyəsində "performativlik" anlayışı

Hüquqi tədqiqatlarda Ostinin performativlik konsepsiyası hüquqi dilin necə işlədiyini təhlil etməkdə mühüm rol oynamışdır. Məsələn, müvafiq kontekstdə «mən sizi ər-arvad elan edirəm» ifadəsi bəyannamə olaraq hüquqi dəyişiklik yaradır. Nəzəriyyə hüquq aspektində qanunların, müqavilələrin və məhkəmə qərarlarının dil vasitəsilə hərəkətləri necə yerinə yetirdiyini başa düşmək üçün Ostinin fikirlərini tətbiq edərək, hüquq nəzəriyyəsinin icrasına töhfə vermişlər [10].

Süni İntellekt və Ənənəvi dil emalı anlayışı

Ostinin fikirləri süni intellektə (Sİ) və təbii dil emalına (TDE), xüsusən də insana bənzər dili başa düşə və yarada bilən sistemlərin layihələndirilməsinə qədər genişləndi. Süni intellekt sahəsində tədqiqatçılar kompüterləri danışıq aktlarını tanımaq və yerinə yetirmək üçün proqramlaşdırmaq üçün danışıq aktı nəzəriyyəsindən istifadə edərək daha mürəkkəb insan-kompüter və bu iki "danışanın" qarşılıqlı əlaqəsini təmin edir [11]. Bunun mənalı dialoq apara bilən, şifahi əmrlər əsasında tapşırıqları yerinə yetirən və insan söyləminin nüanslarını anlayan süni intellekt inkişafı üçün əvəzsiz təsirləri var.

Bundan əlavə, Ostinin nəzəriyyələri nəzakət texnikaları, dolayı danışıq aktları və kommunikativ bacarıqlar üzərində tədqiqatlara təsir göstərmiş, şəxslərarası kommunikasiyanın mürəkkəbliyi haqqında dəyərli perspektivlər təqdim etmişdir. (Brown & Levinson, 1987).[7] Ostinin konsepsiyalarını mövcud sosiolinqvistik çərçivələrə daxil etməklə, alimlər dil seçimlərinin sosial kimlikləri, güc münasibətlərini və mədəni normaları necə əks etdirdiyinə dair daha dərin anlayış əldə etmişlər. (Qoffman, 1967)8.

VIII. Nəticə

J.L. Ostinin performativ və konstativ linqvistikada aparıcı işləri dilin hərəkətləri icra etmək üçün bir vasitə kimi anlaşılması haqqında bizim anlayışımızı dərinləşdirib (Austin, 1962)[1]. Ostinin söyləmin performativ aspektinə olan diqqəti, dilin sadəcə təsvir edici və fəal olmayan bir vasitə kimi konvensional fikirləri məhkum etdi (Grice, 1975)[4]. Levinsonun nəzəriyyələri indiki linqvistik tədqiqatda daimi təsir qoyur, alimləri dil, hərəkət və mənanın dinamik əlaqəsini araşdırmağa cəlb edir (Levinson, 1983)[3]. Biz irəlilədikcə Ostinin nəzəriyyələrini ətraflı analiz etmək və müxtəlif mədəni və sosial mühitlərdə dil tədqiqatına təsirlərini dəqiq şəkildə qiymətləndirmək vacibdir. J.L. Ostinin linqistikə və insan kommunikasiyasının daha geniş mərkəzindəki töhfələrinin özünü dəqiqləşdirərkən, onun intibalarının sadəcə performativ və konstativ ifadələr arasındakı əsas fərqlər arasında qalmadığı aşkar olur. Ostinin "sözlər ilə nələr etdiyimizi" araşdırması, dilin funksiyalarının bizim anlayışımızını yenidən formalaşdırmış, həmçinin dil praksislərinin mədəni realitetlərin əlyazmaları ilə necə əlaqəli olduğunu aydınlaşdırmışdır. Bu genişlənmiş nəticə, Ostinin təsirinin genişliyini öyrətmək və onun işindən ilhamlanan araşdırmaların gələcək istiqamətlərini təsvir etmək məqsədi daşıyır.

Ostinin danışıq aktları nəzəriyyəsi, sözlərin lokutiv, illokutiv və perlokutiv aktların niyətləri, konteksti və konvensiyaların kommunikasiyanın effektivliyində rolunu dərinləşdirərək, əlaqələrin çoxaspektli təbərriətliyini yarpaq vermək üçün möhkəm bir çərçivə

təklif edir. Dilin performativ aspektinin – ifadələrin hərəkət etmə və dəyişiklik gətirmə gücünün – qələbəyə doğru sınanması, dilin sadəcə təsvir və təqdimat vasitəsi olaraq konvensional fikirləri sınağa çəkir [1]. Bu yeni konseptualizasiya, kommunikasiyanın effektivliyində niyyət, məzmun və konvensiyaların roluna dair daha dərin bir soruşu ilə gəlir, bu da fərdi bir eləmi üzərinə təqribləşdirərək daimi tədqiqat təklif edir.

Ostının işinin dil fəlsəfəsi, pragmatika və semiotika üçün nəticələri dərindir. Filosoflar və dilçilər, həqiqətin təbiətini, mənanı və sosial normların quruluşunu anlamaq üçün performativ ifadələrin nəticələri ilə mübarizə aparmağa davam edirlər [2] [9]. Pragmatikada, Ostinin mənanın kontekst asılılığı haqqındakı bəsirətləri, sosial kontekstin və danışanın niyyətinin əhəmiyyətini vurğulayaraq, diskurs və söhbət analizlərini zənginləşdirmişdir [3]. Bu arada, semiotikada, dilin performativ funksiyası işarələr, simvollar və məna yaradılması ilə əlaqədə araşdırılmış, mədəni praktikalarda işarələrin necə işlədiyinin dairəsini genişləndirmişdir [12].

Nəzəri araşdırmaların ötəsində, Ostinin ideyalarının praktiki tətbiqləri hüquq nəzəriyyəsi kimi sahələrdə var, burada dilin performativ gücü hüquqi reallıqları həyata keçirir, və süni intellekt kimi sahələrdə, danışıq aktlarının incəliklərini anlamaq insan-kompüter qarşılıqlı təsirini artıra bilər [11] [7]. Bu tətbiqlər, Ostinin işinin real dünya problemlərinə və yeniliklərinə əhəmiyyətini vurğulayır, daha da multidisiplinar tədqiqat və inkişaf potensialını göstərir.

İrəlilədikcə, Ostin tərəfindən ilhamlanan tədqiqatlar, getdikcə dijital və qlobal dünyada kommunikasiyanın mürəkkəbliklərini daha dərindən araşdırmağa söz verir. Dijital performativlərin, onlayn kommunikasiyanın dinamikası və yeni texnologiyaların dil praktikalarına təsiri kimi sahələr araşdırılmaq üçün münbit sahələrdəndir. Bundan əlavə, Ostinin işləri ilə məlumatlandırılan xarici-mədəni kommunikasiyanın davam edən tədqiqatı, müxtəlif dillərdə və mədəniyyətlərdə danışıq aktlarının universallığı və dəyişkənliyi haqqında dəyərli bəsirətlər təklif edə bilər.

Nəticədə, J.L. Ostinin linqvistikaya və daha geniş sahələrə töhfələri, alimləri həvəsləndirməyə və çağırış etməyə davam edən geniş sorğu sahəsini açmışdır. Onun işi, performativ və konstativ ifadələrin mürəkkəb təhlilinə əsaslanaraq, dilin dünyada fəal qüvvə kimi daha zəngin və daha dinamik anlaşılmasına yol açmışdır. Ostinin nəzəriyyələrinin nəticələrini araşdırmağa davam etdikcə, yalnız onun irsini qiymətləndirmirik, həm də insan kommunikasiyasının sonsuz imkanları ilə açılan hekayəyə töhfə veririk.

Ədəbiyyat

1. Austin, J. L. (1962). *How to Do Things with Words.* Published by Harvard University Press.
2. Searle, J.R. (1969). The book titled "Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language" is published by Cambridge University Press.
3. Levinson, S.C. (1983). The book "Pragmatics" is published by Cambridge UniversityPress.
4. Grice, H.P. (1975). The topic of discussion is "Logic and Conversation." The citation is from the book. *Syntax and Semantics: Speech Acted* by P. Cole and J.L. Morgan. It is found in Volume 3, pages 41–58. The publication is issued by Academic Press.
5. Bach, K., and Harnish, R.M. (1979). "Linguistic Communication and Speech Acts" is a book published by MIT Press.
6. Crystal, D. (2001). The book titled "Language and the Internet" is published by Cambridge University Press.
7. Brown, P., and Levinson, S.C. (1987). "Politeness: Universals in Language Usage." Cambridge University Press.
8. Goffman, E. (1967). The book titled "Interaction Ritual: Essays on Face-to-Face Behavior" is published by Anchor Books.Habermas, J. (1984). The Theory of Communicative Action. Beacon Press.

9. Hart, H.L.A. (1961). *The Concept of Law*. Clarendon Press.
10. Jurafsky, D., & Martin, J.H. (2020). *Speech and Language Processing*. Pearson.
11. Eco, U. (1976). *A Theory of Semiotics. Indiana University Press.

MİLLİLİKDƏN ÜMUMBƏŞƏRİ SƏVİYYƏYƏ YÜKSƏLƏN POETİK TƏFƏKKÜR

Yeganə HÜSEYNOVA*

Xülasə: Xalqın tarixi taleyi, bu taleyi özündə, mübarizəsində əks etdirən insanların xarakteri və əməlləri, nəcib insani xüsusiyyətləri Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığının əsas fəlsəfi-estetik düşüncəsidir. B.Vahabzadənin "Özümüzü kəsən qılınc" əsəri mövzu cəhətdən tarixi və müasir həyatla bağlı olan pyeslər silsiləsinə şamil edilə bilər. Burada tarixilik və müasirlik vəhdət halında çıxış edir. Bu da böyük şairimizin milli dramaturgiyanın zəngin ənənələrini yaşatmaq əzmini göstərir. "Özümüzü kəsən qılınc"əsəri Bəxtiyar Vahabzadənin türk birliyinə səsləyən ideyalarının çağırışıdır. Əsərin üstün və ümdə cəhətlərindən biri budur ki, şair burada tarixi müasirlik qədər yaşada bilir. Ümumiyyətlə, şairin müraciət etdiyi mövzular, problemlər çox geniş, əhatəli və cəmiyyət yönümlüdür. Milli kimlik və milli kimliyə qayıdış Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığının əsas xüsusiyyətlərindən biridir.

Açar sözlər: *İstiqlal, azadlıq, vətən, xalq, milli dəyər.*

Poetik Thinking Rising From the National to the Universal Level

Abstract: The fate of the character and deeds and noble human qualities are reflected in the historical destiny of the people, their struggle, in which people Bakhtiyar Vahabzadeh based philosophical-aesthetic thinking. On historical and modern life Beyond work the "sword punishing Ourselves" in a series of related pieces can be used. There is a single, historicity and modernity. It shows the determination to preserve the rich traditions of the azerbaijani national drama, the great poet. "The sword punishing ourselves "əsəri Bakhtiyar Vahabzadeh calling the ideas of turkic unity is a challenge. One of the advantages of the product is that the poet lived here before in the history of modernity. Bakhtiyar Vahabzadeh, who was prominent poet of the 20th century Azerbaijani poetry also writed the work "The Sword cutting Ourselves" which is about the heads of state of Göyturks, known as the mighty state centuries ago and which is new victory of contemporary Azerbaijani drama where the subject and problems of the poet are very broad and addressed to the society.

Key Words: *independence, freedom, homeland, nation, national value.*

Giriş

Azərbaycan ədəbiyyatının müstəqil inkişafı onun dünya xalqları ilə ədəbi əlaqələr yarada bilməsinə, bu xalqlar arasında öz milli dəyərlərini, adət-ənənələrini təbliğ etməyə böyük imkanlar yaratdı. Ədəbiyyatşünaslığımızın qarşısında duran ən mühüm məsələlərdən biri də Azərbaycan ədəbiyyatı ilə dünya ədəbiyyatının ədəbi ənənələrini genişləndirmək, tədqiq etmək və onları qarşılıqlı kontekstdə araşdırmaqdır.

Təsadüfi deyildir ki, milli ictimai fikir tariximiz qədim və orta əsrlərdə, eləcə də yeni və müasir dövrdə həmişə dünya xalqları ədəbiyyatı ilə birgə olmuş, ədəbi əlaqələr xalqımızın taleyində önəmli rol oynamışdır. Hələ qədim dövrlərdən başlayaraq tarix boyunca Azərbaycan xalqının Şərq xalqları ilə əlaqəsi başqa xalqlara nisbətən daha sıx və daha yaxın olmuşdur. Odur ki, dünya ictimai fikir tarixində baş verən proseslərin hərtərəfli dərki üçün, ümumbəşəri problemlərin ayrı-ayrı ədəbiyyatlarda əksi məsələlərinin müqayisəli şəkildə təhlili və tədqiqi üçün ədəbi əlaqələrin olması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ta qədim zamanlardan başlayaraq xalqlar və millətlər arasında ədəbi-mədəni münasibətlərdən bu və ya digər formalarında istifadə olunmuş, hətta dövlətlərarası münasibətlərin tənzimlənməsində bu əlaqələr bəzən də dayaq rolunu oynamışdır. Ona görə də bu əlaqələr millətlərarası münasibətlərin tənzimlənməsinə, ədəbi və mədəni inkişafın təzahüründə önəmli rola malikdir. Günümüz üçün vacib olan məsələlərdən biri də bu əlaqələri qoruyub saxlamaqla yanaşı, onları sivil yollarla daha da inkişaf etdirib, təkmilləşdirməkdir.

Bu baxımdan XX əsr Azərbaycan poeziyasının dünya ədəbiyyatşünaslıqda öyrənilməsi təsadüfi deyildir. Azərbaycan şeirinin orijinal poetik təfəkkürə və çoxşaxəli yaradıcılıq imkanlarına malik olan nümayəndələrindən biri olan Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığına maraq heç də təsadüfi deyildir. Şair bütün yaradıcılığı boyu ölkədə və dünyada baş verən hadisələrə fəal vətəndaş və sənətkar mövqeyindən yanaşmışdır. Siyasi sistemin təzyiqinə baxmayaraq, Bəxtiyar Vahabzadə özünün çoxşaxəli yaradıcılığında həyat həqiqətlərinin poetik ifadəsini verə bilmiş, məhz vətəndaşlıq mövqeyinə, milli ruhun

* Gəncə Dövlət Universiteti,Azərbaycan və dünya ədəbiyyatı kafedrasının dosenti, email: yeganesabirhuseynli@gmail.com.
DOI :10.30546/100981.2024.060

təcəssümünə görə yalnız ölkədə deyil, onun hüdudlarından kənarda, keçmiş bütün türk dünyası, keçmiş sovetlər məkanı, Avropa və Amerikada da tanınmışdır.

Əlbəttə, bunu şairin yalnız böyük istedadının mühüm bir tərəfi kimi izah etmək olmaz. Hərçənd bu amillərin də özünəməxsus rolunu və əhəmiyyətini nəzərə almaq lazımdır. O da danılmaz həqiqətdir ki, Azərbaycanda və keçmiş sovetlər birliyində olduğu kimi, dünya miqyasında elə bir ictimai hadisə, azadlıq hərəkatı və milli istiqlal mübarizəsi yoxdur ki, Bəxtiyar Vahabzadənin poetik münasibət və nüfuz dairəsindən kənarda qalmış olsun. Bu nöqteyi-nəzərdən yanaşıldıqda o, milli olduğu qədər də ümumbəşəri bir sənətkardır. Bəxtiyar Vahabzadənin əsərlərinin bir qismi - türk, ingilis, fars, alman, polyak, macar, ispan, fransız – dillərinə tərcümə edilmişdir. Bu günədək şairin Türkiyədə, Amerikada, Almaniyada, Rusiyada, İranda, Iraqda kitablarının dəfələrlə çap edilməsi onun yaradıcılığının coğrafiyasının genişliyini əks etdirmiş olur. Xüsusilə Türkiyədə şairin kitablarının müntəzəm dərc olunması və bu ölkədə böyük şöhrət qazanması Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığının çoxşaxəliliyindən, milliliyindən irəli gəlir. Şairin Rumıniya Respublikasının mədəniyyət sahəsində ən ali mükafatı hesab olunan "Xidmətlərinə görə" Komandor dərəcəli milli ordeninə, "Ləyaqət" ordeninə, layiq görülməsi də əsərlərinin dünya arenasındakı populyarlığını göstərir. Yeri gəlmişkən qeyd edim ki, Azərbaycanda və dünyada şairin yaradıcılığı ilə bağlı çoxlu məqalələr yazılmış, tədqiqatlar aparılmışdır. Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığının bu qədər populyarlaşması və sağlığında klassikaya çevrilməsi onun poeziyasının milli və bəşəri xüsusiyyətindən, poetik təfəkküründün çoxçalarlılığından irəli gəlirdi. Bunu nəzərdə tutan dünya şöhrətli yazıçı Ç. Aytmatov haqlı olaraq yazırdı: "Vahabzadənin poetik təfəkkür mədəniyyəti təbiətcə millidir. Bu müstəsna dərəcədə zəruri haldır ki, sən övladı olduğun xalqın nitq hissəsində fel olmağı bacarasan, xalqının canlı dil memarlığına öz töhfəni verə biləsən. Bununla yanaşı Vahabzadənin poetik təfəkkür mədəniyyəti daha üstün mahiyyət kəsb edir və millilikdən ümumbəşəri səviyyəyə qalxır" (1, 8).

Bəxtiyar Vahabzadənin poetik yaradıcılığında iki istiqamət, lirik və epik şeir, aparıcı rola malikdir. Demək lazımdır ki, dövrün xarakterindən və poeziyanın inkişaf meyillərindən irəli gələrək şair epik şeirə daha böyük üstünlük verirdi. Bəxtiyar Vahabzadə dövrün mürəkkəb həyat həqiqətlərini, dünyanı və bütün insanlığı narahat edən hadisələri ümumiləşdirərək lirik nümunələri ilə yanaşı epik poeziyanın gücü ilə də qələmə almağa çalışırdı. Şübhəsiz, epik yaradıcılıqda poema janrı irəli çıxırdı. Dünya, eləcə də Azərbaycan poeziyasında tarixən aparıcı janrlardan olan poema XX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq yüksələn xətlə inkişaf etmişdir. Universal janr poemanın hadisələri əhatəli, vüsətlə təsvir etməsi, milli-mənəvi, əxlaqi problemləri əks etdirməsi şairin potensial imkanlarını üzə çıxarır. İctimai ziddiyyətlərlə, siyasi kataklizmlərlə dolu bir cəmiyyəti bütün parametrlərilə təsvir etmək üçün poema ən yaxşı vasitələrdən biri olur. Yaradıcılığının ilk mərhələsindən başlayaraq Bəxtiyar Vahabzadə əsərlərində bədiilik meyarına əməl etməklə, dövrün ictimai-siyasi, mənəvi-əxlaqi hadisələrini təsvir etməyə nail olur.

Əsərlərində şairi düşündürən mövzu və problemlər son dərəcə genişdir, konseptualdır, cəmiyyətə ünvanlanmışdır. Burada azadlıq və istiqlal məfkurəsi bütün əzəmət və genişliyi ilə boy göstərir, qəhrəmanları daim haqq-ədalət uğrunda çarpışır, yenilik axtarır. Şairin bütün yaradıcılığı dövründə yazdığı əsərləri yeni bir baxış və münasibət müstəvisində dəyər və qiymətləndirməyi zərurətə çevirir. Müxtəlif həyati problemləri və insani münasibətləri dərin humanizm mövqeyindən ümumiləşdirərək əsas mühakimə və münasibət predmeti kimi müəyyənləşdirir. Şairin əsərləri əslində həyatın və zamanın həqiqətlərini, bəzi hallarda ziddiyyət və təzadlarını dolğun fəlsəfi mühakimələrlə əks etdirməsi baxımından da xüsusi maraq və əhəmiyyət kəsb edir. Bu mənada şairin poemaları üçün mövzu və problematika seçimi də geniş və miqyaslı xarakteri ilə özünəməxsusluq qazanır. Keçmiş ittifaq məkanından, yaxın və uzaq xaricdən, Asiya və Afrika ölkələrindən, qitənin o başından, Amerika həyatından alınan real gerçəkliklərin və həyat həqiqətlərinin yüksək sənətkarlıqla və vətəndaşlıq mövqeyi ilə epik

yaradıcılığı üçün əsas mövzu hədəfi seçilməsi də bu mənada təsadüfi hal hesab oluna bilməz. Belə bir mövzu və problematika müxtəlifliyi həm də şairin dünyada baş verən prosesləri son dərəcə narahat və həyəcanla izlədiyini, bəşəriyyət və insanlıq üçün humanist bir mövqe və yanaşma nümayiş etdirdiyini də əyani şəkildə təsdiqləyir. Bütün bunlar, eləcə də cəmiyyəti düşündürən müxtəlif problemlərə həsr olunan poemalarının əhatə dairəsi, monumentallığı, janr, süjet, kompozisiya və s. baxımından zənginliyi mövzunun aktuallığını şərtləndirən amillərdəndir.

1."Özümüzü kəsən qılınc". Bəxtiyar Vahabzadə əsrlər əvvəl yenilməz dövlət kimi tanınan göytürklərin dövlət başçıları haqqında müasir Azərbaycan dramaturgiyasının yeni qələbəsi hesab edilən "Özümüzü kəsən qılınc" əsərini qələmə alır.

Şair nəinki "Özümüzü kəsən qılınc" əsərində, demək olar ki bütün əsərlərində hadisələrə yeni bir baxış və münasibət müstəvisində dəyər və qiymətləndirməyi zərurətə çevirir. Bəxtiyar Vahabzadə müxtəlif həyati problemləri və insani münasibətləri dərin humanizm mövqeyindən ümumiləşdirərək əsas mühakimə və münasibət predmeti kimi müəyyənləşdirir. "Özümüzü kəsən qılınc" əsəri əslində həyatın və zamanın həqiqətlərini, bəzi hallarda ziddiyyət və təzadlarını dolğun fəlsəfi mühakimələrlə əks etdirməsi baxımından da xüsusi maraq və əhəmiyyət kəsb edir.

"Özümüzü kəsən qılınc" əsərində şair, hadisə və süjet planında geniş həyat həqiqətlərinə münasibət bildirir, cəmiyyətdə baş verən hadisələrə fəal müdaxilə nəzərə çarpan yaradıcılıq faktı kimi maraq kəsb edir. Ümumiyyətlə, milli mənliyin dərki və milli mənə qayıdış Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığının əsas xüsusiyyətlərindəndir. "Özümüzü kəsən qılınc" əsərində əsas dəyər verilən məsələ qəhrəmanların öz elinə, xalqına, vətəninə, mənsub olduqları cəmiyyətə olan münasibətləridir. Əsər qədim türk xalqlarının tarixi keçmişini, zəngin dövlətçilik ənənələrini özündə əks etdirir. Burada türklərin minillik tarixi keçmişindən söz açılsa da, şair minilliklər əvvəl baş verən hadisələrə yeni baxış bucağından yanaşmışdır. Başımıza gələn faciələri və onları doğuran səbəbləri məharətlə açıb göstərmişdir. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında və Şairin "Özümüzü kəsən qılınc" əsərində Azərbaycan milli mənəviyyatı üçün xarakterik olan vətəndaş obrazı öz əksini tapmışdır. Ədəbiyyatşünas Ramazan Qafarlı yazır ki: "Kitabi-Dədə Qorqud" yeganə əsərdir ki, millətin əlindən zorla alınıb, "həbs edilib". Onu dilinə alanlar da türmələrdə çürüdülüb" (4, səh.19). Türk xalqının əlindən alınıb "həbs edilən" bu dastana Bəxtiyar Vahabzadənin 1998-ci ildə yenidən müraciət etməsi heç də təsadüfi deyildir. Şair əsərdə Vətən tarixini öyrənməyin vacibliyini nümayiş etdirmişdir. Bəxtiyar Vahabzadə əsəri oxuyan hər bir kəsi türk birliyinə səsləyir. Əsər1450 il bundan əvvəl güclü bir dövlət kimi tanınan göytürklərin dövlət başçıları haqqında yazılmışdır. Bu əsərlə Bəxtiyar Vahabzadə son dərəcə təzadlı konfliktlərin bədii və obrazlı həlli vasitəsi ilə böyük bir tarixi dövrün ibrətamiz inikasını yaratmışdı. Əsərdə müəllifin qələmə aldığı bütün hadisələr oxucunu sonuna qədər dərin bir həyəcan içərisində saxlayır və onu düşünməyə, bu mürəkkəb və çətin hadisələrin həll edilməsi üçün yollar axtarmağa, çıxış yolu tapmağa çağırır. Mənəvi-əxlaqi problemlər də, Bəxtiyar Vahabzadənin bütün yaradıcılıq sahələrini çevrələyən mövzu istiqamətlərindən biridir. Şairin lirik ricətlərlə zəngin poeziyasında da, dramatik kolliziyalarla zəngin dramaturgiyasında da bunun real əlamət və təzahürlərini aydın şəkildə görmək mümkündür. Mövzu və problematika etibarilə rəngarənglik qazanan publisistik düşüncələrində də bir sənətkar kimi Bəxtiyar Vahabzadə bu amala sədaqətlilik nümayiş etdirir. Bu, bir tərəfdən də mənəviyyatı, əxlaqi dəyərləri insanın və xarakterin bütövlüyünə təməl olacaq prinsipial müddəa kimi önəm daşımasına verilən qiymət olaraq anlaşılmalıdır. Şair ən müxtəlif problemlərin həll edilməsində bu amildən bir meyar və vasitə kimi yararlanmağa çalışır, xeyirlə şər qüvvələrin, işıqla zülmətin, haqla nahaqın qarşılaşdığı səhnələrdə ondan bir norma və istinad nöqtəsi kimi istifadə edir.

Belə yaradıcılıq məziyyətləri şairin yaradıcılığının səciyyəvi cəhətlərindən birinə çevrilməsi təbii qanunauyğunluqdan irəli gəlir. Çünki, belə bir prinsipial düşüncə tərzi şairin

yaradıcılıq axtarışlarının ümumi şəkildə mahiyyətinə hopan bir xüsusiyyətdir. Bir sənətkar kimi şairi yalnız insanın mənəvi-əxlaqi dünyası çox vaxt qayğılandıran, həyəcanlandıran və narahat edən hadisə və proseslər də ciddi şəkildə düşündürüb daşındırır. İnsan mənəviyyatı, onun zamanla, ictimai-siyasi münasibətlərlə əlaqə və bağlılığı məsələsi B.Vahabzadənin əsərlərində özünəməxsus cizgilərlə boy göstərən problemlərdəndir. Bu baxımdan milli hiss və düşüncələr, xalq həyatının, adət və ənənəsinin bir istinad və dayaq nöqtəsi kimi müəyyənləşməsi şairin yaradıcılığında diqqətəlayiq məqamlar kimi vurğulana bilər.

2. Əsərdə tarixilik və müasirlik. "Özümüzü kəsən qılınc" əsərində xeyir və şər qarşı-qarşıya qoyulur, hər iki tərəfin mübarizəsi böyük bir hadisəyə çevrilir, burada hadisələrin gedişatı həyacan doğurur. Oxucu böyük maraq və səbirsizliklə xeyrin şər üzərində təntənəsini gözləyir. Xalqın tarixi taleyi, bu taleyi özlərində, mübarizələrində əks etdirən insanların xarakteri və əməlləri, nəcib insani xüsusiyyətləri görkəmli şairin dramaturgiyasının əsas fəlsəfi-estetik düşüncələridir. B.Vahabzadə dramaturgiyası mövzu cəhətdən tarixi və müasir həyatla bağlı olan pyeslər silsiləsinə şamil edilə bilər. Burada tarixilik və müasirlik vəhdət halında çıxış edir. Bu da böyük şairimizin milli dramaturgiyanın zəngin ənənələrini yaşatmaq əzmini göstərir. Əsər Bəxtiyar Vahabzadənin türk birliyinə səsləyən ideyalarının çağırışıdır. Vahabzadənin kamil cəhətlərindən biri də odur ki, şair əsərlərində tarixi müasirlik qədər yaşada bilir. Keçmişə görə əzab çəkmək, ona bu günün gözüylə baxmaq- Bəxtiyarın mövzu dairəsinin genişliyindən, mürəkkəbliyindən xəbər verir.

B.Vahabzadənin "Özümüzü kəsən qılınc" əsəri tarixi yaddaşımıza müraciət edərək oxucunu milli-mənəvi kimliyimiz və dəyərlərimiz üzərində düşünməyə vadar edir. Bu əsər müasir Azərbaycan vətəndaşını milli müstəqillik və bütövlük idealları ətrafında səfərbər etmək ideyası üzərində qurulub. Dünyanın təzadları, bir-birini təkzib edən ictimai-siyasi hadisələr, real gerçəkliklər də Bəxtiyar Vahabzadənin lirikasını, o cümlədən epik yaradıcılığını, dramatik kolliziyalarla, qarşıdurma və ziddiyyətlərlə yadda qalan dramaturgiyasını, vətəndaşlıq qayə və yanğısı ilə qələmə alınan publisistik düşüncələrini ciddi narahat edən mövzu və problemlərə çevrilməsi heç də təsadüfi deyil. Dünyada baş verən dəyişiklikləri iti fəhmlə və intiusiya ilə qavramaq cəhdi onun qəhrəmanına xas olan başlıca əlamətlərdəndir. Məsələn, vaxtilə Azərbaycan cəmiyyətində qəliblənmiş standartları, ətalət və gözləmə mövqeyini şair həssaslıqla duyur və ona qarşı çıxaraq xalqı dəyişən dövrün və zamanın sınaqlarından dözüm və mətanətlə, ağlın və milli düşüncənin köməyi ilə çıxmağa çağırırdı. Yüksək vətəndaşlıq qayəsi, dünyanın və bəşəriyyətin bu günü və gələcək taleyi üçün nigarançılıq hissləri Bəxtiyar Vahabzadənin əsərlərində milli sərhədləri aşan mahiyyəti barədə geniş təsəvvür yaradır. Bu doğru qənaətdir ki, "Bəxtiyar Vahabzadənin narahatlığı – milli-ictimai məsuliyyətin təzahürüdür və buna fərdi-psixoloji əlamət kimi baxanlar tamamilə yanılırlar..." (1, 9).

Bəxtiyar Vahabzadə bütün yaradıcılığı boyu sərt həyat həqiqətlərini, ictimai-məfkurəvi mahiyyəti ilə seçilən mətləbləri özünəməxsus kəskinliklə, gərgin dramatizmlə epik təhkiyənin münasibət müstəvisinə çıxarmağa üstünlük verir. Belə bir yaradıcılıq xüsusiyyəti şairin bütün əsərlərinə sirayət edən mühüm yaradıcılıq məziyyətləri kimi üzə çıxır. Tarixi sənədlər əsasında yazılan, 2 hissədən və 12 şəkildən ibarət olan pyesdə tarixi şəxsiyyət olan Gur Şadın Birinci Göytürk dövlətinin istiqlalı uğrunda mübarizəsindən söz açılır. "Özümüzü kəsən qılınc" ("Göytürklər") faciəsində Bumin Xaqanla onun qardaşı İstemi Xaqanın hakimiyyətlərindən sonra zəifləmiş, dağılmaq təhlükəsi qarşısında qalmış Göytürklər dövlətinin ikinci dəfə yüksəlişi diqqət hədəfində olur.

Şair göstərir ki, Göytürk dövləti təhlükə qarşısındadır. Əsərdə köhnə düşmənləri çinlilər qohumluq əlaqəsindən istifadə edərək, Çulu xaqanın çinli zövcəsinin əli ilə Göytürk dövlətini içindən parçalayıb dağıtmaq üçün min hiyləyə əl atırlar (tarixə nəzər saldıqda görərik ki, yenilməz türk birliyi həmişə ocağına gətirdiyi qadınlar tərəfindən pozulub). Belə bir şəraitdə çox təəssüflər olsun ki, bu ağır, dövlətin müqəddəratı həll olunan bir zamanda göytürklər yumruq kimi bir olub, vətəni, dövləti göz bəbəyi kimi qorumaq əvəzinə, saray əhli arasında

parçalanma baş verir, ölkənin müstəqilliyi, türkün şərəfi, ləyaqəti tamamilə unudulur. Yadların böyüklüyünə, ucalığına həmişə həsrətlə baxan türk özündən uzaqlaşır və özünə yadlaşan türk getdikcə cılızlaşır, kiçilir və asanlıqla düşmən tərəfindən məğlubiyyətə uğradılır. Şair bir daha sübut edir ki, türk özünə qayıdanda böyük və qüdrətli olur, dövlət müstəqilliyini qoruyub saxlaya bilir. Əslində Bəxtiyar Vahabzadə tarixə müraciət etməklə, bu günümüzlə səsləşən məqamlara, müstəqillik uğrunda çarpışmalara əngəl olan yaxın tarixin hadisələrinə də ayna tutur.. Doğma qardaşı Çulu Xaqanın meyidi üstündə hakimiyyətə gələn Qara Xaqan xalqa arxalanmayan bir hakimiyyətin zəif, gücsüz olmasının fərqində deyil. Məğlubiyyətlərə son qoyan Gur Şad isə Bumin və İstemi xaqanların qurduqları səltənətin yolunda sıravi döyüşçü kimi vuruşmağı xaqanlıqdan üstün tutur. Əsərin əsas ideyası da elə özümüzü kəsən gözəgörünməz qılıncların kimlərin əlində olduğunu üzə çıxarmaqdır. Göytürk dövlətini dağıtmaq üçün Çin imperiyasının əl atdığı üsullar qılıncdan daha təhlükəli və kəsərlidir. Bunun məhz fitnəkarlıq, hiylə, riyakarlıq, xəyanət, siyasətdən ibarət olması pyesdən də, yaxın tariximizin hadisələrindən də bizə yaxşı bəllidir. Millətin qanını, dinini, dilini, əlifbasını dəyişməklə, düşüncəsini, mədəniyyətini dəyişmək, onu özünə yadlaşdırmaq bu günümüzlə çox səsləşir.

"Özümüzü kəsən qılımc" əsərində Bəxtiyar Vahabzadə Azərbaycan cəmiyyətinin olduqca aktual mənəvi – psixoloji problemlərini qələmə alır. Tarixə müraciət B.Vahabzadə üçün həmişə öndə olan məsələlərdən olmuşdur. Əslində "Özümüzü kəsən qılımc" əsərində qaldırılan problemlər Dədə Qorqud dövründən üzü bu yana şairin yaşadığı dövrün, zamanın problemidir, şair tarixə bu günün gözü ilə baxır, müasir insanın dünyayabaxışı ilə səciyyələndirir. Qeyd etməkdə haqlı olarıq ki, əsərə şair M. F. Axundzadənin verdiyi "resept" ilə yanaşmışdır. Şübhəsiz ki, keçmiş Sovetlər Birliyində gedən ictimai-siyasi proseslər kimi, bütün dünya miqyasında baş verən bir çox səciyyəvi hadisələr də B.Vahabzadənin ciddi və həyəcanla izlədiyi problem məsələlər sırasına daxil idi. Bəxtiyar Vahabzadə Türkiyədə nəşr olunan kitabına yazdığı "Qızım, sənə deyirəm gəlinim, sən eşit" adlı ön sözdə qələmə alır ki: "On doqquzuncu yüz ildə yaşamış böyük ədibimiz Mirzə Fətəli Axundzadə demiş ki, əgər mövcud quruluşu açıq tənqid edə bilmirsənsə, zaman və məkanı dəyişdir, ürək sözünü yaz, anlayan anlayacaq. Mən uzun illər böyük ədibimizin bu məşhur resepti əsasında yazmış, totalitar sistemə bu yolla öz etirazımı bildirmişəm" (3, 485). Bəzən ciddi senzura nəzarəti şəraitində bu məsələləri olduğu kimi vermək çətinliyi ilə üzləşməsinə baxmayaraq, B.Vahabzadə əsərlərində təsvir edilən hadisələrin coğrafiyasını başqa ərazilərə köçürməklə , ilini neçə yüz illər arxaya çəkməklə özünün dediyi kimi, vəziyyətdən çıxır, gizli yollarla, işarə və rəmzlərlə oxşar situasiyaları elə öz yaşadığı "xalqlar həbsxanası"nda təsvir etməyə müvəffəq olurdu.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi belə əsərlərdən biri də "Özümüzü kəsən qılımc"dır. Yüz illər bundan əvvəl bir tarixə işıq salan bu əsər bütövlükdə müasir milli keçmişimizin möhtəşəm bir abidəsi kimi həllini taparaq, çağdaş mədəniyyətimizin bir parçasına çevrilmişdir. Tarixi şəxsiyyətlərə bədii-tarixi münasibət, tarixin qaranlıq səhifələrinin yeni nəslə yenidən çatdırılması və tanıdılıb öyrədilməsi təqdirəlayiq hadisələrdəndir. Azərbaycan tarixinin yeni səhifələrinin yazıldığı bir zamanda Bəxtiyar Vahabzadə bu əsəri ilə tarixə, soykökümüzə qayıdış etdi.

"Özümüzü kəsən qılınc" pyesinin ilk tamaşasında iştirak edən ümummilli liderimiz Heydər Əliyev əsərə və tamaşaya yüksək qiymət vermişdi: "Tariximizi araşdırıb bu gün üçün əhəmiyyətli, dəyərli olan səhifələrini indiki və gələcək nəsillərə çatdırmağın özü xalq, millət, tarix və gələcək nəsillər qarşısında böyük xidmətdir. Bu xidmətə görə mən Bəxtiyar Vahabzadəyə xüsusi təşəkkür edirəm və hesab edirəm ki, millətimiz, xalqımız, cəmiyyətimiz də bu təşəkkür sözlərimə qoşulacaqlar və daim ona minnətdar olacaqlar"(2). "Özümüzü kəsən qılınc" əsarətə, yadelli işğalçılara qarşı mübarizə aparan xalqın istək və arzularının təcəssümüdür. Əqidə bütövlüyü, vətənpərvərlik, mənəvi yenilməzlik əsərdə olduqca aktual və

müasir planda verilmişdir. Əsərdə cərəyan edən hadisələr müasir dövrümüzlə səsləşərək 1988-ci ildən üzü bəri xalqımızın qarşılaşdığı fəlakət və faciələri, xalqımıza, torpağımıza edilən haqsızlıqları, erməni təcavüzünü göz önünə gətir.

Nəticə

Böyük söz ustadı Bəxtiyar Vahabzadə xalqımızın yüz illər boyu təşəkkül tapmış yüksək milli-mənəvi dəyərlərinin qorunması, adət-ənənələrimizin yaşadılması naminə yorulmadan yazıb, yaradıb. Şair azərbaycançılıq məfkurəsinə dərindən bağlı olan və özünüdərkə çağıran çoxsaylı əsərləri ilə ədəbiyyatımızın inkişafına töhfələr verib. Bəxtiyar Vahabzadə sözün əsl mənasında son nəfəsinə qədər vətənin, əqidənin və bədii sözün əsgəri olub. Şairin yaradıcılığının əsasını xalqın azadlığı, müstəqil dövlətçilik, vətəni qorumaq, tarixə ehtiram, gələcəyə inam təşkil edir. Qılıncdan da kəsərli olan fəlsəfi dramatik pyesi "Özümüzü kəsən qılınc" əsəri bu gün ədəbiyyatımızın zirvəsində dayanan əsərlərdəndir.

Bəxtiyar Vahabzadənin ümumi yaradıcılığı üçün elə dəyişməz və əvəzolunmaz dəyərlər var ki, onu şairin bütün yaradıcılığı üçün aparıcı mövzu və ideya istiqaməti hesab etmək olar. Bu, heç şübhəsiz ki, milli azadlıq və istiqlal ideyasının tərənnümüdür. Belə bir yaradıcılıq qayəsi Bəxtiyar Vahabzadəni sərt qadağa və rejim şəraitində öz məqsədindən çəkindirə bilməmiş, şair öz xalqının azadlığı və tarixi taleyi ilə bağlı fikirləri bəzən iz azdırmaq məqsədi ilə ayrı-ayrı coğrafi ərazilərin nümunəsində təqdim etmək məcburiyyətində qalmışdır. Bu baxımdan sözün həqiqi mənasında Bəxtiyar Vahabzadə istiqlal şairidir. İstiqlal mücadiləsinin bütün tarixi dövrləri və mərhələləri şairin yaradıcılığından qırmızı xətt kimi keçir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Aytmatov Ç. Yaradıbdır inam məni, mən inamın övladıyam (Ön söz) // Vahabzadə B. "Axı dünya fırlanır". Bakı: Yszıçı, 1987, s. 3-10.(208 s.)

2. Cəfərov N. Bəxtiyar Vahabzadə. Bakı: Azərbaycan, 1996, 80 s.

3. Milli birliyi, dövlətçiliyimizi qorumağa səsləyən əsər. /Xalq qəzeti. Bakı: 14 aprel 1998, № 96

4. Vahabzadə Bəxtiyar Əsərləri: 11 cilddə, IX c., (Məqalələr, ədəbiyyat və sənət), Bakı: Azərbaycan, 2005, 784 s.

5. Vahabzadə Bəxtiyar Əsərləri, 12 cilddə, Bakı-2009, "Elm" nəşriyyatı, IX cild,828 səh.

КЫРГЫЗ ЖАНА ТҮРК ТИЛИНДЕГИ АЙЫМДАРДЫН СУЛУУЛУГУН ТУЮНДУРГАН ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР

П.С. ЭСТЕБЕСОВА *

Аннотация: Макалада кыргыз жана түрк тилинин фразеологиялык корундагы айымдардын сулуулугун туюндурган фразеологиялык түрмөктөрдүн ички биримдиги, образдуулугу, лексико-семантикалык табияты, эмоционалдык-экспрессивдик нюанстары, стилистикалык боекчолору контекст ичинде иликтөөгө алынат. Мында айымдардын сулуулугун чагылдырган фразеологизмдер көбүнчө дене-мүчөлөрдүн аттарынан түзүлүп, тулку бойдун, дене-мүчөнүн келишимдүүлүгү, т.а., белдин ичкелиги, моюндун узундугу, көздүн чоңдугу, ооздун бөйтөйгөндүгү, беттин кызылы – сулуулуктун бир белгиси, эпитети катары колдонулары белгиленет. Сулуулукту туюндурган фразеологизмдер түрк тилине салыштырмалуу кыргыз тилинде образдуу, эмоционалдуу-экспрессивдүү келип, сан жагынан арбын экендиги; фразеологизмдердин маани-маңызы, образдуулугу, стилдик боекчолору контекс ичинде аныкталары; сүрөткердин жеке чыгармачылык табитине ылайык фразеологиялык маани бирде кеңейип, бирде тарып турары мисалдар менен далилденет.

Anahtar Kelimeler: *Uluslararası ilişkiler, Kamu diplomasisi, Akrabalık, Soydaşlık*

Idioms Expressing Beauty in Kyrgyz and Turkish Languages

***Abstract*:** The article deals with internal unity, imagery, lexical and semantic essence, emotional and expressive nuances, stylistic coloring of idiomatic turns with a component denoting the beauty of women in the idiomatic fund of the Kyrgyz and Turkish languages. Such idiomatic units are often formed from the names of parts of a woman's body and are used as an epithet for beauty, i.e., thinness of the waist, neck length, eye size, beauty of lips, ruddy cheeks. Idioms expressing beauty in the Kyrgyz language are more figurative, emotionally expressive and numerous than in the Turkish language; in the context, the essence, imagery, stylistic features of phraseology are determined; the examples prove that the idiomatic meaning expands and contracts depending on the personal creative style of the artist.

Key Words: *Kyrgyz language, Turkish language, idiomatic unit, emotional expressiveness, stylistic feature, beauty.*

Кіріспе

Сулуулук, аруулук, келишимдүүлүк албетте, айымдарга тиешелүү негизги касиет-сапат экендиги анык. Мындай касиет бардык эле айымдарга мүнөздүү эмес. Кандай касиет-сапаттагы айымдар сулуу, келишимдүү болорун, айымдардын сырткы сапатындагы, т.а., сырткы турпатындагы сулуулук, келишимдүүлүк эмнелердин негизинде аныкталары, сулуулуктун эпитети катары эмнелер колдонулары чындыгында эле кызык. Маселен, байыркы Эгипетте көзү, оозу чоң айымдар сулуу деп эсептелинсе, байыркы Кытайда буту кичинекей бийкечтер абдан бааланган, ал эми кыргыз, түрк элинде кандай айымдарды келишимдүү, сулуу айымдардын катарына киргизе алабыз, сырткы турпаттагы сулуулук эмненин негизинде аныкталат? Биз муну, эки элдин (кыргыз, түрк) фразеологиялык корундагы фразеологизмдердин негизинде иликтеп көрөнү ылайык көрдүк.

Кыргыз жана түрк тилдеринде «келишимдүү, татынакай, сулуу» маанисин чагылдырган төмөнкүдөй фразеологиялык түрмөктөр бар: *Ай десе – аркы жок, күн десе – көркү жок; ай десе – ай, күн десе – күн; ай жамалдуу; бото көз; бураң бел; кумар көз; кумурска бел; кызылы кызыл, агы ак; укурук моюн; турна моюн; кыпча бел; оймок ооз; кирдүү кол менен кармагыс; арык чырай; ağzı burnu yerinde* (с.с., оозу-мурду ордунда); *akça pakça* (с.с., апаппак); *alı al, moru mor* (с.с., кызылы кызыл, агы ак); *bir içim su* (с.с., бир ичим суу); *eşek gözlü* (с.с., эшек көздүү), *sülün gibi* (с.с, кыргоол сыяктуу) ж.б.

Жогорудагы фразеологизмдердин ичинен *ай десе – аркы жок, күн десе – көркү жок; ай жамалдуу; кызылы кызыл, агы ак; ağzı burnu yerinde* (с.с., оозу мурду ордунда) *alı al, moru mor* (с.с., кызылы кызыл, агы ак); *akça pakça* (с.с., апаппак), *bir içim su* (с.с., бир ичим суу) фразеологиялык каражаттары «абдан сулуу, ашкан, сулуу, теңдеши жок сулуу» маанисин билдирип, айымдардын сулуулугун так-таамай чагылдырат, муну

* К.Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университети

DOI :10.30546/100981.2024.062

төмөнкү сүйлөмдөр да тастыктайт: ***Ай десе – аркы жок, күн десе – көркү жок****, бир перизатка жолуктум* [4, 48-б.]; *Мергенчи эртесинде ошол көлгө кызынын бетин жуудурса, жомоктогудай* ***ай десе – ай, күн десе – күн*** *боло чыга келет* [2, 48-б.]; ***Ай жамалдуу*** *бото көз*, *кыздары сулуу кыргыздын; «Кайни?! Мендей бозала абышканы кантип кайним дейт бу* ***кызылы кызыл, агы ак*** *буралган жаш келин?!» деди бир ою...* [2, 107-б.]; *Kaşı gözü,* ***ağzı burnu yerinde****, bir de tatlı dili var ki, sorma* (*Кашы, көзү,* ***оозу мурду ордунда,*** *дагы таттуу тили бар, сураба)* [7, 44-б.]; ***Akça pakça*** *bir güzel kız. Sanki gökten düştüş yıldız (****Анаппак*** *бир сулуу кыз. Тимеле көктөн түшкөн бир жылдыз)* [7, 58-б.]; *Bizim köydeki küçücük Ayşe büyüyür* ***bir içim suya*** *dönmüş (Биздин айылдагы кичинекей Айша чоңоюп, сулуу кыз болуптур*) (П.Э) ж.б.у.с.

Демек, жогорудагы ***ай десе – аркы жок, күн десе – көркү жок, ай десе - ай, күн десе – күн; кызылы, кызыл агы ак; alı al, moru mor*** (с.с., кызылы кызыл, агы ак); ***ай жамалдуу, ağzı burnu yerinde*** (с.с., оозу-мурду ордунда), ***akça pakça*** (с.с., апаппак), ***bir içim su*** (с.с., бир ичим суу) фразеологиялык түрмөктөрүндө адамдын жүзүндөгү сулуулукка басым жасалып, беттин сулуулугу ай менен күнгө салыштырылып, адамдын бетиндеги нурдуулук, беттин кызылы дагы сулуулуктун бир белгиси катары каралат. Бул фразеологизмдер контекст ичинде да, ал тургай өз алдынча турганда да «сулуулукту, келишимдүүлүктү» таамай чагылдырат. Бирок бир маанини билдирген фразеологиялык туюнтмалардын бары бирдей даражада эмес, биринде стилдик боекчолор абдан коюу берилсе, кээ биринде бүдөмүрөөк берилет [5, 62-б.]. Маселен, түрк тилиндеги ***bir içim su*** (с.с., бир ичим суу) фразеологизми «абдан сулуу аял» маанисин туюнтканы менен ***ай десе - ай, күн десе – күн; кызылы, кызыл агы ак; alı al, moru mor*** (с.с., кызылы кызыл, агы ак) ж.б. фразеологиялык тизмектерден даражасы төмөн экендиги, адис эмес адамга деле байкалып турат.

Ал эми дене мүчөлөрдүн аттарынан түзүлгөн *кумурска бел, кыпча бел, бураң бел* фразеологиялык тизмектери «ичке, келишимдүү бел» маанисин билдирип, айымдардын белинин ичкелиги дагы сулуулуктун бир эпитети катары колдонулат: *Ева* ***кумурска бел****, көрктүү кыз* [4, 329-б.]; *Жаркырап күлүп, ойноп чыгар келер, Ийилип тал чыбыктай* ***бураң белиң*** [4, 121-б.]; *Айсалкындын* ***кыпча бели*** *мажрум талдай ийилет*; *Кызыл беттүү* ***кыпча бел,*** *Кыздары сонун кыргыздын* [4, 351-б.].

Жогорудагы сүйлөм топтомдорунда белгилүү болгондой адамдын жүзүндөгү ажарлуулуктан, сулуулуктан башка дене-мүчөдөгү келишимдүүлүк, т.а., белдин ичкелиги дагы сулуулуктун бир эпитети катары каралат.

Ал эми «көз» лексемасынан түзүлгөн *бото көз, eşek gözlü* (с.с., эшек көздүү) фразеологиялык каражаттары «жоодураган, балбылдаган, бадырайган чоң көз» маанисин туюндуруп, адамдын көзүнүн сулуулугун таамай чагылдырса, *кумар көз* фразеологиялык бирдиги «моймолжуган, жоодураган назик көз караш же абдан сулуу, акылдуу» маанисин билдирет: 1. *Оймок ооз,* ***кумар көз,*** *Өзүңө теңтуш алганы*; 2. *Куурасам акыл табышар,* ***Кумар көз*** *болсо сүйгөнүм* [4, 329-б.]. Мында, 1-сүйлөмдө *кумар көз* фразеологизми *оймок ооз* фразеологиялык каражаты менен бирге берилип, тек гана келишимдүүлүк, сулуулук маанисинде колдонулса; 2-сүйлөмдө сулуулуктан дагы акылдуулук маани үстөмдүк кылат. Демек, контекстке жараша бир эле фразеологизмдин мааниси бирде кеңейип, бирде тарып турат.

Ошондой эле айымдардын сулуулугунун дагы бир белгиси, эпитети катары колдонулган ооз лексемасынан түзүлгөн «оозу кичинекей, бөйтөйгөн» маанисин билдирген *оймок ооз* фразеологиялык түрмөгү көбүнчө кыздарга, алардын сулуулук сапатына карата айтылат: ***Оймок ооз****, бото көз, Кыздары сулуу кыргыздын; Ордунан турду буралып,* ***Оймок ооз****, калем каш* [4, 374-б.]. Бул сүйлөм тизмектеринде *оймок ооз* фразеологиялык түрмөгү *бото көз, калем каш* тизмектери менен биригип, айымдардын

сулуулугун дагы образдуу, элестүү, экспрессивдүү чагылдыргандыгы айкын көрүнүп турат.

Ушул эле фразео-семантикалык топтогу *укурук моюн* фразеологиялык туюнтмасы, бир уккан адамга орой угулганы менен «койкойгон, сындуу моюн, узун моюн» маанисин туюнтуп, моюндун узундугу дагы сулуулуктун бир эпитети катары колдонулат: ***Укурук моюн**, калем каш, Кыздары сонун кыргыздын* [4, 460-б.]. Бирок бул фразеологизм, көбүнчө көркөм кепте колдонулуп, оозеки стилде көп колдонулбайт, азыркы учурда колдонуудан чыгып бараткандай да туюлат.

Ошондой эле татынакай маанисин туюндурган дагы бир *кирдүү кол менен кармагыс* фразеологиялык тизмеги татынакай, сулуу мааниси менен бирге эле назик, абдан ардакталган маанини дагы билдирет, муну төмөнкү сүйлөмдөр дагы тастыктайт: ***Кирдүү кол менен кармагыс** кызыбыз, аларга кор болууга тийиш эмес* [4, 329-б.]. Демек, бул фразеологизм дайыма эле «сулуу, татынакайлыкты» таамай-так чагылдыра албаса да, контекст ичинде сүрөткердин стилдик ык-амалына, табитине ылайык бирде мааниси кеңейип, бирде тарып турат. Албетте, мындай көрүнүш бардык эле фразеологиялык түрмөктөргө таандык [3, 310-б.].

Ошондой эле жалпы эле тулку бойдун келишимдүүлүгүн билдирген *арык чырай* фразеологиялык каражаты «анча арык эмес, сыйда, субагай тарткан» маанисин туюндуруп, айымдардын жалпы эле сырткы келбетинин келишимдүүлүгүн сүрөттөөдө, оозеки жана көркөм стилде көп колдонулат: *Айша орто бойлуу, **арык чырай**, чачы узун, сулуу аял экен* [4, 51-б.]. Ушундай эле тулку бойдун келишимдүүлүгүн мүнөздөгөн түрк тилиндеги *sülün gibi* (с.с., кыргоол сыяктуу) фразеологиялык туюнтмасы «узун бойлуу, келишимдүү» маанисин билдирет: *Emire'nin yapısı da **sülün gibi*** (*Эмиренин тулку боюдагы келишимдүү)* [7, 618-б.], *Nurbanu gerçekten eşek gözlü, **sülün gibi** güzel bir kız (Нурбану чындыгында эле ботокӧз, **арык чырай** сулуу кыз)* (П.Э.) ж.б.у.с. мисалдарды келтирсек болот.

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз жана түрк тилиндеги айымдардын келишимдүүлүгүн, сулуулугун туюндурган фразеологизмдердин лексико-семантикалык табиятын, стилистикалык бөтөнчөлүгүн талдоого алган соң төмөнкүдөй тыянакка келебиз:

1) «Келишимдүүлүк, сулуулукту» туюндурган фразеологиялык түрмөктөр түрк тилине салыштырмалуу кыргыз тилинде образдуу, эмоционалдуу-экспрессивдүү келип, сан жагынан дагы арбын колдонулат;

2) Эки тилдин фразеологиялык корундагы сулуулукту туюндурган фразеологизмдер көбүнчө дене-мүчөлөрдүн аттарынан түзүлөт: *кумурска бел, кыпча бел, ботокӧз, оймок ооз, укурук моюн, eşek gözlü* (с.с., эшек көздүү) ж.б.

3) Тулку бойдун келишимдүүлүгү, т.а., белдин ичкелиги, моюндун узундугу, көздүн чоңдугу, ооздун кичинекейлиги, беттин кызылы - сулуулуктун бир белгиси, эпитети катары колдонулат;

4) Бир эле маанини билдирген фразеологизмдердин барында образдуулук, стилдик боектуулук бирдей эмес, биринде абдан коюу берилип айтылуучу ойду контексиз эле так-таамай чагылдыра алса, кээ биринде стилдик боектуулук азыраак берилип, бүдөмүрөөк келет.

5) Фразеологизмдердин негизги маани-маңызы, семантика-стилистикалык табияты, эмоционалдуу-экспрессивдик нюанстары контекст ичинде автордун же жазуучунун стилдик өзгөчөлүгүнө ылайык, бирде мааниси кеңейип, бирде тарып турат, демек мындай көрүнүш, автордун жеке чыгармачылык ык-амалы, стилдик өзгөчөлүгү менен тикеден-тике байланыштуу.

АДАБИЯТТАР

1. Жумакунова Г. Түркчө-кыргызча сөздүк. – Б., 2005. – 1002 б.
2. Касымбеков Т. Сынган кылыч / Т.Касымбеков. – Ф.: «Мектеп», 1990. - 736 б.
3. Көчөрова Г.О., Нурматова Г.М. Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» романындагы өлүм, өлүү, өлтүрүү түшүнүгүн туюндурган фразеологизмдердин стилистикалык маанилери / Г.О. Көчөрова, Г.М. Нурматова // К.Карасаев атындагы БГУ жарчысы. - 2015. - №3-4 (33-34). - 309-310-б.
4. Осмонова Ж., Конкобаев К., Жапаров Ш. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. – Б., 2001. -519 б.
5. Эгембердиев Р. Кыргыз тилиндеги фразеологизмдер (Табияты жана семантикасы) / Р.Эгембердиев. –Б., 2007. – 171 б.

İNGİLİS DİLİNDƏ EMOSİONAL MÜNASİBƏT BİLDİRƏN FEİLLƏRİN AZƏRBAYCAN TÜRKCƏSİNDƏ NÜMUNƏLƏRLƏ QARŞILIĞI

Raisa Mircalalovna ƏLİZADƏ *

Xülasə: Məqalədə ən geniş leksik vahidə malik olan nitq hissəsi feilin növlərindən biri olan emosional münasibət bildirən feillərin tədqiqatına yer verilmiş və müxtəlif alimlərin feillərin semantik bölgüsünün necə aparılması məsələsinə toxunulmuşdur. İlk öncə feillərin tədqiqatında Mahmud Kaşğarlının "Divanülüğat it-türk" adlı əsərində feillərin önəmi qeyd olunub, daha sonra V. Əliyev, A. Q. Ələkbərov, B. Xəlilov və sair Azərbaycanlı müəlliflərin feillərin tədqiqatında gördüyü işlər bəhs olunub. Z. N. Verdiyeva nitq hissələrini 4 cilddə tədqiq edərək feilləri 1-ci cilddə təhlil edib semantik qruplara bölmüşdür. Kobrina, Korneeva, Ossovskaya, Quzeeva feilləri 2 leksik-semantik qrupda; L. M. Vasilyev feilləri 13 qrupda; H. K. Quliyev isə 11 növ feil qrupu təhlil ediblər. Məqalədə tədqiqatçıların araşdırmalarından qənaətə gəlinir ki, emosional münasibət bildirən feil qrupu L. M. Vasilyev və H. K. Quliyevin feillərin semantik-leksik qruplarına görə təsnifatında vurğulanır. Müxtəlif qruplara bölünməklə təhlil olunan feillərin emosional münasibət bildirən növü də 3 yarım qrupa bölünüb: 1. sevgini, əzizləməni bildirən feillər; 2. hörmət ifadə edən emosional münasibət feilləri; 3. subyektə mənfi münasibəti- pisləmə, nifrət və s. bildirən feillər. Məqalədə həmçinin adları çəkilən yarımqruplara aid nümunə feillər verilmiş, onların hər biri mənbələrə istinad olunaraq cümlələrdə təhlil olunmuş və ana dilində qarşılığı verilməklə eyni adlı feillərin əksi forması diqqətə çəkilşmişdir.

Açar sözlər: *feil, semantika, feilin tərcüməsi*

Translation of the Verbs of Emotional Attitudes of the English Language to the Azerbaijani Language Within the Samples

Abstract: In the article one type of the largest lexical units which is the verbs of emotional atittutudes has been investigated and several different scientists' researches on the semantics of the verbs have been mentioned. First of all, the importance of the verbs have been shown in Mahmud Kashgharli's "Divanülüğat it-türk (Compendium of the languages of the Turks)", then it continues with V. Aliyev's, A. G. Alakbarov's, B. Khalilov's and other Azerbaijanian authors' reserches on this type of the verbs. Z. N. Verdiyeva investigated the parts of speech in 4 volumes and the verbs with their lexical meanings were replaced and distinguished into subgroups in the first volume. Kobrina, Korneeva, Ossovskaya, Guzeeva distinguished 2 lexical-semantic groups of the verbs, L. M. Vasilyev distinguished 13 groups, and H. K. Guliyev distinguished 11 groups of the verbs. It is clear from the researchers' investigations that the verbs of emotional attitudes were mentioned in L. M. Vasilyev's and H. K. Guliyev's researches on the lexical-semantic classification of the verbs. Above mentioned type of the verb consists of three subgroups: 1. the verbs of emotional attitudes which mean love, embosom; 2. the verbs of emotional attitudes which mean respect; 3. the verbs of emotional attitude which mean negative attitudes such as hatred. And also some verbs of those subgroups have been given in samples and compared with the Azerbaijani language by giving their translations.

Key Words: *the verb, semantics, translation of the verb.*

Giriş

İngilis və Azərbaycan dillərinin leksik-semantik sistemlərinin müqayisəli tədqiqatı hazırda böyük aktuallıq kəsb edir. Bu dillərin materialları əsasında emosional münasibət bildirən feillərin leksik-semantik xüsusiyyətlərinin, onların qrammatik-kateqorial əlamətlərinin ümumiləşdirilməsi hər iki dildə ortaq və fərqli cəhətlərin müəyyənləşdirilməsinə imkan verir ki, bunun da nəzəri və praktik əhəmiyyəti böyükdür. Tədqiqat prosesində əldə olunan elmi-nəzəri nəticələr tipoloji araşdırmalar üçün baza rolunu oynamaqla hər bir qarşılaşdırılan dilin spesifik xüsusiyyətlərinə daha dərindən nüfuz etməyə, müxtəlif tipoloji quruluşa malik olan dillərdə ümumi, universal və fərqli cəhətlərin üzə çıxarılmasına yaxından kömək edir. Bu, eyni zamanda, hər hansı xarici dillə müqayisə zamanı ana dilindəki bir çox linqvistik xüsusiyyətlərin müəyyənləşdirilməsində də xüsusi rolu ilə seçilir və mühüm nəzəri əhəmiyyət daşıyır. Dillərin bu şəkildə tədqiqata cəlb edilməsi həm də təcrübi əhəmiyyəti ilə səciyyələnə bilər. Bu baxımdan son dövrlərdə dilin ayrı-ayrı səviyyələri müxtəlifsistemli dillərin materialları əsasında tədqiqata cəlb olunur ki, belə sahələrdən biri də dilin leksik- semantik səviyyəsidir.

Ona görə də dilin lüğət tərkibində xüsusi, həm də əhəmiyyətli bir hissəni təşkil edən emosional münasibət bildirən feillərin müxtəlifsistemli ingilis və Azərbaycan dillərinin

* Bakı Avrasiya Universiteti, Xarici dil və ədəbiyyat kafedrasının baş müəllimi, e-mail: raisa.alizada@gmail.com
DOI :10.30546/100981.2024.064

materialları əsasında semantik-qrammatik təhlilə cəlb edilməsi zərurəti meydana gəlmiş və mövzunun yazılmasına ehtiyac duyulmuşdur.

Bu və ya başqa dilin ən qədim nitq hissələrindən biri isim, digəri isə feillərdir. Feil, məlum olduğu kimi fikrin ifadə olunmasında, cümlənin tərtibində mühüm yer tutur. Feillər bu və ya digər dildə sayca daha çox olan bir nitq hissəsidir. İngilis dilinin feilləri də çox zəngin və rəngarəngdir. Bu dilin feilləri əsasən german mənşəli feillərdir. Feillərin səmərəli tədqiqi üçün bir metodik vasitə olaraq onları müəyyən prinsiplər əsasında qruplaşdıraraq tədqiq etmək lazım gəlir. Bu isimlərdə, sifətlərdə və başqa nitq hissələrində də belədir.

Feilləri tədqiq etməzdən öncə isə müxtəlif dilçi alimlərin feillərə yanaşma tərzləri, qruplaşdırma meyarları, təsnifatının əsasları araşdırılmalıdır. Bu sadalanan prinsiplər əsas tutulmadıqda haqqında danışılan feillərin necə var olması, niyə tədqiq və təhlil olunmağa ehtiyac duyulması məsələsi müəmma altında qalır. Feillərin tədqiq olunma xronologiyası araşdırıldıqca məlum olur ki, bir leksik mənaya malik olan feil müxtəlif alimlərin təsnifatında ümumi bənddə yer almışdır.

İngilis dili feillərinin əsas semantik qruplarından biri də emosional münasibət bildirən feillər qrupudur. Bu qrup feillər insanın müxtəlif emosional münasibətini bildirir. Adı qeyd olunan feil qrupu və ona daxil olan yarımqruplar özündə çoxlu sayda feil ehtiva etdiyinə görə araşdırılması diqqətəlayiq hesab edilmişdir.

1. İngilis Dilçiliyində Feillərin Semantik Təsnifatı

Bu və ya digər dillərdə çoxlu miqdarda söz vardır. Dilçilikdə sözlər semantik və qrammatik xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla nitq hissələrinə ayrılır. Bir nitq hissəsinin tərkibində olan leksik vahidlərin tədqiqi işini asanlaşdırmaq məqsədilə sözlər məna qruplarına bölünür.

Hər hansı predmet və ya hadisə haqqında məlumat vermək üçün onun adı olan sözü tapmaq və həmin sözü müvafiq başqa sözlərlə birləşdirmək, əlaqələndirmək lazım gəlir.

Məlumdur ki, dildə işlənən bütün sözlər müəyyən leksik- semantik paradiqmanın üzvüdür. Çünki dil vahidləri paradiqmatik nizama düşmüşdür (Mirzəyev, 1986). Dildə ən böyük leksik sinif nitq hissəsi olaraq qəbul olunur. Leksik vahidlərin nitq hissələri olaraq təsnifatı metodiki səciyyə daşıyır. Dildə çoxlu miqdarda leksik vahid vardır. Məsələn, O. Musayevin redaktorluğu və iştirakı ilə tərtib olunmuş "Azərbaycan-ingiliscə lüğət"də 40 min söz, "İngiliscə-azərbaycanca lüğət"də 130 min söz, söz birləşməsi və cümlə qeydə alınmışdır (Musayev, 2008).

Feil istər ingilis, istərsə də Azərbaycan dilində sayca çox olan leksik vahidləri əhatə edən nitq hissəsidir. Feil cümlənin xəbəri rolunda işlənərək fikrin ötürülməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, feil cümlədə xəbər olduqda digər cümlə üzvlərini idarə etməklə öz ətrafına toplayır və cümlənin əmələ gəlməsinə kömək edir. Bu əhəmiyyətini nəzərə alaraq alman dilçisi V. Yunq nitq hissələrinin bölgüsündə birinci yerdə feil, ikinci yerdə isim, sonra isə başqa nitq hissələrini verir. Dildə feil zəngin qrammatik kateqoriyalar sisteminə malikdir. Feilin qrammatik kateqoriyalarının tədqiqini asanlaşdırmaq üçün bu nitq hissəsinin əhatə etdiyi leksik vahidləri siniflərə bölmək vacibdir. Feilin semantikasının öyrənilməsi bir sıra dil problemlərinin həllinə yardım edə bilər. Feilin tədqiqi sahəsində istər türkologiyada, istər də germanistikada böyük nailiyyət və təcrübə əldə edilmişdir.

Türk dillərində feilin tədqiqi XI əsrdən, yəni Mahmud Kaşğarlı dövründən başlanır. Görkəmli türkoloqun tərtib etdiyi "Divanü-lüğat it-türk" adlı əsərdə türk dillərinin feillərinə geniş yer verilmişdir. Feilin Azərbaycan dilçiliyində yer tutan tədqiqatçılarından Q. K. Bağırov, R. Ə. Rüstəmov, A. A. Axundov, N. H. Ağayeva, H. Mirzəyev, V. Əliyev, A. Q. Ələkbərov, B. Xəlilov və sair müəlliflərin adını göstərmək olar. Azərbaycan dilçiləri arasında az alim tapılar ki, feilə aid tədqiqat aparmasın.

Rus dilçiliyndə, həmçinin Qərbi Avropa dilçiliyində də feillərə külli miqdarda tədqiqatlar həsr olunmuşdur. Feilin uğurlu tədqiqi üçün bu nitq hissəsi tərkibində məna qrupları müəyyənləşdirilir. Bu sahədə tədqiqat işləri vardır. Tədqiqatlara əsasən feil semantik qruplar

şəklində, semantik qruplar isə yarımqruplar və s. şəkildə təsnif edilir. German dillərinə həsr olunmuş tədqiqatlarda bu dillərin feillərinin semantik təsnifatına aid az da olsa məlumata rast gəlinir.

Hər hansı bir dildə, o cümlədən ingilis dilində əsas nitq hissələri iki cür qruplaşdırılır: adlar və feil. Adlar materiyaya, feil isə hərəkətə aid olan sözləri birləşdirir. Dil vahidlərinin əksəriyyətinin müəyyən əlamətlərə və spesifik xüsusiyyətlərinə görə qruplaşdırılması, onların hər bir qrupuna aid olan səciyyəvi cəhətlərin müəyyənləşdirilib üzə çıxarılması dilin leksik sisteminin tam və əhatəli şəkildə təsvir olunmasına yaxından kömək edən amillərdəndir. Bu baxımdan ingilis dilinin lüğət tərkibində xüsusi mövqeyi və funksiyası ilə seçilən feillərin leksik-semantik baxımdan qruplaşdırılması, onların sistemləşdirilərək ümumi xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi həmişə mütəxəssislərin diqqət mərkəzində olmuşdur ki, bu da təsadüfi deyildir. Çünki feillərin bu xüsusiyyətlərinin araşdırılıb təhlil edilməsi bir çox dilçilik məsələlərinin izahına və feillərin bütöv şəkildə təsvir olunmasına yaxından kömək edə bilər. İngilis dilinin lüğət tərkibində feil özünün həm forma, həm də məzmun zənginliyinə, müxtəlifliyinə və leksik-semantik xüsusiyyətlərinə görə digər nitq hissələri arasında aparıcı yer tutur.

İngilis dilçiliyində feillərin semantik təsnifatına xeyli sayda tədqiqat işləri həsr edilmişdir.

B.M.Stranq feilləri aşağıdakı semantik prinsipə görə bölür:

1) nitq feilləri. Onlar özləri də iki yarımqrupa bölünür:

a) ümumi mənalı nitq feilləri;

b) nitqi xarakterizə və müşayiət edən feillər;

2) zehni fəaliyyət bildirən feillər;

3) qavrayış bildirən feillər. Bu qrup da iki yarım-qrupa bölünür:

a) fiziki (xarici) qavrayış bildirənlər;

b) hissi (daxili) qavrayış bildirənlər;

4) emosional vəziyyət bildirən feillər;

5) mərhələ, dövr, konkretlik ifadə edən feillər.

Müasir ingilis dilindəki feillərin leksik-semantik xüsusiyyətlərindən bəhs edən L.L.İofik onların işlədilməsində müəyyən qanunauyğunluğun olduğunu xüsusi vurğulayır. Müəllif feilləri onların işlənmə tezliyini nəzərə alaraq aşağıdakı qruplara bölür:

1. Nitq feilləri (to tell, to say, to inform) və s.

2. Hissi-qavrayış bildirən feillər (to see, to hear, to feel, to notice) və s.

3. Əqli-fəaliyyət bildirən feillər (to believe, to convince, to trust, to consider, to know) və s.

4. Xahiş və təklif bildirən feillər (to ask, to beg) və s.

5. Konkret hərəkət bildirən feillər (to do, to take, to buy, to sell) və s.

6. Arzu, istək, güman modallıq mənaları ifadə edən feillər (to wish, to hope, to suppose) və s.

Azərbaycanda Z. N. Verdiyevanın rəhbərliyi ilə ingilis dilini feil, sifət, zərf və isimlərinin dörd cilddən ibarət sistemli lüğəti hazırlanmışdır. (The Systematic Dictionary of English Verbs. Book 1; The Systematic Dictionary of English Adjectives. Book 2; The Systematic Dictionary of English Adverbs. Book 3; The Systematic Dictionary of English Nouns. Book 4;). Bu lüğət ingilis dilində işlək olan sözləri əhatə edir. Lüğətdə sözlər leksik-semantik qruplar üzrə verilir. Lüğətin birinci cildi ingilis dilinin feillərini əhatə edir. Burada 2309 feil verilmişdir. Lüğətdə feillər aşağıdakı qruplara bölünür:

1) Verbs of state "hal-vəziyyət bildirən feillər": exist-mövcud olmaq, yaşamaq, dolanmaq,; luxuriate-ləzzət almaq, zövq vermək, nəşələnmək, həzz almaq; fare-yaşamaq;

2) Verbs of process "proses bildirən feillər": happen-baş vermək; follow-izləmək; intervene-baş vermək; resume-yenidən başlamaq, təzələmək;

3) Verbs of action or activity "hərəkət, yaxud fəaliyyət bildirən feillər": act-iş görmək, hərəkət etmək, işləmək, fəaliyyət göstərmək; hurry-tələsmək; hasten- tələsmək; wait-gözləmək; bide-gözləmək; begin-başlamaq;

4) causative verbs "kauzativ feillər": affect-təsir etmək, həyəcanlandırmaq; render-vermək, əvəzini vermək, haqqını vermək; alter-dəyişdirmək; modify-yumşaltmaq və s.

İngilis dili qrammatika kitablarında feillərin semantik təsnifatı ayrıca bir məsələ kimi tədqiq olunmur. Amma bu dilə aid yazılmış qrammatikalarda (Kauşanskaya, Kovner, Kojevnikova və b) feilin bu və ya digər məsələsinin araşdırılmasında bəzi leksik-semantik qrupların adı çəkilir: verbs of sense perception-hissi qavrayış feilləri, verbs denoting mental activity-əqli fəaliyyət bildirən feillər, verbs denoting wish-arzu bildirən feillər, verbs denoting feeling-hiss bildirən feillər, verbs of declaring-məlumat bildirən feillər, verbs denoting order or permission-əmr-icazə bildirən feillər, verbs denoting abstract relations-mücərrəd münasibət bildirən feillər.

İngilis dilinin qrammatikasına həsr olunmuş başqa bir kitabda (Kobrina, Korneeva, Ossovskaya, Quzeeva) isə feilin leksik-semantik quruluşunun adı çəkilmişdir: actional verbs-hərəkət feilləri, statal verbs-hal-vəziyyət bildirən feillər.

L.M.Vasilyev rus dilində psixi fəaliyyət bildirən feilləri 1. duyğu, hiss feilləri, 2. arzu bildirən feillər, 3. qavrama feilləri, 4. diqqət feilləri, 5. emosional vəziyyət feilləri, 6. emosional hiss feilləri, 7. emosional münasibət feilləri, 8. təfəkkür feilləri, 9. idrak feilləri, 10. hafizə feilləri, 11. nitq-təfəkkür fəaliyyəti feilləri, 12. səslənmə feilləri, 13. davranış feilləri; olmaqla qruplara ayırır.

H. K. Quliyev isə öz növbəsində feillərin semantik təsnifatını 11 qrupa bölməklə verir: 1. iş feilləri, 2. hərəkət feilləri, 3. vəziyyət feilləri, 4. təbiət hadisələrini bildirən feillər, 5. psixi fəaliyyət bildirən feillər (nitq, hissi-qavrayış, təfəkkür, idrak feilləri), 6. arzu bildirən feillər, 7. duyğu (hiss) feilləri, 8. emosional vəziyyət feilləri, 9. emosional təəssürat feilləri, 10. emosional münasibət bildirən feillər, 11. səslənmə bildirən feillər.

Feilin semantik qruplarından biri emosional münasibət bildirən feillər (verbs of emotional attitude) hesab olunur. Bu feil qrupu haqqında H. K. Quliyev qeyd edir: "Emosional münasibət bildirən feillər kimə və nəyəsə hər hansı bir emosional münasibəti yaşamanı və ifadə etməni bildirir. Emosional münasibəti sevmək, hörmət etmək və mənfi münasibət olmaqla üç yerə bölmək olar (Quliyev, 2001)." Buradan çıxış edərək emosional münasibət bildirən feilləri üç yarımqrupa bölürük: 1. Sevgini, əzizləməni ifadə edən emosional münasibət bildirən feillər; 2. Hörmət ifadə edən emosional münasibət bildirən feillər; 3. Subyektə mənfi münasibət - pisləmə, hörmət etməmə,nifrət və s. ifadə edən emosional münasibət bildirən feillər.

1. Sevgini, Əzizləməni Bildirən Feillər

Bu yarımqrupa daxil edilən emosional münasibət bildirən feillər konkret olaraq şəxsə, əşyaya, heyvana olan sevgini, əzizləməni, istəyi, nəvazişi, bəyənməni bildirir. Buraya aşağıdakı feilləri daxil etmək olar:

1. Jolly [ˊdʒəlı] 1. mehribanlıqla/mehribancasına/nəvazişlə rəftar etmək; 2. yaltaqlıqla/yaltaqcasına tərifləməklə nail olmaq (bir şeyə)

Ex: Try to pay for their entertainment by *jollying* us along. (S. E. White) - Eyni zamanda bizə *mehriban davranmaqla* onların əyləncəsinin haqqını ödəməyə çalış.

2. Love [lʌv] sevmək

Ex: People *loved* him for his brashness and talent, his crazy manglings of the English language, his brawling … and I *loved* him, too, I *loved* him as much as anyone in the world. (Paul Auster, *Granta*, Winter 1994) - İnsanlar onu həm istedad həm də kobudluğuna görə, ingilis dilini axmaqcasına təhrifinə görə *sevirdilər*... Və mən də onu *sevirdim*, mən onu dünyada heç kəsi sevmədiyim qədər çox *sevirdim*.

3. Want [wənt] 1. istəmək, arzu etmək; 2. tələb etmək, lazım olmaq

Ex: College freshman Mei struggles to live up to her parents expectations and figure out what kind of future she truly *wants*. (Gloria Chao, American Panda) - 1-ci kurs kollec tələbəsi Mey valideynlərinin ümidlərini doğrultmaq və həqiqətən necə bir gələcək *istədiyini* anlamaq üçün mübarizə aparır.

3. Hörmət İfadə Edən Emosional Münasibət Feilləri

Bu yarımqrupa daxil edilən emosional münasibət bildirən feillər konkret olaraq hörməti, ucalmanı, cəsarətləndirməni, həvəsləndirməni bildirir. Buraya aşağıdakı feilləri daxil etmək olar**:**

1. Esteem [ɪs´ti:m] 1. hörmət etmək/göstərmək, ehtiram göstərmək, hörmətlə qeyd etmək/anmaq, yüksək qiymətləndirmək; 2. güman/hesab etmək

Ex: That's part of the reason my *esteemed* colleagues — OK, *esteemed* may be a bit strong — argue that the Cowboys will either move up or down in Thursday's draft. (Calvin Watkins, *Dallas News*, "Trade up, down or stay put? Our experts break down 3 possible scenarios for the Cowboys in the NFL draft," 20 Apr. 2020) - Mənim *hörmət qazanmış* həmkarlarım - *hörmət qazanmış* bir az çox ola bilər- razılığa gələ bilmirlər ki, Kovboylar cümə axşamı eskizində yuxarı hərəkət etsinlər yoxsa aşağı.

2. Exalt [ɪg´zɔ:lt] 1. yüksəltmək, qaldırmaq, ucaltmaq, həddən artıq şişirtmək, göylərə qaldırmaq, yüksək rütbəyə qaldırmaq, taxta oturtmaq; 2. həddən artıq tərifləmək

Ex: Hey, if people really want to *exalt* Black women, here's an idea: Listen to them. (Kathleen Newman-bremang, *refinery29.com*, "Stacey Abrams Is Not A Magical Negro So Stop Asking Her To Save America," 7 Jan. 2021) - Əgər insanlar həqiqətən qaradərili qadınları *göylərə qaldırmaq* istəyirlərsə, bir yol var, onları dinləyin.

3. Hearten [´ha:tn] 1. bəyənmək, təqdir etmək; 2. arx. gübrələmək

Ex: Some questions had answers, but ones that may not *hearten* those struggling to get benefits. (Carolyn Said, *San Francisco Chronicle*, "New EDD chief speaks on California's unemployment fraud challenge," 18 Feb. 2021) - Bəzi sualların cavabı var, amma onları *bəyənməyən* kəslər mənfəət əldə etmək üçün mübarizə aparır.

4. Laud [lɔ:d] tərifləmək, şöhrətləndirmək, mədh etmək

Ex: Dyson vacuums have millions of fans worldwide who *laud* the brand for its unparalleled suction technology, but working out the best Dyson vacuum cleaner for you can be a tricky task. (Charlotte Marcus, *Popular Science*, "Best Dyson vacuum: Cleaners that really suck (In all the best ways!)," 12 Mar. 2021)

4. Subyektə Mənfi Münasibəti Bildirən Feillər

Bu yarımqrupa daxil olan emosional münasibət bildirən feillər konkret olaraq şəxsə, əşyaya və ya heyvana mənfi münasibəti, nifrəti, hörmətsizliyi, alçalmanı, təhqiri, lənəti, şər atmanı, ləkələməni, danlamanı, utandırmanı bildirir. Bu yarımqrupa aşağıdakı feillər daxildir:

1. Insult [´ınsʌlt] təhqir etmək, alçaltmaq, incitmək

Ex: Interesting psychology there, too, that people who *insult* themselves are not then worthy of the effort of hitting someone else who does so. (*Washington Post*, "Miss Manners: Parent's self-insult sticks in kid's craw," 26 Mar. 2021) - Maraqlı bir psixologiya var ki, özünü *təhqir edən* insanlar bunu edən başqa bir şəxsə zərbə vurmağa cəhd göstərməməlidir.

2. Intimidate [ın´tımıdeıt] qorxutmaq, hədələmək, qara-qorxu/hədə-qorxu gəlmək

Ex: For now, China seeks to *intimidate* its neighbors without firing a shot. (The Editorial Board, *WSJ*, "Biden's Great-Power Test Begins," 6 Apr. 2021) - Son dövrlərdə Çin qonşularına atəş açmadan *hədə-qorxu gəlməyə* can atır.

3. Jeer [dʒıə] ələ salmaq, masqaraya/lağa qoymaq, istehza/rişxənd etmək, acılamaq, sancmaq, sataşmaq

Ex: One Dodgers fan group was organizing a trip to Anaheim specifically to *jeer* the Astros. (David Waldstein, *New York Times*, "Even in a Pandemic, Everyone Still Hates the

Astros," 18 Aug. 2020) - Bir Dodcerlər azərkeş qrupu Astrosları *ələ salmaq* üçün Anahemə səyahət təşkil edirdilər.

4. Loathe [louð] 1. zəhləsi getmək, ürəyi bulanmaq; 2. xoşlamamaq, xoşu gəlməmək

Ex: How I *loathed* the look of that type on my pages! Everything I wrote seemed, in that type, arrhythmic, dull, stupid. (Joseph Epstein, *The Middle of My Tether*, 1983) - Mənim səhifələrimə zillənən o baxışlara *nifrət edirəm*. O baxışlardan yazdığım hər bir şeyin ahəngsiz, cansıxıcı, axmaq olduğunu sezirəm.

5. Malign [mə´laın] ləkələmək, böhtan atmaq, iftira etmək, dalca danışmaq

Ex: And yet, strangely, most of those who *malign* tourists are often tourists themselves. (Sophie Haigney, *The New Republic*, "Are We Ready for the Return of Mass Tourism?," 9 Mar. 2021) - Və qəribəsi budur ki, turistlərə *iftira edənlərin* əksəriyyəti elə turistlərin özləridir.

Nəticə

Beləliklə, ingilis və Azərbaycan dillərində olduğu kimi eləcə də bir çox dillərdə ən çox leksik vahidə malik olan əsas nitq hissələrindən biri feildir. Feil istər ingilis, istərsə də Azərbaycan dilində sayca çox olan leksik vahidləri əhatə edən nitq hissəsidir. Feilin uğurlu tədqiqi üçün bu nitq hissəsi tərkibində məna qrupları müəyyənləşdirilir. Kauşanskaya, Kovner, Kojevnikova və digərlərinin birgə araşdırması nəticəsində feillər 7 semantik qrupda; Kobrina, Korneeva, Ossovskaya, Quzeeva feilləri 2 leksik-semantik qrupda; L. M. Vasilyev feilləri 13 qrupda; H. K. Quliyev isə 11 növ feil qrupu təhlil ediblər. Tədqiqatçıların araşdırmalarından qənaətə gəlinir ki, emosional münasibət bildirən feil qrupu L. M. Vasilyev və H. K. Quliyevin feillərin semantik-leksik qruplarına görə təsnifatında vurğulanır. Feilin semantik qruplarından biri emosional münasibət bildirən feillər hesab olunur. Emosional münasibət bildirən feillər kimə və nəyəsə hər hansı bir emosional münasibəti yaşamanı və ifadə etməni bildirir. Emosional münasibəti sevmək, hörmət etmək və mənfi münasibət olmaqla üç yerə bölmək olar. 1-ci yarımqrupa "love, want, care" və s., 2-ci yarımqrupa "respect, praise, hearten" və s., 3-cü yarımqrupa isə "hate, loathe, dislike" və s. kimi feillər aid olunur. Emosional münasibət bildirən feillərin hər üç qrupuna çox sayda feillər aid etmək olar. Yarımqruplara daxil olan feillərdən nümunələr gətirməklə Azərbaycan dilində olan feillərlə müqayisə edilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

Əhədova S. (2013), Müxtəlifsistemli dillərdə feli birləşmələr. Bakı, Elm.
Cəfərov Q. (1984), Azərbaycan dilinin leksik-semantik sistemi. Bakı, Elm.
Quliyev H. K. (2001), Müxtəlifsistemli dillərdə feilin semantik təsnifatı. Bakı.
Mirzəyev H. (1986), Azərbaycan dilində fel. Bakı, Maarif.
Musayev O. (2008), İngiliscə-azərbaycanca lüğət. Bakı.
Hornby A. S. (2009), Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English. Oxford University Press.
Oxford Phrasal Verbs (2002), Oxford University Press.
Rzayeva Sevda (2014), Frazeoloji birləşmələr və onların tərcümə üsulları. "Müəllim" nəşriyyatı, Bakı.
Вардуль И. Ф. (1977), Основы описательной лингвистики. Москва, Наука.
Мюллер В. (2004), Новый англо-русский словарь. Москва.

CAFER CABBARLI'NIN HİKÂYELERİNDE KADININ BİLİNÇLENME SÜRECİ VE EĞİTİMİN ROLÜ

Erdoğan UYGUR *

Özet: Çağdaş Azerbaycan edebiyatının sembol şahsiyetlerinden biri olan Cafer Cabbarlı şiir, hikâye ve piyes yazarı olarak Azerbaycan toplumunun aydınlanmasına önemli katkılar sağlamış bir edebiyat adamıdır. Eserlerinde yoksulluk, eğitimsizlik, cehalet, hukuk tanımazlık gibi olumsuzlukları eleştiri merkezine almıştır. Edebiyat dünyasına şiirle adım atmış, hikâye ve özellikle tiyatro eserleriyle zirveye ulaşmıştır. Eserlerinin önemli bir kısmında olumsuz gelenekleri ve kadın sorunsalını mercek altına almış; çözümü eğitim aracılığıyla kadının bilinçlenme sürecinde görmüştür. Bu bağlamda hikâye ve piyeslerinde yer verdiği kadın karakterler sürekli bir düşünsel evrim içinde olmuşlardır. Tekâmül etmekte olan kadın Cabbarlı'nın nezdinde donanımlı ve topluma yararlı kadın anlamına gelmektedir. Kaleme aldığı on dört hikâyenin bir kısmında eğitim ve kadın temaları önemli yer tutmaktadır.

Çalışmamızda hikâyelerin bir kısmına ver vermekle birlikte eğitim ve kadın temalarının ele alındığı *Gülzar*, *Dilara*, *Dilber*, *Güler* ve *Firuze* adlı hikâyelerine hususi önem verilmiştir. Bu hikâyeler silsile hâlinde kadınların eğitim yoluyla cehaletten sıyrılmasına, bilinçli ve donanımlı bireyler hâline gelmesine tanıklık etmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Azerbaycan edebiyatı, Cafer Cabbarlı, eğitim, bilinçlenme, kadın hakları.*

Women's Awareness Process and the Role of Education in Jafar Jabarlı's Stories

Abstract: Jafar Jabbarlı, one of the symbolic figures of contemporary Azerbaijani literature, is a poet, storyteller, and playwright who has made significant contributions to the enlightenment of Azerbaijani society. In his works, he criticizes negative aspects such as poverty, illiteracy, ignorance, and lawlessness. He entered the literary world with poetry and reached the peak with his stories and especially theater works. In many of his works, he scrutinized negative traditions and the issue of women; he saw the solution in education as part of women's consciousness-raising process. In this context, the female characters he included in his stories and plays have constantly undergone a process of intellectual evolution. The evolving woman signifies a knowledgeable and beneficial member of society in Jabbarlı's view. Among the fourteen stories he penned, education and women's themes are prominent in some.

While mentioning some of the stories in our study, special emphasis has been placed on *Gülzar*, *Dilara*, *Dilber*, *Güler* and *Firuze* where education and women's themes are addressed. These stories, in succession, witness women emancipating from ignorance through education, becoming conscious and knowledgeable individuals.

Key Words: *Azerbaijani literature, education, consciousness-raising, women's rights.*

Giriş

Azerbaycan'da XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Kasım Bey Zakir (1784-1857), Mirza Şefi Vazeh (1794-1852), Seyit Azim Şirvani (1835-1888), Mirza Fethali Ahundzade (1812-1878) gibi edebiyat adamları maarifçi edebiyat anlayışı ile toplumun gelişmesinde eğitimi ön plana çıkarmışlardır. Cehalet, batıl inanç, kadın-erkek eşitsizliği, hukuk tanımazlık, inanç istismarı, rüşvet gibi toplumsal sorunların aşılması için kız-erkek ayrımı yapmadan okullaşma oranının artırılması gerektiğine vurgu yapılmış, böylece toplumun bilinçlenme sürecini başlatacak bir çığır açılmıştır. Sonraki dönemlerde bu çığırı takip eden edebiyat adamları arasında, bütün bu sorunların yanı sıra hususi olarak kadının sosyal statüsüne yönelik eleştiriler getiren aydınlar olmuştur.

Necef Bey Vezirov (1854-1926), Abdurrahim Bey Hagverdiyev (1870-1933), Mirza Elekber Sabir (1862-1912), Üzeyir Hacıbeyli (1885-1948) gibi edebiyat adamları kadın hukuksuzluğunun ortadan kaldırılması ve bilinçlenmesi için eğitimi adres göstermişlerdir (Vezirova, 1985: 8-10). Benzer şekilde Cafer Cabbarlı da şiir, hikâye ve piyeslerinde bilinçli ve mücadeleci kadın figürünün oluşması için kadının eğitim almasını zorunluluk olarak görmüştür.

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, uygur@humanity.ankara.edu.tr

DOI :10.30546/100981.2024.066

Cafer Cabbarlı'nın Hikâyelerinde Eğitim ve Kadın

Cafer Cabbarlı (1899-1934), XX. yüzyıl Azerbaycan edebiyatının önemli şahsiyetlerinden biridir. Kaleme aldığı şiir, hikâye ve piyes türündeki edebî eserleriyle toplumun ve özellikle kadınların aydınlanmasına önemli katkılar sağlamıştır.

Cafer Cabbarlı'nın edebî faaliyetlerini iki ana dönem altında incelemek mümkündür. İlk dönem eserlerinde aşk, maişet ve eğitim konuları romantik ve realist söylemlerle daha ön plânda iken, ikinci dönem eserlerinde ideolojik temalar ve mesajlar dikkati çekmektedir. Dolayısıyla, yazar, Azerbaycan'da 1920 sonrasında yönetimin, edebiyat adamlarından beklentilerine uygun bir şekilde, toplumda sosyalizm çerçevesinde bir bilincin oluşmasına katkı sağlamıştır. Verdiği eserlerle, Sovyetler Birliği'nin tamamında bir döneme hâkim olan *sosyalist realizm* edebî akımının Azerbaycan'daki en önemli uygulayıcısı hâline gelmiştir (Uygur, 2004: 32).

Edebiyatın kendi özgül olanaklarıyla zamanın sorunsalının algılanmasını sağlayan önemli bir veri olmasından (Atay, 2016: 162) hareketle, eserlerinde sosyal konulara ayrıntılı bir şekilde yer vermiş, olumsuz gelenek ve görenekleri eleştirmiştir. Eserlerinde inanç istismarı, feodal yapıya karşı mücadele, cehalet, vatan sevgisi, eğitim, kadın hukuku, tiyatro gibi konuları ele almıştır. Bu yönüyle toplumcu bir yazar özelliğine sahiptir.

Cabbarlı, şiir ve drama türündeki eserlerinin yanı sıra, konularını aşk, maişet ve özellikle yoksulluk, cehalet, eğitim, kadın sorunu gibi toplumsal olaylardan alan hikâyeler de yazmıştır. On dört hikâyesi bulunan yazar, ağırlıklı olarak gelenek ve göreneklerin toplum üzerindeki olumsuz etkilerini ve sonuçlarını kimi zaman ironik, kimi zaman da duygusal bir üslûpla dile getirmiştir. Hikâyelerinin bir kısmı çeşitli sebeplerden dolayı yarım kalmış, bir kısmı da 3-4 sayfadan ibarettir. Bunlar yazılış tarihleri veya yayınlanma tarihleri itibarıyla *Aslan ve Ferhat* (1916), *Mensur ve Sitare* (1916), *Ahmet ve Kumru*, *Parapetten Şamahı Yoluna Kadar* (1918), *Müfettiş* (1920), *Çocuk* (1920), *Altın Heykel* (1921), *Kara Kanber* (1924), *Gülzar* (1924), *Dilara* (1924), *Dilber* (1927), *Papak* (1930), *Güler* (1934), *Firuze* (1935) adlı hikâyelerdir.

Yazarın drama eserleri gibi hikâyelerini de iki döneme ayırarak değerlendirmek; konuları tasnif etmek ve Cabbarlı'nın sosyal problemlerle ilgili düşünsel evrimini gözlemlemek açısından yarar sağlayacaktır. Acemilik dönemi denilen 1920 öncesi hikâyelerinde aşk ve maişet konuları ön plândadır. 1920'den sonra yazdığı hikâyelerinde ise daha çok toplumsal sorunlar irdelenmekte ve eleştirel mesajlar verilmektedir. Bu dönemde yazarın piyeslerinde olduğu gibi hikâyelerinde de romantizm ve realizmden sosyalist realizme doğru bir evrilme söz konusudur. İkinci dönemindeki hikâyelerin tamamı neredeyse kadın sorunlarıyla ve kadının bilinçlenme süreciyle ilgilidir. Eserlerin başlığı Gülzar, Dilara, Dilber, Güler, Firuze gibi sadece kadın isimlerinden oluşmaktadır. Bu hikâyelerde özellikle eğitim ve kadın konusunun merkeze alındığı görülür. Temel problem olarak kadının eğitimsizliği dile getirilir ve kız çocuklarının eğitime yönlendirilmesinin lüzumuna vurgu yapılır. Dönemin Azerbaycan toplumunda kadın, genellikle toplum hayatından uzak olmanın dışında kendi geleceğini belirleme iradesinden de mahrumdur. Gelenekselleşen bir anlayışla kadın okula gönderilmemekte, genellikle kazanç getiren bir eşya gibi görülerek izdivacına büyükler karar vermekte, hatta çeşitli entrikalarla miras hakkına dahi sahip olamamaktadır (İbrahimov, 1961: 503). Örneğin Kara Kanber hikâyesinde kadın tıpkı Sevil piyesinde olduğu gibi cehaleti yüzünden utanılması ve saklanılması gereken bir nesneden farksızdır.

Konuları itibarıyla birbirlerinin devamı gibi görülen hikâyelerde, kadın şahsiyetler bir tekâmül evresindedirler; aksamalara ve olumsuz akıbetlere rağmen bir süreç içinde gelişme göstermektedirler. Başlangıçta eğitimsiz olmaktan kaynaklanan bir cehalet ve naif bir düşünce yapısı söz konusu edilir. Ardından kadının okula yönlendirilme düşüncesi, eğitim almaya başlaması; ancak, geleneklerin etkisiyle eğitimin yarıda kalması, bir sonraki adımda eğitimini tamamlaması ve belirli bir bilinç düzeyine erişmesi, sanata ilgi duymaya başlaması ve bütün

engellere rağmen nihayetinde bilinçli, donanımlı, etkin ve yetkin meslek sahibi bir birey hâline gelmesi kadının eğitim yoluyla aldığı mesafeyi ve elde ettiği başarıyı gözler önüne serer.

Bu çalışmada Cabbarlı'nın hikâyelerinde kadının eğitim yoluyla mecazi anlamda düşünsel bir metaformoz geçirmesi ve cehaletten aydınlanmaya doğru evrilen süreç içindeki serüveni mercek altına alınmıştır.

1. İlk Dönem Hikâyeleri

Aslan ve Ferhad

İlk dönem eserlerinden *Aslan ve Ferhad* 1916'da kaleme alınmıştır. Cabbarlı'nın ilk hikâyelerindendir. Ölümünden epey sonra 1944'te *Veten Uğrunda* dergisinin 1. sayısında yayınlanmıştır (Abasov, 1969: 448). Hayalî bir facianın öyküsü olan hikâyede nefsanî ve şehvanî arzuların bireyi ve aileyi tahrip ederek, onların felâketine sebep olması dramatik bir üslûpla okuyucuya aktarılmıştır.

Mensur ve Sitare

Hikâye, muhtemelen 1916'da yazılmıştır. Bu hikâye de ölümünden sonra ilk kez, 1944'te *Veten Uğrunda* dergisinin 7-8. sayılarında yayınlanmıştır (Abasov, 1969: 448). Genç Cabbarlı'nın romantizme meylettiği ilk döneminin bir ürünüdür.

İki amca çocuğunun aşk münasebetini dile getiren hikâyede, Sitare'nin servet uğruna ahdini bozarak bir başkasıyla evlenmesi ve Mensur'un gözyaşları içinde ona yalvararak aşk dilenmesi hikâyenin birinci bölümünü oluşturur. Bu bölüm servetin sevgileri ve aşkları satın almaya muktedir olduğunu gösteren münasebetler içerir. Bölüm, ümitsiz aşkından dolayı intihar etmek üzereyken vazgeçen Mensur'un kendisini mühendislik eğitimine verme kararı ve Sitare'nin kocaya gitmesiyle sona erer.

Mühendislik, Cabbarlı'nın *Aslan ve Ferhad* ve *Firuze* hikâyelerinde olduğu gibi birkaç piyesinde de yer verdiği bir meslektir. Toplumun geleceğinin bu meslekle ilişkilendirilmesi söz konusu gibidir.

Ahmed ve Kumru

Ahmed ve Kumru hikâyesinin elyazması Fuzuli Adına Elyazmaları Enstitüsü'nün Cafer Cabbarlı bölümünde muhafaza edilmektedir. 1991'e kadar yayınlanmayı beklemiştir. Asif Rüstemli'nin takdimi ile 6 Mart 1991'de *Novruz* gazetesinde gün ışığına çıkmıştır (Rüstemli, 2005: 322).

Ahmed ve Kumru 1918 Mart olaylarıyla yarım kalan bir aşk hikâyesidir. Ahmed ile Kumru evlenmek üzere iken Ermenilerin Türklere saldırması sonucunda birbirlerini kaybetmişlerdir. Çatışmalarda Kumru'nun annesi ve babası öldürülmüş, bir kolunu kaybetmiştir. Kumru varlıklı bir genç kız iken her şeyini yitirerek dilencilik yapmak zorunda kalmıştır. Ahmed de aynı kaderi paylaşmaktadır. Cabbarlı Ermeni saldırısının olumsuz etkisini bu küçük hikâyeyle göstermek istemiştir.

2. İkinci Dönem Hikâyeleri

Kara Kanber

Bu hikâye 1924'te Kızıl Talebe dergisinde yayınlanmıştır (Rüstemli, 2005: 322). Önemli bir devlet görevinde bulunan Kara Kanber işgal ettiği makama uygun davranışlar sergilemek ister. Kime ne zaman ve ne şekilde davranacağı konusunda bir hayli tecrübe sahibi olur. Belirli bir konfor seviyesine ulaştığında ise sıradan bir ev kadını olan karısının kendisine yakışmadığını düşünmeye başlar. Karısının cehaletinden utandığı için onu evine gelen konuklardan saklar ve nihayetinde karısından ayrılır. Eğitimsiz ve hiçbir güvencesi olmayan kadın bir çırpıda hiç beklemediği, hiç arzu etmediği olumsuzluklarla karşılaşabilmektedir. Hikâye 1927 yılında kaleme aldığı Sevil piyesinin bir bölümüne esin kaynağı olmuştur. Sevil piyesinde de makam sahibi koca, benzer şekilde cahil karısından utanır ve konuklardan saklar.

Gülzar

Hikâye 1924 yılında *Gızıl Gelem* dergisinde yayınlanmıştır (Abasov, 1969: 448). Bu tarih, Cabbarlı'nın düşüncelerinin olgunlaşmaya başladığı döneme aittir. Toplumda tabu olan bazı âdetlerin, gelenek ve göreneklerin eleştirilme vakti gelmiştir.

Gülzar, köylülerin gıpta ettiği 15 yaşında genç ve güzelce bir kızdır. Gülzar'ın, gözleri görmeyen annesinden ve iyi yürekli ağabeyi Aslan'dan başka kimsesi yoktur. Aslan'ın aldığı iki keçiye çobanlık yapmakta ve köyün her sıkıntılı insanına yardım etmektedir.

Bir gün ormandan dönerken başlayan fırtına ve gökten boşanırcasına yağan yağmur altında yolunu kaybeder. Şaşırmış vaziyetteyken bir adam onu bulur ve bir mağaraya götürür. Mağarada meçhul şahsın tecavüzüne uğrar. Bu durumu kimseye söyleyemez.

Bir müddet sonra, ailesi onu kocaya verir. Düğünde herkes neşe içinde şenlikler düzenlerken, o, kapandığı odasında başına gelen felaketi nasıl açıklayacağını kara kara düşünmektedir. Nihayet durumu kocasına anlattığı zaman kocası tereddüt geçirmekle birlikte Gülzar'ı kovar. Gözü yaşlı Gülzar, çaresizlik içinde, başı eğik kapıdan çıkar. Kapının önündeki kadın kalabalığının arasından geçerek karanlıkta gözden kaybolur gider.

Hikâyenin ana teması, namus kavramının toplumda algılanma biçimiyle ilgilidir. Bunun dışında hikâyede din ve tanrı inancından da bahsedilir. Toplumda namus anlayışı için belirlenen çerçevenin, kalıplaşmış gelenek ve göreneklerle sadece düğün günü ortaya çıkan tek bir göstergeden ibaret oluşu ve bu zihniyeti besleyen sosyal güdülenme hikâyede etraflı bir şekilde ele alınır. Din ve tanrı kavramıyla ilgili olarak, müellif, naif bir inancı dile getirir. Cabbarlı, Kur'an temasını dâhiyane bir şekilde işleyerek, başlangıçta, onu tüm mazlumların yegâne kurtarıcısı olarak gösterir. Ancak, eserin sonunda hüsrana uğrayan masum Gülzar'ın davranışı, Cabbarlı'nın yeni rejimle şekillenen din ve tanrı anlayışı doğrultusunda, Kur'an'ı redde dönüşür.

Hikâye bir sorunu, toplumsal bir olguyu eleştirmeye yöneliktir. Dinî fanatizmden ve gelenek-göreneklerin olumsuz etkilerinden kaynaklanan bu sorunun, namus ve fazilet timsali bir örnekle, yani Gülzar'la ele alınarak, insanların mutsuzluğuna sebep olduğu ifade edilmiştir (Uygur, 2002: 417-419).

Dilara

Dilara hikâyesi 1924'te önce *Komünist* gazetesinin ekinde, sonra da *Kızıl Kalem* dergisinde yayınlanmıştır (Rüstemli, 2005: 322). Okullaşma oranının çok düşük olduğu bir dönemle ilgilidir. Dönemin istisnasız bütün aydın yazarlarının esefle belirttiği üzere özellikle kız çocukları büyük bir oranda okula gönderilmemekte, küçük yaşlarda evlendirilmektedir.

Hikâye, özellikle yoksul kesimler tarafından kız çocuklarının okutulmadığı bir dönemde cehaleti besleyen kısır döngüden kurtulma çabasının tasviri gibidir. Yoksulluğun insanları eğitimden alı koyamayacağı mesajı verilmek istenir. Böyle olmakla birlikte, yoksulluktan kaynaklanan ve bu çabayı engelleyen bir felâketin de altı çizilir.

Çok fakir biri olan Beşir, iş çıkışında evine doğru giderken şehir merkezinde okul çocuklarını görünce onlara imrenir ve 8 yaşındaki kızı Dilara'yı da onların arasında hayal ederek, okula göndermek ister. Bütün cesaretini toplayarak çocukların başındaki kadın öğretmene bu niyetini söyler. Kabul görünce, cebindeki son birkaç kuruşuyla eskiciden kızına çizme, önlük ve okul malzemesi satın alır. O akşam evde şaşkınlık ve sevinç iç içedir. Dilara'nın o vakte dek hiç çizmesi olmamıştır. Aile fertleri bunun şaşkınlığını yaşarken küçük kızın okula gidecek olmasının da sevincini yaşamaktadırlar.

Gece boyunca yağan yağmur bütün sokakları balçık gölüne çevirmiştir. Ertesi gün Beşir erkenden kızını okula götürmek ister. Balçık gölüne dönen yolda, kızının giydiği çizmeleri çamurdan korumak için kızını sırtına alan Beşir'in tökezleyerek çamura düşmesi ve ayağını büyük bir cam parçasının kesmesiyle başlayan kaza, parasızlık yüzünden eve doktor getirilemeyişinden dolayı Beşir'in kangren olan bacağının diz kapağından aşağısının kesilmesiyle sonuçlanır.

Evine ekmek parası getiremeyecek duruma düşen Beşir, okulda giymesi için kızına aldığı eski çizmeyle, eski önlüğe bakarak gözyaşlarına boğulmuştur.

Cabbarlı toplumsal bilinçlenmeye yönelik davranışları özendirmeye çalışırken, realiteye teslim olmuş ve yoksul kız çocuğunun eğitim serüveni başlamadan sonlanmıştır. Bununla birlikte, hikâye; yoksulluğun getirdiği mahrumiyet ve zor hayat şartlarına rağmen kız çocuklarının eğitim almasının gerekli olduğuna dair düşüncenin yoksul kesimde de kabul görmeye başladığının göstergesi olur. Bunun yanı sıra, hikâyede eğitim alan kız çocuklarının topluma yararlı bireyler olacağının altı çizilmiş ve kadın öğretmen figürüne özellikle vurgu yapılmıştır.

Dilber

İlk kez 1927'de "*Maarif ve Medeniyet*" dergisinin 36-37. sayılarında yayınlanan *Dilber* hikâyesi (Abasov, 1969: 448), köyde hüküm süren gelenekleri eleştirmeye yönelik olarak henüz çocuk yaştaki bir kızın okuldan, eğitimden kopartılarak evlendirilmesi üzerine kurulmuştur.

Hikâyenin olay örgüsü *Dilara*'nın devamı gibidir. Bu iki hikâye arasındaki zaman diliminde toplumda belirgin bir bilinçlenme söz konusu olmuş, okullaşma oranında bir gelişme sağlanmış ve Dilber geleneklerin güçlü olduğu kırsal kesimde yaşamasına rağmen okulla buluşmayı başarabilmiştir. Dilber sınıfında gelecek vaat eden çok başarılı bir öğrencidir. Babası Dilber'i sonuna kadar okutmak düşüncesindedir. Kızını istemeye gelenlere kapıyı kapatmaktadır.

Buna rağmen babanın çeşitli vaatlerle ikna edilerek, çok açık ifade edilmese de borçlarına karşılık kızını evlendirmek zorunda kalması hikâyenin trajik yönünü göstermektedir. Bu durum Üzeyir Hacıbeyli'nin *O Olmasın Bu Olsun* piyesindeki babanın durumuyla yakın benzerlik göstermektedir. Mezkûr eserde de baba borçlarına karşılık hiç arzu etmese de kızını evlendirmek zorunda kalmıştır (Hacıbeyli, 1985). Baba, dünürcülerden kızının okutulacağına dair garanti ister. Dünürcülerin sözüne inanan çaresiz baba, ağlamaktan gözleri kızarmış çocuğu gelin eder. Dilber'in evlenmesiyle beraber eve kapatılır ve okul hayatı biter. Onun ideallerini okumak, doktor olmak, insanlığa hizmet etmek, babasının yüzünü ağartmak, ailesini refah içinde yaşatmak süslerken, ideallerinden büsbütün uzaklaşması Dilber'i derinden yaralar. Üstelik koca dayağı da çekilmez bir hâle gelmiş, işkenceye dönmüştür. Çareyi yağmurlu bir akşamüstü koca evinden kaçmakta bulur. Cabbarlı, Dilber'in bu kaçış esnasındaki duygularını, sağanak gibi coşkulu tasvirlerle okuyucuya sunar. Yağmurlu ve fırtınalı bir gökyüzünün altındaki bu kaçış, Dilber'in kendisini bekleyen kaderine koşmasını tasvir eder gibidir. Her taraf zifiri karanlıktır. Fırtınanın sarp kayalıklarda yankılanan uğultusu, denizin azgın dalgalarının feryadı âdeta Dilber'in kötü kaderine ağıt yakmakta, onu kucaklamaya çalışmaktadır (Uygur, 2002: 422). Nitekim çok geçmeden bu kucaklaşma gerçekleşir. Dilber zifiri karanlıkta azgın dalgalar arasında kaybolur gider.

Dilber hikâyesi eğitim almaya başlayan kız çocuğunun çırpınışlarını ve henüz tüm engelleri aşmaya muktedir olamadığını trajik bir sonla göstermektedir.

Papak

Papak (1930) hikâyesi ilk defa 7 Aralık 1990'da Edebiyat gazetesinde yayınlanmıştır (Rüstemli, 2005: 323). Hikâyede hiçbir hizmetin götürülmediği, yolu-yolağı, suyu-bulağı olmayan binlerce işçinin yaşadığı bir semt hayatından kesitler yer almaktadır. Güldürü, ironi ve eleştiri yan yanadır. Bu büyük semtte yol olmadığı için kış aylarında her taraf çamur deryasına dönüşmekte, dolayısıyla insanlar ulaşım bakımından büyük sıkıntılar yaşamaktadırlar. Yolun olmadığı bir yerde okul da olmayacağı için çocuklar eğitim alamamakta; hurafeyle büyümektedirler. Benzer şekilde, semtte sağlık hizmeti verecek en küçük bir birimin dahi olmayışı, sağlığını kaybeden insanların üfürükçülere yönelmesine sebep olmaktadır. Böylece, nesillerin bir türlü içinden çıkamadığı kısır döngü devam etmektedir. Bu tür mekânlar, Cabbarlı'nın sürekli eleştirdiği zihniyetin beslene geldiği en önemli kaynağı oluşturmaktadır.

Güler

Güler hikâyesi Azerbaycan Yazıcılar İttifakı'nın ilk kurultayı için yazılmış ve 13 Haziran 1934'te *Komünist* gazetesinin kurultayı konu alan özel sayısında yayınlanmıştır. (Rüstemli, 2005: 323). Cabbarlı'nın sahnede ve sinemada görmeyi çok arzuladığı kadın oyuncu arayışıyla ilgilidir.

Oktay Eloğlu piyesinde sık sık ifade edildiği üzere tiyatroda yerli kadın oyuncunun olmayışı sahnelenen eserlerin yüzeysel kalmasına ve inandırıcılıktan uzak olmasına yol açmaktadır. Zaman zaman Oktay Eloğlu piyesindeki Firengiz gibi sanata gönül vermiş kadınlar çıksa da bunlar çeşitli engellemelerle sahneden uzaklaştırılmaktadır.

Hikâyede Güler, sinemada oyuncu olma fırsatını yakaladığı için çok mutludur. Film yapımcıları evine iş görüşmesine giderler. Evde nişanlısına konuyu açarlar. Çağdaş toplumlarda kadının sosyal doku içerisindeki rolüne atıf yaparak, Güler'in sanata ve sinemaya çok değer katacağını; böylece kadının toplum gelişmesinde önemli bir görevi üstleneceğini dile getirirler. Sanattan, eğitimden ve toplumsal gelişmeden söz ederken Güler'in nişanlısı, söylenen her sözü onaylayarak son derece modern fikirli bir insan görüntüsü sergiler. Son derece munis bir ses tonuyla teklifi kendisinin uygun gördüğünü; ancak, Güler'in asla kabul etmeyeceğini söyler.

Hikâyenin ikinci bölümü gergin bir atmosfer içinde kurgulanır. Burada erkek egemen toplumun kadın üzerindeki mutlak hâkimiyeti çok açık bir şekilde gözlemlenir. Güler korkusundan hiçbir şey söyleyemez. Nişanlısı Güler'in kabul etmesi hâlinde bile oyunculuk işinin mümkün olmayacağını; annesinin, kendi annesinin, halasının, teyzesinin ve diğer bütün akrabalarının bu işe karşı çıkacağını kesin bir dille bildirir.

Dönem Sovyet dönemi olmasına rağmen, sanat ihtiyaç duyduğu yerli kadını ciddi anlamda hâlâ bulabilmiş değildir. Toplum baskısı kadını tiyatrodan ve sinemadan uzak tutmaktadır. 1930'lu yılların Sovyet Azerbaycan'ında bu zihniyet henüz devam etmektedir. Cabbarlı, *Güler* hikâyesiyle gelenekselleşmiş toplumsal baskının köklerinin çok güçlü ve derin olduğuna vurgu yapmıştır.

Firuze

Cabbarlı'nın son hikâyesi olan *Firuze* 1935'te *Komünist* dergisinde yayınlanmıştır (Abasov, 1969: 448). Hikâye, eski ile yeni arasındaki farkları somut bir şekilde ortaya koyma amacını taşımaktadır. Sosyalist realizmin talepleri doğrultusunda İdeolojik esaslara göre kurgulanmıştır. Hikâyede bilinçli ve özgür kadın temasının yanı sıra toplumun belirli bir refaha erişmesinin dile getirilmesi amaçlanır. Hikâye bütün olarak değerlendirildiğinde, sosyalizmin insana, dolayısıyla da topluma kazandırdığı kıymetleri sergilemeye yöneliktir.

1929'dan sonra gerçekleşen Bakü'deki modernizasyon hikâyenin ana konusunu oluşturmaktadır. Hikâyede şehrin mimarî yapısındaki müspet değişikliklerin yanı sıra, otomobil kullanan ve saygın bir meslekte görev yapan özgür kadın (Firuze) profili özellikle vurgulanmıştır. 1930'lu yıllara gelindiğinde, Cabbarlı'nın sıklıkla dile getirdiği "hayatta inkılap, maişette inkılap, insanların şuurunda inkılap" düsturundan hareketle üretim araçları yenilenmiş, eğitimde, mimaride ve sanayide çok önemli gelişmeler kaydedilmiş; Bakü mamur hâle getirilmiştir. Bir başka ifadeyle, yeni yönetim, Azerbaycan halkının sosyal ve iktisadî gelişimi için plânlı-programlı bir kalkınma sürecini çoktan başlatmıştır.

İki bölümden oluşan hikâyenin ilk bölümünde sosyalizm öncesi dönem ve sosyalizm dönemiyle ilgili kıyaslamalar, hikâyeye konu olan bir aile dramı aracılığıyla yapılmıştır.

Mühendislik eğitimi için Leningrad ve Moskova'ya giden, daha sonra da gönüllü asker olan Memmed'in bir müddet sonra ailesiyle irtibatı kesilir. Annesi, kız kardeşi ve karısı Firuze'yi 6 yıl sonra döndüğü Bakü'nün her yerinde arar, ama bir sonuç alamaz. Hatta eski evlerinin yerini dahi bulamaz. Çünkü Bakü bütünüyle değişmiştir. Yıkık-dökük tek katlı evler, dar ve çamurlu sokaklar yerini görkemli binalara, geniş caddelere, park ve bahçelere bırakmıştır.

Memmed, yıllar öncesinden tanıdığı bir doktorun levhasını tesadüfen görür. Doktora durumu izah eder. Sohbet esnasında, eski Bakü ile yeni Bakü arasındaki farklılıklar ortaya konur. Hikâyede feodal Çarlık dönemindeki üretim araçlarının ilkelliği art zamanlı ifadelerle dile getirilir: Memmed'in babasının, ağanın zoruyla indiği petrol kuyusunda gaz zehirlenmesinden dolayı can verişi dramatize edilerek, bugünkü üretim tesislerinin modern ve sıhhi oluşundan övgüyle bahsedilir.

Hikâyenin devamında Memmed'in karısının bu doktorun yanında pratisyen olarak çalıştığı anlaşılır. Hüzün ve sevginin iç içe yaşandığı duygusallığın ardından, ikinci bölüm başlar. Bu bölümde karı-koca, doktorla birlikte evlerine dönerler. Kıyaslama, yolculuk boyunca devam eder.

Hikâye arzu edilen bir sonla tamamlanır. Memmed'in kız kardeşi Züleyha eğitimini tamamlamış ve başarılı bir matematik öğretmeni olmuştur; annesi toplumsal sorunlarla ilgili makaleler yazmakla meşguldür. Finalde Memmed'i bekleyen en şaşırtıcı ve sevindirici haber ise 6 yaşında bir oğlunun olduğunu öğrenmesi olmuştur. 6 yaşındaki bu çocuğun, büyüdüğünde doktor olacağını ifade etmesi "insan şuurundaki inkılap" sürecinin nesiller boyunca devam edeceğini göstermektedir (Uygur, 2002: 424-426).

Sonuç ve Değerlendirme

Cabbarlı hikâyelerinin tamamında topluma yönelik mesajlar vermek amacıyla anlaşılır bir dil kullanmıştır. Sade anlatımıyla Gülzar'ların, Dilara'ların, Dilber'lerin, Güler'lerin talihsizliğini herkesin yüreğinde hissetmesini arzulamıştır. Kadının toplumda hak ettiği değeri ve yeri belirlemek bakımından eğitim almasının zaruretini defaten vurgulamıştır. Sosyal gerçeklikten hareketle hikâyelerinin konusu genellikle bu doğrultuda olmuştur.

Romantik konulardan eleştirel konulara ve oradan da sorunların göreceli olarak çözümlenmesi aşamasına geçişte aklın yanı sıra duygu unsurundan da yararlanmayı ihmal etmemiştir. İkinci dönem hikâyelerinde başlangıçta gerçeklik olgusuna teslimiyet söz konusu olmakla birlikte, ardıcıl karakterler vasıtasıyla kadının bu teslimiyetten kurtulmak amacıyla bir arayış içinde olduğu ve çaba gösterdiği dikkati çekmektedir. Eğitim bu çabanın en önemli uygulama zemini durumundadır. Dilara hikâyesi eğitim almanın lüzumuna olan inancın işaretlerini taşımaktadır. Dilber eğitim almaya başlayan kadının sosyal hayatta başarılı olacağına dair ümidin göstergesi gibidir. Güler sanatıyla sosyal hayata önemli katkılar sağlayacak düzeye gelmiş bir figürdür; ancak, geleneklerin hâlâ güçlü olduğu bir ortamda bulunması kendisi açısından bir talihsizlik olarak değerlendirilmelidir. Firuze'ye gelinceye kadar sürekli çaba gösteren; ancak, başarıya ulaşamayan kadın figürü nihayet Firuze ile eğitimini tamamlamış kadın olarak üretkenlik, öz güven ve eriştiği mevkii bakımından bütün engelleri aşmış bir görüntü arz eder.

Cabbarlı'nın hikâyelerinde kadının eğitim alması ve bilinçlenme sürecinin başlaması eş zamanlı (senkronize) bir seyir izlemiş ve eğitimli kadın itiraz eden, düşünce geliştiren, sosyal hayatın içinde özgül ağırlığı olan bilinç seviyesi yüksek kadın tipine evrilmiştir.

Cabbarlı, tiyatro eserlerinde de benzer şekilde böyle bir silsileyi takip etmiş ve zaman içinde en zayıf kadın tipinden Sevil, Almaz, Gülsabah gibi en güçlü kadın karakterlere ulaşmayı başarmıştır. Hikâyelerinde kadının sancılı bir şekilde Gülzar'ın reddiyesi ile başlayan düşünsel evrimi kadın bilincinin tekemmül ettiği ve kadının birey hâline geldiği Firuze ile tamamlanır. Dolayısıyla eğitimsiz, mahcup, utangaç, zayıf, mağdur, ezilen kadın tipi, yerini eğitimli, iradeli, girişken, üretken ve verimli özgür kadın karaktere bırakmıştır. Bu bağlamda güçlü karakterler sayesinde olumsuzlukların da giderek etkisini yitirmeye başladığı görülmektedir.

KAYNAKÇA

Abasov, Şemseddin (1969), Cafer Cabbarlı, Eserleri Üç Cildde, Üçüncü Cild, Bakı, Azerbaycan Dövlet Neşriyyatı.

Atay, Ayşe (2016), "Edebiyat, Toplum, İdeoloji Etkileşimlerinde Tepkisel Süreç Ve Azerbaycan Örneği", *Bartın Üniversitesi Uluslararası Edebiyat ve Toplum Sempozyumu, 28-30 Nisan 2016 Bartın: Bildiriler Kitabı 2. Cilt*, (ss. 161-170).

Hacıbeyli, Üzeyir (1985), *Seçilmiş Eserleri*, Bakı, Yazıçı.

İbrahimov, Mirze (1961), *Helgilik ve Realizm Cebhesinden*, Bakı, Azerbaycan Dövlet Neşriyyatı.

Rüstemli, Asif (2005). Cafer Cabbarlı. Eserleri. Dörd Cildde. I Cild. Bakı, Şerq-Gerb.

Uygur, Erdoğan (2004), "Azerbaycanlı Şair ve Yazar Cafer Cabbarlı", Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi, *8*(1), 9-33.

Uygur, Erdoğ3an (2002), Cafer Cabbarlı'nın Hayatı ve Eserleri Üzerine Bir Araştırma, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Vezirova, Feride, *Edebi Geydler, Tedgigler*, Bakı, Yazıçı, 1985.

ESKİ UYGURCA BUDİST ANLATILARDA YAYGIN MOTİF VE SEMBOLLER ÜZERİNE

Nurdan BESLİ *

Özet: Bir milletin yaşam serüveni içerisinde yaşadığı her olay, edindiği her kazanım ve kabullendiği inanç unsurları bireye doğrudan etki eder. Bu etkiler bireyler aracılığıyla sözlü ve yazılı kültürlerde yansımalarını bulur. Milletler tarafından ortaya konulan her bir eser, o milletin kimliğinin bir yansımasıdır adeta. Ortaya konulan metinlerin anlaşılabilmesi için toplumların yaşadığı olayların, kabullendikleri inançların ve sahip oldukları kültürlerin arka planını bilmeye ihtiyaç vardır. Uygurlar döneminde yeni bir din etkisinde yazılmış Budist metinlerin anlaşılabilmesi yine dönemin kültür ve inanç esaslarının anlaşılmasına bağlıdır. Uygurlarda yeni bir dinin kabulü ardından bu dinin anlaşılması ve benimsenmesini kolaylaştırmak amacıyla yoğun şekilde çeviri faaliyetlerine yönelinmiştir. Çeviri metinleri içerisinde dinin kolay bir şekilde anlaşılmasını sağlamak amacıyla jātaka ve avadāna olarak bilinen ve Uygurcada çatik olarak adlandırılan türler de bulunmaktadır. Bu kısa öyküler başta Buda ve Bodisattvaların yaşamlarını, yeniden doğum hikâyelerini ve dine ait kabulleri belli bir kurgu dahilinde etkileyici bir anlatımla sunan ve yaygın bir okuyucu ve dinleyici kitlesine hitap ederek Budizm'in yayılımına büyük katkı sunan türlerden biridir. Bu anlatılara bakıldığında belirli motif ve sembollerin pek çok anlatıda yer aldığı, bu motif ve sembollerin çoğunun ise Buda'nın öz yaşamından yola çıkılarak oluşturulduğu görülmektedir. Motiflerin kullanım amaçları ve sembollerin anlamlarının bilinmesi, metinlerin anlamlarının daha doğru şekilde anlaşılmasına neden olacaktır. Türkolojinin ve anlam bilimin temel sorunlarından olan metinlerin daha doğru anlaşılabilmesi ve aslında ortaya koymak istedikleri hususların tam olarak kavranabilmesi öncelikle metinlerin oluşturulduğu kültür ve inanç ögelerinin her açıdan anlaşılmasını ve değerlendirilmesini zorunlu kılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Eski Uygur Türkçesi, Anlam Bilim, Çatik, Budizm, Sembol, Motif*

A Study on Common Motif and Symbols in Old Uyghur Buddhist Story

Abstract: Every event a nation experiences in its life adventure, every achievement it acquires and the elements of belief it accepts directly affect the individual. These effects find their reflections in oral and written cultures through individuals. Each work produced by a nation is a reflection of the identity of that nation. In order to understand the texts presented, there is a need to know the background of the events experienced by societies, the beliefs they accept and the cultures they have. Understanding Buddhist texts written under the influence of a new religion during the Uyghur period also depends on understanding the culture and belief principles of the period. After the acceptance of a new religion among the Uyghurs, intensive translation activities were carried out in order to facilitate the understanding and adoption of this religion. In order to ensure an easy understanding of the religion, the translated texts also include genres known as jātaka and avadāna, and called "çatik" in Uyghur. These short stories are one of the genres that present the lives of Buddhas and Bodhisattvas, rebirth stories, and religious acceptances in an impressive narrative within a certain fiction, and contribute greatly to the spread of Buddhism by appealing to a widespread readership and audience. When we look at these narratives, it is seen that certain motifs and symbols are included in many narratives, and most of these motifs and symbols were created based on Buddha's own life. The purposes of use of the motifs and the meanings of the symbols will lead to a more accurate understanding of the meanings of the texts. In order to understand the texts, which are the basic problems of Turkology and semantics, more accurately and to fully understand the issues they actually want to put forward, it is necessary to first understand and evaluate the culture and belief elements from which the texts were created from every aspect.

Key Words: *Old Uyghur Turkish, Semantics, Çatik, Buddhism, Symbol, Motif.*

Giriş

Budizm'de dini anlatan pek çok tür bulunmaktadır. Budizm'in esaslarının ve ana kaidelerin anlatıldığı muhtelif türlerin yanında daha ziyade Buda ve Bodisatvaların hayatlarının ve yaşamlarında dini algılayış biçimlerinin sunulduğu avadāna ve jātaka olarak adlandırılan hikâyeler, Budist öğretilerin basit bir kurguyla halka sunulduğu ve dinin yayılışında çok önemli bir yer tutan türlerin başında gelmektedir. Budaların verdikleri vaazları derleyen mukaddes kitaplar olan sutraların içinde yer alabilen avadāna ve jātakalar, müstakil olarak da sunulabilmektedir. Dine ait bilgilerin yer aldığı ve kimi zaman kuru, sıkıcı ve ağır bir üsluba sahip olabilen türlerin aksine belirli bir kurgu dahilinde, somutlaştırmalara başvurularak

* Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Eski Türk Dili Ana Bilim Dalı (Ankara, Türkiye), dr.nurdanbesli@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-8940-1745

DOI :10.30546/100981.2024.068

anlatılan hikâyeler, muhtevaları ve akıcı üslupları nedeniyle oldukça ilgi çekicidirler ve bu sebeple diğer türlere göre geniş okuyucu ve dinleyici kitlesi bulabilen eserlerin başında gelmektedir. Buda'nın vaazı esnasında gelen bir soruya yanıt olarak yahut da konuya ilişkin bir hayat hikâyesi anlatılacağında bu öykülerden faydalanılmaktadır. Aktarılmak istenen düşüncelerin basit bir yöntemle öyküleştirilmesi genel olarak dini anlatılarda başvurulan yöntemlerden biridir.

Conze, Budizm'in yayılışıyla birlikte Buda'nın doğum ve yaşam öykülerini anlatan Cataka (jatakas) denen bir yazın türü ortaya çıktığını ve bu türün, belirli konulara ağırlık veren eğitici, öğretici yazılar olmakla birlikte derviş olmayanlar için yazılmış metinler olduğunu ifade etmiştir. Oldukça ilgi gören bu yazıların tartışmasız ve kesin bilgiler içermediğini, daha ziyade bu yazıların dünyada erdemli yaşamanın gereğini ve neden sonuç ilişkisi dahilinde etme-bulma yasasını yani karma öğretisini ele aldığını böylelikle tüm canlılara iyi davranmayı (ahimsa) öğütlediğini belirtmiştir (2005: 53). Kökdemir, Şahbaz'a göre "Gautama Buddha'nın doğum hikâyeleri olarak bilinen ve özünde benlik arayışındaki insanın ve toplumun ahlaki ve etik açıdan gelişmesi ve zamanın döngüselliğine dayalı yaşam kuramının özümsenebilmesi için temel öğretileri içeren Cātakalar, Buddhizm'in bu farklı dinler ve kültürler üzerindeki etkililiğine hizmet eden en önemli anlatılardandır." Budizm öğretilerini sadece vaaz yoluyla ya da öğüt vererek aktarmamış öykü anlatımı yolunu oldukça önemseyerek öğretileri bu yolla yayma taraftarı olmuştur. Anlatılan öykülerin konuları iyilik, sabır, kibarlık, dürüstlük, cesaret, sadelik ve tarafsızlık gibi Budist erdemler olarak çeşitlense de temel gaye okuyucu ve dinleyicilere ahlaki öğretilerin benimsetilmesi olmuştur (2020: 1447-1451).

Eski Uygur Türkçesi daha ziyade Uygurların çeşitli dinlerin kabulü neticesinde oluşturdukları edebi metinleri içermektedir. Bu edebi külliyatın çok büyük bir kısmını o dönemde kabul edilmiş dinler neticesinde ortaya konulmuş eserler oluşturmaktadır. Bu eserlerin büyük bölümü de Budizm çevresinde geliştirilmiş yazınlardır. Bir dini öğrenmek ve iyi uygulayıcılarından olmak amacıyla Eski Uygur Türkçesi döneminde farklı dillerden pek çok çeviri yapılmış yahut da uyarlanmıştır. Elmalı, Budizm inanışının anlatım tekniğinin daha çok hikâye etmeye dayandığını ve bu dönemde muhteva itibariyle masal özelliği gösteren pek çok hikâyenin bulunduğunu bu öykülerin de Uygurların Budizm'i benimsemelerinde önemli roller üstlendiklerini belirtmiştir (Elmalı, 2019: 9). Sanskritçe cātaka olarak adlandırılan Eski Uygur Türkçesinde "çatik yahut çadak" (Kaya,2017: 57-58) olarak bilinen bu tür, Eraslan'a göre Buda ve Bodisatvaların doğum hikâyelerini içermektedir. Buda ve Bodistavaların başından geçen olaylar ve diğer canlılar için canlarını feda ettikleri öyküler ise avadāna olarak bilinmektedir (2012: 47). Uygurcada Budizm'in geniş kitlelere ulaşmasında bir araç görevi olan jātakalar (reenkarnasyon öyküleri) ve avadānalar Uygurcada avadan ve çatik olarak bilinmekte ve farklı kaynaklarda *anlatı, masal, Buda biyografileri* olarak adlandırılmaktadır. Demir& Yılmaz, bu anlatı türünde iyiler ve kötülerin kesin çizgilerle ayrıldığını ve canlıların başkaları için kendilerini feda etmelerinin bu öykülerin en temel ögelerinden olduğunu ifade etmiştir. Bunun yanında öykülerde dünyanın kötülükleri, sevginin gücü, ihanet ve pişmanlık, ruhun kötülüklerden temizlenmesi, sözünde durmanın ve başka canlılar için acı çekmenin erdemi gibi konuların ele alındığı görülmektedir. Öykülerin kahramanları çoğu zaman insan, tanrı, yakşa "şeytan" veya insan gibi davranan hayvanlardır (2007: 162).

Eski Uygur Türkçesi çatiklerinde bazı motiflerin yaygın şekilde tekrar ettiği, anlatılarda kullanılan bazı ögelerin sembolik değerlerinin bulunduğu görülmektedir. Temelde öykülerin Buda'nın yaşamından hareketle şekillendiği ve bu yaşantı doğrultusunda motif ve sembolik ögelerle donatıldığı anlaşılmaktadır. Buda'nın yaşamında varlık içinde yaşarken sarayından ayrılarak dışarıya gezintiye çıkması pek çok öyküde *gezinti* motifiyle "arayışı" temsilleyecek şekilde kullanılmıştır. Buda'nın bu gezinti esnasında karşılaştığı *fakirlik, hastalık* ve *ölüm* unsurları pek çok öykünün düğüm bölümlerini oluşturmaktadır. Nitekim bu düğümler Buda'nın hayatında da aydınlanma vesilesi sunan imkanlar olarak görülmüştür. Hikâyeler genel olarak

orman ve denizde geçmektedir. *Deniz* ve *orman* dünya içindeki karmaşayı ve mücadeleyi anlatmakta ancak aynı zamanda *aydınlanma*ya sebep olan mekanlar olarak görüldüğünden hikâyelerde temsili olarak kullanılmıştır. Budizm'in kadına negatif bakışı aynı zamanda Buda'nın da hayatında aydınlanma yolunda çeldirici olarak karşısına çıkan kadın figürü öykülerde aydınlanma yolundaki *çeldirici*ler olarak *kadın* karakterinin vücut bulmasına neden olmuştur. Çatiklerde kahramanlardan birinin kral veya prens oluşu da hikâyelerde sıklıkla işlenen motiflerdendir. Dinin yayılışında kralın birinci derecede sorumlu tutulması Hinduizm'den gelen tesirlerden biridir. Ülke yöneticilerinin halka karşı sorumlulukları öylesine büyüktür ki yöneticiler çok defa bu uğurda canlarından olurlar. Eski Uygur Türkçesinde de benzer şekilde hikâyelerde prenslerin ülkelerindeki canlılara yardım etmek veya onları zorlu durumlardan kurtarmak için canlarını feda edişleri sıklıkla konu edilmektedir. Prensler hikâyelerde verici pozisyonunda görülmektedir. Budizm'de en önemli unsurlardan biri de *sadaka*dır. Canlılara aktarılmak istenen sadaka ameli, kral ve ailesi üzerinden anlatılmaya çalışılarak onların verici kimliği hikâyelerde sıklıkla işlenir. *Kral* ve *prens*ler daima verici kimlikleriyle bazı hikâyelerde mallarını ve çoğundaysa canlarını bu uğurda feda ederler. Anlatılarda sıklıkla karşılaşılan sembollerden biri de 7 rakamıdır. Bu rakam, Buda'nın yaşam öyküsünde oluşum süreçlerini ifade etmektedir. Bu sebeple aydınlanma yolunda olaylar aktarılırken yedi sayısının tekrarlarına sıklıkla başvurulur. Anlatılarda ayrıca canlı öldürmeye ilişkin motiflerin varlığı dikkat çekicidir. Budizm'in Hinduizm'e tepki olarak ortaya çıkış nedenlerinden birisi de Hinduizm'deki kast sisteminin varlığıdır. Budizm Hinduizm'in aksine tüm canlılara kurtuluş hakkı tanıyan, canlıları birbirinden ayırmayan bir dindir. Bu nedenle her bir canlı bu bakış açısına göre içinde Buda olabilme derinliğine sahip durumdadır. Canlıları böylesine önemseyen bu dinde, *canlı öldürmek* en büyük *günah*lar arasında yer almaktadır. Canlılara bu kadar değer atfedilmesi nedeniyle de pek çok hikâyenin ana kahramanının hayvan olduğu da görülmektedir. Hayvanların Buda ve Bodisattva adayı oluşları ve kurtuluşa hayvan bedeniyle ulaşmaları pek çok hikâyenin yaygın kurgusu olmuştur. Son olarak pek çok dinde bulunan ve iyiliklerin temel sebebi olan *merhamet* duygusu, öykülerde sıklıkla yer alan bir konudur. Buda'nın Eski Uygurcada *yarlıkançuçı* "merhametli" olarak bilinmesine neden olan bu sıfatı onun kendi hayatındaki tutumunu yansıtmaktadır. Buda'nın yaşantısından izler taşıyan yaygın motiflerden olan *merhamet* duygusu böylelikle Buda ve Bodhisattva adaylarının metinlerde yansıtılan en temel niteliklerindendir.

Yaşamı boyunca Hindistan topraklarını gezen ve bu kıtaya öğretilerini anlatan, aktarmaya çalışan Budizm'in tam merkezinde yer alan Siddhārtha Gautama Buda'nın anlatmak ve öğretmek istediği felsefi düşüncesi, kendisinin gençlik dönemine ait hikâyeler olarak bilinen ve Buda'nın geçmiş yaşamlarına dair anekdotları içeren Cātaka metinleri içinde de birçok motifi ile yer almıştır (Kökdemir& Şahbaz, 2020: 1448). Bu motifleri ve Budizm'e ilişkin sembolleri içeren ve bu çalışmaya kaynaklık eden Eski Uygurca çatikler[1] şu şekildedir: Prens Kalyanamkara ve Papamkara adıyla da bilinen Edgü Ögli Tigin ve Ayıg Ögli Tigin; Altun Yaruk Sudur içinde yer alan Şehzade İle Aç Pars masalı, Bayagut Oglı Otaçı Beg hikâyesi ve Küü Tav'ın hikâyesi; Dasakarmapathaavdānamālā içerisinde yer alan hikâyelerden Maymunlar Begi çatiği, Dantpalı Beg hikâyesi ve Çaştanı Beg çatiği ayrıca bu hikâyelerden en hacimlilerinden olan Altı Dişli Fil hikâyesi; Uigurica IV içerisinde neşredilen Mukaddes

[1] Bu metinler sırasıyla "Hamilton, J. Russell (2011). *İyi ve Kötü Prens Öyküsü.* (Çev. Vedat Köken), Ankara: TDK Yayınları. ,Gulcalı, Zamira (2013). *Eski Uygurca Altun Yaruk Sudur'dan "Aç Bars" Hikâyesi.* Ankara: TDK Yayınları., Berbercan, M. Turgut (2016). *Eski Türkçe Bayagut Oglı Otaçı Beg Hikâyesi.* İstanbul: Derin Yayınları., Çağatay, Saadet (1945). *Altun Yarık'tan İki Parça.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi., Demirci, Ü. Özgür (2014). *Eski Uygurca Dört Çatik.* İstanbul: Kesit Yayınları., Elmalı, Murat (2019). *Eski Uygurca Altı Dişli Fil Hikâyesi.* Ankara: TDK Yayınları., Gulcalı, Zamira (2023). *Matirçet Nom.* Çanakkale: Paradigma Akademi Yayınları., Zieme, Peter (2008). Eine altturkische Kriminalgeschichte: Die erzëhlung von Sundarī" Über Gereimtes und Ungereimtes diesseits und der Turcia Festschrift für Sigrid Kleinmichel zum 70. Geburstag, z. 255-274." kaynaklarından temin edilmiştir.

Tavşan hikâyesi ve Matirçet Nom adıyla yayınlanan hacimsiz hikâye parçaları ve İnsadi Sutra içinde yer alan Sundari Kız isimli çatik dahil edilmiştir. Temelde Buda'nın yaşantısına gönderme yapan motiflerin ve Budizm için derin anlamlar içeren sembolik ögelerin anlamlarının bilinmesi, metinlerin doğru anlaşılmasına neden olacağı için anlam bilimin temel problemlerinden olan metnin "gerçek anlamının" tespiti, Türkoloji çalışmalarına katkı sunabilecektir. Buda'nın öz yaşamından derlenen ve Budizm'in en önemli hususlarını içeren yaygın motif ve semboller şu şekildedir:

1. Kadınlar Aydınlanma Yolunda Çeldirici veya Anlatı İçinde Kötü Bir Karakterdir

Eski Uygur Türkçesi anlatı metinlerinde üreme, bir evlat doğurma, annelik rolleri dışında kadın figürlerinin aydınlanma yolunda engelleyici, çeldirici rollerde olduğu görülmüştür. Nitekim Tokyürek, kadının Budizm'de tüm şeytani unsurların kaynağı olarak görüldüğünü, kadının bir yılan olarak düşünüldüğünden erkekleri zehirlediklerine inanıldığını belirtmiştir. Kadının sahih bir inancının olmadığı ve rengi, çekici görünümü, tarzı, yürüyüş biçimi, konuşması, sesi, zarafeti ve görünümü ile yalancılık ve sahtekarlık niteliklerini daima kullandığını Budizm'de kadın vücudunda doğmanın arzulanmadığını belirtmiştir (Tokyürek, 2011: 384). Eski Uygur Türkçesi sutralarından olan Altun Yaruk'ta kadına bedenini ötekileştiren ifadelere[2] sıklıkla rastlanmaktadır. *Turmış törü ol bo kunçuylarnıŋ begi yakın bolmasar amranmak nızvanı olarnı artukrak örletür öz evinte ögrünç sevinç bulmaz* "yerleşmiş inanca göre, kadınların beyi yanında olmaz ise (şehvet arzuları) onları (fevkalade hiddetlendirir). Kendi evinde (mutlu olamazlar). Sürekli başka erkekleri arzularlar. Sebepsiz (yere) (evinde) kavgacı olurlar" (Elmalı, 2009: 1849). Bu ifadelerden hareketle kadınlar iradelerine sahip olamayan ve cinsel kimliklerini kötü amaçlar için kullanan varlıklar olarak gösterilmiştir. Şeytanla bir olarak görülen kadın, Sakyamuni Buda'nın hayatında da aydınlanma yolundaki son ve en güçlü çeldirici olarak görülmektedir (Ruben, 2004: 94). Buda'nın aydınlanma yolunda son Bodi ağacının altında aydınlanma gerçekleşmeden önce kendisine yanaşan Mara, şehevi nitelikleriyle Buda'yı baştan çıkarmaya çalışmış fakat başarılı olamamıştır. Buda'nın vaazlarının anlatıldığı sutralarda somut anlatımlarıyla ortaya çıkan çatiklerde bu olaydan esinlenilen aydınlanma hikâyelerinde de kadın figürlerinin sıklıkla çeldirici pozisyonunda işlendiği görülmüştür. Buna göre:

Altı Dişli Fil Hikâyesinde Kraliçe Bhadrā anlatılarda Hükümdar Brahmadatta'nın yoldan çıkarıcısı "kadınlara has kötü ve şeytani düşüncelerle sürekli olarak hükümdarı kandıran kişi" olarak tanıtılmaktadır. Bu kadın karakter önceki yaşantısının kötü düşüncelerini sürdürmekte ve yapmak istediklerini hükümdara yaptırabilmek için yalanlar söylemekte hükümdarı kandırarak canlı ölümlerine neden olmaktadır. Bu anlatıda Kraliçe Bhadrā'nın emriyle Bodhisattva soyundan gelen Fil bir avcı tarafından öldürülür (Demirci,2014: 113-118). Kadın bu anlatıda, hırslı, yalancı ve ölümlere neden olan bir günahkâr olarak işlenmiştir. Edgü Ögli Tigin ve Ayıg Ögli Tigin anlatısında iyi düşünceli şehzade insanlara yararlı olabilmek için *erdini* "mücevher" arayışını denizde gerçekleştirmektedir. Bu mücevheri ararken yaşlı bir rehber bu mücevhere zehirli yılan engellerinin aşılarak ejderhalar hanının sarayına ulaşabileceğini fakat burada yine 7 katlı hendek içinde yılan ve ejderha engellerini aşması gerektiğini ifade eder. Prens tüm bu aşamaları katedip sarayın kapısına ulaştığında onu önce iki

[2] "Ve yine kadınlar "dişi vücutlu olup" erkek vücudunda olmak isteseler yine bu sevinçli öğretiden faydalanmalılar (öğrenmeliler)"; "dişi vücutlular için saadet niyaz ediyorum, hepsi değişip, dönüşüp erkek vücudunu bulsunlar. Gönüllü olarak adlandırılıp, aydınlanıp bilge olsunlar."; Ayrıca diğer Eski Uygur Türkçesi metinlerinde de benzer ifadelere rastlanmaktadır "Hastalıktan, ağrıdan kurtulayım, hayat şekillerinden "kız vücudunda" doğmayayım, diye istekte bulundum". (Akt. Besli, 2017: 276).

gözetçi kız ardından diğer kapıda dört gözetçi kız ve ardından sekiz gözetçi kız karşılamaktadır. (Hamilton, 1972: 32). Prens için karşılaştığı en büyük engel bu olmalıdır. Diğer engeller tehlikeli ve rehber tarafından söylenmesine karşılık güzeller güzeli kızların mücevhere erişmede son çeldirici olması Buda'nın aydınlanma yolunda şeytan Mara'ya inanmayarak aydınlanışına gönderme yapmaktadır. Aydınlanma yolundaki bu engelin yılanların ardından gelmesi ve tamamen kız ve kadın suretiyle kişiyi şehvet ve arzular üzerinden son anda kandırmaya çalışması ve sayılarının sürekli olarak artması bu çeldiricinin kuvvetini göstermektedir. Nitekim Tokyürek'e göre prensin ejderhalar hanının yanına ulaşmada muhafız kızlarla karşılaşması oldukça güçlü bir çeldirici olup bunun aşılması hiç kolay değildir (2021a: 198). Eliade, kapıları açan güzel kız motifinin hikâyelerde kullanılan bir motif olduğunu ve kahramanın kutsal vazifesini unutarak ihtiraslarına uyması durumunda hikâyelerin çeşitli felaketlerle devam ettiğini ifade etmiştir (2018: 83). Eski Uygur Türkçesinin diğer bir çatığı olan Çaştani Beg anlatısında yine kadınlar olumsuz bir şekilde yer almaktadır. Hükümdar Çaştani, insanları yok eden şeytanlarla mücadele ederken şeytanın Çaştani'nin eşinin kılığına girerek onu çeldirmeye çalışması şeytanın dahi kadını çeldirici olarak kullanması bakımından dikkate değerdir. Burada kadın tatlı sözlerle erkekleri aydınlanma yolundan vazgeçirmeye çalışan bir kimlik olarak okuyucuya sunulmaktadır.

Her ne kadar Budizm Hinduizm'deki kast sistemine karşı inanç bağlamında her canlıya eşit hakları sunmaya çalışmış olsa da Arslan'ın da belirttiği gibi Hindistan'da var olan kadının erkeğe ait bir eşya ve mal olarak algılanışı Budizm'de kadınların kutsal metinleri okuma, Tanrılarla yalnız başlarına sunum yapma, manevi kurtuluşu arama gibi hak ve yetkilerinin olmayışı, onlar için kurtuluşun eşlerine hizmetten geçişi gibi noktalarda başarılı olamamıştır (Arslan 2014: 147-148). Nitekim Tokyürek'in de ifade ettiği gibi Budizm'de Buda olma hakkına sahip kişiler yalnızca erkeklerdir (2011: 385). Gelenekten beslenen anlatılarda da kadına yönelik olumsuz bakış açısı gözlenebilmektedir.

2. Anlatı Kahramanları Çoğunlukla Hükümdar yahut Prenstir

Eski Uygur Türkçesi anlatı metinlerinde, metnin başkahramanlarının kral veya prens olduğu ya da bu kahramanların bir şekilde etkin rol üstlendikleri görülmektedir. Hint tesirinde gelişen Budizm'de hükümdar ve soyundan gelenlere birtakım sorumluluklar yüklendiği bilinmektedir. Ruben, Hindistan'da kralların ülkenin refahından, mutluluğundan, kötülüğünden ve felaketinden sorumlu tutulduğunu belirtmiştir. Buna göre bir ülkenin kralı iyi ve düzgünse o ülke bolca yağış alır ve oldukça bereketlidir fakat kötüyse oraya yağmur düşmez, topraklar verimsiz olur ve ülkede hastalıklar baş gösterir. Hint halkının gözünde kralların büyük sorumlulukları bulunmaktadır. Bu sorumluluklar Budacı masallarda da görünmekte krallar halkı için tüm sorumlulukları göze almaktadır (2004: 64-66). Krallar dinin gereklerini en iyi şekilde yaşayarak hem halkına örnek olmalı hem de iyiliğinin karşılığını halka yansıtabilmelidir. Buda'nın krallardan ülke yönetiminde beklediği en önemli hususlardan birkaçı eli açıklık ve şeffaflık, halkın iyiliği uğrunda her şeyi, kişisel refahını, ününü, hayatını feda edebilmesidir. Kralların vermesi ve vererek örnek olması Budizm gibi münzevi hayatı kutsayan dinler için oldukça önemlidir.[3] Şatır, münzevilerin ellerindeki aş çanaklarına hayırseverlerin koydukları yiyeceklerle açlıklarını gidererek yaşadıklarını belirtmiştir (2005: 106, 48). Bu anlayışla toplumu sadaka kavramına yönlendirebilecek en önemli kişi o ülkenin

[3] "Buda'nın ilk müritleri yağmur mevsiminde mağarada kalıyor, yılın diğer günlerini ormanda yaşayarak gezgin dilenci olarak geçiriyorlardı. Üstlerine çöplüklerde buldukları şeyleri giyiyorlardı. Bunlara gezgin dilenci anlamında *bhikku* deniyordu. Buda aşırı riyazet taraflısı değildi. Rahiplerin manastırlarda ve müminler tarafından verilen yemeklerle geçinerek yaşamalarını ve örgüt kurmalarını temin etmişti." (Çağdaş, 1970: 60). Buda'nın kurduğu sistemin işler olabilmesi için sadaka kavramı daha da önemli hale geliyordu.

yöneticisidir. Bu anlamda hükümdar her haliyle eli açık olmalı malından gerekirse canından halkı için vazgeçebilmelidir. Eski geleneğin etkisi altında krala yüklenen "sadaka vermesi" yahut sadakanın en üst hali "kendini feda etmesi" anlayışı Budist metinlerinde varlığını sürdürmektedir. Budizm'de kral ülkesi için hizmetlerde bulunan ve bu uğurda canından dahi vazgeçebilecek kadar cömert olan kişi durumundadır. Türklerin Gök Tanrı inançlarında yer alan, hanın kutunun Tanrı'dan geldiği inancı, Budizm'deki bu anlayışla örtüşmüş ve Türklerin hayatında kolaylıkla kabullendiği bir anlayış olmuştur. İnanç unsuruyla yöneticinin birleşmesi düşüncesi, Uygurlarda "burkan" söyleminin ortaya çıkmasına da neden olmuştur. Skr. bud > Çin. bur sözcüğü ile Tr. kan "han" sözcüklerinin birleşiminden oluşan bu unvan, Türklerin yöneticiye bakış açılarının en açık örneği durumundadır.

Edgü Ögli Tigin ve Ayıg Ögli Tigin hikâyesinde ana kahramanlar ülkenin hükümdarının oğullarıdır. Hikâyede yukarıda bahsi geçen halka yararlı olabilmek uğruna prensin canını tehlikeye atarak halka faydalı olma isteği anlatılmaktadır. Prens halkın fakirliğine çözüm bulabilmek için canı pahasına tehlikelerle dolu okyanusa giderek Çintemani mücevherini bulmaya çalışır. Şehzade ile Aç Pars masalında da yine başkahramanlar bir hükümdarın üç oğludur. Bu oğullardan Bodhisattva adayı olan en küçük oğul, bir dişi pars için hayatını feda etmektedir. Burada da yine canlıların yaşamı için hayatından vazgeçen prens, yönetici olarak ve Bodhisatva adayı olarak okurlara veya dinleyicilere sunulmuştur. Çaştani Beg masalında Çaştani bir hükümdardır ve ülkesindeki insanları, onları yoldan çevirmekle görevlendirilmiş şeytanlardan korumaya çalışmaktadır. Çaştani Beg, canlılara faydalı olabilmek için çeşitli şeytanlarla anlatı boyunca mücadele etmektedir. Maymunlar Begi hikâyesinde ana kahraman bir maymundur. Budizm'de aydınlanma noktasında canlılar birbirleriyle aynı haklara sahiptir. Hikâyede kralın misyonu, Bodhisattva adayı olan maymunu korumak ve onu ülkede saygın hale getirmektir. Bu hikâyede de yine hükümdar ana kahramanlar arasında yer almaktadır. Bayagut Oglı Otaçı Beg öyküsünde hükümdar karakter yine ülkesine faydalı olabilmek için çabalayan bir rolle karşımıza çıkar. Kral Aprabı, ülkesini doyuran, onların her türlü müşkülü ile ilgilenen bir kimliktir. Halkının hastalığı onu fazlasıyla üzmektedir. Hikâyede bir hekim oğlu olan Udakanışand'ın Aprabı'nın tebasına yardımı anlatılmaktadır. Bazı hikâyelerde de krallara yüklenen misyonun yerine getirilmediği takdirde yaşayacakları ibretlik olaylardan başlarına gelecek durumlar anlatılmaya çalışılır. Dantıpalı Beg anlatısında hükümdar Dantıpalı, zalim bir hükümdar olarak tasvir edilmiştir. Canlı öldürmekten keyif alan ve iyi ve güzel alışkanlıklardan uzak olan bu hükümdarın sonu alevler içinde betimlenir ve bir sonraki yaşamında üç kötü yolda hayat bulacağı ifade edilerek hikâye sonlandırılır. Altı Dişli Fil hikâyesinde bir hükümdar olan Mahandrasenan'ın kızı kötü bir karakterde olup bir başka ülkenin kralı Brahmadatta ile evlilik yaparak kraliçe olur ve sonrasında kötülük yapabilmek için tüm imkanlarını kullanır. Şeytanlardan bile daha aşağı olarak görülen bu kadın kahraman üzerinden Budist öğretilere dair ibretlik mesajlar verilmektedir. Sundari Kız adlı çatikte de yine kral, olay akışında halka yardım eden bir karakter olarak anlatıda yer almaktadır. Sundari Kız'ın uğradığı zulüm hükümdarı yakından ilgilendirmiş ve suçluların cezasını çekmeleri için üzerine düşen görevleri yerine getirmiştir. Tüm çatiklerde kral veya prens karakterlerine yer verilmiş olması inanç noktasında bu karakterlere yüklenen vazife ile ilgili olmalıdır.

3. Hikâye Düğümleri Buda'nın Aydınlanma Yolculuğuna Çıkışına Neden Olan Unsurlardır

Siddharta Guatama adında 29 yaşındaki bir prensin bolluk içinde yaşadığı sarayından ayrılarak gezintiye çıktığı bir sırada yolda karşılaştığı *hastalık, yaşlılık, ölüm* ve *fakirlik* gibi unsurlar onu fazlasıyla etkilemiş, yaşamı sorgulayarak saraydan ayrılıp gerçeği arayan bir gezgin olmasına sebep olmuştur (Kökdemir & Şahbaz, 2019: 31). Onun karşılaştığı bu dört unsur, hayata dair gerçekliği anlamasına vesile olmuş ve bu sayede aydınlanabilmiştir. Budizm, dünyadaki hakikatin ızdırap olduğunu ve bu ızdıraptan ancak farkındalıkla kurtulunabileceğini

öngören bir dindir. Bu dine ait anlatılarda Buda'nın karşılaştığı bu unsurlar, öykülerin kurgulanışında yoğun şekilde yer almaktadır. Eski Uygur Türkçesinde Çaştani Beg, Dantıpalı Beg, Maymunlar Begi, Edgü Ögli Tigin- Ayıg Ögli Tigin, Mukaddes Tavşan hikâyesi, Küü Tav'ın hikâyesi, Altı Dişli Fil masalı, Sundari Kız, Matirçet Nom U3895 numaralı öykü ve Bayagut Oglı Otaçı Beg masalının içinde yer alan Susuz Kalan Balıklar hikâyeleri *ölüm* temalarıyla kurgulanmıştır. Yukarda bahsi geçen anlatılarda öldürülmekte olan insanlar yahut yabani hayvanlar bu hikâyelerin ana konusunu oluşturmaktadır. Çaştani Beg şeytanlar tarafından öldürülen insanları, Dantıpalı Beg hikâyesinde bizzat Dantipali'nin öldürdüğü geyikler, Mukaddes Tavşan öyküsünde Bodhisattva tavşanın öldürülen arkadaşları maymun ve diğer hayvanlardan bahsedilmektedir. Maymunlar Begi hikâyesinde de yine konu, canlıların öldürülmesinin yasaklanışıdır. Altı Dişli Fil hikâyesinde kraliçeden emir alan avcının Bodhisattva adayı fili öldürüşü bu hikâyenin konusudur. İnsadi Sutra içinde yer alan Sundari Kız adlı hikâyenin konusu abileri tarafından iftiraya uğrayarak ormanda öldürülen Sundari Kız'dır. Küü Tav çatiğinde öküz, domuz ve koyunu öldüren Küü Tav, onları bir sonraki yaşamlarında girecekleri insan bedeninden mahrum bırakır ve hikâye boyunca bunun pişmanlığını yaşar. Yine Edgü Ögli Tigin ve Ayıg Ögli Tigin hikâyesinde canlıların öldürülüş sahnelerinden rahatsızlık duyan prensin aydınlanışı bu anlatının ana konularından biridir.

Edgü Ögli Tigin ve Ayıg Ögli Tigin hikâyesinde ayrıca çalışmak zorunda olan ve geçimini temin edebilmek amacıyla çeşitli zorluklarla mücadele eden fakir bir halktan bahsedilmektedir. Hikâyenin düğüm kısımları bu fakir halkın *fakirlikten* kurtularak rahat yaşamı doğrultusunda geliştirilmiştir. Buda'nın kendi yaşantısında şahit olduğu canlıların fakirliği bazı hikâyelerde canlıların yoksunluğu olarak karşımıza çıkmaktadır. Şehzade ile Aç Pars öyküsünde yeni doğum yapmış ve açlıktan kendi yavrularını yemek üzere olan bir dişi pars konu edilmiştir. Aç Parsın bu acınası hali prensi oldukça etkilemiş, uyanışına ve samsāra döngüsünden kurtuluşuna vesile olmuştur. Matirçet Nom'da hikâye edilen anlatılardan birinde yine yavruları aç olan bir dişi maralın yavruları için canını feda edişi işlenmektedir. Canlıların hayata dair bu yoksunlukları Bayagut Oglı Otaçı Beg hikâyesi içinde yer alan Susuz Kalan Balıklar masalında balıkların susuzluktan kıvranışları şeklinde karşımıza çıkar. Tüm bu hikâyelerin ortak yönü dünya nimetlerine yeterli erişimi olmayan canlıların çektiği ızdıraplar ve bunların çoğu zaman bir prens tarafından fark edilişidir.

Sakyamuni Buda'nın saraydan ayrılarak gezintiye çıktığı bir günde aydınlanışına vesile olan diğer unsur karşılaştığı hastalardır. *Hastalık* bu anlamda bir aydınlanma vesilesi olan bir kavram durumundadır. Bayagut Oglı Otaçı Beg anlatısında *hastalık* teması işlenmiştir. Bu hikâyede halkı hasta olan bir kralın halkına yardımcı olmaya çalışması ve bu uğurda bir hekim çocuğu olan Udakanışandı'nın halkı kurtarabilmek için gösterdiği büyük özveri, masalın konusudur (Berbercan, 2016: 55).

4. Hikâyelerde 7 Sayısı Önemli Bir Sembol Olarak Kullanılır

Budizm'de yedi sayısı bir oluşumu anlatmaktadır. Buda'nın doğumundan yedi dakika sonra yedi adım atması ile evrende lotus çiçekleri oluşmuştur. İnsanın evrimini yedi kademede tamamlaması tüm bu oluşum süreçlerine işaret etmektedir. Eliade Buda'nın göğün yedi katını geçerek dünyanın zirvesine (lokkage) ulaştığını böylelikle yaşamı başlattığını belirtmiştir (2018: 89) Eski Uygur Türkçesi anlatılarında yedi sayısı ile örüntülenmiş kurgular bulunmaktadır. Bu kurguların en önemli tarafı, kahramanların çabalarının temsili bölümlerde yer almasıdır. Konuyla ilgili olarak Tokyürek de Edgü Ögli Tigin masalında yedi rakamına bağlı tekrarların ilgi çekici ve oldukça yerinde olduğunu belirtmiştir (Tokyürek, 2021a: 192). Buna göre yedi sayısı insanın ve evrenin oluşumuna işaret etmektedir:

'Saṃsāra içindeki Mayā'nın da gezegensel zincir olarak yedi küresiyle ilgilidir. Bu her küre, aktif varoluşun kırk dokuz durağını oluşturan yedi evrim turunu ifade eder. Bu evrim turu, embriyonun gelişim sürecinde de vardır ve fetüsün hücresel yapıdan insana, ölümden sonra da

psişik dünyanın embriyonik durumuna geçişini sağlar. Yeniden ortaya çıkmasının önünde benzer şekilde tamamen psişik koşulları deneyimler. Başka bir deyişle, biri fiziksel diğeri psişik her ikisi birbirine bağlı embriyonik süreçte varoluşun dokuz durağına karşılık gelen evrimsel ve devrimsel kazanımlar elde edilir. Benzer şekilde, bardonun kırk dokuz günü, yedi hecenin gizeminin de sembolü olabilir. Hermetik yazılarda bunlar, ölümden sonraki yedi bölgedir ve her biri ara dünyada belirli bir karmaşık bilinç ilkesinin yedi unsurunu sembolize eder. Ayrıca doğada yedi rakamı, kimyasal elementler dizisinde, ses ve renkte olduğu gibi, yaşamın periyodikliğini ve fenomenini yönetir (Akt. Tokyürek, 2021b: 48-49).

Edgü Ögli Tigin masalında prens halkı fakirlikten kurtarmak amacıyla çintamani mücevherini bulmak amacıyla okyanusa açılacaktır. Hikâyede süreç prensin okyanus kıyısında yedi gün içinde bir gemi donatıp bu gemiyi 7 zincirle bağlayıp yedi gün bekletip yedinci gün okyanusa açılmasıyla devam etmektedir. Okyanus içinde bir adaya ulaşıp orada tekrar yedi gün geçirmelerinin ardından yedinci günde mücevherlerin gemiye yüklenişiyle tekrar hareket ederler. Prens Çintamani mücevherini bulmak niyetiyle yolculuğuna yaşlı ve bilge bir rehberle devam etmeye karar verir. Bu rehber ile yedi gün yürüdükten sonra prens Ejderha Hanı'nın sarayına ulaşır ve burada tekrar yedi katlı hendekler içinde ejderha ve yılan engelleriyle karşılaşır. Çeşitli mücadelelerin ardından Çintamani mücevherini elde eden prensten Ejderhalar Hanı yedi gün vaaz vermesini ister. Altun Yaruk içerisinde yer alan çatiklerden biri olan Şehzade ile Aç Pars masalında da yavrulayan bir aç parstan bahsedilmektedir. Hikâyede prensler aç parsı ormanda gördüklerinde pars doğum yapalı yedi gün olmuş ve yedi yavrusu olmuştur. İnsadi Sutra'nın içinde yer alan Sundari Kız isimli çatikte de bir iftira sonrasında abileri tarafından öldürülen Sundari'nin cesedinin bulunuşunun ardından hikâyede yedi gün boyunca manastırsa günah rüzgarları estiği, burhan ve cemaatin bu olay sonrası yedi gün boyunca şehre inmedikleri ve yedi gün boyunca Buda'ya temiz yiyecek ve içeceklerle hürmet gösterdikleri belirtilmiştir. Olayın ardından yedi gün geçmesiyle olay yeniden şekillenecektir. Buda'nın yaşamından izler taşıyan motif ve semboller Budist anlatılarda Buda'nın hayatına gönderme yaptığı gibi sembolik anlamlarıyla da metinlere derin anlamlar katmaktadır.

5. Anlatılarda Merhamet Aydınlanma Yolunun Anahtarıdır

Budizm'in esaslarında merhamet kavramının ön planda tutulduğu görülmektedir. Tüm canlılara yaşam hakkı veren ve saygı duyan bu dinde, canlıların birbirlerine merhamet göstermesi canlıdan beklenilen en temel davranış durumundadır. Buda'nın yaşam hikâyesinde onu aydınlanmaya ulaştıran en önemli deneyimler, Buda'nın canlılara merhamet göstermesiyle başlamıştır. Aynı zamanda Budizm'in kuruluşu aşamasında Buda'ya gösterilen *merhamet* de din öğretilerinde *mükafat* olarak anlatılagelmiştir. Ufacık bir çocukken merhametiyle avcundaki buğdayı Buda'ya sunarak bir sonraki yaşamında kral olarak dünyaya gelen Aşoka, Budizm'in önemli kimliklerinden biri olmuş ve yöneticiliği boyunca Budizm'e verdiği hizmetlerle sadaka kavramının somut timsallerinden biri olarak anılmıştır.[4] Budizm içerisinde başta Buda olmak üzere Bodhisattvalar ve diğer aziz ve azizelerden beklenen davranış merhametli olmaları ve buna bağlı olarak maddi ve tüm manevi imkanlarını paylaşmalarıdır. Nitekim Budizm'de bir Bodhisattva'nın en üstün niteliği şefkatli ve merhametli olmasıdır. Mahāyāna mezhebine göre altı pāramitā'nın uygulayıcıları olarak Bodhisattvalar dört evrensel yemin ederler. Yeminlerinin ilk maddesi sayısız yaşayan varlıkları kurtarmaktır (Akt. Tokyürek, 2011: 420). Eski Uygur Türkçesi metinlerinde Buda ve Bodhisattvalar *yarlıkançuçı köngüllüg* "merhametli gönüllü" sıfatıyla nitelendirilmektedir. Buda'nın yaşamındaki bu merhameti, çatiklerde de işlenilen temel konulardan biridir. Kökdemir & Şahbaz, Cataka öykülerinin gündelik yaşama dair izler taşıdığını, bu öykülerin genel olarak akıllı ve tedbirli

[4] Eski Uygurca şiirlerde çoğu zaman Aşoka Han'ın adı sadaka kavramı ile birlikte anılmakta ve avcunda sunduğu sadaka ile anılmaktadır (Besli, 2019: 186).

olunması gerektiğini öğütlediğini ve yoğun olarak merhamet motifleriyle işlendiğini belirtmiştir. Genel olarak öyküler aracılığıyla öğretisini yaymayı amaçlayan Bodhisattvaların hayvan/insan/tanrısal varlık formunda öykülerde yer aldığını ve en temel niteliklerinin ileri görüşlülük, iyi kalpli olmaları ve yoğun merhamet duyguları olduğunu ifade etmiştir (2019: 796-800).

Eski Uygur Türkçesi çatiklerinde merhamet temasının anlatılarda yoğun şekilde işlendiği görülmektedir. Edgü Ögli Tigin ve Ayıg Ögli Tigin anlatısında gezintiye çıkan prensin, halkın yanlış işler yaparak geçinmek zorunda kalışı karşısında onlara ve ülkedeki tüm fakirlere yardım etme isteği hikâyenin ana kurgusunu oluşturmaktadır. Altı Dişli Fil Hikâyesinde altı dişli fil, kendisini zehirli bir okla vuran avcıya merhametle seslenir ve zor durumda kalmaması için dişleri kraliçeye muhakkak götürmesi gerektiğini ifade eder (Elmalı, 2019: 92). Avcının zor durumda kalmaması adına Bodhisattva fil kendi canını feda etmeyi çoktan göze almıştır. Şehzade ile Aç Pars öyküsünde de yine açlıktan kıvranan ve yavrularını yemek üzere olan bir dişi barsa şehzade Bodhisattva, kendi bedenini açlıktan ölmek üzere olan bu parsa yemesi için sunar (Gulcalı, 2013: 113). Yine Altun Yaruk'ta yer alan çatiklerden biri olan Bayagut Oglı Otaçı Beg öyküsü hastalıklarında insanlara şifa veren bir asilzadeden bahsetmektedir. Bir hekim oğlu olan Udakanışandı, ülkede halkın hastalanmasıyla hükümdarın çok üzüldüğünü görür ve canlılara yardım etmeye karar verir. Kendisi hekim olmayan asilzade, babasının yaşlı olduğu için memleket memleket gezemeyeceğini bildiğinden bilgileri babasından öğrenerek insanlara şifa dağıtır. Burada asilzadeyi yardıma çağıran hükümdar değil yalnızca kendi merhametidir. Bu asilzade aynı zamanda gölde susuz kalarak ölmek üzere olan balıklara da su taşıyarak onların hayatlarını kurtaracaktır. Ülkenin hükümdarı da dahil herkes asilzadenin merhametine hayran kalır. Bu merhamet asilzadenin üst mertebelere erişmesine vesile olacaktır (Şen, 2014: 128). Dantipali Beg anlatısında da hikâye can verme korkusunun ne denli ızdıraplı oluşunun anlatılmasıyla başlar. Hatta canlıların bu korku uğruna cehennemde olsalar bile yeniden ölme ızdırıbıyla cennete gitme teklifini geri çevirdiklerinden bahsedilmektedir. Metinde Dantıpalı Beg isimli hükümdar canlı öldürmekten keyif almaktadır ve geyikleri öldürmek üzereyken bu geyiklerin beyi arkadaşlarının acı çekmemesi için kendi canını feda edecektir. Arkadaşlarının can korkuları nedeniyle merhamet gösterip canını feda eden geyikler beyi anlatının sonunda Bodhisattva kimliği ile anılmıştır (Demirci, 2014: 122). Matirçet Nom U 3895 numaralı yaprakta anlatılan hikâyede dişi bir maralın aç olan yavrularını kurtarabilmek amacıyla canını feda edişinden bahsedilmektedir. Yine Bodhisattva adayı maral yavrularının canlarını kurtarabilmek için gözünü kırpmadan canını feda edecektir (Gulcalı, 2023: 218).

6. Hikâyelerde Mekân Orman/Koruluk veya Denizdir

Buda'nın kendi yaşantısında ormanda bir ağacın altında aydınlanmıştır. Çelebi, Hindistan ikliminin de etkisiyle Buda'nın ormanı sıklıkla istirahat ve murakabe için kullandığını belirtmiştir (2003: 36). Buda'nın hayatında orman aydınlanma yolundaki son durak konumundadır. Eski Uygur Türkçesi çatiklerinde de kahramanların yolu çoğu zaman bir şekilde ormandan geçer ve aydınlanma bu mekânda gerçekleşir. Tokyürek, kişinin aydınlanmasını anlatan Nirvāṇa teriminin, "nir" ve "vāna" kelimelerinden oluştuğunu ve bu sözcüğün farklı şekillerde açıklandığını belirtir. Nir kelimesi "uzaklaşma, özgürleşme, kurtulma" gibi anlamlarda kullanılırken, vāna sözü de "yeniden doğum yolu, kötü koku, sık orman" gibi anlamları ifade eder (2011: 466). Sözcük yeniden doğum döngüsünden kurtulmayı anlattığı gibi kelime kökündeki orman anlamı manidardır. Budizm'de kurtuluşu anlatan Nirvāna sözcüğü, Eski Uygur Türkçesi metinlerinde *ol kıdıg "*o kıyı, Nirvāna"*, ıntın kıdıg "*huzur kıyısı, Nirvāna" şekillerinde aktarılmıştır (2011: 471-472). Metaforik olarak samsāra döngüsünün çoğu zaman denizle ilişkilendirilmesi Nirvāna sözcüğünün kıyı anlamlarını da kazanmasına neden olmuştur. Eski Uygur Türkçesinde kurtuluşu temsilen kullanılan *kıdıg*

"kıyı" sözcüğü Nirvāna anlamında kullanılmaktadır. Eski Uygur Türkçesi anlatı metinlerinde kahramanlar daima aydınlanma izini sürerler. Bu metinlerin büyük çoğunluğunda aydınlanma kesif bir ormanda gerçekleşir. Nitekim Eski Uygurca bazı anlatılarda orman evliyalar mekânı olarak görülmektedir.[5] Orman yapısı itibariyle her ne kadar sakinlik ve huzur mekânı olsa da aynı zamanda kaos ve karmaşayı da temsil etmektedir. Bu mekânda yer alan vahşi canlılar, ormanı diğer canlılar için tehlikeli kılmakta ve içinde bulunan canlının daima tetikte olmasını gerektirmektedir. Budizm anlatılarında deniz de aynı şekilde dalgalara, tehlikeli su canlılarına sahip olması nedeniyle tehlikeli kabul edilir. Nitekim deniz de yapısı itibariyle insanoğlunu mücadeleye sevk eden bir yapıdadır. Denize düştüğü halde mücadeleyi bırakan kişinin sonu muhakkak ölüm olacaktır. Kökdemir & Şahbaz, Budizm'e ait anlatıların genellikle orman veya nehir kıyısında geçtiğini belirtmiştir (2019: 92). Bu mekanlar Eski Uygurca çatiklerde de sıklıkla görülmektedir.

Şehzade ile Aç Pars öyküsünde Maharete adlı hükümdarın üç oğlu kırlara ve ormana gezintiye çıkarlar. Hikâyenin düğüm bölümü artık bu mekânda gerçekleşecektir. Hikâye sonunda Mahāsattva adlı en küçük şehzade ormanda aydınlanarak bir Bodhisattva olacaktır. Altı Dişli Fil Hikâyesinde Altı Dişli Fil, ormanda yaşamaktadır. Avcının kendisini vurması sonucu yine ormanda aydınlanarak Bodhisattva'ya dönüşmüştür. Dantipali Beg öyküsünde de yine canlıları öldürmekten zevk alan Dantipali, geyikleri öldürmek üzere ormana girer. Hikâyenin devamında geyikler beyi arkadaşlarının ölmemesi için canını bu ormanlıkta feda ederek Bodhisattvalık makamına erişir. Mukaddes Tavşan hikâyesinde mekân yine orman ve korulukta geçmektedir. Sundari Kız adlı çatikte de Sundari Kız'ı kardeşleri ormanda öldürmüş ve gömmüşlerdir. Matirçet Nom'un anlatılarından biri olan 359. Yapraktaki anlatı da avcılar tarafından avlanan ve yabani hayvanlar dünyasında canını feda eden Buda'dan bahsedilmektedir (Gulcalı, 2023: 219).

Edgü Ögli Tigin ve Ayıg Ögli Tigin anlatısında hikâyenin düğüm kısmı şehzadenin gemisi ile denize açılmasıyla başlar. Prens bu seyahatte pek çok zorlukla karşılaşır ve bir kıyıya ulaşır. Hikâyede deniz yolculuğunun pek çok zorluğundan bahsedilmektedir. Deniz metaforik olarak samsāra döngüsünü temsilde kullanılmaktadır. Buna göre canlıların çabaları kendilerini kurtuluşa ulaştırabilecektir. Şehzade ile Aç Pars masalında da yer yer kahramanların ağzından bulundukları yerin emgeklig taloy[6] "ızdırap denizi" olduğu aktarılmaktadır. Hikâyelerde genel olarak kullanılan orman ve deniz kişinin bu dünya üzerindeki arayışını temsil etmektedir. Orman Buda'nın aydınlanma mekânı olduğu için deniz de tüm zorluklarına rağmen kıyı ihtimalini barındırdığı için Budizm içerikli anlatılarda sıklıkla temsili mekanlar olarak kullanılmıştır.

7. Hikâyelerde Başkahramanların Gezinti Motifi

Gezinti motifi Budizm'e bağlı anlatılarda metaforik olarak "arayış"ı ifade etmektedir. Arayış içinde olan kahramanlar hikâyelere genellikle bu gezinti motifi ile başlarlar. Gezintinin metaforik olarak arayışı temsil etmesinin yanında aynı zamanda Buda'nın 29 yaşındayken sarayından ayrılarak hayatı sorgulama amacıyla yaptığı gezintiye gönderme yaptığı düşünülmektedir. Buda'nın saraydan ayrılışının ardından altı yıl boyunca gezerek nihayetinde aydınlanmaya eriştiği bilinmektedir. Buda'nın yaşamış olduğu bu aydınlanma öyküsü pek çok anlatıda işlenmiş ve canlıların arayışı gezinti motifiyle aktarılmaya çalışılmıştır.

Eski Uygur Türkçesinin hacimli çatiklerinden biri olan Edgü Ögli Tigin ve Ayıg Ögli Tigin öyküsü prensin gezintisi ile başlamaktadır. Prens bu gezintisi ile dünyaya dair olumsuz bazı düşüncelere sahip olacak ve dünyaya dair arayışını başlatacaktır. Sakyamuni Buda'nın hayatında da çıktığı gezintilerde rastladığı yaşlı, hasta, fakir ve ölünün ardından kendini uzun

[5] (Gulcalı, 2013: 76).
[6] (Gulcalı, 2013: 81).

soluklu bir arayışa sevk etmesi Campbell tarafından kahramanın yola çıkışı, gördüğü olumsuzluklar ise maceraya çağrı olarak değerlendirilmiştir (2022: 60). Tokyürek, İyi Düşünceli Şehzade'nin eğlenmek ve gezmek amacıyla çıktığı gezintiden dehşete kapılmış olarak döndüğünü ve tıpkı Sakyamuni Buda gibi sarayına üzüntü içinde ağlayarak döndüğünü belirtmektedir (Tokyürek, 2021a: 181-182). Altun Yaruk çatiklerinden olan Şehzade ile Aç Bars anlatısında da yine hikâye, hükümdarın üç oğlunun ormana gezintiye çıkışıyla başlamaktadır. Bu gezinti aslında en küçük prensin aydınlanma yolundaki imkanları oluşturacak sebeplerle örülmüştür. Kahramanların gezintileri onların en kutlu arayışları durumundadır ve bu arayışın nihayetinde küçük prens Bodhisattva makamına erişir. Bayagut Ogli Otaçı Beg hikâyesinde Otaçı Beg memleket memleket gezerek hastalara şifa aramaktadır. Nitekim bu gezinti esnasında hem insanlara hem de susuz kalan balıklara yardım ederek kendi aydınlanışına katkıda bulunmuştur. Sakyamuni Buda'nın kendi gezintisinde karşılaştığı hastalık figürü, bu hikâyede kullanılarak aynı zamanda Buda'nın yaşantısına da gönderme yapmaktadır. Çaştani Beg adlı öyküde de yine Hükümdar Çaştani bir gezintisi esnasında canlılara zarar veren şeytanları görür ve onlarla mücadeleye başlar. Çaştani'yi aydınlanma yoluna götüren işte bu kaos ortamıdır. Çıktıkları gezintilerde farklı deneyimleri olan ve bu örüntülerle aydınlanma yoluna giren kahramanların yaşantıları, Budist anlatıların önemli motiflerinden biridir.

8. Bazı Hikâyelerde Başkahramanlar Hayvanlardır

Budizm'de her bir canlının aydınlanma hakkı vardır. Hinduizm'e tepki olarak doğmuş Budizm'in bu eşitlik anlayışı, dinin canlıları ön plana çıkarmasına neden olmuştur. Canlılar bu dinde bir Bodhisattva yahut da Buda adayı olarak görüldükleri için varlıkları kutsal olarak düşünülmektedir. Cātaka metinlerinde Bodhisattva'nın balık, güvercin, maymun, geyik, aslan, boğa, tavus kuşu, çakal, karga, kartal, yılan, horoz, fare, domuz vb. hayvan bedenlerinde bedenlenmiştir. Bunların yanı sıra sıradan bir insan yahut da tanrısal gücü olan bir varlık olarak da bedenlendiği görülmektedir. Kökdemir & Şahbaz, farklı bedenlenme yollarının Budizm inancında yer alan karma ile ilgili olduğunu, "eylem, hareket" anlamındaki bu sözcüğün bu dünyadaki canlıların her türlü etki-tepki döngüsünü belirlediğini tüm iyilik ve kötülüklerin karşılık bulma mekanizmasına göre şekillendiğini bu minvalde de yeniden doğumların büyük önem kazandığını belirtmiştir (2019: 214-215). Yeni bir bedende önceki hareketlerin önemli oluşu tüm canlılara iyi davranmayı ve her canlının aslında Buda adayı olabilme ihtimalini ortaya çıkardığı için Eski Uygur Türkçesi anlatılarında bazı hikâyelerde Bodhisattvaların hayvan bedeniyle bedenlendiği ve hikâyelerin başkahramanı oldukları görülmektedir.

Maymunlar Begi hikâyesinde olayın ana kahramanı bir maymundur ve bu maymun yukarıda tanrılardan aşağıdaki insan yaratılışlarından daha bilgili ve üstün durumda olarak anlatılmaktadır (Demirci, 2014: 119). Bu karakter canlılara daha faydalı olabilmek için bu bedende dünyaya gelmeyi tercih etmiş durumdadır. Hikâye, kimi zaman aydınlanma bir maymun bedeninde gerçekleşebileceğini ve bu nedenle tüm canlılara saygı duyulması gerekliliğini ortaya çıkartmaktadır. Altı Dişli Fil hikâyesinde de yine beyaz fil, hikâyenin ana kahramanı durumdadır. Budizm'de Buda'nın annesinin karnında bir fil şeklinde tasvirlenişi aynı zamanda Buda'nın dünyaya gelişini ve dolayısıyla filleri ayrıca önemli hale getirmektedir. Mukaddes Tavşan hikâyesinde öykü "bir zamanlar Bodisatav tavşan olarak doğmuş idi" cümlesiyle başlamaktadır. Yazının devamında bu fevkalade asil, halim selim olarak tanımlanan canlı aynı zamanda masalın da ana kahramanıdır. Altun Yaruk'ta yer alan Küü Tav hikayesinde öküz, koyun ve domuz karakterleri anlatının temel kurgusunu şekillendiren karakterlerden olmuştur (Çağatay, 1945: 33). Matirçet Nom U 3895 numarlı sayfalarda anlatılan öykünün başkahramanı da Bodhisattva adayı olan bir dişi maraldır. Maralın konuşmalarından onu avlayacak avcı oldukça etkilenmiştir (Gulcalı, 2023: 218). Her ne kadar bazı hikayelerde kahramanlar insan olmasa da duygu, davranış ve tutumları yönüyle Bodhisattva'yı temsil

etmekte bu bilgi de çoğunlukla anlatıda belirtilmektedir. Hikayelerde seçilen hayvanlar genellikle maymun, balık, fil, aslan, tavus kuşu, geyik, kuş, köpek, kuğu, güvercin, öküz, antilop gibi Hindistan coğrafyasında yaşayan hayvan türleridir. Bazen olaylar ve kahramanlar olağanüstü özelliklere sahiptir. Öğretisini yaymayı amaçladığı bu anlatılarda, Bodhisatta ileri görüşlü, merhametli ve iyi kalpli bir hayvan formunda yer almaktadır. Fabl türüne örnek olan bu anlatılar Batı edebiyatı ürünleri olan Aisopos ve La Fontaine masalları ile de benzerlik göstermektedir (2109: 92).

9. Anlatılarda Avlanma Motifleri Hikâye Kurgusunda Sıklıkla Kullanılmaktadır

Budizm'de canlıları öldürmek yasaklanmıştır. Bu canlıları aydınlanmaktan alıkoyan büyük günahlardan biridir. "Ahimsa" kavramıyla ifade edilen canlılara zarar vermemek, hatta onları incitmemek Budizm'in en temel yaklaşımlarından biri olmuştur (Conze, 2005: 4). Eski Uygur Türkçesinde *etingü yavlak ayıg kılınç* "oldukça kötü bir amel" olarak tanımlanan canlıları öldürme işi sıklıkla çatiklerin kurgusunda başvurulan bir konudur. Canlı öldürmeye sebep durumlar ve tasvirleri, canlı öldürmenin sonuçları, öldürme işini gerçekleştiren kişilerin samsāra döngüleri ve ibretlik halleri çatiklerde yoğun şekilde yer verilen durumlardır. Çaştani Beg masalı insanların şeytanlar tarafından avlanışına hükümdar Çaştani'nin karşı çıkışıyla başlar. Altı Dişli Fil hikâyesinde kraliçe tarafından görevlendirilen bir avcının Bodhisttva soyundan gelen bir fili avlayışı anlatılır. Anlatıda Bodhisattva filin, avcıyı zor durumda bırakmamak için canını feda edişi işlenmiştir. Dantıpalı Beg hikâyesi de av sahnesi ile başlar. Avlanmakta olan geyiklerin duydukları can korkusu ve can sevgisi uzun tasvirlerle hikâye başında ifade edilir. Hikâyede can alınma acısı *cehennemdeki varlıkların dahi cennete gitme bahasına canlarından ayrılmak istemeyecekleri* bir acı şeklinde tarif edilerek canlılara çok büyük eziyetler yaşatan bir günah olarak tanımlanmıştır. Dantıpalı Beg öyküsünde Dantıpalı'nın geyiklerin canını alması ve neticesinde anında cezalandırılışı anlatılmıştır. Mukaddes Tavşan anlatısında başkahraman, Bodhisatva adayı bir tavşandır. Bu hikâyede de yine avlanma motifi tavşanın ormandaki diğer arkadaşlarına avı yasaklamasıyla gündeme gelir. Mukaddes Tavşan ormandaki arkadaşlarına *edgü sakın*çı "iyi düşünceyi" tavsiye edip canlıları öldürmeyi kesinlikle yasaklamıştır. Edgü Ögli Tigin ve Ayıg Ögli Tigin masalı çeşitli zorluklar yaşayan ve avcılık yaparak günah işleyen canlıların tasviriyle[7] başlar. Matirçet Nom'da yer alan jātakalardan birinde de yine bir avcının tuzağına yakalanan ve aslında Bodhisattva adayı olan dişi bir maraldan söz edilmektedir. Diğer anlatılarda da yine av eğlencelerinin düzenlendiğini avcı ve doğancı gecelerinde yabani hayvanların ve kuşların avlandığı motifleri görmek mümkündür (Gulcalı, 2023: 218,219,241).

Sonuç ve Değerlendirme

Buda ve Bodisattvaların yaşamlarını, yeniden yaşam öykülerini ve aydınlanmalarını konu edinen Eski Uygurcada çatikler, bazı motif ve sembollerle kurgulanmıştır. Bu motiflerin Buda'nın yaşantısı ve Budizm'deki anlayışlar çerçevesinde oluştuğu yine sembollerin de kültür ve dinde bazı anlamlarının olduğu görülmektedir. Tekrarlanan motif ve sembollerin anlaşılması, metinlerin doğru anlaşılma problemine katkı sağlayacağı için anlam bilim ve Türkoloji çalışmaları için faydalı olabileceği düşünülmektedir.

KISALTMALAR

[7] "Geyik avcıları, kuş tuzakçıları, balıkçılar kötü işler yapmakta ve canlıları öldürmektedirler. At koyun öküz ve domuzlar kesiliyor kanları ırmak gibi akıtılıyor." (Hamilton, 2011: 11-12).

Çin. : Çince
Skr. : Sanskritçe
Tr. : Türkçe

KAYNAKÇA

Arslan, Hammet (2014). "Budizm'de Kadının Konumu", Dokuz Eylül Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 39, s. 147-179.

Berbercan, M. Turgut (2016). *Eski Türkçe Bayagut Oglı Otaçı Beg Hikâyesi.* İstanbul: Derin Yayınları.

Besli, Nurdan (2019). Anlam Bilim Açısından Eski Uygurca Şiirler, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Besli, Nurdan (2017). "Eski Uygur Türkçesi Budist Metinlerinde Kadın Anlayışı ve Etkileri", II. İnternational Conference On Studies in Turkology Proceeding Books, Augst 11-13, Rome-Italy.

Campbell, Joseph (2022). *Kahramanın Sonsuz Yolculuğu.* (12. Baskı), İstanbul: İthaki Yayınları.

Conze, Edvard (2005). *Kısa Budizm Tarihi.* (Çev. Ö. Cemal Güngören), İstanbul: Yol Yayınları.

Çağatay, Saadet (1945). *Altun Yaruk'tan İki Parça.* Ankara: Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları.

Çağdaş, Kemal (1970). "Reformcu Yönleriyle Buddha ve Aşoka", *Doğu Dilleri,* Cilt 1, Sayı 4, s. 53-91.

Çelebi, A. Halet (2003). *Pali Metinlerine Göre Gotama Buddha.* İstanbul: Hece Yayınları.

Demir, N. Yılmaz, E. (2007). "Erken Dönem Uygur Edebiyatı II Nesir", Türk Edebiyatı Tarihi, Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Demirci, Ü.Özgür (2014). *Eski Uygurca Dört Çatik.* İstanbul: Kesit Yayınları.

Eliade, Mircea (2018). *İmgeler ve Simgeler.* (Çev. M. Ali Kılıçbay), Ankara: Doğu Batı Yayınları.

Elmalı, Murat (2019). *Eski Uygurca Altı Dişli Fil Hikâyesi.* Ankara: TDK Yayınları.

Eraslan, Kemal (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri.* Ankara: TDK Yayınları.

Gulcalı, Zamira (2023). *Eski Uygurca Matirçet Nom.* Çanakkale: Paradigma Akademi Yayınları.

Gulcalı, Zamira (2013). *Eski Uygurca Altun Yaruk Sudur'dan "Aç Bars" Hikâyesi.* Ankara: TDK Yayınları.

Hamilton, J. Russell (2011). *İyi ve Kötü Prens Öyküsü.* (Çev. Vedat Köken), Ankara: TDK Yayınları.

Kökdemir E., Şahbaz D. (2020). "Buddhist Metin Cātakaların İntizar Hüseyin'in Öykücülüğüne Yansımaları: Kaplumbağa Öyküsü", *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* Cil 22, Sayı 4, s. 1447-1464.

Kökdemir, E. (2019). "Cātakalar: Bodhisatta Öyküleri" (Basılmamış Doktora Tezi), *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı.*

Kökdemir, E. (2019). "Buddhist Eser Cātaka'daki Anlatıların Hint Kültürüne Etkisi ve Alegorik Yolla Görsel Yansımaları", DTCF Dergisi, 59/2, s. 793-810.

Ruben, Walter (2004). *Eski Metinlere Göre Budizm.* (Hz. Lütfü Bozkurt), İstanbul: Okyanus Yayınları.

Şatır, Sabri (2005). *Buda Suyun Üzerindeki Lotus*. İstanbul: Pan Yayıncılık.

Şen, Serkan (2014). *Eski Uygur Türkçesi Dersleri,* İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınevi.

Tokyürek, Hacer (2021a). "Eski Uygurca İyi Kötü Prens Öyküsü'nde Kahramanın Sonsuz Yolculuğu", *International Journal of Old Uighur Studies,* 3/2, s. 177-216.

Tokyürek, Hacer (2021b). *Eski Uygur Türkçesinde Tanrısal İnsan Anatomisi ve Fizyolojisi,* Kimlik Yayınları, Kayseri.

Tokyürek, Hacer (2011). Eski Uygur Türkçesinde Manihazim Terimleri, (Baılmamış Doktora Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Zieme, Peter (2008). "Eine altturkische Kriminalgeschichte: Die erzëhlung von Sundarī" Über Gereimtes und Ungereimtes diesseits und der Turcia Festschrift für Sigrid Kleinmichel zum 70. Geburstag, z. 255-274.

ЖУСУП БАЛАСАГЫНДЫН “КУТАДГУ БИЛИГ” ЧЫГАРМАСЫ ЖАНА ТҮРК ДҮЙНӨСҮ

Назгуль ТУРДУБАЕВА *

Аннотация: Түрк дүйнөсүндө Жусуп Баласагын “Кутадгу билиг” чыгармасы аркылуу таанылгандыгы маалым. Алгач чыгарманын түп нускалары табылып, ал түп нускаларынын негизинде азыркы поэтикалык (кыргыз, түрк, уйгур, казак, өзбек, Кытайда чыккан кыргыз тилинде араб жазуусунда, орус тилинде) котормолору түрк дүйнөсүндө ар жылдары жарыяланды. Аталган котормолору менен бирге, орто кылымдагы эстеликти изилдөө, аны таанып билүү, 900, 928, 975, 1000 жылдыгын өткөрүү иштери түрк дүйнөсүндө болуп өттү. Бирок түрк дүйнөсүндө котормолорун сапатын аныктоо, андагы ийгилик менен кемчиликтерди кароо, аларды түзөтүү, оңдоп чыгуу маселелери азыркы күндө али алдыда болуп турат. Аталган макалада Жусуп Баласагын түрк дүйнөсүндө алгач таанылгандан күндөн баштап, Кыргызстанда Ч.Айтматов, З.Эралиев, К.Артыкбаев, З.Мусабаевалар сыяктуу изилдөөчүлөрдүн багыттары менен азыркы түрк тилдериндеги котормолорунун сапаттарын ачык көрсөтүү максатында чыгарманын аталышы да ар түрдүү атоолорго ээ болуп, андагы автордун айрым саптарында ошол доордун улуу адамдарынын аттары, көркөм сөз каражаттарынын башка мааниде которулуп кеткен учурлары мисалдар аркылуу берилип, котормолорунун сапаттарын аныктоого багыт берилет.Эң негизгиси, улуу даанышмандын түрк дүйнөсүндө таанылышы жана изилдениши тууралуу жалпылаштырылган аракетте кыскача экскурс жасалды

Ачкыч сөздөр: *түрк дүйнөсү, котормолору, кыргыз, өзбек, казак, түрк тилдери, чыгарма,тилмеч тил, акыл, окуу, байыркы сөздөр.*

Jusup Balasagyn's Work "Kutadgu Bilig" and the Turkish World

Abstract: It is known that Jusup Balasag is known in the Turkish world through his work "Kutadgu Bilig". First, the originals of the work were found, and based on those originals, modern poetic translations (Kyrgyz, Turkish, Uyghur, Kazakh, Uzbek, Kyrgyz in Arabic written in China, Russian) were published in the Turkic world every year. Together with the above-mentioned translations, studies of the medieval monument, getting to know it, celebrating the 900th, 928th, 975th, and 1000th anniversaries took place in the Turkic world. However, in the Turkic world, the issues of determining the quality of translations, considering their successes and shortcomings, editing and correcting them are still pending. In the mentioned article, from the day when Jusup Balasagyn was first recognized in the Turkic world, in order to clearly show the quality of his translations in modern Turkish languages, the title of the work has been given different names in the directions of researchers such as Ch. Aytmatov, Z. Eraliev, K. Artykbaev, Z. Musabaevalar in Kyrgyzstan. in some of the author's lines, the names of the great people of that era, the instances of artistic words being translated into other meanings are given through examples, and directions are given to determine the qualities of the translations. The most important thing is that a brief excursion was made in a generalized effort about the recognition and study of the great sage in the Turkic world.

Key Words: *Turkic world, translations, Kyrgyz, Uzbek, Kazakh, Turkish languages, work, translation language, mind, reading, ancient words*

Кіріспе

Түрк дүйнөсүндө Жусуп Баласагынды таанып билүү, анын “Кутадгу билиг” чыгармасын кеңири окуп, андагы мамлекетти башкаруу, калыптанган системаны өнүктүрүүдө жазылган канун сыяктуу меселелерди терең окуп чыгуу күндөн-күнгө күчүнө кирүүдө. Бирок Жусуп Баласагындын юбилейлик, же даталык белгилөөлөрү, бир учурда 900, же 928, же 975, кайра 1000, эми 950 жылдыгы деген жазуулар элге суроо жараткан сыяктуу. Бирөөлөр 1000 жылдыгы белгиленбедиби, эми 950 жыл деген кайдан чыкты? Эң алгач, **1970-жылы** Ленинград шаарында Жусуп Баласагындын “Кутадгу билиг” чыгармасынын жазылганына **900** жыл толгондугуна арналган Эл аралык илимий-конференция өтүп, ошол мезгилде түркологдор арасында белгилүү “Советская тюркология” аттуу илимий басылманын бир толук санына макалалар жарыяланган [1.]. Мындай алгач көтөрүлгөн Жусуп Баласагынга байланыштуу юбилейлик иш чара 80-жылдардын экинчи жарымына чейин токтолуп калган. 80-жылдардын аягында Кыргыз

* Ж.Баласагын атындагы Куунун кыргыз филологиясы факультетинин кыргыз адабияты кафедрасынын доценти, филология илимдеринин кандидаты, nazgult.72@mail.ru

DOI :10.30546/100981.2024.070

эл жазуучусу Чынгыз Айтматов “Рухий дөөлөттүн башаты” аттуу макаласында мамлекетибизде жасала турган он чактай иштерди айтып өткөн учурда жетинчи маселе катары Эл аралык планда алганда маданият жана илим үчүн бул иштин кашкайган зор маанисин түшүндүрүп олтуруунун зарылчылыгы жоктур деп, атактуу байыркы түрк акыны жана ойчулу Жусуп Баласагындын 975 жылдыгын өткөрүү идеясы да мына ушундай тагдырга туш болуп турганын, бул улуу гуманист жана дидактик азыркы Токмоктун жанында Баласагында туулгандыгы жана ошол жерде жашагандыгы талашсыз экенин, кол жазмалары сейрек казына катары Вена менен Каирде сакталып турган Жусуп Баласагындын поэзиясы «Манас» менен бирге биздин ата-бабаларыбыздын рухий турмушунда кылымдардан келаткан бирдиктүү лингвистикалык негиздеги өз ара байланыштуу маданияттын - отурукташкан жазма жана оозеки-көчмөн түрүндөгү маданиятыбыздын түпкү башатын ырастаган накта биздин улуттук кенчибиз”, -деген жыйнтыктуу сөзү менен Манас жана Ж.Баласагын биздин улуттук кенчибиз, б.а. кыргыз элинин байыркы мурастарынын бири экендигин жазуучу Ч.Айтматов да белгилеп жазган[2.]. Айтматовдун козгогон маселеси изилдөөчүлөрдүн көз жаздымынан калбай, 90-жылдары белгилүү тарыхчы, көп жылдары Жусуп Баласагынды изилдеген, профессор **Закир Эралиевдин** пикиринде Жусуп Баласагындын 975 жылдыгын өткөрүүгө даярдыктар болуп жатканын(1994-жылы – Н.Т), бирок 1000 жылдык көбүрөөк тарыхка жакын экендигин мындан 30 жыл мурун макаласында мындайча белгилеп жазса[3, 3-б.], 2002-жылы “Кут билим” гезитинде: “Эмне үчүн өкмөт өзү колго алып 1993-жылы өткөрмөк болгон 975 жылдыгын белгилөө ишке ашпай калды? -деп профессор К.Артыкбаев да колдойт[4, 3-б.]. Ошол аралыкта белгиленбей, 10 жылдан ашык убакыт өткөндөн кийин залкар ойчул, окумуштуу, акын Жусуп Баласагындын 1000 жылдык юбилейи 2015-2016-жылдары эл аралык деңгээлде белгиленет, бул боюнча ошол кездеги президент Алмазбек Атамбаев "Жусуп Баласагындын 1000 жылдыгы жөнүндө" жарлыгына 2015-жылы 13-майда кол койгон[5]. Эң кызыгы, 2002-жылы 13-майда Кыргыз Улуттук университеттин аты Жусуп Баласагын атында мыйзамдуу аталган күнү дагы 13-майда коюлган, бир эле күндө, 13-майда эки тарыхый учурдун белгиленип калышы. Мындай расмий кол коюлгандан кийин Түрк дүйнөсү ойчул Жусуп Баласагындын 1000 жылдыгына арналган расмий ачылышын Стамбул шаарында 19-февралда 2016-жыл өткөрдү. Кыргызстандын демилгесинин негизинде ТҮРКСОЙ 2016-жылды улуу ойчул жана мамлекеттик ишмер "Жусуп Баласагындын жылы" деп жарыялаган. Эми 2024-жылы Кыргызстанда Жусуп Баласагындын «Кутадгу билиг» эмгегинин жазылып бүткөндүгүнүн 950 жылдыгы белгиленмекчи деп белгилүү тарыхчы, профессор Тынчтыкбек Чоротегин “950: “Кутадгу билиг”эмгеги жоктон жаралбаган” аттуу макаласында белгилеп өттү[6]. Азыркы учурда Жусуп Баласагындын 1015-1016-жылдары туулганына байланыштуу 2015-2016-жылдары 1000 жылдыгы официалдуу белгиленсе, ал эми 1069-1070-жылдары “Кутадгу билиг” чыгармасын жазылып бүткөндүгүнө байланыштуу 2024-жылы 950 жылдыгын өткөрүүнү сунушталып, иш чаралар аткарылууда. Бул чыгарманы Эл аралык илим тармагында биринчи жолу франциялык чыгыш таануучу Амадей Жобер 1823-жылы "Азия" журналына алып чыккан. Анын макаласынан кийин кийин Венгрия, Россия жана Советтер Союзу, Түркия, Америка, Кыргызстан, Өзбекстан, Кытайдагы кыргыздардын илимпоздору "Куттуу билимди" которуу, бастыруу жана коомчулукка тааныштыруу иштери башталган**.** Жусуп Баласагындын «Кутадгу билиг» чыгармасынын түп нускалары ар кайсы жерден табылып, ар башка тилдеги окумуштуулар тарабынан изилденип, ошол тилдеги котормолору пайда болуп, ошондой эле өзүнүн камтыган мазмунуна, идеясына жараша жогорку көркөм чеберчиликте сүрөттөлүп берилгендиктен, түрк дүйнөсүндө түрдүү төмөнкүдөй атоолорунан байкоого болот: 1.Чиндер (кытайлыктар)

«Аде бүлмүлүк» (Падышалардын адеп-жосундары);

2.Мачин мамлекетинин (Индиянын) акылмандары «Айынул мамлеке» (Мамлекеттин түркүгү);

3.Чыгыш өлкөлөрүнүн акимдери «Зиннатул вмера» (Падышаларга насаат);

4.Турандыктар «Кутадгу билиг» (Кут даарытар илим) деп ат коюшту;

5. Жазуучу Т.Сыдыкбеков «Бакыт – мээрим, жыргал берүүчү билим», «Куттуу билик»;

6.Сынчы, котормочу К.Артыкбаев «Бактылуу болуунун илими» же «Кут табуу билими»;

7.Тарыхчы Өмүркул Караев «Бактыга алып келүүчү илим»;

8.Тарыхчы Закир Эралиев «Кут билими»;

9. Тилчи Сагалы Сыдыков «Кут берүү билими» же «Кут билими»;

10. С.Садыков «Бактылуу болуу жөнүндөгү илим»;

11. Кыргызча котормолорунда «Кут алчу билим», «Куттуу билим», «Кут даарытар билим»;

12. Уйгурча котормосунда «Кутадгу билиг» (Бакыт-саадатка жеткирүүчү билим);

13. Казакча котормосунда «Кутты білік»;

14. Өзбекче котормосунда «Кутадгу билиг» («Саадатга йуловчи билим»);

15. Өзбек окумуштуусу Б.Тухлиев «Саадатка башлоочу билим» ;

16. Европа жана орус окумуштуулары Г.Вамбери, В.В.Радлов, А.Е. Крымский, А.Н.Гребнев, С.Н.Иванов, В.Томсен, А.Бернштамдар дастандын атын «Знание, приносящее счастье», «Знание, дарующее счастье», «Знание, делающее (человека) счастливым», «Наука быть счастливой, «Благодатное знание», «Искусство (знание) сделаться счастливым», «Блаженное знание»,«Книга знаний»;

17. Түрколог С.Е.Малов болсо, дастанды эки түрдүү атайт: «Книга счастья», «Осчастливливающее управление», «Наука о том, как делаться счастливым»;

18. Окумуштуу А.А.Валитова дастандын атынын эки түрдүү аталышын сунуш кылган.: «Знание, дающее счастье», «Наука об управлении». Кыргыз элинде макал: Бирди билген –тирик, миңди билген билик»деген макалдын негизинде, чыгарманы « Куттуу билик», “Кут даарытар билик” деп атасак туура болот. Азыркы күндө Жусуп Баласагындын “Кутадгу билиг” чыгармасынын азыркы түрк тилдеринде 7 поэтикалык жана 1 академиялык котормолору бар.Алар:

1. Юсуф Хас Хажиб. Кутадгу билиг. (Каюм Каримовдун өзбек тилиндеги котормосу). - Ташкент: Фан, 1971, 963 бет.;

2. Юсуф Балагунский. Благодатное знание. (С.Н.Ивановдун орус тилиндеги котормосу). - Москва: Наука., 1983, 556 бет.

3.Жусуп Баласагын. Кутадгу билик. (А.Егеубаевдин казак тилиндеги котормосу). - Алматы: Жазушы, 1986, 613 бет.

4. Юсуф Хас Хажиб. Кутадгу билик. (Абдурахим Өткүр, Ахмет Зийаи, Мамтемин Юсуптердин уйгур тилиндеги котормосу). - Пекин: (Бейжин), 1984, 1367 бет.

5. Юсуф Хас Хажип. Кутадгу билиг. (Р.Р. Араттын түрк тилиндеги котормосу). - Анкара: 1991, 653 бет.

6. Жусуп Баласагын. Кут алчу билим. (Т.Козубековдун кыргыз тилиндеги котормосунун биринчи басылышы). - Фрунзе: 1988, 528 бет

7. Жусуп Баласагын. Куттуу билим. (Т.Козубековдун кыргыз тилиндеги котормосунун экинчи басылышы). - Москва: НИК 1993, 493 бет

8. Жусуп Баласагын. Куттуу билим. (Т.Козубековдун кыргыз тилиндеги котормосунун үчүнчү басылышы). - Бишкек: 2015, 502 бет

9. Жусуп Хас Хажип. Кут даарытар билим. (Турганбай Кылычбек, Нооруз Үсөнаалынын кыргыз тилиндеги котормосу, араб тамгасында басылган) - Үрүмчү: Шинжаң, 1992, 779

бет.
10. Жусуп Баласагын. Куттуу билим. (С.Сыдыковдун кыргыз тилиндеги академиялык басылмасы). 1,2,3- томдор. Бишкек: 2013, 501 бет, 373 бет, 512 бет. Эң алгач, 1891-1910-жылдары В.В. Радловдун «Das Kudatku bilik» чыгармасын басмадан чыгарып, ага немецче котормосун да кошо берген [В.В.Радлов. Das Kudatku bilik.т.I-IV.СПб.,1891-1910]. Бул эмгектин аталышын байкап окусак, «Кудатку билик» деген ат менен жарыялаган. Бул аттын так эмес экендигин В.Томсен туура баамдап, «Кутадгу билиг» деп туура транскрипциялаган, тактап айтканда, сөздүн уңгусу «куд» эмес «кут» экендигин, дастан «Кутадгу билик» жөнүндөгү баян экендигин көрсөтүп берген. Бул эмгекти улай, 1951-жылы С.Е.Малов «Памятники древнетюрской письменности» деген эмгегин жарыяланган. Мына ушул В.В.Раловдун, С.Е. Маловдун эмгектеринин негизинде Үсөнбек Асаналиев менен Кадырбек Аширалиевдин «Кутадгу билиг» эстелигинин тилдик өзгөчөлүктөрү» аттуу эмгеги 1965-жылы, ал кездеги Кыргыз ССР Илимдер академиясынын түркология жана дунгановедение бөлүмүнүн алдында жарыяланган[7.]. Мындай эмгекке чейин Кыргызстанда «Кутадгу билиг» чыгармасынын кыргыз тилиндеги котормосу (Т.Козубеков-Н.Т.) жана фундаменталдуу илимий эмгектер, изилдөөгө багыт макалалар жазылып, окурмандарга жарыялана элек болчу. Ошондуктан, кыргыз илиминде Жусуп Баласагынды, анын жараткан «Кутадгу билиг» чыгармасын тилдик жактан изилдөө 60-жылдары биринчилерден профессор Үсөнбек Асаналиев менен Кадырбек Аширалиевдин «Кутадгу билиг» эстелигинин тилдик өзгөчөлүктөрү» аттуу эмгеги фундаменталдуу изилдөө болуп саналат деп айтуу болот[7,4-б.]. Кыргызстанда “Кутадгу билиг” дастанынын кыргыз тилинде Төлөгөн Козубековдун котормосу аркылуу окуп, кыргыз тилинде жалгыз жана алгач котормо деп, ар жылда өкмөт тарабынан колдоого алынып келет. Себеби, 1992-жылы Кытай кыргыздарында кыргыз тилинде араб жазуусунда Турганбай Кылычбек менен Норуз Үсөналы тарабынан которулганын котормосу бар экендигин толук билбейт. Аталган котормону Кыргызстарда 2008-жылы Мусабаева Зеби менен Эргүн Кожа араб графикасынан азыркы кыргыз кириллицасына оодарып, Кыргызстанда окурмандарга жарыялаган. Аталган котормо дастандын кол жазмаларынын түп нускасына жакын (Вена нускасын), каармандардын аттары так жана ар бир поэтикалык саптарындагы сөздөр туура которулган. Бул котормо Эл аралык Ататюрк университетинин 2004-2005-жылдарда өткөргөн “Жусуп Баласагын жана анын идеялары азыркы дүйнөдө» аттуу темадагы Эл аралык конференциянын токтомунун талабы боюнча иш жүзүнө ашкан экен. Котормо тууралуу Зеби Мусабаева менен Эргүн Кожа: “Кытайлык кыргыздардын варианты абдан жакшы которулган. Семантикалык жактан дагы, стилистикалык жактан дагы талапка жооп бере алат. Котормодо ырдын уйкаштыгына да көңүл бурулган”-деп жазышкан.[8, 4-б.]. Эми Кыргызстанда “ Кутадгу билиг” чыгармасын туура которулган кыргыз тилиндеги экинчи котормосу жарыяланды деп эсепке алсак болот. Атүгүл, кийинки изилдөө иштери да ушул котормо аркылуу иштесе, түп нускадагы каармандардын аттарынын символикалык маанисин окурмандарга терең таанытууга жардам болот. Аталган, көркөм котормонун акырында сюжеттик-тематикалык көрсөткүч дагы кошо берилген. «Кутадгу билиг» дастанынын бизге жеткен толук нускасы (аны шарттуу түрдө түп нускасы деп айтып жатабыз – Т.Н.) – 85 главадан же 13290 саптан турган көркөм поэтикалык чыгарма. Чыгарманын ушул көлөмү түрк (уйгур, казак, кыргыз, түрк, Үрүмчүдөн чыккан кыргыз тилинде) тилдериндеги жана орус тилиндеги поэтикалык котормолордо толук сакталган. Ал эми өзбек тилиндеги котормодо сакталган эмес. Тактап айтканда, өзбек тилиндеги котормодо 85 глава, 12814 сап берилген, уйгур котормосуна салыштырмалуу 476 сап кыскарып кеткен. Мындай кемчиликке туш болуу – котормочу К.Каримов тарабынан болгон көрүнүш. Себеби, окумуштуу Э.Н.Наджип «Кутадгу билиг» дастанынын Наманган жана Каир нускаларын

бири-бири менен салыштырып, мындай бир далилдүү пикирин айтып өтөт: «По традиции восточных поэтов и писателей обычно книги начинаются именем творца. Каирский список начинается с бейта:

Именем бога я начал свой рассказ,
Моего бога, который творил и лелеял и прощал.

Этот бейт отсутствует в Наманганском списке» [9, 42-б.]. Демек, бул кош сап Наманган жана Каир нускаларында сакталганы менен, К.Каримовдун котормосунда жоюлуп кеткен [10, 42-б.]. Эгерде котормочу Н.Каримов өзүнүн котормосунун баш сөзүндө жазган: «Наманган нускасынын негизинде… которулду» деген сөзүн эске алсак, албетте, бул котормочу тарабынан кеткен күнөө катары каралууга тийиш. Мындай кемчиликти жалаң эле бул кош сап аркылуу көрүүгө болбойт. Автордун ушундай философиялык ойлору поэтикалык котормолордо кандайча берилген? Мисалы, 162 кош сапты окуп көрөлү. **Түп нускада:**

*Укушка, биликке бул **тилмачи тил**,*
Йаруттачи эрни йорик тилни бил. [10, 74-б.].

Уйгурча котормодо:

*Акыл хам билим таржыманы **бу тил,***
Рошан тил кишени йоруткучы, бил! [11, 75-б.].

Өзбекче котормодо:

*Окувга, билимга тилмач – **бу тил**,*
Кишини рушналикка чыкарган равон тил деп. [10, 87-б.]

Түркчө котормодо:

*Анлаши ве билгну терчуман **алан дилдир**,*
Инсони ойдилатон фазик дилин кыйматини бил. [12, 23-б.]

Т.Козубековдун котормосунда:

*Тил – **көпүрө илим** менен билимге,*
Тил адамга кубаныч берет өмүрдө. [13, 49-б.]

С.Сыдыковдун котормосунда:

Акылга,билимге тилмечи бу тил,
Инсанды жарыкка чыгарган тилдин кымбаттыгын бил. [14, 82-б.]

Үрүмчүдөн чыккан кыргыз тилиндеги котормодо:

*Акыл, билим көпүрөсү – **кызыл тил**,*
Таамай сөздөр жан жыргатат, муну бил. [8, 42-б.]

Казакча котормодо:

*Акыл, билим **тилмашы – тил**, бул кепил,*
Жарык төгүп, елжиретер тил деп бил. [15, 44-б.]

Орусча котормодо:

*Язык – **переводчик** науки знанья,*
Язык человеку дарует сиянье. [16, 42-б.]

Бул кош сапка адамзаттын аң-сезимине тилдин көрсөтө турган таасири жөнүндө автордун философиялык ой-пикири камтылган. Ушул кош сап поэтикалык котормолордо (Үрүмчүдөн чыккан кыргыз тилиндеги жана Т.Козубековдун котормосунан тышкары) түп нускага жакын которулган. Ал эми Т.Козубековдун жана Үрүмчүдөн чыккан кыргыз тилиндеги котормоло-рунда азыркы биздин тилибизге жакын фразеологиялык айкалыш алмаштырылып которулган. Атап айтканда, түп нускадагы биринчи сапты алып карасак, автор «**тилмач тил»** деген фразеологиялык айкашты колдонгонун көрөбүз. Сөз – ойдун уюткусу дегендей, фразеологиялык айкалыштар да автор тарабынан сүрөттөлөп жаткан образдын уруттуу элестерин ачуу үчүн колдонулат. Ал эми **«тилмач тил»** деген фразеология-лык айкалышта **«тилмач»** сөзү кыргызча-орусча сөздүктө «тилмеч» (котормочу) маанисинде түшүндүрүлгөн [17,

736-б.]. Автор бул сөздү кыйыр маанисинде пайдаланган. Мына ушул кыйыр маанисинде колдонгон фразеологиялык айкалышты кыргызча чыккан поэтикалык котормолордо:

«*Тил – **көпүрө илим** менен билимге»,*

*«Акыл, билим көпүрөсү – **кызыл тил»*** деп алмаштырып которушкан. Муну алмаштырбастан, биринчи маанисиндегидей, ошол доордун духундай *«Акылга, билимге бул **тилмеч тил»*** деп учкул сөз катары беришсе, бул кош саптын көркөмдүк касиети андан дагы артмак. Ошондой эле, экинчи сабындагы автордун *«Жарык тил көзүн жарытат»* дегени, «эгерде сөзүнөн акылдуулугу байкалса, жүзү жарык болот» деген маанини туюндуруучу метонимия формасында колдонулган көркөм сөз каражаты болчу. Мына ошол көркөм сөз каражатын Т. Козубеков *«Тил адамга кубаныч берет өмүрдө»* деп, оригиналдан алыс сөздөр менен которгон. Негизинен, ушундай автордун метонимия формасында жараткан көркөм сөз каражатын өзгөртпөстөн, автордун тилиндегидей, ошондой эле ушул кош саптар аркылуу баба тилибиздин ширидигин сезүү үчүн аталган кош саптын мааниси төмөндөгүдөй которулуп берилсе болмок.

Акылга, билимге бул тилмеч тил,

Жарык тил эрди (кишини) көзүн жаратат бил . Мисалы, 288- кош сап **түп нускада** мындайча берилген:

***Укуш ол йула** тег караңку түни,*

Билик ол йаруклук йарутты сени. [11, 100-б.].

Кыргызча мааниси:

***Акыл жардамчы** караңга түнү,*

Билим жарыктык жарытат сени.

Уйгурча котормодо:

***Акылдур чырактай** караңгы түни,*

Билим – ал йоруклук, йаруткай сени. [11, 101-б.].

Өзбекче котормодо:

***Укув – идрок** зулмат тунидаги машъал кабидир,*

Билим сенга нур сочган, рушналикдир. [10, 103-б.].

Казакча котормодо:

***Акыл – шырак**, кара түндү ашатын,*

Билим – жарык, нурын саган шашатын. [14, 75-б.].

Түркчө котормодо:

***Акил каранлик** геседе бир машъале ибидир;*

Билги сени айдылатан бир ичиктир [12, 33-б.].

Кыргызча котормодо:

***Окуу – түндө алдыңдагы шам чырак**,*

Билим алсаң маңдай ачык жаркырап. [13, 60-б.]

Үрүмчүдөн чыккан кыргыз тилиндеги котормодо:

***Кара түндүн чырагы акыл деген**,*

Билим сени жарытат нуру менен [8, 46-б.].

Орусча котормодо:

***Учение – светоч во мраке ночном**,*

Он светоча знанья ты светел челом. [16, 58-б.].

Бул кош сапта азыркы биздин тилибизге түшүнүксүз бир гана «йула» деген сөз бар. Калган сөздөрдүн бардыгы азыркы тилибизге жакын. Бул сөз байыркы түрк тилдер сөздүгүндө «йула» – «помогать» (жардамдашуу) деген мааниде которулган. Бирок уйгурча, казакча, кыргызча, Үрүмчүдөн чыккан кыргыз тилиндеги жана орусча поэтикалык котормолордо «жардамчы» деген сөздүн ордуна «чырак» сөзүн пайдалануу менен көркөмдүүрөөк которуп беришкен болсо, өзбекче жана түркчө котормолорунда

«машъал» (чырак) деген араб сөзүн пайдалануу менен которушкан. Негизинен, бул сапта жогорудагы келтирилген мисалдардан көрүнүп тургандай, бир гана Т.Козубековдун жана С.Ивановдун котормолорунда оригиналдагы «акыл» деген сөздүн ордуна «окуу» (учение) деген сөз менен алмаштырылып которулган, экинчиден Т.Козубеков орус тилиндеги котормону пайдаланып которгон деген бир чындык далилденип турат. Ал эми өзбекче котормосунда «укув – идран» (акыл – окуу) деген сөз мааниси катары которулуп берилген. Экинчи сабындагы сөздөр да азыркы тилибизге өтө жакын. Бул сапта автор **«жарыктык, жарытат»** деген синоним сөздөрүн пайдалануу менен бирге, билимиң жакшы болсо, ал сенин көзүңдү ачат жана көп нерсеге жеткирет деген маанини туюндурган көркөм сөз каражаты болчу. Мына ушундай маанини туюндурган автордун көркөм сөз каражаты поэтикалык котормолордун ичинен өзбекче, казакча, түркчө, кыргызча жана орусча котормолордо «билим сага нур чачат» деп жөнөкөйлөштүрүлүп которулган. Ошентип, “Кутадгу билиг» чыгармасынын котормолорун түп нуска менен салыштырып, андагы оң, терс көрүнүштөрдү айтуу менен төмөнкүдөй илимий жыйынтыктарды айтууга шарт түздү:

– Өзбек тилиндеги котормо түрк тилдериндеги жана орус тилиндеги котормолордун ичинен эң биринчи жарыяланган котормо болуп эсептелет. Түп нускадагы втордун көркөм сөз каражаттарын, композициялык-сюжеттик өнүгүшүн туура түшүнүп, оригиналга жакындаштырып которуп берүү аракети негизинен ишке ашкан. Түрк тилдериндеги жана орус тилиндеги котормолордун ичинен өзбекче котормонун айырмаланган мүнөздүү өзгөчөлүгү поэтикалык көркөм чыгарманы сөзмө - сөз которуп берүү максаты көздөлгөнү байкалды. Ал эми өтө мүнөздүү кемчилиги – оригиналдагы 476 саптын эч негизсиз эле которулбай кыскарып калган.

– Уйгур, түрк, казак тилдериндеги котормолордо оригиналдагы главалардын аталыштары, көркөм сюжеттин деталдары, көркөм образдардын ой-дүйнөсү, автордун көркөм сөз каражаттары негизинен сакталып которулган, өтө мүнөздүү олдоксон кемчиликтери дээрлик жок катары.

– Уйгур тилиндеги котормонун негизинде жарыяланган, Үрүмчүдөн чыккан кыргыз тилиндеги котормо да оригиналга жакын которулган жана анда котормочулардын ийгиликтери көбүрөөк экендиги байкалды. Ошентип, өзбек, уйгур, казак, түрк жана Үрүмчүдөн чыккан кыргыз тилиндеги котормолордо котормочулар оригиналга жакын которуп берүүгө умтулушкан.

– Орус тилиндеги котормонун да көп татыктуу жактары бар десек жаңылышпайбыз. Албетте, котормодо кеткен кемчиликтерин жашырууга болбойт, бирок ийгиликтерин да унутпоого тийишпиз. Бул котормонун дурус деп айтарлык өзгөчөлүгү – «Кутадгу билиг» дастанынын тилин түшүнүп, аны орус тилиндеги котормо катары жарыялап бергендигинде болуп отурат. XI кылымда жашап өткөн Жусуп Баласагындын тили, доору жөнүндө орус элдеринин окурмандарына туура маалымат бере алгандыгы менен өзүнүн тилдик колоритине жараша сыймдуу көркөм чеберчиликте которуп бергендигин ыраазылык менен белгилөөгө болот.

- Орус тилиндеги котормого салыштырмалуу кыргыз тилиндеги котормолорго кечиримдүүлүк жок деп кескин айтууга да болор эле. Себеби, Т.Козубеков өзүнүн котормосунун титулдук барагында: «Байыркы түрк тилинен которгон Т.Козубеков» деген эскертүү берген. Чындыгында, Т.Козубеков байыркы түрк тилинен которбостон, казак тилиндеги А.Егеубаевдин котормосун көчүрүү, пайдалануу менен алек болгон жана С.Ивановдун котормосун да кеңири пайдаланган. Бул тууралуу филология илимдеринин доктору, профессор К.Артыкбаев өз убагында туура белгилеп өткөн[18, 58-б.]. Ошентип, «Кутадгу билиг» дастанынын түрк тилдериндеги жана орус тилиндеги котормолору илимий иликтөө аркылуу айрым корутундуларды айтуу менен

бул котормолор жөнүндө келечекте кандай иштерди жүргүзүү өтө зарыл деген маселелер боюнча төмөндөгүдөй сунуштарды айтуу туура болор эле:

1. Азыркы түрк тилдериндеги котормолордо жогоруда мисалдардан көрүнүп тургандай, айрым кемчиликтерин оңдоо үчүн аларды кайра компетенттүү, таланттуу акындарга берип которуу керек.

2. Жусуп Баласагындын жана анын «Кутадгу билиг» дастанынын 950 жылдыгына байланыштуу мурда Советтер Союзунун учурунда Бүткүл союздук түркологиялык конференциялар өткөрүлгөн эле. Азыр ал деңгээлде болбосо да, өз мүмкүнчүлүгүбүзгө жараша «Кутадгу билиг» жөнүндө, анын түрк тилдериндеги котормолору жөнүндө эл аралык илимий конференцияларды өткөрүп, материалдарды чыгарууну колго алуу пайдалуу болор эле.

5. «Кутадгу билиг» дастанынын түрк тилдериндеги поэтикалык котормолору жөнүндө спецкурсту бардык окуу жайларынын филология факультеттеринин окуу планына киргизүү зарыл.

АДАБИЯТТАР

Советская тюркология, 1970, №4-6, стр 135.

2. Айтматов Ч. Рухий дөөлөттүн башаты. //Кыргызстан маданияты, 1986, №6(993), 6-февраль, 2-бет.
3. Эралиев З. Жусуп Баласагын биздин – сыймыгыбыз. Заман Кыргызстан, 1994, 15-июль, 3-бет.
4. Артыкбаев К. Артыкбаев К.Такталганды талашпа (Тарыхый инсандар Ж.Баласагын жана М.Кашкари жөнүндө)//Кут билим,2002,26-апрель,№16,6-б.
5. Атамбаев Алмазбек. Жусуп Баласагындын 1000 жылдыгы жөнүндө жарлыкка кол койду. Super.kg. https://www.super.kg/kabar/news/111889
6. Тынчтыкбек Чоротегин. 950: “Кутадгу билиг” эмгеги жоктон жаралбаган. Азаттык үналгысы. 2020, 20-январь. https://www.azattyk.org/a/jusup-balasagyn_kutadgu-bilig_950th_anniv_blog_2020_tch_ky/30385636.htm
7. Ы.Асаналиев, К.Аширалиев. “Кутадгу билиг” эстелигинин тилдик өзгөчөлүктөрү. Фрунзе, 1965, 109 б.
8. Жусуп Хас Ажип. Кут даарытар билим (Кутадгу билиг) Турганбай Кылычбек, Нооруз Усөналы. Үрүмчү: Шинжан эл Басмасы, 1992. Азыркы кыргыз алфавитине түшүргөндөр: Мусабаева З. М., Эргун Кожа.383б.
9. Наджип Э.Н. Исследование по истории тюрских языков XI–XIV вв. – М.: Наука, 1989. – С. 42.
10. Юсуп Хас Хажиб. Кутадгу билиг (өзбекче котормосу). – Ташкент: Фан, 1971.
11. Юсуп Хас Хажиб. Кутадгу билиг (уйгурча котормосу). Пекин: Бейжин, 1984.
12. Юсуф Хас Хажип. Кутадгу билиг. (Р.Р. Араттын түрк тилиндеги котормосу). - Анкара: 1991, 653 бет.
13. Жусуп Баласагын. Кут алчу билим. (Т.Козубековдун кыргыз тилиндеги котормосунун биринчи басылышы). - Фрунзе: 1988, 528 бет.
14. Жусуп Баласагын. Куттуу билим. (С.Сыдыковдун кыргыз тилиндеги академиялык басылмасы). 1,2,3- томдор. Бишкек: 2013, 501 бет, 373 бет, 512 бет.

15.Жусуп Баласагын. Кутадгу билик. (А.Егеубаевдин казак тилиндеги котормосу). - Алматы: Жазушы, 1986, 613 бет.

16. Юсуф Балагунский. Благодатное знание. (С.Н.Ивановдун орус тилиндеги котормосу). - Москва: Наука., 1983, 556 бет.
17. Юдахин К.К. Кыргызча-орусча сөздүк. – М.: Советская энциклопедия, 1965. – С. 736.
18. Жусуп Баласагын жана Махмуд Кашкардын мурастары (түзүп, басмага даярдаган К.Артыкбаев). – Бишкек, 1999. – 43–53- б.

TÜRKÇENİN SADELEŞME SÜRECİNDE MEHMET AKİF ERSOY'UN YERİ

Çağlayan YILMAZ *

Özet: Bu yazıda, Türkçenin sadeleşme sürecinde Mehmet Akif Ersoy'un fikirleri ve uygulamaları ele alınmıştır. Bu sebeple öncelikle Türk dili tarihinde sadeleşme faaliyetlerine kısaca değinilmiş, özellikle Millî Edebiyat Akımı dil anlayışı üzerinde durulmuştur. Mehmet Akif'in fikirleri ve uygulamaları daha çok bu akımın dil anlayışıyla uygunluğu üzerinden değerlendirilmiştir. Çeşitli dergilerde yayınlanmış yazılarından yapılan alıntılarla ve kendisiyle ilgili yayınlanmış hatıralarla Mehmet Akif'in dil anlayışı belirlenmeye çalışılmış, yapılan değerlendirmeler onun Safahat'taki şiirlerinden alınan dizelerle somutlaştırılmıştır. Mehmet Akif'in yaşamı ve siyasî faaliyetleri ile onun sanat anlayışı ve üslubu arasındaki ilişki üzerinde durulmuş, bu hususta Akif üzerine daha önce yapılan çalışmaların bulgularından yararlanılmıştır. Mehmet Akif'in yaşamı, sanat anlayışı ve şiirlerinde kullandığı dil arasındaki uyum vurgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Mehmet Akif Ersoy, Türkçenin Sadeleşeme Süreci*

Mehmet Akif Ersoy's Position in the Simplification Processes of Turkish

Abstract: In this article, Mehmet Akif Ersoy's ideas and practices in the simplification process of Turkish are discussed. For this reason, first of all, the simplification activities in the history of the Turkish language are briefly mentioned, and especially the language attitude of the National Literature Movement is emphasized. Mehmet Akif's ideas and practices have been analyzed mostly through the language attitude of this movement. An attempt is made to determine Mehmet Akif's understanding of language through quotes from her articles published in various magazines and published memoirs about her, and the evaluations are concretized with lines taken from her poems in Safahat. The relationship between Mehmet Akif's life and political activities and her understanding of art and style is emphasized, and the findings of previous studies on Akif are used in this regard. The harmony between Mehmet Akif's life, her understanding of art and the language she used in her poems is emphasized.

Key Words: *Mehmet Akif Ersoy, Simplification Process of Turkish*

Giriş

Farklı coğrafyalarda yaşamış, pek çok devlet kurmuş Türk milleti farklı medeniyetlerle etkileşime girmiştir. Bunun sonucunda Türkçe farklı dillerle karşılaşmış, söz varlığından ifade kalıplarına kadar değişimler geçirmiştir. Türklerin siyasî ve askerî yönden egemen oldukları zamanlarda Türkçe devlet dili olarak her alanda kullanılırken hâkimiyet zayıfladığında veya bittiğinde Türkçenin kullanım alanı da daralmıştır. Örneğin VIII. yüzyılda kardeşi Kül-Tigin'in ölümü üzerine onun için diktirdiği kitabede Bilge Kağan, Göktürk hanedan mensuplarının Çin'de tutsak olduğu elli yıllık döneme gönderme yaparken Türk beylerinin Türk adını bırakıp Çin adları aldığından ve Çin kağanına hizmet ettiğinden şikâyet etmiştir (Ergin, 1996: s. 21). Türkçenin muhteşem bir ansiklopedik sözlüğü olan Divân ü Lûgâti't-Türk'ün girişinde eserin müellifi Kaşgarlı Mahmut, Türklerin siyasî ve askerî egemenliğine, Türklerle dost olanların esenlikte olduğuna dikkati çekmiş ve Türklerle işbirliği yapmak için Türkçe öğrenmenin gerekliliğini vurgulamıştır (Atalay, 1985: s. 3-4). Öte yandan bir dilin bilim, sanat ve yönetim alanında geniş bir kullanıma erişmesi, sadece siyasî ve askerî başarılarla mümkün değildir. Türk tarihinde bunun tipik örnekleri vardır. Örneğin Mâverâünnehir'den Akdeniz kıyılarına kadar geniş coğrafyada hüküm sürmüş bir Türk devleti olan Selçukluların yönetim dili Farsçadır (Karal, 2001: s. 20). Türk şairleri en güzel şiirlerini Farsça yazmışlardır. Medreselerde Arapça ile ders verilmiştir. Afganistan ve Horasan'dan Hindistan'a kadar yayılmış büyük bir devlet olan Gaznelilerin durumu da farklı değildir. Farsçanın en büyük şairi Firdevsî, meşhur Şahname'sini bir Türk hükümdarı olan Gazneli Mahmut'a sunmuştur (Bilgin, 2002: s. 627).

Türk milletinin kendi egemenlik sahasında öz dilinin bu garip hâline kimi devlet adamları, şairler ve âlimler itiraz etmişlerdir. Yazıcıoğlu Ali, Tevârih-i Âl-i Selçuk adlı eserinde İbn-i Bibi'den naklen, XIII. yüzyılda Karamanoğlu Mehmet Bey'in Türkçenin önemsenmeyişine karşı duyduğu öfkesini ifade eden ve Türkçeden başka bir dilin kullanılmasını yasaklayan bir fermanından söz etmektedir: *"Şimdiden sonra dergâhta ve*

* Dr. Öğr. Üyesi, Artvin Çoruh Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, cagom49@artvin.edu.tr, https://orcid.org/0000-0002-1995-212X

bergâhta; mecalis ve seyranda hiç kimse Türkçeden başka bir dil demeye" (Merçil, 2000: s. 56). XV. yüzyılda büyük Çağatay şairi Ali Şir Nevâî, Türkçenin Farsçaya üstünlüğünü kanıtlamak üzere Muhakemetü'l-Lûgâteyn adlı bir eser yazmıştır (Özönder, 2011: s. 9). Meşhur Garib-nâme'sinde Âşık Paşa eserini niçin Türkçe yazdığını izah ederken Türkçenin garip hâline duyduğu derin üzüntüsünü dile getirmiştir (Yavuz, 2000: s. 943-944):

"Türk diline kimse bakmaz idi
Türklere hergîz gönül akmaz idi
Türk dahi bilmez idi bu dilleri
İnce yolu ol ulu menzilleri"

Ancak böyle zayıf birkaç itiraz Türkçenin aleyhine olan gidişi durdurmaya yetmemiştir. Her ne kadar Osmanlılar döneminde resmî yazışmalar Türkçe yapılsa da edebiyat meclislerinde Farsçanın en güzel şiirleri okunmaya devam etmiştir. Şairler sık sık Türkçenin mevcut hâliyle söz sanatı yapmaya elverişli olmadığından ve aruza uymadığından şikâyet etmiş, Türkçe şiir yazmayı lütuf saymışlardır. Türkçe kaleme alınan eserlerin dili Arapça ve Farsça kelimelerle kurulmuş uzun terkiplerle karmakarışık bir hâl almıştır. Türkçeye karşı bu kibirli tavırlara XVI. yüzyılın ilk çeyreğinde Türkî-i Basit olarak adlandırılan akımın mensubu birkaç şairin itirazı (Öksüz, 2004: s. 9-10) da pek cılızdır. Ayrıca medreselerde Arapçanın sarsılmaz egemenliği sürmüştür. Âlimler sadece dinî ilimleri değil, müspet ilimleri de Arapça kaleme almışlardır. Sonuçta, Türkçe halk meclislerindeki atışmalara, mani ve tekerlemelere, tekkelerde icra edilen nefes ve menkıbelere sıkışıp kalmıştır.

Türkçeye karşı bu tutum, Tanzimat Fermanı'yla başlayan yeni sürece kadar böyle devam etmiştir. Bu dönemde aydınlar, halkın sorunlarına eğilmeye başlamışlardır. Gazetelerin Türk tefekkür tarihine girişi, bu süreci tetiklemiştir. Aydınla halkı buluşturan gazete, ikisi arasındaki iletişim kopukluğu gözler önüne sermiştir. Tercüman-ı Ahval gazetesinde Şinasi'nin yazılarının başına *"Avam lisanı üzere kaleme alınmıştır."* (Öksüz, 2004: s. 19) diye açıklama eklemesi dikkat çekicidir. Halkın anlayabileceği bir yazı dilinin teşekkülü meselesine, Namık Kemâl, Tasvir-i Efkâr'da "Lisan-ı Osmanî'nin Edebiyatı Hakkında Bazı Mülahazatı Şamildir" başlıklı yazısında Türkçenin Arapça ve Farsça kelime ve tamlamalarla halktan kopmasını eleştirir (Namık Kemal, 1866: s. 417). Dil meseleleri Tanzimat dönemi aydınlarının daima gündeminde olmuştur. Ancak tüm öneriler teoride kalmış, aydınlarla halk arasındaki mesafeyi ortadan kaldıracak somut adımlar bir türlü atılamamıştır. Dahası Servet-i Fünun dergisi etrafında kümelenen ve estetik kaygıları önceleyerek halk ile iletişime girmekten kaçınan bir zümrenin eserlerinde yazı dili halktan büsbütün kopmuştur. Halkın anlayabileceği bir yazı dilinin somut örneklerinin ortaya çıkması, Genç Kalemler dergisinde toplanan aydınların gayretlerinin meyve vermesini beklemiştir. Bu dergi bünyesindeki faaliyetlerle başlayan Millî Edebiyat akımının öncülerinden olan Ömer Seyfettin, Ziya Gökalp, Mehmet Emin Yurdakul ve Ali Canip Yöntem gibi şair ve yazarların kaleminde Türkçe bir yandan halkın anlayabileceği sadeliğe kavuşurken diğer yandan ifade imkânlarını geliştirerek zenginleşmiştir. Ömer Seyfettin'in "Yeni Lisan" makalesinde (Ömer Seyfettin, 1999: s. 22-36) Genç Kalemler'in dil meselesine yaklaşımının ana hatlarını görmek mümkündür:

1. Yalnız Türkçe kurallar uygulanmalıdır. Türkçenin yapısını bozan Arapça ve Farsça kurallar terk edilmelidir.

2. "Fevkalade, darb-ı mesel, hıfzü's-sıhha, sevk-i tabiî" gibi kalıp olarak dile yerleşmiş olanları dışında Arapça ve Farsça kurallarla yapılan tamlamalar terk edilecek.

2. Çokluk eki olarak "-ler/-lar" eki kullanılacak. "Kâinat, Müslüman, inşaat" gibi dile yerleşmiş olanlar dışında Arapça ve Farsça çokluk şekilleri terk edilecek.

3. "Eya, ez, ender, men, berây, bî, nâ, çi, gâh, kâr, ter, çend, veş, nâk, yâr, âlâ, fi, zihi" gibi Arapça ve Farsça ek ve edatlar terk edilecek. Ancak Türkçeleşmiş "ama, fakat, şayet, şey, keşke, lâkin, hemen, hem, bari, henüz" gibi edatlar kullanılabilir.

4. Arapça ve Farsça kelimelerin imlaları korunmalıdır. Türkçe kelimelerin imlası için imla harfleri kullanılmalıdır. İmla ile ilgili bazı sorunların çözümü zamana bırakılmalı, imlaya zorunlu olmadıkça müdahale edilmemelidir.

5. Yazı dili için İstanbul'da konuşulan Türkçe esas alınmalıdır. Türkistan'da konuşulan Türkçe yazı diline sokulmamalıdır.

6. Türkçede canlı olan kök ve ekler kullanılmalı, arkaik biçimlere dönülmemelidir.

Konuşma dili ile yazı dili arasındaki mesafenin kapatılmasına ve millî bir dilin teşekkülüne büyük katkıları olan bu hareket, dilin kendi doğal akışında ilerlemesinin önündeki engelleri ortadan kaldırmak için mücadele vermiştir. Dolayısıyla bu yaklaşım sadece Osmanlıcaya değil, Cumhuriyet'in kuruluşunu takip eden süreçteki devrimleri biçimlendiren temel ilkelerin farklı bir yorumu olan Özleştirme çabalarına da karşıdır. Dilin doğal akışında ilerlemesi gerektiğini savunan bu anlayışa göre, gerek Osmanlıca gerekse Öz Türkçe yapay bir dildir.

1. Mehmet Akif Ersoy'un Dilde Sadeleşmeye Bakışı

Mehmet Akif'in dil ve üslubu Millî Edebiyat akımının yaklaşımlarına ana hatlarıyla uygundur. Aydınlar ile halk arasındaki iletişim kopukluğunun giderilmesinin bir zorunluluk olduğunu vurgulamıştır. "Fatih Kürsüsünde" başlıklı şiirinde eski dile hiçbir şekilde yenilik sokulmaması fikrini "cinnet" olarak nitelendirmiştir (Ersoy, 1990: s. 232):

"Biraz değişmeli artık bu eski zihniyyet
'Lisâna hiç yenilik sokmayın!' demek: cinnet"

Yine Sırat-ı Müstakim dergisinin 9 Haziran 1910 tarihli sayısında yayınlanan "Hasbihal" başlıklı bir başka yazısında Arapça ve Farsça kelime ve terkiplerin yoğunluğundan anlaşılmaz hâle gelmiş bir zabıta kaydı üzerinden yazı dilini eleştirirken mizahı kullanır (Şengüller, 2000: s. 59-60):

"Evet lisânın sadeleştirilmesi farzdır. Gazetelerde zabıta vukatı öyle ağır bir lisanla yazılıyor ki, avam onu bir dua gibi dinliyor: 'Mehmed Bey'in hânesine leylen fürceyâb-duhûl olan sârık, sekiz adet kalîçe-i giran-bahâ sirkat etmiştir' deyüb de 'Mehmed Bey'in bu gece evine hırsız girmiş sekiz halı çalmış' dememek âdetâ maskaralıktır. Avâmın anlayabileceği meanî avâmın kullandığı lisan ile edâ edilmeli; lâkin bir icmâl-i siyasî Çağatayca yazılmamalı. Çünkü iki taraf da anlamayacak."

Öte yandan Mehmet Akif, sadeleşmede aşırıya gidilmesine, artık kullanımdan düşmüş Türkçe ifadelere veya Çağataycadan alıntı yapılmasına da karşıdır. Sebîlürreşâd dergisinin 8 Mart 1912 tarihli sayısındaki "Edebiyat" başlıklı yazısında *"cennet"* yerine *"uçmak"*, *"cehennem"* yerine *"tamu"* diyerek bu hususta aşırıya gidilmemesini tavsiye etmiştir (Yetiş, 2011: s. 253). Akif dilin sadece Arapça, Farsça kelime ve terkiplerle ağırlaştırılmasına değil, Batı özentisi dil kullanımına da karşıdır. Yine "Fatih Kürsüsünde" başlıklı şiirinde, hâlihazırda karşılığı bulunan bir kavramı ifade etmek için Batı dillerinden kelime alınmasını eleştirir, dilin bir "vakaar-ı millîsi" olması gerektiğini savunur (Ersoy, 1990: s. 232):

"Tasarrufatını aynen alırsak İngilizin,
Fransızın, ne olur hâli, sonra, şîvemizin?
Lisânın olmalıdır bir vakâr-ı millîsi,
O olmadıkça müyesser değil te'âlisi"

Her şair gibi Mehmet Akif'in edebî kişiliğinin olgunlaşması zaman almıştır. Akif'teki şahsiyet oluşumunu evrelere ayıran Zeynep Korkmaz onun ilk şiirlerinde Abdülhak Hamit, Muallim Naci, Şeyh Sadi ve Hâfız Şirazî etkisinde kaldığını tespit etmiştir (Korkmaz, 1995: s. 45). Kaya Bilgegil, Mehmet Akif'in Safahat'ta bulunmayan dört gazelini ve altı terkib-i bendini neşretmiştir ki bu manzumeler, Safahat'takilere ne konu bakımından ne de dil ve üslup bakımından benzemektedir (Okay, 1989: s. 37). Eşref Edip, Mehmet Akif'in gençlik dönemlerine ait sanat kaygısıyla yazdığı şiirlerinin bulunduğu biri defterini sonradan kaybettiğini, hatta benzer üsluptaki şiirlerinin bulunduğu diğer defterlerini de imha ettiğini,

Akif'ten nakleder (Fergan, 1962: s. 259). Bu dönemde Akif'in İran edebiyatından manzumeler tercüme ettiği, bazı şiirlerinin ise Servet-i Fünun'da yayınlanmıştır (Okay, 1989: s. 34).

Mehmet Akif'in memleket meselelerine olan alakası her ne kadar Meşrutiyet'in ilanından önce başlamış olsa da onun memleket meselelerini konu alan şiirlerinin yayınlanmaya başlanması Meşrutiyet'le olmuştur. Akif, kalemini milletinin hizmetine sunmaya karar verdikten sonra estetik kaygılardan arınmış, hatta şairlik iddiasından bile vazgeçmiştir. "Bana Sor sevgili Kari" başlıklı şiirinde bunu, *"ne tasannu bilirim, çünkü ne sanatkârım"* diyerek ifade etmiştir (Ersoy, 1990: s. 27). Ancak bu mısralarda Akif, kendi sanat yeteneği hakkında çok mütevazıdır. Agâh Sırrı Levend, "Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri" adlı kitabında Akif'in Türkçe'ye yaptığı hizmetlerden söz ederken onun nazım konusundaki hünerini, aruzu kullanmadaki başarısını vurgulamıştır (Levend, 1972: s. 380).

2. Mehmet Akif Ersoy ve Halkçı Gerçekçilik

Mithat Cemal Kuntay, Mehmet Akif'in eserlerinde işlediği konularla ve bu konuları işlerken kullandığı üslupla onun icra ettiği meslek veya meslekler arasında açık bir ilişki kurmuştur (Kuntay, 2001: s. 155-157). İlk görevi Ziraat Nezareti bünyesinde Müfettiş Muavinliğidir. Bulaşıcı hastalıklarla ilgili Anadolu'nun farklı kasaba ve köylerinde çalışmalar yapmıştır. Bu görev onun köylülerle temas kurmasını sağlamıştır. Sonrasında Darülfünun Edebiyat Şubesinde Osmanlı edebiyatı dersi okutmuştur. Fatih, Beyazıt ve Süleymaniye camilerinde vaaz etmiştir. Birinci dünya Savaşı'nda, Devlet-i Aliye'ye karşı kışkırtılan bazı Müslüman toplulukları, İslam ideali üzerinden birleştirmek üzere Berlin, Mısır ve Medine'ye seyahat etmiştir. Kurtuluş Savaşı'nda Kuvayı Milliye hareketine katılmış, Kastamonu, Konya ve Ankara'da halkı örgütlemek üzere cami kürsüsünden halka seslenmiştir (Okay,1989: s. 5-10). Görüldüğü gibi Akif'in tüm hayatı halkın içinde geçmiştir. Safahat'ta birkaç istisna dışında hiç ev tasvirinin bulunmadığını, Akif'in şiirlerindeki dekorun çoğunlukla sokak, kahvehane, meyhane, dükkân, mektep, cami olduğunu tespit eden Orhan Okay, tüm bu tasvirleri onun bir cemiyet adamı olmasıyla ilişkilendirir (Okay,1989: s. 58-59).

Akif'in "Mahalle Kahvesi" başlıklı şiirindeki tasvirler çok gerçekçidir:

"Çamurlu bir kapı, üstünde bir değirmi delik;
Önünde tahta mı, toprak mı? Sorma, pis bir eşik.
Şu gördüğüm yer için her ne söylesen câiz;
Ahırla farkı: O yemliklidir, bu yemliksiz!
Zemini yüz sene evvel döşenme malta imiş...
'İmiş'le söylüyorum. Çünkü anlamak uzun iş,
O bir karış kirin altında hangi maden var?
Tavan açık kuka renginde; sağlı sollu duvar,
Maun cilâsına batmış tütünle nargileden;
Duman ocak gibi çıkmakta çünkü her lüleden.
Dikilmiş ortaya boynundan üstü az koyu al,
Vücudu kapkara, leylek bacaklı bir mangal."

Akif'in şiirlerinde sadece mekânlar değil, insanlar ve ilişkiler de hayatın içindedir. Bu yönüyle Akif, Türk edebiyatının en gerçekçi aydınlarından biridir. Onun şiirlerinde canlı tasvirlerin yanında halkın günlük yaşamı da açık seçik görülür. Yemekten kıyafete kadar halka ait hiçbir ayrıntı atlanmamıştır.

Akif'in bazı şiirlerinde diyaloglar geniş yer tutar. Bu şiirlerde, meslek argosundan sokak kavgalarına, cami vaazlarından mektep derslerine kadar sıradan insanlara ait günlük konuşmalar yer alır. Diyaloglar, bazen mısraın dışına taşar, bazen aynı mısrada iki kişi konuşur. Kısacası atasözlerinden deyimlere, küfürlerden ve beddualardan tebrik ve temennilere kadar Akif'in dili, yaşayan Türkçedir.

"Köse İmam" şiirinden alınmış aşağıdaki dizeler günlük dilde karşılaşılması muhtemel bir diyalogdur:

"Hepsi mebzul idi mecliste. Ne alâ; derken,
Kapı şiddetle açılmaz mı? – Bakın kim? Zaten
Ev değil, han gibi bir şey; gece gündüz işler…
Gönderin kahveye, Asım, gelen erkekse eğer.
– Ahmet'in annesi gelmiş… – Nasıl Ahmet, oğlum?
– Hani bizdeydi bugün… – Ha! Küçük Ahmet… Malum.
Bize ait değil öyleyse… Haber ver içeri
– Gir dedim, istemiyor; 'Sen bana gönder pederi!'
Diye ısrar ediyor. – Girsene, hemşire hanım!
– Varmayın üstüme! – Nen var a kuzum; anlayalım?
– Ne kafam kaldı dayaktan, ne gözüm, hep şişti;
Karşı koysaydım eğer mutlak işim bitmişti."

Mehmet Akif'in şiirlerinde sadece İstanbul'un değil Anadolu ve Rumeli'nin farklı bölgelerinde konuşulan Türkçeye ait deyimlere de rastlanır. Hüseyin Kâzım Kadri, hazırladığı "Türk Lügati"ndeki pek çok kelime ve deyimi Abdülhak Hamit ve Mehmet Akif'in şiirleri üzerinden örneklediğini söyleyerek minnetini ifade etmiştir. (Mazıoğlu, 1986: s. 22-23). Küçük, Akif'in şiirlerinde, yazı dilinde bulunmayan *"cıllık"* (talaş), *"cızıktırıvermek"* (yazmak, karalamak), *"ımızganmak"* (uyuklamak), *"şimdicek"* (şimdi), *"yedmek"* (çekerek peşinden götürmek), *"zağar"* (her hâlde, evet, öyle) gibi yöresel ifadeleri tespit etmiştir (Küçük, 2014: s. 106-107).

Akif, sağlam bir medrese tahsili aldığından Arapça ve Farsça bilir. Ayrıca Fransızcayı da öğrenmiştir. Bununla birlikte bilgiçlik taslamaktan hoşlanmadığını, halkın içinde halktan biri gibi olduğunu, Kuntay onunla olan hatıralarından nakletmektedir (Kuntay, 2001: s. 11-42). Gerek şiirlerinde gerekse yazılarında Akif memleket meselelerinden dinî ve felsefî konulara kadar her konuyu halkla paylaşmayı başarmıştır. Mehmet Akif'in kullandığı dil üzerine yaptığı doktora çalışmasında Uluçay'a göre Akif, dili canlı bir varlık olarak görmektedir. Bu sebeple dilin gelişimi de doğal seyrinde akmalı, halktan kopmamalıdır. Dilin sadeleştirilmesi mecburidir, ancak bu iş ehil kişilerce zamana yayılarak yapılmalıdır (Uluçay, 2014: s. 32-33).

3. Destan Şairi Mehmet Akif Ersoy

Akif, bir diğer yönüyle de Türk edebiyatında milli lirizmin zirvesidir. Onun şiirlerinde felaketler karşısında tutulan yas da vardır zaferlerle birlikte kabına sığmayan coşku da. Böyle şiirlerde tasvirler, benzetmeler, karşılaştırmalar tamamen duygulara teslim olmuştur. Aslında bu hâl, onun vaizliğinin bir yansımasıdır. Akif, galeyana gelen ve galeyana getiren bir şairdir. Halkın dilinden anlayan biri ancak halkı galeyana getirebilir. "Çanakkale Şehitleri" için yazdığı şiirinde şühedaya duyduğu minnetin ifadesi olan şu satırları okurken heyecanlanmamak mümkün değildir:

"Sen bu avizenin altında, bürünmüş kanına,
Uzanırken, gece mehtabı getirsem yanına,
Türbedarın gibi ta fecre kadar bekletsem;
Gündüzün fecr ile avizeni lebriz etsem;
Tüllenen mağribi, akşamları sarsam yarana...
Yine bir şey yapabildim diyemem hâtırana.
Sen ki, asara gömülsen taşacaksın... Heyhat,
Sana gelmez bu ufuklar, seni almaz bu cihat...
Ey şehit oğlu şehit, isteme benden makber,
Sana aguşunu açmış duruyor Peygamber."

Akif'in Türk milletine en büyük hediyesi olan İstiklal Marşı da destansı bir üsluptadır. Mecliste kabul edildiğinde tekrar tekrar okunması ve tüm mebuslarca ayakta alkışlanması bunun kanıtıdır. Atatürk, İstiklal Marşı ile ilgili fikirlerini şöyle ifade etmiştir (Nalbantoğlu, 1986: s. 11-13.):

"Bu marş bizim inkılâbımızı anlatır. İnkılâbımızın ruhunu anlatır. Bunu ne unutmak ne de unutturmak lazımdır. İstiklal Marşı'nda istiklal davamızı anlatması bakımından büyük manalar vardır. Benim en beğendiğim yeri de burasıdır:

'Hakkıdır, hür yaşamış bayrağımın hürriyet;

Hakkıdır Hakka tapan milletimin istiklal!'

Benim bu milletten asla unutmamasını istediğim mısralar işte bunlardır. Hürriyet ve istiklal aşkı bu milletin ruhudur."

"İstiklâl Marşı", Mehmet Akif'in Türk milletine hediyesidir. Marş için Meclis'in tertip ettiği yarışmayı kazanmasına rağmen, kendisine tahsis edilen beş yüz lirayı yoksul kadın ve çocuklara iş öğreten Darülmesai'ye bağışlamıştır. Eşref Edip bu olayla ilgili anısını şöyle paylaşmıştır (Fergan, 1962: s. 83):

"İstiklal Marşı için tahsis edilen beş yüz lira mükâfatı, üstadın kabul etmemesi o zaman çok kimseye tuhaf gelmişti. Bahusus, o sırada sıkıntısı da vardı. Bu ikramiyeden bahsedenlere çok kızardı. Baytar Şefik de bir gün bu sebepten üstattan azar işitti. Üstat, Ankara'da ceketle gezerdi. Paltosu yoktu. Çok soğuk günlerde Şefik'in otuz beşlik muşambasını istişare ederek giyerdi. Bir gün Şefik, 'Akif Bey mükâfatı reddetmeyip bir muşamba yahut bir palto alsaydın daha iyi olmaz mıydı?' deyince üstat hiddetlendi. Bunu söylediği için tam iki ay Şefikle konuşmadı."

İstiklal Marşı'nın yarışmanın tertip edilmesinden, ödülün bağışlanmasına kadar her safhası Akif'in hassasiyetleriyle sanat ve dil anlayışı arasındaki uyumu somutlaştıran anılar barındırır. Türk fikir hayatında yaşamıyla fikirleri arasında, Akif denli uyum sergileyen bir başkasını bulmak çok zor olsa gerektir.

Sonuç ve Değerlendirme

Mehmet Akif'in Türkçenin sadeleşme hareketindeki yeri Millî Edebiyat Akımı içinde aranmalıdır. Yaşadığı dönemde memleket savaşlar ve yıkımlar içindedir. Bu sebeple Akif yaşamını ve kalemini milletine adamıştır. Memleket meseleleri Akif'in tüm eserlerinin ana temasıdır. O, halka inmiş aydın tipinin en tanınmış temsilcisidir. Gerek Safahat'taki şiirlerinde gerekse gazete ve dergilerde yayınlanmış yazılarında halkın konuştuğu Türkçeyi kullanmıştır. Sanat kaygısından uzak olmasından dolayı süslü ve ağır bir dilden uzak durmuştur. Sadeliği savunmuş ve bunu eserlerinde uygulamıştır. Ancak Akif'e göre sadelik, yabancı kelime ve ifadelerin tamamının kullanımdan çıkarılması demek değildir. Türkçeye yerleşmiş olan yabancı kelimeler ve ifade kalıpları kullanılabilir. Halkın kullandığı yabancı kelime ve ifadelerin dilden atılarak yerine halkın bilmedi eski Türkçe ve farklı Türk yazı dillerinden kelime ve ifadelerin kullanılması doğru değildir.

KAYNAKÇA

Atalay, Besim (1985), *Divânü Lûgâti't-Türk Tercümesi*, c. I, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Bilgin, Azmi (2002), "İlk Müslüman Türk Devletlerinde Kültür ve Medeniyet / Gazneliler", *Yeni Türkiye Dergisi*, 43, s. 625-629.

Ersoy, Mehmet Akif (1990), Safahât, (hzl. M. Necati Bursalı), İstanbul.

Fergan, Eşref Edip (1962), *Mehmed Âkif, Hayatı - Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları*, İstanbul: Beyan Yayınları.

Karal, Enver Ziya (2001), "Osmanlı Tarihinde Türk Dili Sorunu", *Bilim Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s.7-96.

Korkmaz, Zeynep (1995), "Mehmet Akif Ersoy ve Türkçe", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, c. II, s. 44-55.

Kuntay, Mithat Cemal (2001), *Mehmet Akif*, İstanbul: Timaş Yayınları.

Küçük, Murat (2014), "Mehmet Akif Ersoy ve Türkçe", *AÜDTCF Türkoloji Dergisi*, 21/2, s. 93-112.

Levend, Agâh Sırrı (1972), *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
Merçil, Erdoğan (2000), "Türkiye Selçukluları Devrinde Türkçenin Resmi Dil Olmasını Kim Kabul Etti", *Türk Tarih Kurumu - Belleten*, 64/239, s. 51-58.
Nalbantoğlu, Muhittin (1986), *Mehmet Akif ve İstiklal Marşı*. İstanbul: Zümrüt Yayınları.
Namık Kemal (1866), Lisan-ı Osmanî'nin Edebiyatı Hakkında Bazı Mülahazatı Şamildir, *Tasvir-i Efkâr*
Okay, M. Orhan (1989), *Mehmet Akif Bir Karakter Heykelinin Anatomisi*, Ankara: Akçağ Yayınları.
Öksüz, Yusuf Ziya (2004), *Türkçenin Sadeleşme Tarihi Genç Kalemler ve Yeni Lisan Hareketi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
Özönder, Sema Barutçu (2011), *Muhalemetü'l-Lugateyn*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
Uluçay, Mustafa (2014), *Mehmet Akif Ersoy'un Eserleri Üzerinde Dil ve Üslup İncelemesi*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
Şengüler, İ. Hakkı (2000), *Mehmet Akif Külliyatı*, c. V, İstanbul: Hikmet Yayınları.
Yavuz, Kemal (2000), *Aşık Paşa / Garib-nâme*, 1. cilt, İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
Yetiş, Kazım (2011), *Bir Mustarip Mehmet Akif Ersoy*, Ankara: Akçağ Yayınları.

TÜRKİYE TÜRKÇESİ VE AZERBAYCAN TÜRKÇESİNDEKİ ATASÖZLERİNDE "EV" KAVRAMININ İNCELENMESİ

Hülya AYDIN *

Özet: Bu çalışmada, Türk kültürünün ve toplum hayatının önemli unsurlarından biri ve *ailenin* temel taşı olan "*ev (yuva*)" kavramı, Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesi atasözleri esas alınarak incelenmiş; mevcut atasözlerinden hareketle Türk kültüründe "*evin/ ailenin*" yeri ve önemi saptanmaya çalışılmıştır.
Çalışmada "ev" kavramının incelenen atasözlerinde hususiyetle "*aile ve yuva*" anlamlarını ihtiva ettiği saptanmıştır. Aynı zamanda "ev" kavramının Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesi atasözleri açısından zengin bir malzeme sunduğu gözlenmiştir.
Çalışma, ortak kültür ürünü olan, gelenek göreneklerden beslenen ve toplumsal bir miras olma özelliği taşıyan atasözlerinin Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesinde benzerliklerine dikkat çekmektedir. Çalışmaya konu olan atasözleri nitelikleri açısından çeşitli alt başlıklar halinde incelenmeye çalışılmıştır.
Anahtar Kelimeler: *Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, Atasözü, Ev*

Examining The Word of "Home" in Turkish and Azerbaijani Proverbs

Abstract: In this study, the concept of "home (nest)," which is an important element of Turkish culture and social life, and the cornerstone of the family, has been examined based on Turkish and Azerbaijani proverbs. By analyzing existing proverbs, the place and importance of "home/family" in Turkish culture have been attempted to be determined. It has been observed that the concept of "home" in the examined proverbs particularly encompasses the meanings of "family and nest." Additionally, it has been noted that the concept of "home" provides rich material in terms of Turkish and Azerbaijani proverbs. The study aims to draw attention to the similarities between Turkish and Azerbaijani proverbs, which are common cultural products, nourished by traditions, and serving as a social heritage. The proverbs examined in the study have been analyzed under various subheadings in terms of their characteristics.
Key Words: *Turkish Language, Azerbaijani Language, Proverb, Home*

Giriş

Ev sözcüğü en bilindik ve genel anlamıyla insanların içinde yaşadığı barınağı, yapıyı tarif etmek için kullanılmaktadır. Ev sözcüğü için Türkçe sözlükte beş farklı mana verilmiştir. "*1.Yalnız bir ailenin oturabileceği biçimde yapılmış yapı. 2. Bir kimsenin veya ailenin içinde yaşadığı yer, konut, hane. 3. Evin iç düzeni eşyası vb. 4. Aile. 5.Soy, nesil."* (Türkçe Sözlük, 2005: 665) Ev sözcüğü Azerbaycan Türkçesinde de beş farklı manada açıklanmaktadır: "*1. Yaşayış binası, hemçinin müxtelif müessise ve idareleri yerleştirmek üçün bina, tikili. 2. Zahmetkeşlerin her hansı bir medenimeişat ehtiyaclarına xidmet eden ictimai müessise,yer. 3. Aile, oğul-uşaq, külfet menasında. 4. Heyvan adlarının evvelinde onların evde beslendiyini, ehlileşmiş olduğunu bildirir. 5. Bezi sözlerin evvelinde, hemin sözlerin ifade etdiyi şeylerin evle bağlı ve ya eve aid olduğunu, evde işlendiyini, evde hazırlandığını, yaxud evde icra edildiyini bildirir."(Azerbaycan Dilinin İzahlı Lüğeti,2006: 43)*

Tüm bu manalar göz önünde bulundurularak "ev" kavramının Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesi atasözlerinde "*yapı, bina, hane*, *barınak*" anlamlarının yanı sıra "*aile, yuva, ocak*" anlamlarını da karşıladığı görülmektedir. Bu bağlamda incelenen "ev" kavramının öncelikle Türk milletinin şuuraltında nasıl bir kaideyle tezahür ettiğine, halkın ortak şuurunda nasıl bir tasavvur oluşturduğuna değinildikten sonra ev kavramının Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesi atasözleri açısından nasıl bir mana yüklendiği örnekler üzerinden karşılaştırmalı olarak incelenecektir.

Türk Kültüründe Ev Kavramı

Türk toplumunun en küçük ve en temel sosyal birimi ailedir. Eski Türk topluluklarında oğuş adını alan kavram, urug (aileler birliği), boy (uruglar birliği), bodun (boylar birliği) ve il (devlet) hiyerarşisinin ilk basamağını ve temelini oluşturmaktadır. Dolayısıyla "*aile, ev"* kavramı Türk milletinin ve Türk devletlerinin temelini oluşturan yapı taşı niteliğinde olması bakımından önem arz etmektedir.

* Dr. Öğr. Gör., Bandırma Onyedi Eylül Ünivesitesi, TÖMER, hulya_aydin@hotmail.com.tr
DOI :10.30546/100981.2024.074

Tarih sahnesinde yer aldıkları ilk zamanlarda sosyal hayatta göçebe bir yaşam şeklini benimseyen Türklerin, yerleşik hayata geçmesi Uygurlar dönemine rastlamaktadır. Yerleşik hayata geçişle birlikte evlerin, tapınakların ve şehirlerin inşa edilmesi de yine aynı döneme denk gelmektedir.

Toplumun temelini oluşturan ailelerin barınağı olan *ev*, Türk kültüründe aile ve yuva anlamlarını karşılaması, maddi bir yapı olmaktan çıkıp manevi bir değer haline gelmesi, toplumun örf- adet, gelenek ve göreneklerinin ilk öğrenildiği yer olması bakımından önem arz etmektedir. Ayrıca Türk toplumunda aile kavramının kutsal sayılması ailenin içinde yaşadığı evi de kutsal hale getirmektedir. Türk kültürünün önemli bir parçası olan ve ortak bilinçte önemli bir yere sahip olan ev kavramıyla ilgili Türk dilinde çeşitli atasözleri ve deyimler bulunmaktadır.

1. Türkiye Türkçesinde Ev Kavramı Üzerine Atasözleri

Türkiye Türkçesinde ev kavramı üzerine söylenegelen atasözleri[1] esas alındığında ev kavramının *"bina, yapı, hane"* anlamlarının yanı sıra umumiyetle "*aile, yuva, ocak*" manalarında kullanıldığı ve atasözleri açısından zengin bir malzeme sunduğu saptanmıştır.

1.1. Evin Özellikleri İle İlgili Atasözleri[2]

Türkiye Türkçesinde evin özellikleri ile ilgili tespit edilen atasözlerinde "ev" kavramının genel özellikleri belirtilmiştir. Evin nasıl olması ve nasıl olmaması gerektiğine dair hususlar bu atasözleri ile dile getirilmiştir.

Alçaklara ev yapma, sel için; yükseklere harman yapma, yel için; ihtiyarlıkta genç kadın alma, el için.

Arazi eve yakın, ay yere yakın, avrat ere yakın olmalı.

Ayı idi, mayı (uyu) idi, kocam idi ya; çalı idi, çırpı idi, evim idi ya./ Çalı idi, çırpı idi, evim idi ya; ayı idi, uyu idi, kocam idi ya.

Babam evi uzak olsa övünmesi kolay olsa.

Baca tüten evden bereket tüter.

Elim dar olacağına evim dar olsun.

Ev eksiği deve eksiği.

Evin içi geniş olacağına evin geniş olsun.

Evin çirkinse sıva çal, karın çirkinse urba al.

Gelini duvak, evi sokak gösterir.

İhtiyar deme, genç deme, evde kadın bulunsun; arpa deme, darı deme, evde unun bulunsun; çalı deme, çırpı deme, evde odun bulunsun.

Kötü de olsa evin olsun; oruçluk bile olsa, bulgurun olsun.

Malın iyisi suya yakın, daha iyisi eve yakın.

Odsuz ev, kutsuz ev.

Tarlanın eve, kadının yere bakanı.

Var evi kerem evi, yok evi verem evi.

Yanan evi yıkarlar.

1.2. Kadının Evdeki Yeri ve Önemi ile İlgili Atasözleri

Toplumun temelini oluşturan ailenin kurucusu kadın ve erkeğe yüklenen değer yargıları sosyolojik manada farklılıklar göstermektedir. Türk toplumunda kadının sosyal yeri göz önünde bulundurulduğunda, kadının evle özdeşleştirildiği, kadının yerinin evi olduğu görüşü atasözlerine de yansımıştır. Evle ilgili atasözlerinde kadın figürü erkek figüründen daha fazla

[1] Türkiye Türkçesinde incelenen atasözleri için Ömer Asım Aksoy'un "*Atasözleri Sözlüğü*", Kemal Eyüboğlu'nun "*On üçüncü Yüzyıldan Günümüze Şiirde ve Halk Dilinde Atasözleri ve Deyimler*", Metin Yurtbaşı'nın "*Sınıflandırılmış Türk Atasözleri*" adlı eserlerinden yararlanılmıştır.

[2] Ev kavramını içeren atasözleri konularına göre sınıflandırılırken Uğur Gürsu'nun "*Kazak Türkçesindeki ve Türkiye Türkçesindeki Atasözlerinin Karşılaştırmalı Biçimde İncelenmesi*" adlı doktora tezindeki sınıflandırmalar örnek alınmıştır.

yer tutmaktadır. Bu atasözlerinde kadına yuvayı yapma, evi çekip çevirme vasıflarının atfedildiği saptanmıştır.

Al zenginin kızını, evini çevirsin babasının evine; al fakirin kızını, o da çevirsin babasının evine.

Avrat düzdüğü evi Tanrı yıkmaz, avrat bozduğu evi Tanrı yapmaz.

Avradın yıkmadığı ev, bin yıl dikili kalır.

Avrat ev yapar, avrat ev yıkar.

Dişi kuş yapar yuvayı, içini dışını sıvayı sıvayı.

Dişi kuştur yuvayı yapan/ Yuvayı yapan dişi kuştur./ Yuvayı dişi kuş yapar.

Evde avrat, bağda ırgat.

Evi erkek yapar, yuvayı kadın.

Evi ev eden avrat, yurdu şen eden devlet,

Evi ev eden kadındır.

Evi yapan da anne, yıkan da anne.

Evin direği erkek, duvarı kadındır.

Evinde karın güzel ise, geçimin de iyi ise, ne işin var düğün evinde bayram yerinde, gir oyna çık oyna; evinde karın çirkin ise, geçimin de bozuk ise, ne işin var ölü evinde, gir ağla, çık ağla.

Her kadın evinin hem hanımı hem halayığıdır.

İhtiyar deme, genç deme, evde kadın bulunsun; arpa deme, darı deme, evde unun bulunsun; çalı deme, çırpı deme, evde odun bulunsun.

Kadın erkeğin eşidir, evinin güneşidir.

Kadını evinden; erkek pirinden sorarlar.

Kadınsız ev olmaz.

Kadınsız hane kuşsuz kafese benzer.

Kadınsız ev, parasız kasaya benzer.

Karıdır sarayı dam yapan, karıdır damı saray yapan.

Karısız evi, parasız erkeği, vur ateşe yansın.

Kız evde olsa da elden sayılır.

Kız evde tanınır, ipek tezgâhta.

Ocağın yakışığı odun, evin yakışığı kadın.

1.3. Erkeğin Evdeki Yeri ve Önemi ile İlgili Atasözleri

Türk toplumunda erkek genel olarak önemli ve değerli olmakla birlikte; sosyal hayatta erkek genellikle dışarıdadır ve evi geçindirecek, hayatı idame ettirecek bir rol üstlenmektedir. Erkeğin sosyal hayattaki yeri ve rolü düşünüldüğünde *ev* kavramıyla ilgili atasözlerinde kadın kadar fazla yer tutmadığı görülmektedir. Zira erkeğin kadına nispetle daha fazla evin dışında bulunduğu varsayılmaktadır.

Er gelir ev taşar, er gider ev şaşar.

Er olsun da ev olmasın.

Erkeği olmayanın evi güneş almaz.

Erkeksiz ev, yelkensiz gemiye benzer.

Evi erkek yapar, yuvayı kadın.

Evin direği erkek, duvarı kadındır.

Kız evde, oğlan işte.

Kocam gitti evim şaştı, kocam geldi evim taştı.

Oğlandır oktur, her evde yoktur.

1.4. Çocuğun Evdeki Yeri ve Önemi ile İlgili Atasözleri

Türk toplumunda çocuk evin olmazsa olmazlarındandır. Evi *yuva* yapan kavramların başında çocuk gelmektedir. Soyu devam ettirmesi açısından önem arz eden çocuk, aynı

zamanda evin neşesi ve mutluluk kaynağı olarak görülmektedir. Bu durumun atasözlerine de yansıdığı görülmektedir.

Anasız çocuk evde hordur, babasız çocuk çarşıda.
Çocuk evin meyvesidir.
Çocuklu ev pazar, çocuksuz ev mezar.
Eve çocuk, erkeğe çubuk yaraşır.
Evin küçüğü olacağına, avlunun köpeği ol.
Kadını eve bağlayan altın şıkırtısı değil, beşik gıcırtısıdır.
Körpe kuzu, evinin tuzu.

1.5. Evin Düzeni ile İlgili Atasözleri

Toplumun temel yapısını oluşturan ailelerin kendi içinde değer yargıları, belli başlı kuralları ve bu kuralların işleyiş biçimleri vardır. Bu kurallar, değerler ve işleyiş toplum düzenini bozmayacak şekilde ayarlanmalı ve düzenlenmelidir.

Babayla oğlun pabucu bir olunca, evde kavga olmaz.
Bağına erik, evine yürük koyma.
Bir evde dü-zen olunca o evde düzen olmaz.
Bir evde iki kız, biri çuvaldız biri biz.
Bir evde iki horoz olunca, sabah güç olur.
Çalgı düğün evine yakışır.
Dağ dağ üstüne olur, ev ev üstüne olmaz.
Ev ev üstüne olur, misafir misafir üstüne olmaz.
Evde iki avrat olunca ev süpürülmemiş kalır.
Evin şenliği, içindeki sesten bilinir.
Evinde var bir abası; gündüz oğlu giyer, gece babası.
Günden evvel kalkan evlat, o evde olur devlet; günden sonra kalkan evlat, o evde olur mu bereket?
Her evin bir töresi vardır.
Herkes evinde ağadır.
Hırsız evden olursa bulunması zor olur.
Issız eve it buyruk.
İki avratlı ev, çöplük olur.
İki kardeş, bir evde geçinememiş, yedi bacanak bir çavdar sapının gölgesinde geçinmiş.
İnsiz eve it buyruk, ine yörük, bahçene erik yanaştırma.
Kadını eve bağlayan altın şıkırtısı değil, beşik gıcırtısıdır.
Şefkat evde başlar.
Taş taş üstünde olur, ev ev üstünde olmaz.
Yazıda sülün ararken evdeki tavuğu kaçırma.

1.6. Ev Sahipliği, Misafirlik ve Komşuluk İlişkileri ile İlgili Atasözleri

Türk toplumunda misafirlik ve komşuluk önemli değerler arasında yer alan ve saygı duyulan kavramlardır. Misafirperver olan Türk milleti misafiri ve komşuluk ilişkilerini önemser, bu kavramlara değer verir. Türkiye Türkçesi atasözlerinde zaman zaman misafirin ev sahibi tarafından sevilmediğine dair örneklere rastlansa da, genel kaide misafirin önemsendiğinden, misafirin eve kısmeti ve bereketiyle birlikte geldiğinden yanadır.

Ahmak misafir ev sahibini ağırlar. / Misafirin akılsızı ev sahibini ağırlar.
Ev alma, komşu al.
Ev sahibi misafirin hizmetkârıdır.
Ev sahibinin bir evi, kiracının bin evi var.
Ev sahibinin gezinmesi misafire faydadır
Ev sahibinin kötüsü kiracıyı ev sahibi eder.
Komşu komşusuz olsa, dağ başına ev yapar.

Misafir misafir üzerine olur, ev ev üzerine olmaz.
Misafir misafiri istemez/konuk konuğu sevmez, ev sahibi ikisini de…
Misafirin umduğu ev sahibine iki öğün olur.
Uğru kalana yanar, ev sahibi gidene.

1.7. Ev Sahibi Olmak, Yuva Kurmak ile İlgili Atasözleri

Türk toplumunun temel yapısı olan aileyi oluşturmak/ yuva kurmak önemli ve kutsal sayılmakta ve ev alanla yuva kurana tanrının yardımcı olacağı düşünülmektedir. Bu bağlamda ev almak/yuva kurmak müspet karşılanmakta tam tersi olarak evi yıkmak ise menfi karşılanmaktadır.

Al zenginin kızını, evini çevirsin babasının evine; al fakirin kızını, o da
çevirsin babasının evine.
Baba evinden dirisi, koca evinden ölüsü./ Baba evinden dirim çıksın, koca evinden ölüm çıksın.
Çalı çırpı ile ev yapılmaz harç ister.
Delikli boncuk yerde durmaz, kız kısmı evde kalmaz.
Ev alanla evlenene Allah yardım eder.
Ev sahibinin bir evi var, evsizin/kiracının bin evi var.
Ev satan bir yıl bey olur, ev alan bir yıl züğürt…
Ev yap, ev yıkma.
Ev yapanla, evlenenin Tanrı yardımcısıdır./ Evlenenle ev yapanın Allah yardımcısıdır.
Ev yapılı, bağ dikili.
Ev yeni duvar yeni, eleğim seni nereye asayım.
Ev yıkanın evi olmaz. / Ev yıkanın evi yıkılır.
Evin varken ev, erin varken er kazan.
Evlenmesi bir alaca kuş, geçinmesi bora ile kış.
Evli olup ev halinden bilesin, bekâr olup hangır hangır gülesin.
Evsiz gibi ev alma, ergen gibi kız alma.
Kız evi, naz evi.

1.8. Düğün/ Düğün Evi ile İlgili Atasözleri

Türk toplumunda yuva kurmak için atılan her adım değerlidir. Dolasıyla düğün ve düğün evi önemli kavramlar olarak düşünülmektedir. Düğün evinin mutluluk, neşe, bolluk ve bereketle dolu olacağı düşünülmektedir.

Allah evlenenle ev yapana yardım eder. / Ev yapanla evlenene Allah yardımcı olur.
Düğün evini bilmez de kabın tıkırdısına gider.
Düğün evini bilmez, çanak çömlek taşır.
Düğün evinin kapısı açık.
Düğün evinde iğreti soyunulmaz.
Düğüne giden dövünür, evde kalan övünür.
Düğün evinde kız, yaylada öküz beğenilmez.
Gelin girmedik ev olur, ölüm girmedik ev olmaz.
Kız evi naz evi.

1.9. Ölüm/ Cenaze Evi ile İlgili Atasözleri

Türk toplumunda kaderin ve yazgının bir sonucu olarak ölüm, herkes için kaçınılmaz bir son olarak düşünülmektedir. Ölüm ve cenaze eviyle ilgili atasözlerinin, düğün ve düğün eviyle ilgili atasözlerine nispetle az olduğu görülmektedir.

Deve çökmedik ev çokmuş, amma ölüm girmedik ev yokmuş.
Düğünsüz ev olur, ölümsüz ev olmaz
Gelin girmedik ev olur, ölüm girmedik ev olmaz.
İmam evinden aş, ölü gözünden yaş (çıkmaz).

1.10. Evin Mahremiyeti/ Gizliliği ile İlgili Atasözleri

Türk toplumunda ev kutsaldır ve hane içinde yaşananların hane içinde kalması gerektiği düşünülmektedir. Bu anlayış atasözlerine de yansımaktadır.

Büyükler evde söyler, çocuklar damda beyan eder.
Dam duyar, damdan lov duyar, lovdan yel duyar, yelden el duyar.
Dört duvar ayıp saklar.
Duvarın kulağı olur/var, gözünü de unutma.
Duvarın kulağı var.
Evceğizim evceğizîm, sen bilirsin halceğizim.
Evinde delik, böğründe yara, var sırlarını ellerde ara.
Her evin tenceresi kapalı kaynar, bilmezsin içinde ne kaynar.
Herkesin kazanı kaynar amma içindeki et midir, dert midir kimse bilmez.
Herkesin delisi evinde, derdi karnında.

1.11. Evde Yaşayanların Özellikleri İle ilgili Atasözleri

İncelenen atasözlerinde evde/ hanede yaşayan insanların özelliklerinden hareketle bazı çıkarımlarda ve tavsiyelerde bulunmanın söz konusu olduğu görülmektedir.

Aslan yattığı yerden belli olur.
Anan güzel idi, hani yeri; baban güzel (zengin) idi, hani evi?
At binenin, ev oturanın.
Başını evde tutan kalabalıktan kalpağını kaybeder.
Cimri yolda yapı yapmaz, cömert eve kapu yapmaz.
Çarşı iti ev beklemez.
Çirkin karı evin toplar, güzel karı düğün gezer.
Evinde ekmeği yer, elin damında ürür.
Evinde rahat olmayan dünya cehenneminde(d i r) .
Evinde yok darı, geçer oturur (herkesten) yukarı.
Kömürcünün evine giren yüzü kara çıkar.
Kutsuzun yedi eve dek ziyanı dokunur.
Üzengiye ayak koyunca giden at, eve gelince yüze gülen avrat.
Şeytan kendi evini yıkmaz.
Yahudinin yemeğini ye, evinde yatma, Rumun evinde yat yemeğini yeme.
Yalancının evi yanmış, kimse inanmamış.

1.12. Evin İçi ve Dışı ile İlgili Atasözleri

Baktın ki kar havası, eve gel kör olası.
Evdeki pazar (hesap) çarşıya uymaz.
Evli evine, köylü köyüne; evi olmayan sıçan deliğine.
Gurbette taşa yaslanmayan evindeki hasırın kıymetini bilmez.

2. Azerbaycan Türkçesinde Ev Kavramı Üzerine Atasözleri[3]

Azerbaycan Türkçesi ile Türkiye Türkçesinde incelenen atasözlerinin mana ve kullanım özellikleri bakımından benzerlik gösterdiği görülmektedir. Azerbaycan Türkçesinde ev kavramı ile ilgili incelenen atasözlerinde de ev kavramının Türkiye Türkçesinde incelenen atasözlerinde olduğu gibi "bina, yapı, hane" anlamlarının yanı sıra umumiyetle "*aile, yuva, ocak*" manalarında kullanıldığı saptanmıştır.

[3] Azerbaycan Türkçesindeki atasözleri incelenirken Göksel Öztürk'ün "*Azerbaycan Atasözleri ve Deyimleri (Metin- Tercüme-İndeks)"* ve Gülnisa Usubova'nın "*Türkiye Türkçesi Ve Azerbaycan Türkçesindeki Akrabalıkla İlgili atasözleri Üzerine bir İnceleme*" adlı yüksek lisans tezlerinden yararlanılmıştır.

2.1. Evin Özellikleri İle İlgili Atasözleri

Türkiye Türkçesindeki atasözleriyle benzerlik göstermektedir. Türkiye Türkçesinde olduğu gibi ev kavramının genel özellikleri ve evin nasıl olması gerektiği/ nasıl olmaması gerektiğine dair hususlar belirtilmiştir.

Ev sözsüz olmaz, meşe çaggalsız.(Ev sözsüz olmaz, orman çakalsız.)

Ev şamdan işıglanar, baş bilikden. (Ev kandilden ışıklanır, baş bilgiden.)

Evin bereketi ocağındadır.

Evin bezeyi ocagdır. (Evin süsü ocaktır.)

Evi abad al, bağı berbad.(Evi bakımlı al, bağı bakımsız al.)

Evin minare dibinde olsa da gulağın ses eşitmez.(Evin minare dibinde olsa da kulağın ses duymaz.)

Gapısı olmayan eve gıfil neye lazım. (Kapısı olmayan eve kilit ne gerek.)

2.2. Kadının Evdeki Yeri ve Önemi ile İlgili Atasözleri

Yine Türkiye Türkçesindeki atasözleriyle benzerlik göstermekte ve ev içinde kadına erkekten daha fazla görev ve sorumluluk atfedilmektedir. Kadının evde önemli bir yeri ve rolü vardır. Yuvayı yapanın kadın olduğu buna istinaden ev işlerinin kadının sorumluluğunda olduğu düşünülmektedir.

Ana evin dirəyidir.

Arvad aldım ev olsun, almadım bərbad olsun.

Arvad düzdüyü evi tanrı yıxmaz, arvad pozan evi tanrı düzməz.

Arvad evin süpürgəsi, kişi evin xəkəndazı.

Arvad evin sütunudur.

Arvad nə bilir, dağda borandır (dumandır)? Oturub evdə, hökmü rəvandır.

Arvad var ev tiker, arvad var ev yıhar. (Kadın var ev yapar, kadın var ev yıkar.)

Arvad yıxan evi fələk də tikə bilməz.

Arvad yıxılı evin dirəyidir.

Arvad, sən içəridən, mən bayırdan – yaxşı ev tikərik.

Arvadsız ev – susuz dəyirman.

Arvadsız ev- simsiz tar.

Ata evin direyidir, ana evin bezeyidir

Ev süpürürem, yer salaram, kimin gızından dala galaram? (Ev süpürürüm, yatak açarım, kimin kızından aşağı kalırım?)

Evi abad eden arvaddır. (Evi güzelleştiren kadındır.)

Gəlin evin yaraşığıdır, cəlalıdır, bəzəyidir.

Qadın evinin həm xanımı, həm qulluqçusudur.

Qadın, erkəyin əşi, evin günəşi.

Yaxşı arvatlı ev - cənnətdir.

2.3. Erkeğin Evdeki Yeri ve Önemi ile İlgili Atasözleri

Azerbaycan Türkçesinde de Türkiye Türkçesinde incelenen atasözlerinde olduğu gibi genellikle erkeğin dışarıda olduğu varsayılmaktadır. Erkek genel olarak evin düzeni ve idaresi ile ilgilendirmektedir. Yuvayı yapan kadın olarak düşünülmekle birlikte yuvanın teminatı ve ayakta durmasını sağlayanın erkek olduğu düşünülmektedir.

Arvad evin süpürgəsi, kişi evin xəkəndazı.

Arvad, sən içəridən, mən bayırdan – yaxşı ev tikərik

Ata evin direyidir, ana evin bezeyidir.

Atasız uşaq – damsız ev.

İgidim igid olsun, kol dibi evim olsun.

Kişisi olmayan evin ruzisi olmaz.

Oğlandır – oxdur, hər evdə yoxdur.

Qadını evindən, kişini pirindən sorarlar.
Qoca evin sütunudur.
Yanında igid olsun, kol dibi evin olsun.

2.4. Çocuğun Evdeki Yeri ve Önemi ile İlgili Atasözleri

Azerbaycan Türkçesinde atasözleri incelendiğinde yine Türkiye Türkçesine benzer şekilde çocuğun evin dayanağı olduğu, evin mutluluk ve neşe kaynağı olduğu görülmektedir.

Ağıllı övlad ata evini gül eylər, ağılsız övlad - kül.
Anasız uşaq evdə xar olar, atasız uşaq – çöldə.
Atasız uşaq – damsız ev.
Balalı ev - bazar, balasız ev – məzar.
Evin iti ol, kiçiyi olma.
Evin yaraşığı uşaq, məclisin yaraşığı aşıq.
Evin yaraşığı uşaqdır, süfrənin yaraşığı – qonaq.
Evin yaraşığı uşaqdır, süfrənin yaraşığı qonaq.
Uşaq evin yaraşığıdır.
Uşaq olan evdə qeybət olmaz.

2.5. Evin Düzeni ile İlgili Atasözleri

Evin düzeni ile ve evdeki kuralların işleyişi ile ilgili atasözleri yine Türkiye Türkçesindeki atasözleri ile benzerlik göstermektedir.

Adamın öz evi, öz goru.
Arvad iki olanda ev süpürülməmiş olar.
Ev böyüksüz olmaz.
Ev sözsüz olmaz, gor əzabsız
Evde gonag olanda uşağa acıglanmazlar. (Evde misafir varken çocuğa bağırmazlar.)
Evde iki arvad olanda ev süpürülmemiş galar.(evde iki kadın olunca ev süpürülmemiş kalır.)
Evin böyüyü buyruqda, kiçiyi qulluqda.
Evin ev olması, qardaşdan keçər.
Evin yaraşığı gelindir.(eve yakışan gelindir.)
Evin yaraşığı uşagdır, sürfenin yaraşığı gonag.(evin yakışanı çocuktur, sofranın yakışanı konuk.)
Evin zibilini küçeğe atmazlar.(Evin pisliğini sokağa atmazlar.)
Evli evinde gerek.
İki arvadlı ev zibilli olar.

2.6. Ev Sahipliği, Misafirlik ve Komşuluk İlişkileri ile İlgili Atasözleri

Türk toplumunda genel olarak komşuluk ve misafirlik kavramları önemlidir ve bu durum atasözlerine de yansımaktadır.

Ev alma , gonşu al.(Ev alma komşu al.)
Ev böyüksüz olmaz.(Ev büyüksüz olmaz.)
Ev buzovundan öküz olmaz. (Ev buzağısından öküz olmaz.)
Ev dağılsa tiri galar, galafa uçsa yeri. (Ev dağılsa kirişi kalır, yıkıntı uçsa yeri.)
Evden gabag gonşu ahtar.(evden önce komşu ara.)
Evli, evde yatar gerib harda ahşam. (Evli evde yatar garip nerede geceler.)

2.7. Ev Sahibi Olmak, Yuva Kurmak ile İlgili Atasözleri

Boş evə qız verməzlər.
Bu çağacan gonşu gızı idim /indi oldum ev gızı. (Bu zamana kadar komşu kızıydım, şimdi ev kızı oldum.)
Dəyərli muncuq yerdə qalmaz, dəyərli qız evdə.
Evlenen edvar olar. (Evlenen evli olur.)
Evlenen göz gulagda olar. (Evlenen göz kulakta olur.)

Evlenenler ev tikenin kömekçisi çok olar. (Evlenenle ev yapanın yardımcısı çok olur.)
Evlenmek su içmek deyil. (Evlenmek su içmek değildir.)
Evsize gız vermezler. (Evsize kız vermezler.)
Qaraçı qızından ev gəlini olmaz.
Qız evi – naz evi.
Qız evi bir dəgirmandır, arıda gəlir, darıda gəlir.
Qız evin qonağıdır, vaxt gələr, gedər.

2.8. Düğün/ Düğün Evi ile İlgili Atasözleri

Azerbaycan Türkçesinde müstakil olarak düğün kavramıyla ilgili çokça atasözü bulunmasına rağmen içinde ev kavramının geçtiği "düğün ve düğün evi"yle ilgili atasözünün çok olmadığı saptanmıştır. Qız evində toydur, oğlan evinin xəbəri yox

2.9. Evin Mahremiyeti/ Gizliliği ile İlgili Atasözleri

Mahremiyet ve gizlilik kavramı aile için önemli olmakla birlikte Azerbaycan Türkçesinde bu kavramlarla ilgili çok fazla atasözüne rastlanmamıştır.

Ev bizim sirr bizim.(Ev bizim sır bizim.)
Evler ayrı, gayğılar ayrı. (Evler ayrı, kaygılar ayrı.)

2.10. Evde Yaşayanların Özellikleri İle ilgili Atasözleri

Azerbaycan Türkçesinde incelenen atasözlerinde yine Türkiye Türkçesinde incelenen atasözlerinde olduğu gibi "evde/ hanede" yaşayan insanların özelliklerinden hareketle bazı çıkarımlarda ve tavsiyelerde bulunmanın söz konusu olduğu görülmektedir.

Arvadı yava olanın evində dava olar.
Atam varlı idi- hanı damı, anam gözəl idi- hanı adı.
Ev kimindir? Oturanın, söz kimindir? Götürenin. (Ev oturanındır, söz söyleyenindir.)
Evde div olur, çölde divane (Evde dev olur, dışarıda divane.)
Evde horuz olur bayırda toyug. (Evde horoz olur, dışarıda tavuk.)
Evde öz başını bağlaya bilmir, toyda gelin başı bağlayır. (Evde kendi başını bağlayamaz, düğünde gelin başı bağlar.)
Evin böyüyü buyrugda, kiçiyi gullugda. (Evin büyüğü buyurur, küçüğü yerine getirir.)
Evin iti ol kiçiyi olma.(Evin iti ol küçüğü olma)
Evinde delik, belinde yara var, sirrini ellerde ara.(Evinde delik, belinde yara var, sırrını ellerde ara.)
Evinde tapmaz bir çürük darı, barbaş gurup oturar hamıdan yuharı. (Evinde bulamaz bir küçük darı bağdaş kurup oturur herkesten yukarı.)
Evlere geden gızın başı govğalı olar.(Evlere giden kızın başı kavgalı olur.)
Evlere geden gızın dili altında fend gerek.(Evlere giden kızın dili altında hüner.)
Gəlin ocağa çəkər.
Yaxşı arvatlı ev - cənnətdir.

2.11. Evin İçi ve Dışı ile İlgili Atasözleri

Arvad nə bilir, dağda borandır (dumandır)? Oturub evdə, hökmü rəvandır.
Evde gelinim olsun, bayırda yeznem. (Evde gelinim olsun, dışarıda eniştem.)
Evdeki hesab bayıra çıxmaz.
Qız evlərdə tanınar, ipək dəzgahda.
Qızı evdə tanı, iyidi çöldə.

SONUÇ

Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesi atasözlerinde "ev" kavramının umumiyetle "yapı, bina hane," anlamlarının yanı sıra "aile, yuva, ocak" anlamlarını karşıladığı saptanmıştır.

Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesinde "ev" kavramı üzerine söylenegelen atasözlerinin mana ve içerik yönünden benzerlikler gösterdiği saptanmış hatta bazı

atasözlerinin birbirinin aynı oldukları ve ortak kullanıldıkları görülmüştür. Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesinde ortaklaşan atasözlerinden bazıları şöyledir:

Türkiye Türkçesi	Azerbaycan Türkçesi
Odsuz ev kutsuz ev.	Evin bereketi ocağındadır.
Avrat ev yapar, avrat ev yıkar.	Arvad var ev tiker, arvad var ev yıhar. / Evi yığanda arvaddı, yıxan da.
Avrat düzdüğü evi Tanrı yıkmaz, avrat bozduğu evi Tanrı yapmaz.	Arvad düzdüyü evi tanrı yıxmaz, arvad pozan evi tanrı düzməz. / Arvad yıxan evi fələk də tikə bilməz./ Arvad yıxan evdən Allahın xəbəri yoxdur.
Kadınsız hane kuşsuz kafese benzer./ Kadınsız ev, parasız kasaya benzer.	Arvadsız ev– susuz dəyirman. / Arvadsız ev- simsiz tar.
Delikli boncuk yerde durmaz, kız kısmı evde kalmaz.	Dəyərli muncuq yerdə qalmaz, dəyərli qız evdə.
Evi ev eden avrat, yurdu şen eden devlet,	Evi abad eden arvaddır.
Evde iki avrat olunca ev süpürülmemiş kalır.	Evde iki arvad olanda ev süpürülmemiş galar.
Evin şenliği, içindeki sesten bilinir.	Evin yaraşığı uşagdır, sürfenin yaraşığı gonag.
Ev alma, komşu al.	Ev alma , gonşu al. /Evden gabag gonşu ahtar.
Ev yapanla, evlenenin Tanrı yardımcısıdır./ Evlenenle ev yapanın Allah yardımcısıdır.	Evlenenler ev tikenin kömekçisi çok olar.
Ev yıkanın evi olmaz. / Ev yıkanın evi yıkılır.	Ev yıxanın evi yıxılar.
Evdeki pazar (hesap) çarşıya uymaz.	Evdeki hesab bazarda çıxmaz. Evdeki hesab bayıra çıxmaz.
Ev sahibinin bir evi, kiracının bin evi var.	Evlinin bir evi var, evsizin min.
Herkes evinde ağadır.	Adamın öz evi, öz goru.
Anan güzel idi, hani yeri; baban güzel (zengin) idi, hani evi?	Atam varlı idi- hanı damı, anam gözəl idi- hanı adı.
Çocuklu ev pazar, çocuksuz ev mezar.	Balalı ev - bazar, balasız ev – məzar.
Eve çocuk, erkeğe çubuk yaraşır.	Uşaq evin yaraşığıdır.
Anasız çocuk evde hordur, babasız çocuk çarşıda.	Anasız uşaq evdə xar olar, atasız uşaq – çöldə.
Evin küçüğü olacağına, avlunun köpeği ol.	Evin iti ol, kiçiyi olma
Kız evi, naz evi	Qız evi – naz evi.
Oğlandır oktur, her evde yoktur.	Oğlandır – oxdur, hər evdə yoxdur.
Her kadın evinin hem hanımı, hem halayığıdır.	Qadın evinin həm xanımı, həm qulluqçusudur.

İki avratlı ev, çöplük olur.	İki arvadlı ev zibilli olar./ Arvad iki olanda ev süpürülməmiş olar.

Tablo 1: Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesindeki Ortak Atasözleri

Bazı atasözlerinin kendi içinde birbiriyle çeliştiği saptanmıştır. Örneğin, "Dağ dağ üstüne olur, ev ev üstüne olmaz." atasözünde evin düzeni içinde yeni bir düzen olmayacağı, evin ev üstüne kurulamayacağı belirtilirken "Ev ev üstüne olur, misafir misafir üstüne olmaz." atasözünde ise aksi bir ifade görülmektedir. Dolayısıyla Türkiye Türkçesinde bulunan bu iki atasözü anlam olarak tam tersi bir manayı ifade etmektedir.

Türk toplumunda misafirlik ve komşuluk önemli değerler arasındadır. Misafirperver olan Türk milleti misafirlik kavramını ve komşuluk ilişkilerini önemser, bu kavramlara değer verir. Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesi atasözlerinde zaman zaman misafirin ev sahibi tarafından sevilmediğine dair örneklere rastlansa da, genel kaide misafirin önemsendiğinden, misafirin eve kısmeti ve bereketiyle birlikte geldiğinden yanadır.

Yine Toplumun temelini oluşturan ailenin kurucusu kadın ve erkeğe yüklenen değer yargıları sosyolojik manada farklılıklar göstermektedir. Türk toplumunda kadın ve erkek figürlerine biçilen roller göz önünde bulundurulduğunda; kadının yerinin evi olduğu ve kadının çocuklarını yetiştirmekle, evi çekip çevirmekle görevli olduğu, erkeğin ise ailenin geçimini sağlayabilmek için evin dışında görevinin olduğu fakat aynı zamanda evin idaresi ve düzeninden sorumlu olduğu ve bu sosyal rollerin atasözlerine de yansıdığı görülmüştür. Dolayısıyla Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesinde "ev" kavramına ilişkin atasözlerinde kadın kavramının daha fazla yer aldığı saptanmıştır.

Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesi atasözlerinde "ev" kavramının incelenmesinden hareketle; her iki toplumun gelenek ve göreneklerinin, hayata bakışlarının, hayatı algılayış biçimlerinin, duyuş ve düşünüşlerinin birbirine yakın olduğu dolayısıyla her iki toplumun sosyolojik anlamda çok fazla benzerlik gösterdiği ve bu özelliklerin ortak kültürün en önemli miraslarından olan atasözlerinde yaşadığı ve atasözlerine yansıdığı görülmektedir. Ayrıca bu atasözlerinin toplumun yaşayış biçimine, duygu ve düşünce dünyasına bir ayna tuttuğu söylenebilmektedir.

KAYNAKÇA

Aksoy, Ömer Asım (1988), Atasözleri Sözlüğü, İnkılâp Kitabevi, İstanbul.

Azerbaycan Dilinin İzahlı Lüğatı (2006), Dörd cildde II. Cilt, Şerq-Qerb, Bakü.

Doğan, Ahmet, (1999) Osmanlıca Türkçe Sözlük, Akçağ Yayınları, Ankara.

Eyüboğlu, Kemal (1973), On üçüncü Yüzyıldan Günümüze Şiirde ve Halk Dilinde Atasözleri ve Deyimler, İstanbul.

Gürsu, Uğur (2009), Kazak Türkçesindeki ve Türkiye Türkçesindeki Atasözlerinin Karşılaştırmalı Biçimde İncelenmesi, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul.

Öztürk, Göksel (1993), Azerbaycan Atasözleri ve Deyimleri (Metin- Tercüme-İndeks) (Marmara Üniversitesi Türkiyat araştırmaları Enstitüsü, Yayımlanmamış YLS Tezi), İstanbul.

Türkçe Sözlük (2005), TDK, Ankara.

Usubova, Gülnisa (2017), Türkiye Türkçesi Ve Azerbaycan Türkçesindeki Akrabalıkla İlgili atasözleri Üzerine bir İnceleme(İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış YLS Tezi), İstanbul.

Yurtbaşı, Metin (1994), Sınıflandırılmış Türk Atasözleri, Birlik Ciltevi, Ankara.

YAVUZ BAHADIROĞLUNUN “KRIM QAN AĞLAYIR” ROMANINDA TARİXİ GERÇƏKLİKLƏRİN MİLLİ İDEALLAR KONTEKSTİNDƏ TƏCƏSSÜMÜ

Aytən ABBASOVA *

Xülasə: XX əsr türk nəsrinin tanınmış nümayəndələrindən Yavuz Bahadıroğlu (1945-2021) həm publisistik məqalələrində, həm də roman və hekayələrində türk tarixinə özünəməxsus mövqedən yanaşmış, tarixi faktları bədii təxəyyül süzgəcindən keçirərək oxucuya təqdim etmişdir. Osmanlı imperiyasının ayrı-ayrı dövrlərindən bəhs edən 20-dən çox roman qələmə alan yazıçının “Sunquroğlu” və “Buxara yanır” romanları oxucuların xüsusi marağına səbəb olmuşdur. Yazıçı “Krım qan ağlayır” (2016) romanında isə qədim türk yurdu Krımın ruslar tərəfindən işğalı və II Dünya müharibəsi dövründə Krım türklərinin yaşadıqları faciələri ictimai-siyasi proseslər fonunda səciyyələndirməyə çalışmışdır. Bu zaman yazıçı mücərrədliyə deyil, əsasən real tarixə əsaslanmış, bu faktları bədii şəkildə oxucuya çatdırmağa nail olmuşdur. Romanda dövrün ictimai-siyasi mənzərəsi haqqında məlumat əldə etmək olur. Hadisələr II Dünya müharibəsi dövründə almanların cəbhədə üstünlük əldə etdiyi bir vaxtda cərəyan edir. Ancaq əsərdə birbaşa müharibə səhnələri təsvir edilmir, XX əsrin 40-cı illərində Krımda baş verən hadisələrin və müharibənin insan talelərinə gətirdiyi faciələr öz əksini tapır. Yazıçının digər bir məqsədi dünya ictimaiyyəti tərəfindən alman hərbi qüvvələri ilə əlbir olmuş “vətən xainləri” kimi ittiham olunan Krım türklərinin əslində başına gələnləri oxucuya çatdırmaqdır.

Açar sözlər: *Yavuz Bahadıroğlu, Krım türkləri, roman, tarixi reallıqlar, II Dünya müharibəsi*

The Embodiment Of Historical Realities in the Context Of National Ideals in the Novel “Crimea is Bleeding” by Yavuz Bahadıroglu

Abstract: Yavuz Bahadıroğlu (1945-2021), one of the well-known representatives of the 20th century Turkish prose, approached the Turkish history from a unique position in his journalistic articles, novels and stories and presented the historical facts to the reader through the filter of artistic imagination. The novels "Sunguroglu" and "Bukhara is burning" of the writer, who wrote twenty novels about different periods of the Ottoman Empire, have attracted the special interest of readers. In the author's novel "Crimea is crying", which we involved in the research, the occupation of the ancient Turkish land of Crimea by the Russians and the tragedies experienced by the Crimean Turks during World War II were characterized against the background of social and political processes. At this time, the writer was based not on abstraction, but mainly on real history and what the eyewitnesses said, and managed to convey these facts to the reader in an artistic way. The novel provides information about the social and political landscape of the time. The events take place during World War II, when the Germans gained the upper hand on the front. However, the work does not directly depict war scenes, the events that took place in Crimea in the 40's years of the 20th century and the tragedies that war brought to human destinies are reflected. Another goal of the writer is to convey to the reader what actually happened to the Crimean Turks, who were accused by the world community as "traitors" of the German military forces.

Key Words: *Yavuz Bahadıroğlu, Crimean Turks, novel, historical realities, World War II*

Giriş

Yavuz Bahadıroğlu XX əsr türk nəsrində özünəməxsus mövqeyi olan yazıçılardan biridir. 1945-ci ildə Rize şəhərinin Hisar kəndində dünyaya gələn yazıçı müxtəlif peşələrdə çalışmış, 1971-ci ildən İstanbulda jurnalistika ilə məşğul olmağa başlamışdır. Müxtəlif qəzetlərdə müxbir kimi çalışdığı illərdə qəzetlərdə çox sayda yazıları dərc olunmuşdur. Ali təhsili olmasa da, ciddi mütaliə sayəsində türk tarixini bütün incəliklərinə kimi öyrənməyə müvəffəq olmuş, həm publisistik məqalələrində, həm də roman və hekayələrində türk tarixinə özünəməxsus mövqedən yanaşmış, tarixi faktları bədii təxəyyül süzgəcindən keçirərək oxucuya təqdim etmişdir. Osmanlı imperiyasının ayrı-ayrı dövrlərindən bəhs edən 20-dən çox roman qələmə alan yazıçının “Sunquroğlu” və “Buxara yanır” romanları oxucuların xüsusi marağına səbəb olmuş, oxucu kütləsi tərəfindən “tarixi sevdirən adam” adlandırılmışdır. Yazıçı “Krım qan ağlayır” romanında qədim türk yurdu Krımın ruslar tərəfindən işğalı və II Dünya müharibəsi dövründə Krım türklərinin yaşadıqları faciələri ictimai-siyasi proseslər fonunda səciyyələndirməyə çalışmışdır. Bu zaman yazıçı mücərrədliyə deyil, əsasən real tarixə əsaslanmış, bu faktları bədii şəkildə oxucuya çatdırmağa nail olmuşdur. Romanda dövrün ictimai-siyasi mənzərəsi haqqında məlumat əldə etmək olur. Hadisələr II Dünya müharibəsi

* Bakı Avrasiya Universitetinin “Azərbaycan və dünya ədəbiyyatı” kafedrasının müəllimi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, ayten.abbasova@list.ru, ORCİD: 0000-0003-3799-8794

DOI :10.30546/100981.2024.076

dövründə almanların cəbhədə üstünlük əldə etdiyi bir vaxtda cərəyan edir. Ancaq əsərdə birbaşa müharibə səhnələri təsvir edilmir, XX əsrin 40-cı illərində Krımda baş verən hadisələrin və müharibənin insan talelərinə gətirdiyi faciələr öz əksini tapır.

Krım Tarixinə Bir Nəzər

Qara dənizin şimalında yerləşən, əsrarəngiz təbiətə malik Krım torpaqları tarix boyunca iri dövlətlərin diqqətini çəkmiş, hücumlara və işğallara məruz qalmışdır. XV əsrdən etibarən gərgin siyasi proseslərin cərəyan etdiyi bir məkana çevrilən Krım yarımadasında Qızıl Orda dövləti dağıldıqdan sonra I Hacı Giray xan müstəqil dövlət elan etdi. Hacı Giray xandan sonra hakimiyyətə gələn Menqli Giray xan dövlətin daxilində əmin-amanlığı bərpa etdi və Krım yarımadası Osmanlı İmperiyasının himayəsinə keçdi. Rusiya Osmanlı imperiyasının qüdrətinin zəifləməsindən istifadə edərək onun ərazilərinə daxil olmağa başladı. 1770-ci ildə Rumyantsevin 30 min nəfərlik ordusu türk qüvvələrini darmadağın etdi. Çox keçmədən başqa bir istiqamətdən – Baltik dənizindən hərəkətə keçən rus donanması Orlovun idarəsi altında türk donanmasını məğlubiyyətə uğratdı. Vəziyyətin gərgin olduğunu görən Osmanlı imperiyası 1774-cü ildə Dunay çayı yaxınlığında Kiçik Qaynarca adlı ərazidə müqavilə imzalamağa məcbur oldu. 28 bənddən ibarət müqavilənin şərtlərinə görə Qara dənizin şimal sahili (Krım yarımadası da daxil olmaqla) və Azov dənizi ətrafın da yaşayan bütün tatarlar Osmanlı padşahının hakimiyyətindən çıxıb müstəqil oldular, Rusiya Osmanlı dövləti tərkibində olan provaslav əhalini öz himayəsi altına keçirdi, rus gəmilərinə Qara dənizdə sərbəst üzmək hüququ verildi. Məğlubiyyəti qəbul edə bilməyən Osmanlı dövləti 1787-ci ildə Rusiyaya qarşı yenidən müharibə elan etdi. Müharibənin əvvəlində Osmanlı qüvvələri müəyyən üstünlük əldə etsələr də, çox keçmədən Suvorovun komandanlığı ilə rus ordusu böyük qələbə əldə etdi. Osmanlı dövləti yenidən sülh müqaviləsi imzalamağa məcbur oldu. 1791-ci ilin 29 dekabrında Yassı şəhərində bağlanmış müqavilənin şərtlərinə görə Osmanlı Krımın Rusiyaya ilhaqını tanıdı. Beləliklə, Kiçik Qaynarca sülh müqaviləsinin şərtləri daha da ağırlaşdırıldı. Krımın Rusiya tərəfindən işğalından sonra xanlıq torpaqları və vəqf torpaqları dövlətin xəzinəsinə keçirildi, məscidlər yerlə-yeksan edilərək yerinə kilsələr tikildi. I Aleksandrın tətbiq etdiyi siyasət Krımda yaşayan türk mənşəli əhalinin güzəranını daha da pisləşdirdi. Krım xanlığından qalan bütün izləri silməyə çalışan çar Krımın adını dəyişdirərək yunanca adı olan "Tavrida" ilə əvəz etdi. Hər sahədə getdikcə artan təzyiqlər yerli əhalini çətin vəziyyətə salmışdı. Məcburiyyət Krım tatarlarının doğma torpaqlarını tərk etməsinə səbəb olurdu. XVIII əsrdə 3,5 milyon əhalisi olan Krımda XIX əsr son onilliyində əhalinin sayı təxminən 530000 nəfər idi. Əhalinin yalnız 35%-ini türklər təşkil edirdi. Bu rəqəmlər iki əsrə yaxın vaxtda əhalinin etnik tərkibinin necə dəyişdiyini, türk mənşəli əhalinin yarımadadan necə uzaqlaşdırıldığını aydın göstərir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, köçlər zamanı aclıq, susuzluq, iqlim şəraitinə uyğunlaşa bilməmə səbəbindən yollarda böyük sayda itkilər yaşanmışdı. 1917-ci ildə ölkədə idarəçilik tamamilə bolşeviklərin ixtiyarına keçdi. Hökumətin ilk qurulduğu illərdə Rusiya ərazisində yaşayan azsaylı xalqların bütün hüquqlarının qorunacağı, əsarət həyatına son qoyulacağı vədləri verilsə də, hər şey tam əksinə oldu. Verilən vədlərdən həvəslənən Krım türkləri azadlıq əldə etdiklərinə inanırdılar. 1917-ci ilin 26 noyabrında 76 millət vəkilinin iştirakı ilə milli qurultay keçirildi. Çələbi Cihan səsvermədə üstünlük qazanaraq milli hökumət qurdu, ordu yaradıldı. Ancaq bu hökumətin ömrü çox qısa oldu. Rus ordusu bölgəyə daxil olaraq idarəetməni ələ keçirdi. Bu illər Krım tatarları üçün çox ağır illərdir. Bu illərdə 60 mindən çox Krım tatarı öldürülmüş, yüzlərlə insan həbs edilmiş və sürgünə göndərilmişdir. 1920-ci ilin noyabrında Krımda Sovet hökuməti quruldu. Bir il sonra, yəni 18 oktyabr 1921-ci ildə Sovet hökuməti tərəfindən Krım Muxtar Respublikası elan olundu. Bundan sonra qismən də olsa, Krım türkləri nisbi dövlət hüquqlarına malik oldular. Tatar dili və rus dili rəsmi dil elan olundu. 1921-29-cu illərdə Yeni İqtisadi Siyasətin tətbiqi ilə Krım türklərinin sosial-iqtisadi həyatında müsbət dəyişikliklər oldu. Ancaq 1929-cu ildə Stalin Yeni İqtisadi Siyasətə son qoydu və bundan sonra tətbiq olunan kolxozlaşdırma siyasəti Krım türklərinə çox baha başa gəldi. Kolxozlaşdırmaya etiraz edənlər

həbs olundular. 1931-33-cü illərdə ölkədə dəhşətli aclıq baş verdi. Bütün əmlakı əlindən alınan Krım türkləri bu illərdə böyük itkilər verdi. 40 mindən çox Krım türkü Ural bölgəsinə köçürüldü. 1933-1938-ci illərdə yüzlərlə Krım ziyalısı məhv edildi. Kolxozlaşdırma siyasəti təkcə iqtisadi sahədə deyil, digər sahələrdə də Krım türklərinə böyük məhrumiyyətlər gətirdi. Məktəblər, mədrəsələr bağlandı, məscidlər dağıdıldı. Bu illərdə tatar dilini əhaliyə unutdurmaq üçün müvafiq fərmanlar verildi. Əvvəlcə ərəb əlifbasından latın əlifbasına, latın əlifbasından isə rus əlifbasına keçid tətbiq olundu. Bir müddət sonra isə tatar dilinin işlədilməsinə rəsmi şəkildə qadağa qoyuldu, tədris müəssisələrində yalnız rusca təhsil verilməyə başlandı. II Dünya müharibəsi bir çox xalqlar kimi Krım türklərinin də taleyində silinməz izlər qoydu. 1941-ci ildə Krım Almaniya tərə findən işğal edildi. İşğal dövründə 100-dən çox türk kəndi darma dağın edildi. 1944-cü ilin aprel ayında SSRİ-nin silahlı qüvvələri cəbhədə üstünlük əldə edərək almanları Krım yarımadasından çıxartdılar. Zülmdən qurtarıldıqlarına sevinən xalq dəhşətli cəza ilə qarşılaşdı. Həmin vaxt SSRİ Dövlət Müdafiə Komitəsinin sədri vəzifəsini icra edən L.P.Beriya Krım tatarlarını Almaniya tərəfindən SSRİ-yə qarşı mübarizə aparmaqda və onlarla əlbir olmaqda günahlandıraraq onların Orta Asiyaya sürgün olunması təklifini yazılı şəkildə Stalinə təqdim etdi. Qısa müddət ərzində Tabulov və Serov tərəfindən deportasiya planı hazırlandı. 1944 cü ilin 18 may səhəri Krım tatarlarının məcburi köçürülməsi əmri verildi, başlarına nə gələcəyindən xəbərsiz günahsız əhaliyə hazırlaşmaq üçün cəmi 15 dəqiqə vaxt verildi. Rəsmi şəkildə elan olunmuş sürgün qərarında olduqca sərt qaydalar tətbiq edilmişdi. Heç kəsə güzgü, stul, yastıq, lampa, yorğan kimi zəruri əşyalar, naxışlı dəsmal və köynəklər, qədim mədəniyyətin izlərini özündə daşıyan zinət əşyaları və çalğı alətlərini götürməyə icazə verilmirdi. Bütün bunlar səbəbsiz deyildi. Zorla aparıldıqları yerlərə milli kimliklərini sübut edən heç bir şey aparmamaları, bununla da bu millətin izlərinin silinməsi Krım türklərinə qarşı yürüdülən amansız siyasətin şərtlərindən idi. Müqavimət göstərənlər qundaq zərbələri ilə dərhal elə orada öldürüldü. Əhali hava almaq üçün pəncərəsi belə olmayan, heyvan daşımaq məqsədilə istifadə edilən vaqonlara doldurularaq Özbəkistana sürgün edildi. Sürgün zamanı yerli iqlimə uyğunlaşa bilməmə səbəbindən, aclıq və soyuqdan dolayı 118800 nəfər həyatını itirdi, ölənlərin 43 mini qadın, 61 mini isə uşaqlar idi. Yekun hesablamalara görə, 194155 nəfər Krım tatarı deportasiya olunmuşdu. Onlardan 151083 nəfər Özbəkistan SSR-də (təxminən 56 min nəfər Daşkənd vilayətin də, 32 min nəfər Səmərqənd vilayətində, 19 min nəfər Əndican vilayətində və 16 min nəfər Fərqanə vilayətində yerləşdirildi), qalanları isə Ural regionunda və SSRİ-nin qərb vilayətlərində yerləşdirildi. Krım yarımadasında etnik təmizləmə siyasəti davam etdirilərək məscidlər, mədrəsələr, qəbristanlıqlar dağıdıldı, yaşayış məntəqələrinin adları dəyişdirilərək rus adları qoyuldu.

“Krım Qan Ağlayır” Romanında Tarixi Reallıqların Bədii Əksi

“Krım qan ağlayır” romanında taleyinə kifayət qədər ağır faciələr yazılmış Krım türklərinin II Dünya müharibəsi illərində başına gətirilən müsibətlər, bu faciələr içərisində xalqının istiqlalına güclü inam hissi duyan insanların keşməkeşli taleyi öz əksini tapır. Bütün bunları qələmə almaqda yazıçının əsas məqsədi II Dünya müharibəsi illərində yaşanılan əsl həqiqətləri, dünya ictimaiyyətində mahiyyətinə varılmadan alman hərbi qüvvələri ilə əlbir olmuş “vətən xainləri” kimi ittiham olunan Krım türklərinin əslində başına gələnləri üzə çıxarmaqdır. Roman 1941-ci ildə Ağməscidin alman hərbi qüvvələri tərəfindən bombalanması xəbəri ilə başlayır. Xəstəxanada çalışan həkim Həsən Halit yaralıları qorumaq üçün əlindən gələni edirdi. Həkim Həsən baş həkimdən yaralıların başqa yerə köçürüləcəyi xəbərini alır, onların çoxunun ağır vəziyyətdə olduğunu söyləyərək buna mane olmağa çalışır. Ancaq mane ola bilmir, yaralıların vaqonlara daşınması romanda belə ifadə edilir: “Yaralıların feryatları zaman zaman top seslerini bile bastırmakta idi. İstasyon binalarının yıkıntıları arasında yarı harap dört vagon bekliyordu. Yürüyebilenleri ite kaka, ağır yaralı olanları da sürükleyerek vagonlara dolduruyorlardı. Doktor Hasan Halit kollarını göğsünde kavuşturmuş, karanlıkta yürütülen bu ameliyeye dehşet dolu nazarlarla bakıyordu. Bütün yaralı ve hastalar yüklendikten

sonra vagonların kapıları kapatıldı… Kulakları tırmalayan feryatları duyunca başını süratle vagonların bulunduğu yana çevirdi. Elinde olmadan bir çığlık attı: "Allah'ım!". …Bu çehrede ölüm pusu kurmuştu. Kan, ateş, kırbaç, kurşun bu çehrenin içinde saklanıyordu." (Bahadıroğlu: 2021, s.8-9) Ancaq bolşeviklər Krımdan çıxarkən xəstəxanada yatan yaralı Sovet əsgərlərini yandırmaq əmr verirlər. Bu, əslində Ağməscid xəstəxanasında həqiqətən baş vermiş hadisədir. 29 oktyabr 1941-ci ildə Ağməscid xəstəxanasındakı yaralı sovet əsgərləri Sevastopola daşınmaq üçün vaqonlara mindirildikdən sonra səhər saat 09:00 radələrində diri-diri yandırılıblar. Bu əsgərlərin fəryad və iniltilərinin dinc əhalinin eşitməməsi üçün vaqonların qapıları möhkəm bağlanmışdı. Noyabrın 1-i səhər saatlarında tamamilə yanmış qatarın qalıqları tapılır. Səbəb yaralıların ələ keçməməsi və hərbi məlumatların düşmən tərəfinə ötürülməsi ehtimalının qarşısının alınması idi.

Hadisələr Ağməscidin tezliklə almanların nəzarətinə keçə biləcəyini göstərirdi. Krımda hamı təlaş içindəydi. Son illərdə Xalq Daxili İşlər Komissarlığının (NKVD) işçiləri o qədər azğınlaşmışdı ki, hətta heç bir səbəb göstərmədən türkləri küçənin ortasında çəkinmədən güllələyə bilirdilər. "Kırım'ın bu yolla hürriyete kavuşacağı söylenemezdi belki, ama Almanların Ruslardan kötü olmadıkları muhakkatdı. Hasan Halit böyle düşünüyordu… Hangi milletin askeri olursa olsun, Kızılorda kadar zalim, NKVD kadar gaddar olamazdı herhalde. …Bunlar kan dökmekten zevk alan bir acaip mahluklardı adetâ." (Bahadıroğlu: 2021, s.12)

Roman boyunca dəfələrlə rus əsgərlərinin evlərə soxularaq yaşlı, uşaq, xəstə demədən insanları güllələdiyinin şahidi oluruq. Vəziyyətin dözülməz olduğunu görən fəallar – Türk Müqavimət Təşkilatının üzvləri alman mayoru Şnayderə təqdim etmək bir yazı hazırlayırlar. Yazıda bütün Krım türklərinin din işlərini idarə edəcək bir müftinin seçilməsi, türklərin dövlət idarələrində işçi kimi çalışmalarına icazənin verilməsi, yazışmalarda Krım türkcəsinin istifadə olunması, küçələrə türk adlarının verilməsi, hər bir şəxsin öz dini ibadətlərini rahatca yerinə yetirməsi üçün şəraitin yaradılması, Krım türklərinin öz ana dilində təshsil alma hüquqlarının məhdudlaşdırılmaması kimi tələblər qeyd olunurdu. Ancaq Şnayder bunu qəbul etmir, "Türkleri tanırım. Cesur milletsiniz, istiklalinize düşkün milletsiniz, ama, insaf ediniz, Akmescitte gireli daha kaç gün oldu? Böyleyken teklifleriniz nasıl kabullene biliriz?" (Bahadıroğlu: 2021, s.18) cavabını verir. Təşkilatın üzvləri vəkil Əhməd Cahit, müəllim Bəkir Sami və digərləri onlara verilən vədlərin boş olduğunu anlamışdı. "Haklarını savunmak için her zaman ölümü nimet saymış bir milletin mensupları" (Bahadıroğlu: 2021, s.19) olaraq son şans olaraq bir heyətlə Hitlerə belə müraciət etməyə qərar verirlər. Onlar çarəsiz bir şəkildə NKVD əsgərləri tərəfindən öldürüləcəklərini gözləyə bilməzdilər. Ancaq bu müraciətə də müsbət cavab verilmədi, savaşın bitəcəyi təqdirdə istədiklərinin verilə biləcəyi xəbəri gəldi. Təşkilat fəalları artıq dağlara çəkilmişdi. "Ahmet Cahit ve teşkilat mensupları NKVD'den nasıl kaçıyorlardı ise GESTAPO'dan da kaçmak zorunda idiler. İki ateş arasında, iki düşmanla savaşarak mücadelesine devam edeceklerdi – ne pahasına olursa olsun." (Bahadıroğlu: 2021, s.20)

Krım türklərinin XX əsrdə yaşadıqları faciələri bədii əsərlərinin mövzusuna çevirmiş, XX əsr türk nəsrinin görkəmli nümayəndəsi, "Krımın əbədi səsi" (İ.Kocakaplan) Cengiz Dağcının "Qorxunc illər" romanından və xatirələrindən bəlli olur ki, o da bir müddət əsir həyatı keçirdikdən sonra almanlar tərəfindən yaradılmış Türkistan legionuna daxil edilmiş, alman hərbi geyimini geyinərək SSRİ-yə qarşı vuruşmalı olmuşdur. Uman əsir düşərgəsindən çıxarılan gənc Cengiz yarıçılpaq, ayaqyalın, aclıqdan üzləri şişmiş, danışıqlarından qazax, qırğız, türkmən, tacik, özbək olduqlarını zənn etdiyi əsirlərlə birlikdə bilmədiyi bir yerə aparılmışdı. Danışılanların hamısını başa düşməsə də, sözarası eşitdiyi "Türkistan legionu", "Türkistan ordusu" sözləri yaşadığı dəhşətli günlərdən sonra həyat ümidini itirmiş Cengiz Dağcıya məlhəm kimi gəlmişdi. Yazıçının o anları xatırladığı "Genç ömrümde hiç telaffuz edemediğim bir iki kelime gül gibi açılıyordu susamış kuru dudaklarımda. Türkistan ideası benim Kırım'ımın müstakilliği kadar önemliydi benim için" (Hatıralarda C.Dağcı: 1998, s.124-

125) sözləri kommunist rejiminin divara dirədiği Krım türkləri üçün necə bir ümid olduğunu anlamağımız üçün olduqca dəyərlidir.

Prof.Salim Çonoğlunun sözləri ilə desək, "tarih sahnesine çıktığından beri kimseye zülmetmemiş, düşmanlarına kin beslememiş, ama buna rağmen hep sömürülmüş, tutsak edilmiş, ata yurtlarından sürülmüş bir milletin" (Çonoğlu: 2011, s.32) iki yol arasında qalmasını romanın bu hissəsində bir daha görürük. Almanların cəbhədə geri çəkilməsindən sonra vəziyyət daha da gərginləşmişdi. İndi Krım türklərinə qarşı daha da aqressivləşən NKVD nümayəndələrinə görə komminist olmayan hamı faşist idi və mütləq cəzalanmalıydı. "Xalqlara azadlıq gətirmək üçün gəlmişik" şüarları ilə küçələri bəzəsələr də, azadlıq sözünü dilinə gətirən hər kəsi öldürməyə hazır idilər. Növbəti mərhələ Dursunbəy kəndinin kolxozlaşdırılması idi. Strateji baxımdan əhəmiyyətli olan kəndin əhalisi kolxozlaşdırma adı ilə hansı siyasətin aparıldığını gözəl anlayırdı. Hər gün kəndə yerli əhalini şirin vədlərlə aldatmaq istəyən nümayəndələr gəlir, bütün sosialist respublikaların dostluq və qardaşlıq şəraitində mehriban yaşayacağına kənd əhalisini inandırmaq istəyirdilər. Kollektivləşmənin ağır nəticələrini illər əvvəl görən, alın təri ilə əkib-becərdiyi torpağın məhsuluna belə həsrət qalan camaat heç cür razılaşmaq istəmirdi. Əhməd Cahit məscidə toplanmış xalqa səslənirdi: "Savaş öncesi Stalin neler vaad etmişdi bize? Hani ezilen Türklerin, bütün halkların hakkı korunacaktı? Hani Müslümanlara devlet kurma izni verilecek?, bununla kalınmayıp desteklenecekti? Kurduğumuz devleti elleriyle yıktı, kızılcıklarını ülkemize saldı. Kültürümüzü tırnaklarıyla kafamızdan söktü, kanmadı, imanımıza el attı, namusumuza uzandı. Herkese bir yaşama imkanı tanıyan Sovyet anayasası nerede? …Müslüman doğduk, Müslümanca yaşamak hakkımız! Bu hakkı vermezlerse Müslümanca ölürüz – dövüşe dövüşe!" (Bahadıroğlu: 2021, s.40)

Ağməscid məscidinin axundu Salih də Türk Müqavimət Təşkilatının fəallarından idi. Uzun müddətdir təqib olunurdu. Gecələrin birində küçədən gələn atəş səsi ilə çölə çıxır, yerdə yatan birinin olduğunu görüb yaxınlaşır. Bu zaman NKVD əsgərləri dərhal yaxınlaşaraq onu yerdə yatan şəxsi öldürməkdə təqsirləndirərək aparırlar. İki gün sonra Salihin həbsi haqqında rəsmi məlumat Dursunbəy kəndinə gəlib çatır. O, NKVD kapitanını qəsdən öldürməkdə günahlandırılırdı. Dövlət məmurlarına tabe olmamaqda günahlandırılan oğlu İsmail də həmin günü həbs edilmişdi. Bir neçə gün zindanda saxlanılan Salih hələ başına gələcəklərdən xəbərsiz idi. Günlərini yalnız ibadətlə, namaz qılmaqla keçirən Salih zamanı cibindəki saatı vasitəsilə müəyyənləşdirə bilirdi. Bir aydan sonra saatı əlindən alındı, divara işləməyən bir saat quraşdırıldı. Zaman anlayışını unutdurmaq, mütəmadi eşidilən su səsləri, saatlarla başıaşağı asılmaq, yeməyinə qatılan uyuşdurucu dərmanlar ona verilən işgəncələrin bəziləri idi. Nəhayət, gözləri qarşısında öz övladının zəhərlənməsini görmək onun üçün səbrinin sınandığı son an idi. "Bölge radyosundan Kırım halkına hitap etmeli. Sovyetlerin Kırımlılara ve diger halklara hürriyet getireceğine yemin etmeli. Şimdiye kadar aldandığını, Rusları yanlış tanıdığını ithaf etmeli. Mukavemet Teşkilatında birlikte çalıştığı bütün isimleri tek tek saymalı." (Bahadıroğlu: 2021, s.96) Ondan tələb olunan bu idi. Təbii ki, qəbul etməyəcəkdi. Ona görə də oğlunu gözləri önündə zəhərləyərək onu bu sözləri söyləməyə məcbur etdilər. Bütün dözülməz işgəncələrə baxmayaraq Salih Krımın azadlığını hər şeydən üstün tutdu. "Oğlumun iztirabını dindirebilirim, belki ölümüne de mani olabilirim. Fakat oğlumun ıztıraplarını dindirmek için milyonlarca Müslümanı derin ıztırapların kucağına nasıl atabilirim? Bu hakkı kendimde nasıl görebilim? Hayır, oğlumun hayatı için bin kere kendi hayatımı feda edebilirim, lakin Kırım'ın hürriyetini, asla!" (Bahadıroğlu: 2021, s.105) Bu düşüncə ilə də Salih oğlu ilə eyni anda gözlərini birdəfəlik yumur. Onun və oğlunun guya intihar etməsi xəbəri gəlib kəndə çatanda heç kim buna inanmır. Artıq digər kənd sakinləri üçün də ölüm bir nəfəs qədər yaxın idi. Vəkil Əhməd Cahit Salihin ölümündən sonra məsuliyyətinin daha da böyük olduğu bilirdi. Məşəqqətli səfər başlanmışdı. Altı yüz nəfər onun rəhbərliyi ilə yola çıxmışdı. İzlərini itirdikdən sonra Dobrucaya getmək, orada da Türkiyəyə keçməyi planlaşdırırdılar. Uğrunda canlarını verrməyə hazır olduqları Krımda qalmaq hər an təhlükəli idi. Ölüm tələ qurmuşdu

sanki. Hər an bir komunist güllәsinə qurban getmək ehtimalı var idi. Yazıçı NKVD əsgərlərinin öz aralarında dialoqları zamanı söylədikləri şüarlara özlərinin də inanmadıqlarını, bəzilərinin kiminsə həyatına son qoymaq üçün verilən əmrləri yerinə yetirmək istəmədiklərini də göstərməyə çalışır. İzakov adlı hərbçinin "Bir oğlum var. On yaşında, ama o kadar yalan söylüyor ki, ne yapacağımı şaşırdım". Butler yine dayanamadı, patladı: "Daha ne istiyorsun, yoldaş İzakov, hemen Komünist" Partisine kaydettir oğlunu. Çabuk yükselmesi için gerekli en büyüp meziyete sahip." (Bahadıroğlu: 2021, s.140)

Romanın son hissəsində biz XX əsrin ən faciəli səhnələrindən biri – Krım türklərinin sahib və sakin olduqları dogma torpaqlarından zorla qoparılmasını görürük. 18 may 1944-cü ildə türklərin Krımdan köçürülməsi əmri gəldi. Əmrin gecə ikən yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulurdu. O gecə qapılar başqa bir səslə döyüldü. Bu çağırış məchula aparan yoldan xəbər verirdi. "Sürüleceklerdi. Bilinmeyen bir istikamete götürüleceklerdi. Hayvan vagonlarında aç, susuz ve hastalıklarla baş başa. Geçen yıl verilmişti bu karar. Altında Stalin'in imzası vardı. Bugüne kadar geciktirilmişti nedense. Kırım'da tek Türk kalmasını istemiyorlardı. Ruslaştıracaklardı bütün Kırım'ı. Zaten Ruslaştırma kültür sahasında ne zamandır devam ediyordu sinsi sinsi. Kırım talihsizdi, Kırım sahipsizdi. Öyle, ya sahipsiz! Sahipleri sürüldüğüne göre… Oyunun son perdesi idi bu, artık Kırım Türklüğünün, türk kültürünün, örf ve an'anesinin üstüne orak çekiçli kalın ve kızıl perde iniyordu." (Bahadıroğlu: 2021, s.182)

Pəncərəsi belə olmayan vaqona doldurulanlar bu səssizliyin çox çəkməyəcəyini bilirdi. Bir azdan bir-bir güllənəcəklərini düşünənlər belə var idi. Amma onlar üçün hazırlanan səssiz ölüm tələsindən xəbərsiz idilər. Bir qədər getdikdən sonra vaqondan endirilib digər vaqona mindirildilər. Bu vaqonda zülmət qaranlıq hökm sürürdü. Onlar bir azdan zəhərli qaz ilə boğulacaqlarından xəbərsiz idilər. Digər vaqona keçirilərkən hələ də aldadılırdılar. Onları geriyə – Krıma aparacaq qatar gələnə kimi burada gözləməli olduqları deyilirdi. Ancaq bu "gözləmə" sadəcə 7 dəqiqə çəkdi. Əmr dərhal yerinə yetirilmişdi. Balaları gözlərinin önündə boğularaq ölən anaların fəryadları qapısı bağlı vaqondan kənara yayılaraq əmri yerinə yetirən əsgərlərə gedib çatırdı. Biri üzünü turşudurdu, digərləri isə qımışırdı. Əmrin qısa vaxtda yerini yetirilməsindən çox razı idilər. Həm faşizmin, həm də komunizim qorxunc üzünü görən Krım türkləri üçün ölüm qaçınılmaz idi. Türkiyə sərhədinə çatan Dursunbəy kəndinin sakinlərinin aqibəti də ölüm oldu. Sovet İttifaqına təhvil verilərkən körpü üzərində hamısı bir-bir güllələndi. "Kommunizm, demek bu idi. Öldürmek, öldürmek ve yine öldürmek. Çeşitli şekillerde, türlü yollarla…" (Bahadıroğlu: 2021, s.204)

"Krım qan ağlayır" romanında yazıçı tarixi mövzunu ədəbi əsərin materialına uğurla çevirmişdir. Təbii ki, bu zaman yazıçı bəzi məqamlarda sərbəstliyə yol verərək tarixi materiala müəyyən qədər müdaxilə etmişdir. Görkəmli ədəbiyyatşünas alim Yavuz Axundovun dediyi kimi, tarixi romanlarda "...dövrün ruhu, bir-birinə zidd qütblərin toqquşması, inkişafın əsas istiqaməti, qəhrəmanın öz mühiti ilə mənəvi münasibətləri tarixi həqiqəti tamamlamalıdır. Başlıca qayə sənətkar və zaman problemi ilə bağlıdır: müəllif, hər şeydən əvvəl, şəxsiyyətin yaşadığı dövrün dolğun sosial-siyasi mənzərəsini canlandırmalı, həmin tarixi fonda qəhrəmanın xarakterini, müasirlərinə münasibətini, mənəvi dünyasını, öz əsri ilə bağlılığını diqqət mərkəzinə çəkməlidir." (Axundov: 1998, s.18) Zənnimizcə, romanın müəllifi bu məqsədinə uğurla nail olmuşdur.

NƏTİCƏ

Yavuz Bahadıroğlu "Krım qan ağlayır" romanında XX əsrdə, xüsusilə də I Dünya müharibəsi illərində Krım türklərinə qarşı edilən haqsızlıqları, doğma torpaqlarında azad yaşamaq hüququnun necə məhdudlaşdırıldığını, pafosla səsləndirilən "xalqlar dostluğu" şüarının puçluğunu göstərməyə çalışmışdır. Tarixi faktlara söykənən yazıçı Krım türklərinin

yaşadıqları fonunda kommunist idarəçiliyini tənqid etməklə aparılan siyasətin ağır nəticələrini göstərməyə çalışır, tarixi-siyasi prosesləri oxucunun diqqətinə çatdırarkən ictimai mənalandırmaya xüsusi yer ayırmışdır. Uzun illər rusların əsarəti altında yaşamağa məcbur olan Krım türklərinin doğma dilinin ruslar tərəfindən sıxışdırılması, bu dildə çıxan qəzet və jurnalların çapına məhdudiyyətlər qoyulması, məktəblərdə dilin tədrisinə qoyulan qadağalar yazıçının qələmindən də yan keçməmiş, tarixi-siyasi proseslər milli-mənəvi ideallar kontekstində təqdim olunmuşdur.

KAYNAKÇA

ABBASOVA, Aytən (2017). Cengiz Dağcı. Bakı: Elm və təhsil.

AXUNDOV, Yavuz (1988). Tarix və roman. Bakı: Yazıçı.

AYDINGÜN, Ayşegül, AYDINGÜN İsmail (2004). Krım tatarlarının vatana dönüşü. Kimlik ve kültürel canlanma. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi yayınları.

BAHADIROĞLU, Yavuz (2021). Kırım kan ağlıyor. İstanbul: Nesil yayınları.

ÇONOĞLU, Salim (2011). Vatanını yüreğinde taşıyan yazar: Cengiz Dağcı. Kardeş kalemler dergisi, kasım 2011, №59, s.31-34

"EMEL" fikir-kültür mecmuası. Ocak-aralık 2012, sayı 238-239, 240-241, 108 s.

Hatıralarda Cengiz Dağcı (1998). İstanbul: Ötüken, 1998.

KAYA, Turhan (2014). Kırım türklerinin 1944 sürgününün 70. yılında kültür ve sanattakı izdüşümleri üzerine düşünceler. Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, №51, s.357-378.

KIRIMLI, Hasan. (1996). Kırım Tatarlarında Millî Kimlik ve Millî Hareketler, Ankara.

ÜLKÜSAL, Müstecip (1980). Kırım Türk Tatarları (Dünü-Bugünü-Yarını). İstanbul: Baha matbaası.

ÜLKÜSAL, Müstecip. (1976). II. Dünya Savaşında Berlin Hatıraları ve Kırım'ın Kurtuluş Davası. İstanbul: Emel yayınları.

YÜKSEL, İ (1997). Kırım'ın etnik yapısı ve Kırım tatarlarının problemleri. Yeni Türkiye (Türk Dünyası Özel Sayısı), 2. cilt. Ankara: s.47-51.

БЕКМҰРАТ УАХАТОВТЫҢ ФОЛЬКЛОРЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕГІ ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ АУЫЗ ӘДЕБИЕТІ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Айгерим ТАШЕКОВА *

Түйіндеме: Аталмыш мақалада қазақ және түркі халық ауыз әдебиеті мұраларының өз ара көркемдік байланыстары туралы мәселе қарастырылады. Қазақ фольклористикасының тарихи - мәдени және тұрмыстық қарым-қатынас мазмұны түркі халықтарының ауыз әдебиеті байланыстарының ерекшеліктері тұтастығында танылып,поэтика тұрғысында зерделенеді. Көне түркі өлеңдері мен кейінгі қазақ өлеңдерінің мазмұнындағы айырмашылықтар мен ұлттық таным ерекшеліктеріне талдау жасалынады. Ең бастысы, фольклорист ғалым Бекмұрат Уахатовтың қазақ – түркі халық ауыз әдебиетін жинау мен жанрлық сипаттамасын жасаудағы еңбектеріне баға беріледі. Ғалымның халық лирикасына жататын қара өлең мен қайым өлең ерекшеліктерін танытудағы ғылыми принциптерін анықтап, жанрын алғашқы болып жүйелеген, ішкі жанрға жіктеген, әрі кешенді түрде зерттеген ғалым ретінде таныту мәселесі қойылған. Фолькорлық шығармалардың құрылысын зерттеуді қазақ халқымен туыстас түркі халықтарымен салыстырыла қарастырылып, рухани философиялық мазмұны ашылады. Түркі тектес халықтарының фольклористикасының басты ерекшелігі – тақырып үндестігі мен дүниетанымдық көркемдігінің тұтастығы. Осы ретте ұрпақтан-ұрпаққа берілетін халықтың сөз өнері қазынасының өзара көркемдік сипаттамасы танылады. Қазақ фольклористика мұрасының көркемдік айшықтары мен жиналу ерекшеліктерінің өзара ұқсастықтары мен айырмашылықтары талдауға түседі. Бекмұрат Уахатовтың түркі тілдес халық ауыз әдебиеті зерттеулеріндегі ғылыми ұстанымдар мен тәсілдері зерделенеді.

Тірек сөз: *халық ауыз әдебиеті, әдеби байланыс, халық өлеңдері, поэтика, типология*

Features of the Oral Literature of the Turkish People in the Folklore Studies of Bekmurat Uakhatov

Abstract: The article deals with the issue of mutual artistic connections between Kazakh and Turkish folklore heritage. The content of historical, cultural and domestic relations of Kazakh folkloristics is recognized in the totality of the features of the oral literature of the Turkic peoples and is studied in terms of poetics. The differences in the content of the old Turkic poems and later Kazakh poems and the peculiarities of national knowledge are analyzed. The problem of recognition of the B.Uakhatov as a scientist who defined the scientific principles of revealing the features of folk lyrics, systematized the genre, classified it into sub-genres, and comprehensively studied it. The main feature of the folkloristics of peoples of Turkic origin is the harmony of the theme and the integrity of the artistic worldview. At the same time, mutual artistic characteristics of the treasure of speech art of the people, which is passed from generation to generation, are recognized. The similarities and differences of the features of the Kazakh folkloristic heritage and the features of the collection are analyzed. Bekmurat Ukhatov's scientific principles and methods in the research of Turkish-language folk literature are studied.

Key Words: *folk oral literature, literary communication, folk poems, poetics, typology*

Кіріспе

Тарихи-салыстырмалы және жүйелеп зерттеу әдістерінің кешені түркі халық әдебиетінің ежелгі және бүгінгі тархины зерттеуде өзіндік табысы мол. Өйткені бағзы замандардан бері дүниетаным мен пайымы, ділі мен діні, тарихы мен әдебиеті және мәдениеті бір арнадан бастау алып, көптеген кезеңдерде түркі тектес халықтардың ортақ құбылысы мен байлығына айналды. Бұған дәлел, көне сақ, ғұн, үйсін, алшын, қаңлы, қаңлық, оғыз, әзербайджан, қырғыз, ұйғыр, т.б. халықтарының фольклоры мен этномәдениетіндегі біртұтастықпен танылатыны белгілі.

Әдебиеттің ерекшелігі мәдениет кеңістігіне қарағанда ол өзінің қоғамдық, этникалық, тарихи-әлеуметтік және саяси кезеңдермен жағдайларға байланысты екені сөзсіз. Осы арқылы олардың ұлттық сипаты көрінеді. Ұлттық сипаттың танылуы оның дініне де байланысты. Әр дәуірде әр халық әртүрлі дінді ұстанған, мысалы, кейбір тайпалар шамандық немесе тәңірлік, ал енді бірі манихей, будда, христиан дінін тұтынса, тағы бірі зорастараға табыған – осының барлығы рухани өміріне зор із қалдырғанына ешбір күмән жоқ. Бүгінгі таңда да, түркі халықтары тек ислам дінін ұстанады деген

* «Филология» мамандығының докторанты, Торайғыров университеті» КеАҚ, aiko_tarbinovna@mail.ru

DOI :10.30546/100981.2024.078

көзқарас дұрыс емес, себебі кейбір түркі халықтарының арасында будда немесе христиан дінін ұстанатын халықтар кездесіп жатады.

Осыған орай халықтардың арасында дүниетанымы мен сенім көзқарасының әртүрлілілігі олардың мәдениеті мен әдебиетінде байқалады. Дегенмен, тарихқа көз салсақ, Шағатай (Мәуренәһр), Хорезм, Алтынорда және т.б. үлкен мемлекеттерінің басым көпшілігі ислам дінін дәріптеп ұстағандықтан, олардың ауыз әдебиетінің негізгі мүддесі саяси идеологиялық ұстанымдары біртұтастық белдеуде дамып, қалыптасты. Осылайша бұл түркі тілдес ұлыс-ұлттардың өмір сүру жағдайлары бір-біріне көршілес өзара бағынышты жағдайда жасасап, әдебит пен мәдениетінде де тарихи тұтастық кеңістігін жасады.

Ежелгі дәуір сюжеттері мен көне түркі халықтарында дүниеге келген аңыздар, тарихи оқиғалар, өлеңдер барша түркі тілдес халықтарының әдебиеттерінен көрініс табады. Сонымен қатар түркі халықтарының ауыз әдебиеті мен жазба әдебиетінің сабақтастығы туралы зерттеулер жүргізуді әлі де өзекті мәселе болып табылады. Орта ғасырлардағы түркі тектес халықтарының фольклористикасының сюжеттік және көркемдік тоғысы әралуандығымен ерекшеленгенімен, басты қайнар көзі – мифология, аңыз-ертегі, әпсана т.б. эпикалық сарын үндестігімен көрінеді.

Бүгінгі күнге дейін ежелгі халықтарының көшпелілігі, ауыз әдебиетінің мазмұны мен кейіпкерлерінің, мотивтерінің ұқсастығы т.б. көптеген мәселелер көптеген ғалымдарының ғылыми зерттеулерінде қарастырылып келеді. В.Жирмунский, А.Веселовский, Н.Конрад секілді ғалымдарының зерттеулері осы тақырыптарды кездестіруге болады. Сонымен қатар Л.Лигетти, П.Пелльо, Ю.Немет, Н.Банарлы, В.Бартольд, Х.Короглы, И.Брагинский, В.Радлов, Ә.Марғұлан, Ә.Қоңыратбаев, Р.Бердібаев, Х.Сүйіншәлиев, Ә.Дербісәлин, Қ.Өмірәлиев, Б.Уахатов, А.Қыраубаева, Н.Келімбетов, Ш.Ыбыраев, Ө.Күмісбаев, С.Қасқабасов және т.б. ғалым-зерттеушілердің еңбектерінде түркі тектес халықтары ауыз әдебиетіндегі тарихи жүйелеу әдісіне қатысты әртүрлі мәселелер бойынша құнды ой-пікірлерді кездестіруге болады.

Академик В.В.Радлов «Образцы народный литературы северных тюрских племен» атты он томдық жинағында түркі тектес халықтарының фольклорының зерттеулеріне арналған, зерттеу барысында ғалым төмендегідей шешімге келген: «Өздерінің туыстас түрік тектес елдерімен салыстырғанда, қырғыздар да, қазақтар да сөзге шешендіктерімен ерекшеленеді. Олардың шешендіктеріне, шынында да, таң қалмасқа болмайды. Қазақтар сөйлегенде ешбір мүдірмей, күрмелмей есіп жүре береді, ойларын дәл, айқын етіп бере білумен қатар, сөз, сөйлемдерін белгілі бір дәрежеде әдемілікке безейді, әңгімелесіп отырғанның өзінде жай сөйлемінде не жайылма сөйлемінде болсын ырғақ анық байқалып және жиі кездеседі.

Өлең шумақтарында ғана ұшырайтын сөйлем түрлері жай сөздердің өзінде іркес-тіркес келіп жатады да, тыңдаушыға өлең тәрізді әсер етеді. Ырғаққа құрылған сөздерді дүниедегі көркем өнердің ең жоғарғы биігі деп ұғынатын, суырылған шешендікке жаны рақаттанатын халықтың сөздері солай болып келуі әбден түсінікті. Сондықтан да қазақ халық поэзиясының дамуы жоғарғы сатыға жеткен. Олардың мақалдары да, насихат, нақыл сөздері де әдейі қолданылған ұйқастарға негізделінеді; тарихи жыр, айтыстар, салт өлеңдері, жоқтаулар т.б. – бәрі де жиын, тойларда әрдайым-ақ жырланады және оларды жұрт емірене тыңдайды. Сонымен бірге қазақта суырып салмалық (импровизация) – мейлінше көп таралған өнер. Аз-маз тәжірибесі бар ақындардың табанда-ақ өз жандарынан өлеңдер шығарып, әдейілеп жырлап беруге мүмкіншіліктері мол» [1, 3-4 бб].

Қазақ халқының фольклоры – қазақ елінің кең ауқымды көркем сөз шығармашылығы болып табылады. Зерттеулерге көз салып қарасақ, бізге жеткен шығармалардың алғашқы нұсқалары сонау бағзы заманда, түркі тектес халықтарының,

одақ-тайпалардың сөйлеу тілі қалыптаса бастаған кезде пайда болған. Қазақ фольклорының көне үлгілері орхон-енесей ескерткіштеріндегі руна жазуларында (VII ғ. соңы — VIII ғ. басы) кездеседі.

Алтай өңірі мен Еділ бойы, Орта Азия мен Қазақстанды мекендеген түркі тектес халықтарының ауыз әдебиеті, атап айтсақ, мақал-мәтелдері мен жұмбақтары, аңыз-ертегілері, дастандары мен поэмалары, өлеңдері мен лиро-эпостық жырларының бастаулары бір-біріне жақын, ұқсас келетіні белгілі. XI ғасырдың ғұлама ғалымы Махмуд Қашқаридің еңбегі «Диуани лұғат ат-түрк», Жүсіп Баласағұнидің «Құтадғу білік» атты еңбегі, XIII ғасыр ойшылдарының бірі Рабғузидің «Қиссасул-анбия» атты еңбектерінде қазақ фольклорының үлгілерін кездестіруге болады. Сонымен қатар қазақтың «Алпамыс» дастаны алтай елінде «Алып-манаш», өзбектерде «Алпомиш», башқұрт халқының ауыз әдебиетінде «Алпамыса менән барсын һылу», «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жыры башқұрт халқында «Кузый курпес мәнән маян-хылу», алтай халқында «Қозы әркеш», «Қобыланды» дастаны түркі текстес халықтарының бірі – қарақалпақ халқында «Қобылан» деген атпен аталады, ал мазмұны өте ұқсас болып жырланатыны да баршамызға аян.

Қазақ ауыз әдебиетінің алғашқы жазба әдебиеті ретінде бастау алуы – Ж.Баласағұни мен М.Қашқаридың XI ғасырдағы алғаш жарық көрген кітаптарымен ұштастастырылады. Аталмыш ғұлама еңберіне енген жұмбақтар мен мақал-мәтелдер, өлеңдер мен жырлар қазақ фольклорының оригинал нұсқаларымен ұқсас екеніне көзіміз жетті, оған дәлел 1363 жылы Венецияда басылып шыққан «Кодекс куманикус» жинағында кездесетін мақалдар мен жұмбақтар: «Бейнет түбі — зейнет», «адамның аласы — ішінде, малдың аласы — сыртында», «қонақ келсе — құт келер»; «Ерте тұрдым — алып ұрдым» (есік), «Айдалада ақ отау, аузы мұрны жоқ отау» (жұмыртқа), «буы бар да ізі жоқ» (кеме) т.б.

Қазақ фольклорының үзінділерімен таныса отырып, қазақ халқының тарихымен, арман-мүддесімен, сонымен қатар қандай тарихи кезеңдерді басынан өткізгенін, елдің рухани дүниетанымының дамуын аңғаруға болады. Бұл ретте алғашқы қауымдастық қоғам, рулық-патриархалдық кезең, феодалдық заман дәуірі қазіргі ауыз әдебиетінің кең мағынадағы мазмұнымен, жанрлық пішінімен ерекшеленеді. Мәселен, тәңіршілдік күшіне сену, жалбарыну мәніндегі өлең-жырлар алғашқы қоғамдық дәуірдің көрінісі болды. Ал шаман, Ислам дініне байланысты пайда болған шығармалар діни наным-сенімдердің ықпалын толықтай көрсетеді.

Қазақ фольклористикасының негізгі жанрлары – тұрмыс-салт жырлары, жұмбақтар, мақал-мәтелдер, тақпақтар, шешендік сөздер, ертегілер, батырлар жыры, ғашықтық жырлар (лиро-эпос), тарихи жырлар, айтыс өлеңдерә болып табылады. Әрине, аталмыш фольклорлық туындылар мазмұнына, тақырыбына, құрылысына қарай ішкі жанрлық түрлерге жіктеледі. Өзгелермен салыстырғанда тұрмыс-салт жырларының түрлері әралуан және молынан кездеседі. Діни ұғымға байланысты өлеңдер, жалбарыну, арбау, бақсы, бәдік сарыны болып бөлінсе, қыз ұзату мен үйленуге байланысты өлеңдер – сыңсі, бет ашар, жар-жар, той бастар болып бөлінеді. Одан басқа да түрлі кәсіпке, төрт түлікке байланысты өлең түрлері және адам өмірінде болатын қайғылы шақтарды білдіретін естірті, көңіл айту, қоштасу, жұбату, жоқтау сияқты өлеңдер де кездеседі.

Қазақ фольклорындағы халықтың өлең-жырларын немесе халық лирикасын ұсақ өлеңдерден құралған. Өтірік өлең мен қара өлең, толғау мен бесік жыры, тақпақтар мен термелер сынды шығармаларды да осы топқа жатқызуға болады. Дастандарға лиро-эпос, батырлар жыры, тарихи жырлар жатады. Ертегілер тобын хайуанат жайындағы ертегілер, қиял-ғажайып ертегілері және салт ертегілері болып бөлінеді. Бейнелі сөздер тобын шешендік сөздер, қанатты сөздер, нақылдар, мақал-мәтелдер құрайды. Сондай-ақ

жаңылтпаштар мен жұмбақтар да осы бөлімге жатады. Кейбір тұрмыс-салт жырлары көне заманда пайда болса, айтыс пен тарихи жырлар бертінде пайда болды.

Ауыз әдебиетінің ауызша шығарылып, ауызша тарағандықтан, олардың бірнеше нұсқалары болуы заңды құбылыс. Ауызша айту, алдындағы өлеңді орындау – өзгеріссіз қайталып шығу емес, ол – шығармашылық көркем де күрделі құбылыс болып табылады. Егер алғашқы нұсқадағыдай ешбір өзгеріссіз қайталана берсе, заман ағымына сай өз өзектілігін жоғалтып алу қаупі болар еді. Сонымен қатар, қазақ фольклорында кездесетін ауқымды жарларының көп нұсқалы болуы – тыңдаушылардың өзгеріп отыруына сұраныс пен талаптарының, тілектерінің, дүниетанымының өзгеріп отыруына тікелей байланысты болып табылады.

Қазақ халқының ауыз әдебиетін жинау жұмысы XVIII ғасырдандан басталады. Ресейден Қазақ даласына шыққан түрлі эскпедициялардың мақсаты фольклорлық және этнографиялық деректерді жинап зерттеуден басталған болатын. Алайда, фольклор үлгілерін жүйелі түрде жинау жұмысы XIX ғасырда жүзеге асты[2].

В.В. Радлов, Г.Н. Потанин, Ш.Уәлиханов, А.Е. Алекторов, А.В. Васильев, сияқты ғалымдар ауыз әдебиеті жанрларын жіктей отырып, олардың текстол-сына да көңіл бөлді. Түптеп келгенде фольклорлық мұраны жинау және жарыққа шығару халықтың тұрмыс-тіршілігін, әдет-ғұрпын, салт-санасын, наным-сенімін, дүниетанымын білудің негізгі дерек көзіне айналды[3]. Ал XX ғасырда фольклорды жинау мен жариялау жұмысы, мейлі ол идеологияның құралына айналса да, мемлекет тарапынан қолдау тапты. XX ғасырдың басындағы Ә.Диваев бастаған бірнеше экспедициялардан бастап, жер-жерден жинау жұмысы үздік-создық күні бүгінге дейін сұраныстары жалғасып келеді [4].

Көшпелі қоғамның мұндай қажеттіліктерін жан-жақты әрі тұтастай атқарған сөз жоқ, халық ауыз әдебиеті болды. Фольклор үлгілерін жинау ісі оны жарыққа шығару жұмыстарымен қатар жүріп жатты. XIX-XX ғасырлардың басында Қазан, Уфа қалаларында қазақтың батырлық жырлары, діни және ғашықтық дастандары көптеп жарық көрді [5]. «Ер Тарғын», «Қыз Жібек», «Алпамыс», «Бозжігіт», «Мұңлық – Зарлық», «Шәкір – Шәкірат» т.б. жыр- дастандар дүркін-дүркін қайта басылып шықты. Ал, кеңестік дәуірде ауыз әдебиетітінің көптеген үлгілері белгілі бір түзетулер мен редакциялауларға ұшыраса да, көпшілікке жол тапты [6]. Бүгінгі таңда дастандар, эпостар, аңыз-ертегілер, әнгімелер, айтыстар, мақал-мәтелдер, жұмбақтар, айтыстар т.б. фольклорлық үлгілер жиналықталып жарық көруде. Оған дәлел, «Алпамыс», «Қозы Көрпеш – Баян сұлу», «Қыз Жібек», «Қамбар батыр», «Қобыланды батыр» лиро-эпос жырларының қазақ және орыс тілдерінде басылымнан шығуы фольклорлық текстология тарихында биік белестің бағындыруының бірі десек артық емес. Соынмен қатар ауыз әдебиетінің көптомдық басылымын (1997 жылға дейін 17 томы жарық көрген) шығару қолға алынды. Е.Ысмайылов, М.Ғабдуллин, Қ.Жұмалиев, М.Әуезов, Ә.Марғұлан, Б.Кенжебаев, Ә.Қоңыратбаев, Б.Уахатов, М.Дүйсенов, М.Мағауин, Н.Төреқұл, Р.Бердібаев, С.Қасқабасов және т.б. ғалымдардың бірнеше іргелі зерттеулері жарық көрді.

Қазақ фольклорының тарихы мен типологиясы, методологиясы жан-жақты зерттелді. Кәсіби ұлттық өнердің басқа да түрлері (кино, театр, опера және т.б.) үшін қазақ ауыз әдебиеті таптырмас байлық десек артық болмас. Қазақ сахнасындағы тұңғыш опера (Қыз Жібек, Айман-Шолпан), қазақ киносы мен театрындағы қойылымдардың сәтті көрінісі этнофольклордан бастау алады. Ең бастысы ұлттық дүниетанымы мен тағылым пайымының қалыптасуын зерттейтін ғылыми әлеует кеңістігі сөз жоқ, ауыз әдебиеті үлгілерінен қуат алатыны сөзсіз. Бұл қатарда ұлттың ана тілі мен тарихи шежіресі көркем суреттелетін фольклорлық туындылар хылақ шығармашылық қатарын көбейтеді. Қазіргі таңда заман талабына сай ауыз әдебиетінің кейбір жанрлары жаңаша

сипаттармен дамуда. Атап айтсақ, жар-жар, сыңсу, бет ашар, айтыс, бата т.б. халық қазына айналып отыр.

Кішірігім жанрлардың даму үрдісінде түркі тектес мәдениетінің тілі мен дүниетанымы ерекшеліктерінің сақталып келгенін байқауға болады. Халық әндеріндегі, өлеңдеріндегі әуездер мен әуендерден орта түркі тектес халықтарының сарыны аңғаруға болады. Күнделікті кездесетін ауыз әдебиеті үлгілеріндегі шығармаларда түркі тектес халықтарының ерекшеліктері сақталған. Мысалы, Әзербайжан фольклорында баяты танымал болып, ал поэзияда араб және парсы тілінен әлі бас тарта қоймаған кезеңде атап айтсақ, XIV ғасырда бір-бірімен үнемі соғысып жүрген қараман, осман, түркілерімен тайпалары арасындағы дұшпандықты жойып, елде заңдар мен ережелерді нығайту үшін қолынан келгенді аямаған әмірші-ақын Гази Бурханеддин түркі әдебиетінің ең көне жанрларының бірі - тұйықтарды жазған. Тұйықтар - түркі рухының бірлік сезімін өлтірмей, түркілердің ежелгі түп-тамырына шақырып, бірлікке үндейтін. Жалпы түркі әдебиетінің өзіндік ерекшеліктерінің бірі - көркем ойлау жүйесіне мифтік және реалистік бастау диалектикасының тән болуы деп тануымыз қажет.

Мифологиялық көзқарастағы түркі өркениетінің даму кеңістігінде аңыз бен ақиқаттың, көне мен жаңаның арасындағы трансформациялық байланысты құрастырады. Себебі түркі тектес халықтарының эпостық туындылары қазіргі кезеңде көркемдік-эстетикалық даму жағынан жаңа форматта танылғанын байқамыз. Тарих тоғысында мәдениет пен руханият қазынасын көзқарашығындай сақтап қалғандықтан түркі әдебиеті әлемі өзінің фольклорлық дәстүрімен барлық мифо-поэтикалық жанрдың классикалық қасиетін сақтауымен ерекшелінеді. Сондықтан да мифологиялық көркемдік пен фольклорлық дәстүр бір арнада дамиды. Бұл турасында бағзы заманнан әдебиетінің даму кезеңдері бір арнада болғандықтан көне түркі тектес халық фольклорларының жауһарларын зерделеуде салыстырмалы жүйелеу әдістерін қолданудың жаңа бір белестері айқындаланды және соған негізделеді. Осы ретте өткен ғасырдың алпысыншы жылдары қазақ – түркі тілдес халықтардың ауыз әдебиетін жинақтап, зерделеген ғалымдардың бірегейі- филология ғылымдарының докторы, профессор Бекмұрат Уахатов болды.

Ғалым 1968 жылы «Фольклордағы сөз бен саз туралы» деген тақырыппен Киев қаласында өткен Бүкілодақтық симпозиумда баяндама жасайды. Осы 1968 жылы қазан айында Душанбе қаласында «Орта Азия мен Қазақстан халықтарының әдебиеті және олардың ауыз әдебиеттерінің бір-біріне ықпалы» атты республика аралық ғылыми конференциясы өтеді, аталмыш шарада делегаттар қатарында болады. Фольклорист-ғалым 1969 жылы ҚазССР ҒА Әдебиет және өнер институты ұйымдастыруымен өткізілген «Қазіргі кездің проблемалары және қазақ фольклорының перспективалық дамуы» деген тақырыптағы ғылыми-теориялық конференция жұмысының бас қасында болып, өзінің қазақ фольклористикасындағы зерттеу нәтижелері бойынша ғылыми баяндама жасайды. Сондай-ақ Б.Уахатов 1975 жылы Алматы қаласында өткен II Бүкілодақтық түркология конференциясында ат салысса, ал 1980 жылы Ташкент қаласында болған III Бүкілодақтық түркология конференциясына делегат болады. Бұл конференцияда «Қазақтың халық өлеңдерінің типологиялық ерекшелігі» деген тақырыпта үлкен кесекті баяндамамен сөз алып, халық өлеңдерінің дамуы, жиналуы, зерделенуі туралы үлкен ой қозғайды.

Бекмұрат Уахатов халық ауыз әдебиетінің негізі – халық өлеңдері туралы тыңғылықты зерттеу жұмыстарын кешенді түрде жүргізіп, өзіндік ғылыми ұстанымдарын ұсынды. Зерттеу нысанында фольклоршы-ғалым халық өлеңдерінің шығу тегін, поэтикалық құрылысын, жанрлық жүйесін айқындап берді және оны татар, қарақалпақ, әзірбайжан, қырғыз, өзбек халық ауыз әдебиетімен салыстырып қарастырды. Ғалым ағаның сол қомақты да кешенді зерттеулері жинақталып, «Қазақтың халық

өлеңдері» деген атпен кітап болып шықты. Танымал фольклорист ғалым Бекмұрат Уахатов қазақ ауыз әдебиетінің осы жанрын тереңірек зерттеген. Осылайша, ғалым тұрмыс-салт жырлары арқау болған халық өлеңдеріне терең көңіл бөліп, қазақ әдебиеттану ғылымына өзінің сүбелі ғылыми-зерттеу жұмыстарымен зор үлес қосты. Фольклорист ғалым Бекмұрат Уахатовтың зерттеулеріне оң баға берген профессор ғалымдар көпшілік. Соның бірі прфессор Ә.Ыдырысов: «...Ғалым ауыз әдебиетінің тұрмыс-салт жырлары түрінің де түп қиян – генезисін қазақ фольклористикасы ғылымында алғашқылардың бірі болып ашты. Ғалым мұның қыр-сырын ашуды – қазақ халқының ықылым заманынан бергі ұлттық бейнесі түйінделген тұрмыс-салт жырларының мәнін ашуды кейінгі ғасырларда жасар ұрпақтарға аманат сый деп ұқты» [8].

«Қазақтың халық өлеңдері» атты еңбек қазақ өлеңдерінің сонау ерте заманнан бергі өсу, даму процесін көрсетуге және оның жанрлық сыр-сыйпатын ашуға арналған. «Қазақтың халық өлеңдері», негізінен, екі бөлімнен тұрады. Алғашқы бөлімде қазақ өлеңдерінің көне дәуірдегі үлгілері зерттеліп, талдауға алынған. Соның ішінде еңбек пен кәсіпке, тұрмыс пен салтқа, ескілікті наным-сенімге орай туған өлеңдердің арғы шығу төркінін – генезисін, трансформациялану жолдары мен типологиялық айырым-ұқсастықтарын автор ел өмірі, халық тұрмысымен тығыз байланысты тексеріп, тың тұжырымдар жасаған. Сондай-ақ үгіт өлеңдері мен салт өлеңдерінің жаңалықты сыр-сипаттарын саралаған және осы тараулардың қай-қайсысы болса да, елдің әдет-ғұрып, салтымен, этнографиясымен тығыз байланысты қарастырылған. Бұл ретте автор бұрыннан белгісіз болып келген әдеби-этнографиялық деректер мен мол жаңа материалдар тауып, соларды орны-орнымен дәлелдітұжырымдамалармен зерделей білген.

«Қазақтың халық өлеңдері» атаулы еңбектің ендігі бір құндылығы – оның түркі тілдес халықтардың өлең - жырларымен салыстырыла отырып зерттелуінде. Бұл жағынан алғанда Бекмұрат Уахатов қазақ фольклористикасына өзінше әжептәуір жаңалықтар әкелген. Ол орыс, украин, тәжік, түркімен, қырғыз, қарақалпақ, әзірбайжан, алтай, татар, ұйғыр секілді бауырлас халықтарда өлең жанры қалай зерттеліп, қалай тексерілуде деген мәселеге де тоқталып, әр ұлт арасындағы жақындықтың тарихи тамырын танытқан. Соның ішінде Махмұд Қашқаридың «Сөздігінен», Орхон-Енисей тас жазбаларынан т.б. көне кітаптардан келтірілген өлеңдер мен үзінділерді қазақ өмірімен, қазақтың халық өлеңдерімен салыстыруы жаңалықты, айтулы құбылыс. Түйіндеп айтсақ, қазіргі ғылыми- теориялық ойды негізге ала отырып жазылған бұл еңбекті халқымыздың өткені мен бүгінгісін танып білуімізге көмектесетін аса бағалы зерттеу деп қарауымыз керек. Ең бастысы, түркі әдеби әлеміне қосылған құнды түркілік жәдігер деп бағалауымыз керек.

Кітап ішінде ерекше атап көрсетерлік екі тарау бар. Мұның біріншісі – қазақтың халық өлеңдерінің жанрлық сипатын баяндауға бағытталған да, екіншісі – халық өлеңдерін классификациялау мәселесіне арналған. Біздің ойымызша, бұл екі тараудың екеуі де өзінің теориялық ой-тұжырымдарының тереңдігімен құнды деп есептейміз. Әсіресе, халық өлеңдерінің жаңрлық - композиқиялық ерекшеліктерін ашып көрсетуі, оның арғы шығу, таралу төркініндегі заңдылықтарды баяндауы жағынан алғанда бұл еңбек қазақ өлеңдерін зерттеудегі алғашқы қадам болып саналады.. Сондай-ақ қазақтың халық өлеңдерін түр-түрге даралап, жіктеу кезінде автор дүние жүзі фольклористикасы қолданып келген принциптерді айтып, қазіргі фольклористиканың әр сала тәжірибелеріне тоқталады. Негізінен сол принциптерге сүйене отырып, ол қазақ өлеңдерінің өз ерекшелігінен туатын жүйелеу дәстүрін әңгімелейді. Қазақ өлеңдерінің жиналу, зерттелу тарихына шолу жасайды.

Қазақ Елінің шер-мұңын, салтанатын, ойын-сауығын, әдет-ғұрпын, тұрмыс-тіршілігін, ішкі толғанысын бүгінгі ұрпақтың жүрегіне жеткізетін ұлттық өнеріміздің бірі – қазақтың халық өлеңі екені сөзсіз баршамызға аян. Бағзы замандағы ел жайын, балалар кешкен ғұмырдың, әкелер басынан өткерген тағдырдың мағынасын ашып, қадірін сездіретін сезімге толы мөлдір шумақтардың касиеті ерекше. Оның әр жолы қалың шаңның арасынан табылған асыл моншақтай бағалы да салмақты.

Асыл сезімнің нәзіктігін сездіретін «Шилі өзен қамыс-ай!» мен «Белден асқан бұлтпенен араласып» ... көшкен елдің керуенін көз алдыңа әкелетін ғажайып өлеңдердің қадірін танимыз. Халқымыздың басына төнген қаралы күннің куәсі болған «Елім-ай» әніне тең келетін трагедиялық ән жоқ. Әр түрлі әуендегі өнер туындысы елес берсе де, оны «Қаратаудың басынан көш келеді» деген сөзбен шендестіруге қимайсыз. Халық тағдыры мен тарихының қасіретін осындай сарынмен, психологиялық сезіммен жеткізетін таланттың қуатына табынасыз. Рухани әсемдігімен жанды баурап, өткеніміздің сан түрлі құбылысын көз алдымызға әкелетін қара өлеңдердің эстетикалық әсеріне бөленеміз

Шынтуайтқа келсек, халқымыздың тарихымен біте қайнасқан, үлкен өнеріміздің бір саласы – халық әндері осы уақытқа дейін көлемді ғылыми еңбектің нысанасы болып арнайы зерттелген жоқ болатын. Ұлы Даламыздың тауларындай өр, қырмызы қызғалдақтарындай сан-түрлі бояуға толы халық өлеңдерінің сырын жан-жақты зерттеп, олардың дамуы мен өзіндік ерекшеліктерін жарқырата көрсету, жүйелі пікір айту - құштарлық пен ой-өркінің кеңдігін ғана емес, сонымен қатар әженің әлдиі мен тұрмыс-салт жырларын жастайынан құлағына құйып өскен іздемпаз зерек адам болуды да талап ететін кеңістік. Осы орайда Бекмұрат Уахатов «Қазақтың халық өлеңдері» атты монографиясының мазмұны автордың алған объектісін дұрыс зерттеп, жинаған материалдарына пайымды тұжырым жасағандығын байқатады.

Б. Уахатов қазақ өлеңдерінің түрлері туралы көптеген зерттеулердегі ұсыныстарды ой елегінен өткізе келіп, қазақ өлеңдерін екі топқа бөледі.

Алғашқысы - тұрмыс-салт өлеңдері. Мұның бірнеше тарауларға бөлінуі – ғалымның алған тақырыбын еркін игеруіне жағдай жасағанын байқаймыз. Мысалы, көне дәуірден келе жатқан аңшылық өнері туралы V-VШ ғасырдағы Орхон-Енисей ескерткішінде:

Ақыл иесі,
Сөз иесі мен болдым.
Шұғай құзында,
Қарақұмда отырушы едік.
Киік жеп, Қоян жеп отырушы едік.
Жауымыз тегіс жыртқыш құстай еді,
Біз жемтік едік (Тонықөк, Батыс беті мәтіні 4-7. жолдар) [13]. Жоғарыда келтірілген жолдарды мысалға алып, қазақ өлеңдерінің төркіні әріде екендігін аңғартады.

Әдет-ғұрыпқа арналған тараудағы бір назар аударарлық нәрсе: балаларға арналған халық өлеңдеріне арнайы тоқталып, талдау жасалғандығын аңғарамыз. Ғалым бүлдіршіндерге шілдехана өткізу, тұсау кесу, қаз-қаз түрғызу кезінде айтылатыи жеке шумақтардан бастап, ақсүйекке дейінгі ойын өлеңінің мәнін, қажеттілігін, этнографиялық ерекшелігін талдаған. Қалыңдық алып, өз алдына отау құруға байланысты салттың отыздан астам түрін атап, әрқайсысына сай шығарылған өлеңдерден көптеген мысалдар келтірген.

Ал екінші тобына - лирикалық өлеңдерді кіргізген. Оны халық арасындағы айтылуына қарай қара өлең және тарихи өлең деп жіктеген.

Қара өлең - көпшілікке кеңінен тараған фольклорлық мұра. Ол көбіне он бір буынды, төрт тармақты болып келеді. Салтанатты кеште қара өлеңмен өнер сынасып, таңға талмайтындар талайлардың көңілінен шыққан жыр маржаны. Кейін шай өлең, кері-өлең, тау-өлең, жер- өлең болып көпшіліктің арасына кеңінен таралған.

Тарихи өлеңдерде де халықтың тұрмысы кеңінен орын алған. Мысалы XVII-XX ғасырдың аралығындағы өлеңдерде «Ақтабан шұбырынды, алқакөл сұлама» мен Хиуа хандығының сұрапыл шапқыншылығы кеңінен орын алған. Соның барлығын бір жүйеге кәсіби тұрғыда жинақтап келтіріп, тарихи өлеңнің табиғатын ашқан. Сондай-ақ монографияда халық өлеңдерінің даму тарихы мен қазіргі тағдыры, ерекшелігі байыпты баяндалады, өзіндік ғылыми пайымдарымен дәлеледенеді.

Сонау ерте замандағы алғашқы қауым адамдарының өмірін көрсететін аңшылық, бақсылық, арбау - байлау өлеңдерімен бірге наурыз, төрт түлік туралы өлеңдердің неше бір тамаша, әдемі үлгілері бұрын еш жерде жарық көріп басылмаған.Сондай-ақ ескілікті рулық, салттық әдет-ғұрыптарды, үй- ішінің әртүрлі кәделері: қыз беріп, келін түсірудің жора - жосындарын бейнелейтін той бастар, жар-жар, беташар, сыңсу секілді өлең түрлері бар.

«Ортақ жанр, ұқсас үлгілер» деп аталатын екінші тарауда Б. Уахатов қазақ, қырғыз, өзбек, алтай, қарақалпақ, татар. башқұрт, әзірбайжан, қарашай, саха, бурят сияқты түркі-моңғол халықтарының тұрмыс-салт жырларындағы мазмұн, тақырын бірлігін, орындалу ерекшелігін ашу үшін халық өлеңдерінің топталуы мен жіктелу принциптері, құрылымдық өлшемдері хақында мол деректер келтіреді. Бауырлас елдер фольклористерінің бұл тараптағы ғылыми көзқарастарын ескеретін зерттеуші славян жұртындағы мәдени жәдігерлерді іріктеу өнегесіне көбірек көңіл бөледі де, негізгі классификациялық жүйені ең алдымен жанрлық- функционалдық, поэтикалық, этнографиялық қасиеттерге орайлас жүргізуді құптаған [7].

Көптеген халықтардың көне тарихындағы табиғат күшімен тікелей қарым-қатынас салдары іспетті күнге, отқа табыну сияқты мифтік сана көріністері, шамандық пен бақсылық, абыз, балгер, емші типтерінің генеалогиясы, арбау өлеңдері, бәдік жыры, Қорқыт күйлері жайлы толғам түркі-моңғол тектес жұрағаттарға қоса, орыс, украин, жаңа гвинеялық папуастар өмірінен алынған ұқсату, болжам, байламдар арқылы мейлінше дәлелді естіледі. Ғалымның: «Біріншіден, бақсы сарындары мен арбаулар тұрмыс-салт өлеңдерінің өзге түрлеріне қарағанда қысқа, текстері мифтік планда, көбінше ішкі семантикалық байланыстары аңғарыла бермейтін сөздерден тұрады. Өлеңге арқау болған мотив, негізінен, метафоралар мен үзік-үзік ассоциациялар арқылы жасалады. Кейде мифологиялық ұғымдар, пір - иелердің аттары кездеседі. Айтайын деген ойын тура айтпай, оны астарлап, символмен тұспалдап беруге тырысады. Сөзді ойнатып, үсті-үстіне қайталап, әр түрлі комбинациялар жасап отырады. Қысқасы, арбау өлеңдеріне тән мұндай поэтикалық өзгешеліктер дүниежүзі халықтарының фольклорында бар ортақ тенденциялар» [9, 246-247 бб.], - деген ойларындағы нақтылық, айқындық, ықшамдық және мәселені тар шеңберде қалдырмай, жанды типологиялық байланыстар дамуы үстінде талқылауға ұмтылыс бүкіл кітап бойында сақталған.

Кітапқа кірген өлеңдердің көркемдігі жақсы, ең тәуір деген үлгілері іріктеліп алынған. Өлеңнің кейбір нұсқалары бірін-бірі қайталамайды, қайта бірін-бірі толықтырып отырады. Кітаптың алғы сөзі мен түсініктері оның мазмұнына, мақсат-мүддесіне лайықты ғылыми биік дәрежеде жазылған.

Ұлттық фольклортану және әдебиеттану ғылымының өсіп өркендеуіне елеулі үлес қосқан көрнекті ғалым Б.Уахатовтың ғылыми мұрасы еліміздің рухани игілігі болып табылады. Ол «Батырлар жырының» (Алматы, 1961 ж.) I томын құрастырып, бастырды, қазақ фольклортануының сан қилы проблемалары бойынша бір өзі сегіз монографиялық тұғырлы ғылыми еңбек жазып, бастырған. Он тоғыз ғылыми-зерттеу

кітаптарында, ондаған ғылыми басылым еңбектер мен хабарларда, сандаған одақтық, республикалық, облыстық газеттер мен журнал беттерінде жүз қырық алты публицистикалық, оның тоқсан бірі әдеби-сын мақалалар жариялаған. Он сегіз ұжымдық ғылыми кітаптың (мәселен, «Пернедегі термелер». Алматы, 1965 ж., «Халық фольклористикасы». Алматы, 1972 ж., «Қазақтың қазіргі халық поэзиясы». Алматы, 1973ж., «Жамбыл және қазіргі қазақ поэзиясы». Алматы, 1975 ж., «Қазақтың тарихи жырларының мәселелері». Алматы, 1979 ж., «Қазақтың музыкалық фольклоры». Алматы, 1982 ж., «Қазақтың шешендік өнері» атты сүбелі еңбектерінің бәрі қазақ – түркі фольклористикасына қосылған зор үлес деп танимыз. Ғалым ұлттық фольклортану мен түркі әдебиеттану ғылымының өсіп өркендеуіне қомақты үлес қосты, ұлттың фольклортану ғылымын қалаған мамандардың алғашқы легінде болып, бұл істе кәсіби шеберлігімен көрінді. Ғалымның қазақ фольклортануы туралы құнды зерттеулерін ұлтымыздың игі мұрасы, халықтың үлкен рухани қазынасы деп білуіміз керек.

Түркі тілдес халықтарының фольклорлық прозасы мен фольклорлық жыр жауһарларының табиғатынан көркемдігі жоғары, адами жан-дүниенің шынайылығы мен арман-мүддесінің ақиқатын терең бере білетін ұлттық мәдениеттің тау биігі. Фольклорлық туындылардағы түркілердің табиғатпен байланысы, кеңістік құбыластарының өзгерістерімен үндестігі адам баласының ажырамас бір бөлігі болғандықтан сөз жоқ, ол сөз өнерінде де көркем бейнемен, тілдік шеберлікпен құбылып суреттеледі. Сондықтан да, фольклордың басты қайнар көзі табиғат, тылсым күш, жан-жануарлар әлемі, салт-дәстүр, таным мен дін, діл болғандықтан – мұның барлығы түркі әлемінің рухани күш-қуаты болып саналады. Түркі өркениеті мен руханияты арқылы түркі тектес халықтардың ауыз әдебиеті үлгілерін жаңа тұрғыда жаңғыртып, заманауи уақытқа таныстырудың ұлттық мүдделік жоспары жасалынуы керек. Ал ол тек ғылыми айналым қуаты арқылы талқыланып, жан-жақты кешенді түрді ғылыми тұжырымдамалармен дәйектелініп, фольклорист ғалымдардың зерделеу нәтижелері арқылы кемел болашаққа аманат етілуі қажет. Ол полиэтникалық тұтастық, діни келісім, мәдениеттер диалогы, ортақ мәдени игіліктер құру, жалпыадамзаттық гуманизм мен түркілік руханияттық құндылықтар аясында т.б. жүзеге асуы қажет. Ендеше, түркілік мәдени құндылықтардың алмасуы, танылмаған оқшау, оңды, тиімді деп табылған кәріністердің түркілік және әлемдік аренаға шығарылуы керек. Бүгін сол халықаралық түркі әлемі зерттеулері кеңістігінде ұлттық фолькорлық ерекшелік пен түркілік тұтастықты танытуда еңбек етуіміздің жаңа бағыттарына жол ашылып отыр.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Радлов, В.В. Образцы народной литературы северных тюркских племен. Ч.5. Наречие дикокаменных киргизов / В.В. Радлов. – СПб. : [б.и.], 1885. – с. 3. – 599 с.
2. Қазақ фольклорының типологиясы. Алматы : «Ғылым», 1981. – 376 б.
3. Уәлиханов, Ш. Шығармалар жинағы. 5 том. Алматы : Қазақ совет энциклопедиясының бас редакциясы, 1985. — 528 б.
4. Сейітжанов, З. Фольклор шындығы. Алматы : Ғылым баспасы, 1990. – 265 б.
5. Әлкей, М. Ежелгі жыр аңыздар: Ғылыми-зерттеу мақалалар / Құраст. Р.Бердібаев – Алматы : Жазушы баспасы, 1985. – 368 бет.
6. Бердібаев, Р. Қазақ эпосы: жанрлық және стадиялық мәселелер. Алматы : Ғылым, 1982. - 232 б.
7. Уахатов, Б. Қазақтың халық өлеңдері. Алматы : Ғылым, 1974. - 288 бет.
8. Ысқақов, Б. Фольклорист – ғалым // Қызыл ту, 11 январь, №7 (9707), 1983. – 4-бет.
9. Бизақов, С. Түркі әлемі. Алматы, 1998.
10. Әуезов, М. Әдебиет тарихы – Алматы: Ана тілі, 1991. – 240 б.

11. Toparlı, R. Kitāb-ı Mecmū‘ı Tercümân-ı Türkî ve ‘Acemî ve Muġalî [Text].– Ankara : Türk Dil Kurumu, 2000. – 165 p.
12. Турсунов, Е.Д. Генезис казахской бытовой сказки. Алма-Ата, 1973.– 152 с
13. Ölmez M. Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan’daki Eski Türk Yazıtları. Ankara: BilgeSu, 2013. – s. 177

ALİ ŞÎR NEVÂYÎ'NİN NESÎMÜ'L- HULD'Ü[*]

Ziya AVŞAR[**]
Habibe FURAT[***]

Özet: Ali Şîr Nevâyî'nin Nesîmü'l- Huld adlı kasidesi Hâkânî-yi Şirvânî'nin Bahrü'l-Ebrâr/ Mir'âtü's-Sefâ'sına naziredir. Hâkânî'nin yeni bir bilinç ve idrak sıçraması ihtiva eden bu eserine, İslam coğrafyasındaki muhtelif şairler tarafından nazireler yazılmıştır. Ona nazire yazan şairlerden birisi de Ali Şîr Nevâyî'dir. Nevâyî, Hâkânî'nin adı geçen öncü kasidesine Nesîmü'-l-Huld adıyla bir nazire yazmıştır. Nevâyî de Hâkânî'nin kurgusuna paralel olarak akıl piri ve aşk muallimini bir ilk mektep öğrencisi olarak ele alır ve onların eğitimleri için felek çarkı, dönmeye devam eder. Bu okulda diğer okullardan farklı olarak mana eğitimi verilmektedir. İşte bu mana eğitimi, aklı yeni bir bilinçle eğiterek onu istenen olgunluk düzeyine çıkaracaktır. Bu bildiride Ali Şîr Nevâyî'nin eserindeki fikirler dizgesi üzerine durularak Hâkânî'nin eseriyle kıyası yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Hâkânî-yi Şirvânî, Bahrü'l-Ebrâr, Ali Şîr Nevâyî, Nesîmü'-l Huld, nazire.*

Nasim-ul Huld of Ali Sir Nevai

Abstract: Ali Shir Nawai's ode called Nasim-ul Huld is based on Haqqani-yi Shirwani's Bahru'l-Ebrar / Mir'atu'l-Sefa. This work of Haqqani was found very important after him and poems were written by various poets in the Islamic geography to this work, which contains a new leap of consciousness and understanding. One of the poets who wrote to his work is Ali Şir Nevai. Ali Shir Nawai wrote a new ode from the mentioned pioneer ode of Haqqani with the name Nesimü'-l-Huld Ali Şir Nevai's work, again parallel to Haqqani's fiction, deals with the teacher of reason and love as a student at a primary school, and the wheel of fortune continues to turn for their education. Unlike other schools, meaning education is provided in this school. his education of meaning will raise them to the desired level of maturity by educating them with a new consciousness of reason and love. In this statement, a comparison will be made with Haqqani's work by focusing on the string of ideas in Ali Shir Nawai's work and focusing on the similar and different aspects of these two poets.

Key Words: *Haqqani-yi Shirwani, Bahru'l-Ebrar, Ali Shir Nawayi, Nasimu'l Huld, nazire*

Giriş

Ali Şîr Nevâyî 1441 tarihinde Herat'ta doğdu. Babası Kiçkine Bahadır, Şâhruh'un ölümüyle çıkan karışıklıklar üzerine o sırada altı yaşlarında olan Ali Şîr'i yanına alarak Yezd üzerinden Irak'a gider. Horasan'daki karışıklığın sona ermesiyle tekrar Horasan'a dönerek (1452) Bâbür Şah'ın hizmetine girer ve oğlunu da onun himayesine verir. Hüseyin Baykara'yı da himaye eden Bâbür Han, 1457'de Meşhed'de ölünce hâmisiz kalan Ali Şîr, Timurlular'ın kuşçu emîrlerinden Seyyid Hasan Erdeşîr'den yardım ve ilgi görür.1464'te Meşhed'den Herat'a gelen Ali Şîr, burada Ebû Said Mirza'nın hizmetine girer ama ondan ilgi görmeyince Semerkant'a giderek Hâce Celâleddin Fazlullah Ebü'l-Leysî'nin medresesine devam eder.

Sultan Hüseyin Herat'ı alarak 1469'da tahta çıkınca arkadaşı Ali Şîr'i de yanına çağırır. Hüseyin Baykara eski arkadaşını kendine nişancı olarak tayin eder, ancak devlet işlerinden pek hoşlanmayan Ali Şîr, bir süre sonra bu görevi bırakır. Ali Şîr, Muhammed Yâdigâr Mirza'ya karşı açılan sefere katılır (1470) ve taht üzerinde hak iddia eden bu şehzadeyi bizzat yakalayarak hükümdara teslim eder. Sultanın divan beyi ve nedimi olur lakin idarî işlerden pek hoşlanmayan kişiliği nedeniyle 1490 yılında divan beyliği görevinden ayrılarak sadece sultan nedimi olur. Bazı saray entrikalarına rağmen eserlerini kaleme almaktan geri kalmayan Nevâyî'nin bu sırada sağlığı bozulur ve 1501'de ölür. Nevâyî manzum ve mensur eserleriyle sadece Çağatay edebiyatının değil bütün Türk edebiyatının önde gelen isimlerindendir. Farsça ve Türkçe eserler veren şair, Türkçe eserlerinde Nevâyî ve Farsça şiirlerinde Fânî mahlaslarını kullanır. Ali Şîr'e tesir edenlerin başında İran'ın büyük mutasavvıflarından Câmî gelmektedir. Ayrıca Attâr, Hüsrev-i Dihlevî ve Nizâmî de onu etkileyen isimler arasındadır. Şiire Farsça ile başlayan Ali Şîr, sonraları Türkçe yazmaya da başlamış ve bu yüzden "zü'l-lisâneyn" diye tanınmıştır.

[*] Bu çalışma Niğde Ömer Halisdemir BAP birimi SBT2024/4-YEDEP kapsamında desteklenmiştir.
[**] Prof. Dr., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, zavsar@ohu.edu.tr
[***] Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, habibefurat1@gmail.com
DOI :10.30546/100981.2024.080

Nevâyî'nin Orta Asya Türk dili ve edebiyatının zirve noktalarından birini temsil eder. Bundan dolayı Çağatayca'ya "Nevâyî dili" denmiştir. Eserleri Türkistan'dan başka, Âzerbaycan ve Anadolu sahasında da okunan Nevâyî'yi Osmanlı şairleri de üstat tanımışlar ve şiirlerine çeşitli nazîreler yazmışlardır. Ali Şîr, divan şiirine millî ve mahallî unsurlar kazandıran bir şahsiyettir.

Nevâyî'nin çeşitli tür ve konularda pek çok eser vermesi, onun kuruculuk vasfı ile açıklanabilir. Üretken bir sanatçı olan Nevâyî'nin beş divanı, bir hamsesi, iki tezkiresi ve dil, edebiyat, ahlak ve tarih üzerine muhtelif eserleri vardır. Bilinen eser sayısı toplamda yirmi sekizdir. (Günay Kut, 1989, 449-453)

1. **Nesîmü'l- Huld'da Fikirler Dizgesi**

Nevâyî'nin bu eserindeki fikirleri değerlendirirken bunun Hâkânî'ye nazire olarak yazıldığını unutmamak lazımdır. Bu bağlantının doğal bir sonucu olarak Nevâyî de aşk irşadının insanda teşkil ettiği yeni bilinci kasidenin temel izleği olarak ele alır.

Aşk bir mürşit ve muallim, ihtiyar akıl ise onun ilk mektep talebesidir. Bilmek gerekir ki feleğin dönmesiyle gündüzün geceye ulanması ve böylece zaman çarkının işlemesi, süreç içinde aşk mualliminin yaşlı aklı terbiye etmesi içindir. Aşk muallimi denildiyse bu tabiri sıradan bir nitelik olarak görmemek gerekir. Bu ilk mektep muallimi, talebesini mana menziline ulaştırmak için mana yolunda yürüyen bir muallimdir. Mana menziline yürüyen bu muallimin mektebi, duvarlarını dört unsurun, revak ve çardaklarını da felek çarkının oluşturduğu ulu bir binadır. Aşk hocasının karşısına aldığı akıl talebesi aşk ve mana bahsinde öğrenme güçlüğü yaşayan kekeme bir çocuktan farksızdır. Bu kabiliyetsiz çocuğa aşk hocası gibi işinin ehli birisi bile ömrünün sonuna kadar uğraşsa kolay bir ders öğretemez. Daha tuhaf olanı da şudur, bu çocuk bir ömür boyu öğrendiklerini bir saate unutur ve hocanın onul gönül levhasına yazdığı yazıları unutuş suyuyla yıkayıp arıtır. Üstelik bu çocuk, halinden habersiz bir ukaladır. Yaşını başını almış biri gibi bilgiçlik satan bu çocuğa ne öğretilebilir ki… Bu yolda sıkıntı çeken aşk hocalarının dediği gibi, bu çocuk insanı ancak cehalete sürükler.

Eğitim ve öğretimin başarısı, hoca ile talebenin uyumunu gerektirir. Mevlana'nın dediği gibi, talebe öğrenmeye müştak olacak ki hoca da ilmin temiz tohumunu o temiz tarlaya eksin. İlim yolunda aralarında uyum olmayan bir hoca ile talebenin eğitim serüvenleri beyhude bir gayret olmaktan öteye geçmez. Bu durum, birbiriyle uyum sağlayamayan aydınlık ile karanlığın durumuna benzer. Eğitim diye ona denir ki onun eğiticisi cehalet ve kusurlardan korunan ve marifete aşina olan bir insan-ı kâmil olmalıdır.

Nevâyî, insan-ı kâmil vesilesiyle bize aşk hocasının kim olduğunu açıklamış olur. Marifete yani İlahî sırlara aşina olan bu hoca, İlahî lütufların bir sonucu olarak cehalet ve kusurlardan arınmış biridir. Zira bu yolda cehalet bilgisizlikten ziyade bilgisiyle Hakk'a ulaşamama halinin adıdır. Nevâyî, aşk mürşidi ve hocası olarak insan-ı kâmili ileri sürdükten sonra onun nitelikleri üzerinde durur. Bu muallimin eylem ve söylemlerinin hepsinde de bir yetkinlik gözlenir. Sözgelimi onda neşe de tam, ilim de tamdır. Bu mürşit tam bir neşe ile marifet gül bahçesinde boy gösterdiğinde boyu cennetteki Tuba ağacı ile hurileri andırır. Bu bahçede talebelerine hikmetler saçan dudağı ise Kevser'in yakut renkli sularına benzer. Bu mürşit öyle bir mürşittir ki sadece Tuba ağacı değil, cennetteki bütün serviler de o irfanî bahçede elif harfleri gibi cilve edip dururlar. Şanı Yüce Allah'ın bu zatın makamı için söylediği şu güzel söze kulak ver: Allah mümin erkek ve mümin kadınlara içinde ebediyen kalmak üzere, içinden ırmaklar akan cennetler ve güzel meskenler vaat etmiştir (Tevbe-72). Nevâyî, Kur'andan alıntıladığı bu ayetteki müjdenin kâmil insanlara özgü bir müjde olduğuna kanidir. Buradan anlaşılır ki Nevâyî'ye göre ayetin müjdelediği bu mekân kâmil insanlar içindir. Nevâyî'nin marifet mektebini ebedî cennete benzetmesinin altındaki maksat, mana ve marifet sırlarının öğretildiği bu mekânın zahirî bir cennet oluşuna ilişkin düşüncesidir. O kutlu mektep cennet bahçesi, hocanın boyu posu tuba ağacı, talim tahtalarındaki elifler cennet servileri ve hocanın dudaklarından dökülen manevi kelimeler de Kevser suyudur.

Bu cennetmekan ortamda Hızır çeşmesinin suyuyla dolu havuzdan alınan bir kadeh tatlı sudaki berraklık, gülşende yansıyan güneş ışığına benzer. Orada yaşayanların nefesleri İsa peygamberin nefesi gibi ruhları diriltici, oradaki kuşların güzel nağmeleri de Davud peygamberin makamla okunan Zebur'unun sesini okşar. Bu yerin nehirlerindeki küçük çakıl taşları inciler gibi çok değerlidir. Hele bu diyarın ummanından çıkan incilere nispetle Bedahşan yakutu, yüzlerce utançtan başka bir şey değildir. Meryem oğlu İsa'nın dönüştürücü nefesiyle oradaki çerçöp kıymetli yaygılara tebdil olmuş, o mekânın bekçisi ise eline İmran oğlu Musa'nın asasını almıştır. Nevâyî, maksadının bu teşbih ve telmih yoğunluğu altında kaybolmaması için, okuyucuyu uyarmak amacıyla gönlüne hitap ederek şöyle der, aslında seslendiği okurlardır. Ey gönül, şu dünyada marifet bahçesinin dışında böyle bir bahçe yoktur. Zira bu denli kusursuz bir gülistanın nakkaşı ve kâmil sanatçısı bizzat yüce Allah'tır.

Nevâyî, böylesine müstesna bir mekânda hocalık yapan bu kâmil insandan eğitim alan kimselerin, o hocanın şeref ve izzetinin hatırına, gönül viranelerindeki gizli hazineleri bulacaklarını söyler. Zira bu aşk hocası, talebelerine kendilerini tanıtıp bildirmekte kendini bilen bu talebeler de hocalarının, gönüllerine arız olan perdeleri yırtmasının bir neticesi olarak Rabb'larını bilmektedirler. O viraneyi bir baykuş gibi mekân tutan ham insan, aşk mürşidinin marifetler saçan ders halkasında birer kutlu kişiye dönüşerek marifet saltanatını ve mana devletini ele geçirmek için kâmil insanın himmet kanatlarının gölgesi altında yetişerek bu makamlara yürümüşlerdir.

Nevâyî, kâmil insanı marifet mülkünün sultanı sayar. Bu sultanın hazinesindeki bir mana incisinin asgari değerinin ne olduğunu öğrenmek istersen, şunu söyleyebilirim der: Bu incinin biri kaybolsa tüm Acem melikleri bir araya gelse bedelini karşılayamazlar. Zira bu cihanda o mana incisine değer biçecek bir sarraf yoktur. Bedeli böylesine yüksek bir hazine şayet bir hükümdara veya ülkeye ait olsaydı, onu saklamak ve korumak insanları perişan ederdi. Oysa bu hazine, salik denen ve kendilerini yaşarken fani hale getiren dervişlerin gönlünde her türlü tehlikeden uzakta güven içinde korunmaktadır. Zira bu dervişler, kendilerini hayatın hırslarından uzak tutarak iç zenginliklerini toplumdan gizlemektedirler. Ne mutlu onun gönül mülküne ki o viranedeki mana hazinesinin değerinden dolayı bedeni ulu bir şehir halini almıştır.

Nevâyî, yar nazarının kalplerine bir ok saplandığı bu âşıkları, yüz yerinden yırtık derviş hırkası giyerek Hakk'ı zikreden dervişler olarak niteler. Bu itibarla onların yüz yerinden yırtılmış hırkaları, cennet gülünün üzerinde ayetler yazılı yapraklarını andırır. Bu dervişler baştan ayağa kadar günaha batmış gibi görünürler ama gönüllerinde yüce Allah'ın zikriyle meşguldürler, Bunların asıl emeli, varlık yolunu bir an önce geçmek olduğu için yar hasretiyle gözlerinden kanlı yaşlar dökerler. Onların aşk coşkusuyla akıttıkları gözyaşları, nehir ve denizleri oluşturan rahmet bulutunun bereketli yağmurları misalidir.

Nevâyî, mana erlerinin insanî bir araz olan yorulma zaafından uzak olduklarını söyler. Onlar gün doğandan gün batan yere değin olan mesafeyi bir göz yumup açma süresinde kat ederler ve naz ve eda ile aldıkları bu mesafede güneş gibi yorulmak bilmeden yolculuk ederler. Nevâyî, nefsanî hazların ancak yüksek himmet sonucu terk edildiğini söyleyerek bu istekleri terk edenlerin şahidi olarak da yüzlerinde Zühal'e benzeyen benlerini gösterir. Nefsanî isteklerden vazgeçenlerin semaa kalkmak için giydikleri yıpranmış eski derviş hırkası, semanın boynuna asılmış güzel bir gerdanlık misalidir. Semazenin giydiği tennurenin şevkle coşup pergel gibi açılmasından dolayı koskoca felek çarkı, pergelin sabit ayağının bastığı bir nokta gibi görünür olmuştur. Felekte misafirin şerefine hazırlanmış olan birlik sofrasından tatmak için melekler her yanda sinekler gibi kavgaya tutuşurlar.

Nevâyî, şerefine arşta sofra kurulan bu kâmil insanın –ki hazreti peygamberdir- diğer peygamberlere üstünlüğünden dem vurmayı da ihmal etmez. Nefesi ölüleri dirilten Hz. İsa, yaratılışın kendisi için olduğu bu kâmil zatın korunmuş nefeslerinden fıtrat sabahı faydalanmaya bakmalı, Hızır da zulmet akşamında onun abıhayat kaynağından bir yudumcuk

içmelidir. Başını arşa çekmiş birinin dünyanın olaylar denizine batmaktan ne kaygısı olur? Arşa yerleşmiş bir tozun Nuh tufanından ne endişesi kalır?

Nevâyî, kötü huyun iyi insanların tavrına yönelmesini Allah yardımının bir alameti sayar. Bunun nedeni kötü huyların iyi huyları değerlendirmek için bir ölçüt oluşudur. Bu bağlamda şeytan da rahmettir denilmiştir, zira şeytan olmasaydı iyiliklerimizin ölçülmesi mümkün olmazdı. Kötü huylar insana iyi huyun ölçülmesi için verilmiş olmakla birlikte yine de Hak yolcusunun bu kötü huylardan arınması gerekir. Arınmanın birinci şartı nedamettir, insan pişmanlık gözyaşları dökerek yaptıklarının kirlerinden arınır. Arınmanın nihai menzili noksanların tamamlanmasıdır. İnsan noksanlarını tamamladıkça kendisini tamamlar. Bu tamamlamayı gerçekleştirenlere insan-ı kâmil denir. Bizde bu kemal gerçekleşirse Hak yolcusunun düşmanı olan uzak ve tehlikeli çölü geçmiş oluruz zira bu vadide yolcuyu yolundan saptıracak ve onu dalalete düşürecek pek çok çeldirici vardır. Bir yaban gülüne gerilmiş örümcek ağı nasıl ki o gülün kokusu aracılığıyla sinekleri çekip tuzaklara düşürürse insanlar da dünyanın gül gibi vaatlerine o sinekler gibi düşerler.

Bu vadinin baharı vardır ancak yanında sel felaketi hazır bekler. Kupkuru bir çöl gibidir, lakin taze ve rengarenk çiçekleri zehir saçarlar. Bu iklimin semasında her gün yüzlerce felaket belirir, menzilinde ise can alıcı karanlık ve korkutucu ejderhalar bulunur. Çöl geçilse yolcunun önüne kanlı hançerlerini ona doğru yöneltmiş yüzlerce bela dağı çıkar. Binlerce kişi bu yolda yüzlerce girdabı olan bela denizinde boğulmuşlardır. Yolcu işinin ehli bir dalgıç olsa bile bu denizin ne kıyısını bulabilir ne de sonunu. Bu vadinin nehir ve bataklıklarında yedikçe midelerindeki açlık daha da şiddetli hale gelen obur timsahlar vardır. Bu iklimdeki her menzil uzunun en uzunu ve kısanın en kısasıdır, bu menzilin ucu gökte sonu ise yerdedir.

Nevâyî niteliklerini verdiği ve kısmen şerh ettiği bu çetin yolu, kişinin yalnız geçemeyeceğini söylemek için kurgular. Felaket abartısının mantığı budur. Böyle bir yol rehbersiz geçilemezse rehber kimdir? Nevâyî bütün metin boyunca bu rehberin insan-ı kâmil olduğunu bildirir. Ona göre böylesine tehlikeli ve zor yolları ondan başkası geçemez. Bu durumda ilk yapmamız gereken şey, o mürşidin bilgisine güvenmemiz ve rehberliğine teslim olmamızdır. Bize düşen o rehberin dinle ilgili söylediği her şeyi can ve gönülden kabul etmektir. Aşk mürşidi bunca ibadet nereye gidecek diye nefsi tereddütte düşürmemiş, nefs mürşidin yumuşak söylemine tabi olmuş ve başı dik bir atın seyisi elinde uysallaşması gibi mürşidinin terbiyesine boyun eğmiştir.

Nevâyî birini eğitmek ve terbiye etmenin daima bir risk içerdiğini de iyi bilir. Kaplan terbiye eden bir Hintlinin el ve yüzündeki pençe izleri bu terbiyenin risklerini işaret eder. İnsanın her adımında arkasından yüz hayaletin yürüdüğü bir ortamdan daha büyük tehlike ise bu vadide rehavete kapılmaktır. Bu vadideki yolcu için rehavet, onun koynuna girerek vücudundaki her gözeyi ısıran zehirli bir yılana benzer. Bu öylesine bir yılandır ki meleklerin kendisine secde ettiği insana düşman olmuş ve ağzına aldığı şeytanı cennete sokarak insanların bir buğday tanesi için cennetten kovuluşuna yardım etmiştir. İnsan Zaloğlu Rüstem gibi efsanevi bir güce bile sahip olsa yine de kendisini içten ve dıştan bu denli sıkı kuşatan bu düşmanı yenemez.

Nevâyî, bu düşmanı yenmenin yegâne şartı olarak mürşidin buyruğundan çıkmamayı telkin eder çünkü bu mürşit hiçbir düşmanı hafife almayan bir tedbirin sahibidir. Aslında yaratılışın en zor işlerinden birisi insanın yaratılışıdır. Çünkü onda diğer mahlûkta bulunmayan birbirine zıt hasseler vardır. İnsana tuzak yine kendi içine yerleşmiş bir tuzakçı olan nefistir. İnsanın nefsin hilesine galebe çalması ve onu yenmesi için mutlak surette aşk mürşidine ihtiyacı vardır. Kişi bu mürşidi bulup nefsin hilesinden kurtulduysa bu sırrı saklamasını bilmeli ve hiç kimseyi incitmemelidir. Gönül denizinin hatırının, birbirinin üzerine basa basa gelen deniz dalgaları gibi olduğunu bilmek lazımdır. İnsanın gönlünde her an farklı hislerin dalgaları kıyıya gelmeye çalışır. Geminin suya batması bu denizin taşmasından dolayıdır. Hak yolcusunun

mürşitten bir şey öğrenmesi için öncelikle gönlüne ispat etmesi gereken bir mesele vardır. İspat edilmesi gereken bu mesele Allah'ın birliğidir.

Nevâyî kendi gönlünü örnek vererek şöyle söyler: "Benim gönlümde de Allah'ın dışında olan diğer canlıların sevgi ve alakası vardır ancak yüce Allah'ın birliği kavrandıktan sonra bunların hepsi hakiki varlık olmadıkları için gönülden silinip giderler. Bu konuda delil arayan birisinin ihlas suresine bakması yeterlidir. Zira bu sure Allah'ın biricik yani ahad olduğunu göstermektedir ancak bu konuda şöyle bir incelik vardır. Bu ahad ismi öylesine bir edayla zikredilmeli ki o zikri, zikreden dışında hiç kimse bilmemelidir. Çünkü ahadın sırrı müşterek kabul etmez.

Nevâyî, bu noktadan sonra kişinin İslam'ın beş şartına odaklanmasını ve onların gereğini yerine getirmesini ister. Tevhidin sırrı kavrandıktan sonra adap ve erkânı ile kılınan beş vakit namaz İslam pençesine güç verir. Zekâtın miktarı bellidir, zekât verenler Hakk'a şükrü ve cömertlik borcunu yerine getirenlerdir. İnsanın tutmuş olduğu oruç, bütün vücut azalarını yasak olan şeylere karşı korur. Gönül orucuysa zikrin engellenmesine mani olur. Bu yüzden gönül orucu beden orucundan üstündür. Hac yolculuğunun zorluklarını öğrenen birisi, o menzile giden çölü geçmeye güç yetiremeyeceğini sanır.

Nevâyî, ümitsizliğin aleyhine bir tavır takınır. İnsanların günahları Kafdağı kadar büyük olsa bile yarın mahşerde bunu affettirmek için şimdiden bir pişmanlık ahı çekmek yeterlidir. Pişmanlık ahının şirkten başka silmeyeceği günah yoktur. Nevâyî, bu halde yaptıklarımızdan pişman olmamak için neler yapılması gerektiğine dair bir takım tavsiyeler sıralar ve öğütler verir. İbadette riyadan ve mal mülk hırsına karşı da tamahtan kaçınması gerekir. İnsan kendisini öldürmek isteyen düşmana üstün geldiğinde bunu kendisinden bilip kibre kapılmamalı, alçak ve hasislere muhtaç olmamalıdır. Başa gelen bir musibeti Allah'ın bir nimeti sayıp şükrünü yerine getirmelidir. Sahte ve hileci şeyhlerden uzak durmalı ve Allah'ın bize verdiği sırları saklamalıdır. İnsan başına gelen her kar ve zararın Allah'ın takdiri olduğunu bilmelidir. Bazı kişiler bu hakikate ermeden öğüt verme yoluna giderler onların öğütlerine kulak asmamalı ve nefsiyle arasına mesafe koymalıdır. Nevâyî bu davranışlara kemale ermiş dervişlerin sahip olduklarını söyleyerek irfanî gözle bakan birisinin dervişliği padişahlığa üstün tutacağını söyler. Padişahın makbulünü de derviş gibi davrananlar olarak niteler.

Nevâyî, metnin bu kısmından sonra Sultan Baykara övgüsüne geçer ve ardından dönemin cömert simalarından biri olan Guderz ibn Kuşvad'ı metheder. Nevâyî, içerdiği fikirlerin zamane zihniyeti yüzünden sevilmeyeceğini sandığı bu şiir tarzının başlatıcısı olarak Hâkânî'ye ve dolasıyla Bahrü'l- Ebrâr'ına atıf yapar. Ardından Hâkânî'ye nazire yazan ve Hintli söz büyücüsü olarak nitelediği Hüsrev-i Dihlevî'nin Mir'âtü's- Sefâ'sına değinir. Bu silsileye Molla Câmî'nin Âl-i 'Admân adlı kasidesiyle katıldığını belirten Nevâyî, kendisinin de Nesîmü'l-Huld'ü yazdığını belirtir. Nevâyî, bu mütevazı şiirin edebî değeri konusunda hocası olan Molla Câmî ile iddiaya girmeyeceğini, Hüsrev ile tartışmayı lüzumsuz gördüğünü belirtir ancak Hâkânî-yi Şirvânî'ye hediye götürülmesini de yerinde bulur.

Sonuç ve Değerlendirme

Nevâyî'nin eseriyle Hâkânî'nin kasidesindeki fikirler dizgesi mukayese edilirse su sonuçlar çıkar:

1. Hâkânî'nin eseri, şairin sevdiklerinin kaybından sonra kaleme alınmış ve Hâkânî o kayıplardan sonra hayat anlayışını bu eserdeki fikirler üzerinden yürütmüştür. Nevâyî ise eserini Hâkânî'nin eserindeki öncü fikirlerden etkilenerek nazire olarak yazmıştır.
2. Hâkânî, gönlünü bir muallim ve dizini de mektep olarak niteleyerek bu mektepte marifet öğrenmekle işe başladığını belirtir. Nevâyî ise aklı öğrenci aşkı da muallim olarak niteleyerek marifet tahsilini aşk hocasından öğrenmeyi salık verir.

3. Hâkânî, marifeti kendi gönlüne gelen ilhamlardan öğrenir ve herhangi bir mürşide bağlanma gereği duymazken Nevâyî, marifetin mutlak surette bir mürşitten alınmasını telkin eder.
4. Hâkânî, tasavvuf yolunu ve dervişlerin anlayış ve ahlakları üzerinden izlerken Nevâyî, bu yolun amacını insan-ı kamil olmaya bağlar ve yolun hedefini insan-ı kamil olmak olarak belirler.

Hâkânî, din anlayışı konusunda daha rahat bir tutum içinde görülürken Nevâyî, dinin esaslarına uyma konusunda daha sıkı bir duruş gösterir.

2. **Nesîmü'l-Huld'ün Tercümesi**

Mu'allim 'ışk u pîr-i 'akl şod tıfl-ı debistâneş
Felek dân behr-i te'dîb-i vey înek çarh-ı gerdâneş

1.Aşk bir muallim, akil pir ise ilk mektep talebesidir. Bil ki şu dönen felek çarkı da onun eğitimi için yaratılmıştır.

2.Aşk mualliminin mana okulu, unsurlardan oluşan duvarlarla örülmüş göğe yükselen bir köşktür.

3.Akıl, öylesine kekeme bir çocuktur ki işinin ehli bir hoca bile ona ömrünün sonuna kadar kolay bir ders öğretemez.

4.Tuhaf olanı şudur ki akıl çocuğu ömür boyunca öğrendiklerini bir saatte unutur.

5.Bir yaşlı gibi bilgiçlik satan bu çocuğa ne diye bilirsin. Dert ve şevk ehlinin söylediklerine göre seni bilgisizliğe doğru götürür.

6.Öyle bir öğretmen ve öğrenciden hiçbir sonuç elde edilemez. Birbirine uymayan aydınlık ve karanlığa benzerler.

7.Eğitim ona denir ki eğiticisi cehalet ve kusurdan korunmalı ve insan-ı kâmil olmalıdır.

8.Neşe ve sevinçle gül bahçesine doğru yürüdüğünde, boyu cennetteki tuğba ağacı ve hurilere benzer, dudağı ise cennet bahçesindeki Kevser'e.

9.Sadece tuğba ağacını değil, çimendeki tüm servileri onun iman bahçesinde elif gibi cilve eder bir halde bulursun.

10.Yüce Allah'ın onun makamı için söylediği şu güzel sözüne bak! "Allah. İnanan mümin erkek ve mümin kadınlara içinde ebediyen kalmak üzere altından ırmaklar akan cennetler ve güzel meskenler vaat etmiştir."[1]

11.Hızır çeşmesinin suyundan oluşan havuzdan sunulan bir kadeh saf su, gülşende gün gibi açmış bir güle benzer.

12.Orada yaşayanların nefesleri İsa peygamberin nefesi gibidir, oradaki kuşların güzel sesi Davut peygamberin Zebur'unun makamla okunan nağmelerine benzer.

13.Nehirlerindeki çakıl taşları inci gibi çok değerlidir. Umman incisi ve Bedahşan lali ona nispetle değersizdir.

14.Meryem'in oğlu İsa Peygamberin nefesi bereketiyle oradaki çerçöp bir yaygıya dönmüş ve oranın bekçisi ise İmran'ın oğlu Musa'nın değneğini eline almıştır.

15.Ey gönül! Marifet bahçesinin dışında böyle bir gül bahçesi yoktur çünkü böyle kusursuz bir gül bahçesini süsleyen sanatkâr Allah'tır.

16.Bu kâmil mürşitten eğitim alan kimseler onun şerefiyle gönül viranelerdeki gizli hazineleri buldular.

17.O viranede ortaya çıkan her baykuş, bahtiyar bir insan gibi devlet ve sultanlığı ele geçirmek için gölgeden yürümüştür.

18.Padişahın hazinesindeki bu inci o kadar değerlidir ki eğer kaybolursa, tüm Acem ülkeleri ve padişahları onun bedelini karşılayamazlar.

19.Derviş gibi fani olan gizli bir topluluk ne hoştur. Böyle bir hazineyi saklamak insanları zahiren perişan eder.

20.Dikenin zahiri anlamı çıplak ayağa batmasıdır, gerçek anlamıysa hurilerin kirpiklerinin ucundan çıkan iğnelerdir.

21.O kâmil yolcunun gönül mülkü ne hoştur, o viranedeki hazinesinin hürmetinden dolayı bedeni şehre dönmüştür.

22.Dervişlerin üstündeki yırtık hırkalar, üzerinde ayetler yazılı cennet çiçeğinin yaprağına benzer.

23.Baştan ayağına kadar perişan lakin gönüllerinde yüce Allah'ın zikri olan kimselerdir. Gece mumunun karşısında harap olan eliflere benzerler.

24.Varlık yolunu geçmek için aceleyle gözlerden akan yaşlar, dere ve denizleri oluşturan rahmet bulutunun bereketli yağmuruna benzer.

25.İçte, kavuşma denizinde boğulmuş gibidir, ama zahirdeyse Umman denizinin gemicisi olan Mükteseb'e el uzatmış gibidir.

26.Bir göz yumup açıncaya kadar şarkla garp arasını naz ve eda ile yürüyen bu erler, gökyüzündeki güneş gibi hiçbir zaman yorulmazlar.

27.Yüksek himmetle nefsani istekleri terk edenlerin inkâr edilmez şahidi, yüzlerindeki Zühal'i andıran bendir.

28.Semaa için giyilmiş olan yıpranmış eski hırka, gökyüzünden asılan güzel bir gerdanlığı okşar.

29.Eteğinin bazen pergel gibi coşup dönmesinden dolayı koca dünya nokta gibi görünür.

30.Misafirinin hatırı için serilen geniş birlik sofrası yüzünden melekler her tarafta sinekler gibi kavga ederler.

31.Ey Mesih! Fıtrat sabahı onun korunmuş nefeslerinden faydalan, Ey Hızır! Zulmet akşamı hayat suyundan bir kadeh iç.

32.Dünya olaylarına boğulmuş kimsenin ne kaygısı, Arş'ta yer tutan tozun Nuh'un fırtınasından ne endişesi olur.

33.Ey gönül! Eğer böyle bir kâmil insanın tavır ve davranışlarına malik olmak istersen, elest zamanından itibaren Hakk'a yemin etmelisin.

34.Allah'ın yardımı, ihsan ve merhameti olmazsa, sana nispet edilen şey de hakikaten nasip olmaz.

35.Yine de bu kötü huyun iyi insanların tavrına meyletmesi, Allah'ın merhametinin alametidir.

36.Eğer er bir yolcuysan bu çirkin nefsinden vazgeç ve temizlerin yürümüş olduğu vadide yolculuğa başla.

37.Lakin nefsin fenalıklarından dolayı pişmanlık gözyaşlarına boğulmalısın. Böyle pişmanlıkları yaşatmadığı insanlara ne mutlu!

38.Bundan sonra olabilirsen bir kâmil mürşit olmaya çalış· Çünkü bu yol uzak ve tehlikeli ve bu çöl de yolcuya düşmandır.

39. Bu öyle bir vadidir ki yolcuyu maksada kavuşma yolundan alır deve dikeni dolu olan bir yere götürür.

40.Dünya yaban gülü, örümcek ağına düşmüş sinekler gibi insanları yaprak ve dallarıyla yakalar.

41.Bu cihanın baharı seller ile dolu ve dört bir tarafı da seraptır. Taze ve rengârenk çiçekleriyse aşırı zehirlidir.

42.Semasında her an yüz tehlikeli olay ortaya çıkar. Can alıcı korkutucu ejderhalar bulunur.

43.İki yüz bela dağı, kanlı hançerlerini sana çeker. Eteğinde taşları savurup her tarafa taş yağdırır.

44.Binlerce kişi her su çevrimi yüz girdap içeren afet denizinde boğulur. Akıllı dalgıç için ne kıyı bulunur ne de sonu.

45.Timsahı yeryüzündeki balıklardan günde iki kere yediği halde midesi açlık iltihabından ateş gibi yanar.

46.Orada yüzlerce orman vardır lakin her yaprağında şöyle bir yazı bulunur: Harman ve ye's sözcüğündeki harfler dışında olan elif harfini yaz.

47.Lakin ormanlara can yakıcı ateşler düşmüş, yeryüzünde otlardan daha yüksek alev yalımları yükselmiştir.

48.O vadideki her menzil bir yere kadar uzun ve kısadır. Menzilin başı gökte sonu ise yerdedir.

49.Nitelikleri açıklanan böyle bir yolun yolcusu, şüphesiz rehber olmadan böyle bir yolu kat edemez.

50.O rehberin anlamı mürşid-i kâmildir ki böyle tehlikeli ve zor yolları ancak kolaylıkla o geçer.

51.İlk olarak o mürşit dinle ilgi her ne söylese onun can u gönülden kabul edilmesi gerekir.

52.Birinci farz, kâfir nefsin memur edilmesidir. Daha sonra ise, gönül sultanını Müslüman etmek lazımdır.

53.Bu kadar ibadet nereye gidecek diye sert söylememiştir, aksine öyle yumuşak söylemiştir ki kâfir bile onun fermanına uyar.

54.Hintli pirin alnındaki pençe darbesinin izi az değildir. Karınca gibi güçsüz bir hayvan bile onu yerle bir edebilir.

55.Aslan bakıcısı, aslanı sopa ve zincirle sürekli dövmezse onu hiç bir zaman terbiye edemez.

56. Böyle bir tehlikeli bir yolculuk esnasında, yanında böyle bir yol arkadaşının olması onlarca dev ve şeytanı aldatan öğrenciler gibidir.

57.Yalnız aslan ve tilki ile oynayan ayı değil belki dünyadaki tüm aslanlar, ayı huylu tilkinin hilesinden yerle bir olmuşlardır.

58.Korku ve dehşet dolu böyle bir vadide sadece yol arkadaşıyla da yetinme, çünkü her adımda arkandan yüz hayalet yürür.

59. bu yolun rahatlığı; bir kimseyi öldürmek amacıyla onun koynuna girip vücudundaki her tüyün altından ısıran zehirli yılan gibidir.

60.Maksada ulaşmaya mani olan bu kurt ve yılan ne kadar tehlikelidir ki Kirman şahını öldürmeyince amacına ulaşmamış olur.

61. Bu yılan meleklerin secde ettiği insana düşman oldu. Bir buğday tanesi için onları cennet bahçesinden çıkardı.

62.Bu nefs yılanı babayı mirastan dolayı çocuğuna karşı mağlup edip vücudunu taşlar ve göğsüne de iğne saplar.

63.Böyle bir düşmanı Rüstem gibi bir yiğit bile yenemez.

64.Sen eğer böyle bir mürşidin buyruğundan dışarı çıkmazsan sana karşı yenilir ve bir daha halife olma imkânı bulamaz.

65.Senin insan olarak yaratılışın var ya en zor işlerden biriydi.

66.Sana nefsin hilesinden kurtuldun dediklerinde can rahatlığı için bu sırrı sakla ve kimseyi incitme.

67.Eğer o helak edici selin geride bıraktığı viraneyi tamir etmek istersen, vücut ülkesini daima temiz tut.

68.Yok oluş ve aydınlığın sebebini gece yarısı ibadet için aya kalkıp gözyaşı dökenlerden öğren. Aydınlığın değerini bilsinler diye mum da böyle yapar.

69.Gönül denizinin hatırı, birbirine basa basa gelen dalgalara benzer, gönül gemisinin suya batması bu denizin taşmasındandır.

70.Emrine rüzgârlar verilmiş olan Hz. Süleyman dışında hiç kimse bu dalgaları sakinleştiremez.

71.Öncelikle Allah'ın bir olduğunu gönlüne ispat et de daha sonra mürşitten öğrenmeye gönül ver.

72.Benim gönlümde Allah'ın dışında olan diğer canlıların da yeri vardır ancak Yüce Allah'ın vahdaniyetini kavradıktan sonra onların varlığı silinip gitti.

73.Açıkça söylenilen tevhitten maksat, Allah'ın bir olduğunu göstermektir.

74.Lakin o öyle zikredilmelidir ki bu davanın kanıtını zikreden kişi dışında kimse bilmemelidir.

75.Çivileri gönle çakmak için eliflere ihtiyaç duyulur. Böyle bir ispat ve inkâra akıl bile hayran kalır.

76.Gönül batın yolundan Hakk'a mutlak kavuştuğunda, onu halk da zahirde tasdik eder.

77.Adap ve erkânıyla kılınan beş vakit namaz İslam pençesine güç verir.

78.Zekâtın miktarı bellidir, zekât verenler Allah'a karşı şükran ve cömertlik borcunu yerine getirir.

79.Tutmuş olduğun oruç, tüm vücut organlarını kötü işlerden engeller Lakin gönül orucuysa Rahman olan Allah'ın zikrini engeller.

80.Hac yolcuğunun zor şartlarını öğrendikten sonra, zahiren o çöle adım bile atamazsın.

81.Yeterince sıcak ve güneşli bir günde baş açık ayak yalın, dünyanın dörtte birini kat etmek için yolculuğa çıkılır.

82.Yol yürürken ayakaltındaki karıncalar incinir ve her karınca yara kavuşma kıskançlığından dolayı bir ejderhaya döner.

83.Salik ondan korkarak, yünden yapılmış eski hırkasıyla aciz gözlerini örter, düzgün olmayan bu kaba nefsin de yönleri vardır.

84.Sufinin vücudunun bir tarafında riyazet taşının binlerce izi vardır diğer tarafında ise gönlünde olan ümitsizliklerin izi.

85.Eğer mahşer terazisinde suçun Kafdağı kadar olsa bile, bir pişmanlık ahıyla hepsini sildirebilirsin.

86.Yüzlerce deniz büyüklüğündeki ibadetine riya katmandansa suç ve günah işlemen daha iyidir.

87.para pul aşkıyla karışan karanlık batının, dışarıdan da dirhem dolu keseye benzer.

88.Fakirlik yolunu yüz can pahasına satın almak yerine Allah'ın sana ucuza verdiğini al.

89.Seni öldürmek isteyen düşmana galip geldiğinde bunun Allah'ın takdiri olduğuna inan ve gönül incitme.

90.Namertten ekmek istemektense kül yemen daha iyidir. Çünkü o, kendini dolunaya benzetir, seni ise ekmeğinin külüne.

91.Allah'tan neden mücevher istiyorsan o sebepten isteme. Zira insanoğlu bir şey istemeden bile her yere haber gönderebilir.

92.Başına gelen belayı Allah'ın nimeti olarak bil, o nimetin şükrünü yerine getirmezsen küfre girmiş olursun.

93.Saf gönlünü riyazet kuyusuna attıktan sonra, Mısır tahtına aziz olan Kenan ayını görürsün.

94.Sahtekâr şeyhin hilesinden kurtulmak suç değildir. Tüm dükkânları kapalı olan bir pazardan ne kar elde edilebilir.

95.Sen Allah'ın sırrını bir kere bile saklamıyorsun, oysa puta tapan bile putun sırrını göğsünde saklar.

96.Sırrını gizlemiş olduğun gerçek olmayan sevgilin kimsenin kabul etmediği bir puttur. O gece gerçek olan sevgilinin (Allah'ın) huzurunda onun gizlediği sır açığa çıktı.

97.Dostun rızasını istemek böyledir: Başına gelen her kar ve zararın takdir olduğunu bilmelisin.

98.Öğüt veren gafil kişinin öğüdüne kulak vermeden geç. Çünkü o uykudadır ve gafletten dolayı öyle saçma sapan kelam ediyor.

99.Düz hırka giyen herkes bu yolu geçse bile, sen bu vadideki yırtıcı huyun emrine tabi olma.

100.Baksana, kâmil olan dervişlerin âdeti budur. Dış görünüşü(zahirini)nü gösterince devrin padişahları gibi yakışıklı görünürler.

101.Padişahların padişahlık rütbesi dışında başka bir rütbesi olamaz, irfan gözüyle bakınca, dervişlik padişahlıktan üstündür.

102.Padişahlık tahtında oturan derviş sıfat padişah ve fakir huylu sultana, dervişlik ve fakirlik makamını Allah vermiştir.

103.Adem (as.) a kadar sülalesi sultan oğlu sultan olan saltanatın seması Ebülgazi Sultan Hüseyin Baykara geldi.

104.Sultan deme, çünkü tüm dünya sultanları onun hizmetçisidir. Hanoğlu han olduğu buradan bellidir.

105.Dara ve Darab'a bağlı olan millet de onun yönetiminin altındadır. Bazen Sasan ve Saman'ın köleleri bile bu ülkenin hizmetindedir.

106.Devrin gül bahçesi olan memleketinin huzuru, İran ve Turan'ın iki eğlence meclisinin mevzuu olmuştur.

107.Cemşid'in merasiminin bazen uygun olmayan bir şekilde övülmesi, Süleyman (as.)ın mülkünün kısa sürede bölünmesi gibidir.

108.Efendimiz öyle bir yüce makam sahibidir ki, hacibinin elinden yere düşen bir sopa yüz asır sonra cebreden padişahın alnına isabet eder.

109.Sözleri öyle etkilidir ki eğer dağa düşerse ümitsizlik çölünün serabına dönüşür ve tüm organları titrer.

110.Onun değersiz çavuşlarından biri Sam-i Neriman ordusunun hizmetçilerinden biri olan Guderz ibn-i Kuşvad'dır.

111.Onun yaptırmış olduğu çiçek bahçelerinden esen nesrin ve reyhan çiçeğinin ruh bağışlayıcı güzel kokuları ölüyü diriltir.

112.Oranın bahar mevsimindeki havası sislidir. Nisanda yağan bulutları gökyüzünde yüzlerce sedef ve inci oluşturur.

113.Halk için açmış olduğu her türlü yemeklerle dolu olan binlerce sofrasının genişliği feleğin katlarına benzer.

114.Onun ziyafet sofrasından yere dökülen ekmek parçaları, iki yüz Hatem ve Bermek'in yüz yıllık yemeğidir.

115.Eşiğinin toprağına secde eden şahların yüzü nur gibi parlamıştır. Kayserlerin sırtında bekçisinin sopasının izi vardır.

116.Havasını yağmur damlası gibi olduğunu düşün, açılınca diken iğnesi gibi vücuda saplanır.

117.Düşmanının kanıyla boyanan kılıcı, kırmızı kıyafetli cellada benzer.

118.Ağlayan gözleri, şimşekle birlikte yağan sert yağmur gibi taş gönüllülerin gönüllerini yırtar.

119.Ey Padişah (Ey Sultan Hüseyin Baykara!) Sana yazmış olduğum bu kasideyi okuyan herkes, Hakan ve Hakanî'ye ait olan bu şiirden hoşlanmaz.

120. Hakanî'den sonra Hintli büyücü (Hüsrev-i Dihlevî) bu nazmını öyle güzel bir şekilde dizdi ki onun güzel sözlerinin ismi Mir'âtü's-Sefâ oldu.

121.Daha sonra büyük ruh sahibi olan arif mevlana Abdürrahman Cami, Al-i Admân naatini yazdı.

122.Padişahı övdüğüm bu kasideye bu sebepten Nesîmü'l-Huld ismini verdim ki her beyti cennet gül bahçelerinden canıma esen hoş kokulu hafif bir rüzgâr gibidir.

123.Allah'ın nezdinde ruhtan bu iki yardımı istedim, Lakin gönlüm Hakk'tan ne istediyse Hakk fazlasını verdi.

124.Bu konu hakkında Mevlana Cami ile dava etmiyorum. Çünkü o, benim hocamdır ve divanını bu nazımla süslemiştir.

125.Hüsrev'le de tartışmaya gerek duymuyorum. Çünkü okuyucu bu eseri okuyunca bunun ve onun ne olduğunu anlar.

126.Eğer inci satıcıları alışveriş için Hindistan'a doğru gitse, deniz tüccarı bu hediyeyi aldığı gibi Şirvan'a doğru götürür.

127.Hüsrev'imin ruhundan iki yüz merhametli davranış ve yüz alkış çıkar, Hakânî'den usanmasını kimse şerh edemez.

128.Tebaa daima yeryüzünün gönül alıcı otlaklarında otlayan bir koyun sürüsüne ve adaletli sultan ise çobana benzer.

129.İşbu otlaklarda yüzbinlerce halk yaşamaktadır ve binlerce han ve kaan ise her birinin hizmetçisidir.

KAYNAKÇA

Avşar, Ziya (2019), Hâkânî'nin Türk Şairlerini Etkileyen Öncü Kasidesi Bahrü'l Ebrar, VI. Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu Bildirisi.

Kut, Günay (1989), "Ali Şir Nevâyi",Türkiye Diyanet Vakfı Divan Ansiklopedisi , s.449-453.

Sultanov, Memmedağa (2004), Xaqani Şirvani Seçilmiş Eserleri, Bakı, Lider Neşriyyat.

Şentürk, Ahmet Atilla- Kartal, Ahmet (2009), Eski Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul, Dergâh Yay, s. 84-86.

Yazıcı, Tahsin (1997), "Hâkânî-i Şirvânî", İslam Ansiklopedisi, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yay, c. 15, s.
168-170.

ÖZBEK TÜRKÇESİNDEKİ "İNSAN VE ONUN UZUVLARI İLE İLGİLİ BİLMECELERİN" KÜLTÜRDİLBİLİMİ AÇISINDAN İNCELENMESİ

Ezgi Oya MALKOÇ *

Özet: Dil, düşünceyi hem oluşturur hem de biçimlendirir. Sözlü ve yazılı hafızayı oluşturarak insanların geçmiş, şimdi ve gelecekleri arasında bağlantı kurar. Kimi zaman ses, kimi zaman anlam açısından bireysel ve toplumsal özellikleri ortaya çıkarabilen dilin bu özelliklerinden dolayı bugüne kadar pek çok tanımı yapılmıştır. Dilin bileşenlerinden biri olan anlam toplumun kültür ve düşüncesine göre hem şekillenebilir hem de şekillendirilebilir. Çoğu zaman kelimelerin anlam değerleri onu kullanan toplumların kullanım şekline ve kullanım sıklığına göre değişebilmektedir.

Sözlü geleneğin bir parçası olan bilmecelerde geçen mitolojik unsurlar, çeşitli inançlara göre varılan yargılar o toplumun kültürel yapısını ve düşünce dünyasını yansıtır. Bilmeceler toplumsal iletişim ve eğlence aracı olarak kullanıldığından, toplumun sosyal yapısı hakkında bize bilgiler vermektedir. Bu bilgiler ışığında Özbek Türkçesindeki insan ve onun uzuvları ile ilgili bilmecelerde kullanılan dil yapısı, sözcük seçimi ve anlatım biçimleri incelenerek söz konusu toplumun kültürel değerleri ve yaşam tarzı hakkında çeşitli tespitlerde bulunulacaktır. Bu açılardan bakıldığında insan ve onun uzuvlarıyla ilgili bilmecelerin incelenmesinin hem dilbilim hem de kültürel antropoloji açısından zengin veriler sunacağı düşünülmektedir. Bu şekilde dilin anlamsal süreçlerindeki değişime ve toplumsal ilişkilerine dair ipuçları saptanmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Bilmece, Dilbilim, İnsan Uzuvları, Kültürdilbilim, Özbek Türkçesi.*

An Investigation of "Riddles about Human and His Parts" in Uzbek Turkish from the Perspective of Cultorlinguistics

Abstract: Language both creates and shapes thought. It creates connections between people's past, present and future by creating verbal and written memory. Many definitions have been made to date due to these features of language, which can reveal individual and social characteristics, sometimes in terms of sound and sometimes in terms of meaning. Meaning, which is one of the components of language, can both be shaped and shaped according to the culture and thought of the society. Most of the time, the meaning values of words can vary depending on the usage style and frequency of use of the societies that use them.

Mythological elements in riddles, which are a part of oral tradition, and judgments made according to various beliefs reflect the cultural structure and world of thought of that society. Since riddles are used as a means of social communication and entertainment, they give us information about the social structure of the society. In the light of this information, various determinations will be made about the cultural values and lifestyle of the society in question by examining the language structure, word choice and expression styles used in riddles about humans and their limbs in Uzbek Turkish. From these perspectives, it is thought that examining the riddles about humans and their limbs will provide rich data in terms of both linguistics and cultural anthropology.

From these perspectives, it is thought that examining the riddles about humans and their limbs will provide rich data in terms of both linguistics and cultural anthropology.

In this way, clues about the change in the semantic processes of the language and its social relations will be tried to be determined.

Key Words: *Riddle, Linguistics, Human Parts, Culturallinguistics, Uzbek Turkish.*

Giriş

Duygularımızın ve düşüncelerimizin biçimlenmesinde etkili olan sözcükleri dil aracılığıyla ifade ederiz. Toplumun ortak malı olan dil aynı zamanda sözlü ve yazılı olarak iki koldan gelişen kültürün gelecek nesillere taşınmasında en büyük pay sahibidir. Toplumların kültürel birikimine etki eden türlü olaylar neticesinde gelişen halk kültürü ise bu paydanın en büyük bileşenidir.

Zamanın derinliklerinden mekânın genişliğine doğru yayılmış zengin bir dil olan Türkçe, ayrı ayrı şiveler şeklinde dallanmıştır. Yapılar zaman içerisinde anlam değişmesine uğrasa da Türk dili bir kökten gelip bir gövdeden çıkmıştır. Türkçenin bir kolu olan Özbek Türkçesinde sözlü halk kültürünün temel taşı olan bilmeceler de Türk dilinin hem geçmişi hem bugünü arasında köprü kurarak söz konusu lehçenin gelişimine önemli katkılar sunmuştur.

* Ardahan Üniversitesi, ezgioyamalkoc@ardahan.edu.tr.
DOI :10.30546/100981.2024.082

Bu çalışmada Özbek Türkçesi bilmecelerinde "insan ve onun uzuvları ile ilgili bilmeceler" tespit edilerek kültürdilbilimi açısından incelenmiş ve söz konusu sözcüklerin toplumun sözlü kültür ögeleriyle olan ilişkisi belirlenmeye çalışılmıştır.

Anlam ve Söz Varlığı

Dil, bir toplumdaki insanların birbirleriyle anlaşmalarını sağlayan bir iletişim aracı olarak olarak hayatımızın her döneminde mevcuttur. İnsanlar konuştuğu dili doğduğundan itibaren hazır bir şekilde bulur. Ancak dili doğuştan bilmez. Dil öğrenme yetisiyle doğduğu için zamanla etrafındaki hareketleri, sesleri anlamlandırmaya ve taklitler yoluyla dilselleştirmeye başlar. Bu süreç kişinin bulunduğu toplumun kurallarına göre şekil alır. Söz varlığının oluşması bu şekilde gerçekleşir.

İnsan içinde bulunduğu toplumu dilsel biçimlerle, sanatsal imgelerle yani göstergelerle yorumlar. Üyesi olduğu toplumun kültürünü yansıtan bu kültürel değerleri yorumlamadan bir şey bilemez. Aksan'a göre hem insan hem içinde iletişimde bulunduğu her şey bir göstergedir (Aksan, 2016: 169). Toplumun geçmişinden getirdiği soyut kültürel mirası vardır. İnsanlar dil yoluyla bu kültürü geliştirerek gelecek miraslarla aktarır. Bu açıdan kültürü bir göstergebilim olarak düşünmek gerekir. Bu aktarımı yapan insanların sağlıklı iletişim kurabilmeleri ve çevrelerinde meydana gelen olayları anlamlandırabilmeleri de göstergeler kanalı ile sağlanmaktadır ve bu hali ile göstergeler dilin söz varlığını meydana getiren anlamlı ögelerdir. Söz

Toplumların somut ve soyut kültür miraslarını yansıtan söz varlığı dillerin tarihsel sürecine kaynaklık etmesi bakımından önemlidir. Toplumlar maddi ve manevi kültür ögelerinin tamamını dilleri aracılığıyla başka toplumlara aktarmaktadırlar. Bu sebeple dilin sürdürülebilirliğini gösteren en temel araçlardan birisi söz varlığıdır. Söz varlığı incelemeleri ile dilin tarihî gelişim seyri incelenebilmekte, ses, biçim ve anlam özelliklerinin uğramış olduğu değişim gözlemlenebilmektedir.

Bir dilde var olan sözler o toplumun kültürel zenginliğinin bir sonucudur. Dili geniş coğrafyalarda kullanan milletlerin geniş medeniyetler kurdukları düşünülmektedir. Türk dili de kültürel zenginliğini yaşadığı coğrafyadan, dini inançlardan, komşu topluluklardan beslenerek edinmiştir. Zengin bir kültür alt yapısı olan Türk dilinin geçmişi ve geleceği arasındaki bağın öğrenilmesi kültürün sürdürülebilirliğinin saptanması açısından önemlidir.

Herhangi bir düşüncenin yazı ya da söz yolu ile meydana gelmiş hali olan söz, dilin gösteren boyutunu işaret etmektedir. Gösterge bu hali ile *"kendi dışında bir şey gösteren her türlü nesne, varlık ya da olgu: özel olarak dilsel bir gösterenle bir gösterilenin birleşmesinden doğan birim"* (Buran 2002:9) şeklinde adlandırılmaktadır. Dilin ana kaynağını meydana çıkaran göstergeler insan zihnine toplumsal olarak anlamlana sahip olarak kodlanmış sembollerden ve bu sembollerin insan bilincinde anlamlandırılmasından meydana gelmektedir. Sembol olarak görülen sözcükler *"nesnelerin, kişilerin ve olayların kendileri değil, onları temsil eden soyut sembollerdir"* (Gökçe 2001:93). İnsanların sağlıklı iletişim kurabilmeleri ve çevrelerinde meydana gelen olay/olguları anlamlandırabilmeleri göstergeler kanalı ile sağlanmaktadır ve bu hali ile göstergeler dilin söz varlığını meydana getiren anlamlı ögelerdir. Söz, *"bir düşünceyi eksiksiz olarak anlatan kelime dizisi, bir veya birkaç heceden oluşan ve anlamı olan ses birliği"* olarak adlandırılmaktadır. Sözcük ise, *"anlamlı ses veya ses birliği"* ya da *"ses dilinde belli anlamı ya da tümce kuruluşunda görevi bulunan anlatım aracı"* olarak tanımlanmaktadır. Söz varlığı kavramı ise, *"kelime hazinesi, kelime serveti, kelime dağarcığı, sözcük varlığı, sözcük dağarcığı, sözcük serveti, sözcük gömüsü, vokabüler, kelime kadrosu vb."* anlamları karşılayabilmektedir (Baş ve Karadağ 2012:81). Yukarıdaki bilgilerden de hareketle dikkat edilmesi gereken husus, bir dilde yer alan sözcüklerin toplamının o dilin sadece söz varlığı olmadığıdır. Bir dilin söz varlığı olarak aynı zamanda kalıplaşmış sözler, terimler, atasözleri ve bilmeceler de söz varlığının bütününü teşkil etmektedir (Aksan 2004:7).

Toplumlar maddi ve manevi gelenek, görenek ve kültür öğelerinin tamamını dilleri aracılığıyla gelecek nesillere aktarmaktadırlar. Bir dilde kültür ögesi durumunda yer alan atasözleri, deyimler ve bilmeceler millet kültürünün zenginliği ile doğru orantılıdır. Ayrıca bilmeceler milletlerin kültürel gelişimine işaret etmesi bakımından da son derece önemlidir.

Çalışmada tespit edilen Özbek Türkçesindeki insan ve onun uzuvlarıyla ilgili bilmeceler aşağıda verilmiştir.

İnsan ve Onun Uzuvları ile İlgili Bilmeceler

- Tåm üstidä qoş çiråq (köz).
  Dam üstünde bir çift çerağ (göz).
- Kündüzi yanär,
  Kéçäsi sönär (köz).
  Gündüz yanar,
  Gece söner (göz).
- Åhurdä åla buzåq oynäydi (köz).
  Yalakta ala buzağı oynuyor (göz).
- Qoş indä qoş siçqån oynäydi (köz).

Bir çift inde bir çift sıçan oynuyor (göz).

- Ålä käbutär?
  Tåpilmas gävhär (köz).
  Ala güvercin?
  Bulunmaz cevher (göz).
- İkki åġayni bir-birini körmäydi (köz).
  İki kardeş birbirini göremez (göz).
- Qariçdän yaqın,
  Åsmåndän uzåq (köz).
  Karıştan yakın,
  Gökyüzünden uzak (göz).
- İkki qoşni, ikki dost,
  Yanmä-yan turişädi.
  Yıġläşsä birgä yıġläb,
  Bärävär külişädi (köz).
  İki komşu, iki dost,
  Yan yana dururlar,
  Ağlasalar birlikte ağlayıp, Beraber gülüşürler (göz).
- Quşdän ildäm uçär,
  Qårä yérniñ baġrin téşär (köz).
  Kuştan hızlı uçaar,
  Kara toprağın bağrını deler (göz).
- Däryaniñ näryaġıdä bir top yılqı,
  Béryaġıdä bir top yılqı,
  Tépişär ékän-dä qåpişär ékän (köz bilän kirpik).
  Deryanın öbür yanında bir top yılkı,
  Bu yanında bir top yılkı,
  Tepişir iken de kavuşur imiş (göz ile kirpik).
- Ätråfi çäkäläkzår,
  Ortasi yaruġ yulduz (köz bilän kirpik).
  Etrafı sarmaşık bağı,
  Ortası parlak yıldız (göz ile kirpik).
- Bir qudukniñ båşidä qırq qız,
  Häm qåpişär, häm tépişär (köz bilän kirpik).

Bir kuyunun başında kırk kız,
Hem kapanırlar hem tepişirler (göz ile kirpik).

- Åynäm üsti qåpqåqli,
  Ätråfläri çäçåqli (köz bilän kirpik).
  Aynam üstü kapaklı,
  Etrafları püsküllü (göz ile kirpik).
- Kündüz tayaqläşär,
  Kéçäsi quçåqläşär (kirpiklär).
  Gündüz dikleşirler,
  Gece kucaklaşırlar (kirpikler).
- Bir töbädä yétti téşik (båş, åġız, burun, köz vä qulåq).
  Bir tepede yedi delik (baş, ağız, buurun, göz ve kulak).
- Ġaznädir, tolmäs,
  Bir kün boş bolmäs,
  Boş qålsä, turmäs,
  Usiz cån bolmäs (åġız).
  Hazinedir, dolmaz,
  Bir gün boş olmaz,
  Boş kalsa, durmaz,
  Onsuz can olmaz (ağız).
- Çéläkçä içidä balıqçä (åġız, til).
  Fanus içinde balık (ağız, dil).
- Kiçkinä åxurçä,
  İçi tölä mıxçä (åġız, tiş).
  Küçücük yalak,
  İçi dolu çivicik (ağız, diş).
- Sandıq tölä åq sädäf (åġız, tiş).
  Sandık dolusu ak sedef (ağız, diş).
- Åġıl tölä åq éşäk,
  Üstidä körpä-töşäk (åġız, tiş).
  Ağıl dolu ak eşek,
  Üstünde yorgan, döşek (ağız, diş).
- Birvüyim bår tüynüksiz,
  İçi tölä yulduz (åġız, tiş).
  Bir evim var kubbesiz,
  İçi dolu yıldız (ağız, diş).
- Qårångi içidä ottiz sädäf (åġız, tiş).
  Karanlık içinde otuz sedef (ağız, diş).
- Örä,
  Örä båşidä şörä (åġız, moylåv, såqål).
  Çukur,
  Çukur başında püskül (ağız, bıyık, sakal).
- Örä,
  Öräniñ yuqåriråġı şörä,
  Şöräniñ yuqåriråġı bulåq,
  Bulåqnıñ yuqåriråġı çiŕq,
  Çiråqniñ yuqåriråġı qaläm,
  Qalämniñ yuqåriråġı çängäl (åġız, moylåv, burun, köz, qåş, såç).
  Çukur,
  Çukurun yukarısı püskül,

Püskülün yukarısı pınar,
Pınarın yukarısı çerağ,
Çerağın yukarısı kalem,
Kalemin yukarısı çengel (ağız, bıyık, burun, göz, kaş, saç).

- Bir oçåqqa béş kåsåv (åġız, béş, barmåq).
  Bir ocağa beş küskü (ağız, beş parmak).
- Häy biz édik biz édik,
  Ottiz ikki qız édik,
  Bir taxtägä tizildik,
  Birär birär üzildik (tiş).
  Hey biz idik biz idik,
  Otuz iki kız idik,
  Bir tahtaya dizildik,
  Birer birer üzüldük (diş).
- Témir qorġån içidä,
  Qızıl tåyçåq oynaydi (til).
  Demir korgan içinde,
  Kızıl tay oynuyor (dil).
- Béş åġayni yaş édi,
  İçidä biri båş édi (barmåqlär).
  Beş kardeş genç idi,
  İçinden biri baş idi (parmaklar).
- Bir åtädän béş oġıl (qol, barmåqlär).
  Bir babadan beş oğul (el, parmaklar).
- Béştä båtir,
  Årqasi yaltir (tirnåq).
  Beş bahadır,
  Arkası parlak (tırnak).
- İkki åtim bår,
  Bir-biridän çåpåġån (åyaq).
  İki atım var,
  Birbirinden yüğrük (ayak).
- Üstidä ikki därçä,
  Ortäsidä bir kündä (burun).
  Üstünde iki dal,
  Ortasında bir kök (burun).
- Qırli tågdän qızil köyläkli qız
  yümäläb tüşdi (burun qåni).
  Kırlı dağdan kırmızı gömlekli kız
  Yuvarlanıp düştü (burun kanı).
- Bir téşikdä hämmä åläm (qulåq).
  Bir delikte bütün alem (kulak).
- Üy üstidä särä yay (qåş).
  Ev üstünden en güzel yay (kaş).
- Bükdim bükdim,
  Arıqdän u yaqqa taşlädim (såç örimi).
  Büktüm büktüm,
  Arktan o tarafa attım (saç örgüsü).
- Tég désäm, tégmäydi,

Tégmä désäm, tégädi (läb).
"Değ" desem değmiyor,
"Değme" desem değiyor (dudak).

Sonuç ve Değerlendirme

Özbek Türkçesindeki insan ve onun uzuvlarıyla ilgili bilmeceler kültürdilbilimsel açıdan incelendiğinde, bilmecelerin Türk kültürünün ve dil yapısının temel özelliklerini yansıttığı görülür. Türk kültüründe simgesel olarak da önemli bir yere sahip olan bilmeceler, halkın kendi arasında iletişime geçmek için kullandığı bir araç olarak belirlenmiştir. Özelikle kapalı toplumlarda insanların açıkça söylemekten çekindikleri gerçekleri bilmeceler yoluyla oyuna çevirerek karşı tarafa aktardıkları da düşünülmektedir. Sembolik bir anlatı özelliği kazanan bilmeceler mitolojiye ait unsurları da içinde barındırmaktadır. İnsan ve onun uzuvlarıyla ilgili bilmecelerin çıkış amaçlarının insanların kendilerini keşfetme merakı üzerine kurulduğu yapılan çalışmada vurgulanmıştır. Özbek toplumunun bilmeceleri oluştururken teşbih sanatından yararlanarak insanları tasvir ettikleri görülmüştür. Yapılan çalışmada bilmecelerin temel amacının insanların kendilerini daha fazla tanımak olduğu görülmektedir.

Tespit edilen bilmeceler de anlatımın net ve kesin ifadelerle belirginleştiği ve böylece vurgulanan unsurların insan aklında daha kolay yer edebilecek yapıda olduğu belirlenmiştir. Anlatılarda özellikle benzetme sanatından faydalanıldığı ve mecazlı anlatımın da belirginleştiği görülmektedir. Bilmeceler de ayrıca insan bedeniyle ilgili özelliklerinin açık bir şekilde ifade edildiği de görülmektedir.

Sonuç olarak Özbek Türklerinin zengin bir halk kültürüne sahip olduğu, maddi kültür ögeleri dışında yaşayan halk kültürü ürünlerinin toplumda önemli bir yere sahip olduğu saptanmıştır. Çalışmaya konu edilen insan ve onun uzuvlarıyla ilgili bilmeceler Özbek kültüründe kullanılan unsurların sadece bir kısmıdır. Bu çalışma ile Özbek Türklerinin halk kültürü ve kültür dil ilişkisi bağlamında nasıl bir yol izlediği saptanmaya çalışılmıştır.

KAYNAKÇA

Aksan, D. (2015). Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim. Türk Dil Kurumu.
Baş, B. & Karadağ, Ö. (2012). Söz Varlığı Üzerine Yurt Dışında ve Türkiye'de Yapılan Temel Araştırmalar. Milli Eğitim Dergisi, 42: 81-105.
Çolak, G. (2020). Toplumdilbilimi Toplumsal Cinsiyet ve Dil. Bilge Kültür-Sanat.
Demirci, K. (2020). Dilin Sosyokültürel Hâlleri Toplumsal Dilbilim Referans Kitabı. Paradigma Akademi.
Gökçe, O. (2001). İletişim Birimine Giriş. Turhan.
Günay, V. D. (2016). Kültürbilime Giriş: Dil, Kültür ve Ötesi. Papatya Bilim. İmer, K. (1990). Dil ve Toplum. İstanbul: Gündoğan.
König, G. Ç. (1992). Dil ve Cins: Kadın ve Erkeklerin Dil Kullanımı". Dilbilim Araştırmaları, 3: 25- 36.
Labov, W. (1982). Dilin, Toplumsal Bağlamı İçinde İncelenmesi. (Çev. Veysel Kılıç). Dilbilim Seçkisi (Edt. Doğan Aksan) Türk Dil Kurumu, 163-187.
Şimşek, B. (2006). Kadınlararası Konuşma Sürecinde Toplumsal Cinsiyetin Dil Üzerinden Sergilenmesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü.
Teke, T. (2020). Özbek Türklerine Ait Destanlarda Kadın İmgeleri Üzerine Değerlendirmeler. IBAD Sosyal Bilimler Dergisi, 8: 160-177.
Tekin, F. (2008). Özbek bilmeceleri. Elik Yayınları.
Uğurtürk, Ş. (2021). Özbek Atasözlerinin Konuları Açısından Sınıflandırılması Erzincan: Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü.
Vardar, B. vd. (2007). Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü. Multilingual.
Yusupova, N. (2018). Türkçe-Özbekçe Sözlük. Türk Dil Kurumu.

ANTROPONİMİK MƏNŞƏLİ ONOMASTİK FRAZEOLOJİ VAHİDLƏRİN SEMANTİKASI: MİFONİMLƏRLƏ BAĞLI YARANAN ONOMASTİK FRAZEOLOJİ VAHİDLƏR

Gülşən KÖÇƏRLI *

Xülasə: Onomastik frazemlər, əsasən, antroponim, mifonim, teonim, toponim və etnonim mənşəli olur. Antroponim mənşəli frazemlər adi şəxs adları, tarixi şəxs adları , əfsanəvi və ya mifoloji şəxs adları ilə bağlı olaraq üç qrupa ayrılır.Bu məqalədə mifoloji onomastik frazemləri araşdırmışıq.

Qeyd edək ki, mifoloji onomastika qədim tarixə malikdir və frazemlərlə zəngindir. Buna misal olaraq aşağıdakı nümunələri göstərə bilərik: *Domokl qılıncı. Mentor toru, Axilles dabanı, Troya atı, Tantal əzabı, Zümrad quşu, Babil gülləsi* və s.

Məqalədə adıçıkilən frazeoloji vahidlərin təhlili verilmiş, nümunələr göstərilmişdir. Həmin nümunələr antik filosof Homerin "İlliada" və "Odisseya" əsərlərindən götürülmüşdür. Bunları dəqiqləşdirmək üçün dilçi alimlərin sitatlarına müraciət edilmişdir.

Bütün bunlarla yanaşı, məqalədə yalnız Roma mifologiyası ilə bağlı deyil, Azərbaycan ədəbiyyatına da müraciət olunmuşdur. Məsələn, Azərbaycan folklorunda div yuxusuna getmək, div qurbağaya aşiq olub və s. frazeoloji vahidlər məqalələrdə öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: *Azərbaycan dili, onomastika, frazeoloji vahidlər, mifologiya, Troya müharibəsi, Homer*

Semantics of Onomastic Phraseological Units of Anthroponymous Origin: Onomastic Phraseological Units Related to Mythonym

Abstract: Onomastic phrases are mainly derived from anthroponym, mythonym, theonym, toponym and ethnonym. Phrases of anthroponomical origin are divided into three groups related to common personal names, historical personal names, legendary or mythological personal names. In this article, we have explored mythological onomastic phrases. Let us note that mythological onomastics has an ancient history and is rich in phrases. As an example, the following examples can be given: "Sword of Domocles" ("Domokl qılıncı"), "Mentor's Net" ("Mentor toru"), "Achilles' heel" ("Axilles dabanı"), "Trojan Horse" ("Troya atı"), "Torture of Tantalus" ("Tantal əzabı"), "Emerald Bird" ("Zümrüd quşu"), "Tower of Babel" ("Babil gülləsi"), etc. An analysis of the phraseological units mentioned in the article is given and examples are shown. These examples are taken from the works of the "Iliad" and "Odyssey" by the ancient philosopher Homer. To clarify these units, quotations from linguists were reviewed. In addition to all this, the article is connected not only with Roman mythology, but also with Azerbaijani literature. For example, in Azerbaijani folklore, "an ogre fell into a dream" ("div yuxusuna getmək"), "an ogre fell in love with a frog" ("div qurbağaya aşiq olub") phraseological units are reflected in the article.

Key Words: *Azerbaijani language, onomastics, phraseological units, mythology, Trojan War, Homer*

Giriş

Mifoloji onomastikanın tarixi daha qədimdir. Çünki mifoloji təfəkkür ilkin insan sivilizasiyalarında təbiətlə qarşılaşan insanın həyata baxışlarının ibtidai formasını əks etdirir.

Dilimizdə mifoloji onomastika ilə bağlı kifayət qədər zəngin frazeoloji vahidlər mövcuddur: *Damokl qılıncı, Mentor tonu*, *Axilles dabanı, Sizif əməyi, Troya atı, Tantal əzabı*, *Zümrüd quşu, Babil gülləsi* və s. Bu tipli onomastik frazeologizmlərin bir qisminin yaranma mənbəyi antik yunan və Roma mifologiyasıdır.

Dilimizdə işlənən bəzi mifoloji onomastik frazeologizmlərə nəzər salaq:

Axilles dabanı "ən zəif nöqtə, ən zəif yer" mənasındadır [4, s.33]. O, eramızdan əvvəl 700-cü illərdə Homerin yazdığı "İliada"nın qəhrəmanlarından biri kimi tanınır.

Qədim yunan əsatirinə görə, Axilles ən güclü və qoçaq qəhrəmanlardan biridir. O, dəniz allahı Fetidanın oğludur. Ana öz oğlunu möhkəm və dözümlü olmaq üçün yeraltı Stiks çayının müqəddəs suyunda çimdirir. Axillesi çimdirərkən onun dabanından tutub suya basdığı üçün onun dabanına su dəymir və bu yer uşağın bədənində ən zəif, dözümsüz yer olur [4, s.33]. İllahlar bunu bilirdilər. Ona görə də troyalıların tərəfində olan günəş allahı Apollon döyüş vaxtı yayını çəkən Parisin oxunu düz Axillesin dabanına yönəldir. Yeganə zəif yerindən yaralanan Axilles elə həmin andaca ölür [3, s. 5].

Təxəyyülün məhsulu olan bu hekayənin təsviri "Axillesin dabanı" adlanır və çıxışlarda, yazılarda zaman-zaman "Axillesin dabanı" ifadəsi insanın zəif yeri mənasında işlənir.

* Bakı Avrasiya Universiteti, Həsən Əliyev küçəsi, Bakı 1073, kocharligulshan@gmail.com
DOI :10.30546/100981.2024.090

Avqur gülüşü. Avqur gülüşü ifadəsini Roma filosofu və natiqi Mark Siseron "Fal" kitabında işlətmişdir. Qədim Roma mifologiyasına görə, Avqur kahin adıdır. *Avqur gülüşü* frazemi "insanları ələ salmaq, bir-birini aldatmaq" anlamı ifadə edir. Dünya ədəbiyyatında *Avqur gülüşü* ifadəsi məcazi anlamda metaforik frazeologizm kimi işlənmişdir. Latın mənşəli Avqur sözü latın dilindəki *avis* "quş" sözü ilə bağlıdır. Avqurlar quş səsi ilə, quşun hərəkətini izləməklə gələcəkdən xəbər verirdilər [142].

M.Adilov bu qanadlı söz haqqında yazır: "*Avqur quşu ifadəsi bir-birinin yaradıcılığını başa düşən və başqalarını qəsdən çaşdıran, aldadan, azdıran adamları və onların hiyləgər, ikiüzlü gülüşünü bildirmək üçün işlədilir. Avqur sözü müəyyən sahədəki biliklərini sirr kimi saxlayaraq öz fikirlərini aydın olmayan dildə ifadə edən, dilini zəruriyyət olmadan ancaq məhdud mütəxəssislərin başa düşəcəyi terminlərlə dolduran, müəmmalı şəkildə danışan adamları səciyyələndirir*" [10, c.6, s.34].

*Troya atı***.** Türkiyə türkcəsində bu ifadə *Truva atı* şəklindədir**.** Troya qədim yunan mifologiyalarında adı çəkilən Rum elinin adıdır. Homerin "İliada" və "Odisseya" əsərlərində Troya müharibələrindən geniş bəhs olunur. Bu epos eramızdan əvvəl 750-ci ildə yazılıb.

"Troya atı" Yunan döyüşçüsü Odisseyin Troya divarlarını aşmaq və şəhərə gizlicə girmək üçün düzəltdirdiyi taxtadan at maketidir.

Bu ifadənin anlamı odur ki, "verilən hədiyyə çox təhlükəlidir". *Troya atı* ifadəsinin yaranması, etimologiyası isə məşhur yunan əfsanəsi ilə bağlıdır. Həmin əfsanəyə görə, yunanlar Troya şəhərini ilhaq etmək üçün hiylə işlədirlər. Onlar iri bir at heykəli düzəldir və onun içərisində öz əsgərlərini gizlədirlər. Sonra isə gecə vaxtı əsgərlər həmin atın içərisindən çıxır və Troya şəhərinin qapısını açır, ordunu içəri buraxırlar. Nəticədə, onlar illərlə davam edən müharibənin qalibinə çevrilirlər. Qədim yunan qaynaqlarında Troya şəhərinin digər adı İlion idi. Troya müharibələri Sparta və Troya şəhərlərinin sakinləri arasında qadın üstündə baş verən müharibələr olmuşdur.

Ümumiyyətlə, dünya mifologiyasının əsası yunan mifologiyası ilə qoyulmuşdur. Yunan mifologiyasında adı keçən mifonimlər dünyanın əksər xalqları tərəfindən tanınır. Yunan mifologiyasındakı süjetlər və obrazlar digər xalqların mifologiyasında da müşahidə olunur. Bu da mifologiyanın ümumbəşəri dəyərlərə malik olduğunu bir daha sübut edir.

Troya müharibələri axeylilərlə troyalılar arasında uzun müddətə davam edən hərb savaşı olmuşdur. Troya şəhərinin mühasirəsindən, troyalılarla axeylilər arasında gedən müharibədən bəhs edən "İliada" mirmidonlar hökmdarı Axillesin təkbətək döyüşdə Hektoru öldürməsi və onun nəşini atası Priama qaytarması ilə bitir [45, s. 4].

Homer həm "İliada", həm də "Odisseya" əsərlərində Troya müharibələrindən geniş bəhs edir. Troya atı haqqında əfsanədə deyilir ki, Troya müharibəsində Paris həlak olur. Həmin hadisə müharibənin daha da qızışmasına səbəb olur.

Homerin "Odisseya" əsərində qeyd olunur ki, Odisseyin başçılığı ilə axeyli ustalar nəhəng taxta at düzəldirlər və həmin atın içində doqquz məşhur axeyli sərkərdə gizlənir. Onların arasında Menelay, Odissey, Diomid və Neoptolem də vardı. Axeyli ordusu gəmilərə minərək Troya torpaqlarını tərk etdiyini troyalılara nümayiş etdirir, hətta sahildə olan düşərgəni də yandırıb müharibədən əl çəkdiyini göstərir. Əslində isə, onlar yaxınlıqda yerləşən adaların yanında lövbər salırlar. Axeylilərdən yalnız bir neçəsi sahildə qalıb Troya hökmdarı Priamın yanına yollanır və ona barışıq əlaməti olaraq nəhəng at gətirdiklərini söyləyir. Priamın baxıcı qızı bunun hiylə olduğunu atasına desə də, onu dinləyən olmur. At şəhər meydanına aparılır və orada qalır. Gecə düşüncə isə atın içindəki döyüşçülər oradan çıxıb şəhərin darvazasını açırlar. Beləliklə, geri dönmüş axeyli ordusu içəri daxil ola bilir [45, s.5]. Bəzi ehtimallara görə, Troyalılar həmin at heykəlinə Paseydonun onlara bəxşişi kimi baxırlar, ona görə də tarixi səhv buraxırlar. Yunan mifologiyasında Paseydon "dəniz Allahı"dır.

Arxeoloji qazıntılar Troyanın doğrudan da yandırıldığını göstərib. Bu əfasanəyə aid 2004-cü ildə "Troya" filmi çəkilib. Həmin filmdəki atı Türkiyənin Çanaqqala şəhərində görə bilərsiniz.

Babil qülləsi "yarımçıq qalmış bir iş" haqqında deyilən ifadədir. "Bibliya"da Babil qülləsi haqqında əfsanə var. Həmin əfsanəyə görə, Allah insanlara vaxtilə bir dil vermişdi, ancaq sonradan onlar Babil qülləsi tikilərkən öz aralarında vahid dildə danışdığına görə, onlara ayrı-ayrı dillər verir ki, bir-birlərini başa düşməsinlər.Bununla da hər biri bir tərəfə yayıldı. Beləcə, planlaşdırılan tikinti yarımçıq qaldı. Hətta bəzi alimlərin iddiasına görə, Tanrının qəzəbinə gələn insanlara bəla gəlir və Babil qülləsi dəhşətli alov nəticəsində əriyərək məhv olur. Ümumiyyətlə, məlumatlara əsasən, Babil qülləsi dəfələrlə dağıdılsa da, yenidən inşa edilib. Sonuncu dəfə Makedoniyalı İsgəndər Babil qülləsini yenidən bərpa etmək istəsə də, arzusuna çata bilmir və cavan yaşda dünyadan köçür. Beləcə, Babil qülləsi bir daha bərpa olunmur.

Babil qülləsi haqqında əfsanə insanlar arasında müxtəlif dillərin yaranmasını izah cəhdi kimi də qəbul edilə bilər. "Babil qülləsi" ifadəsi hazırda yarımçıq qalmış, uğursuzluğa düçar olmuş böyük bir iş mənasında da istifadə edilir.

Babilistan ən qədim sivilizasiyalardan biri kimi şərqdə, indiki İraq dövlətinin ərazisində Mesopatamiyada, Dəclə və Fərat çaylarının arasında mövcud olmuşdur. Qədim Babil şəhərində əvvəl şumerlər, sonra isə akkadlar qüdrətli dövlət yaratmış və böyük bir mədəniyyətin əsasını qoymuşlar. Ona görə də Babil şəhəri və Babil qülləsi haqqında bütün dünyada məşhur olan belə bir onomastik frazeologizm yaranmışdır.

Damokl qılıncı. Bu frazeologizm beynəlmiləl xarakterlidir. Ümumiyyətlə, qeyd edək ki, qədim yunan mifologiyası ilə bağlı yaranan frazeologizmlər beynəlmiləl mahiyyətlidir, yəni dünyanın əksər dillərində işlənir və onların mənası dünya xalqları tərəfindən anlaşılır. *Damokl qılıncı* dilimizdə "gələcəkdə gözlənilən təhlükə" anlamındadır. Qədim yunan əfsanəsinə görə, e.ə. IV əsrdə Sirakuza hökmdarı kral Dionisi idi. O, sadə bir ailədə böyüməsinə baxmayaraq cəsarəti və hiyləgərliyi ilə məşhur idi. Kartaca ilə apardığı döyüşlərdən sonra Sirakuza o dövrün ən güclü dövlətlərindən birinə çevrilmişdi. Üzdə xalqın tərəfini saxlayan bu hiyləgər hökmdar qəddarlığı ilə də tanınırdı.

Dionisinin Damokl adlı bir təlxəyi var idi. Damokl hər gün Dionisiyə kralların sürdüyü zövq-səfadan danışır, eyhamlarla onu cana doyururdu. Bir gün Dionisi: "İstəyirəm ki, sən də krallığın səfasını görəsən." — deyərək taxtını ona verdi. Damokl sevinərək taxtda oturdu. Bu vaxt taxtın üzərində tavandan at tükündən asılmış bir qılınc gördü. Həmin iti qılınc istənilən an düşə bilər və Damoklun boğazını üzə bilərdi. Odur ki, Damokl o gün taxtda necə oturduğunu bilmədi. Siseronun da "Tuskulan söhbətlərində" də bu hekayəyə rast gəlmək olar. O bunu siciliyalı Diodorun kitabında oxuya bilərdi. Şair Horatsi də bu hekayəni xatırladır.

Zümrüd quşu. Nağıl və dastanlarımızda *Zümrüd quşu* frazemi işlənir. Bu frazem rəmz kimi "xeyirxahlıq" mənasındadır. N.Seyidəliyevin frazeologiya lüğətində həmin frazem verilmişdir [87, s.263]. Xüsusilə, nağıllarımızda bu mifonim çox işlənmişdir. Həmin quş nağıllarda hər zaman xeyir qüvvələrə dəstək verən canlı kimi təsvir edilir. Bu əfsanəvi quş qəhrəmanların dostu, darda qalanların köməkçisi, zülmətdən işıqlı dünyaya gedib gələ bilən, uzaq yolu qısa müddətə uçan nəhəngdir. Nağıllara görə bu quş o qədər böyükdür ki, iri qayaları asanlıqla caynaqlarına ala bilir. Qəhrəman onun üstünə minib, qırx tuluq su, qırx şaqqa ət qoyur. "Məlikməmməd" nağılında da Məlikməmmədi qaranlıq dünyadan işıqlı dünyaya gətirən Səməndər və ya Zümrüd quşunun dayanmadan 40 gün, 40 gecə uçduğu deyilir.

Nağıllarda təsvir edilir ki, Zümrüd quşu xeyirxah insanlara qanadından bir tük verir. Həmin tükü oda tutanda bu quş dara düşmüş adamın dadına çatır.

Nağıllarda təsvir edilir ki, Zümrüd quşu xeyirxah insanlara qanadından bir tük verir. Həmin tükü oda tutanda bu quş dara düşmüş adamın dadına çatır.

Rəvayətə görə, uçarkən Səməndər quşunun qanadlarından qığılcım qopur. Bu quş ildə bir yumurta qoyub, qurbağaya oxşar bala çıxarır, özü isə alışıb yanır, həyatını balasına qurban verir. Digər rəvayətə görə səməndər quşu odun içində yaşayır. Oddan da alışıb yanır.

Başqa birisində isə deyilir ki, bu quş Elbrus dağının əlçatmaz zirvəsində yaşayır. Səməndər quşu fədakarlıq, sədaqət, xoşbəxtlik rəmzidir. Klassik ədəbiyyatımızda həm də fədakar sevgi rəmzi kimi tərənnüm olunur.

Dünya əsatirlərində oxşar mifik quş obrazları müşahidə edilir. Dünya xalqlarının əsatirlərində *Qaruda, Qrifon, Saena, Anka, Səməndər, Feniks, Simurq quşları* hər zaman xilaskar obrazında təsvir edilir. Bu mifik quş obrazları folklorda Zümrüd quşu obrazı ilə çox yaxın mahiyyətlidir.

Div dəmirdən qaçan kimi qaçır. Bu frazeoloji vahid nağıllarımızda mifoloji obraz olan divlə bağlı işlənir və anlamı "qorxaqlıq"dır. Bir şeydən qorxmağı, həmin şeyin yaratdığı təhlükədən qorunmaq üçün qaçıb aradan çıxmağı vurğulayan ifadə kimi içlənir. İfadə divlərlə bağlı yaranmış rəvayət və xalq əsatirlərindən qaynaqlanır. Div obrazı Azərbaycan xalqının ən qədim nağıllarında, xüsusilə, sehrli nağıllarda işlənən qeyri-adi qüvvəyə malik mifoloji canlıdır. Təpəgöz obrazı da dastan və nağıllarımızda işlənən div obrazıdır.

Dünya xalqlarının mifologiyalarında, əsatirlərində analoji süjet xətləri, oxşar ilahi qüvvələr, bənzər dini-mifik obrazlar, simvollar var. Məsələn, türk nağıllarında təsvir edilən Təpəgöz obrazı qədim yunan mifologiyasında təsvir edilən siklop obrazları ilə çox bənzərdir.

Qeyd edək ki, Azərbaycan folklorunda *div yuxusuna getmək, div qurbağaya aşiq olub* tipli frazeologizmlər də işlənir.

Sizif əməyi. Bəzən bu ifadənin yerinə *Sizif daşı* ifadəsi də işlədilir. Sizif antik yunan mifonimidir, teonimdir. Əfsanəyə görə, o, küləklər tanrısının oğludur. Yunan tanrıları onu etdiyi günaha görə cəzalandırırlar. Ona iri bir daşı dağ yuxarı qaldırmağı əmr edirlər. O, daşı diyirlədərək dağın başına çatdıranda daş yenidən aşağı yuvarlanır və Sizif, bir sözlə, daşı yuxarı qaldıra bilmir. Buna görə də *Sizif əməyi* ifadəsi dünya xalqlarında "nəticəsi olmayan bir iş" anlamını ifadə edir [66, s.236**].**

Buna görə də Sizif əməyi deyiləndə mənasız və bihudə əmək başa düşülür. Bu mövzunu ən geniş araşdırma mövzusu edənlərdən biri Albert Kamyu olmuşdur. Həyatın mənasızlığını və boşluğunu Sizif əfsanəsi ilə müqayisə edən Kamyu sonda intiharı yanlış hesab edir və bunu " Təpələrə doğru təkbaşına didinmək belə bir insanın ürəyini doldurmağa yetər" cümləsi ilə ifadə edir.

Sizif obrazı qədim dünya ədəbiyyatında Esxil, Sofokl, Evripid tərəfindən, keçən əsrdə A.Kamyu, F.Merl tərəfindən ədəbiyyata gətirilmiş, təsviri incəsənətdə isə Tsian tərəfindən işlənilmişdir.

Tantal əzabları. Bu frazeoloji ifadə məsəl əsasında yaranmışdır. Tantal adı qədim yunan mifologiyası ilə bağlıdır. "Dəhşətli əzab" anlamındadır. Yunan mifoloji mənbələrindəki məlumatlara əsasən, o, Allahların qəzəbinə gəlmiş, bundan sonra firavan həyatı cəhənnəmə dönmüşdür. O, suyun içində olduğu halda, suyu içib yanğısını söndürə bilmirdi. Üzünə dəyən meyvələri qoparmaq istəyəndə budaq ondan uzaqlaşırdı. Tantal qaranlıq dünyada çox acınacaqlı vəziyyətlərə düşür, dəhşətli əzablara düçar olur, nə qədər aclıq, susuzluq çəksə də, heç cürə həmin meyvələri yeyə bilmir, suyu içə bilmir və ömrünün sonuna qədər bu belə davam edir, sonsuz əzab çəkir. Bundan da "Tantal əzabları" ifadəsi meydana gəlmişdir.

Tantal haqqında qədim yunan əsatirlərindəki əfsanə sonradan dünya ədəbiyyatında onun haqqında çoxlu bədii əsərlərin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Herkules sütunları. Herkules qədim yunan mifologiyasının əsas qəhrəmanlarından birinin adıdır. Əslində, onun adı yunanca Herakldır, Herkules isə həmin adın latın variantıdır. Yunan mifologiyasında o, qeyri-adi fiziki gücə malik bir obraz kimi təsəvvür olunur.

Cəbəllütariq boğazında Avropa ilə Afrikanı birləşdirən yerdə iki böyük qayaya onun adı verilmişdir. Yunan əsatirindəki məlumata görə, guya bu qayalar fiziki cəhətdən çox güclü

olan Herkulesin zərbələri nəticəsində parçalanaraq yaranmışdır. Nəticədə, Cəbəllütariq boğazı yaranmışdır. *Herkules sütunları* ifadəsinin anlamı "sonsuz fiziki güc"dür.

M.Adilov göstərir ki, "*bu ifadənin mənası "bir şeyin həddi, hüdudu" mənasındadır. Herkules qədim Roma əsatirlərində [yunan əsatirlərində: Herakl] çox böyük fiziki qüvvəyə malik olan, açıqürəkli, səmimi, nəcib və mehriban qəhrəmandır. O, on iki böyük qoçaqlıq göstərmiş və bununla şöhrətlənmişdir. Bu qoçaqlıqlardan biri nəhəng üçbaşlı, çoxlu əl və ayaqları olan Gerionun inəklərini oğurlamasıdır. Onun yanına gedib çıxmaq olduqca çətin idi. Herkules bütün çətinliklərə mətanətlə dözərək, bu ağır səyahəti başa vurur, dünyanın nəhayətinə gəlib çıxır. O, bir boğazın yanında durur və onun hər iki sahilində iki nəhəng daş sütun qaldırır. Bu sütunlar Herkulesin qeyri-adi və çətin, ağır igidliyinə şəhadət etməli idi*" [2, , s. 152-153].

İskəndərin buynuzu var. Gizli saxlanan sirrin əvvəl-axır faş olunacağını bildirən ifadədir. İfadə xalq arasında Makedoniyalı İsgəndərlə bağlı yayılmış maraqlı bir əhvalatdan qaynaqlanır. Ərəb və fars dilli mənbələrdə istifadə edilən "Zülqərneyn" adı ərəb dilindən tərcümədə "buynuzlu adam" anlamını verir ki, bu da İsgəndərin hakimiyyəti dövründə kəsilmiş və İsgəndərin Misir tanrısı Amunun varisi olduğunu göstərmək üçün buynuzlu şəkildə təsvir edildiyi sikkələrə əsaslanır. .Nizami Gəncəvi bu mövzuya öz mövqeyindən yanaşmışdır. Məsələn, "İskəndərin buynuzu var "rəvayətini o özünəməxsus şəkildə ifadə etmişdir. Əlbəttə ki, özündən əvvəl də bu məsələyə necə yanaşılması ilə bağlı ilə araşdırmalar edən Nizami Gəncəvi yazırdı:

Dünya filosofu Əbu Məşər də.
"Üluf" adı ilə məşhur bir əsərdə.
Yazırdı: "İskəndər öldüyü zaman,
Bu böyük zərərdən çox qəmgin olan.
Yunanlılar onu çox sevdiklərindən
Çəkdilər kağıza şəklini həmən.
Onun surətini rəsm edən rəssam,
Şəkli layiqincə eyləyib tamam,
Çəkibmiş yanında o iki heykəl.
Sağında bir gözəl, solda bir gözəl;
Hər başda o iki buynuz rəsm etmiş,
Zərli və lacivərd rənglə bəzətmiş... (8.41-42)

Deməli, Nizamidən əvvəl Əbu Məşərin təsvirinə görə "İskəndərin buynuzu" söhbətinin yaranması həmin rəssamın çəkdiyi şəkillə bağlı bir əfsanənin yaranmasına səbəb olub. Əslində

İskəndərə rəğbət bəsləyib onu rəsimdə İlahinin müqəddəsliyinə bağlayan Rum rəssamının bu şəkli

sonralar düzgün başa düşülməyib,ərəblər tərəfindən başqa cür yozulub. Yəni, İskəndərin ətrafında

əyləşən gözəllərin başında təsvir edilən buynuz dini əsatirlərlə bağlı olsa da, o, sonralar İskəndərin öz

adına çıxılıb, əbədi söylənəcək bir əfsanənin təməlinə dönüb.

Ərəblər bu şəkli seyr eyləyərkən,
Qarışıq salmışlar onları səhvən.
İsgəndər bilmişlər o gündən bəri,
Buynuzlu çəkilmiş o mələkləri.
Odur ki, şübhəyə düşmüş ərəblər,
"Zülqərneyn" ləğəbi almış İskəndər. (8,42)

Burada iki məsələni xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır. Əvvəla, məlumdur ki, dillərdə həmişə

"İskəndərin buynuzu var" əfsanəsi söylənilib. Amma dəyərli söz ustadı Nizami onu bir bilicinin

dilindən eşitmək adı ilə buynuz kimi yox, qulaq kimi təsvir edir. İlk baxışda oxucuya və dinləyiciyə

adi görünən bu dəyişmənin məzmunu səbəbsiz deyil. Əgər İsgəndərin buynuzu olmuşdusa, onu öz

başqırxanından başqa kimsənin görə bilməməsi, bu söylənən əfsanə olsa belə, onu tamamilə qeyri-inandırıcılığa gətirib çıxarır. Lakin Nizami diqqəti burada özünü göstərib. Şair onu buynuz kimi yox, uzun, qeyri-adi qulaq kimi təsvir edib ki, onun da qeyrilərindən gizlənməsi mümkün bir iş sayıla bilərdi.

Başqa bir bilici deyir ki,onun
Qulaqları varmış həddindən uzun.
Dürdən taca bənzər qınları varmış,
İki qulağına o, qın taxarmış.
Onları xəzinə kimi güdərək,
Möhkəm gizlədərmiş bir xəzinətək (8,42)

Mentor tonu təkəbbürlü, yersiz nəsihətlər verən və bəzən də qınayıcı danışıq tərzi haqqında deyilən ifadə kimi Homerin məşhur poemasından qaynaqlanır.

*Pandora qutusu "*bütün fəlakətlərin əsas səbəbi" anlamındadır. Qədim yunan mifologiyasındakı bilgilərə görə, baş Allah, Olimp dağında oturan Zefs Pandora adlı gözəl qadına sirli bir qutu verərək onu Yerə göndərir və o, qutunu açmağı qadağan edir. Ancaq maraq güc gəlir, Pandora qutunu açır və bütün fəlakətlər Yer planetinə yayılır. Buna görə də insanlar bütün fəlakətlərin səbəbini bu qutuda görürlər [67, s.260].

Bu vəziyyəti görən Pandora peşman olaraq qutunun qapağını dərhal bağlamaq istəyir. Zevsin də istəyi ilə zorla da olsa, qutunun qapağını bağlayır və içində bir tək şey qalır. Qutuya pisliklərə qarşı qoyulan "ümid". Pandora qapağı bağladığı üçün çölə çıxa bilməz. Pandoranın qutusunda və ya pislik qabında insanlara xoşbəxtlik verən tək şey qalmışdır, o da ümiddir. Zevs insanların davamlı olaraq əziyyət çəkməsini, eyni zamanda, həyatdan əl çəkməməsini istəyir. Bunun üçün qutuda ümidi buraxır. "Ümidsiz yaşanmaz" ifadəsi, bəlkə də, belə məna qazanmışdır.

Həmin vaxtdan sonra "Pandora qutusunu açmaq" ifadəsi obrazlı şəkildə qarşısı alına bilməyən bəlalara səbəb olan hər hansı bir sözü demək və əməl etmək mənasında işlədilir.

Qeyd edək ki, antik yunan və Roma mifologiyası ilə bağlı yaranan onomastik frazeoloji vahidlərin ortaq xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar dünyanın əksər xalqlarının dilində işlənir və mənası anlaşılır.

İSTIFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBIYYAT

1. Adilov, M.İ. (1988), Qanadlı sözlər. – Bakı: Yazıçı, 440 s.
2. Adilov, M.İ. (2019), Əsərləri: [10 cilddə], – Bakı: Elm və təhsil, – 456 s.
3. Homer. Odisseya. (2011) – Bakı: Altun kitab, – 128 s.
4. Hüseynova, H. (2017). Bədii əsərlərdə onomastik vahidlərin rolu Bakı:ADPU,-190 səh.
5. Xalıqov, F.R. (1998). Folklor onomastikası. Bakı:Elm, -138 səh.
6. Məhərrəmli, Q. (2015). Azərbaycan dilinin frazeologiya lüğəti. Bakı: Altun kitab, – 288 s.
7. Məhərrəmli, Q. (2019). Məsəllər, deyimlər. Etimoloji lüğət. Bakı: Altun kitab, – 336 s.
8. Nizami Gəncəvi .İskəndərnamə.İqbalnamə.(2004), Bakı, "Lider nəşriyyat", 256 səh.
9. Seyidəliyev, N. (2004). Frazeologiya lüğəti– Bakı: Çıraq, – 272s.
10. Gardiner, H.A. (1954). The theory of Proper Names / A.H.Gardiner. A controversial essay. London: Oxford University Press– 76 p.

ӘЗІРБАЙЖАН-ҚАЗАҚ ФОЛЬКЛОРЛЫҚ МӘДЕНИЕТІ

Туркана АХМЕДОВА [*]
Айгерим ТАШЕКОВА [**]
Айман ЗЕЙНУЛИНА[***]

Түйіндеме: Аталмыш мақалада әзірбайжан – қазақ ауыз әдебиетінің ортақ ерекшеліктері мен көркемдігі мәселелері қарастырылады. Әдеби байланыстар аумағы тарихи-мәдени процесс негізінде зерделеніп, оның теориялық мәні, заңдылықтары мен алғышарттары сөз болады. Сондай-ақ тарихи-генетикалық, тарихи-топологиялық ұқсастықтарға негіз болған ортақ мәдени мұра, қазақ-әзірбайжан әдеби жәдігерлер байыпталып, ғасыр тоғысындағы әлеуметтік, қоғамдық-саяси жағдайға орай туындаған түркі халықтарының өзара қарым-қатынастары және жекелеген ақын-жазушылардың біріне еткен әсерлері де нақты дерек, материалдарға сүйене отырып зерделенген. Қазақ – әзірбайжан ұлты арасында кең тараған тұрмыс – салт жырлары мен тарихи дастандардың көркемдік ерекшеліктеріне талдау жасалынып, жанрлық табиғаты танылады. Жекелеген сюжеттерінің ұқсастықтары мен айырмашылықтары зерттелініп, өлең, қисса, дастандарының оқиғалық ұқсастықтары көрсетіледі.

Кез келген ұлттың мәдени кеңістігінің өркендеуіне әдеби байланыстар сол ұлыс әдебиеті мен мәдениетінің кең құлаштап дамуына, рухани дүниетанымы мен пайым – парасатының кеңеюіне, мақсат ұстанымы мен ұлттық идеясын өзге халықтардың мәдениетімен, тарихымен, пәлсапасымен. өнерімен және салт – дәстүрімен байланыстыруға басты құрал болып саналады. Аталмыш рухани құндылықтар қазақ ұлттық әдебиетінің жанрлық жағынан да, тақырып ауқымы жағынан да, көркемдік ерекшелігі тұрғысынан да жан – жақты қалыптасып, дамып, ұлттық әдебиетіміздің жаңа мазмұндағы келбеті танылды.Соның бір үлгісі ретінде қазақ – әзірбайжан фольклористикасының түркілік тұтастығы анықталды.

Тірек сөздер: *қазақ ауыз әдебиеті, әдеби байланыс, әзірбайжан фольклористикасы, түркілік тұтастық, көркемдік ерекшелігі*

Azerbaijan - Kazakh Folklore Culture

Abstract: This article discusses the common features and artistic features of Azerbaijani ‑ Kazakh oral literature. The territory of literary relations will be studied on the basis of the historical and cultural process, its theoretical essence, laws and prerequisites will be discussed. In addition, the common cultural heritage, which served as the basis for historical and genetic, historical and topological similarities, Kazakh-Azerbaijani literary artifacts were enriched, the relations between the Turkic peoples and the impressions of one of the individual poets and writers were studied based on specific facts and materials. The analysis of the artistic features of traditional songs and historical epics, which are popular among the Kazakh ‑ Azerbaijani nation, is carried out and the genre nature is recognized. The similarities and differences of individual plots are studied, the story similarities of poems, Kissa, and sagas are shown.

In the development of any people in terms of art, literary ties serve as a link for the growth of the literature of this nation, combining the spiritual wealth of the people, dreams and interests, and the history of life with the history of the development of other peoples. Now there are features of the process of interaction of Kazakh oral literature with other literature. These connections found a new content, a new type, a new tone, expanded into ways and opportunities, revealed the mystery of our literature. One of the examples of this is the Turkic integrity of Kazakh ‑ Azerbaijani folkloristics.

Key Words: *Kazakh oral literature, literary communication, Azerbaijani folkloristics, Turkic integrity, artistic originality.*

Кіріспе

Әзірбайжан-қазақ тарихи-этногенетикалық, фольклорлық, эпостық, мәдени, әдеби, ұлттық байланыстардың тарихы тереңде жатыр. Бұл байланыстар шын мәнінде Орхон-Енисей жазбаларынан, ортақ түркі жазба ескерткіштерінен бастау алады, мұнда Түркістан жерінде өмір сүрген ұлы шейх Ахмет Йасауидің есімін айтсақ та жеткілікті.

Оның атақты сопы болғаны сонша, олар ол туралы: «Мәдинада – Мұхаммед, Түркістанда – Қожа Ахмет» деген. Бұл ескерткіштердің барлығы бірдей дәрежеде күллі

[*] Маркетинг мамандығының студенті, Торайғыров университеті, КеАҚ, turkanaaxmedova@gmail.com
[**] Аға оқытушы, педагогика ғылымдарының магистрі, Торайғыров университеті» КеАҚ, aiko_tarbinovna@mail.ru
[***] филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Торайғыров университеті» КеАҚ, akbura66@mail.ru
DOI :10.30546/100981.2024.0100

түркі, соның ішінде әзірбайжан және қазақ халықтарының да төл мұрасы болып табылады. Қазақтардың Қорқыт ата мифологиялық үлгісі, әзірбайжандардың «Китаби-Деде Қорқұд» тарихи эпосы да бұл ескерткіштердің әзірбайжан және қазақ халықтары арасындағы ортақ тарихи тамырын көрсетеді. Қазақ әдебиетіндегі мифтік Қорқыт ата дана қарт Қорқыт ата бейнесіне айналған – әзірбайжандар арасындағы жазба ескерткіш. Бұл байланыстар мыңдаған жылдарға созылады.

Қазақ фольклористикасы — фольклортанудың қазақ халқының ауызша және ақындық дәстүрлерін зерттейтін бөлімі. Қазақ фольклорын жинау алғаш рет XVIII ғасырда Ресей империясының этнографиялық экспедицияларының құрамында басталды. Материалды жинау және жариялау жұмысын көрнекті орыс этнографтары жүргізді: П.И. Рычков, П.С. Паллас, И.Г. Георги, И.Г. Андреев және т.б.

XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың басы қазақ ауыз әдебиеті тарихындағы маңызды кезең.Осы кезеңде қазақ фольклоры мәні бойынша алғаш рет ғылыми негізде кеңінен, жүйелі түрде жинақталып, зерттеле бастады.

Жеке ғылыми бағыт ретінде қазақ фольклористикасы XVIII ғасырдың соңы – XIX ғасырдың басында қалыптаса бастады. Оның қалыптасуында қазақ ағартушылары да (Ш.Уәлиханов, Ы.Алтынсарин, А.Құнанбаев, М.-С.Бабажанов, т.б.), орыс ғалымдары да (В.В.Радлов, Г.Н.Потанин, А.Е.Алекторов, В.В.) шешуші рөл атқарды. Григорьев, А.В.Васильев, И.Н.Березин, Н.И.Ильминский, П.М.Мелиоранский, А.Н.Харузин, т.б.). Эпикалық, лирикалық және дидактикалық жанрдағы фольклор үлгілерін жазып алудың өзіндік әдістері жасалды.

Атқарылған жұмыстардың арқасында алғаш рет «Алпамыш» және «Қобланды-Батыр» дастандарын, сондай-ақ әртүрлі ертегілерді, жырларды және басқа да фольклорлық шығармаларды шығаруға мүмкіндік туды. М.Көпеев пен Ә.Диваев жазған зерттеу еңбектері құнды дереккөздер болып саналады.

1920 жылдары Қазақстанда Кеңес өкіметі орнағаннан кейін шығармашылық үлгілерін, жинақтар мен хрестоматияларды жинау, басып шығару, зерттеу және шығару жөніндегі ғылыми жұмыстардың бастамашылары А.Байтұрсынов, Х.Досмұхамедов, М.Әуезов, Н. Тюряқұлов, І.Жансүгіров, Б.Майлин, С.Сейфуллин. А.Байтұрсынов («Әдебиеттану», 1926), М.Әуезов («Әдебиет тарихы», 1927), Х.Досмұхамедов («Қазақ әдебиетінің тарихы» (орыс тілінде), 1928) және Н.Тюряқұлов бірнеше жіктеу жүйесін жасады. қазақ халық поэзиясына арналған. Соғысқа дейінгі және соғыс жылдарында «Қазақтың мақал-мәтелдері» (1935), «Жұмбақтар» (1940), «Қазақ ертегілері» (1939), «Батырлық эпос» (1939), «Қазақтың мақал-мәтелдері» (1939), «Айтыс» (1942) , «Қобыланды-Батыр» (1937), т.б.

Соғыстан кейінгі кезеңдегі қазақ фольклористикасының негізгі тұлғалары С.Мұқанов, Б.Кенжебаев, Е.Ысмайылов, М.Қаратаев, М.Ғабдуллин, Б.Адамбаев, Ғ.Мүсірепов және т.б.1950-1960 жылдары ғылыми эпостық үлгілердің («Қамбар-батыр», «Қыз-Жібек», «Алпамыш») және басқа жанрдағы («Қазақтың 200 жыры»), ғылыми-көпшілік еңбектерінің («Қазақтың мақал-мәтелдері», 1950; «Жырлар туралы жырлар») басылымдары жарық көрді. батырлар», 1961— 1964; «Қазақ ертегілері», 1957-1964; «Айтыс», 1965-1966) және т.б. 1960 жылдары Н.Смирнова мен О.Нұрмағамбетованың құрастыруымен «Фольклор жинаушыларға арналған естелік» жарық көрді.

Кейінгі кезеңде «Қазақ эпосы «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» (Ә. Қоңыратбаев), «Ақындар» (Е. Ысмайылов), «Қазақ халқының ауыз әдебиеті» (М. Ғабдуллин) туралы жаңа зерттеулер пайда болды. атындағы Қазақ ғылыми-зерттеу әдебиет және өнер институты. М. Ауэзова выпускаются коллективные сборники: «Казахская фольклористика» (1972), «Проблемы казахских исторических эпосов» (1973),

«Типология казахского фольклора» (1981), «История казахской фольклористики» (1988), «Истина фольклора» (1990) және т.б.

Тәуелсіз Қазақстанда алдыңғы қатарлы фольклортанушылар Б.Уахатов болды. Р.Бердібаев, О.Нұрмағамбетова, С.Қасқабасов, Е.Тұрсынов, А.Сейдімбеков, Ш.Ибраев, Б.Әбілқасымов, т.б.Тәуелсіздік алғаннан кейін шетелдегі қазақтардың ғылыми еңбектерімен, фольклорымен танысуға мүмкіндік туды. . атындағы Әдебиет және өнер институты. М.Әуезов қазақ фольклорының 100 томдық жинағын шығару үшін, 2005 жылы «Қазақ әдебиеті тарихының» 10 томдық «Қазақ фольклоры» бірінші томын жарыққа шығарды.

Түрік тілдес халықтардың ауыз әдебиетінің көбісі әр алуан тілде айтылғанымен олардың мазмұн - мәні бір – біріне ұқсас болып келетіні баршамызға белгілі. Мәселен, Едіге» «Алпамыс батыр», «Көрұғлы», т. б. жырларының әзірбайжанда да, біздің ұлтта да мазмұндық құрылымы жағы мен сюжет көркемдігі жағынан да өзара айырмашылықтары шамалы. Фольклористикалық туындылар жиынтығында жалпы шығысқа тән дастандардың тақырыбы ұқсас, негізгі сюжеттік желісі бір, кей эпизодтары мен кейіпкерлерінің есімдері ұқсас болып келетіні тағы белгілі. Халық ауыз әдебиетінің жауһары болып есептелетін мақал-мәтел, өсиет нақылдардың, шешендік сөздердің туралы айтпағанның өзінде, көптеген түрік тілдес халықтарда әлемге әйгілі «Мың бір түн», «Батырлар жырының» сарынымен, желісімен айтылатын түрлі аңыз әңгімелер мен ертегілер де бар.

Қазақ фольклорының бірден-бір ерекше бастауында Қорқыт туралы аңыз екенін білеміз. Аталмыш аңыздардан көптеген пәлсапалық - дүниетанымдық сырға толы жалпы түркі дүниетанымының ішкі табиғаты мен болмысын, оның көрегендігін, ұлылығынан мағлұмат аламыз. «Қорқыт туралы аңыз» және Қорқыттың бейнесі түркі фольклорымен айналысқан зерттеушілерді толып жатқан сырларымен, философиялық тереңділігімен қызықтырып, зерттеу айналымына түсіп отыр. Фольклоршылардың бүгінгі таңға дейін Қорқыттың мифтік әлде тарихи кейіпкер болғандығы туралы әр түрлі пікірде болып, түркі әлемінде оның сөз өнері арқылы тарихи тұлғасын қалыптастырды. Қорқыт ата әлемінің басты ұстанымы адам ғұмырын, яғни тіршілікті мәңгілік ету, өлімге қарсы тұру, қатыгездікпеен күрес және жамандықтан құтылудың амалын іздеу сияқты қасиеттер пәлсапалық астары бар ұғым болды. Бұл аңыз-ертегілерде, батырлық жырларда,жалпы фольклорда өте сирек кездесетін құбылыс деп танимыз. Өлімді жеңу қандай бір сыртқы күштердің әсерінен емес өзіңнен өз күшінен, өз әрекетінен іздеу деп қабылданған. Біздің пайымызша, қазақ аңыздарындағы Қорқыт бейнесі енді ажалдан қашқан шаман емес, керісінше, өмір сүрген және өмір үшін күрескен, өлімнен құтылуды қандай бір құдіретті күштен емес, өнерден іздеген ажалмен айқасқан алып рухани тұлға деп тануымыз қажет. Осы ретте қазақ аңыздарындағы Асан қайғы, Жиренше шешен, Алдар көсе, Қожанасыр т.б. - барлығы да адам өмірінің шындығы мен ақиқатын аңыз ретінде жеткізе білген қарапайым адамдар ретінде суреттеліп, фольклорлық образ ретінде ұрпақтан – ұрпаққа беріледі.

Қазақ фольклоистикасының қазыналы бір бөлігі – шешендік өнер. Қазақ фольклоистикасының қазыналы бір бөлігі – ділмәрлік өнер, яғни шешендік сөз өнері. Ділмәрлік сөздердің ең алғашқы қайнар бастауы халық ауыз әдебиеті туындыларынан, ертегі, аңыз әңгімелерден, өлең-жыр, дастандардан кездестіреміз. Шешендік сөз өнерінің кең қанат жайып, орныгып дамуында тапқырлық пен шешендіктің тамаша нұсқалары - жыраулар толғаулары, айтыстар мен мақал-мәтелдердің орны ерекше. Қазақтың шешендік сөздері - бастау алар қайнар бұлақтарын түркілік танымнан түптен тартып, өзіндік ұлттық ерекшеліктерді, қасиеттерді бойына жинақтап, көркемдік қуатымен, ғибраттық сарынымен дараланған, сондай-ақ, аса бай поэтикалық тілдік өрнегімен көркемдік қалыпта көрінген,ұлтымыздың рухани қуатына айналған

көркемдік әлем. Сондықтан да ата - баба мұрасы – ұрпаққа ұлағат, кейінгіге аманат, келер күнмен бірге жасайтын рухани асыл қазына.

Бағзы заманнан Түркі қағанаты, Қараханид, Қыпшақ тарихынан басталатын қазақ баласының шешендік сөз дәстүрі бүгінгі таңда ерекше бағаға ие болып отырғаны анық. Асыл сөздің қасиетін терең ұғынатын бірден бір халық болса, соның бірегейі біздің халқымыз. Халық шежіресінің дәлелді де баға жетпес ақиқатына айналған шешендік сөз өнері еліміздің мақсатты болашағынан, үмітті күндерден сыр шертеді. Әрісі Күлтегін, Білге қаған, Тоныкөк, берісі Майқы би төрелік еткен осы тұғырдың алтын қазығы ғасырлар бойы халқымыздың өмір сүру мүддесіне, дүниетанымының қалыптасуына,парасатты ойлампаздығына әсер етті.

Қазақ ұлттық фольклоры қоғамдық, жалпы халықтық құндылықтарға ерекше бай. Оның ішінде ғұрыптық жырлар мен тарихи эпостардың алар орны ерекше. Аталмыш жырлардағы халықтың арман мүддесі, тұрмыс - ғұрпы, әлеуеттік қуаты туралы терең таным беретін аса бір сөз өнерінің бай жиынтығы. Қазақ фольклористикасының тәрбиелік мәні де зор. Қазақ ауыз әдебиетіндегі түрлі кейіпкерлер жиынтығы арқылы, олардың арасында өтетін түрлі оқиғалар арқылы оқырманын адамгершілік қасиеттерге тәрбиелеп, жамандықтан жирендіреді. Адамзат баласының рухани әлемін кеңейтеді. Фольклор халық тарихымен, өмір салтымен тығыз байланысты болғандықтан, ол ұлттық мәдениеттің негізі болып табылады. Әр халықтың ұлттық мәдениетінің қалыптасу кезеңінде оның әрбір саласында фольклордың ықпалы өте зор. Мәселен, қазақтың тарихи өлеңдерінің көне үлгілері бізбен туыстас көптеген халықтардың соның ішінде әзербайжан халқының өлеңдерімен тақырыбы ұқсас, идеясы бір болып келеді. Халық ауыз әдебиетіндегі жоқтау, қоштасу, лирикалық өлеңдермен тарихи өлеңдердің өзара қарым-қатынасы бар. Бірақ тарихи өлеңдерді отбасы әдет-ғұрып поэзиясына жататын аза тұту фольклорымен шатастыруға болмайды. Онда жеке адамның өмірден өтуі, тіршіліктегі тағдыр-талайы айтылса, тарихи өлеңде жалпы халықтың елі мен атамекеніне деген шынайы махаббаты, қимастық сезім сырлары сипатталады. Лирикалық өлеңдермен сабақтастығы да осы тұста көрініп, тарихи өлеңдердің әнге айналуынан байланыс-бірлігі танылады. Түбі бір түркі халықтарының бір тамырдан қуат алған құндылықтарын таныту мақсатында нысанаға алынған көкейкесті мәселердің бірегейі ретінде бүгінгі таңда тарихи өлеңдерді зерттеудің бірнеше мәселелері айқын көрінеді. Былайша айтсақ, қазақ тарихи өлеңдерін түрік, қырғыз, қарақалпақ, татар, өзбек,әзербайжан сияқты түркі халықтарының рухани мұраларымен салыстыра отырып зерттеу, тарихы тереңде жатқан қазақ тарихи өлеңдерінің рухани мұрасын жаңа тұрғыда,заман талабына сай зерделеу және қазақ тарихи жырларының қазақ әдебиетінің басқа да жанрларымен байланысын толықтай ашу сияқты әлі де көп мәселелер қарастырылуы хақ. Қазақ ауыз әдебиетінің асыл мұрасы, атап айтсақ, тұрмыс-салт жырлары, тарихи жырлар, лироэпостық жырлар, шешендік өнер мен аңыз-әңгімелер жиынтығы өзінің көркемдігі мен сюжеттік күрделілігімен басқа түркі әдебиетіне де әсер еткені сөзсіз. Соның бірі – әзербайджан халық ауыз әдебиеті.

Azərbaycanın folklorşünaslıq mədəniyyəti

Digər türk xalqları ilə ortaq mədəniyyətə malik olan Azərbaycan mədəniyyətinin kökündə zəngin düşüncə məhsulu olan folklor xəzinəsi durur. Vahid kökə malik olan türk xalqlarının folkloru oğuznamə, dastan, əfsanə və rəvayətlərdə öz bədii- mifoloji əksini tapmışdır. Folklor şifahi şəkildə yaranan, onu yaradan xalqın mənəvi-əxlaqi bütövlüyünü və qabaqcıl dünyagörüşünü özündə əks etdirən söz sənətidir.(*N.Azad. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. Bakı, "Çıraq" 2009, 640s. S 11)* Ağız ədəbiyyatı adlanan folklor insanların ilkin dünyagörüşü, həyat fəaliyyəti, məişəti, törənişi haqqında məlumatları özündə əks etdirir. Azərbaycan xalqının xarakter xüsusiyyətləri, ictimai-siyasi dünyagörüşü, adət və ənənələri,

xalqın həyatında sınaqdan çıxarılmış hökmlər şifahi təfəkkürdə təzahür olunaraq ağız ədəbiyyatı şəklində günümüzə gəlib çatmışdır. Zəngin düşüncə, ibrətamiz motivlər, əxlaqi, mənəvi, etik və estetik dəyərlərin əks olunduğu folklor nümunələrinin tarixi xalqın tarixi qədər qədim olsa da folklorşünaslıq bir elm kimi XIX əsrdən formalaşmağa başlamışdır. Azərbaycan xalqının folklorşünas alimi Vaqif Vəliyev Azərbaycan folklorunu geniş şəkildə araşdıraraq janrlarını bu formada bölmüşdür: *"Mərasim nəğmələri- Mövsüm mərasimləri, ailə-məişət mərasimləri, toy mərasimi, yas mərasimi, fal düsturları, alqış və qarğışlar; Lirik növün janrları: əmək nəğmələri, bayatı və bayatı şəkilli şeirlər, vəsfi-hallar(məsmələr), laylalar, ağılar; Epik növün janrları: miflər, nağıllar, əfsanələr, lətifələr, atalar sözü və məsəllər, dastanlar; Aşıq yaradıcılığı; xalq dramları; dastanlar".(Vəliyev V. Azərbaycan folkloru. Ali məktəb üçün dərslik. Bakı, Maarif ,1985, 414s, s91)*

Mövsüm mərasimləri və dini mərasimlər xalqın təbiətlə, ətraf mühitlə , dünyanı dərk etməklə bağlı bütün mərhələlərini özündə əks etdirir. Belə ki, baharda təbiətin canlanmasını tanrının lütfü, səadət, xoşbəxtlik rəmzi kimi dəyərləndirən insanlar təbiət hadisələrini müşahidə edərək zamanla bu sirri çözməyə çalışmışlar. Azərbaycanın, eləcə də bütün türk dünyasının hafizəsində yaşayan inanclardan biri də Xızır İlyasdır. İnanca görə Xızırın gəlişi ilə torpaq canlanır və həyatın başlanğıcı olan dörd ünsürün oyanması – od, su , hava, torpaq onun adıyla bağlıdır. Xıdır Nəbi torpağın isinməsi, oyanması, əkinçiliklə bağlı bir bayramdır. *Qışın ortasında keçirilən bu bayramda azərbaycanlı qadınlar ailəsinin salamatlığı üçün qovurğa qovurur, çay və bulaq kənarında müxtəlif rəngdə yumurtalar qoyaraq niyyət edirlər. Səhəri gün yumurtalara baxılır, qırmızıya boyanmışsa yaxşı, qara boyanmışsa pis əlamət hesab olunurdu. (https://www.anl.az/down/meqale/ses/2023/fevral/836028(meqale).pdf).*

İnsanlar gerçəkləşməsini istədiyi arzularını yazaraq Xızırın gəldiyi gündə ağaca bağlamaqla ona həvalə etmişlər. İslam dinini qəbul etdikdən sonra türk xalqları bütün varlıqları ilə islama təslim olmuş və bu inanca görə də Xızır Allahın dərgahında müqəddəs insandır və ümid qapısıdır.Mərasimin keçirilməsi zamanı xalqlar arasında üst-üstə düşməsə də həyata keçirilən ritualların məğzi eynidir. Azərbaycanda bu bayram Böyük Çillə ilə Kiçik Çillə arasında - fevral ayının ilk on günlüyündə keçirilir. Belə ki, Anadolu və Balkan türkləri arasında Hıdırellez bayramı Xızır peyğəmbərlə İlyas peyğəmbərin bir araya gəldiyi gün – 6 mayda qeyd olunur. A. Göyalp bayramın keçirilmə tarixi haqqında yazır: *"Mayın beşindən altısına keçən gecə önəmli bir astronomik hadisə gerçəkləşir. Həmin gecə Ülkər ulduzu günəş batandan sonra görsənmir. Ülkər ulduzu 8 dekabrda ilin 186-cı günündə yenidən görünür. Bu təqvim yaz və yay aylarında 186,4 gün, payız və qış mövsümü isə 178,8 gün ayırımına uyğundur".*() Eyni zamanda altı may tarixi xristian təqvimində baharı və təbiətin oyanışı günü kimi qəbul edirlər. Xızır Nəbi Novruz bayramından əvvəl 12-dən 20-dək bir zamanda keçirilir. *Xıdır Nəbi şəxsiyyət kimi suyun, külək və havanın himayəçisidir(https://www.anl.az/down/meqale/ses/2023/fevral/836028(meqale).pdf).*

Azərbaycanda Qubadlı, Zəngilan, Gədəbəy, Laçın, Cəbrayıl rayonlarında hələ də təntənəli şəkildə bu bayram keçirilir. İnanca görə həmin gecə evdə gözəl sözlər danışılmalı, yüksək əhval-ruhiyyə olmalıdır ki, Xıdır Nəbi gələrkən küsüb qayıtmasın. Bu əlamətin bolluq-bərəkətin kəsilməsinə gətirib çıxarmasına inanılır. Bu mərasim sağlıq, şəfa, bolluq-bərəkət, uğur və şans cəhətdən xalqın inanc sistemində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Mövsümlə bağlı keçirilən mərasimlərdən biri də oktyabr ayında məhsulu yığıb bitirəndən sonra keçirilən *şum* mərasimidir. İnsanlar torpağı şumladıqları ərazidə qurban kəsir, qazan asır, tonqal qalayır, üç gün bayram edirlər, Qara, Ağ, Göy göyə müraciət edərək diləklərini nəğmələr şəklində dilə gətirirlər. *Saya* türk xalqlarının mədəniyyət tarixində sürünü qoruyan ruh Saya xanın adına keçirilən bərəkətlə bağlı mərasimdir. Saya adı isə qoruyucu ruh olan Saya xanın adı ilə bağlıdır. *Qoça, Saya, Payna, Paqta* kimi adları var.(https://az.wikipedia.org/wiki/Saya) Qədim türk inancına görə yer üzərinə bərəkət paylayan bu tanrılar sürünü xəta-bəladan qoruyur. Sayaçı adlanan bir qrup insan keçi dərisinə

bürünərək mal-qarası olanların həyətində manilər oxuyaraq ərzaqdan hədiyyələr toplayırlar. Düşünürəm ki, heyvanları və qorqoruyucu tanrılarını mədh edənlərin əməyini qiymətləndirərkən insanlar qoruyucu ruhları məmnun etdiyini düşünürdülər. Füsunkar təbiəti ilə seçilən Azərbaycan torpağı heyvandarlığın inkişafı üçün olduqca münbit şəraitə malikdir. Bu baxımdan xalq qoyunçuluq təsərrüfatı məşğul olaraq həyat şəraitini yaxşılaşdırırdı. Folklorşünas Əhliman Axundov *saya* sözünün *say* sözü ilə əlaqəli olduğunu qeyd edir və bu mahnıları ifa edən çobanlar olduğundan qoyunları sayan zaman meydana gəldiyini vurğulayır. (Azərbaycan folkloru antalogiyası. Bakı, EA, 1968). Qoyunçuluqla bağlı oxunan bu nəğmələr əsasən qoyun sahibləri tərəfindən bayatı şəklində oxunmuşdur.

Nənəm a nazlı qoyun,
Qırqovul gözlü qoyun.
Pendiri kəsmə-kəsmə
Qatığı üzlü qoyun [4].

Vaqif Vəliyev *saya* sözünün *Soy mərasimi* ilə əlaqəli olduğunu qeyd edir. Folklorşünas alimin fikrincə, sayaçı sözlər öz mənşəyini Soy mərasimi-heyvan döl (nəsil, soy) verən zamanı oxunan nəğmələrdən götürmüşdür. Xalq əhatə dairəsi geniş olan məişət düşüncəsinə uyğun olaraq fərqli əmək sahələrinə aid nəğmələr yaratmışdır. Əmək prossesini, məhsuldarlığı sürətləndirmək, eyni zamanda motivasiya xarakteri daşıyan bu nəğmələr təbiətin gerçəkliklərinin dərki üçün şifahi şəkildə dildən dilə gəzən düşüncə məhsuludur. Azad Nəbiyev milli məişətin müxtəlif sahələrini əhatə edən sağın, ovçu, balıqçı, hana (toxuculuqla bağlı) və s. əmək nəğmələri ilə bağlı məlumat vermişdir. *Holavarlar* Azərbaycan xalqının əmək folkloru nümunəsi kimi əkinçilik təsərrüfatının tərənnümünə həsr olunmuş nəğmələrdir. V.Vəliyev yazır:*“ Holavarlar cüt və ya kotanla yer əkən zaman heyvan hərəkəti və alətin çıxardığı səslərə, işin ahənginə uyğun, məzmunca bəsit mahnılardır.”*

Qaşa kəlim boz, ala,
Tarlaya saldım yola.
Tək öküzlə iş aşmaz,
Öküz gərək cüt ola.V.Vəliyev [4]

Arxaik düşüncənin məhsulu olan, təbiəti dərk etmək, sirlərini çözmək kimi inanc və etiqadla bağlı nəğmələr əsasən, oda, günəşə, yağışa, havaya, torpağa həsr olunmuşdur. *Hodu-hodu* Günəşi dəvət etmək üçün oxunan mərasim nəğmələridir. Azad Nəbiyev yazır: “*İlkin təsəvvürlərə görə günəş qırmızı rəngli ata minərsə, həm özünü tez yetirər, həm də bol istilik gətirər:- “Gün çıx, gün çıx, kəhər ata min çıx”.* İbtidai təsəvvürə görə bu nəğmələrdən sonra günəş yeri daha çox qızdıraraq təbiətə can verir. Azərbaycan folklor ədəbiyyatında həyat şəraitini yaxşılaşdırmaq, məhsuldarlığı artırmaq üçün təbiəti ram etmək istəyindən doğan küləyə, yelə, oda, dumana, buğdaya, dənə, çəltik, tütün və s. bu kimi nemətlərə aid mərasim nəğmələrinə rast gəlinir. Azərbaycan xalqının folklor ənənələri içərisində mövsümlə bağlı mərasimlərdən indiyə qədər də öz aktuallığını qoruyub saxlayan, özünəməxsus adətləri ilə seçilən Novruz bayramıdır. Novruz türk xalqlarının həyatında baharın gəlişi, təbiətin canlanması, əməyə, torpağa sevgi, bolluq-bərəkət ilə bağlı bir mərasimdir. Azərbaycan xalqının özünəməxsus Novruz ənənələri xalqın folklorunda qorunub saxlanaraq günümüzə gəlib çatmışdır. Zamanla Novruz zərdüştlik və islamla əlaqəli bir bayram kimi təqdim olunsa da mərasimin məğzi əslində insanların dinlərdən əvvəlki təsəvvürünün məhsulu olmasını sübut edir. Fərqli türk xalqlarının dilində Yeni Gün, Sabantuy, Ulu gün, Ekin Bayramı, Bahara kavuşma, Yıl yenilendi, Mart Dokuzu, Bereket bayramı, Kış bitti bayramı və s. kimi adlandırılan bayramın keçirilmə ənənələrinə diqqət etsək, yağışı, küləyi çağırmaq, bərəkət rəmzi olan buğda cücərdib səməni göyərtmək, qırx gün öncədən hazırlıqlara başlamaq ibtidai təfəkkürün məhsulu olsa da hələ də öz aktuallığını qoruyub saxlamışdır. Bu xalqın kökünə, soyuna və adətlərinə ehtiramının göstəricisidir. Novruza aid Azərbaycan xalqının keçirdiyi adət və ənənələr bunlardır: Novruz öncəsi çərşənbələri qarşılamaq, su falı, səməni cücərtmək,

qapıpusma, niyyətyozma, qırxaçardan su tökmə (axır çərşənbə günü axar su başına gedilir. Sudan bir qab gətirib xəstənin başından qırxaçarın suyunu tökürlər), xan bəzəmək, niyyət tutmaq, tonqal qalamaq, Novruz atributları olan şəkərbura, qoğal və digər şirniyyatlar bişirib süfrə bəzəmək. Novruzda fevral ayının son həftəsindən başlayaraq mart ayının iyirmi birinə qədər dörd çərşənbə qeyd olunur. Su, od , hava, torpaq bu dörd ünsürlə bağlı çərşənbələr baharın gəlişini, təbiətin yenilənməsini simvolizə edir. *Novruzun üçüncü çərşənbəsi "qara bayram" hesab edilərək ölülərin ruhuna hörmət əlaməti olaraq adına ehsan bişirilir, novruz şirniyyatlarından götürdörd çərşənbüb qəbir üstünə çıxılır. (Mərasimlər, adətlər, alqışlar.Gənclik 1993. Toplama, müqəddimə və qeydlər Azad Nəbiyev s 35, 346s)*

Azərbaycan xalqı türkçülük ənənələrinə sadiq qalaraq ailə dəyərlərinə hər zaman önəm vermiş, təməlinin möhkəm qurulmasına çalışmışdır. Ağsaqqal, ağbirçək sözü, böyüyə hörmət, kiçiyə nəzakət xalqın qanına hoparaq adət-ənənələrinə yansımışdır. Ailə-məişət mərasimləri içərisində toy mərasimi bu ənənənin bariz nümunəsi kimi mədəni-ictimai mərasim halını alaraq daha da ictimailəşmişdir. Belə ki, toy təkcə iki şəxsin izdivacı deyil, ailənin müqəddəsliyini bəyan edən, şərəf və ləyaqət təmsilçisi, özəl dəyərə sahib olan mərasimdir. Azərbaycanın mərasim folklorunu araşdırarkən toy öncəsi hazırlıq ənənələri bu nüansların sübutudur. Toy mərasiminin ilkin mərhələsi elçilikdir. Mərasimə qədər iki ailə arasında razılıq əldə edilir və elçi getmək üçün obanın sayılıb-seçilən ağsaqqalları, hörmət olunan şəxsləri dəvət olunurdu.

Azərbaycan tolerant bir ölkədir. Burada oğuz və qıpçaq türk tayfalarının birliyində törəmiş türklərlə yanaşı ləzgi, talış, tat, kürd, inqiloy, malakan, yəhudi, erməni və s. digər etnik azlıqlar yaşayır. Bu xalqlar dinlərinə, adət-ənənələrinə sadiq qalaraq hər biri azad şəkildə dini və məişət mərasimlərini qeyd edir. Bu baxımdan xüsusən də toy adətlərində fərqli etnik qrupların nümayəndələrinin izdivacı zamanı adət çeşidliyi yaranır, rayon və bölgələrə görə dəyişir. Azrbaycan xalqının toy adətlərindən qızgörmə, elçilik, bəlgə, nişan, kəbinkəsdirmə,qız toyu, oğlan toyu, gəlinaparma, adaxlamaq, gəlingördü, duvaqqapma, çörəkbölmə, qurban kəsmə,paltarbiçdi, ayaqaçdı, qızqaçırma, qırxçıxdı və s. kimi mərasimlərin adlarını qeyd etmək olar. Mərasim adlrının bəzilərinin semantik baxımdan kökləri eyni olsa da, uyğunluq olsa da, *"Ayaqaçdı, ayaqaçma terminləri adaxlı, adaxlılıq sözləri derivat olsa da, etnoqrafik termin kimi müxtəlif mənanı kəsb edirlər. Belə ki, ayaqaçma – gəlinin toydan sonra ilk dəfə atasının evinə getmə adətidir*". (Musayeva İ.İ. Toy mərasimi ilə bağlı bəzi terminlərin struktur-semantik təhlili. SDU ,Elmi Xəbərlər, 2017, Cild 13, №2,s16)

Adaxlamaq(qərb qrupu dialektikasında ayağını bağlamaq ifadəsi kimi məcazi mənada işlənir) sözünün kökü "ayaq" termini ilə bağlı olsa da nişanlamaq, bəlgələmək, bəzən isə kiçik nişan mənasında işlənir. Gəlin aparan zaman Azərbaycan xalqının ən qədim havası olan "Vağzalı" musiqisinin müşayiəti ilə gəlini aparmağa gələn oğlan evi oxuyur: Al almağa gəlmişik, şal almağa gəlmişik. Oğlanın adamıyıq, aparmağa gəlmişik.(Azad Nəbiyev).

Şifahi xalq ədəbiyyatının ayrılmaz parçası olan folklor nümunələri içərisində uşağın doğulması, qonaq qarşılama, yas mərasimi, alqışlar, qarğışlar, müxtəlif inanclarla bağlı Azərbaycan xalqı kifayət qədər zəngin irsə malikdir. Uşağın doğulması ilə bağlı adətlərdən adqoyma, qırxtökmə, şəbbəxeyir, diş çıxarma, duzlama, saç kəsmə, dırnaqtutma, sünnət və s kimi mərasimlər mövcuddur. Xalqın dilindən süzülüb gələn laylalar, nazlamalar, oxşamalar, beşik nəğmələrində övlada məhəbbət, soyun davamçısına hörmət əlamətləri sezilir.

Laylay quzum, ağlama,
Ürəyimi dağlama,
Yat yuxun şirin olsun
Yuxuma daş bağlama (Azərbaycan folkloru antalogiyası, V kitab Qrabağ folkloru, Bakı, Səda, 2000 s 119, 200s)

Bayatılar Azərbaycan folklorunun tükənməz xəzinəsi kimi hər sətrində min bir duyğunu, nisgili , kədəri, sevinci əks etdirən janrıdır. Xalq öz tarixini şeirə, bayatıya köçürərək nəsildən-nəslə ötürmüşdür. Fərqli dövrlərin tarixi hadisələri bayatılara yansımışdır: Ərəb gəldi hay verin, nə istəsə pay verin, aza gedən deyillər, gətirin tay-tay verin.

Mən aşiq dolan bağı,
Gəz bağı, dolan bağı,
Zülfünnən öyrənmişəm
Boynuna dolanmağı.

Ərəb gəldi hay verin,
Nə istəsə pay verin,
Aza gedən deyillər
Gətirin tay-tay verin.

Azərbaycan xalqının mədəni zənginliyini əks etdirən folklor nümunələri təbiətlə insanın harmoniyası, toplumun psixologiyası və xarakteri, etnik özünüdərk, inanc sistemi, əxlaq normaları haqqında geniş təsəvvür yaratmağa imkan verir.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

N. Azad. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. Bakı, “Çıraq” 2009, 640s. S 1

Mərasimlər, adətlər, alqışlar. Gənclik 1993. Toplama, müqəddimə və qeydlər Azad Nəbiyev s 35, 346s).

(https://www.anl.az/down/meqale/ses/2023/fevral/836028(meqale).pdf).

(Vəliyev V. Azərbaycan folkloru. Ali məktəb üçün dərslik. Bakı, Maarif ,1985, 414s, s91)

Тұрсынов Е.Д. Қазақ фольклорын жасаушылар мен жеткізушілердің түрлері. Алма-Ата¡ Ғылым, 1976.-200 б.

Уахатов Б.Қазақтың халық әндері. Алматы: Ғылым, 1974.-288 б.

Уахатов Б.Қазақтардың салт-дәстүрлік және тұрмыстық әндерінің типологиясы. Алматы: Ғылым, 1983 ж. - 160 с.

Мұсаева И.И. Неке қию рәсіміне қатысты кейбір терминдердің құрылымдық-семантикалық талдауы. СМУ, Ғылыми жаңалықтар, 2017 ж., 13-том, No2, 16-б.

Радлов В.В. Түркі тайпаларының халық әдебиетінің үлгілері. -СПб., 1866-1904, т. 1-Ю.

DEDEM KORKUT'UN DUASINDATÜRK DEVLET ALGISI ÜZERİNE BİR İNCELEME

Reyyan ÖZKILIÇ *

Özet: Türkler, Orta Asya'dan günümüze kadar gelen en köklü medeniyetlerden birisidir. Tarih boyunca yaşadıkları coğrafya, dini inançları, konar göçer yaşam tarzları ve bozkır kültürü devlet teşkilatının kutsal kabul edilmesinde önemli rol oynamıştır. Türklerde kutsal kabul edilen bu devlet algısının temelinde cihan hâkimiyeti düşüncesi ve Tanrı'nın yeryüzündeki kutlu temsilcisi olma vazifesi yer almaktadır. Dünyanın farklı bölgelerine giden Türkler bağımsızlık mefkûresi etrafında birleşerek devlet kurmuşlardır. Bu nedenle Türk kültüründe devletin devamlılığı ve bağımsızlığı esas alınmıştır.

Türk kültürüyle ilgili meseleler bugüne dek pek çok araştırmanın konusu olmuştur. Oğuz Türklerinin siyasal ve sosyal yaşamlarını farklı açılardan anlatan Dede Korkut Hikâyeleri, Türk milletinin kültürel hafızasının incelenmesinde önemli bir kaynaktır. Mitolojik köklere dayanmakla birlikte bu hikâyeler içerisinde hem İslamiyet öncesi döneme hem de Türklerin Müslümanlığı kabul edişinden sonraki döneme ait birçok unsur bulunmaktadır. Çalışmamızda Oğuz yurdunun bilicisi, ak sakallı piri ve akıl hocası Dede Korkut'un duası, Türk kültüründe devlet algısı çerçevesinde incelenmiştir. Her hikâyenin sonunda kopuzuyla halkının iki cihanda mutlu olması için dua eden Dede Korkut aynı zamanda devletin de sonsuza kadar varlığını devam ettirmesini ister. Türk kültüründe kutsal yer-su kültü etrafında şekillenen bu duada devlet, dağ, ağaç ve su ile özdeş kabul edilmiştir. Kutlu dağlar ile devletin büyüklüğü, coşkun akan sular ile devletin sürekliliği, gölgeli ağaçlar ile devletin güçlü köklere sahip olduğu ifade edilmiştir. Bu bağlamda Dedem Korkut'un duasında olduğu gibi doğa unsurları ve devlet algısının birbirinden bağımsız düşünülemeyeceği tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Dede Korkut, dua, yer-su kültü, Türk kültürü, devlet algısı*

A Study on Turkish State Perception in Dedem Korkut's Prayer

Abstract: Turks are one of the most deeply rooted civilizations from Central Asia to the present day. The geography they have lived in throughout history, their religious beliefs, their nomadic lifestyle and steppe culture have played an important role in the sacredness of the state organization. The basis of this perception of the state, which is considered sacred by the Turks, is the idea of the domination of the world and the duty of being God's blessed representative on earth. Turks, who traveled to different parts of the world, united around the idea of independence and established states. For this reason, Turkish culture is based on the continuity and independence of the state.

Issues related to Turkish culture have been the subject of many studies to date. The Dede Korkut Tales, which tell the political and social lives of Oghuz Turks from different perspectives, are an important source for analyzing the cultural memory of the Turkish nation. Although based on mythological roots, these stories contain many elements belonging to both the pre-Islamic period and the period after the Turks adopted Islam. In our study, the prayer of Dede Korkut, the sage, white-bearded and mentor of the land of Oghuz, is analyzed within the framework of the perception of the state in Turkish culture. At the end of each story, Dede Korkut, who prays for his people to be happy in two worlds with his kopuz, also wants the state to continue its existence forever. In this prayer, which is shaped around the cult of sacred land and water in Turkish culture, the state is considered identical with mountains, trees and water. Blessed mountains symbolize the greatness of the state, rushing water symbolizes the continuity of the state, and shady trees symbolize the strong roots of the state. In this context, as in Dedem Korkut's prayer, it has been determined that the elements of nature and the perception of the state cannot be considered independent of each other.

Key Words: *Dede Korkut, prayer, ground-water cult, Turk culture, state perception.*

Giriş

Bir devletin önde gelen özelliklerinden biri teşkilata sahip olmaktır. "Zira devletin içerisinde yaşayan bireyleri daha mesut kılmak için belirli bir düzene ve aynı zamanda teşkilata ihtiyaç vardır. Bu teşkilat yapısı devletin milli şuur, adalet, egemenlik gibi konularının tamamlayıcısı, düzen ve disiplini sağlayan unsurdur" (Baykara, 2001:169). Türklerin yaşadığı coğrafya düşünüldüğünde "düşmanın ne zaman ve nerede karşılarına çıkacağı belli olmadığından, yaşamak için savaşmaya hazır olunmalıydı. Bu amaçla disiplin ve düzen de önemli birer etkendi" (Özdemir, 2017: 29).

Devlet teşkilatı, yazılı olmayan hukuk kuralları <töre>, din, ekonomi ve coğrafî şartlar etrafında şekillenir. Diğer bir ifade ile devlet ve sosyal hayat şartlarının yakından ilgili olduğu

* Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, e-posta: reyyan.ozkilic@ohu.edu.tr
DOI :10.30546/100981.2024.0101

söylenebilir. Bu bağlamda "Türklerin büyük bir kısmı geçimini hayvancılıktan sağladığı için yağmuru, yeşil alanları, kışın ılık bölgeleri, yazın yaylaları kovalamak zorunda kaldıklarından, devamlı olarak göç halinde bulunuyorlardı" (Tekin, 2019:82). Görüldüğü üzere Türklerin göçebe yaşam tarzı devlet teşkilatı üzerinde etkili olmuştur.

Türklerin devlet teşkilatını oluşturan unsurların başında "Bozkır Kültürü" yer alır. Orta Asya bozkırlarının sert ve kurak şartları insanların bir topluluk etrafında birleşmelerini de beraberinde getirir. 4600 metre yüksekliğe sahip Altay dağlarının çevrelediği bu bozkırlarda beraberliğin ve düzenin sağlanması için yasalara ihtiyaç vardır. Kışın karların yerden kalkmadığı ve nehirlerin buz tuttuğu, yazın ise güneşli gün sayısının sınırlı olduğu coğrafyada hayatta kalabilmenin yolu güçlü bir devlet teşkilatına sahip olmaktan geçer. Türkler tüm bu zor şartlar altında uzun süre egemenlik sağladıklarından bölgede güçlü bir devlet olarak tanınmışlardır (Roux, 2004:119).

Bozkır coğrafyası ve yaşanması zor iklim şartları Türklerin kültürü üzerinde büyük etkiler yaratmıştır. "Türk toplumlarının kendilerine mahsus bu kültür tipi "Bozkır kültürü'' olarak ifade edilmektedir" (Balcı, 2018: 73). Gündelik yaşam pratiklerinden sanat anlayışına, gelenek ve göreneklerden edebiyata kadar pek çok alan bu bozkır kültüründen doğrudan etkilenmiştir.

Türklerin Bozkır kültürü ile besleyerek oluşturdukları Türk Edebiyatı'nın sayısız örneği vardır. Bu örnekler içerisinde Dede Korkut Hikâyeleri ayrı bir yere ve öneme sahiptir. Kitabın "bilinen iki nüshasından biri 1815 yılında Almanya'nın Dresden şehrindeki Kraliyet Kütüphanesinde ve diğeri de 1952 yılında Vatikan Kütüphanesinde bulunmuştur. Bu iki yazma nüshadan Dresden'de bulunan yazma bir mukaddime ve on iki destanî anlatma, Vatikan'da bulunan nüsha ise bir mukaddime altı destanî anlatma içermektedir" (Ekici, 2019:5). "Dede Korkut Kitabının Günbet yazması İran'ın Türkmen-Sahra bölgesinde yaşayan Veli Muhammed Hoca tarafından keşfedilmiş" (Erdoğan, 2020: 28) ve "Salur Kazan'ın Yedi Başlı Ejderhayı Öldürmesi" adıyla 2019 yılında yayınlanmıştır. İçerik özellikleri göz önüne alındığında ise hikâyeler "Türk tarihine yön veren fikir ve değerler birikiminin yansıdığı/ yansıtıldığı anlatımlar bütünüdür" (Eliuz, 2001:63). Oğuz Türklerine ait bu hikâyeler Türk kültürünü farklı açılardan yansıtır.

Dedem Korkut'un Duası ve Devlet Algısı

Türkler güçlü bir teşkilat yapısına sahiptir. Üzerinde bulundukları coğrafya ve yaşam şekilleri göz önüne alındığında bağımsızlık, teşkilatın devamı için oldukça önemlidir. Bağımsız bir teşkilat anlayışına sahip Türkler için devletin en büyük kaynağı Tanrı'dır. Bir geçiş dönemi eseri olması sebebiyle Dede Korkut Hikâyeleri içerisinde net biçimde bağımsız ve güçlü bir devlet algısı yer almakta diğer taraftan İslam medeniyeti dairesindeki çeşitli unsurlarla bu yapı beslenmeye devam etmektedir. Hikâyelerde hem devlet gücünün hem de İslamî unsurların birlikte yer aldığı durumlardan birisi de her boy sonunda Dedem Korkut'un kopuzuyla gelerek dua ettiği bölümlerdir.

"Dede Korkut Kitabında, Müslümanlığın temellerine dayanan inanışları, İslâm menkibelerini, İslâm tarihi ile ilgili kişileri ve unsurları, bunların hayatına dair bilgileri izlemek mümkündür" (Gökyay, 1971: 69) Dede Korkut Hikâyeleri'nin Türklük bilinci ve İslam inancı açısından en önemli simgelerinden biri olan dua, hikâyelerin tamamında yer alır. Kitabın "Mukaddime'si besmeleyle başlar, boyların (hikâyelerin) çeşitli yerlerinde Peygamber'e salâvatlar getirilir ve her boy, anlatıcının yani Dede Korkut'un, duasıyla biter" (Yılmaz, 2010:144). Bu durum hikâyelerin Türk kültürünü ve İslam medeniyetini birleştirici bir yapıda olduğuna işaret eder.

"Dede Korkut Kitabı'nda Dede Korkut, toylarda, düğünlerde, ad verme ve diğer mutluluk verici işlerde kut'lu sözlerin sahibi olarak mekâna, zamana ve kişilere kut kazandırmak, bir kazayı belayı defetmek amacıyla" (Çeribaş, 2021:1199) dua eder. "Dede Korkut, her hikâyenin sonunda "yöm verir" yani "istek ve dilek duaları"nda bulunur. Bu

kalıplaşmış dualar, "Yöm vireyim hanum" hitabından sonra başlar" (Güzel, :2008:443). Dirse Han Oğlu Boğaç Han Boyu, Salur Kazanın Evinin Yağmalandığı Boy, Bay Büre Oğlu Bamsı Beyrek Boyu, Kazan Beg Oğlu Uruz Begin Tutsak Olduğu Boy, Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu, Kazılık Koca Oğlu Yegenek Boyu ve Begil Oğlu Emren Boyu adlı hikâyelerin sonunda Dede Korkut şu şekilde dua eder:

"Yirlü kara tağlaruñ yıkılmasuñ,
Kölgelüçe kaba ağacuñ kesülmesüñ,
Kamın akan görklü suyuñ kurımasuñ
Kanatlaruñ uçları kırılmasuñ.
Çapar iken ağ boz atuñ bedrümesün,
Çalışanda kara polat öz kılıcuñ gedilmesün,
Dürtişür iken ala gönderüñ ufanmasun,
Ağ pürçeklü anañ yiri behişt olsun,
Ağ sakallu babañ yiri uçmağ olsun.
Hak yanduran çırağuñ yana tursun,
Kadir seni namerde muhtaç eylemesün hanum hey!" (Ergin, 2004: 95).

Dedem Korkut'un bu duası Türk kültüründeki kutsal "yer-su kültü" ile doğrudan ilgilidir. Dağ, ağaç ve su kültleri Türk mitolojinin temel taşlarındandır. Şamanizm inancının etkisi ile Türkler dünya üzerindeki her şeyin bir ruhu olduğuna inanmışlar ve bu doğrultuda çeşitli inançlar geliştirmişlerdir (İnan, 1995:48). Bu inançlar ayrı ayrı incelendiğinde kültlerin güçlü bir devlet algısına işaret ettiği söylenebilir.

Mitolojide ağaç kültü, sembolik olarak büyük bir güce sahiptir (Roux, 2005:16). Orta Asya bozkırlarında konar göçer bir yaşam sürdüren Türkler için ağaç etkileyici bir unsurdur. Evrenin merkezi olarak kabul edilen ağaç yeraltı, yeryüzü ve gökyüzü arasındaki konumu ile üç dünyaya hâkimdir. Bu açıdan mitolojide yeraltı ruhları ile Gök Tanrı arasında bir ulaşım aracı olarak görülmüştür. Kutsal kabul edilen ağaç, Tanrı'nın yeryüzündeki simgesidir. Altayların Yaratılış Destanı'na da konu olan ağaç, başlangıçta dalsız ve budaksız olarak tasvir edilir. Sonrasında Tanrı'nın isteği ile bu ağaçtan dokuz kişi yaratılmış, bu dokuz kişiden de dokuz oymağın türemesi emredilir (Ögel, 2010:453). Diğer bir ifade ile ağaç, insanın atası olarak kabul edildiğinden "hakan soyunun Tanrı tarafından ağaç ile yeryüzüne indirilmesi fikri ve ağacın Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisi olduğuna dair şamanistik dünya görüşü, ağacı İslamiyet'ten önceki Türk düşüncesinde kutsallaştırmıştır" (Erdoğan, 2014: 17).

Türk mitolojisinde ağacın kutsal kabul edilmesi soyun ve hükümdarlığın sembolü olmasıyla yakından ilgilidir. Bu açıdan bakıldığında Dedem Korkut'un duasında yer alan "Gölgelice kaba ağacın kesilmesin!" cümlesi milletin ve devletin devam etmesine yönelik bir ifadedir. Burada "kaba" ve "gölgelice" ifadeleri birlikte kullanılır. Mitolojik açıdan bakılacak olursa "bir ağacın kutsal olarak kabûl edilmesi için aranılan özelliklerinden biri gölgesinin geniş ve koyu olmasıdır. "Kutsal"ı sembolize eden kutsal ağacın gölgesi, geniş ve koyu olmalıdır. Çünkü kutsal sığınılan, korunulan şeydir. Türk mitolojisinde zorda kalanlar "kaba ağaç"ın "kölgesi"ne sığınmaktadırlar. Dolayısıyla Tanrı'ya sığınırlar" (Ergun, 1998:80). Evin önüne dikilen bir ağacın aile saadetini ve huzurunu temsil etmesi gibi (Ergun, 2012:363) geniş dalları olan büyük bir ağacın devleti temsil ettiği söylenebilir. Türk kültüründe devlet, toplumdaki her bireyi kolları altında sarmalayan ve gücünü halktan alan bir yapıya sahiptir. O nedenle ağacın korunması, ruhuna saygı gösterilmesi hem aileye hem de devlete bağlılığın sembolü olarak ele alınabilir. Diğer bir ifade ile gölgelice kaba ağacın kesilmemesi ve bağımsız devletin sonsuza kadar yaşaması arasında güçlü bir bağ olduğu söylenebilir.

Dedem Korkut'un duası içerisinde eski Türk inancının izleri bulunur. Bunlardan biri dağ kültüdür. Bu kült "Türkün dünya görüşüne uygun olarak tek Tanrı/Gök Tanrı inanç temeline dayanmaktadır. Türk kültüründe dağ, büyüklük, azamet, ihtişam, renk, bereket, şekil, kudret, nebatat, işit verme vb. bakımlardan yeryüzünde Tanrı'nın bazı sıfatlarını sembolize

eder" (Ergun, 2003:75). Diğer bir ifade ile dağlar gökyüzüne yakın olması ve zirvelerinin mavi-beyaz görünmesi sebebiyle Tanrı mekânı olarak kabul edilir (İnan, 1995:49). Tüm bu özellikleri göz önüne alındığında dağlar "üzerlerinde yaşayan hayvanlara barınma ve beslenme imkânları sunmaları, göçer evli Türk yaşam biçiminin vazgeçilmez bir unsuru olmuşlardır" (Bakırcı, 2023:2).

Dağların koruyuculuğu ve kutsallığı Dedem Korkut'un duasında kendine yer bulur. Duada bulunan "Yerli kara dağların yıkılmasın!" ifadesi Türk inanç sistemindeki "Kutlu Dağ" sembolü ile açıklanabilir. Dede Korkut Hikâyeleri'nde dağ ile hakanın soyu arasında bir bağ bulunur. Bu bağ dağların canlı bir varlık olarak kabul edilmesiyle yakından ilgilidir. Hakan yaşamaya devam ettiği sürece dağlar yeşildir. Ancak hakan vefat ettiğinde dağlarda bulunan sular kurur, otlar çürür. (Ergun, 2003: 79-80). Diğer bir ifade ile dağ ve hakan arasında kurulan bağdan hareketle hakanın vefatı ve dağın yıkılması arasında bir ilişki olduğu söylenebilir. Çünkü hakanın bu dünyadan göç etmesi dağların yıkılması demektir. Bu açıdan bakıldığında hanlığın devam etmesi ve dağın canlılığı arasındaki bağ dışında Dedem Korkut'un duasında yerli kara dağlar ile devletin özdeşleştirildiğini söylemek mümkündür.

Yer-su kültlerinin bir parçası olan su, mitolojik olarak evrenin yaratılışının özüdür. "Su yaratılışın temel noktası olduğundan mitolojik şuurda önemli bir konum üstlenmiş durumdadır" (Bayat, 2007:248). Kültür açısından son derece önemli olan su unsuru, Dede Korkut Hikâyeleri'nde de oldukça geniş bir kullanım alanına sahiptir. Diğer bir ifade ile "Su kültü, Dede Korkut hikâyelerinde hayatın akışını belirleyen ana inanç kalıplarından birisidir." (Ergun, 2013: 314). Dedem Korkut'un duasında yer alan "Taşkın akan güzel suyun kurumasın!" ifadesi ile Türk kağanlarına verilen kut arasında bir ilişkiden söz etmek mümkündür. Türk mitolojisine göre Tanrı kutu ile bireye ve devlete bolluk-bereket verilir. Tanrı kutunun kaybedilmesi ya da yok olması ise koruyucu gücün ortadan kalkması anlamına gelir. Diğer bir ifade ile Dedem Korkut bu duasında devletin üzerindeki Tanrı kutunun eksik olmamasını dilemektedir (Ergun, 2013:315).

Türklerde su, devlet algısının önemli bir parçasını oluşturmakla beraber vatanı sembolize eder. Türkler, suyun yaşam kaynağı olması, arındırıcılığı, bolluk ve bereketi temsil etmesi gibi özelliklerinden hareketler "analık vasfı" yüklemişlerdir. (Bayat, 2006:128). Bu nedenle su kutsal kabul edilir. "Eski Türk inancına göre su, cennetten gelip cennete dönen bir kut olduğu için, Hakk didarını görmüştür. Hakk'ın yani Gök Tanrı'nın didarını gören ıduktur yani mukaddestir, kutsaldır. Mitolojiye göre Iduk olan şey, Tanrı değil ama Tanrısaldır. Tanrısal olan şey de Tanrı'nın sıfatlarına sahiptir" (Ergun, 2013:314). Suyun Tanrı ile olan bağlantısından hareketle günümüzde de kullanılan devlet ana ifadesinde olduğu gibi hem yaşam kaynağı olması hem de besleyen büyüten özellikleri ile su, Türklerin devlet algısında ön plana çıkar. Çünkü devlet de bireylere üstünde yaşayacak toprak verir ve durmadan akan gittiği yerleri yeşerten su gibi halkını daima ileriye taşır.

Dedem Korkut'un duasında Türk devlet algısı çeşitli yönleriyle ifade edilir. Bu duruma verilecek en belirgin örnek devletin aile ve ocak etrafında şekillenmiş olmasıdır. Türk kültüründe aile ve devlet birbirine benzer özelliklere sahiptir. Özellikle anne ile baba ailenin devamlılığı için çaba gösteren, koruyan, mücadele eden ve evlatlarını aynı çatı etrafında toplayan kişilerdir. Sosyal yapı içerisinde aile birliği devam ettiği sürece devletin de varlığını korunur. Ebeveyn ve evlat arasındaki ilişki devlet ve vatandaş arasındaki ilişkiye benzetilebilir. Tüm bu özellikler göz önüne alındığında Dedem Korkut, "Ak pürçekli anan yeri behişt olsun. Ak sakallı baban yeri uçmak olsun!" ve "Hakkın yandırdığı çırağın yanadursun!" diyerek hem aile birliğinin hem de devlet yapısının korunması için dua etmektedir. Çünkü bir ailenin başında anne ve baba; halkın başında devlet olduğu sürece soyun devamlılığı sağlanır. Bu nedenle "Türk ailesi, birçok yönüyle devlet teşkilatı ve siyasi sistemin temeli olmuştur" (Tekin, :2019:85).

Türklerde bağımsızlık her şeyden önce gelir. Bu nedenle devletin bağımsız olması, başka bir kültürün ya da devletin egemenliği altında olması kabul edilebilir bir durum değildir. Dede Korkut Hikâyeleri'nde en tepede Bayındır Han'ın yer aldığı ve diğer beylerin bu iktidarı kabul ettiği (Özarslan, 2013:103) bir egemenlik anlayışından söz etmek mümkündür. Devlet dışarıdan ya da içeriden gelen herhangi bir müdahaleyi kabul etmez. Savaş ya da barış gibi durumlarda yalnızca ortak bir köke sahip milletlerin desteğine ihtiyaç duyulur. Bayındır Han ve beyleri tarafından oluşturulan düzen halkın tamamı tarafından benimsenmiş, millî şuur hâline gelmiştir. At, kılıç ve bayrak gibi Türk kültürünün millî değerlerinin işlendiği duada devletin bağımsızlığı için mücadele edenlerin Tanrı tarafından korunması için dua edilir ve Dedem Korkut duasını "Kadir seni namerde muhtaç eylemesün hanum hey" diyerek tamamlamaktadır..

Sonuç ve Değerlendirme

Oğuz Türklerinin sosyal ve siyasi hayatlarına dair pek çok bilgiyi içerisinde bulunduran Dede Korkut Hikâyeleri, köklü bir geçmişe sahip Türk milletinin kültür kitabı olarak kabul edilebilir. Güçlü bir devlet algısına sahip Türklerde devlete verilen önemin göstergeleri Dede Korkut Kitabında bulunmaktadır. İslamî unsurları da bünyesinde barındıran bu hikâyelerde Türk devlet algısının vurgulandığı yerlerden birisi de hikâyelerin sonunda Dede Korkut'un söylediği dualardır. Bu açıdan Dede Korkut'un en önemli özelliği dualarının Allah tarafından kabul edilmesidir. Çünkü Dede Korkut'un gönlüne Tanrı'nın ilham verdiği bilinmekte ve onun sözlerinin kabul olacağına inanılmaktadır. Günümüzden geriye doğru bakıldığında bütün Türk devletlerinin temelinde Dede Korkut'un duasından izlerin yer aldığı ve tüm iyi dileklerin gerçekleştiği görülmektedir.

Dua, insanın kendisine verilen bütün nimetlerden dolayı Tanrıya şükranlarını sunduğu bir ibadet olmanın yanı sıra Tanrıdan dilek veya istekte bulunma yönüyle de ele alınabilir. Dedem Korkut'un her hikâyenin sonunda kopuzuyla birlikte Tanrıya Türk devletinin bekâsı için dua etmesi dini ve milli unsurlar içermesi bakımından önemlidir. Dua içerisinde ağırlıklı olarak kullanılan dağ, ağaç ve su kültleri yalnızca doğa tasviri olmaktan çok devletin özelliklerini yansıtmak için kullanılan birer semboldür. Bu açıdan bakıldığında dağların yıkılması, ağacın kesilmesi ve suyun kuruması devletin de sona ermesi anlamına gelir. Diğer taraftan yücelen dağlar, güçlü köklere sahip ağaçlar ve akıntılı akan sular Türk devlet algısının doğa unsurlarından bağımsız olmadığını aynı zamanda teşkilat yapısının devamlılığını da ifade etmektedir. Sonuç olarak Dede Korkut Hikâyeleri'nde doğa üzerinden Türk devlet algısının kutsal ve sonsuz olduğu tespit edilmiştir.

KAYNAKÇA

BAKIRCI, Nedim, (2023), Türk Masallarında Olağanüstü Dağlar, Kamu Yönetimi Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 3, Sayı 5.

BALCI, Cengiz, (2018), Türk Devlet Töresi, Bilge Oğuz Yayınlar: İstanbul.

BAYAT, Fuzuli, (2006), Ana Hatlarıyla Türk Şamanlığı, Ötüken Yayınları: İstanbul.

BAYAT, Fuzuli, (2007), Türk Mitolojik Sistemi, Ötüken Yayınları: İstanbul.

BAYKARA, Tuncer, (2001), Türk Kültür Tarihine Bakışlar, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları: Ankara.

ÇERİBAŞ, Mehmet, (2021) Türk Kültüründe Kut İnancı ve Kut Aktarma Yolları, Motif Akademi Halkbilimi Dergisi, Cilt 14, Sayı 36.

EKİCİ, Metin, (2019), 13. Dede Korkut Destanı: "Salur Kazan'ın Yedi Başlı Ejderhayı Öldürmesi" Boyunu Beyan Eder Hanım Hey!, Millî Folklor Dergisi, Yıl 31, Sayı 122.

ELİUZ, Ülkü, (2001), Dede Korkut Hikâyelerindeki Şahıs Kadrosunun Karakter Yapısı Bakımından İncelenmesi, Bilig Dergisi, Sayı 18.ü,

ERDOĞAN, Hilal, (2014), Dede Korkut Oğuznamelerinde Doğa, İnsan ve Mekân İlişkileri, (Yüksek Lisans Tezi) Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ankara.

ERDOĞAN, Meryem, (2020), Dede Korkut Hikâyeleri'nin Jung'un Arketipler ve Psikolojik Tipler Kuramı Bağlamında İncelenmesi, (Yüksek Lisans Tezi). Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

ERGİN, Muharrem, (2004), Dede Korkut Kitabı, Türk Dil Kurumu: Ankara.

ERGUN, Metin, (1998), Türk Ağaç Kültü İnancının Dede Korkut Hikayelerindeki Yansımaları, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Belleten, Cilt 46, Sayı 1.

ERGUN, Metin, (2013); Türk İnanç Sistemine Göre Dede Korkut Hikâyelerinde Su Kültü, Türk Halk Edebiyatı İncelemeleri, Saim Sakaoğlu Armağanı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü: Ankara.

ERGUN, Pervin (2003). Dede Korkut Hikayeleri'nde Dağ Kültü, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Belleten, Cilt 51 Sayı 2.

ERGUN, Pervin. (2012), Türk Kültüründe Ağaç Kültü, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları: Ankara.

GÖKYAY, Orhan Şaik, (1971) Dede Korkut Destanlarında İslami Unsurlar, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten.

GÜZEL, Abdurrahman, (2008), Dede Korkut Hikâyeleri Bağlamında Dua, Turkish Studies, Cilt 2, Sayı 2.

İNAN, Abdulkadir (1995), Tarihte ve Bugün Şamanizm, Türk Tarih Kurumu Yayınları: Ankara.

ÖGEL, Bahaeddin. (2010). Türk Mitolojisi I-II. Türk Tarih Kurumu Yayınları: Ankara.

ÖZARSLAN, Bahadır Bumin, (2012), Dede Korkut Hikâyelerinde Egemenlik Kavramı, Karadeniz Araştırmaları Dergisi, Sayı 35.

ÖZDEMİR, Mehmet Niyazi (2017), Türk Devlet Felsefesi, Ötüken Neşriyat: Ankara.

ROUX, Jean Paul, (2004), Türklerin Tarihi, Kabalcı Yayınevi: İstanbul.

ROUX, Jean Paul, (2005), Orta Asya'da Kutsal Bitki ve Hayvanlar, Kabalcı Yayınevi: İstanbul.

TEKİN, Şafi, (2019), Türklerde Devlet Kimlik İlişkisi: Devlet Kimliği, Milliyetçilik Araştırmaları Dergisi, Cilt:1, Sayı:2.

YILMAZ, Kemale, (2010), Dede Korkut Destanı'nda Dua, Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, Cilt 5, Sayı 2.

Р.ОТАРБАЕВТЫҢ “БАС” РОМАНЫНДАҒЫ МАХАМБЕТТІҢ БЕЙНЕСІ

Гулхаё ГАНИЕВА[*]
Бибіжан БЕГМАНОВА[**]

Түйіндеме: Бұл мақалада жұмысында тарихи қазақ прозасының маңызды туындыларының бірі, Рақымжан Отарбаев жазған «Бас» романындағы қазақтың танымал ақыны, жырау, батыр Махамбет Өтемісұлының бейнесі зерттелді. Зерттеу әдістері ретінде әдебиеттерді талдау, мәтін мен оның мазмұнына символдық анализ жасалынды. Зерттеу барысында осы романға дейінгі Махамбет Өтемісұлы жайлы жазылған әдеби шығармалар мен туындылар талданды. Сонымен қатар, басты кейіпкердің осы романдағы бейнесі жайлы осы уақытқа дейінгі жазылған жұмыстар қарастырылды. Одан соң «Бас» романының өзінің мәтініндегі Махабет Өтемісұлының бейнесінің символикалық рөлі мен идеялық құрамдас бөлігі анықталып, талданды. Осылайша бұл мақаланың басты құндылығы роман ішінде әдебиеттегі тарихи қазақ прозасына тән ортақ элементтер және «Бас» романына ғана тән ерекше әдеби элементтер белгілі болды. Тән элементтерге келетін болсақ, романда қазақ тарихындағы отарлық езгіге қарсы шыққан батырлық бейнесін көрсету сипатталды. Ал, ерекше әдеби элементі бұл басты сюжетті қозғаушы объект ретінде Махамбет Өтемісұлының қайта қазып алынған «бас сүйегінің» тағдыры болды. Сонымен, бұл зерттеу жұмысы, Махамбет Өтемісұлының қиындыққа толы өмірі мен өлімінен кейін де тыныштық таппаған «бас сүйегінің» тағдырын сюжеттік негізге алған Рақымжан Отарбаевтың «Бас» романындағы бейнесін анықтап, романға әдеби тұрғыда талдау жүргізілд.

***Кілт сөздер*:** *проза, тарихи роман, символика, сюжет, фольклор.*

The Image of Makhambet in the Novel “Head” by R. Otarbayev

Abstract: The article examines the image of the famous Kazakh poet, zhyrau, batyr Makhambet Utemisovich in the novel "Bas" by Rahimzhan Otarbayev, one of the most important works of historical Kazakh prose. Literature analysis, symbolic analysis of the text and its content were carried out as research methods. The research analyzed literary works and articles about the hero of the novel. Then the symbolic role and the ideological component of the hero's image in the text of the novel were analyzed. Thus, the main value of the article lies in the fact that common elements characteristic of historical Kazakh prose in literature and unique literary elements characteristic only of this novel are used inside the novel. The general characteristic elements in the novel describe the manifestation of the heroic image of Kazakh history, resisting colonial oppression. And the unique literary element driving the plot is the "skulls" of the excavated hero. So, this research work revealed the image of the hero who formed the basis of the plot of the fate of Makhambet Utemisov, who did not find peace even after the hard life and death of Makhambet Utemisov, and a literary analysis of the novel was carried out.

Key Words: *prose, historical novel, symbolism, plot, folklore.*

Кіріспе

Еліміздің тарихында және әдебиетінде елеулі орынға ие тұлғалар көп. Сонау ерте ғасырлардан бері бүгінгі күнге дейін тарих толқынының аясында ерен еңбек еткен тұлғалардың туындылары мәдени құндылық ретінде жаңа буындарға өтуде. Осы мәдени сабақтастықтың жарқын тұлғаларының бірі ақын, жырау, батыр, отаршылық саясатқа қарсы ұлт-азаттық көтерілістің белсенді қатысушысы Махамбет Өтемісұлы. Махамбет Өтемісұлының ауыр тағдыры мен шығармашылығы тарихшылар мен әдебиетанушылар үшін үлкен зерттеу тақырыбы болып табылады. Көп жылдар бойы Махамбет Өтемісұлының шығармалары және өзі жайлы көптеген зерттеу жұмыстары жарық көріп, әдеби туындылардың басты кейіпкері ретінде де жарыққа шыққан еңбектер баршылық. Осыншама туындылардың болуы Махамбет болмысының бір кезеңнің ғана батыры емес, жалпы қазақ мәдениетінің феномені екенін аңғартады. Ендігі кезекте, осы туындылардан тыс, Махамбеттің тұлғасын, бейнесін тікелей сипаттаудан немесе шығармашылығына рефлексия білдірмей, жаңа сарында фантастикалық сюжетке құралған әлеуметтік-психологиялық роман , артынша пьесаға негіз болған Рақымжан Отарбаевтың «Бас» романын айтуға болады. «Бас» романы

[*] Магистрант, E-mail: g.ganieva00@mail.ru
[**] Ф.Ғ.К., қауым. Профессор, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы bibizhan.begmanova@mail.ru
DOI :10.30546/100981.2024.0102

Махамбет Өтемісұлының өзі жан тапсырса да, «бас» сүйегіне тыным тапқызбаған заманның, қоғамның жағдайын баяндап, қазақ әдебиетінің жаңа классикалық шығармасына айналды деп атауға болады. Дегенмен, бұл арада Рақымжан Отарбаевтің «Бас» романындағы Махамбет бейнесіне тікелей тұлғаның өзі болмаса да, кітап кейіпкерлерінің «Махамбеттің басына» деген қарым-қатынасына қарап, романның зерттелу тарихына негізделе отырып белгілі бір деңгейде Махамбеттің бейнесін сипаттауға болады. Алайда, туындыда кейіпкердің бар болуы оның әдеби тұрғыдағы бейнесін анықтайтын құрал деп айта алмаймыз. Себебі, көп кейіпкер шығармада аталып өтуі мүмкін, бірақ оның бейнесінің сомдалуын, болмысының қайталанбас қырларын сипаттауы күрделі талдауды талап етеді. Осыған сәйкес, зерттеу мақсаты ретінде Рақымжан Отарбаевтың “Бас” романындағы Махамбеттің бейнесін талдау және анықтау деп таңдалды. Ал, бұл мақсатқа қол жеткізу үшін келесі міндеттерді орындау қажет:

- «Бас» романына қатысты осыған дейін жазылған деректерді талдау арқылы, Махамбеттің бейнесіне қатысты тұжырымдарды анықтау
- «Бас» романының мәтініндегі Махамбет бейнесінің символикасы мен идеясын анықтау

Осылайша, осы міндеттерге қол жеткізу арқылы Рақымжан Отарбаевтың «Бас» романындағы Махамбет Өтемісұлының бейнесін анықтауға болады.

Зерттеу әдісі. Жалпы романдардың кейіпкерлерің бейнесін зерттеу және зерделеу әдеби талдау мен сынның негізгі аспектісі болып саналады. Зерттеу мақсатына қол жеткізу қажет міндеттерді орындау үшін әрбіріне сәйкес зерттеу әдістерін қолдану керек. Сол себепті зерттеуде келесі әдістер қолданылды:

1. Біріншісі, екінші ретті әдебиеттерді талдау. Яғни, зерттеу тақырыбы аясындағы екінші ретті зерттеулер, мақалалар мен авторлар пікірлері мен талдауларына жүгіну (Пашинян, И. А., 2012). Бұл зерттеу тақырыбының осы уақытқа дейінгі ақпаратты жинақтауға, түсінуге, талдауға, синтездеуге, жинақтап ой қорытуға мүмкіндік береді.
2. Екіншісі, мәтін мен символдық анализ, мұнда кейіпкерлер туралы ақпаратты анықтау үшін роман мәтінінің өзіне жүгінеді. Сол арқылы кейіпкерлердің мотивтерін, сипаттамаларын және дамуын түсіну үшін диалогтарды, әрекеттерді, ішкі монологтарды, сипаттамаларды және басқа мәтіндік элементтерді талқыланады (Жеребило, Т. В., 2012). Бұл әдісті қолдану барысында тарихи шолуға да қолданылды. Себебі, тарихи контекстімен қатар мәтіннің негізгі идеялары мен сюжетіндегі өзгерістер қарастырылды. Сонымен қатар, бұл әдіспен қатар символика мен метафораларды қолдануды қарастыруды алсақ болады. Метафора бұл бір объект немесе тұжырымдама, әдетте бір-біріне ұқсамайтын объектімен немесе тұжырымдамамен байланысты болатын сөйлеу, жазу фигурасы. Ал, символ бұл абстрактілі немесе одан да тереңірек нәрсені білдіретін объект, әрекет немесе құбылыс. Романдағы символдар мен метафораларды талдау оқырманға кейіпкердің бейнесін жақсы түсінуге мүмкіндік береді, өйткені бұл әдеби құрылғылар авторға кейіпкердің эмоционалды, психологиялық және рухани аспектілерін жеткізуге көмектеседі. Бұл белгілі бір деңгейде «Бас» романы үшін өзекті зерттеу әдісі болып табылады, себебі туындының өзі үлкен символикалық маңыздылыққа ие.

Жалпы, негізгі зерттеу әдістерінен тыс, ескеру керек жайттың бірі, көп жағдайда романдардың кейіпкерлерінің бейнесін талдау субъективті үдеріс екенін ескеру жөн. Сәйкесінше, әр түрлі зерттеушілер әр түрді әдістер мен интерпретациялар қолдануы заңды.

Нәтижелер және талдау. Біріншден осы уақытқа дейінгі «Бас» романына қатысты зерттеулер, еңбектер мен жазбаларға талдау жасалынды. Дегенмен, одан бұрын Махамбет Өтемісұлының тұлғасы жайлы жазылған орасан зор еңбектерді атап өту керек. Олардың қатарында Ығылман Шөрековтің «Исатай-Махамбет» дастаны, Мұхтар Шахановтың «Нарынқұм зауалы», Фариза Оңғасырованың «Алмас қылыш немесе Махамбетпен қалай кездестім, Қалижан Бекхожиннің «Махамбет қабірінің басындағы тебіреніс» толғауы, Мақсұт Неталиветің «Арыстан еді-ау Исатай» поэмасы, Ілияс Жансүгіровтың, «Исатай-Махамбет», Ғабдол Слановтың «Махамбет», Мұсатай Ақынжановтың «Исатай-Махамбет», Әкім Тарази, Иранбек Оразбаев, Сәкен Жүнісовтің «Махамбет» туындылары, атақты Әнуар Әлімжановтың «Махамбеттің жебесі», Берқайыр Аманшиннің «Махамбеттің тағдыры», Қажығали Мұханбетқалиевтің «Бас жұтқан бас», дың «Исатай-Махамбет» секілді көптеген әдеби туындылар жарық көрген (Құлмағамбетова, Д., 2014). Осыншама туындылардың қатарында Рақымжан Отарбаевтың «Бас» романын ерекшелендіретін не деген сауал туындайды. Әлбетте, жеке-жеке әр туындымен салыстыруға келмейді. Бірі жыр, поэма, дастан болса, екіншісі биографиялық сипаттағы туындылар. Ал, «Бас» романы болса Махамбеттің «басын» бақилық болса да, қайта фәниге оралдырған Ноэль Шаяхметов пен Махамбеттің «басының» жаңа замандағы «саяхатын» баяндайды.

Романға қатысты бір зерттеушілері туындының бірінші ретте оқырмандар арасында көп талданған еңбек деп баға береді. Бұл арқыл қазіргі нарықтық қарым-қатынас қалыптасып кеткен капиталисттік кезеңнің өкілдерінің өзі рухани ізденісті аяқтамай осындай романдарды іздеп тұрып оқитынын алдыға тартады. Сонымен қатар, бұл роман белгілі бір деңгейде келесі буынға «романды қалай жазу керектігін байыппен үйретететін» туынды деп айтылды. Осы зерттеуде Махамбет батырдың бейнесін жаңа қырынан айшықтайтын маңызды идеяның бірі «бүгінгі адамның ойымен суреттелген Махамбет дәуірі». Яғни, туынды Махамбеттің бейнесін тікелей өз заманындағы батыр, ақын, жырау, көтерелістің көшбасшысы ретінде емес, бүгінгі күндегі адамдардың қарым-қатынасы арқылы анықталатын бейне екендігін көрсетеді. Бұл өз кезегінде Махамбеттің бейнесіндегі тарихи шындықты аша түседі деген пікір алдыға тартылады (Тоқсамбаева, А. және басқалары., 2023). Тағы бір деректерде бұл туынды даралығының белгісі, ол қазақ халқына мораль үйретіп, дайын ақыл айтпайды. Жоқ, туынды халықты ойлануға, ақылды қосуға жетелеп, жол сілтеп тұратыны жайлы айтылады . Сонымен қатар бұл романға тіл бітер болса қазіргі замандағы мән-мағынасы жоқ іс-шаралар, ұлттық құндылықтардың құнының жоғалуы, былықтың өршіп кеткенін бетімізге басып айтатын еді деген ойлар да айтылады (Әбілмақын Д., 2021). Осы ойды өрбіте отыра тағы бір авторлар романның кітапта баяндалатын кезеңдегі әлеуметтік жүйеге өте ауыр бастың сипатын көрсетеді деп айтылады. Әрі осы жерде бас жазсын болса да, белгілі бір Махамбеттің бейнесіне айналған бас екені белгілі болады. Әлеуметтік жүйе демекші, бір сарапшылар осы романдағы сол кездегі қоғам көрсеткіші болып табылатын кейіпкелердің мінез-құлқы Махамбеттің басына бір миллион АҚШ доллары тігілгенге дейінгі және кейінгі өзгерісін романның тартымды элементі ретінде атап өтеді (Ult.kz., 2022). Бұл адам баласының ақша үшін өз көзқарастарын қалай өзгерте салатынын жарқын көрсетеді. Сонымен қатар, фольклорлық санадағы адамның «жаны» мен «рухы» мәңгілік, яғни өлмейтіні жайлы романдағы осы танымды алдыға тартады. Бұл, белгілі өз кезегінде Махамбеттің басы «ана дүние» мен «бұл дүние» арасындағы адамдарға тән мифтік сананы сипаттайды.

Дегенмен, екі дүние арасындағы Махамбеттің басы статикалық, бірқалыпты «үнсіз» объекті емес. Ол өзінің бар болуымен қатар, «тіл қататын» кездері де болады. Оны осы уақытқа дейінгі «Бас» романына пікір білдірген барша авторлардың Махамбет басының тіл қатуы кезіндегі ең бір әсерлі, романдағы Махамбет бейнесін анықтайтын

үзінділерді атап өткен жөн. Махамбеттің бейнесін айшықтайтын бірінші қатарлар, оның антрополог, археолог Ноэльдің түсіне кірген уақытындағы айтылған сөздермен өрнектеледі. Онда Исатайдың шайқас барысында «Шаңын шығарып емес, қанын шығарып соғыңдар», «Мін атыңа! Жаудан қашты деген жаман атқа қалдырайын деп пе ең?» деген сөздері, батырдың батырлық сипаттарын көрсетеді. Одан кейін Қайыпқали сұлтан, Ықылас жендет, Баймағамбет сұлтан жайлы шындық Махамбеттің өзі «басынан» айтылады. «Бас» антрополог Ноэльге өзінің назын жеткізеді, ал, өзінің уақытындағы Жәңгір хан мен Баймағамбет сұлтанға айтылған сөздер арқылы шындықтың ақыр аяғында белгілі болатыны жайлы сыр шертеді (Әлмұханова Р., 2020). Сонымен қатар, мұнда Махамбет бейнесі тек хан-сұлтанмен күрескен тұлға емес, ел бүтіндігі мен тыныштығын ойлаған тұлғаның бейнесін көрсетеді. Оны тағы да алдыңғы деректегі «Басыңды алдырмас едім, қалың қазақ тағы да соңыңнан еріп кете ме деп айбындым. Жөн сөзге сен көнбедің. Замана желі ұйытқи соғып, бізге көз аштырды ма? Ормандай орысты қайда қоясың?» сөздерден байқауға болады, әрі осы арқылы Ресей империясының озбыр, отаршыл саясатының шынайы бет-бейнесі көрсетіледі.. Ал, Жәңгір ханмен болған диалогта, батыр: «– Тұрысатын жеріңді айт! Кінә – өзіңнен. Нар жайылар көңілдің жайлауына өңшең тоқал ешкіні ойнақтата алмаспын» деп өзінің әділетсіздікке қатысты көзқарасын білдіреді. Осымен бірге, Махамбеттің «басы»: «– Әй, Ноэль, мені Алматыға лақтырып кету үшін көрімнен қазып алдың ба? Бұл не сұмдығың?» деп Ноэльге өз уайымы мен реніште екенін жеткізеді. Ол, «бастың» тек өткеннің шындығын айтушы емес, бүгінгі сұмдықтың да куәгері екенін көрсетеді. Дегенмен, «бас» әркімге тіл қата бермейді. Ол автордың да, «бастың» өзінің де болмысына сәйкес тек әкім Имашқа «Оян ботам!» деп түсіне аян беріп және антрополог Ноэльге «Ой арқалап болдың ба, балам?.. Оқиғаның жалғасын өзгеден емес, өзімнен тыңда» деп тіл қатады. Себебі, осы екі кейіпкер ғана ұлт құндылықтарының қадірін білетін адамдар болып саналады. Романдағы бұл дүние тек қана символдық мағынаға емес, сонымен қатар, Рақымжан Отарбаевтың қазақ танымдағы мифтік сана, рухтың мәңгілік екендігіне сенімнің көркемдік тәсіл ретінде әкі қолданғанын көрсетеді (Әлмұханова Р., 2020). «Бас» романындағы бас өткен мен бүгіннің, ана дүние мен осы дүниенің арасындағы «көпірі» болып табылады. Бұл романның басты идеясы мен Махамбеттің бейнесіне қатысты негізгі тұжырым болып табылады.

Екіншіден, туындының мәтінінің анализі мен символдарын анықтауға қатысты нәтижелерге келетін болсақ, туындының сюжеттік желісі шынайы өмірде болған оқиғаға негізделген екенін алдыға тарту керек. Кітаптың басты сюжетті қозғаушы обьектісі Махамбет Өтемісұлының бас сүйегі мен болмысы. Бірақ басты кейіпкер ол Қазақ КСР-ның бірінші хатшысы болған саяси қайраткер, қазақ халқының кеңестік кезеңде тұрмысына көп пайда тигізген ерен тұлға Жұмабай Шаяхметовтың ұлы Ноэль Шаяхметов. Ноэль Шаяхметов әлем тарихындағы танымал тұлғалардың, оның ішінде Әмір Темір, патша Иоан Kahарлы, Ұлықбек, Шиллер секілді көптеген ежелгі адамдардың бас сүйектері негізінда келбеттерін қалпына келтіретін, атақты ғалым, антрополог Михаил Герасимовтың шәкірті. Герасимовтың үздік шәкірттерінің бірі болған Ноэль Шаяхметовтың ең алғашқы танымал жұмысы қазақ жеріндегі көнеде өмір сүрген үйсін тайпасының өкілінің келбеті еді. Бүгінгі күнге дейін мектеп бағдарламасындағы тарих кітаптарында бейнеленіп және музейлер мен археологиялық кешендерде мүсіндері тұрған үйсін адамы осы Ноэль Шаяхметовтың туындысы болып саналады (Р.Шаяхметов., 2019). Романның алғашқы бөлімдерінде Ноэль: «Рұқсат етіңіздер, үш бидің моласын ашайын. Бас сүйектерін алайын. Әр сантиметрін өлшеп, ғылыми негіздеп тірі кезіндегі мүсінін қалыптайын. Ұрпақ көрсін. Ұлағат алсын. Сосын ескерткішін қойыңыздар» деген өзінің адал ниетін білдіреді. Бір қарағанда, қазақ халқының еңсесін көтеріп, өткені мен бүгініне дұрыс баға беру, болашаққа сеніммен

қадам басуға осындай жарқын сөздермен басталатын істер негіз болады. Алайда, адал ниетпен айтылған дүние жүрегі кібірлікке маталған адамдар үшін ештеңе емес екені анық болады. Кітап сюжетінде де осы биографиялық кезең белгілі бір деңгейде сипатталады. Бұл бірінші ретте “Махамбеттің” бас сүйегін тауып, қазып алып және сол баспен бірге жаңа қазақ саяси қызметкерлерінің опасыздығы мен қасарысуынан жапа шегетін Ноэльдің сюжетке енетін бөлімі. Ендігі кезекте, романды талдай отыра мәтіндегі символика мен метафораны қарастырайық. Осы әдістің негізінде кітаптың басты символы бұл Махамбеттің “басы”. Бұл символ белгілі бір деңгейде қазақ ауыз әдебиетіндегі “Адамның басы - Алланың добы”, “Бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ” секілді адам басын тікелей сипаттаған мақал-мәтелдермен айшықталады. Біріншісі, “Адамның басы - Алланың добы” дегенге келсек, тарихи деректерге қайта жүгінеміз. Оған сәйкес Махамбет батырдың басына тірідей Баймағамбет сұлтан өшігіп, тірідей 1000 сом, өлідей 500 сом бекітеді. Бұл бекітілген қаражат жендеттерге ақша бөлісу жеңіл болу үшін Махамбетті тірідей емес, өлідей әкелуге мүдделі етеді. Ақыры, батырдың басы кезінде өзі көтерілген империяның әскерилерінен емес, өзімен рулас туыстардың қолынан болады. Кітапта осы оқиғаны Махамбеттің бас сүйекті қалпына келтіру барысында Ноэль анықтайды. Оны: «Кітаптың осы беттерінде Махамбеттің басы бір адамның емес, екі адамның соққысынан келгені анықталады». Бұл антропологиялық қалпына келтіру кезеңі тек ғылыми фактологиялық емес, Махамбеттің өлім сәтін қандай қайсарлықпен қарсы алғаны, ал жауларының қандай опасыздықпен ағайынын өлімге қиғаны көрінеді. Енді тарихи деректерге сүйенсек, Махамбеттің басы шабылған соң, ол дереу Баймағамбетке жеткізіледі. Уақыт өте келе басты мәйіттің тәнінен бөлек басты ұстау мұсылманшылыққа жатпайды деп, ағайындан Махамбеттің басын мүрдесіне қайтарады. Ал одан кейін Баймағамбет осы «ерлігі» үшін Орынбордан Ресейдің әскери «генерал-майор» шеңін алып келе жатқанда жан тапсырады. Бір деректерде бұл жан тапсыру оқыс оқиға емес Махамбеттің балдызы, жақыны Асаубайдың кегі деп айтылады (Nadezhda.kz., 2015). Осылайша, тарихи алаңда Махамбеттің жаны тыныштық табу керек еді. Алайда, “Бас” роман желісі және Ноэль Шаяхметовтың антропологиялық зерттеуі аясында Махамбеттің басы қайта көтерілуге тиіс болады. Бұл өз кезегінде символды айшықтайтын метафора саналатын “Бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ” деген мәтелге сайып келеді. Әлбетте бұл сөздер легінде мәселе түйіні үшін басты шапса да, мәселе жайлы айтылатын сөзді тыю мүмкін емес деген пікір көп қабылданады. Алайда, Рақымжан Отарбаев “Бас” романында бұл пікір Махамбет тұлғасының басының жан тапсырғаннан кейінгі тағдырына келгенде басқаша интерпретацияланады. Себебі, Махамбет кітап сюжеті баяндалатын уақыттан үш ғасыр бұрын бақилық болған тұлға. Дегенмен, Махамбеттің тұлғасы мен бейнесі үш ғасырдан соң қайта тіріледі. Бұл жолы тек бас сүйек формасында. Сәйкесінше, осы кесілген бас пен Ноэльдің басынан өткендері белгілі бір деңгейде Махамбеттің сөзі ел ішінде, халық арасында әлі тірі екендігі көрінеді. Алайда, ол тірілік жан біткен емес, атақ, даңқ, жалаң ұран үшін ғана бар екендігі көрсетіліп, сыналады. Оның мысалы ретінде, Махамбетті зерттеген академик Қайыпқали, әдеби және мәдени ескерткіштерді сақтау институтының басшысы Ықылас, жергілікті шенді Баймағамбеттердің Махамбет бейнесіне деген қарым-қатынасынан жарқын көрінеді. Мәтіндегі «аялуы ақын», «көсем», «ұлы батыр» деген сөздер бас сүйекті көрмей тұрып осы үш кейіпкерден көп айтылғанымен, іске келгенде әрбірі өз сылтауы мен себебін тауып, Махамбеттің басынан қашады. Әсіресе, бастапқы жалаң ұранға негізделген батырлық сипаттардан соң Махамбет бейнесіне үш шенеуніктің ішінен шыққан шынайы бет-бейнесін әшкерелейтін, Махамбеттің бас сүйегін Ноэльдің алып кетуін талап еткенде айтылған «қиратқыш», «бүлікші», «жүрген жерін бүлдіріп кететін бұзақы» деген теңеулері, Махамбет бейнесінің әлі де отарлау кезеңіндегі жаладан аумаған таптаурындары

сақталғанын көрсетеді. Бұл сөздер Әмір Темірдің қабірін ашқан соң соғыс басталғанын, ал Махамбеттің қабірін ашылуы бүлікке апарады деп теңеледі. Дегенмен, бұл сөздер айтылған кезде Махамбеттің басы әлдеқашан жер бетіне шығып қойған еді. Нәтижесінде, романның осы бір мәтініне қарап, біз Махамбеттің «басы» «қайта тірілген» соң да онымен арпалыс пен алысу тоқтамағанын байқаймыз. Тек жаңа буын өкілі академик Қайыпқалидың қызы Айым мен күзетші Дәуреннің Ноэльге деген ықыласына қарап ғана осы мәтелдің идеясындағы «тіл кеспек жоқ» критерийіне сәйкес келетіндігі анықталады. Сонымен қатар, ең қызығы Рақымжан Отарбаев Махамбеттің көзі тірі кезіндегі онымен бақталас болған Баймағамбет сұлтан, батырдың өліміне ат салысқан жендет Ықылас, сатқындық істеген Қайыпқали сұлтан кейіпкерлері кейінгі жиырмасыншы ғасырдағы кеңес заманындағы функционер шенеушік пен басшылардың есімдері бірдей. Бұл параллельге назар аударсақ, екі заманда да өз «Баймағамбеттері» мен «Ықыластары» бар екенін көруге болады. Жалпы, романда ащы болса да шындық Абайдың қара сөзінде айтылғандай «Және әрбір жаман кісінің қылығына күлсең, оған рахаттанып күлме, ыза болғаныңнан күл, ызалы күлкі - өзі де қайғы» демекші, романда Ноэльдің Махамбет туралы ақылдасу үшін Баймағамбет деген министрге келгендегі «Махамбет жайлы ақылдаса келгем» деген сөздеріне «Баймағамбет «Ә, әне біреу екен ғой. Қай басқармада істейтін еді?» деп айтқанын қарап ызалы күлкімен күлесің. Тағы бір романдағы ащы шындықты «Осымен, Махамбет Өтемісұлының басына екі рет ақша тігілген екен. Бірі – тірісінде жоғалту үшін, екіншісі – жоғалған басты табу үшін» сөздерінен байқауға болады. Ал, роман негізіндегі пьесада:

«Сыймады екен қалыпқа,
Талантты боп туған ірілер.
Сендерден қалған даңққа,
Таласып жатыр тірілер» деп,

Махамбеттің даңқын жеке басының мүддесінде ғана қолданып жүрген адамдарға сынмен қарайды (С. Рахметұлы., (2015). Осылайша, біз, «Бас» романының мәтініндегі Махамбет бейнесінің символикасы мен идеясын белгілі бір деңгейде анықтай алдық. Бұл бейне еліміздің тарихындағы тек қана Махамбет Өтемісұлы емес, жалпы барша ел мүддесі үшін қызмет еткен тұлғаларға қоғамның және атқамінерлердің салғырт көзқараста екендігінің көреткіші болып табылады. Қайта тірілген Махамбет батырдың «басы» бүгінгінің адамдары білуге талпынбайтын не білу керек десе, асықпайтын шындық пен ақиқатты білдіруші. Түптеп келгенде Махамбеттің «Бас» романындағы басты ерекшелігі ол болашақ ұрпаққа үміт артуы. Қанша өз заманындағы және жаңа заманындағы «Баймағамбеттер» болса да, бүгіннің Дәурен, Айым, Ноэль, Имаш деген кейіпкерлердің бар болуы Махамбеттер армандаған бостандық пен азаттық өмірге деген үміттің белгісі деп танимыз. Романдағы қилы заман, адам қатыгездігі мен бейқамдығы, үмітсіздігі, сатира мен ызалы күлкі, үміт пен сеніммен қатарласып кездеседі. Осылайша бұл қай кезеңдегі болмасын оқырманды ойландыратын күшке ие жаңа классикалық туынды деп емін-еркін айтуға болады.

Қорытынды

Қорытындылай келе, Рақымжан Отарбаевтың «Бас» романындағы ұлт-азаттық күрестің батыры, қазақтың біртуар ақыны мен жырауы Махамбет Өтемісұлының бейнесіне талдау жасалынды. Зерттеудің алдыға қойған мақсаты Махамбет бейнесінің сомдалуын, болмысының қайталанбас қырларын сипаттауды талап ететін талдауды алдыға қойды. Бұл мақсатқа қол жеткізу үшін біріншіден, «Бас» романына қатысы романына қатысты осыған дейін жазылған деректерді талдау арқылы, Махамбеттің бейнесіне қатысты тұжырымдар анықталды. Оны орындау үшін екінші ретті әдебиеттерді талдау зерттеу әдісі қолданылды. Яғни, зерттеу тақырыбы аясындағы

екінші ретті зерттеулер, мақалалар мен авторлар пікірлері мен талдауларына жүгінді. Екіншіден, «Бас» романының мәтініндегі Махамбет бейнесінің символикасы мен идеясын анықталды. Бұл міндетке қол жеткізу үшін мәтін мен символдық анализ зерттеу әдісі қолданылды, мұнда кейіпкерлер туралы ақпаратты анықтау үшін роман мәтінінің өзіне жүгінеді. Сол арқылы кейіпкерлердің мотивтерін, сипаттамаларын және дамуын түсіну үшін диалогтарды, әрекеттерді, ішкі монологтарды, сипаттамаларды және басқа мәтіндік элементтерді талқыланады. Бұл әдісті қолдану барысында тарихи шолуға да қолданылды. Осылайша, зерттеудің негізгі әдістемесі анықталып, Махамбеттің романдағы бейнесі анықталды.

Ендігі кезекте, бірінші міндетті орындау барысында Махамбет Өтемісұлы жазылған барша туындылар анықталып, солардың қатарындағы Рақымжан Отарбаевтың «Бас» романының ерекшеліктері белгілі болды. Әрі ең анығы ол, «Бас» романындағы Махамбеттің толық өзінің физикалық формасы емес, тек «бас сүйегінің» өткен мен бүгін байланыстырушы элемент ретінде ұсынылды. Одан соң, романда «бүгінгі адамның ойымен суреттелген Махамбет дәуірі» деп туындыдағы Махамбеттің өткен мен қазіргі беретін бағасы, оның тұлғасына қарым-қатынасы көрсетіледі. Ал, «бас» ұғымына қатысты фольклорлық сана, мифологиялық танымның әсерін де байқауға болады. Сонымен қатар бірінші міндетті орындау барысында екі ерекше атап өтетін тұжырым бар. Біріншісі, Махамбеттің «Ноэльге» өткен шақтың шындығын айтуы, екіншісі Ноэль мен Имашпен ғана тіл қатуы. Бұл Махамбеттің «басы», Махамбет батырдың өр тұлғасының, шындықты жеткізуші және тек ұлттық құндылықтарды бойына сіңірген адамдармен ғана байланысқа шыға алатындығын көрсетеді.

Екінші міндетті орындау барысында, ромнадағы Махамбеттің «басыны» символдың рөлі анықталып, оның қазақ ауыз әдебиетіндегі “Адамның басы - Алланың добы”, “Бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ” деген мақал-мәтелдер арқылы бейнесі айшықталады. Одан соң, роман сюжеті барысындағы осы басқа өзге кейіпкерлердің қарым-қатынасы арқылы «бастың» символық, субъективті бағасы беріледі. Заман өзгерсе де, адам өзгермейтін шындық бетке ашылады. Батырдың атақ, даңқы мен атын жамылған даңқой, қуыскеуде типтерге сын айтылады. Ең соңында, өз заманына сыймаған батырдың, бұл замандағы «басының» да сыймайтыны көрсетіліп, Махамбеттей шындық, ақиқаттың жаршысы мен елдік пен батырлықты ашық насихаттаушы тұлғалардың әрқашан осындай ел ішінен кертартпалық пен қиындыққа ұшырайтыны бейнеленеді. Жалпылай келе, Махамбет бейнесінің символикасы мен идеясы белгілі бір деңгейде белгілі болады.

Осылайша, қорыта келе, қазақ әдебиетіндегі тәуелсіздік уақытында жазылған туындылар ішінде, ерекше орын алатын «Бас» романы, қазіргі оқырманды тек өткенді қадірлеуге тікелей шақыратын емес, ойланып, толғандыратын, жаңа қазақ әдебиетінің классикалық туындысы деңгейінде қызметін байқай аламыз. Жалпы, тарихымызда әлі де қайталанып, келесі буындар арасынан да жүректі тебірентіп, толғандыратын Махамбеттің бейнесінің мәңгі өшпес екендігін жазушы Рақымжан Отарбаев шебер жазғанын романдағы батыр бейнесіне жасалған талдау арқылы көруге болады.

Пайдаланылған әдебиеттер

Пашинян, И. А. (2012). Контент-анализ как метод исследования: достоинства и ограничения. Научная периодика: проблемы и решения, (3), 13-18.

Жеребило, Т. В. (2012). Термины И Понятия: Методы Исследования И Анализа Текста Словарь-справочник. Рефлексия, (1), 61-84.

Құлмағамбетова, Д. (2014). Махамбет-батыр, ақын, күйші.

Тоқсамбаева, А., Кадыров, А., & Кабышев, Т. (2023). Рахымжан Отарбаевтың Драмалық Шығармаларындағы Хан-Сұлтандар Мен Батырлар Бейнесі. Вестник Евразийского Гуманитарного Института, (3), 242-259.

Әлмұханова Р. (2020). «Бас» және намыс.

Әбілмақын Д. (2021). «Қазақы мінез, «Бас» және Рахымжан Отарбаев.

Ult.kz., (2022). «БАС» Романының Саяси Астары Қандай?

Р.Шаяхметов., (2019). Как казахский ученый восстанавливал по черепу лица наших предков.

Nadezhda.kz., (2015). Как убивали Махамбета.

С. Рахметұлы ., (2015). «Бас» романының басты мазмұндарына шолу.

QARABAĞ TOPONİMLƏRİ VƏ ONLARIN XARİCİ DİLLƏRƏ TƏRCÜMƏSİ

Günel QARAYEVA *

Xülasə: Toponimlər dilin lüğət tərkibinin mühüm hissəsini təşkil edir, mənsub olduğu xalqın dilini, tarixini, etnogenezini, milli mənsubluğunu, coğrafi sərhədlərini əks etdirən çox dəyərli mənbədir və bu baxımından kompleks şəkildə öyrəndikdə hər hansı bir ərazinin bütövlükdə hansı xalqa məxsus olduğu tarixi, coğrafi və dilçilik baxımından əsaslandırılmış olur ki, bu da hər hansı bir xalqın tarixinin saxtalaşdırılmasına yol vermir. Buna görə də toponimlərin tədqiq olunması, araşdırılması vacibdir, zəruridir. Lakin toponimlərin, onların ayrı-ayrı növlərinin tədqiqi sahəsində xeyli işlər görülsə də bütün bu elmi araşdırmalar, öyrənmələrin hamısı Azərbaycan elm dünyasından, ərazisindən kənara cıxmamışdı. Bunun da nəticəsində Azərbaycan onomastikası, toponimikası dünyaya kifayət qədər çatdırılmır. Azərbaycan torpaqlarına əsrlər boyu göz dikmiş, tariximizi özünküləşdirməyə çalışan ermənilər isə diasporası gücünə bütün dünyada bizim toponimlərin adlarını dəyişməklə təqdim edərək bizi işğalçı, özlərini qədim tarixə malik bir xalq kimi qələmə verməyə çalışırlar. Bu siyasəti isə Qərbi Azərbaycana aid torpaqlarımızla kifayətlənməyərək Qarabağ torpaqlarımıza da şamil etməyə çalışırlar. Bu baxımdan Şanlı Qələbədən sonra qəbul olan "Azərbaycan Respublikasının coğrafi obyektlərinin adlarının Azərbaycan əlifbasından ingilis əlifbasına transliterasiyası Qaydaları"nın təsbit etdiyi standartlar vasitəsilə toponimlərin xarici dillərə rus dilinin təsiri ilə deyil, birbaşa orijinaldan tərcümə olunmasına imkan verəcək ki, bizim torpaqlarımızın tarixinə kimin sahib olduğunu dünyaya sübut edə bilək. Bu məqalədə həmin qaydalara əsasən transliterasiya yolları da göstərilmişdir.

Açar sözlər: *Qarabağ, toponim, onomastika, təhrif olunma, transliterasiya.*

Garabagh Toponyms and Their Translation into Foreign Languages

Abstract: Toponyms comprising the majority part of the vocabulary is the most precious source of reflection of the history, language, ethnogenesis, national identification, geographical borders of the nation it belongs to. Hence its profound study ensures historical, geographical and linguistic evidences that the territory belongs to which nation, which in its turn prevents falsification of a nation's history. Therefore the research of toponyms is of upmost importance and vital. However despite the scope of research of different types of toponyms these works have not been spread enough beyond the Azerbaijan borders resulting at unsatisfactory introduction of Azerbaijani onomastics and toponyms to the world. While armenians, who have had their eyes on our lands for ages have been trying to distort our toponyms making their own and introduce themselves as a nation with ancient history but us as a conquorer. They have not sufficed with the territories of Western Azerbaijan, now try to apply the same thing to Garabagh. Considering all these facts, following the Glorious Victory, state standards were set by the "Rules of transliteration of geographical objects' names of the Azerbaijan Republic into English alphabet", which will allow the translation of the toponyms into English from original names, not from russian translation and this will facilitate our proof of who has always been the owner of these lands. In this article the ways of transliteration were indicated.

Key Words: *Garabagh, toponym, onomastics, distortion, transliteration.*

Giriş

Dilin lüğət tərkibinin mühüm hissəsini təşkil edən onomastik leksikanın, xüsusilə toponimlərin araşdırılması, tədqiq olunması xalqların tarixi keçmişinin, başqa mədəniyyətlərlə təmasının öyrənilməsi baxımından müstəsna əhəmiyyətə malikdir, çünki hər bir xalqın tarixini özündə yaşadan nişanlardan biri də həmin xalqa məxsus ərazilərin adlarıdı. Azərbaycan toponimiyasının əsas fondunu Azərbaycan (türk) mənşəli adlar təşkil edir. Azərbaycanda qədimdən başlayaraq, hun, bolqar, suvar, peçeneq, xəzər, qıpçaq, oğuz-səlcuq və monqol qaydalarının, habelə İber-Qafqaz, İran, ərəb və s. xalq adları ilə bağlı toponim layları aşkara çıxarılmışdır. Bütün bu faktlar Azərbaycan torpaqlarının tarix boyu keçdiyi müharibələr və məruz qaldığı istilaların, xalqımızın qonşuları ilə mədəni və iqtisadi əlaqələrlə zəngin keşməkeşli inkişaf yolunun göstəricisidir. Tariximizə sahib çıxmaq istəyən mənfur qonşularımızla mübarizədə rastlaşdığımız haqsızlıqlar və 20-ci əsrdə Sovet istilası dönəmində tariximizə vurulan zərbələrin bərpası və qorunması məcburiyyəti Azərbaycan dili onomastikasının dilçilik baxımından öyrənilməsinə marağı daha da artmışdır.

Azərbaycan onomastik vahidləri, o cümlədən toponimlər bu gün də tarixi, coğrafi və dilçilik baxımından diqqətlə tədqiq olunmaqdadır. Aydın məsələdir ki, toponimləri tarixi,

* Bakı Avrasiya Universiteti, T178034@baau.edu.az
DOI :10.30546/100981.2024.0104

coğrafi və dilçilik baxımından kompleks şəkildə öyrəndikdə hər hansı bir ərazinin bütövlükdə hansı xalqa məxsus olduğu tarixi, coğrafi və dilçilik baxımından əsaslandırılmış olur ki, bu da hər hansı bir xalqın tarixinin saxtalaşdırılmasına yol vermir.

Elm aləmində çoxdan sübut olunmuşdur ki, hər hansı xalqın, millətin tarixi keçmişinin öyrənilməsi işində yazılı mənbələr, tarixi abidələr, daş kitabələrlə yanaşı toponimlər də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Mövcud olan tarixi mənbələrin böyük əksəriyyəti zaman keçdikcə məhv olur və ya məqsədyönlü şəkildə məhv edilir. Lakin toponimlərin böyük bir qismi, ələxüsus da paleotoponimlər yüzilliklərin süzgəcindən keçərək müasir dövrümüzə qədər gəlib çatmışdır. Xalqın təşəkkül tarixi, etnik mənşəyi ilə əlaqədar mübahisəli məsələlərin öz həllini tapmasında bu qəbildən olan toponimlər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bir çox hallarda elə olur ki, hansısa yazılı mənbənin verə bilmədiyi informasiyanı toponimlər vasitəsilə, həmçinin etnonimlər, hidronimlər və s. vasitəsilə əldə etmiş oluruq.

Toponimlər mənsub olduğu xalqın dilini, tarixini, etnogenezini, milli mənsubluğunu, coğrafi sərhədlərini əks etdirən çox dəyərli mənbədir. Toponimlərdə tayfa, qəbilə və xalqların bir yerdən başqa yerə köçməsi, qovuşması, assimilyasiyası, əhalinin iqtisadi həyatı, peşə və sənət məşğuliyyəti öz əksini tapır.

Azərbaycan xalqının tarixi keçmişi ilə bağlı materiallar az olduğuna görə xalqımızın tarixini və dilini öyrənmək baxımından toponimlər çox əhəmiyyətlidir. "Əgər biz Azərbaycan xalqının tarixini, onun indiyədək məskun olduğu yerləri dəqiq müəyyənləşdirmək istəyiriksə, onda biz türk mənşəli etnonimləri hərtərəfli araşdırmalı, onların etimologiyasını açmalı və coğrafi arealını dəqiq müəyyənləşdirməliyik" (Mirzəyev H, 1997:352).

Ayrı-ayrı tarixi dönəmlərdə və müxtəlif dil materiallarına istinadən formalaşan onimlərin tədqiq olunması mühüm elmi və praktik əhəmiyyət kəsb edir. Bununla əlaqədar olaraq, T.Əhmədov yazır: "Coğrafi adlar hər hansı bir ərazidə tarixən mövcud olmuş və hazırda mövcud olan xalqların tarixi keçmişini, mədəniyyətini, iqtisadiyyatını, ictimai və sosial vəziyyətini, adət və ənənəsini, eləcə də dillərinin aradan çıxmış, arxaikləşmiş müəyyən xüsusiyyətlərini əks etdirən abidələr kimi yaşamaqdadır" (1984, 128).

Coğrafi obyektlərin məkanını, mövqeyini müəyyənləşdirməkdə, dəqiqləşdirməkdə toponimlər əvəzolunmaz mənbədir. Uzunmüddətli tarixi proseslər nəticəsində əmələ gəlmiş, formalaşmış adların etimologiyası, mənşəyi və mənası probleminə gəldikdə isə, xüsusi olaraq vurğulamaq lazımdır ki, onomastik vahidlərin dildən-dilə, nəsildən-nəslə ötürülməsi ilə əlaqədar olaraq, onların müəyyən bir qismi təhrifə uğramışdır. Bu qəbildən olan adların bir qismi ilkin variantından xeyli uzaqlaşmış, bir qismi isə uzaq keçmişdə mövcud olmuş, hal-hazırda dilin lüğət tərkibindən çıxmış arxaik leksik vahidlərlə ifadə olunduğundan onların mənası və mənşəyi bizim üçün anlaşılmazdır.

Dilimizdəki digər leksik vahidlərdən fərqli olaraq toponimlər ictimai-siyasi mahiyyətlidir. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, hər hansı yazılı mənbənin, tarixi abidənin verə bilmədiyi məlumatı onomastik vahidlərin vasitəsilə müəyyən edə bilirik. Coğrafi adların mühümlüyü onun kiçik (mikrotoponim) və ya böyüklüyündən (makrotoponim) asılı deyildir. Əsas məsələ bu və ya digər coğrafi adın zaman və məkan daxilində iqtisadi və ictimai-siyasi proseslərdə yerinin və rolunun müəyyən edilməsidir. Coğrafi adlar müəyyən tarixi dövrlərdə məzmun və forma baxımından dəyişdirilmişdir. Buna əhalinin miqrasiyası, müharibələr, mədəni-iqtisadi əlaqələr və dil ünsiyyətləri səbəb olmuşdur (Məşədiyev Q., 2010:232)

Bütün bu deyilənlər bir daha təsdiq edir ki, toponimlərin tədqiq olunması, araşdırılması vacibdir, zəruridir. Məhz bu səbəbdən toponimlərin, onların ayrı-ayrı növlərinin tədqiqi sahəsində xeyli işlər görülmüşdür. Lakin bütün bu elmi araşdırmalar, öyrənmələr hamısı Azərbaycan elm dünyasından, ərazisindən kənara çıxmır. Bunun da nəticəsində Azərbaycan onomastikası, toponimikası dünyaya kifayət qədər çatdırılmır. Azərbaycan torpaqlarına əsrlər boyu göz dikmiş, tariximizi özünküləşdirməyə çalışan ermənilər isə diasporası gücünə bütün dünyada bizim toponimlərin adlarını dəyişməklə təqdim edərək bizi

işğalçı, özlərini qədim tarixə malik bir xalq kimi qələmə verməyə çalışırlar. Bu siyasəti isə bizim İrəvan xanlığına aid torpaqlarımızla kifayətlənməyərək Qarabağ torpaqlarımıza da şamil etməyə çalışırlar. Ancaq nəzərə almırlar ki, "Qarabağ" sözü ilk mənbələrdə hələ 1300 il bundan əvvəl (VII əsrdən) işlənmişdir. Qarabağ əvvəllər bir tarixi-coğrafi anlayış kimi konkret məkanı bildirmiş, sonra isə Azərbaycanın geniş coğrafi ərazisinə aid edilmişdir. Qarabağın adı Azərbaycan dilindəki "qara" və "bağ" sözlərindən əmələ gəlmişdir. Azərbaycan dilində (həmçinin başqa türk dillərində) "qara"nın rəngdən başqa "sıx", "qalın", "böyük", "tünd" və başqa mənaları da vardır. Bu baxımdan, "Qarabağ" termini "qara bağ", yəni "böyük bağ", "sıx bağ", "qalın bağ", "səfalı bağ" və s. mənası kəsb edir. Ümumiyyətlə, siyasi-coğrafi məkan olaraq, tarixdə həmişə "Dağlıq Qarabağ" deyil, bütöv halda, yəni Qarabağın bütün ərazisini — dağlarını, düzənlərini əhatə edən ümumi bir "Qarabağ" anlayışı olmuşdur. Başqa sözlə, "Dağlıq Qarabağ" anlayışı çox sonraların "məhsuludur", Rusiya işğalı və müstəmləkəçiliyi dövründə separatçılıq niyyəti ilə Qarabağın bir hissəsinə verilmiş addır.

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi zonaların toponimlərinə baxsaq görərik ki, əksəriyyətinin kökündə türk tayfalarının adları və ya Azərbaycan xalqının tarixi hadisələri durur.

Əskəran – Əski Aran yəni qədim Aran, Ulu Aran deməkdir. Aran tayfalarının adı ilə bağlıdır.

Dondarlı -m.ö. 5ci əsrdə yaşamış qədim türk tayfası olan Dondarların adını götürmüş və Qubadlı və Tovuz bölgələrində yerləşir.

Şuşa – bəzi mənbələrə görə Dondar türklərinin məskəni Şoşu şəhəri, bəzilərinin iddiasına görə "şüşə"(Təmiz hava və suyuna görə), bəzi mənbələrə görə "şiş" (yüksəklik, uc, şiş mənasında) sözündən törədiyi söylənilir.

Xankəndi – Qarabağ xanı Pənahəli xanın öz xanımına 18ci əsrdə saldırdığı məkandı – "Xanın kəndi" mənasından yaranıb

Ağcabədi – "ağca"- iri, "badi"-məkan deməkdir.

Qubadlı – Şirvanşah Şeyx İbrahim Dərbəndinin babası Key Qubadın adı ilə bağlıdı.

Zəngilan, Zəngəzur – Türk mənşəli Sangi tayfalarının adı ilə bağlıdır.

Xocavənd – "xocalı nəsli" deməkdir. 1925-ci ilə qədər Xonaşin adlandırılmışdır ki, "hun ölkəsi" – "xon"-hun, "şin" -ölkə demək idi.

Kəlbəcər - "Kevliçer" kevli – "çayın yuxarı axarları", çər – "qala" - qədim türkcə "çayların yuxarı axarında qala" mənasını verir.

Laçın –13-cü əsrin əvvəllərində Türkmənistandan köç etmiş "Laçın" kürd tayfasının adı ilə bağlıdır.

Cəbrayıl - VIII əsrdə yaşamış Sultan Əhməd adlı bir hökmdarın yaxın adamlarından biri Cəbrayıl atanın adı ilə bağlıdı. Cəbrayıl ərəb dilində "Allahın qulu" deməkdi (Qabıssanlı Ş. 2013:33-40)

Ümumiyyətlə toponimlərə baxsaq görərik ki, əsasən həmin ərazilərə səciyyəvi olan təbiət hadisələri, həmin ərazinin əhalisinin adı, yaşam tərzi və coğrafiyası ilə əlaqəlidir.

Toponimlərimiz bizim tariximizi sübut edir. Lakin təəssüf hissi ilə qeyd etmək lazımdır ki, bu tariximizi əlimizdən almağa cəhd edən yalançı ermənilərin zərbəsi Azərbaycan toponimikasından da yan ötməmişdir. Belə ki, 19-cu əsrin əvvəllərində "Kürəkçay", "Gülüstan" və "Türkmənçay" müqavilələrinin nəticəsində İran və Türkiyədən Azərbaycanın İrəvan və Qarabağ xanlıqlarının ərazilərinə ermənilərin kütləvi köçürülməsi ilə başlayan və hələ də ermənilər tərəfindən Azərbaycana qarşı davam etdirilən ərazi iddiaları nəticəsində iki yüzillikdir ki, yaşanan erməni-Azərcaycan münaqişəsində nəinki qan tökülmüş, həmçinin etnoqrafiyamız və toponimlərimiz də təhrif olunmuşdur. Belə ki, 1988-ci ilin sonlarından başlayaraq azərbaycanlıların əvvəl Qərbi Azərbaycan torpaqlarından sonra isə kifayətlənməyib Qarabağ torpaqlarından da ermənilər tərəfindən qovulmağı nəticəsində torpaqlarımız işğalçı əsarəti altına düşmüşdür. 1988-1994cü illəri əhatə edən I Qarabağ

müharibəsindən sonra 30 il ərzində erməni hakimiyyəti və diasporası ilk gücünü beynəlxalq arenada Qarabağı ermənileşdirmək üçün toponimləri, oronimləri, hidronimləri dəyişdirməyə yönəltmişdir. Torpaqları inkişaf etdirmək əvəzinə müharibə meydanına hazırlamaqla yanaşı Qarabağın tarixi erməni torpaqları olmasını sübut etmək üçün bütün beynəlxalq aləmdə erməni adları ilə təqdim etməklə məşğul olmuşlar.

Fəxarət hissi ilə qeyd olunmalıdır ki, işğal altında olan torpaqlarımızın güclü ordumuzun hərbi müdaxiləsi və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin dəqiq və düşünülmüş siyasi addımları nəticəsində 2020-ci ildə 44 günlük II Qarabağ müharibəsi nəticəsində Azərbaycana geri alınmışdır. Bu da qarşıda çox böyük işlərin görülməsi zərurətini yaratmışdır. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 20 fevral 2020-ci il tarixli sərəncamına əsasən təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasının Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş ərazilərinə təhrif edilmiş formada istinad edilən xəritələrdən istifadə hallarının qarşısının alınmasına dair Tədbirlər Planı"na əsasən yaradılmış "Coğrafi adların müxtəlif dillərdə yazılışını əks etdirən elektron baza" ölkəmizin coğrafi obyektlərinin adlarının dünya dilləri səviyyəsində düzgün və bir qaydada qəbul edilməsi üçün atılan əsas addım olmuşdur. Belə ki, Ermənistanla davam edən informasiya müharibəsi şəraitində Azərbaycan Respublikasının coğrafi obyektlərinin adlarının transliterasiyası məsələsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu məsələnin əhatə dairəsinin genişliyini və əhəmiyyətini nəzərə alaraq müvafiq Qaydaların təsdiq edilməsi çox zəruri hesab edilmiş və "Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında" Azərbaycan Respublikasının 2002-ci il tarixli Qanununa və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2013-cü il Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı"na əsasən Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin "Azərbaycan Respublikasının coğrafi obyektlərinin adlarının Azərbaycan əlifbasından rus əlifbasına transliterasiyası Qaydaları"nın və "Azərbaycan Respublikasının coğrafi obyektlərinin adlarının Azərbaycan əlifbasından ingilis əlifbasına transliterasiyası Qaydaları"nın təsdiq edilməsi barədə 2020-ci il tarixli qərarına əsasən beynəlxalq istifadə üçün nəzərdə tutulan kartoqrafik və digər çap məhsullarının nəşri zamanı Azərbaycan Respublikasının coğrafi obyektlərinin adlarının Azərbaycan dilindəki yazılış formasının ingilis və rus əlifbasına və əksinə transliterasiyasının üsul və yolları müəyyənləşmişdi. Bu Qaydalara əsasən:

1. Azərbaycan Respublikasının coğrafi obyektlərinin adlarının ingilis dilinə transliterasiyası Azərbaycan dilindəki yazılışında hərfləri (işarələri) ingilis əlifbasında qarşılığı olan müvafiq hərflərə transliterasiya etməklə verilir. Bu zaman sözün yazılış forması onun tələffüzünün dəqiqliyi nəzərə alınmadan saxlanılır.
2. Azərbaycan Respublikasının coğrafi obyektlərinin adları üçün onların müasir Azərbaycan ədəbi dilində düzgün yazılış forması əsas götürülür.
3. Transliterasiya zamanı ingilis əlifbasında böyük və kiçik hərflərin istifadəsi Azərbaycan əlifbasında yazılmış adlardakı böyük və kiçik hərflərə uyğun olmalıdır: *Aşağı Ağcakənd - Ashaghi Aghjakend, Qubalıbalaoğlan - Gubalibaloghlan* və s.
4. Bitişik, defislə və ayrı yazılan coğrafi obyektlərin adlarının yazılış forması ingilis dilinə transliterasiya zamanı olduğu kimi saxlanılır: *Ağaşirinoba - Aghashirinoba, Birinci Paşalı - Birinci Pashali* və s.

Qaydalara əsasən coğrafi obyektlərin adlarında saitlərin transliterasiyası:

1. Azərbaycan Respublikasının coğrafi obyektlərinin adlarında Azərbaycan dilinin ***a, o, u*** arxa sıra və ***i, e*** ön sıra saitləri ingilis dilinə eyni saitlərlə transliterasiya olunur. İngilis əlifbasına transliterasiya zamanı ***ı, ü*** arxa sıra və ***ə, ö*** ön sıra saitləri ingilis əlifbasında qarşılığı olan uyğun saitlərlə əvəzlənir. Məsələn: *Sarıcalı - Sarijali,*

Novruzlu - Novruzlu, Şelli - Shelli, Seyidli - Seyidli, Ağzıbir - Aghzibir, Alıbəyli - Alibeyli, Güllücə - Gulluja və s.

2. Azərbaycan Respublikasının coğrafi obyektlərinin adlarında Azərbaycan dilində şəkilçilərin xeyli hissəsi saitlərin ahənginə uyğun olaraq dördvariantlı cərgə (***-lı, -li, -lu, -lü; -çı, -çi, -çu, -çü; -sı, -si, -su, -sü*** və s.) əmələ gətirdiyindən dördvariantlı şəkilçilərin ***i*** və ***u*** saitləri ilə işlənən variantları ingilis dilində verilir, digər, yəni ***ı*** və ***ü*** saitləri ilə işlənənlər isə ingilis dilində uyğun saitlərlə əvəzlənir. Məsələn: *Yusifcanlı - Yusifcanli, Yusifli - Yusifli, Gursulu - Gursulu, Külüllü - Kulullu, Arabaçılar - Arabachilar, Qaradəmirçi - Garadamirchi, Quşçular - Guşchular, Düdükçü - Dudukchu, Qasımbinəsi - Gasimbinasi, Qalacıq - Galajig, Şəkərcik - Shakarjik* və s.
3. Azərbaycan Respublikasının coğrafi obyektlərinin adlarında ***a, e, i, o, u*** saitləri ingilis əlifbasına eyni hərflərlə transliterasiya olunur: *Ağdam - Aghdam, Erkeç - Erkech, Kilit - Kilit, Kosacan - Kosajan, Çalburun - Chalburun* və s.
4. Azərbaycan Respublikasının coğrafi obyektlərinin adlarında ***ə*** saiti aşağıdakı kimi transliterasiya edilir:

4.1. ***Azər, bəy, bəyim, dərə, dəhnə, ət, kənd, köhnə, pəyə, təpə, təzə*** sözlərinin bitişik və ya ayrı işləndiyi coğrafi adlarda ***e*** hərfi ilə transliterasiya edilir: *Azərbaycan - Azerbaijan, Ağabəyli - Aghabeyli, Bəyimli - Beyimli, Xasıdərə - Khasidere, Böyük Dəhnə - Boyuk Dehne, Ətyeməzli - Etyemazli, Köhnə* Gəgir - *Kohne* Gagir, *Güneypəyə - Guneypeye, Ağtəpə - Aghtepe, Təzə Şilyan - Teze Shilyan, Təzəkənd - Tezekend* və s.

4.2. digər hallarda ***a*** hərfi ilə transliterasiya edilir: *Kijəbə - Kizhaba, Dəjəl - Dazhal, Qəşəd - Gashad, Ləcət - Lajat, Şəlvə - Shalva, Xəlfəli - Khalfali* və s.

5. Azərbaycan Respublikasının coğrafi obyektlərinin adlarında ***ı*** saiti ingilis dilinə ***i*** hərfi ilə transliterasiya edilir: *Alpı - Alpi, Qumbaşı - Gumbashi, Arısu - Arisu* və s.

Qeyd. *"Bakı"* sözünün ingilis dilinə transliterasiyası zamanı ***ı*** hərfinin ***u*** hərfi ilə transliterasiyası ənənəyə əsaslanır: *Bakı - Baku*.

6. Azərbaycan Respublikasının coğrafi obyektlərinin adlarında ***ö*** saiti ingilis dilinə ***o*** hərfi ilə transliterasiya edilir: *Göygöl - Goygol, Köhnəqışlaq - Kohnegishlag* və s.

7. Azərbaycan Respublikasının coğrafi obyektlərinin adlarında ***ü*** saiti ingilis dilinə ***u*** hərfi ilə transliterasiya edilir: *Aşağı Küngüt - Ashaghi Kungut, Aşağı Göynük - Ashaghi Goynuk, Söyüdlü - Soyudlu* və s.

Qaydalara Əsasən Coğrafi Obyektlərin Adlarında Samitlərin Transliterasiyası

1. Azərbaycan Respublikasının coğrafi obyektlərinin adlarında ***b, d, f, h, k, l, m, n, p, r, s, t, v, y, z*** hərfləri ingilis əlifbasının eyni hərfləri ilə transliterasiya olunur: *Baltalı - Baltali, Dəlləklər - Dallaklar, Baharlı - Baharli, Kolanı - Kolani, Ləzran - Lazran, Deman - Deman, Bərcan - Barjan, Gərsava - Garsava, Kövər - Kovar, Yenigiyan - Yenigiyan, Zevin - Zevin* və s. **Qeyd.** *"Azərbaycan"* sözünün ingilis dilinə transliterasiyası zamanı **y** hərfinin **i** hərfi ilə transliterasiyası ənənəyə əsaslanır: *Azərbaycan - Azerbaijan*.
2. Azərbaycan Respublikasının coğrafi obyektlərinin adlarında ***c*** samiti ingilis dilinə ***j*** hərfi ilə transliterasiya edilir: *Cunud - Junud, Hacıalılar - Hajialilar* və s.
3. Azərbaycan Respublikasının coğrafi obyektlərinin adlarında ***ç, ğ, x, j, ş*** samitləri ingilis dilinə müvafiq olaraq ***ch, gh, kh, zh, sh*** hərf birləşmələri ilə transliterasiya edilir: *Balçılı - Balchili, Qarabağ-Garabagh, Xıdırlı - Khidirli, Jiy - Zhiy, Şəfəqli - Shafagli* və s.
4. Azərbaycan Respublikasının coğrafi obyektlərinin adlarında ***g*** və ***q*** samitləri ingilis əlifbasına ***g*** hərfi ilə transliterasiya edilir: *Qarabulaq - Garabulag, Abbasqulular - Abbasgulular* və s.

5. Azərbaycan Respublikasının coğrafi obyektlərinin adlarında qoşa samitlər ingilis əlifbasına uyğun qoşa samit hərflərlə transliterasiya edilir: *Qaraməmmədli - Garamammadli, Rəsullu - Rasullu, Müzəffəroba - Muzaffaroba, İkinci Yeddioymaq - Ikinji Yeddioymag* və s.(e-qanun.az).

"Azərbaycan Respublikasının coğrafi obyektlərinin adlarının Azərbaycan əlifbasından ingilis əlifbasına transliterasiyası Qaydaları"nın təsdiq olunmasına baxmayaraq hələ də Azərbaycan dilinin transliterasiyası sahəsində ümumi problemlər mövcuddur ki, bunlara transliterasiya qaydalarının qeyri-sabit olması, eyni və ya çox oxşar əlifbaya malik dillərin müxtəlif transliterasiya qaydalarından istifadə etməsi, müxtəlif transliterasiya qaydalarının dil daşıyıcıları tərəfindən birmənalı olaraq qəbul edilməməsi və s. problemlər aiddir (www.anl.az). Bundan başqa informasiya məkanında Qarabağ toponimləri, habelə Qarabağ iqtisadi zonasının adı belə rus dilində tələffüzünün ingilis dilinə transliterasiya olunmuş formada verilməsi hallarına rast gəlinir. Bu azmış kimi, Qarabağ hələdə "Dağlıq Qarabağ" yəni "Naqorno-Karabakh" kimi qeyd olunur. Dünyanın aparıcı xəbər saytları CNN.com, Euronews.com və digərlərində "Garabagh" sözünü axtarışa verəndə nəticə almaq olmur, çünki bütün xəbərlərdə "Naqorno-Karabakh" kimi qeyd olunmuşdur. (www.cnn.com, www.euronews.com)

Bundan başqa internet platformalarında yayılmış xəritələrdə də təhrif halları müşahidə olunur və bunun aradan qaldırılması üçün gənclər təşkilatlarının və diaspora qurumlarının cəlb edilməsi və bir çox digər istiqamətlərdə intensiv iş aparılmaqdadır.

Görülmüş tədbirlər çərçivəsində internet platformalarında yayılmış xəritələrdə işğal altındakı ərazilərdə toponimlərimizin təhrif olunmasının qarşısının alınması, sosial şəbəkələrdə və internet platformalarında Azərbaycan həqiqətlərinin daha aktiv təbliğində gənclər və könüllülər təşkilatlarının, ali təhsil müəssisələrində və dövlət xətti ilə xaricdə təhsil alan tələbələrin rolunun gücləndirilməsinə xüsusi diqqət yetirilir. Bu məqsədlə işçi qruplar formalaşdırılmış, təhrif halları ilə bağlı beynəlxalq platformalara şikayətlərin ünvanlanması, sosial şəbəkələrdə etiraz aksiyalarının təşkil edilməsi ilə bağlı mütəmadi tədbirlər görülməkdədir.

Aparılmış işlər nəticəsində xaricdəki diplomatik nümayəndəliklərimiz və diaspor təşkilatlarımız vasitəsilə xaricdə keçirilən tədbirlərdə Azərbaycan ərazilərini təhrif olunmuş formada təqdim edən xəritələrin və digər vəsaitlərin həmin tədbirlərdən yığışdırılması, məsələ ilə bağlı təşkilatçıların maarifləndirilməsi istiqamətində uğurlu addımlar atılmaqdadır.

Ümid edirəm, prezidentimizin milli maraqlara hesablanmış ardıcıl siyasəti nəticəsində Qarabağ torpaqlarını işğalçılardan təmizlədiyimiz kimi Qarabağ toponimikasını da beynəlxalq aləmdə düzgün təqdimatına nail olacıq.

İSTİNAD

Qabıssanlı Şakir (2013) "Toponimlərin açılmayan sirrləri" Bakı, Təknur, s. 33-40

Qəniyeva İradə (2021) "Müxtəlifsistemli dillərdə toponimlərin üslubi-kommunikativ xüsusiyyətləri" Bakı https://aak.gov.az/upload/dissertasion/filologiya_elml_ri/Avtoreferat_%C4%B0rad%C9%99_Q%C9%99niyeva.pdf

Əhmədov Tofiq (1984) "El-obamızın adları" Bakı, Gənclik, s. 128

Kərimova İradə (2016) "Azərbaycan onomalogiyasının əsasları" Bakı ADPU s.88-125

Məşədiyev Qara (2010) Azərbaycan toponimlərinin tarixi- linqvistik təhlili (Qafqaz ərazi və tayfalarının təsviri materialları məcmuəsi (SMOMPK) əsasında). Bakı, Elm və təhsil, s. 232

Mirzəyev Həsən (1997) "Aşıq poeziyasında yaşayan adlarımız və tariximiz" Bakı ADPU, s.352

Mollazadə Səyyarə (1985) "Azərbaycan toponimiyası" Bakı, Bilik, s. 81

https://www.anl.az/down/meqale/ses/2020/mart/705579.htm

https://e-qanun.az/framework/46481
https://edition.cnn.com/videos/tv/2020/10/23/amanpour-nagorno-karabakh-ivo-daalder.cnn
https://www.euronews.com/2023/10/26/armenias-pashinyan-hopes-peace-deal-with-azerbaijan-will-be-signed-in-the-coming-months

20. YÜZYIL ÂŞIK ŞİİRİNDE TÜRKİSTAN'A AİT GÖSTERGELER

Ömer KIRMIZI*

Özet: Âşıklık geleneği, kökeni İslamiyet öncesi ozan-baksı geleneğine dayanmakla birlikte Türklerin yeni coğrafyası olan Anadolu'da geçirdiği değişimle beraber yeni bir terkiple ortaya çıkan ve günümüzde farklı bağlamlarda varlığını devam ettiren bir gelenektir. Âşıklık geleneği içerik olarak hayatın her aşamasından beslenmiş, âşıklar bireysel veya toplumsal hayata dair farklı konuları şiirlerinde işlemişlerdir. Bu tebliğde, XX. yüzyıl âşıklık geleneğine mensup sanatçıların şiirlerinde Türkistan'a ait göstergeler incelenmiştir. Bu kapsamda on sekiz âşığın şiirleri incelenmiş, bu şiirlerde geçen Türkistan'la ilgili göstergeler tasnif edilerek örnek şiirler üzerinden değerlendirme yoluna gidilmiştir. Bu kapsamda Türkistan kavramının âşık şirinde farklı imge, terim, sembol ve göstergelerle güçlü bir şekilde yaşamaya devam ettiği görülmüştür. Farklı coğrafyalarda yaşasalar da Türk kültürünün önemli cephelerinden birini teşkil eden âşıklık geleneğinin kültürel birlikteliği siyasi sınırların ötesine taşıyan en önemli unsurlardan biri olduğu sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Âşıklık geleneği, XX. yüzyıl, Türkistan, Turan, gösterge*

Indicators Belonging to Turkestan in Minstrel Poetry of Twentieth Century

Abstract: Minstrelsy (Âşıklık) tradition is a tradition that emerged by a new combination together with change which it underwent in Anatolia where was Turks' new geography, and that is continueing its existence today in different contexts, although its origin is based on pre-islamic ozan-baksı (minstrel/bard-bakshy) tradition. Âşıklık tradition was fed from every stages of the life in terms of content, and minstrels (âşıklar) treated different subjects of individual and social life in their poems. In this paper, we examined indicators belonging to Turkestan in poems by artists who were member of minstrelsy tradition of 20th century. In this context, we examined poems by 18 minstrels, and resorted to evaluation over exemplary poems by classifying indicators concerning Turkestan, which were mentioned in these poems. Within this scope, it was seen that the concept ''Turkestan'' continued to live in minstrel (âşık) poetry with different images, terms, symbols and indicators. It was concluded that, even though they live in different geographies, minstrelsy tradition, which constitutes one of important aspects of Turkish culture, is one of the most important elements that carry cultural unity beyond political borders.

Key Words: *Minstrelsy tradition, 20th century, Turkestan, Turan, indicator.*

Giriş

Âşık edebiyatı, kökeni İslamiyet öncesi ozan-baksı edebiyatına dayanan ve bu geleneğin değişen zaman, mekân ve zihniyetin bir ürünü olarak ortaya çıkan (Köprülü, 1966: 72-100; Günay, 1999: 8-9; Çobanoğlu, 2000: 129; Artun, 2011: 2) Türk halk edebiyatı geleneğinin üç kolundan birini teşkil etmektedir (Kırmızı, 2021: 19). Yazmadan ziyade söylemeyi esas alan âşık edebiyatı, gelenekten beslenen ve genellikle sözlü kültür çevrelerine seslenen köklü bir edebiyattır (Durbilmez, 2020b: 1). Bu geleneğin varlığı tarihî kaynaklara bakıldığında Türk tarihi ile paralellik arz etmektedir. Türklerin, tarihin en eski çağlarından beri Çin Seddi'nden Tuna boylarına, Sibirya tundralarından Hint Okyanusu ile Büyük Sahra Çölü'ne kadar uzanan geniş kültürleriyle varlıklarını sürdürüp etkili oldukları bilinmektedir. Türk âşıklık geleneği de Doğu Türkistan'dan Avrupa içlerine kadar, Kazakistan yaylalarından Basra Körfezi'ne, Afrika içlerine kadar Türk'ün vatan yaptığı her coğrafyada ozan/bahşı/âşıklarını yetiştirmiş, kopuzunu/sazını çalmış, meclisler oluşturmuştur (Kafkasyalı, 2009: 34).

Âşık edebiyatının sanatçısı olan âşık, XVI. yüzyıldan günümüze kadar gelişimini ve varlığını sürdüren geleneğin temsilcisi olup kahvehane, kervansaray, konak ya da saraylarda, kışlalarda, sınır boylarında, bunun yanı sıra halkın toplu bulunduğu düğün, dernek, şenlik, panayır vb. eğlence ortamlarında genellikle saz eşliğinde doğaçlama şiirler söyleyen ya da halk hikâyesi anlatan halk sanatçısına verilen addır (Çıblak Coşkun, 2009: 1).

İslamiyet'in kabul edilmesinden XVI. yüzyıla kadar olan dönem, geniş halk kitleleri açısından bir geçiş dönemi olmuştur. Bu devrede eski kültürün uzantısı olan "ozan" gerek Azerbaycan'da gerekse Anadolu'da yavaş yavaş yerini "âşık" adı verilen sanatçıya

* Dr. Öğr. Üyesi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi FEF, Türk Halkbilimi Bölümü, omerkrmz@nevsehir.edu.tr omerkrmz@hotmail.com

DOI :10.30546/100981.2024.0105

bırakmıştır (Oğuz, 1995: 424). İşte âşık edebiyatı ozan-baksı edebiyatı geleneğinin İslamiyet'ten sonra tasavvufî düşünce, Osmanlı yaşama biçimi ve kabulleriyle birleşmesinden doğmuştur. Önceleri dinî-tasavvufî halk edebiyatı olarak gelişen Türk edebiyatı XV. yüzyılın sonlarından sonra sosyal ve politik nedenlerden dolayı yeni bir oluşum içine girerek âşık edebiyatı olarak şekillenmeye başlamıştır. Bu durumun ortaya çıkmasında kutsallıktan arınma, kültürel farklılaşma ve halkın yeni coğrafyada yerleşik düzenle bireyselleşmesi gibi unsurlar etkili olmuştur (Artun, 2011: 29).

Âşıklığın belli kurallara ve kabullere göre oluşması, âşık olmanın belli koşullarının oluşması kaçınılmazdır. 17. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar âşıklığın temel ölçüleri ortaya çıkmış, bu ölçülere göre âşık toplantıları düzenlenmiş, fasıllar, karşılaşmalar yapılmıştır (Günay, 1999: 32-33).

Âşıklık geleneği kronolojik olarak değerlendirildiğinde; bu gelenek XVI. yüzyılda teşekkül etmeye başlamış, XVII. yüzyılda nicelik ve nitelik bakımından altın çağını yaşamış, XVIII. yüzyılda bir duraklama dönemine girmiş, XIX. yüzyılda bir mektep hüviyeti gösteren "âşık kolları" oluşmuştur. XX. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti topraklarında yaşanan siyasî, sosyal, ekonomik ve kültürel gelişmeler bu geleneğin yok olmaya evrildiğini beyan eden değerlendirmelerin yapılmasına neden olmuştur. Ancak Cumhuriyet'in kurulmasıyla beraber sosyal hayat yeniden istikrara kavuşmuş, politik kadroların halk kültürüne yönelmesi âşık edebiyatında yeniden toparlanmayı beraberinde getirmiştir. XX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Avrupa'ya işçi göçü ile başlayan süreçte âşıklar yeni bir icra zemini yakalamış, gurbet teması âşık edebiyatı repertuarında güçlü bir şekilde yeniden belirgin hale gelmiştir. Ayrıca teknolojik değişim ve dönüşümle beraber elektronik kültür ortamı da âşıkların eserlerini ilgililerin beğenisine sunacakları farklı bir ortam olarak ortaya çıkmıştır (Kırmızı, 2021: 22).

Âşıklar, şiirlerinde çok çeşitli bireysel ve toplumsal konuları dile getirmişlerdir. Aşk, özlem, yiğitlik, ölüm, toplum, din, zamandan yakınma ve doğa bunların başlıcalarıdır (Artun, 2008: 155). İçinden çıktıkları toplumun kolektif sözcülüğünü üstlenen âşıklar; yaşadıkları dönemin siyasal hadiselerini, sosyal ve kültürel meselelerini, toplumun değer yargılarını ve düşünce sistemini, devrin sanat ve estetik anlayışına uygun bir biçimde dile getirirler. Bu itibarla âşığı yaşadığı çağdan ve içinde olduğu toplumdan soyutlamak mümkün değildir. XX. yüzyılda yaşayan âşıkların şiirleri incelendiğinde de bu durumun geçerli olduğu görülmüştür. Bu kapsamda ulus-devlet paradigması üzerine kurulan Cumhuriyet'in kuruluşundan günümüze kadar geçen süreçte "Türk Dünyası" ve "Türkistan" ile bağlantılı birçok konu âşık şiirinin gündeminde olmuştur.

Günümüzde siyasî sınırların ayırdığı Anadolu ve Orta Asya Türklüğünün siyasi, ekonomik ve kültürel anlamda birleşmelerine yönelik çabalar (Ercilasun, 2021) bu coğrafyadaki gelişmelerin seyrine bağlı olarak farklılık arz etmektedir. Âşıklık geleneğinde de ata toprakları olarak telakki edilen ve kültürel kimliğimizin nüvesini teşkil eden Türkistan'a dair vurgu, telmih, gönderme ve motifler önemli bir yer tutmaktadır. Bu coğrafya ile kültürel bağlarını koparmayan âşıklar, şiirlerini oluştururken kelime seçiminden konu ve içeriğe kadar şiirin bağlamına göre kültürel bağı canlı tutmaya çalışmışlardır. Bu kapsamda çalışmamızda XX. yüzyılda yaşamış on sekiz âşığın (Abdülvahap Kocaman, Âşık Ahmet Poyrazoğlu, Âşık Cinasî, Âşık Deli Hazım, Âşık Hasretî, Âşık Mevlüt Mertoğlu, Âşık Mürsel Sinan, Âşık Rüstem Alyansoğlu, Âşık Şeref Taşlıova, Âşık Türkmenoğlu, Feymânî, Daimî, Gül Ahmet, Mahrumi, Mevlüt İhsanî, Ozan Nihat, Ozantürk, Yaşar Reyhanî) şiirleri incelenmiş, bu âşıkların Türkistan ile kültürel bağı hangi göstergeler üzerinden canlı tutmaya çalıştıkları tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu itibarla XX. yüzyıl âşıklık geleneğine mensup on sekiz âşıktan belirlenen örneklemden hareketle âşıkların bu bağı hangi kavram, motif, telmih ve imajlarla tesis etmeye çalıştıkları örneklerle açıklanmaya çalışılacaktır.

1. XX. Yüzyıl Âşıklık Geleneği

XX. yüzyıl; Anadolu'da çeşitli savaşlara sahne olan, Osmanlı Devleti'nin tarih sahnesinden çekildiği, yerine kısmen aynı toprak ve kültür temelleri üzerine kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin modernleşme hamleleriyle kültürel ve toplumsal değişimlere yöneldiği, birçok kurumsal yapılanma gibi âşıklık geleneğinin de yaşadığı değişimlere sahne olan bir dönem olmuştur. Yüzyılın başında yaşanan durgunluk ve kısmi gerileme âşık tarzı edebiyatın sona ermeye başladığına dair değerlendirmelerin yapılmasına neden olmuştur. Ancak XX. yüzyılın başlarından itibaren Cumhuriyet'e geçiş döneminde sürdürülen kültür politikalarında geleneksel kültüre verilen önemin âşık edebiyatı üzerinde olumlu sonuçlar doğurduğunu söylemek gerekir (Sol, 2022: 506).

XX. yüzyılda devletin âşıklık geleneğine yaklaşımı göz önünde bulundurulduğunda gerek bu sanatın korunup yaşatılmasında gerekse de yeni devletin kültür anlayışının halka benimsetilmesinde âşıklardan yararlanma yoluna gidildiği görülmüştür (Çıblak, 2008: 36). Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte milli kültüre yönelişin bir sonucu olarak bu dönem âşıklarının milli birlik ve beraberliği konu alan şiirler söyledikleri görülmektedir. Bu dönemin en tanınmış âşığı Âşık Veysel'dir (Durbilmez, 2018: 28). Yüzyılın ikinci yarısından itibaren Avrupa'ya göçle birlikte âşıklık geleneği kendisine yeni bir icra zemini bulmuş ve gurbet teması âşıklar için yeniden işlerlik kazanmıştır.

Diğer yandan XX. yüzyılın ulaşım olanakları da âşıkların hareket alanını genişletmiş, gerek yurt içinde gerekse yurt dışında sağlanan seyahat kolaylıkları gelenek temsilcileri ile dinleyicilerin buluşmasını sağlamıştır. Böylece hem âşıklar farklı icra, tarz ve birikimleri tanıma ve daha fazla meslektaşla bir arada olma fırsatını bulmuş hem de dinleyiciler farklı bölgelerin sanatçılarını dinleme imkânı elde etmiştir. Geleneğin önceki yüzyıllarda geçerli olan icra zeminlerinden ve tarzlarından uzaklaşmasına rağmen bütün bu gelişmelerin geleneğe yeni bir açılım kazandırdığı muhakkaktır (Artun, 2008: 354).

XX. yüzyıl âşık şiirinin konu ve içerik olarak geçmiş yüzyıllardan tamamen ayrıldığı söylenemez. Ancak bu yüzyılda âşıkların siyasal ve sosyal olayları şiirlerinde geçmiş yüzyıllara oranla daha fazla işlediği görülmektedir (Bekki, 2008). Bu kapsamda Orta Asya coğrafyası, Turan, tarihi kişilikler, ortak edebiyat, güncel sorunlar, eski Türklerin inanışları ve kültürel hayatı bağlamında çeşitli terimlerin âşık şiirinde işlendiği tespit edilmiştir. Yaptığımız incelemeler sonucunda XX. yüzyıl âşık şiirinde işlenen Türk kültür tarihinin farklı cephelerine dair unsurları aşağıdaki şekilde tasnif etmek mümkündür.

1.1.Tarihi Kişilikler

XX. yüzyıl âşık şiirinde içerik olarak en çok işlenen veya çeşitli vesilelerle gönderme yapılan konuların başında tarihî kişilikler gelmektedir. Bunlar tarihte farklı hususiyetleriyle ön plana çıkmış, Türk milletinin kolektif şuurunda yaşamaya devam eden Oğuz Kağan (Durbilmez, 2008: 29-30; Durbilmez, 2018: 209; Konaklı, 2007: 178), Mete (Alpkan, 2019: 184; Karadeniz, 2006: 72), Attila (Karadeniz, 2006: 72), Teoman (Karadeniz, 2006: 72), Bilge Kağan (Durbilmez, 2008: 29-30), Satık Buğra (Taşkaya, 2006: 53) gibi devlet adamı; Ahmet Yesevi (Durbilmez, 2018: 209; Gelekçi, 2007: 283) gibi din önderi; Dede Korkut (Gelekçi, 2007: 283; Alpkan, 2019: 120-121; Taşkaya, 2006: 152), Kürşad (Uğur, 2008: 506), Banu Çiçek, Bamsı Beyrek (Durbilmez, 2007: 73) gibi destan veya hikâye kahramanlarıdır. Milli kimliği oluşturma ve bu kimliği tahkim etmede liderlikleri, bilgelikleri ve cesaretleriyle Türk tarihine yön vermiş tarihî şahsiyetler âşık şiirinde Türk gençliğine model olarak takdim edilir. Aşağıda verilen dörtlükler bu duruma örnek teşkil etmektedir.

Çin sarayı akla gelir o anda
Zifiri karanlık aysız bir günde
Kutlu gaye için Kürşad en önde
Ardında kırk yiğit ferdi görürsün
(Uğur, 2008: 506)

Bize eser bırakmışsın
Nice destanlar yazmışsın
Coşmuş, çağlamış, akmışsın
Ummânımız Dede Korkut
(Alpkan, 2019: 120)

Teomanlar, Mete Hanlar
Attilalar, Alpaslanlar
Osmanlar, Fatih Sultanlar
Meydan senin Türk gençliği
(Karadeniz, 2006: 72)

1.2.Boylar

Oğuzların tarihi süreçte kavmî ve siyasî bir teşekkül için el (il) kelimesini kullandıkları bilinmektedir. El zamanla ülke haline gelmiş; yurt da elin, boyun, obanın ve ailenin oturduğu yer manasında kullanılmıştır. İşte Oğuz Eli'ni meydana getiren teşekküllerden her birine boy adı verilmektedir (Sümer, 1972: 201). Türklerin boy yapılanmasına dair isimleri geldikleri Anadolu'da ilçe, kasaba, köy gibi yerleşim birimleri veya sülale, aşiret isimleri yoluyla muhafaza edip Anadolu'ya taşıdıkları bilinmektedir.

Âşıkların incelenen şiirleri arasında Oğuzların boy yapılanmasına dair bilgiler içeren şiirler tespit edilmiştir. Bunlar arasında Türkmen, Özbek, Uygur, Başkurt, Karaklpak, Kırgız (Durbilmez, 2008: 34), Bozok, Üçok (Durbilmez, 2018: 277), Kayı (Taşbaşı, 2018: 298; Durbilmez, 2018: 277), Avşar (Uğur, 2008: 410) sayılabilir. Aşağıdaki dörtlükler buna örnektir.

Emmi uşahları bize Üçohlar
Aslımız Türkmendir golu Bozohlar
Üç gıtada yahın oldu uzahlar
Osmannı'yı gurdu Gayımız bizim
(Durbilmez, 2018: 277)

Geçmişin uzanır Kayı boyuna
Osmanlının Selçuklunun soyuna
Uyan be milletim gelme oyuna
Bu millet bu vatan bu bayrak bizim
(Taşbaşı, 2018: 298)

1.3.Coğrafî Göndermeler

Coğrafyaya verilen adlar insanla mekân arasında bağ kuran, insanın veya toplumun aidiyet hissine sahip olmasını temin eden önemli ölçülerden biridir. Türkistan'dan Anadolu'ya getirilen yer adları ya aynıyla ya da az çok değişikliğe uğratılarak hâlâ kullanılmaktadır (Gülensoy, 1996: 41-48). Bunların yanı sıra Türkistan'daki çeşitli coğrafî unsurların XX. yüzyıl âşık şiirinde özlem ve kültürel süreklilik bağlamında canlı bir şekilde kullanıldığı görülmüştür. Şiirlerini incelediğimiz âşıkların Türkler için sembol haline gelmiş yer adlarını çağrışım ve sahiplenme yoluyla kullandıkları görülmüştür. Bunlar arasında Aras, Kür, Hazar (Kolukısa, 2016: 75); Tuna, Volga (Kayırhan, 2007: 154); Ötüken (Aksoy, 2014: 391); Sır deryâ (Alpkan, 2019: 121); Altay, Aral, Ötüken (Durbilmez, 2018: 287); İdil, Tuna, Sırderya (Durbilmez, 2018: 160) sayılabilir. Aşağıdaki dörtlükler Türkistan coğrafyasının âşıkların belleğinde canlılığını muhafaza ettiğinin bir delili olarak gösterilebilir.

Altay'dan Alpler'e dolandım durdum
Aral'dan Hazar'a bulandım vurdum
Söğüt yaylasına otağı kurdum
Ararım tükenmez çile yumağım
(Durbilmez, 2018: 287)

Hazar taşar Altaylar'da çözülsek
Set oluruz saf halinde dizilsek
Urallar'dan kartallarla süzülsek
Everest'te kalır gözümüz bizim
(Kolukısa, 2016: 276)

1.4.Ülkeler/Başkentler/Şehirler

Şehirler, jeopolitik açıdan önem taşıyan alanlara konumlanmaları kadar tarihi birikimlerin üzerine inşa edilirler. Diğer bir deyişle şehirler geçmişi, şimdiyi ve geleceği birbirine bağlı olan sokakları, caddeleri, mahalleleri ve binaları ile bir arada tutan; içindeki insanları, toplumsal grupları, sosyal formları, ekonomik ilişkileri her türden müdahaleye rağmen bağrında barındırmaya devam eder (Kavuncu, 2014: 2). Türkistan'daki ülkeler, başkentler ve şehirler milli hafızada duygusal bağın işlevsel olduğu sembollerin başında gelmektedir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra bağımsızlıklarını kazanan ülkeler; Türk tarihinin, dilinin, edebiyatının ve kültürünün mayalandığı şehirler XX. âşık şiirinde de hasretle anılmış; Turan ülküsü ülkeler ve şehirler üzerinden sistematik bir şekilde işlenmiştir. Bu kapsamda Azerbaycan, Kırgızistan, Türkmenistan, Tacikistan, Özbekistan, Kazakistan

(Gelekçi, 2007: 277), Karabağ (Gelekçi, 2007: 300), Kırım, Kerkük, Bakü, Taşkent, Aşgabat, Semerkant, Taşkent, Bişkek, Almatı, Ufa, Kazan, Yarkent, Urumçi (Durbilmez, 2018: 317-318), Yesi (Taşkaya, 2006: 53), Tebriz, Nahçıvan (Durbilmez, 2007: 73) gibi ülke ve şehirler Turan'ın bir parçası olarak âşık şiirinde işlenmiştir. Âşıklar, aşağıdaki dörtlüklerde görüldüğü üzere, milli birlik ülküsünü coğrafî sınırların ötesine taşımışlardır.

Azerbaycan, Kırgızistan
Türkmenistan, Tacikistan
Özbekistan, Kazakistan
Türküm kaynaşıyor Türküm
(Gelekçi, 2007: 277)

Almaatı, Bişkek, Taşkent
Bakü, Yesi ve Semerkent
Oba oba, kasaba, kent
Nevruz, Türk'ün bayramıdır
(Taşkaya, 2006: 53)

Kazan'da Türk
Ufa'da Türk, Kazan'da Türk
Boynu bükük bekleyen gül
Ufa'da Türk, Kazan'da Türk
(Durbilmez, 2018: 318)

1.5.Ortak (Edebî) Metinler

Anadolu ve Orta Asya Türklüğü arasında kurulan özdeşliğin belirgin olduğu alanların başında edebî ürünler gelmektedir. Farklı coğrafyalarda olsalar da ortak tarihe yaslanan Türklerin edebiyatında müşterek ürünlerin varlığı, bu ürünler üzerinden kültürel kimliğin muhafazası ve ortak tarih şuurunun sürekliliğini mümkün kılmaktadır. Bu itibarla incelediğimiz âşıkların şiirlerinde en çok atıf yapılan türlerin başında destanlar gelmektedir. Aşağıdaki dörtlüklerde görüleceği üzere Manas destanı (Durbilmez, 2020b: 242) ve Ergenekon destanı (Özçelik, 1999: 105; Durbilmez, 2008: 51) bunlar arasında sayılabilir.

Kurt ulur,
Atlar kişner; kurt ulur…
Erir demirden dağlar
Türk boyları kurtulur
(Durbilmez, 2008: 51)

Çoğaldı milletim, daraldı yurdu,
Üç hilâlli sancak uygar bir ordu,
Börteçine denen mânevi kurdu,
Sıkışınca rehber tutan Türkleriz
(Özçelik, 1999: 105)

Siz biz demesinler dirlik var birde
Gönlümüz beraber her an her yerde
Türkmen'de, Kazak'ta, Özbek'te, Kür'de
Nakıştır, kilimdir Manas Destanı
(Durbilmez, 2020a: 243)

1.6.Soyla Övünme

Tarihi süreç içerisinde Türk şair ve edipleri mensup oldukları milleti övmüş ve Türklüğün meziyetlerini çeşitli vesilelerle ifade etmişlerdir. Nitekim Kaşgarlı Mahmut Dîvânu Lugâti't Türk'te Türk'e bu adı Ulu Tanrı'nın verdiğini bir hadiseye dayanarak anlatır (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020: XXVII). Âşıklık geleneği başta olmak üzere Türk edebiyatının geleneksel epik metinlerinde sanatçıların atalarını ve soylarının yüceliğini överken köklü bir maziden referans aldıkları görülür. Ulus devlet anlayışının hâkim olduğu XX. yüzyılda bu vurgunun daha belirgin olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim incelediğimiz âşıkların şiirlerinde soyluluk (Kolukısa, 2016: 221), Türklük, Oğuz'dan olma (Durbilmez, 2020a: 305; Kolukısa, 2016: 267; Kayırhan, 2007: 154; Aksoy, 2014: 322; Karadeniz, 2006: 71) gibi kavramlarla mensup olunan soy, aşağıdaki şiirlerde görüleceği üzere, övülür.

Soyum Oğuz, neslim ulu
Türk'üm Türkçem ana dili
Tarihim zaferle dolu

Altay dağlarının karı buzuyum,
Oğuz'un oğluyum, Türkmen kızıyım,
Boz yeleli gökçe kurdun gözüyüm,

Bir Türk dünyaya bedeldir
(Durbilmez, 2020a: 305)

Türklüğün çemberden çıkışıyım ben
(Kolukısa, 2016: 266)

Altaylardan gelen soya merhaba,
Hem küheylan kısrak taya merhaba,
Gel de göz atalım şanlı geçmişe,
Altın zırha, çelik yay'a merhaba
(Kolukısa, 2016: 221)

Asya'dan gelmiş aslımız,
Oğuz boyundan neslimiz,
Cihanda yoktur mislimiz,
Bu şan senin Türk gençliği.
(Karadeniz, 2006: 71)

1.7.Türk Dünyası'nın Güncel Sorunları

"Türk Dünyası" kavramı, Türkler arasında "ortak medeniyet, Türk birliği, dil birliği, ortak tarih bilinci, ortak bilimsel ve kültürel başarılar, benzer yaşam tarzı, din-inanç birliği, ortak dışişleri ve güvenlik politikası, ortak ekonomik çıkar ve kıta (Asya devletleri)" gibi çağrışımlar uyandırmaktadır (Bay vd., 2017: 66). Bu veriler düşünüldüğünde Türk Dünyası olarak düşünülen coğrafya ve toplulukların eğitim, ekonomi, teknolojik bağımlılık, ticaret, öz kaynakların değerlendirilememesi, güvenlik, mezhep farklılıkları, alfabe problemi gibi birçok sorunla baş başa kaldığı muhakkaktır. Ancak XX. yüzyıl âşık şiirinde Turan coğrafyasındaki işgaller, bağımsızlığını kazanamamış Türk toplulukları gibi konular öne çıkmaktadır. Bu kapsamda Çin'in Doğu Türkistan'da gerçekleştirdiği asimilasyon ve soykırım (Durbilmez, 2016: 170; Kolukısa, 2016: 149-150), Ermenilerin işgal ettiği Türk yurdu Karabağ (Özçelik, 1999: 200; Gelekçi, 2007: 300; Durbilmez, 2008: 28) ve Kerkük (Düzgün, 1997: 120; Durbilmez, 2008: 40) en çok işlenen temalardır. Aşağıda örnek olarak verilen dörtlükler bu bağlamda değerlendirilebilir.

Ermeniler Ruslarla bir
Cennet yurdum bana kabir
Kalpte iman, dilde tekbir
Yükselecek arşa başım
(Durbilmez, 2008: 28)

Özüm gurban olsun öz Garabağ'a
Üreğin dözerse döz Garabağ'a
Neçe şehit verdik biz Garabağ'a
Yiğit goçağıma, merdime ağla
(Gelekçi, 2007: 300)

Dünya devletleri Azerbaycan'ı
Kör müdür görmüyor gözünüz sizin?
Bosna'da dökülen Türklerin kanı
Bu kadar mı gaddar özünüz sizin?
(Özçelik, 1999: 200)

Zalim kıydı canına,
Gök ağladı kanına,
El yetişmez yanına,
De yan Uygur'um de yan.
(Kolukısa, 2016: 150)

1.8.Düşman Kavramı/Ötekileştirme

XX. yüzyıl âşık şiirine yansıyan düşman imgesi Türklerin toplumsal birliği ve ortak hedefleri doğrultusunda "biz" ve "onlar" ikiliğini ortaya çıkarmıştır. Bu itibarla incelenen şiirlerde düşman, Türkistan'ın tarihi ve güncel sorunları bağlamında ilişkili devletler/milletler olarak işlenmiştir. Bu kapsamda Türkistan'ı yıllarca işgal eden Ruslar (Durbilmez, 2016: 200; Çıblak Coşkun, 2009: 126; Uğur, 2008: 141-142), Doğu Türkistan'da asimilasyon ve soykırım gerçekleştiren Çin (Durbilmez, 2016: 200; Uğur, 2008: 141-142) ve Karabağ'da gerçekleştirdikleri soykırım ve işgalle Ermeniler (Gelekçi, 2007: 300; Durbilmez, 2008: 28) başta gelen düşmanlar olarak âşık şiirine yansımıştır.

Devaîyem dedim destan
Tacikistan Türkmenistan
Ülkücüm sebep bu yastan
Kudurmuş Rus'un itleri
(Çıblak Coşkun, 2009: 126)

Ne Amerika, ne Rusya, ne Çin
Varımız yoğumuz Türk İslam için
Keyfi gelsin diye bir kızıl piçin
Türkü söyleyecek dilim yok benim
(Uğur, 2008: 142)

Eylenin çocuklar hele eylenin
Dünya ortasında bir tekerlenin
Fidel Kastro, Mao, Sıtalin, Lenin
Dördünü de sevmem, dördü de çirkin
(Durbilmez, 2016: 200)

1.9.Türkistan'a Dair Diğer Simge/Kavram/Göstergeler

İncelediğimiz âşıkların şiirlerinde Türkistan ve Türk kültürünün Orta Asya cephesini oluşturan safahatına dair birçok simge, kavram veya gösterge de kendisine yer bulmuştur. Bunlardan şiirlerde işlenme sıklığına göre aşağıda verilenler sıralanabilir.

1.9.1. Bozkurt

Türk kültür hayatında ata, ana, rehber, kurtarıcı (Ögel, 2010: 111-123) gibi farklı misyonlar yüklenen (boz)kurt incelenen şiirlerde yol gösterici (Aksoy, 2014: 391), ata (Konaklı, 2007: 178; Kolukısa, 2016: 266), kurtarıcı (Durbilmez, 2008: 51) gibi farklı rollerde karşımıza çıkmaktadır. Türklerde gücün ve bağımsızlığın sembolü olan bozkurt; yol gösterici, özgürlüğe düşkün ve lider özelliğiyle de âşıklarca şiirlerde işlenmiştir. Aşağıdaki dörtlüklerde görüleceği üzere bozkurt, Türk destanlarının ana motiflerinden biri olarak türeme, rehber ve yol göstericilik bağlamında çeşitli telmihlerde âşık şiirine konu edilmiştir.

Bir bakışın Altayları devirir,
Arz yarılır, sular yanar, dağ erir,
Boz yeleli bozkurt başın çevirir,
Gözüne ilişse "gök"lü gözlerin.
(Kolukısa, 2016: 76)

Orta Asya, Ötüken öz yurdum var.
Yol gösteren boz yeleli kurdum var.
Peygamber methine ermiş ordum var.
Başbuğlar eksilmez, başbuğlar ölmez.
Vatan bir bütündür, asla bölünmez.
(Aksoy, 2014: 391)

1.9.2. Şaman/Kam

Şamanizm'de varlığına inanılan ruhlar, tanrılar ve insanlar arasında aracılık yapan din adamlarına şaman adı verilmektedir. Her türden hastalıklara çare bulmak, kısırlık ve zor doğumlara yardım etmek, kurbanları tanrılara ulaştırmak, dinî törenleri icra etmek, insanları kötü ruhlardan korumak, fal bakıp gelecekten haber vermek (Çoruhlu, 2020: 108) gibi birçok görev üstlenen şamanlar; yüzyıllar boyu Türklerin dinî ve toplumsal hayatlarını yönetmişlerdir. İncelediğimiz âşıklar arasında Türkistan'ın bu kadim inanışına dair duygulara yer veren şiirler de (Taşkaya, 2006: 35; Çağlar, 2016: 147) tespit edilmiştir:

Dilimiz Türk dili, özümüz şaman.
Kopuz çalan kam gibi başım duman.
Arap kültürüyle hayli bir zaman.
Uzak kaldık örfle, âdetimize
(Çağlar, 2016: 147)

Ozan vardı, baksı vardı, kam vardı,
Böyleydi gelenek göreneğimiz.
Dede Korkut toy toylardı, soylardı,
Böyleydi gelenek göreneğimiz.
(Taşkaya, 2006: 35)

1.9.3. Kopuz

Kopuz, Türklerin milli çalgısıdır. Mucidinin Dede Korkut olduğuna inanılan kopuza dair ilk bilgilere Çin kaynaklarında, Uygurlardan kalma yazılı metinlerde ve Dîvânu Lugâti't Türk'te rastlanmaktadır. Anadolu'da yerini bağlama ailesine bırakana kadar ozan-baksılar tarafından kullanılan kopuz; sagu, destan veya dinî ayinlerde kullanılan en önemli enstrüman olarak karşımıza çıkmaktadır (Esin, 2018: 536). Bağlama ailesinin atası olan ve Türklerin ilk şairleri olan ozan-baksılar tarafından kullanılan kopuz, XX. âşıkları tarafından da büyük bir tazim ve özlemle (Taşkaya, 2006: 35; Uğur, 2008: 456) anılmıştır:

Ozan kopuz, âşık çöğür çalardı,
Destan söyler muhabbete dalardı,
Obadan obaya şöhret salardı,
Böyleydi gelenek göreneğimiz.
(Taşkaya, 2006: 35)

Kopuzu, curası, sazı aynıdır
Değişen kabuktur, özü aynıdır
Töresi, sohbeti, sözü aynıdır
Hasretle söyleşen dillere selam
(Uğur, 2008: 456)

1.9.4. Nevruz

Türkçede "yeni gün" anlamına gelen ve Türkiye folklorunda "Sultan Navrız", "Yılsırtı", "Mart Bozumu", "Mart Dokuzu", "Mereke", "Ergenekon", "Yörük Bayramı" gibi adlarla da anılan Nevruz, kuzey yarımkürenin Altaylardan Balkanlara uzanan geniş coğrafyasında birçok bağımsız veya özerk devlet, halk ve topluluk tarafından çok farklı mitolojik anlamlar yüklenerek ve ritüellerle zenginleştirilerek yılbaşı olarak kutlanmaktadır (Oğuz, 2005: 5). XX. yüzyıl âşık şiirinde de Nevruz, zengin tarihi köklere vurguyla ve Ergenekon'la ilişkili olarak Türklerin demirden dağı eritip kurtuluşu (Durbilmez, 2008: 51; Taşkaya, 2006: 52-53) bağlamında işlenmiştir:

"Ergenekon" bir dağ, demirle dolu
Geçitsiz yurt küçük; Türklerse dolu…
Doğar yürekte gün; kaçar kar, dolu…
Karı, fırtınayı terkin bayramı
Yüzyıllardır Nevruz Türk'ün bayramı
(Durbilmez, 2008: 51)

Körükle ateş yakalı,
Bakırdan dağı yıkalı,
Ergenekon'dan çıkalı,
Nevruz Türk'ün bayramıdır.
(Taşkaya, 2006: 53)

1.9.5. Asena

Türk mitolojisinde efsane dişi kurdu ifade eden bu kavram aynı zamanda devlete talip olmanın soyca meşruiyet zeminini teşkil etmektedir. Ulu, ana dişi kurt olarak kabul edilen Asena/Aşina hanedanı, Göktürklerin ana soyunu olağanüstü ve kozmik bir totem olan bozkurda bağlayarak Aşina hanedanlığının iktidar olma iddiasının dayanağıdır (Çobanoğlu, 2019: 51). İncelediğimiz şiirlerde Asena, Türk kızlarına örnek alınması gereken bir kız ve anne olarak tanıtılmaktadır:

Bu kutlu sevdanın ulu çınarı
Kolu bensem dalı sensin Asena
Bölünmez vatanım güzel diyarım
Çölü bensem yolu sensin Asena

Sen bir Türk kızısın çağ senin çağın
Anasın güneşten sıcak kucağın
Tüten bacaların yanan ocağın
Közü bensem külü sensin Asena
(Çıblak Coşkun, 2009: 103)

1.9.6. Turan Ülkesi/Ülküsü

Turan/Turancılık fikri; Ömer Seyfettin'den Ziya Gökalp'e, Mehmet Emin Resulzade'den Nihâl Atsız Bey'e kadar farklı düşünce adamlarını etkisi altında bırakmış bir düşünce akımı (Ercilasun, 2021: 1-33) olarak XX. yüzyıl âşık şiirinde de geniş yankı bulmuştur. Âşıklar tarafından Turan, Türklerin kadim coğrafyası olan Türkistan (Taşbaşı, 2018: 387; Karadeniz, 2006: 102) ve bütün Türklerin tek bayrak altında yaşadıkları tek vatan (Çıblak Coşkun, 2009: 84; Taşbaşı, 2018: 437) olarak düşünülmüştür:

Bir başım Kosova biri Çaldıran
Bir ucum Çamlıbel bir ucum Harran
Bir ucum Ötüken bir ucum Turan
Şimdi ıssız pek telaşlı ovayım
(Karadeniz, 2006: 102)

Mertoğlu da aynı soyundan törüyen
Ta Orta Asya'dan kalıp yörüyen
Al bayrağı namus deyip koruyan
Turan Türk'ün öz adıdır unutma
(Taşbaşı, 2018: 387)

Sonuç ve Değerlendirme

Âşık edebiyatı, sözlü gelenek ve süreklilik bağlamında Türk kültür hayatının en önemli cephelerinden birini oluşturmaktadır. Bu geleneğin temsilcisi olan sanatçıların İslamiyet öncesinde şairlik vasıflarına ek olarak üstlendikleri diğer misyonlar; Anadolu'da yerleşik düzene geçme, kutsallıktan arınma ve kültürel farklılaşma ile beraber değişime uğramıştır. Eskiye dayanan ama birçok yönüyle yeni terkibin ürünü olan ve kendine has bir icra töresi olan bu gelenek, yüzyıllar boyu güçlü temsilciler yetiştirmiş ve bu sanatçılar bireysel konuların yanında toplumun sözcülük görevini de yerine getirmişlerdir.

XX. yüzyıl âşık şiirinde Türkistan kavramının âşıklar tarafından nasıl algılandığını, nasıl ifade edilip yorumlandığını konu alan bu tebliğe göre Türkistan'ın bu dönem âşıklarının

sıklıkla işlediği konuların başında geldiğini söylemek mümkündür. Bu kapsamda âşıkların "tarihi kişilikler, boylar, coğrafî göndermeler, ülkeler/başkentler/şehirler, ortak (edebi) metinler, düşman kavramı/ötekileştirme, Türk dünyasının güncel sorunları" gibi konuları şiirlerinde sıkça işledikleri; "bozkurt, şaman/kam, kopuz, Asena, Nevruz, Turan" gibi terimlere de sıkça yer verdikleri görülmüştür. Âşıkların bu yolla kültürel bağı canlı tutmaya çalıştıkları söylenebilir. Ayrıca Türk dünyasının siyasî sınırlarla birbirinden ayrılmasına karşın bu yolla kültür birliğinin siyasî aşan bir ülküyle âşıklık geleneğinde işlendiği ifade edilebilir.

"Türk Dünyası" kavramının yeniden ve daha bilinçli bir şekilde toplum gündemine geldiği günümüzde âşıklık geleneği temsilcilerinin "ortak" vurgular üzerinden bu hedefe hizmet etmeye devam ettikleri bu çalışma vesilesiyle tespit edilmiştir. Bunlara ek olarak eğitim, medya, turizm, gibi diğer platformlar aracılığıyla yapılacak işbirliği ve etkileşimler kanalıyla Türkistan kavramı toplumun belleğinde sürekli canlı tutulmalıdır.

KAYNAKÇA

Aksoy, Erol (2014), Âşık Ahmet Poyrazoğlu'nun Şiir Evreni (Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi), Sivas.

Alpkan, Yiğit (2019), Âşık Rüstem Alyansoğlu/Hayatı, Sanatı ve Şiirleri (Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü YLS Tezi), Manisa.

Artun, Erman (2008), *Âşıklık Geleneği ve Âşık Edebiyatı*, 3. Baskı, İstanbul, Kitabevi.

Artun, Erman (2011), *Âşık Edebiyatı Metin Tahlilleri,* 2. Baskı, Adana, Karahan Kitabevi.

Bay, ve diğerleri (2017), Türk Dünyası Birliği Algısı, *Akademik Bakış*, C:11, S:21, s.55-85.

Bekki, Salahaddin (2008), "Âşık Şiirinin Siyasallaşması Üzerine Bir Deneme 1960-1980", *Folklor/Edebiyat*, C:14, S:55, s. 267-286.

Çağlar, Turan Ali (2016), *Tarsuslu Âşık Mahrumi*, Mersin, Mersin Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları.

Çıblak, Nilgün (2008), *Âşık Şiirinde Taşlamalar*, Ankara, Ürün Yayınları.

Çıblak Coşkun, Nilgün (2009), *Âşık Devaî/Hayatı, Sanatı Şiirleri*, Mersin, Ajansfener Reklam Matbaa.

Çobanoğlu, Özkul (2000), *Âşık Tarzı Kültür Geleneği ve Destan Türü*, Ankara, Akçağ.

Çobanoğlu, Özkul (2019), "Türk Mitolojisinin Orta Asya Kökenleri", *Türk Edebiyatının Mitolojik Kaynakları* (Ed. Ömür Ceylan ve Adem Koç), Eskişehir, Anadolu Üniversitesi Yayını.

Çoruhlu, Yaşar (2020), *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, 9. Baskı, İstanbul, Ötüken.

Durbilmez, Bayram (2007), *Yârnâme*, 3. Baskı, Ankara, Ürün Yayınları.

Durbilmez, Bayram (2008), *Öze Çağrı*, 3. Baskı, Ankara, Ürün Yayınları.

Durbilmez, Bayram (2016), *Âşık Hasretî'nin Atışma Sanatı Üzerine Bir İnceleme*, Ankara, Laçin.

Durbilmez, Bayram (2018), *Âşık Edebiyatı ve Taşpınarlı Halk Şairleri*, 5. Baskı, Ankara, Akçağ.

Durbilmez, Bayram (2020a), *Âşık Edebiyatında Şiir Sanatı/Hasretî'den Örneklerle*, Ankara, Akçağ.

Durbilmez, Bayram (2020), *Âşık Türkmenoğlu/Hayatı, Sosyo-kültürel Çevresi, Âşık Edebiyatındaki Yeri, Şiir Sanatı ve Şiirlerinden Örnekler*, Ankara, Akçağ.

Düzgün, Dilaver (1997), *Âşık Mevlut İhsanî/Hayatı, Sanatı ve Şiirlerinden Seçmeler*, Erzurum, Atatürk Üniversitesi Yayınları.

Ercilasun, Ahmet B. ve Akkoyunlu, Ziyat (2020), *Dîvânu Lugâti't Türk*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ercilasun, Ahmet B. (2021), "Turan Kavramı ve Turancılık", *TURAN Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, S:1, s. 1-33.

Esin, Funda (2018), Tarihsel Süreçte Kopuzun Serüveni, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C:11, S:59, s. 536-546.
Gelekçi, Seyfettin (2007), Âşık Mürsel Sinan/Hayatı, Sanatı, Eserleri (Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü YLS Tezi), Kütahya.
Gülensoy, Tuncer (1996), "Türk Dünyası ve Anadolu'da Ortak Yer Adları", *Erdem*, C:9, S:26, s. 693-710.
Günay, Umay (1999), *Türkiye'de Âşık Tarzı Şiir Geleneği ve Rüya Motifi*, 3. Baskı, Ankara, Akçağ.
Kafkasyalı, Ali (2009), *İran Türk Âşıkları ve Millî Kimlik*, Erzurum, Salkımsöğüt Yayınları.
Karadeniz, Alper (2006), Âşık Şeref Taşlıova'nın Hayatı, Sanatı ve Eserleri (Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü YLS Tezi), Kars.
Kavuncu, Çolpan A. (2014), "Giriş", *Türk Dünyası Başkentleri* , (Ed. Murat Yılmaz ve A. Çolpan Kavuncu), Ankara, SFN Tasarım ve Baskı.
Kayırhan, Fatma Ebru (2007), Abdülvahap Kocaman'ın Hayatı ve Şiirleri (Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü YLS Tezi), Manisa.
Kırmızı, Ömer (2021), *Türkmen Kızı Daylağını Çekende/Âşık Uzun Mehmet Hayatı, Sanatı, Şiirleri*, Çanakkale, Paradigma Akademi.
Kolukısa, Hamza (2016), *Âşık Cinasî (Ekrem Yalbuz)/Hayatı, Sanatı, Şiirleri*, İstanbul, Pamiray Yayınları.
Konaklı, Hatice (2007), Âşık Gül Ahmet Yiğit/Hayatı, Sanatı, Şiirleri, Hikâyeleri (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış YLS Tezi), Konya.
Köprülü, Fuat (1966), *Edebiyat Araştırmaları*, Ankara, TTK.
Oğuz, Mehmet Öcal (1995), "Azerbaycan ve Türkiye Sahasında Âşık Edebiyatının XVI. Yüzyılına Dair", *İpek Yolu Uluslararası Halk Edebiyatı Sempozyumu Bildirileri (1-7 Temmuz 1993),* Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, s. 423-433.
Oğuz, Mehmet Öcal (2005), Somut Olmayan Kültürel Miras: Türkiye'de Nevruz/Yenigün, *Millî Folklor,* S:65, s. 5-17.
Ögel, Bahaeddin (2010), *Türk Mitolojisi I,-II*, Ankara, TTK.
Özçelik, Mehmet (1999), *Âşık Deli Hazım*, Ankara, Türkiye Sağlık İşçileri Sendikası Yayını.
Sol, Selma (2022), "Âşık Tarzı Halk Edebiyatı", *Türk Halk Edebiyatı El Kitabı* (Ed. Mehmet Ali Yolcu), Çanakkale, Paradigma Akademi.
Sümer, Faruk (1972), *Oğuzlar (Türkmenler)/Tarihleri, Boy Teşkliâtı, Destanları*, 2. Baskı, Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi.
Taşbaşı, Abdulhan (2018), Âşık Mevlüt Mertoğlu/Hayatı, Sanatı, Eserleri (Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü YLS Tezi), Ağrı.
Taşkaya, Osman (Âşık Feymânî) (2006), *Gönül Sarayı*, Ankara, Kadirli Eğitim ve Kültür Vakfı Yayını.
Uğur, Fidan (2008), Denizlili Âşık Ozan Nihat (Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü YLS Tezi), Trabzon.

KIRGIZCADAKİ GELENEKSEL OYUN ADLARININ OLUŞUMUNDA EN ÇOK BAŞVURULMUŞ YÖNTEMLER

Mayrambek OROZOBAYEV *

Özet: Geleneksel oyunlar, bir milletin dili, tarihi, yaşam tarzı, karakteri, inanç ve düşünceleri ile ilgili değerlere göre şekillenmiş, bu nedenle kültür taşıyıcı, eğitici, öğretici vb. gibi pek çok özellikleri olan ve nesilden nesle aktarılarak günümüze kadar ulaşmış eğlenceli etkinliklerdir. Bu kültürel değerler tabiatı gereği pek çok bilim dalını ilgilendirmektedir. Ancak bugüne kadar geleneksel oyunlarla ilgili çalışmalar daha çok halk bilimciler ve eğitim bilimciler tarafından ele alınmıştır. Hâlbuki dilimizin söz varlığıyla ilgili kaynaklarda yüzlerce oyun adına, binlerce oyunlarla ilgili sözcüklere rastlamak mümkündür. Bu durum Türkçenin bütün dil ve ağızları için geçerlidir. Ayrıca bazı oyun adları ve oyun malzemeleriyle ilgili sözcükler, ait olduğu oyunların tarihi kadar eskidir ve zamana direnerek yüzyılları aşıp günümüze erişme yeteneğini göstermiş sözcüklerdir. Bu sözcükler aynı zamanda oyunlara uzun tarihî süreç boyunca var olma özelliği ve süreklilik de kazandırmıştır. Dolayısıyla bu tür sözcüklerin yapı, anlam ve kökenlerinin araştırılması dil ve kültürümüzün tarihsel gelişim sürecinin aydınlatılması açısından büyük önem arz etmektedir. Ne var ki, bu konuyla ilgili dil çalışmaları henüz yolun başında sayılır. Bu eksiğin giderilmesine katkı sağlamak amacıyla uzun zamandır üzerinde yoğunlaşarak elde etmiş olduğum Kırgızcadaki geleneksel oyun adlarıyla ilgili bilgi ve birikimimi çeşitli formatlarda bilim çevreleriyle paylaşıyorum. Bilindiği üzere kadim ve kurumlaşmış geleneksel Türk oyunlarının önemli bir kısmı Kırgızlarda bugün de varlığını ve önemini korumaktadır.

Bu bildiride konu Kırgızcadaki 600'den fazla geleneksel oyun adının yapısıyla ilişkili olup bu terimlerin oluşumunda en çok başvurulan yöntemler ve tercih edilen dilsel malzemeler ele alınacaktır. Burada ayrıca oyun adlarının tabiatını anlamak için bu sözcüklerin oluşumuna vesile olan dil dışı etmenlerin tespit edilmesi ve söz konusu oyun adlarının bu etmenlerle ilişkisinin belirlenmesi gerektiği de vurgulanacaktır. Böyle bir çalışmanın gerek Türk kültür değerlerinden olan geleneksel oyunlarla ilgili verilerin dilsel boyutuna araştırmacıların dikkatini çekmek, gerek Türkçedeki kelime yapımı yöntemleriyle ilgili bazı meselelerin çözüme kavuşturulmasına katkı sağlamak açısından yararlı olacağı kanaatindeyim.

Anahtar Kelimeler: *geleneksel oyun adları, Kırgızca, kelime yapımı yöntemleri*

Most Used Methods in the Formatıon of Tradıtıonal Game Names in Kyrgyz

Abstract: Traditional games are shaped according to the values related to a nation's language, history, lifestyle, character, beliefs and thoughts, therefore they can be culture-bearing, educational, instructive, etc. they are fun activities that have many features such as. In addition, these games have been passed down from generation to generation and have survived to this day. These cultural values inherently concern many branches of science. However, until now, studies on traditional games have been handled mostly by folklorists and educational scientists. However, it is possible to come across hundreds of game names and thousands of game-related words in the resources related to the vocabulary of our language. This is valid for all languages and dialects of Turkish. In addition, some game names and words related to game materials are as old as the history of the games they belong to, and they are words that have resisted time and have shown their ability to survive centuries and reach the present day. These words also gave games the feature of existence and continuity throughout a long historical process. Therefore, investigating the structure, meaning and origins of such words is of great importance in terms of illuminating the historical development process of our language and culture. However, language studies on this subject are still at the beginning. In order to contribute to eliminating this deficiency, I share my knowledge and experience about traditional game names in Kyrgyz, which I have gained by concentrating on it for a long time, with the scientific community in various formats. As it is known, a significant part of the ancient and institutionalized traditional Turkish games still maintain their existence and importance among the Kyrgyz people today.

In this paper, the subject is related to the structure of more than 600 traditional game names in Kyrgyz, and the most used methods and preferred linguistic materials in the formation of these terms will be discussed. It will also be emphasized here that in order to understand the nature of game names, it is necessary to identify the extra-linguistic factors that lead to the formation of these words and to determine the relationship of the game names in question with these factors. I believe that such a study will be useful both in terms of drawing the attention of researchers to the linguistic dimension of data related to traditional games, which are among Turkish cultural values, and in contributing to the resolution of some issues related to word formation methods in Turkish.

Key Words: *traditional game names, Kyrgyz language, word construction methods*..

* Ardahan Üniversitesi, İBEF, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, m.orozobaev@gmail.com
DOI :10.30546/100981.2024.0106

Giriş

Geleneksel oyunlar, bir milletin dili, tarihi, yaşam tarzı, karakteri, inanç ve düşünceleri ile ilgili değerlere göre şekillenmiş, bu nedenle kültür taşıyıcı, eğitici, öğretici vb. gibi pek çok özellikleri olan ve nesilden nesle aktarılarak günümüze kadar ulaşmış eğlenceli etkinliklerdir. Bu kültürel değerler tabiatı gereği pek çok bilim dalını ilgilendirmektedir. Ancak bugüne kadar geleneksel oyunlarla ilgili çalışmalar daha çok halk bilimciler ve eğitim bilimciler tarafından ele alınmıştır. Hâlbuki dilimizin söz varlığıyla ilgili kaynaklarda yüzlerce oyun adına, binlerce oyunlarla ilgili sözcüklere rastlamak mümkündür. Bu durum Türkçenin bütün dil ve ağızları için geçerlidir. Ayrıca bazı oyun adları ve oyun malzemeleriyle ilgili sözcükler, ait olduğu oyunların tarihi kadar eskidir ve zamana direnerek yüzyılları aşıp günümüze erişme başarısını göstermiş sözcüklerdir. Bu sözcükler aynı zamanda oyunlara uzun tarihî süreç boyunca var olma özelliği ve süreklilik de kazandırmıştır. Dolayısıyla bu tür sözcüklerin yapı, anlam ve kökenlerinin araştırılması dil ve kültürümüzün tarihsel gelişim sürecinin aydınlatılması açısından büyük önem arz etmektedir. Ne var ki, bu konuyla ilgili dil çalışmaları henüz yolun başında sayılır.

Bilindiği üzere kadim ve kurumlaşmış geleneksel Türk oyunlarının önemli bir kısmı Kırgızlarda bugün de varlığını ve önemini korumaktadır. Bu durum doğal olarak dillerine de yansımıştır. Kırgızcanın önemli kelime hazinesi olan *Kirgizsko-Ruskiy Slovar' I-II* (Yudahin, 1985), *Kırgız Tilinin Diyalektologiyalık Sözdügü* (Mukambayev, 2009), *Kırgız Tilinin Sözdügü I-II* (Akmataliyev ed., 2011) adlı sözlüklerde geleneksel oyunlarla ilgili binlerce terime rastlanmıştır. Bu terimlerin 600den fazlasının Kırgızcadaki geleneksel oyun adlarıyla ilgili terimler olduğu anlaşılmaktadır. Bildirimiz işte bu geleneksel oyun adlarının yapısıyla ilişkili olup bu terimlerin oluşumunda en çok kullanılan yöntemler kısaca özetlenmiştir.

1. Kırgızcadaki Geleneksel Oyun Adlarının Yapımında Kullanılan Yöntemler

Kırgızca sözlüklerden tespit edilen oyun adlarının yapımında genel olarak morfolojik (ekleme, türetme), söz dizimsel (birleştirme), semantik (yeni anlam yükleme), kalıplaşma, örnekseme (benzetme), uydurma (yakıştırma), kısaltma ve karma yöntemlerinin kullanıldığı görülmüştür.

1. 1. Morfolojik (ekleme, türetme): Geleneksel oyun adlarının yapımında yaygın kullanılan yöntemlerden biri morfolojik yöntemdir. İsim veya fiil kök ve gövdelerine uygun yapım eklerinin getirilmesiyle meydana gelen oyun adlarının sayısı bir hayli çoktur.

1.1.1. *-mAy, -mOy* fiilden oyun, hareket adları yapan bir ektir: *arkalamay* (KTDS, 2009:782), *atmay* (KTDS, 2009:141), *cañıltmay* (KTDS, 2009:373), *cañırmay* (KTDS, 2009:382), *cedirmey* (KTDS, 2009:386), *cemey* (KOS, 1985:I, 247), *çapmay* (KTDS, 2009:1027), *çertmey* (KTDS, 2009:1050), *kaalamay* (KTDS, 2009:421), *kalçamay* (KTDS, 2009:443), *korumay* (KTDS, 2009:523), *koorumay* (KTDS, 2009:521), *kötörmöy* (KTDS, 2009:548), *kuwalaşmay* (KTDS, 2009:553), *madamay* (KTDS, 2009:614), *ögürmöy* (KTDS, 2009:707), *ökçömöy* (KTDS, 2009:709), *sasımay* (KOS, 1985:II, 138), *tiygizmey* (KTDS, 2009:900), *urmay* (KTDS, 2009:971) vs.

Bu ek ayrıca birleşik oyun adlarında da yaygın görülür ve fiil ögesine gelir: *altın tapmay* (KTDS, 2009:109), *atıp kaçmay* (KTDS, 2009:135), *boto salmay* (KTDS, 2009:250), *cambı atmay* (KOS, 1985:I, 225), *cilik talaşmay* (KTDS, 2009:396), *coldoş suramay* (KTDS, 2009:828), *cooluk taştamay* (KTDS, 2009:404), *corgo saldırmay* (KTDS, 2009:405), *cumurtka çapmay* (KTDS, 2009:412), *cük cıymay* (KTDS, 2009:418), *cüzdük salmay* (KTDS, 2009:416), *däyrä täştämäy* (KTDS, 2009:326), *dopu ırgıtmay* (KTDS, 2009:340), *ekitermey* (KTDS, 2009:1169), *eşek sekirmey* (KTDS, 2009:1177), *etek kaçırmay* (KTDS, 2009:1079), *kan talamay* (KTS, 2011:I, 761), *karkıra çertmey* (KOS, 1985:I, 351), *kız kuumay* (KTS, 2011:II, 156), *koldon ötmöy* (KOS, 1985:II, 103), *kolgo bermey* (KTDS, 2009:515), *kol cummay* (KTDS, 2009:516), *kowun carmay* (KTDS, 2009:510), *koon üzmöy* (KTS, 2011:II, 18), *kölgö tüşmöy* (KTDS, 2009:23), *kömözö çapmay* (KTDS, 2009:539), *köz baylamay, köz*

buwmay (KTDS, 2009:531), *köz tañmay* (KTS, 2011:II, 39), *kulak çapmay* (KTDS, 2009:556), *kulak çozmoy* (KTDS, 2009:556), *kurt taştamay* (KTDS, 2009:565), *küzügü körüşmöy* (KTDS, 2009:571), *orok taştamay* (KTDS, 2009:1244), *ortodo turmay* (KTDS, 2009:1350), *öpkö çaptırmay* (KOS, 1985:II, 98), *salık çertmey* (KTDS, 2009:780), *şakek salmay* (KTS, 2011:II, 775), *şakek tiştemey* (KOS, 1985:II, 240), *şerik suramay* (KTDS, 2009:1123), *taş salışmay* (KOS, 1985:II, 216), *täñgä katmay* (KTDS, 2009:881), *tıyın katmay* (KTDS, 2009:367), *tıyın eñmey* (KTS, 2011:II, 623), *tizgin çeçmey* (KTDS, 2009:899), *toktu suramay* (KTS, 2011:II, 564), *tomuk katmay* (KTS, 2011:II, 568), *topu katmay* (KTDS, 2009:366), *tördön atmay* (KTS, 2011:II, 584), *uurt tartmay* (KOS, 1985:II, 312) vs.

1.1.2. *-Iş, -Uş* fiilden genellikle hareket adları yapar. Kırgızcadaki oyun adlarının yapımında genellikle birleşik oyun adlarının fiil ögesine geldiği görülmüştür: *arkan tartış* (KTS, 2011:I, 125), *at çabış* (KTS, 2011:I, 142), *bıştı çabış* (Kasen, 2004:20), *buka tartış* (KTS, 2011:I, 293), *buka türüş* (KTDS, 2009:261), *caydak çabış* (Kasen, 2004:22), *corgo salış* (Kasen, 2004:25), *cöö çabış* (Kasen, 2004:73), *cöö oodarış* (KOS, 1985:II, 72), *er oodarış* (KTS, 2011:II, 305), *er sayış* (KOS, 1985:II, 123), *it tartış* (KTS, 2011:I, 614), *kalmak kötörüş* (KOS, 1985:I, 433), *kara çabış* (Kasen, 2004:27), *kelin carış* (KTDS, 2009:379), *kız-kelin çabış* (Kasen, 2004:33), *koyon tebiş* (KTS, 2011:I, 783), *kunan çabış* (KOS, 1985:II, 333) , *kuwuş* (KTDS, 2009:553), *oogan tebiş* (KTDS, 2009:696), *oy tabış* (Kasen, 2004:95), *öpkö çabış* (KTS, II, 323), *takıya sayış* (KOS, 1985:II, 195), *tay çabış* (KTS, II, 440), *taz süzüş* (Kasen, 2004:98), *torpok tartış* (KTDS, 2009:924), *ulak tartış* (KOS, 1985:II, 303), vs.

1.1.3. *-OO, -Ow; -UU, -Uw* fiilden genellikle hareket adları yapar. Kırgızcadaki oyun adlarının yapımında genellikle birleşik oyun adlarının fiil ögesine geldiği görülmüştür: *arkan tartuu, baş kiyim alıp kaçuu* (Kasen, 2004:62), *baştık menen uruşuu* (Kasen, 2004:62), *belboo çeçüü* (Kasen, 2004:63), *caa atuu* (Kasen, 2004:70), *car körüşüü* (Kasen, 2004:70), *cumurtka kagıştıruu* (KOS, 1985:I, 313), *çekti aluu* (Kasen, 2004:113), *çepti aluu* (Kasen, 2004:113), *döñgök caruu* (Kasen, 2004:68), *kamçı saptan ötüü* (Kasen, 2004:81), *kar taştoo* (Kasen, 2004:83), *käptär uçuruw* (KTDS, 2009:484), *kız-kelin kötörüü* (Kasen, 2004:93), *padışanı taktan kulatuu* (Kasen, 2004:97), *tokmok saluu, töö satuu* (Kasen, 2004:103), *töşök talaşuu* (Kasen, 2004:104), *urmay uruu* (Kasen, 2004:109), vs.

1.1.4. *-mAk, -mOk; -bAk, -bOk; -pAk, -pOk* fiilden genellikle oyun, hareket adları yapar: *caşınmak, caşınbak, caşınpak, caşırmak* (KTDS, 2009:382), *cedirmek* (KTDS, 2009:386), *çakmak* (KTS, 2011:II, 628), *çertişmek* (KTS, 2011:II, 654), *görüşmök* (KTDS, 2009:301), *ökçömök* KTS, 2011:II, 314), *kötörmök* (KTDS, 2009:548), *täkiyä aşırmak* (KTDS, 2009:877), *törö çakmak* (KTDS, 2009:585), *aksaymak* (KTDS, 2009:95), vs.

1.1.5. *-mA* fiilden genellikle oyun, hareket adları yapar: *baş aylanma* (Kasen, 2004:61), *eñişme* (KTDS, 2009:1171), *kuvalaşma* (KTDS, 2009:553), *ozmo* (KTDS, 2009:686), *sasıma* (KTDS, 2009:790), *toñdurma* (KTDS, 2009:919).

1.1.6. *-k* genellikle ses yansımalı sözcüklerden meydana gelen fiil gövdelerine eklenir ve oyun, hareket adları yapar: *dümpüldök (<dümp-üldö-k)* (KTDS, 2009:349), *tümpüldök (tümp-üldö-k)* (KTDS, 2009:86), *düñküldök (<düñk-üldö-k)* (KTDS, 2009:350), *karsıldak (<kars-ılda-k)* (KTDS, 2009:459), *koyon sekirik* (KTDS, 2009:801), *pızıldak (<pız-ılda-k)* (KTDS, 2009:761), *ziñkildek (<ziñk-ilde-k)* (KOS, I, 291).

1.1.7. *-(A)key* morfemi genellikle fiilden oyun ve hareket adları türeten bir ektir: *açakey* (KTDS, 2009:144), *oynokey* (KTDS, 2009:688), *tavalakey* (KTDS, 2009:846), *tuurakey* (KTDS, 2009:942).

Bu ek çok nadir olarak *-mA* mastar ekinden sonra gelerek kimi oyun adını oluşturduğu da görülür: *atmakey* (KTDS, 2009:1194), *cemekey* (KTDS, 2009:391).

1.1.8. *-kAnA:* *maykana* (KTS, 2011:II, 187), *taşkanak (<taş-kana-k)* (KTDS, 2009:872).

1.1.9. -*elek* küçültme eki: *çikelek (çikit)* (KTS, 2011:II, 658).

1. 2. Söz dizimsel (birleştirme, tamlama): Dilimizde yaygın kullanılan bu yönteme Kırgızcadaki geleneksel oyun adlarının yapımında da oldukça çok başvurulduğu anlaşılmaktadır.

1.2.1. Ad tamlaması şeklinde: *at oyun* (KOS, 1985:II, 87)*, ayak dompoy* (KTDS, 2009:338)*, aygır baytal cazası* (KTDS, 2009:85)*, baka çölmök* (KTDS, 2009:1075), *balkan too* (Kasen, 2004:60)*, bava çardak* (KTDS, 2009:34), *börü taş* (Kasen, 2004:66)*, börü korov* (KTDS, 2009:178)*, börü-koy* (Kasen, 2004:83)*, bürküt tumşuk* (Kasen, 2004:67)*, cañak saka* (KTDS, 2009:775), *cılgayak oyunu* (KOS, 1985:I, 279)*, cıltıñke saka* (KTDS, 2009:775), *çöp baş* (KTDS, 2009:208), *dalı taş* (KTDS, 2009:998), *eçki kelin* (Kasen, 2004:81)*, kalmak küröş* (Kasen, 2004:80)*, kan taş* (KTDS, 2009:448)*, karışkır oyun* (Kasen, 2004:83)*, karta oyunu* (KOS, 1985:I, 354)*, kazak oyun* (KOS, 1985:II, 87)*, kazantaş* (KTDS, 2009:427)*, kaz-ördök (ördök-kaz)* ((Kasen, 2004:79)*, kelin carış* (KTDS, 2009:379)*, kemege bayge* (KTS, 2011:I, 750), *koy cazası* (KOS, 1982:I, 211)*, koyçu tayak* (Kasen, 2004:87)*, kozumönök (kozu mönök)* (KTDS, 2009:513), *ögüzoyun (ögüz oyun)* (KTDS, 2009:707)*, ökül kız* (KOS, 1985:II, 91)*, pälvän taş* (KTDS, 2009:738)*, sarımsak oyun* (Kasen, 2004:98)*, taman tuzak* (Kasen, 2004:99)*, taş kaynak* (KTDS, 2009:430)*, top taş* (KTS, 2011:II, 516)*, topusöwök (topu söwök)* (KTDS, 2009:921), *torpok ulak* (KTDS, 2009:924), vs.

1.2.2. Sıfat tamlaması şeklinde: *ak çölmök* (KTS, 2011:II, 668)*, ak söölmök* (KOS, II, 161)*, ak paşa* (KTDS, 2009:734)*, ala küçük* (Kasen, 2004:53)*, altı bakan* (KOS, 1985:I, 100)*, äziz kempir* (KTDS, 2009:481)*, beş garış* (KTDS, 2009:286), *beş taş* (KTS, 2011:I, 246), *beş tumak* (Kasen, 2004:66), *carma danek* (Kasen, 2004:70), *celmoguz kempir* (Kasen, 2004:71), *cöö bayge* (KTDS, 2009:180), *çaartook (çaar took)* (KTDS, 2009:1007), *egiz danek* (KTDS, 2009:320), *kaçma top* (KTS, 2011:I, 809), *kara kazan* (KOS, I, 316), *kara kelin* (KTDS, 2009:495), *kara koyun* (KOS, I, 412), *käl eçki* (KTDS, 2009:474), *kältä şuvak* (KTDS, 2009:1134), *koş danek* (KTDS, 2009:320), *kök buka* (KTS, II, 49), *kök börü* (KOS, 1985:I, 418), *kuw kazık* (KTDS, 2009:428), *malateke (mala teke)* (KTDS, 2009:1310), *onekitayak* (KTDS, 2009:694), *oncıgaç* (KTDS, 2009:694), *saraygır (sarı aygır)* (KTDS, 2009:786), *sasımönök (sasık mönök)* (KTDS, 2009:790), *sokur bürküt* (Kasen, 2004:98), *sokur teke* (KOS, 1985:II, 220), *tört aşık* (KTDS, 2009:151), *toguz korgol* (KTS, 2011:II, 505), *toguz kumalak* (KTS, 2011:II, 505), *üçkorgol* (KTDS, 2009:987), *üç taman, üç tapan* (KTS, 2011:I, 607), vs.

1.2.3. İkileme ve yineleme şeklinde: *akteke-takteke* (KTDS, 2009:1187), *aldırman-cıldırman* (KTDS, 2009:104), *andık-sandık* (KTDS, 2009:115), *atmay-cemey* (KTDS, 2009:141), *atini-patini* (KTDS, 2009:140), *älläm-dülläm* (KTDS, 2009:1251), *böörü-korow* (KTDS, 2009:522)*, cıldır-cıldır, çak-çuk* (Kasen, 2004:112)*, çär-çär* (KTDS, 2009:1041)*, çuvay-çuvay* (KTDS, 2009:1079)*, dım-dım* (KTDS, 2009:352)*, düñ-düñ* (KTDS, 2009:350)*, düp-düp* (KTDS, 2009:350)*, kanvazir (<han vezir)* (KOS, 1985:I, 338)*, kark-kurk* (KTDS, 2009:458)*, ördök-kaz* (KTDS, 2009:714)*, kempir-çal* (KTDS, 2009:481)*, kıtıkıt (<kıt kıt) köç-köç* (KTDS, 2009:548)*, kün-tün* (KTDS, 2009:578)*, mışık-çıçkan* (KOS, 1985:II, 49)*, moru-moru* (KTDS, 2009:645)*, ompo-çompo* (Kasen, 2004:95)*, opoñ-çıçañ* (KOS, 1985:II, 77)*, şak-şak* (KTDS, 2009:1110)*, tapır-tupur* (KTDS, 2009:863)*, topusöwök (<topu-söwök)* (KTDS, 2009:921), *tülkü-taygan* (KTDS, 2009:849), *uçtu-uçtu* (Kasen, 2004:109), vs.

1.2.4. Sıfat-fiil şeklinde: *altı atar* (KTDS, 2009:590)*, el çabar* (KOS, 1985:II, 451)*, kız oygotoor* (KTDS, 2009:31)*, kül çıgargan* (KOS, 1985:I, 462)*, sadaga çapkan* (Kasen, 2004:97)*, top kaçar* (KTDS, 2009:1284).

1. 3. Semantik (yeni anlam yükleme):Kırgızcadaki geleneksel oyun adlarının yapımında yaygın kullanılan yöntemlerdendir: *çiyne* (KTDS, 2009:1055), *döñgök caruu* (Kasen, 2004:68)*, kampa* (KTDS, 2009:444)*, käptär uçuruw* (KTDS, 2009:484), *kekilik kuş*

(KTDS, 2009:568-567), *kowun üzmöy* (KTDS, 2009:510), *kotur taylak* (KTDS, 2009:524), *kuş salmay* (Kasen, 2004:32), *üy* (KTDS, 2009:980), vs.

Bunların dışında çoğu oyunların çocuklar tarafından oynandığını ve onların genellikle büyüklerin yaptığı işlerden etkilenerek, onlara benzer bir eylem yapmaya çalıştığını dikkate aldığımızda sıradan eylem adlarının bile çocuklarca oyun adına çevrilebilmesi, diğer bir deyişle yeni anlam kazanması oldukça yaygın rastlayan bir durumdur. Kırgızcadaki oyun adlarının kökenine (kaynağına) bakınca bunun örnekleri daha da çoğaltılabilir.

1. 4. Kalıplaşma: Türk dilinin kelime yapımında yaygın kullanılan yöntemlerden biri de kalıplaşma yöntemidir. Bu yöntemle meydana gelen sözcükleri kendi içinde ikiye ayırmak mümkündür. Bunlardan birisi, birden fazla sözcüğün bir anlam bütünlüğü sağlamasıyla tek söz haline gelmiş yapılar, yani sözcük kalıplaşması sonucu oluşan kalıp sözlerdir. Diğeri de bazı eklerin bazı sözcüklerle birleşerek beklenenden farklı birer sözcük oluşturacak biçimde kaynaşıp kalıplaşması, yani ek kalıplaşması sonucu oluşan kalıp sözlerdir. Kırgızca sözlüklerde kalıplaşma yöntemiyle meydana geldiği anlaşılan onlarca oyun adlarına rastlanmıştır.

1.4.1. Kelime kalıplaşması: *aksak kempir papalak* (KTDS, 2009:95), *ak üyüm cöölöş kök üyüm cöölöş* (KOS, 1985:I, 265), *apıl-tapıl karay kuş* (KTDS, 2009:122), *apır-tupur kaltırgaç* (KTDS, 2009:443), *aşpı ce taşpı* (Kasen, 2004:56), *at källä* (KTDS, 2009:477), *baltam tap* (KTDS, 2009:191), *bay köçtü* (KTDS, 2009:178), *beti kaldı* (KTDS, 2009:230), *borombay tepti* (KTDS, 2009:893), *calt etti* (KTDS, 2009:367), *cäcäm bardı* (KTDS, 2009:383), *cuputak (<cuppu takpı)* (KTDS, 2009:412), *çap ulak* (KTDS, 2009:34), *çay ketti* (KTDS, 2009:1011), *çık mışık* (KTDS, 2009:1094), *çändölöçüm beri kaç* (KTDS, 2009:1040), *çöndölöy balam beri kaç* (KTDS, 2009:1076), *çektokol (çek tokol)* (KTDS, 2009:1048), *çoykulak* (KTDS, 2009:1064), *dümkältäk* (KTDS, 2009:349), *dümpälä dümp* (KTDS, 2009:1252), *eçki çaptı* (KOS, 1985:II, 470), *eşek mindi* (KOS, 1985:II, 471), *eşegöldü (<eşek öldü)* (KTDS, 2009:1177), *iyne cogoldu* (KOS, 1985:I, 596), *kanımdat (<kanım dat)* (KOS, 1985:I, 691), *kanpaşa (<kan paşa)* (KTDS, 2009:448), *kara-kara sowsow* (KTDS, 2009:808), *kara kozu çıwulday* (KTDS, 2009:1079), *karañgıda közüm cok* (Kasen, 2004:82), *kara kuş küyümdü* (KTDS, 2009:573), *karkıra-turna cele tart* (Kasen, 2004:82), *käpä cıgıldı, käpä tikti* (KTDS, 2009:483), *kim taptı, kimdin möröyü* (Kasen, 2004:85), *kim kördü, kim ozor*, *koon bıştı - darbız bıştı* (Kasen, 2004:89), *koyuma karışkır tiydi* (Kasen, 2004:91), *kuş saldı* (KTDS, 2009:569), *küzgübü tarakpı* (Kasen, 2004:91), *naym-naym boorsok* (KTDS, 2009:661), *ol äzäm - bul äzäm* (KTDS, 2009:155), *otketti* (KTDS, 2009:704), *oytakım (<oy takım)* (KTDS, 2009:689), *öttü-ketti dowulbek* (KTDS, 2009:336), *taygülük (<tay külük)* (KTDS, 2009:849), *täkä täpti* (KTDS, 2009:877), *şakesal (şakek sal)* (KTDS, 2009:1110), *şam tart* (Kasen, 2004:118), *takıya girgir* (KTDS, 2009:1234), *uruwaldı (urup aldı)* (KTDS, 2009:971), *uurunu tap* (KTDS, 2009:861), *uytuudu* (KTDS, 2009:966), *uyum tuwdu* (KTDS, 2009:178), vs.

1.4.2. Ek kalıplaşması: *ak çömönök* (KTDS, 2009:1076), *bekinbeçek* (KTDS, 2009:225), *caşınbenek* (KTDS, 2009:382), *caşınmeynek* (KTDS, 2009:382), *cedirmenek* (KTDS, 2009:386), *cüzünük, dümbädürs* (KTDS, 2009:348), *esimde* (KTDS, 2009:1175), *gilcidi* (KTDS, 2009:293), *kelirgi* (KTDS, 2009:495), *ketti* (KTDS, 2009:502), *oyundakey* (KTDS, 2009:690), *oñkomoy* (KTDS, 2009:696).

1. 5. Örnekseme (yakıştırma): Benzerlik ilişkisi kurarak başka bir örneğini oluşturma durumudur. Bu anlamda bir kelime için dile getirilen özelliklerin diğerine de aktarılması esas alınır. Bu aktarım bazen şekilsel bir aktarımken, bazen de anlama dayalıdır: *güläk (<danek)* (KTDS, 2009:308), *cıltıñke saka (<cañak saka)* (KTDS, 2009:775).

1. 6. Uydurma: *erkinçek (< selkinçek)* (KTDS, 2009:1174), *caşınbek (<caşınmak)* (KTDS, 2009:382).

1. 7. Kısaltma: *aylan (<aylan köçök)* (KTDS, 2009:88), *añkil (<añkildek)* (KTDS, 2009:117), bäläk (<balekey) (KTDS, 2009:213), *oy (<oyun)* (KTDS, 2009:687), *çayveke (<çabalekey)* (KTDS, 2009:1011), *çiki (<çikit)* (KTDS, 2009:1057).

1. 8. Karma: Kimi oyun adlarının iki sözcüğün heceleri ya da parçalarının bir araya getirilmesiyle meydana gelen karma bir yapıya sahip olduğu gözlemlenmiştir: *äylänçäläk* (KTDS, 2009:156)*, kököçelek* (KTDS, 2009:536)*, towotmek* (KTDS, 2009:908)*, ädämek, edemey (< edige etmey)* (KTDS, 2009:154, 515).

Sonuç ve Değerlendirme

Bildirimizde Kırgızca sözlüklerden tespit edilmiş 600den fazla geleneksel oyun adı sadece yapı bakımından ele alınmıştır. Bu oyun adlarının yapısıyla ilgili özetle şunları söylemek mümkündür:

1) Kırgızcadaki oyun adlarının yapı bakımından ilk göze çarpan özelliği iki ve daha fazla kelimeden oluşan oyun adlarının sayıca fazla olmasıdır. Söz gelimi, tek sözcükten oluşan oyun adının sayısı 150 civarında iken iki ve daha fazla sözcükten oluşan oyun adının sayısının 450den fazla olduğu gözlemlenmiştir. Bu durum Türkçenin kelime yapım yöntemlerinden söz dizimsel ve kalıplaşma yönteminin oyun adlarında daha fazla devreye girdiği anlamına gelir.

2) Kırgızcadaki oyun adlarının oluşumunda *-mAy, -mOy; -Iş, -Uş; -OO, -UU; -Ow, -Uw; -mAk, -mOk; -mA, -mO; -(A)key* gibi bazı isimden fiil yapım eklerinin en çok tercih edildiği de anlaşılmıştır. Bu ekler basit fiillere geldiği gibi birleşik fiillere de gelebilmekte ve birleşik oyun adlarının oluşumuna yardımcı olmaktadır.

3) Kırgızcadaki oyun adlarının oluşumunda kalıplaşma yönteminin de oldukça yaygın kullanıldığı gözlemlenmiştir. Birden fazla sözcüğün kalıplaşarak bir oyun adını oluşturmasının yanı sıra çeşitli çekim eklerinin de eklendiği sözcüklerle birlikte kalıplaştığı gözden kaçmamıştır. Bu durum oyun adlarının yapısının diğer isimlere nazaran daha farklı, daha özgün olduğunun işaretidir.

4) Kırgızcadaki oyun adları içerisinde sözcük yapımının örnekseme, uydurma, kısaltma, karma yöntemleriyle oluşan adlar da mevcuttur. Ancak bu tür yapıdaki oyun adlarının sayısı fazla değildir.

5) Bunların dışında oyun adlarının çeşitli ses hadiseleri (ünlü düşmesi, ünlü türemesi, yuvarlaklaşma, düzleşme, ünlü kalınlaşması, ünlü incelmesi, ünlü daralması, ünlü genişlemesi, ünsüz düşmesi, ünsüz türemesi, benzeşme, aykırılaşma, göçüşme, hece düşmesi vd.) nedeniyle ortaya çıkmış birkaç varyantını (fonetik açıdan farklı kullanımlarını) görmek mümkündür. Bu durum yalnız Kırgızcayla ilgili olmayıp çoğu dilde özellikle oyun adlarında görülen bir hadisedir.

6) Kırgızcadaki oyun adlarının yapısıyla ilgili yukarıda belirtilen gözlem ve tespitler aynı zamanda Kırgızcadaki oyun adlarının kökeni (kaynağı) ile ilgili de ipucu niteliği taşımaktadır. Örneğin burada belirttiğimiz iki ve daha fazla sözcükten oluşan oyun adlarının çoğu öz Kırgızca, yani Türkçedir. Ayrıca bir oyun adının kökenini araştırırken onun özgün bir yapıya (kalıplaşma, uydurma, karma, kısaltma, örnekseme vd.) sahip sözcük olabileceği ihtimalini her zaman göz önünde bulundurulmak gerektiği fikrini de sunuyor.

Kısaltmalar

KTDS : Kırgız Tilinin Diyalektologiyalık Sözdügü
KTS : Kırgız Tilinin Sözdügü
KOS : Kırgızça-Orusça Sözdük

KAYNAKÇA

Akmataliyev, A. ed. (2011), *Kırgız Tilinin Sözdügü I-II*, Bişkek.
Akmatova, K. ve A. Canıbekova (2011), *Cayloo Oyundarı,* Bişkek.

Alibekiroğlu, S. (2017). "Türkçenin Sözcük Türetme Yolları", *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, S.16, s.35-46.
Kasen, A. (2004), *Kırgızskiye İgrı i Razvleçeniye,* İlim Yay., Bişkek.
Kayıpov, S. (2009), "Halk Oyunlarından Ordo'nun Tarihsel Çağrışımları", *Folklor Üzerine Yazılar*, Bişkek.
Korkmaz, Z. (1994), *Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara.
Korkmaz, Z. (1995), *Türk Dili Üzerine Araştırmalar I-II*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara.
Korkmaz, Z. (2003), *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara.
Mukambayev, C. (2009), *Kırgız Tilinin Diyalektologiyalık Sözdügü*, Bişkek.
Oğuz, Ö. ve P. Ersoy (2007), *Türkiye'de 2004 Yılında Yaşayan Geleneksel Çocuk Oyunları*, Gazi Üniversitesi Türk Halkbilimi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yay., Ankara.
Omurzakov, D. ve D. O. Musin (1973), *Kirgizskiye Narodnıye İgrı*, Frunze.
Omurzakov, D. ve M. Saralayev (1981), *Kirgizskiye Natsional'nıye Vidı Sporta i Narodnıye İgrı*, Frunze.
Orozobayev, M. (2018), *Kırgız Kültüründe Aşık Kemiği ve Kırgızcadaki Aşık Oyunlarıyla İlgili Söz Varlığı*, Türk Kültür Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara.
Oruzbayeva, B. (2000), *Söz Kuramı*, Bişkek.
Özhan, M. (2005), *Çocuk Oyun ve Oyuncak Terimleri Sözlüğü*, Ankara.
Seydakmatov, K. (2004), *Sözdör Kantip Caralgan*, Bişkek.
Yudahin, K. K. (1985), *Kırgızça-Orusça Sözdük I-II*, Moskva.

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ İŞLƏNƏN İCTİMAİ-SİYASİ TERMİNLƏRİN KÜTLƏVİ İNFORMASİYANIN ZƏNGİNLƏŞDİRİLMƏSİNDƏ ROLU

Nərgiz İSGƏNDƏROVA *

Xülasə: Dilin lüğət tərkibində yeni terminlərin yaranması cəmiyyətin inkişafı, cəmiyyətdə gedən proseslər, bu proseslərin istiqaməti və cəmiyyət üzvlərinin ətrafında baş verən bu və digər hadisəyə münasıbəti ilə sıx surətdə bağlıdır. İngilis və Azərbaycan dilində ictimai-siyasi terminlər digər sahə terminlərindən özünəməxsus xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. İctimai-siyasi terminlərin öyrənilməsi sosiolinqvistikanın actual məsələlərindən biri olmuşdur. İctimai-siyasi proseslər dildə yeni terminlərin yaranmasına, müəyyən qədər arxaikləşmiş terminlərin fəallaşmasına səbəb olur. İctimai-siyasi terminologiya bu baxımdan digər sahə terminosistemindən seçilir. Belə ki, burada yeni terminlərin yaranması və ya fəallaşması cəmiyyətdəki ictimai-siyasi, sosial-maddi proseslərin gedişindən, kütləvi ümumdərkdən, kollektiv daxilində bu və ya digər ideologiyanın necə qarşılanmasından çox asılıdır. Bu prosesdə kütləvi informasiya vasitələrinin rolu əvəzsizdir. Kütləvi informasiya vasitələri ictimai-siyasi terminlərin yayılmasında, işləklik qazanmasında, terminoloji sistemin zənginləşməsində böyük rol oynayır. Qəzet, jurnal, radio və televiziyanın bu sahədə imkanları genişdir. Digər sahə terminlərindən fərqli olaraq ictimai-siyasi terminlərin kütləviliyə meyli bu sahədə informasiya vasitələrinin iştirakını zəruri edir. Kütləvi informasiya vasitələri gündəlik zəruri hadisələri əks etdirdiyindən burada sosial-siyasi həyatın bütün sahələri, ictimai-mədəni inkişaf, elmi-texniki tərəqqi ilə bağlı mühüm yeniliklər işıqlandırılır.

Açar sözlər: *ictimai-siyasi terminlər, dilin lüğət tərkibi, kütləvi informasiya vasitələri*

The Role of Socio-political Terms For The Enrichment of The Media In Azerbaijani and English Languages

Abstract: The establishment of new terms in the vocabulary of the language is closely related to the development of the society. Socio-political terms in English and Azerbaijani differ from other field terms due to their specific characteristics. The study of socio-political terms has become one of the actual issues of sociolinguistics. Socio-political processes lead to the emergence of new terms in the language and the activation of archaic terms. The role of mass media in this process is invaluable. The mass media play a great role in the spread of social and political terms, gaining functionality, and enriching the terminological system. Newspapers, magazines, radio and television have wide opportunities in this field. Unlike other field terms, the mass tendency of socio-political terms necessitates the participation of information media in this field. Since the mass media reflects daily necessary events, important innovations related to all areas of socio-political life, social-cultural development, and scientific-technical progress are covered here..

Key Words: *socio-political terms, vocabulary, mass media.*

Giriş

Dilin lüğət tərkibində yeni terminlərin yaranması cəmiyyətin inkişafı, cəmiyyətdə gedən proseslər, bu proseslərin istiqaməti və cəmiyyət üzvlərinin ətrafında baş verən bu və digər hadisəyə münasıbəti ilə sıx surətdə bağlıdır. Ətraf mühitin insan təfəkkürünə təsiri dildə də öz əksini tapır. İnsanın dünyagörüşü inkişaf etdikcə, digər insanlar və cəmiyyətlə qarşılıqlı əlaqələri genişləndikcə fikrin dolğun və dəqiq ifadəsi üçün dildə yeni leksik vahidlərin meydana gəlmə zərurəti duyulur.

İnsanlar birliyinin formalaşdırdığı cəmiyyətin həyatında baş verən dəyişikliklər yeni məşğuliyyət sahələri yaradır. Belə sahələr meydana gəldikcə və bu sahələrin əhatə dairəsi genişləndikcə dildə spesifik xüsusiyyətli terminoloji sistemin, xüsusi lay təşkil edən leksik vahidlər qatının formalaşmasına şərait yaranır. Xüsusi sahə leksik vahidləri dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində böyük rol oynayır. Elmi-texniki tərəqqi, ictimai-siyasi münasibətlər, cəmiyyətin həyatında baş verən bu və ya digər hadisələr, eləcə də xalqlar və ölkələr arasında ictimai-siyasi, elmi-mədəni əlaqələrin genişlənməsi milli dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinin iki yolunu labüd edir; milli dilin lüğət tərkibinin daxili imkanlar

* Ögr. Gör. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi, AMYO, Adalet Bölümü, ayumutlu@erbakan.edu.tr, ORCİD: 0000-0001-9500-5338

DOI :10.30546/100981.2024.0108

hesabına zənginləşməsi və digər dillərlə qarşılıqlı münasibətlər əsasında alınmalar hesabına zənginləşmə.

1. İngilis və Azərbaycan Dillərində İctimai-siyasi Terminlər və Onların Yaranması Yolları

İngilis və Azərbaycan dilində ictimai-siyasi terminlər digər sahə terminlərindən özünəməxsus xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir, lakin bu terminoloji sistemin də formalaşması və zənginləşməsi həmin iki yola əsaslanır.

İctimai-siyasi terminlərin öyrənilməsi sosiolinqvistikanın actual məsələlərindən biri olmuşdur. İctimai termin dedikdə insanların cəmiyyətdəki münasibətlərini, onların social və dini durumlarını, qarşılıqlı hüquqi anlaşmalarını, fəlsəfi-etik baxışlarını əks etdirən leksik vahidlər, siyasi termin dedikdə isə insanların sinfi münasibətlərə əsaslanan mövqe və davranışları, ölkənin xarici və daxili siyasətilə bağlı fəaliyyət sahələrini ehtiva edən anlayışlar, fərd və toplum münasibətlərini, bu münasibətlərin məcmuyunda doğan məzmun və mahiyyəti əks etdirən terminlər nəzərdə tutulur.

İctimai-siyasi terminologiyanın əhatə dairəsinə əsasən tarix, fəlsəfə, hüquq, iqtisadiyyat, qismən psixologiya, pedaqogika, tibb,coğrafiya, kənd təsərrüfatı, hərbi terminologiya sahələri daxildir.

Digər sahə terminləri kimi ictimai-siyasi terminlər də dildə iki yolla yaranır və bu yollar ictimai-siyasi leksikanın zənginləşməsi üçün əsas rol oynayır:

1. Dilin daxili imkanları hesabına.
2. Alınmalar hesabına.

Müasir dövrdə çoxlu sayda ictimai-siyasi, elmi- publisistik ədəbiyyatın, qəzet və jurnalların nəşri az müddətdə xeyli ictimai-siyasi terminlərin yaranmasına və bu xüsusi sahə leksikasının zənginləşməsinə səbəb olmuşdur.

İngilis və Azərbaycan dilinin ictimai-siyasi leksikasında alınmalar böyük rol oynayır. İctimai dildə işlənən alınma sözlərin bir çoxu elmi-texniki, ictimai-siyasi və sosial inkişafla əlaqədar yaranan bəzi məfhum və anlayışlar bir ölkə və bir dil daxilində qalmır. İnformasiya axını, publisistik qaynaqlar cəmiyyət arasında iqtisadi, ictimai-siyasi, mədəni və sosial əlaqələr nəticəsində bir dildən başqa dilə keçir və həmin dildə işlənməyə başlayır.

Dilin yerləşməsində, lüğət tərkibinin zənginləşməsində terminologiyanın mühüm rolu var. Yeni sözlərin dilə daxil olması dilçiliyin digər sahələrinə nisbətən terminologiyada daha tez və məhsuldar baş verir

İngilis dilinin terminologiyası alınma terminlərlə zəngindir. Bu terminləri aşağıdakı formada qruplaşdırmaq olar:

1. Skandinaviya və yunan dilindən alınan ictimai-siyasi terminlər: sky, skill, screen, studio, idea, etimology, tragedy, dialog, character, style, system,rythm and so on.
2. Fransız dilindən alınan terminlər əsasən siyasət, hərb və incəsənət sahələrinə daxil olmuşdur. Məsələn: parliament, nation, council, minister, army, battle, victory, machine, champion etc.
3. İtalyan və ispan dilindən alınan terminlər: opera, piano, sonata, umbrella, tobaco.
4. Ərəb və fars dilindən alınan terminlər: amir, haram, xalifa, caravan, coffee, cheese, shalle.

Aşağıdakı milli terminlər ingilis mənşəli terminlərlə əvəz olunmuşdur:

məsafə - interval	müsbət – plyus
quruluş – sistem	mənfi – minus
ənənə - tendensiya	təcrübə - praktika
düstur – formul	inkişaf – dinamika
ərazi – region	məlumat – informasiya
rəmz – simvol	imkan – potensial

Müasir terminoloji lüğət tərkibinin zənginləşməsi yollarından biri də abreviaturalar, yəni ixtisarlardır. Dilçilikdə qəbul olunmuş mülahizələrə görə, "Abreviatura" üsulu ayrı-ayrı terminoloji sistemlərdə sözə qənaət edilməsinə, çoxsözlü terminlərin konkret terminlərlə əvəz olunmasına şərait yaradır.

İngilis və Azərbaycan dilinin ictimai-siyasi leksikasında abreviaturaların xüsusi yeri vardır. İctimai-siyasi proseslərin surəti müəyyən fikrin və anlayışın yığcam və konkret ifadəsini tələb edir.

Azərbaycan dilində olan abreviaturalar:
İS – informasiya sistemi
SYQ – sabit yaddaş qurğusu
KİV – kütləvi informasiya vasitələri
TEC – tələbə elmi cəmiyyəti
YAP - yeni Azərbaycan partiyası
BMT –Birləşmiş Millətlər təşkilatı
NZO – nüvə zədələnmə ocağı
AŞ – Avropa Şurası
İngilis dilində olan abreviaturalar:
EU – European Union
ID – identity document
AIDS – acquired immune deficiency syndrome
UFO – unidentified flying object
PC – personal computer
OPEC – Organisation of Petroleum Exporting Countries
MP – Prime Minister
NATO – North Atlantic Treaty Organisation
BBC – British Broadcasting Corporation
MP – Member of Parliament

İngilis və Azərbaycan dilinin ictimai-siyasi terminologiyasının zənginləşməsindən və yeni ictimai-siyasi leksik vahidlərin yaranmasından, kütləvilik qazanmasından və dilin lüğət tərkibinə daxil olmasından danışarkən bu prosesləri zəruri edən istiqamətlər izlənməlidir.

Dildə ictimai-siyasi terminlərin yaranmasını, onların dilin lüğət tərkibində passiv mövqedən aktivləşməyə doğru inkişafını, digər dillərlə qarşılıqlı münasibətlər nəticəsində terminalmanı və ya terminlərin digər dillərə keçidini cəmiyyətdə baş verən ictimai-siyasi proseslərin fonunda izləmək vacibdir. İctimai-siyasi proseslər dildə yeni terminlərin yaranmasına, müəyyən qədər arxaikləşmiş terminlərin fəallaşmasına səbəb olur. İctimai-siyasi terminologiya bu baxımdan digər sahə terminosistemindən seçilir. Belə ki, burada yeni terminlərin yaranması və ya fəallaşması cəmiyyətdəki ictimai-siyasi, sosial-maddi proseslərin gedişindən, kütləvi ümumdərkdən, kollektiv daxilində bu və ya digər ideologiyanın necə qarşılanmasından çox asılıdır. Bu prosesdə kütləvi informasiya vasitələrinin rolu əvəzsizdir.

Kütləvi informasiya vasitələri ictimai-siyasi terminlərin yayılmasında, işləklik qazanmasında, terminoloji sistemin zənginləşməsində böyük rol oynayır. Qəzet, jurnal, radio və televiziyanın bu sahədə imkanları genişdir. Digər sahə terminlərindən fərqli olaraq ictimai-siyasi terminlərin kütləviliyə meyli bu sahədə informasiya vasitələrinin iştirakını zəruri edir. Kütləvi informasiya vasitələri gündəlik zəruri hadisələri əks etdirdiyindən burada sosial-siyasi həyatın bütün sahələri, ictimai-mədəni inkişaf, elmi-texniki tərəqqi ilə bağlı mühüm yeniliklər işıqlandırılır.

Son illərdə mətbuat vasitəsilə Azərbaycan dilinə daxil olan ictimai-siyasi terminləri belə qruplaşdırmaq olar:

1. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində olan ayrı-ayrı sözlərdən istifadə etməklə fərdi üslub nəticəsində yaradılan söz birləşməsi və mürəkkəb söz strukturlu ictimai-siyasi

terminlər. Fikrin daha original və təsirli çatdırılması üçün ayrı-ayrı siyasi xadimlər, ideolloq və dövlət başçıları, o cümlədən də elmi-siyasi yaradıcılıqla məşğul olan adamlar Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində olan müxtəlif sözlərin birləşdirilməsi yolu ilə yeni ictimai-siyasi məzmun ifadə edən leksik vahidlərə daha çox üstünlük verirlər. Bu zaman yaranan dil vahidləri həm həqiqi mənanı, həm də məcazi mənanı ifadə edə bilir.

a) Həqiqi mənalı: informasiya təzyiqi, milli suverenlik, bazar iqtisadiyyatı, milli təhlükəsizlik, özünümaliyyələşdirmə, siyasi müxalifət, fövqəladə vəziyyət, iqtisadi zona, xalq hərəkatı, milli ordu, milli mənsubiyyət,insan haqları, ümumbəşəri ekoloji fəlakət, unitar dövlət, demokratik fikri və s.

b) Məcazi mənalı: dəmir ledi, əsrin müqaviləsi, zirvə toplantısı, siyasi aysberq, donor ölkə, siyasi atmosfer, soyuq müharibə, qaynar müzakirə, alovlu çıxış, azadlıq aşiqi və s.

2. Okkozional neologizmlər kimi fərdi yaradıcılıq nəticəsində meydana gələn ictimai-siyasi terminlər. Belə terminlərin kütləviləşməsi uzun müddətli proses tələb edir. Fərdi üsluba söykənən belə neologizmlərin bir çoxu sonradan unudulur, ən uğurluları isə ya yeni anlayış ifadə edən termin kimi, ya da özgədil vahidini əvəzləyən milli termin kimi dilin lüğət tərkibinə daxil olur və kütləviləşir. Bunlar da bir neçə yerə bölünür:

a) olduğu kimi və ya cüzi dəyişikliklə etimon dildən ksenomaniya yolu ilə mənimsənilən və fərdi üslubu zənginləşdirən ictimai-siyasi alınmalar: informasion, federasion, geopolitika, spiker, emiqrasiya, monoideologiya və s.

b) Ksenomaniya yolu ilə alınan terminləri türk dillərindən alınan və ya Azərbaycan dilinin lüğət tərkibindən götürülmüş passiv mövqeli terminlərlə əvəzləyən leksik vahidlər: yetərsay, uluslararsı, atəşkəs, cangüdən, durum, olay, əski, yasaq, basqın, başarı, toplum və s

2.Terminlərin Yaranmasında Sosiolinqvistik Amillərin və Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin Rolu

Kütləvi informasiya vasitələrində bu gün surətli şəkildə işlənən bu dil vahidlərindən hansının bir müddət sonra kütləvilik qazanması və Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə daxil olması sosiolinqvistik amillərdən asılıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, kütləvi informasiya vasitələrində işlənən bu terminlərin böyük əksəriyyəti ekvivalent variantından daha anlaşıqlıdır. Hər hansı ideoloji-siyasi baxışın yayılmasında və təbliğində anlaşıqlı ifadələrin rolu isə əvəzsizdir.

İctimai-siyasi leksikada kommemorativ terminlərin yayılması da kütləvi informasiya vasitələrindən asılıdır. Kommemorativ termin ad və ya familiyalar əsasında yaranan ictimai-siyasi termindir. Bunlar müəyyən siyasi baxışın, ideoloji-fəlsəfi nəzəriyyənin müəllifləri ilə bağlı yaranır və həmin baxış və nəzəriyyə cəmiyyətdə aradan çıxsa da, kommemorativ termin dilin lüğət tərkibinə daxil olur. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə daxil olan və kütləvi informasiya vasitələrində bu tipli kommemorativ terminlər bu gün də yaranır və işlənir.

Cəmiyyətdə gedən dəyişikliklər, sosial-iqtisadi vəziyyət, siyasi proseslər cəmiyyət üzvlərini ətrafda gedən prosesləri qavramağa məcbur edir. İctimai-siyasi terminlərlə kütləvi əlaqə də bu səbəbdən baş verir. Digər sahə terminlərindən fərqli olaraq ictimai-siyasi terminlər daha çox kütləviliyə meyllidir. Burada obyektiv və subyektiv amillər sosio-linqvistik amillərlə birgə çıxış edir.

Müxtəlif sosial amillərin təsiri ilə ictimai-siyasi terminlər meydana gəlir, bəzi terminlər passivləşir, gerçəkliyi əks etdirmə baxımından bəzi leksik vahidlər aktivləşir və işləklik qazanır.

Azərbaycanda H.Zərdabinin buraxdığı "Əkinçi" qəzetilə mətbuatın tarixi başladı. Bu qəzet cəmiyyətdə baş verən hadisələri əks etdirdiyi üçün onun üslubunda, terminologiyasında ictimai-siyasi leksik vahidlər xüsusi yer tuturdu. Görkəmli maarifçi termin yaradıcılığı üçün əsas mənbə olaraq ümumxalq dilinin ayrı-ayrı dialekt və şivələrindən istifadə edərək bir çox dil vahidlərini məhdud dairədən çıxararaq ədəbi dilə gətirmişdir. Onu da qeyd etmək yerinə

düşərdi ki, gömrükxana,gömrük rüsumu,bank bileti terminlərini ilk dəfə dilimizdə işlək vahidə çevirən "Əkinçi" qəzeti olmuşdur. Sonradan "Molla Nəsrəddin" jurnalı bu yolu və ənənəni davam etdirdi. XX əsrin başlanğıcında Azərbaycanda xeyli mətbuat orqanı dərc edilirdi.

Xalqın maarifləndirilməsində, ideoloji-siyasi mübarizənin işıqlandırılmasında "Ziya", "Kəşkül","Şərqi-rus","Həyat", "Tərəqqi", "Təkamül", "İnqilab", "İrşad", "Kaspi" və digər qəzet və jurnalların rolu böyük olmuşdur. Müxtəlif siyasi,elmi,ədəbi yönümlü olduğundan bu qəzet və jurnallardakı yazıların dilində işlənən terminlər də fərqlənirdi. Həmin dövr kütləvi informasiya vasitələrinin dilində işlənən ictimai-siyasi terminlərin də tərkibi üç qrupun birləşməsindən ibarət idi: milli mənşəli, ərəb və fars mənşəli,rus və Avropa mənşəli ictimai-siyasi terminlər. Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra hakimiyyətin bir mərkəzdə cəmlənməsi daha çox rus mənşəli ictimai-siyasi terminlərin işlədilməsini məcburiləşdirdi. 70 il müddətində bu proses davam etsə də, həmin dövr ərzində Azərbaycanda dərc olunan kütləvi informasiya vasitələrində - qəzet və jurnallarda, toplu və məcmuələrdə milli mədəniyyətə, o cümlədən də milli mənşəli terminlərin işlədilməsinə meyl güclənmiş, ətrafdakıları yeni qavrama tərzi formalaşmışdır. Bu baxımdan "Qobustan", "Azərbaycan", "Ulduz", "Gənclik", " Ədəbiyyat və İncəsənət" kimi qəzet və jurnallarda milli mənlik şüurunun ən vacib atributu olan ana dilinə münasibət yeni istiqamətdə inkişaf edir, dildə milli mənşəli terminlərin, o cümlədən də ictimai-siyasi terminlərin işlədilməsi bir ənənəyə çevrilirdi.

Azərbaycanda ictimai-siyasi leksikanın milli mənşəli terminlərlə zənginləşməsi 80-ci illərin sonu və 90-cı illərin əvvəllərində daha da gücləndi. Mətbuat orqanları cəmiyyətdə gedən prosesləri xalqa yığcam,dəqiq və təsirli şəkildə çatdırmaq üçün milli mənşəli terminlərə,milli köklərə söykənən ictimai-siyasi üsluba üstünlük verməyə başladı.

Cəmiyyətdə gedən dəyişikliklər, sosial-iqtisadi vəziyyət, siyasi proseslər cəmiyyət üzvlərini ətrafda gedən prosesləri qavramağa məcbur edir.İctimai-siyasi terminlərlə kütləvi əlaqə də bu səbəbdən baş verir. Digər sahə tgerminlərindən fərqli olaraq ictimai-siyasi terminlər daha çox kütləviliyə meyllidir. Burada obyektiv və subyektiv amillər sosiolinqvistik amillərlə birgə çıxış edir.

Müstəqillik illərində ölkəmizdə aparılan uğurlu islahatlar, quruculuq işləri, yüksək iqtisadi artım, milli elmi inkişaf konsepsiyamızın davamlı həyata keçirilməsi Azərbaycan elminin inkişaf səviyyəsinin yüksəlməsini şərtləndirmişdir. Elm sahələrinin inteqrasiyası, elmi biliklərin müxtəlif istiqamətlərdə inkişafı, xarici dövlətlərlə ictimai-siyasi əlaqələrin güclənməsi, elm sahələrində terminoloji bazanın da inkişafına təsir göstərmişdir. Azərbaycan dilində işlənən, o cümlədən yeni yaranan terminlərin toplanması, aprobasiyası və tətbiqinin sürətləndirilməsi dilimizdəki elmi-texniki anlayışların vahid sistem əsasında təkmilləşdirilməsini həyata keçirmək dövrün tələbi olmuşdur.

İngilis dili dünya miqyasında geniş yayılmış beynəlxalq ünsiyyət vasitəsidir. Eyni zamanda, respublikada indiyə qədər elm və texnikanın müxtəlif sahələrinin inkişafında rus dilinin rolunun (azərbaycan-ingilis-rus) nəzərə alınması vacibdir. Bu baxımdan terminoloji lüğətlər tərtib edən zaman türk dilinin də cəlb olunması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Demək, Azərbaycanca, ingiliscə, rusca, türkcə terminoloji lüğətlərin tərtibi günün tələbidir. İctimai-siyasi terminlər dedikdə, biz bura politologiya, fəlsəfə, sosiologiya, kulturologiya, diplomatiya, iqtisadiyyat, tarix və digər ictimai-humanitar elmlər sahəsində işlənən terminləri aid edirik.

İctimai-siyasi leksika dilin xüsusi bir qatmı təşkil edir və onun funksional səlahiyyətləri çox genişdir. KİV hesabına ictimai-siyasi leksikaıın funksiyaları həm güclənir, həm də artır. Azərbaycan dilinin terminoloji leksikasının əsas bir hissəsini ictimai-siyasi terminlər təşkil edir. Azərbaycan dilində ictimai-siyasi terminlərin semantik üsulla yaradılmasının əsas istiqamətlərindən biri dildə olan ümumişlək sözlərin terminləşməsidir.

Məsələn, çevriliş, həmrəylik, xata, birlik, intizam, güc, kütlə, məsuliyyət, özbaşınalıq, səhlənkarlıq, tələb, təklif, artım və s.

Xata - şəxsin dövlətə, cəmiyyətə və digər şəxslərə qarşı təqsirgaıcasına törətdiyi, ictimai təhlükəli hüquq pozuntusu. Xətalar ictimai həyatın müxtəlifsahələrində törədilir, müxtəlif təcavüz obyektlərinə və hüquqi nəticələrə malikdirlər. O, mülki, inzibati və intizam hüquq pozuntularına təsnif edilir.

Birlik - həyat şəraitinin oxşarlığı, norma və dəyərlərlə, sosial identikliyin dərk edilməsi və təşkilati münasibətlərlə bağlı olan insan toplumu

İşğal - bir dövlətin silahlı qüvvələrinin başqa bir dövlətin ərazisini güc yolu ilə tutması, həmin ölkənin suveren hüquqlarını tapdalaması.

İctimai-siyasi sahədə beynəlmiləl terminlərdən istifadə olunması və xüsusən ingilis dilindən terminlərin alınması prosesi çox artmışdır. Məsələn: Brifinq (ingiliscə briefing qısa təlimat) - kütləvi informasiya vasitələri nümayəndələrinin qısa müddətli müşavirəsi.

Azərbaycan dilində ictimai-siyasi terminlərin yaranmasında kalka üsulundan geniş istifadə olunur. Bu üsul digər dillərdən ayrı-ayrı terminlərin Azərbaycan dilinə hərfi tərcümə prosesi ilə bağlıdır. Məsələn, international rent of territory - beynəlxalq ərazinin icarəsi, международная ситуация – beynəlxalq məqam, ratification of an international treaty – beynəlxalq müqavilənin ratifikasiyası, нотариальная запись – notarial qeyd, дипломатическое убежище – diplomatik sığınacaq, military occupation – hərbi yolla zəbtetmə, external policy – xarici siyasət və s. İctimai-siyasi terminlərin yaranmasında abreviasiya üsulundan da istifadə olunur. Məsələn, AB – Avropa Birliyi, MM – Milli Məclis, XİN – Xarici İşlər Nazirliyi, BMT – Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, DTX – Dövlət Təhlükəsizlik Xidməti, BVF – Beynəlxalq Valyuta Fondu, BHDA – Beynəlxalq Hüquqşünas Demokratlar Assosiasiyası, AXC – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, Aİ – Avropa İttifaqı, MDB – Müstəqil Dövlətlər Birliyi və s. Müasir dövrdə dilin lüğət tərkibinin zənginləşmə və yeniləşməsində alınma ictimai-siyasi terminlər xüsusi yer tutur və zaman keçdikcə bu mövqe artır. Yeni terminoloji sistemlər dünyada baş vermiş ictimai-siyasi dəyişikliklər zəminində meydana çıxır. İctimai-siyasi sahədə baş verən dəyişikliklər özünü terminoloji sistemdə göstərir. İctimai-siyasi proseslər ölkələr və millətləri yaxınlaşdırdıqca söz-terminalma prosesi də güclənir. Bu terminlər mənşəyinə görə müxtəlif, əsasən Qərbi Avropa dillərinə məxsusdur və ifadə etdikləri anlayışlarla birlikdə keçmişdir. İctimai-siyasi sahədə beynəlmiləl terminlərdən istifadə olunması və xüsusən ingilis dilindən terminlərin alınması prosesi sürətlənmişdir. Məsələn, İmpiçment (ingilis impeachment-ittiham etmək, mühakimə etmək) – dövlətin Ali hakimiyyət orqanlarının vəzifəli şəxsləri (o cümlədən, Prezidenti) tərəfindən qanunların kobud surətdə pozulduğu təqdirdə, Parlament tərəfindən həmin vəzifəli şəxsləri vəzifədən kənarlaşdırmağa yönəlmiş hüququ və ya mürəkkəb hüquqi - prosedur qayda (Atakişiyev 2008.182).

Monitorinq (latın monitor – nəzarət edən, xatırladan; ingilis monitor – xəbərdaredici, qoruyucu) – siyasi, iqtisadi, hərbi və s. situasiyaların (vəziyyətlərin) və ya proseslərin, eləcə də hüquqi aktların mütəmadi, daimi, izlənilməsi, yoxlanılması və qiymətləndirilməsi (Atakişiyev 2008.229).

Valorizasiya (ingilis valorization) - malın qiymətini və ya qiymətli kağızların kursunu süni sürətdə artırmaq üçün görülən dövlət tədbirləri (Atakişiyev 2008.297).

Vesternizasiya (ingilis western-qərb) –"qərbləşdirmə"; "qərb mentalitetindən" uzaq olan dövlətlərin, xalqların və ya ümumbəşəri inkişafdan geri qalan dövlətlərin, xalqların "qərb standartlarına" uyğunlaşdırılması məqsədlərinə xidmət edən, onlarda "qərb" sosial-siyasi, iqtisadi sistemin üstünlükləri barəsində təsuratlar yaradan sosial-psixoloji konsepsiyalardan biri (Atakişiyev 2008.298).

İngilis dilində də işlənən ictimai-siyasi terminlərin kütləvi informasiyanın zənginləşdirilməsində rolu böyükdür. İngilis dilində ilk qəzet 1620-ci ildə Joris Vesler

tərəfindən çap olunub. Bu qəzetin çap edilməsi ilə İngiltərədə mətbuatın əsası qoyulmuşdur. Elə 17-ci əsrdən başlayaraq qəzet terminləri meydana gəldi. Bunlara aşağıdakıları aid etmək olar: advertisement, back page, advice column, editor, comics, front page, headline, reporter, lead story, interviewer, newspaper office. XVIII əsrdən etibarən İngiltərənin bir neçə şəhərində mətbuat orqanları yaradıldı. Bunlardan biri Londonda çap olunan "Daily Courant" qəzeti idi. Onun ardınca isə "Public Advertiser" qəzeti Henry Woodfall tərəfindən dərc edildi. Bu qəzetlərin hər birində ictimai-siyasi terminlərin işlənməsinə geniş yer verilmişdir. Artiq XIX əsrdə Londonda çap edilən qəzetlərin sayı 52-ni keçmişdi. Qəzetlərin sayı artdıqca bu qəzetlərdə, jurnallarda işlənən ictimai-siyasi terminlərin də sayı artırdı. Siyasətlə bağlı olan terminlərə isə yazılı mətbuatda daha çox yer verilirdi. Bu terminlərə aşağıdakıları nümunə göstərmək olar: amnesty (əfv), cold war (soyuq müharibə), genocide (soyqırım), hot line (qaynar xətt), claim (tələb, iddia), election campaign (seçkiqabağı kampaniya), critical election (həlledici seçki), election fraud (seçki saxtalığı), ballot-box (seçki qutusu), alliance (ittifaq), emergency (fövqəladə vəziyyət), endeavour (təşəbbüs), refuge (sığınacaq), famine (aclıq), ally (müttəfiq).

Müasir dövrdə Böyük Britaniyada çap olunan "The Guardian", "The Observer", "The Independent", "The Times", "The Daily Mirror", "The Sun", "News of the world" kimi qəzetlərdə, həyatın müxtəlif sahələrinə aid olan Art magazine, Business magazine, Comics, Fashion magazine, Literary magazine, Political magazine, Satirical magazine, Science and technology magazine, Women's magazine kimi jurnallarda, BBC, CNN, DNN, ITN, EuroNews, FoxNews, BBC World News, Animal Planet, Discovery kimi televiziya kanallarında, Voice of America, Radio Free Europe kimi radio dalğalarında işlənən ictimai-siyasi terminlər kütləvi informasiyanın zənginləşdirilməsinə xidmət edir. Hal-hazırda insanların ən çox faydalandığı kütləvi informasiya vasitələrindən biri isə internet şəbəkəsidir. İnsanlar internet vasitəsilə dünyada baş verən ən son hadisələri izləyə və onlar haqqında məlumat ala bilir.

Nəticə

İngilis və Azərbaycan dillərində ictimai-siyasi terminologiyanın zənginləşməsində sosiolinqvistik amillərin və kütləvi informasiya vasitələrinin rolunu araşdırdıqdan sonra belə bir qənaətə gəlmək olar ki, milli mənşəli ictimai-siyasi terminlərin yaranmasında cəmiyyətdə gedən proseslərin, yeni siyasi-ideoloji cərəyanların, bədii-siyasi, elmi-publisistik əsərlərin, müxtəlif siyasi tərcümə ədəbiyyatının, kütləvi informasiya vasitələrinin – qəzet, jurnal, radio, televiziya və internetin rolu böyükdür. İctimai-siyasi terminlərin yaranmasında, onların kütləvilik qazanmasında obyektiv və subyektiv amillər eyni dərəcədə özünü göstərsə də, ayrı-ayrı siyasi xadimlərin, ideoloq və dövlət rəhbərlərinin fərdi üslubu, gerçəkliyi ifadə tərzi, fikir düşüncələrini çatdırma metodu əsas sayıla bilər. Belə ki, yeni ictimai-siyasi terminlərin, xüsusilə okkozional neologizmlərin meydana gəlməsi fərdi yaradıcılıqla bağlıdır. Yeni yaranan ictimai-siyasi terminin cəmiyyətə, kütlələrə çıxış yolu informasiya vasitələridir. Burada yeni terminlərə münasibət həmin dil vahidlərinin işləklik qazanması üçün başlıca amildir.

Ölkədə gedən ictimai- siyasi proseslər bu sahənin terminoloji sisteminə güclü təsir edir, onu yeni dil vahidləri ilə zənginləşdirir, bəzi terminlərinsə passiv mövqeyə çəkilməsinə səbəb olur. Sosial-siyasi durum kütlələri aktivləşdikcə, cəmiyyətdə yeni ideologiyalar yarandıqca gerçəkliyi dolğun, konkret və dəqiq ifadə edən terminlərin, mürəkkəb strukturlu sözlərin, söz birləşmələrinin meydana gəlməsinə şərait yaranır. Bütün dövrlərdə Azərbaycan və ingilis dilinin ictimai-siyasi terminlərinin sosiolinqvistik amillərdən asılı olmuş, bu amillərin təsiri hiss edilmişdir. Proseslər radikal və çevik yönüm aldıqca, yeni terminlərin yaranması da sürətlənmiş, dilin lüğət tərkibinə belə terminlərin axını da güclənmişdir. Gerçəkliyi daha obrazlı ifadə edən belə dil vahidləri kütləvi informasiya vasitələrinin köməyi ilə sürətlə yayılma imkanına malik olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

Atakişiyev B.(2008) İnzibati hüquq və terminlər. Bakı,.s312
Abdullayev(1992)Azərbaycan dili məsələlər.S30-34
Cəfərov S.(1982) Müasir Azərbaycan dili. Bakı,s 221-224
Hacıyeva İ.(2003) Azərbaycan dilinin ictimai-siyasi terminologiyası.s 263-267
Xəlilova S. (1976)İnternasional terminlər. s123-128
Qasımova M. (1976)Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları.s19-25
Qasımova X. (2009)Müstəqillik illərində Azərbaycan dilində termin yaradıcılığının əsas istiqamətləri. Bakı.s41-44
Məmmədov N. Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinin mənbə və üsullarına dair. Bakı, 1958. S67-68
Arnold.(1973) The English Word.s 224
Pashayeva M.,(2007) Jamalbeily N. Focus on Newspaper. Bakı – "Nurlan",s.228
Hajibeyli(2010) A. Phrasal Units. Bakı,s77

“CODEX CUMANİCUS”UN QIPÇAQ LÜĞƏTİNİN AZƏRBAYCAN DİALEKTLƏRİNDƏ İZLƏRİ

İmanyar QULİYEV *

Xülasə: “Codex Cumanicus” qıpçaq türklərinin ən dəyərli abidələrindən biri olub XIII-XIV əsrlərdə Krım bölgəsində yazılmışdır. “Kodeks”də əksini tapan türk-qıpçaq lüğətinin izlərinə Azərbaycan dilinin dialeklərində rast gəlinməkdədir. Bu qıpçaq əsərinin lüğət fondunun Azərbaycan dilinin dialektləri ilə müqayisəli araşdırılması 2 cəhətdən önəmlidir: 1. Dilin dialekt fondu qədim ünsürləri ehtiva edir, 2. Qıpçaq dili oğuz-Azərbaycan dilinin formalaşmasında yaxından iştirak etmişdir. Bu məqalədə “Kodeks”də işlənən bir neçə sözün (*epçi*, *erdəŋ*, *balavuz*, *saxav*, *egəçi*, *kada-*, *köken* və s.) Azərbaycan dilinin dialektlərində yaşayan formaları, semantik xüsusiyyətləri, məna dəyişiklikləri araşdırılmış, yeri gəldikcə Anadolu dialektlərinə də müraciət edilmişdir.

Açar sözlər: *Codex Cumancus, qıpçaq dili, dialektlər*

Traces of the Kipchak Vocabulary of "Codex Cumancus" in Azerbaijani Dialects

Abstract: "Codex Cumanicus" is one of the most valuable monuments of Kipchak Turks and was written in the Crimea region in the XIII-XIV centuries. Traces of the Turkish-Kipchak dictionary reflected in the "Codex" can be found in the dialects of the Azerbaijani language. The comparative study of the vocabulary of this Kipchak work with the dialects of the Azerbaijani language is important in 2 ways: 1. The dialect fund of the language contains ancient elements, 2. The Kipchak language was closely involved in the formation of the Oghuz-Azerbaijani language. In this article, the forms, semantic features, and meaning changes of several words (*epçi*, *erdəŋ*, *balavuz*, *saxav*, *egəçi*, *kada-*, *köken* etc.) used in the "Codex" were investigated, which also exist in the dialects of the Azerbaijani language, and Anatolian dialects were also addressed when appropriate.

Key Words: *Codex Cumancus, Kipchak language, dialects.*

Giriş

Kıpçak türklərinin ən önəmli yazılı əsərlərindən biri olan, italyan tacirlər və alman missoenerlər tərəfindən XIII-XIV əsrlərdə Krım bölgəsində yazılan “Codex Cumanicus” (Kodeks), yəni “Kumanların kitabı”nda əksini tapan türk-qıpçaq lüğəti ilə bir sıra türk dilləri kimi Azərbaycan dilinin dialeklərində də paralel məqamlar özünü göstərir. Bu qıpçaq əsərinin lüğət fondunun Azərbaycan dilinin dialektləri ilə müqayisəli araşdırılması həm dialekt fondunun qədim ünsürləri ehtiva etməsi, həm də qıpçaq dilinin oğuz qrupuna mənsub olan Azərbaycan dilinin formalaşmasında yaxından iştirak etməsi aspektlərindən son dərəcədə önəmlidir.

“Kodeks”də işlənən onlarla söz müasir Azərbaycan dilinin dialektlərində bu və ya digər semantikada, fonetik formada qorunub saxlanmışdır. Bu araşdırmada Kodeksdə olan *epçi* “evdar qadın” (49r), erdəŋ “bakirə” (73r); *balavuz* “bal mumu” (41r); *küyəgü* “kürəkən” (49r/12); *saxav* “pəltək, kəkələyən” (82r); *egəçi* “bibi” (49r); *kada-* “mismarlamaq, mıxlamaq; bağlamaq” (74r) kimi bır sıra sözlərin Azərbaycan, o cümlədən Anadolu dialeklərində izlərinə rast gəlinir.

Saxav “pəltək, kəkələyən” (82r). “Kodeks”də *saxav*, TZ-də isə *saqav* (Toparlı və d., 2007: 224) şəklində qeyd edilən bu söz mənbələrdə “kəkələmə” mənasından çox, “atlarda rast gəlinən bir xəstəlik” anlamında işlənmişdir. Müasir tatar dilində “kəkələmə” mənasında *sakau* sözü vardır. *Saxav* sözü qırğız dilində *sakoo*, özbək və qazax dillərində *sakav* şəklində eyni mənada bu gün də qalmışdır. H.Ərən *sakağı* sözünü *“xüsusilə atlarda rast gəlinən öldürücü xəstəlik, ruam”* kimi izah etmişdir. Onun fikrincə, yakut dilində sözün başındakı *s*-nin düşməməsi kəlmənin monqol dilindəki *saqağu*-dan gəlməsi fikrini sual altında qoyur (Eren, 1999: 350). Monqol dilində *saxaqu* “ruam xəstəliyi, sakağı, at zökəmi, at çibanı”, *saxaquta* “boğazda şiş əmələ gəlmək, ruam xəstəliyinə tutulmaq” (Lessing, 2003b: 1052), kalmık dilində *sahu:* “yara, çiban”, monqol dilinin oyrat şivəsində “atlarda rast gəlinən xəstəlik”, ordos şivəsində *sahu:* “burun axıntısı (atlarda xəstəlik)” şəkil və mənalarında işlənir (Çiçek, 2015: 74)**.**

* AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, böyük elmi işçi, fil.ü.f.d. Bakı Avrasiya Universiteti, müəllim
DOI :10.30546/100981.2024.0110

Türk dillərində və dialektlərində əsasən bu mənalarda işlənmişdir: 1. Atın boğazının altında şiş, 2. Atlarda boğaz xəstəliyi, 3. Ruam, 4. Aktinomikoz, 5. Heyvanlarda öldürücü xəstəlik, 6. Parotit, xanazır (xəstəlik), 7. İrin, 8. Atlarda burun axıntısı (Левитская və d., 2003: 173). Qıpçaq əsəri İH-də işlənən *saqaq* "çənə altı", *saqılda-* "soyuqdan titrəmək" (Toparlı və d., 2007: 223-224) və *saqal* "saqqal" (Toparlı və d., 2007: 224) sözləri də eyni köklə bağlıdır.

ESTY-də qeyd edilir ki, *sakağu* sözünün kökü ya Osmanlı türklərinin və Krım tatarlarının dilində işlənən *sark* "sallanmaq, asılmaq, çıxıntı əməl gətirmək, qabağa çıxmaq, danışmaq", yaxud da qədim türk dilindəki *sark-* "damcılatmaq" kökündən gəlir (Л.С.Левитская və d., 2003: 173). Bu kökdən gələn *saxqoy* sözü Azərbaycan dilinin Dmanisi (Başkeçid) şivəsində də işlənir (Л.С.Левитская və d., 2003: 173). *Saqqo* sözü "at xəstəliyi" mənasında "Rusca-azərbaycanca lüğət"də verilmişdir (Tağıyev və d., 2006: 31). "Boşboğazlıq etmək" mənasında işlənən *çənəsini sallamaq* ifadəsi ehtimal ki, bu cür xəstəliyin dildə qalığıdır. "Kəkəmə" mənasının at xəstəliyi ilə əlaqəsinə gəlincə, bu xəstəlik zamanı atların başı aşağı doğru sallanır və titrəyir. Belə ki, itlərdə quduzluq xəstəliyinin bir əlaməti də çənənin aşağı sallanmasıdır. Kəkələmə zamanı da oxşar hərəkət − çənənin aşağıya doğru titrəməsi müşahidə edilir. Hərəkətlər arasında assosasiya qurulması və mənanın köçürülməsi mümkündür.

Epçi - çinay "evdar qadın" (49r), evdəgi epçi "evdəki qadın" (47v). *Epçi* sözü şivələrimizdə fonetik cəhətdən dəyişməsə də, leksik cəhətdən dəyişikliyə uğramışdır: *"Azərbaycan dilinin qərb şivələrində əfçi şəklində "qadın işinə qarışan kişi" (Basarkeçər), "xırdaçı, çürükçü" (Qazax, Borçalı, Gədəbəy), "xəbərçi, sözgəzdirən" (Mingəçevir) mənalarında işlənir"* (Əzizov, 2016: 256).

Balavuz "bal mumu" (41r). Bir çox türk dillərində və dialektlərində (türk, karaim, qumuq, balkar) *balaqız, balağız, balavuz, balawız* şəkillərində işlənən bu söz ehtimal ki, bal və ağız sözlərindən əmələ gəlmişdir. Arı balı yığandan sonra bal yuvalarının ağzını xüsusi maddə ilə suvayır ki, buna da o dövrdə türklər "balın ağzını tutan maddə" mənasında *balavuz / balağız* demişlər. Cənubi Azərbaycana aid Arın lüğətində balavuz "balmumu" ismi ilə yanaşı, balavuzlamaq "balmumu ilə qapatmaq, örtmək, sürtmək" feili də qeyd edilmişdir (Hadi, 2005: 101).

Una- "qəbul etmək, razılaşmaq" (5r). Bu axırıncı feil Azərbaycan dilinin İmişli və Səlyan dialektlərində "inanmaq, təsəvvür etmək, ağlına gətirmək" mənalarında qalmışdır.

Ar- "yorulmaq" (75v). Ehtimal ki, *yorğun-arğın* sözünün tərkibindəki *arğın* sözünün kökü bu feillə bağlıdır. B.Əhmədov bu sözü qaqauz dilindəki arğın "zəif" sözü ilə əlaqələndirir. *"Arqımaa feili isə arıqlamaq kimi açıqlanıb. Deməli, arıq və arğın sözləri eyni kökdən əmələ gəlib. Bizdə aşıq adlanan sümük (aşıq-aşıq oyunun yada salın) qaqauzlarda arşıq kimi işlədilir. Görünür, o da arğın kəlməsi ilə eyni kökə malikdir, "arıq (ətsiz)" deməkdir"* (Əhmədov, 2015: 23). *Arğın* sözü ilə eyni kökdən yaranan və elə "arıq" mənasında gələn arğaz sözü də vardır ki, bir çox şivələrdə işlənir: "Arğaz adam tərrəməz (Sabirabad); "Quru Xalıx arğaz adamdı" (Qazax); "Əpkər arğaz adamdı bu kətdə (Tovuz); – Arğaz adamdı səni kimi (Şəmkir) (Axundov və d., 2007: 25). *Arğın sözü argın // argun şəklində "yorğun, zəif, taqətdən düşmüş" mənalarında Ərzincan və Konya dialektlərində, "fərsiz, bacarıqsız" mənasında Konya dialektində müstəqil şəkildə işlənir* (THADS, c. 1, 1993: 311).

Küyəgü "kürəkən" (49r). Z.Teymurlu tədqiqatında türk dilində işlənən *güvey* "kürəkən" sözünün Azərbaycan dilinin dialektlərində müxtəlif fonetik variantlarda yaşadığını göstərmiş və kökünü türk mənşəli *küdegü* "qonaq gələn, qonaq olan" sözü ilə əlaqələndirmişdir (Teymurlu, 2020: 29-31).

Erdəŋ "bakirə" (73r). Azərbaycan dilindəki qadın adı *Ərdənay* sözü "toxunulmamış Ay; saf, təmiz, gözəl qız" mənasına gəlir. Bu da eyni kökün və mənanın mürəkkəb sözdə yaşadığını göstərir.

Egəçi "bibi" (49r). "Bibi" mənasında *əkə* TZ-də, "böyük bacı" mənasına gələn *əkəçi* sözü isə TAM-da işlənir (Toparlı və d., 2007: 71). "Kül tigin" abidəsində *əkə* sözü, Yenisey abidələrində *əkə, əkəc* sözləri "böyük bacı" mənalarında işlənmişdir. VIII əsrin ortalarında türk abidəsində əksini tapan *əkə* kökü G.Dörferə görə, türk mənşəlidir və monqol variantı orta əsrlərdə bir sıra türk dillərinə geri dönmüşdür (Doerfer, 1963: 191). C.Klauson *ekə* sözünün "yaşca böyük və atadan yaşca kiçik gənc qadın qohum" mənasına gəldiyini bildirmiş və bunun həm "kiçik bibi", həm də "böyük bacı" mənalarında işləndiyini, daha sonra isə yalnız "böyük bacı" anlamını saxladığını qeyd etmişdir. Qırğız dilində *ece, eceke*, türkmən dilində *eceke*, uyğur dilində *hədə, aça, ağıca* sözləri "böyük bacı" mənasında işlənir. Azərbaycan ədəbi dili və dialektlərində bu sözün "böyük" anlamı qorunmuşdur. Bakı şivəsində *əkəc* "yaşlı, çoxbilmiş", Lənkəran şivəsində *əkəc-əkəc danışmaq* "böyük-böyük danışmaq", Qazax, Salyan, Yardımlı şivələrində *əkəlik eləmək* "ağsaqqallıq etmək" (Axundov və d., 2007: 156), ədəbi dildə *əkə* "böyük, yekə, iri", *əkəc* "böyük, iri, yaşlı təcrübəli" mənalarında işlənir.

Anadolu və İstanbul şivələrində "böyük qardaş və böyük bacı" mənası ilə yanaşı, *böyük* sözü konteksində bir çox mənalarda işlənir: *eke* "çox bilikli" (Kocaeli, Çorum Kayseri, Niydə), "təcrübəli, usta" (Çankırı, Çorum, Amasya, Tokat, Ordu), "böyük qardaş" (Girəsun), "arvadın və ya ərin büyük bacısı" (Malatya), "çoxbilmiş, özünü bilikli göstərən" (Adana, Osmaniyə), "xırdabuynuzlu heyvanların irisi" (Kırşəhir), *egeçi* "böyük bacı" (Yalova-İstanbul), *eci* "böyük bacı" (Kastamonu, Çankırı, Çorum, Sinop, Samsun, Amasya, Tokat, Ordu, Ankara) (THADS, c.5. 1993: 1672). Göründüyü kimi, bu söz demək olar bütün türk dilləri və dialektlərində geniş yayılmışdır.

Kada- "mismarlamaq, mıxlamaq; bağlamaq." *Xaçka temir mıx kadadı* "Xaça dəmir mıx vurdu" (74r). Eyni kökdən gələn isim *xadak* (63v). *Kada*- və *xadak* sözləri qıpçaq əsərlərindən yalnız "Kodeks"də işlənmişdir (Toparlı, 2007: 122). Tatar və başqırd dillərində *kaza*- şəklində bu gün də qalmışdır. Türk dilinin bəzi dialektlərində, qaraqalpaq, qumuq, qırğız, qaqauz, noqay, başqırd, xakas, tuva, uyğur dillərində "ilişmək, qazmaq, dişləmək, tikmək, sancmaq, yeritmək, vurmaq (paya, paz), batırmaq, iynələmək, nallamaq" mənalarında işlənməkdədir (Левитская və d., 1997: 180-181). Göründüyü kimi, sözün dominant mənası "sivri bir şeyi başqa bir şeyə keçirmək, dəlib keçirmək"dir. Qədimdən bəri əksər türk dillərində işlənən söz həm fonetik formaca müəyyən dəyişikliklərə uğramış *(xaza-, xata, -qaza-, kaza-, qada-),* həm də məna sərhədləri genişlənmişdir. Anadolu dialektlərində *kadak, kadax, kadek, kadet, kodak* fonetik variantlarında geniş işləndiyini, feil və isim kökü kimi çıxış etidiyini görürük: *kadak* "ayaqqabının altına vurulan kiçik mismar, mıx" (Ankara, Niydə və d.), *kadakla*- "mismarlamaq" (Konya, Ankara), "bağlamaq, əlavə etmək" (Ərzurum), *kada*- "iki şeyi bir-birinə mismarla ilişdirmək" (Tokat, Ərzincan, Ankara), *kadana* "İtlərin boynuna taxılan mismarlı xalta" (Artvin) *kadan*- "dayanmaq, dirənmək" (Amasya) "qısa kəndirlə bağlanan heyvanın çox hərəkət etməməsi" (Ordu, Niydə), "yerləşmək, qalmaq" (Urfa), *kadan*- "mıxlanmaq" (Ərzincan) (THADS, c.8, 1993: 2588-89).

Azərbaycan dilinin dialektlərində (Şirvan, Kürdəmir, Sabirabad, Salyan, Cəlilabad) *qadax*, *qadağ, qadağlamağ* şəkillərində "mıx, mismar, mıx vurmaq, mismarlamaq" mənalarında işlənir (Axundov və d., 2007: 273). Hətta ***qadaqda saxlamaq*** frazeoloji birləşməsinin tərkibində "sərbəstlik verməmək, əl-qol açmağa, müəyyən həddən kənara çıxmağa qoymamaq" mənasını qazanmışdır. Bu da ehtimal ki*, "yaylı əl tərəzisində şkala əvəzinə vurulan kiçik mıxlarla, yəni qadaqlar"*la (Əhmədov, 2015: 148) bağlıdır. N.Poppe sözün cağatay, karaim, Volqa tatarcası, qırğız, qazax, altay dillərində *qada*- şəklində "batırmaq, soxmaq, saplamaq, mıx vurmaq, mıxlamaq" mənalarında işləndiyini və monqol dilindən keçdiyini qeyd etmişdir (Poppe, 1962: 337). G.Dörferə görə, sözün geniş yayılması,

törəmələrinin çox olması və monqol dilinin ilkin dövrlərində rast gəlinməməsi və xakas dilində *xaza-* şəklində işlənməsi onun türk mənşəli olduğunu göstərir (Doerfer, c.3, 1967: 154).

"Kodeks"də latınca *planta* sözünün qarşılığı kimi verilən ***əkər*** (44v) sözü bütün bitki növlərinin ümumi adı mənasında işlənir. İmişli dialektində əkilmiş birillik bitkilərə *əkərə* deyilir. Latınca *prato* (40r) sözünün tərcüməsi kimi verilən *yaz* sözü də "çayır, çəmən, ova, düz" mənalarına gəlir. C.Klausona görə, bu söz bir bitki növünün adı olub fars dilindən keçmişdir (Clauson, 1972: 1027). Ehtimal ki, milli sözdür və əksər türk dillərində "yayılmaq" mənasında işlənən *yaz-* feilindən düzəlmişdir (Севортян və d., 1989: 69). Belə ki, türk dilində bir çox bitkilərin adlandırılmasında onların xüsusiyyətləri nəzərə alınmışdır. Ola bilsin ki, bu bitki heyvanların əsas qidası olduğuna görə onun yayıldığı yerlərə də *yazı* "yaz bitkisi ilə bol olan, otlaq" deyilmişdir. DLT-də *yazak* "otlaq" (Kaşğari, c. 3, 2006: 22) və *yazı* "yazı, düz, ova" sözlərinə rast gəlinir (Kaşğari, c. 1, 2006: 157). Qeyd edək ki, "düz, ova, çöl" mənasında digər qıpçaq əsərlərində *yazı*, yalnız "Kodeks"də *yaz* sözü işlənmişdir (Toparlı və d., 2007: 316). *Yazı* sözü dilimizin dialektlərində (Aran Qarabağ, Laçın, Ordubad, Şahbuz və s.) və yer adlarında (Qarayazı düzü) qorunub saxlanmışdır (Axundov və d., 2007: 544).

Qaranlıq sözü kiçik fonetik fərqlərlə türk dillərinin yazılı abidələrində geniş işlənmişdir. Bir növ yazılı dil ənənəsində oturuşmuş söz kimi özünü göstərmişdir. Orta əsrlərdə yazılmış qıpçaq əsərlərində *qaranlıq* sözünün bu şəkillərinə rast gəlinir*:* "Kitabi fil fiqh"də *qarağılıq, qarağlıq, "*Kitabi-məcmui-tərcumani türki və əcəmi və moğoli"də *qarağu,* TAM-da *qarağu ol-* "kor olmaq, görməmək", *qaranı* "qaranlıq", İM-də *qaraŋ* "üfüq", *qaraŋğuluq* "qaranlıq", "Gülüstan tərcüməsi"ndə *qaraŋğuluq* "qaranlıq", TZ-də *qaranı-"qaranlıq olmaq"* (Toparlı və d., 2007: 127). Həmçinin KDQ-də *qaraŋu (qaraŋu dün, qaraŋu ol-)* (Əlizadə, 2004: 39, 50, 85, 132), DLT-də *karanqğu* şəkillərində işənmişdir (Kaşğari, c. 3, 2006: 335). Azərbaycan dili və dialektlərində işlənməsinə nümunə kimi mənbəyini Ələyəz dağlarından alan, bir adı da *Qaranqu* olan Qarasu çayını göstərmək olar (Kitabi-Dədə Qorqud Ensiklopediyası, c. 2., 2000: 172).

Tütün "tüstü" (13v) <*tüt-* "tüstüləmək, yanmaq". Müasir türk dilində *tütmek* feili eyni mənada işlənir. Dilmizdəki *tütün* və *dudkeş* "tüstüçəkən boru" sözünün kökündəki *dud (tut-tüt)* sözü də, ehtimal ki, *tüt-* feilinin fonetik dəyişikliyə uğramış formasıdır. Bu söz dialektlərdə adətən *dutkeş, tütkeş* kimi tələffüz olunur. Dialektlərimizdə *tüt-* kökü bir çox feillərdə qorunub saxlanmışdır: *tütdəmməğ* "hirslənmək" (Salyan), *tütüzdürməx'* "tüstülətmək" (Şərur) (Axundov və d. 2007: 514). Hirslənmək hərəkətinin tüstü ilə əlaqələndirilməsinə dair bir deyim də var: *təpəsindən tüstü çıxmaq*.

Çərən "əkin dəstəsi" (82v) İmişli şivəsində kol bitkisinin adı *çərən* və "boş-boş danınşmaq" mənasında *çərənləmək* feili də bu sözdəndir. ***Kögən*** *"budaq" Kökçə ulaxım kögəndə səmirir. Ol, xu(v)un "*Yaşıl oğlağım budaqda kökələr. O, qovundur." M.Kaşğari *kögən* sözünü *"ilgəkli çidar, südü sağılan heyvanın ayağına vurulur"* şəklində izah edir (Kaşğari, c. 1, 2006: 412). Anadolu dialektlərində qovun, qarpız, balqabaq kimi bitkilərin torpağın üstündə yayılan budaqlarına *köken* deyilir (Türk Dil Kurumu Sözlüğü, 2024). "*Heyvandarlar quzular və oğlaqlar analarını çox əmməsin deyə onları iki paya arasına taram çəkilən kəndirə ucu ilməkli qısa iplərlə bağlayırlar. Eyni zamanda sağım zamanı heyvan təpik atıb vedrəni aşırmasın deyə ayağını bağlayırlar. Bütün bunlar, köken sözünün bir-birinə yaxın, ancaq eyni olmayan iki mənası olduğunu göstərir... "Codex Cumanicus"da işlənən kögən sözü ilə Anadoludakı köken eyni kəlimədir. Anadoluda quzu və oğlaqları "qovun, qarpız, balqabaq kimi bitkilər" əvəzləmişdir"* (Tezcan, 2010: 819-829; Quliyev, 2012: 157).

Nəticə

Ən gec XIV əsrin ortalarında yazıya alınan, həmin tarixə qədərki qıpçaq dili materiallarını ehtiva edən "Kodeks" əsərinin dili Azərbaycanda çox az araşdırılmışdır. Bunun

bir səbəbi də abidənin hələ də Azərbaycan nəşrinin olmamasıdırsa, ikinci səbəbi araşdırmaların daha çox oğuz kontekstində aparılmasıdır. Ona görə də "Kodeks" lüğətinin dilimizin dialekt qatı ilə müqayisədə araşdırılması oğuz-qıpçaq qovşağı sayılan Azərbaycan türkcəsinin mənbələrinə dair bir sıra faktları üzə çıxarmağa imkan verir. Əslində burada bir sual da ortaya çıxır ki, söz (məna) oxşarlığı və yaxınlığı qədim dil birliyinin – yəni Göytürk və daha qədim dövrün ana türkcəsinin xüsusiyyətidir, yoxsa türklərin X əsrdən başlayaraq şərqə köçündən sonrakı dil əlaqələrinin nəticəsidir? Burada başqa bir məqam da diqqəti cəlb edir: Müasir türk dili Azərbaycan dilinə təsir edərək onun passsiv fondundakı sözləri aktiv fonda qaytarır. O dövr oğuz türkcəsində özünü göstərən qıpçaq sözləri də o dövrün qıpçaq-oğuz əlaqələrinin məhsulu ola bilərdimi? Əlbəttə, bu suallara cavab vermək ayrıca araşdırma tələb edir. Amma qıpçaq lüğətində olan bir sıra sözlərin, daha doğrusu orta əsrlərdə türk lüğətində mövcud olan sözlərin müəyyən semantik və fonetik dəyişikliklərlə bu günə qədər gəlib çatması, dialektlərdə yaşaması onu deməyə əsas verir ki, bu sözlər elə o dövrdə ortaq lüğətin parçalarıdır. Lakin bu fikri bütün ortaq sözlərə şamil etmək olmaz. Belə ki, "Kodeks"də işlənən ***saxav*** "pəltək, kəkələyən" sözündən gələn *saxqoy* kəlməsinin Azərbaycan dilinin başqa şivələrində deyil, məhz Gürcüstan ərazisinə düşən Dmanisi (Başkeçid) şivəsində işlənməsi ehtimal ki, gürcü-qıpçaq əlaqələri dövrünün izidir. *Kada-* feili isə sözün demək olar ki, bütün türk dillərində geniş yayılması, törəmələrinin çox olması, monqol dilinin ilkin dövrlərində rast gəlinməməsi və xakas dilində *xaza-* şəklində işlənməsi onun türk mənşəli olduğunu göstərməklə yanaşı, ilk dövrdən − ana türkcə dövründən etibarən türk dillərinin əsas lüğət fondunda işlənməsi nəticəsini çıxarmağa da imkan verir.

Qısaltmalar

THADS − Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözluğü (12 ciltte). (1993), yön. Ö.A. Aksoy, haz. G.Bayraktaroğlu, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.

"Kodeks" – Argunşah, M., Güner, G. (2015) Codex Cumanicus, İstanbul: Kesit Yayınları.

DLT − Kaşğari, M. (2006), Divanü-Lüğat-it-Türk, 3 cilddə, tərc. ed. və nəşrə haz. R.B.Əskər, Bakı: "Ozan" nəşriyyatı.

ESTY – Этимологический словарь тюркских языков.

İM – İrşadül-muluk vəs-səlatin

KDQ – Kitabi-Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər (2004) / tərt. ed. S.Q.Əlizadə. − Bakı: "Öndər" nəşriyyatı.

KTS – Toparlı, R., Vural, H., Karaatlı R. (2007), Kıpçak Türkçesi Sözlüğü, Ankara, Öncü Basımevi.

TAM − Kitabi-məcmui-tərcümani türki və əcəmi və muğali

TZ − Ət-Töhfətüz-Zəkiyyə fil-Luğatit-Türkiyyə

r - Kodeksdə vərəqin ön hissəsi, v - arxa hissəsi

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Axundov, A.A., Kazımov, Q.Ş., Behbudov, S.M. (2007), Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb.
2. Argunşah, M., Güner, G. (2015) Codex Cumanicus, İstanbul: Kesit Yayınları.
3. Clauson, G. (1972), An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth-Century Turkish, Oxford, Clarendon Press.
4. Çiçek, S.E. (2015), "Kıpçak Sözlüklerindeki Moğolca Unsurlar", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı. Belleten*, S: 63-1, s.74-91.
5. Doerfer, G. (1963), Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen I. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH.
6. Doerfer, G. (1967), Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen III. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH.
7. Eren, H. (1999), Türk Dillerinin Etimolojik Sözlüğü, Ankara, Bizim Büro Basımevi.

8. Əhmədov, B.A. (2015), Etimologiya lüğəti. Araşdırmalar, mülahizələr, Bakı: “Altun kitab” nəşriyyatı.
9. Əlizadə, S.Q. (2004), Kitabi-Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər, Bakı: “Öndər” nəşriyyatı.
10. Əzizov, E.İ. (2016), Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası: Dialekt sisteminin təşəkkülü və inkişafı: Dərs vəsaiti. II nəşr, Bakı: “Elm və təhsil” nəşriyyatı.
11. Hadi, H. (2005), Arın sözün özü (etimolojik) dərləmə sözlər, Təbriz (nəşriyyat yoxdur) URL: https://turuz.com/storage/Language/Bey_Hadi_Toplaghi/01-Arin-2005-Sozun_Ozu-bey_hadi.pdf
12. Kaşğari, M. (2006), Divanü-Lüğat-it-Türk, c. 1. / tərc. ed. və nəşrə haz. R.B.Əskər, Bakı: “Ozan” nəşriyyatı .
13. Kaşğari, M. (2006), Divanü-Lüğat-it-Türk, c. 3. / tərc. ed. və nəşrə haz. R.B.Əskər, Bakı: “Ozan” nəşriyyatı.
14. Kitabi-Dədə Qorqud Ensiklopediyası, c. 2. (2000), Bakı: Yeni Nəşrlər Evi.
15. Quliyev, İ. (2012) “Codex Cumanicus”da bəzi kuman tapmacaları (orijinal, transliterasiya, tərcümə və izahlar)”. *Filologiya məsələləri*, say 12, s.152-164.
16. Lessing, F.D. (2003), Moğolca-Türkçe Sözlük, C. II. / çev. Günay Karaagaç, Ankara, Türk Dil Kurumu.
17. Левитская, Л.С., Дыбо, А.В., Рассадин, В.И. (2003), Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на буквы «Л», «М», «Н», «П», «С», Москва, Наука.
18. Левитская, Л.С., Дыбо, А.В., Рассадин, В.И. (1997), Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на буквы ‘К’, ‘Қ’, Москва: «Языки русской культуры» .
19. Poppe, N. (1962), Die mongolischen Lehnwörter im Komanischen, *Németh Armağanı*, Yayın: JÁNOS Eckmann, Agâh Sırrı Levend, Mecdut Mansuroğlu, Ankara, TDK Yayınları: s.331-340.
20. Севортян, Э.В., Левитская, Л.С. (1989), Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на буквы 'Ж', 'Ж', 'Й', Москва: Наука.
21. Tağıyev, M.T., Aydınov, T.M., Kərimov, İ.M. (və b.) (2006), Azərbaycanca-rusca lüğət, c. 4., Bakı: “Şərq-Qərb”.
22. Teymurlu, Z. (2020), Azərbaycan dilinin dialekt leksikası (türk ədəbi dili ilə ortaq sözlər), Bakı: Bakı Mühəndislik Universitetinin nəşri.
23. Tezcan, S. (2011), “Etimoloji Önerileri” *Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl konulu 3. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu*, C. 2. Ankara, Hacettepe Ün. Türkiyat Araş. Enstitüsü, s. 819-829.
24. Toparlı, R., Vural, H., Karaatlı R. (2007), Kıpçak Türkçesi Sözlüğü, Ankara, Öncü Basımevi.
25. Türk Dil Kurumu Sözlükleri. https://sozluk.gov.tr/ (Giriş tarixi: 18 mart 2024)
26. Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözluğü (12 ciltte) C. 1. A (1993), yön. Ö.A.Aksoy, haz. E.Vardarlı, Ş.Ülkütaşır, A.Ünver, G.Cankoçak, O. Sarıbaş, C.Dilçin, Türk Dili Kurumu Yayınları, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 2. Baskı.
27. Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözluğü (12 ciltte) C. 8. K (1993), yön. Ö.A.Aksoy, haz. E.Vardarlı, Ş.Ülkütaşır, A.Ünver, G.Cankoçak, O. Sarıbaş, C.Dilçin, Türk Dili Kurumu Yayınları, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 2. Baskı.
28. Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözluğü (12 ciltte). C. 5. E-F (1993), yön. Ö.A. Aksoy, haz. G.Bayraktaroğlu, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 2. Baskı.

СТИЛИСТИКАНЫҢ АУЫЗША СӨЙЛЕУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІНЕ АНАЛИЗ

Шаттыгүл ЕРХОЖИНА*

Аңдатпа: Мақалада стилистиканың ауызша сөйлеу ерекшеліктері сөз болады. Лингвистикалық стилистика грамматикалық тіл фактілерін, сөйлеу коммуникация процесіндегі тілді пайдаланудың заңдылықтарын зерттейтін көп аспектілі ғылым саласы ретінде қарастырылды. Бірнеше лингвистердің ауызша сөйлеуге қатысты тұжырымдары талқыланды. Сонымен қатар қазіргі қазақ жастарының ауызша тіл қолданыстарына анализ жасалды.

Ауызша сөйлеу тілдік қарым-қатынас жасаудың түрі болғандықтан, дайындықсыз, тікелей қарым-қатынас жасау барысында іске асатыны оның басты ерекшелігі ретінде қарастырылды. Ауызекі сөйлеу қысқа құрылымда болады. Сөйлемдер күрделі немесе құрмалас сөйлемдерді көп қамтымайды. Диалогте сөзді қысқарту, сөзді қалдырып кету т.б. жиі кездеседі. Сондықтан ауызша сөйлеуде тіл біліміндегі тіл бірліктерін үнемдеу заңдылығы үлкен көрініс табады. Тілдегі экспрессивті, эмоционалдық құбылыстардың ауызша сөйлеуде жақсы байқалатыны, қазіргі тіл ғылымында ауызша сөйлеу стилін жаңаша сленгтердің толықтырып отыруы қарастырылды. Қазақ қоғамында орыс, ағылшын, түрік сөздерінің икемделіп, сленг түрінде қолданыс табу себебі түсіндірілді. Мұның өзі тіл ғылымында жазбаша нормаға қарағанда, ауызша сөйлеу стилін зерттеуде жаңа аспектіден зерделеуді қажет ететіндігі деген тұжырым жасалды.

Тірек сөздер: *стилистика, ауызекі сөйлеу, эллиптикалық, сленг, эмоциялық, экспрессивті*

Analysis of Oral Speech Features of Stylistics

Abstract: The article discusses the features of oral speech of stylistics. Linguistic stylistics was considered as a multifaceted branch of science that studies grammatical language facts, laws of language use in speech communication process. The findings of several linguists regarding oral speech were discussed. At the same time, the oral language usage of modern Kazakh youth was analyzed.

Since oral speech is a form of language communication, it is considered as its main feature that it is realized during direct communication without preparation. Oral speech has a short structure. The sentences do not contain many complex or compound sentences. Abbreviation of words, omission of words, etc. in dialogue. often occurs. Therefore, the law of saving language units in linguistics is greatly reflected in oral speech. It was considered that expressive, emotional phenomena in language are best observed in oral speech, and new slangs complement the style of oral speech in modern language science. The reason why Russian, English, and Turkish words are flexible and used in the form of slang in Kazakh society is explained. It was concluded that it is necessary to study the style of oral speech from a new aspect in language science compared to the written norm.

Key Words: *stylistics, colloquial speech, elliptical, slang, emotional, expressive.*

КІРІСПЕ

Лингвистикалық стилистикаға қатысты лингвистердің арасында әртүрлі пікірлер бар. Қазіргі таңда лингвистердің назарын аударып отырған тіл стилі әлі күнге дейін жеткілікті дамыған жоқ. Стилистика мәселесі – өте күрделі, өзінің функционалдығымен қарым-қатынас әрекетіндегі тілдің фонетикалық, лексикалық, грамматикалық тәсілдерді қолдану принциптерін ретке келтіретін сала. Стилистика тілдің көркемдегіш амал-тәсілдерін, түрлі қоғамдық салаларда тілдің жұмсалуын, қатысымдық әрекетінің функциясын атқарады. Ол грамматикалық тіл фактілерін, сөйлеу коммуникация процесіндегі тілді пайдаланудың заңдылықтарын зерттейді, сонымен қатар, көптеген ғылыми практикалық проблемаларды қамтиды, сөйлеу коммуникация үдерісіндегі тілді пайдаланудың заңдылықтарын зерттейді. Ол тілдегі стилистикалық амал тәсілдерді ғана қарастырмай, стилистикалық мүмкіндіктердің барлық базасын қамтуды көздейді, әдеби тілдің нормасын сақтап, стилистикалық норманы қалыптастырады және стилистикалық ұғымдар мен белгілердің межесін өзіне тірек ете отырып, стильдің теориялық проблемаларын шешіп береді. Олай болса, стилистика көп аспектілі ғылым саласы ретінде қарастырылады. Гальперин еңбегінде: «Точка зрения на стиль как на украшение речи привела вообще к отрыву формы от содержания. Стиль языка представлялся как сумма технических приемов, применяемых

* SDU University, Педагогика ғылымдарының кандидаты, қауым. профессор. Алматы, Қазақстан e-mail: ergozhina@inbox.ru

DOI :10.30546/100981.2024.0111

вне зависимости, а иногда и вопреки содержанию сообщения»(Galperin, 1958). Стиль сөйлеуді безендіру, көркемдеу формалары түрінде қолданылады дей келе, лингвистер пікірлерін дәлел ретінде келтіреді.

В.В. Виноградов бұл бағытқа өз үлесін қосты. Ол басқа лингвистердің пікірлерінен бөлек, стиль туралы мәселеге қажетті конструктивті айқындық енгізді. Оның пікірінше, сөйлеу стильдері негізгі жанрларының немесе қоғамдық сөйлеудің конструктивті түрлерінің композициялық жүйесі бар. В.В. Виноградов пікірінде тіл мен әдебиеттің стилі айырмашылықтары сақталады. Ол бірінші, тілге қатысты құбылыстарды сөйлеуге қатысты құбылыстардан ажыратып алады; екінші, тіл стилистикасы мен сөйлеу стилистикасын көркем әдебиет стилистикасымен бір тұтастықта біріктіреді. Ғалым стилистиканың мағыналық өсуін айқындады. Өйткені, тіл стилистикасы мен сөйлеу стилистикасы құбылыстарын әдебиетке әкеліп, ол көркем-эстетикалық әрекеттерге бағынады деп, әдеби композицияның құрылымымен байланыста негіздеді. Сондықтан тіл стильдері тек функцияларға ғана емес, қоғамдық функцияларға негізделетінін алға тартты. Ғалымның стильдерді жіктеуі: ауызша, газет-публицистикалық, ресми-кеңсе, көркем-әдеби стильдер. Осыған байланысты тілдің маңызды қоғамдық функцияларын анықтау қажет. Мұндай функциялардың бірі ретінде қарым-қатынас, хабар, әсер ету функциясын айтуға болады. Бірінші функцияны білдіретін тілдік стильді күнделікті-тұрмыстық, екіншісі – күнделікті-іскерлік, ресми-құжаттық және ғылыми; үшіншісі – публицистикалық және көркем деп белгілеуге болады.

Тілдік құралдардың стилистикалық қасиеттері мәселелері экспрессивті реңктер проблемасымен байланысты екенін айтқымыз келді. Тілдік элементтерге (лексикалық, грамматикалық, синтаксистік) байланысты В.В.Виноградовтың пікірін көрсетуге болады. " Объединяются в некоторые совокупности, в некоторые устойчивые экспрессивно-стилистические ряды внутри языковой системы в силу однородности экспрессии, а также сходного отношения к единой норме общенородного языка и к сложившейся традиции их функционального-ограниченного употребления» (Vinogradov, 1981).

«Стилистика языка исследует, с одной стороны, специфику языковых подсистем, называемых функциональными стилями и подъязыками и характеризующихся своеобразием словаря, фразеологии и синтаксиса, и, с другой стороны, - экспрессивные, эмоциональные и оценочные свойства различных языковых средств. Стилистика речи изучает отдельные реальные тексты, рассматривая, каким образом они передают содержание, не только следуя нормам, известным грамматике и стилистике языка, но и на основе значащих отклонений от этих норм» (Arnold, 2002).

Ол «Стилистика» кітабында стилистика әңгімелесушілердің әлеуметтік қарым-қатынастарына, сөйлесушінің сөйлесу мәніне субъективті, эмоциялық қарым-қатынасы қандай және соңғы жағдайды қалай бағалайтынына байланысты әртүрлі нысандарды қабылдай алатынын қарастырады. Отандық ғалым Г.Смағұлова ауызекі сөйлеу тілінің коммуникативті қызметін үш түрлі шарттың орындалуы арқылы айқындаған болатын. Олар: сөйлеуде ресмиліктің болмауы, еркіндіктің орын алуы, дайындықсыз сөйлеу үрдісі. Ғалымдардың қайсысы болмасын, тұжырымдар бір-бірінен аса алшақтамайтыны байқалады.

Біз лингвистердің стилистикаға берген тұжырымдарын талқылай келе, келесі кезекте стилистиканың ауызша сөйлеу стиліне анализ жасамақпыз.

Сөйлеуді екіге бөліп қарастырамыз. Бірі адамдардың күнделікті тұрмыста бетпе-бет ауызекі сөйлесу актісі арқылы жүзеге асса, екіншісі көпшілік алдына шығып сөйленетін сөз. Ауызша (ауызекі) сөйлеуге тән синтаксистік ерекшелік – эллиптикалық айналымдардың болуы. Яғни өтініш сөздер, қайталама сөздер. Олар ерекше

мақсаттарда пайдаланылуы мүмкін, мысалы, диалогтық сөйлеуде тітіркенуді білдіру, атап айтқанда-ресми тонды, сыпайы, бұйрық, жасырын қауіп және т. б. Сөйлемнің жекелеген бөліктерінің болмауы диалогтық сөйлеудің нормасы болып табылады. Көпшілік алдындағы ауызша сөйлеу түріне шешендік сөз, жиналыстарда сөз сөйлеу, ауызша баяндама және т.б.

Ауызша сөйлеудің эмоционалдығы тілде сөйлеу-эмоциялық лексика және фразеология ретінде бекітілетін ерекше сөздер мен сөз тіркестерін де өмірге әкеледі. Ауызша сөйлеуде эмоцияны білдіру үшін көбіне стилистикалық синонимдердің қызмет атқаратыны белгілі. Стилистикалық синонимдер сөйлесушінің тұжырымға сәйкес келетін жоспарланған реакциясын жасауға бағытталады. Гальпериннің еңбегінде сөйлеуді безендіруге бағытталған әдістер жиынтығы ретінде стильге деген көзқарас форманың мазмұннан бөлінуіне ықпал еткені айтылады. Барлық стилистикалық құрылғылар мәлімдеменің мазмұнына қосымша, кез-келген әшекей сияқты оны айтылған ойға зиян келтірместен оңай алып тастауға болатын нәрсе ретінде қарастырады. Мұнда сөздерді таңдау мәселесін синонимия проблемасымен байланысты дейді. Сөзді таңдау бірқатар синонимдік құралдардың ішінен таңдау дегенді білдіреді.

«Синонимдер – мағыналары бірдей немесе ұқсас сөздер» деген анықтаманы толық болмағанымен осы құбылыстың тән белгілерін шамалы дұрыс көрсететінін білдіреді. Дегенмен ғалым: «Бірақ мағынаның осы жақындығының шекаралары қайда? Синонимикалық қатарға қандай сөздерді қосуға болады және қайсысы кірмейді және соған байланысты осы синонимдік қатарға сөздерді бөлу мүмкіндіктері қандай?» деген мәселелерді көтере келе, «осы мәселелердің бәрі әлі де қанағаттанарлық шешімін тапқан жоқ» деген тұжырым жасаған (Galperin, 2014). Сөздердің мағыналық жақындығы шекарасын қалай анықтауға болады, яғни көтерілген мәселенің түйіні бойынша, жақын семантикалық байланысы бар сөздердің барлығын бірдей синоним деп санауға болмайды. Олардың жақын семантикалық қатынастарына қарамастан, синонимдер ретінде қарастыруға болмайды.

Е.Земская мен Е. Ширяев дәлелдеп көрсеткендей: топ алдында ауызша сөйлеу тілінің басты белгілері – сөйлеу тақырыбының алдын ала белгілі болатындығы, соған орай сөйлеушінің текстi жазып алатындығы немесе оған ойша дайындалатындығы. Сөйлеу диалогке құрылмайды, сөйлеуші мен тыңдаушының арасында ресмилік болатындығы, т.б ерекшеліктерді нақтылай келе, ауызша әдеби тіл әдеби кодификацияланған тілдің ауызша формасы деп көрсетеді (Zemskaya, Shiryaev, 1980).

Ауызша сөйлеу тілдік қарым-қатынас жасаудың түрі болғандықтан, дайындықсыз, тікелей қарым-қатынас жасау барысында іске асады. Бұл – оның басты ерекшелігі. Мұнда тіл мәдениетін қатаң сақтау талабымен шектелмейді. Ауызша сөйлеудің басты мақсаты тез хабар беру, хабар алумен байланысты болуына қарай ауызекі тілде әдеби тілдік нормасынан тыс сөздер мен сөз тіркестерін де қолдану орын алады. Мәселен, жаргондар, диалектілер, варваризмдер мен кәсіби сөздер т.б. Ауызекі диалог қысқа құрылымда болады. Сөйлемдер күрделі немесе құрмалас сөйлемдерді көп қамтымайды. Диалогте сөзді қысқарту, сөзді қалдырып кету т.б. жиі кездеседі. Сондықтан ауызша сөйлеуде тіл біліміндегі тіл бірліктерін үнемдеу заңдылығы үлкен көрініс табады. Ауызекі сөйлеу стилінде синтаксистік ерекшелік ретінде жақсыз, толымсыз сөйлемдерді қолданудың стилистикалық мүмкіндіктері өте жиі байқалады (толымсыз, жақсыз сөйлемдерде сөйлем мүшелерінің түсіп қалуы ым-ишарат қимылдарымен толықтырылып отырады). Тілдегі экспрессивті, эмоционалдық құбылыстар ауызша сөйлеуде жақсы байқалады және тақырыптың лезде басқа бағытқа ауысуы да – ауызекі сөйлеуге тән ерекшеліктер. Ауызша сөйлеудің негізгі мақсаты хабарды тез беру, жеткізу болғандықтан, сөйлеуде әдеби тілдің нормаларынан тыс сөздер мен сөз тіркестері - варваризмдер, кәсіби сөздер, диалект, жаргондар , т.б.

кездеседі. Қазіргі ауызекі сөйлеу үрдісінде заман ағымына қарай көптеген ерекшеліктер бар. Мәселен, сөйлеудегі сленгтердің көптеп қолданыста болуын айтуға болады. Әсіресе қазақ жастарының ауызша сөйлеуінде түрлі тілдерден енген сөздердің сленг түрінде көрініс табуы орын алуда. Халықтың диалектілік, жаргон сөздерімен қатар жалпыхалықтық сөйлеу қатынасының ауызша түріне еніп дендеп келе жатқан құбылыс. Тілге енген сленгтерді тасымалдаушылар жастар тобы. Олардың түрлі тілдерді меңгеру қабілеттеріне сай, тілдегі қолданыстарды жеңілдету, ойды жылдам жеткізу, тез айту секілді тілдік әрекеттерді оңайлатуға құрылған ауызша сөйлеу үлгі деп айтуға болады. Тілді меңгеруіне қатысты ой – олардың ауызша қолданыстарына өзге тілдің сөздерінің еніп отыруы.

Сленгті әлеуметтік диалект деп қарастыратын болсақ, жастар арасындағы қолданыс жаппай әлеуметтенуде. Тек жастар ғана емес, көпшілік бұл қолданыстың мәнін түсіне кететін жағдайға жеттік. Мәселен, *универ – университет, общяга – жатақхана, читалка - оқу залы, тема – күшті, керемет, жиза - өмірлік жағдай, типаж болу – өзінше болу, краш – әдемі, ё моё – таң қалу, окей – жарайды, аби –аға, инстаграм – инста т.б.* Бұл – әдеби тілдік нормадан тыс дамып жатқан құбылыс. Орыс, ағылшын, түрік сөздерінің ауызша қолданысқа икемді қысқа сөздерін қолдану, ұзақ сөздерді қысқартып тілге икемдеп алу үдерістері жүріп жатыр. Сөздерді қысқарту, үнемдеу ауызша стилистикаға тән құбылыс болғанымен, қазақ жастарының немесе әлеуметтің басқа тілден сөздер алып, оны қысқарта қолдануы белең алуына интернеттің де ықпалы бар екені даусыз. Қазіргі тіл мәдениетін зерттеушілердің де тұжырымдары осыған саяды.

«Интернет-сленгті бүгінде кез келген жерде кездестіруге болады: жарнама берушілер интернет сөздерін пайдаланып жастарды тартады, радио мен теледидар дикторлары интернет тілін, біздің «атақтылар» өз сөзінде интернет тілін қолданады. Мысалы, әншілер Instagram желісінде және басқа да әлеуметтік желілерде әртүрлі интернет сөз тіркестерін қолданады» (Asylzhanova, 2020). А. Байтұрсынұлы «тіл тазалығын сақтау – бейпіл, жаргон сөздерді пайдаланбау – біздің патриоттығымыз бен сауаттылығымызды арттырады» деп айтқандай, тілдің тазалығын сақтау ұлт тілі үшін өте маңызды. Сондықтан бұқаралық ақпарат құралдары таза және тілдің айнасы болуы керек. Ауызша сөйлеу мәселесі зерттелгенде қазақ тілінің орфоэпиялық заңдылықтары мен нормасы ескеріледі. Біздің жоғарыда сөз еткен мәселелеріміз де осы заңдылықтар аясында қарастырылған тілдік құбылыстар және әлем ғалымдарының лингвистикалық стилистиканың ауызша сөйлеуге қатысты теориялық тұжырымдарын талқылау болды. Дегенмен ауызша сөйлеу мәселесі жаңаша көзқараста антропоөзектік, прагматикалық деңгейде зерттеуді қажет етеді. Қазіргі ауызша сөйлеуді сөз мәдениетімен тікелей байланыста зерделеу өте өзекті мәселе болуда.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Гальперин И.Р. Очерки По Стилистике Английского Языка: Опыт Систематизации Выразительных Средств. «Либроком», -2014 Г.-382 Стр.
2. Виноградова В.В. Проблемы Русской Стилистики. -М., 1981.
3.Арнольд И. В. Стилистика. Современный Английский Язык. М.: Флинта: Наука, 2002.
4. Щерба Л. В. Языковая Система И Речевая Деятельность / Ред. Л. Р. Зиндер, М. И. Матусевич; Акад. Наук Ссср, Отд-Ние Лит. И Яз., Комис. По Истории Филол. Наук.- Л. : Наука. Ленингр. Отд-Ние, 1974. - 427.
5.Земская Е, Ширяев Е.Устная Публичная Речь: Разговорная Или Кодифицированная?// Вопросы Языкознания. 1980.№2.
6. Асылжанова, А.Б. Қазіргі Жастардың Сөйлеу Мәдениеті / «Жас Ғалым». - 2020. - No 49 (339). - 587-590 Беттер.

AKRABALIK TERİMLERİNİN ETNİK İSİMLENDİRMELERE YANSIMASI VE KULLANIMLARI ÜZERİNE[1]

Hikmet KORAŞ[*]

Özet: Akrabalık terimleri, bir dildeki temel kelimelerdir. Bunlar kişilerin birinci, ikinci ve üçüncü dereceden yakınlığını ifade eder. Bildiride üzerinde durulan terimler birinci dereceden akrabalık terimleridir. Bu terimlerden en önemlisi bir topluluğun kaynağına işaret eden ilk kişi, bir topluluğun en büyüğü anlamına gelen terimlerdir. Bu terim her Türk topluluğunda farklıdır. Aslında topluluklardaki bu terimler ortaktır. Bu ortak terimler her toplulukta farklı şekilde kullanılmaktadır. Birisinde baba anlamına gelen terim bir diğerinde dede, bir başkasında abi yine bir başkasında ise mecazi olarak ata anlamında kullanılmaktadır. Bir diğer mesele bu terimlerin Türk topluluklarında aldığı şekildir. Birisindeki ata kelimesi bir başkasında tata, tate şeklini alabilmektedir. Yine ata kelimesi t ünsüzünün sedalılaşması ile dada, dade, dede şeklini alabildiği gibi ünlünün incelmesi ile ede şeklini de alabilmektedir. Dikkat çeken bir diğer durum ise bu terimlerin zaman zaman şahıs ismi ve bir topluluk veya boyun ismi olarak kullanılmasıdır. Tatar, Gagauz gibi Türk topluluklarının isimlerinde bunu görülür. Bunun yanında Türkiye'de bazı şehirlileri ifade etmek için kullanılan gakkoş, dadaş kelimeleri de bu konuda değerlendirilmesi gereken kullanımlardır. Bir topluluğu ifade etmese de bazı bölgelerde sık kullanılan Ökkeş gibi kelimeler de konu ile ilgili değerlendirilmesi gereken kelimelerdendir. Çalışma, üzerinde köken ve etimolojik yönden tartışılan kelimelere açıklık getirmesi bakımından da önemlidir.
Anahtar Kelimeler: *ata, dede, baba, ana, dadaş, gakkoş.*

On the Reflection of Kinship Terms on Ethnic Nomenclature and Their Use

Abstract: Kinship terms are basic words in a language. These refer to the first-, second- and third-degree proximity of people. The terms emphasized in the declaration are first degree kinship terms. The most important of these terms are the terms that mean the first person to point to the source of a community and the largest of a community. This term is different in every Turkish community. In fact, these terms are common in communities. These common terms are used differently in each community. In one case, the term meaning father is used in another to mean grandfather, in another, it is used to mean brother, and in another, it is used figuratively to mean ancestor. Another issue is the form these terms take in Turkish communities. The word "ata" in one word may take the form "tata" or "tate" in another. Again, the word ata can take the form of dada, dade, dede with the voiced consonant t, and it can also take the form of ede with the voiced vowel. Another noteworthy situation is that these terms are sometimes used as personal names and as the names of a community or tribe. This can be seen in the names of Turkish communities such as Tatar and Gagauz. In addition, the words gakkoş and dadaş, which are used to express some urban people in Turkey, are also usages that need to be evaluated in this regard. Words such as ökkeş, which are frequently used in some regions even though they do not refer to a community, are also words that should be evaluated regarding the subject. The study is also important in terms of clarifying the words that are discussed in terms of origin and etymology.
Key Words: *ancestor, grandfather, father, mother, dadash, gakkosh..*

Giriş

Etnik köken araştırmalarında en çok üzerinde durulan konulardan birisi, köken araştırması yapılan topluluğun isminin ait olduğu dil ve anlamı ile bu ismin yapısı ve etimolojisidir. 1880'li yılında Adelung'la başlayan ve hala devam eden Türk Lehçeleri tasnifinde isimlendirme de önemli bir yer tutmaktadır. Bu durum neredeyse Türkleri bölmek ve parçalamakta bir esas haline gelmiştir. Her Türkolog kendine göre her Türk topluluğuna farklı isimler vermekte, onları kendine göre farklı gruplara dahil etmekte veya çıkarmakta, verilen isimler her Türkolog'un kendi yorumuna göre farklı olmaktadır. Yer ve bölge isimleri zaman zaman etnik isimlendirmede kullanılırken hanedanlık isimleri de kullanılmakta, zaman zaman tarihi olaylar çarpıtılmakta, bazı toplulukların hayat tarzı etnik isme dönüştürülmekte ancak sağlıklı bir sonuç elde edilememektedir.

Bu komedi oynanırken pek çok Türk kökenli Türkolog da sadece bu olanlara seyirci kalmakta, hatta bu saçmalama konusunda yabancı Türkologlarla yarışa girmiş gibi

[1] Bu çalışma Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi BAP birimi tarafından SBT 2024/24-YEDEP numaralı proje kapsamında desteklenmiştir.
[*] Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, hikmetkoras@gmail.com.
DOI :10.30546/100981.2024.0113

davranmaktadır. Değerlendirmeler yapılırken değerlendirilen toplulukların Türk olduğu, isimlerin kaynağının da Türkçe olması gerektiği, bunu anlamanın yolunun onların hayat tarzı ve dünya görüşünü esas almaktan geçtiği sürekli göz ardı edilmektedir. Bu açıdan bakıldığında bütün Türk topluluklarının isimleri, araştırılması gereken konudur ve sağlıklı sonuçlara ulaşılması bu toplulukların birleşmesi ve sağlıklı bir geleceğe ortak adım atmaları konusunda şarttır. Gagauz, Tatar, Çeçen gibi etnik isimler yanında belli şehirlerde yaşayan insanları ifada eden gakkoş, dadaş gibi isimlerle, bazı şehir ve bölgelerde kullanılan şahıs adı veya lakap olarak çok kullanılan Ökkeş gibi isimlerle hitap edatı olarak kullanılan ede, eke, öke, ağa, aga, eme, ame, nene gibi kelimeler de bu konuda ele alınması gereken kelimelerdir. Bunlardan bazılarının akrabalık terimleri ile yakınlığı tespit edilmiş ve bu yakınlıktan hareketle yeni bir yaklaşıma dikkat çekilmiştir.

Akrabalık terimleri bir dildeki temel kelimelerden olmasına rağmen Morris Swadesh'in 100 temel kelime (Ercilasun, 2004: 192, 283) listesinde yer almaz. Anne, baba, dede, nine, kaynana, kaynata, ata, abi, abla, erkek kardeş, kız kardeş, amca, dayı, hala, teyze, yeğen, çocuk, torun gibi kelimeleri temel kelimeler listesine eklemek mümkündür.

Bir Türk topluluğunun ismi olan Tatar, Gagauz gibi kelimeler yanında Türkiye'de belli şehirlerde yaşayanları ifade etmek için kullanılan dadaş ve gakkoş gibi kelimeler köken ve etimoloji olarak üzerinde tartışılan konulardır. Buna özellikle bazı şehirlerde çok sık kullanılan ökkeş gibi şahıs isimleri ve hitap edatı olarak kullanılan eke, öke, ede, eme, ame gibi kelimeler de dahil edilebilir. Bunlar ciddi olarak incelendiğinde kelimelerin Türkçe olduğu, vaktinde akrabalık ifade eden bu kelimelerin uğradığı bazı değişikliklerle bugünkü hali aldığı görülür.

Ata, ana, aga, aka, apa, aba, ebe, aça, eçe, ene, ame, eke, öke, gibi kelimeler her Türk topluluğunda birinci anlam olarak bir ailenin ebeveynleri ya da ebeveynlerinden birini ifade etmek için kullanılırken ikinci anlam olarak bir ailenin en büyüğü, en ulusu, gerçek veya mecazi olarak kan bağıyla birbirine bağlı bir topluluğun kendisinden türediğine inanılan büyüğü anlamlarında kullanılmaktadır.

Bunlardan ata, hem erkek hem dişi her iki cins için de kullanılırken ağırlıklı olarak erkekleri ifade etmede; ana ise sadece dişi yani doğurgan olanı ifade etmede kullanılan bir kelimedir. Bu kelimelerin ortak bir özelliği de ünlü+ünsüz+ünlü seslerden oluşmalarıdır. Ancak bu kelimelerin aynı anlamda kullanılan yine farklı Türk topluluklarında kelime ortasındaki ünsüzün kelimenin başında olduğu ünsüz+ünlü+ünsüz+ünlü (xaxa) şeklindeki ata-tata, ana-nana, aka-kaka, apa-papa, aba-baba, ebe-bebe, aça-çaça, eçe-çeçe, ene-nene, eme-mame, eke-keke, öke-köke gibi varyantları da vardır. Bu kelimelerdeki ünlüler zaman zaman kelimedeki ünsüzlerin durumuna göre daralıp genişler veya yuvarlaklaşıp düzleşebilir. Kalınken incelip inceyken kalınlaştığı da olur. Kelimeyi kullanan topluluğun ağız özellikleri gereği bazen -ç, -ş, gibi küçültme ekleri alırken bazen de vasıta hali eki alabilir. Yine kelime kullanım sırasında vurgulanarak kelime içindeki ünsüz çiftleşir. Bahsedilen küçültme eklerinin bazen bu ünsüz çiftleşmesi olan kelimelere geldiği de görülür.

Kökenleri konusunda sözlüklere bakıldığı zaman bunlardan bazılarının başka dillerden alıntı olduğu görüşüyle de karşılaşmak mümkündür. Ancak şu unutulmamalıdır. Türk Türkologların yabancı Türkologların görüşlerine kayıtsız şartsız inanmaları gibi bir zaaf yanında kendine güvenmeme gibi bir hastalıkları da vardır. Buna, içinden çıkamadıkları kelimeleri rastladıkları ilk kaynağı dikkate alarak Çince, Moğolcaya, Soğdca veya Farsçaya dayandırıp uğraşmaktan kurtulma gibi kolaycılıkları vardır. Buna, bir yazının bilimsel olması için kaynağı ve doğruluğu sorgulanmadan bol referans kullanılması gibi bir anlayış ifade edildiğinde Türkoloji, yabancıların istediği gibi at koşturduğu, söyledikleri her saçmalığı itirazsız kabul ettirdikleri bir bilim dalı haline gelmiştir.

Bahsedilen bu saçmalıkların sık rastlandığı konulardan birisi de toplulukların isimleri ve bu isimlerin nasıl oluştuğu ve kökenleri konusundaki görüşlerdir. Bu konuda üzerinde çok fazla ve farklı görüşlerin ortaya atıldığı isimlerden birisi Gagauz ismidir.

Kelimenin kökeni ile ilgili Radloff, Moşkov, Dimitrov, Mladenov gibi Türkologların görüşleri öne çıkmaktadır.

Radloff ve Moşkov, kabile anlamına gelen Uz Ağuz veya Oğuz-Uz kelimesinin önüne Uzlarda kabile manası ifade eden ga yahut Gaga kelimesinin gelmesiyle oluştuğunu savunurken Dimitrov Uz kelimesinin önündeki ga ya da pekiştirilmiş gaga şeklinin Sanskritçede nesil manasına gelen bir kelime olduğunu ve birleşiğin "Uzların ahfadı, halefleri anlamına geldiğini iddia eder. Mladenov'un birleşiğin Gök Uz şeklinde olduğu görüşündeki Gag veya gaga kelimesinin gök kelimesinden geldiği iddiasına Ahmet Cebeci ve Yaşar Nabi Nayır da katılır. Manof ise Gagauz kelimesindeki ga yahut gaga kelimesinin bir ek değil Gagauzlara Hıristiyanlaştırıldıkları zaman Karakalpaklar tarafından verilen ve sınır bekçisi anlamına gelen Kalauz kelimesi olduğunu, daha sonra Hristiyanlığı kabul eden diğer Oğuzlara da bu ismin verildiğini ve kelimenin Ortodoks Hıristiyan Oğuz anlamını kazandığını belirtir. Müstecip Ülküsal da Hıristiyanlığı kabul eden Oğuzlara Gagauz adının verildiği düşüncesindedir. Çakır, Radloff'un görüşüne katılırken Tanasoğlu, Oğuz anlamına gelen auz kelimesinin başındaki gag kelimesinin Hak sözüyle ilgili olduğunu savunur, A. Mecit Doğru da Tanasoğlu'nun bu görüşünü destekler. Kemal Karpat ve Halil İnalcık P. Wittek'in Gagauz kelimesinin Keykavus kelimesinin değişmesiyle oluştuğu görüşünü desteklerler. Vecihe Hatiboğlu kelimenin karağuz veya Gara Guz birleşiğinden oluşabileceği ihtimali üzerinde durur. Ercilasun ise Posof ve Ardahan'daki Kıpçak asıllı Ahıska Türklerine Gagavan denilmesini dikkate alarak Oğuz ve Kıpçakların kaynaşmasından oluşmuş anlamında Gaga-Uz şeklinin oluşmuş olabileceğini değerlendirir (Özkan, 1996: 7-9). Bunlardan farklı olarak Zeki Velidi Togan kelimenin Kaka Uz veya Aga Uğuz olabileceği ihtimali üzerinde durur (Togan, 1981: 165).

Bütün bu görüşleri değerlendiren Özkan ise kelimenin iki kısımdan oluştuğunu, birleşiğin ikinci kısmının boy ismi olan Uz veya Oğuz olduğunu birinci kısmının ise anlamı henüz çözülemeyen gag veya gaga olduğunu belirtir (Özkan 1996: 9).

Buraya kadar sıralanan görüşlerden Gagauz adının iki kelimeden oluştuğu birinci kısmın anlamı bilinmeyen gag veya gaga, ikinci kısmının ise Oğuz kelimesinin kısalmış şekli Auz veya Uz olduğu genel kanaat haline gelmiştir.

Dikkatle bakıldığında Gagauz kelimesinin bir birleşik kelime olduğu ve iki kelimeden meydana geldiği hemen anlaşılır. Türkçede bir kelime içinde iki ünlünün yan yana gelemeyeceği dikkate alınarak kelimeyi iki ünlünün yan yana geldiği yerden ikiye ayırarak iki ayrı kelime şeklinde değerlendirmek gerekir. Kelime gaga+Uz şeklinde iki kelimenin birleşmesi ile oluşmuştur. Uz kelimesi Oğuz kelimesinin kısalmış şeklidir.

Burada çözüme kavuşması gereken tek bilinmeyen gaga kelimesinin ne olduğudur. Bu konu da Buran tarafından Gakgoş kelimesi üzerine yapılan çalışmada çözümlenmiştir (2000: 173-175).

Türkçenin farklı yazı dilleri ve ağızlarındaki ünlü+ünsüz+ünlü şeklindeki seslerin sıralanmasından oluşan kelimelerin ortasındaki ünsüzün başta da kullanılmasıyla kelime farklı Türk topluluklarında iki şekilde de kullanılmaktadır. Bu kelimelerdeki ünlülerin zaman zaman birinin inceldiği, kalınlaştığı, daraldığı veya yuvarlaklaştığı durumlar da olmaktadır. Ancak kullanılan bu iki şekilden hangisinin asıl olduğu bilinmemektedir.

Bu şekilde oluşmuş ata kelimesinin tata, tate, aynı anlamda kullanılan aka kelimesinin kaka, eski Türkçedeki apa kelimesinin papa, aba kelimesinin baba, aça veya açe kelimesinin çaça, çeçe şeklinde kullanıldığı dikkate alınırsa gaga kelimesi aga veya ağa kelimesi ile aynı anlamda kullanılan bir kelimedir.

Nitekim gaga veya gağa kelimesinin Azerbaycan Ağızlarında dede, ata anlamında kullanıldığının canlı şahitleri vardır (Zamina Rüstembeyli[2]), kelimenin sözlükteki anlamı ise "*Hürmet ve saygı için büyük kardeşe, amcaya, dayıya ve genelde yakın akraba olanlara hitaben söylenir ağabeyi anlamında*" (Altaylı, 1994: 441) şeklindedir. Kelime Türkmen Türkçesinde ünsüzleri sedasız olarak "kaka" şeklinde "ata" (Hamzayev vd., 1962: 366) ve "1. Baba, ata. 2. Erkek çocuk ismi " manasında kullanılmaktadır. Başka bir sözlükte ise "1. Ailede çocuğun en yakın akrabalarından olan erkek adam, baba. 2. Babanın erkek çocuğuna saygı gereği onun adına ilave edilerek kullanılan unvan. 3. Erkeklere konulan ad. 4. Yer (oba, şehir vb.)" (Kıyasova vd, 2015: 10) anlamlarında kullanılmaktadır.

Kelimenin varyantı olan ağa kelimesinin "4. Sahip, bir şeyin hâkimi, sahibi, 5. sf. Hakim olan üstün." (Altaylı, 1994: 12) şeklindeki üçüncü ve dördüncü anlamı, Gagauz ismindeki gaga kelimesinin tam anlamını vermektedir. Kelimenin bu yapısı bize Türkiye'de Mustafa Kemal'e verilen soyadın yapısını da çağrıştırmaktadır. Kelime, Türklerin atası, en büyüğü, Türklere babalık yapan anlamında Ata+Türk birleşiğinin oluşumu, Uz ya da Oğuzların atası, büyüğü anlamına gelen Gaga+Uz kelimesi ile aynıdır. Burada tartışmaya konu olan ve çok farklı yorumlara sebep olan kelime bir akrabalık terimi olan gaga kelimesidir. Bu kelimenin baba, ata anlamında kullanılması ilk defa rastlanan bir durum değildir. Anadolu ağızlarında benzer varyantları da vardır (Buran 2000: 175-177).

Bu akrabalık terimleri, Anadolu ağızlarında isim veya lakap olarak da kullanılmıştır. Bir çocuğa babasının veya dedelerinden birisinin ya da anasının veya anneannesi ya da babaannesinin ismi konulmuşsa saygı gereği küçükler adını söylemek yerine çocuğa o adı taşıyan kişinin unvanıyla baba, dede, ake, ana, nene, hatun, hatun kız, ana kız, gibi unvanlar lakap olarak isim yerine kullanılır. Kelime, şahıs ismi veya lakap olarak kullanıldığında güçlü kuvvetli, zayıfı koruyan kollayan, zayıflara kol kanat geren, yardım sever, cömert anlamlarına gelmektedir. Kelimenin bu manasının yaygın olarak kullanıldığı yerlerden birisi ise Elazığ'dır.

Elazığ'da gakko/gakgo gakkoş/gakgoş şekillerinde kullanılan, (Buran, 2000: 176) kelimenin kökeninin Anadolu'nun farklı bölgelerinde ve onun kısalmış şekli gaggo ya da gakko gaga kelimesindeki ikinci ünsüzün vurgulu söylemek amacıyla çift söylenmesinden ibarettir. Sondaki -ş ünsüzü ise eklendiği kelimelere küçültme, sevgi, şefkat, acıma anlamları katan küçültme ekidir (Ekici 2022: 262).

Bir şehir ahalisini ifade etmek üzere kullanılan dadaş kelimesi de ata kelimesinin ünsüzünün sedalılaşması ile oluşan ada kelimesinin kelime başındaki d'li varyantıdır. Kelimenin sonundaki -ş ünsüzü gakkoş kelimesinde olduğu gibi küçültme, sevgi, şefkat ve acıma anlamları katan -ş küçültme ekidir (Ekici 2022: 262).

Türemiş bir kelime olduğu açık olan dadaş kelimesinin kökünün dada olması kuvvetle muhtemeldir. Dada kelimesi TDK'nın Türkçe Sözlük'ünde yer almamış. Derleme Sözlüğü'nde kelimenin "1. Büyük kardeş, ağabey. 2. Bebek, bir aylıktan iki yaşına kadar olan çocuk. 3. Hala. 4. Teyze. 5. Yaşlı kadınlara saygı için kullanılan hitap sözü; 1. Çocuk maması. 2. Dilsiz. 3. Küçük çocuklara verilen ufak tefek hediyeler. 4. Birini oyalamak için söylenen tatlı söz, gösterilen iyilik, verilen yiyecek." (DS, 2019: 1317-1318) şekillerindeki anlamları tespit edilmiş.

Türkiye Türkçesi yazı dilinde dadaş kelimesi "1. *a.* Erkek kardeş. 2. *mec*. Delikanlı, yiğit kimse." 3. *ünl*. Yakın dostlar için kullanılan bir seslenme sözü. " (TS, 2023: 892) olarak verilmiş. Halk ağzında ise "1. Baba. 2. Erkek kardeş. 5. Delikanlı. 7. Mert, cesur. 8. Külhanbeyi, kabadayı. 9. Arkadaş, ahbap. 10. İkiz. 11. Aynı yaşta olan küçük çocuklar, akran. 12. Adları aynı olan, adaş. 13 (Erzurum) Ağabey, bar oynayan delikanlı, Erzurumlu arkadaş,

[2] Bakü Avrasya Üniversitesi Azerbaycan Dili ve Edebiyatı Bölümü öğretim üyesi

hemşeri, geniş anlamı ile Erzurum bölgesinin efesi; Ağabey; arkadaş; hemşehri (çağırma sözü).” (DS, 2019: 1319) anlamları tespit edilmiş.

Azerbaycan sözlüğünün birisinde dadaş kelimesinin karşılığı yine “Dadaş” şeklinde verilmiş (Akdoğan, 1999: 164), bir diğerinde ise anlamı, “Küçük kardeş veya kız kardeşlerin ağabeylerine söyledikleri seslenme şekli, verdikleri ad.” (Altaylı, 1994: 219) şeklinde verilmiş.

Bu kelime, tata dada arasındaki ilişki kaka (aka, ake) gaga (aga, ağa) arasındaki ilişkide olduğu gibidir. Dada kelimesi, ata kelimesi ile eş anlamlı tata kelimesinin ünsüzlerinin sedalılaşmış şeklidir.

Dadaş ve gakgoş gibi bir şehir halkını ifade etmese de Türkiye’nin Güney Doğusunda çok yaygın kullanılan benzer bir isim de Ökkeş kelimesidir. Maraş ve civarında Ökkeş kelimesi isim ve lakap olarak çok kullanılmaktadır. Ökkeş kelimesi Türkçe Sözlükte ve Derleme Sözlüğünde yer almamıştır. Kelimenin “erkek örümcek” anlamındaki ukkaşe kelimesinin değişmesi ile oluştuğu görüşü bilgisayar ağ sayfalarında vardır (milliyet, 2024: https://www.milliyet.com.tr/egitim/okkes-isminin-anlami). Ancak kelimenin sonundaki dişilik ekinin erkek bir hayvanı ifade etmede kullanılması da bunun bir halk etimolojisi olabileceğini düşündürmektedir. Ağ sayfalarındaki bir diğer görüş ise kelimenin Türkçe olduğu ve okçu anlamına geldiğidir (igü, 2024: https://uzemigunsem.gedik.edu.tr/blog/okkes-isminin-anlami). Birbirine taban tabana zıt bu iki görüşün ikisinin de doğruyu yansıtmadığı bir gerçektir. Kelimenin Türkçe olduğu hakkındaki ikinci görüşte kelime ok+keş “ok çeken anlamanda bir birleşik kelime olmaktadır. Ancak ok kelimesinin nasıl ök olduğu çözülmesi gereken ayrı bir sorundur.

Ökkeş kelimesi de muhtemelen öke kelimesinin vurgulanmak için ünsüz ikizleşmesi ile ökke olmuş, küçültme eki -ş’nin gelmişiyle Ökkeş şeklini almıştır. Öke kelimesi yazı dilinde “dahi” anlamındadır (TS, 2023: 2586). Halk ağzında ise kelimenin öfkeden bozulmuş öyke kelimesinin -y- ünsüzünün düşmesi ile oluşmuş şekli ile karıştığı görülmektedir. Ancak kelimenin ikinci anlamı olan “Büyük kardeş, abla” (DS, 2019: 3327) kelimenin gerçek anlamı olma ihtimali yüksektir.

Öke kelimesinin eke kelimesinin bir varyantı olma ihtimali güçlüdür. Eke kelimesi ise yazı dilinde “1. *ağ.* Yaşlı olan (insan veya hayvan). 2. *ağ. mec.* Yaşı küçük olduğu hâlde sözleri ve davranışları büyükmüş gibi olan çocuk.” (TS, 2023: 1143), halk ağzında ise “I.1. Büyük kardeş, ağabey. 2. Büyük, yetişkin, yaşlı, kart, olgun (insan ve hayvan); II.1. Kurnaz, açıkgöz (insan). 2. Tecrübeli, usta. 3. Zeki, çok bilgili (adam). 4. Dâhi. 5. Görgülü. 6. Kabadayı, efe halli; III. 1. Yaşı küçük olduğu halde sözleri ve işleri büyük olan (çocuk). 2. Çok konuşan, geveze, ukala; IV.1. 2. Küçük kardeş; V. Baş çoban; 1. 1. Çok bilmiş olan, her işe karışan. 2. Kadının veya kocanın büyük kız kardeşi; Küçükbaş hayvanların yıllanmış, olgunlaşmış olanı, Çokbilmiş, bilgiçlik taslayan” (DS, 2019: 1691-1692) anlamları tespit edilmiştir. Kelimenin–ca/-ce eki ile zarflaşmış hali “kabadayı, efe halli” ve “orta yaşlı” anlamları kelimenin kökünün “büyük, tecrübeli, olgun, güçlü kuvvetli, koruyan kollayan” anlamlarının olduğunu göstermektedir.

Eke kelimesi Azerbaycan’da açık ve normal e ile iki farklı şekilde Éke/yéke: ağır, büyük, iri (Akdoğan, 1999: 249), Eke: büyük, iri, yaşlı (Akdoğan, 1999: 249) anlamları birbirine yakın şekilde kullanılmaktadır. Kelimenin -ç küçültme eki alarak zarflaşmış şekli ise Ekec: Büyük, kocaman, iri, yaşlı, tecrübeli, yaşlı gösteren (Akdoğan, 1999: 249) anlamlarındadır. Kelimenin ekenene “büyük anne” (Akdoğan, 1999: 249) kullanımındaki neneye kattığı anlam aslında kelimenin tam anlamıdır denilebilir.

Bu durumda Ökkeş kelimesinin farklı Türk topluluklarında, baba, ata, amca, dede anlamlarında; aka, ake, eke, öke şeklinde kullanılan kelime olduğu, -ş küçültme ekinin almış ökeş şeklinin vurgulu söylenmek için kelime ortasındaki k ünsüzünün ikizleştiğini ve kelimenin Ökkeş şeklini aldığını, halk arasında isim veya unvan olarak kullanılan kelimenin

güçlü, kuvvetli, gören, gözeten, babalık yapan, büyüklük gösteren anlamlarının olduğu söylenebilir.

Üzerinde en çok durulan ve bilim adamları tarafından farklı görüşlerin ileri sürüldüğü adlandırmalardan birisi Tatar kelimesidir. Bu kadar üzerinde durulmasının bir sebebi de uzunca bir süre Türk kelimesi ile eş anlamlı olarak kullanılmasından kaynaklanmıştır denilebilir. Tatar kelimesi Türkiye Türkçesinde "*Mektup, haber vb. şeyleri gidecekleri yere götüren atlı posta arabasını süren kimse*" ve "*Rusya Federasyonu'na bağlı Tataristan Özerk Cumhuriyeti'nde ve Kırım'da yaşayan Türk halkı ve bu halkın soyundan olan kimse*." (TS, 2023: 3200) şeklinde açıklamış fakat kelimenin kökeni ve yapısı hakkında bir bilgi vermemiştir. Halk ağzında ise "I. Gül, nergis, zambak vb. çiçeklerin açılmamış goncaları; II.1. *Postacı*. III. Çocukların cirit oynadıkları bir çeşit çubuk" (DS, 2019: 3844) anlamlarından ikincisi eski yazı dilindeki kullanımı destekleyen anlamlardır.

Tatar adını "A. A. Suharev "Dağ kişisi", Yeremeyev "Tat-ar", Karamzin "Put (Ongun)", Kaşgarlı "Tat-Yabancı", Belozerskaya "Tipter-Defter" P. Karpini "Su Moğolu" şeklinde açıklamış, Çin yıllıkları Ta-ta "Barbar-Vahsi" şeklinde anlamlandırırken Ermeni el yazmalarında kelime "Okçu halk" şeklinde değerlendirilmiştir (Kalkan, 1996: 11). I. N. Berezin "Tatar" adının "çeken" veya "uzatan" anlamlarında "Tartır" olarak görüldüğünü, R. Ahmetyanov da kelimenin başlangıçta "Tartır" olduğunu fakat manasının "hükümdarlar hükümdarı" olduğunu; L. Z. Budagov "Tatar" sözünün İran'da ve Türkiye'de "haberci", "ulak" anlamında kullanılan kelimeden türediğini; N. A. Baskakov adın Kalmıkca "tatr" ve Çuvaççа "tudar" olarak gecen "kekeme"den geldiğini; A. A. Suharev "Tatar" adının, "tau" yani "dağ" ve "tar" yani "yasamak" kelimelerinin birleşmesi ile oluştuğunu, D. Yeremeyev adın "tat+ar" seklinde şekillendiğini ilk baslarda Farslar ve sonraları tüm yabancı olanların kastedildiği ve böylece "tatar" adının "yabancı"yı işaret ettiğini belirtirken N. M. Karamzin "Tatar" adının bir Yakut ongunundan geldiğini, A. H. Halikov Evenkilerde "dyada" ve Yakutlarda "sata" denilen ve yağmur yağdırıp hastalık gideren tasın adıyla Tatar adının bir alakası olabileceğini belirtmişlerdir (Yıldırım, 2012: 172-173).

Yıldırım kelimeyi Çin kaynaklarına dayanarak açıklamaya çalışmıştır (Yıldırım, 2012: 174-176). Ancak Türkçe bir kelimenin başka bir dilin kaynağında üstelik tek heceli ve hala kavram yazısı kullanan bir halkın bugün anlaşılamayan yazılarında aramak boşuna bir çabadır.

Sümer'in bir "Moğol ulusu" olarak nitelediği (Sümer, 2011: 168) Tatarlar için Kalkan, Moğolların öncü birlik olarak kullanmasından dolayı uzun süre Avrupa ve Çin'de Moğolların Tatar olarak algılandığını (Kalkan 1996: 11) belirtir. Moğolların kendilerinin Tatar olarak adlandırılmasından hoşlanmamaları (Sümer, 2011: 168) da bu topluluğun Türk olduğu görüşünü kesinleştirmektedir. O halde kelimenin ilk Türkçe yazılı kaynaklarda "Tatar" şeklinde geçmesi ve bu ismi taşıyan halkın Türk olması kelimenin anlamı ve yapısının da Türkçe olduğunu göstermektedir.

Gagauz kelimesinin birleşik yapısını dikkate alarak bu isminde birleşik yapı olabileceği ihtimali güçlüdür. Böyle bir birleşik kelimenin birinci kısmı tat veya tata kelimeleri olabilir. Tat kelimesi Türkiye Türkçesinde "*1. Türklerin egemen olduğu yerlerde yaşayan Arap veya İranlılar. 2. Hazar Denizi kıyısında İran Azerbaycanı sınırında yaşayan İran soyundan olan bir topluluğun adı.*" (TS, 2023: 3200) anlamlarında kullanılmaktadır. Halk ağzında ise "*I. Dilsiz, kekeme, çirkin, sevimsiz, kaba, şaşkın, aptal. II. Köknar ve ladin dalı, ince kesilmiş ağaç, kasımpatı. III. Düzgün kesilmemiş şey. IV. Ayak altı, taban; el ayası, çorabın tabanı. V. Tanrı. VI. Yufka ekmeğini tandıra yapıştırmakta kullanılan ot yastığın içine konulduğu sepet altı biçiminde bir araç; Acem, Şii; ET tat: yassı suratlı; basık burunlu; yabancı.*" (DS, 2019: 3843-3844) anlamları tespit edilmiştir. Bu anlamları karşılayan tat kelimesinin bir ardından gelen ar/er kelimeleri ile birleşerek bir topluluğa isim olması zayıf bir ihtimal olarak gözükmektedir.

İkinci ihtimal birleşiğin birinci bölümünün tata olması ihtimalidir. Tata kelimesi Türkiye Türkçesi yazı dili sözlüğünde yer almamıştır. Halk ağzında ise "*I. Kedi kovalama ünlemi. II. Çocuk dilinde şapka. III. Çocuk dilinde iskemle, tahta. IV. Çocuk yemeği, mama, güveç. V. Peltek konuşan, kekeme, aş, yemek (çocuk dilinde)*" (DS, 2019: 3844) anlamlarında kullanılmaktadır. Azerbaycan, Türkmen Türkçeleri sözlüğünde kelimeye rastlanmamıştır.

DLT'te kelime tata ve tada şeklinde olup "on adımdan görülebilecek kadar yer parçası" (Kaşgarlı Mahmut, : 220) anlamı verilmiş. "Dada" veya "dede" ise baba anlamında Oğuzlarda ibaresiyle verilmiştir (Kaşgarlı Mahmut, : 220.

Kelime Kırgız, yazı dilinde tespit edilemedi ancak ağız sözlüklerinde vardır. Kelime, Cergetal Kırgızlarında "tété" şeklinde olup "Baba tarafından olan akrabalar" anlamındadır (Makambayev, 2009: 883).

Kelime Kazak Türkçesinde "taté" şeklinde "1. Abla; 2. Yaşı büyük bayan; 3. Baba; 4. Ağabey, yaşı büyük erkek akraba. 5. Apa, ana" anlamında tespit edilmiştir (Malmakov vd., 2011: 800). Tatar Türkçesi sözlüklerinde tespit edilememiştir.

Özbek Türkçesinde tata kelimesi sözlükte yoktur. Ancak kelimenin ünsüzleri sedalılaşmış olarak dada "ata, baba" anlamında "katta dada" baba ya da annenin babası anlamında (ÖTİL I, 1981: 205) kullanıldığı görülmektedir.

Uygur Türkçesinde tata kelimesi ünsüzleri sedalılaşmış olarak dada şeklinde baba anlamında "dada", dede anlamında *çoñ dada* (Necip, 1995: 92) şeklinde kullanılmaktadır.

Şahıs isimlerinin önünde sıfat olarak büyüklük, ululuk, bilgelik anlamları kattığı düşünülen kelime tarihi şahsiyetlerden Cengiz Han'a katiplik yapan Tata Tonga isminin önünde de kullanılmıştır. Buradaki iki isimden tata kelimesinin Tunga isminin önünde unvan belirten sıfat olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır (Çakan, 2019: 19). Kelimenin Türk yazı dilleri veya ağızlarında dada, taté ve tété şeklinde isim olarak baba, dede, amca, ağabey, abla, ana gibi anlamlarının olduğu sıfat olarak ulu, büyük, bilge anlamlarında kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Birleşiğin birinci kısmı tata olarak kabul edildiğinde geriye kalan r anlamsız olmaktadır. İsimden isim türeten bir -r eki yoktur. Kelimenin bir isim olma ihtimali dikkate alınırsa bu kişi ya da kişiler anlamında er olmalıdır. Kelime o zaman tata+er şeklindedir. Biri ismin sonunda diğeri başında iki düz ünlü yan yana gelmiştir. Bu durumda iki ünlü kaynaşarak tek ünlü haline gelmiştir. Belki ilk zamanlarda uzun bir ünlü oluşmuş ilerleyen zamanda o da kısalmıştır. İkinci kelime kişi, er, asker veya kişiler, askerler, ordu anlamlarında olmalıdır. Tatarların savaş konusundaki ustalıkları, Cengiz Han'a bile öncü birlik görevi yapmaları kelimenin askeri tarafını yani asker veya ordu anlamını öne çıkarmaktadır. Bu kelimeye sıfatlık eden tata kelimesinin ise büyük, ulu anlamında sıfat olması gerekir. İkinci kelimenin kişi, er anlamları olduğu düşünülürse benzer yapıdaki Tata+Tunga ve Ata+Kişi (Sümerolog Atakişi Celil oğlu Kasım) ismi yapı için referans kabul edilebilir.

Bu konuda üzerinde durulması gereken bir isim de eşe kelimesidir. Eşe kelimesi, Arapçadan dilimize giren Ayşe kelimesinin değişmiş şekli olduğu genel bir kanaattir. Ancak dikkatle incelendiğinde aynı yerleşim biriminde hem ayşe hem de eşe kelimelerinin kullanılışı dikkat çeker. Pek çok kişi eşe kelimesinin taşrada, ayşe kelimesinin ise şehirlerde kullanıldığını söylemektedir. Ancak köylerde ve küçük yerleşim merkezlerinde ayşe ismi ünlü uyumuna uydurularak ayşa şeklinde kullanılmaktadır. Ayşe isminin köy ve kasabalarda ayşa şeklinde kullanımı eşe kelimesinin ayşenin halk ağzındaki kullanımı olduğu düşüncesini çürütmektedir. Eşe kelimesi Orhun Yazıtlarında geçen "eçüm apam" tekrar grubundaki eçe kelimesidir. Anlamı eçi "amca, ağabey", eçü "ecdat, ata, büyük baba" (Ergin, 2016: 123) anlamlarındadır. Ergin'in bu anlamlarına bir ailenin veya boyun en büyüğü, en ileri geleni, bilgesi veya hükmedeni anlamlarını eklemek gerekir. Eşe kelimesi ise aynı kelimenin farklı şekilleri olan eçe, eçi, eçü kelimelerinin ünsüzünün ş ünsüzüne dönüşmüş halidir. Bu kelimenin ünsüzünün değişmeden sedalılaşarak aldığı yeni şekil ise ece kelimesidir. Ece

kelimesini TDK Türkçe Sözlük "Kraliçe, güzel kadın" olarak anlamlandırmıştır. Kelime TDK Derleme Sözlüğünde "baba, amca, erkek kardeş, baba anne, kadın, arkadaş, samimi arkadaş, ağa, ak sakallı ihtiyar, hala çocuğu, abla, büyük kız kardeş, yenge, büyük kardeş, ağabey, büyük anne, nine" anlamları halk ağzından derlenmiştir. Bu geniş anlamlandırmanın kökü Orhun Yazıtlarındaki "amca, ağabey", eçü "ecdat, ata, büyük baba" anlamlandırmalarına bu daha derli toplu ifade edilirse bir ailinin9 veya boyun en büyüğü, sözü geçeni, topluluğun kendisinden geldiğine inanılan veya onun yerini tutan kişisi anlamı daha doğru olur.

Ana, ata, aba, apa, ebe, ağa, aga, aka, eçe, açe, aça, eşe, eke, öke, ame, eme, eze gibi ünlü+ünsüz+ünlü ses dizilimindeki akrabalık terimlerinin ünsüzlerinin kelime başında olduğu nana, nene, nine, tata, baba, bebe, papa, gağa, gaga, kaka,kake, bebe, çeçe, şeşe, keke, köke, mama mama kelimeleri de vardır. Belki de Türkçedeki cinsiyet ayrımı olmamasından dolayı bu kelimeler her Türk topluluğunda hatta aynı topluluğun farklı coğrafyalarında bile farklı şekilde ana, baba, dede, nine, hala, teyze, abla, ağabey, amca, dayı veya ailenin büyüğü ata anlamında kullanılmaktadır. Bu kelimeler mecazi anlamda büyük, ulu, bilge, saygı duyulması gereken insan, ailenin veya topluluğun ak sakallısı anlamlarına da gelmektedir. Bu sıfat olarak kullanılmaktadır. Bunu durum özellikle toplulukların isimlendirmelerinde görülmektedir. Bunun yanında bir şehir ahalisini veya bir kısmı ifade eder şekilde küçültme eki alarak da kullanılmaktadır. Bir şehir halkını ifade eder şekilde kullanılan isimler anı zamanda o şehirde kişilerin birbirine hitap edatı olarak kullandıkları kelime de olabilmektedir. Türk topluluklarının isimleri değerlendirilirken tarihi metinler, çağdaş yazı dilleri ya da onların ağızlarında kullanılan akrabalık terimlerinin dikkate alınması çözümü kolaylaştıracaktır. Topluluk isimlerinin çözümlenmesinde yine kişilere verilen isimler ve onların yapısı, kişilere ad koyma gelenekleri dikkate alınmalıdır.

KAYNAKÇA

Akdoğan, Yaşar (1999). *Azerbaycan Türkçesinden Türkiye Türkçesine Büyük Sözlük*. İstanbul: Beşir Kitabevi.

Altaylı, Seyfettin (1994). *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: MEB Yayınevi.

Buran, Ahmet (2000). "Gakgo/Gakgoş Kelimesinin Kökeni ve Anlamı", *Türk Dili*, S. 578, s. 173-177.

Çakan, Varis (2019). "Uygur Türklerinin Moğol İmparatorluğundaki Rolü", *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(1), 19-28.

Ekici, İsmail (2022). "Eski Türkçedeki +(X)ç ve Türkiye Türkçesindeki +(X)ş Küçültme Eki Arasındaki Yapısal ve Anlamsal Paralellikler", *Dil Araştırmaları*, S. 31, s. 259-267.

Emir Necipoviç Necip (1995). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü* çev. İklil Kurban, Ankara; TDK Yayıneve.

Ergin, Muharrem (2016). Orhun Âbideleri, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Hamzayev, M.Y.-Altayev, S.-Atayev, G.-Açılova, G.-Mecgulov, V.-Meretgelliyev, A. (1962). *Türkmen Dilinin Sözlügi*. Aşgabat: Türkmenistan SSR Ilımlar Akademiyasının Neşriyatı.

İstanbul Gedik Üniversitesi ağ sayfası (2024). "Ökkeş İsminin Anlamı Nedir? - Detaylı İsim Analizi" İsimler ve Anlamları. https://uzemigunsem.gedik.edu.tr/blog/okkes-isminin-anlami-nedir-detayli-isim-analizi (Erişim 11/04/2024)

Kalkan, Mustafa (1996). "Türk-Moğol Kavimleri Arasında Tatarlar ve Menşei Meselesi", *Türk Kültürü Dergisi*, Yıl 34, S. 393, s. 11-18.

Kaşgarlı Mahmut (1999). Divanu Lügati't-Türk C.III. çev. Besim Atalay, Ankara: TDK Yayınevi.

Kıyasova, G.-Geldimıradov, A.-Durdıyev, H. (2015). *Türkmen Dilinin Düşündürişli Sözlügi II*. Aşgabat: Türkmenistanın Ilımlar Akademiyası.

Makambayev, C. (2009). *Kırgız Tilinin Dialektologiyalik Sözdügü*, Bişkek:.

Malmakov. M, Esenova, K, Hinayat vd (2011) *Kazak Edebi Tilinin Sözdigi* 14.cilt, 800 ss

Milliyet Gazetesi (2023). "Ökkeş İsminin Anlamı Nedir? Ökkeş Ne Demek, Hangi Anlama Gelir?" https://www.milliyet.com.tr/egitim/okkes-isminin-anlami-nedir-okkes-ne-demek-hangi-anlama-gelir-6457616 (erişim 11/04/2024)

Özbekistan SSR Fanlar Akademiyası (1981). *Özbek Tilinin İzohli Lugati I*, Moskva:Rus Tili Neşriyoti

Özkan, Nevzat (1996). *Gagavuz Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.

Sümer, Faruk (2011)." Tatarlar" *TDV İslâm Ansiklopedisi C.40*, İstanbul: TDV Yayınevi, s. 168-170.

TDK (2019). *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü* II. Ankara: TDK Yayınları.

TDK (2023). *Türkçe Sözlük*. Ankara: TDK Yayınları.

Togan, A. Zeki Velidi '1981). *Umumi Türk Tarihine Giriş*. İstanbul: Enderun Kitabevi.

Yıldırım, Kürşat (2012). "Tatar Adının Kökeni Üzerine", *Türkiyat Mecmuası*, C. 22/Güz, 2012, s. 171-190.

KIRGIZ TÜRKÇESİ VE TÜRKİYE TÜRKÇESİNİN İKİNCİL UZUNLUKLAR AÇISINDAN KARŞILAŞTIRILMASI

Merve Nur ERTEM *

Özet: Uzun ünlüler, niteliklerine bağlı olarak asli uzun ünlüler ve ikincil uzun ünlüler olmak üzere iki ana kategoride ele alınabilir. Asli veya birincil uzun ünlüler, bir dilin başlangıcından itibaren uzun olan ünlülerdir ve dilin tarihine dayanır. Öte yandan, ikincil uzun ünlüler, kelimede ses değişiklikleri, düşmeleri veya erimeleri sonucunda ortaya çıkan ünlülerdir. Bu tür ünlüler, dilin evrimi sırasında veya dildeki fonetik değişiklikler sonucu oluşabilir. Bu araştırmada, Kırgız Türkçesi ile Türkiye Türkçesi ağızları arasındaki ikincil ünlü uzunlukları karşılaştırılacaktır. Araştırmanın temel amacı, Türk dilinde ikincil ünlü uzunluğunun oluşumuna dair eğilimleri Kırgız ve Türkiye Türkçesi örnekleri üzerinden belirlemektir. Yapılan analizlerde, her iki lehçede de uzun ünlülerin ortaya çıkışının benzer ses veya ses gruplarının kaybolması sonucunda olduğu belirlenmiştir. Ancak, bu uzun ünlülerin oluşumunda her iki lehçenin de farklı eğilimler gösterdiği görülmüştür. Çağdaş Türk lehçelerinden Türkmen Türkçesi, Yakut Türkçesi ve Halaç Türkçesi, Ana Türkçedeki ünlü uzunluklarını genellikle sistemli bir şekilde korumuşlardır. Bu lehçeler, ünlü uzunluklarını Ana Türkçenin temel özellikleriyle uyumlu bir şekilde sürdürmeye devam etmiştir. Ancak, diğer Türk lehçelerinde bu asli ünlü uzunlukları daha dağınık ve sistematik olmayan şekillerde karşımıza çıkmaktadır. Bu, Türk lehçeleri arasındaki dil evriminin ve değişiminin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Kırgız Türkçesinde hem kalıcı hem de geçici ikincil ünlü uzunluklarının Türkiye Türkçesine göre daha yaygın olduğu saptanmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Kırgız Türkçesi, Türkiye Türkçesi, İkincil Uzun Ünlüler, Lehçe, Kelime*

Comparison of Kyrgyz Turkish and Turkey Turkish in Terms of Secondary Long Vowels

Abstract: Long vowels can be divided into two main categories, depending on their qualities: primary long vowels and secondary long vowels. Principal or primary long vowels are vowels that are long from the beginning of a language and are based on the history of the language. On the other hand, secondary long vowels are vowels that appear as a result of sound changes, falling or melting in the word. Such vowels may form during the evolution of the language or as a result of phonetic changes in the language. In this research, secondary vowel lengths between Kyrgyz Turkish and Turkey Turkish dialects will be compared. The main purpose of the research is to determine the trends in the formation of secondary vowel length in the Turkish language through examples of Kyrgyz and Turkey Turkish. In the analyses, it was determined that the emergence of long vowels in both dialects was the result of the disappearance of similar sounds or sound groups. However, it has been observed that both dialects show different tendencies in the formation of these long vowels. Among the contemporary Turkish dialects, Turkmen Turkish, Yakut Turkish and Halach Turkish have generally preserved their vowel lengths in Proto-Turkish in a systematic way. These dialects continued to maintain their vowel lengths in harmony with the basic features of Proto-Turkish. However, in other Turkish dialects, these primary vowel lengths appear in more scattered and unsystematic ways. This can be considered as an indicator of language evolution and change among Turkish dialects. It has been determined that both permanent and temporary secondary vowel lengths are more common in Kyrgyz Turkish than in Turkey Turkish.

Key Words: *Kyrgyz Turkish, Turkey Turkish, Secondary Long Vowels, Dialect, Word*

Giriş

Türkiye Türkçesi yazı dilinde kullanılan ünlüler, genellikle normal süreli ünlülerdir. Ancak, Türkiye Türkçesi ağızlarında yalnızca normal süreli ünlüler değil, aynı zamanda kısa ve uzun süreli ünlüler de kullanılır. Ağızlar, uzun ünlüleri muhafaza edip yaşatmaları bakımından yazı dilinden ayrılmaktadır. Türkiye Türkçesi ağızlarında, Ana Türkçeden bu yana uzun ünlülerle kullanılan bazı kelimeler, sistemli olmasa da genellikle uzun ünlü olarak varlığını sürdürür. Bunun sebebi ise ağızların yazı diline kıyasla eski dil özelliklerini koruma konusunda daha muhafazakâr bir yapı göstermesidir.

Kırgız Türkçesi yazı dilinde hem normal süreli ünlüler hem de kısa ve uzun süreli ünlüler de vardır. Bu hususta Türkiye Türkçesinden farklılık gösterir.

Kırgız Türkçesinde 6 ikincil uzun ünlü mevcuttur. Bu ünlüler ise şunlardır: aa, ee, oo, öö, uu, üü. Türkiye Türkçesi ölçünlü dilde ise ikincil uzunluk yoktur.

* Araştırma Görevlisi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Niğde/Türkiye, mervenurertem@ohu.edu.tr

DOI :10.30546/100981.2024.0114

Bu çalışmada, Türkiye Türkçesi ağızlarındaki ikincil uzunluklar ile Kırgız Türkçesi ikincil uzunluklar karşılaştırılmıştır. Zeynep Korkmaz'ın *Nevşehir İli Yöresi Ağızları* (NİYA), *Derleme Sözlüğü* (DS), Kırgız Türkçesi Sözlüğü (KTS) taranmış ve benzerlik gösteren uzunluklar örneklerde verilmiştir.

1. Kırgız Türkçesi Yazı Dilinde ve Türkiye Türkçesi Ağızlarında Görülen Ortak İkincil Uzun Ünlüler

1.1. Türkçe Kelimelerde Görülen İkincil Uzunluklar

/ġ/ sesi patlamalı bir ünsüzdür. Dilin ön ve arka kısımlarında farklı şekillerde üretilen iki çeşidi bulunur: ön damak /g/si ve arka damak /g/si. Bu sesin boğumlanması oldukça zordur ve genellikle ikincil bir uzunlukla birlikte düşürülür. Eski Türkçeden günümüze kadar /ġ/ ünsüzünün geçirdiği değişim, Türk dilinin evrimi ve fonetik yapısının dönüşümü açısından oldukça ilgi çekici bir konudur. Bu süreçte /ġ/ ünsüzü, çeşitli ortamlarda ve kelime yapılarına bağlı olarak farklı ünsüzlere dönüşmüştür. Örneğin, bazı durumlarda /ġ/ ünsüzü /y/ ünsüzüne dönüşmüştür. Bu değişim, özellikle kelimelerin başında veya ortasında gözlemlenebilir. Aynı şekilde, /ġ/ ünsüzünün /ğ/ ünsüzüne dönüşmesi de sık rastlanan bir durumdur. Bir diğer dikkat çekici dönüşüm ise /ġ/ ünsüzünün /v/ ünsüzüne değişmesidir. Bunların yanı sıra, /ġ/ ünsüzü hem eklerde hem de köklerde en fazla düşen sesler arasında yer alır. Kelimelerin evrimi sırasında bazı ünsüzler zamanla kaybolabilir veya farklı seslerle yer değiştirebilir (Eratalay, 2021: 143).

İki ünlü arasında kalan /-g-/ sesinin erimesiyle Kırgız Türkçesi ve Türkiye Türkçesi ağızlarında uzunluk meydana gelmiştir.

1.1.1. ET/OT: ağı / aġa> TT aa; KT aa

ET/ OT.	KT.
taġar	taar (KTS, 1921)
saġım	saam (KTS, 1755)
ET/OT.	**TT.**
taġar	dārcık (DS, 1369)
baġırsaḳ	baarsak (DS, 446)
aşağı	aşşā (NİYA, 75)

1.1.2. ET/OT aġı> TT aa; KT oo

ET/ OT.	KT.
aġız	ooz (KTS, 1647)
aġır	oor (KTS, 1644)
baġır	boor (KTS, 384)
yaġız	coo (KTS, 626)
ET/OT.	**TT.**
aġız	āz (DS, 434)
yaġız	yāz (DS, 4215)
sañır>sağır.	sār (DS, 3542)

1.1.3. ET. aġu> KG aa; TT aa

ET.	KT.
bozaġu	muzaa/buzow
taḳaġu	took (KTS, 2074)
ET.	**TT.**
bozaġu	buzaa (DS, 809)

1.1.4. ET. -oġu- -uğu-> KG -oo- TT -oo-, -uu-

ET.	**KK.**
yoġun	coon (KTS, 628)
soğuk	suuk (KTS, 1867)
ET.	**TT.**

Yuğurt yōrd (DS, 4296)
kögüz gōs

1.1.5. ET. oġu- > KG. uu- TT. ō-,

ET. KK.
oġul uul (KTS, 2169)
ET. TT.
oġul ōl (NİYA, 146)

İki heceli kelimelerin ilk hecesinde bulunan kalan /-g-/ sesinin erimesiyle Kırgız Türkçesi ve Türkiye Türkçesi ağızlarında uzunluk meydana gelmiştir.

1.1.6. ET. uġ-, -uġ-, -ıġ > KG. uu-, -uu-, -uu, TT. ū-, -ū-, -ū

ET. KK.
buġday buuday (KTS, 446)
ET. TT.
buġday būda (NİYA, 185)

1.1.7. ET. aġ- > KG. oo- TT. -ō

ET. KK.
aġlak oolak (KTS, 1643)
ET. TT.
aġlak ōlaḫ (NİYA, 199)

Tek heceli kelimelerin sonunda bulunan /g/ sesi erimiş ve Kırgız Türkçesi ve Türkiye Türkçesi ağızlarında uzunluk oluşturmuştur.

1.1.8. ET -aġ > KG. -oo, TT. -ā

ET. KK.
baġ boo (KTS, 382)
saġ soo (KTS, 1832)
taġ too (KTS, 2073)
ET. TT
baġ bā (DS, 445)
saġ sā (DS, 3507)
taġ dā (DS, 1311)

2. Alıntı Kelimelerde Görülen İkincil Uzunluklar

Birden çok heceli yabancı kelimelerde iki ünlünün arasında bulunan /h/ ünsüzünün erimesiyle uzunluk meydana gelir (Kasapoğlu, 2017: 50).

Ar. TT.
rāḥat ĭrāt (NİYA, 41).
Ar. KK.
rāḥat ıraat (KTS, 965)
Fars.
behār baar (KTS, 216)

Tek heceli olup sonu çift ünsüzle biten alıntı kelimelerdeki /h/ ünsüzünün erimesiyle uzun ünlüler ortaya çıkar (Kasapoğlu, 2017: 50).

Fars. TT.
şehr nevşār (NİYA, 140)
Fars. KT.
şehr şaar (KTS, 1881)

İki heceli alıntı kelimelerin sonundaki /h/ ünsüzünün erimesiyle uzun ünlüler ortaya çıkar (Kasapoğlu, 2017: 50).

Fars. TT.
günāh günā (Aral, 2022: 494)

Fars.	**KT.**
gunāh	künöö (KTS, 1462)

Sonuç ve Değerlendirme

Türkçe kelimelerde 8 adet ikincil ünlü uzunluğunun ortak seslerin erimesi neticesinde ortaya çıktığı görülmektedir. Bu 8 ikincil uzun ünlü genellikle g/ġ seslerinin erimesi neticesinde ortaya çıkan uzun ünlülerdir.

Yabancı kelimelerde ise 3 adet ikincil ünlü uzunluğu tespit edilmiştir. Bu 3 adet ikincil ünlü uzunluğu h sesinin erimesi neticesinde ortaya çıkmaktadır.

Kırgız Türkçesi, Türkçenin geç dönemde yazı dili haline gelen lehçesidir. Bu durum konuşma dilinin yoğun şekilde yansımasına sebep olmuştur. Bu yansımanın sonuçlarından biri de ikincil ünlü uzunluklarıdır.

KAYNAKÇA

Aral, Ezgi (2022), "Türkiye Türkçesi Ağızlarında İkincil Uzun Ünlüler" Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Elâzığ.

Arıkoğlu, Ekrem., Alimova ,Cıldız., Askarova, Rahat., Selçuk, Bilge Kağan (2018), "Kırgızca-Türkçe Sözlük I-II", Ankara: Bengü Yayınları.

Balcı, Onur (2019), "Gagavuz Türkçesi ve Kırgız Türkçesinin İkincil Ünlü Uzunlukları Açısından Karşılaştırılması" Samsun Ondokuz Mayıs Üniversitesi XI. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu, s. 1759-1773.

Buran, Ahmet (2007), "Çağdaş Türk Yazı Dillerinde ve Türkiye Türkçesi Ağızlarında İkincil Uzun Ünlüler" Kayseri: II. Kayseri ve Yöresi Kültür, Sanat ve Edebiyat Bilgi Şöleni (10-*12 Nisan 2006) Bildiriler*, s. 31-47.

Caferoğlu, Ahmet (1995), "Anadolu İlleri Ağızlarından Derlemeler (Van, Bitlis, Muş, Karaköse, Eskişehir, Bolu ve Zonguldak İlleri Ağızları" Ankara: TDK Yayınları.

Caferoğlu, Ahmet (2011), "Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü" Ankara: TDK Yayınları.

Eratalay, Süleyman (2021), "Türkçede g>v değişimi ve /g/ düşmesi üzerine", Uluslararası Dil, Edebiyat ve Kültür Araştırmaları Dergisi C:4 S:1 s. 141-152.

Kasapoğlu Çengel, Hülya (2005), "Kırgız Türkçesi Grameri" Ankara: Akçağ Yayınları.

Korkmaz, Zeynep (2022), "Nevşehir ve Yöresi Ağızları". Ankara: TDK Yayınları.

Yudahin, K.K. (1998), "Kırgız Sözlüğü I-II" (Çev. Abdullah Taymas), Ankara: TDK Yayınları.

QO‘SHMA GAPLARDA IYERARXIYA: TRANSFORMATSIYALASHGAN NOMINATIV BIRLIKLARDA MARKAZ VA QURSHOV MUNOSABATI

Mukhabbat KURBANOVA[*]
Dilobar SULAYMANOVA [**]

Rezyume: Ushbu maqolada markaz qurshovlilik munosabatining sintaktik sathda, xususan qo‘shma gaplarda namoyon bo‘lishi yoritiladi. Turkiy tillarda nutqiy gaplarning bitta nominativ birlikka transformatsiya etilishi va boshqa bir gap tarkibida bitta konstruktiv bo‘lak yoki bitta konstruktiv bo‘lakning kengaytiruvchisi mavqeyida kelishi hodisasi tahlilga tortiladi. O‘zbek tili grammatikasiga xos bo‘lgan sintaktik-struktur xususiyatlardan biri-gap bo‘laklari ierarxiyasidagi transformatsiya jarayoni masalasi hamda pog‘onali sintaktik tahlilda gap va so‘z kengaytiruvchisining iyerxiyadagi maqomi oydinlashtiriladi. Gapning LSQida so‘zlar bog‘lashuvini tahlil qilish orqali aktantlarning gap qurilish sathidagi vaziyati aniqlashtiriladi, gapning til bosqichidagi lisoniy gap bo‘laklari (tarkibiy qismlari) o‘rtasidagi semantik, grammatik bog‘lanish masalasi oydinlashtiriladi.

Kalit so‘zlar: *qo‘shma gap, transformatsiya, LSQ, aktant, kengaygan birikma (chegarali qurilma)*

Hierarchy in Compound Sentences: Center and Subordinate Relationship in Transformed Nominative Units

Abstract: This article highlights the manifestation of the center-surrounding relationship at the syntactic level, especially in compound sentences. One of the syntactic-structural features characteristic of the grammar of the Uzbek language- The issue of the transformation process in the hierarchy of sentence fragments and the status of the sentence and word expander in the hierarchy are clarified in stepwise syntactic analysis. The phenomenon of the transformation of sentences into one nominative unit in Turkish languages and the occurrence of one constructive clause or an expander of one constructive clause in another sentence is analyzed. The position of the actants at the level of sentence construction is clarified by analyzing the connection of words in the LSQ of the sentence, the issue of semantic and grammatical connection between the parts (components) of the linguistic sentence at the language stage of the sentence is clarified.

Key Words: *compound sentence, transformation, LSP, actant, extended compound.*

Kirish

Ma’lumki, har qanday nutqiy faoliyat markazini inson omili tashkil etadi va u sezgi organlari orqali obyektiv borliqdagi olam unsurlarini umumlashtirgan holda ongda aks ettiradi va til belgilari orqali tinglovchiga uzatadi. Nutqiy faoliyatda so‘zlash va tushunish, nutq hosil qilish va uni idrok etish jarayonlari almashinib turadi.

Har qanday lisoniy birlik shakl va ma’no birligidan iborat. Yuqori sath birligi bo‘lgan sintaktik birliklar ham bundan mustasno emas. Shunday ekan, barcha lisoniy birliklarni bu ikki tomonning o‘zaro qanday munosabatda ekanini o‘rganish, ular o‘rtasidagi muvofiq va nomuvofiq jihatlarni yoritish katta ahamiyatga ega (Asqarova, 1960: 66).

1. Turkologiyada Qo‘Shma Gaplarning O‘Rganilish Tarixi

O‘zbek tilida qo‘shma gap mavzusi 30-yillardan keyin ma’lum darajada yoritila boshlandi. Qo‘shma gaplar o‘rganilishining dastlabki bosqichida ushbu sintaktik birliklar haqidagi ma’lumotlar alohida tekshirish obyekti sifatida emas, balki maktab darsligi hajmidagina yoritildi.1950 yillardan boshlab maxsus o‘rganila boshlandi: ergash gaplarning ayrim turlari (Azizova, 1955; Asqarova, 1957; Asqarova, 1959), ergashgan qo‘shma gaplar, bog‘langan qo‘shma gapning ayrim turlari va, umuman, qo‘shma gap masalalari, uning turlariga doir bir qancha ishlar maydonga keldi (Asqarova, 1955).

Dastlabki bosqichda o‘zbek tilida qo‘shma gaplar masalasini hal qilishda rus tilshunosligi va turkologiyaga doir materiallar asosiy tayanch manbasi bo‘ldi. Jumladan, bu davrlarda qo‘shma gapga doir ma’lumotlar rus tilshunosligida ancha keng yoritilgan. A. M. Pepjovokiy, F. I. Buslaev, V. A. Bogorodidkiy, F. F. Fortunatov, A. A. Potebnya, A. A. Shayaxmatov, V. V. Vinogradov, S. I. Abakumov kabi olimlar qo‘shma gapning tabiati, kelib chiqish yo‘llari, qo‘shma gapning turlari, qo‘shma gap komponentlarini biriktiruvchi vositalar

[*] O`zbekistan Milliy universiteti, qurbonova2007@mail.ru.
[**] O`zbekistan Milliy universiteti, dilobar7796@gmail.com.

DOI :10.30546/100981.2024.0115

va boshqa asosiy masalalar bo‘yicha ko‘p qimmatli fikrlar berganlar. Bu ma’lumotlar turk tillarida, shu jumladan, o‘zbek tilida qo‘shma gaplar masalasini yoritishga katta hissa qo‘shdi.

Shuningdek, XIX asrda va XX asr rus turkologlarining asarlarida turk tillari grammatik qurilishini o‘rganishga doir ayrim ma’lumotlar beriladi. Jumladan, P. M. Melioranskiy, Mirza Iskandar Kazembek, oltoy tili grammatikasi mualliflari, N. F. Qatanov, N. I. Ashmarin va boshqalarning ilmiy ishlarida turk tillari grammatikasining ma’lum masalalari yoritilib, qo‘shma gapga doir ma’lumotlar berib o‘tilgan. Keyingi davrlarda turk tillarida qo‘shma gaplarni o‘rganish masalasiga bag‘ishlangan ko‘pgina ilmiy izlanishlar olib borildi. V. A. Gordlevskiy, N. K. Dmitriev, A. K. Borovkov, A. N. Kononov, N. A. Baskakov, I. A. Batmanov, V. M. Nasilov, A. P. Potseluevskiy, Ye. I. Ubryashva, Ye. V. Sevortyan, M. Sh. Shiraliev, N. T. Sauranboev, K. KSartboev, M. M. Gadjiev, N. Gadjieva kabi sovetturkologlarining asarlarida turk tillaridagi qo‘shma gaplar mavzusi, qo‘shma gapning turlari, ergash gaplarning tasnifi kabi qator masalalar yoritildi (Asqarova, 1960).

2. O‘Zbek Tilshunosligida Qo‘Shma Gaplar Tadqiqi

O‘zbek tilshunosligida qo‘shma gaplar masalasining tadqiqi, asosan, 50-yillardan boshlabgina maxsus yoritila boshlandi. Tilshunos olim, o‘zbek ilmiy grammatikasining asoschilaridan biri A. G‘ulomovning “O‘zbek tilida aniqlovchilar” nomli ilmiy ishida aniqlovchilar, ularning turlari va ifodalanishi, qisman aniqlovchi ergash gaplar haqida fikr yuritiladi. Xususan, ushbu ishda predikativ birikma shaklidagi quyidagi konstruksiyalar aniqlovchi ergash gap deb ko‘rsatiladi :

- bosh kelishikdagi ot + sifatdosh;
- egalik affiksini olgan otlar + bor, yo‘q so‘zlari;
- ot + sifat;
- ot+sanoq son kabi predikativli konstruksiyalar.

Turkiyshunos A. N. Kononovning “O‘zbek tili grammatikasi” asarida qo‘shma gapning turlari, shuningdek, ergash gapning bog‘lovchi vositalar ishtirokiga ko‘ra guruhlanishi masalasi yoritilgan. Bu asarda qo‘shma gapning umumiy masalalariga doir ba’zi fikrlar boshqa bo‘limlar bilan bog‘lab beriladi. Ergashgan qo‘shma gaplar bog‘lovchili va bog‘lovchisiz kabi asosiy guruhlarga ajratilib, ular orasida oraliq tip mavjud ekanligi ko‘rsatiladi. H. G‘oziev ham o‘z maqolasida o‘zbek tilidagi ergash gaplar sostavi, qo‘shma gap hosil qiluvchi murakkab konstruksiyalar va unda yordamchilarning ishlatilishi kabi masalalarni o‘zining «Hozirgi zamon o‘zbek tilida ergashgan qo‘shma gaplarning sostavi» nomli maqolasida yoritib o‘tadi (G‘oziyev, 1941). E. A. Grunina o‘zining ergashgan qo‘shma gaplar mavzusidagi dissertatsiyasida qo‘shma gaplar masalasining sovet turkologiyasida yoritilishi, o‘zbek tilida ergashgan qo‘shma gapning o‘rganilish tarixi, ergash gapning tabiati, ergash gapning bosh gapga bog‘lanish usullari va ergashgan qo‘shma gaplari klassifikatsiya qilish tamoyillarini bayon qiladi (Asqarova, 1955). E. A. Grunina ning fikricha, ega-kesim mavjud bo‘lgan ergash gaplarda predikativlikni ko‘rsatuvchi morfologik vosita qo‘llanishi va qo‘llanmasligidan qat’i nazar, unda predikativ aloqa bor, shuning uchun u ergash gap, shuningdek, ega-kesim munosabatini ifodalovchi morfologik ko‘rsatkichning quyidagi ikki turi ergash gapdagi predikativlik munosabatini ko‘rsatadi, deb hisoblaydi:

- shaxsli fe’llardagi shaxs qo‘shimchalari;
- shaxssiz fe’llardagi egalik (xoslik) qo‘shimchalari (Grunina, 1952)

Tilshunoslikda E. A. Grunina ning ushbu tadqiqot ishi o‘zbek tilida qo‘shma gaplar, ayniqsa, ergashgan qo‘shma gaplar tabiatini har tomonlama yoritishga bag‘ishlangan birinchi ish deb hisoblanadi. Chunki bu ish yuzaga kelgunga qadar qo‘shma gaplar masalasi darslik hajmida yoki boshqa masalalar bilan bog‘langan holda yo‘l-yo‘lakay yoki ergash gapning ayrim tiplari olib tekshirilar edi (Abdurahmonov, 1958).

3. Semantik Sintaksisda Qo‘Shma Gaplar Talqini

Ma’lumki, gap uchun muhim belgi kesimlik bo‘lib, qo‘shma gap bilan sodda gap orasidagi asosiy tafovut, birinchidan, ularning strukturasiga ko‘ra bo‘lsa, ikkinchidan, ularni tashkil etuvchi qurilish materialining turliligidadir (Abdurahmonov, Xoliyorov va b., 1987). Sodda gap birgina konstruktiv yadrodan tashkil topgan bo’ladi. Qo‘shma gapda esa bir-biri bilan organik holda bog‘langan bir necha konstruktiv markaz bo‘ladi. Shuningdek, sodda gap uchun so‘z yoki so‘zlar birikmasi qurilish materiali sanalsa, qo‘shma gap uchun sodda gaplar shu material vazifasini o’taydi (Abdurahmonov G‘., Shoabdurahmonov Sh., 1976).

Turkiy tillarda ham qo‘shma gaplar, boshqa tillardagidek, ikki yo‘l bilan ikki yoki undan ortiq sodda gaplarning birikuvidan va sodda gapda bir bo‘lakning grammatik jihatdan taraqqiy etishidan hosil bo’lgan. Birinchi yo‘l bilan ko‘proq bog‘langan qo‘shma gaplar (ba’zan ergashgan qo‘shma gapning ayrim turlari), keyingi usul bilan esa, ergashgan qo‘shma gaplar vujudga kelgan.

Aytib o‘tish joizki, qo‘shma gaplarni o‘rganish uzoq yillardan buyon amalga oshirilayotgan izlanishlar asosida takomillashib, bu izlanishlarning har bir bosqichida o‘zbek tilidagi, umuman turkiyshunoslikdagi qo‘shma gap nazariyalari, asosan, rus tilshunosligida shakllangan qo‘shma gap nazariyalari qolipida yaratilgan. Nafaqat qo‘shma gap, balki tildagi juda ko‘plab boshqa hodisalar talqinida ham ana shu yo‘l, ya’ni rus tilshunosligi qolipidan foydalanish bir qadar an’anaga aylangan (Mahmudov, Nurmonov va.b., 1995: 95). Jahon tilshunosligi tarixida bunday hol bir necha bor kuzatilgan, xususan, qadimgi lotin tilshunosligining yunon tilshunosligidan nusxa olish asosida shakllanganligi ma`lum. Tabiiyki, bunday yo‘l til hodisalarining muayyan tilning o‘zigagina xos bo‘lgan xususiyatlarini to‘g‘ri va xolis tushunishga imkon bermaydi. Tilda, esa, xususan, uning sintaktik sathida gapning shakliy va mazmuniy tarkiblari o‘rtasidagi aloqa behad murakkab va ko‘pincha ziddiyatli bo‘lib, ular bir-birlari bilan to‘liq muvofiq kelmaydi, ko‘pincha mazmuniy-sintaktik nomuvofiqlik (asimmetriya) mavjud bo‘ladi (Vinogradov, 1975).

Har qanday til birligi kabi gap, xususan, qo‘shma gap ham ikki tomonlama birlikdir, ya’ni ifoda tomoni va mazmun tomoniga ega. Uzoq vaqtlar mobaynida qo‘shma gapning asosan ifoda va qisman mazmun tomonlari o‘rganildi. Keyingi yillarda tilshunoslikda gapning mazmun tomoniga, «semantika» deb yuritiladigan jihatga e’tibor kuchaydi, mazmuniy (semantik) sintaksis yo‘nalish yuzaga keldi. A.Berdialievning tadqiqotlari ana shu yo‘nalishdagi o‘zbek tilshunosligidagi dastlabki ishlardandir (Berdialiyev, 1989).

4. Qo‘Shma Gaplarda Iyerarxiya: Markaz Va Qurshov Munosabati

Qo‘shma gap- sodda gap bilan chambarchas aloqador bo‘lsa-da, undan grammatik asoslar soni, fikriy mundarija (asosiy axborot)ning sifat va miqdori nuqtayi nazaridan farqlanuvchi sintaktik butunlik. Struktur jihatdan sodda va qo‘shma gap o‘rtasidagi tafovut aniqki, kesimlik belgisi ularni farqlovchi asosiy mezon sanaladi.

Qo‘shma gap lisoniy birlik sifatida murakkab tabiatli bo‘lib, bu murakkablik uning lisoniy sathda tutgan o‘rni, tarkibidagi sodda gapning grammatik shakli va bog‘lovchi vositalari hamda mazmuniy munosabatining rang-barangligi bilan belgilanadi (Sayfullayev, Mengliyev, Qurbonov, Abuzalova, Boqiyeva, Yunusova, 2009: 395)

Qo‘shma gapning sintaktik qurilishi juda chuqur va har taraflama o‘rganilgan, shuningdek, sintaktik qurilish aniq ko‘rish mumkin bo‘lgan sath ekanligi bois qo‘shma gap qurilishini belgilash qiyinchilik tug‘dirmaydi. Bunda qo‘shma gapni shakllantiruvchi komponentlar o‘rtasidagi munosabat va uning sintaktik ifodalanishini belgilashda mazkur munosabatni shakllantiruvchi mantiqiy-mazmuniy mexanizm va bu mexanizmning sintaktik tuzilishga nisbatlanishiga alohida e’tibor berish lozim.

Ma’lumki, qo‘shma gapning ma’noviy va struktur tasnifi ko‘p holda o‘zaro farqlanadi. Formal sintaksis qo‘shma gap tasnifida ko‘p hollarda ularning nutqiy belgi-xususiyati, zohiriy

alomatiga tayanadi. Substantsial sintaksis tasnifi esa qo‘shma gapning lisoniy mohiyatidan kelib chiqqan holda amalga oshiriladi.

Keyingi yillarda qo‘shma gaplar tarkibidagi sodda gaplarning qurilish qolipiga ko‘ra tasnif keng qo‘llanilmoqda. Qo‘shma gaplar tasnifida ularning tarkibidagi sintaktik aloqa va munosabatlarni alohida hisobga olish lozim bo‘ladi.

Sodda, uyushgan va qo‘shma gaplarni farqlovchi asosiy belgi-[P_m] ning markaz va qurshov munosabatining tashkil topishida o‘rni beqiyos ekanligini ta’kidlab o‘tish lozim. Chunki sodda gapning eng kichik qolipi sanalgan [WP_m]da o‘z atrofiga gap kengaytiruvchilaridan iborat yagona markazni shakllantirsa, qo‘shma gapda mos ravishda bunday markazlar (iyerarxiya daraxti) soni [P_m] soniga ekvivalent ravishda ikkidan boshlab cheksiz davom etishi mumkin:

$$[WP_m{}^1 + WP_m{}^2]$$

$$\downarrow$$

$$WP_m{}^1 + WP_m{}^2 + WP_m{}^3]$$

$$[WP_m{}^1 + WP_m{}^2 + WP_m{}^3 + \ldots + WP_m{}^n]$$

Qo‘shma gapning lisoniy-sintaktik qolipini tahlil qilish orqali uning voqelanish usullari turli ko‘rsatkichlarga asoslanishini ko‘rish mumkin:

1. Gapning fikriy mundarijasini ifodalovchi grammatik asoslar miqdoriga (ikki bosh bo‘lakli yoki bir bosh bo‘lakli ekanligiga)

a) bir subyekt qo‘shma gapning har ikki qismi uchun umumiy bo‘lgan qolip:

S

$$[WP_m{}^1 + WP_m{}^2]$$

b) ikki subyektli qo‘shma gapning lisoniy-sintaktik qolipi:

S S

$$[WP_m{}^1 + WP_m{}^2]$$

c) subyekt (ega) ifodalanmagan yoki noma’lum bo‘lgan qismlardan tashkil topgan qo‘shma gap qolipi:

d) $[WP_m{}^1 + WP_m{}^2]$

Har uchala holatda ham subyektning ifodalanish-ifodalanmasligi, bir yoki bir nechta ekanligi aktantlari gap kengaytiruvchilardan iborat bo‘lgan markaz miqdoriga ta’sir qilmaydi, chunki ushbu markazlar soni subyekt emas, balki [P_m] lar miqdoriga ko‘ra shakllanadi.

5. Transformatsiyalashgan Nominativ Birliklarda Markaz-Qurshovlilik

O‘zbek tilida gap qurilishidagi eng kichik qolip [WPm] sanaladi, shu bois nutqiy voqelikda W-leksik ma’no anglatuvchi qismi vazifasini lisoniy sintaktik qolipning voqelanish jarayonida sintaktik tabiati turli xil bo‘lgan, biroq [WPm] ni yuzaga keltira oladigan istalgan atov birlik bajarishi mumkin:

1. Nominativ birliklar (leksemalar)
2. Birikmalar (erkin va turg‘un bog‘lanishli birikmalar)
3. Kengaygan birikmalar (harakat nomi, ravishdosh, sifatdoshli oborotlar)

(Mahmudov, 1984: 41)

O‘zbek tilining grammatikasiga xos bo‘lgan sintaktik-struktur xususiyatlardan biri gap bo‘laklari ierarxiyasidagi *transformatsiya* jarayonidir. Ta’kidlab o‘tish joizki, turkiy tillarda istalgan kattalikdagi nutqiy gap sifatdosh, ravishdosh va harakat nomlari orasida bitta nominativ birlikka transformatsiya etilishi va boshqa bir gap tarkibida bitta konstruktiv bo‘lak yoki bitta konstruktiv bo‘lakning kengaytiruvchisi mavqeyida kiritilishi mumkin (Qurbonova, 2001: 167). Turkiy tillarning ushbu tipologik xususiyati ilmiy tadqiqi turkolog olima N. Z. Gadjiyeva, o‘zbek tilshunosligida J. Omonturdiyev, A. Mamatov, A. Nurmonov, N. Mahmudov, A. Berdialiyevlar nomlari bilan bog‘liq bo‘lib, ushbu ilmiy tadqiqotlarda istalgan turdagi sodda va havola bo‘lakli qo‘shma gaplarda grammatik asoslar, xususan E va [Pm] qismlarini shakliy o‘zgartirish orqali yakka nominativ birlikka transformatsiya qilinishi, shuningdek, ushbu kengaygan birikmaning gapning konstruktiv bo‘lagi yoki boshqa konstruktiv bo‘lak kengaytiruvchisi (aktanti) bo‘lib kelishi mumkinligi haqidagi asosiy ma’lumotlar berib o‘tiladi. Buni quyidagi havola bo‘lakli qo‘shma va uning kengaygan birikmali (chegarali qurilma, ramochnaya konstruksiya) sodda gap varianti talqini orqali tahlil qilishimiz mumkin:

1.	Havola bo‘lakli qo‘shma gap	*Siz shu narsani esdan chiqarmangki, odam odam bilan uchrashadi, tog‘ tog‘ bilan uchrashmaydi. (Oybek)*
2.	kengaygan birikmali (chegarali qurilmali) sodda gap	*Siz odamning odam bilan uchrashishi, tog‘ning tog‘ bilan uchrashmasligini esdan chiqarmang.*

Yuqoridagi havola bo‘lakli qo‘shma gapdan bilishimiz mumkinki, ergash gap butunligicha bosh gap tarkibidagi ko‘rsatish olmoshiga havola qilingani bois sodda gapdagi “*odamning odam bilan uchrashishi, tog‘ning tog‘ bilan uchrashmasligini*” kengaygan harakat nomi bilan ifodalangan oborotni “*shuni*” ko‘rsatish olmoshiga almashtirish mumkin:

1.	kengaygan birikmali (chegarali qurilmali) sodda gap	[S]	[Obj]	[W]	[N]	[M]	[T]	[P]
		Siz	***odamning odam bilan uchrashishini, tog‘ning tog‘ bilan uchrashmasligini***	*esdan chiqar*	*-ma*	*-ng*	*-ng*	*-ng*
2.	Ko‘rsatish olmoshili sodda gap	*Siz*	***shuni***	*esdan chiqar*	*-ma*	*-ng*	*-ng*	*-ng*

Har ikkala sodda gap tahliliga e’tibor bersak, gapning konstruktiv bo‘laklari tahlilida farqli jihatlarning mavjud emasligiga guvoh bo‘lamiz. Biroq gaplarning yuza struktur elementlarining pog‘onaviy bog‘lanishdagi farq quyidagicha:

1-gapda gap kesimining leksik ma’no anglatuvchi qismiga bog‘langan “uchrashishi” va “uchrashmasligi” so‘z kengaytiruvchilari o‘z navbatida “odamning”, “odam bilan”; “tog‘ning”, “tog‘ bilan” aktantlariga markaz vazifasini bajargan va daraxtsimon pog‘onaviy bog‘lanisni yuzaga keltirgan.

Siz	*odamning*	*odam bilan*	*uchrashishini*	*tog‘ning*	*tog‘ bilan*	*uchrashmasligini*	*esdan chiqar*	*ma*	*ng*
S	*Attr*^{1}	*Obj*^{3}	*Obj*^{1}	*Attr*^{2}	*Obj*^{4}	*Obj*^{2}	*W*	*N*	*Pm*

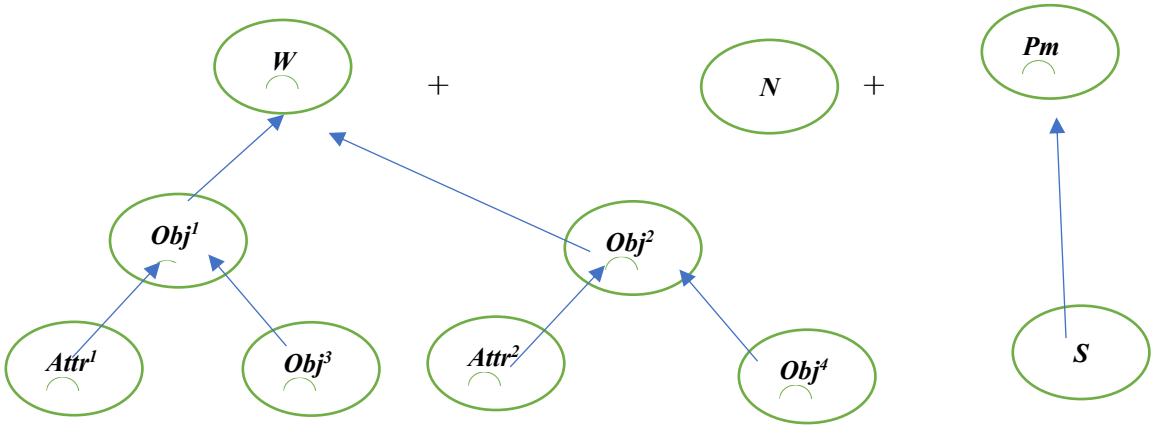

Shu o‘rinda ta’kidlash lozimki, kesimning gap bo‘lagi emas, gapning o‘zi ekanligi gap bo‘lagi tobe munosabatda bo‘lgan ikki sintaktik birlikning tobe vaziyatda turgan qismiga nisbatan belgilanishi bilan dalillanadi. Tobe qismning sintaktik pozitsiyasi aniq, hokim qismning sintaktik pozitsiyasi esa sintaktik aloqa zanjirining boshqa halqasi uchun tobe vaziyatdagi holatiga qarab belgilanadi. Ko‘rinadiki, gap bo‘lagining muhim belgisi tobe vaziyatda bo‘lishdir. Bu nuqtayi nazardan kesim hech qachon tobe vaziyatda kelmaydi. U tobe vaziyatdagi sintaktik birliklar bilan kengayadi. Ergash gap vazifasida kelganda ham tobe vaziyatdagi so‘z-shakllar bilan kengayadi. Bosh gapga tobe bo‘lib kelishi esa farqli qonuniyat asosida izohlanadi. Shu bois L.Tenyer nazariyasi negizida bog‘liqlik va tobelik yotadi. Bunga ko‘ra, kesimga tobe bog‘lanib, uning tarkibini kengaytiruvchi va mazmunini konkretlashtiruvchi a’zolar *yunktiv* va *translyativlar* (ba’zi adabiyotlarda aktantlar yoki argumentlar va sirkonstantlar) sanaladi. Bu nuqtayi nazaridan ega ham to‘ldiruvchi va hollar singari aktantlar qatorida turadi, kesimning ega pozitsiyasidagi aktanti sanaladi.

Demak, ayni paytda uzluksiz ta’lim bo‘g‘ini – umumiy o‘rta, o‘rta maxsus va oliy ta’lim darsliklarida kesimga berilgan: “Kesim gap markazi bo‘lib, u tasdiq-inkor, zamon, mayl, shaxs-son ma’nolarini ifodalab keladi, hukmni ifodalaydi va gapning boshqa bo‘laklarini o‘z atrofida birlashtiradi” (Qodirov va boshq., 2014: 57), “Gapni gap qilib shaklanishida muhim bo‘lgan, uning mazmuniy va grammatik markazi hisoblanuvchi bo‘lak – kesim” , ”Kesimlik (shaxs-son, zamon, tasdiq-inkor, modal) ma’nosini ifoda etgan gapning markaziy bo‘lagi” , “Kesim – tasdiq-inkor, zamon, modallik, shaxs-son ma’no va shakllariga ega bo‘lgan so‘z, gap markazini tashkil qiluvchi bo‘lak” ta’riflarining nazariy asosida kesimning o‘zbek tili gap qurilishida tutgan o‘rni yotadi (Nurmonov va boshq., 2015: 468-470). Sodda va qo‘shma gaplar lisoniy qurilishida bo‘laklaningr pog‘onali o‘rinlashuvi quyidagicha beriladi: Mantiqiy “subyekt + kesim” ning mohiyatan “ega+kesim” (gap tarkibiy qismlari orasidagi grammatik munosabatdan farqlanishi Arastu zamonidan hozirgacha tilshunoslar va mantiqshunoslar tomonidan e’tirof etib kelinadi. Uning mantiqiy atama va mantiqiy hodisa in’ikosi ekanligini ta’kidlagan holda aytish mumkinki, gapning mundarijasi

[Pm] dadir. [Pm] gap kesimini, ya'ni uning markazini grammatik jihatdan shakllantiruvchi kategoriyaning son-sanoqsiz nutqiy ko'rinishlari umumiy ramzidir: tasdiq-inkor, mayl-zamon, shaxs-son ma'nolari va qo'shimchalarining nutqiy, ma'noviy va moddiy rang-barangligiga bu ramz neytral sanaladi. [WPm] qolipidagi [W] va [Pm] kabi nisbatan mustaqil bo'lgan qismlar o'zaro faqat gap markazi mavqeyida kelgandagina birikadi. [W] esa gapda xilma-xil pozitsiyalarda kelishi mumkin. Undan farqli ravishda [Pm] har qanday atov birlik bilan bog'langanda unga potensial gap mavqeini beradi. Aytish joizki, [Pm] atov birligi vazifasida kela olmaydigan til birliklari (chunonchi, fonema, grammatik morfema va h.z.) bilan birika olmaydi. Bu esa [Pm] – ya'ni kesimlik ko'rsatkichi gapning negizini, asosini tashkil etishini anglatadi. So'z gapning qurilish ashyosi bo'lganligi sababli gap qurilishiga bevosita yoki bilvosita ta'sir etadi, ya'ni markaz sifatida o'z atrofida ma'lum bir leksemalarni birlashtirishi yoki kengaytiruvchi sifatida qurshov vazifasini bajarishi mumkin.

Ta'kidlash jozki, gapning LSQ yuzaga kelishida konstruktiv birliklarning qanday nominativ yoki struktur birliklar bilan ifodalanishi ahamiyatsiz. R. Sayfullayeva , M. Qurbonova, M. Abuzalova kabi formal-funksional yo'nalish tadqiqotchilarining ilmiy ishlarida keltirilganidek, [WPm] uchun relevant belgi bitta, u ham bo'lsa, atov birligi vazifasini bajara olishidir (Qurbonova, 2001: 169).

Xulosa

Ushbu maqola turkiy tillarda nutqiy gaplarning bitta nominativ birlikka transformatsiya etilishi va boshqa bir gap tarkibida bitta konstruktiv bo'lak yoki bitta konstruktiv bo'lakning kengaytiruvchisi mavqeyida kelishi hodisasi, shuningdek o'zbek tilshunosligining navbatdagi vazifasi bo'lgan gapning LSQida so'zlar bog'lashuvini kengroq tahlil qilish orqali aktantlarning gap qurilish sathidagi vaziyatini aniqlashtirish, gapning til bosqichidagi lisoniy gap bo'laklari o'rtasidagi semantik, grammatik bog'lanishni aniqlashshtirishga yo'naltirilgan. Tilning lisoniy tizimidagi markaz qurshovlilik munosabatining sintaktik sathda voqelanishi, qo'shma gap tarkibiy qismlarida markaziy bo'lak- kesim (atov birlik[W]+kesimlik ko'rsatkichi [Pm])ni to'ldirishdagi o'rni; mutlaq hokim bo'lak-konstuent (kesim)ga bilvosita yoki bevosita bog'langan aktant (tobe bo'laklar)larning nisbiy pog'onali-iyerxik o'rinlashuvi yoritilgan. Tilshunoslikdagi pog'onaviylik tamoyiliga asosan dastlabki bosqichda qurshov vazifasini bajargan bo'lak (jumladan, [Pm] bilan valentlik hosil qilgan gap kengaytiruvchisi yoki [W] atov birligiga tobelangan so'z kengaytiruvchisi) ning keyingi bosqichda mos ravishda so'z kengaytiruvchilari bilan kengayib markaz mavqeyida kelishini ochib berishga qaratilgan. O'zbek tili grammatikasiga xos bo'lgan sintaktik-struktur xususiyatlardan biri-gap bo'laklari ierarxiyasidagi transformatsiya jarayoni masalasi hamda qo'shma gapning pog'onali sintaktik tahlilida gap va so'z kengaytiruvchisining iyerxiyadagi maqomi oydinlashtirilgan.

KAYNAKÇA

Azizova, G (1955), *O'zbek tilida shart va to'siqsiz ergash gaplar*, Toshkent.

Asqarova, M (1955), *Bog'lovchisiz bog'langan qo'shma gaplar*, "Sovet maktabi" jurnali, 11-son.

Asqarova, M (1957), *Sabab va maqsad ergash gapli qo'shma gaplar*, "Toshkent Davlat pedagogika institutining ilmiy asarlari", IV kitob., Toshkent.

Asqarova, M (1959), *Aniqlovchi ergash gapli qo'shma gaplar*, "Toshkent Davlat pedagogika institutining ilmiy asarlari", XII kitob, Toshkent.

Asqarova, M (1960), *Hozirgi zamon o'zbek tilida qo'shma gaplar*. Toshkent: O'zFA nashriyoti, 66-b.

G'oziyev, H (1941), *Hozirgi zamon o'zbek tilida ergashgan qo'shma gaplarning sostavi*, UzFAN nashri, Toshkent.

Grunina, A (1952), *Slojno-podchinennoye predlojeniye v sovremennom uzbekskom yazike*, kand. diss., MGU, 1952;

Abdurahmonov, G‘ (1958), *Qo‘shma gap sintaksisi asoslari*. Toshkent: O‘zFA nashriyoti.
Abdurahmonov, G‘., Xoliyorov X. v.b. (1987), *Hozirgi o‘zbek adabiy tili.* Sintaksis. -T.: O‘qituvchi.
Abdurahmonov G‘., Shoabdurahmonov Sh (1976) *O’zbek tili grammatikasi*, II tom. Sintaksis.-T.
Mahmudov N., Nurmonov A. v.b. (1995), *O‘zbek tilining nazariy grammatikasi. Sintaksis*. -T.: O‘qituvchi, 95-b.
Vinogradov, V (1975), *Izbranniye trudi. Issledovaniya po russkoy grammatike.*-M.
Berdialiyev, A (1989), *Ergash gapli qo`shma gap konstruksiyalarida semantik-signifikativ paradigmatika*.-T.
Mahmudov, N (1984), *O‘zbek tilidagi sodda gaplarda semantik-sintaktik asimmetriya*. -T.: O‘qituvchi, 41-b.
Qurbonova, M (2001), *O‘zbek tilshunosligida formal-funksional yo‘nalish va sodda gap qurilishining talqini*: Filologiya fanlari doktori… dis.-Toshkent, 167-169 b.
Qodirov, M va boshqalar. (2014) *Ona tili 8-sinf uchun darslik*.– T.: Cho‘lpon, 57-b.
Nurmonov, A. va boshq. (2015). *Hozirgi o‘zbek adabiy tili.* Akademik litsey va kasb-hunar kollejlarining 3-kurs talabalari uchun darslik.-T.: “ILM ZIYO”, 468-470-b.
Sayfullayeva, R., Mengliyev, B., Qurbonova, M., Abuzalova, M., Boqiyeva, G., Yunusova, Z (2009), *Hozirgi o‘zbek adabiy tili*. – T.: Fan va texnologiya , 395-b.

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ ETNOQRAFİK FRAZEOLOGİZMLƏR

Gülcahan NAĞIYEVA*

Xülasə: Məqalədə Azərbaycan və ingilis dillərində mövcud olan etnoqrafik frazeologizmlər müqayisəli şəkildə təhlil edilir. Digər tərəfdən, "şaquli kontest" anlayışının izahı verilir və müxtəlif etnoqrafik frazeoloji birləşmələrin "şaquli kontekst"ləri geniş dil materialı, nümunələr, misallar əsasında öyrənilir. Frazeologiya anlayışının dəqiq şəkildə nəyi və yaxud nələri özündə birləşdirməsi, frazeologiyanın konkret olaraq dilə bu və ya digər şəkildə göstərdiyi təsir, doğma dilimizdə və ingilis dilində mövcud olan etnoqrafik komponentli frazeologizmlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri, "şaquli kontekst" faktorunun bu növ frazeoloji vahidlərin formalaşmasındakı rolu da araşdırılır. Bu növ frazeologizmlərin dilimizdə və ingilis dilində müqayisəli təhlili iki xalqın oxşar və fərqli cəhətlərinin üzə çıxmasına kömək edir. Belə ki, frazeologizmlər, xüsusilə, etnoqrafik frazeologizmlər müəyyən xalqın mədəniyyətini, adət-ənənələrini və inkişafını öyrənməyin mühüm vasitələrindən biridir.

Açar sözlər: *frazeologizm, etnoqrafik frazologizm, şaquli kontekst, adət-ənənə*

Ethnographic Phraseologisms In Azerbaijani And English Languages

Abstract: In the article, the ethnographic phraseology existing in the Azerbaijani and English languages is analyzed in a comparative way. On the other hand, the concept of "vertical context" is explained, and "vertical contexts" of various ethnographic phraseological combinations are studied on the basis of a wide range of linguistic material, examples, and examples. What exactly does the concept of phraseology include, the impact that phraseology has on the language in one way or another, the lexical-semantic features of phraseology with an ethnographic component existing in our native language and in English, the role of the "vertical context" factor in the formation of these types of phraseological units. is being investigated. A comparative analysis of this type of phraseology in our language and in English helps to reveal the similarities and differences between the two nations. Thus, phraseology, especially ethnographic phraseology, is one of the important means of studying the culture, traditions and development of a certain people.

Key Words: *phraseology, ethnographic phraseology, vertical context, tradition*.

Giriş

Dil insanların dünya haqqında bölüşdükləri bilikləri, faktları, ideyaları və hadisələri əks etdirir.

Dilin əsas materialı olan sözlər də öz növbəsində öz müəlliflərinin mövqelərini və inamlarını, onların fikirlərini inikas etdirir. Dil mədəni dəyərlərə malik olan işarələr sistemidir. Dilin zənginləşməsində, fikrin, nitqin daha dəqiq ifadə olunmasında sözlərlə yanaşı, söz birləşmələri də əvəzsiz rola malikdir. Söz birləşməsi adından da göründüyü kimi, iki və daha çox sözün birləşməsi nəticəsində yaranır.

Məlumdur ki, dilçilik elmində söz birləşmələrinin, əsasən, iki növü ayrılır: sərbəst söz birləşmələri və sabit söz birləşmələri. Sərbəst söz birləşmələrinin komponentlərinin hər biri digəri ilə əvəz edilə bilir, lakin sabit söz birləşmələrinin elementləri dəyişməzdir, biri digəri ilə əvəz olunmazdır, belə ki onlar "daşlaşmış ifadələr"dir. Sabit söz birləşmələri dilçilikdə çox vaxt "frazeoloji birləşmələr" və ya "frazeologizmlər" adlandırılır. Frazeologizmlərin müxtəlif növləri vardır ki, onların işimizdə geniş şəkildə araşdırmağa çalışdığımız növü etnoqrafik frazeologizmlərdir. Etnoqrafik frazeologizm dedikdə, adından da bəlli olduğu kimi, məhz hər hansısa bir xalqın məişəti, dini, dünyagörüşü, həyata baxışı və yuxarıda qeyd olunan bir sıra faktorları özündə ehtiva edən sabit söz birləşməsi nəzərdə tutulur. Bu növ frazeologizmlər təbii ki, hər bir xalqın həyatında mühüm rol oynamış və müasir dövrdə də oynamaqdadır. Belə ki, etnoqrafik frazeologizmlər xalqların həyat təcrübələri, onların dünyagörüşləri əsasında yoğrulmuş və sınaqdan keçərək öz təsdiqini tapmışdır.

1. Frazeologiya nədir və onun vahidlərinin leksik-semantik təkrarsızlığını şərtləndirən amillər

Məlumdur ki, dilin frazeoloji sistemi bu dilin daşıyıcılarının dünyagörüşü, adət-ənənələrini, etnomental özəlliklərini ən əyani şəkildə və eyni zamanda metaforik formatda

* Bakı Avrasiya Universiteti, ingilis dili müəllimi, e-mail:cahan.95@mail.ru
DOI :10.30546/100981.2024.0117

əks etdirən dil vahidlərini ehtiva edir. Bu mənada istənilən dilin frazeoloji vahidlərinin və konkret olaraq, etnoqrafik məzmunlu frazeologiyasının sistemli təhlili həm həmin dilin "semantik kainatı" haqqında məlumat əldə etməyə, həm də dil daşıyıcısı olan xalqın dünyanın dil mənzərəsi haqqında fikir formalaşdırılmasına imkan verir. (Вежбицкая, 1993: 185-206)

Frazeologizmlər formalaşdığı dövrün ictimai quruluşunu, ideologiyasını, xalqın dünyagörüşünü inikas etdirir. Elə əks etdirirlər ki, necə ki, şəhər günəşi şeh damcısında öz əksini tapır. (Ларин, 1997:156) Frazeologiya dildə mövcud olan bütün sabit söz birləşmələrinin, tərkib hissələrinə parçalanmayan ibarələrin, ifadələrin toplusudur. "Frazeologiya" yunan sözündən götürülüb və "phrasis" – ifadə, "logos" – təlim, nəzəriyyə sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Frazeologiyanın mahiyyətinin nə olması barədə istər xarici, istərsə də yerli dilçi alimlər fərqli fikirlər səsləndirmişlər.

"Frazeologiya" sözünü bir termin kimi dilçilik aspektində ilk dəfə Şarl Balli işlətmişdir. Ş. Balli dilçilik tarixində ilk dəfə olaraq frazeologiyanı leksikologiyanın müstəqil şöbəsi kimi müəyyənləşdirmiş, eyni zamanda frazeologiyanı üslubiyyatın tərkibinə daxil etmişdir. Ş. Balli nitqdə iki növ söz birləşməsi olduğunu müşahidə etmiş, bunlardan sabit birləşmələrin sirri onu xüsusi olaraq maraqlandırmışdır. Ş. Balli bu növ birləşmələri frazeoloji qrup adlandıraraq onları sinxronik planda şərh etməyə çalışmışdır. Ş. Balli frazeoloji vahidlərin əlamətini müəyyənləşdirməkdə birləşmənin həm zahiri, həm də daxili cəhətinə nəzər yetirməyi mühüm şərt hesab edirdi. O, sabit birləşmələri öz əsərində leksik-semantik və üslubi-məna cəhətdən şərh etmişdir. Dilçilik tarixində sabit birləşməyə bu şəkildə yanaşmaq tamamilə yeni idi. Ş. Ballinin nəzəriyyəsi frazeologiyanın inkişafına böyük təsir göstərmişdir. (Qurbanov, 1929:235)

Frazeologizmlər hər bir dilin daxilində sıx işlənmə tezliyinə malikdir. Bunun əsas səbəbi frazeoloji vahidlərin emotiv, ekspressiv, lakonik xarakter daşımasıdır. Bəzən danışan şəxs fikrini dəqiq, qısa, yığcam, aydın ifadə etmək üçün adi tək-tək sözlərdən deyil, məhz sabit söz birləşmələrindən istifadə edir. Lakin ünsiyyət prosesində iştirak edən şəxslərin hər ikisi, yəni həm danışan, həm də dinləyən bu frazeoloji birləşmələrdən xəbərdar olmalıdırlar ki, ünsiyyət prosesi axarlı şəkildə davam etsin, əks təqdirdə anlaşılmazlıq baş verir.

Dünyanın mənzərəsi insan və onu əhatə edən dünya haqqında məlumatların emalının nəticəsidir. Qeyd etmək lazımdır ki, dünyanın mənzərəsi özündə təkcə predmetləri, prosesləri deyil, eyni zamanda insanın həmin predmetlərə və proseslərə olan münasibətini əks etdirir. Beləliklə, dünyanın mənzərəsi həmişə əks olunan subyektin və hətta onun xarakterinin tarixi inkişafı, sosial statusu ilə müəyyən edilir. Frazeoloji vahidlər insanın dünyanı mənimsəmə vasitəsi kimi fəaliyyət göstərir, onun tərkibində insanın hisləri, emosiyaları, əhval-ruhiyyəsi, dəyərləri cəlb olunur, saxlanılır və yenidən yaradılır. (Вереничь, 2012:51-53)

Sırf Azərbaycan xalqının dünyagörüşü ilə bağlı frazeologizm olan Mir Mövsüm ağanın cəddi haqqı frazeologizminin digər dillərdə kalka üsulu ilə edilmiş tərcümələrinə rast gələ bilərik: ingilis dilində cross my heart and hope to die, I swear it; və s. Mir Mövsüm ağa sehirli qüvvələrinin olduğuna inanılan bir seyid olmuşdur. Bakı sakinləri onun qeyri-adi gücə malik olduğunu hesab edirdilər, belə ki, onlar belə bir fikir irəli sürürdülər ki, o, əlini xəstə bir şəxsin başına çəkirdisə, həmin şəxs şəfa tapıb sağalırdı. Hal-hazırda onun adına tikilmiş ziyarətgah gündə yüzlərlə, minlərlə insan tərəfindən ziyarət edilir.

İngiltərədə ingilisdilli xalqlara xas olan dünyagörüşü ilə əlaqədar təmtəraqlı şəkildə qeyd edilən "Halloween" bayramı ilə əlaqədar bir sıra ifadələr meydana gəlmişdir. "Halloween" sözü "All Hallow's Eve", yəni "müqəddəslər günü ərəfəsi" və ya "All Saints' Day" – "bütün müqəddəslər günü" sözlərindən törəmədir. Balqabaq "Cadugərlər bayramı"nın əsas rəmzidir. Onun içini oyaraq içərisinə şam yerləşdirilir, bununla da bayram iştirakçıları ruh və şeytana bənzəyən surətlər yaradırlar. "Halloween"lə bağlı meydana gələn idiomlar, adətən, qanla, ruhla, ölümlə və s. əlaqəli olur. Onlardan bəzilərinə nəzər salaq:

night owl – gecə quşu, gecə gec vaxta qədər oyaq olmaq; ifadənin bayquşlara nəzərən insanlara istinad kimi məcazi şəkildə istifadə edilməsi 16-cı əsrdən başlanır. Uilyam Şekspir 1594-cü ildə "The Rape of Lucrece" ("Lukresiya") poemasında ifadədən istifadə etmişdir:

The dove sleeps fast that this night owl will catch:
Thus treason works ere traitors be espied.
scared stiff – bərk qorxmuş, çox qorxmuş;
death trap – ölüm tələsi;
white as a ghost – meyit kimi ağarmaq, qorxudan rəngi solmaq;
ghost town – ölü yer, tərk edilmiş məkan və s.

Xalqımızın qədimdən gələn ənənəsi olan Novruz bayramı bir sıra rituallarla icra olunur. Belə ki, Novruz bayramına qədər dörd çərşənbə – Su, Od, Yel və Torpaq və ya İlaxır çərşənbə təmtəraqla qeyd olunur. Bayram üçün səməni cücərdilir, şəkərbura, paxlava, qoğal kimi şirniyyatlar hazırlanır. İlaxır çərşənbənin adətləri xüsusilə seçilir. Qoz-qoz, yumurta döyüşdürmək(sığışda), yalax-qoz və s. kimi oyunların sırf bayramla bağlı yarandığı əsaslandırılmışdır. Müasir dövrdə papaqatdı, folklorda isə dəsmalatdı, şalsalladı, ninnigəzmə adlanan, həmçinin qodu-qodu, baca-baca, və s. bayram oyunlarının icrası indi də yerinə yetirilməkdədir. (Mirzəyeva, 2014:31) Qulaq falına çıxmaq birləşməsi məhz bununla bağlıdır. Belə ki, insanlar ürəklərində niyyət tutub hər hansı bir evin qapısını pusub ilk deyilən sözü həyəcanla gözləyirlər. Bu zaman evdən xoş söz eşidilsə, insanın ürəyindəki niyyət həyata keçər. Ritualdan qaynaqlanan öngörüş olan ağırlığını tökmək idiomu Novruz bayramında qalanan tonqalın üstündən atlanarkən onun üstünə bütün pislikləri, ağırlığı töküb yeni ilə, yeni həyata təmiz, rahat şəkildə başlamağı simvolizə edir: Bayram axşamı qapı pusmaq, iynəlik salıb bəxt sınamaq qızların adəti idi. Oğlanlar isə baca-baca gəzərdilər. Onlar balaca heybələrini götürüb damın üstünə çıxar, iplə bacadan içəri sallayardılar. Adət üzrə ev sahibi heybəyə şirniyyat qoymalı idi. (Şıxlı, 2005)

2. Azərbaycan və ingilis dillərindəki etnoqrafik frazeologizmlərin leksik-semantik və struktur özünəməxsusluqları

Frazeoloji birləşmələr leksik-semantik və struktur xüsusiyyətlərinə görə təsnif olunur. Leksik-semantik təsnifatdan danışarkən antiteza və struktur transformasiya növlərindən bəhs etmək məqsədəuyğundur. Antiteza xarakterli frazeologizmlər bir növ antonimlərə əsaslanır. Antiteza üslubi vasitələrdən biri kimi bir cümlənin iki tərəfinin bir-birinə zidd olması ilə izah olunur: In the right church but in the wrong pew; After dinner sit a while, after supper walk a mile; dream of a funeral and you hear of a wedding; Qız evində toydu, oğlan evinin xəbəri yoxdu; özünə umac ova bilmir, başqası üçün əriştə kəsir; adam ölməmiş kəfənini tikmək və s.

Struktur transformasiya formasına aid olan birləşmələr söz birləşməsi şəklindən asanlıqla cümlə formasına və əksinə transformasiya ola bilən birləşmələrdir: Ələpdü mərasimi – Əl öpənlərin çox olsun; Qara bayram etmək – Bayramı qara gəldi və s.

Frazeologizmlərin daha işlək növlərindən biri frazeorefleksləridir. Frazeorefleksləri hər hansı bir situasiyada, məsələn, sevincli bir xəbər eşitdikdə, bir körpə doğulduqda, kimsə vəfat etdikdə insanın verdiyi reaksiya ilə bağlı işlənən şablon ifadələrdir: Bon appetite!; May all of you live long!; Gözün aydın olsun!; Qoşa qarıyasınız!; Nuş olsun! və s. Frazeorefleksləri ifadə etdiyi emosiyaya görə bir sıra şərti qruplara bölmək mümkündür:

1) toyla bağlı deyilən frazeorefleksləri: Be happy!, Live long!, Allah xoşbəxt eləsin!, Qoşa qarıyasınız!, Bir yastıqda qocalasınız!, Oğullu-qızlı olasınız!;

2) uşağın dünyaya göz açması ilə bağlı yaranan frazeorefleksləri: May your life be long!, Əlində-ovcunda qalsın!, Toyunu görəsiniz!, Allah saxlasın!, Allah qorusun!, Adı ilə böyüsün!, Atalı-analı böyüsün!;

3) insanın vəfatı ilə bağlı istifadə olunan frazeorefleksiər: Rest in peace!, Allah rəhmət eləsin!, Məkanı cənnət olsun!, Qəbri nurla dolsun!, Allah səbr versin!;

4) digər səbəblərdən, xoş və ya bəd hadisələrdən meydana çıxan frazeorefleksiər: God bless you!, Bon appetite!, Thanks God!, God forbid!, Allaha şükür!, Allah eləməsin!, Allah kömək olsun!, Allah iraq eləsin!, Nuş olsun!, Həmişə təmizlikdə!, Sağlam ol!, Gözün aydın olsun! və s.

Frazeologizmlərin təsnifatından danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, onları müəyyən əlamətlərə görə qruplaşdırmaq mümkündür. Frazeologizmlər iki və daha artıq sözün birləşməsindən yarandığı üçün onlara cümlə və söz birləşməsi şəklində rast gəlinir. Nümunələri nəzərdən keçirməzdən əvvəl bildirmək yerinə düşər ki, cümlə söz birləşməsindən fərqli olaraq özündə daha bitkin fikir ifadə edir, xüsusi intonasiyaya malik olur.

Azərbaycan dilində cümlə şəklində olan frazeologizmlər:

Halvasını çalıb.

Minnətli plovdan minnətsiz pendir-çörək yaxşıdır.

Adamın öz yavan çörəyi özgənin plovundan yaxşıdır.

Abbasını bəyənməyən beş sahı çıxardar.

Bəy verən atın dişinə baxmazlar.

Qulağının dibindən halva iyi gəlir və s.

İngilis dilində cümlə formasında mövcud olan frazeoloji vahidlərə aşağıdakıları misal gətirmək olar:

Be like a spare prick at a wedding.

Tie the knot.

It’s raining cats and dogs.

Mind your P’s and Q’s.

Don’t throw the baby out with the bath .

Carry coals to Newcastle və s.

Cümlə formasında olan frazeoloji birləşmələr 1) intonasiyaya və 2) quruluşuna görə təsnif edilə bilər. Bildiyimiz kimi, cümlələr intonasiyaya görə 4 yerə – nəqli, sual, nida və əmr cümlələrinə bölünür.

Qeyd etmək lazımdır ki, istər ingilis, istərsə də Azərbaycan dilində məhz söz birləşməsi şəklində olan frazeoloji vahidlər çoxluq təşkil edir: toydan sonra nağara, papağını qoltuğuna vermək, başını bağlamaq, gününü göy əskiyə bükmək, vayına oturmaq, aş daşandan sonra çömçə axtarmaq, from the cradle to the grave, cold turkey, cold shoulder, scared stiff, something blue və s.

Söz birləşməsi şəklində mövcud olan frazeoloji vahidlər onları təşkil edən sözlərin məxsus olduğu nitq hissələrinə görə təsnif edilir. Bu zaman daha çox feili və ismi frazeoloji birləşmələr haqqında danışmaq xüsusilə yerinə düşər. Məlumdur ki, söz birləşmələri əsas və asılı tərəflərdən ibarət olur. Feili söz birləşmələri əsas tərəfi feildən ibarət olan birləşmələrdir. Dilimizdə mövcud olan feili birləşmələrə aşağıdakıları misal göstərmək olar: ayağını kəndirləmək; əl-ayağını bağlamaq; bəlgə qoymaq; beşik bağlamaq; quymaq çalmaq və s.

İngilis dilində feili söz birləşmələrinə isə aşağıdakılar nümunə ola bilər: bring home the bacon; to wear your heart on your sleeves; to whip the offending Adam; to cut off with the shilling və s. Azərbaycan dilində ismi frazeologizmlərə aşağıdakılar misal ola bilər, bu cür söz birləşmələri, adından da göründüyü kimi, əsas komponentinin isimlə ifadə olunması ilə səciyyələnir:

plov mərasimi; elçi daşı; kiçik toy; hal anası; bəxt güzgüsü; kirvə aşı və s.

İngilis dilində isə honeymoon period; cold turkey; as pleased as Punch; forbidden fruit; hen party və s. nümunə ola bilər. Frazeoloji

birləşmələr bir sıra qruplara bölünür. Geniş yayılan bölgü frazeologizmlərin sinonimlik xüsusiyyətinə görə bölünməsidir. Bildiyimiz kimi sinonimlik dilçilikdə mühüm yer tutan məsələlərdən biridir. Sinonimləri, adətən, yazılışı və deyilişi fərqlənən, lakin yaxın və ya eyni mənalı sözlər kimi başa düşürlər. Dilçilikdə bu tərifə fərqli yanaşmalar mövcuddur. Belə ki, bəzi alimlər dildə eyni mənalı iki dil vahidinin yaşamasının qeyri-mümkün olduğu fikrini irəli sürürlər. Onlar hesab edirlər ki, dildə bir anlayışı ifadə edən iki və ya daha artıq sözün mövcud olması onlardan yalnız birinin sağ qalmasına səbəb olacaq, yəni digər sözlər ya köhnəlmiş sözlərin cərgəsinə aid ediləcək, ya da yeni məna kəsb edərək fərqli sözə çevriləcəkdir. Sinonimlik frazeoloji vahidlər içərisində də mövcuddur. Frazeoloji sinonimlər fərqli xarici görünüşə, oxşar daxili aləmə, yəni mənaya malikdirlər. İstər Azərbaycan dilində, istərsə də ingilis dilində sabit söz birləşmələri arasında sinonimliyin varlığını nümunələrlə əyaniləşdirə bilərik:

hot potato – the question of the hour
wear the trousers – be in the driver's seat
hen party – hen night
silver spoon – lucky star
tie the knot – get hitched
ayağını kəndirləmək – əl-ayağını bağlamaq
nişanlanmaq – adaqlanmaq
beşikkərtmə – göbəkkəsmə
ayaqaçdı – kürəkən görümcəyi
başlıq pulu – süd pulu və b.

Frazeoloji birləşmələr arasında sinonimlik kimi antonimlik də mövcuddur. Antonimlər mənaca bir-birinə əks, yazılış və deyilişcə fərqli olan dil vahidləridir. Başqa sözlə, mənaca bir-birinə əks olan frazeoloji birləşmələr antonim frazeologizmlər adlanır:

kəfəni yırtmaq – ölüm şərbətini içmək
boynuna uşaq düşüb – gəlin çilləyə düşüb
gəlin köçmək – evdə qalıb un çuvalına tay olmaq
honeymoon period – the honeymoon is over və s.

Dilçilikdə elə frazeologizmlər vardır ki, müəyyən bir kontekstdə onların müxtəlif mənaları ortaya çıxır, başqa sözlə, birdən çox mənası mövcuddur. Bu frazeologizmlər çoxmənalı frazeoloji birləşmələr adlanır:

talk turkey: a) işgüzar söhbət aparmaq; b) birbaşa demək (heç nədən çəkinməyərək) (Məmmədzadə, 2008) xoruzu qoltuğuna vermək: a) uduzdurmaq; b) işdən çıxarmaq və s.

Dilçilikdə və gündəlik ünsiyyət prosesində istifadə edilən elə frazeologizmlər vardır ki, onlar arxaikləşmişdir, lakin bəzi bölgələrdə yaşayan insanlar tərəfindən hələ də istifadə olunur. Bu cür frazeoloji vahidlər arxaikləşmiş frazeologizmlərdir. Məsələn, kirvəgördü etmək – Azərbaycanın Şəki, Şirvan, Qarabağ, Gəncə, Qazax, və b. qərb bölgələrində sünnət adəti ilə əlaqədar "kirvəlik" institutu olmuşdur. Keçmişdə "kirvəlik" institutu Azərbaycanın Xəzərsahili qərb bölgələrində geniş yayılmamışdı. Cənubi Azərbaycanda isə belə bir ailə ənənəsi olmamışdı. "Kirvə" sünnət vaxtı oğlanı "tutan" adama deyilirdi. Kirvə uşağı qucağında oturdub tuturdu ki, sünnət zamanı uşaq əl-ayağını tərpətməsin. Dəllək bir anda uşağı sünnət edir, sonra isə qan axmasının qarşısını almaq üçün kəsilmiş yerə ələnmiş kül səpirdi. Kirvənin seçilməsinə xüsusi fikir verilirdi. O, ailəyə münasib adamlardan, dostlardan seçilərdi. Sünnətdən bir neçə gün əvvəl uşağın ata-anası qiymətli hədiyyələrlə "kirvəgördüyə" gedərdilər. (Azərbaycan etnoqrafiyası, 2007) Digər bir misal hal anası frazeoloji birləşməsidir. Doğuş zamanı zahının yanında mamaça qadın və ya başqa bir qadın mütləq növbə çəkməli idi. Zahının ağzına saqqız və ya başqa yeməli şeylər verirdilər ki, yatmasın. Xalq inamına görə zahı yatsa, "hal anası" onun ürək və ciyərini çıxarıb apara bilərdi.

(Azərbaycan etnoqrafiyası, 2007) Komponentlərinin sayına görə frazeoloji vahidlər aşağıdakı kimi təsnif olunur:

1) İki komponentli frazeologizmlər bütün dillərdə geniş yayılmış frazeologizm növüdür. Məsələn, ingilis dilində witching hour, shotgun wedding, christening day, stag party, a new broom, a dead letter, forbidden fruit bu qəbildəndir. Azərbaycan dilində: diş hədiyi, kirvə aşı, "hə" almaq, beşik bağlamaq, ağsaqqal plov və s.

2) Üç komponentdən ibarət sabit söz birləşmələri də kifayət qədər geniş yayılmışdır: Məryəm hasarı çəkmək, xəstənin aynası açıqdır, toyunda qar yağacaq, worship the golden calf və s.

3) Üçdən çox sözün birləşməsindən əmələ gələn frazeoloji birləşmələr: as busy as a cranberry merchant, simper like a bride on her wedding day, make hamburger out of something, adamın ölümü, mollanın bayramı, qız evində toydu, oğlan evinin xəbəri yoxdu, qırağına bax bezini al, anasına bax qızını al və s.

3. "Şaquli kontekst" anlayışı haqqında

"Şaquli kontekst" müəyyən fon biliklərin başa düşülməsi üçün zəruri olan tarixi-filoloji xarakterli informasiyadır. "Şaquli kontekst"in yerinə yetirilmə vasitələrindən asılı olaraq onun tarixi-filoloji (sitatlar, allüziyalar, idiomlar) və tarixi-sosial (realiyaların müxtəlif növləri, toponimlər) xarakterli formaları vardır. (Ахманова, Гюббенет, 1977:6) Bu təsnifat olduqca müvafiqdir, çünki şaquli kontekstin hər iki növü bir-biri ilə üst-üstə düşür, başqa sözlə, onlar bir-birlərini yazılı və şifahi formalarda tamamlayır. Əlavə olaraq, İ.V. Gyubenet filoloji və tarixi-sosial şaquli kontekstdən başqa onun yaş, mənşə, təhsil, ədəbi əsərlərin qəhrəmanlarının sosial statusları kimi parametrlərə malik olan sosial-psixoloji növünü də qeyd edir. (Гюббенет, 2010:15)

L.V. Polubiçenko öz araşdırmalarında bu təsnifatı daha da genişləndirərək filoloji şaquli kontekstin sintaqmatik və assosiativ növlərini ayırd edir. Sintaqmatik şaquli kontekst şifahi incəsənət yaradıcılığına aid bütün orijinal əsərlərin oxşarlıq və fərqlərinə nəzər salınması və meydana çıxarılmasını nəzərdə tutur. Eyni zamanda assosiativ şaquli kontekst birbaşa olaraq bədii əsərdə sitat və allüziyaların fəaliyyət göstərməsi ilə əlaqəlidir.

"Kontekst" termini çoxmənalı termindir, belə ki, bir sıra terminoloji lüğətlərdə o, dəyişməz olaraq mövcuddur. Bu lüğətlərdən birində, O.S. Axmanovanın "Dilçilik terminlərinin lüğəti"ndə "kontekst" anlayışı belə müəyyən olunur: 1. Mövcud dil vahidinin linqvistik əhatəsi, şərt, nitqdə mövcud elementin istifadə xüsusiyyəti. Nitq konteksti. 2. Yazılı nitqin tərkibinə daxil olan söz və ya ifadənin mənasını müəyyənləşdirməyə icazə verən məna əlaqəsinin bir hissəsi. (Кунин, 1984) Hər hansı bir müəllif tərəfindən yazılmış mətnin hərtərəfli dərk olunması mətnin elementlərinin və komponentlərinin dərindən təhlil edilib müqayisə olunmasını nəzərdə tutur. Buna görə də mətnin daxilində bir dil işarəsinin digəri ilə əvəzlənməsi kontekstdən kənarda baş verə bilməz. (Nekriach, Dovganchyna, 2014: 289]. Kontekst oxucu tərəfindən anlaşılan olduğu təqdirdə və birmənalı qarşılandıqda üfüqi kontekstdən danışmaq lazımdır. Lakin anlama heç bir dəqiq fon biliyi olmadan problematik xarakter daşıyırsa, o zaman kontekst şaquli olur. (Гюббенет, 2010:7) Şaquli kontekst özündə tarixi-filoloji xarakterli məlumat ehtiva edir. Bu məlumatın qavranılması və şərhi oxucudan fon biliyi tələb edir. Oxucu və müəllifin fon bilikləri nə qədər kəsişsə, oxucu tərəfindən bu və ya digər əsərin şərhi bir o qədər adekvat və tam olur. "Şaquli kontekst" məsələsi O.S. Axmanova, İ.V. Gyubenet, L.A. Maşkova, L.V. Polubiçenko ilə yanaşı, V.V. Vinoqradov, İ.M. Kloçkova və digər tədqiqatçıların tədqiqat əsərlərində işlənmişdir. Bu elmi araşdırmalarda sübut olunmuşdur ki, "şaquli kontekst" anlayışı filoloji anlayışdır və tarixi-filoloji informasiya ilə bağlı tədqiqatla əlaqəlidir. "Şaquli kontekst" anlayışı ilə biz verilən mətnlə məntdən kənar məkan arasında assosiativ semantik əlaqələrin yaradılmasını başa düşürük.

4. Tarixi-sosial xarakterli "şaquli kontekst"ə əsaslanan ifadələrin leksik-semantik özünəməxsusluqları

"Şaquli kontekst" frazeoloji birləşmələrin necə, hansı şəraitdə meydana gəlməsi, onun hansı kontekstdə işlədilməsi ilə sıx şəkildə əlaqəlidir və frazeologizmlərin müəyyən əlamətlərə, digər sözlə, hansı frazeosemantik sahələrə görə bölünməsini, təsnifatını nəzərdə tutur.

Frazeosemantik sahə məqsədə uyğun olaraq bir neçə yerə bölünə bilər. Məqalənin mahiyyəti ilə əlaqədar ilk növbədə xalqın düşüncəsində mühüm yer tutan "öngörüş", öncədən verilən proqnozdan yaranan bir sıra frazeologizmlər işlədilməkdədir. Belə frazeoloji birləşmələrdən biri xəstənin aynası açıqdır/tutqundur ifadəsidir. Burada istifadə olunan "ayna" sözü "güzgü" mənasında yox, "əhval-ruhiyyə" mənasında işlədilmişdir.

Öngörüşlə bağlı digər ifadə ayaqaçdı mərasimi və ya kürəkən görümcəyi adlanır. Belə ki, toydan qırx gün sonrayadək gəlin heç yerə getməzdi, yalnız qırx gün keçdikdən sonra o, qonaqlıqlarda iştirak edə, valideynlərini görməyə gedə bilərdi. Buna el arasında "ayaqaçdı" deyilir. Bu zaman bəyin qaynana-qaynatası ona müəyyən hədiyyələr bağışlayırdı ki, buna da "kürəkən görümcəyi" deyilirdi. Öncədən verilən proqnozla bağlı işlənən digər bir ifadə qırağına bax, bezini al, anasına bax, qızını al frazeologizmidir. Bu ifadənin məğzi qızın zahiri görünüşə görə anasına bənzəməsi ilə bağlı deyil, onun daxili aləminin, mənəviyyatının anası ilə müqayisə olunmasıdır. Bu frazeosemantik sahədən olan digər frazeologizm qızını döyməyən dizini döyər birləşməsidir. Etnoqrafik frazeologizmlərin bir qolu olan "ritual-mərasim" frazeosemantik sahəsinə toy, yas, uşaqla bağlı müxtəlif mərasimlər daxildir. Azərbaycan xalqına xas dünyanın dil mənzərəsinin formalaşmasında adət-ənənələrdən doğan qəlib anlayışlar müstəsna rol oynadığından şübhəsiz ki, Oğlan evi alınca, qız evi ölüncə, Oğlan adamı – sındırar badamı, qız adamı – sındırar adamı, Qız qapısı, şah qapısı // Qız qapısı, şah qapısı, mini gələr, biri razı gedər kimi ifadələr fərqli mədəniyyətli və deməli, fərqli dünya modelli xalqlar üçün anlaşılan olmaz. Halbuki Azərbaycan xalqının adət-ənənələrinin diktə etdiyi məlum davranış modelinə görə, qız evi elçilərə birinci dəfədən "hə" deməməli, oğlan evini imkan verildiyi qədər get-gələ salmalı idi. Birinci dəfədən oğlan evinə "hə" deyilməsi qız övladının "ucuz tutulması", qız evinin özünə dəyər verməməsi kimi qiymətləndirilə bilərdi. (Əliyeva, 2017)

Müasir dövrdə xalqımızın toy adətlərinin başında bəyənmə durur. Belə ki, qız və oğlan bir-birilərini müəyyən vasitələrlə görüb bəyənirlər. Bəyənmədən sonrakı mərhələni "ağızbildi" mərhələsi təşkil edir. Bu mərhələ ilə bağlı ağızbildi etmək etnoqrafik frazeologizmini misal göstərmək olar. Bu mərhələdə oğlan evinin qadınları, iki və ya üç nəfər bəzən əvvəlcədən xəbər göndərib, bəzən də xəbərsiz olaraq qız anası ilə qeyri-rəsmi görüşə gəlir. (Vəzir, 2019:53) "Sözaldı" mərhələsi başqa adla elçilik mərhələsinə uyğun gəlir. Elçiliklə bağlı yaranan elçi daşına oturmaq frazeologizmi xüsusi maraq doğurur: "Ya gərək hamılıqla yığışaq, gedək oturaq İsrafilin elçi daşının üstündə, çıxaq çənə-boğaza, ya da gərək bir kişi oğlu tapıla ki, götürüb o daşı vura İsrafilin başına! ("Bəyin oğurlanması" filmi, 1985).

Toy mərasiminin növbəti mərhələsi qız ailəsinin razılığa gəlməsi nəticəsində baş tutan "hə mərasimi"dir. Hə almaq frazeologizmi məhz bu mərasimdən qaynaqlanmışdır. Birləşmənin sinonimi bəlgə qoymaq frazeologizmidir. Oğlanın anası gəlinini çağırıb barmağına nişan üzüyü taxar, başına ipək örpək salardı. Bu, Azərbaycanın bir çox bölgələrində "bəlgə", bəzi bölglərində isə "xatircəmlik" adlanırdı. (Azərbaycan etnoqrafiyası, 2007) "Nişan" mərhələsi "hə" dən sonrakı mərhələni əhatə edir. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında nişan aparmaq və şirni içmək mərasimi "kiçik düğün" adlandırılmışdır. Dastanda deyilir: "yalançı oğlu yalıncıq qızı alır oldu, kiçik düyünü elədi, ulu düyünə vədə qoydu." ("Kitabi -Dədə Qorqud" dastanı) Nişandan sonra qız toyu olur. Qız evində təşkil olunan toy şənliklərindən biri "paltarkəsdi" adlanırdı ki, bununla bağlı paltarkəsdi etmək və ya parçakəsdi etmək frazeologizmləri yaranmışdır. Şirvan bölgəsində ona həm də "bazarlıq"

deyilirdi. “Paltarkəsdi” günü çalğıçıların iştirakı ilə oğlan evindən başlayaraq çalıb-oynayırdılar. Günorta üstü gəlin üçün alınmış pal-paltarı sandığa, şirni-xuşkəbər və ərzaq məhsullarını isə zənbillərə yığıb musiqi sədaları altında qız evinə aparardılar. Qız toyu ilə böyük toy – oğlan toyu arasındakı mərhələ “ətdöydü/danakəsdi axşamı” adlanır. Ciyər axşamı etmək birləşməsi də elə məhz bu mərasimlərlə bağlıdır. Toya bir neçə gün qalmış oğlan evində çörək və yaxud yuxa bişirib tədarük görər, ətlik heyvanlar isə toydan bir gün əvvəl kəsilərdi. Həmin axşam yaxın qohumlar və qonşular bəy oğlanın evinə məsləhətə yığışardılar. Bu vaxt sabahkı toy üçün heyvanlar kəsilər və ət tədarük edilərdi. Bu ənənə Şirvan bölgəsində “danakəsdi” adlanırdı. Qadınlar isə öz aralarında ona “ətdöydü” deyirdilər. “Danakəsdi” zamanı kəsilmiş heyvanların içalatından qovurma hazırlayıb gələn qonaqlara axşam yeməyi verirdilər. (Azərbaycan etnoqrafiyası, 2007)

Bu mərhələdə qız evində xınayaxdı mərasimi baş tutur. Xınayaxdı etmək frazeoloji birləşməsi qız evində təşkil olunmuş və qız və oğlan evindən olan xanımların iştirakı ilə baş tutan məclisə şamil edilir. Bu zaman bütün xanımlar əylənir, başda gəlin olmaqla bütün qadınların əllərinə xına yaxılır. Gəlinin əlinə xınanı, adətən, başıbütöv və xoşbəxt gəlin yaxır. Ciyər axşamı və xınayaxdı mərasimindən sonra artıq böyük toy və ya oğlan toyu baş tutur. Toy günü yağış və ya qar yağdıqda, hava tutqun olduqda gəlin qazan dibi yeyib, qazan dibi yeyənin toyunda qar yağar, qazan dibi yemək kimi frazeoloji birləşmələr işlədilir. Toy Azərbaycanın bütün bölgələrində qara zurna ilə başlayırdı. Zurnaçılar toyxanaya gələnə kimi hündür bir yerə çıxıb çalmaqla toyun başladığını xəbər verərdilər. (Azərbaycan etnoqrafiyası, 2007) Müasir dövrdə şəhər yerində də, adətən, bəy və onun qohumlarının gəlini aparmağa gəlməsini bildirmək üçün zurna-balaban çalınır. Gəlini ata evindən çıxaranda bəylə birlikdə “Quran”ın altından keçirirlər. Bu zaman adətə görə, oğlan evindən bir şəxs qızın anasına müəyyən məbləğ pul verir ki, buna süd pulu və ya başlıq pulu deyilir. Toyla bağlı dilimizdə kifayət qədər frazeoloji birləşmə mövcuddur: qız evində toydur, oğlan evinin xəbəri yoxdur; quymaq bişirmək; ayağını kəndirləmək və s. Kəbin keçmişdə adətən, nişan-şirni mərasimində kəsilərdi. Bəzən isə kəbinkəsmə mərasimində oğlan və qızın vəkilləri (adətən, ataları, əmiləri, dayıları və ya qardaşları) iştirak edərdilər. Hal-hazırda isə kəbin bəzən oğlan toyundan əvvəl, bəzən isə böyük toy mərasimində kəsilir. Bununla bağlı kəbin kəsdi etmək birləşməsi meydana çıxmışdır. Kəbin, adətən, məsciddə kəsilirdi. Toydan sonrakı 3-cü gün “üzə çıxdı” mərasimi olur. Hal-hazırda bu mərasimlə yanaşı, bəzən bir həftənin tamamında “həftəhamamı” mərasimi təşkil olunur Bununla əlaqədar həftəhamamı etmək, həfəhamamı keçirmək kimi frazeologizmlər işlənir. Bu zaman gəlinə müxtəlif qiymətli hədiyyələr verilir. İngilislərdə də azərbaycanlılar kimi üzük taxıb nişanlanmaq adəti mövcuddur. Nişanlanma ilə bağlı bir sıra idiomlar yaranmışdır. Bunlara engagement party və ya betrothal ceremony frazeologizmləri misal ola bilər.

İngilis xalqı toydan əvvəl subaylıqla vidalaşmaq üçün müəyyən tədbirlər təşkil edirlər. Bu adətlə bağlı stag party, hen party və bachelor party idiomları yaranmışdır. Stag party cavan kişilərin təşkil etdiyi mərasimə şamil edilir. Hal-hazırda bu mərasim toydan bir gün əvvəl də, bir həftə əvvəl də baş tuta bilir: A man's guide to marriage: the stag do. Kişilərin mərasimi olan “stag party”dən fərqli olaraq “hen party” yalnız qadınlar üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu, xalqımızın ənənəsində “xınayaxdı” mərasiminə uyğun gəlir. Birləşmədəki “hen” sözü əslində “henna”nın qısaldılmış versiyasıdır: Women notice something VERY strange about their hen party photos taken just SECONDS apart

5. Tarixi-filoloji xarakterli "şaquli kontekst"ə əsaslanan ifadələrin leksik-semantik özünəməxsusluqları

Tarixi-filoloji "şaquli kontekst" müəllifin mətni ilə mətndəki hər hansı bir obrazın və ya epizodun götürüldüyü mənbə arasındakı birbaşa qarşılıqlı əlaqəyə əsaslanır; bu obrazla birlikdə yeni yaradılmış mətndə əsas mənbədən götürülmüş təfərrüatlar və detallar, həmçinin bir sıra assosiasiyalar da meydana çıxır. "Şaquli kontekst" məşhur və eyni zamanda fərdidir. Müəllifin yaradıcı axtarışlarına əsaslanaraq "şaquli kontekst"in müəllif tərəfindən seçilən xüsusi ifadə vasitələri olduğuna görə şaquli kontekstin reallaşmasının subyektiv, psixoloji təbiəti vardır. "Şaquli kontekst"in mənəvi təbiəti onun ifadə vasitələrinin təhlili nəticəsində aşkar olur. Tarixi-filoloji "şaquli kontekst" milli və xarici ədəbiyyatın mətni ola bilən proto-mətnlərlə, mifologiya və folklorla və sitatlarla əlaqəlidir. Tarixi-filoloji şaquli kontekstin ifadə vasitələri sitatlar, allüziyalar və idiomlardır.

Tarixi-filoloji informasiyanın cəmi, yekunu kimi şaquli kontekst müxtəlif növlərdə ola bilər. Hər şeydən əvvəl, kommunikativ aspektdə "şaquli kontekst" müəllifin və ya obrazın dünyanı dərk etməsi ilə əlaqəli konseptual informasiya kimi başa düşülür. Semantik aspektdə "şaquli kontekst" vaxtın, məkanın, narrativin coğrafi və ya milli xüsusiyyətlərinin, obrazın və müəllifin sosial statusunun göstəricisi inikası kimi meydana çıxır. Şaquli kontekst praqmatik aspektdə emosiyalar, dəyərlər və obrazın hislərinin gərginliyi haqqında informasiyanı özündə ehtiva edir.

Məna və hissiyyatın əlaqəsi tərcüməçinin mətni üçün mübahisəli məsələ kimi görünür. Tərcüməçi üçün orijinal mətndə ifadə olunan fikirlərin hədəf dildə adekvat mənalarını tapmaq olduqca mürəkkəbdir.

Tarixi-filoloji "şaquli kontekst" özünü Qurandan, Bibliyadan və bədii əsərlərdən götürülən frazeologizmlərdə göstərir. Digər millətlərə, xalqlara aid həyat tərzləri, məşğuliyyətləri, adət-ənənə və inanclarını özündə əks etdirən tarixi-filoloji xarakterli "şaquli kontekst"ə məxsus nümunə to be in the seventh heaven frazeologizmidir. Frazeoloji vahidin dilimizə tərcüməsi "göyün yeddinci qatında olmaq (xoşbəxtlikdən, sevincdən)" kimidir. A.V. Kunin bundan başqa frazeologizmin "keyf-səfa içində olmaq", "həyəcan içində olmaq" kimi tərcümələrini də qeyd etmişdir. İrland əsilli tanınmış ingilis yazıçı Ayris Mördok yuxarıda qeyd edilən frazeologizmi özünün "Mələklər zamanı" ("The time of the Angels") əsərində istifadə etmişdi: This I should have thought rather grim news seems to have raised you to a seventh heaven of delight. I wonder why.

A.V. Kunin frazeologizmin bu tərcümələrini İslam ehkamlarına söykənərək etmişdir. Digər mənbələr isə frazeologizmin bu cür tərcümələrində "Təlmud" təliminin böyük rol oynadığını qeyd etmişlər. Lakin həqiqətən də İslam dininin müqəddəs kitabı olan "Qurani-Kərim"in 53-cü surəsi olan ən-Nəcm surəsində yazılmışdır: "And olsun ki, (Muhəmməd əleyhissəlam Cəbraili öz həqiqi surətində) başqa bir dəfə də (merac vaxtı) görmüşdü; (Yeddinci göydəki) Sidrətül-müntəhanın yanında". Yüksək aləmlərin ən yuxarı qatı "yeddi qatlı" səmanın "yeddinci qatı"dır. "Yeddinci qat"dan da yüksəkdə məhz Tanrının dərgahı vardır. (Трубецкой)

Bibliyadan olan frazeologizmlər çoxluq təşkil edir. Bunlardan biri Adam's ale idiomudur. Adəm "Qurani-Kərim"də və Bibliyada ilk insandır. İfadə əslində Adəm üçün əlverişli olan qatqısız içkiyə – suya işarə edir. Su Adəmlə Həvvanın cənnət bağçasında içdikləri yeganə içki idi. Bununla da, ifadənin tarixi-filoloji xarakterə əsaslanan "şaquli kontekst"ini şərh etmiş olduq. "Forbidden fruit" idiomu Bibliyadan yaranan və Adəmlə Həvvaya aid olan frazeoloji birləşmələrdəndir. Rəvayətə görə, Allah (c.c.) Adəmlə Həvvaya cənnətdə olan bilik ağacının meyvəsini yeməyi qadağan etmişdi. Lakin onlar nəfslərinin qurbanı olmuş, bu meyvəni yemişdilər. Məhz buna görə də onlar cənnətdən yer üzünə Allah (c.c.) tərəfindən sürgün edilmişdilər. Bu hadisə müqəddəs kitabımız olan "Qurani-Kərim"də də mövcuddur. Azərbaycan dilində işlək olan buğda yeyib cənnətdən çıxıb frazeoloji

birləşməsi birbaşa olaraq yuxarıda qeyd olunanla bağlıdır və mənası "bir kəsin özü haqqında yüksək fikirdə olması"dır. "Quran"dan götürülmüş digər birləşmə salavat çevirmək və ya salavat gətirmək ifadəsidir: "Doğrudan da, Allah (c.c) və Onun mələkləri Peyğəmbərə xeyir-dua verirlər. Ey iman gətirənlər! Siz də ona xeyir-dua verib kamil ədəb-ərkanla salamlayın." (əl-Əhzəb, 56) Allah (c.c.) salavat gətirməyi "Qurani – Kərim"in bir sıra ayələrində buyurmuşdur: "Kim səhər on dəfə, axşam da on dəfə mənə salavat gətirsə, (Allahummə salli va səllim alə nə-biyyinə Muhəmməd) "Allahım! Peyğəmbərimiz Muhəmmədə salavat və salam yetir!), Qiyamət günü şəfaətim ona çatar." (Sahihu-t-Tərğib və-t-Tər-hib, 1/273); Bir gün Allah Elçisi (sallәllahu aleyhi və sәlləm) sevinərək yanımıza gəldi. Biz dedik: "Biz sənin üzündə sevinc görürük". O buyurdu: "Həqiqətən, mələk yanıma gəlib dedi: "Ey Muhəm-məd! Rəbbin buyurur: "Sənə bir salavat göndərənə Mənim on sala-vat göndərəcəyim və sənə bir salam göndərənə də Mənim on salam göndərəcəyim səni məmnun edərmi?!" (ən-Nəsəi, 1266)...

Bəzi frazeoloji birləşmələr vardır ki, onlar bədii əsərlərdən götürülmüşdür, başqa sözlə desək, ilk dəfə bədii əsərdə istifadə olunmuş, daha sonra gündəlik ünsiyyət prosesində işlədilməyə başlanmışdır. Buna Uilyam Şekspirin əsərlərində daha çox rast gəlinir: send him packing (Henry IV) – kimisə gülünc şəkildə göndərmək, lie low (Much Ado About Nothing) – diqqətdən kənara qoymaq, and one fell swoop (Macbeth) – qəfildən.

Dilimizdə elə frazeologizmlər vardır ki, kinolardan götürülmüş, mənası məcaziləşmiş və sabit söz birləşməsinə çevrilmişdir. Məsələn, "Əhməd hardadır?" filmində istifadə olunan oğlumu axtarırdım, dostumu tapdım ifadəsi bugünkü gündə lazımi situasiyalarda olduqca işləkdir.

"Kitabi – Dədə Qorqud" dastanından olan frazeologizmlər də tarixi-filoloji xarakterli frazeologizmlərə misaldır. Ana südü, dağ çiçəyi ifadəsi belə ifadələrdəndir. "Dirsə xan oğlu Buğac boyu"nda hiylə nəticəsində tələyə düşən Dirsə xan oğlunun onu öldürmək ehtimalına aldanaraq oğlunu vurur. Bu zaman Xızır gəlib Buğaca deyir ki, sənin dərmanın ana südü, dağ çiçəyidir. Dastanda rast gəlinən Dədə Qorqud umanına, usanına aş yedirdim ifadəsi qastronomik xarakterli etnoqrafik frazeologizmdir. Burada aş sözü əslində plov mənasında yox ümumi anlayış kimi yemək mənasında işlədilmişdir.

Nəticə

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, etnoqrafik xarakterli frazeoloji birləşmələr ingilis dilinə nisbətdə ana dilimiz olan Azərbaycan dilində daha geniş surətdə araşdırılmışdır. İngilis dilindəki etnoqrafik komponentli frazeologizmlər isə ingilis tədqiqatçıları tərəfindən, demək olar ki, işlənməmiş surətdə qalmaqdadır. O, daha çox rus dilçiləri tərəfindən tədqiq edilmişdir.

Digər tərəfdən "kontekst" anlayışı ilə frazeologizm termini bir-birindən tamamilə fərqli anlayışlar kimi görünsələr də, onların əlaqəli iki termin olması meydana çıxır. Kontekst hər hansı bir mətnin oxucu tərəfindən ətraflı şəkildə başa düşülməsinə şərait yaradan əhəmiyyətli məsələdir.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan etnoqrafiyası, Üç cilddə, II cild, Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 384 s.

Əliyeva K.R. Azərbaycan dilində gender münasibətlərini əks etdirən frazeoloji vahidlər, Bakı, 2017, 28 s.

Qurbanov A.M. Ümumi dilçilik, I hissə, Bakı: Maarif, 1929, 568 s.

Məmmədzadə K. İngiliscə-azərbaycanca-rusca frazeoloji lüğət, Bakı: Qafqaz Universiteti Nəşri, 2008.

Mirzəyeva N.Ə. Azərbaycan folklorunun dilində terminoloji səciyyəli etnoqrafik leksika, Bakı, 2014, 31.s

Şıxlı İ.Seçilmiş əsərləri//Dəli Kür, Bakı: Şərq - Qərb, 2005, 400s.

Vəzir M. Azərbaycan adət - ənənələrində gender rolları, Bakı, 2009, 239 s.

"Bəyin oğurlanması" filmi, 1985

“Kitabi -Dədə Qorqud” dastanı
Ахманова О.С., Гюббенет И. В. «Вертикальный контекст» как филологическая проблема // Вопросы языкознания, №3, 1977. — С. 47-54.
Вежбицкая А. Семантика, культура и познание: общечеловеческие понятия в культуроспецифичных контекстах // THESIS, 1993, вып. 3. - С.185-206.
Веренич Т.М. Черты национального характера во фразеологической картине мира (на материале французского и русского языков) // Филология и лингвистика в современном обществе: материалы междунар. науч. конф. (г. Москва, май 2012 г.). — М.: Ваш полиграфический партнер, 2012. С. 51-53
Гюббенет И.В. Основы филологической интерпретации литературно- художественного текста. — М.: Изд-во МГУ, 2010. — 205 с.
Кунин А.В. Англо-русский фразеологический словарь, Москва: Русский язык, 1984, 945 с.
Ларин Б.А. История русского языка и общее языкознание: Избранные работы. – М.: Прос-ве-щение, 1997, 224 с. ; s.156
Трубецкой С., Н. Глава IV Начатки гностицизма. V // Трубецкой С. Н. Исследование о логосе в его истории Т. 1.
Hajiyeva A., Najafov E., Jafarov A. English phraseology. Bakı: Elm və Təhsil, 2009, 228 p.
Nekriach T., Dovganchyna R., Vertical context as the factor of stylistic translation adequacy, p. 288-295.

ÇEVRE, SAVAŞ ve EDEBİYAT BAĞLAMINDA KIBRIS RUM ŞİİRLERİNİN ÇÖZÜMLENMESİ

Elmira MEMMEDOVA KEKEÇ *

Özet: Edebiyat çevre sorumluluğunun algılanma araçlarındandır ve ekoeleştiri anlayışı bu bağlamda şekillenmiştir. Sanayileşme döneminden başlayarak çevre sorunlarının giderek artmasını dünyanın çeşitli bölgelerinde çıkan savaşlar daha da tetiklemiş ve ekosisteme kimyasal zararlar vurulmakla birlikte biyosferde de canlıların ölümüne neden olunmuştur. Savaş sadece insanların birbirlerini öldürmesi değil, aynı zamanda biyosferdeki diğer canlıların da mahvolmasıyla sonuçlanan bir eylemdir. Savaş aynı zamanda insanlar arasında anlaşılmazlıkların oluşma sebebidir ve bu çatışmalar çevresel sorunların çözülememe nedenlerinden olabilmektedir. Bu bağlamda Kıbrıs adasında 20. yüzyılda EOKA`nın ENONİS kışkırtmalarıyla 1950`li yıllarda başlanan savaş günümüze kadar çevresel sorunları da kendisiyle getirmiştir. Bu sorunlar adanın hem Türk, hem de Rum şairleri tarafından farkedilerek şiirlerin konusuna dönüştürülmüştür. Kıbrıs Rum şairleri çevre, savaş ve edebiyat üçgenindeki sorunları yeşil ve su metaforuna ilişkin sembollerle okurlara aktarmış, gündeme getirmişlerdir. Şiirlerde Yeşil Hattın çevrelediği ekolojik sorunlar başta olmakla göç ve savaş bağlamında adada su sorunu daha çok dile getirilmiştir. Bilindiği üzere Kıbrıs adası Güneş enerjisinin fazla ısındırdığı ve bu nedenle de susuzluk sorununun yaşandığı bir bölge gibi çevresel sorunları yaşandığı arazi olarak yer almıştır. Savaş ise su kaynaklarının kullanımını olumsuz yönde etkileyen ve çevresel sorunları artıran bir felaket olmuştur. Suyu yönlendirme, endüstri, belediye ve tarımsal kaynakların neden olduğu kirlilik gibi etkenlerin yanı sıra bazı su kaynaklarının Kuzeyde, bazılarının ise Güneyde kalması da çevresel sorunları etkilemiş ve şiirlerde bu sorun konu edinilmiştir. Bundan başka Kıbrıs Rum şairleri biyoçeşitliliğin korunmasına yönelik dizeler de kaleme almışlardır.

Anahtar Kelimeler: *Kıbrıs, Rum, Türk, çevre, savaş, ekoeleştiri*

In the Context of Environment, War and Literature Analysis of Greek Cypriot Poetry

Abstract: Literature is a means of comprehending environmental responsibility, and the concept of eco-criticism was formed in this context. Since the period of industrialization, the wars that have taken place in different parts of the world have exacerbated environmental problems, caused chemical damage to the ecosystem and led to the death of living creatures in the biosphere. War is an activity that results not only in the killing of human beings, but also in the destruction of other living things in the biosphere. War is also the cause of misunderstandings between people, and these conflicts can lead to unresolved environmental problems. In this context, the war that started on the island of Cyprus in the 1950s with the attempts of ENONIS (unification with Greece) by the terrorist organization EOKA in the 20th century has caused environmental problems to this day. These problems became the subject of poetry by both Turkish and Greek poets on the island. Cypriot-Greek poets put the problems of the triangle of environment, war and literature on the agenda with the symbols of green and the metaphor of water. The poems address the environmental problems associated with the Green Line, as well as the problem of water on the island in the context of migration and war. As it is known, the island of Cyprus is a land of environmental problems, such as a region where the sun's energy overheats and therefore there is a problem of thirst. The war has been a disaster, affecting the use of water resources and exacerbating environmental problems. In addition to factors such as the alteration and pollution of water from industrial, municipal and agricultural sources, the location of some water resources in the North and some in the South has affected environmental problems, and this problem is mentioned in the poems. Furthermore, it is worth noting that Greek Cypriot poets have also composed poems with the aim of preserving biodiversity.

Key Words: *Cyprus, Greek Cypriot, Turkish, environment, war, ecocriticism.*

Giriş

Savaş her zaman çevreye karşıdır. Ölçütüne rağmen bütün savaşlar sadece insanları değil, Yeryüzündeki tüm canlıları, biyosferi mahvetmeye hesaplanmıştır. Eski zamanlarda ok ve yayla, kılıç ve kalkanla savaşın yapıldığı dönemlerde insanlar sadece birbirlerini öldürmeye mahkumdularsa ateşli silahların keşfinden sonra Yeryüzündeki bütün canlıları öldürebilecek teknikler ve teknolojiler geliştirilmiştir. Savaş, insanın dünyanın doğallığını bozmaya yönelmiş en büyük faaliyetidir. İklim değişikliği, toprak erozyonu, zehirli atıklar, asit yağmurları gibi çevresel sorunların yanısıra nükleer savaş tehlikesi beşeriyet tarihinde en

* Prof. Dr., Bakü Avrasya Üniversitesi, Azerbaycan ve Dünya Edebiyatı Bölüm Başkanı; Hazar Üniversitesi, Diller ve Edebiyatlar Bölümü, mamedovaelmira4@gmail.com, ORCID NO: 0000-0002-3445-1569

DOI :10.30546/100981.2024.0119

büyük ekolojik felaketlerin habercisidir. Nükleer kazalarla birlikte giderek artan nükleer savaş tehditleri de Yeryüzünü kendi yörüngesinden çıkartabilecek güçtedir. 26 Nisan 1986 tarihine tesadüf eden Çernobil Faciası, 11 Mart 2011 tarihli Fukuşima I Nükleer Santrali kazaları insanlık tarihinde bilimin doğaya ve insan varlığına karşı yöneldiği en büyük felaketlerdir ve yıllar geçse de hidrojen patlamalar sonucunda oluşan aşırı radyasyonlarla çevresel felaketler hala da devam etmekte, Yeryüzündeki canlı varlıkları etkilemekte ve kanserojen etkilerini sürdürmektedir. Özellikle de Çernobil ve çevresi artık dünyanın "hortlak bölgesi" olarak tanımlanmaktadır.

Günümüzde çevre krizinin giderilmesinde doğaya insanın yaklaşımının değiştirilmesinde edebiyatın, yazılı metinlerin de büyük rolü olacağına inanılmaktadır. Ufuk Özdağ`a göre, *"yeryüzünün kurtuluşu, yörelerin flora ve faunasını, çevre tarihini, ekolojik süreçleri anlatan eserlerin kaleme alınmasından, insanları yaşadıkları yörelere bağlayacak eserlerin yaygın olarak okunup iyi anlaşılmasından geçiyor. Bu eserler bizi sadece düşünmeye sevk etmiyor, aynı zamanda harekete geçiriyor"* (2017: 3). Bu eserler aracılığıyla çevre farkındalığı bilincinin oluşmasına umut eden şairler ve yazarlar, 21. yüzyıl insanını hem çevresel sorunlardan haberdar etmek, hem de dünyayı ve doğayı koruma bilincini güçlendirmek, çevre duyarlılığını oluşturmak amacıyla metinlerde ekolojik vurguların altını çizmekteler. Bu bağlamda Kıbrıs adasında 20. yüzyılda gelişen olaylar, 1950`li yıllardan başlayarak Rumların EOKA adlı terör örgütünün elinde alet olmaları, Makarios gibi ünlü bir din adamının adada yaşayan Türklere karşı olumsuz ve düşmancıl tavrı, hatta Cumhurbaşkanı olduğu dönemlerde ENOSİS önünde engel olarak gördüğü Kıbrıs Türk halkının adadaki varlığını ortadan kaldırma eylemleri, katliamlar, Yunanistan`a birleşmek için seslendirilen sloganlar ve nihayetinde Türklerin soykırımı, Grivas gibi bir insan katilinin yıllarca adada Türklere karşı verdiği ölüm kararları, hatta araştırmacılarca ENOSİS yanlısı olmayan Rumları da cezalandırması gibi savaş olguları Kıbrıs adasında insan/insan kaynaşmasını bozduğu gibi insan/doğa birliğini de etkilemiştir. Savaş döneminde milli duyguların daha geniş ölçütte yer aldığı Kıbrıs Türk şiirinde Barış Harekatından sonra zamanla Kıbrıs sorununun uluslararası politik masalarda yıllarca yer alması ve çözülememesi şair ve yazarların da meseleye yaklaşımının değişmesine neden olmuştur. Milli kimlik ve vatan konusu Kıbrıs şiirinde giderek arka plana itilmiş ve daha güncel bir sorun – adalı kimliği ve yeni bakış süreci ortaya çıkmış, bu sorun aynı zamanda çevre eleştirisi bağlamında sunulmaya çalışılmıştır. Bildiride Kıbrıslı Rum şairlerinin Türkçeye aktarılmış şiirlerinden hareketle çevresel bağlamda savaşın zararları ele alınmıştır. Pantelis Mekanikos, Teodosis Nikolayu, Eli Peonidu, Niki Marangu, Lefkos Zafiriu, Yorgo Hristodulies gibi şairlerin değişik şiirlerinden hareketle Kıbrıs adasında savaşın doğanın bütünlüğünü bozmasından, doğal kaynakların çevresel sorunlarından, savaşların yeşil dünyanın dengesinin bozulmasındaki rolünden, ekosistemin bir parçası olan insanın egosentrik yaklaşımla ekolojik felaketlere neden olmasından, XX. yüzyılda adadakı savaş ve göç süecinin tüm canlıları etkilemesinden, Yeşil Hattın yeşillikleri etkilemesinden vd. konulardan bahsedilmiştir.

Şiirlerde Yeşil Metaforunun Çevresel Anlamları: Kıbrıs adası genel olarak şiirlerde yeşil metaforuyla verilmektedir. Adaya ilişkin birçok şiir ve kitap başlıklarında da bunu gözlemlemek mümkündür. Kıbrıs adasının Birinci ve İkinci Dünya Savaş alanlarından uzak olması, aynı zamanda adada kimyasal fabrikaların fazla olmaması, bölgenin doğallığını koruyan etkenler sırasında yer almıştır. Fakat yukarıda kaydettiğimiz gibi İngiliz yönetimi döneminde adada Rumların Yunanistan`a birleşmek – ENOSİS arzuları EOKA adlı örgüt tarafından kışkırtılmış ve adada savaş başlamıştır. Savaş ise insan ölümlerine, göçlere sebep olduğu, yeşil adada huzuru kaçırdığı kadar çevresel sorunlara da neden olmuştur. Böylece ada şiirinde yeşil metaforu artık sadece doğanın güzelliğini ve canlılığını değil, çevresel sorunları da ifade eden bir mecaza dönüşmüştür.

Pantelis Mekanikos`un "Öldürülen Bir Türk Çocuğuna Ağıt" adlı şiirinde savaşın çevreye verdiği zararlar şair tarafından birçok retorik sorular örneğinde betimlenmiş, petrol, maden ve yeni doğal kaynaklar uğruna hayatları tamamen değersizleşen insanların cesetlere dönüşmesine itiraz bildirilmiştir:

Şairin sesi
Bu yıl da soruyor
Petrol tüccarlarına,
Ceset tacirlerine
Stretson`a:

- *"Filiz verdi mi geçen yıl bahçene*
Ektiğin ceset? Çiçek açacak mı bu yıl?" (Kıbrıslırum, 2010: 29)

Özellikle de doğanın filizlenmesi – yeşil dünyanın canlanması zamanı çıkan savaşların çevresel felaketlere neden olması sorunu şair tarafından "ceset ekimi" mecazıyla şiirselleştirilmiştir. İnsanın doğaya müdahelesi onun "Gidiş" adlı şiirinde de dile getirilmiştir.

Ötede, tarlalarda yaban ağaçları aşılıyorlar
Gün gelince meyvelerini toplamak için.
Çiçek açan bir badem ağacı var ruhumda
Ve köklerinin gıcırdadığını duyuyorum bazen,
Bazense gürlüyor orman. Sakin ol
Ey uğursuz
Deniz. (Kıbrıslırum, 2010: 31)

Bu mısralarda insanın ormana – doğanın doğal şekline müdahele etmesi daha çok verimlilik edinilmesi yönünde bir faaliyeti olarak betimlenmiştir. Genelde aşılamalar zamanı kimyasal maddeler kullanılmakta ve bu da savaşta olduğu kadar tabiata zarar vermektedir. Şairin ruhundaki badem ağacı ise doğanın simgesidir ve insanın müdaheleriyle kökleri gıcırdayan bütün ağaçları tehlike beklediğinden haber vermektedir. Deniz ise şiirde eskatolojik sonucu hatırlatan bir mecaz – felaket habercisidir. *"Çevreci eleştiri, dünya kültürlerine tarihsel, dinsel, felsefi ve toplumsal nedenlerle nüfuz etmiş olan, insanın doğadaki tek ve en değerli varlık olduğu yolundaki görüşü reddederek insanın olduğu kadar doğal çevrenin ve diğer canlıların da hakları olduğu görüşünü öne çıkarmaktadır"*. (Özdağ, 2017: 32) Bu bağlamda şairin ruhu ekosisteme karşı tehditlerden tedirgindir ve bütün doğaya "meyve"/ "ürün" / "kâr" gözüyle bakan insanları sorgulamaktadır. Bu bağlamda Teodosis Nikolayunun "Bahar" şiirinde de yılan imgesiyle savaş ve çevre sorununa değinilmiş, çiçeklenen, yeşillenen "buralarda"/Güney Kıbrıs`ta taşların duvarların bile binbir renge boyanmasından, ince dağlalesinin bile çalı labirinrtinin içinden yolunu bulabilmesinden fakat bütün bunların fonünde Yeşil Hatla ikiye bölünmüş ada insanlarının çözüm bulamamasından yakınılmıştır:

Bizim buralarda baharda çiçeklenir taş duvar
Ve şarkısını söyler binbir renkte.
Başını dışarıya çıkartır yılan
Kapkara güzelliğinin dehşetini çözer
Kokuların yüküyle ağırlaşmış
Gömleğini değiştirir ara sıra.
Bilge bir tavırla uzatır ince bedenini dağlalesi
Dikenli çalı labirintinin içinden yolunu bularak
Büyütür taçyarpaklarını yaşamın tatlı esintisine.

Ve merak ederim: acaba biz
Hiç bulabilecek miyiz yolumuzu,
Ustaca toplanıp dikenli teller içerisinden,

Çıkabilecek miyiz tutsaklığımızın karanlık labirintinden? (Kıbrıslırum, 2010: 39)

Egosentrik düşünceye göre ekosistemde canlı varlıkların başında insan gelmektedir. Aslında ise hayvanların ve bitkilerin doğada binlerce çeşidi bulunmaktadır ve ekoeleştiriye göre insanın onları öldürmeye, zararlı görmeye hakkı yoktur. İnsanlar doğal kaynakların sorumsuzca tüketilmesi ve tükenmesinde, toksik atıklarla kirlenmesinde, ormanların yok olmasında, doğadaki biyolojik zenginliğin azalmasında, iklim değişikliğinde suçlular. Biyosferde sadece insanoğlu dünyayı sınırlarla çevrelemekte, bu serhadler uğruna hemcinslerini öldürmektedir. Fakat onun çizdiği sınırlar da sadece kendisi için geçerli olmaktadır, Yeryüzünün, gökyüzünün diğer canlı varlıkları hür ve bağımsız şekilde dünyayı dolaşabilmekte, onun çizdiği sınırları umursamamaktadır. Bu bağlamda Kıbrıs şiirinde karşımıza çıkan mecazlar, metaforalar doğa-insan ikileminde de dikkat çekmektedir ve şiirde "dikenli teller" ifadesi yeşil metaforunun – Yeşil Hattın farklı bir anlam katmanı olarak ortaya çıkmaktadır.

Savaş adayı ikiye bölmüştür ve yıllardır insanlar değişen mevsimleri hüzünsel ortamda karşılamakta ve bazı çevresel sorunları beraber yaşamaktalar. Şair bu bağlamda bir dağlalesinin çözebildiği labirint mecazıyla Kıbrıs sorununu bağdaştırmakta ve çözüm bulunursa yeniden birlikte baharların yaşanabilmesini ihtimal etmektedir:

Merak ederim:
Kaldırıp yerden kendimizi
Hiç selamlayabilecek miyiz baharın doğuşunu? (Kıbrıslırum, 2010: 39)

Çevre, savaş ve edebiyat üçgeninde Kıbrıslı Rum şairler yeşil metaforuyla değişik ekolojik sorunları dile getirmeye çalışmışlardır. Yukarıda kaydettiğimiz gibi yazınsal metinler, şiirler de çevre sorumluluğunun kazanılma yollarından biri olarak ele alınmıştır. Niki Marangu`nun "Güller" başlıklı şiirindeyse şiir yazmanın bile çaresizliği çözemediği vurğulanmış, her bir dünya vatandaşı gibi şairlerin de yeşil dünya uğruna bir gül/ağac dikmesinin gerekliliği kaydedilmiştir:

Şiir yazmak yerine
Yaprak biti ve tırtıl eşliğinde
Bahçeye güller diktim bu sene
Aziz Tomas`ın yaslı evinden yüzyarpaklı gül,
Altmış-yapraklısı Midas`ın Frigya`dan getirdiği
Çin`den gelen sarı gül
O eski kentte son kalan ağaççıktan
Kurtarılan aşılık kesimler,
Ama özellikle de Haçlıların getirdiği Risa Gullica
(Damascane olarak da bilinen)
O enfes kokusuyla. (Kıbrıslırum, 2010: 82)

Fakat şair aşılık kesimlerden kurtarılabilinen bitkilerden de bahsetmiş ve giderek organik ve doğal tohum üretiminin de ekosistemde büyük bir sorun olduğuna dikkat çekmiştir. Daha sonraki satırlarda yaprak biti ve tırtıl metaforunun bir daha altını çizerek aslında doğada insanın verimlilik adına zararlı olarak görüp öldürdüğü, zehirli ilaçlarla mahvettiği böceklerin da ekosistemin bir parçası olduğunu vurgulamak istemiştir. Ekosistemde insanın gelip geçici olduğunun da altını çizen şair, biyosfere egosuyla zarar veren beşer oğluna kendini doğadan ve onun bütün ögelerinden kenarda görmemeyi tavsiye etmiştir:

Yaprak biti ve tırtıl,
Ayrıca, küçük örümcek, benekli gece kelebeği, yaprak-kemirici
Mayısböceği ve sürpüntü sineği
Ve tümünü yiyip yutan peygamber devesiyle birlikte
Yaprakları, taçyaprakları ve gökyüzünü paylaşacağız

Hepimizin de gelip geçici olduğu
Bir harika bahçede. (Kıbrıslırum, 2010: 82)

Şair bir harika bahçe olarak nitelendirdiği ekosisteme, daha doğrusu biyosfere bütüncül olarak bakmış ve değerlendirmiştir. Lefkos Zafiriu`nun "Şiir" adlı manzumesinde de çevre, savaş ve edebiyat üçgeni söz konusu edilmiştir. Şiir metaforu kuşlarla dolu bir bahçeyle özdeşleştirilmiştir. Savaş başlayacağı takdirde yuvalar yıkılacak, canlılar evsiz kalacak, şiir de tüfek ve kılıç sembolleriyle dolmuş olacaktır, fakat doğanın tüm unsurlarının yaşama hakkı bulunmaktadır:

Kuşlarla dolu
Bir bahçedir şiir,
Eros`un, Mihalis`in
Anna`nın şarkısını söyler.
Tüm dünyayı içine alan
Bir yuvadır şiir.

Ama ne zaman ki yitirilir özgürlük
Tüfek ve kılıç
Haline gelir şiir. (Kıbrıslırum, 2010: 90)

Yorgo Hristodulies`in "Kendini Tanımla" başlıklı şiirinde de ada için çok önemli olan yeşil metaforuna değinilmiştir. Yeşil hem Kıbrıs`ın doğasını, cennetten bir köşe olmasını ifade eden bir mecaz, hem de Yeşil Hat`ta atıfta bulunan bir ifadedir. Bu bağlantıda şairin aşağıdaki dizelerinde bahsedilen yeşil hem çevresel sorunların eşiğinde olan, aslında birçok ekolojik sorunlar yaşayan adanın yaralarını, hem de Yeşil Hattan önceki savaşları anımsatan bir mecaz olarak kullanılmıştır:

Yeşilin ardında
Başka bir yeşil var.
İnsanların içinde
Başka insanlar var.
Sargıları çözüyorum.
Görmüyorsun beni.
Yaralıyım çünkü ben. (Kıbrıslırum, 2010: 134)

Daha önce kaydettiğimiz gibi edebiyat da çevresel yaraları sarmak için bir çare olarak düşünülmüştür ve adalı şairler hem Kuzeyde, hem de Güneyde şiiri bu bağlamda ele almışlardır. "Savaşa yenik düşen bir ada olarak Kıbrıs'ta istikrarlı doğal yaşam sitemlerinin kurulamamış olması, savaşın çağlar boyunca devam eden bir süreç halini almış bulunması, burada yaşayan şairlerin bu olguya gözlerini kapamasını da engellemiştir" (Aylanç, 2018: 47) Gerçekten de hem Kıbrıs Türk, hem de Rum şiirinde çevresel farkındalığın sık sık dile getirilmesi aynı zamanda savaşın etkisinden kaynaklanmıştır.

Su metaforu ve ekolojik sorunlar: Kıbrıs adası Yeryüzünün su sorunuyla da en çok karşılaşılan bir bölgesidir. Bu bağlamda savaş ve sınırlar su sorununu da olumsuz yönde etkilemiştir. Savaş ve sınır sorunu Eli Peonidu`nun "Gel Gidelim Naime" şiirinde de dile getirilmiştir. Bu manzumede de engellerden bahsedilmiş, göçmenlik konuları ele alınmıştır. Belli olduğu üzere savaş zamanı ve sonrası Kıbrıs`ta göçler yaşanmış, birçok insan doğduğu yeri terketmiş ve bir daha dönememiştir. Yeşil ve su metaforu bu bağlamda Kıbrıs`ta bölünmüşlüğü de ifade etmiştir.

Sana yazayım demiştim, fakat birden
Engeller geldi aklıma. Dil, mektuplar, pullar
Ve binlerce el mektubun içindeki
Çıplak ruhuma dokunacak.
Göçmen masasında duran iki kahve fincandan

Başka bir şey kalmadı. (Kıbrıslırum, 2010: 53)

Makale başlığında belirtildiği gibi savaş ve göçler, aynı zamanda Kıbrıs adasını ikiye ayıran Yeşil Hat kendiliğinde çevresel sorunlara da neden olmuştur. Şair mecazi anlamda bir tarafta "süt"ün, diğer tarafta "su"yun kalmasına değinmiş, yukarıda belirttiğimiz gibi insanların sınırlarının kuşlara ve deniz canlılarına ait olmadığını da vurgulamıştır:

Küçük Kıbrısımız, beşiğinde uyuyan bir bebek
Başının üstünde kuşlar ve denizkızları dolaşıyor,
Bebek acıkınca benim göğsümde süt, susayınca
Senin göğsünde su. Eskiden olduğu gibi. (Kıbrıslırum, 2010: 53)

Savaşa ve çevresel sorunlara şiir aracılığıyla itiraz eden şair ağaç metaforuyla adalı köklerden ve umutlu barış çiçeklerinden de bahsetmiştir. Ağaç genelde Kıbrıs Rum şiirinde çevreyi temsil eden bir metafordur ve bu şiirde de savaş sonrası insanların yaşamına giren göç, tecrit, kayıp gibi yabancı sözcükleri de onun köküne gömerek savaş öncesi barış günlerine dönmeye umut eden şair beklentilerini dile getirmiştir:

Sana yazayım demiştim, fakat birden
Aramıza yabancı sözcükler girdi.
Göç, tecrit ve kayıplar.
O zamanlar ikimiz, bu sözcükleri küçümsüyorduk.
İkimiz, yanyana, avluda elişimize eğiliyorduk
İkimiz bu kelimeleri kitre ağacının köküne
Gömmüştük. Hayatımız bir elişi, bir ırmak
Bir kök, bir çiçek gibi akıp gidiyordu. (Kıbrıslırum, 2010: 53)

Daha sonraki mısralarda yine çevresel felaketten bahseden şair adanın en temel ekolojik sorunlarından olan su ihtiyacına değinmiştir. Su kıtlığı ovaların çöle dönüşmesine, yeşilliklerin kaybolmasına, yeşil bir ekosistemde bulunan tüm canlıların ölebilmesine neden olabilmektedir. Yeşil Hatla ikiye bölünmüş Güney ve Kuzeyin dört gözle yağmuru beklemeleri de çevresel sorunlarla karşı karşıya olmalarından kaynaklanmaktadır. "*Ülkede yarı kurak bir iklim şartları hüküm sürdüğü için cılız bitki örtüsü bulunmaktadır. Bitki örtüsü bakımından cılız olan bu ortamda, yabani hayvanlar için uygun ortamlar yoktur. Doğal ortamda gerekli besini bulamayan böcek ve çekirge gibi birçok hayvan tarım alanlarına yönelmesine sebep olmaktadır. Bu durum tarihi süreç içinde, Kıbrıs adasında tarımı en kötü etkileyen faktörlerin başında gelmektedir*" (Mor, Çitçi, 2006: 35). Şiirlerde çevresel felaketleri etkileyen söz konusu faktörler aşağıdaki dizelerde dile getirilmektedir:

İkimiz de yağmuru bekliyorduk.
Çevremizde tuzlu deniz ve kurumuş kuyular
Eğilerek bu kuyulara, ruhumuza sesleniyorduk
Bir-iki deprem!
İki-üç açlık!
Üç-dört ateş!
Ve çekirgeler!
Ve yılanlar!
Ve dolu!
Fakat yağmur gelmiyordu. (Kıbrıslırum, 2010: 53)

Şiirden görüldüğü üzere dizelerde Kıbrıs`ta ekolojik sorunlara – suların kuruması, tatlı su kaynaklarının yoka çıkması, orman yangınlarına işaret edilmiştir. Adanın hem Kuzeyinde hem de Güneyinde doğal afetlerle birlikte ekolojik sorunların da aynı olması şairleri düşündürmüştür ve doğasal bütünlük ise Kıbrıs Rum şairlerini adada "barış rüzgarlarına doğru götürmekten" alıkoyamamıştır. *"Yarı kurak iklimin tesirinde bulunan KKTC'de suyun varlığı ve devamlılığı oldukça önem arz etmektedir. Ülkede 1990'lı yıllardan itibaren baş gösteren kuraklık, suyun aşırı ve bilinçsiz kullanılması su yetersizliğine neden olmuştur. Bu*

süreçte gerek içme-kullanma gerek tarımsal sulama amacıyla yeraltından çok fazla su çekimi gerçekleştirilmiştir. Bu durum günümüzü de içine alan zaman diliminde gittikçe artan su sıkıntısını ortaya çıkarmıştır. Adada yıllık ortalama buharlaşma (1 m2 alandan 2 m3 su buharlaşmakta) ve yağış miktarına bakıldığında yüzey sularının daha fazla gelişmesinin mümkün olamayacağı anlaşılmaktadır. Yararlanılacak temiz yerüstü kaynaklarının oldukça kısıtlı olması insanları yeraltı suyunu kullanmaya mecbur bırakmıştır" (Şenol, 2020: 86). İnsanların çözüm arayışlarında bulunmaması veya umursamazlığı ise doğadaki diğer varlıkları da çaresiz duruma düşürmüştür:

Karıncalar susuzluktan çıldırmışcasına
Deliklerine toprak taşıyorlar ve diri diri
Bu toprağın altına gömüyorlardı.
Muhtarlar, bir haberci seçmek için
Saatlerce uğraşıyorlar ve geleceği öğrenmek
İçin onu bilici mabetine gönderiyorlardı
Fakat mabet yıkılmıştı, bu son kardeş kavgasında
Bu ani ölümde, bu yabançılar akınında. (Kıbrıslırum, 2010: 54)

Mabet şiirde barışı simgelemekle birlikte onun yıkılması ölümlere neden olmuştur. Görüldüğü üzere insanların kavgası / savaşlar ekosisteme zarar vurmuştur. Şiirin devamında savaşta ölenlerin bile hala sorunun çözülememesine ilişkin hayretleri de vurgulanmakla birlikte yine de "kuru ırmak/kuru otlar" ifadeleriyle çatışmaların çevresel krizleri de kendiliğinde getirmesi üzerinde durulmuştur.

Ve sen gitin. Alıp başını kuzeye gittin
Kendi kendime soruyorum, benim yatağımda
Nasıl uyuyabiliyorsun, benim hayallerimle nasıl
Arkadaşlık kurabiliyorsun?
Ve sen gittin, seni alıkoymak için hiç bir
Şey yapmadım. Sense karşı gelmedin.
Gel gidelim. Çorbamız soğumuştur.
Ölüler darılmazlar, yalnız hayret ederler
Her şeyin bitmediğine
Gel gidelim Naime. Önümüzde kuru
Bir ırmak, kuru otlar ve yükseklerde
Yusyuvarlar, terli Ağustos güneşi. (Kıbrıslırum, 2010: 54)

Adriana Erodakonu`nun "Deniz" adlı şiirinde ise su metaforu kırlangıçlarla birlikte işlenmiş ve yine de çevre ve savaş bağlamında hidrosferle biyosferin insan tarafından ortaya çıkmış dengesizliğinde canlıları tehdit eden sorunlar dile getirilmiş, deniz mecazıyla su sorununa değinilmiştir:

Yıllardır yürüyoruz
Ama hala bulamadık denizi

Yol arzusu uyandıran
Ağrıyla yoğrulduk
Ama devam ediyoruz yürümeye,
Beyaz topraklı düz ovayı geçiyoruz.

Hiç duraksamadan, doğrudan
Yeşil günlere uçuyor kırlangıçlar.

Yıllardır yürüyoruz
Unuttu bizi

Bir sözcük haline geldi deniz. (Kıbrıslırum, 2010: 114)

Yorgo Hristodulies`nin "Korku" başlıklı şiirinde ise çevresel sorunların ölümden bile zor olmasının altı çizilmiş, Güneş mecazıyla yine de su sorununa değinilmiştir:

Korkmuyorum ölümden.
Yakıcı güneşten korkuyorum.
Ağustos`un o korkunç sıcağından. (Kıbrıslırum, 2010: 132)

Kıbrıslı şairler birbiriyle örtüşen yeşil ve su metaforlarıyla savaşa karşı geldikleri gibi çevresel sorunları da dile getirmişlerdir. Bütün dünyada olduğu gibi adada da savaş, ekolojik sorunların oluşma nedenlerinden olmuştur.

Sonuç ve Değerlendirme

Kıbrıs adasında iki halk yaşamaktadır: Türkler ve Rumlar. 20. yüzyıla kadarki dönemde bu iki halk komşu toplumlar gibi yaşamış, özellikle Osmanlı döneminde sağlam ortamda barış ve huzur içinde ömür sürmüşlerdir. 1878 yılından sonra adada yeni politik gelişmeler yaşanmış, 1950`li yıllardan savaş ve çatışma yerine dönüşmüştür. Olumsuz politik olaylar ada halklarının huzurunu bozduğu gibi çevresel sorunları da tetiklemiştir. Terrorcu eylemlerle meşhur olan Grivas`ın kurduğu EOKA adlı teşkilat adada yeşil metaforunun anlamlarını olumsuz yönde etkilemiş, savaş su sorununu ortaya çıkaran nedenlerden olmuştur. On yıldan fazla süren savaş sürecinde ada halkları sonuçta Yeşil Hatla bölünen coğrafyalarda yaşamak zorunda kalmışlardır. Göçler başlamış, savaş mağduru olan binlerce insan durumdan etkilenmiştir. Savaş çevresel sorunların beraber çözülmesine fırsat vermemiştir. Özellikle de doğal kaynakların kullanılması konusunda anlaşmalara varılmamıştır. Kıbrıslı Rum şairler manzumelerinde çevre, savaş ve edebiyat üçgeninde konuya ilişkin görüşlerini ortaya koymuş, savaşın ada doğasına vurduğu zararları özellikle yeşil ve su metaforuyla dile getirmişlerdir.

KAYNAKÇA

Aylanç, M. (2018). Fikret Demirağ'ın Şiirlerine Ekoeleştirel Bakış. Folklor/Edebiyat, 24(96), 37-52.

Kıbrıslırum Şiir Antolojisi (2010). (Haz.: Gürgenç Korkmazel.) İstanbul, Paloma Yayınevi

Mor, A., Çitçi M. D. Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nde Ekonomik Etkinlikler. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 16, Sayı: 1 Sayfa: 33-61, ELAZIĞ-2006

Özdağ, U. (2017). Çevreci Eleştiriye Giriş (Doğa, Kültür, Edebiyat). Ankara, Ürün Yayınları

Şenol, C. Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin Hidrografik Yapısı, Su Sorunu ve Çözüm Önerileri. Kıbrıs Araştırmaları Dergisi, Bahar 2020, 21 (45), 77-98

AZERBAYCAN KARABAĞ'DAN KONYA KARABAĞ'A: KAMU DİPLOMASİSİ BAĞLAMINDA SOYDAŞLIK

Ali SELÇUK [*]
Shokhrukh TUYCHİBAEV[**]

Özet: Bu çalışmamızda Orta Asya'daki en kalabalık Türk halkı olan Özbeklerdeki ölümle ilgili inanış ve uygulamalar değerlendirilmiştir. Çalışmamız Özbekistan Cumhuriyeti'nin Taşkent bölgesi kapsamında yapılmıştır. Daha çok ölüm sonrası uygulamalara yer verilen araştırmamızda ölüm vuku bulan evde alınan bazı tedbirler, ölüyü define hazırlama (yıkama ve kefenleme), cenaze namazını kıldırma, ölüyü mezarlığa götürme ve defnetme, defin sonrası yapılan süreli (üçü, yedisi, yirmisi, kırkı, yılı) ve mevsimsel (kar yağdı, kavun pişti, gül gördü) anma ritüelleri, Özbeklerin yas kıyafetleri ve yemekleri hakkındaki bilgiler irdelenmiştir.
Anahtar Kelimeler: *Özbekler, Ölüm, Defin, İnanış, Taşkent*

Believe and Practices About Death in Uzbek Turks in the Example of Tashkent

Abstract: The article examines the beliefs and practices regarding death among the Uzbeks, the most populous Turkish people in Central Asia. The study was conducted within the scope of the Tashkent region of the Republic of Uzbekistan. The article mostly covering post-death practices in a funeral home especially researchs the preparing the dead for treasure (washing and shrouding), performing the funeral prayer, taking the dead to the cemetery and burying them, periodic ceremonies after the burial (the third, the seventh, the twenty, the forty and the year commemorations) and seasonal (snowing, melon harvesting, rose blooming) rituals, apart from information about Uzbeks' mourning clothes and foods.
Key Words: *Uzbeks, Death, Burial, Belief, Tashkent.*

Giriş

Orta Asya'daki en kalabalık Türk halkı olan Özbeklerde ölümle ilgili birçok inanış ve uygulamalar bulunmaktadır. Genellikle Özbeklerin yaşadığı hemen hemen tüm bölgelerdeki matem adetleri benzerlik göstermekle beraber belli bölgelerin özgün gelenekleri de dikkat çekmektedir. Örnek olarak çalıştığımız Taşkent Özbeklerinin ölümle ilgili uygulamaları bu kapsamda değerlendirilebilir.

Taşkent Özbekleri temizliğe özen göstermeleriyle ünlüdür. Bu özellikleri ölümle ilgili geleneklerini de etkilemiştir. Taşkent'te bir ölü evinde yapılan en öncelikli iş evin içini ve dışını temizlemektır. Birçok ziyaretçinin merasim ve taziye için gelmesi beklenirken evin temiz olması önemlidir. Temizlik işine evdeki kadınlar bakar, ayrıca başsağlığı için gelen akrabalar ve komşular da yardımcı olur.

Temizlik yapılan odalardan biri ölünün yatırılması için ayrılır. Ölü odanın ortasına konulan minderin üzerine konulur, gözleri kapatılır, çenesi bağlanır, ayak başparmakları bezle birbirine bağlanır. Böyle yapılmasının sebebi ölünün gözlerinin ve ağzının açık kalmasını önlemek, ayaklarının çözülmesini engellemektir. Ayrıca Taşkentlilerde "ağızı açık giderse ardından birini götürecek", "parmağı başka parmağının üzerinde kalırsa ölüm ard arda olacak" gibi inanışlar vardır (K.K, 6, 2019). Ölünün karnı şişmemesi için de üzerine Kuran, bıçak veya makas konur.

Taşkent'te öle evinde yapılan bir diğer uygulama evin içindeki çini eşyaların, aynaların ve televizyonların üzerinin kumaşla örtülmesidir. Bunun sebebi aynanın içindeki insan yansımasında ruhun bulunduğu inancıdır. Dolaysıyla ölü bulunan evde aynalara bakmak yasaktır (Payziyeva, 2014: 35).

[*] Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Halkbilimi Bölümü, Kayseri/Türkiye. E-posta: aliselcuk@erciyes.edu.tr. ORCID: 0000-0001-5326-8113.
[**] Doktora Öğrencisi. Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Asya Çalışmaları Anabilim Dalı, Kayseri/Türkiye. E-posta: shohruhtuychi@gmail.com. ORCID: 0000-0002-8793-2622.
Bu araştırma, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kültürel Çalışmalar Anabilim Dalında hazırlanan ve danışmanlığını Prof. Dr. Ali Selçuk'un yaptığı "Özbek Türklerinde Ölüm ile İlgili İnanış ve Uygulamalar (Taşkent-Fergana Bölgesi Örneği)" adlı yüksek lisans tezinin verilerinden üretilmiştir.
DOI :10.30546/100981.2024.0120

Bölge halkı ayrıca ölü evinin girişine ölenin kıyafetlerinden ve cinsini belirtici elbiselerinden asar. Bununla ölenin kim olduğunu sormaya çekinenler için bir ipucu vermeye çalışılır (K.K, 16, 2019).

Geleneğe göre öleni evden çıkarana kadar onun konulduğu odada sadece kadınlar oturup şehadet kelimesini söyler. Ayrıca merhumla vedalaşmak için gelenler de odaya sırayla girip onun yan tarafına geçer ve helalleşir. Bunda "af et, ben seni af ettim", "razı ol, ben de senden razıyım" gibi cümleler söylenir.

1-Ölüyü Yıkama

Özbeklerde merhumun defin edilmesinden önce yapılması gereken uygulamalardan biri de onun yıkanmasıdır. Taşkent'te yıkayıcıya "yuvğıcı" denir (Payziyeva, 2014: 61). Ölen kadınsa kadın yıkayıcı, erkekse erkek yıkayıcı davet edilir. Yıkama İslamiyet kurallarına uygun bir şekilde yapılır. Yıkayıcı ölüyü ılık suyla yıkamakta ve gusül abdesti aldırmaktadır. Su kaçmasın diye ölünün kulaklarına ve burnuna pamuk konulmakta, avret yerleri bir çarşafla örtülmektedir.

Merhumu yıkamak için gassal kendine yardımcı olmak üzere ölen kişinin yakınlarını davet eder ve öncelikle abdest almalarını ister. Gassal yıkamayı başlamadan önce ölenin yakınlarından "helallik" ister ve yardımcılara meyyitle nasıl davranmak gerektiği hakkında bilgiler verir. Özellikle yıkama sürecinde gördüklerini dışarıda söylememeleri, ölünün bedeni, rengi, fiziksel durumuyla ilgili kimseye bahsetmemeleri konusunda uyarır (Payziyeva, 2014: 68).

Cesedi yıkamak için en az 3 kişi girer. Eğer cesedin kilosu ağırsa, 5-6 kişiye kadar yardımcı istenebilir. Yıkama süresinde ceset tıpkı kendisiyle konuşuluyor gibi yıkanır. Yıkarken yıkayıcılar özel dualar okurlar. Taşkent'teki gözlemlerimiz sırasında yıkayıcının eldiven giydiği, cesedin bedeninin her yerini sabunla yıkadığı, bedendeki tüm delikleri pamukla kapattığını gözlemledik.

Geleneğe göre yıkanan su özellikle meyve ağacının altına bir delik açılarak dökülmekte ve üzerine toprak konulmaktadır. Halk içinde ağacın ayva ağacı olması gerektiği hakkında inanç vardır. Çünkü ruhların ayva ağacına geldiklerine inanılmaktadır.

Özbeklerde yıkayıcıların kendilerine özgü simgeleri bulunur. Örneğin XX. asrın 50-60'lı yıllarına kadar Fergana bölgesinin Mergilan ilçesinde tatlı kabaktan yapılan kepçeyi kemerlerine asılı gezerlerdi. Ayrıca gassallerin bir çift eldivenleri hep kendileriyle olurdu. Aslında bunlar yıkayıcıların kendi görevlerini yerine getirme sırasında kullandıkları eşyalardı. Taşkent bölgesi yıkayıcıları da orta parmaklarına yüzük takarlardı (Payziyeva, 2014: 63).

Özbeklerde yıkayıcı ve mezarcıyı razı etmek, onlarla helalleşmek çok önem arz etmektedir. Geleneğe göre ikisine insanın ihtiyaç duyduğu kıyafetlerden birer tane hediye edilir. Eğer kıyafetlerden birisi eksik kalırsa öteki dünyada merhumun kıyafetsiz kalıp zorlanacağına inanılır.

Taşkent'te konuştuğumuz (K.K, 5, 2019) kaynağa göre son dönemlerde Taşkent'te yıkayıcı kendi görevini yerine getirdikten sonra onun istediği şeyi kesinlikle verilmesi gerektiği düşünceleri yaygınlık kazanmıştır. Bazı yıkayıcılar normalden fazla para veya ölünün takılarını istediği durumlara da rastlanmaktadır. Kanaatimizce bu durum çok acılı bir günde önemli görevi üstlenen yıkayıcılara fevkalade özellikleri haiz kişiler olarak değer verilmesinin sonucu olabilmektedir. Buna rağmen saha çalışmamız sırasında bazı eğitimli kaynaklarımız yıkayıcıların kendilerine yönelik saygıdan faydalanarak normalden fazla para istemeleri durumundan rahatsız olduklarını da gözlemledik. Taşkentli bir kaynağımız akrabasının evindeki merasimde yıkayıcı fazla para istemesine rağmen ölünün sahibi kendisine ortalama ücret verdiğini aktarmaktadır. (K.K, 6, 2019).

2-Kefenleme

Taşkent Özbeklerinde ölü yıkandığı zaman evdeki bir odada toplanan kadınlar ölünün kefenini hazırlamaktadır. Ölüyü yıkama işlemi bittikten sonra kefenlenmesi de yıkayıcı

tarafından İslam'ın Hanefi Mezhebi kurallarına göre yapılmaktadır. Bunda kefenliklerin boyu ölünün boyuna göre hazırlanmaktadır. Kefenlik gömlek, izar bezi, lifafe bezi ve bağlardan oluşur (baş, ayak ve göbeği bağlamak için). Kadın kefenliğinde de gömlek yerine ayaklara kadar uzanan hırka yer almakta ve başörtüsü eklenmektedir.

Ölü kefenlendikten sonra eğer mezarlıktaki hazırlıklar tamam ise fazla bekletilmeden cenaze namazı kılmak üzere evin dışına, mahalledeki uygun bir meydana çıkarılmaktadır. Bunda tabuta önce bir minder, sonra kefenlenen ölü yatırılmaktadır. Tabuta konulan ölü evin kapısında veya penceresinde ayak tarafıyla çıkarılmaktadır. Tabutun pencereden çıkarılması âdetine günümüzde Taşkent'in bazı ilçelerinde hala uyulmaktadır. Bunun sebebini kaynağımız "ölü kapıdan çıkarılırsa başka birisini de kendisiyle götürür" inancından kaynaklandığını söylemektedir. (K.K, 19, 2019). Tabutu erkekler taşımakta, kadınlar da ağlayarak tabutun arkasından kapıya kadar eşlik etmektedir.

3-Devre Ritüeli

Literatür taraması ve saha çalışmaları sırasında karşılaştığımız ilginç uygulamalardan biri; defnetmeye götürmeden önce ölen kişinin evinin avlusunda yapılan devre merasimidir (Nasriddinov, 1996, 60). Bu gelenek yıkanıp temizlenen ve kefenlenen ölüyü manevi kirliklerden arındırma gibi bir amaç gütmektedir. Taşkent ilinde yapılan devre merasimi biraz değişik şekil almaktadır. Bölgedeki halk inancına göre merhum, hayatında işlediği günahlarından temizlenmedikçe öteki dünyaya uğurlanamaz. Dolaysıyla merhum devre merasimiyle temizlenmeli, günahlarını başka birisine devretmelidir (Payziyeva, 2014: 77). Devre ritüeli sırasında avlunun ortasına bir çuval pirinç konulur, ölünün günahlarını kendine kabul eden kişi çuvalı alır ve günahı kabul ettiğini ifade eder, bununla beraber ilgili süre devamında merhumun ruhu için dua fatiha okuyacağını boynuna alır (Payziyeva, 2014: 78). Boynuna alan kişi 20 gün devamında günde 3 defa merhum için dua okuması gerekir (İshakov, 1975: 121-122). M. Röziyevanın aktardığı bilgilere göre, Taşkent ilinde XX. asrın 70'li yıllarında da devre merasimi düzenlenmekteydi. Örneğin Said köyünde yapılan devre geleneğine göre öncelikle ölünün günahlarını kendine alacak olan bir kişi bulunurdu. Böyle birisi genelde fakir fukara içinden seçilirdi. Bazı bölgelerde bunun için çok takvalı mollalardan biri tercih edilirdi.

4-Tabut

Özbeklerde tabutun şekli, süslemeleri yöreden yöreye değişmektedir. Taşkent'te tabut üç kısımdan oluşur: sandık (cesedin konulduğu kısım), sandığın konulduğu sedye, sedyenin baş ve ayak kısmında kaldırmaya yönelik ikişer tane uzantı. Bazı ilçelerde tabutun demirden olduğuna rastladık. Taşkent'te tabuttaki kumaşa bakınca ölünün cinsi, genç ya da yaşlı olduğu anlaşılabilir. Merhum kadınsa tabutun üzeri tamamen kumaşla kapatılır, baş tarafına parancı denilen peçe, ayak tarafına ve ortasına çeşitli kumaşlar konulur. Tabut kırmızı kumaşla örtüldüğünde ölünün genç kadın olduğu anlamına gelir. Sarı kumaşla örtülen tabutta yaşlı kadın var demektir. Ölü erkek olduğu zaman tabutun tamamı değil de sadece çevresi örtülmektedir. Çevresi kırımızı kumaşla örtülen tabuta genç erkek, beyaz kumaşla örtülenine de yaşlı erkek konulmaktadır.

Tabut kaldırılırken cemaat iki tarafa sıralanıp omuzlamakta ve yavaş yavaş yürüyerek tabutu önde gelenlere devretmektedir. Böylece tıpkı tabutun insanların omuzunda yürüyor gibi bir görüntü ortaya çıkmaktadır. Yolda karşılaşanlar da tabutu omuzlamaya çalışıp merhuma dua eder. Bunda yeni katılacaklar en önden sıraya girer ve sedyeyi omuzuna alır. Böylece yürüyerek sedyenin kollarını omuzuna sürterek ön tarafa uzatır. Bu sırada tabutun sallanmamasına da çok dikkat edilir. Çünkü tabut aşırı sallanırsa yine bir ölümü getireceğine inanılmaktadır (K.K, 20, 2019).

Taşkent'te cenaze tabutu, mezarlık uzaksa bir araçla yakınsa elle götürülür. Cenaze araçla götürülecekse yine de mahalle sınırlarından çıkana kadar ve mezarlığa 200-300 metre

kala tabutun omuzlarda taşınmasına özen gösterilir. Ölen bebekler mezarlığa yastık üzerinde götürülür ve gömülür.

Saha çalışmamız sırasında Taşkent'teki Teşik Kapkak Mezarlığı görevlisi önceki dönemlerde mezarlığa gelirken, erkeklerin tabutun önünde ağıt söyleyip ve nem fidanları yere vurarak yürüdükleri, ölü defnedildikten sonra o fidanlar kabrin üzerine dikildiğini aktarmaktadır. Kaynağımızın sözlerine göre bugün işbu mezarlıkta bulunan ağaçların çoğu işte o dönemlerdeki ritüeller sırasında dikilen ağaçlardır (K.K, 23, 2019).

5-Yas

Yas tutma âdeti akrabaların yakınlığı ve uzaklığına göre çeşitli sürelerle seyretmektedir. Genel olarak aile fertlerinin yas süreci bir yıldır. Eğer merhum çocuk ya da bebekse yas süresi de kısa olmakta.

Yas, bir evde birisinin ölmesiyle hemen başlamaktadır. Ev ehli yas elbiselerini giymekte ve gelenlerden başsağlığı dileklerini kabul etmektedir. Ölüyü defnettikten sonra onun yakınları eve dönmekte ve üç gün boyunca sabahtan akşama kadar evin kapısında oturup gelen geçenlerden taziyeleri kabul etmektedir. Taziye sırasında Taşkentliler "*Allah'ın iradesi imiş*", "*Bendeçilik imiş...*" gibi deyimleri kullanır. Çoğu durumlarda kapı girişinde sofra kurulup gelenlere çay ve yemek ikram edilmektedir. Ama bu yemekler kesinlikle evde yapılmamakta. Çünkü inanışa göre 3 gece gündüz boyunca ölü çıkan evde ateş yakılması yasaktır. Dolayısıyla yemekler ya komşular ya akrabalar tarafından getirilmektedir.

Yasın ilk süreci üç gündür. Üç gün boyunca evdeki ışıklar söndürülmemektedir. Aslında İslamiyet'e göre de yas tutmak üç gündür. Fakat Özbeklerdeki üç günlük yas sadece birinci aşama olarak görülür. Üç gece gündüzün sonunda halka "ihsan" veya "mareke" pilavı verilmekte, ikram sofrasına gelenlerden ölüyü anmaları ve hakkına dua etmeleri umulmaktadır. Bundan sonra ölünün yedisi, yirmisi, kırkı, elli ikisi ve yılı denilen yas süreci gelmektedir. Öte yandan bir yıl içerisindeki Ramazan ve Kurban bayramları sırasında da üçer gün anma ritüeli düzenlenir.

Taşkent'teki kaynaklarımız "yirmisi", "kırkı" ve "yılı" gibi anma ritüellerini değerlendirirken anma merasimlerinin tek günlerde yapılması gerektiğini özellikle belitmştir. Örneğin yirmi merasiminin 17 veya 19'unda, kırkının 37 veya 39'unda, yılının ise 7, 9 veya 11'inci ayında yapıldığını aktarmaktadırlar.

Son dönemlerde özellikle Taşkent bölgesinde yas sürecinin ve anma ritüellerinin kısaltıldığı görülmektedir. Bunda üç ve yedisinin, yirmi ve kırkınınım birleştirilip yapılması gözlemlenmektedir. Ayrıca merhumun yıl dönemi de önceki gibi büyük yapılmamakta, daha basit, daha uygun şekilde düzenlenmektedir. Anma ritüelinin Ramazan ayına denk gelmesi durumunda ise "ikram" yemeği gündüz değil de iftar zamanında servis edilmektedir.

Taşkent'teki bir kaynağımız eskiden buralarda "kada" denilen bir anma ritüelinin bulunduğunu anlatmaktadır. Ona göre ölünün kırkından sonra herhangi uygun bir zamanda yapılan kada merasiminde ölünün kızının gelin olarak gittiği ailenin ve mahallenin insanları çağırılmakta ve onlar için sofra düzenlenip, merhum anılmakta, dualar okunmaktadır.

Yukarıdakilerin dışında bölge halkında belli mevsimlerdeki tabii hadiseler, bitki veya meyvelerin çıkması dolayısıyla yapılan bazı anma ritüellerine de rastlanmaktadır. Örneğin ölü defnedildikten sonra ilk kar yağdığı gün "kar yağdı" töreni düzenlenir. Bunda karın ayak izinin belli olacağı kadar yağması gerekir. Bunda da yine akrabalar toplanıp merhumu hatırlamaktadırlar (K.K, 19, 2019).

Çiçek görme âdeti bahar gelip ilk çilekler açınca yapılır. Bunda çiçekler toplanır ve merhumun kabrine götürülüp konulur ve "senin göremediğin ilk çiçekler sanadır" denir.

"Kavun pişti" veya "üzüm pişti" merasimi, yaz mevsiminde yapılmıştır. Bunda komşu ve akrabalar ölenin evine davet edilip onlara yazın meyveleri ikram edilir, kendilerinden merhumun ruhuna dua etmeleri rica edilir.

Kabakların çıktığı sonbaharda ise "kabak aşı" düzenlenir. Bunda yine kabaktan özel yemek yapılıp merhumu anmak için gelenlere ikram edilir.

6-Kıyafet

Taşkent Özbekleri yas sürecinde ölünün aile fertlerinin ve yakın akrabalarının yaslı olduğunu gösteren kıyafetler giymeye dikkat eder. Erkekler genelde siyah veya lacivert renkli kaftan ve "doppı" denilen takke giymekte, belini de "kıyıkça" denilen kuşakla bağlamaktadırlar. Kadınların matem libasları da koyu renkteki elbise ve başörtüsüdür. Normalde başını örtmeyenler de yaslı olduğu zaman başını örtmektedir. Genellikle evin büyük hanımları "ölümlük" denilen bohçalarını hazırlarken kendi için kefenlikleri diktirmeyle beraber kızları, gelinleri ve kardeşleri için matemde kullanılan koyu mavi, lacivert, koyu yeşil, siyah renkli elbiseleri de hazırlamakta ve öldüğü zaman bunları giymelerini yakınlarına söylemektedir (K.K, 5, 2019). Bu kıyafetlerin günlük milli elbiselerden farkı, onların alt kısmı ve kol kısmının ucu yani gömleğin yeni dikilmemiştir (Zununova, 2002: 100).

Erkekler genellikle yas kıyafetini ilk üç gün ve yıl içerisindeki ilgili merasimlerde giyerken kadınların yas kıyafetlerini giyme süreci ölüye yakınlık derecesine göre yirmisi, kırkı veya hatta yılına kadar uzayabilmektedir. Yas süreci bittikten sonar "ak salar" yani yas elbisesini normal elbiseyle değiştirilme töreni yapılır. Bunun için açık renkli herhangi kumaştan bir yeni elbise dikilip giyilmekte ve normal giyinme sürecine girilmektedir.

Taşkent bölgesinde merhumun vefatından üç gün geçince "kir yuvdi" yani ölünün çamaşırlarını yıkama âdeti yapılır. Bu sırada taziyeye gelen misafirler için kullanılan minderlerin çarşafları da çıkarılır ve yıkanır. Ondan sonra matem merasimlerinde kullanılan bu eşyalar normal durumlarda da kullanılabilir.

7-Ruh Kelebeği

Özbeklerde günümüzde de ruh inancı ve özellikle Atalar ruhuna tapma gibi geleneklerin bariz bir şekilde görüldüğü hadiselerden biri ruh kelebeği ve onunla ilgili olan tedbirlerdir. Araştırmalarımız ve saha çalışmalarımızın sonucunda ruh kelebeği inancının Taşkent bölgesinin nerdeyse her bir il ve ilçesinde bulunduğuna tanık olduk.

Ruh kelebeği aslında insana benzerlik göstermektedir. Böyle kelebeklerin omuz kısmında insanın kafa kemiğini andıran bir görüntü bulunmaktadır. Bilimsel olarak da böyle kelebekler "ölü başı" olarak geçmektedir (Ergaşev, 1981: 25).

Taşkent'teki saha çalışmalarımız sırasında kaynaklarımızdan biri ruh kelebeğine inandığı ve hatta evine gelen ruh kelebeklerinin hangisinin, hangi merhum akrabasına ait olduğunu da fark edebildiğini ifade etmektedir. Ona göre gelen kelebeklerden bir tanesi onun babasının ruhudur. Bunu nasıl anlayabildiniz sorumuza kaynak, babasının hayatında ameliyat geçirip bir akciğerinin alındığını, onu ziyarete sık sık gelen kelebeklerden birinin de omuzunda yarı insan görüntüsü bulunduğu, dolayısıyla bu kelebek kesinlikle onun babasınınki olduğunu belirtmiştir (K.K, 29, 2019).

Taşkent'teki bir diğer (K.K, 31, 2019) kaynağımız ruh kelebeğiyle ilgili ilginç bir olayı anlatmaktadır. Ona göre uzun yıllar erkek arkadaşıyla beraber gezmişler ve hatta aileleri anlaşıp onların nişanını yapmışlardı. Ama ne yazık ki bir gün kızın erkek arkadaşı trafik kazası geçirmiş ve vefat etmiş. Bu durum kızı çok etkileyip günlerce odasından çıkmamış, ruhsal bunalım yaşamış. Böyle bir zamanda onun odasına çok iri bir ruh kelebeği girmiş. Kaynağımızın anlattığına göre bu ruh kelebeğinin omuzundaki resim onun erkek arkadaşının ta kendisiymiş. Kaynağımız, birkaç saat ruh kelebeğiyle konuşmuş, onun helalliğini almış, ondan sonra kendine gelip normal hayatına devam etmiş.

Genel olarak saha çalışmalarımız sırasında ilgili bölgede hala ruh kelebeği inancının çok etkili olduğuna rastladık. Hemen hemen her evde ruh kelebeğiyle karşılaşıldığı zaman ilk yapılacak şey Kuran tilaveti, sonra 'helvayter' yemeği veya 'tugun aşı' düğüm aşı gibi yemekleri yapma âdeti bulunmaktadır. Kaynaklarımız ruh kelebeğinin eve gelmesini, ruhların rahatsız olduğunun ifadesi olarak görmektedir. Kuran tilaveti ve yemek yapma gibi ritüellerin

niçin yapıyorsunuz diye sorduğumuzda kaynaklarımızın tamamı, çünkü böyle yaptığımızda kelebek kendi kendine kaybolur ve bu ruhların huzur bulduğu anlamına gelir yanıtını vermiştir.

Sonuç ve Değerlendirme

Taşkent Özbeklerinin uyguladığı defin ve matem gelenekleri incelendiğinde İslamiyet'in değerleri ağır basmakla beraber bölgenin eski dinlerdeki bazı inanışların kalıntılarının da bulunduğu görülmektedir.

Bölgedeki matem merasimlerinin başlıcaları özellikle yıkama ve defnetme görevlerinin kuşaktan kuşağa aktarılan gelenek ve tecrübeyle kendi işini öğrenen görevliler tarafından yapılmaktadır. Son dönemlerde Taşkent bölgesinde ağıt söyleme geleneğinin de artık aile veya akrabalardan biri tarafından değil belki dışarıdan teklif edilen "aytuvçılar" yani ağıtçılarca yapıldığı görülmektedir.

Bölgede ölünün yıkanması, kefenlenmesi, cenaze namazının kılınması Hanefi mezhebinin fıkıh kitaplarındaki kurallara uygun şekilde yapılmaktadır. Kutsal günlerde ölenlerin cenazesi Cuma veya Bayram namazına yetiştirilmeye çalışılmakta, normalde ise herhangi vakit namazını müteakip cenaze namazının kılındığına da rastlanmakta, bazı durumlar ise cenaze namazı evin eşiğinde veya mahalledeki herhangi uygun bir meydanda kılınmaktadır.

Özbekistan'ın diğer illerinde olduğu gibi Taşkent'te de devre yani günahların ıskatı veya başka birisine geçirilmesi ritüeli dikkat çekmektedir.

Bölge halkında insanın ölmesiyle ruhun cesetten ayrılması ve ruhlar âlemine taşınarak orada ebedi yaşaması, zaman zaman bu dünyadaki yakınlarını ziyaret etmesi inancı bulunmaktadır. Bu inanç özellikle ruh kelebeğiyle ilgili uygulamalarda ortaya çıkmaktadır. Taşkentliler evine gelen ruh kelebeğinin ölen birisinin evi ziyaret etmesi şeklinde yotumlamakta, ruhlara yönelik belli ritüelleri yapmaktadır.

Gözlemleme ve saha çalışmalarımız neticesinde, defin ve matem gelenekleri, anma merasimlerinde daha çok kadınların müteşebbis olduğu, erkeklerin de kadınlar tarafından yapılması gerektiği vurgulanan adetleri ekseriyetle bilinçsiz bir şekilde yapığını fark ettik. Ölünün üçü, yedisi, yirmisi, kırkı, elli ikisi, yılı, "kar yağdı", "kavun pişti", "gül gördü", "kabak aşı" gibi anma ritüeller yukarıdaki çerçevede değerlendirilebilir. Bununla beraber son dönemlerde ülkede geleneksel matem uygulamalarının çok fazla olduğu ve İslamiyet'in temelleriyle bağdaşmadığı gerekçesiyle resmi organların tavsiyesi ve Müslümanlar İdaresinin önderliğinde onların bazılarını kısaltılması, tasarruflu ve orantılı şekilde düzenlenmesini telkin etmeye çaba sarf edilmektedir. Neticede günümüzde Taşkent'teki çoğu ailelerde matem merasimleri üçüncü günü verilen "ihsan pilavı" ve yıl dönemi dolayısıyla ikram edilen "yıl aşı" ile sınırlandırılmaktadır.

KAYNAKÇA

Aşirov.A, (2001). Avestodan Meras Meresimler. Taşkent: A.Kadiriy Namidegi Halk merasi Neşriyati.

Ergaşev.N, (1981). Arvoh Kapalak. Fan ve Turmuş. N11, 25.

Gennep.A, (2002). Obryadı Perehoda. M: RAN.

İshakov.G, (1975). Etnografiçeskoe İzuçenie Uygurov Vostoçnogo Turkistana Russkimi.

Karmişeva.B, (1986). Arhaiçeskaya Simvolika v Pohoronno-Pominalnoy Obryadnosti.

Nalivkin V., Nalivkina M. (1886). Oçerk Bita Jenşini Osedlogo Tuzemnogo Naseleniya Fergani. Kazan: Tipografiya İmperatorskogo Universiteta.

Nasriddinov.K, (1996). Özbek Defn ve Taziye Merasimleri. Taşkent: Abdulla Kadiriy Namidegi Halk Merasi Neşriyati.

Payziyeva.M, (2014). Özbeklerning An'anaviy ve Zamonoviy Matem Meresimleri. Taşkent: Yangi Naşr Neşriyati.

Selçuk.A, (2009) Evci Alevilerinin Ölüm İle İlgili inanış ve Uygulamaları İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı. Sayı:178, 102-103.
Snesarev.G, (1969). Reliktı Domusulmanskih Verovaniy i Obryadov u Uzbekov Horezma. M: Nauka.
Uzbekov Fergani//Drevnie Verovaniya i Kulti Narodov Sredney Azii. M: Nauka.
Zununova.G, (2002). Eski Şahar Aholisining Moddiy Madaniyatidagi Özgarişlar Taşkent mahallaları: Ananalar va Zamonaviylik. Taşkent: Yangi Asr Avlodi.

Kaynak Kişiler

KK-5. Jurayeva Shahlo 1977 doğumlu Terzi. Taşkent şehri, Yunusabad ilçesi. Halkabağ mahallesi. 2019
K.K-6. Mahalle muhtarı. Taşkent şehri, Yunusabad ilçesi. Bademzar mahallesi. 2019
KK-7. Mengliyev Jasur 1979 doğumlu Gazeteci. Taşkent şehri, Bektemir ilçesi. 2019
KK-8. Zununova Sayyora 1957 doğumlu Ev hanımı. Fergana il, Beşarik ilçesi. 2019 yıl.
KK-9. Nabiyev Odina 1970 doğumlu Ev hanımı. Fergana il, Hokand şehri. 2019 yıl.
KK-10. Gulçehra Ozod kızı 1959 doğumlu Öğretmen. Taşkent şehri, Yunusabad ilçesi Halkabağ mahallesi. 2019
KK-11. Mahbuba Tirkaş kızı 1961 doğemlu Ev hanımı. Andıcan il, İzbaskan ilçesi. 2019
KK-12. Sobirova Nargiza 1974 doğumlu Öğretmen. Taşkent şehri, Şeyhantahur ilçesi. Çiğatay mahallesi. 2019
KK-13. Kulov Bunyad 1978 doğumlu Şöför. Taşkent şehi, Çilanzar ilçesi. Beşyağaç mahallesi. 2019
KK-14. Nabiyev Mamur 1998 doğumlu Şarkıcı. Fergana il, Danğara ilçesi. 2019 yıl.
KK-15. Salamov Dilşad 1973 doğumlu Öğretmen. Taşkent şehri, Mirza Ulubey ilçesi. 2019 yıl.
KK-16. Hakimova Nadira 1970 doğumlu Esnaf. Taşkent şehri, Yunusabad ilçesi. Halkabağ mahallesi. 2019
KK-17. Urinova Aykız 1971 doğumlu Ev hanımı. Andıcan il, İzbaskan ilçesi. Luğumbey köyü 2019
KK-19. Atabayeva Saida 1961 doğumlu Mahalle muhtarı. Taşkent şehri, Üçtepa ilçesi. Şark güllü mahallesi. 2019
K.K-20. Mahalle muhtarı. Taşkent şehri, Yunusabad ilçesi. Halkabağ mahallesi. 2019
K.K-23. Mezarlık görevlisi. Taşkent şehri, Elmazar ilçesi. Kapak mezarlığı. 2019
K.K-29. Aşçı. Taşkent şehri, Yunusabad ilçesi. Bademzar mahallesi. 2019
K.K-31. Şöför. Taşkent şehri, Yunusabad ilçesi. Bademzar mahallesi. 2019

İRAN FİLOLOJİ TARİXİNDƏ İLK TÜRKOLOJİ QEYD

Tərlan QULİYEV*

Özet: Iran filologiyası tarixində əlimizə gəlib çatan ən qədim əsərlərdən biri XII əsrin sonları, XIII əsrin birinci yarısında yaşayıb-yaradan görkəmli alim Şəmsəddin Məhəmməd bin Qeys ər-Razinin qələminə məxsus "əl-Möcəm fi məayir əşar əl-Əcəm" əsəridir. Məsələ burasındadır ki, İran filologiyası, əruz və qafiyəşünaslıq tarixində görkəmli yer tutan bu qiymətli əsərində Şəms Qeys Razi türk dili haqqında əsərinin olması barədə də məlumat verir. Şəms Qeys Razi əruz və fars dilinin müəyyən qrammatik qaydaları barədə danışarkən, fars dili ilə türk dili arasında müqayisələr apararaq, türkcə bir neçə sözü misal göstərməklə yanaşı, eyni zamanda, bu barədə türk dili haqqında olan başqa bir əsərində daha geniş şəkildə danışdığını söyləyir. Tədqiqatçılar Qeys ər-Razinin qələminə məxsus olan bu əsərin "Tibyanül lüğət ət-Türki ələ lisanül Qanqlı" əsəri olduğunu qeyd edirlər. Araşdırıcılara görə bu əsər 1223-1231-ci illərdə Cənubi Azərbaycanda hakimiyyətdə olmuş Cəlaləddin Manqburnıya ithaf olunmuş və 1223-1226-cı illər arasında yazılmışdır. Qeyd edək ki, Qeys ər-Razinin türk dilləri haqqında yazılmış bu lüğəti hələ orta əsrlərdən alimlərə məlum olmuşdur. Belə ki, İbn Mühənna XIII əsrdə yazdığı "Hilyətül- insan və həlbətül-lisan" adlı lüğətində bu əsərə istinad etmiş, ondan müxtəlif nümunələr sitat gətirərək, bu əsərin Qeys ər-Razi tərəfindən yazılaraq Cəlaləddin Manqburnıya ithaf olunduğunu söyləmişdir. Bizcə Qeys ər-Razi də "əl-Möcəm" əsərində məhz bu əsər haqqında məlumat vermiş, sadəcə olaraq onu "Kitab dər lüğəti Türki" adlandırmışdır. Qeyd edək ki, Azərbaycan dilinə tərcümədə "Türk dilinin Qanqlı dilinə izahlı lüğəti" adlanan bu əsərə əsaslanaraq, Qeys ər-Razinin Azərbaycan dilini, Qanqlı dilini və eyni zamanda türk dillərinin bir neçə qolunu yaxşı bildiyini və özünün də türk mənşəli olduğunu inamla söyləmək olar.

Anahtar Kelimeler: *Qeys ər-Razi, İran filologiyası, el-Möcəm, Tibyanul luğat, aruz*

The First Turkological Note in the History of Iranian Philology

Abstract: One of the oldest works in the history of Iranian philology is "al-Mujam fi maayir ashar al-Ajam" by Shamsaddin Muhammad bin Qays ar-Razi, a prominent scholar who lived and worked in the late twelfth and first half of the thirteenth centuries. The point is that in this valuable work, which has a prominent place in the history of Iranian philology, eruz and rhyme studies, Shams Gays Razi also informs about the existence of his work on the Turkish language. Speaking about certain grammatical rules of Eruz and Persian, Shams Gays Razi compares Persian and Turkish, gives a few examples of Turkish words, and informs that he spoke about it in more details in his another work on the Turkish language. Researchers note that this work, written by Qays ar-Razi, is "Tibyanul lughat at-Turki al lisanul Gangli". According to the researchers, this work was dedicated to Jalaleddin Mangburni, who ruled in South Azerbaijan in 1223-1231, and was written between 1223-1226. It should be noted that the dictionary of Qays ar-Razi about Turkic languages was known to scholars since the Middle Ages. Thus, Ibn Muhanna referred to this work in his 13th century dictionary "Hilat al-insan wa halbat al-lisan", quoting various examples from it, and noted that this work was written by Qays al-Razi and dedicated to Jalaladdin Mangburniy. In our opinion, Qays al-Razi also informed about this work in his work "al-Mujam", he simply called it "Kitab der dictionary of Turks". It should be noted that based on this work, entitled in Azerbaijani translation "Explanatory Dictionary of the Turkish language to the Gangli language", we may confidently state that Qays ar-Razi knew the Azerbaijani language, the Gangli language, as well as several branches of the Turkic languages and was of Turkish origin.

Key Words: *Qays ar-Razi, Iranian philology, al-Mujam, Tibyanul lughat, eruz.*

Giriş

İran filoloji tarixi olduqca qədim və zəngindir. Bu elm sahəsinin başında ilk növbədə poetika haqqında, yəni bədi, bəyan, əruz, qafiyə haqqında yazılmış əsərlər durur. Belə əsərlər sırasında təbii ki, ilk növbədə Məhəmməd Ömər bin ər-Raduyaninin "Tərcümanül-bəlağə", Rəşidəddin Vətvatın "Hədayiq əs-sehr fi dəqayiq əş-şeir", Şəmsəddin Məhəmməd bin Qeys ər-Razinin "Əl-Möcəm fi məayir əşar əl-Əcəm" kimi əsərlərinin adlarını çəkmək olar. Xüsusilə, sonuncu əsər, XIII əsrin birinci yarısında qələmə alınmış Şəmsəddin Məhəmməd bin Qeys ər-Razinin "Əl-Möcəm fi məayir əşar əl-Əcəm" əsəri öz elmi dəyərinə görə İran filoloji fikir tarixində müstəsna yer tutur.

"Əl-Möcəm"də, əsasən, Şərq poetikasının üç sahəsinin - əruz, qafiyə, bədi elmlərinin nəzəri əsaslarının izah olunmasına baxmayraq, bu kitab özündə ilk növbədə fars

* Bakı Avrasiya Universiteti, Azərbaycan və dünya ədəbiyyatı kafedrası; Üzeyir Hacıbəyli adına Bakı Musiqi Akademiyası, Humanitar fənlər kafedrasının müdiri

DOI :10.30546/100981.2024.0121

dilinin, daha sonra ərəb dilinin və hətta türk dillərinin qrammatik xüsusiyyətləri haqqında o qədər dəyərli məlumatlar daşıyır ki, İran alimləri bu əsərin İran filoloji fikrində fars dilinin ilk qrammatika kitabı olduğunu söyləməkdən belə çəkinmirlər. Maraqlıdır ki, İran filoloji fikir tarixində qələmə alınma zamanına görə ilk yerlərdən birini tutan və elmi dəyərinə görə ən qiymətli əsərlərdən sayılan bu əsərdə, türk dili, onun qrammatik xüsusiyyətləri haqqında da məlumatlar və hətta bu dildən gətirilən nümunələr də öz əksini tapır.

Yaxın və Orta Şərq xalqları tarixində XIII əsr daha çox monqol hücumları ilə yadda qalır. Lakin XIII əsrin əvvəllərində Orta Asiyada Xarəzmşahlar dövləti (1097-1231) mövcud idi.

Xarəzmşahlar sarayında yaşayıb-yaratmış alimlərdən biri də adını bir qədər yuxarıda qeyd etdiyimiz "Əl-Möcəm fi məayir əşar əl-Əcəm" (Əcəm şeirinin qanunlar toplusu) əsərinin müəllifi Şəmsəddin Məhəmməd bin Qeys ər-Razidir.

Mənbələr və Şəms Qeys ər-Razinin həyat və yaradıcılığı ilə məşğul olan tədqiqatçılar onun qələminə aid bir neçə əsərin adlarını çəkirlər: " Kitab əl- kafi fil əruzeyn vəl qəvafi", (Əruz və qafiyə elmlərində qaneedici kitab), "əl- Mörəb fi məayir əşar əl-Ərəb" (Ərəb şeiri qanunlarının izahı), "əl- Möcəm fi məayir əşar əl-Əcəm", "Hədayiq əl-Əcəm" (Əcəm bağçaları) və bir də "Tibyan əl-lüğət ət-Türki ələ lisan əl-Qanqlı". Qeyd edək ki, bu əsərlərdən bizim dövrümüzə yalnız "əl- Möcəm fi məayir əşar əl-Əcəm" əsəri gəlib çatmışdır.

Tədqiqatçılara görə Qeys ər-Razi " Kitab əl-kafi fil əruzeyn vəl qəvafi" əsərini hələ 1217-ci ildə Mərvdə olarkən yazmağa başlamışdır. Adından da məlum olur ki, bu kitab ərəb və fars əruzları haqqında, onların birgə nəzəri əsaslarından bəhs edən bir əsər olmuşdur. Görünür Fərrəzin qalası yaxınlığında da bu əsərin əlyazmaları dağılıb və itib-batmışdır. Sonralar Şiraza gələn Qeys ər-Razi 1232-ci ildə bu əsəri tamamlamış, sonra isə yerli alimlərin, fars şeirinin bilicilərinin xahişi ilə bu əsəri iki yerə bölmüş, ərəb əruz və qafiyəsindən bəhs edən hissəni "əl- Mörəb fi məayir əşar əl-Ərəb", fars əruz və qafiyəsinin nəzəri əsaslarından bəhs edən hissəni isə "əl- Möcəm fi məayir əşar əl-Əcəm" adlandırmışdır. Beləliklə, Qeys ər-Razi "əl-Möcəm fi məayir əşar əl-Əcəm" əsərini təqribən 1235-ci ildə Şirazda tamamlamışdır. Tədqiqatçıların qeydinə görə Qeys ər-Razinin 1235-ci ildən sonrakı taleyi məlum deyildir.

Qeys ər-Razi özü öz əsərləri haqqında da məlumat vermişdir. Belə ki, o, "əl-Möcəm" əsərində bir yerdə " Kitab əl-kafi fil əruzeyn vəl qəvafi" əsərinin, iki yerdə isə "əl-Mörəb fi məayir əşar əl-Ərəb" əsərinin adını çəkmişdir ki, bu qeydlərdən sonra bu əsərlərin Qeys ər-Razinin qələminə məxsus olması barədə heç bir şübhə yeri qalmır. Eyni zamanda, bu qeydlərdən o da aydın olur ki, bu əsərlər "əl-Möcəm"dən əvvəl yazılmış və bütöv, tam bitkin əsərlər şəklində mövcud olmuşdur ki, Qeys Razi də "əl-Möcəm"də onlara istinad edə bilmişdir.

XIX əsrdə Nəsirəddin Tusinin "Miyarül-əşar" əsərinə Məhəmməd Sədullah Muradabadi tərəfindən şərh kimi yazılmış "Mizan əl-əfkar fi şərhi Miyar əl-əşar" əsərində adı çəkilən, lakin bizə gəlib çatmamış "Hədayiq əl-Əcəm" əsərinə gəldikdə isə Avropa şərqşünası Çarlz Riyö bu əsərin "əl-Möcəm" əsərinin qısa variantı olduğunu söyləmişdir.

Beləliklə, bütün bu məlumatlardan sonra, bizim İran filologiyasında ilk türkoloji qeyd adlandırdığımız və Qeys Razinin də "Əl-Möcəm"də "Kitab dər loğəte-Törki", yəni "Türk dili haqqında kitab" kimi qeyd etdiyi kitabdan və "Əl-Möcəm"ə də ondan, yəni "Türk dili haqqında kitab"dan daxil etdiyi türk dili, onun qrammatik xüsasiyyətləri haqqında verdiyi məlumatlar və bu dildən gətirdiyi nümunələrdən də bəhs etmək olar. Belə ki, bu kitabın da Qeys ər-Razinin qələminə məxsus olduğunu, onun Qeys ər-Razinin yaradıcılığında mühüm yer tutduğunu və müəllifin özünün "Əl-Möcəm"də "Türk dili haqqında kitab" kimi adlandırdığı kitabın elə tədqiqatçıların dediyi kimi "Tibyan əl- lüğət ət-Türki ələ lisan əl-Qanqlı" ("Türk dilinin Qanqlı dilinə izahlı lüğəti") əsəri olduğunu güman etmək olar. Lakin məraqlıdır ki, Qeys Razinin "Əl-Möcəm"də qismən başqa adla da olsa bu kitab haqqında

verdiyi məlumat nədənsə bu əsər haqqında tədqiqat aparan araşdırıcıların gözündən qaçmış, onlar müəllifin dediyi bu fikrə diqqət yetirməmişlər. Qeyd edək ki, "əl-Möcəm" və "ət-Tibyan" əsərlərinin hər ikisinin müəllifinin Şəmsəddin Məhəmməd bin Qeys ər-Razinin olmasına baxmayaraq, bu müəlliflər uzun müddət ayrı-ayrı şəxslər hesab olunmuşlar.

Beləliklə, qeyd etmək yerinə düşər ki, Qeys ər-Razi "əl-Möcəm" əsərində bu əsəri haqqında da məlumat vermiş, lakin sadəcə olaraq onu "Tibyan əl- lüğət ət-Türki ələ lisan əl-Qanqlı" kimi deyil, "Kitab dər lüğəti Türki" adlandırmışdır. Bu mənada, bu istiqamətdə iki mövzu ətrafında söhbət açmaq olar: birincisi, bu kitab haqqında orta əsrlərdə və müasir elmdə hansı məlumatlar var və ikincisi, bu kitab nə kitabdır və özündə nəyi ehtiva edir.

Bu mənada, orta əsr alimləri və müasir tədqiqatçılar Qeys ər-Razinin qələminə bu əsəri - "Tibyan əl- lüğət ət-Türki ələ lisan əl-Qanqlı", yəni "Türk dilinin Qanqlı dilinə izahlı lüğəti" əsərini də aid edirlər. Araşdırıcılara görə bu əsər Qeys ər-Razi tərəfindən 1223-1231-ci illərdə Cənubi Azərbaycanda hakimiyyətdə olmuş Cəlaləddin Manqburnıya ithaf olunmuş və 1223-1226-cı illər arasında yazılmışdır. Qeyd edək ki, Qeys ər-Razinin ərəb dilində yazılmış bu lüğəti hələ orta əsrlərdə alimlərə məlum olmuşdur. Belə ki, İbn Mühənna XIV əsrdə yazdığı "Hilyətül-insan və həlbətül-lisan" adlı lüğətində bu əsərə istinad etmiş, ondan müxtəlif nümunələr sitat gətirərək, bu əsərin Qeys ər-Razi tərəfindən Cəlaləddin Manqburnıya ithaf olunduğunu söyləmişdir. Məsələ burasındadır ki, rus türkoloqu Melioranskinin İbn Mühənnanın adıçəkilən əsərinə həsr etdiyi tədqiqatında dediyi kimi, İbn Mühənnanın öz əsərində Qeys ər-Razinin adının Məhəmməd ibn Qeys kimi iki dəfə çəkməsinə baxmayaraq, İbn Mühənnanın əsərinə görə bu müəllifin kim olduğu və türk dilindən bəhs edən bu əsərin adının tam şəkildə nə olduğu yenə də məlum olmur. Bu sahənin görkəmli tədqiqatçısı Yusif Ziya Şirvaninin verdiyi məlumata görə, bu müəmma yalnız, Yusif Ziya Şirvaninin hansı əsrə aid olduğunu demədiyi, lakin orta əsrlərə aid fars mənbələrindən olan İbrahim Qəvam Faruqun qələminə məxsus "Şərəfnameyi-Əhməd Müneyri" əsərində açılır ki, burada da bu əsərin adı ilk dəfə tam şəkildə "Tibyan əl- lüğət ət-Türki ələ lisan əl-Qanqlı" kimi göstərilir. Lakim Yusif Ziya Şirvaninin dediyinə görə İbrahim Qəvam Faruq "Şərəfnameyi-Əhməd Münyəri" əsərində Qeys Razinin əsərinin adını təkcə tam şəkildə çəkməklə kifayətlənməmiş, eyni zamanda, öz əsərində qrammatik məsələlərlə əlaqədar olaraq, ondan iki dəfə nümunə də sitat vermişdir. Yusif Ziya Şirvaninin dediyinə görə, bundan əlavə İbrahim Qəvam Faruq "Şərəfnameyi-Əhməd Münyəri" əsərində Qeys Razinin adı çəkilən əsərindən xeyli sayda leksik vahidlər, etnoqrafiq və coğrafi terminlər də sitat gətirmişdir. Başqa müəlliflərə görə isə bu lüğət orta əsrlərdə, elə İbrahim Qəvam Faruqun "Şərəfnameyi-Əhməd Münyəri" əsərində başqa adlarla, məsələn, "Fərhənge-İbn Qeys" adı ilə də tanınmışdır.

Bütün bunlardan sonra bir qədər yuxarıda qarşımıza qoyduğumuz ikinci suala cavab veməyin vaxtının da gəldiyini demək olar: beləliklə, bu əsər nə əsərdir və özündə nəyi ehtiva edir.

Hər halda, ilk növbədə bura qədər deyilənlərdən məlum oldu ki, bu əsər dövrümüzə qədər gəlib çatmamışdır və biz onun haqqında məlumatları digər mənbələrdən alırıq. Və eyni zamanda, o da məlum oldu ki, bu əsər, qrammatik, nəzəri hissəsi ərəbcə yazılmış lüğətdir. Bu məqamda, qeyd etmək yerinə düşər ki, ümumiyyətlə, XIII-XVI əsrlər Şərq filoloji elmi-nəzəri fikri müxtəlif lüğətlərlə, xüsusi ilə ikidilli, ərəbcə-türkcə, farsca-türkcə və əksinə yazılmış lüğətlərlə zəngindir. Və təbii ki, bu lüğətlərin başında da ilk növbədə Mahmud Kaşğarinin ərəb dilində qələmə aldığı məşhur türkcə-ərəbcə lüğət olan "Divanü lüğat-it Türk" əsəri durur. Lakin Qeys ər-Razinin, qeyd etdiyimiz kimi ərəb dilində qələmə aldığı bu lüğət, öz sələflərinin əsərlərindən bir qədər fərqlənir. Belə ki, bu lüğət ərəb-fars və yaxud özgə bir dildən türk dilinə lüğət olmayıb, türk dilindən türk dilinə, başqa sözlə desək, Türk dilinin Qanqlı dilinə olan izahlı lüğətidir. Yəni, Qeys ər-Razi bu lüğətdə türk sözlərini qanqlı dilinə, qanqlı şivəsinə tərcümə etmiş, türk sözlərini qanqlı dilində şərh etmişdir. Tədqiqatçıların

fikirlərinə görə, Cəlaləddin Manqburnunun ana, nənə tərəfdən şəcərəsi qanqlılara-qıpçaqlara çatdığına və ümumiyyətlə qanqlılar XIII əsrin əvvəllərində türk boyları arasında böyük nüfuz sahibləri olduqlarına görə, Qeys ər-Razi də bu əsəri bu şəkildə qələmə almış və onu Cəlaləddin Manqburnuya itfaf etmişdir. Lüğətin adında və məzmununda rast gəldiyimiz türk dilinə, yəni lüğətdə qanqlı dilinə tərəfmüqabil kimi verilən türk dilinə və onun XIII əsrin birinci yarısında türk dillərindən daha çox məhz hansını təmsil etdiyi məsələsinə gəldikdə, tədqiqatçılar bu dilin daha çox Azərbaycan türkcəsi olduğu qənaətini söyləyirlər. Buna səbəb kimi isə Azərbaycan türkcəsinin sözügedən əsrlərdə daha geniş arealda yayılmasını və bu əsərın 1223-1226-cı illər arasında Azərbaycanda yazılmasını göstərirlər. Qeyd edək ki, Azərbaycan dilinə tərcümədə "Türk dilinin Qanqlı dilinə izahlı lüğəti" adlanan bu əsəri araşdıran tədqiqatçılar, bu əsərdən çıxış edərək, Qeys ər-Razinin Azərbaycan dilini, Qanqlı dilini və eyni zamanda, türk dillərinin bir neçə qolunu yaxşı bildiyinə görə onu türk-azərbaycanlı saymışlar. "Tibyan əl-lüğət ət-Türki ələ lisan əl-Qanqlı"nın tədqiqatçısı Yusif Ziya Şirvaninin İbrahim Qəvam Faruqun "Şərəfnameyi-Əhməd Münyəri" əsəri ilə tanış olduqdan sonra verdiyi məlumata görə "Tibyan əl-lüğət ət-Türki ələ lisan əl-Qanqlı"da adı çıkilən türk dili, həqiqətən də, Azərbaycan türkcəsidir. Belə ki, yenə də Yusif Ziya Şirvaninin gəldiyi qənaətə görə İbrahim Qəvam Faruqun "Şərəfnameyi-Əhməd Münyəri" əsərində Qeys Razinin "Tibyan əl-lüğət ət-Türki ələ lisan əl-Qanqlı"da əsərindən gətirdiyi nümunələr- "ayıldı", "ağırladı", "ağardı", "bəyəndi", "bəzədi", "özgə", "çattaq kasə", "tələ" kimi leksik vahidlər, doğrudan da, yüzdəyüz Azərbaycan dilinin nümunələridir.

Beləliklə, bütün bu deyilənlərdən sonra bir qədər yuxarıda xatırlatdığımız suala, məqaləmizin əsas məğzinə, məramına bir daha qayıtmaq istəyirik. Belə ki, bizim İran filologiyasında ilk türkoloji qeyd adlandırdığımız və Qeys Razinin də "Əl-Möcəm"də "Kitab dər loğəte-Törki", yəni "Türk dili haqqında kitab" dan gətirdiyi nümunə nədir və nə ilə bağlıdır? Bu suala cavab axtararkən ilk növbədə onu nəzərə almaq lazımdır ki, "Əl-Möcəm" bütövlükdə daha çox əruzla bağlı olduğuna və əruz da öz növbəsində daha çox dilin səs quruluşu, fonetikası ilə əlaqəli olduğuna görə təbii ki, "Əl-Möcəm"də Qeys Razi də ilk növbədə bu məsələlər ilə məşğul olmağa çalışmış, ərəb, fars və türk dillərinin daha çox fonetikaları haqqında, onların əruzla qarşılıqlı münasibətləri barəsində məlumat vermək istəmişdir. Bu məqamda isə o, öz yeni fikirləri ilə bərabər, vaxtı ilə yazdığı əsərlərə də bir mənbə kimi əsaslanmış və onlardan sitat kimi istifadə etmişdir. Bütün bu fikirlərin məğzi isə bir fonetik hadisənin üzərində cəmləşir: belə ki, Qeys Razinin dediyinə görə istər ərəb, istər fars və istərsə də türk dillərində bəzi sözlər hərəkəsiz hərflərlə bitsə də, tələffüzdə bəzən hərəkədən istifadə olunur ki, ərəb-fars dillərində yazıda bu məqamda ha, türk dillərində isə daha az nəzərə çarpan əlif hərfindən istifadə edirlər. Və bu məqamda dediyi nəzəri fikirlərə ərəb-fars dillərindən nümunə gətirən Qeys Razi, türk dilinə də əlif ilə yazılan aşağıdakı sözləri nümunə göstərir: "ey ay", "altun an", "külah" və "yuca". Üzərindən səkkiz yüz il keçdikdən sonra XII-XIII əsrlərə aid hər bir türk kəlməsinin mövcudluğunun bizim üçün nə qədər qiymətli olduğunu söyləmək bizcə artıqdır. Lakin Qeys Razinin verdiyi qrammatik izahatı və türk dilinə aid leksik vahidləri düzgün şəkildə oxuyub başa düşmək də olduqca çtindir. Biz isə bu qrammatlk izahatı və leksik vahidləri bu şəkildə oxuyur və qiymətləndiririk. Və İran filologiyasında ilk türkoloji qeyd adlandırdığımız bu faktın gələcəkdə hardasa daha başqa variantlarda oxunacağını da istisna etmirik.

Ədəbiyyat

1. Məhəmməd Ömər bin ər-Raduyani. "Tərcümanül-bəlağə". Tehran, 1362, (fars dilində)
2. Rəşidəddin Vətvat. Sadı volşebstva. ("Hədayiq əs-sehr fi dəqayiq əş-şeir"). Moskva, 1985, (rus dilində)
3. Şəmsəddin Məhəmməd bin Qeys ər-Razi. "Əl-Möcəm fi məayir əşar əl-Əcəm".Tehran, 1387, (fars dilində)

4. Şəmsəddin Məhəmməd ibn Qeys ər-Razi. Svod pravil Persidskoy poezii ("Əl-Möcəm fi məayir əşar əl-Əcəm").Moskva, 1997, (fars dilində)
5. Ziya Bünyadov. Xarəzmşahlar- Anuştəginilər dövləti (1097-1231). Moskva, 1986, (rus dilində)
6. Yusif Ziya Şirvani. Məhəmməd ibn Qeys və onun türkdilli lüğəti. Azərbaycan Dövlət Universitetinin "Elmi əsərləri", Şərqşünaslıq seriyası, Bakı, 1971, say 1, (rus dilində)

UYGUR TÜRKLERİNİN MİLLÎ KİMLİK İNŞASINDA NESEBNAME GELENEĞİ

Tugba GÖNEL SÖNMEZ [*]

Özet: Arapça kökenli "neseb" kelimesinden hareketle Uygur Türkleri arasında sürdürülen "nesebname" yazma geleneği, köken itibariyle İslamiyet öncesi döneme dayanmaktadır. En az yedi atanın bilinmesi zaruri olan Uygur Türklerinde bu geleneğe "nesebşunaslık" adı verilmekte ve yakın ilişkiler geliştirilen Çin kültürünün ve İslamiyet'ten sonra Arap kültürünün etkisi ile bu gelenek yazılı olarak güçlenmektedir. Ayrıca günümüzde üretilen dijital içerikler vasıtasıyla şecere ve soya ait farkındalık bilinci, millî kimlik inşası temelinde şekillendirilmektedir. Çalışmada, nesebname geleneği Uygur Türklerinin millî kimlik inşasındaki yeri ve önemi bağlamında literatür taramasından elde edilen verilerden hareketle değerlendirilmekte, nesebnameler ve özellikleri toplumsal işlevsel bakış açısıyla bağlam merkezli olarak ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Uygurlar, Millî Kimlik, Nesebname, Şecere*

Nesebname" Tradition in the National Identity Building of Uyghur Turks

Abstract: The tradition of writing "nesebname" among the Uyghur Turks, based on the Arabic word "neseb", dates back to the pre-Islamic period. Among the Uyghur Turks, for whom it is necessary to know at least seven ancestors, this tradition is called "nesebşunaslık", and this tradition is strengthened in writing with the influence of Chinese culture, with which close relations developed, and Arab culture after Islam. In addition, awareness of genealogy and ancestry is shaped on the basis of national identity construction through digital content produced today. In the study, the place and importance of the lineage tradition in the national identity construction of the Uyghur Turks is evaluated based on the data obtained from the literature review, and the lineage names and their features are discussed in a context-centered manner from a social functional perspective.

Key Words: *Uyghurs, National Identity, Genealogy, Lineage.*

Giriş

Nesep araştırmaları, insanların geçmişlerini ve aile bağlarını çözümlemeye yönelik derinlemesine bir inceleme sunmaktadır. Bu disiplin, Uygur Türkçesinde "nesebşunaslık" olarak adlandırılırken Avrupa kökenli dillerde "genealogy" Türkiye Türkçesinde "soybilim" terimiyle ifade edilmektedir. Kökeni Arapça olan "neseb" kelimesinden hareketle Uygur Türkçesinde kullanılan bu inceleme alanında sadece akrabalık ilişkileri değil, odak noktası olarak belirlenen bir kişiden hareketle soy ağacı da ortaya çıkarılmaktadır. Dolayısıyla Nesebşunaslık, soy bağlarına dayanan tarihî bilgi, belge ve olaylar aracılığıyla akrabalık ilişkilerinin biyolojik, ırsi ve ailevi yönlerini keşfetmeyi amaçlamakta ve bir soyun veya ailenin genetik mirasını, tarihini ve geleneğini ortaya çıkarmaktadır.

Nesebşunaslık ilmi, insanların kökenlerini, soy ağaçlarını ve aile bağlarını açığa çıkararak, geçmişlerini daha iyi anlamalarına ve aidiyet duygularını güçlendirmelerine olanak tanımakta ve mensup oldukları ailenin, soyun ve dolayısıyla milletin kimliğinin temsiline ve kültürel mirasının korunmasına katkıda bulunmaktadır (Korgan, 2010: 1-4).

Nesebşunaslık çalışmaları neticesinde ortaya çıkarılan eserlerden hareketle şekillenen sözlü ve yazılı nesebname geleneği, Uygur Türkleri arasında uzun ve köklü bir geçmişe sahiptir. Bununla birlikte özellikle 20. yüzyıldan itibaren Uygur Türkleri arasında aile, sülale, soy tarihi yazarak nesebname geleneğini sürdürme ve canlandırma faaliyetlerine daha fazla önem verilmiş ve özellikle gençler bu konuda teşvik edilmiştir. Bu amaçla 1996 yılından itibaren, "Tarim Gunçiliri" (Tarım Goncaları) dergisine "Yiltizim" (Köküm) şeklinde bir bölüm açılarak gençlerin tarihlerini öğrenmesi ve aile nesebnamesi tutması teşvik edilmiştir. Dergide gençlere nesebname yazmanın teorik temellerini öğretmek amacıyla kılavuz niteliğinde çeşitli bölümler yayımlanmıştır [1]. 2001 yılında gençlerle birlikte "Udum Nesebname Mulazimethanesi" kurulmuş, burada nesebname tutmanın önemi ve zorunlu

[*] Dr. Öğr. Üyesi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Halkbilimi Bölümü. Nevşehir/ Türkiye. E-posta: tugbagonelsonmez@gmail.com. ORCID: 0000-00023858-887X

[1] Örneğin; Korgan, Enver Samed (1997), "Nesebname Tüzüşnin Bir Kançe İshémisi", Tarım Gunçiliri, S: 12: s. 45-57.

kaideleri anlatılmış ve örnek olarak bazı cemaatlerin nesebnameleri yazılmıştır. Enver Samed Korgan (2002: 309-345), tarafından neşredilen "Uygurlarda Famile" (Uygurlarda Aile) adlı kitabın "Cemaat Aile Nesebnamesi" bölümünde nesebşunaslığın kaideleri ve şecere sistemi anlatılmıştır. Yine Enver Samed Korgan (2010), tarafından "Uygurlarda Nesebname" adıyla neşredilen eserde nesebname yazmanın teorik temelleri ve gelenek içindeki yeri ele alınarak Uygurlar arasındaki nesebname geleneği ve inceleme yöntemleri, bilimsel bir zeminde sürdürülmeye çalışılmıştır.

Dijital ve teknolojik anlamda gelişen ve değişen dünya koşulları neticesinde 2000'li yıllardan itibaren Uygurlar, bu geleneği dijital ortamda da sürdürmeye çalışmaktadır. Bu amaçla, Uygurlar tarafından nesep temasıyla kurulan web siteleri vasıtasıyla dijital kayıtlar oluşturmakta ve otomatik formlardan faydalanılmaktadır (URL-1, URL-2).

Çalışmada, Uygurlarda nesebname geleneğinden hareketle nesebname türleri, muhtevası, bölümleri, numaralandırma sistemi, şecere kavramı ve türleri ele alınacaktır. Ayrıca bu geleneğin Uygur Türklerinin millî kimlik inşasındaki yeri ve önemi literatür taramasından elde edilen verilerden hareketle bağlam merkezli olarak değerlendirilecektir. Bu amaçla öncelikle Uygur Türklerinde aile ve soy kavramları ele alınacaktır.

1. Uygur Türklerinde Aile, Soy Kavramı ve Kapsamı

Uygur toplumunda aile kurumu oldukça önemlidir ve bu yapıya saygı göstermek, toplumda kabul görmek için gereken temel davranış biçimlerinden biridir. Dolayısıyla aile geleneğine bağlılık, ebeveynlere karşı vefa, büyüklere saygı göstermek, küçükleri korumak ve aile birliğini sağlamak Uygur toplumunun temel geleneksel değerleri arasındadır. Bu geleneksel değerlere riayet etmeyen bireyler, toplum tarafından dışlanmak gibi birtakım yaptırımlara maruz kalmaktadır. Nitekim Uygur toplumu, soyun devamlılığını ve toplumun temelini sağlayan aile kurumuna verdiği önemi "*Yer su bilen kökürer, er ata-ana duasi bilen (kökürer).* (Toprak, suyla göğerir, er anne babasının duasıyla (göğerir).", "*Ata ḳargış oḳ* (Baba bedduası ok.)."atasözleri ile ifade etmektedir (Hebibulla, 2000: 228).

Uygur toplumunda, asırlar boyunca erkeğin önceliğinin kabul edildiği geniş aile yönetim sistemi benimsenmiştir. Aile, ataerkil yapıya dayalıdır ve tek erkek ile tek kadından oluşan çekirdek birimden müteşekkildir. Bu yapıda, erkek soyu ön plandadır ve genellikle üç veya dört çocuktan oluşur. Ayrıca, büyük baba ve evli erkek kardeşler ile onların çocukları da geniş aile birliği içerisinde yer alır. Büyükbaba hayatta olduğu müddetçe aynı aile çatısı altında yaşamaya özen gösterilir ve büyükbabanın otoritesine mutlak saygı duyulur. Büyükbabanın veya babanın vefat etmesi durumunda küçük erkek çocuk aile ocağında kalarak ailenin diğer bireylerine yoldaşlık eder ve ocağın sönmemesini sağlar. Ailenin yönetimi ve karar alma süreçlerinde büyük bir rol oynayan büyükbaba, aile üyeleri tarafından evin direği ve "bereket kaynağı" olarak kabul edilir. Onun sözleri ve davranışları, aile içindeki kuralların belirleyicisi olarak görülür ve hiç kimse bu kuralları ihlal etmez. Ayrıca, aile içindeki ilk erkek çocuk, özel bir itibara sahiptir. Öyle ki ilk erkek çocuğa ailede "ikinci baba" gibi saygı gösterilir. Bu çocuk, aile reisini temsil eder ve ailenin iç ve dış işlerini organize etmekle yükümlüdür (Hebibulla, 2000: 228; Rahman vd., 1996: 109).

İslamiyet'in kabul edilmesi Uygurların yaşam pratiklerinin önemli ölçüde değişmesine sebep olmuştur. Nitekim İslamiyet ile birlikte benimsenen "Müslüman Müslümanın kardeşidir." anlayışı mahalle ve yurt yaşamında komşuluk ilişkilerinin daha düzenli hale gelmesini sağlamıştır. Bununla birlikte "Akraba olacağınız kişilerin ve akrabalarınızın neseplerini bilin. Çünkü sılayı rahim akrabaların muhabbetini ön görür, malını çoğaltır, ömrünü uzatır… (Tırmızi, 49)" hadisindeki bakış açısı, Uygur Türkleri arasında akrabalık ilişkilerinin sürdürülmesine ve güçlenmesine sebep olmuştur (Korgan, 2010: 49).

Zaman içerisinde Uygur toplumunun aile tipi ve yapısında büyük boy aileler ve orta tip

aileler olmak üzere iki farklı aile şekli meydana gelmiştir. Örneğin, Güney Şincan bölgesinde bulunan Kaşgar'daki Taşahunbay ailesi; Doğu Şincan bölgesinde bulunan Turfan'daki Musulbay ailesi; Kuzey Şincan bölgesinde bulunan, İli'deki Musabayov ailesi gibi aileler büyük soy ailelerin temsilcilerindendir. Bununla birlikte Uygur toplumunda en yaygın olarak görülen aile türü, iki çocuğun birlikte yaşadığı orta tip ailelerdir (Hebibulla, 2000: 228; Ulusoy ve Celil, 2005: 5).

Soyun devamının aile temelinde şekillendiği bilincinde olan Uygurlarda soyunu yedi atasına kadar bilmek ve sonraki kuşaklara öğretmek önemlidir, söz konusu "yedi ata"nın Uygur Türkçesinde adlandırması şu şekildedir:

1. *Dada* (*ata*) "baba", *ana* (*apa*) "anne";

2. *Çong dada* (*ata*) [çoñ dada (ata)] "büyükbaba", *çong ana* (*apa*) [çoñ ana (apa)] "büyükanne";

3. *Bova*(*m*) "büyük büyük dede(m)", *moma*(*m*) "büyük büyük nine(m)";

4. *Çong bova*(*m*) [çoñ bova(m)] "dördüncü kuşak dede(m)", *çong moma*(*m*) [çoñ moma(m)] "dördüncü kuşak nine(m)";

5. *Ulug bova*(*m*) [uluġ bova(m)] "beşinci kuşak dede(m)", *ulug moma*(*m*) [uluġ moma(m)] "beşinci kuşak nine(m)";

6. Beşinci atadan yani *ulug bova*dan daha büyük olanlar, *ulug bovamning bovisi* [uluġ bovamniñ bovisi] "beşinci kuşak dedemin dedesi" veya *altinçi, yettinçi bovam* "altıncı, yedinci dedem".

Uygurlarda baba alt soyu da altı silsilede yani altı kuşakta tamamlanmaktadır:

1. *Ogul* [oġul] "oğul"; kız [ḳiz] "kız",

2. *Nevre* "torun", ogul nevre [oġul nevre] "erkek torun" ve *kız nevre* [ḳiz nevre] "kız torun",

3. *Evre* "torunun çocuğu",

4. *Çevre* "torunun torunu",

5. *Pey nevre* "torunun torununun çocuğu",

6. *Kökün nevre* "torunun torununun torunu" (Hebibulla, 2000: 230).

Erkek kardeşler; "aka- uka" (ağabey-küçük erkek kardeş), kız kardeşler; "aça-siñil" (abla-küçük kız kardeş), baba ve annenin erkek kardeşleri; "taga [taġa]", "aga [aġa]", "aka" (amca, dayı), baba ve annenin kız kardeşleri; "hamma" (hala, teyze) şeklinde adlandırılır. Kan bağı olan kişilere, yakınlıkları, sevgi ve saygı dolayısıyla adlarının sonlarına iyelik eki getirilerek, dada(m) "baba(m)", ana(m), apa(m) "annem" şeklinde hitap edilir. Bazı bölgelerde babanın ağabeyine, çong ata [çoñ ata] "büyük baba", küçük erkek kardeşine kiçik ata "küçük baba"; annenin ablasına çong apa [çoñ apa] "büyük anne", küçük kız kardeşine kiçik apa "küçük anne" de denir. Çocukların nikâhı münasebetiyle aralarında kan bağı olmaksızın oluşturulan akrabalık ilişkisine kuda tugkan [ḳuda tuġḳan] "dünür akraba" adı verilir (Hebibulla, 2000: 231; Ulusoy ve Celil, 2005: 8).

Uygur toplumunda, geçmişin aktarımı, soyun devamlılığı, aile bağlarının güçlendirilmesi ve millî kimliğin korunması açısından sürdürülen birtakım geleneksel uygulamalar bulunmaktadır. Bu geleneğin temel unsurları arasında, aynı soy içinden bir akraba ile evlenilmesi, ataların geçmişlerinin torunlara anlatılması, soyağacı yöntemiyle soyun izlerinin sürülmesi, ataların adlarının yeni nesillere verilmesi, ata ve anneye hürmeti göstermek amacıyla çocuklara "Ata, Atahan, Aba, Abahan, Ana, Anikiz, Anahénim" gibi adların verilmesi (Kahiri, 2010: 18), atalardan kalan miras eşyaların nesiller boyunca muhafaza edilmesi, cemaat kabristanlarının yapılması ve atadan kalan evin terk edilmeyerek sık sık ziyaret edilmesi gelmektedir. Bu adımlar vasıtasıyla Uygur Türkleri hem köklerine

olan bağlılığı güçlendirmekte hem de toplumun geniş ağını bir arada tutmaktadır (Korgan, 2010: 51).

Son yıllarda, Uygur toplumunda millî kimlik ve kültürün muhafaza edilmesi ve canlandırılması hedefiyle kültürel tarih kökenli çeşitli hassasiyetler ön plana çıkmaktadır. Bu hassasiyetler, ad verme pratiklerinde belirgin bir şekilde kendini göstermektedir. Geçmişte, genellikle İslam inancının etkisi altında çocuklara verilen adların aksine, günümüzde "Bilge, Oğuzhan, Alp, İlteriş ve Mustafa Kamal" gibi Türk tarihinde önemli yeri olan kahramanlar, hakanlar ve tanınmış şahsiyetlerin adları çocuk adlarında yaygınlaşmaktadır (Karluk, 2005: 40-41).

Uygurlar İslamiyet öncesinde Türk kültür sisteminde bulunan urug ve boy sistemi, İslamiyet'in kabulü ile birlikte tanıştığı Arap kültüründe yaygın olarak sürdürülen şecere ve nesep geleneği ve Çinlilerle kurdukları çeşitli yakın ilişkiler neticesinde Çinlilerden öğrendikleri sülale tarihi ve yıllığı geleneğinin tesiri ile bu geleneği çok daha fazla önemsemeye başlamıştır. Özellikle Çin tarihindeki önemli sülalelerin tezkirelerinde bulunan Uygur Türklerine ait kayıtlar, Uygur millî kimliği bağlamında birer belge niteliğindedir. Nitekim Yüen Sülalesi Tarihi, Tañname, Liyav Sülalesi Tarihi ve Hoten'deki Seyyid Cemaatinin Nesebnamesi gibi eserler, Uygur Türklerinin kültür tarihinin temel yazılı kaynakları arasındadır (Korgan, 2002: 115). Aynı zamanda bu kaynaklar içerisinde yer alan Uygurlara ait nesep kayıtları, tarihî dönemlerden itibaren Uygurlarda nesebname yazma, tutma geleneğinin varlığını gösteren birer belge mahiyetindedir. Dolayısıyla Uygur Türkleri arasında geleneksel bir yaşam pratiğine dönüşmüş olan nesebname ve şecere yazma bilinci, Uygur millî kimliğinin sürdürülmesinde geçmişten günümüze önemli rol oynamaktadır. Aynı zamanda değişen toplum şartları neticesinde millî kimlik bilincinin oluşturulması, bu kimliğin korunması, canlandırılması ve kültürel mirasın sürdürülmesi bağlamında bir araç mahiyetindedir. Bu amaçla Uygur Türkleri, köklü ve zengin bir geçmişe sahip olan nesebname geleneğini, çağın getirdiği yeniliklere uyum sağlayarak bilimsel bir zeminde sürdürmeye gayret etmektedir.

2. Nesebname Kavramı ve Özellikleri

Neseb çalışmaları neticesinde şekillenen ürünler olan nesebnameler, Uygur Türkçesinde "Bir kişinin gelip çıkışı, nesli, urug-ecdadı hakkında yazılan hatıra." şeklinde tanımlanmaktadır (UTİL, 1995: 372). Nesebname yazmak, Uygur Türkleri arasında geçmişten itibaren sürdürülen bir gelenektir. Nitekim Uygur Türklerinin İslamiyet'ten önce nesebname türünde eserler oluşturduğu ve bu tür eserlere "töz bitik" adı verildiği bilinmektedir. Bu kavramda "töz" aile veya sülale birliğini ifade ederken "bitik" kelimesi kitap veya yazılı olan esere atıfta bulunmaktadır. Karahanlılar döneminde İslamiyet'in Uygurlar tarafından kabul edilmesiyle birlikte bu gelenek daha da güçlenerek tezkire ve tercümeyi hal türündeki eserleri ortaya çıkarmıştır. Tezkirelerde padişahların, âlim ve ulemaların, evliyaların neseblerine yer verilmeye özen gösterilmiş, Tarihi Hamidiye gibi önemli tarihi eserlerde tarihî şahsiyetlerin nesepleri Hz. Âdem'e kadar tespit edilmiştir (Korgan, 2010: 3).

Günümüzde Kumul bölgesinde yaşayan Uygurlar arasında "nesebname" ifadesi yerine, bir cemaatin, sülalenin tarihinin yıl hesabı anlamına gelen "coruñqay" kelimesi kullanılmaktadır. Bu sözcük Altay kökenli dillerde "takvim" anlamında kullanılmakta ve gelenek bu bölgede güçlü bir şekilde devam ettirilmektedir. Öyle ki Kumul bölgesinde nesebname tarihleri 500 yıla ulaşan, 1000 den fazla aile örneği bulunmaktadır. Uygurlarda nesebname yazmak eski dönemlerde Han cemaati, ak sönekler tabakası ve kalemdarlar arasında devam ettirilen bir gelenek olsa da, bugün kimlik duygusu güçlü, aile tarihini millet tarihinin bir parçası olarak gören, nesebname vasıtasıyla geçmişini gelecek nesillere ulaştırmak isteyen millî kimlik bilinci yüksek kişiler tarafından devam ettirilmektedir (Korgan, 2010: 4).

Uygur toplumunun kültürel ve tarihî kimliğini belgeleyen nesebnamelerin oluşturulmasında tarih boyunca çeşitli malzemeler ve yöntemler kullanılmıştır. İp veya argamça (bir tür urgan) gibi malzemelere düzenli düğümler atılarak yapılan eski dönem nesebnameleri, ataların ve soyun belgelenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Yazılı kültürün yaygın olmadığı dönemlerde sözlü nesebnameler üretilmiş ve sözlü gelenek vasıtasıyla nesilden nesle günümüze kadar aktarılmıştır. Bakır üzerine işlenen metal nesebnameler ise genellikle önemli şahsiyetlerin aile geçmişlerini belgelemek için tercih edilmiştir. Bunların yanı sıra taş üzerine oyulmak suretiyle mezar taşı ve anıt şeklinde oluşturulan taş nesebnameler, Asya ve Avrupa kültüründe hem dinî hem de kültürel bir işleve sahip olmuştur. Yine kumaş veya çeşitli dokumaların üzerine yazılan kumaş nesebnamelerin süsleme ve dekoratif amaçlarla kullanıldığı bilinmektedir. Nesebnamelerin günümüzdeki en yaygın formu kâğıt şeklindedir. Bu nesebnameler, genellikle resmî belge olarak kullanılmakta ve modern toplumun ihtiyaçlarına uygun şekilde düzenlenmektedir (Korgan, 2010: 98-99).

Uygur Türkleri arasında günümüzde gelişen teknoloji ile dijital veya basılı olarak farklı şekillerde nesebnameler hazırlanmaktadır. Basılı olarak kitap formunda veya dijital olarak her türlü görselin görüntü ve ses kaydının da eklenebileceği içerikler nesebname formunda üretilmektedir (Korgan, 2010: 101).

Nesebnameler, tarih boyunca devlet tarafından veya şahsi olarak hazırlanmıştır. Devlet tarafından yaptırılan nesebnameler, resmî nitelikte olup devlet tarafından görevlendirilen şahıslara yaptırılmaktadır. Örneğin; Çinlilerin Suñ sülalesinden itibaren nesebnameleri devlet tarafından yaptırılmaktadır. Şahıslar tarafından yaptırılan nesebnameler, malum bir şahsın, ailenin veya cemaatin oluşturduğu nesebnamelerdir. Uygurlarda bulunan nesebnamelerin çoğu şahıslar, aileler veya sülaleler tarafından hazırlanan nesebnamelerdir (Korgan, 2010: 100).

Nesebnamelerin yazımında belirli bir sistem takip edilmektedir. Bu sistem genel olarak şu şekildedir:

Mukaddime: Nesebnamelerde olmazsa olmaz bölümlerden biridir. Nesebname düzmenin önemi, sebepleri ve maksadı, cemaatin tarihî kaynağı ve göç hikâyesi, nesebname düzeninin tasviri, önemli nesebnameler hakkında bilgi ve nesebname düzmekle ilgili birtakım görüşlere bu bölümde yer verilir. Mukaddime bölümünün uzunluğu nesebname yazarı tarafından belirlenmekle birlikte genel olarak 2-10 sayfa arasındadır. Nesebnamelerin sunuşu mahiyetindeki mukaddime bölümleri, sülale içinden veya sülale içinde kalemi kuvvetli kişiler yok ise sülale dışından kişiler tarafından yazılmaktadır.

Nesebname Planı: Nesebnamenin içindekilerinin planını ve yazılma prensiplerini gösteren bölümdür. Nesebname yazmanın genel prensipleri, dönemin tarihî özellikleri ve şahısların tasvir yöntemleri, nesebnameye dâhil edilen kişilerin ve tarihî olayların kapsamı, konunun sınırlılıkları, tercih edilen numaralandırma sistemi, muhteva planı ve sebepleri bu bölümde izah edilir.

Nesebname Hakkında Beyan: Bu bölüm, nesebname hakkındaki düşüncelerin, nesebname oluşturmanın öneminin, nesebnamenin yazıldığı tarihî dönemin ve nesebname yazımında kullanılan yöntemin açıklandığı bölümdür (Korgan, 2010: 108-111).

Şecere: Nesebname içindeki en önemli bölüm olup aile içindeki bireylerin birbiri ile olan alt, üst ve yatay soy ilişkisinin gösterildiği bölümdür. Nesebnameler, soy ilişkisini göstermesi bakımından şecereler ile karıştırılmaktadır. Şecereler, nesebname içerisindeki bir bölümü oluşturmaktadır. Şecere kelimesi, Arapça terim olarak; "bitki, ağaç, söğüt" anlamına gelen "şecer" kökünden meydana gelen bir kelimedir ve soy ağacı anlamındadır. Aynı şekilde şecere, "Bir kişinin veya bir ailenin en uzak atasından başlayarak, bütün kollarını belirten çizelge, soy ağacı, soy kütüğü, hayat ağacı" ya da "Bir şahsın mensup olduğu aileyi veya bir hükümdar ailesinin en uzak ceddinden başlayarak, bütün kolları ve evlâtlarını gösteren cetvel

veya ağaç şeklinde şematik resim" hakkında kullanılan bir tabirdir. Şecereler, "Silsilenâme" veya "Ensab[2] kütüğü" şeklinde de adlandırılmaktadır (Karasoy ve Toker, 2005: 18).

Şecere çıkarmaktaki amaç aile veya soyun tıpkı bir ağaç tasviri gibi genel dizilişini göstermektir. Şecereler, eski dönemlerde el yazısı ile oluşturulduğu gibi günümüzde dijital ortamlarda çeşitli şekillerde çizilmekte veya otomatik formlar doldurularak oluşturulmaktadır (Korgan, 2010: 231).

Nesebname geleneği bulunan her toplumda mutlaka şecere yazılması gerekmektedir. Şecereler içinde çeşitli şekiller, semboller kullanılmaktadır. Örneğin;

□ Erkek kişileri göstermek içindir.

△ Cinsiyeti bilinmeyen şahıslar için kullanılır.

○ Kadınları sembolize eder.

(___) Birbiri ile evlenmiş erkek ve kadını gösterir.

(-----) Kısa dönem evlenmiş olan kişileri gösterir.

| Çocuk sahibi olan çiftlerin çocukları ile ilişkisini göstermek için kullanılır.

} Erkek veya kadından nikâhsız doğan çocuğu gösterir.

■ Çocukluk çağında ölen erkek ataları gösterir.

● Çocukluk çağında ölen kadın ataları gösterir.

⊠ Çocuk sahibi olmadan ölen erkek ataları gösterir.

⊘ Çocuk sahibi olmadan ölen kadın ataları gösterir (Korgan, 2010: 233)

Bunların yanı sıra hamile iken ölen çocukların, boşanmış olanların, nikâhsız yaşayan eşlerin, resmi nikâhı olmadan kendi aralarında nikâhlı olan eşlerin ve çocuklarının gösterildiği birçok sembol bulunmaktadır.

Şecereler şekil itibari ile güneş şeklinde (evlat şeceresi), ay şeklinde (evlat şeceresi), ağaç şeklinde (ecdat ve evlat şeceresi), yarım çember şeklinde ve tablo şeklinde farklı formlarda hazırlanmaktadır. Uygur Türkleri bazı şecerelerin kenarlarını işlemek suretiyle dekore etmektedir. İşlemelerde en çok tercih edilen motif gül motifidir. Şecereler, renkli veya renksiz olabileceği gibi bazı şecerelerde resim bulunur. Bazı şecerelerde isimlerin yanı sıra ata adı, doğum tarihi, yeri, vefat tarihi, yeri gibi detaylı bilgiler bulunur. Şecerelerde genellikle en az 3 kuşağın yazılmasına gayret edilir (Korgan, 2010: 239-240).

Nasihatler: Şecereden sonra, söz konusu soy içerisinde kuşaktan kuşağa aktarılan nasihatler ve tecrübelerin bulunduğu didaktik bir bölüm yer almaktadır.

Tercümeyi Hal: Soy içerisindeki her şahsın tarihî hatıralarının anlatıldığı bölümdür. Bu bölümdeki tercümeyi haller, cinsiyet esasına göre düzenlenir. Ayrıca kadın ataların tercümeyi halleri aileden gelin olarak giden kadınlar da göz önünde bulundurularak oluşturulur.

Edebî Eserler ve Sanat Eserleri: Bu bölümde soy içerisinde edebiyat ve sanata dair eser oluşturan atalara ve eserlerinin tanıtımına yer verilir. Özellikle Çin nesebnamelerinde özenle hazırlanan bu bölüme, Uygurlar arasında gereken hassasiyetin gösterildiği söylenemez.

Görseller: Soy içerisindeki şahıslara ait resim veya fotoğrafların eklendiği bölümdür. Bu görseller, kişilerin sosyal hayatına, yaşadığı yere ve yaptığı mesleğe ait fotoğraf ve resimleri ihtiva eder.

Nesebname Sayısı: Nesebname geleneğinin yaygın olduğu toplumlarda nesebnamelerin söz konusu soy dışından birine verilmesi yasaktır. Nesebname sayısı, bu yönde denetimi

[2] Ensâb, "soy" anlamına gelen neseb kelimesinin çoğuludur. "Bir görüşe göre yalnız baba tarafından, diğer bir görüşe göre ise hem baba hem anne tarafından olan akrabalık bağına nesep denilir. Neseb, nüsbe ve nisbe kelimeleri, bir kabileye veya bir beldeye mensup olmayı da ifade etmektedir (Fayda, 1995: 244)".

sağlamak amacıyla soy içindeki her aileye verilen nüshada bulunur. Böylece nesebnamenin aile dışına çıkarılması durumunda, sayısı vasıtasıyla kim tarafından dışarıya çıkarıldığı tespit edilir (Korgan, 2010: 108-120).

Nesebnamelerde ve şecerelerde soy içerisindeki şahısları sadece isim esasına göre düzenlemek karışıklığa sebebiyet vermektedir. Bu sebeple her şahsa ait bir numaranın olduğu sistem bu karışıklığı önlemekte ve alt soy ve üst soyun gösterilmesinde kolaylık sağlamaktadır. Bahsi geçen numara sisteminin birçok çeşidi bulunmaktadır. Soybiliminde en çok kullanılan numaralandırma sitemleri, "Sosa Stradonitz Method[3]", "NGSQ Registering System[4]", "Henry System[5]", "Aboville System[6]", "Meurgey de Tupigny System[7]", ve

[3] 1. Ben
2. Babası
3. Annesi
4. Babasının Babası
5. Babasının Annesi
6. Annesinin Babası
7. Annesinin Annesi
8. Babasının Babasının Babası
9. Babasının Babasının Annesi
10. Babasının Annesinin Babası
11. Babasının Annesinin Annesi
12. Annesinin Babasının Annesi
…
şeklinde 1'den 15'e kadar olan sayılar, bir soyun içindeki en son kişi yani "ben" den başlayarak en az dört kuşağı gösterir. Bu sistemde tek sayılar, kadın ataları, çift sayılar erkek ataları belirtmek için kullanılır (Korgan, 2010: 122).

[4] Dizim sistemi: Bu sistem ilk defa 1870 yılında Amerika'da Yeni İngiliz Tarihi Soybilim Cemiyeti tarafından yeni İngiliz tarihi ve soy dizimi araştırmasında kullanılmıştır. Bu sistemde her kuşak Arap rakamı ve Roma rakamı ile gösterilir (Korgan, 2010: 123).
(Birinci Kuşak)
1. En büyük ata
2. I. Erkek Çocuk
II. Erkek Çocuk (Çocuksuz)
III. Erkek Çocuk (Çocuksuz)
3. IV. Erkek Çocuk

[5] Atadan evlada doğru düzenlenen bu sistem, ilk defa 1935'te Regnald Henry tarafından Amerika'da kullanılmıştır. Bu sistemde ata 1 numarasını alırken onun büyük oğlu 11, ikinci oğlu 12, üçüncü oğlu 13 numarasını alır. Bir kişinin 9 dan fazla oğlu olması durumunda X, 10. Çocuk İçin A, 11. Çocuk İçin B. kullanılır.
1. En Büyük Ata
11. Çocuk (Perzent)
111. Torun (Nevre)
1111. Torunun Çocuğu (Evre)
1112. Torunun Çocuğu (Evre)
112. Torun (Nevre)
12. Çocuk (Perzent)
121. Torun (Nevre)
1211. Torunun Çocuğu (Evre)
1212. Torunun Çocuğu (Evre)
122. Torun (Nevre)
1221. Torunun Çocuğu (Evre)
123. Torun (Nevre)
124. Torun (Nevre)
...
129. Torun (Nevre)
12X. Torun (Nevre) veya 12 (10). Torun (Nevre) (Korgan, 2010: 125).

[6] Bu sistem ilk defa 1940 yılında Fransa'da kullanılmıştır. Bu sisteme göre 9'dan sonra devam eden soy silsilesi bir değişiklik olmaksızın Arap rakamları devam ettirilir. (1.1.3.10 gibi)

"Villiers/ Pama System [8] "dir. Uygur Türkleri arasında, geçmişte risaleler şeklinde ve genellikle mensur şekilde detaylı bir numaralandırma sistemi olmaksızın hazırlanan nesebnameler, günümüzde Soybilim literatüründe genel geçerliliği olan sistemlere göre düzenlenmektedir. Bu sistemlerde ya atadan toruna ya da torundan ataya göre bir sistem kullanılmaktadır. Bu sistemler içerisinde sadece "SOSA" torundan ataya doğru düzenlenen bir sistemdir (Korgan, 2010: 120-121).

Nesebname düzeni içerisinde önemli olan bir diğer husus aile tablolarıdır. Uygur Türklerinin nesebnamelerinde detaylı aile tablolarına yer verilmektedir. Bu tablolarda erkek ata ve kadın ata için ayrı bölümler oluşturulmaktadır. Uygur nesebnamelerinde anne soyuna ve bu soyun hatıralarına da yer verilmesi nesebin sadece baba soyuna değil anne soyuna da odaklandığını göstermektedir. Bu amaçla aile tablolarında erkek ve kadın atanın doğum tarihi ve yeri, evlenme tarihi ve düğün yeri, vefat ettiği tarih, vefat yeri ve mezar yeri, başka bir evlilik yaptıysa ona ait bilgiler gibi detaylı açıklamalar bulunmaktadır. Çocuklar için ayrılan farklı bir bölüme çocukların doğum, ölüm bilgileri ve medeni halleri yazılmaktadır.

Numarası	Aile Tablosu			
İzah:			Er (Atanın) Adı-Atası	
		Doğum Yeri		Doğum Tarihi
		Düğün Yeri		Evlenme Tarihi
		Vefat Ettiği Yer		Vefat Tarihi
		Mezarının Yeri		Başka Nikâhı
İzah:			Kadın (Ananın) Adı-Atası	
		Doğum Yeri		Doğum Tarihi
		Düğün Yeri		Evlenme Tarihi
		Vefat Ettiği Yer		Vefat Tarihi
		Mezarının Yeri		Başka Nikâhı

[7] Fransa'da Meurgey tarafından 1953 yılında geliştirilmiştir. Bu sistemde her kuşak bir rakam ile gösterilirken çocuklar Arap rakamı ile gösterilir.
I. En büyük ata
II-1 Erkek Çocuk
III-1 Torun (Nevre)
IV-1 Torunun Çocuğu (Evre)
IV-2 Torunun Çocuğu (Evre)
III-2 Torun (Nevre)
III-3 Torun (Nevre)
III-4 Torun (Nevre)
II-2 Erkek Çocuk
III-5 Torun (Nevre)
IV-3 Nevre
IV-4 Nevre
IV-5 Nevre
III-6 Nevre (Korgan, 2010: 126).

[8] Sistem 19. yüzyıldan itibaren Afrika'da kullanılmaya başlamıştır. Bu sistemde her kuşak için Latin harfleri kullanılır. Aynı kuşaktaki çocuklar ise rakam ile gösterilir.
a. En büyük ata
1b. Çocuk
1.c. Torun
2.c. Torun
1d. Torunun çocuğu
2d. Torunun çocuğu
2b. Çocuk
1.c. Torun
1d. Torunun çocuğu
2d. Torunun çocuğu
3d. Torunun çocuğu

Çocukları	Doğum Tarihi ve Yeri	Ölüm Tarihi ve Yeri	Medeni Hali
1.			
2.			
3.			
4.			

Tablo 1: Aile Tablosu Örneği

Türk kültürü, geniş bir coğrafyada çeşitli soy ve kabilelere ev sahipliği yapmakta ve bu alan şehirlerden bozkırlara, çöllere kadar uzanmaktadır. Bu geniş kültür coğrafyasında, Türklerin ortak mirası olan şecere ve nesebname türündeki eserler, soy ve aile bağlarını belgelemede ve aktarmada önemli bir rol oynamaktadır. Tarih boyunca Türklerin boy ve kabile adları, sosyokültürel yaşamları ile ilgili Göktürk, Uygur, Arap, Latin ve Kiril harfleriyle yazılmış şecere ve nesebname mahiyetinde birçok eser bulunmaktadır (Toktarkyzy vd., 2021: 23). Bu geleneğin ilk yazılı örneği Göktürk Kitabelerinde "Türk milleti yok olmasın diye, millet olsun diye babam İlteriş Kağan'ı, annem İlbilge Hatun'u göğün tepesinden tutup yukarı kaldırmış olacak" (Ergin, 2011: 15) ifadeleri ile yer bulmaktadır. Bunun yanı sıra Dîvânü Lugâti't-Türk'te Kaşgarlı Mahmud, "il" karşılığı olarak "budun" kelimesini Türk milletini meydana getiren başlıca büyük illeri kapsayacak şekilde kullanmaktadır (Atalay, 1992: 438). Şecere ve nesebin destan formunda yazılması özellikle Kazak, Kırgız, Karakalpak ve Başkurt gibi topluluklarda yaygın ve köklü bir gelenektir. Özellikle Kazak Türklerinin şecere destanları XIX. yüzyılın sonu ile XX. yüzyılın başlarında şecerecilerin, yırcıların ve ozanların katkılarıyla daha fazla yaygınlaşmış ve gelişmiştir (Toktarkyzy vd., 2021: 24). Yine Türkmenler arasında geçmişe bağlılığın bir sembolü olarak "yedi atayı bilmek" önemli bir gelenek olup bu gelenek zamanla yasal düzeyde de devlet tarafından desteklenmiş ve ödüllendirilmiştir (İlliyev, 2010: X).

Türk dünyasında köklü ve zengin bir geçmişe sahip olan bu gelenek, aynı kökten beslenen kültürel kodlar vasıtasıyla nesilden nesle aktarılmaktadır. Uygur Türkleri arasında Çin kültürünün ve İslamiyet'ten sonra Arap kültürünün tesiriyle gittikçe güçlenen şecere geleneği, zamanla nesebname türündeki eserleri ortaya çıkarmış, aile tarihinin, millet tarihinin bir parçası olduğu bilincinde olan Uygurlar arasında millî kimlik inşasında önemli bir rol üstlenmiştir. Günümüzde bu gelenek, Soybilim bağlamında evrensel düzeyde kullanılan bilimsel yöntemlerle sürdürülmeye çalışılmaktadır.

Sonuç

Nesebnamecilik geleneği, Uygur Türklerinin millî kimlik inşasında önemli bir yere sahiptir ve bu geleneğin analizi, toplumsal ve kültürel yapıyı anlamak için önemli bir araç mahiyetindedir. Bu geleneğin millî kimlik oluşumunda rolü, kökenlerin ve aidiyetin biçimlenmesindeki katkılarından kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla nesebnameler, ailelerin, sülalelerin ve toplumun tarihî, kültürel ve sosyal dokusunu belgeleyen değerli kaynaklardır.

Nesebnameler, Uygur Türklerinin kökenlerine, aile bağlarına ve kültürel miraslarına olan bağlılıklarını pekiştirmekte ve soy ağaçlarının detaylı bir şekilde belgelenmesi ve aile ilişkilerinin belirlenmesi, bireylerin kimliklerini tanımlamasına ve kültürel bağlarını güçlendirmesine yardımcı olmaktadır.

Nesebnameler, toplum içinde dayanışmayı ve birlik duygusunu artırmaktadır. Nesebname geleneği vasıtasıyla aile bağlarının ve toplumsal ilişkilerin belgelenmesi, toplum üyelerinin birbirleriyle olan ilişkilerini güçlendirmekte ve toplumsal birlik duygusunu pekiştirmektedir.

Nesebname geleneği, Uygurların kimliklerini tanımlamalarına ve aidiyet duygularını güçlendirmelerine yardımcı olmaktadır. Soy ağaçlarının incelenmesi, aile geçmişinin belgelenmesi ve aile tarihinin kayda geçirilmesi, milletin ailelerin birleşmesinden oluştuğu

bilinciyle hareket eden Uygur Türklerinin kökenlerine olan bağlılıklarını artırmakta ve millî kimlik inşasında aile, sülale birliğinin önemine olan farkındalığı artırmaktadır.

Nesebnameler, geçmişteki değerlerin ve geleneklerin gelecek nesillere aktarılmasını sağlamaktadır. Bu belgeler, kültürel mirasın korunmasına ve gelecek kuşaklara çağın gerekliliklerine uygun çeşitli platformlar vasıtasıyla aktarılarak sürdürülmesine yardımcı olmaktadır.

Sonuç olarak, Uygur Türkleri arasında sürdürülen nesebname geleneği, millî kimlik inşası sürecinde önemli bir role sahiptir. Bir aile veya sülale tarihine çeşitli yönleriyle tanıklık eden bu belgeler, kültürel bağların güçlenmesine, toplumsal dayanışmanın artmasına, kimlik ve aidiyetin tanımlanmasına, kültürel mirasın korunmasına ve sosyal bağların anlaşılmasına katkı sağlamaktadır. Bu bilinçle hareket eden Uygur Türkleri, değişen ve gelişen teknolojik koşullara uygun dijital içerikler üretmeye çalışmakta ve millî kimlik bilincini çeşitli platformlar vasıtasıyla diri tutmaktadır.

KAYNAKÇA

Ergin, Muharrem (2011), *Orhun Abideleri*, İstanbul, Boğaziçi Yayınları.

Fayda, Mustafa (1995), "Ensâb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 11. Ankara, s. 244-249.

Hebibulla, Abdurehim (2000), *Uygur Etnografiyisi*, Urumçi, Şincan Halk Neşriyatı.

İlliyev, Murat (2010), Türk Tarihinde Şecere Geleneği: Türkmen Şecereleri Örneği, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara.

Karluk, Abdürreşit Celil (2005), "Günümüz Uygur Aile Yapısındaki Değişmeler", *Bilig,* S: 34, s. 33-44.

Kaşgarlı, Mahmut, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi* (1992), Çev. Besim Atalay, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Korgan, Enver Semed (1997). Nesebname Tüzüşnin Bir Kançe İshémisi. *Tarım Gunçiliri*, S:12, s. 45-57.

Korgan, Enver Semed (2002), *Uygurlarda Famile*, Urumçi, Şincan Halk Neşriyatı.

Korgan, Enver Semed (2010), *Uygurlarda Nesebname*. Urumçi, Şincan Halk Neşriyatı.

Rahman, Abdukerim vd. (1996), *Uygur Örp Adetliri*, Urumçi, Şincan Yaşlar Ösmürler Neşriyatı.

Toktarkyzy, Saltakova Zhanat vd. (2021), "Türk Halklarının Şecerecilik Geleneği ya da Millî Bellek" Millî Folklor, S: 130, s. 21-30.

Ulusoy, Demet ve Celil Abdülreşit (2005), "Uygurlarda Aile", *Istanbul Journal of Sociological Studies*, S: 32, s.1-29.

Uygur Tilinin İzahlık Lugati (1995), Urumçi, Şincan Halk Neşriyatı.

URL-1. www.neseb.org

URL-2. www.yuksel.blogbus.com

Ekler:

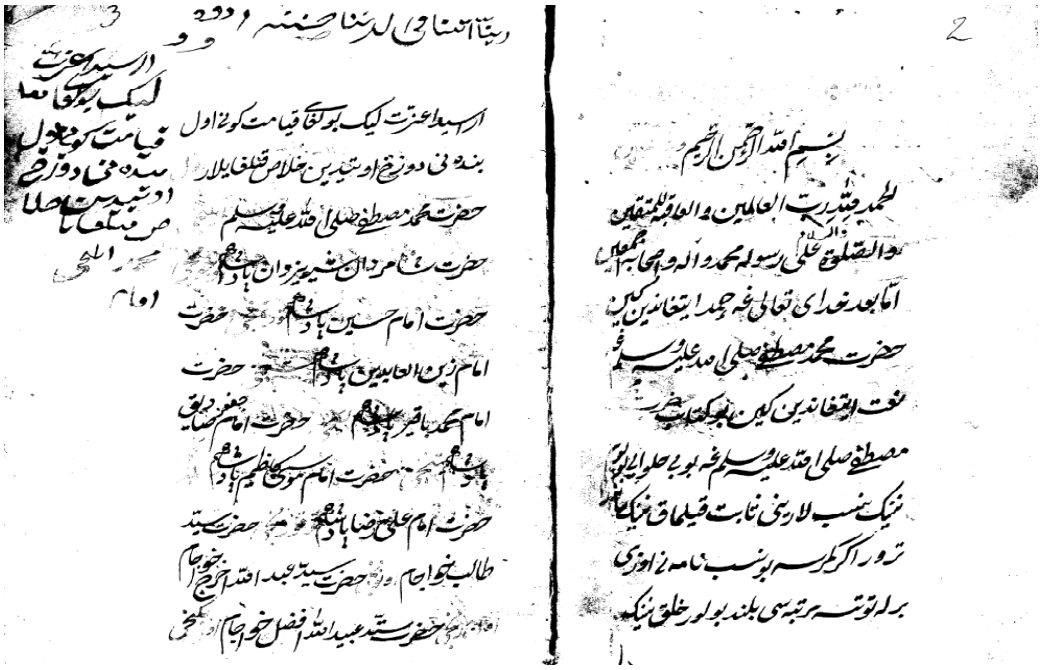

Görsel 1: Risale Şeklinde Bir Nesebname Örneği

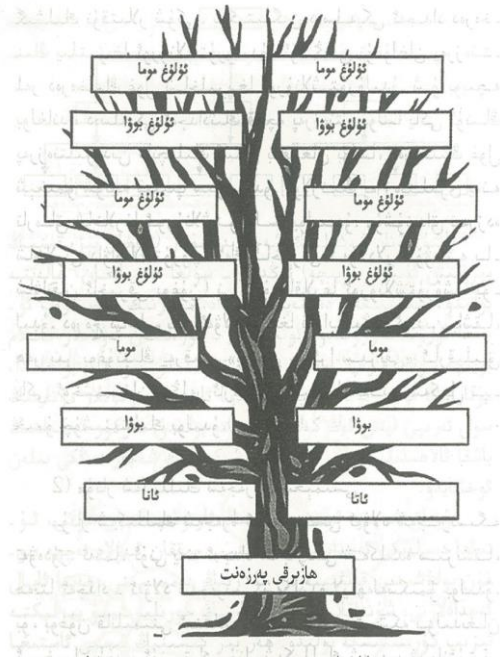

Görsel 2: Ağaç (Derex) Şeklinde Şecere
(Korgan, 2010: 243)

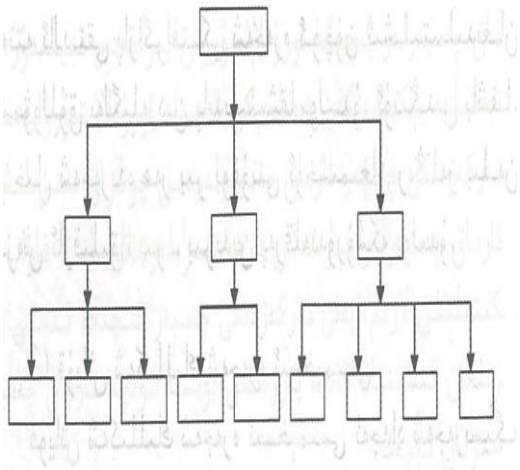

Görsel 3: Tablo (Munar) Şeklinde Şecere
(Korgan, 2010: 245)

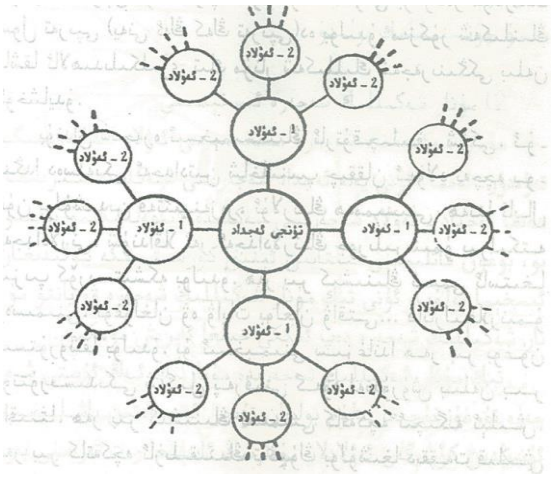

Görsel 4: Güneş (Quyaş) Şeklinde Şecere (Korgan, 2010: 246)

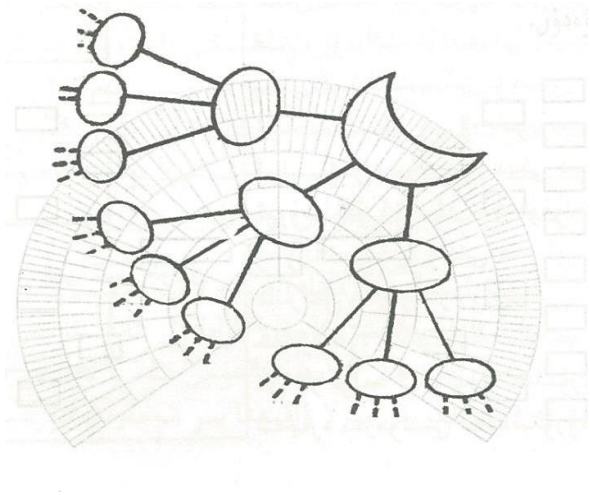

Görsel 5: Hilal Ay Şeklinde Şecere (Korgan, 2010: 247)

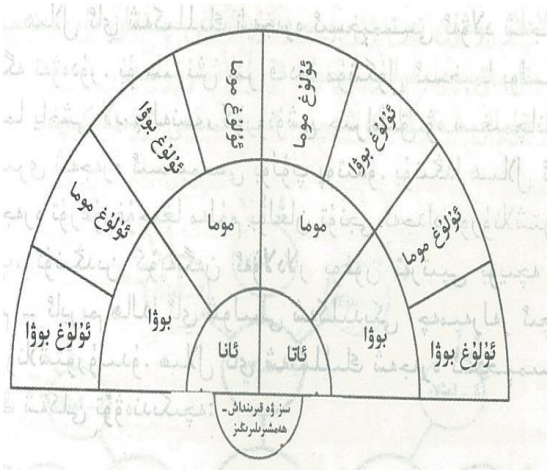

Görsel 6: Yelpaze (Yelpegüç) Şeklinde Şecere (Korgan, 2010: 248)

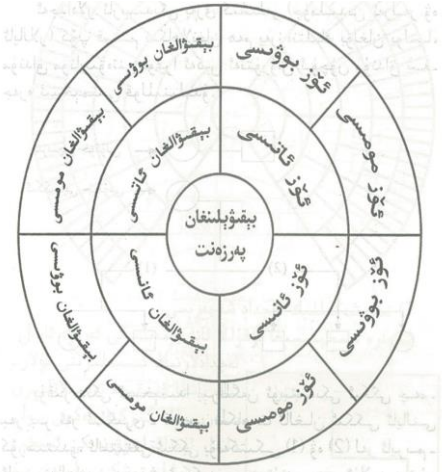

Görsel 7: Çember Şeklinde Şecere (Korgan, 2010: 252)

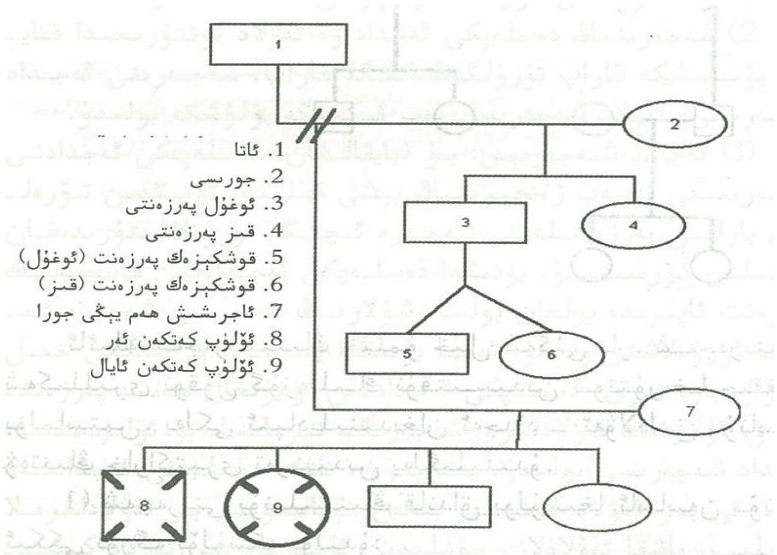

Görsel 8: Şecerelerde Kullanılan Şekil ve Semboller (Korgan, 2010: 235)

HƏSƏNOĞLUNUN "KİTABI-SİRƏTÜN-NƏBİ" ƏSƏRİNDƏKİ MİQDAD HAŞİYƏ HEKAYƏSİNİN LORD RAQLANIN "ƏNƏNƏVİ QƏHRƏMAN FORMULASI"NA GÖRƏ TƏDQİQİ

Seyfettin ALTAYLI *

Özet: Arxetip termini hər hansı bir şeyin ilkin nümunəsi və orijinal növü anlamında universal bir anlayışdır. Arxetiplər xalqların və deyilə bilər ki, bütün mədəniyyətlərin müştərək yaddaşında öz varlığını ilkin imiclərlə hiss etdirir. Arxetiplər bəşərin genində mövcud olan və həyatın özündə müşexxəsləşən müştərək şüurun əkslərdir. Bir qəhrəmanın arxetipi o toplumun əsl əqidəsini əks etdirirərək hər mədəniyyətdə seçkin bir şəxsiyyət timsalında o xalqın ortaq rəmzi kimi çıxış edir. Hal belə olunca bir baş qəhrəmanlıq temasında müəyyən xüsusiyyətlərlə yaradılan imiclər deyilə bilər ki, bütün xalqlarda universal xarakter qazanmış bir arxetip modəlinin əksi kimi görünür. Hər bir dastanda və ya təhkiyədə baş qəhrəmanın Tanrının özünə bəxş etdiyi əsil kimliyi ilə fövqəladə şəkildə dünyaya gəlməsi, toplumu və ya sevgilisi üçün kamilləşmiş həyat yolunda yeriməsi ortaq qurğudur. Bir qəhrəman içində yaşadığı xalqın bütün mədəni dəyərlərini mənimsəyir və digər toplumlarda da həmin ideal və ənənədən yaranan ortaq bir qəhrəman tipi meydana çıxır. Nümunəvi bir mətndə onun teması, qəhrəmanı, simvolları mesaj şəklində digərlərinə köçürülür. Bu vəziyyət də dilə gətirilən ilkin anlayışın yada salınması və qorunmasında arxetip xüsusiyyətini daşıyır.

Qəhrəman arxetipinin xüsusiyyətlərini ən gözəl şəkildə dilə gətirən şexs Lord Raglandır (Raqlan). Bu məqalədə Raqlanın təsnifi nəzərə alınaraq Miqdad haşiyə hekayəsində qəhrəman arxetipinin ortaq xüsusiyyətləri müəyyən edilmişdir. Miqdad hekayəsi həm eşq, həm də qəhrəmanlıq yönümlü bir hekayədir. Miqdad bu hekayədə Türk xalqının ideallaşdırılan alp tipinin nümayəndəsi kimi çıxış etsə də ümumi olaraq universal qəhrəman obrazının əsas xüsusiyyətlərini daşıyır. Miqdadın maceraları dastanlardakı ideal qəhrəmana məxsus arxetip və digər mətnlərdəki motivlərin əksini nümayiş ətdirir. Lord Raqlanın "Ənənəvi qəhrəman formulası" əsas götürülərək Miqdad haşiyə hekayəsində qəhrəman arxetipinin həm məhəbət dastanlarında, həm də qəhrəmanlıqla bağlı hekayələrdəki universal imicə işarə edilmişdir.

Açar sözlər: *Qəhrəman arxetipi, mətnlər arası işarələr, universal, hekayə, Miqdad hekayəsi*

From Azerbaijan Karabakh to Konya Karabakh: Holiness in the Context of Public Diplomacy

Abstract: Archetype is a universal concept in the sense of the prototype and original form of something. Archetypes, which preserve their existence in the collective memory of societies and in all cultures with primitive image figures, are schemas of common consciousness that are inherent in human beings and embodied by experiences. The hero archetype is the supracultural common manifestation of a chosen personality that reflects the ideals of a society. Images created with cultural characteristics around the protagonist with the heroic theme point to an archetypal first model that has become universal in all societies. In the narratives, the protagonist's noble identity, extraordinary birth, heroism, and his initiation journey for the society and/or lover is a common fiction. While the hero is surrounded by the cultural values of the society he belongs to, a common hero pattern emerges from the same ideology and tradition in other societies with similar experiences. Intertextual sign is the transfer of a discourse from a main text to other narratives in the form of theme, hero, symbol, message. This is an archetypal expression in the context of remembering and preserving the first discourse. The most comprehensive assessment that features the hero archetype is the work of Lord Raglan. The study was based on Raglan's hero classification and the common features of the hero archetype were determined with the example of the Mikdad Story. The story of Mikdad is a folk tale about both heroism and love. Mikdad in particular represents the idealized alp type of Turkish people; in general, it carries the main themes of the hero archetype which is a universal theme. Mikdad's adventure exemplifies the archetypal and intertextual motifs in folk tales with the characteristics of the ideal hero. In the study, based on Lord Raglan's "Traditional Hero Pattern", it is emphasized that the hero archetype is a universal image in epics and heroic folk tales.

Key Words: *Hero archetype, Intertextual signs, universal, story, Mikdad story.*

Giriş

Hər bir xalqın mədəniyyəti yığcam şəkildə öz dili vasitəsilə gələcək nəsillərə miras buraxılır. Dil vasitəsilə yaradılan ədəbiyyat da xalqların tarixinin, ümumi mentalitetinin və əxlaqının, psixologiyasının, inamının, yaşayış şəklinin, təbiətlə münasibətinin, qadın, uşaq və qocalarla bağlı düşüncələri ilə ideyasının yığcam şəkildə əks etdirildiyi məkandır (Tuna 2018:

* Bakü Avrasya Üniversitesi, altayli_s@yahoo.com.
DOI :10.30546/100981.2024.0124

209). Dastanlar millətlərin keçmiş dövrlərinin fövqəladə olaylarla və möhtəşəm bir dil ilə bəzəndiyi tarixi hekayələr olmaqla yanaşı millətlərin tarixinin və mədəniyyətinin zənginliyini dilə gətirən möhtəşəm abidələrdir. Onlar millətlərin tarixləri boyu Tanrı anlayışını və kainatla bağlı düşüncələrini, insan və insanlıqla olan münasibətini ən gözəl şəkildə təsvir edən ədəbi nümunələrdir. Tarixdə çox az xalq vardır ki, öz mədəniyyətini əsrlər boyu davam etdirə bilmişdir. Türk xalqı özünün möhtəşəm mədəniyyətini yığcam şəkildə mifik çağların ən başından bəri əsrlər boyu davam etdirmiş və bu günə kimi gətirib çıxarmışdır. Şifahi şəkildə yaratdığı "Oğuz xaqan", "Yaradılış", "Maaday Qara", "Manas", "Edigey", "Kitabi-Dədə Qorqud", "Ər Töştük", "Koroğlu" kimi dastanlarla nə qədər zəngin bir mədəniyyətə malik olduğunu sübut etmişdir.

Şifahi ədəbiyyatın ən gözəl nümunələrinin dastanlar olduğu məlumdur. Onlar keçmiş tarixi dövrlərin izlərini öz bətnlərində dildən-dilə köçürərək əsrlər boyu daşıyaraq qorumuş və zaman ərzində onun daşıyıcıları tərəfindən gözəlləşə-gözəlləşə gələcək nəsillərə ötürülmüşdür. Dastanlar millətlərin sevinclərini, kədərlərini, düşüncələrini, millətləşmə yolundakı cəhdlərini və bu yoldakı xatirələrini daim canlı tutub saxlayan milli xəzinələrdir. Bu dastanlarla millətlərin keçmişləri ilə bağlı müəyyən fikirlər əldə edilə bilir. Dastan qəhrəmanları da millətlərin əsl fikrini, psixologiyasını, ruhunu, yaşayış tərzlərini, sevinclərini və kədərlərini, xalqının intizarlarını öz şəxslərində nümunəvi şəkildə əks etdirirlər. Dastan qəhrəmanları millətlərin hər əsrdə görmək istədikləri insan tipinin simvollaşmış nümayəndələridir.

Qərbli araşdırmaçılar təqribən bir əsr müddətində mif, nağıl, dastan və bu cür mətnlərdə aparıcı rolda çıxış edən "Ənənəvi qəhrəman formulası" üstündə axtarışlar aparmışdır. Lord Raqlan bu sahədə ilk addımı ataraq sistemləşdirdiyi fikirlərini çap etdirmiş, Türkiyədə Hacəttəpə Universitetinin müəllimi, araşdırmaçı Özkul Çobanoğlu da onun bu haqda irəli sürdüyü formuladan hərəkət edərək "Lord Raglan'ın Batı Halk Kahramanı Kalıbı Açısından Oğuz Kağan ve Er Töştük Destan Kahramanlarına Bakış" adlı bir məqalə yazmışdır (Oğuz 1998: 2-6). Bu məqalədən sonra Mətin Əkici adlı alim Lord Raqlanın "Ənənəvi qəhrəman formulası" adlı işini Türkcəyə tərcümə etmiş (Ekici 1998: 126-138) və bununla birlikdə "Oğuz dastanı", "Manas", "Edige Batır", "Koblandı Batır", "Ər Sayın", "Çora Batır", "Alıp Manaş", "Çibetey Xan", "Adil Sultan", "Ər Samır", "Salur Qazan", "Koroğlu", "Kozay Batır" kimi dastanlar tədqiq edilərək türk millətinin ənənəvi qəhrəman formulasının müəyyən edilməsi yolunda əhəmiyyətli məqalələr çap olunmuşdur (Çetin 1998: 46-51). Əlbəttə türk xalqının yaratdığı folklordakı qəhrəmanlar nəzərə alınaraq aparılacaq araşdırmalarda türklərin "Ənənəvi qəhrəman formulası"nın təyin edilməsində hələlik yeni addımlar atılmışdır və türk dünyasında bu sahədə metodik fəaliyyətlərin aparılmadığı aydındır. Türk folklorundakı dastan, nağıl, əfsanə, mənqəbə, məsnəvi, mifik hekayə kimi ədəbi əsərlərdə qəhrəmanların təhlili aparılaraq müəyyən bir tipik çərçivə yaradıla bilməmişdir, ancaq xüsusilə mifik mətnlərimiz, məhəbbət dastanlarımız və digər ədəbi nümunələrdə ardıcıl metodlu işlərin aparılmasıyla bu məsələnin də həll olunacağı aydındır. Ancaq həm Özkul Çobanoğlunun, həm İsmət Çətinin məqalələri (Köse 1999: 19), həm də Mətin Əkicinin Lord Raqlanın araşdırma işini tərcümə edərək çap etdirməsi və Qərb ilə Orta Şərqin qəhrəmanlarını Raqlanın formulasına görə qiymətləndirməsi ənənəvi türk qəhrəman formulasının müəyyənləşdirilməsində ilkin addım kimi qiymətləndirilməlidir (Oğuz 1998:113).

Lord Raglan (Raqlan) ənənəvi qəhrəman tipi ilə bağlı axtarışlar apararkən öncə Oedipus hekayəsini oxuduğunu və bu hekayədəki hadisələrin bir çoxunun Theseus və Romulus hekayələrindəki hadisələrə nəzəri diqqəti cəlb edəcək səviyyədə oxşadığının şahidi olmuş və yunan dastanlarındakı qəhrəmanları tədqiq etmiş həmin dastanlardakı hadisələri ayrı-ayrılıqda araşdırdığı zaman bəzi hadisələrin və onlarda iştirak edən obrazların deyilə bilər ki, mifik xarakterli bütün dastanlarda və hekayələrdə mövcud olduğunun fərqinə

varmışdır. Sonra isə bütün dastan mətnləri və mifik hekayələrin hadisələri ilə onlardakı baş obrazları tədqiq etdikdə hadisələrin gedişatının və onlardakı qəhrəmanların da müəyyən oxşar proseslərdən keçərək mifik hekayələrlə dastanların nəticələndiyini müşahidə etmişdir. Onun müşahidəsinə görə "Ənənəvi qəhrəman formulası"nın mərhələləri bu cür cərgələnmişdir: 1. Qəhrəmanın anası əsli-nəcabəti olan bir bakirədir. 2-Atası kraldır. 3-Atası ümumiyyətlə qəhrəmanın anasının yaxın qohumudur. 4-Qəhrəmanın ana bətninə düşməsi fövqəladə xüsusiyyət göstərir. 5-Qəhrəman eyni zamanda bir ilahın evladı kimi qəbul edilir. 6-Hekayələrdə ümumiyyətlə qəhrəmanı atası öldürmək istəyir. 7-Qəhrəman gizlin bir yerə yollanır. 8-Qəhrəman ayrı bir yerdə evlatlığa götürülür və bir ailə tərəfindən böyüdülür. 9-Qəhrəmanın uşaqlığı haqqında heç nə deyilmir. 10-Qəhrəman yetkinlik yaşında gələcəkdə kral olacağı yerə gedir. 11-Qəhrəman kral, əjdəha, div və ya vəhşi heyvana qalib gəlir. 12-Qəhrəman ümumiyyətlə özündən öncəki qəhrəmanın şahzada qızıyla evlənir. 13-Qəhrəman kral olur. 14-Bir müddət hər hansı hadisə yaranmadan ölkəni idarə edir. 15-Qanunlar çıxarır. 16-Qəhrəman daha sonra ilahların və ya xalqın gözündən düşür. 17-Taxtdan salınır və ya şəhərdən qovulur. 18-Qəhrəman əsrarlı şəkildə dünyasını dəyişir. 19-Qəhrəman ümumiyyətlə bir təpənin üstündə ölür. 20-Uşaqlarından heç biri o öləndən sonra buraxdığı taxtda əyləşə bilmir. 21-Qəhrəman dəfn edilmir. 22-Qəhrəhamın dəfn edildiyi iddia edilən birdən çox yerdə müqəddəs don geyindirilmiş məzarı yaranır (Raglan 1998: 126).

Lord Raqlanın bu məqaləsi tərcümə edildikdən sonra türk mifik mətnləri və məhəbbət dastanları və ya hekayələrdəki qəhrəmanların bioqrafiyaları Raqlanın yaratdığı bu çərçivə əsasında araşdırılmağa başlanmışdır (Bars 2014: 122).

Lord Raqlanın 22 başlıqda tədqiq etdiyi "Ənənəvi qəhrəman formulası"nın tərcüməsi əlbəttə önəmlidir (Oğuz 1998:114), ancaq türk millətinin yaratdığı mədəniyyətin nə Orta Şərq, nə də Qərb xalqlarının mədəniyyətilə əsla uyğunlaşmadığı da aydındır, çünki onlar arasında kainatın yaradılmasından tutmuş toplumların yaşayış tərzinə və bəşəri münasibətlərə kimi olan bütün sahələrdə anlayış fərqi vardır. Bu səbəblə Lord Raqlanın ənənəvi qəhrəman formulası üçün yaratdığı tipologiya ancaq mənsubu olduqları xalqların yaratdığı qəhrəman tipinə uyğun gələ bilər, türk millətinin qəhrəman tipinə isə əsla. Arada cüzi şəkildə oxşarlıqlar əlbəttə ola bilər, ancaq bu o demək deyildir ki, türk millətinin yaratdığı mətnlərin ideyası ilə Orta Şərq və Qərb xalqlarının mentaliteti oxşardır.

Lord Raqlanın sistemləşdirdiyi formula əsasında İzzəddin Həsənoğlunun "Kitabı-sirətün-nəbi" adlı məsnəvisində yer tutan "Miqdad bin Əsvəd" haşiyə hekayəsi araşdırılacaq və türklərin "Ənənəvi qəhrəman formulası"nın aydınlaşdırılması yolunda həmin məsnəvidəki bu haşiyə hekayənin və qəhrəmanının Raqlanın formulasına uyub-uymadığı məsələsi dilə gətiriləcəkdir. Ancaq "Kitabi-sirətün-nəbi" məsnəvisi haqda müəyyən faktların dilə gətirilməsi vacib bir məsələ olduğundan bu barədə qısa məlumat verilməsi labüddür.

İzzəddin Həsənoğlu XIII yüzildə yaşamış və Azərbaycan Türkcəsi ilə şeir yazan ilk şair kimi bilinməkdədir. İndiyə kimi onun sadəcə olaraq üç Türkcə qəzəli məlum idi və onlarla bağlı olaraq Türkiyədə, Azərbaycanda və digər yerlərdə müəyyən araşdırmalar aparılmış, ancaq bunlardan başqa hər hansı əsəri tapılmamışdı. 2009-cu ildə "Kitabı-sirətün-nəbi" adlı məsnəvisi Finlandiyada tapılmış və üstündə 14 il iş aparılaraq 2023-cü ildə Türkiyədə çap etdirilmişdir. Ancaq onun bu məsnəvisinin müəyyən çalarları kitabxanaların fondlarında müxtəlif adlarla qeyd olunmuşdur. Bunun səbəbi də həmin əlyazmaların bəzilərinin yarımçıq ümumiyyətlə də sonuncu hissələrinin olmamasından qaynaqlanmışdır. "Kitabı-sirətün-nəbi" əsəri məsnəvi tərzində yazılmış və hz. Məhəmmədin həyatı, mübarizələri ilə hz. Əli cənglərinə həsr edilmişdir, ancaq əsər tamamilə türk epik şeiri anlayışına görə qələmə alınmışdır. Məsnəvidə yer tutan haşiyə hekayənin baş qəhrəmanları Miqdad ilə əmisinin qızı Miyasə ərəb xalqına mənsub olsalar da Həsənoğlu onları tamamilə türk epik şeirindəki alp, alpərən xarakterləri ilə təqdim etmişdir. İndiyə kimi hər hansı məsnəvinin Raqlanın formulası əsasında araşdırılmadığı da aydındır.

Həsənoğlunu Azərbaycan ədəbiyyat tarixinə ilk dəfə Fuad Köprülünün daxil etdiyi məlumdur (Mengi 2015: 77). Bütün araşdırmaçılar onun iki Türkcə, iki Farsca şeirinin olduğunu qeyd etmişlər (Şentürk vd. 2014: 140; Akpınar 1994: 20). Ancaq yuxarıda da işarə edildiyi kimi üç dənə Türkcə şeiri tapılıb nəşr etdirilmişdir. On altıncı yüzil təzkirəçisi Aşıq Çələbi "Məşia'irü'ş-Şuara"sında Səlmanı-Bursəvi (Çelebi-II 2010: 1001) və Maqamidən bəhs etdiyi (Çelebi-II 2010: 826) yerlərdə Həsənoğlunun yazdığı türkülərin Anadoluda məşhur olduğunu vurğulamışdır. Bu fakt da onun tanınmış bir şair olduğunu bir daha sübut etməkdədir. Digər tərəfdən Həsənoğlunun məsnəvisinin variantları ilə bağlı səhv qiymətləndirmələrdən yaranan müəyyən problemlərin olduğu da üzə çıxmışdır.

Türkiyəli alim Bayram Özfırat 2014-cü ildə də Divan Ədəbiyyatı Araştırmaları Dergisinin 12-ci nömrəsində "Türk Edebiyatının Manzum İlk Siyeri: Velî'nin Sîretü'n-Nebî'si" adlı bir elmi məqalə çap etdirmiş və həmin məqalədə

***Veli** ḳaldı üçinci nevbetüm hem*

Hele ṣabr eyle ṭurġıl şöyle bir dem" (Özfırat/b 2019: 282) beytindən çıxış edərək "Sirətü'n-Nəbi" adlı məsnəvini "vəli" təxəllüslü Məhəmməd Əfəndi adlı şairin yazdığını irəli sürmüşdür. Özfırat beş il sonra "Sîretü'n-Nebî" adlı iki cildlik bir əsəri 2019-cu ildə "Türkiyə Yazma Əsərlər Qurumu Başqanlığı" tərəfindən nəşr etdirmiş və əsərin "vəli" təxəllüslü "Məhəmməd Əfəndi" adlı bir şair tərəfindən XV yüzildə yazıldığını vurğulamışdır. Bayram Özfıratdan başqa 1964-cü ildə Vasfi Mahir Kocatürk adlı araşdırmaçı hazırladığı "Türk Edebiyatı Tarihi" adlı əsərində (Kocatürk 1964: 268-272), Prof. Dr. Hasan Ali Esir isə 2019-cu ildə çap etdirdiyi "XV. Yüzyılda Muhammed Tarafından Yazılan Manzum Siret'ten Bahseden Çalışmalar ve Siret'in Nüsha Kayıtları-II" adlı məqaləsində, Altan Can adlı dissertant da 2014-cü ildə Diclə Universiteti Egitim Bilimləri İnstitutunda hazırladığı magistr dissertasiyasında, əl-Shaman adlı doktorantın 1982-ci ildə "Türk ədəbiyyatında siyərlər və İbn Hişamın siyərinin türkcə tərcüməsi" adlı işində, birdən çox nüsxə üstündə iş aparıldığını və bunların Məhəmməd Əfəndi adlı şair tərəfindən yazıldığını bildirmişlər.

Bayram Özfırat adlı alim "Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi"ndə çap olunan ***"Türk Edebiyatının Manzum İlk Siyeri**: **Velî'nin Sîretü'n-Nebî'si***" adlı məqaləsində, "*Çoğu şairimizin hayatı gibi maalesef Velî'nin de hayatı aydınlatılmış değildir. Eski tezkirelerde ve 15. yüzyılda yazılmış diğer kaynaklarda Muhammed veya mahlası olan Velî adında bir şair veya siyer yazarı ile karşılaşılmamıştır. Son yüzyılda eseri fark eden birkaç araştırmacı dışında da eserden bahseden herhangi bir kaynak bulunmamaktadır. Sîretü'n-Nebî'den bahseden araştırmacılardan ilki **Vasfi Mahir Kocatürk**'tür. Kocatürk, Sîretü'n-Nebî'nin matbu nüshasını görmüş ve değerlendirmelerini bu nüsha üzerinden yapmıştır (Kocatürk 1970: 269-275). Ona göre "Siyer-i Nebi, Türk edebiyatındaki manzum dinî destanların en büyüğü, en genişi, en zenginidir. Siyer-i Nebî, Türk halkı arasında en çok okunan eserlerden biridir*." (Özfırat/a 2014: 105) deyərək belə bir şairin mövcud olmadığını dolayı yolla dilə gətirmişdir.

Əslində Bayram Özfıratla birlikdə digər araşdırmaçıların dilə gətirdiyi yazmaların tamamı İzzəddin Həsənoğluna məxsusdur. Onların tamamı 2023-cü ildə Türkiyədə çap olunan Türk Dünyasının İlk Siyəri "Kitabı Sirətü'n Nəbi" adlı əlyazmanın fərqli variantlarıdır, ancaq onların heç birində Həsənoğlunun imzasını atdığı xatimə hissəsi yoxdur, yəni nöqsandır. Bu faktı Vasfi Mahir Kocatürkün də, Bayram Özfıratın da, Altan Canın da, Hasan Ali Esirin də dilə gətirib istifadə etdiyi yazmanın sonuncu bir iki vərəqinin olmadığını həmin kitabxananın fondunun işçiləri aşağıdakı kimi qeyd etmişdir.

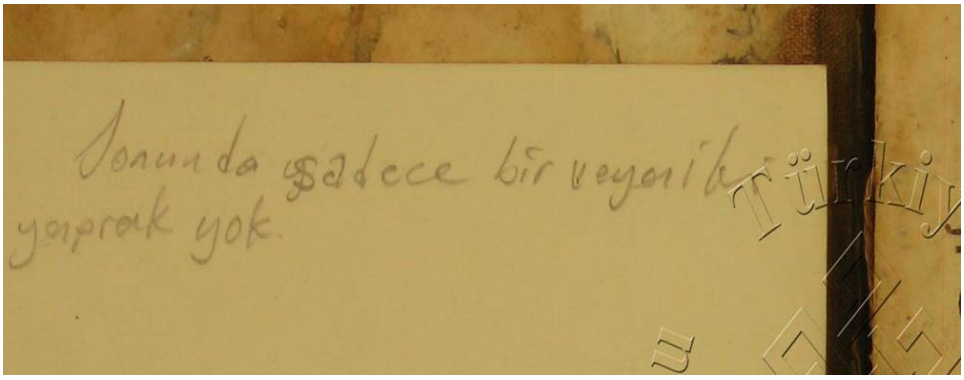

Bayram Özfırat ilə Həsən Əli Əsir və digərlərinin məsnəvi Məhəmməd Əfəndinindir (!?) deyə fikir irəli sürmələrinin səbəbi də əlyazma nüsxələrin birində aşağıda təqdim olunan iki beytdəki ifadələrdir.

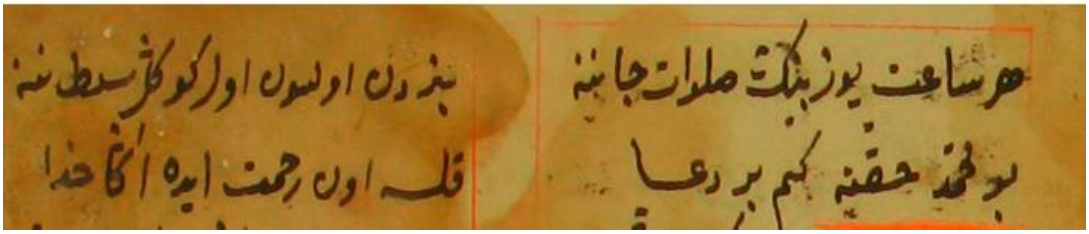

Hər saat yüz biñ salavat canına

Bizdən olsun ol köñül sultanına

Bu Məhəmməd haqqına kim bir dua

Qılsa on rəhmət idə aña Xuda”

Bu beytlərdən aydın başa düşülür ki, xitab hz. Məhəmmədədir və salavat ona təqdim edilmişdir, ancaq araşdırmaçılar, başda da Bayram Özfırat olmaqla peyğəmbərin adını “Məhəmməd Əfəndi” adlı bir şair kimi başa düşmüşlər. Ehtimal ki, həmin əlyazmanı “Məhəmməd” adlı bir katib də köçürmüş ola bilər, bu fakt da nəzərdən yayındırıla bilməz. Ancaq bu cür möhtəşəm bir əsəri yazan şairin kimliyinin heç bir təzkirədə anılmaması və adının çəkilməməsi onun uydurma bir ad olduğunu da sübut etməkdədir.

Həsənoğlunun məsnəvisində bir haşiyə hekayədə adı anılan və ona həsr edilən Miqdad bin Əsvəd adlı şəxs əslində ərəb yarımadasında yaşayan “Bəni Kəndə/Kində” tayfasına mənsubdur. Qəbilənin kökü nəsəb yoluyla “Kahtan”a kimi gədib çıxan Səvr bin Ufeyrin təxəllüsündən törəmişdir. Qəbilə qüzey və orta Ərəbistanda hökm sürmüşdür. Adnanilərin yaşadıqları Gəmruzi-kində adlı mahalda yerləşdiyindən və bəzi arxeoloji tapıntılara söykənib qəbiləni Adnanilərə söykəyən də vardır. Mərib səddinin aradan götürülməsindən sonra Yəmən mahalında qalan kindəlilər Hadramut bölgəsində Kində dövlətini yaratmış və paytaxtının da Qəryətülfav tərəflərində olduğu irəli sürülmüşdür. Bəni Kində tayfası miladi III yüzillikdən tutmuş qüzey və orta Ərəbistanı xüsusilə də Nəcid bölgəsini ələ keçirib buralarda yaşamış və hakimiyyətlərini Mesopotamiya, Fələstin və Suriyəni də əhatə edəcək şəkildə böyütmüşdür (Küçükaşcı 2002: 37-38).

Haşiyə hekayənin baş qəhrəmanı Miqdad bin Əsvəd Bəhra qəbiləsindəndir. Atası qəbilədə birini öldürdüyündən qaçıb Kində qəbiləsinə sığınmış və Miqdad da burada dünyaya gəlmişdir. Miqdad böyüdükdən sonra bir gün eyni qəbilədən Əbu Şəmr bin Hucr adlı şəxs ilə qovğa edərək onu yaralayıb Məkkəyə qaçaraq Əsvəd bin Əbdüyəgüsün himayəsinə girib ona övladlıq olmuş, bu səbəblə İbnül Əsvəd deyə anılmışdır. Məkkədə İslamı ilk qəbul edənlərdən biri həmin Miqdad bin Əsvəddir. Müsəlmanların Həbəşisdana təşkil etdiyi ikinci hicrətdə o da olmuş, bir müddət sonra təkrar Məkkəyə qayıtmış və hz. Məhəmmədin Mədinəyə hicrəti zamanı Məkkədə qalıb müşriklərin Mədinə üstünə yeriyəcəyini bir məktubla hz. Məhəmmədə bildirmiş, özü də müşriklərdən görünüb onlarla birlikdə Mədinəyə getmişdir. Hz. Məhəmməd müşrikləri qarşılamaq üzrə Ubeydə bin Haris komandasındakı qüvvəni yollamış, Səniyyətülmərrə deyilən yerdə iki ordu qarşılaşdığında Miqdad orada Müsəlmanların səfinə keçmiş, Mədinəyə qayıtdıqlarında bir müddət Külsüm bin Hidmin evində qaldıqdan sonra hz. Məhəmməd əmisi Zübeyrin qızı Dubaa ilə onu evləndirmiş, Uhud döyüşünü hz. Həmzə ilə birlikdə idarə etmiş, Bədr döyüşündə iştirak edən çox az saydakı atlıdan biri olmuş və bu hərbdə bir əlini itirmiş, cəsarətilə ün qazanan Miqdad 653-cü ildə vəfat etmiş, hz. Osman Mədinədə onun cənazə namazını qılmış və Baqi qəbristanlığında dəfn edilmişdir (Ertürk 2005: 49-50).

Tarixi həqiqətlər qeyd edildiyi kimidir, ancaq görkəmli sufi şair İzzəddin Həsənoğlu "Kitabi-sirətün-nəbi" adlı məsnəvisində tamamilə ayrı bir Miqdad və əmisinin qızı Miyasə kimi iki möhtəşəm ədəbi obraz yaratmışdır. Həsənoğlu məsnəvisini hz. Məhəmmədin həyatı və mübarizəsi ilə hz. Əli cənglərinə həsr etsə də məsnəvini türk epik şeiri ənənəsilə yazmışdır. Məsnəvidəki haşiyə hekayənin baş qəhrəmanı Miqdad və əmisinin qızı Miyasə ərəb xalqına mənsub olsalar da Həsənoğlu məsnəvisini türk epik ənənəsi ilə qələmə aldığından Miqdad ilə Miyasəyə tamamilə ayrı bir sima qazandırmışdır ki, əsərin maraqlı olan yönü də bu tərəfidir.

Lord Raqlanın formulası tamamilə qərb məntiqi, qərb psixologiyası və xıristiyan anlayışına görə tənzimlənmişdir. Raqlanın formulasının özülündə qərb mentaliteti və inamı özünü qabarıq şəkildə göstərməkdədir. Həsənoğlunun məsnəvisi ərəb xalqının içindən çıxan son peyğəmbər hz. Məhəmməd və hz. Əli cənglərinə həsr edilsə də məsnəvinin mentalitetinə tamamilə türk millətinin ənənəvi anlayışı hakim olmuşdur. Bu səbəblə Lord Raqlanın formulasını Miqdad haşiyə hekayəsinə tətbiq etdikdə hekayənin bu formulaya uyub uymadığı özünü açıqca göstərməkdədir.

1. "Qəhrəmanın anası əsilli-soylu bir bakirədir": Qərb mədəniyyətinin özülü tamamilə yunan mədəniyyəti üstündə qoyulmuş və ucaldılmışdır. Yunan mifologiyasında kainatın yaradılmasının xaosla başlaması və ilk yaranan Qaianın (yer) bakirə olduğu halda naməlum şəkildə hamilə qalması və oğlu Uranosu doğması (Hesiodos 2016: 7) qərb xalqlarının mifik dastanlarında da öz əksini tapmışdır, eynilə finlilərin Kalavela dastanında müqəddəs bakirə İlmatarın ölümsüz ozan Veynəmöynəni dünyaya gətirməsi hadisəsində olduğu kimi (Obuz 1965: 1-12). Miqdadın anasında belə bir hal yoxdur, o adi bir ərəb qadınıdır.

2. "Atası kraldır": Miqdadın atası mənsubu olduğu tayfanın keçmiş bəyi olmuşdur, ancaq Miqdad əmisi tərəfindən burunlandığından anası ilə birlikdə yaşayır və güzəranlarını təmin üçün çobanlıq etməkdədir. Haşiyə hekayə bu yönüylə formulaya dolayı yolla çox az uyğunluq göstərir.

3. "Ata ümumiyyətlə qəhrəmanın anasının qohumudur": Miqdad hekayəsində bu hal müşahidə olunmur.

4. "Qəhrəman ana bətninə fövqəladə şəkildə düşür": Miqdad hekayəsində belə bir hala rastlanmamışdır.

5. “Qəhrəman eyni zamanda bir ilahın oğlu kimi qəbul edilir”: Türk dastanlarında çoxallahlılıq (politeizm) inamı olmayıb tarixin ən qədim vaxtlarından səmavi din anlayışı hakimdir və türklərdə Tanrıdan qut alıb xaqan olma (Tekin 2006: 25-27) xüsusiyyəti vardır, ancaq Miqdad hekayəsində belə bir vəziyyət müşahidə edilmir, çünki Miqdad hz. Məhəmmədin ordusunda cəsur, ancaq adi bir döyüşçüdür.

6. “Qəhrəman ümumiyyətlə atası tərəfindən öldürülmək istənir”: Bu fakt ilə “Kitabi-Dədə Qorqud”da, Metə Xaqan (Tanrıqut Baqatur) və “Manas Dastanı”nda üzləşilir. Boğac Xan boyunda atası onu öldürmək istəyir (Ergin 1994: 86). Hun xaqanı Metə də atası tərəfindən Yüəçilərin əlində ölümlə üz-üzə buraxılır (Ögel 1988: 94), babası Yaqub Xan da Semeteyi öldürmək istəyir (Gülensoy 2002: 307), ancaq Miqdad hekayəsində onun atası ölmüşdür. Əmisi onu sevməsə də öldürməyə təşəbbüs etmir, lakin qızının Miqdadla yox pullu biri ilə evlənməsini istəyir.

7. “Qəhrəman gizli bir yerə yollanır”: “Kitabi-Dədə Qorqud”da Oğuzun üstünə düşmən yeridikdə Basat bir müddət gözdən itir və onun üçün nigaran olurlar (Gökyay 2006: 18-187). Miqdad hekayəsində belə bir fakt yoxdur. Miqdad adaxlısının başlıq pulunu yığmaq məqsədilə Kisranın paytaxdı Mədainə gedir və bir müddət orda qalmalı olub qayıdır.

8. “Qəhrəman uzaq bir ölkədə övladlıq götürülən ailə tərəfindən böyüdülür”: “Kitabi-Dədə Qorqud”da Basat arslanlar tərəfindən böyüdülür və ad vermə yaşı gəldikdə Oğuz elinə aparılır. Qədim vaxtlarda türklərdə adı hər şəxsin özü qazanırdı. Miqdadla bağlı haşiyə hekayədə yuxarıda da işarə edildiyi kimi atası Bəhra qəbiləsində birini öldürdüyündən qaçıb Kində qəbiləsinə sığınır və Miqdad da burada dünyaya gəlir. Ona ad verilməsi haqda məsnəvidə hər hansı məlumat yoxdur. Hz. Musanın anasına Tanrı tərəfindən gələn buyruqla onu çağa ikən bir sandığa qoyub Nil çayına buraxması və öldürülməkdən xilas etməsi (Şimşek 1997: 34-35) nəzərə alındıqda Musanın çaya buraxılması ölüm səfərinə çıxması motividir. O Tanrı tərəfindən qorunur, çünki peyğəmbər kimi yaradılmışdır, Miqdad hekayəsində belə bir oxşarlıq yoxdur. Miqdadın yaşı müəyyən həddə çatdıqdan sonra qeyd edildiyi kimi içində yaşadıqları tayfanın bir mənsubunu yaralayır və öldürüləcəyindən qorxub ayrı bir qəbiləyə üz tutur və orda Əbdüyəgüs adlı şəxs tərəfindən oğulluğa götürülür (Altaylı 2023: 922). Məsnəvidəki haşiyə hekayədə isə Miqdad yetkinlik çağında araya çıxır və müsəlmanların Həbəşistana mail ikinci səfərində iştirak edib Məkkəyə qayıdır, sonra da Mədinəyə hz. Məhəmmədin yanına gedib onun döyüşçüsü olur.

9. “Qəhrəmanın uşaqlığı haqqında heç bir şey deyilmir”: Basatın boyu çox kiçik olmasına baxmayaraq “Kitabi-Dədə Qorqud”da digərlərinə nisbətlə onun haqqında çox şey dilə gətirilmişdir. Oğuz Kağan, Buğac Xan, Manas kimi dastanlar nəzərə alındıqda bunlardakı qəhrəmanların uşaqlığı haqqında küllü miqdarda məlumat vardır. Miqdadla bağlı haşiyə hekayədə onun uşaqlığı haqqında çox az məlumat vardır, o bəy oğlu olmaqla yanaşı güzəranları üçün qoyun otaran bir çobandır (Altaylı 2023: 474-481).

10. “Qəhrəman yetkinlik vaxtına çatdıqda kral olacağı yerə gedir”: Türk dastanlarında əsir düşmə, aşıq Qərib və Kərəm kimi qürbətə üz tutma motivləri ilə qəhrəman qarşılaşılan problemin həlli məqsədilə öz yurdundan ayrı düşür. Bu hal Metə Xaqanın Yüəçi türklərinə girov verilməsi hadisəsində (Ögel 1992: 114-115) də müşahidə edilir. Qəhrəmanın yurduna qayıdışı onun yüksəliş çağı kimi qiymətləndirilə bilər. Metə ölkəsinə qayıtdıqdan sonra bir müddət əsgərlərinə təlim keçib onları özünə tabe edir sonra atasını, ögey anası və qardaşını öldürərək xaqan olur. Miqdad bəy olmur, ancaq Miyasə özünə elçi düşən Əbu Cəhlin bu hərəkətindən hərəkət edərək hər tərəfə carcı salır və aparılacaq müsabiqədə ən güclü olan və axırda da özünü döyüşdə basan igid ilə evlənəcəyini yayır. Miqdad da bunu xəbər alıb otardığı qoyunları vaxtından əvvəl evə aparıb silahını götürüb gedir, döyüşdə bütün rəqiblərini sonda da Miyasəni məğlub edir və onunla evlənmək hüququnu qazanır, ancaq

əmisi, qızı üçün həddən artıq çox başlıq pulu istəyir və Miqdad o pulu təmin üçün aşıq Qərib kimi qürbətə düşür. Miqdadın qürbətə düşməsi Lord Raqlanın formulasının bu hissəsinə uyğun gəlir. Qəhrəmanın evlənəcəyi qızla yarışması motivi ilə "Kitabi-Dədə Qorqud"da Bamsı Beyrək boyunda da üzləşilir (Gökyay 2006: 76-77).

11. "Qəhrəman kral, div, əjdəha və ya vəhşi bir heyvanla mübarizədə qalib gəlir": "Kitabi-Dədə Qorqud"da Buğacın buğanı öldürməsi, "Oğuz Kaqan Dastanı"nın islami variantında Oğuzun atası Qara Xan və əmilərini öldürməsi (Togan 1982: 18-19) türk dastanlarında onların qəhrəmanlığına sübut kimi göstərilə bilər. Miqdad da Miyasənin "Kim məni döyüş məydanında basarsa onunla evlənərəm" şüarını xəbər alıb borc aldığı silahlarla gedib vuruşub bütün rəqiblərini basır və sonda da Miyasəni məğlub edir (Altaylı 2023: 443-452). Miqdad hekayəsi az da olsa Raqlanın formulasının bu hissəsinə uyğunluq göstərir.

12. "Qəhrəman ümumən sələfinin qızı olan bir şahzada ilə evlənir": Türk dastanlarında qəhrəmanlar ümumiyyətlə əsli-nəcabəti olan qızlarla evlənirlər Bamsı Beyrək ilə Banuçiçək kimi. Miqdad da bəy olan əmisinin qızı Miyasə ilə evlənir, bu vəziyyət Raqlanın formulasına uyur.

13. "Qəhrəman kral olur": "Kitabi-Dədə Qorqud"da Buğac qırx namərdin əlindən atasını xilas edib Oğuz elinə qayıdır və xanlar xanı Bayandır Xan ona taxt verir (Gökyay 2006: 47). Miqdad hekayəsində o başlıq pulunu yığmaq məqsədilə üz tutduğu Medaindən öz elinə qayıdarkən yolda adaxlısının özgəsinə gəlin aparıldığını görüb vəziyyətdən halı olur və döyüşərək onu rəqiblərinin əlindən alıb obasına aparır, ancaq əmisi ona tələ qurur və pul alıb qızını bir bəyə vermək istəyir, lakin Miqdadı pis vəziyyətdən hz. Əli xilas edir (Altaylı 2023: 473-489). Miqdad burada bəy olmur, yəni Raqlanın formulasının bu hissəsinə haşiyə hekayə uyğun gəlmir.

Lord Raqlanın formulasının 14-dən 22-yə kimi olan motivləri Miqdadla bağlı haşiyə hekayəyə uyğun deyildir, çünki onun atası bəy olub sonra dünyasını dəyişdikdə həmin tayfaya əmisi bəy olur. Adaxlısı Miyasəni rəqiblərinin əlindən alıb qayıtdığı zaman hz. Əli ilə qarşılaşır və tamahı güc gətirib tanımadığı hz. Əlinin mallarını qarət etmək istəyir, ancaq gedən döyüşdə basılır. Onun öldürülmək üzrə olduğunu görən Miyasə özünü hz. Əlinin ayaqlarına atıb yalvarır, hz. Əli də ancaq müsəlman olması şərti ilə onu azad buraxacağını söyləyir Miqdad da islamı qəbul edir. Obasına qayıtdıqda zifaf gecəsi əmisinin hiyləsi ilə rəqibləri tərəfindən tora salınıb əli-qolu bağlanır, adaxlısı da varlı bəyin adamlarına təhvil verilir. Miqdad bu cür çıxılmaz vəziyyətdə ikən hz. Əlinin özünə öyrətdiyi duanı oxuyur və hz. Əli o anda təyyi-zaman, təyyi-məkan formulasına uyub yanında bitib onu pis vəziyyətdən qurtarır və iki adaxlını bir-birinə qovuşdurur. Miyasə də müsəlman olur, sonra da Mədinəyə hz. Məhəmmədin yanına gedirlər toyları da orada olur və azad yaşayırlar (Altaylı 2023: 480-489).

Nəticə

Nəticə olaraq deyilə bilər ki, Miqdad haşiyə hekayəsi Lord Raqlanın ənənəvi qəhrəman formulasına ümumən uyğun gəlmir, çünki məsnəvi türk epik şeiri ənənəsinin davamı vəsfindədir, ancaq bir neçə yerdə formulaya oxşarlıq müşahidə edilir.

Məsnəvinin digər bir neçə variantı Türkiyədə çap olunan *Türk Dünyasının İlk Siyəri "Kitab-ı Sirətün Nəbi"* adlı əsərlə müqayisə edilmişdir. Miqdad-Miyasə haşiyə hekayəsi digər əlyazmalarda olanlarla ümumən eynilik göstərsə də bu hekayə Lord Raqlanın "Ənənəvi qəhrəman formulası"na uyğun gəlməmişdir. Bu səbəblə türk dastan, nağıl, mənqabə və məsnəvilərində dilə gətirilən qəhrəmanların tipologiyasını müəyyənləşdirmək üçün bu cür əsərlərin müqayisəli araşdırması aparılmalı və ənənəvi türk qəhrəmanlarının formulası yaradılmalıdır.

KAYNAKÇA

1. Akpınar, Y. 1994. Azeri Edebiyatı Araştırmaları /Y. Akpınar. İstanbul: -Dergah Yayınları. -512 s.
2. Altaylı, S. 2023. Türk Dünyasının İlk Siyeri "Kitab-ı Sîretü'n-Nebî" / S. Altaylı. Ankara: Altınordu Yayınları. -934 s.
3. Bars, M.E. 2014. Lord Raglan'ın Geleneksel Kahraman Kalıbı ve Kartıga Pergen Destanı // B. Mehmet Emin. İnternational Journal of Languages' Education and Teaching, Volume 2/2014. -120-134 s.
4. Çelebi, Âşık. 2010. Meşâ'irü'ş-Şu'arâ (inceleme-metin) /Ç. Â. Haz. Filiz Kılıç. C II. İstanbul: İstanbul Araştırma Enstitüsü. -579 s.
5. Ertürk, M. 2005. Mikdâd bin Esved //M. Ertürk. TDV İslam Ansiklopedisi, C 30. -Ankara: TDV Yayınları. -49-50 s.
6. Gökyay, O.Ş. 2006. Dede Korkut Hikâyeleri /O.Ş.Gökyay. İstanbul: Kabalcı Yayınları. -361 s.
7. Gülensoy, T. Manas Destanı / T. Gülensoy. Ankara: -Akçağ Yayınları. -366 s.
8. Hesiodos. 2016. Theogonia-İşler ve Günler /Hesiodos. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. -274 s.
9. Kocatürk, V.M. 1964. Başlangıçtan Bugüne Kadar Türk Edebiyatının Tarihi, Tahlili ve Tenkidi. Ankara: -Edebiyat Yayınevi. -8555 s.
10. Köse, N. 1999. Lord Raglan'ın Geleneksel Kahraman Kalıbı ve KOCOCAŞ// N. Köse. -Ankara. Milli Folklor, Yıl: 11 Sayı: 43. -19-23 s.
11. Küçükaşcı, M.S. 2002. "Beni Kinde" maddesi // M.S.Küçükaşcı. TDV İslâm Ansiklopedisi, C 26 -Ankara: TDV Yayınları. -37-38 s.
12. Mengi, M. Eski Türk Edebiyatı / M. Mengi. Ankara: -Akçağ Yayınları. -443 s.
13. Obuz, L-Obuz, M. 1965. Kalavela (Fin Destanı) / L.Obuz-M.Obuz. Ankara: -Balkanoğlu Matbaacılık Ltd. Şti. -332 s.
14. Oğuz, Ö. 1998. Lord Raglan'ın Geleneksel Kahraman Kalıbı ve Boğaç Han // Ö. Oğuz. Millî Folklor. -114–118 s.
15. Oğuz, Ö. 1999. Lord Raglan'ın Geleneksel Kahraman Kalıbı ve Basat//Ö. Oğuz. Milli Folklor. Yıl 11, Sayı 41. -Ankara. -2-8 s.
16. Ögel, B. 1992. Böyük Hun İmperiyası-I /B. Ögel. -Bakı: Gənclik. -408 s.
17. Ögel. B. Türk Kültürünün Gelişme Çağları / B.Ögel. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı. -788 s.
18. Raglan, Lord. 1998. Geleneksel Kahraman. Çev. Metin Ekici, Milli Folklor. 37, ss. 126-138
19. Şentürk, A.A-Kartal.A. 2014. Eski Türk Edebiyatı Tarihi. İstanbul: Dergah Yayınları. -312 s.
20. Şimşek, E. 1997. Halk Anlatmalarında Sandığa Koyarak Denize Atma Motifi Üzerine // E. Şimşek. Milli Folklor, Kış 36. –34-41 s.
21. Tekin, T. Orhon Yazıtları / T. Tekin. Ankara: -Türk Dil Kurumu Yayınları. -200 s.
22. Togan. Z.V. 1982. Oğuz Destanı / Z.V. Togan. İstanbul: Enderun Yayınları. -170 s.
23. Tuna, S. T. 2018. Lord Raglan'ın "Geleneksel Kahraman Kalıbı'ndan hareketle "Maaday Kara" Destanında Eski Türk Kültüründen İzler // S. Turhan Tuna. Uluslararası Folklor Akademi Dergisi. Cilt 1, Sayı 2. -207-219 s.

РОЗА МҰҚАНОВАНЫҢ «МӘҢГІЛІК БАЛА БЕЙНЕСІ». ИДЕЯДАН ІШКІ ҚАҚТЫҒЫСТАРҒА ДЕЙІН

Мадина ЕРГАЛИЕВА *

Түйіндеме: Көрнекті жазушы, драматург, сценарист Роза Мұқанова өмірге деген ерекше көзқарасымен, асқан талантымен ерекшеленеді. Оның «Мәңгілік бала бейне» атты туындысында көрермен Семей полигонындағы ядролық сынақтардың зардаптарымен бетпе-бет келген Қарауылдық Ләйлә есімді қыздың өміріне терең бойлайды. Көптің көкейіндегі бұл оқиға кейіпкердің терең ішкі ойларына негіз болады. Мұқанова оқиғасының призмасы арқылы ядролық сынақтар зардаптарының жан түршігерлік шындығы ғана емес, кейіпкердің ішкі әлемі, күресі де ашылады. «Мәңгілік бала бейне» оқырман назарын экология мәселесіне, адам қасіретіне аударып қана қоймай, басты кейіпкердің күрделі эмоционалдық күйлері мен ішкі эмоционалдық тәжірибелерінің шымылдығын көтереді.

Кілт сөздер: *Роза Мұқанова, Семей полигоны, прототип, Мәңгілік бала бейне*

"Eternal Child Image" By Roza Mukanova. From Idea To Internal Conflicts

Abstract: Roza Mukanova, an outstanding writer, playwright, and screenwriter, is noted for her unique perspective on life and great talent. In her work «Eternal Child» the reader is immersed in the life of a girl from Karaul, Leyla, who encounters the consequences of nuclear testing at the Semipalatinsk Polygon. This story, etched in the minds of many, becomes the foundation for the protagonist's profound inner journey. Through Mukanova's narrative, not only the grim reality of the aftermath of nuclear testing is revealed, but also the inner world of the protagonist, their struggle. «Eternal Child» not only draws the reader's attention to the issue of ecology and human suffering but also lifts the veil on complex emotional states and inner soul experiences of the main character.

Key Words: *International relations, Public diplomacy, Kinship, Descendancy.*

Кіріспе

Әңгімелер мен романдар идеяның немесе тақырыптың пайда болуынан бастап басылымға немесе жариялануға дейінгі әртүрлі кезеңдерден өтеді. Ең бірінші кезең шабыт көзі. Әңгіменің немесе романның басында шығарманы жазуға түрткі болған қандай да бір идея, тақырып немесе оқиға жатады. Бұл жазушының көрген, естіген, оқыған немесе басынан өткерген жағдайы болуы мүмкін.

Тақырып пен идея таңдауы жазушының шығармашылығын, ойын жалпылама түрде жеткізуге мүмкіндік береді. Әдеби шығарманың құрылымы оның мазмұны мен тілдік көрінісіне әсер етеді. Мәтіннің стилі, ерекшеліктері және басқа драмалық аспектілері оның құрылымын анықтайды.

Көркем шығарма бойындағы тартыс ең алдымен автор санасы арқылы қабылданған және оқырманына жеткізуге тырысқан өмір шындығының көркем шындыққа айналуын айқындайды(Есембеков, 1998: 305).

Академик, көрнекті абайтанушы Қажым Жұмалиев «Әдебиет теориясы» оқу құралында «Жазушының дүние танушылығын аңғартумен қатар, шығарманың идеялық бағытын белгілеумен қатар, тақырыптың және бір маңызды жағы – суреттелген өмір құбылысын, сол үшін алынған оқиғаның нысанын белгілеу. Шығармада нені көрсетпек, ол үшін не керек, тек соларды ғана алып басқа жаққа бұрмаламай, оқиғаны да, онымен байланысты айтылмақ ой пікірді де белгілі бір жүйеде баяндау үшін тақырып Темірқазық жұлдызындай алда тұрады да, жазушының маңдайын аудырмауға көмектеседі. <…>Қандай шығарма болсын, белгілі бір идеяны үндейді дедік. Тақырып, оқиға және оның құрылысы, шығармада қатысушылардың араларындағы тартыс, оларды суреттеу әдістері, түптеп келгенде – жазушының сол шығармадағы айтайын деген идеясына бағыңқы. Ал қандай идеяны үндеуі жазушының өмірге көзқарасына, дүниетанушылығына негізделінеді. Шығармадағы суреттелетін өмір құбылысын, күрес-тартыстарды образ арқылы оқушылардың көз алдына елестете, ой-сезіміне әсер

* Нийде Өмер Халисдемир университеті, «Заманауи түркі диалектілері» кафедрасының докторанты, madina11196@mail.ru

DOI :10.30546/100981.2024.0126

ете отырып, жазушы оларды өзі меңзеген бағытқа жетектейді», - деп тақырып пен идеяның рөлін айқындап, атқаратын қызметінің маңыздылығын атап өтеді (Жұмалиев,1960: 44).

Шығарманы жазуға шабыттандыратын көптеген факторлар бар олар жеке тәжірибе, сыртқы бақылаулар, әдеби классика, мифология және фольклор, қиял, белгілі бір орындар және саяхат. Сайып келгенде, идеялар мен шабыт кез келген жерден келуі мүмкін және оларды қағаз бетіне түсіруге дайын болып әңгімеге айналдыра білу маңызды.

Осы тұжырымдаманы айқындау үшін біз көрнекті жазушы, драматург Роза Мұқановаңың «Мәңгілік бала бейне» әңгімесі негізінде талдаймыз.

Мұқанова Роза Қажығалымқызы – жазушы, драматург, сценарист, профессор, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері (2012), Қазақстан Жастар одағы сыйлығының (1994), «Алаш» халықаралық әдеби сыйлығының (2002), Қазақстан Республикасының Абай атындағы әдебиет пен өнер саласындағы мемлекеттік сыйлығының лауреаты(2020).

Әңгімелер мен дарамалық шығармалардың авторы(Мұқанова, 2024: 4).

Жазушы 1991 Қазақстан жазушылар одағының ұйымдастырған фотокөрмесін аралап жүріп кішкентай қыздың суретіне көзі түседі. Қыздың жанары қасіретке, мұңға толы екенін байқайды. Жақындап келген сәтте суреттің астындағы «Ол 6 емес, 14 жаста. Семей полигонының жасаған ісі» деген жазуды көреді. Қол-аяғы өскен, бірақ бейнесі мәңгілік бала кейпінде қалып қойған. Қыз бейнесі қатты әсер еткені соншама дүниеге «Мәңгілік бала бейне» әңгімесі келеді.

Семей ядролық сынақ полигоны КСРО-дағы аса ірі ядролық полигондардың бірі болып саналатын. Қазақстан аумағында қуатты ядролық сынақтардың ең көп мөлшері жасалған. Семей полигонында 1949 жылдан 1989 жылға дейін палигонда кемінде 468-ге жуық ядролық сынақ жүргізілген. Семей полигоны (қазіргі Шығыс Қазақстан) облысы мен Павлодар және Қарағанды облыстарының шекараларымен түйіскен тұста, Семейдің Солтүстік-батысынан 130 шақырымдай жерде, Ертіс өзенінің сол жақ жағалауында орналасқан. Кеңес одағында ядролық тұңғыш сынау Қазақстан аумағында 1949 жылы 29 тамызда таңғы сағат 6:30 да Абай және Абыралы аудандарында халыққа ескертілместен жүргізілгенСемей аймағындағы полигонға жақын орналасқан жерлердегі халықтың елеулі бөлігінде табиғи және жыныстық дамудан артта қалу, қатерлі ісік, ақ қан ауруы, нәрестелердің аурушаң болып тууы сияқты ауытқушылық көбейген (Анатолий,2016: 18-19). Қазақ халқының ұлы ұстазы, хәкім Абайдың туған жерінде жасалған ядролық сынақ қазақтар үшін моральдық тұрғыдан санада таңба болып қалған үлкен қорлық болып саналды. Жергілікті халық әлі күнге дейін бұл сынақтардың зардабын тартуда.

«Мәңгілік бала бейне» - қасіретке толы шығарма. Әңгімде тек Ләйлә қыздың мұңы емес күллі қазақ жұртының айтылмаған қасіреті бейнеленген. Жазушы әңгіменің тілі арқылы халықтың жай-күйін, атмосферасын эпитет теңеу, ал бас кейіпкер Ләйләнің жан дүниесін ішкі диолог пен монолог арқылы көрсетеді.

«...Терең сайға бет алған Ләйлә-қыз бұл сәтте беймезгіл рух тұрмақ, адамзат қасиетінің өзіне де сенуден қалған» (Мұқанова, 2014: 199б).

Жоғарыдағы мәтінде көргеніміздей адам көзіне түспей қоғамнан оқшаулану, қашу мотивтерін автор өзінің берген сұхбатында былай түсіндіреді «...Біраз уақыттан кейін мен Шымкентте жазушылық істерім бойынша бардым, ол жақта ерекше дәмді тандыр нанын жеп көрдім. Жергілікті халық оны өркеші бар қыздың пісіретінін айтты. Ол бұл тандыр нандарды жұрт ұйықтап жатқанда таңертең ерте пісіріп, адамдарды өзінің ұсқынсыздығымен қорқытпау үшін қашып кетеді деген болатын» [Правда о

закрытии Семипалатинского полигона, 2020]. Яғни, әңгімедегі Ләйләнің образы ойдан шығарылған емес, өмірден алынған шын, жиынтық образ екенін көреміз.

«...Тек қана осындай меңіреу түнді, сол түнмен аймаласып, толыңсып тұратын қияқтай әдемі Айды сырлас еткен. Көкірегін кеулеген мұң-арызын осы арада, терең сайда сыбырлайтын. Дөп-дөңгелек Ай толықсып, сүттей аппақ көркімен қара жамылған Қарауылға сән беретін» (Мұқанова, 2014: 199б).

Қара жамылған ауылға сән беретін де ай, Ләйлә қыздың да мұңын тыңдап тыныштық сыйлайтын да ай.

«...О, жарық Ай, мүсіркеме сен мені. Мен күнәсіз қыз боламын. Сезімім бүтін, ақылым дұрыс. Бірақ мынау тіршілік дүниесінен безінген жұдырықтай жүрегім кек пен қасіретке толы...» (Мұқанова, 2014: 199б).

Бұл тұста Ләйләнің айға ішіндегісін ақтарып, жанына дауа іздеп өмірінің қасіретке толы екенін айтып мұңын шертеді. Жарық айға айтқан өкпе-реніші, ыза мен кегі, болашақтан күтетін үмітін ішкі монолог арқылы жеткізеді.

Ғалым Г. Пірәлиева «Ішкі монолог – кейіпкердің ішкі ойы, көңіл-күй сырын білдіретін, эмоциялық әсерді байқататын көркемдік құралдардың бір түрі... Формасы мен мәні адам психикасындағы ғылыми және этикалық ойлау жүйесінің дамуына байланысты өзгеріп отырған» (Пірәлиева, 2007: 304), – деп анықтама береді.

«...Мен өзіме адам сияқтымын, басқаларға адам емес адам пейілін тәубаға түсіретін мүгедекпін. Қарауылдың адамдары мені көрген сайын: «Мұны Алла тағала адамдар тәубасына келсін, қол-аяғының саулығына, он екі мүшесінің дін амандығына шүкір етсін деп жаратқан» — дейді. Солай ма, жарық Ай. Мен саған ғана, сенің өзіңе ғана сенемін. Тым болмағанда үмітімді сен ақтарсың. Сонда, бұл жұрт нені айтады? Мен кіммін, осы? Мәңгілік пе? Шынымен-ақ мәңгілік өспей қалған бала кейіп пе?». Ләйлә-қыз сөйлеп отыр. Мылқау Ай дөңгелеп алыстап барады. Ләйләны да, жерді де аймалап барады. «Өз жасыма лайық қыз болғым келеді. Иә... иә... Менің де әп- әдемі, нәп-нәзік қыз болғым ке...л...е...ді...», — Ләйлә, жаңағы өзі жасырынып отырған қап-қараңғы терең сайдан жүгіріп шықты...» (Мұқанова, 2014: 199б).

Аймен Диалог. Аймен байланыс Ләйләнің жалғыздыққа деген ұмтылысы емес өз қатарластары сияқты толыққанды, дені сау бойжеткен сезінудің бір жолы. Ай табиғат объектісі ретінде оны мүсіркемейтін, жиіркенішпенпен қарамайтын, оны сөкпейтін нысанды білдіреді және Ләйлә оны өз ойлары мен сезімдерін ақтаратын аудитория ретінде пайдаланады.

«...Мұндайда бүкшіп, босағада жылап отырған Ләйлә-қызға бірде-бір жан: «Әй, мынаған не болды, тиіскен кім?» — деп сұрамайды да. Бәлкім, осылай бейшара күй кешіп, жылап отыруы заңдылық деп ойлай ма? «Ей байғұс, көз жасыңды біз емес, құдай көрсін. Соның ілтипатын күт, пейілін көр!» — дей ме, теріс қарап күбірлеп өте шығатын. Ләйлә мұны да сезетін. Түн ішінде жарқырап, толықсып шығатын мылқау Айды есіне алып, терең сайға қарай жүгіре жөнелгісі келетіні де сондықтан» (Мұқанова, 2014: 121б).

Адамға, әсіресе балалық шақта, сау эмоционалды және әлеуметтік қызметті дамыту үшін басқа адамдармен эмоционалды байланыс қажет. Бұл байланыстың болмауы дәрменсіздік пен жалғыздық сезіміне алып келеді. Жақын адамдардан айырылу, әсіресе балалық шақта, қайғы, жалғыздық және үмітсіздік сезімдерін қоса, травматикалық эмоционалды реакцияларды тудыруы мүмкін. Ата-анадан айрылу мұндай жарақаттың көзі бола алады және адамды тиісті эмоционалды қолдаусыз қалдырады. Жоғарыда берілген мәтінде Ләйләнің эмоционалды қолдаусыз қалғанын және де тұлға ішілік қақтығыстың қайдан бастау алатынын көре аламыз.

Ләйлә мүгедек болғандықтан өзін қоғамнан оқшауланғанын сезінеді. Сұқ көздерден аулақ болу мақсатында тірі жан жүрмейтін шатқалда уақыт өткізеді.

Шатқалдағы бұл пананы және аймен диалогты өзін-өзі жұбату, өзін-өзі қабылдау, сыртқы факторлар мен күйзелістерден демалу сәті немесе мүмкіндігі ретінде пайдаланады.

«...Қыз жүзіне қызғылт рең пайда болды. Бір түрлі қысылып, ұялып тұр. Үстіне киген қып-қысқа шыт көйлегінен де, Қатираның қоярда-қоймай мұны бала сияқты етіп, дәл төбесіне қып-қызыл бантик тағып бергеніне де намыстанып, күйіп барады. Бірі балалықтан қол үзіп, бозбаланың күйін кешіп жүр. Бірі, керісінше, болашақтан қол үзіп, мәңгілік, мәңгі бақи өспей, жетілмей мүгедек кейіпте қалған» (Мұқанова, 2014: 123б).

Психологиялық тұрғыдан алып қарағанда Ләйләнің жан дүниесі ішкі қақтығыстарға толы екенін көреміз. «Жүзеге аспаған тілектер қақтығысы немесе кемшілікті сезіну кешенінің қақтығысы (Ю. Юрлов). Бұл тілектер мен олардың қанағаттануына тосқауыл болатын шындық арасындағы қақтығыс. Кейде бұл «Мен олар сияқты болғым келеді» (анықтамалық топ) және оны жүзеге асыра алмау арасындағы қақтығыс ретінде түсіндіріледі (А. Захаров). Қақтығыс шындық тілекті жүзеге асыруға кедергі жасағанда ғана емес, сонымен қатар адамның оны орындауға физикалық мүмкін еместігінің нәтижесінде де туындауы мүмкін. Бұл адамның сыртқы келбетіне, физикалық ерекшеліктеріне және қабілеттеріне қанағаттанбауынан туындайтын қақтығыстар. Бұл түрге жыныстық патологияларға негізделген тұлға ішілік қақтығыстар да жатады(Кратохвил; Свядош, Харитонов) [Анцупов. Шипилов, 2004: 319] – деп ғалымдар анықтама береді.

Айналасындағы адамдардың сұқ көздері, жеңгесі Қатираның улы сөздері бейкүнә қыздың таза жүрегіне оқтай қадалып, соңғы демі келгенде: *«— Қасірет шеккен жан иесінің жалғыз ғана сырласы өзің екеніңді ұмытпа!» (Мұқанова, 2014: 126б)* - деп Ләйлә-қыз өмірімен қоштасады. Осылайша, Ләйлә, бойжеткен сезімін сезіне алмай, аяусыз тағдырдың тәркегіне түсіп жалғыз досы Айға соңғы сөзі, алғысын білдіреді.

Қорытынды

Әдебиет қандай бағытты қаласа да алдымен ақиқат жолын іздейді. Роза Мұқанованың «Мәңгілік бала бейнесі» шын мәнінде кейіпкердің жеке басынан өткен оқиғаларды ғана емес, қазақ халқына байланысты кең әлеуметтік-тарихи аспектілерді де көрсететін шығарма.

Әңгіменің атауының өзі өте символдық және сан қырлы. «Мәңгілік бала бейне» қайғылы оқиғалардың салдарынан жойылған жастық пен пәктік бейнесі деп түсінуге болады. Бұл сондай-ақ азапты шығындарды бастан өткеріп, сыртқы күштердің әсерінен өзінің бірегейлігін жоғалтқан ұлтқа қатысты болуы да мүмкін.

1996 жылы Әуезов театрында алғаш сахналанған, ал 2001 жылы кинорежиссер Сатыбалды Нарымбетов «Мәңгілік бала бейне» әңгімесінің негізінде «Қызжылаған» фильмін түсірді. Роза Мұқанованың берген сұхбатында: «Фильмнің түпнұсқа шығармадан айырмашылығының себебі режиссерлердің таргедияны тереңірек түсініп және философиялық тұрғыдан қабылдауынан болуы мүмкін», - дейді. «Қызжылаған» режиссері оқиғаның мәні мен тереңдігін түсінгенімен, өзіндік пайымдауын, шығармашылық интерпретациясын әкелген, бұл түпнұсқа шығармадан біршама айырмашылықтар тудыруы сөзсіз. Бұл әдеби шығармаларды фильмге түсіруде жиі кездесетін құбылыс және мұндай айырмашылықтар тіпті оқиғаны түсіну мен түсіндіруді байыта алады.

Р.Мұқанованың «Мәңгілік бала бейне» әңгімесінде бас кейіпкер Ләйләнің ішкі тартыстары, тақырыбы тарихи оқиғалар аясында адам жанын зерттеу тұғырына көтерілген. Автор кейіпкердің күрделі эмоционалдық құбылыстарын зерттеп қана қоймай, оны ұлттың жалпы ұжымдық тәжірибесімен байланыстырады. Бұл шығарма

қарапайым баяндау шеңберінен шығып, уақыт пен мәдениеттің өзіндік шежіресіне айналды.

Қазіргі таңда әңгімеге арқау болған, сол көрмедегі Еңлік инклюзивті театрдың директоры болып жұмыс істейді. Розаның Ләйләсына тиек болған, шығарманың прототипі Семей қаласының тұрғыны.

Мұқанова басты кейіпкердің прототип идеясын батыл өрнектеп, оны өзіндік жеке көзқарасы арқылы бейнелейді. Оқиғаға негізделген фильмдер мен театр қойылымдары оның тереңдігі мен қазіргі аудитория үшін өзектілігін көрсетеді.

Қорыта айтқанда, Бұл трагедия тұтас ұлттың санасында жылдар бойы пісіп-жетіліп айтыла алмаған жан айқайы еді. «Мәңгілік бала бейне» – жай ғана тарихи шығарма емес, ол – өзімізге және сыртқы жағдайларға мәңгілік күрес объективі арқылы адам жанының тереңдігіне көз жүгіртуге мүмкіндік беретін заман ескерткіші.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

Есембеков, Темиргали (1998), Художественно-эстетическое значение драматизма в казахской прозе. Диссертация на соискание ученой степени доктора филологических наук, Алматы – 1998. На правах рукописи. 305 с.

Жұмалиев, Қажым, (1960), «Әдебиет теориясы» Алматы, Қазақтың мемлекеттік оқу-педагогикалық баспасы, 44б

Мұқанова, Роза, (2024) Библиографиялық көрсеткіш Астана, «Қазақстан Республикасы Ұлттық академиялық кітапханасы» баспасы , 4б,

Анатолий, Райымбек, (2016) «Заман-ай, «Ағартушы» орталығы, 18-19б

Мұқанова, Роза, (2014), Шығармалары, Алматы, «Арда» баспасы, 1.Т. 199-126б

Правда о закрытии Семипалатинского полигона – exclusive ресурс для профессионалов. (202, 3 сентября). Правда о закрытии Семипалатинского полигона (exclusive.kz)

Пірәлиева, Гүлзия, (2007), Көп томдық шығармалар жиынтығы, Алматы, «Қазығұрт» баспасы, Т. 1. 304 б.

Анцупов А.Я, Шипилов А.И. (2004), Конфликтология, Москва, издание «Юнити» 319с

Под зонтом – я, InformBuro. (2008, 16 июня). Роза МУКАНОВА: «Под зонтом – я» | informburo.kz.

RƏŞAD MƏCİD ŞEİRLƏRİNDƏ VƏTƏNİN MƏNƏVİ TARİXİ, VƏTƏNDAŞLIQ DUYĞULARI

Gültəkin ƏLIYEVA*

Xülasə: Məqalədə göstərilir ki, çağdaş poeziyanın tanınmış nümayəndələrindən olan Rəşad Məcidin şeirlərinin üslubunda nağılvari təhkiyə forması mühim yer tutur. Sadə struktur üzərində qurulan mətnlərdə orijinallıq, memarlıq prinsipi yaradıcı quruculuğa xidmət edir. Onun şeirlərinin böyük bir hissəsi vətənə, onun təbiətinə, yurd yerinin gözəlliklərinin tərənnümünə həsr olunub. Eyni zamanda vətənin atributları, şairin lirik qəhrəmanının vətənə və atributlarına sevgisi diqqətdə saxlanılır. Şeirlərdə seçilmiş obrazlar kontekstində lirik qəhrəmanın həyatı, maraqları göz önündə canlanır. Rəşad Məcidin şeirləri özünün varlığı, enerjisi, təsir gücü ilə sərbəst şeirin müstəqillik mərhələsində, poetik məkanında mühüm yer tutur. Onun sərbəst şeirləri həm forma həm də məzmun baxımından yeniləşir və görümlü olur.

Açar söz: *çağdaş poeziya, vətən sevgisi, poetik məkan, atribut*

From Azerbaijan Karabakh to Konya Karabakh: Holiness in the Context of Public Diplomacy

Abstract: The article shows that in the style of Rashad Majid's poems, one of the well-known representatives of contemporary poetry, the form of fairy-tale incitement occupies an important place. In the texts based on a simple structure, the originality, architectural principle serves creative construction. A large part of his poems are dedicated to the homeland, its nature, glorifying the beauties of the homeland. At the same time, the attributes of the homeland, the poet's lyrical hero's love for the homeland and its attributes are kept in mind. In the context of the images selected in the poems, the life and interests of the lyrical hero come to life. Rashad Majid's poems occupy an important place in the independent stage of free poetry, in the poetic space, with its presence, energy, and influence. His free poems are updated and visible both in terms of form and content.

Key Words: *contemporary poetry, love of country, poetic space, attribute.*

Giriş

Azadlıq, müstəqillik duyğuları Azərbaycan sərbəst şeirinin də istiqamət və üslublarının genişlənməsinə səbəb olur. Bütövlükdə bu dövrüdə Azərbaycan poeziyasının həm fikir sərhədləri, həm də üslubi istiqamətləri genişlənmişdir. Əlbəttə, hər hansı bir şairin, yaxud yazıçının yaradıcılığını konkret olaraq hər hansı bir cərəyan və axınlara aid edilməsi hər zaman özünü doğrultmur. Tutaq ki, simvolist adlandırılan şairin yaradıcılığını simvolizmə gətirib çıxaran amillərin də rolu əsas olur. Belə ki, yaradıcılıq cərəyanda yox, hər hansı cərəyanlar yaradıcılıqda özünü ehtiva edir və təsdiqini tapır. Çünki sərbəst şeir bir formadır; onu bu cərəyanların hər birinə aid etmək də olar. Yəni bu cərəyanların hər biri sərbəst şeirdə də öz təsdiqini tapa bilər.

Müstəqillik dövrü Azərbaycan sərbəst şeiri yalnız mövzu və məzmun baxımından deyil, ritmik davranış və intonasiya baxımından da dəyişmiş və yenilənmişdir. Altmışıncı illərdən gələn poetik təcrübə və zənginləşməyə bu dövrdə dünya poeziyasına inteqrasiya prosesləri də qatılmış və ortaya yeni bir mərhələ çıxmışdır. Bu mərhələdə sərbəst şeir struktur baxımından dəyişmiş, yeni ritm və intonasiya ilə zənginləşmişdir. Rüstəm Behrudi, Etimad Başkeçid, Rəşad Məcid, Səlim Babullaoğlu, Zahir Əzəmət, Qəşəm Nəcəfzadə, Əjdər Ol və b. onlarla şairin yaradıcılığında sərbəst şeirin strukturu zəngin və çoxqatlı olmuşdur.

Bu illərdə poeziyanın mövqeyi yeni üslub və dil gəlişdirməsini şərtləndirirdi. Ritmika və intonasiya bu zaman şairin müraciət etdiyi "dil" komponentlərindən birinə çevrilir. R.Məcid şeirlərinin modifikasiyasında, yəni müxtəlif əlaqələrdən olan sintaktik əlaqələrində ritm və intonasiya başlıca yer tutur. Şair hər bir şeirinə ayrıca ritmik intonasiya tapır və buna uyğun mövzu seçimi onu sərbəstləşdirir. Bir çox şeirlərində şair bu əlaqələrə süjetlilik komponentini də əlavə edir ki, bu da şairin sərbəst şeirlərini fərqləndirən cəhətlərdən olur.

Çağdaş poeziyanın tanınmış nümayəndələrindən biri Rəşad Məcidin sərbəst şeirlərində fərqli bir istiqamət gözə çarpır. Onun şeirlərinin üslubunda nağılvari təhkiyə forması başlıca yer tutur. Sadə struktur üzərində qurulan poetik mətndə fikir qütbləri fəal və intensiv şəkildə

* filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,dosent, Bakı Slavyan Universiteti,Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrası, E-mail:gultekin392@mail.ru

DOI :10.30546/100981.2024.0127

görümlüləşir, yəni detallar üzərindən obrazlı əyaniləşməyə doğru gedir. Bu cür poetik təhkiyə texnikası sərbəst şeirin inşasında yeni yol açır. Şairin bədii dilindəki bu cür orijinal memarlıq prinsipi onun inşasında yaradıcı quruculuğa xidmət edir. Təsadüfi deyil ki, şair bu şeirləri müxtəlif adlar altında toplayır. Bu adlar içərisində "Dastan", "Roman" kimi şərti adlar bu şeirləri bir çətir altına toplayır. Çox zaman bu cür kiçik şeirlərdə verilən obrazlar kontekstində lirik qəhrəmanın bütöv həyatı göz önündə canlanır. "Eynək" şeirində bədii təhkiyənin nağılvariliyi estetik qavrayışı daha görümlü və detallı edir. "Qocalığın qaranquşu,//Gözümə işıq gətirənim" poetik girişi eynəyin obrazın həyatındakı sonrakı funksionallığı bədii stenoqram texnikasına əsaslanır. Şeirdə həyat həqiqətləri səbəst formanın imkanlarından maksimum yararlanmaqla ifadə olunmuşdur. *"Heç sevmədim amma səni-/Ömrümün ikinci/hissəsinin/gəldiyini/ xəbər verdiyindən,/kədər verdiyindən!"* informasiyası detalların sonrakı təsviri üçün önəmli rol oynayır:

İlk dəfə sevdim-
oxumayanda da
çıxarmadım gözümdən-
Elə bil məni əzizləyirdin,
Göz yaşlarımı
gizləyirdin (1, s. 110).

"Yastıq" şeirinin strukturu sadə bir detalın üzərində qurulur; yastığın insan həyatında oynadığı rolun ictimai tərəfləri göstərilir. Şair insan ömrünün stenoqramını bir yastıq obrazında bütövləşdirə bilmişdir. İnsan doğulan kimi başının altına yastıq qoyulur. Bu yastıq ilk olaraq həqiqi mənada işlənir. Sonra yastığın insan həyatındakı müxtəlif rolları gəlir. Uşaq oturanda da böyrünə, başına yastıq qoyurlar. Yeriyir, böyüyür, hər zaman yastıq onu müşaiyət edir. *"Başı üşüyəndə papağı yastıq,//Əli üşüuyəndə bayrağı yastıq,//Qəbri üşüyəndə torpağı yastıq"*. Yatıb yuxuda ipək yastığının daşlaşdığını görən lirik mən ayağına dolaşan yastığı nə illah edirsə özündən uzaqlaşdırıb addımını ata bilmir. Beləliklə, insan həyatında bir yastıq oyunu başlayır ki, bu da dünyada gedən proseslərə bir işarədir:

Addımını ha atır, ata bilmir,
Ayağını ha dartır, darta bilmir.
Yastıq çəkir onu quyutək,
Əli-qolu balacalaşır,
Boyu balacalaşır.
Diksinib ayıldı yuxudan (2, s. 67).

Şairin burada verdiyi "yastıq formulu" ictimai məna kəsb edərək insanın yaşadığı ömrün məzmununa çevrilir; beləcə, hər bir insanın başının altına qoyulan yastıq gələcəkdə onun fəaliyyətsizliyinə, arxayınçılığın, ona verilən boş vədlərə səbəb olur. Deməliyəm ki, burada şair həm də sətiraltı mənada otuz ilə yaxındır ki, Qarabağ məsələsində Azərbaycana verilən boş vədləri nəzərdə tutmuşdur. Bu səstiraltı məna şeirin assosiativ məzmunundan doğur.

R.Məcidin şeirlərinin böyük bir hissəsi vətənə, onun yurd yerinin gözəlliklərinə həsr olunub. Bu şeirlərində vətənin poeziyasını yaratdığı kimi, poeziyanın da vətənini yarada bilmişdir. Onun şeirlərini sistemli şəkildə izləməli olsaq, vətənin mənəvi tarixini aşıq şəkildə görə bilərik. Ədəbiyyatşünas Yaşar Qasımbəyli şairin sərbəst şeirlərindəki vətən sevgisini yüksək qiymətləndirir: *"Şair vətənin mənəvi tarixini elə-belə, sözgəlişi vərəqləmir. Vətən tarixini və onun əsas atribitlarını təhlil edərək, vurğulayaraq çağdaş nəsillərə, öz yaşıdlarına sanki vətəndaşlıq gücü bəxş edir. Çünki lirik "mən"in qan yaddaşında bu söylədikləri canlıdır, dipdiridir"* (3, s. 95). Akademik İsa Həbibbəyli isə bu fikirdədir ki: *"Yaradıcılığının XXI əsr mərhələsində vəznindən və mövzusundan asılı olmayaraq, Rəşad Məcid bütün hallarda şeirlərində vətəndaşlıq duyğusunu özünəməxsus lirika ilə ifadə etməyi zəruri hesab edir"* (4, s. 56). Bu mənada vətənin bir çox atributları şairin lirik qəhrəmanı üçün canlı varlığa çevrilir. Lirik qəhrəmanı öz vətənini, onun ayrı-ayrı atributlarını dərin inamla sevir. "Bayrağım"

şeirində bu inam daha canlı görünür. Məlumdur ki, bu mövzuda həm yüz il əvvəl Cümhuriyyət dövründə, həm də çağdaş müstəqillik zamanında şairlər tərəfindən bir çox şeirlər yazılmışdır. R.Məcidin şeiri özünün enerjisi, təsir gücü ilə çağdaş sərbəst şeirin poetik məkanında özünəməxsus yer tutur. Uzun illər onu (bayrağı) ən çətin günlərində qoruyaraq beyninə həkk edən, mahnılarında, nəğmələrində gizlədən lirik qəhrəman üç rənginə öyrəşdiyi bayarağı ən yüksəkdə tutur, onu sevir, küləkdən, tufandan qoruyaraq bu günə gətirir. Başı üstünə qaldırdığı bayrağı heç zaman əyməmək və beləcə də saxlamaq lirik qəhrəmanın ən böyük ideallarındandır:

Sənə təşnəyəm, acam-
əlim-qolum yorulsa,
dişimlə saxlayacam.
Gücüm çatmaz
Daha nəsə tərpədə,
Kimsə əyə...
Dalğalan,
əs,
açıl yelkən kimi
gedək gələcəyə (5, s. 66).

NƏTİCƏ

Sonda belə nəticəyə gəlirik ki, müstəqillik ərəfəsi və dövrü Azərbaycan sərbəst şeiri özünün yeni inkişaf mərhələsinə çatmışdır. Bu dövr sərbəst şeir poetikası əvvəlki mərhələlərdən bir çox cəhətdən fərqlənir. Poeziya bu dövrdə janr poetikası baxımından da dəyişir və yenilənir; poeziyada modernizm və postmodernizmin təzahürləri formalaşır. A.Mirseyid, K.Abdulla, R.Məcid, Ə.Ol, E.Başkeçid, D.Osmanlı, R.Qaraca, M.Köhnəqala, H.Herisçi, S.Babullaoğlu, Xanəmir, Q.Nəcəfzadə və b. yaradıcılığında sərbəst şeirin poetik ifadə vasitələri zənginləşmiş, ritm və intonasiyası dəyişmişdir.

KAYNAKÇA

1. Akimova, E. Düşüncə zamanı-ədəbi tənqid diskurs kimi -Bakı, Elm və təhsil, -2019. -600 s.
2. Rəşad, M. Bir də gəlməyəcək... -Bakı: -Təhsil, -2015. -512 s.
3. Alışanlı, Ş. Ədəbi-nəzəri fikrin tarixiliyi və müasirliyi –Bakı: Elm, -2013. -404 s.
4. Alışanov, Ş. Sözün estetik yaddaşı -Bakı: Elm, -1994. -192 s.
5. Alışanlı, Ş. Müasir humanitar təfəkkür və Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı -Bakı: Elm, -2011.-376 s.

“MANAS” DESTANINDA GEÇEN BAZI CERRAHİ ARAÇ-GEREÇ ADLARI

Nurgül MOLDALİEVA [*]

Özet: Kırgız sözlü edebiyatının en önemli mirası olan “Manas” destanında, Kırgızların tarihi, toplumsal yapısı, dünyaya bakış açısı, yaşam anlayışı, inançları, gelenek görenekleri ve diğer birçok kültürel değerleri ile ilgili oldukça zengin ve önemli bilgiler yer almaktadır. Destan üzerine bugüne kadar yapılan bilimsel araştırmalarda bu bilgiler çeşitli yönlerden ele alınmış olup yalnız Kırgızlarla ilgili değil genel Türk ve Moğol halklarının geçmişine, kültür ve dillerinin tarihine ışık tutan önemli sonuçlar elde edilmiştir. Araştırıcıların dikkatlerini çeken ilginç konulardan biri de destandaki halk hekimliği geleneğidir. Elbette ki, dünyadaki diğer toplumlar gibi Kırgızlar da modern tıbbın gelişimine kadar bütün canlı varlıklarda görülen hastalıkların tedavisinde asırlardır nesilden nesle aktarıla gelen geleneksel tedavi yöntemlerini, bilgi ve birikimlerini, yaşadıkları bölgelerin coğrafi koşulları ve mevcut imkanlarını kullanmışlardır. Bu durum destana oldukça ayrıntılı bir şekilde yansımıştır. Kırgızların özellikle çeşitli bitkilerden, minerallerden, evcil ve yabani hayvanların organlarından elde ettikleri *apiyim, apı, ebep, kırma kızıl darı, meer çöp, mumiya, sebep, uulcan, üpü* vd. gibi en eski ilaçlarının adları “Manas” destanında sık geçmekte olup Kırgız halk hekimliği terminolojisinin tarihsel gelişim sürecine de ışık tutmaktadır. Destanda çeşitli tedavi malzemelerinin yanı sıra hastayı tedavi esnasında kullanılan bazı araç-gereçlerin adlarına da rastlanmıştır. Bu araç-gereçlerin önemli bir kısmının savaş meydanlarında yaralanmalardan kaynaklanan çeşitli hastalıkların tedavisinde kullanılan ve çağın imkanlarına göre geliştirilen cerrahi araç-gereçler olduğu anlaşılmaktadır. Destanda geçen bu araç-gereç adlarının henüz ayrıntılı bir şekilde dilbilimsel açıdan ele alınmadığı görülmektedir. Bildirimizde bu eksikliğin giderilmesine katkıda bulunmak amacıyla söz konusu destanda geçen cerrahi araç-gereç adlarından olan *tintüür ve şimşüür* terimleri ele alınacak olup bu sözcüklerin kökeni ve kullanım şekilleri art zamanlı ve eş zamanlı araştırma yöntemiyle ayrıntılı olarak incelenecektir. Bu tür bir çalışmanın Türk dilinin köken bilgisiyle ilgili sorunların giderilmesine, genel Türk halk hekimliği terimlerinin tarihsel gelişim sürecinin aydınlatılmasına katkı sağlayacağı düşüncesindeyim.

Anahtar Kelimeler: *Manas destanı, Kırgız halk hekimliği, cerrahi araç-gereç adları, tintüür, şimşüür.*

Names of Some Surgical Tools Mentioned in the Epic “Manas”

Abstract: The “Manas” epic, which is the most important heritage of Kyrgyz oral literature, contains very rich and important information about the history of the Kyrgyz people, their social structure, world view, understanding of life, beliefs, traditions and many other cultural values. In the scientific research carried out on the epic so far, this information has been discussed from various aspects, and important results have been obtained that shed light not only on the Kyrgyz people, but also on the past of the Turkic and Mongolian people in general, and the history of their culture and language. One of the interesting issues that attracts the attention of researchers is the folk medicine tradition in the epic. Of course, like other societies in the world, Kyrgyz people have used traditional treatment methods, knowledge and experience, geographical conditions and available facilities of the regions they live in, in the treatment of diseases seen in all living beings until the development of modern medicine. This situation is reflected in the epic in great detail. *Apiyim, apı, ebep, kırma kızıl darı, meer çöp, mumiya, sebep, uulcan, üpü* etc., which the Kyrgyz people obtain especially from various plants, minerals, and the organs of domestic and wild animals. The names of the oldest medicines such as are frequently mentioned in the “Manas” epic and shed light on the historical development process of Kyrgyz folk medicine terminology. In addition to various treatment materials, the names of some tools and equipment used during the treatment of the patient were also found in the epic. It is understood that a significant part of these tools and equipment are surgical tools and equipment used in the treatment of various diseases resulting from injuries on the battlefields and developed according to the possibilities of the age. It seems that the names of these tools and equipment mentioned in the epic have not yet been discussed in detail from a linguistic perspective. In our paper, in order to contribute to the elimination of this deficiency, the terms *tintuur* and *şimşüur*, which are the names of surgical tools and equipment mentioned in this saga, will be discussed, and the origin and usage patterns of these words will be examined in detail by art-time and simultaneous research method. I believe that such a study will contribute to solving the problems related to the etymology of the Turkic language and to illuminating the historical development process of general Turkic folk medicine terms.

Key Words: *Manas epic, Kyrgyz folk medicine, names of surgical tools and equipment, tintüür, şimşüür.*

[*] Ardahan Üniversitesi, İBEF, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, nurgulmoldalieva@gmail.com
DOI :10.30546/100981.2024.0128

Giriş

Kırgızlardaki tabiplik (halk hekimliği) geleneğinin tarihi incelendiğinde onların hastalığın türüne ve durumuna göre çok çeşitli tedavi malzemesi ve tedavi yöntemlerini kullandıkları anlaşılmıştır (Moldalieva, 2010, s.10-14). Bu tedavi malzemeleri ve tedavi yöntemleri hakkında ayrıntılı bilgilere Kırgız sözlü edebiyatının en önemli mirası olan "Manas" destanında da rastlanmıştır. Destan üzerine bugüne kadar yapılan bilimsel araştırmalarda bu bilgiler çeşitli yönlerden ele alınmış olup yalnız Kırgızlarla ilgili değil genel Türk ve Moğol halklarının geçmişine, kültür ve dillerinin tarihine ışık tutan önemli sonuçlar elde edilmiştir. Destandaki dikkat çeken ilginç tedavi yöntemlerinden biri cerrahi yöntemdir. "Manas" destanında bir suikast sonucu veya bir savaş esnasında yaralanmış olan bazı kahramanlar halk hekimleri tarafından tedavi edilirken çeşitli cerrahi yöntemlerin uygulandığı görülmektedir. Örneğin, destanın "Seytek" bölümünde düşmanları tarafından işkence görerek iki kürek kemiği sırtından ayrılmış olan kahraman Külçoro'yu Kızılsart adlı tabip tedavi eder. Kızılsart bu tedavi esnasında Külçoro'nun kesilmiş dolayısıyla eksik olan kürek kemik parçalarının yerini köpeğin kürek kemiğiyle tamamlar ve iyileştirir. Bu olay hayvandan insana adeta bir organ (kemik) nakli şeklindeki cerrahi tedavi yöntemidir.

Destanda özellikle savaşta vücuduna ok veya mızrak saplanmış olan askerlerin tedavi süreçlerinden bahsedilirken ok veya mızrak kalıntılarını tespit etme ve temizleme yöntemleri hakkında da ayrıntılı bilgilere rastlanır. Görünüşe göre bu yöntemlerin çoğu cerrahi tedavi yöntemleridir. Destanda ayrıca bu tedavi yöntemi ile ilgili *aştar, şak-şak sapsalga, kartık, oñko, iskek, ileger, apı, üpü, kırma kızıl daarı, kara daarı* vd. gibi ilginç terimlere de rastlanmaktadır. Bildirimizin konusu olan *tintüür* ve *şimşüür* gibi bazı cerrahi araç gereç adları da işte bu tedavi yöntemleri hakkında anlatılırken geçmektedir. Ancak destanda geçen bu cerrahi araç-gereç adlarının henüz ayrıntılı bir şekilde dilbilimsel açıdan ele alınmadığı anlaşılmaktadır. Bu nedenle bildirimizde söz konusu eksikliğin giderilmesine katkıda bulunmak amacıyla cerrahi araç-gereç adları olan *tintüür* ve *şimşüür* terimleri ele alınmış olup bu sözcüklerin kökeni ve kullanım şekilleri art zamanlı ve eş zamanlı araştırma yöntemiyle ayrıntılı olarak incelenmiştir.

1. Tintüür

"Manas" destanında geçen cerrahi aletlerden biri *tintüür*'dür. *Tintüür* kelimesi Kırgızca sözlüklerde "Her iki kenarı keskin olup sivri ucuyla kapalı yaraları kesme vb. işlemler için kullanılan cerrahi alet, neşter" (Yudahin, 1985, II:238; Akmataliyev ed., 2015, II:499; Arıkoğlu vd., 2017, II:2047) şeklinde açıklanmıştır. "Manas" destanında bu alet genellikle savaşlardan dolayı meydana gelen yaralanmaların tedavilerinin tasvirlerinde geçmektedir:

..Söökkö cakın ok bar – dep,	…"Kemiğe yakın ok var" diye
Korgoşun tintüür kılışıp,	Kurşun *tintüür* yaparak
Türtkülöşüp, saygılap,	İtekleyip sokarak
Bilip atkan mından köp…	Anlayanlar daha çok"…
(Orozbakov, 2017, I:605)	

..Oñoy cerde ok bar – dep,	…"Kolay yerde ok var" diye
Tintüür salıp kopşutup,	*Tintüür* sokup yerinden oynatarak
Bilip atkan andan köp…	Anlayanlar daha çok"…
(Orozbakov, 2017, II:31)	

Bu tasvirlere göre, *tintüür*, ok ya da mızrak gibi demirden yapılmış diğer silahların parçaları vücutta kaldığında onların bulunduğu yeri tespit etmek için kullanılan bir alettir. Destanda kurşundan yapıldığı kaydedilmiş, ancak bazı araştırmalarda altın, gümüş, demir tellerden veya çaresiz kalındığı zaman keçisakalı bitkisinden yapıldığına dair bilgiler mevcuttur (Tentigul kızı, 2016:141).

Tintüür sözcüğüne Türkçenin tarihî sahalarına ait kaynaklarda rastlanmamıştır. Günümüz Türk yazı dillerinden Kırgızcanın dışında yalnız Kazakçada *tintüvir* "fare (mouse)" (KÄTS, 2011:XIV, 624) şeklinde görülmektedir.

Sözcüğün kökeniyle ilgili kesin ve ayrıntılı bilgi mevcut değildir. Yalnız Tentigul kızı ve Aaliyeva tarafından hazırlanan *"Narodnaya Hirurgiya Po Eposu Manas"* (2017:31) başlıklı makalede *tintüür* sözcüğünün *tint-* "aramak, etraflıca bakmak" fiilinden geldiği belirtilmiştir. Ancak buna eklenen *-üür* morfemiyle ilgili bir açıklama yapılmamıştır.

Tarafımca yapılan incelemeye göre *tintüür* sözcüğünün kökeni yüksek bir ihtimalle *tinti-* "aramak, didik didik aramak" fiiline dayanır. *Tinti-* fiili ise aynı anlamdaki *tint-* fiilinin *i* ünlü türemesiyle genişlemiş halidir. *Tint-* fiili bu haliyle Türkçenin tarihi metinlerinden ilk olarak Codex Cumanicus'ta *tint-* "araştırmak, incelemek, tahkik etmek" (Argunşah, Güner, 2022:683) şeklinde tanıklanmıştır. Aynı metinde bu sözcüğün türevi olan *tintövçü* "araştırmacı, inceleyici" sözcüğü de yer almaktadır. *Tint-* fiiline daha sonraki tarihi dönemlere ait kaynaklarda yalnız Grigoryan (Ermeni) Kıpçakçasıyla yazılmış metinlerde *tint-* "el yordamıyla, araştırmak, elle muayene etmek, beceriksizce araştırmak, kontrol etmek, keşfetmek" (Garkavets, 2010:1442) anlamlarında yaygın bir şekilde rastlamaktadır. Türkçenin günümüz yazı dillerinden ise, Kırgızcanın dışında Kazakçada *tint-* (KÄTS, 2011:XIV, 623), Nogaycada *tint-* (Baskakov, 1963:352), Karaycada *tint-* (Baskakov, 1974:529), Karaçay-Malkarcada (Tavkul, 2000:399), Karakalpakçada *tint-* (Baskakov, 1958:641), Tatarcada *tent-* (Asılgarayev ed., 2007:361), Başkurtçada *těntě-* (Ahmerov, 1958:520), Kırım Tatarcasında *tint-* (Useyinov, 2005:262), Altaycada (Naskali, 1999:178), Özbekçede *tinti-* (OTİL, 2020, IV:103) ve Yeni Uygurcada *tinti-* (Necip, 2008:413) şekillerinde görülmekte ve genel olarak "araştırmak, didik didik aramak, denetlemek, kontrol etmek; seçmek" anlamlarında kullanılmaktadır. Üzerinde durduğumuz *tintüür* sözcüğünün kökeni olduğu düşünülen *tint-* fiilinin nereden geldiği konusunda ise henüz kabul edilmiş bir görüş yoktur. Bu konuda yalnız T. Tekin DLT'de geçen *yin-* "(ev vb. yerleri) aramak" (Ercilasun, Akkoyunlu, 2015:976) fiilinin günümüz Türkmencesinde *yinde-,* Tuvacada *çindi-,* Hakasçada *nindi-*, Kırgızcada *tint-* şeklinde geliştiğini öne sürmüştür (Tekin, 2013:240).

Kırgızcadaki *tintüür* sözcüğünün kökeninden bahsederken bir başka önemli mesele *tinti-* fiiline eklenen *-üür* morfeminin kaynağı ve gramatikal görevidir. Bu morfemle ilgili kanaatimiz şu şekildedir:

Buradaki *-üür* morfemi Klasik Moğolcadaki *arçigür* "toz bezi, temizlik bezi; silecek" (< *arçi-* "silmek, süpürmek"), *ḳanaġur* "neşter (<*kana-* "kanamak")", *gişkigür* "basamak, merdiven" (< *gişki-* "adımlamak"), *ḳabçigur* "kıskaç, maşa, sıkıştırma aleti" (< *ḳabçi-* "kapmak, sıkmak, sıkıştırmak") sözcüklerinin yapımında kullanılan ve fiilden isim yapan *-gur, -gür* ekinden başkası değildir. Çünkü Moğolcadaki bu sözcüklerden bazıları günümüz Kırgızcasında da görülmekte ve Kırgızcanın ses özelliklerine göre şekillenerek varlığını sürdürmektedir. Örneğin, buradaki *ḳabçigur* "kıskaç, maşa, sıkıştırma aleti" Kırgızcada *kıpçuur* "1. maşa, kıskaç; 2. kulağakaçan (böcek)" (Yudahin, 1985:492) şeklinde kullanılmaktadır. Kırgızcada buna benzer yapıya sahip *atkuur* (<*atkı-*) "Pişmekte olan et parçalarını çevirmek veya tutmak için kullanılan alet" (Akmataliyev ed. 2011:161), *cançuur* "havan tokmağı" (Yudahin, 1985: I, 229), *celpüür* (< *celpi-*) "yelpaze" (Akmataliyev ed. 2011:542)*, çapçuur* "Pişmekte olan et parçalarını çevirmek veya tutmak için kullanılan alet" (Yudahin, 1985:II, 348), *çımçuur* "maşa, kısgaç" (<*çımçı-*) (Yudahin, 1985:II, 388), *çulguur* "matkap, döndürerek delici alet" (<*çulgu-*) (Yudahin, 1985:II, 376), *şimşüür* (bk. **şimşüür**) sözcükleri de mevcuttur. Dolayısıyla, Klasik Moğolcada *-gur, -gür* şeklinde görülen bu fiilden isim yapım eki Kırgızca ve Kazakçaya bazı Moğolca sözcükler ile birlikte geçmiş ve Kırgızcada daha sonra kimi araç-gereç isimlerin yapımında örnekseme yoluyla sık tercih edilmiştir. Kanaatimizce *tintüür* sözcüğünün kalıplaşma süreci şu şekilde olmalıdır: *tint-i-gür >tint-i-wür >tint-üür*

2. Şimşüür

Şimşüür sözcüğü Manas destanının S. Orozbakov'a ait varyantında sadece bir yerde şu şekilde geçmektedir:

Ok cutkurup okşutup	Ok yutturup kusturarak
Som ettegi oktordu	Saf etli kısımlardaki okları
Şimşüür menen kopşutup	*Şimşüür* ile oynatarak
Tilip catkan dagı bar	Kesmekte olanlar da var

(Karıpkulov ed. 1995:362)

Bu sözcük Türkçenin tarihî sahalarına ait kaynaklarında görülmemektedir. Günümüz Türk yazı dillerinden Kırgızcanın dışında sadece Kazakçanın ağızlarında *simsüvir* "kayış deliğini büyütmek ve düğümü çözmek için kullanılan boynuzdan yapılmış alet" anlamında kullanıldığına dair bazı bilgilere ulaşılmıştır. (bk. https://sozdikqor.kz/soz?id=279203&a=Sims%C3%BDir). Bu kaynakta Kazakçadaki *simsüvir* sözcüğünün Moğolca kökenli olduğuna da işaret edilmiştir.

Bunun dışında söz konusu *şimşüür* sözcüğünün kökeniyle ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Kanaatimce Kazakçadaki *simsüvir* sözcüğünün hem şekil olarak hem anlam olarak Moğolcadaki *sibegür* "biz; kunduracı bizi; dövme iğnesi, delici alet, zımba" (Lessing, 2017:836) sözcüğünden evirilme ihtimali mevcuttur. Ancak Kırgızcada yukarıdaki Moğolca *sibegür* sözcüğüyle ilişkili olduğu düşünülen "biz; kunduracı bizi; dövme iğnesi" *şibege* sözcüğü mevcuttur. Kırgızcadaki söz konusu *şimşüür* sözcüğü bize göre yukarıda üzerinde durulan *tintüür* sözcüğünden örnekseme yöntemiyle ona benzetilerek yapılmış aynı cerrahi aletin bir diğer isimdir. Sözcüğün kökenini Kırgızcadaki *şimşi-* "koklayarak aramak, kokusunu takip etmek (kurt, köpek, tilki vb. için)" fiiline dayandırmak mümkündür. Ancak buradaki *şimşi-* fiilinin bazen eğretileme sonucu sadece "didik didik aramak" anlamında da kullanıldığını da dikkate alırsak *tint-* fiilinin eş anlamlısı olarak da görülebilir.

Sonuç ve Değerlendirme

Sonuç olarak, bildirimizde ele alınan *tintüür ve şimşüür* cerrahi alet isimlerinin yapımında Klasik Moğolcadan kopyalanmış olan ve fiillerden genellikle araç-gereç isimleri yapan *-gur, -gür* yapım eki kullanılmıştır. Bilindiği üzere Türkçe ile Moğolca arasındaki dilsel ilişkinin tarihi oldukça eski devirlere dayanmakta ve bu ilişki günümüzde de kısmi olarak devam etmektedir. Ancak bu derin ilişki günümüz Türk yazı dillerinin hepsinde aynı eşitlikte değildir. Özellikle Kırgızca ve Kazakçanın Moğolca ile olan ilişkisinin daha farklı düzeyde olduğunu söylemek mümkündür. Bu iki yazı dilinde Moğolcadan kopyalanmış yukarıdaki gibi dilsel unsurlara diğer bazı Türk yazı dillerine nazaran daha çok rastlandığı bir gerçektir. Bu durum dilimizin kökenine, tarihsel gelişim sürecine derinlemesine inildikçe daha belirgin bir halde görülmektedir.

KAYNAKÇA

Ahmerov, K. Z. (ed.), (1958), *Başkirsko-Russkiy Slovar'*, Moskva, Gosudarstvennoye İzdatel'stvo İnostrannıh i Natsional'nıh Slovarey.

Akmataliyev, Abdıldacan (ed.), (2011), *Kırgız Tilinin Sözdügü I-II,* Bişkek, Avrasya Press.

Argunşah, Mustafa ve Galip Güner (2022), *Codex Cumanicus*, Ankara, TDK Yayınları.

Arıkoğlu, E., Alimova, C., Askarova, R. ve Selçuk, B. K. (2017), *Kırgızça-Türkçö Sözdük*, Bişkek, KTMU.

Asılgarayev, Ş.N. ve diğerleri (ed.), (2007), *Tatarsko-Russkiy Slovar'*, Kazan, Magarif.

Baskakov, N. A. (ed.), (1958), *Karakalpaksko-Russkiy Slovar'*, Moskva.

Baskakov, N. A. (ed.), (1963), *Nogaysko-Russkiy Slovar',* Moskva.

Baskakov, N. A. (ed.), (1974), *Karaimsko-Russko-Pol'skiy Slovar'*, Moskva, İzdatel'stvo "Russkiy Yazık".

Ercilasun, Ahmet Bican ve Ziyat Akkoyunlu (2015), *Kâşgarlı Mahmud Dîvânu Lugâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, Ankara, TDK Yayınları.

Garkavets, Aleksandr N. (2010), Kypchakskoe Pis'mennoe Nasledie III. Kypchakskij Slovar', Almaty, Kasean Baur.

Karıpkulov, A. (ed.) (1995), *"Manas" Entsiklopediyası II*, Bişkek, KR Uluttuk İlimder Akademiyası.

Kazak Ädebiy Tiliniñ Sözdigi – XIV (2011), Almatı, A. Baytursınulı Atındagı Til Bilimi İnstitutı.

Moldalieva, Nurgül (2010), Kırgız Türkçesinin Sağlıkla İlgili Söz Varlığı, (Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara.

Moldobayev, İ. B. (1993). Manas Eposundagı Eldik Meditsina. B. Sadıkov (Ed.), *Manasçılar – Kırgız Elinin Ruhaniy İnsandarı* içinde (103-114). Bişkek: KR Uluttuk İlimder Akademiyası.

Naskali, Emine Gürsoy (1999), *Altayca-Türkçe Sözlük*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

Necip, Emir Necipoviç (2008), *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü,* çev: İklil Kurban, Ankara, TDK Yayınları.

Orozbakov, Sagımbay (2017), *Manas Eposu I-II*, İstanbul, TDBB.

Özbek Tiliniñ İzohli Lugati – IV (2020), Taşkent, Özbek Tili, Adabiyoti va Folklori İnstituti.

Sadıkov, T. ve Sarsembayev, B. (2011). *Manas Destanı Kırgızca-Türkçe Büyük Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

Tavkul, Ufuk (2000), *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tentigul kızı, Nazira (2016), " 'Manas' Eposundagı Eldik Salttuu Hirurgiya cana Anın Ayrım Metoddoru", *Vestnik KGMA im. İ.K. Ahunbayeva*, S:4, s. 140-142.

Tentigul kızı, Nazira ve Gulzat Aaliyeva, "Narodnaya Hirurgiya Kırgızov po Eposu 'Manas' ", *Nauçnıy Jurnal*, 2017, C:3, S:16, s. 29-32.

Useyinov, Seyran Memetoviç (2005), *Krımskotatarsko-Russkiy Slovar'*, Simferopol.

https://sozdikqor.kz/soz?id=279203&a=Sims%C3%BDir

AZƏRBAYCAN DİLİ MƏTNLƏRİNİN TƏŞKİLİ MEXANİZMİ

Təhminə İSMAYILOVA*

Xülasə: Məqalədə bədii, publisistik və məişət üslubuna aid mətnlərin təşkili mexanizmindən bəhs olunur. Belə ki, dünya dilçiliyində mətn sintaksisi müxtəlif aspektlərdən tədqiqata cəlb edilmiş və müəyyən nəticələr əldə edilmişdir, ancaq Azərbaycan dilçiliyində bu sahə kifayət qədər hərtərəfli öyrənilməmişdir. Sintaksisin bu bölməsində həllini gözləyən problemlər çoxdur, bu məqsədlə də mətnə daha geniş baxış bucağından yanaşılmışdır. Müasir dilçilik tədqiqatlarının əsas istiqamətlərindən biri olan mətn dilçiliyi məhz mətnin qurulma qaydalarını və onun formalaşmasında iştirak edən vasitələrin təhlili ilə məşğul olur. Bu tədqiqatda da məhz mətnin təşkilinin əsas qanunauyğunluqları geniş şəkildə şərh olunmuşdur.

Açar sözlər: *mətn sintaksisi, mətnin təşkili mexanizmi, mətndaxili əlaqə, publisistik və bədii mətnlər, mətnin qurulması.*

Organization Mechanism of Azerbaijan Language Texts

Abstract: The article deals with the mechanism of organizing texts related to artistic, journalistic and household style. Thus, in world linguistics, text syntax has been involved in research from various aspects and certain results have been obtained, but in Azerbaijani linguistics, this field has not been thoroughly studied. There are many problems waiting to be solved in this section of the syntax, and for this purpose, the text was approached from a wider perspective. Text linguistics, which is one of the main directions of modern linguistic research, deals with the analysis of the rules of text construction and the tools involved in its formation. In this research, the main regularities of the text's organization have been broadly interpreted.

Key Words: *text syntax, mechanism of text organization, intra-text communication, journalistic and artistic texts, text structure*

Giriş

Məlumdur ki, sintaksisin vəzifəsi təkcə söz birləşməsi və cümləni öyrənməkdən ibarət deyil. Son yüzillikdə ortaya çıxmış mətn dilçiliyi mətnin çox mühüm əlamətlərinin üzə çıxarılması ilə yanaşı, onun struktur-semantik, funksional-kommunikativ xüsusiyyətlərini də başlıca tədqiqat obyektinə çevirmişdir. Belə ki, XX əsrin 70-ci illərində linqvistikada mətn problemi və onun kateqoriyaları, eləcə də ona aid məsələlər tədqiq olunmuşdur. Bu baxımdan müasir Azərbaycan dilində də mətn sintaksisinin öyrənilməsi istiqamətində xeyli işlər görülmüş, bu sahə müxtəlif aspektlərdən tədqiqata cəlb olunmuş, bir çox dissertasiyalar, monoqrafiyalar, məqalələr yazılmış, xüsusən də son onilliklər mətn sintaksisinin tədqiqi sahəsində bir çox araşdırmalar aparılmışdır. Lakin bu məqalədə Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq publisistik mətnlərinin yaranmasında formal əlaqə vasitələri: 1. Mətnin struktur cəhətdən bütövlüyünü təmin edən vasitələr; 2. Bədii və publisistik mətnlərin sintaktik sistemdə yeri; 3. Mətndaxili əlaqələrin rolu; 4. Müxtəlif tipli mətnlərin struktur-semantik, funksional-kommunikativ xüsusiyyətləri; 5. Mətnlər kommunikativ vahid kimi, qəzet mətnlərinin əmələ gəlməsində semantik əlaqə vasitələri və s. kimi məsələlərin öyrənilməsi nəzərdə tutulur.

1. Mətnin Təşkili Mexanizmi

"*Mətn (latınca tekstum - əlaqə, birləşmə) nitq vahidlərinin məna əlaqələri ilə birləşmiş ardıcıllığıdır*". İ. Kazımov mətnin bütövlüyü deyəndə aşağıdakı cəhətləri nəzərdə tutur: *"...mətnin bütövlüyü deyəndə onun məzmun vahidliyi, semantik vəhdəti, komponentlərinin qarşılıqlı münasibətindən yaranan əlaqə üsulları, quruluş qapalılığı, əlaqə üsullarının dərinliyi və çoxtərəfliliyini, mətndaxili qrammatik və leksik vahidlərin nisbi sərbəstliyi, "açar söz" və cümlələrin varlığını, onların rəngarəng vasitələrlə dəyişmə resurslarının olmasını nəzərdə tuturuq"* (Kazımov, 2022: 37).

Deməli, mətn filoloji tədqiqatın obyektidir. Onun özünəməxsus obyekti, predmeti, məqsəd və vəzifələri vardır. Bu obyekt daxilində mətnin verbal və qeyri-verbal vasitələri, dialoq və monoloqda işlənməsi, diskursiv xüsusiyyətləri, informativliyi, inteqrasiyası, interaktiv əlamətləri, konseptual cəhətləri, kontekstlə bağlılığı, modal strukturu və s. məsələlər öyrənilir. Q.Kazımov doğru olaraq yazır ki, *"dil vahidləri sintaktik mahiyyət aldıqdan sonra*

* Bakı Avrasiya Universiteti, Nəzəri dilçilik və türk dilləri kafedrasının dosenti, e-mail: tahmina-ismayilova@mail.ru
DOI :10.30546/100981.2024.0129

ünsiyyət vasitəsinə dönür, daha doğrusu, cümlələrin müəyyən fikir ətrafında əlaqəli birliyi mətnin yaranmasına səbəb olur". Dəyərli alim fikrini belə davam etdirir: "*Mətnin yaranmasının əsaslı qanunauyğunluqları vardır. Mətnin təşkili mexanizmi, qurulma texnikası ardıcıl gələn cümlələrdə semantik proqressiya ilə bağlıdır. Bu sahədəki qanunauyğunluqların hərtərəfli tədqiqi bir sıra problemlərin həlinə kömək edir, dilin funksional əhəmiyyətini daha ətraflı üzə çıxarır. Ona görə də sintaksisin vəzifəsi yalnız söz birləşməsi və cümləni öyrənməklə məhdudlaşmır. Yeni dövrdə mətnin struktur-semantik xüsusiyyətləri onun əsas tədqiq obyektinə çevrilmişdir*" (Kazımov, 2000: 424).

Mətnin təşkili mexanizmi dünya və rus dilçilərini də maraqlandırmış, məhz bu mövzuda V.Matezius, F.Danes, Y.Fibros, A.Veyl, İ.Vardul, M.Quxman, R.Xaverd, V.Dressler, R.Hartman, N.İsenberq, Q.Veynirx, Q.Lapteva, İ.Kovtunova, T.Nikoloyeva, K.Kruşelnitskaya, İ.Raspopov, V.Panfilov, Q.Zolotova, İ.Qalperin, N.Pospelov, İ.Çernişeva, T.Silman, N.Şvedova, L.Fridman, Q.Soloqanik, N.Slüsareva, N.Zarubina, N.Novikov, L.Loseva, N.Levkovskaya, N.Tumaçeva, K.Kosevnikova, D.Fiveqer, Q.Kolaşanski və b. tədqiqatlar aparmışlar.

Azərbaycan dilçiliyində mətnin formalaşma prosesini az və çox dərəcədə Ə.Xəlilov, Ə.Cavadov, K.V.Nərimanoğlu, Ə.Abdullayev, Q.Kazımov, İ.Kazımov, K.Abdulla, N.Abbasova, M.Musayev, Q.Bəyzadə, Ə.Abdullayev, F.Əlizadə, N.Novruzova, N.Məmmədli, N.Hacıyeva, A.Ələkbərova, V.İbişova və b. izləmişlər. Mətnin cümlədən daha böyük mürəkkəb dil və nitq vahidi olması problem kimi onun strukturu, qrammatik və semantik cəhətləri ilə birgə nəzərdən keçirilmişdir. Bir elm – linqvistik sahə kimi bu məsələlər XIX yüzilin sonlarında və XX əsrin əvvəllərindən araşdırma obyektinə çevrilmişdir.

Mətnin özünəməxsus formalaşma mexanizmi vardır. Tədqiqatçılar da göstərirlər ki, mətn dilçiliyinin sonrakı mərhələlərində onu yaradan vasitələr üzərində dayanılmış, hər hansı bir dil vahidinin mətnyaratma imkanları öyrənilmişdir (Илгенко, 1989: 45; Карпов, 2008: 56).

Mətnin bütövlüyü dedikdə, onun struktur-semantik və məntiqi-semantik qanunauyğunluğunun yekunu nəzərdə tutulur. K.Abdullanın təbirincə desək, *"mətn bir mənzərəni, əhvalatı, mətləbi təzahür etdirir və oradakı cümlələr ayrı-ayrı hissələr kimi müəyyən bir bütövü əmələ gətirir"* (Abdullayev,1998:43).

Mətnin yaranma mexanizmi dedikdə onun funksional semantik baxımdan təşkili nəzərdə tutulur ki, bu məsələ də həmişə dilçi-alimləri düşündürmüşdür. Funksional yanaşma mətnin ifadə, məlumatvermə, təsviretmə, eləcə də informasiya funksiyalarını özündə ehtiva edir. Dilin əsas funksiyaları olan kommunikativ, nominativ və informativ funksiya da məhz mətndə öz əksini tapır. T.Müzəffəroğlu yazır ki, *"burada sintaktik vahidlərin qarşılıqlı əlaqəsi və həmin əlaqə vasitəsilə bunların ünsiyyətdə, fikrin ifadəsindəki rolu nəzərdə tutulur. Funksiyanın dildə reallaşması dildənkənar olan bu və ya digər vasitələrin də istifadə məqsədini özündə ifadə edə bilər. Ona görə də məna "dil" anlayışını ehtiva edirsə, funksiya məna və ünsiyyətin dildənkənar məqsədini birləşdirir. Deməli, funksiya nə məna, nə qrammatik quruluşdur, bunları özündə ehtiva edən daha böyük anlayışdır"* (Müzəffəroğlu, 2002: 12-13).

2. Mətnin Təşkilində Anaforik və Kataforik Əlaqə

Anafora – eyni sözün və ya söz qrupunun bir neçə ardıcıl gələn, paralel düzülən sözlərin, söz qruplarının əvvəlində təkrarı deməkdir. Məntiqi-semantik qanunlara uyğun hər hansı bir dil vahidi mətndə təkrarlanır, ekspressivlik yüksəlir. Məsələn:

Döymə pəncərəmi,
Döymə, əzizim,
Sən yaxşı bilirsən
bu pəncərənin arxasında
haçandır mən
artıq yoxam.
Buludlu, yağışlı

Soyuq bir gecənin sonu
Ağır-ağır açılan, islanan səhər,
Damcı-damcı diksinib
Oyanan küçələr...

Bax, o külək,
bax, o ağac,
bax, o qadın
göz yaşıdır, acıdır.
Bir də o əlçim bulud
Ruhumun işarəti -
Ağappaq bayrağıdır.(https://edebiyyatqazeti.az/news/diger/11266-telebelik-illerinin-etri).

Katafor – mətn daxilində sonra gələcək məlumata işarə edən dil elementidir. Mətndə həmin funksiyada adəti üzrə determinativlər və əvəzliklər çıxış edir. Determinativlər və əvəzliklər söyləm (söz birləşməsi) şəklində çıxış edərək mürəkkəb sintaktik bütövləri məntiqi-semantik cəhətdən də bütövləşdirir. Bir sözlə, *"Bütövlükdə cümləyə aid olan, cümlənin ümumi məzmunu ilə bağlı olan determinantlar"* (Kazımov, 2000: 156) mətndə kataforik əlaqə yaradır, mətnin həcmini genişləndirir. Nümunələrə nəzər salaq: "*Varlığını* sevdiyimiz - *varlığına* sevindiyimiz adamın yoxluğuna da ürəkdən üzülərək ürkəkcə sevinmək?! Bu da varmış *qismətində*. Ya da bizim *qismətimizdə*. İndi nə *deyim?!* Hansı cümləni qurum?! "Yaşamağa gecikdi" *deyim,* ya "əcəlinə tələsdi" *deyim?!* Biri bəlkə də anlamsız *olar.* O biri də çox amansız *olar.* Qoy elə birincisini *deyim.* Bir azca anlamsız *olursa da, olsun*. Təki çox amansız *olmayım.* Hərçənd istəsəm də, Səbuhini bizdən alan fələk qədər amansız *ola bilmərəm..."* (https://525.az/news/249707-yasamaga-geciken-adam--sebuhi-memmedliye-rekviyem).

Başqa bir nümunə: "Biz də vaxta görə çalışaq" məqaləsindən kiçik bir parça: *"*Zaman *dəyişir,* dünya *dəyişir,* hər şey *dəyişir,* millət *dəyişir,* hər zərrə *dəyişir",* - deyə hayqıran müəllif müsəlman cəmiyyəti qarşısında "*Dəyişmək!*", həm də vaxta, zamana uyğun *dəyişmək*, yeniləşmək, müasirləşmək vəzifələri qoyur" (https://525.az/news/209526-omer-faiq-nemanzade-bizim-muasirimizdir-solmaz-rustemova-tohidi-yazir).

Ədəbiyyat qəzetində çap olunmuş "Yaşamaq eşqi" adlı maraqlı bir hekayədə təkrarlanan determinantlar və əvəzliklər bu bədii parçanın emosional-ekspressiv təsirini xeyli artırmışdır: "Diqqətlə məni süzdü. Yenə başımı aşağı dikdim. "– Nə *deyim,* ay Cəmilə? *Deyim ki*, bu hala düşməyimdə günahkar sənsən? *Deyim ki, mən* bu cür yaşaya bilmirəm, *mən də* qadın nəvazişi, qadın sığalı istəyirəm. *Mən də* qadını sinəmə sıxıb doyunca öpmək, onu sevmək, onu oxşamaq, onu əzizləmək istəyirəm? Axı, sevgi hissi yaşa deyil, ruha bağlıdır?!" (https://edebiyyatqazeti.az/news/proza/11531-yasamaq-esqi).

Mətnin təşkilində onu bağlayan vasitələrin də rolu böyükdür. Bu baxımdan mətn tam formalaşmış nitq parçasıdır. Bu parçalar formal, semantik və üslubi keyfiyyətlərə malikdir. Mətnin özünəməxsus sərhədləri mövcuddur. Bu sərhədləri müəyyənləşdirərkən qrammatik, semantik və üslubi cəhətlər nəzərə alınmalıdır. Mətnin təşəkkül tapmasında sintaktik-semantik tam yaradan cümlələrin zəncirvari ardıcıllığı əsas götürülür. Mətndə cümlələr birliyini formalaşdıran leksik vasitələr (şəxs əvəzlikləri), qrammatik vasitələr (köməkçi nitq hissələri) və sintaktik vasitələr (söz sırası, cümlə düzümü, təkrarlar, paralelizm və s.) müqayisəli aspektdə tədqiq olunmalıdır.

3. Koqeziya Mətnin Qurulmasında Əsas Vasitə Kimi

Bu gün linqvistik tədqiqatların əsas prioritet istiqamətlərindən birini də mətnlərə antroposentrik yanaşma təşkil edir. Bu qanunauyğunluğa görə, mətn ilk növbədə, əsas

kommunikativ vahiddir, ünsiyyəti çox aktiv biçimdə təmin edir; tədqiqatlarda həmin aktivliyi yaradan vasitələrin rolu müəyyənləşdirilməlidir.

Mətn ayrı-ayrı cümlələrin mexaniki yığımı olmayıb, onların yeni keyfiyyət və kəmiyyət daxilində meydana çıxan qanunauyğun nəticəsidir. Mətnin dil mənzərəsi bütövlüyün məzmun planı, ifadə planı və kommunikativ prinsipləri ilə xarakterizə olunur. Beləliklə, obrazlı şəkildə desək, cümlənin hüdudlarını güclü şəkildə yarıb keçən bir sıçrayış baş verdi və linqvistik səhnəyə mətn gəldi.

Mətnin bütövlük (məntiqi-semantik) və dərkolunma (anlaşıqlılıq) cəhətləri çağdaş linqvistikada kifayət qədər tədqiq edilməmişdir. Bu baxımdan mətnin məntiqi-semantik bütövlüyü probleminin çözülməsi, hər şeydən əvvəl, aktuallığı ilə seçilir. Potensial sintaksisdə mətnin daxili məntiqi-semantik strukturunun təşkilində fəaliyyət göstərən vasitələrin tədqiqinə də əsaslı diqqət yetirilməmiş, sadəcə olaraq, həmin vasitələrin qısa adı çəkilmiş, geniş şərh olunmamışdır. Belə ki, sistem-struktur paradiqma çərçivəsində mətnin bir sıra kateqoriyaları mövcuddur: koqeziya, koqerentlik, inteqrasiya, kontinuum, bütövlük, tematiklik, kommunikativlik, informativlik, emotivlik, intensionallıq, situativlik, bitkinlik, ardıcıllıq və s.

Koqeziya və mətnin məntiqi-semantik ardıcıllığı bir problem kimi Azərbaycan mətnlərinə istinadən kifayət qədər öyrənilməmişdir. Nitq axınında mətnin elementləri inteqrasiya olunur, bu zaman kontinuum yaranır. "İnteqrasiya" - latınca "tamın rekonstruksiyası" anlayışına uyğun gəlir. İnteqrasiya vasitəsilə mətnin ayrı-ayrı hissələri birləşir, məntiqi-semantik prinsipə əsasən bütövləşir. "*İnteqrasiya mətni məntiqi-semantik cəhətdən bütövləşdirmək məqsədilə onun diskurslara bölünən hissələrinin birliyi deməkdir*". İ.Qalperin inteqrasiyaya məntiqi-psixoloji kateqoriya kimi yanaşır və mətnin məntiqi-semantik və həmçinin də qrammatik vasitələrlə qurulması üçün onu əsas hesab edir (Qalperin, 1981: 106).

"Koqeziya" termin-anlayışı elmin bir sıra sahələrində istifadə olunur. Məsələn, fizikada koqeziya – "molekul üzvləri arasında əlaqə" mənasında istifadə olunur. Linqvistikada mətnin koqeziyası deyərkən mətnin əlaqəsi başa düşülür. Koqeziya diskurslararası formal-qrammatik əlaqə kimi də interpretasiya olunur. Koqeziya mətni təşkil edən cümlələr arasında müxtəlif tip dil münasibətləri yaradır. Bu əlaqə tipləri referensiya, substitusiya (substitute-əvəzlənmə), ellipsis, söz konnektorlar (bağlayıcılar, sözönü), leksik koqeziya (sinonim sözlər) və s. vasitələrlə reallaşır.

Mətnin əsas kateqoriyası bağlılıq (əlaqə) və bütövlükdür. Bağlılıq formal və struktur amil münasibətlərinə əsaslanır. Bütövlük mətnin mahiyyət və kommunikativ planını təşkil edir, mətni bu istiqamətdə formalaşdırır.

Mətnin linqvistik ölçülərinin müəyyənləşməsində onun kateqoriyaları da başlıca rol oynayır. Koqeziya həmin kateqoriyalardan ən mühümüdür. K.Abdullayev mətnin koqeziyası deyəndə MSB-nin komponentləri arasında məna və struktur əlaqəni nəzərdə tutur. Onun fikrincə, mətnin koqeziyası, yəni komponentlərinin mətndaxili əlaqələrinin cəmi bir sıra faktorların köməyi ilə reallaşır. Praktik olaraq dilin istənilən səviyyəsi koqeziya üçün nə isə verir və bu vasitələrin arasında iki ən ümumiləşdirici vasitələr qrupunu ayırmaq lazımdır. Bunlardan biri komponentlərin məna əlaqəsi, o biri komponentlərin struktur əlaqəsidir. Hər iki əlaqə tipini "sintaktik" adı altında birləşdirmək mümkündür. Bu əlaqələr sintaktik qəbildəndir. Amma bu tipli sintaktik əlaqələrdən başqa da mətndə komponentlərin bir-biri ilə bağlandığı əlaqə üsulları vardır. Belə bir əlaqə üsulu kimi məntiqi-sintaktik üsulu ayırmaq olar (Abdullayev, 2012: 107).

Mətn və koqeziya problemi ingilis dilində daha geniş öyrənilmişdir. M.A.K.Xallidey bu məsələyə kitab həsr etmişdir (Хэллидей, 1976: 96-107).

Azərbaycan dilində "koqeziya" termini "kogeziya", "koheziya" terminləri kimi transkripsiya olunur. Fikrimizcə, "koqeziya" şəklində işlətmək daha münasibdir.

Koqeziya mətnin kateqoriyalarından biridir. Mətnin başqa kateqoriyaları (prospeksiya, retrospeksiya, inteqrasiya, predikasiya, aktual üzvlənmə və s.) kimi koqeziya da mətnin məntiqi-semantik bütövlüyünü, onun bağlılığını, əlaqəliliyini ifadə edir. Bəzi tədqiqatlarda "koqeziya" termin-anlayışının ingilis dilində "yanaşma", "ilişmə" olduğu göstərilir (Qalperin, 1981:73-74)

Koqeziya mətndaxili əlaqə tipi olub, mətnin məntiqi-semantik bağlılığının əlahidə bir biçimidir və kontinuum vasitəsilə təmin edilən müxtəlif informasiyalar, fakt və hərəkətlər arasında məntiqi-semantik bütövlüyü təmin edir. İ.Qalperin doğru olaraq göstərir ki, koqeziya-kontinuumu müxtəlif informasiya, fakt və hərəkətin qarşılıqlı asılılığını təmin edən xüsusi əlaqə tipidir (Qalperin, 1981: 74)

Mətndə məntiqi-semantik bağlılıq yaratmaq koqeziyanın başlıca funksiyalarından biridir. F.Veysəllinin müəllifi olduğu ensiklopedik lüğətdə "koqeziya" termini həmin istiqamətdə izah olunur: *"Koheziya mətn dilçiliyində qrammatik-formal əlaqələrin məcmusudur. Koheziya mətnin semantik birliyinin əsasını təşkil edir və mətnin mənaca açılışına xidmət edir. Koheziya aşağıdakı vasitələrlə ifadə olunur: a) təkrarlar. Məsələn, rekurens, mətn forikası, parafraz, paralelizm; b) mətnin sıxlığı, ellipsis, proforma; c) müxtəlif əlaqələrin ifadəsi üçün morfoloji və sintaktik vasitələr - qrammatik bağlılıq: zaman, növ, deyksis və ya tema-rema üzvlənməsi, prosodiya və intonasiya vasitələri"* (Veysəlli, 2006: 345).

Göründüyü kimi, əlaqəlilik, bağlılıq "koqeziya" terminin vasitəsilə təyin olunur. Q.Kazımov bu xüsusda yazır ki, hər bir mətn onu təşkil edən cümlələrin bir-biri ilə əlaqəsi, bağlılığı əsasında formalaşır. Bilirik ki, sintaksisdə əsas məsələ bağlılıqdır. Bağlılıq nəticəsində söz birləşmələri yaranır; əlaqə və bağlılıq nəticəsində cümlə formalaşır; cümlələr arasında əlaqə və bağlılıq nəticəsində sintaktik bütövlər, mikro və makro mətnlər təşəkkül tapır. Sintaksisin hər bir nöqtəsində özünü göstərən bağlılıq ümumi dilçilikdə koqeziya adlanır (latınca *kohaesus - svəzannıy, süeplennıy - bağlı, bağlanmış, qoşulmuş)*. Q.Kazımov doğru olaraq mətn komponentləri arasında sintaktik koqeziyanın iki cür olduğunu göstərir: 1) məna bağlılığı; 2) qrammatik (sintaktik) bağlılıq (Kazımov, 2000: 447-448).

N.Novruzova yazır ki, koqeziya SV-nin cümlələri arasında məntiqi-semantik münasibətləri formalaşdırır. Koqeziya mətnin məntiqi-semantik mexanizmini müəyyənləşdirir. Tədqiqatçı Azərbaycan bədii ədəbiyyatını araşdırır və bu ədəbiyyatda koqeziyanın formal, psixoloji və məntiqi formalarını aşkar edir və aşağıdakı interpretasiyanı verir: *"Formal koqeziya yalnız mətnin komponentləri arasında deyil, həm də sadə cümlədəki sözlər və söz birləşmələri, mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında özünü göstərir. Psixoloji koqeziya mətnin məzmun əlaqəsinin təminatçısı kimi çıxış edir. Bu əlaqə tipi qrammatik və leksik təkrarlarla özünü göstərir. Məntiqi koqeziya mətnin semantik-məntiqi ardıcıllığını, məzmunun tədrici açılmasını, tema-rema əvəzlənməsini təmin edir"* (Novruzova, 2002: 56).

Bu mövzuda tədqiqatın əsas istiqamətləri bunlardır:

1. Mətnin məntiqi-semantik ardıcıllığının müəyyənləşdirilməsi;
2. Mətnin məzmununun tədricən açılması;
3. Mətndə tema-rema əvəzlənməsinin təyin olunması.

Koqeziyanın bir növü leksik koqeziyadır. Bu cür koqeziya müxtəlif təkrarlardan ibarətdir: sinonim təkrarlar, antonim təkrarlar, eyniköklü sözlərin mətndə təkrarı, mətndə assosiativ təkrarlar.

Mətndə əlaqənin müxtəlif növləri diqqəti cəlb edir: Semantik əlaqə mətndə nizama, qaydaya salınmış semlərlə xarakterizə olunur. Leksik-semantik əlaqə kontekstual sinonimləri, antonimləri, semantik sahəni, açar işarələri, xətti olmayan leksik izatopları, müxtəlif ara konstruksiya tiplərini əhatə edir.

Əsas qrammatik əlaqə qrammatik söz formalarının uyğunluğunu təşkil edir.

Mətndə koqeziya və inteqrasiya bir-birinə bənzəyir. Lakin onlar arasında bəzi fərqlər də mövcuddur. Belə ki, koqeziya mətnin məntiqi-semantik əlaqəsidir. İnteqrasiya isə mətnin

psixoloji tamlığıdır. Koqeziya mürəkkəb sintaktik bütövlərdə fasilələr şəklində gerçəkləşir, inteqrasiya isə fasiləsiz meydana çıxan proses olub, sintaktik bütövlərdə bir-birini tamamlayır, dalğavari formada ardıcıl gerçəkləşir. İnteqrasiyanın koqeziyaya bəzi hallarda ehtiyacı olur, yəni o, koqeziyanın vasitəsilə yaranır.

Mətnlərdə koqeziya müxtəlif vasitələrin iştirakı ilə əmələ gəlir. Bunlar aşağıdakılardır:

Assosiativlik. *"Bu mətndə "gizli əlaqə" formasıdır. Belə mətn formalarında koqeziya potensial formada üzə çıxır. Bəzən hər hansı bir ifadənin mətndə təkrarı assosiasiyaya yol açır"*. Məsələn, aşağıdakı mətndə assosiasiyanı "şəkil" sözü yaratmışdır: "Düşünürdüm ki, ya bu *şəkillər* vaxt gələcək ədəbiyyat dərgilərini, saytlarını, hansısa arxivi bəzəyəcək, ya da elə üçümüzün də köhnə noutbukunda, on ildən bir eşələdiyimiz fayllar arasındaca unudulacaq. Bu *şəkildəkilərin* qədəri elə bu *şəklin* də qədəri olacaq nə vaxtsa... Zaman özü bu *şəkildəkiləri* elə yaxşı rəndələyəcək ki. Rəndələyib üç fərqli xarakter düzəldəcək... Onların üçü də bir gün bu *şəklə* baxanda darıxacaq, lap birlikdə olsalar belə, lap davalı, küskün qalsalar da. Mütləq bu *şəklin* yeri onlar üçün bir az qərib, bir az sərgərdan qalacaq. Bəlkə iyirmi il sonra ədəbiyyat da yarıcan vəziyyətdə, son nəfəsini verəndə *şəkillər* arasından seçəcəyi on *şəkildən* biri bu olacaq. Bu *şəklə* baxıb sonrakı nəsillərin aqibəti haqqında fikirləşə-fikirləşə dərin yuxuya dalacaq. Əvvəl söz var idisə, axırda da söz olacaq. Bu *şəkil* həmin iki sözün arasındakı körpü kimi asılıb qalacaq tarixin bir həndəvərində". (https://525.az/news/243881-bir-de-gordun-fotodu-adamlar-revan-cavid-yazir).

Obrazlılıq. Metaforikləşməni bədiilik üçün əsas meyar, eyni zamanda, bədiiliyi metaforikləşmə üçün əsas göstərici hesab edənlər var. Metaforikləşmə daim obrazlılığa meyil göstərən insan təfəkküründür malıdır, dilin kateqoriyalarından biridir.

Metaforik vasitələr mətnin məntiqi-semantik bütövlüyünə öz təsirini göstərir. Başqa sözlə, dil obrazlılığı müxtəlif metaforların köməyilə gerçəkləşir və mətinin əlaqəsini, bağlılığını təmin edir. Məsələn: "O çiskinli sentyabr səhəri daxilindən baş qaldırmış o coşqun nikbinlik və xeyirxahlıq hissləri içində Əbdül Qafarzadə əllərini adəti üzrə arxasında birləşdirib geniş sinəsini daha da irəli verdi, üzünü yuxarı tutub bomboz payız səmasına baxdı, narın çiskin çeşməyinin şüşələrinə səpələndi və belə bir narın damçılı şüşə arxasından dünyaya baxmaq da o dəm Əbdül Qafarzadəyə ləzzət verdi, hətta Tülkü Gəldi Qəbiristanlığının dəmir darvazasının bala qapısından Qəbiristanlıq İdarəsinin həyətinə girəndə qarovulçu Əflatunu görəndə də, bu balaca boylu, arıq, sir-sifəti günün altında, tozun-torpağın içində illərdən bəri yanıb qaralmış, balaca, yaşıl gözləri həmişə səksəkə içində qaynayan adam – qarovulçu Əflatun da Əbdül Qafarzadənin gözünə dünyanın gözəl bir məxluqu, qüsursuz bir bəndəsi kimi göründü; düzü, Əbdül Qafarzadənin özünün də qarovulçu Əflatunu beləcə görməyinə gülməyi tutdu, amma, hər halda, həyat gözəl idi və Əbdül Qafarzadə də bu gözəl həyatın sahiblərindən biri idi (Elçin, 2007: 10-11).

Ritmlilik. Mətnlərdə daxili ritmlər olur ki, bu ritmin köməyi ilə mətnin komponentləri sıralanır, məntiqi-semantik bütövlük yaranır. Məs.: Tülkü Gəldi Qəbiristanlığında Giçbəsərə fikir verən yox idi; hərgah fikir verən (və başa düşən adam) olsaydı, görərdi ki, bu itə nəsə olub, əvvəllər həyətdə sülənən it deyil və ümumiyyətlə axır vaxtlar nəsə gözə az dəyir; fikir verən (və başa düşən adam!) olsaydı, görərdi ki, bu itin qara və həmişə qəmgin gözlərində nəsə elə bir ifadə yaranıb ki, bu ifadə təkcə yemək axtarmaq, təpikdən qorunmaq, soyuqda isti yer, istidə sərin yer axtarmaq qayğılarından xəbər vermir... (Elçin, 2007: 10).

Bu mətn məntiqi-semantik cəhətdən bütövdür və burada ritm yararadan "fikir verən-başa düşən", "soyuqda isti yer, istidə sərin yer" paralelizmidir.

Kompozisiya vasitələri. Mətndaxili əlaqə vasitəsidir. Bu vasitələrin iştirakı ilə böyük mətnlər içərisində bir-biri ilə məntiqi baxımdan ayrılan, zaman və məkanca uyğunlaşmayan mikroparçalar formalaşır. Həmin mikroparçalar mətnin diskurslarıdır. F.Veysəlli yazır ki, mətndən danışarkən diskursdan yan keçmək olmur. Bu termini, bir qayda olaraq, fransız dilçiliyinə aid edirlər, ancaq bu gün diskurs daha çox Z.Hərris anlamında işlənir. Bu alimə görə,

diskurs sözü ünsiyyətdə qrammatik formaların ardıcıllığı olub söyləmlərdə bir-birini izləyən mətnə deyirlər (Veysəlli, 2013: 354).

Məntiqi-semantik bütövlük təşkil edən mətnlərin ayrı-ayrı diskurslarında fikrə qarşı emosional-hissi münasibət bildirilir: *Maraqlıdır, onun anası da bu cür olmamışdır. Maraqlıdır, heç anasının nəslində də belə bir adam görünməmişdir* (danışıq dilində).

Məntiqi-semantik bütövlük təşkil edən mətnlərin ayrı-ayrı diskurslarında yekun, nəticə və davamiyyət bildirilir: *Məsələn,* universitetin geoloji şöbəsi çox maraqlıdır. İndi fizikanın açdığı yeni sahələr təsəvvürə sığmayan bir dərəcədə geniş və romantikdir (Anar, 1986: 369); *Demək,* bu son günlərində, içəri dünyasında - xatirələr, poeziya dünyasında mən də varammış, xəyalında, gözləri qarşısında mən də dayanmışammış, amma indiki, qırx üç yaşlı mən yox, üçyaşlı uşaq (Anar, 1986: 447).

Məntiqi-semantik bütövlüklə xarakterizə olunan mətnlərin ayrı-ayrı diskurslarında bənzətmə və müqayisə bildirilir: *Elə bil* hər şey alt-üst olmuşdu. *Elə bil* həyatın təzadları onu büsbütün sıxmışdı. *Elə bil* o ölmək istəyirdi... (danışıq dilində).

Məntiqi-semantik bütövlüklə səciyyələnən mətnlərin ayrı-ayrı diskurslarında sıra və ardlıcıllıq ifadə olunur: – *Əvvəla*, sən qatıb-qarışdırmısan, qardaş oğlu. *İkincisi də* bu hərəkətindən sonra sən deyəni eləmək mümkün olan şey deyil (danışıq dilində).

Üslubi vasitələr. Bu vasitələr mətndəki hadisələrin səbəb-nəticə əlaqəsinə söykəndiyini göstərir. Məsələn, "Sonra qapı döyüldü, o üç nəfər içəri girdi, yorğan-döşəkdən qalxmış yuxulu Xıdıra geyinməyi əmr elədilər, sonra da Xıdırı qabaqlarına qatıb apardılar. O, on yaşlı uşaq o saat başa düşmüşdü ki, bu üç nəfər xeyir işdən ötrü gəlməyibər və qorxudan daha çox anlaşılmaz bir təəccüb, heyrət hissi o uşağın kiçik varlığını bürümüşdü: dünən gecəki o gözəl "əntiqə" sözündən sonra, axşamüstü mizin arxasında oturub yedikləri o gözəl qızartmadan sonra, Xıdırın hərdənbir baş barmağını qaldırıb dediyi o "əla"lardan sonra bu üç nəfərin gecəyarısı bu cürə gözlənilməz gəlişi, Xıdırla bu cür hörmətsiz rəftarı o on yaşlı uşağı çaşdırıb mat qoymuşdu və həmin uşaq yalnız o vaxt özünə gəldi ki, o üç nəfər Xıdırı otaqdan çıxarır" (Elçin, 2007: 280).

Bu mətnin cümlələri arasında əlaqəni *"o"* işarə əvəzliyi üslubi baxımdan yarada bilmişdir: *"o üç nəfər", "o on yaşlı uşaq", "o uşaq", "o gözəl, "əntiqə" söz", "o gözəl qızartma", "o "əla"lar", "o vaxt"* və s.

Bu simvollar – işarələr mətnin məntiqi-semantik cəhətdən səbəb-nəticə kontekstində mücərrəd məzmundan konkret məzmuna doğru inkişafını təmin edə bilmişdir. Üslubi vasitə kimi işarə əvəzliyinin mətndə rolu o qədər böyükdür ki, bu rol möhkəmləndirici səciyyə daşıyır. Həmin işarə əvəzlikləri mətnin komponentlərini bir-birinə daha sıx bağlayır, ona görə ki, bu mətnin mütəşəkkilliyini təmin edən "boş sözlər"in olduğu cümlələr müstəqilliklərini müəyyən qədər itirərək özlərindən əvvəlki cümlələrdən daha çox asılı vəziyyətə düşür.

Nəticə

Beləliklə, mətn məsələsi sintaksisin ən mühüm problemidir. Ona görə ki, ayrılıqda götürülmüş, yəni mətndən tamamilə təcrid edilmiş hər hansı bir söz və yaxud söz birləşməsi, ayrıca bir cümlə heç də həmişə konkret məna bildirmir, yəni kommunikativ aspektdə söz, söz birləşməsi, cümlə arasında əlaqə olmasa, ötürülən informasiya nə onu ötürən, nə də onu qəbul edənə tam anlaşıqlı olmaz və ünsiyyət yaranmaz.

Azərbaycan dili mətnlərinin təşkilində müxtəlif anaforik, kataforik vasitələr, təkrarlar, deyktik elementlər və s. vasitələr mühüm rol oynayır. Mətnin formalaşması üçün təkcə bunlar kifayət deyil, onlar arasında semantik ardıcıllıq – inkişaf da təmin olunmalıdır. Bu, mətni kriteriyaya daxil olan koherentlikdən ibarətdir. Koherentlik mətn üçün çox vacib olan semantik məzmunun formalaşmasını ifadə edir. Bildiyimiz kimi, istər cümlə, istər mikromətn, istərsə də makromətn həm struktur, həm semantik bütövlüyə malikdir. Daha doğrusu, koherentlik və koheziya mətni şərtləndirən əsas amillərdəndir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Ə. Aktual üzvlənmə və mətn. Bakı: "Xəzər Universiteti nəşriyyatı", 1998, 190 s.
2. Abdullayev K., Məmmədov A. və b. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. Bakı: "BSU", 2012, 606 s.
3. Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri əsasları. Bakı: "Elm", 1998, 215 s.
4. Allahverdiyeva E. Bədii tərcümə və mətn dilçiliyi məsələləri. Bakı: Boz Oğuz, 2003, 101 s.
5. Anar. Dünya bir pəncərədir. Bakı: Gənclik, 1986
6. Babayeva N. Qəzet mətnlərində metaforik ifadələr. Fil.ü.f.dok.diss. Bakı, 2021, 131 s.
7. Cavadov Ə. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sintaktik vahidlərin sırası. Bakı: Elm, 1977, 150 s.
8. Cəfərzadə V. Müasir Azərbaycan dilində bağlayıcı vasitələrin mətnyaradıcı xüsusiyyətləri. Fil.ü.f.dok.diss. avtoref. Bakı, 2022, 37 s.
9. Dilçilik ensiklopediyası. I c. F.Veysəllinin redaktəsi ilə. Bakı: Mütərcim, 2006, 516 s.
10. Elçin. Ölüm hökmü. Bakı, 2007
11. Xəlilov Ə. Sintaktik bütövlərin əmələ gəlməsində morfoloji elementlərin rolu // Azərbaycan dili morfologiyasının aktual məsələləri. ADU, 1987, 98 s.
12. Kazımov İ. Mətn sintaksisi, yaxud sintaksisin mətni. Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi jurnalı. Bakı, 2022, № 2, s. 81-96
13. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Ünsiyyət, 2000, 494 s.
14. Kazımov Q. Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisi. Bakı: Elm, 2019, 608 s.
15. Kazımov Q. Seçilmiş əsərləri. V cild, Bakı: Nurlan, 2008.
16. Məhərrəmova G. Mətnin aktual üzvlənməsi və mətn vahidləri. Fil.ü.f.dok.diss.avtoref. Bakı, 2018, 31 s.
17. Məmmədov A. Mətn yaranmasında formal əlaqə vasitələrinin sistemi. Bakı: Elm, 2001, 143 s.
18. Musayev M. Türk ədəbi dillərində mürəkkəb cümlə sintaksisi. Bakı: Kitab aləmi, 2010, 403 s.
19. Müzəffəroğlu T. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlənin struktur semantikası. Bakı; Azərnəşr, 2002, s.12-13
20. Novruzova N. Mətn sintaksisi. Bakı: Təhsil, 2002, 184 s.
21. Veysəlli F. Dilçiliyin əsasları. Bakı: Mütərcim, 2013
22. Античные теории языка и стилия (антология текстов). Санкт-Петербург, "Алетейя", 1996, с.239-240
23. Галперин И. Интеграция и завершенност текста. Москва: "Наука", 1980, 154 с.
24. Галперин И. Текст как объект лингвистического иследование. Москва: "Наука", 1981, 138 с.
25. Грановская Л. Структура и семантика текста. Баку, 2006, 70 с.
26. Илгенко С.Г. Синтаксические единицы в тексте. Ленинград, 1989
27. Карпов В.И. Текстообразующие функции сложных слов и словосочетаний (на материале готских текстов). Вестник ВГУ. 2008, № 2, с.56
28. Хэллидей М. Когезия в английском языке / Исследования по теории текста: реферативный сворник. Москва, 1979

29. Солганик Г. Синтаксическая стилистика. Москва: «Высшая школа», 1973, 214 с.
30. https://525.az/news/249707-yasamaga-geciken-adam-sebuhimemmedliye-rekviyem
31. https://edebiyyatqazeti.az/news/diger/11266-telebelik-illerinin-etri
32. https://525.az/news/209526-omer-faiq-nemanzade-bizim-muasirimizdir-solmaz-rustemova-tohidi-yazir
33. https://edebiyyatqazeti.az/news/proza/11531-yasamaq-esqi
34. https://525.az/news/243881-bir-de-gordun-fotodu-adamlar-revan-cavid-yazir

МӘШҺҮР ЖҮСІП ПОЭТИКАСЫ ЖӘНЕ ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫМЕН ӘДЕБИ БАЙЛАНЫС МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аяулым ЕРЛАНОВА *

Түйіндеме: Мақалада қазақ әдебиетінің XX ғасыр басындағы әдебиетінің көрнекті өкілі, фольклор жинаушы, ақын, діни-ағартушы Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің поэтикасы түркі халықтарының әдебиетімен әдеби байланыс, тақырыптық-жанрлық ерекшелігі, мазмұн тұрғысынан салыстыра талданады. Мақаланың мақсаты – Мәшһүр Жүсіп поэтикасының ауқымының кеңдігін, өзіндік даралығын таныту үшін түркі халықтарының мұрасымен байланыста қарастыру. Ақын шығармашылығында шығыстық сарын мәселесі зерттеліліп, диссертация, монография деңгейінде дәлелденді. Қазақ жазба әдебиетінің араб әдебиетімен байланысын дін тақырыбы тұрғысында, діни ағартушылық бағытта, поэзия жанрында дамыта түскен ақынның шығармашылығын түркі халықтары әдебиетімен де байланыста қарастырылады. Әсіресе тақырып үндестігі тұрғысында татар халықтарымен ұқсастығы талданады. Осы тұстан жұмыстың өзектілігі көрінеді.

Талдау барысында XX ғасыр басындағы қазақ және татар халықтарының арасындағы әдеби байланыс мәселесі кітаптану, газет журнал шығару істері бойынша қарастырылады. Сондай-ақ ғылыми жұмысымызға арқау болып отырған Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің осы мәселеге қосқан үлесі, жарық көрген кітаптары мен мақалалары талданады.

Жұмыстың ғылыми, практикалық маңызы ретінде «Мәшһүртану» курстарында, XIX ғасырдың соңы және XX ғасыр басындағы әдебиет, өлкетану әдебиетінде қолдануға болады.

Кілт сөздер: *поэтика, әдеби байланыс, жанр, даралық, әдебиет*

The Poetics of Mashkhur Zhussip and the Problems of Literary Relations with the Turkic Peoples

Abstract: The article analyzes the poetics of Mashkhur Zhussip Kopeyev, an outstanding representative of Kazakh literature of the first decades of the twentieth century, folklorist, poet, religious educator in terms literary connection with the literature of the Turkic peoples, thematic and genre specificity, content, artistic specificity. The aim of the article is to consider the breadth and originality of Mashkhur Zhussip's poetics in relation to the heritage of the Turkic peoples. The influence of oriental literature on the poet's work was investigated at the levels of dissertations and monographs. The connection of Kazakh written literature with Arabic should be considered in the context of the theme of religion, in the genre of poetry of religious enlightenment, as well as in connection with the literature of the Turkic peoples. Especially with the reference to the consonance of themes, the similarity with the Tatar peoples is analyzed.

In the course of the analysis, the problem of literary relations between the Kazakh and Tatar peoples of the early twentieth century in book studies and the publication of newspaper magazines is considered. The contribution of Mashkhur Zhussip Kopeyev to this problem, published books and articles that underlie our scientific work will also be analyzed.

It is important to highlight that the research has scientific and practical significance. The results of the research can be used in the courses «Mashkhurtanu», literature lessons, local history of the early twentieth century and in general on the theory of literature.

Key Words: *Poetics, literary connection, genre, individuality, literature.*

Кіріспе

Әдеби байланыс кез келген ұлттың әдебиетінде орын алатын маңызды ұғымдардың бірі. Қазақ әдебиеті өзінің даму барысында батыс және шығыс әдебиеттерімен де тығыз дамыды. Қазақ түркі халықтарының әдебиетінің түп негізін бір арнада тоғыстыратын тектің түрі – поэзия. XV ғасырға дейінгі тарихи жәдігерліміздің, көркемдік дүниетаным арналар ортақ саналады. Туыс халықтар этногенезімен сабақтасатын поэзиялық жанрдың түріктік дүниетанымындағы жыр атаулының бәрі, әдебиеттің кейінгі даму эволюциясының ішкі көркемдік тұтастығын сақтауда маңызды роль атқарады.

Тарих орын алып жатқан оқиғалар әрбір кезеңнің әдебиетіне әсер етпей қоймайды. Бұл ұлттар арасындағы байланыстың нығаюына, әдеби байланыстың, мәдениеттің бірлестікте дамуына көп септігін тигізді. Бұл үдеріс қазақ әдебиетінде де көрініс тапты.

Әдебиеттердің байланысу мүмкіндігі, бір бірімен жақындасуы олардың даму заңдылығының сәйкестігіне, шындықты бейнелі көркемдеу тәсілдерінің ортақтығына

* «Филология» мамандығының докторанты, Торайғыров университеті, КеАҚ, ayaulym_erlankyzy@mail.ru

DOI :10.30546/100981.2024.0130

негізделеді. Өзара байланыс, рухани құндылықтардың алмасуы, тарих ұқсастығы осылардың бәрі әдебиеттің жаңа кезеңге көтерілуін, өсуін, дамуын бағалау мен сараптауға негіз болады. Ал әдебиеттің деңгейі жоғары болған сайын оның басқа ұлттың көркем өнерімен, әдебиетімен қатынасының ұлғаюына себеп болады. Бұл туралы В.М.Жирмунский «Халық неғұрлым мәдениетті болған сайын, соғұрлым оның басқа халықтармен байланысы мен өзара қатынасы қарқынды болмақ» дейді (Жирмунский, 1979).

Сондай-ақ әдеби байланыс түрлі халықтар мәдениетінің дамуына, жақындасуына, қарым қатынастың нығайып дамуына да әсер етеді. Осы ретте шығыстанушы ғалым Н.И.Конрадтың «Ұлттық әдебиеттің өркен жаюы мен даму факторларының бірі – өзге халықтардың әдебиетімен өзара қарым-қатынаста, байланыста болу. Кез келген әдебиетте екі компоненттің болатыны белгілі. Бірі – сол елдің өзінде дүниеге келген төл туындылар, екіншісі – басқа елдерден енген кірме шығармалар» деп әдеби-мәдени байланыстарға теориялық пікірін білдіреді (Конрад, 1972: 290) деген пікірімен сөзімізді растағымыз келеді. Осы жерден осындай дүниелердің негізінде әдеби байланыс рөлінің ерекшелігін көреміз. Бір елдің әдеби туындысының аудармасымен танысу арқылы не болмаса түпнұсқасында сол ұлттың тілінде оқу арқылы және олардың аудармалары арқылы қанығуынан немесе бір халық жазушысының шығармаларының мазмұны мен мотивтерін басқа елдің жазушысының өзінше қабылдауынан пайымдауға болатындығымен тұжырымдайды.

Осы үрдістен қазақ әдебиетінің ақын жазушылары да қалыс қалмады десек болады. Әлемге әйгілі болған Абайдың шығармашылығынан да көршілес орыс әдебиетімен ғана емес, Еуропа елдерінің әдебиетімен, нақтырақ айтсақ, Байронмен, Гетемен үндестігін байқай аламыз. Бұл қазақ әдебиетінің басқа халықтар әдебиетімен байланысын дәлелдей түсетіндей. ХХ ғасыр басындағы қазақ әдебиетінің тарихында әдеби байланыстың дамуына үлес қосқан тұлғалардың бірі – Мәшһүр Жүсіп Көпеев.

Негізгі Бөлім

Мәшһүр Жүсіп әр әдебиет майталмандарына тән қасиетпен өмір сүрген кезеңнің бүкіл басты әрі өзекті сұрақтарын, қоғамда болып жатқан келеңсіз жайттарды, халқының тұрмысын, болмысын өз туындыларында уытты да бай тілмен жеткізе білді. Кез келген шығармасын алып қарасақ өткен дәуірдің жаңғырығы іспеттес. Діни-ағартушылық өлеңдері – осы айтылғандардың бір дәлелі. Сонымен қатар халқын бостандыққа, егемендікке үгіттеген өлеңдерінен замана үнін ести аламыз. Үгітке, насихатқа толы өлеңдерінің астарынан қарапайым халықты оқу мен білімге, өнерге қарай бағыттағанын аңғарамыз.

Діни-ағартушылық бағыттағы өлеңдер жазуының бір себебі ақынның ескі мұсылманша сауат ашуы болуы мүмкін. ХХ ғасырдың бас кезеңіндегі әдебиетте Мәшһүрден басқа тағы біршама ақындар осы бағытта қалам тербеді. Бұл да түркі халықтары әдебиетінің арасындағы бағыт, тақырып жағынан ұқсастықты көрсете алады.

Мәшһүр Жүсіп шығармашылығы кең арналы. Тақырып, жанр, стиль жағынан алып қарасақ та ақын шығармашылығы әдебиетте өзіндік ерекшелігімен дараланады. Өзінің шығармашылық жолында ол әдебиеттің барлық жанрында еңбек етті. Салмақты да сүбелі еңбектер тудырды. Проза, поэзия жанрында қалам тербеген ақынның өлеңдерінің өзі дидактикалық, деректі, тұспалдау, жұмбақ, мадақ, төрттағандар (рубаи), арнау, жоқтау, табиғат лирикасы деп бөлінсе, діни дастандары мен газет беттерінде жарық көрген мақалалары, әңгімелері сол кезде әдебиетте жанрлардың өркендеуіне, өзіндік қолтаңбасын негіздеуге, көркемдік даралығын саралауға мол үлесін тигізгені ғылыми зерттеулерден белгілі. Ақынның ақындық, суреткерлік тұлғасы бірден туып, ақ уақыт ішінде қалыптаса қойған жоқ. Оның талантына түрткі болған, шығармашылығына нәр берген мол бастаулар болды. Бұл бастаулардың қатарына ақынның сауат ашқан

мектебін, діни сауатын, шығыс әдебиетімен сусындап өскенін және қоғамда, тарихта орын алып жатқан өзгерістерді дұрыс қабылдауын, өзіне дейінгі тұлғалардың шығармашылығымен үндестігін жатқыза аламыз.

Жалпы XX ғасырдың басында қазақ әдебиеті қарқынды дамыды. Қысқа мерзімнің ішінде қиын белестерден өтіп, сан алуан таланттарды дүниеге әкелді. Әдебиет өкілдері Абайдың реалистік дәстүрін жалғастырды, дамытты, байытты, халықты жаңалыққа, прогреске шақыратын бүкіл азаматтық сарындарды күшейтті, көркем сөз қорын, поэзия, проза, публицистика, драматургия туындыларын молайтты. Бұл кездегі әдебиет тез дамумен қатар, басқа ұлттардың әдебиетімен байланысын күшейтіп, жанр, мазмұн, түр жағынан толыға түсті. Мәселен, көршілес шығыс елдерімен, орыс әдебиетімен, сонау батыс еуропа халықтарының мұрасымен өзара байланыстарын күшейтін, нығая түсті.

Бұл әдеби байланысты бір дәуірде тарих сахнасына шыққан түркі халықтарының әдебиетінен және төл әдебиетіміздің тұлғаларының шығармаларынан байқай аламыз. Атап айтқанда, екі ғасыр тоғысында өмір сүрген әдебиеттің көрнекті өкілдері Шәкәрім, Мәшһүр Жүсіп, Шәді, Сұлтанмахмұт, Мақыш Қалтайұлы, Мағжан Жұмабаев т.б. шығармашылықтарына араб парсы, тәжік, өзбек әдебиетінің ғана емес, басқа халық әдебиетінің ықпал еткенін ғылыми зерттеулерден аңғарамыз. Мәселен, татар әдебиетін мәдениетпен байланысын Ғұмар Қараш, Мәшһүр Жүсіп, Мақыш Қалтаевтардың Қазан, Уфа, Орынбор қалаларының баспаханаларынан кітап шығару істерінен көруге болады. Түркі халықтарының арасындағы өзара қарым-қатынасты барлық қырлардан көруге болады. Газет басып шығару, кітаптану істері де XX ғасыр басындағы кезеңде кең таралған шаралар болды.

Жалпы алғанда, татар мәдениеті Ресей империясына қарасты көптеген түрік тұқымдас халықтардың арасында озып болды. Олар батыс пен шығыстың озық үлгідегі мәдениетін Ресей арқылы өз бойына сіңіріп қана қоймай, оны көршілес басқа түркі халықтарымен де бөлісіп отырды.

Қазақ пен татар халықтарының арасындағы үндестік, тарихи байланыс сонау ерте замандардан бастау алады. Алдымен екі ұлттың шыққан тегі бір, біздің дәуіріміздің алғашқы кезеңдерінде ақ тарихта белгілі болып, аты шыға бастаған көне түркі тайпаларынан бастау алады. Екіншіден көп жылдар бойы Түрік қағанатының, кейін Дешті қыпшақ одағының, соңында Алтын орда хандығының құрамына кіріп, бірге бір мемлекеттің астында өмір сүруі екі халықты тағы да байланыстыра түседі. Екі халықтың арасындағы әдеби байланыстың алғашқы көріністері осы кезден бастау алады десек те болады. Үшіншіден, екі ұлт жеке жеке халық болып қалыптасып, басқа одақтардың құрамына кіре бастады. Төртіншіден, қоныстанған мекендері жағынан көп ғасырлар бойы көршілес болып, іргелес өмір сүріп келеді (Еділ, Жайық өзендері, Орал, Алтай таулары).

XX ғасыр басында түркі халықтарының әдеби байланыстары біршама игеріле бастады. Профессор С.Н.Сүтжанов XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы қазақ түркі рухани алмасуларын негізінде шығармашылық үндестігінің нәтижесін келесі формалар арқылы толысты деп қарайды: 1) аударма өнерінің тарих сахнасына шығып, белең алуы; 2) ақын жазушылардың арасында өзара қарым қатынастардың орнауы; 3) әлем әдебиетіндегі тақырып кеңдігі, образдардың жасалуындағы ерекшеліктерді үлгі ретінде алып өз тәжірибелерінде қолдану (Сүтжанов, 2013, 60).

Осы кезең әдебиетінде түркі халықтарының арасында кітап бастыру ісі қарқын ала бастады. Бұған қоғамдық-әлеуметтік жағдай себеп болды. Баспасөздің пайда болуы, кітаптану ісінің мазмұны, халықтың мәдениеті, тарихы туралы айту гуманизм мен мәдениеттің көрсеткіші болып табылады. Түркі халықтарының арасында татарлар бірінші болып кітап басумен айналысты. Сондай ақ татар қайраткерлері қазақ, өзбек,

қырғыз, ұйғыр және т.б. түркі халықтарына ұлттық кітап бастыру ісінде көмек қолын ұсынды.

Алайда татарларға ұзақ уақыт өз басылымдары мен жеке баспаханаларын ашуға мүмкіндік тумады. Тек 1800 жылы Қазанда Г.Бурашев өз қаражатына жеке ашуға рұқсат алды. Бұлардан басқа көпшілік оқырманға танымал болған Хұсайыновтар, Каримовтар баспаханалары да болды. Ол баспаханалардан қазақ әдебиетінің көптеген Ыбырай Алтынсарин, Абай Құнанбаев, Мағжан Жұмабаев, Спандияр Көбеев сынды көрнекі өкілдері кітаптарын басып шығару мүмкіндігіне ие болды. Солардың бірі біздің жұмысызға арқау болып отырған Мәшһүр Жүсіп Көпеев еді. Ақынның өмір сүрген дәуірден сыр шертетін танымал үш кітабы «Хал ахуал», «Тірлікте көп жасағандықтан көрген тамашамыз» және «Сарыарқа» туындылары 1905 жылы болған оқиғаның негізінде жазылған еді. Бұл кітаптары Қазан қаласында 1907 жылы шықты. Бұл еңбектерде Мәшһүр Жүсіптің әжептәуір күрмеуі қиын мәселелерді қате түсінгені байқалады. Бірақ сауатты, көзі ашық ақын көршілес мемлекеттің жүргізген саясатынан хабары мол және отарлау саясатына қарсы екендігі, егемендікке, бостандыққа ұмтылатыны ашық айтылған. Сол себептен де ақынның кітаптары жарық көрген баспаның иелеріне он екі мың айып салынып, біраз адамдар жауапқа тартылады. Ал таратылмаған кітаптардың даналары тәркіленіп, авторды жауапқа тарту жөнінде шешім қабылданады. Мұны естіген ақын ел ішіне сіңіп кетіп, біраз уақыт бой тасалап қапаланады.

Осы орайда ғалым С. Дәуітов ақынның кітаптарын мұқият оқып шыққан оқырман автордың Ресейдің сол замандағы саясатымен, хал жағдаймен жақсы таныс екендігін көре алады деген пікірді алға тартады. Сондай-ақ 1905 жылғы халық көтерілісінің әсерін, қожа-молдалардың келеңсіз әрекеттерін сынағаны, Ресейге қосылудың жақсы және жаман жақтарын тізіп бергеніне бар дейді. Осы үш кітабының құндылығы қазақ халқының сол кездегі тұрмыс-тіршілігін, бастарынан өткен түрлі ауыртпалықтарын, психологияларын суреттеуінде жатыр (С. Дәуітов, 1990).

Толықтыра өтетін болсақ, Мәшһүр Жүсіптің «Хал-ахуал», «Тіршілікте көп жасағандықтан көрген бір тамашамыз» еңбектерінің мазмұны бір біріне ұқсайды, яғни көтерілген мәселе, қамтылған өлеңдері мазмұндас келеді. «Ғибратнама» өлеңі «Хал ахуал» кітабына ғана енген. Бұл пікірді мәшһүртанушы ғалымдар да алға тартады.

Бірақ ақынның осы еңбектері патша үкіметінің қарамағына ілініп, цензурадан өтпей тыйым салынады. Кітапты шығарған татар елінің азаматтары Хұсайыновтардың баспаханасына айып салынады. Мәшһүр Жүсіп саяси қудалануға ілінеді.

Осы тұстан кітап басу ісінің әдеби байланысқа қатысын алғашқы қазақ кітаптарының татар, башқұрт, өзбек жеріндегі баспаханаларда жарық көруі түркі ұлыстарының өзара рухани алмасу жасауына септігін тигізді деп қарастыра аламыз.

Өз жерімізде баспахана болмауы себепті басылымдармен қатар, кітап бастыру істері де елден тыс жерлерде, бірақ Ресей аймағындағы қалаларда жарық көрді. Тек 1912 жылы ғана Семейде «Жәрдем» («Ярдем сериктиш») баспаханасы ашылды. Оны құрушы әрі ұйымдастырушылар – татардың көпес саудагерлері ағайынды Нигматуллиндер еді. Баспахана 1918 жылға дейін жұмыс істеп, бірнеше қазақ кітаптары шықты.

Қазан, Орынбор, Үфі қалаларында кітап бастыру ісі Ш.Хұсайынов, ағайынды Каримовтар, М.В.Чиркова, Б.Л.Домбровский, И.Н.Харитонов және т.б. басылымдар орталықтары іске қосылғаннан бастап ерекше дамыды. Олардың ішінде аса қуатты Хұсайынов пен ағайынды Каримовтар баспаханалары қазақ тіліндегі кітаптарды ең көп шығарушылар ретінде саналды. Төл басылымдарымыздың енді бірқатары Үфі, Астрахан, Орал, Троицк қалаларында шықты.

Қазақ жерінде басылған шығармалар саны өте аз болды. Жоғарыда келтіргеніміздей, Семейде «Жәрдем» баспаханасы ашылып, тек 1913 жылы ғана өнім бере бастады. Осы жылы 13 кітап шығып, оның 11-і орыс тілінде, ал 2-і қазақша болды.

Әлбетте, қазақ кітап басу ісінің тууы мен қалыптасуында Орал Жайық бойын мекендеуші ұлт өкілдерінің, басым тұрғыда татар және орыс баспагерлері мен мамандарының атқарған рөлі өте зор. Қазақ кітаптарының басым бөлігі Қазан, Үфі, Орынбор, Троицк қалаларында басылып шықты. Бұған әрине, татарлардың түркі халықтарының ішінде ең сауаттысы әрі барынша діндарлығы басты себеп бола тұра, өкімет орталығына жақын орналасуы да игі әсерін тигізбей қоймайды.

Жалпы зерттеу аясына алынып отырған XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың бас кезінде қазақ даласында маңызды оқиғалар болған еді. Көрші Ресей елінде революциялардың көбейіп, халықтың басынан қиын кезеңдер өтіп, сыналған заман еді. Сол әлеуметтік өзгерістер мен жаңалықтар, белең алған үлкен оқиғалардың лебі қазақ даласына да келіп жатты. Тарихта болған әрбір оқиғаның әдебиетте көрініс табатыны іспетті бұл оқиғалар да әдебиетке өз әсерін тигізбей қоймады. Бұл дәуір әдебиетін тарихи оқиғалардан бөлек қарай алмайтынымыздың да себебі осындай жатыр.

XIX ғасырдың екінші жартысы қазақ даласында тек экономика мен шаруашылықтың дамуымен ғана емес, сонымен қатар әдебиеттің, мәдениеттің дамып, қарқын ала бастауымен де тарихтан белгілі. Халықтың сана сезімі оянып, сауаты ашылып, дүниеге басқа көзқараспен қарай бастады. Оқу, білімге деген сұраныс арта бастады. Қазақ даласында мектептер ашыла бастады. Алғашқы кезде қазақ жерінде азын аулақ он шақты мектептер болса, XX ғасырдың басында мектептер саны бес жүзге жетті.

Қазақ даласында оқу ағарту жұмысы алғашқы кезде тек мұсылманша оқумен шектелді. Кейін орысша оқу белең ала бастады. Қазан төңкерісіне дейін осы екі бағытта жүзеге асты. Яғни діни мұсылманша оқу қазақтарда бұрыннан бар еді. Ол кезде бір немесе бірнеше ауыл болып бірігіп, молда жалдайтын. XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың бастапқы жағында жаңа яғни төте оқу ұсули жәдит оқуының шығуына байланысты ескіше оқу Бұқара, Қазан қалаларындағы мұсылманша оқудың үлгісі бойынша жүргізілді.

Бұл тұста қазақ жерінде баспасөз ісі де қарқын ала бастады. XIX ғасырда қазақ тілінде «Дала уалаятының газеті» ғана болса, өткен ғасырдың бастапқы кезеңінде қазақ тілінде алты газет журнал шықты. Қазақ тілінде XIX ғасырдың басында жүз кітап шықса, XX ғасырдың бастапқы кезінде бұл үш жүзге жетті. Десек те бұл нақты дерек емес, себебі ақталып жатқан талай арыстарымыздың еңбектері бұл тізімге енбеген еді. Басылып шыққан кітаптардың тақырыбының дені сол замандағы күнделікті тақырыптар, қазақ даласында орын алып жатқан жақсы, жаман оқиғалар өлең жинақтары, дастандар, поэмалар, әңгімелер, романдар жанрында жазылып жатты.

Сонымен қатар татар әдебиетінің баспасөзі дами бастаған еді. Мысалы, бірінші орыс революциясына дейін яғни 1905-1907 жылдары отыз үш газет, журнал шықса, ал Қазан төңкерісінен кейін жиырма бес газет, жиырма үш журнал шығып тұрған. Ал осы баспасөздер құрылымына қарай әртүрлі бағытты ұстанды. Осы дәуірдегі басылымдарды татар ғалымы М.Х.Фаткуллин демократиялық, либералдық және буржуаздық-либералдық деп бөліп қарастырған. Демократиялық басылымдарға «Азат», «Азат халық», «Фикер», «Эдь-ислах», ал екінші топқа «Казан мохбрие», «Иолдыз», «Вакит», «Идель» басылымдары, «Шура» журналы, үшінші топқа «Нур», «Иль», «Суз» газеттері, «Дин вэ магишат және басқалары» журналы кірді (Сүтжанов, 2019).

Профессор С.Н.Сүтжанов бұл жіктеуді баспасөз материалдарының сыртқы пішініне, тақырыбына қарап жіктеу деп қарастырады. Өйткені бұл басылымдардың бәрінің мақсаты бір, ол өз ұлтына қызмет ету, өркениетке жетелеу, елдің болашағына алаңдау, елді білім мен ғылымға шақыру болып табылады.

Өткен ғасырдың бастапқы кезеңінде орын алған түрлі саяси, әлеуметтік жағдайлар және солардан болған тарихи оқиғалар атап айтқанда ағартушы-демократиялық және төңкерісшіл күштердің әсері саяси басылымдардың тақырыбына, бағытына өз әсерін тигізді. Басылымдарға үкімет органдарының тарапынан түрлі қысымдар болғанына қарамастан, газет-журналдар саяси әлеуметтік тақырыптарды басты назарға алып жұмыс істей бастады.

Көптеген авторлардың ақындардың, жазушылардың ұстанымы ағартушылық бағытқа жақын болды. Ал азаттық, бостандық мәселесі ағартушылық мәселені дамытумен бірге қарастырылды. Мысалы, Ғабдолла Тоқайдың жоғарыда аты аталған «Фикер» газетінде жарияланған «Азаттық туралы», «Достарға бір сөз», «Бірлік туралы» туындыларында ағартушылық идеясы, азаттыққа ұмтылған көрқарастар анық байқалады.

Дәлірек айтқанда, сол тұстағы «ағартушылық», «оқу білім» деген ұғымдар әлдеқайда кең мағынаға ие болды.

Мәшһүр Жүсіп Көпеев қазақ қоғамы үшін осындай үлкенді кішілі оқиғалар мен өзгерістерге толы кезеңде дүниеге келген халқымыздың біртуар азаматтарының бірі болды. Қазақтың алғашқы публицистерінің бірі ретінде ол капитализм талқысына түсіп, жұтаған, отаршылдықтың езгісінде қалып, тапталған халқының құқығын көбірек айтады. Ақынның баспасөздегі мақалаларында публицистикалық сарын басым, себебі автор заманның тағдыры мен тарихына, болашағына қатысты толғақты мәселелерді қамтыды, ойларын еш бүкпестен, жасырмастан тура айтып отырды. «Дала уалаяты» газетінің белсенді авторларының бірі болған ол өзінің мақалаларында ел тұрмысына қатысты өзекті мәселелерді қозғады. Халқына еңбек етуді, шаруашылықты дұрыс қолдана білуді, еңбекті оқу-біліммен, ғылыммен ұштастыра білумен ақыл-кеңес берген Мәшһүр Жүсіптің ойынша, адамзатты оқу-білім мен адал еңбек қана биік мұраттарға жетелеп, дамытады.

Бірақ ақынның өз қатарластарынан бір өзгешілігі бұл идеяны дінмен байланыстырып насихаттауында.

Мәшһүр Жүсіп – бірнеше жанрда қалам шерткен ғұлама. Ақын шығармашылығында проза, поэзия, төрттағандар, трактаттар да бар. Ал публицистикалық шығармалары екі жанрда, нақтырақ айтсақ мақалалар мен қара сөзбен жазылған публицистикалық еңбектері. «Сарыарқаның кімдікі екендігі» кітабының алғашқы тарауы қара сөзбен жазылған.

Еңбекте публицистикалық сарында жазылғанымен тарихи тұрғыдан да жазылған. Тарихтан, этнографиядан көп мәлімет береді. Бұл екі сала бірін-бірі толықтырып, еңбекте берілген мәліметтер мағыналық тұрғыдан үндесіп, тарихи публицистикалық очерк түрінде жазылған. Бұл шығармасында ол дәуірдің басты мәселесіне айналған қоғамдық мәселелер қозғалған.

Ақынның жазу стилі де басқалардан өзгеше. Тарихтан хабары мол екенін оқиғаларды жай ғана хабарлап қоймай, тарихи нақты деректермен, философиялық оймен баяндайды. Шығарма бай әдеби тілмен, шешендік тілмен жазылғандықтан оқырмандарына түсінікті.

Шығарманы оқу барысында баяндау тәсілімен жазылғанын көреміз. Сөз болып отырған мәселесі Сарыарқа даласы, қазақ халқы. Әңгіме Дешті Қыпшақ жерін суреттеуден басталып, қазақ халқының талай жылдар бойы жүргізген соғыстарына жалғасады. Жоңғарлармен, қалмақтармен болған шайқасын баяндайды. Одан әрі қарай жер-су аттарының шығу төркіні туралы айтылады. Бұрынғы заманда болған оқиғаларды өз топшылауларымен түйіндеп жазған. Шығарманың өн бойында қазақ халқының жат жұрттық басқыншыларға қарсы азаттық күресі туралы ойы байқалады. Қай публицистикалық мақаласын алсақ та осы идеясын көреміз.

Қазақ халқының әлеуметтік жағдайын Мәшһүр Жүсіп өз шығармаларында жақсы көрсете алды. Осыған дәлелдердің бірі – «Айқап» журналында жарық көрген «Туысқан бауырларыма бір насихат» атты мақаласы. Мәшһүр Жүсіп 1907-1912 жылдары айдауда болған жылдары Қазанда татар діни оқу жайын зерттейді. Осы оқудың қазақ балаларына тигізген әсерін түсіне отырып, мақаласында осының мәнін ашып беруге тырысады. Татар молдаларының қазақ ұлтына жасаған ықпалы сөз болады. «Айқап» журналының 7-8 сандарында жарияланған. Сонымен қатар Ресейден, Қазан төңірегінен қашқан татар молдаларының қазақ жерін паналап, жұртты алдап мал жинағаны айтылады. Осы еңбегінен ақынның қоғам өмірінде болып жатқан мәселелерді дұрыс түсіне бастағанын байқаймыз.

Бұл жерде екі халықтың арасындағы әдеби байланыстан гөрі, қоғамда орын алған әлеуметтік мәселелердің ұқсастығын көре аламыз.

Бұдан басқа осы тақырыпқа ұқсас «Жақсы молда» атты мақаласы бар. Бұл мақаласы «Дала уалаяты» газетінің 1890 жылғы 14 санында жарық көрген. Мұнда да молдалар мәселесі сөз болады. Сонымен қатар автор қазақтың ел билеу тәсілін де басты мәселе ретінде қарастырады. Яғни ақынның айтқысы келген негізгі ойы – адамның жақсы не жаман болуы елді басқарып отырған бастықтарға, ұлыстарға байланысты.

Ақын өзінің ағартушылық идеясын дінмен байланыстырады. Шығармаларының көбі негізінен діни ағартушылық бағытта жазылған. Халқын ұйқыдан оятып, қоғамда орын алып жатқан оқиғаларды баяндау мақсатында діни сауаттылық туралы сөз етеді.

Мәшһүр Жүсіптің ағартушылық бағыттағы ақын екендігі шығармаларының мазмұнынан-ақ байқалады. Ол өзінің ағартушылық идеясын дінмен ұштастырады. Тіпті өзінің өмірбаяны жазылған өлеңдерінен де көреміз. Мысал ретінде «Мәшһүр атты қалай алғандығы туралы» өлеңінде:

Үйреніп бала жастан білдім тілді,
Сабадым шар кітапты мен жатқа енді.
Үш жастан соң орнығын көре алмадым,
Туған жер мен ағайын, бауыр елді.

Кеудеге он бес жаста ғылым толды,
Толумен тасып кетіп өлең қонды.
Әш-шәһрият апатқа татбиқ келіп,
Апат сол жұрт аузында Мәшһүр болды.

Бес жаста бисмилла айтып, жаздым хатты,
Бұл дүние тастай маған келді қатты.
Сегізден тоғызға аяқ басқан күнде,
Мұса еді қосақтаған «Мәшһүр» атты (Мәшһүр Жүсіп Көпеев, 2004).

Ақындық өнерін қашан қонғандығын жырлай отырып, ғылымнан да хабары ерте болғанын айтады.

«Қара өлең», «Адам екі түрлі», «Жалқаулар туралы айтқаны», «Жеткізер құдай, пенде қылса талап», «Кедей болады кері кеткен, ұйқысы мол» өлеңдері осы ағартушылық бағытта жазған туындыларының қатарына жатады. Публицистикалық еңбектерінің тақырыптарын жоғарыда айтып өттік.

Мәшһүр Жүсіп – діни-ағартушы ақын. Шығармаларының өн бойынан діни танымды байқай аламыз. Діни таным ақынның әрбір азаттшылдық, тәуелсіздік ұғымдарына тірек қызметін атқарады. Күрес жолында да, «ұйқыдан ояну» жолында да әрбір күресті, бірлікті діни танымен, Аллаға деген сүйіспеншілікпен байланыстырып

отырады. Яғни діни-ағартушылық идеясы мен азаттшылдық идеясы бір бірімен тығыз байланысты. Бүкіл шығармашылығының өн бойынан желі боп тарап отырады. Мысалы «Адам екі түрлі» өлеңінде:

Ораза, намаз пенденің міндетті ісі,
Құтылар қарызынан қылған кісі.
Жалғанда артық сауап қайыр екен,
Қылуға қайыр, ықсан жетсе күші! (Мәшһүр Жүсіп Көпеев, 2003).

Діни сауаты бар адамның көзі ашық, көкірегі ояу, сауап алатын мүмкіндігі жоғары екенін дәріптейді. Бұл өлеңінің мазмұнында адамның бойынан табылатын жақсы, жаман мінездерді тізіп жақсылық, қайырымдылық жасау, қайырсыз, зарарлы болудың неге әкеліп соқтыратыны баяндалады. Әр нәрсенің өзіне лайық бағамы, теңі бар деген қағиданы алған тартып иманның он шартын атап өтеді. Түйінінде қайырымдылық жасаудан асқан жақсылық деген түйеді. Осылайша мұсылман қауымға діни сауаттылықтың пайдасы мен маңызын түсіндіріп өтеді.

Татар әдебиетінде газет журналдар бетінде жарық көрген еңбектері ағартушылық бағытта болса, қазақ әдебиетінде әсіресе біздің жұмысымызға арқау болып отырған Мәшһүр Жүсіптің мақалалары діни-ағартушылық бағытта жазылды. Бұған ақынның жастайынан алған діни сауатын, Бұқара, Самарқанд қалаларына барған сапарлары себеп болды дей аламыз. Бұл түркі халықтарының XX ғасыр басында орын алған әлеуметтік мәселелерді дұрыс қабылдап, халқын оқу білімге шақыруларын әдебиеттегі тақырып ұқсастығы жағынан қарастыра аламыз. Мәшһүр Жүсіптен басқа Абай, Шәкәрім, Сұлтанмахмұттардың ағартушылық бағыттары жазған еңбектерімен татар халқының арасында әдеби байланыстың тығыз дамығанын көре аламыз.

Қорытынды

Түйіндей айтқанда, XX ғасыр басындағы қазақ, татар басылымдарындағы бағыт-бағдарын айқындау арқылы газет-журналдардың көтерген негізгі мәселелерін, олардың ауқымы мен маңызын және қоғамдық сананың қалыптасуына тигізген әсері қарастырылды. Жүргізген талдаулар бойынша екі ұлттың тарихы мен тағдырында ғана емес, мақсат-мүдделерінде, әдебиет пен мәдениеттерінде бірлік, тұтастық байқалады деп тұжырымдай аламыз. Күллі түркі халқын оятқан тілге, дінге деген сүйіспеншілік алдымен татар оқығандарынан, ағартушыларынан бастау алса, кейін ол қазақ әдебиетінде де Абай, Шәкәрім, Мәшһүр Жүсіп, Сұлтанмахмұт бастаған ұлт зиялыларын бастау алып, сонау «Алаш» әдебиетінде жалғасын тапты. Осы тұрғыла жазылған пікірлер ұлттардың ұлы мұраттарымен үндестік тауып жатты.

Сондықтан баспасөздің бағыт-бағдары арқылы сол кездегі қоғамдық дамуға сәйкес тұжырымдамалар мен пікірлер елдің болашағына арнайы жазылды десек те болады. Ал басылымдардың мазмұны мен тақырыбы келетін болсақ, әр ұлттың өзіне тән ерекшелігін көруге болады. Мақаланың көлеміне байланысты қазақ баспасөзінің көтерген кейбір мәселелері бұл жұмысымызда айтылмады. Мәселен, әйел теңсіздігі, отырықшылық мәселелері. Ал татар әдебиетінде оқу ағарту, баспасөз істері жөніндегі хат-хабарлар, тарихта орын алып жатқан оқиғалар, әдебиеттануға қатысты мақалалар татар әдебиетінің илгері озғанын аңғартады. Десек те тақырып жағынан, жанр жағынан екі ұлттың әдебиетінің арасындағы ұқсас дамулар мен өзгерістерді байқадық.

Ал Мәшһүр Жүсіп Көпеев – өзі өмір сүрген екі ғасырдың тоғысында есімі Абай, Шәкәріммен иық теңестіріп айтылатын қазақтың ірі тұлғасы. Әдебиетті жанр, тақырып, стиль тұрғысынан да байытуға өзіндік үлесін қосқан ақын.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

Жирмунский В.М. (1979), Сравнительное литературоведение. Восток-Запад. – Лен.: Наука; 1979. – 494 с.

Конрад Н.И. (1972), Запад и Восток. – Москва, 1972. – 518 с.

Сүтжанов С.Н. (2013), Қазақ түркі әдеби байланыстары. Монография. – Павлодар: ПМПИ, 2013. – 222 б.

Дәуітов С. (1990), Алғы сөз / М.Ж.Көпеев. Таңдамалы. І-том. – А., 1990.

Көпейұлы М.Ж. (2004). Шығармалары. 4 том. Павлодар қ.: «ЭКО» ҒӨФ, 2004. – 535 б.

Көпейұлы М.Ж. (2003). Шығармалары. 1 том. Павлодар қ.: «ЭКО» ҒӨФ, 2003. – 436 б.

ALISHER NAVOIY IJODIDA MOVAROUNNAHR , XUROSON VA HIROT MADHI

Natella QULIYEVA*
Zarina SAYLIYEVA **

Xülasə: Nəvai üçün enlik Heratdan başlayır. Herat həm də şairin ruhunda vətənpərvərlik hisslərinin misilsiz mənbəyi idi. Nəvaidən əvvəl Vətəni müxtəlif cür təyin edənlər var. Lakin Nəvai öz əsərlərində vətən-övlad münasibətini məharətlə və bənzərsiz təsvir etmişdir. Nəvainin tərifləyiyi və çox sevdiyi diyar Movarounnəhr və Xorasan idi. Bu məqalə eyni məsələni əhatə edir.

Anahtar Kelimeler: *Navoiy, Hirot, vatanparvarlik, Hirot, Movarounnahr, Xuroson, Samarqand, «Xamsa»*

The Praise of Movarounnahr Khuroson and Hirat In The Literatury Career Of Alisher Navoi

Abstract: The latitude for Navoi started from Herat. Herat was also an incomparable source of patriotic feelings in the poet's soul. Before Navoi, there are those who defined Vatan in different ways. However, Navoi skillfully and uniquely described the relationship between motherland and child in his works. The land that Navoi praised and loved dearly was Movarounnahr and Khurasan. This article covers the same issue.

Key Words: *Navoi, Herat, patriotism, Herat, Movarounnahr, Khorasan, Samarkand, "Khamsa"*

Giriş

Navoiy uchun kenglik Hirotdan boshlangan. Shoir ruhida tug`yon urgan vatanparvarlik tuyg`ularining sarmanzili ham beqiyos Hirot edi. Navoiygacha Vatanni turli shaklda ta'riflaganlar bor. Ammo Navoiy o'z asarlarida vatan va farzandning munosabatlarini mohirona, o'zgacha tasvirlagan. Navoiy madh etgan va jonidan aziz ko'rgan yurt - Movarounnahr va Xuroson edi. Amudaryoning ikki tomonida joylashgan bu ko'hna o'lkalar, undagi Samarqand va Hirot shoir hayotida muhim ahamiyat kasb etadi. Navoiy Sharqning eng go'zal va maftunkor shaharlaridan sanalgan Hirot deb atalmish yurtda tug'ilib, voyaga yetadi. Xuddi mana shu diyorda vatanga bo'lgan sevgini tuyadi va umrining oxirigacha yurtining ozodligi, ravnaqi, gullab-yashnashi uchun xizmat qiladi. Ruhida tug'yon urgan vatanga bo'lgan sevgini u o'z asarlariga singdirgan.

Alisher Navoiy o'z vatani Xurosonni, tug`ilib o'sgan shahri Hirotni g`oyat samimiy muhabbat bilan sevar edi. Uning bu o'lkani madh etib yaratgan misralari g`oyat dilbar va ohangrabodir. "Hayratul-abror"ning 19-maqoloti Xuroson va Hirot tavsifiga bag`ishlangan. "Xamsa"ning yakunlovchi dostoni "Saddi Iskandariy"da ham 35-bob Xuroson va Movarounnahr ta`rifiga bag`ishlangan.

"Hayratul-abror"da shoir dastavval falak va zamin ta`rifidan so'z ochadi. Osmonda yetti falak mavjud bo'lib, ularning har birini bir yoritgich nurafshon etib turadi. Uchtasi yuqori, uchtasi quyida. Ularning o'rtasida esa to'rtinchisi har ikki tomonga mash`ala bo'lib nur taratadi. Xuddi shunga o'xshab jahon ham yetti iqlimga bo'linadi. 4-iqlim osmondagi 4-charxdan yaratilgan. Alisher Navoiy Xuroson o'lkasini ana shu 4-iqlimdir, deb izohlaydi. Bu o'lka ziynatda jannat bog`laridan afzal, 4-falakdan ham kengroq, 7-osmondan ham yuksakroq rutbaga egadir. Uning tog`lari osmonga mag`rur qad ko'targan. Tog`lar bag`rida esa ne-ne javohir konlari mavjud. Tuprog`i boy, sabzalariga osmon gulshani rashk qiladi. 7 falak boyligining xazinasi, 7 iqlim tan bo'lsa, Xuroson uning ko'ksidir. Shoir o'z vatanining tog`lari, dashtlari, serquyosh fasllarining oltin jilolarini otashin muhabbat bilan kuylaydi. Hirot bog`larining har biri jannat misolidir. Ularda daraxtlar yuz turfa meva bilan to'lgan.:

Ziynati andoqki, badan paykari,
Vus`ati andoqki, ko'ngil kishvari.
Aytma kishvar, deki bog`i Eram,
Dema bog`i Eram, aytki Baytulharam [2, 307].

* Baku Avrasiya Universiteti dissertantı, Email: n.zakirli@gmail.com
** Buxoro davlat universiteti dotsenti, filologiya fanlari boyicha falsafa doktori (PhD), Email: zsayliyeva7@gmail.com

DOI :10.30546/100981.2024.0133

Shoir shaharning ma`naviy hayotini ham tasvirlaydi. Hirot xonaqolari, madrasalarini ta`rif etadi. Ularni yaratgan muhandislar va u yerda ta`lim beruvchi mudarrislarni ta`riflaydi. Qushlar "sabzau gul uzra xiromondir."

Sahnida yuz gul chiqorib bir yig`och,
Har gulining atri borib bir yig`och[2, 312].

Bu baytda juda o'rinli ishlatilgan so'z o'yini mavjud. Birinchi misradagi "yig`och" daraxt ma`nosida, ikkinchi misradagisi esa masofa ma`nosida kelgan. Demak, sahnida har bir daraxt yuz gul chiqaradi. Har gulining xushbo'y hidlari bir yig`och yerga yoyiladi, deb shoir bahor payti daraxtlar gullagan mavsumdagi shahar husnini tasvirlaydi. Hirot shahrining geografik mavqei, uni o'rab turgan daryolar ham go'zal tasvirlangan. Shaharning janubida bir necha kichik anhorlar oqadi. Ular to'lqinlangandagi huboblari osmon gumbazini eslatadi. Shimoliy tomonida esa ikkita katta daryo uni suvga serob etadi.

"Hayratul -abror"dagi Hirot madhiga doir so'zlarni o'qigan kishi o'zini husni chiroyda tengsiz, ob-havosi dilkash, bahoriy liboslar bilan bezangan, dala bog`lari qushlar xonishidan uyg`oq xayoliy bir shahar quchog`ida turganday tasavvur etishi mumkin. Bu ma`rifat maskanidan dilga go'yo nur yog`adi. Navoiy g`azallaridan birida vatanni "hayot mulki" deb ta`riflaydi.

Aytish mumkinki, Alisher Navoiy Hirotni jon o'rnida ko'rgan. Xuroson elining joni yanglig` uni e`zozlagan. Navoiy "Saddi Iskandariy"da yozadi:

Xuroson badandir, Hiriy,jon anga,
Hiriy jon, badandir Xuroson anga[4, 237] .

Navoiy o'zining jonajon Hiroti bilan faxrlangan. Hirot ahli ham uni e'zozlagan:

Navoiy, aysh uchun dayru riyozat chekkali Ka'ba,
Gar istarsan, bu ikki ishga yo'qtur yer Hiri yanglig'.

Jahondagi eng nomdor shaharlar qatori uning tarixi, kelajagi faxrli mavqelarda xotirlanishini istagan. Tarixchilarning guvohlik berishicha, Hirot shahri qachon va kim tomonidan bunyod etilganligi noma'lum. Ammo uning qanday bunyod etilganligi haqida turli rivoyatlar mavjud. Shulardan biri afsonaviy Zaxxokning qiziga tegishli. Go'yo o'sha qiz Hirotni barpo ettirgan va unga o'z nomini bergan. Boshqa rivoyatlarga binoan, Hirotni Eron shohi Doro qurdirishni boshlagan, ammo jahongir Iskandar qo'shinlari tufayli bu ishni tugata olmagan. Yana bir rivoyatda: "Iskandar Hirotni qurdirgan" - deyiladi.

Albatta, bu rivoyatlardan Navoiyning xabari bo'lgan. Ammo Navoiy o'zinining "Saddi Iskandariy" dostonida Iskandarga nisbat bergan. Iskandar Xurosonga kirib kelgach, bu o'lkaning go'zalligidan hayratda qoladi va shahar qurishni buyuradi. Bu shaharga u "ahli donish"- Hirot deb nom beradi.

Chu mazkur etib ahli donnish ham ot,
Pisand aylamay xotiri juz Hirot.
Chu bu lafzg'a iltifod aylabon,
Hamul shahar otin Hirot aylabon…[4, 237]

Navoiy o'z yurtini shunchalik sevganki, hatto Vatani uchun jonidan ham kechishga tayyor bo'lgan. Vatanni sevish, uni ertangi kuni uchun qayg'urish, uning uchun jondin kechish, ravnaqi uchun kurashish - vatanparvarlikdir.

Navoiyning e`tiqodicha, vatan yagona, vatan daxlsiz dunyo, uni tark etish mumkin bo'lmaganidek, yurtni zolim bosqinchilar qo'liga topshirmoq ham kechirilmas qabohatdir. "Farhod va Shirin "dostonidan:

Ayonkim vatan uzra to joni bor,
Kishi harb etar toki imkoni bor[3, 92].

"Saddi Iskandariy" dostonida ham xuddi shu tuyg`uning o'zgacha ifodasiga duch kelamiz:

Vatan tarkini bir nafas aylama,

Yana ranji g`urbat havas aylama.

Vatan shunday ulug' maskanki, bu go'shani hech narsa bilan tenglashtirib bo'lmaydi. Vatandan tashqarida vatan yo'q. Mana shuning uchun ham inson faqat jonajon yurtida o'zini mag'rur, tinch, erkin, xotirjam his qilishi mumkin. Vatanni sevish bu e'tiqod va iymonni uyg'oqligidir. Jamiki insoniy fazilatlarning onasi - Vatan. O'z diyorida insonning qo'rqishga, bosh egib yashashga haqqi yo'q. Chunki bu Vatanga munosib bo'lolmaslik sharmandalikdir. Vatanni sevgan insonni hech bir yovuz kuch, hech qanday jallod ham yenga olmagan. Chunki Vatanga bo'lgan sevgini hech narsa yo'qota olmaydi. Vatanga bo'lgan sevgi insonning g'ururi timsolidir. Bunday g'ururni hech narsa mag'lub qila olmaydi. Vatanni sevish burchdir. Tarix, til, ma'naviyat, madaniyat, xalq, tabiat bularning barchasini umumlashtirib Vatan deymiz. Agar til, tarix kamsitilsa, Vatanning kelajagida xatar sezadi. Vatan toptalsa, Vatanning bag'ri jarohatlanadi. Bularni fahmlamoq zarur. Bunday yovuzlikka, qaboxatga qarshi kurashmoq darkor. Vatanni sevmoq insonnong hayot-mamot masalasi bo'lmog'i kerak. Go'yo ota-onasi qalbida nima borligini sezganday, hatto undan ham ortiq Vatanni dilida nima borligini bilishi kerak. Insoniy kamolotning poydevori mana shundan boshlanadi. "Barkamol va sog'lom qalbda, - deydi V.G.Belinskiy, - Vatan taqdiri mumtoz o'rinni ishg'ol etadi, har qanday olijanob shaxs vatan bilan qon-qarindoshligini, u bilan o'zi orasidagi muqaddas bog'lanishni teran anglaydi"[1,37].

Alisher Navoiy ana shunday jism-u joni bilan Vatanni seva oladigan buyuk yurak sohibi edi. Bu masalada yoshlarimiz bobokalonimiz Alisher Navoiydan o'rnak olsalar arziydi.

Adabiyotlar

1. Bekova N. NAVOIY-FONIYNING TURKIY VA FORSIY G ‘AZALLARIDA BADIIY MAHORAT MASALASI //Academic research in educational sciences. – 2023. – Т. 4. – №. Conference Proceedings 1. – С. 114-121.
2. Бекова Н. Ж., Сайлиева З. Р. " Девони Фони": издания и исследования //Филология и лингвистика в современном обществе. – 2014. – С. 20-22.
3. Bekova N. Alisher Navoiy adabiy tadqiqida faxriy hirotiy" radoyif ul-ash'or" asarining o'rni //Alisher Navo'i and 21 st century. – 2024. – Т. 1. – №. 1.
4. Bekova N. NAVOIYNING “NAVODIR USH-SHABOB” DEVONI NASHRLARIDAGI TARJE’BANDLARNING MATNIY TAFOVUTLARI VA ULARNING G ‘OYAVIYBADIIY TAHLILI: Nazora Bekova, BuxDU dotsenti Shahlo Halimova, BuxDU Matnshunoslik va adabiy manbashunoslik ixtisosligi magistri //Научно-практическая конференция. – 2021.
5. Bekova N. J. “G ‘AROYIB US-SIG ‘AR” DEVONI TARKIBIDAGI BIR G ‘AZAL TAHLILI: Nazora Jo ‘rayevna Bekova Buxoro davlat universiteti o ‘zbek tili va adabiyoti kafedrasi dotsenti Zarina Raxmiddinovna Sayliyeva Buxoro davlat universiteti o ‘zbek tili va adabiyoti kafedrasi o ‘qituvchisi //Научно-практическая конференция. – 2021.
6. Nazora J. B. Potential of language and artistic art //POLISH SCIENCE JOURNAL (2019). – 2019. – Т. 63.
7. Бекова Н. Алишер Навоий шеъриятида хамд поэтикаси //Тошкент: Фан. – 2006. – Т. 148.
8. Jurayevna B. N., Nuriddinovna X. N. Alisher Navoi's Interpretation Of Asmai Husna In Bilingual Poetry //Journal of Positive School Psychology. – 2022. – С. 216-222.
9. Jurayevna B. N. Potential of language and artistic art //POLISH SCIENCE JOURNAL. – 2019. – С. 63.
10. Bekova N. THE ANALYSIS OF MUKHTARA GAZALS OF NAVOI //ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz). – 2022. – Т. 14. – №. 14.
11. Jurayevna B. N. Navoiy gulshani //SCIENTIFIC REPORTS OF BUKHARA STATE UNIVERSITY. – С. 147.

12. Juraevna B. N., Khudoyorova N. Mukhtara-an example of discovery and invention (on the example of Foni's poems) //European Journal of Molecular and Clinical Medicine. – 2021. – Т. 8. – №. 1. – С. 1463-1469.
13. Jurayevna B. N. A WORTHY RESPONSE TO HAFIZ'S GHAZAL //SCIENTIFIC REPORTS OF BUKHARA STATE UNIVERSITY. – С. 227.
14. Jurayevna B. N., Rakhmiddinovna S. M. THE IMAGE OF A FLOWER IN SITTAI ZARURIYA //SCIENTIFIC REPORTS OF BUKHARA STATE UNIVERSITY НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК БУХАРСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА. – С. 179.
15. Бекова Н. Тил имконияти ва бадиий санъат //Бухоро давлат университети илмий ахбороти".–Бухоро. – 2014. – Т. 3. – С. 81-88.
16. Bekova N. THE IMAGE OF A FLOWER IN SITTAI ZARURIYA //ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz). – 2022. – Т. 14. – №. 14.
17. Белинский В.Г. Адабий орзулар. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1977.
18.сНавоий Алишер. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. 7-том. Хамса. Ҳайрат ул-аброр. -Тошкент: Фан, 1991.
19. Навоий Алишер. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. 8-том. Фарҳод ва Ширин. -Тошкент: Фан, 1991.
20. Навоий Алишер. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. 11-том. Садди Искандарий. -Тошкент: Фан, 1993.

BAZI ZARF-FİİL EKLERİNİN TÜRKMEN TÜRKÇESİ-TÜRKİYE TÜRKÇESİ KARŞILAŞTIRILMASI (A. AŞIROV'UN "KAKAMDAN GALAN MİRAS" ESERİ ÖRNEĞİ)

Darya BESCHASTNOVA *

Özet: Türk dili ailesinin Oğuz Türkçesi olarak adlandırılan yazı dili grubunun içine Türkiye Türkçesi, Türkmen Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi ve Gagavuz Türkçesi girmektedir. Bu yazı dillerinin arasında Türkmen Türkçesi ve Türkiye Türkçesi üzerine yapılan karşılaştırmalı çalışmalar sınırlı sayıda bulunmaktadır. Türk yazı dillerinin şekil bilgisinde zarf-fiiller önemli bir yer tutmaktadır. Bu yüzden hem Türkiye Türkçesinde hem Türkmen Türkçesinde sık bir kullanım alanı olan çoğunlukla tarz, durum ve tezliği bildiren bazı zarf-fiil ekleri (-(I)p, -mÄn ve –dIk(I)çA) üzerinde durulmuştur. Çalışmada bu eklerin önemli görülen işlevleri, kullanım özellikleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Bunun için Türkmenistan Sovyet dönemi yazarlarından biri olan Aman Aşırov'un "Kakamdan Galan Miras" adlı eseri taranmış ve bazı zarf-fiiller açıklanmaya gayret edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Türkmen Türkçesi, Türkiye Türkçesi, zarf-fiil ekleri, karşılaştırma.*

Comparative Analys of Some Gerunds in Turkmen Turkish and Türkiye Turkish (A. Aşırov's "Kakamdan Galan Miras")

Abstract: The written language group of the Turkish language family called Oghuz Turkish includes Turkiye Turkish, Turkmen Turkish, Azerbaijani Turkish and Gagauz Turkish. Among these written languages, there are a limited number of comparative studies on Turkmen Turkish and Turkiye Turkish. Gerunds have an important place in the morphology of Turkish written languages. For this reason, some gerund suffixes (-(I)p, -mÄn and -dIk(I)çA), which are frequently used in both Turkiye Turkish and Turkmen Turkish, mostly expressing style, state and immediacy, are emphasised. In the study, the important functions and usage features of these suffixes were tried to be determined. For this purpose, the work "Kakamdan Galan Miras" of Aman Aşırov, one of the writers of Turkmenistan Soviet period, was scanned and some gerunds were tried to be explained.

Key Words: *Turkmen Turkish, Turkiye Turkish, gerund suffixes, comparative analysis.*

Giriş

Türkmen Türkçesi Oğuz grubunun doğu kolunda yer almaktadır. Ses, şekil ve cümle kuruluşu açısından Oğuz grubuna giren diğer yazı dillerinden çok büyük farklılıklar göstermemekte, daha çok benzer unsurlar bulunmaktaydı. Fakat zaman içeresinde uygulanan dil politikalarından dolayı farklılıklar meydana gelmiştir. Bazı farklılık ve benzerlikleri tespit etmek için hem Türkmen Türkçesinde hem de Türkiye Türkçesinde şekil bilgisinde yer alan zarf-fiil eklerinden *-dIk(I)çA*, *-mÄn* ve *-(I)p* eklerinin oluşumu, kullanım alanları ve Türkiye Türkçesine aktarım biçimleri bir edebi eser örneğinde incelenmektedir**.**

Zarf-fiiller zarfın tarz ve fiil hareket özelliklerini içinde barındıran gramer yapılarıdır. Türkmen Türkçesi, Türkiye Türkçesi ve diğer Türk lehçelerinin zarf-fiil ekleri tarihî dönemlerden itibaren çeşitli ekler kullanarak zengin zarf-fiil eklerine sahip olmuştur. Zaman içinde bazıları işlevini yitirirken diğerleri varlığını sürdürmüş ve mevcut işlemlerinin yanında yeni işlevleri kazanmıştır (Tokatlı, 2012: 2). Oğuz grubuna giren Türkiye Türkçesinde çok sayıda zarf-fiil eki ve yapılarının var olduğu görülmektedir. Bunun sebebi ise Hünerli'ye göre (2012: 946) Türkiye Türkçesinin diğer Oğuz grubu Türk lehçeleri arasında yazı dili hâline gelmesidir.

1. Türkmen Türkçesi ve Türkiye Türkçesi ile İlişkisi

Türk dili XII.-XIII. yüzyıla kadar tek yazı dili hâlinde yaşamış, fakat XII.-XIII. yüzyıldan sonra Kuzeydoğu ve Batı Türkçesi şeklinde iki ana kola ayrılmıştır (Buran ve Alkaya, 2004:16). Günümüzde ise Türk dili altı gruba ayrılmaktadır:

1. Kıpçak-Batı (Kıpçak) Grubu: Kazak Türkçesi, Kırgız Türkçesi, Tatar Türkçesi, Başkurt Türkçesi, Kırım-Tatar Türkçesi, Karakalpak Türkçesi, Nogay Türkçesi, Karaçay Türkçesi, Kumuk Türkçesi ve Karayim Türkçesi.

* Doktora Öğrencisi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı, ORCID: 0000-0002-8479-7031, e-mail: daryah2117@gmail.com

DOI :10.30546/100981.2024.0137

2. Kuzey-Doğu (Sibirya) Grubu: Yakut Türkçesi, Tuva Türkçesi, Hakas Türkçesi, Altay Türkçesi, Şor Türkçesi, Çulım Türkçesi, Sarı Uygur Türkçesi, Fuyü Türkçesi.

3. Güney-Doğu (Karluk-Uygur) Grubu: Özbek Türkçesi, Yeni Uygur Türkçesi, Salar Türkçesi.

4. Güney-Batı (Oğuz) Grubu: Türkiye Türkçesi, Azeri Türkçesi, Türkmen Türkçesi, Gagavuz Türkçesi, Horasan Türkçesi.

5. Argu (Halaç) Grubu: Halaç Türkçesi

6. Ogur (Çuvaş) Grubu: Çuvaş Türkçesi

Türkmen Türkçesiyle yazılmış en eski metinlerin Kıssa-i Yusuf ve Ahmet Yesevi'nin şiirleri olduğu ileri sürülmektedir fakat bu eserler Türk dilinin ortak dönemine ait olduğundan Türkmen Türkçesi XVIII. asırda yazı dili hâline gelen bir Türk dili kolu olarak kabul edilir. Türkmen Türkçesi Türkiye Türkçesi ile aynı (Oğuz) grupta yer almasına rağmen (Yıldırım, 2020: 22) farklılıklar söz konusudur. Bu farklılıklar ise Sovyet döneminde ortaya çıkmaktadır. SSCB'ye dâhil edilmeden önce Türkmenler diğer Türk boyları gibi İslam dininin kabul edilmesiyle birlikte önce Arap alfabesini kullanmaktaydılar ve ortak Türkçe kelimelerinin yanında Arapça, Farsça kelimeler de bulunmaktaydı. Daha sonra Sovyet döneminde 3 Ocak 1928'de Latin alfabesine geçiş yapıldı (Şirin, 2020: 214) ancak Latin alfabesi Türkmen Türkçesinin fonetik özelliklerini tam yansıtamadığından özellikle 1938 yılından sonra SSCB'ye dâhil edilen Türk toplulukları Kiril alfabesine geçtiler (Şirin, 2020: 151). Bu kararın sonucunda Türkmen Türkçesinde Arapça ve Farsça kökenli kelimelerin kullanımı azalmış bunun yanı sıra Rusça kelimelerin kullanımı artmıştır (Kara 2012:21; aktaran Yıldırım, 2020: 22). SSCB'nin dağılmasıyla 27 Ekim 1991'de bağımsızlığını kazanan Türkmenistan'da 12 Nisan 1993 tarihinde Latin alfabesine geçiş kanunu onaylanmış, 1999 yılında bazı değişiklikler yapılmış ve böylelikle günümüzde kullanılan 30 harfli alfabe oluşturulmuştur (Şirin, 2020: 221). Türkmen Türkçesinde günümüzde kullanılan Latin alfabesinin Türkiye Türkçesinde kullanılan Latin alfabesinden ayırt edici özelliği, yedi farklı işaretin bulunmasıdır (Yıldırım, 2020: 23) bazı durumlarda bu yedi işaret, lehçeler arası aktarma güçlüklerine neden olmaktadır.

Türkmen Türkçesinde boyların kullandığı birçok ağız vardır: Teke, Yomut, Ärsarı, Salır, Sarık, Çovdur, Alili, Gökleň, Nohur, Änew gibi (Hünerli, 2012: 9). Sovyet döneminde Türkmen Türkçesinin 'yeni' yazı dili oluşturulurken özellikle Yomut ve Teke ağızları esas alınmıştır (Kara 2007:234; aktaran Yıldırım, 2020: 22).

2. Türkmen Türkçesinde ve Türkiye Türkçesinde Zarf-Fiil

Korkmaz, "Gramer Terimleri Sözlüğü" adlı eserinde zarf-fiilleri, yüklemin anlamını farklı yönlerden etkileyen, fiil köküne zarf-fiil ekleri eklenerek zarf görevi üstlenmiş fiiller olarak tanımlamaktadır (1992:178). Türkiye Türkçesinde zarf-fiiller zarf ve fiil özelliklerini taşıyan ancak fiil özelliklerinden yalnız hareket ve zaman kavramlarını alırken zarflar tarz ve durum bildirme özelliklerini taşımaktadır. Zaman içinde Türkiye Türkçesi şekil bilgisinde bulunan zarf-fiiller kalıplaşarak kalıplaşma ifadelerine dönüşmüşlerdir (Korkmaz, 2009: 983). Engin'e göre, zarf-fiiller bir eylemi yaparken o eylemi gerçekleştirmek için diğer yardımcı eyleme başvurmaktır (2009: 137). Aynı zamanda Türkiye Türkçesi zengin bir zarf-fiil ekler sistemine sahip olduğundan cümlelerde geniş ifadeleri sadelikle karşı tarafa aktarma kabiliyetine sahiptir (Engin, 2009: 339). Aynı zamanda zarf-fiiller hem tek başına kullanılabilir hem de yardımcı fiil ile birleşik fiil yapıları oluşturabilirler (Engin, 2009: 339; Korkmaz, 2009: 984). Türkiye Türkçesinde zarf-fiiller iyelik ekleri alanlar ve almayanlar şeklinde iki gruba ayrılmaktadır (Banguoğlu, 1974: 428).

Çağdaş Türkmen Türkçesi yazı dilinde zarf-fiillerin işlevi ve bazı ekleri Türkiye Türkçesinde bulunan eklerle aynıdır. Türkmenistan'da yazılmış olan şekil bilgisi çalışmalarında zarf-fiil ekleri iki gruba ayırmaktadırlar. Onların ilki "asıl şekiller" ve bu kategoriye *-A/-y, -I/-U, -(I)p/-(U)p* ekleri; ikinci kategori ise "yasama şekilleri" ve buraya *-AlI, - InçA, -dIk(I)çA, -AndA, -mÄn, -mAzdAn, -AgAdA(n*) ekleri girmektedir (Söyegov vd., 2000:

425-448; aktaran Dinç, 2017: 48-49). Türkiye Türkçesinde ise "gerçek zarf-fiiller" ve "ad-fiil ve sıfat-fiillerle kurulan zarf-fiiller" şeklinde kategoriler bulunmaktadır. "Gerçek zarf-fiil" grubuna *-(y)A/-(y)I/-(y)U, -(y)ArAk, -(y)Ip/-(y)Up, -(y)IncA/-(y)UncA, -(y)AlI, -mAdAn, -(y)In/-(y)Un, -iken/-ken* zarf fiiller girmektedir (Korkmaz, 2009:984). "Ad-fiil ve sıfat-fiillerle kurulan zarf-fiiller" grubuna ise *-mAksIzIn, -mAklA, -mAsIylA ve -DıkçA/-DUkçA* ekleri girmektedir (Korkmaz, 2009: 1020).

2.1. -dIk(I)çA Zarf-Fiil Eki

Türkiye Türkçesinde bulunan *-dıkça/-dikçe/-dukça/-dükçe* zarf-fiil eki "vakitlime" zarf-fiil grubuna girmektedir ve *-dığı müddetçe* anlamında kullanılmaktadır (Banguoğlu, 1974: 433).

Türkmen Türkçesi şekil bilgisinde *-dykça/-dikçe/-dukça/-dükçe* zarf-fiil ekleri *-dyk/-dik/-duk/-dük* sıfat-fiil eki ve *-ça/-çe* eşitlik hâli ekinin birleşmesiyle oluşmaktadır. Bu zarf-fiil eki damak ve dudak uyumuna uyar fakat her zaman tonlu olduğundan ünsüz uyumuna uymamaktadır (Yıldırım, 2020: 473). Çoğu zaman iyelik ekini araya alarak zarf-fiili oluşturur ve cümle içinde iş ve eylemin zamanını bildirmek için kullanılır (Yıldırım, 2020: 474).

Ol haty näçe ***okadygymça,*** *meniň öňümde mähriban kakamyň nurana keşbi örboyuna galýar* (Аширов, 1972: 3).

"O mektubu **okudukça** benim gözümün önünde sevgili babamın nur yüzü belirmeye başlıyor."

2.2.*-(I)p* Zarf-Fiil Eki

Türkiye Türkçesinde en geniş şekilde kullanılan zarf-fiil eki olarak bilinmektedir. Eski Türkçede *-ıp/-ip/-up/-üp* eki *-p* eki şeklinde kullanılmaktaydı fakat yardımcı sesin onun bünyesinde var olduğu tahmil edilerek Batı Türkçesine iki sesli şekilde geçmiştir (Engin, 2009: 340). Korkmaz'a göre, *-ıp/-ip/-up/-üp* ekleriyle oluşturulan zarf-fiiller eylemin ana fiildeki eylemden biraz önce gerçekleştiğini göstermek (2009: 999), sürekli veya tekrarlanarak (2009: 1001) ifade etmek için kullanılır.

Türkmen Türkçesinde en çok kullanılan ve işlev gören zarf-fiil eki *-(I)p* ekidir. *-(I)p* olarak değerlendirilen zarf-fiil ekine *-yp/-ip, -up/-üp, -ap/-äp* şeklinde rastlanmak mümkündür. Zarf-fiiller Türkiye Türkçesinde olduğu gibi ünsüz harf ile biten fiilin sonunda damak ve dudak uyumuna bakılarak *-(I)p* eki alıp oluşturulur (Yıldırım, 2020:462). Ancak Türkiye Türkçesinden farklı olarak Türkmen Türkçesinde ünlü harf ile biten fiillere de *-(I)p* zarf fiil eki eklenebilir. Bu durumda Türkiye Türkçesinde olduğu gibi *yardımcı ünsüz y* harfi kullanılmamaktadır (Türkmen, 2017: 608). Bu durumda fiilin son ünlüsü ve ekinin ünlüsü birleşince ekin ünlüsü uzayıp ikincil uzunluğu meydana getirmektedir:

*gepl**äp*** [*geplä:p*] - (konuşup);
*çekel**äp*** [*çekelä:p*] – (rahatsız edip);
*yatl**ap*** [*yatla:p*] – (anımsayıp).

Türkmen Türkçesinde birleşik fiillerden *-(I)p* zarf-fiil ekinin yardımı ile zarf-fiiller oluşmaktadır (Yıldırım, 2020: 463), ancak her durumda Türkmen Türkçesinde kullanılan zarf-fiiller Türkiye Türkçesine aktarılırken aynı zarf-fiil şeklinde aktarılmaz:

*aýd**yp ber**di* (anlattı);
*ald**ap ýör*** (kandırıyor, yalan söylüyor);
*geç**ip bar**ýar* (geçiyor);
*gyryr**yp başla**dylar* (bağırmaya başladılar);
*çyk**yp git**di* (çıktı gitti).

Türkiye Türkçesinde *-ıp/-ip/-up/-üp* ekleri ile oluşan zarf-fiillerin olumsuz şekli *-ma/-me* eklerin eklenmesiyle oluşur. Türkmen Türkçesinde *-(I)p* eki ile oluşan zarf-fiilin olumsuz biçimi bulunmamaktadır (Türkmen, 2017: 609). Onun yerinde *-man/-män* ekleri kullanılır. Bu ek en eski biçimlerde Eski Türkçe döneminde Türkmen şairlerinin eserlerinde *-maÿyn/-meÿyn* biçimindeydi (Keskin, 2019: 101). Günümüz Türkmen Türkçesinde ise *-män/-men* şeklinde ve bu yapıdaki ünlü uzatılarak söylenir (Yıldırım, 2020: 463). Türkmen Türkçesinde *-man/-män*

eki ile kurulan zarf-fiillerin olumsuz biçimi Türkiye Türkçesinde *-madan/-meden* ve *-mAyIp* ekleriyle oluşan zarf-fiilleri karşılamaktadır. Eylemin nasıl meydana geldiğini göstermektedir (Türkmen, 2015: 26):

*galdyr**man*** (kaldırmadan);

*bil**män*** (bilmeden);

*git**mändigini*** (gitmediğini);

*Soňra bolsa ejemin agysyna **çydap bilmän**, aglamaga başladym* (Аширов, 1972: 4).

"Sonra ise annemin ağlamasına **dayanamayıp** ağlamaya başladım."

*Sebäbi urşuň biziň aramyzdan diňe kakamy **alyp gitmändigini** bilýärdim* (Аширов, 1972: 9).

"Çünkü savaşın bizim aramızdan sadece benim babamı **alıp gitmediğini** biliyordum."

Türkmen Türkçesi şekil bilgisinde *-(I)p* zarf-fiil eki ikilemeler veya tekrarlar da oluşturabilir:

*gaýtal**ap**-gaýtal**ap*** (tekrarlayıp tekrarlayıp).

İşlev açısından Türkmen Türkçesindeki *-(I)p* eki ile oluşan zarf-fiiller Türkiye Türkçesinde *-ıp/-ip/-up/-üp* ekleri ile oluşan zarf-fiiller gibi esas fiilden önce gerçekleşmiş olan olay veya hareketi karşılamaktadır (Korkmaz, 2009: 999). Ekin ana işlevleri tarz bildirmek ve hareketleri birbiri ile bağlamaktır (Yıldırım, 2017: 463):

*Erkek adamlar her gün diýen ýaly, furgona **münüp**, nirädir bir ýerik gidýärdiler* (Аширов, 1972: 3).

"Adamlar her günkü gibi bir minibüse **binip** bir yerlere gidiyorlardı."

*Kakam özüniň mähnet elleri bilen kellämi **sypalap**:*

– Bir az wagtlyk, oglum! Birki günlük şähere işe gidýan – diýdi (Аширов, 1972: 4).

"Babam kendi kocaman elleriyle başımı **okşayarak**:

– Kısa bir zaman, oğlum! Bir iki günlüğüne şehre işe gidiyorum, demişti."

*Kakamy kän **ýatlap**, ejeme-de azar berip duramokdym* (Аширов, 1972: 7).

"Babamı sürekli **anımsayarak** anneme de eziyet etmiyordum."

Aynı zamanda -(I)p eki Türkiye Türkçesine bazı durumlarda *-ArAk* zarf-fiil eki ile aktarılabilir (Türkmen, 2017: 609). Aman Aşirov'un eserinden buna örnek olarak:

*Ol ýaka **ýyrtyp** aglamaga başlady* (Аширов, 1972: 4).

"O yakasını **yırtarak** ağlamaya başladı."

*Ejem bolsa kakamdan gelen hatlary **görkezip**, "Tiz barjak" diýipdir – diýip, meni köşeşdirýärdi* (Аширов, 1972: 6).

"Annem ise babamdan gelen mektupları **göstererek** 'Tez zamanda gelecek' demiş, diye beni sakinleştiriyordu."

*Indi çagalyk döwrümde kakamy fronta **ugradyp**, obada eden süýji arzuwlam, öňden görmelem kakam hakynda diňe yatlama bolup galyberdi* (Аширов, 1972: 9).

"Çocukluğumda babamı savaşa **göndererek** köyde kurduğum tatlı hayaller, önceden de çok göremediğim babamla ilgili sadece hatıra olarak kalmış."

Bazı durumlarda Türkmen Türkçesinden *-(I)p* eki ile oluşan zarf-fiiller Türkiye Türkçesinde bulunun *-ınca/-ince/-unca/-ünce* veya *-dığında/-diğinde/-tığında/-tiğinde* (Türkmen, 2017: 609) anlamında kullanılmaktadır ve aktarma işlevi sırasında Türkiye Türkçesine bu ekler kullanarak aktarılmaktadır:

*Ol bir aýagyndan agyr **ýaralanyp**, ir goýberilen ekeni* (Аширов, 1972: 8).

"O bir ayağından ağır bir şekilde **yaralanınca** erkenden bırakılmış meğer."

-(I)p zarf-fiil eki cümle içerisinde tekrar şeklinde kullanılabilir. Bu durumda çoğu zaman zarf-fiil eki tarz bildirmektedir (Yıldırım, 20120: 465):

*Uzak ýuytdan sowgat bilen iberilen ol haty men her gün diýen ýaly **gaýtalap-gaýtalap** okaýaryn* (Аширов, 1972: 3).

"Uzak memleketten hediye ile gönderilen o mektubu ben her gün olduğu gibi **tekrar tekrar** okuyorum."

Zaman içinde bazı zarf-fiiller kalıplaşarak edat ve zarfları türettiler. Aman Aşırov'un eserinde bir zarf örneğine rastlanmıştır:

Ejem bolsa kakamdan gelen hatlary görkezip "Tiz barjak" diýipdir – ***diýip****, meni köşeşdirýärdi* (Аширов, 1972:6)

"Annem ise babamdan gelen mektupları göstererek 'Tez zamanda gelecek' demiş, **diye** beni sakinleştiriyordu."

Oğuz grubuna giren Türkmen Türkçesinde *-(I)p* eki ile oluşan zarf-fiiller tasvir fiiller şeklinde kullanılır. Türkmen Türkçesi şekil bilgisinden yardımcı fiil zarf-fiilden her zaman ayrı yazılmaktadır (Hüseyin, 2020: 399). *-(I)p* eki alan fiil kendinden sonraki fiile eklenerek cümleye tezlik, yeterlilik, başlangıç veya süreklilik anlamlarını katmaktadır (Gökçür, 2018: 79).

Türkmen Türkçesinde *-(I)p* zarf-fiil eki ve *bil-* yardımcı fiiliyle oluşan zarf-fiiller yeterliliği (2018: 79) bazı durumlarda ise yetersizliği bildirmektedir (Yıldırım, 2020: 400) :

Emma ejem ***köşeşip bilenokdy*** (Аширов, 1972: 4).

"Ama annem sakinleşemiyordu."

Türkmen Türkçesinde ünlü harf ile biten ana fiile *-(I)p* zarf-fiil eki eklendiğinde ikincil ünlü uzaması meydana gelmektedir. Aynı zamanda eylemin yetersizliğini, gücünün yetememesi veya eylemi gerçekleştirememesini bildirmesi için *bil-* yardımcı fiiline *-ma* /*-me* olumsuzluk eki eklenerek olumsuz bir şekilde kullanılır (Hüseyin, 2020: 400):

Ejem maňa jogap berjek ýalam etdi-de, ***gepläp bilmedi*** (Аширов, 1972: 6).

"Annem bana cevap verecekmiş gibi yaptı da **konuşamadı**."

-(I)p zarf fiil eki ve *bar-, dur-, gal-, gel-, otyr-* ve *yör-* yardımcı fiilleri sayesinde oluşan zarf-fiiller sürekliliği, süreci ifade ederken (Gökçür, 2018: 80), bazı durumlarda *bar-* yardımcı fiili olayın kademe kademe geliştiğini de belirtmektedir (Türkmen, 2017: 616):

Günlerem biri-biriniň yzyna sepleşip geçip ***barýardy*** (Аширов, 1972: 7).

"Günler birbirini takip ederek **geçmekteydi**."

Hally aga ýabylary ***aýryşdyryp durşuna****, kellesini galdyrman jogap berdi* (Аширов, 1972: 5).

"Hallı ağa atları **ayrıştırmasına** kafasını kaldırmadan cevap verdi. "

Onuň içinden reňki gözümi ***gamaşdyryp duran*** *Gyzyl Ýyldyz ordeni çykdy* (Аширов, 1972: 10).

"Onun içinden rengi ile gözümü **kamaştıran** Kırmızı Yıldız nişanı çıkmış. "

Türkmen Türkçesinde *-(I)p* zarf-fiil eki ve *gel-* yardımcı fiil ile oluşan tasvir fiiller sürekliliğin yanında bazı durumlarda eylemin yönünü de ifade etmektedir (Yıldırım, 2020: 422). Dinç'e göre, bu kategoriye giren zarf-fiiller Türkiye Türkçesinde karşılığı bulunmamaktadır veya zor bulunmaktadır (2017: 74):

Bir seretsem, esgere bakan bütin oba ***süýşip gelýärdi*** (Аширов, 1972: 8).

"Bir baktım ki askere doğru bütün köy **yavaşça hareket ederek geliyordu**. "

Amanna agadan soňam obamyzyň adamlaryndan ***gaýdyp gelenleri*** *boldy* (Аширов, 1972: 8).

"Amanna ağadan sonra köyümüzün adamlarından **geri dönenler** olmuş."

Obamyzdan gidenleriň kimsi ***gaýdyp geldi****, kimsi bolsa gelmedi* (Аширов, 1972:9)

"Köyümüzden gidenlerin kimileri **geri dönmüş**, kimileri ise dönmemiş."

Sürekliliğin yanında *otyr-* yardımcı fiili ile oluşturulan tasvir fiiller eylemin oturarak gerçekleştirildiğini de bildirir (Yıldırım, 2020: 412). Aynı zamanda Türkmen Türkçesinde yardımcı fiiller, örnekte *otyr-* yardımcı fiil geniş zaman (belirtisiz gelecek zaman) Türkmen Türkçesinde *nämälim geljek zaman* eki *-Ar* ile kullanılmaktadır (Dinç, 2017: 73).

Men bir gün öýde kitaplaryma ***güýmenip otyrdym*** (Аширов, 1972: 8).

"Ben bir gün evde kitaplarımla **gönül eğlendiriyordum**."

*Ýöne **aldap yör*** (Аширов, 1972: 6).

"Sürekli **yalan söylüyor**."

*Eýýäm bäşinjä **gatnap ýördüm*** (Аширов, 1972: 9).

"Artık beşinci **sınıfa gidiyordum**."

Emre Türkmen '*Türkmen Türkçesinde -(X)p Zarf-Fiil Ekinin Kullanım Özellikleri ve İşlevleri*' adlı makalesinde *-(I)p gal-* tasvir fiilinin sürekliliği (2017: 617) ifade ettiğini söylerken, Hüseyin Yıldırım '*Türkmen Türkçesi Grameri (Ses ve Şekil Bilgisi*)' kitabında *gal-* yardımcı fiili ile oluşan tasvir fiillerin eylemin bir noktada tamamlandığını ve neticeye ulaştığını (2020: 417) bildirdiğini yazmaktadır. Örneğin:

*Öňem bir otuz-kyrk öýli kiçijik obamyz şol ýyl **boşap galdy*** (Аширов, 1972: 3).

"Öncesinden de otuz kırk evli küçücük köyümüz o yıl **boşalmış**."

Daha önce belirtildiği gibi *-(I)p* eki ve *gal-* yardımcı fiili ile oluşan zarf-fiiller*, git-* yardımcı fiili ile meydana gelen zarf-fiiller gibi eylemin bittiğini (Gökçür, 2018: 80) veya birden gerçekleştiğini (Türkmen, 2017: 618) ifade eder:

*Kakam **taýýar edilip goýlan** zatlaryny alyşdyryp, bizi bagryna basdy-da, **çykyp gitdi*** (Аширов, 1972: 4).

"Babam **hazırlanarak koyulan** eşyalarını alıp bizi bağrına bastı ve **çıkıp gitti**."

*Ol: "Oglum, kakaňdan hat bar" diýip, haty maňa uzatdy-da, **çykyp gitdi*** (Аширов, 1972: 8).

"O "Babandan mektup var" diye mektubu bana uzattı ve **çıkıp gitti**."

-(I)p zarf-fiil eki ve *gör-* yardımcı fiili ile oluşmuş zarf-fiiller bir eylemin sınandığını bildirmek için yapıldığını gösterir (Türkmen, 2017: 618):

*Ejem biçäre meniň göwnümi tapjak bolup her zatlar **edip görýärdi*** (Аширов, 1972:6).

"Annem çaresizce benim gönlümü hoş tutmak için her şey **yapıyordu**."

-(I)p zarf-fiil eki ve *başla-* yardımcı fiil ile oluşan zarf-fiiller Türkmen Türkçesinde hareketin veya olayın başlangıcını ifade etmektedir (Gökçür, 2018: 80). Türkmen'e göre bu yapıları Türkiye Türkçesine aktarırken isim-fiil eki *-mAk,* yönelme hâl eki *–A* ve *başla-* fiil yapısı ile kullanılmalıdır (Dinç, 2017: 75):

*Sebäbi aýallar, adamsy furgona mündügi **aglaşyp başlaýardylar*** (Аширов, 1972: 3).

"Çünkü kadınlar, adamlar minibüse binince **ağlamaya başlıyorlardı.**"

*Onuň gözünden akýan ýaş düwmeleri meniň syrylgy kellämе **damyp başlady*** (Аширов ,1972: 6).

"Onun gözünden akan gözyaşı damlaları benim kazınmış kafama **damlamaya başladı**."

*Aýallar gidensoň men ene-de ejemiň **ýüregine düşüp başladym*** **(**Аширов, 1972: 6).

"Kadınlar gittikten sonra ben nenem ve annemi **bezdirmeye başladım**"

*Soňra bolsa öýe ylgaýardym-da, ejemi **çekeläp başlaýardym*** (Аширов, 1972:6).

"Sonra ise eve koşarak annemi **çekiştirmeye başlıyordum**."

*Men eýýäm ikinji klasa **gatnap başladym*** (Аширов, 1972: 7).

"Ben artık ikinci sınıfa **gitmeye başladım**."

*Meniň ýigrimi-otuz ädim önümden barýan oglanlar "Soldat gelýär. Kakam gelýar!" diýşip, birden **gygyryp başladylar*** (Аширов, 1972: 7).

"Benden yirmi otuz adım önde giden çocuklar "Asker geliyor. Babam geliyor!" diye birden **bağırmaya başladılar."**

*Ilki bilen direktorymyz **gürläp başlady*** (Аширов, 1972: 9).

"İlk önce okul müdürümüz **konuşmaya başlamıştı**."

*Oglanlar ýyldyzyma buýsanç bilen **seredişip başladylar*** (Аширов, 1972: 10).

"Çocuklar yıldızıma gururla **bakmaya başladılar**."

Gökçür'e (2018: 79) ve Dinç'e göre (2017: 71), *-(I)p* zarf-fiil eki ve *ber-* yardımcı fiil ile oluşan tasvir fiiller tezliği ifade eder ancak Türkmen (2017: 616) bu yapının hareketi başkası için gerçekleştirdiğine vurgu yapar:

Kakamyň nirä gidendigini, näme üçin gidendigini ***aýdyp berdi*** (Аширов, 1972: 6).

"Babamın nereye ve neden gittiğini **anlattı**."

Aman Aşirov'un "Kakamdan Galan Miras" eserinden verilen örnek cümlede, Yıldırım'ın (2020:401) belirttiği gibi eylemin tezliğinin yanında kolayca gerçekleştirdiği gösterilmektedir.

Kim biziň oragymyzy ***oryp berer*** (Аширов, 1972: 6)?

"Kim bizim hasatlarımızı **biçiverir**?"

Sonuç ve Değerlendirme

Türkmen Türkçesinde zarf-fiiller basit ve tasvir fiiller şeklinde görülmektedir. Aman Aşırov'un "Kakamdan Galan Miras" adlı eserinde incelediğimiz bazı zarf-fiiller *-dIk(I)çA* ve *-mÄn* ekleri gibi basit zarf-fiiller formunu oluşturmuş ve cümlede olayın ne zaman başladığına ve bittiğine, devamlılığına, tekrarına dair zaman ipuçlarını vermek için kullanılmıştır. Onunla sınırlı kalmayıp eylemin olumsuzluğunu ifade etmek için de kullanılmıştır. Eserde Türkmen Türkçesinde tasvir fiillerin *bar-, başla-, ber-, bil-,dur-, gal-, gel-, git-, gör-, otyr-, yör-* yardımcı fiiller ile oluştuğu ve farklı işlevlerde: olayın tezliği, yeterliliği, başlangıcını bildirmek için kullanıldığı tespit edilmiştir. Türkmen Türkçesi ve Türkiye Türkçesi yazı dillerinde kullanılan zarf-fiillerin işlevsel benzerlikleri ve oluşumları Aman Aşırov'un "Kakamdan Galan Miras" adlı eser üzerinde tespit edilerek, olabildiğince doğru bir biçimde Türkiye Türkçesine aktarılarak şu sonuçlar elde edilmiştir:

1. Türkmen Türkçesinde Türkiye Türkçesi ile benzer bir şekilde zarf-fiiller fiil gövdelerine zarf-fiilin eklerinin eklenmesiyle oluşurlar.

2. Genel olarak damak ve dudak uyumuna uyarlar.

3. Türkmen Türkçesinde tüm *-a/-e/-ý; -y/-i/-u/-ü; -yp/-ip/-up/-üp; -agada/-ägede/-agadan/-ägeden; -anda/-ende; -andan/-enden; -ansoň/-ensoň; -dykça/-dikçe/-dukça/-dükçe; -ynça/-inçä; -ýança/-ýänçä; -aly/-eli; -man/-män; -mazdan/-mezden* zarf-fiil eklerinin arasında en çok kullanılan ve işlevsel olan *-yp/-ip/-up/-üp* zarf-fiil ekidir.

4. Türkmen Türkçesinde Türkiye Türkçesinden farklı olarak eğer fiil ünlü harf ile bitiyorsa araya yardımcı ünsüz harf eklenmeksizin *-(I)p* eki gelir ve bu durumda uzunluk oluştururlar.

5. Zarf-fiiller cümlede durum, tarz, zaman, sebep, bağlama, süreklilik vb. ilişkileri ifade etmek için kullanılır.

6. Türkmen Türkçesinde en çok görülen zarf-fiil biçimi, zarf-fiil eki alan ana fiillerin yardımcı fiillere eklenerek tasvir fiilleri oluşturmasıdır.

7. -man/-män olumsuz zarf-fiil eki, damak uyumuna bağlanır ve ünlüyü uzatır. Türkiye Türkçesindeki *-madan/-meden* olumsuzluk ifade eden zarf-fiil ekini karşılar.

KAYNAKÇA

Banguoğlu, Tahsin (1974), *Türkçenin Grameri*, İstanbul, (Edebiyat Fakültesi Basımevinde Dizilmiştir) Baha Matbaası.

Dinç, Sinan (2017), *Türkmen Türkçesinin Söz Dizimi*, 1.Baskı, Kayseri, Fenomen Yayıncılık.

Ergin, Muharrem (2009), *Türk Dil Bilgisi, İstanbul*, Bayrak Basım/Yayım/Tanıtım.

Hünerli, Bülent (2012), *Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde Zarf-Fiiller*, (Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi), Edirne.

Keskin, Esra (2019), *Türkmen Türkçesinde Farklı Kökenlerden gelen -Maan ~ -Man ~ -Maaŋ Yapıları, Türkoloji*, S:94, s. 96-107.

Korkmaz, Zeynep (1992), *Gramer Terimleri Sözlüğü*, 1.Baskı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

Korkmaz, Zeynep (2009), *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi,* 3.Baskı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tokatlı, Suzan (2012), *Irak Türkmen Türkçesinde Bazı Zarf-Fiil Eklerinin İşlev ve Kullanım Özellikleri ile Zarf-Fiil Görevindeki Yapılar*, *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, C:7, S:2, s. 1-12.

Türkmen, Emre (2015), *Türkmen Türkçesinde Zarf-Fiiller*, (Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış YLS Tezi), Eskişehir.

Türkmen, Emre (2017), "*Türkmen Türkçesinde -Xp Zarf-Fiil Ekinin Kullanım Özellikleri ve İşlevleri", Kesir Akademi Dergisi*, S:10, s. 607-620.

Yıldırım, Hüseyin (2020), *Türkmen Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi),* 1.Baskı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

Аширов, Аман (1972), *Какамдан галан мирас*, Ашгабат, «Туркменистан» Нешриаты

GASPIRALI İSMAİL BEY'İN ALEM-İ SIBYAN DERGİSİNDE PARENTEZ İÇİNDE GÖSTERİLEN LEHÇELERARASI EŞ DEĞER SÖZCÜKLER

Akartürk KARAHAN*

Özet: Tercüman gazetesi, bilindiği gibi, Gaspıralı İsmâil Bey tarafından Kırım'da yayımlanan Türkçe-Rusça gazetedir. Tercüman gazetesi otuz beş yıl boyunca Rusya müslümanlarını ve Rusya Türklerini uyandırma, çağdaş dünya medeniyetine ulaştırma yolunda olağan üstü hizmetler yapmıştır. İç ve dış haberlerle, eğitim ve kültür yazılarıyla Rusya'daki müslüman Türkler'in modernleşmesinde büyük ölçüde etkili olan gazete 1886'da amacını, "Rusya ülkesinde sâkin ehl-i İslâm'ın fevâid-i ma'neviyye ve maddiyyesine hizmet etmek" diye açıklamıştır. İdil-Ural ve Türkistan Türk lehçelerini iyi bilen Gaspıralı, gazete ve dergi yayınlarında Kuzeybatı Türkçesinden (Kıpçakça) sözcüklerin, ifadelerin yanında zaman zaman Osmanlı Türkçesi veya Rusça karşılıklarını da vermiştir. Bulgaristan'dan Doğu Türkistan'a kadar yayılan Tercüman'da gerektiğinde lehçelerde ortak olan sözcüklerin ve Batı Türkçesi ile Doğu Türkçesi'ne ait sözcüklerin yan yana kullanıldığı görülmektedir. Gazetede açık bir anlatım ve kısa cümleler dikkati çeker. Gaspıralı'nın amacı "Boğaziçi'ndeki balıkçıdan Kâşgar'daki deveciye kadar" herkesin bu dili anlamasıdır. Tercüman gazetesinin çıktığı otuz beş yıl boyunca dil konusunda bilinçli bir tavır sergileyen Gaspıralı, Türk dünyasında ortak bir edebî dil oluşturmaya gayret etmiş ve bunda da sanıldığından daha büyük bir başarı elde etmiştir. Âlem-i Sıbyân da, İsmail Gaspıralı'nın Kırım Bahçesaray'da Tercüman gazetesinin eki olarak çıkardığı derginin adıdır. Âlem-i Sıbyân "Çocuklar Dünyası" ya da dergideki ifadesiyle "Sabîler Dünyası" anlamına gelen ve okul çağındaki çocuklara yönelik haftalık bir dergidir. Yalnızca Kırım'daki Türklerin değil bütün Rusya coğrafyasındaki Türklerin ilk çocuk dergisi olan Âlem-i Sıbyân, Tercüman'ın eki olarak Mart 1906'dan 1915'e düzensiz aralıklarla haftalık olarak yayınlanmıştır. Hem Tercüman gazetesinde hem de ilavesi olan Âlem-i Sıbyân dergisinde Balkanlardan Doğu Türkistan'a kadar geniş bir coğrafyada yerleşik olan Türk toplulukları arasında anlaşılabilirliği sağlamak için ortak bir yazı dili kullanılmış, bunun için yer yer parantez içinde farklı lehçelere ya da dillere ait sözcükler yazılmıştır. Bu bildiride Âlem-i Sıbyân dergisindeki parantez içinde gösterilen farklı sahalara özgü eş değer sözcükler ele alınmış; bu sözcüklerin ait olduğu dil veya lehçe tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Gaspıralı İsmail Bey, Tercüman gazetesi, Âlem-i Sıbyân, lehçeler, eş değerlik.*

Interdialectal Equivalent Words Shown in Parentheses in Gaspirali Ismail Bey's Alem-i Sibyan Magazine

Abstract: Tercüman newspaper, as it is known, is a Turkish-Russian newspaper published in Crimea by Gaspirali Ismail Bey. For thirty-five years, Tercüman newspaper has performed extraordinary services in awakening Russian Muslims and Russian Turks and bringing them to modern world civilization. The newspaper, which was greatly influential in the modernization of Muslim Turks in Russia with its domestic and foreign news and articles on education and literature, stated its purpose in 1886 as "to serve the spiritual and material benefits of the people of Islam living in the country of Russia". explained. Although Gaspirali, who knew the Idil-Ural and Turkestan Turkish dialects well, used words and expressions from Northwest Turkish from time to time, the newspaper was published in Turkey Turkish, not in a hybrid Turkish, as some claim. In Tercüman, which spreads from Bulgaria to East Turkestan, it is seen that words common to dialects and words belonging to Western Turkish and Eastern Turkish are used side by side when necessary. A clear explanation and short sentences attract attention in the newspaper. Gaspirali's aim is for everyone to understand this language, "from the fisherman on the Bosphorus to the camel driver in Kashgar". Gaspirali, who had a conscious attitude towards language throughout the thirty-five years that the newspaper was published, tried to create a common literary language in the Turkish world and achieved greater success in this than expected. Âlem-i Sıbyân is the name of the magazine published by İsmail Gaspıralı as a supplement to the Tercüman newspaper in Bahçesaray, Crimea. Âlem-i Sıbyân, which means "World of Children" or as it is expressed in the magazine, "World of Sabians", is a weekly magazine for school-age children. Âlem-i Sıbyân, the first children's magazine not only for the Turks in Crimea but also for the Turks in the entire Russian geography, was published weekly as a supplement to Tercüman at irregular intervals from March 1906 to 1915. In both the Tercüman newspaper and its supplement, Âlem-i Sıbyân magazine, a common written language was used to ensure understandability among Turkish communities, and words from different dialects were sometimes written in parentheses. In this paper, the inter-dialect equivalent words shown in parentheses in the Âlem-i Sıbyân magazine are discussed; The language or dialect to which these words belong has been determined.

Key Words: *Gaspirali İsmail Bey, Tercüman newspaper, Âlem-i Sıbyân, dialects, equivalence.*

* Prof. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Türkiye. ORCID ID: 0000-0002-9117-6356, e-posta: akarturk.karahan@aybu.edu.tr akartrk@yahoo.com

DOI :10.30546/100981.2024.0138

Giriş

Tercüman: Tercüman gazetesi, bilindiği gibi, Gaspıralı İsmâil Bey tarafından Kırım'da yayımlanan Türkçe-Rusça gazetedir. Tercüman, Kırım'ın Bahçesaray şehrinde 22 Nisan 1883 - 23 Şubat 1918 (?) tarihleri arasında genellikle haftada bir gün dört sayfa halinde yayımlanmış (Rusça adı *Perevodçik*), 1904 yılından sonra düzensiz biçimde haftada iki, üç veya beş defa çıktığı olmuştur. Gazetenin adı 1905'te *Tercümân-ı Ahvâl-i Zamân* şeklinde değiştirilmiş, 1909'da yine *Tercüman*'a dönülmüştür. İç ve dış haberlerle, eğitim ve kültür yazılarıyla Rusya'daki müslüman Türklerin modernleşmesinde büyük ölçüde etkili olan gazete 1886'da amacını, "Rusya ülkesinde sâkin ehl-i İslâm'ın fevâid-i ma'neviyye ve maddiyyesine hizmet etmek" diye açıklamıştır. Türkçe ve Rusça sayfalarının birbirinin aynı olduğu ileri sürülmüşse de her iki dilde yayımlanan metinler farklılık gösterir. Gazeteye yayın izni alınırken Rusça bölüm şart koşulmuş; Rusçasının neşredilmemesi için Gaspıralı on yıl kadar uğraşmış, nihayet istediği izni alarak 20 Aralık 1907'den sonra Rusça kısmını kaldırmış, yine de gerekli görüldüğünde Rusça yazılara gazetede yer vermiştir. *Tercüman*'ı ölümüne kadar (24 Eylül 1914) Gaspıralı yönetmiş, ölümünden sonra gazetenin yayımı, oğlu Rifat'ın sahipliği ve Hasan Sabri Ayvazof'un başmuharrirliğinde Kırım'da kurultay hükümetinin yıkılmasına (tah. 23 Şubat 1918) kadar sürmüştür. Nisan 1918'de Almanlar Kırım'ı işgal edince Gaspıralı'nın kızı Şefika Hanım matbaayı tekrar açmışsa da başka yayınlar basıldığı halde *Tercüman* çıkmamıştır. Ağustos 1918'de beyaz Ruslar'ın lideri Denikin'in Kırım'ı ele geçirmesiyle *Tercüman*'ın matbaasına el konulmuştur (Akpınar 2011: 492).

Âlem-i Sıbyân: Âlem-i Sıbyân[1], İsmail Gaspıralı'nın Kırım Bahçesaray'da Tercüman gazetesinin eki olarak çıkardığı derginin adıdır. Âlem-i Sıbyân "Çocuklar Dünyası" ya da dergideki ifadesiyle "Sabîler Dünyası" anlamına gelen ve okul çağındaki çocuklara yönelik haftalık bir dergidir. Yalnızca Kırım'daki Türklerin değil bütün Rusya coğrafyasındaki Türklerin ilk çocuk dergisi olan Âlem-i Sıbyân, Tercüman'ın eki olarak Mart 1906'dan 1915'e düzensiz aralıklarla haftalık olarak yayınlanmıştır. Derginin bugün elimizde 1911-1912 yıllarında çıkan sayıları[2] bulunmaktadır (bkz. Karahan 2020, 2021, 2022, 2023).

Dört sayfa olarak çıkarılan derginin baş tarafında *"İşbu varakanın iki sahifesi sıbyâna diğer ikisi mektep tedris ve muallim umuruna mahsus tutuluyor"* ifadesi yer almaktadır. Buradan derginin sadece çocuklar için değil aynı zamanda öğretmenler için de yardımcı ders kaynağı olduğu anlaşılmaktadır. İdarenin yazısında da derginin okul çocuklarına (yani öğrencilere) ve öğretmenlere yönelik olduğu şu şekilde açıkça belirtilir: *"Tercüman" gazetesinin "Âlem-i Sıbyân" ilavesi muallimler ve şakirtler nezdinde ziyade makbul edildiğinden her hafta çıkacaktır. Mekteplinin yukarı sınıfına her hafta kıraât yetiştirecektir. Mektep ve mektepliler arasında muhabereye vasıta olacaktır.* (Âlem-i Sıbyân 1911/17-1).

Âlem-i Sıbyân'ın içeriğine bakıldığında, gazete gibi günlük haberlerden oluşmayıp öğrencilerin derslerinin dışında, derslerine yardımcı olacak dil, din, kültür, tarih, bilim, sağlık ve teknoloji gibi çok çeşitli konularda bilgi dağarcıklarını genişletecek bir dergi olduğu görülür. Dergide sadece sosyal bilimler değil fen ve sağlık bilimleri ile ilgili bir gencin bilmesi gereken temel bilgi ve beceriler aktarılmıştır. Âlem-i Sıbyân'da bilgi verici yazılar yanında fıkralar, bilmeceler, atasözleri gibi eğlendirici yazılar da yer almıştır. Zengin ve çeşitli içeriğiyle dergi sadece Kırım'da değil Rusya'nın diğer bölgelerinde ve Türkistan'da büyük ilgi görmüştür. Âlem-i Sıbyân, Gaspıralı'nın dil, düşünce, eğitim alanlarındaki yenileşme idealinin bir

[1] Âlem-i Sıbyân dergisi ilk olarak Kamelya Tekne tarafından 2018 yılında bir bildiri kitabında ayrıntılı olarak tanıtılmış ve dergi sayılarının başlıkları ortaya konmuştur (bkz. Tekne 2018). Daha sonra derginin mevcut sayıları Akartürk Karahan tarafından hazırlanan kitapta transkribe edilmiş ve konularına göre yazılar tasnif edilmiştir (bkz. Karahan 2020). Ayrıca Karahan, Âlem-i Sıbyân'daki çeşitli dil ve fikir konularını makale ve kitap bölümü olarak da yayınlamıştır (bkz. Karahan 2021, Karahan 2022, Karahan 2023).

[2] *Âlem-i Sıbyân*, 1911, Sayılar: 2, 4, 6, 8, 9, 10, 12, 14, 15, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 49, 50, 51, 52, 53.
Âlem-i Sıbyân, 1912, Sayılar: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 38, 39, 40.

yansımasıdır. Usûl-i Cedit adı verilen yenileşme hareketi başta eğitim olmak üzere, fen, din, basın ve sanat pek çok alanda etkisini göstermiştir. Bu yeni usul eğitim anlayışıyla okullardaki eski sistem eğitim yerine çağdaş ve Batılı eğitim biçimi önerilmiş ve bu yönde yayın faaliyetleri yapılmıştır. Gaspıralı'nın girişimleriyle Usûl-i Cedit okulları açılmış, okul çağındaki çocukların yanı sıra halkın eğitimine de çalışılmıştır. Âlem-i Sıbyân dergisi de teoride anlatılan yeni usul eğitim anlayışının uygulamaya geçirilmiş biçimi olmuştur (Karahan 2021: 134-135).

Gaspıralı İsmail Bey'in Ortak Türk Yazı Dili Düşüncesi ve Uygulamaları: Gaspıralı devrinde, Rusya Türkleri arasında "Türklük" bilinci yerine Müslüman ümmetinden olma ve yerel topraklara bağlılık anlamında bir millî anlayış bulunuyordu. Toplumda bir statü ve meslek edinme Rusça öğrenim görmeye bağlıydı. Bu nedenle Rusça öğrenim bazı çevrelerce daha prestijliydi. Bunun karşısındaki çevrelerde de tamamen dünyevi bilgilerden uzak bir din eğitimi vardı. Ancak medeniyet, dil ve kültürün geliştirilmesi için millî dilde öğrenim ve bu kapsamda ortak edebî bir dil geliştirilmesi gerekirdi (Pınarer 2014: 243). Başta Rusya Türkleri olmak üzere, tüm Türkleri ortak bir edebî dil ve kültür temelinde milletleştirme idealini benimseyen Gaspıralı İsmail Bey'e göre, benimsenecek ortak dili "İstanbul'daki hamal ve kayıkçı ile Doğu Türkistan'daki bir deve sürücüsü ve koyun çobanı" da anlayabilmeliydi. Coğrafya ve lehçe farklılıklarına rağmen bütün Türklerin birbiriyle anlaşabileceği bir dil ise sade ve ortak Türkçe sözcüklerin kullanıldığı bir yapıda olabilirdi (Saray 1991: 312, Pınarer 2014: 244, Yaman 2018: 60).

Gaspıralı'nın temel yaklaşımı, "Lisan-i Umumi" adını verdiği bir dil birliğidir. Bunun için dünyanın çeşitli ülkeleri ve yörelerinde yaşayan Türklerin kolayca anlaşmalarını sağlayacak ortak bir Türk yazı dili olarak İstanbul Türkçesi ile Kırım Tatarcasının karışımı bir yazı dili" yaratmaya çalışmıştır. XX. yy. başlarında Türk yazı dillerinin sayısı bugünkü kadar değildi. Osmanlı imparatorluğunun başkenti İstanbul'da İstanbul Türkçesine dayalı bir yazı dili ve Azerbaycan topraklarında gelişmekte olan bir yazı dili Batı Türkçesini temsil etmekteydi. Doğu Türkçesini de Çağatay yazı dilinin devamında Kâşgar, Taşkent, Kazan'da ortaya çıkan yazı dilleri oluşturmaktaydı. Bu yazı dillerinde henüz yerel ağızların etkisi fazla olmadığından ve Arap alfabesine dayalı imla nedeniyle lehçesel ayrılıklar belirgin olmadığından birbirine yakın bir yazı dili görünümündeydi. Böyle bir dönemde Doğu ve Batı Türkçesinden sözcüklerle bütün Batı ve Doğu Türklüğünün anlaşabileceği ortak bir yazı dili yaratmak daha kolay ve zamanında olacaktı. İsmail Bey Gaspıralı, yaşadığı yüzyıllarda dil konusundaki bu önemli durumu doğru olarak tespit etmiş, Batı ve Doğu Türkçesi dışında henüz başka bağımsız Türk yazı dilleri 1910'dan önce ortaya çıkmamış iken, Batı Türkçesini temsil eden İstanbul Türkçesiyle Doğu Türkçesine geçişi temsil eden Kırım Tatarcasını ve çeşitli lehçelerin söz varlığını bilinçli bir şekilde karıştırarak, yepyeni bir ortak Türk edebî dili yaratma projesini *Tercüman* gazetesinde ve eklerinde (Âlem-i Nisvan, Âlem-i Sıbyân vd.) uygulamaya çalışmıştır. Henüz lehçelere dayalı çok sayıda yazı dillerinin olmadığı o dönemin şartları düşünüldüğünde Gaspıralı'nın ortak Türkçe oluşturma çabasının bir ütopya olmadığı açıktır. Bilakis Gaspıralı tam zamanında dil birliği konusunun Türkler için hayati öneme sahip olduğunu farketmiş ve bu konuda ilk çalışmalara başlamıştır (Kocaoğlu 2011; Yaman 2018: 61).

Gaspıralı tüm yazılarında Kırım Türkçesi ile sadeleştirilmiş Osmanlı Türkçesine dayanan bir dil kullanmış ve Rusça'nın etkisinden özellikle kaçınmıştır. O zamanki tek bağımsız Türk devleti olan Osmanlı devletinde yazı ve edebî dilin gelişmiş olması nedeniyle en güçlü anlatım imkânını İstanbul Türkçesi sağlayabilirdi. Ancak Osmanlı Türkçesinin, özellikle edebî alanda kullanılan dilin, ağır Arapça ve Farsça terkiplerden oluşması, bu yönde bir dil birliğinin oluşmasına da engel oluşturmaktaydı. Bu nedenle Gaspıralı Osmanlı edebî dilini yerine, konuşulan ve yaşayan Türkçe üzerinde bir birlik kurulması gerektiğini düşünmüş ve yazılarında uygulamaya koymuştur (Pınarer 2014: 246-247; Uzun 2018).

İnceleme

Âlem-i Sıbyân'da Sözcük Eş değerlikleri

Âlem-i Sıbyân'da kullanılan Türkçe, Osmanlı yazı dili geleneği esasında olmakla birlikte yer yer Tatar ve diğer Türk lehçelerindeki sözvarlığını içeren bir yapıdadır. Derginin yayımladığı dönemde (XX. yy. başları) Osmanlı yazı dili İstanbul, Anadolu, Orta Doğu, Kuzey Afrika, Kırım ve Balkanlarda kullanılmaktadır. Batı Türklüğünün dışındaki Türklerde Çağatay yazı dili yerini yerel Türk ağız ve lehçelerine bırakmaya; Tatarca, Türkmence, Özbekçe vb. Türk lehçeleriyle eserler verilmeye başlanmıştır. Böyle bir dönemde Kırım'da çıkan Âlem-i Sıbyân'da köklü bir yazı dili geleneğine sahip Osmanlı yazı dili (İstanbul Türkçesi) esas alınarak ve farklı lehçelerin konuşurlarınca da anlaşılır olacak lehçe sözvarlığı birleştirilerek bir ortak Türkçe uygulanmıştır. Gaspıralı'nın dilde birlik idealinin teorideki biçimi gazete ve dergilerde uygulamaya geçirilerek bütün Türk topluluklarının rahatça anlaşmaları sağlanmak istenmiştir (Karahan 2020: 111-112).

Derginin dil politikası bütün Türklerin ortak bir Türkçe ile anlaşması ve ortak bir yazı diline sahip olması esasındadır. Bu amaçla, Osmanlı yazı dili temel alınarak Tatarca başta olmak üzere Kuzeybatı Kıpçak Türk dil ve lehçelerinin sözvarlığından eklemeler yapılmaktadır. Kimi zaman da Rusya coğrafyasındaki okurlar için sözcüklerin Rusçası da belirtilmektedir.

Âlem-i Sıbyân'da ortak Türkçe dil politikasının bir gereği olarak sözcük eş değerleri şu şekilde ortaya konmuştur:

Metin içerisinde Osmanlı Türkçesi, Kırım Tatarcası, diğer Kuzeybatı Türk lehçeleri ve Rusça eş değerler parantez içerisinde verilir. Örneğin:

- *Kendisine bir av arıyordu. Derken orada bir horoz (küçet) gördü* (1911/17-3). *Sünger (Rusça – gubka, Kazan şivesinde - bulut)* nedir? (1912/08-2).
- *Zira şimdi yanıp duran kömür ile bir kilit (zamuk) bir anahtar (açkıç) bir çalgı ve saçayak (soba) demirleri koparıp hazırlamak mümkün* (1911/42-2).
- *Allah (zanaat) sanat sahibi Müslümanı sever.* (ASD: 223).
- *Bunlar denizden yalıya atlamış bir "kit" (balina) balığı buldular ise bir iki aylar bayram ederler.* (ASD: 267).
- *Amerika'da tavuk yumurtasının pahalılığı sebebinden suni (yapma) yumurta icat etmişler.* (ASD: 451).

Dergide bütün Türk topluluklarının anlayacağı bir ortak Türkçe kullanılmaya çalışılmıştır. Sade ve açık bir Türkçe yanı sıra farklı lehçelerde anlaşılmayacağı düşünülen bir sözcüğün parantez içinde açıklaması da verilmiştir. Bu açıklamalar *".. dahi denir, ... dahi derler, ...nın adı*" şeklindedir. Örneğin:

- *Tan attı, sabah yakınlayıp gün ağarmaya başladı. Ben her nasılsa yapalaklardan (puhu, baykuş dahi derler) birisini tuttum* (1911/45-3).
- *1'inci Mısır Ehramları. Lisanımızda bunlara Firavun Obaları dahi derler* (1911/15-2).
- *Tarazor (köpeğin adı) ufacık bu mahlukat kendine karşı bu kadar haşyet, bu kadar heyecan göstermeye sevk eden bu kuvveti tanımakta gecikmedi* (1912/17-1).

Âlem-i Sıbyân'da sözcüklerin farklı lehçelerdeki eş değerleri ve açıklamaları "ve, yaki, veyaki, yani" bağlaçlarıyla da verilir. Örneğin:

- *Yaponlar çocuklarını ta sâbi vaktinde iken katı soğuğa dayanıklı ve çıdamlı edip terbiye ederlermiş (*1911/44-3).
- *Bir de "mikroskop" "yaki hurdebin" nâmında bir alet daha vardır* (1912/02-2).
- *Nihayet aka aka yolumuzun ucu büyük bir duraksu yani göle gelip çıktı.* (1911/52-1).
- *Bu sırada misvak yaki diş fırçası ve diş tozu istimal olunursa daha iyidir.* (ASD: 420).

- *Petersburg'da akademiya nâm büyük mektepte profesör (yani müderris) oldu.* (ASD: 310).

Âlem-i Sıbyân'da bir sözcüğün farklı dil ve lehçelerdeki karşılıkları peşpeşe sıralanarak da farklı topluluklar arasında anlaşılır bir dil sağlanmıştır.

- *Şemsiye, zontik denilese de cevap olabilir* (1912/05-3).

Gaspıralı İsmail Bey'in ortak Türk yazı dili oluşturma çabasının bir örneği olarak Âlem-i Sıbyân dergisinde parantez içinde verilen eş değer sözcüklerin incelendiği bu çalışmada, eş anlamlı sözcüklerin ait oldukları sahalar ve kökenleri Osmanlıca, Rusça, Tatarca ve Karşılaştırmalı Türk lehçeleri sözlükleri vasıtasıyla ortaya konmuştur.

Âlem-i Sıbyân dergisinde daha anlaşılır olmak amacıyla parantez içinde bir sözcüğün farklı sahalardaki eş değeri verilmiştir. Eş değerlerin verildiği sahalar Osmanlı Türkçesi, Tatar Türkçesi, Rusça vd. şeklindedir. Çalışmamızda "Osmanlı Türkçesi" tabirini Arapça, Farsça ve Batı dillerinden İstanbul Türkçesine alıntılanan sözcükleri de dahil ederek verdik. "Tatar Türkçesi" tabiri de çalışmamızda Kırım Tatar yazı dili, ağızları başta olmak üzere, diğer Kuzey-Batı Kıpçak lehçelerini ve Tatarcaya alıntılanmış yabancı kökenli sözcükleri de kapsar şekilde kullandık.

Gazete ve dergi gibi süreli yayınlar, doğrudan halka hitap etmektedir ve birinci önceliği halkın eğitimi için anlaşılır olmaktır. Âlem-i Sıbyân dergisinde aynı cümlede sözcüğün eş anlamlı iki biçiminin de verilmesi anlaşılmamayı ortadan kaldırmak içindir. Eş değerleri verilen sözcükler sahalarına göre şu şekilde gruplandırılabilir:

1. Osmanlı Türkçesi ve parantez içinde Osmanlı Türkçesi eş değeri
2. Tatar Türkçesi, ağızları ve parantez içinde Osmanlı Türkçesi eş değeri
3. Osmanlı Türkçesi ve parantez içinde Tatar Türkçesi eş değeri
4. Tatar Türkçesi ve parantez içinde Tatar Türkçesi eş değeri
5. Osmanlı Türkçesi ve parantez içinde Rusça eş değeri
6. Rusça ve parantez içinde Osmanlı Türkçesi eş değeri
7. Tatar Türkçesi ve parantez içinde Rusça eş değeri
8. Rusça ve parantez içinde Tatar Türkçesi eş değeri
9. Japonca ve parantez içinde Osmanlı Türkçesi eş değeri (1 örnek)
10. Sözcüğün parantez içinde telaffuzu
11. Sözcüğün parantez içinde açıklaması
12. Sözcüğün parantez içinde vurgulanması

1. Osmanlı Türkçesi ve parantez içinde Osmanlı Türkçesi eş değeri

Osmanlı Türkçesindeki bu sözcükler, İstanbul Türkçesindeki Türkçe kökenli sözcükler olduğu gibi Farsça, Arapça vd. Batı dillerinden Türkçeye geçmiş ve yaygın kullanıma sahip sözcüklerdir.

1. ***cam (şişe)*** (ASD: 183). ***şişe (cam, piyale)*** (ASD: 196). ***camına (piyâlesine)*** (ASD: 407): □*cam* < Fars. *cām* // *şişe* < Fars. *şişe* // *piyale* < Fars. *piyāle*
2. ***Çiy (taze) yumurta*** (ASD: 430): *çiy* < ET. *çig* // *taze* < Fars. *tāze*
3. ***dane (arpa)*** (ASD: 278). T. *dane* < Fars. *dāne* // T. *arpa* < ET. *arpa*
4. ***destgahları (fabrikaları)*** (ASD: 214). Osm. *destgah* < Fars. *dest* "el" ve yer bildiren -*gāh* ekiyle *dest-gāh*) // *fabrika* < İtal. *fabbrica* < Lat.
5. ***dülgerlere (ağaç ustalarına)*** (ASD: 190). T. *dülger* < Fars. *durger* < *durūger*) // *ağaç ustası* < ET. *ıgaç* + Fars. *ustād*
6. ***hafidlerinden (torun)*** (ASD: 290). hafid <Ar. ḥafid // torun <Erm. torn
7. ***harman bastırmak (saklamak)*** (ASD: 270). T. *bastır-* <ET. *bas-tır-* // ET. *sak+la-*
8. ***hasır (kilim)*** (ASD: 284). □*hasır* < Ar. *ḥaṣir,* (*kilim*) < Fars. *gilim*□
9. ***İbraniler (Yehud)*** (ASD: 215). □*ibrani* < Ar. *İbrāni* // *yehud* < Ar. *yehūd*□

10. ***kağıtlar (eşyalar)*** (ASD: 197). □*kağıt* < Fars. *kāġaḏ* > *kāġad* > *kāġıd*, T. *eşya* < Ar. *şey*'in çoğul şekli *eşyā'*□
11. ***korular (ormanlar)*** (ASD: 252). *koru* < ET. *korıg* // *orman* < ET. *or+man*
12. ***Köpeklerin (itlerin)*** (ASD: 461). *köpek* < Kıpçakça *köpek* // *it* < ET. *ıt*
13. ***kulp (sap)*** (ASD: 195, 445). *kulp* < Ar. *kulb* // *sap* < ET. *sap*
14. ***leğen (tas)*** (ASD: 398). *leğen* < Fars. *legen* // *tas* < Ar.
15. ***mâyi (yağ)*** (ASD: 404). *mayi* < Ar. *mey'* "eriyip akmak"tan *māyi'* // *yağ* < ET. *yag*
16. ***Mektebin çavuşu (talebe reisi)*** (ASD: 247). *çavuş* < ET. // *reis* < Ar. *ri'āset* "baş olmak"tan *re'is*□
17. ***misvak yaki diş fırçası*** (ASD: 420). *misvak* < Ar. *sevk* "sürterek ovalamak"tan *misvāk* // diş fırçası < T. *diş + fırça, furça* < Yun. *bourtsa*
18. ***papağan (tuti)*** (ASD: 327). *papağan* < İtal. *pappagallo* // *tuti* < Fars. *ṭūṭi*
19. ***Eski zaman Rumları (Yunaniler)*** (ASD: 401). *rum* < Ar. *Rūm* < Yun. *romios* "Doğu Romalı" // *yunani* < Ar. *Yūnān* < Grek. iones // iaones + nisbet eki
20. ***saçayak (soba)*** (ASD: 152). saçayak < T. saç+ayak // soba < Mac. szoba□
21. ***buhar (gaz)*** (ASD: 413). *buhar* < Ar. *buḫār* // *gaz* < Fr. *gaz*
22. ***(zanaat)*** sanat (ASD: 223). □*zanaat* < Ar. *ṣinā'at* > *ṣanā'at* "meslek, sanat"tan // *sanat* < Ar. *ṣan'at*□
23. ***Ziyâ (aydınlık)*** (ASD: 410). *ziya* < Ar. *żiyā'* // *aydınlık* < T.
24. ***Yel - Rüzgâr*** (ASD: 409). *yel* < ET. *yel* // T. *rüzgar* < Fars. *rūzgār* "zaman, vakit"ten
25. ***yapalaklardan (puhu, baykuş dahi derler)*** (ASD: 161). T. *yapalak* < ET. // *puhu* < T. yansıma sözcük // T. *baykuş* < T. *bay + kuş*□
26. ***yağlı kağıt (muşamma)*** (ASD: 408). T. *yağlı kağıt* // T. *muşamma* < Ar. *şem'* > *muşamma'* "mumlanmış"tan benzeşmezlik yoluyle

2. Tatar Türkçesi, ağızları ve parantez içinde Osmanlı Türkçesi eş değeri

1. ***avul bişmeti (entari)*** (ASD: 163). □Kırım Tat., Az. vd. *Бешмет* // T. *entari* < ?□
2. ***çokrak (menba)*** (ASD: 169). □Tat. *чукрак* // T. *menba* < Ar. *nebe'ān* "yerden su kaynamak"tan *menba'*□
3. ***değirmen köpçeğine (tegermeç, tekerlek)*** (ASD: 313). □Tat. *мәгәрмәч* // T. *tekerlek*□
4. ***çayrak (balon)*** (ASD: 167). □Tat. // T. *balon* < Fr. *ballon* < İtal.□
5. ***dimce (nemli)*** (ASD: 198). □Tat. *дым, дымлы* // T. *nem* < Fars. *nem*□
6. ***kelbe (kulübe)*** (ASD: 149). Tat. *kelbe* // T. *kulübe* < Fars. *kulbe* < Yun. *kalybe*
7. ***"kit" (balina) balığı*** (ASD: 267). □Tat. *кит* < Rus. *кит* // T. *balina* < İtal. *balena* < Lat.)□
8. ***Konak (misafir)*** (ASD: 389). Tat. *konak* // T. *misafir* < Ar. *sefer* > *musāferet* "bir yerden bir yere gitmek, yolculuk etmek"ten *musāfir* "yolcu"
9. ***köpçekli (tekerlekli)*** (ASD: 444). Tat. *köpçek* // T. *tekerlek*
10. ***müzhika (komedya oyunları)*** (ASD: 304). Tat. *müzhika* // Osm. *komedya oyunları*
11. ***Pahta (pamuk) nebatı*** (ASD: 283). □Tat. *naxma* // T. *pamuk* < OT. *bamık*□
12. ***saç tengeleri (Saça takılır gümüş akçalarına)*** (ASD: 163). □Tat./Kaz. *tenge* // Osm. *akça* < ET. *ağı+ça*□
13. ***sernik (kibrit, şerpi)*** (ASD: 183, 480). □Kıpçak-Tat.ağ. *sernik, şerpi* // T. *kibrit* < Ar. *kibrit*□
14. ***suhtelerimiz (medrese talebelerimiz)*** (ASD: 379). Tat.ağ. *suhte* // Osm. *talebe* < Ar. *talebe*
15. ***süyekinden (kemikten)*** (ASD: 262). □Tat. *сөяк* // T. *kemik* < ET. *kemik*□

3. Osmanlı Türkçesi ve parantez içinde Tatar Türkçesi eş değeri

1. ***çağlayan (uçansu)*** (ASD: 313). T. *çağlayan* // Kırım Tat. *uçansu*□

2. ***çuvallara (kapçıklara)*** (ASD: 417). T. *çuval* < Fars. *çuvāl* < *cuvāl* // Tat. *капчык*
3. ***davul (baraban)*** (ASD: 198). □ T. davul < Ar. *ṭabl* "davul"dan // Tat. *барабан*□
4. ***delik (teşik)*** (ASD: 444). T. *delik* // Tat. *мишек*
5. ***dilim (kesik)*** (ASD: 482). □T. *dil-im* // Tat. *кисәк* □
6. ***Ehramlar (Piramitler)*** (ASD: 281). □Osm. *ehram* < Ar. *herem* "piramit"in çoğul şekli *ehrām* // Tat.□
7. ***elbiselik bez (materya)*** (ASD: 404). T. *bez* < ET. *böz* // Tat. *materya* < Rus. *материал*
8. ***göz bağlaması (fokus)*** "sihir" (ASD: 482). □T. *göz bağlaması* –Tat. *фокус*□
9. ***hasır (hoşugma)*** (ASD: 418). T. *hasır* < Ar. *ḥaṣir* // Tat.ağ. (?) *hoşugma*
10. ***hırsızları (oğrıları)*** (ASD: 289). □T. *hırsız* < Kökü kesin olarak belli değildir; *hayırsız*'ın yıpranmış şekli olabilir (URL-2) // Tat. *oğrı* < ET. *oğrı*□
11. ***horoz (küçet)*** (ASD: 146). T. horoz < Fars. ḫurūs // Tat. *әтәч*
12. ***inek (sığır)*** (ASD: 252). □T. *inek* // Tat. *сыер* □
13. ***iskemle (oturgaç)*** (ASD: 477). □T. *iskemle* < Yun. *skamni* < Lat. // Tat.ağ. *отурчаг*□
14. ***kalıplara (forma)*** (ASD: 194). □ T. *kalıp* // Tat. *форма* □
15. ***kanun (zakun)*** (ASD: 463). □T. *kanun* < Ar. *ḳāleb* // Tat. *закон* < Rus. *закон* □
16. ***Karınca (kumurska)*** (ASD: 457). □T. *karınca* // Tat. *кырмыска* □
17. ***peynir (sir)*** (ASD: 430). T. *peynir* < Fars. *penir* // Tat. *сыр* < Rus. *сыр*
18. ***Kedi (maçi)*** (ASD: 163, s. 208). □ T. *kedi* // Tat. *мәче*□□
19. ***kemik (süyek)*** (ASD: 260, 413). □T. *kemik* < ET. *kemik* // Tat. *сөяк*
20. ***Kırlangıç (karılğaç)*** (ASD: 179). □ T. *kırlangıç* // Tat.ağ. *karılğaç* □
21. ***kilitlenmez (beklinmez)*** (ASD: 513). □T. *kilitle-* // Tat. *бикләнми*□
22. ***köyde (avulda)*** (ASD: 333). (ASD: 167, 190). □T. *köy* // Tat. *авыл*□
23. ***kulübe (izbe)cik*** (ASD: 173). □ T. *kulübe* < Fars. *kulbe* < Yun. *kalybe* // Tat. *izbecik* □
24. ***mâi (zenger)*** (ASD: 414). Osm. *mâi* < Ar. *mā* "su" ve nispet eki -i ile *mā'i* // Tat. *зәңгәр*
25. ***Mantar, şeytan kalpağı (Rusça gribi)*** (ASD: 514). □T. *mantar* < Yun. *manitári* – Tat.ağ. *şeytan kalpağı* -R. *гриб* □
26. ***masa (istol)*** (ASD: 191). □T. *masa* < Lat. *mensa* // Tat. *өстәл* < Rus. *стол*□
27. ***matbaa (basmahane)*** (ASD: 199). □T. Ar. *ṭab'* "kitap basmak"tan *maṭba'a* // Tat. *басмаханә*□
28. ***mektepli (gimnazyalı)*** (ASD: 155). □T. *mektep+li* < Ar. *mekteb* // Tat. *gimnazya+lı* < Rus. *гимназя* □
29. ***menba (çokrak)*** (ASD: 414). T. *menba* < Ar. *nebe'ān* "yerden su kaynamak"tan *menba'* // Tat.ağ. *чукрак*
30. ***mıhlar (kadaklar), mıh (kadak)*** (ASD: 192, 194). □ T. *mıh* < Fars. *miḫ* // Tat. *кадак*□□
31. ***muharebe (suğış)*** (ASD: 457). Osm. *muharebe* < Ar. ḥarb "savaş"tan *muḥārebe* // Tat. *сугыш*
32. ***mum (çırak)*** (ASD: 447). T. *mum* < Fars. *mūm* // Tat. *чырак*
33. ***biy yaki örümcek (örmegeç)*** (ASD: 450). Tat.ağ. *biy* // T. *örümcek* // Tat. *үрмәкүч*
34. ***Nohut (burçak)*** (ASD: 430, 481).□□T. *nohut* < Fars. *noḫūd* // Tat. *бурчак* □
35. ***mürekkep (kara)*** (ASD: 395, 425). T. *mürekkep* < Ar. *murekkeb* // Tat.ağ. *kara*
36. ***oynamak (büyümek, raks etmek)*** (ASD: 268). □ T. *oynamak* // Tat.ağ. *büyümek* // Os. *raks etmek*□
37. ***pencere (tereze)*** (ASD: 192, 340, 426).□□T. *pencere* < Fars. *pencer* > *pencere* // Tat. *тәрәзә*□
38. ***Pirinç (döge, dügi)*** (ASD: 285, 416). □T. *pirinç* <Fars. *birinc*– Tat. *дөге* < ET. *dügi*□
39. ***rüzgâr (yel)cik, rüzgârcık (yel)*** (ASD: 170, 186). □T. *rüzgar* < Far. // Tatarca *җил*□
40. ***Sarı yağ (may)*** (ASD: 430). T. *sarı yağ* // Tat. *май*

41. ***sadâ (tavuş)*** (ASD: 410). Osm. *sadâ* < Fars. *sedā* “yankı” > Ar. // Fars. *ṣadā* // Tat. *тавыш*
42. ***sarığını (çalmasını)*** (ASD: 341). T. *sarık* // Tat. *чалма*
43. ***sepet (omarta)*** (ASD: 167). □ T. *sepet* –Kaz. *омарта* □
44. ***suni (yapma)*** (ASD: 451). Osm. *suni* < Ar. *ṣun‘* “yapma” ve nispet eki -i ile *ṣun‘i* // Kıpçak/Tat. *ясалма*
45. ***tekerlekleri (tegermeçleri)*** (ASD: 455). T. *tekerlek* // Tat. Tat. *тәгәрмәч*
46. ***teleskop nam bakıcı dürbünleri (boruları)*** (ASD: 278). □Osm. *dürbün* < Fars. *dūr* “uzak” ve *bin* “gören” ile *dūr-bin*’den // Tat. *boru*□
47. ***tüfenkleri (mıltıkları)*** (ASD: 251). □T. *tüfenk* < Fars. *tufeng* // Tat. *мылтык*□
48. ***urba (giyim)*** (ASD: 191). □T. *urba* < İtal. *roba* // Tat. *кием*□
49. ***otlar (ölenler)*** (ASD: 167, 186). □T. *ot* // Tat. *үлән* □
50. ***yayan (cayav)*** (ASD: 444). T. *yayan* // Tat. *cayav* < ET. *yadag*
51. ***yere serilmiş peşkir (aş yavlık)*** (ASD: 285). □Osm. *peşkir* < Fars. *piş* “ön” ve *gir* ile *piş-gir* “öne tutulan şey”den) // Tat. *aş yavlık*□
52. ***yüzmenin (yaldamanın)*** (ASD: 420). T. *yüzme* // Tat. *yaldama*
53. ***yüzbez (sülgi)*** (ASD: 423). T. *yüz bezi* // Tat. *сөлге*

4. Tatar Türkçesi ve parantez içinde Tatar Türkçesi eş değeri

1. ***kuman (kumgan)*** (ASD: 194). □Tat. *kuman* // Tat.ağ. *kumgan*□
2. ***otçuk (ölen)*** (ASD: 188, 459). □Tat. *otçuk* // Tat. *үлән* □

5. Osmanlı Türkçesi ve parantez içinde Rusça eş değeri

1. ***çilingir (slesar)*** (ASD: 444). *çilingir* < Fars. *cilānger* // < Rus. *слесарь*
2. ***çuha (sukna)*** (ASD: 521). □T. *çuha* <Fars. *çūḫā* // *çūḫa* // <Rus. *сукно* □
3. ***demirden cep saati yayları (projina)*** (ASD: 235). □*yay* < ET. *ya* // < Rus. *пружина*□
4. ***demir borular (trubalar)*** (ASD: 252). □T. *demir boru* // Tat. *торба* < Rus. *трубка*□
5. ***demir yataklık (kravat)*** (ASD: 194). □T. *demir yataklık* // Rus.□
6. ***düdük (dutka)*** (ASD: 341). [T. *düdük* < ET. *tütek* // Rus. *дутка*]
7. ***faizdir (Rusça protsent)*** (ASD: 514). □*faiz* < Ar. *feyż* “çoğalmak”tan *fā’iż* // Rus. *процент* □
8. ***Haşhaş- Rusça (mak) denilen nebat*** (ASD: 402). *haşhaş* < Ar. *ḫaşḫāş* // Rus. *мак*
9. ***hurdebin (mikroskop)*** (ASD: 406). *hurdebin* < Fars. *ḫurde* “küçük” ve *bin* “gören” ile *ḫurde-bin* // Rus. *микроскоп*
10. ***İdil (Volga) boyunda*** (ASD: 162). *idil* < ET. *etil* // *volga* < Rus. □
11. ***kara mürekkep (tuş)*** (ASD: 285). □T. *mürekkep* < Ar. *murekkeb* // Rus. *тушь*□
12. ***kilit (zamuk)*** (ASD: 152). *kilit* < Fars. *kilid* < Yun. *kleid*) // Rus. *замок*
13. ***kurşun kalem (karandaş)*** (ASD: 415). < Rus. *карандаш*
14. ***kükürt (sera)*** (ASD: 481). □*kükürt* < Fars. *gūgird* // Rus. *сера*
15. ***lale (tulpan)*** (ASD: 409). *lale* < Fars. *lāle* // < Rus. *тюльпан*
16. ***levha çerçeveleri (ramkalar)*** (ASD: 455). T. *çerçeve* < Fars. *çehār* > *çār* “dört” ve *çūb* > *çūbe* “değnek, çubuk” ile *çār-çūbe*’den // Rus. *рамка*
17. ***mantar (gribi)*** (ASD: 190). *mantar* < Yun. *manitári* // Rus. *гриб*□
18. ***nasır (mazul)*** (ASD: 423). T. *nasır* < Ar. *naṣr* “yardım etmek”ten *nāṣir* // Rus. *мозоль*
19. ***mektep çantasını (sumkasını)*** (ASD: 285). □*çanta* < Rume. *geanta* [?] // Tatar (< Rus. *сумка*)□
20. ***Midye (üstriçe)*** (ASD: 430). T. *midye* < Yun. *mudia*, Rus. *"устрица" (ustritsa)*
21. ***pastalar (pirojni)*** (ASD: 285). □Osm. *pasta* < İtal. *pasta* < Lat. < Yun. // Rus. (*пирожное*)□

22. ***portakal (apelsin)*** (ASD: 181). □Osm. *portakal* < Portekiz'in batı dillerindeki ismi olan *Portugal* adından // Tat. < Rus. *апельсин* □
23. ***saman (salam)*** (ASD: 479). ***Saman (toban, saloma)*** (ASD: 397). *toban* (*saman*, *salom*) (ASD: 418, 456). □T. *saman* // Tat. *салам* < Rus. *солома*□□□□□□□□ *сабан*
24. ***sergi (vıstavke)*** (ASD: 468). □T. *sergi* // Rus. *выставка* □
25. ***Sümüklü böcek (Rusça- ulitka)*** (ASD: 514). □T. *sümüklü böcek* // Rus. *улитка*□
26. ***Sünger (Rusça- gubka, Kazan şivesinde - bulut)*** (ASD: 411).
27. ***şemsiye (zontik)*** (ASD: 261, 286). □*şemsiye* < Ar. *şems* > *şemsi* "güneşle ilgili"den *şemsiyye* "güneşlik" // Tat. *зонтик* < Rus.□
28. ***şerit (lenta)*** (ASD: 198). □T. *şerit* < Ar. *şeriṭ* // Rus. *лента*□
29. ***tabak (padnos)*** (ASD: 455). T. *tabak* < Ar. *ṭabaḳ* // Rus. *поднос*
30. ***taş soba (piç)*** (ASD: 194). □ T. *taş soba* // Tat. *мич* < Rus. *печь*□
31. ***ustura (britva)*** (ASD: 402). T. *ustura* < Fars. *usture* // Rus. *бритва*
32. ***(veba) çuma*** (ASD: 432). T. *veba* < Ar. *vebā'* // Rus. *чума*

6. Rusça ve parantez içinde Osmanlı Türkçesi eş değeri

1. ***bir milyard (bin milyon)*** (ASD: 273). □Rus. *миллиард* // T. *bin* + *milyon* < Fr. *million* < İtal.□
2. ***Bamza (deniz köpüğü)*** (ASD: 287). □Rus. *пемза* // T. *deniz köpüğü*□
3. ***banan (Türkçe "muz" derler)*** (ASD: 399). Rus. *банан* // T. *muz* < Ar. *mevz* < Hint.
4. ***botilka (şişe)*** (ASD: 197). □Rus. *бутылка* –T. *şişe* < Fars. *şişe*□
5. ***Gimnastiğin (riyazet-i bedeniyenin)*** (ASD: 421). Rus. *гимнастика* // Osm. *riyazet-i bedeniye*
6. ***kartinada (manzarada)*** (ASD: 279). □Rus. *картина* // T. *manzara* < Ar. *manẓar*'dan *manẓara*□
7. ***kartofel (patates)*** (ASD: 430). Rus. *картофель* // T. *patates* < İtal. Yun. < İsp. < Amerikan yerli dilinden
8. ***kirosin (gaz, petrol)*** (ASD: 452) Rus. *киросин* // T. *petrol* < Fr. *pétrole* < Lat. *petroleum* < *petra* "taş" ve *oleum* "yağ"dan "taş yağı"
9. ***krahmal (nişasta)*** (ASD: 418, 451). Rus. *крахмал* // T. *nişasta* < Fars. *nişāste*
10. ***kravat (demir yataklık)*** (ASD: 193). Rus. *кровать* // T. *demir yataklık*
11. ***markof (havuç)*** (ASD: 430). Rus. *морковь* // T. *havuç* < Fars. *hevic*
12. ***paravoz (lokomotif)*** (ASD: 273, 315). □Rus. *паровоз* // T. *lokomotif* < Fr. *locomotif* < Lat.□
13. ***potaş (deniz süngeri)*** (ASD: 407). Rus. *nymacy* (?) // T. *deniz* + *sünger* < Yun. *sphoungari*
14. ***probka (mantar)*** (ASD: 479). □Rus. *Пробка* // T. *mantar* < Yun. *manitári*□
15. ***rezina (lastik)*** (ASD: 445). Rus. *резина* // T. *lastik* < Marka adı *Lastex* ve Fr. *élastique* kelimelerinden oluşturulmuştur
16. ***sapojnik (ayakkabıcı)*** (ASD: 246). □Rus. *сапожник* // T. *ayakkabıcı*□
17. ***profesör (yani müderris)*** (ASD: 310). < Rus. *профессор* // *müderris* < Ar. *tedris* "ders vermek"ten *muderris*

7. Tatar Türkçesi ve parantez içinde Rusça eş değeri

1. ***bolamak (botka)*** (ASD: 198). □ Kıpçak-Tat.ağ. *bolamak* // Rus. *бутылка* □
2. ***Ateş gemisi (Rusça parahod)*** (ASD: 321). □Tat. // Rus. *параход* □
3. ***bolka (Franzol)*** (ASD: 152). Tat. *bolka* // Rus. *франзол*
4. ***çakramlık (verst)*** (ASD: 398). Tat. *çakram* // Rus. *верст*
5. ***pamuk materya parçalarından (traykadan)*** (ASD: 397). Tat. *materya parçaları* // Rus. *Тря́нка (trayka)*

6. ***Yedisu (Semireçki) oblastı*** (ASD: 466). □□ıpçak lehçelerinde *Yedisu* bölgesi // Rus. *Семиречье*
7. ***me (mol)*** (ASD: 192). Tat.ağ. *me* (?) // Rus. *моль*

8. Rusça ve parantez içinde Tatar Türkçesi eş değeri

1. ***funt (kadak)*** (ASD: 261). □Rus. *фунт*. // Kıpçak-Tat. *kadak*□
2. ***istol (oturgaç, iskemle)*** (ASD: 189). □Rus. *стул* // Tat. *утыргыч* // Osm. *iskemle* < Yun. *skamni* < Lat.□
3. ***manufaktora (kızıl mal)*** (ASD: 250). □Rus. *мануфактура* // Tat. *kızıl mal*□

9. Japonca ve parantez içinde Osmanlı Türkçesi eş değeri

1. ***kimonasını (hil'atini)*** (ASD: 284). □Japonca *kimona* // Osm. *hil'at* < Ar. *ḫil'at*□

10. Sözcüğün parantez içinde telaffuzu

1. Pekin (Baçin, Peçin) (ASD: 251). □Türk-Tatar söyleyişi□
2. Nivyork (Newyork) (ASD: 321). □telaffuz□

11. Sözcüğün parantez içinde açıklanması

1. Yahudilerin baş ruhanisi (arbisi) (ASD: 473).
2. Ve bundan sonra mevki-i iktidara gelen Lazar (Herbilyanoviç) 1383'de Kosova melhame-i kebiresinde Sultan Murathan-ı evvel tarafından külliyen mağlup ve münhezim ve meydan-ı harbde maktul olunmuştur. (ASD: 257).
3. Ulemâ ve urefâ meyanında (Hüseyin Vâiz) ismiyle be-nâmdır. (ASD: 294).
4. Germanya akçasıyla bir milyard mark (mark 47 kapik) akçayı (ASD: 449).
5. "Malay'i" (köpeğimin adı) (ASD: 159).
6. "mukayyet barometro" (irtifaâtı bir alet-i mahsusa ile kaydeden) ve "azami asgari termometro" (tebdilât-ı hararetin azami ve asgarisi işaret eden)ler (ASD: 394).
7. 12 zolotnik miktarında (selitre) (ASD: 481). □Rusça золотник, Tatarca selitre□
8. 6 dolara (12 rubleye) (ASD: 321). (NOT: 1911'deki doların ruble olarak kuru. 2024 Nisan ayında 1 dolar 93,77 ruble, 6 dolar 562,62 ruble).
9. Gulça (yaki Gülce) şehri Türkistan Çininin "İli" vilayetinde olup Kıtay'ın Rusya'ya komşu ve gayet yakın şehirlerden biridir. (ASD: 282).
10. Güneşin doğmasından batmasına kadar olan vakte (gündüz) denir. Güneşin batmasından doğmasına kadar geçen zamana da (gece) denilir. (ASD: 435)
11. Hakan yani imparator (Boğdo Han) (ASD: 249). yani ile açıklama Türkçe // Türkçe < Latince (Lat. imperator)
12. Rusya'nın şimalinde (Kışlık tarafında) (ASD: 310).
13. Tarazor (Köpeğin adı) (ASD: 185).
14. Şehr-i Almaata (Verni) civarı (ASD: 129). Parantez içinde şehrin eski adı verilmiştir. 1854'den itibaren Çarlık Rusya tarafından Verni (Vernıy) adı kullanılan şehrin adı daha sonra 1921'de Kazakça Almaata/ Almaatı olarak değiştirilmiştir (bkz. Somuncuoğlu-Kurmangaliyeva Ercilasun 2014: 107).
15. Rusların en büyük hükümdarı olan İmparator Büyük Petro (Velikiy Pyotr) (ASD: 143). Büyük Petro (Rus. Пётр Великий, Pyotr Velikiy), I. Petro (Rus. Пётр Первый, Pyotr Pervıy) veya Pyotr Alekseyeviç (Rus. Пётр Алексеевич; 9 Haziran 1672 — 8 Şubat 1725) (URL-5).
16. Kestanenin içinde bir miktar hava ve aşında (yani içindeki etinde) biraz da su bulunuyor. (ASD: 402).

17. Böylece Turganof gittikçe şöhret aldı ve nihayet yazıları (записки охотника) (Avcının Hatıraları) namıyla umûmî bir serlevha tahtında zamanın edebî bir jurnalinde dercedile geldi. (ASD: 325).
18. Yüz sene bir (asır)dır. (ASD: 434).
19. Yıldızlardan en yakınının ziyâsı (ziyâ saniyede 311.070 kilometro katettiği hâlde) 4 seneda arza vâsıl olabilir. (ASD: 395).

12. Sözcüğün parantez içinde vurgulanması: Vurgulanmak istenen özel adlar, sözcükler de parantez içinde verilmiştir. Örneğin:

- *Asıl (Setya) denilen şehrin merkezi (Midaskes) sancağı dağlığında ise de tevessü ede ede cenûben (Sevri) ve (Kent), şarken dahi (Esken) sancağı arazisinden dahi yerler zabt etmiştir.* (ASD: 251).

Sonuç ve Değerlendirme

Tercüman gazetesi ilavesi olan Âlem-i Sıbyân dergisinde de Tercüman'ın dil politikasıyla uyumlu bir yayın politikası izlenmiştir. Gaspıralı, Türk dünyasında ortak bir edebi dil oluşturma amacıyla Tercüman gazetesi ve Âlem-i Sıbyân dergisinde farklı lehçelere ait sözcükleri birlikte kullanmıştır. Bu yaklaşım, dilin anlaşılabilirliğini artırarak "Boğaziçi'ndeki balıkçıdan Kâşgar'daki deveciye kadar" herkesin bu dili anlamasını hedeflemiştir. Gaspıralı İsmail Bey'in Âlem-i Sıbyân dergisinde lehçelerarası eş değer sözcüklerin kullanımına dair sonuç olarak şunları söyleyebiliriz:

1911 ve 1912 yıllarına ait sayılarına ulaştığımız Âlem-i Sıbyân dergisinde parantez içinde verilen eş değer sözcükler sayısal olarak şu şekildedir: 1. Osmanlı Türkçesi ve parantez içinde Osmanlı Türkçesi eş değeri (28 örnek), 2. Tatar Türkçesi, ağızları ve parantez içinde Osmanlı Türkçesi eş değeri (15 örnek), 3. Osmanlı Türkçesi ve parantez içinde Tatar Türkçesi eş değeri (53 örnek), 4. Tatar Türkçesi ve parantez içinde Tatar Türkçesi eş değeri (2 örnek), 5. Osmanlı Türkçesi ve parantez içinde Rusça eş değeri (32 örnek), 6. Rusça ve parantez içinde Osmanlı Türkçesi eş değeri (17 örnek), 7. Tatar Türkçesi ve parantez içinde Rusça eş değeri (7 örnek), 8. Rusça ve parantez içinde Tatar Türkçesi eş değeri (3 örnek), 9. Japonca ve parantez içinde Osmanlı Türkçesi eş değeri (1 örnek), 10. Sözcüğün parantez içinde telaffuzu (2 örnek), 11. Sözcüğün parantez içinde açıklaması (19 örnek), 12. Sözcüğün parantez içinde vurgulanması (1 örnek). Görüldüğü gibi, parantez içinde eş değeri verilen sözcükler en fazla Osmanlı Türkçesi ile Tatar Türkçesi sahalarına aittir.

Bu şekilde parantez içinde eş değer sözcüklerin verilmesi, farklı lehçelerden gelen okuyucuların metinleri daha kolay anlamalarını sağlamıştır. Bu yöntem, o dönemde Türk dünyası içindeki iletişimi kolaylaştırmış ve kültürel yakınlığı pekiştirmiştir.

Âlem-i Sıbyân dergisinde parantez içinde verilirken sözcüğün aldığı çekim ekleri ve yapım ekleri de verilmiştir. Örneğin: *kimona+sını (hil'at+ini), pamuk materya parçaları+ndan (trayka+dan), kartina+da (manzara+da), mektep çanta+sını (sumka+sını), yüzme+nin (yaldama+nın), Gimnastiğ+in (riyazet-i bedeniye+nin), bakıcı dürbün+leri (boru+ları), ot+lar (ölen+ler), tüfenk+leri (mıltık+ları), sarığ+ını (çalma+sını), mektep+li (gimnazya+lı)* vb.

Âlem-i Sıbyân dergisinde parantez içindeki sözcüğün hangi dil ve lehçeye ait olduğu genellikle yazılmaz. Bununla birlikte, bazı örneklerde parantez içindeki sözcüğün hangi dil ve lehçeye ait olduğu belirtilmiştir. Örneğin: *Ateş gemisi (**Rusça** parahod), Sümüklü böcek (**Rusça-** ulitka)*, *Sünger (**Rusça-** gubka, **Kazan şivesinde -** bulut), faizdir (**Rusça** protsent), vb.*

Âlem-i Sıbyân dergisinde parantezli gösterimin yanı sıra sözcüklerin eş değerleri ve açıklamaları*".. dahi denir, ... dahi derler, ...nın adı*, ve, yaki, veyaki, yani" bağlaçlarıyla da verilir. Örneğin: *yapalaklardan (puhu, baykuş **dahi derler**); Mısır Ehramları. Lisanımızda bunlara Firavun Obaları **dahi derler**; Tarazor (köpeğ**in adı**); dayanıklı **ve** çıdamlı; "mikroskop" "**yaki** hurdebin"; duraksu **yani** göle; misvak **yaki** diş fırçası **ve** diş tozu; profesör (**yani** müderris) vb.*

Gaspıralı, Tercüman ve Âlem-i Sıbyân'da bilinçli bir dil politikası izleyerek, lehçelerin birbirine yakınlaşmasını ve ortak bir dil bilincinin oluşmasını teşvik etmiştir. Bu yaklaşım, Türk dünyasında dilde birlik sağlama çabalarının erken ve başarılı bir örneği olarak değerlendirilebilir.

Gaspıralı İsmail Bey, Türk dünyasında ortak bir yazı dili oluşturma yolunda o dönemde büyük bir başarı elde etmiş ve bu alandaki çabaları, sonraki nesillere ilham vermiştir. Onun mirası, bugün de Türk toplulukları arasında ortak iletişimin ve anlayışın sağlanmasında örnek teşkil etmektedir. Gaspıralı İsmail Bey'in dilde birlik sağlama çabaları, sadece döneminde değil, günümüzde de önemli bir referans noktası olarak değerlendirilmektedir. Bu çabalar, Türk dünyasında dil birliği ve anlaşılabilirliğin sağlanmasına yönelik başarılı bir model sunmaktadır.

Kısaltmalar

Ar. : Arapça
ASD : bkz. Karahan 2020
ET. : Eski Türkçe
Fars. : Farsça
Fr. : Fransızca
Grek. : Yunanca
İtal. : İtalyanca
Kıpçak-Tat.ağ. : Kıpçak ve Tatar ağızları
Osm. : Osmanlı Türkçesi
Rus. : Rusça
T. : Türkçe
Tat. : Tatarca

KAYNAKÇA

Akpınar, Yavuz (2011). "Tercüman", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 40. cild, s. 492-494.

Karahan, Akartürk (2020), *Gaspıralı İsmail Bey'in Türk Dünyasında Yenileşme Çabalarına Bir Örnek: Âlem-i Sıbyân Dergisi (1911-1912)*, İstanbul: Kutlu Yayınevi.

Karahan, Akartürk (2021). "Âlem-i Sıbyân Dergisi: Gaspıralı'nın Türk Dünyası Çocuklarına Armağanı ", *Türk Kültür ve Medeniyet Değerleri Yolunda*, (ed. Öztürk Emiroğlu, Alev Önder), İstanbul: Kutlu Yayınevi, s. 134-156.

Karahan, Akartürk (2022). "Âlem-i Sıbyân Dergisinde Gaspıralı İsmail Bey'in Uyguladığı Dil Politikası", *Türkbilimde Arayışlar-1: Timur Kocaoğlu Armağanı*, (ed. Aleyna Malkoç), İstanbul: Kutlu Yayınevi.

Karahan, Akartürk (2023). "Âlem-i Sıbyân Dergisindeki Şiirlerde Değerler", *Kırım'dan Türkolojiye Emel'in Sesi prof. Dr. Zühâl Yüksel'e Armağan*, (ed. Işılay Işıktaş Sava), Ankara: Bengü Yayınları, s. 89-107.

Kocaoğlu, Timur (2011). "İsmail Bey Gaspıralı'nın "Tercüman" Mirası", *Türk Yurdu*, Sayı: 287.

Pınarer, Ataalp Kadir (2014). İsmail Gaspıralı ve Kırım Tatar Millî Hareketi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı (Doktora tezi).

Saray, Mehmet (1991). "Gaspıralı'nın Türk Dünyasında Verdiği Dil ve Kültür Birliği Mücadelesi", *Türk Kültürü Dergisi*, Mayıs-Haziran s. 308-315.

Somuncuoğlu, Anar; Guljanat Kurmangaliyeva Ercilasun (2014). "Almatı-Astana", *Türk Dünyası Başkentleri*, Ankara: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk Kazak Üniversitesi Yayınları, s. 101-188.

Tekne, Kamelya (2018). "Âlem-i Sıbyân", *UBAK 3. Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Kongresi Bildiri Kitabı (9-12 Eylül 2018 Kozaklı-Nevşehir)*, (haz. Osman Köse, İbrahim Serbestoğlu), Ankara, s. 161-182.

Uzun, Turgay (2018). "İlk Türk Aydınlanma Hareketi: Ceditcilik ve İsmail Gaspıralı", http://www.ismailgaspirali.org/yazilar/tuzun.htm [erişim tarihi: 17.09.2019]
Yaman, Ertuğrul (2018). *Gaspıralı İsmail ve Türkçede Birlik*, Ankara: Akçağ Yayınları.

Genel Ağ Kaynakları:

URL-1: Türk Dil Kurumu Sözlükleri https://sozluk.gov.tr/
URL-2: Kubbealtı Lugati https://lugatim.com
URL-3: "Uçan su" https://tr.wikipedia.org/wiki/U%C3%A7an_su_(%C5%9Felale)
URL-4: "Yedisu" https://tr.wikipedia.org/wiki/Yedisu_b%C3%B6lgesi
URL-5: "Büyük Petro" https://tr.wikipedia.org/wiki/I._Petro

TÜRK VƏ DÜNYA ƏDƏBİYYATLARININ ƏLAQƏSİ VƏ QARŞILIQLI TƏSİRİ

Taleh DADAŞOV *

Xülasə: Məqalədə türk xalqlarının ortaq ədəbi-mədəni əlaqələri milli mənəvi dəyərlər kontekstində araşdırılmış,zəngin adət-ənənələri öyrənilmişdir. Ümumiyyətlə türk xalqlarının ədəbiyyatı ilə dünya ədəbiyyatının ədəbi sahədə sıx əlaqəsi istər praktik tərcümələrlə, istərsə də, türk ədəbiyyat nümunələrinin poetik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi istiqamətində bir çox tədqiqatçılar tərəfindən mütamadi olaraq araşdırmalar aparılmış, aktual olan məsələlər ətrafında kifayət qədər müzakirələr aparılmışdır. Bu səbəbdən də sözü gedən ədəbi əlaqələrin yaranması və inkişafının diqqət mərkəzində saxlanılması günün aktual mövzuları sırasındadır.

Bundan başqa ədəbiyyatşünaslıq sahəsindəki əlaqələrin inkişafı və dəyərlərə,milli kökə bağlılıa ümumbəşəri yanaşmadan söz açılmışdır. Dünya xalqlarının və türkdilli xalqların ədəbi əlaqələrinin inkişaf istiqamətləri müəyyənləşdirilmiş, tərcümə, təqlidetmə və digər əlamətləri tədqiq olunmuşdur.

Açar sözlər: *Türk xalqları ədəbiyyatı, Ədəbi əlaqələr, Milli-mənəvi dəyərlər, Ortaq türk ədəbi-mədəni əlaqələri, Ədəbi-bədii inkişaf*

Relationship and Influence of Turkish and World Literature

Abstract: In the article, the Turkish peoples' common literary and cultural relations were investigated in the context of national moral values, and their rich traditions were studied. In general, the close relationship between the literature of the Turkish people and the world literature in the literary field has been regularly researched by many researchers in the direction of studying the poetic characteristics of Turkish literary examples, and enough discussions have been held on the relevant issues. For this reason, keeping the emergence and development of literary relations in focus is one of the current topics of the day.

In addition, the development of relations in the field of literary studies and the universal approach to values and national roots were discussed. The directions of development of the literary relations of the peoples of the world and Turkic-speaking peoples have been determined, and translation, imitation, and other signs have been studied.

Key Words: *Literature of Turkish peoples, Literary relations, National-moral values, Common Turkish literary-cultural relations, Literary-artistic development*

Giriş

Bir çox qədim tarixə malik olan xalqlar kimi Türk dünyası xalqlarının ədəbiyyatı da tarixin amansız sınaq dolu mərhələlərindən keçmişdir.Mənəvi zənginliyini,bədii gözəlliyini qoruyub saxlayan Türk dünyası ədəbiyyatını folklor nümunələrindən tutmuş yazılı ədəbiyyatın bu günə qədərki özünəməxsus inkişafı araşdırılmalı, geniş oxucu kütləsinin diqqətinə çatdırılmalıdır.Aparılmış tədqiqatlar hər bir xalqın milli sərvəti olan bədii söz sənətini həm Türk xalqlarının, həm də dünya xalqlarının ədəbiyyatı ilə ortaq cəhətlərin olduğunu söyləməyə imkan verir.Bu,həmçinin də,milli dəyərlərin qarşılıqlı əlaqələrə müsbət təsirinə və Türk xalqlarının ədəbi-mədəni sərvətinin formalaşıb dəyişməsinə şərait yaradır.Ayrı-ayrı etnosların tədricən xalq və millət halına gəlməsi bədii ədəbiyyatın milli-etnik xüsusiyyətlərinin müəyyən olunmasında əsas rol oynadı.

Türk xalqlarının ədəbi əlaqələri arasındakı bağlılıq bir sıra əlamətlərinə görə möhkəmliyini qoruyub saxlayır.Bu həm türklərin eyni mənşədən törəməsi,həm də dil yaxınlığı və gen bağlılığından qaynaqlanır.Ona görə də bütün türklər bi-birilərini çox asan formada başa düşür və ünsiyyət saxlaya bilirlər.Türk xalqları arasındakı ədəbi bağlılıq Türk düşüncə və milli adət-ənənələrinə əsaslanır.

Yarandığı gündən bu günə qədər müxtəlif ədəbi inkişaf mərhələsindən keçmiş türkdilli ölkələrin ədəbiyyatlarında bədii nümunələr nəsrlə yazılmış,dünya xalqlarının ədəbi nümunələrinin poetik xüsusiyyətlərini özündə qoruyub saxlamışdır.Təhkiyə əsasında yazılmış əsərlərin məzmununu xalqın məişəti, dövrünün tarixi şəxsiyyətlərinin həyat və tarixi mübarizəsi təşkil edir.

Tədqiqatçı alim Arif Əmrahoğlu(Məmmədov) bu barədə yazır: "Türk mifologiyası da bir çox etnosların mifologiyası kimi yaddaşlarda cəmiyyətdaxili və insanlararası münasibətlərin

* Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Dövlət İmtahan Mərkəzi, Azərbaycan, tdadasov55@gmail.com, https://orcid.org/0009-0007-1559-4752

DOI :10.30546/100981.2024.0140

tənzimləyicisi olan normalarda, folklor nümunələrində, bədii ədəbiyyatda yaşayır və müasir mərhələdə bərpa olunmaqla öyrənilir" [7.s 185]. Tədqiqatçının Türk xalqlarının dili, ədəbiyyatı və mədəniyyətinə dair dəyərli fikirlərinə istinad edərək bu xalqların mədəni irsinin öyrənilməsinə marağın artmasının müxtəlif səbəblərini öyrənmiş oluruq.Türkdilli xalqların yaradıcı nümayəndələri bir çox sahələrdə, xüsusən də, ədəbiyyat,incəsənət və mədəniyyət sahələrindəuğurları ilə dünya ədəbiyyatının inkişafına təsir göstərmişlər.

Dünya xalqlarının ədəbiyyatının,mədəni əlaqələrinin ədəbi-bədii inkişafı,yüksək mənəvi dəyərlər qazanması birbaşa olaraq türkdilli xalqların zəngin ədəbi-bədii irsinin təsiri ilə bağlıdır.Türkdilli xalq olaraq dünya ədəbiyyatının və ədəbi əlaqələrin inkişafında rol oynamaq mənsub olduqları xalqa müəyyən mənada böyük nüfuz və şöhrət qazandırmışlar.Buna görə də Türk xalqlarına məxsus olan bu bədii inciləri dünya ədəbiyyatının tərkib hissəsi olaraq mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Türk ədəbiyyatın, onun varlığını ortaya qoyan,ənənəvi xüsusiyyətlərini mühafizə edib özündə saxlayan ədəbi şəxsiyyətlərlə yanaşı, uzun illər dəyişib inkişaf edən, zənginləşən folklor nümunələridir.Özünün mifik xüsusiyyətlərini qoruyub saxlayan türk folkloru hər bir xalqın, millətin həyat və məişətinə uyğun formada təzahür etmişdir.

Türk dünyagörüşünün, ədəbi əlaqələrinin araşdırıcısı Vəli Həbiboğlu qeyd edir ki: "Türk xalqlarını bir-birindən təcrid etmək,onların qədim dövlətə,mədəniyyətə malik olduğunu göstərmək yeni yaranmış nəslin dünyagörüşündə bu qədim xalqın qədimliyinin tarixi köklərinə aid baxışların dərin kök atmasına yol verməmək sovet milli siyasətinin başlıca tendensiyalarından biri idi" [8. s. 3].

2. Ümumtürk Ədəbi Əlaqələr Kontekstində Tədqiqatların Aparılması

Türklər dünyanın həm zəngin mədəniyyətə, həm də çox qədim tarixə malik olan xalqlarından biridir. Bu ədəbi zənginlik və tarixilik türk xalqlarının ədəbiyyatının dünya ədəbiyyatına təsirini bir neçə istiqamətdə və müxtəlif formalarda göstərmişdir. Həmin istiqamətlər ictimai-sosial və bədii düşüncənin xüsusiyyətlərini əks etdirməklə ədəbi əlaqələrin mənzərəsini özündə əks etdirir. Bu sahədə araşdırmalar aparmış tədqiqatçılar ədəbi əlaqələrin müxtəlif formalarını müəyyən etmişlər.Müəyyənləşdirilmiş formalardan-təsiretmə, tərcümə, təqlidetmə, mənimsətmə, bir çox əlamətlərinə görə bir-birinə oxşar olan obrazlı bədii hadisələr və bənzər situasiyaları xüsusi qeyd etmək lazımdır. İ.Neupokoyeva öz əsərində bununla bağlı qeydlərində göstərir ki, "Özgə milli bədii təcrübənin qavrayışı daha çox obrazlı və dərin olur. Bu artıq təqlid və digər sadə ədəbi təsirlər vasitəsilə həyata keçirilmək yox, onun hiss olunacaq təcrübəsinin götürülməsi yaradıcı dərketmə digər ədəbiyyatların bədii nəticələrini yaradıcı şəkildə dərk edilməsi ilə gedir"[2. s. 165].

Hələ qədim zamanlarda ərəbdilli ölkələrin ədəbiyyatında olduğu kimi türkdilli xalqların ədəbiyyatında da sujet xətinə malik olan əsərlər yazılmışdır. Yaranan bu bədii bədii nəsr nümunələrində dövrün bir çox hadisələrinə münasibət bildirilmişdir.Bir-birini təqlid etmə yolu ilə təşəkkül tapmış ədəbi nümunələrdə,xüsusən də, əfsanə, təmsil, nağıl, hekayə və əsatirlərdəyeni janrlar yaranmış,ədəbi növlərin ,demək olar ki, hamısından istifadə olunmuşdur.Bu baxımdan dünya ədəbiyyatının, mədəniyyətinin ideya qaynağı kimi Şumer, Türkmən, Azərbaycan, Türkmən, Noqay türklərinin və.s yaratdığı ədəbi-bədii düşüncələr xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Dünya ədəbiyyatının məşəlini yandıran bu zəngin ədəbi,mədəni düşüncələr həm də Şumer türklərinin bədii təfəkkürünün məhsuludur.Dünya mədəniyyətinə və ədəbiyyatına bir çox ilkləri bəxş edən Şumer türkləri həm ilk nəğmə,təmsil nümunələrinin,həm də ilk ədəbi abidələrin yaradıcısı kimi tanınırlar.Şumerlərlə yanaşı Azərbaycan türklərinin də yaratdığı bədii nümunələr və ədəbi cərəyanlar şərqdə olduğu kimi, Avropada da ədəbi-bədii fəlsəfi fikrin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır.Bu mənada "Avesta","Ərşnamə", kimi böyük əsərlər və ədəbi qəhrəmanlar bəxş edən türk xalqları ədəbiyyatı dünya ədəbiyyatının iftixar mənbəyinə çevrilmişdir.

Böyük Qazax şairi Oljas Süleymanov " Az-Ya "əsərində türk xalqlarının tarixi və mədəniyyəti haqqında məlumat vermiş,müqayisələr aparmışdır.O öz əsərində rus-türk əlaqələrindən bəhs edərkən Türk mədəniyyətini Şumer mədəniyyətinin xüsusi varisi olduğunu bildirir. Müəllif, həmçinin, rus xalqının ədəbiyyat qaynağı hesab edilən "İqor polku haqqında dastan" əsərinin müəllifinin türk olduğunu sübut etmişdir.1976-cı ildə Elmlər Akademiyasında keçirilən müzakirələr və məhkəmə qərarlarına əsasən " Az-Ya "əsəri ideologiyaya zərərli,elmi faydası olmayan əsər kimi qadağan olunur [10. s 4].

Mahmud Kaşğarlının "Divani-lüğətit-türk",Qətran Təbrizinin "Ət-Təfasir",Əlişir Nəvainin "Mühakəmatül-lüğəteyn" kimi əsərləri türk xalqlarının öz dilinə, ədəbiyyatına, poeziyasına olan marağı bir az da artırdı.

XIX əsr ədəbi mühitini Türk varlığının qorunub saxlanılması istiqamətində bir mərhələ kimi qiymətləndirmək lazımdır.Belə ki, bu inteqrasiya adı altında türk xalqlarını milli-mənəvi dəyərlərindən uzaq tutmaq siyasəti aparılırdı və bu siyasət uğurlu olmadı.Bu milli ruhlu ziyalıların, milli şəxsiyyətlərin türk dilinə, ədəbiyyatına, mədəniyyətinə verdiyi, yüksək dəyərin, qiymətin nəticəsində mümkün oldu [7. s 10-15]. XIX-XX əsrlərdə türk dillərinin və ədəbiyyatının təşəkkülü prosesi özünü çox ləng şəkildə biruzə verirdi.Bu həmin dövrdə Çar Rusiyasının,daha sonralar isə Sovet imperiyasının öz ideyalarını həyata keçirtmək istəyindən qaynaqlanırdı.Bir sıra türk xalqlarının (çuvaşlar,qaqauzlar) xristianlaşdırılması ədəbi-mədəni əlaqələrin inteqrasiyasını birlik istiqamətində qurmaq əsas məsələ kimi ortaya qoyulmalıdır.Bu çox vacib olan amillərdən biridir.Birincisi ona görə ki,Türk dövlətlərinə aid olan hər bir xalq digər xalqların ədəbiyyatına özünü tarixi köklərə,ənənələrə malik bədii nümunələri ilətanıdır. İkincisi,bu tanıtım özünü xalqın düşüncə tərzi və məişət münasibətlərinin bədii əksində göstərir.

Dünya və türk xalqlarını ədəbi nümunələrinin qarşılıqlı təsirinə yol açan amillərdən biri də bədii tərcümədir.Ümumtürk ədəbiyyatının tərkib hissəsi olan Azərbaycan şifahi və yazılı ədəbiyyat nümunələri həm Avropa,həm də Şərq mədəniyyətinin ədəbi nümunələrinə təsir etməklə,həmçinin də,qarşılıqlı olaraq həmin nümunələrdən bəhrələnməklə ədəbiyyata yeni baxışın yaranmasına rəvac vermişdir. Belə ki, bir sıra klassiklərimiz kimi XIX əsrin M.F.Axundzadə, A.A.Bakıxanov və M.Ş.Vazeh kimi mütərəqqi qələm sahibləri dünya xalqlarının bir çox ədəbi-mədəni nailiyyətlərini oxucu kütləsinə çatdırmışlar. Bu həm bədii inteqrasiya ilə ,həm də tərcümə əsərləri ilə reallaşırdı.Bir sıra taninmiş ziyalılarımızın və ədiblərimizin uğurlu fəaliyyəti sayəsində ədəbiyyatı tərcüməçiliyin işığında daha da genişləndirib həm Şərq, həm də Qərb ədəbiyyatlarını birləşdirirdi.Ədəbiyyatın, xüsusən də, Qərb ədəbiyyatının Azərbaycan dilinə tərcüməsindən danışan Mirzə İbrahimov deyirdi: "Başqa dillərdən,həmçinin,ingilis dilindən,xüsusən,birbaşa orjinaldan Azərbaycan dilinə tərcümə olunan ədəbi əsərlərin sayı xeyli artdığı kimi,Azərbaycan yazıçı və alimlərin əsərlərinin başqa dillərə tərcüməsi də genişlənmişdir.Elmi ədəbi fikrimizi məşhur edən vacib məsələlərin biri də tərcümənin nəzəriyyəsidirki,bu sahədə son illər canlanma nəzərə çarpır.İstər elmi,istərsə də bədii tərcümənin müvəffəqiyyətli,təsirli,yüksək dərəcədə faydalı olması üçün əvvəldən düzgün yol tutmağın,düzgün nəzəri fikirlərə əsaslanmağın əhəmiyyəti böyükdür" [3. s. 6-7].

Ədəbiyyatların qarşılıqlı əlaqəsi və təsirindən danışarkən dramaturgiyanın da rolunu qeyd etmək lazımdır. X.R.Ulutürk "Dramaturgiyada ədəbi əlaqələr" adlı monoqrafiyasında ədəbiyyatşünas Yaşar Qarayevin türk dünyası ədəbiyyatının dünya ədəbiyyatının dramaturji əlaqələrinə təsiri haqqında olan fikrini qeyd edərək yazır: "...Təsir və əlaqə milli ədəbiyyatın fikri,mədəni səviyyəsini, onun dünya ədəbi irsindən,bəşər dühasının ideya və bədii zənginliyindən istifadə imkanını və bacarığını göstərir,əks etdirir.Bu məsələnin ciddi beynəlmiləl əhəmiyyəti vardır.Aydındır ki, qarşılıqlı təsir və münasibətlər nəticəsində bu və ya başqa milli ədəbiyyatın müsbət təcrübəsi dünya xalqlarının nailiyyətinə çevrilir və hər hansı milli yazıçı bu ümumi nailiyyətin səviyyəsinə yüklənməyə çalışır.Bu milli ədəbiyyatların və dünya ədəbiyyatının qanunauyğun inkişafını təmin edir"[4. s. 12].

Türk mədəniyyəti və ədəbi ənənələrin mühafizə olunması XX əsrdə yaşamış milli şəxsiyyətlərin də əsas amalına çevrilmişdir.Bu baxımdan Ə.B.Hüseynzadənin adını və ”Füyuzat” jurnalının adını qeyd edə bilərik.Onun rəhbərliyi altında ”Füyuzat” jurnalı Qafqazı, onun ədəbiyyatını, milli dəyərlərini farslaşmadan mühafizə edirdi. Buna müəyyən mənada nail olaraq Türk xalqları ədəbiyyatının, türkçülük ideyalarının qorunması,dünya xalqlarının ədəbiyyatına təsirinə öz töhvəsini vermiş oldu.

Dövrümüzdə dünya ədəbiyyatının tərkib hissəsi olan xalqların ədəbi, mədəni, elmi əlaqələrinin tam ətraflı şəkildə öyrənilməsi onun yeni düşüncələr fonunda dolğun və əhatəli öyrənilməsini vaib edir. Belə ki, görülən hər bir iş milli-mənəvi dəyərləri zənginləşdirdiyi kimi bədii düşüncəni ideyaca formalaşdırır.Ədəbiyyatlar arası əlaqənin öyrənilməsi ,xüsusən də, türkdilli xalqların bir-biri ilə qarşılıqlı şəkildə əlaqəsi müəyyən ictimai-siyasi proseslərlə əlaqədar olaraq bir o qədər də işıqlandırılmamışdır. Lakin XX əsrin 90-cı illərindən başlayaraq Sovet imperiyasının dağılmasından sonra ümumtürk ədəbiyyatının dünya ədəbiyyatına təsirində və inteqrasiyasında canlanma müşahidə olunur.Bu özünü bir neçə Türk dövlətinin – Türkmənistan, Azərbaycan, Qazaxıstan, Özbəkistan kimi dövlətlərin müstəqillik qazanmasından sonra göstərməyə başladı.Filologiya elmləri doktoru,professor Mədət Namaz oğlu Çobanov bu barədə yazır: “Nəhayət,1191-ci ilin ikinci yarısında 70 il dünyaya meydan oxuyan “qan çanağı” üzərində qurulan Sovet imperiyası həmişəlik süqutb etdi.Onun məkanında 15 yeni müstəqil və suveren dövlətlər yarandı.Bu dövlətlərin milli dillərini,mədəniyyətlərini müstəqil şəkildə inkişaf etdirməsi üçün geniş və parlaq səhifələr açdı” [6. s. 261].

Təhkiyə formasında yazılan əsərlərin çoxluğu türkdilli ədəbiyyatda nəsrin daha çox inkişaf etməsi demək deyil. Belə ki,bəzi türkdilli xalqlarda nəsr əsərlərindən çox nəzmə daha çox maraq olmuşdur.Qədim və orta əsr ədəbi nümunələrində divan nümunələrinin çox olması bunun əyani sübutudur.Avropa və türk xalqlarının ədəbiyyatında vəznlər oxşar xüsusiyyətləri ilə seçilir.Qarşılıqlı ədəbi təsir nəticəsində ispanların ədəbiyyatında türkdilli və ərəbdilli xalqların ədəbiyyatlarında olduğun kimi heca və əruzun bədii xüsusiyyətlərindən istifadə özünü göstərir.Göründüyü kimi “hər bir xalqın ədəbiyyatında hər milli dilin özünün ayrıca vəzni olmamışdır.Əgər hər bir milli dilə,hər xalqın şeirinə bir vəzn düşsəydi, o halda dünyadakı xalqların sayı qədər və daha çox şeir vəzni olardı” [5. s. 208]. Dünya ədəbiyyatında vəzn anlayışı hər bir xalqın zəngin milli ünsürlərinə və dilinin təbiətinə uyğun formada dərk edilir.Bütün dünya xalqları ədəbiyyatında hər üç vəzn vardır.Lakin hər bir xalqın ədəbiyyatında bu vəznlərdən müxtəlif formada istifadə olunur.Bu müxtəliflilik milli zövq və milli dil xüsusiyyətlərində özünü göstərir.

Nəticə

Dünya ədəbiyyatı xalqların ədəbi sistemlərinin məcmusudur.Bədii təfəkkürün inkişaf etməsində ədəbiyyatşünaslıq müstəsna rol oynayır. Xalqlar, millətlər arasında əməkdaşlığın genişləndirilməsi mənəvi dəyərlərin qorunması, inkişafı və coğrafiyasının geniş bir ərazini əhatə etməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ümumiyyətlə türk xalqlarının ədəbiyyatı ilə dünya ədəbiyyatının ədəbi sahədə sıx əlaqəsi istər praktik tərcümələrlə, istərsə də, türk ədəbiyyat nümunələrinin poetik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi istiqamətində bir çox tədqiqatçılar tərəfindən mütamadi olaraq araşdırmalar aparılmış,aktual olan məsələlər ətrafında kifayət qədər müzakirələr aparılmışdır.Bu səbəbdən də sözü gedən ədəbi əlaqələrin yaranması və inkişafının diqqət mərkəzində saxlanılması günün aktual mövzuları sırasındadır.

Həm Şərq, həm də Qərb ədəbiyyatında paralel olaraq yeni ədəbi mühit yaranmışdır.Türk xalqları ədəbiyyatındakı uğur və irəliləyişlər həm də yeni ədəbi cərəyanların nümayəndələrinin, tanınmış ədəbi simaların dünya ədəbiyyatının paralel sənət əsərlərini,bir çox bədii istiqamətləri müəyyənləşdirdi. Ədəbiyyatların bir-birindən bəhrələnməsi və buna səy göstərmələri milli özünüdərk prosesinin sürətlənməsinə təsir göstərdi.

Düşünürəm ki, bu formatda təkil olunmuş elmi simpoziumlar Türk xalqları ədəbiyyatını və onun dünya ədəbi mühitinə təsirinin araşdırılmasına yeni istiqamət verməklə tədqiqatçıların işinə yeni rəng qatacaqdır. Minilliklər tarixinə söykənən türk dünyası ədəbiyyatı zəngin ənənələr əsasında digər xalqların ədəbi fikrinin formalaşmasında rol oynayacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Elman Quliyev.Qismət ,2009. (Türk xalqları ədəbiyyatı)
2. Неупокоева И.Г Проблемы творческого взамодействия современный литературр.Москва,1963.
3. İbrahimov M.Ə. Müqəddimə/Tərcümə sənəti:məqalələr məcmuəsi./Azərbaycan SSSR EA Nizami adına Xalqlar Dostluğu Ordenli Ədəbiyyat İnstitutu:red.heyəti: M.Z.Cəfərov,Ə.M.Mirəhmədov,F.A.Vəlixanov .BAKI :Elm-1990.-344 s
4. Xəlil Rza (Xəlilov Xəlil Rza oğlu) Dramaturgiyada ədəbi əlaqələr.-Bak:Elm 1987.-279 s.
5. Abbas Hacıyev "Ədəbiyyatşünaslığın əsasları" Bakı 2010.
6. M.N.Çobanov "Türk ədəbi dillərinin birliyinə doğru" Bakı 2008.
7. A.Əmrahoğlu."Türk xalqları ədəbiyyatı".2014
8 .Vəli Həbiboğlu "Qədim türklər üzərində düşüncələr".Lev Qumilyev "Qədim türklər". Bakı,Gənclik 1993.
9. Pənah Xəlilov "Türk xalqlarının və şərqi slavyanların ədəbiyyatı".Bakı,Maarif 1994.
10. Ağahüseyn Şükürov ."Azərbaycan-Qazax ədəbi əlaqələrinin ümumtürk konteksti"məqaləsi.

HÜRUFİLİK MƏTNLƏRİNDƏ İRFANİ HAŞİYƏLƏR: MÖVLANANI XATIRLATMALAR VƏ İQTİBASLAR

Səadət ŞIXIYEVA*

Xülasə: Əsasını Fəzlullah Nəiminin qoyduğu hürufiliyin irfani yönümünün formalaşmasında çoxsaylı fəlsəfi-irfani risalələrdən artıq, Mövlananın əsərlərinin inkarolunmaz, uzunömürlü və nüfuzedici təsiri olmuşdur. Mövlananın adını müxtəlif məqsədlərlə yadetmələrə Fəzlullahın xatiratında, ona istinadən Nəsrullah Nafəci və Seyid İshaqın *"Xabnamə"* sində, Seyid İshaq (*"Türabnamə"*) və Mir Şərifin (*"Bəyanül-vaqe*) əsərlərində, bir sıra anonim hürufi risalələrində rast gəlirik.

Bu böyük mütəfəkkiri çeşidli poetik sənətlər vasitəsilə yada salan və rəğbətlə yad edən hürufi müəlliflər arasında Nəsimi xüsusilə seçilir. Əslində Mövlanadan gətirilən sitatlar hürufi müəlliflərinə öz sözlərinin irfani çəkisini artırmaq, söylədiklərinin doğruluğunu əsaslandırmaq üçün bir mötəbər qaynaq olub istişhad xarakterlidir.

Hürufilik mətnlərindəki irfani haşiyələr bədii mətnlərə çəkilən miniatür şəkillər, məsnəvilərdə yer verilən lirik ricətlər kimi söylənilən məzmuna rəng qatmağa, məzmunu dərinləşdirməyə xidmət edir.

Ümumiyyətlə, bu məsələnin diqqət mərkəzinə çəkilməsi, Mövlana-Fəzlullah xəttinin öyrənilməsi həm Mövlananın təriqətlər tarixindəki daha bir nüfuz sahəsini açıqlamaq baxımından önəmlidir, həm də hürufiliklə təsəvvüfü qarşılaşdıraraq, onları fərqli fikri axınlar kimi təqdim edənlərə tutarlı bir cavabdır.

Açar sözlər: *hürufilik, Mövlana, Fəzlullah, xatırlatma-beytlər, iqtibas*

Mystical Revisions in Hurufi Texts: Mentions and Quotes Dedicated to Mevlana

Abstract: The formation of the Sufi direction of Hurufism founded by Fazlullah Naimi, more than various philosophical and mystical treatises, had an undeniable and lasting influence on the works of Mevlana. Among the authors who mentioned this great thinker with respect and alluded to him through various poetic figures, Nesimi stands out especially. The name of Mevlana is mentioned for various purposes in the memoirs of Fazlullah, referring to him in the works of the same name Habname by Nafaji and Seyyid Ishak, in the Turabname by Seyyid Ishak and Bayanul-vage by Mir Sharif, as well as in several other treatises by anonymous authors of Hurufism.

The mentioned authors referred to the statements of Mevlana to substantiate the truth of their words. They considered his mystical-poetic works a reliable source that allowed them to increase the significance of their words.

It's very important to draw attention to this issue to study the Mevlana-Fazlullah line to identify Mevlana's great influence on the history of sects. This is also a reliable answer to those who present Sufism and Hurufism as separate currents of philosophical thought of the Middle Ages.

Key Words: *Hurufism, Mevlana, Fazlullah, reminder verses, quotes*

Giriş

İslami təriqətlərdən olan hürufilik cərəyanının nümayəndələrinin irfani düşüncəsinin formalaşmasında iştirak edən mütəfəkkir şəxsiyyətlərin müəyyənləşdirilməsi orta çağda fəlsəfi-irfani fikrin təkamülünü izləmək baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu kontekstdə hürufilik və Mövlana Cəlaləddin Rumi bağlılığının araşdırılması bir sıra mübahisəli və ya diqqətdən kənarda qalan məsələlərə aydınlıq gətirə bilər. İlk olaraq, bunu qeyd etməliyik ki, çox zaman hürufiliyin ideya qaynaqlarının axtarışı hərf və saylara ifrat meylli cərəyanlara yönləndirmişdir. Hürufiliyin təsirləndiyi çevrələrin bu tərzdə məhdudlaşdırılması isə nəticədə ideya əxzelmələri və anlam çevrilmələri barədə təsəvvür natamamlığına səbəb olmuş, düşüncə tarixinin təşəkkülü, bəhrələndiyi qaynaqlar və s. baxımından təlimin təhrifli mənzərəsini yaratmışdır. Hürufiliyin İbn Ərəbi-Fəzlullah Nəimi xətti ilə hərf elminə meylli yönümünün gərəyindən artıq qabardılması bu fəlsəfi-fikri cərəyanın ilahi eşqə münasibətinin, ümumiyyətlə, irfana bağlılığının kölgədə qalması ilə nəticələnmişdir. Halbuki tanınmış mütəfəkkir və tədqiqatçı Rza Tofiqin hələ 1909-cu ildə qələmə aldığı tədqiqatında (Toufiq, 1993: 45-112) hürufiliyin irfani əsasları araşdırılıb dəyərləndirilmişdi. Sonrakı illərdə aparılan tədqiqatlarda isə bu təlim, əsasən, istiqamətini elm və fəlsəfədən götürən bir cərəyan, bəzən hətta xurafat dolu fikirlərin məcmusu olaraq təqdim edildi.

* Prof. Dr., AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu; BAAU e-mail: sshikhiyeva@list.ru ORCİD: https://orcid.org/0000-0003-3618-3366

DOI :10.30546/100981.2024.0142

Apardığımız araşdırma nəticəsində belə bir nəticəyə gəldik ki, hürufiliyin müəyyən problemlərlə əlaqədar ara-sıra xatırladılan irfani yönümünün formalaşdırılmasında çoxsaylı fəlsəfi-irfani risalə və lüğətlərdən artıq, Mövlananın əsərlərinin (*"Məsnəvi", "Divani-kəbir", "Fihi məfih"*...) inkarolunmaz, uzunömürlü və nüfuzedici təsiri olmuşdur.

1. İlk Hürufilər və Mövlana Heyranlığı

Öncə bunu qeyd etməliyik ki, əslində hürufilik və Mövlana əlaqələrinin tarixi təlimin əsasını qoyan Fəzlullahın maraq dairəsinə bu böyük sufinin görüşlərinin daxil olması ilə başlayır. Hürufilik mətnlərindən məlum olur ki, təriqətin mürşidi Fəzlullah Nəimi Astarabadinin təsəvvüf yolunu seçməsinin səbəbi Mövlananın bir beytini eşidərək təsirlənməsi olmuşdur. (bax: Hurufilik Metinleri Kataloğu, 1989: 5) Belə ki, Fəzlullahı şəxsən tanıyan Nəsrullah Nafəcinin və digər çağdaşı Seyid İshaqın eyniadlı *"Xabnamə"* əsərlərində hürufilik təriqətinin mürşidinin təsəvvüfə meylənməsinin ilk təkanvericisi və ideya mənbəyinin Mövlananın bir beyti olduğu qeyd edilir. Seyid İshaq həmin əhvalatı belə nəql edir: *"Həzrəti-Sahibi-Təvilin sülukunun və riyazətinin ibtidası budur ki, bir gün mədrəsəyə bir dərviş gəldi və Mövlana Cəlaləddin əbyatından işbu beyti oxudu"*. (Usluer, 2000: 117 (mətn hissəsi))

Fəzlullaha istinadən söylənilən xatiratın davamında deyilir: *"Bu məna Həzrəti-Sahibi-Təvilin canına əsər eylədi. Mövlana Kəmaləddin ki, mədrəsədə müdərris idi, Həzrəti-Sahibi-Kamal müdərrisdən dərs dinlərdi və bu beyti müdərrisdən sordu. Mövlana Kəmaləddin eyitdi ki, "bunun gibi kəlimat zövqdən hasil olur, riyazət və cəzbə ilə bilinür", - didi. Bu məna ol qəbildən degüldür ki, kimsə kəndüdən bu mənayı bəyan qıla məgər təzkiyə və təsfiyeyi-nəfslə səvaqili-hissidən mücərrəd ola ki, anun gibi kişiyə əz ruyi-zövq hasil ola, - didilər. Bədəhu Fəzlullah bu cavabı eşidəcək vardı, riyazətə qədəm basdı. Hər gün ziyadə oldu süluki və cəzbəsi."* (Usluer, 2000: 117 (mətn hissəsi))

Eyni əhvalatı Fəzlullahın dilindən Nəsrullah Nafəci də bəzi dəyişikliklərlə nəql edir. Müəllif hürufiliyin mürşidinə istinadən:

از مرگ چه اندیشی چون جان بقا داری،
در گور کجا گنجی چون نور خدا داری.

(*Ölümdən nə qorxursan, çünki əbədi ruhun vardır,*
Məzara necə sığarsan, ilahi nura maliksən),

- beytini verdikdən sonra Fəzlullahın dilindən yazır: "*Eşitdikdən sonra bu beyt məni yerimdən oynatdı, mənim qəlbimdə qərar tutdu... daima bunu düşündüm... "* (Usluer, 2000: 240 (mətn hissəsi))

Göründüyü kimi, hürufilik mətnlərində Mövlananın bəhsini etdiyimiz beyti Fəzlullahın seyri-süluka başlaması, evrad və əzkarla məşğul olması, riyazət və xəlvətə meylinin başlanğıcı olaraq xüsusi vurğulanır.

Qeyd etməliyik ki, hər iki *"Xabnamə"*nin mətnindəki xatırlatma beytdə *"can-e bəqa"* ifadəsi yer alsa da, *"Divani kəbir"*in elmi-tənqidi mətnində *"zat-e bəqa"* (Moulana, 1376: 132) variantına üstünlük verilmişdir. Burada Mövlananın irfani düşüncəsinə yaxından bələd olan Yunus Əmrə və İmadəddin Nəsiminin divanlarından analoji beytlərə nəzər salmaq da yerinə düşər.

Yunus sərbəst tərcümə örnəyi olaraq dəyərləndirdiyimiz aşağıdakı beytində Mövlananın təsiri ilə deyir:

Koğıl ölüm əndişəsin, aşıqlar ölməz, baqidür,
Ölüm aşiqün nəsidür, çünki nuri-İlahidür. (Yunus, 1965: 54)

Maraqlıdır ki, eyni beyt hələ qələndəri olduğu dövrdə Nəsiminin də diqqətini çəkmişdir. Şair qələndərnamə səciyyəli məsnəvisində Mövlananın bəhsini etdiyimiz beytindən təsirlənməklə yazır:

از مرگ چه دردناک باشیم
چون زنده به نور پاک باشیم

(Zendegi və əşar-e Emadeddin-e Nesimi, 1993: 336)
(Ölümə görə niyə dərd çəkməliyik?
Çünki pak nur ilə diri oluruq).

Göründüyü kimi, Mövlananın məhz bəhsini etdiyimiz beyti hər iki xələfinin diqqətini çəkmiş, Yunus türkcəyə sərbəst tərcümə, Nəsimi isə farsca icmal etməklə sələfləri ilə həmfikir olduqlarını poetik ifadə etmişlər.

2. Nəsiminin Divanlarında Mövlananı Təlmih və Eyham Yolu ilə Yadetmələr

Hürufiliyin mürşidinin özü, onun ilk və seçilən xəlifəsi Əliyyül-Əla, digər hürufi müəlliflərdən Seyid İmadəddin Nəsimi və Ərşi Mövlananın söz-fikir incilərindən yalnız hürufilik əqidəsinin daşıyıcıları olaraq deyil, həm də mütəsəvvif şair kimi bəhrələnmişlər. (bax: Şıxıyeva, 2003: 152-154).

Tədqiqatlarımız əsasında belə bir qənaətə gəldik ki, hürufilik düşüncəsində özəl yeri olan vəhdəti-vücud anlayışı, bu cərəyana məxsus müəlliflərin bir çox irfani mülahizələri qavrayışı və təhlil üsulu Mövlanadan qaynaqlanmışdır. Görkəmli alim Ə.Gölpınarlı Nəsiminin yaradıcılığında ənənə və fərdiliyin nisbətini müəyyənləşdirərkən Mövlananın yerini yüksək dəyərləndirir: *"Nəsimi bütün İran şairlərini oxumuş, tam rəvanlıqla farsca və ərəbcə şeirlər söyləyəcək qədər bilgi sahibi bir şairdir. Lakin onda Mövlanadan başqa heç bir şairin izi görülmür,- deyərsək, mübaliğə etmiş olmarıq və bu da onun qüdrətinə böyük bir dəlildir"*. (Gölpınarlı, 1953: 9) Tanınmış tədqiqatçı alim H.Məmmədzadə də haqlı olaraq yazır: *"Nəsiminin qəzəli Əttarın təsəvvüfi şeirindən, Nizaminin nəzmindən və Mövlana və onun vəcdindən rəng və qoxu almışdır"*. (Məmmədzadə, 1997: 67)

Doğrudur, *"Neylərəm Mövlanəyi"* rədifli qəzəl də Nəsimiyə məxsusdur. Bu şeirində şair həqiqətin dərkində daha yüksək pilləyə yetişməsini olduqca duyğulu və emosional tərzdə ifadə edir:

Quranın hərfinə yetdim, neylərəm Mövlanəyi,
Hərfilə dünyayə yendim, neylərəm Mövlanəyi.

Quranın məğzini aldım, canü dildən əsrüdüm,
Mənidən məniyə yendim, neylərəm Mövlanəyi… (Nəsimi, II, 1973: 227)

Maraqlıdır ki, irfani-elmi biliklərini ifadə edərkən:

Zahidi-zərraqı hər dəm oda yandırmaq gərək,
Gərçi məndən eşidərsən Şeyx, həm Mövlanəni, (Nəsimi, 1973: 96),

- deyən də Nəsimidir.

Qeyd etməliyik ki, Nəsimi şeirlərindən birində müxatəbini *"mövlana"* adlandırırsa da, onun inkarçı ruhlu bu beytini öz müasiri din xadimlərinə ünvanladığını düşünürük:

Rəvan düş minbər üstündən, uzatma sözü, mövlana,
Əgər əqlin kəmal olsa, gəl içgil, qoy bu höccətni. (Nəsimi, 1973: 355)

Nəsiminin aşağıdakı farsca beytində Mövlana adının yad olunması da Cəlaləddin Rumi ilə assosiasiya yaradır:

تا به دور چشم مست یار بفروشد به می
بر در میخانه مولانا کتاب آورده است

(Zendegi və əşar-e Emadeddin-e Nesimi, 1993: 144)

(Yarın sərxoş gözünün dövründə[1] şəraba (qarşılıq) satmaq üçün
Mövlana meyxananın qapısına kitab gətirdi).

[1] Burada çoxanlamlı söz olan *"dövr"* vasitəsi ilə çeşidli motiv və anlayışlar nəzərdə tutulmuşdur: sərxoşluqdan gözlərin axması, sanki dövr etməsi, məstlik dövranının olması və gözlərin məclisdə dövr edən şərabın badəsinə bənzəməsi.

Burada yada Mövlananın məstliklə bağlı sözləri düşür:

چون مست نیستم نمکي نیست در سخن

زیرا تکلفست و ادیبی و اجتهاد

(Zərrinkub, 1373: 238)

(Məst olmadıqca sözümdə bir duz olmur,

Çünki ədəblilik və bunda cəhd etmək təkəllüfdən başqa bir şey deyildir).

Görünür, Nəsiminin şeirində məstliklə kitabın əlaqələndirilməsi motivinin bünövrəsində elə Mövlananın öz sözü durur. Zənnimizcə, sələfinin yuxarıdakı beytdə ifadəsini tapan mülahizəsindən çıxış edən Nəsimi məstliyi Mövlananın şeiri - sözü - kitabına "qarşı qoyur" (Şıxıyeva, 2001: 57), bu əlaqəni sələfinin düşüncəsi üzərində qurur

Ümumiyyətlə, ilk baxışda elə görünür ki, Nəsimi Mövlananın adını yad etdiyi şeirlərində özünü (farsca və türkcə divanlarında) və ideyalarını (türkcə divanında) daha üstün tutur. Yuxarıdakı beytlərdə ifadəsini tapan zahiri laqeyd münasibət mövləviliyin böyük mürşidinin, bənzərsiz mütəfəkkirin Nəsimi üzərindəki inkarolunmaz nüfuzunu, onun bu xələfinin fəlsəfi və irfani dünyagörüşünün formalaşmasında müstəsna mövqeyini kölgələyə bilmir və Nəsiminin çoxsaylı nəzirələri (bax: Şıxıyeva, 2001) də onun bu sələfinə rəğbətinin göstəriciləridir. Güclü vəcd halında dönə-dönə və israrla *"ənəlhəq"* deyən Nəsiminin şəthiyyatları əqlin məhdudlaşdırıcı qanunlarına tabe deyildi, o, ilahi eşqlə qanadlandığı bir dünyadadır, oradakı halətindən soraq verir. Belə bir aləmdə gözə Mövlanamı görünür?!.. Bu kontekstdə onun bəzən Mövlanaya qarşı çıxması ilahi cazibə halətinin ifadəsi, bəzən ilahi həqiqətlərin axtarışında mənsub olduğu hürufiliyi mövləvilikdən üstün bilməsi, bəzən isə ilahi həqiqətlər haqqında Mövlanadan daha artıq bilik sahibi olduğuna eyhamı kimi başa düşülür. Bu sonuncu qrupa daxil olan ifadələr (*"Neylərəm Mövlanəyi"*) həm də təriqət və təsəvvüf ədəbiyyatında fərqli şəkildə üzə çıxan fəxriyyənin bir təzahürü sayıla bilər.

Nəsiminin Mövlanadan təsirlənməsi onun bəzi tərcümə xarakterli misra və beytlərində də özünü göstərir. Həmin misra və beytlər hürufi şairin sələfinin irsindən bir çox parçaları əzbər bildiyi və onları şeirində sitat kimi istifadəsi qənaətini yaradır. Nəsiminin: *"Gül kimi gülə-gülə, gəl, aradan pərdə götür // Ki, yüzün görməginə dideyi-giryan susadı"* (Nəsimi, 1973: 109) beyti və onun Mövlana şeirindəki prototipinə nəzər salaq:

همچو گل خنده زنان از سر شاخ افتادیم

جان را دادیم هم بدان شاه که جان بخشد، (Moulana, 1376: 132) .

(Gül kimi gülə-gülə budağın ucundan düşdük,

Can bağışlayan o şaha da canı verdik).

Nəsiminin bu beytinin birinci misrası sərbəst tərcümə anlayışına uyğun gəlir, ikinci misrada isə şair sələfinin düşüncəsindən çıxış edərək, onun fikrini inkişaf etdirmişdir. Orijinal və tərcümə münasibətlərinə örnək olaraq, aşağıdakı analoji misraları da əlavə edə bilərik.

Mövlana: هم شوره چون کوثر شود *(Həm duzlu su Kövsər olur)*. (sitat: Kocatürk, 2001: 225-dəndir)

Nəsimi: *Acı su şərabi-Kövsər oldu…* (Nəsimi, 1990: 53)

Mövlana: هم سنگ لعل کان شود *(Daş da mədən ləli* (yaqut) *olur)*. (Moulana, 1376: 158)

Nəsimi: *Ləl oldu əyan Bədəxş*[2] *içində.* (Nəsimi, 1990: 53)

Mövlana: هم جسم جمله جان شود... *(Cisim də başdan-başa can olur).* (Moulana, 1376: 158)

Nəsimi: *Can ilə tən oldu bir həqiqət*. (Nəsimi, 1990: 53)

Mövlana: مبادا هیچ کس از یار فارغ *(Heç kimsə yarsız olmasın)*. (Moulana, 1376: 367)

Nəsimi: *...kimsə biyar olmasın*. (Nəsimi, 1973: 170) (ətraflı məlumat üçün bax: Şıhıyeva, 2009: 53)

[2] Nəsimi *"mədən"*i yaqutu ilə məşhur olan Bədəxş(an) ilə əvəz edir.

Əslində bu tərcümə səciyyəli misralar məzmun etibarilə əslinə yaxın olması və mətndə həm də digər şairdən sitat kimi istifadə olunması baxımından təzmin-tərcümə olaraq dəyərləndirilə bilər.

Nəsiminin Mövlanadan təsirlənməsi yalnız divan şeiri qəlibi və poetik düşüncə çərçivəsində qalmır, o, sələfinin bir sıra irfani ideyalarını mənimsəyərək inkişaf etdirir. Bu, hürufi şairin *"ənəlhəq"*, məstlik, eşq, gözəllik və s. barədəki təsəvvüfi anlayışlarında, Həqqə qovuşmanın yolları, maddi varlıqlardakı bəzi ilahi təcəlla hallarını müşahidə, vəhdəti-şühud və s. barədə irfani düşüncələrə münasibətində də özünü göstərir.

Göründüyü kimi, Nəsimi türkcə şeir yaradıcılığında Mövlanadan həm söz sənətkarı, həm mütəfəkkir, həm arif, həm də tərcüməçi şair kimi bəhrələnmişdir. Sələfinin çox zəngin mirasından önəmli parçaları yeri gəldikcə türkcədə ifadə edən şair həmin örnəklərin türkdilli mühitdə yaddaşlara köçürülməsinə də dolayısı ilə şərait yaratmışdır.

3. Hürufi Risalələrində Mövlanaya İstinadın Şəkilləri və İstişhad Poetik Sənəti

Hürufilik mətnlərinin təhlili göstərdi ki, Fəzlullahın bu təlimi elan etməsini bir tarixi zərurət kimi əsaslandırmağa cəhd edən xəlifələri Quranla yanaşı, Mövlananın da əsərlərinə mötəbər bir qaynaq kimi müraciət etmişlər. Tarixilik baxımından həqiqət kimi qəbul edilməsi mümkün olmayan həmin iddialardan biri Fəzlullahdan sonrakı dönəmdə Xorasanda hürufilik mərkəzinə rəhbərlik etmiş Seyid İshaqa aiddir. O, *"Türabnamə"* adlı əsərində Mövlananın aşağıdakı beytlərini Fəzlullah üçün söylədiyini bildirir:

گفتم که آنچ از آسمان جستم بدیدم در زمین
ناگاه فضل ایزدی شد چاره بیچاره‌ای

(Hurufilik Metinleri Kataloğu, 1989: 86)

(Dedim ki, göydə axtardığımı yer üzündə gördüm,
Qəfildən Allahın fəzli ("Fəzli-izəd") çarəsizliyin çarəsi oldu).

می جستم ترا بر سر بازار
در بن بازار چونت یافتم.

(Hurufilik Metinleri Kataloğu, 1989: 86)

(Bazarın başında səni axtarırdım,
Ancaq bazarın sonunda səni tapdım).

Bu beytləri şərh edən M.Aslan haqlı olaraq qeyd edir ki, *"Fəzlullah üzərində təsiri şübhəsiz olan Mövlana Cəlaləddin Ruminin vəfat tarixi 672/1273, Fəzlullahın doğum tarixi isə 740/1340-dır. Ona görə də demək olar ki, Seyid İshaqın bu iddiası Fəzlullah Astarabadiyə bir müqəddəslik aid etmək və ya onun müjdələnən bir adam olduğunu anlatmaq məqsədini daşıyırdı*". (Aslan, 2021: 147)

Bənzər üslubda əsaslandırmanı digər hürufi müəlliflərdən əsərlərində də görürük. Ə.Gölpınarlı Fəzlullahın Quranda yer alan bütün *"fəzl"* kəlmələrinin özü ilə əlaqəli olduğu iddiasını vurğulayır. (Hurufilik Metinleri Kataloğu, 1989: 24) Əmir Qiyasəddin də *"İstivanamə"* adlı əsərində Əliyyül-Əlaya istinadən onun adına işarələrin Quranda mövcud olduğunu bildirir. (bax: Emir Gıyaseddin, 1981: 204-205)

Burada maraq doğuran cəhətlərdən biri kimi onu da qeyd etmək lazımdır ki, Fəzlullahın sələfi Mövlananın təsəvvüfi düşüncəsindən ilhamlanaraq qələmə aldığı şeirlərində hürufilik görüşlərindən söz açılmır. Bu cəhət isə hürufiliyin mürşidinin öz təlimini elan etdiyi dövrdə Mövlananın təsir dairəsindən çıxması və daha çox İbn Ərəbi məktəbinə meyllənməsinin nəticəsi olaraq dəyərləndirilə bilər. Halbuki Mövlananın mütəsəvvif şair kimi Nəsimi üzərindəki təsiri onun bəzən bunu inkar etməsinə (*"Neylərəm Mövlanəyi"*) baxmayaraq, ömrü boyu davam edir. Nəsiminin ədəbi irsində Mövlana elə Fəzlullah qədər nüfuz sahibi, lakin bəzən hürufiliyin "qalın" örtüyü altında qalan təsəvvüfi ideyaların başlıca və tükənməz qaynağıdır.

Hürufilərin ədəbi-irfani düşüncəsinə özəl yön və şəkil verən Mövlananın şeirinə daha ardıcıl və güclü ruhi bağlılıq nəzirə xarakterli qəzəllərinin sayı 15-i keçən, təsirləndiyi beyt və misraların sayı isə olduqca çox olan Nəsiminin divanlarında müşahidə olunur. Digər hürufi müəlliflərin əsərlərində isə Mövlananın ədəbi və təsəvvüfi düşüncəsinə müraciət daha fraqmentar xarakterlidir. Bunların içərisində istişhad[3] – sitat səciyyəli olanlarda Mövlananın adını və sözünü yadetmənin şəkli və səbəbi xüsusilə maraq doğurur. Bəzi örnəklərdə nəzər salaq:

"Və dəxi Mövlana Cəlaləddìn Həzrəti-Əkməli-zəmanə buyurmuşdur ki, məqami-əczdə:
Çün çəngəm əz ìn zəmzəme xod xəbərəm nìst,
Əsrar həmìguyəm-o[4] əsrar nədanəm

Dər isba-i eşqəm çü qələm bìxodü müztər
Tumar nevisəm mən-o tumar nədanəm.
Yənì demək olur ki, bən çəng gibiyəm, kəndözümdən xəbərüm yox, əsrar söylərəm, illa əsrar bilməzəm. Eşq barmağında qələm kibi bìxod müztərəm, tomar yazarum bən, hal budur ki, tomar bilməzəm". (Hurufilik. Seçme Metinler, 2020: 189)

Digər nümunələrə nəzər salaq:

"Nitəkim Həzrəti-Mövlana buyurur, beyt:
Mərifət-i şìrìn dər busitan-i can
Bì-kuşənde cuş nəmigərdəd rəvan. (Hurufilik. Seçme Metinler: 2020: 305)

"Mövlana Cəlaləddìn Rumì, beyt:

نقشهای بد کو در خوابت نمود

میرمیدی زآن و آن نقش تو بود ".

(Hurufilik. Seçme Metinler, 2020: 416)

Yuxarıdakı örnəklər anonim hürufi risalələrində yer alır və göründüyü kimi, bu mətnlərdə Mövlananın adı *"Mövlana Cəlaləddìn Həzrəti-Əkməli-zəmanə"*, *"Həzrəti-Mövlana"*, *"Mövlana Cəlaləddìn Rumì"* şəkillərində rəğbətlə yad olunur, beytləri nümunə göstərilərək, mötəbər qaynaq kimi istinad olunur.

Bəzi müəlliflərə görə, Fəzlullahın xəlifəsi, bir sıra müəlliflərə görə, xəlifəsinin xəlifəsi olan Mir Şərif də özünün *"Bəyanül-vaqe"* adlı əsərində bir sıra mütəfəkkir və ariflər kimi Mövlananın da adını yad edərək, əsərlərindən mövzuya uyğun örnəklər vermişdir. (bax: Hurufilik Metinleri Kataloğu, 1989: 80-81)

4. Hürufi və Mövləvi Şairlər: Ərşi və Yusifi-Sinəçak

Hürufiliyin Mövlana ilə bağlantıları biristiqamətli olmayıb, ədəbi-fəlsəfi təsir və əks-təsir münasibətlərinin parlaq örnəklərindəndir. Belə ki, Mövlananın ardıcıllarının yaradıcılığında – bir sıra özəl keyfiyyətləri ilə seçilən mövləvilik ədəbiyyatında da hürufilik görüşlərinin ifadəsi nəzərə çarpır. Bu bəhrələnmə isə hürufiliyin mürşidi Fəzlullahın əsərlərinin deyil, qüdrətli söz ustası və mütəfəkkir Nəsiminin elə Mövlananın təsəvvüfi görüşlərdən yaradıcı faydalanmaqla canlandırdığı hürufiliyin təsiri olaraq üzə çıxır. Mövlana-hürufilik və hürufilik-mövləvilik əlaqələrinin ədəbi körpüsü və əlbəttə ki, qırılmaz həlqəsi, araşdırmamıza görə, təbliği-təlqini qüdrəti özündən sonra sözündə qorunan Nəsiminin şeiridir.

Qeyd etməliyik ki, mövləvilik və hürufilik təriqətlərinin təsəvvüfi təlimlər olaraq ortaq cəhətləri çox olmasa da, Mövlananın arif kimliyi hürufi şairlərin də düşüncə tərzində iz buraxmış, mövləvilər də tədriclə Nəsimi sözü vasitəsilə dünyanı irfani-riyazi və təsəvvüfi-

[3] İstişhad bədi elminə aid poetik fiqurlardan olub, sözün doğruluğuna dəlil təşkil edən və ona bir misal mövqeyində olan söz deməkdir. (Durmuş, 2012: 398)
[4] Mətndə: *"və"*

rəmzi qavrayış tərzinə yiyələnmiş, hürufiliyin ana xətlərinin – Quranla insan və kainatın əlaqəsinin çözümünə meyllənmişdilər. Buna görə də mövləvi şairlərindən Yusifi-Sinəçak hürufilikdən təsirlənmiş, hürufi şair Ərşi isə özü də mövləvilik təriqətinin şeyxlərindən olan Əsrar Dədə tərəfindən mövləvi sayılmışdır. (bax: Gölpınarlı, 1989: 121), Ərşinin divanında yer alan: *Nəsib almaq dilərsən uxrəvilərdən,*

Fərağət eylə təami-dünyəvidən.

Degülsin gərdişi dövrə müvafiq,

Anıldı gərçi adın mövləvidən, (Kahraman, 1989: 8, 316)

- misraları ilə başlayan beş beytlik şeir ayrılıqda götürüldükdə şairin mövləvilərdən olduğu təsəvvürünü yarada bilir. Yuxarıdakı misraları təhlil edən Bəhaəddin Qəhrəman yazır: *"Mövləviliklə əlaqəli bir qəzəli vardır. Mövzusundan bu qəzəlin bir mövləviyə tövsiyə və ya mövləviliyə təriz* (kinayə, atmaca - S.Ş,) *mahiyyəti daşıdığı anlaşılır"*. (Kahraman, 1989: 8) Bu misralar həm də Ərşinin mövləvi sayılması ənənəsinin elə öz sağlığından başladığını göstərir.

Bəhsini etdiyimiz qəzəlin aşağıdakı beytində ayrı-ayrılıqda *"mənəvi"* və **"***məsnəvi"* deyə adına təlmih olunan əsərin Mövlananın *"Məsnəviyi-mənəvi"*si olduğu heç bir şübhə doğurmur:

Zühuri-zatı idrak etmədün çün

Müfəssəl Mənəvidən, Məsnəvidən. (Kahraman, 1989: 316)

Amma şeirdə mövləviliklə əlaqənin ifadəsi sona qədər qorunmur, dördümcü beytdə şair hürufiliyin mürşidi Fəzlullahı yada salır, cəhalətdən xilas olmanın yol göstərəni kimi ondan kömək istəyir:

Bəyani-Fəzli-Həqdən istə mədəd

Xilas olmağa ta cəhli-qəvidən. (Kahraman, 1989: 316)

Qəzəlin sonuncu – beşinci beytində Ərşi yenidən Mövlananın düşüncə və sözlüyünə qayıdır:

بیا رمز حقی[5] بشنو ز عرشی

بهر سو تا بکی هرزه دویدن

(Kahraman, 1989: 316)

(Gəl, Həqqin sirrini Ərşidən dinlə,

Nə vaxta qədər bihudə yerə hər tərəfə qaçacaqsan?)

Bu beytdə yer alan "*biya"* və *"beşnoy"*, məlum olduğu kimi, farscanın ümumişlək sözlərindəndir və təsəvvüfi məzaclar lüğətində də yer almır. Lakin mətndə açıq şəkildə ifadə edilən *"mövləvi"* və *"Məsnəviyi-mənəvi"* assosiativ olaraq, Mövlananı yada salır və onun fərqli irfani məzmun qazandırdığı *"biya"* və *"beşnoy"* sözlərinin bu qəzəlin məqtə beytində dayaq sözlərə çevrilməsinin təsadüf olmadığını ağla gətirir.

Hürufilik mətnlərinin tədqiqi sahəsində ardıcıl çalışaraq, bir çox nəşrləri elm aləminə qazandıran Fatih Usluer haqlı olaraq, belə bir qənaətə gəlir ki, Ərşi və Mühiti öz şeirlərində mövləviləri hürufilik təliminə dəvət etmişlər. (Usluer, 2009: 169) Amma mövləvi dərvişlərinin hürufiliklə səsləşən görüşləri ifadədə məqsədi fərqlidir, onlar daha çox bu ədəbi-irfani yön haqqında məlumatlılığı nümayiş etdirmək və çeşidli ədəbi-riyazi səciyyəli poetik fiqurlar qurmaq niyyətini izləmişlər. Ə.Gölpınarlı mövləvilikdə hürufiliyin təsiri barədə yazır: *"Mövləvîlər və məlamilər... hürufilikdən "bu da olsun, bunu da bilirik" kimi bəhs etmişlər, Fəzl onlarda heç bir vaxt birinci deyil, hətta geri bir plana belə alınmamışdır"*. (Hurufilik Metinleri Kataloğu, 1989: 31)

Mövləvilik mətnlərinin hürufiliklə əlaqə baxımından tədqiqi əsasında belə bir qənaətə gəldik ki, hürufilik təriqətinin olduqca mürəkkəb məzmunlu görüşlərini şərh edən risalələrdən

[5] Burada *"həqqi"* sözünün türkcə ifadəsi mətnə diqlossiya səciyyəsi verir.

artıq, təlimin öncəki yüzilliklərdə divan ədəbiyyatdakı inikasından, xüsusilə Nəsimi şeirində aldığı biçimdən təsirlənmə bu bağlılığın qurulmasında təkanverici rol oynamışdır.

Bunu da qeyd etməliyik ki, hər hansı bir şairin təriqət mənsubiyyətini müəyyənləşdirərkən ayrılıqda götürülmüş tək bir şeirə istinad etməklə dəqiq nəticələr əldə etmək olduqca çətindir. Bənzər durumla Ruhi Bağdadinin təriqət mənsubiyyətini araşdırarkən də qarşılaşdıq. Görkəmli Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzuli kimi Bağdad ədəbi mühitinin yetirmələrindən olan Ruhi Bağdadı bəzi müəlliflərə görə, hürufi (Gölpınarlı, 1953: 20-21), bir sıra müəlliflərə görə, mövləvidir. (Esrar Dede, 2000: 217-220) Onun mövləvi olması düşüncəsinə yönəldən şeirin (bax: Esrar Dede, 2000: 217-218) əslində tanınmış bir mövləvi şair olan Cevriyə (ö. 1654) aid olduğu isə Ə.Gölpınarlı və C.Akın araşdırmalarında əsaslandırılmışdır. (Ak, 2001: 19; https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/ruhi-bagdatli)

Tanınmış tədqiqatçı alim E.Cavelidze Ruhinin mənsub olduğu təriqəti müəyyənləşdirməyin çətinliyini vurğuladıqdan sonra yazır: *"Ruhi Bağdadinin yaradıcılığının əsaslı təhlili bizi düşündürür ki, şairin dünyagörüşündə imtiyazlaşdırılmış və mərkəzi yeri hürufilik tutur".* (Cavelidze, 2018: 70) F.Usluer isə şairin əslində mövləvi dairələrinə yaxın olduğu və hürufilikdən də təsirləndiyi qənaətindədir (Usluer, 2019: 92-97). Göründüyü kimi, hürufi və ya mövləvi olması ətrafında mübahisələr olan Ruhinin əsərləri onun hər iki çevrə ilə yaxınlığını, hər iki təriqətin əsaslarına bələdliyini göstərir.

Mövləvi və hürufilərin ədəbi-fikri əlaqəsi kimi geniş bəhsin təhlili məqaləmizin əsas mövzusu olmadığı üçün qısaca olaraq, mövləvi şairlərindən Əsrar Dədənin divanında da hürufiliklə səsləşmələrin qabarıqlığını (ətraflı məlumat üçün bax: Durkaya, 2023: 776- 780) və mövləvi şairlərindən Sultan Divaninin tuyuqlarında Nəsimidən təsirlənmənin inkarolunmazlığını (Şıxıyeva, 2023: 153).qeyd etməklə kifayətlənirik.

Ə.Gölpınarlının hürufilik mətnlərinin yer aldığı muzey, kitabxana və kolleksiyalardan bəhs edən tədqiqatından məlum olur ki, hürufi müəlliflərin bir sıra risalə və divanları mövləvixanalarda da saxlanılırmış. (bax: Hurufilik Metinleri Kataloğu, 1989: 62, 100)

Hürufilik mətnlərinin tədqiqi sahəsində mühüm xidmətləri olan Sadeq Keyanın araşdırması mövləvilik və hürufiliyin əlaqələrinin başqa bir istiqamətinə işıq salır. O, *"Divani-Şəms"*in nəşrlərindən birində yer alan, ideya-məzmun özəllikləri, xüsusilə Fəzlullaha sitayişin ifadəsi baxımından Mövlanaya aidiyyəti şübhə doğuran 9 beytlik qəzəlin müəllifinin hürufilərdən ola biləcəyi qənaətinə gəlir. Həmin şeir aşağıdakı mətlə beytlə başlayır:

من کیستم من کیستم من هشت و چار و بیستم
دیر و چلیپا و عصا رهبان و هم قسیستم.
(Keya, 1333: 61)

(Mən kiməm, mən kiməm, mən səkkiz, dörd və iyirmiyəm,
Monastır, xaç, rahibin əsası və həm də keşişəm).

Şeirin mətlə beytində iyirmi səkkiz və otuz iki sayının ifadəsi (iyirmi+səkkiz; iyirmi+dörd+səkkiz), növbəti beytlərdə *"Fəzli-həqqin elmi", "Fəzli-rəhmanir-rəhimə görə Siratı-müstəqimin görülməsi"*, hərf-nöqtə əlaqəsindən hidayətin yolunun tapılması və s. kimi hürufilik görüşləri ilə səsləşən anlayışların yer alması S.Keyanın haqlı olduğunu düşünməyə əsas verir.

Zənnimizcə, qəzəlin müəllifi hürufilikdən xəbərdar olub həmin dairələrə yaxın şəxs olsa da, bu təriqətin nümayəndəsi deyildir. Çünki hürufilər yuxarıda bəhsini etdiyimiz anlayış və motivləri fərqli biçimdə ifadə edirdilər, xüsusilə otuz ikinin *"iyirmi, dörd və səkkiz"*, *"Fəzli-rəhman"*ın isə *"Fəzli-rəhmanir-rəhim"* şəklində təqdimi müəllifin hürufiliyə yeni meyllənmiş şəxs olması və təriqətin qəliblənmiş ədəbi-irfani görüşlərinə yetərincə bələd olmadığı təsəvvürünü yaradır.

Qəzəlin təhlilinin davamında S.Keya yazır: *"Əgər Şəms Təbrizinin çap olunmuş divanları*[6] *və onun bəzi əlyazmaları axtarılıb araşdırılsa, bəlkə başqa hürufi qəzəlləri də tapıla bilər".* (Keya, 1333: 62) Mövləvilik-hürufilik əlaqələrində diqqəti çəkən məqamlardan biri də mövləvi şair şeyxülislam Çələbizadə Asim Əfəndinin hürufiliyin şeyxlərindən olan Misalini (Gülbaba) öyən bir qitə yazmasıdır. (file:///C:/Users/VO/Downloads/323353%20(5).pdf)

Bəhsə yekun vurarkən bunu da qeyd etməliyik ki, hər iki təriqətin nümayəndələrinin bədii irsində digər təriqətdən təsirlənmənin təzahür şəkli və müraciətin məqsədi fərqlidir. Araşdırmamız belə bir qənaətə yönləndirdi ki, əsərlərində Mövlananın arif kimliyi və mütəfəkkir şəxsiyyətinə açıq rəğbətini ifadə edən hürufi müəlliflər Allah, insan və kainat arasındakı bağlılıqların irfani dərk və şərhini daha çox onun əsərlərindən mənimsəmişlər. Mövləvi şairlər isə, bəktaşi və qızılbaş ədəbiyyatının nümayəndələrindən fərqli olaraq, Fəzlullahın şəxsiyyətini açıq və ya eyham yolu ilə yad etməyə meylli olmamış, Ə.Gölpınarlının da ifadə etdiyi kimi, hürufilik ədəbiyyatından, əsasən, *"istiva"* anlayışı, otuz iki və iyirmi səkkiz sayının simbolik və ya təsəvvüfi dəyər kəsb etməsini əxz etmişlər. (bax: Gölpınarlı, 2006: 287-291)

Nəticə

Sonda bunu da bildirməliyik ki, istinad şəkillərindən göründüyü kimi, Mövlanadan gətirilən sitatlar hürufi müəlliflərinə öz sözlərinin irfani çəkisini artırmaq, söylədiklərinin doğruluğunu əsaslandırmaq üçün gərəkli olmuşdur və onların nəzərində bu mütəfəkkirin düşüncələri mötəbər bir qaynaq olduğundan onun ədəbi-irfani mirasından istişhad xarakterli nümunələr göstərməyə meylli olmuşlar. Bu irfani haşiyələr bədii mətnlərə çəkilən miniatür şəkillər, məsnəvilərdə yer verilən lirik ricətlər kimi söylənilən fikrə rəng qatmağa və məzmunu dərinləşdirməyə xidmət edir. Hürufi mətnlərində Mövlanadan verilən iqtibaslar misal göstərərək şərh etmə kimi poetik istinad şəkilləri – ihticac və istidlaldan fərqlidir və daha çox söylənilən fikri dəlillə əsaslandırma xarakterlidir.

Burayadək deyilənlərdən də göründüyü kimi, Mövlananın adını yadetmələr Fəzlullahın xatiratı əsasında Nəsrullah Nafəci və Seyid İshaqın *"Xabnamə"*lərindən başlayır, bu böyük mütəfəkkirə rəğbətin ifadəsi Seyid İshaqın *"Türabnamə"* və Mir Şərifin *"Bəyanül-vaqe"* adlı əsərlərində, bir sıra anonim hürufi risalələrində beytlərindən müxtəlif məqsədli iqtibaslar verilməsi ilə davam edir. Nəsiminin divanlarında çeşidli poetik sənətlər vasitəsilə yada salınan Mövlanaya Azərbaycan türkcəsində və farsca nəzirələr, onun əsərlərindən edilən tərcümə-təzmin və verilən iqtibaslar hürufi ədəbiyyatı ənənəsinin davamı olmaqla yanaşı, bu Haqq aşiqinə şəxsən heyran olub ondan bəhrələnmənin bədii-irfani məhsulu kimi də dəyərləndirilə bilər.

Nəhayət, onu da qeyd etməliyik ki, bu məsələnin diqqət mərkəzinə çəkilməsi, xüsusilə Mövlana-Fəzlullah xəttinin öyrənilməsi həm Mövlananın təriqətlər tarixindəki daha bir nüfuz sahəsini açıqlamaq baxımından önəmlidir, həm də hürufiliklə təsəvvüfü qarşı-qarşıya qoyaraq, fərqli fikri axınlar kimi təqdim edənlərə tutarlı bir cavabdır

QAYNAQLAR

Azərbaycan dilində:

Cavelidze, Elizbar (2018), *Ruhi Bağdadi (həyatı, dünyagörüşü, lirikası)*. Bakı: Elm və təhsil.

Nəsimi, İmadəddin (1973), *Əsərləri*. Elmi-tənqidi mətnin tərtibi və müqəddimə: C.Qəhrəmanov, 3 cilddə, Bakı: Elm.

Nəsimi, İmadəddin (1973), *Seçilmiş əsərləri*. Tərtib edən: H.Araslı, Bakı: Azərnəşr.

Şıxıyeva, Səadət (2001), "Nəsiminin sələfləri ilə "mübahisə"ləri (Mövlana və Nəsimi)" (III), *Elmi araşdırmalar*, №1-4, s. 55-61.

[6] Burada haqqında bəhs olunan divan Mövlananın *"Divani-Şəms"* və ya *"Divani-kəbir"* adı ilə tanınan şeirlər toplusudur.

Şıxıyeva, Səadət (2003), "Hürufiliyin irfani-ədəbi yönümü və Mövlana", *Şərqşünaslığın aktual problemləri*, Bakı Dövlət Universiteti mövzusunda respublika elmi konfransının materialları, Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, s. 152-154.

Şıxıyeva, Səadət (2023), "Tuyuq yaradıcılığında Nəsimini izləyənlər: Mühyiddin Abdal və Sultan Divani", *Akademik Ziya Musa oğlu Bünyadovun 100 illik yubileyinə həsr olunmuş "Qədim və müasir Şərq: mənbələr, tədqiqatlar, perspektivlər" mövzusunda beynəlxalq elmi konfransın tezisləri*, Bakı, s. 153.

Türk dilində:

Ak, Coşkun (2001), *Bağdatlı Rûhî Dîvânı (Karşılaştırmalı Metin)*. 2 C . Bursa: Uludağ Üniversitesi Yayınları.

Aslan, Murat (2021), "Mevlevi Yusuf Sineçak'ın Hurufilik Remizleriyle Örülü Bir Gazelinin Şerhi", *Academic Social Studies / Akademik Sosyal Araştırmalar*, Year:5 - Number:18, p. 145-154.

Durkaya, Hayriye (2023), "Esrâr Dede Dîvânı'nda Hurufîlikle ilgili unsurlar", *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı:32, s. 772-781.

Esrar Dede (2000), *Tezkire-i Şuarâ-yı Mevleviyye İnceleme-Metin*. Hazırlayan: İlhan Genç, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.

Kahraman, Bahattin (1989), Arşi Divânı'nın Tenkidli Metni, I-II, (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış YLS Tezi), Konya.

Durmuş, İsmail (2012), "İstişhad", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.: 23, s. 398-399.

Gölpınarlı, Abdülbaki (1953), *Nesîmî-Usûlî-Rûhî. Hayatı, Sanatı, Şiirleri*. İstanbul: Varlık Yayınları.

Gölpınarlı, Abdülbaki (2006), *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik*, İstanbul: İnkılâp Kitabevi.

Hurufilik Metinleri Kataloğu (1989), Hazırlayan: Abdülbaki Gölpınarlı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Hurufilik. Seçme Metinler (2020), Ankara: Kut Yayınları.

Kocatürk, Saadettin (2001), *Mevlana. Divan-ı Kebir Üzerine İncelemeler. Allah, İnsan ve Vüsul*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Memmedzade, Hamid (1997), Nesimi'nin Hayatı ve Farsça Divanı. Çeviren: Turgut Karabey, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi,* Sayı:7, s. 67-75.

Nesimi Divanı (1990), Hazırlayan: Hüseyin Ayan, Ankara: Akçağ.

Şıhıyeva, Seadet (2009), "Mevlana ve Nesimi'nin Düşünce Kavşağında Yunus Şiiri", *I Uluslararası Yunus Emre Sempozyumu-08-10 Ekim 2008 (Bildiriler Kitabı)*, Aksaray, s. 46-62.

Usluer, Fatih (2020), *Hurufî Rüya Yorumları. Habnameler*. Ankara: Kut Yayınları.

Usluer, Fatih (2019), "Divan Şairleri ve Hurufilik", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, 23(1), s. 80-104.

Yunus Emre (1965), *Risâlet al-Nushiyya ve Divan*. Hazırlayan: Abdülbaki Gölpınarlı, İstanbul: Eskişehir Turizm ve Tanıtma Derneği Yayını.

Fars dilində:

Emir Gıyaseddin:

استرآبادی، امیرغیاث الدین محمد بن حسین بن محمد الحسینی (1981)، استوانامه، کتابخانه واتکان، فارسی، شماره 34 ، ورق 3.

Keya:

کیا، صادق (1333)، "آگاهیهاي تازه از حروفیان"، *مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران*، سال دوم، شماره 2، ص. 65-39.

Moulana:

مولانا جلال الدین محمد مشهور به مولوی (1376)، کلیات دیوان شمس. تهران: انتشارات بهزاد.

Toufiq:
توفيق، رضا (1993)، "پژوهشي در انديشه هاي حروفيه"، *زندگي و اشعار عمادالدين نسيمي، به كوشش يدالله جلالي پنداري*، تهران: نشر نی.
Zendegi və əşar-e Emadeddin-e Nesimi:
زندگی و اشعار عمادالدین نسیمی (1993)، به کوشش یدالله جلالی پنداری، تهران: نشر نی.

Zərrinkub:
زرین کوب، عبد الحسین (1373)، *پله پله تا ملاغات خدا*. تهران: علمی.

İnternet resursları:

file:///C:/Users/VO/Downloads/323353%20(5).pdf
https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/ruhi-bagdatli

MİKAİL MÜŞFİK'İN ŞİİRLERİNDE MİLLİ ŞUUR VE BAĞIMSIZLIK ARZUSU*

Salih TURAN**

Özet: Rusya'da gerçekleşen devimlerle zaman zaman nefes alan Azerbaycan toprakları 1920'de tekrar işgal edilir. Bu zaman itibariyle ülkede birçok konuda haklar kısıtlanır, Azerbaycan toplumu hem maddi hem manevi olarak sömürülür.

Özgürlüğe ulaşmanın en önemli yollarından birinin yekvücut olmak ve milli bilince sahip olmak olduğunu savunan şairler şiirlerinde yediden yetmişe bu fikri aşılamayı amaç edinmişlerdir. Toplumsal sorunlarla yüzleşen kesimlerde, halkı doğru olarak benimsediği düşüncelere yaklaştırmak ve halkı harekete geçirmek adına şairler bir araç görevi üstlenmişlerdir. Halkı bir düşüncede toplamak şairin ve şiirin vazifesi olmuştur. Bu dönemden itibaren Mikail Müşfik gibi Azerbaycan şairleri şiirlerinde çeşitli yollarla özgürlüğe olan özlemlerini ve tabii haklarına erişmeyi arzulamışlardır.

1908-1938 yılları arasında yaşamış olan Mikail Müşfik Azerbaycan toplumunun ve Azerbaycan edebiyatının simge isimlerinden biridir. Yüzyıllar boyunca üzerinde birçok tahribat, yıkım, diriliş gibi aksiyon yaşanmış olan Azerbaycan topraklarında yetişmiş bir genç şair olan Mikail Müşfik, ülkesinin karşılaştığı toplumsal ve siyasal hareketlerden fazlasıyla etkilenmiş ve hayatı baştan sona bu etkilerle şekillenmiştir.

Dönemin şartları içerisinde edebiyat sahasına adım atıp sonraları kendini iyi derecede geliştiren şair, zamanla halka hitap eden, temsil görevi kazanan, sözcülük yapabilen bir kişilik haline gelmiştir. Gerek ferdi gerek içtimai konularda yazdığı yüzlerce şiirle kendi döneminin toplumuna ayna tutmayı başarmış, aksaklıklar karşısında tavır koyabilmiş, çözüm yolları aramış olan Müşfik'in şiirlerinde milli şuur ve bağımsızlık arzusu önemli bir yer tutar.

Mikail Müşfik'in şiirlerinde gelecek nesil için bağımsızlık düşüncesinin ortaya çıkması adına birçok mesaj bulunmaktadır. Ona göre bağımsızlık yolu kültürel değerlerin korunması, milli hislerin yaşatılması ve bunların yeni nesle her daim aşılanmasından geçmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Azerbaycan Edebiyatı, Mikail Müşfik, Azerbaycan Şiiri,*

National Conscıousness and the Desire For Independence ın the Poems of Mikail Müşfık

Abstract: The territory of Azerbaijan, which breathed from time to time with the revolutions taking place in Russia, was invaded again in 1920. As of this time, rights are restricted in many issues in the country, Azerbaijani society is exploited both materially and spiritually.

Poets who argue that one of the most important ways to achieve freedom is to be a monobody and have a national consciousness have aimed to instill this idea in their poems from seven to seventy. In those who are facing social problems, poets have assumed the duty of a tool in order to bring the people closer to the thoughts they have adopted correctly and to mobilize the people. It has been the duty of the poet and the poet to gather the people in one thought. Since this period, Azerbaijani poets such as Mikail Müşfik have expressed their aspirations for freedom and their desire to access their natural rights in various ways in their poems.

Mikhail Mushfiq, who lived between 1908 and 1938, is one of the iconic names of Azerbaijani society and Azerbaijani literature. Dec. Mikail Müşfik, a young poet who grew up on the territory of Azerbaijan, where many actions such as destruction, destruction, resurrection have taken place over the centuries, has been greatly influenced by the social and political movements faced by his country and his life has been shaped by these influences from beginning to end.

The poet, who stepped into the field of literature under the conditions of the period and developed himself well later, has become a personality who appeals to the public, has gained a representative position and can act as a spokesman over time. Having managed to hold up a mirror to the society of his era with hundreds of poems he wrote on both personal and social issues, he was able to stand up to setbacks, and looked for solutions, national consciousness and the desire for independence hold an important place in Müşfik's poems.

There are many messages in Mikail Müşfik's poems on behalf of the emergence of the idea of independence for the next generation. According to him, the path to independence passes through the protection of cultural values, the preservation of national feelings and their instillation into the new generation all the time.

Key Words: *Azerbaijan Literature, Mikail Müşfik, Azerbaijan Poetry,*

Giriş

* Bu çalışma Mikail Müşfik'in *Men Şirin Lehçeli Bir Bülbülem* Adlı Eserindeki Şiirlerin Dil, Şekil ve Muhteva Açısından İncelenmesi başlıklı yüksek lisans tezinden oluşturulmuştur.

** Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Doktora Öğrencisi, Salihturan85@gmail.com

DOI :10.30546/100981.2024.0144

Tam ismi Mikail Müşfik Mirza Gadiroğlu İsmayilzade olan şair 5 Haziran 1908 yılında meslekleri öğretmenlik olan anne ve babanın çocukları olarak Bakü'de dünyaya gözlerini açmıştır. Babası Mirza Abdülgadir öğretmenlik mesleğini icra ederken diğer yandan Vüsagi mahlasıyla şiirler yazan edebi ruha sahip bir babadır. 'Şah İsmayıl' operasının librettosunu yazanın Mirza Abdülgadir Bey olduğu da sonradan arşiv incelemelerinde ortaya çıkmıştır (Akalın, 2018, s. 81).

Kültürlü bir aileye sahip olan Mikail Müşfik altı aylık bir çocukken annesi Züleyha Hanım 23 yaşında genç bir kadın olarak yaşamını yitirir. Mikail Müşfik'e önce sütannesi Sefiyye Hanım, sonra ninesi Qızqayıt ve üvey annesi Zübeyde tarafından bakılır. Daha sonralarında Mikail Müşfik 23 Eylül 1914 tarihinde 7 yaşındayken bu sefer babasının ölümüyle yüzleşir (Çalık, 2016, s. 16).

Şair Mikail Müşfik sonrasında bu günlerini şöyle hatırlar: "*Hele atamın sağlığında güzaranımız ağır keçdiyi halda, lap uşaqken anam ve atam vefat etdi. Men bir yetim halında daşkesen emim ve bibimin yanında qaldım. Ac, yalavac, çılpaq bir uşaqlıq keçirdim*". O dönemlerde yaşadığı boşluğu, yüreğindeki anne sızısını *Ana* (1927) adlı şiirinde şöyle yazmıştır.

"Ana dedim, ürəyimə yanar odlar saçıldı,
Ana dedim, bir ürpəriş hasil oldu canımda,
Ana dedim, qarşımda bir gözəl səhnə açıldı,
Ana dedim, fəqət onu görməz oldum yanımda" (Əhmədova, 2018, s. 6).

1915-1920 yılları arasında ilk öğrenimini Rus-Tatar okulunda alır. 1920-1927 yıllarında 12 numaralı II dereceli okulda öğrenimini sürdürür. 1927-1931 yıllarında Azerbaycan Devlet Darülfunu'nunda Dil ve Edebiyat Fakültesini eğitimini tamamlar. Bakü'de 7 yıl öğretmenlik mesleğini icra eder (Çalık, 2016, s. 16).

Yıllar geçtikçe şair Mikail Müşfik'te küçükken anne babasını yitirmesinden sebep anne, baba, aile gibi kavramlara müthiş derecede saygı duyar ve bu konularda çok hassas bir karakter olarak yetişir. Şiirlerinde de bu ahlaki düşüncesinden dolayı aile kavramına çokça yer verir. Aile terbiyesinden söz eder ve özellikle bunu genç okuyucuya aşılar. Bu ıstıraplı yol onun ilerde güçlü, sağlam, iradeli bir ruha sahip olmasını sağlar. Hayatta yaşanabilecek en zor acılardan birini ailesinden yitik büyüyerek yaşayan şair için başka acılar zor gelmez (Akpınar, 1994, s. 354-355).

1935 yılına gelindiğinde Müşfik'in *Qaya* isimli poeması Azerneşr'de neşredilir. 1935'in sonlarında Müşfik'in *Kendli ve İlan* adlı kitabı basılır ve bu eser Müşfik'in yaşarken basılmış son eseri olur. 1930-1937 yıllarında birçok eser tercümesi hazırlayan Mikail Müşfik'in bu kitapları ölümünden sonra yayımlanır. Mikail Müşfik'in *Sosialist Vetenine Layiqli Eserler Uğrunda* makalesi *Kommunist* adlı gazetede 23 Nisan 1935 yılında yayımlanır. Müşfik bu makalede şiirsiz kaldığı her anı hayatının en talihsiz zamanları olarak niteler. 28 Nisan 1936 tarihinde *İnsan Qelbinin Mühendisi Postunda* isimli makalesi yine *Kommunist* gazetesinde yayımlanır. 18 Nisan 1937 yılında Mikail Müşfik'in en dikkat çeken ve öneme sahip *Duygu Yarpaqları* isimli şiiri Edebiyyat Gezeti'nde yayımlanır. Mikail Müşfik 1935-1937 yılları içinde yayımladığı poema eserlerini ve on bir yılda yazmış olduğu diğer şiirlerini "Çağlayan" isimli kitabında toplar. Bu kitap basılmadan önce Müşfik mahkûm edilir. Eser daha sonra basılmak üzere o dönem saklanır. Günümüzde ise bu eser elyazması şeklinde Azerbaycan Respublikası Elyazmaları Enstitüsü'nde muhafaza edilir (Çalık, 2016, s. 17).

O, hapse girdiğinde 11'inci kitabı baskıya hazırlanıyordu. Çağdaşları arasında onu kıskananlar fazlaydı. Hem yetenekli hem yakışıklı olması genç yaşta parlamasına neden olmuş, okurların sevimlisi haline gelmişti. Yeni hükümetin terennümcüsüydü, diğer yandan ise bu hükümetin bazı tebligatına itiraz da ediyordu. Eğer çağdaşları Sovyet hükümetinin tar yasağına boyun eğip, hatta bunu destekleyen şiirler yazdıysa o, bu propagandanın önünde siper olan bir şahsiyet oluvermişti (Ahmet, 2016, s. 5).

28 Nisan 1920'de Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin yıkılması, bağımsızlığının kaybedilmesi ve Sovyet hükümetinin kurulması, ülkenin sadece sosyopolitik hayatını değil, edebiyatını ve sanatını da etkilemeye başlar. Hükümetin sert yüzü, ağır cezalar, toplu katliamlar, aydınlara yönelik katliamlar ve baskılar Azerbaycan'ın vatansever ve bağımsız şairlerinin gözünden kaçmamıştır. Ahmed Cevad ve Mikail Müşfik gibi milliyetçi şairler, otoriteler tarafından vatan, ulus, özgürlük, bağımsızlık ve halkın sömürgeci baskıya karşı birleşmesi gibi motifleri nedeniyle sık sık zulme uğradı. Kısa bir süre sonra, Ahmed Cevad ve Mikail Müşfik, tıpkı Kasım Tınıstanov gibi, 1937-1938'de *karşı-devrimci* ve *milliyetçi* etiketi altında tutuklandı ve işkence gördü (Çevik, 2020, s. 329).

Meşhur 1937 baskıları Azerbaycan edebiyatının görkemli siması Mikail Müşfik'e de musallat olur. Şair hakkında basında iftira ve hakaret niteliğinde eleştirel yazılar yer almaya başlar. Yazarlar genel kurulunda Müşfik'e devrimci damgası vurulur. 4 Haziran 1937'de evinde tutuklanır karşı devrimci bir ulusal örgütün üyesi olmakla suçlanır. 5 Kasım 1938'de SSCB yüksek mahkemesinin 20 dakikalık bir duruşmasından sonra Mikail Müşfik'i vurma kararı verilir. SSCB Yüksek Mahkemesi askeri kurulunun 23 Mayıs 1956 tarihli kararına göre Mikail Mirza Abdülkadir oğlu İsmayilzade (Mikail Müşfik) ölümünden sonra beraat almıştır. Büyük şairin aziz hatırasını ebedileştirmek maksadıyla Bakü'de yaşadığı binaya hatıra levhası asılmış ve büstü koyulmuştur (Əhmədova L. , 2018, s. 8).

Genç bir şair olarak kısa zamanda çok iş çıkarıp, özgün eserleri ile Azerbaycan edebiyatında silinmez bir iz bırakan Mikail Müşfik özel bir karaktere sahip farklı bir insandır. Azerbaycan edebiyatına *Oxu, tar, oxu tar*, *Qal, Sene Qurban*, *Senin Gülüşlerin, Maralım, Ana, Külekler, Yene O Bağ Olaydı* isimli önemli eserler kazandırmıştır (Əhmədova, 2018, s. 8).

1. Mikail Müşfik'in Edebi Kişiliği

Azerbaycan toprakları, üzerinde yüzyıllar boyunca birçok yıkım, diriliş ve aksiyonlar yaşanmış bir coğrafyadır. Bu sosyal, siyasi olaylar 20. Yüzyıla kadar değişerek devam etmiştir. Nitekim toplumu oluşturan bireyler de bu sosyal, siyasi hareketlerden olumlu olumsuz etkilenmekten kaçamazlar. Özellikle edip ruhlu hassas bireyler için bu durum kaçınılmaz derecededir. Mikail Müşfik 20. Yüzyılın başlarında yaşamış toplumuyla beraber bütün bu buhran havasını solumuş edip ruhlu hassas kişiliklerden biri olmuştur.

Şair Mikail Müşfik Rus-Tatar mektebinde ilk tahsilini gördükten sonra okuma yazmayı öğrenir ve sonrasında kelime dağarcığını geliştirecek, anlam dünyasını zenginleştirecek kitaplarla tanışır. Bulduğu her kitabı okuyarak anlatım gücünü geliştirir ve kendi edebiyat zevkini oluşturmaya başlar. Okuyup beğendiği her şiiri ezberler ve bunları arkadaşlarıyla paylaşmaktan haz alır. Küçükken şiir yazmaya başlayan şair şiirlerini okulun duvar gazetelerine *Yel Döyenoğlu Sebayel* imzasıyla paylaşır (Akalın, 2018, s. 82).

Mikail Müşfik bütün sanat faaliyetlerini 1920 ve 1937 yılları içinde yürüttüğü için edebi kişiliğinin asıl geliştiği, şiirinin şekil bulduğu dönem Sovyet dönemidir. Sovyet iktidarının Azerbaycan'da etki gösterdiği yıllar 1920-1950 yıllarıdır. Bu nedenle şair Müşfik Modern Azerbaycan Edebiyatı ya da Sovyet Dönemi Azerbaycan Edebiyatı olarak bilinen dönemin şairi olmuştur. Şair bu dönemde her şey iyi giderken rejim ve Kızıl ordu için de şiirler yazmıştır. 1926'da yayımladığı ilk şiir olan *Bir Gün* şiiri ve *Qızıl Esger* şiirleri buna örnektir:

"Bir gün! Bize buldunsa şu alemde seadet,
Hörmet sene, hörmet sene, hörmet sene, hörmet!"

"Qızıl esger. O semalarda uçan şen qartal,
Onsuz olmaz bizim ellerde ne şadlıq, ne celal" (Çalık, 2016, s. 23,24).

Azerbaycan şiirinde önemli bir sayfa olan Mikail Müşfik'in hayatı, başarısı, edebiyattaki becerisi, edebi dünyasının genişliği Azerbaycan'ın genç nesline her zaman emsal

olarak kalacaktır. Müşfik geliştirdiği bu edebi dünyasında vatanseverlik bilinci, milli şuur, bağımsızlık gibi birçok konuda gençlere bir hazine bırakmıştır. Her genç insan onun şiirlerinden, sözler denizinden yaralanabilir. Onun milli arzularını hissedip kendini bu yola adayabilir. Milli benlik ve milli şuur konularının yanı sıra Müşfik kendi arzu ve heveslerini de şiirlerinde dile getirmekten kaçınmamıştır. Daha sonralarında bu şiirlerden bahaneler üretilerek Müşfik yargılanmıştır. Bu şiirler yaz akşamları gökte parlayan ve asla sönmeyecek kadar güzel duygulardan oluşmuştur. Çünkü onun yaratıcılığı samimiyetiyle ilişkilidir. Çocukluğunda yazdığı şiirlerdeki samimiyeti gençlik yıllarındaki şiirlerinde de değişmeden kendini korumuştur (Azizova, 2018, s. 9).

O şiirlerinde lirizme büyük ehemmiyet vermiştir. Okurlarıyla bu lirizim vasıtasıyla iletişim kurar. Okurun gönlünü gezer, sevgi dağıtır. Şiirlerindeki hüzün onun doğrudan hayat hikayesiyle alakalıdır. Küçükken maddi manevi yaşadığı her kayıp onun kalbinde bir tuğla görevi görmüş onu hem korumuş hem de yaralamıştır. O halk şiirinin yanında klasik şiirin de kapılarını aralamış ve şiirlerine yansıtmıştır. *Geraylı, koşma, müstezat, terci-bend, rubai,* gibi nazım şekillerini şiirlerine taşımıştır. Şair aynı zamanda batı şiirini de yakından takip etmiş, yeni formlar oluşturmuş ve soneler yazmıştır (Yıldırım, 2020, s. 27).

"Müşfik edebiyat tarihinde de hafızalarda da otuz yaşındaki çılgın, romantik, hayaller dünyasında kanat çırpan bir genç gibi yaşayacaktır. Ömrümüzün her çağında alevli şairin billur gibi arı-duru, akıcı mısralarını hatırlayacak, türkülerini dinleyeceğiz, ama iç dünyamızda her daim onun yankılı çığlığını da duyacağız" (Azizova, 2018, s. 10).

Mikail Müşfik şair, çevirmen, çocuk edebiyatı ürünü yazarı olarak 20. yüzyılda Azerbaycan edebiyatının silinmez bir ismidir. Kaleme aldığı onca eser baskı, yıkım ve savaşlarla mücadele eden Azerbaycan halkının duygularını anlatmada aracı olmuştur. Eserlerinde kültür, gelenek, ulusal meseleleri ele alarak Azerbaycan topraklarında ismine bir yer kazandırmıştır. Şiirlerindeki bireysel, toplumsal konular, değerlerin korunması konusuna eğilimler, farkındalık bilinç uyandırma gibi meseleler onun şiir sanatını özetlemiştir. Şiirlerinde şekil ve muhteva açısından garp-şark sentezine varmıştır. Azerbaycan şiirinin önemli isimlerinden biri olan şair genç şairler ve edebiyat adına büyük önem teşkil eder (Çalık, 2016, s. 41).

Azerbaycan şiirinin en parlak sayfalarını yazmış Mikail Müşfik'in ömrü ve yaratıcılığı Azerbaycan gençliğine bütün zamanlarda örnek olarak kalmaktadır. Mikail Müşfik'in şahsiyeti milli şuur ve vatanperverliğin timsali, yaratıcılığı ise genç nesle milli benlik şuurunun inkişaf ettirilmesi ve gençlerimizde vatanperverlik hislerinin terbiyesi için bir hazinedir. Her genç istenilen mevzuda Mikail Müşfik'in şiirlerinden istifade edebilir. Özellikle milli benlik şuuru, vatanperverlik, vatana sonsuz sevgi bakımından Mikail Müşfik şiirleri kıyaslanamaz ölçüde önemlidir (Tamella, 2018, s. 16).

Eğer Mikail Müşfik olmasaydı, yeni dönemin Azerbaycan edebiyatı tamamlanamayacaktı. Müşfik olmasaydı, bu literatürdeki yeri bir kurşun yarası kadar boş ve acı verici olurdu. Müşfik'i bütün kuşaklara sevdiren ve adını yaşatan onun yüreğinden gelen samimiyet dolu sanatıdır. Şairin güzel duygusu, akıcılığı ve zarafetiyle çabuk hatırlanan şiirlerinin çoğu nağmeden seçilmemiştir. Müşfik, edebiyat tarihinde, halkımızın aklında ve hepimizin kalbinde otuz yaşında çılgın, romantik, genç bir adam olarak kalacak. Hayatımızın her bir anında alevli şairin kristal berraklığında akan dizelerini hatırlayacağız, nağmelerini dinleyeceğiz (Hüseynoğlu, 2004).

2. Şiirlerinde Milli Şuur ve Bağımsızlık Arzusu

"Millî şuur; içerisinde insanın zihin, ruh ve beden dünyasının ihtiyaç duyacağı her türlü gıdayı taşıyan bir usaredir. Bir insanın bundan yoksun bırakılması demek onda insana ait hiçbir şeyin kalmaması demektir. Özetle insan için millî şuur, var olmak ya da olmamak davasıdır" (Kapağan, 2015, s. 600).

Mikail Müşfik yaşadığı dönem itibariyle milli duygulara sahip bir genç olarak yetişmiştir. Birçok şair gibi o da vatan, millet, kurtuluş ve tam bağımsızlık düşünceleri içerisinde yetişmiş ve bu hislerle sanat dünyasında var olmuştur. Ona göre sanatçı sanat, şiir, edebiyat alanlarında vatan, millet, bağımsızlık gibi konuları işleyecekse bu kelimelerin ağırlığını hissederek yola çıkmalı ve hakkını vermelidir. Şiirlerinde ezilmiş vatan topraklarının kurtuluşunu talep ederken aynı zamanda ilim ve fende de bir kurtuluşun vatan meselesi olduğu düşüncesini yansıtmıştır.

"…Həyatdan doymayan, işdən doymayan,
Əfsanə sözlərə məhəl qoymayan,
Könlünü, gözünü verib işinə,
Baxıb həyatının yüksəlişinə,
Xalqilə titrəyən, xalqilə gülən,
Vətənçin yaşayan, vətənçin ölən
Səmimi bir insan nə bəxtiyardır"(Müşfiq, 2017, s. 133).

Mikail Müşfik *Həyat Sevgisi* adlı şiirinde yaşam sevgisinden bahsederken bir bakıma yaşamdan mutluluk duymanın hangi durumlarda gerçekleşeceğini ifade etmiştir. Şair yeni bir insan tipini arzulamaktadır. Bu insan tipinin üzerinde bir görev olmalıdır; Bağımsız bir vatanda hür ve bahtiyar yaşamak. Bu emele ulaşmak isteyen insan miskinliği bırakmalı daima çalışmalıdır. Yalan sözlere, gerçeklikten ve bilimden uzak hurafelere inanmamalıdır. Her daim eğitimli ve aklı başında olmalıdır. Hayatına ve işine odaklanıp halktan uzaklaşmadan, vatanını severek yaşamalıdır. Bağımsız, özgür ve müreffeh bir toplumun var olabilmesi için toplumun yani milletin en temel birimi olan bireyi şekillendirmek gerektiğine inanır.

"Mən çəlıĸ ürəĸli bir yeni gəncim,
Dildən-dilə düşmüş heĸayətim var.
Həyat nəşəsilə titrəyir içim,
Parlaq gələcəyim, nəhayətim var.
Bir parça atəşim, bir parça yanğın,
Qəlbim örnəyidir yanar bir dağın.
Qarşımda duramaz nə sel, nə daşqın,
Təbiətlə mənim zərafətim var.
Sevgim mübarizə, sevgilim həyat,
Yəhərlənmiş mana qanadlı bir at.
Gör nə deyir sizə çaldığım qanat:
Hələ bundan sonra qiyamətim var" (Müşfiq, 2017, s. 44).

Mikail Müşfik *Yeni Genç* isimli şiirinde özgürlüğü, tasarladığı genç, yeni insan tipinin ağzından dile getirmiştir. Şiirde genç parlak bir geleceğinin olduğunu, karşısında seller ve taşkınların duramayacağını belirtir. Şair, gencin kanatlarının olduğunu bu da gencin kuşlar gibi özgür olduğunu ve her zaman özgür olacağını işaret etmektedir. Şair genç insan örneği üzerinden özgürlüğü arzuladığını yeni neslin de bu gence benzemesi gerektiğini belirtmiştir.

"…Ey çılğın küləĸlər, nəşəniz daşarĸən,
Bağların şehindən mey sorub coşarĸən,
Nalqıran dağları atlayıb aşarĸən,
Məni də alınız, uçayım dağlara,
Könlümdə nə varsa, açayım dağlara!

Gurlayın, ilhamım, sənətim gurlasın!
Fırtınam, qasırğam, qüdrətim gurlasın!

Şimşəyim parlasın, zülmətim gurlasın!
Ey məni sərazad bəsləyən küləкlər,
Bir dağın başından səsləyən küləкlər" (Müşfiq, 2017, s. 35).

Müşfik *Küləkler* isimli şiirinin sonlarında rüzgarlara seslenerek rüzgarlardan kendisinin dağ başlarına götürülmesini ister. Şair artık yaşadığı problemleri özgürce durabileceği dağ başlarında, doruklarda haykırabileceğini düşünür. Bu şiirle şairin hayatında ne kadar çok baskılandığı ve sınırlandığını görmekteyiz.

Mikail Müşfik mevcut sistemin getirdiği sınırlılıklara, ülkesinin altında kaldığı baskı ve sömürü sistemine, eğitimsizliğe karşı her zaman ses çıkarmış bir isimdir. Şiirlerinde bazı yerlerde bu duruma karşı tepkisi açık bir şekilde dile getirmişken bazı yerlerde de dönem havasından dolayı tepkisini çeşitli yöntemlerle mecazlı olarak şiirlerinde göstermiştir. İçinde biriktirdiği her tepki bir öfkeye dönüşmüş ve aslında şiirinde olan kavganın kıvılcımları da bu öfkeden gelmiştir. Müşfik kurulu düzene, emperyalizme, cehalete, sömürüye karşı her zaman savaş ve öfke duymuş bir şairdir.

"Unutmadıq Qarabağda
Qacarın qarşısında
lalə кimi sallanan
qanlı-qanlı başları.
Unutmadıq Gürcüstandan İrana
qamçılarla yollanan
təzələri – yaşları.
Unutmadıq Şirvandakı talanı,
Yox sözümün yalanı.
çapavul Osman paşa
Şirvanı tutdu daşa.
Qılınclara dayandı xəncərlər,
Qapılar, pəncərələr
yerindən çıxarıldı.
Hətta şişə gəlinlərin
cingildəyən biləкləri qırıldı." (Müşfiq, 2017, s. 103).

Mikail Müşfik *Üçden Bire* isimli şiirinde Çarlık Rusya'sının geçmişte Azerbaycan halkına çektirdiği eziyetleri hatırlatarak 'unutmadık' nidasıyla onlara karşı olan öfkeyi diri tutmaya çalışmıştır. Şair sürekli 'unutmadık' diyerek şehit edilmiş canları, ihanetleri, yanlışları hatırlatır ve öfke duyar. Şair Azerbaycan'ın geçmişini de geleceğini de kendine dert edinmiş elinden geldiğince ülkesinin bağımsızlığı halkının özgürlüğü için çaba sarfetmiştir. Mikail Müşfik kendi toplumunda bu vazifeyi üstlenmiş önemli kişiliklerdendir. Dönemin baskıcı havasına göre zaman zaman halkı açık bir şekilde bağımsızlığa teşvik ederken zaman zaman da bu çağrıyı şiir bilgisinin yardımıyla kapalı anlatımlar, simgelerle yapmıştır.

"…Birağızdan dedilər ki, dan yeri, dan ulduzu!
Sordum, bundan gözəli yoxmu parlayanların?
Dalğalandı qarşımda o vaqıt bu diyarın
Al bayrağa sığınmış könül açan ulduzu…"(Müşfiq, 2017, s. 9).

Müşfik *Düşüncə* adlı şiirinde vatan toprağı, tabiatı ve doğasından bahsederken çölde gezmiş bir kervana, onlara hangi şeyin yol gösterdiğini sorar. Tan yeri ve tan yıldızı cevabını alır. Daha güzel parlayanın olup olmadığını sorduğunda ise al bayrağın içindeki yıldızı hatırladığını belirterek Azerbaycan vatanına ve bayrağına olan sevgisini göstermiştir.

"Mənim könlüm deyir ki,

Hələ bunlar nədir ki ...
Böyük günlər, şanlı günlər, şən günlər,
Yoluna düşən günlər
Hələ qarşımızdadır!..” (Müşfiq, 2017, s. 155).

Mikail Müşfik *Könlümün Dedikləri* adlı şiirinde içinde bulunduğu zorlu dönemlerde kalbinden geçen hisleri okuyucuya aktararak okuyucuda da bu hislerin belirip olgunlaşmasını istemiştir. Ona göre büyük, şanlı ve mutlu günler gelecektedir ve kendilerine çok yakındır. Şair şiirin bu bölümünde bağımsızlık arzusunu dile getirmiş ve ümitle o günlere erişileceğine inanmıştır. Müşfik toplumun bağımsızlık yolunda inancının diri kalması için kendisinin bir görevi olduğuna inanmıştır. Toplumunda bu duygu ve hislerin pekişmesi için sürekli bir sesleniş içindedir. Azerbaycan halkının bağımsızlık mücadelesinde motivasyon sahibi olması için çabalamıştır.

“…O qara günlərin getsin gəlməsin,
Bir daha keçmişin üzü gülməsin.
Ümidi səndədir mənə hər kəsin,
İndidən ruhunu telləndir, ay qız!..”(Müşfiq, 2017, s. 36).

Her toplumda gelişimin öncüleri arasında bilim adamları gibi sanatçılar da ön plana çıkmıştır. Şair kendisi de bir sanatçı olduğu için her defasında geleceğin kurtuluşuna dair ümidi sanatçılar üzerinden anlatmayı tercih etmiştir. Müşfik’e göre sanatçılar toplumu heyecanlandıran, ortaya koydukları eseriyle toplumun duygularına ulaşabilen ve toplumu gerektiğinde sanatlarıyla yönlendiren önemli isimlerdir. Müşfik *Ay Qız* isimli şiirinde sanatçılara seslenmektedir. Bağımsızlık arzusunu onlara yansıtmaya ve onlarda bu hislerin diri kalması için çabalamıştır. Şiirde saz çalan genç bir sanatçı kıza seslenmektedir. Ülkesi için kara günlerin gidip bir daha dönmemesini, geçmişin tekrar etmemesini ümit etmektedir. Bu yol genç kıza vazifeler yüklemiştir. Genç kızdan sanatıyla bu ümidi yaşatmasını istemiştir. Mikail Müşfik sanatın toplum için ne kadar önemli olduğunun farkında olan bir isimdir. Ona göre sanatçı topluma daha çok seslenmeli, toplum da sanata ve sanatçıya kulak açmalıdır.

“Oxu, tar, oxu, tar!..
Səsindən ən lətif, şeirlər dinləyim.
Oxu, tar, bir qadar!..
Nəğməni su кimi alışan ruhuma çiləyim.
Oxu, tar!
Səni кim unutar?
Ey geniş кütlənin acısı, şərbəti –
Alovlu sənəti!”
…
“– Hey, saqi, mədəd qıl soğudu şərabın,
İncitmə кönlünü bu xanə-xərabın!” –
“Söyləyən tox sözlü şairlər.
Həvəsdən doymayan ac gözlü şairlər:
Nədimlər, Vaqiflər,
Gözəlliк sirrinə vaqiflər
Həp səni dinləmiş;
Oxumuş, inləmiş.
İndi də bizimçin oxu, tar!
Səni кim unutar?” (Müşfiq, 2017, s. 123).

Azerbaycan Devlet Konservatuarı aldığı bir dizi kararlarla konservatuarın her bölümünde zorunlu ders olan, Azerbaycan’ın önemli kültürel miraslarından ‘Tar’ müzik

aletinin eğitimi müfredattan çıkarılır. Aynı zaman da Doğu Orkestrası da kaldırılır. Mikail Müşfik bu olaylar karşısında halkı mirasına sahip çıkarmaya çağıracak meşhur Tar şiirini kaleme almıştır. Müşfik bu şiirle sanata ve kültüre sahip çıkılması gerektiğini anlatmış ve önemli bir cesaret göstermiştir.

Şair şiirde Tar aletine karşı sürekli bir nida içerisinde olup ona Oku! diye seslenmektedir. Şair bedeninin suya ihtiyacı olduğu gibi Azerbaycan toplumunun ruhunun da Tar'ın nağmelerine ihtiyacının olduğunu söylemiştir. Müşfik Tar'a sadece bir müzik aleti olarak bakmanın ve onun yasaklanmasının karşısında susmanın bir hata olacağını düşünmüştür. Tar Azerbaycan kültürü, geleneği ve sanatının bir sembolüdür. Onun susması demek toplumun kültüründen, milli hislerinden kopması ve zamanla mahkûm olması demektir. Tar Azerbaycan'ın milli ve manevi değerlerinin bir taşıyıcı sembolüdür. Müşfik bu şiir vasıtasıyla aslında topluma Susma! demektedir. Bu şiir, toplumun milli bir şuura sahip olabilmesi için gösterilen çabanın en net ürünüdür.

Sonuç ve Değerlendirme

1924'le başlayan sonralarında etkisi iyice artan Sovyet yönetiminin edebiyattaki baskısı Mikail Müşfik'i Toplumcu Gerçekçiliğe yöneltir. Müşfik zamanla sanatını halk için bir araç olarak kullanır ve sanatında vatanseverliği, milli bilinci uyandıran temalarla halkın teveccühünü kazanır. Azerbaycan şiirinde önemli bir sayfa olan Mikail Müşfik'in hayatı, başarısı, edebiyattaki becerisi, edebi dünyasının genişliği Azerbaycan'ın genç nesline her zaman emsal olarak kalacaktır. Müşfik geliştirdiği bu edebi dünyasında vatanseverlik bilinci, milli şuur, bağımsızlık arzusu gibi birçok konuda gençlere bir hazine bırakmıştır. Her genç insan onun şiirlerinden, sözler denizinden yaralanabilir.

Onun şiirlerinde bağımsızlık ve milli şuur her zaman okuyucuya göz kırpmıştır. Yaşadığı dönemin baskıcı havasından dolayı bu duyguları simgeler vasıtasıyla bazen tabiattan bahsederken bazen bir anne şiirinde bazen de bir çalgı aletiyle konuşurken okuyucuya gösterir. Ona göre vatan ve millilik insanı tamamlayan en önemli özelliklerdir. İnsan kendini bu duygulardan kopuk hissetmemelidir. Bu sebeple sanatında her zaman milli romantik bir duyuş tarzı çizmiştir. Gördüğü ve bildiği her güzel nesnede milli bir iz arar ve okuyucuya bunu hissettirmeyi amaçlamıştır. Şiire, sanata sunduğu katkılar ve verdiği ehemmiyet açısından Modern Azerbaycan Edebiyatı için her zaman büyük bir kayıp olarak kalacaktır. Mikail Müşfik bugün aramızda olmasa da idealleri, fikir dünyası hala yaşamakta, şiirleri milyonlarca insanın hafızasına kazınan bir düşünce, sanat insanıdır.

Müşfik ardından bir miras olarak bıraktığı şiirlerdeki işlediği konular ülkesi, toplumu için hala aynı önemi arz etmekte hiçbir zaman etkisini kaybetmeyecektir. Bunun yanında şiirlerinde kullandığı hem halk dili ve sadeliği hem de yaratıcı estetik dili gelecek kuşağın şairlerine, bestekarlarına bir hazine olarak kalacaktır.

Edebiyat bir sanat ürünü olmanın yanında teorik bilgi ve araştırma zeminlerine kaynaklık edebilen güçlü bir çalışma ürünüdür. Bu çalışmayla Mikail Müşfik'in edebi anlayışını tanımak ve şiirlerinin altında yatan bağımsızlık arzusu ve milli şuurun aşılanması gayreti ortaya çıkarılmak istenildi

KAYNAKÇA

Ahmet, D. (2016). Özgeçmiş. *Köroğlu Dil, Kültür ve Edebiyat Dergisi*, 6-7.

Akalın, Ş. H. (2018, Ağustos). Kurşuna Dizilen Şair Mikayil Müşfik 110 Yaşında. *Türk Yurdu*(372).

Akpınar, Y. (1994). *Azeri Edebiyatı Araştırmaları.* İstanbul: Dergah Yayınları.

Azizova, K. (2018). *Mikayıl Müşfiq İle Ataol Behramoğlu'nun Şiirlerinin Karşılaştırılmalı Çözümlenmesi.* Ardahan: Ardahan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Çalık, H. (2016). *Mikayıl Müşfik'in Hayatı, Sanatı ve Eserleri.* Kırşehir: Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Çevik, A. İ. (2020). Kasım Tınıstanov, Ahmed Cavad ve Mikayil Müşfik Lirikasının Ortak Hususiyetleri. *SUTAD*, 329.

Əhmədova. (2018). *Azərbaycan poeziyasının Mikayıl Müşfiq zirvəsi.* Bakı: Azərbaycan Milli Kitabxanası.

Əhmədova, L. (2018). *Azerbaycan Poeziyasının Mikayıl Müşfik Zirvesi.* (K.M.Tahirov, Dü.) Bakü: Nazirliyi, Azerbaycan Respublikası Medeniyyet Azerbaycan Milli Kütüphanesi.

Hüseynoğlu, G. (2004). *Mikayıl Müşfiq Səçilmiş Esərləri.* Bakü: Şərq Qərb.

Kapağan, E. (2015). 20. Yüzyıl Başında Kazak Aydınlarında 'Türk' ve 'Türkistan' Şuuru. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*.

Müşfiq, M. (2017). *Men Şirin Lehceli Bir Bülbülem.* Bakü: Kitab Klubu.

Tamella, M. (2018). *Könüllərdə Yaşayan Şair.* Bakü: Respublika Gənclər Kitabxanası.

Yıldırım, O. (2020, Haziran). *Mikail Müşfik ve Sabahattin Ali Şiirlerinin Muhteva Açısından Karşılaştırılması.* Karabük: Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

AZƏRBAYCANDA EKOLİNQVİSTİKA VƏ TƏRCÜMƏ PROBLEMLƏRİ

Leyla MƏLIKOVA*

Xülasə: Ekologiya elmi bütün dünyada yüz illərdir inkişaf edir. Son bir neçə onillikdə onun intensivliyi ona gətirib çıxarmışdır ki, bu gün ekologiya və ekoloji problemlər bütün cəmiyyətin həyatında mühüm yer tutur. Qloballaşma şəraitində ekoloji problemlərin həlli dünya birliyinin birgə səylərini, eləcə də beynəlxalq informasiya mübadiləsini tələb edir. Ekoloji mətnlərin səriştəli tərcüməsinə ehtiyac getdikcə artır. Ekologiya sahəsində peşəkar tərcümə praktiki olaraq sənayenin bir sahəsinə cevrilib. Bu, sənədlərin tərcüməsi və ekoloji məsələlərlə məşğul olan təşkilatların digər fəaliyyətləri ilə bağlıdır. Buraya Avropa İttifaqı kimi beynəlxalq təşkilatlar üçün tərcümələr, bütün rəsmi dillərdə yayılmalı olan konfrans materialları da daxildir. Peşəkar tərcümə ekoloji təhlükəsizlik və sosial məsuliyyət məsələlərinə diqqət yetirən istənilən şirkət və ya qurum üçün aktualdır. Aydın olur ki, tərcümənin əhəmiyyəti ekoloji problemlərin müxtəlif dillərdə müzakirə olunmasını təmin etmək və bununla da onu hər kəs üçün əlçatan etmək, ekoloji təhlükəsizliyi təşviq etmək zərurətindən irəli gəlir.

Tərcümənin funksiyası bir dildə ifadənin semantik məzmununu və üslub xüsusiyyətlərini başqa bir dil vasitəsi ilə çatdırmaqdır. Ətraf mühitlə bağlı mövzular demək olar ki, hər gün mediada yer alır və onlara dövlət orqanları və qurumları tərəfindən toxunulur, ona görə də onunla bağlı hər şey tərcümə edilərkən sadə və başa düşülən olmalıdır.

Tədqiqatımızın məqsədi ekoloji mətnlərin tərcüməsində ümumi qanunauyğunluqları və tendensiyaları müəyyən etmək, onları öyrənmək və ən çox istifadə olunan tərcümə üsullarının çeşidini müəyyən etməkdir. Açıqlanan mövzunun praktiki və nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, elmi mətnin tərcüməsi heç bir sərbəstliyə imkan vermir. Ekoloji mətnləri tərcümə edərkən elmi problemin məzmununu optimal şəkildə etibarlı, dəqiq, obyektiv çatdırmaq və eyni zamanda iki xalqın dil, mədəni, mental və mənəvi fərqlərini nəzərə almaq lazımdır.

Açar sözlər: *ekoloji mətnlər, tərcümə, linqvoekologiya, tərcümə üsulları, terminologiya*

Ecolinguistic and Translation Problems in Azerbaijan

Abstract: Environmental science has been developing throughout the world for hundreds of years. In the last few decades, its intensity has led to the fact that today ecology and ecological development occupy an important place in all life. Globalization requires joint efforts of the world community, social and international information systems to solve social and environmental problems. The need for competent translation of environmental texts is increasing. Translation in the field of ecology has practically become an industrial sector. This involves translation of documentation and other activities of organizations related to environmental issues. This includes translations for international organizations, such as the European Union, conference proceedings, which must be disseminated in all official languages. Professional translation is relevant for any company or institution that deals with issues of environmental safety and social responsibility. It is clear that the importance of translation comes from the need to ensure that environmental issues are discussed in different languages and thereby make them accessible to everyone, promoting environmental safety.

The function of translation is to transfer the semantic content and stylistic features of an expression in one language to another language. Environmental topics appear in the media almost every day, government bodies and institutions are involved, so everything with it should be simple and understandable when translated.

The practical and theoretical significance of the stated topic is that the translation of a scientific text does not allow any liberties. When translating environmental texts, it is necessary to optimally reliably, accurately, objectively convey the content of a scientific problem and at the same time take into account the linguistic, cultural, mental and spiritual differences of the two peoples.

Key Words: *ecological texts, translation, linguoecology, translation methods, terminology..*

Giriş

İyirmi birinci əsrin əvvəlləri texnoloji və elmi-texniki tərəqqinin görünməmiş inkişaf tempi ilə yadda qaldı. Son onillikdə ekologiyanın mütərəqqi inkişafı ətraf mühitin mühafizəsi məsələlərinin hər bir insanın həyatında mühüm yer tutmasına səbəb olmuşdur. Bəşəriyyət ya "sönən", ya da yenidən "alovlanmağa" başlayan qlobal iqtisadi böhrana baxmayaraq, bütün dünyada yataqların işlənilməsi və istismarı, hasilatın artırılması, yeni müəssisələrin istismara verilməsi sahəsində fəal şəkildə fəaliyyətini davam etdirir. Bütün bunlar ətraf mühitə mənfi təsir göstərir. Təbii ki, müəssisə sahibləri ətraf mühitin istehsal fəaliyyətinin mənfi

* Bakı Avrasiya Universiteti, Filologiya fakültəsi, Bakı, Azərbaycan leyla.melikova@baau.edu.az
DOI :10.30546/100981.2024.0146

nəticələrindən qorunmasına yönəlmiş kompleks işlərin görülməsi üçün böyük maliyyə vəsaiti qoyduğunu bəyan edirlər. Lakin görülən tədbirlər təbiətimizi qorumaq üçün çox vaxt yetərli olmur.

Əksər ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycan Respublikasında da ətraf mühitin mühafizəsi və təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə problemlərinin həllinə böyük əhəmiyyət verilir. Təsadüfi deyildir ki, Prezident İlham Əliyev 2010-cu ili Azərbaycanda "Ekologiya ili" elan etmişdir. Elə bu il COP29 konfransının Bakıda keçirilməsi də Azərbaycanın yaşıl keçid istiqamətində göstərdiyi səylərin nəticəsidir.

Ekoloji siyasətin əsasını təşkil edən ekoloji sağlamlıq sahəsində nəticələrin əldə edilməsi məqsədilə respublikada Avropa qanunvericiliyinə uyğun olaraq bir sıra mühüm qanunlar, normativ hüquqi sənədlər qəbul edilmiş, dövlət proqramlarının tələblərinə cavab verən dövlət proqramları hazırlanaraq təsdiq edilmişdir. Respublika üçün aktual olan ekoloji problemlərin davamlı inkişaf prinsipləri əsasında həlli məqsədilə müvafiq dövlət proqramları çərçivəsində tədbirlər həyata keçirilir.

Lakin uzun müddət ərzində yığılıb qalmış ekoloji problemlər iqtisadiyyatı keçid mərhələsini yaşayan Azərbaycan Respublikasının imkanları hesabına həll edilə bilməz.

Azərbaycan Respublikasının əsas ekoloji problemləri aşağıdakılardan ibarətdir:

1) Su ehtiyatlarının tikinti sularından, o cümlədən transsərhədin çirklənməsi;

2) Yaşayış məntəqələrinin keyfiyyətli su ilə təminatının aşağı səviyyədə olması, istehlakçılara çatdırılma yolunda içməli suyun itirilməsi, kanalizasiya xətlərinin olmaması;

3) Sənaye müəssisələrindən və nəqliyyat vasitələrindən atmosfer havasının çirklənməsi;

4) Əkinə yararlı torpaqların deqradasiyasıyaya uğraması (eroziya, şoranlıq);

5) Bərk sənaye və məişət, o cümlədən təhlükəli tullantıların təkrar emalı prosesinin düzgün idarə olunmaması;

6) Biomüxtəlifliyin azalması;

7) Meşə ehtiyatlarının, faunanın, o cümlədən balıqçılıq təsərrüfatının sayının azalması.

Hal hazırda Azərbaycanda mühüm ekoloji problemlərdən biri də Qarabağın işğaldan azad olmuş ərazıləri ilə bağlıdır. 2020-ci ildə 44 günlük Vətən müharibəsinin Qələbə ilə başa çatması torpaqlarımızın işğaldan azad edilməsi ilə yanaşı, Ermənistanın ərazilərimizdə apardığı ekoloji terror aktlarına da son qoydu. Rəsmi İrəvanın ölkəmizə qarşı apardığı təcavüzkar siyasəti nəticəsində 30 ilə yaxın müddətdə şəhərlərimizin, kəndlərimizin dağıdılması ilə yanaşı, bu ərazilərdə ekoloji vəziyyəti də çox bərbad hala salıb. Vaxtilə həmin bölgələrdəki meşə qoruqları və oradakı nadir fauna, floramız, çaylardakı zəngin sərvətimiz erməni vandalları tərəfindən dağıdılıb, qırılıb. Azərbaycanın erməni işğalı altında qalan əraziləri təcavüzkar ermənilər tərəfindən həyata keçirilən ekoloji terror nəticəsindən regionun ekosistemini, təbiətini və resurslarını məhv ediblər. Ermənistanın son 30 ilə yaxın müddətdə işğal edilən ərazilərin təbii sərvətlərinə və ətraf təbii mühitinə bərpası mümkün olmayan külli miqdarda ziyan vurması göz qabağındadır. Həmin ərazilərin ətraf təbii mühitinə vurulan ziyan isə regionda ekoloji tarazlığın pozulmasına yol açıb. Məsələn, Qazax rayonu istiqamətində, Murov dağ silsiləsi boyu, Ağdərə istiqamətində Talış, Gülüstan, Baranbart meşə ərazisində 100 hektarlarla sahədə fıstıq, saqqız, göyüş, şam, palıd və s. çoxillik ağaclar kəsilib və Ermənistana daşınıb. Bu və digər məsələləri dünya səviyəsində qaldırmaq, ermənilərin hiyləqər siyasətini açıq aşkar görsətmək ücün yüksək səviyyədə bütun dünya dillərinə peşakar tərcümələr etmək lazımdır.

XXI əsr bəşəriyyətin informasiya məkanında və ekologiya sahəsində yeni çağırışlar qoyur. Kütləvi informasiya sayəsində tərcümənin bəşəriyyətin həyatında rolu durmadan artır. Əgər əvvəllər tərcümə fəaliyyətinə yalnız bədii ədəbiyyatın tərcüməsi ilə bağlı baxılırdısa, bu gün xüsusi xarakterli: informasiya, ekoloji, iqtisadi, hüquqi, texniki mətnlərin tərcümələri həm həcmə, həm də ictimai əhəmiyyətə görə getdikcə daha mühüm yer tutmağa başlayıb.

Məlum olduğu kimi, elm və texnikanın davamlı inkişafı ilə əlaqədar tərcüməçi çox vaxt qeyri-ekvivalent terminologiya, çoxmənalı və polisemik terminlərin, reallıqların iki və ya daha çox dildə əks etdirilməsi yollarının uyğunsuzluğu ilə qarşılaşmalı olur. Düzgün tərcümənin əsasını adekvatlıq prinsipi təşkil edir - tərcümə mətninin orijinal mətnə uyğunluğu, yəni əcnəbi mətnin məzmununun üslub xüsusiyyətlərini maksimum dərəcədə qorumaqla ana dilinə dəqiq ötürülməsi. (Алексеева, 2006: 352)

Ətraf mühit problemlərinə görə ekologiya dünyada məşhurlaşıb. Müxtəlif ölkələrin alimləri elmin inkişafına mühüm töhfələr vermişlər, ona görə də ekoloji terminologiya geniş miqyaslı çoxmillətli linqvistik çalarlara malikdir. Son onillikdə ekologiyanın mütərəqqi inkişafı ətraf mühitin mühafizəsi məsələlərinin hər bir insanın həyatında mühüm yer tutmasına səbəb olmuşdur. Lakin terminlərin yüksək konsentrasiyası olan elmi ədəbiyyatın tərcüməsi prosesində transformasiyalardan istifadəni tələb edən və məna itkisinə səbəb ola biləcək çətinliklər yaranır.

Ekoloji mətnlərin tərcüməsində bir çox elementlər unikaldır və texnologiyalar hədəf dil üçün yenidir; terminologiyanın unifikasiya problemi son dərəcə aktualdır.

Ekologiya yüz ildən artıqdır ki, sürətlə inkişaf edir. Dünyanın müxtəlif ölkələrindən olan elm adamları prosesə əhəmiyyətli töhfə verdilər, buna görə də onun terminologiyası milli dil koloritinə malikdir. O, bir çox başqa elmləri də mənimsədi, bu da onun leksik vahidlərinin formalaşmasına təsir etdi.

Texniki tərcümə müxtəlif dillərdə danışan insanlar arasında xüsusi elmi və texniki məlumat mübadiləsi üçün istifadə edilən tərcümədir. İxtisaslaşmış ədəbiyyatın tərcüməsində yaranan çətinliklər elmi fəaliyyəti və texnoloji tərəqqini ləngidir. Tərcümə ona əsaslanır ki, hər bir dil vahidi ifadə müstəvisi (forma) və məzmun (məna) müstəvisinə malikdir. Onun vəzifəsi ifadə planını əvəz edərkən məzmun planını dəqiq çatdırmaqdır. (Миньяр-Белоручев, 1996: 78)

Təəssüf ki, bu gün bu mövzunun tədqiqi ilə məşğul olan bir çox dilçi alimlər ekologiya ilə bağlı terminologiya üzrə kifayət qədər ixtisaslaşdırılmış lüğətlərin çatışmazlığı probleminin olduğunu və bunun nəticəsində tərcümə prosesində çətinliklərin və tərcümə edilmiş mətnlərdə səhvlərin yarandığını bildirirlər. Bu sahə lazım olduğu kimi inkişaf edilsəydi, bunun qarşısını almaq olardı. Bu lüğətlərə ehtiyac qaçılmazdır, çünki ekoloqların gələcək işi üçün xüsusi mətnləri başa düşmək lazımdır.

20-21-ci əsrlərdə kifayət qədər dolğun şəkildə öyrənilmiş müasir Avropa dillərinin lüğətindəki sistemli əlaqələr, tərcümənin tipoloji əsasları ekoloji mətinlərinin tərcümə problemini tam aradan qaldırmır.

Ekologiyaya dair elmi mətnlər bir sıra fərqli xüsusiyyətlərə malikdir, həm leksik tərkibi, həm də tərcüməsi baxımından onların spesifikliyini təşkil edir. Müxtəlif funksional üslub və janrlara aid çoxlu mətnlər var. Onlardan biri də ekoloji diskursdur. Ekoloji mövzu və problemlərin dildə ifadəsi kimi başa düşülür. Bu, ekoloji mövzularda ünsiyyət vəziyyəti ilə müəyyən edilmiş ardıcıl, şifahi və ya yazılı mətndir. Ekoloji müzakirənin əsas anlayışı və mövzusu təbiət və ətraf mühitin vəziyyətidir. Funksional-üslub təsnifatı nöqteyi-nəzərindən aşağıdakı ekoloji diskurs növlərini ayırd etmək olar: 1) elmi (elmi məqalələr, ekoloqlar tərəfindən yaradılmış tədqiqatlar); 2) jurnalistik (jurnalistlər tərəfindən yaradılan və mətbuat, televiziya, radio və internet vasitəsilə yayılan mətnlər).

Termin elmi mətnin əsas komponentlərindən biridir. V.N. Komissarovun tərifinə görə, "terminlər müəyyən elm və ya texnika sahəsində mütəxəssislər tərəfindən istifadə olunan konkret obyekt və anlayışları ifadə edən söz və ifadələrdir". (Комиссаров, 2012: 110) Ekoloji termin dedikdə ekologiya elminə xas olan obyektləri və anlayışları bildirən söz və ya ifadə başa düşülür. Ekoloji terminologiyanın aşağıdakı leksikoloji xüsusiyyətini qeyd etmək məqsədəuyğundur: ekoloji mətnlərin tərcüməsində əsasən xüsusi lüğətdən yox, dar tematik-

semantik sahəyəyə birbaşa aidiyyatı olmayan, həm sabit, həm də təsadüfi terminoloji tərkibinə daxil olan geniş istifadə olunan lüğətdən istifadə olunur. Təəssüf ki, bu gün bu sahənin tədqiqi və tərcüməsi ilə məşğul olan bir çox dilçi alim və tərcüməçilər ekoloji mətnlərin tərcüməsində çətinlik probleminin olduğunu və bunun qarşısını almaq mümkün olan xətaların olduğunu qeyd edirlər. Ekologiya sahəsində mətnləri tərcümə edərkən təkcə sabit ifadələr və terminlər deyil, həm də bu terminlərlə mənaca əlaqəli olan adi lüğətlər xüsusilə çətindir. Səhv başa düşülsə, ola bilər tərcümə edilmiş mətnin mənasında dəyişiklik olacaq və nəticədə psevdo-elmi mətn yaranacaq.

Hal-hazırda bir çox yanaşma və metodikalar var: linqvistik, linqvokoqnitiv, mətnin üslubi, redaksiya, linqvostilistik, linqvokulturoloji və tərcümə təhlili. Onların hər biri bir və ya bir neçə müasir linqvistik yanaşmaya əsaslanır, yəni:

- ünsiyyət,
- semantik-üslubi,
- struktur-semantik,
- praqmatik,
- koqnitiv,
- tipoloji,
- linqvistik sinergetik,
- fənlərarası

Hər biri konkret, adətən xüsusi məqsədlərə nail olmağa yönəlib.

Termin aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir: dəqiqlik, birmənalılıq və təyin edilmiş anlayışın ciddi uyğunluğu. (Комиссаров, 2012: 111). Xüsusi lüğət olan ekoterminlər tərcüməçi üçün təkcə müqayisə edilən dillərin struktur və tipoloji xüsusiyyətlərinə görə deyil, həm də aşağıdakı səbəblərə görə çətinlik yaradır:

- semantikanın kontekstlə şərtiliyi,
- qismən ekvivalentlik və ya onun olmaması,
- tərcümə texnologiyası, metodu və üsullarının seçimi,
- tərcüməçinin bacarıqları,
- istefadəcilərin kateqoriyaları,
- tərcümə situasiyaları,
- müəllifin niyyətləri (və s.)

Ənənəvi olaraq mətnin tərcümə təhlili aşağıdakı mərhələləri əhatə edir:

1) mətnin kommunikativ və praqmatik xüsusiyyətləri və onların tərcümə üçün əhəmiyyəti;

2) mətnin struktur və semantik xüsusiyyətləri və mətnin bağlılığı və ardıcıllığı üçün əhəmiyyəti;

3) mətnin semantik və üslub xüsusiyyətləri və onların tərcümə üçün əhəmiyyəti;

4) transformasiyalar və digər mətnlərin ötürmə üsulları.

Orijinala adekvat, semantik və üslub baxımından ən dəqiq mətn əldə etmək hər bir tərcüməçinin əsas vəzifəsidir. Tərcümənin adekvatlığı tərcümənin düzgünlüyünü qiymətləndirmək üçün əsas meyardır. Adekvat tərcümə orijinalın məzmun və formasını onların ayrılmaz əlaqəsində dəqiq çatdıran, orijinal mənbənin həm semantik cəhətini, həm də üslubi orijinallığını yenidən yaradan tərcümə hesab olunur. Dillər arasındakı fərqlərə görə, sözdən-sözə tərcümə vasitəsilə orijinalın adekvat təsvirinə nail olmaq çox nadir hallarda olur. Hərfi tərcüməyə yalnız iki dilin leksik vasitələrinin və qrammatik formalarının semantik və stilistik funksiyalarının üst-üstə düşdüyü hallarda icazə verilir. Tərcümənin adekvatlığı orijinalın formalarını təkrarlamaqdan imtina etməklə əldə edilir.

Professional tərcümə üçün mətnin özünün semantik yükünə diqqət yetirilməlidir. Bu, elmi ədəbiyyatın tərcüməsi zamanı ən çox yayılmış səhvlərdən biridir. Bir qayda olaraq,

istənilən dildə çoxfunksiyalı sözlər var ki, onların istifadəsi cümlənin mənasından tamamilə asılıdır.

Mətnin əsas məlumatlarını başa düşmək sözün adi və ya "texniki" mənasında istifadə olunduğunu müəyyən etməyə kömək edir; bundan əlavə, terminoloji ifadənin bir hissəsinin mətndən çıxarılması halları da var ki, bu da tərcüməni çətinləşdirir. Belə hallarda kontekstin yalnız təxmini tərcüməsi kömək edir.

Tərcümə səhvləri ilə yanaşı, elmi ədəbiyyatın üslub xüsusiyyətlərini də vurğulamaq olar. Xüsusilə, bu, məchul növ və birinci şəxs formasının istifadəsidir. Məchul növ və şəxsdən düzgün istifadə edilməməsi tərcüməni də, mətni də çətinləşdirir. Ekologiya mütəxəssisləri tərcümə edərkən bu üslubun elmiliyə daha yaxın olduğuna inanaraq şəxsiyyətsiz konstruksiyalardan istifadə etməyə tövsiyə edirlər. Lakin bu, yalnız mətni başa düşməyi çətinləşdirir və qrammatik səhvlərə yol vermə ehtimalını artırır.

İxtisaslaşdırılmış ədəbiyyatın ilkin mənasına yaxınlaşmaq üçün aşağıdakı qaydalara əməl edilməlidir.

1) Təklif olunan mövzunu aydın başa düşmədən mətni tərcümə etməyə başlamayın.

2) Mürəkkəb ifadələri və çoxmənalı terminləri atlayaraq, məlumatın əsas hissəsini tərcümə edin.

3) Tərcümə edərkən lazımi terminoloji lüğətlərdən istifadə edin.

4) Elmi rəvayət tərzinə riayət edin.

5) Bütün mətnin spesifikasiyasını iki dəfə yoxlayın.

Demək olar ki, ekoloji mətnlər tərcüməsi ən çətin olanlardandır. Buna görə də ekoloqun təkcə dili yaxşı bilməsi və əhəmiyyətli lüğət ehtiyatına malik olması deyil, həm də rast gəlinən terminlərin mənasını başa düşməsi, orijinala yaxın olan mənasını vurğulamağı bacarması, öz sözünü iki dəfə yoxlamaq vərdişinə malik olması lazımdır. Bir vacib də məqam var, belə mətnləri tərcümə edən tərcüməçi nəinki mükəmməl xarici dil biliyinə malik olmalıdır və bu mövzunu başa düşməlidir, onun həm də ətraf mühitin qorunmasına yönəlmiş vətəndaş mövqeyi olmalıdır. Ya.İ. Retzker qeyd etdiyi kimi: "Terminləri tərcümə edərkən düzgünlüyün və dəqiqliyin təminatı tərcüməçinin işlədiyi elm, texnologiya və incəsənət sahəsini yaxşı bilməsidir" (Рецкер, 1982: .33).

Ekologiya sahəsində tərcümələrin xüsusiyyətləri ilə bağlı tədqiqatlarla məşğul olan dilçilər ekologiya sahəsində terminlərin tərcüməsinin bir neçə yolunu, o cümlədən aşağıdakıları müəyyən edirlər:

1) Müxtəlif dillərdə terminlərin üst-üstə düşməsi. Onlar bir dildən digər dilə əvəz etməklə tərcümə olunur.

2) Müxtəlif dillərdə terminlər müxtəlif cür təsnif edilə bilər, ona görə də bu halda tərcümədə analogiya üsulundan istifadə edilir.

3) Beynəlxalq sözlər olan terminlər kalka üsuluyla tərcümə olunur.

4) Xarici dildə yeni anlayışı ifadə edən termin müəyyən edilmədikdə, təsvir üsulundan istifadə olunur.

Müxtəlif dillərdə ekoterminlər dilin tipoloji xüsusiyyətlərindən, ekoterminlərin istifadə olunduğu mətn tiplərindən və yaxud kommunikativ situasiyadan, həmçinin onların istifadəsinin praqmatik xüsusiyyətlərindən asılı olaraq öz xüsusiyyətlərini əldə edir.

Bununla əlaqədar olaraq fransız və azərbaycan dillərində ekoterminləri təhlil etmək üçün aşağıdakı meyarlardan istifadə etmək lazımdır:

1) semantik və üslub xüsusiyyətlərinə görə;

2) semantik quruluşa görə;

3) morfoloji/qrammatik quruluşa görə;

4) funksional və semantik xüsusiyyətlərinə görə;

5) öyrənilən dillərin ana dilində danışanların assosiasiya xüsusiyyətlərinə görə;

6) tərcümə üsullara görə;

7) dillərdə tipoloji əlamətlərə görə.

Bütün əlaqəli elmlərdən fərqli olaraq, ekologiyanın məqsədi həm öyrənilən mövzunu təsvir etmək, həm də cəmiyyətin diqqətini müasir cəmiyyətin üzləşdiyi problemlərə cəlb etməkdir, buna görə də ekoloji mövzular üzrə mətinlərdə alt üslubunun vahidləri də mövcuddur.

Son zamanlar xəbərlərdə və mediada elmi terminologiyanın rolu artır. Praqmatik vəzifə - ictimai və siyasi xadimləri, bütün ictimaiyyəti ətraf mühitin mühafizəsi üçün tədbirlər görməyə təşviq etməkdir. Amma jurnalistlər heç də həmişə nədən yazmaq lazım olduğunu kifayət qədər dərindən dərk etmirlər. Müvafiq olaraq, elmi üslub vahidlərindən səhv istifadələrin sayı artır.

Bu cür səhvlər hansısa məşhur bir şəxs tərəfindən edildikdə, mətbuatın fəal surətdə sitat gətirdiyi ictimai nitqində edildiyinə görə son həqiqət kimi ictimai şüura sürətlə nüfuz edir.

Elmi və texniki ədəbiyyatı tərcümə edərkən, terminin kontekstlə qarşılıqlı əlaqəsi böyük əhəmiyyət kəsb edir, buna görə sözün mənası da müəyyən edilir" (Коваленко, 2003: 255). Ekoterminlər arasında ən mühüm fərq terminlərin semantikasına emosional və qiymətləndirici komponentin daxil edilməsidir. Məsələn fransızca: pays victime du réchauffement climatique, perte d'habitat, ville durable; və ya azərbaycan dilində: çirklənmə, yaşıl partiyası, ekoloji fəlakət, həssas növlər, torpağın tükənməsi. Ekoterminlər müəyyən nəzəriyyənin, cəmiyyətin strukturuna müəyyən baxışlar sisteminin tərkib hissəsidir, yəni sosial elmlərin terminlərinin gizli qiymətləndirilməsi onların məzmun strukturuna daxil edilir.

Ekoterminlərin tərcüməsində bir sıra problemlər yaranır. Əsasən ekoterminlərin bir dildən diqər dilə tərcüməsinin tipik yolları bunlardır:

1) *Sözbəsöz tərcümə.* Belə tərcümə xarici dildən terminin tam formasını verir, a) söz səviyyəsində (transliterasiya), həm də onun semantikasını tam çatdırmağa imkan yaradır. Məsələn: fr. émission – az. emissiya; fr. Stabilisation - az. stabilləşdirmə (ekol. "ətraf mühitə mənfi təsirləri minimuma endirmək üçün tullantıların zəhərli komponentlərinin dağılmasına imkan verməyən tullantıların emalı üsulu"); b) söz birləşmələri səviyyəsində, məsələn: fr. effet de serre - az. parnik effekti (ekol. "günəşin istilik enerjisinin xeyli hissəsinin yer üzərində tutulması"). Hərfi mənada tərcümə edilmiş bəzi ekoterminlər tarixi inkişaf prosesində metonimik və ya metaforik köçürmə yolu ilə ekotermin və ya onun struktur komponentinə çevrilmiş milli-mədəni fransız reallıqlarının adlarının orijinal semantikasının yenidən nəzərdən keçirilməsini (ikinci dərəcəli nominasiya) daşıyır.

Məsələn: fr. la France face au défi écologique - az. Fransa ekoloji çağırışla üz-üzədir. Bu kontekstdə fr. défi tarixən cəngavəri döyüşə çağırmaq mənasını verən ecologique sifətinə uyğun gəlmir. Cəmiyyətin inkişafı prosesində défi (qorxu) (1523) semantikası "şəxsi döyüşə çağırış, təxribat" (1575), daha sonra "məğlubiyyəti qəbul etməmək, tabe olmaq, təslim olmaq" (1847) mənalarına çevrilmişdir. Sonradan bu məna da dəyişmişdi: "cəsarətlə qarşı çıxmaq, qorxmadan qarşılamaq, qorxmamaq hərəkəti; müqavimət göstərmək, nəyəsə və ya kiməsə cəsarətlə hücum etmək" (1948) və 1942-ci ildə – "mürəkkəb tapşırığı həyata keçirmək üçün çağırış, verilmiş vəziyyətə reaksiya". 1946-cı ildən défi ədəbi mənbələrdə ekoloji kontekstdə rəsmi işlədilir (məsələn: le défi atomique).

fr. green zone – az. yaşıllıq zonası: "şəhər hüdudlarından kənarda, meşələrin, meşə parklarının və digər yaşıllıqların əhatə etdiyi, qoruyucu sanitariya-gigiyena funksiyalarını yerinə yetirən və əhalinin istirahat yeri olan ərazi";

fr. effet de serre – az. parnik effekti;

fr. technologie du charbon propre – az. təmiz kömür texnologiyası: "kömürdən istifadə üçün ekoloji cəhətdən təmiz texnologiya";

fr. service écosystémique – az. ekosistem xidmətləri "ekosistemin istismarı, yəni insanların təbii mühit məhsullarından iqtisadi məqsədlər üçün istifadəsi";

fr. résistant au changement climatique – az. iqlim dəyişikliyinə davamlı: “təbii şəraitə görə və ya görülən tədbirlər nəticəsində antropogen fəaliyyət nəticəsində yaranan iqlim dəyişikliyinə daha az həssas olan müəyyən əhali və ya ekosistemə xas olan” və s.

2) *Kalka üsulu*, beynəlmillər ekoterminlər tərcümə etməyin ən geniş yayılmış üsullarından biridir. Bu tərcümə üsulu orijinal dildə sözün həm morfemik strukturunu, həm də onun semantikasını çatdırmağa imkan verir. Belə ekoterminlər müqayisə edilən hər iki dildə əsasən monosemikdir. Məsələn, fr. écotaxe - az. eko-vergi ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı. Ətraf Mühitin Mühafizəsi üzrə Avropa Agentliyinin tərifinə əsasən ekoloji vergi geniş mənada yığım bazası ətraf mühitə xüsusi mənfi təsir göstərən vergi kimi müəyyən edilə bilər”; fr. ornithologue-amateur - az. ornitoloq-həvəskar “quşların həyatını və davranışını müşahidə edən qeyri-mütəxəssis”; fr énergivore – az. enerji tutumlu "böyük miqdarda enerji istehlakı"; fr. écoresponsable - rus. eko-məsuliyyətli “həyat fəaliyyətinin ətraf mühitə təsirindən xəbərdar olan”;

fr. émission → az. emissiya (atılma);

fr. stabilization → az. stabilləşdirmə (“ətraf mühitə mənfi təsirləri minimuma endirmək məqsədi ilə tullantıların zəhərli komponentlərinin dağılmasına imkan verməyən tullantıların emalı üsulu”);

fr. ecotoxicology → az. ekotoksikologiya (“toksikologiyanın ekosistemlərə təsirini və onların biosferdə, xüsusən qida zəncirlərində dövriyyəsini öyrənən toksikologiya sahəsi”);

fr. écotechnologie → az. ekotexnologiya (“həyat dövrünün hər bir mərhələsində ətraf mühitə mənfi təsirlərin qarşısını alan və ya azaldan malların istehsalı və xidmətlərin göstərilməsi üzrə tədbirlər kompleksi”);

fr. écosysteme → az. ekosistem (“canlı orqanizmlər birliyindən (biosenoz), onların yaşayış yerindən (biotop), onlar arasında maddə və enerji mübadiləsi aparan əlaqələr sistemindən ibarət olan bioloji sistem”);

fr. écoindustrie → az. ekosənaye (“ətraf mühiti yaxşılaşdırmaq və ya qorumaq üçün məhsul və ya xidmətlər təklif edən və ya ətraf mühitə uyğun istehsal vasitələrindən istifadə edən sənaye”) və s.

3) *Transkripsiya; transliterasiya*, tərcümə transkripsiyası, tərcümə transliterasiyası əksər hallarda birbaşa ekotermlərə deyil, ekoloji problemlərlə əlaqəli olan xüsusi adların tərcüməsində istifadə olunur (ekoloji fəlakətlər, partlayışlar, yataqlar, ekoloji faciyələr və s. “hissə-bütöv” əsasında və ya hipoonimiya yolu ilə metonimik köçürmə yolu ilə yaranan ekoloji problemlər);

4) *Leksik-semantik əvəzetmə* (ümumiləşdirmə, dəqiqləşdirmə, modulyasiya) tərcümədə təkcə subyektiv səbəblərdən (tərcüməçinin istəyi ilə) deyil, həm də doğma dilin mentalitetinin və qavrayışının milli-mədəni xüsusiyyətlərinin nəticəsi olaraq baş verir. Leksik-semantik əvəzetmə dil daşıyıcısının düşüncəni fərqli tərzdə dinləyicilərin başa düşməsinə xələl gətirmədən məlumatı sadələşdirilmiş şəkildə catdırılmasıdır. Məsələn: fr. anticipation des risques - az. fəlakətə hazırlıq (xüsusi); fr. déchets interdits - az. zibil atmayın (modulyasiya); fr. ville durable - az. ekoloji şəhər (dildə semantikanın sadələşdirilməsi ilə müşayiət olunan ümumiləşdirmə); fr. gestion integrée - az. kompleks idarəetmə, mərkəzləşdirilmiş idarəetmə (modulyasiya); fr. corridor biologique - az. ekoloji dəhliz (ümumiləşdirmə) və s. Gördüyümüz kimi, təhlil edilən linqvistik vahidlər və onların tərcüməsi üsulları (leksiko-semantik əvəzləmələr) arasında modulyasiya ümumiləşdirmə və konkretləşdirmədən qat-qat çox istifadə olunur və bununla fransız dilinin və onun daşıyıcılarının dünyagörüşü, mentalitetinin xüsusiyyətlərini, milli-mədəni xüsusiyyətini göstərir.

5) *Təsviri tərcümə* (əlavə izahat): ekoterminlərin linqvistik tərcümə təhlili prosesində fransız dili ilə müqayisədə azərbaycan dilində mövcud olan boşluqlar göstərilir. Təhlil edilən ekoterminlər arasında təsviri tərcümə aşağıdakı ekoterminləri tələb edir: fr. diatomiste - az. diatomları tədqiq edən alim, fr. hydrolienne – az. su axını ilə işləyən elektrik stansiyası və s.

Azərbaycan və fransız dillərinin ekoterminal sistemi, bir çox başqaları kimi, inkişaf etməkdə davam etdiyindən, şübhəsiz ki, gələcəkdə fransız dilinin adı çəkilən ekotermləri müvafiq ekvivalent nominasiyalar dildə və nitqdə istifadə tezliyindən asılı olaraq, linqvistik vasitələrin qənaət qanununun təsiri ilə azərbaycan dilində söz və ya ifadənin formasını alacaqlar;

6) *Ekvivalent tərcümə*, məsələn: fr. lombrifiltration - az. vermikultura, vermitexnologiya; fr. équéthérapie - az. hipoterapiya; fr. électrosynthèse microbienne - rus. mikrobial elektroliz və s.;

7) *Sinonim tərcümə*, məsələn: fr. tourisme vert – az. (yaşıl turizm) ekoloji turizm, fr. restriction - rus. Ristriksiya (məhdudiyyət) məhdudlaşdırma, azalma; fr. recurrent - az. (təkrarlanan) müntəzəm, dövri, təkrarlanan, fr. déforestation – az. meşələrin qırılması, fr. désertification - az. səhralaşma və s.;

8) *Abbreviatura*, məsələn: ф.р. EIE (étude d'impact sur l'environnement) – az. ƏMTQ (ətraf mühitə təsirin öyrənilməsi); ф.р. GIEK (Groupe d'experts intergouvememental sur l'évolution du climat) – az. İDHP (İqlim Dəyişikliyi üzrə Hökumətlərarası Panel); fr. AIEA (Agence internationale de l'energie atomique) – az. MAQATE (Atom Enerjisi üzrə Beynəlxalq Agentlik) və s.

9) *Mürəkkəb transformasiyalar*: "söz sırasının dəyişdirilməsi + transkripsiya / transliterasiya + təsviri tərcümə / əlavə izahat", "qrammatik əvəzetmə (yəni qrammatik formanın və / və ya qrammatik kateqoriyanın dəyişdirilməsi + təsviri tərcümə / əlavə izahat)".

NƏTİCƏ

Son onilliklərdə ekologiya mövzusunun aktuallaşması və kütləviləşməsi ilə əlaqədar olaraq bu sahədə yeni terminlər, elmi anlayışlar tədricən cəmiyyət tərəfindən mənimsənilərək geniş kütlələrin şüuruna daxil olmuşdur. Sivil ölkələrin əhalisinin əhəmiyyətli bir hissəsində planetin gələcəyinə maraq formalaşdığına görə yüksək ixtisaslaşmış dil vahidləri bu şəkildə populyarlaşır, leksik lüğət qrupuna daxil edilir və bütün cəmiyyətin mülkiyyətinə çevrilir. Dildə və nitqdə ekotermlərin aktuallaşması hər gün sosial fəaliyyətin müxtəlif səviyyələrində müşahidə olunur. Müxtəlif janrlı elmi mətnlərdə ekoterminologiya nominativ, koqnitiv, praqmatik və kommunikativ funksiyaları yerinə yetirir. İnsanlar ekoloji problemləri müzakirə etməyə başlayırlar, buna görə də müasir dilçilər və tərcüməçilər öz təhlili sahəsinə təkcə xüsusi mətnləri deyil, bir çox başqa mənbələri də daxil edirlər. Ekoterminlər məcazi və ya geniş mənada iqtisadi diskursa, reklam mətnlərinə, dövlət sənədlərinə, eləcə də xalq mahnılarına, bloq yazışmalarına, şəxsi söhbətlərdə şifahi müzakirələrə və tok-şoulara daxil edilir. Buna görə də ekoloji mətnlərin düzgün və professional şəkildə tərcüməsi çox vacibdir.

Ətraf mühit kimi konkret bir sahədə tərcümə üçün məsuliyyət daşımaq, ətraf mühitin çirklənməsi probleminə diqqət çəkmək, sadəcə olaraq sənədləri bir dildən digər dilə tərcümə etmək və ya lüğətlərlə və terminlərlə işləmək demək deyil. Bu cür iş tərcüməçinin yüksək səviyyədə hazırlığını, müvafiq texniki terminologiyanı bilməsini və orijinal mətnləri hədəf dilin xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırmaq bacarığını tələb edir.

Bundan əlavə, ekologiya sahəsində tərcümə daimi inkişaf tələb edir. Tərcüməçi təkcə xüsusi terminologiya biliyinə malik olmamalı, həm də elmlərə: biologiya, kimya, fizika, ekologiya və okeanoqrafiyaya maraq göstərməlidir.

Hazırda tərcüməçilərin işi əsasən nəşrlərə yönəlib və ətraf mühitin vəziyyəti haqqında hesabatların, müvafiq qanunvericilik aktlarının və ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsinin tərcümələrini əhatə edir. Buna görə də, bu sahədə yüksək keyfiyyətli tərcümə xidmətləri göstərmək üçün bütün növ tərcümələrin dəqiqliyi lazımdır: şifahi, yazılı, veb saytların və proqram təminatlarının tərcüməsi.

ƏDƏBIYYƏT

1. Айзенкок С.М., Багдасарова Л.В., Васина Н.С., Глущенко И.Н., (2003), «Научно–технический перевод». - Ростов–на–Дону: Феникс
2. Алексеева И.С., (2006), Введение в переводоведение. М.: Академия
3. Буровский А., Якуцени С., (2011), Политическая экология. – М.: Директ-Медиа
4. Белозерова Н. Н., Лабунец Н. В., (2012), Эколингвистика: в поисках методов исследования. Тюмень: ТюмГУ
5. Денисенко Ю.А., Коммисаров В.Н., Черняковская Л.А., (1981), «Пособие по научно–техническому переводу». – М.
6. Коваленко, А.Я., (2003), Общий курс научно-технического перевода: Пособие по переводу с английского языка на русский.
7. Комиссаров В.Н., (2012), Современное переводоведение: учебное пособие. – М.: ЭТС
8. Миньяр-Белоручев Р.К., (1996), Теория и методы перевода, М.: Московский Лицей
9. Рецкер, Я.И., (1982), Пособие по переводу с английского языка на русский язык.
10. Сеченова Е.Г., (2013), Научный текст как объект перевода: опыт перевода статей «Вестника ТюмГУ» Экология перевода: перспективы междисциплинарных исследований. Материалы I Международной научно-практической конференции (г. Тюмень, 4-5 октября 2013 г.). — Тюмень: Издательство «ШУКЛИН & АЛЕКСАНДРОВ»
11. Фаюршина Е.А., (2013), Переводчик в современном мире. Экология перевода: перспективы междисциплинарных исследований. Материалы I Международной научно-практической конференции (г. Тюмень, 4-5 октября 2013 г.). — Тюмень: Издательство «ШУКЛИН & АЛЕКСАНДРОВ»
12. Dury P., (2006), La dimension diachronique en terminologie et en traduction spécialisée: le cas de l’écologie, Journal F. Gaudin et D. Candel, Aspects diachroniques du vocabulaire, Rouen: Publications des Universités de Rouen et du Havre
13. Meyer I. Mackintosh K., (2000), "L'Etirement" du sens terminologique: aperçu du phénomène de la déterminologisation // Le Sens en terminologie, Travaux du CRTT, H. Béjoint & P. Thoiron (eds.), Lyon, Presses universitaires de Lyon
14. Pruvost J. Sablayrolles J.-F., (2003), Les néologismes. Collection “Que sais-je ?” – Paris : PUF
15. Sablayrolles J.F., (2000), La néologie en français contemporain – Paris, Champion.

AZERBAYCAN KARABAĞ'DAN KONYA KARABAĞ'A: KAMU DİPLOMASİSİ BAĞLAMINDA SOYDAŞLIK

Əfsanə NAĞIYEVA*

Xülasə: Çeslav Miloş polyak yazarı, esseisti, ədəbi tənqidçi və tərcüməçidir. O 1980-ci Nobel mükafatı laureatçısıdır və eyni zamanda, polyak ədəbiyyatının dünyada tanıdılmasında əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. Yaradıcılığa şeirlə başlayan yazarın yaradıcılığından Sovet rejiminə, ümumilikdə imperiyalar dünyasına etiraz qırmızı xətt kimi keçir. Onun yaradıcılığında müxtəlif mövzulu əsərlərə rast gəlinir: avtobioqrafik, dini və metafizik dünyanın təhlili, mühacirlərin dünyası və tarixi mövzular. Taleyinə mühacirlik kimi ağır bir sınaq düşən Ç.Miloş bu ərəfədə "Kölə edilmiş ağıl" fəlsəfi traktatını yazmışdır. Əsər öz ölkəsində gec tanınsa da, Avropada çox böyük şöhrət qazanmış, dünyanın bir çox dillərinə tərcümə olunmuşdur.

Anahtar Kelimeler: *Polşa, yazar, ədəbiyyat, mühacirət, fəlsəfi-traktat*

Polish immigrant literature: Cheslav Milosh

Abstract: Cheslav Milosh is a Polish writer, essayist, literary critic and translator. He is a 1980 Nobel Prize laureate, and at the same time, he has made invaluable contributions to the promotion of Polish literature in the world. The protest against the Soviet regime and the world of empires in general runs like a red line from the creativity of the writer who started his creativity with poetry. In his work, one can find works with different themes: autobiographical, analysis of the religious and metaphysical world, the world of immigrants, and historical themes. C. Milosh, whose destiny was a severe trial as an emigrant, wrote the philosophical treatise "The Enslaved Mind" on this eve. Although the work was recognized late in its country, it gained great fame in Europe and was translated into many languages of the world.

Key Words: *Poland, writer, literature, emigration, philosophical treatise*

Giriş

Tanınmış polyak yazarı Çeslav Miloş şair olduğu qədər də tərçüməçidir, nasirdir. Onun yaradıcılığını modernizmin nümunəsi hesab edirlər**.** Yazarın "Kölə edilmiş ağıl" kitabı uzun müddət "kommunist rejiminə qarşı mübarizə aparan Polşa müxalifətinin manifesti" hesab olunmuşdur.

1.Çeslav Miloş Haqqında

Ç.Miloş 30 iyun 1911-ci ildə Litvanın Nevyaja çayının sahilindəki Şeteni kəndində dünyaya gəlmişdir. Miloş Nobel nitqində Litva haqqında danışaraq demişdir ki, təbiətin insanpərvər və insana mütənasib olduğu, əsrlər boyu müxtəlif dillərin və müxtəlif dinlərin bir-biri ilə birgə yaşadığı kiçik bir ölkədə doğulmaq gözəldir. Lakin yazarın ailəsi polyakdilli sakinlərdən idi və o, bütün ömrü boyu Litvadan şirin sözlərlə bəhs etmişdir. Belə ki, Miloşun yüzlərlə misraları və şeirləri, nəsr və esselərinin yüzlərlə səhifəsi Litvaya və Vilna şəhərinə həsr olunmuşdur. Miloş isə özünü gələcəkdə Litva əsilli Polşa şairi kimi tanıdacaqdır.

Vilnada Stefan Batori Universitetinin hüquq fakültəsini bitirən Miloş tələbə ikən "Polonistlər dərnəyinin yaradıcılıq bölməsinin" və "Avaralar Akademik klubunun" üzvü olmuşdur. Miloş yaradıcılığa 1930-cu ildə yazdığı "Bəstə" və "Səyahət" şeirləri ilə başlamışdı. 1933-cü ildə onun "Dondurulmuş zamanın şeiri" adlı ilk kitabı nəşr olundu və buna görə müəllif Vilnada Polşa Yazıçılar İttifaqı tərəfindən verilən Filomatiya mükafatını aldı. 1934/35-ci illərdə Milli Mədəniyyət Fondunun əməkdaşı kimi Parisdə yollanan gənc yazar orada uzaq qohumu olan Oskar Miloşla yaxınlıq etmiş və onun yaradıcılığı da şairdə böyük təəssürat yaratmışdır. 1936-cı ildə Miloşun "Üç qış" adlı ikinci şeirlər toplusu nəşr olundu. "Fəlakətin poetikasına" əsaslanan toplusu geniş rezonansa səbəb olmuş və dövrün tanınmış tənqidçiləri - Stefan Napierski, Lüdvik Fride, Konstantin Troçinski, İqnasi Fik bu barədə öz düşüncələrini yazaraq gənc şairin yüksək istedadından xəbər vermişdilər. 1937-ci ildə Miloş Varşavaya köçərək Polşa Radiosunda işləməyə başladı. İkinci Dünya Müharibəsi başlayandan sonra o, əvvəlcə Rumıniyaya sonra Vilnaya getmiş və Qızıl Ordu qoşunları Litva ərazisinə daxil olduqdan sonra gizli şəkildə Varşavaya köçmuşdü.

Alman işğalı zamanı universitet kitabxanasında gözətçi işləyən yazar yeraltı mədəni həyatda da fəallıq göstərmişdir. 1945-ci ildə Miloş müharibədən əvvəl və işğal illərində yazdığı

* Bakı Avrasiya Universiteti, fil.ü.f.d., hc.akad83@gmail.com
DOI :10.30546/100981.2024.0148

şeirlər toplusunu nəşr etdirir və“Qurtuluş” adlanan bu kolleksiya 20-ci əsrin Polşa poeziyasının ən mühüm toplularından biri kimi ədəbiyyat tarixinə düşmüşdür.

1945-ci ilin sonundan Çeslav Miloşun diplomatik missiyası başlanır. Belə ki, əvvəlcə Nyu-Yorkdakı Polşa konsulluğunda, sonra Polşa Xalq Respublikasının Vaşinqtonda mədəniyyət attaşesi kimi və Polşa Respublikasının Parisdəki səfirliyinin birinci katibi vəzifələrində çalışmışdır. Ç.Miloş 1951-ci ildə Parisə rəsmi ezamiyyətə getdikdən sonra ilə Fransa hakimiyyətinə müraciət edərək siyasi sığınacaq istəmişdi.

Fransada olarkən Miloş ədəbi və publisistik əsərlərini, eləcə də tərcümələrini aylıq nəşr olan “Kultura”da dərc etdirdi. Onun yeni kitabları isə “Biblioteka “Kultury” seriyasında çap olunmuşdur. Buna 1953-cü ildə məşhur “Əsarətə düşmüş ağıl” esselər toplusu, “Gün işığında” poeziya toplusu, 1955-ci ildə “Hakimiyyətin ələ keçirilməsi” romanı, "İssa vadisi" romanı, 1957-ci ildə "Poetik traktat" əsərlərini nümunə göstərmək olar.

1957-ci ildə qismən sakitlik dönəmində Miloşun şeirləri Polşa mətbuatında dərc olunaraq ədəbi tənqid tərəfindən də bəyənilmişdi. Amma bundan sonra uzun illər onun əsərlərinin nəşr olunmasına qadağalar qoyuldu və yalnız samizdatda mövcud idi. 1960-cı ildə Kaliforniya və İndiana Universitetlərinin dəvəti ilə ABŞ-a köçən yazar Berklidə məskunlaşaraq burada Kaliforniya Universitetinin Slavyan dilləri və mədəniyyətləri kafedrasında professor vəzifəsini almışdı. Universitetdəki fəaliyyəti ona Polşa ədəbiyyatını ABŞ-da populyarlaşdırmağa imkan verdi.

Yazar “Kral Popel və Digər Şeirlər”, “Əqrəblər Arasında Adam”, “Sehrli Qutiya” şeirlər kitabları ilə yanaşı 1965-ci ildə ingilis dilində Polşanın müharibədən sonrakı poeziyasının antologiyasını özü tərcümə edərək “Müharibədən sonrakı Polyak” poeziyası adı altında nəşr etdirdi. 1973-cü ildə Miloşun ingiliscə "Seçilmiş şeirlər" adlı şeirlər toplusu nəşr olundu və bunun sayəsində amerikalı oxucu Miloşu təkcə esseist və tərcüməçi kimi deyil, həm də şair kimi tanıya bildi. 1974-cü ildə Miloş tərcümə sahəsindəki görkəmli nailiyyətlərinə görə Polşa Pen Club Mükafatını, 1976-cı ildə Guggenheim qrantını, 1977-ci ildə Miçiqan Universitetinin fəxri doktoru adını, 1978-ci ildə isə Neustad Ədəbiyyat Mükafatını almışdır. Mükafatla yanaşı (Kaliforniya Universiteti “Berkeley Sitat Mükafatı”) Doktor fəxri ünvanını da alan Ç.Miloş 1980-ci ildə Nobel mükafatı qazanmışdır. 1981-ci ildə şair vətənə qayıdan sənətkar Lyublin Katolik Universitetinin də fəxri doktoru olmuşdur.

Bütün bunlarla yanaşı Ç.Miloş akademik fəaliyyətini də davam etdirərək 1981-82-ci illərdə Harvardda müasir poeziyaya dair mühazirələr kursu keçmişdir. 1989-cu ildə Miloş yenidən Polşaya gəlir və bununla da onun vətəninə səyahətləri getdikcə şoxalmağa başlamışdı, “ta ki Krakov Berkli ilə birlikdə onun evinə çevrilənə qədər”. Ömrünün sonuna qədər bir çox mövzularda əsərlər yazan tanınmış qələm ustası son illərində də yeni şeir toplularını nəşr etdirmişdi: “Bu” (2000), “İkinci Kosmos” (2002), “Orfey və Evridika” (2002).

Ç.Miloş 14 avqust 2004-cü ildə Krakovda vəfat edərək Skalkadakı Fəxri Xiyabanda dəfn edilmişdir.(Kristina Dombrovskaya; 5)

2.Yaradıcılığının Ümumi Mənzərəsi

Ümumiyyətlə, XX əsrin əvvəllərindən Polşa ədəbiyyatında Qərbyönümlü meyllər özünü bariz şəkildə göstərməyə başladı. Lakin bu meyllərin kökü daha qədimlərə gedir. Polşa coğrafi cəhətdən avropada yerləşirdi və orada baş verən siyasi – iqtisadi, ədəbi – mədəni hadisələrin polyak ədəbiyyatında təzahür etməsi də baş verən prosesin zəncirvari davamı idi. Hələ XVI əsr Avropa intibahı dövründə bu rüşeymləri görə bilirik. Məhz həmin dövrdə polyak ədəbiyyatında və incəsənətində intibahın yüksəlişinin şahidi oluruq. Çeslav Miloş kimi sənətkarların yaradıcılığını da Şərq və Qərb mədəniyyətinin sintezi kimi xarakterizə etmək olar. Üslub cəhətdən Miloş nə qədər Qərbyönümlü idisə də, düşüncələrində Şərq koloriti də öz əksini tapmışdı.

Miloşun yetmiş il ərzində yaratdığı geniş poetik irsi tədqiqatçılara onu bir neçə cümlə ilə təsvir etməyə imkan vermir. Belə ki, bu poetik irs - hisslər və intellekt poeziyası, gündəlik

detallar və tarixi sintez, metafizik poeziya və eyni zamanda müəllifin tərcümeyi-halı ilə sıx bağlıdır. Onun maraq dairəsini bu üç başlıqla aydın şəkildə təsvir etmək olar: "Əxlaqi traktat", "Poetik traktat" və "Teoloji traktat". Əsərlərinin mütəxəssisi olan Yan Blonski şairi belə təsvir etmişdir: “Nobel mükafatı təkcə Miloshun istedadının tanınması deyil. Bu, onu tarixin tələlərindən və bioqrafik hadisələrin silsiləsindən aparan əzmkarlığının və daxili səsinə sədaqətinin mükafatıdır. Onun dili şəffaf və parlaqdır, lakin poeziyası qaranlıqdır, bütün zənginliyi ilə mürəkkəbdir. Bu şeiri musiqi aləti ilə müqayisə etsək, onda ancaq orqanla müqayisə edə bilərik. Orqan bütün səsləri təqlid edir, ancaq orqan olaraq qalır”.(Kristina Dombrovskaya)

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, Ç.Miloş həm də qüvvətli və istedadlı bir tərçüməçi olmuşdur. Polşa poeziyasının tərcüməçisi və populyarlaşdırıcısı kimi Miłoşun rolunu qiymətləndirmək çətindir, - bir çox tənqidçinin, hətta məsləkdaşlarının da dilindən bu söz tez-tez deyilmişdir. Ən mühüm tərcümələri arasında T. S. Elliotun “Çöllənmiş torpaq”, Simone Veyldən məktublar və İncildən parçalar (Zəbur Kitabı, Əyyub Kitabı, Nəğmələr Mahnısı, Megillot, Mark İncili, Apokalipsis) vardır. Bundan başqa o, V.Şekspir, C.Bodler, U.Uitmenin də əsərlərini polyak dilinə tərcümə etmişdir.

Yazar Avropada totalitarizm və kommunizmlə bağlı araşdırmaların, Dostoyevski haqqında məqalələrin də müəllifi olmuşdur. Sovet Polşasında Miloşun əsərlərinə qadağa qoyulsa da, sosial blok dağılandan sonra Miloş öz vətənində qəhrəman kimi qarşılanmışdı.

3. “Kölə Edilmiş Ağıl” Əsərinin Müqayisəli Təhlili

Görkəmli polyak şairi və mütəfəkkiri Çeslav Miloşun əsərləri içərisində “Kölə edilmiş ağıl” traktat-pamfleti xüsusilə fərqlənir. Məhz bu kitab sayəsində onun adı Qərb ölkələrində Ədəbiyyat üzrə Nobel mükafatına layiq görülməzdən (1980) çox əvvəl məşhurlaşmışdır. Ç.Miloş 1953-cü ildə Qərb ölkələrinə üz tutur və oradan – Fransadan siyasi sığınacaq istəyir. Bu əsər məhz o illərdə qələmə alınmışdır. Kitab Parisdə polyak və fransız dillərində nəşr olunaraq elə həmin ildə də əvvəlcə alman, daha sonra bir neçə ingilisdilli ölkələrdə (London, Nyu-York, Toronto) ingiliscə, bir qədər sonra isə ispan, italyan, isveç dillərində nəşr olunmuşdur. Qeyd etdiyimiz kimi, yazar tələbəlik illərindən şeirlər ilə yanaşı məqalələr də yazaraq çap etdirmiş, daha sonralar onun həm şeir kitabları, həmçinin də esse və nəsr kitabları, xatirələr, fəlsəfi, tarixi-ədəbi, tarixi kitabları da nəşr olunmuşdur. Miloş sanki qarşısına belə bir məqsəd qoymuşdu: öz əsrinin mürəkkəbliyini və bütün məzmununu yaradıcılığında əhatə etmək istəyi. Əslində yazarın Nobel nitqində yazıçı manerası da bir növ aşkara çıxır və təsadüfi deyildir ki, onu həm də “siyasi yazıçı” hesab edirdilər. Hələ 1948-ci ildə tanınmış dərgilərdən olan “Tvorçestvo” jurnalının redaktoru Kazımerj Vik Miloşun "Əxlaqi traktat" şeirini nəşr etdirərək elə bu şeirin yazarın bir neçə ildən sonra qələmə alacağı “Kölə edilmiş ağıl” kitabının mövzusuna bir işarət olduğunu bildirmişdi. Bu şeirdə həmçinin, müharibədən sonrakı ilk illərdə Polşa ziyalılarının mənəvi-psixoloji vəziyyətinin təhlili də əks olunmuşdur: “Senzura möcüzəvi şəkildə şeirin nəşrinə icazə vermişdi. Oxucular bunu əzbər öyrəndilər. Qoşa qafiyə. Şeir, bir vaxtlar Qriboyedovun "Ağıldan vay" əsərinin atalar sözlərindən oğurlandığı kimi, aforizmlərə və qoşmalara çevrildi. “Ağıl” mövzusu - həm Qriboyedovu, həm də Svifti məşğul edən “ağıl” vəziyyəti - Miloşu da məşğul edirdi”. (V. Britanişski; 3)

"Kölə edilmiş ağıl” təkcə dövrün sənədli sübutu deyil, həm də hakimiyyətə xidmət xatirinə ilkin inanclarına xəyanət edən ziyalıların psixikasının mahiyyətinə dərindən nüfuz etməkdir, bu isə qarşılığında onlara maddi nemətlər, böyük tirajlar və rəsmi şöhrət qazandırır”.(А.В. Липатов; 4)

Miloşun kitabının başlığı, tənqidçilərin də qeyd etdiyi kimi, 18-ci əsrin yazıçı və mütəfəkkirlərini, “Ağıl Əsrini” xatırladırdı. Əsərin janrı da XVIII əsr əsərləri tərzindədir və yazıçı özü bilərəkdən belə bir əlaqələndirmə aparmışdır. Belə ki, Miloş kitabını “traktat” daha dəqiq desək, traktat-pamflet adlandırmışdır. O, fəsil başlıqlarının poetikasını da həmin dövr

müəlliflərinin üslubuna uyğunlaşdırmışdır: "Alfa – yaxud moralist", "Qamma – yaxud tarixin köləsi" və s.

Ç.Miloşun bu əsərini həm rus, həm də polyak tədqiqatçıları dünya ədəbiyyatında Monteskye, Aleksandr Pop və Radişşev kimi mütəfəkkirlərin zehnin əsarətindən bəhs edən əsərləri ilə müqayisə etmişlər. Qeyd olunmuşdur ki, Miloş Radişşevin məşhur "Azadlıq" qəsidəsi ilə tanış olmaya bilməzsi. Eyni zamanda, Monteskyenin "Fars məktubları"nda da bir fars digərinə despotizm barədə düşüncələrindən və ağlın əsarətindən yazmışdır: "Bizim personajların hamısı monotondur, çünki onların hamısı işgəncəyə məruz qalır; biz insanları olduqları kimi deyil, məcbur olduqları kimi görürük. Monteskyeyə məlum olan despotizmlərdən fərqli olaraq, 20-ci əsrin yeni despotizmi ziyalıları təkcə qorxu vasitəsilə deyil, həm də əsarət altına alır. Yeni despotizm, Miloşun göstərdiyi kimi, bəlkə də ən çox öz ideologiyasının inandırıcılığı, "hər şeyi izah etmək" və "tarixə məna vermək" qabiliyyətinə malik "Metodu" ilə ziyalıları əsarət altına alır. Kitabın iki fəsli - birinci və üçüncü - "Mürti-Binq" və "Ketman" kitab nəşr olunmamışdan xeyli əvvəl, ayrıca, jurnallarda, müxtəlif dillərdə çap olunub. "Ketman" fəsli və "ketman" sözünün özü, Miloşun təfsir etdiyi kimi, Polşada, Avropada, bir çox başqa ölkələrdə məşhurlaşdı. (V. Britanişski; 3)

Əsərin I fəslinin adı ilə adlandırılan Murti-binqizm "Əsarətə düşmüş ağıl"ın əsas metaforalarından birinə çevrilmişdir. Miloş bu fəsli Stanislav İqnasi Vitkeyeviçin "Söndürmə" (1932) kitabı əsasında yazmışdır və onun bölmələrindən biri fantastik distopiya əsaslanır. "Murti-Binq" bir "dünyagörüşü" olaraq Sakit okeandan Baltikə qədər üstünlük təşkil edən və Avropanı fəth etməyə gedən Monqol-Çin ordusunun gücünü təşkil edirdi, yəni Murti-Binq Monqol - Çin ordusu üçün düşmənlərə qarşı qoruyucu gücə malik olan yeni dünyagörüşü yaradan şərq müdrikidir. Yazar yeni doktrinanı və ya metodu qəbul etmək və ya qəbul etməmək üçün, eləcə də bu cür şübhələrin qarşısını almaq üçün "Murti-Binq həblərini" udmaq kifayətdir, çünki "Murti – Binq həblərini qəbul edən insan tamamilə dəyişir, dinclik və xoşbəxtlik əldə edirdi....həblərini qəbul adam metafizikanın istənilən elementinə laqeyd qalırdı". (1; s.8.)

Miloş "özgələşmiş", bu yadlaşmadan əziyyət çəkən, "kütlələr arasında olmaq" arzusunda olan polyak ziyalılarının Yeni İnama necə cəlb olunduğunu və çox tərəddüddən sonra murti-binqizmin tam "dozasını" necə qəbul etdiyini də təsvir edir.

Yazıçı "Ketman" fəslində Şərqi Avropa ziyalısının İmperiya və Metodun təzyiqi altında olan təfəkkür və davranışının bir-birilə ziddiyyət təşkil etdiyini, insanların hər ağızdan çıxan sözə başları ilə cavabdeh olduqlarını vurğulayaraq zavodlarda, fabriklərdə qorxularının ucbatından "aktyorluq" etdiklərini söyləyir: "Həmçin, səs tonu, taxdığın qalstukların seçimi müəyyən siyasi təmayüllərin əlaməti kimi şərh oluna bilər" (1; s.87)

Miloşun anlayışında "ketman" heç bir halda ikiüzlülük deyil, aldatmaq naminə aldatma deyildir. "Ketman", yazara görə, "öz düşüncələrini və hisslərini qorumaqdır", bu, bir mübarizədir: ciddi ruhi təzyiq şəraitində şəxsiyyətinin əsasını, "mən"ini qorumaq üçün. Yazıçı elə bu yerdə "ketman" sözünün izahını verərək ifadəni Fransız diplomatı, şərqşünas Jozef Artur de Qobinonun əsərindən götürdüyünü qeyd etmişdir: "Müsəlman Şərqində yaşayan insanların fikrinə görə, "həqiqətə sahib olan kəs, Allahın təqdiri ilə cəhalətə düşmüş və yolunu azmış korlar, dəlilər və kinlilər tərəfindən öz şəxsiyyətini, əmlakını və ləyaqətini təhlükəyə məruz qoymamalıdır". Əgər mümkündürsə, öz həqiqi inancların barədə susmalısan". (1; s.90)

Lakin susmaq kifayət olmaya bilər, çünki bunu etiraf kimi qəbullana bilərlər, bu zaman heç tərəddüd etmədən hamının gözləri qarşısında öz fikirlərindən imtina etməlisən, yəni şərait olmayana kimi, lazımı zaman yetişməyənə kimi susmalısan. Bütün bu xüsusiyyətlər İslamda özünü göstərə bilər, amma yazar Avropada bunun kədərli sonluqla nəticələnəcəyini diqqətə çatdırır. Çünki burada insanlar düşmənlərini yaxud dostlarını batırmaq üçün əllərinə düşən ilk fürsətdən istifadə edəcəklər. Yəni bir növü ketman olmaq belə Avropada işə yaramayacaqdır. Miloş Yeni Metodun və ya Əqidənin iç üzünü açmaq üçün ketmanı təsnifatlara bölür və ketmanlararası (milli, inqilabi saflıq, estetik və s.) fərqləri izah edir. Miloş yazır ki, Yeni

Əqidənin Marksla əlaqəsi çox səthidir. Əqidənin bu növü rusların icadıdır və onu yaradan rus ziyalıları da ictimai mənfəətə bilavasitə xidmət etməyən hər cür incəsənətə böyük nifrət bəsləyirdilər.

Ç.Miloşun bir mütəfəkkir kimi əsərinin hər cümləsi ilə oxucuda böyük heyranlıq buraxır. Bu fəsildə yazar Stalinizmin tarixdə ən çirkin və rəzil bir sistem olduğunu bu sətirlərlə izah etmişdir: "Çuğulçuluq, donosbazlıq müxtəlif sivilizasiyalarda olub və var. Lakin bunu adətən müsbət keyfiyyət səviyyəsinə qaldırmayıblar. Yeni Əqidə sivilizasiyasında isə çuğulçuluq yaxşı vətəndaşın əsas müsbət keyfiyyəti sayılır.....Çuğulçuluq – hamının hamı qarşısında duyduğu Qorxunu saxlayan təməldir". (1; s.111)

Əsərin digər 4 fəslində yazar daha başqa məqamları açmışdır. Burada Alfa, Beta, Qamma, Delta Andrejevski, Borovski, Putrament, Qalçiniskidir və bunların hamısı polyak yazıçılarıdır. Bu yazarların hər birinin əsərləri də rus dilinə tərcümə olunmuşdur. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, Miloş bu kitabını 1951-1952-ci illərdə Parisdə, Qərbdə 1945-ci ildən sonra Şərqi Avropanın necə yaşadığını bilməyən əcnəbilər üçün yazmışdır. "Kölə edilmiş Ağıl"ın dörd portreti dörd "xarakterdən" xəbər verir. Bu 4 həyat cəmiyyətin qarşısında qınama və ya dərs kimi deyil, əksinə zəkanın ziyalı üçün tələyə çevrildiyi zamanın faciəsini əks etdirmək, tarixin şəraitinin qurbanına çevrildiyini göstərmək üçün ön plana çıxarılmışdır.

Miloşun bu "dördlüyü" uğurla seçdiyi də tənqidçilər tərəfindən bəyənilərək qeyd olunmuşdur. Bu dörd tale İkinci Dünya Müharibəsi illərində polyakların taleyini demək olar ki, bütünlüklə təmsil edir. Anjeyevski müharibə illərini işğal olunmuş Varşavada, Borovski - əvvəlcə Varşavada, sonra Auşvitsdə və bir il də Qərbdə, Qalçinski - alman əsir düşərgəsində və bir il Qərbdə, Putrament də - Sovet İttifaqında keçirmişdi. Dördü də 1945-ci ilə qədər öz ideoloji təkamül yolunu keçmişdi. Yazıçıların təzadlı, bir-birini tamamlayan şəxsiyyətləri də çox dəqiq seçilmişdir.

Tadeuş Borovskinin həyatı və yaradıcılıq yolu, Miloş kitabını bitirmədən başa çatdı. Miloşun 1951-ci ildə Borovskinin intiharına emosional reaksiyası dərhal iki şeir ilə oldu: "Tadeuş Borovskinin ölümü haqqında" və "Şair". Bu şeirlər isə artıq adi bir əsər deyil, sanki mərsiyədir və yazar şeirində Borovskinin intiharını Mayakovskinin intiharı ilə müqayisə etmişdir.

"Əsarətə alınmış ağıl" əsərinin Beta - Borovski haqqındakı fəslində Miloş – pamfletin janrına və poetikasına zidd olaraq – şairi mahiyyətcə qaldırır. Belə ki, o, Qərb oxucularını Borovskinin nəsri ilə tanış edən ilk şəxsdir. Borovski Qərb ədəbiyyatında daha sonralar tərcümə olunacaqdır. Miloş gənc Borovskinin poetik yaradıcılığını da yüksək qiymətləndirmişdir.

Qəribə təsadüfdür ki, Qalçinskinin də Miloşun kitabını oxumağa ömrü yetmədi. O, 1953-cü ilin dekabrında vəfat etmişdi. Hər şeyə istehza ilə yanaşan Qalçinskinin əsərlərində Miloş gülüşün arxasında gizlənən "görünməz", faciəli tərəfi də açıb göstərmişdir. Qalçinski, eyni zamanda "Dünyanın sonu" poemasının müəllifidir və onun üçün əsas olan şey gülüşün başlanğıcıdır. İstehzaçı Qalçinski və faciəvi şair Miloş bir –birinin tamamilə əksidirlər.

"Alfa və ya Moralist" fəslində Miloş dostu Jerji Anjeyevski haqqında danışmışdır, Jerzi Putrament isə Vilnüs tələbə poeziya qrupunun "Jaqara"nın üzvü idi. Qamma, yəni Putrament haqqında danışmaq Miloşa bu qrupun digər üzvləri və bununla da tələbə gəncliyi haqqında danışmaq imkanı vermişdir. Əgər Anjeyevski, Borovski, Qalçinski haqqında fəsillərdə Miloş xarici oxuculara Qərbə hələ də məlum olmayan bu polyak yazıçılarının yaradıcılığını qısa şəkildə təsvir edirsə (bəzən Borovski haqqında fəsildə geniş sitatlar gətirir), Putramenta həsr etdiyi fəsildə onun psixologiyası və ideoloji təkamülü, siyasi karyerası haqqında da məlumat vermədən keçmir.

Ümumiyyətlə, əsərin "Epiqraf"ı əslində onun bütün mahiyyətini açıqlamışdır. Miloş yeni qurulan cəmiyyətdə yaşaya bilməməsinin haqlı səbəblərini oxucu ilə bölüşür və qeyd edir ki, sözləri bir etiraz formasıdır və o, doktrina xatirinə edilən cinayətlərə haqq qazandıra bilən doktrinalardan imtina etmişdir. Əslində bir çox Şərqi Avropa ziyalısı kimi baş verən bütün

cinayətlərə göz də yuma bilərdi. O, yalnız Şekspiri tərcümə etməyə imkan istəyirdi. "Epiqraf" bu kimi "etiraflar"la zəngindir və yazar yeni qurulan cəmiyyətin insanları fiziki və beyin olaraq əsir götürdüyünü də birbaşa vurğulamışdır.

Miloşun bu kitabı həqiqətən, böyük uğur qazandı və tərcümə edilərək təkrar nəşr olundu. Bu barədə həm o zaman, həm 50-ci illərin ortalarında, həm də sonrakı onilliklərdə çox şey yazılmışdır. Onu oxuyandan dərhal sonra, 1953-cü ildə Miloşla həmyaşıd olan görkəmli polyak yazıçısı Vitold Qombroviç öz gündəliyində bu barədə yazmışdı: "Mən deyərdim ki, Miloş iki cəbhədə mübarizə aparır: bu, təkcə Qərb mədəniyyəti adı ilə Şərqi pisləmək deyil, həm də Qərbə özünün, oradan götürdüyü xüsusi təcrübəsini, dünya haqqında yeni biliklərini sırımaqdan gedir. Müasir Polşa yazıçısının öz dəyərini, gücünü, orijinallığını göstərmək üçün mübarizə apardığı Qərblə bu, demək olar ki, şəxsi dueli mənim üçün kommunizm problemlərinin təhlilindən daha maraqlıdır". (Lipatov, 4)

Əsər haqqında Rus tənqidçiləri maraqlı fikirlər də söyləmişdir (Sovet dövründə bu kitabın Rusiyada yayılmasından danışmaq absurd olardı). Belə ki, Miloşun ziddiyyətli fikirlər içində ilişib qaldığını söyləyən tədqiqatçılar bu düşüncələrin arxasında Rusiyaya qarşı yazdıqlarının dayandığını qeyd etmişlər. "Miloş "yeni inancın" arxasında ənənəvi olaraq yad və Polşaya nifrət edilən bir ölkə olan Rusiyanın dayanmasından incimişdi. Buna görə də Miloş onu "barbar ölkə" adlandırmaqdan çəkinmir. O yazır ki, Polşadakı "yeni işçi ziyalıları" təxminən eyni münasibətdədir: "sosializmə bəli, Rusiyaya yox". Aydındır ki, bu vəziyyətdə Polşada sovet hegemonluğu uzun müddət mövcud ola bilməzdi"(Oleq Butenko; 2). Miloş qeyd edirdi ki, Polşa müxalifəti marksizm-leninizmə, Stalinə, Siyasi büroya deyil, köhnə kompleksləri olan Rusiyaya qarşıdır.

Kitabın müqayisəli təhlilləri içərisində Oruellin "1984" romanı ilə səsləşməsi diqqət çəkən və uğurlu müqayisələrdən biri hesab olunmuşdur. Miloş kitabında birbaşa bu əsəri xatırlayır və sonralar "Doğma Avropa" kitabında Miloş müharibədən sonrakı illərin Polşa reallığını təsvir və təhlil edərkən "Oruellian" kəliməsini işlədəcəkdir. Miloşun kitabı ilə Oruellin yaradıcılığı arasında müqayisə təkcə "1984" əsəri ilə deyil, Oruellin esselərini, "Ədəbiyyat və totalitarizm" (1941), "Yazıçılar və Leviafan" (1948) kimi esselərini də nəzərə ala bilərik.

Avropa tənqidçilərinin yuxarıda adı çəkilən müqayisələri ilə yanaşı, dünya ədəbiyyatının bir sıra əsərləri ilə bu kitabı ideya və məzmununa görə bərabər götürmək olar. Belə əsərlərdən biri də Aleksandr Soljenitsının "Qulaq arxipelaqı" əsəridir. Dissident ədəbiyyatın nümayəndəsi kimi A.Soljenitsının bu kitabı totalitar sosialist rejimində xalqın faciəsini əks etdirmişdir. Bu romanda SSRİ-də repressiyaya uğramış, sürgünlərdə, həbsxanalarda olmazın zülmlər görmüş insanlardan bəhs olunmuş və əsər yazıçının şəxsi sürgün yaşantılarına və yüzlərlə məhbusun məktublarına, xatirələrinə əsaslanmışdır. Bu qısa təhlildən əsərlər arasında ideya yaxınlığını görməmək mümkün deyildir. Stalinizmə - birbaşa Sovet qurluşuna qarşı yazılmış bu əsərlər baş verənlərə ziyalı baxışını əks etdirmişdir. Eyni zamanda, cəmiyyətin vuran qolu, görən gözü olan ziyalının da faciəsi göz önündə canlandırılmışdır.

Ç.Miloşun bu fəlsəfi traktatı ilə milli ədəbiyyatımızdan bir əsərin də oxşarlığını qeyd etmək istərdik: M.Ə.Rəsulzadənin "Əsrimizin Siyavuşu". Əgər Miloş "Kölə edilmiş ağıl" əsərində yeni qurulan cəmiyyətdə Şərqi Avropanın – Polşanın düşdüyü çətin vəziyyəti təsvir və təhlil edirsə, Rəsulzadə də "Əsrimizin Siyavuşu" əsərində imperiyalar arasında sıxışan, mücadilə və mübarizə aparan Azərbaycanı təsvir etmişdir. Eyni qurluşa – Sovet rejiminə qarşı ziyalı mövqeyini sərgiləyən yazarlar milli olduqları qədər də, bəşəridirlər.

Nəticə

Onu qeyd edək ki, Ç.Miloş qələmindən çıxan "Kölə edilmiş ağıl" əsəri ilə bütün zamanlara işıq tutmuşdur. Nə qədər ki, imperiya siyasəti var, demokratik qanunların işləmədiyi

bir dünya, daha doğrusu, ölkələr var, bu əsərlərin hər biri öz aktuallığını qoruyub saxlayacaqdır. Miloş qələmi tükənməzdir və onun haqqında hekayələr də sonsuzdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Çeslav Miloş. Kölə edilmiş ağıl. Bakı: Alatoran, 2018
2. https://oleg-butenko.livejournal.com/480059.html
3. http://krotov.info/lib_sec/13_m/il/osh_3.htm V. Britanişski
4. https://inslav.ru/sites/default/files/2018_srazhenija_i_svjazi_lipatov_.pdf
5. https://culture.pl/ru/artist/cheslav-milosh Kristina Dombrovskaya
6. Наталья Горбаневская. Мой Милош. Москва: Балтрус, 2012.

М.МАҚАТАЕВТЫҢ «РАЙЫМБЕК! РАЙЫМБЕК!» ПОЭМАСЫНДАҒЫ КӨРКЕМ ОБРАЗ ЖӘНЕ КҮРЕСКЕРЛІК ИДЕЯ

Қарлығаш АБИЫР*

Özet: М.Мақатаевтың "Райымбек! Райымбек!» поэмасы тарихи тақырыпқа, ерлікке, ел қорғауға арналған көлемді кесек туынды. Бұл поэма дереккөздерге сәйкес, 1970 жылы жазылса да, баспадан "Лениншіл жас" газетінде 1981 жылы жарияланды. Ақынның поэмасы тақырыбы мен идеясы көркемдік тұрғыдан сюжеті мен мазмұны, терең пішінмен композициялық құрылысы нақты, тарихи дәуірдегі халықтың тыныс-тіршілігін, өткен жаугершілік замандағы халықтың басындағы ауыр қайғыны айшықтап жазылған туынды. "Ақтабан шұбырынды" тарихи кезеңін және Райымбектің халық батыры ретінде қалыптасу тарихын бейнелеудің көркемдік ерекшеліктері қарастырылды.
Anahtar Kelimeler: *туынды, ақын, қайсар, рух, күрескер*

Image of art and resistance in the M. Makataev's "Raiymbek! Raymbek!" Poem

Abstract: The article is devoted to the study of M.Makataev's poem "Raimbek! Raimbek!". According to official sources, the poem was first written in the 1970s, but was first published in 1981 on the pages of the newspaper Leninshil Zhas. Despite the period of writing the work, the author boldly expresses opinions about the history of the Kazakh land. There are obvious anti-colonial thoughts of the poet in the artistic discourse. The article attempts to analyze the poem by analyzing artistic poetics. The ideologically interrelated works of M.Makataev on the theme of the Motherland are established. The artistic features of the image of the historical period of "Aktaban shubyryndy" and the history of the formation of Raimbek as a national batyr are considered.
Key Words: *creativity, poet, perseverance, spirit, fighter.*

Кіріспе

Қазақ поэзиясының Хан Тәңірі саналатын ақын Мұқағали Мақатаевтың әдеби мұрасында Отан, туған ел мен жер тақырыбы ерекше орын алады. Ұлттық сана-сезімнің, азаматтық ой-өренің биіктігін әйгілейтін осы арналы тақырып ақын поэзиясында түрлі тарихи кезеңдер аясында көркем пайымдалады. Сыршыл ақын өлеңдерінде қан майданда қаза болған әке бейнесі де, кіндік қаны тамған Қарасазына деген сағыныш сезімі де, тылсым Табиғаттың сұлулығы да киелі атамекен туралы ойлантады. Туған елі мен жерінің қадір-қасиетін көтеріңкі пафоспен («Үш бақытым»), нәзік элегиялық көңіл-күймен («Қайырлы таң»), енді бірде азалы үнмен («Райымбек! Райымбек!») жырлаған ақын сезім пернелерін баса отырып, өзінің қаламгерлік пәлсапасын ортаға салады. Мұқағали поэзиясында Отан – алып сырлас, құдірет күш, қамқоршы («Отаным, саған айтам»). Осы орайда М.Мақатаевтың аяқталмай қалған «Райымбек! Райымбек!» поэмасындағы атақоныс, ел, тарих жайлы поэтикалық толғаныстары айрықша мәнге ие.

Мұқағалидің «Қайырлы таң» өлеңін адам мен табиғат, миф пен әдебиет сабақтастықтары тұрғысында талдай келе әдебиеттанушы С.Әбішева былай дейді. «Национальное мышление и художественно-мифологическое сознание казахов формировалось в условиях кочевого образа жизни, поэтому земля и ее необъятные просторы составляли основу природного космоса казахов, о чем свидетельствуют стихотворные строки поэта XX века М.Макатаева» [1, 6]. Әлем келбетін танудағы ақынға тән суреткерлік зерденің көшпенді мәдениеттен жеткен қасиет екенін ғалым осылайша бағалайды. «Қайырлы таң, Тыныштық! Қайырлы таң, Тіршілік!» деп аяқталатын осы өлеңіндегі негізгі ойдың өзегі Ұлы Отан соғысынан кейінгі Отанның, елдің бейбіт өміріне сүйсіну екені анық. Өлеңнің поэтикалық ой қорыту, сөз сабақтау динамикасында Отан тақырыбының соғыс және бейбітшілік тұрғысында тілге тиек болғандығы көрінеді. Толқулы, тәубешіл ықыласты «Алатау, ассалаумағалейкум!» өлеңінен де аңғаруға болады:

«...Жат осылай тапжылмастан, осыңды хош алам,
Баурайыңда бауыр да аман, тең-түс, аға, дос аман.
Жат осылай тапжылмастан, уа, тәкаппар босағам!» [2, 103].

* Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық, университетінің магистр, аға оқытушысы, karligash_80@mail.ru
DOI :10.30546/100981.2024.0149

Жоғарыда келтірілген үзіндіде ақын соғыстан кейінгі дәуірді суреттегенмен, ой түкпірінде ел басынан өткен қайғылы күндер жайлы ауыр ойлар бас көтергені сөзсіз. Тағы да сол соғыс пен бейбіт өмір бинарлы оппозициясына тап боламыз. Бүгінгі мамыражай тіршіліктің қадірін, құнын кешегі соғыстың қайғы-қасіретімен таразылап, бағалау аңғарылады. Жалпы Мұқағали поэзиясында атамекен бейнесіне қатысты осы сипаттағы ой-толғаныстарды көптеп кездестіруге болады.

М. Мақатаев поэзиясындағы Отан концептінің көркем бейнелену сипатына деген мейлінше объективті ғылыми көзқарасты айқындау үшін ақынның тұтас әдеби мұрасы жайлы білу қажет. Шығармашылық тұлғаның, талант иесінің қалыптасу жолы, ол өмір сүрген дәуір, тұлғаға тән ұлттық жад мәселелерін терең зерделегенде ғана Отан ұғымының көркем тұжырым таби тарихына көз жеткізуге болады. Шын мәнінде, осы көркем концептінің жекелей М.Мақатаев поэзиясында өзіндік даму жолы бар. 1970 жылдың қоңыр күзінде жазылып, алғаш 1981 жылы «Лениншіл жас» газетінде жарық көрген «Райымбек! Райымбек!» поэмасындағы ел мен жер тағдыры жайлы ақын толғаныстарының бұған дейінгі және кейінгі Отан тақырыбындағы туындылармен идеялық байланысы бар. Тақырыптас өлеңдердегі көркемдік дискурстан ақынның ой жетілдіру үрдісі айқын аңғарылады.

«Райымбек! Райымбек!» поэмасының көркемдік поэтикасын бірнеше қырынан бағалауға негіз бар. Біріншіден, поэма фольклорлық дәстүрді жалғастырған ұлттық сипатымен ерекшеленеді. Екіншіден, ақын Райымбек батыр бейнесі арқылы ұлттық рухты жырға қосып, қазақ батырының ерлігі жайлы баяндайды. Бұл поэма күні бүгінге дейінгі қазақ жазба поэзиясындағы Райымбек батыр тақырыбына арналған жалғыз үздік туынды десек, артық айтпаспыз. Үшіншіден, ақын қайсар рухты батыр бейнесі негізінде ұлт азаттығы мәселесін толғайды. «Мұқағали өмір сүрген кеңестік дәуірде Әлмерек би, Райымбек батыр, Қабай жырау, Сырымбет, Хангелді, Түке бабалардың есімін атаудың өзі үлкен қылмыс болып саналушы еді. Соған қарамастан, ақынның батылдығы арқасында тарихи шындық жыр тілінде өрілді. Бұл да Мақатаев поэзиясының ұлттық рухты көтерудегі зор үлесінің дәлелі», - дейді ғалым Б.Жақып [3].

Поэманың жазылған мерзімін ескерсек, ақын поэзиясына тән күрескерлік рухты паш еткен бірден-бір туынды ретінде оның ұлттық құндылығы жоғары.

Поэмада бала батыр Райымбектің алғаш көптің алдында сыналуы, топ жарып шыққан шешен, көш бастар көсем, тапқыр сарбаз ретінде көрінуі ел аузында сақталған аңыз-әңгімелермен үндес суреттеледі. Дегенмен халықтық жад мұрағаты – аңыз-әңгімелер желісіндегі сюжеттен гөрі ақынның жеке көркемдік шешім жасағаны бірден байқалады. Райымбек пен Қабай жырау арақатынасы, батырдың Ілені атпен жүзіп өтуі сынды аңыздық мотивтерді автор өзінше пайымдайды. Баланың қан төгіс жаугершілік заманында қайсар рухты болып өсіп жетілу жолы нанымды баяндалады. «Белінен дұшпан аттап баратқанда, Біздің ел неге қарсы тұра алмады?!» [3, 62] деп іштей намысы қозып, толғанатын жас батырдың осы бір сауалы, шын мәнінде, ұлттық сана-сезімнің ояну дәуірі келіп жеткенін айғақтайды. Райымбектің өзіне-өзі тастаған осы сұрағы рулық санадан елдік санаға көшу кезеңін аңғартады. Қас дұшпаны шапқанда «қақпа бола алмаған қайран елге» жас батыр өкпесімен қоса, ызасын да ақтарғысы келеді.

Поэмада жас батырдың жалғыз арқа сүйері – Қабай жырау. Қырғыннан ертіп шығып, жетелеп өсірген жырауды Райымбек ең жақыны санайды. Райымбектің бойындағы жойқын күш тасқынын бірінші болып байқап, ақыл-кеңесін арнайтын да – Қабай жырау. Соғыс амалдарынан дәріс айтатын да сол қария.

Дәстүрлі қара өлең үлгісін негізге ала отырып, өлең өрнегін қалыптастырған ақын поэмада суреттелетін тарихи кезең – «Ақтабан шұбырындыны» танымал «Елім-ай» әнімен сабақтастырады. Автор трагедиялық әнді оқырман ойында жаңғырта отырып,

оны бейнелі түрде көркем тарихи фонға айналдырады. Әннің алғашқы тармағына психологиялық тұрғыда екпін түсіру арқылы ақын шығарманың кіріспе бөлімінде-ақ оқырман санасын өткен тарихи кезеңге көшіреді. Осы орайда ән мәтінімен, ол туралы тарихи деректермен таныс рецепиент көркем мекеншақ (қазақ жеріндегі «Ақтабан шұбырынды» заманы) жайлы ақпаратты өз санасында қайта жаңғыртады. Үш бөлімнен тұратын поэманың алғашқы бөлімінде ақын осылайша дәуір сипаттамасын мейлінше толымды жеткізуге ден қойған.

Ақын осы тұстағы өлең өрнектерінде «қара» сөзіне ерекше салмақ артады және ол әр контексте әркелкі семантикалық қолданысқа ие. Мысалы, әлденеше рет қайталанатын «қара жау» тіркесіне ақын дұшпанға деген халық ашуы мен ызасын арқау етеді. Үстемелей қолданыс тапқан «қара жорға», «қара күн», «қара қазақ», «қара түн», «қара қайғы», «қара шаңырақ», «қара жұрт» тіркестерінің поэтикалық әсері қазақ елінің басына төнген зор қайғы-қасіретті бейнелейді. Әлбетте, ақынның осындай көркемдік картинадан туындаған эмоционалдық-экспрессивтік әсерді үдету ниеті де айқын:

«Қара таудың басынан көш келеді»
Қара жорға шайқалып бос келеді.
Қара күнді жамылып, қара қазақ
Қара түнді басынан кешкен еді.

Қара қайғы көрсетпей ештеңені,
Қара жауы қанатын кескен еді.
Шұлғау болып қыздардың кестелері,
Талай қара шаңырақ өшкен еді.
«Қара таудың басынан көш келеді!!!» [4, 52].

Контекстегі «қара тіркестердің» түпкі мәні әрқилы. Сыртқы тұрпаты ұқсасболғанмен, өзара қайталама болып табылмайтын бұл тіркестердің мәні де стильдік тұрғыда М.Мақатаев қаламына тән суреткерлік талантты танытады. Кестеге назар аударайық:

«Қара тау»	жер атауы
«қара жорға»	жылқы түсі
«қара күн», «қара түн»	қайғы
«қара қазақ», «қара қайғы», «Қара Орда», «қара қазан»	Қалың, көп мәнінде
«қара шаңырақ», «қара жұрт»	қасиетті

Осы айтылған тіркестердің баршасы да түпнегіз – «Қара тау» сөз тіркесінен бастау алғаны айқын. Ақын қара сөзінің киелілік, көлем, түс мағынасындағы әрқилы мәнін жинай келіп, соларды топтастыра қолдану нәтижесінде күрделі де ауыр көріністі бедерлейді. Тұтас ел басына төнген қайғылы жағдайды ақын осындай қою бояумен, панорамалық көрініс түрінде береді.

«Көш келеді боздатып боз даланы,
Көз ұшында боз сағым қозғалады.
Әлдекімнің естілсе созған әні,
Әлдекімдер аңырап жоқтау айтса,
Әр кеудеде бір шемен қозданады
Әр қазақтың естіліп боздағаны» [4, 52].

Бұл тұста да «Елім-ай» әніне мегзеу бар. Яғни ақын әнді дыбыстық бейне санатында да сәтті қолданады. Қазақ мәдениетінде ұлттық жадқа қозғау салар феноменге айналған әннің поэмадағы көркемдік қызметі өте кең тарапты.

Шығармадағы дала образы да назар аударарлық. Суреттелу деңгейі, поэтикалық сөз өрнектер тұрғысынан алғанда, Дала дербес бейне санасына көтерілген. «Қанға шөлдеп қаңырсып жатыр дала», «Даланың түндік қанат құзғындары», «Сырлар бар-ау қойныңда, туған далам, Ақтарылған қаныңнан қазағымның», «Қазақ қанын сылқытып жатыр дала...», «Қан сасыған дала...» іспетті өлең жолдарындағы Дала кейпі бірде нақты географиялық кеңістік, бірде туған жер, бірде майдан аумағы мағынасында көрініс тапқан. Баяндалатын оқиға мен көркем уақыт және кеңістік бірлігі позициясынан зер салатын болсақ, ақын пайымындағы Дала – қазақ елінің талай ғасырлық қайғы-қасіретінің куәсі деген пәлсапалық ойдың ізі шаң береді. Яғни Дала – қазақтың қаны сіңген қасиетті мекен.

«Көр болса да болса екен қазақ жері, Қазақ жері болғасын атамекен» [4, 52], я болмаса «Өзіңнің тұрмағасын уысыңда, Өз жерің өзіңе жат құрысын да!..» [4, 72] сынды батыл байламдар – поэманың өн бойындағы қайнаған ұлттық намыс пен өршіл рухтың ұшқындары. Өлең тармақтарындағы ой-тұжырымдарды контекстен бөліп алып зерделесек, бұл ойдың ақын өмір сүрген дәуірге де қатынасы бар екені анықталады.

Жоғарыда айтқандай, ашық ұлтшылдық рухпен қоса, кеңестік идеологияның да поэмаға ықпал жүргізгені рас.

«Дәрменсіз сорлы кедей-кепшікті бұқтыра,
Күшік тазыдай жылмаңдайсыңдар мықтыға!..»
Қызыңды сатып қымызға мас боп жатыңдар,
...Халықпысыңдар?!
Қазан аңдыған қатындар!» [4, 61], -

сынды жолдарда ақын туған елінің өткен тарихына кеңестің дүрбімен қарағандай әсер қалдырады. Алайда мұндай жағдайға тарихи-салыстырмалы тұрғыдан зер салған жөн деп ойлаймыз. Сондықтан поэманың социалистік реализм дәуірлеп тұрған кезеңде дүниеге келгенін естен шығармаған абзал.

«Мұқағали қазақтың бай ауыз әдебиетін, одан кейінгі жазба әдебетінің озық үлгілерін, әлемдік әдебиет жетістіктерін бойына толық сіңіріп қабылдай отырып, поэзияда қалыптасып орныққан өлшем-өрнекті керек жерінде қырнап-өңдеп, түрлендіріп қолдану жағынан шеберлік танытты», - дейді ақын шығармашылығын зерттеуші Ж.Өтейұлы [5, 2]. «Райымбек! Райымбек» поэмасы ақын поэзиясындағы жеке қаламгерлік стиль өрнектерін тануға, ұлттық мұраттарды батыл жырлауға деген шығармашылық интенциясын зерделеуге мол мүмкіншілік береді. Осы орайда поэманың соны тақырыпқа қозғау салып, Райымбек ерлігін жырлауы жағынан да, ұлт-азаттық рухты жаңғыртуы тұрғысында да, қазақ өлеңін өзіндік бояу және нақышпен байытуы бойынша да ақынның бұл туындысы әлі де жан-жақты зерделеуді қажет етеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

Абишева С. Трансформация мифологических универсалий в русской и казахской поэзии // Русский язык и литература в пространстве мировой культуры: матер. VIII конгресса МАПРЯЛ. – СПб, 20015. – С. 5-10.

2 Мұқағали Мақатаев. Өлеңдер. – Нұр-Сұлтан: Фолиант, 2019. – 224 б.

3 Жақып Б. М.Мақатаев поэзиясы және ұлттық рух // Ақиқат. – 2011.- №4. – Б. 28-34.

4 Мақатаев М. Райымбек! Райымбек! Поэма // Райымбек. Ұжымдық жинақ. – Астана: Елорда, 2005. – Б.52-71.

5 Өтейұлы Ж. Мұқағали Мақатаев поэзиясының көркемдік жүйесі. Филол.ғыл. канд. Дис. Автореф. – Астана, 2007. – 28 б.

KAZAK TÜRKÇESİNDE İLK SÖZLÜKLERİN ORTAYA ÇIKMASI

Malika MUSSUROVA*

Özet: Sözlükler, bir dilin söz varlığının derli toplu bir şekilde bulunduğu somut kaynaklardır. Bu çalışmada, Kazakların Küçük cüz'le beraber Rus topraklarına katılması döneminden itibaren Kazak Türkçesindeki yapılan sözlük çalışmaları incelenmiş ve değerlendirilmiştir. Bu amaçla yazıda ağırlıklı olarak iki ana konu üzerinde durulmaktadır. İlk olarak sözlükler hakkında genel bilgiler (sözlüğün amacı ve vazifesi) ve sözlüklerin ortaya çıkmasıyla ilgili kısa bilgi verilecektir; ikinci olarak Kazak topraklarında Rus bilim adamlarının yapmış olduğu çalışmalar incelenecektir. Rusların Orta Asya'ya gelmesiyle ortaya koydukları iki dilli (Kazakça-Rusça/Rusça-Kazakça) sözlükler ve bu sözlüklerin oluşturulma süreci de ele alınacaktır. Son olarak XIX.yüzyılın sonları ile XX.yüzyılın başlarında Kazak Edebi Türkçesinde konuşma dilinin yazı dili haline getirilmesiyle Kazakça sözlüklerin (tekdilli) oluşturulması ve ortaya çıkması değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: *Kazak Türkçesi, Tekdilli Sözlük, Yazı Dili, Sözlükçülük.*

The Emergence of the First DictionariesIn Kazakh Language

Abstract: Dictionaries are concrete resources that contain the vocabulary of a language in an organized manner. In this study, dictionary studies in Kazakh Language since the time when Kazakhs joined the Russian territory with Kuchuk juz were examined and evaluated. For this purpose, the study mainly focuses on two main topics. First, general information about dictionaries (the purpose and function of the dictionary) and brief information will be given about the emergence of dictionaries; Secondly, the studies will be examined whıch carried out by Russian scientists in Kazakh lands. The bilingual (Kazakh-Russian/Russian-Kazakh) dictionaries created by the Russians after their arrival in Central Asia and the process of creating these dictionaries will also be discussed. Finally, the creation and emergence of Kazakh dictionaries (monolingual) by turning the spoken language into a written language will be evaluated in Kazakh Literary Language in the late 19th and early 20th centuries.

Key Words: *Kazakh Language, Monolingual Dictionary, Written Language, Lexicography.*

Giriş

Bir kültürün taşınması ve yaşatılmasının en önemli aracı dildir. Dillle ortaya çıkan ürünlerin bir bölümü sözlü halk kültürü ürünleri bir bölümünü de yazı dilller ürünleri oluşturmaktadır. Sözlü kültür ürünlerinde bağlı olarak yapılan araştırmaları da dilin değişim ve gelişiminin önemli kaynakları olarak karşımıza çıkarmaktadır. Yazılı ürünler ise dilin tarihi devrelere, dini ve kültürel etkileşimlere bağlı olarak gelişimini göstermesi açısından önemlidir. Dillerin zenginliği ya da fakirliği, gelişmişliği ya da gelişmemişliği gibi değerlendirmelerde ölçütlerden biri olarak sözlüklerin esas alındığı da olmuştur. Sözlükler, dil tarihi açısından çok önemli eserlerdir. Dilin tarihî seyri ile ilgili en somut verilere sözlüklerden ulaşılır. Kelimelerin tarih içindeki değişim ve gelişimleri, kullanım durumları hep sözlükler vasıtasıyla öğrenilir. Sözlüklerin milletlerin tarihinde de çok önemli bir yeri vardır. Sözlükler, bir milletin dilinin, kültürünün canlı, yaşayan hafızasıdır. Dil ve kültür en canlı hâliyle sözlüklerde yaşamakta ve yaşatılmaktadır. Geçmişle bugün arasında kurulan kültürel bağların birçoğu da sözlükler vasıtasıyla kurulur.

Yazının icadıyla birlikte uygarlığın ilk çağlarında Çin, Hindistan, Orta Doğu, eski Yunan ve Roma'da sözlük çalışmalarının ilkel örnekleri verilmiş, zamanla bu çalışmalar dünya çapında farklı şekillerde geliştirilmiştir. İlk sözlüklerden bazıları birkaç yüz gibi az sayıda kelimeden ibaret olup çok kısaydı ve hiçbir sınıflandırmaya sahip değildir. Çalışmada öncelikle sözlükler hakkında genel bilgi ve sözlük tarihçesi ile ilgili kısa bilgi verilmiş, ardından Kazak Türkçesinde sözlükler konusunda yapılan ilk çalışmalar ele alınmıştır. Sözlükçülükle yapılan çalışmalar ve yazarlar üzerinde durulmuş ve bağımsızlık sonrası yazılan Kazakça sözlükler değerlendirilmiştir.

1. Sözlükler Hakkında Genel Bilgi

Sözlüğün ortaya çıkması ve hazırlama fikrinin doğuşu çok eski dönemlere dayanmaktadır. Sözlükler bir çalışma olarak hazırlanmadan önce çok aşamalardan geçmiştir.

Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, FEF, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, malimusurova@gmail.com

DOI :10.30546/100981.2024.0151

Her toplumun farklı nedenlerle oluşturduğu sözlükler farklı dönemlere rastladığı gibi sözlükler üzerindeki ilerleme ve gelişmeler de aynı düzeyde olmamıştır.

Sözlükler kullanılmasının iki ana amacı olduğu görülmektedir. Bunlar kapsam ve ulaşılabilirlik. Kapsam, söz varlığının geniş ve güncel seçiminin olması, aynı zamanda sözcüksel kaynaklarının güvenilir olması 'kapsamlı' olma amacını içerir. Kullanıcılar tarafından bilmek istenilen sözcüklerin hazır bulunması, bilgilere basit ve kolay yoldan ulaşma imkanını sağlamaktadır (Jackson, 2016: 119).

Sözlük ve sözlükçülük, ana dili kullanıcılarının dil yetilerini geliştirmek için bunula beraber ülkeler arasındaki sosyal, kültürel, özellikle de ticari ilişkilerin zorunlu kıldığı uluslararası ilişkiler ve bu ilişkilerin doğal bir sonucu olarak ortaya çıkan bireylerin ve toplumların (hatta devletlerin) başka bir dili öğrenme ihtiyacı ve çabası sonucunda doğmuştur. Başka ulusların birbirleriyle ilişki kurdukları anda da anlaşma güçlüğü ortaya çıkmış, böylelikle yabancı dil öğrenme çabası başlamış ve önemli hız kazanmıştır (Aksan, 2007, 69).

Günümüze kadar bilinen en eski sözlük MÖ 2300'da Sümerce-Akadca karşılıklar kılavuzu şeklinde düzenlenmiştir. Urra Hubullu adını taşıyan bu çalışma yirmi dört tabletten oluşmaktadır. Akkad imparatorluğu'nda ortaya konulduğu sanılan sözlüğün tabletleri Süriye'deki Ebla kalıntılarında bulunmuştur (Şaş, 2019: 894). Bu eserden yaklaşık 1800 yıl sonra MÖ 5.yüzyılda eski Yunan düşünürü Abderalı Protagoras Glossai adını verdiği sözlüğünü yazmıştır. Eski Yunanca sözlüklerin öncülerinden çok daha sonra MÖ I.yüzyılda ilk Latince sözlüğü yazılmıştır. Romalı dil bilgini ve öğretmen Marcus Verrius Flaccus ilk örneği olan Libri de significatu verborum adlı geniş sözlüğü ile tanınmıştır. Hint-Avrupa Dil ailesinin bir kolunu oluşturan ve Hindistan'daki Hinduların klasik dili olan Sanskritçe'nin ilk sözlüğü Amarakoşa MS IV yüzyılda Amarasimha tarafından yazılmıştır (Şaş, 2019: 894; Akalın, 2010: 273-274). Arap sözlükçülüğü başlı başına bir gelenek olarak, bu Kur'an'ı doğru anlamak için söz varlığı üzerindeki çalışmalarla başlamıştır. Ünlü Arap dilcisi Halil bin Ahmed (ö. 791) sözlüğünü en geride oluşan ses ع ile başlatır dolaysıyla sözlük Kitabü'l-Ayn olarak adlandırılmıştır. Arap sözlükçülüğü Türk ve Fars topluluklarının sözlük anlayışlarını derinden etkilemiştir (Aksan, 2007: 70). Türk dilinin ilk sözlüğü Kaşgarlı Mahmud'un yazdığı Divanü Lügati't-Türk'tür. Kaşgarlı 1072 yılında yazmaya başlayan bu eserini 1074 yılında bitirmiştir. Divanü Lügati't-Türk bütün Türk topluluklarını ve dillerini kapsayan, sadece söz varlığı açısından değil Türk topluluğunun bin yıl öncesi hakkında önemli bilgileri içeren kaynak eseridir. Kaşgarlı kendi eserinde dönemin yazı dilinin dil bilgisi kurallarını ve söz varlığını barındırmaktadır. Eser dil çerçevesinde diğer Türk topluluklarının ağız özelliklerini, hem ses hem de söz varlığı bakımından ayrıntılı biçimde ele aldığı görülmüştür (Şaş, 2019: 71-72).

2. Kazak Türkçesinde ilk Sözlükler

Kazak sözlükçülüğünün gelişme süreci Sovyetlerden önce Çar Rusya'nın kuruluşu ve Kazak jüzlerinin Rus imparatorluğuna katılma dönemine dayanmaktadır. Bu nedenle XVIII.yüzyıldan beri Kazak halkının Rus topluluğu ile iç içe bir yaşamı olmuştur. Sovyetlerin çökmesinden sonra Kazakistan hem Sovyetlerin mirasçısı hem de Rusya'ya en yakın ve en uzun sınırlara sahip ülkesi olmuştur, dolaysıyla kültürel, ticari ve siyasi alanlarda iki dil arasını yakın tutmak amaçlı sözlükler düzenlenmeye başlamıştır. 1773 yılında Sankt Peterburg akademisinin müdürü Bakmeyster Gartvig Lyudvig Hristian 'farklı dillerin örneklerini toplama' hakkındaki talebi o zamanki Rus hududu içerisinde eyalet merkezlerine, seyahatçi ve gezginler, din adamları, bilim insanları ve aydınlar arasında yayılmıştır. Böylece 1774 yılında Öskemen bölgesinde 'Skalon sözlüğü' adıyla Anton Daniloviç Skalon' un denetimiyle ilk kazak sözlüğü oluşturulmuştur. Sözlük kırk sayfadan oluşan, ilk sayfalarda kazak halkının göçebe hayatını anlatan resim mevcuttur, daha sonra on dört kazakça cümle bulunmaktadır, sözlüğün devamında sayfaların çoğu dini kelimeleri kapsamaktadır. Bakmeyster'in 'farklı dil örneklerini toplama' konusundaki talebine göre kazakça ile ilgili materyaller arasında ilk basılım İogann Peter Falk'in almanca-tatarca-kazakça-buhara-kalmak dillerinde kelimeler listesi olmuştur.

Falk 1770-1774 yıllarında Orınbor seyahat gurubunun başkanı olması nedeniyle Kazan şehrindeki yerleşik nüfusunu oluşturan tatar, kazak, kalmaklarla karşılaşmış, Orınbor'da buharalıların konuşması değişikliğe uğradığını fakat Buhara'dan gelenlerin buharaca konuşmasının temiz olduğunu, bozulmadığını anlatmıştır. Sözlük 200 kelimeden oluşmuş, 133 kelimenin kazakça anlamı mevcuttur (Malbaqov, 1995: 5-14). Bunlar XVIII.yüzyılın sonuna doğru yapılmış çalışmalar olarak bu tür çalışmalar dil bilgisi olan aydınlar tarafından değil gezgin seyahatçılar tarafından biriktirildiği görülmektedir.

Kazakça sözlüğü, daha sonra dilbilimci Genrih Yuliy Klaprot (1783-1835) tarafından bilimsel olarak araştırılip düzenlenmiştir. Dilbilimci, Sibirya ve Orta Asya bölgelerindeki dilleri araştırırken bölgede bulunan Türk topluluklarının dillerini de bilimsel olarak araştırmaya muvaffak olmuştur. Klaprot, gezi sürecinde toplanan malzemeleri kullanarak 'Çok dilli Asya' (1823) adlı çalışmasında karşılaştırmalı araştırma yapmıştır (Malbaqov, 1995: 16-19). Böylece, Kazak sözlüğü tarihinin ilk dönemi Klaprot'un hazırladığı sözlük ile kapatılmıştır. Bu çalışmalar kazak Türkçesinin ilk örneklerinin ortaya çıkması ve bu örnekler esasında kazakça hakkında belli bir bakış açısı oluşturmuştur.

1850'lerden itibaren diğer tüm Türk toplulukları arasında başlatıldığı gibi Kazak topraklarında da misyonerlik hareketleri başlatılmıştır. Bu misyonerlerden N.İ.İlminskiy öncülüğünde kazakların dinini değiştirme projesi harekete geçmiştir. Bu süreçte kazak halkının yaşam tarzını, kültürünü ve dilini anlayabilmek amaçlı tercüman ve öğretmenlere ihtiyaç duyulmuştur. M.Bekçurin kazak çocukları için açılmış okulda 1850-1869 yılına kadar öğretmenlik yapmıştır ve bu süreçte arapça, farsça ve tatar dillerinin karşılaştırmalı ses bilgisi ve dil bilgisini içeren çalışma hazırlamıştır (Vasilev: 1896, 46-47). Orınbor elayetine başkan seçilen V.V Grigoryev, N.İ İlminskiy'yi çevirmen I.Altınsarin'i ise ikinci çevirmen olarak atamıştır. İlminski'ye göre kazak çocuklarına artık tatarca değil direk rusça öğretilmesinin doğru olduğunu öne sürmüştür.1861 yılında da İlminskiy kazak çocukları için özel hazırlanan 'Kırgızlar için kendi kendine rusça öğrenme' çalışmasını sunmuştur. Çalışmanın ilk kısmı ses ve harfler, gramer kuralları hakkında kısa bir giriş ve sonuncu kısmı ise materyalleri içermektedir. 'Tilaşar' (konuşma sözlüğü) adını alan bu çalışmada baştan sona kadar konuşma dili kullanılmış, 13.sayfasından sonra da diyalog şeklinde (rusça-kazakça) selamlaşma, hal hatır sorma, nereli olduğunu anlatan, aynı zamanda sofra başında, pazarda ve rusça öğrenmenin önemi hakkında hikayeleri mevcuttur (Malbaqov, 1995: 27-28).

Böylece XIX.yüzyılın ortasına kadar kazak dilbiliminin gelişmesindeki çalışmalar birbirini tekrar eden çalışmalarla geldiği görülmektedir. Aynı zamanda yeni oluşturulan bir sözlük bir öncekisi ile karşılaştırıla gelmiştir. 1774 yılında iki dilli rusça-kazakça elyazmasıyla misyonerlik ve aydınlatma terimleri içeren sözlükler ortaya çıkmıştır. XVIII. yüzyılda A.D Skalon kazaklar için rus yazı şeklini içeren derslikler oluşturulmasını hedeflemişken bunların çoğu XIX.yüzyılın ikinci yarısında gerçekleştirilmiştir. 1917 yılına kadar kazak dil bilimi çalışmalarında rusça-kazakça veya kazakça-rusça şeklinde iki dilli sözlükler oluşturulmuştur (Malbaqov, 1995: 48). Bu sözlüklerin önemli özelliği de din ile ilgili kavramların sunulması olarak hedeflenmiştir. Bu sözlüklerde ortadoks dinine bağlı kelimeler bulunurken İslam'a ait kelimeler bulunmaksızın, alınan kelimeler kazak dilinin doğasına ait olmayıp ve olduğu gibi kabul edilen kelime ve kavramlar kullanılmıştır. Bu kelimelere dilbiliminde 'Calque' (öyküntü) kelimeler denilmektedir (Uysal, 2013: 113). Örnek olarak İsus- İsa, tsarey-mulla, kalya-şerethana, patriarh-ulu ahon şeklinde kazakça alternatif kelimeler bulunurken XIX yüzyılın 90lı yıllarından itibaren ortaya çıkan sözlüklerde ise çoğunlukla açıklamalı çeviriler halini almıştır (Malbaqov, 1995: 49).

Kıpçak gurubunda yer alan Kazakça, Orta Asya Türk edebi dilinde zengin bir sözlü edebiyat hazinesine sahiptir. Çağdaş Kazakça ise XIX.yüzyılın sonları ile XX.yüzyılın başlarında konuşma dilinin yazı diline evrilmesi ile oluşmuş ve Abay Kunanbayev, Ahmet Baytursın, Magjan Cumabay, Saken Seyfulin, Beyimbet Maylin, İlyas Jansugirov, Jusipbek

Aymauıtov, Mirjakıp Dulat ve Muhtar Avezov gibi büyük yazarlar tarafından işlenmiştir. Bununla beraber Kazakça yazı dilinin geliştirilmesi ve sözlük hazinesinin genişlemesinde yeni bir evrim yaşanmıştır (Öner, 1998: 127). Kazakçanın XX.yüzyıl boyunca sadece edebiyat dili olarak değil bir bilim dili olarak da geliştiği ve Kazak dil biliminin de Türkolojide saygın bir yer tuttuğu gözlemlenmektedir. Bu edebiyatın klasikleri arasında başta gelen Abay Kunanbay'ın eserlerine dayanılarak hazırlanan 'Abay tili sözdiği' yazar sözlüklerinin bir örneğidir. Bu sözlükte yazarın yaşadığı dönemden günümüze kadar kullanılmaya alışılagelen kelimeler verilmiştir. Abay sözlüğünde dilbilimi alanında incelemeler yapılmış, Rus yazarı Puşkin'le karşılaştırarak anlam açsından tüm kelimelerin açıklaması örnek cümlelerle desteklenmiştir. Çalışmada sözlük bilimci ve sözlük yazarlar için aynı zamanda bir kaynak olarak kullanılmaya uygun olduğu belirtilmiştir (Isqaqov v.d, 211: 13-14).

''Kazak tilinin tüsindirme sözdiği I-II'' 1959-1961 yıllarında Sovyet döneminde yayımlanan Kazak Türkçesi sözlüğü için temel oluşturulmuştur. Kazakistan Cumhuriyeti bağımsızlığının ilanından sonra 15 ciltlik (Kazak Tilining Ülken Tüsindirme Sözdigi) 106.000 maddeden oluşan söz varlığına sahip bir sözlük ortaya çıkmıştır (Sırtı, 2015: 181). Sözlükte, Kazak edebi dilinin deyimsel düzeyde taranmış sözcükler ve tamlamalar yer almaktadır, bunların anlamlarının izahı verilmiş ve biçimsel ayrıntıları tespit edilmiştir.

Sonuç ve Değerlendirme

XVIII. yüzyıldan itibaren Rusya'nın Orta Asya'ya etkisi ve Kazakların Rusya'ya bağımlılığı arttıkça sözlükçülük de gelişmeye başlamıştır. Bu sebeple yerel halkı daha yakından tanımak ve misyonerlik faaliyetlerini yürütebilmek amacıyla hazırlanan iki dilli sözlükler ortaya çıkmıştır. XVIII. yüzyıldan bu yana Kazakçayla ilgili sözlüklerin çoğu Rusça-Kazakça olup genelde Çarlık Rusyasının ihtiyaçlarını karşılayacak ve onun dil politikasına uygun olacak şekilde hazırlanmıştır. Dolaysıyla, son iki üç asırdır Kazak sözlükçülüğü Rus dili ile direkt bağlantılı olduğu görülmektedir

Günümüzde tercüme için aynı zamanda kelime daracığının genişletilmesi için kullanması ve çevirilerin kaliteli olması için de gerekli Kazakça sözlük çalışmalarına yoğunlaşılması gerekmektedir. Türkçenin sözlüklerinden yola çıkarak bilim insanlarının da kabul ettiği bir yazım kılavuzunun hazırlanmasına ihtiyaç olduğu görülmektedir. Özellikle bazı yabancı dile ait kelimelerin yazımı konusunda fikir birliğine çok ihtiyaç duyulmaktadır. Dile kazandırılacak bir kelime için öncelikle kendi içlerinde bir araştırmaya gitmelidirler. Sözlüklerde yer alan birtakım kelimelerin de güncellemesinin yapılması gerekmektedir. Özellikle halk tarafından benimsenmeden kelimeler bir an önce sözlüklerde yenileriyle değiştirilmelidir. Bu konuda en önemli noktalardan biri de her iki dilde de, yeni neslin sözlük kullanımı artırmak ve söz varlığını zenginleştirmek amacıyla gerekli adımlar atılmalıdır. Bu konuda gerekli yardım devletler tarafından sağlanmalıdır. Bu alanda yapılacak tüm faaliyetlere bilim insanları ve eğitimciler de destek olmalıdır.

KAYNAKÇA

Jackson, H., (2016), (Çev. Mehmet Gürlek, Ellen Patat) *Sözlükbilime giriş*, İstanbul: Kesit yayınevi

Aksan, D., (2007), *Her yönüyle dil ana çizgileriyle dilbilim.* Ankara: TDK Yayınlar

Akalın, Ş. H., (2010), *Sözlüğün Tarihi,* TÜRK DİLİ Dil ve Edebiyat Dergisi, C. XCVIII, S. 699, ss. 268-279

Şaş, A. K., (2019), Turkish Studies Language and Literature, *17.Yüzyıla Ait Çok Dilli Bir Sözlük; Terceme-i Lugat-ı Hindi,* Volume 14 Issue 2, ISSN; 2667-5641, p.891-903

Malbaqov, M., (1995) *Qazaq sözdikteri. Qazan tönkerisine deyingi qazaq sözdikteri haqında.* Almatı: Ana tili

Vasilyev. A.V., (1896) *Istoriçeskiy oçerk russkogo obrazovaniya v Turgayskoy oblasti*, Orenburg: Tipo-litografiya II N. Jarinova

Öner, M., (1998), *Bugünkü Kıpçak Türkçesi (Tatar, Kazak ve Kırgız Lehçeleri Karşılaştırmalı Gramer*

i) Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu TDK Yayınları.

Uysal, H., (2013), *İlk Dönem Türkçeleştirme Çalışmalarında (1932-1950) Öyküntü Yöntemi (Calque) ve Örnekleri*. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi 20, 2, 111-134

Isqaqov, A., Kenesbayev, I., Muqanov, S., Musabayev, G., Duysenbayev, I., Bolganbayev, A., Sizdiqova, R., (2011), *Abay Tili Sözdigi.* Qazaqstan Respublikası Baylanıs jane aqparat ministirligi Aqparat jane muragat komiteti "Adebiyettin aleumettik manızdı türlerin basıp şıgaru" bagdarlaması boyınşa şıgarıldı, Almatı: Öner

Sirti, E., (2015), *Kazak Sözdigi (kazak Tilinin Birtomdık Ülken Tüsindirme Sözdigi),* Modern Türklük Araştırmaları Dergisi Cilt 12, Sayı 2.

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ SOMATİK FRAZEOLOGİZMLƏR

Leyla MİRZƏYEVA *

Xülasə: Məqalədə Azərbaycan və ingilis dillərində mövcud olan somatik frazeologizmlər müqayisəli şəkildə təhlil edilir. Digər tərəfdən, "somatik" anlayışının izahı verilir və müxtəlif somatik frazeoloji birləşmələri geniş dil materialı, nümunələr, misallar əsasında öyrənilir. Frazeologiya anlayışının dəqiq şəkildə nəyi və yaxud nələri özündə birləşdirməsi, frazeologiyanın konkret olaraq dilə bu və ya digər şəkildə göstərdiyi təsir, doğma dilimizdə və ingilis dilində mövcud olan somatik komponentli frazeologizmlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri, bu növ frazeoloji vahidlərin formalaşmasındakı faktorlar araşdırılır. Bu növ frazeologizmlərin dilimizdə və ingilis dilində müqayisəli təhlili iki xalqın oxşar və fərqli cəhətlərinin üzə çıxmasına kömək edir. Belə ki, frazeologizmlər, xüsusilə, somatik frazeologizmlər müəyyən xalqın mədəniyyətini, adət-ənənələrini və inkişafını öyrənməyin mühüm vasitələrindən biridir.

Açar sözlər: *frazeologizm, somatik frazologizm, osteonimik, anqionimik, sensonimik*

Somatic Phraseologism in Azerbaıjan and English Languages

Abstract: The article compares the somatic phraseology existing in Azerbaijani and English languages. On the other hand, the concept of "somatic" is explained and various somatic phraseological combinations are studied on the basis of a wide range of linguistic material, examples, and examples. The concept of phraseology includes exactly what or what, the effect of phraseology on the language in one way or another, the lexical-semantic features of somatic component phraseology existing in our native language and in English, and the factors in the formation of this type of phraseological units are investigated. A comparative analysis of this type of phraseology in our language and in English helps to reveal the similarities and differences between the two nations. Thus, phraseology, especially somatic phraseology, is one of the important means of studying the culture, traditions and development of a certain nation.

Key Words: *phraseologism, somatic phraseologism, osteonymic, angionymic, sensonymic*

Giriş

Dil bir-birilə vəhdət təşkil edən iyerarxik quruluşa malik olan müxtəlif vahidlərin toplusundan ibarətdir. Dil sisteminə daxil olan belə vahidlərdən biri də uzun zamandan bəri dildə sabitləşmiş, xalqın dünyagörüşünü və milli koloriti əks etdirən frazeologizmlərdir. Dilin leksik tərkibində, dil sistemində frazeoloji vahidlərin, ifadələrin işlənməsi hər zaman aktual məsələlərdən olmuşdur. Dildə frazeoloji birləşmələrin bu qədər aktual olmasının başlıca səbəbi, fikrimizcə, gündəlik həyatda frazeoloji birləşmələrin geniş şəkildə istifadə olunmasıdır. Frazeoloji birləşmələr, demək olar ki, həyatın bütün sferalarını əhatə etməkdədir, onların məna növlərindən biri də dilçilikdə *"somasemiya"* termini ilə adlandırılan və bədən üzvlərinin köməyi ilə yaranan frazeoloji vahidlərdir.

Somatizmlər bütün dillərdə çoxmənalılıq ifadə edən və bu baxımdan da frazeologizmlərin yaranmasında başlıca mənbə hesab edilən sözlərdir. Onların gündəlik danışıqda sıx şəkildə istifadə edilməsi bu problemin hər zaman aktual qalmasına və dilçilərin maraq dairəsində olmasına şərait yaratmışıdır. Somatik frazeologizmlərin sıradan çıxıb, arxaik sözlərə çevrilməməsi problemin bütün dövrlərdə aktual qalmasına və dilçilər tərəfindən müxtəlif nöqteyi-nəzərdən araşdırılmasına şərait yaratmışdır.

Xalqların bir-birilə sıx əlaqə qurduğu və inteqrasiya münasibətlərinin genişləndiyi bir zamanda somatik frazeologizmlərin diqqət mərkəzində olması təsadüfi deyildir. Belə ki, somatik frazeologizmlər xalqların milli ruhunu özündə əks etdirən mühüm mənbələrdən hesab edilir və fikrimizcə, bir xalqın mədəniyyətinə, onun dünyagörüşünə bələd olmanın ən faydalı və aktual yollarından biri də somatik frazeologizmləri öyrənməkdən və onları tədqiq etməkdən ibarətdir.

Bu nöqteyi-nəzərdən çıxış edərək qeyd edə bilərik ki, məqalədə bəhs edilən, ingilis və Azərbaycan dillərində öyrənilən somatik frazeologizmlər bu gün dilçiliyin aktual problemlərindən hesab olunur. Somatik frazeologizmlər də dilin digər vahidləri kimi dilin zənginləşməsini, ifadəli və emosional olmasını təmin edən birləşmələrdir. Somatik frazeologizmlərin öyrənilməsi və tədqiqi bu gün də davam etməkdədir, bu birləşmələr bədii

* Bakı Avrasiya Universiteti, ingilis dili müəllimi, e-mail:mirzeyevaleyla4@gmail.com
DOI :10.30546/100981.2024.0153

əsərlərdə, gündəlik danışıqda, həyatın bütün sahələrində özünə yer etmiş və sabitləşmiş ifadələrdir. Somatik frazeologizmlər xalqın fon biliyinə, onun təfəkkür tərzinə əsaslanır, buna görə də hər hansı bir ifadənin mənasını bilmədikdə, situasiyaya adekvat hakim olmaq qeyri-mümkündür. Bu baxımdan yanaşdıqda problemin bu gün də aktual və işlək olması, məsələnin daha dərindən və sistemli şəkildə öyrənilməsinə və tədqiq olunmasına şərait yaratmışdır.

1. Frazeologiya Nədir və Onun Vahidlərinin Leksik-Semantik Təkrarsızlığını Şərtləndirən Amillər

Hər bir dilin müəyyən özünəməxsus ifadələri və cümlələri var ki, onlar digər dilin nümayəndələri tərəfindən başa düşülmür. Hətta ifadə tərkibindəki bütün sözlərin mənalarını anlasaq, qrammatikanı düzgün şəkildə başa düşsək belə, yenə də qarışıqlıq yaranır. Dilin leksik layındakı bu cür ifadələr hazır birləşmələr olub, uzun zamandan bəri dildə möhkəmlənmiş xüsusi vahidlərdir. Belə birləşmələr ayrılıqda müstəqil mənaya malik olmur, onlar bütövlükdə ümumi bir məna ifadə edir. Həmin vahidlərdə iştirak edən ayrı-ayrı sözlər birləşərək ümumi bir mənanın yaranmasına xidmət edir. Belə vahidlərin tərkib hissələrinə daxil olan sözlər qrammatik cəhətdən də müstəqil olmur, onlar birləşmə tərkibində öz ilkin mənalarını itirir və ayrı-ayrılıqda cümlə üzvü ola bilmirlər (Arnold,1986:150).

Söz birləşmələrinin dilçilik elmində iki qrupunun sərbəst və qeyri-sərbəst söz birləşmələrinin olduğu göstərilir. Bu cür söz birləşmələri sabit və qeyri-sabit söz birləşmələri də adlandırılır. Sərbəst və ya qeyri-sabit söz birləşmələri o birləşmələr hesab edilir ki, onun tərkib hissələri müstəqil leksik mənaya malik olur, hər bir üzvü ayrı-ayrılıqda sintaktik cəhətdən təhlil edilib müstəqil cümlə üzvü olur. Sabit və ya qeyri-sərbəst söz birləşmələrində isə tərkib hissələri o müstəqilliyini itirib, birləşmə daxilində ümumi bir məna ifadə edir, bütövlükdə bir cümlə üzvü vəzifəsində çıxış edir. Belə vahidlər frazeologizmlər və ya frazeoloji birləşmələr termini ilə də ifadə olunur. İngilis dilində bu tip birləşmələr çox zaman idiom da adlandırılır.

Frazeoloji birləşmələri sərbəst söz birləşmələrindən fərqləndirən bir sıra xüsusi cəhətlər var: 1) frazeologizmlər dildə hazır şəkildə mövcud olur, sərbəst söz birləşmələri dilin qrammatik qayda-qanunları əsasında formalaşır; 2) frazeoloji birləşmələri tərkib hissələrinə ayırmaq mümkün deyil, sərbəst söz birləşmələri haqqında isə eyni fikri söyləmək düzgün deyil; 3) frazeoloji vahidlər frazeologiyanın, sərbəst söz birləşmələri isə sintaksisin tədqiqat obyektidir; 4) frazeoloji birləşmələrin komponentləri əsasən sabit olur, sərbəst söz birləşmələrinin tərkib hissələrini isə başqa sözlərlə də əvəz etmək mümkündür; 5) frazeoloji birləşmələrin strukturu sabitdir, onlar arasına söz daxil edilməsi mümkün olmadığı halda, sərbəst söz birləşmələrinin tərəfləri arasına söz artırmaq mümkündür; 6) frazeologizmlərin dildə ekvivalenti olsa da, sərbəst söz birləşmələrinin qarşılığı olmur; 7) frazeologizmlərlə sərbəst söz birləşmələri arasındakı fərq tərcümə prosesində də özünü göstərir, frazeologizmlərin tərcüməsi zamanı hərfi tərcümədən istifadə olunması bir az qəribə səslənsə də, sərbəst söz birləşmələrinin hərfi tərcüməsi mümkündür (Алекссева, 2001:18).

Adam Makayi özünün "İngilis dilində idiomların strukturu" kitabında idiomların xarakteristikası haqqında bir neçə fərqləndirici cəhətləri qeyd edir: 1) idiomlar ən azı iki hissədən ibarət olan vahidlərdir; 2) idiomun mənası onun tərkib hissələri ilə müəyyən edilmir; 3) idiomlar yanlış məlumatlandırma potensialına malikdir, belə ki, onların hissələri çoxmənalıdır və bu dinləyici tərəfindən yanlış anlaşıla bilər; 4) idiomlar uzun zamanlardan bəri xalqın dilində oturuşmuş, möhkəmlənmiş ifadələrdir, onlar dildə xüsusi, hazır ifadələrdir (Mуry, 2003:24).

Frazeoloji birləşmələrin struktur xüsusuyyətləri ilk dəfə İ.A. Boduen de Kurtenenin adı ilə bağlıdır. Boduen de Kurtene dilin tərkibində olan sabit və sintaktik cəhətdən bütöv olan belə vahidləri qiymətləndirərək yazır: "Avtomatik təkrar zamanı, bu prosesdə yaradıcı işin olmaması, ümumiyyətlə dil yaradıcılığının olmaması zamanında hətta bütöv cümlələr də sintaktik cəhətdən bölünməzlik səciyyəsi qazana bilir. Bunlar atalar sözləri, məsəllər,

əzbərlənmiş şeirlərdir" (Bashkatova, 2015: 45-51). Bu xüsusiyyətləri qeyd edən zaman müəllif "frazeologiya" terminindən istifadə etmir.

H. Rəhimzadə Azərbaycan dili frazeoloji materiallarını: a) öz leksik-semantik parçalanmazlığı ilə fərqlənən obrazlı ifadələr (idiomlar), b) sabit söz birləşmələri olmaq üzrə iki qrupa bölür. Beləliklə, dilçi frazeologiya terminə geniş mənada yanaşmışdır.

A.İ. Smirnitskiy frazeoloji birləşmələrin əsasən üç yolla yarandığını qeyd edir:

1) Ümumi, geniş yayılmış subyektlərə istinad olunan metaforalar əsasında. Məsələn, much water has flowed under the bridge (körpünün altından çox sular axıb), to fish in troubled waters (çətin vəziyyətdən istifadə etmək) və s.

2) Konkret, xüsusi subyektlərə istinad olunan metaforalar əsasında. Məsələn, sit above the salt (yuxarı başda oturmaq), City of brotherly love (Filadelfiya) və s.

3) İfadələrin birbaşa məxsus olduğu sferadan başqa bir sferaya köçürülməsi əsasında yaranan metaforalar. Məsələn, acid test (çətin yoxlama), dyed in grain (rəngi solmayan), throw up the sponge (imtina etmək) və s.

Frazeoloji qovuşmalarda (ingilis dilli ədəbiyyatlarda onları çox zaman "dəmir ifadələr" (cast iron idioms) kimi də adlandırılar) komponentlər arasında məna və struktur baxımından sıx bağlılıq vardır. Onların tərkib hissələri arasına heç bir söz əlavə etmək olmur. Bu birləşmənin tərkib hissələri bir-birilə sıx şəkildə qaynayıb-qarışır və bütöv bir mənanın yaranmasına xidmət edir. Məsələn, Azərbaycan dilində burnunun ucu göynəmək, dilinin üstündə ot çıxmaq, dişi bağırsağını kəsir, gözü su içməmək və s., ingilis dilində to wind someone round one's finger (barmağına dolamaq), to wear one's heart on one's sleeve (ağlındakı dilində olmaq), one's heart sinks into one's boots (kədərlənmək) və s.

Frazeoloji birliklər (uyuşmalar) də semantik cəhətdən bölünməyən vahidlərdir. Onları frazeoloji qovuşmalardan fərqləndirən başlıca cəhət odur ki, frazeoloji birləşmənin ümumi mənası komponentlərindən hasil olur, onlar məcazi mənada istifadə olunan ifadələrdir. Bu tip frazeoloji vahidlər mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir, əsas və aslı tərəflər arasına söz artırmaq mümkündür. Məsələn, Azərbaycan dilində fikrə getmək, xəcalət çəkmək, ayağını saxlamaq, ayrı düşmək, yola düşmək, gözü dəymək, ad çıxarmaq, söz almaq, söz güləşdirmək və s.; ingilis dilində to give mouth (açıq söyləmək), to put a swear in somebody's wheel (badalaq gəlmək), crush in the bud (bələkdə ikən məhv etmək), to be on everybody's lips (adı dildən-dilə düşmək) (Ilyish B. A. The structure of modern 1970: 243) və s. Bu tip frazeoloji birləşmələrdə qrammatik cəhətdən də müəyyən dərəcədə sərbəstlik mövcuddur. Akademik V.V. Vinoqradov ştamp frazaları, klişe adlanan ifadələri, ədəbi sitatları, qanadlı ifadələri, atalar sözü və məsəlləri də frazeoloji birlik cərgəsinə aid edir.

Frazeoloji birləşmələrdə tərəflərdən birinin zəif olmasının hiss edilməsi əsasdır. Onlar da məna cəhətdən bölünməz olurlar. Bu vahidlər sabit söz birləşmələrinin analitik tipi hesab edilir. Belə birləşmələrdə sözlərdən biri öz müstəqil mənasında isitifadə olunur, digərləri isə ona təhkim olunur. Müstəqil mənada işlənən tərəf əsas, digər tərəflər isə asılı tərəflər hesab olunur. Bu birləşmələrdə həqiqi mənanın izlərinə təsadüf olunur. Məsələn, Azərbaycan dilində məsələ müzakirə etmək, imtahan vermək, tədbir tökmək, vəlvələ salmaq, həvəsdən düşmək, məsələ qaldırmaq və s.; ingilis dilində to discuss a question (problemi müzakirə etmək), to take into consideration (nəzərə almaq), to pass an examination (imtahan vermək) və s. Frazeoloji birləşmələrdə tərkib hissələrdən birini sinonim və ya antonimi ilə əvəz etmək mümkündür. Məsələn, başını şişirmək – beynini şişirmək, ayağı yüngül olmaq – qədəmləri yüngül olmaq və s. Burada ifadəlilik, obrazlılıq, emosionallıq məcazi mənada işlənən sözün üzərinə düşür.

Dilçiliyə dair yazılmış ədəbiyyatlarda frazeoloji ifadələr ibarələr kimi qeyd edilir və onlar bədii əsərlərdə, xüsusilə də şeirlərdə geniş istifadə olunur. Bu frazeoloji vahidlər daha çox metafora və epitet kimi işlənirlər. Məsələn, Azərbaycan dilində acı həqiqət, şirin yalan, ingilis dilində a strong word (acı söz).

Bir sıra alimlər frazeoloji birləşmələrin sözlərə ekvivalent olması fikrini müdafiə edirlər. Amma bəzi dilçilər bu fikrə müsbət münasibət bəsləmir. Bu alimlərdən biri olan Y.R. Gepner bu barədə yazır: "Frazeoloji tərkiblərin sözlə eyni qiymətdə olması tezisi, heç olmazsa, belə bir sadə səbəbə görə qanundan kənardır ki, eyni bir şeyi bir sözün köməyi ilə demək mümkün olduğu halda, iki sözün birləşməsinə müraciət etməyə ehtiyac yoxdur" .

Burada frazeologizmlə sözün ekvivalent olması fikri onların eyniləşdirilməsi demək deyil. Bir sıra frazeologizmlər dildəki sözlərlə qarşılıq təşkil edir. Məsələn, ağzına su almaq – susmaq, qəm dəryasına batmaq – kədərlənmək, dil boğaza qoymamaq – danışmaq və s. Bu xüsusiyyəti nəzərə alaraq deyə bilərik ki, frazeoloji birləşmələr sözlərlə ekvivalentlik təşkil edir. Bundan başqa, sözsüz ki, sözlərlə frazeologizmlər arasında bir sıra fərqlər mövcuddur. Bunlardan birincisi və ən önəmlisi frazeologizmlərin sözlərə nisbətən daha emosional və ekspressiv olmasıdır.

Frazeoloji birləşmələrlə sözlər arasındakı ümumi cəhət onların hər ikisinin ümumi məna tamlığına malik olmasıdır. Məsələn, dinləmək və qulaq asmaq hər ikisi eyni məna tutumuna malikdir. Buradan elə bir nəticəyə gəlmək olmaz ki, qulaq asmaq daha çox məna tutumuna malikdir, çünki frazeoloji birləşmənin tərkibindəki sözlər müstəqil mənaya malik deyil.

Frazeologizmlər bir sıra xüsusiyyətlərinə görə sözlərdən və mürəkkəb sözlərdən də fərqlənir:

1) frazeoloji vahidlər sözlər əsasında formalaşır. Sözlər isə kök və şəkilçilərdən ibarət olur;

2) sözlər məna və forma müstəqilliyinə malik olur, frazeoloji vahidləri təşkil edən sözlər isə ayr-ayrılıqda müstəqillik təşkil etmir, onlar bütöv mənanın yaranmasına xidmət edir;

3) sözlərə yeni şəkilçi artırmaq yolu ilə yeni sözlər düzəltmək olar, lakin frazeoloji vahidlər cümlə yaradılmasına xidmət edir;

4) sözlər adlandırır, frazeoloji birləşmələr isə obrazlı və emosional adlandırır;

5) sözlər həqiqi və məcazi mənalarda istifadə oluna bilər, frazeologizmlər isə yalnız məcazi məna ifadə edirlər;

6) sözlər söz yaradıcılığı əsasında, frazeologizmlər isə qrammatik formalar əsasında yaranır;

7) frazeoloji birləşmələr sintaktik, mürəkkəb sözlər isə leksik vahidlər hesab olunur;

8) mürəkkəb sözlərin mənasını mətndən kənarda da başa düşmək olar, lakin frazeologizmin mənasını kontekst daxilində bilmək mümkündür;

9) mürəkkəb sözlərin tərkib hissələri arasına söz artırmaq mümkündür, lakin frazeologizmlərin tərkb hissələri arasına söz daxil etmək mümkün deyil;

10) mürəkkəb sözlərin dildə ekvivalentləri yoxdur, frazeoloji birləşmələrin isə dildə variantları mövcuddur, başını aparmaq/beynini aparmaq, to make a mouth / to twist one's mouth /to make a wry face /to curl one's lips /to pull faces (ağız burmaq) və s.

11) mürəkkəb sözlər bir vurğu altında deyilirsə, frazeoloji vahidlərin tərkib hissələrini təşkil edən sözlərin hər birinin vurğusu olur .

Frazeologiya dilçiliyin müstəqil sahələrindən biri olub dilin frazeoloji sistemini tədqiqi edir. Frazeologiya termini yunan mənşəli sözdür, yunan dilində "phrasis" (ifadə) və "logos" (məlum) sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır. Bu sahənin yaradıcısı Ş. Balli hesab edilir. Dildə möhkəmlənmiş və sabit şəkildə istifadə olunan birləşmələrin öyrənilməsi məsələsi ilk dəfə Ş. Balli tərəfindən irəli sürülmüşdür. O, frazeologiyanı lekikologiyanın müstəqil bir sahəsi kimi müəyyənləşdirmişdir. Ş. Balli frazeoloji birləşməni təhlil edərkən həm daxili, həm də xarici cəhətlərə diqqət yetirməyi vacib hesab edirdi.

Ş. Ballidən başqa, böyük rus dilçisi V.V. Vinoqradovun da frazeologiyanın inkişafında və ayrıca bir elm sahəsi kimi formalaşmasında böyük xidmətləri olmuşdur. V.V. Vinoqradov dilçilik elmi tarixində ilk dəfə frazeologiyanın elmi əsaslarını, növlərini, xüsusiyyətlərini, təzahür formalarını işləyib hazırlamışdır. Lakin buna baxmayaraq, o, frazeoloji vahid terminini

işlətməmişdir. V.V. Vinoqradov qeyd edirki, semantik mənada frazeoloji vahidlərin sözlərə ekvivalent olma dərəcələri hamısında eyni deyil, o, frazeoloji birləşmələri sözlərin ekvivalenti, frazeoloji birlikləri isə sözlərə potensial ekvivalent hesab edirdi.

Frazeologiya problemi Azərbaycan dilçiliyində də geniş işlənmiş mövzulardan biridir. Bu məsələ ilk dəfə M. Hüseynzadənin dərsliyində işıqlandırılmışdır. Bundan başqa, S. Murtuzayev, S. Cəfərov, A. Qurbanov, H. Bayramov, N. Rəhimzadə, B. Tahirbəyovun yazmış olduğu materiallarda da bu mövzu haqqında geniş məlumat verilmişdir.

Bunun əsasında deyə bilərik ki, frazeologiya da iki aspektdə diaxronik və sinxronik planda tədqiq oluna bilər. Diaxronik aspektdə frazeoloji birləşmələrin tədqiqi zamanı dilin tarixi inkişafı əsas götürülərək, ən qədim zamanlardan müasir dövrə qədər frazeoloji birləşmələrin inkişaf prosesi öyrənilir. Sinxronik aspektdə frazeoloji vahidlərin tədqiqi dedikdə isə dilin müasir vəziyyəti nəzərə alınaraq, hazırkı zamanda olan frazeoloji vahidlərin semantik və struktur xüsusiyyətləri tədqiq edilir. Tədqiqat işində hər iki dildəki somatik frazeologizmlər sinxronik aspektdə araşdırılmışdır.

Dilçilik elmində frazeologiyanın predmetinin müəyyən edilməsi vacib məsələlərdən biri hesab edilir. Frazeologiyanın başlıca predmeti dildəki qeyri-sərbəst, sabit söz biləşmələrinin yaranmasını şərtləndirən amilləri öyrənmək, onların leksik, qrammatik və sintaktik xüsusiyyətlərini müəyyən etmək, bu birləşmələri tarixi inkişafını və müasir vəziyyətini araşdırmaqdan ibarətdir. Frazeologiya elminin tədqiqat obyekti söz birləşmələrinin qeyri-sərbəstliyini şərtləndirən qanunauyğunluqların öyrənilməsi və bunun əsasında qeyri-sərbəst söz birləşmələrinin tarixi inkişafını və xüsusiyyətlərini öyrənməkdir. Frazeologiyanın vəzifələrinə ən başlıcası qeyri-sərbəst birləşmələrin semantik-sintaqmatik əlaqələrinin müəyyən edilməsi daxildir.

2. İngilis Dilindəki Somatik Frazeologizmlərin Leksik-Semantik Xüsusiyyətləri

Somatik frazeoloji birləşmələr bütün dillərdə olduğu kimi ingilis dilində də geniş yayılmış hallardan biridir. Anatomik leksemlər istənilən mədəniyyətdə mühüm əhəmiyyətə malikdir, çünki onlar vacib semantik və metaforik əlaqələrin yaradılması üçün istifadə edilir. Bu ona görə belədir ki, hər kəs müəyyən anatomik quruluşa malikdir və hər hansı bir şeyi onlarla əlaqələndirib ifadə etmək daha asandır.

İnsanın bədəninin sahələrini ifadə edən somonimik komponentli somatik frazeologizmlərə head, hair, beard, face, forehead, eyelashes, eyebrow, eyelids, cheek, mouth, lip, tooth / teeth (eyeteeth), chin / jaw, neck, shoulder, back, chest, breast, waist, arm, armpit, elbow, hand, palm, wrist, finger, thumb, nail, leg / foot, knee, heel, ankle, toes somatizmləri daxildir.

İngilis dilində“hand” somatizmi ilə olan somatik frazeoloji birləşmələr üstünlük təşkil edir (310). “Hand” somatizmi demək olar ki, universal rol oynayır. Ə. Hacıyeva “hand” komponentli frazeologimlərin on üç məna növünü göstərmişdir. Bu söz müxtəlif mənalarda – ünsiyyət, bacarıq, fəaliyyət, ünsiyyət mübadiləsi, fikrin praktiki tətbiqi kimi mənalar ifadə edir : to join hands (arxa-arxaya vermək), refuse in a helping hand to someone (arxa çevirmək), to give a free hand (kiməsə sərbəstlik vermək), to sit on one’s hands (özünü işə verməmək) və s.

İngilis dilində somonimik leksemlər içərisində “head” somatizmli frazeologizmlər “hand” somatizmli frazeologizmlərdən sonra üstünlük təşkil edən digər bir qrup hesab edilir (227). Yalnız Oxford İngilis dili Lüğətində (“Oxford English Dictionary”) “head” sözünün işləndiyi yetmiş dörd situasiya qeyd edilmişdir. Baş insan bədəninin ən mühüm hissəsi olduğu üçün bütün dillərdə müxtəlif forma, mövqe, ölçü, funksiya ifadə edən məqamları bildirmək üçün istifadə edilir.

“Head” somatizmininin işləndiyi frazeologizmlər semantik baxımdan bir sıra mənalar ifadə edir: 1) düşüncə prosesi ilə bağlı olan somatik frazeoloji vahidlər: make head or tail of (anlamağa çalışmaq, bir şeyi qavramaq), to put their heads together/to lay one’s heads together (baş-başa vermək, fikirləşmək) və s.; 2) yaddaş, zehin, ağıl mənasını ifadə edən somatik

frazeologizmlər: to have a clear head / a clear head / to have a head on one's shoulders (ağlı başında olmaq), a wooden head (kütbeyin) və s., 3) insanın fiziki və ya psixoloji vəziyyətini ifadə edən somatik frazeologizmlər: hang one's head (başı aşağı olmaq), to drive be off one's head (başını itirmək) və s., 4) anlayışa xas olan mükəmməliyin vacibliyini ifadə edən somatik frazeologizmlər: to hold one's head high/hold up one's head/carry one's head high / hold one's head up (başını uca tutmaq) və s. Bu məna qrupları arasında düşüncə prosesi ilə bağlı olan somatik frazeologizmlər "head" komponentli frazeologizmlərin daha böyük bir qismini təşkil edir (180).

İngilis dilində aşağı ətraf başlıca olaraq iki hissəyə - leg (ayağın yuxarı hissəsi) və foot (aşağı dayaq hissə). "Foot"(118) və "leg" (71) somatizmləri ingilis dilində sürəti və hərəkəti ifadə edir. Bu somatizlər sabitlik və ya qeyri-sabitlik, özünə inam kimi mahiyyətlər kəsb edir. Məsələn, to let the grass grow under one's feet (özünü işə verməmək), to set off on the right foot (yaxşı başlanğıc etmək), to be on one's last legs (ayaqları ardınca getməmək), to shake a leg (tələsmək) və s.

"Face" (106) komponentli somatik frazeologizmlər: to make a wry face (üzünü turşutmaq), right to someone's face (açıq üzünə demək), to smile all over one's face (ağzı qulaqlarına qədər açılmaq) və s.

"Finger" (73) komponentli somatik frazeologimzlər: to rap someone's fingers (danlamaq), to twirl one's fingers (avara gəzmək), to have a finger in a pie (bir işdə əli olmaq) və s.

"Mouth" (62) komponentli somatik frazeologizmlər: hand-to-mouth prospects (təsadüfi çörək pulu), with one's heart in one's mouth (ürək döyüntüsü ilə), to make a mouth (üz-gözünü büzüşdürmək) və s.

"Shoulder" (56) komponentli somatik frazeologizmlər: from someone else's shoulders (başqasının paltarı), to have a head on one's shoulders (yaxşı başı olmaq), head and shoulder above someone (bir baş üstün olmaq) və s.

"Back" (52) komponentli somatik frazeologimzlər: to put one's back into (canını qoymaq), to pay back in kind (borclu qalmamaq), to straddle someone's back (boynunda oturmaq) və s.

"Heel" (52) komponentli somatik frazeologizmlər: to dig one's heels in (iki ayağını bir başmağa dirəmək), to fall head over heels (başı üstə gəlmək), to take to one's heels (qaçıb başını qurtarmaq) və s.

"Tooth" / "teeth" (45) komponentli somatik frazeologizmlər: (a) tooth for (a) tooth (baş-başa gəlmək), to stick to smth. tooth and nail (dördəlli tutmaq), to be armed to the teeth (təpədən dırnağadək silahlanmış) və s.

"Arm" (31) komponentli somatik frazeologimzlər: to put one's arms round someone (ağuşunu açmaq),to fold one's arms (ağzı ilə milçək tutmaq),to keep someone at arm's length (aralı saxlamaq) və s.

"Neck" (30) komponetli somatik frazeologimzlər: to be up to one's neck in debt (borc içində olmaq), to wring someone's neck (ayağını başından aşırmaq), to risk one's neck (başı gicişmək) və s.

"Knee" (24) komponentli somatik frazeologimzlər: to force someone to his knees (diz çökdürmək), on one's hands and knees (əlləri və ayaqları üstündə), to feel weak in the knees (gücsüzlüyünü hiss etmək) və s.

"Lips" (24) komponentli somatik frazeologizmlər: to be on everybody's lips (adı dillərdə olmaq), to curl one's lips (ağız burmaq), from lip to lip (ağızdan-ağza düşmək) və s.

"Cheek" (14) komponentli somatik frazeologizmlər: to puff up one's cheeks (qaşqabağını tökmək), cheek by jowl (qulağının dibində), to be rolling down one's cheeks (tər sel kimi axmaq) və s.

“Thumb” (14) komponentli somatik frazeologizmlər: to be under someone’s thumb (ayaq altında qalmaq), to twiddle one’s thumbs (avara gəzmək), one’s fingers go all thumbs (bacarıqsız) və s.

“Chin” / “jaw” (12) komponentli somatik frazeologizmlər: to take smth. on the chin (ümidi itirməmək), stop your jaw (ağzını yummaq), up to the chin (boğaza qədər) və s.

“Elbow” (12) komponentli somatik frazeologizmlər: at one’s elbow (ağzının içində), up to the elbow in work (boğaza qədər), to rub elbows with someone (yoldaşlıq etmək) və s.

“Toe” (12) komponentli somatik frazeologizmlər: to turn up one’s toes (ölmək), to tread on someone’s toes (qəlbə dəymək), on one’s toe (gülərüz) və s.

“Palm” (10) komponentli somatik frazeologizmlər: to grease someone’s palm (rüşvət vermək), the palm of one’s head (ovucun içi kimi), as bare as the palm of your hand (yoxsul olmaq) və s.

“Beard” (8) somatizmli somatik frazeologizmlər: to laugh in one’s beard (bığaltı gülmək), to wag one’s beard (çərənçilik etmək), one’s beard is silvered (saqqala dən düşmək) və s.

“Eyebrows” (7) komponentli somatik frazeologizmlər: to get stewed to the eyebrows (keflənmək), to raise one’s eyebrows (qaşını oynatmaq), to raise one’s eyebrows (təəccüblənmək) və s.

“Nail” (7) komponentli somatik frazeologizmlər: to the finger nails (tamam kamal), to work tooth and nail (ürəkdən çalışmaq), By God’s nail! (Allah haqqı!) vəs.

“Breast” (4) komponentli somatik frazeologizmlər: to make a clean breast of it (ortaya tökmək), to cuddle to one’s breast (qucaqlamaq) və s.

“Ankle” (3) komponentli somatik frazeologizmlər: to break an ankle (nigahdan əvvəl ikicanlı olmaq), by ankle express (piyada), sprain one's ankle (hamilə olmaq).

“Chest” (3) komponentli somatik frazeologizmlər: to get it off one’s chest (acığını çıxarmaq), it’s a weight off one’s chest (elə bil çiynimdən dağ düşdü), a bulging chest (qabarıq sinə).

“Eyelid” (3) komponentli somatik frazeologizmlər: without batting an eyelid (gözünü qırpmadan), not to flicker an eyelid (kirpiyini qırpmadan), hang by the eyelids (boş buraxmaq).

“Forehead” (3) komponentli somatik frazeologizmlər: high forehead (açıq alın), to wrinkle one’s forehead (alnını qırışdırmaq), to be written at his forehead (alnına yazılmaq).

“Eyelashes” (3) komponentli somatik frazeologizmlər: hang on by the eyelashes (inad göstərmək), without turning an eyelash (vecinə almadan), bat an eyelash (laqeyd olmaq).

“Eyeteeth” (3) komponentli soatik frazeologizmlər: cut one’s eyeteeth (həyat təcrübəsi qazanmaq), draw smb’s eyeteeth (var-yoxunu əlindən almaq), have one’s eyeteeth (ağıllı olmaq).

“Waist” (3) komponentli somatik frazeologimzlər: slender waist (incə bel), to bow to the waist to someone (baş əymək), a short waist (yuxarıda yerləşən bel).

“Wrist” (3) komponentli somatik frazeologizmlər: slap on the wrist (yüngül cəzalandırma), kick in the wrist (içki), limp wristed (zəif).

“Armpit” (2) komponentli somatik frazeologizmlər: to be up to the armpits on debt (borc içində olmaq), to take hold of someone under the armpits (qoltuğundan tutmaq).

Omonim frazeologizmlərə tərkibində “hand” (25): fold one’s hands – 1. sərbəst söz birləşməsi kimi əlini əlinin üstünə qoymaq, 2. məcazi mənada isə heç bir iş görməmək kimi mənalarını ifadə edir; untie smb’s hand – 1. həqiqi mənada kiminsə əlini açmaq, 2. məcazi mənada bir kəsə sərbəstlik vermək; bound hand and foot – 1. bir kəsin əlini, ayağını bağlamaq, 2. kiməsə maneə olmaq; shake hands with smb. – 1. bir kəslə əl görüşmək, 2. əl çəkmək; “finger” (6): burn one’s fingers – 1. barmağını yandırmaq, 2. maliyyə itkisinə məruz qalmaq; in smb’s fingers – 1. bir kəsin barmaqlarında, 2. bir kəsin təsiri altında və s.; “foot” (5): stand on one’s feet – 1. ayaqüstə dayanmaq, 2. kiməsə arxalanmamaq və s.; “hair” (3): lose one’s hair

– 1. saçı tökülmək, 2. özündən çıxmaq, hirslənmək, comb smb's hair –1. bir kəsin saçını daramaq, 2. başına oyun açmaq və s. somatizmləri olan somatik frazeologizmləri misal göstərə bilərik.

Tədqiqat zamanı əldə etdiyimiz somonimik leksemlərdən ibarət somatik frazeologizmlər arasında "hand" komponentli 65 sinonim cütlüyü, məsələn, to sit with idle hands // to keep one's hands in pockets (əli cibində gəzmək), close right at hand // next one's hand (əlinin altında), to have able hands // to have wonderful pair of hands (barmaqları qızıl kəsmək) və s.;"head" komponentli 45 sinonim cütlüyü, məsələn, an empty head // someone's head is stuffed with straw (savadsız, "boş baş"), to be over head and ears in love with someone // to fall head over heels in love with someone (ala qarğa balasına aşiq olmaq) və s.; "foot" / "feet" komponentli 42 sinonim cütlüyü, məsələn, to have one's foot in the grave // to be with one's foot in the grave (bir ayağı qəbirdə olmaq), to tread under foot // to trample under foot (ayaq altına salmaq) və s. əldə edilmişdir.

Lüğətlərlə aparılan iş zamanı ingilis dilində "hand" komponentli 20 antonim cütlük, məsələn, to be in bad hands (pis əllərdə olmaq) to be in good hands (yaxşı əllərdə olmaq), at any hand (hər ehtimala qarşı) – at no hand (heç vechlə), to keep one's hands in pockets (əli cibində) – work with both hands (var-gücü ilə işləmək), with a sparing hand (qənaətlə) – with open hand (səxavətlə) və s.; "head" komponentli 16 antonim cütlük, məsələn, to have a good head on one's shoulders (ağlı başında olmaq) – lose one's head (ağlı başında olmamaq), a clear head (parlaq zəka) – an empty head (başıboş), have one's head on the clouds (xəyalı göylərdə uçmaq) – have a level head (ayıq-sayıq olmaq), a hot head (beyniqanlı) – a cool head (sakit, soyuqqanlı) və s.; "foot" / "feet" komponentli 10 antonim cütlük: light feet (yüngül addımlar) – heavy feet (ağır addımlar), to be on a friendly foooting with (dostluq münasibətində olmaq) – to be on a war footing (döyüş vəziyyətində olmaq), to pull foot (var-gücü ilə qaçmaq) – drag one's feet (ayaqlarını sürümək) və s. əldə olunmuşdur.

3. Azərbaycan Dilindəki Somatik Frazeologizmlərin Leksik-Semantik Xüsusiyyətləri

Azərbaycan dilində istifadə olunan frazeoloji birləşmələrin böyük bir qismini məhz somatik frazeologizmlər təşkil edir. Bu baxımdan somatik komponentli frazeologizmlərin dilimizin zənginləşməsindəki və rəngarəng olmasındakı rolu əvəzsizdir. Hətta oğuz türklərinin ən qədim dövrlərini əks etdirən "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarını nəzərdən keçirdikdə belə, dastanın hər boyunun somatik frazeologizmlərlə zəngin olduğunu müşahidə edirik. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastlarında somatik frazeologizmləri ilk dəfə tədqiq edən H. Bayramov olmuşdur. Bu baxımdan N. Bağırovun "Dədə Qorqud dastanlarında somatik frazeologizmlər" adlı tədqiqat işi də olduqca maraq doğurur: "Dastanlarda işlənilən somatizmlər həm müasir Azərbaycan türkcəsində, həm də digər türk ədəbi dillərində və dialektlərində arxaikləşməyə məruz qalmadan müəyyən fonetik dəyişikliyə uğrayaraq bu gün də işlənilməkdədir" (Кунин,1970: 343)

Azərbaycan dilində somonimik leksikanın tərkibinə "baş", "saç", "üz", "ayaq", "daban", "qol", "əl", "barmaq", "çiyin", "bel", "boyun", "ağız", "dodaq", "diş", "alın", "çənə", "yanaq", "qaş", "diz", "bağır", "qoltuq", "dırnaq", "ovuc", "döş", "saqqal", "bığ", "damaq", "sinə", "kürək", "kirpik", "dirsək", "biləк" somatizmləri daxildir.

Azərbaycan dilində somonimik leksemlərdən "əl" somatizminin olduğu somatik frazeologizmlər üstünlük təşkil edir (257). "Əl" somatizminin olduğu somatik frazeologizmlər bacarıq, qabiliyyət kimi fəaliyyətin müxtəlif formalarını, eyni zamanda emosiyalar (narahatlıq və digərləri) ifadə edir. Məsələn, bir əli yağda, bir əli balda olmaq, bir əldə iki qarpız tutmaq, bir işdə əli olmaq, əl-ayağa düşmək, çörəyini əlindən almaq, əl açmaq, əl altından, əl atmaq və s.

"Baş" somatizmi, məlum olduğu, kimi insanın zehni fəaliyyəti və düşüncə prosesi ilə əlaqədar olan orqandır (240). Bu somatizmin iştirak etdiyi somatik frazeologizmlər müxtəlif

semantik mənalar ifadə edir: 1) əqli fəaliyyət bildirən somatik frazeologizmlər: baş açа bilməmək, baş açmaq, baş işlətmək, baş sındırmaq, başa düşmək, başı işləmək, başı işləməmək, başında bir şey olmamaq və s.; 2) təsdiq, müsbət məna ifadə edən somatik frazeologizmlər: yaxşı başı olmaq, başını sudan çıxarmaq, başını itirməmək, başı yerinə gəlmək, başına dolanmaq, başına pərvanə kimi dolanmaq, başında gəzdirmək, başını uca tutmaq, başını uca etmək və s.; 3) inkar məna bildirən somatik frazeologizmlər: başı çıxmamaq, başa düşməmək, baş olmamaq, baş tutmamaq (alınmamaq), başa batmamaq, başdan çıxmamaq, başı açılmamaq, başı ayılmamaq, başı işləməmək, başına girməmək və s.; 4) insanın emosional və fiziki vəziyyətini ifadə edən somatik frazeologizmlər: ağlı başından çıxmaq, başdan keçmək (canını fəda etmək), başına kül ələmək, ağlı başından getmək, baş-beyindən olmaq, baş-qulağı getmək, başı aşağı olmaq və s.; 5) insan davranışı ilə bağlı ola somatik frazeologizmlər: başdan eləmək (rədd eləmək), başa gətirmək (düzəltmək), baş qoşmaq, başa çatdırmaq, başdan rədd olmaq, başdansovdu işləmək, başına salmaq, başına iş açmaq, başına yeritmək və s. Bu qruplar arasında insan davranışı ilə bağlı olan məna qrupu çoxluq təşkil edir (120).

"Ayaq" (125) somatizminin olduğu somatik frazeologizmlər bütün dillərdə olduğu kimi Azərbaycan dilində də hərəkətin müxtəlif formalarını ifadə edir: ayaq açmaq, ayaq basmaq, ayaq dirəmək, ayaq döymək, ayaq saxlamaq, ayaqdan cəld, ayaqdan diri, ayaqdan düşmək və s.

"Ağız" (102) komponentli somatik frazeologizmlər: ağız açıla qalmaq, ağız əymək, ağız dolusu danışmaq, ağız ləzzəti ilə yaşamaq, ağız yummaq və s.

"Üz" (70) komponentli somatik frazeologizmlər: üzünə pərdə tutmaq, üzünə gülmək, üzünə gün doğmaq, üzünə ələk tutmaq, üzündən oxumaq, üzündən nur tökülmək və s.

"Diş" (54) komponentli somatik frazeologizmlər: dilini dişləmək, dilini dişinin altında saxlamaq, dilini dişinə sıxmaq, dişini canına taxmaq və s.

"Boyun" (34) komponentli somatik frazeologizmlər: boyun qaçırmaq, boyun olmaq, boyuna qamış ölçmək, boyun tutmaq, boyun vermək, boyun əymək və s.

"Barmaq" (30) komponentli somatik frazeologizlər: barmaq uzatmaq, barmaqla göstərilmək, barmaqları qızıl kəsmək, barmağına dolamaq və s.

"Daban" (30) komponentli somatik frazeologizmlər: daban döymək, dabanlarını yağlamaq, dabanına tüpürmək, dabanını yalamaq və s.

"Qol" (28) komponentli somatik frazeologizmlər: qollarını çırmayıb işə girişmək, qolları yanına düşmək, qolları arasına almaq, qol-qanadını sındırmaq və s.

"Bel" (24) komponentli somatik frazeologizmlər: bel bağlamaq, belinə çöpdən dirək, belini qırmaq, belini bükmək, beli üzükdən keçmək və s.

"Saç" (22) somatizminin olduğu somatik frazeoloji birləşmələr müxtəlif emosiyalar və ya yaşa dolmaq mənaları ilə bağlı olur: saç ağartmaq, saçını yolmaq, saç-birçək ağartmaq, saçından-saqqalından utanmamaq və s.

"Çiyin" (21) komponentli somatik frazeologizmlər: çiyinlərinə düşmək, çiynindən ağır yük düşmək, çiynindən düşmək, çiyninə yükləmək və s.

"Qaş" (19) komponentli somatik frazeologizmlər: qaşını oynatmaq, qaş-göz eləmək, "gözün üstündə qaşın var" deməmək, qaşqabağı yer süpürmək və s.

"Dodaq" (17) komponentli soatik frazeologizmlər: dil-dodaq açmaq, dil-dodaq gəmirmək, dodaqlarını çeynəmək, dodaqlarını sallamaq və s.

"Bağır" (17) komponentli somatik frazeologizmlər: bağrı çatlamaq, bağrı daşa dönmək, bağrı qan olmaq, bağrı yarılmaq, bağrına basmaq və s.

"Qoltuq" (16) komponentli somatik frazeologizmlər: qoltuq altına almaq, qoltuq altında yaşamaq, xoruzunu qoltuğuna vermək, qoltuğa girmək və s.

"Çənə" (15) komponentli somatik frazeologizmlər: boş-boş çənə döymək, çənədən möhkəm, çənəsi qızışmaq, çənəsinin altına salmaq, çənə vurmaq və s.

“Dırnaq” (14) komponentli somatik frazeologizmlər: ayaqdan-dırnaqdan düşmək, dırnaqlarını keçirtmək, dırnaq yeri axtarmaq, əti dırnaqdan ayırmaq və s.

“Alın” (13) komponentli somatik frazeologizmlər: alın təri tökmək, alın təri ilə qazanmaq, alnında yazılmaq, alnını qırışdırmaq, alnına gün doğmaq və s.

“Ovuc” (13) komponentli somatik frazeologizmlər: ovucun içi kimi, gözünün yaşı ovcunun içində olmaq, ovcunun içini iyləmək və s.

“Döş” (12) komponentli somatik frazeologizmlər: döşünə döymək, başını döşünə salmaq, döş-döşə gəlmək və s.

“Diz” (11) komponentli somatik frazeologizmlər: diz çökdürmək, dizinə döymək, dizləri titrəmək, dizinin dibini kəsdirmək, dizinin kəndiri kəsilmək və s.

“Saqqal” (10) komponentli somatik frazeologizmlər: saqqalından utanmamaq, saç-saqqalı ağartmaq, saqqal tərpətmək, saqqala dən düşmək və s.

“Saç” (9) komponentli somatik frazeologizmlər: saç-birçək qoymamaq, saç-birçəyə çıxmaq, saçlarına dən düşmək və s.

“Bığ” (8) komponentli somatik frazeologizmlər: saqqaldan kəsib bığa yamamaq, yuxarı baxırsan - bığ, aşağı baxırsan – saqqal, bığyağı vermək və s.

“Sinə” (8) komponentli somatik frazeologizmlər: sinə gərmək, sinəsi dolu, sinəsinə döymək və s.

“Kürək” (7) komponentli somatik frazeologizmlər: kürək kürəyə vermək, kürək söykəmək, kürəyi qovuşmaq və s.

“Kirpik” (6) komponentli somatik frazeologizmlər: kirpikləri titrəmək, kirpiyi ilə od götürmək, kirpiyi ilə od qaldırmaq və s.

Tədqiqat zamanı “əl” (105) komponentli ən az iki mənası olan çoxmənalı somatik frazeologizm: əl çəkmək – 1. imtina etmək, 2. buraxmaq; əl vurmaq – 1. toxunmaq, 2. əl çalmaq, alqışlamaq; əldən düşmək – 1. yorulmaq, taqəti qalmamaq, 2. qocalmaq, yaşlaşmaq; “baş” komponentli (100): baş əymək – 1. baş endirmək, 2. tabe olmaq; baş aparmaq – 1. dəng eləmək, 2. qaçmaq; baş çəkmək – 1. başı dəsmalla bağlamaq, 2. ziyarət etmək; ağlı başına gəlmək – 1. ayılmaq, özünə gəlmək, 2. tutduğu səhvi başa düşmək; “ayaq” (70) komponentli: ayağı sözünə baxmamaq – 1. çox yorulmaq, 2. çətin yerimək, 3. taqəti qalmamaq; ayağı yerdən üzülmək – 1. gözlənilməz hadisədən bərk təsirlənmək, 2. həyəcanlanmaq, 3. qorxmaq; ayağından çəkmək – 1. maneə olmaq, 2. paxıllıq etmək və s.; “ağız” (65) komponentli çoxmənalı somatik frazeologizm: ağızdan boş – 1. söz saxlamayan, 2.sözü keçməyən; ağzı bala batmaq – 1. bir şeydən faydalanmaq, xeyir götürmək, 2. hər işdə uğur qazanmaq, ağzı ilə quş (milçək) tutmaq – 1. fərasətli, bacarıqlı, zirək olmaq, 2. hər şeyi tez anlamaq və s. müəyyən edilmişdir.

Lüğətlərlə aparılan tədqiqatın nəticəsində “əl” (31) komponentli: əl açmaq – 1. dilənmək, 2. dua etmək; əl uzatmaq – 1. kömək etmək, 2. bir kəsin malında gözü olmaq, 3. əlini harasa uzatmaq (həqiqi mənada); əl atmaq – 1. girişmək, təşəbbüs etmək, 2. yardım etmək, maddi kömək etmək; əl bulamaq – 1. bir işə girişmək, qoşulmaq, 2. cəzalandırmaq, möhkəm döymək və s.; “baş” (25) komponentli: başa vurmaq – 1. ömrü başa vurmaq, 2. etdiyi yaxşılığı bir kəsə xatırlatmaq; baş vermək – 1. ortaya çıxmaq, 2. cücərmək, böyümək; baş alıb getmək – 1. hara gəldi çıxıb getmək, 2. arzuolunmaz dərəcədə çoxalmaq; “ayaq” (10) komponentli omonim somatik frazeologizm: ayağa qaldırmaq – 1. sağaltmaq, 2. qaldırmaq (həqiqi mənada), ayağı düşmək – 1. uğurlu olmaq, 2. harasa yolüstü getmək və s.; “üz” (8) komponentli omonim somatik frazeologizm: üz vermək – 1. nazı ilə oynamaq, üzünə xoş baxmaq, 2. vaqe olmaq, ortaya çıxmaq, təsadüf etmək və s. müəyyən etmişik.

Apardığımız müşahidənin nəticəsində “əl” komponentli 120 sinonim frazeologizm cütlüyü: əl tutmaq // əl uzatmaq, əl üstündə saxlamaq // əl üstündə gəzmək, ələ keçirmək // ələ almaq, əli yatmaq // əli öyrənmək və s.; “baş” komponentli 100 sinonim frazeoloji cütlüyü: baş dolandırmaq // baş girləmək, başa minmək // başa çıxmaq, başdan eləmək // başdan sovmaq,

başı açılmaq // başı ayazımaq, başını işə salmaq // başını ağrıtmaq və s.; "ayaq" komponentli 30 sinonim frazeoloji cütlüyü (bunlardan 10-u "əl" somatizmi ilə birlikdə): ayaqlarını bir başmağa dayamaq // ayaqlarını bir başmağa dirəmək, ayaq basmamaq // ayağı dəyməmək, əl-ayağı boşalmaq // əl-ayağı qurumaq // əl-ayağı soyumaq, əl-ayağı süstəlmək // əl-ayağını bağlamaq // əl-ayağını kəsmək və s.; "üz" komponentli 28 sinonim cütlüyü: üz tutmaq // üz qoymaq, üzə düşmək // üzə durmaq, üzə qabarmaq // üz bozartmaq, üzünün suyu tökülmək // üzünün əti tökülmək "ağız" komponentli 25 sinonim cütlüyü: ağzından dürr tökmək // ağzından inci saçmaq, bir ağız demək // bir ağız oxumaq, ağız əymək // ağız büzmək // ağız burmaq və s. müəyyən edilmişdir.

Somonimik komponentli somatik frazeoloji vahidlər içərisində paronim cütlüklərinə də təsadüf edilir. Məsələn, barmağına dolamaq // əlinə dolamaq, ayağına düşmək // əlinə düşmək, başına oyun gəlmək // başına hava gəlmək, bir ağız demək // bir ağız oxumaq, boynuna almaq // boynuna qoymaq, əl-ayağını bağlamaq // əl-ayağını toplamaq, əli cibində gəzmək // əlini cibinə salmaq (pul xərcləmək) və s.

Nəticə

Frazeologizmlər dilin leksik sisteminə daxil olan elə vahidlərdir ki, onlar məna xüsusiyyətlərinə görə xüsusi qrup yaradır və sintaktik cəhətdən tərkib hissələrinə bölünməyib bütövlükdə cümlə üzvü olurlar. Frazeologizmlərin semantik məna növlərindən olan somatik frazeologizmlər də digər frazeologizmlər kimi eyni keyfiyyət və dəyərlərə malikdir, uzun zamandan bəri xalqın həyatında sabitləşmiş ifadələr kimi istifadə olunmaqdadır.

Elmi-tədqiqat işi ingilis və Azərbaycan dillərindəki somatik frazeologizmlərin leksik-semantik xüsusiyyətlərinin tədqiqinə həsr olunmuşdur. Tədqiqat işinin sonunda bir sıra nəticələrə gələ bilərik ki, bu nəticələr bizə ingilis və Azərbaycan dillərindəki somatik frazeologizmlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri, somatik frazeologizmlərin məna qrupları, onların dildə işlənmə tezlikləri haqqında bir sıra fikirlər söyləməyə imkan verir. Məqalədə irəli sürülən fikirlərdən əldə etdiyimiz nəticələri belə qruplaşdıra bilərik:

1) Frazeologizmlərin üç məna növü, frazeoloji birləşmələr, frazeoloji qovuşmalar, frazeoloji birliklərin hər biri somatik frazeologizmlər üçün də səciyyəvidir, lakin frazeoloji qovuşmalar bu tip frazeologizmlər arasında daha geniş yayılmışdır.

2) Somatik frazeologizmlərlə somatizmlər arasındakı oxşar və fərqli cəhətlər, frazeoloji birləşmələrlə sözlər arasındakı oxşar və fərqli cəhətlərlə eyniyyət təşkil edir.

3) İngilis və Azərbaycan dillərindəki somatik frazeologizmlərin tədqiqi göstərir ki, onların bir çoxu bir-birilə ekvivalentlik təşkil etməkdədir. Lakin bir sıra somatik frazeoloji vahidlər isə milli koloriti əks etdirdiyindən hər bir xalqın özünəməxsus olması ilə səciyyələnir (to offer someone one's hand and heart- ürək/könül vermək, to oil (warm) someone's hand – ağzına atmaq, as bare as the palm of your hand / live from hand to mouth - ağzına qurd düşmək / yoxsul olmaq, to take wise words to heart – qulağında sırqa eləmək və s.).

4) Statistik metodun vasitəsilə əldə etdiyimiz nəticələr göstərir ki, ingilis dilində somatik frazeologizmlərin böyük bir qismini "hand" (12.8 %), Azərbaycan dilində isə "ürək" (12.4 %) somatizmli birləşmələr təşkil edir.

5) To offer someone one's hand and heart (ürək/könül vermək) somatik frazeologizmini Azərbaycan dilindəki qarşılığının "əl vermək" şəklində yox, "ürək vermək" formasında işlədilməsi daha uyğundur, çünki "əl vermək" frazeologizmi dilimizdə "kömək etmək" mənasında işlənməkdədir. Fikrimizcə, bunun başlıca səbəbi hər bir xalqa məxsus olan yerli, milli koloritdir ki, hər iki xalqın dil mənzərəsini müəyyən etməyə kömək edir.

6) İngilis dilindən fərqli olaraq, Azərbaycan dilindəki bəzi frazeoloji birləşmələrin tərkibində "ürək" sözünün sinonimi "qəlb", "könül" sözləri də işlədilməkdədir və bu da "ürək" konseptinin linqvo-kulturoloji əhəmiyyətini sübut edən başqa bir faktdır. Fikrimizcə, bu cür emosional məzmunlu sözlərin frazeoloji vahidlərin tərkibində işlədilməsi xalqımızın dünyagörüşü və emosional təbiəti ilə əlaqədardır.

7) Diqqəti cəlb edən maraqlı cəhətlərdən biri də həm ingilis, həm də Azərbaycan dillərində qorxu hissini göstərmək üçün ürəyin ağız və ya boğazda olması şəklində ifadə edilməsidir (to have one's heart in one's mouth/throat // ürəyi ağzına gəlmək).

8) Həm ingilis, həm Azərbaycan dillərində sensonimik leksemlərdən tərkibində "eye" / "göz" sözünü ehtiva edən somatik frazeologizmlər üstünlük təşkil edir. Fikrimizcə, bunun başlıca səbəbi gözün insan həyatındakı yeri ilə bağlıdır: məlum olduğu kimi, göz insanın normal həyat fəaliyyətini təmin edən ən dəyərli orqanlardan biridir və informasiyanın böyük bir qismini bu orqan vasitəsilə qəbul edirik. Elə bunun nəticəsidir ki, məsələn, həyatımızda ən dəyərli insanları əzizləmək üçün Azərbaycan dilində gözümün işığı (nuru), ingilis dilində isə the light of my eyes kimi ifadələrdən istifadə edilir. Bu somatik frazeologizmlər tam ekvivalent hesab olunur.

9) Hər iki dildə tərkibində "hand" / "əl", "leg" / "ayaq" sözlərini ehtiva edən frazeoloji vahidlərin də sayı yetərli dərəcədə çoxdur. İnsanın hərəkətini təmin edən başlıca orqanları adlandıran bu somatizmlərlə olan birləşmələrin daha çox işlədilməsi təsadüfi deyildir. Lakin ingilis dilində bu somatizmlərlə olan birləşmələrin mənası əsas sözün ilkin mənası ilə bağlı olsa da, Azərbaycan dilindəki somatik frazeoloji birləşmələr somatizmin ilkin mənası ilə çox da əlaqəli olmur.

10) "Dil" / "tongue", "ağız" / "mouth" sözlərini ehtiva edən frazeoloji birləşmələr də araşdırmamız nəticəsində əldə etdiyimiz cədvəllərin yuxarı hissəsində yerləşir, yəni digər somatik frazeologizmlərlə müqayisədə daha üstün yer tuturlar. Bu nəticəni biz insanların fikirlərini ifadə etmək və eyni zamanda vacib həyati prosesləri yerinə yetirmək baxımından bu orqanların olduqca əhəmiyyətli olduğu ilə izah edirik. Sayına görə bu frazeologizmlərin üstünlük təşkil etməsinin digər bir səbəbi isə həmin sözlərin çoxmənalı olması ilə bağlıdır. Məlumdur ki, frazeologizmlərin yaranmasında məhz çoxmənalı sözlər mühüm rol oynayır.

11) Azərbaycan dilində tərkibində "ürək" sözünün olduğu frazeoloji birləşmələr ingilis dilində tərkibində "heart" sözü olan birləşmələrlə müqayisədə üstünlük təşkil edir. Zənnimizcə, bunun başlıca səbəbi azərbaycanlıların rasional fikirlərdən daha çox emosiyalara, hisslərə, duyğulara önəm verməsi ilə bağlıdır. İngilis dilində isə tərkib hissələrindən biri "head" sözü olan birləşmələr üstünlük təşkil edir ki, bu da daha çox onların emosional deyil, rasional düşüncə tərzinə malik olaması ilə bağlıdır.

12) Somatik frazeologizmlərin ən böyük qismi Azərbaycan dilində "ürək" sözü əsasında yaranıbsa (12.4 %), ingilis dilində bu "hand" sözüdür (12.8 %). Fikrimizcə, bu fərq ingilis və azərbaycanlılara xas olan dünyanın dil mənzərəsini əks etdirən xüsusiyyətlərdən biridir.

13) Hər iki dildə çoxmənalılıq, omonimlik, sinonimlik, antonimlik kimi xüsusiyyətlər daha çox tərkibində"head" / "baş", "heart" / "ürək, "hand" / "əl", "foot" / "ayaq", "tongue" / "dil" somatizmləri olan somatik frazeologizmlər üçün səciyyəvidir. Frazeoloji birləşmələrin komponentləri çox zaman çoxmənalılıq təşkil etsə də, lakin frazeoloji birləşmələrin hər biri eyni dərəcədə çoxmənalılıq ifadə etmir.

KAYNAKÇA

1. Adilov M.İ. Kontrastiv leksikologiya. Bakı: Bakı universiteti, 1990, 76 s
2. Əhmədova K. Ş. Somatik frazeologimlər. // Bakı universitetinin xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, 2005, № 4, s. 44-50
3. Qurbanov A. Ümumi dilçilik : 2 cilddə. 1-ci cild. Bakı: Nurlan, 2004, 748s
4. Arnold I. V. The English Word. Москва, « Высшая школа» 1986, 295 p
5. Bashkatova Y. Symbolic features of somatic concepts. // International scientific online journal, № 9, 2015, p. 45-51
6. Ginzburg R. S. , Khidekel S. S., Knyazeva G. Y., Sankin A. A. A course in modern English lexicology. 2nd edition. Moscow: "Vysšaja škola", 1979, 269 p.

7. Guliyev H. Body-parts idioms in english and their corresponding forms in Azerbaijani. // Dil və ədəbiyyat, № 27, 2014, s. 110-112
8. Ilyish B. A. The structure of modern English. Ленинград: «Просвещение», 1970, 243 p.
9. Magomedova U. A. The comparative analysis of somatic phraseological units with somatonyms бетIер / head “голова” in the Avar language and English. // Известия ДГПУ, №3, 2015, s. 53-57
10. Moon R. Fixed expressions and idioms in English. New York: Oxford University Press Inc., 1998, 340 p.
11. Алексеева С. Г. Фразеологизмы с компонентами "сердце" и "душа" в современном русском языке: Автореф. дис... канд. филолог. наук, Москва: Русский язык, 2001, 18 s.
12. Кармышаков А. О. Соматические фразеологизмы в русском икыргызском языках: Автореф. дис... канд. филолог. наук, Бишкек, 1992, 27с.
13. Кевлюк И. В. Соматический сектор фразеологической картины мира. // GISAP Philological Sciences, 2014, № 5, s. 26-28
14. Кунин А.В. Английская фразеология. Москва: “Высшая Школа”, 1970, 343с.
15. Мугу Р. О. Полисемантизм соматической лексики (на материале русского и немецкого языков): Автореф. дис... канд. филолог. наук, Майкоп, 2003, 24 с.

O’ZBEK – TURK MAQOLLARINING KLASSIFIKATSIYASI

Oynisa XOJIYEVA *

Annotatsiya: Bu maqolada o’zbek va turk maqollarining xususiyatlari tahlilga tortilgan. Maqollarning umumiy xususiyatlari aniqlangan; ularning farqli va o’xshash jihatlari misollar bilan ochiqlangan. Tahlil natijasida o’zbek va turk folkloridagi maqollarning tasnifi amalga oshirilgan. Har ikki xalq adabiyotidagi analogik tipdagi, sinonimik tipdagi va monologik tipdagi maqollar guruhlarga ajratilgan. Har bir tipdagi maqol turi misollar bilan izohlangan.

Anahtar Kelimeler: *maqol, folklor, turkiy xalqlar, klassifikatsiya.*

From Azerbaijan Karabakh to Konya Karabakh: Holiness in the Context of Public Diplomacy

Abstract: This article analyzes the characteristics of Uzbek and Turkish proverbs. Common features of proverbs are defined; their differences and similarities are explained with examples. As a result of the analysis, the classification of proverbs in Uzbek and Turkish folklore was carried out. Analogical type, synonymous type and monologist type proverbs in the literature of both nations are divided into groups. Each type of proverb is explained with examples.

Key Words: *proverb, folklore, Turkic nations, classification.*

Kirish

O’zbekiston dunyo hamjamiyati bilan faol integratsiyalashuv jarayonini boshdan kechirmoqda. Hamma sohalar kabi o’zbek adabiyoti va folklori ham dunyo xalqlarining madaniyatidan o’rin ola boshladi. Jumladan, o’zbek xalqi bilan mustaqillikning ilk yillaridanoq birinchilardan bo’lib aloqalarni o’rgatgan davlatlardan biri sifatida, shubhasiz, Turkiya bilan munosabatlari yanada mustahkamlanib bormoqda. Bu munosabatlar doirasida barcha jabhada bo’lgan kabi san’at, madaniyat va adabiyot sohasida ham salmoqli ishlar amalga oshirildi. Zero, o’zbek va turk xalqlarining adabiy aloqalarining ildizi uzoq tarixga borib taqalishi sir emas.

O’zbek va turk xalqlari azaldan qondosh, jondosh, qardosh xalqlar bo’lib, ularning ko’p asrlik boy umumiy tarixi mavjud. Asrlar davomida bu ikki qadrosh xalq biri-birining adabiyotidan, ijodiy xazinasidan bahramand bo’lib, ta’sirlanib kelgan. Bugungi kunda turk tiliga tarjima qilinib, turk kitobsevarlariga taqdim etilayotgan o’zbek asarlari va o’zbek tiliga tarjima qilinib, o’zbek ijod olamini zabt etgan turk asarlari fikrimizning yaqqol isbotidir.

O’tgan asrning 90-yillarida o’zbek adabiyotining eng sara namunalari turk tiliga va turk adabiyotidagi go’zal asarlar o’zbek tiliga o’girildi. Abdulla Qodiriy, Oybek, O’tkir Hoshimov, Said Ahmad, Abdulla Qahhor kabi ijodkorlarimiz turk o’quvchilari uchun begona emasligi rost. Shuningdek, Orhan Pamuk, Mahmud Olaqosh, Ahmad Lutfi Qozonchi, Amina Shenliko’g’li, Sema Marashli, Elif Shafaq, Sabohiddin Ali kabi turk yozuvchilarini o’zbek kitobxonlari “o’ziniki” qilib ulgurdi. Turk adabiyoti atoqli o’zbek adiblarining eng mashhur asarlari bilan boyidi. Har ikkala xaqlning folkori ham borgan sari ko’proq tarjima qilinib, xalqlarimiz orasidagi ijodiy hamkorlik yangi bosqichga ko’tarildi.

O’zbek va turk xalqlari orasidagi jadallik bilan rivojlanib borayotgan adabiy aloqalar, o’z navbatida, yangidan yangi dolzarb masalalarga diqqatimizni jalb qiladi. Ana shunday dolzarb va muhim masalalardan biri paremik birliklarni u yoki bu tilga to’g’ri va adekvat tarjima qilib, to’laqonli ifodalab berishda ko’rinadi. Maqol va iboralarni o’zbek tilidan turk tiliga yoki aksincha, turk tilidan o’zbek tiliga mukammal tarzda ifodalab berish folklorshunoslik, tarjimashunoslik va qiyosiy adabiyotshunoslikning umumiy muammolaridan biridir. Bu muammoni atroflicha o’rganib, uning qonuniyatlarini ishlab chiqish, savollariga javob topish folklorshunoslar va tarjimashunoslar oldida turgan muhim vazifalardan biri bo’lib kelmoqda.

Ushbu maqolada o’zbek va turk xalqlarining maqollariga oid ba’zi izlanishlar natijasi o’laroq, ikki xalq maqollarining klassifikatsiyasini qilishga urindik.

* Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o’zbek tili va adabiyoti universiteti, tayanch doktorant, O’zbekiston, niso-nur@mail.ru

DOI :10.30546/100981.2024.0155

1. Maqollar Qur’onga Kirmaydi, Ammo U Bilan Yonma-Yon Yuradi

“Maqol yaratmagan bironta til, maqol ishlatmagan bironta xalq yo’q” (Саломов, 1961: 18) deb yozadi taniqli tarjimashunos olim G’. Salomov.

Har bir xalq, har bir millatga xos yagona janr – maqol, desak aslo yanglishmaymiz. Shu bilan birgalikda, hech bir adabiy janr bir xalqning o’zligini, milliyatini maqollarchalik aniq ifodalab, namoyon qilib berolmasligi ham kunday ravshan. “Madaniyatning ajralmas qismi, tilning muhim qatlamini tashkil etib, asrlar osha hayotda sinalib, sayqallanib, avloddan avlodga o’tib kelayotgan, xalqning muayyan voqea-hodisa haqidagi xulosalari, adolatli hukmi mujassam bo’lgan maqol va matallar bebaho ma’naviy boylik sifatida insoniyat tarixining barcha davrlari uchun mutlaq haqiqat, donolikning oliy nuqtasi hisoblanadi” (Ҳамидов, 2022: 3). Ilk bor turk maqollarini tizimli ravishda to’plab, nashr etgan Umar Osim Aksoy maqollarni muqaddaslashtirib, “Tangri va payg’ambar so’zlari kabi ruhiyatga ta’sir ko’ratuvchi kuchga ega” (Aksoy, 2020: 13) ligini ta’kidlaydi. Olim fikriga mashur turk maqolini ham ilova qiladi: “Atalar sözü Kur’an’a girmez, yanınca yelişür” (Aksoy, 2020: 13) // “Atalar sözü Kur’an’a girmez, ama yanınca yürür (Aksoy, 2020: 13) (Maqollar Qur’onga kirmaydi, yonida (teppa-teng) yelib boradi // Maqollar Qur’onga kirmaydi, lekin (uning) yonida turadi (yuradi). Maqolni shartli ravishda “Maqollar Qur’onga kirmaydi, ammo u bilan yonma-yon yuradi” deb tarjima qilish mumkin. Umar Osim Aksoyning maqol haqidagi bu ta’rifi bejiz emas. Qur’on Allohning kalomi, hadis esa payg’ambarimizning so’zlari – har ikkisi-da insonlarning bu hayotda to’g’ri yashab, chiroyli umr kechirishi uchun yo’l ko’rsatuvchi xabarlar bo’lsa, maqollar ham ayni maqsadga xizmat qiluvchi xabarlar bo’lib, ularni bizga ota-bobolarimiz eslatma o’laroq qoldirganlar deya olamiz. Shuni ham ta’kidlash kerakki, biror maqol o’z-o’zidan dunyo yuzini ko’rmagan. Ularning har biri uzoq hayotiy tajriba va sinovlardan o’tib, keyingi avlodlarga saboq sifatida meros bo’lib kelmoqda. Maqollar ko’p asrlik hayotiy tajribalar asosida yuzaga kelganligi sababli o’ziga xos tarbiyaviy ahamiyat kasb etadi (Ўзбек халқ мақоллари, 1987: 12). Balki, shu jihatdan, maqollarni kishilar e’tiqodini haqqa yo’naltiruvchi muqaddas manbalar bilan yonma-yon qo’yish mumkin. Maqollarning aynan shu o’ziga xosligi, ya’ni tarbiyaviy ahamiyat tashishi sababidan ularning qadri yana ham ortadi. Ulardagi hikmatni anglab, amal qilganlar murodiga yetsa, aksincha, bepisand bo’lganlar pand yeyishi haqida ham aynan maqollarda eslatma bor:

Atalar sözünü tutmayanı yabana atarlar (Aksoy, 2020: 157).

(Maqolga amal qilmaganni kimsasiz qirda qoldiradilar)

Bu maqol otalarning hikmatga boy so’zlariga, ya’ni maqollarga bepisand bo’lib, o’gitlariga amal qilmagan, axloq qoidalaridan tashqariga chiqqan kimsalarning bora-bora yakkalanib qolishini uqtiradi.

Ko’rinib turibdiki, maqollar uzoq asrlik masofalar osha bizga yetib kelganiga qaramay, bugungi kunda ham ahamiyatini yo’qotmagan, qolaversa, kelajak avlodga ham umr yo’lini yorituvchi shamchiroq bo’lib xizmat qila oladi.

2. O’zbek Va Turk Maqollarining Xususiyatlari

Folklorning eng qadimiy janri bo’lmish maqollarning o’tmish, bugun va kelajak uchun naqadar ahamiyatli hikmat bulog’i ekanligi inkor qilinmaydigan haqiqatdir. Ammo bugungi globallashuv zamonida maqollarning ham global doirada o’rganilishi folklorning muhim masalalaridan biriga aylanib ulgurdi. Jumladan, qardosh tillardagi maqol va hikmatlarning tilimizdagi maqollar bilan o’zaro munosabati tadqiqi qilinishi zarur bo’lgan muammolardan biridir. O’zbek va turk tillaridagi maqollarning o’xshash va farqli jihatlari, o’ziga xosligi-yu umumturkiy xususiyatlari mana shunday tadqiq qilinishi muhim bo’lgan masalalarning boshida keladi desak, yanglishmaymiz.

Maqollar turkiy xalqlarning avloddan avlodga o’tib kelayotgan umumiy boyligi bo’lish bilan birgalikda, tinimsiz yangilab, boyib, sayqallanib boradi. *“Maqol ma’lum bir davr, aniq vaziyat, makon va zamonning ehtiyoji o‘laroq yuzaga keladi. Biroq u hech ham o‘sha*

yaratilgan, tug‘ilgan, aytilgan vaqt mazmuni bilan qolib ketmaydi. Nutq makoni va mazmuniga ko‘ra yangilanib boraveradi. Bu esa maqollarning doimiy zamon bilan hamnafasligini ko‘rsatadi”(Мирзаев, Саримсоқов, 1987: 8).

Uzoq o’tmishda madaniyati, adabiyoti va san’ati bir bo’lgan bu ikki xalqning zamonlar o’tishi bilan turli ijtimoiy-siyosiy sabablar bilan bir-biridan uzoqlashishi ularning adabiyotida ham aks etadi. Jumladan, bu jarayon xalq adabiyotida – maqollarda ham kuzatiladi. Xalq maqollari o’zbek folklorida ham, turk folklorida ham shakl jihatdan jiddiy o’zgarishlarga uchramagan (zotan, maqollar folklorning eng kam transformatsiyaga uchraydigan jarni hisoblanadi). O’nlab sahifalarga sig’ishi mumkin bo’lgan ma’noni ikki-uch jumla, bir-ikki satrga jo qilgan maqollar hanuzgacha ixchamligini saqlab qolgani bilan xarakterlidir:

Gül dikensiz olmaz (Aksoy, 2020: 293). – Gul tikansiz bo’lmas (Шомақсудов ва б., 1990: 83).

Maqollar orasida parallelizmlar (Koyun can derdinde, kasap yağ derdinde // Echkiga jon qayg’usi, qassobga moy qayg’usi), tazod (Dost başa bakar, duşman ayağa // Do’st boshga qaraydi, dushman – oyoqqa), talmeh (Uch kishi bir bo’lsa, Biri – Xizir // Kul sıkışmayınca, Hızır yetişmez), alliteratsiya (Aşını, eşini, işini bil // Yaxshi yaxshiga yondashtirar, Yomon yo’ldan adashtirar), laff va nashr (Yaman komşu, yaman avrat, yaman at; birinden göç, birini boşa, birin sat), istiora (Delikli boncuk yerde kalmaz, deli kız evde kalmaz // Teshik munchoq yerda qolmas, Yerda qolsa, kimlar olmas), sa’j (Demir ıslanmaz, deli uslanmaz // O’qigan bilmas, uqqan bilar) kabi badiiy san’atlar har ikki xalq folkloridagi maqollarni bezaydi. Ammo shuncha o’xshashlik va umumiylikni o’zida jamlagan ikki xalq maqollarining o’ziga xos xususiyatlari, farqli jihatlari ham mavjud. Ularning o’xshash va farqli, umumiy va xususiy jihatlarini o’rganish bugungi kunda ham dolzarbligicha qolmoqda. Chunki o’zbek va turk maqollarining tizimli klassifikasiyasi haligacha ishlab chiqilmagan.

3. Maqollar Klassifikatsiyasi

Biz o’zbek va turk maqollarining shakl va mazmunini tadqiq qilib, ularni shartli ravishda quyidagi uch katta guruhga ajratdik:

I. **Analogik maqollar.** Bu guruhga har ikki xalqning folklorida mavjud bo’lgan ayni maqollarni kiritish mumkin. Ular ham shaklan, ham mazmunan bir-birini aynan takrorlaydi:

Akıl yaşta değil, baştadır – Aql yoshda emas, boshda(dir).

Bu turdagi maqollar har ikki xalqda ayni mazmunni ifodalab, ayni maqsadda qo’llaniladi. Shuni ham ta’kidlash kerakki, analogik maqollar boshqa turdagi maqollarga nisbatan qadimiyroqdir. Ularning tarixiy-genetik jihatdan bir davr va bir makonga oidligini taxmin qilish mumkin; yaratilish tarixi esa umumturkiy madaniyatga borib taqalsa, ajabmas. Shu sababdan analogik maqollar u yoki bu ko’rinishda turli qadimiy manbalardan o’rin olganini ko’rishimiz mumkin. Xususan, Mahmud Koshg’ariyning “Devoni lug’otit-turk” asaridan o’rin olgan maqollarning aksari bugungi kunda nafaqat o’zbek va turk folklorida, balki barcha turkiy xalqlar adabiyotida uchraydi. Aynan shu sababdan, o’zbek va turk folklorida aynan bir-birini takrorlovchi bunday maqollarning boshqa turkiy xalqlarda ham jiddiy o’zgarishga uchramagan holda qo’llanilishiga guvoh bo’lamiz. Ular o’zbek xalq maqolining turk xalqiga o’tishi yoki aksi emas, balki, bir zamonlar bir xalq bo’lgan turkiylarning o’z otaso’zlaridir. Ularda turkiy xalqlarning ayni hayot tarzi, o’xshash dunyoqarashi, umumiy an’analari va yagona madaniy merosi o’z aksini topadi.

Ulardan ayrimlariga misollar keltirsak:

1. Ayağını yorganına göre uzat. (Aksoy, 2020: 164) **– *Ko’rpangga qarab oyoq uzat.***

Bu maqol ham turk tilida, ham o’zbek tilida faol qo’llaniladigan, zamon va makon tanlamaydigan maqollar sirasiga kiradi. “Ehtijoylaringni imkoniyatingga qarab belgila” ma’nosida ogohlantirish, tavsiya va maslahat mazmunini ifodalab keladi.

O’zbek maqollarining izohli lug’ati “Hikmatnoma”da “Ko’rpangga qarab oyoq uzat” maqolining etimologiyasi bir afsona bilan bog’lanadi:

“Qadim zamonda bir zolim podsho bo’lgan ekan. U xalqni xilma-xil yo’lllar bilan qiynab, azoblab, shundan o’zi rohatlanar ekan. Kunlarning birida u: “Endi qanday qilsam xalqni qiynab, rohatlanaman” deb o’ylab-o’ylab, bir hiyla topibdi. Xalqqa: “Mening bo’yimga loyiq ko’rpa tikib kelinglar!” deb buyuribdi. Ertasiga odamlar podshoning bo’yiga taxminan tikkan ko’rpalarini ko’tarib, birin-ketin saroyga kirib kela boshlabdilar. Podsho ko’rpalarni birma-bir ustiga yopib ko’ra boshlabdi. Ko’rpa agar uzunroq bo’lsa, uni ataylab bosh tomoniga tortib, oyoqlarini cho’zib: “Iye, bu kalta-ku!” deb, agar kaltaroq bo’lsa, jo’rttaga oyoqlarini yig’ib olib: “Iye, bu uzun-ku!” deb baqiraveribdi va ko’rpalarning egalariga qirq darradan urishni buyuribdi. Shunda navbat bir cholga kelibdi. Podsho u keltirgan ko’rpani ustiga yopibdi-da, bosh tomonga tortib, oyoqlarini tizzasigacha ochib: “Iye, bu kalta-ku!” deb baqirgan ekan, sabr kosasi to’lib turgan chol qo’lidagi hassasi bilan podshoning oyoqlariga bir tushiribdi. Podsho birdan cho’chib, oyoqlarini yig’ib olibdi-da, cholga: “Nega oyog’imga urding?!” deb o’shqiribdi. Shunda chol: “Ko’rpangga qarab oyoq uzat-da!” debdi. Majozan: “O’z holingga, mablag’ingga, imkoniyatingga qarab ish ko’r” degan ma’noda qo’llaniladi (Шомақсудов ва б., 1990: 236). Yuqoridagi afsonaning haqiqatga qanchalik yaqinligini aniqlash, afsuski, imkonsiz. Maqolning paydo bo’lishiga aynan shunday voqea sabab bo’lganmi, yoki shunday vaziyatda o’rinli qo’llanilgan bu maqol sabab afsona el orasida yoyilganmi, buni ham bilolmaymiz. Katta ehtimol bilan, maqolning tarixi bu afsonadan ham uzoqqa borib taqaladi. “Devoni lug’otit-turk”da shu maqolga ham shaklan, ham mazmunan juda yaqin bo’lgan maqolning uchrashi fikrimizning isbotidir: ***“Yogurkanda artuk ayak kösülse üşiyür”*** (www.wikisource.org). “Ko’rpadan chiqib qolgan oyoq sovqotadi” ma’nosini beruvchi bu maqol ham ayni mazmunda qo’llaniladi.

Shuningdek, o’zbek tilida bu maqolning “Bo’yingga qarab to’n bich”, “Qulochingga qarab ketmon chop” kabi variantlari ham majvud. Ammo turk tilida maqolning boshqa variantlari uchramaydi.

2. ***Üzümü(nü) ye de bağını sorma*** (Aksoy, 2020: 454)***. – Uzumini ye, bog’ini so’rama*** (O’zbek xalq maqollari, 2019: 414)**.**

Bu maqol ikki xalq folkloridan o’rin olgan majoziy ma’nodagi maqol bo’lib, unga har ikki xalq folklorida turlicha izoh berilgan. Umar Osim Aksoy “Önemli olan, sana bir nimetin gelmiş olmasıdır. Ondan yararlanmaya bak. Nereden geldiğini bilmene gerek yoktur” (Aksoy, 2020: 454), ya’ni “Muhimi, bir ne’matning senga nasib qilgani. Undan foydalanishni o’yla. Qayerdan kelganini bilishingga hojat yo’q” deb izohlasa, “Hikmatnoma”da bu maqol o’g’ritabiat kimsalarning o’z xiyonati fosh bo’lishidan qo’rqib aytilgani ochiqlanadi (Шомақсудов ва б., 1990: 409). Yana bir turk manbasida esa bu maqolning etimologiyasi uzum bog’ini sotib olmoqchi bo’lgan ikki qo’shni va ular orasidagi ayyorona munosabat bilan bog’lanadi (Bulut, 2015: 181 –182).

Har ikki holatda ham o’zida sirlilikni yashirgan bu maqol vaziyatga qarab ijobiy ma’noda ham, salbiy mazmunda ham ishlatilishi mumkin.

3. ***İyilik yerde kalmaz. – Yaxshilik yerda qolmas.*** Yaxshilik mavzusi adabiyotning asos mavzularidan biri bo‘lib, jahon xalqlari folkloridan keng o‘rin olgan. Mazmunan yuqoridagi maqolga yaqin turuvchi maqol, matal va hikmatli so‘zlarni barcha xalqlar ijodida uchratishimiz shubhasiz. Bir-birini aynan so‘zma-so‘z takrorlagan yuqoridagi maqol esa ikki xalqning mushtarak o‘tmishiga borib taqaluvchi umumiy madaniyati mahsulidir.
4. ***Kalan işe kar yağar (turkcha) – Qolgan ishga qor yog‘ar (o‘zbekcha).*** Har ishni kechiktirmasdan, ortga surib paysalga solmasdan o‘z vaqtida bajarishga da’vat qiluvchi bu maqol ham o‘zbek va turk xalqlarida ayni shakl va mazmunda o‘z ifodasini topgan. Maqoldagi “qolgan” (“kalan”) va “qor” (“kar”) so‘zlari orqali

ohandorlikka (alliteratsiya) erishilgan. Shuningdek, maqolda vaqtida qilinmay qolib ketgan ishning unut bo‘lib, butunlay bajarilmay qolishi mumkinligiga ham “qor” komponenti orqali ishora qilinadi. Zotan xalqimizda ***“Qor yog‘di – iz bosildi”*** maqoli ham uchraydiki, bu maqol yuqoridagi misolimiz bilan solishtirilsa, otaso‘zidagi “qor” so‘zining badiiy vazifasi yanada ayon bo‘ladi. Bu maqolda donishmand xalqimizning so‘z tanlashdagi injaligi, ixcham shaklda olam-olam mazmun yuklay olish mahorati namoyon bo‘ladi (Xojiyeva, 2023: 533).

5. Önce düşün, sonra söyle. – Avval o‘yla, keyin so‘yla.

So‘zlash insonning fahm-farosat darajasini belgilab beruvchi nozik chegaradir. Biroz oshirib yuborilgan nutq, bitta noo‘rin so‘ylangan so‘z insonni donolik martabasidan nodonlik “maqomi”ga tushirib qo‘yishi hech gap emas. Shuning uchun hamma zamonlarda hikmat egalari kamgaplikni, har bir so‘zni o‘ylab so‘zlashni yoqlab kelganlar; sergaplikdan, og‘ziga kelganni qaytarmay gapirishdan qaytarganlar. Hazrat Navoiy ham oz so‘zlash borasida *“Og‘ziga kelganni demak – nodonning ishi…”, “Ko‘p demak birla bo‘lmag‘il nodon…”* deb bot-bot tanbehlaydilar. Bu mavzudagi maqollarning turli variantlari ham mavjud bo‘lib, ular har ikki tilda faol ishlatiladi:

№	***Turkcha***	***O‘zbekcha***
1.	*Az söyle, çok dinle.*	*Oz so‘z – soz so‘z.*
2.	*Çok söyleyen çok yanılır.*	*Oz so‘zla, ko‘p ishla.*
3.	*Söz gümüşse sükut altındır.*	*So‘z – kumush, sukut oltindir.*
4.	*Söylemek gümüşse susmak altındır.*	*O‘n qatim o‘yla, bir qatim so‘yla.*
5.	*Az söyleyen çok rahat eder.*	*Og‘zimga keldi, deb dema,* *Oldimga keldi, deb yema.*
6.	*Az söz, çok iş.*	*O’ynab gapirsang ham, o’ylab gapir.*

Bunday maqollar har ikki xalq folklorida juda ko‘p uchraydi:

Kusursuz dost arayan dostsız kalır // Aybsiz do‘st qidirgan do‘stsiz qolar

Ne ekersen onu biçersin // Nimani eksang, shuni o‘rasan

Oğlan dayıya, kız halaya çeker // O‘g‘il tog‘aga, qiz ammaga tortadi (o‘xshaydi)

Para el kiridir // Pul qo‘lning kiridir

Sağ elin verdiğini sol elin görmesin // O‘ng qo‘ling berganini chap qo‘ling ko‘rmasin (bilmasin)

Yenilen güreşe doymaz // Yiqilgan kurashga to‘ymas

Bugünün işini yarına bırakma // Bugungi ishni ertaga qo‘yma

Bıcak yarası geçer dil yarası geçmez // Tig‘ yarasi kechar, til yarasi kechmas

Bakarsan bağ, bakmazsan dağ olur // Boqsang – bog‘, boqmasang – tog‘

Akıl yaşta değil baştadır // Aql yoshda emas, boshda va hokazo.

II. Sinonimik maqollar. Bu tipdagi maqollarga ham taxiriy-genetik jihatdan yagona ildizdan o’sib chiqqani ma’lum, ammo vaqt o’tishi bilan ba’zi shakliy o’zgarishlarga uchragan otaso’zlarini kiritish mumkin. Bunda maqollar asl funksiyasini saqlab qolgan holda, har bir xalqning milliy koloriti, geografik o’ziga xosliklari, shu xalqni tamsil etuvchi urf-odat va an’analariga muvofiq tarnsformatsiyaga uchraydi. Lekin bu o’zgarish maqolning mazmuniga jiddiy ta’sir ko’rsatmaydi. Asarlarni u yoki bu tildan tarjima qilish jarayonida ham bunday maqollarni bir-birining o’rnida qo’llash mumkin, bu adekvat tarjima talablariga to’la javob beradi. Chunki sinonimik maqolarda shaklan kichik farqlar kuzatilsa-da, maqol ma’nosi va qo’llanilish doirasi deyarli o’zgarishsiz qoladi. Sinonimik tipdagi maqollarga ayrim misollarni ko’rib chiqsak:

1. Yerin kulağı var. – Devorning qulog’i bor.

Bu ikki maqol ham har yerda har so'zni so'zlab bo'lmasligi, inson gapirayotgan gapiga ehtiyot bo'lishi kerakligi haqida ogohlantiradi. Lekin maqollarning birida Yerning, boshqasida esa Devorning qulog'i borligi ta'kidlanadi. Buning sababini o'rganishga urindik. Ayrim manbalarda Yerin kulağı var (Yerning qulog'i bor) maqolining etimologiyasi mifologik qarashlar bilan bog'lanadi. Jeren Oqbosh Erjan maqoldagi "Yer" aynan Yer Ona xudosi ekanligi haqida yozib, buni bir qancha dalillar bilan isbotlashga harakat qiladi: "Anlaşıldığı üzere Mitolojik Ana bir süre sonra Yer Ana adını almıştır. Yaşlı bir kadın olarak tasavvur edilmiştir. Yer Ana bu şekli atasözlerinde korunup günümüze kadar ulaşmıştır" (Ercan, 2020: 43) ("Anglashilganidek, Mifologik Ona ma'lum vaqtdan keyin Yer Ona deb atala boshlagan. Keksa bir ayol sifatida tasavvur qilingan. Yer Ona bu holatini maqollar yordamida bugungi kungacha saqlab kelgan"). Muallif turkiy xalqlarda uchraydigan *"Saygarmanı söyleme, tamda gulak bar", "Görmediğini söyleme, odada kulak var", "Yerin kulağı var", "Cer kulagı ceti kat", "Yerin kulağı yedi kattır", "Yerin kulağı vardır", "Cer kulagı ceti kat", "Yer kulağı yedi kattır", "Keregede kulak bar, keñeşçü bolsoñ ıraak bar", "Yerin kulağı var, konuşacaksan uzak git", "Yerin kulağı var da duyar", "Yerin da kulaklari vardır"* maqollarining hammasini yuqoridagi fikr bilan bog'laydi (Ercan, 2020: 44). Ammo biz bu fikrning asosli deb topishimiz uchun argumentlar yetarli emasligini ham ta'kidlab o'tmoqchimiz. Nega aynan "yer"ning qulog'i borligiga kelsak, maqoldagi bu komponent, katta ehtimol bilan, bevosita turkiy xalqlarning ko'chmanchi hayot kechirgani bilan bog'liq deb o'ylaymiz. Ma'lumki, turkiy xalqlar ko'chmanchi xalqlar edi. O'z navbatida, muqim uy-joylari ham mavjud bo'lmagan. Maqolning yaratilish davri juda uzoq o'tmishga borib taqalishini hisobga olsak, bu maqol atrofi devorlardan iborat uylar mavjud bo'lmagan bir davrda paydo bo'lgan degan taxminni o'rtaga surish mumkin. Aynan shuning uchun aksar turkiy xalqlar folklorida bu maqolda devorning emas, balki "yerning qulog'i" borligi ifodalangan. O'zbek xalq og'zaki ijodidagi "Devorning qulog'i bor" maqoli ham dastlab "Yerning qulog'i bor" shaklida qo'llangan bo'lishi ehtimoldan uzoq emas. Keyinchalik, xalqimiz o'troqlashishi munosabati bilan uylar qurilgan va bu, o'z navbatida, maqollarda ham o'z ifodasini topgan. Maqoldagi bu o'zgarish jarayoni turk folklorida ham uchraydi: turk folklorida maqolning arxaik shakli saqlanib qolgan bo'lsa ham, aynan shu maqolning "Duvarın kulağı var, gözünü de unutma" (Aksoy, 2020: 248) varianti borligi so'zimizning isbotidir.

2. ***Bir fincan kahvenin kırk yıl hatırı var. – Bir kun tuz yegan joyingga qirq kun salom ber.*** Bu ikki maqolda o'zbek va turk xalqining mehmondo'stlik an'analari o'z aksini topgan. Ma'lumki, turk xonadonida mehmon bo'lgan inson qahva ichmasdan ketmaydi. Shuning uchun turkcha maqolda bosh obraz sifatida **qahva**ga urg'u berilyapti. Turk mehmonnavislik an'anasida qahvaning alohida o'rni bor. Menmonlarni qahva bilan siylash alohida an'anaga aylanib ulgurgan. Hatto, qiymatli mehmonlarga alohida hurmat ma'nosida kundalik ishlatiladigan finjonlarda emas, maxsus finjonlarda qahva taqdim etish odati ham mavjudki (www.kulturportali.gov.tr), bu maqolda qahva komponentining ahamiyatini yanada yaxshiroq tushunishimizga yordam beradigan bir detaldir. O'zbeklar esa e'zozli mehmonni taomsiz uzatmaydilar. Mehmon kelishi bilan o'choqqa o't yoqiladi, qozonga masalliqlar solinib, qo'noqlar uchun issiq ovqat hozirlanadi. Odatlarimizga ko'ra, mehmon sharafiga issiq taom tayyorlash unga qanchalik izzat ko'rsatilganidan dalolatdir. Maqoldagi "tuz" so'zi metonimik hodisa bo'lib, (tuz qo'shiladigan) barcha **taom**lar ma'nosini ifodalab keladi. Umumiy olib qaraganda, har ikkala maqolning mazmuni bir xil – mehmon qilgan uy egalarining hurmatini saqlash!
3. ***Kabiliyetli çırak ustayı geçer. – Ustozidan o'tmagan shogird shogird emas.*** Har ikki maqolda kichik shakliy tafovutlar borligi ularning orasidagi ma'no birligini yo'qqa chiqarmagan. Ikki maqolda ham ustoz – shogird (usta – çırak) munosabati, shogird oldida turgan ulkan mas'uliyatdan so'z boradi. Shogird ustozidan hunarni

o’rganibgina qolmay, undan ham o’zib ketishi uning yaxshi (qobiliyatli) shogird ekanligini belgilab beruvchi omil sifatida ilgari suriladi.

4. ***Armudun iyisini ayılar yer.*** – ***Qovunning yaxshisini it yeydi.*** Bu maqollar eng yaxshi narsalarning ko’p hollarda nomunosib kishilarga nasib etishi haqida bo’lib, holat majozlar yordamida ta’sirchan va tushunarli tarzda anglatilgan. Maqollar orasidagi tafovutlarga kelsak, taxminimizcha, bu farqlar ikki xalq yashaydigan geografik hudud va uning tabiati bilan bog’liq. Asosan, dehqonchilik bilan shug’ullanadigan o’zbek xalqining maqollarida poliz ekini asosiy komponent sifatida ko’rilsa, “nok”, “ayiq” kabi komponentlar Turkiyaning tog’li hududlari, o’rmon zonalarida yashaydigan aholining ijod mahsuli deb qarash to’g’ri bo’ladi, deb o’ylaymiz. Turk folklorida bu maqolning *“Ahlatın iyisini dağda ayılar yer”*(Aksoy, 2020: 123) muqobili ham borki, bu maqolda fikrimizning isbotini yanada yaqqol ko’rish mumkin bo’ladi (Bu yerda ahlat – nokning yovvoyi turi).
5. ***Arık ata kuyruğu (da) yüktür*** (Hengirmen, 2011: 122)**.** (Ozg’in otga (o’zining) dumi (ham) yukdir). Bu maqolda zaif, kuchsiz insonlar boshqalarga yordam berish tugul, o’z muammolarini ham hal qila olmasliklari haqida so’z boradi. Shu bilan birga, maqol bunday insonlarga rahm-shafqat qilish, ularga ortiqcha mas’uliyat yuklamaslikni ta’kidlash maqsadida ham ishlatiladi. Yuqorida ta’kidlaganimizdek, bu maqol ham ancha qadimiy ekanligini qayd etishimiz lozim. Umuman, ot zoonimli maqollarning katta qismini qadimiy maqollar sirasiga kiritish mumkin. Ot zoonimli maqollar har ikki xalq folklorida talaygina. Shu sababdan o’zbek folklorida bu maqolning muqobilini topish u qadar qiyinchilik tug’dirmaydi: ***Oriq otga qamchi yuk*** maqoli yuqoridagi maqol bilan deyarli bir xil ma’noga ega. Shuningdek, maqolning boshqa turkiy xalqlar adabiyotida ham turli xil muqobillarini uchratish mumkin. Masalan, qozoq folklorida *Arik atka kamchi avir*, turkman folklorida *Argin ata gamçi artik* yoki *Eshege guyrugam yuktur*, qirg’iz folklorida *Arik atka kuruk juk*, boshqird folklorida *Arik atka kiryin da avir* shaklida tarqalgan bu maqol ojiz insonning nafaqat boshqalarga, hatto, o’ziga ham nafi tegmasligiga ishora qiladi. Bu maqollarning barchasi “Devoni lug’otit-turk”dagi maqolning (**Taz at tafarci bolmas**, ya’ni Ozg’in otda yuk tashib bo’lmas) turli o’zgarishlarga uchragan shaklidir (Xojiyeva, 2022: 54).

Tuzilishiga ko‘ra nisbatan murakkabroq bo‘lib, qo‘shma gaplar bilan ifodalangan ayrim maqollarning qismlaridan biri u yoki bu tilda faol qo‘llanilmaydigan holatlar ham mavjud. Bunga maqol qismlaridan biri o‘zining ijtimoiy ahamiyatini yo‘qotishiga boshqa qismining majoziy mazmuni yanada ahamiyatliroq bo‘lishi sabab bo‘ladi (Xojiyeva, 2023: 533). Masalan, turk tilidagi ***Acı söz insanı dininden, tatlı söz yılanı deliğinden çıkarır*** maqolining birinchi qismi o‘zbek tilida uchramaydi. Uning ikkinchi qismi faol bo‘lib, ***Yaxshi so‘z bilan ilon inidan chiqar*** shaklida ishlatiladi. Ba’zan bu maqolning davomi sifatida ***yomon so‘z bilan qilich qinidan chiqadi*** gapi ham qo‘shimcha qilinadi. O’zbek tilida bu maqolning *Yaxshi muomalaga tuya ham cho’kadi, Yaxshi so’z filni ham yo’lga solar, Sigirni ham silaa sut* beradi kabi alternativlari mavjud. Bu sinonimik qatorda ***Yaxshi so‘z bilan ilon inidan chiqar*** paremasida “ayyorlik, vahshiylik ma’no qirrasi bo’rtib turibdi” (Jo’rayeva, 2023:16). Yoki ***Acı acıyı keser, su sancıyı*** maqolini o‘zbek tilida ***Achchiqni achchiq kesadi*** shaklida uchratamiz. Ikkinchi qismi bizda mavjud emas. Bu hodisaning aksini ham ko‘rishimiz mumkin: ***Teshik munchoq yerda qolmas, yerda qolsa, kimlar olmas*** maqolining turk tilida birinchi qismi saqlanib qolgan: ***Delikli taş yerde kalmaz*** varianti bor.

Bunday maqollar orasida shakl jihatidan ko’zga ko’rinarli tafovutlar farqlansa ham, ularning mazmunida jiddiy farqlar kuzatilmaydi, ishlatilish maqsadi, o’rni va holati o’zgarishsiz qoladi deyish mumkin.

III. ***Monologik maqollar.*** Turk folklorida ham, o’zbek folklorida ham genetik aloqalari kuzatilmaydigan, bir-biriga ham shaklan, ham mazmunan

o’xshamaydigan, bir-birini takrorlamaydigan maqollar ham mavjudki, ular folklorning katta qismini tashkil qiladi. Maqollar orasidagi bunday jiddiy farqlarning sababini asosan ikki holat bilan izohlash mumkin: a) nisbatan keyinroq paydo bo’lgan zamonaviy maqollar; b) boshqa tillardan o’zlashib, tarjima qilingan maqollar. Bu kabi boshqa xalqlarda takrori uchramaydigan maqollar shu xalqning milliy koloritini ko’rsatib berishda asosiy rol o’ynaydi, ularda millatning o’ziga xos urf-odatlari va an’analari; qadriyatlarining parchalari jamlanadi:

1. ***Denize düşen yılana sarılır (Dengizga tushgan ilonni quchoqlaydi)*** – maqol chorasiz qolgan, qiyin vaziyatga tushgan insonning yomon odamlardan ham yordam so‘rashga majbur bo‘lishi haqidagi achchiq haqiqatni aks ettiradi. O‘zbek tilida ***Cho‘kayotgan inson xasga yopishadi*** maqoli bor. Bu maqolda ham chorasizlikdan inson o‘zini o‘tga-cho‘g‘ga urishi gavdalangan. Lekin har ikkala maqol ma’no jihatidan bir-biriga to‘liq mos emas. Farq shundaki, turk xalq maqolidagi **“ilon”** obrazi orqali yomon kimsalarga ishora qilinadi. O‘zbek maqolidagi **“xas”** – foydasiz chiranishni bildirsa, **“ilon”** salbiy ma’no tashiydi. Shuni ham aytish kerakki, bu maqolda Turkiyaning geografik joylashuvi ham muhim rol o’ynaydi. O’zbekiston dengizdan uzoq mintaqa joylashgan, ammo Turkiyaning dengizlar mamlakati eaknligi ma’lum. Bu turk xalq maqollarida ham aks etmay qolmaydi, albatta.
2. ***Gençlikte para kazan, kocalıkta kur kazan*** (Aksoy, 2020: 285) maqolida keksalik g’amini yoshlikda yeyish kerakligi haqida tavsiya beruvchi o’git bo’lib, o’zbek xalq og’zaki ijodida bunga o’xshash maqollar talaygina, lekin ularning birortasi bu maqolni aynan takrorlamaydi. Maqolning diqqatga sazovor jihati bir satrda ikki badiiy san’atni jamlashida ko’rinadi. Gençlik – kocalık (yoshlik – keksalik) antonimlari asosida tazod san’atining go’zal namunasi yaratilgan bo’lsa, omonimik xususiyatga ega kazan (qozon) so’zining “erishmoq”, “muvaffaq bo’lmoq” ma’nosi bilan “ovqat pishiradigan idish” ma’nosi tajnis san’atiga asos bo’lgan. Maqolning boshqa bir variantida ham ayni badiiy san’atlar saqlanib qolgan: ***Gençlikte taş taşı, kocalıkta ye aşı.*** Maqoldagi taş (tosh) va taşı (tashimoq) so’zlari omonimik qatorni hosil qiladi va tajnis san’atiga misol bo’ladi.
3. ***Bir deli kuyuya taş atmış kırk akıllı çıkaramamış (Bir ahmoq quduqqa tosh otibdi, (uni) qirq aqlli chiqara olmabdi*** yoki ***Bir ahmoqning quduqqa otgan toshini qirq aqlli chiqarolmabdi)***. Ba’zan bir johil insonning qilgan ahmoqona ishini bir qancha oqil insonlar birlashib ham o‘nglay olmasligi mumkin. Maqol shu haqida bo‘lib, uni o‘zbek tiliga tarjima qilib, amalda tatbiq etsak, xalqimiz so‘z boyligini oshiradi.
4. ***Öfkeyle kalkan zararla oturur (Jahl bilan turgan zarar bilan o‘tiradi*** yoki ***Jahl bilan harakatlangan zarar ko‘rib qaytadi)***. O‘zbek tilida ***Jahl kelsa, aql ketadi*** maqoli mavjud bo‘lsa ham, yuqoridagi maqolga to‘la mos kelmaydi. Chunki maqolda jahl bilan qilingan ishning **oqibati** haqida so‘z boradi.

Yuqorida namuna sifatida keltirilgan maqollarning har uch turiga ko’plab sanash mumkin. Muhimi, ular bilan bog’liq qonuniyatlarni aniqlash.

Xulosa

1. O’zbek va turk folklorida bir-birini so’zma so’z takrorlaydigan analogik tipdagi maqollar mavjud. Ular ikki xalqning umumiy tarixiy merosi hisoblanadi. Bunday maqollarning arxaiklashib, unutilib ketishining oldini olish bu merosni asrash bilan tengdir.
2. Sinonimik tipdagi maqollar ham ayni mazmun atrofida birlashadi, ham milliylikning eng go’zal namunasini o’zida jamlaydi. Ularning o’zaro muqobillaridan tarjima jarayonida to’g’ri foydalanish asarning adekvat tarjimasiga erishishda yordam beradi.
3. Monologik tipdagi maqollar har ikki xalq uchun muhim va yangi manba bo’lib, ularning to’g’ri tarjima qilinib, o’rinli qo’llanilishi ikki xalq adabiyoti va madaniyatining boyishiga xizmat qiladi.

Bugungi kunda har uchala tipdagi maqollarni o’zida jamlagan lug’atlarga ehtiyoj katta. Kelajakda bu ishni amalga oshirish ko’zda tutilgan

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

Aksoy, O. A. (2020), Atasözleri ve deyimler sözlüğü, 1. Atasözleri sözlüğü, İstanbul, İnkilap Kitabevi Yayın ve Ticaret AŞ, 2020.

Bulut, S. (2015), 101 Atasözü 101 Öykü. – İstanbul: Can Sanat Yayınları A. Ş., 2015. –S. 181 – 182.

Ercan, C. A. (2020), Türk Dünyası Atasözlerinde Mitolojik İzler. Yüksek Lisans Tezi. Gazi: 2020. –S. 43-44.

Hengirmen, M. (2011) Atasözleri sözlüğü. Ankara: Engin Yayınevi. 2011. –S. 122.

Jo’rayeva, B. (2023) O’zbek xalq paremalarining sinonimik lug’ati. Toshkent: “Kafolat print company” nashriyoti, 2023. – B. 16.

O’zbek xalq maqollari. Tuzuvchilar: T. Mirzayev, A. Musoqulov, B. Sarimsoqov; Mas’ul muharrir: Sh. Turdimov. – Toshkent: “Sharq”, 2019. –B. 414.

Xojiyeva, O. O’zbek va turk maqollarining tipologiyasi. // “O‘zbek folklori va shevalari tadqiqotlari: amaliyot, metodologiya, yangicha yondashuv” mavzusidagi Xalqaro ilmiy-nazariy konferensiyasi materiallari. – Toshkent: 2023.

Xojiyeva, O. O’zbek va turk maqollarining mushtarak ildizlari. THEORY AND ANALYTICAL ASPECTS OF RECENT RESEARCH. International scientific-online conference Part 1, Issue 6: JUNE 24th 2022. S. 54.

Мирзаев Т., Саримсоқов Б. Ўзбек халқ мақоллари ва унинг ушбу нашри ҳақида / Ўзбек халқ мақоллари. I том. – Тошкент: Фан, 1987. –Б. 8.

Саломов, Ғ. Рус тилидан ўзбекчага мақол, матал ва идиомаларни таржима қилиш масаласига доир. – Тошкент: “Фан” нашриёти. 1961. –Б. 18.

Шомақсудов Ш., Шораҳмедов Ш. Ҳикматнома. Ўзбек мақолларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўзб. Совет Энциклопедияси Бош редакцияси, 1990.

Ўзбек халқ мақоллари. – Тошкент: “Фан” нашриёти. 1987. –Б. 12.

Ҳамидов, Х. Ўзбек қисса ва романлари турк тилида: монография. Ўзбек халқ мақоллари. – Тошкент: “EFFECT-D” нашриёти. 2022. –Б. 3.

Dîvânü Lugâti't-Türk - Vikikaynak (wikisource.org)

https://www.kulturportali.gov.tr/portal/turkkahvesikulturuvegelenegi#:~:text=Kahve%20i%C3%A7mek%20i%C3%A7in%20arkada%C5%9Flar%C4%B1%20davet,%C5%9Fekilde%20koyulur%20ve%20kurumaya%20b%C4%B1rak%C4%B1l%C4%B1r.

ANNE HASRETİNİN VATAN SEVGİSİNE YÖNELDİĞİ BİR KİŞİLİK: ARİF NİHAT ASYA[*]

Süleyman DOĞANAY [**]

Özet: Modern psikolojinin bir alt dalı olan Din Psikolojisi, insanın kutsal addettiği varlıklarla ilişkileri bağlamında ortaya koyduğu duygu, düşünce ve davranışları bilimsel yöntemlerle inceler. Edebî kişiliklerin eserlerinden yola çıkarak onları anlamaya çalışmak, Din Psikolojisinin araştırma alanlarından birisidir. Bu çalışmada, Cumhuriyet dönemi Türk edebiyatı şairlerinden Arif Nihat Asya'nın psikanalizi yapılmaya çalışılmıştır. O, çocukluk ve gençlik dönemlerinin yoksulluk ve yoksunluklar içinde geçtiğini, yoklukların etkisini uzun yıllar hissettirdiğini söylemektedir. Şairin ruhundaki en derin yara, babasının vefat etmesi sonucu annesinin yeniden evlenerek uzak diyarlara gitmesidir. Gençlik döneminde bazı ruhsal çalkantılar yaşayan Arif Nihat Asya, yetişkinlik döneminde durgun ve olgun bir kişiliğe bürünmüştür. Anne hasreti vatan sevgisine dönüşen Arif Nihat Asya; Türk insanına ve diline, Kur'an'a, İslam peygamberine özel bir muhabbet beslemiş, bu değerlere savaş açan ideolojilerin ve siyasetin hep karşısında durmuştur. Arif Nihat Asya'daki Türk-İslam tarihinin şanlı geçmişine hayranlık duygusu, onu bir gelenekçi veya bir taklitçi yapmaktan ziyade ona bir yenilikçi vasfı yüklemiştir. Arif Nihat'ın şiirlerinde, yazılarında açıkça görülen ve zihin dünyasını şekillendiren temeller millî kültür, Türklük bilinci ve millî değerlerdir. Daha geniş perspektiften yorumlandığında Arif Nihat'ın 'milliyetçilik' ifadesiyle ön plana çıkan düşünceleri, gençlik yıllarından itibaren daha da olgunlaşmış ve yoğunlaşmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Din Psikolojisi, Arif Nihat Asya, Yas, Vatanseverlik*

A Personality in Which Maternal Longing Turns into Patriotic Love: Arif Nihat Asya

Abstract: Psychology of Religion, which is a sub-branch of modern psychology, examines the feelings, thoughts and behaviors of human beings in the context of their relationship with the beings they consider sacred with scientific methods. Trying to understand literary figures based on their works is one of the research areas of Psychology of Religion. In this study, an attempt has been made to psychoanalyze Arif Nihat Asya, one of the poets of Turkish literature in the Republican period. He says that his childhood and youth were spent in poverty and deprivation, and that the effects of poverty were felt for many years. The deepest wound in the poet's soul is the death of his father and his mother's remarriage and departure to distant lands. Arif Nihat Asya, who experienced some mental turmoil in his youth, took on a calm and mature personality in his adulthood. Arif Nihat Asya, whose longing for his mother turned into love for his homeland, had a special affection for the Turkish people and language, the Qur'an and the prophet of Islam, and always stood against ideologies and politics that waged war against these values. Arif Nihat Asya's sense of admiration for the glorious past of Turkish-Islamic history made him an innovator rather than a traditionalist or an imitator. The foundations that are clearly seen in Arif Nihat's poems and writings and that shape his mental world are national culture, Turkishness consciousness and national values. When interpreted from a broader perspective, Arif Nihat's thoughts, which come to the fore with the expression of 'nationalism', have matured and intensified since his youth.

Key Words: *International relations, Public diplomacy, Kinship, Descendancy.*

Giriş

Eserleriyle topluma mâl olmuş ve düşünceleriyle ön plana çıkmış kişilerin ortaya koyduğu edebî ürünleri, hayat hikâyeleri, anıları o kişiler hakkında oldukça zengin bilgileri ihtiva etmektedir (Egemen, 1952: 30-31; Yavuz, 1982: 90; Yavuz, 1986b: 153-154). Bir şairin ya da bir yazarın çok bilinmeyen yönlerini, fikirlerini, hayata bakışını ve yaşadığı zamanın sosyo-psikolojik, kültürel ve siyasal durumunu anlamak psiko-tarih veya psikobiyografi çalışmalarıyla mümkün olabilmektedir. Psiko-tarih ve/veya psiko-biyografi kavramıyla, tarih sahnesinde ön plana çıkan şahsiyetin hayatının psikoloji perspektifinden yeniden yazılması kastedilir. Bu çalışmalarda, tarih sahnesinde önemli yer edinmiş şahsiyetlerin eserlerinin yorumlanması hedeflenmiş, o şahsiyetlerin tutarlı bir bütün oluşturacak şekilde daha iyi anlaşılması için saba sarf edilmiştir (Karaca, 2019: 8-9).

Cumhuriyet dönemi Türk edebiyatı şairlerinden Arif Nihat Asya, belki de çoğu insanın ilkokul çağlarında tanıştığı bir şairdir. "Ey mavi göklerin beyaz ve kızıl süsü!" ifadesiyle

[*] Bu çalışma Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi BAP birimi SBT 2024/12-YEDEP kapsamında desteklenmiştir.

[**] Dr. Öğr. Üyesi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, suleymandoganay@ohu.edu.tr

DOI :10.30546/100981.2024.0157

başlayan, Adana'nın düşman işgalinden kurtuluşunun yıl dönümü ve aynı zamanda şairin vefat ettiği beş ocak gününde kaleme aldığı Bayrak şiirinin birçok insanın belleğindeki yeri eşsizdir. Arif Nihat Asya, İstanbul'un şanlı fethi için kâğıda döktüğü marşında tüm gençliğe şöyle seslenir, "Sen de geçebilirsin yardan, anadan, serden!". Hz. Peygambere muhabbetini sergilediği dizelerinde, "Naatını Galip yazsın, Mevlid'ini Süleyman'lar, Sütunları, kemerleri, kubbeleriyle. Geri gelsin Sinan'lar" diyerek çoğu insanın yüreğindeki geçmişe özlemi dile getirmektedir. Bu haliyle o, birçok insanın sevdiği, şiirleri ezberlediği ve dinî-millî bayramlarda şiirlerinden birini okumadan geçmediği, millî ve dinî düşünce tarzıyla tarihte özel bir yer edinmiş bir kişilik olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kelime anlamıyla ruh tahlili, ruh çözümlemesi manasına gelen psikanalizin diğer bir adı 'derinlik psikolojisi'dir (Yavuz, 1987; Şentürk, 2004; Köse, 2019). Bu araştırmada, hayat hikâyesi ve eserlerinden hareketle Arif Nihat Asya'nın psikanalizi yapılmaya çalışılmıştır.

1. Arif Nihat Asya'nın Hayatı

Arif Nihat Asya, 1904'ün Şubat'ında İstanbul'da doğar. En büyük dedesi, debbağlık yapmış bir ahi ustasıdır. O zamanlar "Mehmet Arif" ismiyle çağrılan şair, Ziver Efendi ile Fatıma Hanım'ın tek çocuğudur. Henüz yedi günlük bir bebek iken babasını kaybeden Arif Nihat'ın annesi, üç yıl sonra Osmanlı ordusunda görev yapan Filistin'li bir subayla evlenir. Arif Nihat'ı da Filistin'e götürmek isteyen Fatıma Hanım'ın talebini reddeden dede İbrahim Tevfik Efendi, küçük Arif Nihat'ı himayesine alır. Dedesi ve babaannesinin vefatından sonra Arif Nihat için göçebe hayatı başlar.

Osmanlı Devleti'nin bir hayli karmaşık problem ve sıkıntılarla uğraştığı vakitlerdir ve Arif Nihat bazen halasının bazen de babasının amcası debbağ Recai Efendi'nin yanında kalmaya başlar. Halasının ısrar ve gayretiyle Gülşen-i Maarif Rüşdiyesi'ne kaydolan, 1916 yılında buradan mezun olup Bolu Sultanisi'ne parasız yatılı öğrenci şeklinde kabul edilen (Orakçı, 2003: 11–16). Arif Nihat, bu himaye edilme serüvenini: *"Babamdan dedeme, dedemden halama, halamdan amcama kaldım. Sonunda amcamdan halama dönmüş ve halamdan millete kalmışım."* (Asya, 2005g: 116) sözleriyle anlatır.

1923 yılında Sultani'den mezun olan Arif Nihat, Yüksek Muallim Mektebi'ne girer. Öğrencilik yıllarında İstanbul Postahanesi Harici Telgraf Kontrol Kaleminde, sonra Anadolu ajansı İstanbul Mümessilliği emrinde çalışır (Öner, 1979: 11–15). İkinci sınıf öğrencisiyken adı "Heykeltraş" olan ilk şiir kitabı yayınlanır. Son sınıfta iken de evlenen Arif Nihat, yirmi dört yaşındayken Adana Erkek Muallim Mektebi Edebiyat öğretmenliğine atanır. 1933 yılında, öğretmen bir arkadaşı vesilesiyle Mevlevî dedesi Ahmet Remzi Akyürek'le tanışan, ondan el alan, dervişlik çilesinden geçen Arif Nihat'ın şeyhliğe yükseldiği söylenir (Yıldız, 1994: 19). Soyadı Kanunu gereğince 'Asya' soy ismini alan Arif Nihat, 1936'da "Arif Nihat Asya" imzasıyla ilk eseri olan "Ayetler"i yayınlar.

Arif Nihat Asya, ilk eşi Hatice Sena Hanım'la mutsuz bir evlilik hayatı sürdürmektedir. İlk eşinden boşanır ve kısa bir süre sonra, Kimya Öğretmeni Servet Akdoğan ile evlenir. Şair, ilk eşinde tadamadığı saadeti ikinci eşinde bulur ve bu durumu, "Ne şiirden, ne de şöhrettendir / Mutluluk, Arif'e, Servet'tendir" (Asya, 2005e: 137) diyerek özetler. Yıldız'ın (1991: 10) söylediği üzere Arif Nihat, beytinin ikinci cümlesinde, ebced hesabı ile, Servet Hanım'la evlilik tarihi olan 1941 yılını vermektedir.

1942'de Malatya Lisesi Müdürlüğü'ne atanan Arif Nihat, dönemin Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel ile yaşadığı bir tartışma üzerine müdürlük görevinden alınır ve aynı okulda Edebiyat öğretmeni olarak görevlendirilir. 1945'te Adana'ya tayinini isteyen Arif Nihat, bir yıl sonra Adana halkının ısrarına dayanamaz ve milletvekilliğine aday olur. Bağımsız aday olarak yirmi bir bin oy alır fakat bu oy milletvekili olması için yeterli değildir.

1947 yılında, kırk üç yıla yakındır göremediği ve sağ olup olmadığını bile bilmediği annesi Fatıma Hanım'ın isteği ile, eşi ve kızını da yanına alarak Filistin'e giden Arif Nihat, yarı felçli olan annesini büyük bir hasretle kucaklar. Ferid ve Seniye adındaki iki üvey kardeşiyle

de tanışan Arif Nihat, bütün Filistinliler gibi Yahudi tehditlerinden rahatsız olan annesi ve üvey babasını Adana'ya getirir (Orakçı, 2003: 11–15).

Arif Nihat, Malatya'da iken bir müsamerede kendi şiirini okutarak şahsî propagandasını yaptığı iddiasıyla bir soruşturma geçirmiştir. Bu soruşturmanın devamı Adana'da gelir. Arif Nihat'a, dönemin Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel tarafından, yerel gazetelere siyasî mahiyette yazılar yazmaya devam ettiği takdirde kanunî yaptırımlarda bulunulacağı mesajı iletilir. Bakan ihtarına rağmen yerel gazetelerde yazmaya devam eden Arif Nihat'a yeni soruşturmalar açılır. Okul müdürü, öğretmenler ve öğrenciler arasında gruplaşmaya neden olduğu iddiasıyla Arif Nihat'ın başka bir göreve atanması yönünde kanaat beyan eder. Arif Nihat'ın, şiirini okutarak propaganda yaptığı iddiası aslında gerçek dışıdır çünkü Arif Nihat hakkında önceden gayet olumlu sicil düzenleyen idarecilerin, bakan uyarısının ardından kanaat değiştirdikleri iddia edilir (Yıldız (1991: 12-13).

Arif Nihat Asya, Adana halkının yeniden ısrarı üzerine 1950 seçimlerinde milletvekili adayı olur ve DP listesinden girdiği seçimi kazanır. Kendi partisi hükümetine de ara ara sert çıkışlar yapan Arif Nihat, dört yıllık süreç sonunda faal siyaseti bırakarak Eskişehir Lisesi Edebiyat Öğretmenliği'ne atanır. Siyasî hayatı için, 'mektep kürsüsünden Meclis kürsüsüne' geçiş ifadesini kullanan Arif Nihat, doğru bildiğini her daim ve açık yüreklilikle dillendirmeye alışmış bir eğitimci olmasının da etkisiyle, milletvekilliğinde de net bir duruş sergilemiştir (Öner, 1979: 68-72; Yıldız, 1991: 15). Eskişehir'de, 1933'ten beri müntesibi olduğu Mevleviliğin bir yansıması olarak Yunus Emre havasını teneffüs eden, sanat çalışmaları esnasında birkaç kez kalp krizi geçiren Arif Nihat, Adana'nın düşman işgalinden kurtuluşu için yazdığı ve bir öğrencisine okutturduğu için soruşturma geçirdiği 'Bayrak' şiirinin doğum gününde yani Adana'nın kurtuluş gününde, 5 Ocak 1975 tarihinde ahirete göç eder (Orakçı, 2003: 11-14).

2. Anne Özlemiyle Büyüyen Arif Nihat Asya

Arif Nihat, çocukluk ve gençlik yıllarının yoksunluklar içinde geçtiğini, çocukluğunu Balkan felaketinin alt üst ettiğini söyler. Birinci Dünya Savaşı'nın getirdiği ızdırapların etkisini uzun yıllar duyurduğunu söyleyen Arif Nihat'ın (Bakiler, 1975b: 42-47) henüz yedi günlük bebekken babasını kaybetmesi, üç yaşında iken annesinden ayrılışı, çeşitli akraba evlerine sığınmak zorunda kalışı, okuldaki yatılılık hayatında taşra şehirlerine gidişi, savaş döneminin zorluklarından dolayı hastalıkların akraba evlerinden canlar alışı, onun çocukluk döneminin travmalarıdır. Arif Nihat'ın elli beş yıllık sanat hayatında kâğıda döktüğü şiirleri, nesirleri ve hakkında yazılanlar incelendiğinde, anlam arayışı yolculuğunda bazı merhalelerden geçtiği söylenebilir.

Anneden ayrılmak veya anne hasreti çekmek bir insanın yaşayabileceği en dramatik ve travmatik hadiselerdendir. Burada depresyonla yakından ilişkili kavramlardan biri olan yas kavramı akla gelmektedir. İnsanın yaşamında herhangi bir kayıba veya değişikliğe verdiği psikolojik cevap, iç dünyası ile çevresi arasında bir denge kurabilmek adına gerçeklikle girdiği bir uzlaşma (Volkan & Zintl, 2018: 20-21) şeklinde tanımlanan yas, insanın yaşadığı kayıp neticesinde verdiği tepki, kaybettiği kişiden veya nesneden kendisini ayırmak için kat ettiği sancılı ve uzun bir süreç şeklinde betimlenmektedir (Parkes, 2009; Göka, 2013: 159-161;Volkan ve Zintl, 2018: 21). Bu anlamda yas, genelde bir yakının ölümüyle ortaya çıkan fakat her türlü kayıptan sonra da gözlemlenebilen bilişsel, duyuşsal, devinişsel ve sosyo-psikolojik anlamda değişiklere sebebiyet veren bir deneyim, her insanın yaşayabileceği kaçınılmaz ve evrensel bir yaşantıdır. Yas tutma tepkisi ise, bir taraftan kaybedilen kişiye karşı oluşan tepkileri muhteva ederken diğer yandan kaybedilenin artık var olmadığı dış dünyaya tekrar uyum sağlamayı kolaylaştıran bir süreç olarak görülmektedir (Göka, 2013: 149-150).

Arif Nihat'ın gençlik yıllarında depresyon içerisinde olduğu ve melankolik haller sergilediği söylenebilir. "Her zevkin içinde var benim adım / Günahlar esiri bir derbederim / Yalnız affedilmek zevki duymadım" (Asya, 2005a: 247) diyen Arif Nihat'ta bir günahkârlık

hissi vardır. Şairin gençlik yıllarında yazdığı bir şiirinde, ümitsizlik halini de görebilmek mümkündür. "O kadar yorgunum ki bari Azrail olsun / Gelip koluma girse / Olmasaydı uzakta beni düşünen bir kız / Ve siz olmasaydınız / Varlığımı toprağa sererdim anneciğim" (Asya, 2005a: 226) diyerek yüzünü dahi unuttuğu, yaşayıp yaşamadığını bile bilmediği annesine haykıran Arif Nihat'ın ruhsal zelzele yaşadığı rahatlıkla anlaşılabilmektedir.

İnsan, ayrılığı kabullendikten sonra hayatına devam etmek ister ancak ayrıldığı ve/veya ayrılmak zorunda kaldığı kişinin duygusal varlığı insanın hep bilincindedir. Bu duygusal varlığa *psişik eş* denir. Hayatta yer edinen insanların tümünün psişik eşi zihinlerde taşınır. Dahası, ayrılık nedeniyle bu bilişsel birliktelik daha da yoğunlaşır. Bu konuyla ilgili Volkan ve Zintl (2018), ayrılma ve ölüm sonrasındaki yas süreci arasında şöyle bir farklılık olduğunu iddia ederler. Onlara göre ölüm ile ayrılıkta doğal olarak kaybedilenin geri gelme ihtimali hiç yoktur ancak yaşarken ayrılmada, kaybedileni dünya gözü ile tekrar görebilme veya ona tekrar kavuşabilme fırsatı ve/veya ihtimali vardır. Bu da, ayrılığın sebeplerinin insanların hep bilincinde veya gözünün önünde kalması anlamına gelmektedir. Arif Nihat Asya, hayatta olup olmadığını dahi bilmediği annesinin özlemini uzun yıllar boyunca çekmiş, diğer bir deyişle bitmeyen bir yas sürecinden geçmiştir.

Özmen'in (2017: 154-158) söylediği üzere önemli bir kaybın ardından ilk tepki olarak ortaya çıkan keder durumu temelde bir şok duygusunu, inkâr tutumunu, öfkeyi, kaderi, bireyin kendisiyle ya da başkalarıyla sürdürdüğü uzun pazarlıkları, duyulan suçluluğu anlatır. Arif Nihat Asya'nın melankolik halinin belki de en önemli sebebi, yüzünü bile hatırlamakta zorlandığı annesinden ayrılmak zorunda kalışıdır.

Arif Nihat'ın gençlik yıllarında yaşadığı bunalımlarına, *"Kalbimi ölümün önüne serdim / Hayatım bir avuç toprak olsaydı / Onu bir hamlede kendim çiğnerdim"* (Asya, 2005a: 251) dediği dizelerinde şahit olunabilir. Zira onun için hayat, bir avuç topraktan öte bir anlam ifade etmemektedir. Bununla ilgili May'in (1997: 115) bağlanma teorisiyle ilgili psikanalitik bakış açısıyla yaptığı yorum dikkat çekicidir. Ona göre, göbek bağının kesildiği andan itibaren insanoğlu annesinden ayrı bir varlık merhalesine geçer ancak eğer psikolojik göbek bağı vaktinde kesilmezse, çocuk her kriz anında annesine koşma eğilimi gösterir. Çevrede aranan annelik meziyeti bulunamayınca da çocukluğun sığınağı görevini üstlenen gerçek anneye koşulur. Arif Nihat'ın bu imkânı da yoktur, diğer bir deyişle gerçek annesine de koşamayan Arif Nihat, gençlik döneminde ruhsal bunalımlarına koşabilmiştir.

Şairin gençlik yıllarında ciddi inanç sarsıntıları yaşadığı da söylenebilir.*"Silinir yaşanmış bir rü'ya / Yaşayan atılır ve unutulur / Ölürsem zindana atılır bir nur / Kazanan ahiret, kaybeden dünya / Artık ne gülmek var, ne de ağlamak / Çürütür hisseden bir kalbi toprak / Çelenkle, Yasin'le bir ölü için / Bir yaprak, bir nefes öldürülmesin"* (Asya, 2005a, s. 234) dediği mısralarında ölümü trajik bir hadise şeklinde tasvir eder ve hisseden kalbi çürüten, bedeni unutulmaya terk eden bir deneyim şeklinde betimler.

Genç Arif Nihat'ın inanç sarsıntılarının bazen buhran denilebilecek kadar yoğun olduğu, *"Lakin hiç minnetim yoktur sabaha / Güneşin doğduğu yere bakarak / Madeni bir sesle güldüm Allah'a"* (Asya, 2005a: 252) ve *"Menhus bir anında yetiştim bu cihanın / Keşti-i dalalette de batsam yeri vardır / Hiç secde mi ister ululardan ulu Yezdan / Ben secde deyip uykuya yatsam yeri vardır"* (Asya, 2005a, s. 239–240) dediği şiirlerinde görmek mümkündür. Kutsallara karşı oldukça isyankâr bir tavır takınan şair, bir taraftan da kaderi sorgulamaya başlamıştır. *"Kaderim küstü bugün benliğime / Bari munis kalemim sen küsme"* (Asya, 1921. akt. Eski, 2008: 248) ve "*Hiç korku duymadım hayaletlerden* / *Bu gece derdimle yalnız kalınca / Zulüm hesabını sordum kaderden"* (Asya, 2005a: 253) ifadeleriyle, dertleriyle baş başa kalıp bunaldığında içinde hissettiği acıyı bir zulüm olarak nitelendirmekte, bunu da kadere bağlamaktadır. Arif Nihat'ın gençliğinde bunalımlar yaşaması ve kaderle ciddi bir hesaplaşma içinde olması, çocukluk ve ergenlik döneminde anne-baba sevgisi ve ilgisine açlık çekmesiyle ilgilidir.

Arif Nihat'ın depresif halinin 'melankoli' şeklinde betimlenmesi de mümkündür. Zira yasa sebebiyet veren deneyimler insanda melankoliye sebep olmaktadırr. Melankolide insanın yoğun bir şüphe halinde olması, dış dünyayla ilgisini kesmesi, kendini yermeye varacak şekilde benlik saygısının azalması söz konusudur. Yas içindeyken genellikle oluşmayan benlik saygısındaki azalma durumu melankolide belirginleşir. Başka bir deyişle, insan için yas durumunda dış dünya, melankoli halinde ise ego değersizleşir. Kendisinde herhangi bir değişiklik olsa dahi bunu görmezden gelir ve eleştiri oklarını mazisine yöneltip hiçbir zaman iyi olmadığı/olamayacağı izlenimi verir (Freud, 2014: 30-34; Burton, 2017: 163-164).

Hem yetimlik hem öksüzlük halinin, bilhassa da anne hasretinin, Arif Nihat'ta süregelen bir keder hâlini ve hasret duygusunu beslediği söylenebilir (Yıldız, 1994: 54). Arif Nihat'ın yetmiş yıllık hayatına hâkim rengin ilk yirmi yılından geldiği, bu yirmi yıllık birikimin Arif Nihat'ın genel duygudurumunu belirleyen en etkin faktör olduğu söylenir. Nükteleriyle gizlemeye çabaladığı ve kişiliğinin önemli bir parçası olan hüzün ve kederin de bu ilk yirmi yılın kalıntısı olduğu aşikârdır (Yıldız, 1994: 575; Orakçı, 2003: 15).

3. Durulma ve Olgunluk Evresindeki Arif Nihat Asya

Arif Nihat, otuz yaşlarındayken Mevleviliğe meyleder ve otuz iki yaşından önce yayınladığı iki şiir kitabını reddeder. O artık otuz küsür yıllık bir hayatı geride bırakmış ve hayata daha geniş bir pencereden bakabilme imkânı bulmuş bir yetişkindir. Zaten insanın orta yaş dönemindeyken kendisini bir değerlendirmeye tabi tuttuğu, çevresiyle ve kendisiyle barışık bir yaşayış tarzını arzuladığı bir gerçektir. Yetişkin için hayat artık daha sade ve mütevazı bir hale gelmeye başlar. Bu dönemde insan, önceki evrelere nispeten hayatında dine daha farklı ve daha fazla yer verme eğilimindedir (Kayıklık, 2003: 77). Orta yaş insanının hedefi, bunalım ve gerilimlerinden uzaklaşmak ve takip edeceği yeni yola ulaşmak için inancından yardım almaktır (Hökelekli, 1993: 285).

Arif Nihat'ın otuzlu yaşlarından sonra kâğıda döktüğü şiirleri incelendiğinde, tasavvufî duyuş ve düşünüşün ona verdiği hazla ve heyecanla karşılaşılır. Önce "Kur'an" başlığıyla sunduğu fakat sonra "Şüphe" başlığını verdiği bir rubaisine getirilen bir eleştiriye, *"Burada iman buhranı geçirmiş kimselerin (şek)ten (yakin)e gidişleri dile getirilmiştir. Böyle insanlar vardır; bizde de en meşhuru (Tazarru'name) sahibi Sinan Paşa'dır. Ben de böyle bir şüphe devresi geçirmiş; hem kendimin, hem benzerlerimin, geçit yerlerindeki ruh halini terennüm etmiş olabilirim. İstikamet karardan tereddüde değil, tereddütten karara olduğuna göre, bir yanılma da, yanıltma da söz konusu değildir"* (Asya, 2005h, s. 232) diyerek cevap vermiştir.

Her din beraberinde bir dünya görüşü getirmekte, inananların bilişsel ve duyuşsal yapılarını etkileyerek onları şekillendirmektedir (Yapıcı, 2003: 141). Arif Nihat bir eserinde, *"Metafiziğe inanırım; çünkü bütün yollar ona çıkar ve milletimin bir dili olduğu gibi, bir dini de vardır"* (Asya, 2005f: 128) diyerek rasyonalizmi ve determinizmi reddettiğini belirtir. Arif Nihat'ın özünü dinden alan bir maneviyatçılığı benimsediği ve bunu içselleştirdiği, *"Ben, dünyada fizik devrinin haddini bildirecek bir metafizik devri bekleyenlerdenim"* (Asya, 2005h: 146) dediği dizesinden hareketle rahatlıkla anlaşılacaktır (Yıldız, 1994: 97; Doğanay, 2019).

Arif Nihat'ın mizacını da yine kendisinden dinleyelim. *"Söz dinlemeyen, disipline sığmayan benim gibi dik kafalılar ütü tutmayan kumaş gibidir: tatlı söylemeye çalışırım olmaz; arada bir kelime bazen pilav yerken diş kıran taş gibidir"* (Asya, 2005h: 110) ve *"...Benim yüzüm güzel bir yüz değildir fakat yüzler içinde bana en çok yakışanı odur...ve aynalar için değil, benim içindir! Güzel değildir, sevimli değildir, belki manalı da değildir. Fakat gelmiş, gelecek bütün yüzlerin bana en çok yakışanıdır. Hilkat, onu verirken benim fikrimi sordu da verdi. Benim iyi, benim dost, benim kardeş yüzüm"* (Asya, 2005h: 214) diyen Arif Nihat'ın kendisiyle barışık bir kişiliğe sahip, iç huzura ulaşmış bir insan olduğu söylenebilir. Bir röportajda kendisinin Melamî olduğunu, Melamîliğin insanın hatalarıyla, eksiklikleriyle kendisini olduğu gibi yansıtabilmesi anlamına geldiğini, insanın ruhunun da ancak bu sayede arınabileceğini iddia eder (Yıldız, 1994: 89). Bu durumu, *"Buyrun!' dediler... Yok gözümüz*

çokta, dedik / Zaten yerimiz uzakta bir nokta… dedik / Şayet, dediler, olursa bir hacetiniz… / Allah'a şükür, mertebemiz tokta!... dedik" (Asya, 2005b: 241) sözleriyle özetler. Dürüstlüğü, kibarlığı ve cesareti ile gönüllerde yer edinen Arif Nihat, tutku halindeki vatanseverliği, millî değerlere bağlılığı, zarif nükteleri ve hoşgörülü haliyle çok sevilen bir kişiliktir (Kabaklı, 1978: 257; Doğanay, 2009).

4. Arif Nihat Asya'nın Vatan Sevgisi

Arif Nihat'ın şiirlerinde, yazılarında açıkça görülen ve zihin dünyasını şekillendiren temeller millî kültür, Türklük bilinci ve millî değerlerdir (Orakçı, 2003: 15-17). Daha geniş perspektiften yorumlandığında Arif Nihat'ın 'milliyetçilik' ifadesiyle ön plana çıkan düşünceleri, gençlik yıllarından itibaren daha da olgunlaşmış ve yoğunlaşmıştır (Kabaklı, 1978: 257). O, Türk insanın tarih sahnesindeki yüceliğini, İslam dininin ruhlarda oluşturduğu muhabbeti, gelenek ve göreneklerin insanın yaşamına sunduğu disiplini, yaratılanı yaratandan ötürü sevebilmeyi, takip edilecek yol ve varılacak menzil olarak hedef göstermiştir. Tarihî ve mistik tarafları vurgulanan bir milliyetçilik anlayışını sanatında kılavuz gören Arif Nihat, millî edebiyat için ilk kuralın, milleti ve milliyeti içselleştirmek olduğunu ısrarla vurgulamıştır. Arif Nihat, dünün bugünün ve yarının problemlerini bir Türk gözüyle analiz etmiş ve sınırlarını millî ve manevî değerlerin oluşturduğu bir perspektiften bu problemleri teşhis etmiş, bunların tedavisi için de çareler sunmuştur (Öner, 1979: 25-27).

Arif Nihat, Türk insanına ve diline, Kur'an'a, mimarî eserlere özel bir muhabbet beslemiş, bu değerlere savaş açan ideolojilerin ve siyasetin hep karşısında durmuştur (Kabaklı, 1978: 258). Millî kimlikten uzaklaşmamak kaydıyla her yeniliğe açık, kıymetli olan her eskiye sıkı sıkıya bağlı olan Arif Nihat, 'Bayrak Şairi' olarak da ün kazanmıştır (Öner, 1979: 26). Bu durumu, *"İngiltere Turancı'dır, Rusya alabildiğine Turancı'dır; İsrailliler de öyle. Bütün bunların içinde ben Turancı olmuşum ne çıkar? Hatay, Hatay dedik Hatay'ı aldık. Hatay demek Turancılık yapmak demekti. Bugün de Kıbrıs Kıbrıs diyoruz ve mis gibi Turancılık yapıyoruz. İnşallah onu da alırız. Benim daha nice Turan'larım var… Saymakla bitmez"* dediği mülakatta görmek mümkündür (Karapınar, 1972. akt. Orakçı, 2003: 17). Onun millî meselelere olan ilgisi, ahirete göç ettiği zamana dek devam etmiştir. Vefatından sadece birkaç saat önce yapılan başka bir röportajda, *"Yaz bunları, her yerde anlat bunları. Biz Orta Doğu'nun lider devleti olabilirdik. Orta Doğu'yu ihmal eden bizim idarecilerimizdir. Ah nasırlaşmış beyinler! Ah görmeyen gözler! Duymayan kulaklar! Ah haritasını yırttığımın dünyası! Batılı olmak sevdasına tutulduk. Batı bizi bir türlü kabul etmedi. Batının katılığı, taassubu, peşin fikirli oluşu 50 yıl sonra gözlerimizi açar gibi oldu. Geriye dönüp baktığımızda arkamızda Orta Doğu ülkelerini de bulamadık"* (Bakiler, 1975a. akt. Öner, 1979: 80) demesi Arif Nihat'ın bu özelliğini destekler niteliktedir. Şair, kökü dışarıda olan her ideolojinin karşısında olmuş, yabancı ideolojilere özellikle komünizme karşı oldukça sert bir tavır takınmıştır. Millî ve manevî değerler karşısında son derece hassas olan şair, bu değerlere yönelik her türlü hareketle mücadele etmiştir (Orakçı, 2003: 17). Arif Nihat, nüktedan kişiliği ile ön plana çıkmış, onun dili dosta şerbet; düşmana zehir zemberektir (Öner, 1979: 31).

Arif Nihat'ın eserlerinde 'tarih' vurgusu oldukça geniş bir yer edinir. Kaplan'ın söylediği üzere, Türk tarihinin şanlı dönemleri ile Türklüğün bugün içinde bulunduğu vaziyet arasındaki zıtlık, birçok Türk şairde görüldüğü üzere Arif Nihat'ın da ruhunda millî keder, hasret ve yeniden doğuş duygularını uyandırmıştır (Kaplan, 1990: 393). Arif Nihat'taki bu geçmiş dönemlere hayranlık duygusu, onu bir gelenekçi veya bir taklitçi yapmaktan ziyade ona bir yenilikçi vasfı yüklemiştir (Orakçı, 2003: 19).

Sonuç ve Değerlendirme

İnsan, doğumundan ölümüne kadar zihinsel ve fiziksel anlamda birçok aşamadan geçmekte, hep bir değişim ve dönüşüm halinde yaşamaktadır. Sürdürdüğü yaşamdan memnun olmaması veya yaptıklarından dolayı pişmanlık hissetmesi, hayatı anlamlandırma isteği, bilişsel tatmin arzusu, kimlik bunalımı yaşaması, varoluşsal güvenlik isteği, dramatik ve

travmatik tecrübelerin olumsuz etkilerine maruz kalması gibi sebeplerle insanın dinî yaşayışında bazı değişimler ve dönüşümler yaşaması kaçınılmaz ve gayet doğal bir durumdur. Bilhassa ölüme yazgılı oluş, ayrılıklar, boşanma, sevilen birinin kaybı, doğal afetler, hastalık ve kaza gibi olaylar insanların dinî yaşayış ve algılayışında belirgin değişimlere sebep olabilmektedir. Arif Nihat Asya'nın öksüz ve yetim olarak büyümesi, çocukluğunu savaşların ve işgallerin getirdiği felaketlerin alt üst etmesi, eğitimi için şehir şehir dolaşması, ilk eşinden boşanması ve belki de en önemli dönüm noktası olan anne hasreti, onun edebî sanatına yansıyan ve kişiliğini etkileyen önemli deneyimlerdir. Nükteleriyle perdelemeye çalıştığı ve şahsiyetinin önemli bir parçası olan hüzün de bu ilk yirmi yılın mirasıdır. Başka bir ifadeyle Arif Nihat Asya'nın gençliği, yirminci yüzyılın ilk yarısında doğan ve o zamanların ruhunu yaşayan sanatkârların çoğunun ruhunda rastlanan melankoli ve arayışın izleriyle doludur.

Gençlik yıllarında yazdığı bazı şiirlerinde zaman zaman kaderiyle barışık olmadığı izlenimini veren, genelde isyankâr bir tutum sergileyen Arif Nihat, yetişkinlik döneminde kadere teslimiyetçi bir tavır takınmıştır. Şairin, kadere yürekten inandığını ve onu metafizik bir mesele olarak irdelemek yerine net bir tavırla kabullendiğini söylemek mümkündür.

Arif Nihat'ın şiirlerinde, yazılarında açıkça görülen ve zihin dünyasını şekillendiren temeller millî kültür, Türklük bilinci ve millî değerlerdir. Daha geniş perspektiften yorumlandığında Arif Nihat'ın 'milliyetçilik' ifadesiyle ön plana çıkan düşünceleri, gençlik yıllarından itibaren daha da olgunlaşmış ve yoğunlaşmıştır. O, Türk insanın tarih sahnesindeki yüceliğini, İslam dininin ruhlarda oluşturduğu muhabbeti, gelenek ve göreneklerin insanın yaşamına sunduğu disiplini, yaratılanı yaratandan ötürü sevebilmeyi, takip edilecek yol ve varılacak menzil olarak hedef göstermiştir. Tarihî ve mistik tarafları vurgulanan bir milliyetçilik anlayışını sanatında kılavuz gören Arif Nihat, millî edebiyat için ilk kuralın, milleti ve milliyeti içselleştirmek olduğunu ısrarla vurgulamıştır. Arif Nihat, dünün bugünün ve yarının problemlerini bir Türk gözüyle analiz etmiş ve sınırlarını millî ve manevî değerlerin oluşturduğu bir perspektiften bu problemleri teşhis etmiş, bunların tedavisi için de çareler sunmuştur.

Anne hasreti vatan sevgisine dönüşen Arif Nihat Asya'nın eserlerine yansıyan ve düşünce dünyasının temelini oluşturan esaslar *millî değerler*, *Türklük şuuru* ve *millî kültürdür*. Geniş olarak milliyetçilik sözüyle anlatılabilecek olan fikirleri, birçok doruklardan geçerek duygu zenginliği, kültür artımı ve yaşama çeşitleri ölçüsünde gelişmiş ve daha da olgunlaşmıştır. İslam'ın ruhlarda meydana getirdiği ürpertiyi, töre ve geleneklerin insan hayatına verdiği disiplini ve bütün yaratılmışları yaratandan ötürü aynı sıcaklıkla kucaklatan ilahî sevgiyi, bağlanılacak yüce değerler olarak göstermiştir. Şair, kökü dışarıda olan her ideolojinin karşısında olmuş, yabancı ideolojilere özellikle komünizme karşı oldukça sert bir tavır takınmıştır. Millî ve manevî değerler karşısında son derece hassas olan şair, bu değerlere yönelik her türlü hareketle mücadele etmiştir.

KAYNAKÇA

Asya, A. N. (2005a). *Ses ve Toprak,* İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Asya, A. N. (2005b). *Rubaiyyat-ı Arif I,* İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Asya, A. N. (2005e). *Fatihler Ölmez ve Takvimler*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Asya, A. N. (2005f). *Kubbeler*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Asya, A. N. (2005g). *Top Sesleri*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Asya, A. N. (2005h). *Kanatlarını Arayanlar*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Bakiler, Y. B. (1975a). "Arif Nihat Asya'nın Son Nüktesi Son Endişesi", *Töre Dergisi,* S. 45.

Bakiler, Y. B. (1975b). "Arif Nihat Asya'dan Dinlediklerim", *Töre Dergisi*, Sayı: 49, 42–47.

Burton, R. (2017). *Melankolinin Anatomisi* (Çev. Merve Tokmakçıoğlu), İstanbul: Aylak Adam Yayınları.

Doğanay, S. (2009). "Edebî bir eserde şairin dini yaşaması -Arif Nihat Asya örneği-", Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.

Doğanay, S. (2019). "Arif Nihat Asya'nın Kişiliği Ve Kader Algısı: Psikolojik Bir Yaklaşım". Hikmet - Akademik Edebiyat Dergisi 10, 180-200.
Egemen, B. Z., (1952), *Din Psikolojisi: Saha, Kaynak ve Metod Üzerine Bir Deneme*, Ankara: İlahiyat Fakültesi Yayınları.
Eski, M. (2008). "Arif Nihat Asya'nın Kastamonu Sultanisi'ndeki Öğrencilik Yılları ve Bu Dönemde Yayınlanmış Şiirleri", *Kastamonu Eğitim Dergisi* 1, (16), 237-248.
Freud, S. (2014). *Yas ve Melankoli* (Çev. Aslı Emirsoy), İstanbul: Telos Yayıncılık.
Göka, E. (2013). *Hoşça kal, Kayıp, Matem ve Hayatın Zorlukları*, İstanbul: Timaş Yayınları.
Hökelekli, H. (1993). *Din Psikolojisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
Kabaklı, A. (1978). *Türk Edebiyatı*, İstanbul: Türk Edebiyatı Yayınları.
Kaplan, M. (1990). *Cumhuriyet Devri Türk Şiiri*, Ankara: Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Yayınları.
Karaca, F. (2019). Din Psikolojisi Tarihinde Psiko-Biyografi Geleneği. Bilimname, 2019 (40), 7-35 . DOI: 10.28949/bilimname.
Karapınar, M. (1972). "Arif Nihat Asya ile Bir Konuşma", *Töre Dergisi,* 17.
Kayıklık, H. (2003). *Orta Yaş ve Yaşlılıkta Dinsel Eğilimler*, Adana: Baki Kitabevi.
Köse, A. (2019). *Freud ve Din*, İstanbul: İz Yayıncılık.
May, R. (1997). *Kendini Arayan İnsan* (Çev. Ayşen Karpat), İstanbul: Kuraldışı Yayıncılık.
Orakçı, C. (2003). *Arif Nihat Asya,* Ankara: Alternatif Yayınları.
Öner, S. (1979). *Arif Nihat Asya*, İstanbul: Toker Yayınları.
Özmen, E. (2017). *Vaçgeçemediklerinin Toplamıdır İnsan -Yas, Melankoli, Depresyon-*, İstanbul: İletişim Yayınları.
Parkes, C. M. (2009). *Love and Loss: The Roots of Grief and Its Complications*. New York: Routledge.
Şentürk, H. (2004). "Freud'un Psikoloji ve Din Anlayışına Eleştirel Bir Yaklaşım". *Dini Araştırmalar* (221-230), 7/19.
Volkan, V. D. & Zıntl, E. (2018). *Kayıptan Sonra Yaşam-Komplike Yas ve Tedavisi*, Ankara: Pusula Yayınevi.
Yapıcı, A. (2003). "Fiziksel ve Sosyal Hadiselere Sebep Atfetmede Dinin Rolü", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (1), 127-165.
Yavuz, K. (1982). "Din Psikolojisinin Araştırma Alanları", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5, 87-108.
Yavuz, K. (1986). "Din Psikolojisinde Metot Meselesi ve Yeni Gelişmeler", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5, 153-185.
Yavuz, K. (1987). *Psikanalizde İlk Dinî Gelişmelerin Değeri*, Atatürk Üniversitesi Basımevi, Erzurum.
Yıldız, S. (1991). *Arif Nihat Asya-Nesirleri,* Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
Yıldız, S. (1994). "Arif Nihat Asya'nın Şiiri", *Doktora Tezi*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeni Türk Edebiyatı Anabilim Dalı, Edirne.

RUS ƏDƏBİYYATININ DÜNYA ƏDƏBİYYATINA (TÜRK ƏDƏBİYYATINA) TƏSİRİ

Fəridə AĞAKIŞIYEVA *

Xülasə: Bu məqalədə rus və dünya ədəbiyyatlarının qarşılıqlı təsiri araşdırılmışdır. Göstərilmişdir ki, bu əlaqələrə həm siyasi, həm tarixi, həmdə sosial quruluşun müxtəlifliyi öz təsirini göstərmişdir. Eləcədə məqalədə rus-türk ədəbi əlaqələrinin ayrı-ayrı məsələlərinə toxunulmuşdur. Rus ədəbiyyatı rus xalqının milli kimliyinin formalaşmasında və ifadə edilməsində mühüm rol oynayır. Rus mədəniyyətinin, tarixinin, adət və dəyərlərininin xüsusiyyətlərini əks etdirir. Ədəbiyyat vasitəsilə rus xalqı fikirlərini, hisslərini və baxışlarını ifadə edir. Rus ədəbiyyatı rus xalqının ruhunun xüsusiyyətlərini və milli xarakterini əks etdirir. Orada həyatın mənası, sevgi, ədalət haqqında dərin düşüncələr tapa bilərsiniz. Rus yazıçıları tez-tez Vətən, tale, inam və özünə tanıma mövzularına müraciət edirlər. Rus mədəniyyətinə xas olan mürəkkəb duyğuları və daxili münaqişələri araşdırırlar. Rus ədəbiyyatı həmişə dövrünün sosial və siyasi problemləri ilə əlaqələndirilmişdir. Reallığı əks etdirir və bərabərsizlik, korrupsiya, şiddət, azadlıq və ədalət kimi vacib məsələlərin müzakirəsinə səbəb olur. Ədəbi əsərlər bu problemləri dərk etməyə kömək edir, eyni zamanda cəmiyyətdəki dəyişikliyə ilham verir. Rus ədəbiyyatı mədəni irsin qorunmasında və ötürülməsində mühüm rol oyanyır. Tariximizi, ənənələrimizi və dəyərlərimizi qorumağımıza və qiymətləndirməyimizə kömək edir. Ədəbi əsərlər keçmişlə indiki dövr arasında bir növ körpü halına gəlir, bizə başqa dövrlərdə yaşamış insanların həyatı və düşüncələri haqqında məlumat verməyə imkan verir. Bunlar mədəniyyətimizi qorumağa və gələcək nəsillərə ötürməyə kömək edir. Beləliklə, rus ədəbiyyatı müasir dünyada böyük əhəmiyyətə malikdir. Özümüzü və digər insanları daha yaxşı başa düşməyimizə, sosial və siyasi problemlərdən xəbərdar olmağımıza kömək edir, yaradıcılığa ilham verir və mədəni irsimizi qoruyur.

Açar sözlər: *Rus ədəbiyyatı, realizm, modernizm, simvolizm, dünya ədəbiyyatı.*

The Influence of Russian Literature on World Literature (Turkish Literature)

Abstract: This article examines the interaction of Russian and world literature. It has been shown that the diversity of political, historical and social structures has influenced these relations.Separate issues of Russian-Turkish literary relations were touched upon.

Russian literature plays an important role in the formation and expression of the national identity of the Russian people. İt reflects the features of Russian culture, history, Customs and values. Through literature, the Russian people express their thoughts, feelings and views. Russian literature reflects the characteristics of the spirt of the Russian people and their national character. There you will find deep reflections on the meaning of life, love, justice. Russian writers often turn to the topics of Homeland, fate, faith and self-knowledge. They explore the complex emotions and internal conflicts inherent in Russian culture. Russian literature has always been associated with the social and political problems of its time. It reflects reality and leads to discussion of such important issues as inequality, corruption, violence, freedom and Justice. Literature works help to understand these problems, as well as inspire a change in society. Russian literature plays an important role in preserving and transmitting cultural heritage. It helps us preserve and appreciate our history, traditions and values. Literature works become a kind of bridge between the past and the present, allowing is to tell about the life and thoughts of people who lived in other times. They help preserve our culture and pass it on to future generations. Thus, Russian literature os of great importance in the modern world. It helps us to better understand ourselves and other people, to be aware of social and political problems, inspires creativity and protects our cultural heritage.

Key Words: *russian literature, realism, modernism, symbolism, world literature*

Giriş

Rus ədəbiyyatı dünya ədəbiyyatına çox böyük töhfələr vermişdir. Lev Tolstoy, Fyodor Dostoyevskiy, Anton Çexov, İvan Turgenev və başqalarının bu sahədəki xidmətləri və onların ədəbi qələmlərinin təsiri danılmazdır. Onlar öz qələmləri ilə tək Rusiyada deyil bütün dünyada məşhurlaşmışlar. Bu dahilər yaratdıqları əsərlərlə dünya mədəniyyətində o qədər məşhurlaşmışlar və dərin kök salmış, bir çox müəlliflərin və oxucu kütləsinin ilham mənbəyinə çevrilə bilmişlər.

Tanınmış rus yazıçısı **Lev Nikolayeviç Tolstoyun** ən sevilən və seçilən əsərlərindən olan "Hərb və sülh" və "Anna Karenina" dünya ədəbiyyatının klassik əsərlərindən hesab olunur. Bu əsərlərdə L.Tolstoy Rusiyanın zadəganəsilli, kübar ailələrindən bəhs edir, sevgi və ölümün insan həyatını necə dəyişə bildiyi göstərilir.

* Bakı Avrasiya Universiteti, agakishiyevaf@mail.ru
DOI :10.30546/100981.2024.0158

Əsərlərində insanlığın cürbəcür məsələlərinə toxunan Tolstoyun dünya ölçüsündə bir sənət və fikir dəyəri vardır. Öz ölkəsinin ictimai-siyasi problemlərini, xalqının yaradılışını, yaşayışını həqiqətən böyük bir ustalıqla əks etdirməsidir. Realist ədəbiyyatın ən böyük təmsilçilərindən olduğu qədər, bir filosof, bir maarifçi olaraq da şöhrət qazanmışdı. Yuxarıda adıçəkilənlərdən savayı "Diriliş", "Gəncliyim", "Uşaqlıq", "Hacı Murad", "Ayaqlanış", "Sergey ata", "Tanrı Bizim İçimizdədir", "Kazaklar", "Təsadüf", "İki Süvari" kimi əsərləri vardır. Dünyagörüşü və yaradıcılığında islam dini böyük yer tutur.

Tolstoy həmçinin həyat və ölüm , din və mənəviyyat sahəsində bir çox fəlsəfi fikirlərin və yazıların müəllifidir. Məsələn, Tolstoy açıq şəkildə İslam dinini Rus

Provoslav kilsəsindən üstün tutmuşdur.O, Provoslav kilsəsini İsa Məsihin nəsihətlərindən uzaqlaşmaqda günahlandırmış və buna görə kilsədən kənarlaşdırılmışdır.

Digər tanınmış rus yazıçısı **Fyodr Mixayloviç Dostoyevskiy-** rus ədəbiyyatının nəhənglərindən hesab olunur. Onun bir çox əsərləri dünyanın müxtəlif dillərinə tərcümə olunmuş və bu gün də maraqla oxunur.. Belə əsərlərdən "Cinayət və Cəza","İdiot", "Karamazov qardaşları"nı göstərmək olar (С.с Том 8, 1990). Bu əsərlər özündə tünd çalarları əks etdirməklə məşhurlaşıblar. Dostoyevskiy həmçinin özündə dini və fəlsəfi aspektləri cəmləşdirən əsərlərində də müəlliflərindən biridir ki, burada o, din və mənəvi dünya haqqında çox dəyərli nəticələr əldə etmişdir.Onuda qeyd etmək yerinə düşər ki, "Rus və dünya ədəbiyyatı haqqında qeydlər" adlı məcmuədə F. M. Dostoyevskinin bəlkə də dünyanın ən çox oxunan yazıçılarından biri olan, dünya və rus ədəbiyyatının aparıcı adlarını vəhşicəsinə tənqid etdiyi məqalələrinin ən mühüm hissələrindən biridir. Qərbə qarşı onların Rusiya haqqında düşüncələrinin əsasını təşkil edir və dövrün ictimai-siyasi məsələlərini əhatə edir. Dostoyevski özü bu mətnləri tənqidi ədəbiyyat kimi qələmə verir. Romanlarından əlavə Dostoyevskinin tənqidi məqalələri, qeydləri və esseləri; Onu bir şəxsiyyət və yazıçı kimi tanımaqda obraz, üslub və problematika baxımından mühüm mənbə, 19-cu əsrin ortalarında Rusiyanın ictimai-ədəbi hərəkətliliyi kontekstində qiymətli tarixi sənədlərdir. Dostoyevskinin tənqidi ədəbiyyat kontekstində yazılan yazılarına bədii əsərin necə olması lazım olduğuna dair bələdçi və ya müəllif prizmasından oxunmalı dünya və rus ədəbiyyatından olan əsərlərin tənqidi göstəricisi kimi baxmaq olar. Dünya ədəbiyyatı baxımından kifayət qədər dəyərə malik olan bu mətnlər ilk dəfə türk dilində nəşr olunur.

Anton Pavloviç Çexov-daha çox "Vanya dayı", "Albalı bağı"əsərləri ilə məşhurlaşmış məşhur rus yazıçısıdır dır. Bu əsərlərdə psixoloji və ironiya motivləri qırmızı xətlə göz önündən keçir (А.Ф.Марκс, 1903).

Çexov həmçinin özünün rus əyalətinin həyatından bəhs edən hekayə və bir aktlı p yesləri ilə də tanınmışdır. Hekayə janrının Şərqi Avropa üçün ilk pionerlərindən biri olan Çexov və vəfatından sonra yaratdığı pyeslərdən əlavə "Novella Allahı" adlandırılıb. Çexov, yaradıcılığı boyu öz fikirlərini hekayə janrında daha rahat çatdıra biləcəyinə inanmışdı. Müəllifə görə, bu epik janr bir yığcam hadisə ilə hətta qlobal məsələlərə də münasibət bildirmək gücünə qadirdir. Halbuki Çexovun bəzi hekayələri bir sıra müasir romanlardan nə həcminə, nə də məna yükünə görə fərqlənmir.

Çexovun bütun qəhrəmanları dövrünun Rusiyasının metaforasız fiqurlarıdır. Bu müəllifə strukturalist deməzdim, lakin Çexov heç şübhəsiz ki, realistdir. O, bütün obrazları sanki dəqiq tanıdığı kimi təsvir edir. Ancaq bu təsviretmə də dostcasına baş vermir. Onun qəhrəmanları mütləq yaxşı və pis adamlar deyil, gerçəkdə olduğu kimi, bütün mənfi-müsbət çalarları ilə maraqlı insanlardır. Lakin bütün bu hekayələrdə qabarıq olan bir cəhət var- bu insanlar öz əhatəsində fərqlənənlərdir; "Qılaflı adam"da qılaflı adam Belikov, "6 nömrəli palata"da Andrey Yefimıç və Ivan Dmitriç, "ədəbiyyat müəllimi"ndə Sergey Vasilyeviç, "At familiyası"nda Ivan Yevseiç, "It gəzdirən xanım"da Anna Sergeyevna öz mühitində özünəməxsusluğu ilə seçilən insanlardır, hətta "Sevinc" hekayəsində Mitya Kuldarov fərqliliyi ilə də fəxr edir.

Bu hekayələr mövzu rəngarəngliyi ilə də diqqət çəkir. Tamamilə fərqli hadisələrdə eyni qaydada fərqli yanaşmalar, müəllifin əhatəli dünyagörüşünə, səlis intellekt və həssas yazıçı müşahidəsinə dəlalət edir. Esasən gözlənilməz sonluqla (Novella ənənəsilə) bitən bu hekayələrdə önəmli olan "göydəndüşmə" qərarlardır. Hətta, usta yazar bir çox məqamlarda olanlara ironiya ilə yanaşmaqdan da çəkinmir. Bu əsas da mütləq konfliktin yaranmasına xidmət edir. Deyərdim ki, müasir dünya hekayəçiliyinin Çexovdan əxz etdiyi məqamlardan ən önəmlisi konfliktikanın saxlanılmasıdır. Çünki bu yazarın bu janrda inkişaf etdirdiyi cəhətlərdən novella effekti qədər vacib olanı məhz hadisələrdə gərginliyin önə çəkilməsidir.

Sonda Çexov barədə elə onun müasiri, dünya şöhrətli yazar Lev Tolstoyun dediklərini xatırlatmaq istərdim: "Eger bütün rus ədəbiyyatı təsadüf nəticəsində yoxa çıxıb, təkcə Çexovun hekayələri qalsaydı, bunlar əsl rus həyatı barədə bütün dünya xalqlarında aydın təsəvvür yaratmaq üçün kifayət edərdi".

Onun yaradıcılığını yüksək qiymətləndieən dünya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Lev Tolstoy Çexovun yaradıcılığı haqqında belə deyib: "Əgər bütün rus ədəbiyyatı təsadüf ucbatından yoxa çıxsaydı və təkcə Çexovun hekayələri qalsaydı, bunlar əsl rus həyatı barədə bütün dünya xalqlarında aydın təsəvvür yaratmaq üçün kifayət edərdi". Çexov dramaturq kimi də klassik rus ədəbiyyatının ən yaxşı nümunələrini yaradıb. Anton Pavloviç Çexov ixtisasca həkim olsa da, yazıçı kimi daha böyük şöhrət qazanıb.

İvan Sergeyeviç Turgenev - Rus ədəbiyyatına "yeni insan" anlayışını gətirmiş böyük yazıçı Turgenev ədəbiyyat və fəlsəfəni birləşdirməklə dünya ədəbiyyatında dərin iz qoyub. Həm də konkret terminlə - nihilizm (nihil latıncadan "heçlik" deməkdir) anlayışı ona qədər yaranmış olsa da, bu termini ədəbiyyatda gətirən Turgenev olub. Bununla da, bəşəri təxribata da yol açıb. Nihilizm mövcud kultları, əxlaq normalarını,ənənələri qəbul etməyən bir cərəyan olaraq yaranışından bu yana özünə həm ədəbiyyatda, həm fəlsəfədə, dolayısı ilə ictimaiyyətdə yer edə bilib. Turgenev öz yaradıcılığı və dünyagörüşü ilə Rusiya sərhəddini aşaraq XIX əsr qərb ədəbi-mədəni cameasına nüfuz etməyi bacaran az-az ədiblərdən idi. Onun yaradıcılığı tək Rusiyada deyil, həmçinin Qərbdə də çox yüksək dəyər almışdır. Əsərləri bir çox dillərə tərcümə olunmuş və sevilərək oxucular tərəfindən qəbul olunur. Onun yazdığı bu romanlar "Atalar və oğullar", və s. insan qəlbinə dərin nüfuz etməklə, xarakterləri ilə yadda qalır. Turgenev həmçinin öz hekayələri ilə də məhurlaşmışdır ki, burada o, Rusiyanın kəndli və zadəgan həyatını çox gözəl təsvir edir (Hayкa, 1994.542).

Aleksandr Sergeyeviç Puşkin-Rus ədəbiyyatının digər nəhəng yazıçısı və şairi. Onun "Evgeniy Onegin" romanında gənc zadəgan Evgeniy Onegin və Tatyana Larina ilə münasibətlərindən bəhs edən bir şeir romanıdır. Əsər sevgi, şeir, tale və sosial normalar mövzularını araşdırır. Bunlar dünya ədəbiyyatına böyük təsir göstərən rus ədəbiyyatının klassiklərindən yalnız bir neçəsidir.

Rus ədəbiyyatı rus xalqının milli kimliyinin formalaşmasında və ifadə edilməsində mühüm rol oynayır. Rus mədəniyyətinin, tarixinin, adət və dəyərlərininin xüsusiyyətlərini əks etdirir. Ədəbiyyat vasitəsilə rus xalqı fikirlərini, hisslərini və baxışlarını ifadə edir. Rus ədəbiyyatı rus xalqının ruhunun xüsusiyyətlərini və milli xarakterini əks etdirir. Orada həyatın mənası, sevgi, ədalət haqqında dərin düşüncələr tapa bilərsiniz. Rus yazıçıları tez-tez Vətən, tale, inam və özünə tanıma mövzularına müraciət edirlər. Rus mədəniyyətinə xas olan mürəkkəb duyğuları və daxili münaqişələri araşdırırlar. Rus ədəbiyyatı həmişə dövrünün sosial və siyasi problemləri ilə əlaqələndirilmişdir. Reallığı əks etdirir və bərabərsizlik, korrupsiya, şiddət, azadlıq və ədalət kimi vacib məsələlərin müzakirəsinə səbəb olur. Ədəbi əsərlər bu problemləri dərk etməyə kömək edir, eyni zamanda cəmiyyətdəki dəyişikliyə ilham verir. Rus ədəbiyyatı mədəni irsin qorunmasında və ötürülməsində mühüm rol oyanyır. Tariximizi, ənənələrimizi və dəyərlərimizi qorumağımıza və qiymətləndirməyimizə kömək edir. Ədəbi əsərlər keçmişlə indiki dövr arasında bir növ körpü halına gəlir, bizə başqa dövrlərdə yaşamış insanların həyatı və düşüncələri haqqında məlumat verməyə imkan verir. Bunlar

mədəniyyətimizi qorumağa və gələcək nəsillərə ötürməyə kömək edir. Beləliklə, rus ədəbiyyatı müasir dünyada böyük əhəmiyyətə malikdir. Özümüzü və digər insanları daha yaxşı başa düşməyimizə, sosial və siyasi problemlərdən xəbərdar olmağımıza kömək edir, yaradıcılığa ilham verir və mədəni irsimizi qoruyur.

Rus ədəbiyyatı dünya mədəniyyətində ən əhəmiyyətli və təsirli hadisələrdən biridir. Hələ də aktual olan və yeni nəsl yazıçılara ilham verən klassik əsərləri özündə cəmləşdirən zəngin bir tarixə malikdir. Rus ədəbiyyatı rus xalqının milli kimliyini və mədəni dəyərlərini əks etdirir. Həm də oxucularda ədəbi zövqün bə tənqidi düşüncənin formalaşmasında və inkişafında mühüm rol oynayır. Müasir dünyada rus ədəbiyyatı dünya ədəbiyyatının və sənətinin inkişafına töhfə verərək əhəmiyyətli və tanınmış olmağa davam edir.

Yalnız göstərdiyimiz bu rus yazıçılarının yaratdıqları əsərlərin dünya ədəbiyyatındakı rolu o qədər dərin iz buraxmışdır ki, həmin əsərlər bu gündə sevilə-sevilə qəbul olunur. Onların əsərləri çox vaxt ədəbiyyatda klassik nümunələr kimi sayılır və bir-çox müəllifləri yazıb-yaratmağa sövq edir.

Məsələn, Lev Tolstoy məşhur amerika yazıçısı Ernest Heminquey o qədər dərin təsirini göstərmişdir ki, o, sonralar "Hərb və Sülh "romanının təsiri altında öz əsərlərində geniş istifadə etmişdir.

"1984" əsərinin müəllifi Djordj Quella, Fyodr Dostoyevskinin kütlə üzərində nəzarət və azadlıq barədə ideyalarından ruhlanaraq, sonralar bu əsərlərin təsiri altında dünya ədəbiyyatına öz töhvəsini vermişdir(T.3,4.M..,"Лексика",1996).

Rus və dünya ədəbiyyatının qarşılıqlı təsirinin müqayisəsinə və fərqinə gəldikdə göz önündə aşağıdakı mənzərə canlanır. Rus və xarici ədəbiyyatın inkişaf dövrləri biri -birindən köklü fərqlənir. Belə ki, xarici ədəbiyyatın yaranması öz başlanğıcını Roma imperiyası, antik və cəngavərlik dövründən götürür. Rus ədəbiyyatı isə ondan təxminən dörd əsr sonra, yəni XVIII-ci əsrin sonunda sərbəst varlıq kimi yarandı. Rus və xarici ədəbiyyatın inkişaf dövrləri bəzən üst-üstə də düşür. Bunlara aşağıdakıları aid etmək olar: realizm, satira, modernizm, simvolizm, impressionizm, habelə ekzistensializm.

Rus ədəbiyatı xarici ədəbiyyatdan ilk növbədə onunla fərqlənir ki, onun inkişafı buna şərait yaratmış I Pyotordan başlayır. Rus ədəbiyyatının ilk inkişaf dovrü, xarici ədəbiyyatın inkişaf dövrünə xas olmayan klassisizmdir. Buna görə də rus ədəbiyyatı dünya ədəbiyyatının inkişafından təxminən üç əsr geri qalmışdı. Buna səbəb həmçinin sonsuz müharibələr, islahatlar və qeyri-sabitliklər , habelə dövlət və kilsə tərəfindən çox sərt nəzarətin həyata keçirilməsi olmuşdur ki, burada məqsəd yalnız məişət və paneqrik ədəbiyyata yol açmaq idi. Yəni Rusiyada Renesans dövrü olmamışdır. Bu isə o deməkdir ki, xarici ədəbiyyata xas olan və ədəbiyyatı katolisizmdən azad edən islahatlar baş verməmişdir.

Digər bir tərəfdən Rusiyaya yeni ədəbi istiqamətlər, necə deyərlər müasirlik küləkləri çox gec çatırdı. Rusiya Qərbi Avropadan bir qədər fərqli məcrada inkişaf edirdi. Bu ölkə yenilikləri həvəslə qəbul etmirdi deyə, elə konservativ ölkə kimi qalmaqda idi. Beləliklə, rus ədəbiyyatının "geriləməsində" səbəb kimi həmçinin o dövrdə mövcud olan və əsrlərlə yaradılan konservativ quruluşu da göstərmək olar.

Rusiyada movcud olan və iqtisadi, siyasi və sosial həyatın bütün sahələrinin inkişafına mənfi təsir göstərən "krepostnoye pravo" deyilən qadağalar da olmuşdur. O dövrdə Rusiyada əhalinin yalnız bir-iki faizi savadlı idi. Bu sosial quruluşda rus ədəbiyyatının qərbi avropa ədəbiyyatından geri qalmasına öz mənfi təsirini göstərirdi.

Dövlətin çox ciddi nəzarəti Rusiyada yazıçılara və şairlərə imkan vermirdi ki, onlar yeni ədəbi janrlarla, istiqamətlərlə eksperiment etsinlər. Bunlar əlbətdə ki, rus ədəbi mühitində narazılıqlar yaradırdı. Bu narazlıqlarla sərt mübarizə aparan o dövrün rəhbərləri, özləri də dərk edə bilmirdi ki, onların qoyduğu qadağalar ədəbiyyatın inkişafına mənfi təsir edir.

Beləliklə, aydın olur ki, oxşar zaman kəsiyində rus və qərbi avropa ədəbiyyatlarının biri-birindən fərqlənməsinə həm tarixi, həm də sosial-siyasi məqamlar səbəb olmuşdur. Rus

ədəbiyyatı bütün zamanlarda dünya ədəbi mühitində və ümumən ədəbiyyatda xüsusi yer tutmuşdur.Bu isə bir daha təsdiq edir ki, rus və xarici ədəbiyyatlar fərqlənsələr də, onlar biri-birinə öz təsirini saxlamaqda davam etməkdədirlər. Rus ədəbiyyatı, mədəniyyəti və incəsənəti dünya arenasına çox böyük təsir göstərmiş və unudulmaz şedevr nümunələri bəxş etmişdir. Bu təsir ədəbiyyatdan tutmuş, musiqi, təsviri incəsənətə və rəqsə qədər öz dərin kökünü salmışdır. Rusiya çox qədim tarixə malik bir ölkə olaraq, zəngin, rəngarəng, mədəni irsə yiyələnmiş, onun incəsənəti və ədəbiyyatı isə əsrlər boyu bütün dünyada insanları ruhlandırmışdır. Rus ədəbiyyatı öz dərinliui və mürəkkəbliyi ilə seçilir. Məhz bu şəraitdə bir-çox dahi rus yazıçıları yetişmişlər. Dünya ədəbiyyatına ən dərin təsir göstərən əsərlərdən L.Tolstoyun, F.Dostoyevskinin, A.Çexovun, V.Nabokovun əsərləri dünya ədəbiyyatına çox böyük təsir göstərmişdir. Lev Tolstoyun "Hərb və Sülh" epik romanı dünya tarixində yazılmış ən nəhəng bədii əsər nümunəsi kimi qəbul edilir. Fyodor Dostoyevskinin romanları isə insan psixologiyasının dərinliklərini, insan varlığının təbiətini, A.Çexovun pyesləri dünya teatr sənətində əsl inqilab yatatdı. Özünün çox nəcib xarakteristikası və dərinliyi hesabına, V.Nabokovun "Lolita" əsəri dil və stil baxımından əsl şedevr nümunəsi kimi qəbul edilir.

Dünya musiqi sahəsinə təsir baxımından da rus musiqisinin təsiri əvəzsiz olmuşdur. Rus klassik kompozitorları Çaykovskinin, Raxmaninovun, Stravinskinin əsərləri dünya incəsənətinin ən dəyərli və əvəzedilməz sənət əsərləri kimi qəbul edilir.

Dünya miqyasında rus rəqslərdə özünə möhkəm yer tutub. Belə ki, balet ənənələri məhz Rusiyadan başlayıb. "Qu quşu gölü", "Şelkunçik" dünya teatrlarında, balet sahəsində ən dəyərli əsər nümunələri kimi qəbul olunur.

Rus təsviri incəsənəti sahəsidə dünyada tanınmış sahələrdən biridir. XX əsrin əvvəllərində meydana gələn və çox cəsarətli rənglərlə xarakterizə edilən bu istiqamət, adi bədii formalizmdən uzaqlaşdırılmışdır. Kazimir Maleviç və Vasiliy Kandinskiy bu sahədə pioner olaraq, dünya incəsənətinə çox dərin təsir göstərmişlər.

Diqqət çəkən məqamlardan biri də, rus memarlığıdır. Bu sahə çox böyük dəyişikliyə məruz qalmışdır. Bu sahədə çox böyük dəyişikliyə məruz qalmışdırz Vasiliy Blajenniy məbədinin soğan başına bənzər rəngarəng günbəzlərindən gözəl həndəsi fiqurlar şəklində düzənlənmiş Moskva Dövlət Universitetinin binasının arxitekturası kimk çox şərəfli bir variasiya yolu keçmişdir. Sankt-Peterburqun üfüqündə barokko və neoklassik üsulda yaradılmış "Qış sarayı" kompleksi və "Spasana-Krovi" məbədi buralara xüsusi gözəllik verir.

Rus mədəniyyəti bütün dünyada mədəniyyətin inkişafına və populyarlaşmasına çox böyük tohvə vermişdir. Bu yaxınlarda L.Tolstoyun " Hərb və Sülh" ekran əsərinin BBC kanalına çıxarılması da daxil olmaqla , rus ədəbiyyatı əsasında bir çox filmlərin və teleşouların ərsəyə gəlməsinə nail olunmuşdur. "Krasniue başmaçki" və "Çyornaya Lebed" baletlərində rus baletinin motivləri məharətlə istifadə edilmişdir.

Rus-Türk ədəbi əlaqələri üzərinə gəldikdə, göz önünə bu ölkələrin tarixində bir çox müharibələr gəlir. Aydın məsələdir ki, bu şəraitdə ədəbi əlaqələrin inkişafı mümkün olmamışdır. Buna görə də bu ölkələr arasında ədəbi əlaqələr yalnız XIX əsrdə yeni, daha intensiv məcraya qədəm qoymuşdur. Türk oxucuları ilk dəfə 1859-cu ildə rus klassik ədəbiyyatı ilə tanış olmaq fürsəti əldə etdilər. 1854-cü ildə A.Qriboyedovun " Ağıldan bəla" komediyası rus dilindən türk dilinə tərcümə edilib. Bundan öncə türk ziyalıları rus müəllifləri fransızca oxuyurdular(*Göğüş,* 1978: s.62)

Kazan Universitetinin Şərq fakultəsiinin məzunu Olqa Sergeyevna Lebedeva rus və türk ədəbiyyatının yaxınlaşmasının ilk fədaisi oldu. A.S.Puşkinin, M.Y.Lermontovun və L.N.Tolstoyun əsərlərinin türk dilinə tərcüməsi məhz ona məxsusdur. O, həmçinin A.S.Puşkinin həyat və yaradıcılığına dair ilk monoqrafiyanın və L.N.Tolstoy haqqında məqalələrin müəllifidir(*Белова* .,1999a).

Rus oxucuları artıq tanınmış türk yazıçılarının əsərlərini sevə-sevə oxuyurdular. Rusiyada, tərcüməçi Nazim Hikmətin, satirik Əziz Nesinin, romanist Rəşad Nuri Güntəkinin,

şair Fazil Hüsnü Dağlarçanın və digər ədiblərin kitabları nəşr edilirdi. Türk ədəbiyyatının ən birinciləri sırasında çap olunmuş ədəbi toplumunun adı da məhz belə idi "XX əsrin türk poyezisiyasından". Müvafiq olaraq həmçinin türk oxucuları da tərcümədə Böyük rus klassik ədəbiyyatının nümayəndələri M.Qorkinin, M .Şoloxovun və digərlərinin əsərləri ilə yaxından tanış olurdular.Mustafa Kamal Atatürkün Türkiyəni Qərb mədəniyyətinə yaxınlaşdırmaq üçün başlatdığı proqram sayəsində, 40-cı illərdə ölkədə tərcümə fəallığı səviyyəsində ədəbiyyatların bir-birinə təsiri mövzusuda demək olar ki, söhbət getmirdi.

Hazırda bu mövzuya hər iki tərəfdən maraq olduqca böyükdür. Buna səbəb hazırda Türkiyənin bütün dünyada qəbul edilən sülh siyasətidir. Heç bir şübhə yoxdur ki, bu siyasət rus-türk ədəbi ilişgilərində və qarşılıqlı təsirlərinə öz müsbət təsirini göstərəcək.

ƏDƏBİYYAT

1.*Л.Н.Толстой.* Собрание сочинений в 8 томах. *Т.3,4.М..,"Лексика",1996*
2.*Ф.М.Достоевский.*Собрание сочинений в 15 томах. Том 8, 1990 год. Изд:/Достоевский Фёдор Михайлович/
3.*И.С.Тургенев.* Полное собрание сочинений и писем…М…Наука, 1994.542
4.*А.П.Чехов.* Полное собрание сочинений. Том 13.1903 год /Чехов…Издание А.Ф.Маркса
5.*Белова К.А.* Из истории переводов Пушкина в Турции. Пушкин и мир Востока. М.,1999
6.*Göğüş B.* Orta Dereceli Okullarımızda Türkçe və Yazın Eğitimi. Gül Yayınları, Ankara, 1978
amsterdam777

ҚАЗАҚ ФАНТАСТИКАЛЫҚ ПРОЗАСЫНДАҒЫ МИФОПОЭТИТКАЛЫҚ САРЫНДАР

Ляззат АМИРОВА [*]
Әмина БИДАЙБЕК [**]

Аңдатпа: Мақалада қазақ фантастикалық прозасындағы мифтің орны мен маңызы, ондағы мифологиялық кейіпкерлердің сомдалуы мен трансформациялануы, көркем шығарманың мазмұнын (идеясын) жеткізудегі қызметі және фантастикалық шығарманың басты міндеті және прозалық туындылардағы мифопоэтикалық формалардың көркемдік мүддеге қызмет ететін және авторлық концепцияны, идеяны ашатын эстетикалық құрал екендігі пайымдалады. Әдебиеттегі аңыздық желі, мифологиялық сюжеттер, мотив пен образдар қазақ қаламгерлерінің шығармаларында жиі қолданылып, көркемдік ізденістердің күрделі де белсенді процесі жүргізілді. Мақалада прозалық шығармалардың көркемдік жүйесіндегі мифтік сюжеттердің, сарындардың, образдардың қызметі қарастырылады. Қазақ әдеби процесінің дамуында діни-мифологиялық мотивтердің ықпалы зор болғанымен, оның дамуы да түрлі тарихи, әлеуметтік, әдеби-саяси жағдайларға байланысты біркелкі болмағаны, оған әсер еткен факторлар тұжырымдалады. Фольклортану саласында арнайы аңыз-әңгімелерге, әпсаналарға, мифтік әңгімелерге зерттеу жұмыстары, баяндалады.

Түйін сөздер: *жазушы, әдебиет, фантастика, дәстүр, кейіпкер*

Mythopoeticist Motifs in Kazakh Fantastic Prose

Abstract: The article discusses the place and significance of myth in Kazakh fantastic prose, the role and transformation of mythological characters in it, the function of the content (idea) of a work of art and the main task of a work of fiction and the fact that mythopoetic forms in prose works serve the artistic interests and reveal the author's concept, idea. The legendary line, mythological plots, motifs and images in literature were often used in the works of Kazakh writers, and a complex and active process of artistic search was carried out. The article discusses the function of mythical plots, motifs, images in the artistic system of prose works. The article discusses the function of mythical plots, motifs, images in the artistic system of prose works. Although religious and mythological motives had a great influence on the development of the Kazakh literary process, its development was also uneven due to various historical, social, literary and political circumstances, the factors that influenced it are formulated. Since socialist realism, which dominated the literature of the twentieth century for a long time, could not fully meet the artistic demands and demands of Kazakh writers, it is studied that a new aesthetic situation has developed in literature, which wanted a different spirit, freedom of creative thought, and the process of integration of mythopoetics into the artistic system of works is rapidly taking place in modern Kazakh prose.In the field of falklorology, special research works on Legends, Legends, and mythical stories are presented.

Key Words: *writer, literature, fiction, tradition, hero*

Кіріспе

Бүгінде «Әдебиет майданында фантастика саласы кешеуілдеп дамуда» деген ұғым бар. Ұрпақ санасы Кендебай, Ер Төстік сияқты минут сайын өсетін, отқа салса – жанбайтын, суға салса – батпайтын кейіпкерлермен бірге өсіп, ержетті. Таусоғар мен Көлтауысар, Желаяқ пен Самұрық – жақсы өмірді армандаған халық қиялының жемісі. Бағзыда көпшілік қиялдың ақиқатқа айналуын аңсады. Қазіргі технология қарыштап дамыған уақытта ұшқыр кілемді ұшақ пен зымыран, алтын құсатын есекті түрлі банктер мен банкоматтар алмастырып отыр. Ғылым мен техниканың қарқынды дамуына байланысты аңыз ертегілерден құрылымы бөлек жаңа жанр пайда болды. Ол - ғылымның алыс жақын көкжиегін бейнелейтін, тек бейнелеп қана емес, ғылымның келешегіне ой салатын ғылыми-фантастика жанры. Ғылыми-фантастикада (ағылшын тілінде *science fiction*-ғылыми туынды) оқиға қазіргі және өткен дәуірлерден мүлдем ерекшеленетін әлемде орын алады. Мұндай ерекшеліктер технологиялық, тарихи немесе әлеуметтік тұрғыда болуы мүмкін. Онда түрлі ғылыми техникалық жетістіктердің адам өміріне әсері көрсетіліп, көбіне басқа ғаламшарға саяхат пен аспан әлемінде орын алған оқиғалар, роботтар, жаңа технологиялар сипатталады.

[*] Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық, университетінің докторанты, Lyako86@mail.ru
[**] Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық, университетінің магистранты, aminabidaibek@mail.ru
DOI :10.30546/100981.2024.0159

Ғылыми-фантастика өнердегі дербес жанр ретінде XX ғасырда қалыптасып прозаның барлық жанрында (роман, повесть, әңгіме, т.б.) қарқынды дамып, көркем әдебиеттің арнаулы саласына айналғанымен, қазақ әдебиетінде өткен ғасырдың алпысыншы жылдарынан бастап *Ақжан Машани, Талап Сұлтанбеков, Төлеш Сүлейменов, Шоқан Әлімбаев, Абдул-Хамит Мархабаев, Медеу Сәрсеке, Жүніс Сахиев, Раушанбек Бектібаев, Шәмшиден Абдраман* шығармалары арқылы қалыптасқанын білеміз.

Ғылыми фантастика – көркем әдебиетте, сондай-ақ кино, кескіндеме, т.б. өнер салаларында қалыптасқан жанр.

Ғылыми фантастиканың әдеби анасы – романтизмдік әдеби дәстүр. Қазақ әдебиетіндегі ғылыми фантастика жанрының алғашқы белгілері болашақты болжай білген данышпан халық қиялының ұшқырлығы тудырған ертегілерде («Ер Төстік», «Ұшқыр кілем» т.б.), аңыздарда («Қорқыт ата», «Баба түкті шашты Әзиз», т.б.) жатыр. Мысалы, «Ер төстіктегі» алты айлық алыстағы сыбырды есті алатын, тауды тауға соғатын, көз ілестірмей зыр жүгіретін, т.б. кейіпкерлер бүгінде реалдыққа айналған техниканы сонау ертенің өзінде-ақ армандау емес пе», – деген болатын.

Ғылыми фантастиканы әр жазушы өзінше тұжырымдайды: орыстың классик қаламгері Антон Ефремовтің: *«Ғылыми фантастика ғылымның «көзі жетпеген» жолын өзінің ұшқыр қиялымен жарықтандырып, оған бағыт сілтеп отыруы тиіс»*, Борис Стругацкийдің: *«Ғылыми фантастика – кез келген ел атаулының жоғары мәдениетін айқындаушы белгі»*, ағылшынның үлгілі қиялгерлері Айзек Азимовтың *«Ғылыми фантастиканы ұнату – қалай десеңіз де түптеп келгенде, адамзат болашағының қамын жеу»* және Рэй Брэдберидің «*Ғылыми фантастика – біздің заманымыздың нағыз маңызды жанры. Одан да бетер: ол – бүгінгі көшбастар жанр»*, ағылшын Артур Кларктың: *«Шындықпен берік байланыстағы жалғыз әдебиет-ғылыми фантастика!»,* поляк Ст.Лемнің: *«Фантастика, меніңше, бәрінен бұрын бүгінгі күннің жыртысын жыртуға борыштар деп білемін».* Қытай қаламгері Жин Тау айтқандай: *«…фантастикалық туынды жазу өте қиын. Жазушыда тамаша әдеби таған болып қана қоймай, ғылымды білуі, ең жақсысы, оның алғы шебінде тұруы, ғылым мен техниканың соңғы жетістіктерінен хабардар болуы керек».* [1, 2б]

«Қазақтың Жюль Верні» атанған танымал жазушы-фантаст Жүніс Сахиев «Орал өңірі» газетінде берген сұхбатында: *«…ертегі мен ғылыми фантастиканы ұқсастыруға болмайды. Әр жанрдың орны бөлек. Фантастиканың өзі де фантастика, ғылыми фантастика, фантастикалық юмор, фантастикалық скетч және басқалай болып бөлініп кетеді. Фантастиканың ертегіге ұқсас жерлері болар, ал ғылыми фантастиканың табиғаты ғылым мен шындыққа жуық келеді. Сондықтан да оның жүгі ауыр»*, – десе, жазушы, профессор, Шыңжаң университетінің проректоры, ҚР және ҚХР жазушылар одақтарының мүшесі С.Р.Жанболатов интернет арқылы берген сұхбатында: *«ғылыми фантастиканың рухани тағаны – арғы замандарға тән мифтік аңыздарға, ежелгі әпсаналарға, ауыз әдебиетіне (мысалы, адамзат пен он сегіз мың ғалам ара байланысты түсіндіруге, қоғамның болашақ тағдырына үңілуге және оны болжауға, т.б.) еліктеу. Оған қиял-ғажайыптық, ертегілік қасиет те тән.* [2, 10б]

Сонымен, әдебиетіміздегі ғылыми фантастика жанрында бүгінгі күні Медеу Сәрсекенің «Ғажайып сәуле», Талап Сұлтанбековтің «Көшпелі алтын», Шоқан Әлімбаевтың «Данышпандық альфасы», Төлеш Сүлейменовтің «Әл-Фараби көпірі», «Жұлдыз адамы», т.б.

Шахановтың «Көгілдір мұнаралар», Ә.Мархабаевтың «Ғарыштағы қымыз», Н.Кенжеғұлованың «Қиын шешім», М.Гумеровтің «Жұмбақ сәуле», С.Ғаббасовтың «Кәусар», Р.Бектібаевтың «Ионосферадағы алаң» атты повестері мен романдары сынды шығармаларын атауымызға болады.

Ал бүгінгі қазақ әдебиетінде проза, соның ішінде ғылыми фантастика жанрында ерекше орын алып келе жатқан фантаст-жазушы, осы жанрда алғаш ғылыми тұрғыдан қарастырған филология ғылымдарының докторы Абдул-Хамид Мархабаев. Осы жерде академик Зәки Ахметовтың еңбегіне берген пікірі: *«…Соншама еңбектің нәтижесінде Мархабаевтың мынандай жаңалықтарға қол жеткізгені байқалады:*

а) қазақ әдебиеттану әлемінде автор бірінші боп қазақ ғылыми-фантастикалық жанрын құптарлықтай, дәлелді түрде орынды дәуір-дәуірге бөлген; ә) адамзат санасының елең-алаңындағы тұңғыш творчестволық әдіс-ауызекі әдебиет бүгінгі таңдағы кемелденген ғылыми әлеуметтік фантастика жанрының бастау бұлағы болғаны нанымды дәлелдеген…». Ғалым Серік Қирабаевша айтқанда *«тұмса жанрымызға тұңғыштардың сапында енгенімен-ақ, өзінің даралық творчестволық мінезін көрсетіп үлгерген-ді»*. [3,8] Алмагүл Әлиқызының Абдул-хамид Мархабаевтың 60 жасқа келгенде жазған «Қисыннан қиылған» атты эссесінде фантаст-жазушының *«…бүгінде қазақ фантастикасының төрінен табылуы да қисындылық болса керек»*, қисынсыздыққа тап болған өткен өмірін паш еткен-ді. [4,12]. Қаламгердің өзі айтқандай өткен ғасырдың екінші жартысында гуманитарлық емес мамандарынан болып келген жүгі кереметтей ауыр арбаға – фантастикаға жегілгендердің қатарына қосылды.

Қазақ прозасында сирек қалам тартылатын жанр – фантастикадан өзінің орнын тапқан жазушы кітаптары оқырмандардан оңды бағасын алды. Тәуелсіз қазақ әдебиетінде алар орны ерекше. Жазушылық қадамын фантастикалық повесінен бастаған А.Мархабаев қазақтың алғашқы фантаст-жазушысы атанды. Міне осындай деректі проза жанрына қалам тартып, дамуына үлес қосып, ұрпақтан-ұрпаққа дәстүр қалыптастырған жазушы ретінде танылды.

Фантастикалық әдебиеттің басқа көркем әдебиеттен ерекшелігін А.Мархабаев төмендегідей белгілерімен көрсетеді:

- фантастикалық шығармада орталық бейне – ғаламшардағы түрлі құбылыстар;
- фантастикалық шығарманың басты міндеті – ғылымды насихаттау;
- фантастикалық әдебиет ғылымды туғызса, ғылым фантастиканы туғызады;
- фантастикалық әдебиетте автор басты кейіпкер ретінде ғылыми-фантастикалық идеяны өрбітуші.

Қазақ әдебиетінде ғылыми-фантастика жанры арнайы зерттеліп қарастырылмаған. Алайда, қазақ әдебиетінде ғылыми-фантастикалық проза жоқ, оған арналған зерттеу жұмыстары мүлдем жасалмаған десек артық айтқан болар едік. Жалпы алғанда, *«фантастика»* сөзінің қазақ тіліндегі баламасы қиял-ғажайып, қиял, тылсым күш секілді. Қиял-ғажайып десе ойымызға бірден қиял-ғажайып ертегілері түсетіні анық. Олай болса зерттеудің түп төркіні халық ауыз әдебиетінде жатқандығын байқауымызға болады. Фальклортану саласында арнайы аңыз-әңгімелерге, әпсаналарға, мифтік әңгімелерге зерттеу жұмыстары жүргізілген. Қазақ фольклорының мақсатты түрде жиналып, хатқа түсе бастауы XVIII ғасырдың соңы мен XIX ғасырдан басталады. П.И.Рычков, П.С.Паллас, И.Г.Георги, И.Ф.Фальк, И.Г.Андреев XVIII ғасырда қазақ фольклорына қатысты біршама құнды мағлұматтар жинап, жариялады. Қазақ фальклортану ғылымының қалыптасуына қазақ ағартушылары мен оқығандары: Ш.Уәлиханов, Ы.Алтынсарин, А.Құнанбаев, С.Бабажанов, Т.Сейдалин, С.Жантөрин, Б.Дауылбаев, сондай-ақ ресейлік зерттеушілер В.В.Радлов, Г.Н.Потанин, А.А.Алекторов, В.В.Григорьев, А.В.Васильев, И.Н.Березин, Н.И.Ильминский, П.М.Мелиоранский, А.П.Харузин үлкен үлес қосты. [5]

Шын мәніндегі қазақ фальклортану ғылымының іргетасы да осы кезеңде қаланды. Бұл процесс XX ғасырдың бас кезінде одан әрі дамыды. Осы кезеңде белгілі фольклортанушылар Ә.А.Диваев, М.Көпеев еңбектері жарияланды. Сондай-ақ қазақ

фольклорының үлгілері ресейлік басылымдармен қатар қазақ тіліндегі баспасөз беттерінде де үздіксіз жариялана бастады.

Біле білсек, қиял-ғажайып дүниелердің ең озық үлгілері қазақтың халық ауыз әдебиетінде жатыр. Мәселен, ертегілер мен батырлық дастандар арқылы халқымыз өз қиялындағы ержүрек ерлердің қандай мінсіз бейнесін сомдады десеңізші! Керқұла атты Кендебай, Ертөстік, Қобыланды мен Қамбар, Алпамыс сияқты минут сайын өсіп, сағат сайын толысып отыратын, атса, оқ өтпейтін, шапса, қылыш кеспейтін, жүгірген аңға да, ұшқан құсқа да жеткізбейтін, ерекше жаратылған жандар бейнесі, бір есептен алғанда, көп теперіш көрген, талай зұлматты басынан өткерген момын халықтың құрыш білек қорғаушыға мұқтаждығы нәтижесінде соншама тұлғалана түскендігі даусыз. Сондай-ақ ұшқыр кілем, «піс» десе, ішінде тамақ пісе қалатын сиқырлы қазан, «құс» десе, алтын құсатын есек, сауысқанның құйрығын білдірмей жұлып алып, бірінікін біріне ауыстыра қоятын айлакер, Таусоғар мен Көлтауысар немесе жерасты патшалығы мен Күн астындағы Күнікей қыздың елі, бәрі-бәрі – жақсы өмірді арман етіп, жаңалыққа, жақсылыққа ұмтылған қазақ жұртының көреген көңілінің айғағы. Өйткені сан ғасыр бұрын түйін тастап, ұрпақтан-ұрпаққа аманаттала отырып, тереңге тамыр жайған сол арман түптің-түбінде бәрібір ақиқатқа айналды. Яғни бүгінгі заманауи технология ұшқыр кілемді – ұшақ пен зымыран, алтын құсатын есекті – түрлі банктер мен банкоматтар, Таусоғарлар мен Көлтауысарларды ғылыми прогрестің өзге де жетістіктері арқылы негіздеп берді. Бұл фантастиканың бүгіннен гөрі, болашаққа қызмет ететін жанр екендігін көрсетеді. Сондай-ақ ол, біреулер ойлағандай, ғылыми білімнің жай ғана жаршысы болып қоймай, оқырманды ғылыми-әлеуметтік ұғымдар мен түсініктерге бойлатып, қиялын ұштайды, ойын дамытады.

Әсілі, фантастикалық дүниелерді ғылыми прогрестің ізашары деуге болады. Сонымен бірге аса маңызды ғылыми-техникалық жаңалықтарды қабылдауға жұрт санасын дайындауда да бұл жанрдағы шығармалардың көтерер жүгі зор. Мәселен, *«космонавт», «космос кораблі»* деген ұғымдар миллиондаған адамдардың санасына Юрий Гагариннің ғарышқа ұшарынан көп уақыт бұрын тап сол фантастикалық кітаптар арқылы енген. Фантастиканың мұндай ықпалды күшке ие болу себебін белгілі бір дәрежеде «ғылым барлаушысы» бола білетіндігінен іздеген абзал. Айталық, Алексей Толстойдың «Гиперболоид инженера Гарина» атты белгілі шығармасы Николай Басов, Александр Прохоров тәрізді академиктердің лазерлік техниканы ойлап шығаруы барысында үлкен рөл атқарған. Сол сияқты осыдан біраз жыл бұрын ғана адамның бірнеше сағат бойы су астында болуына мүмкіндік беретін жасанды желбезектер жасалды. Ал бұл жаңалықты көпшілік фантаст-жазушы Александр Беляевтің «Человек-амфибия» романы арқылы осыдан талай жыл бұрын негізделген ойдың іс жүзіне асуы ретінде қабылдады. Қысқасы, бүгінде шындыққа айналып отырған «байланыс спутнигі және галография», «лазер және гендік инженерия» сияқты басқа да көптеген тосын құбылыстар фантаст-жазушылардың бір замандардағы жай тұспалы ғана болатын. Осынау әдеби жанрдың пайдалы әсерін танымал адамдардың көпшілігі мойындады және мойындап та жүр. Мәселен, ғарыштану теориясының пионері К.Э.Циолковскийдің бұл салаға деген қызығушылығы Жюль Верн шығармалары арқылы оянғандығы бәрімізге мәлім. Ал ғарыш кемелерінің атақты конструкторы С.П.Королев фантастикалық әдебиетті терең білген және жоғары бағалаған. Сондай-ақ белгілі ғарышкерлердің дені өздерін ғарыш әлеміне баураған, ынтық еткен фантастика екендігін жасырмайды.

Ғылымдағы секілді, фантастиканың да өзінің мәңгілік тақырыптары бар. Және олар уақыт пен кеңістікке саяхат, жасанды интеллект, жерден тыс әлемдегі өркениет, тіршіліктің басқаша формалары сияқты жұмбақ жайттарды қамтиды. Ең бастысы, өткенге немесе болашаққа қатысты әлдебір әлемнің, белгілі бір сәттің бейнесін кейіптей отырып, фантаст-жазушылар оқырман қиялының көкжиегін мейлінше

кеңейтеді. Фантастикалық шығармалардың міндеті мұнымен ғана шектелмейді. Яғни бұл жанр әлдебір ғылыми жаңалықтың адамның өмірі мен қоғамның дамуына тигізер әсерін көркемдік тұрғыда ұғынуға көмектеседі. Мәселен, қай кезде де ғылыми жаңалықтар бірыңғай жақсылық алып келе бермейді. Кейбір озық ойлардың теріс мақсатта пайдаланылып кететін де кезі жеткілікті. Осы ретте фантастикалық туындылар ғалымдарды ғылым адамына жүктелер бүкіл адамзат пен болашақ алдындағы жауапкершілік жөнінде ойлануға мәжбүрлейтіндігімен де құнды.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Мархабаев А-Х. Қазақ қиялы ның «жүріс-тұрыстары» фантастика жанры: тарих және теория: оқу құралы. – Алматы: Жазушы, 2011. –
3 б.
2. Мархабаев А-Х. Қазақ қиялы ның «жүріс-тұрыстары» фантастика жанры: тарих және теория: оқу құралы. – Алматы: Жазушы, 2011. – 13 б.
3. Серік Қирабаев. //Қазақ әдебиеті, 2010, №42, 8б
4. Алмагүл Әлиқызы.// Қазақстан мұғалімі 24 маусым, 1998ж, 12б
5. Абдул-Хамид Мархабаев.// Қазақ әдебиеті, 2010, №18/19

ƏBDÜLBAQİ GÖLPINARLININ YARADICILIĞINDA BƏKTAŞİLİK MÖVZUSU: TARİXİ, MAHİYYƏTİ, SPESİFİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Nəsrəddin MUSAYEV*

Xülasə: Türkiyənin ədəbiyyat tarixçiləri arasında orijinal fikirli tədqiqatçı kimi tanınan Ə.Gölpınarlı çoxşaxəli yaradıcılıq istiqamətlərinə malikdir. Bu çoxşaxəliliyin içərisində bəktaşilik mövzusunun da xüsusi önəmi vardır. Çünki Türkiyədə Ə.Gölpınarlıya qədər həmin mövzuda sistemli araşdırmalar yox deyilə biləcək səviyyədə idi. O, tədqiqatları ilə bu ətalətə son qoymuş, bəktaşiliyin mahiyyəti, prinsipləri, tədqiqi, spesifik xüsusiyyətləri barədə ətraflı məlumat vermişdir. Mövzunun müqayisəli araşdırma kontekstində tədqiqi onun elmi əhəmiyyətini daha da artırır. O bu mövzunu müdafiə və ya tənqid üçün deyil, obyektiv təhlil məqsədilə yazmışdır. Araşdırmamız zamanı Ə.Gölpınarlının özünün də bir müddət bəktaşilərə qoşulduğu, bəktaşilikdə axtardığını tapa bilmədiyinə görə ondan ayrıldığı müəyyən edilmişdir. Məqalədə Ə.Gölpınarlının bu mövzunu faktlara, sübutlara və dəlillərə əsaslanan ciddi elmi təhlillər əsasında yazdığı da əsaslandırılmışdır. Araşdırmadan da göründüyü kimi, o, bəktaşilik mövzusunu özünəməxsus şəkildə izah etmiş, həm öz dövründə, həm də sonrakı dövrlərdə bu sahədə böyük bir boşluğu doldurmağa nail olmuşdur. Bəktaşiliyin tarixi ilə bağlı ətraflı bəhs etmiş, təhlil və tənqidlərini elmi müstəvidə əsaslandıra bilmişdir. Yeri gələndə öz fikirlərini ifadə etməkdən, əvvəllər yazılmış əsərləri tənqid etməkdən də çəkinməmiş, mövzu ilə bağlı doğru olduğu bilinən yanlışları düzəltməyə çalışmışdır.

Açar sözlər: *Əbdülbaqi Gölpınarlı, bəktaşilik, təsəvvüf, təriqət*

Theme of Bektashısm in the Work of Abdulbagı Golpınarlı: Hıstory, Nature and Specıfic Characterıstıcs

Abstract: A. Golpinarli, a researcher known with his original ideas among literary historians of Turkey, possesses multifaceted performing activity directions. The topic of Bektashism plays a special role among mentioned diversity. As until A. Golpinarli, almost no systematic research was set on that topic in Turkey. It is put an end to this inertia with his researches and comprehensive data about the essence, principles, research and specific features of Bektashism is presented by him. The study of the topic in the context of comparative research enhances its scientific importance. He had headed to the current topic not only for defense or criticism, but also for objective analysis. Thanks to the investigation, it was also determined that A. Golpinarli himself joined the Bektashis for a while and left Bektashism, as he could not find what he was looking for within the order. In the article, it is also justified that A. Golpinarli discusses the topic on the basis of serious scientific analyzes based on facts, evidences and proofs. As it seems in the research, he could explain the topic of Bektashism in his own practice and managed to fill a big gap around the mentioned field both in his period and later. The history of Bektashism was discussed in detail, the analysis and criticisms were substantiated on the scientific basis. When it was required, he did not hesitate to express his opinions, to criticize previously written works and put an effort to make amendments, due to the mistakes which were known correct about the topic.

Key Words: *Abdulbagi Golpinarli, bektashism, mysticism, order*

Giriş

Əbdülbaqi Gölpınarlı məlami təbiəti, ensiklopedik biliyi və güclü tədqiqatçılıq bacarığı ilə tanınan şəxsiyyətlərdəndir. O, uşaqlıqda atası ilə birlikdə Bahariyyə Mövləvixanasında ayinlərə qoşulmuş, 7 yaşında ikən başına Vələd Çələbi İzbudakın mövləvi sikkəsi qoyması ilə rəsmən mövləviliyi qəbul etmişdir. Təriqətin ədəbini və Razi fəlsəfəsini *(Allahla varlıq arasındakı əlaqəni və kosmik varlığın ortaya çıxmasını beş əzəli əsas adlandırdığı sistemlə izah edir: Allah, nəfs, zaman, məkan və maddə. Bu təlimə görə, dünyada şər Allahdan deyil, ruhun maddə ilə münasibətindən qaynaqlanır. Ona görə də bu dünyanın çirkabdan və pisliklərdən təmizlənməsini din deyil, fəlsəfə təmin edəcək – N.M.)* ona təriqət rəhbəri təyin edilən İbrahim Zühuridən öyrənmişdir. O, 1960-cı ildə mövləvi Əli Cəlal Çələbidən xilafət almış və ömrünün sonuna kimi həm bu yolu, həm də şiə inancını davam etdirmişdir.

Tədqiqat metodu baxımından M.F.Köprülü məktəbinə bağlı olmuş, sonradan elmi düşüncələri etibarilə müəllimini tənqid etsə də, onun haqqını unutmamış, bu ziddiyyət nifrət həddinə çatmamışdı. O, Ömər Fərid Kam, Hüseyn Fəxrəddin Dədə, Əhməd Naim, Əhməd İzzət, İsmail Saib Səncər, Tikveşli Yusif, Xoylu Hacı Şeyx Əli kimi dövrünün tanınmış simalarından müxtəlif elmlərin sirlərini öyrənmiş, Murad Bardakçı, Əli Alparslan, Hikmət

* Bakı Avrasiya Universiteti, E-mail: musayev.nm@mail.ru

DOI :10.30546/100981.2024.0162

İladin kimi onlarla şəxsiyyətin yetişməsində əhəmiyyətli rol oynamışdır. Əhməd Güner Sayar yazır:*"Gölpınarlı küskün ziyalı idi. Onun küskünlük və incikliyinin kökünü fərdi və insani münasibətlərdə, habelə cəmiyyətdə baş verən ictimai və sosial dəyişikliklərdə axtarmaq lazımdır. İtirilmiş bir mədəniyyətdən qalan səhra quraqlığının keçmişini çox yaxşı bildiyi üçün bu sosial ədalətsizliklərin insanları təcrid etdiyini qəbul edə bilmirdi. Onun sözləri fəryad kimidir: "... Dostluq var idi, sədaqət var idi... Ədəb var idi, can var, canan var idi, hicran var idi, eşq var idi. ... Və biz isə bu ölkədə qəribik"* [Sayar, 2014: s.166] .

1. Bəktaşiliyin Mahiyyəti, Prinsipləri, Tədqiqi və Spesifik Xüsusiyyətləri

Türkiyənin ədəbiyyat tarixçiləri arasında xüsusi yeri və mövqeyi olan Ə.Gölpınarlı çoxşaxəli yaradıcılıq istiqamətlərinə malik nadir tədqiqatçılardandır. Bu çoxşaxəliliyin içərisində bəktaşilik mövzusunun da xüsusi önəmi vardır. Çünki Türkiyədə Ə.Gölpınarlıya qədər həmin mövzuda sistemli araşdırmalar yetərli deyildi. O, "Ələvi-Bəktaşi nəfəsləri" və "Bəktaşilik-Ələvilik" kitablarını yazmaqla bu ətalətə son qoysa da, bəktaşilik mövzusunu bitmiş hesab etməmiş, daim yeni axtarışlarda olmuşdur.

Bəktaşilik təsəvvüf tarixində xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Hacı Bəktaş Vəliyə aid edilən bu təriqət həmişə müzakirələrə səbəb olmuşdur. Bu mənada Türkiyə ədəbi-elmi mühitində Ə.Gölpınarlının mövləvilik və bəktaşilik kimi təriqətlər haqqında ən sanballı araşdırmalar aparması təsadüfi hal kimi qəbul edilməməlidir. O özü həmin təriqətlərin ədəb-ərkanına, qaydalarına, təlimatlarına uyğun yaşadığı üçün bu mövzuda dəyərli fikirlər söyləmək də ona nəsib olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, ələvilik və bəktaşilik Osmanlı dövlətində də geniş coğrafiyada yayılmışdı. Ə. Gölpınarlının bəktaşiliklə bağlı tədqiqatlar aparmasını onun sufi-təsəvvüf görüşü, bu təriqətin şiəliyə çox yaxın olması, şiələrin on dörd məsum adlandırdıqları şəxsiyyətlərə hədsiz sevgisi ilə də əlaqələndirmək olar.

Tədqiqatçıya görə, Hacı Bəktaş Vəli təkkəsi ən önəmli təkkələrdən biridir. Yeniçəri ocağını Hacı Bəktaş özünə pir seçmiş, ocağın fəaliyyəti dayandırıldıqdan sonra *"Bəktaşilik hökumət tərəfindən ləğv edilmiş, təkkələr nəqşibəndi şeyxlərinə verilmişdir. Bəktaşilər bir müddət gizlənmişdir"* [Gölpınarlı, 2010: s.3].

Ə.Gölpınarlı ələviliyi bir təriqət kimi qəbul etmir. Bəktaşilikdə kimin müraciəti qəbul olunurdusa, xüsusi bir mərasimlə təriqət üzvü olmaq imkanı qazanırdı. Ələvilikdə isə mütləq ya valideynlərin hər ikisinin, ya da atanın ələvi olması şərt idi. Ələvilərdə başqa təriqətdən qız almaq yoxdur; alan yoldan çıxmış hesab olunur. Tədqiqatçı sadəcə ələvilərlə bəktaşilər arasındakı fərqləri verməklə kifayətlənməmiş, onların ortaq cəhətlərindən də bəhs etmişdir. Düşünürük ki, alimin *"Əlini Tanrı yerinə qoymaq, on iki imamı, on dörd məsumu tanımaq… eyni duaları oxumaq başlıca birləşmə təməlləridir"* [Gölpınarlı, 2010: s.5] fikri ilə razılaşmaq olmaz. Ona görə ki, islam dinində insanın Allaha bərabər tutulması yolverilməzdir.

Gölpınarlı qaynağını Yunus Əmrədən alan ələvi-bəktaşi ədəbiyyatı XIV əsrdə Qayğısız Abdalla qurulmuşdur. O, *"Yunusdakı üstünlük təmiz türk dilində yazmasında, xalq duyğusunda, xalqa xalqın dili ilə söyləməsində idi"* [Gölpınarlı, 2010: s.1] deməklə, onu çağdaşlarından ayırır və belə qənatə gəlir ki, bu ədəbiyyat öz şeirini, inanclarını izah edir. Burada dünya sevgisi, dünyaya bağlılıq da xüsusi yer tutur.

Tədqiqatçı XVI əsrdə Xətai təxəllüsü ilə şeirlər yazan Şah İsmayıl Səfəvini ələvi-bəktaşi ədəbiyyatının ən didaktik, XVI əsrdə Sivasda asılan Pir Sultan Abdalı lirik şairi, Qul Hümmət və Hüseynini onun davamçısı kimi qəbul edir. Ş.İ.Xətaini didaktik şair adlandırmasını isə onun şeirlərində düşüncənin, fəlsəfi fikrin hakim olması ilə əsaslandırır. O, bəktaşilərin özlərini on iki təriqətin başçısı saydığı göstərir və yazır ki, *"Ərdəbil ocağına və öz aralarından seyid, yəni peyğəmbər soyundan olduqlarına inandıqları ocaqlarla bağlı olan ələvilərlə eyni inancları mənimsəməklə bərabər bir təriqəti təmsil edən bəktaşilər özlərini ən doğru yolun yolçusu sayarlar"* [Gölpınarlı, 2010: s.22].

Bəktaşilik Allahın varlığına, Qurani-Kərimin müqəddəsliyinə, Həzrəti Məhəmmədin son peyğəmbər, Həzrəti Əlinin ilk vəli, hər dövrün də öz vəlisi olduğuna və Hacı Bəktaş Vəlinin

pirliyinə inanan təriqətlərdən biridir. Bu təriqətin üzvləri Həzrəti Əliyə olan sonsuz sevgisinə görə ələvilərdir. Xorasan məktəbində təhsil alan Hacı Bəktaş Vəli bu inancı dörd qapı, qırx məqam düşüncəsi ilə yaratmışdır. Bu inancın əsasını Qurani-Kərim, Məhəmməd peyğəmbərin, əhli-beytin, Hacı Bəktaş Vəlinin və Balım Sultanın düşüncələri təşkil etməklə bərabər, aşağıda qeyd olunan inamların da vacib əməl olduğu bildirilir: 1. Tövhid (Allahın varlığına və birliyinə inanmaq); 2. Ədalət (Allahın adil olduğuna inanmaq); 3. Nübüvvət (peyğəmbərlərə inanmaq); 4. İmamət və vilayət (on iki imamların öndərliyinə inanmaq); 5. Məad (qiyamət, axirət gününə inanmaq).

"Bəktaşilər öz yollarını ən doğru və əsaslı bir yol sayır, on iki təriqətin başı bizik deyərlər" [Gölpınarlı, 2010: s.22]. Bu səbəbdən də bəktaşi inancına görə, Allahı sevmək Qurani-Kərimdə də bildirildiyi kimi, ən gözəl biçimdə yaradılmış insanı sevməkdən başlayır. İnsanın yaxşı və pis olması isə onun nəfsinə nə dərəcədə hakim olmasından asılıdır. Bəktaşilikdə Əhli-beytin siyasi öndərliyi yox, mənəvi öndərliyi əsasdır. Onlar ölkəsinin bütövlüyü, əmin-amanlığı üçün dualar etməyi mənəvi borc bilir, kamil insan yetişdirməyi qarşılarına məqsəd qoyurlar. Vaxtı çatmadan heç bir işin həlli mümkün hesab edilmir. Bəktaşilər onlardan fərqli düşünənlərə hörmətlə yanaşır, digər dinlərdən bu təriqətə gələnlərə əvvəlcə müsəlmanlığın ilk şərti hesab etdikləri kəlmeyi-şəhadəti öyrədirlər. Daha sonra dəstəmaz aldırılır, rəhbər şəxsin iştirakı ilə iki rükət namaz qıldırılır və bu ərkanın digər qaydalarına əməl olunmasına nəzarət edilir.

Müəllifə görə, Balım Sultanın qardaşı Qələndər Çələbinin üsyanından sonra şübhə yaratmamaq üçün bəktaşilər iki qrupa bölündü: Balım ərkanını qəbul edənlərə - çələbilərə və səfəvilərə bağlı olan ələvilərə - yəni qızılbaşlara. Beləliklə, Ə.Gölpınarlı bəktaşiliyin Əliyyül-Əlanın təlqini, Balım Sultanın səyi ilə ortaya çıxdığını iddia edərkən, böyük ehtimalla, bəktaşiliyin ayin və adətlərinin bərqərar olmasını və təriqətin sistemləşdirilməsini nəzərdə tutur. Bəktaşiliyin qurucusunun Hacı Bəktaş Vəli olduğu isə məlum məsələdir. Bu təriqətin tarixi ilə maraqlanan tədqiqatçılar dövrləşdirmə apararkən XIII əsrdən XV əsrin sonlarına qədər olan dövrü formalaşma dövrü, XVI əsrədən, yəni Balım Sultandan başlayan dövrü ikinci mərhələ adlandırırlar. Bəziləri isə 1826-cı ildə bəktaşiliyin qadağan edilməsindən sonrakı dövrü üçüncü dövr hesab edirlər.

Araşdırmamız zamanı o da məlum oldu ki, Ə.Gölpınarlı bir müddət bəktaşi adı ilə tanınan Böyük Abdullah Babaya qoşulmuş, bəktaşilikdə axtardığını tapa bilmədiyinə görə ondan ayrılmışdır. Ayrılmağının səbəbini bu sözlərlə ifadə edir:*"...Onlarda axtardığımı tapa bilmədim və bir səhər duranda kağıza "Külahını al, təşəkkür edirəm" sözlərini yazdım və təkkədən ayrıldım. Gediş, o gediş"* [Alparslan, 1996: s.8]**.** "Hürufilik mətnləri kataloqu" adlı əsərində XX əsrin əvvəllərində, hələ uşaq ikən bir alban bəktaşisindən aldığı duyğunu bəktaşi dairələri ilə münasibəti kontekstində çatdırması da diqqət çəkir [Gölpınarlı, 1973: s.33]. Onunla çox səmimi münasibətdə olan Murad Bardakçı alimin bəktaşilik mövzusunda sonralar da əsər yazmaq istəyini bir məqaləsində belə ifadə edir:*"Bu qədər əsərlər yazmasına rəğmən illərlə yazmaq istədiyi bir kitab var idi: Bəktaşilik... İlk gəncliyini keçirdiyi, hətta müəyyən bir rütbəyə çatdığı, amma sonradan "nə olduqlarını gec anladım...", - deyərək ayrıldığı bu yolu Gölpınarlıdan daha əhatəli yazan, bəlkə də tapılmayacaq, amma özünə də qismət olmadı... 80 yaşını keçdiyi günlərdə "Bəktaşiliyi yazmaq üçün ən azı beş il lazımdır", - deyirdi... Əlimdəki sənədləri təsnif etmək iki il, arxivdə işləmək iki il, oturub yazmaq da bir il. ... Mənim isə o qədər ömrüm yoxdur"* [Bardakçı, 1995: s.10] **.** Bu fikirlər Ə.Gölpınarlının bəktaşilik mövzusunda çox ciddi məlumatlara malik olmasının aydın ifadəsidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bir ədəbi şəxsiyyətin yaradıcılığı və daha əhəmiyyətli saydığı mövzu ilə bağlı bir neçə əsər yazmaq Ə.Gölpınarlı üçün xarakterik haldır. Məsələn, o, Mövlana Cəlaləddin Rumi (5 kitab), Məhəmməd Füzuli (2 kitab), Yunus Əmrə (6 kitab), divan şeiri (6 kitab) və təsəvvüflə (5 kitab) bağlı yazdığı çoxsaylı əsərləri ilə tanınır. Yüksək elmi dəyəri olan bu əsərlərin hər biri türkologiyamız üçün əhəmiyyətli hadisə kimi qiymətləndirliə bilər.

Ə.Gölpınarlı "Bəktaşilik-Ələvilik" əsərinin müqəddiməsində bildirir ki, bu əsəri müdafiə və ya tənqid üçün deyil, obyektiv təhlil məqsədilə yazmışdır. Əsər giriş də daxil olmaqla, ümumilikdə iyirmi iki fəsildən ibarətdir. Bu əsərin yazıldığı dövrdə yazıda çox da rast gəlinməyən məsələlərdən - abzaslardan, mötərizə və qeydlərdən istifadə kimi xüsusiyyətlər sözügedən tədqiqat üçün xarakterikdir. Haşiyələrdə bəzən əsərin ayrı-ayrı hissələri ilə bağlı, bəzən də ətraflı izahatlar verilir. Tədqiq etdiyi mövzu və hadisələri ətraflı nəql edən müəllif çox vaxt təsvir və izahedici üslubdan istifadə etmiş, mötəbər mənbələrdən ustalıqla bəhrələnmiş, çoxsaylı sitatlar gətirməklə fikirlərini əsaslandırmağa çalışmışdır. Əsərdə bəktaşilik və ələviliyin tarixi keçmişi, müxtəlif inanclarla əlaqəsi, qurucusu sayılan şəxsin həyatı, təriqətə xas olan əşya və əməllər, onların düşüncə və fəlsəfələri, təriqətə mənsub şəxslər və resurslar tədqiq olunur.

Ə.Gölpınarlı qeyri-adi üslubda yazdığı bu əsərində bəktaşilik və ələvilikdəki sirr və təbərra təlimləri haqqında müfəssəl məlumat verir, bu inanca sahib olanların təriqət məsələlərini sirr kimi saxlamağı və başqalarına deməməyi özlərinə borc bildiklərini və bunu haqq saydıqlarını bildirir. Bu məlumatların bir qisminin deyildiyi təqdirdə səhv başa düşülməsindən çəkindikləri üçün onları gizli saxlamaq məqbul hesab olunmuş, bəziləri isə şifrələnmiş və müxtəlif üsullarla istifadə edilmişdir. Əslində isə sirr saxlamaq "Məqalət"də haqq qapısının səlahiyyətlilərindən sayılır [Velî, 2010: s.81].

C. K. Birge bu qənaətdədir ki, "Bəktaşi sirri"nin üç fərqli ölçüsü var: teoloji; siyasi; əxlaqi və ictimai. İnsanlarda Allahın xüsusi təcəlliləri olduğuna inam bu sirrin teoloji ölçüsünü göstərir. Cəfəri olan, On iki imama inanan və ilk üç xəlifənin qanuni xilafətini rədd edən bəktaşilər üçün sirrin həm də siyasi ölçüləri var ki, bu da təvəlla və təbərra hadisələrinin uzanmasıdır. Bəktaşilikdə qadın və kişinin rituallarda bərabər iştirakı Osmanlı dövründə müsəlmanlar arasında heç bir yerdə olmayan bəktaşi lojası daxilində ictimai həyata yol açan sirrin mənəvi və ictimai ölçüsünü göstərir. Buraya sirrin simvolik tərəfini də əlavə etmək olar. Əslində, bəktaşilərin istər ayinlərində, istərsə də gündəlik söhbətlərində kənar adamların başa düşə bilməyəcəyi bir çox simvolik metaforları var.

Ə.Gölpınarlı bəktaşiliklə bağlı faktlara, sübutlara və dəlillərə əsaslanan ciddi elmi təhlillər əsasında yazılmış əsərlərin olmadığını, məsələn, Xoca İshaqın qələmə aldığı "Kəşfül-Əsrar"ın bəktaşiliyin yalnız hürufilikdən ibarət olduğunu düşünərək yazıldığını, Mehmed Arifin "Min bir hədis" adlı əsərinin qənaətbəxş olmadığını, Mehmed Şəmsəddin Günaltayın "Xurafatdan həqiqətə" kitabının da min bir hədisdən iqtibaslar olduğunu, Yaqub Qədri Qaraosmanoğlunun "Nur Baba" romanının ayinlərin təsvirindən başqa bir şey olmadığını bildirir. Bu məqsədlə, bir çox təriqətlərin izini daşıyan, başa düşülməsi o qədər də asan olmayan bəktaşilik və ələviliyi obyektiv bir anlayışla təhlil edəcəyini deyən müəllif, bu qrup tərəfindən saxlanması fərz olan sirləri bütün təfərrüatları ilə açdığı üçün tənqid hədəfinə çevriləcəyini də bilirdi. Ona görə də bu iradları tənqidin inkişaf etdiyi XX əsrdə sirr saxlamağın gərəksiz olduğunu, elmi olmayan tənqidlərə cavab verməyə ehtiyac duymadığını, məqsədinin heç kimə böhtan atmadan, yalnız milli təəssübkeşlikdən qaynaqlandığını yazırdı. Bütün bunlara rəğmən, əsərinin bu mövzudan xəbəri olmayanlara təsir etməyəcəyinin də fərqindədir. O, əcdadların yolunu sorğu-sual etmədən və düşünmədən gedənlərin, Quranda da qeyd edildiyi kimi, açıq-aşkar bir xəta içində olduqlarını bildirir.

2. Bəktaşilik Müqayisəli Araşdırma Kontekstində

Ə.Gölpınarlı bəktaşiliyin əsl mahiyyətinin düzgün dərk edilməsi üçün onun cəfəriliklə, batiniliklə, qızılbaşlarla, hürufiliklə əlaqəli və müqayisəli şəkildə öyrənilməsini zəruri hesab etmiş, tədqiqatlarını da bu yöndə aparmışdır. Mövzu ilə bağlı anlaşılmazlıqların çoxluğu səbəbi ilə təhlilinə cəfərilik və bəktaşiliyi müqayisə edərək başlayan Gölpınarlı, bəktaşiləri və ələviləri cəfəri saymadığını, onlara inanc əsasları ilə bağlı sual verilsə bilməyəcəklərini yazır. Müəllif əhli-sünnə məzhəbləri ilə cəfərilik arasında müqayisə aparıldıqda, həm əqidə, həm də ibadət

prinsipləri baxımından çox da fərq olmadığını misallarla ifadə edərək, cəfərilərin mötəzililik və ya fatalizm kimi ifrata varmadıqlarını bildirir.

Tədqiqatçı təsəvvüfü öz dövrünü yaşayıb tarixləşmiş bir zövq kimi görmüşdür. Keçmişi daha yaxşı dərk etmək üçün təsəvvüfün tarixinin öyrənilməsini zəruri hesab etmiş, mövzu ilə bağlı müxtəlif kitablarında bunları bildirmişdir: *"Təsəvvüfə yiyələnənlər, ona sadiq olanlar bizi bağışlasınlar, bir irfan, məhəbbət, eşq, zövq mövzusu olmuş tarixi araşdırma mövzusu, bu gün elmə çevrilib"* [Gölpınarlı, 1985: s.173-174].

Ə.Gölpınarlı bəktaşilik və qızılbaşları tədqiq etməzdən əvvəl batini təriqətlərinin necə meydana gəldiyini araşdırmağı daha faydalı hesab etmişdir. Onun fikrincə, ədalət və fəzilətlə yayılan islamiyyət təkcə qüdrətli bir hökumət deyil, birlik fikrinə də sahib olduğu üçün öz sərhədlərini genişləndirərkən məğlub etdiyi xalqların köklü adət-ənənələri və düşüncələrini də nəzərə almağa məcbur olmuş, beləliklə də batini təriqətlərin öz ideyalarını yaymaq imkanları artmışdır. Gölpınarlı yazır ki, batinilərə görə Allahın sifətləri haqqında təfsir yolverilməzdir, dünya heç vaxt imamsız ola bilməz, zahirdə olmasa da, həmişə gizli imam vardır, dini və məzhəbi ancaq bu imamlardan və ya onların vəkillərindən öyrənmək olar. Müəllifə görə, batinizm çoxlu cəfəngiyyatlar ehtiva edir və bu inanc sistemi insandan yavaş-yavaş imanı almağa hesablanıb. Başqa bir əsərində, hətta batinizmdən belə bəhs edir: *"Batinizm qədim hind-İran dinləri ilə sabiliyin və yunan fəlsəfəsinin islamiləşməsindən başqa bir şey olmayan hökmlərdən formalaşmışdır"* [Gölpınarlı, 2016: s.124] **.**

Ə.Gölpınarlı bəktaşiliklə hürufilik arasındakı əlaqəni elmi təhlillər əsasında müəyyən etməyə nail olmuşdur. O da hürufi əqidəsinin banisinin Fəzlullah Hürufinin olduğunu təsdiq edir və yazır ki, insanların şübhə etdiyi bu inanc Pifaqor fəlsəfəsinin başqa bir formasıdır. Əslində, təsəvvüf əhli olanlar hərflərdən bəzi mənalar çıxarıb təfsir etsələr də, varlığı, yaratmaq qüdrətini Allaha, şərin mənbəyini isə insana aid etmişlər; lakin hürufilikdə vəziyyət başqadır və işin sonu onlarda ibahilikdir. Onlara görə, kainat - nübüvvət, imamət və ilahiyyat olmaqla üç dövrə bölünür. Nübüvvət Hz. Adəmdən başlayıb və Hz.Məhəmməd ilə sona çatıb. İmamət Əli ilə başlayıb Həsən əl-Əskəri ilə bitib. İlahiyyat dövrü isə sonuncu zühur olan Fəzllə başlamışdır, ondan sonra isə zühur olmayacaq [Gölpınarlı, 2016: s.150]. Fuad Köprülü də hürufiliyi heç bir fəlsəfi və əxlaqi dəyəri olmayan, İslam mistisizminin sələfi üzərində təcrübəsiz şəkildə qurulmuş sadəlövh inanclar toplusu kimi görür [Köprülü, 2016: s. 448].

Ə.Gölpınarlı hürufilərin İslam şəriətindən tamamilə ayrıldığını, bu inancın sufilərin birlik inancından çox fərqləndiyini, əsasən, materialistlərlə ortaq bir fikrə sahib olduğunu bildirir və bəktaşiliyin formalaşması zamanı Anadoluya gələn bəktaşiliyə hürufi təriqəti şəklini verən Əliyyul-Əla, Fəriştəoğlu Əbdülməcid, Rəfii, Yəmini, Misali Gül Baba, Kenzi, Şah Xətai kimi görkəmli hürufilərin adlarını qeyd edir. Müəllifin adını çəkdiyi Əliyyul-Əla Fəzlullahın ən mühüm xəlifəsidir. Hürufi düşüncəsinin bəktaşiliyə ilhaq edilməsində ona ən böyük rolu Rza Tofiq və Bausani vermişdir [Usluer, 2009: s. 57]**.**

Ə.Gölpınarlı hürufilərin siyasətə qoşulduğu üçün hədələrə məruz qaldığını, buna görə də təqiblərdən yayınmaq məqsədilə o dövrdə çox güclü nüfuza sahib olan bəktaşilərlə qaynayıb-qarışdığını dəfələrlə vurğulayır və buna dəlil olaraq bəktaşilikdə xətmi-hüruf və bəzi duaları dəlil kimi göstərir. Alimə görə, hürufilər az bir vaxtada bəktaşilər içərisində böyük nüfuz qazanmış, hətta bəzi məsələlərdə onlara ciddi təsir göstərmişdir. O, Hacı Bəktaş Vəliyə aid edilən "Vücudnamə" adlı əsərdən bir neçə misra gətirərək iddiasını əsaslandırır.

Fəzlullah Hürufinin "Cavidani-Kəbir"ini türk dilinə çevirən, həmçinin Dərviş Mürtəzanın "Yetimnamə" və Arsinin "Divan"ından sitat gətirən müəllif, Fəzlullahın xəlifələrindən olan İmadəddin Nəsiminin, bəktaşi dərvişlərindən Divan sahibi Mühyiddin Abdalın, Turabi Əli Babanın və Mihrabi Babanın hürufi olduğunu bildirir. Digər tərəfdən, hürufi şairlərindən "Fəzilətnamə" müəllifi Yəmininin, "Feyznamə" sahibi Misali Gül Babanın, "Risalə" sahibi Giritli Rəsminin, "Həqiqətül-həqaiq"in müəllifi Mustafa Rəsminin də bəktaşi olduqlarını yazır. Bəktaşiliyin əsasını hürufiliyin təşkil etdiyinə dair bütün dəlilləri sadalamaqla

cildlərlə kitab yazmağın mümkün olduğunu bildirən Ə.Gölpınarlı, adı çəkilən bəzi şairlərin şeirlərindən bir neçə misal çəkməklə kifayətlənmişdir.

XV əsrdə Fəzlullahın tələbələrinin Anadoluda yayılması ilə hürufilikdən ən çox bəktaşiliyin təsirləndiyi haqqında fikirləri tədqiqatçılar da təsdiqləyir. *"XVI və XVII əsrlərdə bu əqidə bəktaşilərin əsas inanclarından biri olmuşdur"* [Usluer, 2009: s.181].

Besim Atalay isə hürufiliyi İslam şəriətini inkar edən ayrı bir təriqət olaraq görsə də, bəktaşiliyi təsəvvüf yolu hesab edir. Hürufilikdən bir çox təriqətin təsirləndiyini bildirən Atalaya görə, hətta İbn Ərəbinin də bu təsirdən payı var [Atalay, 2015: s. 30, 45]. Daha çox Anadolu və Rumelidə fəaliyyət göstərən, lakin İran, Hindistan və Türküstan kimi bölgələrdə təsiri olmayan [Faroqhi, 2003. s. 91-92] qapalı və qarışıq bir kütlə olan bəktaşiliyin hələ lazımınca araşdırılmadığını bildirən Ə.Gölpınarlı, onların hürufilikdən başqa, Qərməti və Həsən Sabbah batiniliyi, babailik, əxilik, qələndərilik və abdallığa təsir etdiyini də bildirir.

Müəllifin qeyd etdiyi kimi, bütün təriqətlər kimi bəktaşilərin də yalnız öz nümayəndələrinin başa düşə biləcəyi bəzi terminlər vardır və bu mövzuda araşdırma aparanların həmin terminləri yaxşı bilməsi vacibdir. Bu vəziyyət təsəvvüf də daxil olmaqla hər sahəyə aiddir. Xüsusilə təsəvvüfdə sufilər hər kəs tərəfindən başa düşülmək istəmədikləri anlayışları şifrələyərək istifadə edirlər. Batiniliyə bənzər olaraq öz içində dərəcələrə bölünən bəktaşilikdə hər təbəqənin dərviş ayinləri də fərqlidir və hər dərəcədəki dərviş onlara aid olan biliyi digər dərəcələrdən gizli saxlamağa borcludur. İyerarxiyada muhibblik, dərviş, atalıq və xilafət kimi dörd mərtəbəyə bölünən bu səviyyələrin ən üst mərtəbəsində olan xəlifələr özündən aşağıda olan bütün dərəcələrin sirlərinə bələd olsalar da, açıqlamırlar. Ə.Gölpınarlının fikrincə, onsuz da batinilikdən ibarət olan bəktaşiliyin inanc sistemində bir az mistisizm, bir qədər də absurd şeylər var. Tövhid inancları hürufilərlə eynidir. Hər iki qrup materializm ideyasını qəbul edir və onların vəhdət anlayışı sufilərin varlığın vəhdəti anlayışından fərqlidir.

Sufilərə görə, vəhdəti-vücud varlığın bilikdə və düşüncədə bir olması deməkdir. Salik həqiqi varlığın yalnız bir olduğundan, onun da Haqq və Haqqın təcəllasından başqa bir şey olmadığından xəbərdardır. Bu bilik yalnız riyazat və mənəvi yüksəlişlə birlikdə mənəvi təcrübə ilə əldə edilə bilər [Yılmaz, 2013: s.286]**.** Bəktaşiliyə görə, ruhun həmişə bədənə ehtiyacı var. Həmişə bir dövr və reinkarnasiya hakimdir, yaradan isə Allahın özüdür. Müxtəlif inanclarda özünə yer tapan reinkarnasiya anlayışı insan ruhunun ölümdən sonra bu dünyada və ya başqa bir aləmdə varlığını davam etdirə bilməsidir [Yitik, 2011: s. 443]**.** Ona görə də bəktaşilikdə reinkarnasiya anlayışı sufizmdə qəbul edilən zaman anlayışından fərqlidir. Bəktaşilikdə ölüm köynək dəyişməkdən başqa bir şey deyildir.

Bəktaşilər ilahiliyin təcəssümünü qəbul etdikləri üçün Hz. Əliyə ilahilik dərəcəsi verirlər. Onlara görə, Hz. Əli bir sifət olaraq ortaya çıxmış və yenə sirr olmuş, o, öldükdən sonra tabutunu özü daşımışdır. Gölpınarlı ilahiyyatdan bəktaşiliyə keçən bu hadisəni Mirati Baba dastanına, Qul Himmət və Virani nəfəslərinə əsaslanaraq dəstəkləyir. Bəktaşilərin əxlaqı ilə əlaqədar müəllif belə fikirdədir ki, təlqində verilən nəsihətlər yalnız bu təriqətə yeni qoşulanlar üçün keçərlidir. Əvvəldən bu yolda olanlar üçün isə heç bir günah yoxdur. Onlara görə, günah qəlbləri qırmaqdan, insanlara zərər verməkdən ibarətdir. Məsələn, şərab içmək halal olduğu halda, şərab içib və kiminləsə dava etmək günah sayılır.

Nəticə

Bu araşdırmadan da göründüyü kimi, bəktaşilik mövzusunu Ə.Gölpınarlı özünəməxsus şəkildə izah etmiş, həm öz dövründə, həm də sonrakı dövrlərdə bu sahədə böyük bir boşluğu doldurmağa nail olmuşdur. O, bəktaşiliyin tarixi ilə bağlı ətraflı bəhs etmiş, təhlil və tənqidlərini elmi müstəvidə əsaslandıra bilmişdir. Yeri gələndə öz fikirlərini ifadə etməkdən, əvvəllər yazılmış əsərləri tənqid etməkdən də çəkinməmiş, mövzu ilə bağlı doğru olduğu bilinən yanlışları düzəltməyə çalışmışdır. Ə.Gölpınarlının bəktaşiliklə bağlı yazdıqlarına əsaslanıb belə deyə bilərik ki, mövzuya dair ilkin yazılı mənbələrin yetərsizliyi, ənənənin şifahi şəkildə ötürülməsi, müzakirələrin bəzən peşəkarcasına deyil, maraqlı tərəflərin istəklərinə

uyğun aparılması səbəbindən bu sahə həm çətin, həm də həssas sahə olaraq qalmaqdadır. Ə.Gölpınarlının bir qədər aydınlıq gətirdiyi bu mövzunun hələ də ciddi şəkildə tədqiq edilməsinə ehtiyac var.

ƏDƏBİYYAT

Alparslan, Ali (1996), Abdülbâki Gölpınarlı, Ankara, Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi.

Atalay, Besim(2015), Bektaşilik ve Edebiyatı, İstanbul, Ötüken.

Bardakçı, Murat (1995), "Salacak'taki Ahşap Ev, Baki Hoca ve "Garîb", Journal of Turkish Studies:Türklük Bilgisi Araştırmaları, c.XIX [In Memoriam Abdülbaki Gölpınarlı Hâtıra Sayısı I].

Faroqhi, Suraiya (2003), Anadolu'da Bektaşilik, İstanbul, Simurg Yayıncılık.

Gölpınarlı, Abdülbâki (1985), 100 Soruda Tasavvuf, İstanbul, Gerçek Yayınevi.

Gölpınarlı, Abdülbâki (2010), Alevi-Bektaşi nefesleri. İstanbul, İnkılap kitabevi.

Gölpınarlı, Abdülbâki. Bektaşîlik-Alevîlik, İBB Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin Yazmaları, nr. 87, vr. 45a.

Gölpınarlı, Abdülbâki (1973), Hurûfîlik Metinleri Kataloğu, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Gölpınarlı, Abdülbâki (2016), Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatler. İstanbul, İnkılâp Kitabevi.

Köprülü, M. Fuat (2016), Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar. İstanbul, Alfa.

Sayar, Ahmed Güner (2014), Abdülbâki Gölpınarlı, İstanbul, Ötüken Yayınları.

Usluer, Fatih (2009), Hurufilik. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Velî, Hacı Bektaş-ı (2010), Makâlât Hünkâr Hacı Bektâş-ı Veli, İstanbul, TDV Yayınevi.

Yılmaz, Hasan Kâmil (2013), Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarîkatlar, İstanbul, Ensar Neşriyat.

Yitik, Ali İhsan (2011), "Tenasüh", İstanbul, DİA.

İLK KIRGIZ YAZILI METİNLERİNDEN GÜNÜMÜZE KIRGIZ TÜRKÇESİNDE EDATLAR*

Meder SALİEV **

Özet: Türkçenin elimizde bulunan ilk yazılı kaynağı olan Göktürkçeden itibaren Türkçe, belli coğrafyalar içerisinde Karahanlı, Çağatay ve Eski Anadolu Türkçesi gibi birden fazla yazı dili halinde yirminci yüzyılın ilk çeyreğine kadar devam ede gelmiştir. Özellikle Türkistan coğrafyasında uzun süre ortak bir yazı dili olarak kullanılan Çağatay Türkçesi yirminci yüzyılın ilk başlarında kendisini önce mahalli özelikler taşıyan karışık dilli eserlere ve sonrasında da tamamen her Türk toplumunun kendi ağız özelliklerine dayalı yeni birden fazla yazı diline bırakmıştır.

Kırgızlar arasında da Sovyet öncesinde Çağatay Türkçesinin son dönemlerine doğru hem Çağatay hem de kendi ağız özelliklerini bir arada görebileceğimiz eserlerin yazıldığı görülmektedir. Bu eserlerde yansıtılan Çağatayca özellikler, Kırgızların kullandıkları alfabeler üzerinde yapmış olduğu değişikliklerin sonucunda ortaya çıkan çağdaş Kırgız yazı diliyle birlikte en aza indirgenmiş durumdadır.

Bu bildiride de yukarıdaki gelişmeleri takip edebilmek açısından ilk Kırgız yazı metinlerde görülen edatların sonraki dönemlerde farklı alfabelerle yazılmış olan Kırgız Türkçesinde kullanımları üzerinde durulmuştur

Anahtar Kelimeler: *İlk yazılı eserler*, *Çağatay Türkçesi*, *Kırgız Türkçesi*, *edatlar*.

Prepositıons in Kyrgyz Turkısh from the Fırst Kyrgyz Wrıtten Texts to the Day

Abstract: Starting from Gokturkish, which was the first written source of Turkish that we own, Turkish continued its existion in certain geographies as more than one written language, such as in the periods of Karakhanid, Chagatai and Old Anatolian Turkish, until the first quarter of the twentieth century. Chagatai Turkish, was used as a common written language for a long time, especially in the Turkestan geography, which took over in the early twentieth century to mixed language works with local characteristics, later to more than one new written language based entirely on the dialect characteristics of each Turkish society.

It is visible that among the Kyrgyz, before the Soviet period, towards the last periods of Chagatai Turkish, studies were written which are seen in both Chagatai and their own dialect features. The Chagatai features reflected in these works have been reduced to a minimum with the contemporary Kyrgyz written language, which emerged as a result of the changing the alphabets used by the Kyrgyz people.

In this paper, in order to follow the developments in usage of prepositions seen in the first Kyrgyz written texts, it is emphasized on Kyrgyz Turkish studis written in different alphabets in later periods.

Key Words: *First written studies, Chagatai Turkish, Kyrgyz Turkish, prepositions.*

Giriş

Türkçenin yazı dili olarak ortaya çıkışı, elimizde bulunan kaynaklara göre Eski Türkçeye dayanmaktadır. Eski Türkçeden sonra Türk toplulukları yayıldıkları geniş coğrafya içerisinde kurmuş oldukları devletlerde farklı yazı dilleri oluşturmuşlardır ve oluşturulan bu yazı dilleri ana hatlarıyla Doğu ve Batı Türkçesi olarak iki grupta ele alınmaktadır.

Eski Türkçenin daha yakın bir devamı olarak kullanılmaya başlayan Doğu Türkçesi 13. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar ortak bir yazı dili olarak kullanılmaya devam etmiştir ve uzun bir süre kullanılan bu yazı diline sonradan Çağatay Türkçesi adı verilmiştir. 14. yüzyılın sonlarına doğru başlayan Çağatay Türkçesi Ali Şer Nevai ile birlikte en yüksek seviyeye ulaşarak 20. yüzyıla doğru kendisini çağdaş Özbek Türkçesine bırakmıştır (Ergin, 1992: 211).

20. yüzyılın başlarına doğru uzun süre ortak yazı dili olarak devam ede gelen Çağatay Türkçesi, yerini Türkistan coğrafyasında yaşayan Türk topluluklarının yazıya kendi ağız özelliklerini yansıtmaya başlamasıyla birlikte yavaş yavaş geçiş dönemi eserleri dediğimiz dil özelliklerini taşıyan mahallileşmiş yeni yazı dillerine bırakmaya başlamıştır.

Bu dönemde Türk topluluklarını tek bir yazı dili üzerinde toplamaya çalışan Gaspıralı, ortak bir yazı diline geçmeden önce ilk başta yerel Türk lehçelerinde eğitim yapılmasını ve üç, dört yıl içinde yerel lehçelerde eğitim yapılarak toplum içerisinde okuma yazma oranın artmasından sonra ortak Türk yazı diline geçilmesi gerektiğini ileri sürmüştür (Akpınar, 2008:

* Bu çalışma, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordianasyon Birimi tarafından kabul edilen SBT 2024/23-YEDEP nolu aynı başlıklı bilimsel araştırma projesinden üretilmiştir.

** Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Fen- Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, medersaliev1985@gmail.com

DOI :10.30546/100981.2024.0164

102-104). Bu süreçten itibaren o dönemde yetişmiş olan aydınlar kendi lehçelerinde hızlı bir şekilde okuma yazmayı öğretmek için ders kitapları hazırlamaya başladığı görülmektedir. Bu döneme kadar Çağatay döneminde kullanılan Arap alfabesiyle Çağatay Türkçesinin imlası kullanılırken Arap alfabesi üzerinde yapılmış olan ıslahatların sonucunda her Türk topluluğu kendi ana dili yani konuşma diline uygun olarak yeni yazı dili oluşturmuşlardır. Bu gelişmelerin sonucunda uzun süre ortak yazı dili olan Çağatay Türkçesinin dil özellikleri yerini artık her Türk toplumunun ağız özelliklerine dayalı yeni yazı dillerine bırakmıştır.

Bu bildiride de ilk olarak Kırgız yazar ve şairleri tarafından geçiş dönemi dediğimiz dönemde Çağatay Türkçesinin imlasıyla yazılmış eserlerde geçen edatların ortak yazı dili olarak kullanılan Çağatay Türkçesinden çağdaş Kırgız yazı diline kadarki kullanımları üzerinde durulmuştur.

1. İlk Kırgız Yazılı Metinleri ve Ders Kitapları

Kırgız edebiyatıyla ilgili Kırgızların yazılı edebiyatının 1924 yılında "*Erkin-Too*" gazetesinin yayımlanmasıyla başladığı ve bunun öncesinde Kırgızlarda yazılı edebiyat örneklerinin bulunmadığı görüşü ile bu görüşü reddeden iki görüş bulunmaktadır.

1924 öncesi yazılı edebiyatın olmadığı görüşü Sovyet sisteminin Kırgızlara kabul ettirmeye çalıştığı ve bu konuda da başarılı olduğu bir görüştür. Sovyet rejimi eski dönemi karalamak, yeni rejimi üstün göstermek için kendisinden önce yazılan eserleri tamamen reddetmiştir. Oysa Sovyet öncesinde bile Çağatay edebiyatı içinde eserlerini el yazması kitaplarda toplayan, matbaalarda bastıran aydın bir kitle bulunmaktaydı (Duman, 2015: 2).

Kırgız edebiyatının 7 Kasım 1924 tarihinde ilk Kırgız gazetesi olan "*Erkin Too*" gazetesinin yayımlanmaya başlamasıyla birlikte, gazetede ilk olarak A. Tokombaev'in "*Öktöbürdün Kelgen Kezi*" adlı şiirinin yayımlanmasıyla başladığını savunanlar da olmuştur (Özgen, 2014: 56). Ekim Devrimi'ne kadar Kırgızlarda yazı ve devlet sistemi olmamıştır gibi görüşler Parti kararı olarak zorla kabul ettirilmiştir (Artıkbaev, 2004: 261).

Sovyet dönemi öncesi yazılı Kırgız edebiyatı on dokuzuncu yüzyılın son çeyreği ile yirminci yüzyılın ilk çeyreğini içine almakla birlikte ana dili eğitimi almadan az da olsa eserleri bugüne kadar ulaşan yazar, şair ve tarihçiler çıkmış ve ana dilde eserler vermişlerdir (Özgen, 2014: 43).

19. yüzyılın ortasından Ekim Devrimine kadar Kırgız Türkçesinin ses özelliklerine uygun olmayan Arap alfabesi kullanılarak birçok metin yazıldığı görülmektedir. Arşivlerde 17. yüzyılın ikinci yarısından 19. yüzyılın ilk yarısına kadar Kırgızların önde gelenleri tarafından Rus yönetimine gönderilen mektuplar bulunmaktadır. Bilim adamları bu belgelerin günümüz Kırgız yazı dili kurallarına uymasa da Kırgızlara ait olduğunu ve Kırgızca özellikler taşıdığını söylemektedirler. Kırgız yazı dilini, okullarda eğitim almış olan Kırgız öğrencileri ortaya koyabilirlerdi ve bu tür aydınlar da 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ortaya çıkmaya başlamıştır (Cigitov, 2006: 521).

Sovyet öncesinde Moldo Niyaz'ın "*Sanat-ı Digarastar*", Moldo Kılıç'ın "*Kıssa-i Zelzele*", Osmanaalı Sıdık Uulu'nun "*Muhtasar Tarih-i Kırgıziya*", "*Tarih-i Kırgız Şadmaniya*" adlı eserleri yazılı olarak bize ulaşmıştır.

Bunun devamında Kırgızlar arasında okuma yazmayı öğretmek için İşenaalı Arabayev ilk ders kitabını Sarsakeev ile birlikte 1911'de "*Alip-bee Yaki Tötö Okuu*", 1912'de "*Cazuu Örnöktörü*" ders kitabını yayımlamıştır. 1924'te "*Alip-bee*", 1925'de "*Kırgız Alip-besi*" gibi kitaplar yayımlamıştır (Baygaziev, 1998: 6).

1923 yılında Kasım Tınıstanov tarafından da Kırgızca olarak "*Okuu Kitebi*" adlı bir kitap hazırlanarak 1924 yılında Taşkent'te yayımlanmıştır. Bunun ardından "*Çoñdor Üçün Alip-bee*", "*Bizdin Til*", "*Til İliminin Terminalogiyalık Sözdügü*", "*Kırgız Adabiy Tilinin Cañı Orfografiyasının Dolbooru*", "*Kırgız Tilinin Morfologiyası*", "*Kırgız Tilinin Sintaksisi*" adlı ders kitaplarını yayımlamıştır (Baygaziev, 1998: 13).

2. İlk Kırgız Yazılı Metinlerinden Günümüze Kırgız Türkçesinde Edatlar

İlk Kırgız yazılı metinleri Sovyet öncesine dayanmaktadır. Çağatay Türkçesinin ortak yazı dili olarak kullanıldığı Türkistan coğrafyasında 19. yüzyılından itibaren yazılmış olan eserlerde ortak yazı dilinden farklı olarak yazarların bulunduğu bölgelerin ağız özellikleri de görülmeye başlamıştır. Bu eserler de dil özellikleri bakımından ya karışık dilli eserler ya da geçiş dönemi eserleri olarak anılmaya başlamıştır. Kırgızlar arasında da geçiş dönemi dediğimiz süreç içerisinde yazılmış olan eserler bulunmaktadır. Bunlardan en önemlileri Osmanaalı Sıdık Uulu, Moldo Kılıç ve Moldo Niyaz'ın eserleridir. Adı geçen yazarlarımızın eserleri hem kendileri yaşadığı bölgenin mahalli konuşma özellikleri hem de Çağatay Türkçesi özelliklerini bir arada taşıması ve ıslah edilmemiş Arap alfabesinin kullanılması açısından önemlidir.

Osmanaalı Sıdık Uulu'nun eserlerinde ünlem olarak *vaybay* (Muhtasar Tarih-i Kırgıziya[1]: 8), *hā* (Tarih-i Kırgız Şadmaniya[2]: 10), *ay*, *ey* (M:6, 48; Ş: 8, 78, 89), *hey* (M: 6; Ş: 16), *yā* (Ş: 66, 73) seslenme ünlemleri, *'acep* (Ş:91), *'acaba* (Ş: 32, 72, 125) soru ünlemleri ve *tā* ((M: 10, Ş: 26)) şeklinde de gösterme ünleminin geçtiği görülmektedir.

Birle (M: 14, 18, 47, 68, Ş: 23, 28), *birlen* (Ş: 55, 58, 62, 66, 117, 124), *bilen* (Ş: 33), *hem* (Ş: 20, 21, 38, 41), *min* (Ş: 67, 74, 77), *ve* (M: 22, 70; Ş: 2, 47) şeklinde de sıralama bağlaçlarına rastlanmaktadır.

Denkleştirme bağlacı olarak da *yā* (Ş: 11, 127), *yāki* (Ş: 24, 41, 55, 58, 106) şekillerini görmek mümkündür.

Adı geçen eserlerde *alay bolsa/olay bolsa* (M: 12, 49; Ş: 29, 32), *şol sebepli/ şol sebepten* (Ş: 68) gibi cümle başı bağlaçlarının yanında *ya'ni* M: 15, 17, 56; Ş: 55), *elbette* (Ş: 108; M: 32, 75), *lekin* (M: 24, 35, 42; Ş: 38, 48), *çünki* (M: 15; Ş: 62), el ḥāṣıl (Ş: 54), *ḥatta* (Ş: 123), *belki* (Ş: 22) gibi cümle başı bağlaçlarına da rastlanmaktadır.

Eserlerde sona gelen bağlaçlardan *daḫı/dağı* (M: 6, 7, 32; Ş: 73, 78) ve *ki* (M: 21; Ş: 46, 107, 116) bağlaçlarını görmem mümkündür.

Aynı zamanda son çekim edatı olarak *birlen* (M: 38, 51, 55; Ş: 61), *birle* (M: 71, 72), *ilen* (M: 31), *ile* (M: 28), *min* (Ş: 7, 16, 69, 106), *mertebe* (M: 42, 54; Ş: 128), *yene/yine* (M: 6, 29, 37; Ş: 28, 68, 86, 89, 114), *kebi/kebik* (M: 15, 51; Ş: 8, 25, 62), *ḳadar* (M: 29; Ş: 20), *evvel* (M: 36; Ş: 46, 117), *çemeli/çeme* (M: 18, 27; Ş: 65), *ṣoñra~ṣoÆra* (M: 22, 61; Ş: 18, 22, 44), *üzre* (M: 11), *şekildi* (Ş: 5, 21, 106), *ḥaḳḳında* (M: 2), *boyunçe* (M: 42, 45; Ş: 46), *yüzinan* (Ş: 29), *başlap* (M: 15; Ş: 60), *arı* (Ş: 67), *ġana/ḳana* (M: 2; Ş: 23), *tartıp* (M: 45; Ş: 117), *beri/berü* (M: 10, 73), *keyin* (M: 2), *ṭağı* ((M: 5), *çaḳlı* (Ş: 61), *ṣoñ ~ṣoÆ* (m: 63; Ş: 19, 48, 66), *burun* (M: 18; Ş: 48), *üçün* (M: 12, 15, 21, 39; Ş: 61), *başka* (M: 42, 40;Ş:123), *toġrulı/toġralı* (M: 76; Ş: 54) örneklerine rastlamak mümkündür.

Moldo Kılıç'ın "*Kısa-i Zelzele*" isimli eserinde de *evvel* (4, 13), *dağı* (6, 10, 11), *āy* (8), *yā bolmasa* (11), da (12), *turalı* (12), *menen* (13, 14), *uşu yolġı/uşḳu yolḳu* (8), *ṣoñ* (7, 8), *öñdengen* (6, 10), *birle* (11) gibi edatlar görülmektedir.

Moldo Niyaz'ın "*Sanat-ı Digarastar*"ında da *'acep* (34), *elbette* (10, 21), *bilen* (1), *birle* (8), *dağı/dağın* (10, 33, 15, 17), *ger* (3), egerde (29), *hem* (7, 23), *mahal* (10), *meger* (10), *menen* (6, 7, 10), *sira* (19), *üçün* (8, 10) gibi edatlar görülmektedir.

Kırgız Türkleri 1923'ten itibaren, bu zamana kadar ortak yazı dili olarak kullanılan Çağatay yazı dili için kullanılan Arap alfabesi üzerinde değişiklikler yapmaya başlamışlardır. Bu tarihten itibaren Kırgız Türkçesinin fonetik özelliklerini dikkate alarak Arap alfabesine bazı diyakritikler ekleyerek (User, 2015: 300) Çağatay döneminde kullanılan bazı harfleri ve

[1] "*Muhtarasar Tarih-i Kırgıziya*"da geçen edatların sayfa numaraları bundan sonra M olarak gösterilecektir.

[2] "*Tarih-i Kırgız Şadmaniya*"da geçen edatların sayfa numaraları bundan sonra Ş olarak gösterilecektir.

işaretleri atarak kimi /h/, /s/, gibi sesleri karşılamak için kullanılan birden fazla harfleri de teke indirerek yeni Arap alfabesi kullanmaya başlamışlardır. Bu değişiklerin sonucunda yukarıda adı geçen eserlerin imlasından farklı olarak 1924'den itibaren yayımlanan gazetelerde ve eserlerde Arapça ve Farsçadan geçen kelimeler tamamen Kırgızların konuşma dilindeki telaffuzlarına uygun olarak yazılmaya başladığı görülmektedir. Aynı zamanda Kırgız Türkçesinde görülen uzunluklar da yazıda gösterilerek yıllardır ortak yazı dili olarak kullanılan Çağatay Türkçesi imlasından uzaklaşarak tamamen Kırgız Türkçesi özelliğine sahip yeni yazı dili oluşmaya başlamıştır. Yeniden ıslah edilmiş olan Arap alfabesi de 1927 yılına kadar kullanılmıştır.

Burada da 1924 yılından itibaren ıslah edilmiş Arap alfabesi ile yayımlanmış olan "*Kırgız Alipbesi*" ile "*Kasım Irlarının Cıynagı*" isimli iki kitapta geçen edatlar gösterilmiştir.

İşanaalı Arabayev tarafından hazırlanan "*Kırgız Alipbesi*" isimli ders kitabında geçen açıklamalarda ve örnek metinlerde *hem* (ı), *menen* (ı), *al emi* (ı), *birok* (ı), *albette* (ı), *misalı* (ı), *cana* (ı), *şunıñ üçün* (ı), *cana da* (ı), *calġız* (ı), *kısḳasın aytḳanda* (ı), *şonduḳtan* (ı), *caki* (ıı), *sıyaḳtu* (ıı), *boyunca* (ıı), *ayrıḳça* (ıı), *murun* (ııı), *şunuñ üçün* (ııı), *ġana* (ııı), *kiyin* (7), *cana* (8), *tek* (12), *da* (41), *men* (42), *ḫadta* (43), *andan körö* (47), *barġan sayın* (51), *ali* (54), *soñ* (55), *tuvralı* (55), menen (ıı), başka (ıı), hem (ıı) edatları görülmektedir.

1925 yılında Moskova'da "Kasım Irlarının Cıynagı" ismiyle yayımlanan Kasım Tınıstanov'un yazmış olduğu şiirlerin yer aldığı eserde de *sıyaktuu* (3), *sayın* (3, 105), *üçün* (43, *birak* (3), *cana* (4), *hem* (4), *men* (10, 11), *ali de* (13, 63, 105), *dağı* (32, 49, 59, 82), *soñ* (32, 35, 81, 86), *da* (33, 58, 76), *menen* (34, 59, 63), *birakḳda* (35, 73, 91), *agerde* (37) *calgız ġana* (38, 48, 109), *ager* (47), *ce* (47, 68), *çeyin* (58). *ḳaray* (62, 92), *murun* (62), *ġo* (93)~ *ḳo* (106), *andan körö* (105) gibi edatlara rastlanmaktadır.

Yaklaşık 13 yıllık süre içerisinde kullanılan ıslah edilmiş Arap alfabesi yerini 12 Aralık 1927 tarihinde Kasım Tınıstanov tarafından hazırlanan yeni Latin alfabesine bırakmıştır (User, 2015: 302) ve ardından da yeni alfabeye dayalı yeni ders kitapları ve eserler yayımlanmaya başlamıştır.

Burada da Kasım Tınıstanov tarafından 1929 yılında Latin alfabesiyle hazırlanmış olan "*Ene Tilibiz*" adlı gramer kitaplarında geçen edatlara yer verilmiştir.

Eserde *da* (3), *kiyin* (3), *sayın* (12), *maselen* (3), *menen* (4, 16), *tuuraluu* (4), *soñ* (4, 13), ce (6, 10), *bir gana* (9), *oşonduktan* (9), *dagı* (12), *gana* (13), *eger* (17), *üçün* (17), *ayrıkça* (17), *karay* (20), *misal üçün* (20), *cana* (22) edatlarına rastlanmaktadır.

Latin alfabesinden sonra 1940 yılında Kırgızistan Bilim Araştırma Enstitüsü tarafından Kırgız Türkçesinin ses özelliklerine dayalı Kiril alfabesi ve imlası projesi Kırgızistan Cumhuriyeti Yüksek Sovyet'i tarafından benimsenerek yeni alfabeyle imla kuralları onaylanarak 12 Eylül 1941 tarihinden itibaren kullanılmaya başlamıştır (User, 2015: 303).

1941 yılında Kırgız Türklerinin de Kiril alfabesine geçmesiyle birlikte yapılan imla çalışmalarının sonucunda yayımlanan yazım kurallarının netleşmesiyle birlikte yeni çağdaş Kırgız yazı dili oluşturularak günümüzde de kullanılmaya devam etmektedir.

Çağdaş Kırgız Türkçesinde *cana*, *menen*, d*a*, *ce*, *caki*, *arı*, *a tügül*, *al emi*, *andıktan*, *antkeni*, *balkim*, *ce bolboso*, *birok*, *demek*, *eger/egerde*, *sebebi*, *oşonduktan* gibi bağlaçların yanında *arkıluu*, *boyunça*, *cönündö*, *katarı*, *menen*, *öñdüü*, *sayın*, *sımal*, *sıyaktuu*, *tuuraluu*, *üçün*, *çeyin*, *karaganda*, *karata*, *karay*, *beri*, *kiyin*, *körö*, *soñ*, *tışkarı*, *da*, *dagı*, *gana*, *go*, *ıya* (Kasapoğlu Çengel, 2020: 311-342), *murun, narı*, *özgö*, *ulam*, *beter*, *berki*, *maal* (Ceritoğlu, 2003) gibi son çekim edatları kullanılmaktadır

Sonuç ve Değerlendirme

20.yüzyılın ilk çeyreğine kadar Türk toplulukları arasında ortak yazı dili olarak kullanılan Çağatay Türkçesinde *özge*, *çaglıg*, *dek*, *kibi*, *taşkarı*, *üzre*, *yana*, *evvel*, *digin*, *soñra*, *sebebli*, *üçün*, *birle*, *birlen*, *bile*, *bilen, ile*, *ilen*, *kadar*, *amma*, *çünki*, *dagı*, *ger*, *eger*, *fakat*, *hatta*, *ki*, *ve*, *veya*, *ya*, *veyahut*, *meger*, *hem, yani*, *elbette* gibi (Bakınız: Atay, A. (2014).

Çağatay Türkçesinde Edatlar, Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları) edatların kullanıldığı görülmektedir.

Çağatay Türkçesi 20. Yüzyılın başlarında kendisini Özbek Türkçesine bırakmıştır. Onun için çağdaş Özbek ve Uygur Türkçesinde Çağatay Türkçesinde yaygın olarak kullanılan edatları günümüzde de görmek mümkündür. Çağdaş Özbek Türkçesinde *vä, bilän*, *yänä*, *yåki*, *yå*, *yå hud*, *ägär*, *ägärdä*, *ämmä*, *faqåt*, *lekin*, *bälki*, *çünki*, *yäni*, *hättå*, *bilän*, *birlä*, *üçün*, *qadär*, *körä*, *käbi*, *ävväl* (Öztürk, 2007: 343) gibi edatlar görülürken çağdaş Uygur Türkçesinde de *häm*, *vä*, *bilän*, *yaki*, *ya*, *lekin*, *päqät*, *ägär*, *çünki*, *bälki*, *hätta*, *yäni*, *soñra*, *ävväl*, *käbi*, *bilän*, *qädär*, *körä* (Yazıcı Ersoy, 2007: 412-413) gibi edatların kullanıldığı görülmektedir.

Yukarıda Çağatay Türkçesinde ve çağdaş Özbek ve Uygur Türkçesinde kullanılan *bilen*, *birle*, *bile*, *soñra* gibi Türkçe kökenli edatların yanında *hatta*, *yani*, *ger*, *kabi*, *kadar*, *çünki*, *ve*, *lekin* gibi yabancı kökenli edatlar ilk Kırgız yazılı eserlerde de kullanıldığı görülmekle birlikte Kırgızların yeni alfabe ve yeni yazı diline geçtikçe sonraki dönemlerde yazılan eserlerde artık kullanımdan düştüğü görülmektedir.

Sonuç olarak ilk Kırgız yazılı metinlerinden günümüze kadar değişik alfabelerle Kırgız Türkçesi ile yazılmış metinlere ve gramer kitaplarına baktığımızda Çağatay Türkçesinde ve ilk yazılı metinlerimizde görülen edatların kullanımdan düştüğünü görmek mümkündür. Bu da ilk Kırgız yazılı metinlerinin Çağatay imlasıyla kaleme alındığını ve 1924 sonrasında da artık Kırgızların kendi ağız özelliklerine dayalı yeni yazı dilini oluşturmalarıyla birlikte Çağatay Türkçesinde kullanılan edatların kullanımdan düştüğünü göstermektedir. Çünkü yukarıda incelenen eserlere dayanarak Çağatay Türkçesinde kullanılan bazı Türkçe edatlarla birlikte yabancı dillerden geçmiş olan edatların aslında Kırgızların konuşma dilinde kullanılmadığını söylemek mümkündür.

KAYNAKÇA

Arabay Uulu, E. (1924*). Kırgız Alipbesi*, Taşkent: Orta Asya Mamleket Basması.

Atay, A. (2014). *Çağatay Türkçesinde Edatlar*, Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları.

Baygaziev, S. (1998). *Kırgız Elinin Birinçi Mugalimderi*. Bişkek: Respublikalık Uluttuk Cumuşçu Kadırların Dayardoo Borborunun Basması.

Ceritoğlu, M. (2003). "Kırgız Türkçesindeki Edatların Yanaştıkları Sözlerin Durumlarına Göre Sınıflandırılması ve İşlevleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 143, s. 169-188.

Cigitov, S. (2006). Kırgız Yazı Dilinin Ortaya Çıkması İle İlk Edebi Örnekler (Çev: U. Alimov). *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C.VI, S.2, 521-524.

Duman, G. B. (2015). 19. Yüzyıl Kırgız Şiiri ve Dönemin Sosyal ve Siyasi Gelişmelerinin Şiirdeki Yansımaları. *Bilig*, S.75, 1-22.

Ergin, M. (1992). "*Doğu Türkçesi (Çağatayca)*" (Türk Dünyası El Kitabı, II.Cilt, Dil-Kültür-Sanat), Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, s. 211-215.

Gaspıralı, İ. (2008). "Til ve Lisan Senesi", (Tercüman, S. 142, Aralık 1906), *Dil, Edebiyat, Seyahat Yazıları, Seçilmiş Eserleri: 3*, Haz. Yavuz Akpınar, İstanbul: Ötüken Yayınları.

Kasapoğlu Çenge, H. (2020). *Kırgız Türkçesi Grameri, Ses ve Şekil Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Özgen, N. (2014). *Yirminci Yüzyılın İlk Yarısında (1900-1950), Kırgız Edebiyatı Tarihi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Öztürk, R. (2007). *Özbek Türkçesi*, (Editör: Ercilasun, A.B., Türk Lehçeleri Grameri), Ankara: Akçağ Yayınları.

Sıdık Oglı, O. (1913). *Muhtasar Tarih-i Kırgıziya*. Ufa: Biraderan Kerimoflar'ın Şark Matbaası.

Sıdıkof, O. (1914). *Tarh-i Kırgız Şadmaniya*. Ufa: Biraderan Kerimoflar'ın Şark Matbaası.

Şirin User, H. (2006). *Başlangıcından Günümüze Türk Yazı Sistemleri*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Tınıstan Uulu, K. (1925). *Kasım Irlarının Cıynagı*. Masko: SSSR Kalktarının Borbor Basma Mahkemesi.

Tınıstan Uulu, K. (1929). *Ene Tilibiz (Kırgız Tilindegi Tıbıştardı cana Söz Bütüştörün Taanıtkıç Kitep)*. Frunze: Kırgızstan Mamleket Basması.

Yazıcı Ersoy, H. (2007). *Yeni Uygur Türkçesi*, (Editör: Ercilasun, A.B., Türk Lehçeleri Grameri), Ankara: Akçağ Yayınları.

KÜLTÜRÜN METİNLER YOLUYLA AKTARIMI BAĞLAMINDA İLKÖĞRETİM TÜRKÇE DERS KİTAPLARINDA GELENEKSEL ÇOCUK OYUNLARININ YERİ

İbrahim YILDIRIM *

Özet: Bu çalışmanın amacı, ilköğretimin Türkçe ders kitaplarında yer alan metinlerde, önemli bir kültür unsuru olan geleneksel çocuk oyunlarına ne ölçüde yer verildiğini tespit etmektir. Bu amaçla 2016-2017 yılında milli Eğitim bakanlığı tarafından kabul edilen ve okullarda okutulan dördüncü ve beşinci sınıf Türkçe ders kitapları incelenmiştir. İnceleme ana metinler ve serbest okuma parçaları ile görseller üzerinden gerçekleşmiştir. Elde edilen veriler nitelik ve nicelik açısından değerlendirilmiştir. 2018 yılında yapılan bu çalışmada şu sonuçlara ulaşılmıştır: Kitap yazarlarının çocukları milli bir kültür ile donatmaktan çok "etkinlik" zenginliği oluşturmak ve programın zorunlu kıldığı kazanımları vermeye çabaladıkları görülmektedir. Metni sadece bir araç olarak kabul edilmekte olup, metnin içeriği hususu yeterince önemsenmemektedir. Oyun çağında olan ve ancak oynayarak mutlu olabilecek bir kitleye hitap edildiği göz ardı edilmiştir. Bu şekilde çocuğun dünyasına doğrudan ulaşma fırsatı iyi kullanılmadığı gibi metinlerin kültür aktarıcılığı fonksiyonu görmezden gelinmiştir. Aradan geçen altı yıldan sonra yine Türkçe ders kitaplarında geleneksel oyunların ne derece yer bulduğu incelenmiş ve sürecin nasıl bir değişikliğe yol açtığı değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Türkçe Eğitimi, Kültür Aktarımı, Çocuk Oyunu.*

Transfer Through Cultural Texts: The Place of Traditional Children's Games in Primary School Turkish Books

Abstract: The aim of this study is to determine the extent to which traditional children's plays, which are an important cultural element, are included in the texts of primary school Turkish textbooks. For this purpose, the third, fourth and fifth grade Turkish textbooks accepted by the Ministry of National Education in 2016-2017 and studied in the schools were examined. The examination was based on main texts and free reading pieces and visuals. The obtained data were evaluated in terms of quality and quantity. In this study conducted in 2018, the following results were obtained: It seems that book authors have been trying to create "activity" richness rather than equipping children with a national culture, and to give them the benefits that the program obligates. The text is regarded only as a means, and the content of the text is not sufficiently considered. It was ignored that it was addressed to a crowd in the game age who could only be happy with playing. In this way, the opportunity to directly reach the child's world has not been used well, and the text has come to ignore the cultural transfer function. After six years, it was examined to what extent traditional games were included in Turkish textbooks and what kind of change the process caused was evaluated.

Key Words: *Turkish Education, Cultural Transfer, Children's Play.*

Giriş

Eğitim-öğretimde en önemli kaynaklardan biri ders kitaplarıdır. Bu yönüyle eğitim-öğretimde amaçların, kazanımların gerçekleştirilmesinde en büyük görev ders kitaplarına düşmektedir. Türkçe dersi ders kitapları, Türkçe dersinin amaçları ile öğrenme alanları ve sınıflara göre kazanımların gerçekleştirilmesinde büyük bir görev üstlenmektedir. Ders kitabının büyük çoğunluğunu ise metinler veya okuma parçaları oluşturmaktadır. Bu anlamda çocuğun zihin, dil ve sosyal gelişimine uygun hazırlanmış metinler veya metin türleri oldukça önemlidir.

Türkçe derslerinde ana dile ilişkin temel becerilerin kazandırılması yanında, öğrencinin kültürel değerleri tanıması ve aktif bir uygulayıcısı olması amaçlanır. Ders kitaplarındaki metinler bu anlamda çok önemlidir. Metinler, öğrencilerin dil ve zihin gelişimlerine katkıda bulunmanın yanı sıra içeriklerinde taşıdıkları mesajlarla, kültürel çerçevenin oluşmasında da önemli rol üstlenmişlerdir. *Dil bir toplumun anlaşma vasıtası olduğu gibi aynı zamanda bir kültür taşıyıcısı ve kültür aktarıcısıdır* (Özbay, 2002: 115). Geçmiş yüzyıllardan günümüze kadar ulaşmış Türkçe metinler incelendiğinde o dönemin örf, adet, gelenek, inançlarından, yeme– içme kültürüne, toplum yapısına, değer verdikleri kavramlara ve kültür değerlerine kadar birçok konu hakkında bilgi edinmek olasıdır. Kültürü dilin aynası gibi gören Aksan (1975: 430) şunları söylemektedir: "Bir dilin söz varlığının (kelime hazinesinin) incelenmesi, o dili konuşan toplumun maddi ve manevi kültürü üzerinde bize en inandırıcı tanıkları getirir. O ulusun yasayış bicimi, inançları, gelenekleri, toplumda önem verilen kavramlar ve tarih

* Azerbaycan Diller Üniversitesi, ibrahimyildirim2023@hotmail.com.
DOI :10.30546/100981.2024.0166

boyunca ortaya çıkan çeşitli değişmeler, giderek o toplumun birçok nitelikleri, söz varlığında kendini belli eder."

Ders kitaplarında yer alacak metin türlerinin ve metinlerde dikkat edilmesi gereken özelliklerin neler olduğu, hangi temaların işlenmesi gerektiği Bakanlığın Türkçe öğretim programında belirtilmiştir. Bu amaçlarda insani, ahlaki, milli, manevi ve kültürel değerlerin Türk milletinin bireylerine aktarılmasının hedeflendiği görülmektedir. İlköğretim öğrencilerinin yaş aralığı 7 – 15 yaşlarıdır. Bu dönem çocuklarına birtakım kültür değerlerini tanıtmak ve bu değerleri içselleştirmesini sağlamak için en ideal dönemdir. Bu yaş dönemi öğrencileri, Piaget'in ortaya koyduğu bilişsel gelişim dönemleri ve özellikleri dikkate alındığında, "değer ve inanç sisteminin yapılandırıldığı" (Demircan, 2006: 69) bir dönem olduğu görülmektedir.

Ancak kitap yazarlığı bir ana meslek olarak görülmediği için herkes bu alanda iddialarda bulunabilmektedir. Ders kitapları yazarlığı genellikle önemsenmemiş hemen herkesin yapabileceği işlerden biri sayılmıştır.

1–5. sınıf Türkçe dersi ders programında (MEB, 2005:180–182) ders kitabını oluşturan tema ve metinler hakkında şu bilgilere yer verilmektedir: 2005 öğretim programında tematik yaklaşım gereği 1–5. sınıf Türkçe dersinde bir eğitim-öğretim yılı içerisinde ele alınacak tema sayısı sekiz olarak belirlenip, bu temaların dört tanesi zorunlu dört tanesi seçmeli olarak tespit edilmiştir. Her temada uç farklı türden; öyküleyici metin, bilgilendirici metin ve şiir olmak üzere beş metin işlenmesi ve bu metinlerden dördü ders kitabında, birisi de dinleme metni olarak öğretmen kılavuzunda yer alması gerektiği ifade edilmektedir. Ayrıca programda temalar her sınıf düzeyinde farklı içerikte ele alınmalıdır. Her yazardan en fazla uç metin seçilmelidir. Seçilen metinlerde sadeleştirme, kısaltma ve düzenleme yapılabilir. Metin seçiminde kazanımların gerçekleştirilmesi göz önüne alınarak hareket edilmelidir.

6–8. sınıf Türkçe dersi ders programında ise ders kitabını oluşturan tema ve metinler hakkında şu bilgilere yer verilmektedir: Her sınıfta biri zorunlu Atatürkçülük teması olmak üzere altı ana tema ele alınır. Altıncı sınıfta "sevgi", yedinci sınıfta "milli kültür", sekizinci sınıfta "toplum hayatı" zorunlu ana temalardır. Ana temalar altında belirtilen alt temalar zenginleştirilebilir. Metinler, dersin amaçları ile kazanımlarını gerçekleştirecek nitelikte olmalı, öğrencilerin ilgi alanlarına ve seviyesine uygun olmalı, dil, anlatım ve içerik acısından türünun güzel örneklerinden seçilmeli, öğrencilerin duygu ve düşünce dünyasını zenginleştirmek amacına yönelik olarak farklı yazar ve şairlerden seçilmeli, yazar ve şairlerin yalnızca edebi yönlerini ön plana çıkarmalı, öğrenciye okuma sevgisi ve alışkanlığı kazandıracak nitelikte olmalıdır. Düzenleme sırasında metne cümle ya da paragraf düzeyinde ekleme yapılamaz (MEB, 2006:56)

Bu bilgilerde ders kitaplarındaki metinlerin nasıl hazırlanacağı, hangi kelime hazinesine göre metinlerin oluşturulacağı, milli kültür konusunda gösterilmesi gereken hassasiyet açık bir şekilde söylenmemektedir. Milli Eğitim Bakanlığı, ders kitaplarını ya kendisi ya da farklı yayınevlerine hazırlatmaktadır; ancak metin türlerinin ve metinlerin seçiminde belirlediği ölçülerle genel çerçeveyi çizmektedir. Bu yönüyle ders kitaplarındaki metinlerin, metin türlerin secimi ve içeriklerinin belirlenmesi daha çok yazarların ve yayınevlerin inisiyatifine bırakılmaktadır. Yine bu metinlerde milli kültür unsurlarına ne kadar yer verileceği, hangi ünitede hangi metnin kullanılacağı yazara / yazarlara bırakılmaktadır. Ayrıca kitabın görselleri hususu da tamamen tasarımcı ve yazarın hayal gücüne, milli değerlere verdiği öneme ve yeteneklerine bırakılmıştır.

Bu bağlamda belirtmek gerekir ki daha çok özel yayınevleri tarafından hazırlanan ilk ve orta öğretim kitaplarının görselleri hazırlanırken hangi ölçütlerin esas alındığını, fotoğraf, resim, çizimlerin neye göre seçildiğini anlamak, doğrusu mümkün olmamaktadır. Bir özensizlik ve yetersizlik olduğu görülmektedir.

Türkçe dersi hem beceri hem de bilgi dersidir. Dört ana öğrenme alanı bulunmaktadır. Bunlar dinleme, okuma, konuşma ve yazmadır. Türkçe eğitiminin genel amacı, öğrencilerin okuyup dinlediklerini anlamaları ve düşündüklerini söz ve yazı ile anlatabilmeleridir. Başka bir ifadeyle öğrencilerin anlama ve anlatma becerilerin metin çözümlenmesi ve değerlendirilmesiyle geliştirilmesidir. Bu yönüyle metin türlerin secimi ve hazırlanması çok önemlidir. Bu metinler aynı zamanda çocuğun kültür coğrafyasının da sınırlarını oluşturmaktadır. Çocuğun kültürel kimliğe bürünmesi, onun ait kültürün değerlerini sezmesinde çok büyük öneme haizdir. Sever (2006:11)'e göre Türkçe öğretiminde, öğrencilerin ilgi, ihtiyaç ve dil aşamalarına uygun olarak seçilen nitelikli metinler, onların duygu ve düşünce eğitiminde önemli sorumluluklar üstlenir. "İlgi" terimi esas alındığında ve mesele "çocuk" ise elbette "oyun" bu metinlerin seçiminde göz ardı edilmemesi gereken bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır.

Genel olarak metin türleri şöyle sıralanabilir: Özgeçmiş, mektup, telgraf, davetiye, tebrik, not metinleri, dilekçe, ilan, mülakat, rapor, karar, bildiri, fezleke, röportaj, tutanak, haber metinleri, makale, fıkra/köşe yazısı, deneme, portre, sohbet/söyleşi, eleştiri/tenkit, inceleme yazısı, anı/hatıra, günlük, gezi yazısı, şiir, roman, hikaye/öykü, destan, efsane, masal, fabl, tiyatro, senaryo, biyografi, otobiyografi, bibliyografya.

Çocuk edebiyatı ürünleri olarak sayılan metin türleri ise şunlardır: Masal, fabl, destan, efsane, hikaye, roman, biyografi, anı/hatıra, gezi yazısı, doğa ve fen olaylarını anlatan eserler, şiir ve tekerlemelerdir (Oğuzkan, 2000).

Türkçe dersi ders programında metin türlerinin dağılımı neye göre ve nasıl olmaktadır? Ders kitabının hazırlanmasında cevaplanması gereken önemli sorulardan biri de kırk çeşit metin türünden hangileri ders kitabında geçmelidir?

1–5. sınıf Türkçe dersi ders programında her temada uç farklı türden; öyküleyici metin, bilgilendirici metin ve şiirden olmak üzere beş metin işlenmesi gerektiği söylenmektedir. (MEB, 2006:57). Bununla birlikte programda neden bu türlerin seçildiği hakkında açıklama yapılmamaktadır.

İlk çocukluk döneminden itibaren çocukların zihin, dil, kişilik ve sosyal gelişiminde çocuk kitaplarının önemli bir görevi bulunmaktadır. Sever (2005:182)'e göre ana dili öğretimi, ilk öğretimin ilk yılından başlayarak daha çok seviyeye uygun edebi metinlerle (masal, şiir, hikaye vb.) gerçekleştirilir. Edebi metinler, kullanmalık metinler gibi, öğüt vermez. Çocuklara hayat ve insan gerçekliğinin sanatçı duyarlılığı ile kurgulanmış örneklerini sunar. Bu örneklerde ana dilinin yaratıcı gücü, anlatım inceliği ve kuralları, çocuk gerçekliğini kuşatan bir anlayışla sergilenir. Yine Sever (2003:3)'e göre edebiyat bize sanatçı duyarlılığı ile kurgulanmış bir yaşam sunar. Hayatımıza yeni anlamlar katar. İnsan ve hayat gerçekliğini sanatçı duyarlığı ile kavramamıza, bu gerçekliğe sanatçının penceresinden bakmamıza imkan sağlar.

İlköğretim birinci kademe Türkçe dersi ders kitaplarında olaya dayalı veya öyküleyici metin türlerinin bilgilendirici metin türlerinden fazla kullanılması daha uygundur. Öyküleyici metin türlerinden -masal, fabl, hikaye, efsane, destan, roman, tiyatro, anı ve gezi yazısından- masal, fabl, hikaye, anı ve gezi yazısı metin türlerini kullanmak çocukların için daha etkili, zevkli ve heyecanlıdır. Çocuklara okuma alışkanlığı kazandırmak için masal, fabl, hikaye metin türünün daha çok üzerinde durulması gerekir. Özellikle masalın çocuklarda hayal ve duygu gücünü arttırdığı ve zenginleştirdiği, anadilin kavranması ve geliştirilmesinde büyük payı olduğu görüşünde uzmanlar birleşmektedir.

Cemiloğlu'na göre gelişim psikolojisi verileri çocuğun zihin gelişiminde soyut düşünmenin on bir yaş civarında başladığını göstermektedir. (2004:29–71)

Yeni programa göre hazırlanmış 1–8 sınıf Türkçe dersi ders kitaplarındaki metin türlerinin (tasnif edilmiş ve ayrı ayrı metin türleri) dağılımı sınıflara göre aşağıdaki tablolarda gösterilmiştir.

1–8. sınıf Türkçe dersi ders kitaplarındaki tasnif edilmiş metin türlerinin dağılımı

Sınıflar	1. sınıf	2. sınıf	3. sınıf	4. sınıf	5. sınıf	6.sınıf	7. sınıf	8.sınıf
Metin Sayısı	36	40	40	40	40	24	24	30
Şiir	10	14	14	8	10	4	3	7
Öyküleyici metin	18	15	17	13	14	12	8	9
Bilgilendirici metin	8	11	9	19	16	8	13	14

Türkçe ders kitaplarında metin türleri ile ilgili yapılan bu değerlendirmelerden sonra geleneksel çocuk oyunlarının bu metinlerde ne oranda yer bulabildiği verilmektedir.

Değerlendirme MEB tarafından ders kitabı olarak basılan yahut özel yayınevleri tarafından basılan ve ders kitabı olarak okutulabileceği kabul edilen kitaplar üzerinden yapılmıştır. Kitaplarla ilgili künye bilgileri ayrıntılı olarak verilmiştir. Oyunların aktif olarak oynandığı dokuz ve on yaş aralığına tekabül eden 4. sınıf ve 5. sınıf Türkçe ders kitapları incelenmiştir.

Beşinci Sınıf Türkçe Ders Kitabı Değerlendirilmesi – (2016 Kabulü)

(Görseller, metnin yer aldığı sayfada bulunan görsellerdir.)

Kitap künyesi: Kitap, Milli Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Kurulunun 25.07.2016 gün ve 7873929 sayılı yazısı ile eğitim aracı olarak kabul edilmiş ve 16.08.2016 tarihinde 1.744.873 adet basılmıştır.

Yazarlar: Nagihan Tetik - Nevin Zorlu - Hilal Türker - Zeynep Polat

Editörler: Doç. Dr. Ozay Karadağ - Doç. Dr. Nermin Yazici

Görsel Tasarım: Batuhan Özer - Ayşe Şenay Özdamar – Tunç Karadağ

Ders kitabında sekiz ünite bulunmakta olup, dördüncü ünite "Milli Kültürümüz" ünitesi ve yedinci ünite "Sağlık, Spor ve Oyun" ünitesi kültürel unsurların doğrudan verilebileceği üniteler olarak görülmektedir. Dördüncü ünitede "komşuluk, kilim, Nasrettin Hoca ve atasözlerini" ihtiva eden metinler kullanılmıştır. Yedinci ünitede ise kitap yazarı oyun denince sadece bilgisayar oyunlarını anlamaktadır ve ünitenin ilk metin olarak "oyun tasarlama" başlığıyla bilgisayar oyunlarının nasıl tasarlandığını anlatan bir metin tercih etmiştir. Diğer üç metin de yine bilgisayar oyunları çerçevesinde şekillendirilmiştir. Sadece ünitenin kapağında halat çeken dört çocuk resmi yer almıştır. Bu üniteler de dahil olmak üzere kitabın hiçbir metninde geleneksel oyunlara dair, oyun adı, oyun terimi, oynayan çocuk resmi veya fotoğrafı yer almamaktadır.

4. Sınıf Türkçe Ders Kitabı Değerlendirilmesi (2013 Kabulü)

Millî Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığının 4 15.10.2012 tarih ve 191 sayılı kararı ile 2013 - 2014 öğretim yılından başlayarak 5 (beş) yıl süreyle ders kitabı olarak kabul edilmiştir.

Sf. 9 : Bebek (Adalet Ağaoğlu)

Türk edebiyatının önemli yazarlarından Adalet Ağaoğlu'nun anı türünde kalem aldığı yazı oyuncak bir bebek etrafında şekillenmektedir. Daha çok geleneklerin ve bir kız çocuğunun oyuncak bebeğine duyduğu sevgiyi anlatan başarılı çalışma içerik olarak ve seviye olarak son derece yerindedir.

Sf. 14: Rüzgarı Yakala (Aslı Zülal)

Uçurma hakkında ayrıntılı bir bilgi verilmiş ve uçurtmanın nasıl yapılacağı anlatılmıştır. Uçurtma uçurmayı özendirici bir üslupla yazılmış başarılı bir metindir.

Sf. 16: Oyun ve Arkadaşlık (Serbest Okuma)

Bu parçada yazar oyun ve arkadaşlık kavramlarını, paylaşma ve birlik çerçevesinde ele almıştır. Metinde modern oyun gereçlerinden olan "kaykay" ile ilgili şöyle bir cümle kurulmuştur: "Ertesi gün, kolunun altına kaykayını sıkıştıran Çetin, anneannesinin sözlerini düşünerek asansöre bindi."

Sf. 44: Hayal Çocuk Niyazi Birinci (Serbest Okuma)

Engeli nedeniyle bahçeye inemeyen ve sadece uzaktan oyun oynayan çocukları izlemek zorunda kalan bir kız çocuğunun bakışı ile ele alınan yazının görselinde "bahçede top oynayan üç çocuk" resmedilmiştir. Oyunun ne olduğu anlaşılmamaktadır. Bir kız çocuğunun elinde top bulunmaktadır.

Sf. 70 : Bayram Anıları / Zeynep Cemali (Serbest Okuma Parçası)

Bayram gelenekleri anlatılırken geçmiş zaman oyunlarına atıfta bulunulmuştur. Bu çerçevede "Mantar"dan söz edilir. " Bayram yerine o götürürdü beni. Önce mantar alıp patlatırdık. Çukurbostan, mantar sesinden geçilmezdi."

Sf. 74 : Sevgi Güneşi Mevlana (Serbest Okuma Parçası)

Yine diğer bir metinde yazar bir fırsatı değerlendirmeyerek genel olarak sadece "oyun" adını kullanmıştır. "Bu sırada oyun oynamakta olan bir çocuk uzaktan Mevlana'ya oyununu bitirene kadar beklemesini söyledi. Mevlana, çocuğu oyunu bitinceye kadar bekledi. Çocuk, oyunu bitince koşa koşa Mevlana'nın yanına geldi."

5. Sınıf Türkçe Ders Kitabı Değerlendirilmesi (2023 Kabul)

(Görseller, metnin yer aldığı sayfada bulunan görsellerdir. **)**

Kitap künyesi: Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu Türkçe 5. Sınıf Ders Kitabı

Bu kitap, Millî Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Kurulunun 09.05.2022 tarih ve 36 sayılı (Kodu: 363,) Kurul Kararı ile 2023 - 2024 öğretim yılından itibaren 5 (beş) yıl süreyle ders kitabı olarak kabul edilmiştir.

Yazarlar: Beşir SEVİM - KOZA YAYINLARI

Kitap Bakanlığın belirlediği kurallara göre 8 temadan oluşmaktadır:

1. TEMA – BİREY VE TOPLUM

Birinci sayfada (ünite hazırlık sayfası) yazı çalışması yapılması amacıyla 3 görsel verilerek bu görsellerin hissettirdiği duygu ve düşüncelerin yazılması istenmiştir. Görselin birinde tekerli sandalyede bir erkek çocuğu oturmakta ve onun yanında ayakta bir kız çocuğu bulunmaktadır. Kız çocuğunun elinde bir top vardır. Soru cümlesi şu şekildedir: Arkadaşlarınızla birlikte oynadığınız oyunları düşününüz. Oyun oynarken neler hissediyorsunuz? Sizce dünyadaki diğer çocuklar da sizinle aynı oyunları oynuyor, sizinle aynı duyguları paylaşıyor olabilirler mi? Nedenleriyle birlikte söyleyiniz.

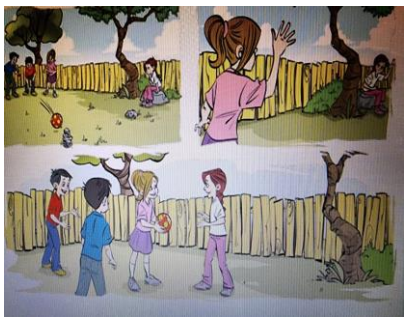

23. sayfada, 8. etkinliğin b maddesinde, göçmen temasına ağırlık verilmiş, göçmenlere dair trajedik bir metin verilmiştir. Çadırlardan oluşan bir sokağın içinde "Yağ Satarım" oyunu oynayan mülteci çocuklar görülmektedir. Metin şu şekildedir: "Dünyanın birçok yerinde insanlar savaşlarla boğuşuyor. Bazılarının adlarını bile duymadığımız ülkelerde insanlar, yaşamlarını sürdürme mücadelesi veriyor. Savaşlar devam ederken göçler başlıyor bir yandan. Umuda giden yolculukta sayısız kadın, çocuk, genç, yaşlı… Bırakın ceplerindekini, midelerinde kuru ekmek hasretiyle yorgun ama sabırla yürüyor. Umut yolunun sonundaki ülkelerden bir tanesi de Türkiye.." Bu etkinlikte oyuna dair bir bilgi veya beceri talebi bulunmamaktadır.

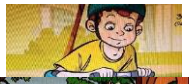

24. sayfada hazırlık bölümünde sayfayı kaplayan bir görsel verilmiştir: Kaydıraktan kayan bir erkek çocuğu, ona yardım eden genç ve sağlıklı bir baba ve arkada yanda, kucağında küçük bir çocuk ile mutlu anne.

25. sayfada, evin salonunda, rahat kıyafetlerle, aile birlikte oyun oynamaktadır: Erkek ve kadın genç bir anne babadır. İslami değerler öne çıkarılmıştır, kadın türbanlı ve erkek ise çember sakallıdır. Oynanan oyun "yap-boz"dur.

TEMA-2'de çocuk oyununa dair bir görsel veya bilgi bulunmamaktadır.

TEMA-3'te, 78. sayfada hazırlık bölümünde, yukarıda verilen görselden başka bir atıf yoktur:

- İp atlayan bir kız ve sabırsızlıkla sırasını bekleyen arkadaşı.
- Topunu vermek istemeyen bir çocuk ve buna üzülen diğer çocuk.

TEMA- 3: Milli Kültürümüz - TEMA'da oyuna dair bir görsel veya bilgi bulunmamaktadır.

TEMA – 4: Doğa ve Evren - TEMA'da oyuna dair bir görsel veya bilgi bulunmamaktadır.

TEMA – 5: Sağlık ve Spor

Ünite giriş sayfasında yer alan görselde kaskı ve dizliği ile "kaykay" yapan mutlu bir çocuk bulunmaktadır.

180 sayfada yer alan altıncı etkinlikte, Melisa adındaki öğrencinin günlük işleri bir grafik ile resmedilmiştir. Okul, uyku, yemek, dinlenme gibi etkinliklere ait zamanları gösteren grafikte, oyun için iki saat süre ayrılmıştır.

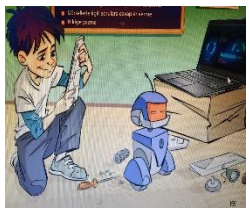

TEMA- 6: Bilim ve Teknoloji

191. sayfada, ünite giriş sayfasında robot yapan ve onunla oynayan bir çocuk bulunmaktadır.

TEMA-7: Sanat - Oyuna dair bir görsel veya bilgi bulunmamaktadır.

Ders kitabında sekiz ünite bulunmakta olup, dördüncü ünite "Milli Kültürümüz" ünitesi ve altıncı ünite "Sağlık ve Spor" ünitesi kültürel unsurların doğrudan verilebileceği üniteler olarak görülmektedir. Göçmen içerikli bir görselde yer alan yağ satarım oyunu dışında geleneksel oyunlara dair hiçbir, oyun adı, oyun terimi, oynayan çocuk resmi veya fotoğrafı yer almamaktadır.

4. Sınıf Türkçe Ders Kitabı Değerlendirilmesi (Kabul tarihi 2019)

Yazar: Abdullah Ataşçi (Koza Yayınları)

Bu kitap, Millî Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Kurulunun 18.04.2019 tarih ve 8 sayılı (Kodu: 9656, ekli listenin 133'üncü sırasında) Kurul Kararı ile 2019 - 2020 öğretim yılından itibaren 5 (beş) yıl süreyle ders kitabı olarak kabul edilmiştir.

TEMA -1: Çocuk Dünyası

23. sayfada 2. etkinlikte var olan dört küçük görselden birinde "Yağ Satarım" oyunu oynayan çocuklar bulunmaktadır.

28 sayfada onuncu etkinlikte üç görsel var. Görsele ilişkin verilen komutta, akış sırasına göre görsellerin ilişkilendirilmesi isteniyor. Görsellerin tamamı da "Yedi Kiremit" oyununu anlatıyor. Öğrenciden görsellere bakarak bir metin oluşturması isteniyor.

29-32. üniteye hazırlık sayfalarında "Rafadan Tayfa ile sokak oyunları" başlı altında dört sayfalık bir çizgi roman sunuluyor. Bu çizgi romanda "İsim Şehir" oyunu detaylı bir şekilde anlatılmış. Sayfanın sonunda da bir karakter oyunun oynamasını tavsiye ediyor.

35. sayfada, kıyafet, masa ve sınıf düzeni olarak mükemmel derecesinde bir sınıf ortamında "İsim Şehir" oyunu oynayan çocuklar görülmektedir. 6. etkinlik ise tamamen oyun oynamaya dönük hazırlanmış.

2- TEMA: Milli Mücadele ve Atatürk

Ünitede oyuna dair bir görsel veya bilgi bulunmamaktadır.

3- TEMA: Erdemler

96. sayfada, dinleme etkinliğinin görsellerinden birinde hayal kuran bir erkek çocuk bulunmaktadır. Çocuğun hayal balonu içinde "top, çakı, oyuncak at, şeker"e yer verilmiştir.

4- TEMA: Milli Kültürümüz

110. sayfada yine kelime oyunu oynayan çocuklar görülmektedir.

119. sayfada, 5. sınıf ders kitabında da kullanılan görselin metni değiştirilerek yer verilmiştir. Görselde "çadır kentte ortasında "Yağ Satarım" oyununu oynayan göçmen çocuklar" bulunmaktadır. Yan tarafta ise onlara neden merhamet göstermemiz gerektiğini anlatan bir metin vardır. Komut cümlesinde ise öğrencilerden "Suriyeli çocuklar için

ne yapabileceğimizin hayal edilmesi" istenmektedir.

5- TEMA: Doğa ve Evren - Oyuna dair bir görsel veya bilgi bulunmamaktadır.
6- TEMA: Sanat - Oyuna dair bir görsel veya bilgi bulunmamaktadır.

7- TEMA: Birey ve Tolum - Oyuna dair bir görsel veya bilgi bulunmamaktadır.
8- TEMA: Bilim ve Teknoloji

255 sayfada, gözleri kan çanağına dönmüş, yorgun ve uykusuz bir erkek çocuğu görseli yer almaktadır. Bilgisayar masasında kurabiye ve portakal suyu bulunmaktadır.

Bulgular ve Tartışma

Küreselleşmenin ve medyanın çocuklar ve gençler üzerindeki etkisi arttıkça, kültürel değerler erimekte, yok olmaktadır. Kültürel değerlerin aktarılması, diğer derslerin yanında özellikle Türkçe derslerinde kullanılan metinler aracılığıyla olasıdır. Metinler, bir yandan kültürel değerleri koruyup, gelecek nesillere aktaran bir işlev üstlenirken, diğer yandan aynı değerleri okuyucusuna kazandıran bir sorumluluk yüklenmiştir. Geleneksel çocuk oyunları son yıllarda gittikçe eriyen, unutulmaya başlayan kültürel değerlerden biridir. Modern hayat bu oyunları kırsala ait olarak kabul etmiş ve bünyesine katmamıştır. Çocuğun gelişimine yaptığı olumlu katkıların yanında yüzlerce yıllık tarihi olan oyunlar, ilköğretim yaşındaki çocuklar tarafından bilinmemektedir. Yazarlar ders kitaplarında Bakanlığın belirlemiş olduğu ölçütlere göre, bu kültürel değerlere yer vermek, kültürü aktarma işlevini yerine getirmek zorundadır. Bu bağlamda çocuk oyunları önemli bir kültür unsuru olarak, her sınıf düzeyinde Türkçe kitaplarında yer almalıdır.

Bu araştırma üçüncü, dördüncü ve beşinci sınıf Türkçe ders kitaplarındaki metinlerde çocuk oyunlarına ne oranda yer verildiğini belirlemek amacıyla yapılmıştır. Elde edilen veriler sayısallaştırılarak sunulmuştur. Türkçe ders kitaplarındaki metinlerin, nitel olarak doküman analiziyle ve birebir aktarmalarla incelenmiştir. Bulgular, metin yazarlarının "geleneksel oyun" konusunda planlı bir yaklaşım izlememiş olduklarını göstermektedir. Özellikle ders kitaplarının görsellerinde görülen yetersizlikler ve yapılan çizim hataları şaşırtıcı boyuttadır.

1. Dördüncü ve beşinci sınıf metinler incelendiğinde, Türkçe dersi ders kitaplarında genel olarak kültürel unsurların, özellikle geleneksel oyunları belli bir plan dahilinde vermek gibi bir kaygının olmadığı,
2. Tekerleme veya sayışmaların hiç anılmadığı; hiç olmazsa şiir temalı üniteler bünyesinde tekerlemelere yer verilebilecekken bunun düşünülmediği,
3. Çocuğun hayal ve duygu gücünü arttıran masalın bütün sınıflarda bir veya iki defa kullanıldığı ama bu masalların da türlere göre dağılımında sayıca az olduğu ve Türk masalları olmadığı görülmüştür.
4. Beşinci sınıf Türkçe ders kitabında sekiz ünite bulunmaktadır:

- Dördüncü ünite "Milli Kültürümüz" ünitesi; yedinci ünite "Sağlık, Spor ve Oyun" ünitesi kültürel unsurların doğrudan verilebileceği üniteler olarak görülmektedir. Lakin kitap yazarları oyun sözünü, umumi olarak ele almışlar ve altın fırsatı layıkıyla işlememişlerdir.
- Dördüncü ünitede milli kültür kapsamında, doğru bir seçimle "Nasrettin Hoca, komşuluk, kilim ve atasözlerini" ihtiva eden metinler kullanılmıştır.
- Yedinci ünitede ise kitap yazarı oyun denince sadece bilgisayar oyunlarını anlamakta ve ünitenin ilk metin olarak "oyun tasarlama" başlığıyla bilgisayar oyunlarının nasıl tasarlandığını anlatan bir metin tercih etmiştir. Bu bilgi çocuklar için ilginç olabilir ve verilmesinde bir sorun bulunmamaktadır. Ancak "Oyun ve Sağlığımız" ünitesinde çocukların sağlam bir psikoloji ve bedene sahip olmasında çok büyük önem taşıyan geleneksel oyunlara dört metinde de yer vermeyerek sürekli bilgisayar oyunlarından, onun çocuğa verdiği heyecan ve mutluluktan söz edilmesi kabul edilebilir bir tercih değildir. Geleneğin tersine takınılan bir tavır olmuştur.

- Bu ünitede yer alan diğer üç metin de yine bilgisayar oyunları çerçevesinde şekillendirilmiştir.
- Sadece ünitenin kapağında halat çeken 4 çocuk resmi yer almıştır.
- 4. ve 7. üniteler de dahil olmak üzere kitabın hiçbir metninde geleneksel oyunlara dair, "oyun adı, oyun terimi, oynayan çocuk resmi veya fotoğrafı" yer almamaktadır.

5. Dördüncü sınıf Türkçe ders kitabının, bir oyun anlatımı ve iki oyuncak tanıtımı ile geleneksel oyun açısından en "şanslı kitap" olduğu görülmektedir.

- Türk edebiyatının önemli yazarlarından Adalet Ağaoğlu'nun anı türünde kalem aldığı yazı, oyuncak bir bebek etrafında şekillenmektedir.
- Uçurtma hakkında ayrıntılı bir bilgi verilmiş ve uçurtmanın nasıl yapılacağı anlatılmıştır. Uçurtma uçurmayı özendirici bir üslupla yazılmış başarılı bir yazıdır.
- Oyun ve Arkadaşlık adlı parçada yazar topaç, misket gibi geleneksel bir oyuncak yerine "kaykay"ı tercih etmektedir. "Ertesi gün, kolunun altına kaykayını sıkıştıran Çetin, anneannesinin sözlerini düşünerek asansöre bindi." Bu cümle sosyal ve ekonomik anlamda özendirici bir duygu ifade etmektedir.
- "Hayal Çocuk" adlı metnin görselinde top oynayan bir çocuk resmi kullanılmıştır. Resimde çocukların ne oynadığı belli olmamaktadır.
- Bayram Anıları adlı metinde "mantar" ile ilgili bir cümle kullanılmıştır. Bu metinde de geleneksel oyunların, bugünün değil geçmiş zamanların bir eğlencesi olduğu hissi uyandırılmaktadır.
- Mevlana ile ilgili metinde çocuk adı anılmayan bir oyun oynamaktadır. Yazar burada da bir oyun veya oyuncuğa atıfta bulunma fırsatını kullanmamıştır. "Bu sırada oyun oynamakta olan bir çocuk uzaktan Mevlana'ya oyununu bitirene kadar beklemesini söyledi. Mevlana, çocuğu oyunu bitinceye kadar bekledi. Çocuk, oyunu bitince koşa koşa Mevlana'nın yanına geldi."
- 2016 yılında kabul edilen ve beş yıl süreyle izin verilen 5. Sınıf Türkçe kitabında geleneksel oyunlara dair sadece bir görsel (halat çeken çocuklar) ve sadece bir ünitede bilgisayar oyununun coşkusunu anlatıldığı bir metin bulunmaktaydı.
- 2022'de ise, görseller, bağlam çeşitli olmakla birlikte, "yağ satarım, ip atlayan çocuk, kaydıraktan kayma, kaykay ve robot yapan çocuk" ile zenginleştirilmiş, ayrıca birinci ünitede öğrencilere oyun ile ilgili çeşitli sorular sorularak düşünmeleri sağlanmaya çalışılmıştır.
- Dördüncü sınıf kitabında ise, 2012 de kabul edilen kitapta bir oyuncak (bebek) gösterilmekte; bir oyuncaktan da (mantar) bahsedilmektedir. Ayrıca kaykay yapan bir çocuk görseli bulunmaktadır. Bu kitabın en başarılı çalışması uçurtmanın nasıl yapılacağının detaylı olarak anlatılmasıdır.
- 2019'da ise, genel olarak oyun kavramına; iki kere yağ satarım görseli (bağlamdan uzak); iki kere isim şehir oyunu; çizgi roman şeklinde isim şehir oyunun nasıl oynanacağının anlatılması; üç görsel ile yedi kiremit oyunun anlatılması gibi daha fazla yer verildiğini görmekteyiz.. Son olarak da PC oyunun bedensel yıpranmaya yol açtığını / açabileceğini gösteren; alışkanlık ötesine geçip bir bağlılığa dönüşebildiğini yansıtan görsel bulunmaktadır.

Sonuç / Öneriler

Yapılan çalışma sonucunda MEB tarafından okullarda okutulan Türkçe ders kitaplarında yer alan metinlerin, çocuk oyunlarının aktarımında ne ölçüde fonksiyonel olduğu ve yıllar içinde yazılan yeni Türkçe kitaplarında ne derecede yer bulabildiği belirlenmeye çalışılmıştır.

1. Metin seçimlerinde veya yazımlarında çocuk oyunlarına kural, terim veya ad bazında atıfta bulunma olanağı varken, bu fırsatların kullanılmadığı ilk dikkat çeken önemli bir

sonuçtur.

2. Türkçe dersi ders kitapları hazırlanmadan önce çocukların zihin, dil ve sosyal gelişimlerine uygun hangi kültürel unsurun, daha dar alanda çocuk oyunların nasıl verileceği belirlenmeli, daha sonra bir plan çerçevesinde birinci sınıftan sekizinci sınıfa kadar ders kitaplarına yerleştirilmelidir.

3. Oyun çocuğun en ciddi işidir ve çocuk dünyayı oyunla öğrenir. Bu nedenle onları oyunlarla tanıştırma, bir ders kitabının asli görevlerinden olmalıdır. Zira bu ders kitabının hedef kitlesi oyun oynayan çocuklardır.

4. İlköğretim birinci kademe Türkçe dersi ders kitaplarında özellikle geleneksel oyunlara özel önem verilmelidir. Çocuk 12 yaşından itibaren geleneksel oyunlardan uzaklaşmaktadır.

5. Elbette günümüz çocuğunu bilgisayar oyunlarından tamamen uzaklaştırmak imkansızdır zaten de gerekli değildir. Ancak bedenini kullanarak ve arkadaşlarıyla paylaşıma girerek geleneksel oyunların oynaması çocuğun sağlıklı gelişimi için önemli bir ihtiyaçtır.

6. Ders kitaplarında nerdeyse oyun denilince ressamların aklına sadece "top peşinde koşan çocuklar" gelmektedir. Oyun kavramı iyice daralmış, içi boşalmış durumdadır.

7. MEB tarafından hazırlanan programlara kazanımlar bölümünde kültürel unsurlar genel hatlarıyla belirtilmekte ayrıntı yazara bırakılmaktadır. Bu konuda kazanımlar kısmına geleneksel oyunlara dair bir takım net hedefler konması, yazarların bu konuya olan duyarlılıklarını artıracaktır.

8. Tekerleme ve sayışmaların kitaplarda yer alması, çocukların güzel konuşma konusunda yetenek geliştirici çalışma yapmalarına fırsat vermesi yanında, oyun oynarken lazım olan becerileri de elde etmelerine imkan verecektir.

9. Geçmiş dönem ders kitabında sadece bir metinde uçurtma yapımı ile ilgili bilgi verilmiştir. Bu başarılı metne benzeyen metinlerle çocukların el becerilerini geliştirecek ve onlara ayrı bir haz verecek olan oyuncak yapımına ilişkin metinler de kitaplarda yer almalıdır.

10. Geleneksel oyun modern hayat tarafından dışlanmıştır. Bu kültürün daha çok kırsala ait olduğu ve orada kalması gerektiği genel kabul gören bir durumdur. Örneğin bir metinde geçen arkadaşları ile tanışmak için kaykay oyuncağını paylaşan çocuğun asansöre binmesi gibi. Topaç çevirmek de bu metinde kolaylıkla kullanılabilecek bir oyuncak iken yazar modern bir gereci tercih etmiştir.

11. Beşinci sınıf kitabında, bir olan görsel sayısı altıya çıkmış; önceki kitapta abartılı övülen PC oyunları yerine genel olarak çocuğu, oyun kavramı üzerine düşünmeye sevk eden sorulara yer verilmiştir. Görseller, geleneksel oyunları içermemekle birlikte oyun temalı olması, çocuğun dünyasına yaklaşmak adına memnuniyet vericidir.

12. Beşer yıllık ara ile kabul edilen iki kitap karşılaştırıldığında oyun adına olumlu gelişmeler bulunmakla beraber çok yetersizdir. Görsel sayısının birden beşe çıkması doğrudur ama yüzün üzerinde görsel içinde çok az yer tutmaktadır.

Türkçe ders kitaplarının kültürel aktarım fonksiyonları dikkate alındığında, geleneksel oyun açısından çok yetersiz olduğu net bir şekilde görülmektedir. Türkçe öğretim programlarında temalardan hareketle aktarılacak kültürel değerler belirlenirken çocuk dünyasında en önemli iş olan "oyun", planlı olarak ele alınmalı ve kitaplar oyun bazlı öğretici metinlerle zenginleştirilmelidir.

KAYNAKÇA

Aksan, Doğan. "Anadili". Türk Dili, S. 285. Haziran 1975. s. 423-433.

Cemiloğlu, Mustafa (2004). *Türkçe Öğretimi*. İstanbul, Aktüel Yayınevi.

Demircan, Candemir. Mektepli Gazetesi'nde Yer Alan Metinlerin İçeriğinin Çocukların Bilişsel ve Ahlaki Gelişmelerine Katkısı (1-148. Sayılar), (Yüksek Lisans Tezi, 2006), Mersin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

MEB. İlköğretim Türkçe Dersi (6-8. Sınıflar) Öğretim Programı ve Kılavuzu. Devlet Kitapları Müd. Ankara, 2005.
Oğuzkan, A. Ferhan (2000). *Çocuk Edebiyatı*. Ankara, Anı Yayıncılık
Özbay, M. (2002). Kültür Aktarımı Açısından Türkçe Öğretimi. Türk Dili, (602), 112-120.
Sever, Sedat (2006). Türkçe Öğretiminin Sorunlar. *Varlık Dergisi*, İstanbul, 1189.
Sever, Sedat (2005). 2004 Öğretim Programında Türkçe Öğretimi Anlayışı. *Yeni İlköğretim Programlarını Değerlendirme Sempozyumu 14–16 Kasım 2005*, Kayseri, Erciyes Üniversitesi Yayınları177–192.
Sever, Sedat (2003). *Çocuk ve Edebiyat*. Ankara, Kok Yayıncılık.

ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ «АШУ» ҰҒЫМЫНЫҢ СЕМАНТИКАСЫ

Г.Т.ШҮКЕНАЙ*

Аңдатпа: Мақалада түркі тілдеріндегі «ашу» психикалық жай-күй ұғымының семантикасы қарастырылады. «Ашу» психикалық жай-күйіне философиялық, психологиялық және лингвистикалық тұрғыда анықтама беріледі, оның тілде берілу тәсілдері, жасалу жолдары анықталған.

Түркі тілдеріндегі «ашу» психикалық жай-күйін білдіретін тұрақты сөз тіркестер мен мақал-мәтелдер жинақталып, салыстырмалы түрде талданады. Сонымен қатар, «ашу» ұғымының бейвербалды амалдармен берілуі сараланады. «Ашу» психикалық жай-күйіне қатысты қаһар, зіл, ыза, долылық, айбар, реніш, кейіс, өшпенділік, кек, наразылық, өкпе сынды сөздердің семантикалық сипаты ашылады. «Ашу» ұғымының мағынасына қатысты түркі тілдеріндегі ортақтық және ерекшелік айқындалады.

«Ашу» ұғымын білдіретін лексика зат есім, сын есім, етістік, одағай, еліктеуіш сөзден жасалады. Мақалада «ашу» психикалық жай-күйіне байланысты тұрақты тіркестер мен мақал-мәтелдер жинақталып, талданды.

«Ашу» психикалық жай-күйінің тілдік емес белгілеріне мимика, пантомимика, бет-әлпеттің түр-түсі, дауыс ырғағы, жүрек соғысы, секреторлы бездер қызметі, тыныс алу қызметі, дене температурасы жатады.

«Ашу» психикалық жай-күйі соматикалық қимыл-қозғалыстар арқылы, қарапайым, бейпіл сөздер, бұйрық мәнді зілді сөздер, интонация, эмоционалды сөздер арқылы беріледі.

Кілт Сөздер: *Психикалық Жай-Күй, Эмоционалды Лексика, Тілдік Агрессия, «Ашу» Ұғымын Білдіретін Лексика, Бейвербалды Амалдар.*

Semantics of the Concept of "Opening" in Turkish Languages

Abstract: The article examines the semantics of the mental state concept "anger" in Turkic languages. The mental state of "anger" is defined philosophically, psychologically and linguistically, the ways of its expression in the language and the ways of creation are determined.

Regular phrases and proverbs expressing the mental state of «anger» in Turkic languages are collected and comparatively analyzed. In addition, the concept of «anger» is differentiated by non-verbal methods. Regarding the mental state of «anger», the semantic character of words such as anger, anger, anger, fullness, resentment, resentment, grief, hatred, revenge, protest, anger is revealed. Commonalities and differences in Turkic languages regarding the meaning of the concept of «anger» are determined.

The lexicon representing the concept of «anger» is made up of nouns, adjectives, verbs, simple words, and similes. In the article, regular phrases and proverbs related to the mental state of «anger» were collected and analyzed.

Non-linguistic signs of the mental state of «anger» include facial expressions, pantomime, facial expression, tone of voice, heartbeat, secretory gland function, respiratory function, body temperature.

"Anger" mental state is conveyed through somatic movements, simple, calm words, commanding meaningful words, intonation, emotional words.

Key Words: *Mental State, Emotional Vocabulary, Linguistic Aggression, Vocabulary Expressing The Concept Of «Anger», Non-Verbal Actions.*

Тіл қатынас құралы қызметін атқарып, ойды жарыққа шығарып қана қоймайды, сонымен бірге адамның әрқилы көңіл толқындары мен жан тебіреністерін білдіруші, бағалаушы, бейнелеуші қызметтерін де атқарады.

Адамның жан дүниесіндегі жақсы көру мен жек көру, ашулану мен рақат сезімге бөлену, қуану мен қайғыру, таңдану мен абыржу сияқты құбылыстар тіл арқылы сыртқа шығады. Адамның ерекше писхикалық күйінің бірі – ашу.

Ашу – ыза, кейіс, реніш, араздық түрінде көрініс беретін адамның мінезі мен көңіл-күйінің жағдайы. Ашу оған әсер еткен қолайсыз нәрселерге жауап ретінде ашулы, ызалы, кекті, қаһарлы түрде көрінеді (Жарықбаев, 2006: 3876).

Ашу – ыза, реніш, кейіс; бұлқан-талқан күй (Қазақ әдеби тілінің сөздігі, 2011: 7446).

*І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті Филологтарды даярлау білім беру бағдрламасы, chukenaeva@mail.ru

DOI :10.30546/100981.2024.0168

Психолог Қ.Жарықбаев өз еңбегінде «ашуға» былайша анықтама берген: «Ашу – адам бойына керекті бір қажеттіліктің орындалмауы негізінде пайда болатын психологиялық күй».

Қазақ тілінің синонимдер сөздігінде агрессия сөзінің семантикалық өрісін мынадай сөздер құраған: «ашулану», «ренжу», «ызалану», «долдану», «долыру», «зығырлану», «шатынау», «бұрқану», «шамырқану» (Қазақ тілінің синонимдер сөздігі, 2005: 720).

Агрессия сөзі латыннан аударғанда «aggredi» – «шабуылдау» деген мағынада қолданылады. Агрессия – қоғамдағы адамдар арасындағы қарым-қатынастың шиеленісінен туындайтын деструктивті мінез-құлық. Агрессия ашулану, ызалану әрекеттерімен сипатталады. Агрессияға қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде «Ашу дегеніміз – ыза, реніш, кейіс, бұлқан-талқан күй» деген анықтама берілген (Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 2008: 968). Бұл теорияның ең алғаш негізін қалаған австриялық дәрігер-психиатр Зигмунд Фрейд болды. Агрессия туралы Л.Блендер, А.Басс, А.Уилсон, Ф.Аллан, Д.Зильман, Х.Дельгадо, Э.Фромм т.б. психолог-ғалымдар өздерінің зерттеу еңбектерінде қарастырды (Ахметтаева, Ережепова, 2013: 296). Тілдік агрессия ұғымын В.И.Жельвис, Л.В.Енина, Т.А.Воронцова, А.К.Михальская, Л.М.Семенюк, А.Басс, К.Е.Изард, А.А.Леонтьев, т.б. зерттеуші ғалымдар зерттеп, түрліше жіктеген.

Тілдік агрессия – іштегі жағымсыз эмоцияларды, сезімдерді, дөрекі, тұрпайы сөзермен жеткізу, тіл тигізу әрекеті. Тілдік агрессияның туындауына әртүрлі жағдайлар себеп болады. Жек көру, ашулану, өкпелеу, ызалану, жақтырмау сезімдерінің әсерінен тілдік агрессия туындайды. Тілдік агрессия – адамның өзінің жағымсыз эмоцияларын, әртүрлі сезімдерін біреуді балағаттау, боқтау арқылы, анайы, қоғамда жат сөздер арқылы шығару.

Тілдік агрессия дегеніміз – адресанттың адресатқа коммуникативтік тұрғыдан залал (тіл тигізу, кемсіту, мазақтау, қорлау) келтіруге мақсатты түрде (өзін таныту, өзін-өзі қорғау үшін) тыйым салынған тәсілдер арқылы жүзеге асыру. Тілдік агрессияның негізгі түрлері мен формаларына қорлау, дұшпандық, қоқан-лоқы көрсету, дөрекі жауап қайтару, жазғыру, келемеждеу, шағымдану, сөз тасу және жала жабу, ұрыс-керіс жатады (Таусоғарова, Қарымсакова, 2013: 156).

«Öfke», TDK'nin internet adresindeki Güncel Türkçe Sözlük'te, «Engelleme, incinme veya gözdağı karşısında gösterilen saldırganlık tepkisi, kızgınlık, hışım, hiddet, gazap» olarak tanımlanmaktadır. Öfke hem hayvanda hem insanda görülen yaratılıştan gelen doğal bir duygudur. Temelde, kişi herhangi bir engelle karşılaştığı an öfkelenir» (Akin ve Akin, 2016).

Қазақ тарихында адамның психологиялық ерекшеліктері жайлы, олардың адам өмірінде атқаратын қызметі туралы А.Құнанбайұлының (Қара сөздері мен өлеңдерінде), Ш.Құдайбердіұлының («Үш анық», «Мұсылмандық шарты»), Ж.Аймауытовтың («Психология»), М.Жұмабаевтың («Педагогика»), т.б. еңбектерінде көрініс тапқан. Абайдың шығармаларында көбінесе басты тақырып ретінде адамның өзін, адамның моральдық тұрғыдағы бейнесін, сыртқы портретін, іс-әрекетін, мінез-құлқын, т.б. алынған (Түйте, 2009: 1276).

Ыза шығар білімнен
Қайғы мен ыза шыққан соң,
Зар шығады тілімнен (Абай).

Хакім Абай «ыза шығар білімнен» деп жазады. Ыза деп нені сипаттаған? Біріншіден, ыза дегеніміз – адамның басты қуат-көзі. Ыза бір нәрседегі түсініспеушіліктен туындайды, сол үшін адамға қуат керек. Ыза екі түрмен ажыратылады, біріншісі – адамның бір іс туралы түсінігі, ойы, екіншісі – белгілі бір адаммен келіспеушілік. Ыза ешқандай ырыққа көнбейтін ашудың көрінісі. Ал ашу дегеніміз шайтандыққа жатады, оны тек сабырмен жеңеді (Абай, 1994: 198).

Абай «ашу» психикалық жай-күйін жағымсыз сезімге жатқызады. Ол ашудың екі түрін көрсетеді: бірінші сипатта, біреуге тіл тигізу арқылы немесе оқыс бІр оқиға негізінде туындайтын ашу, ол тез арада тарқап кетеді, екіншісі, сыртқа шығармай, іште сақтайды. Ашуға мінгенадам аз сөйлеп, ішіне сақтаса оның қуаттылығын білдіреді, ал егер аузына келгенін айтып, мазасыздық танытса, я мақтаншақ не болмаса қорқақ екенін аңғартады.

Абай шығармаларында адамның «ашу» психикалық жай-күйін, сипаттайтын тіркестер кездеседі: ызалы жүрек, долы қол, ащы тіл, асау жүрек, т.б.

Зерттеуші А.Құдиярова «Шәкәрімнің психологиялық көзқарасы» атты мақаласында Шәкәрімнің адамның психофизиологиялық сезімдеріне қаһар, жеккөру, сүйіспеншілік секілді сезімдерді жатқызатынын айтады. Бұл сезімдер адамның бет-бейнесінде көрініс табатын жанның әрекеті екенін, жан келтірілген сезімдерді бастан кешкен жағдайда тән қиын жағдайларға тап болады дейді (Шәкәрім, 2008: 198).

Ш.Құдайбердіұлының «Үш анық» өлеңінде былай дейді:

Жан – қожа,тән дегенің – жанның құлы,

Нәпсіге неге білмеген бұрын мұны.

...Тән – терезе, қарайтын жан иесі,

*Жаннан шығар ақыл мен ойдың шыны (*Құдайбердиев,1988: 339).

Қазақ тіліндегі «ашу» сөзінің семантикалық өрісін төмендегідей көрсетуге болады:

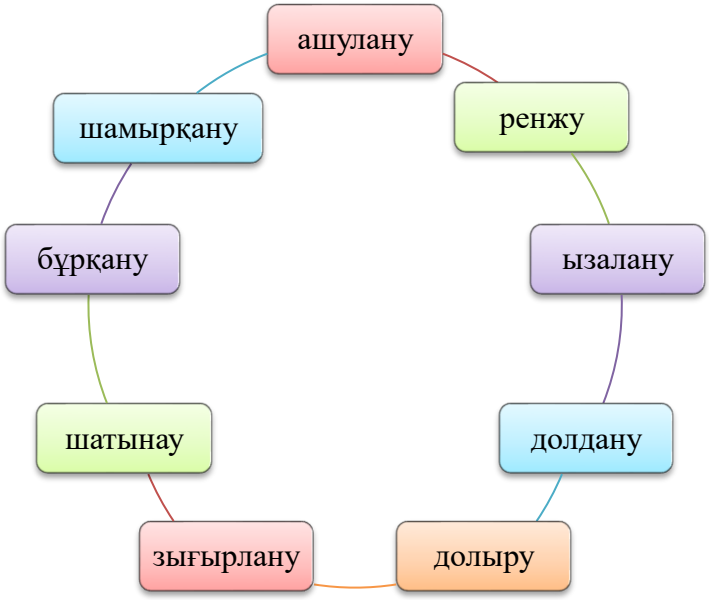

Сурет -1. «Ашу» сөзінің семантикалық өрісі

«Ашу» ұғымын білдіретін лексика зат есім, сын есім, етістік, одағай, еліктеуіш сөзден жасалады.

Ғалым Е.Түйтенің пікірінше, зат есімдерден жасалған «ашу» психикалық жай-күйіне қатысты лексика екі түрлі жолмен жасалады: аналитикалық және синтетикалық.

1) аналитикалық жолы ашу сөзіне басқа да синонимдік қатарлардың тіркесіп не бірігіп келуі арқылы жасалады. Мысалы: ашу-араз, ашу-араздық, ашу-зіл, ашу-кек, ашу-намыс, ашу-жанжал.

2) синтетикалық тәсіл арқылы әр түрлі қосымшалардың жалғануы арқылы жасалады. Мысалы: қазақ тілінде: ашуландыру, ашуланғыштық, ашулану, ашуланшақтық, ашуланысу; қырғыз тілінде: ачуулан, ачуулант, ачуулануу.

«Ашу» психикалық жай-күйінің заттық формадағы ұғымына тіліміздегі мынандай сөздер енеді: ашу, қаһар, ыза, зығыр, кейіс, реніш, зіл, кек, айбар, ызақорлық, шаялық, күйгелектік, долылық т.б.» (Түйте, 2009: 1276).

Сын есімдерден жасалған «ашу» психикалық жай-күйіне қатысты лексика:

Мұның да жасалу жолы аналитикалық және синтетикалық тәсілмен жүзеге асады. Мысалы: қазақ тілінде: ашу-аразсыз, ашу-зілсіз, ашуқор, ашулы, ашуланғыш, ашушаң, ашуланшақ; қырғыз тілінде: ачууланыш, ачуулуу. Бұл қатардағы «ашу» психикалық жай-күйінің ұғымына тіліміздегі мынандай сөздер енеді: ашулы, ызалы, қаһарлы, долы, айбарлы, зәрлі, шамшыл, жабыраңқы, түнеріңкі т.б.

Қара, сұр, көк, қызыл түстері арқылы да «ашу» психикалық жай-күйіне қатысты лексиканы беруге болады. Мысалы: *сұрлану, көкбеттену, көк айыл, қызыл кеңірдек болу т.б.*

Етістіктен жасалған «ашу» психикалық жай-күйіне қатысты лексика:

Бұл берілген құрылым түрі аталған жай-күй семантикасына төмендегідей етістіктер жатады. Мысалы: қазақ тілінде: ызалану, долдану, күйіп-пісу, бұрқану, жындану, ызақорлану, долыру, алабұрту, зығырлану, тұлдану, шамырқану т.б.; қырғыз тілінде: ачуулан, ачуулант, ачуулануу.

Бұл жай-күйдің синонимдік қатарын төмендегідей етіп көрсетуімізге болады: ашулану**,** әкіреңдеу, ызғарлану - талағы тарс жарылу, терісіне сыймау, қанын ішіне тарту, шырт ете қалу; екі көзі қанталау, атарға оғы болмау; қаһарын төгу; ала көзімен ату; қабағын тарс жабу; қаны қайнау, қаны қараю; зығырданы қайнау; ашу кернеу.

Тілімізде «ашу» психикалық жай-күйіне байланысты төмендегідей одағай сөздер кездеседі:

- *Өшір үніңді*. Жүр - р! – деді де, Еламан кішкентай қағілез жігітті дедектетіп сүйрей жөнелді (Ә.Нұрпейісов «Қан мен тер»).

- Әлгі қақбастың қайдан келгенін білмеймін. Шалым барда бес аршын жаулықты қайқайтып тартып, ақ інгенге алшая мініп шыққанда алдыма әйел түсетін бе еді дейді. Ой, *атаңа нәлет! Ой, қақбас ит*! (Ә.Нұрпейісов «Қан мен тер»).

Бұл күйді беруде келесідегідей бейнелеуіш еліктеуіш сөздер де кездеседі*: денесі қалш-қалш етті, тістері сақ-сақ етті, көздері жалт-жұлт етті т.б.*

«Ашу» психикалық жай-күйінің лексикалық құрылымы метафоралық және фразологиялық үлгілері арқылы төмендегідей етіп беріледі:

«Ашу» психикалық жай-күйіне байланысты тұрақты тіркестер:

«Ашу» психикалық жай-күйін білдіретін тұрақты сөз тіркестері өте көп. Мысалы: қазақ тілінде: *аузынан жалын атты, ашу биледі, ашуы жауған қардай, шөккен нардай, аюдай ақырды, алқымына ашу тығылды, алара қарады, ақ сайтаны ұстады, айдаһардай ысқырды, абжыландай толғанды, айбар шашты, бұлқан-талқан болды, бурадай бұрқылдады, бұрқ-сарқ болды, жалын атты, жеп қоя жаздады, екі иығынан демалып отыр, екі иығын жұлып жеді, дауыс көтерді, түгі сыртына шықты, жауатын бұлттай түнерді, жарыла жаздады, кек кернеді, күшке мінді, қабағы жабылды, қаны қарайды, қаһарға мінді, құйқа тамыры шымырлады, қытығына тиді, намысы қозды, өңеші үзілгенше бақырды, өңі тұтқыштай күйді, өті жарылды, сабасына сыймады, сайтаны ұстады, сөз көтере алмады, танауы делдиді, терісіне сыймады, тиісерге қара таппау, тұлан тұтты, тұтана түсті, түгін бетіне шашты, шап ете түсті, шыж-быжы шықты, шытынай қалды, ызасы келді, ызғар шашты, іші қазандай қайнады, өз шашын өзі жұлу, зығыры қайнады, көзінен от шашты, тісін қайрау, заһар шашты, мінез көрсету, ашуға міну, есінен адасу, көзі шатынады, сол аяғынан тұру, кәрі жыны қозды, ит арқасы қозды, жыланша ысқырды, жарыла жаздады, ит жыны қозды т.б.*

Қырғыз тілінде: *ачуу басар, ачууга алдыруу, ачуусу бетине чыгуу, ачуусу кайноо, ачуусу мурдунун учунда, ачуусу үстөмдүк кылды, аюудай бакырды, ажыдаардын күйругун басуу, үнүн көтөрдү.*

Түрік тілінде: *öfkesi kabarmak, öfkesi topuklarına çıkmak, öfkesini yenmek, sinir harbi, sinirlerine hakim olamamak, siniri bozulmak, sinirleri boşalmak, öfkesini birinden çıkarmak.*

«Ашу» психикалық жай-күйіне қатысты мақал-мәтелдер:

Қазақ тілінде: *ас тасыса қатығы төгілер, ашу тасыса ақылы төгілер; ашу – дұшпан, ақыл – дос; қатты жауған күн тез ашылады, қатты ашуланған кісі тез басылады; ақ сауыттың жағасы бар, жеңі жоқ, шын жақсының ашуы бар, кегі жоқ; жақсы кісінің ашуы – торғын орамал кепкенше; жақсының сөзі ақыл шақырады, жаманның сөзі ашу шақырады; қатын ашуланса қазан қайнатар; ашуың келсе қолың тарт, айтпас жерде тілің тарт; ашу алдында, ақыл соңында; ашу арындайды, ақыл артынан аяңдайды; ашу - ердің айбары; ашу келсе ақыл кетер, ашудан ақыл көп болса, ашу не етер; ашу жұту – тау жұту; ашулы артынан өкінер; ашулының алдында тұрма, ашулы атасына қарамайды; ашушаңның анты болмайды, сабырсызға дәулет қонбайды; ашу шабыстырады, ақыл жарыстырады; ашуланса көшке берген тайлағын қайтып алар; аш кісінің ашуы жаман; айға шапқан арыстан, ашуына болайын, жауға шапқан батырдың, тасуына болайын, үйде қалған қорқақтың, сасуына болайын; мал ашуы – жан ашуы; ит ашуын тырнадан алады; ит ашуын мысықтан алады т.б.*

Қырғыз тілінде: *адамдын адамкерчилиги, ачуусу келгенде билине; ачуу — душман, акыл – дос; ачуулуунун астынан чыкпа; ачууну акыл жеңет; ачууну ачуу басат; ачуусу чукул – айыпка жыгылат; баатыр – согушта, акыл – ачуу келгенде, дос – зарылдыкта сыналат; базар барга – таттуу, жокко – ачуу; балды сүйсөң, аарынын ачуусуна чыда; битке ачууланып, тонуңду отко жакпа; биттин ачуусун сиркеден алат; бүгүнкү ачууну эртеңкиге кой; бүгүнкү ачууңду эртеңкиге калтыр; оң колуңдун ачуусун, сол колуң менен бас; чын жакшынын ачуусу бар, кеги жок.*

Түрік тілінде: *acındırırsan arsız olur, acıktırırsan hırsız olur, öfkeyle kalkan, zararla (ziyanla) oturur, uyuyan yılanın kuyruğuna basma (basılmaz), yavaş atın tekmesi yavuz olur, öfkeli insanda akıl olmaz, öfke baldan tatlıdır, çabuk parlayan, çabuk söner, kılıç kınını kesmez, keskin sirke küpüne zarar verir, öfke, kör bir kılıç gibidir, öfke, ateşe benzer, küçük bir kıvılcım büyük bir yangına dönüşebilir, öfke, düşüncenin düşmanıdır, öfke, insanı kördüğüm yapar, öfke, zehirli bir ok gibidir, öfke, düşmanın en büyük silahıdır, öfke, insanı aptal yapar, öfke, insanın en büyük düşmanıdır, öfke, insanın aklını başından alır, öfke, insanı yıpratır.*

Erhan Akin, Erdem Akin «Türkiye türkçesi atasözlerinde öfke ve öfke kontrolü üzerine bir inceleme» атты мақаласында ашу және оны басқаруға қатысты келесідей мақалдарды көрсетеді: öfkede akıl olmaz, keskin sirke kabına (küpüne) zarar(-dır), deliye taş atma başını yarar (başına taş yağdırır), kanı kanla yumazlar, kanı su ile yurlar, İki testi çarpışınca biri kırılırsa biri de çatlar, köpek sürünmekle etek kesilmez, İtle (köpekle) dalaşmaktan çalıya dolaşmak yeğdir (köpeğe dalanmaktan çalıya dolanmak yeğdir), ne yavuz (aşkın, azgın) ol asıl, ne yavaş (şaşkın, miskin) ol basıl, el elden kalmaz, dil dilden kalmaz, er gönüllü ibrişim, dolaşırsa açılmaz, her deliğe (taşın altına) elini sokma, ya yılan çıkar ya çıyan, iş amana binince kavga uzamaz, öfke gelir gider, kelle gider gelmez, öfke gelir göz kararır, öfke gider yüz kızarır, öfke baldan tatlıdır, arı kızdıranı sokar (Akin, Akin, 2016).

«Ашу» психикалық жай-күйінің тілдік емес белгілеріне мимика, пантомимика, бет-әлпеттің түр-түсі, дауыс ырғағы, жүрек соғысы, секреторлы бездер қызметі, тыныс алу қызметі, дене температурасы жатады.

Мимика**.** Бұл топта аса маңызды рөлді адамның көзінің іс-қимылы атқарады:

көзі қанға толу, көзі жалындау, көзінде ашу тұну, көз алару т.б.

Ал қалған өзгешеліктер адамның толық бет әлпетіне байланысты болып келеді: *тісін қайрау, ерні көгеру, қаны басына шығу, т.б.* Мысалы:

Пантомимика. Бойын ашу кернегенде адамның діріл қағуы, саусақтарын жыбырлатуы, орын таппауы, т.б.

Бет-әлпеттің түр-түсі: *ашуланғанда түр-түстің өзгеруі.* Мысалы: Кәлен құдды осылай боларын біліп келгендей шімірікken жоқ, екі солдаттың сырт жағында *сұп-сұр* боп сазарып алған Тәңірбергенге қарады (Ә.Нұрпейісов «Қан мен тер» 1-кітап).

Дауыс ырғағы. Кейде қатты ашуланған адамдардың дауысы шықпай тұтығып, булығып сөйлей алмау құбылыстары да ұшырасып жатады. Ашуланғандықтан қатты сөйлеу, айқайлау, дауыс көтеру, дауыс ырғағынан дірілдің байқалуы т.б. сияқты құбылыстардан да «ашу» психикалық жай-күйін байқаймыз. Мысалы: Соңындағы сүмеңдеген қолға: «ананың үнін өшіріңдер!» деп *ақырып* қалды (Д.Досжан «Жібек жолы»).

Жүрек соғысы (қызметі) немесе қан қысымы: жүрек соғысының үдеуі, қан қысымының өзгеруі... Мысалы: Мұндай күллі жұртқа абыройын шашып, ағаларын жерге қаратар демеп едім, - деп күйіп-пісіп, *қан қысымы көтеріліп кетті* (С.Досжан «Көрдемшінің қасіреті»).

Секреторлы бездер қызметі: *ашудан жылау, өксіп жылау,* т.б. Мысалы:

Бір-екі рет *дауыстап ұрсып*, Ырысбекті шақырып алмақ та болған (Е.Жеңісұлы «Мынау ғазиз дүние»).

Тыныс алу қызметі: *ашуға булығу, ызадан тұншығып дем ала алмау, ашудың демді тарылтуы,* т.б. Мысалы: Әбілқайыр *ашуға булығып, демігіп*, сөйлей алмай қалды. Бахтияр сұлтанда да үн жоқ, орданың ішінде шыбынның ызыңы естілердей ауыр тыныштық орнады (І.Есенберлин «Көшпенділер»).

Тіліміздегі *ентігу, демін әзер алу* сөздері ашулануды да білдіреді.

Дене температурасы: *Адамның дене температурасының жоғарылауы.*

Ашулану психологиялық үдеріс ретінде ең алдымен адамның бет-пішінінен аңғарылады. Ашуланғанда адам ернін қатты қысып, тілін тістеп, қасын керіп, қабағын түйеді.

Қазақ тілінде «ашу»-ға байланысты, яғни оны берудегі өзіндік ерекшелігіміз – ер адам мен әйел адамның ашулану қасиеті әр бөлек. Мұны кезінде Әл-Фараби бабамыз: «Күшке бейім тұратын психикалық қасиеттерді – мәселен қаһар (ашу) мен қаталдықты алатын болсақ, бұлар әйелдерде осалдау, ерлерде күштірек» деп айтып кеткен болатын. Осыған орай, көбінесе ер адам ашуланса, ол қатты ашуға булығып, қаһарланады. Қаһарлану – ерлер үшін ашуланудың ең жоғарғы түрі. Ал әйел адам болса, ол ер адам сияқты қаһарланбайды, долданады. Осыған орай әйел затына байланысты тілімізде *долы, көк долы, көк айыл, көкбет, көк, долдану* сияқты сөздер де кездеседі.

Тілдік емес амал-тәсілдерді жинақтай келіп, «ашу» психикалық жай-күйінің төмендегідей берілу жолдарын көрсетуімізге болады:

Соматикалық қимыл-қозғалыстар арқылы (көз, қабақ т.б.):

- Шабытына мінген жырау, ат сабылтып шауып келе жатқан аңшы тәрізді, бекер тоқтаттың, хан ием, деді Асан қалың *қабағын түйіп*, сөйтті де ар жағынан келіп қалған ызасын ұстай алмай түксиген қабағынан қыраулы қыстай кәрін төгіп, көптен бері айтайын деп жүрген өкпе-ашуын толғай кетті (І.Есенберлин «Көшпенділер»).

Қарапайым, бейпіл сөздер (бұл сөздерді айту барысындағы шектен тыс шығу қимылдары) арқылы (оттама, есуас, нақұрыс, әкеңнің аузын, енеңді ұрайын т.б.):

- Ей, оттама, Қабимолла қария сенің атқа жеңіл телпегің емес, ұқтың ба! – деп қалды, Сәдейге зығыры қайнап ширығып тұрған көпшілік оны қостап шу ете түсті (Оразхан Ахмет «Құмдағы іздер»).

Бұйрық мәнді зілді сөздер арқылы:

- *Тоқта*! Мен өз аяғыммен келіп тұрмын. Мені байлау қиын емес. Баламды босатыңдар! (Ә.Нұрпейісов «Қан мен тер»).

Интонация, эмоционалды сөздер арқылы. Тілімізде «ашу» психикалық жай-күйінің өрісін (сөйлем ішінде, контекст, мәтінде) өріс негізіндегі шеткі сөздерден (ыза, кек, қаһар, т.б.) басқа, эмоционалды сөздермен де беруге болады. Мысалы:

Әлгінің даусы жер астынан шыққандай аса зәрлі естілді (Д.Досжан «Жібек жолы»).

- Ә-ә, солай ма? Неге сонда? – деген үнінде естіген құлақты еріксіз тіксінетін зәрлі зіл бар (Н.Ақыш «Қиқар жауынгер»).

Бұл сөйлемдерде ашудың көрінісін сөйлеуші кейіпкердің дауыс ырғағынан, интонациясынан, сөйлем қолданыстарынан оңай байқауға болады. Демек «ашу» жай-күйін тек қана өзіне қатысты синонимдер немесе фразеологизмдер арқылы ғана емес, эмоционалды сөздер арқылы да беруге болады. Мұндай сөйлемдерде көбінесе оқшау сөздер белсенді рөл атқарады.

ӘДЕБИЕТТЕР

Ахметтаева С.С., Ережепова Ж.Қ. Зорлық-зомбылық және қаталдық белгілерінің көрінуі мен балалар агрессивтілігі деңгейін анықтау бойынша әдістемелік нұсқаулықтар. – Астана, 2013. -209 б.

Жарықбаев Қ.Б. Жантану атауларының түсіндірме сөздігі. Сөздік-словарь баспасы. 2006. -387б.).

Иманалиева Ғ.Қ. Қазақ тіліндегі эмоционалды құрылымдар. – Алматы: Қазақ университеті, 2011.-255 б.

Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 2-том. –Алматы, 2011. -744б.

Қазақ тілінің синонимдер сөздігі. Алматы: Арыс, 2005. -720 б.

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. –Алматы: Дайк-Пресс, 2008. - 968 б.

Құдайбердиев Ш. Шығармалары /Өлеңдер, дастандар, қара сөздер/. Алматы, 1988.-339 б.

Сарышева К.С. Эмоцияны бейнелейтін қазақ фразеологизмдері. – Алматы: Асылкітап. 2011. -192б.

Таусоғарова А.Қ., Қарымсакова Р.Д. Қорлау және жала жабу: сарапшының көзқарасы. Алматы: Әділ сөз, 2013. - 152 б.

Түйте Е.Е. Адамның психикалық жай-күйіне қатысты лексиканың құрылымы мен семантикасы. Монография –Қарағанды, 2009. -127б.

Хакім Абай (даналық дүниетанымы). Атамұра-Қазақстан.–Алматы, 1994. -198 б.

Шәкәрім. Энциклопедия./ Бас ред. Сыдықов Е.Б.– Семей, 2008.-864 б.

Erhan Akin, Erdem Akin. (2016). Türkiye türkçesi atasözlerinde öfke ve öfke kontrolü üzerine bir inceleme. The Journal of Academic Social Science.

TÜRK DİLLƏRİ VƏ ƏRƏB DİLİ ARASINDA LEKSİK-SEMANTİK MÜBADİLƏ

Lalə ƏLİQULİYEVA*

Xülasə: Lüğət fondunun zənginləşdirilməsi prosesi təkcə yerli ləhcələr və söz quruculuğu zəminində deyil, həm də alınmaların mənimsənilməsi ilə həyata keçirilir. Müxtəlif xalqların tarixən mədəni, elmi, siyasi-diplomatik münasibətlərdə olması onların dilinə də öz təsirini göstərmişdir. Sözlərin bir dildən digər dilə ötürülməsi zamanı fonetik, qrammatik və leksik cəhətdən mənimsənilmə prosesi həyata keçirilir. Lüğətimizə ərəb dilindən keçmiş sözlər fonetik və orfoqrafik qaydalara riayət edilməklə qəbul edilmiş və bunun nəticəsində özəlləşdirilmişdir. Bu prosesdə alınmalarda daha çox dilimizin qrammatik qaydalarına riayət edilir, bəzi kateqoriyalar isə öz gücünü itirir. Əvvəlcə müstəqil söz kimi işlənən sözlər törəmə xarakterli sözlər sadə söz kimi qəbul edildiyi üçün dilimizdə şəkilçiyə çevrilir. Digər tərəfdən, lüğətimizdə vətəndaşlıq tələb edən alınmalar yerli şəkilçilər alaraq yeni törəmə sözlər yaradır. Lakin leksik mənimsəmə iki yolla gedir, bəziləri mütləq şəkildə, digərləri mənada müəyyən dəyişikliklə qəbul edilir.

Açar Sözlər: *Türk Dilləri, Ərəb Dili, Alınma Sözlər*

Lexico-Semantic Exchange between Turkic Languages and Arabic Language

Abstract : The process of enriching the vocabulary is carried out by not only on ground of local dialects and word-building power but also by learning the borrowings. Throughout history, cultural, scientific, political and diplomatic relations between different peoples have reflected these relations in their languages. While conveying the words from one language into the other one process of learning is realized phonetically, grammatically and lexically. The words that passed to our vocabulary from Arabic language have been adopted by observing phonetic and orthographic rules and as a result of this they are privatized. In this process the borrowings mostly observe the grammar rules of our language, while some categories lose their power. The words originally used as independent words become a suffix in our language, as words of derivative character are taken as simple ones. On the other hand, the borrowings having required citizenship in our vocabulary take local suffixes and create new derivative words. But lexical mastering goes in two ways, some are adopted absolutely, the others with some change in the meaning.

Key Words: *Turkic world, Arabic language, borrowing.*

Giriş

Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsi prosesi təkcə yerli dialektlər və sözyaratma qabiliyyəti əsasında deyil, həmçinin alınma sözlərin mənimsənilməsi sayəsində də aparılır. Tarix boyunca müxtəlif xalqların bir-birləri ilə mədəni, elmi, siyasi-diplomatik münasibətlərdə olmaları bu əlaqələrin onların dillərində də öz əksini tapmasına səbəb olmuşdur. Çünki, cəmiyyətlərarası münasibətlər bu cəmiyyətlərə xidmət ediən dillərə də təsir etməyə bilməz. Axı dil xalqın tarixini qoruyub saxlayan sərvətidir. Məhz onda sosial formalar öz əksini tapır. Xalqın dili hər şeyi özündə hopduran şüuru kimi qədimdir. İstənilən dildə digər qohum olan və olmayan dillərdən bu və ya digər səbəbdən leksikaya daxil olmuş, dilin tərkibini öyrənmiş və orada özlərinə yer tapmış sözlər vardır. Buna görə də müasir dilçilikdə başqa dillərdənsöz mənimsəmə ilə bağlı problem aparıcı sahələrdən birinə çevrilmişdir. Dilin lüğətinin inkişafında mühüm rol qohum və qohum olmayan dillərdən olan əcnəbi sözlərə aiddir. Ərəb mənşəli alınma sözlər türk dillərində mühüm yer tutur.İslam dinin yaranması və geniş vüsət tapması ilə ərəblər çox möhtəşəm bir dövlət yaratmış və geniş həcmli yürüşlər etmişlər.Bu yürüşlərin sərhədləri bütün Türk dünyasını əhatə etmişdir. Ərəblərin Azərbaycanda hökmranlığı, islam dininin bu bölgədə yayılması ərəb dilinin Azərbaycan dilinə güclü təsir etməsinə səbəb olmuşdur. Səlcuqlular dövründə Azərbaycanda böyük mədəni inkişaf hiss olunurdu. Lakin bu inkişaf ümumilikdə islam mədəniyyətinin inkişafına xidmət göstərirdi. Əslində Azərbaycan xalqının islam mədəniyyətinin inkişafında iştirakı VIII əsrdə Abbasilər dövründən etibarən başlanmışdır. Xüsusən məvali (əslən ərəb

* Dos. Bakı Avrasiya Universiteti, Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu, lala.aliguliyeva@baau.edu.az

DOI :10.30546/100981.2024.0169

olmayan müsəlmanlar) şairlərinin böyük əksəriyyətinin əslən azərbaycanlı olması faktları tarixi mənbələrdən məlumdur (Tuncay, 2012: 1).

İslam dünyasının müxtəlif elm və təhsil mərkəzlərində çalışmış çoxlu sayda azərbaycanlı alimləri istər tibb, fiqh (islam hüququ) istərsə də, fəlsəfə və dilçilik sahəsində cox sayda dəyərli əsərlər qoyub getmişlər və adları tarixin səhifələrinə qızıl hərflərlə yazılmışdır. VII-IX əsrlərdə Azərbaycanda elmi dil ərəb dilində olmuşdur. Azərbaycanın mütəfəkkirləri Məhəmməd ibn Maraği , Xətib Təbrizi , Qətran Təbrizi, Əbu Məhəmməd əl-Vərəndi, həm musiqişünas, həm də dilçi Səfiəddin əl- Urməvi, Mahmud əl-Arrani, Məhəmməd əl- Bərdəi, Mahmud əz-Zəncani, Məhəmməd ət-təbrizi əl-Qarabağı, İbrahim əş-Şəkəvi əl-Ərəşi, Hubeyş ət-Tiflisi, Cəmaləddin məhəmməd əl-Ərdəbili, Məhəmməd ibn Zeyd əl-Bərdən, Əbu Bəkr əl-Mərağı və başqaları öz dəyərli əsərləri ilə ərəb dilçiliyinin inkişafında müstəsna rol oynamışlar (Məmmədəliyev, 1985: 244).

Ümumiyyətlə qeyri ərəb müsəlman alimlərinin ərəb mədəniyyəti və elminin inkişafında əvəzedilməz xidmətləri olmuşdur. Demək olar ki, bu sahədə əsas ağırlıq onların çiyinləri üzərində olmuşdur. Ərəb leksikoqrafiyası tarixində müstəsna xidməti olan Əl-Cövhərinin " Əs-sihah lüğətinin əlyazmaları dünyanın bir çox kitabxanalarında o cümlədən, AMEA-nın Respublika Əlyazmalar Fondunda saxlanılır. Yusif Əs-Səkkaki "Miftəhul-ulum" kitabı ərəb ritorikası (bəlağət) və üslubiyyatının şah əsərlərindəndir (Məmmədəliyev, 1985: 213). Çox məhsuldar bir alim olmuş Zəməxşəri elmin bir çox sahələrinə dair yüzdən artıq qiymətli əsərlərin müəllifi olmuşdur. O, eyni zamanda ərəb leksikoqrafoyası tarixində məşhur olan dördüncü məktəbin əsasını qoymuşdur. Mahmud Əl-Kaşkari ərəb dilçiliyi və leksikoqrafiyası prinsipləri əsasında "Divanul-luğati-turk" kitabını yazarkən nəzəri dilçiliyin tarixi-müqayisəli metodundan istifadə etmiş, türk dilləri və ləhcələrinin müqayisəli fonetikası və qrammatikasını tədqiq edərək du sahədə bir ilkə imza atmışdır. Bu əsər ərəblərə türk dilini öyrətmək məqsədilə yazılmışdır. M. Kaşkari türkcə kəlmələri daha yaxşı anlatmaq üçün atalar sözlərinə, dördlüklərə və s. geniş yer vermişdir. Əsərdə ərəb və türk dillərinin müxtəlif sistemlərə malik olması səbəbindən iki dil arasında mövcud ciddi fərqlər öz əksini tapmışdır (Qurbanov, 1977: 29). Dövrünün görkəmli filosofu. ədibi, riyaziyyatçısı və musiqişünası olmuş Əbu-Nəsr Fərabi məntiqə və dilçiliyə dair yazdığı əsərlərdə fikrin ifadə formaları və qrammatika ilə bağlı maraqlı fikirlər söyləmiş, yunan fəlsəfi teminlərinin ərəb dilində qarşılığını verərkən ərəb dili üçün belə yeni olan bir sıra terminlər yaratmışdır. İnsanın anatomiyası və fiziologiyasına yaxından bələd olan dahi təbib və filosof İbn Sina ərəb dilinin fonetikasına dair dəyərli əsərlərin müəllifidir. Abdulla Qəzali dilin gerçəkliyə olan münasibətində xüsusi araşdırmalar aparmış və maraqlı nəticələr əldə etmişdir (5, 244).

Türk filosofları ümumilikdə islam dünyasının elm dili sayılan ərəb dilinin fəlsəfi dil səviyyəsinə qaldırarkən öz dillərindən də istifadə etməmiş deyillər. Çünki, türk dili də yetərli dərəcədə zəngin söz bazasına malik olduğu üçün bəzi yeni terminlərin dəqiq qarşılığının verilməsində məhsuldar mövqedə dururdu.

1. Alınma Sözlərin Fonetik-Qrammatik Cəhətdən Mənimsənilməsi

Hər bir dilin özünəməxsus qanunları mövcuddur. Bu qrammatik qanunlar bəzən digər dillərlə müəyyən uyğunluq təşkil edir, bəzən isə yalnız aid oldu dil üçün səciyyəvi olur. Dilin spesifik xüsusiyyətləri və funksional qabiliyyəti sözlər alınarkən fərqli paradiqmaları aydın şəkildə göstərir. Alınmış leksik vahidlər mənbə dildə ya dəyişməz qalır, ya da funksional keyfiyyətlərini itirirr. Bəzən dilin leksik sisteminə tamamamilə daxil olan əcnəbi sözlər həmin dilin fonetik sisteminin təsirinə məruz qalır və alınma nəticəsində baş verən dəyişikliklər sözün spesifik səs tərkibinin deformasiyasında özünü göstərir. Çox vaxt alınma sözlər qurulduqda fonetik və qrammatik dəyişikliklərə məruz qalır. Məsələn, türk dilləri ilə ərəb dilini müqayisə etməli olsaq bu dillər arasında çox böyük fərq olduğunu görərik. Türk dillərinin hamısında ahəng qanunu (sözlərdə eynicinsli saitlərin bir-birini izləməsi)

mövcuddur. Eyniylə dildə baş verən fonetik hadisələr, kök və şəkilçilərin quruluşu da demək olar ki uyğun şəkildədir. Morfoloji quruluşuna görə dünya dilləri kök (amorf) dillər, flektiv dillər və aqqlütinativ (iltisaqi) dillər kimi qruplara bölünür. Kök dillərdə sözün kökü dəyişmir və leksik şəkilçi olmur (məs. çin dili). Flektiv dillərdə sözün kökü dəyişir və şəkilçilər sözün həm əvvəlində, həm ortasında, həm də sonunda gələ bilir. Aqqlütinativ dillərdə isə sözün kökü dəyişmir, həmişə müstəqil leksik məna bildirir, həm leksik həm də qrammatik şəkilçilər bir qayda olaraq söz kökündən sonra gəlirlər. İltisaqi dillərə aid olan türk dilləri o cümlədən də Azərbaycan dilində ərəb dilindən fərqli olaraq cins kateqoriyası yoxdur. Qoşmalar sözlərin əvvəlinə deyil sonuna əlavə olunurlar. Türk dillərində cümlə üzvlərinin sıralanmasında da müəyyən qanunauyğunluqlar mövcuddur. Bu xüsusiyyətlər ərəb dilinin sintaktik quruluşundan tamamilə fərqlənir. Məsələn, təyin təyin olunandan əvvəl gəlir, onunla uzlaşma əlaqəsi ilə deyil yanaşma əlaqəsi ilə bağlanır, tamamlıq feldən əvvəl gəlir, adi məntiqi vurğuda cümlə mübtəda ilə başlayıb xəbərlə bitir, sual sözləri cümlənin əvvəlində deyil, əvəz etdikləri cümlə üzvlərinin yerində durur və s. bütün bunlar türk dillərini, o cümlədən də Azərbaycan dilini ərəb dilindən fərqləndirən cəhətlərdəndir. Flektiv dillərə aid olan ərəb dilində bütün qrammatik dəyişikliklər daxili fleksiya yolu ilə həyata keçirilir. Məsələn, buna sınıq cəm formalarını, düzəltmə fel bablarını, məsdərləri və feli sifətləri misal çəkmək olar. Aqqlütinativ dillərdən fərqli olaraq burada yalniz sufikslərdən deyil , həmçinin infiks və prefikslərdən də istifadə olunur.

Bir dildən digər dilə yeni sözlər keçərkən mənimsənilmə prosesi fonetik, qrammatik və leksik cəhətdən həyata keçir. Hər hansı bir dil xarici dildən sözü qəbul edərkən onu öz fonetik və qrammatik qanunlarına tabe edir və ona uyğun istifadə edir. Azərbaycan dili də başqa dillərdən sözləri qəbul edir, onları öz ədəbi tələffüz normalarına tabe edir. Eyni zamanda, Azərbaycan dilinin normalarına cavab verən həmin əcnəbi sözlər dəyişdirilmədən ona köçürülür və orijinalda olduğu kimi səslənir. Azərbaycan dilinin normalarına uyğun gəlməyən eyni sözlər dəyişdirilir. Bunun ardınca prinsipcə, alınma sözlərin iki qrupunu ayırd etmək olar: dil tərəfindən dəyişmədən qəbul edilmiş sözlər, dilimizə dəyişməklə daxil olmuş sözlər. Azərbaycan ədəbi dilənə keçmiş ərəb mənşəli sözlərin struktur tərkibinin tədqiqi göstərir ki, burada feildən törəmə isimlər üstünlük təşkil edir. Bu baxımdan müxtəlif feil babları əsasında düzəlmiş məsdər və feili sifət modelləri də bu dildə geniş işlənmə dairəsinə malikdir. Azərbaycan ədəbi dilində işlənən ərəb mənşəli feli sifətlər zahiri formalarının müxtəlifliyinə, leksik-qrammatik və struktur-semantik xüsusiyyətlərinin rəngarəngliyinə görə fərqləndikləri kimi, bu dilin leksikasını zənginləşdirməkdə oynadıqları rola görə də xüsusi olaraq fərqlənirlər. Bu məsələyə iki aspektdən yanaşmaq olar:

1) Ərəb mənşəli feli sifətlərin Azərbaycan dilinə keçməsi ilə onun lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsində müəyyən mövqe tutması aspektindən.

2) Ərəb mənşəli feli sifətlərin Azərbaycan dilinin söz yaradıcılığı prosesində iştirakı aspektindən.

Azərbaycan dilində işlənməkdə olan ərəb mənşəli məsdər və feli sifətlərin hamısı artıq bu dilin lüğət tərkibində möhkəm yer tutmuşdur. Ərəb dilindən dilimizin lüğət fonduna keçmiş sözlər fonetik və orfoqrafik qaydalara tabe olaraq mənimsənilmiş və bununla da dilimiz tərəfindən özününküləşdirilmişdir. Məsələn, dilimizdə ahəng qanunun olması bu qanuna yad olan ərəb mənşəli sözlərdə xüsusən sait sistemində müəyyən fonetik dəyişikliklərin yaranmasına səbəb olmuşdur.Odur ki, əslində orijinalda "tələb edən" mənasını verən feili sifət mənşəli "talib" ərəb sözü Azərbaycan dilinə keçərkən bu dilin fonetik qaydalarına tabe olaraq tələbə sözünə çevrilmişdir.

Qrammatik mənimsəmə zamanı alınma sözlər mənimsənilən dilin qrammatik qaydalarına tabe olur, bəzi kateqoriyalar öz qüvvəsini itirir. Mənbədə müstəqil söz kimi işlənənlər dilimizdə şəkilçiləşir, yaxud, düzəltmə xarakterli sözlər sadə söz kimi qəbul olunur, məsələn, əməliyyat, dilşünas və sairə. Başqa bir halda isə alınma sözlər dilimizin lüğət fondunda

vətəndaşlıq hüququ qazandıqdan sonra yerli şəkilçilər qəbul etməsi ilə yeni düzəltmə sözlər yaranır. Məsələn, Azərbaycan türkcəsində "tərcümə" sözündən sözdüzəldici –çi şəkilçisi əlavə edilərək "tərcüməçi" sözü yaranmışdır. Türkiyə türkcəsində isə bu sözdən –an şəkilçisi vasitəsilə "tərcüman" sözü yaranmışdır. Hər iki söz eyni mənada işlənməkdədir, lakin, müxtəlif şəkilçilər qəbul etmişlər.Yaxud da, Azərbaycan türkcəsində işlədilən" təəssüf " sözü Türkiyə türkcəsinə " maləsəf" sözü kimi daxil olmuşdur. Hər iki söz eyni kökdən "əsəfə-təssüf etmək" felindən yaranmışdır. Birinci halda düzəltmə bab məsdəri olaraq, ikinci halda isə birgəlik bildirən "məa" ön qoşması ilə " əsəf" sözünün birləşməsi halında işlənərək qəbul edilmişdir. Keşid zamanı baş verən bu tip dəyişikliklər kəmiyyət kateqoriyasında da özünü göstərmişdir. Əslində cəmdə olan söz keçid zamanı təkdə qəbul olunmuş və cəmlənmə zamanı mənimsənilən dil tərəfindən cəm şəkilçisi qəbul edərək cəmlənmişdir. Məsələn, Türkiyə türkcəsində hadisə sözü ilə birlikdə bu sözün sınıq cəm forması ilə cəmlənmiş həvadis (hadisələr) işlənməkdədir. Orijinalda cəmdə olmasına baxmayaraq , əxz edilmiş dildə bu söz təkdə işlənir. Aqqlütinativ dil tərəfindən mənimsənilmiş bu söz cəmlənərkən həmin dilin cəm şəkilçisi olan –lar, -lər şəkilçilərindən birini qəbul edərək cəmlənmişdir. Bildiyimiz kimi sınıq cəm forması daxili fleksiya yolu ilə yalniz flektiv dillərdə baş verir. Aqqlütinativ dillərdə isə bu prosses sözlərin sonuna müvafiq şəkilçilərin artırılması ilə aparılır. Dilimizə keçmiş "valideyin" sözünün mənşəyinə müraciət etsək bu sözün əslində valid (doğan) və -eyni təsniyyə səkilçisindən ibarət olduğunu görərik. Ərəb dilidə ismi-fail (işi icra edən) və ismi-məful (üzərində iş icra olunan) adlanan feli sifətlər işlənmə yerinə görə isimləşmiş vəziyyətdə də iştirak edə bilirlər. Odur ki," valid " sözü eyni zamanda ata mənasında da işlədilir. Təsniyyə şəkilçisi olan –eyni şəkilçisinə gəlincə, bu hissəcik kəmiyyət bildirir.Ərəb dilində üç kəmiyyət mövcuddur: tək, təsniyyə (ikili kəmiyyət) və cəm. Bunların içərisində təsniyyə dediyimiz ikili kəmiyyət sözlərin sonuna müvafiq şəkilçilərin əlavə edilməsi ilə düzəlir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz " eyn" hissəciyi həmin şəkilçinin yiyəlik və təsirlik halında olan vəziyyətidir. Odur ki, əslində valideyin dedikdə ana və ata hər ikisi birlikdə nəzərdə tutulur. Lakin dilimizə keçərkən bu söz təsniyyədə deyil təkdə qəbul edilmişdir. Artıq hər ikisini- həm ananı, hən də atanı nəzərdə tutası olsaq bu sözün sonuna dilimizin cəm şəkilçisi olan -lər, şəkilçisini əlavə edərək "valideyinlər" şəklində işlətməli olacağıq. Bəzən əxz olunma prossesində sözlər deyil ayrı-ayrı şəkilçilər də iştirak etmişlər. Məsələn, bu baxımdan ərəb dilinin düzgün cəm şəkilçisi " –at " şəkilçisini misal çəkmək olar. Getmək felindən yaranmış gediş sözünün sonuna " –at " şəkilçisi əlavə edilərək düzəlmiş " gedişat" sözü türk dillərində geniş şəkildə işlənməkdədir. Ümumiyyətlə, alınma sözün qəbul edilmiş dilə inteqrasiyası sözün özündə bir dəyişiklikdir və bu kifayət qədər mürəkkəb prosesdir (Xəlilov, 2008: 47). Yaxudda Azərbaycan dilində "au" diftonqunun olmaması səbəbindən (ərəb dilində "av" hecası "au" diftonquna çevrilir.) "maudu" sözündən mövzu sözü yaranmışdır. Bundan əlavə ərəb dilində bəzi samitlərin məsələn, xüsusi boğaz samiti olan "ayn" samitinin Azərbaycan dilində qarşılığının olmaması səbəbindən tərkibində bu samitin yer tutduğu sözlərin mənimsənilməsində müəyyən çətinliklər metdana çıxmışdır. Bu samiti bəzi məqamlarda əvəz etmək üçün uzun müddət dilimizin fonetik sisteminə yad olan "apastrof" işarəsindən istifadə edilmişdir. Məsələn, bəzi, əla, surət, nemət, fel və sairə. Müasir Azərbaycan dili orfoqrafiyasında artıq apastrof işarəsi ləğv edilmiş və sadəcə sait uzanması ilə əvəz edilmişdir. Lakin ərəb mənşəli sözlərin türk xalqları tərəfindən mənimsənilməsi müxtəlif səviyyələrdə aparılmışdır. Məsələn, original dildə "mudir" kimi oxunan söz Azərbaycan türkcəsində" müdir", Türkiyə türkcəsində isə "müdür" kimi işlənməkdədir. Başqa bir halda "qoz" sözünün mənimsənilməsi də müxtəlif istiqamətlərdə gedib. Əslində " cauz" kimi oxunan söz Türkiyə türkcəsində yenə də diftonq olmama səbəbindən "ceviz" kimi mənimsənilmişdir. Azərbaycan türkcəsinə isə bu söz dialektdən götürülmüşdür. Ərəb şivələrində çox vaxt "c" səsi "q" səsi ilə evəz olunur. Odur ki, "cauz" sözü "qauz" kimi səslənmiş, bizim dilimizə isə "qoz" kimi keçmişdir.

2. Alınma Sözlərin Leksik-Semantik Cəhətdən Mənimsənilməsi

Azərbaycan dilinə keşmiş ərəb mənşəli sözlər zaman keçdikcə öz leksik əlaqələirini genişləndirmiş və nəticədə mənalarını dəyişərək semantik-üslubi cəhətdən tam şəkildə mənimsənilərək məna və funksional nöqteyi-nəzərdən Azərbaycan sözlərinə çevrilmişdir. Müxtəlif sözdüzəltmə, leksik və üslubi proseslər ərəbizmlərin məna baxımından öz mənşələrindən uzaqlaşmalrına səbəb olur. Leksik mənimsəmə ümumiyyətlə iki şəkildə gedir, bir qismi tam mənası ilə mənimsənilir, digər qismi isə məna dəyişikliyi ilə işlədilir. Məsələn, dərslə, tədrislə bağlı terminlər leksik baxımdan demək olar ki, üst-üstə düşür, məsələn, dərs, kitab, dəftər, qələm, tədris, təlim və s. Lakin bəzi sözlər mənbələrindəki mənalarından fərqli mənalarda işlkədilir. Məsələn, "inqilab" ərəb dilində "çevriliş", "istiqamət"-"doğruluq", "dahi"-"hiyləgər" mənasında işlənir (Həsənov, 1988: 128). Feili sifət mənşəli olan və məxəz dildə "məhdudlaşdırılmış"mənasını verən "məhdud" sözü Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində "dar dünyagörüşü" ilə əhatə olunmuş məhdudiyyət, məhdudlaşdırma deməkdir. Verilən sözün semantik qabığı yeni məna daşıyan sözlərin yaranmasına kömək edir. Bu leksik vahid verilmiş mənaları ifadə edərək yeni semalar əmələ gətirir: az, az, yetərli deyil, cüzi - Məhdud miqdarda, cüzi, məhdud müavinət (cüzi müavinət) - məhdud imkanlar. Bu vahidin leksik mənası əsasında yeni ifadələr əmələ gəlir: həddini müəyyənləşdirmək, şərt qoymaq. Dilin lüğət tərkibi digər nitq hissəsinin leksik vahidləri ilə birləşərək zənginləşir: Məhdudiyyət (məhdudlaşma) müəyyən şəraitdə olmaq, kiçiklik, qeyri-kafilik, darlıq: Məhdud olmaq – qane olmaq. "İnkişaf" sözü ərəb mənşəlidir və "kəşf etmək, baş vermək, irəli getmək, irəliləmək" mənalarını verir. Müasir Azərbaycan dilininin lüğət tərkibində "irəli hərəkət, tərəqqi, yüksəliş" mənasındadır. Məsələn: iqtisadi inkişaf, dövlət inkişafı, sənaye inkişafı. Ayrı-ayrı frazaların tərkibində leksemin semantikası genişlənir və o, yeni mənalar alaraq çoxməlalılığa doğru zənginləşir: inkişaf - genişlənmək; inkişaf etdirmək - mükəmməlliyə nail olmaq; inkişaf etdirmək - böyümək, böyümək, gücləndirmək, gücləndirmək; inkişaf etdirmək - zirvəyə çatmaq; inkişaf etmiş - geniş məlumatlı, geniş dünyagörüşü ilə; inkişaf etmiş, mədəni və s.

Lakin türk xalqları ilə ərəblərin qarşılıqlı əlaqəsi həmçinin ərəb dilinin lüğət fondunda da öz əksini tapmışdır. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində xeyli ərəb sözləri olduğu kimi, ərəb dilinin lüğət tərkibində də türk dillərindən alınmış çoxlu söz və ifadələr vardır. Türklərin ərəb qoşunlarının tərkibinə cəlb edilmələri, onların əmirlik və qoşun başçılığı kimi yüksək vəzifələri tutmaları, xilafət daxilində elmin və mədəniyyətin müxtəlif sahələrində uğurlu fəaliyyətləri türk xalqları ilə ərəblərin qarşılıqlı əlaqəsinin inkişafının göstəricisi idi. Türklərin nüfuzunun artması türk dillərinin ərəb dilinə təsirində də hiss ounurdu. Xüsusən Osmanlı imperiyası dövründə bu təsir daha da geniş vüsət almışdır. Şair Oğuz Düzgün "Türkcədən ərəbcəyə keçmiş kəlmələr" mövzusunda yazdığı məqaləsində bu fikri vurğulamış və bu dövrü türklərin elm, mədəniyyət və ədəbiyyat sahəsində üstün olduqları ən güclü dövr kimi göstərmiş və türk dilindən ərəb dilinə keçmiş sözlərin siyahısını vermişdir (Düzgün, 1,2). Müəllif eyni zamanda qeyd etmişdir ki, türk dili yabancı dillərdən gələn sözləri körpü vasitəsi olaraq ərəb dilinə keçirmişdir. Burada o artıq tranzit dil kimi iştirak etmişdir. Aşağıdakı nümunələri buna misal çəkmək olar.

Abajur-Fransızca-Osmanlı Türkçəsi- ərəbcə, akasya- yunanca- osmanlı türkcəsi- ərəbcə, pəhlivan- farsca- osmanlı türkcəsi- ərəbcə, arşiv- fransızca- osmanlı türkcəsi- ərəbcə, asfalt- fransızca- osmanlı türkcəsi- ərəbcə, atlas- yunanca- ərəbcə, bahşiş-farsca- osmanlı türkcəsi- ərəbcə və s. (Düzgün, 2015: 3-6).

Türk araşdırmacılarından Zəki Kaymaz ərəb dilinə keçmiş türk mənşəli kəlmələri araşdırarkən bu sözlərin ərəbv dilinin istər fonetik, leksik istərsə də , qrammatik qaydalarına tabe olaraq mənimsənildiyini göstərmişdir. O, qeyd etmişdir ki, türk kəlmələrinin bəziləri düzgün cəm şəkilçisi olan "-at " və əslində cəm şəkilçisi deyil nisbi sifət şəkilçisi olan "-iyyə" hissəciyini qəbul edərək cəmlənmişdir (Kaymaz, 2007: s. 408). Məsələn, beqat, beqavat –

bəylər (İrak), ağavat- ağalar, efendiler, (Misir-Əlcəzayır) , sereciye – sürücülər (Suriya) və s. Digər bir qismi isə sınıq cəm forması qəbul edərək daxili fleksiya yolu ilə cəmlənmişlər (şuvaş- çavuşlar (Əlcəzayır) (Kaymaz, 2007: 405). O, eyni zamanda sözlərin keçid zamanı fonetik tərkibində baş vemiş dəyişikliklərlə yanaşı, məna baxımından da fərqlərin olduğunu bildirmişdir. Əslində alınma sözlərin mənimsənilməsi zamanı bu kimi dəyişikliklərin baş verməsi təbii bir şeydir. Eyni hal yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi ərəb dilindən dilimizə keçmiş sözlərdə də özünü göstərməkdədir.

Türk dövlətləri öz müstəqilliklərini elan edib azadlığa qovuşduqdan sonra dillərinin ərəb və fars ünsürlərindən təmizləmə yolunda genişmiqyaslı və olduqca məhsuldar bir işə imza atmışlar. Ağır ərəb - fars kəlmələri və söz birləşmələri ilə yüklənmiş dilimiz istər fonetik , istər leksik , istərsə də qrammatik baxımdan onun qanunlarına tamamilə yad olan bu ünsürlər sayəsində demək olar ki, türk olmaqdan uzaqlaşmaq üzrə idi. Bu iş əvvəlcə dilimizin fonetik tərkibinə uyuşmayan ərəb əlifbasından imtina olunması ilə başlayır daha sonra isə leksik və qrammatik istiqamətdə davam edir və nəticədə xeyli ərəb –fars mənşəli sözlər türk mənşəli sözlərlə əvəz olunur .Odur ki, klassik Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi ilə müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi arasında ciddi fərqlər olduğundan klassik Azərbaycan ədəbiyyatının müasir oxucular tərəfindən oxunub anlaşılması zamanı böyük çətinliklərlə üzləşilir. Lakin hal hazırda müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində də artıq vətəndaşlıq hüququ qazanmış və doğmalaşmış bir çox ərəb- fars mənşəli sözlər işlənməkdədir. Əslində alınma sözlərdən qorxmaq lazım deyil, onların sayəsində dilin lüğət tərkibi zənginləşir və xüsusən sinonim baxımdan daha da rəngarən ola bilir. Lakin başqa dillərdən söz mənimsənilərkən bu sözlərin qəbul edən dilin daxili qanunlarına ziddiyyət təşkil etməməsinə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Əks halda bu prosses dilin inkişafına deyil zərərinə ola bilər.

Nəticə

Əsrlər boyu inkişaf yolu keçən türk dillərinin lüğət tərkibi başqa dillərdən leksik alınmalarla doldu. Türk dillərinin inkişafının ilk dövrlərindən etibarən bu alınmalar dilə nüfuz etmiş demək olar ki, hamısı güclü assimilyasiyaya uğrayaraq müasir dildə tez-tez işlənir və aktiv leksik tərkibin tərkib hissəsini təşkil edir. Belə sözlərin səs tərkibi bu və ya digər türk dilinin səs quruluşunun qanunlarına tamamilə tabedir. Ərəbizmlər linqvistik ünsiyyətin müxtəlif sahələrində istifadə olunur və müasir türk dillərinin leksik tərkibinin tərkib hissəsini təşkil edir. Filoloqların ərəb alınmalarına fərqli münasibət bəsləmələrinə və onların rolu ilə bağlı müzakirələrin davam etməsinə baxmayaraq, nitqdə belə leksemlərin işlənməsinin süni dayandırılması qeyri-mümkündür. Ərəb alınmalarının türk dillərinin tərkibində olması ilə bağlı müşahidələr göstərir ki, sinonimləri dilin müxtəlif cəhətlərini müxtəlif dərəcələrdə dəyişikliklərə məruz qalır. Ən intensiv dəyişikliklər xarici sözlərin səs tərkibində müşahidə oluna bilər. Bunula belə, onların semantik quruluşu da dəyişməz qalmamışdır. Yalnız leksemin müəyyən kateqoriyalarnda ilkin semantikasını qoruyub saxlamışdır, sözlərin digər hissəsində isə semantika köklü şəkildə dəyişmiş və ərəbdilli leksemi orijinal dildəki mənşəyindən fərqli semantika ilə fərqli sinonimik sıraya daxil olur. Beləliklə, ərəb leksemlərinin müxtəlif kateqoriyaları türk dilləri ilə müxtəlif təmas nöqtələri və müxtəlif əlaqələr yaradır.

QAYNAQLAR

Bəxtiyar, Tuncay (2012), *Azərbaycançılıq məfkurəsi və Azərbaycan, türk-islam renesansı.* /bextiyartuncay.wordpress.com/2012/03/18/

Düzgün Oğuz. (2015), *Türkçeden arapçaya geçmiş kelimeler.* www.onlinearabic.net/forum

Həsənov, H. Ə. (1988), *Müasir Azərbaycan dilinin leksikası,* Bakı, " Maarif" nəşriyyatı.

Məmmədəliyev, V.M. (1985), *Ərəb dilçiliyi*, Bakı, " Maarif " nəşriyyatı.

Qurbanov, A. M. (1977), *Ümumi dilçilik*, Bakı," Maarif" nəşriyyatı.

Xəlilov, B. (2008), *Müasir Azərbaycan dilinin leksikası,* Bakı, " Nurlan" nəşriyyatı.

Zeki Kaymaz. (2007), *Arapçaya giren türkçe kelimelerin arapça kurallarla çokluk şekilleri üzerine.* Turkish Studies/Türkoloji Araşdırmaları Volume 2/2 Spring 2007.

PEDERKÜŞ VE *TOY* DRAMLARI ÖRNEĞİNDE ÖZBEK CEDİD DRAMATURJİSİ VE TİYATROSU

Merhaba KUÇKAROVA*

Özet: Cedid eğitimcileri için dramaturji; halka yaklaşma, sıradan insanlarla yakın ilişki kurma, bireyleri bilinçlendirme ve toplumda artan dinî hurafelerden kurtulma, bilgisizlikten doğan cahilliği, israfı, yobazlaşmayı önleme aracı olması gerekirdi. Cedidler bilgi ve bilinç sahibi, gelişmiş birey olma düşüncelerini tiyatro vasıtasıyla ortaya koymuş, bunun ötesinde, kendileri yönetmen, oyuncu olup eserlerini halkın dikkatine sunmuşlardır. Türkistan'da Özbek dramaturjisi ve milli tiyatronun temellerinin atılmasında cedid eğitimcileri Mahmudhoca Bihbudî, Münevver Kâri Abdureşidhanov, Fıtrat, Abdulla Kâdirî, Sedriddin Aynî, Abdulla Bedrî, Hacı Muin, Hamza Hekimzade Niyazî, Abdulla Avlanî'lerin katkısı büyük olmuştur. Cedidler tiyatroya "kurtuluş yolu" olarak baktılar. Bu bağlamda, Özbek tiyatrosunun manevi kurucusu olan Mahmudhoca Bihbudî Pederküş (1911) adlı dramını kaleme aldı. Makalede Bihbudî'nin Pederküş ve Hacı Muin Şükrülla ile Nusretulla Kudretulla'ların Toy adlı dramları analiz edilir. Her iki dramda da bilgisizlikten dolayı ortaya çıkan israf ve cinayet vakası yardımıyla halkın şuurunu açmaya çalışılmıştır. Cedid dramaturjisinde Türkistan milli yaşamında rastlanan bilgisizlik, israf, homoseksüellik, sübyancılık, eğlenceye düşkünlük gibi manevi hastalıklar kınanır.

Anahtar kelimeler: *Özbek Cedid Dramaturjisi, İlk Milli Dram, Bihbudî, Şükrulla, Tiyatro.*

About Modern Uzbek Dramaturgy and Theater for Example, The Dramas "Padarkush" and "Toy"

Annotation: For the ancient enlighteners, dramaturgy should be a mirror for establishing close relations with the common people, bringing them closer, opening the minds of the people, getting rid of religious heresies and superstitions that are rampant in the society, ignorance, extravagances, and moral and moral corruptions that are increasing due to ignorance. Jadids artistically expressed their ideas about learning knowledge, being a progressive, open-minded person through the genres of dramaturgy, and they even acted as directors, actors, staged and demonstrated to the public. Creators such as Mahmudhoja Behbudi, Munavvar Qori Abdurashidkhanov, Fitrat, Abdulla Qadiri, Sadriddin Ainiy, Abdulla Badriy, Haji Mu'in, Hamza Hakimzada Niyozi, A Avloni played a major role in laying the foundations of national Uzbek dramaturgy and national theater in Turkestan. The Jadids looked at the art of "Theatre" as "the way of salvation". In this sense, Mahmudhoja Behbudi, the spiritual founder of Uzbek dramaturgy, created his national tragedy "Padarkush" (1911). This article analyzes the drama "Padarkush" and the dramas "Toy" by Haji Mu'in Shukrullo and Nusratilla Qudratilla. In both dramas, the dramatists tried to open the minds of the people by showing the murders, extravagance, and extravagant wedding expenses that followed ignorance. In Jadid's dramaturgy, it is shown that immorality, ignorance, ignorance, laziness, extravagance, youthism, polygamy, and gluttony are the negative vices of Turkestan national life.

Key words: *Modern Uzbek Dramaturgy, The First National Tragedy, Behbudi, Shukrullo, Theater.*

Giriş

Özbek Cedid dramaturjisi ve tiyatrosunu araştıran uzmanlar konuyla ilgili ilk deneyimlerin 20.yüzyılın 10'lu yıllarında başladığını kaydederler (Rizayev, 1997: 320). Bilim adamları Özbek edebiyatında sahnelemek için kaleme alınan tiyatro eserleri (dram, trajedi, komedi) ilk önce halk tiyatro sanatının, daha sonra da Rus dramaturjisi ve tiyatrosu, Azerbaycan dramaturjisi ve tiyatrosunun etkisiyle geliştiğini vurgulayarak onları bilimsel-teorik açıdan araştırmışlardır.

Ana Metin

Cedid eğitimcileri Turan tiyatro topluluğunu teşkil etmişler hatta topluluğun tüzüğünü hazırlamışlar. Bu bağlamda edebiyatçı S. Ahmed'in Milletin Hamisi makalesindeki şu sözler önemlidir: "1913 yılının Haziran-Temmuz aylarında Turan topluluğu resmî olmayan oyununu sahneler. Topluluğun düzenleme ve propaganda işlerini Münevver Kâri yönetir. Ayrıca sahnelenen oyun hakkında bilgi verir: "...şehir parkının yazlık tiyatrosunda bir kere oyun

* Prof. Dr., Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Özbek Dili, Edebiyatı ve Folkloru Enstitüsü, dokma@bk.ru

DOI :10.30546/100981.2024.0170

sahneleyerek yaklaşık yüz som gelir sağladı. Daha sonra aynı yılın ağustos ayının sekizinci günü Ramazan dolayısıyla Şeyh Havend Tahur bahçesinde ilk defa Tiyatro Şöleni düzenlendi. Şölenin geliri ve gideri şu şekilde oldu: satılan biletlerden 1387 som 54 kuruş..." *(Münevver Kâri söz konusu hadiseyi Tataristan'da yayımlanan Güneş gazetesinin 1913'ün Aralık sayısında beyan eder. – vurgu. S.A.)* Münevver Kâri ile arkadaşlarının böylece "kimsenin şikâyet ve hakaretlerine bakmaksızın gösterdikleri çaba" topluma da halka da... açıdan kâr sağladı." İşte bu manevi kâr sayesinde genç ilericiler, büyük insan olan Münevver Kâri "Müslüman dram sanatı meraklıları topluluğu Turan'ı Çar hükümetine kabul ettirmeye eriştiler. Hükümet topluluk tüzüğü ile Turan topluluğunun tüzüğünde şu şekilde beyan edilir:

"A) halk arasında sahne işine ve hayra karşı sevgi uyandırmak.

B) halk için oyun sahneleyerek sağlıklı temaşa sergilemek.

C) Türkistan ülkesinde ikamet eden ihtiyaç sahibi Müslümanlara maddi katkı sağlayarak, maddi ve manevi durumu pekiştirmek." (Abdureşidhanov, 2023: 42). Nizamda belirlendiği üzere, Cedidler sahne eserleri kaleme alarak onları sahnelemek suretiyle onların gönlünde tüyatro sevgisini uyandırmayı, kazançlarını hayır işlerine yöneltmeyi planlarlar. Ayrıca Cedid tiyatroculari profesyonel kalemle meydana getirilen, edebî bakımdan sağlam eserleri sahnelemeyi hedeflerler. Tiyatrodan elde ettikleriyle az gelirli insanları planlı biçimde maddi ve manevi desteklemeyi amaçlarlar.

Cedid dramaturjisi ve tiyatrosunun gelişmesine önemli katkı sağlayan sanatçıların (Bihbudî ve diğerleri) kendileri de "Tiyatro Nedir?", "Tiyatro Hakkında" başlıklı eleştirel makaleler kaleme aldılar. Onların niçin sahne eserlerine yöneldikleri, eserlerini halkın dikkatine sunmalarının nedeni, amaçları işte bu yazılarda beyan edilmiştir. Söz gelimi, Mahmudhoca Bihbudî "Tiyatro Nedir?" başlıklı makalesinde şöyle yazar: "Tiyatro nedir? Buna cevap olarak tiyatro ibrettir, tiyatro vaazhanedir, tiyatro kınama adabıdır. Tiyatro bir aynadır ki her hal orada mündemiçtir ve gören gözler görüp, kulaklar işitip korunurlar. Hulasa, tiyatro vaaz ve tembih eden, zararlı örf, âdet ve davranışı, kabahati açıkça gösterendir." (Bihbudi, 1997: 150). Demek ki Bihbudî tiyatronun ayna, ibrethane, vaazhane, adaphane olduğunu vurgulamaktadır. Cedid dramaturjisini araştıran Ş. Rizayev'in sözleriyle "Milleti marifet nurları ile uyandırup, hürriyet ve kalkınma utkusunu arzulayan Cedid aydınları faaliyetlerindeki en önemli amellerden biri olarak tiyatroyu gördüler ve bu yolda çaba sarfederek çok kısa bir sürede somut sonuçlara ulaştılar." (Rizayev, 2022: 51).

Bilindiği üzere ilk Özbek dramı, Mahmudhoca Bihbudî adıyla ilgilidir. Bihbudî'nin Pederküş Yahut Okumamış Çocuğun Hâli (Türkistan hayatından alınan ibretname)" (1911) adlı eseri Özbek tiyatrosunun ilk örneği sayılır. Söz konusu dram toplam üç perdeden ibaret ilk milli yapıttır. Dramda Bay, Taşmurad (bayın oğlu, 15-17 yaşında), Hoca (yeni fikirli, 30-40 yaşında), Aydın (milliueyçi Müslüman), Hayrulla (Bayın katibi ve yaveri, 18-20 yaşında), Tanrıkul (Bayın katili), Devlet ile Nar (tayfa), Lisa (Rus kadın), Artun (Ermeni meyhaneci), Pristuf, Baybiçe (Bayın hatunu, 35-40 yaşında) gibi karakterler yer alır.

İlk sahne eseri olan Pederküş'te babasının katiline dönüşen eğitimsiz Taşmurad'ın, bay hanesinin dramı aslında Türkistan'ın dramı olarak gösterilir. Bihbudî eğitim görmemiş bir çocuğun davranışları, baba ve oğulun bilgisizliğini göstermekle dönemin büyük faciasına dikkat çekmek ister. Zira, dram karakteri Aydın'ın dilinden dökülen şu sözler Cedid eğitimcilerinin gerçek amacını, gerçekleştirmek istedikleri manevi reformu kanıtlar niteliktedir. Bugün bulunduğumuz zaman yeni ve farklıdır. Bu zamanda bilim ve hüneri olmayan halk gün geçtikçe servetinden, topraklarından ve gereçlerinden olduğu gibi ahlakı ve itibarını da kaybeder, hatta dini zayıf düşer. Bu yüzden biz Müslümanları okutmaya çaba harcamamız lazımdır, nitekim, din-i şerifimiz fayda sağlayan her türlü ilmi beşikten mezara kadar talep etmeyi bize farz kılmıştır. Bu hüküm, şeriat hükmüdür. Biz Müslümanlar, hususen bu zamanda iki çeşit bilgin lazımdır: biri âlim-i dinî, diğeri de âlim-i zamanî. Âlim-i dinî: imam, hatip, müderris, muallim, kadı, müftüdür ve halkın dinî, ahlakî ve ruhanî işlerinden

sorumludur. Bu sınıfa dahil olacak talebeler evvela Türkistan'da ve Buhara'da ilmî, dinî bilimleri ve Arapçayı, biraz da Rusçayı öğrenerek sonra Mekke, Medine, Mısır ve İstanbul'a gidip dinî bilimi hatmetsinler veyahut olgun bir molla olsunlar (bay uyuklar), anladınız mı bay?" (Bihbudi, 2022: 43). Aydın'ın diliyle söylenen bu düşüncelerde Bihbudî Türkistan ve Türkistanlıların, Müslümanların bilimsizlik yüzünden büyük bir faciaya düştükleri, milletin ahlaken, dinen zayıflaşarak itibarını kaybettiği önemli bir toplumsal, manevi ve ahlaki sorun olarak ortaya atılmıştır. Bihbudî büyük olmayan söz konusu drama ile halkın gözlerini açmak ister. Millet evlatlarını eğitmediği, okutmadığı sürece toplumun ve memleketin cehalet bataklığına sürüklendiğini, çocuğun öz babasına, kızın öz annesine bıçak çekeceğini, facialar zincirinin ardı sıra geleceğini vurgular.

Dramın yayımlanması ve sahnelenmesi üzerine Özbek tiyatrosunda canlanma meydana geldi. Bihbudî'nin Türkistan halkının toplumsal, manevi-eğitimsel hayatındaki bilgisizlik sorununu ortaya koyduğu ilk dramı müteakiben Abdulla Kâdiî Bahtsız Damat, Nusratulla Kudratulla ile Hacı Muin Şükrulla Toy, Abdulla Bedrî Civanmerg, Hacı Muin Eski Mektep, Yeni Mektep, Haşhaş, Mazlum Kadın adlı dramlarını kaleme aldılar. Söz konusu dramlar tam anlamıyla, Cedid edebiyatının önemli stratejik ideallerini, edebi-estetik ilkelerini ifade etti. Onların her biri Cedidlerin toplumu kökünden ıslah etme arzusı dorultusunda kaleme alınmıştır. Her dramda Türkistan ve Türkistanlıların toplumsal, manevi-eğitimsel, siyasal hayatına ait sorunlar ele alınmıştır.

Söz gelimi, Toy adlı sahne eseri için "Türkistan hayatından alınan 4 perdeli tiyatro risalesi" denmiştir. Cedid dramlarının hangisine bakarsanız bakın her birinde muhakkak "Türkistan hayatından alınan" ibaresine rastlarsınız: "Toy. Türkistan hayatından alınan 4 perdeli tiyatro risalesi" (N. Kudratulla, Hacı Muin), Bahtsız Damat. Türkistan hayatından alınan 4 perdeli dram" (A. Kâdirî), Civanmerg. Türkistan hayatından alınan 4 perdeli dram" (A. Bedrî). Hatta Bihbudî'nin "Pederküş Veyahut Okumayan Çocuğun Hâli. Türkistan Hayatından Alınan İbretname" demesinde Cedidlerin birlik olup toplumsal sorunları halkın göz önünde canlandırmaya, böylelikle insanların dünyaya bakış açısına, maneviyatına etki etmeye çalıştıkları anlaşılır.

Cedid oyun yazarlarının kaleme aldıkları karakterler ve sahnelerde bilgisizlik, düğün ve matem törenlerinde görülen tutumsuzluk, tefecilik, eğlenceye düşkünlüğün akıbetleri, sübyancılık, uyuşturuculuk, homoseksüellik, boş gezme gibi hastalıklar kınanır. Doğal olarak söz konusu dramlarda bilgili, milliyetçi, ilerici, aydın kişiler olan Aydın, Hoca, Mirza, Cedid karakterleri de vardır ki bunlar halkı bilgi sahibi olmaya, olgun bireyler olarak toplumda sağlıklı yer bulmalarına yardım eder.

Söz gelimi, Toy'da Bay, Abdülahad (bayın yardımcısı, 20 yaşında), İmam (30 yaşında), Muhtar (ellibaşı, 50 yaşında), Hitap Dede (tayfanın dedesi, 40 yaşında), İşnazar (eğşence düşkünlerinin dedesi, 35 yaşında), Hıdırbay (bayın arkadaşı, 60 yaşında), Hacıbay (bayın köyünde ikamet eden ihtiyar, 80 yaşında), Mirza (bankacı, 25 yaşında), Civan (16 yaşında), Şarkıcı, Baybiçe (bayın sünnet edilecek oğlu, 12 yaşında), Geda, Arzukul (25 yaşında, tayfa), Ölmez (25 yaşında, züppe bir delikanlı), Teşe (20 yaşında, tayfanın arkadaşı) gibi karakterlere rastlanır. Yazar, eserinde Türkistan hayatındaki en önemli problemlerden biri olan düğünlerdeki tutumsuzluğu ele alır. Başkişi olan Bay on iki yaşındaki oğluna sünnet düğünü için bir danışma sofrası hazırlayarak Muhtar, İşnazar, Hatip Dede, İmam'larla birlikte anlaşarak büyük miktarda para harcar. Sonuç olarak bankadan çektiği parayı ödeyemeden iflas eder. Bayın kendi sözleri ile, "halkın önünde rezil" olur. Yazarlar düğünle ilgili ihtişam, israf, fazladan âdetler ve illetleri halka sunarak Bay'ın iflas edişi ve perişan oluşunu örnek gösterirler ve bununla halkın gözünü açmaya çalışırlar.

Cedid oyun yazarları Toy dramı ile milletin hayatına derinlemesine yerleşmiş olan hastalıkları ifşa ederler. Ne yazık ki söz konusu hastalıklar bugün de devam etmektedir ve asla düzelmemiştir. İçkiye ve kadınlara kendini kaptıran erkekler, bedenini satıp geçimini

sağlayan on altı yaşındaki Civan'ın erkekleri eğlendirmesi, ahlaksızlık sokaklarında dolaşması toplumdaki en önemli manevi-ahlaki sorunlardandır.

İlk perdede "danışma aşı" düzenlenirken düşüncesi, dünyaya bakış açısı maddiyete dayanan, milletin geleceğini hiç düşünmeyen manen alçak Muhtar Bay'a şöyle der: "Elbette ben mahallenin seçtiği ellibaşıyım. Nerede bir düğün veya matem varsa gitmiş, kuru yemiş veya kumaş hediye almışlığım var. Siz mahallenin bayı olarak küçük bir düğün yaparsanız adamlar "Filancaya bakınız, küçük bir düğün yapıp bize hiçbir şey vermedi. Oysa mahalle muhtarı bizim düğünlerde en azından şeker, kumaş almadan gitmez. Gerçekten böyledir. Şayet büyük bir düğün yaparsanız bay olduğunu kanıtlanmış olur, namınız etrafa yayılır. Hem bizim itibarımızı korumuş olursunuz. Öyle değil mi bay?" (Riyazev, 1997: 153). Mahallenin muhtarı olan birinin düşünme gücü bu kadardır. Bihbudî, burnunun ucundan ötesini göremeyen, geri kalmış, her şeyi parayla ölçen, itibarın büyük büyük düğünler, ziyafetler düzenlemekle sağlandığına inanan bir grup maneviyat yoksunu insanı canlandırır. Mahalle muhtarı baya düğünü büyütmeyi önerirken Hitap Dede düğünde muhakkak haşhaş ve eğlencenin olması gerektiğini vurgular; İşnazar köpkari düzenlemeyi tavsiye eder; Hıdırbay ise sübyancılık fikrini ortaya atar. Halkın başında bulunan bu insanların manevi dünyasının çürümüş olduğu onların önerilerinden açıkça anlaşılmaktadır. Bir tek onların arasında bulunan Mirza baya bakıp şöyle der: "Bay amca! Bu düğün bir sünnettir. Onu yerine getirmek için illaki on beş bin som sarfedip düğün yapmanıza gerek yoktur. Sünnet için düğün yapmamakla insan kınanmaz. Düğün ve matemlerde para harcama âdeti sadece bizim Türkistan'da vardır. Başka ülkelerin Müslümanları böyle bir aptallığı asla yapmazlar." (Rizayev, 1997: 161). Ne yazık ki çürük kafalar Mirza'nı bu anlamlı sözlerini dikkate almazlar. Dram, çevresindeki insanlarda ufku geniş olan Mirza'nın şu monoloğu ile tamamlanır: "Mirza (*teessüfle halka bakar*) – Ah! Ah! Biz Türkistan Müslümanları böyle bir cahillikten ne zaman kurtulacağız? Bizi bilgisizlik içki düşkünü yaptı, sübyancı yaptı, ahmak ve tutumsuz kıldı. İşte, sonunda itibarsız ve perişan etti. Diğer milletler kazandıklarını ilim ve eğitim için, din ve millet yolunda harcayarak gittikçe kalkınırken bizler cahilliğimiz ve aptallığımız yüzünden kazandıklarımızı, hatta arsamızı, evimizi satıp düğün, matem ve eğlenceye harcamakta, sonunda başkalarının bir dilim ekmeğine muhtaç kalmaktayız. Şayet biz Müslümanlar bu fırsatları değerlendirmeyip düğünlerde, matemlerde tutumsuzluğa devam edersek kısa zamanda bugün elimizde bulunanlardan da olur, sefil duruma düşeriz. Allah teala tüm Müslüman kardeşlerimize ibret gözü ihsan eylesin!" (Rizayev, 1997: 170-171).

Sonuç

Mirza'nın su sözlerinde Cedid eğitimcilerin toplumsa-estetik idealleri aksetmiştir. Cedidler Türkistan ve Türkistanlıların cahillikle dolu dünyası ve hayatını yapıtlarında keleme alarak halkın dikkatine sunmaya çalıştılar. Dikkat edilirse Cedid tiyatrosunda eğitimci, bilinçli, ilerici, aydın karakterlerin konuşmalarında kadim Doğu edebiyatına özgü vaaz yöntemi kullanılmıştır. Cedidler halkı uyandırmak ve eğitmek için eserleri ve karakterlerine öğüt, vaaz unsurlarını sindirmişlerdir.

KAYNAKÇA

Bihbudî M. (1997) Seçilmiş Eserler. (hazırlayan ve Giriş'in yazarı B.Kasimov). Taşkent: Maneviyat Yay., 232 s.

Kerimov N. (2022) Mahmudhoca Bihbudî. Hayatı. Faaliyeti. Kaderi. Taşkent: Akademneşir, 320 s.

Kosımov B. (2022) Milliy uyg'anish: jasorat, ma'rifat, fidoyilik. Tashkent: Ma'naviyat, 400 s.

Münevver Kâri Abdureşidhanov. (2023) Ben Sendeyim... (hazırlayan ve Giriş'in yazarı S.Ahmed). Taşkent: Info Kapital Group, 528 s.

Rizayev Ş. (1997) Cedid Dramı. Taşkent: Şark Yay., 320 s.

XIV ƏSR TÜRKDİLLİ YAZILI ABİDƏMİZ "SİYƏRÜN-NƏBİ" ƏSƏRİNDƏ ANTONİM LEKSİK VAHİDLƏRİ

Zəminə RÜSTƏMBƏYLİ*

Xülasə: Mustafa Zərir sadə və təbii dili ilə yanaşı, canlı və axıcı üslubu ilə də diqqəti çəkir. Mustafa Zərir "Siyərün-Nəbi" əsərinin dilinin lüğət tərkibinin əsas hissəsini Azərbaycan türk dili sözləri təşkil edir.
Dilin lüğət tərkibinin leksik vahidləri yalnız assosativ məna əlaqələri ilə sıx bağlı olmayıb, eləcə də bir-biri ilə zidd mənaların qarşılaşdırılması ilə də əlaqələnir. Bu baxımdan leksik kateqoriya kimi antonimlər bizi əhatə edən əşya və hadisələrin ziddiyyət və əksliklərini qarşılaşdırma yolu ilə dildə ifadəsi kimi qəbul oluna bilər.
Mustafa Zəririn "Siyərün-Nəbi" tərcümə əsərində də antonimlərdən ekspressiv və emosional ifadə vasitələri kimi geniş istifadə olunmuşdur.

Açar Sözlər: *Mustafa Zərir, Leksik, Semantik, Antonim, Söz Qrupu, Mütləq Antonim, Nisbi Antonim*

Antonym Units in the Manuscript Monument in the Turkic Language of the 14th Century in the Work of 'Siyürün-Nabi

Abstract: Mustafa Zarir's language is not only a simple and natural, but also his style is vivid and fluent. The main part of the language content of Mustafa Zarir's work "Siyarun-Nabi" consists of Azerbaijan turkic words. The lexical units of the vocabulary of the language are not only closely related to associative meaning, but also to the contradiction of meaning. In this regard, the antonyms, such as the lexical category can be accepted as expressions in the language by comparing contradictions of things and events that surround us. He gave a detailed description of antonyms and their axpressive and emotional meanings in his work "Siyarun – Nabi".

Key Words*: Mustafa Zarir, Lexical, Semantic, Antonym, Word Group, Absolute Antonym, Relative Antonym*

Giriş

XIII-XIV əsrlər Azərbaycan dilinin inkişaf yolunu əks etdirən yazılı anadilli abidələr, ədəbi-bədii kitabələr və dil nümunələrinin zənginliyi ilə seçilir. Azərbaycan ədəbiyyat tarixinə nəzər saldıqda, ana dilinin incəliklərindən məharətlə istifadə edərək, düşüncə və fikirlərini ana dilinin mayası üzrəində kökləyən bir sıra şairlər dünyəvi poeziya nümunələri, nəzm və nəsr abidələri yaradaraq adlarını Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə ölməz sənətkarlar kimi həkk edə bilmişlər.

Azərbaycan dilinin Şərqi Anadoludakı nüfuzu onun yazılı ədəbiyyat, yazılı dil sahəsində də üstünlüyünü, aparıcı mövqeyini təmin etmişdir. Dəfələrlə dediyimiz kimi, bu dil tarixin müəyyən mərhələlərində Şərqi Anadoluda yazıb-yaradan sənətkarların yaradıcılıq vasitəsi olmuşdur. (1, 154).

Göründüyü kimi, Azərbaycan dilinin orta əsrlər Şərqi Anadolusunda ədəbiyyat dili kimi yazılı dil olması, aparıcı mövqeyə malik olması onun güclü nüfuzu, bu dilin poetik imkanlarının genişliyi və lüğət tərkibinin zənginliyi ilə səciyyələnir. Və bu ədəbi dil "XIII əsrin sonlarında və XIV əsrdə Şərqi Anadoluda yetişən bir çox şairlərin şeir dili kimi işlənmiş və bu dildə yazılan şeirlər türk yazılı ədəbi dilinin formalaşmasında, təkcə örnək kimi deyil, həm də mənbə kimi istifadə olunurdu" (2, 30)

Orta əsrlər tərcümə ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri XIV əsr Şərqi Anadolu ədəbi məktəbinin nümayəndəsi Ərzurumlu Qazi Mustafa Zərir olmuşdur. Mustafa Zərir istər öz dövründə müasirləri, isətrsə də sonrakı dövrlərdə ardıcılları tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. Tədqiqatçılar onu "maarif ustası, tarix bilicisi olan bir şəxs" kimi dəyərləndirmişlər.

Mustafa Zərir sadə və təbii dili ilə yanaşı, canlı və axıcı üslubu ilə də diqqəti çəkir. Mustafa Zərir "Siyərün-Nəbi" əsərinin dilinin lüğət tərkibinin əsas hissəsini Azərbaycan türk dili sözləri təşkil edir. Mustafa Zəririn "Siyərün-Nəbi" tərcümə əsərində antonimlərdən ekspressiv və emosional ifadə vasitələri kimi geniş istifadə olunmuşdur.

DOI :10.30546/100981.2024.0172

Antonimlər

Dilin lüğət tərkibinin leksik vahidləri yalnız assosativ məna əlaqələri ilə sıx bağlı olmayıb, eləcə də bir-biri ilə zidd mənaların qarşılaşdırılması ilə də əlaqələnir. Bu baxımdan leksik kateqoriya kimi antonimlər bizi əhatə edən əşya və hadisələrin ziddiyyət və əksliklərini qarşılaşdırma yolu ilə dildə ifadəsi kimi qəbul oluna bilər. Dilçilik ədəbiyyatlarında bir-birinə zidd məna ifadə edən və əsasən kəmiyyət və keyfiyyət, zaman və məkan məzmunlu məfhumların əks cəhətlərini ifadə edən müxtəlif fonetik tərkibli sözlər antonim adlandırılmışdır (3, 37).

Antonimlər tarixən dilimizdə mövcud olmuş və dilin tarixi inkişaf prosesində leksik kateqoriya kimi çıxış etmişdir. Antonimlər dildə bədii fikrin obrazlı verilməsi, poetik təsvirlərin təzadlı cəhətlərinin üzə çıxrılması, kontrastların yaradılması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dilçilikdə antonimlər əkslik dərəcəsini, zidiyyət tamlığını ifadə etməsi baxımından mütləq və nisbi antonimlər kimi təsnifləndirilmişdir (4, 80).

Mütləq Antonimlər

Abidənin dilində təsirli ülubi vasitə kimi istifadə olunan antonimlərin böyük əksəriyyəti mütləq antonimlər qütbünü təşkil edir. Ədib əsərdə eyni cümlə daxilində işlədilən antonim cütlüklərlə əks mənalı əlamət və keyfiyyətləri ifadə edərək üslubi rəngarənglik yaratmış, bədii dilin poetik vüsətini qüvvətləndirmişdir.

Abidənin dilində mütləq antonimlər məzmun və mahiyyəti etibarilə, əsasən adlar və fellərə aid olduğu üçün onları ismi antonimlər və feli antonimlər kimi təsnifləndirmək məqsədəuyğun hesab edilmişdir.

1) Adlarla ifadə olunmuş antonimlər:

İnsanın şəxsi keyfiyyətləri və onun fəaliyyəti ilə bağlı antonimlər.

Aq // qara – *"Abaullah aytdı: Əbdünüz aqmıdı, yoqsa qaramıdı*" (SN, 112b-13a)

Ac // toq – "Sordilar, ayıtdılar, ya ibnət Züqəyb, nə səbəbdəndür kim, aruq və *ac* yatdun, turıcaq *toq* və səmiz turdun dədilər" (SN,81-196a); "*Acmıdur, toqmıdur,* heç baqmaduq, istəmədük dedilər"(SN,80-189b-190a);

Alçaq // yucə - "Qanqısı *alçaq*, qanqısı *yucə* olur, qanqısı qul bigi, qanqısı xacə olur" (SN,129-305b);

Atlu // yəyağ - "Məkkə əhlinün *atlusı-yəyağı* turmadı, yügrüşdilər" (SN,104-245a); "Anun dəxi kimi *atlu*, kimi *yəyaq*" (SN,106- 252a);

Bay // yoxsul - "Ərün, əvrətün, *bayun, yoxsulun* könli içində yer əyləmişdi"(SN,30-90b-91b); "Andan sonra qəbilə içindən çoq xatun kişilər *baydan-yoxsuldan* yaraq qıldılar kim, Məkkəyə varalar" (SN,81-198b);

Ər // əvrət – *"Ərün, əvrətün, bayun, yoxsulun könli içində yer əyləmişdi"(SN,30-90b-91b); "Şəybə ol əri, ol əvrəti ilərü oqıdı, sordı, ayıtdı: Halunuz, əhvalunuz nədür, nə şikayətünüz vardur, nə hekayətünüz var, bir xəbər verünüz dədi" (SN,119a-277b-78b);*

Ərkək // dişi - *"Hünəri ol idi kim, üç günlük yoldan gələni-gedəni görürdi, bilürdi ərkəkmidür, dişimidür, boyı uzunmıdur, qısamıdur, yigitmidür, qocamıdur, qarayağızmıdur, saruşınmıdur, nə geyür, nə sarınur, cəmini üç günlük yoldan baqardı, görər idi, tanur idi, kəndü qəvminə xəbər verür idi" (SN,50-126b);*

Xəstə // sağ - *"Hər xəstə üstünə kim, rəsuli ələtsələr, sağ olurdı" (SN,119-277b);*

Sayru-sihhət – *"Çün ertə oldı, hər əv içində kim sayru var idi, sihhət buldı" (SN,88-211a);*

Zəif // qəvi - *"Hər cisim kim zəif idi, qəvi oldı" (SN,88-211a);*

Konkret və mücərrəd mənalı antonimlər.

Zahir // batin - *"Üləma bunda iki dürlü söz söylərlər: Həm zahir və həm batin, həm suri və həm mənəvi" (SN,113a-265a);*

Həqq // batil - *"Nerdə kim həqq zahir oldı, batil dəxi qarşusına mahir oldı" (SN,101a 239b-41b);*

Sülh // uruş - *"Ya Muhəmməd, yüri Təvil ibn Həcarun qatına elciligə varğıl, görgil kim, sülhə razımı olur, yoqsa, qəsdi-niyyəti urus qılmaqdamıdur degil dədi" (SN,107a 254b-255a);*

Toğru // batil – *"Bəs bilik bilənlərə məlum oldı kim, İsa peyğambərdən sonra İsanun ümməti gümrah olısardur, toğru dini tərk edüb batil din tutısardur" (SN,24-81b)*

Zaman məzmunlu antonimlər:

Dün // gün - *"Dün və gün bunun qəsdində tururlar, illa sana bir kişi salıq verəyim kim, anun əli səbəbdür, otı Muhəmmədidür" (SN,112a-264a); "Çün rəsul birlə yar oldılar, dünü gün rəsul birlə munis və razdar oldı" (SN,98-234b-35a-b);*

Əvvəl // axir – "*Dəxi münəccimlər, fələk elmin bilənlər səyyarədə fələk sirətin gözədənlər varisə, cəmi kitablarında, təvarixlərində ol pəyğambərün surətin, sirətin, ömrin, elmin, helmin, əməlin, əvvəlin, axirin şərh eyləmişlərdür, heç Abdullah alnındağı nur səbəbindən kim, bilənə işarət oldı kim, anun əyalını qəbul qıldı dedilər" (SN, 47-120b-21a)*

Gecə // gündüz – *"Gecə və gündüz qaldurmazdı, dürlü-dürlü təamlar hazır qılurdı" (SN,45a); "Oğlanğında olduğunda, ya gecədə, ya gündüzdə bir fürsət bulalar kim, Abdullahı öldürələr"(SN,30-90b-91b);*

Tez // gec - *"Dəxi yemiş bitcək birinun tez, birinün gec bitməsün, illa bərabər yetişsün" (SN,56b-57a);*

Məkan və istiqamət məzmunlu antonimlər:

Ay // günəş – *"Çün çün Kəb ibn Mahir tuydı kim, qız əyalını qfəryad əyləyü rəsul qatına gəldi, ayıtdı: Ey Aydan arı surətlü və ey Günəşdən görklü sirətlü, rəvamıdur kim, sənün zəmanunda ban işbunun bigi güc qılalar, -dedi" (SN,137a-325b-26a-b);*

Alt // üst -*"Ol yigidün ardından yetdi, ağzı birlə ol yigidi tutdı, altına aldı, əvətdi ? üşətdi, üstinə çökdi, anı xürd-xam əylədi" (SN,133-315b); "Andan aq pambuq gətürdilər, rəsulun ağız yarından ol pambuğı yaş qıldı, dəxi başını rəsul cəddi Əbdül-Müttəlib dizi üstinə qodı" (SN,118-276a);*

İçəri // taşra - *"Mübarək olsun, - dedi. Amma içərü-taşra girməgil-çıqmagil, yavuz gözlü yətişməsün, -dedi" (SN,14-61b); Abidənin dilində tış sözü də işlənmişdir: "Rəsul həzrəti cəddi birlə, əmüləri birlə Qürəyş ərəbinün tışından kəçdilər, Səqif ərəbinün tuşına gedə tururlar" (SN,114-267b);*

Yuqaru // aşağu – *"Çün Ərəyat birlə Əbrəhə bir-birinə qarşu yürüdilər, Ərəyat yətişdi Əbrəhəyi yuqarudan aşağa hərbə birlə Əbrəhəyə sancdı." (SN, 60- 143a);*

Məşriq // Məğrib - *"Bir ucı Məşriqə gedər, bir ucı Məğribə gedər" (SN,28-88b);*

2) Fellərlə ifadə olunmuş antonimlər:

Almaq // vermək – *"Bunlar içərüdə kələci edərlər, aldum-verdüm sözindən hənuz dikmədən əbsəm olmadın məgər taşrağı tutğun yəhudilər qapu qatında oturmışlardı, bunlar içərü nə kim söyləmişdilər, cühudlar taşradan anı dinlərlərdi"(Si.Da.44-118b);*

Atmaq // tutmaq - "*Dəxi rəsul Əbu Cəhəlün quşağın tutdı, götürdi, həvayə atdı, üç-dört adəm boyu" (SN,130a-308b);*

Başlamaq // bitmək – *"Andan Hişam ibn Müğəyr kəndünün oğlı Əbu Cəhələ ayıtdı: Ya vələdi, ya Əmr, neçün tursursın, kəndü işinə başlağıl, hünər göstərgil dedi" (SN,129-305a-b 306 a); "Çün işləri bitdi, yənə yükləri bağladılar, yəraqları təmam oldı" (SN,135-319b);*

Çıqmaq // batmaq - *"Ol silsilənün ucı ayrılur, dört yana dağılur, bir ucı gögə çıqar, bir ucı yerə batar" (SN,28-88b);*

Ölmək // dirilmək - *"Hər gün yüz kəz öləm, yenə diriləm" (SN, 33-97b-98a); - "Dəxi ol xorluq içində hər gündə bin kəz ölisərüz, yenə diriləsürüz dədi" (SN,64-151a);*

Satmaq // almaq – *"Bazarlar qurulur idi, yüklər şəşilürdi, satmaq-almaq olurdı" (SN,98-230a);*

Uyumaq // oyanmaq – *"Bən uyurdum, bəni oyadun" (SN,45a-50 a);*

Yandurmaq // söndürmək - *"Hatif avaz verdi kim, ərəb dili birlə söylədi, mənisi ol idi kim, ey gümrah qəm vey toğru yoldan azmış cəmaət, Həqq yandurduğı kim söndürür kim, siz niyyət əylədünüz, kəndü canunuz mihnət əylədüniz kədisər canunuz və malunuz" (SN, 39-109b)*

Nisbi antonimlər.

Abidənin diilində yalnız mətn daxilində gerçəkləşən və yalnız mətn daxilində əkslik münasibətinin formalaşdırılması ilə yaradılan sözlər nisbi antonimlər kimi çıxış edirlər.

Yigit // qoca; Qarayağız // saruşın – *"Hünəri ol idi kim, üç günlük yoldan gələni-gedəni görürdi, bilürdi ərkəkmidür, dişimidür, boyı uzunmıdur, qısamıdur, yigitmidür, qocamıdur, qarayağızmıdur, saruşınmıdur, nə geyür, nə sarınur, cəmini üç günlük yoldan baqardı, görər idi, tanur idi, kəndü qəvminə xəbər verür idi" (SN,50-126b)*

Göründüyü kimi, ədib insana məxsus bir sıra keyfiyyətləri sadalamaqla eyni cümlə daxilində mütləq və nisbi antonimləri bir araya gətirməklə üslubi rənarənglik yaratmağa müvəffəq olmuşdur. *Ərkək-dişi, uzun-qısa* kimi sözlər mənaca bir-birnə qarşı sırf ziddiyyət təşkil etdiyi halda, *yigit-qoca, qarayağız-saruşın* sözlərində əksmənalılıq şərti və nisbidir.

Eləcə də, abidənin dilində işlənmiş zaman məzmunlu *əvvəl-sonra*, hal-vəziyyət məzmunlu *müti-möhkəm* antonim sözlərin məzmununda nisbilik nəzərə çarpır: *"Ol Zəmzəm quyusı kim, əvvəldə var idi, İsməil pəyğambərdən sonra örtüldi, bəlürsiz oldı, bana hatifədn ün gəldi kim, ol quyuyi açğıl, artığıl dəyü dəstur oldı kim, gəldüm Allah-təalanun əmrini yərinə gətürəm dedi" (SN, 24-84b); "Abdullah baş götürdi, ayıtdı: "Ya əbətə, bizə nə tanışursın, biz sənün əmrünə müti, hökminə möhkəmüz" (SN, 31-92a).*

Nəticə

Beləliklə, Mustafa Zəririn tərcümə əsərində təzadlı lövhələrin yaradılmasında, çeşidli üslubi çalarların formalaşdırılmasında, ifadə olunan fikrin daha dəqiq qavranılmasında antonimlərin xüsusi ifadə vasitsi kimi istifadə olunmuşdur.

Əsrlərin süzgəcindən keçmiş ədəbi dilimizin lüğət tərkibində yer almış antonim cərgələrdəki leksik vahidlərin bir qismi zamanın sınağından keçərək dayanıqlıq nümayiş etdirmiş, bir sıra lüğət vahidləri isə, istər öz milli sözlərimiz, istərsə də alınma vahidlər - *yayağ, bay, sayru, səmiz, eyü, yavuz, qələbə, dün, taşra, iraq, qəvi, əzim,düşvar, batin, batil* - müasir qarşılıqları ilə əvəz olunmuş, bir sıra sözlər isə - *aq, toq, yucə, atlu, gögçək, düşman, əvrət, sihhət, çoq, əskük, aruq, xəyr,kiçi, issi, sovuq, yoq, uruş, toğru, axir, yaqın, ilərü, gerü, yuqaru, aşağu, çıqarmaq, toqmaq, çıqmaq, turmaq, yandurmaq, yigit, saruşın* - müəyyən fonetik dəyişikliklərlə ədəbi dilimizdə lüğəvi mənalarını hifz edə bilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Qəhrəmanov C, Xəlilov Ş. "Mustafa Zərir. Yusif və Züleyxa". Bakı: Elm-1991, 312 s.
2. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf yolları. Bakı: Azərbaycan SSR Mədəniyyət Nazirliyinin "Qızıl Şərq" mətbəəsi, 1958, 44 s.
3. Cəfərov N. Azərbaycanşünaslığın əsasları. Bakı: Pedaqogika, 2005, 256 s.
4. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Maarif, 1988, 308 s.
5. XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1971 (AMEA-nın M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun fondundan).

İxtisarlar

SN - Nümunələr Mustafa Zəririn "Siyərün-Nəbi" əsərinin tərcüməsinin əlyazmasındandır. (fotofaksimlə Azərbaycana, AMEA-nın M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutuna Türkiyədən- göndərilmiş nəşrindəndir).

МАҒЖАН ЖҰМАБАЕВ ЖЫРЛАҒАН ҰЛЫ ДАЛА ТҰЛҒАЛАРЫ
ИСТОРИЧЕСКИЕ ЛИЦЫ В ТВОРЧЕСТВЕ МАГЖАНА ЖУМАБАЕВА CIVIL

Г.С. ҚҰРМАНБАЙ*
Ж. МАҢҒЫШЕВА*

Аңдатп: Бұл мақалада ақын Мағжан Жұмабаевтың шығармаларындағы тарихи тұлғалар сөз болады. Тарихи тұлғаларды суреттеу арқылы ақын қазақ халқының тарихын, тарихты жасаушы тұлғалардың және ұлттық құндылықтарды дәріптейді. Жалпы ақынның тарихи шығармалары жастарға елжандылық рух, патриоттық сезім сыйлайды. Мақаланың мақсаты: жастарды, ізденуші ғалымдардың ақын шығармашылығына қызығушылығын ояту.
Тірек Сөздер: *Тарихи Тұлға, Тұран, Елжандылық, Рух, Қазақ Жерінің Картасы, Патшалық Ресей, Цин Империясы.*

Concepts Of Magzhan And Individuals Magzhan Praized In His Songs

Annotation: This article discusses historical figures in the works of the poet Magzhan Zhumabayev. Describing these figures, the poet celebrates the history of the Kazakh people, the creators of history, and national values. Overall, the poet's historical works instill in the youth a love for their homeland and a sense of patriotism. The goal of the article is to arouse interest among young people and researchers in the poet's creative works.
Key Words: *Historical Figures, Turan, Patriotism, Spirit, Map Of Kazakh Land, Russian Empire*

Мағжан Жұмабаев Кім?

Мағжан Жұмабаев 1893 жылы 25 маусымда Солтүстік Қазақстан облысы, қазіргі Жұмабаев ауданы, Мағжан аулында дүниеге келген.Төрт жасында мектепке барған, Қызылжардағы медреседе 4 жыл оқып, орталау білім көлеміндегі пәндерді және араб, парсы, түрік тілдерін үйреніп шығады. Шығыс әдебиетін түпнұсқадан оқи алатын дәрежеге жетеді. 1910 жылы 17 жасында Уфадағы «Ғалия» медресесіне түседі. Атақты татар жазушысы Ғалымжан Ибрагимов ұстазы болады. 1912 жылы Қазанда «Шолпан» атты тұңғыш кітабы жарық көреді. 1913-1917 жылдары Омбыдағы мұғалімдер семинариясында, 1923-1927 жылдары Мәскеудегі Брюсов жетекшілік еткен әдебиет-өнер институтында білім алады. 1938 жылы «халық жауы» деп Кеңес өкіметі Мағжан Жұмабаевты ату жазасына бұйырды.

Мағжан – ағартушы-педагог, ақын, жазушы, журналист, қоғам қайраткері, халық патриоты.

Патшалық, Кеңестік отарлау саясатына қарсы шыққан, ұлтының жоғалмауына күш жұмсаған алаштың арысы.

Мағжан мен үшін кім, мен оның қандай сөзін қайталап айта беремін?

«Тілсіз ұлт, тілінен айрылған ұлт, дүниеде ұлт болып жасай алмақ емес, ондай ұлт құрымақ. Ұлтының ұлт болуы үшін бірінші шарт – тілі болуы. Ұлттың тілі кеми бастауы ұлттың құри бастағанын көрсетеді. Бір ұлттың тілінде сол ұлттың жері, тарихы, тұрмысы, мінезі айнадай ашық көрініп тұрады. Қазақ тілінде қазақтың асықпайтын, саспайтын сабырлы мінезі – бәрі көрініп тұр». [1]

Мағжан Жұмабаев Шығармашылығының Қайнар Бастаулары Қайда Жатыр?

Шығыстың классикалық әдебиетінде, Түркі жұртының тарихында, қазақ халқының салт-дәстүрінде, тілінде, ауыз әдебиеті мен өнерінде жатыр. Мағжан осы әлемнің төл перзенті.

Неге Мағжан Тарихи Тақырыпты Жазуға Құштар?

* Профессор Доктор, Назарбаев Университеті, Педагогика Ғылымдары. gkurmanbay@nu.edu.kz
DOI :10.30546/100981.2024.0174

Себебі қазақ тарихында адамзаттан ұялатын қылмыс жоқ, жаулап алу жоқ, қорлау жоқ. Қазақ деген халық мінезге бай, сабырлы, мейірімді, қонақжай, елі мен жерін сүйетін, оны қорғай алатын, арын жанынан артық көретін халық. Оның ұлан байтақ жері бар, жер асты, жер үсті байлығы бар еркіндікті сүйетін азат ел. Сондай елді елдігінен айырып, жерін тартып алған, байлығын тонаған, елім деген азаматтарын аяусыз қырған Ресей патшалығына да, сол дәстүрді жалғастырған Кеңестік жүйеге де Мағжан ақын қарсы болды.

Тәуелсіз Қазақ Елінің Ұрпағына Мағжан Шығармалары Не Береді?

Мағжан шығармаларын құр, ойсыз жаттатып, мақтай бергеннен жастарға да, Мағжанға да пайда жоқ. Оның орнына «тәуелсіз ел болуды Мағжан неге аңсады? Ол үшін ол не істеді?» деген сұраққа жауап берсе, бүгінгі тәуелсіз қазақ елінің жастарына сол пайда. «Мен жастарға сенемін» деп, осыдан бір ғасыр бұрын қазақ жастарына: «Жастар, Алда жүрген, Алаш жолына аянбай қызмет қылған адал жүрек ағалардан үлгі алыңдар. Елдіктен, ерліктен айрылып, екі жүз жылдай еңсесі түскен елді ойлаңдар. Күнді – түн, жақынды – жат, пайданы – зиян деп жүрген, толық саяси құқықтарын іздеп алуға ер жетіп, есі кірген елді ойлаңдар»[2]. Жүз жылға жуық уақыт өтсе де, бұл бүгінгі жастар үшін бағдарлама.

Мағжан ақынның шығармашылығындағы айдан анық бір мәселе –оның елжандылық, елшілдік рухы. XX ғасыр басындағы қазақ жеріндегі саяси жағдайға қарсылығын ақын өлеңдері арқылы жеткізеді. Ресей үстемдігінің қай форматы болса да қазақ үшін қасірет екенін жүрегімен сезеді. Ақын халқының ежелгі тәуелсіздігін аңсайды, ол өткен күн «Күн» еді енді міне «түн заман» келді дейді.

Заман қашанда өзінің тарихи ірі тұлғаларымен кейінгі ұрпаққа шежіре тарих болып жетеді. Мағжан Жұмабаев 20 жасында «Өткен күн» деген өлеңін жазады. Ол өлең 1913 жылы «Қазақтың кешегі күйі» деген атпен «Ызың» атты қазақ ақындарының өлең жинағына енеді. Екінші рет 1922 жылы толықтырылып Қазан жинағында жарық көреді. «Өткен күн» өлеңіндегі жер атаулары, тарихи тұлғалар есімі, елді басқару, әділдік пен шындықтың үстемдік етуі, адамдар арасындағы қарым-қатынастың тазалығы оқырманды еріксіз сол бір ғажап әлемге алып кетіп, жүрекке жылылық нәрін береді. Жердің бес құрлығы сияқты Қазақстанның бес өзені: Еділ, Жайық, Сырдария, Ертіс, Жетісу арасы қазақ жері – Сарыарқа деп аталады. Сол жерді мекен еткен баласының есімі – Айбынды Ер Алаш деп аталады. Өлең де дәл осылай басталады.

Еділ, Жайық, Сырдария
Белгілі жұртқа ескі су.
Тәтті, дәмді тармақты
Ұзын Ертіс, Жетісу
Осы бес су арасы
Сарыарқа деген жер еді,
Туып-өскен баласын
«Айбынды ер алаш»– дер еді. [3, 54б]

Бұл – өлеңмен жазылған қазақ жерінің картасы. Енді бұл жердегі адамдардың өмір сүру образы қандай?

Еркін шауып ойнақтап,
Тілеген отын жер еді.
Қонысы – жібек, ну тоғай,
Айдын шалқар көл еді...
Қайыры көп ағайын,
Кедейде жоқ уайым –
Керек болса бір тайын

Сұраусыз ұстап мінеді.
Болсын жаты, жақыны,
Жоқ асынан тартыну.
Жылы жүзді бәйбіше
Керсендей үлкен аяқпен
Ұстата саумал береді. [3, 54]

Бұл – қазақ салты, қазақ бейнесі. Асқа да, малға да жомарт, жатсынуды білмейтін қазақ осы болатын. Жеріне де, малына да өзі ие. Ағайын бір-біріне қарасады, ренжімейді, жылы жүзбен қарым-қатынас жасайды, күледі, қалжыңдасады. Ақын бұл суретті былайша жырлайды: «...Бұйық жатқан кең дала, Бейне бір жаны енеді»

Рас, ел іші болған соң дау-дамай болмай тұрмайды. Онда бітімге биге келеді. Қазақтың ежелден дала заңы бар, оны халық: «Қасымның қасқа жолы», «Есімнің ескі жолы» деп атап кеткен. Осы жолдан би таймайды, елден пәре алмайды, әділ билігін айтады. Ақын халықтың осы дәстүрін де тамаша жырлайды. Ендігі жерде ақын ер, тарихи тұлғалардың елді ұстаған билігін мақтан етеді. Ол тұлғалар: Хақназар хан, Абылай хан, Қабанбай, Бөгенбай, Наурызбай батырлар, Қаз дауысты Қазыбек, қара палуан Жәнібек, Шөже, Орынбай, Жанақ, Біржандар. Олардың ерлігі, билігі, өнеріне баға жетпейтінін сағынышпен толғайды. Қазақтың өткен күнін аңсайды.

Өткен күнді ойласам,
Ойға терең бойласам,
Кешегі қайран қазақтың
Сәулеті мен дәулеті
Көз алдыма келеді...
Күшің кеткен баяулап,
Жүрсің атсыз жаяулап.
Ит надандық желкеңде
Шабайын деп аңдып тұр

Қылышын ұстап таяулап,[3,55] - деген өлең шумағынан XX ғасыр басындағы Ресей империясының боданы болған қазақ елінің тағдырын шынайы суретейді. Сәулеті мен дәулетінен айырған халықтың бостандығы жоқ, аузын ашса, қарсылық білдірсе желкесінде тұрған надан басын шапқалы тұр. Ол «қылыш» халқымыздың қаншама арда ұлдарының басын шапқаны баршаға белгілі. Еліне жаны ашыған ақын өлеңінің соңында жұртын сүйген жүрекпен:

Арыстаным, сұңқарым,
Қажымас, талмас тұлпарым,
Басың көтер, тұр енді!
Батқан екен ол Күнің,
Жеткен екен бұл түнің,
Өткенді ойлап қайғырма...
Заман – түлкі, тазы бол,
Базарша дүкен құр енді,– дейді. [3,56]

Қазақ деген халықтың тарихын білгісі келген адам Мағжан ақынның осы өлеңін зерделеп оқыса көп нәрсеге қанық болары ақиқат.

«Өткен күн» өлеңіндегі тарихи тұлғалар: Хақназар, Абылай хан, Қабанбай батыр, Бөгенбай батыр, Қазыбек би, Шөже ақын, Орынбай ақын, Біржан сал.

Мағжан Жұмабаевтың біздің тақырыбымызға келетін тағы бір шығармасы – «Түркістан» өлеңі. Түркістан мұсылман жұрты үшін киелі, қасиетті жер болып саналады. Оның себебі Түркістанның тарихына байланысты болса керек. Ақын 25 шумақтан тұратын «Түркістан» өлеңінің 19 шумағында Тұран тарихы туралы сөз қозғайды.

Тұранды түгелімен билеп тұрған
Ертеде ертегі хан Афрасияб.
Ежелден жер емес ол қарапайым,
Білесің, тарихты ашсаң Тұран жайын. [3,160]

Алып Ер Тоңға – біздің дәуірімізге дейінгі II–I ғасырда өмір сүрген тарихи тұлға. Алып Ер Тоңған тұран жерін жаудан қорғауда ерлік көрсеткен батыр әрі патша. Алып Ер Тоңға туралы ежелгі Орхон ескерткіштерінде жазылған. Одан кейін Алып Ер Тоңғаның тарихи тұлғасы мен дастандағы әдеби бейнесі жайында кезінде Әбу Райха әл-Бируни Махмұт Қашқари, Мухаммед Хайдар Дулати, Хамза Исфаханиё Рашид Әддин т.б. аса құнды пікірлер айтқан. Бұлардың бәрі де жырдың басты қahарманы Алып Ер Тоңғаны мемлекет қайраткері ретінде сөз етеді. Олар, әсіресе Тұран мен Иран арасындағы соғыста Алып Ер Тоңға өзін аса дарынды әскери қолбасшы ретінде танытқанын ерекше атап көрсетіп отырады. Жүсіп Баласағұн «Құтты білік» дастанының Алып Ер Тоңғаны жырлауға арналған бөлімін «Мақтауға тұрарлық қасиеттер және ізгі істердің пайдасы туралы» деп атаған. «Құтты білік» дастанының [5,101-102] 277-бетінен бастап 286-бетіне дейінгі аралықта түгелдей дерлік Алып Ер Тоңғаның ізгілікті істері, асыл тектілігі, даналығы, Тұран елін басқарудағы көрегендігі, дарынды қолбасшы, қарапайым халыққа қамқоршы болғаны, жомарттығы, мәрттігі, т.б. ізгі қасиеттері мадақталады. [6]

Тұранның билері бар Тарағайдай,
Сол биден Темір туған от боп ойнай.
От шашып жер жүзіне Ақсақ Темір,
Жарқ етіп өте шыққан найзағайдай.

Тұранды мақтамаймын тіпті текке,
Онсыз-ақ Тұран таныс талай шетке.
Сырласқан үйде отырып аспан-көкпен
Білгіш аз жеткен жүйрік Ұлықбекке. [3,160]

Әмір Темір 1336 Түркістанда өмірге келген (18. 2. 1405, Самарқан дүние салды) қолбасшы, мемлекет қайраткері. Барлас тайпасының биі Тарағай бектің баласы. Темір әулетінен ұлы ғалым Ұлықбек (1394 -1449), Моғол империясын құрушы Бабыр (1483-1530) сынды атақты адамдар шықты. [7]

Асыл қан - қасиетті түрік қаны,
Сол қаннан — Ибн-Сина Әбуғали.
Молдығы білімінің сиқыр дерлік,
Дүниеге мұндай адам туды ма әлі?

Түріктің кім кеміткен музыкасын,
Фараби тоғыз ішекті домбырасын!
Шерткенде тоқсан тоғыз түрлендіріп,
Жұбанып, кім тыймаған көздің жасын?! [3,160]

Әбуәли ибн Сина – ғалым, пәлсапашы, астроном, Толық аты-жөні *Абу Али Хусейн ибн Абдаллах Ибн Сина*, еуропалық дестүр бойынша ол Авиценна деген атпен мәлім. Ибн Сина өзінен кейін зор шығармашылық мұра қалдырып кетті: ертедегі деректерге қарасақ, ол 456-ге жуық еңбек жазды, бірақ бізге дейін оның 240 кітабы ғана жетті, ол еңбектер поэзия мен философиядан бастап, геология және астрономиямен аяқталып, білімнің барлық саласына арналған. Үлкен атаққа Ибн Сина дәрігер, ғалым және фармацевт ретінде ие болды. Ол бар болғаны 57 жыл өмір сүрсе де (980-1037 жылдары), оның өмірі мен дарыны осы уақытқа дейін аңызға айналып келеді. [http://kk.wikipedia.org]

Әбу Насыр Әл-Фараби Әбу Насыр Мұхаммад ибн Тархан ибн Узлағ әл-Фараби (870 - 950 ж. ш.) ойшыл, философ, социолог, математик, физик, астроном, ботаник, лингвист, логика музыка зерттеушісі. [8]

«Түркістан» өлеңінің соңғы шумақтарында ұлы Тұранның бөлшектеніп кеткен тұсын: «Көп түрік енші алысып тарасқанда, Қазақта қара шаңырақ қалған жоқ па?» деп, түркі жұртының ата жұрты болып қалған шаңырақ иесі қазақтың құрған хандығы туралы айтылады.

...Қазақтың қасқа жолды **Қасым** ханы
Тұранның талай жерін билеп тұрған.

Әділ хан аз болады **Назар**дайын,
Алашқа **Есім** ханның жолы дайын.

Тәукедей данышпан хан құрған екен
Басында Күлтөбенің Құрылтайын.
Бұл Тұран ежелден-ақ алаш жері,
Тұрансыз тарқамаған алаш шері.

Тұранның топырағында тыныштық тапқан
Алаштың арыстаны — **Абылай** ері...
Тұраннан Сарыарқаны бөлек деме,
Түркістан алты алашқа болған Кебе.
Тұранның топырағын құшып жатыр
Кешегі ердің ері көкжал **Кене**. [3,160-161]

Мағжанның қазақтың төл атымен аталған алғашқы хандығының көсемдерін атамай "Қазақтың қасқа жолды Қасым ханын» атауының себебі осы хан тұсында қазақ мемлекеті айналасына танылып, сол өңірдегі қуатты елдер қатарына қосылды. Қазақтың тұңғыш тарихшысы Мұхаммед Хайдар Дулати «Тарих-и Рашиди» еңбегінде Қасым хан: «Дешті Қыпшақ даласын толық биледі. Оның әскерінің саны мың-мыңдаған адам еді. Жошы ханнан кейін ол жұртта одан ұлы хан болған емес» [6] деп жазған болатын. Ақын «Өткен күн» өлеңінде айтқан тарихи тұлғаларды осы өлеңінде де қайталайды. «Әділ хан аз болады Назардайын",– деп, Хақназарды атайды. Қазақ хандығын нығайтуда ерекше еңбегімен танылғандар қатарында бұл өлеңде де «Алашқа Есім ханның жолы дайын», — деп Есім ханның ескі жолын еске алады. Қазақ хандығының тағы бір дәуірлеген тұсы – бұл Тәуке хан тұсы. Ақын бұл Тәуке ханның кезіндегі елде «Жеті Жарғы» дайындалып, «Билер кеңесі» ықпалымен халық пен билік арасында түсіністік, тәртіп орнауын, үш жүздің басын қосып Күлтөбенің басындағы жиындарда (Құрылтайда) ел бірлігі көкейтесті мәселелерін талқылауы, Тәуке ханның ақылды стратегиясын қолдануының арқасында елде жиырма жылдай тыныштық орнайды. Ақын оны Тәукедей ханның данышпандығының арқасы деп түсіндіреді. Мағжан Қазақ хандығында шоқтығы биік Абылай ханды да мақтанышпен жырлайды. Ақын оны «Алаштың арыстаны Абылай ер» деп бағалайды. Бұл ұлы ханның қазақ мемлекеттігінің ең ауыр кезеңдегі солтүстіктен Ресей империясы, шығыстан Цин империясының қысымына, осы екеуінің қаруландырып қолдауымен сол кездегі қуатты мемлекеттердің бірі Жоңғар хандығының жорықтарына төтеп берген, қазақтың басын біріктіріп, жауға аттанған ерлігін айтқан еді.

Сонымен ақын бұл екі өлеңінде Қазақ хандығының әр кезде абыройын асқақтатқан Қасым, Хақназар, Есім, Тәуке және Абылай сияқты хандардың өрлігін, өресін, ерлігін жырға қосады.

Ақынға «ескіні көксейді» деп, сол заманда жала жапқанымен, елін сүйген, елінің тәуелсіздігін армандаған ақын есебі тәуелсіз Алаш автономиясын құру болатын. Осы ұлттық идеяға топтастырудың жолы, ерлердің рухын көтеру мақсатында Тұранды билеген, тәуелсіздігін бермеген хандардың ерлігімен қанаттандыру еді.

Мағжан Жұмабаевтың «Батыр Баян» поэмасы – тарихи поэма. Поэма 1923 жылы «Шолпан» журналында жарияланған. Филология ғылымдарының докторы, профессор Р. Нұрғалиев М.Жұмабаевтың «Батыр Баян» поэмасын жазуына Шоқан Уәлихановтың «XVIII ғасыр батырлары жөніндегі тарихи аңыздар» зерттеуіндегі Абылай мен Баянға байланысты келтірілген әңгімелері түрткі болғаны анық. Себебі Шоқан айтқан деректер поэмадан орын алған» [9]

Поэма оқиғасы іштей екі бөліктен тұрады. Біріншісі батыр Баянның қалмақ елін шауып, қалмақтың ару қызын қолға түсіруі, оған ғашық болу хикаяты, екіншісі хан Абылай және оның қасындағы батырлар.

Мағжан ақын біз талдаған алғашқы екі шығармасында өзінің психологиялық күйін, өткен қазақ өмірін аңсап жазса, «Батыр Баян» поэмасында сюжет арқылы, сол заманның бүкіл тарихын, заманындағы кейіпкерлердің әрекеті, сезімі арқылы, эмоционалдық көңіл-күймен жырлайды.

Бұл шығармасының дүниеге келуі де ақынның бодандықтан бостандыққа, еркіндікке шығуын қалауы. XX ғасырдың 20 жылдарындағы қазақ елінің басынан өткізген қайғы-қасіретін тілмен айтып жеткізу де қиын. Сондай кезеңде ақын тағы да тарих парағын аударып, осы шығармасын тудырады. «Жүрегім, мен зарлымын жаралыға, Сұм өмір абақты ғой саналыға... Қу өмір қызығы жоқ қажытқан соң, Толғанып қарауым сол баяғыға» [3,191]

Оқиға Көкшетауда, Бурабайда өтеді. Ақынның Көкше табиғатын суреттеуі ғажап. Біздің зерттеуімізге қатысы болмағандықтан ақынның көркемдік шеберлігін әңгіме етпейміз. Біздің әңгімемізге арқау болатындар: тарихи тұлғалар, қазақ батырлары. Осы поэмада Абылай ханнан басқа он жеті батырдың есімі аталады.

Ақын Абылайдың алашқа қорған болған қасиетін ерекше жырлайды. Ал Баянның қадірін Абылайдың мына бір сөзі арқылы арттырады. ...Шыдамы кеткен батыр, билерге Абылай батыр Баян келмесе жауға аттанбайтынын хабарлайды. Абылай ханның жиналғандар ішінде Қанжығалы Бөгенбайдай, Қошқарұлы Жәнібектей әйгілі қолбасшы батырлар, Бұқар, Тәтіқара сияқты жыраулар барында жас батыр Баянды сонша күтуінің біздіңше екі себебі бар сияқты. Біріншісі, Баян поэмадағы оқиғаның баяндалуынан байқалатындай ханды сыйлататындай Абылай сөзімен «наркескен», «қайтпас болат», жауын қорқытатын сұстылығы тақылетті өзгелерден ерекше дара тұлғалығы. Екіншісі, ханның өз басының бір қарағанда Абылайдың әйгілі қаталдығына үйлесіңкіремейтін мінезі — өзіне ебелектегендерден гөрі хан деп қаймықпай қисынды ойын тура және қарсы айта алатын жүректі, батыл адамдарды ұнататыны. Поэмада хан Баянның кешігіп келгенін, оның артында бір сыр барын сезеді, әрі оның мәнісін сұрамауына құлақ асады және ханның жарлығына қарсы сөз айтуын түсіністікпен кешіреді.

Абылайдың Баянмен кездесу эпизодынан хан мінезінің мынадай қырларын байқауымызға болады: біріншіден, мінезінің кеңдігі, сабырлылығы: 1) хан басымен ештеңе деместен жас батырдың кешігуіне және сырын айтпауына кешіріммен қарайды; екіншіден, сардарларымен сыйластығы, жас батырын кешіріп қана қоймайды жанынан орын беріп отырғызып, аса үлкен құрмет көрсетеді.

Абылай бейнесінің тереңірек ашылатын жері, қалмақ елшілерінің тілегіне байланысты хан әрекеті. Абылай қалмақ ұсынысын оң көріп, жауынгерді қырмауды ойлап, қайтпақ болады, яғни қателеседі, Баян ханның қателігін бетіне айтады.

Поэманың соңы батыр Баянның жолдастарымен жауға «Абылайлап» тиісіп, біраз қыруы, бірақ көп күшке шамасы келмей батырдың мерт болғаны, мұны көрген Абылайдың Баянға көмекке қалмақтарға қайта шабуымен, ал қалмақтар «Абылайдан сескенген соң, жөнелді ертеңіне Қытайға ауып» - деген жолдармен аяқталады.

Бұл поэмада Абылай ханның тек тарихи тұлғасы емес, сонымен қатар көркем бейнесі де ашылады. Бұл әрине ақынның шеберлігі.

Қорытынды

Мағжан шығармаларындағы тарихи тұлғалар тізбегі өте көп. Біз бір баяндама шеңберінде оның бәріне бірдей тоқталуға мүмкіндік таппадық. Біздің қорытындымыз: Ұлы ақынның тарихи тұлғаларды ұрпақ жадында мәңгі қалдыруды мақсат тұтуы – қазақ елінің болашағына сенгендігі деп білеміз. Ақын жырлаған тарихи тұлғалар бүгінгі тәуелсіз Қазақ елінің тәуелсіздігін сақтап, Әділетті ел болу идеясын шындыққа айналдыруда рухани тірек болатыны сөзсіз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Жұмабаев М. «Педагогика» - Ташкент, 1922 ж
2. Жұмабаев М. «Жас азамат» газеті, Қызылжар - 1981/1
3. Жұмабаев М. «Сүй, жан сәулем» Өлеңдер мен поэмалар – Алматы: Атамұра, 2002
4. Жүсіп Баласағұн. «Құтадғу білік». Түркістан - 2004,541
5. Мұхаммед Хайдар Дулати. «Тарих-и Рашиди». Алматы: «Тұран», 2003, 616
6. Ер Тоңға – Уикипедия, қазақша ашық энциклопедия
7. Отырар. Энциклопедия – Алматы «Арыс», 2005
8. http.kk.wikipedia.org сайты
9. Нұрғалиев Р. «Мөлдір сезім, биік парасат». М.Жұмабаев.Үш томдық шығармалар жинағы. Екінші том. Ақын туралы жазылғандардан. Алматы, «Ғылым», 1992, 491-502 б.б

AŞIK İSRAFİL ÖRNEĞİNDE AŞIK TARZI HİKÂYE TASNİFİNİN GÜNÜMÜZDEKİ DURUMU

Erdoğan ALTINKAYNAK*

Özet: Aşık İsrafil Uzunkaya, 1957 yılında Ardahan'ın Çıldır ilçesi, Eşmepınar (Purut) köyünde doğmuştur. Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi aşıklık geleneğinin günümüzde canlılığını koruduğu bir coğrafyadır. Bu coğrafya içinde özellikle Çıldır'ın günümüze kadar kendine özgü bir geleneği ve ekolu bulunduğundan, çok sayıda aşığın çıkmasına tanıklık etmiştir.

Aşığın, çeşitli örneklerle bağlantı kurularak aktardığımız kuramsal bilgilere, aşıklık geleneğine, tür ve şekil bilgisine ve daha geniş Türk dünyası coğrafyası ile ilgili anlattıklarımıza da ilgi duyduğunu gözlemledik. Tüm bu olgular aşığın hikâye tasnifi ile ilgili düşüncelerinin olgunlaşmasına katkıda bulunmuş ve hikâyelerini buna uygun biçimde tasnif etmiştir. Bu hikâyeler, Ramazan Korkmaz'ın ricası üzerine yazılan Aşık Şenlik'in kızı Gülenaz Hanım'ın hikâyesi ile bizim konuşmalarımızdan ortaya çıkan Erdoğan ile Almagül, Kanlı Beşik, Gülşah ile Alişan gibi hikâyelerdir. Şu ana kadar aşık 10 hikâye tasnif etmiştir

Bu çalışmada, Aşık İsrafil'in hikâye anlatma örneklerinden yola çıkarak aşık tarzı hikâye tasnifinin hem içerik hem de yapısal açıdan güncel durumunun incelenmesi amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Aşık İsrafil, Hikâye Tasnifi, Gelenek, Fasıl, Anlatma Geleneği*

Current Situation of Minstrel Style Story-Telling Classification and the Example of Aşhik İsrafil

Abstract: Aşık İsrafil Uzunkaya was born in 1957 in Eşmepınar (Purut) village, Çıldır district, Ardahan. The tradition of minstrelsy still maintains its existence today in Northeastern Anatolia Region. In this region, especially Çıldır has witnessed the emergence of many minstrels up to now, as it has a unique tradition and school of its own.

During field research, we observed that Aşık İsrafil was also interested in the theoretical information we conveyed through various examples, the tradition of minstrelsy, knowledge of genre and form, and what we explained about the wider Turkish geography. All these facts contributed to the maturation of the minstrel's thoughts regarding story classification, and he classified his stories accordingly. These are the story of Aşık Şenlik's daughter Gülenaz Hanım, written upon the request of Ramazan Korkmaz, and the stories that emerged during our conversations, such as Erdoğan and Almagül, Kanlı Beşik (Bloody Cradle), Gülşah and Alişan. So far, Aşık İsrafil has classified 10 stories.

In this study, we mainly aim to examine the current situation of minstrel style story-telling classification in terms of both content and structure, based on Aşık İsrafil's storytelling examples.

Keywords: *Aşık İsrafil, Story Classification, Tradition, İntroduction, Story-Telling Tradition*

1. Aşık İsrafil Kimdir?

1.1. Hayatı

Aşık İsrafil Uzunkaya, 01. 01. 1957 Eşmepınar köy (Purut) / Çıldır / Ardahan doğumludur. Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi (Kars – Ardahan – Iğdır – Artvin) illeri aşıklık geleneğinin canlılığını koruduğu bir coğrafyadır. Bu coğrafya içinde Çıldır'ın ayrı bir yeri vardır. En çok aşık yetiştiren bir ilçemizdir. Bunun da sebebi özellikle Terekeme Türklerinin yoğun olarak yerleştiği bir yer ve Doğu Anadolu bölgesi aşıklarının üstat olarak tanıdığı, kabul ettiği Aşık Şenlik'in Çıldırlı olmasıdır.

Köyündeki ilkokulu bitirdikten sonra eğitimine devam etmemiştir. İlkokulda da başarılı bir öğrenci değildir. İlkokulu yedi yılda bitirebilmiştir. Rivayetlere göre çok yaramaz bir öğrencidir. Almina olmasından dolayı teni ve saçları beyazdır. 15 yaşında iken geçirdiği bir trafik kazası nedeniyle sağ gözünü kaybetmiş, diğer gözünde de hasar meydana gelmiştir.

Okul yılları dahil olmak üzere ailesinin geçim kaynağı olan hayvancılık ve hayvancılığa dayalı tarım ile uğraşmıştır. Askerliğini ise gözlerindeki engelli olmasından dolayı kırk gün yapmıştır.

Geçim kaynağı yaşadığı yöreye uygun olarak hayvancılıktır. Ek gelir kaynağı ise aşıklık geleneği içinde kendisine verilen bahşiş ve hediyelerdir.

* Prof. Dr. Ardahan Üniversitesi, İBEF, TDE Bölümü. erdoganaltinkaynak@ardahan.edu.tr, ORCID: 0000-0003-1105-0479.

DOI :10.30546/100981.2024.0175

Ailesi o doğduğunda, yoldan geçen ilk yolcuya sorarak vermiştir. Ailenin köydeki lakabına "Tembeller" veya "Karabedeller" denilmektedir. 1978 yılında Tevriz Hanım ile kurduğu ailenin dördü kız biri erkek beş çocuğu vardır.

Ailesinde anne tarafından müteveffa Tahir Taşdemir saz çalıp söylemektedir, aşıklık yapmamıştır. Baba tarafından ise Abdullah Uzunkaya da aynı şekilde saz çalıp türkü söylemektedir. Har ikisinin de kendilerine ait şiirleri olduğu bilinmektedir.

İsrafil Uzunkaya Çıldır merkezli Aşık Şenlik Derneğine üyedir. Kültür Bakanlığına kayıtlı aşıklarımızdandır.

Örgün dini eğitim almamıştır. Köyü ve çevresindeki yaşlı ve eğitimli kişilerden öğrendiği bilgilerle dini bilgisini oluşturmuştur. Kula kulluk etmeyi, dalkavukluğu, toplumu ayrıştırmayı, Türk toplumunun tasvip etmediği yaşam tarzını kesinlikle reddetmektedir. Her ne kadar dini vecibeleri yerine getirmekten uzak olsa da sağlam bir itikada sahiptir.

Yöredeki aşıklık icrası davetlerine katılmıştır. Çeşitli üniversitelerde, uygulamalı derslere katılmıştır. Bununla birlikte çok sayıda katılım belgesi ve şilti vardır. Kars'ta düzenlenen 4 adet aşıklar şölenine, Çıldır'da düzenlenen "Uluslararası Aşık Şenlik Aşıklar Şöleni'ne katılmıştır. Yurt dışı gezilerine komşu ülke Gürcistan'a çıksa da sanatını icra etmemiştir. Ardahan, Çıldır ve civarı konulu belgesellerde âşık olarak rol almıştır.

İsrafil Uzunkaya aşık edebiyatı tür ve şekillerinin hemen her alanında ürünler veren bir aşığımızdır. Bununla birlikte aşık edebiyatı alanında pek rastlamadığımız "satranç" şekline ait ürünleri ve "akrostiş"leri de vardır.

Bade içmeye inanmaktadır fakat kendisi ile ilgili olarak sorulan soruya "o benim ile Allah arasında gizlidir, söyleyemem" diye cevap vermiştir.

Bazı şiirleri ses sanatkarları ve müzikologlar tarafından bestelenmiştir.

Saz çalmayı bir heves ile kendi kendine başlamış daha sonra Aşık Yılmaz Şenlikoğlu'nun yönetiminde öğrenmiştir. Kendisine usta olarak Yılmaz Şenlikoğlu (Aşık Yılmaz), Dursun Durdağı (Pünhani), Mehmet Oktay (Erkani) gibi isimleri saymaktadır. Yetiştirdiği veya yetişmesine katkı sağladığı çırakları olarak Alperen Topkaya, Yavuz Timur, Bora Karasu, Faruk Erdoğan, Tunay Aksu gibi isimleri saymaktadır.

1.2. Hikâyeleri

Gülşah ile Aliş (Alişan)
Ramazan Bey Hikâyesi
Kars Ayaz
Azerbaycan Destanı: Karabağ Hikâyesi
Hasan Mirza Bey ile Sara Hanım
Sürgün
Ferhat Bey ile Gülşah Hanım
Ah Şu Hudutlar Olmasaydı
Cancivan Bağları: Garip Bey ile Gülenaz Hanım
Erdoğan ile Almagül

1.3. Hikayelerinin Epizotları

Gülşah ile Aliş (Alişan)

- Gülşah, Devran Bey'in kızı, Aliş ise ölen kardeşinin oğludur. Babası olmadığı için Aliş'e Devran Bey bakar.
- Ermeniler göçleri döneminde Devran Bey'in eşi Naz Hanım, bir gece rüyasında eşini ve çocuklarını ateşler içinde görür ve kocasına; "Ermenilerin güzergahından taşınalım ailemize zarar gelmesin" der. Ancak Devran Bey yurdunu terk etmek istemez.

- Ermenilerin baskını sırasında Aliş ve Gülşah mühimmat trenine binerek kaçarlar. Aliş bu sırada işine yarayacak silahları aldıktan sonra treni havaya uçurur ve Gülşah'la birlikte kaçarlar.
- Yolda karşılarına çıkan ceylanlar çocuklara yol gösterir ve onları bir çobanın yanına götürür.
- Gülşah, annesi Naz Hanım'ı rüyasında görür. Kadın ona; "turnalar size yol gösterecek ve Sarıkamış ormanlarını aşacaksınız" der.
- Yolda karşılaştıkları bir pir kendilerine eşlik eder ve Çakal Deresi'ni aşarak turnaların peşinden Çıldır'a doğru yol alırlar.
- Kars'a vardıklarında karşılarına çıkan Ermeni Gafur Bey, çocuklara bahara kadar Çıldır'a gitmenin mümkün olmadığını ve yanlarında kalıp ona yardımcı olmalarını söyler.
- Çocuklar Gafur Bey'in yarı aç yarı tok yaşayıp onun için çalışırlar.
- Ancak Aliş, kendilerini çalıştırmak isteyen Gafur Bey'i öldürür ve karısı Vasilya Hanım'ın akrabalarının köyüne doğru yola çıkarlar.
- Vasılya Hanım'ın kardeşi İshak Bey onlara sahip çıkar ve Vasilya Hanım'la birlikte bir diğer kardeşlerinin yanına göndermek ister.
- Ancak Gafur Bey'in kardeşlerinin İshak Bey'in evini basacağını öğrenen Aliş, İshak Bey'e yardım etmek için döner ve girdiği çatışmada yaralanır. İstikam Bey tarafından tedavi edilir ve iyileşir.
- Gülşah ise rüyasında Aliş'in kaybolduğunu görmesinin ardından Vasil ve Vasilya'nın yanından ayrılır. Yolda Kuva-yi Milli'ye birliklerine rastlar ve kendisini Çıldır'a götürmelerini ister.
- Bu sırada Aliş ise orduya katılır ve asker olur. Burada karşılaştığı Suhara'lı bir askerle Gülşah'a bir mektup yollar.
- Akrabaları tarafından evlendirilmek istenen Gülşah, rüyasında annesini görür. Annesi; "turnaları takip ederek Çıldır'a gitmesini söyler".
- Gülşah, Çıldır'a vardığında çocukları olmayan bir aile tarafından sahiplenilir. Ancak onlarla hiç konuşmaz.
- Gülşah, bir elma bulur. Gaipten bir ses, elmayı kendisini sahiplenen karı kocaya vermesini, böylece bir oğulları olacağını ancak adını kendisinin koyacağını söyler.
- Elmayı yedikten sonra dünyaya gelen oğlana, eve gelen bir ihtiyar Hacı Murat Han adını koyar.
- Gülşah, zamanla kendisini evlat edinen Dursun Bey'in Aliş'in mektup gönderdiği asker olduğunu ve onun Şark cephesine gittiğini öğrenir.
- Gülşah bir gece rüyasında asker elbiseli Alişan'ı görür. Alişan ona: "senin yerin güvenli, sen bekle. Önce vatan" der.
- Savaş biter, Cumhuriyet kurulur ancak Alişan dönmez. Bu sırada Gülşah, Dursun Bey'in yeğeni Kâmil ile evlenir.
- Yıllar sonra Alişan döner ve Gülşah'ın öldüğünü öğrenir. Alişan mezarın başına ulaştığında mezarın yandığını görür ve su dökerek söndürür.
- Ancak bu sırada Alişan'da sırra kadem basar ve mezarın üzerinde kanlı bir bayrak açılır.
- Rivayete göre Alişan, Batı cephesinde şehit düşmüştür ve Gülşah'ın mezarına su döken onun ruhudur.

Ramazan Bey Hikayesi

- Ahıska beylerinden Alaattin oğlu Sümmani Bey, iyi eğitimli, at ve av sevdalısı bir yiğittir.

- Babasının üç nasihatini kendisine ilke edinir. Bunlar; Oğuz, at biner ancak kaçanı kovalamaz, düşene kılıç çekmez ve ağzından ateş çıkan bir kuş ve yaralı bir ceylan görünce hayvana yardım eder.
- Av sırasında ağzından ateş çıkan Murgu Semender kuşunu ve bir yaralı ceylanı görür. Yaralı ceylanı avcının elinden kurtarır.
- Avcı, Sümmani Bey'i Raşid Paşa'nın kızı olan badelisi Gülçimen Hanım'ın sarayına götürür.
- Sümmani Bey, saraya geldikten sonra hasta olan Gülçimen Hanım'ı iyileştirecek sarı keçiyi vurur ve Gülçimen Hanım iyileşir.
- Sümmani Bey ve Gülçimen Hanım kavuşurlar ancak Raşid Paşa'nın kızını bir sultanın oğluna vermek istemektedir.
- İki aşık Hılaport Ezelhan'ın yardımıyla Saruhan bağlarına kaçarlar.
- Sümmani Bey, yolda abdest alıp uyur ve rüyasında bir ceylanın kendilerine yol göstereceğini görür. Uyandığında gördüğü ceylanı takip ederler.
- Saruhanlı bağlarına ulaştıktan sonra karşılaştıkları Hacı Mahmut, gençlerin nikahını kıyar ve evlenirler.
- Raşid Paşa onların yerini öğrenip asker gönderir ancak bağın girişindeki aslanla kurt askerlere geçit vermez.
- Sümmani Bey'in babası Alaattin Bey, Raşid Bey'in konağına gider ve barış sağlanır.
- Ardından hep birlikte Saruhanlı bağına gider ve iki aşığa düğün yaptıktan sonra evlerini kurar, Yerhanlı köyüne yerleştirirler.
- Sümmani Bey yalnız olmasın diye Saruhanlı Tataroğlu, Dağlı Hamza ve Aslan Bey'i de oraya davet eder ve yerleştirirler.
- İki aşığın Ruslar tarafından sürgün edilen aileleri de zamanla gelip Yerhanlı köyüne yerleşirler.
- Raşid Bey ve Tataroğlu çevresine topladıkları yiğitlerle birlikte Kars'a gider ve Kuva-yi Milli'ye saflarına katılırlar.
- Tataroğlu beraberindeki adamlarla birlikte Moskova'dan yardım getirmeye giderken Sümmani Bey Çıldır'da kalıp Kuva-yi Milli'ye birliklerine destek olur.
- Savaş biter, Cumhuriyet kurulur ve Sümmani Bey rüyasında gördüğü pirin verdiği elma ile bir erkek çocuk sahibi olur.
- Ancak çocuğa pirin verdiği ismi vermediklerinden çocuk hasta olur. Ölmek üzere iken yeniden kulağına ezan okunarak pirin verdiği isim konulan çocuk iyileşir.
- Ramazan adını alan çocuk büyüdüğünde doğuştan yetenekli olduğundan her alanda yeterli bir genç olmasının yanı sıra iyi de saz çalar.
- Ramazan Bey büyür ve okulda tanıştığı Naz Hanım'a âşık olur. Ancak eğitimine devam etmek için Van'a gider.
- Ramazan Bey, Van Kale'sinde uyuduğu bir esnada gaipten bir duyar ve ses ona: "Oğul yiğidin üç sevdası var. Biri vatan, biri kültür, biri de yar. Ama önce vatan. Karanlık çok olacak ama korkma sen ışığa karış" der.
- Ramazan Bey, üniversite okumak için Van'da n Erzurum'a gelir. Bu sırada Hılaport Ezelhan'da onun durumdan haberdar olmak ve Nazhanım'ın mektubunu ulaştırmak için önce Van'a sonra Erzurum'a gider.
- Ramazan Bey rüyasında Şahin Bey'i görür. Şahin Bey ona "-Oğul, yarın kalk Abdurrahman Gazi türbesini ziyaret et" der.
- Üniversite hocası ise Ramazan Bey'e "-Oğul, sen edebiyatçı olup Kars – Erzurum bölgesindeki aşıkları derleyeceksin" der.
- Ramazan Bey hevesle işe koyulur.

- Bir gece rüyasında İbrahim Hakkı hazretleri ona "-Oğul sen güneşin doğduğu topraklara tekrar git, dünyayı keşfedeceksin" der.
- Ramazan Bey köyüne döndüğünde Nazhanım'ın başkasıyla nişanlandığını öğrenir. Ancak rüyasına giren pir ona "-Oğul vefasıza bel bağlama, sen Türk tarihine geçeceksin yoluna devam et" der.
- Ramazan Bey, Şenlik Baba'nın türkülerinin peşinden Suhara'ya gider. Şenlik Baba'nın evinde kaldığı zaman yine rüyasına giren Şenlik Baba ona "-Oğul, sen pir Ahmet Yesevi ve Korkut Ata soyunun devamısın, ülkeyi bu millet kurtardı, sizlere emanettir, toprağıyla, bayrağıyla ve kültürüyle" der.
- Ramazan Bey önce babasının dedikleri ardından rüyasına giren pirlerin dediği üzere ışığa karışır ve zamanla Fırat Üniversitesi'nde hoca olur.
- Bir gün Nazhanım suya düşen mendilinin peşinden atlar ve Gürkan Bey isimli dostu onu kurtarır.
- Ramazan Bey Elazığ'da bey kızı olan Canan Hanım'a sevdalanır ancak Canan Hanım'ın babası onu sınamak ister.
- Bu sınanmadan da geçen Ramazan Bey, Canan Hanım'ı da yanına alır ve pirlerin işaret ettiği üzere yeni üniversiteyi kurmak üzere Ardahan'a giderler.
- Ramazan Bey, Çapar Oğlu'nun tüm müdahalelerine rağmen hayalini gerçekleştirir ve Ardahan'a insanları ışığa karıştıracak olan üniversiteyi kurmak için harekete geçer.
- Ardından Hoca Yesevi'nin rüyasında söylediği üzere Tanrı Dağları'na davet edilir ve kuracağı üniversitenin temeline koymak için oradan toprak getirir.
- Ramazan Bey, dostları Gürkan, Erdoğan ve Orhan'la birlikte türlü zorluklara göğüs gererek üniversiteyi kurar.
- Rüyasında gördüğü Şahin Dede ona; "gün gelecek buradan uzaklaşacaksın ancak attığın tohum filizlenecek ve Çapar Oğlu ne yaparsa yapsın kurutamayacak" der.
- Rüyasındaki gibi olur. Ramazan Bey aldığı davet üzerine İstanbul'a gider ancak kendisine kurulan tuzağı fark ettiğinden istifa ederek tüm Kafkasya'ya kucak açan kendi kurduğu KÜNİB'in başına geçer.

Kars Ayaz

- Cumhuriyetin kuruluş yıllarında Çıldır'dan İskender, Bedel oğlu Kazım ve Dede Şirin adlı üç genç orduya alınarak eğitim için Sivas'a gönderilirler.
- Eğitimleri sırasında Kars, Ağrı ve Artvin'in savaş tazminatı olarak Rusya'ya verildiğini öğrenirler.
- Gençlerin üzüntülerin gören Hasan Yusuf Paşa, Ardahan Demirköylü yaveri Rasim Paşa'yı çağırır ve gençlerin mektuplarını Çıldır'a ulaştırmasını, oradan da haber getirmesini emreder.
- Mektuplarla birlikte Kars'a ulaşan Rasim Bey burada Cenubi garbi Kafkas Cumhuriyeti'nin kuruluş hazırlıklarından haberdar olur.
- Kars'ta durumu gördükten sonra mektupları dağıta dağıta Çıldır'a doğru ilerler.
- Rasim Bey'in bölgede olduğunu öğrenen Rus birlikleri onu ararlar ancak bulamazlar. O, gençlerin mektuplarını ailelerine vermiş ve onlardan aldığı emanet ve mektuplarla birlikte Erzurum'da bulunan 9. orduya ulaşmıştır.
- Rasim Bey, Erzurum, Erzincan üzerinden Sivas'a ulaşır ancak her yerde Osmanlı ordusunun dağıldığı haberini alır.
- Sivas'ta Kars'tan gelip yerleşmiş olan Mihrali Bey'i bulur ve gerek ülkenin durumu gerekse gidecekleri Yemen cephesi hakkında konuşurlar.
- Rasim Bey zorlu bir yolculuktan sonra 174. Alaya döner ve getirdiği mektupları askerlere dağıtır.

- Rasim Bey, alaya döndüğünde Mihrali Bey'in beş yüz atlısı ile Yemen'e gönderilmek istendiğini söyler ve bunun sarayın bir tuzağı olabileceğini belirtir.
- Çok geçmeden Yemen'den Mihrali Bey'in şehit olduğu haberi gelir ve tüm alay yasa boğulur.
- Bir zaman sonra Mustafa Kemal 174. Alayın başına geçer ve gençlerden İskender Kaytaran onun askeri olur.
- Ancak Kazım Çavuş, Yunan'ın telefon telini keserek orduya büyük bir avantaj sağladıktan sonra şehit olmuştur.
- Dede Çavuş ise yaralı halde önce Kars'a sonra Çıldır'a ulaşır ve hasretle bekleyen yakınlarına Kazım Çavuş'un şehit olduğunu Kaytaran'ın da Mustafa Kemal'le birlikte savaşmaya devam ettiğini söyler.

Azerbaycan Destanı: Karabağ Hikâyesi

- Ali Erkan Bey ve Hürizat Hanım'ın, Mehti Han ile Ali Han adlı iki oğulları olur.
- Çocuklar doğduktan sonra babaları beşiklerinde kan görür ancak bunun ne olduğunu anlamazlar.
- Ermenilerin Karabağ'ı işgalleri sırasında Ali Erkan Bey şehit olur. Beşiğinde uyuyan Ali Han katledilir ancak Mehti Han sekinin altına düşerek hayatta kalır.
- Mehti Han'ı bulamayan Hürizat Hanım önce aklını yitirir ardından silah kuşanıp dağa çıkar.
- Mehti Han ise bir Türk subayı tarafından sahiplenilir.
- Dağa çıkan Hürizat Hanım'a şehitler bir aslan bir kurt ve bir ceylan suretinde yoldaş olurlar. Aslanın adı Şah Hüseyin, kurdun adı Kürşat, ceylanın adı ise Maral Ana'dır.
- Hürizat Hanım, yardımcılarının da desteği ile Karabağ'a yerleşen Ermenilere çok zaiyat verir.
- Hürizat Hanım, İbrahimov adlı bir askerle birlikte Ermeni ordusuna hayli zaiyat verdirir, ancak saatler sonra onları bulan asker İbrahimov'un üç saat önce şehit olduğunu söyleyerek şaşırır.
- Türk subayın sahip çıktığı Mehti Han büyümüş, Rüzgar adlı bir oğlu ile Yağmur adlı bir kızı olmuştur.
- Hürizat Hanım, Maral Ana'nın yardımı ile oğluna kavuşur ancak annesi olduğunu söylemez.
- Maral Ana, Hürizat Hanım'a yakında Karabağ savaşı olacağını ve boynundaki kalagayı Mehti Han'a vermesini, böylece ona kurşun işlemeyeceğini söyler.
- Kısa bir süre sonra Ermeni ordusunun saldırısı ile savaş başlar ve Mehti Han cephededir ancak boynuna asması gereken kalagayı evde unutmuştur.
- Hürizat Hanım, Maral Ana'nın yardımı ile oğlunu aramaya koyulur ancak tam bulduğu sırada Mehti Han vurulur ve şehit düşer.
- Hürizat Hanım, cenaze sırasında şehit İbrahimovu'un, katledilen oğlu Ali Han'ın ve şehit düşen kocası Ali Erkan Bey'in hazır olduğunu görür.
- Karabağ düşman işgalinden kurtulur ve oradan getirilen toprak şehidin kabrine serpilir.
- Hürizat Hanım cenazeden sonra ortadan kaybolur ancak Bakü yakınlarında bir kadının ve bir kanlı beşiğin olduğu rivayeti dilden dile dolaşır.

Hasan Mirza ile Sara Hanım

- Mirza Bey değirmenci Mikail Bey'in kervancılık yapan oğludur.
- Malakan İstikam ise Mikail Bey'in değirmeni birlikte çalıştırdıkları dostudur. Onun bir şahin ve bir laçın kuşu vardır.
- Münevver Hanım bir gece rüyasında Hasan Mirza'yı zor durumda görür. İstikam Bey'in kuşları ise kervanı bularak Hasan Mirza'dan ailesine mektup getirirler.

- Hasan Mirza Bey kervanla yolda sırada rüyasında bir güzel görür ve ona sevdalanır.
- Kervan Kars' ulaşır ve malları pazara götürürler. Bu sırada Hasan Mirza, rüyasına giren kızı görür. Kız Cavvarlı köyünden Vasili Bey'in kızı Akça Hanım'dır.
- Ancak Akça kızın babası, kızını bir Müslümana vermeyeceğini söyler ve evi barkı toplayıp Kars'ı terk etmek ister.
- Fakat kızda rüyasında Hasan Mirza'yı görmüştür ve ona kendisini sevdiğini anlatan bir mektup ulaştırır.
- Onların Kars'ı terk etmeye çalıştıkları esnada Sara (Akça) Hanım kendini yerden yere atar ve gitmek istemez.
- Bu esnada Hasan Mirza Bey yetişir ve onların halini gören şehrin valisinin gençlerin birbirlerini sevdiklerini öğrenmesi üzere iki aşığın düğünü yapılır.
- Onların bir oğulları olur ancak adını koymak için iki tarafın anlaşamaması nedeniyle bir yolcudan çocuğa ad koyması istenir ve çocuğun adı İshak Bey olur.
- Yıllar sonra Hasan Mirza kervanla yolda olduğu bir esnada Sara Hanım hastalanır ve ölür.
- İshak büyür ve dedesi öldükten sonra Malakan İstikam ile birlikte değirmeni işletmeye başlar. Hasan Mirza ise her sabah kalıp Sara'nın mezarına gider.
- İshak Bey, her Cuma akşama değirmene gelen peri kızı ile sohbet eder ancak köylülerin durumu yanlış anlayarak değirmeni basmaları ile oradan ayrılır ve İshak Bey'e peşinden gelmemesini söyler.
- Hasan Mirza, Revan'da ticaret yaptıkları bir sırada Maya Hanım adlı Aşkabatlı bir kızı satın alır. Kız tıpkı Sara Hanım'a benzemektedir.
- Hasan Mirza, Kars'a döndüğünde oğlu İshak'ı bulamaz. İshak Bey peri kızının peşinden Tanrı Dağları'na gitmiştir.
- İshak Bey bir köşk ve alt tarafından bir gözesinden bal diğer gözesinden zehir akan bir çeşmenin başında peri kızını bulur ve birlikte ortadan kaybolurlar.
- Hasan Mirza ise onun peşinden Tanrı Dağları'na gider ancak oğlunu bulamaz.
- Hasan Mirze'nin, Baydursun adlı bir Kazak'tan duyduğu rivayete yılda bir gün köşkün içinde gelinlikli bir kız ile yakışıklı bir erkek görünürmüş.

Sürgün

- Stalin'in sürgün ettiği halkların dramını anlatan hikâye, Borçalı'nın dağlık bölgesinde yaşayan ve evlat hasreti çeken Ali Eşref Bey ile eşi Zeliha Hanım'ın iki erkek çocuk sahibi olmaları ile başlar.
- Doğduklarında birinin sırtında yıldız, diğerinin sırtında hilal izi olan çocuklardan gözleri buluta benzeyene Bulut, diğerine Zafer adını koyarlar.
- Çocuklar eğitim için Tiflis'e gönderilirler. Bir gün güreş müsabakası yapıldığında çocukların sırtlarındaki izleri gören hocaları; "Türk Dünyası'nın gözü aydın olsun iki kahraman yetişiyor" der.
- Okulun Ermeni hocalarından Fıkar Bey'in, Zafer'i Ermeni çocuklara dövdürmesi üzerine Zafer hocayı öldürür.
- Zafer, hocayı öldürmesinin ardından kurduyla birlikte ormana kaçar. Eve gelen Rus çarının askerleri tüm aramalara rağmen onu bulamazlar.
- Zafer'in gidişinin ardından yıllar geçer ve ailesi nesillerinin devamlılığı için Bulut Bey'in evlenmesi gerektiğini söyler.
- Bulut Bey ise av sırasında karşılaştığı Mehmet Kemandar Bey'in kızı Nazlı Hanım'a sevdalanır.
- Ali Eşref Bey, Mehmet Kemandar Bey'in konağına gider ve Nazlı Hanım'ı oğluna ister, gençlerin birbirlerini sevdiklerini öğrenen Mehmet Kemandar Bey kızını verir. Kırk gün kırk gece düğün yaparlar.

- Evliliklerinden bir yıl sonra önce babasını ardından annesini kaybeden Bulut Bey hem onların acısı hem kardeşinin yokluğu ile oldukça zor zamanlar geçirir.
- Ardından Bulut Bey'in biri Fırat diğeri Ferhat adında ikiz oğulları dünyaya gelir.
- Bu sırada Rusya'da rejim değişmiş ve Türk köyleri sürgüne gönderilmeye başlanmıştır.
- Bulut Bey köylerin birer birer işgal edilmesi nedeniyle iki oğlunu Kars'ta yaşayan dostu Yunus Haydar Bey'in yanına götürmek için yola çıkar.
- Bu sırada köye baskın yapan Bolşevikler Nazlı Hanımla birlikte herkesi arabalara doldurup Tiflis'e götürüp trene bindirirler.
- Nazlı Hanım bu sırada bir mektup yazar ve Hasan Ali isimli bir Türk'le ya Bulut Bey'e ya da Yunus Haydar Bey'e ulaştırılmak üzere Kars'a yollar.
- Bulut Bey ise çocukları bırakıp dönerken yolda Hasan Ali ile karşılaşır ve olanlardan haberdar olur.
- Bu sırada Nazlı Hanım'ın içinde olduğu sürgün treni İbrahim Bey adlı bir yiğidin Ermeni askerini öldürmesiyle durdurulur herkes kaçmaya başlar.
- Kars sınırına yaklaştıkları sırada Zafer Bey komutasındaki bir orduyla karşılaşan sürgünler onların yardımıyla Ermeni askerlerini püskürtür ve onları Kars'a ulaştırırlar.
- Ancak Sibirya'ya sürgüne gönderilen başka Türklerde vardır. Bulut ve arkadaşları oraya ulaşmanın yollarını ararlar.
- Bulut Bey bir yolunu Sibirya'ya giden sürgün trenine biner. Oraya vardığında trenden atlayan ve baygın halde olan Bulut Bey'i Baydursun adlı bir Kazak bulur ve evine götürür.
- Bulut Bey aylar süren bir aramanın ardından sürgünde olan köylüsü Gürcü Roin Bey'i bulur ve ondan trenin durdurulduğunu Nazlı Hanım ve birçok kişinin kaçmayı başardıklarını öğrenir.
- Tekrar bir yolunu bulup Tiflis'e giden trene binen Bulut Bey ve Roin Bey, Tiflis yakınlarında trenden atlarlar ancak Stalin'in askerince yakalanarak Gazamet Kalesi'ne götürülürler.
- Gazamet Kalesi'nde ölüm odasına götürülen iki arkadaş, Roin Bey'in tandığı bir Gürcü'nün söylediklerini yapar ve nehre atlayarak hem ölüm odasından hem de kaleden kurtulurlar.
- Bulut Bey ve Roin Bey, ormanda Zafer Bey'in komutasındaki Türk ordusu ile karşılaşıp birlikte Kars'a doğru ilerlemeye başlarlar.
- Ancak şehre yaklaştıklarında çıkan çatışma da Zafer Bey şehit düşer.
- Bulut Bey ise çocuklarına ve Nazlı Hanım'a kavuşmasına rağmen yıllar sonra bulduğu kardeşini kaybetmenin acısı içindedir.
- Zafer Bey'i vasiyeti gereği Kars'a defnederler. Rivayete göre onun defnedildiği Göktepe'nin semalarında her ölüm yıldönümünde bulutlar birleşip ay yıldız şekli oluştururlar.

Ferhat Bey ile Gülşah Hanım

- İran topraklarında Şahin kalesinin hükümdarı Hasan Şah ile veziri Behman Bey evlat hasreti çekerlerken hükümdar, vezirine olurda birinin kızı diğerinin oğlu olursa evlendirmelerini teklif eder.
- Zaman geçer şahın Gülşah adında bir kızı, vezirin ise Ferhat adında bir oğlu olur.
- Ferhat, Tahran'da iyi bir eğitim aldıktan sonra döner ve şahın hazinedarı olur.
- Bir gün rüyasında bir pir görür ve Gülşah Hanım'ın elinden bade içerek ona sevdalanır.
- Aynı şekilde Gülşah Hanım'da rüyasında Ferhat'ı görür ve ona sevdalanır.

- Sarayda birbirlerinden habersiz yaşayan iki aşık bir gün has bahçede karşılaşır ve aradıkları sevdalılarının aslında yanlarında olduğunu öğrenirler.
- Ancak durumdan haberdar olan şah, kızını vezirin oğluna vermek istemez.
- Bu sırada İsfahan şahı Ali Eşref Bey, Gülşah Hanım'ı oğlu Feyzullah'a ister. Şah gençlerin görüşmelerini kızının da istemesi halinde kızı vereceğini söyler.
- Bunu duyan vezir bir kardeşi Mehdi Han'la birlikte şahın huzuruna çıkar ve kızını Ferhat'a isterler. Ancak şah bu duruma sinirlenerek Mehdi Han'ı zindana attırır, veziri ve ailesini ise sürgün eder.
- Ferhat bir yolunu bulup kale kumandanı olan dostu Cevahir Bey'in de yardımı ile Gülşah Hanım ile buluşur ancak bunu duyan şah onları yakalatarak saraya getirtir.
- Şah kızını ve yanındaki cariyeyi odaya kapattırır, Ferhat Bey'i ise zindana attırır.
- Feyzullah Bey ise Gülşah Hanım'ı görmek için saraya gelmiştir. Ancak Ferhat'ın dostu Cevahir Ali ne olursa olsun onları kavuşturmaya ant içer.
- Cevahir Ali gece eğlencede sarayda herkesi sarhoş ettikten sonra Ferhat'ı, Mehti Han'ı, Gülşah Hanım'ı ve onun cariyesi Gülenaz'ı kaçırır.
- Ferhat ve beraberindekiler babasının nasihat ettiği üzere Huşirevan Kalesi'ne Ahmer Şah'ın yanına gitmek üzere yola çıkarlar.
- Feyzullah Bey ise beraberinde Yoltutmaz pehlivan ve askerlerle birlikte peşlerinden gider.
- Laçın dağlarına vardıklarına yolun kapalı olduğunu görürler. Ancak bir pir Ferhat'a görünür ve bir ceylanın onlara yol göstereceğini söyler.
- Ancak Feyzullah Bey ve askerleri onlara yetişir ve savaş başlar. Kılıcın, naranın sesi Ferhat'ın Kars'taki baba dostu Murat Han'a ulaşır.
- Murat Han ve pehlivanı Deli Poyraz hemen sese yetişir ve kavgaya başlarlar. Bu sırada Huşirevan şahı Ahmer Şah'ın kız kardeşi Mavide Sultan ve askerleri de yetişir.
- Ölen ölür, kalanları Huşirevan kalesine götürürler.
- Ahmer Şah'ın sorgusu üzerine her şey ortaya çıkar ve Feyzullah Bey Ferhat'tan özür dileyerek sağ kalan askerlerini alıp İsfahan'a doğru yola çıkar.
- Ahmer Şah, Gülşah'ı Ferhat'la, Cevahir Ali'yi Gülenaz'la, kendi kardeşi Mavide Sultan'la evlendirir.
- Behman veziri de karısıyla birlikte Kars'a getirterek kırk gün kırk gece süren bir düğün yaparlar.

Ah Şu Hudutlar Olmasaydı

- Ortasından geçen ince bir suyun Ermenistan ile Türkiye arasında sınır olduğu Halıkışla köyünde yaşayan biri Türk diğeri Ermeni iki dost aile ilerde birinin kızı diğerinin oğlu olursa evlendireceklerine dair söz verirler.
- Bir zaman sonra Ermeni Aros Bey'in Gülperçek adlı bir kızı, Türk Ali Osman Bey'in de İsmail Ali adlı bir oğlu olur.
- Sınırlar çizildikten sonra evleri ayrılan İsmail Ali ve Gülperçek birbirlerine sevdalıdırlar. Ancak Gülperçek'i Ermeni Gomar'da istemektedir.
- Sevdalıların sınırı geçip kavuşmalarını gören Ermeni subayı kızı karakola götürür ve babasına teslim eder. Ancak ona bir yolunu bulup onları kavuşturmasını söyler zira onlar sürgün edilecektir.
- Ancak kızda gözü olan taşnakçı Gomar, subayı tehdit eder ve bir daha böyle bir şey olursa onu şikâyet edeceğini söyler.
- Türk subayı Emir Bey, İsmail'in babasına Kars'ta bulunan Kazım Karabekir Paşa'nın yanına gitmelerini belki onun bir yol bulabileceğini söyler.

- Ancak Ermeni Gomar bu kavuşmanın önüne geçebilmek için Aros Bey ve ailesinin sürgün kararını çıkartırır ve onları Revan'a götürülmek üzere yakalatır.
- Gülperçek ise durumu anlatan bir mektup yazar ve Arçiv adlı Ermeni subaya vererek İsmail'e vermesini söyler.
- İsmail Halıkışla'da, Gülperçek ise Revan'da kara sevdadan hasta vaziyette yatarlar. Doktorlar her iki gence de çare bulamaz.
- Kars'taki doktor İsmail'i Tebriz'de Abbas adlı bir doktora gönderir.
- Doktor Abbas, İsmail'in derdine derman bulamaz ancak onu Revan'da yaşayan dostu Doktor Hoset Bey'in yanına gönderir.
- İsmail, Hoset Bey'in yardımıyla Gülperçek'e ulaşır ancak Gomar onları görüp Taşnakçılara haber verir ve İsmail tutuklanarak Revan kalesinde hapsedilir.
- Ancak Doktor Hoset'in deli olduğu yönünde rapor yazdığı İsmail kısa zamanda hapisten çıkar ve yine doktorun yardımıyla Gülperçek'e kavuşur.
- İki genç ayrılık acısıyla gerçekten de deli divane olmuştur. Kızın babası, İsmail'in amcasına Türkiye'ye dönmesini gençler düzeldiklerinde onları da göndereceğini söyler.
- İsmail ve Gülperçek Demavnet Dağı'nda gezdikleri bir sırada sırra kadem basarlar.
- Hem Gülperçek'in ailesi hem İsmail'in ailesi ne kadar uğraşsalar da gençlerden bir haber alamazlar.
- Sonunda evlatlarından haber alamayan Aros Bey ve Ali Osman Bey eşleri ile birlikte ortadan ikiye bölünen köylerine geri dönerler.

Cancivan Bağları: Garip Bey ile Gülenaz Hanım

- Borçalı'nın Kaçağanlı köyünde Aşık Hasan'ın kızı olarak dünyaya gelen Gülenaz Hanım, yedi kardeşin en küçüğüdür.
- Gülenaz Hanım on beş on altı yaşlarına geldiğinde köyün en güzel kızlarından biri olur ve köyün birçok genci ona sevdalanır.
- Garip Bey ise iyi bir hekim olan Sayit Bey'in oğludur. On sekiz yirmi yaşlarına geldiğinde babası onu Cancivan bağlarını satın alması için Suhara'ya dostu Aşık Hasan'ın yanına gönderir.
- Garip Bey birlikte yola çıktığı dostu Tehle Kazım ile Suhara'ya vardığında çeşme başında Gülenaz Hanım'ı görür ve âşık olur. Aşık Hasan'ın kızı olduğunu öğrendiği ise onunla birlikte evlerine giderler.
- Aşık Hasan misafirleri karşılar ve birkaç gün sonra bağa gidebileceklerini şimdilik dinlenmelerini söyler.
- Gülenaz Hanım'da Garip'e sevdalanmıştır. Bu yüzden bir mektup yazar ve onun yatağına bırakır.
- Mektubu alan Garip, babasının hem gelip Gülenaz'ı kendisine istemesi hem de bağı görerek alması için dönüp babasını çağırmaya karar verir.
- Gülenaz Hanım ise onun gidip dönmeyeceğinden korkar ve gitmeden bir kez görüşmek için amcasının kızından yardım alarak Garip'le buluşur.
- Gülenaz, kendisi babasından isterse hayır denmeyeceğini söyler ancak Garip, bunun edepsizlik olacağını ve gidip babasıyla birlikte döneceğini söyleyerek ayrılır.

Erdoğan ile Almagül

- Hemşin beylerinden Habit Bey'in oğlu Abbas Bey, Firdes Hanım ile evlidir. Ancak yedi yıl geçmesine rağmen çocukları olmamıştır.
- Habit Bey, yayladan dönerken uykuya daldığı bir sırada bir ses duyar ve ses ona; "derdinin dermanı elinin altındaki çiçektir. Götür onu oğlunla gelinine ver. Dövüş için yetiştirdiğin boğayı da kurban et, dağıt" der.

- Habit Bey denileni yapar ve Abbas Bey'in Nurşah adlı bir kızı ile Erdoğan adlı bir oğlu olur.
- Bu sırada komşularından Rüstem Bey'in de Devran adlı bir oğlu olur.
- Okul zamanları gelen çocuklar eğitim almaları için Tiflis'e götürülürler. Çocuklar Tiflis'te Abbas Bey'in dostu Apolon Bey ve oğlu Roin'e emanet edilirler.
- Aşıklığı olan Abbas Bey burada Gürcü Aşık Fikar ile atışır ve Aşık Fikar, Abbas Bey'in elini öperek aşıklığını takdir eder.
- Ancak Erdoğan Bey, çocukluk aşkı Diyar Hanım'dan ayrılıp Tiflis'e okumaya gitmek istemez.
- Diyar Hanım'da Erdoğan'ın gideceğini dostu Devran ile yaptıkları sohbetti duyarak öğrenir ve neden kendisine söylemedi diye gönül koyar.
- Diyar Hanım, yola çıkan Erdoğan Bey'in cebine bir mektup koyar ve Zoğan Bey'in kendisini istediğini annesinin de uygun gördüğünü yazar.
- Babası Erdoğan'ı Tiflis'e bırakıp dönerken oğlu onun cebine bir mektup koyar. Döndüğünde mektubu bulan annesi durumu Abbas Bey'e söyler. Abbas Bey ise; "okulu bittikten sonra gidip isteriz" der.
- Ancak babası Diyar Hanım'ı kendisinden oldukça büyük olan Zoğan Bey'le evlendirir.
- Diyar Hanım, Zoğan'ın kocalığını kabul etmemekle kalmaz derdinden hasta olur ve ölmeden son kez Erdoğan'ı görmek ister.
- Erdoğan Bey'de Tiflis'te gam içindedir. Durumdan haberdar olan Apollon Bey, Erdoğan'a, Devran Bey'e ve oğlu Roin'e birer at vererek ne olursa olsun gidip Diyar Hanım'ı getirmelerini söyler.
- Erdoğan Bey beraberindeki dostları ile Zoğan'ın kapısına onu öldürürler ancak Diyar Hanım'da son nefesini vermiştir.
- Diyar Hanım'ın na'şını alıp Çamlıhemşin'e gitmek isterken Zoğan'ın kardeşlerinin saldırısına uğrarlar. Devran Bey yaralanır ancak Erdoğan Bey ve Roin Bey peşlerinden gelen altı kardeşten beşini öldürürler.
- Cenazeyi yerine ulaştırdıktan sonra geldikleri yolda Tiflis'e döndükleri için hükümet güçleri Erdoğan ve Roin Beyleri bulamazlar.
- Anne babasının ifadesini alırlar. Onlarda Erdoğan Bey'in Tiflis'te okulda olduğunu söylerler.
- Ancak okula döndüklerinde kendilerinden şüphelenen Ermeni bir hoca gözünün üstlerinde olduğunu söyleyerek peşlerine takılır.
- Devran Bey'in iyileştikten sonra okula dönmesi üzerine Ermeni Hoca üç dostu polise ihbar eder ve uzun zamandır ortalarda olmadıklarını söyler.
- Okulu bitiren Devran Bey Türkiye'ye dönmek ister ancak ülkeden çıkması yasaklanmıştır.
- Erdoğan Bey ve Devran Bey'in babaları oğullarının mezuniyetine katılmak üzere Tiflis'e giderler. Ancak Devran Bey, Ermeni sevgilisinin kurduğu tuzağa düşer ve öldürülerek Kür Nehri'ne atılır.
- Bunun üzerine Erdoğan Bey ve Roin Bey'i Kazak ülkesine kaçıran babaları, ardından Ermeni hocayı ve Taşnakçıları da öldürerek Türkiye'ye dönerler.
- Kazak ülkesine ulaşan iki dost, Roin Bey'in babasının nasihati ile Ergali Bey'i bulur ardından Muhtar Avezov'un yardımıyla Abay Üniversitesi'nde doktoraya başlarlar.
- Erdoğan Bey'in kız kardeşi Nurşah Hanım'a elçi gelir ancak o kardeşi burada olmadan evlenmek istemediğini söyler ve Kazak ülkesine bir mektup gönderir.
- Bu sırada Roin Bey, hocasının kızı Maya Hanım'a âşık olmuştur.

- Erdoğan Bey bir gün Aral Gölü'nün kıyısında dolaşırken suda Diyar Hanım'ın resmini görür. Ancak bu elma toplayan Almagül Hanım'ın yansımasıdır.
- Erdoğan Bey bir süre kendisine gelemez. Kendisine geldiğinde ise söz ile anlatamayacağını görünce bir şiir okuyarak derdini Almagül'e anlatır.
- Erdoğan Bey ile Almagül görüşür anlaşırlar ancak Erdoğan Bey, kız kardeşi Nurşah Hanım'ın mektubunu alır ve bir ay içinde Türkiye'de olacağı yönünde cevap yazar.
- Zoğan'ın hayatta kalan tek kardeşi ise Hemşin yaylasını basar ve Abbas Bey tarafından öldürülür. Bunun üzerine orada kalamayacaklarını anlayan Abbas Bey ailesiyle birlikte Erzurum'un Oltu kazasına göç eder.
- Hemşin'e gelen Erdoğan Bey ailesinden kimseyi bulamaz ve jandarmaya ihbar edilmesi üzerine atına binerek Tiflis'e oradan da Kazak ülkesine döner.
- Erdoğan Bey, Kazak ülkesine döndüğünde babasından gelen mektubu alır ve onların Oltu'ya yerleştiklerini öğrenir.
- Erdoğan Bey'in hocası Muhtar Avezov ona; "oğlum sen tüm kaynakları mükemmel okudun, senin soyadın Altınkaynak olsun" der.
- Ailesinden gelen haberle herkesin iyi olduğunu öğrenen Erdoğan Bey bu sırada bir de yeğeni olduğu müjdesini alır.
- Roin Bey ise Abbas Bey'e bir mektup yazarak baharda Kazak ülkesine gelmelerini Erdoğan Bey'i kendisi gibi kültürlü bir hanımla evlendirmek istediklerini söyler.
- Ancak Erdoğan Bey'i haberi olmadan kendisini seven bir de Janna Hanım vardır.
- Ailesinin de gelmesi ile düğün hazırlıkları başlar. Ancak Janna Hanım ve Almagül'ü seven Kinyaz bir şekilde bu düğüne gölge düşürmek için uğraşırlar.
- Erdoğan Bey düğün sonrası Almagül'le birlikte Aral gölünde gezintiye çıkarlar. Ancak Kinyaz zehirli bir okla Almagül'ü vurur ve bindikleri kayığı batırır.
- Erdoğan Bey ne kadar uğraşsa da Almagül'ü kurtaramaz ondan geriye sadece kırmızı duvağı kalır.
- Erdoğan Bey tüm çabalara rağmen eski haline dönemez ve bir gün kayıkla göle açılarak ortadan kaybolur.
- Dostu Roin Bey tüm aramalara rağmen yalnızca ondan kalan elbiselere ulaşabilir.
- Almagül'ün babası ise Kinyaz'ı öldürür.
- Tüm aramalara ve beklemelere rağmen Erdoğan Bey'den haber alamayan ailesi Türkiye'ye döner.
- Aral Gölü'nün etrafında yaşayanların rivayetlerine göre; bu iki gencin resmi, suya battıkları günde, bir hortum ile gelinlik ve damatlık içinde göl üstünde belirir ve bir hortum ile kaybolur.

1.4. Sanatı

Şiirlerinin hikâyeleri yaşadığı çevreden, gezdiği coğrafyalardan, gündelik olay ve haberlerden, tarihi şahsiyetlerin hikâyelerinden oluşmaktadır. Kendi tasnifi on adet hikâyesi vardır. Bunlar: Gülşah ile Aliş (Alişan), Ramazan Bey Hikâyesi, Kars Ayaz, Azerbaycan Destanı: Karabağ Hikâyesi, Hasan Mirza Bey ile Sara Hanım, Sürgün, **Ferhat Bey** i**le Gülşah Hanım**[*], **Ah Şu Hudutlar Olmasaydı**[*], Cancivan Bağları: Garip Bey ile Gülenaz Hanım, Erdoğan ile Almagül'dür. Bunların dışında başka aşıklara ait Şahoğlu Şah Abbas, Kerem ile Aslı, Latif Şah, Köroğlu'nun kolları, Sümmani ile Gülperi, Ali Han ile Peri Hatun, Şeyh-i Senan hikâyeleri ve bölgede bilinen serencamları bilip söylemekte, anlatmaktadır.

2. Aşık Tarzı Hikâye Tasnifinin Günümüzdeki Durumu

Geleneksel hikâye anlatımında bir kalıp vardır:

a. **Fasıl:** (Divan, tecnis ve hareketli bir türküden oluşan ve hikâye ile bağlantılı olmayan kısım.)
b. **Döşeme:** (Hikâyeden ayrı bir şiir veya tekerleme kısmı)
c. **Asıl hikâye** (Anlatılacak hikâye. Bunun da kahramanın ailesi, kahramanın kahramanlığı, kahramanın dönüşü ve mutlu son kısımları vardır.)
d. **Duvak kapama** (Genellikle Köroğlu destanından bir türkü ve dinleyenlere hayır dua, iyi dilekler dilenen kısım.) (Boratav, 2018: 65-68).

Neden Aşık İsrafil'in hikâyelerini örnek aldığımız merak konusu olabilir. Gelişen teknoloji ve değişen dinleme ve izleme zevki nedeniyle genç ve orta yaş kuşakların artık bu tür geleneklere ve icralara itibar etmemesi nedeniyle bırakalım yeni hikâye tasniflerini eskiden beri var olan ve pek çoğu anonimleşmiş durumdaki hikâyeleri bile tamamen bilemeyen veya ezberleyip yeni kuşaklara aktaracak durumda olan sanatçılara rastlayamıyoruz. Aşık İsrafil ile tanışmamızdan ve yönlendirmemizden sonra on üç senede tamamen kendi ürünü, yeni ve telif on adet hikâye oluşturdu. Bu hikâyeler 2023 yılında Kültür Ajans yayınlarından okurların hizmetine sunuldu (Altınkaynak, 2023).

1996 – 2023 yılları arasında Kars – Ardahan – Iğdır – Erzurum – Bayburt bölgesinde yaptığımız derleme ve toplama faaliyetleri esnasında çok sayıda aşık ile karşılaşıp onlardan hikâyeler dinledik. İcra ortamında da tespitlerde bulunduk. Daha önce de derleme ve toplamalarda bulunuyorduk. Lisans dönemiyle başlayan (1980) meslek hayatımız sürecinde profesyonel veya amatör halk sanatkarlarından hikâye dinledik ve derledik. Bu süre içerisinde geleneğin gittikçe zayıfladığını ve pek çok unsurun terk edildiğine de şahit olduk. Gelinen son noktada elimizde bulunan bir hikâyeci aşığımızın ürünleri üzerinden değişim ve dönüşümü burada göstermeyi uygun gördük.

Geçmiş ile günümüz arasındaki farklara gelince, geleneksel kalıp olarak:

1. Aşık İsrafil'in defterlerinde yer alan hikâyelerde fasıl kısmına ait bir kayıt yoktu. Ancak hikâye anlatımında zayıf da olsa böyle bir kısmın mevcudiyetini görüyoruz ama bu da "döşeme" bölümünü durumundadır. Bu durum diğer hikâye anlatıcılarında da (Dursun Durdağı, Mehmet Oktay Erkani gibi) aynı şekilde karşımıza çıkmaktaydı. Aşıkların kendilerine geleneği hatırlatınca, hazırdaki durumu kabul edip, eski şekle dönmeyi tercih etseler de bunu sonraki anlatımlarında tekraren uygulamadılar.
2. Döşeme kısmında aşıklar kısa bir tekerleme, kendi malı bir şiir veya kalıp ifadelerle geçiştirmekteydiler. Fasıl ve döşeme kısmını bu şekilde geçiştirmelerinin sebebi ise zamandan tasarruf etmektir.
3. Asıl hikâye kısmı geleneksellik açısından birebir uygulanmaktadır. Kahramanın ailesi, kahramanın doğumu, kahramanın kahramanlığı ve mutlu son kalıplar içerisinde devam ettirilmektedir.
4. Duvak kapama bölümü eski anlatımlara göre daha geniş tutulmaktadır. Bunun da nedeni aşık kendi malı şiirlerini daha çok öne çıkarmak ve kendisini tanıtmak maksadı gütmesidir.

İçerik itibariyle halk hikâyelerini tasnif yapanlar şu şekilde yapmışlardır:

a. Aşk hikâyeleri
b. Kahramanlık hikâyeleri
c. Aşk ve kahramanlık hikâyeleri

Biz bu tasnife, iki ilave yaptık (Altınkaynak, 2019:37)[*]:

d. Dini tasavvufi hikâyeler

[*] . Bu tasnifi Sosgertli Aşık Mehmet Hicrani'nin hikâyelerini yayınladıktan sonra o hikâyelerden hareketle yaptık. Bkz. (Erdoğan Altınkaynak, Aşık Mehmet Hicrani'nin Hikâyeleri, Konya, 2008, Kömen Yayınları)

e. Alegorik manzumeler

Aşık İsrafil'in hikâyelerinde a, b, c tasnifine giren hikâyeler vardır. Ancak alegorik manzumelerine de şiirlerine ait defterlerde rastladık.

Üslup, dil ve motif açısından geçmiş ve günümüzü karşılaştırdığımızda:

1. Geçmişteki yöneticiler veya yönetici durumunda olan bey, ağa, şah, padişah, kadı, paşa gibi makamların yerini soylu, belediye başkanı, vali, kaymakam, rektör, cumhurbaşkanı, komutan olarak yer almaktadır. Hikâyelerdeki meslekler de buna benzer değişiklik göstermektedir.
2. Kalıp haldeki kadın ve erkek tasvirlerine yeni hikâyelerde rastlanılmamaktadır.
3. Olayların geçtiği sembolik coğrafyalar (Hindistan, Yemen, Çini Maçin, İsfahan gibi yerleşim yerleri) yerini bilinen coğrafyalara (Ahıska, Kars, Tiflis, Almatı, Çıldır, Arpaçay gibi) terk etmiştir.
4. Olağanüstü kahramanlar, yüce bireyler (Evliya, pir, Hızır vs. gibi) yerlerini yaşayan güçlü ve erk sahibi kişilere bırakmıştır.
5. Olağanüstü hayali yaratıklar ve hayvanlar yeni tarz hikâyelerde bulunmamaktadır.
6. Ulaşım araçları günümüz teknolojisine uygun olarak yeni tarz hikâyelerde yerini almaktadır.
7. Hikâyelerin nazım kısımlarında aşık atışmalarına ve karşılıklı söyleşiler eskisi gibi devam ettirildiği görülmüştür.
8. Geçmişteki hikâyelerde olayın kesin tarihleri belli değildir. Ancak günümüz hikâyeciliğinde olayların ve hikâyelerin zamanı hemen hemen kesin gibidir.
9. Geçmişte bir aşığın hayat hikâyesi gibi anlaşılan hikâyeler yerini yakın zamanda olmuş ve bitmiş olaylardan almaktadır. Mesela Karabağ Destanı bunlardan biridir. Ah Şu Hudutlar Olmasaydı hikâyesi ise Aşık Şenlik'in kızının hayat hikâyesi olup Çıldır ve çevresinde bilinmektedir.
10. Geçmişteki hikâyelerde kahramanların adları sembolik ifadeler içermesine rağmen günümüz hikâyeciliğinde sembolik adlar bilinen ve tanınan şahıs isimlerinden seçilmektedir.
11. Geçmiş hikâyelerde zaman bazen olağanüstülükler içerir. Göz açıp kapayıncaya kadar geçen zaman dilimlerine rastlanır ve bu uzak mesafeleri saliselik anda kat etmeye yarar. Günümüz hikâyeciliğinde bu tür bir zaman dilimine rastlanılmamaktadır.
12. Olağanüstü yollarla tedavi görme (Körlükten kurtulma, çocuk sahibi olma vs.) günümüz hikâyelerinde görülmemektedir.
13. Geçmişteki hikâyelerde yer alan bade içme ve rüya motifine günümüz hikâyelerinde rastlanılmamaktadır.
14. Geçmiş hikâyelerde kahramanların etnik kimliklerine pek rastlanılmaz. Ancak günümüz hikâyelerinde etnik kimliklere fazlaca yer verilmektedir.
15. Geçmişteki hikâyelerde olduğu gibi günümüz hikâyelerinde de kahramanların yardımcıları mevcuttur. Ancak bunlar formülistik sayılarla ifade edilmez.
16. Geçmişteki hikâyelerin manzum kısımları ile günümüz hikâyelerinin manzum kısımlar görevleri itibariyle birbirine uygunluk göstermektedir.
17. Geçmişteki hikâyelerin anlatımı esnasında halk edebiyatının diğer türlerine ait kısa yerleştirmeler de yapılmaktaydı. Bir fıkra, usta malı bir deyiş, kısa bir mesel seyirci veya dinleyicinin dikkatlerini tekrar olayın üzerine çekmek için uygulanan bu yönteme yeni tarz hikâyelerde rastlamamaktayız.
18. Geçmişteki hikâyeler anlatıla anlatıla belirli bir ifade zenginliğine ulaşmış ve anlatıcının da maharetiyle edebi değeri yükselmiş olarak karşımıza çıkmaktadır. Oysa günümüz hikâyelerinde her ne kadar orijinal telifler olsa da henüz ifade noksanlığı, cümle bozukluğu, kusurlu sayılacak yerlerin düzeltilmesi, ilave

yapılabilecek yerlerin yerleştirilmesi gerçekleşmemiştir. Yeni hikâyeler birkaç nesil sonrasına kadar anlatılmaya devam ettiği takdirde bütün bunlar giderilmiş olacaktır.

Sonuç itibariyle, geçmişteki aşık tarzı geleneksel hikâye tasnifi ve kalıpları ile günümüz aşık tarzı geleneksel hikâye tasnif ve kalıplarını Aşık İsrafil hikâyeleri üzerinden bir karşılaştırma yaptık. Yapılan karşılaştırmada geçmişteki hikâyelerle günümüzdeki hikâyelerin mukayesesinde geçmiş hikâyelerin daha romantik, sürrealist unsurlar taşıyan, zamanına göre meslek, makam, mevki taşıyan, hayali coğrafyalarda geçen olayları taşıdığı; günümüz hikâyelerinin daha realist olduğu, yaşanan olaylar ve bilinen mekanlarda geçtiği görülmektedir.

KAYNAKLAR

Altınkaynak, Erdoğan (2008), *Aşık Mehmet Hicrani'nin Hikâyeleri*, Konya: Kömen Yayınları.

Altınkaynak, Erdoğan (2023), *Aşık İsrafil Uzunkaya Aşık Tarzı Geleneksel Hikayeler*, Ankara: Kültür Ajans Yayınları.

Altınkaynak, Erdoğan (2019), *Anlatımlara – Derlemelere Dayalı Halk Kültürü,* AnkaraKültür Ajans Yayınları.

Boratav, Pertev Naili (2018), *Halk Hikayeleri ve Halk Hikayeciliği*, Ankara: Tercan Matbaası.

ŞƏFFAFLIQ İLLÜZİYASI

Esmira SƏFƏROVA RƏHMAN*

Xülasə: Tərcüməçiyə MD-də mətnin şərh edilməsi və onun HD-də yenidən kodlaşdırılması etibar edilir, lakin yekun mətndə onun varlığının hiss olunması xoş qarşılanmır və mümkün qədər gizli qalmalıdır. Müəlliflərin şəffaflıq illüziyası adlandırdıqları da məhz budur, tərcüməçinin səsi demək olar ki, eşidilməməlidir və oxucuda sanki orijinalı və ya onun qədər yaxşı olan surətini oxuyurmuş kimi təəssürat yaranmalıdır. Bunun kökündə tarixən tərcüməyə aşağı status verilməsi dayanır. Lakin HM nə qədər səlis və şəffaf olsa da, tərcüməçinin iştirakı nə qədər nəzərə çarpmasa da, onların səsi heç vaxt tamamilə eşidilməyə bilməz, çünki bu, bütün leksik seçimləri, qrammatik formaları, cümlə quruluşu ilə tərcüməçinin səsini özündə əks etdirən tərcümənin özüdür.

Açar Sözlər: *Şəffaflıq, Hədəf Dili, Məxəz Dili, İllüziya, Tərcümə Mətni, Tərcüməçinin Səsi*

The İllusion of Transparency

Summary: The translator is trusted to interpret a text in the SL and to recode it in the TL but his presence is not welcome in the final text and needs to remain as hidden as possible. This is what authors call the illusion of transparency, the voice of the translator becomes nearly silent, and the reader has the impression that s/he is reading the original or a replica that is as good as. This has its origins in the historical inferior status of translation. But, however fluent and transparent a TT is and however quiet the presence of the translator may seem to be, their voice can never be absolutely silent, since it is the translation itself, with all its lexical choices, grammatical formations, textual structure, that contains the voice of the translator.

Key Words: *Transperancy, Source Language, Translation Language, Translation Text, Translator Voice*

Giriş

Tərcümə prosesi zamanı tərcüməçinin etdiyi seçimlər orijinala uyğun hədəf mətnin hazırlanması üçün çox vacibdir. Bu qərarlar dillərarası ünsiyyətdə mühüm rol oynayır və mahiyyət etibarilə tərcüməçinin səsini (özünəməxsus yanaşmasını) əks etdirir. Buna baxmayaraq, şəffaf (tərcümə olunduğu bilinməyən) tərcümələrə olan meyillilik bu yanaşmanı kölgədə qoymağa çalışır və tərcümənin keçmişdə ənənəvi olaraq oynadığı ikinci dərəcəli rolla əlaqəli olduğu özünü açıq şəkildə biruzə verir. Bu məqalə tərcümənin nə olduğunu və tərcüməçinin bu prosesdə oynadığı rolu qısaca xatırlatmaqla başlayan, tərcüməçinin səsi anlayışından və tərcümədə mövcud olan təsiredici amillərdən bəhs edir. Daha sonra şəffaf tərcümələrə olan meyilliliyin bu səsi necə susdurmağa çalışdığı və buna nə dərəcədə nail olunduğu barədə müzakirələr aparılır.

1. Əsas Məsələ

Tərcüməçinin səsi məsələsini müzakirə etməzdən əvvəl tərcümənin nə olduğunu və bu prosesdə tərcüməçinin oynadığı rolu xatırlamaqda fayda var. Hatim və Munday (2004: 6) tərcüməni "yazılı mətnin məxəz dildən (MD) hədəf dilə (HD) çevrilməsi prosesi və məhsulu, proses və məhsulun ayrılmaz hissəsi olan koqnitiv, linqvistik, mədəni və ideoloji hadisələrlə birlikdə müəyyən bir sosial-mədəni kontekstdə tərcüməçi tərəfindən aparılan proses və məhsul" kimi təsvir edir. Oxşar şəkildə, Lavendoski (Seago 2008: 1) bunu "mənanın" bir linqvistik işarələr toplusundan digərinə ötürülməsi kimi görür. Nida (Basnett, 2002) tərcümə prosesini məxəz mətnin (MM) deşifrə edilməsi, həmin məlumatın ötürülməsi və onun hədəf mətndə (HM) yenidən qurulması kimi izah edir.

Bu prosesdə tərcüməçinin işi "çatdırılacaq mesajın başqa kodun işarələri ilə kodlaşdırıldığı işarələr verilmiş istinad sisteminə əsasən əsas malumatın mahiyyətini qoruyub-saxlamaqla" əvəz edilməsidir (Ludskanov, Bassnett 2002: 25). Nyumark (1987) deşifrə edilmə və yenidən kodlaşdırma prosesində nəzərə alınmalı olan bir sıra amillərin olduğunu vurğulayır: bir tərəfdən MM-nin müəllifinin üslubu, MD-nin normaları, mədəniyyəti və

* Baş Müəllim, BAAU "Xarici dil və ədəbiyyat" Kafedrası, T198046@baau.edu.az, ORCID ID: 0000-0001-5527-9836.

DOI :10.30546/100981.2024.0176

sistemi və ənənəsi, digər tərəfdən isə HM-nin oxucusu, HD-nin normaları, mədəniyyəti, sistemi və ənənəsi. Bu ikisinin arasında tərcüməçi yer alır Nord (Munday 2001). Buna nəzərdə tutulan mətn funksiyaları, auditoriya, mətnin qəbul edildiyi vaxt və yer, vasitə və tərcümənin motivi haqqında məlumat verəcək tərcümə mütəxəssisinin rolunun vacibliyini də əlavə edir. Nord, həmçinin, tərcüməçiyə mövzu, məzmun, fərziyyələr və mətnin tərkibi, qeyri-verbal elementlər, leksikologiya, cümlə quruluşu və spesifik (superseqmental) xüsusiyyətlər ilə bağlı əsas məlumatları təqdim edəcək MM-nin təhlil edilməsinin rolunu vurğulayır. Bütün bu məlumatlar tərcüməçiyə HM-i yaradarkən bir sıra imkanlar, eyni zamanda da məhdudiyyətlər yaradacaqdır və onun işi xüsusi kontekstdə əhəmiyyətini və sosial-mədəni mühit, janr, sahə, tenor, rejim və s. kimi aspektləri nəzərə alaraq ifadələri, cümlələri və sözləri seçməklə MM-ni HM-yə çevirməkdir (Bassnett, 2002).

Bəzi hallarda, tərcüməçinin etməli olduğu dəyişikliklər, tərcüməçidən asılı olmayan, MD və HD arasındakı dil və mədəniyyət fərqləri vasitəsilə müəyyən edilir. Digər hallarda, orijinala daha uyğun tərcümə ərsəyə gətimək üçün uyğunlaşma "tərcüməçinin məqsədli şəkildə etdiyi seçimlər" (Trosborg, 2000: 221) nəticəsində yaranır (Trosborg 2000: 221). Bu seçimlər, istər məcburi, istərsə də tərcüməçinin öz istəyi ilə edilməsindən asılı olmayaraq, Hermansın (Hatim və Munday 2004: 353) tərcüməçinin "səsi" adlandırdığı məvhumdur, yəni tərcüməçinin HM-dəki əsas iştirakıdır. O'Sullivan (2003) bu fikirlə razılaşır və iddia edir ki, bu iştirak seçilmiş strategiyalarda və tərcüməçinin tərcümə edilmiş mətnlə bağlı mövqeyində aydın görünür.

1. Strategiyalar

Bir neçə sadə misal, tərcüməçilərin yekun tərcümədə bir növ səsini eşitdirməsi üçün etməli olduğu bəzi seçimləri və strategiyaları, həmçinin konkret strategiyanın seçilməsi prosesinin qısa izahını əks etdirir. İspaniya ərazisində öz İngilis proqram təminatı lisenziyasının satılması ilə bağlı xidmətlərini təqdim edən şirkətin vebsaytının və əlaqəli sənədlərin tərcüməsini əhatə edən lokallaşdırma layihəsində tərcüməçi bir sıra İT istinadlarını ingilis dilində saxlamaq qərarına gəlib (proqram təminatı, aparat təminatıt, lisenziyaların növü). Tərcümə cəhətdən bu, əcnəbiləşdirmə strategiyası və ya məzəx mətndən götürülmüş sözlərdən hədəf mətndə istifadə edilməsi kimi qəbul edilə bilər. Buna baxmayaraq, tərcüməçi bu terminologiyanın bəzilərinin İspaniya Kral Akademiyası (İspan dili məsələləri üzrə səlahiyyətli orqan) tərəfindən qəbul edildiyi və İT mövzuları ilə bağlı İspaniyada ingilis terminlərinə üstünlük verildiyindən xəbərdar idi. Əsas səhifənin tərcüməsində "Hazırki məzənnədən yararlanırsınızmı?" ifadəsi "Aproveche la actual cotización de la libra esterlina" (Funt sterlinqin cari qiymətindən yararlanın) kimi verilmişdi. Bu, ispan dilində danışanların üstünlük verdiyi, daha çox birbaşa üslubu əks etdirən sual cümləsinin təsdiq cümləyə çevrildiyi transpozisiya nümunəsidir. Veb səhifənin digər bölməsində müflisləşmə üzrə mütəxəssis və keys meneceri kimi terminlər də daxil olmaqla, Böyük Britaniya şirkətləri üçün müflisləşmə prosesini izah edən proqram təminatı lisenziyalarının satın alınmasından bəhs edilir. Bu, lisenziyaların satın alınması əməliyyatı ilə bağlı məsələlər barədə uğurlu bir şəkildə məlumat verilməsi məqsədi ilə təkcə konkret terminologiyanın deyil, həm də İspaniyadakı şirkətlərin müflisləşməsi prosesinin uyğunlaşdırılmasını tələb edirdi.

Bu nümunələrdə tərcüməçinin seçimlərinin ən uyğun seçim olub-olmaması müzakirə edilə bilər, lakin aydın olan məsələ budur ki, MM-in hazırlanması üçün istifadə edilən strategiyalar, hədəf dilin oxucularının orijinal MM-ə çıxışı olmadıqda və MD-i başa düşə bilmədikləri halda onlar üçün aydın olmayacaqdır. Beləliklə, Hermansın tərifinə görə, tərcüməçinin səsi yalnız həm MM, həm də HM-nin təzadlı təhlili, yəni "tərcümənin orijinalla müqayisəsi və qrammatik, leksik və daha çox fonestetik uyğunluqların yoxlanılması" vasitəsilə eşidilə bilərdi (Newmark 1991: 23). Bu cür təhlil tərcüməçilərin tərcümə etmək üçün işləyib hazırlamalı olduqları strategiyaları, qarşılaşdıqları məhdudiyyətləri və bu

məhdudiyyətlər ətrafında necə işlədiklərini əks etdirəcəkdir (Lefevere və Bassnett O'Sullivan 2004-də sitat gətirmişdir). Tərcüməçinin səsini eşitməyin və tətbiq olunan strategiyaları qiymətləndirməyin alternativ yolu tarixin müxtəlif dövrlərinə aid klassik əsərlərin tərcüməsində xüsusilə faydalı olan, hədəf dilin məxsus olduğu mədəniyyətin zövq və normalarında baş verən dəyişiklikləri əks etdirən və beləliklə də tərcüməçinin mövcudluğunun aydın göründüyü MM-nin təkrar tərcümələrinin təhlili ola bilər (Hatim və Munday, 2004). Əlbəttə, bəzi situasiyalarda kifayət qədər məqbul olsa belə, tərcüməçinin "susması"nın sadəcə bir illüziya olması iddia edilə bilər.

Digər situasiyalarda isə tərcüməçinin səsi daha aydın şəkildə hiss olur və oxucu oxuduqlarının tərcümə olduğunu başa düşür. Bunun bariz nümunəsini ispan qəzetlərindən birində ədəbi məqalənin tərcüməsində görmək olar. Burada"Marinero en Tierra" kitabının adı altında tərcüməçinin qeydi əlavə edilmişdir. Bu qeyddə izah edilir ki, "bu, ispan şairi Rafael Albertinin (1902-1999) 1924-cü ildə nəşr olunmuş kitabıdır". Bu halda, bu, tərcüməçinin öz seçimi idi, çünki bu məlumat, məsələn, mətnin əsas hissəsində mötərizə vasitəsilə çatdırıla bilərdi. Buna baxmayaraq, oxucuya aydın olur ki, bunlar tərcüməçinin sözləridir və bu məlumat mənbə mətndə yer almayıb.

Venuti (1995) tərcüməçilər üçün oxucuların onları daha çox ayırd edə biləcəkləri əcnəbiləşdirmə adlandırılan başqa bir strategiya təklif edir. Bu, "MM-in əcnəbiliyini vurğulamaqla tərcüməçinin varlığını göstərmək üçün nəzərdə tutulmuş qeyri-səlis və ya yadlaşdırıcı tərcümə üslubunun" qəbul edilməsindən ibarətdir (Venuti Munday 2001: 147) və MM-in strukturuna və sintaksisinə ciddi riayət edilməsinə, digər vasitələrlə yanaşı, kalkalar və arxaik strukturların istifadəsinə də zəmin yaradacaqdır. Bu yanaşma ingilisdilli xalqların hegemonluğuna qarşı çıxmağı hədəfləyir və şəffaf və səlis tərcümələr hazırlamaq tendensiyasına bir növ cavab reaksiyadır, bu konsepsiya aşağıda daha ətraflı nəzərdən keçirilir.

Oxucunun tərcüməçinin varlığından xəbərdar olduğu son vəziyyətlərdən biri də pis tərcümələrdir. "Por favor, piense en los próximos pasajeros al utilizarlo" cümləsi "Xahiş edirik, istifadə edərkən növbəti sərnişinləri də nəzərə alın" kimi verilmişdir. Bu geriyə tərcümə nümunəsində yenidən kodlaşdırma prosesi zamanı tərcüməçinin HD haqqında kifayət qədər məlumatlı olmadığı açıq-aydın görünür və oxucu "tərcüməçinin" sözlərini oxuduğunun fərqində olur.

Bütün bu nümunələrdə, hətta sonuncuda belə tərcüməçi tərəfindən tərcümə strategiyalarının seçilməsi və tətbiq edilməsində əsas məqsəd "hədəf dilinin cümlə quruluşu, terminologiyası, mətnin uyğunluğu və müəllifə və onun niyyətinə sadiqliyi ilə bağlı həmin dilin normalarına hörmət etməkdir" (CIOL 2006:16). Bununla belə, Venuti (1995) daha da irəli gedərək iddia edir ki, hal-hazırda HM-də xarici linqvistik və ya üslub xüsusiyyətlər yoxdursa və HD-də səlis şəkildə oxunulursa, bu, oxucular, nəşriyyatçılar və tənqidçilər tərəfindən məqbul hesab edilir. Belə görünür ki, Səlahiyyətli Dilçilər İnstitutu (2006: 12) bu fikri dəstəkləyir, çünki onların tərcümələrin qiymətləndirilməsi meyarlarında tərcüməçilərin HM hazırlayarkən "əvvəlcə hədəf dildə yazılmış kimi oxumağ" ı hədəf almalı olduqları qəbul edilir. Buna baxmayaraq, Venuti (1995) bizə xəbərdarlıq edir ki, tərcümə nə qədər səlis olarsa, tərcüməçi bir o qədər görünməz olur. Schaffner (1999: 61) hesab edir ki, tərcüməçidən MM-in orijinalı oxumaq qədər keyfiyyətli "orijinala sadiq surətini, etibarlı dublikatını və ya keyfiyyətli replikasını" yaratması və beləliklə də tərcüməçini "gözəgörünməz" etməsi gözlənilir. Bu, tərcüməçinin dürüstlüyünə və onun real mətn qədər yaxşı mətn yaratmaq bacarığına inamı nümayiş etdirir və onsuz mədəniyyətlərarası ünsiyyət mümkün deyildir (Hermans, 1996). Maraqlısı isə bundadır ki, gözlənti də ondan ibarətdir ki, ən uğurlu HM tərcümə olduğu ayırd edilməyəndir və tərcüməçidən gördüyü işdə heç bir iz buraxmamasını tələb edir (Schaffner, 1999: 62). Beləliklə, iddia edilə bilər ki, bir tərəfdən, tərcüməçi dillər və mədəniyyətlər arasında ünsiyyətin həyata keçirilməsinə imkan verən əsas vasitəçi kimi qəbul

edilir və ya qəbul edilməlidir və tərcümə, sanki HD-də yazılmış kimi səlis oxunduğu zaman uğrulu hesab edilir. Digər tərəfdən isə, bunun baş verməsi üçün tərcüməçi mətni hazırlayarkən onun etdiyi seçimlərin və strategiyaların ayırd edilməməsi və oxucunun onlardan xəbərdar olmaması üçün mümkün qədər görünməz və sakit olmalıdır. Beləliklə, tərcümə tərcümə olunmuş mətn kimi oxunmayanda və orijinal mətn təəssüratı yaratdıqda uğurlu hesab edilir.

2. Şəffaflıq

Bu aşkar paradoks şəffaflıq illüziyası adlanır (Venuti 1995, Hermans 1996, Seago 2008). Yuxarıda qeyd olunanlara əsasən deyə bilərik ki, şəffaf tərcümə bütövlük, ahəng və ekvivalentliyə zəmanət verir və keyfiyyətinə görə heç də orijinaldan geri qalmır; buna görə də insanlar Dostoyevski və Kafkanı oxuduqlarını iddia etdikləri vaxt əslində bir çox hallarda onların əsərlərinin tərcümələrini oxumuş olurlar (Schaffner 1999). Şəffaf tərcümə illüziyası iki əsas fikirdən ibarətdir: dillər və mədəniyyətlər arasındakı fərqlər neytrallaşdırıla bilər və mətnin bütün təfsir imkanları bir tərcümədə ümumiləşdirilə və ya ifadə oluna bilər (López və Wilkinson 2003). Hermans (1996: 5) iddia edir ki, bu illüziya tərcümə və tərcüməçilərin tarixən malik olduqları statusdan irəli gəlir, həmişə orijinallarla tərcümələr, müəlliflər və tərcüməçilər arasında iyerarxik fərq olub və tərcüməyə həmişə daha aşağı status verilib. Və bu, stereotipləşmiş ziddiyyətlərlə ifadə edilmişdir: "yaradıcılığa qarşı əvəzedici iş, ilkin versiyaya qarşı ikinci dərəcəli versiya, sənətə qarşı sənətkarlıq". Bu aşağı status, tərcümənin 20-ci əsrin ortalarına qədər ayrılıqda akademik fənn hesab olunmağa başlamamasından da aydın görünür (Munday, 2001).

Buna baxmayaraq, gözlə görünən bu aşkar illüziyada, MM-nin səslərini, perspektivlərini və mənalarını şərh edən, onun müəyyən aspektlərini daha da dərinləşdirən və ya azaldan və oxucunu mövcud ola biləcək nüanslar, üslub və ya ironiya vasitəsilə istiqamətləndirən şəxs olduğu üçün tərcüməçinin işi hələ də ayırd edilə biləcək dərəcədədir (Schaffner 1999, O'Sullivan 2003). Nəticədə ortaya çıxan məhsulda, HM-də həmişə iki səs mövcud olur, MM-in müəllifinin səsi və tərcüməçinin səsi (O'Sullivan 2003) və bu zaman tərcüməçinin müdaxiləsini silməyə cəhd etmək əslində tərcümənin özünü silmək deməkdir (Schaffner 1999). Hermans (Hatim və Munday, 2004-cü ildə istinad edilmişdir) bu fikirlə razılaşır və bildirir ki, tərcüməni oxuyarkən tərcüməçinin səsini "eşitməməyimizin" səbəbi yalnız tərcümə ideologiyası, şəffaflıq illüziyasıdır.

Nəticə

Müntəzəm olaraq, tərcümənin nə olduğunu və MM-in deşifrə edilməsi, onun təhlili və şərhi və HD-də yenidən kodlaşdırılması prosesində tərcüməçilərin həlledici rolunu xatırlamaq lazımdır. HM-nin hazırlanması MM və HM-nin xüsusiyyətlərindən (müəllif/oxucu kütləsi, funksiya, registr, MD/HD-in normaları və s.) və tərcümə sifarişi verən şəxs tərəfindən müəyyən edilmiş tələblərdən (nəzərdə tutulan mətnin funksiyası və oxucu kütləsi, vasitə və motiv və s.) başlayaraq bir sıra təsirlərə malikdir. Bütün bu məlumatlarla, tərcüməçi orijinala uyğun tərcümə etmək üçün bir sıra seçimlər etməli və strategiyalar hazırlamalı olan həlledici şəxsə çevrilir. Bu seçimlər və strategiyalar tərcüməçiyə bir növ səsini eşitdirməyə imkan verir, çünki tərcümənin seçdiyi bütün variantlar yekun HM-də əks olunacaq və bu kimi hallar, bir sıra nümunələrlə təsvir edilmişdir. Bu nümunələrdən bəziləri tərcüməçinin varlığının bəzən yalnız MM və HM-nin müqayisəli təhlili vasitəsilə necə aşkar oluna biləcəyini və beləliklə, həmin səs səviyyəsinin necə azaldığını göstərirdi. Tərcümələri səlisliyindən və HD-də orijinal kimi oxunmağa nə qədər yaxın olmasından asılı olaraq qiymətləndirən hazırkı tendensiya maraqlı bir paradoks yaradır: tərcüməçi MM-nin etibarlı və orijinala sadiq surəti olan, lakin eyni zamanda da tərcümə kimi oxunmayan mətn yaratmaq üçün strategiya və seçimlərdən (onların səsindən) istifadə etməlidir. Bundan əlavə, tərcüməçiyə MD-də mətnin şərh edilməsi və onun HD-də yenidən kodlaşdırılması etibar edilir, lakin yekun mətndə onun varlığının hiss olunması xoş qarşılanmır və mümkün qədər gizli qalmalıdır. Müəlliflərin

şəffaflıq illüziyası adlandırdıqları da məhz budur, tərcüməçinin səsi demək olar ki, eşidilməməlidir və oxucuda sanki orijinalı və ya onun qədər yaxşı olan surətini oxuyurmuş kimi təəssürat yaranmalıdır. Bunun kökündə tarixən tərcüməyə aşağı status verilməsi dayanır. Lakin HM nə qədər səlis və şəffaf olsa da, tərcüməçinin iştirakı nə qədər nəzərə çarpmasa da, onların səsi heç vaxt tamamilə eşidilməyə bilməz, çünki bu, bütün leksik seçimləri, qrammatik formaları, cümlə quruluşu ilə tərcüməçinin səsini özündə əks etdirən tərcümənin özüdür.

ƏDƏBİYYAT

1. BASNETT, S. (2002) Translation Studies London: Taylor and Francis
2. BAKER, M. (1992) In other words Oxon:Routledge
3. CHARTERED INSTITUTE OF LINGUISTS (2006) Diploma in Translation: Handbook and Advice to Candidates London: CIOL
4. HATIM, B. and MUNDAY, J. (2004) Translation: an advanced resource book. London: Routledge.
5. HERMANS, T. (1996) Translation's other London: UCL
6. LOPEZ, J.L. and WILKINSON, J. (2003) Manual de traducción. Barcelona: Gedisa. Spain.
7. MUNDAY, J. (2001) Introducing translation studies. London: Routledge
8. O'SULLIVAN, E. (2003) Narratology meets translation studies, or the voice of the translator in children's literature. Meta Vol. 48, No 1-2, pps. 197-207
9. NEWMARK, P. (1987) Manual de traducción. Madrid: Catedra. Spain.
10. NEWMARK, P. (1991) About Translation Philadelphia: Multilingual Matters
11. SEAGO, K. (2008) The voice of the translator London: City University London
12. SCHAFFNER, C. (1999) Translation and norms Philadelphia: Multilingual Matters
13. TROSBORG, A. (2000) Discourse analysis as part of translation training. Current issues in language and society. Vol. 7, No 3, pps. 205-228.
14. VENUTI, L. (1995) The translator's invisibility New York: Taylor and Francis.

DEVLET DİLİ MİLLİ MANEVİYETİN ÇEKİRDEĞİDİR

Roza BAKBERGENOVA*
Moldagalı BAKITGÜL*

Özet: Çok uluslu egemen bir ülkede devlet dili sorunu önemli bir yere sahiptir. Makale, bağımsızlık döneminde devlet dilinin gelişiminin dinamikleri, iletişimin özellikleri, çok dillilik, iki dillilik hakkında konuşacak. Rus halkı da dahil olmak üzere Kazak ülkesinde yaşayan diğer milletlerden temsilciler, Kazak okullarında çocukların eğitimine, Kazak gelenek ve göreneklerine dayalı eğitime büyük önem veriyorlar. Ancak Kazak milleti devlet dilini akıcı bir şekilde konuştuğunda, diğer milletlerden üyeler Kazak diline saygı duyar ve Kazak diline hakim olmaya önem verir. Devlet dili, ulusal değerlerin içeriğinde aileden, anaokulundan yönlendirilerek öğrenilir. Dünyanın geniş alanlarında yaşayan tüm halklar, ulusal kimliklerini, kültürel ve manevi değerlerini dil aracılığıyla aktarırlar. Egemen bir ülkenin dil politikasının manevi değerinin «ulusun güçlendirilmesinin mekanizmalarından biri – ana dili» olarak değerlendirilen kavram, ulusal kimliğimizi ve ülkemizi dil aracılığıyla bilmek için bir referans noktası olmasıyla karakterize edilir. Bir dil kişiliğinin devlet diline hakimiyetinde milliyet bilgisi yatmaktadır. Devlet dilinde özgürce iletişim kurma sürecinde, ulusal ve dilsel kişilik düzeyine ulaşılır. Dilin gücüyle ulusun manevi tarihi, en zengin bilgi hazinesi gelecek nesillere ulaşır. Devlet diline değer veren insanlık neslinin ulusal ruhun özünü de anladığı bilinmektedir.

***Anahtar Kelimeler**: Ulusal Dil, Ulusal Ruh, Dilsel Kişilik, İki Dillilik, Çok Dillilik.*

Devlet Language ıs the Core of National Morality

Annotation: In a multinational sovereign country, the problem of the state language occupies an important place. The article will focus on the dynamics of the development of the state language during the period of independence, the peculiarities of communication, multilingualism, bilingualism. Representatives of other nationalities inhabiting the Kazakh country, including the Russian people, attach great importance to the education of children in Kazakh schools, education based on Kazakh traditions and customs. Only when the Kazakh nation speaks the state language fluently, representatives of other nationalities respect the Kazakh language and attach importance to the mastery of the Kazakh language. The state language is orientated from the family, kindergarten in the content of national values. All peoples inhabiting the expanses of the world transmit their national identity, cultural and spiritual values through language. The concept, assessed as "One of the cores for strengthening the nation – the native language" of the spiritual value of the language policy of a sovereign country, is characterized by the fact that it is a guideline for learning our national identity and the country through language. The knowledge of nationality is inherent in the mastery of the state language by a linguistic personality. In the process of free communication in the state language, the level of the national linguistic personality is achieved. Through the power of language, the spiritual history of the nation, the richest treasury of knowledge reaches the descendants. It is known that the generation of mankind, which values its state language, understands the essence of the national spirit.

***Keywords:** National Language, National Spirit, Linguistic Personality, Bilingualism, Multilingualism*.

Kazak ülkesinin devlet dili, ülkemizde yaşayan tüm Kazakların kutsal ve aziz dilidir. Devlet dili, milletin manevi tarihi, altın direği, ülkemizde yaşayan insanların dilsel iletişim aracıdır. İçinde bulunduğumuz bağımsızlık ve küreselleşme çağında, devlet dilinin işlevsel etkinliğini, ulusal kimlik ve canlılık etkinliğini güçlendirmek her zaman önemlidir.

Kazak ülkesinin bağımsız bir devlet haline gelmesinden bu yana otuz yıldan fazla zaman geçti.Bağımsızlığın bu yıllarında, ülkenin bugününü ve mükemmel geleceğini güçlendirmek için Kazak dilinin devlet dili olarak geliştirilmesine yönelik çalışmalar sürekli olarak yürütülmektedir. 1992 yılında bağımsız ülkenin ilk anayasası kabul edildi. Kazak dilinin devlet dili statüsüne kavuşturulması hukuki bir karardı. Bu hukuki karara dayanarak bağımsız ülkenin Kazak dili, devlet dili olarak yeni bir gelişme aşamasına yükseldi. Kazakistan Cumhuriyeti'nin "Diller Kanunu" ve "Dillerin Kullanımı ve Geliştirilmesine İlişkin Devlet Programları"nın kabul edilmesinin ardından Kazak halkı, her yerde serbestçe devlet dilini konuşma ve resmi belgeleri Kazakça yazma olanağına sahip oldu.Bölgeler de "Kazakça dili" toplulukları kurularak belgelerin devlet dilinde yazılma zorunluluğu getirildi.

*Öğretim Görevlisi, Abay Kazak Milli Pedagoji Üniversitesi, roza7713@bk.ru.
*Doçent vekili., Ph.D., Abay Kazak Milli Pedagoji Üniversitesi, bahados_@mail.ru.
DOI :10.30546/100981.2024.0177

Kazak dilinin bu kadar saygı görmesi sadece Kazak milletini değil, Kazak topraklarında yaşayan diğer milletlerin ve Türk kökenli halkların temsilcilerini de memnun etti.

Tarihsel olarak bilinen Kazak diline devlet statüsü verilmesi sorunu Sovyet iktidarı yıllarında birkaç kez gündeme getirilmiş ve her aşamada farklı görüşler ortaya çıkmıştır. 1920 yılında Sovyet ASSR konseylerinin ilk kurucu kongresinde, cumhuriyetteki her milletin tüm kurum ve okullarda anadilini kullanma konusunda eşit haklara sahip olduğu kararlaştırıldı.Bu karar, Kazak diliyle de ilgiliydi. 1924 yılında Kazakistan'ın ilk Anayasası'nda Kazakça ve Rus dilleri cumhuriyetin devlet dilleri olarak tanındı. 1938 ve 1978'de kabul edilen Kazakistan Anayasalarında devlet dili konusunda özel bir karar yer almıyordu. Seksenli yılların sonuna gelindiğinde ülkenin özgürlüğüne ve vatanına, bağımsızlığına ve özgürlüğüne özlem duyan, bilinçli yaşamlarını adayan ve siyasi baskılara maruz kalan Alaşlı aydınlar haklı çıktı. Kamuoyunun önde gelenlerinin millet uğruna çabalarıyla Kazak milleti diline yeniden kavuştu. Kazak ülkesinin milli bilinci uyandı.Konuşulmayan, duyulmayan “Anavatan”, “Kazak milleti”, “ana vatan”, “milli dil”, “milli din”, “milli ruh”, “milli eğitim”, “milli değer”, “milli kültür” Sovyet döneminde zihniyet", "ulusal kültür", "ulusal sanat", "ulusal gelenekler", "ulusal karakter" vb. kelime dönüşlerinin yeni içeriği var. Kazak ülkesinin bağımsızlığından bu yana geçen 30 yıl boyunca binin üzerinde Kazak okulu ve anaokulu açılmış, devlet dili, milli değerler esas alınarak öğretilmiştir. Üniversitenin tüm uzmanlık alanlarının müfredatına "Kazakça dili" ve "Mesleki Kazakça dili" konuları dahil edildi ve Rusça konuşulan bölümlerde Kazak dilinin öğretilmesi metodolojisine çok önem verildi.Müfredatlar, ders kitapları ve öğretim yardımcıları hızla üretilip kullanıma sunuldu.

Bağımsızlığın ilk yıllarında ülkedeki diğer milletlerden temsilcilerin Kazak dilini öğrenme ve Kazakça iletişim kurma yönündeki talep düzeyi çok yüksekti. Kazak dilini öğrenmek için aileler, çocuklarını Kazakça eğitim veren anaokullarına ve okullara göndermeye başladılar. Devlet diline hakim olma kursları düzenlenmiş ve Kazak dilinin edebi ve dilsel normlara dayalı olarak öğretilmesi için özel programlar oluşturulmuştur. Kurum çalışanları mesai saatleri sonrasında iletişimsel ve bilişsel açıdan Kazakça diline hakim olmuş, konuşma kültürünün geliştirilmesi yönünde çalışmalar yapılmıştır."Kazakça dili - millet kimliğinin ifadesi" olan devlet dili, Devlet Bayrağı, Arması, İstiklal Marşı, Anayasa gibi devlet sembolleri kategorisinde yer almaktadır. Egemen ülkenin tüm vatandaşlarının yani Kazak halkının devlet dilini mümkün olduğu kadar öğrenmesi ve yaygın olarak kullanması gerekmektedir. Bağımsızlığımızın ilk yıllarından itibaren Kazakistan vatandaşlarının ilgisi artmış, birçok devlet çalışanı devlet dilini öğrenmiştir.

Dil halkın hazinesidir, milletin ruhudur. Dil sorunu millet sorunudur. Dilin durumu milletin durumudur, ülkenin yıldönümüdür. Yıldönümümüzü kutlayan biziz. Dil aileden doğar ve vatanda gelişir.Ailemiz kendimiz, ana vatanımız ise Kazakistan'dır. Bu iki kavram birbirine bir davulun çift telleri kadar yakındır. Ailenin ve vatanın hedefleri uyum içinde olursa işimiz bereketlenir, dilimiz kanatlarını açar. Dil milletle, millet ise dille millet olur. Dünya üzerinde yaşayan her insan, milli kimliğini, kültürel ve manevi değerlerini dil aracılığıyla aktarmaktadır. Ulusal ve devlet dili olarak Kazak dilinin gelişim yönleri ve eğilimleri, uygulama alanları bilimsel ve bilişsel açıdan ele alınmaktadır. Ulusal eğitim durumuna göre aileden, anaokulundan ulusal dili öğrenmek önemlidir.

Kazak dili devlet dili olup, Rus dili, devlet kurumlarında ve yerel yönetim organlarında kullanılan Kazakça diliyle aynı düzeyde resmi dil olarak kullanılmaktadır. Ülkemizde yaşayan diğer etnik grup ve etnik grupların temsilcilerinin, Rus dilinin iletişimsel etkinliğinin sınırlanacağı korkusu abartılıyor. Bize göre, resmi iletişim dili olan devlet dili Kazakça ile Rus dilinin aynı anda kullanıldığı açıktır. Devlet dilimiz ancak ülkemizdeki devlet Kazak dilinin etnik gruplar arası dilsel iletişim aracı haline gelmesiyle tam statüsünü gösterebilecektir.

Bağımsızlık yıllarında halklar arasındaki siyasi, kültürel, ekonomik ve sosyal ilişkilerin yeni gelişmesi sonucunda devlet dilinin iletişim işlevi sürekli gelişmektedir. Bir dönem iki dillilik sorunu gündeme gelirken, artık medeni ülkelerde çok dillilik sorununun ortaya çıkmasının sebebidir. Bugün dünyanın otuzdan fazla ülkesinde ulusal dillerin yanı sıra İngilizce de devlet düzeyinde kullanılmaktadır. İngilizce dili, insan sermayesinin rekabet gücünü artıran, kültürler arası iletişimin ana aracı olarak kabul edilmektedir.Dürüst olmak gerekirse Rus dili hâlâ Kazak halkının ikinci ana dilidir. Profesör M. Balakaev'in görüşü de bizim görüşümüzü doğrulamaktadır. Rus dili, sanat, eğitim, kültür ve bilim edinmenin en güçlü yoludur. Bunu iyi bilen kişi dağ mertebesine ulaşır, eğitimli ve kültürlü insanlar arasına katılır. Bugün Kazak halkı ana dili olan Kazakçayı sevdiği kadar Rus dilini de seviyor; her ikisine de saygı duymak, her ikisini de iyi bilmek, dil kültürüne hakim olmak, halkına, Büyük Vatan'a hizmet etme iddiasında olan vatandaşın onurlu görevidir [1.15].Nitekim Kazak milletinin Rusça'yı özgürce iletişim kurabilmesi ve toplumun çeşitli alanlarında çalışan, Kazak okullarında eğitim gören vatandaşlarımızın sadece devlet diline değil, aynı zamanda Rus diline de yüksek düzeyde hakim olmalarıdır. Bu düzeyde, büyük başarılara yol açar. Bağımsızlık yıllarında Kazak milletinin temsilcileri, nerede iş yaparlarsa yapsınlar, dünya dili düzeyine yükselen Rus dili üzerinden iletişim becerilerini göstermektedirler.

İki dillilik, iletişim kuranların ihtiyaçlarını karşılamanın bir yolu olarak ortaya çıkan evrensel bir sosyo-dilsel olgudur. Toplum dilbilim alanını bilimsel bir bakış açısıyla derinlemesine inceleyen, Kazakistan'daki iki dillilik ve çok dillilik sorunları hakkında değerli sonuçlar çıkaran Akademisyen B. Khasanuly, iki dilliliğin: toplumun, iki dilin alternatif veya eşzamanlı kullanımı için aşağıdaki tanımını sunmaktadır. (genellikle ana dil ve ikinci dil) Farklı durumlarda [2.132].

Kazakistan Cumhuriyeti'nde yapılan son nüfus sayımına göre, diğer milletlerin Kazakça dilini bilme düzeyi birkaç kat arttı. Özellikle basında çıkan haberlerden, Rus halkının temsilcilerinin bilinçli ve niteliksel olarak devlet diline hakim olduklarını görüyoruz. Yarım asırlık ömrü boyunca Kazak TV kanalı, insanların temel sosyal aracı haline geldi. Başlangıçta Kazak dili programları yalnızca Kazak milletinin temsilcileri tarafından yürütülüyordu, ancak şimdi Rus, Kore ve Uygur milletlerinin temsilcileri izleyicilere Kazak konuşma kültürünün harika bir örneğini gösteriyor.

Bağımsız devletimiz, Kazak milletinin temel görevi, ülkemizde yaşayan çeşitli milletlerin bütünlüğünü ve birliğini sağlamaktır. Kazak dilinin statüsünün yüksek olacağı ve öneminin ancak Kazak ülkesinde yaşayan farklı milletlerin temsilcilerinin devlet diliyle iletişim kurması durumunda hakim olacağı açıktır. Devlet, uluslararası Rus dilinin ve ülkedeki diğer dillerin kullanımını, ülkemizde yaşayan milletlerin konuşmasını, özgür gelişimini, ulusal gelenek ve kültürlerinin korunmasını sürekli olarak desteklemekte ve teşvik etmektedir.

Kazak ülkesinde etnik gruplar arası iletişimin dili devlet dili, yani Kazak dili olmalıdır. Dünyada bazı ülkeler “tek devlet – tek millet – tek dil” doğrultusunda dil politikası izlemektedir. Türkiye Cumhuriyeti de ülkemiz gibi çok etnikli bir ülkedir. Ancak bu ülkede yaşayan diğer milletlerin temsilcilerinin haklarının tanınmasının Türk milletinin birlik ve beraberliğine zarar vereceği esasına dayanmaktadır. Türkiye, Türkçeyi ana dili olarak gören vatandaşlara Türk vatandaşlığı verme politikası izlemektedir.Türkiye'de yaşayan çok sayıda Kazak diasporası olmasına rağmen ülkemizde Ruslar, Uygurlar vb. yaşamaktadır. Diasporada olduğu gibi Rus ve Uygur okullarında da eğitim için koşullar oluşturulmamıştı. Kazak dil bilgisini destekleyen ve geliştiren özel bir bilgi ortamı yoktur. Şu anda İstanbul'un Zeitinburnu ilçesine otuz binden fazla Kazak uyruklu temsilci yerleşmiş durumda. Kazak etnik grubunun kültürünü tanıtan "Kazak" topluluğu bu ilçede faaliyet göstermektedir. Kazakistan Cumhuriyeti'nin Türkiye Cumhuriyeti'ndeki açıklamasına göre, Türk ülkesindeki nüfus sayımı kağıtlarında vatandaşın "uyruğu" doldurulmadığından Kazakların tam sayısını

söylemek mümkün değil.Yaşlı nesil Türk Kazakları, çocuklarının ve torunlarının geleceği konusunda oldukça kaygılı. Bunun nedeni, Türkiye'deki Kazak gençlerinin günlük yaşamda Türkçe iletişim kurması ve Kazakça konuştuklarında Türk aksanının olmasıdır. Doksanlı yıllarda Türkiye'den Kazak ülkesine göç eden Kazak ailelerin çocuklarının hala Türkçe iletişim kurduğunu görüyoruz. Bunun nedeni ebeveynlerinin Türk liselerinde eğitim görmesi ve Kazak dilindeki günlük kelimelerde sıklıkla Türkçe kelimeler kullanmalarıdır. Almanya aynı zamanda çok uluslu bir ülkedir. Resmi dil Almancadır.Düsseldorf, Köln ve Koblenz şehirlerinde Türk milletinin çok sayıda temsilcisi bulunuyor. Türkiye'den göç eden Kazak aileler Köln'e yerleşti. Çocukları okullarda Almanca okuyor. Ailede günlük olarak ana dillerinde iletişim kurar. Bu devletlerin dil politikası çok doğrudur, her iki ülkede de devlet dili uluslararası dil olarak hizmet vermektedir. Bu aynı zamanda ulusal kimlik politikasının doğru uygulanmasına da yol açmaktadır.

Kazak halkının iki dilliliği ve çok dilliliği, Kazak ülkesinin bağımsız bir devlet statüsü kazanmasıyla bağlantılı olarak gelişti. Türkiye, Moğolistan ve Çin'den göç eden Kazaklar, ülkede Kazakça-Çince, Kazakça-Türkçe ve Kazakça-Moğolca iki dilliliği şeklinde Kazak-Rus iki dilliliğinin sayısını artırdı. Memleketlerine gelen kardeşlerimiz ülkemizdeki Kazakça-Rusça iki dilliliğini fark ederek, dil öğrenme kurslarında Rus dilini bir an önce öğrenmeyi hedef edindiler. Sonuç olarak, iki dilli vatandaşlar çok dilli entelektüellere dönüşüyor. Çok dilliliğin içeriğinin, toplumsal öneminin, günlük iletişimdeki kapsamının, ülkemizde yaşayan her etnik grubun çok dillilik düzeyinin belirlenerek çözüm bulunması bu yöndeki sürekli çalışmanın sonucu olacaktır.

Kazakistan'da uluslararası iletişimin dili olan Rus dili uzun yıllardan beri dünya dili olarak hizmet vermektedir. Rus dilinin dünya sahnesindeki bu başarısının Kazak milleti için hala önemli olduğunu söylemek yerinde olacaktır. Diplomatik hizmet amacıyla ülkemize gelen yabancı uyruklu vatandaşlar, devlet dili olan Kazakça'yı bilmeseler de, resmi dil olarak kullanılan Rusça dilini derinlemesine bildikleri için dil iletişiminde herhangi bir sorun yaşamamaktadırlar. Yabancı diplomatik personel arasında devlet diline olan talep arttı.Almatı'da büyükelçilik ve konsoloslukların bulunduğu 2010 yılına kadar diplomatik personel Kazak dilini öğreniyor ve günlük yaşamda Kazaklarla Kazakça iletişim kuruyordu. Kazakistan'da Türkiye, Kanada, Fransa, Almanya, Kore vb. Büyükelçilik personelinin Kazakça dilini öğrenme talebi oldukça yüksekti. Devlet dilimize olan talebin, ülkenin bağımsızlığından sonraki ilk 10-15 yıldaki kadar yüksek olmadığı da doğrudur.

Kazak diliz Kazak halkının dilidir. Devlet statüsü kazanan Kazak diline kimin ihtiyacı var sorusuna cevap arıyorsak öncelikle Kazak milletinin ve Kazak halkının ihtiyacı vardır. Bağımsız bir ülkede dilsel iletişimde, ana dilimizi kullanmanın özgürce konuşmanın önünde hiçbir engel yoktur. Bağımsız bir ülkede, bağımsız devlet dilimizle Kazak milleti sonsuza kadar var olacak ve her yıl gelişmeye devam edecektir.Halk figürü Kazybek İsa, "Milletin yeni doğası milliyetçilik temelinde oluşturulmalıdır" başlıklı makalesinde şunları söyledi; "Ulusal kimliğin oluşumunun ana direğinin, milletin çıkarlarının en önemli dayanağının olduğu açıktır. Millet, milletin dilidir!"

Sonuç olarak medeniyet çabası içinde olan milletimizin geleceği, devlet dilimizin kusursuz geleceği, devlet dilimizin toplumun her alanında statüsüne uygun olarak işlevsel potansiyelini artıracak gelecek nesillerin elindedir. . Yeni Kazakistan fikri ancak "Alash" fikrinin Kazak hanlığı, Altın Orda, Türk dönemi ve Kazak halkının köklü mükemmel tarihi ile ilişkilendirilmesiyle yeni bir içerikle gelişecektir. Saq Hunlar döneminde, devlet dilimizin saygınlığını derinlemesine anlamamız ve statüsünü yükseltmemiz gerekiyor. Akademisyen Ö. Aytbayev: "Dili iyileştirmek için ülkeyi iyileştirmek gerekiyor. Dili geliştirmek için ülkeyi geliştirmek gerekir. Dili geliştirmek için ülkeyi kalkındırmak gerekir" [3.26], - son derece öğretici bir sözle düşüncelerimizi bitiriyoruz.

KAYNAKÇA

Balakayev M. Kazak dili eğitiminin sorunları. Kazak sorunu Dilbilim. - Almatı: Arys, 2008. - 592 s.

Hasanuly B. Ana dil bir mirastır (Kazak dilinin dünya dilleri sistemindeki konumu. - Almatı: "Zhazushi", 1992. - s. 272.

Aytbayev O. Dil sorunu millet sorunudur. Kitapta: Tiltires: (Devlet dilinin oluşumuna ilişkin düşünceler, röportajlar, sonuçlar, raporlar, makaleler). - Almatı: "Abzal-Ai" yayınevi, 2014. - 400 sayfa.

MEHDİ HÜSEYNİN “NİZAMİ” DRAMINDA TARİXİLİYİN BƏDİİ ƏKSİ

Günel ŞIXALİYEVA*

Xülasə: Nasir, dramaturq, tənqidçi Mehdi Hüseyn (1909-1965) yaradıcılığında həm müasir, həm də tarixi mövzulara yer ayırmışdır. Ədibin tarixi mövzuda yazdığı dramları “Şeyx Şamil” (1941), “Nizami” (1942), “Cavanşir” (1957) əsərləridir. Ədiblər tarixi hadisələrə, şəxsiyyətlərin həyat, fəaliyyət və dövrlərini qələmə almaqla müasir dövrləri üçün aktual olan problemləri göstərir və bu tarixi hadisələrdən nəticə çıxarmağı tövsiyyə edirlər. M. Hüseyn də “Nizami” dramının mərkəzində Azərbaycan fikir tarixində əsas yeri tutan, mütəfəkkir-şair Nizmi Gəncəvi şəxsiyyətini canlandırmışdır. Bu əsərdə ədib şairin dövrü və həyat və fəaliyyətindən bəhs etməklə müasir dövrün hadisələrinə münasibət bildirmişdir. Müəllif əsərdə əsas problem kimi hər bir dövrdə aktual olan vətənpərvərlik və məhəbbət motivini qoymuşdur. Dramda tarixilik və müasirlik qarşılıqlı şəkildə əks olunmuşdur.

Açar Sözlər: *Mehdi Hüseyn, Nizami Gəncəvi, Tarix, Dram, Xalq*

Artistic Reflection of Historicity in Mehdi Huseyn's Play “Nizami”

Abstract: Writer, playwright, critic Mehdi Huseyn (1909-1965) devoted space to both modern and historical topics in his work. The historical plays written by writer are “Sheikh Shamil” (1941), “Nizami” (1942), “Javanshir” (1957). Writing the lives, activities and times of those historical figures, writers show the problems that are relevant for modern times and recommend drawing conclusions from these historical events. M. Huseyn also revived the personality of the thinker-poet Nizmi Ganjavi, who occupies a central place in the history of Azerbaijani thought, in the center of the drama "Nizami". In this work, the literary poet expressed his attitude to the events of the modern period by talking about his life and activities. The author put the motif of patriotism and love, which is relevant in every era, as the main problem in the work. History and modernity are mutually reflected in the drama.

Keywords: *Mehdi Huseyn, Nizmi Ganjavi, History, Play, Nation*

Giriş

Azərbaycan ədəbiyyatında nasir, dramaturq, tənqidçi kimi tanınan Mehdi Hüseyn (1909-1965) həm müasir, həm də tarixi mövzuda əsərlər yazmışdır. Müəllif tarixi mövzuda qələmə aldığı dramları “Şeyx Şamil”(1941), “Nizami” (1942), “Cavanşir” (1957) əsərləridir. M.Hüseynin tarixi şəxsiyyətlərin həyat, fəaliyyət və dövrünə həsr etdiyi əsərlərindən biri "Nizami" dramıdır.

1941-ci ildə mütəfəkkir-şair Nizami Gəncəvinin keçiriləcək yubileyinə hazırlıq geniş bir şəkil almış, ədiblər Nizami Gəncəvinin əsərlərini ana dilinə tərcümə etməklə bərabər, “Xəmsə” mövzusunda bədii əsərlər də yazmışdılar.

Abdulla Şaiqin “Nüşabə” və “Fitnə” pyesləri şairin əsərləri əsasında yazılmışdır. Nizami Gəncəvinin yubileyinə hazırhq dövründə Səməd Vurğun ədibin “Leyli və Məcnun” poemasını tərcümə etməklə yanaşı, “Xosrov və Şirin” poeması əsasmda “Fərhad və Şirin” dramını yazmış, Məmməd Səid Ordubadi isə Nizami Gəncəvi şəxsiyyətinə və dövrünə həsr etdiyi “Qılınc və qələm” əsərini qələmə almışdır.

Mehdi Hüseyn də Nizami Gəncəvi yubileyinə hazırlıq dövründə görkəmli şair Nizami Gəncəvinin həyat və fəaliyyətinə, dövrünə həsr etdiyi “Nizami” tarixi dramını yazmışdır.

Ümumiyyətlə, tanmmış şəxsiyyətlərə həsr olunmuş əsərlər yazmaq çətindir, Nizami Gəncəvi haqqında yazmaq isə xüsusi məsuliyyət, böyük istedad tələb edirdi. Tənqidçi-alim Məmməd Arifin qeyd etdiyi kimi, “Nizami öz qüdrətli və dahiyanə əsərləri, geniş və zəngin surətlər sərgisi, dərin fəlsəfi-əxlaqi fikirləri, misilsiz şeiriyyəti ilə oxucuların təsəvvüründə elə mücəssəm bir varlıq kimi yüksəlir ki, o, təsəvürün fövqünə qalxmaq və oxucunun bədii tələblərini təmin etmək xüsusi istedad istəyir” (Məmməd, 1968: 369).

Mehdi Hüseyn də “Nizami” dramını yazarkən şairin həyat və yaradıcıhğını dərindən öyrənməklə bərabər, onun yaşadığı tarixi dövrün mühüm siyasi-ictimai hadisələrini öyrənməklə, şair haqqmda aydın və geniş məlumat almışdır.

* Filologiya Üzrə Fəlsəfə Doktoru, Bakı Avrasiya Universiteti, shixaliyevagunel84@mail.ru, ORCID: 0000-0001-6494-5423.

DOI :10.30546/100981.2024.0178

Müəllifin 1947-ci ildə Nizami Gəncəvi yaradıcılığma həsr etdiyi "Səadət və məhəbbət müğənnisi" adlı məqaləsindən məlum olur ki, müəllif Nizami Gəncəvi yaradıcılığmı dərindən öyrənmişdir: "Onun bədii lövhələrdə ifadə olunmuş ən böyük həqiqətlərdən biri budur ki, Nizami yaşadığı feodal-patriarxal cəmiyyətdəki insanlar xoşbəxt deyil... Nizami ömrü boyu xoşbəxt bir cəmiyyət quruluşu arzulamışdır.

Onun əsrlərə nüfuz etməyi bacaran nəzərləri daima irəliyə, daima gələcəyə zillənmişdir. Bu səbəbə görədir ki, onun bəzi əsərlərində ümidsizlik və kədər nidaları heç də böyük şairin bədbinliyinə dəlalət etmir..." (Hüseyn, 2005: 290).

1. "Nizami" Dramında Tarixilik və Bədiilik

"Nizami" pyesinin aparıcı ideyası vətənpərvərlik və məhəbbət motivləridir. Daha dəqiq qeyd etsək, dramda vətən, xalq məhəbbəti ilə şəxsi məhəbbət birləşərək biri digərini tamamlayır.

Nizami obrazı vətəninə, onun təbiətinə vurğun, vətəninin hər qarışmı sevən vətənpərvər şairdir: "Bərdəni seyr edən insanın gözləri heç bir zaman həyatdan doymayacaqdır. Ana yurdun bu qərib, bu ucsuz-bucaqsız laləzarını tərif etmək bilirsinizmi şair üçün nə böyük səadətdir" (Hüseyn, 2005: 89) deyən şair doğma yurdunun gözəlliklərinə məftun olan bir şəxsiyyətdir.

Əkbər Ağayev "Nizami" pyesinin ideyası haqqında yazmışdır: "H. Mehdi hələ "Nizami" əsərində böyük Azərbaycan şairi Nizaminin dövrünü və həyatını göstərərkən Azərbaycan xalqınm tarixi keçmişindəki qəhrəmanlığı əsas götürmüş və vətənpərvərlik hissini həlledici motiv kimi vermişdir. Əsərdə Bərdə şəhəri bütün Azərbaycanm rəmzi kimi götürülmüş və Azərbaycan oğullarının bu şəhəri qorumaq uğrundakı fədakar mübarizəsi tərənnüm edilmişdir" (Ağayev, 1957: 3).

Şair üçün məhəbbət ən yüksək və ali duyğulardandır. Mehdi Hüseynin "Səadət və məhəbbət müğənnisi" məqaləsində yazmışdır: "... Onun nəzərincə, məhəbbət olmayan yerdə səadət də yoxdur. O, iddia edir ki, "eşq olmasaydı, yer üzü də abad ola bilməzdi"... O, məhəbbəti dərin ictimai bir amil kimi təsvir edir" (Hüseyn, 2005: 292).

Pyesdə şair məhəbbətsiz insanı ölü cana bənzədir:

"Sevgidən məhrum olan insanm yüz canı da olsa, yenə ölüdür!
Məhəbbətdən bağlamışam, dastanımı kəmərini,
Məhəbbətin gözü ölçər hər bir sənət əsərini.
İnsan oğlu bu dünyada öz eşqilə güləcəkdir,
Məhəbbətlə öpəcəkdir gələcəyin səhərini" (Hüseyn, 2005: 119).

Şairin doğma yurduna, vətəninə, xalqına məhəbbəti əsərdə başlıca yer tutur. Bərdənin xəzərlər tərəfindən işğal ediləcəyini eşidəndə Nizami kədərlənir, əsl vətəndaş, müdrik bir şəxs kimi mübarizə meydanma atılır. Onun hər sözü vətəninin igid oğullarının inamını, gücünü artırır, xalqnı ayağa qaldırır. "Əlini qılınc, sinəsini qalxan edənlər... Qorxmayın, buraya ölüm gətirənlərin son yeri qəbristandır. Bu torpağın oğulları hər şeydən yoxsul olsalar da, namusdan deyildir" (Hüseyn, 2005: 91).

Şair vətəni müdafiəyə qalxmış igidləri düşmənə qarşı mübarizəyə, döyüşə ruhlandıraraq deyir: "... "Ölərik, amma basılmarıq!" Siz də eşidin, igid dostlarım. Nizami yalnız Azərbaycan igidlərinin eşqilə yaşayır" (Hüseyn, 2005: 91).

Hətta Nizami şahla qarşılaşanda şah onu saraya dəvət edərək "Şair, arzum budur: bütün dərdini unut, sarayıma gəl!.." (Hüseyn, 2005: 92) deyərkən şair bu məqamda da, öz şöhrətini, şəxsi mənafeyini deyil, vətəninin, xalqının taleyini düşünür, vətəninin bu dar günlərində şahdan kömək istəyir:

"-Əfv edərsiniz, ey şah, Bərdəyə hazırlanan hücumdan xəbərdarsmızmı?" (Hüseyn, 2005: 92).

Pyesdə şahla Nizami qarşılaşdırılarkən şair vətənin azadlığmı düşünür "Bahar fəslində şaxta vurmuş, bir bağçamn bülbülü nəğmə oxuya bilərmi" (Hüseyn, 2005: 93) sözlərini düşənərək vətəninin bu hala düşməsində şahı günahlandırır:

"Nizami: ... Odlar yurdu on yerə parçalanmışdır. Hər dərənin bir hökmdarı var! Nə üçün, ey şah? Məgər bir insanın qəlbi belə xırda hissələrə bölünərkən, yaşaya bilərmi?

Şah: Əvvəldən belə olmuşdur, şair... Bunun günahı məndə deyil, tarixdədir.

Nizami: Əsl qüvvət də, tarixin səhvini düzəldən hökmdardadır. Azərbaycanın belə bir hökmdara ehtiyacı vardır..." (Hüseyn, 2005: 93).

Tarixdən də məlumdur ki, Nizami bütün ömrü boyu saraylardan, şahlarm himayəsindən kənar yaşamışdır. Şair həmişə yoxsul komasmı dəbdəbəli saraylardan üstün tutmuşdur.

M. Hüseyn bu tarixi həqiqətə əsaslanmış məhz buna görə də Nizami heç bir şahın dəvətini qəbul etmir, şahlardan, hökmdarlardan çəkinməyərək cəmiyyətdə gördüyü nöqsanları şahların özlərinə deyir: "Ey hökmdar, mən sənin zülmündən şikayət edən məzlumlarm ah-naləsiyəm! Mən parçalanmış bir ölkənin şikəst ürəyindən qopub gələn bir fəryadam! Mən "Sirlər xəzinəsi"ndə olanlarm yüzdə birini demişəm. Mən bir güzgüyəm ki, sənin həqiqi simanı göstərmişəm. Əgər sifətin eybəcərdirsə, onun ləkəsini təmizlə! Bəs nə üçün güzgünü sındırırsan?" (Hüseyn, 2005: l06).

Mirzə İbrahimovun ""Nizami" dramı və tarixi dram məsələsi" məqaləsində doğru olaraq bildirmişdir ki, "Nizamini də şah ona görə qovur ki, o şairdəki vətənpərvərlik hisslərini duymur, bu hisslər ona nəyinki yabancı gəlir, hətta onu qorxuya salır. O, vətənini və xalqını sevən acı həqiqətləri deməkdən qorxmayan hər kəsə təhlükəli bir üsyankar kimi baxır" (İbrahimov, 1947: 195). Əsərdə təsvir olunduğu kimi şah ancaq yalançıları, məddahları yalanlarından zövq alır, həqiqəti deyib onun gözünü açmaq istəyənləri isə zindanlara saldırırdı. Bu da təbii idi, çünkü onun ətrafını məddahlar tutmuş, şah başı eyş-işrətə qarışmışdır, hətta Bərdənin işğal olunmağını eşidəndə vətəninin bir hissəsinin deyil, sanki əyləndiyi ov yerinin tutulmasına təəssüflənir: "O yerlərə ova çıxarkən, insan dünyanın hər bir dərdini unudurdu. Təəssüf, çox təəssüf!" (Hüseyn, 2005: 101).

Nizami isə şahdan fərqli olaraq "Hanı elə bir hökmdar ki, bu xarabaları görərkən ürəyindən qopan ah səsi bütün dünyanı titrətsin?!" (Hüseyn, 2005: 105) deyərək vətəninin dərdinin yalnız bir qrup şəxsin deyil, ümumilli dərd olmasmı istəyir.

Ədib Nizamini dövrünün Məhsəti, Qivami, Munis kimi tanınmış şairlərinin əhatəsində və onlarla müqayisədə təsvir edir. Bu şairlərlə müqayisədə Nizami məğrur, dünyaya baxışında nikbin, humanist, dağlar qədər əzəmətli, vətənpərvər bir şair kimi təsvir olunmuşdur. Onun ətrafmdakı şəxslər də şairin istedadını yüksək qiymətləndirirlər: "Məhsəti: Mənim nəzərimdə Nizamini dağlar qədər əzəmətli göstərən də onun zəkasıdır. Onun gözlərinə baxdıqca ürəyim bu geniş kainata belə sığmayır" (Hüseyn, 2005: 83).

Müəllif Nizaminin dünyagörüşünü, həyata baxışmı, həyat fəlsəfəsini saray şairi, məddah öz mənafeyini, şöhrətini, güdən, "mən həqiqət aşiqiyəm, mənim vicdanım ləkə götürməz" deyən Munislə şeirləşərkən aydın şəkildə əks etdirə bilmişdir. "Munis deyir:

Küdurət insana yardır əzəldən,
O, kinlə gələrək böyük varlığa.
Sirdaş kəsilmişdir hiyləkarlığa,
İnsanm varlığı kindir, hiylədir.
Nizami deyir:
Yox, səhv edirsiniz böyükdür ürək,
Bəzi sinələrə bir yükdür ürək.
Müqəddəs yaranmış dünyada insan,
Hər zaman insanla fəxr etmiş cahan.
Məndə hiss-hörmət vardır insana;

Əvvəldən məhəbbət yardır insana.
Sevgi bu dünyada ilk xilqət olmuş,
İnsanın ilk sözü məhəbbət olmuş!" (Hüseyn, 2005: 86).

Munis əgər insan qəlbində yalnız kin və fitnə axtarırsa, Nizami isə insan həyatında məhəbbətin, sevginin mühüm rolu olduğunu göstərir.

Nizami dünya hadisələrinə münasibətdə ictimai fıkirlərində nikbindir və gələcəyə böyük ümid bəsləyir: "Ümidsiz olmaq acizlikdəndir insan yer üzünə səadət üçün gəlir... Biz bu kədərin önündə dağ kimi durub, sözdən insanlar üçün səadət sarayı yaradacağıq... Hər qaranlıq gecənin günəşli bir gündüzü də var!.." (Hüseyn, 2005: 112-113).

Nizami sənətinin qüdrəti saraylarda da əks səda yaratrmşdır. Əsərdə təsvir olunan Şirvan hökmdarı dövlət işini anlamayan, bu işlərə qarşı laqeyd olan, gününü əyləncədə keçirən biri olsa da, lakin poeziyanı duyur, Nizami şəxsiyyətinin böyüklüyünü dərk edir: "Mən onu əsərlərindən tanımışam. Nizami Qaf dağı kimi məğrur və əyilməzdir" (Hüseyn, 2005: 101).

Vali Nizami haqqmda "Özü də xırda qoşmalardan başqa heç nə yaza bilmir... Onun adı var, özü yoxdur. O başqalarmm tərifı ilə yaşayır" (Hüseyn, 2005: 102) deyəndə şah ona etiraz edir və ona inanmayaraq deyir: "- Nizaminin hər bir misrası almaz kimi itidir. Ürəklər daşdan da olsa, onlan kəsib özünə yol açacaqdır... Bu qəzəllər qoşma deyildir, gövhərdir..." (Hüseyn, 2005: 102).

Əsərdə Nizami Gəncəvi şəxsiyyətinin humanizminin də şahidi oluruq. Nizami dövründə ənənə halını almış insanlanı saraylara qul, kəniz kimi aparılmasına qarşı idi. Bu səbəbdən də ona Dərbənd hökmdar tərəfindən göndərilən kənizi qəbul etmir: "Yox, yox. Mən özüm heç kimə qul olmaq istəmədiyim kimi, başqasını da özümə qul etmirəm" (Hüseyn, 2005: l15).

Əsərdə şairin tarixdə olduğu kimi, ailə səadəti anlayışına necə yüksək dəyər verdiyi də təsvir edilmişdir. Bunu biz Afaq həyatının son anlarını yaşayarkən şairin Afaqın sevgisini sonsuza qədər itirəcəyini duyaraq onun başı üstə fəryad dolu monoloqundan müşahidə edə bilərik: "Ey böyük Tanrı, biz öz məhəbbətimizlə insanları əsrin çamurluğundan nəhayətsiz göylərə, dibsiz fəzalara qədər yüksəltmək istərkən, sən öz fitnənlə nə üçün bizim səadət sarayımızı uçurursan? Ey fələk, sənin gərdişin nə üçün rəqqasələr kimidir? Bu mənim Afaqımdı. Gözlərim önündə böyük üfuqlər açan ilahi bir məhəbbətin canlı heykəlidir. Afaq, mənim qaranlıq daxmamı, soyuq evimi öz nəfəsilə isidən bir ocaqdır ki, indi sən onu söndürmək istəyirsən" (Hüseyn, 2005: l25-126).

2. Tənqidçilərin "Nizami" Dram Haqqında Fikirləri

M.Hüseynin müasir dövrümüz üçün də səciyyəvi ideyalar təbliğ edən "Nizami" dramı tənqidçilərimiz tərəfindən birmənalı qarşılanmamışdır. Bəzi tənqidçilərimizin fikrincə Nizami Gəncəvi şəxsiyyəti əsərdə hərtərəfli əks olunmamışdır.

Yazıçı və tənqidçi Mirzə İbrahimov "Nizami dramı və tarixi dram məsələsi" adh məqaləsində bu barədə yazrmşdrr: "Nizamidə əhəmiyyətli nöqsanlar yox deyildir. Biz Mehdi Hüseyn yoldaşm yazdığı və Əfqan yoldaşın ifa etdiyi Nizamiyə baxdıqda düşünürük: görəsən bu Nizami, "Leyli və Məcnun", "Yeddi gözəl", "İsgəndərnamə" və s. ölməz əsərləri yaradacaq bir dühaya malikdirmi? Deyə bilərik ki, Mehdi yoldaş Nizami səciyyəsinin ancaq bir cəhətini, onun ən lirik cəhətini götürmüşdür. Bu doğurdan da belədir. Nizami ruhi şadlığın yüksək zirvəsini yaşadığı zaman belə ney kimi nalə edir" (İbrahimov, 1947: 201).

Qeyd edək ki, Mehdi Hüseyn pyesdə Nizaminin gənclik dövrünü həyat və fəaliyyətini canlandırmışdır. Mirzə İbrahimovun "Nizami, ruhu şadlığın yüksək zirvəsini yaşadığı zaman belə ney kimi nalə edir" deməyi bir qədər düzgün deyil. Çünki Mehdi Hüseyn Nizami Gəncəvinin yaşadığı dövrünün elə bir vaxtını təsvir etmişdir ki, bu dövrdə şairin vətəni

yağıların hücumuna məruz qalmışdır. Şahlar, hökmdarlar vətənin bu halınaa laqeyd qalırdılar ki, belə bir vəziyyətdə isə şair necə ney kimi nalə etməyəydi.

Yəhya Seyidov isə "Mehdi Hüseyn" monoqrafiyasında Nizami obrazı haqqında yazlmışdır: "Mehdi Hüseynin yaratdığı Nizami, xəbərdar oxucunun təsəvvüründə yaşayan dahi şairin zəngin surəti ilə müqayisədə uduzur. Lakin oxucunun qənaəti, sənətkarın əsərləri və şəxsiyyəti, başqa sözlə bütün həyatı haqqında bildiklərindən doğursa, dramdakı Nizami gəncdir, özünün ilk addımlarını atır. Bu nöqteyi nəzərdən real və inandırıcıdır" (Seyidov, 1979: 119).

Məmməd Arif isə "Vaqif dramaturgiyası" əsərində Nizami obrazı barəsində "Nizami surətinin canlı yaradılması üçün müəllif dramaturgiyamızm müsbət təcrübələrindən müvəffəqiyyətlə istifadə etmişdir. Buna baxmayaraq, Nizami surəti Vaqif səviyyəsinə qalxa bilməmişdir", (Məmməd, 1968: 368) - deyə yazırdı.

M.Hüseyn "Vaqif" və "Nizami" dramları arasında güclü bənzəyiş görüb, onu adi təqlidçi kimi qələmə verənlərə "Böyük sənət uğrunda" (1947) məqaləsində qəti cavab vermişdir: "Buradan da bəziləri nəticə çıxarıb "Vaqif" olan yerdə "Nizamiyə ehtiyac yoxdur" - deyilərsə, mən o vaxt müdafiədən hücuma keçirəm və iddia edirəm ki, sizin bədii üslub haqqında görüşləriniz bədii həqiqəti təşrihə kömək etmir, əksinə bu həqiqətin üstünə toz-torpaq atır. Ümumiyyətlə, mən həmişə bu fikirdə olmuşam ki, hadisələrə eyni gözlə baxan iki sənətkar yoxdur, ola da bilməz, necə ki, dünyada bir-birinin eyni olan iki yazı xətti yoxdur" (Hüseyn, 1989: 190).

Eyni zamanda, Mehdi Hüseyn "Nizami" əsərinin nöqsansız olmadığını da bildirmişdir: "Əgər qüsurlardan danışmaq lazım gəlsə, deyə bilərəm ki, məndə Nizami surəti sona qədər eyni ahəngdə inkişaf etdirilməmişdir. "Nizami" əsərində pauzalar həddən artıqdır, bütün surətlərin münasibətində hadisələri bir-biri ilə üzvi surətdə bağlayan möhkəm bir sütun yoxdur, dramatik mübarizəsinin hədəfı tez-tez dəyişir" (Hüseyn, 1989: 190).

Şübhəsiz ki, pyes nöqsansız deyildir, müəllif müasir dövrünün nümayəndələrində vətənpərvərlik hissini təbliğ etmək üçün tarixi hadisələrdən daha çox sənətkar təxəyyülü vasitəsilə həmin tarixi hadisələrdə müəyyən dəyişikliklər edərək təsvir etmişdir. Təbii ki, sənətkar tarixçidən fərqli olaraq tarixin əsiri olmamalıdır. Lakin tarixə münasibətdə də ən başlıca prinsip tarixi həqiqətin mahiyyətini tam mənası ilə mühafizə edib göstərməlidir. Mehdi Hüseyn də "Nizami" dramında bu prinsipə sadiq qalaraq dövrün ümumi səciyyəsini dürüst göstərməklə, məqsədinə uyğun olaraq tarixi faktlarda müəyyən dəyişikliklər etmişdir.

Əziz Şərif "Ədəbiyyat" qəzetinin 1943-cü il üç iyun nəşrində "Nizami dramı" məqaləsində Nizami obrazına daha obyektiv münasibət bildirmişdir: "Söz yox, əsərdə mərkəzi yeri Nizami obrazı tutur, avtor da onu elə göstərir ki, böyük şairin dahi əsərlərini oxuyub sevən hər bir şəxs Nizaminin doğurdan da Mehdi göstərdiyi kimi olduğuna inanır, çünki avtor öz böyük qəhrəmanını ilk növbədə bir şair olraq təsvir etmiş və onun bütün o biri xüsusiyyətlərini bu başlıca xüsusiyyətə tabe tutmuşdur" (Şərif, 1943).

Qeyd edək ki, tədqiqatçılar, xüsusilə də, Məmməd Arif "Nizami" və "Vaqif" dramı arasmdakı oxşarlıqdan bəhs etmişlər. Bu haqda Yəhya Seyidov "Mehdi Hüseyn" monoqrafıyasında yazmışdır: "1947ci ildə dramaturgiyası konfransmda müəllifın çıxışından anlaşıldığına görə, məruzəçi M. Arif "Nizami" və "Vaqif" arasında müəyyən bir bənzəyiş görərək bu əsərlər arasmda yaxınlığı çox qabartmışdır" (Məmməd, 1968: l22).

Əlbəttə, "Vaqif" və "Nizami" dramlaları arasmda müəyyən bənzəyiş var. İlk növbədə Vaqif ilə Nizami şəxsiyyətlərinin müdafiə etdikləri ideyalarda oxşarlıq var.

Hər iki pyesin qəhrəmanları həm Vaqif, həm də Nizami vətənlərinin azadlığı uğrunda çalışır, vətənlərinin dar günündə köməyinə çatır. Vaqif də Nizami kimi, xalqının, onun azadlığı naminə xanla qarşı-qarşıya gəlməkdən qorxmur, gördüyü həqiqətləri şaha deməyə çəkinmir.

"Vaqif:

Eldə can qoymadı ağır vergilər,
Siz bu qanunlarla qalsanız əgər,
Doğma balanız da yad olacaqdır,
Külünüz göylərə sovrulacaqdır...
Kor kimi qalmasın insan,
Qalxsın cəhalətin qaranlığından!" (Vurğun, 2005: 40-41).

"Nizami: Ey hökmdar, gözəl Bərdəni yandırıb külə döndərdilər. Azərbaycanın dilbər guşələrindən biri də məhv olub getdi... Analar övladlarından, bacılar qardaşlarmdan ayrı düşdü. Odur, baxın, Bərdənin yaralı igidləri sizdən kömək istəyir. Hanı elə bir hökmdar ki, bu xarabaları görərkən, ürəyindən qopan ah səsi bütün dünyanı titrətsin?!" (Hüseyn, 2005: 105).

Hər iki əsərin ideyasmda vətənpərvərlik motivləri əsas yer tutması da, dramlar arasmda oxşarlığı daha çox nəzərə çarpdırır. Lakin müəlliflər qeyd etdiyimiz oxşarlığı öz əsərlərində özünəməxsus formada ifadə etmişdirlər.

Nəticə

Bu nəticəyə gəlmək olar ki, Mehdi Hüseyn "Nizami" dramında Nizami Gəncəvi şəxsiyyətini tarixdə olduğu kimi təsvir etməyə çalışmışdır. Müəllif əsərdə Nizmi Gəncəvinin həyatının müəyyən bir hissəsinin və daha çox vətənə, ailəyə bağlılığı istiqamətində təsvir etmişdir. Dramda ədib tarixilik və müasirliyi sintez şəklində vermişdir.

QAYNAQLAR

Ağayev, Əkbər (1957). "Nizami", Ədəbiyyat qəzeti, 28 sentyabr, s. 3.
Hüseyn, Mehdi (1989). "Ədəbiyyat və Həyat". Bakı: Yazıçı.
Hüseyn, Mehdi (2005). "Seçilmiş Əsərləri", 3 cilddə, III cild, Bakı, Avrasiya-Press.
İbrahimov, Mirzə (1947). "Həyat və Ədəbiyyat", Bakı: Azərnəşr.
Məmməd, Arif (1968). "Seçilmiş Əsərləri", Bakı: AzSSR EA.
Seyidov, Yəhya (1979). "Mehdi Hüseyn", Bakı: Yazıçı.
Şərif, Əziz (1943). "Nizami dramı", Ədəbiyyat qəzeti, 3 iyun.
Vurğun, Səməd (2005). "Seçilmiş əsərləri", Bakı: Şərq-Qərb.

KAZAKİSTAN İÇİN LATİN ALFABESİNE GEÇMEK NİYE BU KADAR ZOR?

Parassat RAKYMBERLI*

Özet: Sovyetler Birliğinin dağılmasından sonra bağımsızlığını kazanan Türk Cumhuriyetlerinden Azerbaycan gibi bazıları Kiril alfabesinden Latin alfabesine geçti, bazıları ise Kazakistan gibi 2017 yılına kadar bekledi ve geçiş süreci 2031'e kadar uzatıldı. Bu makalede, Kazakistan'ın alfabe değişikliği kararını niye bu kadar geç vermesinin nedenleri ve karşılaştığı zorluklar ele alınacaktır. Latin alfabesine geçmede Kazakistan'ın zorlukları, genel ve özel nedenler olarak ikiye ayrılmaktadır. Literatürde öne çıkarılan, bütün yayınların yeni alfabeye dönüştürülmesi, eski ve yeni nesillerin eğitimi gibi nedenlerle masraflı ve zor olması gibi genel nedenler yanında, bütün Türk ülkeleri içinde Rus nüfusunun fazla olması, Rusya'ya yakınlığı, Rus işgaline erken girip Rus kolonisi altında daha uzun süre kalması, Rusya'nın baskısı, Rusçanın Kazaklar ve diğer etnik azınlık tarafından daha çok konuşulması ve Lingua Franca yani farklı etnik gruplar arasında geçer dil olması gibi Kazakistan'a özel nedenler incelenmiştir.
Anahtar Kelimeler: *Alfabe Değişikliği, Latin Alfabesi, Alfabe Tarihi, Kazakistan*

Why Is It So Dıfficult for Kazakhstan to Swıtch to the Latin Alphabet?

Abstract: Some of the Turkish Republics that gained independence after the collapse of the Soviet Union, such as Azerbaijan, switched from the Cyrillic alphabet to the Latin alphabet, while others, such as Kazakhstan, waited until 2017 and the transition period was extended until 2031. In this article, the reasons why Kazakhstan made the decision to change the alphabet so late and the difficulties it faced will be discussed. Difficulties in switching to the Latin alphabet are divided into two: general and specific reasons. In addition to the general reasons highlighted in the literature, such as converting all the publications to the new alphabet, being costly and difficult due to reasons such as the education of the older and younger generations, the fact that the Russian population is higher among all Turkish countries, their proximity to Russia, entering the Russian occupation early and staying under the Russian colony for a longer period of time, there are reasons specific to Kazakhstan, such as the pressure of the Russian Federation, the fact that Russian is spoken more by Kazakhs and other ethnic minorities, and the fact that it is a Lingua Franca, that is, the language used between different ethnic groups, were examined.
Keywords: *Change of Alphabet*, *Latin alphabet, History of the alphabet, Kazakhstan*

Giriş

Kazakistan'ın da içinde olduğu Orta Asya ülkeleri bağımsızlıklarını kazandıkları 1991 yılından itibaren Kiril Alfabesinden Latin alfabesine geçmek için çaba gösterdiler. Azerbaycan, Özbekistan ve Türkmenistan Latin Alfabesine hemen geçtiler. Kazakistan ve Kırgızistan ise Kiril Alfabesinde kalmaya devam etti. Kazakistan'da 12 Nisan 2017 tarihinden itibaren Latin alfabesine geçme tartışmaları başladı. Nihayet 26 Ekim 2017 tarihinde resmi olarak Kazakistan 2025'te Latin Alfabesine geçme kararı aldı ve resmi Latin alfabesi kabul edildi (*O Perevode Alfavita Kazahskogo Jazyka*, 2017). O tarihten sonra taslak Latin alfabesi birkaç defa değiştirildi. En son yeni Cumhurbaşkanı Kasım Cömert Tokayev Latin alfabesine geçiş sürecini 2031'e kadar erteledi (*Novuju Versiju Alfavita Kazahskogo,* 2021). Bu makalede, Kazakistan'ın alfabe değişikliği kararını niye bu kadar geç vermesinin nedenleri ve karşılaştığı zorluklar ele alınacaktır.

Kazakistan'ın Kiril alfabesinden Latin alfabesine geçmesi birçok açıdan önemlidir:

Birincisi, Kazakistan'ın hedefi gelişme ve batılılaşmadır. Bu nedenle Kiril alfabesinden Latin alfabesine geçiş birçok acı hatıralarla dolu Sovyet geçmişi ile bağları koparmak anlamına gelmektedir. Aynı zamanda batılı ülkelerle ve daha önce Latin alfabesine geçen diğer Türk ülkeleriyle daha yakın ilişkiler ve bağlar anlamına gelmektedir (Fatyanova, 2023). Kazakistan, içeride ve dışarıda muhalefet ile özellikle Rusya'nın muhalefeti ile karşılaşmaktadır. Rusça Kazakistan'ın Kazakça ile beraber resmi dilidir (*Constitution of the Republic of Kazakhstan*, 7. madde).

Bu makalede Kazakistan'ın alfabe tarihi ve Latin alfabesine geçmede zorlukları, genel ve özel nedenler olarak ikiye ayrılmaktadır. Literatürde öne çıkarılan bütün yayınların yeni

* Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Yeni Türk Dili Bölümü, parasat.rakymberli@bk.ru ORCID: https://orcid.org/0009-0004-3573-4175.
DOI :10.30546/100981.2024.0180

alfabeye dönüştürülmesi, eski nesillerin eğitimi gibi nedenlerle masraflı ve zor olması gibi genel nedenler yanında, bütün Türk ülkeleri içinde Rus nüfusunun fazla olması, Rusya'ya yakınlığı, Rus işgaline erken girip Rus kolonisi altında daha uzun sure kalması, Rusya'nın baskısı, Rusçanın Kazaklar ve diğer etnik azınlık tarafından daha çok konuşulması ve Lingua Franca yani farklı etnik gruplar arasında geçer dil olması gibi Kazakistan'a özel nedenler vardır.

Bu çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde kısaca Türki Devletler ve Kazakistan Alfabe Tarihi incelenecek ve Kazakistan'da şimdiye kadar kullanılan alfabelerin ve geçiş dönemlerinin bir haritası çıkarılacaktır. İkinci bölümde literatür taraması yapılacak ve ülkeler neden alfabe değiştirirler ve hangi zorluklarla karşılaşırlar konularında teoriler tespit edilecek ve özellikle Kazakistan'ın alfabe değiştirme istemesinin nedenleri analiz edilecektir. Üçüncü bölümde ise yine literatürden yola çıkarak Kazakistan'ın spesifik olarak karşılaştığı zorluklar ele alınacaktır.

1. Türki Devletler ve Kazakistan'ın Alfabe Tarihi

Kazak halkının da aralarında bulunduğu Türk halkları, Bolşevik devriminden önce eski Türk yazısı ve Arap alfabesine dayalı Kazak alfabesini kullanırken, Bolşevik devriminden sonra Sovyet dil politikasının da etkisiyle 1929 yılında Latin alfabesine geçmişler ve daha sonra da Kiril alfabesine geçmişlerdir. Neredeyse on asırdır Arap alfabesini kullandıktan sonra 20. yüzyıl başlarında Türk dünyasında yeni alfabe arayışları başladı. Örneğin, 1922 yılında Azerbaycan hükümetinin kararıyla Yeni Harf Komitesi kuruldu. Bu komite, Azerbaycan (Türkçe) dili için Latin alfabesini derlemekle görevlendirildi. Bu, yeni alfabeye geçiş yolunda ilk ciddi adımdı. 1923 yılından itibaren Latin alfabesine geçiş süreci hızlandırıldı. 1926 yılında düzenlenen Birinci Türk Dil Birliği Türkoloji Kongresi'nin tavsiyesine göre 1 Ocak 1929'dan itibaren Azerbaycan'da Latin alfabesi yaygın olarak kullanılmaya başlandı (*1 Avqust – Azərbaycan Əlifbası, 2021*). Daha on yıl geçmeden Sovyetler Birliğinde birlik sağlama gerekçesiyle ve bütün Sovyetler Birliğinde 1939 yılında Kiril alfabesine geçildi. Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra Azerbaycan 1991 yılında tekrar Latin alfabesine geçti.

Özbekistan 2 Eylül 1993 tarihinde 1 Eylül 2000 tarihine kadar Latin Alfabesine kademeli olarak geçme kararı aldı ama bu süre 2005 yılına kadar uzatılmıştı. Fakat Özbekistan bir türlü tam olarak Latin alfabesine geçememiş sonunda hükümet kararıyla 1 Ocak 2023'ten itibaren tüm kuruluşların Latin alfabesine dayalı Özbek alfabesine geçeceği hedeflenmiştir. Ayrıca merkezi, yerel yazılı ve elektronik kitle iletişim araçları, internet siteleri, yayıncılar ve matbaa işletmelerinin faaliyetleri tamamen Latin alfabesine dayalı Özbek alfabesine aktarılması ve "Latin Harflerine Dayalı Özbek Alfabesinin Tanıtılmasına Dair Kanunda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun Tasarısı" kamuoyunun dikkatine sunuldu. Bu projeye göre Özbekistan'da Latin alfabesine dayalı 28 harf ve bir harf kombinasyonundan oluşan yeni bir Özbek alfabesi önerildi (*Özbekistan 1 Ocak 2023'te Tamamen Latin Alfabesine Geçecek*, 2021).

Türkmenistan'da bağımsızlık tarihinden itibaren Türkmen dilinin geliştirilmesine yönelik birçok çalışma yapılmıştır. 24 Mayıs 1990'da "Devlet Dili Hakkında Kanun" kabul edildi. 12 Nisan 1993'te yeni Türkmen alfabesi kabul edildi. Türkmen hükümetinin çabaları sonucunda Türkmen dilinin bilimsel temelde çalışılması için büyük fırsatlar yaratılmıştır. "Türkmen Dili Açıklamalı Sözlüğü" ve "Türkmen Dili Yazım Sözlüğü" kitaplarının basımı ve kamuoyuna dağıtılması, Türkmence dilini daha detaylı incelemek ve karşılaşılan tarihi kelimelerin anlamlarını anlamak için büyük bir rehberdir (*21 Şubat Uluslararası Anadil Günü*, 2022). Özet olarak, sadece Azerbaycan Türkiye örneğini benimsediği için başarılı olmuş, Özbekistan'da ve Türkmenistan'da Latin alfabesine geçme süreci tam olarak

tamamlanamamıştır. Latin alfabesine geçme konusunda tartışmalar olmakla birlikte Kırgızistan ve Tacikistan hala Kiril alfabesini kullanmaktadır.

Asıl konumuz olan Kazakistan ise alfabe konusunda tarih boyunca çeşitli evrelerden geçmiştir. Kazak yazısı, Kazak dilinin harflerinden oluşan bir yazı sistemidir. Kazaklar eski çağlardan beri farklı yazı sistemlerini kullanıyorlar. Orhun alfabesi Kazaklarda ve diğer Türk halklarında ortak olan ilk runik yazıdır. Bu yazı tarzında Kültegin ve Bilge Kağan anıtları gibi eski Türk mirasları korunmuştur. Orhun, Yenisey ve Talas nehirlerinde 5-12. yüzyıllara uzanan runik yazıtlar bulundu. 8-9. yüzyıllarda İslam dininin Kazak bozkırlarına gelişi Arap yazısını da beraberinde getirdi. Arap grafiklerine dayalı yazı modeli 1929 yılına kadar korunmuştur. Yani yazılan eserlerin tamamı Arap alfabesi esas alınarak yazılmıştır. Çokan Velihanov, Abay Kunanbayoğlu, Maşhür Jüsip, Şakarim Kudayberdioğlu gibi büyük şahsiyetler tarafından kullanılmıştır. 20. yüzyılın başında Kazakistan'ın büyük alimlerinden Ahmet Baytursunoğlu Arap alfabesini Kazak dilinin kurallarına uyarlayarak Kazak alfabesini oluşturdu. Ahmet Baytursunoğlu'nun halkı için en büyük başarılarından biri, Arap alfabesinde değişiklikler yaparak Kazak alfabesini yaratmasıdır. Eski Arap yazısının halkın okuma-yazma becerisini engellediğini fark eden Ahmet Baytursunoğlu, 1910'lu yıllarda Arap yazısını Kazak diline uyarladı ve 1912'li yıllarda da kullanılmaya başlandı. Bu şekilde Kazak halkının hızlı okuryazarlığına ve eğitim arzusunun uyanmasına özel bir etkisi oldu. Bu alfabeye göre kitaplar basıldı, öğrenciler eğitildi. Mağjan Jumabaev, Abay Kunanbayoğlu, Muhtar Avezov gibi devlerin eserleri bu alfabeye göre yazılmıştır.

20. yüzyılın başındaki alfabe tartışması, Arap alfabesinin terk edilmesi ve Rus ya da Latin alfabesine geçiş etrafında dönüyordu. Türk halkları Baytursunoğlu'nun ıslah ettiği Arap alfabesini en ileri sistem olarak kabul etse de Rus alfabesinin hemen benimsenmesini savunanlar ile Latin alfabesini savunanlar arasında tartışmalar yaşanmış Latince merkezi, geçici olarak Latin alfabesini vaaz etmiş ve Latin alfabesini ilk kez Türk halklarına tanıtmıştır; sonunda 1929'da Latin alfabesine geçilmiştir. 1937-38'deki Stalin'in uyguladığı zulümden sonra Latin alfabesinden Rus alfabesine geçme fikri gündeme gelmiş ve 1940'tan itibaren halkın isteği bahanesiyle Kazaklar da dahil olmak üzere Sovyetler Birliğindeki Türk halkları Rus alfabesine geçirilmiştir. Özet olarak Arap alfabesi 1929 yılına kadar, Latin alfabesi 1929-1940 yıllar arasını ve Kiril alfabesi 1940 yılından günümüze kadar zamanı kapsamaktadır (*Qazaq (Latyn) Jazuynyñ Tarihy, 2020*).

2. Kazakistan'ın Latin Alfabesine Geçme Nedenleri

Literatürde ülkelerin neden alfabe değiştirdiklerine dair birçok neden ortaya konmuştur. Bunlardan ilki Kültürel ve Ulusal Kimlik: Alfabeyi değiştirmek, kültürel ve ulusal kimliği öne çıkarmanın bir yolu olarak görülebilir. Ülkenin dilini ve kültürünü yansıtan bir alfabeyi benimsemek veya uyarlamak, bağımsızlığın ve gururun simgesi olabilir. Alfabe değişikliği ulusal kimliği öne çıkarmak ve bir ulusu sömürge veya işgalci geçmişinden uzaklaştırmak için bir araç olabilir. Kazakistan'ın Sovyetler Birliği'nden bağımsızlığını kazandıktan sonra Kiril alfabesinden Latin alfabesine geçiş durumunu analiz etmek gerekir. Dinmuhamed Ametbek'in ifade ettiği gibi:

Sovyetler Birliği'nin 1989 yılında yaptığı son nüfus sayımında; 17 milyonluk Kazakistan nüfusunun %39'unu Kazaklar, %37'sini Ruslar, kalanını ise Almanya, Ukrayna, Kore ve Özbekistan kökenli etnik gruplar oluşturmaktaydı. Kendi ülkesinde azınlık statüsüne düşmüş olan Kazakların yarısından çoğunun Ruslaştığı ve kendi ana dillerini bile konuşamadıkları göz önünde bulundurulduğunda; yeni Kazakistan Cumhuriyeti'nin, Kazak ulus-devleti olması çok uzak bir ihtimal olarak görülmekteydi. Kısacası bu yeni devletin ulusal kimlik sorunu bulunmaktaydı (Ametbek, 2017).

Kazakistan için iki kimlik yarışıyordu. Birincisi, ülkenin daha çok güneyinde yaşayan daha milliyetçi Kazaklara göre Kazakistan tarihi Göktürk devletine dayanan Türk İslam

Dünyasının bir parçası olarak diğer Türk Devletleriyle yakın ilişki içinde olmalıydı. İkincisi ise daha çok kuzeyde ve şehirlerde yaşayan Slav ve Ruslaşmış kazaklara göre Kazakistan Rusya'nın uzantısı olan yapay bir devletti. Alfabe tartışması ise bu noktada öne çıkmaktaydı. Birinci gruba göre, Kazakistan Türkiye başta olmak üzere diğer Türk devletleri gibi Latin alfabesini benimsemeliydi. İkinci gruba göre ise, Kazakistan Kiril alfabesinde devam etmeliydi. Kazaklar azınlıkta oldukları için bağımsızlığın ilk yıllarında alfabe değişikliği gündeme gelemedi. Kazak hükümeti eğitimli Slav nüfusun ülkeyi terk etmesini istemiyordu. Fakat, ilerleyen yıllarda nüfus dengesi Kazaklar lehine değişerek 2023 yılında Kazak nüfusu %70'e çıktığında ülkenin kazaklara ait olduğu kesinleşti ve Latin alfabesine geçme taraftarı eğilim galip geldi.

İkincisi, Modernizasyon ve Standardizasyon: Bazı ülkeler, yazı sistemlerini modernize etmek ve uluslararası standartlarla uyumlu hale getirmek için alfabelerini değiştirir. Bu, diğer ülkelerle iletişimi, ticareti ve etkileşimi kolaylaştırabilir. Kazakistan'ın Kiril alfabesinden Latin alfabesine geçişi, uluslararası standartlara uyum sağlamayı ve küreselleşmiş bir dünyada iletişimi geliştirmeyi amaçlayan daha geniş modernizasyon çabalarının bir parçası olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim Kazakistan'ın ilk Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev Latin alfabesine geçiş, Kazak dilinin gelişmesi ve modernleşmesi açısından bir ihtiyaç olduğunu söyledi (Latinica dlja Kazahstana, 2019).

Üçüncüsü, Siyasi Sebepler: Alfabe değişiklikleri siyasi faktörlerden de kaynaklanabilir. Örneğin yeni bir hükümet, farklı bir alfabe benimseyerek önceki rejimin politikalarından veya etkilerinden uzaklaşmak isteyebilir. Alfabe değişikliklerinin siyasi ideolojiler ve güçten nasıl etkilendiğini araştırmak gerekir. Kazakistan'da Sovyetler Birliğinin yıkılması ile komünizm ideolojisinden pazar ekonomisine geçmeyle değişen yeni siyasi rejim alfabe değişikliği ile yansıtılmıştır. Lyazzat Kimanova'nın belirttiği gibi:

Kiril alfabesinin benimsenmesi, Orta Asya dillerinin sözcüksel, fonolojik, morfolojik ve hatta sözdizimsel alanlarda Rusçadan etkilenmesine kapı açmıştır. Belki de en bariz etki, Rusça terimlerin bu dillere kitlesel akışı olmuştur. Orta Asya'dakiler de dahil olmak üzere genç Sovyet devletindeki pek çok dilin, Komünist bir toplumda en önemli olduğu düşünülen sözcüksel alanlarda, yani Marksizm'in dili, Sovyet siyasi yapısı, bilim ve teknoloji ve sanayileşme açısından yetersiz olduğu düşünülüyordu. Dolayısıyla bu kavramları ifade eden terimlerin dillere kazandırılması gerekiyordu (Kimanova, 2011: 1024).

Dördüncüsü, Dil Planlaması ve Dilsel Hususlar: Yeni alfabe arayışında fonetik doğruluk ve öğrenme kolaylığı gibi dilsel faktörler de rol oynayabilir. Bir dilin seslerini daha iyi temsil etmek veya yazım ve okumayı basitleştirmek için yeni bir alfabe tanıtılabilir. Hangi alfabenin Kazak Türkçesinin seslerini ve fonetiğini daha iyi yansıttığı tartışılmaktadır. Dilbilimciler Latin alfabesinin Kazak diline daha uygun olduğunu ifade etmektedirler. Örneğin, Kanat Tasibekov Latin alfabesine geçişten yanadır. Tasibekov, "Bu bariz bir gerekliliktir, çünkü Kazak dilinin incelenmesi, Kiril alfabesinin yetersiz standardizasyonu nedeniyle sıklıkla karmaşık hale geldi ve bu da sorunlara neden oldu. Örneğin bazı kelimelerin nasıl yazılacağı belli değil. Latin alfabesine geçişin Kazak dilinin gelişimini hızlandıracağını ve dilde reform yapılmasına olanak sağlayacağını söylemiştir" (Altynbayev, 2021).

Beşincisi, Uluslararası ilişkileri geliştirme ve benzer dili konuşan ülkeler ile uyum sağlama isteğidir. Bunu gerekçesi, diğer kardeş ülkeler ile daha iyi iletişim kurabilme ve bütünleşme arzusudur. Bağımsız Türk devletlerinden Türkiye, Azerbaycan, Türkmenistan ve Özbekistan Latin alfabesine daha önce geçmişler ya da bir geçiş süreci içinde Kiril tabanlı eski alfabe ile birlikte bir süre kullanmayı öngörmüşlerdir. Türk dünyasının birliğinin sağlanması için ortak alfabe çağrıları öteden beri yinelenmektedir ve çalışmalar yapılmaktadır: "Bilindiği gibi Latin harfler temelinde Türk dünyasının ortak alfabe sistemi daha SSCB'nin çöküşünün arifesinde, Türk dünyası kavramı ilk ortaya çıktığında gündeme

gelmişti. Bu konuda ilk somut karar 18-20 Kasım 1991 tarihinde İstanbul'da Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsünde toplanan dilbilimciler tarafından alınmıştı. Toplantıya Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan ve Türkmenistan gibi ülkelerden katılan 28 dil bilimcisi "Çağdaş Türk Alfabeleri" sempozyumunda Türk dünyası için geçerli 34 harfli bir latin alfabesini belirlediler. Bu alfabe 29 harfli Türkiye alfabesine bazı Türk lehçelerinde mevcut sesleri karşılamak için "Ä ä, X x, Q q, Ñ ñ, W w" harflerinin eklenmiş halidir." (Türk Keneşi (Konseyi) ve Türk Dünyasının 34 Harfli Ortak Alfabe Sistemi, 2012).

3. Kazakistan'ın Karşılaştığı Zorluklar

Ancak alfabe reformu hem pratik hem de kültürel açıdan dikkatle ele alınması gereken önemli engellerle karşılaşabilir. Literatürde, farklı bağlamlarda alfabelerin değiştirilmesiyle ilgili zorluklar araştırılmıştır. Bu zorluklardan ilki Dilbilimsel Hususlar: Alfabe reformu, bir dilin fonetik, morfolojik ve sözdizimsel yönlerini etkileyebilecek yazım sisteminin değiştirilmesini içerir. Dilbilimciler, herhangi bir değişikliğin seslerin ve yapıların temsilinde netlik ve tutarlılığı sağlaması, konuşmacıların okunabilirliğini ve anlamasını sağlaması gerektiğini savunuyorlar. Bazıları Latin alfabesinin Kazak dilinin ses ve fonetiğini tam olarak yansıtamayacağını savunmaktadırlar (Qazaqtyñ Qoğam Qairatkerlerı, 2013).

İkinci zorluk ise Kültürel ve Toplumsal Faktörler: Alfabeyi değiştirmek çoğu zaman kültürel kimlik ve tarihi mirastan kaynaklanan dirençle karşılaşır. Milletler alfabelerini kültürel gururun ve ulusal kimliğin simgeleri olarak görüyor, bu da önerilen reformları hassas ve tartışmalı hale getiriyor. Bilim adamlarının yaptığı araştırmalar, alfabe reformunun kültürel ve toplumsal boyutlarını inceleyerek siyasi, etnik ve dilsel faktörlerin halkın tutumlarını ve yazım değişikliğine yönelik hükümet politikalarını nasıl etkilediğini vurguluyor. Kazakistan'ın çok etnikli ve çok dilli yapısı nedeniyle Latin alfabesine geçmek zorlaşmaktadır. Rusça Kiril alfabesi ile yazılmaya devam etmektedir. 2023'ün başındaki ulusal kompozisyon aşağıdaki gibidir. Kazaklar: 13.965.956 kişi (% 70,7), Ruslar: 3.000.611 kişi (% 15,2), Özbekler: 643.363 kişi (% 3,3) (*Qazaqstan Respublikasy Strategialyq josparlau jäne reformalar agenttıgı Ūlttyq statistika bürosy*, 2023). Verilere göre 2023 nüfus sayımı sırasında Kazakistan nüfusu yüzde 80,1'i Kazakça konuştuğunu, yüzde 49,3'ü ise günlük yaşamda Kazakça kullandığını belirtti. Yalnızca % 19,9'u Kazak dilini hiç konuşmadığını belirtmiştir.

Latin alfabesine düşman bazıları "Kiril alfabesiyle" yazılan yarım asırlık mirasımızı kaybederiz, "Latin alfabesini öğrenmek çok zor, yine cahilliğe düşeriz", "ekonomik durumumuz buna müsait değil", "uluslararası ilişkilerimize zarar gelir" vs. gibi gerekçeleri öne sürmektedirler. Bunların hepsi bizim için yeni bir şey değildir, Latin alfabesine geçen, geçmekte olan, geçmeyi arzu eden Kazaklardan başka halklar bu zorlukları göze almaktadır. Bunların hepsinin titizlikle incelendiğini bilmemiz gerekiyor. "Eski manevi mirasımızı kaybederiz" diye birisi söyleyecekse, onu da Özbeklerin söylemesi gerekiyordu. Türk halklarının içinde Türklerden başka Arap alfabesini asırlar boyu kullanan Özbekler Arap alfabesini değil, Latin alfabesini seçmiş durumdadırlar. "Latin alfabesini öğrenmek çok zor" diyenler Latin alfabesini hiç anlamayanlardır. Yabancı dilleri okuldan öğrenmeye başladığımız için Latin alfabesini hepimiz iyi biliriz, bununla birlikte "Latin alfabesine hemen bir sene içinde geçeriz" diyen kimse yok. Bu iş beş yıldan on yıla kadar bir süre içinde titizlikle çalışılarak gerçekleştirilmelidir. *(*Ebduali Kaydorov, 1997)

Üçüncüsü Eğitimsel Zorluklar: Alfabe reformu, özellikle okuryazarlık oranlarının düşük olduğu veya yeni alfabenin eskisinden önemli ölçüde farklılaştığı bölgelerde, önemli eğitim zorlukları ortaya çıkarmaktadır. Eğitimciler öğretim materyalleri geliştirmeli, öğretmenleri eğitmeli ve öğrenciler için sorunsuz bir geçiş sağlamalıdır. Eğitim araştırmacılarının çalışmaları, okuryazarlık oranları, dil edinimi ve eğitim politikası üzerindeki etkisi de dahil olmak üzere alfabe reformunun eğitimsel sonuçlarını

araştırmaktadır. Kazakistan'da bu eğitim materyallerinin geliştirilmesi ve öğretmenlerin eğitimi zor ve pahalı bir süreçtir.

Dördüncü zorluk, Teknolojik Adaptasyon: Yeni bir alfabenin benimsenmesi, klavyelerin, yazı tiplerinin, yazılımların ve dijital platformların güncellenmesi de dahil olmak üzere kapsamlı teknolojik adaptasyonu gerektirir. Bu teknolojik zorlukların üstesinden gelinememesi, alfabe reformunun etkili bir şekilde uygulanmasını engelleyebilir. Bilim adamlarının araştırmaları, alfabe değişiklikleriyle ilişkili teknolojik engelleri araştırıyor ve altyapı geliştirmenin ve dijital okuryazarlık girişimlerinin önemini vurguluyor. Kazakistan'da teknolojik adaptasyon hem pahalı hem de sancılı bir süreçtir. Yedi yıl geçiş sürecinin 664 milyon dolar olacağı tahmin edilmiştir (Chen, 2018). Ama Kırgızistan gibi diğer Türk devletleriyle karşılaştırılınca Kazakistan'ın milli geliri bu yükü kaldırabilecek seviyededir.

Beşinci ve sonuncu zorluk ise, siyasi ve uluslararası zorluklardır. Ülkeler özellikle eski kolonilerin alfabe değişiklikleri emperyalist ülkeler tarafından olumlu karşılanmamaktadır. Kazakistan'ın kaderinin Rusya ile beraber olduğu, alfabe değişikliğinin Rusya'yı kızdıracağını savunan özellikle yaşlı bir Kazak nüfusu vardır. Rusya'da Kazakistan'ın alfabe değişikliğinin Rusya karşıtlığı anlamına geleceğini ifade edenler vardır:

Rus hükümeti şu ana kadar hikâye hakkında yorum yapmaktan kaçındı. Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin'in kültürel işlerden sorumlu özel temsilcisi eski kültür bakanı Mikhail Shvydkoy, Kiril alfabesini terk edip Latince tercih etmenin birçok Kazak'ı Rus dilinden daha da uzaklaştırabileceğini söyledi. Bu arada hükümet yanlısı gazete *Nezavisimaya Gazeta*, "Kazakistan'ın Latinceye Geçişi Rusya İçin Bir Sinyaldir" başlıklı bir makale yayınladı. Popüler bir Rus gazetesi olan *Moskovsky Komsomolets* gibi diğerleri daha da ileri gitti. Kendi "uzmanı" olarak tanımladığı *Fergana Haber Ajansı'nın* genel yayın yönetmeni Daniil Kislov ile bir röportaj yayınladı; Kislov, Kazakistan'ın en sonunda kendisini kültürel ve ekonomik bir "geri kalmışlık" durumunda bulacağını söyledi (Rossiyskaya Gazeta, 18 Nisan; Nezavisimaya Gazeta, 13 Nisan; Moskovsky Komsomolets, 12 Nisan) (Voloshin, 2017).

4. Kazakistan Alfabe Değişikliği Süreci

Kazakistan alfabe değişikliğine karar verdikten sonraki süreç de sancılı olmaktadır. Kazakistan'ın kabul ettiği alfabenin de 1991'de tavsiye edilen alfabeden farklı olduğu görülmektedir. Kazakistan'ın ilk Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev'in 26 Ekim 2017'de Kiril'den Latin harflerine geçmek üzere kabul ettiği ilk alfabenin (bk. Tablo 1) temel prensibi, standart İngilizce temelli bilgisayar klavyesinden harflerin alınmasıydı. Böylece bilgisayar yazılımları ve internet kullanımıyla uyumlu bir alfabe amaçlanıyordu. Klavyede bulunmayan Kazakçaya mahsus harfler ise yanlarına birer kesme işareti konmak suretiyle eklenecekti. Ancak bu durum hem yazmayı güçleştirdi hem de yazının estetik görünmemesine yol açtı. (Kara, 2022)

Siyasiler ve entelektüeller Latin alfabesinin topluma benimsetilmesi amacıyla aktiviteler düzenlediler. Kazakistan Başbakanı Askar Mamin, Kazak dili alfabesinin Latin alfabesine aktarılmasına ilişkin milli komisyon toplantısı düzenledi. Kültür ve Spor Bakanı Aktoty Rayymkulova ve A. Baitursynov Dilbilim Enstitüsü Müdürü Anar Fazylzhanova, Dijital Kalkınma, Yenilik ve Havacılık Sanayi Bakanı Bagdat Musin, Eğitim ve Bilim Bakanı Ashat Aimagambetov, Kazakça harflerinin klavyede düzenlenmesi projesi hakkında bilgi verdi. Ayrıca Kazakistan Cumhuriyeti Ulusal Bilimler Akademisi akademisyeni, filoloji bilimleri doktoru, Profesör Zeynep Bazarbayeva, Kazakistan Cumhuriyeti Parlamentosu Meclis Milletvekili Sauytbek Abdirahmanov, Kazakistan Cumhuriyeti Parlamentosu Senatosu Milletvekili Murat Baktiyaroviç, L. Gumilev Devlet Üniversitesi Rektörü, Tarih Doktoru Yerlan Sydykov, Profesör Hangeldi Abjanov, Kazakistan Cumhuriyeti Başbakan Yardımcısı Eraly Togzhanov açıklamalarda bulundu.

2017 yılında Kazakistan Cumhuriyeti'nin İlk Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev'in girişimiyle Kazak dili alfabesinin Latin grafiklerine aktarılması çalışmaları

başladı. Ekim ayında devlet başkanı Kasym-Jömert Tokaev'in görevinin uygulanması çerçevesinde alfabenin 40'tan fazla versiyonunun yanı sıra Kazak dilinin yazım kuralları ve klavyedeki harflerin düzenine ilişkin taslak kurallar gözden geçirildi. Bugüne kadar Latin alfabesi birkaç defa değişti.

12 Eylül 2017 Kazak alfabesinin yeni versiyonunun geliştirilmesi sırasında öncelikle Kazak dilinin ses sistemi dikkate alındı. Bunun sonucunda yeni alfabede 25 harf oluştu. Yeni alfabenin Latin alfabesine göre hazırlanması projesi şu prensibe dayanıyordu: bir harf - bir ses, bir harf - iki ses ve bir ses (digraf sistemi). Kazak dilinin ses sistemini tam olarak korumak için alfabeye sekiz digraf eklendi (*Qazaq Älıpbıınıñ Jaña*, 2017).

№	Латын таңбасы	Дыбысталуы	№	Латын таңбасы	Дыбысталуы
1	*Aa*	*Аа*	13	*Mm*	*Мм*
2	*Bb*	*Бб*	14	*Nn*	*Нн*
3	*Cc*	*Цц*	15	*Oo*	*Оо*
4	*Dd*	*Дд*	16	*Pp*	*Пп*
5	*Ee*	*Ее*	17	*Qq*	*Кқ*
6	*Ff*	*Фф*	18	*Rr*	*Рр*
7	*Gg*	*Гг*	19	*Ss*	*Сс*
8	*Hh*	*Хх/Һһ*	20	*Tt*	*Тт*
9	*Ii*	*Іі / Ии*	21	*Uu*	*Ұұ*
10	*Jj*	*Йй*	22	*Vv*	*Вв*
11	*Kk*	*Кк*	23	*Ww*	*Уу*
12	*Ll*	*Лл*	24	*Yy*	*Ыы*
			25	*Zz*	*Зз*

Tablo 1: 12 Eylül 2017 yıl Kazak alfabesinin yeni versiyonu

19 Şubat 2018 değiştirildi (Tablo 2) (*Latyn älıpbıınıñ nūsqasyna özgerıs engızıldı*)

№	Жазылуы	Дыбысталуы	№	Жазылуы	Дыбысталуы
1	A a	[a]	17	Ń ń	[ң]
2	Á á	[ə]	18	O o	[o]
3	B b	[б]	19	Ó ó	[ө]
4	D d	[д]	20	P p	[п]
5	E e	[e]	21	Q q	[қ]
6	F f	[ф]	22	R r	[р]
7	G g	[г]	23	S s	[с]
8	Ǵ ǵ	[ғ]	24	T t	[т]
9	H h	[х], [һ]	25	U u	[ұ]
10	I i	[і]	26	Ú ú	[ү]
11	I ı	[ы], [и]	27	V v	[в]
12	J j	[ж]	28	Y y	[ы]
13	K k	[к]	29	Ý ý	[ы]
14	L l	[л]	30	Z z	[з]
15	M m	[м]	31	Sh sh	[ш]
16	N n	[н]	32	Ch ch	[ч]

Tablo 2: 19 Şubat 2018 yıl Latin alfabesine harfler eklendi

21 Ekim 2019 yılında Kazak dilinin alfabesi Latin grafiklerine dayalı olarak geliştirildi. Eğitim kurumlarında ileri düzey alfabetik karakterlerin yazımı ve okunmasına yönelik bir anket yapıldı. Kamuoyunun dikkate alınması amacıyla açık tartışmalar düzenlendi. Gelişmiş alfabedeki harf sayısı 31'dir, alfabe yalnızca Latin alfabesinin temel sisteminin sembollerinden oluşur. Bu alfabe Kazak dilinin 28 sesinin tamamını içermektedir. Modern Kazak harfleri ə(ä), ö(ö), y(ü), y(y) ve ғ(ğ), ш(ş) aksan işaretleriyle temsil edilir. Alfabede kullanılan aksan işaretleri, nokta işareti (¨), makron (¯), sedile (¸), brevis (ˇ) uluslararası uygulamada kullanılmaktadır. (Tablo 3)

№	латынша	кирилше	әріптің атауы	№	латынша	кирилше	әріптің атауы
1	A a	А а	*a*	18	O o	О о	*o*
2	Ä ä	Әә	*ә*	19	Ö ö	Ө ө	*ө*
3	B b	Б б	*бы*	20	P p	П п	*пы*
4	D d	Д д	*ды*	21	Q q	Ққ	*қы*
5	E e	Е е	*е*	22	R r	Р р	*ыр*
6	F f	Ф ф	*фы*	23	S s	С с	*сы*
7	G g	Г г	*гі*	24	Ş ş	Ш ш	*шы*
8	Ğ ğ	Ғғ	*ғы*	25	T t	Т т	*ты*
9	H h	Х х, Һ һ	*һы*	26	U u	У у	*ұу*
10	İ i	Й й, И и	*ий*	27	Ū ū	Ұ ұ	*ұ*
11	I ı	І і	*і*	28	Ü ü	Үү	*ү*
12	J j	Ж ж	*жы*	29	V v	В в	*вы*
13	K k	К к	*кі*	30	Y y	Ы ы	*ы*
14	L l	Л л	*ыл*	31	Z z	З з	*зы*
15	M m	М м	*мы*				
16	N n	Н н	*ны*				
17	Ŋ ŋ	Ң ң	*ың*				

*C, X, W таңбалары цитаталық принциппен жазылатын шеттілдік сөздерде қолданылады.

Tablo 3: 21 Ekim 2019 yılındaki Kazak Latin alfabesinin son versiyonu

Alfabe, Kazak dilinin yazı geleneğinde oluşturulan “tek ses - tek harf” ilkesine tam olarak uygundur. Yeni alfabeye kademeli geçişin 2023’ten 2031’e kadar geçmesi planlanıyor (*Latyn grafikasyndağy jaña qazaq älıpbıı jarialandy).*

Azerbaycan Cumhuriyeti’nin kıdemli Gazetecisi Azer Hasret, Latin - Türk entegrasyonuna geçiş makalesinde Manevi kardeşimiz Kazakistan'ın tüm trendlerini çok önemsiyor ve orada atılan her yenilikçi adıma minnettarız. Kazak dilinin tamamen Latin alfabesine geçmesi bizi çok mutlu etti. Hepimizin bildiği gibi Azerbaycan daha önce Latin alfabesine geçmişti. Türk dünyası ile bütünleşmemizde büyük bir yol açtı. Ayrıca Latin alfabesine geçişin Azerbaycan'ın dünyayla bütünleşmesine büyük etkisi oldu. Bugün saygın bir ülke olan Kazakistan, dünya siyasetinde çok önemli bir rol oynamaktadır. Bu tür ülkelerin dünya platformlarına entegrasyonu zorunlu olarak Latin grafiğine geçişi gerektiriyor. Bu adım aynı zamanda diğer Türk halklarıyla yakınlaşmayı da desteklemektedir.

Latin alfabesine geçişteki çözülemeyen düğümü çözen muhterem büyüğümüz Nursultan Abişoğlu Nazarbaev, tüm Türk dünyasının saygın bir çocuğu ve dünya çapında bir siyasetçi olarak halkının çıkarlarına tarihi bir hizmet daha yaptı. Dış güçler, Latinceye geçiş konusunda Kazak halkının ve Cumhurbaşkanının isteklerine saygı duymalıdır fikrini söylemektedir (*Jaña latyn grafikasyna qatysty pıkırler*).

Sonuç

18-20 Kasım 1991’de “Milletlerarası Çağdaş Türk Alfabeleri Sempozyumundan sonra Kiril’den Latin harflerine geçen ilk ülke Azerbaycan Cumhuriyeti oldu. 25 Aralık 1991’te Azerbaycan’ın bu kararı almasını 12 Nisan 1993’te Türkmenistan ve 2 Eylül 1993’te Özbekistan takip etti. Ancak Kazakistan’ın Latin harflerine geçiş kararı alabilmesi için aradan 24 yıl kadar daha bir zaman geçmesi gerekti. Kazakistan’ın ilk Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev 26 Ekim 2017’de Kiril harflerinden Latin harflerine geçiş kararına imza attı. Böylece 1991’de SSCB’nin çökmesi ve cumhuriyetlerin bağımsızlığını kazanmasının ardından geçen 27 yıllık zaman içinde Kırgızistan hariç tüm ülkeler Kiril harflerinden Latin harflerine geçmiş oldular. Son kalan Kırgızistan’ın da Kazakistan’ın Latin harflerine geçmesinin ardından bu yönde karar alması bekleniyor (Kara, 2022).

Geç de olsa Kazakistan’ın Latin alfabesine geçiş kararı önemlidir. Çünkü bugün Kazakistan, Türk dünyasının siyasi, ekonomik ve kültürel işbirliğinde önemli bir rol oynamaktadır. Kazakistan’ın ilk Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev, Türk Keneşi, Türk Akademisi ve TürkPA gibi Türk dünyasında önemli iş birliği kurumlarının ortaya çıkmasında öncü rol oynadı. Bu nedenle Kazakistan'ın Latin alfabesine geçme kararı, Türk dünyasında tek Latin alfabesi meselesinin de gündeme gelmesine neden oldu.

Sonuç olarak alfabe reformu dilsel, kültürel, eğitimsel, teknolojik ve politik boyutları kapsayan karmaşık bir dizi zorluk sunmaktadır. Başarılı uygulama, sağlam planlama, paydaş katılımı ve yerel bağlamlara duyarlılık ile birlikte bu faktörlerin dikkatli bir şekilde dikkate alınmasını gerektirir. Alfabe reformu dilsel modernizasyon ve kültürel canlandırma için

fırsatlar sunarken, engelleri disiplinler arası araştırma ve kapsayıcı karar alma süreçlerine olan ihtiyacın altını çiziyor.

KAYNAKÇA

1 Avqust – Azərbaycan Əlifbası və Azərbaycan Dili Günüdür. (2021). https://www.trt.net.tr/azerbaycan/turk-dunyasi/2021/08/01/1-avqust-az-rbaycan-lifbasi-v-az-rbaycan-dili-gunudur-1679909

21 Şubat Uluslararası Anadil Günü. (2022). https://www.atavatan-turkmenistan.com/21-nji-fewral-halkara-ene-dili-guni-2/

Altynbayev, K. (2021). *Kazakhs Express Approval of New Latin-Based Alphabet*. Caravanserai. https://central.asia-news.com/en_GB/articles/cnmi_ca/features/2021/05/10/feature-01

Ametbek, D. (2017). Kazakistan'ın Ulusal Kimliği ve Latin Alfabesi. *ANKASAM | Ankara Kriz ve Siyaset Araştırmaları Merkezi*. https://www.ankasam.org/kazakistanin-ulusal-kimligi-ve-latin-alfabesi/

Chen, D. H. (2018). *The Cost of Changing an Entire Country's Alphabet*. https://www.bbc.com/worklife/article/20180424-the-cost-of-changing-an-entire-countrys-alphabet

Constitution of the Republic of Kazakhstan. (t.y.). Akorda.Kz. Geliş tarihi 24 Mart 2024, gönderen https://www.akorda.kz/en/constitution-of-the-republic-of-kazakhstan-50912

Ebduali Kaydorov. (1997). *Kazakistan'da Latin Alfabesi Meselesi*. https://bilig.yesevi.edu.tr/shw_artcl-3559.html

Fatyanova, U. (2023, Mart 20). The Role of Transition of Kazakh Language from Cyrillic Alphabet in Decolonisation. *CABAR.Asia*. https://cabar.asia/en/the-role-of-transition-of-kazakh-language-from-cyrillic-alphabet-in-decolonisation

Jaña Latyn Grafikasyna Qatysty Pıkırler. (t.y.). Geliş tarihi 03 Nisan 2024, gönderen https://egemen.kz/article/165368-zhanha-latyn-grafikasyna-qatysty-pikirler

Kara, A. (2022). Kazakistan'ın Latin Alfabesine Geçiş Süreci ve Türk Dünyasında Alfabe Birliği. *Uluslararası Prof. Dr. Halil İnalcık Tarih ve Tarihçilik Sempozyumu Bildiriler II. Cilt*, 99-110. https://doi.org/10.37879/9789751749994.2022.7

Kazakhstan's Government Refutes Russian Media Claim About Alphabet. (t.y.). Geliş tarihi 11 Nisan 2024, gönderen https://caspiannews.com/news-detail/kazakhstans-government-refutes-russian-media-claim-about-alphabet-2019-7-18-2/

Kimanova, L. (2011). Analysis of Arguments in the Public Debate on the Alphabet Change in bilingual Kazakhstan. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, *10*(3), 1021-1035.

Latinica Dlja Kazahstana: Tjurkizacija, Vesternizacija Ili Bespoleznaja Iniciativa? (2019). *CABAR.asia*. https://cabar.asia/ru/latinitsa-dlya-kazahstana-tyurkizatsiya-vesternizatsiya-ili-bespoleznaya-initsiativa

Latyn Älıpbiınıñ Nūsqasyna Özgerıs Engızıldı. (t.y.). Geliş tarihi 03 Nisan 2024, gönderen https://egemen.kz/article/165178-latyn-alipbiininh-nusqasyna-ozgeris-engizildi

Latyn Grafikasyndağy Jaña Qazaq Älıpbıı Jarialandy—«Qazaqstan» Ūlttyq Telearnasy. (t.y.). Geliş tarihi 03 Nisan 2024, gönderen https://qazaqstan.tv/news/136504/

Novuju Versiju Alfavita Kazahskogo Jazyka Na Latinice Predstavili V Pravitel'stve(kazak Dili Alfabesinin Latince Yeni Versiyonu Hükümete Sunuldu). (2021, Ocak 28). Казинформ. https://www.inform.kz/ru/novuyu-versiyu-alfavita-kazahskogo-yazyka-na-latinice-predstavili-v-pravitel-stve_a3746482

O Perevode Alfavita Kazahskogo Jazyka S Kirillicy Na Latinskuju Grafiku (Kazak Dili Alfabesinin Kiril Alfabesinden Latin Alfabesine Çevrilmesi Hakkında). (2017). Akorda.kz. https://www.akorda.kz/ru/legal_acts/decrees/o-perevode-alfavita-kazahskogo-yazyka-s-kirillicy-na-latinskuyu-grafiku

Özbekistan 1 Ocak 2023'te Tamamen Latin Alfabesine Geçecek. (2021). TRT Avaz. https://www.trtavaz.com.tr/haber/tur/avrasyadan/ozbekistan-1-ocak-2023te-tamamen-latin-alfabesine-gececek/60266c9c01a30abe505ec23b

Qazaq Älıpbiınıñ Jaña Nūsqasy Ūsynyldy(Kazak Alfabesinin Yeni Nüshası Sunuldu). (2017). Главные новости Казахстана - Tengrinews.kz. https://kaz.tengrinews.kz/kazakhstan_news/kazak-alpbinn-jana-nuskasyi-usyinyildyi-283386/

Qazaq(latyn) Jazuynyñ Tarihy Men Bügıngısı—Respublikalyq Bılım Portaly. (2020, Ekim 14). https://bilimger.kz/83041/

Qazaqstan Respublikasy Strategialyq josparlau jäne reformalar agenttıgı Ūlttyq statistika bürosy. (2023). https://stat.gov.kz/industries/social-statistics/demography/publications/9412/

Qazaqtyñ Qoğam Qairatkerlerı Latyn Älıpbiıne Köşuge Qarsy Şyqty (kazak Kamuoyunun Önde Gelenleri Latin Alfabesine Geçişe Karşı Çıktı). (2013, Şubat 14). NUR.KZ. https://kaz.nur.kz/society/250192-kazaktyn-kogam-kajratkerleri-latyn-elipbiine-koshuge-karsy-shykty/

Türk Keneşi (Konseyi) ve Türk Dünyasının 34 Harfli Ortak Alfabe Sistemi. (2012, Aralık 7). https://www.abdulvahapkara.com/turk-kenesi-ve-alfabe/

Voloshin, G. (2017). *Nazarbayev's Call for Latin Alphabet for Kazakh Worries Russia*. Jamestown. https://jamestown.org/program/nazarbayevs-call-latin-alphabet-kazakh-worries-russia/

TÜRK DÜNYASININ BÜYÜK ŞAİRİ HÜSEYİN CAVİDİN PEDAQOJİ İDEYALARI

Rufat HUSEYNZADE*

Özet: XX asrin ilk dönemlerinde yaşanış Huseyin Cavid türk dünyasının ünlü şairi olmakla beraber, hem de büyük pedaqoq ve muallim olmuştur. İstanbulda tahsil yıllarında Cavid Türk romantizminin seçkin nümayendelerinden Namık Kemal, Tevfik Fikret, Şemseddin Sami, Abdulhak Hamit, Şinasi, Mehmet Akif Ersoy'la sıkı yaratıcılık ilişkileri kurmuş, onların etkisi altında kalmış, bu edebi mühitte yetişmiştir. İstanbul Üniversitesinde 4 sene eğitim görmüş, fitretinde Türklük şüuru güçlü olan Cavid Efendi'nin edebî- bedii, estetik- felsefi, pedaqoji-psikoloji görüşlerinin şekillenmesinde, oluşmasında Türk dünyası mühitinin mühim rolü olmuştur.

***Anahtar Kelimeler**: Hüseyin Cavid, Edebiyyat, Manaviyyat,*

Pedagogy Ideas of Hüseyin Cavid, The Great Poet of The Turkish World

Abstract: Huseyin Cavid, who lived in the first periods of the 20th century, was not only a famous poet of the Turkish world, but also a great teacher and teacher. During his education years in Istanbul, Cavid was closely associated with Namık Kemal, Tevfik Fikret, Şemseddin Sami, Abdulhak Hamit, Şinasi, Mehmet Akif Ersoy, among the distinguished representatives of Turkish romanticism. He established creative relationships, was influenced by them, and grew up in this literary environment. The Turkish world environment played an important role in the shaping and formation of the literary-literary, aesthetic-philosophical, pedagogical-psychological views of Cavid Efendi, who studied at Istanbul University for 4 years and had a strong sense of Turkishness in his nature.

***Key Words**: Hüseyin Cavid, Literature, Spirituality,*

Giriş

Ünlü Azerbaycan şairi Hüseyin Cavid (1882-1941) Azerbaycan türk edebiyat tarihinde önemli yer tutmaktadır. Azerbaycan edebiyatının öne çıkan şairi Hüseyin Cavid, 1882 yılında Nahçivan'da dünyaya gelmiştir. İlk eğitimini aile içinde, sonra Molla mektebinde alan Hüseyin Cavid 1898'de Muhemmet Tağı Sidkinin açtığı "Üsuli Cedid" - yeni tipli okulunda - "Mekteb-i Terbiye"'de okumuştur. Sidki türkceye büyük önem veren mektebdar, pedaqoq, şair olmuş ve yetişen genc nesle böyle tavsiyede bulnmuştur: "Türkceyi iyi ögrenin. Evvela o Ana dilidir, saniyen Vatan dilidir, salisen Millet dilidir". Cavid bu mektebi bitirdikden sonra Tebriz'e geçerek eğitimine orada meşhur "Talibiyyə" medresesində tarih, edebiyyat ve Şark felsefesini, arabca, farsca ogrenerek devam etdirmişdir. 1903 yılında Tebriz'den Nahçivan'a gelen şair, aynı yıl İstanbul'a gider ancak rahatsızlığı sebebiyle tekrar Nahçivan'a döner. 1905 yılının Mayıs ayında ikinci kez gittiği İstanbul'da daha uzun süre kalır ve İstanbul Universitesinde Edebiyyat fakültesinde tahsiline devam ediyor. Burada Rıza Tevfik'ten özel dersler alan ve Darülfünun'un Edebiyat şubesinde derslere devam eden Hüseyin Cavid'in İstanbul edebiyat çevresiyle iletişimi başlar. Aydın çevresiyle irtibata geçtiği İstanbul yılları, şairin Türk ve Batı edebiyatını tanımasına geniş imkânlar sağlar.

Metin

İstanbulda tahsil yıllarında Cavid Türk romantizminin o devirdeki seçkin nümayendeleri olan Namık Kemal, Tevfik Fikret, Şemseddin Sami, Abdulhak Hamit, Recaizade Mahmud Ekrem, Rıza Tevfik, Cenab Şehabeddin, Şinasi, Mehmet Akif Ersoy'la sıkı yaratıcılık ilişkileri kurmuş, onların etkisi altında kalmış, bu edebi mühitte yetişmiştir. İstanbul'da kaldığı sürece bir taraftan fikir adamlarından ders almış, diğer taraftan da matbuat âleminde yakından iştirak etmiş ve Sırat-i Müstekim dergisinde şiirler bastırmıştır.

1905 yılından itibaren İstanbul Üniversitesinde 4 sene eğitim görmüş, fitretinde Türklük şüuru güçlü olan Cavid Efendi'nin edebî- bedii, estetik- felsefi, pedaqoji-psikoloji görüşlerinin şekillenmesinde, oluşmasında İstanbul mühitinin mühim rolü olmuştur. Aynı zamanda Ali Bey Hüseyinzade'nin Fyuzat dergisi, Ziya Gökalp'ın Kızıl Elma'sı, Türkçülüyün Esasları onun edebî - bedii yaratıcılığına büyük etki yapmıştır.Özellikle İsmail

* Prof. Dr. prof.rufat@mail.ru Orcid:0000-0002-8558-5858
DOI :10.30546/100981.2024.0182

Gaspıralı'nın "***Dilde, fikirde, işde birlik"*** şüarı, Hüseyn Cavidin bütün fealiyetinde esas olmuş ve böyle yazmıştır:

"İşde birlik; dilde, fikirde birlik…"
İş, fikir, dil birliyi olmayınca,
Evet, pek çetindir cihanda dirilik…
İsmayıl bəy türk yurduna şan verdi,
Öksüz, ölgün milletine can verdi. (Kengerli A.İ. İsmayıl bey Qasprinski:2005, s. 19).

Cavid eserlerinde Azerbaycan halkının yanı sıra, Türk dünyasının, Turan elinin sorunlarını da ele almıştır.

Siparişle değil, her zaman gerçeği yazmayı tercih eden vatansever şairin eserlerinin ekseriyyetinde olaylar Türk-Turan dünyasında cereyan eder ve kahramanlar bu dünyadan seçilmiş yiğit Türk evlatlarıdır. Bu nedenle o Sovyet rejiminde Panturkist, Panturanist gibi damğalanarak ittiham edilmiş, tutuklanarak Sibirya'ya sürülmüş, orada da vefat etmişdir. Cavidi bu baskılar, sürgünlüer ve mahrumiyetler yıldırmamaış ve Türk'ün şanlı kahramanlık tarihini ihya etmenin gururunu yaşayarak yazmıştır: **"Ne zaman kişneseydi Türkün atı/ Kırılardı bir ölkenin kanadı".**

Türk dünyasında Türkçülük şuurunun gelişmesinde önemli rol oynamış, Hüseyin Cavid ilk şiirlerinden ömrünün sonuna kadar çok sevdiği Turancılık ideali ile yaşamış ve bu düşünceleri edebî eserlerin dili ile Türk dünyasına yansıtmıştır. Cavid yaratıcılığı Umumtürk edebî dilinin XX. yüzyıl Azerbaycan edebiyatındaki tek bir örneği olarak kalmaktadır. Şairin yazdıkları eserler İstanbul lehcesi ile Azerbaycan türkcesi lehcesi arasında bir köprü rolunu oynamıştır.

Cavid Ulu Önder Mustafa Kemal Atatürk'ün **"Yurtta Sulh, Cihanda Sulh"** ifadesinin etkisi altında, vatan sever bir şair gibi vatanının sülh, barış içinde yaşaması dileyinde bulunduğu, gibi dünyanın da her yerinde insanların barış içinde yaşamasını istemiştir:

Kesse her kimse cihanda kan izini,
Kurtaran dahi odur yer yüzünü (Hüseyn Cavid. Eserleri. 3 cildde:2003:1.,s.35).

Hüseyin Cavidin "İblis" eserindeki Elhan sureti Mustafa Kemal Atatürkün prototipidir.

Cavidin yaratdığı Elhan obrazı bedii edebiyyatda Türklüyün kurtarıcısı, Atatürk ise hayatda türklüyün kurtarıcı olmuştur. Atatürk 1921 yılında Türk Ocakları Konferansında "Devletin kurucusu olan biz türklər "necib millet" adı altında arablara, sadik millet adı altında ermenilere ve arnavutlara kul edilmişdik" - diyor. Elhan da Osmanlı - türk devletini yabancıların elinden çıkarmağa çalışıyor. İşte Hüseyn Cavidin tablolaştırdığı Elhan obrazı gerçek heyatda öz tecessümünü Atatürk timsalında bulmuş oluyor. Elhan ve Mustafa Kemal, yalnızca ulusun ve ölkenin kurtarıcısı degil, tarihin de kurtarıcısı kimi meydana çıkmıştır. Biri Hüseyin Cavidin tasavvurundə, digeri ise gerçek yaşamda.

Cavid Efendi gelecek nesillere de vatanseverlik duyğularının, türk kahramanlık tarihinin aşılanmasında önemli rol oynayan büyük şairdir. Cavid Türk gençliğini millet duygusunun tantenesi, vatan, bayrak sevgisi, adalet ve hakiket için mücadeleye seslemiş, bu mukaddes manevi degerlerin Türk halkının kutsal amalı olduğuna işaret etmiş ve türk gençliyini başı dik olmağa, sözü bütov olmağa, vatan uğrunda mücadile etmeye seslemişdir:

Türk oğlu sözünden dönmez,
Mehv olur da sürüklenmez,
Hep yükselmek diler enmez,
Çarpışır yaşar (Hüseyn Cavid. Eserleri. 3 cildde:2003: 1., s.30).

Huseyin Cavid şanlı Türk ordusunun kahramalık tarihinden gürur duyuyor, bu kahramalığı misralarında ilhamla vasf ediyor, genc nesle bunu anlatıyor ve onların qafletde olmamağı, her zaman daha uyanık ve fedakar olmağı, daha akıllı, daha zekalı olmağı tavsiye ediyor.

Türk ordusu etrafa bu gün hemle ederken,
İrane ve ya Kafkaza imdade giderken,
Rus ordusu durmaz, çekyılirken önümüzden,
Vasif! Ne revadır ki şu parlak günümüzden,
Feyz almayarak biz olalım gaflete mayıl,
Satmaz, satamaz milleti şehsiyyete akil (Hüseyn Cavid. Eserleri. 3 cildde:2003: 1., s.47).

"İblis" eserinde ise Cavid Türk âlemindeki medeniyetin önemini böyle dile getiriyor:

Turana kılıçtan daha keskin ulu küvvet,
Yalnız medeniyyet, medeniyyet, medeniyyet.

Hüseyin Cavid modernleşmeyi bir kurtuluş olarak görmüş, cehaletden uzaklaşmağı, her zaman yenilenmeyi istemiş ve yazmıştır:

Lazımsa cehaletle güleşmek,
Bir çare var, yalnız yenilenmek!

Hüseyin Cavid yenilenmek, modernleşmek dedikde milli degerlerden uzaklaşmamağı, milli - manavi degerleri her zaman korumağı, üstün bilmeyi, yüce tutmağı istemektedir. Bu doğrultuda kaleme aldığı "Uçurum" piyesinde doğu insanında batı düşüncesi nasıl olmalı, nasıl ele alınmalı sorularının cevabını verir. Konusunu İstanbul hayatından alan "Uçurum" piyesinde Hüseyin Cavid, bağlı bulunduğu ülküyü dile getiren, birçok konuda gerekçeleriyle yanlış batılılaşmayı tenkit eden bir tarzda karşımıza çıkmıştır. Doğu ve Batı ilişkilerinin algısal anlamda neler ifade ettiğini Uçurum piyesinde geniş bir tahlil yoluyla ortaya koyulmuştur. Onun "Uçurum" adlı eserinde İstanbul hayatı ele alınmakla birlikte arka planda Türk dünyasının bir tehdidi olan yanlış batılılaşmanın ortaya çıkardığı ahlakî, manavi çöküntü tenkit ediliyor. Avropaya yüz tutub. oraya giden genclere Cavid tavsiyalarda bulunur:

Haydı, yavrum, gedin, uğurlar olsun!
Gedin, büyük Tanrı size yar olsun!
Fakat bilmeli ki, bir çok yigitler,
Şu yaldızlı yolda olmuşlar heder.
Evet, bilmeli ki, Fireng elleri
Hem besler, hem soldurur emelleri;
Avropada işıq da var, zülmet de,
Orda sefalet de var, fezilet de.
O bir engin deniz ki, pek korkunctur.
İnsan gah inci bulur, gah boğulur;
Ayık davranmalı, metin olmalı,
Hep nure koşmalı, hakkı bulmalı ((Hüseyn Cavid. Eserleri. 3 cildde:2003: 1., s.49).

Hüseyin Cavid batı kültürünün ahlâki bozukluğu içinde çarpışan, bu kültürün esiri olan bir çok türk genclerinin yalnız kendileri için degil bütöv Türk toplumu için olumsuz ve yıkıcı bir duruma yaklaştığını anlatıyor ve heyecan tebili çalıyor:

O gün ki, İstanbulda
Gənclik fransızlaşdı
Getdikcə türk evladı
Uçuruma yaklaştı.
Yurdumuzu sardıkca
Düşkün Paris modası,
Her kese örnek oldu
Sersem fireng edası.
Serhoşluk, iffetsizlik
Sardı bütün gencleri,
Zihirlendi getdikce

Memleketin her yeri.
Kahraman Oğuzların,
Büyük Ertoğrulların
Sarsılmaz helefleri
Şimdi hep sapqın, azğın...
Avropadan fezilet,
Himmət, ciddiyyet, vüqar
Dururken yalnız çürük
Bir züppelik aldılar (Hüseyn Cavid. Eserleri. 3 cildde:2003: 1., s.55).

Cavid 1909 yılında İstanbul'dan vatanı Nahçıvana döndükden sonra Nahçıvan, Tiflis, Gence, Bakü şehirlerinde öğretmen olarak çalışmış, egitmçi görüşlerini ele almış, degerli pedaqoji fikir ve ideyalar ileri sürmüş, ögretmen emeyine çok yüksek deger vererek söylemişdir:

Bahtiyarsan eger çektiyin emek/ Verse cihan süfresine bir çiçek.

Onun gerek - "Kız mektebinde", Öksüz Enver", "Küçük serseri", "İlk bahar", "Çiçek sevgisi" gibi şiirlerinde, gerek de - "Topal Timür", "İblis". "Afet, "Şeyda", "Uçurum", "Hayyam", "Şeyh Senan", "Ana" gibi dram eserlerinde manaviyyat, ahlak, insani keyfiyyetler ele alınmış, insanları insan gibi yaşamağa, barış ve sulh içinde yaşamağa seslemiştir.

H. Cavidin fikrince, insan ne kadar okursa okusun yene de azdır. Bu bakımdan gece ve gündüz okumalı ve her şeyden haberdar olmak lazımdır. Hayatda ele adamlara rastlamak oluyor ki, onlar azacıq bilgileri ile iftihar edib, her şeydən haberdar olduklarını söylerler:

"Bilmek, öyrenmək" öyle bir uçurum
Ki, intehası yok, dibi yox...
"Biliyorum" söyleyen de var pek çok"(Hüseyn Cavid. Eserleri. 3 cildde:2003: 1., s.57.

Hüseyin Cavid, ilk şiirlerinden ömrünün sonuna kadar kadınların okuması, sosiallaşması, serbest olması, toplumsal hayata karışması ve erkeklerle birlikte aynı hukuka sahip olmaları tezini savunur. Kadının eziyet görmesini ve toplumda yok sayılmasını insanlığın alçalmasıyla eş gören Hüseyin Cavid alçalmış insanlığın ancak kadınla birlikte yükselebileceği düşüncesini dile getirir. Toplumsal hayat içinde kadının hak ettiği yerde olmadığını vurgulayan şair, kadını modernleşmenin nesnesi değil, öznesi olarak görür. Bu düşüncelerle kadını etkin bir eyleyen kimliğiyle değerlendirir. Kadının yaratılışındaki yüceliği dile getiren şair, kadının toplum içindeki önemine işaret eder:

Kadın, kadın?! Onu duymak isterken
Yakar düşüncemi bir şule , bir zehirli diken
Niçin ezilsin o, bilmem niçin,
Kadın-güneş, çocuk ay, nuru ay güneşten alır
Kadınsız ülke çabuk mahv olur, zavallı kalır.
Kadın elile fakat bahtiyar olur şu cihan,
O bir melek… onu takdis eder büyük Yaratan.
O pek sevimli, güzel, ince, nazlı bir hilkat,
Onun ayakları altındadır fakat cennet:
Kadın gülerse şu ıssız muhitimiz gülecek,
Sürüklenen beşeriyet kadınla yükselecek…"(Hüseyn Cavid. Eserleri. 3 cildde:2003: 1., s.27).

Hüseyin Cavid özellikle kız çocuklarının egitime celb olunmasını çok istiyordu. O, kız çoçuklarının okuldan, egitimden uzaklaşdırılmasının dinimize de aykırı olmasını belirtiyor ve ebebeynleri kız çocuklarını okula yazdırmağı, onlara yüksek egitim terbiye verilmesini teşfiq ediyordu.

1897- yılında Türkiyenin ünlü pedaqoq ve yazarı Ayşə Sediqə İstanbulda "Üsuli-telim ve terbiye dersleri" adlı bir kitab bastırmış ve kitab ülkenin pedaqoji fikir tarihində ehemiyyetli yer tutmuştur. Cavid "Hesbi-hal" makalesinin üçüncü hissesinde sözüne Ayşə hanımın kitabından bir iqtibasla başlar: "Çocuklara her kim olsa ders veriyor, fakat terbiye ve ahlak dersini her kesden iyi valide veriyor. Çocuğun birinci mürebbiyesi validedir... Demek oluyor ki, bir qövmün seadeti ve terbiyesinde kadınların büyük etkisi vardır. Bunun için her şeyden ziyade kadınların terbiye ve tahsiline ciddi etina edilmelidir. Terbiyeli, tahsilli valideler yetişdirmeye kayret edilmelidir".

Hüseyin Cavidin "Kız okulunda" şiirində Tevfik Fikretin "Mahallebim ve mektebim" şiirinin etkisine rast geliniyor. Tevfik Fikret'in şiiriyle büyük ölçüde yakınlık gösteren Hüseyin Cavid'in şiirinde de kız çocukları için en büyük zenginliğin eğitim olduğuna işaret ediliyor:

"-Kuzum, yavrum! Adın nedir?
-Gülbahar
Peki, senin annen, baban varmı?
– Var.
Nasıl, zenginmidir baban?
– Evet, zengin, beyzade...
– Öyle ise, giydiyin geyim niçin böyle sade?
Yokmu senin incilerin, altın bilerziklerin?
Söyle, yavrum! Hiç sıkılma...
– Var efendim, var... lakin
Müallimem her gün söyler, onların yok kiymeti,
Bir kızın yalnız bilgidir, temizlikdir ziyneti.
– Pek doğru söz... Bu dünyada senin en çok sevdiyin
Kimdir, kuzum, söylermisin?
– En çok sevdiyim ilkin
O Allah ki, yeri-gökü, insanları halk eyler.
– Sonra kimler?
– Sonra onun gönderdiyi elçiler.
– Başka sevdiklerin nasıl, yok mu?
– Var...
– Kimdir onlar?
Annem, babam, müallimim, bir de bütün insanlar... (Hüseyn Cavid. Eserleri. 3 cildde:2003: 1., s.33).

Hüseyin Cavidin pedaqoji bakımdan çok büyük ehemiyyet taşıyan diger bir şiiri "Öksüz Enver" dir. Bu şiirde de Tevfik Fikretin "Hasta çocuk" şiiri arasında çok okşarlık vardır. Bu şiirdə Cavid oğretmenlere belirtiyor ki, onlar çocuklara karşı hessas ve dikkatli olsunlar, sevgi ile yanaşsınlar ve telesik kararlar çıkarmasınlar. Şiir hasta yatan ve dünyasını deyişen anneye dikkat ve kayğı gösteren öyrenci Enverin iztirabı ve ilgisiz ögretmenin reftarı hakkındadır. Enverin bir kaç gün okula devam etmemesinin sebebini ögrenmeden ofkelenmiş ögretmen çabuk karar çıkarmıştır. Şair şiirinde annesini kaybetmiş bir çocuğun öksüzlüğünü anlatarak merhamet duygusu işler. Tevfik Fikret'in şiirinde olduğu gibi bu şiir de karşılıklı konuşmalarla şekillenir. Muallimin çocuğun acısı karşısında duyarsızlığın anlatıldığı şiirde acıma duygusu böylelikle daha da derinleştirilir:

"Sekiz gün oldu ki, artık haber yok Enver'den.
O şimdi derse devam etmiyor kadıncağızın
Koşar mezârına öksüzce ağlar, inlerken
Gelince hâtıra mâzî, düşüb kalır baygın…
Muallim ekşi, çatık yüzle pür 'itâb ü gazab

Görünce Enver'i kaldırdı:
-Ey! Çocuk, bana bak!
Sen işte hangi cehennemde, söyle nerede idin?
Düşünme söyle!...
-Efendim, şey…
– Ah, deni, yaramaz!
Nasıl da bak dalıyor, sanki tilkidir kurnaz!..
Çocukcığazda cevab: işte bir sükuti-hezin...
Gözündə dalğalanıyor ince bir bahar buludu,
O hep bakıb duruyor, yoktur onda hiyle ve suç...
Sükuta karşı müallim kazabla bir, iki, üç
Tokatlayınca, çocuk birce kerre hıçkırdı:
"Aman, vay, anneciyim!..", sonra qeşş olub gitdi;
Bu ses sınıfda olan cümle kalbi titretdi (Hüseyn Cavid. Eserleri. 3 cildde:2003: 1., s.30).

Hüseyin Cavid bu küçük şiirle büyük pedaqoji meseleni ogretmenlere belirtmek ister ki, onlar çocukalara karşı daha dikkatli ve hessas olsunlar.

Hüseyin Cavidin yazdığı şiirlerinden biri "Yad-ı Mazi" şiiridir. Bu şiirde Tevfik Fikretin "Mazi...Ati" misrasıyla başlayan şiirindeki gibi hayat-ölüm karşılaşdırılmısdırsa, Cavidde hayat ve ölüm anlayışına farkli bakış vardır. O insanı - Yer yüzünün eşrefi sayarak şerefle, vicdan ve namusla yaşamağa sesleyir, hetta şerefle ölmeyi degerli, şerefsiz yaşamağı zehirli adlandırarak böyle yazıyor:

Hayat var ki, ölüm kadar zehirli,
Ölüm var ki, hayat kadar degerli.

Rus çar ordusu Şark Anadolunun - Erzurum, Kars, Sarıkamış, Erdahan bölelerində savaş yaparken, binlerce koca, kadın, çocuk Nahçıvana da penah getirmiştiler. Ac, yoksul, hasta olan bu zavallı insanlara Nahçıvan cemaatı her türlü yardım ve kömeyi gösteirdiler. O, zaman bu insanlara yardım üçün "Kardeş yardımı", "Kaçkınlara yardım" adları ile "Hayriyye" cemiyyetleri yaratılmışdır. Para toplamaq üçün ictimai yerlerde"Yardım kassaları" koyulmuşdu. 1918- yılında Hüseyn Cavid Nahçıvana geldiyinde bu yardım herakatı daha da kuvvetlenmişti. Nahçıvan teatrosunun karşısında koyulmuş "Yardım kassası" yüzerinde Cavid efendinin "Mezlumlar" şiirinden bir parça verilmişdi:

"Verin!... Verin de, evet, susturun şu feryadı,
Aman! Esirgemeyin merhametle imdadı.
Verin! Verin!.. Gözü yollarda bir yığın beşerin,
Ne hayret, ah! Esersizmi bunca ah-ü enin" ((Hüseyn Cavid. Eserleri. 3 cildde:2003: 1., s.79).

Hüseyin Cavid bildirirdi ki, biz Anadoluda türk kardeşlerimize karşı edilen zülme bigane kalmamalıyık, o zülm yarın bize de yapılacaktır, onlara kardeşlik yardımını genişlendirmeliyik. Hüseyin Cavid Kars etrafında günahsız qetle yetirilen insanların, özellikle çocukların halına acımış ve bu duyğularını şiirinde böyle ifade etmişdir:

"O titreşib meleşən yavrular niçin çabalar
Niçin yanar eli koynunda müzterib analar
İşte karşındadır misali bu gün
Sende göz varsa seyr edib de düşün
Bisəbəb kahr olan zavallıların
Sana şamil deyilmi hali yarın
Yaşamaq istersen çalış çabala
Rəd olub gürla berq olub parla"

Hüseyn Cavid. Eserleri. 3 cildde:2003: 1., s.81).

Hüseyin Cavid 1918 yıllarında Nahçıvanda "Rüştiyye" okulunda ogretmenlik yaparken babam Latif Huseynzadenn de türk dili ögretmeni olmuştur. Onun buyuk kardeşi

Şeyh Muhammet Rasizade Tahranda, Necefde tahsil almış arab dili ögretmeni, küçük kardeşi Alirza ise Qori Muallimler Seminariyasında tahsil almış rus dili ögretmeni olmuştur.

Babam hatirelerinde söylerdi ki, bu kardeşler konuşurken muhtelif ülkelerde aldıkları dilin etkisinden – Cavid Efendi türkce kelimler, Şeyh Mühemmed arapca kelimeler, Alirza da rusca kelimeler kullanıyordu. Anneleri hemen onlara derdi "Evlatlarım annenizin dilinde konuşun". Ünlü Azerbaycan yazarı Calil Mehmetkulizade "Anamın kitabı" eseirini bu ailenin timsalında yazmıştır.

Cavid büyük şair olmakla beraber hem de ustad bir ögretmen, pedaqoq olmuştur. Babam hatirelerinde söylermiş ki, Cavid efendi çocukları çok seviyordu, hatta dersini bilmeyen, zaif okuyan, yanlış cevab veren çocuklara da çok büyük sevgi ve hürmetle yanaşıyor, onlara "ögrenersen", "bilersen", "çalışarsan" gibi heveslendirici, motivasion sözlerle onları ruhlandırırdı. O hiç bir zaman hirslenmez, ucadan ve çok konuşmaz, çok sakin, rahatlayıcı terzde dersini anlatıyor, hiç zaman duymadığımız türk dünyasının büyük şairlerinden, kahramanlık tarihinden konuşuyor ve daha çok hayati meseleleri bize anlatıyor, bizi daha çok düşünmeye, tefekküre, mustakil idraka sevk ediyordu. Biz ögrenciler de onu bir ögretmen, bir baba gibi çok seviyor derslerine her zaman hazırlıklı geliyordük (Huseynzade L.T. Aras şahittir. Kazım Karabekir Paşa Nahçıvanda. İstanbul: s. 25).

Hüseyin Cavid Nahçıvanda türk ordusunun Şark cebhesinin komandiri Kazım Karabekir Paşa ile görüşmüş ve aralarında güzel dostluk elakeleri, yaratıcılık münasibetleri yaranmıştır. Bu münasibetlerinin türk dünyası, türk okuyucusu için çok büyük önem taşıdığını nezere alarak burada o barede de yazmağı vacib sanıyorum.

Azerbaycan ve Türk tarihinde silinmeyen izlerden biri Mustafa Kemal Paşanın şanlı türk ordusunun - Kazım Karabekir Paşanın komandanlığı altnda 1918 yıl 7 temmuzda Nahçıvana göndermesi ve Nahçıvanı ermeni işğalından hilas etmesidir. O zaman Mustafa Kemal Paşa Nahçıvan hakkında ordu komandanlığına böyle bir emir vermiştir: **"Nahçıvan türk kapısıdır. Bu hususu dikkati itibara alarak onun mevcudiyyetini korumak için elinizden geleni yapınız"(** Huseynzade L.T. Aras şahittir. Kazım Karabekir Paşa Nahçıvanda. İstanbul 2008:s.49).

Nahçıvanda yaşamış 1903 yıl doğumlu, 106 yıl sağlam ömür sürmüş, doktor doçent, Azerbaycanda ilmin, tahsilin gelişmesinde, egitim sahesinde gösterdiyi büyük hizmetlerine göre "İstiklal" madalyalı, Emektar Müallim ve Türkiye-Azerbaycan dostluq elakelrinin gelişmesinde türk ordusunun, Şark cebhesi komandırı general Kazım Karabekir Paşanın kahramanlık şücaetlərinin tebliği sahesinde hizmetlerine göre Türkiyenin "Türk Kara Küvvetleri Komutanlığı" madalyası ile ödüllenmiş, kitablar, memuarlar, hatireler yazmış, egitim sahesinde büyük hizmetler yapmış babam Latif Hüseynzade kendi şahidi olduğu o dövrün olaylarını "Aras şahittir. Kazım Karabekir Paşa Nahçıvanda" İstanbulda 2008 yılında basılmış kitabında yazaraq, Paşanın askeri olması ile gürur duyarak, türk ordusunun kahramalık şücaetlerini takdir etmişdir. Bu kitabda Hüseyin Cavid ve Kazım Karabekir Paşa dostluğu hakkında da babamın hatirelerinden tanış olmak oluyor.

Kazım Karabekir Paşa bir asker, general olmakla beraber hem de bir şair, ressam, besteçi, musikişünas olmuştur. Çocukları çok sevmiş, onlara her zaman büyük sevgi göstermiş, şefkatla yanaşmış, "Yetimler babası" ismini almış, pedaqoji eserler, çocuklar için hikayeler de yazmıştır.

Kazım karabekir Paşa Hüseyn Cavid efendiye şiirle böyle müraciet etmişdir

Ne kadar hoş tesadüf, ne mutluluk
İkimiz de aynı yılda, hep beraber doğulduk
Şiir sanat dünyasına ikimiz de tanık olduk
Sen ustad bir muallim, ben de korkmaz bir asker
Bu millete, bu vatana kılıc ile kalem olduk

Hüseyin Cavid efendi ise Kazım Karabekir Paşaya şiirle böyle muracietde bulunmuştur:

Sen bir asker büyük komandan, hem de bir kahraman
Sen bizim için Oğuz Kağan, hiç yenilmez Alp Arslan
Sen hem kılıc, hem de kalem bu millete, bu vatana
Hünerinle hilas oldu duşmanlardan Tebriz, Merend, Nahçıvan
Gülür indi Anadolu toprağında Erzurum, Kars, Ardahan
Gülür indi hem güneyli, hem küzeyli güzel yurdum Azerbaycan ((Hüseynzade L.T. 2008: s, 45)

Kazım Karabekir Paşa Nahçıvanda olduğu sürecde Nahçıvcanda teatronun gelişmesine katkıda bulundu. Burada Paşanın kendi rejissorluğu ile Abdulhak Hamidin "Doxteri-hindu" eseri tamaşaya koyuldu. Karsdan Nahçıvana trenle getirilen bir vaqon kitabların sayesinde büyük kütübhane yaratıldı.(O zaman Kars-Nahçıvan demir yolu varmış. Şimdi o demir yolu yeni proje ile berpa edilmiş ve inşasına başlanmıştır). Paşa Nahçıvanda "Rüştiyye" okulunda harbi dersler verdi, Nahçıvan genclerinden ibaret bir harbi takım da yaratdı, eğitim işleri ile meşğul oldu ve orada "Çocuklara ogütlerim"adlı küçük hikayelerden ibaret pedaqoji eser yazdı. Bu eserin elyazma nüshesini Hüseyin Cavid efendiye verdi ve bastırılmasını teveqqe etdi. Cavid efendi de o kitabı 1921 yılında ilk dafa olarak Bakude büyük tirajla neşr etdirdi ki, o kitab bu gün Azerbaycan Milli Kütubhanesinde ve aile kütübhanemizde yer almakdadır.

Paşa yüzerinde "Soykırım yalanı, ermeni mezalimi"-adlı yazdığı kitabın elyazmasını göstererek söyledi: "Ben bu kitabda bölgelerde ermenilerin fenalıklarını, öldürdükleri insanların sayını, yakdıqları köylerin miktarını toplayıb yazmışam. Bunu Türkiyede bastırıb bütün dünyaya yayacağım". O kitab İstanbulda bir kaç kere basılmış ve yayılmıştır.

Kazım Karabekir Paşa Nahçıvanı ermeni mezaliminden azad etdikden sonra Nahçıvandan ayrılarken son görüş Nahçıvan şehir parkında Türk askeri şehid mezarlığında oldu. O burada "Mezar taşı" adlı yazdığı şiirini okudu:

Yolçu: Gel bir kaç dakika yolundan kal!
Bir fatihe sun! Büyük sevap al!...
Korkma .. Eger açıksa alnın,
Toprağın altı, üstünden de aydın!.

Daha sonra Paşanın gözleri yaşardı ve dedi:

Ben gidiyorum, sen rahat uyu bu toprakda
Ana yurttur, türk yurtudur bu toprak da
Al kanından kızıl lale, elvan güller bitecekdir bu toprakda
Geliceyim yine bir gün mezarının önünde ben,
Secde edib muhebbetle görüşerik seninle ben bu toprakda! (Hüseynzade L.T. 2008: s, 57)

Kazım Karabekir Paşanın bu vida görüşünde türk toplarından yaylım ateşleri atıldı.

Kazım Karabekir Paşa ve Hüseyin Cavid dostluğu Türk - Azerbaycan kardeşliginin bir simgesidir.

Sonuç

Türk dünyasınn birlik ve beraberliyi Hüseyn Cavid ideyalarında, şiirlerinde bulunmakdadır.Bu gün İstanbulda "Azerbaycan Tahsil Medeniyyet ve Sosial Hemrelik" derneyinin nezdinde Hüseyin Cavidin adını taşıyan okul fealiyyet gösterir. İstanbulda Nilüfər Parkında Hüseyn Cavidin büstü koyulmuş, her yıl Cavidin doğum ve anım günleri Türkiyede kayd ediliyor, pyesleri teatrolarda gösteriliyor, eserleri Türkiye Türkcesinde basılmış türk okuyucularına takdim edilmişdir (Hüseynzdae R.L. 2020: s, 489).

Stalin devrinin repressiyasına maruz kalmış Hüseyin Cavidin doğumunun 100 yılında

naaşinin Sibiryadan nakl edilerek doğma yurdu Nahçıvanda defn edilmesi, mezarı üzerinde möhteşem türbe ucaldıması, anıt heykelinin kurulması, ev muzesinin yaradılması türk dünyasının dahi şahsiyyeti, büyük siyasi hadim, Azerbaycanın ulu önderi Haydar Aliyevin misilsiz hizmetleri ile oluşmuş ve bütün bunlar gelecek nesillere de bir örnek olmuştur.

KAYNAKÇA

Huseynzade L.T. Aras şahittir. Kazım Karabekir Paşa Nahçıvanda. İstanbul, 2008.
Huseynzade R.L. Azerbaycan mekteb ve pedaqoji fikir tarihi. Baku: ADPU, 2020.
Hüseyn Cavid. Eserleri. 3 cildde. Bakı: Azerbaycan Medeniyyet fondu, 2003.
Kengerli A.İ. İsmayıl bey Qasprinski. Bakı: 2005.

NAZAR ESHONQUL ASARLARIDA DETALNING O‘RNI

Fazilat MUHAMMADIYEVA*

Annotatsiya: Mazkur maqolada adabiyotshunoslikda badiiy asarning muhim elementi bo‘lgan detal va uning Nazar Eshonqul asarlarida qo‘llanishi masalasi o‘rganildi. Badiiy asarda detalning o‘rni, turlari, syujet, qahramonlar, asar g‘oyasini ochishdagi ahamiyati yoritildi. Zamonaviy o‘zbek adabiyotida Shaxs sifatida tanilgan Nazar Eshonqulning detaldan unumli foydalanishi tadqiq qilindi. Yozuvchining “Tun panjarasi” va “Qora kitob” qissalari, “Maymun yetaklagan odam”, “Zulmat saltanatiga sayohat”, “Yalpiz hidi”, “Xaroba shahar surati” hikoyalarida badiiy detalning qo‘llanish ko‘lami tahlil etildi. Boshqa yozuvchilardan farqli bugungi zamonaviy adabiyotga yangicha ruh, yangicha tamoyillar olib kirayotgan Nazar Eshonqul ijodining o‘zigagina xosligini ularda qo‘llangan detallar orqali ham yanada anglash mumkinligi ta’kidlandi.

Kalit So‘Zlar: *Detal, Ruhiyat, Nazar Eshonqul, Absurd.*

The Role of Detail in The Works of Nazar Eshonqul

Abstract: In this article, detail, which is an important element of an artistic work in literary studies, and its use in Nazar Eshanqul’s works were studied. The place, types, plot, characters, importance of details in revealing the idea of the work were mentioned. The effective use of detail by Nazar Eshonqul, who is known as a person in modern Uzbek literature, was studied. The scope of the use of artistic detail was analyzed in the writer’s stories “Night Fence” and “The Black Book”, “The Man Led by the Monkey”, “Journey to the Kingdom of Darkness”, “The Smell of Mint”, “Photograph of a ruined city”. It was emphasized that the uniqueness of Nazar Eshanqul’s work, which brings a new spirit and new principles to today’s modern literature, unlike other writers, can be further understood through the details used in them.

Key Words: *Detail, Spirituality, Nazar Eshanqul, Absurd.*

Kirish

Ko‘pincha badiiy asar o‘qiyotganda, qahramonning tashqi ko‘rinishi, ichki dunyosi va atrof-borlig‘idagi jihatlar, elementlar, narsa-buyumlar e’tiborimizni tortadi. Ular asar g‘oyasi, yozuvchining maqsadi, qahramonlar ruhiyatini ochishda o‘ziga xos kalit ekaniga mutolaa davomida amin bo‘lib boramiz. Ijodkorlarning asar yaratish jarayonidagi bu topilmalari adabiyotshunoslikda badiiy detal deb ataladi.

Detal (fransuzcha detail – tafsilot, mayda-chuyda) – badiiy detal; badiiy asarda muayyan mazmun ifodalovchi, g‘oyaviy-badiiy yuk tashuvchi tafsilot. Avvalo, detal badiiy voqelikni yaratish vositasi – ashyosi bo‘lib, u tasvirlanayotgan narsa-hodisani konkretlashtiradi, uni hissiy idrok qilish mumkin bo‘lgan tarzda gavdalantiradi (Kuronov, Mamajonov, Sheraliyeva, 2010: 89-90).

Badiiy detal – esda qolarli, ifodali tafsilot bo‘lib, qahramon obrazini ochish, voqeaning vizual tasvirini yaratishda muhim rol o‘ynaydi. Bu muallifning niyati uchun zarur bo‘lgan vositadir. Detal qo‘shimcha, yashirin ma’noga ega emas. U ramziy ma’no anglatmaydi, balki xarakterning, voqealarning, tasvirlangan vaziyatning xususiyatlarini ko‘rsatadi yoki ta’kidlaydi.

Badiiy detallar hayotni tipiklashtirishda, uni badiiy ifodalashda, qahramonlar xarakterining u yoki bu qirrasini ochishda, asar g‘oyasini ifodalashda g‘oyatda ahamiyatlidir. Detal – lo‘nda, yorqin va obrazli predmet, belgi bo‘lib, u tasvir obyektini kitobxonga aniq ko‘rsatishga xizmat qiladi. Usiz badiiy asarni tasavvur qilish qiyin. U asarning jonli va real chiqishiga yordam beradi.

Detal badiiy asar kompozitsiyasida o‘z o‘rnini topgandagina vazifasini bajara oladi. U yozuvchini ko‘p so‘zlikdan qaytaradi, ortiqcha ifoda usullaridan saqlaydi, o‘quvchiga aytmoqchi bo‘lgan fikrini aniq va konkret yetkazishga xizmat qiladi.

Badiiy asarda rang-barang detallar ishlatiladi: predmet detali, holat detali, sharoit detali, nutqiy detal, psixologik detal, peyzaj detal kabi. Abdulla Qahhorning “Anor”

* “Ilm-Fan Va Innovatsion Rivojlanish” Ilmiy Jurnali Muharriri. O‘Zbekiston Respublikasi Oliy Ta’lim, Fan va Innovatsiyalar Vazirligi murodzoda.87@mail.ru

DOI :10.30546/100981.2024.0184

hikoyasidagi anor, Vilyam Shekspirning “Otello” tragediyasidagi ro‘molcha kabi detallar predmet detallarga misol bo‘la oladi.

Badiiy detal asarda o‘ziga xos vazifalar bajaradi. Jumladan:

- qahramonlarning psixologik holatini aks ettiradi;
- qahramonni xarakterlaydi, uning ichki dunyosini ochib beradi;
- o‘quvchiga muallif niyatini yetkazishga yordam beradi;
- “zamon ruhi”ni tasvirlaydi;
- asarning yetakchi tasvirlarini to‘liq ochib berishga imkon beradi va h.k.

Badiiy asarda detalning ahamiyati va vazifalari ko‘plab adabiyotshunos olimlar tomonidan tadqiq etilgan. Atoqli olim Izzat Sulton bu haqda shunday yozadi: “Har bir badiiy asar kishilarning yashash sharoiti, xarakterlar, qahramonlarning psixologiyasi va ularning to‘xtovsiz o‘zgarib turishiga, rivojiga aloqador sanoqsiz badiiy detallar yig‘indisidan iboratdir” (Sulton, 1980: 406). Darhaqiqat, o‘quvchi badiiy detallarsiz asar qahramonlarining ruhiy dunyosi, shu bilan birga, uning xarakter xususiyatlarini to‘liq anglay olmaydi.

Badiiy detal har qanday davr yozuvchisiga o‘quvchining tasavvurida qahramonni ko‘rishga, davr muhitini his qilishga yordam beradigan ifodali tasvir yaratishga imkon beradi.

Asosiy Qism

Kitob bo‘lib dunyoga kelgan asar borki, detallar asosiga qurilgan. Bugungi o‘zbek nasrining zabardast ijodkorlaridan biri, zamonaviy adabiyotda o‘ziga xos Shaxs bo‘lib tanilgan Nazar Eshonqul ham o‘z asarlarida detallardan unumli foydalanadi.

Yozuvchi qissa va hikoyalarida qahramonlar ichki dunyosi, ruhiyatini ochishga alohida e’tibor qaratadiki, bu adib uslubini, individualligini belgilashda g‘oyat muhim va salmoqli rol o‘ynaydi. Bir so‘z bilan aytganda, ruhiyat tasviri Nazar Eshonqul ijodining asosini tashkil qiladi.

Adib qissa va hikoyalarida ruhiyat tasviri haqida gapirish, bu, avvalo, ulardagi ruhiyatga ishora qiluvchi detallar haqida, shunday detallardan foydalanish mahorati to‘g‘risida fikrlash demakdir.

Inson obrazini chizish, qahramon va personajlar xarakterini yaratish, ularning murakkab ichki dunyosini ko‘rsatishda badiiy detalning o‘rni beqiyos. Chunonchi, bu jihat Nazar Eshonqul asarlarida tasvirlangan sharoit, predmet, holat detallarida aniq namoyon bo‘ladi. Masalan, yozuvchining “Tun panjaralari” qissasida holat-vaziyatning detallarda badiiy dalillangan ifodasi hayotda omadsiz, ko‘nglida bezovtalik kayfiyati hukmron, adoqsiz o‘ylar qurshovida qolgan qahramon ruhiyatini to‘la namoyon qiladi. “... Bir kun unga “Tun ertaklari” degan turkum hikoyalarimning birini o‘qib bergandim. Hikoyada deyarli hech narsa yo‘q. U qandaydir tashlandiq uy va bir parcha osmon ko‘rinib turgan deraza haqida edi. Uy eski, xaroba, ichini o‘t-o‘lan bosgan zax va badbo‘y hid tutib ketgandi...” (Eshonqul, ziyouz.com). Ushbu parchadagi eski, xaroba, ichini o‘t-o‘lan bosgan, bir parcha osmon ko‘rinib turgan uy qahramon ruhiyatini ochuvchi kalitdir. Bu elementlarsiz asar g‘oyasini ham, qahramon holatini ham anglash qiyin. Qissa qahramoni atrofidagi holat va fikr turg‘unligidan bezigan, “o‘zini o‘zi xayoliga bandi qilgan”, o‘zini izlayotgan odam. U bu turg‘unlikdan qochib, o‘z ko‘ngliga yashirindi. Uning bor-yo‘q isyoni shu. Uning ichida yashashga arzigulik narsa – saqlanib qolgan shu kechinmalar, xolos. U shu kechinmalari bilan o‘zini tirikman, deb hisoblaydi (Eshonqul, uzsmart.ru).

Yozuvchining “Qora kitob” qissasida ham shu xildagi detallar uchraydi. Qissa qahramoni bir o‘rinda cho‘qqi-soqolning hovlisiga borganini, hovli naq yuz yildan beri yig‘ishtirilmaganday to‘zib yotganini, hovlidan qo‘lansa – sasigan go‘shtning hidiga o‘xshash hid kelishini aytadi. Bu detallar go‘yo sharoitni tasvirlash uchun keltirilganga o‘xshaydi. Ammo e’tibor berilsa, ular o‘quvchiga qahramon haqida aniqroq tasavvur beradi. Asar

qahramoni o‘zini anglashga urinayotgan, anglab yetgan va o‘zi haqida shafqatsiz xulosa ham chiqarib bo‘lgan absurd odam.

Yozuvchi qissada sharoit detallarini qo‘llashda ularning emotsional-ta’sir kuchiga e’tibor qaratib, ma’lum bir tartib bilan keltiradiki, bunday tavsir galdagi detalning emotsional jihatdan avvalgisidan ko‘ra kuchliroq chiqishini ta’minlagan. Qulagan devor, zo‘rg‘a ko‘zga tashlanadigan andak vahmli xaroba uy, peshtaxtasi chirib qulab tushgan eshik, yarim nuragan hujra va yerdagi xira sham detallarining bundan oldingi sharoit detallariga nisbatan ta’sir kuchi yuqori. Bu kabi detallar vositasida yozuvchi qahramon ichki dunyosiga “darcha” ochadi.

Bunday sharoit, vaziyat, holat tasvirini yozuvchining nisbatan avvalroq yozgan “Maymun yetaklagan odam” hikoyasida ham uchratish mumkin: “... Cholning sovuq yuzini esladim-u, istihola qildim, biroq yo‘q deya olmadim. Eski uslubda qurilgan, tor tabaqali eshikdan ichkariga kirdim: chol katta ayvonda … o‘tirgancha oldida … Cholning uyi hashamatli, keng, lekin toshlar tilgan maydonday huvillab yotardi. Ustun va romlari chirigan, umuman, hovlidan chirkin va badbo‘y hid kelardi. Chirkin hid daraxtlardan, qor ostida qolib qarovsizlikdan xazonlikka yuz tutgan gulzordan, uyning yog‘ochlaridan va ayvonda qalashib yotgan har xil rasmlar uyumidan kelayotgan edi. Shaltoq hid esa axlat solinadigan unduqadan kelardi. Xayolimga birdan bu unduqadagi axlatlarni chol umr bo‘yi saqlab kelgan bo‘lsa kerak, degan fikr kelib qoldi” [Eshonqul, ziyouz.com]. Ushbu tasvirdagi detallar kitobxonga ijtimoiy muhit, davr qurboniga aylangan, mutelikka, qullikka o‘rgangan shaxs siymosini yangicha uslubda ochib beradi.

“Toshlar tilgan maydonday huvillagan” yoki “ustun va romlari chirigan, chirkin va badbo‘y hid” detallari mohiyatan hoyu havasga bino qo‘ygan va o‘zligini boy bergan cholning butun ich-u tashqi qiyofasini ko‘rsatayotgandek. Shu bois yozuvchi xuddi “qor ostida qolib, qarovsizlikdan xazonlikka yuz tutgan gulzordan, uyning yog‘ochlaridan va ayvonda qalashib yotgan har xil rasmlar uyumidan kelayotgan shaltoq hid” orqali o‘z nafsining quliga aylangan cholning o‘tmishiga urg‘u beradi. Axlat solinadigan unduqa esa o‘tmishning bir detalidek kishida taassurot uyg‘otadi.

Ayniqsa, “badbo‘y hid”, “chirkin hid” kabi so‘z birikmalari Nazar Eshonqul asarlarida ko‘p qo‘llaniladiki, buni yozuvchining “Zulmat saltanatiga sayohat” hikoyasidagi ushbu parcha misolida ham ko‘rish mumkin. “... M. Tamaki va yana qandaydir qo‘lansa hidlar o‘rnashib qolgan to‘shakda o‘rnashib yotardi; tinmay tamaki tutatar va po‘k-po‘k yo‘talardi. Xonasi ham xuddi hayoti kabi pala-partish edi. Men tozalanmagan stolni, isqirt to‘shakni, derazadan ko‘ra tuynukni eslatadigan romlarni, o‘qilmaganiga ham allazamonlar bo‘lgan chang bosgan kitoblarni ko‘zdan kechirar ekanman, har bir odam o‘ziga munosib boshpana tanlaydi, deb o‘yladim” (Eshonqul, ziyouz.com).

Umuman, adibning ko‘pgina qahramonlari turmushining sarob ekanligini anglagan, tushkunlik botqog‘iga botgan, ruhiy iztiroblar iskanjasida qolgan insonlardir. Shu boisdan ularni tushunishda, o‘y-kechinmalarini his qilishda sharoit detallari qo‘l keladi.

Bundan tashqari, adib ijodida predmet detallarining ham alohida o‘rni bor. Masalan, yozuvchining “Qora kitob” qissasida qo‘llanilgan qator predmet detallari asar qahramoni ruhiyatini ochishda katta rol o‘ynagan va buning aniq ifodasi katta o‘g‘il yaratgan musiqada ko‘rinadi: “... Hozir Betxovenning mashhur musiqasini eshitasizlar, dedi. Tasmadan paq-puq “gumburlash”, o‘q ovozlari, yalang‘och yelkaga tushayotganday qamchining sharap etgan tovushi eshitilardi...” [Eshonqul, ziyouz.com]. Ushbu musiqa detali asar qahramoni o‘zining adashganini, aldanganini sezib qolgandagi holatiga ishora qiladi va predmet detali sifatida asarda salmoqli vazifani bajaradi. Qissadagi bu kabi detallarni asar syujeti, kompozitsiyasiga o‘rinli kiritilgan badiiy vositalar, deb baholash mumkin.

Jumladan, qissadagi “surat” detali ham qahramonning ichki ruhiyatini ifodalovchi yorqin misoldir. Suratning “Isyon” deb nomlanishining o‘zi ham o‘zini anglashga, o‘zining

kimligini bilishga intilayotgan inson ichki dunyosining, iztiroblarining qay holatdaligini anglatadi. Asarda qahramon “Qora muqovali daftar” haqida gapiradi. Bu predmet detali o‘z hayotidan mazmun topmagan, umri yo‘qotish va aldanishlar ichida o‘tgan qahramon ruhiyatiga, iztiroblariga ishora qiladi.

Nazar Eshonqul adabiyotga, xususan, o‘zbek nasriga o‘ziga xos yangi tamoyillar olib kirdi. Yozuvchi hikoyalarida tabiat va undagi unsurlarning badiiy detal vazifasini bajarishi, ulardagi betakrorlik ham ana shu tamoyillardan biri sanaladi. U o‘z asarlarida tabiatdagi unsurlardan tortib ko‘z ilg‘amas go‘zal, eng kichik mavjudotlardan badiiy detal sifatida foydalandi. Bu esa kitobxonga makon va vaqt, qahramon ruhiy holati va asar voqealarini tasavvurida jonlantirish bilan birga hissiy-emotsional ta’sirlanish kayfiyatini beradi. Bularning barchasi iste’dodli yozuvchining badiiy mahorati, hayotiy va ijodiy salohiyatining yuksak ekanligidan dalolatdir.

Adibning “Yalpiz hidi” hikoyasidagi Samandarning tabiatga oshnoligi, qalbi go‘zallikni xush ko‘rishi, o‘zi nozikta’b, ko‘ngil odami ekanligi yalpiz, bog‘, daraxtlar, gullar, kamalak kabi detallar orqali ochiladi. Panjara ortidagi atirgulni uzib olib, qizining xonasiga qo‘yib, uni ham tabiat go‘zalligiga oshufta qilish istagi ham uning xarakter-xususiyatiga ishora qiladi: “... Qizi hali bog‘chadan qaytmagan edi. Xotini uning qo‘lidagi gulni ko‘rdi-yu, tuvak keltirib berdi. – Umidaning xonasiga qo‘ya qoling, – dedi u ko‘zlari yashnab, gulni hidlar ekan. Samandar bosh chayqadi; o‘zi ham gulni shuning uchun keltirgandi. Gulni qizining xonasiga tuvakka qo‘ydi-da, qizining karovatiga o‘tirib, uni tomosha qila boshladi. Qizining gulni ko‘rib, qanchalik quvonishini o‘ylab, ko‘ngli yashnab ketdi. U jilmayib qo‘ydi. Yuragining quyuq tumanlari orasidan – qarovsiz bog‘dan bu ko‘rimsiz gulni topib olganidan xursand edi. Gul yolqinlanib, xonani bezab yuborganday tuyuldi. “Qizimga bu gulni so‘litma, deyman – deya o‘yladi u, – va gulni qanday parvarish qilish kerakligini o‘rgataman” (Eshonqul, ziyouz.com).

Nazar Eshonqulning “Xaroba shahar surati” hikoyasida Tursoriya shahri nihoyatda xaroba ko‘rinishda berilgani ham bevosita qahramonning ruhiy olami, uning dard-u iztiroblari shu shaharga ko‘chib tushgandek taassurot uyg‘otadi. Hikoyani sinchiklab o‘qigan kishi unda shaharga xos detallar borligi sezadi: keng tosh ko‘cha, tegirmon, odamlar, minoralar. Vaholanki, adib hikoya davomida Tursoriya haqida yaqin odamlariga gapirib berishini ta’kidlab, shunday deydi: “Men ularga Tursoriya haqida, uning yashil bog‘lari, zangor osmoni, tuman qoplagan tosh ko‘chalari, odamzodning qudratini namoyish etish uchun qurilgan minoralari, shahardan uzoqlarda ham hidi ufurib turadigan xuddi qizlari kabi durkun va nafis gullari, qirmizi tulporlar minib yuradigan yigitlari, xayoldan ko‘ylak qilib kiygan qizlari, hilol bilan birga hilpiraydigan tug‘lari, sahar chog‘lari xo‘rozlardan ham oldin odamlarni uyg‘otadigan azonlari hamda bolaning ko‘zlari kabi tiniq va ma’sum daryolari haqida gapirib berar va bularni Tursoriya boshqalarning ham e’tiborini tortsin, deya ko‘pincha o‘zim to‘qirdim” (Eshonqul, 2011: 110).

Ushbu shaharning adib tomonidan tasvirlangan qiyofasi ham, albatta, hech kimni ortiqcha qiziqtirmagani, hayratga solmasligi tabiiy hol. Negaki, aslida, hikoya davomida surat detali qahramonning ichki dunyosi, qalb kechinmalari, ruhiy olamini ko‘rsatuvchi vosita sifatida xizmat qilgan.

Yozuvchining “Tobut” hikoyasi Sho‘ro mafkurasining odamlarni aldov, turli xayollar, oxiri sarob maqsadlar bilan tutib turgani-yu, keyinroq bu o‘lik jamiyat, kuni bitgan shahar ekani birgina tobut ramzi orqali ko‘rsatiladi. Hikoyadagi achimsiq hid, tashlandiq imoratlar, arava, zambil kabi detallar ushbu ramziy ma’noni ochishga yordam bergan.

Yozuvchi shu kabi boshqa asarlarida ham qahramonlar ruhiyatiga ishora qiluvchi detallarni unumli qo‘llaydi. Jumladan, “Qo‘l” hikoyasidagi bolta, pichoq, qamchi, sopol idishlarning siniqlari, choynak qopqoqlari, arqon yoki kigiz qoldiqlariga o‘xshagan lash-lushlar, teshik elak; “Muolaja” hikoyasidagi bolta, xivchin, qamchin, ukol, dori kabi predmet

detallari kitobxonning qahramonlar ruhiyatini tushunishida, yozuvchi niyatini anglashida o‘ziga xos topilma bo‘lib xizmat qilgan deyish mumkin.

Xulosa

Muxtasar qilib aytganda, Nazar Eshonqul badiiy detalning katta imkoniyatlarga ega ekanligini o‘z asarlarida ko‘rsata olgan. Ulardan asar g‘oyasini kitobxonlarga yetkazishda unumli foydalangan. Bu esa yozuvchi asarlarining salmog‘ini belgilashda katta rol o‘ynagan. Shuning uchun yozuvchi har bir asarida detallashtirilgan tasvirga jiddiy e’tibor qaratadi. Sharoit, predmet, holat detallari vositasida o‘z qahramonlarining ruhiyatini ishonarli tasvirlaydi.

Adabiyot yashar ekan, ijodkorlar badiiy detal imkoniyatlaridan foydalanaveradi. G‘oyasi pishiq, qurilishi mustahkam asarlar esa qo‘lma-qo‘l bo‘laveradi.

ADABIYOTLAR

Eshonqul, Nazar. (2011) “Shaftoli Guli”. T: O‘zbekiston.

Kuronov D., Mamajonov Z., Sheraliyeva, M.. (2010). “Adabiyotshunoslik Lug‘ati”. – Toshkent: Akademnashr 2010.

Sulton, Izzat. (1980). “Adabiyot Nazariyasi”. – Toshkent: O‘qituvchi. 406-b.

www.ziyouz.com kutubxonasi.

Adabiyot baribir yangilanaveradi [Nazar Eshonqul]. uzsmart.ru

DİLİN KOMMUNİKATİV-FUNKSİONAL DİNAMİKASI VƏ OMONİMLƏŞMƏ HƏDDİ

Nərgiz YUSİFXANOVA*

Xülasə: Məqalə dilin kommunikativ funksiyasını onun tərkib elementlərinin daxili dinamikliyi çərçivəsində sistemli yanaşma səviyyəsində nəzərdən keçirir.

Dilin hər bir elementi sinxroniya və diaxroniyanın kəsişməsində yerləşir. Müvafiq olaraq, ünsiyyət prosesində informasiya daşıyan sözün semantik mənası onun daxili dinamikasındadır. Nəticə etibarilə, funksionallıq hər hansı dil elementinin statik və dinamik vəziyyətinin mövcudluğunu ehtiva edir. İstənilən dil elementinin fəaliyyət prosesi statika və dinamikanın bir-birindən qarşılıqlı asılılığından ibarətdir. Müəllifin qeyd etdiyi kimi ünsiyyət prosesində dilə sistemli yanaşma konsepsiyası müxtəlif nominasiyalarla səciyyələnən elementlərin hüdudlarını müəyyən edir.

Açar Sözlər: *Konsept, Sinxroniya, Diaxroniya, Omonimiya, Funksionallıq, Sistemli Yanaşma, Kommunikasiya*.

Communicative-Functional Dynamics of The Language and The Limit of Homonymization

Summary: The article considers the communicative function of a language at the level of a systematic approach within a framework of the internal dynamism of its constituent elements.

Each element of the language is at the intersection of synchrony and diachrony. Consequently, the semantic meaning of a word that carries information in the communication process is in its internal dynamics.

Hence, functionality implies the presence of a static and dynamic state of any language element. The process of functioning of any language element is an interdependent unity of statics and dynamics. As the author notes, the concept of a systematic approach to language in the communication process can determine the limits of the elements of various nominations.

Key Words: *Concept, Synchrony, Diachrony, Homonimization, Functioning, Systemic Approach, Communication.*

Elmin artıq bərabəradlıq, o cümlədən polisemiya və omonimiyanın fərqləndirilməsi məsələsi ilə bağlı kifayət qədər zəngin və maraqlı material toplamasına baxmayaraq, bir çox alimlər üçün bu dil hadisələri sahəsində tədqiqatlar aktuallığını saxlamaqda davam edir. Bundan əlavə, dilçiliyin inkişafının yeni mərhələsində çoxmənalılıq probleminə, çoxmənalılıqla omonimiyanın əlaqəsinin təbiətinə diqqət yetirən tədqiqat işləri bu gün əvvəlkindən qat-qat çox tələb olunur. Şübhəsiz ki, bu, dil və təfəkkür arasındakı əlaqəyə, dil biliyinin əsasını təşkil edən proseslərə, o cümlədən çoxsaylı ifadələrin dərk edilməsi proseslərinə maraqla bağlıdır.

Polisemiya və omonimiyanın yaranma səbəbləri və yolları kökündən fərqlidir. Eyni sözün müxtəlif mənalarda istifadəsi insan üçün təbii zehni əməliyyatdır, çünki polisemantik sözün nominasiyaları birbaşa şüurda mövcuddur. Lazım gələrsə, müəyyən bir linqvistik vahidin mənalarından birinin əlaqəli olduğu reallığın həmin anının şüurunda avtomatik olaraq yenidənqurma baş verir və əksinə, ana dili danışan bir reallıq fraqmentinin linqvistik işarəsini təkrarlaya bilir. Dil nitqdə reallaşdıqca mövcuddur. Deməli, konkret nitq aktları olmadan dil də olmazdı. Beləliklə, dil və nitq eyni "nitq fəaliyyəti" (F. de Sossure görə) fenomenin iki tərəfidir. Məlumdur ki, İ.Kant dili düşüncələri təyin etmək funksiyasını yerinə yetirən işarə sistemi kimi müəyyən etmişdir: "Hər bir dil fikirlərin təyinidir və əksinə, düşüncələri təyin etməyin ən yaxşı yolu dildən istifadə etməklə təyin etməkdir..." (Хабаров, 1978). Dil sisteminin funksional dərk edilməsi, ona görə də, onun məlumat ötürmə vasitəsi kimi tanınmasından, dilə "ünsiyyət vasitəsi" (Общее языкознание), ünsiyyət kimi baxılmasından irəli gəlir.

Məh bu ünsiyyət, yəni ümumbəşəri qarşılıqlı anlaşma dil deyilən alətin əsas funksiyasıdır". Dil xüsusi olaraq "fəaliyyət forması və ya nümunəsi kimi" mövcuddur, burada elementlərin xassələri onların funksional yüklərinə uyğun olaraq qiymətləndirilir (Кacapec, 1958). Hər hansı bir element, bütövün bir hissəsi kimi, sabit vəziyyəti ilə xarakterizə olunmadığından - statik - üstünlük təşkil edir, bu xüsusiyyət həmcins elementlərin

* Dos. Bakı Avrasiya Universiteti, nargizulya@gmail.com.

DOI :10.30546/100981.2024.0185

birləşmələrində ifadə olunan potensial kommunikativ-funksional dinamikada müəyyən edilir. Məhz hər hansı bir dil vahidinin fəaliyyət səviyyəsində onun məzmunu və semantik strukturu, o cümlədən vahid məna daşımayan və sözün mənalarının virtual genişlənmə vəziyyətində olan, üzvi nitq fəaliyyəti ilə, dilin kommunikativ aktının dinamikası ilə əlaqədə olan sözlərin semantik quruluşu aşkarlanır.

Qeyd etmək lazımdır ki, "sözün semantik quruluşu" tarixən dəyişkən və mobildir. Lakin çox vaxt, hətta sinxron sistemdə eyni sözün müxtəlif mənaları demək olar ki, eyni dərəcədə bərabərhüquqlu olur, demək olar ki, eyni dərəcədə istifadə olunur.

Sual olunur: bəzi polisemantik sözlərin semantik strukturunda belə məna əlaqəsi necə yarana bilərdi? "Sözün müxtəlif mənaları daim birincilik uğrunda öz aralarında mübarizə aparır" deyə J.Kasares qeyd etdi (Kacapec, 1958). Bu onu göstərir ki, insanın təfəkkürü və nitq fəaliyyəti ilə bağlı semantik proseslər də dilin sinxron vəziyyətinə daxil olur. Buna görə də, "yadda saxlamaq lazımdır ki, lüğətin semantik hərəkətinin sırf linqvistik impulslarının bütün müxtəlifliyini təyin edən "son səbəb" sonda anlayışların inkişafı və ünsiyyət ehtiyacları ilə müəyyən edilir" (Будагов, 1963). Vahid leksik sistemdə birlikdə mövcud olan omonimiya və polisemiya hadisələri funksional cəhətdən fərqlənir. Çoxmənalılıq, linqvistik ifadələrin eyniliyinə və motivasiyasına əsaslanan omonimiyadan fərqli olaraq, bir-biri ilə əlaqəli mənalar şəbəkəsinə xidmət edən dil kodunun çevikliyini və qənaətcilliyini müəyyən edir. Dil vasitələrinin identikliyi nəticəsində yaranan qənayət doğma dildə danışanlar üçün mənalarının əlaqəsizliyi ilə bərabərləşir və əslində formal xarakter alır. Nəticədə omonimiya omonim vahidlərin bir-birindən qarşılıqlı şəkildə kənarlaşdırılmasını nəzərdə tutan hadisədir.

«Funksionallıq» hər hansı linqvistik elementin statik və dinamik vəziyyətinin olmasını nəzərdə tutur. Hər hansı dil vahidinin fəaliyyət prosesi statik və dinamikanın bir-birindən asılı vəhdətidir. "Bir-birindən asılı vəhdət" anlayışı müasir elmin digər fundamental konsepsiyası vasitəsilə müəyyən edilir – ünsiyyət anlayışı asılılıqdır, adətən, dinamik proses (Караева), kimi şərh olunur, bunun nəticəsində yeni bir omonimləşmə prosesi (bizim şərhimizdə) formalaşır. Onu da vurğulamaq lazımdır ki, polisemantik sözün mənalarının parçalanması səbəbindən son nəticədə nominasiya problemi ilə qarşı-qarşıya gəlir: "əgər ilkin mərhələdə nominativ vahidlərin formalaşması prosesi daha çox dilin sinxron vəziyyətinə əsaslanırsa, o zaman onların tərkibinə daxil edilməsi kommunikativ proses daha çox "diaxroniya" (Мирзоев, 1997) ilə əlaqələndirilir. Bu o deməkdir ki, hər hansı nominativ vahidin semantik quruluşu bu leksemin ünsiyyət prosesinə daxil edilməsi prosesində qazanılan məna ilə müəyyən edilir. Polisemiyanın omonimliyə çevrilməsi statik və dinamikanın qarşılıqlı asılı vəhdətində baş verir.

Beləliklə, ilkin minimal vahidin daxili potensial dinamizmi daha mürəkkəb birinin formalaşmasına kömək edir. "Dinamizm dəyişikliyi nəzərdə tutur. Bu və ya digər mənada istənilən dəyişiklik inkişafın elementidir" (Караева). "... Müəyyən sinxron bölmədə obyektin işləməsi zamanı elementlərin qarşılıqlı təsirinin əsasını təşkil edən dəyişiklik sistemin daxili dinamizmidir"[*].

Beləliklə, elementlərin müəyyən bir sinxron bölmədə işləməsi prosesində qarşılıqlı təsirinin əsasını təşkil edən dəyişiklik, diaxroniyanın müxtəlif mərhələlərində bir obyektin dəyişdirilməsi sistemi kimi inkişafdan fərqli olaraq, sistemin daxili dinamizmidir. Sistemdə qeydə alınan dəyişən obyektin vəziyyətləri dəyişikliyin nəticəsidir və dəyişikliyin nəticəsi yeni bir anlamdır (yeni element, yeni əlamət və ya elementin xüsusiyyəti) [†]. Bunun nəticəsində, "diaxroniya", məsələn, polisemantik sözün mənalarının sinxron "kəsilməsini" nəzərə almadan və onları kommunikativ prosesə daxil etmədən diferensiallaşma problemini müstəqil həll edə bilməz.

[*] Там же. с.5.
[†] Там же. С. 101.

Dilə sistemli yanaşma, məlum olduğu kimi, təkcə onun spesifik elementlərinin xüsusiyyətlərinin təsvirini deyil, həm də onların münasibətlərini və qarşılıqlı əlaqələrini, "həyat mexanizmini" üzə çıxarmaq və dilin daxili xüsusiyyətlərini yaratmaqdan ibarətdir. Dilə sistemli yanaşma konsepsiyası onun linqvistik elementlərinin fəaliyyət prosesində qarşılıqlı təsirinin əsasını təşkil edən dəyişikliklərin təhlilinə daha obyektiv və konstruktiv yanaşmağa imkan verir.

Mürəkkəb inteqral sistem kimi elementin potensial imkanlarını müəyyən etmək mövqeyindən fundamental Sossurun "dil" və "nitq" nəzəriyyəsi çərçivəsində əlaqəli omonimiya və çoxmənalı hadisələrin fərqləndirilməsi problemi hələ də nəzərdən keçirilməmişdir. Məlumdur ki, mövcud diferensiasiya üsullarının - sözyaratma, leksik, sinonim və s. cəhdlərinin heç biri leksik səviyyəli dilin bu iki hadisəsinin birindən digərinə keçməsi kimi birmənalı meyarlara səbəb ola bilmədi. Bu onunla izah olunur ki, onlar linqvistik vahidlərin fəaliyyət proseslərinə sistemli yanaşmadan, müasir dilçiliyin fundamental anlayışlarından - "sistem", "alt sistem", "element", "səviyyə" və s. kənarda qalıblar. Problem differensiasiya üçün əlaqəli polisemiya və omonimiya hadisələri "ya-ya da" şəklində həll edilməməlidir, çünki bu, bir tərəfdən lüğətin inkişafının konkret tarixi şərtləri, bir tərəfdən sözlər arasında mövcud olan sinxron əlaqə ilə müəyyən edilir. , digər tərəfdən. Beləliklə, dilə inteqral sistem kimi sistemli yanaşma anlayışı dilin kommunikativ-funksional dinamikası səviyyəsində nominasiya elementləri kimi dilin leksik altsistemində omonimləşmənin həddini də müəyyən edə bilər.

ƏDƏBİYYAT

Хабаров И.А. Философские проблемы семантики. –М.: ВШ, 1978

Общее языкознание, ч. III, с. 50.

Касарес Х. Введение в современную лексикографию. ИЛ, М., 1958. С.83

Будагов Р.А. Омонимия и значение слова. – В кн.: Сравнительно - семасиологические исследования. М., 1963.

Караева М.С. Генетические процессы в структуре языка. /Синтаксарий и моделирование языковых универсалий. Баку, Мутарджим. С.101.

Мирзоев Р.С. Словообразование и фразеология в поле номинации. В кн.: Научные этюды, Баку, Мутарджим, 1997. С.50.

Исламова Э.С. Аспекты лингвистических реалий. Баку, Мутарджим. 2010. С.31.

BEKSULTAN NURJEKEULI'NIN ROMANLARINDA KADIN

Gulshat SHAIKENOVA*

Özet: Beksultan Nurjekeulı, Kazak edebiyatının en önemli yazarlarından birisidir. Gazetelerde fikir yazıları da yazmasına rağmen o, Kazakların sosyal hayatında kadınlar hakkında yazdıkları ile tanınmıştır. Yazar küçükken babası İkinci Dünya Savaşına gitmiş ve dönmemiştir. Büyükbaba, babaanne ve annesiyle birlikte yaşayan yazarın etrafında hep kızlar ve kadınlar olmuştur. Bu durum yazarın kadınları daha iyi tanımasına ve onların sırlarına vakıf olmasına sebep olmuştur. Yazar, verdiği eserlerde bir taraftan kadın ruhunu, onun somut ve soyut ihtiyaçlarını dikkate alırken diğer taraftan toplumun gelenek ve göreneklerini de göz ardı etmez. Ancak yazar bu çatışmayı ustaca bir şekilde ele alırken bir toplumsal çatışma kargaşası da sergilemez. Bunları topluma bir ayna tutarak kendilerine adeta "siz busunuz" der gibi anlatır. Yazarın yazdığı romanlarda kadınlar iğreti değildir. Nurjekeulı'nın eserlerindeki kadın tipleri var olan, yaşayan, herkesin tanıdığı canlı insan tipleridir. Bunların toplum içinde yaşadıkları sıkıntılar, arzuları, hevesleri ile gerçek hayattaki karşılaştıkları durumları en çok üzerinde durulan ve işlenen konulardır. Tabi bir de romanlarda toplumun kadına bakışı, kadınla ilgili olumlu ve olumsuz gelenekler, adetler üzerinde durulan önemli konulardır. Yazar bunları eserlerinde ustaca dile getirir.

Anahtar Kelimeler: *Nurjekeulı, Kazak Kadını, Kazak Toplumu, Kadın Tipleri, Kazak Romanı, Çağdaş Kazak Edebiyatı.*

The Women in Beksultan Nurjekeuli's Novels

Abstract: Beksultan Nurjekeuly is one of the most important writers of Kazakh literature. Although he also wrote opinion articles in newspapers, he was known for his writings about women in the social life of Kazakhs. When the author was young, his father went to the Second World War and did not return. The author, who lives with his grandfather, grandmother and mother, has always been surrounded by girls and women. This situation caused the author to know women better and to be aware of their secrets. While the author takes into account the woman's spirit and her concrete and abstract needs, on the one hand, he does not ignore the traditions and customs of the society in his works. However, while the author handles this conflict in a masterful way, he does not exhibit a turmoil of social conflict. He explains these to the society as if he were saying "this is you" by holding a mirror to the society. Women are not temporary in the novels written by the author. The types of women in Nurjekeuli's works are the living human types that exist and are known to everyone. The problems they experience in the society, their desires, enthusiasm and the situations they encounter in real life are the subjects that are most emphasized and processed. Of course, in the novels, society's view of women, positive and negative traditions and customs are important issues. The author articulates these in his works.

Keywords*:* Nurjekeuly, Kazakh Woman, Kazakh Society, Types Of Women, Kazakh Novel, Contemporary Kazakh Literature.

Edebiyat her zaman insan hayatının, insanı kuşatan çevre ile toplum hayatının aynası gibidir. Zaman ile toplum değiştikçe edebiyatın yükümlülüğü de değişmekte, edebiyat yeni konularla yeni düşünce ve fikirlerle edebi özellikleriyle zenginleşip gelişmektedir. Karışık anlaşılmaz toplumsal siyasi durumlarda gelişen XX. yüzyılın başındaki Kazak edebiyatı zamanın gerçek görünüşünü tasvir etmekte değerlidir.

Hayatın bir parçası olan kadın ile erkek arasındaki gerginlik ve tartışmalar, günümüzdeki edebiyatın edebi düşünce gelişiminin esas meseleleri olmaya başladı. Halkı, şuurunu, siyasi hayatını doğrudan etkileyen bu meselelere ilgi çekecek en esas mesele olarak bakılıyor. Kadının yeni görünüşünü ortaya çıkaran yazarların sayısı artmaya başladı. Zaman geçtikçe değişip hep yenilenen kadın, her edebi eserlerde farklı şekilde olsa da yerini koruya bildi.

İnsanlar uzun zamandır kadının dış güzelliğine yönelerek onun iç güzelliğine karşı ilgisiz kaldı. Edebiyatta kadının varlığı ile yeteneğini tanımaya ve ruhunu anlamaya çabalama ayrıca dikkat çekmeye başladı. Artık yazarlar kadının varlığının önemine büyük anlam vererek onu yeniden keşfetmeye başladı.

Yazarların şimdiki amacı, eserleri vasıtasıyla kadın dünyası yeni taraflarıyla nasıl dikkat çeker sorusuna cevap aramaktı. Bu meseleler her yazarın eserlerinde her türlü seviyede işlenmiştir. Çünkü günümüz edebiyatındaki araştırmanın çok derinleşmesinden dolayı kadının

* Dr. Araştırmacı, gulshat84@mail.ru, 0000-0002-9663-1565
DOI :10.30546/100981.2024.0186

esrarlı nazik dünyasının sırlarını herkes kendi bakış acısıyla anlayıp kendisine göre kavramaktadır (Rısbekova, 404-408).

Sovyet hükümeti kurulduktan sonra kadının hayatı, eşitliği, toplumdaki yeri ve önemine Kazak edebiyatında büyük değer verildi. Nurjekeulı da bu konuda birçok eserler yazdı. Kazak kadınının toplumdaki yeri Nurjekulı'nın ayrıca zevkle yazdığı konularındandır.

Beksultan Nurjekeulı'nın romanlarında kadına özel bir yer ayrıldığı görülür. Burada değeri, toplumdaki yeri, kadınların kadınlarla ilişkisi, kadınların erkeklerle ilişkisi, kadınların çocuklarla ilişkisi, kadının aile içindeki bireylerle ilişkisi, kadının eşe olarak durumu, kadının ana olarak durumu, kadının gelin olarak durumu, kadının kaynana olarak durumu, aşkı, nefreti, özlemi; ev içindeki sorumluluğu, toplum içindeki sorumluluğu, yalnızlığı, ihaneti, tutkusu Nurjekeulı'nın kaleminde zaman zaman esprili bir üslupla dile getirilmiştir.

Sovyet dönemindeki Kazak yazarlarının romanlarında mutlu olan kadın tipi yok denecek kadar azdır. Nurjekeulu'nın eserlerinde de bunu görmek mümkün. Bunu kadının yeni hayat tarzındaki kendisi için biçilen rolle izah etmek mümkündür. Çünkü Sovyetler Birliği kurulmadan önceki sosyal hayatta farklı bir rolü olan kadına Sovyetler Birliğinin kuruluşundan sonra bir kadın değil erkeklerle eşit haklara sahip sadece bir birey rolü biçilmiştir. Erkeklerle aynı haklara sahiptir ama fiziki yapısı ve gücü erkekle aynı değildir. Hükumet onu her alanda erkekle aynı yerde aynı haklara sahip olarak bir rol biçmiştir ama bir kadın istemediği kişilerle aynı ortamı paylaşmak zorunda kalmıştır. Önceden evinin kadını iken birden omuzlarına toplumun her türlü sorumluluğu yüklenmiştir. Bu kadar sorumluluk yanında yaratılışın kendisine yüklediği bir de analık ve eşlik sorumluluğu vardır. Yaratılışın yüklediği bu sorumluluğun insan zihninden silinmesi mümkün değildir. İşte kadın yaratılışın kendisine yüklediği sorumluluk ve rolle hükumetin kendisine biçtiği rol ve yüklediği sorumluluk arasında kalmıştır. Bunların tamamı Nurjekeulı'nın eserlerinde doğrudan veya dolaylı olarak temas edilen, işlenen konulardır.

Yazar, kadın kahramanlarını tasvir etmekte ayrıca özen gösterir ve hem iyi hem kötü tarafını gizlemez. Nurjekeulı, insan özelliklerini işlerken realist ve tarafsızdır. Peşin hükümlü olmadığı gibi onlar hakkında insanları yönlendirici bir tavır da sergilemez. Eserlerinde kahramanları sevimli sevimsiz diye de ayırt etmez, ikisinin arasındaki bitmeyen düşmanlık tarafına da girmez. Kavgadan ziyade zaman gerçeğini kahramanların karakterleri vasıtasıyla göstermeye çalışır (Turısbekova, 2010). Onun amacı birini yüceltmek veya kötülemek olmadığı gibi okuyucuyu güldürmek veya eğlendirmek de değildir. O sadece kadınların arasında yaşadığı çocukluk ve gençlik çağında gördüklerini, tespit ettiklerini, bizzat yaşadıklarını, hatta hissettiklerini anlatır. Eserlerinin tamamı zamanında topluma tutulmuş bir ayna gibidir. O, sadece gerçekleri olduğu gibi yazmaya çalışır. Yazdıkları, verdiği eserlerin kahramanlarının yaşadığı ve kendisinin de içinde olduğu dönemin bir tarih belgesi gibidir. Edebiyat eleştirmeni Mendeke, "Edebiyata samimi ilişki konusunu getiren Beksultan Nurjekeulı'dır" derken tam da bunu kastetmiştir (Jumağaliulı, 2014, https://turkystan.kz/article/62396-zhazushymen-zh-zdesu/).

Türk toplumlarında kadın etkin ve baskındır. Eski Türklerde kadın erkeğinin yanında aileyi temsil ederken eşittir. Eski Türklerde kadın devlet yönetimine bile eşi ile ortaktır. Kadın, erkeğin tamamlayıcısı olarak kabul edildiğinden, kadınsız hiçbir iş görülmezdi (Öztürk, 2015: 2-16).

Yazarın bütün eserlerinde kadın özel bir yer işgal eder. Mesela, *Bir Ğana Mahabbat, Bev, Qız Davren, Beytanıs Äyeldiŋ Qupiyası, Kırgız Ayel, Karis Qızı, Ayel Jolı Jinişke, Künäli Maxabbat, Tavdı Jılatqan Tün* vs. birçok eserlerinin konusu duygu ve aşktır. Yazar eserlerinde kadınların davranışlarını, bunların sosyal ve psikolojik sebeplerini ele almış ve anlatmıştır. Başka yazarlarının cesaret edemediği erkek ile kadın ilişkisini başarılı bir şekilde değerlendirmiştir. Yazar İsabekov, Nurjekeulı'nın eserlerinin Maupassant'ın eserleriyle benzerlikler tespit ettiğini belirterek yazarın tespitlerinin gözleme dayalı gerçek olduğunu

bildirir (Jumağaliulı, 2014, https://turkystan.kz/article/62396-zhazushymen-zh-zdesu/). Buna örnek olarak eserlerinde örnek insan tipinden farklı olarak toplumsal hayattaki çarpık ilişkileri işlediği eserlerine dikkat çeker. Bu ilişkileri işlediği eserlerinde dönem ve dönemin şartlarını tarafsız bir gözle işlediği görülür. Nurjekeulı'nın eserlerindeki kadınlar, kendi zamanındaki hayatın her türlü zorluğunu çeken kişidir (Shaikenova, 2020: 36).

Nurjekeulı'nın eserlerinde Kazak kadının bir yandan eski dönemde geleneksel hayat tarzının kurbanı oldukları dile getirilirken bir yandan da Sovyet hükümeti zamanında idareciliğe kadar yükselen kadının zorlu hayat yolu anlatılır.

Ey, Dünye Ey romanında Kazakların maruz kaldığı katliamdan dolayı yaşadıkları anlatılır. Ancak bu romanda kadınların yaşadıkları çok daha ağır olaylar dile getirilir. Toplumsal kontrol mekanizmasının aksadığı veya devre dışı kaldığı durumlarda insanların öfke ve kinlerini kadınlar üzerinden uyguladıkları görülür (Nurjekeulı, 2016a: 73). Yine şehvetlerini bu zor zamanlarda güçlerini kullanarak tatmin ettikleri anlatılır (Nurjekeulı, 2016a: 108). Ancak bunu yapanlar sadece karşı saftakiler değildir. Zaman zaman toplumsal kontrolün olmadığı yerde insanların güvendiklerinin de düşmanın yaptığı gibi şehvetini tatmin ettiği görülür (Nurjekeulı, 2016a: 282). Ancak bunların çoğu sadece Şeyi'nin veya en yakınının bildiği, toplumun bilmediği gerçeklerdir. Kadının bunları saklama gibi bir sorumluluğu ve zorunluluğu da vardır.

Beksultan Nurjekeulı'nın Ey, Dünye Ey romanında tüm zorlukları yaşayan roman kahramanı Şeyi, eserin merkezindedir. Roman kahramanı, Kazak kadınının sıkıntılı yaşamının dile getirilmesi için örnek gösterildiği kahramandır. Yazar, Şeyi'nin şahsında bütün Kazak kadınların problemlerini anlatmaya çalışır. (Nurjekeulı, 2016a: 73-74).

Şeyi, Ey Dünya ey romanında ideal bir tip olarak sunulur. Romanın başlangıcında Şeyi'nin 16 yaşındadır, ancak olayların yaşandığı dönemde Şeyi henüz çocuk sayılır. Romanda oyun çağındaki bir kız kendisinden yaş olarak büyük birisine âşık olur. Belki de ilk defa kadın olduğunun farkına varıp karşı cinsten birine farklı bir gözle bakmıştır. Henüz oyun çağındaki Şeyi romanın başından itibaren olgun bir kadınmış gibi takdim edilir. Bu durum, aslında o çağda emsal kızların çocukluğunu yaşamadığını da bize anlatır. Bunun ötesinde Şeyi ne bir Rus tarafından uğradığı tecavüzde (Nurjekeulı, 2016a: 73) ne ailesinin çadırı içinde diri diri yakıldığı zaman (Nurjekeulı, 2016a: 91), ne Kalmuk'un tecavüzüne uğradığında (Nurjekeulı, 2016a: 110) bir sarsıntı yaşamaz. Şeyi, Baken, kocası Tazabek'i küçümseyerek kendisine beraber olmayı teklif ettiğinde büyümüştür. Onun hakaretine karşılık Baken'e karını gönder öğrenirsin diye cevap verir (Nurjekeulı, 2016a: 207).

Kamza'nın tecavüz ettiğinde Şeyi kocası ölmüş, çocuklarını yetiştirmeye çalışan dul bir kadındır. Daha önce de kendisine ders anlatan hocaya ilgi duymasına rağmen duygularını içine gömmüştür. Öğretmenlik yaparken de etrafındakilerin kendisine nasıl baktığının farkındadır. Fakat bir toplantı için müdür Kamza ile yolculuk yaparken sanki olacakları hissetmiştir. Bir Uygur'un evinde misafir olduğunda da aynı durumdadır. Ancak Kamza'ya hiçbir mukavemet göstermez (Nurjekeulı, 2016a: 282). Bu da yazarın dul bir kadının kadınlık hakkındaki tavrıdır denilebilir. Aynı durumu romanın ilerleyen bölümlerinde Şeyi'nin gelinlerine karşı tavrında da görürüz. Oğlu savaşta iken başka erkeklerle beraber olduğunu bildiği halde gelinini koruması, başkasından hamile olduğu halde sahiplenmesi bir taraftan kendi yaşadıkları ile diğer taraftan da onun kadın olarak isteklerini karşılamasını normal görmesinden kaynaklanır (Nurjekeulı, 2016a: 288). Şeyi adına mutlaka dile getirilmesi gereken önemli bir olay da onun kocasını kaybettikten sonra, özellikle kişisel mülkiyetin devletleştirmesi sırasında yaşanan sıkıntılarda çocuklarına hem annelik hem babalık yapmasıdır.

Romanda Şeyi dışındaki kadın kahramanlardan birisi de Kalişa'dır. Kalişa romanda anlatıldığı kadarıyla bir melektir. Aslında Kalişa gelini Şeyi'nin başına gelenlerin hepsinin farkındadır ancak sadece susar ve gelininin iyi olması için elinden geleni yapar. Gelini ve kızı

Kalmukların kaçırıp tecavüz ettiğinde Tazabek'i sakinleştirip onu teselli eden de Kalişa'dır (Nurjekeulı, 2016a: 112). Olayların meydana geldiği ilk günden itibaren yaşadığı bütün olumsuzluklara rağmen hep oğlunun ile gelini ve kızının yanındadır. Her zaman ve her durumda onlara destek olur.

Romandaki bir diğer kadın kahraman da Jameş'tir. Belki de her ikisinin de yaşlarının küçük olmasından dolayı gelin ve görümce çok iyi anlaşırlar. Jameş her zaman yengesine destek olur. Kalmukların kaçırdığında da Şeyi ve Jameş aynı kaderi paylaşırlar (Nurjekeulı, 2016a: 108). Jameş de annesi gibi her zaman ve her şartta yengesini ve abisini destekler (Nurjekeulı, 2016a: 25, 33).

Bir kadın kahraman da Şeyi'nin abisinin karısı Jüzük'tür. Jüzük, Şeyi'nin Tazabek'le tanıştığı ilk günden itibaren onun yanındadır (Nurjekeulı, 2016a: 17). Şeyi bir Rus'un tecavüzüne uğradığında yanındadır ve Şeyi'nin her şey bitti dediği anda hayır deyip onu ikna eden, onu hayata bağlayan kişidir. Evlat edindiği çocuğun Tazabek'in gayrimeşru çocuğu olduğunu öğrendiğinde de onu üzmemek için Şeyi'ye hiçbir şey söylemez (Nurjekeulı, 2016a: 172, 176).

Şeyi'nin başından geçenler romandaki olayların yaşandığı dönemdeki Kazak halkının yaşadığı ve katlandığı olaylardır. Ancak diğer romanlarına baktığımızda, özellikle "*Bir Pişmanlık Bir Ümit*" romanında yaşanan bu olayların benzerlerinin yaşandığını görürüz. Aben askerde iken karısının bir başkasından hamile kalması (Nurjekeulı, 2016a: 287), yine Jüzük'ün gelininin hamile kalması (Nurjekeulı, 2016a: 288) gibi romanda yaşanan kadın ihanetleri, yazarın kendi hayatını konu ettiği (Nurjekeulı, 2016a: 4), romanda babası askerde öldüğü için dul kalan annesinin başkasıyla evlendiği "*Bir Pişmanlık Bir Ümit*" romanındaki kadınların ihaneti (Nurjekeulı, 2016b: 103) ile paralellik göstermektedir. Yazar, bütün eserlerini roman kahramanlarının anlatım tekniğiyle yazmıştır.

Nurjekeulı, romanlarında Kazaklardaki kayınlı evlenme[*] konusunu da işler. Geleneğe göre kocası ölen kadının tüm akrabaları onunla evlenmek için bir aday olabilir (Argınbayev, 1996:145-163). Tazabek'in vefatından sonra yakınları Şeyi'yi evlendirmek ister, ancak Şeyi, *"Ben kimseyle evlenmeyeceğim, çoluk çocuğumu yetiştireceğim."* (Nurjekeulı, 2016a: 264) diye cevap verir. Çocukları büyümüş kadın istemezse kayınla veya akrabayla evlenmek zorla olmaz. Aksine akrabaları saygı gösterip tüm elinden geldiğince yardım eder. Yazar, dul kalan kadınların kimsesiz olmadığını sahip çıkılması gerektiğini dile getirir (Nurjekeulı, 2016a: 263-264).

Yazarın İkinci Dünya Savaşı sonrası *Bir Pişmanlık Bir Ümit* romanında kendi çocukluğunu, esas alarak ve İkinci Dünya Savaşı'nda ölen babası ve onun geri dönmesi ümidiyle yaşayan annesini ve kendisini anlatır. *Bir Ökiniş Bir Ümit* romanının teması da kutsal kabul edilen sevgi ve aşktır (Nurjekeulı, 2016b). Romanda çocukken beraber büyüdüğü ve âşık olduğu kız (Nurjekeulı, 2016b: 51), onun annesi (Nurjekeulı, 2016b: 50), kendi annesi (Nurjekeulı, 2016b: 22), babaannesi (Nurjekeulı, 2016b: 21), okuldaki kız arkadaşları (Nurjekeulı, 2016b: 168), âşık olduğu kızlar ve çevresindeki hayatlarına şahit olduğu bütün kadınlar bu romanda anlatılır.

Yazar, romanda, anne, bacı, abla, kız kardeş olmadan onların nefesi hissedilmeden; onların eli değemeden toplumsal sorunların çözülemeyeceği mesajını verir.

Kazak kadınının yaşadığı problemlerin mağdurlarından birisi yazarın bizzat kendisidir. Çünkü çocuk yaştan itibaren beraber büyüdüğü, kendisinin bir parçası gibi gördüğü ve sonradan da sevdiği kişi Bübiş ile yaşadığı aşk bir evlilikle sonuçlanmaz. Bu durum yazarın genç yaşında yaşadığı hayal kırıklıklarından birisidir. Bu durum toplumun kadına bakışından kaynaklanmıştır (Kınacı, 2016: 240).

[*] Dul kalan kadın ölen kocasının kardeşi veya yakınlarından birisi ile evlenme geleneği

Yazar, romanda hayattaki yaşadığı pişmanlık ile beklentilerini dile getirmiştir. *"Eşimi sevsem bile başka birisini unutamamak hatta özlemek, çocukluğumdan itibaren beraber yetiştiğim arkadaşıma saygıyla bakarken onun düşmanlarıyla da iyi irtibat kurmak bunların hepsi nasıl bir harekettir. İnsanlık mı, ikiyüzlülük mü?"* (Nurjekeulı, 2007: 20) diye kendisine ve okuyucusuna sorar.

1989 yılında basılan *Erli Zayıptılar* (Karı Koca) romanını yazar, olayları üç kahramanın şahsında, onların günlük hayatlarını birleştirip kendi yaşadıklarıyla bütünleştirerek dört bölümde ele almıştır. Yazarın bu eserinin diğer eserlerinden farkı Kazak hayat tarzından uzaklaşmasıdır. Mesela, evleneceği kızın anne babasından evlendikten sonraki hayat için aile sırlarını ayrı ayrı yazıp vermesini rica eder ve bunu onların kendilerine vereceği çeyiz kabul ettiğini belirtir. Romanda karı koca başkaları tarafından yayınlanması kabul edilemeyen en gizli sırları dâhil her şeyi bir bir anlatmıştır. Başkası şöyle dursun insanın kendi evladına dahi söylemeyeceği hatta kendinden başka kimsenin bilmemesi gereken, aile içinde yaşanan olayları iyisiyle kötüsüyle açık bir şekilde anlatması (Nurjekeulı, 1989), Nurjekeulı'nın aile mahremiyetinde vakıf olduğu durumları anlatır. Bunlar, var olan ve yaşanan ancak susulan ve dillendirilmeyen, söylenmeyen, söylenemeyen durumlardır.

Erli Zayıptılar, roman kahramanlarını tek tek ele alıp onların psikolojisini tahlil ettiği ve toplumsal meseleleri felsefi ve psikolojik açıdan ele alarak yazdığı bir eserdir. Yazar, kadınlara ait özel sırları günlük tarzında okuyucularına aktarır. Eserin amacı, hayatın zorluklarını gençlere gösterip onları hayata hazırlamaktır (Qalijanov, 2017: 236 naklen Shaikenova, 2020: 38).

Yazar, *Kütüvmen Ötken Ğumır* "Beklentiyle Geçen Bir Ömür" romanında da kadını romanın merkezine koyar ve kadın problemlerini işler. Suan boyundan Atike ile ona âşık olan Kaynıkeş'in beklentileri ile hayattaki yaşadıkları anlatılır. Atike, daha sağ solu bilmeyen şarkıcıdır bir delikanlıdır. O yüzden sürekli hatalar yapar. Bunlardan birisi de duygularına hakim olamayan Aves adındaki bir kadınla bir gece gönül eğlendirmesidir. Onun bedelinin ileride kendisi yanında evleneceği Kaynıkeş tarafından ödeyeceğini tahmin etmez. Aves, Jaytuv'da halkın kendisine itibar ettiği Baytuv'un kardeşinin eşidir. Atike'nin yengesini bir gece ayarttığını duyan Jaytuv, Atike'nin evlenmek için kaçırdığı Kaynıkeş'i, yolda elinden alarak birlikte olması için Baytuv'a teslim eder. Bundan dolayı ortalık karışır. Atike hakkındaki şikâyet ve kaçtıktan sonda kaybolması, olayı çok karmaşık hale getirir. Kaynıkeş, tecavüze uğramış olarak ailesine döner. Bu çaresizlikle Baytuv'a döner ve evlenir. Yaşlandığında Çin'den Kazakların döndüğü haberini işitip Atike'nin de döneceğini düşünür. Fakat Anes adındaki bir şarkıcıdan Atike'nin öldüğünü duyar. Anes'ten Atike'nin şarkılarını dinler. Atike'nin kavuşmak için ecele eden Kanıkeş son nefesini verdiğinde roman sona erer (Nurjekeulı, 1974). Yazar, bu romanda da kadınların yaşadığı farklı bir problemi, bir toplumsal sorunu ele alır.

KAYNAKLAR

Argınbayev, H. (1996). *Kazak Otbası*. Almatı: Kaynar.

Jumağaliulı, A. (2014). *Jazuvşımen Jüzdesüv*, Turkystan.kz (İnternet-Basılım) https://turkystan.kz/article/62396-zhazushymen-zh-zdesu/ (erişim tarihi 3.03.2023)

Kınacı, C. (2016). "Bir Pişmanlık, Bir Ümit". *Gazi Türkiyat* s. 18, s. 239-242.

Nurjekeulı, B. (1974). *Kütüvmen Ötken Ğumır*. Roman Almatı: Jalın Baspası.

Nurjekeulı, B. (1989). *Erli Zayıptılar*. Roman. Almatı: Jazuvşı.

Nurjekeulı, B. (2007). *Bir Ökiniş Bir Ümit*. Roman. II. Cilt. Almatı: Jalın Baspası.

Nurjekeulı, B. (2016a). *Ey, Dünye Ey*. Almatı: Jalın.

Nurjekeulı, B. (2016b). *Bir Pişmanlık Bir Ümit*. (çev. Kaljanova, E.) Ankara: Bengü.

Öztürk, M. (2015). *İslamiyetten Önce Türklerde Aile ve Kutadgu Bilig'de Türk Ailesi* Cilt 2, Kardeşler Ofset, Kayseri

Rısbekova, Z. (2023). *Zeynolla Kabdolov: Alem jane Kazak Adebiyettanuv Meseleleri.* 514s. Uluslararası Bilimsel Kongresi. Asu Press yayınevi. Atırav.

Shaikenova, G. (2020). *Beksultan Nurjekeulı'nın "Ey, Dünye ey!" Romanı Üzerine Dil ve Üslup Çalışması*, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü yayımlanmamış doktora tezi, Niğde.

Turısbekova, A. (2010) *'Ä.Kekilbayev ile B.Nurjekeev Şığarmalarındağı Ulttıq Mentalitet'* Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İ.Jansügürov Adındaki Jetisuw Devlet Üniversitesi, Taldıqorğan, 152s.

KAZAK TÜRKÇESİNDE AT UNSURLU DEYİMLER

Kanat ASHIRKULOV*

Özet: Bu bildiride Kazak Türkçesindeki at unsurlu deyimlerle ilgili inceleme yapılacaktır. At hayvanı Türk halkları ve onun içinde bilhassa Kazak Türklerinde ayrıca bir yere sahiptir. Türk halkları at hayvanını bir araç olarak kullanmışlardır. Hatta savaşlarda savaşı kazanmak için binmiş, evcil hayvan olarak evde beslemiş, her tür işlerde araç olarak kullanmış ve hatta bazı durumlarda yemek olarak ta kabullenmişlerdir. Kazak Türklerinde atın yeri ayrıcadır. Bununla ilgili at üzerinde her türden araştırmalar yapılmış, tezler sunulmuş ve kültürle ilgili tarafları da ayrıcalıkla ortaya çıkarılmış, seyislik ve seyislikle de ilgili araştırmalar da yapılmıştır, ama bunlar yeteri kadar değildir. Çünkü at hayvanı Kazak Türklerinde yaygın olsa da tüm Türk halklarına ortak bir varlıktır. Bu bildiride de dil açısından at unsurunun dile yansıması, onun içinde de deyimlere ve atasözlerine yansıması ve taşıdığı anlamlarını inceleyeceğiz. At unsurlu deyimler ölçü, kırgınlık, mesafe, boyut, dövmek gibi anlamları içerisine almış bulunmaktadır. Bu bildiride de yukarıda bahsettiğimiz anlamları taşıyan deyimlerden örnekler de sunacağız.

Anahtar Kelimeler: *At, Deyim, Kazak Türkçesi, Atasözü, Söz Varlığı.*

Idioms With Horse Elements in Kazakh Turkish

Abstarct: In the article, an examination will be made about the expressions with the element of horse in Kazakh Turkish. The horse animal also has a place among the Turkish peoples and, in particular, Kazakh Turks. The Turkic peoples used the horse animal as a disposition. They even rode to win battles in wars, fed them at home as pets, used them as tools in all kinds of jobs, and in some cases even accepted them as food. The horse also has its place in Kazakh Turks. All kinds of research has been done on the horse related to this, theses have been presented, and the sides related to culture have been revealed with privilege, research on stable and stable has also been done, but these are not enough. Because although the horse animal is common among Kazakh Turks, it is a common asset to all Turkish peoples. In this statement, we will also examine the reflection of the horse element in terms of language on language, its reflection on idioms and proverbs in it, and the meanings it carries. Horse-based idioms have meanings such as measure, resentment, distance, size, beating. In this statement, we will also present examples of phrases that carry the meanings we mentioned above.

Keywords: horse, idiom, Kazakh Turkish, proverb, verbal presence.

Türkler dünya çapında ayrıca bir yere sahip halklardan birisidir. Türklerin tarihi de derinlere, eskilere dayanmaktadır. Türklerle ilgili araştırmalar yapılmıştır ve günümüzde bu araştırmalar git gide çoğalmaktadır. Türklerle ilgili araştırmalar da ayrıca ilgiyi çekmektedir. Günümüzde Türklerle ilgili sadece dil açısından ya da tarih açısından değil bunun dışında hem dil hem tarih, kültür, medeniyet, yaşam tarzı, edebiyat her türden araştırmalar yapılmaktadır. Böyle araştırmaların çoğalması da Türkoloji'nin gelişmesini, yeni fikirlerin ortaya çıkmasına katkı sağlamaktadır. Türk halklarının dili uzun süreçlerden geçerek kendi aralarında guruplara da ayrılmıştır. Kıpçak, Oğuz, Karluk gibi büyük guruplar altında araştırmalar yapılmıştır ve yapılmaktadır. Bu guruplar da kelime, sözcük türüne, benzerlik, ortaklık, kelime hazinesi, yapımına, söz varlığına göre tasnif edilmiştir. Söz varlığı denince akla bir dildeki kelimelerin tamamı gelir. Sözcük hazinesi, kelime hazinesi, söz dağarcığı, vokabüler gibi değişik terimlerle de karşımıza çıkan söz varlığı geniş kapsamlı düşünülünce deyimler, terimler, atasözleri gibi dil malzemesini de kapsamaktadır. Bildirimizde de deyimler konusuna değinerek bu konu altında Kazak Türklerinde at unsurunun dile yansıması ve verdiği anlamlara değineceğiz. Deyimler hakkında Türkoloji bakımında bir sürü açıklamalar yapılmıştır. Ama Türkiye Türkçesinde özellikle atasözü ve deyimler neredeyse aynı konu altında bakılarak açıklama yapılmıştır. Kazak Türklerinde ise deyim ve atasözü unsurları iki ayrı konu altında incelenerek farklı açıklamalar verilmiştir.

Kazak Türkçesinin izahlı sözlüğünde deyim üzerine böyle bir açıklama yapılmıştır, deyim *isim. gramer.* Bir dile ait olan kelimelerin kalıplaşmış, oturmuş hali. Ekind'in deyişine göre şiir ölçüsü, sözlüğü, tumturaklı sözleri, vurgu ve tonlaması, stilistik anahtarı, ses şekli vb. nazım için önemli elementlerden birisidir (QTTS, 1986) açıklaması yapılmıştır. Türkiye

* Öğretim Üyesi Yüksek Kazak-Türk Sosyal ve Teknik Kolej. Doktora Öğrencisi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi SBE Türk Dili ve Edebiyatı ABD, kanat.ashirkulov@gmail.com.

DOI :10.30546/100981.2024.0188

Türkçesinde ise isim. Genellikle gerçek anlamından az çok ayrı, kendine özgü bir anlam taşıyan kalıplaşmış söz öbeği; tabir (TDK, 2005: 517) açıklaması yapılmıştır. Tabir ya da diğer adıyla deyimler her dilde oluşan söz varlığını taşıyan önemli elementlerden birisidir. Bununla ilgili dünya dillerinde bir sürü açıklamalar yapılmıştır ve çoğu da ağırlıklı olarak benzer açıklamalardır. Deyimler belli bir süreç içerisinde sistemli bir şekilde kalıplaşarak, dilin önemli malzemesi haline gelir, yerleşir. Kazak Türkçesinde de deyimlerin yeri ayrıcadır ve edebi yazılarda ağırlıklı olarak yer alır. Kazak Türkçesindeki deyimler konusunu araştırmak uzun süredir devam etmektedir. Ama bazı eksikliklerde yok değildir. Bu durumda da Kazak Türkçesindeki deyimler konusu diğer dillerle, ayrıca Türk lehçeleriyle karşılaştırarak yapılan araştırmanın az olması diyebiliriz. Türk lehçeleriyle artzamanlı ve eşzamanlı araştırmaların az olmasıdır.

Kültürel dil açısından birliğin (halkın, milletin, etnosun) eski düşüncesi, anlayışı, geleneği ayrı (tekil) kelimelere göre deyimlerde ağırlık göstermektedir. Bu nedenle deyimleri etnokültürün temeli, kültür koruyucusu ve günümüze ulaşım aracı hizmetlerini görmekteyiz. Halkın eski takvim sistemi, zaman ve vakit ölçüsü, halk astronomisi, halk hukuku vb. her tür anlayışlar, iş yüzünde (günümüzde) olmasa da dilde saklanan mitolojik, etnografik eskicil unsurlar deyimler içerisinde bulunmaktadır (Keñesbayev, 2007: 10). Bu açıklayama bakarak deyimlerin dil bakımında büyük bir yeri olduğunu anlamaktayız. Demek ki deyimler sadece bir anlamı değil aynı zamanda bir dilin eski zamanlardaki malzemelerini de beraber taşımaktadır.

Deyimlerin kültür açısından önemliliğini araştırmalara göre kabul ediyoruz. Kazak Türkleri de zengin bir kültüre sahip olan Türk halklarından birisidir. Kazak kültürü çeşitli yönlerden tınılmıştır ve araştırmalara da neden olmuştur. Kazak kültüründe canlı varlıklar içerisinde at hayvanı da önemli yere sahiptir. Kazaklar at hayvanına büyük bir özen göstermişlerdir. Hatta kutsal sayılan yedi hazinenin üçünü hayvanlar oluşturmaktadır. Onlar kumay tazı (it, köpek), kartal ve at. At Kazakların yaşamını sürdürmesinin bir parçası haline gelmiştir. Bu nedenle her konu altında atla ilgili bir sürü bilgilere de ulaşabiliriz. Dil açısından da ilgi çeken konulardan birisi de at unsurunun deyimlere yansımasıdır. At unsuruyla ilgili Kazak Türkçesinde bir sürü deyimler bulunmaktadır. Fiil olarak ta yorulmak, avare olmak, saygı göstermek, yetişkin olmak (büyümek), uzun süren yolculuk, uzak mesafe, kırgın olmak, öfkelenmek, ölçü (büyük, küçük) gibi anlamları taşımaktadır.

Yardım

Örneğin, *Ат сауырын берді (бір берді); At sauvırın berdi (bir berdi).* Zor zamanda, düşman saldırısında yardım etti, elini uzattı anlamını taşımaktadır. Ata binilip savaşa çıkılacak bilgisi verildi. Yurda düşman gelirse, at sauvırın bir verse (yardım etse), yiğidin bahadırlığı, canını bile verir (Atasözü)., (Keñesbayev, 2007: 76).

Olaylarda

Ат арылтты (сабылтты), At arılttı (sabılttı). Avare olmak. Bir aygır bir sürü atla kaybolmuş, onları arayarak, at sabıltıp gelmekteyim (arayarak avare olmaktayım). (Qaz. ertegi).

Амта жал, адамда қам жоқ; Atta jal, adamda qam joq. Sevimsiz, anlaşılmaz bir olayın olması. Bir vakit yanına gidip Täuvke batır: - Atta jal, insanlarda da gam yok, - diye içini çekti. Biz Şu'ya gidene kadar kış olacak (Esenberlin, Eserleri:77).

Ат-тонын ала қашты; At tonın ala qaştı. Bezmek, başını çekip gitmek. Benim kocam kötü alışkanlıklardan at tonın ala qaşıp, uzaklaşır (konuşma dili).

Ат ізін салмады; At izin salmadı. İrtibat kurmadı, haberleşmedi, haber vermedi, haber göndermedi.

Ат (тың) басын тартпады; At (tıñ) basın tartpadı. Korkmadı, ürkmedi, çekinmedi. Uzaktan düşman gelirse, attın basın tartpağan (Buqar jırauv) (Keñesbayev, 2007: 72).

Ат басына күн туды, At basına kün tuvdı. Zor zamanların gerçekleşmesi, sınav vaktinin gelmesi. At basına kün tuvsa (zor zamanlar gelince), içimdeki şiir olur (dökülür) (Şortanbay).

Ат басына соқты (соғысты) At basına soqtı (soğıstı). Çekildi, korktu. Jandı kisi jesirin jibere me? At basına soğıssañ, boalar namıs (Qozı Körpeş – Bayan Sulu).

Ат бауырана алды. Ат бауырына алып сабады. At bauvırına aldı. At bauvırına alıp sabadı. Vurmak, üstünlük etmek, güç göstermek, eziyet çektirmek. Atla kovarak ölecek kadar vurdu. Zavallı yetimi at bauvırına aladı (at altına alarak tekmeledi), (Auvız Ädebiyeti).

Ат үстінде, At üstünde. Gece gündüz demeden, durmadan evde bulunmamak, her zaman iş çalışmak, yoğunlukta olmak. Bu aralar Bazaralı çoğu zaman at üstündedir (Abay jolı). (QÄTS, 2011: 75).

Ат үстінде күн көрді, At üstünde kün kördi. Çoğu zamanın savaşta, seferde, dışarıda geçirmek. At üstünde gün geçirmeden, Kıtlık, yol görmeden, Erlerin işi biter mi? (Mahambet jırauv)

Аттың жалы, түйенің (атанның, нардың) қомында, Attıñ jalı, tüyenin (atannıñ, nardıñ) qomında. **1.** Acele, acele etmek, koşuşturmak, sınırlı, dar zamanda. **2.** Her zaman, her tür yolla.

Ат үстінде ұйқы алды, At üstünde uyqı aldı. Savaşta, seferde, yolculukta iken at üstündeyken dinlenmek. Atımın sırı kendime malum. Beraber yürüyerek bir olan iyi kişinin sırı kendime bellidir, kendim iyi tanırım anlamını taşır. Dürüya atımın sırı özime malim diye, keyifsiz gülmüş gibi yaptı (R. Toqtarov, Ğasır nanı) (QÄTS, 2011:75-76).

Yukarıda bahsedilen bu deyimlerin tamamı atla ilgili olup, atı her tür olaylara katarak durumlarını ifade etmektedir. Kimi atın dış görünümü, kimi de atın hareketini ifade ederek kullanmışlardır.

Çalışkan

Kazak Türkleri de at hayvanınla iç içe kaynaştıktan sonra, hayatının bir parçası haline geldiğini deyimlere şu şekilde de yansıtmıştır. Kişinin çalışkan, ya da hasta olması, bir şeyden kurtulması, ya da bir şeyin boyutunu, kıymetini söylerlerken atla ilişkilendirmiştir. Mesela, *Аттай желді; Attay jeldi.* **1.** Çalışkan, hiç durmadan emek veren kimseye denir. **2.** Durmadan konuşan, hatip, söyleyeceği sözünün yerini bile konuşan kimse. İki hatip yan yana gelince attay jeler, Qasa ahmak iyilerin sözün keser (Muñlıq – Zarlıq, 77s.) Attay jeldi deyimi bazen de hastalıktan iyileşti anlamını da kendisinde taşımaktadır.

Бәйге атындай аңқылдап. Bäyge atınday añqıldap. ***Edebiyat.*** Yanılmamak, yorulmamak, durmadan konuşmak. Bilenler derse, bäyge atınday añqıldap. Burada deyimi yarışma atının hızını, onun yorulmamasını yansıtarak kullanmışlardır. (Abay, tol. jinaq) (QÄTS, 2011:76).

Аяңшыл ат, Ayañşıl at. Aynı hızla yürüyen, yürüyüşü her sefer aynı hızda olan at. Aynı şekilde yürüyüşe devam eden at. Ayañşıl at yorulmaz (Bes ğasır)., Bazen de ayañşıl attay derler. Bu da şu anlama gelmektedir, insanların hızını söylemek için tercih etmişlerdir.

Ceza

Ат-шапан (ат-тон) айып. At-şapan (at-ton) ayıp. Eski geleneklere göre ödenen cezanın bir türü. Benden deve büyüktür, dedi ihtiyar, kapımı izin olmadan geçtiğin için at-şapan cezan var, atımı da babalar ruhu için bağışladım, kaftanım boynuna borçtur, hadi geç (S. Muqanov, Eserleri)

Kargış

Атың арып, тулақ болсын, ерің арып, аруақ болсын; Atıñ arıp, tulaq bolsın, eriñ arıp, aruvaq bolsın. Kargış. Her kötülük size gelip bulaşsın, başınız dertten çıkmasın (Keñesbayev, 2007: 79).

Dilek ve Hediye

Атыңыз бәйгелі болсын, атыңыз мәртебелі болсын! Atıñız bäygeli bolsın, atınız märtebeli bolsın. Atı yarışmaya katarken söylenen dilek (Keñesbayev, 2007: 79).

Әулиеге ат айтып, қорасанға қой айтты. etnik. eskicilik. tıp. Çocuğa (insana) çiçek hastalığı bulaştığında bozqasqa (boz at), aqsarbas (koyun) kesip, Allaha yalvardı. Evliyaya at keser, qorasanğa (çiçek hastalığının tedavisini bulan evliya, tabip) koyun kesip, yalvarsa da olmamış. (Buqar jırauv) (QÄTS, 2011:76).

Ат байлады At bayladı. Hediye etmek, armağan etmek, at bindirmek. Şeni ünlüce, herkese malum Baymağambet, Padişaha seksen kara atı baylağan bek (atı armağan eden bektir) (Şerniyaz, 72).

Akrabalık İlişkiler

Ат ізін (терін) құрғатпады (суытпады) At izin (terin) qurğatpadı (suvıtpadı). At izini kaybetmedi, teri kurumadı. Yani sık-sık uğrayan, kendini çok özletmeyen, sık sık gelip giden anlamında kullanılan bir deyimdir. Örnek olarak, Mıqtıbay'ın çocukları birisinden sonra birisi gelip, at izini kaybedecek değil. Äbil bana da uğradı (S. Muqanov).

Ат тұлдау. At Tuldauv. Etnografi. Eski. Vefat eden kimsenin ölümünün yıldönümünde verilen yemekte kesmek için kendisinin bindiği atının yal ve kuyruğunu keserek, boş bırakmak. (QÄTS, 2011:74).

Fiil Olarak

Ат басын тартты, At basın tarttı. Durdu, duraksadı. Akşam vakti olduğunda at basın tarttı. (Konuşma dili)., Akşam saati olduğunda durdurdu anlamında kullanılmaktadır.

Ат басын бұрды, At basın burdı. Yön değiştirdi, döndü. Bunu gören Tölegen at basın buvrdı (yönünü değiştirdi) (Qız Jibek destanı).

Ат басын тіреді. Ат тұмсығын тіреді, At basın tiredi. At tumsığın tiredi. Durmak, duraksamak. Misafir olarak geldi, kalacak yerlerine ulaştı, durdu. Abay köyünden ayrıldıktan sonra ancak şehre ulaştı, Muhamedjan da yeni geldi, at tumsığın tiregen jeri osı edi (kalacak yerlerinde duraksadı). (M. Avezov. Abay yolu).

Ат жалын тартып мінді, at jalın tartıp mindi. Büyüdü, yetişkin oldu, ergen çağına geldi (İ. Keñesbayev, 2007: 73).

*Ат тізесіне салды, At tizesine saldı. Ат қарқынымен жүргізді, at qarqınımen jürgizdi.*Atın yürüyüş hızı. Köpekleri at tizesine salıp (koşturarak) yormadınız değil mi? (S. Begalin, Qıran) (QÄTS, 2011:75).

Ölçü

Mesafeyi ve ölçüyü anlatırken de şu şekilde söylemişlerdir, Ат тұяғы тимеген; At tuyağı timegen. Hiç kimse ulaşamayan, ayağı bile değmeyen yer. At ayağı timegen beyaz (asil) taş suda olur (Buqar jırauv) (QÄTS, 2011:74). Bunun dışında at şaptırım jer (ancak atla ulaşabilecek mekan, uzak anlamında), bazı anlayışlara ve bakılışlara göre bu deyimdeki mesafenin uzaklığı 30-40 kilometre civarında diye de algılamışlardır.

Ат бойы, At boyı. Ondan sor, - diye kendilerinden at boyı (atın büyüklüğü, boyutu kadar) sonra duran Täñirbergen'di gösterdi (Ä. Nurpeyisov).

Ат төбеліндей, At töbelindey. ***etnografi.*** Az, küçük, küçücük. Halk arasında az anlamında kullanılan bir deyimdir.

Ат басындай, At basınday. Büyük, dev, kocaman. At basınday altın. Atın başı kadar büyüklükteki altın, büyük ölçütlü altın. (İ. Keñesbayev, 2007: 71).

Ат тісіндей, At tisindey. Büyük, kocaman. O (Tursun Uşuvrov) geçen sene kendisine ait tarım alanının her ölçütünden mısırdan 125 ton at tisindey (atın dişi kadar) tarım topladı («Len. jas») (QÄTS, 2011:75).

Dış Görünüm

Ат жақты, At jaqtı. Yüzü, yanak kısımları, dış görünüşü oval, uzunca gözüken kimse. Masanın öbür tarafında Murada karşılıklı bakan, közleri küçücük parlayan, daha yeni kilo almaya başlayan, at jaqtı, rengi boz teğmen duruyor (Ahtanov, 73)

Yukarıda daha önce bahsettiğimiz gibi at Kazak Türkleri için kutsal hayvanlardan birisi olarak kabullenmiştir. Kazakların "Yedi hazine'sinden" birisidir. Dünya çapında Türklerin hayvanlarla yan-yana yaşamını sürdürmesi diğer toplumlara göre daha da farklıdır ve hayvanların önemi de ayrıdır. Türk toplumu göçebelik hayatını sürdürürken hayvanlarla birlikte kaynaşarak kendi ihtiyaçlarını yerine getirmişlerdir. Atı uzak yollarda araç, kartalı avcılıkta kullanır ve iti (köpek) dost sayarak avlanırken, çobanlıkta hayven beslerken yanlarında taşımışlardır. Bazı deyimler atasözü olarak görülse de ikinci bir diğer dilde deyim olarak açıklanmıştır, öyle kullanılmıştır. Bunun gibi durumla ise bu konuları daha da derinden araştırmayı, karşılaştırarak ortak noktaları bulmayı gerektirmektedir. Deyimler konusunda da ilgimizi çekenlerden birisi Türk Lehçelerinde bulunan deyimleri karşılaştırarak araştırmaktır. Çünkü deyimler üzerinde gramer bakımından bir sürü farklılıkları görebiliriz. Mesela Türk lehçelerindeki deyimler aynı anlamı taşısa da oradaki zaman kullanımı, şahıs kullanımı, kelime gurubuna göre özellikleri, kip kullanımı, eklerin kullanımında farklılıkları görebiliriz. Hatta söylediklerimiz dışında deyimlerin kalıplaşarak yerleşmesinde, sistematik hale gelmesinde toplumun yaşamışı sürdürdüğü ortam, yer, mekan, coğrafik özelliklerine göre iklim değişikliklerinin de deyimlere etkisi olmuştur. Örnek olarak Kazak Türkleri "karga karganın gözünü ısırmaz (devirmez)" demişlerse, Türkiye Türkleri de "it iti ısırmaz" demişlerdir. İkisi de aynı anlamı taşısa da deyim içerisinde kullanılmış hayvan unsurlarında farklı adları taşımıştır. Bu ise coğrafik yerleşimin, iklim değişikliğinin insanı ne kadar etkileyeceğini yanıtlamaktadır. At unsurunu taşıyan deyimlerde de aynı fikri öne sürdürebiliriz. Çünkü coğrafik açıdan Türklerin yerleşmiş olduğu bölgelere göre farklı hayvanları araç olarak kullanmış, ihtiyaçlarını da farklı şeylerle karşılamışlardır. Sonuçlandırarak şunu diyebiliriz ki kardeş dil, aynı gruptaki dil bir şeyi anlatmakta aynı anlamı taşısa da, o kalıplaşan deyimlerin ne gibi olaya, ne gibi gramer özelliğinin olduğuna, yerleşke bölgenin etkisinin ne kadar olduğunu sorarak sonuçlara varmamız gerekir. Bunun gibi sorgular altında araştırmalar ve karşılaştırmaların yapılması daha doğru ve net sonuçları ortaya çıkarmaya neden olur.

KAYNAKÇA

A. Bayniyazov., J. Bayniyazova., K. Koç., (2021). "Türkiye Türkçesi – Kazak Türkçesi Sözlüğü",. Ankara, TDK.

İsmet Keñesbayev., Frazeologiyalıq Sözdik. (2007). Almatı: «Arıs» baspası. – 800 bet.

K. Koç., A. Bayniyazov., V. Başkapan., (2021). "Kazak Türkçesi – Türkiye Türkçesi Sözlüğü", Ankara: TDK.

Qazaq Ädebi Tiliniñ Tüsindirme Sözdigi, (2011). Almatı: Til Bilimi İnstitutı. 2-Tom. A-Б. – 744 bet.

Qazaq Tiliniñ Tüsindirme Sözdigi, (1986). Almatı: Qazaq SSSR-niñ «Ğılım» baspası. 10-tom. Y-Я.

Türkçe Sözlük, (2005.) Ankara: TDK, 10 Baskı.

ATALAR SÖZÜ ÜMUMTÜRK ƏDƏBİYYATININ BİR HİSSƏSİDİR

Aytən QURBANOVA [*]

Xülasə: Şifahi xalq ədəbiyyatının mövzu və kəmiyyət baxımından ən geniş yayılmış janrlarından biri olan atalar sözü sadəcə türk xalqlarının ədəbiyyatında deyil bütün dünya ölkələrinin şifahi xalq ədəbiyyatında özünə yer tutan və milli təbirlə desək, qanadlı sözlərə çevirilib əsrlərin sınağından çıxıb gələn hukmətli ifadələrdir. Atalar sözləri yığcam janr olduğu qədər də dərin məna kəsb edə bilir. Təbii ki, bu janrın ən əsas özəlliyi bəzən kitablarla yazaılan əsərlərin ideyasının tək bir cümlə ilə ifadə etməsidir.

Açar Sözlər: *Atalar Sözü, Ümumtürk Ədəbiyyatı, Başqurd Ədəbiyyatı, Ortaq Janrlar.*

The State Language Is The Source of National Spirituality

Abstract. Proverbs, which are one of the most widespread genres of oral folk literature in terms of subject and quantity, are not only in the literature of the Turkish peoples, but also in the oral folk literature of all the countries of the world. Proverbs can have a deep meaning as well as being a compact genre. Of course, the main feature of this genre is that sometimes the idea of works written with books is expressed in a single sentence.

Key Words: Proverbs, All-Turkic Literature, Bashgurd Literature, Common Genres,.

Giriş

Başqa növlər kimi, atalar sözləri də müxtəlif dövrlərdə, müxtəlif şəraitdə yaranmışdır. Buna görə də o, müxtəlif təbəqələrin dünyagörüşünü, təcrübə və arzusunu ifadə etmişdir. Ona görə də atalar sözü və məsəllərə ruslar ibrətamiz söz, qanadlı söz, qızıl söz, yunanlar və romanlılar hakim fikirlər, italyanlar xalq məktəbi, ispanlar ruhu təbiəti, ingilislər və fransızlar təcrübənin barı və s. adlar vermişlər.

Atalar sözləri haqqında araşdırma apararkən fərqli xalqların ədəbiyyatındakı parallelik diqqətçəkən məqamlardandır. Xüsusilə, türk xalqlarının yaradıcılığında özünə yer tutan eyni mövzulu atalar sözləri bəzən səslənmə baxımından da eyniləşir.

Ýlsega ülem yuk — Elçiye zeval yoktur

Bereklekta-tereklek — Birlikte dirilik

Akýlhýz dutsan akýllý doþman artýk. — Akılsız dosttan akıllı düşman iyidir və s.

Atalar sözləri hazırda da üç dövlət dilinə malik olan Başqırdıstanda çox geniş yayılmış ədəbi növlərdən biridir. Təbii ki, digər bir çox dillərdə olduğu kimi, başkurd dilində də müxtəlif mövzulu və ideyalı atalar sözləri geniş yayılmışdır. Daha çox diqqətimi çəkən isə təhsil, bilik və cəhalət haqqında yaranan atalar sözləridir.

- Ата белеге белән адәм адәм булмас, әгәр үзе белмәсә.- Atası bilən adamdan adam olmaz, əgər özü bilməsə
- Аю беләгенә ышана, — Ayının biləyinə, insanın biliyinə güvən

Адәм белегенә ышана.

- Белемдә көч. — Güc bilikdədir
- Белем йөрәккә куәт. — Bilik ürək üçün gücdür
- Белемлекнең чиге юк. — Bilik sərhəd tanımır
- Белем тәжрибәдән туа. — Bilik təcrübədən doğar
- Белем һәр куркынычны җиңә. — Bilik bütün təhlükələrə qalib gələr
- Беләктән белек көчле. — Bilik biləkdən güclüdür
- Дөньяда иң зур байлык — белем. — Dünyanın ən böyük sərvti bilikdir
- Адәм яктыра белем белән. — Adam biliklə parlayır

[*] Filologiya Üzrə Fəlsəfə Doktoru, AMEA Nizami Gəncəvi Sdına Ədəbiyyat İnstitutu, Türk xalqları ədəbiyyatı şöbəsi(f. e.d. üzrə doktorant) ADPU Quba filialı.

DOI :10.30546/100981.2024.0189

- Яшьлегеңдә белем ал, картайганда сарыф кыл (тот, куллан). Gəncliyində öyrən, qocalığında xərclə
- Кул кыла алмаганны, белем кыла. Əllərin bacarmadığını bilik edir
- Акыл — тузмас кием,

Гыйлем — корымас кое.

- Ачыйк күзебезне, хур итмәсеннәр үзебезне.
- Бу заманда гыйлемсез, фәнсез кеше — җансыз-тәнсез кеше.
- Гыйлем — акылның яртысы.
- Гыйлем алу — инә белән кое казу.
- Гыйлем — ау,

Язу — бау.

- Гыйлем ашарга сорамас, ашарга бирер.
- Гыйлем булмаганда, бар акыл да юк була.
- Гыйлем дәрәҗәсе — дәрәҗәләрнең иң олысы.
- Гыйлем китапның эчендә дә, тышында да була.
- Гыйлемнән башка гамәлең юк,

Әйләнергә дә әмәлең юк.

- Гыйлемнән зур хәзинә юк.
- Гыйлем өйрәнү — бишектән ләхеткә чаклы.
- Гыйлемсез бер яши,

Гыйлемле мең яши.

Dünyada qeydə alınmış ilk atalar sözləri təqribən eramızdan əvvəl 2000-ci ilə, qədim Şumerdə, Mesopotamiyada yarandığı güman olunur. Maraqlısı odur ki, dünyanın hər yerində demək olar ki, eyni ifadə tərzinə və eyni mənaya malik atalar sözləri işlənir. Türk xalqlarının dilində çox geniş şəkildə yayılan atalar sözləri ingilis, italiyan, yapon, Koreya və s. dillərdə də geniş yayılmışdır. İngilis filosofu Frensis Bekon deyirdi ki, xalqın dahi zəkası və ruhu atalar sözlərində tapılır.

“Atalar sözü zəkadan, zəka atalar sözündən doğar”(Rus atalar sözü)

“Atalar sözünü bilən müdriklər hər bir mübahisəni həll edər”(Nigeriya atalar sözü).

Yuxarıdakı fikirlərdən aydın olur ki, dili və ədəbiyyatı zəngin olan bütün xalqların həyatında atalar sözü, hikmətli sözlər və ya aforizmlər bu və ya digər dərəcədə işlənməkdədir. Hətta bəzi xalqların dilində frazeoloji ifadələr də bu qəbildən olan sözlər sırasına aid edilir. Deməli, atalar sözlərini bilmək insanı və bütövlükdə cəmiyyəti anlamağa gətirib çıxarır.

Araşdırma zamanı Yapon Paremiologiya Cəmiyyətinin internet səhifəsində atalar sözləri haqqında verilən məqalədə belə bir maraqlı fikir qeyd edilir ki, atalar sözlərini bilən və onlardan düzgün şəkildə istifadə edən hər kəs dünyanı dərk edir, insanlarla düzgün ünsiyyət qurmaq bacarığına sahib olur.

Atalar sözləri çoxdan nitqimizin geniş bir hissəsini əhatə etsə də, onların mənşəyi haqqında tədqiqatlar elə çox deyildi. Çünki o dövrlərdə sabit frazeoloji vahidlər yox idi. Buna baxmayaraq, atalar sözləri yeni ünsiyyət mədəniyyətinin formalaşmasına kömək etdi. Qədim dastanlarımızda adları çəkilən atalar sözləri bu gün də xalqımızın nitqində, ədəbiyyatında öz əhəmiyyətini itirmədən, bir sözlə, fikirləri qısa, lakonik şəkildə ifadə etmək üçün işlənir. Türk xalqalarının ədəbiyyatında atalar sözü janrının tədqiqi tarixi Mahmud Kaşğariyə gedib çıxır. Onun “Divani - Lüğət it Türk” əsərində 400-ə yaxın atalar sözü və məsəllər yer alıb ki, bunlardan başqa Əlişir Nəvai, Zəhiriddin Məhəmməd Babur və başqalarının yaradıcılığında atalar sözünə xüsusi diqqət yetirildiyini görə bilərik.

Atalar sözləri özbək ədəbiyyatında da xüsusi yeri olan janr kimi daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Atalar sözləri xalqın təcrübəsindən keçmiş hadisələrin dəyişməz şifahi ifadəsidir. Tanınmış özbək filoloqu, filologiya elmləri doktoru B.M.Corayeva öz elmi

araşdırmasında özbək xalq atalar sözlərini dildaxili vahidlər üzrə formalaşdıran 6 qrupa ayırmışdır.

a) söz birləşmələri əsasında əmələ gələn atalar sözləri: saymadan səkkiz demə,

b) Folklor janrları əsasında formalaşan atalar sözləri:

d) dini anlayışlar əsasında formalaşan atalar sözləri,

f) xalqın təxəyyülü əsasında formalaşan atalar sözləri,

c) xalq oyunları əsasında formalaşan atalar sözləri

e) zəmin üzərində formalaşan atalar sözləri. [3].

Yuxarıda qeyd olunan xalq atalar sözlərinin formalaşması prosesləri məzmunun mahiyyətinə görə qruplara bölünür. Tərcümə işi xalqlar arasında mədəni əlaqələrin formalaşması və inkişafının tərkib hissəsidir. Bu haqda V.Q.Beliniski deyirdi ki, "Bir xalqın ədəbi əsərlərinin başqa xalqın dilinə tərcüməsi onların bir-biri ilə yaxınlaşması, fikir mübadiləsi üçün əsasdır və sonra yeni ədəbi əsərlər üçün zəmin yaradır. Əsərlər mədəni əlaqələrlə yanaşı, müxtəlif millətlərin nümayəndələri arasında dostluq əlaqələrinin də inkişafına səbəb olur.

Araşdırma zamanı Özbək, Azərbaycan ədəbiyyatında ortaq atalar sözlərinə rast gəldik.

"Üzümünü ye. , onun bağçasını soruşma" atalar sözü bir şeyə göz yuma bilmək mənasını verir və bir neçə xalqın nitqində istifadə edilməkdədir.

Atalar sözü millətin düşüncəsinin və folklorunun qaymağıdır. Hansı millət tərəfindən yaradılırsa, o middətin inanclarını, milli və etnik xüsusiyyətlərini, bir toplum kimi xarakterik özəlliklərini özündə əks etdirir. Odur ki, atalar sözləri və məsəllər insanların ağlının, mühakiməsinin, çoxəsrlik təcrübələrinin, həyatda baş verən müxtəlif hadisələrə münasibətinin məhsuludur. Atalar sözü məişətdə insanların bir-birinə münasibətində yaranır. Xalq atalar sözü xalqın mülküdür. Atalar sözündə kədər insanların kədəri, atalar sözündə qəzəb insanların qəzəbi, atalar sözündə gülüş insanların gülüşü, atalar sözündə kinayə isə insanların sarkazmıdır. Bu məqamda qeyd etmək olar ki, atalar sözü yaratmayan dil yoxdur, atalar sözü işlətməyən xalq yoxdur.

Bir çox tədqiqatçılar tərəfindən xeyli sayda elmi tədqiqatlar aparılıb və bu gün də davam etdirilir. Eyni zamanda atalar sözlərinin bütün xalqların ədəbiyyatında ayrı-ayrı kateqoriyalara və istiqamətlərə bölündüyünü görə bilərik. Bunlardan dostluq, vətənə sədaqət,əməksevərlik, bilik,igidlik, ləyaqət və bir çox başqa cəhətlər. Əgər dostluqdan bəhs edən atalar sözlərindən danışırıqsa, ilk növbədə onu nəzərə almalıyıq ki, atalar sözləri müxtəlif xalqlar arasında münasibətləri möhkəmləndirən ortaq dəyərlərdən biridir. Beləliklə, deyə bilərik ki, bütün dünya xalqlarının dillərində dostluq, qardaşlıq, həmrəylik, əməkdaşlıq haqqında çoxlu atalar sözlərinə rast gəlirik. Şərq xalqlarının da dostluq haqqında gözəl atalar sözləri var. Məsələn, ən qədim tarixə, folklora malik olan Başqırd ədəbiyyatında "Xalqların dostluğu onların sərvətidir" və ya gürcü atalar sözünün "Ağac kökü ilə, insan dostları ilə", tatar atalar sözünün "quşun gücü qanadındadır, insanın gücü dostluqdadır", Azərbaycan folkloru ilə desək, "dost dosta tən gərək, tən olmazsa gen gərək", Türkiyə ədəbiyyatında "hər şeyin yenisi, dostun eskisi" və s. kimi atalar sözünün deyildiyini görə bilərik. Göründüyü kimi, yuxarıda verilən atalar sözlərində forma və ya söz dəyişsə də, məzmunu qorunub saxlanılır. Yəni eyni fikir və məqsəd çatdırılmaqdadır. Odur ki, bir neçə dünya xalqlarının dilində daha çox yayılmış atalar sözlərinə diqqət etdik ki, bunlar demək olar ki, ən azı türk dillərində az dəyişmiş formada işlədilməkdədir.

Agaç miwe berse, başy aşak –Ağac bar versə başını aşağı əyər

Az bolsun, uz bölsün – Az olsun, düz olsun

Akyl ýaşda bolmaz, başda bolar- Ağıl yaşda deyil, başdadır

Arkaly köpek gurt alar- Arxalı köpək qurda basar

At alma, eýer al – At alma, yəhər al

Atylan ok daşdan gaýtmaz - Atılan ox geri qayıtmaz

Bal tutan barmagyny ýalar – bal tutan barmaq yalar

Bir elde iki garpyz tutdurmaz Bir əldə iki qarpız tutmazlar

Bu günki serçe düýnki serçä “jik-jik” öwreder – Builki sərçə bildirki sərçəyə cip-cip öyrədir

Çagyrylan ýere irinme, çagyrylmadyk ýerde görünme – Çağırılan yerə ərinmə çağırılmayan yerdə görünmə.

Çekişmän, bekişmez – çəkişməsən bərkişməzsən.

Enesini gör-de gyzyny al, gyrasyny gör-de bizini al – Anasını gör qızını al, qırağını gör bezini al.

Gülme goňşyňa, geler başyňa – Gülmə qonşuna gələr başına

It üýrer, kerwen geçer- İt hürər karvan keçər

Əsrlər boyu nəsildən-nəslə ötürülən və öz mənasını qoruyub saxlayan atalar sözlərindən qazax xalqının məişətini, dünyaya baxışını, yuxuya olan marağını müşahidə etmək mümkündür. İstənilən mübahisədə və xalqın məişəti ilə bağlı lazımi qərar qəbul edərkən dərin mənalı, dəqiq fikirli atalar sözündən istifadə etmək çox vacib idi. Qədim zamanlarda dövlət işlərində də, idarəetmədə də davamlı olaraq atalar sözlərindən geniş şəkildə istifadə edilirdi. Lakin qazax xalqının həyatında mühüm rol oynayan bu şifahi ədəbiyyat janrı kağız üzərində yalnız XIX əsrin ikinci yarısında yazıya köçürülməyə başlayır. meydana çıxmışdır. Filologiya elmləri doktoru, professor Danday İshaq deyir ki, “atalar sözləri hər dövrün hekayətindən xəbər verir”.

Atalar sözü böyük fikirdir, düşüncələrin verdiyi məntiqi nəticədir. İnsan həyatında, gündəlik məişətində, sosial situasiyalarda baş verən müxtəlif tarixi hadisələrin müdrik qiymətləndirilməsində və ümumi nəticədə istifadə olunur. Atalar sözləri elmini öyrənən paremiologiya elmidir və qazax tədqiqatçıların fikrincə atalar sözlərini məna, məzmun və ideyaca aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olur.

- Həyat, həyat tərzi, sosial hadisələr;
- Heyvandarlıq haqqında;
- Düzgünlük, əxlaq, fəzilət, dostluq haqqında;
- İş, sərvət, peşə haqqında;
- Ehtiyatlılıq və sayıqlıq haqqında

Araşdırmalar onu göstərir ki, Qazax ədəbiyyatında atalar sözü daha çox XIX əsrdə formalaşmışdı. Bu da əkinçiliyin inkişaf etdirilməsi ilə əlaqədar olaraq bu mövzuda daha çox yaranmasına səbəb olmuşdur.

"Егін еккеннің ecеci көп"- Əkin əkənin məhsulu çox olar

"Астығы бар аш болмайды" – Taxılla aclıq olmaz

"Бірлік болмай, тірлік болмас" – Birlik olmazsa dirilik olmaz

"Бірлігі жоқтың тірлігі жоқ" – Birlik olmadan dirilik olmaz

Qazax ədəbiyyatında maraqlı məqamlardan biri də budur ki, qazax ədəbiyyatında mövcud olan atalar sözlərini araşdırdıqda məsəlləri və dildə hazır şəkildə idiom və ya frazeoloji birləşmə kimi işlənən hazır ifadələr də geniş yayılıb. Eyni zamanda, vətəni, torpağı qorumaq mövzusundakı atalar sözlərindən xalqın düşüncəsini, arzusunu, mənafeyini, vətənpərvərliyini anlamaq olar, məsələn, “Vətən qızıl beşikdir”, “Doğma torpağın dağı istidir”, “ Yadın ölkəsində sultan olana qədər öz ölkəndə millət ol”.

Bildiyimiz kimi, atalar sözü ilə məsəllər arasındakı fərq məzmundadır. Məsəllər həyatda əlamətdar bir hadisənin müdrik yekunudur. Atalar sözündə aydın və bədii bənzətmə işlədilir. “Çox görülmüş böyük toy”, “Qızım, deyəcəyəm. gəlinim, sən dinlə” məsəllərini nümunə kimi göstərmək olar. Atalar sözünü işlədərkən isə heç bir sübut və ya açıqlamaya ehtiyac olmur.

Atalar sözləri və məsəllər nitqdə çox işlənən qısa, dərin mənalı və bitkin ifadələrdir. Bunlar xalq müdrikliyinin, xalq zəkasının, xalqın həyat təcrübəsinin bədii ifadəsidir. Dilin aydınlığı, qısa, yığcam şəkildə dərin məna ifadə etmək kimi gözəl xüsusiyyətləri atalar sözlərində özünü yaxşı əks etdirir. Atalar sözü və məsəllər bir-birinə çox yaxındır. Bunları biri-birindən ayırmaq çox vaxt hətta çətin olur. Lakin bunları fərqləndirən cəhətlər də vardır. Bəzi tədqiqatçılar bu fikirləri onların qrammatik quruluşunda görmüş, bəziləri həcmdə kiçik və böyük olmalarını qeyd etmişlər. K.D.Uşinski, M.A.Rıbnikova kimi məşhur pedaqoq və metodistlərin, İ.V.Dal, F.J.Buslayev və Q.Sokolov kimi məşhur rus alim və folklorşunasların fikrincə məsəllərdə atalar sözündəki kimi dərin, hikmətli fikirlər vardır, lakin bu hələ bitməmiş, püxtələşməmiş, kamilləşməmişdir.

Ən qədim folklor nümunələrinə malik olan qırğız ədəbiyyatında da müxtəlif atalar sözlərinə rast gəlmək mümkündür. Qırğız ədəbiyyatında folklor toplusunda 2000-dən çox atalar sözü toplanıb. Kitab, əmək, təhsil, dostluq, vətən haqqında atalar sözləri var. Atalar sözləri qırğızların həyat tərzindən götürülmüşdür və onların fikrincə, uşaq tərbiyəsində çox böyük rol oynayır. Atalarımız bizə atalar sözlərini miras olaraq qoyub getmişdir.

- Аламдын көркүн көз ачат, адамдын көөнүн сөз ачат – Dünyanın gözəlliyini göz, insanın könlünü söz açar.
- Абийир тапса баласы, атасына бак конот – Oğulda vicdan olsa, atasına bağ salar
- Ага —тууган ынтымактуу болсо ат көп, абысындар ынтымактуу болсо аш көп – Qohum-əqraba mehriban olsa at çox olar, böyüklər mehriban olsa aş çox olar.
- Агасы минген атты — иниси минет, атасы салган кушту — баласы салат.
- Агасын чапса балаңыз, атасын урам дегени. Эжесин чапса балаңыз, энесин урам дегени – Qardaş qardaşa, bacı bacıya baxar
- Агын суу Арам болбойт.- Axar su haramm olmaz.
- Агын сууда арам жок.- Axan suyun sərəri olmaz.
- Агын тапсаң аласың, караны тапсаң каласың.- Ağın tapsan alarsan, qaqa tapsan qalarsan.
- Агын чогулуп сел болот, адам чогулуп эл болот.- Sular yığışıb sel olar, insanlar yığışıb xalq olar.
- Агынан тийишсең бирөөгө, айланып келет кезеги.
- Адал эмгек абийир таптырат, арам эмгек азабын тарттырат.
- Адам — эли менен, өрдөк — көлү менен.- İnsan ellə, ördək göllə
-
- Адам (көзү) жок жерде кеп (ушак) кылба.- Özü olmayan yerdə danışma.
- Адам алсызы — урушчаак.- Zəif insan davakardır.
- Адам ачтан өлбөйт, ардан өлөт.- İnsan aclıqdan yox Susuzluqdan ölər.
- Адам болуу арзан, адамды билүү кыйын.- İnsan olmaq asandı, insanı tanımaq çətin.

Yuxarıda gördüyümüz kimi, atalar sözlərindən bəziləri Azərbaycan ədəbiyyatı ilə də uyğunlaşr.Aşağıdakı atalar sözlırini qırğız dilindən tərcümə etməyə çalışdıq ki, fikrimizcə, bu atalar sözləri əsasən qırğız ədəbiyyatı üçün xarakterikdir.

İnsan alnına yazılanlardan kənara çıxa bilməz.
İnsanla heyvan arasındakı fərq ağıldadır.
İnsan fikirdən doymaz, canavar qoyundan doymaz.
İnsan fani olsa da, ölməz işlər görür.
İnsan arxasınca gedənlərə baxıb qocalır.
İnsan özü ilə deyil, sözü ilə diqqət çəkir.
Adam ölməsə kəndin başçısı, tacir ölməsə karvan başçısı.
İnsanın ruzisi ölənə qədər tükənməz.

İnsan ölür, şöhrət yox.
İnsan öləndə hötməti, at öləndə dərisi qalır.
Kişi sözündən, inəyi buynuzundan sındırarlar.
İnsan dəmirdən sərt, (daşdan güclü), çiçəkdən daha zərifdir.

"Xalq ifadəsi ilə demiş olsaq, məsəllər hələ "çiçək" olduğu halda, atalar sözləri meyvədir. Məsələn: "Aranda tutdan, dağda quruddan" - məsəldir. "Aranda tutdan olduq, dağda quruddan" - atalar sözüdür; "Elə bil tünd sirkədir" - məsəldir, "Sirkə nə qədər tünd olsa, öz qabını çatladar" - atalar sözüdür."

Məlum olduğu üzrə hələ XIX əsrin ortalarından başlayaraq ibtidai məktəbin ana dili və qiraət kitablarında atalar sözü və məsəllərə olduqca geniş yer verilmişdir. Onu da qeyd etməliyik ki, hətta atalar sözləri və məsəllər hələ sistemli şəkildə toplanana qədər çox qədim zamanlardan başlayaraq yazılı ədəbiyyatımızın görkəmli nümayəndələrinin diqqətini cəlb etmişdir. Nizami Gəncəvi, Xaqani Şirvani, Şah İsmayıl Xətai, Məhəmməd Füzuli və başqa sənətkarların əsərlərində bu və ya digər dərəcə külli miqdarda Azərbaycan atalar söz və məsəlləri işlətilmişdir. Eləcə də bir sıra klassik yazıçılarımız öz əsərlərinin adlarını atalar sözləri və məsəllərdən götürmüşdür. Məsələn: Nəcəf bəy Vəzirovun "Arxadan atılan daş topuğa dəyər", "Sonrakı peşmançılıq fayda verməz", "Adı var, özü yox", "Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük", Ə.Haqverdiyevin "Yeyəsən qaz ətini, görərsən ləzzətini", Rəşid bəy Əfəndiyevin "Qonşu-qonşu olsa, kor qız ərə gedər" və s.

"Şifahi xalq ədəbiyyatının ən yığcam janrlarından biri olan atalar sözü və məsəllər təlim-tərbiyə nöqteyi-nəzərindən olduqca qiymətli materialdır. Tərbiyənin əsasını təşkil edən bütün cəhətlər (vətənpərvərlik, əməyə məhəbbət, kollektivçilik, mübarizlik, sədaqət, böyüklərə hörmət, elmə, biliyə həvəs və s.) üçün yüzlərlə atalar sözləri vardır. Atalar sözləri və məsəllərin çoxu zəhmətkeş xalq tərəfindən yaradılmışdır. Buna görə də onlarda xalqın keçmişlərindəki ağır əməyi və yoxsulluğu haqqında daha çox danışılır, hakim siniflərə, istismarçılara qarşı dərin nifrət və etiraz ifadə edilir"

Demə, dedikdən sonra geri qayıtma
Desəm səndən ölərəm, etməsəm tənqiddən ölərəm
Günahsızın ayağına tikan girməz
Ağ it, qara it hələ də itdir
Su axan arxdan axır
Axar suyun heç bir zərəri yoxdur
Ağıllı düşmən axmaq dostdan yaxşıdır
Axmağı özündən anlama, xalqdan anla.

Qeyd etdiyimiz kimi, Atalar sözü sadəcə türk xalqlarının ədəbiyyatında deyil, bütün dünya ölkələrinin folklorunda rast gəlmək mümkündür. Belə ki, istər şərq, istərsə də qərb ölkələrində hətta eyni atalar sözlərinin müxtəlif variantlarını görmək heç də təəccüblü deyil.

Əcdadların ruhunu yaşadan bu sözlərdən düşüncələrə ətir saçılır, güc-qüvvət gəlir. Ağlın, düşüncənin qapıları onların üzünə qapanan zaman isə yazılanlardan doğma ana dilinin nəfəsini almaq, ətrini duymaq olmur. "Əski türkcədə bir sıra mənalarıyla bərabər əcdadlardan qalma öyüdlər - atalar sözü, məsəl anlamı bildirdiyi faktı "Divanü-lüğatit-türk"də də qeydə alınan "sav" istilahı olmuşdur ki, bəlli bir ölçüdə çağdaş elmi-nəzəri fikirdə- ki "paremi(ya)" anlayışıyla uyğun gəlir. Türk dillərində, aydındır ki, həmin "sav"la yanaşı müəyyən dövrdən etibarən ərəbin "məsəl" sözü də işlənmiş, cəmdəki "əmsal" şəkliylə mənaca "atalar sözü" məfhumuna doğru ("əmsali- türkanə" - türk atalar sözləri) genişləyərək ədəbi dilə, həmçinin xalq dilinə keçmişdir. Ona görə də guya başqa-başqa anlayışlarmış kimi atalar sözü ilə məsəllərin mənaca ayrıldığını, forma, məna və məzmunca bir-birinin eyni olmadıqlarını iddia etməklə onları qarşılaşdırmaq yanlış yoldur."

Bir çox tədqiqatçılar "son dərəcə incə və çətinliklə sezilə bilən xüsusiy- yətlər" dedikləri həmin "fərqləri" sanki varmış kimi bu paremik vahidlərin qrammatik quruluşunda

axtarmış, məsəlləri söz və birləşmə əlavə eləməklə atalar sözlərinə çevirməyin mümkünlüyündən danışmışlar; "məsəlin müstəqillik funksiyası o qədər də güclü deyil", "atalar sözü məcazi mənaya malik olduğu halda məsəllər bundan məhrumdur", guya "şərhə ehtiyacı olmayıb konkretlikdən uzaq və şəraitlə bağlanmayan atalar sözlərinə nisbətdə məsəllər fikri tam ifadə etmək kimi müəyyən hədəf güdürlər, həmin məsəllərdir ki, yarandıqları əhvalatlarla bağlılıqları unudulduqca atalar sözlərinə çevrilirlər". Məsəlin başa gəlmiş hansısa bir hadisə ilə bağlı xalq arasında dolaşan, lakin hələ atalar sözü şəkli almayan səlis, qısa danışıq olduğu belə deyilmiş, bir söz artırıb əskiltməklə guya atalar sözü və məsəllərindən birinin digərinə keçə bildiyi şəklində bir çox fikirlər də irəli sürülmişdir.

Dünyanın ən qədim tarixə malik olan xalqlardan biri də yapon xalqıdır . Bu xalqın ədəbiyyatında birmənalı olaraq atalar sözlərinin işlənməsi xalqın təxəyyülünün mühüm göstəricisidr. Yaponiya Atalar Sözləri Mədəniyyəti Cəmiyyətinin verdiyi məlumata görə Yaponiyada 50-60 min atalar sözü olduğu deyilir.

Məsələn, ``Tapdıqlarınız haqqında susursunuz, ancaq itirdiklərinizi danışırsınız." Bu, insanları eqoizmindən xəbərdar edən bir atalar sözüdür.Atalar sözlərini oxuduqda insan sanki qədim insanlarla danışa bilir, əsrlər öncəki insanlarla dialoqa girir. Yaponiya ədəbiyyatında Kojikidə bir neçə atalar sözü işlədilir. Bundan əvvəl heç bir yazılı kitab yox idi, buna görə də Kojikidəki atalar sözləri Yaponiyada qeydə alınan ilk qeydlər idi. Daha sonra, təxminən XIII əsrdə atalar sözləri yayılmağa başladı və Edo dövründə atalar sözləri ən fəal şəkildə yaradıldı və istifadə edilməyə başladı. Yaponların fikrincə Atalar sözləri dünyanı birləşdirir!

Atalar sözünə təkcə Yaponiya və Şumerdə deyil, bütün dünyada rast gəlinir. Atalar sözü olmayan xalq, millət yoxdur. Bir çox atalar sözləri hər bir ölkəyə və ya bölgəyə xas olsa da, dünyada ümumi olan çoxlu atalar sözləri də var. Bəziləri atalar sözlərini “dünyanın ümumi dili” adlandırırlar.

Yaponiyada belə bir atalar sözü var: “Divarın qulaqları var”. Bunun nə demək olduğunu bilirsinizmi?Azərbaycan və Türkiyə ədəbiyyatında “ Yerin də qulağı var” şəklində işlənir.

"Çəməndə gözlər və kolda qulaqlar var" (Hindistan və Çexiya)
"Kalların qulaqları var" (Trinidad və Tobaqo, Mərkəzi Amerika)
"Çöldə göz, meşədə qulaq var" (İngiltərə, Fransa, Almaniya, Belçika)
“Çöldə göz, divarda qulaq var” (Gürcüstan)
"Küləkdə qulaq var" "Yolda qulaq var" (Qana, Afrika)
"Böcəklərin qulaqları var" (Afrikadakı Masai qəbiləsi)
“Gözlər gündüz, qulaqlar gecələr” (İran və Mərakeş)
"Quşlar gündüzlər, siçanlar isə gecələr nağıl eşidirlər" (Koreya).
"Divarlarda boşluqlar və daşlarda qulaqlar var" (Çin)

Çox sayda atalar sözlərinə hələ Azərbaycan türk ədəbiyyatının şah əsəri "Kitabi-Dədə Qorqud"da rast gəlinir. Qorqua ataya aid olunan yetmişdən artıq həmin paremik vahid atalar sözlərinin toplanıb yazıya alınmasının ilkin təcrübələrindən sayıla bilər. İki minəcən atalar sözü və zərbi-məsəlin yazıya köçürüldüyü "Oğuznamə"nin, həmçinin mindən artıq atalar sözü və xalq məsəlini özündə birləşdirən XVIII əsr abidəsi “Əmsali-türkanə"nin üzə çıxarılması isə bu qənaətə gətirir ki, Azərbaycan paremik vahidlərinin toplanıb yazıya köçürülməsinin bəlkə XV-XVI yüzilliklərdən keçib gələn bir tarixi var.

Nəticə. Beləliklə atalar sözləri tarixin yaddaşından süzülüb gələn və nəinki türk dünyasını eləcə də

Bir sıra dünya xalqlarının tarixini, düşüncəsini, milli dəyərlərini dil xüsusiyyətlərini qoruyub saxlayan geniş yayılmış və gələcək nəslin tərbiyəsində böyük rol oynayan vacib janrlardan biridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Atalar sözü. Bakı, "Öndər nəşriyyatı", 2004, 264 səh.
2. Azərbaycanda yaşayan xalqların atalar sözləri və deyimləri, Bakı"Ecoprint" nəşriyyatı, 2016, 168 səh.
3. https://bilim-kg.com/makaldar/
4. https://informburo.kz/kaz/maal-mtelderd-aza-mrndeg-orny-olardy-alay-ayyrua-bolady.html
5. http://www.tkm.8m.net/nakyllar.htm
6. https://cyberleninka.ru/article/n/maqollar-mohiyati-va-xususiyatlari/viewer

KÖPEK ATA MİTİYLE BAĞLANTILI İKİ MASAL*

Faruk ÇOLAK**

Özet: Köpek ata miti; Tibet, Çin, Moğol ve Macar milletleri arasında anlatılan çeşitli efsanelerde varlığını göstermektedir ve köpek bu topluluklardan bazılarının sembolü olarak kullanılmaktadır. Köpekle ilgili efsanelerin Türk toplulukları arasında da varlığı bilinmekle birlikte ve bu efsanelerin Türklerin köken miti olup olmayacağına dair bilim adaları tarafından çeşitli tartışmalar yapılmıştır. Bu tartışmalarda köpeğin aşağı tabakadan hayvanlardan olduğu için medeniyet yaratmamış toplulukların sembolü olabileceği, Türklerin ise yüksek medeniyet seviyesinde olduğu için kurdu seçtiklerine dair görüşler ileri sürülmüştür. Bu görüş ve değerlendirmelerin tamamı tarihi belgelere dayanmaktan çok çeşitli efsanelerin yorumlanmasından ibarettir.

Bu çalışmada Anadolu sahasından derlenmiş köpekle evliliği konu alan iki masal metnin köpek ata mitiyle bağlantısına ve söz konusu masal metinlerinin konunun ehemmiyeti açısından metinlerine yer verilmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Mit, Köpek Ata, Barak, Efsane, Masal*

Two Tales Connected wıth The Myth of the Dog

Abstract: Dog ancestor myth; Its presence is evident in various legends told among Tibetan, Chinese, Mongolian and Hungarian nations, and the dog is used as a symbol of some of these communities. Although it is known that dog-related legends also exist among Turkish communities, various discussions have been made by scholars as to whether these legends can be the origin myths of the Turks. In these discussions, it was put forward that the dog could be a symbol of communities that had not created civilization because it was a low-class animal, and that the Turks chose the wolf because it was at a high level of civilization. All of these opinions and evaluations are based on interpretations of various legends rather than being based on historical documents.

In this study, the connection of two fairy tale texts about marriage with a dog, compiled from the Anatolian region, with the dog ancestor myth and the texts of these tale texts in terms of the importance of the subject are included.

Keywords: *Myth, Ancestor Dog, Barak, Legend, Fairytale*

Giriş

Tarihi kaynaklarda Türkçesi ıt/it, barak veya it-barak olarak geçen Köpek, bir hayvan olarak Türk düşünce sisteminde kendine oldukça geniş yer edinmiş bir hayvandır. "İt Başlı Ulus" (İnan, 1949: 149, 150) ve "Barak Efsanesi" (İnan, 1949: 151, 152) başlıklı iki yazı kaleme alan Abdulkadir İnan, köpek kültünün kökeni ile ilgili tartışmanın fitilini ateşler. İnan, İt Başlı Ulus başlıklı yazısında Kuzey ve Doğu Türklerinin folklorunda "İt başlı sığır ayaklı" bir efsane olduğunu ve Plano Karpini'nin Moğol seferlerinden bahseden eserinden hareketle XIII. yüzyılda bu efsanenin Başkurtlar ile Sibirya Türklerin tarafında yaygın olarak bilindiğini, söz konusu efsanenin destan ve mitoloji motifi olarak M.Ö. IV. yüzyılın sonlarında yaşamış Rodoslu Simmiy'in bir destanındaki "*adamların yarısı köpek olan garip bir kavim gördüm*" ifadesinden hareketle eski Yunanda da görüldüğünü, benzer bir efsanenin miladi 506 yılına ait bir Çin kaynağında yer aldığını, bu efsaneler arasındaki benzerliğin ilgi çekici olduğunu belirttikten sonra söz konusu efsanenin İskit efsanesi olabileceğini kaynak göstermeden belirtir. İnan, Barak Efsanesi başlıklı yazısında Kağarlı Mahmud'un eserinde çok tüylü köpek manasına gelen Barak kelimesini açıklarken aktardığı kerkes kuşunun yumurtasından doğan çok koşan ve çok tüylü köpek efsanesine yer verir ve devamında Başkurtların Salcavut, Katay ve Barın boylarında işittiği Kuzgundan türeyen Tuygun isimli tüylü köpek efsanesi aktarır. İnan'ın aktardığı bu iki efsane metni de aynı motifleri içermektedir. İnan'ın bu aktarmalarından yaklaşık yiğirmi yıl sonra Ahmet Caferoğlu Köpek kelimesi üzerine oldukça geniş ve dikkate değer bir kaynakça ile "Türk Onomastiğinde "Köpek" Kültü" başlıklı makale kaleme alır ve köpek kelimesinin Hind-Avrupa dillerinden

* Bu bildiri Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi BAP birimi tarafından SBT2024/6-YEDEP numaralı proje kapsamında desteklenmiştir"

** Prof. Dr., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi, fcolak@ohu.edu.tr.

DOI :10.30546/100981.2024.0190

XII veya XIII. yüzyıllarda Türkçe 'ye geçtiği belirtir. Caferoğlu, söz konusu yazısında proto-Bulgarlardan itibaren Türk topluluklarında köpek hakkında oluşturulmuş inanç ile kültürel birikimi ele aldığı ve Anadolu sahası Türk kültür evreninden oldukça sınırlı sayıda materyali kullandığı makalesinde kısaca köpeğin kutsî bir varlık olarak adlandırıldığını belirterek bu iddiasını on iki hayvanlı Türk takvimi, şahıs isimleri, çeşitli destan ve efsanelerdeki köpekle ilgili motiflerin varlığıyla destekler (Caferoğlu, 1961: 1-11). Ahmet Caferoğlu'nun dikkate değer bu bilimsel makalesinden sonra Köpek etrafında oluşturulmuş kültürel birikimi değerlendiren bir başka araştırmacı Bahaeddin Öğel'dir. Ögel, "Türk Mitolojisi-I" başlıklı eserinde medeniyet açısında komşu milletlerden daha üstün olan Türklerin köpeği daima aşağıladıklarını, bu aşağılamanın medeniyet ve kültür seviyesi ile alakalı olduğunu, medeniyet ve kültür açısından Türklere göre daha aşağıda oldukları için Moğol ve Tibet halklarının Kurt yerine daha aşağıda bir hayvan olan köpeği kutsadıklarını ifade eder (Ögel, 1989: 556-568). Ögel, özellikle köpek ata inancı ve bu inanç etrafında oluşmuş efsanelerin Tibet kaynaklı olduğunu ve bu kanal üzerinden Çine geçtiğini, bunun belgesi olarak da çok kuvvetli bir düşmanla savaşan Çin padişahına yardım etmesi karşılığında kızını vermesi şartını koşan efsanevi bir köpekle ilgili metne yer verir. Söz konusu efsaneye göre kulakları kalkan gibi ve arslana benzeyen bir köpek, Çin padişahının savaştan galip çıkmasını sağlar ve bu başarısı karşılığında verilen söz üzerine Çinli prensesi alır, dağlara gider, bu Çinli prensesten çocukları olur, köpek ölünce yazdığı bir mektupla birlikte çocuklarını babasına gönderir. Çin padişahı bu duruma çok sevinir ve çocukların oturdukları dağları onlara yurt olarak verir. Tibet kavminin de bu şekilde meydana geldiğini aktarır (Ögel,1989: 566). Ögel, söz konusu yazısında Türk mitolojisinde "Barak" ve "İt-Barak" efsaneleri olduğunu kabul eder, ancak bu inançla bağlantılı köpek ata inancı ve etrafında oluşan kültün kaynağının Tibet olduğunu (Ögel,1989: 191, 566) ısrarla vurgular. Ayrıca Ögel, Barak sözünün, Anadolu sahasında "tüylü" manasında at veya kumaş gibi başka bazı hayvan veya nesneler için sıfat olarak kullanıldığını da belirtir ve Ahmet Vefik Paşa'nın Lehçe-i Osmanî başlıklı sözlüğünden hareketle Tibet menşe'li köpeklere "Kara Barak" adının da verildiğini belirtir (Ögel,1989: 191).

Avrupa tarihlerinde Attila'nın doğuşuyla ilgili anlatılan efsane bu konudaki önemli anlatılardan birisidir. Efsaneye göre Obstrubal isimli Macar kralının çok güzel bir kızı vardır. Bu kızı Macar soylularından birisi ister, ancak kızın ağabeyi kardeşini Bizans Kralı Justinianus'un oğlu Eraclus'a vermek istermiş. Kızı korumak için büyük bir kule yaptırır ve hizmetçileriyle birlikte kardeşini bu kuleye kapatır. Kuleye hiç kimse girip çıkamaz ve yiyecekleri bile iple yukarıya çekilirmiş. Her nasıl olmuşsa hizmetçi kadınlar kulenin içine bir tazı yavrusunu almışlar ve tazı zamanla büyümüş. Kız tazı ile yatıp kalmağa başlamış ve bu tazıdan hamile kalmış. Ortaya çıkan kötü durumu örtmek için kızı kontlardan biriyle evlendirmişler. Günü dolunca kız bir çocuk doğurmuş. Doğan çocuğun yüzü bir hayvanı andırdığı için Attila adını koymuşlar. Çocuk büyüdükçe çevresindeki çocuk ve gençlere karşı üstünlük kurmuş ve öne çıkmış. Zamanı gelince de babasının tahtını ele geçirerek kral olmuş. Kendisi namuslu, herkese iyilik gösteren, keskin zekâlı ve akıllı olduğu için bu vasıflarından dolayı bütün hükümdarlar onu sevmiş (Ögel, 1989, 195). Bu efsane Uygurların türeyiş efsaneleri arasında yer alan bir hakanın tanrılara layık güzellikteki kızlarının yüksek bir kuleye kapatması ve pencereden giren ışığın içerisindeki kurttan hamile kalmaları anlatısı ile büyük oranda örtüşmektedir. İki anlatı arasında en önemli fark Uygurlar kurttan türemeyi tercih ederken, Attila ile ilgili anlatıda tazı/köpek tercih edilmiştir. Bu durum bir etkilenme midir, yoksa uzak geçmişteki ortak bir mitik gene mi işaret etmektedir?

Burada köpek ile ilgili inanışların kökenini açıklama gibi daha önce söylenenleri tekrarlamak gibi bir garabete girmek düşüncesinde değiliz. Zaten söylenmesi gerekeneler yeterince ifade edilmiş ve tartışılmış. Yukarıda özetlenen çalışmalarda ağırlıklı olarak Anadolu sahası Türklüğüyle ilgili yok denecek kadar az veri yer almaktadır. Bu bağlamda bu

çalışmanın amacı, köpek inancı etrafında oluşmuş anlatılara Anadolu sahasından derlenmiş iki masal metnini ilave etmek ve bu masal metinleri hakkında kısa bir değerlendirme yapmaktır.

Kara Köpek Masalları

Giriş kısmında verilen bilgilerin çoğunluğu Anadolu sahası dışı Türk kültür havzalarından elde edilmiş metinlerdir. Aşağıda sunacağımız köpekle ilgili bu masal metinleri, uzak geçmişin köpek ata miti ile ilgili verileri bünyesinde barındıran oldukça kıymetli metinlerdir.

Biri yayımlanmış bir yerel kitaptan alınan diğeri ise bir öğrencimizin derlediği masal metni, köpekle evlilikle ilgili inancın masallaşmış şekilleridir. Bilindiği üzere masal metinleri, bünyelerinde fantastik unsurları barındıran metinlerdir ve bu fantastik unsurların ne anlama geldiği anlatıcı veya dinleyiciyi pek ilgilendirmez. Dinleyiciyi ilgilendirmeyen bu fantastik unsurların büyük bir kısmı masalı yaratan veya varlığını sürdüren toplulukların kültürel birikimleri ile mitik anlatılarının motifler halinde günümüze taşınmasından meydana gelmektedir. Uzak geçmişin izlerini taşıyan bu motif kırıntıları, aslında okuyucu/dinleyiciden çok araştırmacılara hitap etmektedir. Dünyanın herhangi bir coğrafyasında üretilen mitik anlatı motiflerinin asırlar sonra başka bir coğrafya veya kültür havzasında çeşitli anlatıların içerisinde üzeri küllenerek varlığını sürdürmesi ve bu anlatılar vasıtasıyla zamana karşı koyabilmesi metinlere farklı zaviyelerden bakmamıza neden olmaktadır. Bu bağlamda kanaatimiz okur ki, bu türden motiflerin yer aldığı anlatılar mitoloji çalışmaları açısından oldukça kıymetlidir.

Yukarıda da kısaca verildiği üzere köpek ata miti, Tibet menşe'li olup, oradan Moğol ve Çin kültürlerine geçerek söz konusu kültürlerin ana mitik unsurları haline gelmiştir. Bu bağlamda söz konusu mitin Türk kültür evrenin kabul görüp görmediği hususu meseleye bakış açınıza göre değişmektedir. Bu tartışmalara katkı sağlaması bağlamında aşağıda metnini sunacağımız masal metinlerinin her ikisinde de "Köpek Ata" miti yer almaktadır. Yapılan bir dua neticesi bir genç kızın Kara Köpekle evlenmesi konusunun işlendiği metinlerin ana motifi bizce köpek ata mitiyle ilişkilidir. Bu anlatılarda köpeğin kara olarak tavsif edilmesi ise Anadolu'da Barak olarak adlandırılan köpeklerin aynı zamanda "Kara Köpek" olarak da isimlendirilmesinden kaynaklanmaktadır. Bu masallardaki köpeğin kara olarak tavsif edilmesi, köpek ata mitinin varlığını ortadan kaldırmayacağı düşüncesinde olduğumuzu belirtmek isteriz.

Kara köpek, masallardan birincisinde iyi diğerinde ise kötü olarak anlatılmaktadır. İlk masal, bazı yönleriyle Attila'nın doğumu ile ilgili efsaneden izler taşırken diğer yönüyle Çin efsanesinden izler taşımaktadır. İlk masalda hamile kalan kızın hamileliğinden ailesinin rahatsız olması, bunu sebebinin soruşturulması ve devamında da Keloğlan kılığına girmiş kara köpeğin kısmeti kızın cezalandırılmak istenmesi hadisesi Attila'nın doğumu ile ilgili efsaneye benzemektedir. Her iki anlatıda da kızlar, gayri meşru olarak kabul edilen bir gebeliğe maruz kalmışlardır ve devamında işledikleri suçun karşılığı olarak cezalandırılmak istenirler. Ancak masal, utanılacak gebeliğe maruz kalan kızın cezalandırma işleminin sonuçsuz kalması yönüyle Attila'nın doğumu efsaneden ayrılmaktadır. Ayrıca, birinci masalda kızın zorda kalması durumunda kara köpeğin imdada yetişmesi ve devamında kızı kurtararak evlenmesi motifi, zorda kalan Çin ordusuna yardımı karşılığında Kara Köpeğin Çinli Prensesle evlenmesi köken mitini işleyen Çin anlatması ile örtüşmektedir. Bu masalın bir yönüyle Attila'nın doğumu anlatmasına diğer yönüyle ise Çin anlatmasına benzemesi oldukça dikkat çekicidir. İlk masaldaki söz konusu bu iki benzerlik, Köpek Ata mitinin aslî formlarındaki motiflere uygundur. Buradan hareketle şunu da belirtmek gerekir ki bu masaldaki iki motif, mitik anlatıların zaman içerisinde nasıl evrildiğinin veya başka formlar altında varlığını nasıl sürdürdüğünün en güzel örneklerden birini teşkil etmektedir.

İkinci masalda da bir Kara Köpek motifi yer almaktadır. Bu masalın en önemli yanı masalın başında kara köpeğin don değiştirerek yakışıklı bir genç olarak kızın karşısına çıkması ve devamında kızla evlenmesidir. Masal bu motifleri yönüyle hem Attila'nın doğumuyla ilgili anlatıyla hem de Çin efsanesiyle örtüşmektedir. İkinci masalın devamında köpeğin bir leş yiyici hale gelmesi ve kız tarafından öldürülmesi ise köpek mitinin zaman içerisinde masal anlatıcılarının sahip olduğu inanç tesiriyle kötüye evrilmesinden kaynaklanmaktadır.

Sonuç

Her iki metnin köpek ata veya köpekle evlilik mitini temel alması, inanç, kültür ve coğrafya etkisine rağmen köpekle ilgili kültür geninin varlığını sürdürmeyi başarmasına işaret etmektedir. Biraz zorlama gibi gözükse de aşağıda sunduğumuz iki masalın yukarıda kısaca açıklanan motifleri, Çinli prensesin köpekle evlenmesi ve Attila'nın doğumunu anlatan efsanelerle büyük benzerlik arz etmektedir. Bu iki motifin dışında her iki anlatıdaki masal unsurları, masalların yapısı gereği derlendiği coğrafyaların inancı ve kültürel birikiminin rengine bürünerek varlığını sürdürmesinden kaynaklanmaktadır. Bu durum da bize milletlerin yapı taşlarını oluşturan kültür geni olarak tanımladığımız unsurların tarihî süreç içerisinde zamana karşı direnme gücünü ve bu yolla varlığını sürdürme becerisine işaret etmektedir.

KARA KÖPEK*

Bir adamın çok güzel bir kızı varmış, Kızın gelin olacak çağa gelmesiyle birlikte dünürcüler kapılarını aşındırmaya başlamış, nihayet kız bir gençle nişanlanmış. Düğün günü gelmiş çatmış, yapılan gösterişli bir düğünün ardından gelin ile damat odalarına çekilecekken kapılarında bir adam belirmiş. Damat'a dönerek, "O senin kısmetin değil, kara köpeğin kısmeti" demiş. Adam kaybolur kaybolmaz damat yere yığılmış ve oracıkta ölmüş. Düğün evi olmuş bir ölü evi. Ağıt figan dolu günlerden sonra kız, babasının evine geri dönmüş.

Bir müddet sonra kıza yeni dünürler gelmeye başlamış. Uygun görünen birisiyle nişan ve ardından düğün yapılmış. Gelin ile damat odalarına çıkarken aynı adam yine görünmüş, damada, "O senin kısmetin değil, kara köpeğin kısmeti" demiş. Bu damadın sonu da ilki gibi olmuş. O da ölmüş. Aradan geçen iki yıldan sonra kız tekrar evlenmiş, sonuç malum, "O senin kısmetin değil, kara köpeğin kısmeti." sözlerinden sonra üçüncü damat da ölmüş. Başına gelen olaylardan sonra kız, bir daha evlenmemeye karar vermiş. Ailesine "Benim kısmetim olan kara köpek kimdir? Neyin nesidir? Onu bulmaya gideceğim." diyerek kararını açıklamış. Hazırlanmış, atına binerek yollara düşmüş, gittiği her yeni yerde kara köpeği sormuş. Az gitmiş uz gitmiş sonunda bir ihtiyara rastlamış. Adam kızın başından geçenleri dinledikten sonra eliyle uzaklardaki dağı işaret etmiş.

-Kızım şu dağı görüyor musun? Kara köpek o dağın eteklerinde yatmakta. Atınla yanına yaklaş ve atını salıver gitsin. Sen de kara köpeğin arkasında dur. Eğer kuyruğunu sallarsa üzerine bin, sallamazsa sakın yaklaşma, demiş.

Kız adamın dediklerini aynen yapmış. Bakmış kara köpek kuyruğunu sallamaya başlamış. Hemen sırtına binmiş. Kara köpek tozu dumana katarak, dağları tepeleri aşarak kızı daha önceleri hiç gitmediği büyük ve ürpertici bir eve getirmiş. Kıza kırk tane anahtar vererek buradaki odalara girebileceğini söylemiş ve gözden kaybolmuş.

Kız evde tek başına geçen günler içinde diğer otuz dokuz odayı gezmiş. Fakat kırkıncı odaya niçin girmemesi gerektiğini bir türlü çözememiş, merakına yenilerek oraya da girmeye

* Masalı öğretmen Metin Bedel, Nevşehir ili Derinkuyu ilçesinden derlemiştir. Derleyici masalı kimden derlediğini belirtmemiştir. Metin, "Osman AYTEKİN, (2006), Dünden Bugüne Derinkuyu, Elma Ofset Matbaacılık, Niğde" başlıklı çalışmanın 160-167. sahifeleri arasında yer almaktadır.

karar vermiş. Girmiş fakat bir de ne görsün, odanın kapısı bir mezarlığa açılıyormuş. Kara köpek de mezarlıktaki ölüleri çıkarıp, kefenlerini parçalayıp onları yiyormuş.

Kız onları görünce hemen içeri girmiş. Hem ağlıyor hem de nasıl bir belanın içinde olduğumu anlamaya çalışıyormuş. Bu sırada kara köpek eve gelivermiş ve:

-Ne yapıyorsun, burada rahat mısın? demiş. Kara köpekten korktuğunu belli etmek istemeyen kız, "Evet rahatım." cevabını vermiş.

-Sana anneni getireyim mi? demiş. Kız getirmesini söylemiş. Kara köpek:

-Sana anneni getiririm, fakat yanınızda durmam. Sizi yalnız bırakırım, demiş.

Kısa bir süre sonra kızın annesi gelmiş. Üç gün durmuş ve gitmiş. Kara köpek tekrar gelerek "Babanı getirmemi ister misin?" demiş. Evet cevabından sonra gitmiş, kızın babasını da getirmiş. Babası da üç gün durduktan sonra oradan ayrılmış. Kara köpek tekrar gelerek "Lalanı (hizmetçini) getireyim mi?" demiş. Kız yine getir, demiş. Lala gelmiş bir gün durmuş ve gitmiş. Kara köpek kızın yanına gelmiş:

-Anneni getirdim bir şey söylemedin. Babanı getirdim ona da bir şey söylemedin. Ama lalanı görünce ona gördüğün her şeyi anlattın. Sen bana yaramazsın, çık evimden, burayı terk et, demiş.

Kız gidecek yerinin olmadığını, başına gelen olayların kendisi olduğunu söyleyerek başlamış yalvarmağa. Fakat kara köpeği ikna edememiş. Çaresiz evden çıkmış. O sırada kara köpek "Dur!" demiş. Kıza üç tane kıl vermiş.

-Başın dara düşerse bu kılları birbirine sürt, nerede olursan ol ben seni kurtarırım, demiş.

Kız çaresiz bir şekilde düşmüş yollara. Akşam olduğunda bir köye varmış. Kazanla bir şeyler kaynatan bir kadın görmüş ve yanına gitmiş.

-Teyze nedir o kaynattığın, diye sormuş.

-Katran kaynatıyorum, cevabını vermiş.

Niçin katran kaynattığını sorduğunda ise, kadın:

-Bizim bir oğlumuz var. Şu karşıda gördüğün evin kızını oğlumuza istedik, fakat vermediler. Ben de kıza büyü yapıyorum. Katran burada kaynadıkça, kız da orada çıldırıyor. Ele avuca sığmıyor. Her gün bir adamı yiyor, demiş.

Kız, kadına "Teyzeciğim seni çok yorgun görüyorum. İstersen git biraz dinlen, ben kazanın altına odun atmaya devam ederim." demiş.

Çok yorgun olan kadının hoşuna gitmiş, bu teklif. Ocak başına uygun bir yer bularak uyumaya başlamış. Kız, kadının uyuduğundan emin olunca katran kazanını kadının başına çevirmiş.

Oradan o büyülü kızın evine gitmiş.

-Beni misafir alır mısın, diye sormuş. Evin sahipleri bu kızı kendi deli kızlarına yedirmek düşüncesiyle "Tabi ki alırız." deyip, alıp eve buyur etmişler. Biraz sonra tek başına bir odada kilitli olan kapısının sesi duyulmuş.

-Ne olursunuz beni buradan çıkarın. Ben artık iyileştim. Eskisi gibi oldum.

Kızın yakarışlarına dayanamayan ailesi onu bulunduğu odadan çıkarmış. Gerçekten de kız iyileşmiş. Herkes çok seviniyormuş. Bunu sebebini anlamaya çalışıyorlarmış. Sonunda misafir kıza dönerek:

-Sen gelmeden önce kızımız çıldırmış bir vaziyette ve insanlara saldıran, onları yiyen biriydi. Şimdi senden benden farksız biri oldu. Bunun sebebi nedir, demişler.

Kız olanları bir bir anlatıp kızlarına büyü yapan kadını nasıl öldürdüğünü anlatmış. Kızların(ın) iyileşmesine çok sevinen aile, kıza:

-Dile bizden ne dilersen. Sana istediğin her şeyi vermeye hazırız demişler. Kızın kendileriyle kalmasını istemişler. Kız:

-Teşekkür ederim, ama ben burada kalamam, gitmem lazım, demiş. Ev sahipleri, "Gitme oğlumuzla evlen, gelinimiz ol." diye yalvarmışlarsa da dinletememişler. Kız giderken:

-Yalnız sizden bir isteğim var. bana bir erkek elbisesi verin, demiş.

Elbiseyi bohçasına koyarak düşmüş yollara. Az gitmiş uz gitmiş, dere tepe düz gitmiş. Sonunda akşam vakti bir eve varmış. Evin kapısını çalmış. Kapıyı siyahlar içinde bir kadın açmış. Kız:

-Beni evinize misafir alır mısınız? Çok uzaklardan geliyorum. Aç ve yorgunum, demiş. Kapıdaki kadın:

-Hayır seni misafir edemeyiz. Çünkü evimizde yas var, demiş. Kız:

-Ne olursunuz beni kapıda koymayın. Sizinle beraber ben de yas tutarım, demiş. Sonuçta içeri almışlar. Gerçekten de herkes siyahlar giyinmiş, yas tutuyormuş. Kendisi de siyah giyinerek, ev halkına uymuş. Neler olduğunu, niçin yas tuttuklarını sormuş. Evin hanımı başlamış ağlamaya:

-Bizim on yedi yaşında bir oğlumuz vardı. Bir gün aniden ortadan kayboldu. Aramadığımız, aratmadığımız, haber salmadığımız yer kalmadı. Fakat oğlumuzun ne ölüsüne ne de dirisine rastlayabildik, o gündür bu gündür yastayız, demiş.

Kız yaşadığı süre içinde herkesi yakından tanımış. Evin bir de Arap hizmetçisi varmış. Arap bulaşıkları yıkadıktan sonra bulaşık sularını bir kovaya doldurur, evin arkasındaki bodruma benzer yere gidermiş. Oradan bir yerden anahtar alarak kapıyı açar ve içeri girer, kapıyı içerden tekrar kilitlermiş. Arap hizmetçinin bu davranışından şüphelenen kız, kimseye bir şey söylemezmiş. Evin hanımı bir gün ev halkını bir araya toplayarak:

-Oğlumuz kaybolalı bir yıl oldu. Bir yıldır hiç birimiz yıkanmadık. Bu gün hepimiz hamama gidelim ve temizlenelim, demiş.

Herkes hamam gitmek için hazırlanmış. Fakat kız gitmek istemediğini, evde kalmak istediğini açıklamış. Diğerleri topluca hamamın yolunu tutmuş. Kız, Arap hizmetçinin bulaşık suyunu nereye götürdüğünü, ne işler çevirdiğini öğrenmek için bodruma koşmuş. Anahtarı saklı olduğu yerden bulmuş. Kapıyı açmasıyla içerden:

-Arabım yine mi geldin? Her gün bir kere gelirdin, bugün ikinci kez mi geliyorsun, diye bir feryat, yalvarma ve ağlama sesi geliyormuş kız:

-Sus, sesini çıkarma ben Arap değilim, sakin ol, demiş. Oğlan da:

-Ya sen kimsin, demiş. Kız:

-Seni buradan kurtarmaya geldim, demiş.

Oğlanı bağlı olduğu yerden çözmüş. Her gün bulaşık suyu içirilen oğlan bir deri bir kemik kalmış. Hemen bahçeye çıkmışlar. Bir ocak yakmış, bir kazan su ısıtarak evin oğlunu güzelce temizlemiş. Sonra oğlanı ayaklarından tutarak baş aşağı sarkıtmış. Oğlanın ağzından kurtlar dökülmüş. Yeni elbiseler giydirerek misafir odasına yatağa yatırmış. Kapıyı kapatarak çıkmış dışarı.

Başlamış hamama gidenleri beklemeye. Ev halkı hamamdan döndüğünde kızı şen şakrak ve sevinç içinde bulmuşlar. Bu duruma bir anlam veremedilerse de seslerini çıkarmamışlar. Fakat kız gülmeye, eğlenmeye devam ediyormuş. Sonunda evin hanımı dayanamamış:

-Kızım sana ne oluyor? Hamama gittik diye acımızı unuttuğumuzu (mu) sanıyorsun? Oğlumuzun acısı içimizde, kendine gel, demiş.

Bu arada Arap kızın davranışından şüphelenerek hemen oğlanı kontrol etmeye gitmiş. Fakat ne görsün, oğlanın yerinde yeller esiyor. Etekleri tutuşmuş ne yapacağını şaşırmış. Eve gelerek atmış kendini yerlere, başlamış "Hastayım, ölüyorum!" diye inlemeye. Ev halkını almış bir telaş.

Fakat kız yine neşeli ve sevinçli tavrına devam ediyormuş. Sonunda evin hanımı dayanamamış:

-Çabuk evimizi terk et. Bizim acılarımızla alay ettiğin gibi Arabın hastalığı umurunda değil. Seni burada görmek istemiyorum, demiş. Bunu üzerine kız eliyle işaret ederek, hanımdan yanına gelmesini söylemiş.

-Sana bir şey göstermek istiyorum, diyerek elinden tutmuş. Oğlanın yattığı odaya götürmüş. Yatakta yatan oğlunu gören kadın, gözlerine inanamamış. Oğlunu öpmüş koklamış. Sakinleşince nerde olduğunu, başına neler geldiğini sormuş. Oğlan, Arap hizmetçinin kendisini kapattığını, bulaşık suyu verdiğini ve yaptığı işkenceleri bir bir anlatmış.

Gelmişler birden bire hastalanan Arabın yanına. Tabi ki neden hastalık numarası yaptığını biliyormuş artık. Arap hizmetçiye:

-Satıra mı razısın, katıra mı, demişler. Katıra bindirilip gönderileceğini düşünen Arap:

-Katıra razıyım, demiş.

Arabı katırın kuyruğuna bağlamışlar. Ata bir kırbaç vurarak salmışlar, dağlara. At koştukça Arabın vücudu parça parça olmuş. En büyük parçası el kadar kalmış.

Oğullarına kavuşan aile, kıza nasıl teşekkür edeceklerini şaşırmışlar. Ona ne iyilik yapacaklarını bilememişler. Kızın artık gitmek istemesine çok üzülmüşler. Gitmeyip kendileriyle kalmasını, başlarının tacı olmasını istemişler.

Fakat kız gitmekte ısrarlıymış. Yalnız kendine yeni kesilmiş hayvandan alınmış bir işkembe parçası vermesini istemiş. İsteği hemen yerine getirilmiş. Yanında bulunan erkek elbisesini giymiş. Saçlarını başının üzerine geçirmiş. Kısacası Keloğlana benzemiş. Yeniden düşmüş yollara.

Bir ağanın kapısına varmış. İş aradığını, kendisine bir iş vermelerini istemiş. Çiftliğin kâhyası bir kaz çobanına ihtiyaçları olduğunu söyleyerek, almışlar içeriye. Ona bir yer göstererek:

-Keloğlan burada yatıp kalkacaksın, kazları güdeceksin, demişler. Keloğlan (kız) söylenenleri kabul ederek başlamış kazları gütmeye. Günler hızla geçip gidiyormuş.

Bu arada ağanın genç ve güzel bir kızı varmış. Fakat bir gün kızın hamile olduğu, çiftliktekiler tarafından fark edilmiş. Bu durum hemen ağaya bildirilmiş. Haberi alan ağa, sinir krizleri geçirmiş. Kızını hemen bir yere kapatmalarını, işin aslını öğrendikten sonra da öldürmelerini emretmiş.

Kızı almışlar içeri, hem işkence yapıyorlar hem de durumun sebebini öğrenmeğe çalışıyorlarmış. Kız kendini bu durumdan kurtarmak için:

-Bütün bunların sebebi Keloğlandır. Benim bir suçum yok, tek suçlu odur, diyerek yalan söylemiş. Keloğlanı (kızı) hemen yakalamışlar. Yaptıklarının cezasının ölüm olduğunu söylemişler. Onu asmaya karar vermişler. Fakat Keloğlan erkek olmadığını, kendisinin de bir kız olduğunu onlara bir türlü söyleyemiyormuş.

Keloğlanı asmak için bir darağacı hazırlamışlar. Asmadan önce bir isteğini olup olmadığını sormuşlar. O da abdest almak istediğini söylemiş.

Aklına bir zamanlar Kara Köpeğin kendisine verdiği üç kıl ve Kara köpeğin "Başın dara düşerse bu üç kılı birbirine sürt. Nerede olursan ol gelir seni kurtarırım" dediği aklına gelmiş. Hemen kılları sakladığı yerden çıkararak, birbirine sürtmüş. Kara Köpek tozu dumana katarak doludizgin bir şekilde gelmiş. Kızı sırtına bindirdiği gibi aynı hızla gözden kaybolmuş. Onu çok uzaklara götürmüş. Bu yolculuk sırasında kız bayılmış.

Gözlerini açtığında yakışıklı bir genç görmüş karşısında. Kara Köpek bir insan olmuş. Kızla evlenmişler. Çocukları olmuş.

Mutlu bir hayat yaşamışlar.

Onlar ermiş muradına, biz çıkalım kerevetine.

Kara Köpek İle Evlenen Kız*

* Bu masal, Niğde üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi TDE Bölümü Öğrencisi Gülseren Yüksekdağ tarafından 05.05.2011 tarihinde derlenmiştir. Masalın derleme kaydı özel arşivimizdeki öğrenci ödevleri arasındadır. Kaynak kişi Gülistan Yüksekdağ, 1967 doğumlu, ilkokul mezunu, ev hanımı, derlemenin yapıldığı tarihte Adana Yüreğir ilçesi Çamlıbel mahallesinde ikamet etmektedir.

Bir köyde çok güzel bir kız varmış fakat kızın isteyeni yokmuş. Bir gün kızın annesi onu bir kocakarının yanına götürür. Kızının çok güzel olduğunu fakat isteyeninin olmadığını söyler. Kocakarı kızın kaderinin bir Kara köpek oluğunu söyler. "Filanca yerde bir çukur vardır. Kızı oraya bırakın. Kara köpek gelecektir." der. Annesi kızı götürüp o çukura bırakır. Biraz zaman geçtikten sonra kız Kara köpeğin geldiğini anlar. Çukurdan dışarı çıkmaya çalışır. Çukurdan çıktıktan sonra koşmaya başlar. Kara köpek kızın kaçtığını görür. Bu Kara köpek her şekle girebilen bir köpektir. Kara köpek çok yakışıklı bir genç şekline girer. Bir ağacın altında uyuyormuş numarası yapar. Kızın oradan geçeceğini bilir. Bir süre sonra kız gelir uyuyan genci uyandırmamak için yavaş hareket eder. Tam yanından geçeceği sırada genç uyanır. Kıza neden kaçtığını sorar. Kız durumunu anlatır. Genç kızla evlenir. Kızın bilmediği bir köye yerleşirler. Genç her sabah evden erkenden çıkar. Çalışmaya gittiğini söyler. Kıza "sen evde yemek yap, dışarı çıkma, akşam olunca eve gelirim" der. Her gün erkenden evden çıkar. Sokağa çıkar çıkmaz Kara köpek olur akşama kadar sokaklarda, çöplerde gezer. Akşam olunca da sokaktan topladıklarını eve getirir. Her akşam karısına bitlerini temizletir. Çünkü köpektir ve çöplerde geziyordur. Karısı durumu bilmez her akşam bitlerini temizler. Karısı yine bir gün kocasını bitlerini temizlerken "Neden her gün temizlediğim halde yine bit var?" diye sorar. Genç de "Çok konuşma işine bak der." Kız bir daha bir şey sormaz. Bunların evi mezarlığın karşısındadır. Pencereden bakınca mezarlık olduğu gibi görünür. Bir gün oturdukları yerden biri ölür. Kocası da "Ben de gideyim de bir dua edeyim" der ve gider. Cenazeyi gömerler. Sonra herkes dağılır. Bu genç de onlarla beraber mezarlıktan çıkar. Ama eve gitmez. Bu genç onlara katılmakla aslında ölünün mezarını bilmek için gider. Herkesin dağıldığını gördükten sonra genç köpek şekline dönüşür. Kapattıkları mezardan ölüyü çıkarır ve ölüyü yer ve sonra mezarı tekrar kapatır. Bütün bu olanları kız görür. Kız onun Kara köpek olduğunu anlar. Kocası akşam eve gelir. Kız hiçbir şey olmamış gibi soru sormadan kocasının bitlerini temizler. Ertesi günün sabahı kocası evden çıkar çıkmaz o da bir kocakarının yanın gider. Olanları anlatır. Kocakarı da ona "Gece yatağa girmeden yastığın altına bir bıçak sakla, uyuduktan sonra bir defa vur ama sakın birden fazla vurma o zaman ölmez." der. Kız eve gider. Kocasının gelmesini bekler. Her zamanki gibi kocasının bitlerini temizler. Yatmadan önce yastığının altına bıçağı saklar. Kocasının uyumasını bekler. Kocası uyuduktan sonra bir defa kocasına bıçakla vurur. Kocası ikinci defa vurması için yalvarır. Fakat kız ikinci defa vurduğunda ölmeyeceğini bildiği için bir daha vurmaz. Kocası can çekişirken yavaş yavaş Kara köpek şekline dönüşür. Böylece kız bu kötü kaderinden kurtulur.

KAYNAKÇA

Aytekin, Osman. (2006), "Dünden Bugüne Derinkuyu", Niğde: Elma Ofset Matbaacılık,.

Caferoğlu, Ahmet. (1961), "Türk Onomastiğinde "Köpek" Kültü", Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten-, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1-11.

İnan, Abdulkadir. (1949), "Barak Efsanesi", TTK Belleten, XIII, s. 151, 152.

İnan, Abdulkadir. (1949), "İt Başlı Ulus Efsanesi", TTK Belleten, XIII, s. 149- 150.

Ögel, Bahaeddin. (1989), Türk Mitolojisi-I, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

ÇİNGİZ AYTMATOVUN ƏDƏBİ QƏHRƏMANLARI

Fərrux MƏMMƏDOV*

Xülasə: Çingiz Aytmatovun yaradıcılığı qırğız və dünya ədəbiyyatında əhəmiyyətli yer tutur. Yazıçı bədii yaracıdılığa 1958-ci ildə "Cəmilə" povesti ilə başlayıb. O, XX əsrin 60-cı illərində bir-birinin ardınca bir neçə povest yazmışdır.

Yazıçının povestlərindəki ədəbi qəhrəmanlar: Cəmilə, Daniyar, Duyşen, Altınay Süleymanova, Tolqanay, Aliman, Asel, İlyas, Tanabay, Çoro və digərləri mürəkkəb və ziddiyyətli obrazlardır. Digər yazıçıların ədəbi qəhrəmanlarından əhəmiyyətli dərəcədə seçilirlər. Bir faktı vurğulamaq yerinə düşər ki, onun ədəbi qəhrəmanları yazıçı ilə bərabər əsərlərinin ideya-bədii xüsusiyyətlərinin müəyyənləşməsində əhəmiyyətli rol oynayırlar.

1970-1980-ci illərdə nəşr olunan "Ağ gəmi" povestində, "Gün var əsrə bərabər", "Qiyamət" romanlarının ədəbi qəhrəmanlarının taleyində faciəvi motivlər, məqamlar üstünlük təşkil edir.

Açar Sözlər: *Ç. Aytmatov, Qəhrəman, Faciəvilik, Povest, Roman*

Literary Heroes of Genghıs Aitmatov

Summary: Chingiz Aytmatov's work occupies an important place in Kyrgyz and world literature. The writer started his artistic career in 1958 with the story "Jamila". He wrote several stories one after the other in the 60s of the 20th century.

Literary heroes in the writer's stories: Jamila, Daniyar, Duyshen, Altynay Suleymanova, Tolganay, Aliman, Asel, Ilyas, Tanabay, Choro and others are complex and contradictory characters. They stand out significantly from the literary heroes of other writers. It is worth emphasizing a fact that his literary heroes play an important role in determining the idea-artistic characteristics of his works along with the writer.

In the story "White Ship" published in 1970-1980, the fate of the literary heroes of the novels "The Day Lasts More Than a Hundred Years," and "Doomsday" are dominated by tragic motives and events.

Keywords: *Ch. Aitmatov, Hero, Tragedy, Story, Novel*

Danılmaz həqiqətdir ki, Çingiz Aytmatov dünya ədəbiyyatı və mədəniyyəti xəzinəsinə dəyərli töhfələr vermişdir. XX əsrin görkəmli elm, mədəniyyət və ictimai xadimləri yazıçının yaradıcılığına yüksək qiymət vermişlər. Çingiz Aytmatov qırğız xalıqını, qırğız xalqı Çingiz Aytmatovu şöhrətləndirmiş, dünyaya tanıtdırmışdır. Qırğızıstanın ucaqar Şəkər avulundan başlanan yol onu şöhrətin, insanlığın, milliliklə bəşəriliyin vəhdətinin zirvəsində əbədi olaraq qərara tutmağa, "məcbur etmişdir".

"Çingiz Aytmatov əsərlərində Zamanın, İnsanın və Təbiətin vəhdətini yaratmışdır " (4,161)

XX əsrin 60-80-ci illəri yazıçının yaradıcılığının ən məhsuldar dövrü kimi səciyyələndirilir. Həmin illəri "Aytmatov illəri" kimi dəyərləndirsək, qətiyyən səhv etmərik...Yazıçının 1958-ci ildə "Novıy mir" jurnalında dərc olunan "Cəmilə" povesti ədəbi tənqid tərəfindən birmənalı qarşılanmadı. "Cəmilə" povestində əsas hadisələr müharibədən min kilometrlərlə uzaqda yerləşən qırğız avulunda baş verir. Çingiz Aytmatov "Cəmilə" povestində konkret olaraq müharibəni, döyüş səhnələrini təsvir etməmişdir. Arxa cəbhədəki qadınlar müharibəyə getmiş ərlərini, qardaşlarını əvəz etmiş, ən ağır işləri yerinə yetirirdilər. Cəmilə də digərləri kimi auldan 30-40 kilometr uzaq məsafədə yerləşən stansiyaya taxıl daşıyırdı. Müharibəyə getmiş həyat yoldaşı Sadığın yolunu gözləyirdi. Bir vaxtlar aulu tərk etmiş Daniyarın qəfil gəlişi vəziyyəti kökündən dəyişir. Daniyar müharibədən şikəst qayıtmışdı. Qaradinməzliyi, kədərli, qəmli olması ilə digərlərindən seçilirdi. Ümumiyyətlə, Çingiz Aytmatovun ədəbi qəhrəmanları qəribəlikləri, qeyri-adilikləri ilə fərqlənirdilər. Onlar müstəqildirlər, fərqli qərarlar qəbul etməyə üstünlük verirlər. Daniyarla Cəmilə kimi... Çoxları onları ittiham etsə də, yazıçının fikri tamamilə fərqlidir. Povestin "Cəmilə" adlandırılması təsadüfi deyildir. İlk əsərlərdən başlayaraq Çingiz Aytmatovun ədəbi qəhrəmanları nə qədər çətin, təhlükəli, faciəvi olsa da, həqiqətin gözünün içinə dik baxmağı bacarırlar... Fikrimizcə, yazıçının əsərlərinin uğur qazanmasının əsas səbəbi onun bədii və

* Dosent, Filologiya Üzrə Fəlsəfə Doktoru, Bakı Slavyan Universiteti.
DOI :10.30546/100981.2024.0191

həyat həqiqətlərinə sadiq qalması ilə bağlıdır. Tənqidçi Belinskinin sözləri ilə desək, "ən yaxşı həqiqət bədii həqiqətdir".

"Qırmızı yaylıqlı qovağım mənim" povestində Asellə İlyasın sevgisini müqəddəs sevgi, məhəbbət, qarşılıqlı hörmət adlandırmaq düzgün olardı. Onlar ideal və xoşbəxt ailə modelinin bir azddımlığında, lap yaxınlığında dayanmışdılar. İlk baxışdan heç kim onlara mane ola bilməzdi. Asel valideynlərindən, yaxınlarından, doğmalarından əl çəkərək həqiqi sevgisinin, ilk məhəbbətinin arxasınca gəlmişdir. Asel hər gün səbrsizliklə həyat yoldaşı İlyasın işdən qayıtmasını gözləyirdi. Tezliklə oğlanları Səməd dünyaya gəldi. İlk zamanlarda bir-birlərini sözsüz başa düşürdülər. Görəsən, həqiqi xöşbəxtlik üçün daha nə lazımdır? İlyas çətinliklərlə, mübarizələrlə tapdığı, qazandığı ailə xoşbəxtliyini, səadətini bir andaca və həmişəlik itirdi. Sonda İlyasın etirafı heç nəyi dəyişmir.

"Aradan bir müddət keçər, evlənərəm, evim, ailəm, uşaqlarım, xülasə, başqa insanlar kimi, hər şeyim olar. Dostlar da, yoldaşlar da tapılır. Yalnız mənim bir şeyim olmayacaq, biryolluq, əbədi olaraq itirdiyim adamım olmayacaqdır... Mən ömrümün sonuna qədər, son nəfəsimə qədər Aseli və aramızda olan bütün gözəl şeyləri yadda saxlayacağam. Əlvida, Asel! Əlvida, qırmızı yaylıqlı qovağım mənim! Əlvida, sevgilim. Bəxtiyar ol!"...(1,160).

"Köşək gözü" əsərində Kamal işıqlı, romantik arzularla, duyğularla yaşayan gəncdir. Vətən torpağının hər qarışı onun üçün çox əzizdir. Ucsuz-bucaqsız, illərlə insan ayağı dəyməyən Anarxay çöllərini abadlaşdırmaq, insanların yaşayışı üçün cənnətə çevirmək onun əsas məqsədidir. Bütün bu ideyaları onun beyninə orta məktəbdəki tarix müəllimi Aldiyarov yeritmişdir. Ona görə dətəhsilini yarımçıq qoyub çoxlarının vəhşi hesab etdiyi Anarxay düzlərini fəth etməyə gəlmişdir. Kamal kimi vətənpərvər gənclərin sayəsində Anarxay düzü cənnətə dönəcəkdir. Kamal ilk dəfə Anarxay düzündə həyatın sərt üzünü gördü. Başa düşdü ki, həyatda xeyirxah, vicdanlı, əməksevər, olmaq, yaşamaq, xoşbəxt olmaq, xoşbəxt olmaq üçün kifayətdeyildir. Şər qüvvələrə qarşı barışmaq, mübarizə aparmaq və qələbə çalmaq lazımdır. Sadə, əməkçi insanların heç də hamısı vicdan mücəssəməsi, həqiqət carçısı deyillər. Traktorçu Abakir yaxşı işləməyi bacarırdı. Ancaq qəddarlığı, paxıllığı, xudpəsəndliyi, acgözlüyü ilə digərlərindən seçilirdi. Abakiri yaxından tanımağa başlayan Kamal vaxt ötdükcə daha çox təəccüblənirdi ki, əməksevər, yaxşı işləməyi bacaran insanda bu qədər mənfi qeyri-insani xüsusiyyətlər hardandır? Abakir artıq Kamalı tanıyırdı. Savadlı, bilikli, məlumatlı olduğuna, müqavimət göstərdiyinə görə ona dərindən nifrət edirdi, kin bəsləyirdi. İlk vaxtlarda aciz, gücsüz, bacarıqsız hesab etdiyi, həqarətlə, istehza ilə "akademik" çağırdığı kamala qalib gəlməyin mümkünsüzlüyünü, çətinliyi başa düşürdü. Birlikdə torpağı şumladıqları zaman təsadüf nəticəsində tapdıqları dəmir parçasını görəndə özünü itirdi. Rəngi dəyişdi, dili topuq vurmağa başladı. Dəmir parçasını qızıl külçəsi hesab etdi. Heç kimlə, hətta sevgilisi Xədicə ilə bölüşmək istəmədi. Xədicəni gözü yaşlı qoyaraq qaçdı. Kamal düzgün olaraq Abakiri döyüş meydanından qaçan fərariyə bənzətdi.Sonralar məlum oldu ki, Abakirin tapdığı qızıl külçə deyil, adicə dəmir parçasıymış...

Çingiz Aytmatovun "Ana tarla" əsəri faciələrin faciəsi, başqa sözlə desək, faciələr toplusudur. "Ana tarla" povestinin əsas surətləri Tolqonay və Suvankuldur. Onlar gənc yaşlarından ailə qurmuşdular. Onların birgə xoşbəxtliyinə Göylər, ilk növbədə isə Ay şahidlik etmişdi. Bir-birinin ardınca üç oğulları dünyaya gəlmişdi. Qasım, Caynaq və Masalbek. Suvankul briqadir vəzifəsində çalışır, oğlanları da oxuyur, işləyir, layiqli övlad kimi böyüyürdülər. Ailə sözün həqiqi mənasında xoşbəxtliyin zirvəsində möhkəm qərar tutmuşdu. Onları zirvədən endirməyə,dağıtmağa, pərən-pərən salmağa adına tale, qismət, qəzavü-qədər deyilən varlıq qadirdi. Həmin varlıq müharibə oldu. Çingiz Aytmatovun qənaətinə görə müharibə insanlığa və bəşəriyyətə qarşı yönəlmiş ən böyük və bağışlanılması mümkün olmayan cinayətdir. Müharibənin başlaması xəbərini qəflətən eşitdilər. Bir anın içərisində hər şey dəyişdi. Sanki insanların həyatı iki yerə parçalandı: müharibəyə qədərki və müharibədən sonrakı. Əvvəlcə Suvankul, sonra isə oğlanları cəhbəyə yollandılar. Tolqonay Suvankulun

yerinə briqadir işləməyə məcbur oldu. Bəzi məqamlarda ümumi işin naminə sərt tədbirlər görməli oldu. İnsanlardan ovuc-ovuc yığdığı taxıl cəbhədən qaçmış Çeyşengül tərəfindən oğurlandı. Həyat yoldaşı, oğlanları cəbhədə həlak oldurlar. Müharibədən əvvəl böyük oğlu Qasım Aliman adlı qızla ailə qurmuşdu. Bir-birlərini dəlicəsinə sevirdilər. Müharibədə doğmalarını itirmiş Tolqonay sevimli gəlini Alimanın xəyanətinin və faciəvi ölümünün şahidi oldu. Həyatda Tolqonayın başına gəlməyən faciələr qalmadı. Sonda Tolqonay torpaqla üz-üzə qaldı. Dərdlərini, başına gələnləri Torpağa danışdı. Tolqonay həyat yoldaşını, üç oğlunu itirmişdi. Torpaq isə minləri, milyonları... Torpaq şumlanmadığı, neçə illərdir ki, bar vermədiyi, əkilmədiyi üçün ağlayırdı. Tolqonay isə həyat yoldaşına, oğlanlarına görə...Görəsən, hansı daha çox əzab çəkirdi?. Fikrimizcə, hər ikisi. Onları taleyin ağırlığı, dərdin çəkilməzliyi birləşdirmişdi və mətinləşdirmişdi...

"Ana tarla" əsərinidə müharibə dövründə arxa cəbhə insanlarının qəhramanlığı, fədakarlığı, faciəsi ön plana çəkilmişdir. Povestin əsas baş qəhrəmanları Suvankul və onun həyat yoldaşı Tolqovuydır. Onlar sadə əmək adamlarıdır. Ancaq necə də xoşbəxtdirlər. Əsərdə XX əsrin 20-40-cı illərində ucqar qırğız aulunda baş verən hadisələrdən bəhs olunur. Maddi cəhətdən çoxlu problemlər mövcuddur. İnsanların üzündən sevinc, xoşbəxtlik nidaları, əlamətləri əskik olmur. Kəndə ilk traktorların gətirilməsi, nisbətən yaşlı insanların gecələr savad kurslarında oxumaq, yazmaq öyrənmələri də toy-bayram kimi qarşılanırdı. Hiyləgərlik, paxıllıq, pislik məhfumları sanki insanların leksikonundan silinmişdi, keçmiş xatirələrdə, yaddaşlarda qalmışdı. Suvankulla Tolqonay Qasım, Caynaq, Masalbek adlı üç övlad böyüdüb başa çatdırmışdılar. Demək olar ki,ideal ailə modeli yaratmışdılar. Bəlkə də özləri bilmədən, hiss etmədən, düşünmədən xoşbəxtliyin zirvəsində qərar tutmuşdular. Nədənsə,tam, bütöv xoşbəxtlik insanlara qismət olmur. Əlbəttə, yuxarıda göstərdiyimiz ailə xoşbəxtliyinin modeli "Ana tarla" povestində təsvir olunan məqamları özündə ehtiva edir. Axı, Tolqonayla Suvankulun ailəsi xoşbəxt ola bilərdilər! Ancaq qəflətən başlanan müharibə xəbəri ailənin gələcək haqqındakı bütün arzularını, ilk növbədə isə xoşbəxtliyi, sevincli, qayğılı xoş günləri darmadağın etdi. Əvvəlcə Suvankul, sonra isə üç oğlu cəbhəyə yollandı. Tolqonay həyat yoldaşı Suvanqulun işini davam etdirdi. Briqadirlik etməyə başladı. Onsuz da kənddə işçi qüvvəsi qalmamışdı. Müharibədən əvvəl əsasən kişilərin yerinə yetirdikləri işlər indi qocaların, qadınların, uşaqların öhdəsində qalmışdı. Tolqonay istəmədən, məcburi şəkildə sərt tədbirlər gördü. Bəzən yazda taxıl əkmək, insanları acından ölməyə qoymamaq üçün əvvəlcədən toxumluq buğdanı ovuc-ovuc yığdırdı. Müharibənin özünün heç kimlə hesablaşmayan, "məsləhətləşməyən" sərt qanunları vardır. Bu baxımdan müharibə dövründə başqa cür hərəkət etmək, davranmaq mümkün deyildi...Tolqonayla Suvankul müharibədən az əvvəl böyük oğulları Qasımı Aliman adlı qızla evləndirmişdilər. Alimanla Qasım bir-birlərini dəlicəsinə sevirdilər. Bir dəqiqə ayrı dura bilmirdilər. Tolqonay müharibədə üç oğlunu və həyat yoldaşını itirdi.Polqonay ağır, çəkilməz dərdini Suvankulla onun xoşbəxt anlarına şahidlik edən Torpağa, Aya danışırdı. Çingiz Aytmatovun qənaətinə görə müharibəni başlayanlar, qızışdıranlar ən böyük nifrətə, cəzaya layiqdirlər. Müharibə ilk növbədə Təbiətə, Anaya, Torpağa qarşı yönəldilmiş və bağışlanılası mümkün olmayan bəşəri cinayətdir... "Povestin sonunda tarla Tolqonayın mərdliyi və dözümü qarşısında başəyir. Sən hamıdan yüksəkdəsən, müdriksən. İnsansan! –söyləyir (5,196)".

"İlk müəllim" əsərində Düyşən insanlığın xeyirxahlığın nə demək olduğunu əyani şəkildə göstərdi.Uçurumun kənarında olan, rüsvay edilmiş balaca, məsum Altınaydan, çoxlarının fəxr etdiyi,Qırğızıstanda fəlsəfə üzrə ilk akademik, şanlı-şöhrətli Altınay Süleymanova yetişdirən məhz Döyşən oldu. Düyşenin kimliyini, varlığını, fədakarlığını çoxları unutmuşdu, yaddan çıxarmışdı. Ancaq, Altınay Sülyemanova yox. Müharibədən sonra Düyşəni çox axtarmışdı. Sanki Düyşen yerli-dibli yoxa çıxmışdı. Elə bil bu dünyada Düyşən adlı adam yaşamamışdı. Ondan soraq verən yox idi. Altınay Süleymanova inamını itirməmişdi. Böyük Müəllimi, Böyük İnsanı tapacağı anın, günü ümidi ilə yaşayırdı. Uşaq

yaşlarında aulu tərk edən Altınay Süleymanova and içmişdi ki, bir də əmisinin və bibisinin yaşadığı kəndə üz tutmayacaqdır, ayaq basmayacaqdır. Həmişə şəhərə gələn həmyerlilərindən hal-əhval tutardı. Nə vaxtsa kəndə gəlmək təklifinə isə qəribə tərzdə gülümsəməklə cavab verərdi. Nəhayət, həmkəndlilərinin təkidli xahişlərindən sonra təzə tikilmiş məktəbin açılışına gəldi. İllərlə axtardığı,görmədiyi, tapa bilmədiyi müəlliminə burada rast gələcəyini ağlına belə gətirmirdi. Böyük təntənə ilə qarşılandı. Hamı onu görmək, yaxınlaşmaq, əlini sıxmaq istəyirdi. Altınay Süleymanova Düyşəni görə bilmədi. Məclisdəkilərdən ölkənin hər yerindən göndərilən təbrik məktublarını çatdırmağa tələsənin Döyşen olduğunu öyrəndi. Özün əgələ bilmədi. Məktəbin açılışındakı "hörmətli insanların, qonaqların" Düyşənin ünvanına söylədikləri "məktubu paylayandan sonra sonra qoy getsin qocalarla otursun" sözlərini sinirə bilmədi. Deyilənləri özü, ilk növbədə isə Düyşən üçün təhqir kimi qəbul etdi. Doğrudanmı insanlar bu qədər unutqan olmuşdular? Altunay Sülyemanova həmkəndlilərinin təkidli xahişlərinə baxmayaraq təcili surətdə gecə qatarı ilə aulu tərk etdi. Şəhərdə birtəhər özünə gəldi. Var gücünü topladı. Altınay Sülyemanova hələ də özünü ilk müəlliminin qarşısında günahkar hesab edirdi. Altınay Sülyemanova şəhərdə yaşayan həmkəndlisinə rəssama məktub yazdı. Heç nəyi fədakar insan olduğunu gizlətməməyi, Döyşənin necə böyük insan olduğunu bildir. Yeni məktəbə Düyşənin adının verilməsi təklifini müdafiə etməyi ondan xahiş etdi. Bu Altınay Süleymanovanın Böyük İnsan, Böyük Müəllim qarşısında etməli olduğu vətəndaşlıq, insanlıq, vicdan borcu idi.

Çingiz Aytmatovun "Erkən gələn durnalar" povesti müharibə dövründə arxa cəbhədəki məktəb uşaqlarının, gənc nəslin qəhramanlığından, fədakarlığından bəhs edir. "Erkən gələn durnalar" əsəri müəyyən mənada "Köşək gözü" povestinin davamıdır. "Köşək gözü" əsərində Kamal Amurxay düzünü təkbaşına fəth etməyə çalışır və sonda çətinliklə də olsa məqsədinə nail olur. "Erkən gələn durnalar" povestində baş qəhrəman Sultanmurad və məktəb yoldaşları ilə birlikdə cəbhənin ehtiyaclarını ödəmək üçün vaxtından əvvəl əmək cəbhəsinə atılırlar. Fikrimizcə, "Erkən gələn durnalar" povestində realizmin və romantizmin xüsusiyyətləri vəhdətdə verilmişdir. "Çörək müqəddəsdir" deyib atalar-deyib atalar.Taxıl əkiləcək yerlərin şumlanılması zamanı durnaların vxtından əvvəl, erkən gəlməsi yaxşı əlamətdir, rəmzi məna daşıyır. Torpağın bol məhsul verəcəyinə işarədir. Sultanmuradın cəbhəyə getmiş atasının sevimli atının - Çabdarın ovçu quldurlar tərəfindən vurulması, öldürülməsi atasının müharibədən sağ-salamat qayıtmaması kimi qəbul edilməlidir, anlamına gəlməlidir...

Yazıçının "Dəniz kənarıyla qaçan Alabaş" əsərində su ilə qurunun,dənizlə torpağın əbədi mübarizəsindən bəhs olunur. Dünya yarananda onların əbədi mübarizəsi davam edir, bir an belə səngimir. Hələlik qalib də məlum deyildir. Əsər qədim nivx əfsanəsi əsasında yazılsa da, müasirliklə daha çox bağlıdır. Ana balıq qəbiləsinin üç nəfər nisbətən yaşlı və bir nəfər cavan sakini balıq ovuna çıxırlar. Onların heç birinin ağlına gəlmədi ki, bu sonuncu səfərdir. Hərçənd ki, bundan da təhlükəli havalarda səfərə çıxmışdılar. Atkiçx (ata) Orqan, Saqqal Əmrain və axi (qohum) Mılğun həyatları bahasına olsa belə, gələcək naminə, Ana balıq qəbiləsində yaşayan insanların kökünün, nəslinin kəsilməməsi üçün gənc Oğlanı-Kiriski xilas edirlər. Ən başlıcası və əsası isə tərəddüd etmədən...Kirisk yaşamalı, onu xilas edənləri unutmamalı, olub keçənləri, nəslin adət-ənənələrini, qanun-qaydalarını yadda saxlamalı və gələcək nəsillərə çatdırmalıydı. Əminik ki, üç nəfərin onu necə xilas etmələrinin və könüllü şəkildə həyatla vidalaşmalarının şahidi olan Kirisk heç vaxt heç nəyi unutmayacaqdır...

"Əlvida Gülsari" povesti Çingiz Aytmatovun roman janrına yaxınlaşmağa başladığının bariz nümunəsidir. Qeyd etmək yerinə düşər ki, yazıçının XX əsrin 60-cı illərində yazdığı povestlər ideya-məzmun xüsusiyyətlərinə görə heç də romanlardan geri qalmırlar, əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənmirlər. "Əlvida Gülsari" povestində sosial, iqtisadi, mənəvi-əxlaqi, fəlsəfi problemlərlə yanaşı insan və təbiət mövzusu, qarşılıqlı vəhdəti

istiqamətində əhəmiyyətli addımlar atılmışdır. “Əlvida, Gülsari” povestinin baş qəhrəmanı Tanabaydan başlanan yol “Gün var əsrə bərabər” romanında Yedigeylə Qazanqapla davam etdirilir və “Qiyamət” romanındakı Bostonla yekunlaşır...

1970-ci ildə “Novıy mir” (“Yeni dünya”) jurnalında həqiqi ədəbi nümunələrin alovlu müdafiəçisi kimi tanınan Aleksandr Prifonoviç Tvardovskinin redaktəsi ilə işıq üzü görən “Ağ gəmi” povesti ədəbi tənqid və ictimaiyyət tərəfindən birmənalı qarşılanmadı. Çingiz Aytmatov Tvardovskinin məsləhəti ilə povestin sonunu dəyişdirmişdi. Oğlan özünü öldürməmiş, üzüb çaya getmişdi. “Ağ gəmi” povesti Çingiz Aytmatovun ən sərt, kəskin formada yazılmış, “sosialist realizmi” yaradıcılıq metodunun prinsiplərinə qətiyyən uyğun gəlməyən əsərlərindən biridir. Povestdə qaldırılan problemlər bu gün də əhəmiyyətini itirməmişdir.

“Gün var əsrə bərabər” romanı Çingiz Aytmatovun yaradıcılığında və ümumən keçmiş Sovet ədəbiyyatında əhəmiyyətli yer tutur. Əsər yazıçının ilk romanıdır. “Gün var əsrə bərabər” romanında miflərdən, əfsanələrdən, rəvayətlərdən heyrət ediləcək dərəcədə düzgün şəkildə istifadə olunmuşdur. Çingiz Aytmatov min il əvvəl baş vermiş əhvalatları yaşadığı dövrün hadisələri ilə sıx əlaqələndirə, bağlaya bilmişdir. Yazıçının qənaətinə görə insanlar bir gündə “əsrə bərabər” işlər görməli, xeyirxahlıq, yaxşılıq etməlidirlər. Onda insan ömrünün qədir-qiyməti bilinir. İnsanın mənasız yerə ömür sürmədiyi aydın olur.

Yazıçının Sovet dövründə yazdığı son əsəri “Qiyamət” romanıdır. Çingiz Aytmatov sanki 60-80-ci illərdə yazdığı əsərlərində qaldırdığı problemlərə “Qiyamət” romanında yekun vurmuşdur. Bostonun, Ərnəzərin, Gülümkanın faciəsi əslində cəmiyyətin, sosial quruluşun, hakim ideologiyanın faciəsiydi. Çingiz Aytmatovun bütün əsərlərində cəmiyyətə, bəşəriyyətə, insanlığa xəbərdarlıq motivləri səsləndirilmişdi. Fikrimizcə, romanın “Qiyamət” və yaxud da “Cəllad kötüyü” adlandırılması təsadüfi deyildir. Yazıçının qənaətinə və gəldiyi nəticəyə görə bütün bəşəriyyət uçurumun astanasında, cəllad, edam kötüyünün qarşısındadır. İnsanlar birləşməli, və təcili, təxirəsalınmaz tədbirlər görməlidirlər. “Qiyamət” romanının və digər əsərlərinin yazıldığı vaxtdan bu günə qədər baş verən hadisələr inandırıcı şəkildə sübut etdi ki, böyük, cahanşümul sənətkar necə də haqlı, uzaqgörən və müdrik olmuşdur!

ƏDƏBİYYAT

1. Aytmatov Ç. Köşək gözü. Povestlər. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. Bakı, 1965,250 s.
2. Çingiz Aytmatov – türk ruhunun qələbəsi.Bakı, 2013, “Nağıl Evi”, 284 səh.
3. Məmmədov F. “İnsan həm ovçudur, həm də şikardır” (Çingiz Aytmatovun əsərlərində faciəvilik). –Azərbaycan, N 9, s. 164-169.
4. Огнев В. «Неоконченный» человек. Вопросы литературы. 1982 №7 s. 161-171.
5. Шаблиовский Е. Слово о Чингизе Айтматове. Вопросы литературы. 1981 №8 s.196-210.

ЎЗБЕК ТИЛИДА ҚАРАШЛИЛИК/ТЕГИШЛИЛИК МАЪНОСИНИНГ МОРФОЛОГИК УСУЛДА ИФОДАЛАНИШИ

Муҳаббат КУРБАНОВА[*]
М. ИСМОИЛОВА[*]

Аннотация: Ўзбек тили грамматикасида эгалик аффиксининг бош келишикдаги негиз билан боғланишда ишлатилиши мураккаб ҳодиса бўлиб, шулардан бири шаклан қаратувчи-қаралмиш конструкциясига, мазмунан эса изоҳловчи-изоҳланмиш конструкциясига ўхшаб кетадиган синтактик бирликлар эканлиги уқтирилади. Бундай конструкциялардаги биринчи компонентнинг изоҳловчига, иккинчи компонентнинг қаралмишга ўхшаш эканидан фойдаланиб, бу тур бирикма изоҳловчи-қаралмиш конструкцияси деб номланади. Изоҳловчи-қаралмиш конструкциясининг бу турида фақат III шахс эгалик аффикси ишлатилади, эгалик аффиксини ишлатиш одатда зарурий бўлади, баъзан эгалик аффикси факультатив ҳолат кашф этади.

Иккинчи компонентдан қарашлилик маъноси эмас, таъкид маъноси англашилса, биринчи компонентни бош келишикда деб, қарашлилик маъноси англашилса, қаратқич келишигида деб ҳукм чиқариш лозим. Бунда қаратқич келишиги белгили шаклда бўлади, албатта. Қадимги туркий тилда ҳам отлар эгалик қўшимчасини олиб, нарса ва предметнинг учта шахсдан бирига тегишлилигини, қарашлилигини ифодалайди. Эгаликни ифодалашнинг энг машҳур усули морфологик усулдир. Морфологик усул билан бирлик ва кўпликда ифодаланади.

Калит Сўзлар: *Синтактик, Морфологик, Аффикс, Посессор, Коррелят*

Morphological Expression of the Meaning of Belongingness /Relevance in The Uzbek Language

Abstract. In Uzbek language grammar, the use of the possessive affix in connection with the base in the main agreement is a complex phenomenon, and it is said that one of them is syntactic units that are similar in form to the construction of the referent-objective construction, and in terms of the construction of the explanatory-explained construction. Using the fact that the first component in such constructions is similar to the referent, and the second component is similar to the subject, this type of combination is called an interpretative-subjective construction. In this type of explanatory-objective construction, only the third person possessive affix is used, the use of the possessive affix is usually necessary, sometimes the possessive affix finds a facultative case.

If the meaning of emphasis is not understood from the second component, then the first component should be judged to be in the main agreement, and if the meaning of ownership is understood, then it should be judged that it is in the nominative agreement. In this case, the demonstrative agreement is in the definite form, of course. In the old Turkish language, nouns take a possessive suffix and express that things and objects belong to one of the three persons. The most popular way of expressing possession is the morphological way. It is expressed in singular and plural by morphological method.

Key Words: *Syntactic, Morphological, Affix, Possessor, Correlate*

Кириш

Ҳар бир тилда қарашлилик/тегишлилик маъноси шу тилнинг ички хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда турли усулларда ифодаланади. Ўзбек тилида қарашлилик/тегишлилик маъносининг ифодаланиш усуллари илмий адабиётларда ҳар хил кўрсатилган. Жумладан, дастлабки “Ўзбек тили грамматикаси” китоби муаллифи А.Н.Кононов тилда эгалик қилинувчи предметга эгалик қилувчи шахснинг муносабатини ифодаловчи воситаларни эгалик категорияси бирликларига бирлаштирган. Унинг баён қилишича, бу категория тўрт хил усулда ифодаланади: 1) эгалик аффикслари (морфологик усул – М.И.);2) қаратқич келишикдаги кишилик олмошлари ва эгалик аффикслари (плеонастик усул);3) қаратқич келишикдаги кишилик олмошлари (синтактик – М.И);4) эгалик маъносини ифодаловчи мустақил олмошлар (синтактик – М.И). Олим эгалик маъносини ифодаловчи бу воситалардан биринчи ва иккинчиси морфологик усулни, кейинги иккитаси синтактик усулни ҳосил қилишини,

[*] Профессор, Ўзбекистон Миллий университети Ўзбек тилшунослиги кафедраси мудири, филология фанлари, e-mail:qurbonova2007@mail.ru.
[*] Ўзбекистон Миллий университети Ўзбек тилшунослиги кафедраси мустақил тадқиқотчиси, e-mail:s42813275@gmail.ru.

DOI :10.30546/100981.2024.0195

аммо кейинги усул аслида синтактик-морфологик усул эканлигини баён қилган.

Э.Фозиловнинг фикрига кўра, бир предметнинг маълум шахсга ёки предметга қарашли эканлигини ифодалаш уч йўл билан берилади: морфологик, синтактик, морфологик-синтактик усуллар.

Олий ўқув юртлари филология факультети талабалари учун ёзилган "Ҳозирги ўзбек адабий тили" (Р.Сайфуллаева ва бошқалар) ўқув қўлланмасида *қарашлилик/тегишлилик* термини ўрнида *эгалик маъноси* терминидан фойдаланилган. Китоб муаллифлари ўзбек тилида эгалик маъносининг қуйидаги усулларда ифодаланишини қайд этишган:

"1) *морфологик усул*да эгалик маъноси эгалик шакли билан ифодаланади, аммо қаратувчи сўз келтирилмайди: *китоб**им**, ўқиган**инг**, тақ-туқ**и***.

2) *морфологик-синтактик усул*. Бунда эгалик субъекти қаратқич келишигида, эгалик объекти эгалик шаклида бўлади: *менинг китоб**им**, сенинг ўқиган**инг**, болғанинг тақ-туқ**и**, гулнинг қизил**и***.

3) *синтактик усул*. Бунда эгалик субъекти қаратқич келишигида, эгалик объекти эгалик шаклисиз бўлади: *бизнинг уй, сизнинг кўча"*.

Англашиладики, ўзбек тилида қарашлилик/тегишлилик маъносининг ифодаланиш усуллари турлича. Бу усулларни ҳосил қилувчи тил бирликлари моҳияти, вазифаси ва қандай сатҳ бирликларига мансублигига кўра бир-биридан фарқланади.

Асосий қисм. Ўзбек тилида қарашлилик/тегишлилик маъноси морфологик усулда, аввало, эгалик аффикслари орқали ифодаланади. Э.Фозилов ҳам қарашлилик/тегишлилик маъносининг морфологик усулда махсус эгалик аффикслари орқали ифодаланишини кўрсатган. У бунга мисол сифатида қадимги туркий манбаларда учраган *алтмыıі йаıіымда* (*олтмиш ёш**им**да*) бирикмасини келтирган.Дарҳақиқат, ўзбек тилида қарашлилик/тегишлилик муносабати морфологик усулда эгалик категорияси кўрсаткичлари билан ифодаланиши кузатилади. Аммо нутқимизда бу грамматик маъно *оид, доир* каби айрим кўмакчилар воситасида ҳам юзага чиқади.

Ўзбек тилида қарашлилик/тегишлилик маъносининг эгалик аффикслари билан ифодаланишида ўзига хос жиҳат мавжуд. Маълумки, эгалик аффиксини қабул қилган морфологик бирлик асосий ҳолларда қаратқич келишигидаги бирлик билан синтактик алоқага киришади. Аммо нутқда ҳар доим ҳам эгалик келишигидаги бирликнинг қаратқич келишигидаги бирлик билан синтактик алоқасига эҳтиёж юзага келавермайди.

Юқорида қайд этилган ўқув қўлланмада баён қилинишича, "қаратувчининг қўлланмаслиги қуйидаги ҳолларда юз беради:

1) қаратувчи вазифасида ўзлик олмоши қўлланиши лозим бўлганда: *Ҳалим ўртоқларига хат жўнатди;*

2) қаратувчидан англашилган маъно олдинги гаплардан маълум бўлиб турган бўлса, услубий ортиқчаликдан қочиш мақсадида: 1. *Мен (менинг) севган қизимга уйландим.* 2. *(Менинг) Хотинимнинг отаси савдогар эди;*

3) таъкидлаш лозим кўрилмаганда: *Боғимда анорим бор*".

Англашиладики, муайян нутқий шароитларда қаратқич келишигини қабул қилган посессор вазифасидаги бирликни қўллашга зарурат туғилмайди. Бундай ҳолатларда эгалик аффиксини олган от коррелятнинг ўзи билан гапда қарашлилик/тегишлилик маъноси ифодаланади. Масалан: *Юрагим пора –*

*Битта **қизим**ни ҳам Узатолмадим…* (М.Юсуф. "Лолақизғалдоқ")

Берилган шеърий парчада эгалик аффиксини олган от коррелят *(қизимни)* орқали қарашлилик/тегишлилик маъноси юзага чиққан. Бундай типдаги гапларда *менинг* кишилик олмошини қўллашга зарурат юзага келмайди, чунки *қизимни* сўзидаги эгалик аффикси орқали бу олмошга ишора қилинади.

Қуйидаги мисолда эса коррелят вазифасидаги *ҳидинг, димоғимга* бирликлари орқали қарашлилик/тегишлилик маъноси ифодаланган:

– *Ҳой, кимсан болам?* ***Ҳидинг димоғимга*** *таниш*. (С.Аҳмад. “Жимжитлик”)

Берилган гапда гўё *ҳидинг* корреляти *сенинг* посессорисиз; *димоғим* корреляти эса *менинг* посессорисиз қўлланган туюлади. Аммо ҳар икки коррелятдаги эгалик аффикслари *сенинг, менинг* посессорига ишора қилиши сабабли уларни очиқ ифодалашга ҳожат қолмайди.

Қуйидаги гапларда бошқачароқ ҳолат кузатилади:

1. *Мен кўчада болалар билан гап тортишганимда ҳам доим* ***бошимдан камзулимни*** *олиб ташлардим.* (А.Мухтор. “Опа-сингиллар”)

Берилган гапда *бошимдан, камзулимни* бирликлари орқали тана бош қисми ҳамда камзулнинг нутқ эгасига мансублиги (тегишлилиги) маъноси англашилади. Бундай вазиятда 1-шахс бирликдаги эгалик аффикси билан қўлланган *бошимдан* ҳамда *камзулимни* бирликларининг қаратқич келишигидаги *ўзимнинг* ёки *менинг* олмоши билан боғланишига эҳтиёж мавжуд эмас, ҳатто бундай бирикув ғализликни юзага келтиради.

2. *– Мен бинокор инженер бўлиб умримда биронта иморат қурганим йўқ! – дер эди у ғазабидан титраб.* (А.Мухтор. “Опа-сингиллар”)

Ушбу мисолда *умримда* бирлиги “умрим давомида” маъносида қўлланган бўлсада, гапда мазкур умрнинг нутқ эгасига тегишли эканлиги акс этган. Мазкур грамматик маъно эгалик аффиксининг ўзи билан юзага чиққан. Гапда *умримда* сўзининг *менинг* ёки *ўзимнинг* бирликлари билан синтактик алоқаси ғализликни юзага келтиради. Қиёсланг: *– Мен бинокор инженер бўлиб ўзимнинг (менинг) умримда биронта иморат қурганим йўқ! – дер эди у ғазабидан титраб.*

Бундан хулоса қилиш мумкинки, эгалик аффиксини қабул қилган морфологик бирлик қўлланган ўринларда қаратқич келишигидаги бирликка эҳтиёж юзага келмаса, бу бирликнинг гапдан тушириб қолдирилганлиги ҳақида хулоса чиқариш нотўғри. Аксинча, бундай вазиятда қаратқич келишигидаги бирлик ҳатто гапга олиб кирилмаган деб ҳисоблаш тўғри бўлади. Чунки аввал гап тузиб, сўнг ундан қаратқич келишигидаги бирликнинг олиб ташланиши мантиқсиздир.

Ўзбек тилида эгалик аффиксини қабул қилган морфологик бирлик ибора таркибида келиши ҳам мумкин. Бунда иборанинг айнан эгалик аффиксини қабул қилган компонентидан қарашлилик/тегишлилик маъноси англашилади. Қуйидаги мисолни таҳлил қиламиз:

– *...Кўзим очиқ пайтларда қаёқларда эдинг, тентагим?* (С.Аҳмад. “Жимжитлик”)

Берилган мисолда *кўзим очиқ* ибораси ишлатилган. Ушбу иборанинг *кўзим* компоненти эгалик аффиксини қабул қилган. Ибора яхлит бирлик саналса-да, унинг *кўзим* компонентидан қарашлилик/тегишлилик маъноси (*Кўз менiки*) англашилади.

Гапда қўлланган эгалик аффиксидаги ундалмалар орқали ҳам, улар бевосита қаратқич келишигидаги бирлик билан бирикиб келмаса-да, қарашлилик/тегишлилик маъноси юзага чиқади. Масалан:

– *Қаёқларда юрган эдинг, болагинам?* (С.Аҳмад. “Жимжитлик”)

Кўринадики, *болагинам* ундалмасидаги *-м* эгалик аффикси орқали боланинг нутқ эгасига қариндошлик жиҳатидан қарашлилиги ифодаланган. Ушбу ундалмадаги эгалик аффикси *менинг, ўзимнинг* олмошларини қўллашга зарурат қолдирмаган. Шу жиҳатдан бундай ундалмаларда қарашлилик/ тегишлилик маъноси фақат эгалик аффиксининг ўзи билан юзага чиққан деб ҳисоблаш мумкин.

Ўзбек тилида эгалик аффиксини қабул қилган морфологик бирликлар сифатловчи вазифасидаги бирликлар билан синтактик муносабатга киришган

ҳолатларда ҳам бирикмада қарашлилик/тегишлилик муносабати ҳосил бўлади. Масалан, *кексалик варақаси* бирикмасида эгалик аффиксидаги *варақаси* бирлиги сифатловчи мавқеидаги *кексалик* сўзи билан синтактик алоқага киришган. Бирикмадан "варақа инсоннинг кексалик даврига тегишли" маъноси англашилади. Нутқда бу типдаги бирикмалар кўп учрайди: *ёшлик давримда, таътил кунларим, чарчоқ ҳолатим* кабилар.

Хуллас, ўзбек тилида қарашлилик/тегишлилик маъноси эгалик аффиксининг ўзи билан ҳам ифодаланади ва бундай вақтда эгалик аффиксини қабул қилган бирлик посессор ёки бирвақтда посессор ва коррелят вазифасини бажаради.

Ўзбек тилида қарашлилик/тегишлилик маъноси морфологик усулда кўмакчилар воситасида ҳам ифодаланади. Тилимизда грамматик маъноси асосида гапда қарашлилик/тегишлилик муносабатини ҳосил қилувчи кўмакчилар мавжуд. Бундай морфологик бирликлар сифатида *оид, доир* кўмакчиларини кўрсатиш мумкин. Ушбу кўмакчилар "тегишлилик" грамматик маъноси асосида гапда қарашлилик/тегишлилик мазмун муносабатини ҳосил қилади.

Ўзбек тилида гапда қўлланиб, қарашлилик/тегишлилик мазмун муносабатини ҳосил қилувчи кўмакчилардан бири *оид* кўмакчисидир. Бу кўмакчи "тегишли, тааллуқли, доир" грамматик маъносида қўлланиб, қарашлилик/тегишлиликни ифодалайди.

"Ўзбек тилининг изоҳли луғати"да бу кўмакчига қуйидагича тавсиф берилган:

OID [*a.* – qaytuvchi, qaytib keluvchi] *ko'm.* Tegishli, taalluqli, doir. *Ishq-muhabbatga oid she'rlar. Tarixga oid kitoblar. – Orada o'tgan shu ikki oy ichida Ahmadjon... harbiy texnikaga oid ko'p narsalar o'rgandi.* (A.Qahhor, "Oltin yulduz").

Мазкур изоҳдан англашиладики, *оид* кўмакчиси кўмакчили қурилма таркибида қарашлилик/тегишлилик маъносини ифодалайди. Буни изоҳда келтирилган иллюстратив мисоллар ҳам далиллайди. Қуйидаги гапда қўлланган *оид* кўмакчили қурилмасининг грамматик маъносини таҳлил қиламиз:

Қисм мудофаа линиясига боргунга қадар орада ўтган шу икки ой ичида Аҳмаджон уруш илмига, ҳарбий техникага ***оид*** *кўп нарсалар ўрганди* (А. Қаҳҳор)

Берилган гапнинг "*техникага оид кўп нарсалар*" кўмакчили қурилмасидан "*Кўп нарсалар техникага тегишли*" ахбороти англашилади.

Ўзбек тилида *доир* кўмакчиси ҳам гапда қўлланиб, қарашлилик/ тегишлилик маъносини ҳосил қилади. Бу кўмакчи "алоқаси, дахли бўлган, алоқадор, тегишли" грамматик маъносида қўлланганда, қарашлилик/ тегишлилик маъносини ифодалайди. Ушбу маъно кўмакчили конструкция таркибидан англашилади. Масалан, *Физикага доир масалаларни ечдик* гапида *"физика доир масалалар"* кўмакчили қурилмасидан *"масалалар физика фанига тегишли"* ахбороти англашилади.

Хулоса

Хулоса сифатида айтиш мумкинки, ўзбек тилида кўмакчилар ёрдамида ҳам қарашлилик/тегишлилик грамматик маъноси ифодаланади.

Ўзбек тилида қарашлилик/тегишлилик маъносининг ифодаланиш усуллари турлича. Бу усулларни ҳосил қилувчи тил бирликлари қандай сатҳ бирликларига мансублиги, вазифасига кўра морфологик, морфологик-синтактик, лексик усулларни фарқлаш мумкин. Тилда қарашлилик/тегишлилик муносабати морфологик усулда эгалик категорияси кўрсаткичлари ҳамда *оид, доир* каби айрим кўмакчилар воситасида ифодаланади. Эгалик аффиксини қабул қилган морфологик бирлик асосий ҳолларда қаратқич келишигидаги бирлик билан синтактик алоқага киришади. Аммо қаратқич келишигини қабул қилган посессорни қўллашга зарурат туғилмаганда эгалик аффиксини олган от коррелятнинг ўзи билан қарашлилик/ тегишлилик маъноси

ифодаланади.Эгалик аффиксини қабул қилган морфологик бирлик қўлланган ўринларда қаратқич келишигидаги бирликка эҳтиёж юзага келмаса, бу бирликнинг гапдан тушириб қолдирилганлиги ҳақида хулоса чиқариш нотўғри. Бундай вазиятда қаратқич келишигидаги бирлик ҳатто гапга олиб кирилмаган деб ҳисоблаш тўғри бўлади.

АДАБИЁТЛАР

1. Айюб Ғуломовнинг илмий мероси (4-китоб). Ўзбек тилида аниқловчилар. Ўзбек тилида келишиклар. – Тошкент, 2008. – 140 б.
2. Андрей Д. Каксин. К вопросу о категории притяжательности и формах её выражения в хакасском языке / Tehlikedeki Diller Dergisi /Journal of Endangered Language/ Электрон манзил: https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/689697
3. Асатурова С. Средства выражения категории принадлежности в разносистемных языках, в частности, в русском и грузинском (На материале русских и грузинских народных сказок) // https://journals.4science.ge/index.php/TUW/article/view/1693/1646
4. Бастракова Е.А. Некоторые особенности категории посессивности в русском языке в сравнении с другими языками // https://scipress.ru/philology/articles/nekotorye-osobennosti-kategorii-posessivnosti-v-russkom-yazyke-v-sravnenii-s-drugimi-yazykami.html
5. , 1996. – 264 с.
6. Гаджиев Н. Категория принадлежности в современном азербайджанском языке: Автореф. дис. канд. филол. наук. – Баку, 1975. – 22 с.
7. Гайнуллина Р.Г. Семантико-синтаксическая структура посессивных предложений: Автореф. дисс. канд. филол. наук. – Тверь, 2002. – 19 с.
8. Гузев В.Г. Очерки по теории тюркского словоизменения: Имя (на материале староанатолийско-тюркского языка). – Л.: Изд-во ЛГУ, 1987. – 141 с.
9. Ғуломов А. Ўзбек тилида келишиклар / Труды Узбекского филиала АН СССР. Сер. 2. – Кн.2. –Т.,1941.

AZERBAYCAN DESTANI: KARABAĞ HİKAYESİ

Erdoğan ALTINKAYNAK*

Özet: Azerbaycan Destanı: Karabağ Hikayesi Aşık İsrafil Uzunkaya (Seyyati) tarafından tasnif edilmiştir. İsrafil Uzunkaya Çıldır doğumlu, ilkokul mezunu olup Çıldırlı Aşık Şenlik koluna mensup beşinci kuşak bir aşıktır.

Azerbaycan Destanı: Karabağ Hikayesini tasnif etme fikri, kendi beyanına göre ikinci Karabağ Savaşı zaferinden sonra, Azerbaycan kadınlarının şehit düşen eşlerinin, kardeşlerinin tabutlarını en önde ve asker üniformaları içinde taşımalarının ilhamıyla ortaya çıkmıştır

Hikayemiz iki kısımdan oluşmaktadır. Birinci Karabağ savaşında Azerbaycan ordusunun yenilgiye uğraması ve Ermeni askerlerinin yaptıkları zulüm, işkenceler ve direnişi, ikinci kısımda yalın ayak gidenlerin çocuklarının postalları ile geri dönerek hem işgal edilen vatan topraklarını kurtarmasını ve Türk kadınının zafere olan inancı ile şehit düşenlerin hatırası anlatılmaktadır.

Aşık İsrafil'in kurguladığı bu hikâyede olağanüstü güçler, mitolojik varlıklar daima Azerbaycan Türklerinin yanında ve yardımcısı konumunda gösterilmiştir. Ancak şurası da unutulmamalıdır ki kadınların sahip çıktığı hiçbir dava kaybedilmez. Hikayedeki baş kahraman Hurizat Hanım adeta Maral Ana'nın (Umay Ana) yeryüzündeki gölgesi gibidir.

Azerbaijan Epic: The Story of Karabakh

Abstract: Azerbaijan Epic: The Story of Karabakh was composed by Aşık (Ther Minstrel) İsrafil. He was born in Çıldır, Ardahan Province and graduated from primary school. He is one of the fifth generation minstrels arising out of Aşık Şenlik school of minstrelsy tradition.

Azerbaijan Epic: The idea of composing the Karabakh Story, according to Ashik Israfil's own statement, was inspired by the fact that after the victory of the Second Karabakh War, Azerbaijani women carried the coffins of their martyred husbands and brothers in the front row and in their military uniforms.

The story consists of two parts. While the first part of the story tells about the defeat of the Azerbaijani army in the First Karabakh War and the cruelty, torture and resistance of the Armenian soldiers, the second part tells about the children of those who left their own homeland barefoot, returning with their boots and saving the occupied homeland, the Turkish woman's belief in victory, and the memory of the martyrs.

In this story fictionalized by Aşık İsrafil, extraordinary powers and mythological beings are always constructed as the supporters and assistants of Azerbaijani Turks. However, it should not be forgotten that no cause or war hailed by women will be lost. The main character in the story, Ms. Hurizat, is like the shadow of Mother Maral (Mother Umay) on earth.

Keywords: *Azerbaijan, Karabakh, Women, Epic, Victory*.

Giriş

Azerbaycan Destanı: Karabağ Hikayesi Aşık İsrafil Uzunkaya (Seyyati) tarafından tasnif edilmiştir. İsrafil Uzunkaya Çıldır doğumlu, ilkokul mezunu olup Çıldırlı Aşık Şenlik koluna mensup beşinci kuşak bir aşıktır. Terekeme etnik kimliğine mensup geçimini tarım ve hayvancılıkla sağlamaktadır.

Aşık İsrafil Uzunkaya (Seyyati)'nin hayatı, sanatı ve eserleri üzerine şimdiye kadar iki adet tez hazırlanmıştır. Bunlar:

1. Ayşegül Aydın, *Bir Karapapak (Terekeme) Âşığı: Âşık Seyyâti.,* Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, yüksek lisans tezi, Trabzon 2014.
2. Sibel Aydemir, Kastamonu Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü öğrencisi, Kastamonu 2020 (Altınkaynak, 2023: 9).

Bunlardan başka Ramazan Korkmaz tarafından hazırlanan "*Çıldır Folklor ve Etnografyası.* Ankara, 2015" adlı yayında da kendisi hakkında bilgi verilmiştir. Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesi'nin hazırladığı Türk Edebiyatında İsimler Sözlüğü adlı projede de aşığımız hakkında bilgi vardır. Ayrıca TEİS (Türk Edebiyatında İsimler Sözlüğü) literatüründe yeri vardır (https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/seyyati-israfil-uzunkaya).

* Prof. Dr. Ardahan Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, TDE Bölümü öğretim üyesi. erdoganaltinkaynak@ardahan.edu.tr ORCID: 0000-0003-1105-0479.

DOI :10.30546/100981.2024.01100

Tasnif ettiği hikayelerin toplandığı bir adet kitabı da vardır. Meydana getirdiği şiirleri basım aşamasındadır.

Çıldır aşıklık geleneğinin eskisi kadar olmasa da hala canlı olarak yaşatıldığı Ardahan iline bağlı bir ilçedir. Çeşitli nedenlerden dolayı Çıldır'da ve Çıldırlı aşıklarda hikâye tasnif etme ve hikâye anlatma terkedilmeye yüz tutmuş, anlatılan hikayeler Çıldır, Gürcistan ve Azerbaycan aşıklarının başından geçen kısa serencamlar olarak kalmıştır. Ancak Aşık İsrafil Uzunkaya bizim de yönlendirmemizle geleneksel tarzda hikayeler tasnif etmeye başlamış ve tasnif ettiği hikayeler 11'i bulmuştur.

Aşık İsrafil Uzunkaya, uygulamalı dersler için davet edildiği Ardahan Üniversitesinde halk edebiyatı, halk bilimi ve mitoloji gibi konular işlenirken kendisinin iyi bir dinleyici olduğunu tasnif ettiği hikayelerinde ortaya koymuştur. Umay Ana, Kürşat gibi mitolojik kahramanları, kurşun geçirmeyen tılsım, kanlı beşik ve görülen – duyulan ama erişilemeyen varlık motiflerini bu derslerde veya akademik sohbetlerde duyarak hafızasına yerleştirmiş ve tasnif ettiği hikayelerde kullanmıştır. Mesela Maral Ana (Dişi Geyik) efsanesini okur yazarlığı son derece az olan Aşık İsrafil'in böyle bir efsaneyi bildiği veya bir yerlerden okuduğu söylenemez.

Azerbaycan Destanı: Karabağ Hikayesini tasnif etme fikri, kendi beyanına göre ikinci Karabağ Savaşı muzafferiyetinden sonra, Azerbaycan kadınlarının şehit düşen eşlerinin, kardeşlerinin tabutlarını en önde ve asker üniformaları içinde taşımalarının ilhamıyla ortaya çıkmıştır. Esasında Azerbaycan kadınlarının böylesi bir şecaat göstermeleri Türkiye'de yaşayan kardeşlerinin göğsünü kabartmış, gözlerinde sevinç ve gurur yaşlarını oluşturmuştu. Yine kendi ifadesine göre hikâyeyi tasnif ederken ve hikâyeden pasajlar aklına geldikçe gurur ve sevincin ifadesi olarak aynı şeyleri yaşamaktaymış. Bu gurur ve sevince Bakü sokaklarında ve zafer yürüyüşünde Türkiye komandolarının düzenli yürüyüş ve komutları da iki devlet tek millet özdeyişini de katmalıyız.

1. Karabağ Destanı Hikayesinin Muhtevası

Hikayemiz iki kısımdan oluşmaktadır. Birinci Karabağ savaşında Azerbaycan ordusunun yenilgiye uğraması ve Ermeni askerlerinin yaptıkları zulüm ve işkenceler Azerbaycan Türkleri kadar Türkiye Türklerini de derinden yaralamıştır. Kaybedilen sadece vatanın bir parçası değil aynı zamanda rencide edilmiş milli gururdur. Aşık İsrafil'in kurguladığı bu hikâye de ilk başlangıç bu yenilgiyi anlatır. Daha sonra, yalın ayak gidenlerin çocukları postalları ile geri dönerek hem kendinden koparılan, işgal edilen vatan topraklarını kurtarmış ve hem de rencide olan gururunu tamir etmiştir. Hikayenin ikinci kısmında da bu anlatılmaktadır.

Aşık İsrafil'in kurguladığı bu hikâyede olağanüstü güçler, mitolojik varlıklar daima Azerbaycan Türklerinin yanında ve yardımcısı konumunda gösterilmiştir. Ancak şurası da unutulmamalıdır ki kadınların sahip çıktığı hiçbir dava kaybedilmez. Hikayedeki baş kahraman Hurizat Hanım adeta Maral Ana'nın (Umay Ana) yeryüzündeki gölgesi gibidir.

Mübariz İbrahimov'un kahramanlığı, babasının "ben oğlumu tanırım, sınırın ötesinde arayın!" sözünü ve şehit edilişi Azerbaycan'da duymayan yoktur. Türkiye'de de pek çok kişi, tıpkı aşığımız İsrafil'in hikayesine yerleştirdiği gibi bilir ve milli kahramana saygı duyar.

Aşık İsrafil tasnif etmiş olduğu hikayesinde mitolojik unsurlara da yer vermiştir. Bunlar "kalaga" adını verdiği ve kullanıcısına delici ve kesici aletlerin zararından koruyan muska; şehit düştüğü halde savaşmaya devam eden kahraman; kayıp çocukların bulunuşu; Don değiştirme rüyada geleceği öğrenme; kadın savaşçı; çocukların ve kadınların koruyucu ruhu sayılan ve bazı metinlerde Umay Ana olarak bilinen "Maral Ana" (ki bu daha sonraları "Fadime Ana" adını almıştır.) gibi unsurlardır.

Geleneksel aşık tarzı halk hikayesi olarak meydana getirilen bu eser içinde toplamda 14 manzume vardır. Bu manzumelerin 2 adedi 15'li hece ile, 7 adedi 11'li hece ile, 3 adedi

8'li hece ile, 1 adedi de 7'li hece ile meydana getirilmiştir. Karabağ destanı ise bent şeklinde ve 16'lı hece ile yazılmıştır.15'li hece ile meydana getirilen 2 manzumenin birincisi ki hikâyenin baş taraflarındadır, divan olup 2. Dörtlüğünde kafiye düzensizliği görülmektedir. Birinci dörtlüğü ise aşık edebiyatı divan şekline aykırı olarak dört mısraı da birbiriyle kafiyelidir. Hikâyenin sonunda yer alan ikinci 15'li hece ile oluşturulan manzume de bent şeklinde yazılmış ve mısraların tamamı birbiriyle kafiyelidir.

Hikâyede yer alan 13 şiirin ikisi bent şeklinde, 10'u dörtlüklerden 1'i beşlikten oluşmuştur. Aşıklık geleneğinde hikâye anlatma kısımlarından "fasıl" yoktur. "Döşeme" kısmı ise tekerleme gibi bir söylemle oluşturulmuştur. "Duvak kapama" kısmını Şeki divanı ile yapmıştır (Boratav, 2018: 65-68).

11'li hece ile yazılan şiirlerden biri beşliktir. 7'li hece ile meydana getirilen şiir iki dörtlükten meydana gelip ilki cinaslı ikincisi düzmani şeklindedir. Metinde bir şiir beyit şekliyle, bir şiir beşlik, iki şiir ise bent şekliyle yer almaktadır.

Hikâyenin tamamında aşık havalarının kederli, hüzünlü olanları seçilmiş yalnız Karabağ Destanı adı verilen merdane söyleyiş havası "Koçaklama" ile icra edilmiştir. Bu aşık havalarının adları manzumelerim ilk mısraının yanına kalın harflerle eklenmiştir.

Anonim Türk şiirinde mâni şekli a-a-b-a; koşma şekli a-a-a-b, divan ve semailerin şekli de koşma ile aynı şemadadır. Karabağ Destanı adlı manzume her ne kadar sicilleme gibi dursa da her mısraı aynı kafiye ile yapıldığı için farklı bir şema olarak değerlendirilebilir.

Azerbaycan Destanı: Karabağ Hikâyesi

Epizot:

- Ali Erkan Bey ve Hürizat Hanım'ın, Mehti Han ile Ali Han adlı iki oğulları olur.
- Çocuklar doğduktan sonra babaları beşiklerinde kan görür ancak bunun ne olduğunu anlamazlar.
- Ermenilerin Karabağ'ı işgalleri sırasında Ali Erkan Bey şehit olur. Beşiğinde uyuyan Ali Han katledilir ancak Mehti Han sekinin altına düşerek hayatta kalır.
- Mehti Han'ı bulamayan Hürizat Hanım önce aklını yitirir ardından silah kuşanıp dağa çıkar.
- Mehti Han ise bir Türk subayı tarafından sahiplenilir.
- Dağa çıkan Hürizat Hanım'a şehitler bir aslan bir kurt ve bir ceylan suretinde yoldaş olurlar. Aslanın adı Şah Hüseyin, kurdun adı Kürşat, ceylanın adı ise Maral Ana'dır.
- Hürizat Hanım, yardımcılarının da desteği ile Karabağ'a yerleşen Ermenilere çok zayiat verir.
- Hürizat Hanım, İbrahimov adlı bir askerle birlikte Ermeni ordusuna hayli zaiyat verdirir, ancak saatler sonra onları bulan asker İbrahimov'un üç saat önce şehit olduğunu söyleyerek şaşırır.
- Türk subayın sahip çıktığı Mehti Han büyümüş, Rüzgâr adlı bir oğlu ile Yağmur adlı bir kızı olmuştur.
- Hürizat Hanım, Maral Ana'nın yardımı ile oğluna kavuşur ancak annesi olduğunu söylemez.
- Maral Ana, Hürizat Hanım'a yakında Karabağ savaşı olacağını ve boynundaki kalagayı Mehti Han'a vermesini, böylece ona kurşun işlemeyeceğini söyler.
- Kısa bir süre sonra Ermeni ordusunun saldırısı ile savaş başlar ve Mehti Han cephededir ancak boynuna asması gereken kalagayı evde unutmuştur.
- Hürizat Hanım, Maral Ana'nın yardımı ile oğlunu aramaya koyulur ancak tam bulduğu sırada Mehti Han vurulur ve şehit düşer.
- Hürizat Hanım, cenaze sırasında şehit İbrahimov'un, katledilen oğlu Ali Han'ın ve şehit düşen kocası Ali Erkan Bey'in hazır olduğunu görür.

- Karabağ düşman işgalinden kurtulur ve oradan getirilen toprak şehidin kabrine serpilir.
- Hürizat Hanım cenazeden sonra ortadan kaybolur ancak Bakü yakınlarında bir kadının ve bir kanlı beşiğin görülür, duyulur ancak erişilemez olduğu rivayeti dilden dile dolaşır.

Azerbaycan Destanı: Karabağ Hikâyesi

Garabağ'ı
Gence'nin Garabağ'ı
Tülek terlan itirdim
Gence'nin Garabağ'ı
Dağlarda lale ağlar
Gülü bülbüle bağlar
Virandı bele bağlar
Kargadan şahin olmaz
Kargaya kalmaz bağlar
Bir sırrı umman
Vatana mihman
Günü ihtişam
Dem ü devran
Kederle gam
Anlatsın curam

Azerbaycan Karabağ Katliamı, 1992 Karabağ Katliamı 'ndan Hocal dramı. Vakti zaman içinde kan var vatan içinde. Ali Erkan Bey'in Hürizat Hanım 'dan iki oğlu olur. Ali

Erkan Bey çocukları oldu diye kurban keser. Komşulara pay dağıttıktan sonra eve döner. Çocuklar uyurken bakar ki Ali Erkan Bey, beşiklerde kan var. Açar yüzlerini, bakar ki bir şey yok. Ali Erkan Bey: "Beşiklere kanı sen mi vurdun Hürizat Hanım." Hürizat Hanım: "Ben vurmadım hayırdır inşallah." Epey bir vakit geçer. Mehti Han ile Ali Han gezmeye başlarlar. Hürizat Hanım ikisini bir yatırır, bir giydirir. -Gülmek, söz, sohbet- Bir duyum alırlar ki; Karabağ 'ı Ermeni zapt edecek. Bir dedikodu yayılır, millet hep nöbet tutar. Ali Erkan Bey: "Hüri Hanım gelin sizi Azerbaycan'a göndereyim." Hüri Hanım: "Ali Erkan

Bey, ben vatanımı bırakıp gitmem." Ali Erkan Bey sazını alır, görelim vatanı için ne der.

Aldı Ali Erkan Bey:
Vatan aşkıyla doludur can üzre can uyumaz (**Osmanlı Divani)**
Mevlam ölümsüz emretmiş vermiş nişan uyumaz
Kimhası kan kılıcı kin bekler vatan uyumaz
Evliyanın kisbetinde bir kahraman uyumaz

Ta ezelden talip olmuş bu aşkın hikmetine
Kan dolup gözünde yaşı ermemiş vuslatına
Gönlündeki sevdasını salmış kara borana
Erenlerin kisbetinde selverü kan uyumaz

Şahi merdan kisbetindir kisbetin ey can senin
Huzuru meşar gününde var olan divan senin
Dayim her an duacındı Ali Han devran senin
Nöbeti bakiye kalmış şadeti han uyumaz

Söz hitamına erişir. Vakit bir akşam vaktinde Ermeni çeteleri Karabağ'ı yakıp yıkar, beşiğinde uyuyan Ali Han 'ı süngüyle katleder. Mehti Han sekinin altına düşer. Köy

yakıldıktan sonra Hürizat Hanım bakar ki Ali Erkan Bey şehit olmuş, beşikte Ali Han süngüyle vurulmuş, Mehti Han yok. Hürizat akli dengesini kaybeder. Cenazeler defnedildikten sonra Azerbaycan askeri gelir, köyde kalanları tahliye eder. Mehti Han'ı bir subay sahiplenir. Size nerden haber verem? Hürizat'tan. Evine gelir, martini tüfeğini kuşanır, kanlı beşiği Ali Han'ın mezarına götürür. Mezarın başında tüfeğini saz eder. Görelim bağrı yanık anne nasıl bir ağıt yakacaktır. Hürizat:

Felek bizi cuda saldı **(Derbeder)**
Nenni balam nenni yavrum
Kavuşmak mezara kaldı
Nenni yavrum nenni balam

Meme emdirdim eşikte
Yatırdım kanlı beşikte
Verdim toprağa ışıkta
Nenni yavrum nenni balam

Bilmem Mehti nere gitti
Hangi eli mesken tuttu
Hayatın güneşi battı
Nenni yavrum nenni balam

Savruldu acımdan külüm
Kırıldı ağacım dalım
Hürizat karanlık yolum
Nenni yavrum nenni balam

Söz hitamına erişir. Martin tüfeğini kuşanır, dağa çıkar. Hürizat Hanım bakar ki bir aslan ve bir kurt. Silahını çeker. Gaipten bir ses: "Gel yavrum. Bizi tanıyacaksın."

Yanına korkuyla yanaşır Hürizat Hanım. "Gel kızım. Biz aslan ve kurt postuna bürünmüş birer şehidiz. Senin acını anladık, bundan sonra beraberiz. "Hürizat bakar ki bunlar birer insan oldu. "Kızım Allah'ın izniyle zulüm yapana zulüm yapacağız. Biz kadına, çocuğa değmeyiz. Amandı çocuğa, kadına değme yok." Bir geyik gelir. Hürizat şaşar: "Bu kim?" Kurt: "O Maral Ana, savaşçıdır." der. Geyik insan kispetine girer. "Yavrum seni tanıdım." Hürizat bakar. "Acep adlarını sorsam ceylandır." "Benim adım Maral Ana, aslanın adı Şah Hüseyin, kurdun adı Kürşat. Ben Türkistan şehidi, Şah Hüseyin Kerbela şehidi, Kürşat Uygur şehidi. Oğul mazluma kıyma. Her dara düşünce bizi çağırın, geliriz. Çünkü biz her yerdeyiz. "Hürizat şaşırır. "Ya Râb! Yavrularımı aldın bari aklımı alma ki bu sırra erip ölem." Bir bakar ki bir bölük asker önlerinde kadın, çocuk götürüyor. Çeker silahını askerin önüne, asker şaşırır. Türk anası, komutan ateş emri verir. Fakat silah açılmaz. Çünkü Maral Ana, bir kalaga vermişti. Boynunda silahı açılmaz. Ermeni komutanı şaşırır. Hürizat çoluğu çocuğu kurtarır, asker bozulur. Karabağ 'ı temelli kuşatan Ermeni, her zülüm yaptığı yerde çıkan yeşil başlı asker ve bir ceylan, Ermeni askerini darmadağın eder. Çünkü Pir Şah Hüseyin, Kürşat, Maral Ana: "Hürizat, biz zulmedenlere zalimiz. Sen korkma, darda kaldın mı Maral Ana'nın verdiği kalagayı üç kere salla. Biz yanındayız."

Gine zulmün zuhrettiği bir cephede Hürizat bakar ki Azeri kardeşler darda. Martin tüfeği ile yardıma koşar, düşmanı püskürtür. Hürizat bir yandan İbrahimov bir yandan düşman mevzilerini yakarlar. Fakat Hürizat boynundaki kalagayı çıkarır. İbrahimov 'un yarasını sarmaya çalışır. Azeri komutan gelir: "Teyze bu asker üç saattir şehadete ermiş, sarma. "Hürizat: "Yavrum üç saattir Ermeni'yi tarumar ettik bu gençle." Azerbaycan komutanı bakar

ki en az bir bölük düşmanı yok etmiş iki kahraman. Dedikleri Türk anası Maral Ana sen misin diye sorar. İbrahimov vurulunca başını Hürizat Hanım'ın dizine koyar. "Maral Ana birkaç sözüm var, sevdalım Sultan Han'a ulaştır. "Son nefesinde görelim mübarek İbrahimov ne söyler. Aldı İbrahimov:

Gözlerim ağlar yüreğim yasta **(Yanık Kerem)**
Maral Ana bizim ele haber ver
Toyum yasa döndü dumanda siste
Maral Ana bizim ele haber ver

Canım feda olsun kurtulsun vatan
Güneşim karardı gözüm doldu kan
Yolum beklemesin sevdiğim Sultan
Maral Ana bizim ele haber ver

Sarılmaz ki saram yürekte yaram
Türlük öyküsünde ölümsüz varam
İbrahimov daha kesildi caram
Maral Ana bizim ele haber ver

Söz hitamına erişir. Al bayrağı üzerine çeker Hürizat Hanım. Komutan cenazeyi aldırır, bakar kadın yok. Hürizat mübarek İbrahimov'un cenazesini kaldırırken orda bulunur. Cenaze defnedilince bir aslan, bir ceylan, bir kurt insan kılığına girer, cenazenin altına girerler fakat Hürizat dışında kimseye görünmezler. Şehit İbrahimov'un cenazesi defnedildikten sonra Hanımı Sultan'a kâğıdı teslim eder Hürizat. Sultan Hanım mektubu açar, okur. Bakar ki kadın yok. Gözyaşı kana karışan Sultan Hanım şaşar. Maral Ana buymuş meğer.

Efendi size nerden haber verem? Hürizat'a ayan olur ki Mehti Han bu şehirdedir. Köy basılıp Erkan Bey ve Mehti Han'ın kardeşi Ali Han Bey şehit olduktan sonra Mehti Han'ı Türk komutanı alır, götürür. Bakar, büyütür, okutur, büyük asker olur ve kendi kızı Melek Hanım ile evlendirir. Bir oğlu olur. Bir oğlu olur adını Rüzgâr koyar. Bir kızı olur adını Yağmur koyar. Mehti Han ve Melek Hanım'ın çocukları serpilip büyümekte. Size nerden haber verem? Hürizat Hanım şehir şehir dolaşır. Bir gün boynundaki kalagayı aklına getirir, çıkarır. Üç kere sallar. Maral Ana peydah olur.

"Hürizat gel ben seni bir kapıda bırakacağım. O kapıda kal. Yitirdiğini bulursun. Kapıyı kaç kere çalarsan açan olmaz. "Bir sabah Mehti Han bakar ki kapıda bir yaşlı kadın oturur. "Melek Hanım bu kadın dışarda oturuyor. Aç mı susuz mu, kimi kimsesi yok mu bir sor." Melek Hanım çıkar: "Teyze ne gezersin? Buyur içeri." Melek Hanım bakar ki konuşuktan düzgün, yürekten tozgun, bir yüreği yanık ana. Mehti Han alır Melek Hanım ile yanına. "Sen kimsin? Bir kendini tanıt. Bu silah ne, nerden geliyorsun?" "Oğul ben Karabağ'dan gelirem. Benim bir itgin balam var onu arıyırem." "Ana adı ney?" Hürizat:

Kayıp oldu kanlı beşik içinde (**Ceva Öldüren)**
Yıllar geçti ben yavrumu kaybettim
Kına vardı ellerinde saçında
Gözü yaşlı ben yavrumu kaybettim

Vuruldu Ali Han kanlı beşikte
Kaybettim yavrumu gündüz ışıkta
Mehti kayıp oldu o karışıkta
Alev düştü ben yavrumu kaybettim

Hürizat' am geldi günüm karardı
Yaz gününde yollarımı kar aldı
Bir itgin evladım yadların oldu
Bağrım bişti ben yavrumu kaybettim

Söz hitamına erişir. Hürizat Hanım diyecek ama herhangi biri olsa beni kabul eder mi endişesiyle Mehti Han'ın adını vermez. Fakat kaç yaş olursa olsun evlat kokusu aynı kalır anne burnunda. Mehti Han: "Anne sen benim anam ben senin oğlun. Bizim anamız ol, Melek Hanım'a yardımcı olursun. Bizde kal. Yağmur ile Rüzgâr'a birlikte bakarsınız. "Hürizat Hanım:" Tamam oğul. Beni evine aldığın için teşekkür ederim. "Melek Hanım duşu hazırlar. Mehti Han silahını alır. "Ana bu silah bana emanet." Bir duygu Mehti Han'da bu kadın nasıl kullanır bu silahı? Hürizat Hanım:" Oğul bu silahla düşman cephesini alaşağı ettim. Sonunda Karabağ'ı aldılar ama Karabağ bizimdir. "Yıllar yılları kovalar. Hürizat Hanım her gelişinde Mehti Han'ı öper, koklar. Bir itgini bulmuş gibi. Bir gece Maral Ana Hürizat Hanım'ın düşüne gelir. "Sana verdiğim kalagayı Mehti Han'ın boynuna bağla, kurşun gelmez. Yakında Karabağ Savaşı kopacak. Karabağ bizim olacak." Hürizat Hanım o kadar mutluydu ki bir divit kalem, bir kâğıt alır. Görelim yüreğindeki sevdayı nasıl kâğıda dökecek. Aldı Hürizat:

Zalım hanemizi etti tarumar (**Zarınçı)**
Ben bu derdin hangisine yanayım
Bekledim ömrümde gelmedi bahar
Bak evladım gözü yaşlı anayım
Ben bu derdin hangisine yanayım

Kaybettim Ali Han'ı kanlı beşikte
Erkan Bey'de şehit oldu eşikte
Gömdüm cenazeyi kendim ışıkta
Bak evladım gözü yaşlı anayım
Ben bu derdin hangisine yanayım

Mevlam fırsat verdi bulmuşum sizi
Bitmedi gönlümde kedernen sızı
Şüphe saldı Maral Ana'nın sözü
Bak evladım gözü yaşlı anayım
Ben bu derdin hangisine yanayım

Aklımdan çıkmıyor vatan toprağı
Güzel Karabağ'ın bahçesi bağı
Hürizat eridi üreğimin yağı
Bak evladım gözü yaşlı anayım
Ben bu derdin hangisine yanayım

Söz hitamına erişir. Rüzgâr:" Hüri nine sen türkü söyler misin? ", "Oğul benim eşim saz çalar. Türkü söylerdik." "Nine bir türkü söyle." "Söyleyeyim oğul."

Gara Kaldı
Karabağ gara kaldı
İtgin yavrumu buldum
Öbürü gara kaldı

Feleğin işine bak
Attığı daşına bak
Bir balamı bulmuşam
Gözümün yaşına bah

Rüzgâr Bey sarılır ninesine. “Nine senin bağrın niye yanık, sen kimsin?” “Oğul beni ninen olarak kabul et. Bende seni torunum.” Bir kucağında Rüzgâr bir kucağında Yağmur sarılırlar Hürizat Hanım ‘a. Hürizat Hanım ‘ın gözünün yaşı çocukların üstüne düşer. Melek Hanım:” Hürizat teyze neden ağlarsın?” “Bir şey yok oğul.” Fakat bir dizine Ali Han‘ı bir dizine Mehti Han‘ı alıp yatırdığını hatırlar: Size nerden haber verelim? Hürizat hanımın köyündeki komşuları Perişan Hanım ve Zaman Bey Hürizat Hanımı çarşıda tanırlar. Ne kadar ses verirlerse Hürizat Hanım kendisini tanıtmaz. Zaman Bey ‘Hürizat teyze tanımadın mı bizi komşu değil miydik?’ Perişan bir vaziyette kendi evladının kanlı tabutunu türküyle dile getirir Zaman Beye

Al bayrak sarılmış tabut üstüne
Gururla baş eğmez şehit annesi
Eşi tabutunu almış götürür
Üzerinde Şehidinin kimhası

Kurtuluş var Karabağda Şuşada
Nice Koçyiğitler yanmıştır oda
Demesinler şehit gözü uykuda
Azerbaycanımda bayram havası

Sen Şuşa Kelbecer sen de Hocalı
Güllerle bezenmiş Koçyiğit yolu
Gence’de ayağı Laçın’da dili
Büyük Türk dünyası vatan sevdası.

Hürüzat Hanım türküyü söyledikten sonra Zaman Bey bakar ki o eski güzelliği gitmiş adeta bir toprak misali yok olmuş bir hali var Hüruzat’da. Otururlar söz sohbetten sonra Perişan Hanım Hüruzat Hanıma sarılır. ‘’Evet senin iki evladını Ermeniler katletti. Ama biz yıllardır ayrı yaşadık senle.’’ Söz sohbetten sonra Hüruzat Hanım ‘’Mehtihanı kaybettim ama şükür olsun öbür oğlum sağ. Fakat ben tanışmak istemiyorum. Yapılmış bir yuvaları, kurulmuş bir evleri var. İki çocuğu var. İkisini de kucağıma alıyorum. Çocuğumun yanında yer alıyorum.

Bir itgin yavrumu buldum (**Güzelleme)**
Şükür olsun Mevlam sana
Fikri bahri gama daldım
Şükür olsun Mevlam sana

Zulmeyler düşman yağı
Vurdu yüreğime dağı
Alacağız Karabağ’ı
Şükür olsun Mevlam sana

Yanıfdı bu bağrım taze
Elim yetmez name yaza

Hürizat kurbandı size
Şükür olsun Mevlam sana

Hürizat Hanım söylemez ki Mehti Han benim oğlumdur. Çocukları dizinde yatırır. Melek Hanım kucağına alıp yatağına yatırır. Hürizat Hanım'ı banyoya alır, kendi anası gibi yıkar Melek Hanım. Saçlarını tarar. Hürizat Hanım uyur, rüyasında Maral Ana gelir.

"Kızım yine bir Karabağ Savaşı kopacak. Sendeki kalagayı Mehti Han'ın boynuna bağla. "Sabah olur. Kahvaltıdan sonra:" Oğul ben sana bir kalaga verecem. Bunu boynuna bağla. Düşman kurşunu işlemez. "Ana sen benim anamsın, ben senin oğlun. Dara düştüm mü ben o kalagayı senden hatıra boynuma bağlayacam. Çok iyi olur, düşmanın kurşunu işlemez. "Mehti Han kalkar, anası gibi sarılır, helallik ister. "Melek Hanım yine bir Karabağ Savaşı kopacak. Çocuklar ve Hürizat Ana sana emanet." der. Melek Hanım:" Mehti Han, öyle bir savaş olursa bizde cephedeyiz. Evinde helalleş. "Mehti Han kıtasına gider. Söz sohbet arasında çok sevdiği arkadaşı komutanı Mihman Bey'e gece gördüğü bir rüyayı anlatır:" Mihman Bey bir ateşin içinde savaşıyordum. Mübariz İbrahimov da yanımdaydı." Mihman: "Hayrola. "Mehti Han ortalık çok karışık, savaşın eli kucağında oturup sohbet ederken Mihman Bey Mehti Hana Komutanım, gerekirse vatan için canımızı vereceğiz. O esnada kışladaki sesten bakarlar ki Ermeni baskını var. Bir asker şehit olmuş Mehti Han şehit askeri için gözyaşlar içerisinde bir eser okur: Aldı Mehdi Han

Şuhade yatıyor Tabut içinde **(Zarınçı)**
Kendi cesedini taşımış gider.
Bir yanda komutanı bir yanda canı
Bir yanda yaz günü üşümüş gider.

Be sen kimsin şuhadeye eren can
Mekânın cennetti ilimin sultan
Yari tutmuş tabutunun ucundan.
Bir yanda şehidi taşımış gider.

Ey Mehdi Han vatan için gitti can.
Tabutdan akan kan al bayrakta kan.
Senden gurur duyar bu kutsal vatan
Kendi kabirini eşimiş gider.

Kışlada bir gürültü sesiyle her yan sarsılıp Ermeni cephesinden füze atışı yapılır. Azerbaycan askeri karşılık verir. Böylece savaş başlar. Mehti Han'ın alayı silah kuşanır cephede. Karabağ 'da savaş başlar. Türkistan ve Azerbaycan halkı Karabağ 'da savaşa girer. Size nerden haber verem? Hürizat Hanım: "Melek kızım Mehti Han kelagayı aldı mı? "Melek Hanım odaya koşar. Bakar ki kalaga masanın üstünde getirir: "Hürizat anne almamış Mehti Han." Akşamı sabırsızlıkla beklerler. Fakat Mehti Han ve birliği savaşa girmiştir. Sabah olur, Hürizat Hanım silahını alır, oğlu Mehti Han'ı sorar. Komutan Mihman Bey: "Ana, Mehti Han cephede." "Oğul bana cepheyi tarif et. Benim de elim silah tutar." Komutan: "Ana sen evine dön bizler varız." Hürizat Hanım savaşın olduğu yöne gider. Karabağ Savaşı tam alevlenmiştir. Azerbaycan ve Türk birlikleri Karabağ'da büyük başarı göstermişti. Hürizat elinde tüfeği ile âdeta ateş saçıyordu. Bir Ermeni bölüğünü tankla birlikte imha etmişti. Bir kayanın dibinde silahını doldurup bekliyordu. Kelağayı çırptı. Maral Ana:" Kızım Hürizat darda mısın? Geldim. ""Ana oğlum hangi cephede bulamadım." der. Sabah olur bir güvercin Hürizat Hanım'ın yanına konar. Adeta bir şey konuşur, havalanıp kanat çırpar. Bir yol gösterici gibi

Hürizat Hanım istikamete yönelir, ‘’Size nerden haber verelim? Gece uykusunda Mehdi Hanı kanlı bir gömlek içerisinde bir ateş çemberinin içerisinde görür. Tiksinerek yatağından kalkan şehidin hanımı, Mehdi Hanın başında bir hal var. Hürizat Hanım da gelmedi akşamdan. Yakın komşusu Zaman Bey’in kapısını çalar Melek Hanım. Ne Mehdi Han’dan haber var ne de Hürizat Ana’dan bir haber var. Zaman Bey ‘’ İçini ferah tut. Karabağ’ da Şuşa’ da Laçin’ de bizimdir. Askerimiz savaştadır. Görelim Zaman Bey türküyle Melek Hanım’ın yüreğini nasıl ferahlatacak?

Aldı Zaman Bey:
Güzel bak sende gözlerim
Giymiş kan kispetini.
Çünkü eşi şehit olmuş,
Giymiş tam kispetini.

Sen güzele bak güzele
Elinde mavzere hele
Şehidini salar yola.
Koklar can kispetini.

Giymiş çocukları resmi
Milletin dilinde ismi.
Ananın elinde resmi
Almış şan kispetini.

Şehidinin uğuru canda
İki evladı yanında
Can adamış vatanında
Zaman Bey’in son sohbeti.

Söz hitamına erişir. İntizar Hanım ‘’ Melek kızım inşallah ki Mehti Han sağ salim gelir. Gelmese de vatan sağ olsun. ‘’ Melek Hanım yaşlı gözlerle askerinin yolunu bekler. Bir öğlen zamanıydı. Size nerden haber verelim Hürizat Hanım’ dan. Bakar ki karşı dağda cephe savaşı var. Epey yaklaşır, Ermeni güçlerini Azerbaycan ordusu püskürtmüş. Ermeni güçleri kaçıyorlardı. Tam cepheye yaklaşır. Güvercin üstte takla döner, askerden haber alır. “Ana Mehti Han’ın taburu.” der. Tam yanına yaklaşmıştı ki bir silah sıkılır, bakar ki Mehti Han vurulmuş. Üzerine sarılır annesi fakat yarası derindir. Kalagayı sarar ama kan durmaz. Gözlerinden bir şey ifade ediyordu Mehti Han. Annesi gözyaşlarıyla sarılır. Usulca sesi çıkar:” Ana Karabağ bizim oldu. Ağlama şehit anası ağlamaz. “Cebindeki bayrağı çıkarır, üstüne sarar. Yüreği yanık ana görelim ne der:

İki yavrum şehit verdim vatana **(Zarınçı)**
Yaşım ağlar gözümdeki sel ağlar
Lanet olsun bağımdaki bağmana
Süsen ağlar sümbül ağlar gül ağlar

Kaybettim yavrumu gençlik çağında
Alevler püskürür gâvur dağında
Kaçmadı bir yerim yar otağında
Leçek ağlar saçımdaki tel ağlar.

Hürizatam felek bizi yokladı
Kötü talih kara günde yuhladı
Şehit balam bayrağını kokladı
Kırmızı kan bayrağımda al ağlar

Söz hitamına erişir. Ambulans şehidi götürür, bir güz günü tufan kopar. Ey can sen şehadete erdin. – bir büyük tören- Küçük yaşta şehit edilen kardeşi, babası, İbrahimov ve tüm Türk dünyasının akilleri cenazede. Hürizat Hanım şaşırır. Tabutun önünde İbrahimov, Ali Han ve babası, tabutu taşıyan hep şehit. Melek Hanım Mehti Han'ın üniformasını giymiş en önde yiğidinin tabutunu taşır. Aslanın dişisi de aslandır. Yağmur bir yanında Rüzgâr bir yanında. Hürizat Ana şaşırır. Şehit defnedilmeden Karabağ kurtulur. Karabağ 'dan gelen toprak kabre serpilir. Bir Karabağ Destanı okur şair:

Azerbaycan Karabağ Destanı
Bir yolcu gidiyor ey can yolu ihtişam içinde (**Koçaklama)**
Anaların feryadı var gözün yaşı kan içinde
Bir tabut yol alıp gider Mehdi kahraman içinde
Sevgilisi tabut taşır bunca kahraman içinde
Dik durur Yağmurla Rüzgâr ağlamaz tufan içinde
Mübariz İbrahimov var dolaşır insan içinde
Be hey! Şüheda erenler gülün kızıl gül içinde
Kalk Karabağ bizim oldu şan aldın cihan içinde
Bizdedir Kelbecer Şuşa Hocalı bir can içinde
Azerbaycan'ım çok yaşa Türk dünyası şan içinde
Yol açtık Türk dünyasına yürüdük mihman içinde
Yaktık dünyaya meşale izzeti ikram içinde
Ey Seyyati bir methiyem var Türk dünyası şan içinde
Şehitler şehidi var okunur Kuran içinde

Şehit defnedilir. Hürizat bir kenarda durur. Melek Hanım:" Sen benim anam ol Hürizat Ana bende senin kızın." Millet çekildikten sonra Hürizat Hanım kabristana gider, geri dönmez. Melek Hanım bekler, Hürizat Hanım yok. Günlerce arar, bulamaz. Fakat Bakü 'de bir dağın döşünde bir mağara var. Gelenler orda bir kadın var bir de kanlı beşik. Devamlı o mağaradan ninni sesleri gelir, bir beşik kanlı devamlı sallanır ve görenler yaş bir kadın görürler. Yakına giderler, ama kadın yok. Beşik devamlı sallanır.

Şüheda yeksansan ey yar.
Çünkü orda bir ananın ağıtı var.
Demeyi Karabağ da talan var
Zannedersin sözlerimde yalan var.
Vatansız kalan kişiler elbet ki
Seninde sığındığın bir vatan var.

Hikâyemiz sona ermeden, hikâyemin duvağını bir on altılı Şeki divanla kapatayım ey can.

Uyudu zannetme gafil bu dem devran uyumaz. **(Şeki Divanı)**
Şüheda fışkırır toprak can da canan uyumaz.
Destur almış ilmi ferman, tebdil mekân uyumaz.
Sadık yarsa vatanına, tahta Sultan uymaz.
Her bir derde deva bulan tabip Lokman uyumaz.
Aslı kahraman olursa damarda kan uyumaz.
Yatar Kefensiz toprakta sırrı mihman uyumaz.
Şühedalar kahramandır Şah-ı Merdan uyumaz.

Bu bir Karabağ destanı dağda duman uyumaz.
Yetmiş iki Şühedalar Hüseyin can uyumaz.
İyi nakşeyle Seyyati Mehdi zaman uyumaz.
Siper de elde silahı şehit olan uyumaz.

Bir Karabağ destanı da burada sona erer. Tüm şehitlerimizi saygıyla anarak, hikâyemizi burada sonlandırdık. Dinleyenler var olsun sağ olsun.

KAYNAKLAR

Altınkaynak, E. (2023). "Aşık Tarzı Geleneksel Hikayeler", Ankara: Kültür Ajans Yayınları .
Korkmaz, R. ('025) *Çıldır Folklor ve Etnografyası.* Ankara: Kültür Ajans Yayınları.
Pertev Naili Boratavm (2018). "Halk Hikayeleri ve Halk Hikayeciliği", Ankara: Tercan Matbaası.
Uzunkaya, F., https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/seyyati-israfil-uzunkaya

ARİF NİHAT ASYA'NIN ŞİİRLERİNDE GÖÇ VE MEKÂN

Halil ADIYAMAN*

Özet: Arif Nihat Asya'nın şiirlerinde göç ve göçe bağlı mekânlar insanın hem içsel hem de dışsal yolculuklarını derinlemesine işleyen, zengin ve katmanlı bir anlatım sunar. Asya, göç edenlerin anavatanlarına duydukları özlemi, yeni mekânlara uyum sağlama sürecindeki zorlukları ve bu süreçte yaşadıkları içsel çatışmaları büyük bir özenle işler. Şairin betimlemeleri, göçmenlerin fiziksel yer değişikliklerini ve bu değişikliklerin getirdiği duygusal yükü güçlü bir şekilde hissettirir. Anavatandan kopartılan mekânların kaybı şairin dizelerinde derin bir şekilde işlenir. Göçün başlangıcında yaşanan zorluklar ve yolculuğun fiziksel ve duygusal mücadeleleri, Asya'nın şiirlerinde çeşitli metaforlar ve imgelerle anlatılır. Yeni çevrelerin yabancılığı ve tanıdık olmayanla yüzleşme süreci, şairin eserlerinde derinlemesine incelenir. Göçmenlerin yeni ortamlarına uyum sağlama sürecinde yaşadıkları yabancılık hissi ve karşılaştıkları zorluklar, Asya'nın şiirlerinde etkileyici bir şekilde işlenir. Göçmenlerin yeni kimlikler oluşturma çabaları ve köklerinden kopmanın getirdiği karmaşık duygular, derinlemesine ele alınır. Göçmenlerin yeni mekânlarda hayatta kalma mücadelesi, insanın içsel gücü ve dayanıklılığı vurgulanarak işlenir. Göçün aile fertlerinin yeni mekânlara uyum sağlama mücadelesi, Asya'nın şiirlerinde önemli bir temadır. Şairin eserleri, göçün ve göçe bağlı mekânların insan deneyimindeki derin izlerini yakalayarak, insanların ortak duygularını ve deneyimlerini anlamamıza yardımcı olur.
***Anahtar Kelimeler**: Arif Nihat Asya, Göç, Mekân, Yol ve Yolculuk.*

Migration and Space in Arif Nihat Asya's Poems

Summary: In Arif Nihat Asya's poems, migration and places related to migration offer a rich and layered narrative that deeply explores both the inner and outer journeys of people. Asya deals with the longing of immigrants for their homeland, the difficulties in adapting to new places, and the internal conflicts they experience in this process with great care. The poet's descriptions strongly make one feel the physical displacement of immigrants and the emotional burden brought by these changes. The loss of places torn away from the homeland is deeply addressed in the poet's verses. The difficulties experienced at the beginning of migration and the physical and emotional struggles of the journey are described with various metaphors and images in Asya's poems. The strangeness of new environments and the process of confronting the unfamiliar are examined in depth in the poet's works. The feeling of foreignness experienced by immigrants and the difficulties they face in the process of adapting to their new environment are impressively depicted in Asya's poems. Immigrants' efforts to create new identities and the complex emotions of breaking away from their roots are discussed in depth. The struggle of immigrants to survive in new places is depicted by emphasizing the inner strength and resilience of humans. The struggle of family members to adapt to new places is an important theme in Asya's poems. The poet's works help us understand people's common feelings and experiences by capturing the deep traces of migration and places related to migration in human experience.

Arif Nihat ASYA, İstanbul'un Çatalca ilçesinin bir köyünde doğar. Babası erken yaşta vefat eder. Önce dedesi sonra halası tarafından büyütülür. Bolu'da yatılı eğitim aldıktan sonra Kastamonu ve İstanbul'da eğitimine ve yaşamına devam eder. Adana, Malatya, Ankara, Eskişehir, Kıbrıs ve Edirne'de devlet görevlerinde bulunur. Yirminin üzerinde şiir kitabı kaleme alır. Şiirlerinde gittiği yerleri mekân olarak seçer. Şairin eserlerinde mekân unsuru ön plana çıksa da bu çalışmada göçle beraber işlenen mekânlar tespit edildi. Asya'nın "hayatı; savaşlar, göçler, yoksulluklar ve sürgünlerle geçmiştir" (Tebebaşı, 2022:54). Bu çalışmada böyle bir yaşamı olan şairin göç kavramını işleyiş tarzı ele alınacaktır. Göç, insanlık tarihinin en temel deneyimlerinden biridir. Yeni yerlere gitme, köklerinden kopma ve farklı coğrafyalarda yeni bir yaşam kurma, insan deneyiminin önemli bir yönünü oluşturur. Bu göç deneyimleri, edebiyatta ve özellikle şiirde sıkça işlenir. Şiirler, göçün mekânlarını, yolculuğun zorluklarını ve yeni yerlere yerleşmenin duygusal yükünü anlatarak göçmen deneyimini zengin bir şekilde ele alır. Göç, sadece fiziksel bir yer değişimi değil, aynı zamanda içsel bir yolculuğu da ifade eder. Şairler, bu içsel yolculuğu şiirlerinde sıkça yansıtır. Anavatanlarını

* Doç.Dr. Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, halil.adiyaman@dpu.edu.tr.
DOI :10.30546/100981.2024.01101

terk edenlerin içsel çatışmaları, köklerini arayışları ve yeni bir kimlik bulma çabaları, şiirin derinliklerinde anlatılır. Göç edenlerin yeni evlerini tanımlama ve tasvir etme süreci, şiirin en temel unsurlarından biridir. Şairler, yeni mekânları betimlerken, o mekânların fiziksel özelliklerini, doğal güzelliklerini, sokaklarını ve insanlarını detaylı bir şekilde işlerler. Bu tasvirler, okuyuculara göç edenlerin yeni çevrelerine nasıl adapte olduklarını gösterir.

1. Anavatanın Özlemi ve Anavatandan Kopanlar

Göç edenler genellikle anavatanlarını özlerler. Bu özlem, şiirde nostaljik bir tema olarak sıkça karşımıza çıkar. Şairler, köklerinden uzakta yaşamanın getirdiği yalnızlık ve hasreti dile getirirken, anavatanlarının güzelliklerini ve hatıralarını özlemle anarlar. Bunun yanında daha önceden Türk toprağı olan yerler başka ülkelerin eline geçince şairin içinde derin bir sızıya sebep olur.

SINIR
Beklersin sen . . . oysa oturmuş, kurulur;
Bir kerre de kaş çattı mı, kalbin burulur. . .
Vaktiyle senin yurdun olan yerde, bugün,
Pasaportun sorulur.18 Mayıs 1968 (Asya, 1976a:168).

Peygamber'in zorunlu göçünü de bunalmak kavramından hareket ederek açıklar. İnsanoğlu bulunduğu yerden memnun olmadığında yeni yerlere gitmek ister.

"Hadîce"nin koncası,
Âişe'nin gülüydün.
Ümmetinin gözbebeği,
Göklerin resulüydün…
Elçi geldin, elçiler gönderdin…
Ruhunu Allah'a,
Elini ümmetine verdin.
Beşiğin, yurdun, yuvan
Mekke'de bunalırsan
Medine'ye göçerdin" (Asya, 1996b: 65).

Bir Bayrak Rüzgâr Bekliyor kitabında bulunan "Taşbebekler" şiirinde savaşa giden erkeklerin ardından köylerde kasabalarda yaşanan olumsuz durumlara değinmektedir şair: (Yavuz, 2020: 97).

-Şu yerlere kapanan yüzlerin nedir işi?
-Öpülüyor etekler.

-Temiz olsalar bari!
-Süsleridir noktalar, çiller, benler, benekler.
-Hürriyetin nesi var bu en gürbüz çağında
-Elinde kelepçeler, ayağında köstekler…
Bilirse boyun eğip beklemesini eğer
Demirlerini yarın biraz gevşetecekler.

-Kimlerdir böyle kaşık şıkırdatan uzakta
Dağ gibi zeybeklerin diz vurduğu toprakta?

-Kim olacak: Köçekler…
Meydan onlara kalmış göç edince erkekler (Asya,1997:196).

2. Şairin Mekânsal Mücadeleleri

Göç, genellikle zorlu bir yolculukla başlar. Şairler, bu zorlukları şiirlerinde çeşitli metaforlar ve imgelerle anlatarak, göçmenlerin fiziksel ve duygusal mücadelelerini yansıtırlar. Uzun yolculuklar, sert koşullar ve belirsizlikler, şiirde sıkça işlenen temalardır.

BİRECİK
Ey yolcu ve ey yol; Birecik köprüsünün
Üstünde, beş on saniye olsun, düşünün;
İbretle sorun birbirinizden: kaç gün
Beklerdi şu sahilde gelenler, daha dün? (Asya,1976a: 237.)

Arif Nihat Asya'nın şiirlerinde, göç kavramı pek çok yerde çöl imgesi ile verilir. Uçsuz bucaksız ve ıssız oluşu, göçün ve yalnızlığın verdiği duyguyu mekânsal olarak da pekiştirir:

ÇÖLLER
-Ekrem Yaver'e-
Ölmek ister, bunalır
Bîçâre yolcu, neden.
Çöllerde müebbeden
Gönül mâtemde kalır?
Gözler bir ufuk seçmez.
Kuş uçmaz, kervan geçmez.
Kastamonu (Asya, 1976 c:269).

3. Yeni Mekânların Keşfi ve Yerleşme

Göç edenler, yeni bir yere yerleştiklerinde bu yeni mekânları keşfederler. Şairler, yeni evlerini, onların sunduğu olanakları ve kısıtlamaları, insan ilişkilerini ve toplumsal dinamikleri şiirlerinde detaylı bir şekilde işlerler. Yeni mekânların yabancılığı ve tanıdık olmayanla yüzleşme süreci, şiirin derinliklerinde incelenir.

AVRUPA
Yoldan, handan onun da bolmuş ki payı
On gün derken, gezmesi doldurdu ayı . .
Ey Avrupa'yı görmemiş olan biçare;
Gel, öğren - bari - Asya'dan Avrupa'yı! (Asya, 1976a: 185.)

Göç etme sebepleri farklı farklı olabilir. Bazen kuraklık, bazen insanların bulunduğu yerde yaşadığı anlaşmazlıklar, düşmanlık ve kavgalar göçün sebebi olabilir. Arif Nihat Asya'nın Hz. Muhammed'in göçünü anlattığı şiirinde de Mekke'de yaşanan sıkıntılardan dolayı yapılan hicret hatırlatılırken, bir yandan da göçün hiç bitmeyecek bir olgu olduğuna dikkat çekilir. Bir amaç uğrunda insanların yola çıkışı, yurdunu terk edişi, başka yerleri vatan edişi, dünya var oldukça devam edecek bir ideal yolculuğudur:

"Ne oldu, ey bulut
Gölgelediğin başlar?
Hatırında mı, ey yol,
Bir aziz yolcuyla aşarak dağlar, taşlar,
Kafile kafile, kervan kervan
Şimale giden yoldaşlar?

Uçsuz bucaksız çöllerde
Yine, izler gelenlerin,
Yollar gideceklerindir (Asya, 1976a: 69.)

Nitekim peygamberin yaşadığı kaderi yaşayan pek çok inanan vardır. Arif Nihat Belh şiirinde buna gönderme yapar:

BELH

Milâdî 632
Hicrî 672
Anla: kim yazdı, çizer; kim getirir, kim götürür?
Deme: "Bir böyle tesadüf bu…hesapsızca yürür."
Ki gören, "Belh"te gören Peygamberinin "Belhli"de
Pîr'inin göçtüğü tarihi görür! (Asya,1976c:132)

Bir ideal uğruna göçte, yanındaki yoldaşlar da önemlidir. Tarihin bazı anları vardır ki, çakılan küçük bir kıvılcım, hedefine kilitlenmiş insanlar sayesinde bir çığ gibi büyür. Hz. Muhammed'in o dönemdeki şartlarda yurdundan ayrılmak zorunda kalması, oluşuz ve üzücü gibi görünse de, başka bir yolculuğu; inanç ve fikir yolculuğunu başlatmış ve onun göçü (hicreti) bir yalnızlaşmayı değil, genişlemeyi netice vermiştir:

Sen de, bir hac günü,
Başta Muhammed, yanında Ebûbekir;
Gidenlerin yüz bin olup dönüşünü
Destan yap, ey şehir! (Asya,1976b:132).

Bu şekilde din uğruna, vatan uğruna ya da bazen bir ideoloji ve dava uğruna göçler yapılmış, vatanlar terk edilmiştir. Bunların bir kısmı da tarihe geçmiştir:

AHMED REMZÎ DEDE
Hicrî 672
Söz açıp hatırasından bugün, "Ahmed Remzi
Akyürek" derken uzaklar, diyorum ben: "Dede o!"
Adı târîh oluyor –böylece- Pî'in göçüne…
Bellidir: kendini fânî tanımış Pîr'de O! (Asya, 1976c:134).

Şair, Malatya'nın arıcılık faaliyetlerine değindiği bir rubai kaleme almıştır. Hem arılar hem de arıcıların göçünü anlatır.

Tırmandı mayısla asmalar çardağına;
Temmuzda bebek de sığmıyor kundağına,
Bizler kimi bekleriz, gülüm, Kernek'te?
Göçmüş arılar, kovan kovan, Beydağı'na (Asya, 1976d:29).

4. Yabancılık ve Uyum Süreci

Yeni bir yere yerleşenler genellikle yabancılık ve uyum süreci yaşarlar. Şairler, bu duyguları şiirlerinde ifade ederek, göç edenlerin yeni ortamlarına nasıl uyum sağladıklarını ve kendilerini nasıl ifade ettiklerini anlatırlar. Bu süreçte yaşanan zorluklar ve başarılar, şiirde etkileyici bir şekilde işlenir.

Bir Bayrak Rüzgâr Bekliyor
Dönmez misiniz ey yolda kalanlar;
Yolcular, garipler, garip çobanlar;
Allahüekber'de tekbir alanlar?
Ovalar, konaklar, yollar aşırı
Birbirini selamlayan dağlar var (Asya, 1997: 75).

Yabancılık mekânla ilgili olabildiği gibi, insanın iç dünyasında da olabilir. Kimi zaman insan kendi iç dünyasında kaybolur, göç eder; uzun yolculuklara çıkar:

Seyyahım ve eğer düşersem çöle
Beyhude çalmasın çanını kervan,
Âyîne gidilmez bu libas ile.

Ölürüm: yakmazsa bir ateş-gede
Delilsiz yolcular mabudu Hürmüz

Günün bıraktığı harâbelerde (Asya, 2005:248)

Tasavvuf anlayışında göç, rıhlet kavramı ile karşılanır. Yalan dünyadan gerçek dünyaya göç kavramı olarak nitelenen ölüm kavramı yolculuk olarak nitelenir. "Arif Nihat Asya, Kubbe-i Hadra'da İlahi Aşk'a meyletmek göç olarak işlenir (A.N. Asya, Kubbe-i Hadra: 55-94.91.92). Bu anlayış daha çok dini motiflerden ve dini anlatılardan beslenir. İnsan ruhlar âleminde yaratıldığı andan itibaren hep bir göç, yer değiştirme arzusundadır. Dünyaya gelmek, anne karnından dünyaya çıkmak, çocukluk, gençlik, ihtiyarlık ve öte âleme geçmek orada da Allah'ın sevgisini ve rızasını kazanarak Cennet'e girmek ilahi bir yolculuktur. Devir teorisinin göçe uyarlanmış halidir. Ancak bu tip ilahi aşkın göçle birleştirildiği şiirlerde insanın bu göçü için hep bir amaç söz konusudur. O amaç ise İlahi aşkı bularak öte âlemde geldiği yere huzura varmak ve Cemalullah'ı görmektir. Bu nedenle de anne karnından başlayan göçün hep kutsal bir anlamı, hedefi vardır" (Adıyaman, 2023: 44).

5. Kimlik ve Bağlılık

Yeni bir yerde yaşayanlar genellikle kimliklerini ve bağlılıklarını yeniden tanımlamak zorunda kalırlar. Şairler, göç edenlerin bu kimlik arayışını şiirlerinde işleyerek, köklerinden kopmanın getirdiği karmaşık duyguları ve kimlik bulma çabalarını yansıtırlar. Şiir, göçün ve mekânların insan deneyimindeki derin izlerini yakalamak için güçlü bir araçtır. Şairler, göçmen deneyimini duygusal ve estetik bir dille ifade ederek, insanların ortak duygularını ve deneyimlerini anlamamıza yardımcı olurlar. Göç, şiirin evrenselliğini ve insanlık tarihindeki önemini vurgulayan bir tema olarak kalır.

BERLİN

Bir yol gidiyor Berlin'e, insiz cinsiz . . .

Mümkün mü: önünde, kalsın insan kinsiz!

Neylerdin sen, yerlisi olsan buranın:

Ey yolcu, bir Almanya düşün Berlin'siz! (Asya:1976a:190)

VI. Yeni Mekânlarda Ayakta Kalma

Göç edenler genellikle yeni mekânlarda ayakta kalma mücadelesi verirler. Şairler, göçmenlerin bu direnişini şiirlerinde etkileyici bir şekilde işleyerek, insanın içsel gücünü ve dayanıklılığını vurgularlar.

Zelzele

Yollara kurulur, kervanları beklersin

Yolcuma geçit verirsen Allah muradını versin! (Asya,1997:29).

6. Göçün Umudu ve Yeni Başlangıçlar

Göç edenler genellikle yeni bir hayat inşa etmek zorunda kalırlar ve bu inşa süreci umut dolu bir deneyimdir. Şairler, göçmenlerin umudunu ve direnişini şiirlerinde etkileyici bir şekilde anlatarak, insanın içsel gücünü ve dayanıklılığını vurgularlar. Münih'te yeni bir hayata başlamaya çalışan Doğu Türkistanlı bir kişiyi anlatır.

"POLAT TURFÂNI"

Vallaahi ve billahi bu kardeş, candan:

Gelmiş bana, kalkıp, Doğu Türkistan'dan . .

Ben Asya'ydım, oysa Polat Turfânı . . .

Bir yandan güldük, ağladık bir yandan! (Asya, 1976a:191)

Kimi zaman insanlar tıpkı Türkler'in Anadolu'yu fethi ve yurt edinmesi gibi göç ettikleri yeri sever, orayı vatan sayarlar. Yeni yerleşim yeri, yeni umutlar demektir:

VAN GÖLÜ

-Selahattin Arıtan'a-

Nerde istersen orda kal… yerleş;

Yolcu, rü'yaya benziyor burası…

İşte bak: Bir küçük denizdir göl;

Bir küçük kıt'a Ahtamar adası! (Asya, 1976c:191).

7. Aile ve Göç

Göç, aile fertlerinin yeni mekânlara uyum sağlama mücadelesini de ifade eder. Şairler, bu uyum sürecini şiirlerinde çeşitli yönlerden ele alarak, insanın içsel dönüşümünü ve yeni bir yaşam kurma çabasını anlatırlar.

YELDEĞİRMENLERİ
Öksüz öksüz seyrediyorlar ovayı;
Andırmadalar, kuşları göçmüş yuvayı . . .
«Ey yolcu,» diyor hâtıralardan bir ses,
Vaktiyle, kulaçlardı bu kollar, havayı! (Asya,1976a:174)

Sonuç

Şiir, aile bağları ve göç gibi karmaşık kavramları bir araya getirerek insanın içsel yolculuğunu ve dönüşümünü etkileyici bir şekilde ifade eder. Şairler, göç ve aile temalarını bir araya getirerek, insanın yaşamındaki değişimleri ve dönüşümleri anlatır ve okuyucunun empati kurmasını sağlarlar. Arif Nihat Asya'nın şiirlerinde göç ve mekân temaları, insanın içsel ve dışsal yolculuklarını derinlemesine işleyen zengin ve çok katmanlı bir anlatı sunar. Asya, göç edenlerin anavatanlarına duyduğu özlemi, yeni mekânlara uyum sağlama sürecindeki zorlukları ve bu süreçte karşılaştıkları içsel çatışmaları incelikle işler. Şairin betimlemeleri, göçmenlerin yaşadığı fiziksel yer değişikliklerini ve bu yer değişikliklerinin getirdiği duygusal yükü okuyucuya güçlü bir şekilde hissettirir. Göç, Asya'nın şiirlerinde yalnızca bir yer değiştirme hareketi olarak kalmaz, aynı zamanda derin bir kimlik arayışını ve yeniden inşa sürecini temsil eder. Şair, göçmenlerin yeni kimlikler oluşturma çabalarını, anavatanlarından kopmanın getirdiği karmaşık duyguları ve yeni bir yaşam kurma mücadelesini ayrıntılı bir şekilde ele alır. Bu süreç, şiirlerinde sıklıkla yabancılık, uyum ve direniş temaları üzerinden işlenir. Asya'nın şiirleri, göçün getirdiği umudu ve yeni başlangıçları da yansıtarak, insanın içsel gücünü ve dayanıklılığını vurgular. Göçmenlerin karşılaştıkları zorluklar, yeni mekânlarda hayatta kalma mücadeleleri ve aile bağlarının bu süreçteki rolü, şairin eserlerinde önemli yer tutar. Bu temalar, okuyucunun göçmenlerin deneyimleriyle empati kurmasını ve insanlık tarihinin bu evrensel deneyimini anlamasını sağlar. Arif Nihat Asya'nın şiirlerinde göç ve mekân temaları, insanın içsel ve dışsal yolculuklarını derinlemesine işleyen ve bu süreçteki dönüşümleri estetik bir dille ifade eden güçlü bir anlatı sunar. Şairin eserleri, göçmen deneyimlerini duygusal ve estetik bir bakış açısıyla ele alarak, insanın ortak duygularını ve deneyimlerini anlamamıza yardımcı olur ve bu temaların şiirin evrenselliğini ve insanlık tarihindeki önemini vurgular.

KAYNAKÇA

Adıyaman, Halil (2023). "Cumhuriyet Dönemi Türk Şiirinde Göç, 1938-1960," Ankara: Akçağ Yayınları.

Asya Arif, Nihat, (1976a) "Bütün Eserleri, Şiirler:7,(Rubâiyyat-ı Ârif, II)", İstanbul: Ötüken Yayınları.

Asya Arif, Nihat, (1976b) "Duâlar ve Âminler", İstanbul: Ötüken Yayınları.

Asya Arif, Nihat, (1976c) "Fatihler Ölmez ve Takvimler", Ötüken Yayınları, İstanbul.

Asya Arif, Nihat, (1976d) "Bütün Eserleri, Şiirler:6,(Rubâiyyat-ı Ârif, I)", İstanbul: Ötüken Yayınları.

Asya Arif, Nihat, (1997) "Bütün Eserleri, Şiirler: I,(Bir Bayrak Rüzgâr Bekliyor)", İstanbul: Ötüken Yayınları.

Asya Arif, Nihat, (2005) "Bütün Eserleri, (Ses ve Toprak)", İstanbul: Ötüken Yayınları.

Tebebaşı, Ayşe, (2022) *Arif Nihat Asya, Hayatı, Sanatı, Eserleri*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

Yavuz, Emre, (2020) *Arif Nihat Asya'nın Şiirlerinde Şehir Ve Medeniyet*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kastamonu.

MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN DİLİNİN LÜĞƏT TƏRKİBİNİN İNKİŞAFINA TƏSİR EDƏN İQTİSADİ AMİLLƏR

Sevinc TALIBOVA*

Xülasə: Məqalədə 1991-ci il 18 oktyabr tarixində II müstəqillik tarixini yaşamağa başlamış Azərbaycan Respublikasının dövlət dili olan Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə təsir edən iqtisadi amillər araşdırılmışdı. Dövlət suverenliyi və siyasi azadlıq milli iqtisadiyyatın inkişafının təminatçısıdır. Dövlətin mücadilələrlə qazandığı müstəqillik eyni zamanda iqtisadi güclə daha möhkəmlənir. Müstəqillik illərində Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində iqtisadi münasibətləri bildirən anlayışlar keyfiyyət, kəmiyyətcə yeni məzmun və forma aldı. Azərbaycan Respublikasının siyasi, iqtisadi, sosial həyatının bütün sferalarında yeni transformasiya prosesi başladı. Həm dövlət, həm də millət dövlətçilik tarixinin çox mürəkkəb, qarışıq eyni zamanda da şərəfli bir dönəmini yaşamağa başladı. Sosializmdən kapitalizmə keçid ölkədaxilində və ölkəxaricində yeni iqtisadi platformanın yaradılmasını zərurətə çevirdi.

Açar Sözlər: *Müstəqillik, İqtisadi Terminologiya, Dilin Lüğət Tərkibi, Ekstralinqivistik Amillər, Terminologiya.*

Economic Factors Affecting the Development of the Vocabulary of the Azerbaijan Language During the Years of Independence

Summary: In the article, the economic, factors affecting the vocabulary of the Azerbaijani language, the state language of the Republic of Azerbaijan, which began to experience the second history of independence on October 18, 1991,were investigated. State sovereignty and political freedom are the guarantors of the development of the development of the national economy.The independence gained by the state though struggles is also strengthened by economic power. During the years of independence. The concepts denoting economic relations in the vocabulary of the Azerbaijani language took a qualitative, quantitative new content and form.A new process of transformation has begun in all spheres of the political, economic social life of the Republic of Azerbaijan. Both the state and the nation began to experience a very complex, confusing and at the same time glorious period in the history of statehood. The transition from socialism to capitalism necessitsted the creation of a new economic platform at home and abroad.

Key Words: *İndependence, Economic, Terminology, Vocabulary, Composition Of The Language, Extralinguistic Factors, Terminology.*

Azərbaycan dilinin tarixi qədimdir və bu qədimlilik onu daşıyan millətin tarixindən ayrılmazdır. Müstəqillik dövründə Azərbayacan dilinin inkişaf dinamikası onun digər dövrlərindən fərqlənir. Müstəqillik anlayışı bizim üçün yeni bir anlayış olmamışdır, zaman-zaman bu məhfumun şirinliyini dadmış, Şərqdə ilk Demokratik Respublikanın varisi olmaq qürurunu yaşamaqdayıq. Müstəqillik dövrü dedikdə, şərti olaraq 1991-ci il 18 oktyabr tarixindən başlayan zaman dilimi nəzərdə tutulur. Bu zaman dilimindən başlayan iqtisadi-siyasi, mədəni, sosial dəyişikliklər sözsüz ki, dilimizdən xüsusilə dilin ən dinamik layı olan lüğət tərkibindəndə yan keçməmişdir. Bildiyimiz kimi, dilin lüğət tərkibi hər bir xalqın keçmişini, bu gününü və gələcəklə bağlı düşüncələrini əhatə edən sözlərin toplusundan ibarətdir. Boşuna deməyiblər ki, dil xalqın tarixi yaşı, Humboltun təbrincə " xalqın ruhu"dur. Yeni bərqərar olan ictimai-tarixi şəraitin birbaşa və ya dolayısı olaraq dilin lüğət tərkibinə nüfuz etməsinin labüd, qaçılmaz olması haqqında N.Xudiyev yazır "prosesin özünü nəzarət altında saxlamaq çətin olsa da, kütləvi təfəkkürdəki inqilabi dəyişiklik stixiyası belə bir nəzarətçi qüvvə kimi müəyyənləşir; inqilabi təfəkkür isə birinci növbədə leksik normada təbəddülat yaradır, çünki mədəni-tarixi şərait ictimai varlığa qneseoloji münasibətin xarakterini əsaslı şəkildə dəyişdirmişdi- ona görə də leksik-semantik sistemin yenidən təşkili idraki zərurət idi" (Xudiyev, 2013: 51).

Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandıqdan sonra Azərbaycan dilinin işlənmə arealı genişlənmiş, "azad nəfəs " alması üçün şərait yaranmışdır. Azərbaycan ədəbi dili müstəqil Azərbaycan Respublikasının rəsmi dövlət dili oldu. Bununla da, Azərbaycan dili yalnız məişət danışıq dilinin, ədəbi və elmi yazıların dili deyil, bütünlüklə ictimai həyatın bütün sahələrinin dili funksiyasını yerinə yetirməyə başladı. Bu dövr eyni zamanda ictimai-

* Müəllim, Bakı Avrasiya Universiteti, Sevinc.talibova.2016@mail.ru ORCİD: 0009-0009-8415-0447.
DOI :10.30546/100981.2024.01102

siyası və iqtisadi hadisələrin rəngarəngliyi, dinamikliyi ilə əvvəlki dövrlərdən kəskin fərqlənirdi. İstənilən halda, istər rəsmi dövlət dili statusu daşıdığı , istərsə də bu funksiyadan mərhum olduğu zamanlarda Azərbaycan dili öz vəzifəsini, ünsiyyət funksiyasını yerinə yetirmişdir. Uzun bir inkişaf dövrü keçirən obrazlı desək "başı bəlalı" dilimiz müstəqilliyimizin yenidən bərpası ilə qol-qanad açdı, real zənginləşmə imkanları qazandı, işləklik dairəsi genişləndi. Biz burada işləklik ifadəsini boşuna istifadə etmədik. Çünki, artıq formalaşmış, fonetik, qrammatik, sintaktik strukturlu dilin inkişafından çox işləklik, istifadəlilik xüsusiyyətinə nəzər salamğı lazım bilirik. Türk dil-tədqiqatçısı Kamilə İmer dildə inkişaf və yenilənmə, dəyişmə anlayışlarını fərqləndirərək yazır: "Dəyişiklik termini dildə təbii olaraq baş verən səs, quruluş, sintaksis və məna dəyişikliklərini ehtiva edir. İnkişaf yeni anlayışların meydana çıxması, köhnələrin yoxa çıxması, yeni yerli və xarici elementlərin meydana gəlməsi ilə dilin lüğət tərkibindəki dəyişikliklərdir" (İmer, 127:12).

Azərbaycan dilinin inkişaf tarixinin ayrı-ayrı dövrləri sistemli şəkildə öyrənilməkdədir. Aparılan tədqiqatlara nəzər saldıqda, məlum olur ki, dilin inkişaf tarixininn hər bir dövrü özünəməxsus tarixi-ictimai, iqtisadi-sosial, mədəni müxtəlifliyi ilə səciyyələnib. Məhz müstəqillik illərində Azərbaycan dilinin strukturunda dəyişmə deyil lüğət tərkibində yenilənmə hadisəsi ilə müşahidə edilir. Sözsüz ki, bu yenilənmə, inkişaf dilə gətirilən yeni sözlə, söz birləşmələri, ifadələr hesabına baş verməkdədir. Dildə yeni söz "özbaşına" yarana bilmədiyi kimi, yeni sözlərin lüğət tərkibinə daxil olması hadisəsi də cəmiyyətdə baş verən siyasi, iqtisadi, sosial amillərlə bağlı olub, elmi-texniki tərəqqi, tarixi-ictimai hadisələrin fonunda baş verir. Dil ictimai hadisə olduğuna görə dəyişməyə məcburdur. İctimai həyatda baş verən bütün proseslər dildə öz əksini tapır. Dil həm daxili, həm də xarici faktorların ictimai-siyasi, mədəni amillərin təsirinə məruz qalır. Nəticədə, kəmiyyət və keyfiyyət baxımından dəyişir. Bu dəyişiklik özünü ən çox dilin leksik yarusunda göstərir. Dilin lüğət tərkibi dilin dəyişməsi və inkişaf göstəricisi baxımından barometr rolunu oynayır. Xüsusilə, fonetik, qrammatik leksik normalaşma prosesini başa çatdırmış istənilən bir dilin sonrakı inkişaf dinamikası dilin öz imkanları hesabına yaranmış və ya alınmalar vasitəsilə dilə daxil olan sözlərin keyfiyyəti və intensivliyi ilə səciyyələndirilir.

Lüğət tərkibinin təsirlərə məruz qalması və ya yeni sözlərlə zənginləşməsi ədəbi dilin inkişafının bütün dövrlərində baş vermişdir. İstənilən dilin leksikologiyası dilin ən dinamik səviyyəsi sayılır. Cəmiyyətdə baş verən bütün hadisələr birbaşa və dolayı yolla, müsbət və ya mənfi çalarlarla dilə öz təsirini göstərir. "Dilin yaranma tarixi insanın əmək fəaliyyəti ilə bağlıdır. Dildə olan sözlərin yaranması, inkişafı və dəyişməsinin bir sıra xüsusiyyətləri vardır. Dil istinasız olaraq insanın hər cür fəaliyyəti ilə bağlıdır. Buna görə də dilin lüğət tərkibinin əbədi inkişafda olması, müxtəlif dəyişikliklərə məruz qalması son dərəcədə labüddür. Belə ki, cəmiyyətin inkişafı nəticəsində yeni söz yaranır, bir sıra söz və ifadələr isə köhnəlib dili tərk edir. Sanki dərin dərya və ümmanlarda olduğu kimi, dildə də "daxili təmizləmə" prosesi gedir, dil cilalanır, təkmilləşir." (Mirzəliyeva, 2004: 67).

Bəşəriyyətin yaradışılından bu günə kimi insanlar müxtəlif ibtidai icma, quldarlıq, feodalizm, kapitalizm və sosializm kimi ayrı-ayrı qurluşlarda, iqtisadi formasiyalarda yaşamışdılar. Bildiyimiz kimi, bir-birini əvəz edən, insanlıq tarixində həlledici dönüş nöqtələri olan bu formasiyaların əsasını iqtisadi münasibətlər, inkişaf, sıçrayışlar təşkil edir və həlledici, müəyyənedici təsir mexanizminə malik olmuşdur. "İqtisadiyyat insan həyatı üçün zəruri olan maddi nemətlərin istehsal sahələrinin və xidmətlərinin məcmusudur" (Hüseynova, 2011:36). Hər bir yeni mərhələ özü ilə yeni məhfumlar, anlayışlar gətirir ki, bunlarda dilə yeni sözlər kimi daxil olubdur. Buna görə də iqtisadi terminologiya həssas, dinamikdir. Terminoloji leksikaya nəzər yetirdikdə, aydın olur ki, arxaikləşmiş, köhnəlmiş terminlərin çox hissəsi iqtisadi terminlərdir.

Azərbaycan dilinin inkişafının bütün dövrlərində olduğu kimi müstəqillik illərində də Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə təsir edən başlıca

amillərdən biri də iqtisadi amillər olmuşdur. Müasir Azərbaycan dilinin inkişaf tarixinə nəzər saldıqda aydın olur ki, yeni ictimai-siyasi və iqtisadi proseslər həm məzmununa, həm də formasına görə əvvəlki illərdən tamamilə fərqlənir. Dövlətin həyatının bütün sferalarında transformasiya başlayır. Güclü dövlət, güclü, yenilənmiş iqtisadiyyat tələb edirdi. Təbii ki, bu yenilənmə birdən-birə baş verməyəcəkdir. İlk 10 il iqtisadi-siyasi islahatların aparılması, yerli iqtisadiyyatın dirçəldilməsi, keçid dövrünün çətinliklərini minuma endirmək, əhalinin sosial həyatını yaxşılaşdırmaq, mümkün qədər xarici investisiya cəlb etmək, dünya iqtisadi bazarına qoşulmaq, milli valuyuta sistemini yaratmaq və s. kimi vacib məsələlərin həlli nəzərdə tutulmuşdur. İqtisadi amillərin Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə təsiri ayrı-ayrı illərdə fərqli olmuşdu. 199O-ci illərdən başlayarq ölkədə davamlı və sistemli iqtisadi islahatlar aparmaq dövlət siyasətinin başlıca piroritet məsələsinə çevrildi. Eyni zamanda iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində mövcud vəziyyəti düzəltmək üçün lazım olan zəruri addımlar atıldı.

1992-ci ildə Dünya Bankı və Beynəlxalq Valyuta Fonduna qoşulmuşdu. 1994-2024-cü illəri əhatə edən dünyanın 8 ölkəsini (Azərbaycan,ABŞ, Böyük Britaniya, Rusiya, Türkiyə, Norveç və Səudiyyə Ərəbistan) təmsil edən 11 şirkətlə (Amoco, BP, MCDermott, UNOCAL, ARDNŞ, Lukoil, Statoil, Türkiyə Petrolları, Pennzoil, Ramco, Delta) "Əsrin müqaviləsi" imzalandı, bu dünya neft bazarına çıxışı təmin etdi və bununla neft strategiyasının əsası qoyuldu. 1999-cu ildə isə Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fondu yaradıldı (ARDNT).

1996-ci il "Torpaq islahatı haqqında Qanun" xüsusi mülkiyyətin, fərdi sahibkarlığın yaranmasının əsasını qoydu.

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində ən aktiv söz qrupu olan iqtisadi terminologiyanın inkişaf tarixinə nəzər saldıqda dilin daxili imkanları hesabına yeni terminlərin yarandığının şahidi oluruq.

İqtisadi təşkilatlar: Müstəqil Dövlətlər Birliyi, Demokratiya və İqtisadi İnkişaf naminə Təşkilat, Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı, Türk Dövlətləri Təşkilatı, Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatı, İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı, İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı, Şimali Atlantika Müqaviləsi Təşkilatı, Dünya İqtisadi Forumu, Ümumdünya Ticarət Təşkilatı və s.

1. Tərəfdaş olduğu qurumlar: Asiya İnkişaf Bankı, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Proqramı, Almaniya İnkişaf Bankı, Yaponiya Beynəlxalq Əməkdaşlıq Agentliyi, Koreya Beynəlxalq Əməkdaşlıq Agentliyi, BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı, İsveçrə İnkişaf və Əməkdaşlıq Agentliyi, türk Əməkdaşlıq və Koordinasiya Agentliyi, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Uşaq Fondu, ABŞ-ın Energetika Departamenti, ABŞ-ın Dövlət Departamenti, Qlobal Ekologiya Fondu, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı, Yaşıl İqlim Fondu

2. Beynəlxalq və regional təşkilatlar: Beynəlxalq və regional iqtisadi təşkilatların adlarını bildirənlər. "Asiya İnkişaf Bankı", " Avropa İnvestisiya Bankı", "İslam Konfransı Təşkilatı", "Körfəz ərəb Ölkələri Əməkdaşlığı Təşkilatı", " Beynəlxalq Kənd Təsərrüfatı İnkişafı Fondu", " Beynəlxalq Ticarət Mərkəzi", "Ərəb Valyuta Fondu", "Qərbi Afrika Dövlətlərinin İqtisadi Birliyi", "Şərqi karib Dövlətləri Təşkilatı".

1. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə müxtəlif məfhum və anlayışları ifadə edən terminlər. Beynəlxalq auksionların keçirilməsi mərhələləri, beynəlxalq bazar, beynəlxalq birja dövriyyəsi, beynəlxalq biznesin növləri, beynəlxalq əmək bölgüsü, beynəlxalq əmtəə birjaları, beynəlxalq əmtəəə hərracları, beynəlxalq icarənin növləri, beynəlxalq hesablaşmalar, beynəlxalq valyuta münasibətləri, beynəlxalq valyuta resursları

2. Bank fəaliyyətində istifadə olunan iqtisadiyyat terminləri. "Avropa Korporasiyasının Assosiasiyalaşdırılmış Bankları", açıq bazar, agent-bank, ağıllı kart, aksept evi, aksept krediti, akseptant bank, səhmdar bankı, təxsisat bankı, jirobank, torpaq bankı,

investisiya bankı, ipoteka bankı, kommersiya bankı, mübadilə bankı, milli bank, sənaye bankı, əmanət bankı

3. İqtisadi təlim və nəzəriyyələrinin adlarını bildirən terminlər. Antaqonizmlər nəzəriyyəsi, artan uyğunluq, artıq tələb nəzəriyyəsi, iqtisadi nəzəriyyə, iqtisadi silsilə fazaları, riyazi iqtisadiyyat, keçid iqtisadiyyatı

4. Vergi və rüsümlarla bağlı iqtisadiyyat terminləri. Adambaşı vergi, advalor rüsumlar, akkord vergiləri, antidempinq rüsumu, artıq vergi yükü, avtomobil vergisi, birbaşa vergilər, birdəfəlik vergilər, birja rüsumu, bölüşdürülməmiş mənfəətdən vergi, büdcə-vergi siyasəti, vergi bəyannaməsi, vergi fərqi, vergi məcəlləsi, aksiz vergi, ümumi vergi, qlobal vergi, idxal vergisi, torpaq vergisi, mənzil vergisi

5. İqtisadiyyatın planlaşdırılması ilə bağlı terminlər. Planlaşma, proqnozlaşma imkanı, illik plan, illik istehsal planı, yük daşınma planı, əmək haqqı planı, İmperativ plan, optimal imperativ, perspektiv plan, istehsal-maliyyə planı, sənaye istehsalı planı, təchizat planı

6. Sığorta fəaliyyəti ilə bağlı iqtisadiyyat terminləri. Birdəfəlik sığorta haqqı, birja əməliyyatlarının sığortalanması, sığorta xidmətləri bazarı, sığorta dövrü, sığorta qiyməti, sığorta zərəri, sığortalanmayan risklər, sığortanın yerləşdirilməsi, sığorta əməliyyatlarının rentabelliyi

7. İqtisadiyyatın maliyyə-kredit sahəsi ilə əlaqədar olan terminlər. Maliyyə-kredit institutları, maliyyə blokadası, maliyyə alətləri, maliyyə borc öhdəliyi, maliyyə innovasiyaları, kredit, kredit artıqlığı, kredit çeki, gəlir səmərəsi, gəli və xərclərin tarazlığı qiyməti

8. İstehsal və istehlak prosesi ilə bağlı iqtisadiyyat terminləri. İstehlak bazarı. İstehlak dəyəri, istehlak əmtəə və xidmətləri, istehlak funksiyası, istehlak kooperativi, istehlak krediti, istehlak nəzəriyyəsi, istehsal xərcləri, istehsal amilləri, istehsal ehtiyatları, istehsal funksiyası, istehsal potensialı, istehsal tullantıları, istehsal strukturu, istehsal vasitələri, avtomatlaşdırılmış istehsal, plansız istehsal. Sənaye istehsalı, fərdi istehsal, konveyerli istehsal, kooperativləşdirilmiş istehsal, çoxsahəli istehsal

9. Ticarət və xidmət sahələri ilə bağlı iqtisadiyyat terminləri. Elektron ticarət terminalı, ticarət akkreditivi, ticarət avtomatı. Ticarət azadlığı, ticarət balansı, ticarət firmaları, ticarət reyestri, ticarət terminləri, ticarət zalı, alış qiyməti, alqı-satqı müqaviləsi, alqı üzrə stop tapşırığı, iş qüvvəsinin alqısı, iş qüvvəsinin alqı-satqısı (Quliyeva, 2015: 68)

Qloballaşmanın bütün sferalara təsir etdiyi bu zaman dilimində insanların iş həyatlarında, eləcə də gündəlik fəaliyyətlərində ölkədə və dünyada baş verən iqtisadi proseslərin bir parçası olmasını zərurətə çevirdi. Məhz bu səbəbdən iqtisadi terminlər yalnız bu sahə mütəxəsislərinin deyil, sadə insanların da lüğət fondunun əsas hissəsini təşkil etməyə başlamışdır.

ƏDƏBİYYAT

Xudiyev,N.(2013), “Azərbaycan ədəbi dili lüğət tərkibinin inkişafı(Sovet dövrü)”, Bakı: Elm və Təhsil.

Mirzəliyeva, M.(2004), “Dilin lüğət tərkibi. Təşəkkül, inkişaf və təkmilləşmə. Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri”, Bakı: Kitab aləmi.

Hüseynova, J.(2011), “İqtisadiyyat terminlərinin linqvistik təhlili”, nam.dis.

Quliyeva, Ə.(2015), “Müasir Türk və Azərbaycan dillərində iqtisadiyyat terminləri” nam. Dis.

Kamile, İ. “Dildə gelişmə və dəyişmə açısından Türk dil devrimi” Ankara: Türk Dil Kurumları Yayını.

A. ZEKİ VELİDÎ TOGAN'A GÖRE SOVYETLERDE DİL POLİTİKASI*

Erdinç DEMİRAY**

Öz: A. Zeki Velidî Togan (1890-1970), 1917 Sovyet Devrimi öncesini ve devrim yıllarını yaşamış, Türkistan'ın özgürlüğü ve bütünlüğü yolunda mücadele vermiş Başkurt Türkü bir tarihçi ve Türkolog'tur. Togan bilimsel çalışmaları yanında, çeşitli yazı ve konferanslarında Sovyetler Birliğinin (ya da Rusya) işgal altında tuttuğu Türk topluluklarını etnik unsurlar olarak parçalayıp tarihi kök ve bağları tahrip ederek birbirinden koparma, yeniden yapılandırma ve asimile etme amacını gerçekleştirmek için ülke içinde ve dışında uyguladığı siyaseti anlatma çabası içinde olmuştur. Bu yazı ve konferanslarında Sovyetlerin amaçlarını gerçekleştirmek için uyguladığı dil politikalarına da önemli bir konu olarak sık sık değinmiştir.

Türk devlet ve toplulukları arasında işbirliği ve ortaklaşmanın gerçekleşmesi için en önemli ekseni dil ve kültür oluşturur. Uluslararası güç mücadelesinin 20. yüzyıldaki başat aktörlerinden biri olan Sovyetler Birliği'nin Türk devlet ve toplulukları arasında uyguladığı dil ve kültür politikaları milli kimlik bilincini ortadan kaldırarak Sovyet tipi vatandaşlık kavramı altında kimliksizleştirme ve Ruslaştırma şeklinde tezahür etmiştir.

Çok geniş bir coğrafyada yaşayan Türk toplulukları arasında siyasi, ekonomik, askerî ve kültürel alanlarda değişik modellerle işbirlikleri gerçekleştirilmesi mümkündür. Bunun için ise konunun ilgili devlet politikalarında güçlü bir istek ve irade olarak yer alması yanında bütün toplum dinamiklerinde bu bilincin uyandırılması gereklidir. Ancak uluslararası güç mücadelelerine, uluslararası güçlerin etki ve yönlendirmelerine de bağlı olarak Türk devlet ve topluluklarındaki başat siyasi, dinî, kültürel ve ekonomik liderliklerin hem kendi alanlarındaki hem toplumsal algıdaki ilgi ve hedefleri farklı yönlere odaklamaları "Dilde, Fikirde ve İşte Birlik" düşüncesinin önündeki en büyük engel olmuştur.

Sovyetler Birliğinin dağılmasından sonra konu ile ortaya çıkan belgeler, yapılan araştırmalar A. Zeki Velidî Togan'ın Sovyetler Birliğinin hem Birlik içinde hem komşu ve hedef ülkeler için uygulanan dil ve kültür politikaları hakkındaki tespitlerini doğrulamaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Zeki Velidî Togan, Türk Dünyası, Sovyetler Birliği, Dil Politikaları, Türk Yazı Dilleri, Dil Birliği*

Language Policy in the Soviets According to A. Zeki Velidî Togan

Absract: A. Zeki Velidi Togan (1890-1970) was a Bashkir Turk historian and Turkologist who lived before the 1917 Soviet Revolution and during the revolutionary years, and fought for the freedom and integrity of Turkestan. In addition to his scientific studies, Togan tried to explain in his various writings and conferences the policies implemented by the Soviet Union (or Russia) in order to achieve the aim of separating the Turkish communities under occupation into ethnic elements, destroying their historical roots and ties, restructuring and assimilating them from each other, both inside and outside the country. In these writings and conferences, he frequently touched upon the language policies implemented by the Soviets to achieve their goals as an important subject.

Language and culture constitute the most important axis for cooperation and collaboration among Turkic states and communities. The language and culture policies implemented by the Soviet Union, one of the leading actors in the international power struggle in the 20th century, among Turkic states and communities were manifested in the form of de-identification and Russification under the concept of Soviet-style citizenship, by eliminating national identity consciousness.

It is possible to establish cooperation in political, economic, military and cultural fields with different models among Turkish communities living in a very wide geography. For this, it is necessary for the subject to be included as a strong desire and will in the relevant state policies and to awaken this awareness in all social dynamics. However, depending on the international power struggles and the influence and guidance of international powers, the fact that the dominant political, religious, cultural and economic leaderships in Turkish states and communities focus their interests and goals in different directions both in their own fields and in social perception has been the biggest obstacle to the idea of "Unity in Language, Thought and Work".

The documents and research that emerged after the collapse of the Soviet Union confirm A. Zeki Velidi Togan's findings about the language and cultural policies implemented by the Soviet Union both within the Union and for neighboring and target countries.

* Bu bildiri Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, BAP birimi tarafından (SBT 2024/17-YEDEP) desteklenmiştir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, edemiray@ohu.edu.tr: orcid:0000-0002-6663-9718.

DOI :10.30546/100981.2024.01104

Key words: Zeki Velidî Togan, Turkish Word, The Soviet Union, language policies, Turkish writing languages, Unity of Turkish written languages.

Giriş

Tarihi süreçte Türk dili 13. yüzyıldan 20. Yüzyıla kadar Doğu Türkçesi (Çağatay Türkçesi) ve Batı Türkçesi (Osmanlı Türkçesi) olarak iki büyük yazı dilinde gelişmiştir. Coğrafi uzaklık ve farklı siyasi yönetimler altında gelişmiş olmalarına rağmen Türk dilinin bu iki büyük yazı dili arasındaki karşılıklı iletişim ve anlaşma oranı oldukça yüksekti (Özkan 2010: 2). Özellikle 19. yüzyılın ortalarından sonra kimlik, kültür, dil, medeniyet ekseninde bütün Türk coğrafyasında başlayan fikri tartışmalar yüzyılın sonlarına doğru hem Osmanlı sahasında hem Osmanlı sahası dışında kalan Türk coğrafyasında Türklüğü öne çıkaran bir bilinci de uyandırmaya başlamıştır (Akçura 2015). Bu Türklük ve Türkçecilik bilinci Büyük Türkistan coğrafyasında 20. yüzyıl başlarına kadar söz varlığı, biçim bilgisi, sentaks ve imla bakımından büyük ölçüde ortak sayılabilecek bir yazı dili kullanan Türk toplulukları ile Osmanlı sahası yazı dilinin ortak bir yazı dilinde/edebî dilde birleşmesi çabalarını beraberinde getirmiştir (Gaspıralı 2017: 77-83, 84-86). *"Dilde, fikirde, işte birlik"* düşüncesinin de temeli olacak "ortak yazı dili" oluşturma çabaları bu dönemde filizlenirken Osmanlı sahasında dilde sadeleşme ve Türkçeciliğe karşı olanlar olduğu gibi Özbekistan'da Çağatay Türkçesini ayakta tutmak yahut değişik Türk coğraflarında yerel milliyetçiliğe bağlı kimlik ve bölgesel lehçeye dayalı yazı dili fikrini savunanlar da olmuştur. Yerel milliyetçiliğe bağlı kimlik ve bölgesel lehçeye/şiveye dayalı yazı dili oluşturma düşüncesinin gelişmesinde Rusların etki ve yönlendirmesi büyük önem taşır.

Türk dünyasında 16. yüzyıl ortalarında Kazan ve Astrahan hanlıkları ile başlayıp 19. yüzyılda bütün Türkistan'a ulaşan Rus işgali ve ardından gerçekleşen Sovyet devrimi ile Osmanlı devletinin duraklama, gerileme ve çöküşünün ardından Türkiye Cumhuriyetinin kurulması birbirine paralel ilerleyen süreçlerdir. İşte *"dilde, fikirde, işte birlik"* düşüncesinin belki de en büyük talihsizliği dünya siyasetinin yeniden şekillendiği ve Türk dünyasının bir bütün halinde toplumsal, kültürel, siyasi, idari, askerî ve ekonomik bakımdan en buhranlı günlerini yaşadığı 30-40 yılllık dönemde tartışılmış olmasıdır.

Türkistan'da 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın ilk çeyreğinde *"dilde, fikirde, işte birlik"* düşüncesi bu şartlar altında hayat bulmaya çalışmıştır. Bu dönemde Türk dünyasının tarihî, siyasi, kültürel, sosyal, ekonomik sorunları ile ilgilenen ve Türk topluluklarının işbirliğini savunan pek çok aydın, şair, yazar, bilim adamı, sanatçı ve siyasetçiler de elbette bulunmuştur. Siyasi ve kültürel hedefleri olan bu düşüncenin kapalı ve baskıcı Sovyetler Birliği rejiminde özgür bir ortamda konuşulması, yazılması, tartışılması pek mümkün olmamıştır. Bu düşüncede olan aydın ve toplum önderleri ya "Pantürkist (Türkçü-Turancı)/ ırkçı/ halk düşmanı, sistem karşıtı" olmakla suçlanarak yargılanıp pek çoğu idam veya çalışma kamplarına sürgün edilerek susturulmuş ya da Sovyetler Birliğinden kaçmak zorunda kalmıştır. Çeşitli dönemlerde Türkiye'de de Türkçüler benzer suçlamalarla yargılanmış (Buran 2010, 225-272), bu düşünce sahipleri ırkçılık ithamıyla devlet ve toplum nezdinde itibarsızlaştırılıp etkisizleştirilmeye çalışılmıştır. Bunlardan birisi de A. Zeki Velidî Togan'dır.

Sovyetler Birliğinin dağılmasının ardından yeniden güçlü bir şekilde konuşulmaya başlanan *"Dilde, Fikirde ve İşte Birlik"* düşüncesi yolunda aradan geçen otuz yıllık zaman diliminde arzulanan adımlar atılamamıştır. Bunda uluslararası güç dengeleri ve ekonomik koşulların önemli rol oynadığı muhakkaktır. Bunun yanında hem Türkiye'nin hem bağımsızlıklarını yeni kazanmış Türk devletlerinin bu fikir çerçevesinde atılacak adımlar konusunda hazırlıksız oldukları gerçeği de göz ardı edilmemelidir. Bu hazırlıksızlığın temel sebebi şudur: Türkiye'de çeşitli siyasî, sosyal, dinî örgütler ve bu yapıların güdümündeki medya eliyle siyasî, ekonomik ve kültürel odaklanmanın ağırlıklı olarak Batı'ya/ Avrupa Birliğine, kısmen de Batı/komünizm/emperyalizm karşıtlıkları ile İslâm Birliği yahut sosyalizm düşüncesine yönlendirilerek devlet ve toplum ilgisinin Türk Dünyasından uzak

tutulmasıdır. Benzer şekilde Türk Devlet ve topluluklarındaki medya, siyaset, bürokrasi, akademi ve sosyal örgütler ağının başat aktörlerinin dil ve kültür politikaları dâhil her alanda Sovyet ideolojisi ile Rus etkisinde yetişmiş olmasıdır. Bağımsızlık sonrasında devlete, medyaya, topluma, ekonomiye, dile, edebiyata ve kültüre yön veren başat aktörler üzerinde Sovyet döneminde kök salan Rus etkisinin devam etmesi Türklüğün ve Türk Dünyasının sahip olduğu sosyal, kültürel, siyasi ve ekonomik derinliğinin uzun müddet kavranamamasına sebep olmuştur.

1. Sovyetler Birliği'nin Dil Politikaları

Millet olma bilincinin, ortak kimlik duygu ve düşüncesinin temelinde millî kültür unsurları ile beslenen dil vardır. Bu gerçeğin farkında olan bütün milletler tarihî, dinî, siyasi, ekonomik ve kültürel birikimlerinin tamamının koruyucu, taşıyıcı ve gelecek nesillere aktarıcısı olan dillerine büyük önem verirler.

Rusların egemenlik altına aldığı ülke ve toplumlar üzerinde hâkimiyeti kalıcı olarak sürdürme planlarının önemli bir yönünü de Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırma politikaları oluşturur (Şirin, 2020:144-145). Çarlık döneminin Rus kültür politikaları başlangıçta Türk halkları üzerinde de kilisenin desteğini alarak zorlayıcı yöntemlerle yürütülmeye çalışılır. 16. asır ortalarında Kazan ve Astrahan'ın işgalinden itibaren işgale uğrayan Türk topluluklarında da denenen bu politika (Kamalieva, 2009: 80-82; Turan, 2000; BeyremovAlkaya, 2014) geleneğin güçlü, kentleşme ve okullaşmanın henüz sınırlı oluşu gibi sebeplerle tam olarak amacına ulaşamamıştır.

Karakteristik olarak topraklarını genişletici ve nüfuz alanını artırıcı politikalar yürüten Ruslar hedeflerine ulaşma noktasında "dil" olgusunun erken dönemde farkına varmıştır. Çarlık topraklarına yeni katılan yerlerde yaşayan halkın yönetilmesi ve kökleşmiş bir sistemin kurulmasının aracı olarak "dil"e özel bir önem vermişlerdir. Çarlık döneminden başlayarak Ukrayna, Polonya, Litvanya gibi egemenlikleri altına aldıkları bütün topluluklarda Rusçayı ortak ve tek dil haline getirme anlayışı (Öztürk, 2020: 52-58) işgal ettikleri Türk coğrafyasındaki halklar üzerinde de uygulanır.

Hıristiyanlaştırma ve Ruslaştırmaya dayanan Rus kültür politikaları 1804 yılında kurulan Kazan Üniversitesi ve bünyesinde açılan Ortodoks İlahiyat Okulu bünyesinde misyoner din adamlarına akademik kimlikler yüklenip asıl amacın üstü örtülerek bilimsel çalışmalar hüviyetine büründürülerek devam ettirilmiştir (Şirin 2020:144-145). 19. asrın ortalarından itibaren Tatar, Kazak ve Kırgız Türkleri arasında faaliyet yürüten Kazan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden N. İ. İlminski bu asimilasyon politikalarını eğitim faaliyetleri üzerinden daha planlı ve sistematik yöntemlerle devam ettirmeye başlamıştır. N. İ. İlminski'nin düşüncesi ana hatları ile her Türk topluluğunun Kiril esaslı alfabeler üzerinden yerel lehçe ya da şivelere dayalı bir yazı dili oluşturmasını teşvik eden, Kiril alfabesi ile birlikte Rus dilini de öğretip yaygınlaştırmayı hedefleyen eğitim süreçleri içinde Türk topluluklarını yönlendirme, biçimlendirme ve Ruslaştırma anlayışına dayanmaktadır.

Rusların egemenlik alanlarının tesisi ve pekiştirilmesindeki "din" "alfabe" ve "dil" eksenli fikirleri ile politika belirleyici olan İlminski ile onun eğitiminden geçen ve özellikle Özbek Türkleri üzerine çalışmalarıyla tanınan N. P. Ostraumov'un uygulamaya başladığı yeni anlayışa dayalı eğitim faaliyetleri (Öztürk 2020: 55) tam olarak başarıya ulaşamamıştır. Ancak Türkistan coğrafyasının her tarafında 19. yüzyıl ortalarına kadar aşağı yukarı aynı yazı dilini (Çağatay Türkçesi) kullanan Türk toplulukları arasında lehçe/şivelere dayalı yazı dili kullanma (Togan 1981:486-489), Rusça öğrenme ve Rus okullarında öğrenim görme olgusu yaygınlaşmaya başlamıştır. N. İ. İlminski'nin hazırladığı ve Çarlık Rusyasının desteği ile uygulattığı planlar Türk toplulukları arasında etnik esasta bölgesel lehçelere dayalı yazı

dillerinin de zeminini oluşturmuştur[*]. Böylece ortak bir etnisiteyi, dili ve kültürü paylaşan Türk toplulukları arasında lehçe ve kültür farklılıkları derinleştirilerek kolektif bir millet bilincinin oluşturulması engellenmiş, Çarlık rejimine tehdit oluşturulabilecek güçlerin nüfuzu kırılmıştır (Üstün, Karakurt 2019: 184).

20. yüzyıl başlarında Çarlık Rusyasının ekonomik ve askerî politikaları yanında kültür ve dil politikalarına da karşı çıkan pek çok Türkistanlı aydın millî kimlik ve haklarının korunacağını vadeden Bolşevik Devriminin içinde şu ya da bu şekilde yer alarak devrimin başarıya ulaşmasında önemli rol oynamışlardır. Sovyetler Birliği'nin kuruluşunun ardından Sovyet yönetimi Türk toplulukları üzerindeki hâkimiyetini pekiştirdikçe kimlik, tarih ve dil bilincine sahip bu aydınlar ve toplum önderleri sistemden dışlanmıştır. Yeni yönetim bütün alanlarda olduğu gibi "dil" ve "kültür" politikalarını da devrim öncesi vaadlerinin aksine Sovyet/Rus ideolojisine uydururken aslında Çarlık döneminde şekillenerek yürürlüğe konulan "dil" ve "kültür" politikalarının nihai amacı ile örtüşecek şekilde yeniden kurgulamıştır. Bu

[*] İlminski'nin çeşitli Türk boylarına mensup insanların etnik duygularını da okşayarak etnik şiveye dayalı bir yazı dili kullanması ve Rusça öğrenmenin sağlayacağı fayda fikrini nasıl işlediğini 1859 yılında Aqmeşit'teki (Akmescit/Kızılorda) Samreke adlı bir öğretmene yazdığı mektuptan (Mamırbekova 2012; 204-205) alınan şu ifadelerden anlayabiliriz: *"... **Kazakçılığın benim gönlümde kök salmış olduğunu siz de biliyorsunuz**... Şimdi Kazak çocuklarından kaç çocuk senden tahsil görüyor? **Kardeşleri Rusların dilini öğrenmekten fayda göreceklerini** seziyorlar mı? Sizden tahsil gören Kazak çocukları okuma yazmaya istekliler mi? Eğer bozkırdaki gerçek Kazaklar fermanların emrine uyup size çocuklarını vermek istemezse, aralarında yoksullar var, onların çocuklarından toplayıp okutmaya devam etseniz iyi olur. Bir biçarenin çocuğu için endişelenmesini bilirim. Sonunda bunların tahsil görerek okuma yazma öğrenip yetiştiğini gören insanlar tahsil görmeye istekli olmaz mı? Sonra çocukları okutmak için ne tür kitaplarınız var? Rus öğrenciler için hazırlanmış alfabeler mevcut olsa da Kazaklarınkine benzemese de siz ilk önce matbu basılmış kitapların harflerini öğretene kadar el yazısında kullanılan harfleri de gösterip yazmaya alıştırın. Kazak çocuklarının elinde yazı tahtası olsun. Onlar yazı tahtalarına sizin söylediğiniz Rusça kelimeleri yaza yaza nihayetinde Rus yazısını da öğrenir. Pek çok Rusça kelimeyi de öğrenir, bilirim. Bir kez daha size bildiriyorum. General yolculuğumdan döndükten sonra bana 'Bozkırlardaki okullarda okumakta olan Kazak çocuklarına Rus dilini öğretmek için bir kitap hazırlamaya çalış.' dedi. O zamandan beri çok vakit geçti ama hala iyi bir şey hazırlayamadım. Niçin derseniz, kelime de öğretmeliyim, [rusça] kurallarımızı da yazmalıyım. İlave olarak Kazakların kendi dilinin yapısına denkleştirerek anlaşılır kılıp daha öğretici olsun diye ne kadar uğraşsam da olmuyor. Şimdi şöyle yapmak istiyorum: Önce Rus dilinin yapısını ve Rusça kelimelerin değişmelerini örneklerle anlatayım. Bunu yazıp bitirdikten sonra sadece birkaç kısa hikâyeyi Rusça yazıp Kazakçaya çevirerek bırakayım. Ya kelimelerin gerekenini değil gerekmeyenini yazdım diye ya da kuralının muhtevasını öğretmek için az maz bir iki yeni kelime yazıp anlatamadığımı görünce içim rahat etmedi. Kendim komisyon okulundaki Rusça bilmeyen Kazak çocuklarına ders vererek tecrübe ettikten sonra işimi bitireyim diye düşünmüştüm, onu da yapmadım. Oradaki öğretmenler aralarına girmemi hoş karşılarlar mı diye. **Ve dahi izin verirseniz söyleyeyim, Kazak çocuklarına türlü türlü öğretip Kazak dili içine Nogayca kelimeleri sokup** [Kazakçayı] **bozmayın. Onlara da böyle Kazak dilindeki gibi öğretin. Nogay dilinde belâgat yok. Türkün yurdunu başından sonuna kadar dolaştık. Onları bulamadım. Kazak dilinde ne dilesem yüreğimdekini** (düşüncelerimi) **ifade etmek için yeterli kelimeler var. Öyleyse ne diye Nogaycaya çevirip bozayım? İyiden kötüyü yapmanın çok anlamı olmaz bilirim. Siz benden de fazla biliyor olmalısınız**... Hizmetkârınız Nikolay İlminski. Dekabrın yedisinde yazdım. Yeni yılın hayırlı olsun.(Akt.: E.D.)*

kurgu Sovyetler Birliği içindeki her Türk devlet ve topluluğu için birbirinden farklı tarih, yazı (alfabe), yazı dili ve kültür alanları oluşturup ayrı ayrı kimlikler etrafında toplayarak ayrıştırma, muhtemel kolektif karşı çıkışları ortadan kaldırma, Rusçayı ortak iletişim dili haline getirerek kültür ve dil bakımından zaman içinde Ruslaştırma anlayışına dayanmıştır.

Togan, Sovyetler Birliği (ya da Rusya)'nin işgal altında tuttuğu Türk topluluklarını etnik unsurlar olarak parçalayıp tarihi kök ve bağları tahrip ederek birbirinden koparma, yeniden yapılandırma ve asimile etme amacı güttüğünü çok erken fark etmiştir. Devrimin ileri gelenleri ile yaptığı pek çok görüşmeden sonuç alamayınca Sovyet Rusya'ya karşı Türkistan'da başlayan "Basmacılar" hareketine katılmış, hareketin başarısız olması ile önce İran'a (1923) sonra Türkiye'ye (1925) geçmiştir. Bir müddet Almanya'da bulunduktan sonra yeniden Türkiye'ye dönerek Sovyetlerin ülke içi ve dışında uyguladığı sömürge siyasetinin iç yüzünü anlatma çabası içinde olan Togan, 20 Şubat 1923'te Lenin'e yazdığı mektupta (1970: 69-73) *"devrimden önce halklara her konuda özgür hareket edebilme"* sözleri verildiğini hatırlattıktan sonra Sovyet yönetiminin devrimi bütün alanlarda Ruslaştırma politikası şeklinde yürütmesini büyük hayal kırıklığı olarak ifade eder. Togan'ın bu mektubu yazdığı yirmili yıllar Türkistan'da dil, kültür, tarih, kimlik tartışmalarının görece özgür ortamda yapılabildiği, Sovyet ideolojisinin henüz tam olarak yerleşip kurumsallaşmadığı yıllardır. Sovyet yönetimince yeni yazı dilleri etrafında oluş(turul)an suni benlik/ kimlikler çerçevesinde büyük ya da küçük idari ve siyasi özerklikler verilmesi, Türk toplulukları içindeki bazı kimselerde güç ve iktidarın yerelleşmesi/ kendilerine verilmesi olarak görülmüştür. Oysa her şey Rus politikalarına uygun olarak yürütülmekte idi. Togan ise aynı mektubunda Sovyet yönetiminin dil ile ilgili uygulamalarının da Ruslaştırma siyasetinin önemli bir parçası olduğunu belirtip şöyle yazar:

> *"Artık anlaşılmıştır ki siz Velikorus arkadaşlar hangi bir milletin dili ve imlâsı ile uğraşmaya başladınız mı tam Rus oluncaya kadar o milletin yakasını bırakmayacaksınız. 'Akına Karşı' ve saire eserlerinizde milletlerin hakları ideâl bir şekilde ellerine verileceğine dair sözlerinizle şimdiki siyasetiniz arasındaki ayrılığı görürken şaşmamak kabil olmuyor."* (1970: 69-73).

Togan, Sovyet yönetiminin gayrırus milletlerin alfabe, dil ve edebiyatlarına müdahale ederek yön vermesini ise sosyalist devrimin amacından sapması ve emperyalist ülke anlayışına evrilme olarak değerlendirir:

> *"Rusya'da sosyalizm emperyalist ananelerinin derekesine inmemiş olsaydı, onun mahkûm milletler için alfabe ve konuşma lehçelerinden uydurulacak yeni edebî diller meseleleri ile ne gibi alışverişi olabilirdi?"*

Togan, Lenin'in ortaya attığı tezlerin 1920 yılında Bakü'de toplanacak Şark Milletleri Kongresi'ne tatbikâtına dair Rus Hariciyesinin Yakın Şark uzmanı, aynı zamanda 'Yeni Şark' mecmuasının müdürü Pavloviç ve şark uzmanlarının yaptığı ön görüşmelerde;

> *"Rusya mahkûmu veya ona komşu olan şark ülkelerinde edebî dilin, tiyatronun, dinî fikirlerin, millî tarih telakkisinin istikrar kesbetmemiş olmasından istifade ederek hareket etmek, mahallî şiveler etrafında edebî diller vücuda getirmek"* (Togan, 1970; 93)

planları yapıldığını ve bununla da Türk toplulukları arasındaki ortak yazı dilini parçalayarak ortadan kaldırmanın hedeflendiğini belirtir. Bunun için daha önceleri ortak kabul edilebilecek bir yazı dili kullanan Türk topluluklarının yeni edebî/yazı dilleri oluşturulma sürecinde söz ve ses varlığına, alfabe ve imlasına, söz dizimine müdahale edilmiş; Rusça kelimelerde ise Rus söyleyiş ve imlası kabul ettirilmiştir:

> *"Diğer Müslüman kavimler ile müşterek olan kelimeler 1926 senesinden başlayıp, tedricen ve planlı bir surette uzaklaştırılmakta, yerlerine Rusça kelimeler yahut ancak muvakkaten kullanılan mahallî uydurma kelime ve ıstılahlar geçirilmektedir. Yerli dillere geçen Rusça kelimeler, evvelce yerli dillerin*

ahengine uydurulmuş şekillerine bırakılıyordu. Biraz sonra bu usul ancak yerli şivelere Çarlık zamanında geçen kelimeler için caiz görülüp, Sovyetler zamanında geçmiş olan kelimeler için başka ve ayrı hukuk kanunlaştırıldı. Buna göre Sovyetler devrinde kabul olunan Rusça kelimeler ancak Rus telaffuzuna ve imlasına göre yazılıp okunacak ve söylenecektir. /.../ Millî dillerin planlı olarak Ruslaştırılması işi şimdi yavaşça ve geniş çapta bu dillerin nahiv 'sentaksis' hususlarına da teşmil edilmektedir. 'Modernleştirme' şiârı altında yerli dillerin bünyesine tecavüz tertibatını Sovyetler kendilerine komşu memleketlerde ki Türklerin dillerine tatbikini de 'dostları ve hayırhahları' vasıtasıyla propaganda ettirmekte ve bir modern yerli meta şekliyle ileri sürmektedirler." (Togan 1970, 30)

Sovyetler Birliğinin kuruluşundan 1930'lara kadar geçen dönemi Komünist Parti yönetiminin bir geçiş ve hazırlık dönemi olarak gördüğü anlaşılmaktadır. Togan, Lenin ve Pavloviç'in Sovyetlerin asıl amaçlarına göre yürüttükleri bu planlarının değiştirmeye lüzum görülmeden uygulandığını belirtir. Buna göre;

"Mutlaka istikrarlı olması şart olan Rus edebî dilinde hiç değişiklik yapılmamış, Şark milletlerinden de gelecekte kendilerinden istifade edilecek olan Ermeni ve Gürcü edebî dilleri ve yazıları olduğu gibi bırakılırken dinî edebiyatlarının, kilise arşivlerinin neşrine geniş imkânlar sağlanmıştır. Ancak Türk kavimleri için bir geçiş devri sıfatıyla Lâtin alfabesi tatbik edilirken eski yazılarla edebî, tarihî ve dinî eserlerin neşri yolu tamamıyla kesilmiş, daha 1928 yılında bu alfabelerin Kiril alfabesiyle tâdili için gerekli tedbirler alınmıştır."

1930'lara kadar bütün Türkistan'da mahalli ağız/şivelerden edebî/resmî yazı dillerinin yaratılması, alfabe ve alfabe değişiklikleri ile ilgili faaliyetler her ne kadar yerli yazar, aydın ve siyasetçiler eliyle yürütülmüş görünse de hem Çarlık dönemi dil ve kültür politikalarının hem Sovyet yönetiminin dolaylı ve doğrudan etki ve yönlendirmeleri açıktır. Z. V. Togan'a göre (1970; 29) Sovyetler Birliği'nde Rusların Türk topluluklarında uyguladığı millî dil meselesinin hakiki mahiyeti *"propaganda ve aynı zamanda yerli kavimleri Ruslaştırma siyaseti için geçici olarak kullanılan bir araç"* olmaktan başka bir şey değildir.

Togan, Sovyetler yönetiminin dil ve alfabe meselesine yaklaşımının Rus mahkûmu milletlerin dillerini, dolayısıyla bu milletleri Ruslaştırılarak yok edilecek unsurlar olarak gören emperyalist bir amaç taşıdığını, dünyanın önde gelen diğer dil ve alfabelerine bakışlarını da göstererek şöyle belirtir (1970; 94):

"Sovyetlerin Şarktaki dil ve alfabe siyaseti şu dört şekilde arz eder:

1. Fransız, İngiliz ve Alman dilleri gibi asırlarca evvel istikrar kesbetmiş milletlerin dil ve alfabeleri

2. Çin, Hind ve Arap dilleri ki bunlara Slav dil siyasetine rakip olmamaları bakımından yanaşılır

3. Rus-Slav muhitinde yok olacakları düşünülen diller, Türk ve İran kavimlerinin, Baltık milletlerinin, Macar ve Romen gibi kavimlerin dilleri

4. Slav dil istilasında Rusların müttefikleri olacakları düşünülen Ermeni ve Gürcü milletlerinin dil ve alfabeleri"

Devrim sonrası yönetim sisteminin kurulması ve otoritenin sağlanması ile 1930'lardan itibaren yoğunlaşarak artan, 1937-1938 yıllarında zirveye ulaşan ve 1950 lere kadar devam eden repressiya dönemi Türk dünyasının millî bilince sahip aydın ve önderlerinin sürgünler, kurşuna dizmeler yoluyla kitlesel olarak ortadan kaldırıldığı bir dönem olmuştur (Buran 2010: 303-541). 1930'lardan itibaren Komünist Partisinin kongrelerinde tüm Sovyetler Birliği halkları için "gelecekte ulusal kültürlerin, ortak bil dille birlikte ortak bir kültür içinde kaynaşması" yönünde kararlar alınırken bahsedilen "ortak dil ve kültür" ile Rus dili ve kültürünün kasdedildiği açıktır. Artık, Sovyetler Birliğinde Sosyalizm Rus milliyetçiliğinin

diğer ulusları asimilasyonunun aracı haline gelmiş, Sovyet literatürü Rusları "ilerici, önder, ağabey" millet olarak diğer ulusların üstünde konumlandırmış, 2. Dünya Savaşının ardından Rus milliyetçiliği Sovyetler Birliğinin resmî ideolojisine dönüşmüş, böylece Rus dili ve kültürü "Rus"a ait olmaktan çıkıp "Birliği" oluşturan uluslara ait ortak bir "enternasyonel dünya kültürü"nün tek ifade aracı olmuştur (Şirin 2020:148).

Bu süreçte kendini bir millete mensup hissetme duygusunun temelini oluşturan kimlik, dil, kültür ve gelenek bilincine sahip aydınların ve toplum önderlerinin ortadan kaldırılması ile rehbersiz kalan Türk toplulukları temelini Rus dili, tarihi ve kültürünün oluşturduğu "Sovyet Vatandaşlığı" anlayışına uygun eğitim sistemi içinde yetiştirilmiştir. Sovyetleştirme-Ruslaştırma anlayışına dayanan bu yönetim ve eğitim süreçleri içinde yetişmesine rağmen Sovyet ideolojisinin asimilasyon siyasetinin farkında olan ve millî bilincini koruyabilen aydınlar için ise daha çok bilim, kültür, sanat dünyasından ve siyasi faaliyetlerden dışlama, görmezden gelme yoluyla itibarsızlaştırma ve etkisizleştirme siyasetinin uygulandığı artık net olarak bilinmektedir. Bu durumu antolojilere alınan şairler bağlamında bakarsak durumun şöyle olduğu görülüyor:

> *"... Rus milletini bir iki kelime ile de olsa medheden «şair» hiç kenara bırakılmıyor, bilâkis hak etmediği takdirlere mazhar oluyor; Rusları, eski Çarları tenkid eden yahut millî istiklâl dâvâsı yolunda yazılar yazan şairler kâmilen çıkarılıyorlar, isimleri antolojinin tahsis edildiği kavmin dil ve edebiyat hâdimleri listesinde hiç zikredilmez. Yâni bu antolojiler Doğu Türklerinin millî ihtiyaçlarını tatmin için değil, halis Sovyet emperyalizmi ve russıfication maksatları ile neşredilmektedirler."* (Togan 1970:)

Sonuç

Sovyetler Birliğinin dağılmasından sonra Sovyet-Rus politikalarının amacı, yöntemleri ve hedef toplulukları hakkında ortaya çıkan belgeler, yapılan araştırmalar A. Zeki Velidî Togan'ın Sovyetler Birliğinin hem Birlik içinde hem komşu ve hedef ülkeler için uygulanan dil ve kültür politikaları hakkındaki tespitlerini doğrulamaktadır.

Çarlık döneminde işgal topraklarında iktidarı sağlamlaştırma ve meşrulaştırma maksadıyla yürütülen demografik ve ekonomik operasyonlar yanında Hrıstiyanlaştırma (misyonerlik) çalışmaları Ruslaştırma siyasetinin temelini oluşturmuştur.

19. yüzyılın 2. yarısından sonra bu çalışmalar işgal topraklarında tepki ile karşılanan ve direnç oluşturan din olgusu üzerinden politikaları daha geri planda bırakılarak oldukça sistemli planlamalarla yürütülen eğitim faaliyetlerine ağırlık verilmeye başlanmıştır. Bu politikalarda amaç ortak sayılabilecek bir yazı dili kullanan coğrafya aydınını dil, tarih ve kültür temelinde ayrıştırma ve yeniden organize ederek küçük parçalara bölme stratejisine dönüşmüştür.

Sovyetler Birliği döneminde de ortak dil, din, kültür ve tarih bilinciyle var olan millî kimliğin zayıflatılarak işgal coğrafyasındaki Türk toplulukları arasında alt etnik kimliklerin güçlendirilip ortak dil, kültür ve tarih bilincinin zayıflatılması ve bu topluluklar arasındaki bağların kopartılması politikası değişmeden devam etmiştir. Bu dönemde alt etnik kimliklerin güçlenmesi ve bağımsız/otonom statüye yükseltilmesi fakat Sovyetler Birliğinin nüfus, siyaset, ekonomi, kültürel hayat vb. yönlerden başat aktör konumunda bulunan Rus dili, Rus tarihi, Rus kültürü içinde işlevsiz kalarak eriyip Ruslaşacağı öngörüsü üzerinedir.

Sovyetlerin Ruslaştırma politikalarının dil ve kültür üzerinden yürütülen kısmı başta Kazakistan ve Özbekistan olmak üzere Türkistan coğrafyasının bazı kırsal alanlarında kısmen bazı şehirlerde ise büyük ölçüde başarılı olduğu söylenebilir. Türkistan coğrafyasının hemen her yerinde Ruslara sempati duyan, genel anlaşma dili olarak Rusçayı kullanan ve ana dilinin yerine Rusçayı tercih eden çeşitli oranlarda Türk soylu bir nesli yetiştirmeyi başardıkları görülebilir.

KAYNAKLAR

Akçura, Y. (2015), Türkçülüğün Tarihi, (Hazırlayan: Erol Kılınç), Ankara: Ötüken Neşriyat.

Beyremova, F. - Alkaya, E. (2014), *18. Yüzyılda Sibirya'da İslama Karşı Saldırı Ve Tatarların Zorla Hristiyanlaştırılması*, Akt. Ercan Alkaya, Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature And History Of Turkish Or Turkic , Volume 9/4, P. 25-30, Https://Doi.Org/10.7827/Turkishstudies.6749

Buran, A. (2010), Kurşunlanan Türkoloji, Ankara: Akçağ Yayınları.

Gaspıralı, İ. (2017), Dil- Edebiyat- Seyahat Yazıları, (Neşre Hazırlayan: Yavuz Akpınar), Ankara: Ötüken Neşriyat.

Kamalieva, A. (2009), *Ayaz İshakî'nin Eserlerinde Ruslaştırma Ve Hristiyanlaştırma*, Erdem, Sayı: 55, S. 79-92.

Karabulut, F. (2009), *İktidar Ve Meşrulaştırma Mücadelesinin Odağı Orta Asya: Sovyetlerin Dil Ve Eğitim Politikaları*, Bilig, Sayı: 50, S. 65-96.

Mamırbekova, G. M. (2012), Eski Qazaq Tiliniñ Jazba Nusqaları, Almatı: Şapağat-Nur.

Özkan, N. (2010), *Ortak Türkçe Mümkün Mü*", *Türk Asya Stratejik Araştırmalar Merkezi*, Http://Www.Tasam.Org/Tr-Tr/Icerik/4373/Ortak_Turkce_Mumkun_Mu (Erişim Tarihi 03.03.2021)

Şirin, Hatice (2020), Başlangıçtan Günümüze Türk Yazı Sistemleri, Ankara: Bilge Kültür-Sanat.

Togan, A. Zeki Velidî (1970), Türklüğün Mukadderâtı Üzerine, İstanbul: Kayı Yayınları.

Togan, A. Zeki Velidî (1981), Bugünkü Türkili Türkistan Ve Yakın Tarihi (2. Baskı), İstanbul: Enderun Kitabevi.

Turan, Ö. (2000). *Xıx. Yüzyılda Kırım, Kafkasya Ve Civarında Misyonerlik Faaliyetleri,* Belleten, 64 (241), 921-948

Üstün, K. - Karakurt, M. (2019), *İlminskiy'nin Eğitim Sistemi Üzerinden Rus Milliyetçiliğinin Kısa Bir Okuması*, Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi, Sayı: 42, S. 177-187.

KAZAK TÜRKLERİNDE BİYLİK MÜESSESİNİN SÖZLÜ HALK KÜLTÜRÜNDEKİ YANSIMALARI[*]

Perizat YERTAYEVA[**]
Meruyet AMANGAZİYEVA[***]

Özet: Biy; Türklerde daha çok yöneticilere ve üst zümreye verilen bir unvandır. Çok eskiden günümüze kadar bütün Türk toplulukları tarafından kullanılan bu kavram; Türkmenlerde "beg", Doğu Türkçesinde "big", Kazak Türklerinde "bi, biy" şeklinde geçmektedir. Orhun Kitabeleri'nde ve Uygur metinlerinde de geçen bu eski Türk unvanı, Osmanlılar döneminde "bey" şeklini almıştır.

Biylerin sözleri, bugünkü Kazak Türklerinde sosyal hayatın her aşamasında olduğu gibi hukuk sisteminin de temelini teşkil etmektedir. Bu bağlamda çeşitli davaların çözümünde başvurulan temel ve geleneksel yargılama sistemi olarak kurumsallaşmıştır. Geleneğin uygulayıcıları Biyler ve onların sözleri, günümüz de dâhil olmak üzere tarihsel süreç içerisinde Kazak Türklerinin halk ve örfî hukuk anlayışının gelişmesinde önemli rol oynamıştır.

Bildiride Kazak Türklerinin sosyal hayatında biylerin yeri ve onların söyledikleri sözlerin önemi ortaya konulacak ve toplumun bu sözler ile ortaya koyduğu hükümlere olan saygısı, biylik müessesinin önemi belirtilecektir.

Anahtar kelimeler: *biy, hukuk, Kazak, mahkeme, şeşen*

Reflections of the Biylik Institution in the Oral Folk Culture of Kazakh Turks

Abstract: Biy; It is a title given mostly to managers and upper class in Turks. This concept has been used by all Turkish communities from ancient times to the present; It is written as "beg" in Turkmen, "big" in Eastern Turkish, and "bi, biy" in Kazakh Turks. This old Turkish title, which is also mentioned in the Orkhon Inscriptions and Uyghur texts, took the form of "bey" during the Ottoman period.

The words of the biys constitute the basis of the legal system, as well as every stage of social life in today's Kazakh Turks. In this context, it has been institutionalized as the basic and traditional judicial system used in solving various cases. The practitioners of the tradition are Biys and Biy words, which have played an important role in the development of the understanding of folk and customary law of Kazakh Turks throughout the historical process, including today.

In the article, the place of biys in the social life of Kazakh Turks and the importance of their words will be revealed and the society's respect for the provisions put forward by these words will be stated.

Keywords: biy, law, Kazakh, court, şeşen

Giriş

Biy (Bey)

"Biy/Bey" kelimesi Kazak Tiliniñ Tüsindirme Sözdigi'nde "*I-hâkim, yargıç anlamlarına; II- Boylar arasındaki tartışma veya davaları çözen, hâkimlik yapan adil, bilgeli kişi*" (Januzakov, 2008: 80) şeklinde geçmektedir.

Halk Edebiyatı Terimleri Sözlüğü'nde "Biy" terimine "Bey" olarak karşılık verilmiştir. Biy; Türklerde daha çok yöneticilere ve üst zümreye verilen bir unvandır. Çok eskiden günümüze kadar bütün Türk toplulukları tarafından kullanılan bu kavram; Türkmenlerde "beg", Doğu Türkçesinde "big", Kazak Türklerinde "bi, biy" şeklinde geçmektedir. Orhun Kitabeleri'nde ve Uygur metinlerinde de geçen bu eski Türk unvanı, Osmanlılar döneminde "bey" şeklini almıştır (Albayrak, 2004: 78).

Olcott'a göre Tawke hanın düzene koyduğu geleneksel hukuk sisteminde yargılama yetkisi biylerin olduğu için 18. yüzyılın sonunda biy "hâkim" anlamında kullanılmaya başlanmıştır. Ayrıca Olcott, geleneksel Kazak hukuk sisteminde her biyin bir çadır ve bir kâtipten oluşan kendi mahkemesi olduğunu, biylerin aynı zamanda işe alma, evlilik ve boşanma gibi akdi anlaşmalar konusunda da hüküm ve adli kararlar verme yetkileri

[*] Bu. Bildiri NÖHÜ BAP birimine sunulan SBT2024 /24- YEDEP projesi kapsamında hazırlanmıştır.

[**] Dr. Öğr. Üyesi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, perizat.yertayeva@ohu.edu.tr

[***] Doç. Dr., H.Dosmuhamedov Atırav Üniverditesi, Kazak Dili ve edebiyatı Bölümü, m.amangaziyeva@asu.edu.tr

DOI :10.30546/100981.2024.01106

olduklarını iler sürer (1995: 15-16). Bu da onların sosyal ve ekonomik yaşamın çeşitli yönlerinde yetkili olduklarını gösterir.

Ş. Valihanov biy kavramı hakkında,

> *"Biy ünvanı bir seçimle ya da hükümet tarafından verilen bir unvan değildir. Örfi hukuk kurallarını iyi bilen, halk tarafından adilliği takdir edilen, halk tarafından benimsenen bir ünvandır. Halka açık faaliyetlerde, davalarda kendini gösterebilen, özellikle söz ustalığıyla dikkati çektiren kişilerdir."* (1949: 56).

cümlelerini sarfeder. Valihanov'un bu fikrine göre biy unvanına ulaşmak için iki şartın olması gerek: birincisi, gelenek-görenekleri, örf-adetleri iyi bilme; ikincisi, kıvrak zekayla adil biylik söz söyleme yeteneğinin olması gerekmektedir.

Abay Kunanbayev ise biy kelimesi hakkında

> "*Bu biylik unvan/makam, halk içinde rastgele bir kişinin elde edeceği makam değildir. Bunun için Qasım hanın Qasqa yolunu, Esim hanın eski yolunu, Tawke hanın "Ceti cargısını /Yedi yargı*[†] *bilmeli. Hem bu eski kanunları zamana uygun bir şekilde değiştirip, uygun tam biylik kararınına göre ceza vermeyi bilen kişi olmalı.*" (1945: 157)

şeklinde değerlendirir.

Sibirya halklarının örfi hukuklarını araştıran Samokvasov, "*Kırgız (Kazak) halklarının mahkemesi Biyden oluşmaktadır. Biy, halkın fikrine göre söz hatipliği yeteneğinin yanısıra halkın örf adetlerini ve tarihini bilen kişidir*" (1876: 246-47) şeklinde açıklama yapar.

19 yüz yıl ortasında Kazak bozkırında uzun süreli sürgünde olan Polonya kökenli Adolf Yanuşkeviç hatıralarında Kazak Biyleri hakkında

> *"Kazak halkının her bir köyünde bulunan biylerin harketleri beni çok şaşırttı. Bir davaya şahit oldum. Dava o kadar uzadı ki, arada şeşen dedikleri kişiler konuşuyor. Onların kıvrak zekâyla söyledikleri sözleri benim dikkatimi çekti. Bu kişiler eski Yunanistan veya Roma da yaşasaydılar, ün kazanırdı."* (Yanuşkeviç, 2003: 27)

ifadelerini kullanmıştır. Bir yabancının bu kadar dikkatini çekmesi, söz konusu olgunun Türk kültürüne ait olduğunun da delilidir.

Biy, halkın gönlündekini söyleyen, dilindeki sözü yayan, adaleti örfi ölçülere göre sağlamaya çalışan, ayrıca özel yeteneği olan, olay ya da davada hızlı ve etkili konuşabilen şahsiyettir.

Açıklamalara göre, geleneksel Kazak hukuk sisteminde biylerin merkezi bir rol oynadığını ve bu sistemin hem adli hem de sosyal işleyiş açısından da onların yetkilerini kapsamlı bir şekilde içerdiği görülmektedir. Biylerin sadece yargılama değil, aynı zamanda sosyal düzenin birçok yönü üzerinde de etkili oldukları görülür.

Biylik Sözler/ Biylik Müessesi

Kazak Türklerinin kültür kodlarını içinde barındıran anlatı türlerinden biri *biylik sözler*dir. Halkın toplumsal değerlerini anlamak için biylik sözler önemli bir kaynak teşkil eder. Biylik sözler ile ilgili yapılacak araştırmalar, ilgili toplulukların sosyal yapısı, hayat tarzı ve hayatı algılayışı ile hukuk düzeni vb. kültür değerlerinin ortaya çıkarılmasına önemli katkı sağlayacaktır. Yakın zamana kadar hayvancılığa dayalı atlı-göçebe bozkır yaşam tarzını devam ettiren Kazak Türklerinin biylik sözlerine işgaller ve boylar arasındaki yer/yurt/otlak paylaşımı, adam öldürme, kız kaçırma vb. konularda yaşanan çatışmalar; insan, hayat ve doğaya dair düşünceler; din anlayışı gibi insan hayatını ilgilendiren her şey konu olmuştur.

Biyler mahkemesi geleneğe, örfi hukuka dayalıdır. O dönemlerdeki toprak davası, dul davası, kan davası, mülk davası gibi davaların çözümü biyler mahkemesinde onların verdiği kararla çözülmüştür.

[†] *Yedi Yargı: Kazak* toplumunun kanunlar kuralıdır. Kazak hanı Tavke han döneminde kabul edilen büyük reformlardan biri tarihte Yedi Yargı (Tavke han Kanunu) diye bilinen Kazak örf-adet ve nizamlarının tamamını içine alan, hukuki bakımından düzenleyen önemli bir kurallar derlemesidir.

Biyler mahkemesi, geleneksel Kazak toplumunun hukuki ve sosyal düzeninde merkezi bir rol oynamıştır. Bu mahkeme türü, biylerin yargılama yetkisini üstlendiği ve toplumsal uyuşmazlıkları çözmek için başvurulan bir kurum olup, Kazak Türklerinin örfi hukuka ve geleneklere dayalı adalet anlayışını yansıtmaktadır.

1. Biyler Mahkemesinin İşleyişi ve Fonksiyonu

Yer davası: Göçebe yaşam tarzının getirdiği toprak ve otlak paylaşımı ile ilgili anlaşmazlıklar, biyler mahkemesinde çözülmüştür. Bu davalar genellikle otlak kullanım hakları ve toprak sınırlarının belirlenmesiyle ilgili sorunları kapsar. Kazak Türkleri, topraklarına milli bir hazine olarak bakmış, yer ve yaylaya boylar halinde yerleşmişler ortaklaşa yararlanmışlar. Gerek yerleşim yerleri, gerekse otlak yerleri konusunda alt tabaka insanlarıyla zenginler arasında tartışmalar ve davalar olmuştur.

Dul davası: Eşlerin hakları ve dul kalan kişilerin mal paylaşımı gibi konular, biyler mahkemesi tarafından ele alınmıştır. Dul davaları, aile içi anlaşmazlıkların çözümünde biylerin rolünü vurgular.

Kan davası: Akraba veya boylar arasındaki intikam ve çatışmalar, biyler mahkemesinde ele alınmış. Kan davası, genellikle bir cinayet veya haksızlık sonucu ortaya çıkan uzun süreli çatışmaların çözülmesinde biylerin hakemlik yaptığı bir alanı ifade eder.

Mal ve namus davası: Mülk ve mal paylaşımı ile ilgili uyuşmazlıklar, biyler mahkemesinde çözülürmüş. Bu davalar, aile mallarının ve miras haklarının adil bir şekilde paylaşılması ile ilgilidir (Adambayev, 1989: 44-61).

2. Gelenek ve Örfi Hukuk

Geleneksel Hukuk: Biyler mahkemesi, örfi hukuka ve geleneksel normlara dayanır. Bu, yazılı kanunlardan çok, toplumsal alışkanlıklar, gelenekler ve biylerin kişisel bilgeliği ile yürütülen bir yargı sistemidir.

Adalet ve Uzlaşma: Biyler mahkemesi, adaletin sağlanmasında ve toplumsal uyumun korunmasında önemli bir rol oynar. Biyler, toplumsal değerleri ve adaleti gözeterek, kararlarını verirken topluluğun menfaatini ön planda tutarlar.

Toplumsal Rol: Biyler, sadece birer yargıç değil, aynı zamanda toplumsal liderler ve danışmanlardır. Bu yüzden, biyler mahkemesi, toplumsal normların ve değerlerin korunmasında önemli bir işlev görür.

Biyler mahkemesi, Kazak Türklerinin sosyal yapısının ve hukuki sisteminin önemli bir parçasıdır ve bu yapı, geleneksel adalet anlayışının nasıl uygulandığını gösterir. Günümüzde bu tür mahkemelerin nasıl işlediği, toplumsal değişimlerle nasıl bir evrim geçirdiği ve modern hukuk sistemleriyle nasıl entegre olduğu gibi konular, kültürel mirası ve toplumsal yapıyı anlamak açısından önemlidir.

Türk topluluklarının tamamında kullanılan biy/bey kelimesi daha çok yöneten, zengin, varlıklı, kişilerin vasfı olarak karşımıza çıkmaktadır. Sosyal bir kurum olan mahkemelerin yürütücüsü, hâkimi olma vasfı ise daha çok, Kıpçak Türklerinin bakiyesi olan Türk topluluklarına aittir.

Türk sözlü edebiyat geleneğinin farklı bir formu şeklinde gelişen biylik sözler bu Türk topluluklarının halk edebiyatı geleneğinde önemli bir yere sahiptir. Dolayısıyla Kazak biylik sözlerinin araştırılması ve değerlendirilmesi bu sözlerin Türk kültürü içindeki yerinin tespit edilmesi bakımından önem arz etmektedir.

Biylik sözlerin sözlerin halk edebiyatı türleri ile ilişkisi de vardır. Bu türlerden en dikkat çekeni atasözleridir. Bugün atasözü olarak kullanılan bazı sözlerin beylerin sözlerinden süzülerek atasözü oluğu, bazı beylerin sözlerinin de atasözü iken bir biye mal edilerek biylik söze dönüştüğü tahmin edilmektedir; içerik bakımından atasözleri, ölçülü söz, fıkra, aforizmler ve vecizelere benzerken, anlatım açısından da efsanelere, halk hikâyelerine

benzediği görülmüştür. Bazen birkaç türün özelliklerini bünyelerinde barındırabildiği görülmektedir (Kaskabasov,1984:46)

Biyler ve biylerin nesilden nesile aktarılarak günümüze kadar aktarılmış sözleri Kazak Türkleri için gerçek bir hazinedir.

Sonuç

Biylik sözler; bozkır hayatına bağlı Kazak Türklerinin çeşitli durum ve olaylar etrafında söylemiş olduğu, Türk kültürünün çağlar içinde kazanılmış bütün kültürel değerlerini, hayat anlayışını, bilgi ve tecrübesini kısa ve öz olarak ifade eden sözlerdir. Bu sözler ifade şekli ve içerik bakımından sözlü edebiyat geleneğindeki anonim veya ferdi pek çok türle ilişkili olabilir.

Toplumun gelenek ve töresine uygun yönetim anlayışına sahip ve toplumca sevilen beylerin çeşitli konulardaki kararlarını, nasihatlerini içeren sözleri toplumca benimsenmiş ve sözlü gelenek içinde bazen belli durumları ifade için atasözlerine yaklaşan özlü sözlere, bazen de değişik edebi türler içinde tekrarlanan kalıp sözlere dönüşerek yaygın bir şekilde kullanılmıştır.

Biylik sözler üzerine yapılacak araştırmalar, Kazak Türklerinin kültürel kodlarını derinlemesine anlamamıza katkıda bulunur. Bu tür çalışmalar, toplumsal yapının, sosyal normların ve değerlerin nasıl şekillendiğini ve nasıl yaşatıldığını ortaya koyar. Ayrıca, biylik sözler, tarihî ve kültürel süreçlerin anlaşılması açısından da büyük önem taşır.

Sonuç olarak, biylik sözler, Kazak Türklerinin geleneksel kültürünü ve toplumsal yapılarını anlamak için değerli bir kaynak olarak öne çıkar. Bu sözler, geçmişten günümüze uzanan kültürel mirası yaşatmaya ve gelecek kuşaklara aktarmaya devam eden önemli bir anlatı biçimidir.

KAYNAKÇA

Adambayev, B (1989). *Altın Sandıq.* Almatı: Jazuşı Yayınları.

Adambayev, B. (1992). *Şeşendık Sözder.* Almatı: Kazakistan Cumhuriyeti Yüksek Kurul Basımevi.

Albayrak. N (2004). *Halk Edebiyatı Terimleri Sözlüğü.* İstanbul: LM Yayınları.

Januzakov, T (2008). *Kazak Dilinin Tüsündırme Sözdıgi*, Almatı: Dayk-Press yayınevi

Kaskabasov, S. (1984). *Kazaktın Halk Prozası*, Almatı: Gılım Yayınları.

Kunanbayev, A. (1945). *Şıgarmalardın Tolıq Jinağı*, C.2. Almatı.

Olcott, M. B. (1995).*The Kazakhs.* California: Hoover İnstitution Press.

Samokvasov, D. (1876). *Sbornik Obiçnogo Prava Sibirskih İnorodtsev*, Varşova: İvan Noskovskiy Yayınları.

Valihanov, Ş (1949). *Makalalar Men Hattar.* Almatı.

Yanuşkeviç, A. (2003). *Qazaq Dalasına Saparı Tuwralı Jazbalar* (çev: Ğabit Zulharov) Almatı: Awdarma Yayınları.

O‘ZBEK TILIDA YUKLAMALAR (O’TGAN KUNLAR ROMANI ASOSIDA)

Dilrabo ABDAZİMOVA*

Annotatsiya: Ushbu tadqiqot “O‘tgan Kunlar” romanida ishlatilgan yuklamalar asosidadir. Romanning yozma tili, tilning xususiyatlari XIX asr oxiri va XX asr boshlaridagi o‘zbek adabiy tilining xususiyatlarini, grammatik qoidalarini va uslublarini aks ettiradi. Matinda o'zbek tilidagi yuklamalar aniq va to‘g‘ri ishlatilgan bo‘lib ko‘plab misollar mavjud. Qodiriy o‘z asarida o‘zbek tilining barcha grammatik qoidalarini aniq va uslubiy jihatdan to’g’ri ishlatgan. Bu, romanning til va grammatika jihatidan o‘z davrining adabiy standarti va madaniy kontekstini aks ettiradi. Har bir tilning asosi so‘zlardan iboratdir. So‘zlar esa mustaqil ve yordamchi bo‘lib ikkiga ajratiladi. Mustaqil so‘z va gaplarga qo‘shimcha ma’no beradigan yordamchilar yuklamalardir. Tuzilishi jihatidan yuklamalar so‘z yuklamalar ve qo‘shimcha ko’rinishdagi yuklamalar bo’lib ikkiga ajratiladi. Ma’no jihatidan esa jami oltiga ajratiladi: so‘roq-taajjub yuklamalari, kuchaytiruv-ta’kid yuklamalari, ayiruv-chegaralov yuklamalari, o‘xhsatish-qiyoslash yuklamalari, gumon yuklamasi ve inkor yuklamalari.

Kalit so‘zlar: *yuklama, so‘z, O‘tgan Kunlar, o‘zbek tili*

Predicates in Uzbek Language (Based on the Novel of the “Otkan Kunlar”)

Abstract: This study is based on the predicates used in the novel “Otkan Kunlar”. The written language and linguistic features of the novel reflect the features, grammatical rules and styles of the Uzbek literary language of the late 19th and early 20th centuries. The text contains many examples of clear and correct use of Uzbek prepositions. In his work, Qadiri has clearly and methodically correctly used all the grammatical rules of the Uzbek language. This reflects the literary standard and cultural context of the time of the novel in terms of language and grammar. The basis of every language consists of words. Words are divided into independent and auxiliary. Auxiliaries that give additional meaning to independent words and sentences are prepositions. In terms of structure, reductions are divided into word reductions and additional reductions. In terms of meaning, they are divided into six as question-surprise predicates, strengthening-emphasis predicates, subtraction-reduction predicates, analogy-comparison predicates, doubt predicates and negation predicates.

Keywords*: predicates, word, Otkan Kunlar, Uzbek language*

O‘zbek tilida yordamchi so‘zlarni ko‘makchi, bog‘lovchi va yuklama so‘zlar birlashtiradi. Yuklama asosan gapshaklga bir butun holda, ba’zan biror sintaktik bo‘lakka qo‘shilib, so‘roq, ta’kid, taajjub kabi gramatik ma’nolarni beradi. Ba’zi yuklamalar ko‘rinishi jihatidan affiksga o‘xhsaydi va affiks ko‘rinishli yuklamalar ham deyiladi. Bu ko‘rinishdagi yuklamalar; -mi, -gina, -kina, -qina (g‘ina), -oq/-yoq, -ov/-yov so‘zga qo‘shilib yoziladi. -chi, -ku, -da, -e, -a,/-ya, -u/-yu, -ey/-yey yuklamalari esa chiziqcha bilan yoziladi. Axir, faqat, nahotki, hatoki, xuddi, ham, esa kabi yuklamalar bo‘lak yoziladi (Mengliyev, Xaliyarov, 2018: 233).

Odatda yuklamalar ma’no jihatidan quyidagi turlarga bo‘linadi: 1) so‘roq-taajjub yuklamalari, 2) kuchaytiruv-ta’kid yuklamalari, 3) aniqlov yuklaması, 4) ayiruv-chegaralov yuklamalari, 5) gumon yuklamasi va 6) inkor yuklamasi.

1. So‘roq-Taajjub Yuklamalari: -mi, -chi, -a(ya)

Bu yuklamalar ishtirok etgan gap mazmuniga so‘roq yoki taajjub ma’nolari beradi. ***-chi*** yuklamasi gap mazmuniga so‘roq ma’nosidan tashqari buyruq, iltimos, xohish, ta’kid kabi ma’nolar ham beradi (Hamrayev, 2018: 153).

Otabekni-**chi**? - deb so‘radı (073/29), -Undan keyin-chi?
Ko‘ray-**chi**, qadamim muborak bo‘larmikin! – deb qo‘ydi
Rahmat ota, bo‘lmasa bizga choy qaynatib bersangiz-**chi**!
Agar shular bo‘lmasa-**chi**, kishi allaqachon dunyodan chiqib ketadir.
-To‘xtanglar**chi**, - dedi Otabek, hamma unga qaradilar.
-Qo‘ying**chi**... O‘zingiz har bir narsani ham ko‘nglingizga olaberar ekansiz...
-Qani gapuring**chi** menga, orangizdan bir gap o‘tdimi, - deb so‘radi.
-Ota, siz yugurib tabibga boring**chi**!, Kumushning choyini oqlab ber**chi**!

* PhD, dilrubarustam@gmail.com.

DOI :10.30546/100981.2024.01108

-Shamni olib kir**chi** oldimga. Hayr qo‘llaridan kelganni qilib ko’rsinlar**chi**.
Agar shular bo‘lmasa-**chi**, kishi allaqachon dunyodan chiqib ketadir.
-Tufi, qurib ketsin jonim chiqib ketdi-**ya**! -Qabul qilasizmi-**ya**?
-Kumush! qallig‘ing keldila-**ya**, chiqib so‘rashishni ham bilmaysan!
Bu gaping to‘g‘ri-**ya**, - dedi Qutidor.

2. Kuchaytiruv-Ta’kid Yuklamalari

Kuchaytiruv-ta’kid yuklamalari ishtirok etgan gap yoki so‘z mazmunini kuchaytiradi, ta’kidlaydi (Abdurahmonov, Rafiyev, Shodmonqulova, 1992: 187). Tag‘in ayimning rangi o‘chkan, qani qachqan: tovoqni kosaga, cho‘michni piyolaga urib dod-i faryad “Siz otamisiz, nimasiz axir, og‘lingizni tiyib olish sira esingizga keladimi. Kumushning Toshkendda qolishiga otasi shunday yovosh qaradi, bu to‘g‘rida Oftob oyimning fikr va rizolig‘i bilan hisoblashish emas, **hatto** uni ko‘ngliga ham kelturib ko‘rmadi. **Nahotki** uch yil bo‘lsa-**yu** bir yo‘li o‘z bilgularingizcha kelmasalaringiz. -Hali yoshqa o‘xshaysiz-**ku**. Hasanali otning boshini Qo‘qon tomong‘a qarab qo‘ydi-da daqiqa ichida ko‘zlarga ko‘rinmas bo‘lib ketdi. -Öziñiz ḳayaḳdan bilesiz, ʾeḫir birev ʾeytkendir sizge? O‘zingiz qayoqdan bilasiz, **axir** birav aytkandir sizga?

3. Ayiruv-Chegaralov Yuklamalari

Ayiruv-chegaralov yuklamalari qo‘shilgan so‘zning mazmunini chegaralab yoki ajratib keladigan yuklamalardir (Rahmatullayev, 2006: 131-133): Faqat sizning tinchsizlanishingiz va mardumning yuqori-quyi so‘zi bo‘lmasa sizga boshqa zarar bolur deb o‘ylay olmayman. …Marg‘ilonliq “andi” kelin ustida bo‘lar va uning uchun eng ahamiyatlik masala faqat**gina** shu**gina** bo‘lib ko‘rinar edi. Atigi uch-to‘rt kun qayin ota, qayin onalarimni ko‘rib ketish uchungina kelganman. Uzoq**qina** qarab turg‘andan keyin o‘ziga ham sezdirmaslik qilib entikdi, yana uch-to‘rt qatim tortti… Qizlar o‘zlarining bir turlik**kina** so‘zlashishlari bilan Kumush ila ko‘risha boshladilar. Chunki arzimagan bir sabab bilan ikkalasi ham yaxshi**g‘ina** tayoq yeb oldi. Qushbegi yarog‘liq yigitlarni qaytishg‘a buyurib gunohkorlarni yavosh**g‘ina** qilib o‘z oldiga chaqirdi. Romanda -gina, -kina, -qina yuklamalarining -**g‘ina** shakli ham uchraydi.

4. O‘Xhsatish-Qiyoslash Yuklamalari

Bu yuklamalar o‘zi bog‘lanib kelgan gaplarga o‘xshatish, qiyoslash ma’nolarini beradigan yuklamalardir (Rahmatullayev, 2006: 132-133). Ul ichi kirsiz, serkulki, ochiqg‘ina bir yigit bo‘lib, bek bilan go‘ya ko‘b yillardan beri bolg‘an tanishlarcha mu’omala qilar edi. Hasanalining so‘zining go‘ya eshitmagandek so‘radi. Qarshisiga yetkanda go‘yoki, uning ta’zimi uchun sekingina bir charx urib qo‘yar, o‘z ustiga o‘lirgan sohirani sahriga musahhar bo‘lg‘on kabi tag‘i bir kattaroq doirada aylangach, ohistag‘ina ko‘prik ostiga oqib ketar edi.

O‘zi **go‘yaki** to‘yga hozirlang‘andek beshik yasab, sarpa tikib yuriydir. Uning yuzini o‘pib tushkan suv tomchilari bilan ariq harakatga kelib chayqaldi, **go‘yaki** suv ichida bir fitna yuz bergan edi.

Ayniqsa bir bo‘yoqchi…**xuddi** xum yonidan tutib kelganlar - qo‘li bo‘yoq. Uzoq-yaqin xotinlarning “Hay, O‘zbekoyimning Marg‘ilonliq kelini ham kelibdir, **xuddi** to‘tining bolasi emish”.

Saodat sizni xudda o‘z akasidek yaxshi ko‘radir, tunov kun iroqi sobun olg‘il deb o‘ttuz pul bergan ekansiz. Qovoq devona xudde belbog‘idan ajrayturg‘andek iki qo‘li bilan beliga yopishdi. O‘g‘il-qizning kengashi xudde shu kunga yig‘ilib qolg‘an ekan, - dedi ve kulimsirab eeriga qaradi. Axir shu ham gapmi, **xudde** allakimlarga o‘xshab.

5. Gumon Yuklamasi

Gumon yuklamasi **-dir** qo‘shimchasi ko‘rinishda bo‘lib qo‘shilgan so‘zga gumon, noaniqlik ma’nolarini kiritadi (Rahmatullayev, 2006:132-133).

O‘lturishi hamona qayoqdandir oyoq tovshi eshitkandek bo‘ldi-da sekingina o‘ltirgan joyiga yerga singgandek qilib yatib oldi. -Ko‘chaning boshida poylab o‘lturgan**dir**. “Kundashlik uyda kunda janjal” deganlar. Albatta buni aytkuchi kishi o‘ylamasdan va bilmasdan aytmagan**dir**.

-Sizga xabar berguchi nima ishlar qilg‘animni ham aytkan**dir**. -Issıq-sovug‘ing kor qilg‘andir. “…bosilmag‘uncha Toshkandga kelmasliging maslahat**dir**!”

Ammo Xo‘qand firdavs monandning ul o‘zida shaqovatpeshalar behad va behisob nufuska molik bo‘lg‘anları vajhidin biz toshkand navkarlarining ionati beshakku shubha vojib**dur.**

6. İnkor Yuklamalari

Hech, sira, na…na, aslo so‘zlari bilan qo‘llanilgan gaplar inkor yuklamalaridir. Gapning kesimi ko‘pincha inkor shaklida bo‘ladi (Nurmonov, Mahmudov, 2007: 65). Ziyoshohichi bilan o‘g‘li Rahmatning har zamon mehmonlarni dasturxonga qistashlari boshqalarning ishtiholarini ochishga sabab bo‘lsa ham ammo bizning Otabekka sira ham asar qilmas, xayollanib o‘lturar edi.

“…bosilmag‘uncha Toshkandga kelmasliging maslahatdir!” – bu jumlani o‘qug‘anda undag‘ bo‘lsa **sira** tinchimangiz, - dedi-da yovoshg‘ina iljayib qo‘ydi. Ziyoshohichining kulib aytkan so‘zlariga Qutidor **sira** ham tushunmas va kutilmagan mehmonlarning kelish sababini so‘ramoqdan iymanar edi.

Biz **na** qipchoqlarg‘a tarafdor bir kishi va **na** shaharlik og‘aynilarg‘a! Marg‘ilondag‘i **na** qudamiz ve **na** kelinimizni hech bir vajh bilan kamsita olmayman, balki bizga quda bo‘lishga eng muvogiq kishilar edi.

Eriga bergan vadasini **aslo** bajara bilmas bul haqda qizig‘a og‘iz ochib so‘zlay olmas edi. O‘zi **aslo** ishonmag‘an chuncha yolg‘on gaplarni boyog‘i dovdirash holatida ilhom ravishda to‘qib yubordi. Shokirbek siz o‘ylag‘an kishilardan emas, **aslo** tap tortmay so‘zlay bering – dedi.

Xulosa

Yordamchi so‘zlarga ko‘makchi, bog‘lovchi va yuklamalar kiradi. Matndagi yuklamalarning tahlilida faqat matndagi yuklamalarning qo‘llanishlari tahlil qilindi. Shu bilan birga yuklamalarning - so‘roq-taajjub yuklamalari, kuchaytiruv-ta’kid yuklamalari, ayiruv-chegaralov yuklamalari, o‘xhsatish-qiyoslash yuklamalari, gumon yuklamasi va inkor yuklamalariga alohida misollar keltirildi. Matnda ayiruv-chegaralov yuklamalari *-gina*, *-kina*, *-qina* shakli bilan birgalikda -g‘ina shaklida yozilgan yuklamalar ham mavjud. Tahlil davomida yana bir muhim narsa -dir gumon yuklamasining -dur shaklida yozilgan so‘zlar ham aniqlandi. Romanning yozilgan davri o‘zbek tilining adabiy til sifatida shakllana boshlagan davr, ya’ni chig‘atoy yozuvidan o‘zbek yozuviga o‘tish davri deb qabul qilish mumkin. Shuningdek, misollardan ma’lum bo‘ladiki, ayrim qo‘shimchalar enklitika bilan kengaytirilib, mahalliy qo‘llanish birinchi o‘ringa chiqadi.

FOYDALANİLGAN ADABİYOTLAR

Abdurahmonov X., Rafiyev A., Shodmonqulova D., (1992), O’zbek Tilining Amaliy Gramatikasi, Toshkent: O‘qituvchi.

Hamrayev, Madrim (2018), Ona Tili, Toshkent: Bilim va intellektual salohiyat nashriyoti.

Mengliyev, B. Xaliyarov O. Abdula N. (2018), Özbek Tilidan Universal Qollanma, Taşkent: Akademnashr.

Nurmonov, A., Mahmudov, N., (2007), O‘zbek Tılının Nazarıy Grammatıkası, Toshkent: O‘zbekıston respublikasi oliy va o‘rta maxsus ta‘lım vazirligi.
Qodiriy, Abdulla (1926), O‘tkan Kunlar 1-2 bo‘lim 2-nashr Samarqand-Toshkent: O‘zbekiston Davlat nashriyoti.
Qodiriy, Abdulla (1926), O‘tkan Kunlar, 3-bo‘lim, 1-nashr Toshkent: O‘zbekiston Davlat nashriyoti.
Rahmatullayev, Shavkat (2006), Hozirgi Adabiy O’zbek Tili (darslik), Toshkent: Universitet.

GÜNÜMÜZ ÖZBEK DESTANCILIĞININ GELİŞMESİNDE ŞÜKRÜLLA'NIN YERİ

Saida KURBANOVA*

Özet: Makalede Özbekistan Halk Şairi Şükrulla'nın İhtiyarlar adlı destanı, destanda yorumlanan Sovyet kişisi ve olgusu analiz edilir. Yetenekli şair, oyun yazarı, tercüman, gazeteci olan Şükrulla'nın sanatında destan türünün ayrı yeri vardır. Şairin İhtiyarlar, 26.Tan Ağarışı. İlk Deprem, Gül ile Taş, Rusya, İki Kaya, Kalp Nuru adlı destanları edebiyatçıların ilgi odağı olmuş, araştırılmıştır. Ancak destanlar Şura döneminde kaleme alındığı için vulgar sosyalizm metodu ile araştırılmıştır. Söz gelimi, İhtiyarlar N.Rahimcanov, B.Nazarov gibi onlarca uzman tarafından araştırılmış olmakla birlikte söz konusu destanı günümüz edebiyatı ölçüleri çerçevesinde yeniden analiz etme ihtiyacı vardır. Nitekim akademisyen B.Nazarov destanın tarihçesi ile ilgili olarak şunları kaydeder: "Günün birinde üstat Aybek şair Şükrulla ile karşılaşır. Yaşlı insanlar hakkında onlardan biriymiş gibi konuşan Şükrulla'ya Aybek "Sizi görmeden sözlerinizi dinleyen kişi altmışına basmış ihtiyar zanneder. Tavsiyem İhtiyarlar adında bir destan yazınız" der.

Şükrulla'nın destanlarının hemen her karakterinin hayatta prototipleri vardır. Söz gelimi, İhtiyarlar'daki Selim'i tanımak için şairin komşusu Lokomotif Zakir'in tabiatını öğrenmek lazım".

Anahtar kelimeler: *destan, Şükrulla, Sovyet kişisi, Sovyet olgusu, edebî yorum.*

The Role of Shukrullo's Creation in the Development of Modern Uzbek Poetry

Abstract: This article analyzes the epic "Chollar" ("Old Men") by the People's Poet of Uzbekistan Shukrullo, the image and reality of the Soviet man artistically interpreted in it. The epic genre has a special place in the work of Shukrullo, a talented poet, playwright, translator, and publicist. The poet's epics "Chollar" ("Old Men"), "26-inchi tongotar" ("26th Dawn"), "Birinchi zilzila" ("First Earthquake"), "Otash va gul" ("Fire and Flower"), "Russia" ("Russia"), "Ikki qoya" ("Two Rocks"), "Ko'ngil chirog'i" ("Thunderbolt") have come to the eyes of literary scholars and have been researched. But since these epics were created during the Soviet era, the works were researched and studied based on the method of vulgar sociologism. In particular, despite the fact that Shukrullo's epic "Chollar" ("Old Men") has been analyzed by dozens of scholars such as N.Rahimjonov, B.Nazarov, there is a need to re-examine Shukrullo's epics based on the criteria of today's independence period literary studies. Therefore, academician B.Nazarov writes about the breaking history of the "Old Men" epic as follows: "One day teacher Oybek had a conversation with the poet Shukrullo. Oybek, Shukrullo's mentor, who speaks about the Moysafids as if he were himself, said, "Hearing your words without seeing yourself, he will say that you are an old man in his sixties. "Write a poem called "Chollar" ("Old men") he says.

There were prototypes of most of the characters in Shukrullo's sagas. In particular, in order to determine the life foundations of the character of Salim in the epic "Chollar" ("Old Men"), it is necessary to know the nature the poet's neighbor Zakir "parvoz" ("flight") (Nazarov, 2016: 108).

Key words: *poem, Shukrullo, Soviet person, Soviet reality, artistic interpretation.*

Giriş

Özbekistan Halk Şairi Şükrulla'nın Mücevherat Sandığı adlı denemesinde İhtiyarlar adlı destanın tarihçesi hakkında şu bilgiler vardır: "Günün birinde Aybek ağabeyle konuşurken destancılık ve karakter yaratma üzerine uzun uzun konuştuk. Sohbet sırasında bir ihtiyarı anlattım. Birdenbire bana dönüp:

- Kaç yaşındasınız? Sizi görmeden bu sözlerinizi dinleyen kişi 60 yaşında bir ihtiyar zanneder. Tavsiyem, İhtiyarlar adında bir destan yazınız, dedi.

Savaş yıllarında tarlalarda esas itibarı ile kadınlar ve ihtiyarlar çalışırdı. Kolhoz hayatından haberdar olmama rağmen kesin bir simayı gözümün önünde canlandıramamıştım. Aybek ağabeyin tavsiyesi üzerine düşünmeye başladım. Babamın ve diğer ihtiyarların simasını, konuşmalarını aklıma getirip onları kolhoz tarlalarında çalıştırmayı düşündüm. Selim karakterinin ortaya çıkışında komşumuz Lokomotif Zakir esas oldu" (Shukrullo, 1977: 152-153).

Şükrulla'nın eserlerinin tarihçesi, görüşlerinin edebi-estetik silsilesi araştırılırken Mücevherat Sandığı önemli bir kaynak arz eder. Bilindiği üzere şair İhtiyarlar'daki Selim

* Doç., Ürgenç Devlet Üniversitesi Özbek Filolojisi Fakültesi Özbek Dili ve Edebiyatı Bölümü, saida-09@mail.ru.

DOI :10.30546/100981.2024.01109

karakterinin prototipi olarak Lokomotif Zakir'i seçer. Diğer karakterlerin ise hayatta örnekleri yoktur.

İhtiyarlar'da Talipbay, Samsakkul Dede, Şirmat Dede, Selim, Parpi gibi ihtiyar karakterler kullanılmıştır. Destana savaş sonrası dönem esas alınmıştır. Yaşlı adamlar vatan hizmeti için kolhozda çalışır, pamuk planını denk getirmek için gece gündüz emek sarfeder. Anlaşılacağı üzere İhtiyarlar, Şura dönemi ideolojisini bünyesinde barındıran, dönemin sosyal-siyasal gayelerin yansıtan, tam anlamıyla, ısmarlama bir eserdir. Ancak dönem ve ideoloji açısından bakıldığında destanda kaleme alınan ihtiyarların hayattaki temelleri vardır. Örneğin, karakterlerden biri Samsakkul şöyle der:

"Sözleriniz doğru Koçkarbay,
Tek önemli olandır emek,
Pamuk ile sakal ağardı,
Çok ter ister, inatçı, müşkül.
Eh, tüm sırrı bellidir ayan,
Pamuk ektik hemen altmış yıl" (Shukrullo, 2009: 122).

1. Ana Metin

Destanda emeksever, vatansever, özverili ihtiyarların çabaları övülür. Destanı araştıran N.Rahimcanov şöyle yazar: "İhtiyarlar, Şükrulla'nın sanatçı olarak gelişmiş olduğunun bir belirtisi olarak meydana geldi. Destanın içeriği basittir. Özbek ihtiyarlarının manevi bakımdan yüksek kalitede olduklarını pamuk tarlasında, emek fonunda yansıtmak amaçlanmıştır. Dışarıdan bakıldığında destanın olay örgüsü de karmaşık değildir. Nitekim Samsakkul Dede, Koçkarbay Dede, Talibbay Dede, Şirmat Dede ve diğer ihtiyarların ekiplere ayrılarak gençlerin başında durmaları, pamuk rekoltesini artırarak yurdun zenginliğine zenginlik katmak, bu süreçte yüksek insanlık sıfatlarını sergilemeleri eserin temel çizgisini oluşturur" (Rahimjonov, 1983: 123).

Gerçekten N.Rahimcanov'un vurguladığı gibi birkaç ihtiyar savaştan sonraki yıllarda ülke ekonomisini kalkındırmak için gençler gibi "Stahanovca"sına çalışarak pamuk tarlalarında emek sarfederler. Biri gece yarısı traktör sürerken diğeri pamuk tarlalarını sular. Yani İhtiyarlar'da Sovyet ideolojisine uygun halde Özbek çiftçilerin "Sovyet işçisinin timsali" olduğu gösterilmiş, onlar Sovyet yurtseverlik ruhunun sindirildiği karakterlerdir. N.Rahşmcanov'un vurguladığı üzere "...destanda çalışma şevki, yurt sevgisi, halkın yaratıcılık faaliyetine manevi veraset duygusu kuşaklar arası silsile bağını, istikrarlı hayatı sağlar, şeklindeki gayeyle birlikte ortaya çıkar" (Rahimjonov, 1983: 126). Gerçekten de gaye bu yani Sovyet ideolojisidir; Sovyet hükümetinin işçi sınıfını destekleme, işçi karakterini baş kahraman olarak edebiyata mühürleme talebine dayanarak İhtiyarlar'da sahte karakterler kullanılmıştır. Zira yazarın kendisi daha sonra bir denemsinde bu konuda şöyle yazar: "Özbek ihtiyarlarının derin dünyasının, seviyesinin her yönüyle açımlanmadığını daha sonra kendim de fark ettim. Bunlar tam anlamıyla bir sanatsal karakter derecesine yükselmemişlerdi. Bu karakterler kolhoz, aile seviyesinde düşünen kişiler olarak kalmışlardı. Bunları yeniden işleyerek çiftçiler karakterini yaratmaya karar verdim" (Shukrullo, 1977: 153).

Yazarın da itiraf ettiği gibi İhtiyarlar'da emeksever, yurtsever Özbek ihtiyarları, onların zengin iç dünyasını ortaya koyma niyeti güdülmüş olmakla beraber bu amaca ulaşılmamış, karakterler gerçekdışı ve sanatsal bakımdan zayıf kalmıştı. Ne var ki destanda doğa tasviri, tabiat manzarası büyük bir ustalıkla resmedilmiştir.

Şükrulla da diğer sanatçılar gibi dönemin ideolojisi dışına çıkamamış olabilir ama Özbek edebiyatının ayrı sayfasını oluşturan Sovyet adamı ve Sovyet olgusunun edebi yorumu meselesinin de özel olarak bilimsel araştırmaya tabi tutulması zamanı geldiği vurgulanmalıdır. Zira Türk edebiyatında Sovyet adamı, Sovyet ideolojisinin edebiyata yansıması meseleleri üzerine çalışmalar çoktan gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda, Özbek

asıllı, günümüzde Türkiye'nin Ankara şehrinde ikamet eden Zamira Öztürk'ün konuyla ilgili makalesini hatırlamak yeterlidir (Öztürk, 2022: 197-210).

Şükrulla'nın 26.Tan Ağarışı adlı destanında 26 Nisan 1966 yılında Taşkent şehrinde yaşanan deprem ve onun Taşkent ve Taşkentlilere getirdiği felaketler ele alınır. Destan; "İlk Deprem", "İkinci Deprem", "Üçüncü Deprem" kısımlarından, toplamda 15 bölümden ibarettir. Şair, depremin yaşandığı 26 Nisan sabahını şöyle resmeder:

26 Nisan. Tan ağarışı.
Taşkent tatlı bir uykuda idi.
Bayrama yakındı.
Düşler, hayaller
Bununla meşguldü. Hayat asude.
Bebeklerin yüzünde tatlı tebessüm,
Fişeklerin sesin dinlercesine,
Bir an gökyüzünde fişeğin sesi
Düşüne mi girdi nedense bir an
Birdenbire haykırdılar...
Bu uyku muydu
Yoksa bir neşe, bir korku muydu?
Anlamak zorluydu
Öyle bir haldi (Shukrullo, 2009: 197).

Yukarıdaki dizelerden sonra depremin başlaması, sarsıntıdan sonra çöken evler, harabeye dönüşen binalar, enkaz altında kalan bedenler, insanların feryadı, darmadağınık sokaklar, hatta gökyüzünde uçuşan kuşların dertli ötüşmeleri gelir:

Ayaklar altında yer sarsıntısı,
Raftan yere düşen kap kacak sesi.
Zelzele!.. Zelzele!..
Bu kutsal toprak, bu azim şehir
Asma köprü gibi sallanıyordu (Shukrullo, 2009: 198).

Şair, depremden etkilenen büyük bir şehri sallanmakta olan asma köprüye benzetir. Destan, Gafur Gulam'ın vefatı haberi ile sona erer. Şair, üstadın vefatını üçüncü zelzeleye benzetir. Önceki iki deprem Taşkent'i yerle bir ederken üçüncü deprem büyük Özbek şairi Gafur Gulam'ın vefatıyla manevi bir deprem olarak değerlendirilir:

Ama bugün yer sarsılmadı,
Zelzele olmadı, dindi yer altı.
Etrafa ağır bir karanlık çöktü,
Kalpleri kapkara bir keder sardı.
Bugün gece ortasında feryat ederek.
Ana zemin üstünde ağlardı Girya.
Bu ağır matemden kalarak garip.
Yer de sarsılmaktan vazgeçti güya.

Bu matemin önünde divan durarak
Dili tutulmuştu, kalmıştı sessiz.
Bugün aramızdan Gafur Gulam'ı
Alıp götürmüştü zamansız ölüm (Shukrullo, 2009: 213).

Destan'da Şükrulla'nın özel anıları, çocukluğunun geçtiği eski ev, Taşkent sokakları, insanlar, kuşlar, Gafur Gulam'ın vefatı, Taşkent tarihinde acılı iz bırakan depremin akıbetleri şiirsel biçimde beyan edilir. Şairin doğup büyüdüğü yerde her şey yerle bir olur, sadece dedesinin diktiği dut ağaç ayakta kalır. Aşağıdaki dizelerde bu konuda bilgi alırız:

Doğup büyüdüğüm evden hatıra olarak

Kalmıştı sadece dedemin diktiği dut.
Bugün etrafını gezdim, dolandım.
Onun karşısında sükut eyledim (Shukrullo, 2009: 210).

Şükrulla 26.Tan Ağarışı'nin tarihçesini de Mücevherat Sandığı'da beyan eder: "1966 yılı. Taşkent'tin sarsıldığı günlerdi. Taşkent'te yaşanan deprem tüm danyanın kalbini sarsmıştı âdeta. Deprem korkusu, insanların çektiği acılar, yurt sevgisi, gençliğimin geçtiği evlerin harap oluşu, Taşkentlilerin sabrı düşüncelerimi de telaşlandırmıştı. Bu konuda bir şeyler yazmak istedim. Fikrim hayalim bununla meşgulgü. Evlerinden olan insanların çadır evlerde yaşadığı günler. Günün birinde yine bunları düşünürken uykum kaçtı. Uyuyamadım. Evdekilere çaktırmadan gece yarısı dışarı çıktım. Atalarımın yaşadığı mahalleyi gezdim. Ağladım. Bir taksi görünce çeviri şehre inmek istedim. Yolda taksiden inip harabelerin önünde durdum. Ne haldeydim bilmiyordum. Taksi şoförü halime şaşkın şaşkın bakıyordu.

... Aradan birkaç ay geçti. Bu arada deprem hakkındaki 26.Tan Ağarışı destanımı tamamladım. Yayımlandı bile (Shukrullo, 2009: 157-160).

26.Tan Ağarışı'nda Taşkent depremi tarihî bir tablo olarak duygusal biçimde kaleme alınmıştır.

Sonuç

Destan, modern Özbek destancılığında büyük öneme sahiptir. Bunun dışında şairin diğer destanları da yeni bakış açısı, istiklal dönemi edebiyatı çerçevesinde analiz edilmesi lazım.

Özetle, Şükrulla'nın İhtiyarlar adlı destanındaki ihtiyar karakterleri yaratma arayışlarını araştırma ve analiz etme istiklal dönemi edebiyatı için de önemlidir. Ayrıca şairin İhtiyarlar, 26.Tan Ağarışı, Gül ile Taş, Rusya, İki Kaya gibi destanları modern Özbek destancılığının gelişmesinde ayrı yere sahiptir.

KAYNAKÇA

1. Nazarov, Baxtiyor (2016), "She'rlari – oq to'shli qaldirg'och", Shukrullo ijodining olmos qirralari, Toshkent.
2. Shukrullo (1977), Javohirlar sandig'i, Toshkent.
3. Shukrullo (2009), Tanlangan asarlar, J. III, Toshkent.
4. Rahimjonov, No'mon (1983), Shoir va davr, Toshkent.
5. Öztürk, Zamira (2022), Sovet adammı yaratma çabalarının Orta Asıya'ya yansıması, *Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Temmuz,* s. 197-210.

LOGİSTİKA SİSTEMİNƏ SİSTEMLİ YANAŞMA VƏ ONUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

Ziya AĞAYEV*

Xülasə: Məqalədə müasir şəraitdə logistik fəaliyyətini təşkili prosesində sistem formasının qurulması vurğulanır. Logistika sistemi təchizat, istehsal, anbar, anbar saxlama, daşıma, paylama proseslərinin kompleks idarə edilməsini həyata keçirməyə imkan verir ki, bu da şirkətin bazarda sabit mövqeyini və istehlakçıların tam spektrinin təmin edilməsini təmin edir. Nəqliyyat sistemlərin formalaşması prosesinə vahid yanaşma işlənmişdir. Məqalədə müəllif logistik sistemin strukturunu, onun formalaşması prosesini təmin edən mərhələlərini və üsullarını nəzərdən keçirir.Eyni zamanda müəllif logistik sistemlərin ümumi nəzəriyyəsinin əsas müddəalarını qısa şəkildə nəzərdən keçirdir və təhlil edir. Burada, həmçinin logistika sisteminin təşkili və onun idarə edilməsi ilə əlaqədar olaraq, hər bir şirkət əməliyyat xarakterli bir çox tabeli məqsədləri tədqiq olunmuşdur.Məqalənin sonunda müəllif tədqiqat əsasında özünün elmi cəhətdən ümumiləşdirilmiş nəticələrini əks etdirmişdir.

***Açar sözlər*:** *logistika, logistika sistemi, metodologiya, element, rabitə, alt sistem, informasiya strukturu.*

The Main Methodological Issues of the Activity of Logistics Systems

Abstarct: The article emphasizes the establishment of a system form in the process of organizing logistics activities in modern conditions. The logistics system allows for complex management of supply, production, storage, storage, transportation, distribution processes, which ensures the company's stable position in the market and the provision of a full range of consumers. A unified approach to the process of formation of transport systems has been developed. In the article, the author reviews the structure of the logistics system, the stages and methods that ensure its formation process. At the same time, the author briefly reviews and analyzes the main provisions of the general theory of logistics systems. Here, as well as in connection with the organization of the logistics system and its management, many subordinate goals of an operational nature of each company were studied. At the end of the article, the author reflected his scientifically summarized results based on the research.

***Keywords*:** *logistics, logistics system, methodology, element, communication, subsystem, information structure.*

Logistik təşkilatın sistemli forması müasir iqtisadiyyatın ehtiyaclarına cavab verir ki, burada proses düşüncəsini strategiyalar, təşkilati strukturlar və resurslarla inteqrasiya etmək lazımdır. Sistem yanaşması həm elmi tədqiqatlarda, həm də sosial-iqtisadi sistemlərdə proqnozlaşdırma, layihələndirmə və idarəetmə ilə bağlı praktiki problemlərin həllində çoxdan geniş istifadə olunur. Sistem yanaşması ilə vəzifə hər hansı bir idarəetmə obyektinin elementləri (altsistemləri) arasındakı əlaqələri müəyyən edilməsi və öyrənilməsi vəhdətini təşkil edir. Bu baxımdan mühüm məqam özəl yerli vəzifələrin, ayrı-ayrı alt sistemlərin ümumi və yekun məqsədə tabe olmasıdır. Bu halda, ilkin şərt ümumi məqsəd və vəzifələrin aydın şəkildə ifadə edilməsi, sonra isə həm bütövlükdə sistem, həm də onun ayrı-ayrı elementləri üçün ən effektiv həllərin müəyyən edilməsidir. Menecmentdə, o cümlədən logistik menecmentdə sistemli yanaşma sistemli düşüncə tərzi kimi başa düşülür ki, ona görə qərarın əsaslandırılması prosesi qərarın ümumi məqsədinin (plan, habelə fəaliyyət göstəriciləri və standartların) müəyyənləşdirilməsinə və bir çox alt sistemlərin fəaliyyətinin onların inkişafına ardıcıl tabe olmasına əsaslanır. Ümumi mənada sistem yanaşması istənilən növ və miqyaslı analitik problemlərə tətbiq olunan həllərin işlənib hazırlanması üçün nizamlı və təkrarlana bilən prosedur kimi qəbul edilir (Boqdanov, 1989: 6). Logistik təşkilatın sistemli forması istehlakçıya artan dəyər yaratmaq və çatdırmaq məqsədi ilə şüurlu, əməkdaşlıq, nəticəyönümlü fəaliyyətləri əhatə edir. Bu təşkilat forması logistika sistemlərinin formalaşmasında özünü göstərir. Logistika sistemlərinin yaradılması və fəaliyyət göstərməsinin nəzəri və metodoloji əsasını sistemlərin ümumi nəzəriyyəsi təşkil edir.

Sistemlərin ümumi nəzəriyyəsinin əsas müddəalarını qısaca təqdim edək. Müxtəlif elmi əsərlərdə həm bioloji, həm də sosial xarakterli hər hansı mürəkkəb təşkilatlara xas olan ümumi xarakterik xüsusiyyətləri təqdim olunur. Həmin əsərlərdə sistemi "qarşılıqlı təsir

* Bakı Avrasiya Universitetinin doktorantı, ziya.aghayev@gmail.com

göstərən elementlər kompleksi" kimimüəyyən etmişdir (Qulyakina, 2022: 128). XX əsrin əvvəllərində oxşar məsələlərlə digər müəlliflər də məşğul olmuşdur. Məsələn, A.A. Boqdanov, təşkilatın ümumi nəzəriyyəsini yaratdı (Boqdanov, 1989: 10). Ən uğurlularından biri Pavlenko A.V. (Pavlenko, 2023: 55) tərəfindən təklif edilən tərifdir, ona əsasən sistem xüsusi səciyyə malik olan elementlər toplusudur. Beləliklə, aydın olur ki, "sistem" anlayışında açar sözlər "element", "əlaqə", "xüsusiyyət"dir. Element sistemin ən sadə bölünməz hissəsidir, qarşıya qoyulmuş məqsəd və konkret tapşırıq nöqteyi-nəzərindən nəzərdən keçirilir. Əlaqələr elementlərin və bütövlükdə sistemin davranışına təsir edən elementlər arasındakı əlaqələrdir. Funksional elementlərin və birləşmələrin növləri fərqli ola bilər. Sistem müxtəlif özəl sistemlərdən (alt sistemlərdən) ibarət ola bilər və eyni zamanda özü də başqa və ya bir çox başqa sistemlərin alt sistemi kimi çıxış edə bilər. Sistemin elementləri onların strukturu öyrənildikdə altsistem kimi sayıla bilər (Boqdanov,1989: 8). Logistika sisteminin məqsədyönlü istiqaməti müəyyən edilmiş kəmiyyət və keyfiyyət xüsusiyyətləri ilə logistika axınlarının optimal məsrəf səviyyəsində istehsal və ya şəxsi istehlak üçün mümkün qədər hazırlanmış şəkildə çatdırılmasında ifadə olunur.

Sistem yanaşması logistik sistem anlayışına gətirib çıxarır. Logistika xidmətləri, informasiya sistemləri və infrastruktur logistika sisteminin üç komponentidir. Onlar yaxından əlaqəlidirlər. Logistika sisteminin üç əsas komponentinin qarşılıqlı əlaqəsi aşağıdakı kimi şərh olunur. Logistika xidmətləri materialların və məhsulların daxilolmalardan istehsal vasitəsilə istehlakçılara hərəkətini, həmçinin əlaqədar tullantıların atılmasını və əks axınları dəstəkləyir. Bunlara xidmət istifadəçiləri (istehsalat zavodunda ehtiyatların saxlanması və ya inventar nəzarəti kimi) və kənar xidmət təminatçıları tərəfindən şirkət daxilində həyata keçirilən fəaliyyətlər daxildir.

Logistika sisteminin təşkili və onun idarə edilməsi ilə əlaqədar olaraq, hər bir şirkət əməliyyat xarakterli bir çox tabeli məqsədləri rəhbər tutur. Beləliklə, Rıkalina O.V. ən azı altı əməliyyat məqsədi müəyyən edir, bunlara nail olunması ilk növbədə logistikanın səmərəliliyini müəyyənləşdirir: sürətli reaksiya, minimal qeyri-müəyyənlik, minimal inventar, daşınmanın konsolidasiyası, keyfiyyət, həyat dövrünün dəstəklənməsi (Rıkalina O.V.,2022: 160). Logistika sistemləri onları mürəkkəb sistemlər kimi təsnif etməyə imkan verən spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. Yəni şaxələnmiş quruluşa və öz təyinatına malik, bütün sistemin ümumi məqsədinə tabe olan çoxlu sayda bir-biri ilə əlaqəli və qarşılıqlı əlaqədə olan elementlərə (alt sistemlərə), həmçinin müxtəlif tipli özünütəşkiletmənin əlaqələri və elementlərə malik olan sistemlər çıxış edir. Sistemin mövcudluğu onun xarakterik xüsusiyyətləri və ya xassələri sayəsində mümkün olan dinamik inkişafı nəzərdə tutur. Yerli və xarici müəlliflərin əsərlərinin təhlili və ümumiləşdirilməsi logistika sistemlərinin sintezi üçün elmi ictimaiyyətdə aydın şəkildə tanınan dörd əsas prinsipi müəyyən etməyə imkan verir: mürəkkəblik, bölünmə qabiliyyəti, bütövlük və struktur. Sistemli təşkilat forması onun müsbət və mənfi tərəflərini aşkar edən bəzi xüsusiyyətlərə malikdir, yəni:

1) iyerarxik quruluşu, struktur elementlərinə funksiyaların ciddi şəkildə verilməsini, aşağı səviyyələrdə yaranan bütün fikir ayrılıqlarının kompromis və ya fərdi həllini nəzərdə tutur;

2) hər bir struktur elementin (alt sistem, əlaqə) daxili maraqlarını əks etdirən öz optimallıq meyarlarına malik olduğunu etiraf edir;

3) təşkilati strukturun modal strukturuna əsaslanır və həm mərkəzləşdirilmiş, həm də mərkəzləşdirilməmiş idarəetməni əhatə edir;

4) logistika təşkilinin sistemli forması olan dominant təşkilati strukturlara - funksional tipli strukturlara malikdir;

5) idarəetmə strukturunu formalaşdırarkən həm obyekt, həm də funksional istiqamətləndirməyə imkan verir;

6) idarəetmə strukturunun qurulması üçün iki modeldən istifadə edir - inzibati və müqaviləli şəkildə.

Sistemli yanaşma prinsipi logistika proseslərinin təşkili və idarə edilməsində tətbiqini tapan logistikanın əsas prinsiplərindən biridir. Sistem yanaşması bizə logistikanı bir-biri ilə əlaqəli çoxlu elementlərdən ibarət mürəkkəb sistem kimi nəzərdən keçirməyə imkan verir.

Sistem yanaşmasının əsas ideyası logistika sistemini təkcə onun ayrı-ayrı komponentlərini deyil, bütövlükdə nəzərdən keçirməkdir. Bu zaman əsas diqqət sistemin bütün elementlərinin qarşılıqlı təsiri və qarşılıqlı asılılığına verilir. Bu yanaşma bütövlükdə logistika sisteminin daha səmərəli fəaliyyətinə nail olmağa imkan verir.

Sistem yanaşmasının əsas aspektlərindən biri sistem sərhədinin müəyyən edilməsidir. Logistika sistemi müəssisə ilə məhdudlaşa bilər və ya bütün təchizat zəncirini əhatə edə bilər. Sərhədi elə müəyyən etmək vacibdir ki, bütün əsas elementlər nəzərə alınsın və sistemin fəaliyyəti haqqında məlumat çatışmazlığı olmasın.

Sistem yanaşması həm də logistika sisteminin altsistemlərə bölünməsini nəzərdə tutur. Hər bir alt sistem müəyyən funksiyaları yerinə yetirir və digər alt sistemlərlə qarşılıqlı əlaqədə olur. Bu bölmə sistemin hər bir hissəsini daha ətraflı öyrənməyə və onun işini optimallaşdırmağa imkan verir.

Bununla belə, sistem yanaşmasını tətbiq edərkən nəzərə almaq lazımdır ki, sistemin bir elementindəki dəyişiklik bütövlükdə bütün sistemin işinə təsir göstərə bilər. Buna görə dəyişikliklər etməzdən əvvəl mümkün nəticələri diqqətlə təhlil etmək lazımdır.

Sistem yanaşmasının digər aspekti logistika sisteminin məqsədlərinə çatmağa yönəldilməsidir. Məqsədlər müxtəlif ola bilər - əməliyyat səmərəliliyinin artırılması, xərclərin azaldılması və ya müştəri xidmətinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi. Sistemli yanaşma əsas məqsədləri müəyyən etməyə və onlara nail olmaq üçün problemləri həll etməyə kömək edir.

Sistemli yanaşma prinsipi həm də logistika sisteminin idarə edilməsi üçün informasiya texnologiyalarından istifadəni nəzərdə tutur. Müasir informasiya texnologiyaları sistemin bütün elementlərinin işləməsi haqqında daha dolğun məlumat əldə etməyə, həmçinin xarici şəraitdə və ya müştərilərin sorğularına tez cavab verməyə imkan verir.

Yekun olaraq deyə bilərik ki, logistikada sistemli yanaşma prinsipi logistika proseslərinin təşkili və idarə olunmasında mühüm rol oynayır. Bu, logistika sistemini vahid bir qurum kimi nəzərdən keçirməyə, onun bütün elementlərinin işini optimallaşdırmağa və məqsədlərinizə çatmağa imkan verir. Bu zaman sistemdə baş verən dəyişikliklərin mümkün nəticələrini nəzərə almaq və səmərəli idarəetmə üçün informasiya texnologiyalarından istifadə etmək lazımdır.

Qeyd edək ki, ümumi xərc prinsipi logistikanın əsas prinsiplərindən biridir və təşkilatda logistika prosesləri ilə bağlı bütün xərclərin optimallaşdırılmasına yönəlmişdir. Bu prinsip tədarük zəncirinin hər mərhələsində bütün xərclərin nəzərə alınmasını və onları azaltmaq üçün optimal həll yollarının axtarılmasını nəzərdə tutur.

Ümumi məsrəf prinsipinin əsas məqsədi malların çatdırılması, anbarların saxlanması, inventarların idarə edilməsi və digər logistik əməliyyatların xərclərini minimuma endirməkdir. Bunun üçün logistika prosesinin bütün mərhələlərini təhlil etmək və xərclərin azaldılması imkanlarını müəyyən etmək lazımdır.

Bu prinsipi tətbiq edərkən vacib bir cəhət təşkilatın müxtəlif funksional bölmələrinin inteqrasiyasıdır. Bütün xərclərin və optimallaşdırma imkanlarının tam başa düşülməsini təmin etmək üçün logistika şirkətin bütün biznes proseslərinə inteqrasiya edilməlidir.

Ümumi xərc prinsipini uğurla həyata keçirmək üçün cari logistika proseslərinin ətraflı təhlilini aparmaq və onların hər biri ilə bağlı bütün xərcləri müəyyən etmək lazımdır. Bu, darboğazları və xərcləri azaltmaq imkanlarını müəyyən etməyə imkan verəcək.

Ümumi məsrəf prinsipinin mühüm cəhəti bütün logistik əməliyyatların maya dəyərinin müəyyən edilməsidir. Bunun üçün malların çatdırılması, saxlanması, inventarların idarə

edilməsi, müştərilərə xidmət və digər proseslər üçün həm birbaşa, həm də dolayı xərcləri nəzərə almaq lazımdır .

Xərcləri azaltmaq üçün bir strategiya logistika şəbəkəsini rasionallaşdırmaqdır. Təşkilatlar mövcud infrastrukturlarını təhlil etməli və anbarların, paylama mərkəzlərinin və istehsal müəssisələrinin yerini optimallaşdırmalıdırlar. İstifadə olunan nəqliyyat vasitələrinin səmərəliliyini qiymətləndirmək və malların çatdırılması üçün ən optimal variantları seçmək də vacibdir.

Xərcləri azaltmaq üçün başqa bir strategiya kimi inventar səviyyələrinin optimallaşdırması çıxış edir. Anbarlarda məhsulların həddindən artıq miqdarı malların saxlanması və daşınması üçün əlavə xərclərə səbəb ola bilər. Digər tərəfdən, inventarların kifayət qədər olmaması sifarişləri yerinə yetirə bilməməsi səbəbindən müştərilərin itkisinə səbəb ola bilər. Buna görə də tələbi təhlil etmək və inventar səviyyələrini mütəmadi olaraq tənzimləmək lazımdır.

Ümumi məsrəf prinsipinin digər mühüm cəhəti logistik proseslərin avtomatlaşdırılması üçün informasiya texnologiyalarından istifadə edilməsidir. Müasir logistika idarəetmə sistemləri səhvləri azalda və əməliyyat səmərəliliyini artıra bilər ki, bu da öz növbəsində xərcləri azaltmağa kömək edir.

Ümumi xərc prinsipinin tətbiqi təşkilatlara resurslardan daha səmərəli istifadəyə nail olmağa və ümumi logistik xərcləri azaltmağa imkan verir. Bununla belə, bu prinsipin uğurla həyata keçirilməsi üçün təşkilatın bütün logistik proseslərinin daimi monitorinqi və təhlili lazımdır. Nəticə olaraq, ümumi xərc prinsipi təşkilatın logistika proseslərinin optimallaşdırılmasında mühüm rol oynayır,bu hal, malların çatdırılması, anbar, inventarların idarə edilməsi və digər logistik əməliyyatlarla bağlı bütün xərcləri minimuma endirməyi hədəfləyir. Bu prinsipin tətbiqi təşkilatın müxtəlif funksional bölmələrinin inteqrasiyasını və proseslərin avtomatlaşdırılması üçün informasiya texnologiyalarından istifadəni tələb edir.

Qlobal optimallaşdırma prinsipi logistikanın əsas prinsiplərindən biridir. Bütövlükdə bütün logistika sisteminin fəaliyyətində maksimum səmərəliliyə və effektivliyə nail olmaq məqsədi daşıyır.

Qlobal optimallaşdırma o deməkdir ki, logistika sistemindəki bütün elementlər və proseslər müştərilərin ehtiyaclarını ödəmək və resurs xərclərini minimuma endirəcək şəkildə təşkil edilməlidir. Bu zaman şirkətin həm qısamüddətli, həm də uzunmüddətli hədəflərini nəzərə almaq lazımdır.

Qlobal optimallaşdırma prinsipinin əsas məqsədləri aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Xərclərin minimuma endirilməsi: Logistikanın əsas məqsədi logistik əməliyyatların xərclərini azaltmaqdır. Buna nəqliyyat, anbar, inventar idarəetmə və digər prosesləri optimallaşdırmaqla nail olmaq olar.

2. Resurslardan maksimum istifadə: logistika mövcud resurslardan (insanlar, avadanlıqlar, nəqliyyat) mümkün qədər səmərəli istifadə etməyə çalışmalıdır. Məsələn, marşrutlaşdırma və çatdırılma cədvəlindən istifadə etməklə istifadə olunan nəqliyyat vasitələrinin sayını və çatdırılma müddətini azaltmaq olar.

3. Bütün sistem elementlərinin inteqrasiyası: qlobal optimallaşdırmaya nail olmaq üçün logistika sisteminin bütün komponentləri vahid sistemə birləşdirilməlidir. Bu o deməkdir ki, informasiya müxtəlif şöbələr arasında sərbəst şəkildə hərəkət etməli və ümumi məqsədə çatmaq üçün fəaliyyətlər əlaqələndirilməlidir.

4. Davamlı Təkmilləşdirmə Prosesi: Qlobal optimallaşdırma davamlı təhlil və təkmilləşdirmə tələb edən davamlı bir prosesdir. Logistika sistemi çevik olmalı və dəyişən bazar şərtlərinə və müştəri ehtiyaclarına uyğunlaşa bilməlidir.

5. Müştəri Diqqəti: Qlobal optimallaşdırmanın bir hissəsi kimi qəbul edilən bütün qərarlar müştəri məmnuniyyətinə yönəldilməlidir. Xidmətin keyfiyyəti və malların və ya xidmətlərin çatdırılması logistika sistemi üçün prioritet olmalıdır.

Müasir logistikada qlobal optimallaşdırma prinsipi mühüm rol oynayır. Bu, şirkətlərə rəqabət üstünlüyü əldə etməyə, müştəri xidmətlərini yaxşılaşdırmağa və logistika xərclərini azaltmağa imkan verir. Bu prinsipə əməl edilməməsi resurslardan səmərəsiz istifadəyə, çatdırılmaların gecikməsinə və müştərilərin narazılığına səbəb ola bilər.

Qeyd edək ki, qlobal optimallaşdırma prinsipi logistikanın əsas prinsiplərindən biridir. Bütün logistika sisteminin fəaliyyətində səmərəlilik və effektivliyə nail olmaq məqsədi daşıyır. Bu prinsipi uğurla tətbiq etmək üçün şirkətlər xərcləri minimuma endirməyə, mövcud resursları maksimum dərəcədə artırmağa, bütün sistem elementlərini birləşdirməyə, prosesləri davamlı olaraq təkmilləşdirməyə və müştərilərin ehtiyaclarına diqqət yetirməyə çalışmalıdırlar.

Hər hansı digər fəaliyyət sahələrində olduğu kimi logistikada da büdcə məhdudiyyətləri, vaxt məhdudiyyətləri və ya resursların mövcudluğu kimi məhdudiyyətlər mövcuddur. Eyni zamanda, logistika menecmentinin məqsədi xərclər və nəticələr arasında ən yaxşı tarazlığa nail olunmasıdır.

Beləliklə, optimallaşdırma prinsipindən istifadə müxtəlif amilləri və məhdudiyyətləri nəzərə almaqla optimal həlli tapmağa imkan verir. Məsələn, malların çatdırılması üçün optimal marşrutu seçərkən təkcə daşınma dəyəri deyil, həm də çatdırılma müddəti, yükün təhlükəsizliyi və ya bir neçə nəqliyyat növünün birləşdirilməsi imkanı nəzərə alına bilər.

Nəticə

Logistika sistemlərinin inkişafı logistika konsepsiyasının təkamülü ilə birlikdə həyata keçirilir. Çox güman ki, yaxın gələcəkdə logistika sistemləri bütövlükdə iqtisadi sistemin transformasiyası hesabına daha yüksək təkamül inkişaf səviyyəsinə keçməyə məcbur olacaq. Bu dəyişikliklərin əsası, öz növbəsində, innovativ komponentə əsaslanan davamlı təkmilləşdirmə postulatı olmalıdır. Logistika sistemləri ilə əlaqədar olaraq, bu mərhələ dördüncü inkişaf səviyyəsinə xas olanlara əlavə olaraq, logistika innovasiyalarının idarə edilməsi və daxili və xarici məlumat axınlarının konsolidasiyası kimi fəaliyyət növlərinin daxil edilməsi ilə xarakterizə edilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Богданов А.А. Тектология: (Всеобщая организационная наука). В 2-х книгах. М.: Экономика, 1989. Кн. 2. с. 309.
2. Гулякина, Н. А. Г94 Общая теория систем : учеб.-метод. пособие / Н. А. Гулякина, Н. В. Гракова, Д. В. Шункевич. – Минск : БГУИР, 2022. – 67 с.
3. Лёвин Б. А. Развитие транспортной логистики / Б. А. Лёвин, В. Я. Цветков // Наука и технологии железных дорог. - 2023. - Т. 7, № 1. - С. 3-9.
4. Павленко А. В. Основные функции и тенденции развития логистики / А. В. Павленко // Экономика будущего: тренды, вызовы и возможности : материалы Всерос. науч. конф. (Казань, 23-24 мая, 2023 г.). - Казань, 2023.
5. Рыкалина О. В. Теория и методология современной логистики : монография / О. В. Рыкалина. - Москва : ИНФРА-М, 2022. - 208 с.

BUXORO SHAHRI GUZARLARI SHAKLLANISHIDA DINIY INSHOOTLARNING TOPOGRAFIK O'RNI

Nafisa JO'RAYEVA*

Abstrakt: Mazkur maqolada Buxoro o'rta asr shaharlariga xos shahriston, ark va raboddan iborat tarkibda shakllanib borganligi, guzarlarning tashkil topishi, muqaddas qadamjolarning tarixiy topografiyasi kabi masalalar haqida so'z yuritiladi. Shuningdek, muqaddas qadamjolarning guzarlar tashkil topishida ishtiroki, ularga nisbatan joylashuvi va natijada Buxoro shahri tarixiy topografiyasining muhim bo'g'iniga aylanib borish jarayoni tahlil qilingan.

Buxoroning muqaddas qadamjolari o'rta asr shaharsozligining ajralmas qismi sifatida nafaqat noyob me'moriy obida, balki shahar arxitekturasi, qurilish an'analari, urbanizatsiya jarayonlari, ijtimoiy hayot va aholining ma'naviy-diniy qiyofasi, shuningdek, shahar tarixiy topografiyasi haqidagi muhim ma'lumotlarni o'zida ifodalashi bilan ham qimmatli manbadir.

Mozorlar dastlab mashhur shaxs, mutasavvif, ilohiyotchi olimlarning qabrlaridan iborat bo'lib, keyinchalik ularning atrofi yangi qabrlar hisobiga kengayib boravergan. Bunday jarayonni diniy e'tiqodning jamiyat ma'naviy-maishiy hayotiga chuqur kirib borishi bilan izohlash mumkin. Oddiy xalq marhumning avliyolar yonida dafn qilinishini narigi dunyo azoblariga kafolat deb tushungan. Bunday qabristonlarni shahar ichkarisida ham, tashqarisida ham uchratish mumkin. Qabristonlar atrofi bo'ylab bosqichma-bosqich aholi yashash manzillari vujudga kela boshlagan. Ijtimoiy hayot davom etib, aholi gavjumlashib yangi-yangi guzarlar, mahalla va mavzelar shakllanib borgan. Demak, muqaddas qadamjolar shahar topografiyasining muhim tarkibiy qismiga aylanib, uning hududi kengayishiga o'z ta'sini o'tkazgan.

Kalit So'zlar: *Topografik Plan, Me'moriy Obida, Shaharsozlik, Shahar Tarixiy Topografiyasi, Tarixiy Manba, Sharqiy Darvoza, Ziyoratgoh, Imorat, Kvartal, Inshoot.*

The Topographic Place of Religious Buildings on the Formation of Guzars in Bukhara City

Annotation: In this article, the development of Bukhara in terms of city composition, arch and rabad structures typical of medieval cities, the formation of guzars, and the historical topography of holy places are studied. Furthermore, the article delves into analyzing the role of sacred sites in shaping guzars, their specific locations in relation to these sites, and their evolution into vital components of Bukhara's historical topography.

The holy places of Bukhara, as an integral part of medieval urban planning, are not only a unique architectural landmark but also a valuable resource in their expression of important information about urban architecture, building traditions, urbanization processes, social life, and the spiritual and religious image of the population, as well as the historical topography of the city.

The above-mentioned cemetries initially consisted of the graves of famous people, mystics, and theologians, and later their surroundings were expanded with new graves. Such a process can be explained by the deep integration of religious faith into the spiritual and domestic life of society. Ordinary people believed that burying the deceased near the saints would ensure their well-being in the afterlife. These cemeteries can be located both within and outside the city. Gradually, residential areas began to develop around the cemeteries. As social life continued, the population became denser and new bazaars, neighborhoods, and districts were formed. Therefore, the holy places became an important component of the city's topography and had an impact on the expansion of its territory.

Key Words: *Topographic Plan, Architectural Monument, Urban Development, Historical Topography Of The City, Historical Source, Eastern Gate, Shrine, Building, Quarter, Structure.*

Kirish

Jahon mamlakatlarida XX asr oxiri–XXI asr boshlarida yuz bergan ijtimoiy- iqtisodiy, madaniy-ma'rifiy jarayonlar ilm-fan taraqqiyotida yuksak istiqbollarni ochib bermoqda. Jahonda, ayniqsa, Sharq dunyosi madaniy hayotida muhim o'rin egallagan muqaddas qadamjolar tarixi, topografiyasi, yangi guzarlar shakllanishida muqaddas qadamjolarning roli hamda ularda amalga oshirilgan hududiy o'zgarishlar va ularni aniqlash dolzarb masalalardan bo'lib qolmoqda. Bu borada ziyoratgohlarning topografik joylashuvi to'g'risidagi ma'lumotlarga asoslanib, ularning o'rnini aniqlash, ushbu madaniy meros ob'yektlarini asrab-avaylash, kelajak avlodga etkazish alohida ahamiyat kasb etadi.

* Buxoro davlat universiteti dotsenti, tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), jurayevanafisa0@gmail.com.

1. Tadqiqotning Bibliografiyasi

Mazkur mavzuga doir tadqiqotlarni to‘rt guruhga ajratish mumkin:

1.XVIII – XIX asr boshlaridagi tadqiqotlar, shaharning topografik planlari va XX asr boshlaridagi ishlar;
2.Sovet davrida nashr etilgan adabiyotlar;
3.Mustaqillik yillaridagi tadqiqotlar;
4.Xorijiy nashrlar.

XVIII–XIX asr boshlarida N.Xanikov, A.Berns, L.Kostenko, A.Vamberi, I.Poslavskiy, P.Shubinskiy, A.Semenovlarning tadqiqotlarida Buxoro shahri muqaddas qadamjolari tarixiga oid ayrim ma’lumotlar keltirilgan.

Ikkinchi guruh, ya’ni sovet davrida sharqshunos olimlar jumladan, I.I.Umnyakov, M.Saidjonov, V.A.Shishkin, O.A.Suxareva, V.V.Bartold, A.R.Muhammadjonov, L.I.Rempel, G.A.Djurayeva, Y.G.Nekrasovalar tomonidan Buxoro shahri topografiyasi bo‘yicha maxsus tarixiy, topografik monografiyalar yaratilgan.

Mustaqillik yillarida yaratilgan tadqiqotlarda tarixchi olimlardan R.L.Gafurova, H.H.To‘rayev, R.V.Almeyev, E.V.Rtveladze, Y.G.Nekrasova, Sadriddin Salim Buxoriy, N.Yo‘ldoshevlar milliy, diniy qadriyatlarga yangicha nuqtai nazardan yondashib, muqaddas qadamjolar tarixini xolisona yoritishgan. Bu tadqiqotlarda Buxoro shahrining ijtimoiy-iqtisodiy, ma’naviy jarayonlarini tahlil qilish bilan bir qatorda, muqaddas qadamjolar topografiyasi va arxitekturasi, uning tashqi qiyofasidagi o‘zgarishlar, ayniqsa, mustaqillikdan keyin bu maskanlarda amalga oshirilgan keng ko‘lamli bunyodkorlik ishlari yoritib berilgan.

2. Muhokama va Natijalar

Buxoro shahri tarixiy topografiyasini ilmiy o‘rganish, tadqiq qilish masalasi hamma davrda dolzarb mavzulardan biri bo‘lib kelgan. Tadqiqotchilar tomonidan o‘rta asr raboti va shahriston hududi, arablar fathigacha shahar maydoni (hududi o‘lchami) masalasi, guzarlarning shakllanishi, toq va savdo majmualari kabi tarixiy binolarning topografiyasi, shahar devori va darvozalarning o‘rni kabi ilmiy muammolarni tahlil etish jarayonida muqaddas qadamjolar tarixiga oid ayrim ma’lumotlar berilgan bo’lsa-da,guzarlar shakllanishi, ular sonining ortib borishi va shahar kengayishida muqaddas qadamjolarning roli masalasi tadqiq qilinmagan mavzulardan hisoblanadi.

Buxoroning muqaddas qadamjolari o‘rta asr shaharsozligining ajralmas qismi sifatida nafaqat noyob me’moriy obida, balki shahar arxitekturasi, qurilish an’analari, urbanizatsiya jarayonlari, ijtimoiy hayot va aholining ma’naviy-diniy qiyofasi, shuningdek, shahar tarixiy topografiyasi haqidagi muhim ma’lumotlarni o’zida ifodalashi bilan ham qimmatli manbadir.

Ma’lumki, Buxoro hukmdorlari qarorgohi Arkning ikki darvozasi bo‘lib, uning g‘arbiy darvozasi “Registon”, sharqiy darvozasi esa “Go‘riyon” (“Qabriston darvoza”) deb atalgan. Ark qo’rg’onining vujudga kelishini Siyovush, ba’zi mualliflar Afrosiyob nomi bilan bog‘laydilar (11,-C.12), uning sharqiy darvozasi ortida Siyovush qabri bo‘lganligini ta’kidlaydilar. Bu darvozadan janubiy-sharqiy tomonda shahriston joylashgan. Kelgusida shaharning shu qismi kengayib, aholi gavjumlashuvida Siyovush kultining ham ta’siri bo‘lgan. Chunki Siyovush qabri joylashgan sharqiy darvoza bir tomondan ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyat kasb etsa, ikkinchi tomondan, qadamjo sifatida aholining ma’naviy e’tiborida bo‘lgan. Bunday holat Buxoro shahristonining shakllanishiga, yoxud uning muntazam kengayib borishiga sezilarli ta’sir ko‘rsatgan.

Keyinchalik, arablar davrida Buxoro shahri 18 metrlik qalin devor bilan o‘rab olingan.Qal’aning sharqiy tarafidagi shahriston (13 gektar)ga asos solinishi turk hukmdori Sheri Kishvar nomi bilan bog‘liq (19,-C.10). Shahristondan janubda savdo va hunarmandchilik rastalari vujudga kelib, Buxoro o‘rta asr shaharlariga xos shahriston, ark va

raboddan iborat tarkibda shakllanib borgan.

Tarixiy adabiyotlarda 1405-yilda temuriylar sulolasidan olim sifatida shuhrat qozongan Mirzo Ulug'bek (1394 –1449yy.) va uning jiyani Abdulla ibn Ibrohim Sultonlar Buxoroda qisqa muddat bo'lib, shu davrda Arkda mudofaa va qurilish bo'yicha ishlarni amalga oshirganligi haqidagi ma'lumotlar mavjud. Shuningdek, ushbu tashrif vaqtida Ark qal'asining ikkita darvozasi bo'lganligi ta'kidlaniladi (3,-C.77). Aftidan, Arkning sharqiy darvozasi shundan so'ng yopib qo'yilgan. Negaki, temuriylardan keyingi davrlarda yaratilgan biron bir tarixiy manbada Arkning sharqiy darvozasi haqida so'z yuritilmaydi.

Tabiiyki, sharqiy darvoza tomonga o'rnashib olgan Ulug'bek Mirzo Siyovush qabriga-afsonaviy shahar asoschisiga hurmat bajo keltirgan bo'lishi, ehtimol. Chunki bu uning kelgusi faoliyatida Buxoroga alohida e'zozdagi shahar sifatida qaraganligida ko'rinadi. Muhammad Tarag'ay Mirzo Ulug'bekning 1417–yilda Buxoro shahrida, 1433-yilda Abduxoliq G'ijduvoniy yurtida madrasa qurdirganligi fikrimizni to'liq asoslaydi.

Shayboniylar sulolasining vakili AbdulloxonII davrida Buxoro poytaxt shahar sifatida har tomonlama gullab yashnadi. U bu yerda qator me'moriy obida va ijtimoiy ahamiyatga molik imoratlar qurgan. Tarixnavislik taraqqiy qilgan bu davrda biror tarixiy manbada sharqiy darvoza (Darvozai Guriyon) to'g'risida ma'lumot qayd qilinmagan.

Shayboniy hukmdorning Ark qo'rg'oniga yaqin hududda madrasalar bunyod qilganligini inobatga olsak, bu davrda Ark g'arbiy darvozasining siyosiy, ma'naviy ahamiyati oshgan ko'rinadi. Demak, Abdulloxon II davrida g'arbiy darvoza ta'mirlangan, ammo sharqiy darvoza haqida manbalarda ma'lumotlar keltirilmagan. Shu sababli, mazkur darvoza shayboniy Abdulloxon II davrigacha yopilgan bo'lishi mumkin.

Shunday qilib, sharqiy darvoza yopilgach, uning orqasida Arki basta (yopiq Ark) deb atalgan guzar shakllangan. Mazkur guzar nomi XVIII asrdagi manbalarda uchraydi (17,-C.8). Demak, Ark hududi kengaytirilib, sharqiy darvoza olib tashlangach, Buxoro hukmdorlari Siyovush xotirasiga hurmat bajo keltirib, qabrini o'z o'rnida qoldirishgan, faqatgina uni sharqiy darvoza yopilgach g'arbiy darvoza tomonga ko'chirishgan.

Manbashunos olim Muso Saidjonov Ark darvozasidan ichkariga kirishda chap tomondagi bosiqchadan chiqqandan keyin so'lda kichik bir sufada (sufaning ostida bosiqchadan o'tgach 4 ravoqda) Siyovushning qabri mavjudligini ta'kidlaydi (12,-C.17). Demak, hukmdorlar XX asr boshlarida ham afsonaviy shahar asoschisiga e'tiqod qilib, sham' yoqishib, Siyovushning ruhiga bag'ishlab duoi fotiha qilishgan (12,-C.18-19).

Professor R.R.Raximov ham afsonaviy qahramon Siyovush mozorida yaqin-yaqingacha sham yonib turganligini ta'kidlaydi (9,-C.5). Shunday qilib, ijtimoiy-ma'naviy hayotda, xalq tafakkurida Siyovush afsonaviy shahar asoschisi sifatida yashab kelgan.

X-asrda Arkning g'arbiy etagidagi registon hududi shimoliy-g'arbiy tomondagi Darvozai Ma'bad, ya'ni hozirgi Hazrati Imom darvozasigacha cho'zilgan. Shu asrlarda Hazrati Imom darvozasi arab tarixchilari asarlarida Darvozai Ma'bad deb atalgan (2,-C.104). Keyinchalik Abu Hafs Kabir mozori atrofi va Hazrati Imom darvozasi ro'parasi aholi turar joylari bilan gavjumlashib, XV-asrda bu yerda Xossa Po'lot guzari shakllangan (10,-C.52). Keyingi asrlarda, ayniqsa, XVI- asrdan so'ng Hazrati Imom darvozasi tomon cho'zilgan hududda turar joy va guzarlar shakllanishda davom etib, registon janubiy-g'arbiy tomonga qarab kengayib, hozirgiga yaqin ko'rinishni olgan. Olib borilgan tadqiqotlar yangi guzarlar shakllanishi kelgusi asrlarda ham davom etganligini ko'rsatadi. Sharqshunos olima O.A.Suxareva XVI asrgacha Buxoro shahri shimolida joylashgan Abu Hafs Kabir ziyoratgohi jamiyat ma'naviy hayotidagi muhim ziyorat obyekti sifatida mashhur bo'lganligini ta'kidlaydi (14,-C.78).

XVI asrdan keyin, xususan, XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Abu Hafs Kabir ziyoratgohi atrofida Nazarcha, Xossa Po'lod, Qozi Mir Hoshim guzarlari paydo bo'lgan (15,-C.104). Shu tariqa ziyoratgoh aholi ijtimoiy-ma'naviy hayoti, shahar arxitekturasining bir

qismiga aylangan.

Ismoil Somoniy maqbarasi va unga yaqin hududlar XVI asrdan so‘ng shahar hududiga qo‘shib olingan. Ko‘hna moziyda Naukand nomi bilan atalgan bu hududda XVIII asr boshlarida aholi turar joy va manzillari shakllanib borgan (5,-C.221-237). Demak, shaharning shimoliy-g‘arbiy qismi kengayishida bu ziyoratgoh muhim o‘rin tutgan.

O‘z davrida atrofi yirik qabriston bilan o‘ralgan Chashmai Ayyub ziyoratgohi eski shahar qal’asi devoridan tashqarida bo‘lib, shaharning g‘arbidagi Shergiron darvozasidan shimoliy-sharq, O‘g‘lon darvozasidan janubiy tomonda joylashgan. Chashmai Ayyub mozorlari guruhiga esa Chashmai Ayyub maqbarasi, Zinda Fil Ahmadi Jomiy maqbarasi, Shar’obod mozori kirgan (1,-C.78-80). Asrlar davomida mazkur ziyoratgohlar atrofi aholi bilan gavjumlashib, bu yerda Xo‘ja G‘unjoriy, Havzi Cho‘bin, Qalmoq kabi guzarlar paydo bo’lgan (15,-C.125,127,128). Tarixiy xaritalarda mazkur ziyoratgohlar atrofida shakllangan yangi guzarlar XVI asrda shaharga qo‘shib olinganligi aks etgan.

Shayx Jalol darvozasi shayboniy sulton Abdulazizxon ibn Ubaydulloxon (1540-1549) davrida qurilgan. Sulton Abdulazizxon Shayx Jalolning muridi bo‘lgan. Hazrat Shayx Jalol 1548- yilda 70-yoshida vafot etgan. Uning qabri Buxoro shahridagi Mirakon kvartalida joylashgan (7,-C.20).

Shayboniy sulton Ubaydulloxonning shayxga ixlosi baland bo‘lib, Shayx Jalol hukmdorning piri murshidi bo‘lgan.

Shuningdek, ashtarxoniy hukmdor Abdulazizxon (1645-1680) Shayx Jalol qabri ustiga maqbara tiklagan (13,-C.216). Bu ma’lumotlar hukmdor Abdulazizxonning shayxga o‘zgacha hurmat va e’zozda bo‘lganligini ko‘rsatadi.

Shuningdek, Shayx Jalol darvozasi yaqinida Abdulazizxon tomonidan ustozi sharafiga xonaqo ham bino qilingan. Buxoro yarim mustamlaka bo‘lgan yillarda xonaqoh qarovsizlik natijasida batamom xaroba holga kelgan, rus ma’murlari 1803-1894- yillarda bu ajoyib arxitektura yodgorligini yiqitib, uning g‘ishtlaridan shayx Jalol darvozasi yonida pochta, telegraf, viloyat kasalxonasi kabi binolarni qurishda foydalanishgan (6,-C.270). Demak, darvoza yaqinidagi Shayx Jalol ziyoratgohi ham shu davrda buzib tashlangan.

1954-yillarda Shayx Jalol darvozasi davlat tomonidan ta’mirlangan (4,-C.49). Shayx Jalol darvozasi va shu nomdagi mozor bugungi kunda saqlanmagan, ammo Shayx Jalol darvozasi yaqinidagi shu nomdagi ziyoratgoh Sohibzoda va Mirakon guzarlari tashkil topishida muhim omil bo‘gan. Aholi gavjumlashishi natijasida Shayx Jalol guzariga qo‘shni hududlarda shaharning janubiy-g‘arbiy qismida Sohibzoda, Mirakon va Xo‘ja Chorshanba guzarlari shakllanib borgan.

Sohibzoda guzari XIX asrda shaharning janubiy qismida Shayx Jalol darvozasi yaqinidagi hududda tashkil topgan. Har bir guzarda bo‘lgani kabi bu yerda ham masjid, tahoratxona, maktab va hovuz bo‘lgan (15,-C.100). Shoh Arab nomidagi qabriston yaqinida joylashgan guzar nomi bilan ataladigan ziyoratgohda ko‘h toshlari bo‘lgan (15,-C.100). Buxoro shahrining janubiy-g‘arbiy qismidagi bu guzar o‘rnida ayni paytda jamoat binolari qad rostlagan. Guzar tarixiy qiyofasidan uzoqlashib, zamonaviy ko‘rinishga kirgan. Sohibzoda ziyoratgohi saqlanib qolmagan.

Shaharning janubidagi Turki Jandi mavzesi, Kosagaron kvartaliga qarashli Mirakon guzari ham Sohibzoda guzariga qo‘shni (shimolida) bo’lib, u XVI asrdan keyin Buxoro devori ko‘chirigach shaharning janubiy kengaygan hududida shakllangan. Mazkur kvartal Shayx Jalol darvozasiga yaqinligi sababli Guzari Shayx Jalol deb yuritilib, bu yerda shu nomli madrasa va masjid ham bo‘lgan (13,-C.217).

Manbashunos olima O.D.Chexovichning so‘zlariga qaraganda Mirakon masjidi va madrasasi 1607-1608- yillarda qurilib, kvartali shakllangan paytda guzar Kalta Manor deb atalgan (15,-C.99). Demak, Sohibzoda va Mirakon guzarlari Shayx Jalol darvozasi qurilgandan keyin tashkil topgan. Shayx Jalol darvozasining qurilishi bu guzarlarning tashkil

topishida muhim ahamiyatga ega bo‘lgan.

Ammo XX asr o‘rtalarida amalga oshirilgan topografik o‘zgarishlar Shayx Jalol mahallasiga tutash Sohibzoda, Mirakon, Xo‘ja Chahorshanbe kabi ko‘chalarga ham ta’sir qilmay qolmadi (16,-C.140-143). O‘z davrida me’moriy imoratlari bilan shahar tarixiy qiyofasining bir qismiga aylangan tarixiy Shayx Jalol mahallasi o‘rnida bugungi kunda tibbiyot muassasasi, ayollar maslahat Kengashi hamda viloyat kasalxonasi faoliyat ko‘rsatmoqda.

Shahar relyefidan ma’lum bo‘lishicha, XVI asrda shaharning aholi gavjum guzarlari orasida joylashgan Turki Jandi guzari qismi deyarli kengaymagan, uning atrofi yirik qabristonga aylanib borgan.

Shahriston janubidagi Turki Jandi qabristonida esa qabrlar bir-birining ustiga ustma-ust qo‘yilganligi oqibatida baland pushtalar vujudga kelgan (8,-C.38-39). Turki Jandi shahardagi muhim ziyoratgoh sanalib, hozirgi kunda Buxoro shahrida shu nomdagi ko‘chada joylashgan.

Haqiqatan ham yuqorida nomi keltirilgan qabriston o‘z davrida shahardagi eng yirik qabriston bo‘lganligini Buxoro shahri Namozgoh ko‘chasi 13,15,17-xonadonlarning orqa devorida qolgan sag‘ana qoldiqlari dalolat etib turibdi. Devorga tutashgan sag‘analarning bo’yi juda baland bo’lib, ular 3-4 metrdan iborat qavat hosil qilgan.

Sobiq Ittifoq davrida Turki Jandi maqbarasi va qabristoni qarovsiz holda qoldirilgan, uning shimoliy tarafida ovchilik buyumlari sotiladigan magazin faoliyat olib borgan (20). Maqbaraning g‘arbiy tomoni old fasad qismidan yo‘l o‘tgan. Mazkur yo‘ldan so‘ng Buxoro shahri Hamid Olimjon ko‘chasi joylashgan. Sobiq Ittifoq davrida mazkur ko‘chaning taxminan 15, 17, 19-uylarining o‘rnida maqbaraga tegishli tahoratxona bo‘lgan (20).

Qabristonning shimoliy qismi 2017-yilda tekislanib (20), ayni paytda uch qavatli bolalar bog‘chasi qurilmoqda. Bugungi kunda faqatgina maqbara saqlangan, yirik qabriston o‘rnida aholi turar joylari qad rostlagan.

So‘nggi o‘rta asrlarda ham guzarlar shakllanishda davom etgan. Shaharning Qarshi, Mozor va Samarqand darvozalari oralig‘ida qal’a devori bo‘ylab Qozi Nuriddin, Imom Qozixon, Qorakamol, Mir Taxuri devon va boshqa guzarlar joylashgan (16,-C.140-143).

Shaharning shimoliy-g‘arbiy tomonidagi Imom va O‘g‘lon darvozalari orasida Xossa Po‘lod, Nazarcha, Kofar-rabod, Xo‘ja Qurbon, Qozi Mir Hoshim, Askarbiy kabi aholi yashash manzillari shakllanib borgan (16,- C.140-143).

Buxoro shahrining g‘arbiy tomonida Talipoch darvozasi yaqinida Somoniylar maqbarasi, O‘g‘lon darvozasi hududida Safforiy imomlari mozori, Shergiron darvozasi hududida G‘unjor al-Hofiz mozori, Chashmai Ayyub mozori, Qorako‘l darvozasi shimoliy tarafida Ismoiliy imomlarining mozori, Jo‘ybor xo‘jalari mozori, Solori Haj mozori bo‘lgan.

Bu hududlarda keyinchalik Muddao, Havzi baland, Ahmadi Jom, Qobul-ota, O‘zbek xo‘ja, Takiya, Ahmad dodxo, Xo‘ja G‘unjori, Qalmoqon, Charmgaron, Dastorbandon, Janafaron, Shahri nav kabi guzarlar vujudga kelgan (16,- C.140-143).

Guzarlarning barpo qilinishidan tashqari ularning nomlanishida ham muqaddas qadamjo bilan bog‘liq jihatlar mavjud. Jumladan, taniqli shayx, avliyo, pir, eshon va valiylar yashab faoliyat ko’rsatgan guzarlar, ba’zan ularning nomlari bilan atalgan. Shuning uchun tarixiy manbalarda guzar nomlari o‘zgarib turgan holatlar ko’p uchraydi. Ayrim hollarda guzarning haqiqiy nomi qolib, guzar shu yerda yashab o‘tgan mashhur tariqat piri nomi bilan yuritilgan.Jumladan, Buxoro shahrida XX asr boshlarida Xo‘ja Bulg‘or, Imom Qozixon, Eshoni Pir, Jafar Xo‘ja, Mavlono Sharif, Maxdumi A’zam, Boboyi Nonkash, Xo‘ja Halim, Shayx Rangrez, Xo‘ja Avliyoyi G‘arib, Shayx Jalol, Xonaqohi Jo‘ybor, Xalifa Xudoydod, Eshoni Imlo, Zinda Fil Ahmadi Jomiy, Chashmai Ayyub, Podshohi Ismoil Somoniy, Shermuhammad juvozkash, Xo‘ja Kalon, Shox Axsi,Turki Jandi kabi guzarlar tariqat vakili, mutasavvif, avliyolar nomi bilan atalgan (18,-C.1-2).

Xulosa qilib aytganda, yuqorida nomlari qayd qilingan mozorlar dastlab mashhur shaxs, mutasavvif, ilohiyotchi olimlarning qabrlaridan iborat bo‘lib, keyinchalik ularning atrofi yangi qabrlar hisobiga kengayib boravergan. Bunday jarayonni diniy e’tiqodning jamiyat ma’naviy-maishiy hayotiga chuqur kirib borishi bilan izohlash mumkin. Oddiy xalq marhumning avliyolar yonida dafn qilinishini narigi dunyo azoblariga kafolat deb tushungan. Bunday qabristonlarni shahar ichkarisida ham, tashqarisida ham uchratish mumkin. Qabristonlar atrofi bo‘ylab bosqichma-bosqich aholi yashash manzillari vujudga kela boshlagan. Ijtimoiy hayot davom etib, aholi gavjumlashib yangi-yangi guzarlar, mahalla va mavzelar shakllanib borgan. Demak, muqaddas qadamjolar shahar topografiyasining muhim tarkibiy qismiga aylanib, uning hududi kengayishiga o’z ta’sini o’tkazgan.

ADABIYOTLAR

1. Аҳмад ибн Маҳмуд Бухорий. Муин ул-Фуқаро.2019.Тарихи Муллозода дар зикри мазороти Бухоро / Сўз боши, форс тилидан таржима, изоҳлар муаллифлари К.Рахимов. – Тошкент: Фан,-216с.
2. Бартольд В.В. 1963. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. – Москва: Наука,-149 с.
3. Бартольд В.В. 1964.Улугбек и его время.Соч.,т. 2, ч.2. – Москва:Наука,-174с.
4. Бухоро ВДА, 837-фонд, 1-рўйхат, 3–йиғма жилд, 49-варақ.
5. Мирзааҳмедов Д.К. 1984. К изучению исторической топографии Бухары района мавзолея Саманидов // ИМКУ. Выпуск.– Ташкент:Фан,-230с.
6. Мирзо Салимбек. 2003. Кашкўли Салимий. Таворихи муттақадимин ва муттаахирин /Форс-тожик тилидан доцент Н. Йўлдошев ўгирган. – Бухоро:Бухоро,-342б.
7. Муҳаммад Насириддин Ал-Ханафи Ал-Ҳасани Ал-Бухари. 2003.Туҳфат аз-заирин (Бухарская часть) / Перевод с таджикско-персидского, предисловие и комментарий Х.Тураева.–Ташкент:Французский институт исследований Центральной Азии (IFEAC),-50с.
8. Некрасова Е. Г. 2008. Некрополь Турки Джанди в Бухаре (материали по исторической, топографии, архитектуре и археологии) // Из истории культурного наследия Бухары.– Вып.11. –Бухара: Бухоро,-С.38-39
9. Рахимов Р.Р. 2009. Центральная Азия: Ислам у семейного очаго // Центральная Азия традиция в условиях перемен. –СПб.:МАЭ РА, Выпуск II.-С.5.
10. Рахматова С., Қурбонов Ҳ. 1995. Бухоро гузарлари тарихидан лавҳалар. – Бухоро: Бухоро,-95б.
11. Саййид Муҳаммад Носир ибн Музаффар. 2009.Таҳқиқоти Арки Бухоро / форс тилидан таржима, сўз боши, изоҳлар ва кўрсаткичлар Ғ.Каримовники.– Тошкент:Тафаккур,-153б.
12. Саиджонов Мусо. 2005.Бухоро шаҳри ва унинг эски бинолари / Перевод, предисловие, комментарии Х. Тураева.– Ташкент: Французский институт исследований Центральной Азии (IFEAC),-58б.
13. Садриддин Салим Бухорий. 2012.Бухоронинг табаррук зиёратгоҳлари. –Бухоро : Дурдона,-350б.
14. Сухарева О.А. 1966.Бухара XIX-начало XX в. (Позднефеодальный город и его население). – Москва: Наука,-332с.
15. Сухарева О.А. 1976.Квартальная община позднефеодального города Бухары.– Москва:Изд-во Наука главная редакция восточной литературы,-370с.
16. Тўраев Х. 2016.К исторической топографии Бухары // “XIX аср охири - XX аср бошларида Бухоро” мавзусидаги Республика илмий-назарий анжумани материаллари. – Бухоро.-Б.140-143.

17. ЎзМА, И-323-фонд,1-рўйхат, 23 - йиғма жилд, 8-варақ ,
18. ЎзМА, И-126-фонд,1-рўйхат, 73-йиғма жилд, 1-2 варақлар.
19. Ўзбекистон обидаларидаги битиклар. 2016. Бухоро (биринчи қисм). – Тошкент:Uzbekistan Today,
20. Buxoro shahrida yashovchi 56 yoshli Sobirov Sayfullo xotiralari. 2.10.2022.
21. Olimovna, J.N. (2020). Muqaddas ziyoratgohlar Buxoro shahri topografiyasining tarkibi sifatida. Imom Buxoriy saboqlari, 1(1), 40-41.
22. Olimovna, J.N. (2019). Buxoro shahri tarixiy topografiyasining shakllanishida muqaddas ziyoratgohlarning o'rni. Xorazm Ma'mun Akademiyasi Axborotnomasi– 3/2019. Pages. 41, 44.
23. Olimovna, J. N. (2019). Buxoro shahri tarixiy qiyofasining shakllanishida mozorlarning o 'rni. BuxDU ilmiy axborotnomasi, 239-243.

XI BEYNƏLXALQ
TÜRK DÜNYASI ARAŞDIRMALARI SİMPOZİUMU

11-13 İyun 2024 Bakı

NİĞDE ÖMER HALİSDEMİR ÜNİVERSİTESİ
KAZAK KIZLAR PEDAGOJİ MİLLİ ÜNİVERSİTESİ
BAKÜ AVRASYA ÜNİVERSİTESİ

9 789952 392623

www.utudas.org